JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

1984
XXXIX. új évfolyam

Lapkiadó Vállalat
Budapest

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi
Bizottságának folyóirata

ВЕСТНИК ЮРИДИЧЕСКИХ НАУК

Журнал Комиссии государства и права Венгерской Академии наук

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Zeitschrift des Ausschusses für Staats- und Rechtswissenschaften
der Ungarischen Akademie für Wissenschaften

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Periodical of the Legal and Administrative Sciences Committee
of the Hungarian Academy of Sciences

Főszerkesztő: Halász József
Szerkesztő: Vörös Imre

Szerkesztőség címe: Budapest, I. Országház u. 30. Tel.: 160-160/247
Felelős kiadó: a Lapkiadó Vállalat vezérigazgatója

TARTALOMMUTATÓ

a Jogtudományi Közlöny XXXIX. 1984. új évfolyamához

ÁLLAM- ÉS JOGELMÉLET

Tanulmányok

Bodnár Zoltán: A bírói jogalkotás 497
Sajó András: Van-e ugrás a jogban? 237
Sajó András: Állandóság és dinamizmus a jogi szabályozásban 670
Varga Csaba: Tételezések rendszeréből áll-e a jog? 483

Szemlecikkek

Gruber Balázs Attila: Az állam- és jogelmélet újabb kutatási eredményei a prágai Károly Egyetem Jogi Karán 650
Peschka Vilmos: Szabó Imre: Bevezetés a jogtudományba Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984. 137 p. [Könyvism.] 717
Takács Albert: *Kiss* László — *Szamel* Lajos: A jogismeretet gátló jogalkotási tényezők — különös tekintettel a jogon belüli ellentmondásokra. Bp. 1983. 222. p. [Könyvism.] 536
Takács Albert: *Sajó* András: Kritikai értekezés a jogtudományról. Bp. Akadémiai Kiadó, 1983. 215. p. [Könyvism.] 427
Tamás András: *Peschka* Vilmos: Gendai hótecugaku no kihon mondai, (A modern jogfilozófia alapproblémái.) Bp. Gondolat Kiadó, 1972. Társadalomtudományi Könyvtár, 392 p. [Könyvism.] 340

ÁLLAMJOG. ALKOTMÁNYJOG

ld. még Polgári jog

Tanulmányok

Dezső Márta: A magyar választási rendszer 1983. évi reformja 177
Holló András: Az egyesülési jog a politika és jog határán 674
Kovács István: Az állam társadalmi szerepének változása 431
Kukorelli István: A képviselői mandátum kezdetének és érvényességének államjogi alapjai 446
Ruszoly József: Választási bíráskodás, nálunk — de lege ferenda 451
Schmidt Péter: A jogforrások tipológiája 440
Trócsányi László, ifj.: Az interpellációs jog egyes elméleti és gyakorlati kérdései 459

Szemlecikkek

Ádám Antal: *Bihari* Ottó: Államjog (Alkotmányjog) Bp. Tankönyvkiadó, 1984. [Könyvism.] 338
Balás Gábor: A nemzetiségek egyenjogúsításának útján. Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1983. 145 p. [Könyvism.] 342
Domány András: Új vonások a szejm működésében és a bírósági rendszerben Lengyelországban 52
Kányáné Komlódi Katalin: Vitaülés a szegedi egyetem Állam- és Jogtudományi Karán (Az irányítás forgalma) 344
Kiss Barnabás: Szovetszkoe goszudarsztvennoe pravo. Otv. red. E. I. Kozlova. Moszkva, Juridicseszkaja literatura. 1983. 495 p. [Könyvism.] 540
Kukorelli István: D. L. Zlatopolszkij: A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa — a szovjet nép akaratának kifejezője. Moszkva, Juridicseszkaja Literatura, 1982. 280 p. [Könyvism.] 478
Kukorelli István: „Törvényességet, de elevent..." (Holló András: A közigazgatás ügyészi felügyeletének államjogi kérdései c. kandidátusi értekezésének és az értekezés vitájának ism.) 724
Zawadzka, Barbara: Az önkormányzat rendszerbeli pozíciója a szocialista államban 466
Zawadzka, Barbara: A nemzeti tanácsok és a területi önkormányzat rendszere (új lengyel törvény) 709

ÁLLAMIGAZGATÁSI JOG

ld. még A népgazdaság jogi kérdései, Polgári jog

Tanulmányok

Ádám György: Az orvosi hálapénz hatályos jogunkban 642
Ádám György: Az orvosi hálapénz kifejlődésének jogi előzményei 547
Fekete Imrich — *Tamás* András: Egy állampolgári jog kapcsán a környezetvédelem jogáról 696
Müller György: A tanácsok céltársulásairól 182
Müller György: A szakigazgatási szervezet meghatározásának joga a III. tanácstörvény önkormányzati koncepciójában .. 691
Sík Ferenc: A közigazgatási bíróság alkonya. 1945—1949. ... 453
Szamel Katalin: A közigazgatás lehetőségei az állampolgári jogok alanyi joggá transzformálásában. 685
Dunay Pál: A kormányzati irányítás hatékonyságának növelése 70

Szemlecikkek

Dunay Pál: G. V. Barabasev: A helyi tanácsok szerepe a városfejlődésben (Rol mesztnüh szovjetov v ekonomicseszkom i szocialnom razvitii gorodov. Moszkva, MGU. 1983. 244 p.) [Könyvism.] 171
Dzurik, Vladislav: Drgonec, J. — Holländer, P.: Moderná medicina a právo. Bratislava, Obzor, 1982 589
Sükösd Ferenc: Nemzetközi konferencia „A vonzáskörzetek gazdasági és közigazgatási kérdései"-ről 123

PÉNZÜGYI JOG

Tanulmányok

Ferenczy Endre: A gazdasági mechanizmus pénzügyeinek joga 366

Szemlecikkek

Láng Ildikó: Edward S. Mason — Robert E. Asher: The World Bank since Bretton Woods. Washington. D. C. The Brooking Institution, 1973, 915 p. [Könyvism.] 61

A NÉPGAZDASÁG JOGI KÉRDÉSEI

ld. még Államigazgatási jog, Polgári jog

Tanulmányok

Csaba László: A magyar gazdasági reform dilemmái 347
Csillag István: A vállalaton belüli partnerkapcsolatok a kisvállalkozás területén 626
Domé Györgyné: A termelési rendszerek jogi szabályozásának továbbfejlesztése 316
Hegedűs István: A vállalati belső viszonyok jogi szabályrendszerének önigazgatási irányú fejlesztése (egy történeti alternatíva) 616
Kurasvili, B. P.: Mi legyen az ágazati irányítás sorsa? 400
Rittner, Fritz: Konvergencia vagy divergencia a versenykorlátozási jogban (Nyugat-Európa) 582
Sárándi Imre: A népgazdaság gazdasági szervezeti rendszerének átalakítása és a vállalati belső szervezet 595
Sárközy Tamás: A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztéséről 360
Vörös Imre: Beruházások versenytárgyalások útján 376

Szemlecikkek

Bihary Tibor: Három különböző termékfelelősségi jogi rendszer vázlata ... 113
Ferenczy Endre: Harmathy Attila: Szerződés, közigazgatás, gazdaságirányítás. Bp. Akadémiai Kiadó, 1983. 210 p. [Könyvism.] ... 56
Halustyik Anna: Az állami gazdaságirányítás egy történelmi torzója: Peru 1968 után ... 420
Kenderes György: Berend T. Iván: Gazdasági útkeresés. 1956—1965. Bp. Magvető Kiadó, 1983. [Könyvism.] ... 426
Prugberger Tamás: Domé Györgyné: „A kooperációs és integrációs kapcsolatok jogi kérdései a mezőgazdaságban" c. doktori értekezésének vitája ... 656
Takáts Péter: Az I. NSZK—magyar gazdasági jogi konferencia ... 229
Török Attila: Gazdasági problémák jogszabályi megoldásai és álmegoldásai ... 414
Török Gábor: A gazdaságirányítás szervezetének joga ... 424
Török Gábor A jog gazdasági elemzése (Gazdasági-jogi tanulmányok) ... 476
Újlaki László: A Csehszlovák Gazdasági Törvénykönyv módosítása ... 217
Vörös Imre: Rittner, Fritz: Bevezetés a verseny- és kartelljogba (Einführung in das Wettbewerbs- und Kartellrecht. C. F. Müller Juristischer Verlag. Heidelberg-Karlsruhe, 1981. 346 p.) [Könyvism.] ... 173
Vörös Imre: Homburger, Eric — Drolshammer, Jens: Schweizerisches Kartell- und Monopolrecht. Verlag Stämpfli und Cie AG. Bern, 1981, 291 p. [Könyvism.] ... 298

POLGÁRI JOG

ld. még A népgazdaság jogi kérdései, Nemzetközi magánjog

Tanulmányok

Bihary Tibor: Két európai egységesítési törekvés a termékfelelősség jogában ... 514
Domé Györgyné: A gazdasági társulások kodifikációs kérdéseihez ... 241
Drgonec, Ján: A művi megtermékenyítéssel összefüggő problémák ... 563
Drgonec, Jan — *Fábry,* Anton: A korszerű orvosi beavatkozások és a jogi felelősség ... 27
Gyertyánfy Péter: Ellentmondások és változások korunk szerzői jogában ... 65
Felkay Andrásné — *Kiss* Daisy: A személyiség védelme és a bírói gyakorlat ... 8
Ilkei Csaba: Személyiség, társadalom, tömegkommunikáció ... 679
Jobbágyi Gábor: Személyiségi jogok — egészségügyi szerződés ... 15
Kovács Péter: A szerződéses üzemeltetési forma főbb jogi és működési problémái ... 632
Laufs, Adolf: Gyógykísérlet és orvosi kísérlet az NSZK jogában ... 556
Novotni Zoltán: A vállalati gazdasági munkaközösségek polgári jogi kérdései ... 320
Novotni Zoltán: A vállalaton belüli jogalanyiság kérdései ... 607
Sárközy Tamás: Új jogi személyelméletek Nyugat-Európában. ... 189
Sólyom László: Polgárjog és polgári jog (A személyiségi jogok lehetőségei) ... 663
Stepniak,, Lechoslaw: Az állami vállalat helyzete az új lengyel vállalati törvényhozásban ... 408
Sütő Miklós: Belső jogalanyiság és a nagyvállalat ... 598
Török Gábor: A nem vagyoni kártérítés bírói gyakorlatának néhány kérdése ... 570
Wagner, Ingo: A személyiség alanyi joga és jogi státusza a szocialista társadalomban ... 103

Szemlecikkek

Lévayné Fazekas Judit — *Cserba* Lajos — *Miskolczi Bodnár* Péter: A Polgári Törvénykönyv magyarázata 3. (rész) ... 223
Németh Ágnes: Eminescu, Yolanda — Popescu, Tudor: A szocialista országok polgári törvénykönyvei. Les codes civils des pays socialistes. Étude comparative. Bucarest—Paris, 1980. 363 p. [Könyvism.] ... 652
Szalma József: A jogcím (kauza) ... 161
Tamás Lajos: Sárándi Imre: A mezőgazdasági termékértékesítési szerződésről (doktori értekezés vitájának ism.) ... 120
Ungvári Gábor — *Karczag* István: Igazságügyi szakértői tapasztalatok a gondnokság alá helyezés rendszerével kapcsolatban ... 586
Vida Sándor: Troller, A: Immaterialgüterrecht. Helbing—Lichtenhahn. Basel—Frankfurt a. M. 1983. 3. kiad. 1. köt. [Könyvism.] ... 654

MUNKAJOG

Tanulmányok

Barabaseva, Ny. Sz.: Az elosztási viszonyok jogi szabályozásának fejlesztése (Munkabérpolitika) ... 525
Román László: Kollektív jelleg az individuális munkajogviszonyban ... 306

Szemlecikkek

Kosutic, B.: A sztrájkjog és a lock-out a nyugatnémet jogban ... 109

CSALÁDJOG

Tanulmányok

Ficzeréné Sirko Alexandra: A család intézménye az újabb szovjet jogalkotásban ... 47

FÖLDJOG

ld. még Polgári jog

Szemlecikkek

Sárándi Imre: Történeti, elméleti és pragmatikus elemzés a mezőgazdasági termékértékesítési szerződésről ... 382
Tanka Endre: Az állami földtulajdonból eredő illetmény-földhasználat különös jogcímei ... 86
Tanka Endre: Földárujelleg — földtulajdoni rendszer — racionális földhasználat ... 389

SZÖVETKEZETI JOG

ld. még Polgári jog

Tanulmányok

Domé Györgyné: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdasági tevékenysége ... 1

BÜNTETŐJOG. BŰNÜGYI TUDOMÁNYOK

Tanulmányok

Erdősy Emil: Az arányosság elve a veszélyeztetés büntetőjogi megítélésénél ... 125
Ferencz Zoltán: Potenciális bűncselekményhelyzet és prekriminalitás: a bűncselekmény-szituáció előzményei ... 134
Lukács Tibor: Az elítéltek munkavégzésének jogi természete ... 80
Nagy Ferenc: A büntetőjogi intézkedések igazolásáról, indokoltságáról ... 575
Wiener A. Imre: A gazdasági tevékenységgel kapcsolatos büntető szankciók ... 301

Szemlecikkek

Kónyáné Kutrucz Katalin: Nagy Ferenc: Intézkedések a büntetőjog szankciórendszerében című kandidátusi értekezésének vitája ... 590
Lévay Miklós: V. N. Kudrjavcev: A jogellenes cselekmények okai. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1982. [Könyvism.] ... 220
Nagy Ferenc: Magyar—osztrák konferencia a büntetőjog és büntető-eljárásjog aktuális problémáiról ... 158
Polt Péter: Wiener A. Imre: A „Gazdasági bűnözés — gazdasági bűncselekmények" című doktori értekezése vitájáról ... 232

POLGÁRI ELJÁRÁSJOG

Tanulmányok

Hámori Vilmos: Jogi és jogon kívüli normatív elemek a polgári ítélkezésben ... 486
Kengyel Miklós: Tanúkihallgatási rendszerek a polgári perben ... 151
Szádeczky-Kardoss Irma: Perjogunk és a nyelvhelyesség ... 73
Újlaki László: A szállítási és a belföldi árufuvarozási kötelmek kölcsönös összefüggéseiből adódó eljárásjogi sajátosságok ... 276

BÜNTETŐ ELJÁRÁSJOG

Tanulmányok

Cséka Ervin: A súlyosítási tilalom tartalmának újabb elemei 128
Kabódi Csaba: Igazságszolgáltatás — szolgáltatás? ... 146
Székely János: Jogi kérdések a szakvéleményben ... 40
Tóth Mihály: A szembesítések béklyójában ... 139
Tóth Mihály: Feloldható-e a béklyó? ... 282

NEMZETKÖZI JOG

ld. még Nemzetközi magánjog

Tanulmányok

Mavi Viktor: Az új nemzetközi gazdasági rend normatív szabályozása: illúziók és valóságok ... 504

Szemlecikkek

Dunay Pál: G. I. Tunkin [szerk.]: Mezsdunarodnoe pravo. Moszkva, Juridicseszkaja literatura, 1982. 568 p. [Könyvism.] ... 59
Herczegh Géza: Bokorné Szegő Hanna: Államazonosság-államutódlás. Bp. Akadémiai Kiadó, 1984. 108 p. [Könyvism.] ... 588
Herczegh Géza: Ormos Mária: Padovától Trianonig. 1918—1920. Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1983. 453 p. Milyen út vezetett Trianonhoz? [Könyvism.] ... 215
Kardos Gábor: Nemzetközi közjogi előadások Hágában ... 173
Dunay Pál — *Nagy* Boldizsár: Hol a helye a nemzetközi jognak? (Bodnár László. A nemzetközi szerződések államon belüli alkalmazásának főbb kérdései c. kandidátusi értekezés és a vita ism.) ... 481
Mavi Viktor: L. A.: Nekotorüe voproszü teorii mezsdunarodnogo prava. Imperativnüe normü. Jus cogens. Tbiliszi, 1982. 406 p. [Könyvism.] ... 296
Nagy Boldizsár: Az új osztrák nemzetközi jogi könyvekről. [Könyvism.] ... 543

NEMZETKÖZI GAZDASÁGI KAPCSOLATOK JOGA NEMZETKÖZI MAGÁNJOG

ld. még Nemzetközi jog

Tanulmányok

Bauer Miklós: Kritikai megjegyzések a KGST/ÁSZF felelősségi rendszeréhez ... 257
Burián László: A jogi személyek honossága különös tekintettel az amerikai embargó extraterritoriális hatályára ... 199
Ficzere Lajos: A KGST és a harmadik országok ... 205
Hidas János: A nem szocialista országokkal való gazdasági együttműködés pénzügyi jogi eszközei ... 269
Németh Ágnes: A képviselet szabályainak egységesítése ... 333
Takáts Péter: Állami intézkedések és a szerződések teljesítése a KGST/ÁSZF rendszerében ... 251
Vida Sándor: Technológiai háború az USA és Nyugat-Európa között a szovjet földgázvezeték miatt ... 96

ÁLLAM- ÉS JOGTÖRTÉNET

Tanulmányok

Both Ödön: A magyar feudális tulajdon fő vonásai a kései feudalizmus idején ... 328

Szemlecikkek

Baka András: Még egy szó a „forradalom után" (Szekfű Gyula könyveiről) ... 719
Csizmadia Andor: Festschrift Erwin Melichar. Im Dienst am Staat und Recht. Wien, Manz'sche Verlag 1983. XV 462 p.) [Könyvism.] ... 63
Hajdú Lajos: Imreh István: A törvényhozó székely falu (Bukarest, Kriterion, 1983. 546 p.) [Könyvism.] ... 474
Ruszoly József: Antalffy György: Szalay László, a reformkor politikai-jogi gondolkodója Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1983. 336 p. [Könyvism.] ... 118
Tóth István: Juhász Gyula: Uralkodó eszmék Magyarországon, 1939—1944. Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1983. [Könyvism.] ... 471
Trócsányi László: Jogtörténeti tanulmányok, 5. (köt). Egyetemi segédkönyv, Szerk. Csizmadia Andor, Bp. Tankönyvkiadó, 1983. 372 p. [Könyvism.] ... 480

RÓMAI JOG

Tanulmányok

Hamza Gábor: A jogfejlődés eltérő útjai az antikvitásban: a magánjogi rendszer a jogforrások tükrében ... 521

Szemlecikkek

Földi András: Huchthausen, L.: Römisches Recht. Berlin — Weimar, Aufbau Verl. 1983. XLVI. 524 p. [Könyvism.] ... 343

JOGTUDOMÁNY. JOGI OKTATÁS. VEGYES TÁRGYÚ CIKKEK

Szemlecikkek

Csizmadia Andor: Degré Alajos: (1909—1984) [Nekrológ] ... 465
Az európai szocialista országok jogalkotása. [Írták] Alth Guidó, Horváth Anna, Ijjas István, Lázár Miklós, Sipos Katalin, Sprém István, Trócsányi László ... 165, 530
Hajdú Lajos: Benkő Samu: Őrszavak. Bukarest, Kriterion, 1984. 399 p. [Könyvism.] ... 721
Halász József: Török Lajos 1929—1984 [Nekrológ] ... 709
Hamza Gábor: Emlékezés Diósdi Györgyre, a hazai jogtudomány európai hírű művelőjére ... 213
Hamza Gábor: Visky Károly (1908—1984) [Nekrológ] ... 287
Jeschek, Hans-Heinrich: A Nemzetközi Büntetőjogi Társaság elnökének részvétnyilvánítása Szakács Ödön elhunyta alkalmából ... 108
Nagy Lajos: A bibliography on foreign and comparative law. Supplement 1979. Compil and annotated by Charles Szladits, Dobbs Ferry N. Y. Oceana Publications, 1983. 262 p. [Könyvism.] ... 542
Nagyné Szegvári Katalin: Clara Zetkin évforduló ... 288
Trócsányi László: A Dokumentációs Szemle megszűnéséhez . 219
Trócsányi László: Állam- és jogtudományi bibliográfia 1980—1981. Bibliographia juridica hungarica. 1980—1981. Összeáll.: Nagy Lajos — Balázsné Veredy Katalin. Közzéteszi az Országgyűlési Könyvtár, Soksz. 1983. [Könyvism.] 299
Trócsányi László: Kislégi-Nagy Dénes: Életpályám emlékei. 1981. 148 p. [Könyvism.] ... 342
Varga Péter: Emlékkönyv Kauser Lipót születésének 100. évfordulójára. [Könyvism.] ... 293
Veres József: Földes Ivánra emlékezünk ... 51

Tartalommutató A Jogtudományi Közlöny 1983. évi XXXVIII. évfolyamához. Bp. Egyetemi ny. 1984. [7] old.

Alth Guido 169, 534
Ádám Antal 338
Ádám György 547, 642
Baka András 719
Balás Gábor 342
Barabaseva, Ny. Sz. 525
Bauer Miklós 257
Bihary Tibor 113, 514
Bodnár Zoltán 497
Both Ödön 328
Burián László 199
Csaba László 347
Cserba Lajos 223
Cséka Ervin 128
Csillag István 626
Csizmadia Andor 63, 465
Dezső Márta 177
Domány András 52
Domé Györgyné 1, 241, 316
Drgonec, Jan 27, 563,
Dunay Pál 59, 70, 171, 481
Dzurik, Vladislav 589
Erdősy Emil 125
Fábry, Anton 27
Fekete Imrich 696
Felkay Andrásné 8
Ferencz Zoltán 134
Ferenczy Endre 56, 366
Ficzere Lajos 205
Ficzeréné, Sirkó Alexandra 47
Földi András 343
Gruber Balázs Attila 650
Gyertyánfy Péter 65
Hajdú Lajos 474, 721
Halász József 709
Halustyik Anna 420
Hamza Gábor 213, 287, 521
Hámori Vilmos 486
Hegedüs István 616
Herczegh Géza 215, 588
Hidas János 269
Holló András 674
Horváth Anna 167,531
Ijjas István 533
Ilkei Csaba 679
Jeschek, Hans Heinrich 108
Jobbágyi Gábor 15
Kabódi Csaba 146
Karczag István 586
Kardos Gábor 173
Kányáné Komlódi Katalin 344
Kenderes György 426
Kengyel Miklós 151
Kiss Barnabás 540
Kiss Daysi 8
Kosutič, B 109
Kovács István 431
Kovács Péter 632
Kónyáné Kutrucz Katalin 590
Kukorelli István 446, 478, 724
Kurasvili, B. P. 400
Laufs, Adolf 556
Láng Ildikó 61
Lázár Miklós 170, 535
Lévay Miklós 220
Lévayné Fazekas Judit 223
Lukács Tibor 80
Mavi Viktor 296, 504
Miskolczi Bodnár Péter 223
Müller György 182, 691
Nagy Boldizsár 481, 543
Nagy Ferenc 158, 575
Nagy Lajos 542
Nagyné Szegvári Katalin 288
Németh Ágnes 333, 652
Novotni Zoltán 320, 607
Peschka Vilmos 717
Polt Péter 232
Prugberger Tamás 656
Rittner, Fritz 582
Román László 306
Ruszoly József 118, 451
Sajó András 237, 670
Sárándi Imre 382, 595
Sárközy Tamás 189, 360
Schmidt Péter 440
Sik Ferenc 453
Sipos Katalin 165, 530
Sólyom László 663
Sprém István 168, 169, 534
Stepniak, Lechoslaw 408
Sükösd Ferenc 123
Sütő Miklós 598
Szalma József 161
Szamel Katalin 685
Szádeczky-Kardos Irma 73
Székely János 40
Takács Albert 427, 536
Takáts Péter 229, 251
Tamás András 340, 696
Tamás Lajos 120
Tanka Endre 86, 389
Tóth István 471
Tóth Mihály 139, 282
Török Attila 414
Török Gábor 424, 476, 570
Trócsányi László 167, 219, 299, 342, 480
532
Trócsányi László ifj. 459
Újlaki László 217, 276
Ungvári Gábor 586
Varga Csaba 483
Varga Péter 293
Veres József 51
Vida Sándor 96, 654
Vörös Imre 173, 298, 376
Wagner, Ingo 103
Wiener A Imre 301
Zawadzka, Barbara 466, 709

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1250. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221—285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert, a Lapkiadó Vállalat vezérigazgatója. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest, V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámlára. Előfizetési díj 1/2 évre: 330,—Ft, egy évre: 660,—Ft. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest 1056 Bajcsy-Zsilinszky út 76.

Szegedi Nyomda — 85—1008 Szeged, 1985. — Felelős vezető: Dobó József igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

F/ET Fq/5023

XXXIX. új évfolyam 1. szám Budapest, 1984. január hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

DOMÉ GYÖRGYNÉ
A mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdasági tevékenysége 1

FELKAY ANDRÁSNÉ—KISS DAISY
A személyiség védelme és a bírói gyakorlat 8

JOBBÁGYI GÁBOR
Személyiségi jogok — egészségügyi szerződés 15

DRGONEC, JAN—FÁBRY, ANTON
A korszerű orvosi beavatkozások és a jogi felelősség. 27

SZÉKELY JÁNOS
Jogi kérdések a szakvéleményben 40

FICZERÉNÉ, SIRKO ALEXANDRA
A család intézménye az újabb szovjet jogalkotásban. 47

Szemle

VERES JÓZSEF
Földes Ivánra emlékezünk 51

DOMÁNY ANDRÁS
Új vonások a szejm működésében és a bírósági rendszerben Lengyelországban 52

Jogirodalom

Harmathy Attila: Szerződés, közigazgatás, gazdaságirányítás (FERENCZY ENDRE) 56

DUNAY PÁL
Az új szovjet nemzetközi jogi tankönyvről 59

LÁNG ILDIKÓ
A Világbank Bretton Woods óta 61

CSIZMADIA ANDOR
Melichar Emlékkönyv 63

СОДЕРЖАНИЕ: *Мария Доме:* Хозяйственная деятельность сельскохозяйственных производственных кооперативов. — *Андрашне Фелкаи—Дэзи Киш:* Охрана личности и судебная практика. — *Габор Йоббадьи:* Личные права — договор здравоохранения. — *Ян Дргонец—Антон Фабри:* Современное медицинское вмешательство и юридическая ответственность. — *Янош Скей:* Правовые вопросы в заключении экспекта. — *Александра Фицере:* Институт семьи в новейшем советском законодательстве. — *Обзор: Йожеф Вереш:* Память Ивана Фелдеша. — *Андраш Домань:* Новые черты в деятельности Сейма и в судебной системе Польши. — *Юридическая литература:* Аттила Харматри: Договор, государственное управление руководство экономикой *(Эндре Ференци)*. — *Пал Дунаи:* О новом советском учебнике по международному праву. — *Илдико Ланг:* Мировой Банк со времени Бреттон Вудса. *Андор Чизмадия:* Юбилейный сборник Мелихару.

INHALT: *Frau Maria Domé:* Die wirtschaftliche Tätigkeit der LPG's. — *Frau Felkay—Daisy Kiss:* Der Schutz der Persönlichkeit, sowie die richterliche Praxis. — *Gábor Jobbágyi:* Persönlichkeitsrechte — Vertrag für Gesundheitswesen. — *Jan Drgonec—Anton Fábry:* Die moderne ärztliche Eingreifung und die rechtliche Verantwortlichkeit. — *János Székely:* Rechtsfragen im Gutachten. — *Frau Ficzere, Alexandra Sirko:* Die Institution der Familie in der neueren sówjetischen Gesetzgebung. — *Rundschau: József Veres:* Andenken an Iván Földes. — *András Domány:* Neuere Züge der Funktionierung des Sejm und des richterlichen Systems in Polen. — *Rechtsliteratur:* Attila Harmathy: Vertrag, Verwaltung, Wirtschaftsleitung *(Endre Ferenczy)*. — *Pál Dunay:* Über das neue sowjetische Lehrbuch des Völkerrechts. — *Ildikó Láng:* Die Weltbank seit Bretton Woods. — *Andor Csizmadia:* Festschrift für Professor Erwin Melichar.

CONTENTS: *Mrs. György Domé:* The economic activity of the agricultural co-operatives. — *Mrs. András Felkay—Daisy Kiss:* The protection of personality and the judicial practice. — *Gábor Jobágyi:* Personality rights — health contract. *Jan, Drgonec—Anton Fábry:* The modern medical interventions and the legal liability. — *János Székely:* Legal problems in the expert opinion. — *Mrs. Ficzere Alexandra sirko:* The institution of family in the latest Soviet legislature. — Review: *József Veres:* In memoriam Iván Földes. — *András Domány:* New features in the operation of Sejm and the judicial system in Poland. — Legal literature: Attila Harmathy: Contract, public administration, economic management *(Endre Ferenczy)*. — *Pál Dunay:* The new Soviet Textbook of international law. — *Ildikó Láng:* The World Bank since Bretton Woods. — *Andro Csizmadia:* Melichar Memorial Book.

E lapszám (XXXIX. évfolyam 1. szám) szerzői: *Domé Györgyné,* tanszékvezető egyetemi docens (Budapest). — *Felkay Andrásné,* csoportvezető bíró (Budapest). — *Kiss Daisy,* bíró (Budapest). — *Jobbágyi Gábor,* egyetemi adjunktus (Miskolc). — *Drgonec, Jan,* a Szlovák Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa (Pozsony). — *Székely János,* ny. csoportvezető (Budapest). — *Ficzeréné, Sirko Alexandra,* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos főmunkatársa (Budapest). — *Veres József,* egyetemi tanár (Szeged). — *Domány András,* a Magyar Rádió munkatársa (Budapest). — *Ferenczy Endre,* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos főmunkatársa (Budapest). — *Dunay Pál,* ösztöndíjas gyakornok (Budapest). — *Láng Ildikó,* előadó (Budapest). — *Csizmadia Andor,* tanszékvezető egyetemi tanár. (Pécs).

XXXIX. új évfolyam 1. szám Budapest, 1984. január hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdasági tevékenysége

1. §. A gazdasági tevékenység alakulása a mezőgazdaság szocialista átszervezéséig.
2. §. A gazdasági kapcsolatok fejlődése 1961—1969 közötti időszakban.
3. §. A gazdasági kapcsolatok jelenlegi rendszere és formái.

1. §. A gazdasági kapcsolatok alakulása a mezőgazdaság szocialista átszervezéséig

a) A magyar mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom 1948-ban indult meg. Kezdetben — a lenini fokozatosság elvét alkalmazva — három alaptípusa létezett[1] és az sem önálló jogi személyiségi formában, hanem az akkor működő Földművesszövetkezet keretében, amely a falusi lakosság beszerző és értékesítő szövetkezete volt. Tagjai elsősorban az újonnan földhözjuttatottak, a törpebirtokosok és a szegényparasztok közül kerültek ki, akik a szövetkezeti gazdálkodásban látták boldogulásuk további útját, amelyet korábban a földnélküliség és nincstelenség jellemzett.

A felszabadulást követő időszakban a koalíciós pártok közül csak a Kommunista Pártnak volt viszonylag kialakult szövetkezeti politikája, a többi párt, köztük a Nemzeti Parasztpárt, a Szociáldemokrata Párt és a Kisgazda Párt nem rendelkezett egységes koncepcióval; ezen pártok balszárnya azonban a Kommunista Párt szövetkezeti politikáját támogatta. Az a kérdés, hogy a szövetkezetek a szocializmus építésének teljes időszakában funkcionálnak-e vagy sem, ebben az időszakban még nem dőlt el. Az uralkodó gazdaságpolitika a szövetkezeteknek — ezek közül a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek is — csak átmeneti szerepet szánt, nevezetesen azt, hogy a kistermelőket, kisiparosokat és kiskereskedőket a szövetkezeti gazdálkodásra átvezessék, s ha ezt a feladatukat teljesítették, megszűnnek és átalakulnak az állami vállalatok valamelyik formájává.

Ilyen gazdaságpolitika mellett a mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdasági tevékenysége alapvetően földművelésre és állattenyésztésre koncentrálódott. Ez persze nemcsak az adott gazdasági környezettel volt összefüggésben, hanem azzal is, hogy még kezdetlegesek voltak a nagyüzemi gazdálkodás folytatásához szükséges módszerek és főleg nem voltak alkalmasak arra, hogy az alaptevékenységgel összefüggő kiegészítő és feldolgozói tevékenységet is felöleljék. Mindezek, illetve amellett, hogy a szövetkezeteknek a gazdaságpolitika csak átmeneti szerepet szánt, a szövetkezeti mozgalom viszonylag gyors ütemben fejlődött és a megindulást követő évben már az ország megművelhető területének 2,7%-án a szövetkezeti gazdálkodás folyt. 1950-ben pedig a legfejlettebb szövetkezeti forma egy része kivált a Földművesszövetkezet keretéből és önálló jogi személyiséget kap.[2] 1953-ra mind a földterület, mind pedig a taglétszám megtízszereződött és elérkezett az idő arra, hogy létrejöjjön a mai értelemben vett mezőgazdasági termelőszövetkezet, amely magában egyesíti a termelőszövetkezeti tagok valamennyi földjét és saját javára és kockázatára gazdálkodik. A kiválási folyamat 1955-ben zárult, amikor is a másik két alacsonyabb forma is kivált a Földművesszövetkezetből és jogutódként Termelőszövetkezeti Csoport elnevezéssel, jogi személyiséggel felruházva működik tovább.

Ebben az időszakban a szövetkezetek gazdálkodását központi direktívák határozták meg, vagyis a megtermelt termékek a kötelező begyűjtési rendszer útján cserélődtek át más, a szövetkezeti gazdálkodás folytatásához szükséges termékekre; más szóval a termelőszövetkezetek gazdasági kapcsolatai nem szerződéses rendszerben bonyolódtak, hanem meg volt határozva, hogy mit termeljenek, mennyit termeljenek

[1] A legalacsonyabb típusban (továbbiakban tszcs) csak a mezőgazdasági előkészítő munkákat és a gépi munkát végezték közösen, a többi munkát és a betakarítást egyénileg. Az *átlagosztású tszcs-ben* már a munkák zömét közösen végzik, de úgy, hogy mindenki a bevitt föld arányában vesz részt a közös munkában és ennek arányában részesedik a jövedelemből is. A legfejlettebb típusban már önálló terv és költségvetés alapján minden munkát közösen végeznek. A jövedelemből túlnyomórészt a végzett munka arányában részesednek, illetőleg a bevitt föld után földhasználati díjat kapnak.

[2] Ld.: a 133/1950. Mt. sz. rendeletet.

és a megtermelt terményeket kinek a részére értékesítsék. Szerződéses kapcsolataik csak a gépállomásokkal voltak, amelyek a föld megműveléséhez szükséges gépi munkát szolgáltatták, tekintettel arra, hogy a szövetkezetek alapvető termelőeszköznek, így nagy gépeknek sem lehettek tulajdonosaik, még akkor sem, ha az ehhez szükséges anyagi fedezettel rendelkeztek. Gazdasági kapcsolataikat ennek megfelelően nem az egyenjogúság és mellérendeltség pozíciói jellemezték, hanem a teljes alárendeltség.

Ezek az adminisztratív módszerek ugyan nem nagyon segítették a szövetkezeti mozgalom fejlődését, de túlzottan nem is akadályozták. Abban az időben ugyanis nemcsak a szövetkezetek, hanem más gazdálkodó szervezetek és az egyénileg gazdálkodók tevékenységét is szigorú normatívák határozták meg, ennek következtében az egyénileg gazdálkodó paraszt számára még mindig kedvezőbb gazdasági környezetet teremtett a szövetkezet, mint a szövetkezeten kívül maradás; más oldalról, ha a központi direktívák által megszabott keretek között is, de a szövetkezet belső ügyeibe a szövetkezeti tagok maguk dönthettek és ez kedvezően hatott a gazdálkodásra, a közgondolkodás átalakulására, egyáltalán a demokratizálódási folyamatra, amelynek Magyarországon korábban nem voltak iskolái.

b) A gazdaságpolitikában és ezen belül a szövetkezeti politikában is alapvető változást a Magyar Szocialista Munkáspárt által megfogalmazott Agrárpolitikai Tézisek (1957) idéznek elő, amelyek megszüntették a kötelező begyűjtés rendszerét és helyébe a szerződéses kapcsolatokat helyezték; lehetővé tették a föld megműveléséhez szükséges gépek vásárlását stb., vagyis amelyek alapvetően az adott gazdálkodó szervezetek kezdeményező, öntevékeny szerepére kívántak építeni.

A szerződéses kapcsolatok azonban még ebben az időszakban sem tükrözik a felek azonos pozícióit. A felvásárló szervek ugyanis túlnyomó részben állami vállalatok voltak, amelyek úgy állapították meg a szerződések tartalmát, hogy azt a szövetkezetek más felvásárló szervek hiányában kénytelenek voltak elfogadni. A gazdaságpolitika és a joggyakorlat az állami vállalatot — valamely igény elbírálása esetén — az állammal azonos pozícióba helyezte, ennek folytán az állami vállalat diktátuma teljesen jogszerű volt. Ennek a felfogásnak volt a következménye a szövetkezeteknél alkalmazásra kerülő „maradék elv" is. Ez — amely jogszabályban is megfogalmazást nyert[3] — kötelezően írta elő a jövedelem felosztásának sorrendjét. Eszerint pedig a szövetkezetnek elsősorban az állammal — s e körben nem volt különbség, hogy hitel, adó, vagy szerződésen alapuló kötelemről van-e szó —, majd harmadik személyekkel szembeni kötelezettségét kellett teljesíteni, a fennmaradó jövedelemből fel kellett tölteni a gazdálkodás folytatásához szükséges alapokat és csak ami ezen felül maradt azt lehetett szétosztani a termelőszövetkezeti tagok között munkadíj, illetőleg földhasználati díj címén. Mindez azt jelentette, hogy a termelő, az értéket előállító ember a legutolsó helyre került, akinek a munkája nélkül egyetlen kötelezettséget sem lehetett volna teljesíteni.

[3] Ld.: az 1959. évi 7. sz. tvr-t.

A termelőszövetkezeti tag anyagi érdekeltsége ismeretlen fogalom volt és ez nem hatott kedvezően a termelékenység fokozására, egyáltalán a szövetkezeti közös munkában való részvételre.

Mindemellett a szövetkezeti mozgalom 1957-től, még inkább 1959-től ugrásszerűen fejlődik. Ebben — megítélésünk szerint — az agrárpolitikai téziseken túl minden valószínűség szerint közrehatott az 1956. évi ellenforradalom is, amelynek során a magyar paraszt saját tapasztalatai alapján győződhetett meg a volt földesurak restaurációs törekvéseiről, ami teljesen nyilvánvalóvá tette, hogy a szövetkezeti mozgalom egyértelműen a szocializmus útját jelenti, azt, hogy a kapott föld soha többé nem kerülhet vissza a volt nagybirtokosok kezébe. Sorra alakultak a termelőszövetkezetek, jöttek létre a szövetkezeti községek és városok; a tagok most már nemcsak a szegényparasztok soraiból kerültek ki, hanem a középparasztok és az úgynevezett kulákok köréből is; és így 1961 tavaszára a megművelhető földterület 95,6%-a szocialista gazdálkodás alá került. A mezőgazdasági termelés alapintézményei: a mezőgazdasági termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok lettek.[4]

Közrehatott ebben a fejlődésben a szocialista állam aktív szerepe és a munkásosztály gyakorlati segítsége, agitatív tevékenysége; illetve az is, hogy a termelőszövetkezetbe belépettek a mozgalom kezdetétől fogva — habár a belépéssel egyidejűleg minden földjüket a termelőszövetkezet közös használatába adták — jogosultak voltak háztáji gazdaság fenntartására és ezen belül háztáji földhasználatra is. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy kb. 6000 m² földön gazdálkodhattak[5] és ennek révén saját szükségleteiket túlnyomó részben akkor is kielégíthették, ha a közösből munkájuk ellenértékét csak részben kapták meg. Így, a már jelzett „maradék elv" hatásában enyhébb formában jelentkezett.

A háztáji gazdaság fenntartásának azonban azon túlmenően, hogy a saját szükséglet kielégítésének alapját nyújtották, nagyon jelentős politikai szerepe volt az egyéni gazdaságból a közös gazdaságba történő átmenet megkönnyítése szempontjából is. A magyar parasztnak a földtulajdonhoz való kötődése ugyanis sokkal intenzívebb formában jelentkezett mint más szocialista országban, ezért szükségszerű volt — többek között — a Tanácsköztársaság tapasztalatai alapján is,[6] hogy a tulajdonul megszerzett földje, bizonyos közbenső láncszemek beiktatásával kerüljön a termelőszövetkezet közös használatába. Ez hozzátartozott ahhoz a gazdaságpolitikához, amely a

[4] A mezőgazdaságilag megművelhető területből a szövetkezetek kb. 80%-ban, az állami gazdaságok pedig kb. 16%-ban részesedtek.

[5] Szinte a szövetkezeti mozgalom kezdetétől érvényes szabály szerint a termelőszövetkezeti tag szántó művelésű föld esetén 6000 m², szőlő és gyümölcsös művelése esetén pedig 3000 m² földön gazdálkodhat. Ezt a földet az 1959. évi 7. sz. tvr. — amennyiben az belterületen, vagy olyan területen volt, amely nagyüzemi gazdálkodásra nem volt alkalmas — személyi tulajdonnak minősítette. A személyi tulajdon intézményesítésére vonatkozó rendelkezéseket minden állampolgárra kiterjesztett értelemben az 1967. évi IV. tv. tartalmazza, a feltételek a termelőszövetkezeti tagokkal azonosak.

[6] Ismeretes, hogy a Magyar Tanácsköztársaság nem osztotta fel a földet a parasztság között, hanem nacionalizálta és a nacionalizált földön rögtön állami gazdaságokat, illetve termelőszövetkezeteket hozott létre.

termelőszövetkezetbe való belépésnél — akkor már — elsődlegesen a meggyőzésre és nem az adminisztratív eszközökre épített.

A mezőgazdaság szocialista alapokra helyezésében jelentős szerepe volt az 1959. évi 7. sz. tvr-nek is, amely korszerűen, az adott történelmi és gazdasági viszonyok figyelembevételével szabályozta a szövetkezetek belső működésének rendszerét, tevékenységi körét és külső kapcsolatait.

2. §. *A gazdasági kapcsolatok fejlődése 1961—1969 közötti időszakban*

A mezőgazdaság szocialista átszervezését követő időszakban a fő feladat a termelőszövetkezetek gazdasági és szervezeti megerősítése volt. Ebben az időszakban: a) alakultak ki a *nagyüzemi táblák,* amelyeken modern agrotechnika alkalmazásával lehetett a termelőtevékenységet folytatni; b) szélesedett ki a termelőszövetkezetek tevékenységi köre: az alaptevékenységi formák — földművelés, állattenyésztés — mellé a szövetkezetek túlnyomó többségében kialakultak a *kiegészítő és melléktevékenységi formák;* c) jelent meg a szövetkezeten belül is az *építőipari tevékenység,* hogy a nagyüzemi állattartáshoz szükséges épületek saját erőből, gyorsan és olcsóbban felépítésre kerüljenek; d) vált lehetővé a *saját géppark létesítése,* ami a *szervízhálózat kiépítését* vonta maga után; e) hódított tért egyre nagyobb mértékben az *üzemen belüli vertikális integráció:* az üzemen belül megtermelt terméknek *helyben történő feldolgozása* és annak részint a felvásárló vállalatok, részint pedig szabad piaci értékesítés útját a fogyasztóhoz történő eljuttatása; f) jelentek meg a szövetkezetek *közötti kooperációs és integrációs* kapcsolatok: a *társulások* különböző formái, olyan tevékenységek folytatására, amelyeket egy szövetkezet nem, vagy csak gazdaságtalanul tudna megvalósítani stb. Mindezek azt jelzik, hogy egy szélesebb körű, a *gazdaságossági szempontokat és anyagi érdekeltségeket* sokkal inkább előtérbe helyező gazdálkodási rendszer kezdett kialakulni. Természetesen, hogy mindez valóra válhasson, az kellett, hogy az állami irányítás adminisztratív eszközei helyébe a *gazdaság ösztönzés* módszerei kerüljenek, amelyek dotálnak, ha az állam érdekei úgy kívánják és elvonnak, ha az ezzel ellentétes érdekek kerülnének túlsúlyba. A *kogens* rendelkezések helyét egyre több ajánló jellegű szabály váltja fel; a gazdaságpolitikában a *tanácsadó, a felvilágosító, a szervezeti működést* elősegítő módszerek kapnak jelentős szerepet; vagyis *az állam egyre jobban él az önkorlátozás* módszereivel és egyre több lehetőséget ad a kollektívák öntevékeny, kezdeményező szerepének.

A szövetkezetek a gazdasági életben fokozatosan az állami vállalatok partnereivé fejlődnek, amit — az elmondottakon túl — elősegít a *szövetkezeten belüli jogtanácsosi tevékenység is:* az egyoldalúan diktált feltételek egyre inkább háttérbe szorulnak, a jogi felvilágosítás és jogszolgálat a kereskedelmi forgalomban és a szerződéses kapcsolatokban az eddigi gyengébb felet az egyenjogúság pozíciójába igyekszik helyezni.

A szövetkezeteknek ezt a pozícióját segíti a már említett *1959. évi 7. tvr. is,* amely az addigi Mintaalapszabály rendszerét megszüntetve, az *alapszabályminta* alkalmazását írja elő. Ez nem pusztán terminológiai játék, hanem alapvető tartalmi különbségeket takar. E tvr. hatálybalépését követően ugyanis a kogens rendelkezéseket tartalmazó Mintaalapszabály okafogyottá válik, mivel a minden termelőszövetkezetekre érvényes szabályok törvényi szinten nyernek megfogalmazást.

Szükség van azonban olyan belső normákra, amelyek a hatályos jogszabályok keretein belül csak az adott termelőszövetkezetekre érvényes szabályokat foglalják magukban. Ennek keretében fogalmazódhatnak meg azok a specialitások, amelyek az esetleges eltérő profilból, a termelőhelyi adottságokból stb... csak az adott termelőszövetkezetre érvényesek és ezeket a specialitásokat mindenki másnak, adott esetben a jogalkalmazóknak (a tanácsokat és a bíróságokat is ideértve) tiszteletben kell tartani és az igény elbírálásánál figyelembe kell venni. Mindez azt is eredményezi, hogy a szövetkezeti demokrácia egyre szélesebben bontakozik ki, a belső önkormányzati szervek hatásköre sokkal inkább idomul a belső és külső gazdasági környezethez, mint a hagyományos és nem egyszer tartalmát vesztett elvekhez.

A szövetkezetek kezdenek vállalatszerűen gazdálkodni, ami kifejezésre jut a termelékenység növekedésében és a jövedelmezőség fokozásában is. Ez azt eredményezi, hogy a *hatvanas évek második felére megkezdődik a visszavándorlás a falvakba,* amely az átszervezés időszakában fordított előjelű volt: a falvakból a városba, azaz inkább a biztos jövedelmet ígérő iparba történt, elsődlegesen a fiatal és a középgeneráció soraiból. Jelzője ez annak a változásnak, amely a termelőszövetkezetek működésében és ezen keresztül megítélésében végbement. A visszavándorlással egyidejűleg egyre inkább előtérbe kerül a szövetkezeten belül is a szakképesítést feltételező foglalkozási ágakban *szakemberek tagként történő felvétele,* illetőleg ennek hiányában alkalmazása. A szövetkezetek mindinkább felismerik, hogy a nagyüzemi gazdálkodás, a piaci viszonyok figyelemmel kísérése, a kereslet-kínálat követelménye stb. szükségessé teszik a szakemberek foglalkoztatását. A főkönyvelő, a főagronómus, a főgazdász, a főállattenyésztő, az üzemi orvos és jogász alkalmazása vagy tagként történő felvétele egyre általánosabbá, szinte kötelező erejűvé válik.

Mellettük integrálódik a szövetkezetbe a korábbi falusi kisipar: kovács, bognár, műszerész, stb., akik a szövetkezeti városokban és falvakban a szövetkezeten belül dolgozva végzik el a szövetkezeti tagok és a lakosság igényeinek kielégítését.

A mezőgazdasági munka idényszerűségének kiküszöbölésére, illetőleg a tagság egész éven át történő foglalkoztatására *különböző kooperációs kapcsolatok jönnek létre* más szövetkezetekkel, pl. háziipari szövetkezetekkel vagy alkatrészgyártó vállalatokkal, amelyek elősegítik, hogy a termelőszövetkezeti tagok a téli hónapokban is megfelelő jövedelemhez jussanak. Többek között ilyen céllal jönnek létre *egyszerűbb gazdasági együttműködések* a termelőszövetkezetek között, vagy *jogi személyiséggel rendelkező közös vállalkozások,* pl. csibekeltetésre, baromfi, sertés,

szarvasmarha hízlalására, építőipari vagy kereskedelmi tevékenység folytatására. Vagyis a szövetkezetek — állami felhatalmazás alapján — minden lehetőséget megragadnak annak érdekében, hogy a termelőszövetkezetek és a tagok jövedelmét fokozzák és ezzel együtt a népgazdaság számára is hasznos tevékenységet folytassanak.

A közös és a háztáji gazdaság közötti kapcsolatok is *egyre szervezettebb formát öltenek.* A háztáji gazdaságban termelt termény vagy nevelt állat szükségleteket meghaladó része a szövetkezeti értékesítés csatornáin keresztül, szerződéses rendszerben kerül értékesítésre. A szövetkezet a szerződéssel lekötött állatok hízlalásához takarmányt biztosít. A tagok meghatározott földterület megművelésére is vállalkoznak — ez általában a kézi munkaerőt igénylő terményfajtáknál kerül alkalmazásra, pl. paradicsom, paprika, zöldség, gyümölcs, virág, stb. —, a termelőszövetkezet részükre vetőmagot biztosít, biztosítja a gépi megmunkálást, segítséget nyújt a betakarításnál stb. A területvállalás feltételeit, a szövetkezet és a tag jogait és kötelezettségeit szerződésben rögzítik, meghatározva ebben a kockázatviselés kérdéseit, illetve azt is, hogy jég-, fagykár vagy belvíz esetén ki milyen részben vállalja a veszteséget, más szóval a háztáji gazdaság beintegrálódik a közös gazdaságba, egyre inkább szerves és elválaszthatatlan részévé válik. Mindez azt mutatja, hogy növekszik a szövetkezet belső gazdasági stabilitása, erősödnek külső kapcsolatai, egyre jobban gazdálkodik és ezzel mind nagyobb részt vállal a nemzeti jövedelem termelésében; nő a jelentősége a népgazdaságban és egyre jobban tudja biztosítani a termelőszövetkezeti tagok életszínvonalának növekedését is.

Az elért eredmények lehetővé teszik a tagok kulturális és szakmai színvonalának emelését, különböző kommunális létesítmények, kultúrházak, könyvtárak, sportpályák, üdülők stb. építését, sőt az itt dolgozó fiatalok továbbtanulásának biztosítását is. A termelőszövetkezet a falunak ennek folytán nemcsak munkalehetőséget biztosít, hanem kulturális centrumot is, fokozatosan hozzászoktatva az itt dolgozókat a szocialista életviszonyokhoz és normákhoz.

3. §. A gazdasági kapcsolatok jelenlegi rendszere és formái

A termelőszövetkezet gazdasági tevékenységét és kapcsolatainak alakulását a gazdaságirányítási rendszer változását követően három, viszonylag elhatárolható időszakra lehet osztani:

a) 1968—1975, *b)* 1975—1980 és *c)* az 1980 utáni időszakra.

ad a) Általánosan ismert, hogy az 1968-ban bevezetett gazdaságirányítási rendszer, mind az állami vállalatok, mind pedig a szövetkezetek, illetőleg általában a szocialista gazdálkodó szervezetek vonatkozásában alapvetően a gazdasági és szervezeti önállóságra, és a gazdasági ösztönző szabályok általi irányításra épült. Ez a mezőgazdasági termelőszövetkezetek esetében azt jelentette, hogy az *állam a szervezeti önállóság mellett elismerte a teljes gazdasági önállóságot úgy,* hogy lehetővé tette számukra az alapvető termelőeszközök — köztük a *föld — tulajdonként történő megszerzését.*[7]

Ennek eredményeként a termelőszövetkezet használatában levő földek jórésze termelőszövetkezeti tulajdonba került, másik részére pedig potenciális lehetőség teremtődött a tulajdonként történő megszerzésre.[8] Ezzel a gazdálkodás alapját képező föld hosszú távú, határidő nélküli használata biztosított lett, nem kellett többet attól tartani, hogy — kilépéssel, vagy a haszonbérleti szerződés bérbeadói felmondásával — a termelőszövetkezetből kikerül. Véglegesen ki lehetett alakítani a nagyüzemi táblákat, beruházásokat lehetett eszközölni, a talaj minőségének fokozására minden módot fel lehetett használni.

A termelőszövetkezeti földtulajdon intézményesítése mellett a *gazdasági stabilizálódást segítette elő a tevékenységi kör további kiszélesítése,* annak a törvényi megfogalmazása, hogy a termelőszövetkezet minden olyan tevékenységet folytathat, amit törvény, törvényerejű rendelet, minisztertanácsi rendelet, vagy határozat nem tilt vagy nem tart fenn állami gazdálkodó szervezetek számára.[9] Mindez pozitív megfogalmazásban azt jelenti, hogy a termelőszövetkezet mező- és erdőgazdasági termelést, feldolgozást és szolgáltatást, beszerzést és értékesítést, valamint ezekhez kapcsolódó tevékenységet végezhet.[10]

Megszűntek azok a korlátozó rendelkezések is, amelyek a partner kör tekintetében korábban meg voltak, vagyis amelyek meghatározták, hogy a termelőszövetkezet kikkel léphet szerződéses kapcsolatba. Ebből pedig szükségszerűen következett, hogy a termelőszövetkezet az üzemi és háztáji szükségleteken felül üzemeivel, felszereléseivel és berendezéseivel más szövetkezetek, szövetkezeti vagy állami szervek, vállalatok, társadalmi szervezetek, egyesületek és a lakosság részére is végezhet munkát, illetőleg teljesíthet

---

[7] Ld.: az 1967. évi IV. tv.

[8] Az említett tv. szerint nem kerül termelőszövetkezeti tulajdonba a termelőszövetkezeti tagok földje — az ő földjüket csak felajánlás esetén szerezheti meg a termelőszövetkezet. Nem kerül termelőszövetkezeti tulajdonba: a termelőszövetkezeti tag házastársa, élettársa és özvegyének; az olyan személynek tulajdona, akinek a földje a családtag beviteli kötelezettsége alapján — hozzájárulással — került termelőszövetkezeti használatba, illetőleg; a haszonélvezettel terhelt föld — mindhárom esetben, a státus meglétéig. A státus megszűnése után, ha a tulajdonos, vagy az örökös termelőszövetkezeti tag, akkor a termelőszövetkezeti használatban levő földet úgy kell tekinteni, mintha ő vitte volna be, ha nem és nem is kíván belépni, két választása van: vagy felajánlja a termelőszövetkezetnek (belterület csak az állam javára ajánlható fel), vagy kötelező megváltás útján termelőszövetkezeti tulajdonba kerül.

[9] Ld.: a szövetkezetekről szóló 1971. évi III. tv. 37. §-t.

[10] Ld.: az 1967. évi III. tv. 43. §-t. A mezőgazdasági termelőszövetkezet egyébként, alaptevékenységen belül: mezőgazdasági termelést, állattenyésztést, erdőgazdálkodást, elsődleges fafeldolgozást, mezőgazdasági termények feldolgozását, értékesítését, valamint a saját üzemi szükséglet és a háztáji gazdálkodás, illetőleg a termelőszövetkezet működési területén levő kistermelők szükségleteit szolgáló anyagok, eszközök, berendezések beszerzését, előállítását, felújítását és karbantartását végzi. A mező- és erdőgazdasághoz, illetőleg a feldolgozáshoz kapcsolódóan foglalkozhat: építőanyag előállításával, felszíni kitermelésével saját szükségletre és értékesítésre, a közös gazdaság, a tagok és alkalmazottak részére építőipari tevékenység folytatásával, parképítő tevékenység kertészeti munkáival (telepítés, gondozás stb.) és a lakossági, illetőleg mezőgazdasági szolgáltatásokkal. Folytathat ezeken kívül könnyűipari, vegyipari, kohó- és gépipari, építőipari, valamint fuvarozási tevékenységet is, ha az erre vonatkozó engedélyeket megszerzi. (Ld.: erre vonatkozóan a 7/1977. (III. 12.) Mt. sz. rendelet 63. §-t.)

szolgáltatást. Ugyanezek a rendelkezések vonatkoztak a termelőszövetkezetek egymással létesített társulási kapcsolataira, illetőleg az általuk létrehozott jogi személy társulásokra: közös vállalkozásokra és vállalatokra egyaránt.

A szövetkezetek gazdasági stabilitását és kapcsolatainak alakulását nagymértékben *elősegítette az ebben az időszakban lefolyt szövetkezetelméleti vita is*[11] a szövetkezetek helyéről és szerepéről a szocializmus és majdan a fejlett szocializmus viszonyai között. Ez a vita eldöntötte, hogy a szövetkezetekre a szocializmusban hosszú távon szükség van, nemcsak az volt és lesz a szerepük, hogy a kistermelőket, kisiparosokat és kiskereskedőket átvigyék a szocialista gazdálkodás útjára, hanem az is, hogy a mezőgazdasági termelésben, az iparban, a kereskedelemben és a szolgáltatások területén az állami gazdálkodó szervezetek mellett és velük együtt olyan tevékenységet folytassanak, amelyeket azok nem, vagy nem gazdaságosan tudnak folytatni, hogy méreteiknél fogva alkalmazkodjanak a gyorsan változó piaci viszonyokhoz; hogy a társadalmi szükségletek kielégítéséhez a maguk módszereivel járuljanak hozzá megfelelő minőségű, mennyiségű termények és termékek termelésével és ezek útján növeljék a kínálati piacot.

A polgári jogi forgalomban és a *gazdasági élet* egyéb *területein kialakultak a mellérendeltségi pozíciók.*[12] A kötelező szerződések helyét az egyenjogú, a felek szabad egyezkedésén alapuló szerződéses kapcsolatok foglalták el. Megszűnik az állami vállalatok privilegizált helyzete a szerződéses kapcsolatokban: választási lehetőséget kap a szövetkezet arra, hogy teljesíti-e a kötelezettségeit, vagy viseli a szerződésszegés jogkövetkezményeit.

A szerződések megkötésénél, illetőleg a beruházások eszközlésénél *a felek érdekeltségi viszonyai kerülnek központba és nem a kötelező normák.* Mindez a gazdasági élet fellendüléséhez, az ország szükségleteinek saját erőből történő kielégítéséhez, sőt az export tevékenység növeléséhez vezetett.

Az ösztönző szabályok minden esetben a gazdasági tervre épültek, ami azt eredményezte, hogy a gazdálkodó szervezetek — így a szövetkezetek is — teljesítették, sőt túlteljesítették a terv előirányzatait anélkül, hogy részükre, címre szólóan kellett volna meghatározni, milyen termény- vagy termékféleséget termeljenek és mennyit, illetve, hogy milyen értékesítési rendszert alkalmazzanak.

Kialakultak a termelőszövetkezetek érdekképviseleti szervei, a szövetségek is, amelyek helyi és országos viszonylatban nemcsak a szövetkezeti demokrácia elveinek alkalmazását, illetve a szövetkezetek demokratikus működését segítik, hanem gazdasági kapcsolataikat is, különböző ajánlásokkal, társulások létrehozásának kezdeményezésével, a piaci viszonyok kutatásával, szaktanácsadással, az érdekek egyeztetésével stb....

Egyre több település, falu és város termelőszövetkezete egyesül, így mind nagyobb ütemben alakulnak ki a modern agro- és zootechnika alkalmazásának tárgyi feltételei, az optimálisnak minősíthető üzemnagyságok. Ezzel egyidejűleg növekszik a szövetkezetek szakemberállománya, *bevezetésre kerülnek azok a vállalati módszerek* az üzemszervezésben, *amelyek az állami vállalatoknál beváltak;* létrejönnek a vállalati gazdálkodás jogi, szervezeti és pénzügyi feltételei; az állami ár, hitel, adó és beruházáspolitika eszközei a szövetkezetet ugyanúgy orientálják a társadalmi szükségletek kielégítésére, mint az állami vállalatokat. Az állam így most már nemcsak saját gazdálkodó szervezeteire, hanem a szövetkezetekre is, az állami vállalatokkal azonos mértékben és módon építhet. *Egyre szélesedik a termelési rendszerek alkalmazása,*[13] amelyek mind a növénytermelésben, mind pedig az állattenyésztésben a legmodernebb eszközökkel, hibridekkel és szakértelemmel olyan eredményeket produkálnak, amelyek messze meghaladják az országos átlag eredményeit, *kialakulnak az agráripari egyesülések*[14] és a *gazdasági társulásoknak a koordinációs formái.*

Mindezek nemcsak a szövetkezet külső kapcsolataiban, hanem belső működésében is alapvető változásokat idéznek elő. *Megszűnik „a maradék elv"* alkalmazása: a termelőszövetkezeti tagok munkadíját, prémiumát, jutalmát és a föld használati díját termelési költségként kell elszámolni,[15] az állammal szembeni kötelezettségek közé csak a közhatalmi funkcióval összefüggő — hitel, adó, illetve egyéb adójellegű — kötelezettségeket kell sorolni, a szerződéses kapcsolatokból fakadókat nem; az alapok létesítése és feltöltése a szövetkezet belső ügyévé válik,[16] legfeljebb ennek pénzügyi szankciói lehetnek: pl. nem kap hitelt, vagy kevesebbet kap, több adót kell fizetni stb. *Megszűnik a termelési és pénzügyi tervek állami jóváhagyásának rendszere,* illetőleg a termelőszövetkezetek működésének gazdaságossági szempontból történő vizsgálata; kialakul a valóban saját nyereségre és kockázatra történő termelés.

A munkadíjnak termelési költségként történő elszámolásán túl a *termelőszövetkezeti tagok anyagi érdekeltségét segíti elő a havonkénti garantált díjazás bevezetése,* illetőleg a munkavégzési kötelezettséghez kapcsolódóan a termelőszövetkezet foglalkoztatási kötelezettsége,[17] annak előírása, hogy ha a szövetkezet huzamosabb időn át — általában három hónapon keresztül — nem tudja tagjait foglalkoztatni, köteles részükre ideiglenes munkavállalási engedélyt adni, hogy máshol munkát vállalhassanak.

Kialakulnak a termelőszövetkezeten belüli munkaszervezeti formák, *önálló elszámolási egységek,* mind az alap, mind pedig a kiegészítő tevékenységhez kapcsolódóan.

A háztáji gazdaság mint a szövetkezeti gazdálkodásba integrált egység, *kezd önálló üzemi formát ölteni.* A háztáji gazdálkodás szervezését nemcsak a háztáji bizottság — mint önkormányzati fórum —, hanem önálló hatáskörrel rendelkező agronómus is végzi. A háztáji gazdaságból egyre több tojás, zöldség,

[11] Ld.: a Társadalmi Szemle 1968—1969. számait.

[12] Az 1971. évi III. tv. 34. § (3) bek-ben megfogalmazást nyert, hogy a szövetkezeti tulajdon a társadalmi tulajdon más formáival egyenrangú, azonos védelemben és a gazdasági kapcsolatok keretében azonos elbírálásban részesül.

[13] A termelési rendszerekről ld. a 9/1979. (VI. 15.) MÉM. sz. rendeletet.

[14] Agráripari egyesülés Magyarországon összesen 4 van.

[15] Ld.: az 1967. évi III. tv. 47. § (2) bek.

[16] Ld.: az 1967. évi III. tv. 48. § (4) bek.

[17] Ld.: az 1967. évi III. tv. 58. § (3) bek.

gyümölcs, primőráru, apró állat stb. kerül a termelőszövetkezet kereskedelmi részlegeiben értékesítésre — a szövetkezet és a tag által kötött szerződéses kapcsolat keretében —, amely a szövetkezetnek nagyüzemi felárat, tagnak pedig a teljesített munka közös munkaként történő elszámolását jelenti.[18] Így a szövetkezet és a tag is érdekelt a minél több és jobb minőségű áru termelésében és értékesítésében.

Lehetőség nyílik a szövetkezeten belül szakcsoportok alakítására is olyan kistermelők számára, akik nagyüzemi gazdálkodásra nem alkalmas földtulajdonnal rendelkeznek, vagy ilyet bérelnek.[19] A szakcsoportok — lényegüket tekintve — üzemen belüli önelszámoló egységként funkcionálnak, úgy azonban, hogy saját önkormányzatuk van. Tagjaik általában nem mezőgazdasági termeléssel, élethivatásszerűen foglalkozó személyek, hanem az iparban, a kereskedelemben, a hivatalokban és állami intézményekben dolgoznak, de hét végén és szabad idejükben ugyanúgy mezőgazdasági termékeket termelnek, mint a szövetkezeti tagok a háztáji gazdaságban. Ezeknek a szakcsoportoknak a tevékenységét a szövetkezet a háztáji gazdasághoz hasonlóan segíti, szervezi és a saját szükségleten túl termelt terményeket értékesíti. A szakcsoport relatív jogképességgel rendelkezik, szakembereket alkalmazhat és ugyanúgy a tervgazdálkodási rendszerbe kapcsoltan működik mint a termelőszövetkezet; vagyis önállóan tervezi és finanszírozza saját tevékenységét.

A mezőgazdasági termelőszövetkezet tehát nemcsak a saját, hanem a háztáji gazdaságok és a vonzáskörzetébe tartozó kisgazdaságok gazdasági tevékenységét is szervezi és irányítja; integráló szerepe — az állami gazdaságok kivételével — kiterjed az egész mezőgazdaságra. A szövetkezeteknek ez a megváltozott szerepe annak a gazdaságpolitikának a következménye, amely általában az önfinanszírozás felhasználásával történő gazdálkodást helyezi előtérbe, amely a kezdeményező erőt felkarolja és segít minden olyan tevékenységet, amely társadalmilag hasznos.

Ezzel függött össze az a jogszabályi rendelkezés is, amely lehetővé tette, hogy olyan *állami gazdaságok,* amelyek *a kezelésükben levő állami földeket* — bármilyen tárgyi ok miatt — nem, vagy nem megfelelően tudták hasznosítani, termelőszövetkezetek részére elidegeníthették, feltéve ha a termelőszövetkezetnek kedvezőbb lehetőségei voltak a föld nagyüzemi módon történő megművelésére, vagy gazdaságosabb hasznosítására.[20] Az állami gazdaságoknak ez a lehetősége egyébként az ugyancsak ebben az időszakban intézményesült kezelői jogából fakadt,[21] amely a rendelkezése alatt álló vagyontárgyak tekintetében quasi tulajdonjogot biztosított, vagyis gyakorolhatta a birtoklás, használat, hasznok szedésén túl a tulajdonosi rendelkezési jogot, ezen belül az elidegenítés jogát is.

Ennek a gazdaságpolitikának volt a következménye a szövetkezetekről szóló 1971. évi III. törvény kiadása is, amelyben jogszabályi szinten is *deklarálásra került, hogy a szövetkezet a szocialista gazdálkodás egyik — az állami vállalattal egyenrangú — vállalati formává fejlődött.*[22] Ez a törvény a szövetkezetek és az állami vállalatok integrálódási folyamatát tovább erősítette, mivel ezt követően egy sor vonatkozásban a szövetkezetekre és az állami vállalatokra és főleg a termelőszövetkezeti tagokra és alkalmazottakra azonos szabályok megalkotására került sor; segítette azt a folyamatot, amely megszüntetni törekszik a falu és a város, a szellemi és a fizikai munka közötti különbségek jogkövetkezményeit, azt, hogy a munkával összefüggő szociális jogosultságot, mint pl. betegségbiztosítás, a nyugellátás, a családi pótlék stb. azonos feltételek mellett illesse a dolgozókat, függetlenül attól, hogy az iparban, az adminisztrációban, vagy a mezőgazdaságban dolgoznak.

ad b) Ez a folyamat egyenesvonalúnak volt mondható egészen az MSZMP XI. Kongresszusáig, azaz 1975 tavaszáig.

A párt dokumentumaiban, de még inkább az azt követően kialakult gazdaságpolitikában — bár hangoztattuk, hogy az 1968-ban kialakított gazdaságpolitikán alapjaiban nem kívánunk változtatni — mégis bizonyos változások következtek be. Ez a Kongresszus mondta ki, hogy az állami és szövetkezeti tulajdon egyformán szocialista tulajdoni forma, de különbség köztük a társadalmasítottság szintjében, és abban, hogy a szocialista társadalomban alapvető és meghatározó szerepe az állami tulajdonnak van. Ebből a tételből pedig a gazdaságpolitikusok egy része azt a következtetést vonta le, hogy az állami tulajdon szocialistább, hogy a szövetkezetekben vannak olyan intézmények — mint pl. a háztáji gazdaság, vagy a tagoknak fizetett földhasználati díj —, amelyek nem szocialista jellegűek. Elérkezettnek látták az időt arra, hogy ezek felszámolásra kerüljenek és ezzel a szövetkezeti tulajdont is az állami tulajdon színvonalára emeljük.

Miután a háztáji gazdaságokat nem minősítették szocialista intézménynek, egy sor olyan rendelkezés jelent meg, amely korlátozta a tagok, illetőleg mindazok tevékenységét, akik — ahogyan erre már jelzés történt — személyi tulajdonukon mezőgazdasági termelést folytattak. Ezeknek a korlátozó rendelkezéseknek az lett a következménye, hogy 1976-ban megdrágultak a mezőgazdasági termékek, csökkent a választék, kevesebb lett a gyümölcs, a tojás és minden, amelyet korábban a kistermelők vittek piacra. Az érdekeltségi rendszer figyelmen kívül hagyása tehát, szinte egyik napról a másikra éreztette a hatását a termelésben és a piaci viszonyokban. A Párt azonban nagyon gyorsan felismerte a Kongresszuson megfogalmazott politikai tételek gyakorlati elferdítésének káros következményeit és a következő évektől már ismételten visszaállt a korábban kialakult és a gyakorlatban nagyon jól bevált érdekeltségi rendszer.

Meggyőződésünk, hogy valamely intézmény nem attól telítődik szocialista tartalommal, hogy mi azt szocialistának mondjuk, vagy hisszük, hanem attól, hogy mennyire képes betölteni a szocialista állam alapelveiből következő funkciókat; hogy a társada-

[18] Ld.: a 7/1977. évi (III. 12.) Mt. sz. rendelet 73. §-t.

[19] Ld.: a 28/1972. (IX. 27.) Mt. sz. rendelet.

[20] Ld.: a mezőgazdasági földek elidegenítéséről szóló 7/1972. (VII. 4.) MÉM. sz. rendeletet.

[21] Ld.: a kezelői jogról szóló 9/1969 (II. 9.) Korm. sz. rendeletet.

[22] Ld.: a hivatkozott tv. bevezető rendelkezéseit.

lom számára mennyire hasznosat produkál és ezen keresztül mennyiben segíti az életviszonyok javulását. Az az intézmény, amely erre nem képes, az nem lehet szocialista tartalmú. Már pedig az teljesen nyilvánvalóvá vált a korábbi évek tapasztalatai alapján, hogy a kézi munkaerőt igénylő terményféleségeket gazdaságosan a nagyüzem nem tudja megtermelni, azok termelését továbbra is a kisüzem, adott esetben a személyi tulajdon körében kell hagyni.

A XI. Pártkongresszus fogalmazta meg azt is, hogy a „föld nemzeti kincs" és nem kerülhet ki az állami, illetőleg a szocialista tulajdon köréből. Ennek a politikai tételnek a végrehajtásaként került kiadásra a *tartós földhasználatról szóló jogszabály,*[23] amely a nagyüzemi gazdálkodásra nem alkalmas állami és szövetkezeti tulajdonú földek eladását megszüntette. Már akkor és napjainkban még inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a tartós használatba adás nem fogja betölteni azt a funkciót, amit a tulajdonba adás — különösen azért nem —, mert a használatba adás feltételei lényegében a tulajdonba adás feltételeivel azonosak, azzal a különbséggel, hogy a személyi tulajdonú föld a földforgalomban szinte korlátozás nélkül részt vesz, ha a vevőnek meg van a szerzőképessége, míg a tartós használatba vett föld nem, annak ellenére, hogy a használatba vevő a forgalmi érték alapulvételével fizette ki a használatbavételi díjat.[23/a] Ezzel az intézménnyel nem lehetett és ha a feltételek változatlanul fennmaradnak nem is lehet elérni azt, hogy a szétszórt területek megművelésre kerüljenek. A föld megművelése pedig társadalmi érdek, különösen olyan körülmények között, amikor a mezőgazdasági termelésre alkalmas földek évről évre csökkennek.

Nem értük el azt a célt, hogy bővüljön a kistermelők köre, még olyan kedvezmények beiktatásával sem, hogy a tartós használatba vett mezőgazdasági rendeltetésű földterület nem számít bele a birtokmaximumba,[24] illetőleg, hogy a használatbavételre a termelőszövetkezeti tagok és az illetményföldre jogosult alkalmazottak is jogot kaptak. Pedig a földtulajdon esetében is áll az előbb elmondott tétel, hogy csak akkor minősülhet szocialista tartalmúnak, ha elősegíti a termelékenység fokozását, ha céljait tekintve a szocialista társadalmat szolgálja. Az a föld pedig, amely parlagon hever — noha meg lehetne művelni — akármilyen tulajdonban van nem szolgálja a szocializmus célkitűzéseit. Meg kell találni ezért azokat a módszereket, amelyek e szolgálatot biztosítják, s ha ez a személyi tulajdonba adás, akkor személyi tulajdonba kell adni.

Ebben az időszakban a gazdasági életben egy centralizáltabb irányítási rendszer kezdett érvényesülni, nemcsak az állami vállalatok, hanem a szövetkezetek vonatkozásában is. Ez minden valószínűség szerint összefüggésbe hozható a külgazdaságban bekövetkezett változásokkal, azoknak az országok gazdasági életébe való begyűrűződésével. Gazdaságpolitikánk azonban céljait tekintve alapjaiban változatlan marad. *Megalkotásra került gazdasági társulásokról szóló 1968. évi 4. sz. tvr,* amely a termelőszövetkezetek, illetőleg általában a szövetkezetek és az állami gazdálkodó szervezetek egymásközti gazdasági kapcsolatait kívánja elősegíteni. Korábban ugyanis más jogszabályok vonatkoztak a csak szövetkezetek által létrehozott társulásokra és az állami vállalatok részvételével működőkre. Jogszabályaink a társulásokat olyan másodlagos gazdálkodó szervezeteknek minősítették, amelyek ha állami szervezet részvételével működtek, akkor az állami vállalatokra, ha csak szövetkezetek részvételével, akkor a szövetkezetekre érvényes ösztönző szabályokat vonzották. Ez a kettősség nem segítette kellően a szövetkezetek és az állami szervezetek gazdasági kapcsolatait, mivel az érdekeltségi rendszer nem a társulások testére szabott volt, pedig a gazdasági társulások a szövetkezetek és az állami gazdaságok körében igen elterjedtek, szinte alig van olyan szövetkezet, amelyik ne venne részt egy vagy több gazdasági társulásban, az állami gazdaságok pedig kivétel nélkül több társulásban érdekeltek.[25] A társulásoknak elsődlegesen az alaptevékenységet kell szolgálniok, de ezen túlmenően az olyan tevékenységeket is, amelyek csak nagyobb beruházások révén folytathatók. Ilyennek minősülhetnek a szőlő és gyümölcs telepítések, az állatnevelő és hízlaló telepek stb. A koncentráció révén megvalósuló specializáció pedig feltétlenül állami érdek, elő kell segíteni tehát, hogy az azonos területen működő szövetkezetek és állami gazdaságok ezt ne külön, hanem együttes erővel, korszerű feltételek között tudják megvalósítani.

Ennek az együttes erőnek a koncentrálását segítette és segíti elő a már hivatkozott tvr. többékevésbé, feloldva azokat a gátló tényezőket, amelyek az integrációs kapcsolatokat akadályozták.

ad c) A harmadik időszak 1980-tól kezd kibontakozni. A XII. Pártkongresszus célkitűzései között ugyanis erőteljesebb szerepet kap a magánkezdeményezés, a munkaidőn túli idő gazdaságosabb felhasználása, a hiánygazdálkodás megszüntetése, egyáltalán a munkaerő és szakképzettség racionálisabb felhasználása. Ennek eredményeként lát napvilágot egy sor jogszabály, amelyek a termelőszövetkezeti tagok és állami alkalmazottak számára lehetőséget teremtenek az ún. kisvállalkozásokra.[26] Ezek a kisvállalkozások viszonylag sok formát öltenek. A termelőszövetkezeten belül pl. *változatlanul lehetőség van szakcsoportok*

[23] Ld.: az 1976. évi 33. sz. tvr. 6. §-t.

[23/a] A cikk megírása után megjelent új jogszabály a tartós földek forgalmát lehetővé teszi.

[24] A földbirtokmaximum személyi tulajdon esetében szántóművelési föld esetén 6000 m², szőlő-gyümölcs esetén 3000 m². Magántulajdon esetében, ha a tulajdonos élethivatásszerűen foglalkozik mezőgazdasági termeléssel, akkor 3 ha, ha nem, a mérték a személyi tulajdonnal azonos. Azt, hogy a föld milyen tulajdonnak minősül fekvése határozza meg, illetve az, hogy alkalmas-e nagyüzemi gazdálkodásra, vagy sem. Ha igen, akkor magántulajdon, ha nem akkor személyi tulajdonnak minősül — ideértve természetesen a terjedelmi korlátokat.

[25] Az 1981-es adatok szerint 158 jogi személyiséggel és 739 jogi személyiség nélküli társulás van. Ezekben a társulásokban 7542 mezőgazdasági termelőszövetkezet vesz részt. Ez azt jelenti, hogy a kb. 1200 termelőszövetkezet mindegyike több társulásban is érdekelt.

[26] Ld.: erre vonatkozóan: a 25/1981. (IX. 5.) Mt. sz. rendeletet a kisszövetkezetekről; a 26/1981. (IX. 5.) Mt. sz. rendelet az ipari és szolgáltatói szövetkezeti szakcsoportról; a 27/1981. (IX. 5.) Mt. sz. rendelet a mezőgazdasági szakcsoportokról, amely hatályon kívül helyezte a 28/1972. (IX. 27.) Mt. sz. rendeletet; a 28/1981. (IX. 9.) Mt. sz. rendeletet a gazdasági munkaközösségekről; a 29/1981. (IX. 14.) Mt. sz. rendelet az egyes ipari és szolgáltatói egységek bérletéről; a 30/1981. (IX. 14.) Mt. sz. rendelet a vállalatok egyes részlegeinek szerződéses üzemeltetéséről, valamint a 42/1981. (IX. 28.) Mt. sz. rendelet az állami vállalatokról szóló 1977. évi VI. tv. végrehajtásáról rendelkező 4/1978. (I. 18.) Mt. sz. rendelet módosításáról.

létrehozására, ilyenek egyébként létrehozhatók más szövetkezeti és az állami gazdaságon belül is; mód van arra, hogy a szövetkezeti tagok — amennyiben a szövetkezetben munkavégzési kötelezettségüknek eleget tettek és a szövetkezet hozzájárul — létrehozzanak *gazdasági munkaközösségeket fogyasztási és egyéb szolgáltatás, kisüzemi termelés és a gazdálkodó szervezetek tevékenységét kiegészítő tevékenység végzésére,* valamint ezek szervezésére és elősegítésére; arra, hogy a szövetkezet, vagy szövetkezeti vállalat egyes részlegeit szerződéses rendszerben üzemeltesse. Ez a részleg, amelyben legfeljebb 15 fő foglalkoztatható, ipari termelést, fogyasztási és egyéb szolgáltatást, termelőeszköz-kereskedést, valamint hulladékgyűjtést végezhet.

Az ipari termelés és szolgáltatás körében mód van kisszövetkezet alakításra, amelynek legfeljebb 100 tagja lehet és amelynek az a célja, hogy az állampolgárok szövetkezeti közösségei a kisebb taglétszámához igazodó egyszerűbb önkormányzat és munkaszervezet keretében a tagok személyes és fokozott vagyoni közreműködésével lássanak el termelői, szolgáltatói, vagy más társadalmilag hasznos tevékenységet. Mezőgazdasági tevékenység folytatására ilyen szövetkezet nem hozható létre, ezen a területen a szakcsoportok látják el azokat a funkciókat, amelyeket az ipar, stb. területén a kisszövetkezetek.

Ez a folyamat teljesen azonos azzal a folyamattal, amely az állami tulajdon körében az állami vállalatoknál zajlik. *Az állami vállalatok* ugyanis eszközeik átcsoportosításával *létrehozhatnak kisvállalatokat — leányvállalatokat;* ugyancsak üzemeltethetnek egyes részlegeket szerződéses rendszerben; hozzájárulhatnak a vállalaton belüli munkaközösségek létrehozásához; dolgozóik kisszövetkezetbe való belépéséhez, stb. Vagyis arról van szó, hogy gazdaságpolitikánk — megfelelő ellenőrzési rendszer kiépítésével és szabályok megalkotásával — változatlanul támogat minden olyan kezdeményezést, amely az állampolgárok életszínvonalának emelésén túl társadalmilag hasznos.

Ezeknek a kezdeményezéseknek a tapasztalatai még nem általánosíthatók, hiszen valamennyi jogszabály csak *1982. január 1-től* lépett hatályba.

Most kezdenek kibontakozni, most teszik meg az első lépéseket a létrehozás és működés területén, de annyi már most bizonyos, hogy olyan társadalmi mozgást idéztek elő ezek a jogszabályok, amilyenre talán a mezőgazdaság szocialista átszervezésének időszakában, vagy korábban a földosztáskor volt példa. Egyértelműen látható, hogy az állampolgárok — azon túl, hogy saját érdekeltségük is biztosítottnak látszik — szinte egységesen törekszenek arra, hogy a hiánygazdálkodás felszámolódjon, hogy olyan tevékenységek is szervezetten és állami kontroll mellett kerüljenek gyakorlásra, amelyek eddig a gyakorlat számára ismeretlenek voltak, s hogy mennyi ilyen van, azt különösen ez a társadalmi mozgás hozta felszínre. A legkülönfélébb kezdeményezések vannak folyamatban, s az teljesen természetes, hogy ezek a kezdeményezések csak akkor öltheznek testet, ha a szocializmus célkitűzéseit szolgálják.

Mindezekből látható, hogy a szövetkezetek gazdaságszervező tevékenysége ma már egyáltalán nem szűkíthető le a közös gazdaság kereteire, a hagyományos értelemben vett szövetkezeti gazdálkodásra, hanem ezen túlmenően szerepet kell vállalniok a gazdasági társulások és a kisüzemi termelés szervezésében is.

Domé Györgyné

A személyiség védelme és a bírói gyakorlat

I.

A Polgári Törvénykönyv céljai között deklarálja az állampolgárok és a szervezetek személyhez fűződő jogainak védelmét, a részletes szabályozást nyújtó VII. fejezet élén pedig ott áll az összes személyiségi jogot oltalmazó rendelkezés: „a személyhez fűződő jogokat mindenki köteles tiszteletben tartani." (Ptk. 75. §)

A személyhez fűződő jog fogalmát a törvény nem határozza meg, hanem példákkal tájékoztat a legfontosabbnak tartott ilyen jogokról. Ezek közül egyesek megsértése miatt, gyakrabban, más jogsértés miatt egyáltalán nem fordultak bírósághoz. A Pesti Központi Kerületi Bíróság előtt — a Polgári Törvénykönyv módosítása óta — indított személyiségvédelmi perek száma 1978-ban 25, 1979-ben 31, 1980-ban 33, 1981-ben 43, 1982-ben 40 volt.

A kevés per oka bizonyára tudati jellegű: az emberek még nem ismerik megfelelő módon személyhez fűződő jogaikat, illetve megsértésük esetén a védelem lehetőségét. A jogi szabályozás annyira előzmények nélküli, hogy eddig még nem válhatott közismertté az eddig kialakult joggyakorlat.

E pertípusnak a jogtörténete is sajátos. *Régi magyar jogunk* a „Bírságos bántalmak" rendszerével oltalmazta az egyén meghatározott erkölcsi érdekeit.

Nagyobb hatalmaskodást követett el, aki nemes ember lakóházába betört, aki nemes ember jószágát elfoglalta, aki nemes embert törvénytelenül letartóztatott, megsebesített vagy megölt. Eredetileg a nagyobb hatalmaskodás által sértett fél a tettes fejét követelhette, később választhatott a „tettes feje", illetve „fejének váltsága" között.

A későbbi szabályozás alapján az elkövető az eredeti állapot helyreállításával és kártérítéssel tartozott.

Kisebb hatalmaskodás a minden „erőhatalommal végbevitt bántalom" volt. A jogkövetkezmény: meghatározott összegű „díj" fizetése volt, melynek egy részét a sértett kapta.[1]

1880. augusztus 31-én a fenti rendelkezések átkerültek a büntetőjog területére.[2] Ekkor vált ketté a személyiség büntetőjogi és polgári jogi védelmének fejlő-

[1] Nemes emberek között kisebb hatalmaskodás díja 100 Ft, egyéb esetben 40 Ft volt.

[2] 1880. évi XXXVII. törvénycikk 24. §

dése, a polgári jog a személyhez fűződő egyes érdekeket külön joggá téve határozta meg az azokat védő (a tulajdonjog védelméhez hasonló) eszközöket.[3] Az ezt követő évtizedekben tulajdonképpen a bírói gyakorlat volt az, amelynek talaján kialakulhatott a személyiségi jog koncepciója, amely külön szabályozás nélkül is biztosította a személyiség oltalmát. A bírói gyakorlatban kialakult jogelvek végül is a Magánjogi Törvény javaslatának[4] több rendelkezésében megfogalmazásra kerültek.

A személyiségi jogok védelme az utóbbi harminc évben ismét előtérbe került. A szocialista alkotmányokban kifejezésre jutott a személyiség értékének politikai és ideológiai hangsúlyozása. Már a Polgári Törvénykönyvről szóló 1959. évi IV. törvény is rendelkezett a személyhez fűződő jogok általános védelméről, és külön megjelölte a védett jogokat, valamint a sérelmükhöz fűződő jogkövetkezményeket.

A polgári jogi szabályok 1977. évi módosítása során változott *a szabályozás terjedelme:*

— a névviselés védelme kiegészült a felvett névre és a különleges tevékenységet folytató személyek nevének sajátos védelmére vonatkozó rendelkezéssel:

— a jogszabály meghatározza a sajtóhelyreigazítás anyagi feltételeit;

— a képmás és a hangfelvétel védelmére vonatkozó szabályokat kiegészítette a védelem közérdekű korlátozásra vonatkozó rendelkezésekkel;

— a titokvédelmet kiterjesztette általánosságban a magántitok, valamint az üzleti titok védelmére is;

— külön rendelkezett a számítógéppel történő adatfeldolgozással kapcsolatos védelemről.

Változott az alkalmazható jogkövetkezmények köre is:

— a módosított Polgári Törvénykönyv bevezette a nem vagyoni kártérítés intézményét;

— lehetővé tette az ideiglenes intézkedés foganatosítását, a jogsértés eszközének zár alá vételét, illetve közérdekű célra fordítható bírság kiszabását is.

A személyiségi jogok iránt kevéssé érdeklődik az elmélet és a jogirodalom. A kevés számú — de egyedi sajátosságokat tükröző — jogviták elbírálása azonban nem egy problémát vet fel. Nem tisztázott például a személyiség különböző (polgári és büntető) jogi eszközökkel való védelmének egymáshoz való viszonya; és egyes fogalmak (így pl. a becsület és jóhírnév, a nyilvános közszereplés, a Ptk. 75. § (3) bekezdése szerinti hozzájárulás, illetve a 80. § (3) bekezdés szerinti hatósági engedély) helyes értelmezése. A továbbiakban az egyes esetek megoldása során felmerült kérdésekkel, a joggyakorlatban most kialakuló néhány fogalommal kívánunk foglalkozni.

II.

Az emberi méltóság polgári és büntetőjogi védelme

Az 1982-ben a Pesti Központi Kerületi Bíróság előtt folyamatban volt ügyekből *40 polgári és 505 büntető*eljárásnak volt tárgya az emberi méltóság (a becsület és a jóhírnév védelme).

A polgári és a büntetőjog által nyújtott védelem független egymástól, de párhuzamosan vagy egymást követően is igénybe vehetők.

A mindenkori jogi és társadalmi környezet határozza meg, hogy milyen ügyek hova áramlanak. *Büntetőjogi* védelemre csak akkor kerülhet sor, ha ezt a cselekmény és az elkövető társadalomra veszélyessége szükségessé teszi. A büntetőjogi igény az állam igénye, érvényesítésének eszközei a prevenciót és a represszíót szolgálják.

Ezzel szemben a *polgári jogi* igény közvetlenül a sértett igénye, a Ptk. 84. §-ában meghatározott jogkövetkezmények a sérelmet szenvedő fél javára nyújtanak nagyobb reparációs lehetőséget. Céljuk: a felek közötti viszony rendezése az egyensúly helyreállítása.

Mégis a tapasztalat az, hogy a személyiségi jogaiban sértett fél inkább büntetőeljárást kezdeményez. A Pesti Központi Kerületi Bíróság előtt azonban több esetben előfordult, hogy a sérelmet szenvedő fél mindkét jogág által biztosított védelmet igénybe vette.

Annak eldöntésénél, hogy valamely magatartás a társadalomra veszélyes-e; valamely társadalomra veszélyes magatartás eléri-e a bűncselekményi szintet, nemcsak a védeni kívánt érdekből kell kiindulni, hanem figyelembe kell venni azt is, hogy a konkrét, a bűnüldöző szerveket foglalkoztató, ténylegesen megvalósult cselekmény társadalomra veszélyessége — általában — milyen fokú.

Akadálya lehet a büntetőjogi szankciók alkalmazásának pl., ha az elrendelt valóságbizonyítás eredményes vagy egyéb büntethetőséget kizáró vagy megszüntető ok áll fenn.

Ilyen esetekben is szenvedhetett azonban a sértett fél olyan jogsérelmet, amelynek orvoslására már szükség van, büntetőjogi feljelentése azonban eredménytelen marad. Így pl. a Pesti Központi Kerületi Bíróság előtt folyamatban volt polgári perben a felperes annak megállapítását kérte, hogy egy, a MAGVETŐ Könyvkiadó kiadásában megjelent könyv meghatározott részei sértették személyhez fűződő jogait, a valósággal ellentétes, jóhírnevét sértő megállapításokat tartalmazott.

Az alperesnek a további jogsértéstől való eltiltását és elégtételadó nyilatkozat közlésére kötelezését kérte.

A könyv Debrecen városáról, egy fejezetben pedig a Debreceni-Nagyerdei Református Egyházközösség történetéről szólt. A felperes által kifogásolt fejezetben — a bíróság álláspontja szerint — korábbi vallásáról, annak megváltoztatásáról, szóló rész alkalmas volt arra, hogy az olvasó előtt a felperest hátrányos színben tüntesse fel: olyannak, aki az egyéni érdekeinek megfelelően változtatja a hitét, az egyházi beosztását, majd a „választott egyházával" szemben hálátlannak mutatkozott. A könyvben szereplő — az ítéletben meghatározott — egyes téves tények mellett az így keltett látszat sértette a felperes becsületét, jóhírnevét.[5]

[3] *Meszlény* Artur: A személyiség védelme a polgári törvénykönyv tervezetében. (1903).

[4] Magánjogi törvényjavaslat III. fejezet (1928).

[5] A PKKB 1. P. 50 500/1982/8. sz. ítélete ezenkívül a Ptk. 81. §-ában meghatározott sérelmet is megállapította, ugyanis a felperes vallására vonatkozó adatok szorosan a személyiség érdekkörébe tartoznak, személyes titok részét képezik, amelynek nyilvánosságra hozatalát semmi nem indokolta.

Ezért a bíróság kötelezte az alpereseket, hogy a könyv újabb kiadása esetén abból a sérelmes megállapításokat hagyják ki, egyben a még eladatlan könyvek értékesítését a sérelmes részek kihagyásával eszközölje.[6]

A könyv ugyanazon kitételei miatt a sérelmet szenvedő fél a Pesti Központi Kerületi Bíróság előtt büntetőeljárást is kezdeményezett. Az ennek során hozott ítélet azonban a könyv íróját az ellene nagy nyilvánosság előtt, jelentős érdeksérelmet okozva elkövetett rágalmazás vétsége[7] miatt emelt vád alól felmentette.[8]

A rágalmazás vétsége a társadalomban kialakult értékítélet lerombolásának, megváltoztatásának veszélyét idézi elő; becsület csorbítására alkalmas tény közlésével valósul meg; de csak akkor, ha a becsület csorbítására alkalmas tény más személy tudomására jut, és a közlésből a sérelmet szenvedő fél konkrétan felismerhető.

A büntetőbíróság álláspontja szerint a rágalmazó tényállításnak, híresztelésnek a becsület csorbítására *objektíve* kell alkalmasnak lennie, ez pedig a társadalomban kialakult általános megítélés szerint, illetve az uralkodó erkölcsi szabályok figyelembevételével bírálható el. Így a magánvádló (a polgári per felperesének) vallására vonatkozó adatok nyilvánosságra hozatala sértheti személyiségi jogait, de bűncselekményt nem valósít meg, mert ennek a magatartásnak nincs társadalomra veszélyessége. Ezért — bár a polgári jogvédelem eszközei alkalmazhatók voltak — a könyv írójának büntetőjogi felelősségre vonására nem kerülhetett sor.

Hasonló problémát vet fel a becsületsértő magatartások miatti felelősségre vonás is. A becsmérlő szidalmak, és egyéb magatartások általában nem haladják meg a szabálysértések társadalomra veszélyességét és ezért az elkövetők büntetőjogi felelősségre vonására — a feljelentések nagy száma ellenére — nincs mód.

Az ítélkezési gyakorlatban mégsem merült fel olyan eset, amelyben a Ptk. 76. §-a alapján a „becsület sérelme" miatt kértek volna polgári jogi védelmet.

Ennek(részben) a hiányos felvilágosító munka (is) oka: sem a bíróságon működő panasziroda, sem a magánvádas feljelentést intéző, illetve a személyes meghallgatást lefolytató titkár nem közli a feljelentővel (ha a magánvádas eljárás lefolytatására nincs mód, pl. a feljelentés elkésettsége vagy bírósági hatáskör hiánya miatt), hogy a sérelmét polgári úton még orvosolhatja.

A különböző jogágak nyújtotta védelem független (párhuzamosan vagy egymást követve történő) igénybevételének lehetősége nem jelenti azonban azt, hogy a jog különböző eszközei egymással szemben kijátszva is érvényesíthetők.

Tapasztalható az is, hogy a személyhez fűződő jogok megsértésére eddig az ügyek egy részében a rosszhiszemű, konok perlekedők hivatkoznak, akik a személyiségvédelem eszközeit valamiféle általános jogorvoslatként próbálják igénybe venni.

Így pl. a felperes már több alkalommal fordult különböző kereseti kérelemmel, illetve feljelentéssel a bírósághoz, amelyek alapja az volt, hogy sérelmezte a házassági bontóperben a gyermek elhelyezésével kapcsolatban hozott döntést és az ezzel kapcsolatban különböző hivatalos eljárásban történteket.

Magánvádlóként feljelentést tett volt felesége ellen, amelyben kérte a vádlott megbüntetését becsületét sértő tényállítások — a gyermek láthatása tárgyában folytatott gyámhatósági eljárás keretében történt — közlése miatt.

A bíróság a lefolytatott bizonyítási eljárás alapján megállapította, hogy a felek között számtalan hasonló tárgyú eljárás volt folyamatban, ezek során a vádlott ellenezte, hogy volt házastársa gyakran találkozzon gyerekükkel, figyelemmel arra, hogy véleménye szerint a magánvádló elmebeteg. A bíróság a bizonyítékokat mérlegelve arra az álláspontra jutott, hogy a vádlottnak a vád tárgyává tett kijelentése hivatalos helyen, hivatalos eljárás során hangzott el, ezért magatartása nem volt jogellenes. A jogellenesség hiánya pedig a bűncselekmény megállapítását kizárja. Ezért a bíróság a vádlottat az ellene rágalmazás vétsége miatt emelt vád alól felmentette.[9]

Ugyanakkor a felperes a gyermek elhelyezése és láthatása ügyében eljáró valamennyi hatóság ellen eljárást indított, így személyiségvédelmi pert kezdeményezett a kerületi tanács Egészségügyi Osztálya, Művelődési Osztálya, a kerületi ügyészség, a Fővárosi Főügyészség, a Budai Központi Kerületi Bíróság, az igazságügyi szakértő, és a Fővárosi Bíróság ellen.

Egy másik keresetében[10] a felperes azt kérte, hogy a bíróság kötelezze a volt házastársát (a fennt ismertetett büntetőügy vádlottját) a közöttük 1978-tól a bíróságon és különböző hatóságnál folyamatban volt és levő eljárásban tett minden nyilatkozatának visszavonására.

A bíróság megállapította, hogy a felperes az általa indított ügyek egy részében pervesztes lett, és a további pereket éppen ezért indította, így az ilyen tárgyú kereseteit idézés kibocsátása nélkül elutasította.

A polgári bíróság a hivatkozott számú végzésében kifejtette, hogy a Ptk. 76. §-a, illetve 78. §-a alapján a személyhez fűződő jogok védelme kiterjed az emberi becsület, méltóság és jóhírnév védelmére, nem terjed ki azonban a különböző hatóságok (államigazgatási szerv, bíróság) előtt a felektől, illetve a tanúktól elhangzott kijelentésekre, valamint az eljárást lefolytató hatóságok által hozott döntésekre.

Az eljárásokban résztvevő személyeket igazmondási kötelezettség terheli, amelyek megszegése esetén jogszabályban meghatározott szankciókkal sújthatók, az eljárásban hozott határozatok és azok megállapításai pedig a jogszabályokban biztosított rendes és rendkívüli perorvoslatok útján változtathatók meg.

Ezek felülvizsgálatára vagy bírói ítélettel való pótlására — sem személyiségi jogi sérelem címén, sem más alapon — polgári perben nincs lehetőség.

Az ítélkezési gyakorlat a körben tehát az, hogy ha az állami vagy társadalmi szerv feladatkörében eljárva foglalkozik valamilyen üggyel, döntést hoz, véleményt nyilvánít, ezek miatt a személyiségvédelem eszközeit általában nem lehet igénybe venni még akkor sem, ha az alapul vett bizonyítékokból vagy adatokból más következtetésre lehetett volna jutni, vagy a döntés utólag tévesnek bizonyul. A nyilvánvalóan alaptalan kereseteket a bíróság rendszerint a Pp. 130. § (1) bekezdés i) pontja alapján elutasítja.

III.

A bíró szerepe a személyiségvédelem érdekében indított polgári és büntetőeljárásokban

Az emberi méltóság megsértése miatt indított polgári, illetve büntetőeljárásban egyaránt lehetőség van a felek „békítésére". A sértés mindig olyan mértékű, amilyennek az ember érzi, — ez az érzés pedig a

[6] 56. Pf. 25 557/1982/7. sz. másodfokú határozat.
[7] Btk. 179. § (1) bek. és (2) bek. b) és c) pontja.
[8] 2. B. V. 24 242/1982/9. sz.
[9] 7. B. VI. 24 239/1982/3. és 24. Bf. VI. 2015/1982/3. sz.
[10] P. VII. 51 839/1981.

neveléstől, érzékenységtől s attól a társadalmi környezettől függ, amelyben a sértett és a sértő fél él. Ezért az okozott sérelem elsősorban azon a módon orvosolható, amelyet az érintett felek maguk választanak. Ezt az összefüggést a társadalom már abban a korban felismerte, amikor valamely sértésért való egyéni elégtételadás eszköze a párbaj volt. Ebben az időben voltak jogtalanságok, amelyeket a törvények nem tudtak megfelelően megtorolni, és az ember jogot vett magának, hogy igazságot tegyen „abban a pillanatban, amelyben a törvény szava elhallgatott."[11]

A párbajra vonatkozó rendelkezések[12] szerint az elkövetett sértésért — tekintet nélkül a sértés minőségére — lovagias elégtétel volt adható bocsánatkérés, illetve párbaj útján. Ha a sértő fél beismerte, hogy ellenfelével szemben igazságtalanságot követett el és a sértést visszavonta, illetve azért bocsánatot kért, ez az eljárás — a Párbaj kódex szerint — nem érintette becsületét, sőt inkább emelte annak erkölcsi értékét, mert „sokkal több erkölcsi bátorság kell ahhoz, hogy az elkövetett hibát beismerje, mint elszántság, hogy magát a párbaj veszélyeinek kitegye".[13]

A párbajsegédeknek mindent el kellett követniük, hogy az ügy, ha csak lehetséges, békés úton, s mind a két fél részére becsületes módon nyerjen elintézést.

Ehhez hasonló cél vezeti a polgári, illetve büntetőbíróságokat jelenleg is, amikor arra törekednek, hogy a felek közötti vitát, elmérgesedett helyzetet lehetőleg ítélet nélkül, de az eset összes körülményeit mérlegelve „mindkét fél részére becsületes módon" oldja meg.

A büntetőeljárásról szóló, módosított 1973. évi I. törvény 318. §-a alapján a bíróság a feljelentettett és a feljelentőt személyes meghallgatásra idézi meg, amelyen megkísérli a felek kibékítését. Ha ennek eredményeként a feljelentő a feljelentését visszavonja, a bíróság az eljárást megszünteti. Ha a békítés eredménytelen, az ügy tárgyalási szakba kerül. A bíróság a tárgyalás további szakaszaiban is megkísérli a felek kibékítését.

A polgári eljárásról rendelkező, módosított 1952. évi III. törvény 148. §-a szerint a bíróság a per bármely szakaszában megkísérelheti, hogy a felek a jogvitát vagy a vitás kérdések egy részét álláspontjuk közelítésével, békés úton rendezzék. A Polgári Perrendtartás nem írja elő kötelezően a felek békítését, mégis az az ítélkezési tapasztalat, hogy a felek a bíróságtól ezt igénylik. A bíróság előtt tett nyilatkozatok, azok elfogadása és jegyzőkönyvben rögzítése kielégíti a sérelmet szenvedő felet és nem kíván további eljárást, keresetétől eláll.

Más esetben a felek egyezséget kötnek.

Ez történt pl. a Pesti Központi Kerületi Bíróságon tárgyalt egyik ügyben.[14] A felperesek a Magyar Hírlap mellékletében megjelölt cikkben közölt tényekkel megvalósított súlyos jogsérelmet kifogásolták; előadták, hogy a cikkben nem az jelent meg, ami az interjú alatt elhangzott, és a felpereseknek tulajdonított olyan nyilatkozatokat, amelyeket az újságírók maguk közöltek.

Ezért a jogsértés megállapítását és megfelelő helyreigazítás közlését kérték.

A bizonyítás reménytelennek látszott, mert a riport előkészítésénél tanúk nem voltak jelen, ebben a helyzetben a felek mégis egyezségi tárgyalásokat folytattak. Ennek során az alperes sajnálkozását fejezte ki amiatt, hogy a cikk írói az elkészített sajtóközleményt az interjú alanyainak nem mutatta meg, és kijelentette, hogy ez az eljárás — függetlenül attól, hogy a kifogásolt szövegek elhangzása vagy el nem hangzása nem bizonyítható — ellenkezik a lap erkölcsi normáival.

Az alperes egyben kötelezte magát, hogy a bíróság előtt tett nyilatkozatát meghatározott időn belül a Magyar Hírlap megfelelő rovatában közli.

A vita ilyen megoldása azonban csak akkor eredményes, ha a felek álláspontjaik egyeztetése a kor társadalmi, erkölcsi kívánalmainak, szemléletének megfelel és az egyén értékrendjét is befolyásolni tudja. Ezekben az esetekben elsődleges cél, hogy a felek közötti megállapodás önkéntes követésre találjon, a kialakult ellentétet valóban feloldja és ne eredményezzen további vitát; esetleg végrehajtási eljárást. Kérdéses lehet a békítés eredménye olyan esetben, amikor a feleket nem a belső meggyőződésük, hanem valamilyen — vélt vagy valóságos — hátrány elkerülése vezeti, mint pl. a következő esetben.

A felperes betegsége idején az alperes — munkahelyi problémák megbeszélése érdekében — a felperest felkereste a lakásán. Távozásakor — a felperes elmondása szerint — magához rántotta a felperest, annak nemi szervéhez kapott, erre a felperes ellökte magától a támadó férfit és ököllel megütötte. Az alperes állítása szerint a felperes sértő kifejezések használata közben megtámadta és megütötte őt.

Az alperes a fenti incidenst írásban jelentette a munkahelyi vezetőknél, valamint a pártszervezetnél.

A pártszervezet titkára és a személyzeti osztály vezetője megkísérelte a felek kibékítését, ennek sikertelensége után a felperes — magánvádlóként — feljelentést tett a bíróságon rágalmazás vétsége miatt (hivatkozva arra, hogy az alperes — azaz a büntetőeljárás vádlottja — a munkahelyi vezetőkhöz írt beadványában becsületsértésre alkalmas tényeket állított).

A személyes meghallgatáson a magánvádló előadta, hogy nem a vádlott megbüntetése, hanem saját jóhírnevének megvédése volt a célja az eljárás megindításával.

A vádlott viszonvádat emelt a sérelmére elkövetett becsületsértés miatt.

Az ügyben megtartott hatodik tárgyaláson a vádlott sajnálkozását fejezte ki az incidens és következményei miatt, ezért a magánvádló a feljelentést visszavonta. A büntetőeljárást megszüntető végzés[15] kézhezvételét követően azonban az alperes változatlanul fenntartotta a munkáltatónál eszközölt bejelentésekben foglaltakat, ezért a felperes most már polgári eljárást indított személyiséghez fűződő jogainak sérelme miatt.

A polgári bíróság először meghallgatta a feleket a történtekről.

Az alperes elmondta, hogy azért tett sajnálkozást kifejező nyilatkozatot a büntetőeljárásban, mert tartott attól, hogy bűnösségének megállapítása esetén a bíróság olyan büntetést alkalmaz vele szemben, amely miatt korábbi, próbaidőre felfüggesztett szabadságvesztés büntetése végrehajthatóvá válik.

A második tárgyaláson a felek kijelentették, hogy a történtekről a polgári perben előadott nyilatkozataikat visszavonják, és kötelezik magukat, hogy ugyanezen tényállás alapján egymással semmiféle igényt nem érvényesítenek.

Elképzelhető azonban, hogy a felek ismételten — a büntetőeljárásban tapasztaltakhoz hasonlóan — a per esetleges kedvezőtlen kimenetelének elkerülése érdekében mutattak békülési készséget a bíróság előtt; és e magatartásuk — annak helyességével való azonosulás hiányában — nem hoz megoldást a közöttük fennálló helyzetben.

A bíróságnak tehát fontos szerepe van a személyiségvédelmi perek „békés" rendezésében. A bíró a feleket ért jogsérelmet kívülállóként, a sértett érzel-

[11] Jules *Janin*
[12] *Clair* Vilmos: Párbaj kódex.
[13] Párbaj kódex 3., 27., 30. és 73. §§.
[14] P. 50 916/1982. sz.
[15] 12. B. X. 25 518/1981. sz.

mektől nem befolyásoltan, objektíve értékeli. Ennek során közvetítő szerepet tölthet be az adott társadalmi, erkölcsi előírások és az egyéni érdekek között. Mindezek pontos ismeretében — az egyezségre törekedve — ajánlhatja a felek részére az elégtételadásnak az adott sérelemmel arányban álló, megfelelő módját és törekedhet arra, hogy az „ember" tiszteletben tartására nevelje az állampolgárokat.

Hasonlóan fontos a bíróság szerepe azokban az esetekben, amikor a felek egyezségkötésre késztetése eredménytelen marad. Az eset körülményeihez képest a bíróság a lehető legteljesebb elégtételadás igényével rendelkezik afelől, hogy a személyhez fűző jogában megsértett fél javára a törvényben biztosított szankciók közül melyiket alkalmazza. Más jogvitákban (pl. tartási szerződéssel kapcsolatos perekben), ahol a rendezés érdekében lehetséges megoldásokat a jogszabály feltételes módban: „választhat", „kérheti" kifejezésekkel jelöli meg, a kereseti kérelemhez kötöttség kérdésében a Legfelsőbb Bíróság iránymutatása igazít el.[16] Ennek alapján alakult ki az az egységes gyakorlat, hogy a kereseti kérelemhez, illetve ellenkérelemhez kötöttség merev értelmezésének és alkalmazásának nincs helye.

A Ptk. 84. § (1) bekezdésének rendelkezéseivel kapcsolatban a Fővárosi Bíróság területén az a gyakorlat, hogy e jogterületen sem érvényesül a kereseti kérelemhez kötöttség, a bíróság mérlegelésétől függ, hogy a Ptk. 84. § (1) bekezdés a)—d) pontjaiban írt szankciók közül melyiket alkalmazza. Csak az e) pontban írt kártérítés igényénél kíván a gyakorlat kifejezett kereseti kérelmet. Ezt a törvényesség szempontjából eddig nem kifogásolták, tehát helyesnek és követendőnek kell tartanunk.

Az első fokú bíróban azonban — esetenként — felmerül a kérdés, helyes-e, ha a fél által igényelt jogkövetkezmény helyett más szankciót alkalmaz?

A személyhez fűződő jogában sértett fél mindenekelőtt kérheti a jogsértés megtörténtének bírósági megállapítását. Ez lényegében nem is tekinthető szankciónak, ugyanis a kereseti kérelem megalapozottságát is eldönti. Ha a jogsértés bírósági megállapítására nem kerül sor, a keresetet el kell utasítani. Csak a jogsértés megállapítása után (és mellett) kerülhet sor a továbbiakban részletezett szankciók alkalmazására.

A törvényhely b) pontja lehetőséget nyújt arra, hogy a bíróság az eset körülményeihez képest a megállapításon túlmenően, a jogsértés abbahagyására kötelezze a jogsértőt és eltiltsa a további jogsértéstől.

Ezt az igényt az érdekeltek általában automatikusan érvényesítik. *Véleményünk szerint* e szankció alkalmazása körében már fennáll a bíróság mérlegelési lehetősége. A jogsértés abbahagyására kötelezésnek, illetve a további jogsértéstől való eltiltásnak csak akkor van értelme, ha a jogsértő magatartás folyamatos, vagy tartani lehet a jogsértés megismétlésétől.

Így például a bíróság eltiltotta az alperest, hogy a felperesről készített, jogsértő megállapításokat tartalmazó minősítést a jövőben felhasználja;[17] más esetben attól tiltotta el az alperest, hogy a perbeli könyv jövőben megjelenő kiadásainál a sérelmezett címlapot (amelyre a felperes képmása jogsértő módon került) felhasználja.[18]

Indokolatlan azonban ezt a jogkövetkezményt alkalmazni akkor, ha egy újságcikk tartalmazott személyiséget sértő megállapításokat vagy egy alkalommal közöltek képmást jogsértő módon. Napilap, folyóirat az olvasóközönség aktuális kérdésekről történő tájékoztatását nem szolgálja, ha ismételten ugyanazzal a kérdéssel foglalkozik. A felek részéről a perbeli esettel kapcsolatos további jogsértés elkövetése rendszerint csak feltételezés.

Arra pedig napilap, folyóirat nem kötelezhető, hogy a jövőben közérdekű és egyéb témával — a megfelelő formában — ne foglalkozzon.

A Ptk. 84. § (1) bekezdés c) pontjában foglalt szankciók alkalmazása okozza a legtöbb gondot. A jogszabály alapján akit személyhez fűződő jogában megsértenek, követelheti, hogy a jogsértő nyilatkozattal, vagy más megfelelő módon adjon elégtételt. E jogkövetkezmény alkalmazásához ragaszkodnak a felek leginkább.

A nyilatkozattétel útján történő elégtételadás előírásánál a bíróság nagymértékben hagyatkozhat a képzelőerejére, írói adottságaira. A felek által megszerkesztett és megadni kért nyilatkozat tartalma ugyanis gyakran nem fedi a bíróság által megállapított tényállást, és a szövegezés hangvétele is túlzott.

A Pesti Központi Kerületi Bíróság előtt folyamatban volt egyik ügyben[19] a bíróság a felperessel kapcsolatban megjelent három újságcikk egyes állításairól megállapította, hogy valótlan, és ez, valamint a cikkekben a véleménynyilvánítás kifejezésmódja személyhez fűződő jogot sért. A felperes a keresetében az általa megfogalmazott, részletes nyilatkozat közzétételét kérte. Az első fokú bíróság elegendőnek tartotta, hogy az alperes a felperesnek írásban adjon olyan nyilatkozatot, amely azt tartalmazza, hogy „a cikkekben a bíróság által megállapított jogsértő tényállításokért, erős hangvitelű kifejezésekért szerkesztőségünk nevében elnézést kérünk".

Saját gyakorlatunkban azt tartjuk célszerűnek, ha az ítélet a nyilatkozat lényegét tartalmazza, amelyet a kötelezettnek mindenféleképpen közölnie kell. Ezt a kötelezett — a saját belátása szerint — bővítheti, a nyilatkozatadás elmaradása esetén azonban a végrehajtás pontos szöveggel elrendelhető lesz.

Az elégtételadás mellett — szükség esetén — a jogsértő részéről vagy költségére az elégtételnek megfelelő nyilvánosság biztosítható. Ilyennek tekinthető az a megoldás, amikor egy egyetemi oktató és a tanítványa között létrejött konfliktusból eredően a bíróság megállapította a jogsértést és arra kötelezte az alperest, hogy az ítélet egy példányát nyolc napra függessze ki a főiskola hirdetőtáblájára.[20] Az elégtételadás megfelelő nyilvánossága kérdésében nem egységes a gyakorlat. A bíróság több esetben jutott arra az álláspontra, hogy a nyilvános elégtételadás nem áll a felperes érdekében.

Az egyik esetben[21] az első fokú bíróság megállapította, hogy a jogsértést tartalmazó cikk és illusztrációja már feledésbe merült, a felperes által megkívánt elégtételadás közzétételével csak azt az eredményt lehetne elérni, hogy a cikk felkeltené a kíváncsiságot és ismét ráirányítaná a figyelmet a fényképfelvételre. A másodfokú

[16] LB Polgári Kollégiumának 97. sz. állásfoglalása.
[17] 1. P. X. 70 191/1980. sz.
[18] 1. P. 70 042/1981. sz.
[19] 1. P. 51 619/1982. sz. (az ítélet nem jogeros).
[20] 56. Pf. XIV. 27 423/1981. sz.
[21] 1. P. VIII. 70 041/1981. sz.

bíróság ezt az álláspontot nem osztotta és indokoltnak látta, hogy a jogsértésért a felperes a kért formában kapjon elégtételt, és a nyilatkozat ugyanabban az újságban jelenjen meg, amely a jogsértést megvalósította.

A nyilvános elégtételadás megfelelő módjának meghatározása különösen a sajtó vagy más tömegtájékoztatási eszköz útján elkövetett jogsértés esetén nehéz. Az érintettek általában azt sérelmezik, hogy a jogsértés feltűnő módon, figyelmet felhívó címmel, több hasábon történik. Ezzel szemben az elégtételadás szűkszavúan apró betűkkel szedve, a napi hírek között, szinte elrejtve jelenik meg.

A Ptk. 84. § (1) bek. pontja alapján — folyamatos sérelem esetén — a sérelmet szenvedő követelheti a sérelmes helyzet megszüntetését, a jogsértést megelőző állapot helyreállítását, a jogsértéssel előállított dolog megsemmisítését.

Az egyik perben a felperesek álláspontja szerint egyesületük közgyűléséről készített film sértette személyhez fűződő jogaikat, kérték a film megsemmisítését. Az első fokú bíróság elutasította a keresetet. Megállapította, hogy a film felvétele nyilvánosan történt, a felperesek tudtával és beleegyezésével — így jogsértés nem történt. Kifejtette azt is, hogy a film témája közérdekű, és mint szellemi alkotás önálló védelemben részesül.[22] A másodfokú bíróság az ítéletet részben megváltoztatta[23] és eltiltotta az alperest attól, hogy a filmet az utolsó jelenettel — melyben az „Állatkert" feliratú fényreklám sérti a felperesek személyhez fűződő jogait — nyilvánosan bemutassa.

A jelenleg követendő bírósági gyakorlat tehát az, hogy az eset összes körülményeihez képest, a szükséges és lehetséges módozatok figyelembevételével kell a bírói mérlegelés alapján kiválasztani azokat a legalkalmasabb eszközöket, amelyek a jogsértést megelőző állapot helyreállítására és a jogsértés reparálására alkalmasak.

A fent vázolt négy szankció azonban elsősorban érzelmi elégtételt nyújthat. A harc „érte vagy ellene" többnyire a feleknek presztízs kérdés. A sérelmet szenvedő fél kérelmétől eltérő jogkövetkezmény bírói kiválasztása és alkalmazása részükre elégtelen eredményt is hozhat.

IV.

A személyiség védelme a tömegtájékoztató eszközök útján elkövetett jogsértések esetén

A Ptk. 75. § (3) bekezdése úgy rendelkezik, hogy a személyhez fűződő jogokat nem sérti az a magatartás, amelyhez a jogosult hozzájárult, feltéve, hogy a hozzájárulás megadása társadalmi érdekeket nem sért vagy veszélyeztet. Erre a felek elsősorban akkor hivatkoznak, ha a jogsértő helyzet kialakításához a sértett fél is hozzájárult azzal, hogy vállalkozott a televízióban, rádióban történő nyilvános szereplésre.

Az egyik kiélezett perben a következő történt. A felperes panaszos levelet írt a Magyar Televízió Szerkesztőségéhez. A levélben — amelyet több munkatársa is aláírt — sérelmezte a kedvezőtlen munkahelyi körülményeket. Az alperes egyik riportere felkereste a kifogásolt vállalatot. Amíg a riport elkészítéséhez szükséges engedélyre várakozott, az üzemigazgató elmondta, hogy a levélíró felperes nem „makulátlan" személy, számtalan munkahelye volt, és több fegyelmi eljárás is folyt ellene. Azt ő is elismerte, hogy a munkakörülmények nem kifogástalanok, a panaszos levél egyes állításai igazak.

A riporter a beszélgetés hatására elhatározta, hogy az eredeti szándékától eltérő, más tartalmú riportot készít. Erről azonban a riportalanyokat nem tájékoztatta. A felperes a felvétel során észlelte, hogy a riporter nem csak a panaszával, hanem személyiségével is foglalkozik, olyan nyilatkozatok kerültek közlésre a munkáltató részéről, amelyet a felperes nyilvánosságra hozni nem kívánt. Ezért írásban tiltakozott a riport sugárzása ellen. Az alperes a tiltakozást figyelmen kívül hagyta, a riportanyagot úgy vágta és szerkesztette, hogy az alperest kedvezőtlen színben tüntette fel.

A felperes keresetében — többek között — arra hivatkozott, hogy a vele készült riport hozzájárulása nélkül került nyilvánosságra, és ezért sértette személyéhez fűződő jogait. Az alperes arra a jogi álláspontra helyezkedett, hogy a felperes a levelével maga indítványozta a műsorkészítést, ezzel a riport sugárzásához is hozzájárult. Hozzájárulását pedig nem vonhatja vissza. Ezzel összefüggésben hivatkozott az alperes a Ptk. 4. § (1) és (4) bekezdésében írt alapelvekre is. Az alperesi álláspont szerint az állampolgárokat a személyiségi jogok csak olyan mértékben illetik meg, amennyire személyiségük értéke azt megérdemli, vagyis akinek a magatartása kifogás alá esik, az csak ezzel „adekvát" korlátozott jogvédelemre tarthat igényt.

A bíróság határozatában[24] megállapította a jogsértést. Ítéleti indokolásában kifejtette, hogy a riport közzététele alkalmas volt arra, hogy visszarettentsen a panasztételtől olyanokat, akiknek életében olyan — a panasszal össze nem függő — körülmények vannak, amelyeknek pellengérre állítását nem kívánják.

A szerkesztő riporter — a bíróság álláspontja szerint — felelőtlenül járt el, amikor a levélben megfogalmazott problémát kizárólag a felperes egyéni sérelmének tekintette, és az előzetes megbeszéléstől eltérő riportot készített. Az elvárható magatartás az lett volna, ha közli a felperessel, hogy panaszával nem foglalkozik, az riport készítésére nem alkalmas. Ehelyett a rendelkezésre álló anyagból a panasz alaposságát bizonyító részeket elhagyta, más részeket pedig tendenciózusan csoportosított.

Nem osztható az az álláspont sem, hogy személyiségi jogvédelem más mértékben illet meg egyes embereket. A *Magyar Népköztársaság Alkotmányának 61. § (1) bekezdése értelmében* a Magyar Népköztársaság állampolgárai a törvény előtt egyenlők és egyenlő jogokat élveznek. A *jogpolitikai irányelvek* pedig az állampolgárok személyi jogainak messzemenő védelmét kívánják meg, ezt pedig minden állampolgár egyenlő módon és egyenlő eszközökkel érvényesítheti.

A tapasztalat azonban az, hogy az „állampolgár visszaretten igazának bonyolult, időt és energiát rabló bizonyításáról, úgy érzi egyenlőtlen esélyekkel indul harcba a monopolhelyzetben levő államhatalmi erővel (a televízióval) szemben"![25] Ezt támasztja alá a következő eset is.

A felperes több társával együtt vagyon elleni bűncselekményeket követett el. Hosszabb ideig tartó előzetes letartóztatása alatt hozzájárult ahhoz, hogy vele a Magyar Televízió riportot készítsen. A riportanyag rögzítése után azonban — fontos családi okokra hivatkozva — kérte, hogy a bíróság tiltsa el az alperest a riport sugárzásától.

Az alperes itt is vitatta, hogy a riport elkészítéséhez és sugárzásához adott hozzájárulás visszavonható. Hivatkozott arra is, hogy aki bűncselekményeket követ el, személyiségi jogainak védelmét nem kérheti, családi életét nem a televízió műsora, hanem saját életvitele dúlta szét.

A bíróság az eljárás befejezéséig ideiglenes intézkedésként eltiltotta az alperest a riport sugárzásától, a másodfokú bíróság azonban a határozatot megváltoztatta,[26] végül a riport sugárzására a Ptk. 80. § (3) bekezdésében megjelölt lehetőség alapján került sor. A riportműsor sugárzása után a felperes a keresetétől elállt.

[22] 11. P. 50. 978/1982,
[23] 56. Pf. 25. 217/1982,
[24] P. 50 363/1982/25. sz. első fokú és 56. Pf. 25 034/1982/4. sz. másodfokú.
[25] *Ilkei* Csaba: A személyiség jogainak védelme a tévében c. tanulmánya.
[26] 51. Pf. 26 452/1982. sz.

Mindezek alapján indokoltnak látszik a Ptk. 75. § (3) bekezdése szerinti hozzájárulás, illetve a 80. § (3) bekezdése szerint hatósági engedély — mint a személyiségi jogvédelem korlátainak — értelmezése.

Az ismertetett ügyekből megállapítható, hogy a személyiség megsértéséhez vezethet, ha a televízió munkatársai „...figyelmen kívül hagyják a közreműködők ... jogait, jogos érdekeit, nem méltányolják kéréseiket, ... kihasználják nem csak jogi járatlanságukat, szereplési vágyukat, hanem a nyilvános szereplés következményei, társadalmi hatásmechanizmusai ismeretének hiányát is; nem mérlegelik eléggé azt, hogy a tájékoztatás az érintetteknek nem okozhat nagyobb hátrányt, mint ami jogosan szóvátett magatartásuk, véleményük súlyával arányban áll". Így közvetlen jogsértést jelent a „hozzájárulás nélküli, jogosulatlan sugárzás, nyilvánosságra hozatal; a hozzájárulással elkészített felvétel be nem mutatása vagy tiltakozás ellenére való sugárzása".[27] Általános szabály szerint jogszerűen a hozzájárulással készült anyagot sem lehet külön hozzájárulás nélkül nyilvánosságra hozni. De ebben a kérdésben jelentősége van a felvételkészítés céljának — a televízió esetében ez a cél a műsor sugárzása. Ezért a felvétel készítéséhez adott hozzájárulás — ellenkező kikötés hiányában — kiterjed a sugárzásra is. Az érintett személy azonban kikötheti, hogy az elkészített végleges anyag visszajátszása alapján dönt a hozzájárulás kérdésében.

A kérdés jelen esetben az, hogy ilyen kikötés hiányában a riport elkészítéséhez (egyben sugárzásához) adott hozzájárulás visszavonható-e.

A Polgári Törvénykönyv biztosítja a személyeknek az őket megillető jogok szabad gyakorlását, e jogok társadalmi rendeltetésének megfelelően. A polgári jogok gyakorlása során a feleknek olyan magatartást kell tanúsítaniuk, hogy érdekeik érvényesítése a társadalom érdekével összhangban álljon.

A személyiségi jogviszony abszolút szerkezetű. Ennek az a jelentősége, hogy a jogosult személyéhez tapadó érdekkörét a jog *mindenkivel szemben* védi, negatív tartalmú, tiltó jog, tehát mindenkit passzív magatartásra kötelez. A jogintézmény társadalmi rendeltetésének megfelelő értelmezés szerint a személy törvényes érdekeinek a körébe kell vonni a személynek mindazt a megnyilvánulását, amit a törvény nem tilt, illetve amely mások jogát, jogos érdekét nem sérti. Ebből következik, hogy a személy maga dönthet arról, hogy kívánja-e szerepeltetni önmagát vagy sem. Ezt látszik alátámasztani a szerzői jog területén érvényesülő szabályozás is, amely szerint a szerző határoz afelől hogy a műve nyilvánosságra hozható-e és alapos okból vissza is vonhatja a mű nyilvánosságra hozatalához adott engedélyt.[28]

Jogi érvként hivatkoznak perekben a Ptk. alapelveire. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy az alapelvekben megfogalmazott intelem nem jelentheti az alanyi jogok korlátját. A Ptk. 4. §-a a jogok rendeltetésszerű gyakorlását mindenki számára kötelezően írja elő (a tömegtájékoztató eszközökkel tevékenykedők számára is!), a Ptk. 5. §-a pedig tiltja a joggal való visszaélést és lehetőséget ad a jognyilatkozat pótlására, ez azonban nem vonatkozik egy riportműsor sugárzásához adandó hozzájárulás pótlására, illetve hatósági engedéllyel történő helyettesítésére.

A Ptk. 80. §-(3) bekezdése speciális helyzetet rendez. Lehetővé teszi a bűncselekmények kiderítése, a bűntettesek felderítése érdekében — nyomós közérdekből — képmás, illetve hangfelvétel felhasználását a hatóság engedélyével, illetve rendelkezése alapján a súlyos bűncselekmény miatt büntetőeljárás alatt álló személyekről. Ilyen korlátozás érvényesülhet a nyomozás és a bűnügyi nyilvántartás érdekében. Az eltűnt, megszökött, elrejtőzött bűnös fényképét és személyleírását köröztetni lehet. Erre igénybe vehető a televízió is. A véleményünk azonban az, hogy a már kézrekerült elkövető — mint riportalany — ugyanolyan megítélés alá esik mint más. Ha az elkészített riport sugárzásához adott hozzájárulását visszavonja, nyilatkozata a fenti rendelkezésre hivatkozással nem pótolható.

A bűncselekményt elkövető, vagy egyéb jogsértő magatartást tanúsító személyeket a jogszabályok meghatározott eljárások keretében alkalmazható jogkövetkezményekkel sújtják. E személyek ezen felül történő megkülönböztetése a társadalom politikai, jogi, erkölcsi alapelveibe ütközik, szembenáll az állampolgárok közötti egyenlőség elvével, a jogképesség korlátozását jelentené. Ellentétes felfogás oda vezethet, hogy a TV bűnügyi riportjaiban való szereplés — akaratlanul is — külön büntető szakcióvá, sajátos — és törvényben meg nem határozott — mellékbüntetéssé alakul. A véleményünket összegezve: ott, ahol a jogszabály a képmás vagy a hangfelvétel nyilvánosságra hozatalához az érdekelt kifejezett hozzájárulását igénylik, ennek meglétét szigorúan kell megítélni. Az soha nem lehet vitás, hogy a személyhez fűződő jogok — illetve megsértésük esetén a jogvédelem — minden embert megilletnek.

Más a megítélése azonban a Ptk. 80. § (2) bekezdése által megengedett lehetőségnek, amely a nyilvános közszereplést ebből a szempontból kivételnek tekinti.

A mai életviszonyok között e fogalom bizonytalan tartalmú. A felszabadulás előtti joggyakorlat „a kortörténeti" szereplők képmásának „megfelelő" felhasználását nem kötötte az érintett személy engedélyéhez.

Hasonló álláspontot foglalt el abban az esetben is, amikor a képmás tömegben, önálló jelentőség nélkül szerepelt.[29]

Korunkban a tömegkommunikáció fejlődésével összefüggésben is az élet megnyilvánulásai egyre többször kilépnek az „intim szférából". Ma már nemcsak egy közéleti személyiség, hanem bárki kerülhet olyan helyzetbe, hogy a „nyilvános világ részeként" kiemelt szerephez jusson.

Vannak olyan helyzetek, amelyekben ezzel egyértelműen számolni kell. Akinek hivatása, foglalkozása nyilvánosságot kíván, nem zárkózhat el attól, hogy ez a sajtó, rádió, televízió útján széles körben ismertté váljon. Ezzel kapcsolatban egyet kell érteni a Fővárosi Bíróság álláspontjával, amely nyilvános közszereplésnek tekintette a színházi szereplést, nyilvános fő-

[27] *Ilkei* Csaba: (uo.)

[28] 1969. évi III. törvény 8. § (1) bek. és 11. §

[29] *Balás* P. Elemér: Személyiségi jog.

próbát. Egyik ítéletében[30] kifejtette, hogy a közszereplés nemcsak politikai szereplést jelent, hanem ezenkívül más társadalmi szereplést is. Logikátlan lenne a jogszabályalkotók célját úgy magyarázni, hogy színészről — a színházban, közönség előtt történt szereplése során — készült fényképfelvétel csak az engedélye alapján lenne közzétehető.

Az előadóművészeken kívül a nyilvános közszereplők körét a gyakorlat tovább tágíthatja.[31]

Nem ennyire egyértelmű — különösen az elméleti jogászok között — a tömegből választott egyén „kiemelt" bemutatása. A szigorúbb álláspontot képviselők szerint nem engedhető meg egy tömegesemény résztvevőjének a középpontba állítása — tudta és beleegyezése nélkül.

Ez a jogkérdés merült fel a Pesti Központi Kerületi Bíróság egyik első fokon jogerőre emelkedett ügyében.[32]

A tényállás szerint egy rockfesztivált nagy hírverés előzött meg. Az előadáson jelen voltak a sajtó és a televízió képviselői. Ezen részt vett a felperes is több barátjával együtt. Azért, hogy kedvenc zenekarát jobban láthassa, egyik társának nyakába ült, és szinte „extázisban" hallgatta a zenét. Egy ilyen pillanatot örökített meg a fotóriporter. A jól sikerült felvételt évek múltán egy folyóirat címlapján szerepeltették „Extázis" címmel. A kép egy, a pop- és rockzene ifjúságra gyakorolt hatásával foglalkozó cikksorozat illusztrációja volt.

A személyiséghez fűződő jog megsértése miatt benyújtott keresetet elutasító ítéletében a bíróság megállapította, hogy korunkban a nyilvános közszereplést nem lehet leszűkíteni önként vállalt közéleti vagy más hasonló jellegű (pl. művészeti) szereplésre. A tömegtájékoztatási eszközök az élet jelenségeit egyre szélesebb körben teszik nyilvánossá. Jelen esetben a sérelmezett fénykép olyan nyilvános hangversenyen készült, amelynek előzetesen széles propagandája volt, azon mindenki által észrevehetően részt vett a sajtó, rádió, televízió: felvételt készítettek, amely bemutatásra is került. A bíróság úgy vélte, hogy az ilyen rendezvényen való részvétel nemcsak a zenekarok, énekesek, de minden jelenlévő számára nyilvános közszereplést jelent.

Az itt készülő felvételek megfelelő(!) felhasználáshoz az érintettek engedélye nem szükséges, és az a közönség soraiban levő ismeretlen személyektől be nem szerezhető. A fényképfelvétel felhasználása a felperesre nem volt sértő, mert egy, a mai ifjúsághoz közelálló életérzés illusztrálását szolgálta művészi színvonalon.

Ezt bizonyára a felperes is így érezte, mert a bíróság érveit nem vitatta.

Ez a jogi álláspont azért nagy jelentőségű, mert mindennapos dolog a sport területéről, a színházi életről vagy más tömegeseményekről történő tájékoztatás. Ellenkező álláspont indokolatlanul megkötné az ilyen rendezvényeken működő fotóriporter, televíziós stáb tevékenységét. Ez pedig fontos társadalmi érdek érvényesülését — az időszerű információk gyors közlését — akadályozná.

Gondosan kell azonban megválasztani azokat az eseteket, amikor a tömegtájékoztatás terén tevékenykedők enyhébb szabályok szerint dolgozhatnak. Különösen ott kell rendkívül körültekintéssel eljárni, ahol a közérdek és az egyéni érdek nem választható el egymástól. A tömegtájékoztatási eszközök útján közölt információk hatása felmérhetetlen, a következményei az érdekelt tekintetében előre beláthatatlanok. Csupán az emberek kíváncsiságának kielégítése, vagy az alkotói szabadság érvényre juttatása nem tekinthető olyan érdeknek, amelyek céljából a személyhez fűződő jogok gyakorlása korlátozható.

Felkay Andrásné—Kiss Daisy

[30] 56. Pf. 24 869/1981.
[31] Kiegészítendő a mellékelt — vitaindító — II. fokú.
[32] 1. P. 51 655/1981. sz.

Személyiségi jogok — egészségügyi szerződés

I.

Az orvos és beteg viszonyának vázlatos áttekintése polgári jogi szempontból

„A közegészségügy vezetése az állami igazgatás körébe tartozik," jelentette ki határozottan az 1876. évi XIV. tc. 1. §-ában. Ezzel új szakasz vette kezdetét hazánk egészségügyében, követve a kor fejlett államait. Az új szakasz rövid lényege; az egészségügy „államosítása", a szolgáltatások minél szélesebb körre való kiterjesztése, a szolgáltatások igénybevételénél fizetendő külön díj nélkül. A cél lényegében csak a fenti jogszabály után egy évszázaddal valósult meg. Ennyi ideig épült az egészségügy mai szervezete az „államosítás" jegyében, hol lassabban, hol gyorsabban, kitérőkkel. Közben azonban elsikkadt valami. Az államigazgatási jogászok véleménye szerint ugyanis; „az egészségügyi intézeti szolgáltatásoknál államigazgatási jogviszony keletkezik a szolgáltatást igénybe vevő és az egészségügyi intézet, illetve az orvos között."[1] (A nézettel alapjaiban nem értek egyet, ezt a későbbiekben részletezem.)

Miközben kiépült a mai szervezet szolgáltatásaival, majdnem eltűnt az általa nyújtott szolgáltatás lényege; az a tény, hogy az orvos és beteg viszonya a legősibb polgári jogi viszonyok egyike, s ezen nem változtat az sem, hogy a régen egyedül álló orvos helyére az esetek nagy részében egy intézményrendszer lép. Az egészségügy egy évszázada a statisztikák bűvöletében él, melynek fő mutatói az orvosok, s a kórházi ágyak számának, illetve az egészségügyre fordított összegek nagyságának növekedése volt. Közben elfelejtődött — illetve ki sem alakult —, hogy ez a szervezet, s alkalmazottai mit, hogyan, s milyen költséggel csinálnak a *polgári jogviszony* keretén belül.

Talán egy nem túl szerencsés példával illusztrálva a kialakult helyzetet egy olyan papíron tökéletesen működő gazdasági szervezethez lehetne hasonlítani, ahol minden rendben van, tökéletesnek látszik minden, de a „vevőnek" fogalma sincs, hogy melyik „boltban" mit, miért és hogyan kap, lényeg, hogy igénybe veheti és vette a szolgáltatást — sőt még elégedettnek is kell lennie minden körülmények között, mert mindent ingyen kapott (látszólag).

[1] *Berényi—Martonyi—Szamel:* Magyar államigazgatási jog. Bp. 1980. 295. old.

A statisztika bűvöletének azonban előbb-utóbb véget kell érnie; egy bizonyos ponton túl felesleges az egészségügyi alkalmazottak s a kórházi ágyak számának növelése, s az egészségügyre fordított költségek sem emelkedhetnek állandóan — nem maradhat csak ez a mérce a végletekig. Mindinkább előtérbe kell hogy kerüljön a jogviszony külső, polgári jogi oldala az orvos-beteg kapcsolatában. (*A jövőben, ha orvos-beteg viszonyt említek ez mindig az állami egészségügyi intézmény orvosára vonatkozik, s a jogviszony természetesen az intézmény s a beteg között áll fenn.* Az „orvos" fogalmának a használata az „egészségügyi intézmény" helyett egy kényszerű egyszerűsítés eredménye — ennek okát később részletesen kifejtem.)

Míg az 1972. évi II. tv-hez (a jövőben Eü. tv.) eljutott Magyarország, közel ezer éves utat járt be az egészségügy történetének szabályozása. Közben jelentek meg kiváló orvostörténeti munkák is, amelyeket orvosok írták. Ennek kettős következménye lett. Egyrészt az orvosi jog története teljesen összemosódott az orvosi gyógyító-ápoló munka történetével. Másrészt az orvosoknak hivatásuk miatti érthető elfogultságából adódóan olyan kép alakulhat ki a külső szemlélőben, mintha a ma egészségügyének ezer éves — világméretekben több ezer éves — előzményei lennének, s annak a ma egészségügye mintegy folytatása, jogutódja lenne. Pedig nem így van. Azzal az orvosi szerzővel értek egyet aki kijelenti; „A múlt század elejéig a divat hol a hashajtásnak kedvezett, hol az érvágásnak, hol ilyen-olyan növényi vagy ásványi gyógyszereknek, de ha hajdani használati módjukat reálisan felmérjük ritkán jutunk arra az eredményre, hogy az alkalmazásuk célszerűen történt. Az 1800. esztendő az, amellyel az orvoslás valójában — minőségi ugrással — megindult, az előtte eltelt 3000 esztendő egyszerűen semmi az azóta lefolyt időhöz képest."[2]

Hasonló a helyzet az orvosi jog történetével is. Az orvostudomány XIX. század eleje óta tartó mai fejlődésvonala csak a század utolsó harmadában vagy a századfordulón kezd általános gyakorlat lenni, s így válhat jogi szabályozás tárgyává. Mert hiába jelentett az orvostudományban fordulópontot Jenner himlőoltása 1800-ban, a tömeges alkalmazás — s így a jogi szabályozás is — évtizedeket váratott magára. (Magyarországon először az 1876. évi XIV. tc. XIII. fejezete szól a „védhimlőoltásról".) Hiába volt meg már sok máig is érvényes eredmény, ha az 1876. évi X. tc. az államköltségvetésről betegápolási költségre 660 671 Ft-ot, tébolydákra 246 500 Ft-ot, szülőházi kiadásokra 22 700 Ft-ot, irányzott elő — ellentételként a postamesterek évi fizetésére 388 000 Ft-ot adott. Mégis úgy vélem érdekes a magyar orvosi jog fejlődését áttekinteni, elsőként a polgári jogi elemeket keresve. Mindenekelőtt egy tény. Mai értelemben vett orvos, kórház fogalom nem létezett az 1876. évi XIV. tc-ig, melynek 46. §-a mondta ki először, hogy orvosi gyakorlatot csak annak lehet folytatni, aki az ország területén fennálló tudományegyetemen orvosi oklevelet szerzett, illetve külföldi oklevelét honosították (viszont az eddig gyakorlatra jogosított orvosokat jogaikban meghagyta). Korábban is létezett „kórház", „domus hospitalis", „ispotály", ezek azonban főként nem a gyógyítást szolgálták, inkább a mai értelemben vett szegényháznak, illetve elfekvőnek feleltek meg. Erre utal, hogy mikor 1876-ban megteremtődik — legalább elvileg — a gyógyító kórházak alapja az 1875. évi III. tc. 9. § úgy rendelkezik, hogy „a gyógyíthatatlan — s így kórházi ápolást nem igénylő — (!!!) vidéki illetőségű betegeket községi ápolásba kell venni" (tehát a korábbi ispotályba).

S most vázlatosan a történet. A betegek, szegények intézményes gondozásával Magyarországon először a papok, szerzetesrendek foglalkoztak. Mindenekelőtt a bencések, kiket I. István telepített Magyarországra, s elsődlegesen gyógyító rend voltak. A rendhez tartozó Pannonhalmi apátság 1221-ben kórházat tartott fenn. Mellettük az antoniták, johanniták, templáriusok ápoló tevékenységére vannak adatok a XI. századtól, kiket követtek a pálosok, ciszterciek a XV. században, majd a jezsuiták. A szerzetesrendek mellett működő kórházat, ispotályt, domus hospitálist semmi esetre sem tekinthetjük célszerű gyógyító tevékenység színhelyének, főleg azért nem, mert vezetőik, ápolóik természetesen mindig papok voltak általában minden orvosi képzettség nélkül. Erre utal például egy 1553-ból fennmaradt utasítás Pauer Tamás soproni ispotálymesternek (magister hospitalis), mely elmondja milyen ételeket, italokat adjon a szegényeknek, de betegekről nincs szó benne. Városainkban adat van domus hospitalisra 1274-ben Sopronban, 1303-ban Esztergomban, 1329-ben Pécsváradon, 1366-ban Kassán, úgyszintén ispotályra 1461-ben Segesváron, 1439-ben Budán, 1507-ben Miskolcon, 1519-ben Győrben, 1529-ben Debrecenben, és kórházra 1458-ban Szegeden, 1763-ban Győrben. A papok azonban a rendek keretein kívül is igyekeztek orvosi gyakorlatot folytatni, bár ettől több zsinat eltiltotta őket kevés eredménnyel, mert a XV. században is rengeteg orvoslással foglalkozó pap volt.

A korabeli orvosi viszonyok némiképpen tükröződnek jogalkotásunkban is, melyre általános jellemzőként lehet mondani, hogy a XIX. század utolsó harmadáig nagyon csekély a központi jogszabályok száma, s a XVI. századtól jelennek meg helyi céhszabályok, bírói döntések, városi jogalkotások, melyek némi keretet adtak orvos és beteg viszonyának. Első, valószínűleg egészségügyi tartalmú jogszabályunkat I. Kálmán alkotta (1095—1114) első könyvének 58. fejezetében a „magzatjokat vesztő asszonyokról". A szervezett egészségügy csírájának fogható fel Rudolf (1576—1608) 1596. évi dekrétumának 30. cikkelye, mely szerint; „A karok és királyi rendek Ő császári felségének a kívánságát a megsebesült és beteg katonák ápolására, valamint e célból kórházak berendezésére megértették" — de — „1. § azt, hogy ezt mi módon valósíthatják meg nem látják. 2. § De úgy vélekednek, hogy a táborban egynémely közsátrat amelyek sok embert befogadhatnak kellene erre felhasználni, amelyekbe a sebesült és beteg katonákat befogadván Ő felsége orvosaival és sebészeivel gyógyíttatnák őket. 3. § E célra minden egyes kapu szerint 10 dénárt megajánlottak." A valódi kórházaknak az őseit talán itt kell keresnünk, mivel a török elleni háborúk sújtotta Magyarországon 1686-ban a Margit szigeten tábori kórházról, 1688-ban Budán katonai kór-

[2] *Benedek* István: A gyógyítás gyógyítása. Gondolat, 1978. 21—22. old.

házról van adat. Természetesen még itt sem gyógyítás folyt, inkább gondozás, a magatehetetlenek ellátása, ezért a sebesült katonák általában minden segítség nélkül elpusztultak.

A régi korok orvosánál — leginkább phisicusnak hívták — keverednek a fogalmak, tevékenységek. A pap volt orvos, az orvos gyógyszerész is. Az első „szabályok" szerint működő orvosi szak a borbély — sebészek (chirurgusok) céhe volt a XVI. századtól. Ők azonban még nagyon hosszú ideig nem orvosi oklevél alapján, hanem mestervizsga, s a céhkövetelmények betartása útján lettek „mesteremberré". A legkorábbról fennmaradt borbély—sebész céhlevelek a haj- és szakállvágás s beretválás mellett a mesterré válás feltételének tekintették, hogy a legény „tudgyon sebeket és fakadékokat vágni, tudgyon fogat kivonni, szépen eret vágni, megtört csontot összeforrasztani, tudgyon kelevényeket és külömb-külömb féle daganatokat meggyógyítani" (a sárospataki borbélycéh 1607. szabályaiból, de hasonló még az 1557 kassai, 1568 kolozsvári, 1609 pápai, 1619 soproni borbély—sebészek céhlevele). A néhány létező céh sem biztosította a sebészet magasabb színvonalát. Ahol ugyanis nem volt céh, céhszabály magacsinálta „chirurgus" telepedhetett le. Így például Körmöcbánya sebésze Irrgang János 23 éven át minden képesítés nélkül folytatta praxisát, mikor kipattant, hogy nincs sebészmesteri felszabadító levele, ezért perbe fogták. Működésével viszont ennek ellenére elégedettek lehettek, mert felszólították a városi tanácsot, hogy „a chirurgust senki zaklatni ne merje", ezért szabadon engedték, működését folytatta. 1779-ben Lőcse sebésze egész praxisát feleségére bízta. Akadtak azonban kiemelkedő képességű, jóhírű sebészek is; így például Lassel Mátyás brassói orvos, aki 1760—1792 között praktizált oly módon, hogy városról-városra járva „Augenarzt"-nak (szemorvos) hirdette magát, s hályogműtéteket végzett, olyan sikerrel, hogy 200 aranyas honóráriumáról is van adat.

A XIX. század közepéig nyomasztó volt Magyarországon az orvoshiány. 1763-ban Békés megyében sem orvos, sem gyógyszertár nincs, s mikor a Helytartó Tanács emiatt kérdőre vonja a megyét, azt felelik, hogy rendes orvosra nincs is szükségük, sőt patikára sem, mert akinek gyógyszer kell csak Aradról hozatják.[3] Még 1851-ben is Somogy megye 227 000 lakosára 46 orvos jutott, a megyei kórházat 1846-ban nyitották meg 6 ággyal s az éves betegforgalom az évben 18 volt.[4]

Az igazi fejlődés a múlt század utolsó harmadában indult meg. Megjelennek a nagy magyar orvosegyéniségek; Semmelweis Ignác után Korányi Frigyes, Balassa János, Fodor József, Hőgyes Endre, id. és ifj. Bókay János. Többségük nemcsak kiváló tudós, de egészségügyi szervező is volt; 1868-ban Balassa János, Korányi Frigyes, Jendrassik Jenő, Markusovszky Lajos tervezete alapján létrejön az Országos Közegészségi Tanács.[5] A jogalkotásban az első jelentős lépés az 1875. évi III. tc. megalkotása volt a nyilvános betegápolás költségeiről, majd sok fejlett országot megelőzött az 1876. évi XIV. tv. a közegészségügy rendezéséről, amely közel 200. §-ban közel 1 évszázadra rendezte az egészségügy alapvető területeit. Polgári jogi szempontból különösen jelentős a 47. §, mely kimondja az orvos gyógymód választási szabadságát, egyben műhibákért való felelősségét. Az 58. § szerint a kórházak kötelesek minden jelentkező beteget befogadni lakhelyre s állampolgárságra tekintet nélkül, ameddig szabad ágy van. A 64. § s a 165. § az egészségügyet lényegében a Belügyminisztérium irányítása alá helyezi. Ez különösen vitatható megoldás, s politikai változásoknál azonnal változtatnak is rajta. A törvény 71—76. §-a széles körben biztosítja az elmebetegek védelmét a korabeli állapotokhoz képest, mikor a végleges elmegyógyintézeti elhelyezést bírósági határozathoz köti, s kimondja a kényszereszközök, s a személyes korlátozások általános tilalmát. A 109—110. § kötelezővé teszi az eltemettetés előtti halottkémlelést, a halál biztos megállapítását.

Az 1890. évi XI. tv-vel létrejön az Igazságügyi Orvosi Tanács, melynek egyik feladata a véleményadás orvosi műhibák esetén. Ezekkel a jogszabályokkal zárható az egészségügy, az orvosi működés alapjainak lerakása, melyet a társadalombiztosítás többször módosított rendszerének kialakítása követ.

Századunk harmincas éveiben válságba jut Magyarországon az orvosi jog. Elvileg kiépült ugyan a társadalombiztosítás szervezete, de a nagy tömegek továbbra is rossz egészségügyi viszonyok között éltek. Az orvostudomány fejlődésével tovább nőtt az orvosok beavatkozási lehetősége, de ezek a beavatkozások sokszor még kísérleti jellegűek voltak. Csak példaként említem, hogy a MOOSZ Igazgató Tanácsának 1931-ben határozatot kellett hozni az ún. Zeileis-féle kezelés eltiltásáról, „ez a kezelési mód nincs tudományosan kipróbálva és kétségtelenül laikus, tudománytalan módon általánosítva kerül alkalmazásra. Minthogy a diagnózis felállítására teljesen alkalmatlan, egyes betegek súlyos károsodására vezethet."[6] Ma már talán csak orvostörténészek tudnák kideríteni mit takart ez a kezelés, de biztos, hogy a határozat meghozatala előtt sok beteg szenvedett tőle egészségkárosodást. Nehéz volt az orvosok helyzete is a gazdasági válság miatt, a társadalombiztosítás keretében nem foglalkoztatottak közül többen nyomorogtak.[7]

Az orvosi gyakorlatnak továbbra sem voltak általánosan elfogadott szabályai. Létrejöttek ugyan önkormányzatai az orvosoknak (MOOSZ, BOSZ) többek közt azért, hogy mintegy jogszabályalkotók s alkalmazók legyenek orvosi ügyekben, ezek a szervezetek mégsem tudtak komoly hatást gyakorolni több ok miatt. Legfőbb ok az volt, hogy a MOOSZ és a BOSZ tagjainak viszonya tisztázatlan volt az állami és magánbiztosítók orvosaival szemben. Egzisztenciális okokból ezek a szervezetek nemcsak a biztosítóintézetek orvosaival, de egymással is szembe kerültek.[8]

Így az általuk alkotott, súlyos kérdésekben jól állást foglaló határozatok nem tekinthetők jogforrásnak, mivel az orvostársadalom egy részére, s a külső

[3] Az eddig felsorolt orvostörténeti adatok *Magyary—Kossa:* Magyar orvostörténeti adattárából a megjelölt évszámmal találhatók, a törvények a Corpus Juris Hungariciben találhatók a jelölt évszámmal.

[4] Somogy megyei adatok az abszolutizmus orvostörténetéhez. (Frankl József) Orvosi Hetilap, 1982. aug. 22. 2117. old.

[5] *Bezerédyné—Henz—Zalányi:* Évszázados küzdelem hazánk egészségügyéért. K. J. K. 1967. 26. old.

[6] Az orvosi gyakorlat szabályai. BOSZ kiadvány 1935. 48. old.

[7] Az orvosi gyakorlat szabályai. I. m. 53. old.

[8] Az orvosi gyakorlat szabályai. I. m. 33. és 41. old.

szervekre kötelező erejük nem volt. Ezért vált szükségessé egy új érdekképviseleti szerv létesítése, mely az 1936. évi I. tv-vel (az orvosi rendtartásról) jött létre. Az új jogszabálytól egységesítés volt várható mert kimondta, hogy olyan tevékenységet melynek végzése orvosi oklevélhez van kötve csak az folytathat, aki valamelyik kerületi kamara tagja. (1. § (2) bek.) Kimondta a tv., hogy az orvosi kamara az orvosok érdekképviselete, feladata többek közt az orvosi gyakorlat szabályszerűségének ellenőrzése, javaslattétel orvoskari és közegészségügyi kérdésekben, s tagjai felett fegyelmi jogkört gyakorol. (1. § (1) bek.) A jogszabály először a magyar jogban törvényileg a megbízás szerződéstípusába sorolja az orvos-beteg viszonyt. (39. § (3) bek.) Ennek lehet következménye, hogy a polgári jog irodalma — véleményem szerint helytelenül — a mai napig nem tudott szakítani azzal az elmélettel, hogy az orvos-beteg viszonya megbízás vagy megbízásszerű jogviszony. Az 1936. évi I. tv-t utóbb főleg azért érte bírálat, mivel a kamarai tagságot feddhetetlen előélethez kötötte (22. §), s ezzel meggátolta az orvosok baloldali politikai tevékenységét.[9] Mindenesetre a törvénnyel nem sikerült megoldani az orvosi jog problémáit, ezt bizonyítja az is, hogy 1945-ben nagyon gyorsan hatályon kívül helyezték. (2500/1945. (VI. 3.) M. E.) Ezt követően hosszú ideig ismét „működési szabályzat" nélkül dolgoztak az orvosok. 1945 után viharos gyorsasággal alakult át az egészségügy szervezete, s az orvosi jog. Az időszak jogalkotásából kiemelkedik az 1948. évi XXX. tv. a gyógyszerészetről, s az 1950. évi IV. tv., mely az Alkotmányt frissen módosítva a Népjóléti Minisztérium helyett — melyet 1945-ben létesítettek — Egészségügyi Minisztériumot hozott létre. A következő évek jellemzője, hogy az 1876. évi XIV. tv. hatályon kívül helyezése, illetve újraalkotása helyett alacsonyabb szintű jogszabályokkal igyekeztek egyes területeket szabályozni. Ez arra vezetett, hogy a hatályos joganyag áttekinthetetlenné vált; így az Eü. tv. 1972-ben szokatlan módszert volt kénytelen választani, mikor valamennyi 1945 előtt alkotott jogszabályt egy aktussal hatályon kívül helyezett. Az, hogy egyes területeken mi volt hatályban 1945—1972 között a korábban alkotott jogszabályok közül, ma már nehezen lenne kideríthető.

Jelentős alkotás volt 14. évi ex lex állapot után az 1959. évi 8. tvr. az orvosi rendtartásról. Új korszakot nyitott az 1972. évi II. tv. az egészségügyről. A törvényalkotó átlátva annak kötelezettségét, hogy alapvető jogokat, kötelezettségeket törvényi szinten kell szabályozni, számos polgári jogi (személyiségi és vagyoni) kérdést oldott meg kellő mélységben, alapossággal; így például a szerv, szövet kivételét vagy átültetését. Hiányosságként említhető, hogy számos, már akkor is létező nagy kérdést — például terhességmegszakítás — továbbra sem rendezett törvényi szinten. Néhány kérdést (például műtétekre vonatkozó rendelkezések, euthanázia) véleményem szerint nem kellő mélységben fogott át a törvény, s ezt a hiányt a végrehajtási jogszabályok sem pótolták. Továbbra is nyitva hagyta a lehetőségét a törvény annak, hogy súlyos polgári jogi problémákat ne törvényi szinten szabályozzanak — mint ahogy ez meg is történt például a művi beavatkozással végzett megtermékenyítés esetében.

[9] *Bezerédyné—Henz—Zalányi:* I. m. 217. old.

II.

Orvos és betege polgári jogi viszonyának problematikus területei

A néhány évtizeddel ezelőtti orvos-beteg kapcsolat napjainkra gyökeresen átalakult. A változás két irányban volt robbanásszerű. Egyrészt a társadalombiztosításnak az egész világon való elterjedésével — nálunk az ingyenes orvosi ellátással — az egészségügy „nagyiparrá" vált, minden ember életében akár több száz esetben kerülhet kapcsolatba orvosi tevékenységgel. Másrészt az orvostudománynak az utóbbi 3 évtizedben elért hatalmas fejlődése következtében az orvos beavatkozási lehetőségei az egyén életébe, fizikai és szellemi egységébe, jogaiba rendkívül kiszélesedtek. Nem túlzás így az a kijelentés, hogy az orvos-beteg jogviszonya, tömegességénél és a nagy beavatkozási lehetőségek miatt napjaink legfontosabb jogviszonyainak egyike. Az említett új vonások következménye, hogy a kapcsolatok korábbi személyes jellege erősen elhalványult, a *beteg gyógyítását nem egy orvos, hanem egy intézmény, sőt több különböző intézmény végzi, melynek működése, szervezeti és felelősségi kapcsolatai a laikus számára áttekinthetetlenek.* Így például egyszerű, sima lefolyású műtétnél is a beteg kapcsolatba kerülhet belgyógyásszal, sebésszel, aneszteziológussal, röntgen- és labororvossal, körzeti orvossal, főorvossal, beosztott orvossal, konzíliumot végző orvossal, — hogy a kiegészítő tevékenységeket végző nem orvosi képesítésű egészségügyieket ne is soroljam. A továbbiakban az orvos és beteg viszonyának néhány különösen problematikus esetkörét érinteném.

1. Műtéti beavatkozások a szervátültetések joga

A műtéti s műszeres beavatkozások köre rendkívül kibővült. Ebben a körben ezért különös jelentősége van a beteg (hozzátartozó) beleegyezésének, az orvos felvilágosítási kötelezettségének. (Eü. tv. 47. § (3) bek.) E téren teljes a bizonytalanság, az egyedi jogértelmezés. Gyakorinak mondható az a gyakorlat, hogy a betegekkel a kórházba kerüléskor a betegségüktől s a kezeléstől független nyilatkozatot íratnak alá, mely szerint a szükséges műszeres vizsgálatba, műtétbe beleegyezik. Ezt az orvosok időhiánya miatt érthetően ritkán követi részletes magyarázat, így a beteg hozzájárulása formális, mert általában nem tudja, hogy mihez, s miért járult hozzá. Erősen vitatható a hozzátartozó beleegyezési jogának törvényi szabályozása; hogyan döntheti el az orvos ki az élettárs — akinek nyilatkozati jogot adott a jogszabály — s azt, hogy a hozzátartozó s a beteg között nincs-e érdekellentét. Így a hozzátartozó fontos műtétről, vizsgálatról lemondhat, kockázatosról vagy csonkolással járóról nyilatkozhat. Aggályos — mivel rendkívül széles mérlegelést tesz az orvos részére lehetővé —, hogy közvet-

len életveszély esetén eltekinthet a nyilatkozattól, illetve az, hogy a hozzájárulást megadottnak kell tekinteni, ha a beteg (hozzátartozó) nem tesz észrevételt. (Eü. tv. 47. § (3—4) bek.) Hogyan kell a betegnek, mi ellen, s mikor „észrevételt" tennie, hogy az hatályos legyen? Nem tudható.

Az Eü. tv. és a végrehajtási rendeletek közül a legalaposabban kidolgozott a szerv- és szövetátültetésekkel és a kivétellel kapcsolatos rendelkezések. (Eü. tv. 50—54. §, ill. 18/1972. (XI. 4.) Eü. M. számú rend.) Kérdés a holttestből való szerv kivételével kapcsolatban merül fel; nyilvánvaló, hogy a szóba jöhető donorokat még életükben vizsgálni kell abból a szempontból is, alkalmasak-e donornak. Arról, hogy ez miképpen történhet nem szól a jogszabály. Kérdéses, hogyan alkalmazható a gyakorlatban a fenti rend. 8. § (2) bek.: „Nem szabad a szervet kivenni, ha az ellen a meghalt személy még életében tiltakozott." Hogyan tiltakozhat, előtte tájékoztatják? Milyen megfontolásból nem ad a jogszabály *itt* jognyilatkozati lehetőséget a hozzátartozónak, mikor ezt kegyeleti okok feltétlenül indokolnák.

A műtéti s műszeres beavatkozások kibővülésének veszélyeit, s az ezzel kapcsolatos jogi szabályozás hiányait az orvosok is látják. Egy szerző így ír: „Mi történik azonban betegeinkkel általában? Megterhelő és nem veszélytelen vizsgálatoknak vetjük alá őket — katétert vezetünk szívükbe vagy veséjükbe —, hogy aztán tudományos kutatómunkát űzzünk rajtuk. Artériákat, sőt a szívet is megpungálták a tudományos kutatás jegyében. Elmebetegek agyába elektródákat vezetnek, hogy elektrofiziológiai kutatásokat végezzenek és az eredményeket gátolatlanul adják elő nemzetközi kongresszusokon."[10]

2. *Beavatkozás a megtermékenyülés és a születés folyamatába*

A legutóbbi időkig az orvos nem tudott a megtermékenyülés folyamatába beavatkozni, a természetes kiválogatódást maga a természet végezte. Napjainkra megszületett a lombikbébi, működik a Nobel-díjasok spermáit gyűjtő spermabank, melyből önként jelentkező, de kiválogatott nőket termékenyítenek meg, s hazánkban is lehetővé vált a művi beavatkozással történő megtermékenyítés. Mindez ma még inkább csak lehetőség, egyedi esetek fordulnak elő, de tömeges alkalmazásuk esetén komoly polgári jogi kérdések keletkezhetnek. Néhány közülük: felelőssé tehető-e bárki az ily módon fejlődési rendellenességgel született gyermekért, lehet-e az anyának, sőt a sérült gyermeknek személyiségi, jogi, vagyoni igénye? Az apa donor ismeretlensége esetén, hogyan akadályozhatók meg a későbbi, jogszabály által legalizált féltestvér kapcsolatok?

A terhességmegszakítás kérdését sem tekinthetjük lezártnak. Az anyának sok államban — így hazánkban is — a magzata élete feletti szinte korlátlan rendelkezési jogát sokan megkérdőjelezik ma is; humanista, egyházi, orvosi, sőt gyakorlati szempontból is (fogy a népesség). Polgári jogi szempontból: mikor kezdődik az élet — ha erre van is bizonyos gyakorlat a terhességmegszakítások tiltásánál bizonyos magzati koron túl — melynek már abszolút védelmet adnak az anyával szemben is? Lehetnek-e jogai az apának — ha nem, miért? — a megfogant gyermek megszületésével kapcsolatban? A Ptk. 10. §-a alapján miért nem jár el gondnok a megfogant magzat érdekében, mikor a terhességmegszakításnál élesebb ellentét nem lehet a magzat s a törvényes képviselő között. Ma már a magzati életben is megállapítható a magzat neme, s némely fejlődési rendellenessége. Nem használható fel ez az eljárás a későbbiekben — ha nem, miért, s ha igen, miért — a nemek arányának megváltoztatására? Kötelezhető-e az anya a 32. magzati hétben megállapított nagy valószínűséggel fejlődési rendellenességgel születendő gyermek megszülésére — vagy arra, hogy ne szüljön ilyen gyermeket.

A genetika területén: a ma csak önkéntes tanácsadás formájában segítségül hívható tudomány nem válhat-e józan, gyakorlatias megfontolások és érdekek alapján az egyik „legszemélyibb" jog, a házastárs választás, s az utódvállalás szabadságának gátjává? (például úgy, hogy a ma önkéntes tanácsadás kötelező lesz, s a tanács ellenére esetleg fejlődési rendellenességgel megszült gyermek ápolási költségeit viselni kell a szülőknek). Nem rejt-e magában komoly polgári jogi veszélyeket — s ha igen, hogyan lehet ellene védekezni — a Genetikai Ártalmak Regisztere, melynek létrehozását néhányan erősen javasolják. Mindezt olyan tudományos fejlettség mellett, mikor a genetikus tanácsa ellenére rengeteg egészséges gyermek születik, s ugyanakkor a genetikus javaslata mellett is születnek súlyos fejlődési rendellenességgel gyermekek.[11]

3. *Beavatkozás a halál folyamatába, az euthanázia kérdései*

Az élet kezdetéhez hasonlóan bizonytalanná vált a halál időpontja is, mely elsősorban a szervátültetések joga, s az euthanázia szempontjából jelentős. Ma már lehetőség van az élet műszeres, mesterséges fenntartására akkor is, ha teljes bizonyossággal megállapítható, hogy a beteg egyes létfontosságú szervei helyrehozhatatlan károsodást szenvedtek. Igényelheti-e a beteg vagy a hozzátartozó ilyen körülmények között az élet fenntartását — vagy a kezelés megszüntetését — s ha igen milyen formában? Mi az orvos kötelezettsége ilyen esetekben? A jogalkotó eddig nem választotta szét az aktív és passzív euthanázia fogalmát, holott ennek szükségességében az orvosi és jogi irodalom gyakorlatilag egyetért.[12] A csecsemőhalandóság csökkenésével súlyos, helyrehozhatatlan károsodásokkal születnek csecsemők, kik állandó orvosi beavatkozás nélkül hamarosan meghalnának, de az orvosi beavatkozás ellenére is emberi mivoltuk helyrehozhatatlanul károsodott. A problémával külön orvosi ágazat a teratanázia foglalkozik, mely a munkájához a jogtól nem kapott segítséget.[13]

[10] Orvosi Hetilap, 1983. 30. 303. old. *Schaefer:* Die Medizin heute.

[11] Ld.: részletesen: *Czeizel* Endre: Egy orvosgenetikus etikai gondjai. Kossuth, 1983.

[12] Ld.: részletesen: *Jobbágyi* Gábor: Euthanázia — egy élő probléma polgári jogi szempontból. Jogtudományi Közlöny, 1981. 11. sz.

[13] Orvosi Hetilap, 1983. márc. 20. folyóiratreferátum 717. old.

4. *A pszichiátria problémái*

A világ pszichiáterei között komoly — mondhatni alapvető — nézeteltérések vannak diagnosztikai, betegségmegítélési, s gyógykezelési szempontból.[14] Ennek ellenére a pszichiátria a személyiséget, annak jogait alapvetően érintő beavatkozásokat képes alkalmazni, szükség esetén hatósági kényszerrel. A pszichiátriai beteg a kezelés során is sok esetben cselekvésképtelen a Ptk. 17. § alapján. Képviseletének kérdése viszont teljesen rendezetlen, akár a pszichiátriai kezeléssel szemben, akár a pszichiátriai kezelés során felmerülő más orvosi beavatkozás (pl. műtét, műszeres beavatkozás) esetén.

5. *Az orvos tájékoztatási és titoktartási kötelezettségének kérdései*

Az orvos tájékoztatási kötelezettségét az Eü. tv. 45. § szabályozza meglehetősen általános jelleggel. Nincs arra nézve irányt adó gyakorlat, mi a „megfelelő módon" való tájékoztatás (mitől függ? a beteg állapotától, betegségétől, intelligenciájától?). Még tágabb értelmezésre ad lehetőséget, hogy az orvos a tájékoztatástól „indokolt esetben eltekinthet a beteg érdekében". (Mi a beteg érdeke? Az, hogy betegsége tudatában józanul felmérje helyzetét, s ennek alapján rendezze életét, vagy az, hogy betegsége súlyos következményeivel ne legyen tisztában?) Mondható, ahány orvos annyi gyakorlat; ennek hátrányait a betegek érzik, mivel tudják, hogy súlyos diagnózist általában nem közölnek; így sokan gyógyítható betegségüket gyógyíthatatlannak vélik, s ennek gyakran tragikus következményei lehetnek.

Problematikus a titoktartási jog érvényesülése is, különösen tendenciájában. Bár az Eü. tv. 78. § (3) bek. egyértelműen csak olyan tudományos közlést enged, melynek alapján a beteg személye nem ismerhető fel, különösen az elmúlt időszakban nagyszámú olyan tudományos, ismeretterjesztő munka jelent meg, mely elhunyt nagy egyéniségek betegségeit, s betegségeik tükrében tevékenységüket elemzi. (Csak néhány példa a sok közül: Csontváry Kosztka Tivadar, Gulácsy Lajos, Semmelweis Ignác, Vörösmarty Mihály, Széchenyi István.) A „fejlődés" újabb riasztó állomása, hogy egy nagy költőnk egész életművét már kizárólag a betegség szempontjából elemzik.[15] S a kör is tágul: eddig nagyobbrészt csak művészek betegsége volt elemzés tárgya, legújabban cikk jelent meg „Marx Károly betegségei és halála" címmel.[16] Mindezekben a közlésekben az orvosi titoktartási kötelezettség megsértését látom, mivel ilyen közlések alapját képező adatokhoz csak orvosok juthatnak hozzá, s szakmai tudásuk alapján elsődleges értékelésre is ők képesek. Személyiségi, szerzői és névjogot sértők az ilyen tanulmányok, melyeknek ha divatja folytatódik hamarosan átterjedhet élő személyekre is.

A titoktartási jog sérelmét látják többen abban a jelenségben is — nem alaptalanul —, hogy az orvosok kötelesek a táppénzes utalványon megjelölni a dolgozó betegségét kódszámmal, mely így a munkáltató tudomására jut.

Súlyos titoktartási sérelmekhez vezethet a bevezetésre javasolt Genetikai Ártalmak Regisztere.

6. *A beteg jognyilatkozatainak s képviseletének kérdései*

Különös jelentőségű kérdés, melynek súlya növekszik. Az Eü. tv. a betegnek az orvosi beavatkozással szemben jogokat biztosít — pl. kórházba szállítással, műtéti beavatkozással kapcsolatosan —, mely jognyilatkozatok megtételi módja, formája még elviekben sincs tisztázva. Már ma is különös jelentőségű a kérdés a műtéti s műszeres beavatkozásokkal kapcsolatban, a szerv- és szövetátültetéseknél, a művi beavatkozással történő megtermékenyítésnél, a jövőben nagy jelentősége lehet a jognyilatkozatoknak a fejlődési rendellenességgel születendő vagy születő magzatnál, s az euthanázia esetében.

Hasonlóan nehéz és megoldatlan a beteg képviseletének kérdése, hiszen a képviselő hozzátartozó mindazokat a jognyilatkozatokat megteheti adott esetben mint a beteg. Jelenleg tágan meghúzott, s a gyakorlat által nem kitöltött, értelmezett a képviseleti kör problémája, a képviselő felelőssége, jognyilatkozatainak értékelése, érvénytelensége. Különös, garanciális jelentősége lehet a képviselő működésének a pszichiátria területén, külföldön kísérletek voltak az ügyvédek bevonására e körben.[17]

Hazánkban is feltétlen szükség lenne az orvos-beteg kapcsolatában eljáró hozzátartozó képviselő jogállásának s tevékenységének polgári jogi szabályozására, mivel a jelenlegi rendkívül hézagos szabályozás mellett is rendkívül érdekes ellentmondások akadnak. Így például a cselekvőképes személy jognyilatkozatával megakadályozhatja kórházba szállítását, cselekvőképteleneknél, s korlátozottan cselekvőképteleneknél a képviselő nyilatkozatára csak a műtéti beavatkozásnál van szükség. (Eü. tv. 26. § (3—4) bek., ill. 47. § (3) bek.) E szerint — durva példával — az egy nap híján 18 éves kiskorú minden szóba jöhető képviselő tiltakozása ellenére kórházba szállítható, egy nap múlva viszont saját nyilatkozatával mindenki akarata ellenére otthon maradhat.

7. *A gyógyító intézmények polgári jogi felelősségének és polgári jogalanyiságának kérdései*

Az orvosi műhiba miatt az egészségügyi intézmények ellen indított polgári perek száma évente országosan 18—20 (IM. felmérés; 33 055/1981. IM. III. 2.). Ez a megdöbbentően alacsony szám teljesen biztosan nem az egészségügy kiemelkedő eredményeit mutatja, inkább az a helyzet, hogy a sérelmet szenvedett betegek nem fordulnak bírósághoz az orvosi jog-

[14] Ld.: részletesen: Kazimierz *Jankowwski:* Pszichiátria és humánum. Gondolat, 1979.

[15] *Bókay—Jádi—Stark:* Köztetek lettem én bolond. Magvető, Bp. 1982.

[16] Orvosi Hetilap, 1983. március 6. 589. old.

[17] Lelki betegek jogi gondozása. Der Staatsbürger, 1982. 8. sz.

ban és tudományban való teljes tájékozatlanságuk miatt.

Az orvosi jog a tudomány robbanásszerű fejlődése ellenére, ma is ugyanarra a vétkességre alapított műhiba fogalomra alapoz, melyet már 50 évvel ezelőtt sem tudtak alkalmazni a gyakorlatban. Az intézmény (illetve az orvos) felelőssége a büntetőjog számára is szinte megoldhatatlan probléma a műhiba, a gyógyítás szabadsága, a kockázatviselés, az okozati összefüggés rendkívül nehezen definiálható volta miatt.[18] Mindezeknek a fogalmaknak, kérdéseknek a büntetőjog számára is hasznosítható alapvető jogi kidolgozása a polgári jog feladata lenne. Az, hogy ez hiányzik nem hazai jelenség; néhány külföldi államban is csak a közelmúltban tettek kísérleteket az egészségügyi intézmény (orvos) vétkességi felelősségének visszaszorítására, a felelősség objektivizálására, mely a beteg érdekeinek az orvostudomány jelenlegi állása mellett lényegesen jobban megfelel. A világ jelentős részére azonban ma is jellemző az az állapot, melyet Dezső László szellemesen így mutat be: „A primitív népeknél az orvos még ma is felelősség nélküli varázsló, aki törvényen felül áll. ... Semmi okunk e felfogáson csodálkozni, mert az orvosi felelősség kérdésének megoldásában ma is elég nagy szerepet játszik a „Természet" kifürkészhetetlensége előtti megtorpanás. Az ősi és a mai felfogás között az a különbség, hogy a primitív ember az orvost a felsőbbrendű természeti tényezők sorába iktatja, míg a mai megítélés éppen azt ismerte fel, hogy az orvos is véges képességű személy, aki a természet még ismeretlen titkaival szemben éppoly hatalom nélküli mint a laikus."[19] A megállapítással egyetértve azzal egészíteném ki, hogy az orvos (orvostudomány) képességei, lehetőségei valóban végesek, de a beavatkozási lehetőség egyre tágul. A fejlődésnek úgy hiszem abban az irányban kell haladnia, hogy a felelősség független lesz a vétkességtől, a beteggel szemben átalakul objektív felelősséggé, s az orvosi beavatkozásból eredő károkat egyre inkább a beavatkozást végző intézmény (vagy a társadalom) viseli — természetesen az egészségügyi dolgozók precízen kidolgozandó munkajogi felelőssége mellett. A fejlődés vonala hasonló lehet a veszélyes üzemek felelősségének alakulásához, hiszen el kell ismerni — bár a magyar jogalkalmazás ettől jelenleg mereven elzárkózik —, hogy az orvosi tevékenység ma a legtöbbször „veszélyes üzem".

A kérdéssel szorosan összefügg az egészségügyi intézmények jogalanyiságának kérdése. Nyilvánvaló, hogy a beteggel az egészségügyi intézmény van polgári jogi viszonyban, s orvosáért mint alkalmazottért felel. A gyakorlatban azonban a betegnek komoly problémát okozhat (de talán gyakran a bíróságnak is) az orvos mögött a munkáltatót, a jogalanyt megtalálni. Nehezen eldönthető ugyanis a jogalanyiság ha a beavatkozást egymást követve különböző szinteken levő intézmények végezték (rendelőintézet, majd területi, majd megyei kórház, végül pl. klinika, de problémát okozhat a különböző típusú jogalanyok egymást követő eljárása; pl. honvédségi egészségügyi ellátás találkozik területi kórház ellátásával stb.). Problematikusnak vélem a jogalanyiságot az újabban létrejött egészségügyi integrációban működő szervek, a sportorvosok, az üzemegészségügy keretében működő üzemi alkalmazottak, a helyi tanács alkalmazásában álló körzeti orvosok esetében. Ennek a gyakorlati helyzetnek a következménye, hogy az igényeket a bíróság előtt a Magyar Állam, Egészségügyi Minisztérium, társadalombiztosítási igazgatóságok, vagy közvetlenül az intézmény orvosa ellen akarják érvényesíteni. (Igazságügyi Minisztérium 33 055/1981. IM. III. 2. jelentése.) Mivel az egészségügyi szervek jogalanyiságának kérdése a fenti viszonyok között külön könyvet érdemelne, dolgozatomban kénytelen voltam leegyszerűsíteni a kérdést; s *orvos-beteg* kapcsolatról, felelősségről stb. írni, holott nyilvánvalóan az orvos helyett a jogviszonyban egy intézmény szerepel, amelyet azonban gyakran nehéz megtalálni ezért a kényszerű — s talán nem túl szerencsés, kissé félrevezető — egyszerűsítés. (Az orvos-beteg közvetlen polgári jogi kapcsolata csak a magánorvosi működés keretében jön létre.)

8. Az orvosi munka jogi szabályozásának nehézségei

Az előzőekben igyekeztem bemutatni, hogy az orvosi tevékenység tömeges és egyre szélesedő lehetőségű beavatkozása az egyén személyi és vagyoni jogaiba az utóbbi évtizedek terméke. A kapitalista államokban ekkor már rég túljutottak az alapvető magánjogi szabályozáson. A keretekbe nagyon nehezen volt beilleszthető az orvosi tevékenység jogi szabályozása, s az elmélet is hosszú időn keresztül teljesen passzív volt az állásfoglalással. Jellemző, hogy a kapitalista magyar magánjog legteljesebb, legkorszerűbb összefoglalója a hat kötetes Magyar Magánjog (főszerkesztő dr. Szladits Károly) egy mondatban foglalkozik az orvosi munka elméleti és gyakorlati kérdéseivel, mikor kijelenti: „Megbízásnak tekinti a gyakorlat szabály szerint az orvosi munka végzésére vonatkozó szerződést."[20] Néhány mondat foglalkozik az orvosi díjazás problémájával.[21] Ezen túl, azzal, hogy a jogviszonyt milyen speciális jogok—kötelezettségek jellemzik, hogyan alakul a felelősség problémája, nem foglalkozik a mű, úgyszintén az a tény is, hogy a betegellátás már ekkor is jelentős részben munkaviszonyon alapuló biztosításon alapszik — mely egyáltalán nem illeszthető az eleve is vitatható megbízás kategóriába — csak említésre kerül.[22] Bár az orvosi munkára vonatkozó jogszabályok megvoltak, azokat a bírói gyakorlat csak nagyon kis mértékben tette élő joggá.

Nem változott a helyzet alapvetően 1945 után sem napjainkig, mivel az egészségügy fő és alapvető célja az általános és ingyenes orvosi ellátás megteremtése volt, e mellett kidolgozatlanok maradtak a jogviszony tartalmi részletei.

Az orvos-beteg viszonyának jelenlegi polgári jogi szabályozatlansága több okra vezethető vissza:

a) Fő ok az orvosi munka jellege. Az orvosnak eddig minden jogszabályban biztosított gyógymód vá-

[18] Ld.: részletesen: *Dezső* László: Az orvos büntetőjogi felelőssége. B. M. Könyvkiadó, 1980. 185—270. old.

[19] *Dezső* László: im. 278. old.

[20] Magyar Magánjog. 1942. Főszerkesztő Szladits Károly. IV. köt. 664. old.

[21] Magyar Magánjog. I. m. 667. old.

[22] Magyar Magánjog. I. m. 603. old.

lasztási szabadsága, párosulva minden beteg egyedi személyiségével, életkorbeli, fizikai, pszichikai különbözőségével, egyedi megismételhetetlen élethelyzetek tömegét teremti, mely nehezen illeszthető be a jogalkotók, s alkalmazók általánosításra, generális szabályokat megállapítani törekvő munkájába. A gyógymód választási szabadság (Eü. tv. 43. § (3) bek.) egyébként is szinte korlátlan orvosi és jogi lehetőségeket biztosít az orvos számára. Ezt a szükséges szabadságot korlátozni igyekvő Eü. tv. 44. § a gyakorlat számára nehezen alkalmazható. Ugyanis ki döntheti el például — nyilvánvaló eseteket leszámítva, melyre a gyakorlat is ad útmutatást —, hogy a gyógymód az alkalmazás pillanatában nem felelt meg az orvostudomány állásának? (Eü. tv. 44. § (1) bek. a) pont). A gyakorlati alkalmazás nehézségeit egy példával bizonyítanám: Semmelweis Ignác felfedezése a gyermekágyi láz leküzdésére egyszerű, kockázatmentes módszeren, éveken át nyilvánosságra hozott statisztikákon alapult. Mégis korának hazai és külföldi szaktekintélyei egyértelműen elvetették, hosszú ideig nem alkalmazták az eljárást. Kinek az eljárása képviselhette *akkor* a jogász számára az orvostudományt egy esetleges jogvitánál? A probléma súlyát érzékelteti, hogy Semmelweis mellőzése miatt sokáig még százezrek haltak meg gyermekágyi lázban. Egy másik példa már „modern" korunkból. A korábban említett Zeileis-féle kezelésnél[23] milyen eljárás felelt volna meg az „orvostudomány állásának" egy esetleges beteg kárigény esetén.

b) A második okot nagyon találóan jellemzi Dezső László: „amilyen idegen az orvosnak a jogtudomány, éppen ilyen idegen a jogász számára az orvostudomány. Az orvos a jogban csak a szigorúságot látja és esetenként méltánytalannak érzi a jog beavatkozását az orvostudományba, még inkább a gyógyító munkába. Más oldalról a jogász hasonlóképpen nem ismeri az orvosi foglalkozásból eredő jellegzetességeket".[24] Kölcsönös így a tartózkodás s fenntartás a két terület között, holott a jövő útjának annak kellene lennie, hogy az orvosok és jogászok felismerik a konstruktív együttműködés és gondolkozás feltétlen szükségszerűségét. Mert a jelenlegi szemléletmódban az orvos-beteg viszonyát jogszabályban általánosítani, a gyakorlatban értékelni csak kettős orvos-jogász képesítésű szakember lenne megnyugtatóan képes.

c) A jelenlegi szabályozatlanság további oka, hogy a meglevő hatályos jogszabályanyag szinte hozzáférhetetlen, nehezen áttekinthető, nemcsak a beteg és esetleges jogi képviselője részére, de a gyakorló orvosok számára is. Ez újabb alapja az egyedi jogértelmezésnek s alkalmazásnak. Korábban az egészségügyre vonatkozó hatályos joganyag naprakész volt gyűjteményes munkákban. Az egészségügyre vonatkozó törvények és rendeletek gyűjteménye először 1894-ben jelent meg, ezt 5 évenként további 9 kötet követte 1944-ig. A sorozatot 1954-ben a hatályos egészségügyi jogszabályok gyűjteménye követte 6 kötetben. Ezután összefoglaló gyűjteményes jogszabályanyag nem jelent meg, kivéve egy, az Eü. tv-t követő év nélküli Egészségügy Minisztériumi kiadványt, mely 9100 példányszáma alapján már megjelenésekor is gyakorlatilag hozzáférhetetlen volt, s amely előszavában maga is elismeri, hogy „a kiadvány nem közli a hatályos miniszteri utasításokat, mert a jelenlegi utasításokkal szabályozott joganyag még rendezésre és főleg újra szabályozásra szorul."[25] Újabb kiadvány nem jelent meg. Ez okok miatt az állampolgárok alapvető személyi és vagyoni jogait érintő jogszabályok nem a kívánt törvényi alakban jelennek meg, hanem kisebb részben Mt. rendelet, nagyobb részben miniszteri rendelet, utasítás formájában. A problémát már Gáspárdy László megírta 1965-ben.[26] Bár azóta megszületett az Eü. tv. sok fontos kérdést megnyugtatóan rendezve, a törvényi szintet mellőző, alapvető személyi és vagyoni jogokat érintő jogi szabályozás nem szűnt meg (csak kiragadva: 1040/1973. Mt. határozat nyomán a 4/1973. (XII. 1.) Eü. Mt. rend. a születés szabályozásról, a 12/1981. (IX. 29.) Eü. Mt. rend. a művi beavatkozással történő megtermékenyítésről).

Ennek a jelenségnek az oka az is, hogy orvosi-jogi kérdésekben nagy a tájékozatlanság. Ezt egy kiragadott példa is érzékelteti: a 16/1964. (VII. 19.) Korm. számú rendelet a társadalombiztosítás szervezetének egységesítéséről 5. § (1) bek-el az SZTK-t 1964. július 31-vel megszüntette, feladatkörét a SZOT Társadalombiztosítási Főigazgatósága látja el. Ennek ellenére egy 1982-ben kiadott igazságügyi orvostani alapmű SZTK-t említ.[27] A tévedés súlyát csak részben enyhíti, hogy az Állam és Jogtudományi Karok kötelező jegyzete 1981-ben, sőt a Polgári Törvénykönyv Magyarázata 1981-ben is több ízben SZTK-t említ.[28—29] A jogszabályalkotás eme hiányait, nehézségeit pótolhatnák esetleg az eseti bírói döntések, s az etikai bizottságok munkája. A bírói gyakorlat a korábban említett IM. felmérés szerint szűk körű, jogalakításra alkalmatlan. (Bár reménykedni lehet, hogy úttörő, új korszakot jelentő lesz a Legfelsőbb Bíróság 423/1982. P.K. határozata, mely a B. H. 1982. 10. számában jelent meg. A határozat nagy jelentősége, hogy először ítél meg méltányos összegű nem vagyoni kártérítést orvosi műhiba károsultjának, másrészt a döntés az ETT Igazságügyi Bizottságának felülvéleményének ellenében foglalt állást szakkérdésben.) Fontos szerepet tölthetnének be az orvosi-jogi munkában az etikai bizottságok, mind az orvosok, mind a betegek jogainak védelmében. (Mint valamikor ilyen szerepük volt az orvosszövetségeknek és kamaráknak.) Az etikai bizottságok munkájának jelentőségével az orvosok is tisztában vannak.[30] Ennek ellenére a magyar etikai bizottsági gyakorlat nyomtatott formában nem jelent meg, így ha valami jogalakító szerepe lenne is, az a széles orvosi és jogászi rétegek számára megismerhetetlen.

[23] Az orvosi gyakorlat szabályai. I. m. 48. old.

[24] *Dezső* László: I. m. 7. old.

[25] Az egészségügyi törvény és végrehajtási rendeletei. Egészségügyi Minisztérium kiadványa év nélkül, 1972. évi jogszabályokkal lezárva.

[26] Jogtudományi Közlöny, 1965. október. Jogirodalom: *Gáspárdy* László könyvismertetése. 529. old.

[27] *Somogyi* Endre: Az igazságügyi orvostan alapjai. Medicina, 1983. 56. old.

[28] Kötelmi jog. Különös rész. Tankönyvkiadó, 1981. 113. old.

[29] Polgári Törvénykönyv Magyarázata. K. J. K. Bp. 1653. old. és 1662. old.

[30] Orvosi Hetilap, 1983. márc. 20. folyóirat ismertetés 717. old.

A fenti 8 pontban csak rendkívül vázlatosan igyekeztem érzékeltetni, hogy az orvos-beteg viszonyának milyen problematikus területei vannak, az egyes részterületek természetesen egyenként, s külön-külön lényegesen nagyobb figyelmet érdemelnek.

III.

Az orvos-beteg viszonyának polgári jogi jellemzői

1. Szoros kapcsolat a személyiségi jogokkal, s a vagyoni viszonyokkal

Az orvos-beteg viszony több személyiségi jogi rendelkezését érinti a Ptk-nak. Legfontosabb a testi épség, egészség védelme (Ptk. 76. §) melyet Tőrő Károllyal egyetértve véleményem szerint is kiterjesztően kell értelmezni, s magában foglalja az élet védelmét is.[31] Az orvos rendelkezésére álló eszközök — különösen kényszergyógykezelések esetében — sérthetik a személyes szabadság, s az emberi méltóság Ptk-ban biztosított személyiségi jogait. (Ptk. 76. §)

A jóhírnév sérelmét jelenthetik az előző fejezet 5. pontjában írt publikációk (Ptk. 78. §) s fennáll a veszélye a személyiségi jogok sérelmének az orvosi titoktartás területén. (Ptk. 81. §) Ma még nem lehet felmérni a veszélyét az orvosi jogban a számítógépes adatfeldolgozásnak. (Ptk. 83. §)

Az orvosi és a személyiségi jogok ilyen szoros kapcsolatának a felismerése indította arra nyilván Tőrő Károlyt, hogy új könyvében (Személyiségvédelem a polgári jogban) az orvos-beteg jogviszonyát már teljes egészében a személyiségi jogok körében tárgyalja.

Hasonlóan szoros a kapcsolat a vagyoni viszonyokkal. Az alapgondolat, hogy az orvosi ellátás általában ingyenes, alaposan vitatható! Kétségtelen tény, hogy a 7/1975. (VI. 24.) Eü. Mt. számú rend. 1. § az ország területén lakó magyar állampolgárok számára, állampolgári jogon, nagyrészt ingyenesen biztosítja az orvosi ellátást. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szolgáltatásoknak ne lenne pontosan meghatározott vagyoni értéke — melyet külföldiek esetében érvényesítenek is —, *csak ezt a költséget az egész társadalom viseli.*

Az „ingyenes" szó jelentése a magyar nyelvben „pénzbe nem kerülő",[32] s ezt csak a szolgáltatást igénybe vevő pillanatnyi helyzetében lehet mondani. Semmiképpen nem lehet ezt már állítani a szolgáltatás jellege szempontjából — mely igenis pénzbe kerülő — s nem lehet állítani az állampolgárok összessége, a társadalom szempontjából sem, amely a tényleges költségeket viseli. (Ennek kapcsán szembe kell nézni egy ténnyel: ha egy társadalomban áru- és pénzviszonyok vannak, a munkának bére van, ott semmi sem lehet ingyenes az állam részéről, vagy államilag támogatott (dotált) csak úgy, hogy a költségeket máshonnan — általában munkabérből — elvonják. Röviden, s leegyszerűsítve: az „ingyenesség" és dotáció alapja a munkabérből való elvonás, amire lehet mondani, hogy szociális szempontból indokolt vagy humánus, de azt semmi esetre sem, hogy ingyenes!) Ezt az elvet Tőrő Károly lényegében hasonló módon levezette, mikor kimutatta, hogy ingyenesség mellett „érdekkiegyenlítés érvényesül a szolgáltatás mégsem egészen ellenérték nélküli".[33] Igaz, akkor még az orvosi ellátás a társadalombiztosítás körébe tartozott, s így jobban kapcsolódott a munkához, de mivel már akkor is majdnem az egész társadalmat átfogta az „ingyenes" ellátás, a konstrukció lényegében semmit sem változott.

A jogviszony vagyoni jellegét mutatja, hogy jogsérelem esetén csak polgári jogi felelősség jöhet szóba a büntetőjogi mellett; a beteg jogainak sérelménél még sem az elméletben, sem a gyakorlatban nem vetette fel senki, hogy az államigazgatási jogkörben okozott kártérítés szabályait kellene alkalmazni. Érdekes módon a gyakorlat — helyesen — akkor sem alkalmazza az államigazgatási jogkörben okozott kártérítés szabályait, mikor az elméletileg szóba jöhetne; a Salgótarjáni Járásbíróság előtt folyt 3. P. 20. 308/1974. számú perben a kár kötelező védőoltás során keletkezett, az alperes egyebek mellett a Magyar Állam volt, a jogvitát mégis a Ptk. 348. § (1) bek. alapján bírálták el.

Jelenleg a bírói gyakorlat egyértelműen a Ptk. 348. § (1) bek. alapján bírálja el a kártérítési igényeket, mellőzve a szerződéses rendszerben való elhelyezés kérdését,[34] korábban több ízben megbízási szerződést, s ennek sérelmét állapították meg.[35] A vázolt kép alapján egyértelműen lehet mondani, hogy az orvos-beteg viszony szorosan, elválaszthatatlanul kapcsolódik a polgári jogi, vagyoni viszonyokhoz is.

2. A felek mellérendeltsége, s kölcsönös együttműködési kötelezettsége

Fontos polgári jogi jellemzője a jogviszonynak, orvosnak és betegének mellérendelt helyzete. A mellérendelés jelentőségét az orvosok is érzik a gyógyításban. Ozsváth Károly szerint: „a beteg abszolút függősége és kiszolgáltatottsága csak életveszélyben valós. A krónikus betegnek egyre több feladatot kell átvállalnia saját gyógyításából... s itt már az orvos—beteg viszonya partnerkapcsolathoz közelít".[36] Szendei Ádám írja: „a mai orvos az esetek döntő többségében krónikus beteget kezel, amikor gyógyító tevékenysége a beteg tájékoztatása, együttműködése nélkül eleve sikertelenségre van kárhoztatva... nem lehet korszerű az az orvos, nem érhet el optimális gyógyító eredményt, aki megfellebbezhetetlen vagy éppenséggel csalhatatlan félistenként és nem partnerként viselkedik laikus betegével szemben."[37] Katona László véleménye: „alkalmazkodva és a beteggel állandóan, mintegy egyezkedve kell a kezelési tervet újra és újra átvitatni".[38] A mellérendeltség helyzet — amely azon-

[31] *Tőrő* Károly: Személyiségvédelem a polgári jogban. K. J. K. 1979. 153—155. old.

[32] Magyar Értelmező Kéziszótár. Akadémiai Kiadó, 1980. 594. old.

[33] *Tőrő* Károly: Az orvosi polgári viszony. K. J. K. 1965. 218—219. old.

[34] 33 055/1981. IM. felmérés.

[35] *Tőrő* Károly: 33. alatt i. m. 26. old.

[36] *Ozsváth* Károly: Cuius crux; medicorum vel aegreti? Orvosi Hetilap, 1982. dec. 5. 3003. old.

[37] *Szendei* Ádám: Az orvos és beteg kapcsolatáról. Orvosi Hetilap, 1983. jan. 30. 301. old.

[38] *Katona* László: Egy jó szakkifejezés védelmében. Orvosi Hetilap, 1983. február 27. 546. old.

ban a gyakorlatban sokszor sajnos csak formálisan érvényesül, ld. előzőkben — az Eü. tv-ben is több ízben kifejezésre jut. Ki nem mondott — de nem vitatott elv —, hogy a beteg ember nem köteles orvoshoz fordulni, nem köteles gyógykezeltetni magát, mely elv alól csak néhány kivétel van (pl. kényszereszköz lehetősége fertőző betegség esetén). A mellérendeltséget biztosítja, hogy a kórházban való elhelyezéshez általában a beteg hozzájárulása szükséges (Eü. tv. 26. § (3) bek.) s a kórházi gyógykezelést a beteg saját felelősségére megszakíthatja. A mellérendeltség további kifejeződése, hogy műtétet s műtétnek minősülő vizsgálati eljárást csak a beteg hozzájárulásával lehet végrehajtani. (Eü. tv. 47—48. §)

Az orvos-beteg viszonyban meglevő csekély számú esetnél, mikor a beteggel szemben kényszerintézkedések vehetők igénybe — a járványügy területén, az elmebetegek gyógykezelésénél, s az elvonókúrák során — is alapvetően polgári jogi viszony az orvos és beteg között. Következik ez abból, hogy a gyógykezelés ilyen esetben a társadalom védelme mellett legalább ilyen súllyal a beteg érdekét is szolgálja. A beteg ilyenkor sem kerül abszolút függő helyzetbe orvosával, a függőség (a kényszer) csak arra a körre terjed ki, melyben a kényszerintézkedés indokolt. Így nem lehet például az alkoholistán a kényszer-elvonókezelés során műtétet végrehajtani. A kényszerintézkedéssel kapcsolatos orvos-beteg viszonyban is polgári jogi anyagi felelősség, tájékoztatási és részben titoktartási kötelezettség terheli az orvost. A Ptk. 4. § (3) bek-ben meghatározott kölcsönös együttműködés alapelvének e területen való érvényesülése igen határozottan mutatja a jogviszony polgári jogba tartozását. A beteg nem passzív szenvedője a jogviszonynak, hanem aktív együttműködésre köteles ha a jogviszony alanya kíván lenni. A beteg együttműködési kötelezettsége többirányú: meg kell adnia orvosának a szükséges felvilágosításokat állapotáról, a betegség előzményeiről, el kell viselnie az orvosi vizsgálat, beavatkozás kényelmetlenségeit, be kell tartani a gyógymódra vonatkozó orvosi rendelkezéseket. Mindezt azonban a beteg az esetek döntő részében nem „kényszer" helyzetben, hanem a mellérendeltség pozíciójában teszi. Az együttműködési kötelezettség beteg részéről történő elmulasztásának adott esetben egyetlen szankciója lehet: az orvosi tevékenység megtagadása. (Eü. tv. 76. § (2) bek.)

Az együttműködési kötelezettség orvosi részről a beteg (hozzátartozó) részére nyújtott tájékoztatásban áll, s jellegében tipikusan polgári jogi intézmény.

3. A partner megválasztásának szabadsága

Ez a szabadság az orvos-beteg jogviszonyában, ha korlátozottan is, de feltétlenül érvényesül. A beteg részéről ennek az elvnek a megvalósulását a szabad orvosválasztás képezné, mely állandó vitatémája az egészségügynek. A szabad orvosválasztásnak ma nálunk jóformán egyetlen módja van: a beteg az állami egészségügyi ellátás helyett bármelyik magánrendelésen működő orvost választhatja. A magánpraxisnak ilyen garanciális, szabad orvosválasztást biztosító jellege miatt feltétlenül indokolt fenntartása, sőt fejlesztése. A betegek részéről nagy az igény a szabad orvosválasztásra. Egy tényt azonban be kell látni: a szabad orvosválasztás minden társadalomban pénzkérdés! Két évszázada a vagyontalant a helyi ispotály feltétlenül ellátta, de csak a vagyonos beteg fordulhatott hazai vagy külföldi jónevű orvoshoz, specialistához. A társadalombiztosítás kialakulásával visszaszorul — illetve a magánpraxis, magángyógyintézet keretében valósul meg — a szabad orvosválasztás. Ez látható egy 1930-ban kelt MOOSZ határozatból is, mely szerint „kimondja a kongresszus, hogy elvileg a szabad orvosválasztás alapján áll, de az 1927. évi XXI. tc. alapján létesült jelenlegi intézményeknél a mai kötött orvosi rendszeren változtatni nem óhajt.[39] Meg kell azonban jegyezni, hogy a jelenlegi, területi rendszeren nyugvó egészségügyi ellátásunkban is lehetne mód a kötöttségek enyhítésére, esetleg külön biztosítások megkötése, vagy költségeknek egyéb úton való viselése útján. A jelenlegi egészségügyi szabályozás is elismerte a szabad orvosválasztás jelentőségét, szűk körben lehetőséget is biztosít rá (15/1972. Eü. M. számú rendelet 6. § (2) bek. és 9. §).

4. A jogviszony keletkezésének és megszűnésének polgári jogi elemei

Az Eü. tv. e körbe eső rendelkezései is bizonyítják a jogviszony polgári jogi jellegét. A jogviszonyok döntő többségénél a beteg ember nem „köteles" gyógyíttatni magát, ez csupán mint „lehetőség" áll előtte, melynek realizálása a beteg ember kizárólagos döntésétől függ. (Eü. tv. 26. § (1) bek.) Általános szabályként a kórházba való elhelyezéshez (Eü. tv. 26. § (3) bek.) s műtéthez (Eü. tv. 47. § (3) bek.) hozzájárulás szükséges. Általában a beteg gyógykezelését bármikor megszakíthatja. (15/1972. Eü. M. számú rendelet 78. § (5) bek.)

Ez a „szerződéskötési" és „megszüntetési" szabadság azonban csak az egyik felet, a beteget illetik meg. Az orvost „szerződéskötési kötelezettség" terheli, mely alól jóformán nincs kivétel, különösen sürgős szükség esetén nem. Hasonlóan nehéz — szinte kivételes — a már létrejött szerződés orvos általi megszüntetése. (Eü. tv. 76. §) Ezek az orvost terhelő kötöttségek azonban nem változtatják meg a jogviszony polgári jogi jellegét — szerződéskötési kötelezettség a polgári jog más területén is előfordul — különösen azért nem, mert a jogviszony másik oldalán a beteg előbb említett lehetőségei állnak.

IV.

A jogviszony elhelyezése a polgári jogban, s elhatárolás más jogterületektől

a) Az orvos és beteg jogviszonyának elhelyezése a polgári jogban mindig problematikus volt. A nehézségek fő oka, hogy a jogviszonynak sok olyan jellegzetessége van, amely nehezen illeszthető be a polgári jog áruviszonyokat szabályozó rendjébe. Ilyen jellegzetesség például a vagyoni viszonyok látszólagos eltű-

[39] Az orvosi gyakorlat szabályai: i. m. 33. old.

nése társadalombiztosítás esetén, az orvost néhány esetben megillető kényszerintézkedések lehetősége, s az a tény, hogy az egészségügy az orvos-beteg kapcsolaton kívül számtalan más területtel foglalkozik, melyek egyértelműen más jogágba tartoznak (pl. halottakkal kapcsolatos rendelkezések nagyrésze, környezettel, munkafolyamatokkal, sugárzó anyagokkal, élelmezéssel kapcsolatos közegészségügyi rendelkezések stb.). Mindezek a nehézségek hajlamossá teszik a polgári jogászokat, hogy ezt a kiemelkedően fontos jogviszonyt perifériára engedjék szorulni. Ezen a tendencián csak az utóbbi 1—2 évtizedben látszik a változás két okból. Egyrészt a II. világháború után a polgári jogon belül ugrásszerűen nő a személyiségi jogok jelentősége, melyet a magyar Ptk. és a jogalkalmazás alakulásából is lemérhetünk. Márpedig e jogviszony elválaszthatatlan a személyiségi jogoktól — mint azt korábban vázoltam. Másrészt a tudomány fejlődésével az orvos egyre szélesebb lehetőségeket, új területeket kap a gyógyításra; de a személyiségi s vagyoni jogokba való beavatkozásra is. Ezért már külföldön a néhány évtizeddel ezelőtti helyzethez képest az egyik legpezsgőbb területe a polgári jognak az orvos és beteg viszonya. Hozzánk még nem jutottak el ennek hullámai, a jogászok szélesebb köreihez, a kérdéskörrel Törő Károlyt és Nizsalovszky Endrét leszámítva polgári jogász nem foglalkozott különösebb mélységgel.

A magyar polgári jogban kezdettől nem volt vitás, hogy az orvos és beteg kapcsolata szerződés keretei között valósul meg, a jogviszony elhelyezése a jogban viszont már korántsem történt megnyugtatóan, egyértelműen. Az első megközelítés a Szladits Károly-féle — korábban idézett — megbízási szerződéstípusba való sorolás volt. Ebben a felfogásban csak a magánorvosnak adott „megbízás" került a polgári jogba, az elmélet a társadalombiztosítás keretében megvalósuló lényegébe ugyanolyan tartalmú magatartásokat nem elemezte. Ezt a felfogást követte később Csanádi György mikor kijelentette: „A magánszemélyek részéről kiadott megbízások közül a piaci megbízásokon kívül régen is az orvosi és ügyvédi megbízások emelkedtek a legnagyobb jelentőségre ... Az orvosi megbízások jelentősége viszont azért esett, mert a lakosság nagy része az orvosi ellátást megkapja a társadalombiztosítás keretében".[40] A magyar polgári jognak ezt „megbízásos" vonalát már 1938-ban támadás érte — igaz úgy, hogy vele szemben más alternatívát nem említett a szerző.[41]

Törő Károly műve a magyar polgári jogban úttörő jellegű munka, az orvos-beteg viszonyánál lényegében a társadalombiztosítás keretében megvalósuló betegellátást is a megbízás keretébe sorolta, e mellett még igazgatási jellegű orvosi ténykedést, s a megbízás nélküli ügyvitel eseteit látta megállapíthatónak az orvos és beteg jogviszonyában.[42]

Nizsalovszky Endre szerint: „a klasszikus orvosi tevékenység sem illeszthető be minden nehézség nélkül a polgári jogi megbízás keretei közé ... mégis a megbízás egy sui generis eseteként szemlélhető."[43]

Törő Károly 1965-ös véleményéhez közelálló álláspontot van a Ptk. Magyarázat, mikor orvos és beteg viszonyát — függetlenül attól, milyen keretek között valósul meg — „megbízásszerű jogviszonynak" minősíti, mikor kijelenti, hogy bár a jogviszonynak a jogcíme nem megbízás, de a jogviszony tartalma azonos. A Kommentár is utal rá, hogy a megbízás lényeges elemei közül csak kettő található meg a jogviszonyban.[44] Érdekes jelensége a Kommentárnak, hogy a jogviszony egyes elemeit a személyiségvédelem körében is tárgyalja (így pl. az élet, egészség, testi épség védelménél, a jóhírnév védelménél, a titokjognál).[45]

Orvos és beteg jogviszonyának — véleményem szerint helytelen — beleerőltetésnek a megbízás fogalmába több oka van. Mindenekelőtt a megbízásnak ma is élő „hézagpótló" szerződés felfogása,[46] mely sok atipikus, egymással — s más szerződéssel — kevéssé rokonítható szerződést sorolt ebbe a kategóriába. Másik fontos ok, hogy a megbízott felelőssége a legenyhébb a különböző szerződések közül — a megbízás nem eredménykötelem —, így az orvosi műhibáért való, egyébként is nehezen konkretizálható felelősség a legcélszerűbben a megbízotti felelősséggel volt összepárosítható!

Látni kell azonban, hogy a megbízás ismérvei közül több alapvetően lényeges nincs meg, vagy megszűnt az orvos-beteg viszonyában. Ezek a következők: 1. A megbízott személyes eljárási kötelezettsége. (Ptk. 475. §) Egyáltalán nem érvényesül — nem is érvényesülhet — több szempontból. Az az orvos, akinél a beteg jelentkezik, az egészségügyi tevékenységek specializációja miatt számtalan más orvos közreműködésével gyógyítja a beteget — mint azt már korábban írtam. A kezelést megkezdő orvosnak nagyon sok esetben sem a kezelés további módjára, sem az őt követő orvosokra semmi befolyása nincs. Az esetek nagy részében tehát nem állapítható meg, ki a megbízott — hacsak nem a Magyar Államot tekintjük annak —, így nem érvényesülhet a Ptk. 475. § sem. 2. A megbízó utasításadási joga. (Ptk. 476. §) Az orvostudomány 50—100 évvel ezelőtti állapotában, mikor a betegségek s gyógymódok talán áttekinthetőbbek voltak a beteg részéről, elméletileg elképzelhető volt, hogy a beteg „utasítsa" orvosát, ma ez kizárt. Az orvostudomány jelenlegi állása mellett optimálisnak tekinthető, hogy az orvos tájékoztatja betegét az *általa* szükségesnek vélt gyógymódról, mellyel szemben a betegnek nem utasításadási hanem legfeljebb annyi joga van, hogy kivonja magát a gyógykezelés alól. Fogalmilag és értelmileg kizárt ezen kívül utasításadási jogról beszélni, mikor az orvos részére törvényileg biztosított a gyógymód választási szabadság, valamint akkor, ha az orvosi tevékenységbe kényszer elemek kerülnek. 3. Díj és elszámolási kérdések (Ptk. 478—480. §). Döntő többségben szintén kizárt az előfordulásuk, mivel az orvosi ellátás „ingyenesen", állampolgári jogon megszerzett szolgáltatás, azért —

[40] *Csanádi* György: A megbízási jogviszony. Bp. 1959. 170. old.

[41] *Kassai—Szőke:* Az orvos felelőssége. Bp. 1938. 9. old.

[42] *Törő* Károly: 33. alatt i. m. 22—38. old.

[43] *Nizsalovszki* Endre: A szerv- és szövetátültetések joga. Bp. 1970. 146—147. old.

[44] A Polgári Törvénykönyv Magyarázata. Bp. 1981. 2234. old.

[45] 42. alatt i. m. 356., 368., 386. old.

[46] *Csanádi* György: i. m. 93. old.

bár a vagyoni viszonyokkal összefüggés van — a Ptk. vonatkozó rendelkezései nem alkalmazhatók. 4. A megbízás megszűnése. (Ptk. 481—483. §) A megbízás „bizalmi" jellegéhez kapcsolódik, hogy széles körű a megszűnés lehetősége, és az, hogy mindkét felet szinte korlátlan felmondási jog illeti meg. Orvos és beteg jogviszonyában a jogszabályok az orvosnak ilyen jogot rendkívül szűk körben adnak — lásd korábban —, de a beteg „felmondási joga" sem érvényesülhet minden esetben, így a Ptk-nak a megbízás megszűnésére vonatkozó szabályai sem alkalmazhatók. Mindezekkel az eltérésekkel szemben a megbízás jellemzői közül a Ptk. Magyarázatban is említett orvosi titoktartási és szakértelmi kötelezettség állítható szembe. Az eltérések azonban lényegesen nagyobb súlyúak és számúak, ezért a jogviszony a megbízás körébe ma már nem vonható.

Úgy hiszem az orvos-beteg viszony esetében nem vitatható, hogy polgári jogi viszonyról van szó, a felek között szerződés van. A kérdés az, hogy milyen szerződésről van szó, s hogy hol helyezhető el ez a szerződés a polgári jog rendszerében. Az egyik lehetőség szerint — melyet például az USA joga alkalmaz — az orvos-beteg viszony vállalkozás típusú szerződés, alapjában eredménykötelem. Ez a megoldás kétségtelenül a legjobban megfelelő a beteg érdekeinek, növeli az orvosi felelősséget, jótékonyan hat az orvostudomány, az orvosetika fejlődésére, hazánkban azonban nem alkalmazható, mivel a jelenlegihez képest elviselhetetlenül megterhelné a társadalom tűrőképességét az egészségügyi kiadások terén. A másik megoldás — mely járható — új, egészségügyi szerződéstípus létrehozása a jogviszony jellegzetességei alapján. A kor változásai által indokolt új szerződésfajta létrehozása nem ellentétes a polgári jog szellemével; az 1977. évi módosítás során is több, lényegében új szerződés került a Ptk-ba felvételre. Kérdés, hogy ezt az új egészségügyi szerződést el lehet-e helyezni a kötelmi jog rendszerében. Véleményem szerint helyesebb volna a szellemi alkotások jogához hasonlóan a személyiségi jog körébe foglalni. Ezt indokolja, hogy e jogviszonynak — hasonlóan a szellemi alkotások jogához — rendkívül szoros a kapcsolata a személyiségi jogokkal, a szerkezetükben, jellegükben is jobban kapcsolódnak ehhez a területhez, mint az áruviszonyokhoz szorosan kapcsolt kötelmi joghoz. Ez az elképzelés — ki nem mondva, de véleményem szerint szembekerülve a korábbi megbízásos jogviszonyba soroló álláspontlal — megtalálható Törő Károly új művében, mivel az orvosi tevékenység jelentős részét a személyiségvédelem körében tárgyalja.[47]

b) Fontosak a kérdéskörben az elhatárolási problémák, különösen az államigazgatási jogtól, s a büntetőjogtól. A bevezetőben idézett államigazgatási szemlélet nem áll egyedül; más szerző szerint is: „Az egészségvédelem jogi szabályozásánál döntően az államigazgatási jogi szabályozás érvényesül... polgári jogi szabályozás tárgya a külföldi állampolgárok egészségügyi ellátásával kapcsolatos viszonyok, ez egészségügyi ellátással kapcsolatos kártérítési felelősség, illetve az orvosi magángyakorlat körében az orvos-beteg közötti szolgáltatási viszony szabályozása."[48]

Amennyiben elfogadnánk ezt a nézetet, ennek több következménye lenne: a gyógyítást végző egészségügyi szerveket (orvosokat) államigazgatási szerveknek, a beteget ügyfélnek, a gyógyítás folyamatát államigazgatási eljárásnak kellene tekinteni. Ez még víziónak is elképzelhetetlen, de ilyen törekvéssel sem a jogalkotásban, sem a jogalkalmazásban eddig nem lehetett találkozni. Kétségtelen tény, hogy a betegek gyógyítását végző szervezet nagyrészt államigazgatási szervek felügyelete alatt áll — s ezek erősen befolyásolják működésüket —, mégis az egészségügy gyógyítást végző szerveit polgári jogi jogalanyisággal rendelkező költségvetési szervnek kell tekinteni. (Ptk. 41—42. §) A Ptk. Kommentár a költségvetési szervek szolgáltatásai közül kifejezetten kiemeli az egészségügyi szolgáltatást.[49] Bár néhány esetben a polgári jogi személyiség kétséges, s kérdéses helyük az egészségügyi szervek rendszerében, ez sem teheti kétségessé az általuk végzett szolgáltatás polgári jogi jellegét, mely jelleg már két évtizeddel ezelőtt sem volt vitatott.[50] Így napjainkban, mikor a polgári jog visszahódítani látszik elvesztett területeit, különösen megdöbbentő a fenti nézet. A fenti elmélet azonban önmagának is ellentmond, mivel véleménye szerint *ugyanaz* a tevékenység — például egy foghúzás — attól függően minősül államigazgatási, illetve polgári joginak, hogy az alanya külföldi állampolgár, illetve magánorvos, s így meghatározhatatlan számú jogági besorolási kérdés keletkezne: pl. az államjogot is segítségül kellene hívni állampolgársági kérdések rendezésére, miért polgári ügy egy külföldi kényszer gyógykezelése, milyen időponttól magánorvos egy állami alkalmazásban is levő orvos, minek minősül egy „sürgős szükséggel" magánorvoshoz forduló beteg esete, miért eredményez polgári jogi felelősséget egy államigazgatási jogviszony stb. stb.

Valójában ugyanaz a tevékenység, ugyanazon jogok és kötelezettségek mellett, ugyanolyan felelősségi rendszerrel nem tartozhat különböző jogágakba pusztán azon elválasztó elv alapján, hogy a beteg ellenszolgáltatást fizet-e vagy sem. Már csak azért sem lehet ez, mivel az orvos-beteg viszonyában — mint minden polgári jogi viszony tartalmában — csak egy elem az ellenszolgáltatás kérdése, e mellett még számtalan jellemző teszi a viszonyt polgári jogivá, mint korábban elemeztem. Így orvos és betegnek viszonya alapvetően és túlnyomórészt polgári jogi viszony. Mi minősíthető akkor államigazgatási joginak, kerülhet-e az „ügyfél" helyzetébe a beteg? Törő Károly igazgatási jellegű orvosi tevékenységnek minősíti a járványügyi, keresőképesség megállapítási, kényszergyógykezelési eseteket, melyeknek csak másodlagosan van polgári jogi vonatkozása, mert a beavatkozás elsődlegesen nem a beteg akaratából történik. Valójában ezekben az esetekben is nem az államigazgatási, hanem a polgári jogi elem uralkodik. A beteg akaratát, érdekét nem lehet elhatároló szempontnak tekinteni, mivel a beteg kötelezés nélkül is kérhet védőoltást vagy jelentkezhet kényszergyógykezelés körébe eső orvosi beavatkozásra. Ezen kívül a fenti beavatkozá-

[47] *Törő* Károly: 31. alatt i. m. 159—217. old.

[48] *Faludi—Jutasi—Kalas—Szalai—Zoltán:* Magyar államigazgatási jog. Különös rész. II. Tankönyvkiadó, 42. old.

[49] A Ptk. Magyarázata; i. m. 250. old.

[50] *Törő* Károly: 33. alatt i. m. 46. old.

soknál nem különíthető el, nem állapítható meg arányosan a társadalom és a beteg érdeke, valamint a jogviszony végbemenetele során az orvos-beteg viszonyában az alá-fölérendeltségi, s kényszer elemek lehetősége mellett ilyen esetekben is túlsúlyba vannak a polgári jogi elemek; így a felelősségi rendszer, a beteg mellérendeltsége a kezelés során fellépő más betegségek esetén, titoktartási jog, személyiségi jogok változatlansága stb. Ebben a körben előfordulnak tehát igazgatási elemek a jogviszonyok egészében, mégis a polgári jogba tartoznak.

Kifejezetten államigazgatási jellegű jelenleg az egészségügyi szervek irányítása. (Eü. tv. 85. § és a 16/1972. (IV. 29.) Mt. számú rend.) Ez az irányítás azonban szakmai, polgári jogi kérdésekben érthetően szűk körű a gyakorlatban; ahogy nagyon nehézkes ezeket a kérdéseket jogi normával általánosítani, ugyanúgy szinte megoldhatatlan utasítások, irányelvek alakjában. Elképzelhető, hogy az egészségügy irányításának szakmai, etikai, polgári jogi részében a jövőben nagyobb szerephez jutnak az államigazgatás rendszerén kívül álló szervezetek (szakszervezetek, orvosi szakcsoportok, társaságok, esetleg létrehozandó orvosszövetségek).

Lényegesen könnyebb kérdés a büntetőjogtól való elhatárolás; az orvos büntetőjogi és polgári jogi felelősségének elhatárolása a gyakorlatban jelenleg nem okoz problémát, a büntetőjogi és polgári jogi személyiségvédelem különválása is megtörtént a magyar jogban. Problémát a büntetőjoggal való kapcsolatban csak az jelent, hogy a büntetőjog is érzi azoknak az anyagi jogszabályoknak a hiányát, amelyeket a polgári jognak kellene megalkotnia, s melyek korszerű orvosi büntetőjogi felelősségi rendszerhez volnának szükségesek.

Jobbágyi Gábor

A korszerű orvosi beavatkozások és a jogi felelősség

A technika fejlődése és az emberi ismeretek általános bővülése sok új gyógykezelési móddal, készülékkel és gyógyszerrel gazdagította az orvosi tudományt az emberi élet megmentéséért és egészségének a megőrzéséért küzdött harcban. Ha a korszerű orvostudomány vívmányait jogi szemszögből nézzük, megállapíthatjuk, hogy ezeket két csoportra lehet osztani:

1. olyan orvosi beavatkozásokra, gyógymódokra és eszközökre, amelyek nem idéznek elő jogi problémákat (például a szervezeten kívüli vérkeringéssel történő életmentés, vérátömlesztés terhes nőknél, ha az ellentétes RH-faktor komolyan veszélyeztetné a születendő gyermek egészségét stb.)

2. olyan orvosi beavatkozásokra, gyógymódokra és eszközökre, amelyek nagyon komoly jogi problémákat idéznek elő (például a szervi és szövetátültetések, sztereotaktikai és szuperradikális műtétek, nemi megváltoztatások a transszexuális személyeknél, szülés előtti genetikai kivizsgálások stb.).

A jogelmélet gyakran foglalkozik a korszerű orvosi beavatkozások végrehajtásának feltételeivel. Ilyen kérdésekkel már több ország jogalkotója is foglalkozott. Ennek eredményeként főleg a szervátültetések jogi feltételeit világszerte sok jogszabály szabályozza.[1]

Csakhogy a korszerű orvosi beavatkozások azonkívül, hogy jelentős segítséget nyújtanak a betegnek akkor, amikor az orvosi kezelés hagyományos módjai hatástalannak bizonyulnak, bizonyos körülmények között éppen ellenkezőleg is hathatnak és sokkal inkább árthatnak a betegnek, mint a hagyományos orvosi kezelés. Azonkívül némely korszerű gyógymód a közvetlen beteg egészségi állapotán kívül befolyásolhatja, és tegyük hozzá nemcsak pozitív módon, más emberek egészségi állapotát, illetve életét is (például az élő szervadományozóét). Éppen ezért nem elegendő, ha a jogszabály csak a korszerű orvosi gyógymódok feltételeit határozza meg, hanem szükséges, hogy megszabja az adott feltételek megsértésének jogi következményeit is.

[1] A szervi és szövetátültetések jogi szabályozását három csoportra lehet osztani. Az első csoportot a transzplantációról szóló külön törvények alkotják. Ilyen például a dán 246/1967. számú törvény az emberi szövetek és más biológiai anyagok kivételéről, az 1968. évi brazil törvény a szervek és szövetek gyógyító és tudományos célokra történő kivételéről emberi holttestből, az 1967. évi 458-as számú olasz törvény az élő testből történő vesekivételről és az 1975. évi 644. számú törvény a transzplantáció céljára történő szervelvételről emberi holttestből, az 1976. december 22-i francia törvény a szervek kivételéről, az 1977. évi 21 541. argentín törvény a szervek és emberi anatómiai anyagok transzplantálásáról, a 821/1978-as számú és 1023/1980. számú törvénnyel kihirdetett görög törvény az emberi eredetű biológiai anyagok kivételéről és transzplantálásáról, vagy az 1979. október 27-i spanyol törvény, amely a szervek átültetéséről szól. Külön törvények szabályozzák a szervátültetést még Törökországban (1979 óta), Uruguayban (1971 óta), Venezuelában és a Szíria Egyesült Arab Köztársaságban 1972 óta, és sok más országban is. A szocialista országok közül ilyen önálló törvénye csak a Horvát Szocialista Szövetségi Köztársaságnak van, mégpedig az 1980. évi 664-es számú törvény az emberi testrészek elvételéről és átültetéséről. A másik csoportot azok a szabályozások alkotják, amelyek a szervátültetés alapszabályait az egészségügyről szóló általános jogszabályban szabályozzák és a probléma részletes rendezését egy végrehajtó jogszabályra hagyják. Példa erre az 1972. évi II. számú magyar törvény az egészségügyről, amely a szervátültetéseket az 50—54. §§ szabályozza, vagy az 1978. évi július 6-i román törvény a népegészség gondoskodásáról, amely a szervátültetést a 131.-től a 137. cikkelyekben szabályozza. A csehszlovák 20/1966. évi törvény a 26. § a transzplantációval kapcsolatban csak az adományozó beleegyezését szabályozza az élő személy testéből történő szervkivételek eseteiben, és ezért ezt a jogszabályt csak nehezen lehet a második csoportba osztani.

A harmadik csoportot azon országok jogszabályai alkotják, amelyekben a szervátültetést csak alacsonyabb jogerejű jogszabályok szabályozzák (mint például: rendeletek, hirdetmények, instrukciók stb.). Példa erre a bolgár 1976. évi április 20-i rendelet, amely az emberi szervek gyógyító célokra történő kivételéről szól, vagy az 1975. július 4-ei NDK-beli rendelet a szervátültetésekről. Csehszlovákiában a szervátültetéseket a 24/1977, 28/1979, 13/1979, 32/1978-as számú, az egészségügyi miniszterek által kiadott kötelező intézkedések, szabályzatok és módszeri intézkedések szabályozzák.

A korszerű orvosi beavatkozások feltételeinek a megszegése viszont nagyon bonyolult jogfelelősségi viszonyhoz vezet. Ugyanis a gyakorlat tapasztalatai korántsem olyan gazdagok ezen a téren, mint az emberi tevékenység más területein és a korszerű orvosi kezelés jogi feltételeinek a szabályozása sem olyan részletes, mint ahogyan ez kívánható lenne. Miként határozzuk tehát meg a jogi felelősséget olyan területen, ahol még az előfeltételeket is csak a jogelmélet tárgyalja részletesen?

A jogi felelősség meghatározása a korszerű orvosi kezelés terén viszont egyre szükségesebbé válik, legalábbis néhány komoly rizikóval járó esetben. Vegyük például az inovulációval, illetve klonálással egybekötött genetikai kódokba való beavatkozást. Itt már a lehetőségek végső határára jutott a biológiai tudomány és az ebből eredő veszélyt talán csak az atomfizika rettenetes veszélyével hasonlíthatnánk össze. Megjegyezzük, hogy a biológiai tudomány lehetőségei még komolyabb veszélyt jelentenek, mert a génekkel történő manipulációk a fizikai lét megőrzése mellett az emberi személyiség teljes felbomlásához (dezintegrációjához) vezethetnek. Mégpedig egyszerűbb módon, a rettenetes atombomba gombájának az ijesztése nélkül.

Már az elmondottakból is kivehető, hogy a korszerű orvosi kezeléssel összefüggő jogi felelősség e kérdéseit nem elég csak egy állam határain belül megoldani, hanem ezek nemzetközi szinten létrejött megállapodásokat követelnek. Derülátón és bizakodva jegyezzük meg, hogy miként eddig, ezután sem fog senki a korszerű orvostudomány vívmányaival ily módon visszaélni. De ez a bizakodás még nem jelenti, hogy egyáltalán ne foglalkozzunk az ilyenfajta visszaélésekből következő jogi felelősség problémáival. Sajnos a visszaélés lehetősége adott, és az ember idáig — úgy mondhatjuk — minden hasznos találmányával ugyanakkor vissza is élt — természetesen a saját kárára.

A tudomány egyik feladata a jövő állapotok feltárása és előrelátása. Többek között olyan állapotok előrelátása is, amelyek nem biztos, hogy bekövetkeznek, de az adott statisztikai lehetőség szerint bekövetkezhetnek. Márpedig ha bekövetkezhetnek, igenis foglalkoznunk kell a megoldásuk lehetőségeivel. Nem kétséges, hogy a korszerű orvosi beavatkozások is rejtenek magukban olyan statisztikai lehetőségeket, amelyek a velük való visszaélés veszélyét jelentik. Ebből a lehetőségből és a tudomány prognosztikai funkciójából ered a tudomány számára az a feladat, hogy feltárja a jogi felelősség módját azon esetekre, ha valóban bekövetkezne a korszerű orvostudomány vívmányaival való visszaélés, illetve az ebből eredő káros következmény.[2]

Bátran mondhatjuk, hogy nem kevés időt igényel olyan jogi felelősségi rendszer létrehozása, amely a társadalomra veszélyesség fokához mérten tükrözné a korszerű orvosi gyógymódokkal való visszaélést. Ez a folyamat komoly elméleti vitát igényel, mert csak így lehet fontolóra venni minden lehetséges változatot. Azonkívül időigényes is, különösen a jogalkotás terén. Ezért bátran állíthatjuk, hogy habár ma még a korszerű orvosi gyógymódok és beavatkozások voltaképpen csak a kivételes gyógykezelési formákhoz tartoznak, a vita, amely ezek visszaéléséből eredő jogi felelősséget igyekszik megoldani, korántsem elhamarkodott, illetve nem időszerű.

Tekintsük meg most közelebbről azokat az előfeltételeket, amelyek beáltával érvényesülhet a korszerű orvosi beavatkozásokkal való visszaélésért történő jogi felelősség.

Az orvosi kezelés káros visszaéléseiért történő felelősség előfeltételei elvileg nem különböznek az általános jogi felelősség előfeltételeitől. Itt is okozott jogellenes cselekményről (illetve mulasztásról) lesz szó, amely az emberi életben, illetve egészségben okoz károkat. Ebből kiindulva nem szükséges, hogy tovább elemezzük a jogi felelősség előfeltételeit ezen a téren és a továbbiakban ezen előfeltételek adottságával számolunk.

Gyakorlatilag az orvosi gyógykezelés terén a jogi felelősség következő változataival találkozhatunk:

1. munkajogi felelősséggel (például a csehszlovák munkajogi törvénykönyv 76. és 77. §§ szerint),

2. szakmai felelősséggel a közigazgatási jog illetékes szabályai szerint (például a csehszlovák 20/1966. Zb. számú a népegészség gondozásáról szóló törvény 54. § (2) bek. értelmében az egészségügyi minisztériumnak jogában áll meghatározott időre, vagy véglegesen eltiltani a foglalkozástól),[3]

3. polgári jogi felelősséggel,

4. büntetőjogi felelősséggel.

Amíg a munkajogi, szakmai és büntetőjogi felelősség voltaképpen személy szerinti felelősség (tehát az elkövető ellen irányul), a Csehszlovák Szocialista Köztársaság Polgárjogi törvénykönyvének a 421. § (2) bekezdése értelmében a polgári jogi felelősség azt az egészségügyi intézetet terheli, amelyben a károsult az egészségét sértő kárt elszenvedte.

A munkajogi és szakmai felelősség feltételeit a csehszlovák jogszabályok azon lehetőségekhez mérten szabják meg, amelyek a korszerű orvosi kezelés folyamán előadódhatnak. Ezért a továbbiakban ezeket csak akkor tárgyaljuk, ha a polgári jogi felelősség teljesen illuzórikus lenne, illetve ha a büntetőjogi felelősség feltételei nincsenek adva, vagy ahol a büntetőjogi szankciók túl szigorúnak bizonyulnak. Szükségszerűen utalunk tehát a munkajogi szabályok használatára, illetve a szakmai felelősség érvényesítésének a lehetőségére.

Azonkívül, hogy a korszerű orvosi beavatkozásokból eredő visszaélésekért történő felelősség több formában is érvényesülhet, már most több olyan orvosi beavatkozást ismerünk, amelyet a felelősség szempontjából szükséges vizsgálni. Cikkünkben sajnos nincs elegendő hely arra, hogy részletesen foglalkozzunk az összes korszerű orvosi gyógymódból eredő visszaélések lehetőségével. Ezért itt csak a szervi és szövetátültetéssel egybekötött, illetve az emberi repro-

[2] Ezzel kapcsolatban megjegyzendő J. B. S. Halden marxista biológus mondása, amely szerint „Ha egy tudós azt mondja, hogy ez vagy az lehetséges, valószínűleg igaza van, ha viszont azt mondja, hogy lehetetlen, valószínűleg téved" (átvéve: *Soucěk,* L.: Tušenie súvislosti című, 1982. a Bratislava-i Tatran kiadónál megjelent művéből a 302. oldalról).

[3] Magyarországon pedig az ún. etikai bizottságok működnek. Ezek tevékenységéről ld.: *Harsányi,* L.—*Szuchovszky,* G.: Die ethische Verantwortlichkeit in Ungarn. in Medico-juridica IV. Praha, 1977, 271—272. old.

dukció folyamatába történő orvosi beavatkozásokért való jogi felelősséget tárgyaljuk (az utóbbiakból pedig csak a művi megtermékenyítést, művi vetélést és a sterilizációt elemezzük).[4]

I.

A szervi és szövetátültetéssel összefüggő felelősség

a) A polgári jogi felelősség

A transzplantáció végrehajtásából kifolyólag az orvos polgári jogi felelőssége a szerv vagy szövet befogadójával szemben nem jön tekintetbe, kivéve a rossz szándékból eredő eseteket, amelyek azonban nagyon valószínűtlenek. Ugyanis a jelenlegi transzplantációs gyakorlat szerint az átültetésről csak orvosi csoport (úgy is mondhatnánk, hogy tanács) dönt, és csak akkor határoz az átültetés mellett, ha már az összes illetékes és hagyományos gyógymódot alkalmazták, de eredmény nélkül és az átültetés már a befogadó személy utolsó reménysége. Tehát ha az ilyen utolsó kísérlet is eredménytelen marad, nincs rá ok, hogy a cselekvő orvossal (orvosokkal) szemben, vagy pontosabban a csehszlovák polgári jogi szabályok szerint az illetékes gyógyintézettel szemben polgári jogi felelősségi igényt támasszunk.

Eltérő helyzet alakul ki azonban az illetékes gyógyintézet polgári jogi felelősségét illetően az adományozóval szemben. Itt már különböztetni kell, hogy élő vagy halott adományozótól származik-e az átültetendő szerv vagy szövet és hogy a szervkivétel az adományozó beleegyezésével történt-e, vagy anélkül.

Ha az ex vivo szervelvétel az adományozó beleegyezésével történt, nincs rá ok, hogy a kórházat vagy intézetet polgári jogi felelősség terhelje az adományozó esetleges testi káráért.

Viszont ha a szervet vagy szövetet az adományozó beleegyezése nélkül (vagy olyan esetben, amikor az adományozó korábbi beleegyezését közvetlenül a műtét előtt visszavonta) hajtották végre, már számolni kellene azzal, hogy az a kórház, vagy intézet, amelyben a műtétet végezték, terhelve legyen az adományozó testi épségében, illetve egészségében okozott kárért a polgári jogi jogszabályok szerint (Csehszlovákiában a Polgárjogi törvénykönyv (tovább csak Pjtk.) 444. § szerint).

Ugyanúgy kell, hogy érvényesüljön a polgári jogi felelősség abban az esetben is, ha a szervkivétel olyan személy beleegyezésével történt, akinek nem volt meg a cselekvőképessége ilyen beleegyezés megtételére (például korhiány, vagy betegség miatt, vagy éppen korlátozottan cselekvőképes volt).

Problémamentes volna az ex mortuo esetekben történő szervkivétel akkor, ha az adományozó ehhez még életében megadta az engedélyt. Ilyen esetben nincs miért polgári jogi felelősséggel terhelni az intézetet. Ellenben ha a jogszabály megköveteli a hátramaradt hozzátartozók beleegyezését az elhunyt rokonuk testéből történő szervkivételhez, ennek hiányában már adottak a polgári jogi felelősség feltételei az illetékes gyógyintézettel szemben.[5]

Tehát a kérdés: Kell-e a polgári jogi felelősségnek érvényesülni akkor, ha az orvos az átültetendő szervet a jogosult személyek beleegyezése nélkül szerzi meg, látszólag tisztázódott. De hogyan érvényesüljön az effajta felelősség? Elvileg három megoldás lehetséges. *1.* az eredeti állapot visszaállítása (restitutio in natura); *2.* az okozott kár pénzbeli megtérítése; *3.* az elégtétel (a hátramaradt hozzátartozók erkölcsi, vagyonon kívüli kielégítése).

Nézzük az első megoldást: olyan ítélet, amellyel a bíróság a gyógyintézetet az eredeti állapot visszaállítására kötelezné, vagyis elrendelné a szerv kivételét a beteg testéből és ennek a meghalt testébe történő visszahelyezését, voltaképpen abszurd megoldást jelentene. Ez olyan társadalmi viszony védelmét jelentené, amely a beteg gyógyításához képest elenyésző és éppen ezért nem valósítható meg.

A kár elvileg egészségi, illetve vagyoni lehet. A halott már nem szenvedhet kárt az egészségében és éppen ezért nem követelhető az egészségügyi intézet polgárjogi felelőssége a halott szerv-adományozó egészségében okozott kár címén.

Az emberi testet, illetve ennek részeit lehetetlen olyan értékként kezelni, mint a vagyoni tárgyakat (gépkocsit, házat).[6] Ezért az adományozó nem szenvedhet vagyoni kárt azáltal, hogy az orvos elvette testének bizonyos részét és ezért teljesen felesleges volna fontolgatni a halott adományozó eseteiben a hátramaradt hozzátartozók olyan jogait, amelyek esetleg a holttesthez fűződő öröklésből erednének. A vázoltak alapján kizárhatjuk a hátramaradottak anyagi kártérítését olyan esetekben, amikor az orvos nem kérte

[4] Az interrupció és sterilizáció ugyan nem korszerű, illetve új orvosi beavatkozás, de mivelhogy az ezzel összefüggő némely jogi kérdés még a mai napig sem tisztázódott, ezért a korszerű orvosi beavatkozásokkal együtt tárgyaljuk.

[5] Ilyen esemény történt például a svájci joggyakorlatban. A keresetet egy meghalt gyermek szülei adták be, mert a gyermek szívét halála után a hozzátartozók beleegyezése nélkül kivették és átültették (erről lásd: *Guinand,* J.: Les droits de la personalité et les transplantations d' organes, in Seiziéme journée juridique novembre 1976, Memories publies par la Faculté de droit Geneve, No 55, Geneve, Georg Cie, 1976, 1—14. old.

Magyarországon az egészségügyről szóló 1972. évi II. számú törvény 53. §-nak a (2) bekezdése szabályozza az élő szervadományozó kártérítési igényeit a szervkivétellel kapcsolatban elszenvedett testi sértésért. A holttestből kivett szervvel kapcsolatos esetleges kárigényt Magyarországon az említett törvény 54. §-a értelmében kell megoldani.

Mivelhogy úgy Magyarországon mint Csehszlovákiában kísérlet történt alsóbb rendű jogszabályok által megfosztani a hátramaradt hozzátartozókat kártérítési igényükből, szükséges megjegyezni, hogy a törvényerejű jogszabályok ezt nem teszik lehetővé. Márpedig az alsóbb rendű jogszabály nem lehet ellentétes a törvénnyel, és ilyen esetben a törvény szövege az irányadó. Éppen ezért el kell ismernünk, hogy az ex mortuo esetekben történő szervkivételhez szükséges a hátramaradt hozzátartozók beleegyezése és ennek elmulasztása előidézi a polgárjogi felelősséget.

[6] Bai, K. ugyan megjegyzi, hogy a holttest anyagi tárgy, de ennek ellenére nem tartozik az elhunyt személy vagyonába, vagyis nem képezi ennek a tulajdonjogát (illetve a hagyatékát). Bai, K.: Contemporary Problems of Medical Law in Japan, Annals of the Institute of Social Science 1970. No 11, 53. old. Megjegyzi, hogy helytelen volna az emberi testrészekhez fűződő jogokat a tulajdonjog értelmében felfogni, hanem okosabb volna az emberi testet a személyiség fizikai-anyagi megnyilvánulásaként kezelni (Bai, K.: i. m. 44. old.). Janjič szerint a vagyoni kártérítés nem jöhet számításba, mert itt nem beszélhetünk tárgyi vagyonról és a holttest nem lehet vagyon. *Janjič,* M.: Pravni problemi u vezi sa presadivanjem tkiva i organa. Beograd, Institut za uporedno pravo, 1972. 199. old.

hozzájárulásukat az átültetendő szerv kivételéhez rokonuk holttestéből.

Ha viszont az átültetésre szánt szervet vagy szövetet élő ember testéből ennek beleegyezése nélkül (illetve érvénytelen beleegyezéssel) vették ki, már jogosan követelhetjük a sérült polgári jogi kárkielégítését is. A mai gyakorlatban a testi sértések eseteiben ez a fájdalomdíjban, a társadalmi érvényesítés megnehezítésének az anyagi megtérítésében, az elmaradt kereseti hiány megtérítésében érvényesül a leggyakrabban. Ez voltaképpen az élet és egészség elleni bűncselekmények által okozott károk megtérítésével egyezik meg.

A kártérítés harmadik változata voltaképpen a holttestből kivett szerv, illetve szövet gyógyításra történő felhasználásával függ össze. Az elégtétel ugyanis az egyetlen még megmaradt kártérítési mód, amellyel a hátramaradott hozzátartozók kártérítési igénye kielégíthető. A megvalósulása elképzelhető igazolás (bocsánatkérés) módján akár a sajtóban, vagy más tömegkommunikációs eszköz útján. De vajon az ilyen elégtétel megfelelő lenne-e az adott helyzetben? Hiszen azok a hátramaradt hozzátartozók, akik ezen a módon követelnék a nyilvános elégtételt — bocsánatkérés útján — könnyen kiválthatnák cselekedetük és önmaguk társadalmi elítélését. Ez érthető is, mert az életmentés érdeke nehezen hozható egy szintre az elhunyt hozzátartozó iránti tisztelettartás igényével. Vagyis ez azt jelenti, hogy a megfelelő mód hiányában, amely lehetővé tenné a polgári jogi felelősség érvényesítését az engedély nélküli szervkivételért ex mortui esetekben (úgy az adományozó még életében elmulasztott engedélye, illetve a hátramaradt hozzátartozók jóváhagyása hiányában) nézetünk szerint legmegfelelőbb lenne mellőzni a polgári jogi felelősség érvényesítését.

A polgári jogi felelősség mellőzése természetesen nem jelentené az orvos felelősségre vonását általában, illetve ennek tagadását, mivelhogy éppen az ilyen helyzetekben fontos garanciát jelenthet a munkajogi, illetve adminisztratív felelősség érvényesítése.

b) Büntetőjogi felelősség

A szervátültetések olyan orvosi beavatkozások, amelyek rendkívüli igényeket támasztanak úgy az intézet műszeri ellátásával szemben, mint a műtétet vezető orvos ügyességével és szaktudásával szemben egyaránt (beleértve a kisegítő személyzetet is). Tehát már objektíve lehetetlen, hogy bármelyik intézetben, bármelyik orvos végezhessen transzplantációt. Ezért az első kérdés amit a jogszabályok a szervátültetések terén szabályoznak, voltaképpen egyes intézetek jogosultságát és egyes orvosok bizonyos szervek, illetve szövetek átültetésére való jogosultságát szabályozzák.

Ilyen rendelkezést tartalmaz az MNK az egészségügyről szóló 1971. évi II. törvény 52. § (4) bekezdése, amely szerint: „Élő személy testébe szerv (szövet) átültetését csak az erre feljogosított kórházban szabad végezni. A szerv (szövet) átültetését csak azok az orvosok végezhetik, akiket a kórház vezetője erre kijelölt."[7]

Ezzel ellentétben a jogszabályok csak nagyon ritkán szabályozzák az orvos, illetve az intézet felelősségét is olyan műtét elvégzéséért, amelyre nem voltak felhatalmazva. Megfelelő megoldást voltaképpen csak az olasz, „A holttestből történő szervkivétel gyógyító transzplantáció céljából" megnevezésű 644/1975. számú törvény tartalmaz, amely kimondja, hogy „a nem felhatalmazott intézetben, illetve jogosulatlan orvos által végrehajtott szervátültetésért az orvos egy évig terjedő szabadságvesztéssel és további két évig tartó foglalkozástól eltiltással büntethető".

Teljesen vitathatatlan, hogy az orvost a jogtalan szervátültetésért nálunk is felelősségre kell vonni. Hiszen a beteg a műtét következtében jelentős károkat szenvedhet egészségében, sőt bele is halhat. Ha ilyen eredménnyel végződne a transzplantáció csak azért, mert a műtétet vezető orvos nem rendelkezett kellő képesítéssel, illetve gyakorlattal ilyen műtét elvégzésére, vagy azért, mert a transzplantációt az erre a célra nem megfelelően ellátott gyógyintézetben végezte el, az orvos cselekményét mindenképpen a társadalomra nagyon veszélyes cselekményként kell értékelni. A társadalomra veszélyesség magas foka indokolttá teszi az ilyen cselekmények bűncselekményekkénti minősítését és követeli a tettes büntetőjogi felelősségre vonását. A Csehszlovák Szocialista Köztársaság Büntető törvénykönyve (alább csak Btk.) a 223. és 224. §§-iban lehetővé teszi az ilyen cselekményekért történő büntetőjogi felelősségre vonást úgy a társadalomra kevésbé veszélyes, mint a súlyos következményű bűncselekmények elkövetőivel szemben is.

Viszont ha a műtét sikerrel jár, akár az orvos hiányos képesítését, illetve ügyességét és tapasztalathiányát nézzük, akár a gyógyintézet hiányos felszerelését vesszük tekintetbe, az elért eredmény mindkét esetben inkább az orvos elismerését váltja ki a társadalomban, minthogy büntetőjogi felelősségre vonását követelné. Ez természetes is, mert ilyen esetben nem következik be a cselekmény káros hatása. Másképpen úgy is mondhatnánk, hogy a továbbá is jogellenes cselekmény elveszítette a társadalomra veszélyes mivoltát.

Ismeretes azonban, hogy a törvény nem követelheti minden esetben a bűncselekmény megállapítására a káros következmény megvalósulását is. Elég, ha csak az ún. veszélyeztető bűncselekményekre gondolunk. Ezeknél a bűncselekmény tényállása megállapítható anélkül is, hogy a tettnek bármilyen káros hatása lett volna. Például felhozható az ittas állapotú gépkocsivezetés, amelyért a tettes akkor is büntethető, ha nem okozott balesetet.

Hogyan értékeljük tehát azt a sikeres kimenetelű, de kellő képesítéssel nem rendelkező orvos által, illetve nem kellőképpen ellátott intézetben végrehajtott szervátültetést, amelynek a jogellenességét elismerjük? Minősítsük az ilyen cselekményt veszélyeztető bűncselekménynek és követeljük az orvos büntetőjogi felelősségre vonását tekintet nélkül a műtét sikerére?

---

[7] Erről ld.: *Drgonec, J.—Holländer P.*: Emberi szövetek és szervek átültetésének jogi problémái a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban, figyelemmel a Magyar Népköztársaságra. Jogi Közlöny, 1980. 4. sz. Magyarországon a szervátültetésekre felhatalmazott egészségügyi intézetek jegyzékét az EM 18/1972. rendeletének 1. számú melléklete tartalmazza. Csehszlovákiában transzplantációs központok statútumát csak veseátültetésekre a Cseh EM 13/1977. és a szlovák EM 32/1978. módszeri intézkedései szabnak meg pontosan megnevezett kórházak számára.

Vagy csak a jogtalan és sikertelen kimenetelű szervátültetéseket minősítsük bűncselekménynek? Vagy a sikeres kimenetelű, de jogellenesen végzett szervátültetési műtét vezetőjével szemben csak munkajogi, vagy szakmai felelősséget követeljünk? A válasz sokféle lehet. Egy azonban bizonyos: ha a szervátültetési műtét jogtalan végrehajtását veszélyeztető bűncselekményként kezelnénk, akkor az ilyen műtét következtében beállt egészségi kár a páciens, illetve az adományozó életében vagy egészségében a bűncselekmény minősített eseteit kell, hogy képezze.

A büntetőjogi felelősség más problémakörét képezi a szervadományozó beleegyezése nélkül végrehajtott szervkivétel gyógyító szervátültetés céljából.

A holttestből történő szervkivétel eseteiben felesleges az orvos büntetőjogi felelősségét fontolgatni az adományozó egészségében okozott kár címén. A beteg páciens életének a megmentéséhez viszonyítva a hátramaradt hozzátartozók beleegyezését célzó kikérés elmulasztása (főleg a sikeres kimenetelű szervátültetések eseteiben) esetleg csak az orvos fegyelmi felelősségre vonását teszi lehetővé. Ez annál jobban is indokolt, mivel a sikeres kimenetelű élő személy testéből történő jogtalan szervátültetésnél is fontolóra vettük a fegyelmi felelősségre vonás helyességét, pedig itt a páciens egészségének a romlásán kívül az adományozó egészsége is fokozott rizikónak van kitéve.

Ezt bizonyítja az a valóság is, hogy a szervátültetési gyakorlat egyre nagyobb előnyben részesíti a gyógyító transzplantáció céljából történő szervkivételt holttestből az élő személy testéből történő szervkivétellel szemben. Ez a tény is arra utal, hogy csak kivételesen fordulhat elő olyan gondatlan cselekmény, amely maga után vonja az orvos büntetőjogi felelősségét is. Ilyen eset például akkor következhet be, ha a műtétet vezető orvos gondatlanságból súlyos mulasztást követ el a szerv adományozójával szemben (például kellő előzetes kivizsgálás hiányában elrendeli az adományozó veséjének a kivételét, holott ennek csak egy veséje van, és ez a kivizsgálás folyamán mindenképpen kiderült volna). Az adományozó kivizsgálásának az elmulasztását itt olyan társadalomra veszélyes cselekménynek kell minősíteni, mely megfelel a Btk. 223., illetve 244. §§ felsorolt gondatlan egészségi megkárosítás bűncselekményének a megállapítására.

Igaz, hogy csak nagyon kivételesen feltételezhető, de ennek ellenére az ex vivo szervkivétel eseteiben mégis bekövetkezhet olyan műtét is, amelynél az orvos bármilyen oknál fogva elmulasztja kikérni a szervadományozó beleegyezését a szervkivételhez (például kiskorú személy testéből, vagy korlátozottan jogcselekményekre képes személy testéből ennek beleegyezésével veszi ki a szervet annak ellenére, hogy maga az adományozó erre nem adhat érvényes beleegyezést, vagy pedig az adományozó korábban megtett beleegyezését még a műtét előtt visszavonta). Sőt elméletileg nem lehet kizárni az olyan esetet sem, amikor a szervkivétel élő személy testéből ennek akarata ellenére történik. A szándékosság, illetve a gondatlanság mértékétől és a bekövetkezett testi sértés mértékétől függ aztán az orvos ilyen cselekedetének a büntetőjogi minősítése (A Csehszlovák Szocialista Köztársaság Btk. 221., 222., 223. vagy a 224. §-ai szerint).

Már ebből megállapítható, hogy a gyógyító transzplantáció céljára történő szervkivétel élő személy testéből annak beleegyezése nélkül nem okoz jelentősebb problémát.

A büntetőjogi felelősség érvényesülésének más lehetőségét az átültetésre szánt kivett szerv esetleges megrongálásában is láthatjuk. Itt viszont már a helyes válasz megtalálása sokkal problematikusabb, mint a fentebb említett esetekben.

Az érvényes csehszlovák büntetőjog szabályai szerint a kivett szerv megrongálását többféle bűncselekménynek is lehetne minősíteni. Többek között elképzelhető volna a tettes büntetőjogi felelősségre vonása a szocialista tulajdonban levő tárgy megrongálásáért (a Btk. 136. § (1) bek. a) pontja szerint, vagy a 136. § (2) bek. a) pontja szerint, vagy a 137. § rendelkezései szerint), vagy a személyi tulajdonba levő idegen tárgy megrongálásáért (a Btk. 257. § (1) vagy (2) bek. b) vagy c) pontja szerint. Itt azonban több ellenvetéssel is találkozhatunk, amelyek kétségessé teszik a Btk. fent említett rendelkezéseinek az alkalmazását.

A Btk. fent említett rendelkezéseit ugyanis csak akkor lehet alkalmazni, ha az intézett támadás fizikai tárgy ellen irányul (legyen ez akár szocialista, akár személyi tulajdonban). Csakhogy éppen itt a legnagyobb kétség: egyáltalán fizikai értelemben véve tárgy-e az emberi testből kivett és átültetésre szánt szerv, illetve szövet? E kérdés pozitív megválaszolását megkönnyítené az a tény, hogy az emberi testnek bizonyos részeivel úgy bánunk, mint anyagi értelemben vett tárgyakkal (például az emberi haj).

De valóban azonosítható-e az emberi test a fizikai értelemben vett tárggyal? Kétségkívül itt is az anyag megnyilvánulása tapasztalható, sőt mi több, ez azonos az anyagi tárgyak képzelt tulajdonságaival fizikai értelemben is. De helyes-e az emberi testet jogi szempontból is tárgynak tekinteni? És egyáltalán van-e és ha igen milyen különbség például a haj, vagy vér és az átültetésre szánt szerv, illetve szövet között? Vitatható például, hogy mennyire szükségesek az egyes szervek az emberi élet fenntartására, mennyire érezné hiányukat a szervezet, elemezhetnénk a vér, bőr és haj regenerációs képességét, míg más szervek képtelenek regenerálódni. Ennek alapján meg lehetne állapítani, hogy az emberi test mely részei sorolhatók jogi értelemben is az anyagi (ingó) tárgyak közé, és melyek nem. Sőt tovább azt is megállapíthatnánk, hogy az emberi test mely részei lehetnek általában bármilyen jogviszony tárgyaivá, és melyek csak bizonyos, egyfajta jogviszony tárgyaivá.

A fentebb vázolt polgári jogi felelősség vizsgálatánál már azonban rámutattunk, hogy az emberi testet nem lehet egyszerűen csak fizikai értelemben vett tárgyként kezelni, hanem ebben az ember személyiségi jogainak a megnyilvánulását látjuk. Ezt kell állítanunk az emberi test különböző részeiről is. Hiszen az élet és egészség, de voltaképpen az emberi személyiség védelme (amit jogrendszereink részletesen szabályoznak) elképzelhetetlen volna csak olyan szűk értelemben, amikor a jog csak az emberi szervezet bizonyos részeit védelmezné, és nem az egész személyiséget.

Maradjunk még egy pillanatig annál a helytelen feltételezésnél, hogy az átültetésre szánt szerv, vagy szövet igenis anyagi tárgy. Ekkor felmerül a második

kétség: lehet-e az átültetendő szerv, mint ingóság a tulajdonjog tárgya?

A korszerű orvosi beavatkozások lehetséges káros következményei miatt történő polgári jogi felelősség vázolásánál már rámutattunk arra, miért elfogadhatatlan az emberi test ingó vagyonkénti kezelése. Sőt már azt is említettük, hogy az élet fenntartására elkerülhetetlen szerv átültetése a beteg ember utolsó reménye. Ilyen esetben az átültetésre szánt egyetlen hozzáférhető szerv megrongálása elérheti a társadalomra veszélyesség nagyon magas fokát, és ezért jogosan követelhető a tettes megbüntetése. A tárgy megrongálása viszont csak akkor lehet a társadalomra veszélyes, ha ezzel más személy vagyonában kár keletkezik. Olyan tárgy megrongálása, amely nem lehet ingó vagyoni tárgy, nem élvezheti a vagyoni tárgyaknak megszabott védelmet. Vagyis ha a transzplantátumot vagyoni tárgyként akarjuk kezelni, el kell ismernünk valakinek az átültetendő szervhez fűződő tulajdonjogát más személyekkel szemben. Ebben az esetben a tulajdonos rendelkezhetne a szervvel és ha a tulajdonos fizikai személy, az ő halála után a szerv is az örökség tárgyát képezné. Ennek lehetnek nagyon negatív kihatásai, mert például ha bizonyos személy még életében jóváhagyná halála esetére a szervkivételt, az örökösök ezt már megakadályozhatnák stb. De tekintsünk most ettől el, és kísérjük figyelemmel a következő probléma megoldását: ki legyen tehát az átültetendő szerv tulajdonosa?

Élő személy testéből történő szervkivétel eseteiben nehéz volna tagadni az ember saját testéből kivett szervhez fűződő tulajdonjogát. Vagyis az élő személy testéből kivett szerv lehet a személyi tulajdonjog tárgya. De itt a másik bökkenő: A csehszlovák Polgári jogi törvénykönyv 127. §-a főleg a fogyasztásra szánt tárgyakat sorolja a személyi tulajdon tárgyai között. A szervet pedig nehéz volna fogyasztási cikként feltüntetni. Ezért a feltett kérdésre igennel csak fejtegetéseink további céljából lehet válaszolni. Folytassuk tehát fejtegetéseinket.

Az eredményt tekintve a konkrét betegnek szánt szerv megrongálása és a nyílt gyilkosság között nem találunk különbséget. Már csupán ebből kifolyólag is helytelen volna szervet megrongáló tettest csak a vagyont védő büntetőjogi szabályok szerint felelősségre vonni.

Ugyanakkor nehéz itt gyilkosságról is beszélni, mert a beteg természetes halállal, voltaképpen saját betegségébe hal bele. A sikeres szervátültetés ugyan megmenthetné életét, de nem ennek a mulasztása okozza a halált, habár az okozati összefüggést itt is meg lehet találni. De hol a bizonyosság, hogy az esetleges szervátültetés sikerrel is járna. És éppen ez a bizonytalanság okozza az okozati összefüggés kétségbe vonását. Úgy is mondhatnánk, hogy az átültetésre szánt szerv megrongálása valójában az utolsó reménységtől fosztja meg a beteget. Kizárva azokat a kivételes eseteket, amikor az orvos szervátültetés megakadályozásával szándékosan meg akarja ölni a beteget (pontosabban meg akarja tagadni a beteg iránti hivatásbeli segítségnyújtási kötelességét), cselekményének büntetőjogi minősítése nem csekély problémát okozhat.

Tegyük fel, hogy a gyakorlat az ilyen cselekményt a lehetséges viták kizárása miatt kompromisszumosan szándékos emberölés kísérletének minősítené, de ezt a megoldást sem tartjuk egyértelműen helyesnek. Melyik megoldás volna tehát a legelfogadhatóbb? Nézetünk szerint indokolt a transzplantátum megrongálását önálló bűncselekményként kezelni és megalkotni ennek a bűncselekménynek az önálló törvényi tényállását. A probléma mihamarábbi megoldása annál is fontosabb, mert az orvostudomány által szorgalmazott szervi bankok létrehozása számol a raktározott szervek védelmével is. Ugyanakkor a jogszabályok feladata ezen a téren nemcsak a szervek védelmezése, hanem a transzplantációval járó orvosi beavatkozások támogatása és gyakorlatbeli kiszélesítése. Márpedig a transzplantátumok személyi tulajdonban hagyása szükségszerűen gátolná a szervátültetéseket, főleg a már fentebb is említett öröklési jogviszonyokból kifolyólag.

Még egy megoldás lehetséges: jogszabály útján kimondani, hogy a gyógyító szándékból átültetésre kivett szerv, úgy az ex vivo, mint az ex mortuo kivétel esetében a társadalmi (állami) tulajdont képezné. Ilyen jogszabály létezése esetében úgy az élő személy testéből kivett szerv eltulajdonítását és megrongálását mint a holttestből kivett szerv megrongálását, illetve eltulajdonítását egyaránt büntetni lehetne a jelenleg érvényes és hatályos büntető-jogszabályok szerint. De valóban helyes volna ez?

Vagyoni károkozások esetében úgynevezett vagyoni bűncselekményekről beszélünk. De a szerv, illetve szövet megrongálásánál az elkövető szándéka nem a károkozás. Itt a tettes az emberi élet és egészség ellen támad, azáltal, hogy a befogadó beteget megfosztja a gyógyulás lehetőségétől, illetve az életben maradás reményétől. Hogyan minősítjük tehát a transzplantátum ellen intézett támadást, amely voltaképpen a befogadó beteg ellen intézett támadást jelenti? Vitathatatlan, hogy az ilyen cselekmény által okozott esetleges anyagi kárt messze túlhaladja a cselekmény emberi életet, illetve egészséget veszélyeztető mivolta.

Azonkívül létezik-e objektív kritériumrendszer, amely szerint a transzplantátumok értékét meg lehetne szabni? És egyáltalán meg lehet-e szabni az élet fenntartására nélkülözhetetlen szerv anyagi (pénzbeli) értékét? Ha pedig nem, akkor miből indulunk ki a megrongálás minősítésénél? Ez is azt bizonyítja, hogy az átültetésre szánt emberi szerv megrongálása nem lehet vagyon elleni bűncselekmény.

Az viszont nem vitás, hogy a megrongálás lehet úgy szándékos mint gondatlan is. Sőt az elkövető személye sem fűződik kizáróan csak az orvosokhoz. A szervi bankok esetleges bevezetése maga után vonja a raktározott szervek tömeges megrongálásának a veszélyét is. Ennek pedig beláthatatlan következményei lehetnek sok beteg számára.

A probléma mihamarabbi és helyes, a társadalmi veszélyesség fokát a valóságnak megfelelően tükröző jogi szabályozás megalkotása ezért több mint időszerű.

Azonkívül a transzplantátumok jogilag szabályozott védelme és őrzése kell, hogy magában foglalja az ilyen szervek eltulajdonítása ellen irányuló szabályokat is. A szakirodalom gyakorta foglalkozik a beteg

kiválasztásának a problémájával azon személyek közül, akik feltehetően befogadói lehetnek egy bizonyos transzplantátumnak.[8] Ne feledjük, hogy itt nagyon fontos, gyakran életmentő beavatkozásról van szó, és éppen ezért nincs kizárva, hogy több befogadó esetében, valaki az egyik beteg érdekében akár lopás vagy rablás útján is megszerzi az annyira szükséges szervet amelyet éppen másnak szántak. És mit tegyen ekkor a bűnüldözési szerv? Hogyan minősítse az ilyen cselekményt? Itt újra a már fentebb tárgyalt problémánál vagyunk: megszabhatjuk-e a transzplantátum vagyoni értékét, kezelhetjük-e ingóságként, és egyszerűen csak lopásról, vagy rablásról lenne-e ilyen esetben szó? Miként a transzplantátum megrongálásával összefüggő fejtegetéseinkben már említettük, itt is az a nézetünk, hogy ezekben az esetekben is új bűncselekményről van szó, amely a szerveltulajdonítás útján közvetlen a beteg életét vagy egészségi állapotát támadja.

Amint már feljebb is említettük, a modern gyógykezelés gyakorta helyettesíti a hiányzó emberi testrészt mű készülékkel (például szívbillentyűkkel, szabályozókkal stb.). Ezek a technikai vívmányok már tagadhatatlanul ingó vagyonként kezelendők. Rendszerint iparilag vagy laboratóriumi úton készítik és ez lehetővé teszi kicserélésüket vagy pótlásukat is. Viszont a műtét végrehajtásának pillanatában egy ilyen különben kis értékű dolog pótolhatatlan értékű tárggyá változik. Ilyen esetben például a kéznél levő egyetlen ilyen műszer megrongálása esetleg megsemmisítése közvetlenül meghatározza a műtét sikerességét és egyben a beteg életbenmaradását is. Ezért az ilyen cselekmény is a társadalomra veszélyesség igen magas fokát érheti el. Ha az ilyen cselekményt értékes tárgy megrongálásának minősítenénk is, ez a minősítés még távolról sem fejezi ki a cselekmény társadalomra veszélyesség tulajdonképpeni voltát. Ez is arra utal, hogy időszerű megfontolni egy új bűncselekmény tényállásának a Btk-ba való beiktatását. Az új rendelkezésnek ki kell fejeznie a cselekmény élet és egészség elleni mivoltát és ugyanakkor a társadalomra veszélyesség valódi fokát is.

Az ilyen műszerek szándékos vagy gondatlan megrongálásán kívül feltételezhető az ilyen műszerekkel történő jogellenes diszponálás, sőt esetleges eltulajdonítás (lopás, rablás) is.

Elismerjük, hogy ezek a műszerek nem egyszerű ingó tárgyak, hanem különös feladatuknál fogva és az emberi szervezettel való egyesítésüknél fogva magukfajta különleges (siu generis) tárgyakká válnak. Értékük azonban megszabható, és ebben különböznek a transzplantátumoktól is. Voltaképpen értéküknél fogva lehetnek egyszerű értékes tárgyak is. Ha értékük eléri a bűncselekményeknél elfogadott alsó értékhatárt, nincs rá ok, hogy eltulajdonításukat ne lehessen lopásnak minősíteni. Úgy véljük azonban, hogy különleges küldetésüknél fogva indokolt a lopásukat a lopás minősített eseteként értékelni. Sőt úgy is mondhatnánk, hogy különleges küldetésük olyan rendkívüli súlyosbító körülménynek is számíthat, amely az egyébként csak szabálysértést képező lopást vétséggé, illetve bűntetté változtatja. Ezzel megoldódna az egyébként kisebb (néhány forintos) értékű műszer lopásának a büntetőjogi minősítése is. Csehszlovákiában jelenleg az ilyen műszerek eltulajdonítását a szocialista tulajdonban levő vagyon szétlopkodásának lehet minősíteni (a Btk. 132. §-a).

Nem akarjuk a problémát túlbecsülni és több új rendelkezéssel pótolni a büntető jogszabályokat. A feladat az, hogy a büntetőjogi szabályok is kellőképpen, de ugyanakkor egyszerűen és érthetően fejezzék ki a korszerű orvostudomány vívmányaiból eredő visszaélés veszélyeit és a cselekmény társadalmi veszélyesség fokához mérten szankcionálják az ilyen bűncselekményeket. Ezért vetettük fel azon a területen, ahol a jelenleg érvényes büntető jogszabályok nem nyújtanak elegendő védelmet, esetleg a törvényalkotói beavatkozás szükségességét is.

Mivelhogy a korszerű orvosi beavatkozások gyakorlati érvényesítése egyre gyakoribbá válik, a megfelelő jogszabályok hiányában szükséges, hogy a joggyakorlat megfelelőképpen minősítse az ezekből eredő bűncselekményeket és lehetővé tegye a tettes igazságos megbüntetését.

II.

Az emberi reprodukcióba történő beavatkozásokkal összefüggő jogi felelősség

a) Polgári jogi felelősség a mesterséges megtermékenyítéssel kapcsolatban

A mesterséges megtermékenyítés inszeminácio, vagy inovuláció útján történik. Az inszeminácio esetében művi úton juttatják a nő testébe a spermákat, míg az inovuláció esetében a megtermékenyítés a nő testén kívül történik és csak aztán juttatják a petét a nő testébe. Az adományozó beleegyezése nélkül történő magelvétel által okozott kár olyan hypotetikus, hogy egyáltalán nincs értelme külön polgári jogi felelősséget követelni az ilyen elvételért. Hasonlóképpen a nő testéből történő petekivétel sem jelent komolyabb polgári jogi problémát. Ha ilyen eset kivételesen be is következne, lehetséges a kár megtérítése fájdalomdíj útján. (A csehszlovák Polgári jogi törvénykönyv 444. §-a, illetve a Magyar Népköztársaság az egészségügyről szóló 1972. évi II. törvény 22. §-a még szélesebb körű polgári jogi felelősség érvényesülésére ad lehetőséget.

Külön polgári jogi felelősség érvényesülése kerülne számításba akkor, ha az orvos a művi megtermékenyítés céljára beteg apát választana ki (olyat aki egészségi állapotánál fogva a születendő gyermek egészségét is veszélyeztetné) az öröklődő betegséggel.

A megtermékenyítő mag (sperma) adományozójának a kiválasztása kétségkívül nagyon fontos. Az

[8] Hasonló helyzetről számol be M. *Janjič* (itt említett művében) a 110. oldalon, továbbá J. Z. *Appel* az „Ethical and legal questions posed by recent advances in medicine" című cikkében, amely'a Journal of American Medical Association 1968. 7. számában jelent meg az 515. oldalon. J. G. *Castel:* Legal aspects of human organ transplantation in Canada a Part I. The Canadian Medical assotiation Journal 1968. szeptember 21.-i számában stb. A tárgyalt kérdések a következők: A befogadót teljes egészségi állapota szerint, családi állapota szerint, vagy a társadalmi hasznosság elve szerint kell-e kiválasztani. Ki jogosult a kiválasztás megtételére? Számítógép, emberek?

orvos lehető legprecízebb eljárása mellett is lehetséges, hogy a születendő gyermek beteg lesz. Bizonyos rizikó itt mindig fennáll, már azért is, mert az orvostudomány nem ismer bizonyosságot, hanem csak valószínűséget. A mesterséges megtermékenyítéssel összefüggő rizikó pedig a szülőket terheli, akik elhatározták, hogy ilyen módon (a mesterséges megtermékenyítés segítségével) hoznak gyermeket a világra. Ez voltaképpen ugyanaz a rizikó, amit megtalálhatunk minden természetes fogamzásnál is. Ott sem bizonyos, hogy a gyermek teljesen egészséges lesz. Itt azonban megjegyezzük, hogy a művi megtermékenyítésnél sem szabad, hogy a szülők nagyobb rizikót vállaljanak, mint a természetes megtermékenyítésnél (fogamzásnál), amely csak biológiai rizikóval jár. Ha viszont az orvos elmulasztaná a spermaadományozó személyt kivizsgálni, hogy egyáltalán képes-e egészséges gyermek nemzésére, és ennek következtében nem szerezne tudomást az egyébként kimutatható genetikai rendellenességről (vagy esetleg az öröklődő betegség veszélyének a fennállásáról), akkor az intézet, amelyben a mesterséges megtermékenyítést végezték, jogosan terhelhető az ilyen mulasztás következményeiért polgári jogi felelősséggel is.

Kérdés azonban, hogy milyen mértékű kellene, hogy legyen a mesterséges megtermékenyítésből született gyermek egészségi fogyatékossága, vagy betegsége, amelynél már követelhetjük az intézet polgári jogi felelősségét?

Az a nézetünk, hogy olyan fogyatékosság fennállása szükséges, amely tartósan nehezíti a gyermek társadalmi érvényesülését. A tartósság nem lehet azonban csak kizárólagos kritérium. Például a rövidlátás szintén tartós hiányosság, de nem igen lehetne ennek okából érvényesíteni a polgári jogi felelősséget.

Úgy gondoljuk, hogy a polgári jogi felelősség érvényesítése csak akkor lehetséges, ha az öröklődő betegséget (fogyatékosság) kellő orvosi kivizsgálással észlelni lehetett volna, de ezt elmulasztották, és éppen ennek következtében a megszületett gyermek társadalmi érvényesülése tartósan és lényegesen nehezítve van. Ha pedig ezek a feltételek adottak, az ilyen gyermeknek nézetünk szerint jogos igénye keletkezik a társadalmi érvényesülésével összefüggő többletkiadások és úgyszintén az örökölt betegség kezeléséből eredő kiadások megtérítésére. A legfőbb ok erre az, hogy az orvos (illetve bizonyos gyógyintézetet képviselő orvos) a művi megtermékenyítés céljára genetikailag nem megfelelő személyt választott ki.

Ez ideig csak utaltunk a felelősség érvényesítésének az előfeltételeire, most azonban közelebbről is szeretnénk megvizsgálni a vétkes okozottságot, és rámutatni azokra a nehézségekre, amelyek ennek az okozottságnak a bebizonyításával összefüggnek. Az orvos mulasztásának csak akkor lehet a megszületett gyermek fogyatékossága, vagy betegsége a következménye, ha mindent kizáróan bizonyítható, hogy a következmény csak ezzel a mulasztással van okozati összefüggésben. Itt csak a szakértőkre bízhatjuk a kérdés elbírálását, de rögtön megjegyezzük, hogy a jelenlegi orvostudomány szerint még a szakértőnek is szinte lehetetlen ennek a kérdésnek a minden kétséget kizáró megválaszolása. A felelősségi probléma megoldása itt tehát a következő kérdések megválaszolásában alapszik: mit volt az orvos köteles elvégezni? és: a megszületett gyermek egészségi fogyatékosságának okozója-e az orvos mulasztása? Ha sikerül ezekre a kérdésekre pozitív választ adni, jogosan követelhetnénk az egészségügyi intézettől a gyermek kártérítési igényeinek megtérítését. Mivelhogy az orvos a mulasztást munkaviszonya keretén belül követte el, az érvényes csehszlovák jogszabályok szerint a megkárosult kártérítési igényét az orvost alkalmazó egészségügyi intézettel szemben érvényesítheti és az orvos felelőssége csak a munkajogi szabályok szerin érvényesülhet az ő munkajogi viszonyán belül.

Feljebb már említettük, hogy a korszerű orvosi beavatkozások is, mint sok minden más, magukkal hozzák az ezekkel járó visszaélés veszélyét. Ezért a polgári jogi felelősség tárgyalásánál nem mellőzhetjük például a nő beleegyezése nélkül (vagy éppen a nő akarata ellenére) történő mesterséges megtermékenyítésből eredő következményekért történő polgári jogi felelősséget sem. Mivelhogy itt már szándékosságról van szó, a kártérítési igény jogosultsága itt vitathatatlan. Ez pedig többféleképpen is megnyilvánulhat. Ha az ilyen művi megtermékenyítést abortusz követi, a nőt megilleti nemcsak a fájdalomdíj, hanem a kereseti kiesés következtében bekövetkezett kár és a szükséges műtét kiadásainak a megtérítése is. Viszont ha az ilyen fogamzásból gyermek születik, felmerül a kérdés, hogy a fájdalomdíj és a többi kiadások megtérítésén kívül nem kellene-e az elkövetővel szemben eltartási kötelezettséget is megszabni egészen addig, míg az ilyen fogamzásból született gyermek önállóan keresőképessé válik? Ezenkívül természetesen érvényesülnie kell a büntetőjogi felelősségnek is és talán az orvosi etikából kiindulva a foglalkozástól eltiltás is indokolt lehet.

b) A művi megtermékenyítés és a büntetőjogi felelősség

A mesterséges megtermékenyítéssel összefüggő problémák a nő érvényes beleegyezésének az elmulasztásából erednek (például előfordulhat kiskorú nőszemély beleegyezésével történő művi megtermékenyítés, vagy jogi cselekvőképességüktől megfosztott, vagy ebben korlátozott nőszemélyek mesterséges megtermékenyítése, sőt nincs kizárva a nő beleegyezése nélkül, vagy éppen a nő akarata ellenére végrehajtott mesterséges megtermékenyítés is). Egyáltalán büntethető-e az ilyen cselekmények elkövetője a jelenlegi jogszabályok szerint, és ha igen, milyen feltételek szükségesek ehhez?

Mielőtt a kérdésre válaszolnánk, el kell döntenünk, hogy mi is a társadalomra veszélyes: a nem kívánt gyermek születése (illetve a nem kívánt terhesség), vagy a nő szabadságának a korlátozása abban, hogy akar-e anyává válni? Úgy gondoljuk a válasz egyértelmű: nem a terhesség, illetve a gyermek születése a káros, illetve veszélyes a társadalomra, hanem a nő szabadságának korlátozása.

Ugyanis a szocialista társadalom nagymértékben támogatja a népszaporulatot és ebben a helyzetben a gyermek születése sehogyan sem lehet olyan esemény, amely ellentétben lenne a társadalom érdekeivel. Ter-

mészetesen ez csak addig elfogadható elv, amíg ezzel nem sértjük az állampolgárok szabad akaratát a családtervezés terén. Ha elfogadjuk, és a büntetőjog szabályai által is garantáljuk a nő jogát, hogy szabadon döntsön nemi életéről, annál inkább el kell, hogy fogadjuk a jogát arra, hogy szabadon döntsön arról, hogy akar-e anyává lenni. Ezért a nő akarata ellenére, illetve beleegyezése nélkül történő művi megtermékenyítés súlyosan sértené a nő imént vázolt jogát és egyben a társadalomra veszélyes is lenne. Ezzel meg van adva a nő védelmének a szükségessége a beleegyezése nélkül történő mesterséges megtermékenyítéssel szemben.

Most pedig az a kérdés, hogy a jelenleg érvényes és hatályos büntető törvénykönyvek elegendő biztosítékot nyújtanak-e a nők ezen joguk védelmére. Ha abból indulunk ki, hogy a jogellenes mesterséges megtermékenyítés voltaképpen nem az elkövető nemi vágyainak a kielégítését célozza, nehéz volna az imént említett kivételen kívül az ilyen cselekményeket a csehszlovák Btk. 242. § és 243. § szerint nemi fajtalankodás bűntettének minősíteni (és ugyanúgy a magyar Btk. 198., 199., 200., 201. vagy 202. §§-ai szerint minősíteni). Úgyszintén nem lehet erőszakos nemi közösülésről sem beszélni, mert a mesterséges megtermékenyítés nem követeli a cselekvő és a sértett nemi közösülését. Az elkövető itt nem saját nemi vágyait (vagy érzelmeit) igyekszik kielégíteni, hanem a teherbeesést és gyermek születését akarja elérni az esetleges anya akaratának ellenére is.

Ha egyetértünk azzal, hogy a nő beleegyezése nélkül történő művi megtermékenyítés eseteiben sem erőszakos nemi közösülés, sem pedig nemi erkölcs ellen támadó más bűncselekményről van szó, egyáltalán milyen bűncselekményről van itt szó? Természetesen, ha az elkövető ezúton akarja elérni nemi vágyainak a kielégítését, cselekményének minősítése nem okoz nagyobb gondot.

A többi esetekben számításba jöhetne az elkövető ilyen cselekményének a csehszlovák Btk. 231. § szerinti minősítése. A személyi szabadság korlátozását hasonlóképpen büntetik a magyar Btk. 174. §, illetve 175. § szerint is. Nehéz ugyanis elképzelni olyan helyzetet, amikor a nő mesterséges megtermékenyítésére ennek személyi szabadsága korlátozása nélkül is sor kerülhetne. Viszont a mesterséges megtermékenyítés nem a személyi szabadság puszta korlátozásával, hanem egy más, külön cselekmény útján valósul meg. Ez a cselekmény a nő szabad akaratát sérti, de egyben, hogy megvalósulhasson, igényli a nő szabadságának a korlátozását is. Tehát ez a cselekmény sokkal veszélyesebb a társadalomra, mint az egyszerű szabadságkorlátozás, és azonkívül többféle érdekeket is sért. Tekintve a lehetséges következményeket, egyenrangúvá lehet tenni az erőszakos nemi közösüléssel.

Feltehető, hogy a csehszlovák joggyakorlat az ilyen eseményt a Btk. 231. §-ának (3) bekezdése szerint minősítené és a terhességet más súlyos következményként értékelné. De az csak főleg akkor volna mindenképpen is megfelelő, ha az erőszakos művi megtermékenyítést művi abortusz is követné. Ugyanis a teherbeesést a csehszlovák Btk. 89. § (6) bekezdése nem sorolja a súlyos testi sértés esetei között, viszont a vesztést igen. De ne feledjük, a művi vesztés itt már csak közvetett következménye az erőszakos művi megtermékenyítésnek és ezért ez a megoldás is kétséges.

Ezért felmerül a kérdés, nem volna e egyszerűbb megoldás egy új bűncselekményi tényállás beiktatása a Btk-ba a nő akarata ellenére történő művi megtermékenyítése címén?

Most pedig lássuk, hogyan lehetne minősíteni a nő művi megtermékenyítését jogérvényes beleegyezés híján?

A szellemi fogyatékosságú, vagy kiskorú nőszemély művi megtermékenyítése semmiképpen sem lehet társadalmilag kívánatos. Sőt ellenkezőleg, ezt minden elérhető módon meg kell akadályozni. A büntetőjog szabályai hatásos módon védelmezhetik a társadalmat minden olyan mesterséges megtermékenyítés eseteivel szemben, amelyek ellentétben vannak a társadalmi érdekekkel és a művi megtermékenyítést szabályozó jogszabályokkal. (Itt megemlítjük, hogy a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban 1983 áprilisától hatályban levő családi törvény módosítása már tartalmazza a művi megtermékenyítésből született gyermekek családi jogviszonyait is.) Ebből kifolyólag meg kell határozni, hogy milyen esetben érvényesíthető a büntetőjogi felelősség az érvényes beleegyezést hiányoló művi megtermékenyítésekért.

Nézetünk szerint a művi megtermékenyítés elmaradhatatlan előfeltétele, hogy az orvos csak azután végezze el a beavatkozást, ha már minden bizonysággal meggyőződött arról, hogy a beavatkozást kérő személyek jogilag cselekvőképesek (természetesen felnőtt személyek) és adva vannak az egészségi feltételei is a művi megtermékenyítésnek. Ha gondatlanságból az orvos nem győződik meg kellőképpen a feltételek létezéséről és ezáltal mesterségesen szellemi fogyatékos, beteg, vagy kiskorú nőszemélyt termékenyít meg, adottak a feltételei legalábbis a fegyelmi felelősségre vonásnak, de a társadalomra veszélyesség magas fokából kiindulva nem tartjuk kizártnak az esetleges büntetőjogi felelősséget sem, természetesen ha a Btk. tartalmazza ilyen gondatlan bűncselekmény tényállását.

A mesterséges megtermékenyítésből született gyermek egészséges testi és szellemi fejlődése érdekében szükséges, hogy az is egy teljes család viszonyai között nevelkedhessen, hogy legyen anyja és apja egyaránt. De mi történik akkor, ha a jogi szülő (az apa) nem járul hozzá a művi megtermékenyítéshez és az orvos ennek ellenére a beavatkozást elvégzi? Itt bizony már nemcsak nagyon bonyolult jogi, hanem általános társadalmi viszonyokkal is szembetaláljuk magunkat. Fentebb azt állítottuk, hogy a szülőknek jogukban áll szabadon elhatározni, hogy akarnak-e családot, gyermekeket.

Ha tehát az anya a gyermeket akarja és az orvos ennek alapján a művi megtermékenyítést elvégzi, az apa ellenzésének ellenére nehéz volna egyértelműen büntetőjogi felelősségre vonni a cselekvő orvost. Viszont a gyermeknek joga van mindkét szülőjére és hogyan fér ez össze az apa ellenzésével. Ellenvethető, hogy ilyen esetek előfordulnak a természetes szaporulat eseteiben is. Mi mégis úgy gondoljuk, hogy a mesterséges megtermékenyítés eseteiben más a helyzet. A mesterséges megtermékenyítés eseteiben hiányzik az

egyik szülő bármilyen hozzájárulása, míg a természetes fogamzásnál és nemi közösülésnél ha az egyik szülő nem is akarja a terhességet, tudatában van annak, hogy ez bekövekezhet. Ha ennek ellenére akarja a közösülést, akarva-nemakarva vállalnia kell az ebből származó esetleges gyermeket is.

Ebből a különbségből kifolyólag úgy gondoljuk, hogy a házasságban élő nő művi megtermékenyítéséhez szükséges a férje beleegyezése is. Ha pedig ezt a jogszabály is előírja, a férj beleegyezése hiányában történt művi megtermékenyítésért az orvos legalább munkajogi, vagy fegyelmi felelősséggel tartozik. A büntetőjogi felelősség itt azért kérdéses, mert a nő beleegyezése adott, sőt az ilyen úton történő megtermékenyítést akarta is. Elképzelhető, hogy a gyermek utáni vágyakozás következtében inkább feladja házasságát az ellenző férjjel. Persze mindez csak akkor volna aktuális, ha a jogszabály lehetővé tenné egyedülálló nő művi megtermékenyítését is. Ez viszont nem minden vonatkozásban kívánatos, mert a gyermek hiányolná az apát. Ezért a házasságon kívüli nő művi megtermékenyítését inkább ellenezzük, helyeselve az ezért járó fegyelmi felelősségre vonást az orvossal szemben.

A művi megtermékenyítésből még egy érdekes jogi probléma keletkezik. Ez pedig a megtermékenyítő magot adományozó férfi anonymitása. A társadalomra veszélyes lehetne (sőt az anya házasságának a felbomlásához is vezethetne, vagy pedig súlyosan megronthatná a szülők és a művi megtermékenyítésből született gyermek viszonyát), ha a biológiai apa meg akarná tudni, illetve meg is tudná a született gyermek azonosságát, vagy ha például az anya (esetleg zsarolási indokból)[9] kutatná a művi megtermékenyítésből született gyermeke biológiai apjának a kilétét.

Az ilyen titok megszegését sem lehetne minden esetben a szolgálati titok megsértésének a bűncselekményeként kezelni (a csehszlovák Btk. 173. §-a szerint), és a jelenleg érvényes büntető jogszabályok szerint teljesen lehetetlen büntetőjogi felelősségre vonni az ilyen titok után szándékosan kutató, sőt ravaszságot, hazudozást és más fortélyokat felhasználó tettest sem. Igaz, hogy az anonymitás megőrzése ebben az esetben is csak egy sokkal szélesebb körű probléma — az információk titokban tartásának a része. Sajnos a mai büntetőjog még nem kellőképpen értékeli azt a veszélyt, amely az információkat őrző helyekre történő esetleges erőszakos behatolással is egybe van kötve, és így a tettes, anélkül hogy lopással, vagy rongálással bármilyen kárt is okozna, a titkolt információk megszerzésével nagyobb javakhoz jut, mint például értékes tárgyak eltulajdonításával jutott volna. A művi megtermékenyítés egyre gyakoribb alkalmazása kényszerít bennünket, hogy újra megfontoljuk a biológiai apák anonymitásának a védelmét és a jog bevonásával is megfelelő garanciát nyújtó védelmi rendszert dolgozzunk ki erre a célra is.

A mesterséges megtermékenyítés még más szempontból is okoz problémát. Fentebb már vázoltuk az orvos polgári jogi felelősségének az alapjait a művi megtermékenyítésből született gyermek esetleges testi vagy szellemi fogyatékossága miatt. Már ott említettük, hogy komoly nehézségek merülhetnek fel annak a bizonyításával kapcsolatban, hogy a művi megtermékenyítésből megszületett gyermek testi vagy szellemi fogyatékosságáért valóban az orvos-e a felelős. Egyáltalán kétséges marad, hogy ha az orvos más apától származó sejtekkel termékenyítette volna meg a gyermek anyját, nem állt volna-e be ugyanaz a következmény akkor is. Azonkívül felmerülhet olyan helyzet, amikor a leendő szülők az orvos figyelmeztetése ellenére óhajtják a művi megtermékenyítésből származó terhességet annak ellenére, hogy tudatában vannak az öröklődő betegség átvitelének a veszélyével a születendő gyermekre is. Kétségtelen, hogy ilyen esetekben egyáltalán nem beszélhetünk az orvos büntetőjogi felelősségéről.

Ne feledjük azonban, hogy a művi megtermékenyítés végrehajtásával kapcsolatban is követhet el az orvos súlyos mulasztásokat és ez komolyan veszélyeztetheti a születendő gyermek egészségét. Viszont ha bizonyítható, hogy az orvos minden kötelességének eleget tett (kivizsgálta a szülőket, figyelmeztette őket stb.), újra kizárt a büntetőjogi felelősség. Ellenkező esetben, például ha elmulasztotta figyelmeztetni a szülőket az öröklődő betegség átvitelének a veszélyéről, és éppen ennek következtében született testi vagy szellemi fogyatékosságú gyermek, már nézetünk szerint vizsgálni kell, hogy milyen mértékben felelős az orvos a gyermek fogyatékosságáért. Az okozati összefüggés bebizonyítása a gondatlanság bebizonyításával együtt ilyen esetekben a legfontosabb feltétele az orvos büntetőjogi felelősségre vonásának.

De milyen lehetőséget nyújt az ilyen gondatlanságból okozott cselekményt bűncselekménnyé minősítésére a jelenlegi büntetőjog? Nevezhetjük ezt testi sértésnek? Vagy a jelenlegi büntetőjog nem alapul-e azon a nézeten, hogy a testi sértés olyan hátrány, amely abban nyilvánul meg, hogy csökken a sértett egészségi állapota a cselekmény előtti állapotához viszonyítva?[10] És hogyan legyen ezzel összeegyeztethető a művi megtermékenyítésből megszületett gyermek genetikai hátránya, akinél voltaképpen nem beszélhetünk a cselekmény előtti állapotról, mivel a büntetőjogi felelősség alapjául szolgáló cselekményt még a gyermek fogamzása előtt követték el? Tehát vagy feladjuk az eddigi testi sértés alapjául szolgáló elméletet, vagy mellőznünk kell az orvos büntetőjogi felelősségét ezen a téren.

c) A művi vetélés, sterilizáció és a polgári jogi felelősség

A polgári jogi felelősséggel kapcsolatban csak azok a terhességmegszakítást, illetve sterilizációt célzó beavatkozások okoznak problémát, amelyek ered-

[9] Például 1956-ban Chicagóban betörés történt egy művi inseminációt végző orvos rendelőjébe. A betörés célja az volt, hogy az elkövető tudomást szerezzen az egyik magadományozó azonosságáról. Az így megszerzett információt a gyermek anyja aztán arra használta fel, hogy rábírja az orvost művi megtermékenyítésből született gyermeke eltartására, illetve a tartásdíj fizetésére. Azzal fenyegetőzött, hogy különben a tartásdíjat a biológiai apán fogja behajtani, akinek viszont joga van visszakövetelni a tartásdíjat az orvostól, mivelhogy ettől tudódott ki a biológiai apa kiléte. (Erről lásd *Sawicki,* J.: Lidé a paragrafy. Orbis. Praha, 1963, 282. old.

[10] Erről közelebb lásd: *Matys,* K.: Trestny zákon. Kommentár II. köt. Bratislava, 1978, 918. old.

ménytelenül végződnek, és a nem kívánt gyermek megszületik, vagy a nem kívánt terhesség létre jön. Ezt a problémát a mindennapi élet hozta magával és úgy a jogelméletet mint a jogalkotást is többé-kevésbé váratlanul érte. A megoldás egyes országokban főleg a joggyakorlat terén diametrálisan eltérő.

Például az NSZK-ban a Szövetségi Törvényszék az 1980. március 18.-ai döntésével a következő állást foglalta el: „A vétkesen okozott, helytelenül végzett sterilizáció nő esetében jogellenes cselekményként kezelendő (non lege cselekmény) és ezért ebből polgári jogi kártérítési következmények erednek úgy a nő, mint ennek férjével szemben. Az igény nagyságát a házasságon kívüli gyermekek iránti eltartási kötelezettséghez mérten szabják meg." Ez a kötelesség a gyermek 18. életévének a betöltéséig tart. Egyben a helytelenül végzett sterilizáció testi sértésnek is számít és a fájdalomdíjból eredő kártérítési igénynek az alapját szolgálja. Sőt szó lehet bűncselekmény elkövetésének a megállapításáról is.[11]

Teljesen ellentétes nézetet vallanak Franciaországban, ahol a sikertelen sterilizáció vagy terhességmegszakítás nem lehet az orvos polgári jogi felelősségének az alapja. Példa erre az 1976. december 15-én hozott Bobigny döntés, amely által a bíróság a felperes keresetét elutasította azzal az indoklással, hogy a szerződéses jogviszonyból eredő kötelesség nem volt adva és azonkívül a gyermek születését nem az orvos helytelen beavatkozása okozta (tehát nem volt adva az okozati összefüggés), hanem a nő egy más személlyel történő nemi viszonya.

Franciaországban régebbi bírósági döntvények szerint a sterilizáció nem megengedett beavatkozásnak számít, amely alkalmas lehet bűncselekmény megállapítására is és ezért nem lehet a születés korlátozására használni. Ezért a sikertelenül végzett sterilizáció következtében beállt terhesség és az ebből született gyermek eltartási igényét a bíróság elutasította (Rouen).[12]

Hasonlóképpen 1977-ben New York államban a legfelsőbb bíróság szintén megerősítette azt az elvet, hogy a gyermek születését és eltartását nem lehet polgári jogi igényt keltő károkozásként kezelni. Az Amerikai Egyesült Államok néhány államában viszont ezt az elvet nem ismerik el.[13]

A csehszlovák jogrendszerben az effajta problémákat voltaképpen az 1966. évi 20. számú törvény 78. §-a (2) bekezdése szerint lehetne megoldani. Ez a következőképpen rendelkezik: „Az egészségügyi szolgáltatásokból eredő károk megtérítéséről a Polgári jogi törvénykönyv rendelkezései az irányadók. Ha rendkívüli és külön figyelmet érdemlő esetről van szó az állam bizonyos mértékben akkor is hozzájárulhat a keletkezett kár megtérítéséhez, ha egyébként a kártérítési kereslet sikertelen volna." Természetesen arra, hogy az itt említett rendelkezést aplikálni lehessen, a gyermek születését, amely a sikertelen abortusz, vagy történetesen sterilizáció következménye, rendkívüli és külön figyelmet érdemlő eseményként kellene értékelni. De elfogadható-e ez? Úgy gondoljuk, hogy tekintettel az orvosi beavatkozások valószínűségére és nem bizonyosságukra érdemes volna meggondolni, hogy a jövőben nem volna-e egyszerűbb ezt a problémát jogalkotói beavatkozással megoldani? És milyenek a lehetőségeink?

A gyermek megszületését nehéz volna akár szakkifejezési,[14] akár tárgyi értelemben kárként felfogni. Ugyanis kár keletkezhet valaki vagyonában, egészségében, nem vagyoni jellegű jogaiban, de a kár egyetlen kategóriájába sem sorolható be a gyermek megszületése. Viszont a gyermek neveléséhez jelentős anyagi kiadások is fűződnek, sőt ez komolyan befolyásolja a szülők további életét is. Ezért felvetődik a kérdés, hogy bizonyos körülmények közepette nem volna-e helyes a „kár" fogalmát szélesebben értelmezni és ezalatt a gyermek születéséből és neveltetéséből fakadó anyagi kiadásokat is érteni? Vagy esetleg nem volna-e szükséges egy külön „hátrány" kategória megalkotása, amelynek megállapítása esetében az orvost gondatlan cselekményért felelősségre lehetne vonni. Az ember életének és egészségének a pótolhatatlansága nézetünk szerint igényli ilyen hátrány fogalom kialakítását. Ennek a jelentősége főleg preventív jellegű volna és abban nyilvánulna meg, hogy elősegítené az orvosok fokozottabb gondozását és ápolását a rájuk bízott betegekkel szemben, illetve azokkal szemben, akik valamilyen korszerű orvosi beavatkozás elvégzésére kérték meg az orvost. Ha az orvosok így értelmezett polgári jogi felelősségét elfogadnánk, egyben foglalkozhatnánk az orvos szándékosságának, vagy gondatlanságának a megállapításával is.

A gyermek megszületése voltaképpen a fogamzás (szülei bizonyos cselekményének) következménye. Sőt még a művi megtermékenyítés eseteiben sem az orvos mulasztása okozza a terhességet, és később a szülést. Itt is a szülők akarata nyilvánul meg. Tehát a helytelenül elvégzett abortusz vagy sterilizáció önmagában sehogyan sem okozhatja a gyermek megszületését. Ezért nincs rá ok, hogy a gyermek megszületése miatt az orvossal szemben felelősségre vonást követeljünk. Nem feledjük azonban, hogy a nem kívánt gyermek szülei éppen azért fordultak az orvoshoz, hogy a nem kívánt gyermekük ne szülessen meg.

Ha az orvos önként, illetve hivatásból vállalta a terhességmegszakítás elvégzését, jogviszony jön létre közötte (illetve az általa képviselt gyógyintézet) és a terhesség megszakítását óhajtó nő (illetve szülők) között. Csehszlovákiában az orvosok nem mint szabad vállalkozók lépnek fel, hanem mint az illetékes egészségügyi intézet, vagy kórház alkalmazottai, illetve képviselői. A terhességmegszakítás pedig jogilag szigorúan szabályozott, és csak az illetékes szerv határozatának a birtokában követelheti a leendő szülő a terhesség megszakítását. Csakhogy ekkor már az orvost kötelezi a határozat és ezért köteles elvégezni az

[11] *Rieger*, H. J.: Haftung des Arztes für die Folgen einer fehlgeschlagenen Sterilisation. Deutsche medizinische Wochenschrift, 105, 1980. 3. sz. 1141. old.

[12] *Gombault*, A.: Une naissance ne constitutue pas un prejudice, Concours Medical, 102, 1980. 13. sz., 2015—2016. old.

[13] *Berstein*, A. H.: The changing law on sterilisation. Hospitals, 52, 1978. No 3. 36. old.

[14] Már az NSZK szövetségi bírói kamara ítéletének indoklásában kimondták, hogy a gyermek születése magában véve nem „kár" és a kamara fontosnak tartja e korszerű problémának törvényalkotói úton történő megoldását. Addig is azonban nem tartja helyesnek a kereslet egyszerű elutasítását, és ezért elismerte a tartásdíjban foglalt kár megtérítésének az indokoltságát. (Hohe und Dauer der Ersatzpflicht für ungewoltes Kind. Krankenhaus 73, 1981. 2. sz. 81. old.

egészségügyi szolgáltatást, mint az intézet alkalmazottja. Vagyis a szerződéses jogviszony itt az intézet és a terhességmegszakítást kívánó szülő(k) között jön létre. Ha tehát az orvos a terhességmegszakításnál gondatlanul, helytelenül jár el, és ennek következtében bekövetkezik a „hátrány", a felelősség az intézetet, illetve a kórházat terheli éppen úgy mint más szolgáltatást végző, bármilyen vállalatnál dolgozó szakember esetében. Csak utólagosan van joga a munkáltató intézetnek a munkajogi felelősség érvényesítésén belül követelni saját kárának a megtérítését, amit gondatlanságból az alkalmazott okozott (de a kártérítés itt legfeljebb az orvos havi keresetének a háromszorosa lehet).

Térjünk azonban vissza a tárgyra. Ha bizonyítható, hogy az orvos gondatlanságból felületesen járt el és ezért az abortusz sikertelen maradt, már található bizonyos okozati összefüggés az ő hanyagul végzett munkája és a nem kívánt gyermek megszületése között. Ugyanis a kellő szakképzettséggel és tapasztalattal rendelkező, szabályosan és figyelmesen eljáró orvos esetében ez a következmény nem vált volna be. Az okozati összefüggés tehát nem jelentéktelen. A nem kívánt gyermek szülője azért fordult az orvoshoz (gyógyintézethez), hogy bízott a műtét sikerességében.

Eltekintve attól, hogy az orvosi gyógykezelés terén nem lehet a teljes siker bizonyosságáról beszélni, de az adott esetben kétségtelenül bizonyítható az orvos gondatlansága és hanyagul végzett tevékenysége, melynek következtében beállt a hátrány, már követelhető a felelősségre vonás. De amint ezt már említettük, tekintettel a jelenleg érvényes csehszlovák munkajogi szabályokra, Csehszlovákiában ez a felelősség közvetlenül csak a kórházzal szemben érvényesíthető. Mivelhogy az orvos gondatlan cselekménye csak egyik ok a többi közül, a sikertelen abortuszt elszenvedő anya nem kívánt gyermeke megszületésének, nézetünk szerint csak ehhez mérten, és részben követelhető a gyermek nevelésével és eltartásával összefüggő kiadások megtérítése. Vagyis csak bizonyos hozzájárulásról lehet szó. A többi részben a szülőket terhelik a nem kívánt gyermek megszületésével és neveltetésével összefüggő költségek.

Ha ezt elfogadjuk, milyen formában is érvényesülhet az intézet polgári jogi felelőssége a sikertelenül elvégzett abortusz vagy sterilizáció eseteiben? Az eredeti állapot helyreállítását semmiképpen sem lehet követelni. Viszont az elégtétel itt könnyen realizálható volna. De mennyire felelne meg a valóságnak? Úgy véljük ez nem volna hatásos szankció. Tehát marad az anyagi (pénzbeli) jóvátétel, vagyis kielégítés. Ez felel meg legjobban a szülők követelésének és ez társadalmilag is a legjobban megindokolható, mert a gyermek érdekében segítene a szülőknek megoldani a gyermek nevelésével összefüggő anyagi gondokat. Sőt, ha az ilyen hozzájárulást ismétlődő havi részletekben fizetnék ki, a kártérítés nem okozna egyszeri komoly problémát a kártérítő intézetnek sem, ugyanakkor legjobban kifejezésre juttatná az intézet részbeni felelősségét. Ez azonban csak a probléma egyik oldalának a megoldását jelentené. Minden bizonnyal sok ellenvetés is felhozható ellene, de hát kinek is adjunk igazat?

Itt is mint minden más esetben, meg kell állapítani a felelősség mértékét. Nehéz volna a már utolsó időpontban érkező kismama esetében kimondani, hogy a nem kívánt gyermek megszületését a hibásan elvégzett abortusz okozta. Ilyen esetben meglehet, hogy sor kerül a felelősség megtagadására is. Az amúgy is rizikóval járó orvosi beavatkozás nem lehet az alapja olyan felelősségre vonásnak, mint voltaképpen a megkárosult (sértett) saját viselkedésével hívott ki. Nézetünk szerint a felelősség mértékének a megállapításánál abból kell kiindulni, hogy milyen a beavatkozás sikerének a valószínűsége. Ha már a beavatkozás előtt tudtára adják a leendő anyának, hogy a műtét sikere valószínűtlen, és ez ennek ellenére óhajtja a műtét elvégzését, bajosan lehet beszélni az intézet felelősségéről.

Utolsó kérdésünk pedig a kártérítés követelőjének a személyével függ össze. Kinek áll jogában igényelni a sikertelenül végzett abortusz, vagy sterilizáció következtében beállt hátrány megtérítését? A megszületett gyermeknek? Vagy a gyermek szüleinek? Azáltal, hogy valaki megszületik (feltéve ha egészségesen) nem szenvedhet el semmiféle kárt. Tehát a bekövetkezett hátrány megtérítése itt a szülőket illeti meg, persze csak akkor, ha a gyermek nevelését és gondozását rendesen ellátják. Azonban még akkor is kérdéses marad, hogy az állami gyógyító intézetek felelősségéből eredő „károk" vagy „hátrányok" megtérítését ezen a téren is ne vegye-e át az állam és egyenesen a szociális juttatások keretén belül térítse-e meg ezeket a károkat? Erre csak egy másik kérdéssel tudunk válaszolni: mi okoz nagyobb gondot és mi ugyanakkor a társadalomra nézve is veszélyesebb? A komplikált polgári jogi felelősségi viszony, vagy a szociális juttatás módjával e téren együtt járó felelőtlenség veszélye? Az előbbinél ugyanis az orvost személyesen is terheli a munkajogi viszonyából eredő felelősség, és ez egyben biztosítja a munka felelősségteljes elvégzését is.

d) Az abortusz, a sterilizáció és a büntetőjogi felelősség

Más korszerű orvosi beavatkozásokhoz viszonyítva a terhesség művi megszakítását rendszerint részletesen és külön törvényekben határozzák meg.[15] Ezen kívül a terhesség művi megszakítását jogellenesen elvégző személy cselekményét még külön a büntető törvénykönyvek is szabályozzák (például a csehszlovák Btk. 227., 228. és 229. §§-ai az ilyen cselekményeket bűncselekménnyé minősítik. Sőt Csehszlovákiában büntethető az a személy is, aki a terhes nő akarata ellenére, ennél szándékosan terhességmegszakítást végez el művi úton. A törvény nem tesz különbséget a szakember (orvos) és szakképzetlen ember ilyen cselekménye között.

Teljes mértékben elismerjük, hogy a nőnek jogában áll szabadon dönteni saját anyaságáról, de a gya-

[15] A csehszlovák jogszabályozás forrásai e téren a következők: az 1957. évi 68. számú törvény a terhesség művi megszakításáról, a CSSZK EM 71/1973. Zb. számú hirdetménye és a SZSZK EM 72/1973. Zb. számú hirdetménye a későbbi módosítások szövegében.

korlatban előfordulhatnak olyan esetek is, amikor a nő egészségi állapotát tekintve a terhesség megtartása komolyan veszélyeztetné a nő egészségét, sőt életét is, vagy pedig hasonlóképpen veszélyeztetné a magzat életét, illetve a születendő gyermek egészségi állapotát. Minden bizonnyal másképpen kell értékelni annak az orvosnak a cselekményét, aki a nő (vagy gyermek, illetve magzat) érdekében, ennek akarata ellenére elvégzi a művi abortuszt. De lehetetlen azt is kijelenteni, hogy ilyen esetben teljesen kizárt az orvos büntetőjogi felelőssége, és ez teljesen más eset, mint amit a törvény bűncselekménynek minősít. Az ilyen nézet lehetőséget adna a visszaélésekre stb.

A művi abortusz elrendeléséről a nő akarata ellenére ezért külön bizottságnak kellene dönteni, sőt nem zárjuk ki a komolyan beteg anya számára a gyám kirendelését sem. Ugyanis beteg ember nehezen dönthet beszámítható módon olyan helyzetben, amikor saját életveszélyével sincs tisztában. De ez közelről sem jelenti az egyetlen megoldást, nem beszélve arról, hogy a döntések meghozatala, illetve a gyám kirendelése időigényes, az életveszély pedig nem enged hosszú várakozást. Már ezért is szükséges mihamarább jogilag is szabályozni az abortusz és a sterilizációval kapcsolatos problémákat és főleg a cselekvő orvosok helyzetét kell tisztázni. A helyes megoldást itt azonban nemcsak a jogászok adhatják, hanem szükséges az orvosok hozzászólása is.

Hasonlóképpen ellentétes nézetekkel találkozhatunk a sterilizáció jogi szabályozásában is. Több állam jogalkotója engedélyezi ezt a beavatkozást (például az osztrák 1974. évi Btk. 90. §-ának (2) bekezdésében kimondja, hogyha a sterilizációt 25 évnél idősebb nő esetében orvos végzi el, ez nem minősíthető bűncselekménynek, feltéve ha a beavatkozás más okból nem sérti a jó erkölcsöt.), más viszont tiltja. Vannak olyan államok is, ahol ugyan a sterilizáció nem tiltott beavatkozás, de jogilag nincs szabályozva.[16] Csehszlovákiában a sterilizáció végrehajtását a cseh egészségügyi miniszter 1/1972. számú irányelvei és a szlovák egészségügyi miniszter a „Sterilizáció végrehajtásáról" szóló 9/1972. számú irányelvei szabályozzák. Ezek a jogszabályok azonban csak a páciens beleegyezésével történő sterilizációt szabályozzák. Tehát a beleegyezés nélkül történő sterilizáció testi sértésnek számít és az elkövetőjével szemben a büntetőjogi felelősség érvényesül.

A művi abortuszhoz viszonyítva problémát okozhat az erőszakkal végrehajtott és a páciens beleegyezését hiányoló sterilizáció büntetőjogi minősítése. Lehetséges ugyan az ilyen elkövetőt az egészség megrongálása címen büntetőjogi felelősségre vonni, de most az a kérdés, elegendő-e ez? Hiszen az ilyen sterilizáció nemcsak a sértett egészségi állapotában okoz súlyos elváltozást, hanem végeredményesen megfosztja őt a szülővé válás lehetőségétől, tehát a személyi szabadságát is súlyosan sérti.

Újra a társadalomra veszélyesség magas fokából kiindulva tesszük fel a kérdést: de lege ferenda nem volna-e helyes az erőszakosan és a páciens beleegyezését mellőzően végrehajtott sterilizáció, illetve kasztráció eseteit külön új bűncselekménynek minősíteni? Vagy elegendő a testi sértésből és a személyi szabadság korlátozásából kiindulva a jelenlegi büntető jogszabályok alkalmazása?

Befejezésül

Nehéz volna azt állítani, hogy a mai csehszlovák jogrendszer egyáltalán nem felel meg az egészségügy területén egyre erősödő korszerű tendenciáknak. De valljuk be, az orvostudomány sokszor nagyon váratlanul túlhaladja saját jogi szabályozását. Ezért mondhatjuk, hogy napjainkban aktuális feladattá vált a jog formális és anyagi forrásainak az összhangba hozása. Szükséges, hogy a jogszabályok az orvostudomány területén is a mai társadalomban létező életviszonyokat tükrözzék.

Ebben a folyamatban fontos szerepet játszik az emberi élet és egészség újra értékelése még a jog területén is. A polgári jogi viszonyokban felmerül az egészségi és orvosi beavatkozásokból eredő kár, illetve hátrány megfejtése. A büntetőjognak pedig mihamarább rendeznie kell a korszerű orvostudományból eredő visszaélések veszélyének a korrigálását.

Az adott problémák megoldása lehet többféle is. Például a büntetőjog területén a büntető törvénykönyv tartalmazhatna egy általános rendelkezést, amely lehetővé tenné az összes korszerű orvosi beavatkozások és módszerek alkalmazásával elkövetett bűncselekmények elkövetőinek a felelősségre vonását. Ebben az esetben viszont hiányolnánk az ilyen gyógymódok végrehajtásának a részletesen kidolgozott feltételeit.[17] Azonkívül ez a megoldás problémát okozhatna a büntethetőséget kizáró okok megállapításában is.

A másik megoldást abban látjuk, hogy a testi épség, egészség, illetve az élet elleni bűncselekmények tényállásaihoz újabb bűncselekmények tényállását sorolnánk, illetve némely új bűncselekmény tényállását (például a jogellenes művi megtermékenyítés, a jogellenes sterilizáció vagy kasztráció tényállását) rendszerileg a szabadság és a nemi erkölcs elleni bűncselekmények közé is sorolhatnánk. Ez viszont a Btk. komoly novellizálását igényelné.

A harmadik, és szerintünk a legelfogadhatóbb megoldás az volna, ha már a meglevő bűncselekmények tényállását (például az egészség, vagy a szabadság elleni bűncselekményekét) kiegészítenénk minősített tényállások felsorolásával (például a jogellenes művi megtermékenyítés lehetne a nemi erőszak minősített tényállása, az erőszakosan végrehajtott sterilizáció vagy kasztráció, illetve szervkivétel pedig lehetne a testi sértés bűncselekményének a minősített tényállása stb.)

Nem akarjuk viszont a problémát túlbecsülni. Cikkünk voltaképpen csak fel akarta hívni a figyelmet a korszerű orvosi beavatkozásokból eredő jogi problémákra, és egyben disszkussziót fog kihívni ezen a területen.

Drgonec, Jan—Fábry, Anton

[16] A sterilizáció jogi szabályozásáról külföldön lásd: *Chabrun,* Robert C.: La sterilisation volontaire. Concours Médical, 103, 1978. 14. sz. 2393—2396. oldalak.

[17] Erről ld.: *Drgonec,* J.—*Holländer,* P.: Súčasný stav právnej úpravy špeciálnych liečebných výkonov v ČSSR. Právny obzor, 5, 1982. 441—451. old.

Jogi kérdések a szakvéleményben

A fenti címmel az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet 1982. májusában tudományos tanácskozást rendezett.

Valójában — amint ez a vitaindító referátumból is kiderült — többről volt szó annál, amennyit az óvatos fogalmazású cím kifejez (ti., hogy van-e és minő jogi jelentősége a szakvélemény ama részének, amely jogi kérdésben foglal állást). A tanácskozás központi kérdése az úgynevezett jogi szakértő problémája volt.[1]

Jhering fellépése óta sokan elverték a port az ún. Begriffsjurisprudenz művelőin. A valóságos világ sajátos másaként felépített jogászi „fogalommenyország" magába zárkózó mikrokozmoszára időnként lerakódik a por, és ilyenkor rá is szolgál a jogpolitikai bírálat frissítő viharára. A fejlődés útja azonban e vonatkozásban sem egyenes, hanem cikkcakkos pályán, ellenpólusok közt ingadozva halad.

A jognak valóban nem szabad elszakadnia az életviszonyok valóságától, melyeket szabályoz, de nem mondhat le a maga rendszerének belső logikájáról sem. A mindennapok változásait nyomon követő kazuisztika kusza labirintusba vezeti, a realitásoktól túlságosan eltávolódó, absztrakt fogalmi rendszer viszont merevvé, a részletek iránt érzéketlenné teszi az igazságszolgáltatást. A harmónia, melyet a jogalkotó a társadalom eleven életviszonyai és ezek jogszabályban tükröződő másai, a jogviszonyok közt szüntelen fáradozással törekszik létrehozni és fenntartani, olyan követelmény, mely a társadalmi haladás nagy fordulópontjain óhatatlanul újra és újra jelentkezik.

Ilyen alkalmakkor, midőn a megváltozott társadalmi valóság egyes addigi jogi kategóriák köntöseit kinőtte, mindig megszólal a türelmetlenül „antidogmatikus" hang, mely az egész jogi jelmeztárat kidobná az ablakon, jóllehet annak legtöbb darabja továbbra is használható, több-kevesebb „átszabással". A győztes forradalmak nyomában felbukkanó szalonforradalmárok egyes „radikális" újjáfogalmazásairól a gyakorlat próbáján derül ki, hogy vagy nem különböznek lényegben elődeiktől, vagy pedig nem használhatók. Miközben ui. a társadalmi jelenségek és ezek jogi vetületei, a jogi fogalmak összhangba hozatalán fáradoztak, megfeledkeztek a másik, benső harmóniáról, melyet a mindenkori jogrendszernek — ha jól akarja betölteni szolgálati szerepét — saját kategóriái, intézményei között biztosítania kell.

A szakértőnek, mint jogi fogalomnak ilyen vagy olyan meghatározása szükségszerűen érinti az eljáró igazságügyi vagy bűnüldöző hatóság, különösképpen a bíró fogalmát. A szakértelem jogi kategóriája nem független a jogismeretétől. A ténykérdés és a jogkérdés közötti fogalmi határviták ahhoz a problémához is visszanyúlnak, hogy mi a tárgyi jog. A szaktanácsadó és szakember figurái is vitatott fogalmak, és az elfoglalandó álláspontnak mind a szakértő, mind a többi eljárási alany vonatkozásában megvannak a szükségszerű következményei. Ezek a fogalmi viták tehát többet jelentenek az elmélet egyes képviselőinek az agytornáinál, melyek felett a jogpolitika a „certant grammatici" fölényes idézetével térhet napirendre. Ha a szakértő érvényesülési terét tágítják, igénybevételét kötelezővé teszik, megválasztásában korlátozzák a bírót stb., mindez a bírói hatalom terjedelmét szűkíti.

A bírói hatalom jelentős eleme az államhatalomnak; bíráink a Magyar Népköztársaság nevében ítélkeznek. Adott politikai rendszer karakterisztikumai közé tartozik az a vonás is, hogy mennyire bízik és bízhatik a saját bíróságában.

Ha bíróság elé vitt ügyben a vádat fenntartják (a keresettől nem állnak el), akkor a bíróságnak el kell az ügyet döntenie. A bíró a döntést semmiféle címen nem tagadhatja meg.

Az igazságszolgáltatás nem természettudományi igazságok megállapítására, hanem annak az eldöntésére szolgáló apparátus, hogy egy (büntető vagy polgári) igény jogos-e. Ezért háromszemélyes mindenütt az igazságszolgáltatási aktus modellje: A bíró két vitázó fél álláspontja (vád és védelem, illetve kereset és ellenkérelem) között dönti el a jogosság kérdését, tehát, hogy melyik félnek van igaza, illetve erősebb joga. A döntés nem arbitrárius, mert az állam a büntető vagy polgári per eldöntéséhez kötelezően használandó eszközt, mértékzsinórt ad a bíró kezébe; ez az eszköz a tárgyi jog. A bírói kar tagjait az állam a bírói hatalom gyakorlásának jogosítványával azon az alapon ruházza fel, hogy birtokában vannak az említett eszköznek, vagyis ismerik a jog szabályait és képesek ezeket törvényesen alkalmazni.

A bírónak tehát az egyes ügyekben érvényre kell juttatnia a tárgyi jogot. Ennek során tevékenysége két fő részből áll: *1.* Meg kell állapítania, hogy mi történt[2] (tényállás). *2.* A megállapított tényállásra alkalmaznia kell a megfelelő jogszabályt. Tevékenységének e bifurkációja az orvoséra emlékeztet, aki előbb diagnózist állapít meg, majd ehhez képest határozza meg a terápiát.

A 2. alatt említett tevékenység elvégzéséhez a bírónak ismernie kell a megállapított tényállásra vonatkozó jogszabályokat; több, eltérően rendelkező szabály esetén fel kell ismernie, hogy közülük melyik a megfelelő és ezt alkalmaznia kell.

A bírói munka 1. fázisában a jog hajdan azt a fikciót alkalmazta, hogy a bíró minden olyan ismeretnek birtokában van, amely a tényállás megállapításához szükséges. A mindentudás fikciójának megdőltét a szakértői bizonyítás intézményesítése jelezte.[3]

[1] *Erdei* Á.—*Pusztai* L.: Jogi szakértő a büntetőeljárásban? (Jogtudományi Közlöny, 1982. 808—816. old.)

[2] Illetőleg azt, hogy mi a tényleges helyzet (megállapítási perben).

[3] A 2. fázisban, a jogalkalmazás fázisában egy másik fikció érvényesült, még pedig az, hogy a tárgyi jog hézagmentes. Nincs tehát olyan jogvita, mely a hatályos jog szabályai alapján eldönthető ne lenne. A bírói jogalkotás lehetőségét tagadó (uralkodó) felfogás értelmében a konkrét tényállásra illő szabály a tárgyi jogban akkor is benne rejlik, ha nem explicit. Megtalálásához segítségül hívható az észjog, a természetjog, a jogrendszer szelleme, a törvényhozó feltételezett szándéka stb. vagy a bíró feljogosítható az analogia alkalmazására. Az adott téma keretei között nincs mód e problémával behatóan foglalkozni.

Az alkalmazandó hazai jogszabályokat ismerni (megismerni) a bíró alapvető kötelessége; a 2. munkafázis tartalmazza a jellegzetesen bírói feladatot, e hivatás létalapját. Szakértőhöz a bíró sem a hatályos jogszabály megismerése, sem értelmezése, sem esetleges hézagának kitöltése céljából nem fordulhat. E legutolsóként említett vonatkozásban nem mindig ez volt a helyzet.

Augustus római császár azzal a kiváltsággal ruházta fel kora legkiválóbb jogtudósait, hogy perekben kiváltságos tekintélyi súlyú jogi véleményt (responsum) adhassanak. Hadrianus idejében a ius respondendi beneficiumával felruházott tudósnak a responsuma már a tekintélyinél nagyobb súlyhoz jutott: a bíró immár köteles volt alkalmazni, tehát jogszabályi ereje volt. Ha mindkét félnek sikerült a maga álláspontját alátámasztó responsumot találnia (tehát ezek ellentétben álltak egymással), a bírón múlott, hogy melyikre alapozza az ítéletet. Mint Gaius írta: „Ha valamennyiüknek a szentenciái egybehangzóak, akkor az, amit így véleményeznek, törvényerővel bír. Ha pedig eltérően vélekednek, akkor a bíró azt a szentenciát követheti, amelyiket akarja."[4]

A ius respondendi-vel felruházott tudós nem jogi szakértő volt; őt a császár a hatályos jog kiegészítésére, hézagainak pótlására, tehát jogalkotásra (iura condere) hatalmazta fel. Jellemzően mutatja ezt az, hogy ellentétes responsum-ok esetében a bírótól függött annak eldöntése, hogy melyiket kell alkalmazni, nem pedig egy vagy több ilyen prudens-től, vagy ezek testületétől. Ezt az intézményt nem a jogalkalmazás, hanem a jogalkotás szükségletei hívták életre, és fennállása idején sem volt kétséges, hogy a jog ismerése és értelmezése bírói feladat.

A XIX. és XX. századi Magyarországon az igazságügyi politika a jogásztársadalom legtanultabb, legműveltebb tagjaiból válogatta a bírákat, ezért többségüket az általános műveltségnek — a mindenkori értelmiségi átlaghoz képest — viszonylag magasabb szintje jellemezte. Ez a szint jelentős tényező annak a kérdésnek az eldöntésénél, hogy a bíróság mennyiben szorul szakértők közreműködésére.

A II. világháború után a régi igazgatási és hatalmi szerveket újak váltották fel. A népi demokrácia követte azt a lenini tanítást, hogy ha a dolgozó osztályok a kivívott hatalmat a forradalom győzelme után meg akarják tartani, akkor a régi államapparátust félre kell tenniük, újat állítva helyébe. E folyamat során a bírói kar túlnyomó többsége is kicserélődött. Az igazságügyi kormányzat — a politikai szükségszerűség parancsára — a bírói állások betöltésénél is a népi demokrácia iránti hűséget, a politikai megbízhatóságot tekintette elsőrendű fontosságú követelménynek. Megindultak a bírói-ügyészi akadémiai tanfolyamok, ahol a hallgatók egy éven belül sajátították el a legszükségesebb jogi és politikai ismereteket.

A feladat óriási volt. A hallgatók jelentős hányada középiskolai végzettséggel sem rendelkezett; a tudnivalók egy részének később, „menet közben" és az egyetem esti tagozatán elsajátítása minden szabad idejüket és energiájukat igénybe vette. Az általános (nem jogi) műveltség megszerzésére, illetve korszerű szinten tartására alig maradt lehetőség. Ilyen körülmények közt meg kellett, hogy növekedjék az igazságszolgáltatás szakértőszükséglete.

A személyi kultusz időszaka nem kedvezett a bírák általános műveltségének emelését célzó törekvéseknek, mert a bírói hivatást nem értékelte megfelelően. A kényszerűség szülte hiányosságból erényt csinált: azt mondta (talán hitte is), hogy a bírói munkához elég a mindennapi életben szükséges, gyakorlatias ész és a politikai szilárdság; ezek birtokában nem okoz nehézséget a törvény helyes alkalmazása. A szimplifikáló, téves kiindulás az igazságszolgáltatás voluntarista-prakticista befolyásolásához is hozzájárult.

Ma, amikor bíráink általános műveltsége elérte a kívánatos, korszerű színvonalat, felesleges számukra a szakértői támogatást „felülről" erőltetni; szükségességének a megállapítása rájuk bízható.

A szakértőkirendelések számát az igazságügyi statisztika nem regisztrálja, de évről évre emelkedő tendenciája közismert. A megyei bíróságok vezetői részéről az Igazságügyi Minisztériumnak adott tájékoztatások adatai szerint a bíróságokhoz 1967-ben kb. 50 000 szakvélemény érkezett, és ez a szám 1981-ben, több mint a felével megnagyobbodva, közel 79 000-re emelkedett. Aki valaha bírói pályán működött és emlékszik régebbi évek adataira, igen magasnak találja ezeket a számokat.

A számszerű emelkedésnek nem ritkán emlegetett indoka a tudományos-technikai forradalom is, mely a különleges szakértelem területét nagyon megnövelte. Ám ez a forradalom már évtizedekkel előbb megkezdődött, és aki ismeri az igazságügyi praxist, az tudja, hogy a szakvélemény-tömeg túlnyomó része nem „forradalmian új" szakismeretek szükségessége miatt készül. Van a szakértő-igénybevétel túlburjánzásának más természetű oka is.

A jogon belül is létezik specializálódás. A római jogban a közjog és magánjog különtartását a polgári és a büntetőjog elkülönülése követte. A tőkés termelőmód uralomra jutásával öltött szükségszerűen önálló alakot a kereskedelmi, majd a váltójog. A polgári forradalmak nyomán fellendülő ingatlanforgalom a telekkönyvi jog kialakulását hozta magával. A huszadik század technikai forradalma a közlekedés terén okozott olyan minőségi változást, amelynek a jogban részletes közlekedési szabályokat megalkotása felelt meg. A modern közlekedés ugrásszerűen megnövelte a nemzetközi utasforgalmat; ez, valamint az I. világháborút követő területi változások és emigrációs folyamatok — melyeket politikai változások és a kisebbségek üldözése tömegessé fokoztak — számos országban maguk után vonták a valuta- és devizaforgalom átfogó, részletes jogi szabályozását.[5]

[4] Gaii institutionum commentarii quattour. Lib. I. § 7. *Goeschen* feldolgozása. (Berlin, 1842. G. A. Reimer) 3. old.

[5] Ez nem volt egészen új jelenség: „A XVI. századtól kezdve a XVIII. század derekáig a merkantilista és metallista gazdaságpolitika sok mindent ugyanúgy tiltott és parancsolt, mint amit és ahogy nálunk 1931 óta a devizapolitika tilt és parancsol. A legtöbb európai ország ... megtiltotta ... az arany és ezüst s az ezekből nyert pénzek kivitelét. A külkereskedelmet az állam rendszeresen ellenőrizte; a külföldi kereskedők, miután eladták belföldön áruikat, kötelesek voltak a kapott vételáron belföldi termelésű árukat várásolni; a belföldi kereskedők, az exportőrök pedig kötelesek voltak a külföldön kapott vételárat nemesvalutában haza hozni. Mi más ez, mint az exportvaluta bejelentésének kötelezettsége? ... A devizák árfolyama szabadon nem alakulhatott ki, hivatalnokok szabták meg a külföldi

Nem lehet előre meghatározni, hogy bizonyos életviszonyok bonyolultsága mikor ér el olyan fokot, joganyaguk mikor lesz olyan terjedelmű, hogy — biztonságos kezelése érdekében — olyan bírák kezébe kell adni, akik túlnyomórészt vagy kizárólag ilyen ügyekkel foglalkoznak. A büntető és a polgári ügyek tekintetében hagyományos az ilyen munkamegosztás; kis járásbíróságokon mégis előfordul, hogy — egyik bíró akadályozottsága esetén — büntetőbíró tárgyal polgári pert, vagy megfordítva. Nagyobb bíróságnál a közlekedési bűncselekményeket már a különös illetékesség bevezetése előtt is egyazon tanácsra szignálták, mint ahogyan a polgári ügyszakban a házassági pereket. A büntetésvégrehajtással kapcsolatos bírói teendőket minden megyei bíróságon erre kijelölt bv. bíró látja el.

Egy-egy szűkebb jogterület szabályanyaga különféle okokból duzzadhat fel. Nálunk pl. a lakásjogi rendeletek azért szaporodtak el, mert a II. világháború pusztítása nagy lakáshiányt okozott. Ezért a Fővárosi Bíróságon a lakásbérleti jogviszonnyal kapcsolatos pereket már évtizedekkel ezelőtt egyazon Pf. tanács tárgyalta. Végső soron létszám kérdése, tehát financiális okoktól függ, hogy az igazságügyi kormányzat mennyire tehet eleget az igazságszolgáltatási munkában jelentkező szakosodási igényeknek.

Bármennyire igaz, hogy egy-egy terebélyessé növekedett jogszabálybokor „átismétlése" szórványosan előforduló ügy kapcsán számottevő tehertöbblet a bíró számára, ezen bajos segíteni. Adott bíróságon a helyzet olyan lehet, mint a távoli vidéki körzet egyetlen orvosáé, aki gyakorlott belgyógyász, de — halasztást nem tűrő, sürgős esetben — a szülészet, sebészet stb. terén is helyt kell állnia.

Deviza-bűncselekmények ügyében a jogszabály kötelezően előírja szakvélemény beszerzését anélkül, hogy megjelölné a szakterületet, melyre a — szakértő segítségével megoldandó — kérdés tartozik. Ez a rendelkezés lett a jogi szakértő iránti teoretikus igényt alátámasztó archimedesi pont, ezért az alábbiakban részletesen foglalkozom vele.

Mikor az I. világháborút követő, súlyos közellátási mizériákhoz kapcsolódó, szövevényes joganyag a büntető igazságszolgáltatásban az iménti jellegű nehézségeket okozta, az 5950/1920. ME. sz. rendelet életre hívta a — törvényszékeken működő — uzsorabíróságokat. Ezek tanácsainak elnöke és egy tagja ítélőbíró, harmadik tagjuk „az őstermelés vagy az ipar, vagy a kereskedelem képviselői köréből behívott szakférfiú" volt. Később a fizetési eszközökkel elkövetett visszaélések bűntetti és vétségi eseteire — melyek az uzsorabíróság hatáskörébe kerültek — az 1922. XXVI. tc. 6. §-ának (2) bekezdése kimondta, hogy a tanács ülnöktagját a Magyar Nemzeti Bank (továbbiakban: MNB) részéről közölt jegyzékben felsoroltak közül kell meghívni, az államügyészséget pedig a pénzügyminiszter megbízottja támogatja. Hasonló rendelkezéseket tartalmazott a 8800/1946. ME. sz. rendelet is, melynek 22. §-a szerint a benne meghatározott bűncselekmények miatt az uzsorabíróság hatáskörébe tartozott az eljárás.

váltók árfolyamát. (Ma a tőzsde jegyzéseit az MNB jegyzései pótolják.)" — *Goldberger* J.—*Szántó* I.: Devizajog. 3. old. (Bp. 1938. TÉBE)

A specializációs probléma megoldásának tehát azt a megoldási módját választották, hogy a devizajog büntetőjogilag szankcionált (államigazgatási jellegű) szabályainak a büntetőeljárásban szükséges „naprakész" ismeretével az MNB jegyzéke alapján behívott tanácstag támogatta a bíróság munkáját.

A tervszerű devizagazdálkodásról szóló 1950. évi 30. sz. tvr-ben létrejött az egységes devizajogi kódex és (a benne foglalt felhatalmazás alapján) a 23 300/1950. (IV. 7.) IM. sz. rendelet megszüntette az uzsorabíráskodás és az uzsorabíróság intézményét. E rendelet 6. §-a kimondta, hogy az eljárásban felmerülő szakkérdések eldöntéséhez szükséges hivatalos felvilágosításokat és szakértői véleményeket a megadásukra hivatott hatóságoktól, illetve szakértőktől lehetőleg már a nyomozás során meg kell szerezni.

Ebben a szabályban figyelemreméltó disztinkciót találunk. Figyelembe veszi, hogy a devizajog a világgazdaság változásai iránt legérzékenyebb jogterület. A világpiaci áringadozások, a velünk gazdasági-pénzügyi kapcsolatban álló országok pénz- és hitelpolitikája, a gazdasági életünkben jelentkező tendenciák és nehézségek stb. — tehát egy sor sűrűn változó tényező — ismerete nélkül számos esetben nem ítélhető meg az a nagyfontosságú kérdés, hogy a terhelt cselekménye (akár az elkövetés, akár az elbírálás időpontjában) veszélyeztette vagy károsította-e a népgazdaság érdekét, és ha igen, hogyan és mily mértékben. Az ehhez szükséges „hivatalos felvilágosítást" a MNB adhatja meg.

Ettől teljesen független kérdés az, hogy az elkövetési tárgyra (műkincs, fizetési eszköz, aranytárgy, szőnyeg, készülék stb.) valamint az elkövetési mód sajátszerűségeire figyelemmel ár-, műszaki, írás-, könyv- vagy egyéb szakértő véleményére van-e szükség.

A devizajog szabályainak ismerete (amit a bíróságtól mindig meg kell követelni) a cselekményeket felfedező és nyomozó vám- és rendőri szervek operatív személyzetétől nem igen várható el. Ha tehát e szerveket a nyomozásban jogászi segítség nélkül hagyjuk, ezzel nemcsak munkaterhüket sokszorozzuk meg, hanem az eljárást is lassítjuk, és nem zárjuk ki annak a lehetőségét, hogy releváns tények felderítése, vétkes személyek felelősségre vonása stb. elmarad, vagy a nyomozás téves irányba fordul. Ezért volt praktikus és hasznos a rendelkezés, mely előírta, hogy a hivatalos felvilágosítás (és az — esetleg szükséges — szakvélemények) beszerzése már a nyomozás során megtörténjék. Helyesen növelte e módszer gyakorlati hasznosságát az MNB azzal, hogy a megkeresésekre nem csupán a társadalomveszélyesség megítéléséhez szükséges mértékben válaszolt, hanem — részletesen és az egyes gyanúsított magatartásokra vetítve — megjelölte az adott ügy intézéséhez szükséges jogszabályi rendelkezéseket is. Ezzel nagy mértékben hozzájárult a nyomozás gyorsaságának és eredményességének fokozásához.

Bírósági vonalon a jogalkotó a devizabűnügyek specializált jogi kezelését 1951-ben megyei bírósági hatáskörbe utalásukkal (1951: III. tv. 23. § f) pont), majd 1962-től a Pesti Központi Kerületi Bíróság kizárólagos illetékességének a kimondásával (1962. évi 8.

sz. tvr. 52. §) kívánta biztosítani.[6] Ez a szabályozás került át a ma hatályos jogba is (1973: I. tv. 29. § (2) bek.).

Mikor az 1954. évi Bp.-novellát hatályba léptető 1954. évi 17. sz. tvr. 9. §-a a 23 300/1950. sz. IM. rendeletet hatályon kívül helyezte, a 8/1954. (IX. 1.) IM. sz. rendelet 9. §-a úgy rendelkezett, hogy devizabűncselekmény miatti eljárásban „az ügyész, illetőleg a nyomozóhatóság már a nyomozás során beszerzi az MNB szakértői véleményét". Itt tehát már nincs szó hivatalos felvilágosításokról és szakértői véleményekről, hanem csak az utóbbiról, még pedig annak a megjelölése nélkül, hogy milyen szakkérdés forog szóban. Mivel szakértőt kirendelni az akkor hatályban volt Bp. szerint is akkor kellett, ha „tények vagy egyéb körülmények megállapításához vagy megítéléséhez különleges szakértelem szükséges", a törvény és a rendelet közt diszharmónia mutatkozott főként azért, mert az utóbbi a szakértői (?) vélemény beszerzését feltétlenül kötelezővé tette. Nem változtatott ezen az idézett rendelethelyet hatályon kívül helyező — ma is hatályos — 4/1964. (XI. 23.) IM. sz. rendelet sem, melynek 75. §-a szerint:

„Devizagazdálkodást sértő bűncselekmények miatt indított eljárásban a nyomozó hatóság már a nyomozás során beszerzi az MNB Jogi Főosztályának szakértői véleményét, kivéve ha az ügy csekély jelentőségű és a tényállás egyszerű."

A szöveg azzal, hogy az MNB megnevezést kibővítve, kifejezetten a jogi főosztályra utal, kidomborítja a véleményeknek (a hatóságok tagjai előtt régóta ismeretes) azon tartalmi sajátosságát, hogy — a konkrét cselekmény társadalomveszélyességének párszavas megjelölésétől eltekintve — kizárólag a törvény (1974. évi 1. sz. tvr.) és egyes rendeletek megfelelő szakaszainak a releváns gyanúsított magatartásra vetített recitálását tartalmazzák, tehát jellegzetesen jogászi állásfoglalások. A bennük idézett szabályok mind jogszabályok (tárcarendeletnél alacsonyabb szintű nem fordul köztük elő), melyek az állampolgárok jogait és kötelességeit rendezik, mert a Btk. 309. §-ának tényállási eleme, hogy az elkövető *jogszabályban meghatározott* kötelezettséget vagy tilalmat szeg meg.[7]

A korábban említett diszharmónia, mely a szakvélemény beszerzésének kötelezővé tétele és a szakértő igénybevételének Be-beli szabályozása közt mutatkozik, abban áll, hogy a Be. 68. §-ának (1) bekezdése (mely „Ha" szóval kezdődik) félreérthetetlenül feltételhez köti e bizonyítási mód alkalmazását. Ott ahol szakértő alkalmazását a törvény maga teszi kötelezővé (a (2) bek.-ben), nem bűncselekmény-fajtát jelöl meg, hanem világosan utal azokra a — nem jogászi — ismeretkörökre, melyeknek a specialistáit igénybe kell venni. Senki előtt sem kétséges, hogy a kényszergyógykezelés és a kényszergyógyítás kapcsán az elmeműködés kóros állapota, illetve az alkoholfogyasztás pszichés és szomatikus hatásának a megállapítása (tehát orvosi és pszichológiai kérdés) a szakértői téma. A Btk. különös részében felsorolt bűncselekmények valamelyikének a megnevezése nem pótolja annak a megjelölését, hogy milyen szakkérdésben kell szakértőt igénybe venni. Az a szabály, mely a tudomány (szakma stb.) kategóriája helyett — amely szerint a szükséges szakismereti ág megjelölhető — jogi kategóriára utal, nem számol azzal a — nagyon is kézenfekvő — lehetőséggel, hogy a megnevezett ügyfajta adott esetében hiányozhatik a törvényi (tegyük hozzá, hogy az intézmény lényegéhez tartozó) feltétel, nevezetesen a szakértői közreműködés *szükségessége* a bizonyításhoz.

A korábbi törvény kétségtelenül tartalmazott ilyen irányú felhatalmazást. A hatályos Be. 68. §-ának (3) bekezdése azonban előnyösen különbözik elődjének (1962. évi 8. sz. tvr. 68. § (1) bek.) a szövegétől. Míg ez utóbbi „egyes bűntetteknél" adott felhatalmazást a szakértői bizonyítás kötelezővé tételére, addig az élő Be. „a (2) bekezdésében nem említett kérdésben" nyújt ilyen lehetőséget. Már a visszautalás is kétségtelenné teszi, hogy itt a „kérdés" szakkérdést jelent a szó általánosan elfogadott értelmében, nem pedig a tárgyi jog valamelyik részterületét.

Ezért sem véletlen, hogy a 4/1964. (XI. 23.) IM. sz. rendelet 75. §-át nem követték további, hasonló rendelkezések. Az 1973. évi I. tv. hatálybalépésével pedig ez a rendelethely meghaladottá vált, mert — mint láttuk — nincs harmóniában a törvénnyel, amely szerint az MNB jogi főosztályának az állásfoglalása nem szakvélemény. Tartalmilag, lényegileg korábban sem szakvélemények voltak, hanem (a 23 300/1950. (IV. 7.) IM. sz. rendelet pontos szóhasználatát követve:) hivatalos állásfoglalások.

Ma tehát a 4/1964. (XI. 23.) IM. sz. rendelet 75. §-a úgy értelmezendő, hogy az, amit devizabűncselekmény ügyében már a nyomozás során be kell szerezni, az egyrészt az MNB jogi főosztályának a hivatalos állásfoglalása, másrészt az olyan szakértői vélemény, melyre az adott ügyben (bizonyítandó tény megállapításához vagy megítéléséhez) szükség van.

Az MNB jogi főosztályának (eddig szakvélemény elnevezéssel adott) hivatalos állásfoglalásai a gyakorlatban kitűnően beváltak, hasznos segédeszközei a deviza-bűncselekmények üldözésének; továbbra is szükség van rájuk. Annak a kimutatása, hogy nem eljárásjogi értelemben vett szakvélemények, semmivel sem csökkenti hasznosságukat, csupán a jogi szakértő intézményét igénylő nézetet fosztja meg egyetlen jogszabályi argumentumától.

Büntetőeljárási törvényünk szerint szakértőt akkor kell igénybevenni, ha a bizonyítandó tény megállapításához vagy megítéléséhez különleges szakértelem szükséges.

A fenti szövegben írt „megítélés" alatt nem eljárásjogi értelemben vett ítélkezést kell érteni, ami — bizonyító tényre vonatkoztatva — hitelt érdemlőségének az elbírálását (bizonyítékként el- vagy el nem fogadását) jelenti. Ez bírói feladat. A szövegben szereplő megítélés logikai ítélet alkotása. Pl. bizonyos tüneteknek (szívzörej, szervi elváltozás) a megállapítása orvosi szakismereteket igényel. Ennek az észlelő tevé-

[6] 5000 Ft-ot meg nem haladó elkövetési érték esetében a megyei bíróság székhelyén levő járásbíróság volt illetékes.

[7] A deviza-bűncselekményeken kívül egyetlen bűncselekményfajta van még, ahol az igazságügyi miniszter — a 9/1965. (VIII. 23.) IM. sz. rend. 75. §-ával — szakértő igénybevételét (de már csak hat, konkrétan megjelölt szakkérdés felmerülte esetére) kötelezővé tette: a gazdálkodási kötelességeket sértő bűncselekmény (Btk. XVII. fej. I. cím). — (Itt sem felesleges rámutatni, hogy a §§-ok (287., 289—291.) tényállásai jogszabályban előírt kötelesség megszegéséről szólnak.)

kenységnek az alapján, szakszerű megítélés alá vonva az észlelt jelenséget, rendszerint arra a további kérdésre kell válaszolni, hogy a tünet (tünetegyüttes) betegségnek vagy traumának a következménye-e, és hogy az első esetben melyik ez a betegség, illetve a másodikban mi volt a traumatizáló tényező. Ez már — az észlelésen túl — a tünetek szakszerű megítélése.

Az OKKrI konferenciáján az is élénken vitatott kérdés volt, hogy — a korábban idézett törvényhely vonatkozásában — mit kell tény alatt érteni. Elhangzott az az érdekes vélemény is, hogy bizonyos jogszabályok léte és tartalma a bizonyítandó tények kategóriájába tartozik.

Általános filozófiai (ontológiai) értelemben a tény fogalma szinte határtalanul tág; magában foglal minden létezőt, így a jogszabályokat is. Ámde ennyire általános fogalommal a jog világában nem boldogulunk; ennek a segítségével a ténykérdést a jogkérdéstől elválasztani nem lehet. A világ jelenségeit és ezek jogi tükröződéseit világosan meg kell egymástól különböztetni.

Egyik korreferens szerint tarthatatlan álláspont a konferencia referátumában az, hogy jogkérdés mindaz, ami jogszabályi formában jelenik meg. Ez a bírálat azonban legfeljebb in abstracto jogosult, ti. ha feltételezzük, hogy a jogalkotó olyasmit is jogszabályba foglal, aminek nem szán jogi funkciót. Ha pl. Newton tiszteletére (ki ama ritka lángelmék közé tartozott, akiket hazájuk még életükben elismert és ünnepelt) a brit parlament törvénybe iktatta volna a Philosophiae naturalis principia mathematica teljes szövegét, ettől a mozgás alaptörvényei valóban nem váltak volna jogi kérdésekké.

A jogalkotó azonban nem szokott ilyet csinálni. Ha kivételesen törvényben fejez ki pl. nemzeti gyászt vagy örömet, avagy törvénybe iktatással jutalmaz egy-egy közérdekű életpályát, az ilyen lex imperfecta csak kegyes formaság, nem pedig a hatályos jog eleven része. Az efféle (elhanyagolhatóan ritka) kivételektől eltekintve tehát igenis úgy áll a dolog, hogy a jogszabályok jogi kérdéseket szabályoznak. Azt mondják meg, hogy valamely tevékenység vagy mulasztás kötelező, megengedett vagy tilos-e, azaz jogos vagy nem jogos. A jogi szabályozás alá vont matéria lehet pl. ipari (bizonyos javak termelési módja), kereskedelmi (a termék csomagolása, raktározása, árazása) vagy általános (megszerzés, tartás, elidegenítés stb. korlátozása) stb. Annak a vizsgálata tehát, hogy az élet valamely jelenségét szabályozta-e — és igenlő esetben milyen rendelkezésekkel — a jogalkotó, mindig jogi kérdés.

A fentiekkel kapcsolatos vität az is bonyolította, hogy egyesek a jogszabály fogalmát is tágítóan értelmezik. Szó volt „alacsonyabb szintű jogi normák", „nem jogszabály jellegű kezelési utasítások" mellett „látszólagos jogszabályok" létezéséről; a konferencián néhányan a „quasi jogszabály" megnevezést használták gyűjtőfogalomként.

A jogszabály fogalmát — mint a jog fogalomarzenáljának talán legfontosabbikát — határozatlanul kezelni és parttalanná változtatni nem szabad. (Nem is következetes dolog arról panaszkodni, hogy sok a jogszabály, és ezzel egyidejűleg megnövelni a számukat tengernyi „quasi" jogszabállyal.) A quasi jogszabály — nem jogszabály. Van a „Hatályos jogszabályok gyűjteménye" köteteiben nélkülük is éppen elég.

Az 1974. évi 24. sz. tvr. felsorolja azokat a jogszabályokat és jogszabályerejű határozatokat, amelyeket a hivatalos lapban ki kell hirdetni, és kimondja, hogy ezek „kötelezőek az ország egész területén a természetes és jogi személyekre" (2. § (4) bek.). Egyik kifejezési módja ez annak, hogy a jogszabály általános érvényű norma agendi.

Az egyesek konkrét jogi helyzetét persze nemcsak jogszabályok rendezik. Az üzemekben, hivatalokban írásbeli és szóbeli utasítások szabályozzák az ott dolgozó személyek teendőit. Az utasítások kötelező voltának alapja a munkaszerződés, hatályuk a szerződő felekre és a szerződéses viszony időtartamára korlátozódik. Az üzemi stb. vezetők utasításai azonban nem jogszabályok, még ha akadnak is különböző szintű „főnökök", akik törvénynek tekintik saját utasításukat (különösen akkor, ha eltér a valóságos törvénytől). A „quasi jogszabály" fogalmát az ilyen kiskirályok bizonyára tetszéssel fogadják. E gondolatmenet nyomán végső soron az összes szerződések is quasi jogszabály rangjára emelhetők, mivel — a szerződő felek viszonylatában — ezek is jogok és kötelezettségek forrásai.

Ha egy üzem dolgozója, feladatának teljesítése során, a vezető által kiadott — akár általánosan, akár esetileg előírt — megoldási módtól eltér, ez a szabályszegése csak fegyelmi szempontból releváns. Ha tevékenysége a szakma (hivatás) — gyakorlat, illetve tudomány által kialakított — szabályainak (lex artis) egyébként megfelelt, az esetleges kártérítési igénnyel szemben pl. bizonyíthatja, hogy a kár a számára előírt munkamódszerrel sem lett volna elkerülhető, esetleg még nagyobb lett volna. Ami ehelyütt lényeges: a szabályszegéshez nem fűződik büntetőjogi következmény. A Btk. a gazdasági kötelességet sértő bűncselekmények szabályozásánál hangsúlyozza, hogy az elkövető által megszegett rendelkezésnek „jogszabály kibocsátására jogosult szerv" rendelkezésének kell lennie. Devizagazdálkodás megsértése esetén a megszegett kötelezettségnek, illetve tilalomnak „jogszabályban meghatározott" a jelzője.

Azokat a jogszabályokat, amelyek megszegéséhez büntetőjogi következmény fűződik, megfelelően közzéteszik. Pl. az Igazságügyi Közlöny — mely az igazságügyi jogszabályokat teljes szövegben közli — felhívja olvasói figyelmét a „jogszabály kibocsátására jogosult szervek" egyéb tárgyú rendelkezéseire és jogszabály erejű határozataira, megjelölve megjelenésük időpontját és a hivatalos lapot, melyből megismerhetők.[8]

A most mondottaknak megfelelően kell értelmezni a „iura novit curia" szentenciát. A bíró a tárgyi jogot abban az értelemben ismeri, hogy a jogrendszer felépítéséről, tagozódásáról áttekintése van, és ennek segítségével képes arra, hogy — az igazságügyi jogszabályokon felül, melyeket alaposan ismer — bármelyik hatályos hazai jogszabályt megkeresse, azaz megálla-

[8] Bírói pályafutásom alatt rendszeresen vezettem egy cédulakatalógust, mely a folyamatosan megjelenő jogszabályokat és lelőhelyüket tüntette fel (hasonlóan járt el több kartársam). A készülő elektronikus nyilvántartás le fogja e munkaterhet venni a bírák válláról.

pítsa létezését és szövegéhez hozzájusson. Ehhez nem szorul jogi szakértőre, illetőleg — ha már ilyen szakértőről szó esik — ő maga ez.

A fentivel ellentétes nézet szerint „ismeretesek olyan műszaki, technológiai vagy tudományos kérdések, melyeket ... jogszabály útján rendeztek".[9] Ha elfogadnók ezt a megállapítást, akkor sem következik belőle, hogy az ilyen jogszabályhoz a bíró csak jogi (!) szakértő segítségével juthat. Részemről azonban magát az idézett tételt sem tartom elfogadhatónak.

Jogszabállyal rendezni sem technológiai, sem tudományos kérdést nem lehet. A jogalkotó bármilyen foglalkozás vagy hivatás területén kötelezővé tehet bizonyos módszereket, eljárásokat, avagy megtilthatja alkalmazásukat. Szó sincs azonban arról, hogy maga a szakmai vagy tudományos megoldás tőle származnék; ezt a szaktudomány, illetve a szakmai gyakorlat szolgáltatja számára. Ha olykor akad is jogalkotó, aki maga akar — voluntarista módon — tudományos kérdéseket „rendezni", akkor a társadalom fizeti meg előbb-utóbb a tandíjat azért, hogy az ilyen jogalkotó utólag megtanulja: különleges szakismeretet igénylő kérdés rendezéséhez (kontárkodás helyett) szakértőt kell — jogszabályalkotás előtt — igénybe venni.

Valószínűleg az idézett tanulmány sem ilyen, voluntarista jogszabály alkalmazásához igényel jogi szakértőt (amiatt, mert a benne foglalt rendezési módot az érintett szakma szakértői nem ismerik). Arra mutat ugyanis rá, hogy „rendszeresen előfordul a hatályos, különböző szintű jogi szabályozásra vonatkozó kérdés eldöntése végett a szakértő bevonása."[9a]

Itt már nem „technológiai vagy tudományos", hanem — hatályos, különböző szintű — *jogi szabályozásra vonatkozó* kérdésről van szó. Vajon az eljáró hatóság jogvégzett tagja, különösképpen a bíró miért szorulhat ilyen kérdésben szakértői támogatásra?

Az iménti idézetben a jogi szabályozás a kérdés tárgya; már pedig ennek létezése (ti., hogy van-e az inkriminált terhelti magatartásra vonatkozó jogszabály) nem dönthető el véleményezés útján. Ez jogszabály-nyilvántartási kérdés, amit az idézett tanulmány szerzője is lát, midőn ezt írja:

„...lényeges tények jogi szabályozottságára vonatkozóan a hivatalos szerv megkeresésére ... kerülhet sor" (ha a bíró meg akarja takarítani a hatályos jogszabályok nyilvántartásaiban búvárkodás fáradságát), ám szerinte ez nem mindig helyénvaló, csupán akkor, ha „a felvilágosításadással kapcsolatban az összefonódottság, elfogultság veszélye kizárható."[10]

Ennyire bizalmatlannak a hivatalos szerv irányában talán nem kell lennünk. Nem azért, mintha az említett veszélyek (összefonódottság, elfogultság) nem merülhetnének fel, hanem azért, mert itt nincs szó — a szakértői tevékenységre jellemző — véleményezésről. Egy szakvélemény valóban lehet elfogult (és emiatt tartalmilag helytelen), a hivatalos szervről azonban nehezen tételezhető fel, hogy — saját maga által kiadott — jogszabály tekintetében hamis adatot közöl: nem létező jogszabályt jelöl meg, vagy kiadott jogszabály létét elhallgatja. Ezzel igen súlyos — és igen könnyen bizonyítható — bűncselekményt követne el a közlő.

Jogi kérdést azonban — mutat rá a tanulmány — nem csupán jogszabályok létezése jelenthet; ezen túlmenően vita támadhat „alacsonyabb szintű jogi normák érvényességéről"[11] is. Részemről elfogadhatatlannak vélem, hogy a bíró e tekintetben „szaktanácsadótól kérjen felvilágosítást". Nem egészen világos, hogy egy létező jogszabály érvényessége tekintetében bármiféle szaktanácsadótól milyen felvilágosítás várható, mikor — mint a tanulmány is rámutat — a szaktanácsadónak „nem kell véleményt nyilvánítania".

A lényeg nem is ez, hanem az, hogy akár normák kollíziójáról, akár arról van szó, hogy adott jogszabály kibocsátója túllépte-e jogkörét (pl. törvényi felhatalmazás nélkül vagy ezen túlterjeszkedve szabályozott), e kérdésekben — mindaddig, amíg a hajdani közigazgatási bíróságot fel nem élesztik — az ítélkező bíróságnak kell döntenie. A szaktanácsadó tevékenységi körében nem férnek el az alkotmánybíróság feladatai. Éppily kevéssé lehet neki olyan kompetenciát tulajdonítani, „amelynek birtokában a büntetőeljárásban bizonyítható tényeket a legmegfelelőbb jogi erejű norma hatálya alá vonhatja."[12]

Az imént felsorolt jogi kérdések ui. mind olyanok, melyeket a bíróságnak magának kell megoldania. Meg kell állapítania, hogy az inkriminált vádlotti magatartásra mely jogszabályok vonatkoznak, érvényesek (hatályosak)-e ezek, és — többszörös szabályozás esetén — melyik közülük a „legmegfelelőbb" norma. Ha a bíróság erre nem vállalkoznék, akkor nem is szolgáltathatna igazságot, tehát álláspontja lényegében denegatio iustitiae lenne.

Az OKKrI konferencia vitaindító referátuma szerint számos jogszabály olyan műszaki stb. kérdést érint, „amelyek alapos ismerete a jogi ismereteket messze meghaladó tudást tételez fel". A hatóságnak ahhoz, hogy a jogot ismerje, az ilyen szakkérdések „alapos ismeretére" nincs szüksége. Ilyen ismeretekkel rendelkezőknek a közreműködése a jogszabály megalkotásához volt szükséges, amikor választani kellett a tudomány (szakma) kínálta módok és lehetőségek közül. A már létrejött jogszabály megértésében a jogász számára nehézséget legfeljebb a benne használt terminus technicus-ok okozhatnak; ennek leküzdéséhez lexikon vagy szakkönyv használata, vagy felvilágosítás kérése a követendő út.

Ha ilyen jogszabály bizonyos műszaki (orvosi stb.) megoldásokat kötelezővé tesz, megenged vagy tilt, akkor a jogszabály megértésének nem feltétele e megoldási módok szakszerű ismerete. Ha pl. a tevékenység során, melyet a vádlott kifejtett, a jogszabály Clissold detektor[13] alkalmazását tette kötelezővé, e szabályt az is megérti, aki nem tudja, hogy néz ki ez a készülék és hogyan kell alkalmazni. Ha az ügyben az válik kérdésessé, hogy a vádlott hibájának (aki ezt az előírást megszegte) voltak-e és milyen hátrányos következményei, avagy (ha a szabály az alkalmazás módját is leírta) az előírásellenes alkalmazás szakmailag indokolt volt-e stb., ennek az eldöntéséhez már rendszerint szakértő közreműködésére lesz szükség.

[9] *Katona G.*: A szakvélemények felhasználásának egyes tapasztalatai. 6. old. (Belügyi Szemle, 1976. 2. sz.)

[9a] *Katona* i. m. 7. old.

[10] Lásd az előbbi jegyzetet!

[11] Lásd az előbbi jegyzetet!

[12] Lásd az előbbi jegyzetet!

[13] Kitalált fantázianév.

Ez azonban nem jogi, hanem a szó elfogadott értelmében vett (villamossági, vegyész, orvos stb.) szakértő lesz.

A szaktanácsadói intézmény kérdéskörében — de lege ferenda — helyesen igényelte a vitaindító referátum, hogy a felek számára is biztosítsák szaktanácsadó igénybevételének a lehetőségét. Közelebbről a védelem szaktanácsadójáról van szó.

A kérdés csak az eljárási cselekmények viszonylatában igényel szabályozást. Nyilvánvaló, hogy a terhelt vagy a védő számos ügyben kéri ki kompetens szakember tanácsát, ha erre a védelem előkészítéséhez szüksége van. Az ilyen tanácsadó kiléte ismeretlen maradhat, anélkül, hogy ennek az eljárás célját veszélyeztető következménye lenne; jelentőssé egyedül akkor válhatik, ha az illetőt utóbb szakértőül rendelik ki, vagy a hatóság veszi szaktanácsadóként igénybe. Ilyen esetben ui. a szakember elfogult lehet korábbi álláspontja mellett, melyet — a védelem által vele közölt (esetleg hiányos) adatok alapján — a tanácsadáskor elfoglalt; különösen, ha tevékenységét honorálták is. Erre az esetre (elfogultság) az eljárási jogszabály megfelelően rendelkezik.

A védelem szaktanácsadójának a törvényi elismerése ott mutatkozik szükségesnek, ahol igénybevételére a hatóság valamelyik büntetőeljárási cselekménye (szemle, bizonyítási kísérlet, szakértő meghallgatása vagy tárgyalás) során van a félnek szüksége. Ilyen eljárási aktusokra (nyilvános tárgyalást kivéve) a védelem jelenleg nem viheti el a maga „szaktanácsadóját", és ez az egyenlőtlen helyzet hátrányt okozhat neki.

Ne tévesszük szem elől, hogy a szaktanácsadó nem önálló eljárásjogi alany; amit tehet, azt csak az őt foglalkoztató eljárási alanynak a jogán (mondhatni: helyette) teheti. Eszerint a védelem szaktanácsadója „bizonyítási eszközök felkutatásához, összegyűjtéséhez vagy rögzítéséhez" nem tehet többet, mint amennyit a védő maga tehetne, ha rendelkeznék a szükséges szakismerettel. A védelem szaktanácsadójának a tevékenysége tehát — szemben a nyomozót szakvonalon lényegileg helyettesítő, technikai nyomozó jellegű szaktanácsadóval — a szakkérdésben adandó felvilágosításra szorítkozik. Ez a tevékenység csak egy-egy védői megnyilatkozást (indítvány, kifogásolás, kérdésfeltevés) eredményezhet, de nem válik közvetlenül a hatóság állásfoglalásának (megállapításának) részévé vagy alapjává.

Hasonló ehhez annak a specialistának a helyzete, akitől a bíró tudakolja valamely — jogszabályban előforduló — szakkifejezés értelmét. Ha a bíróság különleges szakkérdésben ex officio bizonyítást lát szükségesnek, ehhez szakértőt kell igénybe vennie, mert bizonyítékhoz csak így juthat. Szakkifejezés megértéséhez azonban a bíróság szaktanácsadó igénybevételében éppoly kevéssé korlátozható, mint abban, hogy lexikont vagy értelmező szótárt használjon. Az ilyen felvilágosításkérés belefér a Be. 79. §-ának keretébe, de a szaktanácsadó nem jogász („jogi szakértő"), hanem az „idegen" szakma, szaktudomány képviselője kell, hogy legyen.

A szakértő-igénybevételek számának a megnövekedése jelentős részben abból ered, hogy olyankor is kirendelnek szakértőt, amikor szakvéleményre nincs szükség. Olyan esetre gondolok, mikor a bizonyítandó tény műszaki (orvosi stb.) vonatkozású ugyan, de megállapításához, illetve megítéléséhez a hatóságtól elvárható ismeretek elégségesek, és ezért a törvényben említett „különleges szakértelem" képviselőjének az igénybevételére nincsen szükség. Általánosan ismert jelenség, hogy a bíróság gyakran szerez be szakvéleményt olyan kérdésben, amelynek megválaszolására minden bíró képes, tehát a szakértőtől várt nyilatkozat tartalmával eleve tisztában van. Az ilyesmi szükségtelenül növeli az eljárás tartamát, költségét és feleslegesen köti le a szakértő munkaidejét.

A helyzet bizonyos tekintetben arra a „túlbiztosításra" emlékeztet, melyet — a hatályos Be-t megelőzően — a tanúbizonyítás terén láttunk az eljárási törvényben. A tanú ismételt megidézése és kihallgatása olyankor sem volt mindig elkerülhető, amikor első bírósági vallomásáról aggálytalan jegyzőkönyv állt rendelkezésre, és az újabb tárgyalásra megidéztetni egyik érdekelt sem kívánta. Az ilyen, időt és költséget emésztő, öncélú eljárási cselekmény nem szolgált semmiféle érdeket. Amíg tehát az elmélet a különleges szakértelem fogalmi meghatározásán fáradozik, a gyakorlatban figyelmen kívül marad a szükségesség akként értelmezett mozzanata, ahogyan azt a konkrét eljárások alanyai látják. Az officialitás elvének túlzása nyilvánul meg abban, hogy e kérdés megítélésében ne legyen jelentősége bíróság, vád és védelem egyetértésének.

Annak a feltételezése, hogy a bíró az adott ügy eldöntéséhez szükséges jogszabályokat megkeresni és alkalmazni nem képes, annak a feltételezésével egyértelmű, hogy tisztségére alkalmatlan.

Ha a bíró az alkalmazandó jogszabály megtalálásához vagy megértéséhez más személynek a közlésére támaszkodik, úgy ezt a közlést — felhasználása előtt — értékelnie kell; csak ennek eredményéhez képest fogja (vagy nem fogja) azt magáévá tenni. A közlés hiteltérdemlőségének az értékelése nélkül a közlő személy válhatnék — egészen vagy részben — az ügy tényleges bírájává. Az értékelést azonban nem végezheti el az a bíró, aki az alkalmazandó jogszabály lelőhelyét, hatályosságát, tárgyratartozóságát megismerni, illetve megítélni maga nem képes.

A jogi szakértő figurájának híve azt felelheti erre, hogy a nyilatkozat értékelésére mindenféle szakértő véleménye kapcsán szükség van, és ha ennek képességét a — orvosi, vegyészeti stb. szakképzettséggel nem rendelkező — bírótól elvárjuk, még inkább elvárhatjuk tőle a jog területén. Logikusnak tűnő érv, csak éppen a bíróságnak, mint intézménynek a létalapját, rendeltetését téveszti szem elől.

A bírói hivatást az az alapvető fontosságú társadalmi igény hívta életre, hogy jogvita esetén a törvényes vagy törvénytelen (jogos vagy jogellenes) kérdése kötelező erővel eldönthető legyen. Ha erre a feladatra a bírónál alkalmasabb személy (jogi szakértő) áll rendelkezésre, akkor lassú, költséges és főként hipokrita megoldás lenne annak az intézményesítése, hogy ez utóbbi „súgjon" az előbbinek. Ha valóban léteznek ilyen „szuperjogászok" (akikhez képest a bírák laikusok), akkor őket kell a bírói székbe ültetni.

Ámde tévedés az, hogy a jogszabályok kezelése terén bíráink „szakértői" mankóra szorulnak; nem

indokolja ezt a jogszabályoknak a múltbelinél nagyobb mennyisége sem. Nincs ui. arra szükség, hogy a bíró fejben tartsa a hatályos jogszabályok teljes listáját, és így emlékezetből találjon rá az alkalmazandó jogszabályra; ez nem is lehetséges. Az viszont megkövetelhető a bírótól, mert lehetséges, hogy ismerje a tárgyi jog rendszerét, és így tudja, hogy a döntéséhez szükséges jogszabályt hol kell keresnie.

Ennek a bírói tevékenységnek nemcsak a jogszabályok mennyisége, de azok „minősége" sem akadálya. A jogszabályban használt terminológia idegenszerűsége általában egy szakkönyv vagy lexikon segítségével leküzdhető. Ha a hatóság egy speciális szakkifejezés értelmét megtudakolta, és az értelmezéssel a felek is egyetértenek, probléma nincs. Ha pedig egy ilyen jogszabálybeli terminusnak az értelme vitássá válik, legegyszerűbb — interpretatio authentica végett — az illető jogszabályt kibocsátó fórumhoz fordulni.

Mindez ritkán lehet gyakorlati, mert nem állítható az, hogy törvényeinket vagy rendeleteinket még a jogalkalmazó sem képes megérteni. Ez a jogi szabályozás csődjét, végső soron a jogszabály általánosan kötelező voltának a kétségbevonását jelentené.

A jogi szakértő intézményének híve azt valójában nem is jogszabályok felkutatásához és értelmezéséhez tartja szükségesnek. Azok a szabályok, melyekre hivatkozik, nem az állampolgárok jogait vagy kötelezettségeit írják elő, hanem kisebb-nagyobb gazdasági és egyéb szervezetek működési rendjét szabályozzák. Ezek — a korábban elmondottak értelmében — nem jogszabályok.

Székely János

A család intézménye az újabb szovjet jogalkotásban

Az 1977. évi szovjet Alkotmány a szovjet állam fejlődésének mintegy 60 éves szakaszát összegezve számba vette a szocialista társadalom és állam fejlődésének tapasztalatait és eredményeit, számos vonatkozásban újszerűen fogalmazta meg a szovjet társadalom további előrehaladásának fő irányait, a szovjet állam politikáját a társadalmi viszonyok formálásának területén. Az új szovjet Alkotmány elfogadása új szakaszt nyitott általában a szovjet társadalmi viszonyok, s ezen belül a házassági-családi viszonyok jogi szabályozásában is. Ez utóbbi viszonyokat illetően különösen a következőkre hívjuk fel a figyelmet:

1. Az új Alkotmány a szovjet alkotmányok történetében első ízben iktatta az alkotmányos tételek közé a házasságra és a családra vonatkozó, a házassági-családi viszonyokat közvetlenül érintő és szabályozó rendelkezéseket.[1] Így az Alkotmány 53. cikkelye kimondja: „A család az állam védelme alatt áll". Ebben a megfogalmazásában az alaptörvény tulajdonképpen az államnak a családhoz való viszonyát határozza meg, amiben kifejezésre jut az a társadalmi felismerés, hogy a szocialista társadalomban a családnak fontos szerepe van, a család fontos funkciót tölt be mind az egyén, mind pedig a társadalom életében. A család állami védelmén nemcsak jogi természetű védelmet kell érteni: a jog mint a társadalmi viszonyok szabályozásának fontos eszköze akkor lehet csak hatásos, ha a társadalmi viszonyok alakulásának és létezésének egyéb feltételei is adottak. Az állam tehát úgy védi és támogatja a családot, hogy megteremti a család létrejöttének, normális és optimális funkcionálásának gazdasági, szociális, kulturális és egyéb feltételeit is. Ezért az Alkotmány 53. cikkelye leszögezi: „Az állam gondoskodik a családról oly módon, hogy létrehozza és fejleszti a gyermekintézmények széles hálózatát, megszervezi és tökéletesíti a szolgáltatásokat és közétkeztetést, segélyt utal ki a gyermek születése esetén, segélyt és kedvezményeket nyújt a sokgyermekes családoknak, továbbá másféle segélyben és segítségben részesíti a családot".

A családi viszonyok, a család helyzete kedvező alakulásának szempontjából kétségtelenül jelentősége van továbbá az alaptörvény konkrét jogokat és kötelességeket rögzítő és azok biztosítását célzó, illetve garanciákat tartalmazó rendelkezéseinek. Meg kell jegyezni, hogy a szovjet állampolgárok alapjogai, szabadságai, illetve kötelességei az új szovjet Alkotmányban különös hangsúlyt kaptak.[2] Az alaptörvény az eddiginél szélesebb körben, mélyebben és átfogóbb jelleggel deklarálja az állampolgárok konkrét politikai, szociális-gazdasági, kulturális és személyes jogaikat és azok érvényesítésének biztosítékait. Így a család helyzetének alakulása szempontjából is figyelmet érdemelnek a nők és a férfiak egyenlő jogairól, e jogok érvényesítésének biztosításáról szóló rendelkezések. E jogok érvényre juttatását szolgálják egyebek között azok a rendelkezések, amelyek a férfiakkal egyenlő lehetőségek biztosítását célozzák a nők számára a tanulásban és a szakmai képesítés megszerzésében, a munka díjazásában és a munkahelyi előreléptetésben, a társadalmi-politikai és kulturális tevékenység más területén. Ide tartoznak továbbá azok a rendelkezések, amelyek a nők munkájának és egészségének védelmére, a munkatevékenység és az anyaság összehangolását biztosító feltételek megteremtésére vonatkoznak, illetve amelyek az anya és a gyermek jo-

[1] A jogi irodalomban vita van a körül, szabályozzák-e közvetlenül az Alkotmány rendelkezései a társadalmi viszonyokat, avagy alapját képezik a jogi szabályozásnak. E kérdésről kifejtett nézetek elemzését ld. *Pertcik,* V. A.—*Smajlova,* L. P.: Realizacija konsztitucionnüh norm. Szovjetszkoje goszudárszvto i právo, 1979. 5. sz. 3—11. old.; *Vengerov,* Á. B.: Problemü neposzredszvennogo gejsztvija szovjetszkih konsztitucionnüh norm. „Problemü konsztitucionnogo práva". Szaratov, 1969. 87. old.; *Zivsz,* Sz. L.: Konsztitucija SZSZSZR v szisztemе szovjetszkogo zakonodátelsztva. Szovjetszkoje goszudárszvto i právo, 1978. 6. sz. 11—17. old.

[2] Részletesebben ld.: *Patjulin,* V. A.: Goszudárszvto i licsnoszty: konsztitucionnüje principü vzaimootnosenij. Szovjetszkoje goszudárszvto i právo, 1978. 5. sz. 3—11. old.; *Bobrova,* N. A.: O konsztitucionnüh garantijah osznovnih práv, szvobod i objazannosztej grázsdán SZSZSZR. Szovjetszkoje goszudárszvto i právo. 1979. 3. sz. 3—9. old.

gi védelmét, anyagi és erkölcsi támogatását, a terhes nőknek és anyáknak járó fizetéses szabadságot és egyéb kedvezményeket szabályozzák.

A családi kapcsolatok erősítésének, a család védelmének irányába hatnak, továbbá, az új szovjet alaptörvényben ugyancsak első ízben rögzített olyan alapjogok is, mint a lakáshoz való jog (44. cikkely), az egészségvédelemhez való jog (42. cikkely), a családfenntartó elvesztése esetén anyagi ellátáshoz való jog (43. cikkely). S végül — ha áttételesen is — családjogi szempontból meghatározott jelentősége van az Alkotmánynak az állami és a társadalmi szervek, szervezetek és intézmények tevékenységének alapelveit tartalmazó rendelkezéseinek, mivel ez utóbbiak a családi kapcsolatok mozgásában, a családok életének alakulásában, a szocialista társadalomban jelentős szerepet töltenek be.

2. Az új szovjet Alkotmány *első ízben rögzíti* az *alaptörvény szintjén a házassági-családi kapcsolatok alapelveit.* Így az Alkotmány megfogalmazza a házastársi viszony keletkezésének és tartalmának elvét, amikor leszögezi, hogy „A házasságkötés a nő és a férfi önkéntes beleegyezésén alapul; a házastársak a családi kapcsolatokban teljesen egyenjogúak" (53. cikkely II. része).

Az Alkotmány rögzíti továbbá a szülő-gyermek jogviszonyból eredő követelményeket. Bár a gyermekekről való gondoskodás, a gyermekek nevelése továbbra is elsősorban a szülők kötelessége, mégis a gyermekek megfelelő nevelését az Alkotmány össztársadalmi, minden állampolgár feladataként is deklarálja. Ilyen következtetés az Alkotmány 66. cikkelyének megfogalmazásából vonható le, ahol az áll, hogy „Az SZSZKSZ állampolgárai kötelesek gondoskodni a gyermekek neveléséről, felkészíteni őket a társadalmilag hasznos munkára, a szocialista társadalom méltó tagjává nevelni őket".

Az Alkotmány ugyanakkor nemcsak a szülők gyermekekkel szembeni kötelességéről rendelkezik; a szülő-gyermek jogviszonyból eredő jogok és kötelességek a kölcsönösség elvén nyugszanak s ez az elv most már alkotmányos tétellé vált: „A gyermekek kötelesek gondoskodni szüleikről, és segíteni őket" (66. cikkely). Itt a gyermekeknek nemcsak szüleik iránti anyagi támogatási kötelességéről van szó (a felnőtt gyermekek szülőtartási kötelességét a szovjet családjogi törvényhozás eddig is szabályozta), hanem az alaptörvény a szülőkről való gondoskodásra, róluk való törődésre utal, éspedig nemcsak felnőtt, hanem kiskorú gyermekek esetében is. Bár e kötelesség teljesítését csak jogi eszközökkel biztosítani aligha lehet, mégis a szülők és gyermekek kölcsönös támogatásának, gondoskodásának, egymásról való törődésének jogi normaként, s kiváltképpen alkotmányos tételként való megfogalmazása fontos eszköz lehet a gyermekek szüleiért való felelősségérzete növelésének is.

Az Alkotmány elfogadását követően jelentős kodifikációs munkálatok indultak meg a szovjet családjogi törvényhozás területén is. A Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnöksége 1977. dec. 12-i, a Szovjetunió törvényhozásának az Alkotmánnyal való összhangba való hozataláról szóló határozata felhívta a Szovjetunió Igazságügyi Minisztériumát, Legfelső Bíróságát, Legfelső Ügyészségét, hogy javaslatokat dolgozzanak ki a Szovjetunió és a szövetségi köztársaságok házasságról és családról szóló törvényhozás alapjainak módosítására és kiegészítésére vonatkozóan.[3] Az Alapokat módosító, a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének törvényerejű rendeletét 1979. okt. 9-én tették közzé.[4]

Az Alapok módosítására és kiegészítésére az új szovjet Alkotmány rendelkezései szellemének megfelelően került sor. Különös hangsúlyt kapott az állampolgárok, a nő és a férfi egyenjogúságának követelménye a családi viszonyokban: „Tilos bármilyen közvetlen vagy közvetett jogi korlátozás, előnyök megállapítása a házasságkötésnél és a családi viszonyokban a származástól, a társadalmi és vagyoni helyzettől, a faji és nemzetiségi hovatartozástól, a nemtől, a képzettségtől, a valláshoz való viszonytól, a foglalkozás fajtájától és jellegétől, a lakhelytől és más körülményektől függően" (az Alapok 4. szakasza).

A család állam általi védelmének alkotmányos normáját a tvr. által az Alapok 5. módosított szakasza fejleszti tovább: az anyaság ösztönzését és fokozott védelmét, a gyermekek érdekeinek biztosítását szolgáló garanciák mellett e szakasz olyan kérdésekről is szól, mint a nők egészségének és munkájának védelme, további feladatként jelöli meg olyan körülmények megteremtését, amelyek lehetővé teszik a nők számára az anyaság vállalása mellet a saját személyiség kibontakoztatását is.

Az anyaság és a hivatás gyakorlása, a munkában való részvétel összeegyeztetésére irányuló társadalmi feltételek megteremtését célzó követelmény törvényben való rögzítése annak a felismerésnek a kifejezése is, hogy a női munkaerő tömeges igénybevétele és a nők tömeges foglalkoztatása, mint ezt az elmúlt évtizedekben lefolytatott szociológiai vizsgálatok egyértelműen bebizonyították, bizonyos hátránnyal is jár a családi kapcsolatok egészséges alakulása szempontjából.[5]

A családi kapcsolatok erősítését célzó, a család védelmét szolgáló, az Alapok 5. cikkében felsorolt eszközök biztosítása természetesen nem lehet csak a családjog, mint a családi viszonyokat közvetlenül szabályozó jogágazatnak a feladata: ebben fontos szerepe van a jog számos más területének, különösen a munkajognak (társadalombiztosítási jog), államigazgatási jognak stb.

Fontos az Alapoknak *az elévülésről szóló* szabállyal való kiegészítése. Eddig e kérdést az Alapok nem érintették, szabályozását a köztársasági családjogi kódexek tartalmaztak. Ennek az volt a lényege, hogy a házassági-családi viszonyok vonatkozásában az elévülésnek nincs helye, kivéve azokat az eseteket, amikor a sértett jogok védelmére vonatkozó elévülési

[3] Vedomoszti Verhovnogo Szovjeta SZSZSZR. 1977. 51. sz. 764. t.

[4] Vedomoszti Verhovnogo Szovjeta SZSZSZR. 1979. 42. sz. 696. t.

[5] E témakörben megjelent gazdag szovjet irodalomból csupán néhány munkára utalunk. *Rjurikov,* Ju. B.: Deti i obszcsesztvo. Voproszi filoszofii. 1977. 4. sz. 121. old.; *Harcsev,* A. G.—*Golod,* Sz. I.: Professzionalnaja rabo ta zsenszcsin i szemyja. Leningrád, Nauka, 1971.; *Burova,* Sz. N.: Szociologia i právo o razvode. Minszk, 1979.; *Litvinova,* G. I.: Právo i demográficseszkije processzü a SZSZSZR Moszkva, Nauka, 1981.; *Volkov,* A.: Izmenenije polozsenija zsenszcsini i demográficseszkoje razvitije szemyi. Moszkva, 1972.

időt a Szovjetunió és a szövetségi köztársaságok törvényei külön megállapították.

Az elévülésről szóló szabálynak az Alapokba való beépítése két szempontból is figyelemre méltó: *a)* utal a házassági-családi viszonyok eredetiségére és ezzel a polgárjogi viszonyoktól való elkülönítettségére; *b)* fontos garanciát jelent az állampolgárok mint családtagok e jogviszonyokból eredő jogaiknak érvényesítése, jogos érdekeinek védelme szempontjából.

Az általános jellegű módosításokon és kiegészítéseken túl az 1979. okt. 9-i tvr. tartalmaz néhány olyan, a házassági-családi viszonyok egyes konkrét kérdéseinek szabályozására vonatkozó rendelkezést is, amelynek elvi jelentősége is van. Ezek közül külön is utalnunk kell a *szülők és a gyermekek közötti viszonyok s ezen belül a gyermek családjogi státusza megállapításának kérdésére.*

Mindkettő szülőhöz való tartozás alanyi jogából kiindulva az 1979. okt. 9-i tvr. módosítja az Alapok életbelépése előtt, az 1968. október 1-ig, nem házasságban született gyermek apaságának elismerésével kapcsolatos, a Szovjetunió 1968. június 27-i az Alapok jóváhagyásáról szóló törvénye[6] által megállapított egyes feltételeket. E törvény 3. cikke értelmében ugyanis a nem házasságban született gyermek apaságának elismerése akkor lehetséges, ha a gyermek anyja és gyermeket magáénak elismerni kívánó személy közösen tettek erre vonatkozó nyilatkozatot. A gyermek apaságának megállapítására a férfi egyoldalú nyilatkozata alapján tehát nem volt mód, még akkor sem, amikor a közös nyilatkozat megtételére objektív okok miatt nem volt lehetőség (pl. a gyermek anyjának cselekvőképtelensége, ismeretlen helyen való tartózkodása stb. esetén). A gyermek érdekeire tekintettel, de úgy véljük a szülői státusz rendezését, tehát a szülői jogok védelmét is szolgálja az 1979. okt. 9-i tvr. ama rendelkezése, amely az Alapok jóváhagyásáról szóló törvény említett cikkét úgy módosítja, hogy a gyermek anyja halála, cselekvőképtelenné nyilvánítása, szülői jogoktól való megfosztása esetén, valamint abban az esetben, ha a lakhelyét megállapítani nem lehet, a gyermek apaságának megállapítása az apa kérelmére lehetséges. Ennek megfelelően az Alapok 17. cikkének II. része (a szülőknek a születési anyakönyvbe való bejegyzését szabályozza arra az esetre nézve, amikor a gyermek szülei nem kötöttek egymással házasságot) azzal egészült ki, hogy a nem házasságban született gyermek apaságának fenti módon történt megállapítása esetén ahhoz, hogy a gyermeket magáévá elismerő személyt a gyermek apjaként bejegyezzék, a gyermek anyja beleegyezésére nincs szükség.

A nem házasságból származó gyermek és az apja közötti jogi kapcsolat keletkezésének fent tárgyalt módon való szabályozása hézagpótló jelentőségű, hiszen az apaság megállapítására vonatkozó eddig hatályos szabályok általános szellemének megtartása mellett lehetőséget biztosít a gyermek családi jogállásának rendezésére olyan esetekben is, amikor a gyermek érdekei, jogai védelmének szükségessége éppen amiatt, hogy a másik szülő (anya) mint a gyermek érdekeinek törvényes védelmezője nem jöhet számításba, különösen szembetűnő. Hiba lenne elhallgatni, hogy e törvényi megoldás a szülő, adott esetben az apa érdekeit is szolgálja.

A nem házasságból származó gyermek családjogi helyzetének megállapításával kapcsolatos a tvr-nek az Alapokat kiegészítő azon szabálya, amely meghatározza a *nem házasságban született gyermek apaságának megállapítására jogosult személyek általános körét.* Eddig ezt a kérdést az Alapok nem érintették, a köztársasági családjogi törvénykönyvek pedig e személyek körét eltérően szabályozták. Így pl. az OSZFSZK, az Észt SZSZK törvénykönyve az apasági per megindítására a gyermek egyik szülőjét vagy gyámját (gondnokát), valamint a gyermeket eltartó személyt jogosította fel, e per megindítására joga volt magának a gyermeknek is nagykorúsága elérését követően. Ugyanakkor a Belorusz SZSZK családjogi kódexe szerint az apaság megállapítására irányuló pert indíthatott a gyermek szülője vagy gyámja (gondnoka), valamint maga a gyermek, ha betöltötte a 18. életévét. Az Alapokat ebben a vonatkozásban módosító tvr. gyakorlatilag azoknak a köztársasági kódexeknek a megoldását vette át, amelyek a perindítási joggal a gyermek nevében nemcsak a gyermek törvényes képviselőjét ruházzák fel, felhatalmazva egyben a szövetségi köztársaságok törvényhozóját e kör kiszélesítésére.

Egységes alapokra helyezte a tvr. az eddigi családjogi törvényhozást a gyermek szülei anyakönyvi bejegyzésére vonatkozó adatok megtámadásának lehetősége és határideje tekintetében is. Eddig e kérdés szabályozása a köztársasági törvénykönyvek hatáskörébe tartozott, amelyek konkrét megoldásaiban jelentősen eltértek egymástól. Pl. a Lett SZSZK családjogi törvénykönyve az OSZFSZK kódexével ellentétben csak egymással házasságban élő személyek részére biztosította a szülőkkénti bejegyzés megtámadásának lehetőségét. Az 1979. okt. 9-i tvr. az Alapok 17. cikkét új résszel egészíti ki, amelynek értelmében az apaként vagy anyaként bejegyzett személy a bejegyzést egy éven belül megtámadhatja attól az időponttól számítva, amikor a bejegyzésről tudomást szerzett vagy kellett szereznie. Ha az apaként vagy anyaként bejegyzett személy ebben az időben kiskorú volt, az egy éves időt 18. életév elérésétől kell számítani. Ebből a szabályból, de különösen a tvr. idézett részének utolsó mondatából (hiszen a házasságkötéssel a kiskorú nagykorúvá válik) egyértelműen kitűnik, hogy a szülőkénti bejegyzés megtámadásának a lehetőségét azokra az esetekre is biztosítja a törvény, ha a szülőként bejegyzett személyek nem állnak egymással házastársi viszonyban.

Ide kapcsolódik a tvr. által az Alapok jóváhagyásáról szóló 1968. jún. 27-i törvény 5. cikkének az a módosítása, amely a nem házasságban született gyermekek anyakönyvezésére, ezen belül az apai adatoknak a gyermek születési anyakönyvébe való bejegyzésére vonatkozik.

Az Alapok a nem házasságban született gyermek anyakönyvezését akként szabályozta, hogy a születési anyakönyvben a szülők bejegyzésére fenntartott rovatban szerepelnie kell az apa nevének is. Az apára vonatkozó adatokat a gyermek anyja mondja be. A gyakorlat azonban azt mutatta, hogy az anyák e törvényi rendelkezést csupán jogként értelmezték és

[6] Vedomoszti Verhovnogo Szovjeta SZSZSZR, 1968. 27. sz. 241. t.

gyakran megtagadták az apára vonatkozó adatok megnevezését. S mivel az adatok közlésére csak a gyermek anyja volt jogosult, gyakran a gyermek születési anyakönyvében az apára vonatkozó rovat kitöltetlen maradt. Ennek következtében az Alapokban megfogalmazott az a tétel, amelynek elfogadtattása több évtizedes vitát zárt le a szovjet jogtudományban és joggyakorlatban, nem került megvalósításra. Az Alapokat módosító tvr. ezt úgy próbálja áthidalni, hogy az apai adatok bejegyzésére irányuló kérelem benyújtására feljogosította a gyermek gyámját (gondnokát) és magát a gyermeket nagykorúságának elérését követően.

Az Alkotmány szellemének és rendelkezéseinek megfelelően új megfogalmazást nyert a szülő-gyermek jogviszony tartalma, ami röviden abban fogalmazható meg, hogy külön hangsúlyt kapott a szülő-gyermek jogviszonyból eredő jogok és kötelességek *kölcsönösségi* jellege. Másrészt, konkrétabban, az élet követelményeihez igazodóan határozza meg a tvr. a szülők gyermeknevelési kötelezettségének a tartalmát: „A szülők kötelesek a gyermekeiket nevelni, gondoskodni a fizikai fejlődésükről, oktatásukról, felkészíteni őket a társadalomra hasznos munkára, hogy a szocialista társadalom hasznos tagjává váljanak" (a tvr. az Alapok 18. cikkét módosító 8. pontja).

Az Alkotmánnyal összhangban a tvr. 9. pontja kimondja: „A gyermekek kötelesek szüleikről gondoskodni és segíteni őket. A munkaképtelen, segítségre szoruló szülők eltartása nagykorú gyermekek kötelessége". Itt tehát a törvény a gyermekeknek szüleikkel szembeni nemcsak anyagi támogatási kötelességéről szól, hanem olyan erkölcsi jellegű magatartás tanúsításáról a szülőkkel szemben, amely elvárható a gyermekektől korra való tekintet nélkül ahhoz, hogy a család belső kapcsolatai bensőségesebbek legyenek, hogy a családtagok egymásért való felelősségérzete fokozódjék, hogy a család egészséges légkörű közösség legyen. De ennek a követelménynek az érvényesítése elősegíti a gyermekekben olyan emberi tulajdonságok kifejlesztését is, amelyek később saját családi közösségi légkörét, a családi kapcsolatok jellegét befolyásolhatják, illetve meghatározhatják, egyszerűbbé tehetik a társadalomba mint nagy közösségbe való beilleszkedését stb.

Egy-egy kérdés elméleti tisztázatlanságára utal rendszerint az a tény, hogy egy szövetségi szintű jogszabály elfogadása válik szükségessé ahhoz, hogy egy bizonyos törvényi tétel tényleges tartalma egységesen érvényesüljön. Így van ez a házastársak a házasság felbontása utáni névviselési jogának kérdésével is. Az Alapok 14. cikke 10. részében e kérdést akképpen szabályozta, hogy a volt házastársak a házasság felbontása után is megtarthatják a házasság alatti nevüket vagy kérelmükre visszatérhetnek a házasság előtti nevükhöz. Tisztázatlan volt az a kérdés, ki jogosíthatja fel a volt házastársakat (házastársat) a házasság előtti név viselésére, a bíróság vagy az anyakönyvi hivatal, ahol a házasság felbontását bejegyzik. A szövetségi köztársaságok családjogi törvénykönyveinek egy része (az OSZFSZK, Azerbajdzsán, Üzbég SZSZK) szerint a volt házastársak a házasság felbontása után a házasság előtti nevüket akkor viselhetik, ha erre irányuló szándékukat a házasságfelbontási keresetben előterjesztették és a bíróság vagy az anyakönyvi hivatal (a bontóperben eljáró szerv) erre őket a házasság felbontását kimondó ítéletben feljogosította. Más köztársaságokban a házasság előtti név viselését a házasság felbontásának bejegyzésekor is lehetett kérni, míg az Örmény és a Kazah SZSZK törvénykönyvei szerint a házasság előtti név felvételét az elvált házastársak az anyakönyvi hivatal előtt kérhették.

Az, hogy a házastársak házasság felbontása utáni névviselése kérdését a szövetségi köztársaságok családjogában eltérően szabályozták, nyilvánvalóan az Alapok egyébként egyértelmű szabályainak helytelen értelmezéséből fakadt. A fent megnevezett Alapok cikke megfogalmazta a házastársaknak azt a jogát, hogy a házasság felbontásával szakíthatnak a házasság alatti névviselési formával is. A házastársak tehát maguk döntenek: élnek-e ezzel a jogukkal vagy sem, tehát nincs szükség sem a bíróság, sem egyéb szerv döntésére. Ennek értelmében a tvr. az Alapok 14. cikkét akképpen módosította, hogy az a házastárs, aki a házasságkötéskor megváltoztatta családi nevét, a házasság felbontása után ezt a nevet megtarthatja vagy kívánságára *a házasság felbontásának anyakönyvi bejegyzésénél a házasság előtti családi nevét visszaszerezheti.*

Jelentősen módosította a tvr. az Alapok V. fejezetét, amely a szovjet házasságról és a családról szóló törvényhozásnak a *külföldi állampolgárokra és hontalan személyekre vonatkozó alkalmazásáról, valamint külföldi államok házasságról és családról szóló törvényeinek, illetve nemzetközi* szerződések alkalmazásáról tartalmaz rendelkezéseket.[7] Ezeknek a módosításoknak a lényege röviden a következőkben foglalható össze:

1. Bővült az Alapok e fejezetében szabályozott viszonyoknak a köre. Jelenleg az Alapok V. fejezete a szovjet családjog szabályozási tárgyát képező viszonyok minden fajtájára kiterjed, ha ehhez a viszonyokhoz külföldi elem kapcsolódik. Nemcsak a házasság megkötésével és megszüntetésével kapcsolatos, valamint az örökbefogadásra vonatkozó kérdéseket szabályozza, hanem rendelkezéseket tartalmaz a szovjet családjog, illetve más országok jogának alkalmazásáról a gyermekek apaságának megállapítására és elismerésére (34. cikke), a külföldön élő szovjet és a Szovjetunióban élő külföldi állampolgárok gyámság (gondnokság) alá helyezéséről, valamint a Szovjetunióban, illetve külföldön hozott ilyen tárgyú határozatok elismeréséről is (36. cikke). Külön rendelkeznek az Alapok a külföldön élő szovjet állampolgárok anyakönyvi bejegyzéseiről (37. cikke), valamint a külföldi államok által az anyakönyvi bejegyzések igazolására kiállított okiratok elismeréséről (38. cikke).

Kimaradt ugyanakkor az Alapokból a gyermekek állampolgárságáról szóló 30. szakasz. E kérdés ugyanis a szovjet állampolgárság egyéb kérdéseivel egyetemben a Szovjetunió 1978. dec. 1-i, a Szovjetunió állampolgárságáról szóló törvénye szabályozza.[8]

[7] Tekintettel arra, hogy a Szovjetunió nem rendelkezik önálló nemzetközi magánjogi kódexel, az Alapok nevezett fejezetének szabályai a szovjet nemzetközi magánjog jelentős részét képezik, a szovjet nemzetközi magánjog egyik fontos forrása.

[8] Vedomoszti Verhovnogo Szovjeta SZSZSZR, 1978. 49. sz. 816. t. Részletesebben a törvényről ld.: *Ruszinova,* Sz. I.: Zakon o grázsdansztve SZSZSZR. Pravovedenije, 1980. I. sz. 3—9. old.

Bár ezentúl a gyermekek állampolgárságára vonatkozó kérdések az államjog keretében nyernek szabályozást, szükségesnek látszik utalni annak bizonyos családjogi vonatkozásaira e cikk keretében is.

A Szovjetunió állampolgárságáról szóló törvény gyermekek állampolgárságára vonatkozó szabályainak családjogi vonatkozásai abban nyilvánulnak meg, hogy egyrészt egyes esetekben a gyermekek állampolgársága megszerzésének, megváltoztatásának és elvesztésének módját a családi kapcsolatok fennállása határozza meg (pl. a gyermek szüleinek állampolgársága, lakhelye), másrészt, egyes esetekben a szülőknek döntési joguk van a gyermek állampolgárságát illetően, ami a szülőknek szülő-gyermek viszonyból eredő egyik joga. Pl. az említett törvény 12. cikke értelmében, ha a szülők különböző államok állampolgárai, de egyike a gyermek születésekor a Szovjetunió állampolgára volt, és ebben az időben mindkettőnek állandó lakhelye a Szovjetunió területén kívül volt, a külföldön született gyermek állampolgárságát a szülők közösen határozzák meg. Hasonló joggal rendelkeznek a szülők a gyermekük állampolgárságát illetően azokban az esetekben is, ha nem szovjet állampolgárságú szülők egyike megszerzi a szovjet állampolgárságot (21. cikk), valamint külföldi állampolgárságú gyermek örökbefogadása esetén (23. cikk).

2. A Szovjetunióban élő külföldi állampolgárok és hontalan személyek szovjet állampolgárokkal egyenlő jogképességének elismerése a házassági-családi viszonyokban is érvényesül. Ezt az elvet az Alapoknak 1979. okt. 9-i tvr. által módosított 20. cikke akképpen fogalmazza meg, hogy a Szovjetunióban külföldi állampolgárok, valamint hontalan személyek a házassági-családi viszonyokban ugyanolyan jogokat élveznek és ugyanolyan kötelezettségek terhelik őket, mint a szovjet állampolgárokat.

3. Minden jogi aktus, amely a család jogállásának, családjogi státusz rendezését, megváltoztatását eredményezheti (a házasság megkötése és megszüntetése, a gyermek jogállásának rendezése, az örökbefogadás, a gyámság (gondnokság) alá helyezés) a Szovjetunió területén a szovjet jog szerint történik függetlenül attól, hogy a házassági-családi viszonyok résztvevői melyik állam állampolgárai. Így a házassági-családi viszonyok tartalmát is a szovjet jog határozza meg.

4. A külföldön élő szovjet állampolgárok a szovjet törvények fokozott védelme alatt állnak. Erre az Alapok módosított V. részének számos szabálya utal.

a) A szovjet törvények hatálya kiterjed a külföldön élő szovjet állampolgárok minden egymás közötti házassági-családi viszonyra. Így, a házasság megkötése és megszüntetése, az örökbefogadás, a gyámság (gondnokság) alá helyezés, az apaság elismerése minden olyan esetben, amikor e jogviszonyok alanyai szovjet állampolgárok, a szovjet jog szerint történik és ezekben az ügyekben a Szovjetunió konzulátusa, illetve szovjet bíróság illetékes. De a szovjet törvények irányadók néhány olyan esetben is, amikor külföldön élő szovjet állampolgár létesít családjogi viszonyt külföldi állampolgárral. Pl. a szovjet állampolgárságú gyermek külföldi állampolgár általi örökbefogadása külföldön a Szovjetunió konzulátusán a szovjet jog szabályai szerint lehetséges (35. cikk). A külföldön élő szovjet állampolgár külföldivel kötött házasságát a szovjet bíróság, illetve a Szovjetunió konzulátusa bonthatja fel (33. cikk, 5. rész). S végül, az Alapok új 34. cikke megengedi a gyermek apaságának elismerését a szovjet konzulátus előtt olyan esetekben, amikor ehhez a szovjet családjog által megállapított feltételek megvannak és a gyermeket elismerő szülők legalább egyike szovjet állampolgár.

b) A külföldön élő szovjet állampolgárok ugyanakkor mind egymás között, mind külföldi állampolgárokkal létesíthetnek, illetve szüntethetnek meg házassági-családi jogviszonyokat külföldi jog szerint is. Ahhoz, hogy e jogi aktusok érvényesnek tekinthetőek legyenek a Szovjetunió területén is, néhány feltétel szükséges. Így, a szovjet állampolgárok között külföldön kötött házasság a Szovjetunióban érvényes akkor, ha megkötése nem ütközött az Alapok 10. és 15. szakaszában megállapított akadályokba (32. cikk). A külföldön élő szovjet állampolgárok az illető állam törvényei szerint történt gyámság (gondnokság) alá helyezése akkor ismerhető el érvényesnek a Szovjetunióban, ha ez ellen a Szovjetunió konzulátusának nincs kifogása (36. cikk, II. rész). A szovjet állampolgárságú gyermek annak az államnak a hivatala előtt történő örökbefogadása, amelynek a területén a gyermek él, azzal a feltétellel érvényes, ha előzetesen megkapták az örökbefogadáshoz a szövetségi köztársaság illetékes hivatalának engedélyét (35. cikk, II. része). S végül, a szovjet állampolgárok egymásközti házasságának külföldön az illető állam joga szerinti felbontása akkor érvényes a Szovjetunióban, ha mindkét házastárs a házasságfelbontásakor külföldön élt (33. cikk, III. rész).

Ficzerené Sirko Alexandra

SZEMLE

Földes Ivánra emlékezünk

Még féléve sincs annak, hogy az elhunyttal közös barátunk és szeretett kollegánk koporsója mellett álltunk szomorú szívvel, s gondterhelten kérdeztük egymástól: a sok próbát kiálló, nem kis nehézségekkel küzdő tudományterületünk kevés számú úttörői közül a halál könyörtelen ténye miért tört ketté egy emberi sorsot és egy imponálóan szárnyaló tudósi pályát? Ma, amikor a barátok és kollegák nevében Tőled kell búcsúznom, már alig találok olyan együttinduló pályatársat, akitől megkérdezhetném: ki következik ezek után?

Gilgamessel együtt vallom, hogy a halál dühöngő isten, vérszomjas, mint a hím oroszlán, alattomos, mint sima párduc, és jaj az egyszer megszületettnek. Hiába nyugtatjuk magunkat, hogy ameddig mi élünk a halál nincs jelen, amikor pedig a halál megérkezik, mi nem vagyunk többé. Napjaink embere — így mi is — váratlanul, felkészületlenül kerül szembe a halál kihívásával. Én is tehetetlenül állok itt, s keresem azt a szalmaszálat, amelybe mint élő bele tudok kapaszkodni, azokat — az életutadból meríthető — tanulságokat, amelyek a fiatalabb barát-

tok és kollegák számára még nem szalmaszálat, de biztos talajt, követendő utat jelenthetnek.

Az első tanulságnál Erdei Ferencet hívom segítségül, akit Földes professzor is — szavait idézve — mesterének tartott. Erdei Ferenc az „Emberül élni" című írásában ezt mondja: egy dolog átélni egy kort és más dolog visszaemlékezni rá. A kettő természetesen összefügg egymással, de korántsem ugyanaz. Amikor átéli az ember kora eseményeit, még nem tudja, hogy mivé fejlődnek. Később viszont, amikor visszaemlékezik rájuk, már egy megtett történeti pályán siklik vissza az emlékezet. Éppen emiatt is sokféle torzítása van a visszatekintésnek. De tételezzük fel, hogy lehetséges torzítás és beállítás nélküli visszatekintés. Lehet és kell is torzítás és beállítás nélkül visszatekinteni egy korra.

Lehet és kell is torzítás és beállítás nélkül értékelni a kort nemcsak átélő, de abban alkotó módon résztvevő ember, tudós, oktató és nevelő életútját is. Már csak azért is, mert Voltaire szavaival élve: az élőknek méltányossággal tartozunk, a holtaknak csak igazsággal.

Mezőgazdaságunk átszervezésének, a szövetkezeti mozgalom kibontakozásának és kiteljesedésének időszakában Földes professzor munkássága a mozgalom szerves része volt. 1948-ban már a Földművelésügyi Minisztériumban végzi felelősségteljes munkáját osztályvezető-helyettesként, majd a jogügyi osztály vezetőjeként. 1951. szeptemberétől az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Mezőgazdasági jogi tanszékének másodállású vezetője 1954-ig. Ismeretes, hogy a felszabadulás után a magyar felsőoktatás a múlt hagyományaitól terhelten tette meg az első lépéseket. A gazdaságpolitikai célok megfogalmazását követően a mezőgazdasági termelőszövetkezetek egyre nagyobb számban való megjelenése az ország gazdasági és társadalmi struktúrájában alapvető jelentőségű változást, fejlődést jelentett, amelynek a jogban is tükröződnie kellett. Ennek eredményeképpen jött létre az 1951—1952-es tanévben a mezőgazdasági jog, mint olyan tananyag, amely elsősorban a mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalommal szorosan kapcsolatos joganyagot foglalta magába. A Közoktatásügyi Minisztérium által elkészített munkaterv alapján Földes Iván szerkesztésében jelentek meg az első jegyzetek 1952-ben, majd 1954-ben. 1959-től érdeklődése mindinkább az oktató- és tudományos munka felé fordul. Ekkor nevezik ki a Pécsi Tudományegyetemre tanszékvezetőnek, ezt követően tudja hasznosítani széles körű nyelvismeretét a magyar földjog és szövetkezeti jog eredményeinek határon túli megismertetése érdekében, itt van lehetősége számos idegen nyelvű tanulmányának publikálására is. A tankönyvek, a jegyzetek, a tanulmányok, az előadások sorát a halál erőszakosan lezárta, s szomorúan kell tudomásul vennünk, hogy a tervezett új tankönyv szerzői között már nem olvashatjuk nevét. Az élők ígérik: tanításának, munkásságának szellemét a nyomtatott betűk megőrzik.

Nemcsak arról kell megemlékeznünk, hogy Földes professzor írt, oktatott, nevelt, hogy tudományterületének külföldön is jeles képviselője, követe volt, hanem arról is, hogy szervezett, irányított, méghozzá magas szinten. És nem utolsó sorban jogszabályalkotó volt. Az első átfogó és korszerű termelőszövetkezeti szabályozás, az 1959. évi 7. számú törvényerejű rendelet egyik istápolója, ha úgy tetszik egyik „atyja", de egyéb jogalkotások szervezője és megfogalmazója is volt. Mindent összevetve, a szövetkezeti eszme, a szövetkezeti mozgalom lelkes apostolaként tarthatjuk őt számon, aki a sokféle áramlatnak és behatásnak ellenállva következetesen vallotta a szövetkezeti rendszer sajátos vonásainak pozitív jelentőségét, a kézzel foghatóan bizonyítható létjogosultságát.

Az első tanulság tehát nem lehet más, mint az, hogy teljes emberi életet élni csak úgy lehet, ha életünket egy eszme szolgálatába állítva, azzal elválaszthatatlan szimbiózisban éljük le, vállalva az eszme megvalósításához vezető út rögösségét, buktatóit, bízva elhivatottságunk tisztaságában és nemes voltában.

Földes professzor életének második nagy tanulsága az élők számára: az emberség, a megértés, a kedvesség. Nemcsak baráti köréhez, a környezetéhez volt közvetlen és megértő, de szerette és főleg megértette a fiatalságot is. És nem lehet meghatottság nélkül emlékezni arról a nagyon őszinte emberi vonzalomról sem, amely az oktatót, a pedagógust a régi tanítványokhoz fűzte. Emberségével, megértésével egyesek talán vissza is éltek, de elnéző és bölcs mosollyal tudta ad acta tenni a nem mindig korrekt emberi megnyilvánulásokat is. Nem a korának és rangjának kijáró kötelező udvariasságra épülő tekintélyelv, nem a hang erőssége, nem a tapasztalat és a tudás lehengerlő fölénye volt a fegyvere, hanem a vitában, a meggyőzésben való egyenrangúságot hangsúlyozó józan érvelése.

A harmadik tanulság: maga a munka. Nem a látványos, a divatos és átgondolatlan ötletek szirén hangjainak engedő, csapongó, hanem a társadalmi valóságra épülő, a jelenségeket módszeresen elemző, a hivalkodástól mentes, a saját maga által elért tudományos eredményeket is újra és újra felülvizsgáló munka vallása és gyakorlása.

És éppen ezt a munkás életet zárta le a halál. Már nem tudjuk együtt ünnepelni 70. születésnapodat Iván bátyám. Már nem tudunk koccintani egy pohár jó vörös borral, többet nem nézed el évődéseinket megértő mosolyoddal. A halál könyörtelen. De amíg éltél, életeddel, most, halálod után, munkásságoddal, szellemeddel vagy és maradsz közöttünk. Búcsúzni mindig nagyon fáj, különösen akkor, ha valakit őszintén szeretünk. Ezért fájdalmasak nagyon a végső búcsú percei. Enyhítse a fájdalmat őszinte ígéretünk: emlékedet barátaid, kollegáid mindig ápolni fogják.

Veres József

Új vonások a szejm működésében és a bírósági rendszerben Lengyelországban

Az 1980-ban kirobbant lengyelországi politikai-társadalmi-gazdasági válság okai és eseményei elég ismertek. Van azonban a történteknek néhány olyan sajátos aspektusa, amelyekről kevesebb szó esett a magyar sajtóban, és amelyek az államjoggal, államigazgatási joggal foglalkozó szakembereket érdekelhetik. Ez bátorított fel arra, hogy Lengyelországra „szakosodott" újságíróként egy szakfolyóirat hasábjain ismertessek néhány dolgot.

A szejm. A lezajlott változások egyik leglényegesebbike a lengyel parlamentet, a szejmet érintette. Ez egykamarás országgyűlés, amelyben három párt képviselői foglalnak helyet, a pártonkívüli képviselők között pedig megtalálhatók három világi katolikus szervezet tagjai, így összesen hat szervezett képviselőcsoport működik. A Lengyel Egyesült Munkáspárt abszo-

lút többséggel rendelkezik. A szejm hosszú időn keresztül azzal az ismert gonddal küzdött, hogy a párt vezető szerepe, amelyet az alkotmány is rögzít, sajátos kapcsolatokat hoz létre a párt vezető testületei és az államhatalom szervei között. Ebben a felállásban nehéz megtalálni a szocialista parlament önálló helyét, szerepét. 1980 nyarát követően azonban a szejm tevékenysége jelentősen felélénkült, és működésében komoly változások mentek végbe, amelyeket a Lengyel Egyesült Munkáspárt IX., rendkívüli kongresszusa, illetve az Egyesült Néppárt és a Demokrata Párt kongresszusa is támogatott. Érdemibbé vált a szejm ellenőrző és törvényhozó szerepe, valódibbak lettek a viták, sokkal ritkábbá váltak az egyhangú szavazások. Az 1980 szeptemberi üléstől kezdve ezek a folyamatok bizonyos fokig öngerjesztőek is voltak, hiszen a képviselők fokozatosan tudatára ébredtek megbizatásuk jelentőségének és lehetőségeiknek.

Összeállítottam egy statisztikát, amely tükrözi az elmúlt évek tevékenységét. A mostani szejmet 1980 tavaszán választották meg. (A képviselők jó 15%-ának személyében azóta változás történt, részben elhalálozások, de főleg lemondások miatt.) Azóta 40 ülésre került sor, ezen belül a válság kirobbanása óta 36 ülés zajlott le 53 tárgyalási nappal. 1980 szeptemberétől 1981 végéig, a szükségállapot kihirdetéséig került sor 13 ülésre, 1982 januárjától 1983 júliusáig pedig 23 ülésre.

Ezen idő alatt az alkotmányt 3 ízben módosították (a szükségállapot kihirdetése utánra esett ebből 2), hoztak 73 (63) új törvényt, módosítottak 29 (16) hatályos törvényt, elfogadtak 21 (10) elvi határozatot, programot és nyilatkozatot, továbbá meghallgatták a kormányfő, egyes kormánytagok vagy más vezetők 26 (18) beszámolóját és programnyilatkozatát. 12 ülésen hajtottak végre személyi változtatásokat az Államtanácsban és a Minisztertanácsban, valamint számtalan kisebb személyi és ügyrendi határozat született.

Ezek a számok önmagukban is tanúskodnak a szejm munkájának rendkívül intenzív jellegéről, de érdemes másról is szólni. Egyrészt évente többszáz alkalommal üléseznek a szejm bizottságai — néhány új bizottság is alakult, továbbá albizottságok és ad hoc bizottságok is működnek időnként —, tehát az igen sűrű plenáris ülések között is a bizottságokban folyik a döntések előkészítése, megvitatása. Gyakran sor került arra is, hogy a tervezeteket átdolgozásra visszaadják a kormány képviselőinek, illetve, hogy egy-egy témát több ülésen, több változatban vitatnak meg, míg végül a plenáris ülés elé terjesztésre alkalmasnak tartják.

1980 végén sor került a házszabályok módosítására, ami tovább növelte a bizottságok hatáskörét. Így a bizottságok jogot kaptak arra, hogy bármilyen téma plenáris napirendre tűzését javasolják. A költségvetési beszámoló tárgyalása során a szejmbizottság javasolhatja, hogy a kormány valamely tagja személy szerint ne kapja meg a felmentést, míg a Minisztertanács testületileg igen. (Ennek alkalmazására eddig nem került még sor.) A bizottságok üléseire bármely állami vagy gazdasági tisztségviselőt, illetve a társadalmi szervezetek bármely vezetőjét kötelező erővel behívhatják, és az illető a hivatali hatáskörébe tartozó bármely kérdésre köteles válaszolni. Végül: a személyi döntésekre vonatkozó javaslatokat, például a miniszteri tisztségekre vonatkozóakat is az illetékes bizottság elé kell terjeszteni, mielőtt a plenáris ülés döntést hoz. Mindennek folytán a bizottságok rangja is emelkedett.

A felsorolt számadatoknál nagyobb mértékben nőtt azonban a plenáris ülések terhelése is. Ennek egyik oka az, hogy a fontosabb törvényeket két olvasásban tárgyalják. (Ez nem új módszer, de az új körülmények között több időt vesz el.) Ez azt jelenti, hogy az első olvasás során az előterjesztő kormánytag és/vagy képviselő ismerteti és indokolja a törvényjavaslatot, továbbá általában ilyenkor mondják el véleményüket a képviselőcsoportok megbízott tagjai. Ezután a tervezet a bizottságok elé kerül vitára — egyes esetekben pedig országos, nyilvános társadalmi vitára is —, majd a második olvasás során mondják el a véleményüket a további képviselők és ekkor szavaznak a javaslatról, amely közben persze módosulásokon is átmegy. A plenáris ülések másik, jelentőségében megnőtt programja az interpellációk és kérdések sora. (Az utóbbiak előre be nem jelentett, a helyszínen feltett kérdések, a legkülönbözőbb aktuális témákat érintik.) 1980 ősze óta igen sok az interpelláció és a helyszíni kérdés, néha több órán át zajlik ezek, illetve a rájuk adott válaszok vitája, vagyis ez a napirendi pont jámbor kérdés-feleletből a szejm kormánytevékenységet ellenőrző és beszámoltató munkájának szerves részévé vált.

Az ellenőrző-beszámoltató tevékenység, mint a statisztika mutatta, a törvényáradat ellenére sem sikkadt el. Az eseményekre tekintettel leggyakrabban a Minisztertanács elnöke, a Tervhivatal élén álló miniszterelnökhelyettes és a belügyminiszter számolt be. Sajátos új elem volt 1982-ben a szejm Társadalmi-Gazdasági Tanácsának létrehozása. Ez a több mint 200 fős testület a legkülönbözőbb társadalmi rétegek tagjaiból áll, a szejm tanácsadójaként különböző törvényjavaslatokat véleményez. Sor került arra is, hogy két szervet a kormány ellenőrzése alól a szejm ellenőrzése alá rendeltek, hogy ezzel is növeljék rangját, illetve függetlenítsék a végrehajtó hatalomtól. Az egyik a Legfelső Ellenőrző Kamara, a másik a Sajtó- és Rendezvény-ellenőrző Főhivatal (a cenzúra). A szejmnek történt alárendelés abban nyilvánul meg, hogy e két szerv vezetőjét a szejm plenáris ülése nevezi ki és menti fel, továbbá időnként beszámoltatja. A rendszeresebb beszámoltatást és az esetleges operatív irányítást a szejm megbízásából az Államtanács végzi.

A szejm törvényalkotó tevékenységét, mint ez már a számokból is látszott, az jellemzi, hogy nagyszámú és mély részletekig menő törvényjavaslat kerül a plenáris ülés elé. Nagyjelentőségű törvények voltak az adott időszakban — a szükségállapot bevezetésével, felfüggesztésével, majd megszüntetésével kapcsolatos törvényeken, valamint az éves költségvetési és zárszámadási törvényeken kívül — például a cenzúráról, a szakszervezetekről, az egyéni gazdálkodók érdekképviseleti szervezeteiről, a vállalatokról, a dolgozói önkormányzatról, a később még tárgyalandó Állambíróságról, a felsőoktatásról, a tanácsokról, a szövetkezetekről, a Büntető Törvénykönyv módosításáról szólóak. Emellett azonban a szejm alkotott legfelső szintű jogszabályt olyan témákban, mint: a levéltárak, a telekkönyvek, a KRESZ, a tartásdíjak, a perköltségek. Törvényi szabályozást kapott a jövedelmi és a forgalmi adó, az örökösödési és ajándékadó, és egy sor más adófajta — az adózás évente többször is téma a szejm ülésein. Ugyancsak részletesen szabályozzák a törvények a nyugdíjrendszert, külön törvény született a vasutasok, a bányá-

szok, a hivatásos katonák és a rendőrök nyugdíjrendszeréről. A szejm alapította meg az „Érdemes kikötői dolgozó" kitüntetést és az 1944-es varsói felkelés résztvevőinek járó kitüntető jelvényt. Törvény foglalkozik az egyes miniszterek feladatkörével, így például a belügy-, a kulturális és művészeti, a pénzügyminiszterről született eddig ilyen jogszabály. Figyelemre méltó — a statisztika is mutatja —, hogy a törvények módosítása szinte mindig a szejm elé kerül, még akkor is, ha egy-egy cikkely kisebb jelentőségű megváltoztatásáról van szó. Ez az oka például az adók és a nyugdíjak gyakori szereplésének. Vonatkozik ez a Polgári és a Büntető Törvénykönyvre, sőt a perrendtartásokra is. Ilyen esetekben is végigmegy a javaslat a bizottságokon, és ugyanolyan módon terjesztik a módosítási törvényjavaslatot a szejm elé, mint az eredeti, illetve új törvényjavaslatokat. (Egyébként az előterjesztéseket általában képviselők teszik a bizottságok nevében és nem a kormány tagjai. Ez utóbbiak csak első olvasás esetén lépnek fel a szejm plenáris ülésén, különben a bizottságokban szerepelnek előterjesztőként, onnan már a bizottságok javaslata megy tovább. Vannak ezenkívül ún. képviselői törvényjavaslatok, amelyek nem a kormánytól indulnak ki, vagy amelyeknek témáját ugyan a kormány vetette fel, de a képviselők lényegesen eltérő, saját konkrét javaslatot dolgoztak ki.)

Ez azt is jelenti egyúttal, hogy az Államtanács sokkal kevesebb mozgástérrel rendelkezik a szejm helyettesítésében, mint mondjuk hazánkban az Elnöki Tanács. A szejm gyakori ülésezése és az ismertetett gyakorlat révén ugyanis ritkán kerül sor arra, hogy törvény helyett államtanácsi dekrétum döntsön valamiről. Vonatkozik ez a személyi kérdésekre is: *1980 szeptembere óta az Államtanács egyetlen személyi változást sem hajtott végre a Minisztertanácsban, a számos változás mindegyikéről a szejm maga döntött.* Figyelemre méltó továbbá, hogy az önálló államtanácsi dekrétumok tervezeteit is gyakran bekérik a szejm bizottságai (ugyanez vonatkozik a Minisztertanács jogszabály-tervezeteire, legyen szó akár törvények végrehajtási jogszabályairól, akár önálló javaslatokról) és véleményezik.

(Sajátos és részben eltérő eljárást követtek a szükségállapottal kapcsolatban. A szükségállapotot az Államtanács hirdette ki és dekrétumban szabályozta tartalmát. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy 1982 decemberében a szükségállapot felfüggesztéséről, majd 1983 júliusában megszüntetéséről is ugyanennek a testületnek kellett döntenie. A szejm 1982 januárjában a dekrétumot megerősítve „a szükségállapot fennállása idején érvényes különleges jogi szabályozásról" hozott törvényt, ugyanígy 1982 decemberében „a felfüggesztett szükségállapot idején érvényes különleges jogi szabályozásról", 1983 júliusában pedig „a válság leküzdésének idejére érvényes különleges jogi szabályozásról". Mindez azonban nem változtat azon az elvi jelentőségű megállapításon, amelyet a korábban bemutatott számok is igazoltak, hogy a szejm a szükségállapot alatt is teljes mértékben gyakorolta hatáskörét mint az államhatalom legfelső szerve, sőt sok tekintetben akkor bontakozott ki. Azon túl tehát, hogy a szükségállapot bevezetése teljesen törvényes volt, az alkotmánynak megfelelt, az is világosan látszik, hogy az intézkedés nem „katonai puccsot", egy „junta" általi hatalomátvételt jelentett, hanem az országot fenyegető veszélyek elhárítása után a demokratikus folyamatok folytatódtak.)

A szejmnek ez az igen intenzív tevékenysége felvet — ha nem is hivatalosan egyelőre, de a képviselők beszélgetéseiben mindenképp — egy olyan dilemmát, amely a szocialista országok parlamentjeiben eddig nemigen volt ismeretes. Ez pedig a „főhivatású" vagy „társadalmi munkás" képviselő dilemmája. Évi 10—15 plenáris ülésen, valamint 20—30 bizottsági ülésen és képviselőcsoport-összejövetelen részt venni ugyanis komoly terhelés, amit csak növel, ha valaki a fővárostól 2—300 kilométerre lakik. Egyre gyakrabban kerül szóba, hogy a föld alatt dolgozó bányász vagy a háromműszakos gyári munkás, a két kisgyermeket nevelő pedagógusnő vagy a munkáját képtelen elvégezni, vagy a képviselői feladatainak nem tesz eleget. Ne felejtsük el, hogy a felsorolt üléseken kívül fogadóóra és beszámoló is van, találkozni kell a választókkal, sőt illik a körzetbe tartozó pártbizottságok és tanácsok ülésén is megjelenni néha. Aratás idején az egyéni paraszt képviselő kerül szembe feloldhatatlan ellentmondással, az orvosprofesszor sürgős műtéteket halogat. Ezért úgy gondolom, hogy valamilyen áthidaló megoldás előbb-utóbb hivatalos formában is szóba kerül. A hivatásos képviselőségnek, a választók közül való kiszakadásnak, a parlamenti munka egzisztenciává válásának ugyanakkor súlyos veszélyei is vannak.

Talán már 1984 elején téma lesz ez, amikor az új választások előkészítése kerül napirendre. Addigra új választójogi törvény is várható. Valószínűleg változni fog a jelenlegi lajstromos rendszer is: pillanatnyilag nincsenek egyéni választókerületek. Igaz, minden lajstromon több jelölt volt, mint ahány mandátum, de a szavazatok általában úgy oszlottak meg, hogy a lista élén szereplő, a mandátumok számának megfelelő számú képviselőjelölt 90% fölötti szavazatot kapott, míg a többiek 3—4% körül. Így meglehetősen paradox, hogy egy-egy képviselő halála, lemondása vagy más okból történő távozása esetén ezek a szavazatot alig kapott emberek lettek pótképviselőként automatikusan a szejm tagjai.

Végül még egy érdekesség a szejmről: a nyilvános ülésekről a tájékoztatás korlátlan, ugyanis — mint a cenzúratörvény kapcsán megfogalmazták — egy államigazgatási szerv, a cenzúra nem bírálhatja felül egy államhatalmi szerv üléseinek tartalmát. (Előzőleg a képviselői felszólalásokat gyakran erősen megcsonkította a cenzúra.) Ez azt jelenti, hogy a PAP hírügynökség rövidített verzióitól függetlenül bármely lap bármely képviselő felszólalásának teljes szövegét közölheti, továbbá a kormány napilapjának mellékleteként, „Szejmnapló" címmel minden ülés után megjelenik a teljes jegyzőkönyv és az újságárusoknál megvásárolható.

Érdekes változások történtek a lengyel bírósági rendszerben is. A *Központi Közigazgatási Bíróságot* 1980-ban, még a válság előtt hozták létre azzal a céllal, hogy az államigazgatási szervek jogerős döntései ellen az állampolgárok panasszal élhessenek. 1982-ben 8829 ilyen panaszt vizsgáltak ki, és ezek 35,4%-ában adott helyt a bíróság a kérelemnek, megváltoztatva az államigazgatási határozatot. Mint az Államtanács 1983 februárjában megállapította, „az államigazgatási határozatok törvényességének bírósági ellenőrzése nagyon hasznos, mert erősíti a jogbiztonságot ... lehetővé teszi az államigazgatási tevékenység egy sor hiányosságának, egyes előírások tökéletlenségének feltárását és kiküszöbölését ... Fontos a megelőző tevékenység fejlesztése, az ítéletek közzé-

tétele, általános értékelések megfogalmazása..."

Hosszas vita után az adómegállapítás is bekerült a panasz tárgyává tehető államigazgatási határozatok közé. Mivel a cenzúra is államigazgatási szerv, annak döntése ellen is élhet panasszal a szerző vagy a szerkesztőség a közigazgatási bíróságnál. Érdekes megfogalmazást tartalmaz a sajtótörvény tervezete: ha valamely állami vagy gazdasági szerv állam- vagy szolgálati titokra hivatkozva megtagadja a tájékoztatást a sajtótól, a szerkesztőség kérésére köteles ezt indokolással együtt írásban adni, és ez a döntés is panasz tárgyává tehető a közigazgatási bíróságnál. Hosszas viták után ugyan nem javasolta az illetékes szejmbizottság, hogy az útlevélkérelem elutasítását is e bírósági fórumon meg lehessen támadni.

Az Alkotmánybíróság létrehozását az alkotmány 1982-es módosítása teszi lehetővé, de az önálló törvény még nem született meg (1983 decemberéig legalábbis), illetve az Alkotmánybíróság még nem alakult meg. Az alkotmánymódosítás során az előterjesztés úgy fogalmazta meg szerepét, hogy „a teljes jogalkotást átfogó önálló, a bírósági rendszertől különálló különleges bíróság". Nem csupán a törvények, az államtanácsi dekrétumok és a nemzetközi szerződések alkotmányosságát vizsgálja (ez utóbbiakat olyan szempontból, ahogyan az érvényes belső jogba beépülnek), hanem minden más normatív jogforrást, így a minisztériumok és országos hatáskörű szervek rendeleteit is. Ha törvénnyel kapcsolatban merül fel az alkotmányba ütközés, az Alkotmánybíróság állásfoglalását a törvényt hozó szejm elé terjeszti, amely véglegesen dönt, vagy érvényben tartva a törvényt, vagy helyt adva a bíróság véleményének módosítva azt. Így elkerülhető, hogy az Alkotmánybíróság megkérdőjelezze a legfelső államhatalmi szerv szerepét, illetve, hogy káros kettősség jöjjön létre. Minden más jogszabály esetében az Alkotmánybíróság önálló döntési lehetőséget és eszközöket kap majd az alkotmánysértés megszüntetésére, amelyeket külön törvény fog rendezni.

Az Állambíróságot, amely már a II. Köztársaságban is létezett 1921—1939 között (bár gyakorlatilag nem működött), az 1982-es alkotmánymódosítás iktatta be a jogi intézmények közé, majd törvény született róla és 1982 nyarán meg is alakult. Az indoklás szerint olyan esetekben kell működnie, amikor „az állami hierarchiában legmagasabb tisztségeket betöltő személyek meghatározott körével kapcsolatban a társadalmi ellenőrzés szokásos formái csődöt mondanak".

Az Állambíróság hatáskörébe tartoznak: az Államtanács elnöke, alelnöke, titkára és tagjai, a Minisztertanács elnöke és elnökhelyettesei, a miniszterek és az országos hatáskörű szervek vezetői, a Legfelső Ellenőrző Kamara elnöke, a Népköztársaság főügyésze — tehát akiket a szejm választ meg vagy nevez ki, akikkel kapcsolatban az alkotmányos felelősségnek helye lehet. Felelősségre vonásra akkor kerülhet sor, ha az érintettek valamelyike „hivatali ideje alatt, illetve tisztségének betöltésével kapcsolatban megsérti az alkotmányt vagy más törvényt, jelentősen károsítva ezzel az állam érdekeit vagy komoly veszélybe sodorja az államot". Közönséges bűncselekmény csak akkor tartozik az Állambíróság hatáskörébe, ha szükségesnek látszik összekapcsolni az alkotmányos felelősségre vonás tárgyát képező cselekménnyel — különben a legmagasabb tisztségek betöltőinek bűncselekményeiben is a rendes bíróság illetékes.

Az Állambíróságot a szejm saját választási ciklusának idejére nevezi ki, de nem a képviselők közül. Elnöke mindig a Legfelső Bíróság elnöke, a tagok között viszont nem csak jogászok vannak. A vádemelés módja a következő: javaslatot tehet kétharmados többséggel bármely szejmbizottság, a képviselők legalább 50 fős csoportja, az Államtanács, a Legfelső Ellenőrző Kamara elnöke és a főügyész. A javaslatot a szejm alkotmányos felelősséget vizsgáló bizottsága feldolgozza, és állásfoglalását a szejm plenáris ülése elé terjeszti. Ez utóbbié a kizárólagos jog, hogy valakinek az ügyét az Állambíróság elé utalja.

Az Állambíróság a következő büntetéseket ítélheti, külön-külön vagy együttesen, 2—10 éves időtartamra, esetleg véglegesen:

— a szejmre és a tanácsokra vonatkozó aktív és passzív választójogtól történő megfosztás;

— eltiltás vezető állás betöltésétől, illetve állami szervekben és intézményekben vagy társadalmi szervezetekben különleges felelősséggel járó tisztség viselésétől;

— valamennyi vagy némely érdemrend, kitüntetés, kitüntető cím visszavonása, illetve az ilyenek szerzésére vonatkozó jogtól történő megfosztás.

(Az említett kivételes esetben, ha az Állambíróság közönséges bűncselekménnyel is foglalkozik, a Btk-t alkalmazza.)

A fentiek rögtön érthetővé teszik azt a dilemmát is, hogy míg a jogászok és a politikusok a demokratikus intézményrendszer fontos új elemeként értékelik az Állambíróságot, az állampolgárok körében elégedetlenség és értetlenség mutatkozik. A közfelfogás ugyanis a téves és hibás gazdasági-politikai döntéseket, a válsághoz vezető rossz politikát sokkal súlyosabb hibának tartja, mint egy esetleges lopást vagy sikkasztást — a büntetések súlyosságában mégis fordított arányokat vél látni, hiszen a közvélemény elsősorban a hosszabb időtartamú szabadságvesztést vagy a teljes vagyonelkobzást tartja igazi súlyos büntetésnek, nem a felsoroltakat. A jogászok ellenben azt hangsúlyozták, hogy egyértelműen külön kell választani a politikai hibákat, törvénysértéseket és a közönséges bűncselekményeket, nemcsak a kétféle bíróság illetékessége révén, hanem a büntetési módozatokban is: politikai „bűnökért" politikai büntetések járjanak. Ezt az ellentmondást feloldani szinte lehetetlen, a közvélemény elégedetlensége fenn fog maradni. Még inkább így lesz ez a most zajló ügyek kapcsán. A szejmbizottság egy képviselőcsoport indítványa nyomán, többhónapos vizsgálat után javasolta, hogy Piotr Jaroszewicz volt miniszterelnököt és Tadeusz Wrzaszczyk volt miniszterelnök-helyettest, a Tervhivatal volt elnökét állítsák az Állambíróság elé. Ám már az 1982-es törvényjavaslat tárgyalásakor kimondták, hogy az 1970-es évek felelősei esetében még a leírtaknál is korlátozottabb lehet csak az Állambíróság hatásköre. Mivel ugyanis „lex retro non agit", az Állambíróság csak a cselekmények megállapítására fog szorítkozni — demonstratív célból —, de ítéletet nem hoz. (A közvélemény azt egyáltalán nem veszi figyelembe, hogy az egykori nagyhatalmú vezetők ilyetén meghurcolása, a többhónapos, sőt többéves procedúra önmagában is elég súlyos erkölcsi-politikai büntetés, némely érintettet lelkileg teljesen „ki is készítheti".)

A most folyó eljárás felvetett még egy vitatémát, amely már az Állambíróságról szóló törvény megalkotásakor is szőnyegre került: ez pedig a pártfunkcionáriusok alkotmányos felelőssége. A jogászok véleménye ak-

kor is, most is az volt: alkotmányos felelősségre vonás alá csak az tartozhat, aki a szejm hatáskörébe tartozó alkotmányos tisztséget tölt be. Aki valamely párt tisztségviselője, azt a párt saját belső szabályai alapján vonhatja felelősségre, amelyek szerint általában a kizárás a legsúlyosabb fokozat.

Az ellenérv úgy szólt, hogy valójában a Lengyel Egyesült Munkáspártban születnek a politikát alakító legfontosabb döntések, így a párt vezetőinek felelőssége a hibákért, a törvények esetleges megsértéséért nem kisebb, mint az Államtanács vagy a kormány vezetőié. Ráadásul — érveltek — a párt vezető szerepét az alkotmány is rögzíti, így jogilag is indokolható az alkotmányos felelősség körébe történő bevonás.

A törvény azonban végül nem így született meg. Egy képviselőtől olyan magyarázatot is hallottam, hogy nem lenne helyes intézményesíteni a párt közvetlen beavatkozását az állami ügyekbe, elismerni a választott államhatalmi és végrehajtó szervek formális jellegét. A párt politikailag vezet, irányít —, de ez nem zárja ki az állami tisztségviselők önálló, alkotmányos felelősségét. Ezen az alapon mondta ki a szejm bizottsága, hogy nem lát okot Edward Gierek ügyének az Állambíróság elé vitelére: az Államtanács 16 tagjának egyikeként ugyanis a LEMP KB volt első titkára semmilyen törvénysértésért nem felelős. A bizottság elnöke több sajtónyilatkozatban elmondta: egy pillanatig sem kétséges, hogy Edward Gierek igen súlyos felelősséget visel a lengyelországi válságért. A szejmbizottság azonban csak az alkotmányos felelősséget vizsgálhatta, a szélesebb erkölcsi-politikai felelősséget nem. A párt Giereket kizárta tagjai közül, számos egyéb szankció is érte, de az Állambíróság nem illetékes ügyében. Ez is olyan állásfoglalás, amely jogilag világos (bár mint említettem, jogilag is vitatják), a szélesebb közvélemény azonban nemigen fogadja el.

Domány András

JOGIRODALOM

Harmathy Attila: Szerződés, közigazgatás, gazdaságirányítás*

1. (Gazdasági kérdések a jogban, közigazgatás a gazdaságban.) Már a hetvenes években is leírható lett volna, hogy az állam- és jogtudományok művelői (*Eörsi, Lőrincz, Sajó, Sárközy, Wiener* és mások), a korábban kutatott témák helyett, a gazdaság jogi problémái felé fordultak, és a közgazdaságtan betört a jogtudományba. A nyolcvanas évekre *megfordult* a helyzet. Kiderült, — és itt elsősorban *Bauer* könyvére (Tervgazdaság, beruházások, ciklusok) gondolhatunk —, hogy a bürokráciajelenség tanulmányozása nélkül a közgazdasági problémákhoz nem lehet nyúlni. E felismerés egyik jeleként értékelhetjük *Kornai János* akadémiai székfoglalóját „A bürokratikus és piaci koordinációt"-t. Ma már egyáltalán nem megy felfedezésszámba, ha megállapítjuk azt, hogy bizonyos értelemben a gazdaság működése a közigazgatás *belső mechanizmusaitól,* a meghonosodott szervezettípusoktól, a hivatalnokok képzettségétől, a politikai rendszerben élvezett presztízsüktől függ. Ezekre a tényekre vagy jelenségekre legalább annyira figyelemmel kell lennie egy pályakorrekciót elhatározó gazdaságpolitikának, mint bármi másra. Ezt a közhelyet azért szükséges megismételni, mert a gazdasági struktúraváltás elhatározott, a főbb célok nagyjából ismertek, szemben azzal, hogy e változásokra (változtatásokra) a közigazgatás hogyan fog reagálni. Legalább ennyire kialakulatlanok az álláspontok a tekintetben is, hogy az új pályára állításhoz milyen gazdaságirányítási eszközök szükségesek vagy éppen fölöslegesek, más szóval milyen jogosítványokat, intézményeket kell alkotni és melyeket elvetni. Egyszóval a „közigazgatás jövőképéről" nincs általánosan elfogadott vélemény; keressük azt, mint a Második Alapítványt Isaac Asimov hősei. Egy valami azonban már most világosan látszik: a közigazgatásnak a gazdasági szférával érintkező területein a nehézkességeket enyhíteni, a merev szabályokat oldani kell. De hogy e cél elérése érdekében melyek a kívánatos lépések, erről keveset tudunk.

2. (A közigazgatási szerződés szabályozásáról.) Harmathy kutatásainak legfőbb eredménye annak bemutatása, hogy a gazdasági szférában rugalmasabb közigazgatási működés felé vezető úton a szóbajöhető *lépésvariációk* száma igen nagy. Az *alapproblémákat,* nevezetesen: *a)* hogy az államigazgatási szervek, mint a szuverén akaratának közvetítői a gazdaság vonalán, hogyan lépjenek így kapcsolatba az „egyszerű" gazdálkodó szervezetekkel, hogy a szerződéssel (amellyel mellérendelt helyzet áll elő) a *köz érdekeinek érvényesíthetősége ne csorbuljon; b)* hogyha a gazdálkodó szféra nem akar vagy nem tud valamilyen árut adni vagy szolgáltatást nyújtani, hogyan lehet az abban szereplőket erre „rávenni"; *c)* ha valamely köz érdekében történő szolgáltatásra egy adott szervezet mégis rááll, hogyan és meddig a határig lehet, illetve kell vállalkozó érdekeit védeni stb. — a nyugati államok (itt a vizsgált Anglia, Franciaország, NSZK, Egyesült Államok, 11—134. old.) se egységesen ugyanúgy próbálták és próbálják megoldani, de a szocialista államokban is különböző megközelítési módok léteznek és léteztek. (135—196. old.) A lépésvariációk gazdagsága vagy ha úgy tetszik a cél felé vezető utak sokasága a fejlesztési koncepció lehetséges körvonalain gondolkodók számára csapda. Egyértelmű ugyan, hogy az államigazgatás és a gazdaság *viszonya* változásra érett, mégis nehéz megmondani: *a)* az *angol* szabályozás gondolatát vegyük-e át (ebben az esetben az általános szerződési szabályokat kell hagyni érvényesülni és kiegészítésképpen funkcionálnak csak a speciális szabályok), vagy *b)* a *francia* utat kell-e követni (akkor a közérdeket szolgáló, gazdasági tartalmú szerződéseket nevesíteni kell és fórumrendszert is szükséges létrehozni), vagy *c)* a *német* „tiszta jogi" világú fiscus tanából helyes kiindulni (azaz az állam cselekvései *mindig* hatósági jellegűek, tehát élesen el kell választani a szerződéseket a közigazgatási jogi cselekményektől), vagy *d)* az *amerikai* szabályozás-e az igazi (a felek között felmerülő viták az általános feltételekbe iktatott eljárási szabályok alapján általában nem bíróság elé kerülnek), vagy *e)* a *szovjet* kezdeti megoldások célravezetőek (ahol — legalábbis *Gavze* szerint — (141. old.) megtörik a formális jogegyenlőség.

Egyébként nagyon tanulságos, hogy a szovjet szerzők többsége az állami szektoron belüli megállapodások kérdését elejtették (188. old.); noha volt egy kisebbség (*Agarkov, Karassz* és mások, 188—189. old.) akik kimutatták, hogy a jogviszonyokban sajátosan összekapcsolódnak az utasításos és szerződéses elemek. *Jampolszkaja* megfigyelése szerint (1966-ban) a közigazgatási szerződés *tabu* lett. Tegyük hozzá nem mindenkinél, például sem a

* Akadémiai Kiadó, 1983. 210 old.

lengyel *Starosciak*-nál, sem pedig a szovjet *Petrov*-nál.

3. (Szerződés és gazdaságirányítás.) A közigazgatási szerződés elismerése és hasznosságának fölismerése a gazdaságirányításban, véleményünk szerint, rendkívül időszerű lenne. Időszerű lenne azért: először, mert az állami vállalatokat már régen átállították *önelszámolásra;* másodszor, mert a központi költségvetés és a helyi tanács(ok) költségvetése *külön* „pénzalapok"; harmadszor, mert minden szervezet (államigazgatásiak és nem azok) *gazdálkodik;* negyedszer, a 80-as években már nem lehet minden felelősség, minden lokális vagy országos anyagi következmény nélkül *költekezni* és végül, *az elkövetkező öt-tíz év körülményeit nem lehet azonosnak tekinteni* a szocializmus kezdeti időszakával vagy az újjáépítési korszakéval, de az intenzív fejlődésbe való átmenet problémáival sem lehet összehasonlítani. A fő különbség abban fog megmutatkozni, hogy kudarcra van ítélve egy olyan gazdaságpolitika, amely csak a központi költségvetés szempontjait tartja szem előtt és a helyi érdekeket avagy a vállalatokét, szövetkezetekét stb. negligálja. Mindebből nem az következik, hogy a köz érdekében végzett, és központi eszközökből finanszírozott tevékenységet háttérbe kellene szorítani, *ellenkezőleg: garanciákat* kell adni, hogy a közérdekből végzett szolgáltatások, bárki is vállalkozik azok teljesítésére, rentábilisek lesznek. Ugyanis, és ez a helyzet ma (azt hiszem nemcsak nálunk), hogy a központi gazdaságirányítóknak és a helyi vezetőknek *szembe* kell állnia a gazdasági forgalomban résztvevőkkel: a teljesítményeket (beruházásokat, szolgáltatásokat stb.) kérniük, követelniük kell tőlük és ezek teljesítéséhez minden eszközt (sajnos gazdaságilag és jogilag tűrhetetleneket is) igénybe kell venniük. Ezen a helyzeten csak oly módon lehet változtatni: ha *1.* az államigazgatási szervek túlzott gazdasági törekvései a jelenleginél nagyobb *kontroll* alá kerülnének; *2.* de a gazdasági folyamatokat és érdekeket nem sértő céljaik eléréséhez *jogi eszközöket* (például ilyen a közigazgatási szerződés és a megsértése esetén igénybe vehető fórumrendszer) kell kapniuk.

A mai eltorzult formájú és tartalmú megállapodások helyett egy fegyelmezettebb szerződési rendszerre volna szükség, amelyben a teljesítések a jelenleginél jobban nyomon követhetőek lennének.

A közigazgatási szervek és a gazdálkodó szervek közötti alkuk (ha valamilyen teljesítményről van szó) nem állnak messze a szerződéstől, csak a jog szervező és kényszerítő ereje (főleg ez utóbbi fontos, a kikényszeríthetőség) nem áll mögötte. Azt hiszem egyszerűen arról van szó, hogy *az államigazgatás hagyományos eszközeinek gazdaságszervező hatása túlértékelt,* s olyan módszer, mint közigazgatási szerződés mellőzése — hiba. Ugyanis a közigazgatási szerződés nem egyszerűen olyan szerződés, mint az adásvételi vagy a bérleti szerződés, hanem olyan, ami *a)* lehetőséget ad a gazdasági partnerrel való *viszony* rugalmas, a *köz érdekeinek megfelelő alakítására a szerződéskötés után is; b) anyagi garanciákat* ad ennek fejében a szerződő partnernek, tehát a vagyoni viszonyok kiegyensúlyozottak; *c)* olyan területeken is alkalmazható, ahol a direkt utasításos módszer kimutathatóan nem hatékony, például: *árszabályozásnál* (94—96. old.), *állami támogatásoknál* (78—85. old.), *közszolgáltatások* és *állami megrendelések* esetében. (41—46. old.).

Azt hiszem elfogadható álláspont, hogy mind az állami megrendelés, mind az állami támogatás, a terv, az ár (75—97. old.) reálisabb; a kisebb pénzügyi és a nagyobb népgazdasági akció pedig hatékonyabb lesz, ha *az igazgatás hatalmi elem a politikai törvényszerűségeken belül marad* és megmagyarázható, de mindenképpen kényszerítő okokra hivatkozva nem nyúl túl rajta, lerombolva a gazdaságosság társadalmi értékét, csökkentve a költségvetési fegyelmet: mindezzel kapacitáshiányt is teremtve állandóan megbontja az egyensúlyt.

4. (A közigazgatási szerződés ismérveiről.) A *szerzőnek* a gazdaságirányítást — szellemi értelemben — befolyásoló gondolatain kívül komoly érdeme, hogy átvilágította a szerződéses elem struktúráját és megvilágította annak jelentőségét. Eredményeit már a közeljövőben nemcsak saját tudománya fogja magáénak tulajdonítani. Ilyen tudományos értékű, de a praxis számára is eligazítást nyújtó eredményei, illetve megállapításai:

1. A szerződésekre irányadó szabályok meghatározásánál az alanyi ismérvnek aligha van komoly értéke. (114. old.)

A szerző a problémát úgy látta megoldhatónak (ti. a szerződés minőségét), ha mindig azt a kérdést helyezzük előtérbe, hogy a közérdek védelme megoldható-e magánjogi szerződési szabályokkal, vagy elengedhetetlen a közigazgatási jogi megoldások alkalmazása. Tehát nem abból kell kiindulni ha egy szerződést minősíteni akarunk, hogy az egyik alany közhatalmat testesít-e meg, avagy állami szerv vagy éppen a közérdek védelmében feladatokat csak kivételes esetben ellátó állami szervezet, hanem, hogy *a)* a szerv jellege általában igényel-e közhatalmi fellépést; *b)* milyen az ellátandó feladatok természete és *c)* mit igényel a közérdek védelme.

2. Harmathy feltárja azokat az elméleteket, amelyek alapján a szerződés elhatárolható az egyoldalú közigazgatási aktustól.

Ezek igen sok figyelemre méltó elemet tartalmaznak, így például: a szerződés két személy között valamilyen előzetes kapcsolat kiépítését, kölcsönösen tett ígéreteket, tárgyalásokat feltételez, míg az egyoldalú aktus esetében van valamilyen „szabályzat", amelynek „rendezését" a közigazgatással kapcsolatba kerülő személy csak tudomásul veszi, továbbá illetékek és bírságok alkalmazása megengedett. (116—117. old.)

3. A közigazgatási szerv szerződésének sajátossága, hogy a köz érdekében eljáró közigazgatási szerv (bár itt említsük meg, ez a szerv nemcsak közigazgatási lehet) *közpénzeket használ fel, közpénznek terhére vállal jogi kötelezettséget és ezt (ti., hogy a közpénznek fölhasználására különleges szabályok vannak mindenütt érvényben) a másik félnek is figyelembe kell vennie,* még akkor is, ha a jogi normák címzettje az adott esetben nem ő. (121. old.)

5. (Ellenvélemény.) A *szerző* álláspontja szerint nincs szükség önálló jogi kategória (ti. közigazgatási szerződés) megalkotására. Nézete szerint (195. old.) az olyan megoldások szolgálják leginkább a gyakorlati igényeket, amelyek mérlegelik az adott esetcsoportban jelen levő államigazgatási és polgári jogi jellegű elemek súlyát és szerepét, és ennek megfelelően adnak több vagy kevesebb teret az egyes jogágakba tartozó szabályoknak. A közigazgatási szerződést elutasító véleményét azzal a kétségtelenül igaz megállapítással támasztja alá, miszerint az előrehaladást az nehezíti meg, hogy a különböző jogágak olyan kategóriáira kell támaszkodni, amelyek átalakulóban vannak vagy nincsenek is megfelelően kidolgozva.

Véleményünk szerint ez a — jog- és

közigazgatástudományi, tehát tudománytanilag belső — probléma nem lehet akadálya annak, hogy a jelenlegi állapotot (már ami a közigazgatás gazdasági, nem beszerzési célú szerződéseinek formáját illeti) ne haladhatnánk meg. Érveink a következőek: *1.* Fel kell oldani a mai alapszituáció tragikomikumát (ti., hogy az állami vállalatok nagynehezen vehetők csak rá az „állami megrendelések", beruházások, közszállítások teljesítésére). A beruházási árrendszer alapelvévé kell tenni azt, hogyha valamilyen szolgáltatás elvállalása gazdasági szempontból „rizikós" úgy a díjtételt magasabban kell megállapítani. (Külön kérdés aztán, hogy miért rizikósak az állami beruházások a vállalatok számára.) Tény, hogy az *államigazgatás nem tarthatja bizonytalanságban vállalkozóit.* E bizonytalanságot és mindkét fél kiszolgáltatottság-érzéseit csökkentené a közigazgatási szerződés. *2.* Az áruforgalomban rendszeresen résztvevő szervek egymás közötti (tehát *saját gazdasági céljaik elérését szolgáló*) szerződéseit meg kell különböztetni a közérdekből (törvények, rendeletek által) *meghatározott feladatok* teljesítése céljából kötött szerződésektől, amelyek túlnyomó részét a közigazgatási szervek kötik, de nem kizárólag. (Az elméleti tisztázottság érdekében — legalábbis az első szabályozásokban — a *közigazgatási szerződések köréből kizárnám az államigazgatási szervek egymásközötti megállapodásait.* Egyrészt azért, mert ilyen esetekben mindkét fél a *költségvetési gazdálkodási rendszeren belül marad,* másrészt, vita esetén, a *fórumrendszer* se lép ki a közigazgatás vonzásköréből.)

A fentiekből remélhetőleg kitűnik, hogy a vagyoni elem (visszterhesség) vagy az ingyenesség (állami támogatás) egyáltalán nem kizáró körülmény a közigazgatási szerződéssé minősítéstől, viszont az *elemi követelménynek tűnik előttünk,* legalábbis az első szűk kör meghatározásánál, hogy az *egyik szerződő fél ne legyen közigazgatási szerv. 3.* Van értelme külön fórumrendszert szervezni? Látszólag és jelenleg nem. De ez nem jelenti azt, hogy hosszú távon az államigazgatás nélkülözheti az államigazgatási ügyekben *egységes iránymutatást adó apparátust.* Ez lenne a közigazgatási bírósági rendszer fölállításának első oka. (Megjegyzem, hogy ez a fórum elég lenne — első lépésben — ha 6 nagyvárosunkban Győrött, Pécsett, Szegeden, Miskolcon, Debrecenben és Budapesten létrejönne, városonként 6—6 közigazgatási bíróval és még egy legfelső fórum a maga kb. 10—12 fős bírói (szakértői) személyzetével se lépné túl összesen az 50 főt.) Másodszor az indokolná ennek a fórumrendszernek a fölállítását, hogy ily módon: *a)* a közigazgatási szervek *terv- és költségvetés konform* elképzeléseikhez tényleges segítséget kapnának; *b)* a gazdasági szervezetek pedig joggal bízhatnának abban, hogy erőltetett helyi vagy ágazatfejlesztési törekvések — megfelelő pénzügyi fedezet híján — zátonyra futnának, illetve ha azt valamilyen módon mégiscsak sikerülne keresztülvinni legalább a vagyoni egyensúlyt mindig helyreállítaná a bíróság.

6. (Vélemény és javaslat.) Mindenekelőtt azt a kérdést kell megválaszolni, hogy milyen céljai voltak a szerzőnek könyve megírásával, de azt is meg kell ítélni, hogy e munkájával a maga elé tűzött feladat teljesítésével előbbre vitte-e a tudományt? *Harmathy az állam* (fait du prince jellegű 126—127. old.) *megállapodásait vizsgálja;* ennek a témának szenteli monográfiáját. Ezeknek a megállapodásoknak világszerte *bizonytalan a minősítése:* így aztán azt, hogy hol, miért és milyen megállapodásokat alkalmaznak, csak történeti vizsgálódások után lehet megérteni. A könyv fő célkitűzése annak bemutatása, hogy e megállapodások tekintetében milyen különbségek vannak és ezek milyen tényezőkre vezethetők vissza. Célját három módszer együttes alkalmazásával éri el a szerző. Egyfelől azzal, hogy a megértéshez feltétlenül szükséges *történeti háttért* bemutatja; másfelől, hogy az egész jelenséget úgy szemléli, mint a *szerződések fejlődésének egy specifikus útját;* és harmadszor, hogy oly módon ad keresztmetszetet, amelyből kitűnik; *hol is helyezkedik el a gazdaságirányítási szerződés a modern szerződési jog világában.* Ahogyan azt a *szerző* a recenzens számára megvilágította: nagyon fontos látni, hogy nemcsak a különböző országok küszködnek ugyanazzal a problémával, hanem egy országon belül a különböző minisztériumok is; és maguk se veszik észre, hogy ugyanolyan megállapodásokat, szerződéseket kötnek vagy éppen feltételeket diktálnak, próbálják a közérdeket érvényre juttatni vagy éppen — ha az érdekek úgy kívánják — az adóst védelembe részesíteni, mint egy épülettel vagy öt szobával odébb egy másik főosztályon vagy igazgatóságon.

Még egy körülményre legyen szabad az olvasó figyelmét fölhívni: ezen a területen hihetetlen jelentősége van a kormányzati és bürokratikus *attitűdnek,* ami itt azt jelenti, hogy a fensőbbség a tekintély alapján avagy a tárgyalás, a meggyőzés a nemzeti és nemzetközi érdeknek megmagyarázásával, az államrezon és a gazdálkodás érdekei közötti egyensúlyozással kísérli-e meg a szükségszerűen fellépő, de állandóan megoldást kívánó ellentéteket elsimítani. A nagy kérdés, hogy kialakul-e egy viszonylag hosszabb időszak problémáit föloldani képes mechanizmus avagy az érdekfeszültségeket addig feszítik állandóan, amíg az új csak robbanással tud magának utat törni, avagy még azzal sem. A tradíciókon, főleg ha azok már a fejlődés gátjának látszanak, csak a máshol már bevált intézmények és módszerek adaptációjával lehet változtatni. Az adaptációs folyamat képes csak egyedül friss oxigént bevinni a bürokrácia lelassult vérkeringésébe; átalakítani az állami szférában és az üzleti világban dolgozó emberek gondolkodását. *Tradíció kontra adaptáció:* ez az a két jelenség, amelynek váltakozása jellemzi igazán egy államalakulat életét. De ennek az összefüggésnek kibontása túl messzire vezetne. A recenzens gondolataival fölösleges is lenne tovább terhelni az olvasót, *Harmathy* munkája amúgy is hallatlanul informatív. Az indexből kitűnően igen sok téma fölé rajzol ívet: állam beavatkozása, állami támogatás, közérdek védelme, szerződések elmélete stb. Az a körülmény, hogy a szerző explicite nem ad fejlesztési elképzeléseket, illetve, hogy nem készített hosszabb lélegzetű összefoglalást oda vezetett, hogy semmi sem oldja a monográfia töménységét, koncentráltságát. Hosszú hidakon kell tehát átmennie az olvasónak ahhoz, hogy bizonyos biztonsággal gondolkozhasson el a szerződés-közigazgatás-gazdaságirányítás összefüggéseiről. De ez az út semmiféleképpen nem könnyű. Így aztán nem nagyon várható, hogy a kutatás értékei és eredményei hamar átmenjenek a szakmai köztudatba. Ezt a transzformációt egyedül az gyorsíthatná meg, ha a könyv témái közül legalább a közigazgatási szerződést fölvennék az egyetemi speciális képzés, illetve az államigazgatási posztgraduális képzés programjába.

Ferenczy Endre

Az új szovjet nemzetközi jogi tankönyvről*

A szovjet nemzetközi jogi tankönyvek általában egy vagy két jogi kar nemzetközi jogászainak közös alkotásai. A G. I. Tunkin szerkesztésében 1983 elején megjelent munka ebben is különbözik a korábbi tananyagok többségétől. Összesen tizenöt szerző munkája, közöttük találhatók a moszkvai, leningrádi, kijevi, kazányi tanszékek professzorai mellett a moszkvai Állam- és Jogtudományi Intézet munkatársai is. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy valamennyi ismert szovjet nemzetközi jogász részt vett volna megírásában, hiszen nem szerepel közöttük például Bliscsenko, Talalajev és Usakov.

A szovjet nemzetközi jogi társaság XXVI. éves közgyűlésén részt vevő külföldi vendégek a házigazdák kedves — és hasznos — figyelmességeként gyorsan hozzájuthattak a munkához. A magyar nemzetközi jogászok számára azért is különösen érdekes, mivel a nálunk jelenleg használatos tankönyv lassan tíz éve jelent meg (1976-ban), s az azóta bekövetkezett új fejlemények oktatási jelentőségéről mértékadó állásfoglalás ez a tankönyv. A több helyen rendszerében is újat adó munka 23 fejezete közül hetet írt a szerkesztő. Vállalva az ismertetés aránytalanságának ódiumát az új — vagy újnak tűnő — megállapításokra fordítjuk figyelmünket, s néhány hagyományos felfogásban megírt fejezetről csak említést teszünk.

Az első — *a nemzetközi jog fogalmá*val foglalkozó — fejezet *(szerzője G. I. Tunkin)* a nemzetközi jogot a nemzetközi rendszerben helyezi el, amelynek keretében a globális rendszer mellett megkülönböztet univerzális funkcionális rendszereket (például a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszerét), s számos partikuláris rendszert (például az Európai Közösségeket vagy a KGST-t). Ennek következménye, hogy a nemzetközi jogilag szabályozott jelenségek egyidejűleg több rendszer részét alkotják. A nemzetközi jogot különálló jogrendszernek tekinti, amely különböző jogágakra tagozódik, majd megállapítja a belső joggal közös és attól eltérő sajátosságait. Ezek között szerintem csak a szuverén államok létezése tekinthető vitatható specifikumnak, mivel ha elfogadjuk, hogy a nemzeti jogokat is szuverén államok alkotják, úgy a két jogrendszer között csak az a különbség, hogy az egyiket egy szuverén állam a többire (legalábbis jogi értelemben) tekintet nélkül, míg a másikat több együttesen alkotja. A nemzetközi közjog és a nemzetközi magánjog viszonyát elemezve megállapítja, hogy az utóbbi részben az államok nemzeti jogrendszereihez, részben a nemzetközi közjoghoz (a nemzetközi szerződésekkel szabályozott viszonyok) tartozik. Ennek szerintem az a következménye, hogy a direkt — nem kollíziós jogi — szabályozás, a tankönyv logikája szerint, a nemzetközi közjog része s — feltételezve, hogy egyetlen jogi jelenség sem tartozhat egyidejűleg a köz- *és* a magánjogba — ez a nemzetközi magánjogot ismét kollíziós joggá redukálja. Ezek után megállapítja, hogy a nemzetközi magánjog nem jogága a belső jognak. A kontinentális jogon — s annak kategóriáin — nevelkedett, jogágakban gondolkodó olvasó ezek után — feltételezve, hogy a nemzetközi magánjog létezik — már csak azon töpreng, mi is valójában a nemzetközi magánjog.

A tankönyv — a számos szerző ellenére — általában egységes, zárt logikai rendszert képez, aminek következményeit tükrözi a nemzetközi gazdasági jogról szóló fejezet, ahol ez a kérdés újra felbukkan.

D. I. Feldman a nemzetközi jog és a nemzetközi jog tudományának történetét írja le *a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig.* A fejezet az egyes társadalmi formációk szerint tagolódik, igen részletesen kitérve az orosz feudális fejlődés során létrejött nemzetközi kapcsolatokra.

A modern nemzetközi jog keletkezése, lényege, forrásai és rendszere (G. I. Tunkin) az 1917 utáni fejlődés bemutatásával kezdődik. Bemutatja azt a fordulatot, amelyet a Nagy Októberi Szocialista Forradalom a nemzetközi jog fejlődésében eredményezett. Nem vitás, hogy az 1917-es év eseményei a XX. század történetében döntő fordulatot jelentettek. Ha azonban — elfogadva a tankönyv álláspontját — a nemzetközi jogról azt állítjuk, hogy az államok akarat megegyezésével keletkezik, akkor egyetlen állam életében bekövetkezett bármily jelentős változás sem eredményezheti az egész nemzetközi jogközösség átalakulását. A Szovjetunió, mint egyetlen szocialista állam, igen fontos nemzetközi jogi jellegű kezdeményezéseket tett, de ezek ebben a két világháború közötti időszakban csak akkor vezethettek sikerre, ha más — szükségképpen eltérő társadalmi rendszerű — államok akaratával összhangba hozhatók voltak. Ezért véleményem szerint a nemzetközi jog fejlődésében — ha valamilyen szakaszolás szükségességét elfogadjuk — a fordulópontot inkább a XX. század közepére tehetjük, amikorra Európában kialakult a szocialista világrendszer, létrejött az ENSZ, megszilárdultak a modern nemzetközi jog alapelvei, s még számos más, az egész nemzetközi közösségre kiható változás ment végbe.

A nemzetközi jog forrásainak máig is sokat vitatott kérdésében a tankönyv a következő álláspontot foglalja el. Megállapítja, hogy a Nemzetközi Bíróság Statutumának 38. cikke, bár nem mentes az értelmezési vitáktól, a valamennyi állam által elismert jogforrásokat sorolja fel. A talán legbonyolultabb „művelt nemzetek által elismert általános jogelvek" kérdésében kifejti, hogy az nem lehet azonos az államok belső jogában megtalálható elvekkel, mivel a Statutum e cikkének első pontja így fogalmaz: „A Bíróság, amelynek az a feladata, hogy az eléje terjesztett viszályokat *a nemzetközi jog alapján* döntse el, eljárásában a következő forrásokat alkalmazza:". Végül azonban az általános jogelvek között példálózva a következőket sorolja fel: lex specialis derogat generali, lex posteriori derogat priori, nemo plus iuris ... (54. old.), amelyek nem kétséges, hogy legalábbis egyaránt megtalálhatók a belső (nemzeti) jogokban és a nemzetközi jogban. Ez a megoldás eltér a magyar tankönyvétől, amely az általános jogelveket a nemzetközi jog alapelveivel azonosítja,[1] s így nem kevésbé mentes az ellentmondásoktól, hiszen nem vitás, hogy az alapelvek vagy nemzetközi szerződésből, vagy a nemzetközi szokásjogból nyerik kötelező erejüket.

*A nemzetközi jog és a belső jog kapcsolatá*ban *(I. I. Lukasuk)* a legérdekesebb ennek a viszonynak a tükröződése a szovjet törvényhozásban. Így van olyan törvény, amely kifejezetten kimondja, hogy, ha a Szovjetunió által kötött nemzetközi szerződés eltérően rendelkezik, úgy annak rendelkezéseit kell alkalmazni. Ezt mondja ki például a Szovjetunió polgári törvényhozásának alapjairól szóló törvény,

* G. I *Tunkin* (szerk.): Mezsdunarodnoje pravo. Moszkva, Jurigyicseszkaja Lityeratura, 1982., 568 old.

[1] *Haraszti* Gy.—*Herczegh* G.—*Nagy* K.: Nemzetközi jog. Bp. Tankönyvkiadó, 1979. 2. kiad. 31. old.

ilyen általános rendelkezés azonban nem került be a Szovjetunió nemzetközi szerződései megkötésének, végrehajtásának és felmondásának rendjéről szóló 1978-as törvénybe. Vagyis a nemzetközi jog primátusa általánosan nem, esetenként azonban elfogadott a szovjet törvényhozásban.

*A nemzetközi jog alanyai*nak *G. V. Ignatyenko* és *D. I. Feldman* az államokat és a függetlenségükért harcoló népeket, illetve nemzeteket (elsődleges alanyok), a nemzetközi kormányközi szervezeteket és egyes speciális, államhoz hasonló alakulatokat — példaként a Vatikánt és Nyugat-Berlint említik — tekintik (másodlagos alanyok). Ennek a fejezetnek a keretében tárgyalják az államok keletkezését, megszűnését és az államutódlást. Logikailag nem szerencsés, hogy itt a jogalanyiságról szóló részben ismertetik az állam elismerésével kapcsolatos főbb kérdéseket, hiszen ez olyan benyomást kelthet, mintha az elismerés eredményezné a jogalany keletkezését — ugyanakkor ez a szerzők álláspontjával ellentétes, mivel a konstitutív elismerési elméletet élesen kritizálják.

Új fejleményeket mutat *a nemzetközi jog alapelvei*ről szóló rész is *(G. I. Tunkin)*. A különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élésének átfogó elve mellett két fő csoportot különböztet meg, azokat, amelyek közvetlenül a nemzetközi béke és biztonság fenntartására vonatkoznak, illetve a nemzetközi együttműködés általános elveit. Az előbbi csoportba sorolja az erőszak alkalmazásának és az erőszakkal való fenyegetésnek a tilalmát, az államok területi épségét, a határok sérthetetlenségét, a nemzetközi viták békés elintézését és a leszerelést. Az utóbbiba az államok szuverén egyenlőségét, a beavatkozás tilalmát, a népek és nemzetek egyenjogúságát és önrendelkezését, az államok együttműködését, az emberi jogok tiszteletben tartását, a nemzetközi kötelezettségek jóhiszemű teljesítését. Nézetem szerint ez a felosztás kissé erőltetett. Az egyes alapelvek egymással szorosan összefüggnek, így például a szuverén egyenlőség elve, illetve a beavatkozás tilalma az erőszak tilalmának elvével olyan szoros kapcsolatban áll, hogy a fejezet szerzője által is idézett dokumentumok, az ENSZ Közgyűlésének 2625 (XXV.) számú határozata az államoknak az ENSZ Alapokmányával összhangban levő baráti kapcsolatait és együttműködését szabályozó nemzetközi jogi elvekről és a Helsinki Záróokmány megfelelő része alapján nem oszthatók különböző csoportokba, tartalmuk nem határolható el megfelelően. Nem problémamentes a leszerelés elve sem. Bármennyire is kívánatos lenne a leszerelést nemzetközi jogi alapelvként megfogalmazni, jelenleg nem áll fönn olyan jogi kötelezettség, amely az államokat *általában* leszerelésre kötelezné. Hiszen ez nem a fegyverek nemzetközi viszonyokban való felhasználását tiltja — erre is szolgál egyébként az erőszak tilalma —, hanem ennél tágabb kört jelent.

A tankönyv bizonyos fokig tükrözi a nemzetközi jogi érdeklődés átstrukturálódását. Így egyes hagyományos — s a nemzetközi jogi irodalomban jól kidolgozott — kérdéseket csak vázlatosan ismertet. *A nemzetközi szerződések jog*át *(I. I. Lukasuk), a nemzetközi szervezete*ket *(G. I. Tunkin—Je. A. Sibajeva), a nemzetközi jogi felelősség*et *(P. M. Kurisz—G. I. Tunkin), a diplomáciai és konzuli jog*ot *(G. I. Tunkin)*. A vázlatosság sajnos nemegyszer a beható megismerés rovására megy.

Külön tárgyalja a kötet *a nemzetközi jog szerepét a szocialista államok közötti kapcsolatokban (E. T. Uszenko)*. Megállapítja, hogy a szocialista országok közötti kapcsolatok átfogó elve a szocialista internacionalizmus, amely magában foglal több más elvet, így az önkéntességet, az egyenjogúságot, a szuverenitást, a más államok ügyeibe való be nem avatkozást, a kölcsönös előnyök elvét, valamint a szocialista kölcsönös segítség elvét. Mint a szerző említi „a szocialista internacionalizmus elvei dialektikus kölcsönhatásban vannak a nemzetközi jog általános demokratikus elveivel" (238. old.), méghozzá úgy, hogy az általános nemzetközi jogi elvek tiszteletben tartása a szocialista államok kapcsolatának minimumát képezi. Sajnálatos azonban, hogy a tankönyv itt sem foglal állást abban a kérdésben, van-e külön szocialista nemzetközi jog. Közvetve esetleg arra következtethetünk, hogy van, mivel a szocialista nemzetközi jogi elveknek és normáknak még sajátos jogforrásai is vannak. Így Uszenko szerint forrását képezik a párt- és kormányküldöttségek látogatásairól kiadott hivatalos közlemények és nyilatkozatok, valamint a kommunista és munkáspártok képviselőinek találkozóiról kiadott nyilatkozatok is. Ez a nézet azonban még nem tekinthető általánosan elfogadottnak.

Sz. A. Malinyin „A nemzetközi biztonság joga" című fejezetben ismerteti a különböző békekezdeményezéseket, a létrejött megállapodásokat, a kollektív biztonság kialakulóban levő rendszerét és az el nem kötelezettség néhány problémáját, bár kétségtelen, hogy összefüggő normaanyagról ez utóbbival kapcsolatban még nem beszélhetünk.

A nemzetközi jog utolsó évtizedben lezajlott fejlődését tükrözi, hogy külön fejezet tárgyalja *a nemzetközi gazdasági jog* szerteágazó kérdéseit *(E. T. Uszenko)*. Megállapítja, hogy: „A nemzetközi gazdasági jog, mint a nemzetközi közjog ágazata, olyan normák összessége, amelyek a nemzetközi jog alanyainak a nemzetközi gazdasági kapcsolatok területén megvalósuló tevékenységével összefüggő viszonyait szabályozza" (368. old.). Vagyis a nemzetközi gazdasági kapcsolatok területén létrejövő kapcsolatok szabályait alanyi oldalról is korlátozza, csak azokat a viszonyokat sorolja ide, amelyek *a nemzetközi közjog alanyai* között jönnek létre. Ez a megoldás sem teljesen problémamentes. Ebben az esetben ugyanis egy államközi gazdasági megállapodás (ez a nemzetközi közjogba tartozik) alapján létrejövő nemzetközi vállalatközi megállapodás (ez nemzetközi magánjog) más-más jogágba tartozik. Ennek alapján azonban ellentétbe kerülünk a nemzetközi közjog és a nemzetközi magánjog viszonyával foglalkozó — fentebb említett — fejezettel, amely a nemzetközi szerződésben szabályozott gazdasági kapcsolatokat a nemzetközi közjogba sorolta, függetlenül attól, hogy nemzetközi közjogi alanyok között, vagy mások (például különböző honosságú vállalatok) között jöttek létre.

A szovjet politikai álláspont szükségesnek tartja az új világgazdasági rend megteremtését, de leegyszerűsítettnek tartja a „gazdag Észak" és a „szegény Dél" szembeállítását. A szovjet nemzetközi jog tudománya szerint a nemzetközi gazdasági jog a nemzetközi közjog egyik kialakulóban levő ágazata. Ez a jogág akkor indult gyors fejlődésnek, amikor a '70-es évek közepén a fejlődő országok előtérbe helyezték az új világgazdasági rend megteremtésének kérdését. Itt foglalkozik a tankönyv néhány nagy jelentőségű gazdasági szervezettel, így az UNCTAD-dal, az UNIDO-val, a FAO-val, a GATT-tal és az Európai Közösségekkel.

Igen részletesen foglalkozik a tankönyv az *államterület* kérdéseivel. Az

általános kérdéseket *(M. V. Janovszkij)* követően az új — 1982. december 10-én aláírt — tengerjogi konvenció alapján ismerteti *a tengerjog* főbb szabályait *(A. L. Kolodkin)*. Ez jól bizonyítja a tankönyv frissességét, bár ugyanakkor a Szovjetunió államhatáráról szóló új — 1982. november 24-én elfogadott — törvény helyett a könyv még a régire hivatkozik. A parti tenger kiterjedésével foglalkozva idézi az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottságának 1956-ban tett megállapítását, amely szerint a 12 tengeri mérföldet meghaladó szélességű parti tenger sérti a nyílt tenger szabadságát (418. old.). Mindemellett a föld 134 tengerparttal rendelkező állama közül csak 105 parti tengere nem szélesebb 12 mérföldnél, vagyis 29 állam máig sem tartja magát ehhez a korláthoz.

A nemzetközi légijoggal foglalkozó rész *(A. P. Movcsan)* a fontosabb nemzetközi jogi szabályokat ismerteti.

A nemzetközi jog leggyorsabban fejlődő területei közé tartozik *a világűrjog (V. Sz. Verescsetyin)*. A bekövetkezett változásoknak megfelelően a főbb világűregyezmények mellett megismerjük a távérzékeléssel és a direkt televíziós adásokkal kapcsolatos fejleményeket és a partikuláris világűr együttműködés intézményeit, például az INTERSZPUTNYIK-ot, az INMARSAT-ot és az INTELSAT-ot.

Ezt követi a nemzetközi jog ugyancsak gyors átalakulásban levő területe, *a környezet védelmének nemzetközi joga (A. P. Movcsan—Sz. V. Vinogradov)*.

A nemzetközi viták békés elintézésének nemzetközi jogi eszközei (I. I. Lukasuk) és *a nemzetközi jog a háborús konfliktusokban (D. D. Osztapenko)* című fejezetek ismét a hagyományos megközelítést adják.

A tankönyv zárófejezete *„A nemzetközi jog és az emberiség haladása" (G. I. Tunkin)* az első fejezethez hasonlóan a politikai környezetben helyezi el a nemzetközi jogot.

Az egyes fejezetek elején lábjegyzetben megtalálható a fontosabb, felhasznált, elsősorban szovjet irodalom. A könyv használatát részletes tárgymutató segíti. Táblázatba foglalva is megtalálhatjuk itt a nemzetközi jog alanyainak és a nemzetközi szervezetek típusainak csoportosítását. Külön fölsorolják az ENSZ tagállamait területük, lakosságuk és tagságuk kezdete feltüntetésével.

A könyv érdeme aktualitása, az, hogy átfogó képet ad a '80-as évek elején a nemzetközi jogáról, nemegyszer a főbb tendenciákat is vázolva, s az adott kérdéssel kapcsolatban a szovjet nemzetközi jog tudományának álláspontjáról.

Dunay Pál

A Világbank Bretton Woods óta*

A recenziónak kettős célja van. Alapvetően magának a könyvnek az ismertetése, azonban ahol ez szükségszerű és lehetséges, megkíséreljük bemutatni a Világbank kevésbé ismert jogintézményeit.

Előljáróban még annyit, hogy a szerzők közgazdászok. Edward S. *Mason* 1969-ben vonult nyugdíjba, mint a Harward Egyetem Közgazdasági Tanszékének professzora. Számos esetben működött szakértőként közre a Világbanknál. Robert E. *Asher* 1954-től tagja a Brookings Intézetnek, ezenkívül Ő volt a Nemzetközi Fejlesztési Társaság alelnöke. Több alkalommal dolgozott tanácsadóként a Világbanknak az Egyesült Államok és nemzetközi szervezetek megbízásából.

Az írásmű számos olyan területet érint, amelyek jogi szempontból érdekesek; mint például a hitelfelvételi mechanizmust, a program- és project-hitelezést vagy a Világbanknak a nemzetközi gazdasági viták megoldásában betöltött szerepét.

Több, mint negyed évszázaddal a Világbank megalapítása után, 1973-ban jelent meg Mason és Asher könyve. Ez az alapműnek számító tanulmánykötet, amelyet az is bizonyít, hogy a témával foglalkozó irodalom gyakran hivatkozik rá, egyrészt a Világbank tevékenységéről, másrészt pedig az ún. „Világbank Csoportról" (World Bank Group) szól.

A tanulmánykötet során a szerzők vázolják a Világbank, majd a később létrejött „Világbank Csoport" történetét a kezdeti nehézségektől a hatvanas évek végéig elért kiteljesedésig.

Ezenkívül alapvetően még két témával foglalkoznak, egyrészt elemzik a „Világbank Csoport"-nak mint kölcsönvevőnek és hitelezőnek, továbbá mint a beruházások elősegítőjének célkitűzéseit és feladatait, másrészről pedig megkísérelik felbecsülni a „Világbank Csoport"-nak mint fejlesztési intézménynek a már elért eredményekben való szerepét, nevezetesen, hogy a világ különböző részein milyen beruházások valósultak meg a Világbank, illetve a „Világbank Csoport" közreműködésével.

Maga a könyv négy részre tagolódik.

Az *első rész* két témával foglalkozik, a Világbank kialakulásával, amelyet a 2. és 3. fejezet foglal magában, valamint a 4. fejezetben a „Világbank Csoport" szervezeti és intézményi fejlődésével a kezdetektől 1971. június 30-ig. Ezzel a dátummal zárul ugyanis az a 25 éves időszak, amelyet a tanulmánykötet feldolgoz. Ez a rész az 1946-tól funkcionáló intézmény főbb jellemzőit és szervezeti fejlődését írja le.

A *második rész* a „Világbank Csoport" alapvető funkcióit elemzi. A Világbank az IFC 1956-os és az IDA 1960-as létrehozásával vált — nevezzük így — „csoporttá". A 11. és a 12. fejezet tárgyalja az IFC és az IDA sajátos jellemzőit és feladatait. Egyébiránt a második részben vázolt funkciók elemzése felöleli az egész „Világbank Csoport" tevékenységét, de ahol az szükséges, rámutat a három intézmény eltérő szerepére.

A Világbankot mint intézményt azért alapították, hogy a felvett hitelekből kölcsönt nyújthasson. A kezdeti, 10 milliárd U$ dolláros alaptőke úgy jött létre, hogy az egyes tagországoknak ennek az alaptőkének a 20%-át kellett befizetni, még pedig oly módon, hogy a 20%-nak a 2%-át U$ dollárban vagy aranyban, a fennmaradt 18%-ot pedig a tagország saját fizetési eszközében. A megmaradt 80%-ot a Világbank felhívására a tagországoknak akkor kell befizetni — a tag választása szerint U$ dollárban, aranyban vagy más fizetőeszközben —, ha arra a Banknak kötelezettségeinek teljesítése céljából szüksége van.

Mivel 1946-ban csak az Egyesült Államok volt olyan pénzügyi helyzetben, hogy az első feltétel teljesítéséhez szükséges dollármennyiséggel rendelkezzen, a működésbe lépéskor a Világbank felhasználható forrását az Egyesült Államok 20%-os és a többi tagország 2%-os befizetése jelentette. Az 5. fejezet taglalja a Világbank felhasználható tőkéjének növekedését az egyes tagországok fizetési eszköze konvertibilissé válásának tükrében. Ez a fejezet azonban a hitelezés alapjául szolgáló tőke megszerzésén túl, a Vi-

* Edward S. Mason—Robert E. Asher: The World Bank since Bretton Woods. Washington, D. C. The Brookings Institution, 1973. 915 old.

lágbank mint kölcsönvevőnek a szerepével is foglalkozik. A kölcsönfelvétel az első tíz évben az Egyesült Államoktól történt. Az ötvenes évektől kezdve azonban a Bank kötvénykiadásából és más központi bankokkal, nemzetközi szervezetekkel kötött szerződések alapján tett szert bevételre. A 6. fejezet a Világbanknak azt a hitelezési tevékenységét és politikáját elemzi, amelyet a kezdeti időszakban folytatott. A „Világbank Csoport" hitelezési politikájáról a 7., 8. és a 9. fejezet elolvasása után kapunk képet. A 7. fejezet tárgyalja a „Világbank Csoport" hitelezési tevékenységének növekedését és a kihelyezett pénzeszközök földrajzi megosztását, továbbá a fejlesztési segítségnyújtásban való részvételt, a hitelezési feltételeket, a fizetési feltételek megváltozásának folyamatát, valamint a Világbank szerepét a visszafizetési tárgyalások során. A 8. fejezet az ún. project-hitelezési és -értékelési folyamatot taglalja. A project-hitelezéssel és a programhitelezéssel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy e két hitelezési folyamat egymástól lényegesen különbözik. A programhitelezés olyan anyagok, közbenső termékek és felszerelések beruházására irányul, amelyek szoros kapcsolatban állnak az adott ország nemzeti fejlesztési programjával, és a project-hitelezés a különleges és egyedi termelőeszközök beszerzésének a finanszírozására irányul. Tehát egy program több projectet foglalhat magába. A gyakorlatban ez a megkülönböztetés azonban korántsem ilyen egyszerű.

A 9. fejezet két olyan témával foglalkozik, amelynek a Világbankon belül is és kívül is vitákra adtak okot, nevezetesen a már fent említett programhitelezés és a kölcsönvevő országok helyi kiadásainak valutaellátása.

Vannak olyan „kivételes körülmények" — Alapokmány IV. cikk. 3. szakasz b), c) — ugyanis, amikor vagy nincsen a kölcsönvevőnek módja a kedvezményes feltételek mellett a kölcsön céljának megvalósításához helyi valutát szerezni, vagy pedig ha a létesítmény közvetve megnöveli a kölcsönvevő tag devizaigényét, a Világbank a kölcsön részeként megfelelő összeget bocsát a kölcsönvevő rendelkezésére.

Habár a Világbank alapokmánya nem tesz említést a műszaki segítségnyújtásról és a szakmai képzésről, nagyon hamar világossá vált, hogy a legalacsonyabb GNP-vel rendelkező fejlődő országok nem képesek a bizony elég magas műszaki ismereteket követelő projecteket kidolgozni. Ezért a Világbank állandó vagy ad hoc jelleggel tanácsadói szolgálatot hozott létre Ázsia, Afrika, Latin-Amerika és a Közel-Kelet pénzügyi társaságai számára, és e pénzügyi társaságok vezetői számára trainingeket szervezett. Miután rádöbbentek, hogy nem elég a pénzügyi vezetők képzése és továbbképzése, a gazdaságirányítási vezetők szakmai képzése céljából a Világbank 1955-ben megalakította a Gazdasági Fejlesztési Intézetet (Economic Development Institute, EDI), amely 1971-ig több, mint 1300 gazdaságirányítási vezetőt képzett ki oktatási programja keretében. Az ezt követő időszakban a „Világbank Csoport" a kölcsönvevő országok számára — ideiglenes segítségnyújtás céljából — szakértői és igazgatási személyzet létrehozását is finanszírozta. A „Világbank Csoport" műszaki, szakértői tevékenységének egyéb jellemzőit a 10. fejezet tartalmazza.

A Világbank hitelezési tevékenysége és a kevésbé fejlett országoknak nyújtott szakértői segítsége a komplex fejlesztési folyamatnak csak egy részét adja. A fejlesztési folyamat elsődleges célja az, hogy az adott országok képesek legyenek saját természeti és szellemi forrásaikat hatékonyan és önerőből kiaknázni. A hitelezési tevékenység során a „Világbank Csoport" hat a kölcsönvevő országok fejlesztési politikájára és gyakorlatára. A Világbankkal és a „Világbank Csoport"-tal való kapcsolat a kölcsönvevő országot olyan feladat elé állítja, hogy a beruházás gyakorlati lebonyolítását a lehető legoptimálisabban szervezze meg, és ennek érdekében ha szükséges, a célnak megfelelően szervezze át az igazgatási és adminisztratív szervezetét is. Az igazgatási rendszer átszervezésén túl a Világbank a hitelezési folyamat során hatással van a finanszírozott beruházással szoros kapcsolatban álló egyéb gazdasági ágazatok fejlesztésére is, így például a közlekedés fejlesztésére vagy új mezőgazdasági eljárás bevezetésére. Ennek a — nevezzük így — befolyásolásnak a kérdéseit tárgyalja a 13. fejezet.

A második rész utolsó fejezete azt vizsgálja, hogy a Világbank fennállása óta mennyiben segítette elő a tagországok fejlődését, mennyiben volt képes igényeik kielégítésére.

A Világbank közvetlenül a II. Világháború után jött létre, abban az időben, amikor egy sereg más nemzetközi szervezet alakult, többnyire az ENSZ égisze alatt. Nemcsak az ENSZ-en belül jöttek létre azonban az újjáépítést és a gazdasági helyreállítást maguk elé feladatul tűző nemzetközi szervezetek. Az Európai Helyreállítási Program (Europen Recovery Program) hozta létre az Európai Gazdasági Együttműködés Szervezetét (Organization for European Economic Cooperation, OEEC), valamint az Európai Pénzügyi Egyesülést (European Payments Union, EPU). Utóbb az OEEC Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezetté (Organization for Economic Cooperation and Development, OECD) alakult át, amelynek a fejlesztési segítségnyújtással foglalkozó bizottsága (Development Assistance Committee, DAC) a Világbank legfontosabb támogatója. Ezek ketten, nevezetesen a Világbank és a DAC azok a nemzetközi szervezetek, amelyek figyelemmel kísérik a világ országaiban folyó fejlesztési programokat. Ezen kívül az államok jó része bilaterális vagy multilaterális fejlesztési szerződéseket kötött, amelyek keretében többek között regionális fejlesztési bankokat alapítottak, például Latin-Amerikában, Ázsiában és Afrikában. A Világbank kapcsolatban áll ezekkel az intézményekkel és egyre hatékonyabban vesz részt a segítségnyújtási és koordinálási együttműködésben. Ezen kívül a Világbank közvetítő szerepet tölt be a fejlett és fejlődő országok között, így aktív részt vállal a nemzetközi viták megoldásában is. A szerzők a Világbank ilyen jellegű tevékenységét elemzik a *harmadik rész* négy fejezetében.

A Világbank és a különböző bilaterális segítségnyújtási programok közötti kapcsolatot a 15. fejezet tárgyalja. Az 50-es években ez a kapcsolat az USA Export-Import Bankjával való, nem túlzottan barátságos rivalizálás jegyében zajlott. Ebben az időben ugyanis más, potenciális fejlesztési szervezetek még nem voltak. Az egyéb segítségnyújtási szervezetekkel való együttműködésben az első lépést 1958-ban az India Konzorciummal kötött megállapodás jelentette, amelyet hamarosan követett egy hasonló jellegű szerződés Pakisztánnal. Érdekes, hogy a számos kétoldalú segítségnyújtási szerződés és a regionális fejlesztési bankok állandó átszervezése egy idő után gátolta a segítségnyújtási együttműködés kiteljesedését. Ez volt az egyik oka annak, hogy a Világbank szakértői testület felállítását határozta

el. 1962 és 1971 között tizenöt ilyen csoport alakult meg a Világbank elnöklete alatt. Mivel az OECD Fejlesztési Bizottságának (DAC) szintén érdekében állott a segítségnyújtási folyamatok összhangba hozása, arra törekedett, hogy szoros kapcsolatot tartson a „Világbank Csoport"-tal. Meglehetősen különös viszony fejlődött ki a Világbank és a kisebb jellegű, bilaterális segítségnyújtási programok hitelezői között. Kanada, Hollandia és a skandináv államok — bár nem minden kritika nélkül szemlélték a Világbank tevékenységét — hamarosan rászorultak a tanácsadási és irányítási segítségre. De néhány más ország, különösen ha politikai vagy kereskedelmi előnyök voltak kilátásban, kifejezetten szembe helyezkedett a Világbank szellemi és gyakorlati segítségével. Azonban ez a konfliktus egy idő után oldódhat, amit az is mutat, hogy számos közös és párhuzamos beruházás valósult meg a Világbank és a bilaterális programok hitelezőinek együttműködésével.

Mivel a II. világháborút követő időszakban a Világbankot és a Nemzetközi Valutaalapot (International Monetary Fund; IMF) egy szervezetnek tekintették, hamarosan a „Bretton Woods-i ikrek" elnevezést kapták. Ez nem volt ellentétes az alapító tagok céljával, mert azok mindig is a Világbank és az IMF együttműködésére törekedtek. Ez az együttműködés az idők folyamán valóban egyre szorosabbá vált, de voltak olyan periódusok, amikor ugyan személyes ellentétek következtében a két intézmény nem éppen testvéri magatartást tanúsított. A 16. fejezet vázolja ezeket a hullámvölgyeket, és magyarázza a nem kellőképpen értelmezett kapcsolatot a Valutaalap stabilizációs politikája és a Világbank fejlesztési politikája között.

A Világbank az ENSZ szakosított intézménye, de a Valutaalaphoz hasonlóan különleges feladatokra szakosodott szervezete. A 17. fejezet a „Világbank Csoport"-nak az ENSZ-en belül elfoglalt helyét és más nemzetközi szervezetekhez való viszonyát elemzi. Az ENSZ azon szervei, amelyekkel a Világbank különösképpen együttműködik, a következők: az ENSZ Fejlesztési Programja (United Nations Development Program; UNDP), a FAO, az UNESCO, az UNCTAD és a WHO. A többi nemzetközi szervezet közül, amellyel a „Világbank Csoport" szoros kapcsolatban áll, kiemelkedik a már többször említett OECD.

Ebben a harmadik részben, amely a Világbank nemzetközi kapcsolataival foglalkozik, analizálják a szerzők a Világbank közvetítő szerepét a tagországok között felmerült nemzetközi gazdasági viták megoldásában. Ezek közül a három legnevezetesebbet emelik ki, éspedig az iráni olajmezők államosítását, az asszuáni gát építésének finanszírozásával kapcsolatos problémákat, valamint az India és Pakisztán közötti, az Indus folyó használatának megosztásával kapcsolatos vitákat.

Végezetül a könyv *negyedik része* a „Világbank Csoport"-nak mint fejlesztési intézménynek a bírálatával foglalkozik. A 19. fejezetben öt olyan tagországról nyújt mérleget, amelyek már hosszabb ideje élvezik a Világbank kölcsöneit, míg a 20. fejezet azokról az ágazatokról ad kimutatást, amelyekre a kölcsönök koncentrálódnak. A könyv utolsó fejezete vázolja azokat a problémákat, amelyekkel a „Világbank Csoport"-nak a következő negyedszázad során előreláthatólag szembe kell néznie.

Ez a tanulmánykötet történetileg kíséreli meg a „Világbank Csoport" feladatainak és célkitűzéseinek elemzését, és egyben a „kivitelezés" bírálatát. Így természetesen a szerzőkre két irányból leselkedik veszély, egyrészt ha az időrendiséget emelik ki, akkor a sokirányú tevékenységi kör évről évre való változásának magyarázata elnyeli magának a tevékenységnek az elemzését, vagy ellenkező esetben az elemzés nyomja el oly mértékben az időrendiséget, hogy végül az olvasó nem képes nyomon követni az intézmény szervezeti fejlődését. A könyv olvasása során még egy tényezőt kell figyelembe venni. A szerzők amerikaiak, akik természetszerűleg saját tapasztalataik és információik alapján dolgozták fel és értékelték az anyagot. Ha más nemzetiségűek írnának erről a témáról, az anyag tárgyalása során valószínűleg egyéb tényezőket is figyelembe vennének, amelyek a „Világbank Csoport"-tal összefüggő kérdéseket más megvilágításba helyeznék.

Láng Ildikó

Melichar Emlékkönyv*

Erwin Melichar, a bécsi egyetem alkotmányjogi professzora és az Osztrák Alkotmánybíróság elnöke most töltötte be 70. életévét. Ez alkalomból munkatársai, barátai és tisztelői egy nemzetközi jellegű Emlékkönyvet (Festschrift-et) készítettek, amelyet ez év októberében nyújtottak át neki a bécsi Alkotmánybíróságon.

Mivel Erwin Melichar a magyar jogi tudományosságban közismert, többek között a Pécsi Janus Pannonius egyetem díszdoktora, s előadásaival, tanulmányaival sokszor és sokoldalúan támogatta a magyar jogi tudományos fejlődést, szinte kötelességünk, hogy erről a jubileumról és a jubileumi kiadványról megemlékezzünk.

Maga Erwin Melichar 1913-ban Bécsben született s egész életét a jogtudománynak, a jogi kutatásoknak, igen nagy részben az államjogi és államigazgatási kutatásoknak szentelte. Már 1937-ben belépett az osztrák pénzügyi jogi szolgálatba, s 1941-ben a magasabb osztrák pénzügyigazgatási tevékenység hivatali pályáját futotta. 1941 és 1946 között katonai szolgálatot teljesített s visszatérése után a pénzügyminisztérium kötelékébe került, ahol 1946-ban a miniszteri tanácsosi rangot elnyerte.

Életének egy másik tudományos törekvése az egyházi jog művelése volt, különösebben az állam és az egyházak kapcsolatainak problémája. E törekvéseit tükrözi habilitációs dolgozata, amelyet az egyházjogból vett s ezt tükrözi első önálló munkája: Igazságszolgáltatás és közigazgatás az állami és egyházi jogban. (Wien, 1948)

Miniszteri tanácsosi kinevezésének évében kapott meghívást mint ordinárius a grázi egyetemre, ahol 1946-tól 1964-ig működött, egy időben mint dékán, s az 1961/62. tanévben mint a grázi egyetem rektora. Az egyetem és az alkotmánybíróság adtak ezután keretet Melichar professzor életének. 1963-ban Merkl Adolf professzor utódaként tanszéket kapott a bécsi egyetemen, ahol ezentúl tartotta és tartja világos, alkotójellegű és a gyakorlattal kapcsolatban felépített előadásait. 1969/70-es tanévben Melichar a bécsi jogi kar dékánja is volt. Tudományos munkásságát a sokoldalúság, precízség, csodálatos munkatevékenység, és a jogi gondolkodásban elmélyült józanság jellemzik — mint azt az Emlékkönyvben az ő életét és munkásságát méltató Heinz Schäffer salzburgi pro-

* Festschrift Erwin Melichar. Im Dienst am Staat und Recht (Wien, 1983. a Manz-féle kiadó és egyetemi könyvesbolt kiadása. XV. 462 old.)

fesszor, Melichar egykori tanítványa és munkatársa is megállapította. Munkaterülete majdnem az egész jogi szakterületet felöleli: az egyházi jogot, a pénzügyi jogot, az általános jogelméletet, a jogbölcseletet, az alkotmány- és közigazgatási jogot és elméletet és mi tegyük hozzá, az állam- és jogtörténetet is.

Erwin Melichar jogi munkásságának igen jelentős része folyt a bécsi alkotmánybíróság keretében. 1959 óta egyik legszorgalmasabb és mondhatjuk legfelkészültebb tagja volt az Osztrák Alkotmánybíróságnak, előbb mint állandó referense, 1977 óta pedig mint a bíróság elnöke. Azok, akiknek Dunántúlon alkalmuk volt a bécsi rádió adásait figyelemmel kísérni, nemegyszer találkoztak Melicharral és az osztrák alkotmányjogi bíróság tanácsaival ítélethirdetéseknél, mely ítéletek nemcsak az osztrák jognak, de az emberiességnek is tükörképei voltak. Tudományos munkásságának elismeréséül éppen az idei évben az Osztrák Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjává választotta.

Nem csoda, ha Erwin Melichar munkásságára a magyar tudományosság is felfigyelt. Igen sok esetben kapott meghívást Magyarországon előadások tartására. Az Állam- és Jogtudományi Intézet közös munkák kidolgozására hívta meg az osztrák kollégákat, amelyből gyümölcsöző eredmények fakadtak és 1967-ben a pécsi egyetem 600 éves jubileumán Erwin Melichar professzort az egyetem állam- és jogtudományi kara díszdoktorává avatta. Ő ezt a kitüntetést feladatnak tekintette és azóta is állandó segítője a pécsi, de általában a magyar tudományosságnak, amikor az osztrák kapcsolatok vagy kutatások felvételéről van szó.

Erwin Melichar munkásságát — amint azt az Emlékkönyvet záró bibliográfiai cikk összefoglalja — 9 önálló nagyobb munka, 4 nagyobb munkának megszerkesztése és az ott felsorolt 165 fontosabb tanulmány fémjelzi. Mivel lehetetlen ezeket a munkákat felsorolni, azt gondoljuk, megfelelően jellemezzük Melichar működését és magyarországi vonatkozásait, ha munkásságából a Magyarországon megjelent tanulmányokat említjük meg. Ezek közül első volt az osztrák jogi oktatás ismertetése a Felsőoktatási Szemle 1966. évfolyamában. Ezt követte az új osztrák községi jog bemutatása az Állam és Igazgatás 1967. évfolyamában, egy cikk az osztrák jogi tervezésről az Akadémia Gazdaság és Jogtudományi osztályának 1968. évi közleményeiben. A Jogtörténeti Tanulmányok II. kötetében közölte egyik Pécsett, a jogtörténeti konferencián elhangzott előadását: Az 1867. évi decemberi alkotmányban biztosított szabadságjogokról és bírósági gyakorlatról (1968). A következő jogtörténeti konferencián (Pécs—Siklós) elhangzott: A közigazgatási jogtudomány fejlődése Ausztriában az elmúlt évtizedekben. Ezt a pécsi egyetem 1972-ben közzétette. Majdnem ugyanekkor a Jogtudományi Közlönyben (1971) jelent meg az osztrák felsőoktatási reform bemutatása. A budapesti egyetemen elhangzott előadása az osztrák közigazgatás fejlődéséről (1967 után) a Levéltári Közlemények 1971-es évfolyamában, a legújabb alkotmány- és közigazgatástörténeti osztrák kutatásról beszámoló a Jogtudományi Közlöny 1975-ös évfolyamában, míg a szociális gondoskodás jogának fejlődése Ausztriában az Állam és Igazgatás 1977-es évfolyamában lettek közzétéve. A szakigazgatás körébe tartozott az építés- és városfejlesztési minisztérium bulletinjében „Az építési jogtól a területrendezésig" című tanulmánya (1978), és a Jogtudományi Közlönyben egy hasonló érdekességű cikk a természetvédelemről Ausztriában követett (1982. évf.). Közben a Pécsi Egyetem által kiadott Csizmadia Emlékkönyvbe egy német nyelvű tanulmányt írt: Die Entwicklung der selbständigen Gebarungskontrolle der österreichischen Bundesländer. (1980). Végül az Államigazgatási Főiskola kiadványainak I. kötetében az államigazgatási szakemberképzésről írt Ausztriában. (1981.)

A Festschrift Erwin Melichar-t nemcsak a bécsi, hanem a nemzetközi tudósgárda mai működői, Melichar tisztelői, tanítványai és barátai állították össze Klaus Kőnignek a speyeri közigazgatási főiskola, Heinz Schäffernek az egykori Melichar adjunktus, most a salzburgi alkotmányjog professzorának és Kurt Ringhofernek, az osztrák alkotmánybíróság elnökhelyettesének szerkesztésében, akik valamennyien tanulmányt is írtak az emlékkönyvbe.

Maga az Emlékkönyv Melichar professzor érdeklődési körének megfelelően két témakör köré koncentrálódott: az egyik a közigazgatási bíráskodás, a másik pedig a közszolgálat voltak. A tanulmányokat a bécsi professzorokon és magas közigazgatási vagy közigazgatási bírósági funkcionáriusokon kívül zömmel más osztrák (grázi, linzi, salzburgi, innsbrucki) professzorok írták. Az NSZK-ból a legnagyobb számmal a speyeri professzorok szerepeltek a híres közigazgatástudományi főiskolákról, melynek közigazgatási könyvtára ma is az első Európában. Szerepelt ezenkívül müncheni professzor is. A nyugatot még a finn Tore Modeen, a szocialista államokat a varsói Janusz Letowski professzor, a ljubljanai István Kristan professzor és végül a magyarokat az elhunyt Bihari Ottó akadémikus, pécsi professzor poszthumusz tanulmánya (Ausbildung für den öffentlichen Dienst und der ungarischen Selbstverwaltung) és a sorok írójának tanulmánya (Staatsdienstrecht in Ungarn zwischen beiden Weltkriegen) képviselték.

Csizmadia Andor

Александра Фицере

Институт семьи в новейшем советском законодательстве

Принятие в СССР Конституции 1977 г. означает новый этап в правовом регулировании семейных отношений в СССР, ибо впервые в истории советских конституций в неё включены нормы, непосредственно касающиеся брака и семьи. Исходя из анализа положений конституции, прямо и косвенно затрагивающих брачно-семейные отношения, автор показывает и те изменения в советском семейном законодательстве, которые бфли вызваны принятием новой конституции, с одной стороны, и требованиями практической жизни — с другой.

Мария Домэ:

Хозяйственная деятельность сельскохозяйственных производственных кооперативов

Статья делится на три части. В первой части рассматриваются процесс возникновения сельскохозяйственных производственных кооперативов,

форсированный темп организации кооперативов и связанные с этим диссонации, а также путь развития кооперативного движения, происшедшего вопреки всему этому. Во второй части проанализованы вопросы периода после коллективизации, хозяйственного и организационного укрепления производственных кооперативов, и развития вертикальной интеграции внутри кооператива. В третьей части рассматриваются результаты и недостатки периода после введения реформы управления экономикой, а также те проблемы, которые содействуют или задерживают форму ведения хозяйства на свой прибыль и риск.

Frau Maria Domé:

Die wirtschaftliche Tätigkeit der LPG's

Die Studie gliedert sich in drei Teilen: im ersten werden die Entfaltung der LPG's, die forcierte Gründung und die damit zusammenhängenden Dissonanzen erörtert, sowie die Umstände, unter denen sich die LPG-Bewegung doch herausgebildet hat. Der zweite Teil analysiert die Problematik der Nachkollektivisierungsepoche: die wirtschaftliche und organisatorische Bekräftigung der LPG's, sowie die Entwicklung der binnenbetrieblichen vertikalen Integration. Im dritten Teil werden die Erfolge und Probleme der Epoche nach der Einführung der ungarischen Wirtschaftsreform erörtert: jene Fragen, die die Wirtschaftsführung auf eigene Rechnung fördern oder hindern.

Frau Ficzere, Alexandra Sirko:

Die Institution der Familie in der neueren sowjetischen Gesetzgebung

Die Annahme der Verfassung der Sowjetunion vom Jahre 1977 hat auch in der rechtlichen Regelung der Familien- und Eheverhältnisse eine neue Epoche eröffnet, da zum ersten mal sind in die Verfassung — in der Geschichte der sowjetischen Verfassungen — die Familie und die Ehe betreffende Regelungen aufgenommen. Die Autorin stellt jene Modifizierungen der sowjetischen Familien- und eherechtlichen Regelung dar, die durch die Annahme der Verfassung notwendig geworden sind.

Mrs. György Domé:

The economic activities of the agricultural cooperatives

The author divides her paper to three main parts. In the first part she deals with the process of development of the agricultural cooperatives, the forced organisation pace of the cooperatives and the forthcoming discrepancies. Furthermore she presents that despite all of this how the cooperative movement developed. The second part analyzes the problematics of the post-collectivisation, era, the questions of the economic and organisational strengthening of the cooperatives and the questions of the development of vertical integration inside the enterprise. The third part surveys those achievements and deficiencies which were characterizing the era following the introduction of the reform of economic management. Furthermore she deals with the questions, which promote or hinder the management of own profit and loss too.

Mrs. Ficzere, Alexandra Sirkó:

The institution of the family in the latest Soviet legislature

The enactment of the Soviet Constitution of 1977 has opened a new chapter in the regulation of marriage and family relations too, because the new Constitution first time in the history of the Soviet constitutions placed the direct regulations concerning the marriage and family matters into the rules of the constitution. The author starts out from the analysis of the rules concerning directly or indirectly the family, she presents those amendments of the Soviet family law legislature, which were necessitated by the enactment of the new constitution or the requirements of the real life.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1250. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert, a Lapkiadó Vállalat vezérigazgatója. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest, V., József nádor tér. 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámlára. Előfizetési díj 1/2 évre: 300,— Ft, egy évre: 600,— Ft. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest 1056 Bajcsy-Zsilinszky út 76.

Szegedi Nyomda — 83-4694 Szeged, 1984. — Felelős vezető: Dobó József igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

ÁRA: 50,— Ft

Fq/5003 F/ET

XXXIX. új évfolyam 2. szám Budapest, 1984. február hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

MARX KÁROLY KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM KÖNYVTÁRA Budapest

TARTALOM

GYERTYÁNFY PÉTER
Ellentmondások és változások korunk szerzői jogában ... 65

DUNAY PÁL
A kormányzati irányítás hatékonyságának növelése .. 70

SZÁDECZKY-KARDOSS IRMA
Perjogunk és a nyelvhelyesség ... 73

LUKÁCS TIBOR
Az elítéltek munkavégzésének jogi természete ... 80

TANKA ENDRE
Az állami földtulajdonból eredő illetmény-földhasználat különös jogcímei ... 86

VIDA SÁNDOR
Technológiai háború az USA és Nyugat-Európa között a szovjet földgázvezeték miatt ... 96

WAGNER, INGO
A személyiség alanyi joga és jogi státusza a szocialista társadalomban ... 103

Szemle

JESCHECK, HANS-HEINRICH
A Nemzetközi Büntetőjogi Társaság elnökének részvétnyilvánítása Szakács Ödön elhunyta alkalmából .. 108

KOSUTIC, B.
A sztrájkjog és a lock-out a nyugat-német jogban ... 109

BIHARY TIBOR
Három különböző termékfelelősségi jogi rendszer vázlata ... 113

Jogirodalom—Jogélet

Szalay László, a reformkor politikai-jogi gondolkodója (RUSZOLY JÓZSEF) ... 118

TAMÁS LAJOS
Doktori értekezés a mezőgazdasági termékértékesítési szerződésről ... 120

SÜKÖSD FERENC
Nemzetközi konferencia „A vonzáskörzetek gazdasági és közigazgatási kérdései"-ről ... 123

СОДЕРЖАНИЕ: *Петер Дьертянфи:* Противоречия и изменения в авторском праве нашего времени. — *Пал Дунаи:* Повышение эффективности управленческой деятельности правительства. — *Ирма Садэцки-Кардош:* Венгерское процессуальное право и культура речи. — *Тибор Лукач:* Правовая природа занятия трудом осужденных. — *Эндрэ Танка:* Особенности правового основания прввомочия по землепользованию, вытекающего из государственной земельной собственности. — *Шандор Вида:* Технологическая война между США и Западной Европой из-за советского газопровода. — *Вагнер Инго:* Субъективное право и правовой статус личности в социалистическом обществе. — *Обзор: Ешек, Ханс-Хейнрих:* Соболезнование председателя Международного Общества уголовного права по случаю смерти Едёна Сакача. — *Кошутич:* Право на забастовку и Lock-Out в западно-германском праве. — *Тибор Бихари:* Схема трех различных правовых систем ответственности за продукцию. — *Юридическая литература — юридическая жизнь:* Ласло Салаи как политико-птавовой мыслитель периода реформ *(Йожер Русой).* — *Лайош Тамаш:* Докторская диссертация о договоре сбыта сельскойхозяйственной продукции. — *Ференц Шюкёшд:* Жеждународная конференция по теме: «Хозяйственные и вопросы управления населенными пунктами, прилегающими к городам».

INHALT: Péter Gyertyánfy: Widersprüche und Veränderungen im Urheberrecht unseres Zeitalters. — *Pál Dunay:* Die Erhöhung der Effektivität der Regierungsleitungstätigkeit. — *Irma Szádeczky-Kardoss:* Unseres Prozessrecht und die Sprachrichtigkeit. — *Tibor Lukács:* Die Rechtsnatur der Arbeit der Verurteilten. — *Endre Tanka:* Besondere Rechtstitel der Benutzung des Bezugsackerlandes aufgrund des staatlichen Bodeneigentums. — *Sándor Vida:* Technologischer Krieg zwischen den USA und West-Europa wegen der sowjetischen Erdgasleitung. — *Ingo Wagner:* Subjektives Recht der Persönlichkeit und ihr rechtliches Status in der sozialistischen Gesellschaft. — *RUNDSCHAU: Hans-Heinrich Jescheck:* Beileid des Präsidenten der Internationalen Gesellschaft für Strafrecht anlässlich des Todes des ehemaligen Präsidenten des Obersten Gerichts, Ödön Szakács. — Budimir *Kosutić:* Streikrecht und Lock-out im westdeutschen Recht. — *Tibor Bihary:* Skizze über drei verschiedene Systeme der Produktenhaftung. — *Rechtsliteratur—Rechtsleben:* László Szalay, politischer und Rechtsdenker des Reform-Zeitalters (erste Hälfte des XIX. Jh.) *(József Ruszoly).* — *Lajos Tamás:* Habilitationsschrift über den Vertrag für die Verwertung der landwirtschaftlichen Produkte. — *Ferenc Sükösd:* Internationale Konferenz über wirtschaftliche und Verwaltungsfragen der Anziehungsbereiche.

CONTENTS: *Péter Gyertyánfy:* Contradictions and changes in the contemporary copyright laws. — *Pál Dunai:* Increasing the efficiency of the governmental management. — *Irma Szádeczky-Kardos:* Our procedure law and the proper use of language. — *Tibor Lukács:* Legal nature of the work of the sentenced persons. — *Endre Tanka:* Special rights of the land use due to state land property. — *Sándor Vida:* Technological war between the USA and Western Europe because of the Soviet earth gas pipe-line. — *Ingo Wagner:* The subject law and legal status of personality in the socialist society. — REVIEW: *Hans-Dietrich Jescheck:* Letter of condolence of the President of the International Criminal Law Association (Association International de Droit Pénal) at the decease of Ödön Szakács. — *B. Kosutic:* the right of strike and lock-out in the West German law. — *Tibor Bihary:* Outlines of three different liability for products. LEGAL LITERATURE—LEGAL LIFE: László Szalay, a philosopher of the reform age in politics and law (A book by György Antalffy) *(József Ruszoly).* — *Lajos Tamás:* Doctoral theses on the agricultural product purchase contract. — *Ferenc Sükösd: International conference on the „Economic and public administrative problems of agglomerations."*

E lapszám (XXXIX. évfolyam 2. szám) szerzői: *Gyertyánfy Péter,* jogtanácsos (Budapest). — *Dunay Pál,* ösztöndíjas gyakornok (Budapest). — *Szádeczky-Kardoss Irma,* bíró (Budapest). — *Lukács Tibor,* főosztályvezető (Budapest). — *Tanka Endre,* tudományos főmunkatárs (Budapest). — *Vida Sándor,* szaktanácsadó (Budapest). — *Wagner, Ingó,* egyetemi tanár (Lipcse). — *Jescheck, Hans-Heinrich,* a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság elnöke (Freiburg). — *Kosutic, Budimir,* egyetemi tanár (Beográd). — *Bihary Tibor,* jogi előadó (Budapest). — *Ruszoly József,* tanszékvezető egyetemi docens (Miskolc). — *Tamás Lajos,* tanszékvezető egyetemi docens (Pécs). — *Sükösd Ferenc,* egyetemi tanársegéd (Pécs).

XXXIX. új évfolyam 2. szám Budapest, 1984. február hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

Ellentmondások és változások korunk szerzői jogában

Bevezetés

1. Korunkban a szerzői jog egyike azon jogágazatoknak, melyekre a technikai fejlődés és egyben a gazdasági-politikai viszonyok mai átfogó változásai a leggyorsabban és legerősebben hatnak. Az egyéb ilyen jogágak közül hadd említsük itt a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogát, az űrjogot, a tengerjogot, a biztosítási jogot vagy akár — egy még szűkebb területre térve — a szerződéses és az azon kívüli felelősségi jogot. E változások bemutathatók az életviszonyok oldaláról kiindulva, s a konkrét vagy tervbe vett jogi — esetünkben szerzői jogi — válaszokkal együtt. E dolgozat módszere, tekintettel a nemzeti szerzői jogok, s az új megoldásaik sokrétűségére is, más lesz. Megkíséreljük, hogy kimutassuk a szerzői jog mai ellentmondásainak a legtöbb szerzői jogban közös gyökereit, történeti forrásait. A kétségtelenül kibontakozó válságelemeket azután ezekhez az alapvonásokhoz kapcsolva talán sikerül egyrészt általánosságban jellemezni a mai szerzői jogot, s másrészt talán arra is választ lehet adni, mennyiben általános ez a feltételezett válság, mik az ellene való harc lehetséges útjai. Ha ugyanis valóban általános válságban van a szerzői jog — vagy ennek közvetlen veszélye fenyeget.—, közbe kell avatkozni, hiszen a szerzői jog nemzetközi méretekben történő további zavartalan működésének biztosításához mind a továbbra is alkotni kívánó szerzőknek, mind az új és új műveket felhasználni, azokat élvezni kívánó felhasználóknak és nagyközönségnek, mind a békés együttműködésre, a kulturális javak cseréjére törekvő kormányoknak nagy szüksége van.

A jogi és jogérvényesítési alapmodell

2. A szerzői jog az egyes államok jogalkotása által az egyéni-eredeti művek — az irodalom, a művészet és a tudomány alkotásai — létrehozóinak biztosított olyan jogosítványok összessége, amelyeknek lényege a mű felhasználása engedélyezésének kizárólagos joga. A jogosítványok összességébe tartozik számos jogrendszerben a különféle részjogosítványokból álló és elidegeníthetetlen személyhez fűződő szerzői jog is. A szerzői jog érvényesülésének — a védelem megvalósulásának — az az alapmodellje, hogy a szerző vagy jogutódja az egyes felhasználókkal különkülön kötött polgári jogi szerződésekben, ellenértékért gyakorolja engedélyezési jogát. A legutóbbi évekig egyetlen ettől eltérő olyan modell működött, amely szélesebb körben hatott: a nem színpadra szánt zeneművek nyilvános előadási jogait a szerzők megbízása vagy jogszabályi jogátszállás folytán kollektíve, szerzői jogi társaságok útján gyakorolják.

3. A bemutatott szerzői jogi alapképlet véglegesen lényegében e század első harmadára alakult ki a nemzeti jogokban, éspedig egy olyan nemzetközi együttműködéstől befolyásolva, amelynek résztvevői közel azonos gazdasági fejlettségű államok — lényegében az európai államok és (kétoldalú kapcsolatokban) az USA — voltak. Ez a nemzetközi együttműködés a szerzői jog terén az alaki viszonosság máig is alkalmazott elve szerint történt, vagyis a nemzetközi egyezményekkel összekapcsolt államok a partnerállam szerzőinek a saját szerzőkkel lényegében azonos[1] jogi védelmet nyújtottak. A modell tehát a szerzői jogok és jogdíjak forgalmának az egyes államok közötti viszonylagos kiegyenlítettsége mellett jött létre.

A kialakult nemzeti szerzői jogok s nemzetközi egyezmények emellett több olyan vonást is hordoztak — hordoznak, amelyek ellentmondásossága az életviszonyok változása folytán egyre inkább érvényre jut. Az eredményt, a hatások összességét sokan ma már a szerzői jog válságaként emlegetik.[2]

[1] Ezt csak a Berni Uniós Egyezmények (a továbbiakban: BUE) és az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmények a védelmi idők összemérésére vonatkozó, továbbá a „minimum szabályai" módosítják.

[2] Így például *Ficsor* M.: A tudományos-technikai forradalom és a szerzői jog válsága. JK. 1981. 983. old.

Felhasználói érdekek — szerzői jogok

4. Közismert, hogy a szerzői jog az első tömeges műfelhasználók, a nyomdák érdekeinek megvédésre született — akkor még privilégiumok formájában. A közvetlen felhasználók érdekeinek erőteljes figyelembevétele a szerzői jogoknak azóta is egyik jellemző vonása maradt. Mutatják ezt például a tőkés országok kiadói jogában a kiadók korlátlan jogszerzési lehetőségei,[3] az angolszász jogokban a megbízásból készült művek szerzői jogának a megbízóra való átszállása, a szerzői jogokat ugyancsak korlátozó — tipikusan az egyes felhasználói csoportokra szabott — törvényi engedélyek és — szélső példaként — egyes jogok olyan rendelkezései, amelyek a hangfelvételek *készítőjét* is a *szerzői* jog alanyának minősítik. A szerzői és felhasználói jogvédelem összemosása, a mű és anyagi hordozójának közös elbírálása korábban általában mégsem veszélyeztette a szerzői érdekeket, mert a művet, s hordozóját egészében — legalább kézirat szinten — *maga a szerző* állította elő, s polgári jogi szerződésekkel a közönséghez juttatás folyamatát is ellenőrizhette (a zenei „kisjogok" terén kollektív képviseleti szerződésekkel).

A tudományos—technikai forradalom, amelyet a második ipari forradalomnak is neveznek, mindent megváltoztatott. A dolog még a filmgyártással kezdődött. Amikor a némafilmet felváltotta a hangosfilm, nyilvánvalóvá vált, hogy a „technikai érdekesség", melynek minden jogát természetszerűen a *gyártó* tulajdonának tekintették, új műfajjá, *művé* vált, s maga is többféle és több alkotó által készített szerzői műből épült fel. Az ellentmondást mindenütt olyan „kompromisszummal" oldották fel, amely a gyártónak kedvezett.[4] Akár eredeti jogszerzés, akár törvényi jogátszállás, akár vélelmek voltak a jogi eszközök, az eredmény hol kimondottan, hol csak gyakorlatilag a felhasználó, a materiális *hordozó létrehozója* eredeti — tehát korlátlan — szerzői jogtulajdonossá minősítése lett.[5] Ennek természetesen oka volt a szerzők kollektív képviseletének fejletlen volta, s a filmgyártás gazdasági-szervezési sajátossága is. A gazdasági-szervezési okok még ma is fennállnak.

A folyamat a televíziós filmekkel, majd manapság a videogramokkal folytatódott: ezeket is a filmekhez asszimilálják, s így a rájuk vonatkozó jogokat a gyártói hatalom alá juttatják. Ez az automatizmus különösen a videogramnál vezethet szerzői jogsérelemhez, hiszen ezek tipikus felhasználása mégis csak más, mint a filmeké!

5. Az alkotás tipikus folyamatának változása is hozzájárulhat a felhasználói érdekek még erősebb érvényesüléséhez. Az elektronikus képi műfajok előtérbe kerülése, de általában az alkotási folyamatoknak a társadalmi viszonyok egyéb területein beállott változásokat is tükröző kollektívvé válása is oda vezetett, hogy manapság egyre több mű készül *munkaviszonyban* vagy legalábbis *kollektíve.* A munkaviszony a felek alá-fölé rendeltsége, a munkáltató irányítási jogai miatt, a közös alkotás néhány jogrendszer sajátos előírásai folytán[6] kevésbé alkalmas az alapvető szerzői érdekek személyhez fűződő részének — önkifejezés, az egyéni intellektuális vonások közvetlen és változatlan formában való eljuttatása a közönséghez — érvényre juttatására. A felhasználás vagyoni ellenértéke mint ösztönzés sem hat olyan közvetlenül, bár el kell ismerni, hogy a munkavállaló-szerző vagyoni körülményei általában kedvezőbbek, mint a független alkotóké. Mindenesetre megállapítható, hogy ezekben az esetekben már nem az a klasszikus szerzői modell működik, amelyben a különféle részjogosítványok finom összeműködése többé-kevésbé egyensúlyt teremtett az általános *szerzői jogi* célok érdekében.

6. A felhasználói és szerzői érdekeknek a szerződésekben való egyenlő érvényre jutását a felhasználók gazdasági erőfölénye — mely, mint láttuk, itt-ott jogi megerősítést is nyert — mindig is veszélyeztette. Az egyensúly-eltolódás veszélye az utóbbi években azáltal is nagyobb lett, hogy egyre fokozódik az elektronikus *tömegkommunikációs* eszközök egy kézben koncentrálódása, s a művek ilyen eszközökkel való felhasználása is tért hódít a hagyományos módokkal (könyvkiadás, nyilvános előadás) szemben. A hatalmas, gyakran állami kézben levő televízós vagy rádiós szervezetek a szerződési feltételeket a szerződésen kívüli eszközökkel is a nekik kedvezőre alakíthatják. Így például — monopolhelyzetüket kihasználva — alkotói megbízási szerződéseikkel a szerzőktől korlátlan időre megszerzik a nyilvános előadás, a rögzítés stb. jogait is. A nemzeti jogalkotók és a nemzetközi egyezmények emellett — nyilván az állami adókon keresztüli egyszerűbb tömegbefolyásolás igénye mellett is — törvényi engedélyeket is bevezettek, illetve lehetővé tettek, tovább rombolva a szerzői egyedi engedélyezés alapmodelljét.

7. A rádió- és televíziós szervezeteknek az előbb említett törekvése összefonódik a valós szomszédjogi érdekek már-már korlátlan érvényre juttatása iránti igényekkel. A felhasználói érdekek növekvő és helyenként a szerzői érdekeket veszélyeztető elismerését láthatjuk ugyanis az ún. szomszédjogok területén is. A műveknek a közönséghez való eljuttatásában igen nagy szerepük van az előadóművészeknek, a hangfelvétel gyártóknak[7] és a rádió- és televíziós állomásoknak. Tevékenységük eredménye — a program, a felvétel — maga is jogi védelmet érdemel, de ez a tevékenység mégis csak *közvetítő,* nem műveket teremtő jellegű. A szomszédjogi védelem tehát nem keresztezheti a szerzői jogi védelem útjait, azokat a bevezetőben említett általánosabb társadalmi érdekeket, amelyek a szerzői jogok létét indokolják. A televízió és a rádió mindent átfogó tömegkommunikációs hatalommá válásával mégis az történik, hogy a programokra gyakorolt engedélyezési jogukkal egyben művek felhasználását, sorsát döntik el.

A szomszédjogok erősítése,[8] még ha az önmagá-

[3] A század elején megjelenő hangrögzítést is sok esetben úgy értelmezték, hogy annak joga része a zeneműkiadókra a kiadói szerződésekkel átruházott jogoknak, maga is „kiadói jog". Ennek következménye, hogy ma a nyilvános előadási és főleg a mechanikai jogdíjak egy része a zeneműkiadók zsebébe vándorol.

[4] Ld.: még a BUE 14 bis szakmát is!

[5] Sajátos előtörténetű kivétel a filmek vetítésekor a filmről felhangzó zene nyilvános előadási joga.

[6] Ld.: pl. a francia szerzői jogi törvény 9. és 13. cikkét (loi No. 57—298, 11 mars, 1957).

[7] A „képfelvétel", vagyis a video- és a filmgyártók, mint láttuk, ennél is többet, szerzői *jogokat* kaptak.

[8] A kizárólagos vagy a „megfelelő ellenszolgáltatásra" (térí-

ban indokolt is (pl. az előadóművészek esetében), számos országban egyéb, közvetett módon is rontja a szerzői igényérvényesítés kilátásait, egyszerűen a díjalap azonossága, a díj forrásának korlátozottsága miatt. A szerzői jogok tartalmának ilyen módon való értékcsökkenését nevezi *Ficsor*[9] a szerzői jog küldő devalvációjának.

Szerzői „tulajdon" — korlátozásokkal

8. A szerzői jogok legalább részbeni *tulajdoni jellege* e jogok *egyéb alapvonásaival* ütközve ugyancsak számos esetben gyökere napjaink ellentmondásainak.

Ezt a vonást vizsgálódásunk tárgya a privilégiumból a *szerző* által értékesíthető copy-rightté válása óta őrzi. Legyen szó akár „testetlen javakról", akár „irodalmi tulajdonról", akár vagyoni és személyi jogok egymás mellettiségéről, akár összeolvadó vagyoni (a tulajdonjogi) és személyi jogosítványok kévéjéről, a szerzői jog mindenütt abszolút szerkezetű jogviszonyként alakult ki, vagyis a szerző kizárólagos hatalommal bír tárgya felett. Úgy látjuk tehát, hogy ez a jellegzetesség még annak a *Boytha* által érzékletesen leírt „hazafelé" törekvési folyamatnak a során sem tűnt el egészen, amely a „nyomdásznak eladott jogot" mára sok nemzeti jogban „sui generis kizárólagos joggá" változtatta.[10] A most említendő ellentmondások születése idején mindenesetre ez a vonás egyértelmű, meghatározó volt.

9. A tulajdonjog egyik fő jellemzője, hogy időben korlátlan és egészében átruházható. Nos, a szerzői jogok időben korlátozottak és egyik részük (mert hiszen ha összefonódó jogosítványokról beszélünk, itt is „rész"-ről van szó), a személyhez fűződő jogok, elidegeníthetetlenek. Ez az ellentmondás még részben indokolható, részben feloldható: a kizárólagos jog ösztönző és személyiséget védő hatása a mű születése után eltelő idővel arányban csökken, így előtérbe kerülnek a minél szélesebb társadalmi felhasználáshoz fűződő érdekek. (Nem térünk itt most ki a Domain Public Payant-ról kibontakozott vitákra.) Másrészt a személyhez fűződő jogok tükrözik ennek a produktumnak, az alkotásnak a legszemélyesebb jellegét és — legalábbis elvileg — a szerzői vagyoni jogok érvényesítéséhez különleges garanciákat adnak. (A gyakorlatban e garanciák érvényesülése például a művet eltorzító filmproducer, rádióállomás ellen már igen nehézkes, mondhatjuk kivételes.)

10. Egy, a „tulajdoni jelleggel" összefüggő további „veleszületett" ellentmondás már viszont a nemzetközi körülmények változásával súlyos gondokhoz vezet, már-már szakadásokat is okoz a szerzői jog szövetében. A következőkről van szó:

A tulajdonosi és a személyhez fűződő jogok ritkán kötődnek egy területi főhatalomhoz, azokat általában külföldön is elismerik. A szerzői jognak azonban minden nemzeti jogban egyik fő vonásává vált, hogy territoriális jellegű, vagyis külföldiek ilyen jogait csak viszonosság vagy nemzetközi egyezmények esetén ismerik el. Ennek gyökere nyilván a privilégiumnak egy területi és személyi főhatalomhoz — államokhoz — való kötődésére nyúlik vissza, s fennmaradását a könyvnyomtatás első századainak viszonyai is indokolták.[11]

Amint a bevezetőből is láttuk, nem okozott ez különösebb gondot századunk első felében sem, hiszen a szerzői jognak a nemzetközi egyezményeken alapuló alaki viszonossági hálója döntő többségükben olyan országokat fogott át, amelyeknek kulturális forgalma már csak a gazdaság hasonló szintje miatt is viszonylag kiegyensúlyozott volt.

Századunk derekára gyökeresen megváltozott a helyzet: a világ nagy részét azóta a fejlődő országok alkotják, amelyek a kultúra iránti hatalmas jogos igényekkel, de a gyarmati múlt miatt megfelelő gazdasági eszközök nélkül kapcsolódtak, s kapcsolódnak be a nemzetközi együttműködés áramába.

Míg a művek könnyedén áthaladnak az országhatárokon, a rájuk vonatkozó kizárólagos szerzői jogok, éppen a territorialitás miatt, csak akkor tudják követni őket, ha a felhasználó ország — vagyis adott esetben tipikusan a fejlődő ország — is csatlakozik a nemzetközi egyezményekhez (vagy kétoldalúan megállapodik a viszonosságban).

A fejlődő országok számára, akik jogosan követelik az egyetemes kultúra alkotásaihoz való hozzájutást, a szerzői jogi védelem megadása, a szerzői alkotásokra vonatkozó kizárólagos jog elismerése így nem kézenfekvő dolog, hanem szuverén döntés kérdése. Ebben a helyzetben a fejlődő országok, amelyek ma még általában a jogimportőr, tehát a fizetésre kötelezett pozíciójában vannak, rövid távú érdekei nyilvánvalóan a szerzői jogi védelem szintjének csökkentését diktálják. Az a sajnálatos, hogy ezen országok közül számosan a nemzetközi kapcsolatokban nemcsak a művekhez való hozzájutás konkrét feltételeinek esetükre szabott megkönnyítését szorgalmazzák, hanem a szerzői jog egészének megváltoztatását — a védelem szintjének általános csökkentését — szabják a nemzetközi szerzői jogi együttműködésben való részvételük feltételéül. Így válhat végső soron a territorialitás, a nemzetközi szerzői jogi rendszer létrejöttének kiváltója, amely régebben csak elvi ellentmondás volt a tulajdoni jelleggel szemben, napjainkra e rendszer bomlásának, vagy legalábbis a jogi védelem eddig kialakult szintje általános csökkenésének okává.

11. Azt az ellentmondást, amely — véleményünk szerint — a szerzői jog „tulajdoni" (tehát korlátlan) jellege és az egyes nemzeti jogokban és a nemzetközi szerződésekben meglevő egyféle — bár nem szándékos, hanem a szabályozás módszeréből fakadó — jogkorlátozás között feszül, ugyancsak az idő érlelte valóságos gonddá. Ez a jogkorlátozás abban áll, hogy számos nemzeti szerzői jogban (elsősorban az angol és az amerikai jogban) a szerző kizárólagos jogát csak a mű egyes konkrétan meghatározott felhasználási módjaira állapították meg. Sajnos ez a helyzet a nemzetközi egyezményekben is. A technika, elsősorban az elektronika robbanásszerű fejlődése viszont egyre-

tésre) való jogok kiterjesztése az előadások, felvételek olyan tömegessé vált másodlagos felhasználásaira nézve, mint például azok rádióban való ismételt lejátszása.

[9] *Ficsor* Mihály: i. m.

[10] Boytha György: Whose Right is Copyright? GRUR International, 1983. 379. old.

[11] *Boytha:* Urheber- und Verlagsinteressen im Entstehungsprozess des internationalen urheberrechts. UFITA, 85/1979. 1. old.

másra új felhasználási módokat teremt, mint például a művek számítógépben való tárolását, s képernyőn való megjelenítését, vagy a számítógépes programok „futtatását".

Ezek megjelenésekor a felhasználók természetesen a szerzői jogszabályokbeli felsorolás kimerítő, kizárólagos voltára hivatkoznak.[12] Ezzel szemben igen nehéz az eredeti jogalkotói szándékkal érvelni, vagyis arra támaszkodni, hogy az alapvető cél az egyéni-eredeti alkotások szerzőjének a mű hasznaiból való részeltetése volt. Márpedig, ha például a lexikonok, enciklopédiák közönséghez való juttatásának az eszköze a könyv helyett a televíziós adatbankból képernyőkre való „lehívás" lesz, a szerkesztők, szerzők könnyen anyagi ellenszolgáltatás nélkül maradhatnak. A szerzői jogok képviselői itt tehát defenzívába szorulnak, s gyakran csak az új felhasználásoknak a már nevesített formák alá erőltetésével találhatnak kiutat.[13] Ez a „bizonyítás" úgy látszik még olyan jogrendszereken belül is szükséges volt, melyek ismerik a felhasználási jog általános fogalmát, de emellett nevesített felhasználási módokat is tartalmaznak.[14] A szabályozási módszer csapdája folytán a technika fejlődésével így a művek egy része éppen tipikus felhasználási módja tekintetében *kívül eshet a szerzői jog hatókörén.*

Egyedi engedélyezés — „illékony" ingó javak

12. Napjainkra a leglátványosabb gond talán a szerzői jognak abból az adottságából nő ki, hogy a tulajdonosi kizárólagos jogokat az *egyedi engedélyezés rendszerével* olyan testetlen javakra, illékony alkotásokra nézve kell gyakorolni, amelyek tömegesen és párhuzamosan felhasználhatók és amelyeknek útja nehezen követhető. Világszerte egyetértés van mégis abban, hogy a szerzői jog társadalmi céljának megvalósításához, vagyis a szerzői és a társadalmi felhasználói érdekeknek összekapcsolásához elméletileg az egyedi szerződések adják a legjobb eszközt. Ez az eszköz a szerző számára lehetővé teszi az általa *kifejtett* gondolatszövedék minden egyes felhasználásának és a mű integritásának ellenőrzését és biztosítja létének anyagi feltételeit. A közönség számára pedig a hozzájutás egyenlő esélye az az előny, amit a kulturális javak (szerzői jogok) áruként való rendezett cserélődése nyújt.

Az egyedi engedélyezés rendszere a gyakorlatban is működött mindeddig még ezekre a nehezen követhető ingókra is, mígnem most alapos változások álltak be a felhasználási lehetőségekben.

13. A felhasználási lehetőségek talán leglényegesebb változása a *másolás* egyszerűsödésében és — ennek folytán — tömegessé válásában áll. A kézzel, írógéppel történt másolásokat felváltotta a hangfelvétel és képfelvétel elektronikus átmásolása és a fényképészeti vegyi eszközökkel történő reprográfia. Egy-egy műről ma már több ezer, több tízezer „magáncélú másolat" is készül. Ugyanakkor „elszabadulnak" az audiovizuális és egyéb sugárzott művek is, hiszen az eredeti sugárzások a kábeltelevíziós és műholdas továbbközvetítések folytán az első sugárzási szerződés megkötésekor még beláthatatlan területekre, nézőközönséghez jutnak el. Még ha a szerzői jog túl is jut azon a nehézségen, amelyet a magáncélú másolások korábbi minősítése jelent[15] és a magnetofonnal stb. történő másolást — a kábeles műtovábbítással együtt — a kizárólagos szerzői jogok körében tartanánk is, az egyedi engedélyezési modell működésképtelensége nyilvánvalóvá válik.[16]

A szerzői jog *közvetlenül* (egyedi szerződésekkel) nem érvényesíthető a magánháztartások ajtóin belül, a többféle adást egyidejűleg továbbközvetítő kábeles rendszer nem képes előre egyedi engedélyeket beszerezni. Mindez új joggyakorlási modellek bevezetését teszi szükségessé (kollektív képviselet kibővülése, kényszerengedélyek és törvényi engedély bevezetése). Ez a végletes formáknál magának a legfőbb biztosítékot jelentő kizárólagos jognak a megszűnését is jelenti, de a kollektív képviseletnek és a kényszerengedélyeknek is megvan a maguk veszélye. Sajátos módon nem is annyira anyagi szempontból kerülnek a jelenleginél hátrányosabb helyzetbe a szerzők,[17] hanem a személyhez fűződő jogok garanciális ereje, hatása érvényesül kevésbé. A szerzői jogvédő társaságok repertoire visszatartási lehetősége a nagyfelhasználók üzleti és társadalmi pozíciója miatt (sokszor állami adókról van szó!) ugyancsak távoli marad.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az egyedi engedélyezés háttérbe szorulásával veszélybe kerülhet az, ami a műveket az egyéb javaktól lényegileg megkülönbözteti, vagyis az a vonásuk, hogy bennük mindig egy egyedi és megismételhetetlen intellektus tükröződik.

Általános-e a válság és mi a kivezető út?

14. A gondok, ellentmondások fontosabbjainak megismerése után mi is feltehetjük a kérdést: valóban válságban van-e a szerzői jog? Úgy véljük, ha csak a pillanatnyi helyzetet nézzük, az általános érvénnyel kimondott igenlő válasz túl pesszimista lenne.

A szerzői jogvédő társaságokon keresztüli díjbevételek általában nőnek, a nemzetközi szerzői jogi egyezmények rendszere több mint nyolcvan országot fog át, az Egyesült Államoknak, a világon a legtöbb művet felhasználó államnak csatlakozása a magas védelmi szintet garantáló Berni Uniós Egyezményhez továbbra is napirenden van.

---

[12] Ahol viszont a szerző joga már a törvény szerint „bármilyen felhasználásra" kiterjed, a felhasználói magatartás más utat követ. (Ld.: *Ficsor:* i. m.)

[13] Kimutatták pl., hogy a számítógépi programok tipikus felhasználása, a „futtatás" szükségszerűen másolások sorozatával jár együtt.

[14] *Kolle:* Der Rechtsschutz der Computersoftware in der Bundesrepublik Deutschland. GRUR 1982. Heft 8. 443. old.

[15] A nemzetközi egyezmények által is lehetővé tett eddigi szabályozások — a primitívebb másolásokkal számolva — általában vagy gyakorlatilag szabad felhasználássá tették a magáncélú másolásokat. Az új helyzetet — amikoris a tömeges másolások már a szerzői jog rendes hasznosítását akadályozzák — még csak kevés jogrendszer (NSZK, Ausztria, Magyarország) tükrözi szerzői jogában. Ez a szerzői jogi megfelelés az üres hang- és képhordozókra bevezetett szerzői jogdíjfizetési kötelezettség.

[16] Nem vonatkozik ez a rögzített műsorok kábeles közvetítésére, sem pedig a közönség által közvetlenül, saját antennával vehető — egyelőre csak tervezett — műholdas közvetítésekre.

[17] Ld.: részletesen Fernay, RIDA 109, 1981. Grandeur, misere et contradictions du droit d'auteur. 168. old.

Ugyanakkor kétségtelen tény, hogy a gyakorlati jogvédelem csak a világ országainak kevesebb mint felében valósul meg, tényleges és számottevő jogdíjforgalom a világon csak 2—3 tucat ország között áll fenn, az egyedi engedélyezések ellenértéke az infláció miatt reálértékben egyre csökken, a fejlődő országok egyébként jogos érdekeinek globális érvényesítési módja fékezi-veszélyezteti a nemzetközi egyezmények szerves továbbfejlődését, a második ipari forradalom részben „kivájja" a szerzői jogokat, részben az új felhasználásokat azok határain kívül helyezi.

Véleményünk szerint azonban ezek mégis csak általános tendenciák, amelyek a szerzői jog erősen nemzeti jellege és a technikai fejlődés fáziskülönbségei miatt is jogrendszerenként erősebben vagy kevésbé érezhetően nyilvánulnak meg, és nemzetközi szinten ma még nem rontják a helyzetet.

A nemzeti szinten működő különböző mértékig munkáló hatások azonban — ha a kormányok nem lépnek közbe — bármikor robbanásszerűen átterjedhetnek a nemzetközi együttműködésre is. Bár megközelítésünk ebben a dolgozatban globális volt — nem beszéltünk például olyan speciális gondokról, melyek az Európai Gazdasági Közösségek jogából fakadnak —, ha a betegségekre gyógyírt, a gondokra megoldásokat keresünk, nem járhatunk el ugyanígy, mert a bajok természetét előbb nemzeti jogonként is fel kell tárni. Ehhez a munkához most csak az „elkülönítő diagnosztika" főbb szempontjait adhattuk meg.

15. Ha a válaszkeresésben most mégis valamivel tovább megyünk, azt mondhatjuk, úgy tűnik, hogy egy-egy jogrendszeren belül a rendszerspecifikus válaszok a felerősödött ellentmondásokra viszonylag könnyebben adhatók majd meg. Tegyük rögtön hozzá, hogy esetenként alapvető szabályozásbeli változás nélkül — általános jog a felhasználások bármely fajtájára! személyhez fűződő jogok! — a jog továbbra is csak a rohanó változások után kocog majd. Úgy tűnik, szinte mindenütt szükséges lesz a kollektív képviseletnek mint a régi tartalmú, de új formájú joggyakorlásnak általánosabbá tétele és garanciális szabályokkal való megerősítése. Ugyanez a helyzet a munkaviszonyban való alkotás szerzői jogi szabályaival is.

Ami a magyar válaszokat illeti, itt csak utalunk arra, hogy ezekhez szocialista szerzői jogunk szilárd, ugyanakkor rugalmasan felhasználható alapokat adott. A szerzői jognak a vagyoni és személyi jogok összefonódó kötegeként történt meghatározása, a bármely felhasználásnak a szerző hatalmába való utalása, a munkaviszonyban történő alkotásnak vagyoni jogokat megosztó de a személyhez fűződő jogokat tiszteletben tartó szabályozása, a felhasználási szerződésekre vonatkozó egyoldalúan kogens és az azokat kiegészítő diszpozitív szabályai és végül a kollektív képviselet állami és társadalmi ellenőrzése kellő ellensúlyt képeznek mind a felhasználói érdekkoncentrálódással, mind a technikai kihívásokkal szemben. Ezeket az alapokat részben felhasználtuk már (munkaviszonyban alkotás, üres kazetta jogdíj, antennarendszerekkel való továbbközvetítés, számítógépi programok jogvédelme), részben e feladat még előttünk áll. Hadd említsük itt csak a videoprogramokat, a reprográfiát, a művek számítógépekben való tárolását és azzal való felhasználását, a műpéldányok kölcsönzését.

Ami csupán „nemzeti szemüveggel" nézve viszonylag egyszerűnek látszik, rögtön komplex feladat lesz, ha arra gondolunk, hogy ennek a leginkább országhoz kötött és meglehetősen korlátozott „tulajdonjognak" a tárgya, a kifejtés során egyedivé vált gondolat ugyanakkor egyben a legnemzetközibb „árucikk" is. Ezért a nemzeti megoldásoknak — amelyeknek mint mondtuk, első megközelítése a konkrét jogrendszer és a belső viszonyok adottságaira épül — azonnal figyelembe kell venniük a nemzetközi együttműködés mindkét szintjét, a nemzetközi egyezményeket is és a jogok és jogdíjak forgalmát bonyolító jogalanyok eddig kialakult kapcsolatrendszerét is. (A szerzői jogvédő társaságok és azok nemzetközi szervezetei, a CISAC és a BIEM szabályai és szerződései, a kiadók stb. szokványai.)

A nemzetközi kapcsolatok államközi, kormányközi szintjén előbb-utóbb az egyezmények revíziója lesz szükséges, ám ezt ma még — a fejlődő országok helyzete és igényei miatt, indokoltan — a meglevő egyezményi előírások autentikus (a világszervezetekben történő) értelmezése helyettesíti. A nemzetközi együttműködés másik szintjén a kollektív képviseleti szervezetek, s elsősorban az általuk kezelt jogok körének bővítése — elsősorban a tőkés országokban — a feladat. Nem kevésbé fontos az újabb típusú felhasználások jogdíjbeszedési és felosztási elveinek egységes kialakítása sem.

Gyertyánfy Péter

A kormányzati irányítás hatékonyságának növelése

*Hozzászólás Ficzere Lajos cikkéhez**

A folyóiratban nem mint vitacikk jelent meg a tanulmány, a szerző azonban maga állítja, hogy „egy-egy kérdésben elfoglalt álláspontunkat, levont következtetést magunk sem tekintjük lezártnak, méginkább vitathatatlannak" (436. o.), s ezzel serkenti a véleménycserét ebben a fontos, s az utóbbi években az érdeklődés homlokterébe került kérdésben. S ez az érdeklődés indokolt, hiszen a kormányzati irányítás szerepe növekszik, s ezzel párhuzamosan nő a kormány tagjainak felelőssége a társadalomirányítás folyamataiért, ugyanakkor szükség van a kormányzati munka hatékonyságának javítására, az irányítás fejlesztésére. Az általa kifejtetteket néhány helyen kiegészíteni szükséges, más megállapításai pedig vitára csábítóak.

A központi pártszervek és a kormány közötti kapcsolat alapjául államtudományi szempontból az Alkotmány 3. §-a szolgál, amely rögzíti a párt vezető szerepét, hasonló rendelkezést más szocialista országok alaptörvényeiben is találunk. Természetesen ez a párt vezető szerepét nem teszi jogi jellegű irányítássá, hiszen — mint ez nyilvánvaló — ezek a rendelkezések nem olyan normatív előírások, amelyekből más jogi szabályok sora következne. Így ezt csak „jogba átírt" politikai deklarációnak tekinthetjük, ami a pártirányítás *kizárólagos* politikai jellegén mit sem változtat. A szocialista alkotmányok más rendelkezéseikkel is — így a szakszervezetekről, a népfrontokról szólókkal — törekednek a társadalom valamennyi alapvető intézményének alaptörvénybe foglalására. Mindez a szocialista országokban az alkotmányok jellegének változásában tükröződik. Azokban — az alapvető politikai intézmények rögzítésének igényével — előtérbe kerül a politikai intézményrendszer, s így az alaptörvény már nem csupán állami dokumentum, hanem *a társadalom politikai alapokmánya.*

A kormány és a pártszervek közötti kapcsolat két összetevője: 1. kapcsolat a döntéshozatal folyamatában; 2. az irányítás személyi kapcsolódásai. Előbbinek az az alapja, hogy egyetlen magas szintű állami szerv — így a kormány — sem hoz döntést a megfelelő pártszerv egyetértése nélkül. Ez a szerv lehet a Politikai Bizottság, a Titkárság, egy-egy ágazatot érintő kérdésben kifejezésre juthat a KB megfelelő osztálya vezetőjének egyetértő állásfoglalásában, vagy az apparátus alacsonyabb szintjén. Véleményem szerint Ficzere Lajos a döntéshozatal kategóriáját túl szűken értelmezi (különösen 440. o.). Ha ugyanis csak azt tekintjük döntéshozónak, aki a külvilág számára megnyilvánulóan azt kibocsátja (például egy minisztertanácsi rendeletet a kormány), úgy a döntést meghozó autonóm elhatározását feltételezzük, s azt, hogy az előkészítési folyamat egyéb elemei csak esetleges hatást gyakorolnak. Valójában azonban a politikai döntés fokozatosan jön létre, s legalább annyira döntést hoz az, aki az első tervezetet készíti, mint az, aki aláírja az elkészült határozatot. A szabályozási (döntési) igény megjelenését követően a központi államigazgatás megfelelő szerve (valamelyik főhatóság, minisztérium) készíti el az első tervezetet, vagy legalábbis szolgáltatja az alapvető „háttér" információt. Ezt követően az érdekelt szervek — többek között pártszervek — többszöri egyeztetése során kerül elfogadásra az a döntés, amelyet a megfelelő szerv kibocsát. Az előkészítésben a központi államigazgatás szerepe azért meghatározó, mert ez rendelkezik a rendszerezett szakmai információkkal, s kellő nagyságú, szakképzett apparátussal. A központi pártapparátust nagysága erre a rendszerező, részleteket kidolgozó szerepre nem teszi alkalmassá, de feladata sem ez. A folyamatba ott kerülhet elsődlegesen beépítésre az össztársadalmi szemléletű politikai értékítélet. Az természetesen jelenthet nehézséget, hogy helyesen mérlegelik, ismerik-e fel a társadalom érdekét az adott kérdésben. Az érdekek egyeztetése, az érdekkonfliktusok feloldása azonban feltétlenül meghatározott politikai értékítélet alapján történik. *Maga az egyeztetés* viszont elsősorban állami feladat, amelynek keretében kerül sor a kompromisszumok beépítésére. De ez nem eredményezhet az alapul szolgáló értékrend szempontjából elfogadhatatlan határozatot.

Speciális kapcsolatot jelenthet a párt vezető testületei és a kormány között, a hazánkban viszonylag ritkán alkalmazott együttes döntéshozatal (439. o.). Itt csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy amennyiben ez közös jogszabály kibocsátásában fejeződik ki, mint ahogy erre szórványosan van példa, úgy ez dogmatikai nehézségeket vet föl. Így a jogforrási hierarchia szempontjából csak a kibocsátó állami szervnek az államszervezetben elfoglalt helye jut jelentőséghez, vagyis ha ebből következően eleve általánosan kötelező jogforrásról van szó, úgy azt fölösleges növelni a pártdirektíva tekintélyével. Nehéz jogi kérdés a közös normák hatályon kívül helyezése és módosítása is, mivel azt csak a kibocsátók tehetik meg együttesen, vagy fölsőbb szerveik egyeztetve. Ugyanezekkel a nehézségekkel kell szembenéznünk a szakszervezetekkel közös jogszabályok kibocsátása esetén is.

A személyi kapcsolatok — immár kizárólag a kormányról szólva — két vonatkozásban vizsgálhatóak, történeti alakulásukban és az aktuális állapotot tekintve. Ficzere Lajos helyesen említi, hogy „a párt vezető testületei és a kormány vezetői közötti személyi kapcsolat tipikus megnyilvánulása volt hosszú időn keresztül, hogy a kormányfői tisztséget a párt vezetője töltötte be" (uo.).[1] Ez a megoldás a hatalom megra-

* A Minisztertanács a politikai és kormányzati rendszerben. J.K., 1983. 7. sz., 435—445. old. A tanulmányra a továbbiakban a szöveg közben az oldalszám feltüntetésével hivatkozom.

[1] Albániában Enver Hodzsa 1944-től 1954-ig, Jugoszláviában J. B. Tito 1945-től 1953-ig, Bulgáriában Cservenkov 1950-től 1954-ig, Magyarországon Rákosi 1952-től 1953-ig, Lengyelországban Bierut 1952-től 1954-ig, Romániában Gheorghiu-Dej 1952-től 1955-ig egyesítette a két funkciót. A Szovjetunióban (illetve előbb Szovjet-Oroszországban) a Népbiztosok Tanácsának elnöke 1917-től 1924-ben bekövetkezett haláláig Lenin, majd 1941-től 1953-ig Sztálin volt (a szervet 1946-tól nevezték Minisztertanácsnak), 1958-tól 1964-ig Ny. Sz. Hruscsov töltötte be egyidejűleg e két tisztséget.

gadásának és megszilárdításának időszakában volt fontosabb, hiszen ebben a szakaszban jutott nagy jelentőséghez a politikai döntéshozatalnak a végrehajtásra is kiterjedő összefogása. Ma inkább a prezídium elnöki tisztét töltik be a szocialista országok kommunista pártjainak első, illetve főtitkárai, ami az ország nemzetközi képviselete szempontjából pozitívan értékelhető. Azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy akkoriban sem csupán egy személy jelentette a hidat a központi pártszervek és a kormány között.

Jelenleg hazánkban a Minisztertanács tagjai közül tizenegyen tagjai az MSZMP Központi Bizottságának, ami a kormány tagjainak 55,5%-a. Közöttük találjuk az összes tisztségviselőt, valamint hat tárcaminisztert. A Politikai Bizottságnak hárman tagjai: a kormány elnöke, egyik elnökhelyettese és az ipari miniszter,[1/a] ami a kormány tagjainak 16,6%-a. A Politikai Bizottság tizenhárom tagjából ez 23,1%-ot tesz ki. Más szocialista államokban utóbbi adat valamivel magasabb arányt mutat.

A szerző javaslatként veti fel, hogy: „törekedni kell arra, hogy *a döntéshozatalban a döntést hozó sajátos megközelítési nézőpontja a mainál erőteljesebben érvényesüljön*" (440. o.). A javaslattal természetesen könnyű egyetérteni, jóval nehezebb azonban azt megvalósítani. Nem véletlen, hogy erről itt, a személyi kapcsolódásnál kell említést tenni. Ha ugyanis megvizsgáljuk a kormány tagjainak életútját, azt találjuk, hogy túlnyomó többségük élete során hosszabb vagy rövidebb ideig dolgozott a központi pártszerveknél, s ezenkívül nem kevesen a politikai rendszer valamely másik fontos eleménél (népfront, szakszervezetek, KISZ). Ennek természetesen a döntési rendszer áttekintése, megismerése szempontjából előnyei vannak. Ugyanakkor feltehetőleg nehezíti a „sajátos megismerési nézőpont" kialakítását. A politikai döntéshozatal folyamatát mindezek mellett *egységes módszerek* jellemzik, melynek során az állami és pártszervek szorosan együttműködnek. Ez akkor is így van, ha feltételezzük, hogy az intézményrendszer elemei között az eltérések a személyi kapcsolódásoktól függetlenül, azok ellenére fennállnak, s így az itt adott megközelítés is a kérdésnek csak egy vonatkozását tekintve ad bővebb bepillantást.

A kormány és a pártszervek kapcsolatának további, Ficzere Lajos gondolatait kiegészítő eleme az, hogy az államélet bizonyos területein a párt központi szervei a szokottnál erősebb befolyást gyakorolnak. Ez tűnik ki az MSZMP KB 1971. november 3-i határozatának következő részleteiből: „A külügyi munka jellege szükségessé teszi, hogy annak elvi, politikai irányítása továbbra is közvetlenül a Központi Bizottságból történjen. Ennek indoka többek között az, hogy a nemzetközi munkásmozgalom kérdései és az államközi kapcsolatok összefüggnek, hatnak egymásra, ezért csak mindkét terület beható ismeretében lehet helyes irányvonalat kidolgozni. ... A belügyi és a honvédelmi igazgatás. A pártirányítás és a pártellenőrzés az államélet más területeihez képest közvetlenebbül érvényesüljön."[2] Ezeken a területeken a pártszervek közvetlen kapcsolatban állanak a megfelelő minisztériummal, aminek következtében a kormányra e téren csekélyebb feladatok hárulnak (444. o.).

A kormányzati tevékenység kérdésével foglalkozva a szerző kifejti, hogy széles értelemben *„annak nemcsak állami, hanem államon túli vetülete is van"* (441. o.). Ez nem vitásan így van, főként ha arra gondolunk, hogy a korábbi államközpontú politikai rendszereket pártközpontú politikai rendszerek váltották fel — s ez nemcsak a szocializmus sajátossága, hiszen lényegében nincs ez másként a fejlett európai tőkésországokban sem. Elég ha arra gondolunk, hogy ott a pártok parlamenti frakciói meghatározó befolyást gyakorolnak a képviselők szavazataira, vagy ha azt említjük, hogy a miniszterelnök a választásokon győztes párt vezetője, s e párt — vagy pártok — vezető személyiségeiből alakul meg a kormány. A formát tekintve tehát csekély a különbség. Ficzere Lajos tanulmánya ezt követően két vonatkozásban is vitatható megállapításokat tesz.

Hiányolhatjuk, hogy meg sem kísérli meghatározni a szocialista államokra vonatkoztatva a kormányzati tevékenységet, s arról csak annyit említ, hogy az *„a társadalomirányítás legjelentősebb, legátfogóbb tevékenységi területeként fogható fel"* (uo.). Ez mindössze annyit árul el a kormányzásról, hogy az fontos dolog. Véleményem szerint *a kormányzati tevékenység* a szocialista államokban *a politikai erőviszonyok által meghatározott párt-politikai döntések meghozatalát, legfelsőbb állami és pártszervek általi végrehajtását és végrehajtatását, mindezekhez a feltételek megteremtését és mindezek közös ellenőrzését jelenti.* A kormányzati tevékenység szempontjából az állami szervek közül csak olyan szervek jöhetnek számításba — s ebben a szerzővel azonos véleményen vagyok —, amelyek általános hatáskörrel és az egész államterületre kiterjedő illetékességgel rendelkeznek. Így kormányzati tevékenységet csak a parlament, a prezídium (és ahol van az államfő), valamint a kormány végez az állami szervek közül. Ez jó alapot teremt ahhoz, hogy a kormányt a továbbiakban ne tekintsük államigazgatási szervnek, mint ahogy azt 1972 óta Alkotmányunk sem teszi, hiszen a kormányzati tevékenység végzése minden közigazgatási szervtől elkülöníti.

Ezt követően a szerző szűkebb értelemben a kormányzati tevékenységet, mint az állami tevékenység sajátos alakzatát jellemzi (uo.), amit még fenntartásokkal sem könnyű elfogadni. Elegendő talán utalnom arra, hogy a felsőszintű politikai döntéshozatalban az állami és nem állami szervek együttműködése oly szoros, hogy az állami tevékenység elkülönítése mesterséges, a jelenségek tanulmányozását nem segítő kiszakítás. A szétválasztásnak csak egy tekintetben lehet létjogosultsága, ha a kizárólag állami szervek által folytatható tevékenységeket különítjük el, mint például a megfelelő jogszabályok kibocsátását, a szerve-

A későbbiekben valóban ritkábban fordult elő, így Bulgáriában 1962-től 1971-ig Todor Zsivkov, Magyarországon pedig 1956 és 1958 között, majd ismét 1961 és 1965 között Kádár János volt egyszerre kormányfő és a párt első titkára. Kivételesen ma is előfordul alkalmazása, így Lengyelországban, Laoszban és Kubában.

[1/a] A kézirat lezárását követően Kapolyi László ipari miniszterré történő megválasztásával ez az adat módosult, mivel ő nem tagja a Politikai Bizottságnak.

[2] Az MSZMP KB irányelvei az államigazgatás fejlesztésére és az állami munka pártirányítására 1971. november 3. in.: Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1971—75., Bp. Kossuth Kiadó, 1978., 131—132. old.

zeteket vagy állampolgárokat érintő jogalkalmazást, bizonyos személyi döntések nyilvánosságra hozatalát.

Ficzere Lajos a kormányt legfelsőbb végrehajtórendelkező szervként jellemzi (uo.). Ez elfogadható, ha ezzel azt kívánja kifejezni, hogy nem törvényhozó szervről van szó, vagy ha azt a koncepciót kívánja bemutatni, amelyben csak a képviseleti szervek gyakorolnak hatalmat, az igazgatásiak, s így a kormány pedig nem. A hatalom egységének ilyen értelmezése esetén is el kell ugyanis ismerni az állami funkciók megosztását, nem elképzelhető azonban ugyanakkor, hogy olyan szervek között megosztva a jogosultságokat, amelyek fő feladata a hatalom gyakorlása, továbbra is a hatalom egységének koncepcióját valljuk. Legalább a funkcionális szemléletű hatalommegosztást el kell ismernünk. Mindez nem vonja kétségbe a politikai hatalom egységét, amit a marxista—leninista párt biztosít, s nem teszi kétségessé azt sem, hogy a legfelsőbb képviseleti szerv gyakorolja a népszuverenitásból eredő jogokat. Történetileg el kell fogadnunk, hogy a meghatározás kialakulásakor ez *a törvényhozó szervnek való elvi alávetettséget,* s a *pártszervek akaratának politikai végrehajtását* jelentette a kormány számára.[3] Napjainkban azonban ez a politikai képlet — s itt ismét a döntéshozatalra kell utalnunk — ugyan meg nem kérdőjeleződött, de jóval összetettebbé vált, ami a kormány „végrehajtó-rendelkező" kategóriákkal való jellemzése helyébe differenciáltabb megfogalmazást igényel.[4]

A kormány és a miniszter kapcsolatában megállapítja, hogy a kormányzati tevékenységet „a kormány mint testület, nem pedig egyes tagjai gyakorolják" (442. o.). A kormány jogkörét testületi ülésén gyakorolhatja, s ezzel kapcsolatban csak technikai jellegű akadálynak tűnhet, hogy az előterjesztések odakerüléséhez egyrészt a többi tárca egyetértésére is szükség van, másrészt a tárca fölött felügyeletet gyakorló tisztségviselő hozzájárulása is szükséges. Ennek előnye, hogy a kormány plénumán az ügyek gyorsabban tárgyalhatók, s ez az amúgyis túlterhelt kormány munkáját segíti, ugyanakkor a testületi ülésről esetleg szükségtelenül rekeszti ki a vitát, ezzel megnöveli az előkészítést végzők, elsősorban a szakapparátusok szerepét. Az előterjesztések ún. tárcakörözése során történő kompromisszumkötésben bukkan felszínre a miniszteri munka egyik legnehezebben föloldható ellentmondása. Ennek alapja, hogy objektíve ugyan az összkormányzati érdek elsődleges a tárcák külön érdekével szemben, a miniszternek ugyanakkor védenie kell saját minisztériumát. Ne feledjük azt sem, hogy ebben a szakaszban még nem is kormányzati és miniszteriális szint keresztezi egymást, hanem tárca érdekek metszéspontjain akadnak fönn, vagy haladnak keresztül akadálytalanul az ügyek. Ennél a sematikus képnél a politikai viszonyok differenciáltabb megközelítést tesznek szükségessé, hiszen a miniszterek a kormányzati igazgatásban elsősorban ágazatuk helyzete, tevékenysége alapján meghatározottan vesznek részt. A miniszternek saját tárcáját kell képviselnie, s ez természetesen nem az adott személy egyéni véleménye lesz, mivel az ágazati politika kialakítására is széles körű egyeztetés alapján kerül sor. Az egyes tárca érdekek, ágazati politikák harmonizációját is biztosítaniuk kell a legfelsőbb — elsősorban párt — szerveknek. Ebből optimális esetben — s ez hosszútávon feltehetőleg helytálló — következik, hogy az ágazatok érdeke sem lehet ellentétes a kormányzati érdekkel. Ezt biztosítja az is, hogy a kormány tisztségviselői az ágazatok helyzetét meghatározó funkcionális szerveket irányítanak közvetlenül (például az Országos Tervhivatalt), vagy felügyeletet gyakorolnak ilyen szervek (például a Pénzügyminisztérium) fölött, s ezt ugyancsak kormányzati munkának kell tekintenünk. A minisztériumok fölött felügyeletet gyakorló miniszterelnök-helyettesek munkáját azonban nehezíti, hogy nincs a feladataikkal arányban álló nagyságú apparátusuk, míg a minisztérium szervezete háttérül szolgál a miniszternek döntései előkészítésében. Az ellenőrzési tevékenység kiterjedése a kormány jellegében bekövetkezett változás tükröződése, aminek lényege, hogy a miniszterelnök — és helyettesei — nem egy egyszerű tanácskozás adminisztratív-technikai, szervezeti vezetői, hanem egy bonyolult szervezetrendszer, a kormányzati irányítás élén állnak. Feltétlenül szükséges azonban növelni a parlamenti ellenőrzés szerepét, hiszen ez — a politikai előnyökön túlmenően — a szervezetrendszer arányosságát is javítaná, erősítené a képviselet szerepét, s annak keretei között érdemibb érdekkifejezés válna lehetségessé.

A további fejlesztés alternatívái között Ficzere Lajos bemutatja a szocialista országokban jelenleg funkcionáló két szervezeti megoldást (445. o.). Az egyik esetben, amelyet egyébként Bulgáriában, Lengyelországban, az NDK-ban és a Szovjetunióban alkalmaznak, a kormányon belül a tisztségviselőkből és egy-két tárca vezetőjéből álló elnökség végzi a folyamatos koordinációt, míg más államokban — hazánkhoz hasonlóan — nagyobb számú kormánybizottság jár el a kormány átruházott hatáskörében, s így gyakrabban kerül sor a Minisztertanács plénumának ülésére, elnökség pedig nem működik. Az előbbi megoldással kapcsolatban két tényre kell emlékeztetni. Az egyik, hogy a felsorolt államokban a kormányok hazánk Minisztertanácsánál nagyobb létszámúak. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy — bár jogilag teljesen szabályozatlanul — hazánkban is létezett ez a szerv. Működésének alapját az Alkotmány azon tételének kiterjesztő értelmezése jelentette, miszerint „a Minisztertanács az államigazgatás körébe tartozó bármely ügyben közvetlenül, vagy valamely tagja útján intézkedhetik".[5] Egy időben ezt a szabályt mind az elmélet, mind a gyakorlat igen tágan értelmezte. 1956 után kialakult az a megszorító értelmezés és gyakorlat, amely csak a teljes ülést jogosítja fel rendelet és határozat kiadására.[6] Ezt megelőzően váltakozva tartottak elnökségi, illetve teljes ülést, a szűkebb testület azonban állítólag csak olyan kérdéseket tárgyalt, amelyek ma kormánybizottságokra tartoznak, s egyben ez tette lehetővé a kormánybizottsági forma alkalmazásának mellőzését.[7]

[3] Vö.: *Lőrincz* Lajos: A kormányzat rendszerének változásai a szocialista országokban. JK., 1983. 5. sz., 305. old.

[4] Vö.: Uo. 306. old.

[5] A Magyar Népköztársaság 1949. évi Alkotmányának 28. § (1) bek.

[6] Vö.: *Kovács* István: A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. Bp., Akadémiai Kiadó, 1962., 299. old.

[7] Vö.: *Mónus* Lajos: A kormánybizottságok kialakulása és fejlődése. Állam és Igazgatás, 1981. 1. sz., 3. old.

Az utóbbi évek államszervezeti változásait úgy értékelem, mint a kormánybizottsági formától egy esetleges kormányelnökségi megoldás lehetősége felé történő lépést. Ebbe az irányba nyit lehetőséget az ágazatok számának csökkentése, a minisztériumok összevonása, mivel így csökken az ágazatközi koordinációs felület, ami a hagyományos kormánybizottsági feladatokat csökkenti. Erre utalt a kormánybizottságok számának csökkentése is, amelyek közül ma már csak hármat tekinthetünk összkormányzati jelentőségűnek — az Állami Tervbizottságot, a Gazdasági Bizottságot és a Honvédelmi Bizottságot. Bármelyik utat is járja majd a magyar állami élet, már most nagy szükség volna a kormánybizottságok helyének általános jogi szabályozására. Az elnökségi rendszer legális bevezetése esetén az államszervezet belső demokratizmusához szükség lesz a kormány plénuma és elnöksége jogkörének pontos elhatárolására, méghozzá oly módon, hogy bizonyos — pontosan meghatározott — jogokat kizárólag a teljes testület gyakorolhatna. Magam részéről feltétlenül ilyennek tekintem például a kormányrendelet kiadás jogát, a felsőbb állami szervek felé irányuló kezdeményezéseket, különösen a törvénykezdeményezést.

Remélem a kifejtettek hozzájárulnak a Ficzere Lajos tanulmányában gondolatébresztően vizsgált fontos kérdések továbbgondolásához.

Dunay Pál

Perjogunk és a nyelvhelyesség

Nagy irodalmi és szervezési előkészítéssel indult meg, s folyik az új polgári eljárási törvény tervezetének szerkesztése.[1] Mint minden ilyen munka, nyilván ez is az előzményektől, a jelenlegi perrendtartástól indul el, amelynek egyes jól bevált részei változtatás nélkül is átvihetők az új jogszabályba, más részeit pedig a gyakorlati tapasztalatok alapján módosítva építhetjük bele. De bármilyen mértékű legyen is a változtatás, a modell mindenképpen a jelenlegi Pp. lesz. A modell formáló ereje mindig meghatározó. Különösen, ha több évtizedes megszokás erejével, szinte a tudat alatt hatva érvényesülhet. S miként a jogalkotásnál a jogászi elme elsősorban a jogi konstrukciós feladatra összpontosít, úgy az egyéb, s nem kifejezetten szakmai szempontok rendszerint nem kapnak elegendő fényt, figyelmet. Ezért a nyelvi kérdésekben önkéntelenül is a megszokásra hagyatkozunk a változtatás több időt s gondot igénylő megfontolása helyett. Így a nyelvi megszokások települhetnek át legkönnyebben az új törvény szövegébe. A jogász számára ez nem okoz különös nehézséget, bár nemegyszer éppen a fogalmazás nyelvi hiányosságai állítják a gyakorlatot értelmezési feladatok elé. Általánosságban azonban a jogász, aki a jog lényegét és logikáját, és az egész jogrendszert belülről ismeri, az egyes rendelkezéseket is innen belülről közelítve érti meg még akkor is, ha a fogalmazás nyelvileg nem kifogástalan, vagy félrevezető. De a törvény nemcsak a jogásznak szól, hanem a jogban képzetlen közönségnek is, hisz tágabb értelemben az is jogalkalmazó. Fontos tehát, hogy a törvény megfogalmazása olyan legyen, hogy az is pontosan megértse, akinek azt a szavak, a szavak egymáshoz való viszonya, a mondat szerkezete által hordozott információkon keresztül kell megismernie.

E gondolatok jegyében szeretném a jelenlegi Pp. nyelvi szokásait elemezni, remélve, hogy fejtegetéseim a jogalkotói munkában is hasznavehetők lesznek.

Az egyik legfontosabb jogi fogalom, a jogi szaknyelvnek pedig egyik legfontosabb szava a *per*, amely jelenti egyrészt a felek bíróság elé vitt jogi vitáját, másrészt pedig a jogvita rendezésének folyamatát, az azzal kapcsolatos *eljárást*. A Pp. mindkét jelentésben használja. Arra, hogy hol melyik jelentésében, mindig a közvetlen szövegkörnyezetből kell következtetni itt is, mint általában minden több jelentésű szónál. Ezért rendkívül fontos a precíz fogalmazás mellett az is, hogy a kérdéses kifejezést mindig következetesen használjuk. Itt a per esetében azért, mert a per eljárási értelemben nemcsak a jogvita rendezésének meghatározott formáját és minőségét jelzi, hanem azért is, mert e minőségi — per és egyéb eljárások közötti — különbözőségnek számottevő anyagi és eljárásjogi (pl. res iudicata), valamint egyéb (pl. illetékjogi) kihatásai is vannak. Ezért szükséges, hogy *az új törvény a per és eljárás kifejezések használatában következetesebb legyen* a jelenleginél. Az itt következő részletesebb fejtegetés is ezt kívánja indokolni.

A Pp. 1. §-a szerint a törvénynek az a célja, hogy *a bíróságok előtti eljárásban a* polgárok személyi és vagyoni jogaival kapcsolatban felmerült *jogviták eldöntését* az igazság alapján *biztosítsa*. Itt a jogalkotó pontosan jelzi azt, hogy a törvény mind a peres, mind a nem peres *eljárásokat* szabályozza. Az 1. §-t követő alcím azonban már a *per* megindításáról, az utána következő 2. § (1) bekezdése megint általánosságban a polgári ügyek körében felmerült *vitáról* szól. Célszerű, és a nem jogász ‚jogalkalmazót' is pontosan eligazító szövegezés lenne, ha az 1. § első mondatában burkolt utalás és a nem peres eljárások szabályai közé helyezett rendelkezés mellett már itt a 2. §-ban szentelne a jogalkotó egy bekezdést annak a tájékoztatásnak, hogy egyes viták elbírálása peres, másoké nem peres eljárásra tartozik, s hogy a nem peres eljárásban is a peres eljárás szabályait kell — megfelelő módon — al-

[1] A perrentartás nem teszi kötelezővé az ügyvédi képviseletet. Ezért különösen fontos, hogy a törvény minden sora úgy legyen jogászilag pontos, hogy egyben közérthető is. Ez pedig csak a nyelvi szabályok következetes alkalmazásával — a nyelvhelyességgel — biztosítható.

kalmazni. Ez után pedig a peres eljárás szabályozásában következetesen a *per* kifejezéssel kellene fogalmazni ott, ahol magáról az eljárásról, tehát a bíróság előtti vita elbírálásának folyamatáról van szó, s az *eljárás* kifejezést csak ott kellene használni, ahol a bíróság és a felek perbeli cselekményeit, magatartását jelöljük, mint például *az eljárás szabálytalansága* elleni kifogásnál, vagy ha *a bíróság* saját (illetékességi!) területén kívüli *eljárásáról* beszélünk. És természetesen a különleges eljárásokra és a nem peres eljárásokra vonatkozó fejezetekben, amennyire ez ott szükséges.

Ez azért is fontos, mert ez a szóhasználati probléma nemcsak néhány szakaszra szűkül le, hanem átfogja az eljárás egészét. Nézzük meg mindezek figyelembevételével a *megszüntetés,* a *felfüggesztés,* a *félbeszakadás* és a *szünetelés* szabályainak, illetve a *per folytatásával* kapcsolatos rendelkezések szóhasználatát.

A Pp. helyesen és következetesen jár el akkor, amikor mindenütt a per *megszüntetéséről* rendelkezik. Nem ilyen következetes akkor, amikor a 152. § (1) bekezdésében a *per tárgyalásának felfüggesztését* írja, a (2) bekezdésében a *tárgyalását,* a (3) bekezdésben pedig a *perét.* Ugyanígy a 153. § (1) és (2) bekezdése a tárgyalás, a (3) bekezdése a per, majd a 154. § (1) bekezdése ismét a per, a 155. § (1) bekezdése pedig a tárgyalás felfüggesztését említi. A tárgyalás jelentéséről később esik szó, azonban az ott kifejtendőkre is, de nem utolsó sorban a jogintézmény lényegére tekintettel az mutatkoznék helyesnek, ha nem a tárgyalás felfüggesztését, hanem a 152. § (1) bekezdésében és a 154. §-ban írtakhoz hasonlóan a per tárgyalásának a felfüggesztését, vagy még inkább *a per felfüggesztése* terminológiát használnánk. Az előbbi formában a pert a jogvita értelemben, az utóbbiban pedig a bíróság előtti eljárást értve ezalatt. E két megoldás közül a leghelyesebbnek és legkövetkezetesebbnek az látszik, ha a per felfüggesztése mellett döntünk, mert a per tárgyalásának a felfüggesztésével kifejezetten a perben érvényesíthető igények tárgyalásának a felfüggesztésére utalunk, míg a per felfüggesztése — az előbb kifejtettek szerint: a 2. § javasolt kiegészítése mellett — egyben azt is jelzi, hogy a nem peres és egyéb eljárás is e szabályok szerint függeszthető fel. Mindenesetre akár a per, akár a per tárgyalásának a felfüggesztése mellett döntünk, a választott terminológiát kell következetesen használni a jelenlegi váltakozó szóhasználat helyett.

A Pp. 111. és 112. §-ai következetesen az *eljárás félbeszakadásáról* rendelkeznek. E következetesség megőrzése mellett itt is helyesebb volna a *per félbeszakadását* használni.

Következetlen viszont a Pp. akkor, amikor a 137. § (1) bekezdésében, illetve a 255. § (1) bekezdésében az *eljárás szüneteléséről,* ezzel szemben a 137. § (2) bekezdésében a per *szüneteléséről* ír, amellett itt egyetlen mondaton belül fordul elő mind a *per,* mind az *eljárás folytatása* kifejezés. Ugyanígy a 255. § (2) bekezdése is a *per* szünetelés folytán történő megszűnését említi, holott az (1) bekezdés mint látjuk, az *eljárást* szüneteltette. E rendelkezéseknél a *per szüneteléséről* kellene következetesen beszélnünk.

Összegezve tehát az eddig kifejtetteket, az mutatkozik célszerűnek, jogászilag és nyelvileg is következetes megoldásnak, ha mindenütt a *per megszüntetéséről, felfüggesztéséről, félbeszakadásáról, szüneteléséről* és *folytatásáról* rendelkeznék az új törvény. Ez felelne meg a jogalkotási irányelv azon követelményének is, hogy ugyanazon jogi fogalom jelölésére mindig ugyanazt a kifejezést kell használni.

Most pedig nézzünk egy másik témakört, a *perindítás és keresetindítás,* a *kereset* és *kereseti kérelem* kérdését. Láttuk, hogy a Pp. első fejezetének második alcíme a *per megindításáról* szól, a közvetlenül ez után álló 2. § (2) és (3) bekezdése, valamint a 2/A. § (1) bekezdése épp úgy, mint a VIII. fejezet főcíme is a *keresetindításról.* Ugyanakkor a 2/A. § (2) és (3) bekezdései már újból a *per* megindítását említik. Ugyanígy váltakozva találkozunk hol perindítással, hol keresetindítással például a 31., 32—37., 49., 51., 64., 82., 121., 125., 158., 132., 207. §-okban, illetve a 129., 130. vagy a 230. §-ban, és így tovább. Kétségtelen, hogy jogi és szaknyelvi értelemben mind a perindítás, vagy a per megindítása, mind a keresetindítás hibátlan szakkifejezés, közülük azonban mégis inkább a perindítás, vagy a per megindítása volna célszerűbb, mert míg az elavulásban levő keresetindítás jogászkodóan ható és kissé komplikált képletességgel, tehát áttételesen jelzi azt, hogy a keresetet elindítom az elbírálása útján, addig a perindítás, vagy a per megindítása egyszerűbben, közvetlenebbül és így pontosabban jelöli magának az elbírálási folyamatnak, tehát a pernek a megindítását. Ezt támogatja az egységes szóhasználatra törekvésen kívül az a szempont is, hogy a peres eljárás szabályait kell a nem keresettel, hanem kérelemmel megindítandó nem peres eljárásokban is alkalmazni, — kérelemindításról azonban mégsem beszélünk. A keresetindítás helyett a perindítás, vagy a per megindítása mellett szól az is, hogy a köznyelv az utóbbi időben egyre inkább a jövedelmet, a havi fizetést érti kereseten.

A *kereset* azonban olyan szakkifejezés, amelyre a jognak az említett értelmezési nehézség ellenére is elengedhetetlenül szüksége van, mert a kérelemnek egy speciális formáját jelenti, olyan kérelmet, amely a polgári jogok perbeli érvényesítésére szolgál. A *kereset* és a *kérelem* elenevezés egyben tömören és pontosan jelzi a kérelem ilyen különböző fajtái közötti minőségi különbséget a hozzá fűződő jogi relevanciákkal együtt. Fölösleges ezt a tömörséget és pontosságot fellazítani a *kereseti kérelem* kifejezés következetlen használatával, mert ez a szükségtelen fogalomismétlés mellett még azt a téves képzetet is keltheti, hogy a kereset és a kérelem között vagy mellett van egy harmadik minőségi fokozat, illetve kérelemfajta is. Ebből következik, hogy csak ott lehet indokolt a kereseti kérelem használata, ahol azt kell jeleznünk vele, hogy a kereset több jogot érvényesít, több követelést, igényt terjeszt elő. Ilyen hely például a Pp. 213. § (2) bekezdése, ahol a keresettel érvényesített több jog vagy követelés valamelyikének önálló elbírálásáról ír a törvény. Mert itt a kereset egyes — önálló keresetnek is tekinthető — részei, tehát az egyes kereset*beli* kérelmek részítélettel történő elbírálásának lehetőségéről van szó. Ezért talán megfontolás tárgyává lehetne tenni azt, hogy a kereset és a kérelem mellett ilyen esetben a kereset*i* kérelem helyett a keresetbeli kérelem kifejezést használjuk.

Célszerű lenne eldönteni azt is — az egységes szóhasználat érdekében —, hogy az új törvény a kereset vagy más beadvány *beadásáról, benyújtásáról,* vagy *előterjesztéséről* beszéljen? A Pp. ugyanis felváltva él mindhárom kifejezéssel. S minthogy ugyanazt a perbeli cselekményt jelöli valamennyi, indokolatlan az eltérő szóhasználat. A Magyar Értelmező Kéziszótár a *bead* igének csak a harmadsorbani, s nem szaknyelvi jelentéseként írja, hogy „(ügy)iratot benyújt valahova". A *benyújt* második jelentéseként — az igét szaknyelvi kifejezésnek tekintve — az „iratot illetékes helyre eljuttat" magyarázatot adja. Végül az *előterjeszt* kifejezésnek már elsődlegesen tulajdonít szaknyelvi jelentést és így értelmezi: „tájékoztatásul, döntés végett előad, kifejt valamit". Ha mindazt egybevetjük a Hivatalos nyelvünk kézikönyvének a becsatol és beterjeszt kifejezésekről írt fejtegetésével, akkor láthatjuk, hogy mind szaknyelvi, mind köznyelvi jelentésükre tekintettel a benyújt és az előterjeszt illik a jogszabály szövegébe, s a bead a legkevésbé. S ha emellett még az ésszerű választékosságra is ügyelünk, a különböző iratok, nyilatkozatok jelentőségét jelezhetjük azzal is, ha a kereset, viszontkereset, fellebbezés és más hasonló fontosságú, a per érdemét érintő — szóban is bejelenthető — nyilatkozat, vagy azt tartalmazó irat előterjesztéséről, minden más egyéb, nem szóban, hanem a maga tárgyi valóságában benyújtható irat, például igazolás, vázlat, számla, elszámolás, leltár benyujtásáról beszélnénk. Ezzel mellőzhetővé válna a *csatolás* is, amit a Hivatalos nyelvünk kézikönyve ugyancsak helytelenít.

A keresetlevél, s abban a kereset előterjesztésének rendszerinti következménye a *tárgyalás.* A Pp. ennek jelölésére is két kifejezést használ, a másik a *határnap,* ami szakmai, szaknyelvi és köznyelvi értelemben is pontatlan, sőt értelmetlen, ezért kerülendő. Különösen azért, mert a Pp. hol a tárgyalást, hol a tárgyalás időpontját jelöli vele. Mi a *határnap* az összetétel tagjainak jelentése szerint? Egy határidő utolsó napja, amely értelemben a Ptk. 292. § (2) bekezdése használja helyesen, amikor arról rendelkezik, hogy „a jogosult a határnapot (tehát a teljesítési határidő utolsó napját) megelőzően ... felajánlott teljesítést is köteles elfogadni". Az eljárási jogban is csak ilyen jelentéssel volna helye, ha az eljárási határidők utolsó napjának külön jelzésére valamilyen okból szükség volna. A tárgyalás azonban még jogi értelemben sem tekinthető határidőnek, de még csak napnak sem, mert egy pontosan meghatározott nap pontosan meghatározott órájára tűzzük ki. Tehát időpontról van szó, mégpedig olyanról, amelyre kitűzött eljárási cselekmények más időben joghatályosan nem teljesíthetők.

Hogyan került a jogi nyelvbe, és a polgári eljárási szabályok szövegébe ez a kifejezés?

A középkori magyar jogszolgáltatás egyik szokásjog által kialakított intézménye volt az úgynevezett nyolcados törvénykezés. A jogszolgáltató és ezen belül az igazságszolgáltató tevékenység nem volt folyamatos, hanem akkor történt, amikor az abban résztvevő személyek más egyéb okból is együtt voltak. Amire rendszerint a vásárok idején került sor, amelyek pedig a nagy egyházi ünnepekhez igazodtak. A törvénykezés a vásár befejezése után az ünnepet követő nyolcadik napon kezdődött — ezért nevezték nyolcadnak — és 40, illetve 20 napig tartott. Évente két 40 napos nagy vagy rendes nyolcadot tartottak, és két 20 napos rövid nyolcadot. Akit bíró elé idéztek, annak nem az ünnep utáni nyolcadik napon kellett megjelennie. Érkezhetett a 20 vagy 40 nap bármelyikén, s a mulasztás következményei csak akkor állottak be, ha az utolsó napon sem jelent meg. Ez volt tehát a határnap, a nyolcad utolsó napja. Csakhogy amíg ez a jogintézmény létezett, addig sem a köznyelv, sem a jogi szaknyelv nem ismerte a határnap kifejezést. Még a Tripartitum legelső, Werner Balázstól származó 1565-ös, és Heltai Gáspártól származó 1571-es fordítása sem használja, pedig a nyolcados ítélkezés akkor még élő jogintézmény volt. A terminus octavalist mindketten octavanak, octava terminusának „fordították", s még az 1830-as Perger János féle fordítás is ünnepnyolcadi határidőnek mondja. Csak az 1844-es akadémiai fordítás vezeti be a *nyolcados határnapot.* Ugyanilyen sorrendben fordították a terminus praefixust előbb kitűzött határidőnek, majd kitűzött határnapnak. A terminus competenst is csak 1844-ben fordították illő határnapnak, Wernek és Heltai még illő vagy alkalmas napot írt helyette.

1828-ban jelent meg Czövek István tabuláris prókátor tankönyve, a „Magyar hazai polgári magános törvényről írt tanítások". Az eljárással foglalkozó részében írja, hogy a királyi tábla előtt az ügyfélnek nem egy meghatározott időpontban kellett megjelennie, hanem „három egész napok engedődtek a' a megjelenésre", „a' fényes napnak leszállásáig, a' nappalnak bármelyik részében". Eszerint a határnap mint intézmény még akkor is létezett, de a határnapot, mint kifejezést még akkor sem ismertük. De a létrejöttéhez és a mai téves értelemben való használatához vezető út kezdetét már felfedezhetjük e könyvben, amely az alsóbb fokú bíróságok előtti tárgyalásra kitűzött „esztendőre, holnapra és napra meghatározott idő"-t „*határidőnek* kiszabott nap"-nak nevezi. Itt érhető először a szaknyelv azon, hogy egy szakkifejezést a köznyelvi értelemtől — s egyszersmind a szaknyelvi értelemtől is — eltérő jelentéssel egy új fogalom jelölésére is használ. S míg a határnap a Tripartitum 1844-es fordításában helyénvaló volt, mert a nyolcados határidő, illetve végrehajtási határidő (terminus competens) utolsó napját jelentette, addig az 1828-as tankönyvben a „határidőnek kiszabott nap" már pontatlan meghatározás, mert meghatározott időpontot és nem határidőt jelöl. Ebben a megfogalmazásban még a nyolcados ítélkezés rendjének emléke kísért, és a latin párhuzam. A tárgyalás kitűzött időpontját az akkor még aktívan használt latin szaknyelv terminusnak, vagy terminus praefixusnak mondotta. A terminust pedig több jelentéssel használták ezen kívül a *határ*nak, *határ*kőnek, idő*határ*nak, *határidő*nek, meg*határ*ozásnak, s ebből eredően még törvény-czikkelynek a jelölésére is. Valamennyi jelentése összefügg a határ fogalmával, s szinte valamennyi magyar megfelelőjében szerepel is — az összetétel tagjaként — ez a szó. S bár a tárgyalás rendje ekorra már megváltozott, annak időpontját a klasszikus jogi szaknyelven, latinul még mindig terminusnak nevezték. Az történhetett, hogy az új fogalom magyar elnevezésénél a jogász, aki bölcsen tudta, hogy a tárgyalás nem határ-

idő, tehát nem is mondható annak, s még élő terminus által determinált észjárással képtelen volt szakítani annak „határ" jelentésével, és ahelyett, hogy *a tárgyalás időpontjának* nevezte volna a tárgyalás időpontját, megkreálta előbb a *határ*időnek kiszabott *nap*ot, majd a *határ*napot, amely az 1830-as évek végén már a törvényeinkben is megjelent. Például az 1839/40-es Országgyűlésnek a Tisztújításáról szóló 8. tc-ében, de itt a Tripartitum 1844-es fordításához hasonlóképp még a tartalmának megfelelően egy határidő legutolsó napjaként említi a „tisztújítószék határnapját". Még hasonló értelemben használja az 1840-es Váltótörvény is, amikor a „legfeljebb harmadnapra teendő határnap"-ról beszél. De a Bírósági szervezetről szóló 1868 : LIV. tc, a Sommás eljárásról szóló 1893 : XVIII. tc, majd az 1911-es perrendtartás már a mai tárgyalás, illetve tárgyalás időpontja jelentéssel használja.[2]

S ha a határnap már kezdetben is anakronisztikus volt, ma mégkevésbé lennénk korszerűek, ha gépiesen, csupán megszokásból vinnénk tovább legújabb eljárási törvényünkbe is.

Itt kell felhívnom a figyelmet arra, hogy a Pp. legutóbbi módosításának egyike már megpróbált szakítani vele, amikor a 136/A. § (1) bekezdésében az *új tárgyalás* kitűzéséről rendelkezett a más helyeken megszokott határnap kitűzése helyett. De a módosítás is csak az új tárgyalás időpontjának a jelölésénél számolta fel, mert ehelyütt a (3) bekezdésben a tárgyalás értelemben továbbra is használja. Célszerű lenne tehát a szakítás itt elkezdett módszerét továbbfejleszteni és kiteljesíteni úgy, hogy az új törvényben már egyáltalán nem használjuk, s helyette amikor magáról a tárgyalásról, mint eljárási aktusról van szó, akkor a tárgyalás, ha pedig annak időpontját kell jelölni, akkor a tárgyalás időpontja kifejezéseket alkalmazzuk. Így e két fogalom eltérő jelentését szaknyelvi és köznyelvi értelemben is pontosan jelezhetnénk, közérthetően és egyben szakmai és szaknyelvi igényességgel is.

Szükségesnek mutatkozik a *tárgyalás* jelentésének a pontosítása is. A Pp. hol az egész perre vonatkoztatva *a per tárgyalása* értelemben használja, hol pedig a határnappal felváltva az egyik eljárási aktus, *a tárgyalás* jelölésére. Itt is az egyértelmű és pontos tájékoztatás érdekében kell a két különböző jogi fogalom jelölésére a tartalmukat pontosan kifejező terminológiát találnunk és következetesen alkalmaznunk. Ezt több járulékos probléma is szükségessé teszi.

A Pp. különbséget tesz az első és a folytatólagos tárgyalás között, s mindkettő megtartásának más és más feltételét szabja, elmulasztásához pedig más-más következményt fűz. Nem eléggé következetes azonban az egyes — első vagy folytatólagos tárgyaláson teljesítendő — eljárási cselekmények elnevezésében. A szabályok megfogalmazásából sem tűnik ki világosan, hogy mit és mikor kell megnyitni és berekeszteni, illetve megkezdeni és bezárni. A 135. § (1) bekezdése általában a tárgyalás, a 246. § (1) bekezdése pedig a fellebbezési tárgyalás *megnyitása* utáni teendőket írja elő. S minthogy a másodfokú bíróság is tarthat egy ügyben több tárgyalást, ebből a fogalmazásból az következnék, hogy minden egyes tárgyalást meg kell nyitni. A 145. § (3) bekezdése viszont azt írja, hogy a bíróság a már berekesztett tárgyalást a határozat kihirdetése előtt újból megnyithatja, ha valamely kérdés további tárgyalására van szükség. Ez tartalmilag is, és formailag is ellentmond a 135. és 246. §-ok (1) bekezdésében írtaknak. Tartalmilag azzal, hogy itt azt jelzi: a megnyitás mint aktus *a per tárgyalásához* — itt valamely kérdés további tárgyalásához — fűződik. Formailag pedig azért, mert ha valóban az egyes tárgyalásokat kellene megnyitnunk — s valamennyit — akkor a tárgyalás berekesztése az újbóli megnyitása közötti szakaszt, megnyitás nélkül pedig még magát az ítélethirdetést sem tekinthetnénk tárgyalásnak, még akkor sem, ha ugyanazon a napon történik. Bár a tárgyalás berekesztése utáni eseményt, a zárt tanácskozást még tekinthetjük olyannak, mint ami nem része a tárgyalásnak, de mondható-e ez az ítélet kihirdetésére is? Vajon az ítélet kihirdetésének időszakára nem a tárgyalás szabályai vonatkoznak? Például a nyilvánosságra vagy épp a nyilvánosság kizárására vonatkozó szabályok, avagy a tárgyalás rendjének szabályai? Mert ha az ítélet kihirdetését nem tekintjük tárgyalásnak — egyéb szabályozása nem lévén — még a rend fenntartására vagy a nyilvánosság kirekesztésére sem lenne lehetőség, holott adott esetben szükség lehet rá.[3] Következetlen a Pp. a tárgyalás berekesztésére vonatkozó helyeken is. A 145. § (1) bekezdésében írtaknak felel meg a gyakorlat is abban, hogy a tárgyalás berekesztésére nem minden egyes tárgyalás végén, hanem csak a döntés előtt kerül sor. Ellentétes azonban ezzel a gyakorlattal és a 145. § (1) bekezdésében írtakkal is a törvény a 146. § (1) bekezdésében és mindenütt, ahol úgy fogalmaz, hogy a keresetet megváltoztatni, vagy attól elállni, illetve a viszontkeresetet előterjeszteni *az első fokú ítélet meghozatalát megelőző tárgyalás berekesztéséig* lehet. Mert ebből az következnék, hogy minden egyes tárgyalás berekesztendő, hisz másküllönben elegendő lenne csak a tárgyalás berekesztését említeni, és nem kellene ilyen kifejezetten jelölve hangsúlyozni a döntés előtti tárgyalás berekesztésének jelentőségét. A Pp. abban is következetlen, hogy mind az első fokú, mind a másodfokú tárgyalás megnyitásáról beszél, ugyanakkor a döntés előtt első fokon berekeszti, a másodfokon viszont csak bezárja (247. §) a tárgyalást, holott e két aktusnak hasonló eljárásjogi konzekvenciái vannak. Fokozódik a következetlenség a 241. § (1) bekezdésében, amely szerint a fellebbezés mindaddig visszavonható, amíg a bíróság a másodfokú határozat meghozatala céljából vissza nem vonul. Itt a jogalkotó a *tanácskozásra* való *visszavonulásnak* tulajdonítja ugyanazt a jogi hatást, amit a 145. § és a 146. § a tárgyalás berekesztésének, a 247. § pedig a tárgyalás bezárásának.

E különböző szakkifejezések ilyetén használata

[2] A jogi nyelv kialakulásával, a korábbi latin-, majd németnyelvűség hatásával Karcsay Sándornak a Jogtudományi Közlöny 1981. évi 4. számában közlt „Jog és nyelv" című tanulmánya foglalkozik kimerítő teljességgel.

[3] A 135. § (1) bekezdésében foglalt rendelkezések újrafogalmazása is körültekintő megfontolást igényel. A második mondat azt jelzi, hogy a törvény nem tekinti tárgyalásnak a határozathirdetést, szemben a harmadik mondattal, amely éppen annak tekinti, amikor a tárgyalásra vonatkozó általános szabályok alól teremt kivételt azzal, hogy a fél jelenléte és a szabályszerű idézés megtörténtének igazolása nélkül is kihirdethető a határozat. Általában úgy tűnik, hogy a határozat kihirdetésére vonatkozó eljárási szabályokat — jogászi értelemben is — pontosabbá kellene tenni.

nemcsak a következetlenséget tükrözi, hanem helyenként a szavaknak magával a jogintézménnyel való jelentésbeli ellentétét is. Ami azért szükségszerű, mert a jelenlegi eljárási törvény szókincséből és terminológia tárából hiányzik a tárgyalás és a per tárgyalása közötti különbség pontos nyelvi kifejezése. Ezeket a következetlenségeket akkor szüntethetnénk meg, és az egyértelműen pontos fogalmazást is azzal tennénk lehetővé, ha a tárgyalás és a per tárgyalása terminológiák bevezetésével és következetes használatával jeleznénk a különbséget e két jogi fogalom, az eljárási aktus és az egész eljárás között. Ez alkalmat adna arra, hogy a per tárgyalásának az elkezdését a választékosabb megnyitással, az egyes tárgyalások elkezdését pedig a hozzákezd, hozzáfog jelentésű megkezdéssel jelöljük. Ugyanígy — a tényleges gyakorlatnak is megfelelően — a per tárgyalását a választékosabb szóhasználattal berekeszteni, a tárgyalást pedig bezárni lehetne. Ehhez hasonlóan a másodfokon nem a per, hanem a fellebbezés tárgyalásának a megnyitása és berekesztése, illetve a fellebbezési tárgyalás megkezdése és bezárása volna a jogászilag is, nyelvileg is helyes megoldás. A következetesség azt is megkívánná, hogy a részítélet vagy közbenső ítélet meghozatala előtt csak a döntéssel érintett kereset *(vagy keresetbeli kérelem)* tárgyalása lenne berekesztve, s utóbb szükség esetén újból megnyitva.

A tárgyalás és a per tárgyalása közötti differenciálás lehetővé tenné azt is, hogy a *halasztás* jelentését és használatát is pontosítsuk.

Mit jelent a halasztás köznyelvi értelemben? Határidő meghosszabbítását, vagy valaminek a későbbre hagyását. Márpedig a Pp. nemcsak a határidő meghosszabbítását, vagy valaminek, például a tárgyalásnak a későbbre hagyását jelöli halasztással, hanem azt az aktust is, amellyel a bíróság az adott tárgyalás megtartása, minden akkorra tervbe vett és kitűzött eljárási cselekmény lefolytatása után a per további tárgyalása végett újabb tárgyalást tűz ki. Ilyen esetben a halasztás lehetősége formailag kizárt, hiszen a bíróság semmit sem halaszt el, csupán az ez után sorra kerülő bizonyításra tűzi ki az újabb tárgyalást. Ennek jelzésére azonban nincs megfelelő szakkifejezésünk. Ezt a hiányt igyekszik pótolni a gyakorlat beszélt nyelve — azon belül is a szleng — a *beállítás*sal, amit azonban pont ott használ a halasztás helyett, ahol épp a halasztást kellene használnia, mert a tárgyalásnak a kitűzött időpontja előtti elhalasztásról van szó. Azt pedig úgy hiszem nem kell különösebb részletességgel fejtegetnem, hogy a beállításnak végképp nincs semmi köze a halasztáshoz. De nem lenne szükség erre a nyelvi zűrzavarra, ha maga a törvény tenne különbséget e kétféle eset között úgy, hogy csak a tárgyalás megkezdése előtti elhalasztását nevezné halasztásnak, egyébként az újabb tárgyalás kitűzése felől rendelkezne. Tudom, hogy a gyakorlatban előfordul olyan eset is, amikor az egyik tárgyaláson idő hiánya, vagy taktikai okok miatt nem foganatosított bizonyítást kénytelenek vagyunk a következő tárgyalásra halasztani. A Pp. erről nem rendelkezik, s úgy vélem, hogy ezután sincs szükség szabályozásra. A pontos megfogalmazás itt a gyakorlat feladata. És nem látom akadályát annak, hogy egy pontosan és igényesen fogalmazott végzésben megfelelően közölhessük az új tárgyalás időpontján kívül azt is, hogy X vagy Z tanú kihallgatását vagy a felek meghallgatását a bíróság erre az új tárgyalásra halasztja.

Feltétlen szükség van az eddigieknél pontosabb fogalmazásra a perköltség viselésével kapcsolatos rendelkezések közül ott, ahol az ügygondnoki díj és a végrehajtási költségek előlegezéséről, illetve megfizetéséről van szó. Mert a Pp. erre vonatkozó 76., 84. és 86. §-ának szövege e tekintetben homályos és ellentmondásos.

Mi e szabályok lényege? Az, hogy a költségmentesség esetén a végrehajtási költségeket előlegezi ugyan az állam, de az ügygondnoki díjat nem. A felek közül pedig a felperes, vagy az, aki az ügygondnok kirendelését, illetve a végrehajtását kéri, költségmentesség esetén az egyéb költségek mellett az ügygondnoki díj és a végrehajtási költségek előlegezése elől is mentesül, de a pervesztes fél és az adós, tehát mindazok, akik az ügygondnok kirendelésére és a végrehajtásra okot adtak, az ezzel okozott költségeket utóbb akkor is kötelesek megfizetni, ha egyébként költségmentességben részesültek. Az említett helyeken azonban a Pp. korántsem ilyen áttekinthető, egyrészt azért, mert az előlegezést a jelentésével ellentétes értelemben használja, másrészt mert kuszán fogalmaz, és az egyes szakaszok között a logikai összefüggést nem jelzi eléggé. A rövidség érdekében olyan tömören és összefoglalóan igyekszik kifejezni magát, amely tömörség már az értelem rovására megy, és értelmezési nehézségeket okoz. De nézzük meg magát a szöveget.

Mit mond a 76. § (2) bekezdés második mondata általában, tehát a költségmentességtől függetlenül? „Az ügygondnok készkiadásainak előlegezésére a felet esetenként, az *ügygondnoki díj* előlegezésére pedig általában csak az eljárást befejező határozatban kell kötelezni." Amit előlegezek, azt előre adom oda, vagy fizetem ki. De amit az eljárást befejező határozat alapján, tehát az ügygondnoki feladatok ellátása után *utólag* fizetek meg, annál az előlegezés lehetősége fogalmilag kizárt. De nem ez az egyetlen hibája ennek a mondatnak. Hiányos is. Csupán jelzi, de nem közli egyértelműen azt, hogy az ügygondnoki díj utólagos megfizetése kit terhel, és hogy az utólagos megfizetés nem az egyetlen lehetőség, szükség esetén sor kerülhet — a körülményektől, vagy az ügygondnok kirendelésének okától függően — annak előlegezésére is. Ennek a közlésnek a hiánya különösen a 84. § értelmezésénél okoz nehézséget.

A 84. § (1) bekezdés b) pontja szerint költségmentesség esetén a felet megilleti a *mentesség az eljárás során felmerülő költségek* (...*ügygondnoki díj* ...) *előlegezése,* illetőleg — ha a törvény másként nem rendelkezik — a megfizetése *alól.* A (2) bekezdés azonban így szól: „Az (1) bekezdés b) pontja alá eső azokat a költségeket, amelyek előlegezése alól a költségmentességben részesülő fél teljesen vagy részben mentesül, *az állam előlegezi, kivéve az ügygondnoki díjat.*"

Foglaljuk össze, hogy mi okozza az értelmezési nehézségeket? A 76. § azt mondja, hogy az ügygondnoki díjat nem vagy csak kivételesen kell előlegezni, a 84. § (1) és (2) bekezdése viszont azt, hogy igenis kell, máskülönben nem kellene sem az államot, sem a költségmentes felet mentesíteni a díj előlegezése alól. De

egyik szakasz sem mondja meg pontosan, hogy ha a költségmentesség a felet mentesíti (84. § (1) bekezdés) a díj előlegezése alól, az állam azonban nem előlegezi azt (a (2) bekezdés szerint), akkor tulajdonképpen mit is kell csinálni az ügygondnoki díjjal; és hogy az ügygondnok a munkadíját végül is kitől és milyen feltételek mellett kapja meg; s hogy ennek mi a garanciája és módja? A 78. § ugyan itt is irányadó a tekintetben, hogy a pervesztes fél köteles a költségeket viselni, tekintettel azonban arra, hogy a Pp. az ügygondnoki díj előlegezésével kapcsolatban nem beszél elég világosan, sőt a 76. §-ban még az előlegezés és a megfizetés fogalmát is összekeveri, a 78. § itteni alkalmazásának a nyilvánvalósága is elhomályosul. Gyakorlati tapasztalataim alapján mondom ezt. Számtalan olyan aktát láttam, ahol ezeket a szabályokat hol úgy értelmezzük, hogy akár költségmentes a felperes, akár nem, az ügygondnoki díjat mindenképpen előlegezni kell; hol pedig úgy, hogy az ügygondnoki díjat a felperes utólag akkor is köteles megfizetni, ha költségmentes volt és a pert is megnyerte. Erre általában akkor kerül sor, ha az alperes ismeretlen helyen tartózkodik, és a perben végrehajtás alá vonható vagyonát vagy jövedelmét sem sikerül felderíteni, tehát nincs más mód az ügygondnokot illető munkadíj megfizetésének a biztosítására. Aki így értelmezi e szabályokat, az a 84. § (2) bekezdésében írtakból indul ki, és azt tartja szem előtt, hogy az állam az ügygondnoki díjat nem előlegezi és nem is viseli. S minthogy a 76. § az előlegezés és a megfizetés fogalmát összekeveri, lehetőség nyílik arra a mereven formális értelmezésre is, hogy ha máson nem hajtható be, akkor ezt a költséget a pernyertessége és költségmentessége ellenére is az elérhető fél — aki többnyire a felperes — köteles megfizetni.

Az effajta értelmezés azonban nemcsak a felsorolt nyelvi hibákra vezethető vissza, hanem a joghézagra is, amely abban áll, hogy a Pp. nem rendelkezik arról, hogy az ügygondnok kap-e díjat, s ha igen kitől és hogyan, s milyen garanciák mellett kapja meg akkor, ha az általa képviselt fél lett a pervesztes, de annak a végrehajtás alá vonható vagyona nincs, mert kiskorú és szegény, vagy mert az is ismeretlen. A jelenlegi szabályokból levezethetően ugyanis az ügygondnok költségeit pervesztesség esetén az általa képviselt fél köteles megfizetni. De ez a rendelkezés merőben formális, mert gyakorlatilag semmiféle garanciát nem biztosít az ügygondnok díjának megfizetésére. Nem hiszem, hogy a jogalkotónak az lett volna, avagy lenne a célja, hogy erről ne gondoskodjék. Hiszen az ügygondnok kirendelését sem formális okból írja elő, hanem a távollevő, vagy az eljárásban egyébként akadályozott ügyfél perbeli — és anyagi — jogainak védelme, érvényre juttatása végett, és nem utolsó sorban az igazság kiderítésének biztosítására. Az ugyan serkentheti az ügygondnokot az alapos munkára, hogy csak akkor kap munkadíjat, ha sikeresen jár el, de az eljárás sikere nemcsak tőle függ, hanem az igazság mibenlététől is. Emellett a kialakult bírói gyakorlat olyan komolytalanul alacsony összegben állapítja meg az ügygondnoki díjat, hogy még a sikeres eljárás eredménye sem késztetheti az ügygondnokot a formális eljárásnál alaposabb munkára.

Megfontolandónak látszik tehát, hogy az új törvény az ügygondnoki díjat se vonja ki az előlegezendő költségek köréből — se a költségmentesség esetére, se azon kívül —, hanem csak a költségek viselése tekintetében tegyen kivételt — az állam javára — és ott is csak azzal a féllel szemben, aki ok nélkül kérte az ügygondnok kirendelését, vagy aki felróható módon adott arra okot.

Ugyanez a joghézag mutatkozik hasonló megfontolást igényelve a pártfogó ügyvédek díja és költségei tekintetében is. Méltánytalannak tűnik ugyanis az a megoldás, hogy az ügygondnok, vagy a pártfogó ügyvéd, aki nem a saját jószántából, hanem a bíróság (vagy pl. a gyámhatóság) rendelkezése folytán kénytelen a nem egyszer nagyon sok időt és fáradtságot igénylő perben eljárni, úgy, hogy még annak eldöntésére sincs lehetősége, hogy a pert megindítja-e vagy sem, mert a kirendelés erre is kényszeríti, — és mindezért a pervesztesség esetén (ami viszont nem tőle, hanem az objektív igazságtól függ) senkitől, semmiféle díjazást nem kap. Ez mindenképpen a színvonal rovására megy. Természetesen van ezeknek az intézményeknek olyan hagyománya, és vannak olyan szempontok, amelyek azt indokolják, hogy a pártfogó ügyvéd és az ügygondnok számára a jövőben is csak a pernyertessége esetén biztosítsuk a díjazást, ezt azonban nem lehet így e sorok közé rejtenie egy törvénynek, hanem erről is kifejezetten kell rendelkeznie. S ezt nem lehet sem az ügyvédi rendtartás, sem más egyéb jogszabály keretei közé szorítani anélkül, hogy erről maga a polgári eljárási törvény is ne szólna.

És most vizsgáljuk meg a 86. és 95. § nyelvi hibáit is. A 86. § (2) bekezdésének utolsó mondata szerint „A költségmentesség vagy az illetékmentesség a végrehajtási eljárás során *le nem rótt illeték* és az *állam által előlegezett* költségek viselése alól a *feleket* nem mentesíti". Miért a feleket? A „felek" a felperes(eke)t és az alperes(eke)t együttvéve jelöli. Ha pedig — mint e fogalmazás mondja — egyiket sem mentesíti a viselése alól, akkor hogyan keletkezhet „le nem rótt" illeték, és az „állam által előlegezett" költség? Pontatlan tehát a fogalmazás, mert valójában arról van szó, hogy a költségmentesség vagy az illetékmentesség az *adóst* nem mentesíti a végrehajtási eljárás során le nem rótt illeték és az állam által előlegezett egyéb költségek viselése, vagyis *megfizetése* alól. S míg itt az adóst kerülgetjük indokolatlanul, addig a 95. § (2) bekezdésében fölöslegesen beszélünk kötelezettről: „Ha az illeték lerovására *kötelezett* felet az illetékfeljegyzési jog, vagy az illetékmentesség nem illeti meg, és a fél az illetéket egyáltalán nem, vagy csak hiányosan rója le, a felet azzal a figyelmeztetéssel kell felhívni az illeték lerovására, vagy a hiányzó illeték pótlására, hogy ha a beadványt újból az illeték lerovása nélkül nyújtja be, a bíróság azt el fogja utasítani". A kötelezett kifejezés mind köznyelvi, mind szaknyelvi értelemben csak arra illik, akit már köteleztek valamire. Akinek a kötelezettsége nem egy konkrétan reá vonatkozó határozaton, hanem általános érvényű jogszabályon alapul, arra az illik, hogy *köteles*. A fogalmazás azonban nemcsak ezért hibás, hanem azért is, mert körülményesen, egyes szavakat, azonos tartalmú kifejezéseket és fogalmakat a kelleténél is többször és ok nélkül ismétel, s ezzel szükségtelenül dagasztja többsoros mondattá azt, amit rövidebben is elmondhatna. Azt azonban még így is kihagyja, ami viszont fontos len-

ne, a teljesség érdekében: hogy mindez csak az illetékköteles beadványokra vonatkozik. A helyes fogalmazás ilyen lehetne: *„ha az illeték lerovására köteles fél az illetékköteles beadványon az illetéket egyáltalán nem, vagy csak hiányosan rója le, azzal a felhívással kell az illeték pótlására felhívni, hogy ha azt elmulasztja, a bíróság a beadványt el fogja utasítani"*. Hiszen akár az egész illeték hiányzik, akár csak egy része, a lényeg és az eredmény ugyanaz, vagyis a teljes összegű illeték lerovására van szükség. Az ügyfél pedig úgyis csak akkor köteles az illeték lerovására, ha nem részesül illetékfeljegyzési jogban, vagy illetékmentességben (költségmentességben), tehát szükségtelen ezt egy ilyen körülíró ismétléssel kiemelni.

Eddig a legfontosabb problémákról esett szó, melyek megoldását nemegyszer az igényességre hivatkozással szorgalmaztunk. A jogszabálynak valóban igényes szövegezésűnek is kell lennie, különösen ha ilyen fontos törvényről van szó. Ezért az új törvény szerkesztésénél feltétlenül kerülnünk, mellőznünk kellene néhány olyan kifejezést is, amely mind a köznyelvi, mind a jogi értelemben pongyola. Ilyen például a *külföldi állam* is. (204. §) Belföldi állam talán van? Nincs! Külföldi sincs, csak idegen állam. A törvényben is így kellene fogalmazni.

Vagy itt van például az *írásbeli meghallgatás*. (224. § (2) bekezdése) Meg*hallgat*ni hogyan lehet írásban? Csak akkor szabad egy szaknyelvben valamely kifejezést a köznyelvi jelentésétől eltérő értelemben használni, ha a szakmai fogalom kifejezésére nincs más lehetőség. Ilyen például a kereset esete. Itt azonban erre nincs semmi szükség, mert ahol a jogszabály arról rendelkezik, hogy a feleket írásban is meg lehet hallgatni, sokkal pontosabban fogalmazhatunk úgy, ha azt mondjuk, hogy a fél írásban is nyilatkozhat, vagy a bíróság a feleket a meghallgatásuk helyett írásbeli nyilatkozat előterjesztésére is felszólíthatja.

Néha nemcsak az fordul elő, hogy a Pp. túlfogalmaz — mint például az első fokú ítélet meghozatalát megelőző tárgyalás berekesztésénél —, hanem az is, hogy a rövidség kedvéért hiányos. Mint a 185. § (2) bekezdésében, ahol azt írja: „A bíróság a tett intézkedést akkor is hatályon kívül helyezheti, ha *a megtagadást* követően a tanú vallomást tesz, illetőleg a szakértő a feladatát teljesíti". Itt valójában a *tanúvallomás megtagadásáról,* illetőleg a szakértői *közreműködés* és *véleménynyilvánítás megtagadásáról* van szó, ami így megfogalmazva kétségtelenül hosszabb a megtagadásnál, de a rövidítésnek ilyen nyelvileg helytelen módja nem engedhető meg. De még szükség sincs rá, mert még rövidebben fogalmazhatunk akkor, ha a *megtagadást követően* kitétel helyett azt mondjuk, hogy ... ha később ...! És így még közérthetőbbek is vagyunk.

A 168. § (2) bekezdése azt írja, hogy „Ha a tanú a fél által bejelentett adatok téves volta miatt nem volt megidézhető, a bíróságnak a tanú ismételt megidézése előtt meg kell vizsgálnia, hogy *a fél téves bejelentése* nem a per elhúzását célozta-e?" A fél téves bejelentése azt jelenti, hogy rosszul jelentették be a felet. Itt azonban nem erről van szó, hanem arról, hogy a téves adatok bejelentése történhet a per elhúzása végett.

A pert nem a *jog iránt* indítjuk, mint ahogy például a 64. § (1) bekezdése fogalmaz, hanem a jog érvényesítése vagy megállapítása végett. Ugyanez a helyzet a *követelés iránti per*rel (pl. 81. § (2) bekezdés; 130. § (3) bekezdés).

A 137. § (1) bekezdés b) és c) pontja az *ügy tárgyalását említi ott, ahol valójában a tárgyalás megtartásáról van szó.* Az *ügy* kifejezést máshol is megtaláljuk, s szinte valamennyi esetben helytelen a használata. Ez a szó ugyanis több jelentésű gyűjtőfogalom. Az itteni „eldöntésre, elintézésre váró jogi kérdés"-nek megfelelő értelemben is csak akkor jelölne jogászi pontossággal, ha jelzővel látnánk el, és *peres ügy* alakban használnánk. Erre azonban sem szükség, sem lehetőség nincs, mert a per tömörebben és pontosabban jelöli ugyanezt, így a két kifejezés párhuzamos használata az Irányelv korábban már említett előírásába ütköznék.

Az *ügy* használata helytelen és kerülendő még „az ügy elintézéséből kizárt bíró" formában is (Pp. 13. §), mert más rendelkezések, például a Pp. 14. és 15. §-ai szerint a bíróság vagy a bíró *nem az ügyben, hanem a perben jár el.* Ugyanezen a helyen aligha tekinthető szerencsésnek az ügy *el*intézéséről beszélnünk *intézés* helyett, mert az elintézés már az eredményre utal, holott a bíró az egész eljárásból, tehát az egész ügy*intézés*ből van kizárva. Természetesen azt a kérdést, hogy a két szó közül melyiknek a használata helyesebb, megoldja, mert kiiktatja az a fogalmazási mód, ha az ügy helyett a szaknyelvileg is pontosabb kifejezést, a pert használjuk e szakaszokban is, és az ügy elintézése helyett a per viteléről vagy tárgyalásáról beszélünk.

Az elintézés használata emellett még a perrel való összefüggésben is kerülendő, mert a köznyelvben, különösen ha hivatalos ügyről van szó, pejoratív kicsengése is van. Jelent protekciós, befolyásolt ügyintézést is, ezért a törvényben emlegetni nem ajánlatos. Szerencsésebb volna a 13. § (1) bekezdésében az *ügy elintézéséből* kizárt bíró helyett a per tárgyalásából kizárt bírót írni.

Pongyolán fogalmaz a 60. § (2) bekezdése is, amikor arról ír, hogy a „perbehívó és perbehívott közötti *jogviszony* ebben a perben nem *dönthető el*". A perben ugyanis nem a jogviszonyt döntjük el, hanem a vitát. A jogviszonyt csak elbíráljuk, figyelembe vesszük, vagy minősítjük, esetleg megállapítjuk a tartalmát vagy a létrejöttét. Itt az volna a helyes fogalmazás, hogy a perbehívó és a perbehívott közötti jogvita ebben a perben nem dönthető el.

Hiányos a fogalmazás ott is — nemegyszer —, ahol a Pp. *perre illetékességről* beszél, vagy arról, hogy a bíróságnak van-e a *pertársra hatásköre,* mert helyesen a per tárgyalására illetékes a bíróság, és viszont nem a félre vagy a pertársra terjed ki a hatásköre, hanem a perre.

A III. fejezet 7. alcíme a következő: A bíróság eljárása *saját területén kívül.* A 44. § pedig *a bíróság területének határáról* beszél. Mit jelent ez a szavak közönséges értelme szerint? A tárgyalótermet, a folyosót, s ha kertben áll az épület, akkor a kapuig a kerítésen belüli földterületet. A Pp. nyilván nem erről beszél, hanem a bíróság illetékességi területéről és annak határáról. Ezt azonban megfogalmazni is pontosan így kellene.

Az 5. § (2) bekezdés b) pontja is pongyola, ami-

kor a per *eldöntése céljából jelentős tény*ről beszél, mert valamilyen célból csak cselekedni lehet, egy ténynek csak jelentősége van valamire, vagy valamiben, avagy például jelentős kihatása van a döntésre.

A felperes*i* vagy alperes*i* jogutód (61. § (3) bekezdés) helyett megfelelőbb a felperes és az alperes jogutód*a*.

A 131. § (1) bekezdése a *tárgyalást* megelőző*leg*, a 136/B. § (1) bekezdése és a 137. § (1) bekezdésének b) pontja a megelőző*leg*, a 137. § (1) bekezdés a) pontja pedig a *tárgyalást* megelőző*en* kifejezéseket használja. Ezek közül csak az utóbbi megoldás, a megelőzően a helyes.

Ha úgy fogalmazunk, hogy egy ítélet ellen fellebbezésnek van helye, ezzel nemcsak a fellebbezés lehetőségét határozzuk meg — bár a törvénynek csak ez a célja —, hanem a szavak jelentése szerint akaratlanul utalunk arra is, hogy nem jó az ítélet, helyénvaló a fellebbezés. Ezért ezt a ma már elavult — jogászkodó, hivatalos hangzású — kifejezést célszerű lenne mellőzni, és helyette úgy fogalmazni, hogy ... fellebbezni lehet, avagy ... fellebbezni nem lehet. Korszerűbb, mert közérthetőbb is így.

Mindaz amit ebben a dolgozatban — nem megfellebbezhetetlen véleménnyel — kifejtettem, csak a legfontosabb kérdéseket érinti. Az ennél aprólékosabb, bár kétségtelenül teljesebb részletesség már meghaladja egy ilyen tanulmány kereteit. A célom elsősorban az volt, hogy felhívjam a figyelmet a jogalkotási munka nyelvi feladtaira is, s ezzel a dolgozattal egy olyan anyagot bocsássak a jogalkotó testület rendelkezésére, amely a nyelvileg is legjobb, legmegfontoltabb megoldáshoz, a nyelvileg is legkörültekintőbb alaposságú munkához, egy szép, igényes, *közérthető* szövegű jogszabály megalkotásához vezető vita forrása lehet.

Szádeczky-Kardoss Irma

Az elítéltek munkavégzésének jogi természete

Büntetésvégrehajtási jogunk szerint az elítéltek munkáltatásának legfőbb célja, hogy elősegítse munkás életmódra nevelésüket. (Vö.: 1979. évi 11. sz. tvr. 44. §-ának (1) bek.)

A Büntetésvégrehajtási Nevelés Fejlesztési Koncepciója című dokumentum — általános politikai, jogpolitikai elveinknek és a vonatkozó jogszabályi rendelkezéseknek megfelelően — többek között azt hangsúlyozza, hogy: „A teljes körű foglalkoztatás és a hatékonyság biztosítása mellett el kell érni, hogy az elítéltek foglalkoztatásában a nevelési célok is teljesebben érvényesüljenek."

Ismeretes, hogy a szocialista társadalmi rendnek alapja a munka, ami az ember megítélése, a társadalomhoz való viszonyának megállapítása szempontjából is az egyik legfőbb értékmérő. Közismert a munka személyiségformáló szerepe, a munkavégzés az ember sokirányú fejlődésének elengedhetetlen feltétele is. Már e tételekből következik, hogy a szocialista társadalomban a munkavégzés a szabadságvesztés-büntetés végrehajtása szerves részévé kell, hogy váljék.

A célkitűzések pontosabb meghatározása, illetőleg a megvalósításukra való törekvések eredményes szolgálata sokoldalú vizsgálódást, majd azok eredményeként és összegezéseként a Büntetésvégrehajtási Munkáltatási Koncepció megalkotását követeli.

A vizsgálódásnak ki kell terjeszkednie az elítéltek munkáltatása, illetőleg foglalkoztatása *jogi természetének* — ennek keretében a munkavégzés jogi jellegének, az elítélt, pontosabban: a munkát végző elítélt jogi helyzetének — elemzésére és a vonatkozó jogi szabályozás értékelésére is. Tagadhatatlan ugyanis, hogy a jogi szabályozás az elveken és jogi nézeteken nyugszik, ezért elsősorban a helyes szemlélet kialakítására kell törekednünk. A törekvések hatékonyságát pedig döntő mértékben befolyásolja, hogy a vonatkozó jogi szabályok mennyire felelnek meg a célkitűzéseknek.

Az elítélt jogi helyzete

A büntetésvégrehajtás történetének korábbi szakaszaira az volt a jellemző, hogy az elítélt jogi helyzetének kérdése fel sem merült. Kötelezettségeit esetleg szabályozták, egyébként a megtorlás alanyának tekintették, akivel szemben az állam kényszerítő ereje korlátlanul érvényesül. Ez az elv jutott kifejezésre az elítéltek munkáltatásában is, amely tevékenységről szólva a jogi szabályozás megelégedett az elítéltet egyoldalúan terhelő kötelmek egyértelmű hangoztatásával.

Igen lényeges annak felismerése, hogy az elítéltek jogi helyzetéről vallott felfogás, illetőleg a vonatkozó rendelkezések mindenkor az emberről, a bűnös emberről, a büntetőjogi büntetésről, a munkáról kialakult világnézeti szemléletet és jogi nézeteket tükrözte. Megállapítható az is, hogy a felfogás és az annak megfelelő jogi rendezés a büntetésvégrehajtási rendszer tartalmi jellegzetességeinek egyik fontos ismérve.

Az elítéltek jogi helyzetére vonatkozó rendelkezések napjainkban a fogvatartottak és a büntetésvégrehajtási intézetek közötti sokoldalú kapcsolatot szabályozzák, ezen belül az elítéltek kötelezettségeit és jogait összegezik. Az 1979. évi 11. számú törvényerejű rendelet alapján meghatározható az elítélt jogi státusza, amelynek legfőbb — ma már a nemzetközi büntetésvégrehajtási irodalomban is elismert — jellemzője az a tény, hogy *büntetésvégrehajtási jogviszonyban* van az állammal, illetőleg az államot képviselő büntetésvégrehajtási intézettel. Mindenfajta jogviszonynak fogalmi eleme ugyanis, hogy legalább két-

oldalú, tagjait a jog által meghatározott, vagy legalábbis megengedett jogok illetik és kötelességek terhelik, amelyek a jogviszony gyakorlatában realizálódnak.

Nem mellőzhető annak vizsgálata, hogy az elítéltek jogi helyzetéről szóló jogszabályi rendelkezések *mennyiben felelnek meg az alapvető célkitűzéseknek?* A témaválasztás azonban csak a munkáltatásra, illetőleg a foglalkoztatásra vonatkozó alapvető rendelkezések átfogó elemzését és értékelését teszi lehetővé.

Viták az elítélt munkavégzésének jogi természetéről

Az elítéltek munkavégzésének jogi természetéről — illetőleg a munkát végző elítélt jogi státuszáról — korábban — még az irodalomban is — szélsőséges nézetek éltek.

Az a kérdés, hogy az ún. rabmunkának melyek a jogi sajátosságai elvileg ma sem kellően tisztázott, ezért jogi szabályozottsága sem mindenben következetes.

a) Az egyik — történelmileg is első — nézet szerint az elítéltet a szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának időtartama alatt munkakényszer terheli.

Ennek a nézetnek szélsőséges — még a kényszermunkára emlékeztető — változata szerint a rabmunka lehet értelmetlen és a társadalom számára haszontalan is. A lényeg az, hogy legyen minél elrettentőbb, minél sanyargatóbb.

Bár a nézet — a gyakorlati végrehajtás igényeit illetően — sokat változott, lényegét tekintve a munkakényszer hívei ma is azokon az elvi alapokon állanak, amin a kényszermunkát helyeslők állottak. Ezek szerint a rabmunka maga is büntetés, a munkavégzés a megtorlásnak szerves része. Az elítéltet terhelő munkakötelezettség tehát *a büntetőjogi büntetés lényegét jelentő joghátránynak egyik összetevője.*

Azoknak a nézeteknek, amelyek a munkavégzést a büntetés szerves részének tekintik és már ezért is a munkakényszer hangsúlyozását tartják fontosnak, van még egy, ma is élő és a büntetésvégrehajtási munkáltatás szervezésére, illetőleg a foglalkoztatásra is kiható vonatkozása.

Ha a munka maga is büntetés, akkor csak a kemény, a megerőltető munkavégzés lehet eredményes. Márpedig keménynek, elrettentőnek egyedül a fizikai munkát mondhatjuk, sőt minél fárasztóbb, minél elviselhetetlenebb a fizikai munka, annál jobban megfelel a célkitűzéseknek. Ez a szemlélet — amely megfelelt a kizsákmányoláson alapuló társadalmi rendszerek uralkodó osztályainak a lenézett fizikai munkáról vallott felfogásának — tartotta hatékonynak büntetésvégrehajtásban a kőtörést, a hajóvontatást, a bányamunkát korábban. Ma már csak abban a formájában él, hogy az elítélteket fizikai munkára kell fogni. A munkát, illetőleg a fizikai munkát azonban a mi társadalmunkban tekinthetjük-e büntetésnek? Igaz-e, hogy csak a fárasztó, a kemény fizikai munkavégzés segítheti elő az átnevelést? Lehet-e a munkáltatás a megtorlás eszköze, vagy annak a nevelés — adott személyhez igazodó — célkitűzéseit kell-e szolgálnia?

Következetes ez a nézet abban is, hogy

— tagadja az elítélt jogát a rendszeres munkavégzéshez és;

— tagadja az állam — a büntetésvégrehajtási intézet — kötelezettségét is a munka intézményes biztosítására;

— természetesnek tartja, hogy a munkakényszerben végzett munka semmiben sem hasonlít a szabad munkavállalók által végzett munkához. Ezért az ilyen munkavégzésnek *az elítélt javára* a büntetés időtartama alatt, majd a szabadulást követő időszakra semmiféle kihatása nincs.

A munkakényszerben végzett munka jogi természetére maga a büntetés, illetőleg a joghátrány a jellemző: a rabmunka maga is büntetés, tehát valamennyi aspektusát (például: a munkaidő, az esetleges díjazás stb.) a büntetőjognak saját kereteiben maradva kell rendeznie.

b) A másik — szintén szélsőséges — nézet azt vallja, hogy az elítéltnek a munkához joga van, ezzel a jogával ugyanúgy élhet, mint a szabad munkavállalók. Joga van ahhoz, hogy a munkát megválassza, vagy ne is vállaljon munkát.

Van olyan büntetésvégrehajtási rendszer, amelyben a munkát az elítéltnek felajánlják, ha elfogadja: választhat ipari, mezőgazdasági vagy értelmiségi munka között. (Más kérdés, hogy az ilyen büntetésvégrehajtási rendszerek a szabad társadalomban meglevő és fokozódó munkanélküliség, a szabad munkavállalók és szakszervezeteik tiltakozása hatására váltak ennyire engedékennyé!)

A munkához való jognak ilyen értelmezése és gyakorlata spekulatív, irracionális. Az élet egyetlen területén sem érvényesülhet a jog tisztán, a jogosultat, illetőleg másokat terhelő egyidejű kötelezettségek nélkül. A munkához való jog már ezért sem vizsgálható például a büntetésvégrehajtási intézetre háruló feladatok nélkül. A nézet további hibája, hogy tagadja a büntetésvégrehajtási célkitűzések hatékonyságát, nem hisz a munkának, mint a nevelést segítő eszköznek és módszernek az erejében sem.

c) Büntető-, illetőleg büntetésvégrehajtási jogunk egyik szélsőséges nézethez sem csatlakozhat. Felfogása megismerhető a hatályos jogi rendelkezésekből, bár azok értelmezésre és továbbfejlesztésre szorulnak.

ca) Az elítélt jogosult társadalmilag hasznos *munka végzésére* és ennek díjazására (vö.: 1979. évi 11. sz. tvr. 36. §-ának (1) bek. d) pontja).

Szocialista büntetésvégrehajtási jogunknak egyik nagy vívmánya, hogy elismerte és hangsúlyozza az elítéltnek a munkához való jogosultságát. Ez a törvényi rendelkezés az 1966. évi 21. sz. tvr-hez viszonyítva is jelentős előrelépést jelent és ha a megfogalmazott elv büntetésvégrehajtási jogunkban nem is érvényesül következetesen, olyan tendenciát fogalmaz meg, amelynek minél teljesebb megvalósulásához — a lehetőségek gazdagodásával — közelednünk kell.

cb) A szabadságvesztés végrehajtása során *biztosítani kell* — többek között — *az elítélt munkáltatását* (vö.: 1979. évi 11. sz. tvr. 25. §-ának (1) bek. d) pontja).

A jog az élet bármely területén csak akkor érvényesülhet, ha a jogosultság egyúttal kötelezettséget is jelent mások számára például arra, hogy a jogosultságot tartsák tiszteletben, engedjék, vagy biztosítsák annak érvényesülését. A jog természetesen elképzelhe-

tetlen a jogosultat terhelő bizonyos kötelezettségek, így annak rögzítése nélkül, hogy a jogot társadalmi rendeltetésének megfelelően gyakorolja, éljen azzal, tartózkodjék a jogosultságával való visszaéléstől stb.

Az elítéltnek a munkához való joga kötelezettségeket ró a büntetésvégrehajtási intézetre. Ezért írja elő a törvény, hogy biztosítsa az elítélt munkáltatását.

Kérdés, hogy *a törvényi rendelkezés az elítélt munkához való jogát hangsúlyozza-e, vagy esetleg a munkakényszer kifejeződése?* A büntetésvégrehajtási szervnek ugyanis akkor is biztosítani kell a munkáltatást, akkor is meg kell szerveznie a munkát, ha annak alapja kizárólag a munkakényszer.

Amennyiben a büntetésvégrehajtási intézetnek a munkakényszerre tekintettel kell biztosítania a munkát

— akkor a törvényi rendelkezés kizárólag szolgálati kötelességet megfogalmazó normának tekintendő,

— a foglalkoztatás a büntetésvégrehajtási állomány szubjektív kötelességtudatától függő tevékenység, amely legfeljebb a fegyelmi jogig nyúlik vissza (például kötelességmulasztás esetén).

Ha viszont a büntetésvégrehajtási intézet kötelessége *a munkához való jogosultságból fakad,* a munka megszervezése kiemelkedik a szolgálati kötelességek köréből és a büntetésvégrehajtás előtt álló általános feladatok szolgálatába sorolható. Ebben az esetben a munka megszervezése körüli hiányosságok, a munkavégzéssel kapcsolatos sérelmek feljogosíthatják az elítélteket panaszjoguk érvényesítésére.

Kétségtelen tehát, hogy a büntetésvégrehajtásnak a munkáltatással, illetőleg a foglalkoztatással kapcsolatos kötelességeit is a munkavégzés jogi természetének ismeretében kell meghatároznunk, kiegészítve a büntetésvégrehajtás előtt álló általános feladatokkal, amelyek tevékenységének minden mozzanatát megszabják.

cc) Az elítélt a büntetésvégrehajtási szervek által *kijelölt* munkát — a szakértelmének és képességeinek megfelelően — *köteles* elvégezni. (Vö.: 1979. évi 11. sz. tvr. 33. §-ának (1) bek. c) pontja.)

Úgy tűnik, hogy ez a rendelkezés az elítéltek *munkakényszerét* fogalmazza meg és ellentétben áll azzal a törvényi rendelkezéssel, amely a munkához való jogot hangsúlyozza.

Vannak akik tartanak az elítéltek munkavégzését illetően a munkakényszer egyértelmű kijelentésétől. Az aggályok mögött meghúzódó érveket érdemes áttekinteni:

— Vajon az elítéltnek a munkára való kötelezése — a munkakényszer — nem idézi-e fel az állampolgári jogokat semmibevevő kényszermunka intézményét?

— Tekinthetjük-e a munkát a szocialista társadalomban a büntetés, illetőleg a joghátrány szerves részének, amikor a társadalomban a munka az állampolgárok erkölcsi kötelessége és a becsület dolga?

— Nem zárja-e ki a munkakényszer az elítéltnek a rendszeres munkavégzéshez való jogát, miután a kényszerítés és a jogosultság egymást kizáró fogalmak?

Érdemes megemlíteni, hogy az irodalomban megjelentek ellenkező előjelű aggályok is: igaz, hogy még az 1966. évi 21. sz. tvr. kapcsán. „Érthető, hogy a munkát nem kedvelő, sőt a munkával szembehelyezkedő elítélt részére a munkát nem lenne helyes jogként biztosítani. Ezért a büntetésvégrehajtási jogviszonyban a munka nem jog, hanem kötelesség" — írta Gláser István 1975-ben megjelent művében. Ezzel a nézettel az 1979. évi 11. sz. tvr. megegyezik annyiban, hogy a szabadságvesztés végrehajtásának rendjével kapcsolatban a *kijelölt* munka elvégzésének *kötelességét* hangoztatja, ellentétes viszont, mert az elítéltnek *a munkához való jogát* is megfogalmazta.

A dolgozó elítéltre vonatkozó egyéb jogszabályok, így az a tény, hogy számos olyan kérdésben is eltér a helyzete a szabad munkavállalóétól, ami a büntetésvégrehajtás céljára tekintettel indokolatlan, azt látszik bizonyítani, hogy a jogalkotóban — miként a közvéleményben — *erősebben él a munkakényszer, mint a munkához való jog képzete.* Ezt a felfogást az 1979. évi 11. sz. tvr. 33. §-a (1) bek. c) pontja is erősíti.

Az elítélt munkavégzésének jogi természete

1. A munkához való jogosultságot társadalmi rendszerünkben az Alkotmány deklarálja.

A munkához való jogot, mint alkotmányos jogosultságot kell alapul vennünk az elítéltek munkavégzése jogi természetének, illetőleg a munkát végző elítéltek jogi státuszának a meghatározásakor. Indokolja ezt az álláspontot, hogy alapvető alkotmányos jogosultságától az elítéltet a büntető-, illetőleg a büntetésvégrehajtási jog a szabadságvesztés-büntetés tartamára sem fosztja meg, sőt a társadalmilag hasznos munka végzésére és ennek díjazására való jogát hangsúlyozza.

Igaz, hogy az elítélt munkához való jogosultsága a szabadságvesztés-büntetés tartama alatt szükségszerűen sajátosan érvényesül, mert a munkavégzésnek összhangba kell kerülnie a büntetésvégrehajtás általános célkitűzéseivel, sőt az intézmény kialakult rendszerével és lehetőségeivel is.

2. A munkához való jogosultság következtében terheli a büntetésvégrehajtási szerveket az a kötelezettség, hogy biztosítsák az elítéltek munkáltatását, szervezzék meg a foglalkoztatást.

A munkához való jogból és a büntetésvégrehajtás előtt álló általános célkitűzésekből következik, hogy

— a munka csakis társadalmilag hasznos tevékenység lehet;

— figyelemmel kell lenni arra is, hogy a munka, mint társadalmi jelenség elsősorban nem jogi, hanem gazdasági kategória. Ezért semmiféle, állam által — így a büntetésvégrehajtási intézet által — szervezett munka sem tekinthet el a népgazdasági érdekek és igények szolgálatától;

— a népgazdasági érdekek szolgálata mellett az elítéltek munkáltatása kriminálpedagógiai célú — tehát nevelési célkitűzések szolgálatára rendelt, a társadalomba való beilleszkedést megkönnyíteni kívánó — tevékenység.

3. A büntetésvégrehajtási szerveknek a munkához való jog megvalósulása érdekében nemcsak az a kötelességük, hogy az elítélt számára társadalmilag

hasznos, a nevelési célkitűzéseket is hatékonyan szolgáló, díjazott munkát biztosítsanak. Kötelességük, hogy *a munkát kijelöljék és az elítélttel megfelelően elvégeztessék.*

A kijelölt munka elvégzését a hatályos büntetésvégrehajtási jog jelenleg az elítéltek kötelezettségei között sorolja fel.

Ez a törvényszerkesztési megoldás sem helytelen, mert igaz tartalmat fogalmaz meg.

Az állampolgároknak erkölcsi kötelessége a munkavégzés, amely csak bizonyos feltételek esetén válik jogi kötelezettséggé. A közveszélyes munkakerülés szabálysértésének, illetőleg vétségének törvényi tényállásából következik, hogy csak munkaképes személynek jogi kötelessége a munkavégzés, aki anélkül munkakerülő életmódot folytatna, tehát munkátlansága veszélyt jelentene a társadalomra.

Az elítélt esetében a munkavégzés nemcsak erkölcsi, hanem minden esetben jogi kötelesség is, amelynek egyetlen előfeltétele van: a munkaképesség. A büntetésvégrehajtás előtt álló általános feladatokkal, az alapvető büntetésvégrehajtási célkitűzésekkel, valamint a szabadságvesztés végrehajtásának rendjével ellenkezne egyéb feltétel megkövetelése ahhoz, hogy a munkához való jog — miként a szabad társadalomban — kikényszeríthető legyen. A büntetésvégrehajtási célkitűzésekből viszont következik az is, hogy a munkaképes elítélttől a munkavégzést szükség esetén ki kell kényszeríteni. A munkavégzési kötelezettség ezért *nem a munkához való jogból, hanem a büntetésvégrehajtási szervek kötelességeiből fakad.*

Amennyiben a munkához való joggal együtt, mint az elítéltet terhelő kötelezettséget szabályozza a munkakényszert a törvény — ahogy jelenleg teszi —, elhomályosítja a munkavégzés jogi természetét és félreértésekre adhat okot. Ez a félreértés abból az ellentmondásból táplálkozik, hogy — miként a jogi szabályozás is hangoztatja — a munkavégzés kötelesség is és jog is. A kötelesség megfogalmazása és a kikényszeríthetőségnek ezzel kapcsolatos hangsúlyozása azt a látszatot kelti, hogy a munkához való alkotmányos jog érvényesülése szenved csorbát. Holott a munkakényszer — mint a büntetésvégrehajtási szerveket terhelő, a munka kijelölésére és a kijelölt munka megfelelő elvégeztetésére irányuló kötelezettség — a munkához való jog sajátos körülmények közötti érvényesülésének biztosítéka.

4. Azt a tényt, hogy a munkához való jog kikényszeríthetőségét a büntetésvégrehajtási szervet terhelő kötelességekből kell levezetnünk, más oldalról is meg kell világítanunk.

Maga a szabadságvesztés-büntetés is kettős természetű intézmény. Lényegéhez tartozik, hogy joghátrányt jelent, amely a társadalom védelmét szolgálja, ugyanakkor a kényszerítés és meggyőzés módszereit együttesen (kombinálva) alkalmazó kriminálpedagógiai tartalmú intézmény is.

A társadalom védelmét szolgáló és joghátrányt jelentő intézkedések és a kényszer útján is biztosítható nevelési eljárások és formák között *nincs összefüggés.* Senki sem gondol arra, hogy például az iskolakötelezettséget — ami a szabad életben és a büntetésvégrehajtás során egyaránt adminisztratív eszközökkel biztosítható *kényszer* is — joghátránynak tekintse. A kényszer pedig ebben az esetben az állampolgárnak a tanuláshoz való jogát érvényesíti. Hasonló módon jelenik meg a kényszer az egészséghez való jog biztosítása érdekében a járványügyi szabályokban, a kötelező szűrővizsgálatok, védőoltások stb. alkalmazásának gyakorlatában.

A szabadságvesztés-büntetés végrehajtási rendjéhez tartozó kényszer, ennek sorában a *munkakényszer* tehát a munkavégzést nem süllyeszti kényszermunkává és nem zárja ki, hanem éppen elősegíti — biztosítja — a munkához való jognak sajátos körülmények között való érvényesülését.

5. Az elítélt munkavégzésének jogi természetét illetően összefoglalóan az alábbi megállapítások tehetők:

a) A munkához való jog társadalmunkban alkotmányos jogosultság, amelytől a büntetőjogi büntetés az elítéltet nem fosztja meg.

b) Az elítéltnek a munkához való joga a büntetésvégrehajtás sajátos viszonyai által korlátozott — módosult — keretben a szabadságvesztés ideje alatt is fennálló jogosultság, amelytől csak jogszabályban meghatározott okok miatt és tartamban szabad őt megfosztani.

c) A munkavégzést biztosító és a büntetésvégrehajtási szerveket terhelő jogi kötelezettségek, a számukra megnyíló jogi kényszer és a szabadságvesztés-büntetés lényegét jelentő joghátrány között nincs összefüggés.

A munkához való jogot érvényre juttató jogi kényszer célja, hogy a büntetésvégrehajtási nevelői tevékenység megnyilvánulásaként az elítéltet — szükség esetén — állampolgári jogának kötelező érvényesítésére szorítsa, helyzetét a büntetés tartama alatt objektíve előnyösebbé téve, egzisztenciális érdekeit is közvetlenül szolgálja. Célja az elítélt munkás életmódra való nevelésén, testi és szellemi erejének fenntartásán, a társadalomba való beilleszkedés megkönnyítésén keresztül a társadalom védelme, a bűnmegelőzés szolgálata is. Ezek a célkitűzések is indokolják, hogy a munkakényszert a törvény ne az elítélt kötelességeit és jogait szabályozza, hanem mint a szabadságvesztés végrehajtásának *rendjéhez* tartozó kötelezettséget, *büntetésvégrehajtási jogosítványt* fogalmazza meg.

d) Az elítéltek munkáltatása és foglalkoztatása sok szempontból sajátos.

A sajátosságok sajátos jogi szabályozást kívánnak, amelynek kerete mind a munkáltatást, mind a foglalkoztatást illetően *a büntetésvégrehajtási jog* kell, hogy legyen.

Az elítélt munkavégzése, mint jogviszony megvalósulása

Az elítélt munkához való jogát, illetőleg a jogosultság érvényesítésén keresztül a büntetésvégrehajtás célkitűzéseit a jogrendszernek is segítenie kell.

Jelentős vívmány, hogy a törvény a munkához való jogot megfogalmazta: az esetleges kényszert, mint jogi eszközt viszont a büntetésvégrehajtási szerveket terhelő kötelezettségek sorában kellene hangsúlyozni. (Az elítéltet terhelő kötelességek között a munkavégzési kötelezettséget azzal a kitétellel lehetne

normába önteni, hogy a kényszerítés akkor lép előtérbe, ha az elítélt a büntetésvégrehajtás viszonyai között érvényesíthető jogával nem él megfelelően.)

Az alapvető célkitűzések megvalósítása érdekében lényeges annak vizsgálata, hogy az elítélt munkavégzése miként emelhető jogilag pontosan körülírt tartalmú *jogviszony* rangjára?

Az elítélt munkavégzésének *jogalapja* a büntetőjogviszonyból született bírósági ítélet. (Ezért például — véleményem szerint — nem helyes és nem is szabad az elítéltet olyan foglalkozási körben munkáltatni, amelytől őt bírói ítélet eltiltotta!)

A jogerős bírósági ítélet keletkezteti azt a jogviszonyt, amely az elítélt és a büntetésvégrehajtási intézet között fennáll mindaddig, amíg az elítélt a büntetést ki nem tölti — beleértve a feltételes szabadság idejét is —, illetőleg amíg a büntetés végrehajthatóságának a feltételei fennállanak. Ez a jogviszony: *a büntetésvégrehajtási jogviszony,* amelyet a büntetésvégrehajtási jog rendelkezései töltenek meg tartalommal.

Az elítélt munkavégzésének, az elítéltek munkáltatásának, illetőleg foglalkoztatásának is a büntetésvégrehajtási jogviszony a kerete és a tartalma.

A rabmunka jogi természetéből, az elítélt és a büntetésvégrehajtási intézet között keletkező és fennálló jogviszony jellegéből következik, hogy a munkáltatás és foglalkoztatás valamennyi aspkektusát a büntetésvégrehajtási jognak kell rendeznie. A munkavégzésre tagadhatatlanul a büntetésvégrehajtási jogviszony nyújt lehetőséget. Elítélt munkáltatása, illetőleg büntetésvégrehajtási foglalkoztatás a büntetésvégrehajtási jogviszony keretein kívül elképzelhetetlen. A kívánalom legfőbb indokát mégis azok a sajátosságok adják, amely a szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának rendjére, az elítéltek munkáltatására, foglalkoztatására, magára a büntetésvégrehajtási jogviszonyra jellemzőek és semmilyen más élet-, illetőleg jogviszonyhoz nem hasonlíthatóak.

Az elítéltek munkáltatásának és foglalkoztatásának sajátosságai

A *munkáltatás* az elítélt munkavégzésével kapcsolatos szabályok gyűjtőfogalma.

A *foglalkoztatás* a munkáltatásnál szűkebb fogalom. A büntetésvégrehajtási szerveket terhelő kötelességek gyűjtőszava, az arról való folyamatos gondoskodást jelenti, hogy az elítéltnek legyen munkája és az megfeleljen a munkáltatás, illetőleg a büntetésvégrehajtás általános célkitűzéseinek.

Mind a munkáltatásra, mind a foglalkoztatásra olyan sajátosságok jellemzőek, amelyek megkövetelik, hogy a jogrendszer az elítéltek munkavégzését *a sajátos jogviszonyra — a büntetésvégrehajtási jogviszonyra — és az összes sajátosságokra tekintettel rendezze.* Az említett sajátosságok közül elsősorban az alábbiakra kell figyelemmel lenni:

a) Az állam, a szövetkezetek stb. által fenntartott termelő üzemeknek elsődleges célja, hogy megtermeljék a nemzeti jövedelemnek a népgazdasági tervből rájuk háruló részét, kielégítsék a piaci igényeket és termelésük hatékonyságának növelésével és minden más törvényes módon és eszközzel nyereséggel működjenek.

A büntetésvégrehajtási foglalkoztatás céljára szervezett és fenntartott üzemeknek, vállalatoknak, mezőgazdasági üzemeknek *elsődleges célja* a büntetésvégrehajtás általános célkitűzéseinek szolgálata. Társadalmi rendeltetését tekintve tehát a büntetésvégrehajtási vállalatok az árutermelő üzemeken belül sajátos, külön kezelendő és más üzemektől eltérő szervezést, működtetést, illetőleg közgazdasági és jogi szabályozást kívánnak.

b) Az ún. szabad vállalatok a szükséges számú és szakképzettségű munkaerő-létszámot az előttük álló gazdasági feladatoknak megfelelően alakítják. Teljesítőképességük előnyös befolyásolására törzsgárdát alakíthatnak ki; elvileg állandó, összetételében változatlan, becsületes és munkaszerető, gyakorlott személyi állománnyal dolgozhatnak.

A büntetésvégrehajtási szerveknek teljes körű foglalkoztatásra kell törekedniük. Vállalataiknak ezért a teljes körű foglalkoztatás stabil rendszerének kiépítése és működtetése az elsődleges feladata. A létszám és a munkavégzők személyi összetétele a termelési feladatoktól függetlenül alakul, elvileg legfőbb jellemzője a fluktuáció. A munkavégzők többsége munkához nem szokott, sőt munkakerülő életmódhoz alakult, szakképzetlen és alacsony intellektusú, sőt defektuózus személyiség.

A büntetésvégrehajtási vállalatok, illetőleg a foglalkoztatás nemcsak a munkáltatás elsődleges céljánál, de gazdasági adottságainál fogva is különleges az egyéb termelő üzemekhez képest.

c) A munkáltatás sajátosságait tovább növeli, hogy a büntetésvégrehajtás során fiatalkorúak, gyengeelméjűek, munkaterápiás foglalkoztatást igénylők stb. munkavégzését is meg kell szervezni. Mind nagyobb az olyan elítéltek száma, akiknek intellektuális képességeik, érzékszervi fogyatékosságuk, gyengeelméjűségük, elmebetegség utáni állapotuk, organikus agykárosodásuk stb. miatt a szabad életben is a szociális foglalkoztatás marad egyedüli munkavállalási lehetőségként.

A munka rendjét, a termelési követelményeket, a munkáltatás termelési szerkezetét, a munkakövetelményeket a büntetésvégrehajtás vállalatainál és a foglalkoztatás más egységeinél úgy kell megszervezni, hogy mód nyíljék a komplex nevelési, illetőleg munkaterápiás módszerek alkalmazására. Ez a vonatkozó jogszabályok gyökeres átalakítását igényli, mert jelenleg a büntetésvégrehajtási és a „szabad" vállalat között a jogban nincs különbség.

Javaslatok

1. Elsődleges kérdés az elítélt munkavégzése jogi természetének tisztázása, ezzel kapcsolatban a munkát végző elítélt jogi helyzetének meghatározása.

A munkáltatás — amely az elítéltek munkavégzésével kapcsolatos szabályok gyűjtőfogalma — *jogalapja* az elítélt munkához való alkotmányos joga, amely a szabadságvesztés-büntetés időtartama alatt a *büntetésvégrehajtás jogviszonyban* realizálódik. A büntetésvégrehajtási szervek kötelezettségei és jogo-

sítványai (például: a foglalkoztatás megszervezése, a munka kijelölése, a munkavégzést esetleg kikényszerítő fegyelmi-fenyítő jogkör gyakorlása stb.) szintén a büntetésvégrehajtási jogviszonyban gyökereznek.

2. Az elítélt munkavégzésének — mint minden, akár munkaviszonyon, akár szövetkezeti tagsági viszonyon, vagy vállalkozási szerződésen alapuló munkavégzésnek — *anyajoga* társadalmi rendszerünkben a munkajog legyen. Ezért a munkavégzés elvei, alapvető rendelkezései a Munka Törvénykönyve alapelvein, általános rendelkezésein nyugodjanak. *Az elítélt büntetésvégrehajtási jogviszonyban teljesített munkavégzését azonban a büntetésvégrehajtási jognak kell szabályoznia.*

3. A büntetésvégrehajtási jognak az elítélt munkavégzése szabályozása során figyelemmel kell lennie a nevelési célkitűzésekre, meg kell könnyítenie a társadalomba való visszailleszkedést, be kell bizonyítania a jogi rendezés erejével is a munka értelmét, értékét, a társadalmi hasznosság mellett annak egyéni hasznosságát. *Ennek megfelelően kell rendezni a társadalombiztosítás, továbbá a majdani munkaviszonyba való beszámítás kérdéseit.* A munkavégzést érintő szabályok kialakításánál figyelemmel kell lenni arra az elvre, amely szerint a munka nem jutalom, hanem jogosultság. A jelenlegi jogi rendezés aligha szolgálja hatékonyan a nevelési célkitűzéseket.

4. Nemcsak a munkáltatásra, hanem a foglalkoztatásra vonatkozó jogszabályokat is felül kell vizsgálni és távlatilag — a népgazdaság lehetőségeire is figyelemmel — el kell érni, hogy a büntetésvégrehajtási vállalatok, üzemek stb. helyzetét, tevékenységüket, működésük *valamennyi kérdését a büntetésvégrehajtási jog szabályozza.*

Mivel a foglalkoztatás népgazdasági érdekű, de elsődlegesen kriminálpedagógiai célzatú tevékenység, ezért a sajátosságoknak a jogi rendezésben is tükröződnie kell. Hangsúlyozni kell, hogy a népgazdasági érdek — a célszerűség, a hatékonyság, a gazdaságosság kívánalmai — a büntetésvégrehajtási foglalkoztatásnak okszerű velejárója, de nem domináns szempontja. Az elítéltek rendszeres, társadalmilag hasznos, díjazott foglalkoztatása és a népgazdasági érdek nem ellentétes fogalmak. Nagyobb súlyt kell helyezni azonban arra, hogy az elítéltek szabadulásuk után is a népgazdaság érdekeinek megfelelően tevékenykedjenek. Őket erre nevelni és alkalmassá tenni elsőrendű társadalmi érdek. Ehhez a büntetésvégrehajtási vállalatoknak a jelenleginél „megértőbb" szabályozó rendszerre van szüksége (például: nyereségadó csökkentése, az építési adó, a beruházási illeték megszüntetése stb.).

5. Szükségesnek látszik a büntetésvégrehajtási testület *termelésérdekeltségi rendszerének* felülvizsgálata is. Az újrarendezés során — anélkül, hogy a gazdasági hatékonyság ennek kárát látná — jobban függetleníteni kellene az érdekeltségi rendszert a gazdasági eredményességtől. Ki kell zárni annak lehetőségét, hogy a gazdálkodási-szervezeti érdekek előtérbe kerüljenek. A termelékenység-hatékonyság szempontjainak harmonizálni kell a büntetőjogi, illetőleg a büntetésvégrehajtási jogi érdekekkel és értékekkel.

6. A jogi szabályozásnak figyelemmel kell lennie a hazai és a nemzetközi jog fejlődésére, vívmányaira, amelynek hatást kell gyakorolnia a büntetésvégrehajtási jogra is. Így például:

— az ENSZ Közgyűlés XXI. ülésszakán elfogadott Gazdasági Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya szerint: „Az Egyezségokmányban részes államok elismerik, hogy mindenkinek joga van a szociális biztonságra, beleértve a társadalombiztosítást is." Az Egyezségokmányt hazánkban az 1976. évi 9. sz. tvr. hirdette ki,

— hazai társadalombiztosítási jogunk a munkaviszonyban álló dolgozó mellett biztosítás alá eső új kategóriaként vezették be az alkalmi fizikai munkásokat, a bedolgozókat, a munkaviszonynak nem minősülő, de rendszeres és személyes munkavégzésre irányuló jogviszony alapján munkát végző személyeket. 1975. július 1-től a biztosítás kiterjed a megbízás alapján rendszeresen és személyesen munkát végzőkre is.

7. A szabályozás következetlensége jelenleg sok ellentmondásra ad okot, amit ki kellene küszöbölni. Például:

— a társadalombiztosítást illetően a javító-nevelő munkára ítélt előnyösebb helyzetben van, mint a szabadságvesztés-büntetésre ítélt munkavégző. Kérdés, hogy ez szándékolt, vagy véletlen-e?

— az elítéltnek a munkával összefüggésben okozott kárért fennálló felelősségére a Munka Törvénykönyve az irányadó. Az elítélt azonban a kártérítésre kötelező határozat ellen csak a szabadulást követően fordulhat a bírósághoz. Ez is problematikus, méginkább, hogy a munkaviszonyban nem álló személyre a Munka Törvénykönyve irányadó, legalábbis egyes vonatkozásokban.

Összefoglalóan azt kell hangsúlyozni, hogy az elítéltek munkavégzésével és foglalkoztatásával kapcsolatos valamennyi jogi kérdést újra kellene gondolni és a büntetésvégrehajtási jog keretében, igazságügyi miniszteri rendelettel kellene azokat szabályozni.

Egyedül a büntetésvégrehajtási jog figyelhet a sajátosságokra, így arra, hogy az elítélt munkavégzését, a munkáltatást biztosító büntetésvégrehajtási vállalatok, üzemek létezését nem közvetlenül a társadalmi újratermelés feladata magyarázza: működésüknek kriminálpolitikai, szociálpolitikai szempontok elsődlegességét kell szolgálniuk.

Az elítéltek munkavégzését alkalmassá kell tenni a bűnmegelőzés, a társadalom védelme érdekeinek szolgálatára, ezért azt a nevelési célkitűzésnek alá kell rendelnünk. Jelenleg ez nem így van. A büntetésvégrehajtási vállalatok — érthető okokból — nyereségcentrikusok és minden jószándék ellenére sem a kriminálpedagógiai célok érdekében „termelnek". Az elítélt számára pedig a tisztességgel végzett munka sem jelent sokat. Nem a munkabérre gondolok elsősorban. Nem számít munkaviszonynak a munkában eltöltött idő, így évek, évtizedek vesznek el a számára. Szabadulás után kezdheti elölről ... ha van ereje hozzá. A jognak kellene jobban melléjük állnia.

Lukács Tibor

Az állami földtulajdonból eredő illetmény-földhasználat különös jogcímei

1. Az illetményföldhasználat olyan földhasznosítást fed, melyet sokszálú rendszerdialektika mozgat, így eleve több síkon összetett. E *differenciáltság* legalapvetőbb jegye, amely fejlődését is behatárolja. *Struktúrájában* eltérő ágazati érdekek hatnak (pl. élelmiszertermelés, vízügy, oktatásügy), *funkciói* közt az önellátás, a mezőgazdasági mellékhasznosítás és az árupiacra termelés egyaránt szerepel. *Jogi szabályozási keretében* pedig — ha nem is azonos súllyal — helyt kap a szociálpolitika, a normatív kógencia, míg ugyanitt indokolatlanul háttérbe szorul a racionális földhasznosítás követelményrendszere. A közgazdasági-jogi szabályozás optimalizációs igényének tehát e területen a hatékony működtetés biztosításához számos — és főként nem könnyen egyeztethető — kategóriával, azok labilis egyensúlyi helyzetével kell számolnia.

2. a) Az illetményföldhasználat egészében az *állami földtulajdon* tipikus jogintézménye. E lényegében munkabér-kiegészítő földjuttatást a *termelőszövetkezeti* földtulajdon is lehetővé teszi, azonban a termelőszövetkezetekben az alkalmazottak illetményföldhasználata korántsem vált hasonló súlyú élelmiszertermelési tényezővé a háztáji földhasználattal. A másodrendűség egyfelől abból ered, hogy számos termelőszövetkezetben még háztáji gazdálkodás céljára sincs elegendő termőföld, így természetbeni földjuttatás helyett a tagság is pénzbeli megváltást vagy terméknyszolgáltatást kap. Ezek a termelőszövetkezetek alapszabályukba sem veszik fel az illetményföld-juttatás lehetőségét.[1] Másfelől a termelőszövetkezeti szektorban az alkalmazottak számaránya eleve jóval alacsonyabb, mint a tagoké. (Ma országosan mintegy 130 000 termelőszövetkezeti alkalmazott dolgozik.) E tényezők következménye, hogy a termelőszövetkezeti illetményföldhasználat az állami gazdaságok ilyen jogcímű földhasznosításának csak hozzávetőleg egyötödét éri el. (Pl. 1982-ben 6594 hektárra terjedt. Megjegyzendő, hogy az így juttatott föld tulajdoni megoszlása nem ismert.)

Az illetményföldhasználat aránya az *állami tulajdonban levő földek hasznosításán belül* ugyancsak számottevő: 1982-ben *13,6%* volt, míg a haszonbérbeadás 2,2%, továbbá a tartós földhasználat 0,9% arányt ért el. (A tartós földhasználattal hasznosított területek 0,4%-a építési célú, 0,5%-a pedig termelési célú hasznosítást valósított meg. A termőföldek illetményföldkénti művelése tehát mintegy 26%-kal haladja meg a tartós termőföldhasználatot.)

b) Az állami földtulajdonhoz tapadó illetményföldhasználat súlypontja — a földhasználat alanyi és tárgyi terjedelmét, történeti és mai szerepkörét tekintve egyaránt — az *állami gazdaságokra* esik. Ami az illetményföld-használók számát illeti, az állami gazdaságok évente megközelítően 25 000—27 000 hektár illetményföldet adnak erre jogosult dolgozóiknak használatba. (Pl. 1982-ben az állami gazdaságok 589 912 hektár nagyüzemi szántójukból 27 400 hektárt, tehát a szántóföld 4,6%-át illetményföldként hasznosították.) Figyelembe véve, hogy az állami gazdasági illetményföld alsó határa 2160 m² (600 □-öl) és csak jogszabályi maximuma ér el 6000 m²-t (1668 □-ölet), a dolgozók eltérő szociális helyzetéhez igazodó szóródást is feltételezve a földhasználatra jogosultak száma 25 000—27 000-nél jóval magasabb. A kisüzemi termelést jelentő illetményföld-hasznosítási alakzatok közül ugyancsak az állami gazdasági illetményföldhasználat az, amelynek tartalma a mezőgazdaság *iparosodási folyamatához* a legkövetkezetesebben alkalmazkodik: e földhasználati forma az elsők közt lépett ki az önellátás köréből, amely helyett monokultúrás árunövények (pl. kukorica, fűszerpaprika, hagyma, zöldség) termesztésére és piaci értékesítésére rendezkedett be. Ugyanakkor a több tekintetben korszerűtlen agrárstruktúránk hátrányait — így például egyes növénytermesztési ágazatokban a gépesítettség alacsony fokát és a gépesítés növelésének korlátjait — az állami gazdasági illetményföld-használat példamutatóan törekszik ellensúlyozni azzal, hogy termelőerőit mindinkább a fokozottan élőmunka igényes és nagyüzemileg gazdaságosan nem művelhető ültetvénykultúrák művelésére „telepíti". (Pl. szőlő-gyümölcsös művelési ágak hasznosítása, bogyós növények termesztése, stb.)[2] Az állami gazdasági illetményföld-használat kistermelési kulcspozíciója semmiképp nem jelenti azonban azt, hogy az *egyéb illetményföld-használati jogcímek* akár közgazdaságilag, akár a jogi szabályozás alakítását tekintve lényegtelenek lennének a kisüzemi földhasznosításban. Az illetményföld-használat sokrétűsége, létkérdéseinek összetettsége ugyanis alapvetően abból fakad, hogy az eltérő tartalmú és fejlettségi fokú (tendenciájukban olykor ellentétes fejlődési irányú) illetményföld-használati jogcímek *egyidejűleg* léteznek és a *legeltérőbb feltételrendszereknek alávetve* próbálják megvalósítani a kistermelés nagyüzemi földhasznosításhoz való integrálását. Hogy csak egyetlen kézenkfekvő példára utaljunk: nyilvánvalóan gyökeresen más a gazdasági szabályozókkal történő befolyásolás, az anyagi ösztönzés és érdekeltség, a sokoldalú kooperációs kapcsolatok kiépítésének lehetősége az állami gazdaság és egyfelől vele munkaviszonyban álló dolgozója, másfelől a vele semmilyen jogviszonyban (és főként gazdálkodási kapcsolatba) nem kerülő, extraneus peda-

[1] A 12/1977. (III. 12.) MÉM. sz. rendeletnek (Vhr) legutóbb a 24/1982. (XII. 10.) MÉM. sz. rendelettel kiegészített 85. §-a (4) bek. a *relatív földszűkösségre* figyelemmel írja elő, hogy azok a termelőszövetkezetek, amelyek a fővárosban és annak agglomerációs övezetében közösen művelt földterülettel nem rendelkeznek, a fővárosban és annak agglomerációs övezetében lakó és ugyanitt foglalkoztatott alkalmazottaiknak *illetményföldet nem adhatnak.* A hatályos Tsztv. (1967. évi III. tv.) 72. §-a (1) bek. szintén a földjuttatást helyettesítő *termény-szolgáltatást* teszi vagylagos háztáji juttatássá.

[2] Az állami gazdasági illetményföldhasználat közgazdasági-jogi kérdéskörére ld. *Tanka* Endre: illetményföldhasználat az állami gazdaságokban. Magyar Jog. (Közlés alatt)

gógus között. Ezért sem az agrárgazdaságtan, sem a földjog nem tekinthet el az *atipikus illetményföldhasználati jogcímektől,* jóllehet azok tudományos igényű megismerése és — a jogdogmatikán túlmutató — feldolgozása (mint a földviszonyok egyik „fehér foltja") jelenleg is várat magára.

3. Az illetményföld-használat valamennyi fajtáját illetően a jogi továbbfejlesztés alapfeladata e földhasznosítási alakzatoknak a *racionális földhasználat* követelményeivel történő összhangba hozatala. Kérdés viszont, hogy mit értsen a földjogtudomány a racionális földhasználat fogalmán?

a) Az *ésszerű* (gazdaságos) *földhasznosítás* összetevőit az agrárgazdasági irodalom eltérő nézőpontokból közelíti meg. Így *Petrasovits* Imre rendszerszemléletű felfogása a politikai (termelési, agrár, népesedési, település és fejlesztési), az ökológiai, a technikai, valamint az ökonómiai tényezők közötti összhang és kölcsönhatás — mint *egységes* követelményrendszer — optimalizációját tekinti a viszonylag ésszerű földhasználat előfeltételének.[3] *Csete* László az ésszerű földhasznosítás alkotóelemei közé sorol olyan alrendszereket, mint a földvédelem stratégiája (a termőföld csökkenésének lassítása és a csökkenés terelése az átlagosnál kedvezőtlenebb termőhelyek felé), a termőhelyi adottságok maximális kihasználása, a talajok termőképességének fokozása.[4] Jogász szerzők rendszerint mellőzik az ésszerű földhasználat definiálását, noha általános vélemény, hogy érvényesítésében a jognak is sajátos szerepe van. Így *Nagy* László a földkódex egyik fő funkciójának tartja, hogy intézményrendszere segítse elő a racionális földhasználat megvalósítását. „A racionális földhasználat érvényesüléséhez ugyanis — az ökológiai, termelési és munkaszervezési feltételek mellett — a futópályát a jognak kell biztosítania." Ugyancsak figyelemre méltó a szerzőnek a racionális földhasználat összetevőiről *üzemi* szempontból kialakított koncepciója. Eszerint az ésszerű földhasználat alapelemei: a termőhely tervszerű, átfogó javítása (ennek részei a területrendezés, a talajvédelem, a vízrendezés és a talajjavítás), a termelési szerkezet ésszerűsítése, végül „megbízható felmérése annak, hogy az üzemen belül melyek azok a területek, amelyek nem vagy csak nagy ráfordítással alkalmasak mezőgazdasági termelésre, s ezért indokolt azok felszabadítása más célokra."[5]

b) Ami saját álláspontunkat illeti, az ésszerű földhasználat kritériumrendszerébe beépítendőnek tartjuk — az egyéb tényezők kategóriapárjaként — a *jogi elemet.* Nem a jogi voluntarizmusnak tett engedményként, hanem abból a tapasztalatból kiindulva, hogy a normatív keret adta stabilitás — a tartalmától függően — éppúgy lehet korlátja, mint hatékonysági eszköze a termőföld gazdaságos felhasználásának, ezért célszerű, ha tudatosan vállalt szerepkörét már az alapfogalmak közt tisztázzuk. (E lépés a kodifikátornak is megkönnyítheti, hogy elkerülje a földjogi szabályozás két ellentétes pólusú, legveszélyesebb csapdáját: egyfelől a jog „mindenhatóságának" illúzióját, másfelől a jogi rendezés élő funkcióinak lebecsülését.)

Az *ésszerű földhasznosítás általános kritériumának jogi oldalról* azt tekintjük, hogy a földtulajdoni és földhasználati viszonyok normatív rendszerbe foglalása figyelemmel tud-e lenni a *földhasználat ökológiai és ökonómiai oldala közötti összhang követelményére,* ehhez képest szabályozási hatásmechanizmusa alkalmas-e a fenti alkotóelemek egyensúlyi állapotának pozitív befolyásolására, a kialakult egyensúlyi helyzet erősítésére. Ennek megfelelően a földviszonyok jogi szabályozásának *is* közre kell hatnia abban, hogy a termelt növénynek a természeti tényezőkkel szemben támasztott igénye, a természeti környezet teljesítőképessége és az emberi munka színvonala között viszonylagos összhang valósuljon meg. (Például a mezőgazdasági nagyüzem a termőhelyi adottságaihoz igazodó ráfordítás- és hozamérték arányától függően érdekelt legyen a népgazdasági igényeknek megfelelő művelési intenzitásszint teljesítésében, a föld gazdaságos megművelésében.) Egyértelmű, hogy a föld, mint termelőeszköz és az emberi munkaerő összekapcsolásának viszonyában a jogi elem döntően az utóbbi tényezőre képes kedvező vagy hátrányos hatást gyakorolni, ezért a jog tudatosan vállalt szolgálati szerepének az ésszerű földhasznosítás során az emberi termelőtevékenység egyik regulátoraként kell érvényesülnie.

Amikor tehát az illetményföld-használat egyes különös jogcímeit az ésszerű földhasznosítás mérlegére tesszük, az utóbbi fogalmat a fent kifejtettek szerint értelmezzük.

I.

Pedagógus illetményföld-használat

Jellegzetesen az a földhasználati jogcím, amely felett — a földhasznosítás tartalmát, intézményrendszerét és jogi szabályozását tekintve egyaránt — eljárt az idő. Történetiség és jelenbeliség — mint egyfelől a jogi forma merevítő ereje, retrográd hatása, másfelől mint a racionális földhasználat semmibevétele — itt ütköznek a legélesebben.

1. A jogszabály szerint a Művelődési Minisztérium felügyelete alá tartozó *falusi (községi)* és a községek (városok) belterületi határán *kívül fekvő oktatási intézményekben alkalmazott pedagógusok* (tanító, tanár, szakoktató, óvónő) munkakörük alapján illetményföld-juttatásban részesíthetők.[6] Statisztikai adatok hiányában a becslések arra utalnak, hogy az e címen juttatott föld zöme *külterület* és csak elenyésző arányú a zártkert vagy a ház körüli, illetve egyéb belterületi termőföld.

aa) Az első ellentmondás e földhasználat *tárgyi előfeltételéből,* közelebbről a pedagógus illetményföldek *rendeltetés szerinti tagozódásából* ered. Történetileg a jórészt szociális motivációjú földjuttatás ugyanis azt feltételezte, hogy a falusi tanítóknak olyan földet biztosít, amelyet azok egyénileg, saját

[3] Ld.: *Petrasovits* Imre: A földhasználat és a melioráció összefüggéseiről. Gazdálkodás, 1978. 8. sz. 10. old.

[4] Vö.: *Csete* László: A termőföld ésszerűbb hasznosítása és a termőképesség fokozása. Gazdálkodás, 1979. 1. sz. 19. old.

[5] *Nagy* László: Az új földtörvény néhány elméleti kérdéséről. (Vitaanyag) in.: Vita egy új földtörvény elméleti kérdéseiről. TOT—MJSZ. 1982. 5. és 11. old.

[6] Ld.: az illetményföldhasználatról szóló 12/1968. (III. 16.) MÉM. sz. rend. (R) 1. §-a (1) bek. 2. pontját.

munkaerejükkel művelnek meg és ezzel önellátásukat megkönnyítik. A szabályozási modell tehát a mezőgazdaság kollektivizálása kezdetének „hőskorszakában" — az alacsony színvonalú árutermelés, az állandósult hiánygazdálkodás és ellátási zavarok viszonyai között — az *autarchia* és a szűk keresztmetszetű, *kisüzemi naturálgazdálkodás* tükörképe volt. A szerény pedagógusi jövedelmek mellett olyannyira létkérdéssé vált a falusi pedagógusok megélhetése, hogy legalább a munkabér természetbeni kiegészítésével — illetmény, vagyis alanyi jog címén — biztosítani kellett számukra személyes háztartási terménykszükségleteik önerejükből való megtermelését. Ilyen körülmények közt természetesen fel sem vetődött annak mérlegelése, hogy a pedagógusok a földműveléssel élethivatásszerűen nem foglalkoznak, saját munkaerejükkel tehát nem tudják az illetményföldek hasznosítását megoldani, másfelől — a nagyüzemi agrárstruktúra és technológiák kifejlődése hiányában — elesett a kisüzemi illetményföld-használatnak kooperációs jogi formák segítségével a nagyüzem termelési vertikumához illeszthetősége is. Ugyanakkor ismert, hogy a mezőgazdaság iparosodása döntően a külterületi nagyüzemi táblák művelését változtatta „iparszerűvé". Az utóbbi folyamat a pedagógus illetményföld-használatnál arra vezetett, hogy a *külterületi földjuttatásban részesült földhasználó ténylegesen a részére kijelölt földtől egészében elszakadt,* sőt a nagyüzem utóbb kialakított gyakorlata szerint azt már ki sem parcellázta (jelölte) az illetményföldre jogosultaknak.

ab) Tulajdoncentrikus földnyilvántartásunk egyik itt lecsapódó negatívuma, hogy a földhasznosítás jogcímét, a tényleges földhasználót avagy az erre jogosult személyét sem a földhivatali, sem az üzemi földnyilvántartás nem tartja számon, tehát a nagyüzemnek a jogi rendezés alapján még arról sem lehet „hivatalos" tudomása, hogy az általa megművelt földeken fennáll-e és ha igen, milyen arányban pedagógus illetményföld-használati jog.[7] A juttatott *föld külterületi jellegének következménye,* hogy azt a földhasználó jogosult még akkor sem művelhetné meg, ha egyébként arra képes vagy hajlandó lenne, hiszen az *illetményföld-terület pusztán eszmei hányada a nagyüzemi táblának,* melynek hasznosítása nem kézi munkaerővel, hanem nagyüzemi (talajművelési, növényvédelmi, növényápolási, betakarítási stb.) módszerekkel történik, így abba a pedagógus „földhasználó" sem bele nem szólhat, sem benne nem vehet részt. Ezért az ilyen földet a termelőszövetkezet vagy az állami gazdaság teljesen önállóan hasznosítja, éspedig anélkül, hogy a föld megművelésében a pedagógus „illetményföld-használó" akár élőmunkával, akár egyéb módon résztvenne. Ugyanakkor viszont a nagyüzem a földhasználó jogcíme alapján *kényszerű elszámolási viszonyba kerül a pedagógussal,* akivel szemben a földhasznosítás hasznaival és költségeivel köteles elszámolni.

ac) Valójában a *külterületi pedagógus illetményföld-használat pénzügyi elszámolási viszonnyá vált* annak minden bürokratikus nehézségével együtt, amely a nagyüzem adminisztrációs gondjait növeli. (A helyzetet lényegesen bonyolítja, hogy a nagyüzem nem az iskolai tantestülettel, hanem személyenként az egyes pedagógusokkal kerül jogviszonyba, noha a jogszabályok még a földhasználati jogosultság nyilvántartását sem teszik számára lehetővé, így fogalmilag elesik az illetményföld-használat tervezhetősége.)

b) A másik ellentmondás a *földhasznosítás alanyi feltételéhez* kapcsolódik. Az életmódváltás és jövedelemnövekedés következtében (természetesen itt viszonylagos elmozdulásokról, így az ötvenes években fennállt helyzet meghaladásáról van szó) ma már az illetményföld-használat azoknál a *falusi pedagógusoknál sem* jelent *önellátást* (naturálgazdálkodást), akik belterületen vagy zártkertben az illetményföldet saját személyükben hasznosítják. Az egészen szűk körű — önellátó — konyhakerti műveléstől eltekintve a növénytermesztés itt is monokultúrás árunövények piaci értékesítésére törekszik, vagyis a földhasznosítás lényegében nem a háztartási szükségletek (esetleg részbeni) kielégítését, hanem a *munkabér kiegészítését* szolgálja. Ez egyértelműen jelentkező tendencia mellett alanyi oldalról azonban az alapvető az, hogy a *pedagógusok mind kevésbé tudják vállalni a föld megművelését,* illetve a minimálisan szükséges egyes munkák elvégzését. Ez pedig olyan alaptény, amelyet lényegesen a nagyüzem kooperációs támogatása sem tud megváltoztatni. Nagyon is érthető: amíg az illetményföld megmunkálásán a pedagógus és családjának a létminimum szerinti megélhetése múlott, a munkaerő megfeszítése, a pihenésről, a művelődésre fordítható szabadidőről s egyéb indokolt szükségletekről történt lemondás mind csekély anyagi-erkölcsi áldozatnak minősült az elérendő célhoz, a megélhetés biztosításához képest. Mindez azonban már a múlté. Nyilvánvaló, hogy az elért életszínvonalnak egy minőségileg magasabb tartományában a rendkívüli erőfeszítések — amiket a művelési kötelezettség teljesítése, adott esetben a földműveléssel élethivatásszerűen nem foglalkozó és e tevékenységhez a szükséges szabad idővel nem rendelkező személy számára jelentenek — értelmetlenné válnak és céljukat veszítik. Mindez érthetővé teszi, hogy napjainkban a „zártkerti parlag" problematikájának szerves része a pedagógus illetményföld-használat is.

c) Végeredményben a pedagógus illetményföldhasználat a *racionális földhasznosítás követelményével ma két sarkponton ütközik.* Egyfelől a nagyüzem *külterületi* tábláján a juttatott föld fekvése és nagyüzemi jellege miatt. Ezekhez a földterületekhez már csak fiktív — pusztán a jogcímében élő, némi túlzással mondhatni „élősködő" — pedagógus illetményföld-használat tapad. Másfelől a *belterületi* és *zártkerti* földhasználatnál — a földhasználó jogalanyok társadalmi helyzetéből fakadó okok következtében — annyiban, hogy a pedagógusok körében az élőmunkaigényes ültetvénykultúrák művelésére rendszerint nem jelentkezik vállalkozói képesség és készség, emiatt viszont éppen ahhoz a földhasznosításhoz nem fűzi

[7] A 12/1980. (V. 14.) MÉM. sz. rend. 1. §-a (1) bek. szerint az üzemi földnyilvántartás — többek közt — a földrészlethez kapcsolódó jogokat és a jogi szempontból jelentős tényeket is tartalmazza, azonban ezek közt az illetményföldhasználat nem kapott helyet. Egyes mezőgazdasági nagyüzemek — azért, hogy a pedagógus földhasználó jogosultakkal az elszámolásukat megkönnyítsék — „illegálisan", vagyis „szokásjogi" alapon néhány adatot rögzítenek az illetményföldhasználatról.

őket kellő anyagi érdekeltség, amely ma és a jövőben a kistermelés fejlődési perspektíváit hordozza. (Gondolunk itt elsősorban a nagyüzemileg gazdaságosan nem művelhető földek kisüzemi, az élőmunka túlsúlyára alapított és épp emiatt magasabb jövedelmezőséget biztosító hasznosítására.) E földhasznosítási alakzatban tehát az *árujelleg* (amely az ún. második gazdaság kistermelési formáinak többségénél éppen mind kiterjedtebbé és meghatározóvá válik) — aktuálisan és tendenciájában egyaránt — *erősen sorvad,* amely arra vezet, hogy korszerűsítő változtatás nélkül hosszabb távon maga az intézmény sem funkcionálhat.

2. A felvetődő kérdések súlyát jelzi, hogy a pedagógus illetményföld-használat *nagyságrendje* hasonló az állami gazdasági alkalmazottak földhasználatához.[8] Becslések szerint a földhasználattal elért jövedelem tág körben szóródik: a szélső értékek a „ráfizetéses" termesztés és a monokultúrás árunövényekkel (pl. hagyma, fűszerpaprika) hozott évi 30 000 Ft nyereség. A jogosultak zöme évi 4000—8000 Ft közötti jövedelemre tesz szert. Arra természetesen — a jelzett földnyilvántartási korlátok miatt — semmilyen adat nincs, hogy az adózási alapként figyelembevett jövedelemnek milyen arányban forrása az illetményföldhasználó saját munkája (vagyis egyáltalán milyen körre terjed a személyesen teljesített illetményföldművelés) és mennyiben a földhasznosítás puszta jogcíme.

3. A jogszabály a pedagógus részére történő földjuttatást ugyan *nem a földhasználó alanyi jogaként* rendezte, azonban az intézmény létrejöttekor az állami tartalékföldek, továbbá az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek által e célra átadott területek lehetővé tették szinte valamennyi pedagógus illetményföldben részesítését. Amivel nem számolhatott a jogalkotó, az egyrészt az állami tartalékföldek apadása, másrészt az iskolarendszer változásaival a földhasználatra jogosultak körének bővülése-szűkülése. Számos esetben — például az egyes tanyasi vagy községi iskolák megszűntével, illetve a település minőségének avagy a közigazgatási határoknak államigazgatási módosulása, megváltozása következtében — a pedagógus illetményföld parlagon marad és a községi tanács, mint kezelő földhasznosítási gondjait fokozza. Máshol viszont az iskolai tantestületek létszáma bővül és az illetményföld-szükségleteket nem lehet kielégíteni. Ugyanerre vezet a pedagógus életpályán nem ritka fluktuáció (pl. áthelyezés) is.

4. A jogszabály szerint az illetményföld megműveléséhez a munkáltató, illetőleg az állami gazdaság vagy termelőszövetkezet térítés ellenében *segítséget nyújthat.*[9] Ez a látszólag munkáltatói mérlegelésen nyugvó támogatás — vagyis a nagy- és kisüzem kooperációja, amely egészében eldönti, hogy a föld egyáltalán hasznosítható-e és mennyire ésszerűen — *merőben eltérő* a pedagógus földhasználó és az egyéb illetményföldre jogosultak esetén. Másképp fogalmazva: csupán *jogi látszat,* hogy a pedagógus azonos feltételek szerint igényelhet támogatást a nagyüzemektől, éppúgy, mint azok dolgozói.

a) Az állami gazdaságnál és a mezőgazdasági termelőszövetkezetnél a *munkaviszony* egyik elemét adó érdekeltségi kapcsolat része az, hogy a munkáltató a dolgozója részére az illetményföld gépi megművelésével és a nagyüzemi technológia átadásával (vetőmag, növényvédelem stb.) egyfajta anyagi ösztönzést nyújtson. Az újabb tulajdonelmélet — a szociálpszichológiai tulajdonfogalom körében, tehát a konkrét tulajdonformák társadalmi-politikai tartalmát elemezve — a dolgozók tulajdonosi tudatának fejlesztésénél nem véletlenül helyezi a hangsúlyt a különböző vagyoni megoldások katalizációs szerepére. Így *Sárközy* úgy találja, hogy „a vállalatokhoz fűződő kiegészítő gazdaságok, például a mezőgazdasági termelőszövetkezetnél a háztáji gazdaság, az állami gazdaság dolgozójának illetményföldje, a szerződéses üzemeltetésre kiadás, de akár a vállalati belső mechanizmusba beépülő kifejezetten vállalati avagy vállalat által támogatott gazdasági munkaközösségek, a szakcsoportok stb. tulajdonképpen a társadalmi, illetőleg a vállalati (szövetkezeti) tulajdonból való *részesítés* sajátos formáiként is felfoghatók."[10] Az anyagi ösztönzés szociológiai funkcióit tekintve tehát jóval mélyebb gyökerű annál, semhogy bekapcsolása munkáltatói mérlegeléstől függhetne. E felismerést az illetményföldhasználat jogi rendezése is érvényesíti. A munkáltató szolgáltatásai a földhasználó jogosulttal szemben valójában *nem saját mérlegelésétől függenek,* hanem azok teljesítése ágazati jogszabályokban is megfogalmazott és a kollektív szerződésben nevesített, részletesen körülírt kötelezettsége.[11]

ba) A *pedagógus* viszont, mint extraneus a nagyüzemmel nem áll semmilyen jogviszonyban, hanem köztük *kizárólag az illetményföld-használat teremt* — a munkaviszony körén kívül eső — jogi kapcsolatot. Jogi tartalmát tekintve ez *kötelmi viszony* függetlenül attól, hogy annak jogosulti pozíciójába a pedagógus államigazgatási aktus eredményeként (a jogszabály adta lehetőség alkalmazásával illetményföld-juttatásban részesítésével) került. Ezért e nem nevesített kapcsolat — tehát az, hogy a földhasználatra jogosultnak az illetményföld megműveléséhez a „profilgazda" nagyüzem visszterhes szolgáltatást nyújthat — alapvetően a *polgári jog* szférájába tartozik annak ellenére, hogy a jogviszony egyes elemei a földjogban (pl. a tulajdonos vagy a kezelő által a földműveléshez adható támogatás mértéke), mások meg a pénzügyi jogban (pl. a jövedelemadózás) jelennek meg.

bb) A kérdést jogi oldalára leszűkítve a fentiekből következik, hogy e kapcsolatban a felek *mellérendelt*

[8] 1976-ban 25 453 falusi pedagógus 128 639 826 m^2 illetményföldet használt és e címen 9 322 897 Ft jövedelemadót fizetett. Az egy pedagógusra jutó föld megyénként kb. 4000—6000 m^2. (Forrás: Tudományszervezési és Informatikai Intézet — Egyetemi Számítóközpont — 1975—1976. évi oktatási statisztikai felmérése.)

[9] Ld.: (R) 8. §-a (4) bek.

[10] Vö.: *Sárközy* Tamás: Tézisek az interdiszciplináris tulajdoni munkaüléshez jogtudományi oldalról. (1982. X. 20.) Kézirat. 15. old.

[11] Pl. az állami gazdaságok dolgozói részére adható természetbeni juttatásokról és ezek pénzügyi elszámolásának rendszeréről szóló 25/1969. (MÉM. É. 20.) MÉM. sz. Ut. 2. pontja szerint „az állami gazdaság által ... nyújtott szolgáltatás és támogatás feltételeit, valamint ezekért a dolgozók által fizetendő térítések mértékét (térítésmentességet), illetőleg az illetményföld megváltása esetén ennek feltételeit és mértékét... a *kollektív szerződésben* kell meghatározni."

deltsége, a diszpozitivitás, a szerződési szabadság lépnek előtérbe, vagyis a nagyüzem a saját akaratától eltérő szolgáltatásra még akkor sem kényszeríthető, ha az egyébként a racionális földhasználat ágazati vagy népgazdasági érdekét szolgálná. A lényeg azonban nem is a viszony jogi minősége, hanem gazdasági tartalma, azon belül is *érdekstruktúrája.* Az ellentmondás gyökere az, hogy a fenti kötelék — az esetek döntő többségében — *kölcsönös érdekeltségi viszonyba nem* (avagy csak igen nehezen) *integrálható,* tehát a felek kapcsolatából rendszerint hiányzik a földhasznosítás „hajtómotorja": a gazdasági cselekvőséget egy irányba terelő és felgyorsító monolitikus érdekegység. Legtöbbször még a pedagógusnak sem közvetlen érdeke, hogy a nagyüzemtől megkapja mindazt a támogatást, amely az illetményföld gazdaságos hasznosításához szükséges. Ilyen érdek a föld megművelésére csak akkor sarkallná őt, ha életvitele lehetővé tenné, hogy a növénytermesztés — ápolás stb. — kézi munkaerővel végzendő munkálatait saját személyében teljesíteni tudná. Ennek hiányában a földhasznosítási érdeke csak munkabér-kiegészítő jövedelem iránti szükséglet képében jelentkezik, vagyis beéri azzal, ha a földhasznosító nagyüzemtől az illetményföldre jogosultsága címén valamilyen pénzszolgáltatást kap. Azokban az esetekben pedig, amikor a pedagógus ténylegesen kisüzemi földhasznosítást végez, a nagyüzemtől igényelt kooperációs támogatás esetenként a nagyüzem nyereségérdekeltségét vagy egyéb termelési érdekét sérti. (Például ilyen érdeksérelem a gépi művelés biztosítása az üzemhelytől való nagy távolság, az illetményföldek szétszórtsága, a művelés költségigényessége, az adminisztráció terhei és a munkaerő szétforgácsoltsága esetén.) Hasonló tényezők a nagyüzemet még saját dolgozóival szemben is arra kényszerítik, hogy minimálisra szorítsa a műveléshez adott szolgáltatásait, jobb esetben pedig a földhasználó jogosultakat a fokozottan élőmunka-igényes ültetvény-parcellák hasznosítására ösztönözze. A ráfizetéses gazdálkodást tehát a nagyüzem tartósan még a munkaviszony keretében, saját dolgozójával kialakított érdekeltségi rendszerében sem vállalhatja. Milyen motívum marad így az állami gazdaság vagy a termelőszövetkezet számára ahhoz, hogy az életképes pedagógus illetményföld-használatot megfelelően támogassa?

c) A *belterület és zártkerti földhasználatnál* az érdekközösség hiánya (de legalábbis intézményi formában ki nem fejeződése) azzal jár, hogy az illetményföld megműveléséhez adott *nagyüzemi segítség* jórészt *szubjektív tényezők függvénye.* Itt valóban gazdálkodói mérlegelés tárgya, hogy a nagyüzem hajlandó-e támogatni és milyen módszerekkel, mértékben a pedagógus földhasználót. A gazdálkodói érdekek eseti háttérbe szorultságát jelzi az a közkeletű tapasztalat, hogy e földek művelésében a nagyüzem részvételét többször „gazdaságon kívüli" kényszer dönti el: az, hogy a termelőszövetkezeti elnöknek vagy az agronómusnak a gyermeke a pedagógust alkalmazó iskolába jár-e vagy sem, tehát a gazdálkodó szerv vezetői és szakemberei számára mennyiben közömbös az iskolával kiépített társadalmi kapcsolat és ehhez képest mennyiben sikerül a munkahelyi kollektívát „meggyőzni" az egyébként gazdaságtalan vagy ráfizetéses nagyüzemi támogatás szociálpolitikai szempontjairól.

d) A földhasznosítás belső összetevői egészen mások a *külterületi* pedagógus *illetményföldnél.* Itt *objektív gazdálkodói érdek* követeli meg, hogy a nagyüzem az illetményföldet sajátjaként, nagyüzemi technológiával hasznosítsa, tehát úgy, mintha annak rajta kívül nem volna használója. (Ellenkező esetben a nagyüzem nem számolhatna az input-output törvényével, sőt a legtöbb pedagógusföld parlagon hagyásával a művelés elmulasztása címén vagyoni és egyéb szankcióknak tenné ki magát.) Csakhogy a nagyüzem gazdálkodói érdeke a racionális földhasználattal ki is merül: az már éppen a jövedelmezőséget rontja, ha egy bürokratikus elszámolási kényszer alapján a gazdálkodó — a másik gazdálkodó alany ellenszolgáltatása nélkül, esetleg csak fiktív térítési díjat felszámítva a nagyüzemi gépi művelésért vagy más szolgáltatásért — osztozni kénytelen a pedagógussal a terményen.

e) A fenti két alaphelyzet *eltérő eredményt* hoz az *illetményföld jogosultjánál.* Az első esetben — a belterületi és zártkerti földnél — a pedagógus kiszolgáltatott helyzetbe kerül, termelési biztonságától megfosztott és esetleg még akkor sem kaphatja meg a nagyüzemtől a minimális segítséget, ha ő maga rendelkezik a szükséges munkaerővel és vállalkozói készséggel az illetményföld-hasznosításához. A második esetben viszont — a külterületi földnél — fikcióvá válik maga az illetményföld-használat: *a származékos földhasználat jogosultja gazdaságilag indokolatlanul ékelődik a földhasznosítási láncolatba,* a földhasználatnak nem tevékeny részese, hanem eredményének — pusztán jogcíme alapján — haszonélvezője. Ennél az alaphelyzetnél a racionális földhasználatnak nyilvánvalóan az felelne meg, ha a pedagógus illetményföldhasználó e viszonyban semmilyen jogcímen nem kapna helyet.

f) Figyelemre méltó, hogy a kialakult helyzet a jogintézmény egyik fogalmi kritériumát is sérti. Az illetményföld-használat ugyanis a *jogosultat személyében illeti meg.* Személyhez tapadó „illetmény", vagyis járandóság, amelynek a kötelék másik oldalán (még mindig a származékos földhasználónál) az felel meg, hogy a *föld megművelésének kötelezettségét az illetményföld-használó nem háríthatja másra,* sőt a földnek részes művelésre vagy haszonbérbe való továbbadására sem jogosult. Mindezt maga a jogszabály írja elő, így nem hagy kétséget afelől, hogy a jogosult a földhasználói pozícióját nem változtathatja át tulajdonosi rendelkezéssé és az abból eredő vagyoni előnyök élvezetévé.[12] Amikor viszont a nagyüzem már olyan „segítséget nyújt" a külterületi pedagógus illetményföld megműveléséhez, hogy a földhasználat jogosultja még a földterület fekvését sem ismeri, sőt azt a nagyüzem a névleges földhasználó részére ki sem jelöli, a jogosult pedig a földhasználattal összefüggésben semmilyen munkát vagy egyéb szolgáltatást nem teljesít, az így átalakult földhasznosítási módnak már semmi köze sincs a személyes földhasználathoz. Az utóbbi csak *névlegesen, jogcímében személyes földhasznosítás,* míg tartalmában (fiktív jogcímmel palás-

[12] (R) 8. §-a (1) bek.

tolt) *egyoldalú* elszámolási kötelezettséggel járó elosztási viszony („csonka áruviszony"), amelyben tényleges szolgáltatást kizárólag a nagyüzem nyújt, tehát a visszterhesség következményét sértő kapcsolat fenntartása méltánytalanul terhes számára.

5. Kérdés, mit tehet a jog annak érdekében, hogy a pedagógus illetményföld-használat személyesen teljesített, életképes kisüzemi földhasznosítássá váljon?

a) Bármely koncepciónak, amely a pedagógus illetményföld-használatot a racionális földhasznosítás igényeivel összhangba kívánja hozni, két tényezővel feltétlenül számolnia kell. Egyrészt azzal, hogy az *illetményföld-használat a falusi pedagógusok több évtizede megszerzett és jóhiszeműen gyakorolt joga,* amely jövedelmüket a nem falusi pedagógusokéhoz képest indokoltan és nem jelentéktelen arányban kiegészíti. Az elért életszínvonal megtartására irányuló társadalmi erőfeszítéseket is figyelembe véve ezért nem indokolt, hogy a jogi rendezés az illetményföldhasználat jogától a pedagógusokat általános érvénnyel, kategórikusan és ellenszolgáltatás nélkül megfossza. (*Szociálpolitikai* szempont.) Másrészt a legkézenfekvőbb megoldás, éspedig a földhasznosítás elmaradásának anyagi kompenzációja (például a havi fizetésnek e címen a pedagógus munkáltatója által, meghatározott összegű kiegészítése avagy a földhasználó nagyüzem részéről kártalanítás, illetve egyéb címen pénzszolgáltatás nyújtása) a szükséges anyagi fedezet hiányában elvileg sem jöhet szóba. (*Pénzügypolitikai* szempont.)

b) Nem érdektelen megvizsgálni, hogy a fenti kérdésben egzisztenciálisan érintett földhasználók miben látják a kiutat. Az illetményföld-használatban érdekelt pedagógusok általában a *földhasználat módjának új jogi rendezésétől* várják a továbblépést. Eszerint két vonatkozásban gyökeres változtatásra van szükség. Nevezetesen:

ba) A *nagyüzemet a jogszabálynak kellene kötelezni*e arra, hogy — a belterületi, a ház körüli, illetve a nagyüzemileg gazdaságosan nem művelhető földeket kivéve — éppoly *segítséget adjon a pedagógus illetményföld megműveléséhez,* mint amelyet saját dolgozói illetmény- avagy háztáji földje számára biztosít;

bb) Az illetményföld-használat a pedagógust ne személyében illesse meg, hanem annak *jogalanya a pedagógus munkáltatója, az iskola legyen.* Ilyen megoldás esetén a földhasználó nagyüzem csupán az iskolával kerülne jogviszonyba, amely számos gyakorlati előnnyel jár. Csökkenne a nyilvántartás és az elszámolás bürokratizmusa (a nagyüzem egy tételben utalhatná át a földhasználó jogosultak teljes jövedelmét az iskolának, amelynek csak az elosztásról kellene gondoskodnia), egyszerűbbé válna a jövedelemadóztatás, végül pedig el lehetne kerülni az eseti földhasznosítási vitákat, mert a földhasználatról nem az egyes személyek, hanem az iskolai tantestület döntene.

ca) Talán nem tévedünk, ha úgy találjuk, hogy a fenti jogi alternatívák aligha hoznának gyógyírt a pedagógus illetményföld-használat sorvadására. Ami az első felvetést illeti, az — megítélésünk szerint — *a gazdaság és a jog lényegi kapcsolatának téves orientációját* hordozza. Olyan ideális szabályozó szintre emelné a jogot, amelyet annak legfeljebb a direkt tervlebontás jogi mechanizmussal szembeni elvárásai szántak, ugyanakkor a jog funkcióit megbénítaná a voluntarizmus béklyóival. Amikor mai gazdaságirányításunk tervutasítások helyett a termelő-elosztó-fogyasztó tevékenységek értékpályákra terelésével operál, a gazdasági cselekvés motorja pedig az anyagi-erkölcsi ösztönzés és érdekeltség, a népgazdasági viszonyok ilyen közegétől merőben életidegen lenne olyan szabályozás, amely *pusztán a jog parancsára* bíznák, hogy a mezőgazdasági nagyüzem a kistermelőkkel szemben teljesítse az illetményföld műveléséhez szükséges szolgáltatásokat. A gazdálkodó alanyok érdekközössége hiányában az ilyen tevékenység szerződésszerű kikényszeríthetősége (csakúgy, mint maga a célzott szükségletkielégítés) „jogászi illúzió" (Marx).

cb) Az meg egyenesen jogi paradigma, hogy az effajta „gazdálkodói naivitás" éppen a jog területén és a földhasznosítás gyakorlatában téveszt célt. A szűkebb jogi szférában ugyanis már nem lehet eltekinteni a pedagógus illetményföld-használatnak attól a sajátságától, hogy *kis- és nagyüzemi kooperációs kapcsolatait* nem az államigazgatási jog, hanem a *polgári jog* diktálja. E rendszerben az államigazgatási szabály tehát nem működhetne rendszerelemként, hanem — mint szankció nélküli norma (lex imperfecta) — a jogintézmény befolyásolására egészében alkalmatlanná válna. Gondoljuk csak el: közgazdasági szabályozók helyett hogyan késztethetné az imperatív jogi előírás a mezőgazdasági nagyüzemet arra, hogy érdekei ellenére (pl. a gépi művelés szolgáltatásával meg nem térülő költségeit és termelési veszteségét növelve) támogassa az illetményföld-hasznosítást, továbbá milyen szankciók kilátásba helyezésével lehetne a nagyüzemet a tőle elvárt termelési együttműködésre szorítani? Hogy az államigazgatási norma végrehajtása még saját hatóterületén is nemegyszer igen aggályos, azt a földvédelem jól példázza. (Így a nagyüzem terhére művelési kötelezettséget csak a nagyüzemileg gazdaságosan művelhető termőföldekre célszerű kimondani, mert ellenkező esetben a jogszabály kikényszeríthetetlen: hosszabb távon semmilyen bírság nem szoríthatja a nagyüzemet arra, hogy az erre alkalmatlan földjeit is művelve ráfizetéssel gazdálkodjék. Ha pedig az államigazgatási bírságolás e ténnyel nem számol, a földhasznosítás üzemi gyakorlata könnyű kibúvót talál mind a művelési kötelezettség teljesítése, mind a vagyoni szankciók alól. Számára ugyanis a veszteséges földművelésnél még mindig kifizetődőbb a „látszatgazdálkodás": pl. a parlagnak füvesítéssel eltüntetése és a növénytermesztés mellőzése.)

cc) Hasonlóan nélkülözi a realitást az a felvetés, hogy a pedagógus helyett az iskola váljék az illetményföld-használat alanyává. Tartalmát tekintve e megoldás hallgatólagos elismerése annak, hogy *jogcím és földhasznosítás élesen elválnak* egymástól: az iskolai tantestület intézi a nagyüzemmel a jövedelemelosztást, a pedagógusnak viszont még jogilag sincs semmi köze a részére juttatott földhöz, amelyet kizárólag a nagyüzem hasznosít. Kiritikai elemzés nélkül is belátható, hogy az illetményföld-használat bármely típusának bármely jogi rendezés esetén csak akkor van létjogosultsága, ha az *személyes földhasznosítás,* vagyis ha a földhasználat a *földhasználó személyéhez kötött.* Az illetményföld-használat, mint *materiális viszony* lényegéhez tartozik ugyanis a munkafunkció

(a föld megművelése) és az elsajátítási funkció (ennek körében az elért jövedelem feletti rendelkezés) *perszonális egybeesése*. Ezt a viszonyt a jog akként tükrözi, hogy a földhasználat *jogalanya egy személyben* kötelezett (a föld megművelésére) és jogosult (az elsajátításra). E törvényszerűség a jogintézmény funkcionális eleme, ezért a továbbfejlesztés jogi lehetőségeit a pedagógus illetményföld-használat említett „perszonáluniójának" megbontásában hiába is keresnénk.

II.

MÁV alkalmazottak földhasználata

1. A Magyar Államvasutak kezelésében levő földeknél a *mezőgazdasági művelés* csak *mellékhasznosításként* jöhet számba. Ennek arányai — statisztikai adatszolgáltatás hiányában — nem ismertek. A mezőgazdasági termelést folytató MÁV dolgozók — becslés szerint — mintegy két-háromezer háztartást tesznek ki. Jogi sajátság, hogy a *MÁV az illetményföldjuttatás intézményével egyáltalán nem él.* A jogszabály szerint a taxációban felsorolt MÁV dolgozók (például a pályaőr, sorompóőr, térközőr, hídőr, a vonalbejáró, a váltókezelő, a forgalmi szolgálattevő stb.) „munkakörük alapján illetményföld-juttatásban részesíthetők".[13] Mivel e címen a földjuttatás csupán jogi lehetőség anélkül, hogy földhasznosítási formakényszert jelentene, a MÁV már az illetményföldhasználatról szóló jogszabályok hatályba lépte előtt más jogintézménnyel oldotta meg az általa kezelt termőföldek hasznosítását. Az 1963. január 1-én hatályba lépett 12 672/1962. I/6. B. sz. MÁV Vezérigazgatói Utasítás a MÁV kezelésében levő kert-, szántó-, kaszáló- és gyümölcsös művelési ágú területeknek a vasúti dolgozók részére való *haszonbérbeadását* szabályozta. Eszerint a juttatást — hasonlóan az állami gazdasági dolgozók illetményföldjeihez — a munkakörön és a szolgálati beosztáson belül a dolgozók szociális helyzete befolyásolja. Emellett már e jogszabályban helyet kapott az ingyenesség. A szolgálati lakáshoz tartozó konyhakerti területet (1444 m² térmértékig) ugyanis — feltéve, hogy e célra megfelelő földrészlet rendelkezésre állt — a dolgozó részére díjmentesen kellett biztosítani. A jogi rendezés ugyanakkor a földhasználat *tartósságára* törekedett. Eszerint „a területeket évről évre újból bérbeadni nem szabad. A kiosztott területeket ugyanaz a dolgozó használja mindaddig, amíg..." a haszonbérlet megszűnésére ható ok (például áthelyezés, szolgálati viszony megszűnése, szolgálati lakásból kiköltözés, a területről lemondás stb.) nem áll elő.

2. A MÁV az üzemi területrendezéssel összefüggésben felszabaduló termőföldeket vagy mezőgazdasági termelésre rekultiválható területeket — amennyiben azok nagyüzemi technológiával gazdaságosan hasznosíthatók — a mezőgazdasági nagyüzemeknek adja át. A vasúti őrházakhoz és egyéb pályafelügyeleti (fenntartási) szolgálati lakásokhoz tartozó kerten felül (melynek használata eleve ingyenes volt) jórészt a vasúti pálya melletti kaszálók juttathatók a MÁV dolgozóinak. Mivel ezek iránt az érdeklődés a földhasználók részéről már mintegy másfél évtizede mindinkább megcsappant, a MÁV 1969. január 1-től a haszonbérletet megszüntette és elrendelte, hogy a mezőgazdasági célra hasznosítható föld- és fűterületeket (anyagárkokat) a jogszabályban meghatározott vasúti dolgozók részére bérleti díj fizetése nélkül kell használatba adni. Ugyancsak nem kell bérleti díjat fizetni a használatba adott területeken levő gyümölcsfák után sem.[14] Ezzel a MÁV dolgozók munkaviszonnyal összefüggő földhasználata általános érvénnyel *ingyenessé vált,* a földhasználat juttatási jogcíme pedig a *használatbaadás.*

Az illetményföldhasználat jogintézményének mellőzése a MÁV kezelésében álló, kisüzemi művelésre alkalmas mezőgazdasági földek tekintetében egészében kézenfekvő. A határidő nélküli, ingyenes használatbaadás az illetményföld-juttatás helyett e területen két szempontból is célszerűbb. Egyfelől amiatt, mert a MÁV dolgozók olyan földeket hasznosítanak a mezőgazdasági termelés számára, amelyek — szétszórtságuk, szabálytalan alakjuk, nehéz megközelíthetőségük stb. kedvezőtlen adottságaik következtében — ilyen jellegű művelésük hiányában parlagon maradnának. Ha pedig a művelésből kihagyás esetleg egyéb földhasznosítással elkerülhető is lenne, az kétségtelen, hogy e termőföldek — belátható történelmi távlatban — nagyüzemileg gazdaságosan nem művelhetők, így az illetményföld-használat által többször kiélezett konfrontáció a nagy- és kisüzemi földhasznosítás között ezen a területen elesik.[15] Másfelől az illetményföld-használat — államigazgatási, pénzügyi jogi stb. elemekkel átszőtt, többször szükségtelenül túlbonyolított — jogi dogmatikájára itt egyébként sincs szükség, mert a földhasznosítás sajátságai ezen a területen az árupiacra termesztést nagyrészt kizárják, döntően az önellátási szükségletek részbeni kielégítését teszik csak lehetővé, emiatt pedig a nagy- és kisüzem közötti kooperációs kapcsolatok (pl. a földhasználók részéről gépi művelés igénybevétele) nem épülhetnek ki.

III.

Az IM felügyelete alá tartozó illetményföld-használat

A jogszabály szerint munkakörük alapján illetményföld-juttatásban részesíthetők az Igazságügyi Minisztérium felügyelete alá tartozó célgazdaságok határozatlan időre szóló munkaviszonyban álló dolgozói és a helyi büntetésvégrehajtási intézetek testületi tagjai.[16] 1982-ben három célgazdaság (Állampuszta,

[13] Ld.: (R) 1. §-a (1) bek. 1. pontját.

[14] Vö.: a 122 827/1968. 6. B. sz. MÁV Vezérigazgatói Utasítással.

[15] Ld.: ennek ellenkezőjére az *állami gazdaságok* dolgozóinak illetményföldhasználatát, ahol a legtipikusabb földhasznosítási módnál, a *szántóban* kiadott illetményföld esetén az iparszerű termelési rendszerekkel együttél a nagyüzemi táblán meghagyott, kézi munkaerőre alapozott, félintenzív, kisüzemi (illetmény) kukoricatermesztés. Mivel e termőterületeken a nagyüzemi módszerek (komplex gépi rendszerek és technológia stb.) az élőmunka mellőzésével vagy kisebb igénybevételével is magasabb terméshozamot és jövedelmezőséget tudnak elérni, a gazdaságoknak létérdeke, hogy az illetményföldművelést más területekre (pl. a fokozottan élőmunka igényes és nagyüzemileg gazdaságosan nem művelhető szőlőgyümölcsös kultúrák felé) irányítsák.

[16] Vö.: (R) 1. §-a (1) bek. 6. pontjával.

Pálhalma, Annamajor) és az Állampusztai Célgazdaság nagyfai üzemegysége összesen 430 hektár földet 1614 dolgozó részére illetményföldként hasznosított. Az intézmény működtetése lényegében megegyezik az állami gazdasági dolgozók illetményföld hasznosításával. A juttatás feltételei itt is a dolgozók szociális helyzetéhez igazodnak. A jogosult a föld természetbeni igénybevétele és megművelése helyett választhatja a földhasználat pénzbeli megváltását is. A földhasznosítást az önellátás igénye mellett döntően az árupiacra termelés és az állattartás takarmányszükségletének kisebb költségráfordítással való megtermelése motiválja.

IV.

A vízügyi dolgozók illetményföld-használata

1. Az Országos Vízügyi Hivatal felügyelete alá tartozó 12 vízügyi igazgatóság 203 205 hektár állami földet kezel, amelyből 24 555 hektár mezőgazdaságilag művelhető. E földterület hasznosítása zömmel a környező mezőgazdasági nagyüzemek részére való bérbeadással, kisebb arányban a vízügyi dolgozókkal kötött haszonbérleti szerződéssel történik. A *mezőgazdasági művelés* azonban e területeknél csak *mellékhasznosítás,* mivel a vízügyi szakágnak ezekre a földekre elsődlegesen árvíz- és belvízvédekezés céljából van szüksége.

2. A *vízügyi illetményföld-használat* elenyésző arányú. 1982-ben hét igazgatóság rendelkezett illetményfölddel, amely mindössze *109 hektár.* Ebből 372 dolgozó részesült, személyenként legfeljebb 3000 m² területtel. Egyébként az igazgatóságokon 1982-ben 1185 olyan személy dolgozott (gát-, csatornaőr, szivattyútelepi gépkezelő stb.), akik a jogszabály szerint jogosultak illetményföldre.[17] A vízügyi szakág az illetményföld-szükségleteket ugyan nem tudja kielégíteni, de a juttatásnak más földhasználati jogcímmel való helyettesítéséről két intézménnyel gondoskodik. Egyrészt mezőgazdasági *haszonbérbeadással* ott, ahol illetményföld egyáltalán nincs. Másrészt azzal, hogy a gát- és csatornaőrházakban stb. levő szolgálati lakásokhoz tartozó, 300—600 □-öl *kerthasználatot* biztosít, amely juttatás nem zárja ki a dolgozónak sem illetményföldben részesítését, sem mezőgazdasági haszonbérletét.

3. Az a tény, hogy a vízügyi dolgozók az OVH kezelésében levő mezőgazdasági földeknek még fél százalékát sem hasznosítják illetményföldként, ugyanakkor a munkáltató eltérő (polgári jogi) és kumulatív jogcímek alapján él a földjuttatással, a *jogi rendezés és a földszükségletek közötti törésre utal.* Szükségleti oldalon a tényállás világos: a vízügy területén az illetményföld-használat lényeges *munkaerőgazdálkodási* tényező. A szociálpolitikai szempontokon túl (ti. juttatásban az alacsonyabb jövedelmű, havi 3000—4000 Ft munkabérből élő dolgozók részesülnek) döntő, hogy az illetményföld-használatra jogosító munkakörök betöltése — a szolgálati lakásoknak a településektől, az agglomerációs központoktól való nagy távolsága miatt — számos gondot okoz, így az illetményföld jövedelemkiegészítő szerepe a *munkavállalást* jól ösztönözheti. Emellett az ilyen jogcímű földjuttatás egyértelmű a *kistermelés* támogatásával is, hiszen a földhasználat a jogosultak háztáji gazdálkodását (állattartását) segíti elő.

Hogyan gátolja a *jog* a vízügyi illetményföldhasználatot? Az intézmény kiterjesztésének e területen eleve útját állta az a szabály, amely szerint a *vízügyi dolgozók részére illetményföldet csak a rendelet hatályba lépésekor* (1968. január 1-én) *illetményföld céljára kijelölt földekből lehet adni.*[18] Mivel az adott időpontban igen kevés föld került a fenti célra kijelölésre, kereteinek tágítását pedig jogszabályi tilalom zárja ki, így az illetményföld-használat az OVH felügyeleti területén annak ellenére nem honosodhatott meg, hogy a juttatáshoz szükséges mezőgazdasági földalap a munkáltatónak kellő mértékben rendelkezésére áll és a földhasználók jogos érdekei szólnak az ilyen jogcímű földhasznosítás mellett.

V.

A jogi továbbfejlesztés alternatívái

1. A *földhasználat* agrárgazdasági súlyával, a földtulajdonhoz képest önálló és összetett funkcióival a jognak is számolnia kell. Ez az igény az *illetményföld-használatnál* abban a követelményben jelentkezik, hogy az utóbbinak *közös,* illetve *elvi jelentőségű keretszabályait* az egységes *földtörvény* fogalmazza meg. Az már jogtechnikai kérdés, hogy ha a földhasználat a földkódexben esetleg önálló fejezetet kap, úgy e szabályokat annak rendszerébe lehetne illeszteni. Más megoldás mellett viszont az illetményföld-használat szerkezetileg csak a társadalmi földtulajdoni formákat követhetné. Az utóbbi rendezés — megítélésünk szerint — a szektorális tagozódás miatt (nevezetesen az állami, másfelől a szövetkezeti földtulajdonhoz kapcsolódó illetményföld-használat bontása következtében) aligha kerülhetné el a párhuzamosságot és az átfedéseket. A szabályozás második szintjeként az illetményföld-használatnak az *egyes jogalanyok csoportjai* szerint eltérő *különös előírásait* és egyéb részletszabályait a törvény végrehajtási rendelete tartalmazhatná.

2. A *zártkertek* kialakításának eddigi módszereit megváltoztatva létre kellene hozni a kisüzemi gazdaságok termőföld kapacitásának olyan koncentrációját, amely amellett, hogy az ésszerű földhasznosításnak mind jobban megfelel (például annak az igénynek, hogy ott és azt az árunövényt lehessen termeszteni, amely a leggazdaságosabb, az élőmunka igényes termelési ágazatokat fejleszti stb.), egyidejűleg a földhasználó számára termelési biztonságot nyújt. Az *új típusú zártkertnek* tehát — azon túl, hogy a nagyüzemileg gazdaságosan nem művelhető földrészleteket gazdasági és jogi egységbe tömörítené — elsődlegesen az *illetmény-,* a háztáji és egyéb kisegítő gazdasági *földeket* kellene, mint *kisüzemi földhasznosítást* átfognia azzal, hogy a földhasználó jogosultaknak lehe-

[17] Ld.: (R) 1. §-a (1) bek. 5. pontját.

[18] (FR) 34. §-a (1) bek.

tőleg egy tagban és minél kevesebb jogcímen (a juttatás, a földnyilvántartás, a jövedelemadózás stb. bürokratizmusát felszámolva) nyújtson földhasználatot. A zártkertek ilyen értelmű földhasznosítási optimalizációja előfeltétele a kistermelés korszerű területi integrációjának — többek közt az illetményföld-használat —, életképes működésének, valamint a nagy- és kisüzem közötti kooperációs kapcsolatok közös érdekeltségen alapuló továbbfejlesztésének.

3. A jogi rendezésnél kulcskérdés annak eldöntése, hogy az *illetményföld-használók egyes típusai* milyen szerepet játszhatnak a földhasznosításban, tehát a jogintézmény kereteit az eltérő jogalanytípusoknál a jogalkotó miképpen vonja meg. Az illetményföld-juttatásra jogosító *munkaköröket* — a hatályos joggal egyezően — a jövőben sem indokolt a földtörvényben meghatározni, hanem ezt *alacsonyabb szintű jogforrásra* kell bízni. Az utóbbi rendezés két alternatíva között választhat. Nevezetesen:

A) Nem érinti a hatályos jogot és eltekint azoktól a változásoktól, amelyek az illetményföld-használat tartalmában az egyes jogalany-kategóriáknál végbementek. (MÁV, OVH és pedagógus illetményföldhasználat.) Ez a megoldás magát a végrehajtási szabályt is *keretszabályként* kezelné. A jog számára így közömbös lenne, hogy az általa megjelölt munkaköröknél (jogalany típusoknál) a gyakorlat egyáltalán él-e az illetményföld-használattal, s ha igen, milyen tartalommal, milyen mértékben. Az *irrelevancia* előnye az újraszabályozással járó bonyodalmak elkerülése, a keretjelleg fenntartásával pedig elérhető, hogy az esetleges jövőbeni változások (pl. egyes területeken az illetményföld-használat „feléledése" vagy terjedése) nem igényelnének jogszabálymódosítást.

B) Másik lehetőség az *illetményföldre való jogosultságnak* — a kialakult életviszonyokhoz igazodó — *újraszabályozása.* Ez a változat azzal számolna, hogy a földtörvény a földviszonyok hosszabb távú rendezésére hivatott, ezen belül pedig alapkövetelmény a *racionális földhasznosítás* érvényesítése. Ezért csak azokat a munkakör-típusokat célszerű juttatási jogcímként fenntartani, amelyeknél az illetményföld-használat életképes. Az utóbbiaknál viszont elő kell segíteni az ésszerű földhasználatnak megfelelő mértékű és tartalmú elterjedést. Az újraszabályozás főbb csomópontjai lehetnének a következők:

a) A *MÁV alkalmazottak illetményföld-használatát* a jogszabály (a jelenlegi taxációból kihagyva) egészében *megszüntethetné.* A MÁV ugyanis e jogintézménnyel még soha nem élt, a dolgozói számára juttatható földek hasznosítását pedig az ingyenes használat nemcsak megoldja, hanem a mezőgazdasági mellékhasznosítás sajátságainak és feltételeinek e területen jobban meg is felel, mint az illetményföldhasználat.[19]

b) A *vízügyi dolgozók illetményföld-használatát* három lényeges változtatással indokolt *fenntartani.* Nevezetesen:

ba) A jogszabály módosításával[20] lehetővé kellene tenni, hogy az Országos Vízügyi Hivatal a kezelésében álló, *mezőgazdasági* művelésre alkalmas *teljes területre* (amely mintegy 25 000 hektár) — a már megkötött bérleti, haszonbérleti szerződések felülvizsgálatával és megszüntetésével — *kiterjeszthesse az illetményföld-juttatást;*

bb) Az illetményföld-igények kielégítését követően rendezni lehetne az OVH kezelésében levő mezőgazdasági földek sorsát oly módon, hogy az *OVH kezelői jogát a feladatai ellátásához feltétlenül szükséges mértékű mezőgazdasági földterület kezelésére kellene korlátozni.* Azoknak a termőföldeknek a *kezelői jogát,* amelyek mezőgazdasági üzem táblájához közvetlenül csatlakoznak avagy egyébként alkalmasak nagyüzemi művelésre, *át kellene adni* a nagyüzemek kezelésébe, hogy a továbbiakban a földön azok folytassanak intenzív gazdálkodást. (E rendezés megoldhatná az árokpartok hasznosítását, esetleg mód nyílna az árterületeken nagyüzemi halgazdálkodásra is, amely jövedelmezőbb lehetne a gátőrök mai félintenzív, alacsony hozamú növénytermesztésénél.)

bc) A jogszabály általános érvénnyel — tehát nemcsak a vízügyi dolgozókra, hanem valamennyi illetményföld-használatra kiterjedően — a munkáltató terhére *földhasznosítási típuskényszert* vezethetne be. Eszerint az illetményföld-juttatására jogosult *munkáltató kívülállóval* (magánszeméllyel vagy nagyüzemmel) *földhasználati szerződést* (bérlet, haszonbérlet stb.) csak akkor köthet, ha *saját dolgozói illetményföld szükségletét kielégítette.* Másrészt a *nem mezőgazdasági nagyüzem* munkáltató saját dolgozója részére földet *kizárólag illetményföldként* adhat. (Ez az intézmény felszámolná a különböző juttatási jogcímek szükségtelen túlburjánzását,[21] emellett a juttatás iránti alanyi jog hiányában is biztosítékot nyújtana az illetményföld-igények elsőbbségének, lehető legteljesebb kielégítésüknek.)

c) A *pedagógus illetményföld-használat* — amely ma a származékos földhasznosításnak legszembetűnőbb neuralgikus pontja — *országos felülvizsgálatra szorul.* Ennek során azt a rendező elvet indokolt érvényesíteni, hogy *csak a személyesen teljesített földművelés minősül illetményföld-használatnak.* Ehhez képest ott, ahol a kijelölt jogosult a föld hasznosításától egészében elszakadt (pl. a nagyüzem külterületi táblájján), meg lehetne állapítani, hogy az illetményföld-juttatás előfeltételei megszűntek. Mivel a földhasználóknak a juttatásra egyébként sem volt alanyi joguk, a már csak jogcímükben élő, fiktív földhasználatokat törvénysértés nélkül meg lehetne szüntetni s ezzel a jogosult, valamint a nagyüzem közötti elszámolási viszonyt lezárni. Azokban az esetekben viszont, *ahol a pedagógus illetményföld-használat életképes,* realizál-

[19] Pl. a vasúti pályák menti, nehezen művelhető kaszálók korlátlan mennyiségében ingyenes használatba adhatók, míg ugyanezt a földhasznosítási célt a mértékében maximált illetményföldhasználat nem szolgálhatná.

[20] (FR) 34. §-a (1) bek.

[21] Pl. a hatályos jog szerint ma egy gátőr a szolgálati lakásához tartozó 300—600 □-öl kertet lakásügyi jogszabály alapján kap, amely területet kiegészíthet 834 □-öl illetményföld és 234 □-öl haszonbérlet. E földhasználati jogcímek a dolgozót azonban csak a saját munkáltatójához fűzik, míg azokat kiegészíthetik a más mezőgazdasági nagyüzemtől származó földhasznosítások. (Pl. részesművelés, szakmány stb.) Nyilvántartás, adózás, művelés, esetleges kooperáció stb. szempontjából jóval egyszerűbb és így kívánatos lenne, hogy a *munkáltatótól* egyetlen jogcímen — illetményföldként — és lehetőleg egy tagban kapja a jogosult a maximum 1668 □-öl területet. A terület egy tagban juttatása az árunövények jövedelmező termesztésének különösen kedvez.

ható vállalkozói készség mutatkozik a föld személyes művelése iránt (pl. feltehetően egyes belterületi vagy zártkerti földeknél), ott az illetményföld-használatot fenn kell tartani. Az ilyen kistermelés a kis- és nagyüzem kölcsönös érdekeltsége alapján a mezőgazdasági nagyüzem termelési vertikumához kapcsolódhat, tehát az állami gazdaság vagy termelőszövetkezet jogi parancs nélkül is segíti az illetményföld művelését.

A földtörvénybe — mint a jogintézmény egyik fogalmi elemét — indokolt felvenni azt a szabályt, hogy a *jogosult az illetményföld-használatot csak személyesen gyakorolhatja. Az illetményföldet részes művelésre kiadni vagy egyéb szerződés alapján megműveltetni nem szabad.*

4. Az *illetményföld mértékének* törvényi szabályozását át kellene gondolni a következő szempontok figyelembevételével:

a) Nem helyes, hogy az illetményföld mértéke az állampolgári (személyi vagy magán) földtulajdonnal csak a *beszámítás* területén érintkezik.[22] Ha az állampolgár külterületen 6000 m²-t (1668 □-ölet) meghaladó nagyságú földet tarthat tulajdonában, úgy a mezőgazdasági kisüzemi termelést, mint kiegészítő tevékenységet élethivatásszerűen folytató dolgozók munkakör alapján leköthető termőföld kapacitását sem indokolt a fenti mérce alá szállítani. Ezért az *illetményföld mértékének maximumát* — a földhasználó tulajdonában és használatában levő többi földterület beszámításával — az *állampolgári külterületi ingatlantulajdon mindenkori felső határában* kellene megszabni.

b) Amennyiben a jogalkotó — itt nem részletezhető okok alapján — az illetményföld-juttatás valamennyi földhasználói típusánál megszüntetné az alanyi jogot, továbbá a juttatás konkrét mértékének meghatározását a munkáltató nagyüzem munkahelyi kollektívájának hatáskörébe utalná, ezzel értelmét veszítené a juttatás mai területi korlátjainak (a személyenként 3000 m², illetve 6000 m² területhatároknak) a fenntartása. A *gazdálkodó szerv* ugyanis a helyi adottságai és a dolgozóival kialakított érdekeltségi rendszere alapján *mérlegelné,* hogy üzemi területén hol, milyen művelési ágban, mennyi földet érdemes illetményföldként megműveltetni. Az illetményföldhasználat mértéke tehát a jelenlegihez képest lefelé és felfelé egyaránt eltérhetne.[23]

Ennek megfelelően az *illetményföld mértékét* a *földtörvényben* legfeljebb *általában* és annak kiemelésével indokolt meghatározni, hogy attól a *munkahelyi kollektíva döntésétől függően helye van eltérésnek.*

c) Az illetményföld-juttatás felső határánál a hatályos jog csak az állami gazdasági dolgozók és a pedagógusok részére enged 6000 m²-t elérő földhasználatot.[24] E rendezés olyan kiváltságot rögzít, amely felett már eljárt az idő, gyakorlati funkciója pedig megszűnt, ezért fenntartása nem indokolt. Ehelyett a *földtörvénynek az illetményföld-használat mértékét valamennyi jogalanyra kiterjedően egységesen kellene meghatároznia.*

d) A *beszámítás* szabályozásánál célszerű egységesítési lehetőséget kínál a *tartós földhasználat.* Jelenleg az utóbbi földhasználat jogcím csak két jogalanytípusnál, az állami gazdasági dolgozónál és a termelőszövetkezet állandó alkalmazottjánál nem számítható be az illetményföld mértékébe.[25] Ismert, hogy a termelési célú tartós földhasználat a mezőgazdaságban nem terjed a kívánt mértékben. Ezért indokolt, hogy a jogi rendezés legalább azoknál a földhasználóknál ösztönözze igénybevételét, akik a kisüzemi termelésnek — más földhasználati jogcímek alapján — egyébként is tevékeny részesei. Eszerint *valamennyi illetményföld-használó javára* akként kellene rendelkezni, hogy a *termelési célú tartós földhasználat* címén használt földterület az *illetményföld mértékébe nem számítható be.*

A földjogi kodifikációt érintő néhány felvetés is egyértelművé teszi, hogy az illetményföld-használat földtulajdoni és földhasználati viszonyainak fejlődésében csak akkor működhet előbbre vivő rendszerelemként, ha jogintézményi problematikáját a jogalkotó nem a munkabérkiegészítő jogcímében, hanem — mint hatékony élelmiszertermelési tényezőt — a mezőgazdasági kistermelés agrárgazdasági beágyazottságában ragadja meg.

Tanka Endre

[22] (FR) 34. §-a (1) bek.; (R) 13. §-a (1) bek.

[23] Pl. az OVH területén a hatályos mérték-korlátok ma egyértelműen negatívumok, mert a rendelkezésre álló termőföld lényegesen nagyobb mérvű és az ésszerű földhasználat igényeihez jobban igazodó illetményföld juttatásokat tenne lehetővé.

[24] (R) 13. §-a (1) bek.

[25] (FR) 35. §-a (2) bek.; (R) 5. §-a (1) bek.

Technológiai háború az USA és Nyugat-Európa között a szovjet földgázvezeték miatt*

A fiatalabb jogásznemzedék, de a nagyközönség is az utóbbi években kénytelen tudomást szerezni az amerikai kereskedelempolitika egy rokonszenvesnek igazán nem mondható eszközéről, az embargóról, amelyről az elmúlt húsz évben, az enyhülés időszakában már-már azt hittük, hogy végleg feledésbe merül.

Ma már megállapítható, hogy az embargót lehetővé tevő, az exportellenőrzésről szóló amerikai törvénynek 1979-ben történt korszerűsítése az embargó felélesztésének előjele volt.

A hazánkkal szemben is hatályban levő amerikai embargós intézkedések nálunk eddig viszonylag szűk szférában (mikroelektronika, lézertechnika stb.) jelentkeztek, s egyrészt nem vetettek fel jogi problémákat, másrészt, a közvélemény a két rendszer szembenállásának következményének tekintve azt, elsiklott felette.

Másként alakult azonban a helyzet a katonai objektumnak egyáltalán nem nevezhető szovjet földgázvezetékkel kapcsolatban. Az e vonatkozásban elrendelt amerikai embargó, amellyel a hazai napisajtó is sokat foglalkozott, széles körű hullámokat vert a nemzetközi közvéleményben, mivel ez mind tartalmilag, mind az érintett személyek körét illetően olyan eszkalációt jelentett, amire korábban nem volt példa.

Bár ez az embargós intézkedés Magyarországot közvetlenül nem érntette, az eseménysorozat nemcsak érdekessége, hanem a számunkra levonható tanulságok miatt is érdemes a feljegyzésre.

A nyugat-európai felháborodást az váltotta ki, hogy az amerikai vállalatok vonatkozásában a szovjet földgázvezeték ellen 1981. december 30-án elrendelt embargót *Reagan* elnök 1982. június 18-án az amerikai vállalatok európai leányvállalataira és licenciavevőire is kiterjesztette, s e határozatát a bel- és külföldi tiltakozás hatására csak 1982. november 13-án vonta vissza.[1]

1. A szovjet földgázvezeték ellen elrendelt embargó kiterjesztése Európára

A Szibériát Nyugat-Európával összekötő gázvezeték megépítése, valamint a gáznak azon keresztül való szállítása tárgyában számos amerikai és nyugat-európai vállalat kötött szerződést több szovjet vállalattal, így tehát jogi szempontból egységes szerződésről beszélni nem lehet.

A különböző szerződések tárgyuk alapján három fő csoportra oszthatók:

— amerikai és nyugat-európai cégek által csövek és berendezések szállítására kötött szállítási szerződések;

— az e szállítások biztosítására nyugat-európai bankok által kedvező feltételek mellett kötött meghitelezési szerződések (5 milliárd dollár értékben);

— 40 milliárd m^3 földgáz szállítására kötött szerződések (Sojuzgaz mint szállító a Ruhrgas, Gaz de France stb. részére).

Az egész szerződési komplexum célja a földgáznak a szibériai Urengoj városából a csehszlovák határig történő elvezetése, ahol azt a már meglevő vezeték továbbítja Nyugat-Európa felé.

A földgázvezeték építésében való magyar részvétel, nevezetesen a földgázvezetéknek Magyarországon átmenő esetleges leágazásának megépítése, függőben van még. A hatalmas komplexumhoz viszonyított szerényebb mértékben magyar beszállítások (mérőállomás, kompresszorállomás irányító rendszer, telemechanikai rendszer stb.) azonban persze várhatók.

A tárgyalások a szovjet földgázvezetékről már 1978-ban megkezdődtek, de a szállítási szerződéseket az amerikai és nyugat-európai vállalatok csak 1981 második felében írták alá. E tárgyalásokat már *Carter* amerikai elnök sem nézte jó szemmel, *Reagan* elnök azonban ennél jóval tovább ment: 1981 végén embargót rendelt el az amerikai vállalatoknak a Szovjetunióba irányuló kőolaj- és gáztechnológiával kapcsolatos szállításaira. A határozat által érintett legfontosabb amerikai vállalatok: a General Electric, a Dresser, a Caterpillar, a Baker, a Cooper Industries és a Smith International voltak.

Az ezt követő amerikai lépésre 1982. június 18-án került sor, amikor *Reagan* elnök az embargó hatályát kiterjesztette az amerikai cégek európai leányvállalataira és licenciavevőire is.[2] A szovjet földgázvezeték berendezéseinek szállítására szerződött nyugat-európai cégek így két tűz közé kerültek: egyrészt a szovjet megrendelő felé vállalt kötelezettségeik teljesítésének elmulasztása esetén polgári jogi szankcióktól kellett tartaniuk, szerződéses kötelezettségeik teljesítése esetén viszont amerikai szankciókkal kellett számolniuk. Minthogy a probléma eldöntése meghaladta a vállalatok hatáskörét, a nyugat-európai cégek országaik kormányának állásfoglalását kérték ki.

Elsőnek az angol kormány foglalt állást az embargó ellen. Az Angol Kereskedelmi Minisztérium 1982. június 30-i kommünikéje szerint „az a szándék, hogy az amerikai jogot alkalmazzák (angol cég angliai tevékenysége tekintetében), elfogadhatatlan, valamint megengedhetetlen a nemzetközi jogban".[3] Megjegyzendő, hogy Angliában törvény (az 1980. évi Protection of Trading Interests) teszi lehetővé, hogy az illetékes miniszter megtiltsa az érdekelt angol vállalatok-

* A Magyar Iparjogvédelmi Egyesületben 1983. március 18-án elhangzott előadás alapján.

[1] *Reagan* elnök a szovjet gázvezetékkel kapcsolatosan elrendelt embargó feloldásakor úgy nyilatkozott, hogy a megszüntetett szankciót más szankciók váltják fel, elsősorban a Szovjetuniónak nyújtott hitelfeltételek megszorítása. Le Monde, 1982. november 16. 6. old.

[2] Az elnöki határozat végrehajtása tárgyában a Kereskedelemügyi Minisztérium által kiadott rendelkezés Magyarországra is kiterjed, „a Varsói Szerződés többi tagállamai" gyűjtőkifejezés alkalmazása következtében. International Legal Materials, 1982. 865. old.

[3] Le Monde, 1982. július 3. 33. old.

nak, hogy az angol kereskedelem szempontjából hatályos külföldi rendelkezéseket figyelembe vegyék.

Mitterrand elnöknek a nagy nyilvánossághoz szóló első állásfoglalása éppen a magyar sajtóban látott napvilágot[4] a Népszabadságnak adott interjú keretében,[5] amelyben kijelentette, hogy „ellenzem az embargót, valamifajta blokádot a Szovjetunióval való kereskedelemcserében: véleményem szerint ez a módszer... mindenfajta gazdasági blokád feszültséget kelt, ami katonai jellegű feszültségekhez vezethet..."

Hasonlóképpen foglalt állást *Schmidt* kancellár az amerikai C. B. S. televíziónak adott nyilatkozatában, ahol többek között azt is megemlítette, hogy az európai vállalatok, amelyek amerikai szabadalmak felhasználásával dolgoznak, „nem tudták előre, hogy ezeket a szabadalmakat korlátozni fogják, sem pedig, hogy azok hasznosítása feltételhez lesz kötve."[6]

Végül az olasz kormány is csatlakozott az angol—francia—nyugatnémet állásfoglaláshoz.

Elsősorban az amerikai cégek leányvállalatai, de bizonyos fokig azok licenciavevőinek gazdasági és technológiai függősége miatt is ezután még az is szükségessé vált, hogy az érdekelt nyugat-európai országok kormányai közvetlenül is bátorítsák, egyes esetekben pedig kényszerítsék a vállalatokat az amerikai embargó figyelmen kívül hagyására. A francia kutatási és iparügyi miniszter 1982. augusztus 10-én négy vállalattal (Alsthom-Atlantique, Creusot-Loire, Dresser France, Rockwell Valves) levélben közölte, hogy „a kormánynak az a szándéka, hogy a Szovjetunióval kötött szerződéseket a vállalatok teljesítsék, valamint, hogy szükség esetén e cél érdekében adminisztratív vagy büntetőeszközöket is igénybe vesz, s ez utóbbiak vonatkozásában még az elkobzásig is hajlandó elmenni".[7]

Két héttel később az NSZK kormánya is hasonló levelet intézett az amerikai technológiától függő, a szovjet földgázvezeték szállításában érdekelt nyugatnémet vállalatokhoz.[8]

Minthogy a Dresser France amerikai anyavállalatának engedelmeskedett, nem pedig a francia kormány felhívásának, a francia állam elkobozta a Dresser France céget.[9]

Válaszul az USA kormánya feketelistára (deniallist) tette a Dresser France-ot, valamint a francia állam tulajdonában álló Creusot-Loire konszernt, amely a Cooper Industries licenciavevője. A Creusot-Loire feketelistára tétele azzal az indokolással történt, hogy az „segítette és bátorította" a Dresser France-ot, hogy teljesítse szállítási kötelezettségét a szovjet megrendelő felé.[10]

Ezután az olasz licenciavevő, à Nuovo Pignone került feketelistára, nyomban azután, hogy az első hajórakományt elindította a Szovjetunió felé.[11]

Az angol licenciavevő, a John Brown cég feketelistára tételét az angol kormány részéről látványos intézkedések előzték meg és követték.[12] Így például, amikor az első turbinaszállítás miatt e céget feketelistára tették, az angol kormány 24 órán belül további két cégnek (Kidde, valamint Andrew Antennes) utasítást adott az amerikai embargó figyelmen kívül hagyására és a szovjet földgázvezetékhez gyártott tűzoltó, valamint híradástechnikai készülékek leszállítására.[13]

Néhány hónappal később, amikor a nyugatnémet licenciavevő, az AEG-Kanis is behajózta a szovjet földgázvezetékhez gyártott első turbinaszállítmányt, négy nyugatnémet vállalat jutott hasonló sorsra. Nevezetesen az AEG-Kanis-on kívül a Mannesmann Anlagebau A. G., továbbá annak két leányvállalata (Essener Hochdruk-Rohrleitungsbau GmbH. és a Kocks Pipeline Planung GmbH.), holott az utóbbi három cég sem nem amerikai leányvállalat, sem nem amerikai licencia alapján szállít a szovjet földgázvezetékhez.[14]

Minthogy a francia Creusot-Loire mellett még a Mannesmann konszern e három vállalata is „vétlenül" került feketelistára, az USA kereskedelmi államtitkára kommünikéjében szükségesnek látta megismételni azt a korábbi kijelentését, hogy nem büntetőintézkedés történt, hanem e cégeket azért helyezték feketelistára, hogy megkönnyítsék az ezek által feltételezetten elkövetett embergósértések kivizsgálását.[15]

Ezzel az amerikai jog szerint vétkesség (szállítások teljesítése) miatt feketelistára helyezett négy cégen felül, prevenciós intézkedésként, további négy olyan cég is feketelistára került, amely az amerikai jog szerint „vétlen" volt.

Az amerikai embargó hatályának a nyugat-európai vállalatokra való kiterjesztése főként azért váltott ki felháborodást, mivel az olyan önálló vállalatok tekintetében történt, amelyek csupán licenciakapcsolatban álltak amerikai vállalatokkal, ill. az amerikai technológiával, s ilyen messzemenő intézkedésre eddig még nem volt példa — állapítja meg a nyugatnémet *Oppermann.*[16]

---

[4] Le Monde, 1982. július 21. 21. old.

[5] Népszabadság, 1982. július 3. 5. old. A francia kormány hivatalos állásfoglalása viszont csak július 22-én látott napvilágot. Le Monde, 1982. július 23. 1. old.

[6] Le Monde, 1982. július 24. 3. old.

[7] Le Monde, 1982. augusztus 23. 11. old.

[8] Le Monde, 1982. augusztus 26. 21. old.

[9] Le Monde, 1982. augusztus 26. 21. old.

[10] Le Monde, 1982. augusztus 28. 20. old. Minthogy tehát a Creusot-Loire amerikai jog szerint is „vétlen" volt, a vele szemben alkalmazott intézkedés teljesen alaptalan volt. Ezért nevezett a washingtoni járásbíróság előtt két eljárást is indított a szankciós intézkedés hatálytalanítása érdekében, ezek azonban nem vezettek eredményre. Vö.: The New York Times, 1982. augusztus 27. D. 14. old.; Handelsblatt, 1982. október 4. 10. old.

[11] The Times, 1982. szeptember 6. 4. old.

[12] The Times, 1982. szeptember 2. 1. old. *Thatcher* miniszterelnök a skóciai céget egy Glasgow-ban tartott beszédében azzal bátorította, hogy: ha egyszer szerződést kötöttünk, azt meg kell tartani. Egész London azon kijelentés alapján épült fel, hogy „az adott szó kötelez" (my word is my band).

[13] The Times, 1982. szeptember 11. 1. old.

[14] A Mannesmann konszern kifogásolta ezt az intézkedést, hangsúlyozva, hogy a csővezetékrendszert nem amerikai licencia alapján gyártja, ezenfelül pedig a büntetőintézkedéseknek leányvállalataira való kiterjesztését érthetetlennek (völlig unverständlich) találta. E vonatkozásban mindenesetre meg kell jegyeznünk, hogy a Mannesmann konszern fővállalkozója a szovjet csővezetékszállításnak, s így az alvállalkozókért (AEG-Kanis) való felelősség alapján került feketelistára, függetlenül attól, hogy alvállalkozója a szovjet megrendelővel közvetlenül kötött szerződést. Vö.: Frankfurter Allgemeine Zeitung 1982. október 7. 13. old.; Handelsblatt, 1982. szeptember 1. 1. old. Más fordítások szerint viszont a Mannesmann cég a kompresszorállomásokat Cooper Industries licencia alapján gyártja. Vö.: Le Nouvel Économiste, 1982. augusztus 2. 38. old.

[15] Le Monde, 1982. október 8. 37. old.

[16] H. *Oppermann:* Der US-Export Administration Act als

2. Az amerikai szankciós intézkedések jogi alapja

A feketelistára tételt elrendelő amerikai határozatok az exportellenőrzésről szóló, legutóbb 1979-ben módosított törvényen (Export Administration Act) alapulnak.

A törvény végrehajtási rendeletének 1982. június 18-án hatálybalépett módosítása szerint (385.2/c) pont) tilos a kőolaj és földgáz feltárására, termelésére, szállítására vagy finomítására szolgáló javaknak a Szovjetunióba való exportja, s ez a tilalom kiterjed a know-how-ra is (a rendelet a „technical data" kifejezést használja), még akkor is, ha a know-how felhasználásával előállított termékek gyártása külföldön történt. A végrehajtási rendeleteknek e pontja szerint a rendelkezés hatálya többek között kiterjed minden olyan vállalatra, amely amerikai vállalat ellenőrzése alatt áll (ez alatt a külföldi licenciavevők értendők).

Az exportellenőrzésről szóló törvény 6. §-a drákói büntetéseket tesz lehetővé: a törvény alapján elrendelt embargó megsértése esetén 100 000 dollárig terjedő pénzbüntetés, valamint tíz évig terjedő börtönbüntetés, továbbá az exportengedélyek megvonása (feketelistára tétel) szabható ki. A tapasztalat szerint e törvény megsértése miatt igen ritkán szabnak ki börtönbüntetést, tipikus viszont a másik két szankció alkalmazása.

A törvény végrehajtási rendelete ezenfelül polgári jogi szankciók (civil penality) kiszabását is lehetővé teszi, eszerint a tilalom megszegéséért cselekményenként 10 000 dollárig terjedő pénzbírság szabható ki. (Ez például a Dresser France és a Creusot-Loire vezetői vonatkozásában 250 000 dollár pénzbírság lehetett volna.)

A külföldieket, s így a külföldi licenciavevőket persze a legsúlyosabban a feketelistára tétel érintette: a feketelistára tett nyolc nyugat-európai vállalat ezen intézkedés hatálya alatt kőolaj- és földgázkutatás céljára szolgáló amerikai terméket, alkatrészt, technológiát vagy szolgáltatást nem vásárolhatott. Így például, ha a feketelistára tétel hosszabb ideig hatályban maradt volna, az angol John Brown cégnek a 90 millió dolláros szovjet szállítás teljesítése miatt vele szemben elrendelt alkatrész-szállítási tilalom következtében 270 millió dolláros vesztesége keletkezett volna egyéb megrendelői felé, mivel a General Electric rotorlapátjai nélkül ezen egyéb szállítási kötelezettségeknek nem tudott volna eleget tenni. Ez a körülmény mutatja a legvilágosabban, hogy miért volt szükség arra, hogy az angol kormány büntető szankciókat helyezzen kilátásba, ha a John Brown cég nem teljesíti szállítási kötelezettségeit a szovjet megrendelő felé, hiszen az angol cég érdeke éppen ennek ellenkezője lett volna.

Az ún. „feketelistát" az USA Kereskedelemügyi Minisztériumának egyik osztálya (International Trade Administration) vezeti. Külföldi vállalatok persze már korábban is több esetben kerültek feketelistára,[17] de ezek egyetlen esetben sem voltak amerikai vállalatok licenciavevői.

3. A Dresser France elkobzása a francia állam által

A négy érintett ország kormányának az előzőekben ismertetett állásfoglalásai több nemzetközi jogi és nemzetközi magánjogi elemet tartalmaznak ugyan, a legmesszebbre mégis a francia kormány ment el, amikor az amerikai érdekeltségű Dresser France-ot elkobozta.

A francia kormány intézkedését a francia közvélemény általános helyeslléssel fogadta, márcsak azért is, mert *Reagan* elnök embargós intézkedésének a külföldi leányvállalatokra való kiterjesztése alkalmával a Dresser France azonnal engedelmeskedett az amerikai parancsnak. Igaz, az ilyen intézkedésekhez már hozzászokott: 1948 óta az USA Kereskedelmi Minisztériuma több alkalommal megakadályozta már a Dresser France-ot, hogy a Szovjetuniónak berendezéseket adjon el, így például egy gázcseppfolyósító üzemet. A Dresser France, amely francia jog hatálya alatt áll, nemcsak hogy azonnal felfüggesztette a szovjet megrendelésre készülő kompresszorok gyártását, de azt még a francia kormány felhívása ellenére sem indította be újra. Ezért „végül is *Chevenement* miniszter elkobzási határozata volt szükséges ahhoz, hogy a Dresser France tudomásul vegye, hogy ő mindenekelőtt francia vállalat" — állapítja meg a francia sajtó.[18]

Az elkobzás egyébként a francia kormány előzetes figyelmeztetését követően történt, amelyről a Francia Külügyminisztérium nemcsak az Amerikai Egyesült Államok nagykövetségét, de a Párizsban működő legfontosabb követségeket is előzetesen táviratban tájékoztatta. A távirat szerint: „Elvi állásfoglalás született a Dresser cég elkobzásáról, amelynek szállítási kötelezettsége esedékessé vált. Erre sor kerül, ha e cég megtagadja a szerződés teljesítését, annak érdekében, hogy tiszteletben tartsa amerikai anyavállalatának utasításait. Erre az intézkedésre augusztus 21-e, vagyis (a francia kormány által megszabott) határidő lejárta, valamint augusztus 24-e, vagyis a szállítási határidő között kerül sor."

Az elkobzás az 1959. január 6-i 59—63. sz. rendelet alapján történt. E rendelet egy 1938. évi törvényen alapul, amely „országos érdekből" tesz lehetővé ilyen kényszerintézkedést. A jogszabály szerint ilyen esetben a francia államot az érintett vállalatot érő minden esetleges anyagi veszteségért és egyéb kárért felelősség terheli.[19]

Érdekességként megemlítendő, hogy már az elkobzási intézkedést megelőzően a francia cég amerikai anyavállalata, biztosítani akarván leányvállalata jogi pozícióját, a washingtoni járásbírósághoz benyújtott keresetében kérte, hogy a bíróság tiltsa el az USA kormányát, hogy a francia leányvállalattal szemben szankciókat alkalmazzon, abban az esetben, ha utóbbi az amerikai embargó ellenére eleget tesz szovjet megrendelője felé fennálló szállítási kötele-

Grundlage für Exportrestriktionen. Betriebs-Berater, 1982. október 30. 1828. old.

[17] Így 1982 elején a spanyol Piker Semiconductores, mivel Kubába szállított amerikai technológiát. A leglátványosabb és a külföldi napi- és szaksajtó leggyakrabban idézett ilyen feketelistára tétel 17 évvel korábban történt, amikor az amerikai Fruehauf Corp. francia leányvállalata, a Fruehauf France 60 traktort szállított a Kínai Népköztársaságba. A kiszállítást az USA kormánya Franciaországban indított bírósági eljárással sem tudta megakadályozni, a Fruehauf cég vesztesége azonban a szankciós intézkedés következtében 750 ezer dollár volt.

[18] Le Monde, 1982. szeptember 6. 11. old.

[19] Handelsblatt, 1982. augusztus 25. 1. old.

zettségének, annal is inkább, mert ő a maga részéről egyrészt megtiltotta leányvállalatának a már elkészült turbinák kiszállítását, másrészt a szovjet megrendelésre készülő további turbinák gyártását leállította. A bíróság az eltiltási kérelmet elutasította. A határozat indokolása szerint a texasi Dresser Industries nem tudta bizonyítani, hogy azonnali és helyrehozhatatlan károsodás (immediate and irreparable harm) érné a szankciók alkalmazása esetén.[20] A határozat persze nem érintette a jogvita alapjául szolgáló problematikát, a bíró azonban alighanem úgy vélekedett, hogy jobb, ha a „nagypolitikától" távol tartja magát. A bírói állásfoglalásban bizonyára az is közrejátszott, hogy az eljáró főügyészhelyettes hivatalosan közölte a bíróval, hogy a Dresser Industries kérelmének teljesítése komolyan veszélyeztetné az USA külkapcsolatait (severly damage the foreign relations of the United States).[21]

Az elkobzás kapcsán esik egyébként először szó a Dresser France-nak az amerikai technológiától való erős függőségéről, az újságíró szerint azt miután „elvágták technológiai bázisától, a Deresser Industries francia leányvállalata csak rövid távon életképes, hosszabb távon azonban halálra van ítélve".[22]

4. Egy licenciavevő, aki nem került feketelistára

A szabadalmi háborúnak nevezett és előzmény nélkül álló amerikai intézkedés indítórugójaként az a körülmény szolgált, hogy a nyugat-európai cégek által a szovjet megrendelőnek szállítandó berendezések egy része szabadalmazott amerikai találmányok alapján készült (pl. a kompresszorállomások turbináinak rotorlapátjai), döntően a General Electric szabadalmi alapján. Igaz ugyan, hogy ezeknek a találmányoknak egyrészt nincs stratégiai jelentőségük, másrészt nem is újak, s így a nyugat-európai ipar ezek reprodukciójára képes lett volna, az amerikai know-how (technical data) felhasználásának megtiltása azonban elvileg megakadályozhatta volna ezt a reprodukciót.

Amerikai szempontból súlyosbította még a helyzetet, hogy a francia Alsthom Atlantique, a többi nyugat-európai turbinagyártóval szemben a rotorokra vonatkozóan komplett gyártási licenciát szerzett a General Electric-től, s így amerikai műszaki segítség nélkül is képes lett volna a turbinák rotorlapátjainak előállítására és így a szovjet megrendelések teljesítésére. (A többi nyugat-európai szállító többé-kevésbé függött az amerikai rotorlapát szállításoktól is.) Még az amerikai embargónak az európai vállalatokra való kiterjesztése előtt, a nyugat-európai sajtó ezt a lehetőséget is megszellőztette,[23] az embargó eszkalációját követően pedig amerikai személyiségek is — így pl. *May*, a New York-i egyetem professzora — megerősítették, hogy ilyen körülmények között a csak amerikai vállalatokra korlátozódó embargó teljesen hatástalan lett volna.[24]

Ilyen tényállás mellett úgy tűnik tehát, hogy a francia Alsthom Atlantique legalábbis az embargó kiterjesztéséről szóló amerikai rendelkezés elhatározásának fázisában főszerepet játszott: az ő licenciavevői pozíciója, a rotorlapátok teljes gyártástechnológiájának ismerete motiválta *Reagan* elnököt (ill. tanácsadóit), amikor az embargó eszkalációját elrendelte.

Úgy tűnik, hogy ezen még az az amerikai szempontból erősnek tűnő licenciaadói pozíció sem változtatott, hogy a General Electric és az Alsthom Atlantique között 1976-ban létrejött licenciaszerződés 7. pontja a következő kemény, de az amerikai gyakorlatban elterjedt megszorítást tartalmazza:

„Az Alsthom kötelezettséget vállal arra, hogy valamennyi, a General Electric által rendelkezésre bocsátott műszaki ismeretet, ill. az ezen műszaki ismeretek alapján előállított olyan terméket, amely az A árucsoportba tartozik, mindaddig nem fog az Y kategóriába tartozó országokba szállítani, amíg az USA Külkereskedelmi Hivatalának előzetes, erre vonatkozó engedélyét kézhez nem veszi. Ezenfelül az Alsthom állandóan tájékozódik az idevonatkozó rendelkezésekről (beleértve azok kiegészítését és módosítását), s ezeknek aláveti magát."[25]

A licenciaszerződés megkötésének időpontjában még csak eszébe sem juthatott senkinek a szovjet földgázvezetékkel kapcsolatosan később kibontakozó politikai és jogi problematika, a General Electric azonban, amely számít az USA embargópolitikájának váratlan fordulataira is, már ekkor ezzel a kemény szerződési kikötéssel biztosította magát.

Az események azonban túllépték a felek közötti polgári jogviszony kereteit: államok közötti szembenállássá alakultak. Mint említettem, a francia kormány utasította az Alsthom Atlantique-ot, hogy hagyja figyelmen kívül az embargós tilalmat. Jogi szempontból ezért az a kérdés vethető fel, hogy ha az Alsthom Atlantique teljesítette volna a francia kormány felhívását, és a licenciaszerződésben foglalt tilalom ellenére szállít a szovjet megrendelőnek, akkor a licenciaszerződés megszegése vonatkozásában kimentési okként vajon elfogadható lett volna-e a francia kormány utasítása. (A kérdés azért elméleti, mert az Alsthom Atlantique szállítási kötelezettsége csak egy évvel később, 1983 októberében nyílt volna meg, amikorra az embargót hatályon kívül helyezték.)

Jogi szempontból azonban talán mégsem érdektelen ennek, az embargó hatályon kívül helyezése következtében elméletivé alakult, kérdésnek a vizsgálata. A válasz kézenfekvő: az amerikai bíró szerződésszegés miatt bizonyára elmarasztalta volna az Alsthom Atlantique-ot, a francia bíró pedig megállapította volna vétlenségét.

De vajon, hogyan ítélt volna egy pártatlan választottbíróság, vagy harmadik ország rendes bírósága? Az adandó válaszra némi támpontot nyújt a nyugatnémet *Basedow*, aki szerint még ha a nemzetközi magánjogban széles körben elismert akarati autonómia elve alapján elfogadható is, hogy a francia licenciavevő ilyen messzemenően alávesse magát a külföldi (amerikai) jognak, ez az önkéntes alávetés mégsem terjedhet odáig, hogy az USA embargójának történő alávetést is felölelje, különösen pedig akkor nem, ha a

[20] The New York Times, 1982. augusztus 25. 1. old.

[21] The New York Times, 1982. augusztus 26. 1. old.

[22] Le Monde, 1982. augusztus 30. 11. old.

[23] *Done:* European Companies May Miss Soviet Gas Pipeline Deadline. The Financial Times, 1982. február 4.

[24] W. F. *May:* Concerning Patents, Pipelines and Profits. LES-Nouvelles, 1982. 4. sz. Finnigan Memorial Lecture, 4. old.

[25] „Breach of Contratc" Vö.: The Wall Street Journal, 1982. július 23. Az Y kategóriába tartozó országok között szerepel a Szovjetunió is, az A csoportba tartozó áruk között pedig a rotorlapátok.

külföldi államigazgatási jog büntető szankcióinak figyelembevétele az eljáró bírói fórum közrendjébe is ütközik.[26] Az ilyen alávetés érvénytelenségét már a Hágai Nemzetközi Bíróság is megállapította.[27]

Feltételezhető tehát, hogy ha a feltett kérdést nem amerikai rendesbíróságnak vagy választottbíróságnak kellett volna megválaszolnia, az olyasféle következtetésre jutott volna, mint az említett nyugatnémet szerző.

Az amerikai jogi pozíciók gyengesége mellett nincs mit csodálni azon, hogy az USA párizsi nagykövete a francia sajtó által is terjedelmesen ismertetett fenyegetésekhez folyamodott: az Alsthom Atlantique-ot azzal fenyegette, hogy ha licenciaszerződésben foglalt kötelezettségeinek megszegésével mégis szállít a szovjet megrendelőnek, úgy „a vállalatnak igen magas összegű kötbért kell fizetnie, a vállalat vezetői pedig bűnvádi eljárásnak teszik ki magukat."[28]

Az USA párizsi nagykövetének ezek a fenyegetései természetesen csak az USA joghatósága alatt lettek volna realizálhatóak, figyelemmel azonban a francia és amerikai gazdasági érdekek szoros összefonódására, valamint a franciáknak az amerikaiaktól való technológiai függőségére, alapjában mégis csak reális veszélyt jelenthettek volna.

5. Amerikai szakvélemény az AEG-Kanis mint licenciavevő jogi pozíciójáról

A nyugatnémet AEG-Kanis cég már jóval a feketelistára tétel előtt jogi szakvéleményt szerzett be az amerikai kormánykörökhöz közelálló *Wilmer, Cutler és Pickering* ügyvédi irodától.[29]

A szakvélemény annak vizsgálatával kezdődik, hogy az USA elnöke, az exportellenőrzésről szóló törvény által lehetővé tett exporttilalmat, ill. annak megsértése esetén a szankciókat *ex nunc* alkalmazhatja-e külföldi személyekkel és vállalatokkal szemben. A jogi szakvélemény az ilyen intézkedések visszamenőleges hatályát kizárja. A licenciaszerződésekben kikötött felfüggesztő feltételek, ugyancsak nem *ex tunc,* hanem *ex nunc* lehetnek csak hatályosak, — mondja a szakvélemény.

A továbbiakban pedig azt mondja, hogy „a jogszabály szövegéből egyértelműen következik, hogy a törvény által lehetővé tett ellenőrzés csak olyan személyekkel és cégekkel szemben foganatosítható, akik amerikai joghatóság alatt állnak". A törvény felhatalmazta az USA elnökét, hogy „megtiltsa vagy korlátozza amerikai berendezések, technológia vagy információ exportját olyan személyek vagy vállalatok számára, amely utóbbiakra az USA joghatósága kiterjed, vagy amelyek kivitelezése olyan személyek (ill. vállalatok) által történik, amelyek amerikai joghatóság alatt állnak".

A következőkben a szakvélemény az amerikai jogszabályalkotó, a Kongresszus akaratát (legislative intent) elemzi, amely az 1949-ben első ízben kihirdetett exportellenőrzésről szóló törvényt, több időközi módosítással, mai 1979. évi formájában elfogadta. A szakvélemény szerint a törvény indokolása semmi kétséget sem hagy afelől, hogy „a Kongresszus csak *ex nunc* kívánta az amerikai elnököt felhatalmazni, az USA törvényhozása tehát a már megkötött exportszerződéseket nem kívánta visszamenőleges hatállyal korlátozni".

A törvény indokolásából, valamint a kongresszusi vita anyagából „ezzel szemben világosan megállapítható, hogy az elnök számára adott felhatalmazás csak olyan személyekre és olyan tulajdonra terjed ki, amelyre az amerikai joghatóság kiterjed, mégpedig abban az időpontban, amikor az ellenőrzésre vonatkozó intézkedéseket (embargó) elrendelik. Márpedig sem az AEG-Kanis, sem a rendelkezésére álló javak és technológia — bár azok amerikai származásúak — nem elégítik ki ezt a követelményt" — mondja a szakvélemény.

Az ismertetett szakvéleményt kidolgozó amerikai ügyvédi iroda európai (londoni) irodájának vezetője a fentiekhez a maga részéről még azt fűzi hozzá, hogy az amerikai elnök még az amerikai vállalatok vonatkozásában is csak *ex nunc* hatállyal hozhat exportkorlátozó intézkedéseket, nem pedig visszamenőleg. „Nem mondhatja tehát például a General Motorsnak: öt évvel ezelőtt gépkocsikat adtatok el a franciáknak, amelyeket ezek a szovjeteknek fognak exportálni. Intézkedjetek, hogy ezeket a Franciaországban tároló gépkocsikat haladéktalanul visszakapjuk. Ez már túl messzire vezetne."

Nincs adatom rá, hogy e jogi szakvélemény hasznosítása a továbbiakban megtörtént-e és miként. Tény, hogy az AEG-Kanis sem kerülte el a többi licenciavevő sorsát: a feketelistára tételt. Feltehető azonban, hogy már csak a szakvéleményt készítő amerikai ügyvédi iroda nagy tekintélye miatt is, e szakvélemény közvetett hatással lehetett az amerikai kormány álláspontjának megváltoztatására, az embargós határozatok visszavonására.

6. A Sensor, amelyet a holland bíróság szállításra kötelezett

A Sensor Nederland B. V. cég, amely az amerikai Geosource Inc. leányvállalata, röviddel az amerikai embargónak a külföldi leányvállalatokra való kiterjesztését megelőzően szerződést kötött a francia Compagnie Européenne des Pétroles S. A.-val, amelyben 2400 szeizmográfiai műszer szállítására kötelezte magát. 1982. július 27-én azonban a holland szállító az amerikai leányvállalatokra is kiterjesztett embargóra való hivatkozással akadályt közölt, majd a megrendelő tiltakozására válaszolva akadályközlését augusztus 12-én megismételte.

A francia megrendelő ezután ideiglenes intézkedés iránti kérelmet nyújtott be, amelyben a Hágai Törvényszéktől azt kérte, hogy kötbérfizetés kötelezettsége mellett kötelezze alperest a teljesítésre.

Az elsőfokú bíróság 1982. szeptember 17-én ho-

---

[26] J. *Basedow:* Das Amerikanische Pipeline-Embargo vor Gericht. RabelsZ., 1983. 160. old.

[27] *Basedow* i. m. 168. old.

[28] Le Monde, 1982. július 23. 21. old., valamint július 23. 21. old.

[29] Handelsblatt, 1982. szeptember 1. 3. old. — *Cutler* ügyvéd dolgozta ki *Carter* elnök számára az Irán ellenes szankciók stratégiáját, *Reagan* elnök részére pedig a *Schultz* külügyminiszter beiktatásával kapcsolatos jogi teendők ügyrendjét.

zott ítéletével napi 10 000 holland forint kötbér terhével kötelezte alperest, hogy szállítási kötelezettségének 1982. október 18-ig tegyen eleget.

Az ítélet indokolása többek között kifejti, hogy nem látható be, hogy a nem amerikai eredetű áruknak a Szovjetunióba való szállítása az USA-ra nézve valamiféle közvetett hátránnyal járna, s ezért a holland bíróság nincs is abban a helyzetben, hogy figyelembe vegye az amerikai embargós intézkedéseket.[30]

Az ítélet ellen alperes fellebbezést nyújtott be, majd utóbb az embargó hatályon kívül helyezésére tekintettel a felek kérték az eljárás megszüntetését.

Az ítélet okfejtését *Basedow* elmélyült tanulmányban elemzi és bírálja, bár annak rendelkező részével egyetért. Az ítélet szerepét értékelve azt mondja, hogy a konkrét jogvita rendezésén felül, az hozzájárult a nemzetközi jog által egyik legsürgősebben megoldandó feladat feltárásához: megvilágította a nemzetközi kereskedelem nagyobb biztonságát szolgáló nemzetközi jogi normák létrehozásának szükségességét.[31]

Annak ellenére, hogy a kitűnő nyugatnémet jogtudóssal teljes mértékben egyetértek, annyit mégis szükségesnek tartok megjegyezni, hogy bármilyen nemzetközi jogi normát sikerülne is létrehozni, a multinacionális vállalatok továbbra is „állam az államban" maradnak és az anyavállalathoz fűződő szoros gazdasági és technológiai kapcsolatuk miatt továbbra is elsősorban annak utasításait fogják végrehajtani, nem pedig azét az országét, amelynek joghatósága alá tartoznak. Ez utóbbi legfeljebb kényszereszközöket alkalmazhat velük szemben.

7. *Nemzetközi szervezetek állásfoglalásai*

Gyorsan reagált az amerikai embargó európai eszkalációjára az *Európai Gazdasági Közösség* (EGK): az 1982. július 15-én az USA kormányához eljuttatott szóbeli jegyzék (note verbale) erélyesen követeli az embargó kiterjesztését kimondó rendelkezés felfüggesztését. A jegyzék elsősorban az USA kormányának azzal az intézkedésével szemben foglal állást, amely az amerikai jogi aktusokat visszamenőleges hatállyal és extraterritoriális jelleggel ruházza fel. Ez ellentétben áll a nemzetközi joggal és más országok szuverénitásába való beavatkozást jelent, ezenfelül kedvét szegi (entmutigt) a nem amerikai vállalatoknak, hogy kooperáljanak az amerikai vállalatokkal.[32]

Nem egészen egy hónap múlva az EGK Bruxelles-i bizottsága, 1982. augusztus 11-én újabb diplomáciai jegyzéket (note) készített és juttatott el az USA kormányához, ahol most már részletesen is kifejti az embargó kiterjesztéséről szóló rendelkezés tarthatatlanságát. A diplomáciai jegyzék mellékletét képező részletes jogi tanulmány (argumentaire juridique) megállapításai közül, csak a témánk szempontjából legérdekesebb (8.) pontból idézek, amely a licenciavevőkkel kapcsolatos jogi helyzetet elemzi. Eszerint:

„Olyan vállalatoknak az USA joghatósága alá vonása, amelyeknek az USA-val semmiféle kapcsolatuk nincs, kivéve az amerikai vállalatokhoz fűződő technológiai kapcsolatot, vagy az amerikai eredetű javakat, csak azzal magyarázható, hogy az ilyen technológiát, vagy az ilyen javakat is valamiképpen „amerikainak" tekintik (annak ellenére, hogy e vonatkozásban az EGK tagállamai által megadott szabadalmak állnak fenn). E rendelkezéseknek tehát csupán ez lehetett a magyarázata, minthogy e vonatkozásban amerikai nemzetbiztonsági szempontok nem forognak fenn.

Az ingóságoknak és a technológiának azonban nincs nemzetisége és a nemzetközi jog sem ismer olyan szabályt, amelynek alapján a külföldre eladott javakat és a külföldre átadott technológiát annak megalapozására lehetne felhasználni, hogy az ezek felett ellenőrzést gyakorló személyek útján a joghatóságot azokra kiterjesszék..."[33]

A Strasbourgban működő *Európa-Parlament* 1982. szeptember 16-án ugyancsak foglalkozott a technológiai embargó kiterjesztéséről szóló amerikai rendelkezéssel. A határozati javaslat tervezete azzal a ténymegállapítással kezdődik, hogy „a gazdasági szankciók története a sikertelenség története, mert azok messzemenően alkalmatlanoknak bizonyultak arra, hogy segítségükkel politikai célokat lehessen elérni".[34] A határozat végleges szövege ugyancsak elítéli az embargó kiterjesztéséről szóló amerikai rendelkezést, s kéri az USA kormányát, hogy azt helyezze hatályon kívül, mert ezen intézkedés következtében „bekövetkezhet egy európai piac elvesztése, a munkanélküliség növekedése, s az egyoldalú szerződésszegést valósít meg, s így árthat a nemzetközi kereskedelemhez szükséges bizalom klímájának".

Az Európa-Parlament határozatát kommentálva az EGK alelnöke, *Davignon* azt mondta, hogy „fennáll annak veszélye, hogy az amerikai embargó sokkal súlyosabb következményekkel jár, mint annak a szovjet szerződésre gyakorolt hatása. Az a világ más részeiben is befolyásolhatja a földgázkitermeléssel kapcsolatos technológiai szerződések teljesítését".[35]

Akármilyen meggyőzőek is voltak a nemzetközi szervezetek, valamint az európai kormányok által felhozott jogi érvek, az embargó visszavonására persze mégis gazdasági megfontolások szorították rá az USA kormányát: egyrészt az amerikai hírszerző szervezet (C. I. A.) jelentései, amelyek szerint az embargó a szovjet földgázvezeték építésében nem okozott fennakadást, másrészt az amerikai ipar részéről az USA kormányára nehezedő nyomás az amerikai cégeket az embargó következtében ért 2,2 milliárd dollár veszteség miatt.[36]

8. *Néhány szakirodalmi állásfoglalás*

Amint az előzőekből megállapítható, a nyugateurópai kormányok és nemzetközi szervezetek elsősorban azzal érveltek, hogy az embargónak az európai vállalatokra való kiterjesztése nemzetközi jogi szempontból megengedhetetlen.

Mielőtt erről részletesebben szólnánk, érdemes megemlékezni az embargó kérdését általánosságban érintő arról a találó megjegyzésről, amelyet a keletnémet *Müller* és *Schönfeld* tesznek. Azt mondják, hogy

[30] Az ítéletet németül közli: RabelsZ, 1983. 141. old.

[31] *Basedow* i. m. 171. old.; hasonlóképpen *Oppermann* is, i. m. 1830. old.

[32] Handelsblatt, 1982. augusztus 6/7. 2. old.

[33] International Legal Materials, 1982. 894. old.

[34] Handelsblatt, 1982. szeptember 15. 2. old. Szinte szóról szóra ezt mondja az amerikai *May* is, i. m. 4. old.

[35] Le Monde, 1982. szeptember 18. 25. old.

[36] Népszabadság, 1982. november 16. 4. old.

eddig az imperialista államok részéről a szocialista országokkal szemben alkalmazott embargópolitikát a burzsoá szakirodalom a nemzetközi jog szempontjából megengedhetőnek igyekezett beállítani, a nyugateurópai kormányok viszont ugyanezt a politikát, amely az adott esetben tőkés országok ellen irányult, nemzetközi jogi szempontból megengedhetetlennek minősítették.[37]

Fordított előjellel, ugyanez a gondolat tükröződik a nyugatnémet *Behrens* tanulmányából, aki arra int, hogy „ne adjunk fel most olyan jogi pozíciókat, amelyeknek érvényesítéséhez más összefüggésben igen komoly érdek fűződik".

Ami az embargó nemzetközi jogi szempontból való megengedhetőségét, vagy megengedhetetlenségét illeti, Behrens diplomatikus formában megkérdőjelezi az NSZK kormányának állásfoglalását is, amikor azt mondja, hogy „nagyon kétséges, hogy tartható-e az a nézet, hogy az amerikai eredetű technológiának a kelet-nyugati kereskedelemben való felhasználásához az USA-nak attól a perctől kezdve már semmi köze sincs, amelyben a kérdéses know-how-t Európába transzferálták". A kérdés ilyetén való megfogalmazása első látásra objektivitásra törekvő, de amerikabarát állásfoglalást látszik tükrözni.

A továbbiakban *Behrens* azonban már nem ebben a szellemben vizsgálja a témát. Szerinte amerikai szempontból a licencia műszaki ismeret exportja, amely mint minden más export, engedélyköteles. Az ilyen engedélyt, meghatározott körülmények bekövetkezése esetén bármikor vissza lehet vonni. Az amerikai licenciaadók ismerik is ezt a kockázatot és ezért ilyen esetre mindig kikötik a felmondás lehetőségét, azért, hogy ily módon a licenciavevő esetleges kártérítési igényével szemben mentességet biztosítsanak maguknak. A licencivevőket ez arra kellene, hogy indítsa, hogy az ún. embargó kockázatot továbbhárítsák megrendelőikre, nehogy adott esetben utóbbiakkal szemben kártérítési kötelezettségük keletkezhessék. Úgy tűnik, hogy a szovjet földgázvezetékkel kapcsolatos szerződéseknél ez általában nem történt meg. Ezért tehát az európai licenciavevőknek a szovjet megrendelő részéről támasztott kártérítési igénnyel kellett volna számolniuk, ha nem teljesítik a szállítási szerződésben foglalt kötelezettségeket.

Ebben az összefüggésben azután persze megint felmerülne az amerikai embargóhatározat hatályának kérdése: hajlandó lenne-e vajon a német bíróság, a szállítási szerződésnek német cég által történő nemteljesítésével kapcsolatosan a vétlenség megállapítására, azon az alapon, hogy az amerikaiak embargót rendeltek el? Bizonyosra vehető, hogy erre nem lenne hajlandó akkor, ha magáévá tenné azt az álláspontot, hogy az amerikai embargó ellentétes a nemzetközi joggal. Ennek megállapítására azonban a német bíróságnak egyáltalán nem is volna szüksége, pusztán amiatt, hogy az amerikai jog alkalmazását kizárja.

A bíróság feltehetőleg inkább arra a hagyományosnak nevezhető német bírói gyakorlatra támaszkodna, amely szerint a külföldi államigazgatási jog (s ilyenek az amerikai embargóhatározatok) belföldi alkalmazása elvileg kizárt. Ezen a sokat vitatott „alávetési pontok" sem változtatnak, amelyekkel a licenciavevők előre alávetették magukat az amerikai embargórendelkezéseknek. Egy ilyen szerződési pont elismerése ugyyanis, mind az esetlegesen a nemzetközi jogba ütköző rendelkezést, mind az amerikai államigazgatási jog részét képező embargó határozat bírói elismerését jelentené — mondja *Behrens*.[38]

Ezekből a fejtegetésekből számomra az az információ a legmeglepőbb, hogy a nyugat-európai vállalatok az embargó kockázatát nem hárították át a szovjet megrendelőre. Talán azért nem, mert nem rendelkeztek annyi tapasztalattal, mint a Dresser France, amelynek szovjet szállításai az amerikai embargó következtében az elmúlt 35 évben több alkalommal is meghiúsultak. Ezért úgy tűnik, s erre céloz megint csak nagyon finoman *Behrens* is, hogy a nyugateurópai cégek a szovjet megrendelőkkel kötött szerződésekben nem jártak el kellő körültekintéssel, s az így elkövetett hibák kiküszöbölése érdekében is szükséges volt, hogy a kormányok a szorongatott helyzetben levő cégek segítségére siessenek.

Persze az a lehetőség sem zárható ki, hogy a nyugat-európai cégek tudatosan vállalták a kockázatot, amikor az esetleges embargó következményeiről a szovjet megrendelővel kötött szerződésben nem rendelkeztek. Hiszen ha elvileg fenn is állt az embargónak a licenciavevőkre való kiterjesztésének lehetősége, az a történelemben példa nélkül áll. Ezenfelül pedig az is köztudott, hogy az üzleti verseny nem minden esetben teszi lehetővé a jogi szempontból legelőnyösebb szerződési pontok elfogadtatását.

Basedow már hivatkozott tanulmányának keserű hangú politikai következtetései legalább olyan érdekesek, mint jogi fejtegetései. Szerinte az USA az utóbbi időben túl gyakran használta a kereskedelmi bojkottot politikai nyomás eszközeként: a Kínai Népköztársaság, Kuba, Afganisztán, Irán, Lengyelország csak néhány példa olyan politikai krízisekre, amelyekre az USA embargóval reagált. Ezek az intézkedések rendszeresen kiterjedtek az amerikai leányvállalatokra, a jelen esetben pedig még a külföldi licenciavevőkre is.

Az embargós intézkedések politikai ára mindig igen magas volt, gazdasági ára azonban még ennél is nagyobb. Igaz ugyan, hogy a szovjet földgázvezetékkel kapcsolatosan ezt az árat az USA Nyugat-Európára hárította át, hiszen ő maga a Szovjetunióba irányuló gabonaexportját, amely oda szóló kivitelének jelentős részét alkotja, zavartalanul továbbfolytatta. Mégis hosszú távon ezek az amerikai intézkedések aláaknázzák az amerikai szerződő partnerek és leányvállalataik megbízhatóságába vetett bizalmat. Különösen ez a helyzet a Közel-Kelet, a harmadik világ, vagy a szocialista országok embargó által veszélyeztetett térségeiben. Ezért Nyugat-Európában egyre gyakrabban hallhatók hangok, amelyek az amerikai technológiától való függőség felszámolását kezdeményezik... Ezenfelül az embargó hirtelen elrendelése, majd ezt követően félszívvel való végrehajtása egymáshoz viszonyítottan meglepő ellentétet mutat. Úgy tűnik,

[37] M. *Müller*—G. *Schönfeld:* Politische, ökonomische und juristische Aspekte des Kreuzzuges der Reagan Administration gegen das Erdgas-Röhrengeschäft. Der Neuerer, 1982. B. 149. old.

[38] P. *Behrens:* Erdgas Embargo. Politische oder juristische Problematik? Handelsblatt, 1982. augusztus 30. 3. old.

hogy a kereskedelmi tilalmak tulajdonképpeni célja nem is abban áll, hogy a kereskedelmet megakadályozza, hanem, hogy az USA kormányának külpolitikai akcióképességét és erejét befelé demonstrálja — mondja *Basedow*.[39]

Összefoglalás

Az elhamardkodott, több amerikai vállalatra nézve ugyancsak gazdaságilag hátrányos, valamint több vonatkozásban még az amerikai jog szerint is jogellenes intézkedést *Reagan* elnök nem egészen öt hónap múlva visszavonta.

Az amerikai embargónak külföldi licenciavevőkre való kiterjesztése, amire eddig még nem volt példa, nyomokat hagyott mind az amerikai, mind a nyugateurópai közvéleményben: hiszen semmiféle biztosíték nincs arra, hogy hasonló eset meg ne ismétlődhessék.

Ezek után néhány, hazai szempontból is érdeklődésre számottartó, következtetést lehet levonni.

1. A licenciaszerződés erős műszaki-gazdasági kötöttséget hoz létre a felek között, amely kötöttségben a jogi eszközök súlya csak másodlagos, az elsődleges szerep a gazdasági eszközöké. Ha ezenfelül *a licenciaszerződés még alkatrész szállítással is párosul, akkor a licenciavevő* nemcsak kötött, de *kiszolgáltatott helyzetbe is kerülhet.* (Előfordulhat persze, hogy ez elkerülhetetlen, ez „a műszaki fejlődés ára".) Ez a kiszolgáltatottság, különösen ha az alkatrészek szabadalmi oltalom alatt állnak, szélső esetben drámai következményekkel is járhat. Történelmileg indokolt ezért, hogy az ötvenes évek hidegháborús időszakában a szocialista országok, s közöttük Magyarország is elzárkóztak a nyugati technológia importja elől, még olyan esetekben is, amikor ezek lehetősége megvolt. (Persze a maihoz viszonyítva a lehetőségek is jóval soványabbak voltak akkor — a tőkés országok elsősorban politikai okokból zárkóztak el a szocialista országokkal való technológiai együttműködés elől.)

2. Az az amerikai szerződési gyakorlat, miszerint a külföldi licenciavevő köteles magát az amerikai külkereskedelmi jog rendelkezéseinek alávetni, különös körültekintést igényel a szerződő partnertől. Ezért amerikai vállalatokkal kötött licencia-, ill. kooperációs szerződés esetén legalább annak elérésére volna célszerű törekedni, hogy *magyar vállalatok ne az USA-ban működő választottbíróság vagy rendesbíróság hatáskörét kössék ki a szerződésben.* (Helyette esetleg angolt vagy svájcit.)

3. Figyelemmel a nyugat-európai és japán iparnak az amerikai technológiától való nagyon intenzív függésére, külkereskedelmi gyakorlatunk szempontjából bizonyára még ennél is fontosabb lenne, hogy ezen országok vállalataival kötött adásvételi szerződésekben *a magyar vállalatok ne fogadják el az embargó kockázat áthárítását.* (Érvként szolgálhat ehhez a kereskedelmi érdekek védelméről szóló angol törvény, az említett francia és holland bírósági ítéletek, nyugatnémet jogtudósok állásfoglalásai, amelyekből megállapítható, hogy az amerikai embargó hatályának kiterjesztését közrendi okokból a fejlett tőkés országok bíróságai sem fogadják el.)

4. Nemzetközi jogi szempontból kedvező jelnek tekinthető, hogy az ENSZ 1985-re tervezett ülésén megkezdődik a korlátozó rendelkezésekről (restrictive practices) szóló joganyag kodifikálása. Egyet lehet érteni ezért az angol *Hermann*-nak azzal a javaslatával,[40] hogy ennek keretén belül az államok rendelkezéseinek territoriális, ill. exraterritoriális hatályáról ugyancsak intézkedés történjék. Minthogy az embargó, mint az egyik legtipikusabb korlátozó rendelkezés gyakran irányul szocialista országok ellen, kívánatosnak tartanám, hogy ezen *ENSZ ülésszak előkészítésébe a magyar jogtudomány képviselői is aktívan bekapcsolódjanak.*

Vida Sándor

[39] *Basedow* i. m. 170. old.

[40] The Financial Times, 1982. november 2. 6. old.; továbbá A. H. *Hermann:* Conflicts of National Laws with International Business Activity: Issues of Extrateeritoriality. London, 1982.

A személyiség alanyi joga és jogi státusza a szocialista társadalomban

Jogelméleti megközelítés

A lipcsei Karl-Marx Egyetem Jogtudományi szekciójának kutató kollektívája az NDK központi társadalomtudományi kutatási terve keretében azon fáradozik, hogy feldolgozza a szocialista alanyi jog kérdéseit.[1] Jóllehet az alanyi jog a fejlett szocialista társadalom egyik jelensége, értelmezésében mégis jelentős nehézségek mutatkoznak.

A szerző egy idő óta az alanyi jog problémáit kutatja és megkísérli annak továbbfejlesztését.[2] Eközben vált előtte ismeretessé az a tétel is, amelyet Szabó I. dolgozott ki.[3]

[1] Az első eredményeket a Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx Universität, Leipzig, 1981. 3. füzet tartalmazza. „A szocialista alanyi jog — problémák és eredmények" címmel.

[2] Vö.: I. *Wagner:* Az alanyi tényező faktor és az alanyi jog szerepéről a szocialista jog megvalósításában. In.: Schriftenreihe Methodologie der marxistische—leninistischen Rechtswissenschaft. Lipcse, 1978. 5. füzet, 1. old.; idézett szerző: Elméleti meggondolások az alanyi jogról a fejlett szocialista társadalomban. Staat und Recht, 1979. 8. füzet, 674. old.; idézett szerző: A szocialista alanyi jog, mint jogelméleti kategória. Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx Universität, Leipzig, 1981. 3. füzet, 214. old.; idézett szerző: A szocialista alanyi jog, mint a (személyes) szabadság mértéke. Memoria del X Cangreso Mundial Ordinario de Filosofia del Dereho y Filosofia Social. V. köt. Mexikó, 1981. 243. old.

[3] *Szabó* I.: A szocialista demokrácia és a személyiség alanyi jogának fejlődése. Megjelent: Sozialismus und Demokratie. Berlin, 1977. 219. old.

I.

Egyetérthetünk Szabóval abban, hogy *az alanyi jogok társadalmi tartalmának és szerepének* értelmezésében van a fő különbség „éppen a polgári és a szocialista felfogások között".[4] Az alanyi jog elismerése nem bizalmatlanság kifejezését jelenti a szocialista állami és társadalmi renddel szemben; nem jelenti a személyiség elválasztását a társadalomtól. Nem arról van itt tehát szó, hogy a szocializmust megelőző rendszereknek egy eleme mintegy „transzplantálódik" a szocialista társadalomba, hanem a szocializmusnak egy saját kategóriájáról; mindenesetre tény, hogy — mint a szocializmus jogi felépítményének sok eleme — formális hasonlóságot mutat a polgári jogi élet megfelelő kategóriáival.[5] Azok a tételek, amelyek — egyes NDK-jogtudósok által is képviselve — tagadják e kategória továbbélését, a szocializmusban nem válnak általánosan elfogadottá.

Szabó Imre szocialista alanyi jogoknak az alkotmányban kifejezett alapjogokat tekinti. Szerinte az alanyi jog „olyan *absztrakt kategória,* amely egyes megjelenési formái fölött áll, éspedig nemcsak mennyiségi, hanem bizonyos mértékben minőségi szempontból is."[6] Az alanyi jogok így általános formában jelentkeznek és elméletileg éppen az alanyi jogoknak ezt az általános formáját képezik. „Konkrét megjelenési formáik viszont csak a megvalósítás egyedi eseteit jelentik."[7] Ennek következtében a fogalom — az állampolgárok alapjogai és alanyi jogai — azonos.[8]

Ez a tétel tudományos szempontból rendkívül érdekes és konstruktív; érdemes ismételten átgondolni és továbbfejleszteni, mivel lehetővé teszi a szocialista alanyi jog problémáinak eredményes metodológiai-elméleti megközelítését. E vizsgálódás fő vonalai lehetnek:

a) Szabó Imrének a szocialista alanyi jogról vallott felfogása kizárja, hogy tagadjuk az alanyi jogok létezését a szocialista jogrendszer vezető jogága az alkotmányjog (államjog) területén. (Sajnos vannak ilyen törekvések; ezeket a szerző korábban már megbírálta.)

Ami a polgári jogban érvényesülő alanyi jogok ismertetőjegyeit illeti, újabban N. S. Malein csak a konkrét jogviszonyok keretei között, tehát konkrét és individualizált formában ismer el alanyi jogokat, amelyek egyedi jogszabályok és rendszerint panasz emelésére való igény elismerése formájában nyernek jogi biztosítékokat. Azok a jogok, amelyek ilyen ismertetőjegyekkel nem rendelkeznek, törvényesen védett érdekekké alakulnak át, amelyeket ténylegesen — jogilag pedig az alanyi jogok segítségével — szavatolnak. A törvényesen védett érdeket, mint jogi kategóriát, Malein a jogképesség elemének tekinti; ebből viszont az következik, hogy az alapjogok szerint nem alanyi jogok.[9]

W. A. Kutschinski is tarthatatlan koncepciót fogalmaz meg, amennyiben az alanyi jogok létezését csak realizálódásuk szintjén tételezi fel, mivel szerinte alanyi jogokat a jogi normák nem tartalmazhatnak. Ezért azután az alanyi jogok csak „a jogi státuszt képező törvényi szabályozások"[10] individualizálását jelentik. Mivel ily módon az alanyi jog alapjában véve csak jogtechnikai elemnek tekinthető — ami annak szükségességéből fakad, hogy az általános jogi normákat individualizálják —, az alkotmányos jogok így sohasem lehetnek alanyi jogok, csupán az lehetséges, hogy azokat alanyi jogokká átváltoztatva „eszközként" használjuk fel arra, hogy kielégítsük a legsokrétűbb személyes kívánalmakat és igényeket. Ez a felfogás elzárja az utat a szocialista alanyi jog lényegének megértéséhez.

b) Szabó Imre koncepciója lehetőséget biztosít arra, hogy a vizsgálódás középpontjába állítsuk. Ugyanis „az alapjogok formájában kifejezett és az egyes jogágakban csoportosított jogok az alapjogokból következnek vagy azokkal összefüggenek".[11] Ennyiben „az egyes jogágaknak is megvannak a maguk alanyi jogai, amelyek voltaképpen az állampolgárok specifikus jogági alapjogai".[12] Ez egyúttal annak szükségességét is magában foglalja, hogy tovább munkálkodjunk az alanyt megillető alkotmányos alapjogok különleges helyzetének megvilágítása érdekében. Itt a következő problémák adódnak:

Az alapjogok mint az alanyt megillető alkotmányos jogok — akárcsak az egyes jogágakban az alanyi jogok — általános-absztrakt alakban léteznek, tehát a tárgyi jog hozza létre őket; a többi jogágak alanyi jogaival szemben azonban lényeges — az alkotmányjog tárgyából eredő — sajátosságokkal rendelkeznek. Így a legfontosabb alanyi jogok az állampolgárok alapjogaiban csapódnak le; az alkotmányban vannak rögzítve és meghatározva; s ennyiben vezető szerepük van; absztrakt-individuális alakjukban azonban már az állampolgár jogi státusának egyik elemét képezik éppen úgy, mint a többi jogágak alanyi jogai. Az alanyt megillető alkotmányos alapjogok megvalósítása elsősorban a többi jogágak útján történik, amennyiben ezek konkrétak és individualizáltak. Ez abból következik, hogy a jogágakban rögzített egyes

[4] I. m.: 245. old.

[5] A polgári alanyi jog problémáit itt nem tudjuk tárgyalni.

[6] *Szabó* I.: I. m. 249. old.

[7] Uo.

[8] Uo.: Mivel ezek az alapjogok „elsősorban" ugyancsak objektívek, aligha helyes a két fogalmat teljesen azonosítani. Az ilyen azonosítás útján teljesen leegyszerűsítenénk a tárgyi és alanyi jog egységét. Eszerint a tárgyi jog csak a jogi kötelezettséget jelentené, így az alanyi jog elszakadna a tárgyi jogtól. A jogi normák azonban nem a kötelezettségek és az alanyi jogok összegezését jelentik. Az osztálytársadalom természet-történeti fejlődési folyamatában gyökerező és az államhoz kötött jog az objektív valóság specifikus visszatükröződése amely kötelezettségek és jogok formájában normatív úton, mint objektív jog jön létre. A jogi normákban rögzített jogosultságok így (szintén és elsősorban) objektívként léteznek. Azokban, amelyek a személyiség alakulását szubjektív tényezőként szolgálják, mégis megmutatkozik egy „specifikus jogi tartalom" — a személyes szabadság meghatározott állapota —, amely bizonyos fokig visszatükröződik a jogalanyok önállóságának meghatározott mértékében; ezek tehát meghatározott jogosultsággal rendelkeznek. Ennyiben az alanyi jog a „visszája" a normatív jogi szabályozásban kifejezett sajátos jogi tartalomnak. Ebben az értelemben az alanyi jogot a tárgyi jog hozza létre.

[9] Vgl. N. S. *Malein:* Das gesetzlich geschützte Interesse. Sowjetskoje i Prawo, H. 1. 1980.

[10] Vgl. W. A. *Kutschinski:* Persönlichkeit — Freiheit — Recht. Berlin, 1980. S. 76; vgl. insbesondere die S. 77., 79., 80., 81.

[11] *Szabó* I.: I. m. 247. old.

[12] Uo.: 250. old.

alanyi jogok az alkotmányos alapjogok következményei. „Ez a kölcsönös, szoros összefüggés ... annyira jelentős, hogy az állampolgárok alapjogainak jogi garanciáit az egyes jogágakban kell keresni... Az egyes jogágakból ezeket a jogokat azért kell kiemelni, mert azoknak jogi garancia jellegük van. Ezért egyidejűleg a kérdéses jogág alanyi jogainak tekinthetők és mint ilyenek megkülönböztetendők azoktól az egyszerű jogosultságoktól, amelyeket az érintett jogág biztosít."[13]

Ilyen szempontból az állampolgárokat mint jogalanyokat megillető alkotmányos alapjogok általánosak, a jogágakban biztosított alanyi jogok egyediek; a jogág tehát mint „különös" szerepel. Az alanyi jogok központi magját ily módon az állampolgárok alkotmányos alapjogai jelentik, amelyek — mint általános jogok — kifejezésre juttatják a jogágakban biztosított valamennyi egyedi alanyi jog közös vonásait. Alapvető vizsgálatok szükségesek ahhoz, hogy ezeket az összefüggéseket feltárjuk, ami magában foglalja a jogágakban biztosított egyedi alanyi jogok csoportosítását és tudományos feldolgozását.

c) Szabó Imre felfogása lehetővé teszi az alanyi jognak mint jogi kategóriának elméleti megközelítését. Az alkotmányjog specifikuma, hogy átfogóan és közvetlenül visszatükrözi az alanyi jog szociálpolitikai tartalmát. E specifikum alapján egyetemes és komplex módon előtérbe kerülnek a szocialista alanyi jogok minőségi ismertetőjegyei: az alanyi jog szocialista jellege, alapvető meghatározottsága az új társadalom objektív követelményeiben és termelési módjában, a szocialista alanyi jog szükségessége, funkciója a jogi szabályozás rendszerében stb. Mivel az alanyt megillető alkotmányos alapjogok funkciója általános jellegű, összekapcsolhatók a más jogágakban rögzített egyedi alanyi jogokkal, amelyek ennyiben különösként, vagyis az egyedi és az általános közötti közvetítőként lépnek fel.[14] Ezek az általános alanyi jogok szolgálnak ugyanakkor alapul az alanyi jog mint jogelméleti kategória további kidolgozásához. Az alapjogok alanyi jog jellegének elismerése nélkül ugyanis lehetetlen a szocialista alanyi jognak jogelméleti kategóriaként való kutatása.[15]

d) Szabó Imrének az alkotmányos alapjogokkal mint alanyi jogokkal kapcsolatos meggondolásai azonban azt a felismerést is implikálják, hogy nincs értelme csak azokat a jogokat tekinteni alanyi jognak, amelyeket az egyes jogágak a különböző jogviszonyokkal összefüggésben rögzítettek, mert ilyen körülmények között minden jogosítvány alanyi jog lenne.[16]

A szerző különböző aspektusokból fordul szembe azzal a felfogással, amely minden jogot alanyi jognak tekint. Valamennyi jogi normának és jogosítványnak az alanyi joggal való azonosítása azért nem helyes, mert ezáltal az alanyi jog kvalitatív meghatározása végső soron átvezet egy szemantikus szintre, valamint a jogi normák mint objektív jogok szükségességének kérdéséhez is, ennyiben az ezzel összekapcsolt szabályozás-módszertani szinthez.[17]

Megítélésünk szerint a szocialista jogban többfajta jogosultságot lehet kimutatni. Formáljogi szempontból természetesen mindezek a jogok az alanyok lehetséges magatartásának az állam által megállapított és garantált mércéjét jelentik. Az „alanyi jog" elnevezést mégis csak olyan jogra vonatkozóan lehet helyeselni, amely egy specifikus jogi tartalom formájában a személyes (individuális) szabadság olyan mértékére utal, amely lehetővé teszi a személyiség mint az alanyi jog hordozója számára, hogy a társadalmilag és individuálisan szükségeset a maga egyéniségének megfelelő módon megvalósítsa. Mivel az alanyi jog magának a személyiségnek a joga, az alanyi jog központi magját is az állampolgár alkotmányos alapjogai képezik. A szocialista alkotmányok ezeket az alanyi jogokat vagy mint az egyén jogát, vagy mint a közösségi érdekeket érintő jogokat tartalmazzák.[18] Szerepel az alkotmányokban a jogoknak egy olyan csoportja is, amely megmarad a tárgyi jog keretében, ami azonban jogi értelemben nem érinti e jogoknak a jog alanyra irányuló jellegét. Mint a közösség jogai nem a személyes szabadság mértékét tartalmazzák, hanem valóságos jogi tartalmukat közvetlenül az össztársadalmi érdekek határozzák meg. Az állami irányító szervek „kompetenciáját" érintő jogi szabályozás, amely a jogok és kötelességek azonos voltát tükrözi, sem alanyi jogi jellegű. Jóllehet ezek a kérdések további vitát igényelnek, a leegyszerűsítő „azonosításelmélet"-et azért is el kell utasítani, mert megakadályozza a szocialista személyiség fejlődésének és formálásának az alanyi joggal való — elméletileg és gyakorlatilag hatékony — összekapcsolását.

e) Szabó Imre koncepciója azt is lehetővé teszi, hogy összekapcsoljuk az alanyi jog problémáit a szocialista személyiség fejlődésével. A szocialista alanyi jog a személyiség joga, amely annak helyzetéhez és szerepéhez kapcsolódik, a szocialista társadalom felépítése és formálása során.

Ezzel kapcsolatos eddigi kutatásaink az alábbi fogalommeghatározáshoz vezettek: *A szocialista ala-*

[13] Uo.: 247. és 250. old.

[14] Ezért támogatunk minden olyan törekvést — beleértve a szovjet szerzőkét is —, amelyek az állampolgár objektív alapjogait szubjektívnak is tekintik, anélkül, hogy szem elől tévesztenénk, hogy az ilyen törekvések bizonyos hiányosságokat is mutatnak és problémákat is vetnek fel.

[15] Az általánoshoz eljuthatunk az egyes jogágakban meglevő sok egyedi alanyi jog közös tulajdonságainak összehasonlítása útján is. Ez az általános azonban csak absztrakt volna és nem szükségszerűen fejezné ki az egyedi jelenségek lényegét, amennyiben túlnyomóan csak a formális jogi elemre terjedne ki. Mivel azonban az absztrakt általános csak az egyedi egyik komponense, az e vonatkozású jogelméleti kategóriaképzéshez olyan utat kell választani, amely az egyedi alanyi jogokat nemcsak közös, tehát elsősorban jogi oldaluk szempontjából ragadja meg, hanem más alanyi jogokhoz fűződő kapcsolatrendszerbe is helyezi őket és felderíti a kapcsolatok közös elemét, mint konkrét általánost. A konkrét általános átfogja a valamennyi egyedi alanyi jog közötti közös, változatlan összefüggéseket, így kifejezi a lényegest és törvényszerűt az egyedi alanyi jogokban.

[16] Vö.: *Szabó* I.: i. m. 247. old.

[17] Zárójelben említjük, hogy az állampolgár jogképessége és jogi helyzetének bizonyos jogi momentumai — cselekvőképesség, állampolgárság, egyenjogúság — sem alanyi jogok, hanem a jogi élet más komponenseit testesítik meg; egyben jogi előfeltételei annak, hogy az állampolgár alanyi jogok hordozójává válhat.

[18] Hogy mint személyiségi jogokat elkülöníthessük őket az alanyi jogok főcsoportjától, nem a szó tulajdonképpeni értelmében használtuk az „alanyi jog" elnevezést. Ugyanis az ilyen jogok is elsősorban a dolgozók személyes érdekei kielégítésének forrásául szolgálnak — egyidejűleg azonban a társadalmi érdekek megvalósítására is. Jóllehet e jogosultságok specifikus jogi tartalma nem közvetlenül az egyes emberre vonatkozik — hordozójuk nem a személyiség —, mégis alanyi jellegűnek kell elismerni őket.

nyi jog mint a személyiség joga az ember individualizálásának és társadalmasodásának specifikus jogi-társadalmi mércéje a kommunista társadalmi formáció építése folyamán. Mint a szocialista állam által meghatározott és garantált, a tárgyi jogban rögzített magatartási lehetőség absztrakt-individuális jogosultságot jelent az individualizálásra (individualizálódási jogosítvány). Mint a jogviszonyokban és azokon kívül megvalósuló magatartás, konkrét és individualizált. Ez a fogalommeghatározás, amely az alanyi jog különböző egymást feltételező és egymáshoz kapcsolódó oldalait tükrözi, számos előnnyel kecsegtet:

— tartalmazza a jogtudományban széles körben elterjedt tételt az alanyi jogról, mint az alany lehetséges magatartásának jogi normák által rögzített és az állam által garantált mértékéről, anélkül azonban, hogy ezt a formális jogi szempontból kialakított fogalommeghatározást — amely kétségtelenül egy teljesen helytálló racionális elemet tartalmaz — abszolutizálná,

— magában foglalja egy három szintet felölelő elméleti megközelítés körvonalait.[19] Az alanyi jogokat mint potenciális lehetőségeket a tárgyi jog foglalja magában, mégpedig általános-absztrakt magatartási lehetőségek formájában. Ezen az *első* szinten az alanyi jogok nem az individuum értelmében vett konkrét jogalanyhoz, hanem a szocialista társadalom valamennyi polgárához, vagy a polgárok meghatározott társadalmi csoportjaihoz és rétegeihez kapcsolódnak. A jogi kötelességekkel egységet alkotva az állampolgár jogi helyzetének (jogi státusz) — a realizálástól — elemét képezik. Ezen a *második* szinten e jogoknak absztrakt-individuális jellege van; az állampolgárt illetik, amennyiben személyhez kapcsolódnak, tehát konkrétak, s az állampolgár által egyéniségének megfelelően felhasználhatók. Az alanyi jogok realizálása — egy jogi mechanizmushoz kötve — elsődlegesen a konkrét jogviszonyokban történik, de azokon kívül is végbemehet. Ezen a *harmadik* szinten az alanyi jogok konkrétak és individualizáltak.

És ami nagyon lényeges: ennek a fogalommeghatározásnak a „végső kicsengése" a szocialista alanyi jogot mint a személyiség jogát határozza meg és utal az alanyi jog egzisztenciális szükségszerűségére és törvényszerű kibontakoztatására az új társadalom felépítése során.

Az alanyi jog a tárgyi joghoz, mint az objektív valóság specifikus visszatükröződéséhez kapcsolódva egészében véve az ember individualizálásának és társadalmasodásának dialektikus egységében gyökerezik, és sajátos módon szolgálja a személyiség kibontakozását és fejlődését a társadalomban. Mint a történelmi folyamat szférájában érvényesülő szubjektív összetevő egyik „organizációs formája" a társadalmi-történelmi szabadságot fejezi ki, egyidejűleg a személyes szabadság meghatározott mértékét jelenti.[20]

Mivel a szubjektív faktor a kommunista társadalmi formáció felépítésével minőségileg új jelentést kap, ennek az általános szociológiai törvényszerűségnek a követelményei is új minőségben mutatkoznak meg. A szocializmus fejlődésével kibontakozik a szocialista személyiség, ami az egyén további társadalmasodását és egyéniségének kifejtését jelenti. Az alanyi jog ebben a dialektikus egységben gyökeredzik: arra szolgál, hogy ezt a folyamatot sajátos módon — a megfelelő materiális, szociális és szellemi előfeltételekhez képest — kibontakoztassa. Mivel „az individualizálás és társadalmasodás mértéke" a minőség és mennyiség dialektikus egységét jelenti, ebből az aspektusból széles körű lehetőség nyílik az alanyi jog lényegének mélyebb feltárására.

II.

Az a tudományos tétel, hogy a szocialista alanyi jog az állampolgár joga, illetve a személyiség joga, melynek központi magját az alkotmányos alapjogok képezik, lehetővé és szükségessé teszi, hogy újra átgondoljuk az állampolgár jogi helyzetét a szocializmusban. *Érvelésünk arra irányul, hogy el kell ismerni a személyiség egyedi jogi státuszát.* E tézis megalapozásához azonban néhány szót kell szólni a személyiség, illetve az állampolgár jogállásának, illetve jogi státuszának fogalmáról.

Megítélésünk szerint azoknak a szerzőknek van igazuk, akik az állampolgár jogállását a jogi státusznál átfogóbb fogalomként fogják fel. W. A. Kutschinski szerint a „statikus és dinamikus, objektív és szubjektív momentumok egysége, amely nem csupán a személyi szabadság jogi rögzítését, hanem annak tételes jogi normákban való realizálódását is kifejezi".[21] A „személyiség jogállása" fogalom tá-

[19] Ez a tétel *a)* kizárja annak lehetőségét, hogy a jog realizálásának szférájába utalják az olyan alanyi jogot amellyel nem élnek, vagy azt az objektív joghoz kapcsolják, *b)* az alanyi jogot a tárgyi joghoz köti, anélkül azonban, hogy azzal azonosítaná, *c)* azokra a problémákra irányítja a figyelmet, amelyek az alanyi jog kialakulásával közvetlen vagy közvetett kapcsolatban állnak, s ezzel elősegíti az e vonatkozású jogi fogalmi apparátus finomítását is.

[20] Az alanyi jog szükségességével, létezésével, lényegével kapcsolatban a következőket jegyezzük meg: *a)* Osztálytársadalomban az ember nem közvetlenül kapcsolódik a közösséghez, ezáltal saját belső autonómiája nagyobb jelentőséget nyer. A személyiség fejlődése, az emberi élettevékenység mint szubjektív faktor kibontakoztatása, az objektív társadalmi törvények érvényesítése megköveteli mind a személyiség társadalmasodását, mind pedig individualizálását, elkülönítését is. Az individuum összekapcsolása a közösséggel ezért sajátos jogi mechanizmust igényel az individuális szubjektivitás és ezzel a belső autonómia kibontakoztatásához. A jogszabályokban is meglevő „ténybeli" tartalom — az objektív szükségességnek külső társadalmi szabadságként való rögzítése — egy különleges jogi jelenséget tesz szükségessé ahhoz, hogy jogilag biztosítsa a személyiség kialakulását és kifejlődését a társadalomban az individualizálás és társadalmasodás útján. *b)* Az objektív jognak tartalmaznia kell ezért a személyes szabadság bizonyos állapotát, egy specifikus jogi tartalmat, amely visszatükrözi a személyiség önállóságának meghatározott mértékét. A személyiség eszerint meghatározott alanyi jogokkal rendelkezik, amelyek lehetővé teszik számára, hogy individuális szubjektivitásnak megfelelően realizálja a normatív jogok „ténybeli" tartalmát. *c)* Ennyiben alanyi jog a „fonákja" a tárgyi jogban foglalt specifikus jogi tartalomnak. Ebből a szempontból az alanyi jog úgy nyilvánul meg, mint a személyes szabadság jogi normatívákkal körülhatárolt területe. Ez arra is utal, hogy az alanyi jog egyidejűleg annak a specifikus társadalmi mechanizmusnak különös (!) jogi komponensét képezi, amely az individuumot a közösséggel összekapcsolja. Egy ilyen „összekapcsolás" nélkül a tárgyi jog egyáltalán nem volna képes az objektíve szükségszerű és az emberi magatartás között „közvetíteni" és az objektív törvények „szervezési formája"-ként fungálni. Ennyiben a tárgyi jog a szubjektívhez van kötve.

[21] *Kutschinski,* W. A.: I. m.: 84. old. Mindenesetre kétséges, hogy helyes-e a személyiséget mint „jogmegvalósító" és ezzel az individuális konkrét szubjektív jogokat és kötelezettségeket a „jogállás"-hoz sorolni, ez ugyanis túlságosan is megterhelné ezt a fogalmat más jogi jelenségekkel.

gabb értelemben azt is lehetővé teszi, hogy a személyiség helyzetének a jog által rögzített valamennyi összetevőjét megértsük. Ez a fogalom a személyiség valamennyi társadalmi és jogi ismertetőjegyét és sajátosságát magában foglalja; lehetővé teszi, hogy a jogi státuszt mint a személyiség jogállásának központi elemét értékeljük és ennyiben elválasszuk annak más oldalaitól (jogképesség, állampolgárság stb.)

Közbevetőleg megjegyzendő még, hogy a „jogállás" és a „státusz" fogalmak szemantikailag ugyanazon a síkon helyezkednek el. Egy leíró jellegű, differenciált jogelméleti meghatározásra mindenesetre szükség volna, hogy a személyiség jogállását jogilag differenciáltan definiálhassuk és egy — a fogalmi félreértésből származó — ellentétes értelmezést elkerülhessünk.

Az állampolgár jogképességétől (jogalanyiságától) eltérően — amit a jogalanynak a jogalkotó által kölcsönzött *tulajdonságaként* kell felfogni —, annak jogi státusza a személyiség objektív érvénnyel, tehát a hatályos jogi normákban, jogok és kötelezettségek összessége formájában rögzített helyzetének jogi megalapozását jelenti a szocialista társadalomban. A jogképesség mint „a joghoz való", amely nélkül a személy nem számíthat jogalanynak, a jogi helyzet és nem a jogi státusz eleme.

Az állampolgár jogi státuszával jogtudományunk bizonyos mértékig már foglalkozott. Itt csupán arra kívánunk rámutatni, hogy — más véleményektől eltérően — ez a jogi státusz nemcsak a tárgyi jog egyik megnyilvánulásaként értendő. Ez ugyanis azt jelentené, hogy az ezzel a státusszal járó jogokat, mint „státuszjogokat" azonosítanánk a tárgyi joggal, tehát tagadnánk alanyi jog jellegüket.[22]

Az alanyi jog azonban együttjár a személyiség jogi státuszának minden megnyilvánulási formájával. A tárgyi jog ugyanis az alanyi jogokat mint általános-absztrakt magatartási lehetőségek formájában megfogalmazott potenciális lehetőségeket tartalmazza. Ebben az értelemben már a tárgyi jog által rögzített *általános* jogi státusz tartalmazza az alanyi jogokat, mégpedig mind az általános érvényű alkotmányos alapjogok, mind pedig az egyes jogágakban biztosított alanyi jogok formájában.

Az állampolgár *általános* jogi státusza (mint jogállásának eleme) a személyiség jogainak és kötelességeinek a jogi normákban rögzített összességét tartalmazza. Mivel ez minden állampolgár számára egyforma, egyetemes érvényűséget és általános mértéket jelent. Az állampolgárnak ez az általános jogi státusza nemcsak az alanyi jogokat öleli fel a maguk absztrakt-individuális alakjában, hanem a személyiség kötelességeit is, vagyis visszatükrözi egyfelől az állam és a társadalom, másfelől az állampolgárok legfontosabb kapcsolatait.

Más jogtudósoktól eltérően nem látnak okot arra, hogy ne ismerjük el a személyiség egyedi jogi státuszát.[23] *Véleményem szerint minden állampolgár konkrét (individuális) jogi státusszal rendelkezik.* Ez az elmélet logikus következménye annak, hogy a szocialista alanyi jog a személyiség joga, amelynek központi magját az alkotmányos alapjogok képezik.

A személyiség egyedi jogi státusza az általános jogi státusz egyik megjelenési formája, nem jelenti azonban az utóbbinak egyszerű folytatását. Számításba kell venni ugyanis eltérő vonásaikat is. A jogi kötelességeket az állampolgárral szemben az állam mint jogilag szankcionált követési igényt közvetlenül fogalmazza meg és azokat az állampolgár függetlenül attól, hogy milyen mértékben tette őket a magáévá, köteles megvalósítani. E kötelezettségek azért az általános jogi státusz keretei között a tárgyi jog megnyilvánulásai maradnak. Ezzel szemben a jogosultságok az állampolgárt ezen a szinten már mint alanyi jogok illetik meg. Ezért van absztrakt-individuális jellegük, ezért vannak úgyszólván személyekhez kapcsolva, és ily módon konkrétizálva. Az egyes állampolgárnak joga van az individualizálásra. Az alanyi jog tehát mint a maga alanyhoz kötöttségében absztrakt-individuális jog, *egyidejűleg* (jogi) individualizálási jogosítványt jelent. A személy az általános jogi státuszban rögzített alanyi jogát most már egyéniségének megfelelően érvényesítheti mint (egyéni) jogi státuszának „megnyilvánulás"-át. Ezért az egyedi jogi státusz változásai is lehetségesek és szükségesek — természetesen mindig az általános talaján és annak határai között. Ez azt jelenti, hogy az egyedi jogi státusz mindig csak a személyiség ama jogán alapulhat, hogy alanyi jogát individualizálja — tehát arra a jogra, hogy a saját döntésével jogviszonyokat vagy más jogi kapcsolatokat vállaljon, így alanyi jogát maga alakíthassa. Ezzel szemben az állampolgár jogi kötelezettségei, mint objektív követelményekből levezetett, a társadalom és az állam részéről a személyiségek felé irányuló igények, jogi természetüknek megfelelően nem tesznek lehetővé egy ilyen jogi individualizálási jogosultságot. Mivel az állampolgár jogi kötelességei általános jogi státuszának állagához tartoznak, a jogok és kötelességek összefüggése érintetlen marad. A személyiség egyedi jogi státuszának elismerése nem jelenti tehát az állampolgári kötelességek figyelmen kívül hagyását, hanem inkább arról győz meg, hogy az alanyi jogok hordozója a személyiség. Ezzel egyidejűleg az is megállapítható, hogy az alanyi jog realizálása során a személyiség különleges pozícióban van.

A szocialista jog realizálása a tárgyi és az alanyi jog egységét működésében mutatja be, a tárgyi jog alapján. A szocialista személyiség különleges helyzete a jog megvalósulásában jogilag abban mutatkozik meg, hogy alanyi jogát saját cselekvésével, tehát annak felhasználása (kihasználása tudomásulvétel) útján realizálja. A jog ilyen szubjektív felhasználásának az egyes jogi státuszokban rögzített jogosítvány, hogy azt individualizálás útján *jogilag*-tartalmilag konkretizálni lehet. Ez pedig már az alanyi jognak a személyiségen keresztül történő megvalósítási folyamatára utal, ami magában foglalja az egyedi jogi státusz lehetséges és szükséges változásait. Ebben áll az egyedi jogi státusz jogi természete, amely mint az általános egyik megjelenési formája, az alanyi jog absztrakt-individuális szintjének „átvezetését" jelenti a konkrét-individuálisba, vagyis az alanyi jogba mint a jogviszonyokban vagy azokon kívül megvalósuló magatartásba. Ezzel szemben az állampolgár a maga kötelessége-

[22] Így *Kutschinski:* vö.: i. m. 76., 79. old.

[23] G. *Stiehler:* Über den Wert der Individualität im Sozialismus. Berlin, 1978. S. 59.

it nem a jog felhasználása útján valósítja meg — s nem is jogalkalmazás útján —, hanem a jog követésével. A jog megvalósulásának ez a formája nem teszi lehetővé a normatív kötelességek *jogi* „konkretizálását".

A személyiség különleges, egyedi jogi státuszt feltételező jogállása az alanyi jog realizálásában tehát a következő tényre utal: a személyiség mint az alanyi jogok hordozója saját jogi döntéseivel individualizálja és konkretizálja az alanyi jog „ténybeli" tartalmát — az objektíve szükségeset mint társadalmi szabadságot. Éppen ebben fejeződik ki az, hogy az alanyi jog (mint a tárgyi jog specifikus jogi tartalmának „visszája") a személyiség individualizálásának és társadalmasodásának dialektikus egységében gyökerezik és arra szolgál, hogy ezt az egységet a kommunista társadalmi formáció felépítésénél mint szocialista sajátosságot alakítsa ki.

A személyiség egyedi jogi státuszának elismerése így összhangban áll azzal, hogy az alanyi jog realizálását specifikusan jogi eszközök biztosítják, és hogy a szocialista társadalom érlelődésével egy előre vivő, mind a társadalmat, mind az egyedet segítő ellentmondás bontakozik ki és működik hajtóerőként. Ezt az ellentmondást így lehetne meghatározni: „A szocialista társadalomban az individuum helyzetét a lényegének és az uralkodó történelmi tendenciának megfelelő produktív ellentmondás fémjelzi. Az egyed — az individuális szubjektivitás szempontjából — önmagára van utalva; kifejleszti a benne rejlő adottságokat és képességeket, kibontakoztatja kezdeményezőkészségét és energiáit, érvényesíti a saját érdekeit és szükségleteit. Másrészt nem önmagára, hanem a közösségre van utalva, amennyiben a szubjektivitását csak kollektív tevékenység során képes minden oldalúan fejleszteni..."[24]

A szocialista alanyi jog, mint a személyes szabadság kifejeződése, lehetővé teszi a személyiség számára, hogy a kollektív és társadalmi feladatokat olyan tudatos döntések segítségével oldja meg, amelyek szorosan összefüggenek a szükségletekkel, azok kielégítésével és változásával. Az alanyi jog megvalósítása ennyiben egyidejűleg az ember önfejlődését és önmegvalósítását szolgálja.

[24] Vannak a különböző lakosság- (állampolgár-) csoportoknak olyan speciális jogi státuszai is, amelyek jogi jelentősége produktív társadalmi-politikai tevékenységüktől és más körülményektől függ. Ezt a kérdést itt mellőzzük, mert önálló tárgyalást igényel.

Ez azonban már azt is jelzi, hogy a személyiség egyedi jogi státuszának elismerése szükségessé teszi a további kutatást, a személyiségnek betöltött politikai státuszával, a társadalomban és az államban a szocialista demokrácia rendszerében elfoglalt helyével, valamint társadalmi felelősségével kapcsolatban. De nemcsak ezt. A személyiség egyedi jogi státuszának kérdése önmagában szükségessé teszi a további jogtudományi kutatómunkát. A „személyiség jogi státusza" szakkifejezés az alkotmányjog-tudományból származik. Így az „alkotmány jogi státusz" (vagy „alkotmányi státusz") fogalommal, mint a személyiség jogi helyzetének központi magjával, nem a személyiségnek mint *általános* jogalanynak az összes jogait és kötelezettségeit, hanem csak a legfontosabbakat, mint ennek a jogi státusznak kiindulási elemeit lehet megragadni, azokat tehát, amelyek nem csupán közvetlenül hatnak, hanem jelentős mértékben csak további, kiegészítő jogi normákon keresztül — a többi jogágakban — hatályosulnak. Így például az államigazgatási jog normái fontos szerepet játszanak számos, az állampolgár státuszával kapcsolatos alkotmányjogi norma realizálásában, igen gyakran el is mosva a határt az alkotmányjogi és az államigazgatási jogi normák között. Az állampolgár általános alkotmányjogi státusza mint általános államigazgatási jogi státusz konkretizálódik, de más jogágakban is mint az állampolgár általános jogági státuszának — munkajogi, polgári jogi státusz stb. — kell megjelennie. Ezek a jogi státuszok ennyiben a személyiség alkotmányjogi státuszának konkrét megjelenési formái.

Ez elvileg a személyiség egyedi jogi státuszára is érvényes, amely — mint bizonyítottuk — csak a személyiségnek az alanyi jog individualizálására való jogosultságát képes kifejezni, és ebből a szempontból elkülöníthető és kimutatható jogágspecifikus komponenseket tartalmaz. Ennyiben meg lehetne konstruálni a személyiség egyedi *alkotmányjogi* stb. státuszát is.

Az ebben az irányban folytatott további kutatások elmélyítik a szocialista alanyi jog mint elméleti kategória és mint társadalmi valóság feltárását. A szocialista személyiség problémáinak ezzel szükségszerűen összekapcsolódó vizsgálata hozzájárulhatna ahhoz, hogy új utakat mutassunk és nyissunk meg a szocialista társadalom tagjai jogi tevékenységének (jogi aktivitásának) további növeléséhez.

Wagner, Ingo

SZEMLE

A Nemzetközi Büntetőjogi Társaság elnökének részvétnyilvánítása Szakács Ödön elhunyta alkalmából

Mély megdöbbenéssel kaptam meg az Önök táviratát, amelyben arról értesítettek, hogy Szakács Ödön a Legfelsőbb Bíróság nyugalmazott elnöke, a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság Igazgató Tanácsának tagja, a Társaság magyarországi csoportjának elnöke életének 71. évében váratlanul elhunyt.

Mint a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság elnöke és személyemben is őszinte részvétemet fejezem ki a súlyos veszteség miatt, amely Magyarországot és a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság magyarországi csoportját érte. Mély gyásszal gondolok Szakács Ödönre, a kedves és hűséges férfiúra, a jeles jogászra, aki sok éven át kiváló szolgálatokat tett Társaságunknak.

A Revue Internationale de Droit Pénal legutolsó száma közölte tanulmányát „Az új magyar büntető törvénykönyv kidolgozása" címmel, minden bizonnyal utolsó munkáinak egyikét.

Szakács Ödön emlékét a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság megőrzi. A Társaság Igazgató Tanácsának következő ülésén Bellagioban kívánok megemlékezni Róla.

A Nemzetközi Büntetőjogi Társaság nevében őszinte részvétemet feje-

zem ki a Társaság magyarországi csoportjának és kérem Önöket, hogy együttérzésemet közvetítsék az elhunyt családjának is.

Freiburg i. Br. 1983. október 19-én.
Hans-Heinrich Jescheck
a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság elnöke

A sztrájkjog és a lock-out a nyugatnémet jogban

A nyugatnémet jogban, amint más nyugati államok jogában is, különbséget tesznek a sztrájk lehetősége között a gazdaságban, illetve a magánszektorban általában és másrészt az ún. közszolgálatokban bekövetkező sztrájkok tekintetében. Az állami alkalmazottaknak (tisztviselőknek) ugyanis nincs sztrájkjoguk, mert az ilyen sztrájk, amint a német jogelméletben és bírósági gyakorlatban kiemelik, nem az egyéni vállalat, hanem a közösség ellen irányul.[1] Ellenkezőleg, bizonyos feltételekkel a sztrájk megengedett a közszolgálatok területén kívül. Ezt a tanulmányt éppen a közszolgálat területén kívüli sztrájk és a lock-out (vállalat ideiglenes bezárása) jelensége elemzésének szenteltük, mely utóbbi a kényszernyomási alakzatok egyike, amelyet a munkaadók a munkásosztállyal szemben gyakorolnak. Habár az állami tisztviselők sztrájktilalmának (valamint a magántársaságoknál állami tisztviselőkkel azonosított hivatalos személyek sztrájktilalmának) kérdése vizsgálata igen jelentős, e tanulmány terjedelmének korlátolt volta döntő tényező a tekintetben, hogy ezt a kérdést a jelen esetben mellőzzük.

I.

A sztrájkjog fejlődése hosszú és ellentmondásos volt. Egyes írók gyökereit már az antik korban találják.[2] Az uralkodó osztályok magatartása ez iránt sohasem volt jóindulatú. A sztrájkot ugyanis súlyos bűntettnek tekintették, aminek az elfojtására megengedettek az összes eszközök.[3] A társadalmi fejlődés jelenlegi szakaszában úgy tetszik, hogy a sztrájk iránti viszony változik. Mert a fejlett tőkés országok nemcsak hogy a sztrájkot nem tekintik bűncselekménynek, hanem bizonyos feltételek mellett elismerték a sztrájkjogot. Mi több, a jelenlegi polgári elméletben kiemelik, hogy a sztrájkjog demokratikus alapjog, amely nélkül nincsen szabad társadalom és valódi demokratikus politikai rendszer. Minthogy a szocialista országokban rendszerint nem ismerik el a sztrájkjogot, ezt a ténykörülményt erősen alapként használják ki a szocialista országok, mint totális és autokrata intézmények bírálatánál. Ennek a hordozói nemcsak a polgári írók, hanem a tőkés államoknak, mint olyan országoknak kiemelt vezető személyiségei is, amelyekben állításuk szerint egyedül léteznek az igazi emberi és polgári szabadság és jogok. Innen van, hogy azok a polgári írók is, akik rámutatnak a kapitalizmus és a szocializmus összetartására, tekintettel arra, hogy az ipari rendszer, az ipari társadalom (amely nézetük szerint keleten és nyugaton is fennáll), megkívánja az ipari államot is, kiemelik a szocialista állam liberalizálásának szükségességét, az emberi alapjogok és szabadságjog, s különösen a sztrájkjog szavatolását is.[4] A sztrájkjog tehát jelentős ideológiai fegyverré vált úgy a munkásosztály konszenzusának megszerzéséért a saját országukban, mint a szocialista országok ellen nemzetközi szinten folytatott harcban. Ezért jelentkezik fontos feladatként a sztrájkjog természetének kutatása a tőkés országokban, különösen a tekintetben, hogy vajon egyáltalán, s milyen mértékben jelentkezik a sztrájkjog a munkásosztály elidegenített helyzete átalakulásának jelentékeny eszközeként a modern kapitalista országokban. Ugyanis elegendő ok van bizonyos írók ama álláspontjának elfogadására, miszerint a sztrájk nélkülözhetetlen eszköze a munkásosztály harcának a kisajátított társadalomban, s hogy az ilyen társadalomban a sztrájkjog elismerése haladó, demokratikus intézkedés. Ellenkezőleg, azokban a társadalmakban, amelyekben nincs kisajátítás, kiváltság, önkény és felelőtlenség, s nincsenek okok a sztrájkra, mint eszközre, amellyel a pozitív hatások mellett kétségtelenül negatív hatások is érvényesülnek a tőkés társadalomban is. Ezért a sztrájkok jelensége a modern országokban, tekintet nélkül az osztályjellegükre, a termelők kisajátított helyzetére mutat a társadalmi újratermelés folyamatában. Ennek a kisajátításnak a foka természetesen nem azonos a modern államokban. A tőkés országokban sokkal kifejezettebb. Ugyanis a bőség, ha fenn is állna, maga nem háríthatja el az osztály- és egyéb ellentmondásokat. Ugyancsak a termelőeszközök magántulajdonának megszüntetését sem kíséri okvetlenül a társadalmi egyenlőtlenségek leküzdése s a kiváltságok megszüntetése.[5] Ebből adódik a sztrájk jelenléte mindenütt a modern országokban, s okai, társadalmi és jogi jellege, valamint valóságos terjedelme vizsgálatának szükségessége.

II.

A sztrájkjog rendkívüli bonyolultsága sokoldalúságot igényel vizsgálatában is. Meg kell vizsgálni ezt a jelenséget társadalmi, gazdasági, politikai, jogi, lélektani és axiológiai oldalról. Egy rövidebb tanulmányban természetesen ez nem tehető meg. Ezért tudatosan döntöttünk a sztrájkjog és a lock-out (Aussperrung, vállalat ideiglenes bezárása) jogi elemzése a nyugatnémet jogban téma mellett. Ezen elhatározás mellett szól az a ténykörülmény, hogy Nyugat-Németországot hosszabb időszakban az olyan tőkés állam példaképének tartották, ahol megvalósították a munka és a tőke összhangját, aminek köszönhetőleg a nyugatnémet gaz-

[1] *Söllner*, A.: Munkajog — Arbeitsrecht. Stuttgart, 1978. 76. és köv. old.; *Löwisch*, M.: A munkaharc jog időszerű kérdései a külföldi, különösen az amerikai törvényhozás fényében. — Aktuelle Fragen des Arbeitskampfrechts im Lichte der ausländischen, insbesondere der amerikanischen Rechtssprechung. Köln, 1980.

[2] Részletesebben a sztrájkjog fejlődéséről a következő beszámoló gyűjteményben: A munkaharc jog fejlődése Németországban és a nyugati szomszéd országokban — Die Entwicklung des Arbeitskampfrechts in Deutschland und in den westlichen Nachbarstaaten. Köln, 1980.; *Hueck*, A.—*Nipperdey*, H. C.: Munkajogi tankönyv — Lehrbuch des Arbeitsrechts, 2. köt. Berlin—Frankfurt am Main, 1970. 867. és köv. old.

[3] A nyugati országok csak a XIX. század végén ismerték el a szakszervezet szervezési jogát és szüntették meg a munkások társulásának és a sztrájknak, mint bűncselekménynek az üldözését. Egyébként a történelem a sztrájkoknak sok munkásvér ontásával történt fegyveres elnyomása példáját jegyezte fel.

[4] Részletesebben erről: *Galbraith*, J. K.: Az új ipari állam — Nova industrijska država. Zagreb, 1970. 354. és köv. old.

[5] Nem kell könnyelműen átsiklani Gorz figyelmeztetése felett, hogy „boldogabbak lehetünk kevesebb bőséggel, mert kiváltságok nélküli társadalomban nincsenek szegények sem. (*Gorz*, A.: Ekológia és politika — Ekologija i politika. Beograd, 1982. 36. old.) Természetesen az ilyen társadalom elismeri a különbségeket, azonban a munka és eredményein alapuló különbségeket, nem pedig más jellemzőkön alapulókat.

daság folyamatos növekedést és a szélesebb munkásellenállások, különösen hosszantartó és agresszív sztrájkok hiányát mutatta. Ugyanis nem szabad elfelejteni, hogy Nyugat-Németországban valósították meg az ún. együttdöntés (Mitbestimmung) legteljesebb rendszerét. A vállalatok belső szervezetéről szóló 1952. és 1972. évi törvényekben elrendelték a munkások részbeni (harmad) részvételét a több mint 500 munkást foglalkoztató részvénytársaságok ellenőrző tanácsaiban, s az 1976. évi törvénnyel majdnem egyenlő részvételt biztosítottak a vállalatoknál, amelyek több mint 2000 dolgozót foglalkoztatnak. Ugyanis ezeknek a vállalatoknak az ellenőrző tanácsában azonos számban képviseltek a munkások, s a munkaadói oldal a vállalatnál azzal, hogy amennyiben a szavazatok megoszlanak az adott határozat hozatalánál, az elnök szavazata dönt. Ezért az elnök megválasztásához kétharmados többség szükséges, ha pedig ez nem jön létre, a részvényesek, munkaadók határozzák meg az ellenőrző tanács elnökét. Tekintettel arra a körülményre, hogy az ellenőrző tanácsnak nincsen gazdasági-igazgatási szerepe a vállalatnál, a tőke tulajdonosának döntő szerepe nincsen veszélynek kitéve. Ezért a munkás-szakszervezetek jelentős része a nyugati országokban nagyon tartózkodó a nyugatnémet tapasztalatok iránt. Igaz, hogy ezek a szakszervezetek sem tekintik többé az „együttdöntést" (Mitbestimmung) a „szakszervezet sérelmének", azonban továbbra is erélyesen elutasítják. Így az olasz szakszervezetek kiemelik, hogy a német típusú intézményes együttdöntés a hatalom ábrándja, beilleszkedés abba a rendszerbe, amelyet mások határoztak meg. Ez az álláspontja a francia szakszervezetek többségének is (különösen a legerősebbeké, a Munkások Általános Szövetsége és a Munkás Erő szervezeté). Ezek a szakszervezetek ugyanis ellenzik a munkások részvételét az igazgatásban és felelősségekben a tőkés magánvállalatoknál. A dolgozók értesültsége, ellenőrzési joga és a kollektív szerződésekkel való harc lehetősége mellett szállnak síkra. Mert a munkáról szóló kollektív szerződések kötésénél a munkaadókkal és egyesületeikkel szemben a szervezett munkásosztály áll. Megosztásával, mutatnak rá ezek a szakszervezetek, a magánvállalatnál alkalmazottak részvételével nem veszélyeztetik a tőke hatalmát, hanem megszilárdul és stabilizálódik a kapitalista rendszer egésze.[6] Az együttdöntésről alkotott nézetek különbözőségéből eredtek bizonyos eltérések a felfogásokban a sztrájkról és a lock-out-ról is.[7] Ezek az eltérések sajátos okai elhatározásunknak a sztrájk és a lock-out jogi elemzésére a nyugatnémet jogban.

III.

A munka és a tőke együttdöntésének eszméje és megvalósítása a Német Szövetségi Köztársaságban kihatott az ún. munkaharc jog (Arbeitskampfrecht) fogalmának létrejöttére is. Igaz, hogy nincsenek általános jogi szabályok, amelyek rendeznék a munkaharcot, minthogy a törvényhozó nem határozta el, hogy részletesebben szabályozza. Amit azonban nem tett meg a törvényalkotó, kénytelen volt megtenni a bírói gyakorlat. Ugyanis az NSZK munkaügyi bíróságoknál számos per folyt a munkaviszonyok területéről, amelyek célja az volt, hogy helyreállítsa a sztrájk vagy lock-out folytán megszüntetett munkaviszonyt, hogy eldöntse a sztrájk vagy lock-out folytán keletkezett károk megtérítésének kérdését, illetve megállapítsa a munkaadó felelősségét harmadik személyek iránti kötelezettségeinek nem teljesítése, vagy a hiányos teljesítése miatt a vállalatában dolgozók sztrájkja folytán. Ezeknek a jogoknak az érvényesítése a munkás-szakszervezetek erejétől és attól a képességüktől függött, hogy minden adott esetben ki tudták-e harcolni a munkások jogait. A teljes bizonytalanságnak ezt a gyakorlatát a Szövetségi Munkaügyi Bíróság Nagy Tanácsának 1955. és 1971. évi bizonyos döntéseivel oldották fel. Ezeknek a döntéseknek a meghozatala után, a német írók nézete szerint, keletkezett a munkaharcjog, amelynek alapforrásai a Szövetségi Munkaügyi Bíróság bizonyos döntései, a bíróságok gyakorlata, s valamelyest a jogtudomány.[8] Olyan törvény hozatalában, amellyel szabályoznák a munkaharcjogot, nem voltak nagyobb mértékben érdekeltek sem a munkaadók, sem pedig a munkás-szakszervezetek. A bírósági gyakorlatban meghatározott ezen munkaharcjog lényege arra mutat, hogy a munkás-szakszervezetek óvatossága indokolt volt ezen szabályozással szemben. Melyek a munkaharcjognak a jellemzői és miként magyarázzák ezeket a német jogelméletben?

Az első, amit ki kell emelni, az a tény, hogy a német jogelméletben nincs általánosan elfogadott meghatározása a munkaharcnak. Egyes írók negatívan határozzák meg, azaz arra mutatnak, ha nincs munkaharc. Ebben az értelemben Hanau—Adomeit kiemelik, hogy nincs munkaharc a következő esetekben: *a)* Egyedi munkás nem sztrájkolhat akkor sem, ha ezt kijelenti, hanem csak megtagadhatja a munkát. Ugyancsak a munkaadó sem alkalmazhatja a lock-out-ot (Aussperrung = kizárás) egy dolgozóval szemben; *b)* A munkaharc kollektív intézkedés, illetve kollektívan végzett akció. Abban csoportnak, vagy több dolgozónak kell résztvennie, illetve kell, hogy érintett legyen; *c)* A munkaharcnak a munkafeltételek bizonyos változtatására kell irányulnia. Ezért a munkaharc különbözik a jogvitától akkor is, ha a jogvita a munka megtagadásával függ össze. Mert ha a munkások megtagadják a munkát azért, mert nem tették meg az előírt munkavédelmi intézkedéseket, nem a munkafeltételek megváltoztatását, hanem azok tiszteletben tartását követelik. A munkaharc kollektív tárgyalások folyamatához (tarifa rendezéshez) fűződik, s magában foglalja a sztrájk és lock-out is.[9] Más írók nem elégszenek meg a munkaharcnak e negatív meghatározásával, hanem arra törekszenek, hogy pozitívan fejezzék ki, szintetikus definícióval. Ebben az értelemben a munkaharcot mint a munkaadói vagy munkavállalói oldalról végzett kollektív akciót határozzák meg, amellyel megbontják a munka békéjét, s a másik felet gazdasági nyomás alá helyezik a munkafeltételek módosítása végett.[10] Azonban ha vitás

[6] Teljesebben erről: *Supek*, R.: Participáció, munkásellenőrzés és önigazgatás — Participacija, radnička kontrola i samoupravljanje. Zagreb, 1974.; *Weiss*, D.: Ipari demokrácia — Industrijska demokracija. Zagreb, 1980.

[7] Teljesebben: *Löwisch*, M.: Sztrájk és kizárás külföldön — Streik und Aussperrung im Ausland. Köln, 1980.; *Rivero*, J.—*Savatier* J.: Munkajog — Droit du travail. Paris. 1981.

[8] Teljesebben: *Hanau—Adomeit*: Munkajog — Arbeitsrecht. Frankfurt am Main, 1978. 67. old.; *Löwisch*, M.: A munkaharc jog fejlődése Németországban és nyugati szomszédállamokban 1945-től jelenkorig — Entwicklung des Arbeitskampfrechts in Deutschland und seinen westlichen Nachbarstaaten von 1945 bis zur Gegenwart. Köln, 1980. 34. és köv. old.

[9] *Hanau—Adomeit* i. m. 68—69. old.

[10] *Wohlgemuth*, H. H.: Állam és munkaharc — Staat und Arbeitskampf. Tübin-

is a munkaharc meghatározása, nincs vita alapelveinek meghatározásában. Ugyanis majdnem minden író kiemeli, a megfelelő tételes jogszabályokból indulva ki, hogy a munkaharc két alapvető elve a törvényesség elve és a paritás elve. Más szóval a munkaharc folyamatában mindegyik fél alakilag egyenlő harceszközökkel (sztrájkkal, illetve a vállalat ideiglenes bezárásával) rendelkezik, s köteles ezeket az eszközöket használni a meghatározott jogszabályok szerint (mindenekelőtt a bírósági gyakorlatban, amely ezen a területen nyilvánvalóan jogforrást képez). Természetesen ez a paritáselv jellegénél fogva csupán alakilag egyenlő, lényegében nem, amit számos német író sem tagad.[11] A munkaadók ugyanis, különösen a gazdaság monopol szektorában, sokkal nagyobb erővel bírnak. Ezért e ténykörülmény megvilágításában kell értékelni a munkafejlesztésről szóló törvény (Arbeitförderungsgesetz) 116. szakaszának a rendelkezését is, amely szerint a munkaharcban semlegességre kötelezett az állam.

IV.

A sztrájk lényegében a munkásosztály alapvető eszközét képezi, amellyel befolyást gyakorolhat helyzetének javítására a tőkés társadalomban. Természetesen vannak végső határai ennek a hatásnak — a tőkés termelési viszony s a hatalmon lévő uralkodó osztály blokkjának gazdasági és politikai uralma, tekintet nélkül arra, hogy mely frakciójának van hatalmi fölénye ebben a blokkban. A jelenlegi fejlődés mutatja, hogy midőn komolyabb válságokra kerül sor a tőkés termelési viszonyokban (amely válságok elkerülhetetlenek mindazon országokban, amelyek a tőkés termelés alaplogikáját követik, tekintet nélkül az osztályjellegükre) az alapteher a munkásosztályra esik, s aminek a munkásosztály nem állhat ellen semmiféle törvényes harci eszközzel, s különösen nem a sztrájkkal. Ugyanis korunk tőkés államaiban a sztrájk általában nem megengedett, hanem csak megfelelő feltételek esetében. Ezeket a feltételeket akként alakítják ki, hogy a sztrájk a valóságban nem vezethet minőségi változásokhoz a munkásosztály helyzetében. Miként fogalmazottak ezek a feltételek a nyugatnémet jogban? Más szóval, milyen a sztrájk jogrendszere a nyugatnémet jogban?

Az első, amit meg kell állapítani, az, hogy a bírósági gyakorlatban kialakított szabályok szerint a sztrájk nem lehet az ellenfél megsemmisítése, hanem az együttélés feltételeinek módosítása. Más szóval a tőkés osztály döntő szerepe nem tehető kérdésessé, hanem csak a kizsákmányolás fokának enyhítésére lehet törekedni. Ezért a bérek emelése, vagy munkafeltételek javítása iránti igényeknek a gazdasági növekedés határai között kell mozogniok, s előre, meghatározott napig kell benyújtani őket. Más szóval időt kell hagyni a munkaadóknak arra, hogy felkészüljenek a sztrájk elleni harcra, hogy azt könnyebben semlegesíthessék. A meglepetésszerű sztrájk törvénytelen, csupán a „bejelentett" sztrájk megengedett, ha eleget tesz az előírt feltételeknek, amelyeknek alapcélja a munkaadóra nézve káros sztrájkkövetkezmények korlátozása és a „békés munka" viszonylag gyors helyreállításának biztosítása. Ezek az elengedhetetlen feltételek, azaz a sztrájk törvényességének előfeltételei a következők:

1. A sztrájkot kollektív tárgyalásokra képes félnek kell vezetnie, ez pedig a német jog szerint csupán a szakszervezet. Természetesen nincs olyan kötelezettség, hogy a sztrájkban minden részt vevő általában szakszervezethez, vagy a sztrájkot vezető szakszervezethez tartozzék. Ugyancsak lehető az is, hogy nem a szakszervezet szervezi a sztrájkot, hanem maguk a munkafeltételekkel és bérszínvonallal elégedetlen munkások önként lépjenek sztrájkba. Ahhoz azonban, hogy az ilyen sztrájk törvényes legyen, elengedhetetlen, hogy azt a szakszervezet utólag elismerje. Emellett a szakszervezet korlátozott ennek az elismerésnek a lehetőségében a munkaadóval a munkáról kötött kollektív szerződés tartalmában. Ugyanis ha a szakszervezet a kollektív szerződés megkötésénél elfogadta az ún. munkabéke kötelezettséget ezen szerződés hatályának idejére, nem jogosult az ilyen „vad sztrájkok" átvételére. Érdekes azonban, hogy az ilyen, állítólag vad sztrájkok száma az utóbbi időben nő nemcsak Nyugat-Németországban, hanem a többi európai országokban is. Ez a tény kétségtelenül megerősíti a munkásosztálynak vezetőségénél nagyobb forradalmiságáról már megállapított szabályt, s megkívánja az állandó felülvizsgálatát az egyébként indokolatlan, általában már elutasított „oligarchia vastörvényének" a politikai szervezetekben (bármily kísérlet a munkásosztály ún. politikai és gazdasági szervezetei éles elválasztására ma már semmiképp sem lehetséges. Ezért szakszervezet tőkés országokban nem, és nem is lehet kizárólag gazdasági szervezet). Minden sztrájkot, amelyeket nem a szakszervezet szervez vagy sajátjaként fogad el, a Szövetségi Munkaügyi Bíróság 1973. június 19-i döntése szerint jogellenesnek kell tekinteni, és felelősségre vonást von maga után.[12] A sztrájknak olyan célok megvalósítására kell irányulnia, amelyek a munkáról szóló kollektív szerződéssel szabályozhatók. Más szóval a munkáról szóló kollektív szerződés normatív részének minden szabálya okul szolgálhat a sztrájkra. Ezzel szemben a kollektív (tarifa) szerződés megengedhetetlen záradékainak megvalósítására irányuló sztrájk (mint a differenciálásról és hatékonyságról szóló záradékok) törvénytelen.[13] A sztrájk törvényességi feltételének a jelentősége kivételes, mert a sztrájkjognak a munkáról szóló kollektív szerződéshez kötésével a sztrájkot meghatározott munkaadó, vagy munkaadók ellen irányítják, s kizárják a sztrájkot a rendszer egésze ellen. Az ilyen általános sztrájkok nyilvánvalóan törvénytelenek, mert veszélyeztetnék magának a tőkének alapjait. Ezért a nyugatnémet jog nem engedi meg a politikai sztrájkokat, avagy a munkaadók tevékenysége vagy nyilvánított nézetei elleni tüntető és tiltakozó sztrájkokat.[14] A támogató, vagy „együttérzést" kifejező sztrájkok megengedettek, azzal a feltétellel, hogy a munkások törvényes sztrájkját védik más tarifaterületen.

2. A szakszervezet nem szervezhet sztrájkot akkor, ha vállalta a munkabéke kötelezettségét a munkáról szóló kollektív szerződés hatályának idejére a szerződésben meghatározott feltételekkel. Ugyancsak nem szervezhet a szakszervezet szavazást sem a munkavállalók között a sztrájkba lépésről, s nem vehet át „vadul szervezett sztrájkot" sem, amire már rámutattunk.

3. A sztrájk törvénytelennek tekintendő, ha a szakszervezet nem végzett

gen, 1974. 26. old.; *Seiter*, H.: Sztrájkjog és kizárásjog — Streickrecht und Aussperrungrecht. Tübingen, 1975. 7. old.

[11] Vesd össze: Hanau—Adomeit: i. m. 68. és köv. old.

[12] *Lőwisch*, M.: A munkaharcjog... fejlődése. 35. és köv. old.

[13] *Hanau—Adomeit*: i. m. 71. old.

[14] *Wohlgemuth*, H. H.: i. m. 24. és köv. old.

előzetes szavazást a munkavállalók között, és nem szerezte meg a szükséges többséget. Emellett nyilvánvaló, hogy a szakszervezeti szabályok és alkalmazásuk nem a szakszervezet belügye, s hogy ezek a szabályok bizonyos módon jogszabályokká válnak, amelyek tiszteletben nem tartása sajátos szankciót — a sztrájk törvénytelenségét — vonja maga után.

4. A sztrájknak utolsó eszköznek kell lennie a kitűzött célok elérésére („Ultima ratio Doktrin"). Azonban a sztrájk törvényességének ezen feltétele tekintetében nem egységes a német elmélet. Ugyanis míg Nipperdey kifejezetten ezen elv mellett nyilatkozik,[15] más írók arra mutatnak, hogy a szakszervezet előzőleg köteles tárgyalni a munkaadóval, azonban a szakszervezet jogosult annak mérlegelésére, hogy várható-e valami a békés tárgyalásoktól.[16] A Szövetségi Munkaügyi Bíróság kifejezetten nem nyilatkozott erről a kérdésről. Ugyanis kimondta az arányosság elvét (a Bíróság 1976. december 17-i döntése), amit a bírói gyakorlatban akként magyaráztak, hogy ki kell meríteni a tárgyalási lehetőségeket, hogy az eszközöket a célnak megfelelően kell megszabni, s hogy a harc befejezése után a feleknek gondoskodniok kell arról, hogy helyreálljon a béke a munkában.

5. A sztrájk társadalmi megfelelősége (társadalmi elfogadhatósága) úgyszintén előfeltétele a törvényességének. Ez a fogalom fejezi ki az ún. tisztességes sztrájkvezetés követelményét a szakszervezet részéről. Más szóval a szakszervezetnek nem szabad felhívni jogellenes cselekményekre, illetve nem tűrhet erőszak alkalmazást a sztrájkolók részéről azon munkások ellen, akik dolgozni akarnak, gépek megsemmisítését, gyár elfoglalását,[17] a szükséges eszközök nem alkalmazását és hasonlókat. Ha a szakszervezet nem teszi meg ezeket a védő intézkedéseket, különösen ha a sztrájk létfontosságú vállalatokat (kórházakat, ellátó vállalatokat, közlekedést) érint, nemcsak a harc törvénytelensége következik be, hanem az állam joga és kötelessége, hogy biztosítsa ezeknek a szolgálatoknak a működését állami szolgálatban lévő személyek alkalmazásával a sztrájkolók munkahelyein. Az államnak ilyen tevékenysége nem tekintendő semlegességi kötelezettsége megsértésének a munkaadók és munkások közötti harcban. Tekintettel a számos követelményre, amelyek a társadalmi megfelelőség fogalmának tartalmát képezik, fennáll annak a tárgyi lehetősége, hogy minden második sztrájkot törvénytelennek nyilvánítsanak.

V.

Meghatározott sztrájk törvényes vagy törvénytelenné minősítése jelentős különbségeket von maga után a sztrájk által kiváltott jogi következmények tekintetében. Ugyanis a törvénytelen sztrájk feljogosítja a munkaadót, hogy felmondja a sztrájkoló munkások munkaviszonyát bármiféle határidő nélkül, vagy határidővel (ún. rendes felmondás). Ezenkívül a munkaadóknak joguk van a vállalat bezárására ilyen törvénytelen sztrájk esetében. Végül a munkaadók követelhetik az elszenvedett kár megtérítését, úgy a törvénytelen sztrájkot szervező szakszervezettől, a német polgári törvénykönyv 823. §-a szerint, mint a munkásoktól, ugyanezen törvénykönyv 325. §-ának megfelelően.[18] Megfordítva, a törvényes sztrájknak, a Szövetségi Munkaügyi Bíróság idézett 1955. évi döntésének megfelelően, felfüggesztő hatálya van a munkaviszonyokra, s nem ad jogot kártérítésre a munkaadónak. Ezenkívül a munkaadók a törvényes sztrájkra nem válaszolhatnak a vállalat bontó bezárásával. Ezért törvényes sztrájk esetében a felek jogai és kötelezettségei szünetelnek, s „maguktól" helyreállnak a sztrájk befejezésével, mert a Szövetségi Munkaügyi Bíróság 1955. évi állásfoglalása szerint a sztrájkolók célja nem a munkaviszony felbontása, hanem felfüggesztése, hogy megvalósulhasson a munkaviszonyok megszilárdítása a sztrájkolók követeléseinek megvalósítása, vagy esetleg kudarcuk után. Ezen okokból a szakszervezetek külön alapot létesítenek, amelyből fizetik az ún. sztrájksegélyt. Érdekes, hogy ez a sztrájksegély adózás alá esik.

A nem szervezett, de a sztrájkban résztvevő munkásoknak lehetőségük van sztrájksegélyért folyamodni, ha eleget tesznek bizonyos feltételeknek (ezek a feltételek nemcsak gazdasági, hanem politikai jellegűek is). A dolgozók egészségügyi biztosítása a sztrájkban három hétig tart. Ha a sztrájk nem fejeződik be ebben a határidőben, az egészségügyi biztosítás csupán külön befizetések feltételével állhat fenn a dolgozók részéről. Ugyancsak nem élvezhető a sztrájk ideje alatt az évi szabadság, s nem érvényesíthető a fel nem használt évi szabadság utáni térítés sem. Mindezen szabályok célja nyilvánvaló — gazdasági nyomás a munkásosztályra azért, hogy ne használjon sztrájkot. A sztrájkjog meghatározott feltételek mellett való elismerését gazdasági intézkedésekkel kísérlik enyhíteni. Ily módon törekszenek megvalósítani a munkások cenzusát a tőkés rendszerben, s a polgári osztály gazdasági és politikai hatalmának a szilárdságát. Egyidejűleg a sztrájkjognak meghatározott feltételek alatti elismerésével erős eszmei fegyvert kapnak a modern szocialista országok elleni harcban, amely országok ezt a jogot nem ismerik el.

VI.

A vállalatok ideiglenes bezárása (lock-out, Assperrung) létesül akkor, ha a munkaadó (vagy több munkaadó) szándékosan nem engedi meg munkavállalók csoportjának, hogy munkába lépjenek, s megtagadja a munkabérek kifizetését bizonyos munkapolitikai célok megvalósítása végett.[19] Minthogy a vállalat bezárása sérti a foglalkoztatási kötelezettséget és a munkabér kifizetésének kötelmét, a német jogelméletben nincs egyetértés a munkaadók munkaharcának ezen alakja megengedett volta tekintetében. Bizonyos írók, mint Däubler W., rámutatva, hogy a vállalat bezárása közvetlenül fenyegeti a munkahelyeket és a munkások létérdekeit, a vállalat bezárását csak mint a törvénytelen sztrájkra való reakciót ismerik el.[20] Minden egyéb esetben a lock-out megengedhetetlen lenne.[21] A gyakorlatban azonban ez a nézet nem győzedelmes-

[15] *Hueck*, A.—*Nipperdey*, H. K.: A munkajog tankönyve II. — Lehrbuch des Arbeitsrechts, II. Berlin/Frankfurt am Main, 1970. 1022. és köv. old.

[16] *Hanau—Adomeit*: i. m. 74. old.

[17] *Seiter*, H.: i. m. 20. és köv. old.

[18] *Hanau—Adomeit*: i. m. 80. és köv. old.

[19] *Ohm*, W.: Kizárás, a sztrájk tükörképe — Ausperrung, Spiegelbild des Streiks. Köln, 1979. 3. és köv. old.

[20] *Däubler*, W.: A nem aránylagos kizárás — Die unverhältnismässige Aussperrung. YUS, 1972. 642. old.

[21] A Hesseni Szövetségi Egység Alkotmánya ezekben az esetekben tiltja a lock-out-ot. Teljesebben erről: *Evers H. U.*: Munkaharc szabadság, semlegesség, fegyveregyenlőség és kizárás — Arbeitkampffreiheit, Neutralität, Waffengleichheit und Aussperrung. Frankfurt, 1969.

kedett. A Szövetségi Munkaügyi Bíróság azoknak az íróknak az álláspontját támogatta, akik hivatkozással a munkaharc állítólagos egyenlőségére, a lock-out-ot a munkaadók megengedett harci eszközének tekintették. Emellett azonban bizonyos fejlődés észlelhető a Szövetségi Munkaügyi Bíróság nézetében, amelyet a munkásosztály ellenállása, és a jogtudományban megnyilvánuló bizonyos bírálatok váltottak ki. Ugyanis a Szövetségi Munkaügyi Bíróság 1955. évi elvi állásfoglalása szerint a vállalat ideiglenes bezárása a munkaadók részéről, a sztrájktól eltérően, a munkaviszonyokra bontó hatással van, amennyiben a munkaadók nem nyilvánítják ellenkező akaratukat. A Bíróság kitartott ezen állásfoglalása mellett egészen 1971. IV. 21-ig, amikor kimondta a lock-out felfüggesztő hatályát a munkaviszonyokra. Emellett kifejezte, hogy a „bontó elmélet" (Lösungstheorie) tarthatatlan a következő társadalmi és jogi okokból: Először, a munkaharc célja nem a munkaviszonyoknak véget vetni, sem pedig a biztosítási állapot, illetve a felmondástól való védelem elvesztése. Továbbá a vállalat bontó hatályú bezárása sérti a vállalatok szervezetéről szóló törvényekben leszögezett kötelmet a vállalati tanács folyamatos munkájáról, s a munkások munkaviszonyainak biztonságáról a vállalati tanácsban. Ennek a döntésnek meghozatala után a munkaadóktól nem vonták meg azt a jogot, hogy felhasználják a harcnak ezen alakját akkor, ha célszerűnek találják. Ellenkezőleg, a Szövetségi Munkaügyi Bíróság csupán az ún. bontó bezárás alkalmazásában korlátozta őket. Ugyanis a munkaviszonyra felfüggesztő hatállyal bíró bezárást a munkaadók támadó eszközként (ún. Aggressivaussperrung bizonyos tarifális szabályozás megvalósítása, vagy megakadályozása végett) és védelmi eszközként (Abwehraussperrung) használhatják a törvényes és törvénytelen sztrájkok ellen. Emellett a bezárás vonatkozhatik csak sztrájkban részt vevő munkásokra, vagy az összes munkásokra. Habár a munkások munkaviszonya nem szűnik meg (jogukat a munkabérre, egészségvédelemre és szabadságokra nem érvényesíthetik ebben az időszakban), a munkaadó a lock-out idején jelentős joggal rendelkezik, amely fölényes helyzetének kifejezője a termelési viszonyokban. Ugyanis csak a munkaadó határozhatja meg, hogy a gazdasági és piachelyzet szerint mérlegelve mikor fogja ismét alkalmazni a munkaerőt.[22] A munkások ebben az esetben csupán egy illuzórikus joggal bírnak, annak a lehetőségével, hogy felbontsák a munkaviszonyt bármily határidő nélkül.

A vállalat ideiglenes bezárása (lock-out) felfüggesztő hatályának szabálya alól a Szövetségi Munkaügyi Bíróság néhány kivételt tesz. Ugyanis a Bíróság álláspontja szerint a vállalat bontó bezárása nagyon hosszú és/vagy heves, valamint a törvényellenes sztrájkoknál megengedett (kivéve, ha nagyon rövidek). Érdekes ennél, hogy elismert a bontó bezárás mindazon munkásokkal szemben is, akiknek a munkahelyét a sztrájk tartama alatt betöltötték. Ily módon lehetőséget nyújtottak a munkaadóknak, hogy veszélyeztessék a munkahelyét azoknak a munkásoknak, akik részt vesznek a sztrájkban, a sztrájknak a munkaviszonyokra való felfüggesztő hatályára vonatkozó szabályok mellett is. Természetesen, hogy a munkaadók a sztrájkra a vállalatok bezárásával (lock-out) válaszolhatnak-e, a szakszervezetek szervezettségétől, a sztrájkhoz nem csatlakozott területek munkásai biztosított támogatásának terjedelmétől és egyéb tényezőktől függ. Az ilyen bontó vállalat bezárása esetében a munkaviszonyok azonnal megszűnnek és innen van, hogy a vállalat újbóli megnyitásával új munkaviszonyok jönnek létre. Mégis a Szövetségi Munkaügyi Bíróság bizonyos korlátokat szabott a munkaadók szabadságának a munkások foglalkoztatása tekintetében. A munkaadó ugyanis köteles újra alkalmazni az elbocsátott munkásokat „amíg van munkahely".[23] Ez a kötelezettsége azonban nem abszolút, minthogy jogosult megtagadni azoknak a munkásoknak újraalkalmazását, akiknek a magatartása a munkaharc idején nem volt „társadalmilag megfelelő", valamint racionalizálást hajthat végre a vállalatnál az összes munkahelyek csökkentésével. Ebben a tekintetben nincsenek semmiféle korlátozások. A munkások számára rendelkezésre álló egyedüli eszköz az ilyen esetekben a munkaügyi bíróságok előtt per annak a megállapítása iránt, hogy a munkahelyet nem a vállalat racionalizálása, hanem bizonyos munkások diszkriminálása végett szüntették meg.

[22] *Hanau—Adomeit*: i. m. 77. és köv. old.

[23] *Hanau—Adomeit*: i. m. 77. és köv. old.

A sztrájkjog és a lock-out elemzése a német jogban mutatja, hogy a sztrájkjognak nincs olyan kihatása, mint amilyet a jogpolitikai elméletben és a gyakorlatban tulajdonítanak ennek a jognak. Mégis, habár nem conditio sine qua non a demokratikus politikai rendszerben, ezen sztrájkjog nélkül a demokrácia minimuma sem valósítható meg az osztálytársadalomban. Innen adódik a sztrájk jelentősége és a tanulmányozásához fűződő érdek.

Kosutic, B.

Három különböző termékfelelősségi jogi rendszer vázlata

I.

Az alábbiakban a német, francia és az angol termékfelelősségi jogról lesz szó, úgyis mint három olyan termékfelelősségi jogi rendszerről, amely képviselheti az idevonatkozó nyugat-európai jogi variánsokat. Tisztán elméleti síkon ugyanis három felelősségi jogi változat különböztethető meg Nyugat-Európában a termékfelelősség terén. A vétkességi alapú, a bizonyítási teher megfordításával a károsult javára enyhített felelősségi jogi rendszer és az objektív felelősség.[1] Ezek a jogi variációk természetesen egy-egy nemzeti jogrendszeren belül is keveredhetnek, ahogy ezt majd a későbbiekben látni fogjuk.

Nem kívánok itt a termékfelelősség általános elméleti problémáira kitérni, erről számos kiváló tanulmány és monográfia látott napvilágot, magyarul s idegen nyelven egyaránt.[2] Hangsúlyozni szeretném azonban a termelővel szemben támasztott helytállási kötelezettség fokozásának aktualitását.

[1] *Lorenz*: Der Entwurf einer Europäischen Konvention über die Produkthaftpflicht. RIW/AWD 1975. 246. old.

[2] *Weiss* Emília: A termék előállítóját a fogyasztó irányába terhelő felelősség. (Összehasonlító jogi tanulmány.) 1973. Joachim *Schmidt—Salzer*: Produkthaftung. 1973. Verlagsgesellschaft Recht und Wirtschaft mbH, Heidelberg.; J. *Schmidt—Salzer*: Produktenhaftung im französischen, belgischen, deutschen, schweizerischen, englischen, kanadischen und US-amerikanischen Recht, sowie in rechtspolitischer Sicht, Schweitzer 1975. Berlin.; *Diederichsen:* Die Haftung des Warenherstellers 1967.; *Prager:* Die Produkte-Haftpflicht im IPR 1975.; *Petitpierre:* La responsabilité du fait des produits 1974.; Adolf *Peter:* Der Rechtschutz des Käufers bei Lieferung einer fehlerhaften Sache, 1967.; *Arrilage:* Die Haftung des Warenherstellers dem Verbraucher gegenüber im

Napjaink ipari termelésének korában ugyanis nem létezik technikai rendszer potenciális veszélyek nélkül, s mivel a felelősségkockázat szorosan összefügg a technikai fejlődés biztonsági problémáival, következésképpen olyan felelősségkockázat sem létezik, amely a nullával lenne egyenlő.[3] A tapasztalatok szerint tény, hogy a nagyszériás gyártás idején már lehetetlen abszolút biztonsággal alapvetően kizárni egy nem kívánt eredményt a termelési folyamat során, s ez a termék minőségén, esetleges hibáján keresztül megalapozhatja a termelő felelősségét. A továbbiakban már a jogászok feladata, hogy megoldják azt a kérdést, hogy milyen jogcímen és milyen fokon vonható felelősségre a gyártó, ha termékének hibája folytán szerződő partnere vagy harmadik személyek megsérülnek vagy más egyéb kárt szenvednek. Pontosabban, hogyan lehetne a rendelkezésre álló hagyományos jogintézményeket úgy továbbfejleszteni, hogy végeredményként olyan méltányos kárelosztás jöjjön létre, amely mind a fogyasztók, mind a termelők érdekeit figyelembe véve, áramvonalasan állná a technika gyors fejlődése által kiváltott követelmények rohamát.

A feladat tehát adott volt. A következőkben azt próbálom meg bemutatni, hogy a fenti kihívásra hogyan alkalmazkodott a német, a francia és az angol jogrendszer. A tényállások tartalmi hasonlósága folytán a termékfelelősség különböző nemzeti jogi megoldásai szükségszerűen ugyanazokkal a fő kérdésekkel kerültek szembe. Én is ezek mentén igyekszem bemutatni e három nemzeti jogot. Itt is igazolódni fog a jogösszehasonlításnak az az ismert tétele, hogy az elnevezésbeli, formai különbségek ellenére, ha funkcionálisan vizsgáljuk különböző nemzetek azonos cél szolgálatába állított jogintézményeit, feltűnő azonosságokra derül fény.

II.

A tárgyalt országokban a jogi eszközkészlet többé-kevésbé azonos mértékben állt rendelkezésre. Önálló nevesített termékfelelősségi jogcím a kezdetekben nem lévén — Európában önálló jogcímű termékfelelősséget eddig csak nemzetközi jogharmonizálási, jogegységesítési dokumentumok alapítottak[4] —, a gyakorlat a szerződéses felelősség, illetve a deliktuális felelősség intézményrendszeréhez fordulhatott. Ezek segítségével, a legkülönbözőbb jogtudományi és jogirodalmi megoldási javaslatok háttere előtt s nemegyszer azok ellenére kidolgozta a maga megoldását, amelynek pillére a kontraktuális és az extrakontraktuális felelősség maradt. Ez a jelenség mindhárom országban hasonlóan zajlott le.

1. Szerződéses felelősségre alapított jogi megoldások

a) Német jog. 1. Az alapesetben a kereskedővel szerződés köti össze a fogyasztót. Erre a HGB, illetve a BGB szabályai az irányadók. Az alapvető szavatossági jogokon túl, amelyek természetesen vétkességtől függetlenül érvényesíthetők a kötelezettel szemben, az adásvétel jogában, adott termékfelelősségi perben, a vevőnek, illetve károsultnak kell bizonyítania a gyártó vétkességét. Ez komoly terhet jelent a károsultra nézve, ezért a nagyipari termelés gyártóival, kereskedőivel szemben nem tekinthető megfelelő megoldásnak a fogyasztók védelmére. A német jog azonban megkülönbözteti egymástól az ún. előállító-eladót, aki a vállalkozó felelősségi helyzetében van és mint ilyen élvezi a bizonyítási teher megfordításából származó előnyöket, és a kereskedő-eladót, akivel szemben a vevő a főszabály alapján köteles bizonyítani a vétkességet is.

Ismer a német szerződési jog olyan formát is, ahol az eladó vétkességétől függetlenül kártérítésre kötelezhető. Ez a BGB 463. § (1) bekezdéséből levezetett igényalap arra az esetre, ha az eladó valamilyen tulajdonságot biztosított az árura vonatkozólag (Zusicherung einer Eigenschaft). Az ilyen Zusicherung ugyan elég ritka, mert általában maguk a termelők reklámozzák áruikat és ennek során inkább ők tesznek ígéreteket az áruk tulajdonságaira vonatkozólag, de egy precedensértékű bírósági ítélet óta van ilyen lehetőség a kereskedővel szemben, és ez átfogja a hibás termékből eredő károkat is. Tulajdonképpen egy vétkességtől független garanciális felelősségről van itt szó, amelynek alapgondolata az, hogy az eladó valamely tulajdonság ígéretével jogos bizalmat ébresztett a vevőben és ha ez az ígéret nem bizonyult igaznak, e kijelentés erejéig helyt kell állnia. Az intézmény sok problémát vet fel, így vizsgálandó az eladói kijelentés milyensége, kifejezettsége, kötőereje, az e felelősség által átfogott károk terjedelme stb. Az eladó kijelentését mindenképpen értelmezni kell, s a gyakorlat szerint a kártérítés csak akkor áll meg, ha az eladó tájékoztatása éppen azt a célt szolgálta, hogy a vevőt megóvja az illető kártól, ami bekövetkezett. Ez a körülmény a mindenkori esetben vizsgálandó.

2. Más a helyzet, ha a szerződéses viszony a termelő és a fogyasztó között áll fenn. Ha ilyen esetben egy termékfelelősségi perben — mint fent — a megrendelőnek kellene bizonyítani a vállalkozó vétkességét, akkor mint kívülállónak a termelőtevékenység egész folyamatát utólag föl kellene tárnia, hogy a vétkességet megállapítsa és bizonyítsa. Ez amellett, hogy nem várható el a károsulttól, gyakorlatilag sokszor megvalósíthatatlan is lenne. Másrészről, ha az előállítót felelősség nem terheli, üzemét megfelelően szervezi és irányítja, akkor abban a helyzetben kell lennie, hogy káresetben minden további nehézség nélkül bizonyítja vétlenségét. E logika alapján indokolta meg a BGH a híres Hühnerpest-ítéletében (1968) a bizonyítási teher megfordításának szükségességét, ami azóta általánossá vált, nemcsak a vállalkozási szerződések körében, de bizonyos fokig a deliktuális jogban is.[5] Eszerint tehát ha a károsult bizonyította a hibát és az okozatiságot, az előállító vétkességét már vélelmezik és az előállító lesz kénytelen exkulpálni magát.

A bevezetőben említett kihívásra tehát a német bírói gyakorlat egyik leglényegesebb reakciója egy perjogi újítás volt, a bizonyítási teher megfordítása a károsult fogyasztó javára.

b) Francia jog. A francia jogban nem találjuk a német jogra jellemző szigorú megkülönböztetést a kereskedő-károsult, illetve a termelő-károsult

spanischen Recht. 1972.: E. v. *Hippel:* Verbraucherschutz. Tübingen, 1974.; *Miller—Lowell:* Product liability. London, 1977.; Zoltán *Ödön:* Termelői felelősség a hibás teljesítésért. JTK, 1980:5. stb.

[3] *Jaager*, Th.: Zur Sicherheitsproblematik technologischer Entwicklungen. Qualität und Zuverlässigkeit 19. 1974. In: Qualität und Haftung; 1977. 42. old.

[4] Az Európa Tanács Konvenciója 1976-ból a termékfelelősségi jog egységesítéséről 1. *Miller—Lowell*: Product liability. London, 1977., illetve a Közös Piac 1979-es irányelvjavaslata a tagállamok termékfelelősségre vonatkozó jogi és államigazgatási előírásainak egységesítéséről 1. Bundestags-Drucksache 8/3358; EG—Dok. Nr. 94247/1979.

[5] BGH Urt. v. 26.11.68. — VI. 2R 212/66 ill. Neue Juristische Wochenschrift, 1969. 7. sz. 269. old.

szerződéses viszony jogi megítélése között. Új szempont viszont, hogy a francia jog megkülönbözteti a hivatásszerű kereskedőt a nem hivatásszerű kereskedőtől, s a hivatásszerű kereskedőkkel szemben szigorúbb helytállási kötelezettséget írt elő. Ennek megfelelően a nem hivatásszerű eladó alapvetően csak a szerződés felbontásáért, illetve árváltoztatásért felel. (Cc. Art 1644.). Kártérítési kötelezettsége csak akkor áll meg, ha ismerte az általa eladott áru hibáját. E vétkességét a vevőnek kell bizonyítania (Cc. Art 1645.), s a kártérítési kötelezettség csak a szerződő féllel szemben áll fenn, harmadik személyekkel szemben már nem.

A hivatásszerű eladó felelősségénél jelenik meg egy, a fogyasztói érdekvédelmet szolgáló objektív felelősség irányába ható tendencia. Itt ugyanis egy olyan vélelem érvényesül a francia bíróságok előtt, hogy az eladó ismeri az általa eladott áru hibáit (tenu de connaitre les vices). Ennek alapján pedig, visszautalva az Art 1645-re, a francia jog megteremti az alapját e kártérítési tényállás alkalmazásának. Mindez egyben azt is jelenti, hogy megfordul a bizonyítás terhe a termékfelelősségi perben, s az eladónak kell bizonyítani, hogy nem ismerte az áru hibáját. Értelemszerűen ilyenkor rejtett hibák (vice caché) jelentik a termékhibát. Ez a bizonyítás egyébként is elég nehéz feladat, de a francia bíróságok előtt annál inkább, mert a francia jog gyakorlatilag nem adja meg a lehetőségét az ilyen védekezésnek. A bíróságok ugyanis olyannyira megnehezítik a kereskedő kimentési bizonyítását, hogy még azt sem fogadják el, ha fejlődési hibára hivatkozik, tehát arra, hogy a hiba a tudomány és a technika adott állása szerint nem volt felfedezhető.

A Cc. Art 1645. alkalmazásának előfeltételei tehát a következők: (a) adásvétel körében (b) foglalkozásszerű kereskedő (c) rendes iparszerű tevékenysége során kötötte volt a kérdéses szerződést, amelyben az eladott árunak (d) rejtett hibája volt. Mindezek megalapozzák az említett vélelmet.

Mi tehát a francia jog válasza a bevezetőben feltett kérdésre? Egy, a termék hibájának ismeretére vonatkozó, gyakorlatiag megdönthetetlen vélelem, ami alapvetően vétkességi felelősségen alapszik, de végeredményben megdönthetetlen vétkességi vélelem, ami a hivatásszerű eladó számára gyakorlatilag megdönthetetlen „quasi-termékfelelősség vélelmet" jelent.

Látható tehát, hogy a francia jog nem alkot külön kategóriákat és ehhez képest külön bizonyításiteher-szabályokat a termelőkre és a kereskedőkre nézve, mint ahogy azt a német jog teszi. Ha a szerződés két végpontján a termelő és a károsult áll, és nem a fenti kereskedő-károsult összetétel, a direkt jogi megoldást ugyanígy a Cc. Art 1645. jelenti. A kereskedő viszont, ha — mint fent — őt perlik, perbe hívhatja a termelőt, akit ugyancsak terhel a quasi objektív felelősség. Ilyenkor perbelépési kötelezettség áll fenn a kereskedő javára.

c) Angol jog. Az angol szerződéses viszonyokban fokozottan érvényesül a caveat emptor szabály, azaz a vevő felelős azért, hogy a saját céljainak megfelelő terméket kiválassza és hibamentességét kielégítő mértékben átvizsgálja. Ugyanakkor az is az ő gondja, hogy ellenkező esetben viszont érvényesüljön az eladó felelőssége. Ezt szerződésileg kell a vevőnek kialkudnia. Az eladónak ezt a felelősségét nevezik a Sales of Goods Act (1893) után warranty felelősségnek. A modernizálás jegyeként kell értékelni e tekintetben azt a fejlődést, amit az 1973-as Supply of Goods (Implied Terms) Act jelentett. E törvény részben kizárta, részben legalábbis korlátozta az eladó szavatossági felelőssége kizárásának lehetőségét.[6]

A warranty felelősség esetén az eladó, függetlenül vétkességétől, kártérítéssel felel ha és amennyiben a konkrét esetben keletkező kár a szerződés megkötésekor előrelátható volt számára. Ez a felelősség, amelynek egyébként különböző fajtáit különbözteti meg az angol jog (express-, és implied warranty — attól függően, hogy a felelősséget kifejezetten elvállalta-e az eladó vagy csak hallgatólagosan értendő bele a szerződésbe, illetve warranty of fitness for a particular purpose vagy warranty of merchantibility, az áru tulajdonságaiért, illetve meghatározott célra való alkalmasságáért való felelősség), a privity of contract elvéből következőleg csak a szerződő féllel szemben áll fenn.

Nagy jelentőségű volt e tárgyban a Winterbottom v. Wright ügy (1842), ahol a bíróság nem állapított meg felelősséget az eladóval szemben valamiféle gondossági kötelezettség alapján, kizárólag a szerződéses kapcsolat meglétét vagy hiányát vizsgálta.[7]

Az eladó-vevő kapcsolatban tehát — az adott feltételek mellett — egy vétkességtől független, objektív felelősség áll fenn az eladó terhére. A vevő a gyártóhoz direkt kártérítési igénnyel perjogilag nem fordulhat, viszont a közvetítő kereskedő perbevonhatja a gyártót egy úgynevezett third party procedure-el. Ebben az esetben viszont a gyártónak — hasonlóan a francia joghoz — perbelépési kötelezettsége van.

Az angol szerződési jog tehát nem fejlesztett ki speciális intézményt vagy eljárásmódot a termékfelelősségi ügyekre nézve. Deliktuális jogi megoldása már annál jelentősebb.

Mielőtt rátérnék a deliktuális felelősség különböző intézményeire, szükségesnek látszik még két, a szerződéses viszonyokhoz tapadó, termékfelelősségi jogi szempontból releváns kérdésre kitérni.

Az egyik ilyen kérdés, hogy a különböző nemzeti jogi variánsok milyen széles személyi körre terjesztik ki a termékkárokért való jogi védelmet. Figyelemre méltó ebből a szempontból a német szerződési jog. Eszerint nemcsak a közvetlen szerződési partnerek, hanem harmadik személyek is kivételesen védelmet élvezhetnek az eladó és a vevő között fennálló szerződés alapján. E konstrukció indoklása a szerződés egyfajta értelmezésén nyugszik. Azt mondja ugyanis, hogy az eladó a szerződés alapján mindazokkal szemben gondossági kötelezettséggel tartozik, akik a vevővel olyan kapcsolatban vannak, hogy előre látható az áru hibája folytán való károsodás lehetősége. A döntő elem itt az, hogy a vevő jogilag, de legalábbis morálisan legyen felelős az illető harmadik személyért és így a szerződő partner által elismerhető, objektíve megalapozott érdeke álljon fenn a harmadik személy szerződésbe való bevonásában. Ez a megoldás azonban, bár kétségtelenül kiterjeszti a szerződéses védelmet a szerződő feleken túli harmadik személyek bizonyos körére is, éppen ezért nem tekinthető generális megoldásnak a termékfelelősség problémájára, ugyanis így nem mindenki rendelkezik önálló kártérítési igénnyel. Amennyiben a kötelezett megszegi gondossági kötelezettségét, a védelem csak erre a szűk személyi körre terjed ki, ami gyakorlatilag csak a családtagokat, a jogosult munkavállalóit stb. fogja át.

A német felelősségi joggal szemben,

[6] Archív für Civilistische Praxis, 1977. 378. old.

[7] Bill. W. *Dufwa:* Responsabilité du fait des produits en droit suédois. Revue Int. de Droit Comparé, 1977. 3. sz.

Franciaországban restriktíve értelmezik a védendő harmadik személyek körét. A Cc. Art 1645. extenzív értelmezéséből származható előnyöket, mint a szerződési jogból származó védelmet a francia jog nem ismeri el, így a családtagok, alkalmazottak stb. itt csak külön kártérítési igényt érvényesíthetnek, mégpedig a Cc. 1382—83, §§-ra hivatkozva, tehát a deliktuális felelősség szerint.

A francia megoldáshoz hasonlóan a szerződés, illetve a warranty alapján a családtagok nem juthatnak kártérítéshez az angol jog szerint sem. Számukra is csak a szerződésen kívüli felelősség igényérvényesítési útja marad.

Egy másik lényeges kérdéskör a felelősség kizárásának lehetősége. A német jog alapján (BGB 276. §) a kártérítési felelősséget — a szándékosság esetét kivéve — szerződésileg ki lehet zárni. Megfigyelhető ennek ellenére egy olyan tendencia a német joggyakorlatban, amely igyekszik ezt minél kisebb területre szorítani (általános szerződési feltételek problematikája). A felelősségkizárás intézményét az indokolja, hogy a gyártói oldalon is problémát jelentenek a szerződés tárgyán túl fölmerülhető termékhibából eredő közvetett, másodlagos károk, amelyek többnyire nem előreláthatóak. Mivel pedig ezek a károk a szigorúan kalkulált árak segítségével nem kompenzálhatók, a német jog megengedi az ilyen károk megtérítésének üzleti feltételek útján való kizárását.

A francia jog állásfoglalása a kérdésben egyértelmű. A felelősség bármilyen kizárása vagy korlátozása hatálytalan.

Vitatott a felelősség kizárása az angol jogban. Vannak, akik ezt a szerződési szabadság korlátozásának tekintik. A gyakorlatban mindenesetre hatálytalannak nyilvánítja a bíróság a felelősség kizárását, ha a vétkes jelentős szerződési kötelezettségtől (fundamental term of contract), illetve jelentős szerződésszegésektől (fundamental breach of contract) kívánná megszabadítani magát.

2. *Szerződésen kívüli felelősségre alapított jogi megoldások*

a) Német jog. A német extrakontraktuális felelősség alapja a BGB felelősségi szabályára épített általános gondossági és forgalombiztonsági kötelezettség (823. § (1) Sorgfalts- und Verkehrssicherungspflicht). Esetünkben a deliktuális felelősségnek az a gondolata, hogy aki valamilyen veszélyforrást teremt, kötelezve is van arra, hogy megfelelően biztosítsa ezt a veszélyforrást mindenkivel szemben, aki ezzel érintkezésbe kerül vagy kerülhet, éppen a termékfelelősség területén találta meg legújabb kifejezését. Egy áru előállítója felelős azért, ha terméke által valakit azért ér kár, mert a terméket hibásan konstruálták, hiányosan készítették, vagy mert a használót nem kielégítően tájékoztatták az áru sajátosságairól és veszélyeiről stb., tehát amennyiben a termelő a szükséges gondosságot figyemen kívül hagyja. A termelő tehát, illetve a gyártási folyamatba esetleg bekapcsolt más gyártók az áru előállítása során olyan gondossággal kell eljárjanak, hogy kockázati, illetve felelősségi területükön ne keletkezzenek olyan okok, amelyek harmadik személyek deliktuális jogilag védett érdekeit sérthetnék. Ez a felelősség már nemcsak az egyébként fennálló szerződés szerinti szerződő partnerrel szemben, hanem mindazokkal a harmadik személyekkel szemben is fennáll, akik az áruval érintkezésbe kerülnek.

Perjogi szempontból alapvető kérdés itt is a bizonyítási teher viselése. A mai német ítélkezési gyakorlat szerint — és itt utalok a szerződéses felelősség körében mondottakra — a termékkárosult feladata a hiba és az okozatiság bizonyítása a kár és a hiba között. Közvetítőkereskedő elleni perben ezen felül bizonyítania kell még a kereskedő vétkességét is, de már ipari kereskedővel (előállító-kereskedő) szemben megfordul a bizonyítási teher, és mint az említett Hühnerpestfall óta általános, a joggyakorlat szerint vélelmezik az előállító vétkességét. Ez tehát azt jelenti, hogy a német deliktuális jogba is bevonult a bizonyítási teher megfordításának fogyasztóvédelmi indíttatású intézménye. Az előállító ezzel szemben hivatkozhat arra, hogy mindent megtett annak érdekében, hogy általános gondossági kötelezettségének eleget tegyen, az esetleges termékkárokat, illetve termékhibákat elkerülje. Ennek megfelelően bizonyíthatja, hogy helyesen választotta meg a szerszámokat, gépeket, az alkalmazott eljárást stb. (vállalatszervezési kérdések), illetve, hogy helyesen választotta meg alkalmazottait, beosztottjait stb. (ún. személyszervezési kérdések).[8]

Ezzel a bizonyítási könnyítéssel a termékkárosult javára, a termékfelelősség, ami mint láttuk a német jogban általánosan vétkességi elvre alapított felelősség, közelebb került a tipikus veszélyhelyzetek különös felelősségi tényállásaihoz, lévén, hogy itt már vélelmezett a gyártó vétkessége.

b) Francia jog. A francia deliktuális felelősségi jog is alapvetően különbözik a szerződési jogi felelősségtől. A szerződési jog gyakorlatilag objektív felelőssége helyett itt vétkességi felelősséggel állunk szemben. A Code Civil Art 1382. szabályozza a szándékos magatartás (délit), az Art 1383. a gondatlan magatartás (quasi délit) jogkövetkezményeit. Ennek alapján a francia jog is kialakított egy általános forgalombiztonsági kötelezettséget (obligation de sécurité) a termelővel szemben, ami lehetővé teszi a károsultnak, hogy szerződéses viszony hiányában is szigorúbb felelősségi fokozat alapján vonják felelősségre a termelőt a termékhibákból eredő kárért.

Ami a bizonyítási terhet illeti, a károsult köteles bizonyítani a vétkességi felelősség összes előfeltételeit, így a hiba fennálltát és okozatiságot, ezen felül a kereskedő vétkességét. Leggyakrabban a gondatlan, nem hivatásszerű kereskedővel szemben indítanak pert az 1382., illetve 1383 §§-ra hivatkozással, ugyanis a hivatásszerű kereskedővel szemben általában biztosabb védelmet nyújt a szerződési jog. Itt már nincs szó a szerződési jogból ismert vélelemről, a hiba fennálltának ismeretéről.

Külön problémát jelenet e téren a szeződési és a deliktuális igényérvényesítés esetleges konkurrenciája. Egyszerre a két igényt a francia jog szerint nem lehet érvényesíteni (règle de noncumul).

A francia felelősségi jogban a károsult vevő rendelkezésére áll még az ún. gardien (őrzési) felelősség intézménye. A Cc. Art 1384. értelmében felelni kell azokért a károkért, amelyeket olyan dolgok okoztak, amelyeket valaki az uralma alatt tart (chose que l'on a sous sa garde). Dogmatikailag ez egy veszélyeztetési tényállás, a felelősség vétkesség nélküli, a kimentés vis maiorra hivatkozással történhet. Mi köze van azonban ennek a termékfelelősséghez, hiszen ezekben a tényállásokban a termék már kikerült az előző birtokos birtokából, amikor forgalomba hozzák.

[8] E témának részletes tárgyalását nyújtja *Schmidt—Salzer:* Produktenhaftung im französischen, belgischen ... c. i. m. 51—76. old.

A választ a francia bírói gyakorlat a következőképpen adja meg: egy dolog uralmának három módja van, éspedig usage, direction és contrôle (használat, a használat meghatározása és ellenőrzés), amit a dolog birtokosa önállóan kell, hogy gyakorolhasson. Ugyanakkor megkülönböztetendő a dolog tulajdonságaiért való felelősség (garde de la structure) és a dolognak a konkrét esetben való használatáért való felelősség (garde du comportement). A joggyakorlat szerint, ha a birtokos nincs abban a helyzetben, hogy ellenőrizhesse a dolgot, akkor a valódi gardient, aki tehát felelőssé tehető a dolog okozta károkért, a korábbi birtokosok között kell keresni. E felelősségátvitelnél a döntő kritérium az, hogy az érintett birtokos vajon tényleg olyan helyzetben volt-e, hogy nem kerülhette el a kárt, amit a dolog okozott, vagy sem (pouvoir de surveiller et de contrôler tous les éléments). Egy olyan termékhiba tehát, amelyet a birtokos fogyasztó nem tud ellenőrizni és ennek alapján a kárt megelőzni, megalapozhatja az előző birtokos gardien-felelősségét. Hogy ki minősül ilyen előző birtokosnak, az már további kérdés. A fogyasztó az, akinek meg kell neveznie az áruátruházási lánc korábbi láncszemét, amely lehet a kereskedő is, vagy bárki az előállítás résztvevői közül. A tisztán a mindenkori birtokosra koncentrált gardien-felelősség tehát itt feloldódik a potenciális alanyok között és az objektív felelősség a fogyasztó bizonyítása révén konkretizálódik, illetve konkretizálódhat egy meghatározott személyre.

A gardien-felelősség feltételei, azaz a fogyasztó bizonyítási terhei tehát: (a) annak bizonyítása, hogy a dolog kárt okozott és ennek oka az árun belül volt, s annak bizonyítása (b), hogy a termék előállításának, illetve forgalomba hozatalának munkamegosztásában ki volt a felelős az adott hibáért. Itt már láthatólag a károsultnak nincs olyan kedvező perjogi helyzete, mint a szerződési jogban. Ezen a helyzeten úgy igyekszik segíteni a bírósági gyakorlat, hogy szinte minden, a termelésbe bekapcsolódó vállalkozó gardien-felelősségét megállapítja a károsult használó vagy más harmadik személy irányába.

c) Angol jog. A common law-hoz képest a romanista jogok rendszere egy viszonylag racionális és logikus rendszer, mert anyagi jogszabályait az egyetemek és törvényhozók rendezték — ahogy R. David írja híres könyvében —, az angol jogot ezzel szemben az angol bírák minden logikára törekvés nélkül, az eljárásjogból adódó kategóriákban alkották meg. Érvényesül mindez az angol felelősségi jogban is. A law of tort nem rendelkezik szisztematizált, logikusan felépített, áttekinthető rendszerrel és absztrakt alapelvekkel. Csak önálló és független „torts" léteznek és az ezekből történetileg kialakult esettípusok, a legváltozatosabb tartalommal és a legrapszodikusabb mennyiségben. Minden egyes tort az egyének egy meghatározott érdekét védi ennek az érdeknek egy meghatározott formában történő megsértésével szemben. Az így kialakult precedensekre aztán az angol bíróság a common law alapelve szerint évszázadok múltán is hivatkozik, az elveit átveszi és ma is élő jogként alkalmazza.

A termékfelelősségre vonatkozó angol jogintézmények is ezt a kialakulási utat követték. Angliában fokozatosan ismerték el azt az elvet, hogy először csak az eladóval, később az előállítóval szemben is, deliktuális jogcímen is megilleti a kártérítési igény a nem közvetlenül szerződő, kárt szenvedett fogyasztót. Az első eset, ahol ez az elv utat tört magának az ítélkezési gyakorlatban, a termékfelelősséget tulajdonképpen megalapozó Donoghou v. Stevenson ügy (1932) volt. Az esetet úgy is nyilvántartják, mint amellyel az angol bíróság a common law-ban az utolsó tort-t megalkotta, az azóta nélkülözhetetlen felelősségi jogi intézménnyé vált torts of negligence-t. Az adott eset kapcsán a bíróság megállapított egy általános gondossági kötelezettséget (duty to take care), amelynek vétkes megsértése magalapozza a károkozó felelősségét. A negligence feltételei a következők: (1) a károsulttal szemben a károkozónak legyen gondossági kötelezettsége, (2) e gondossági kötelezettség megsértése legyen felróható a károkozónak (vétkességi elv), (3) a károsult bizonyítsa a kár keletkezését (damage a személyi károknál és injury a dologi károknál), (4) okozati összefüggés bizonyítása a kár és a gondossági kötelezettség megsértése között. A fenti követelményekhez még az a felelősségelem is járul, hogy a károkozó lássa előre a kár bekövekezésének lehetőségét.

A termékfelelősség körében e feltételek alapján a gyártónak akkor áll fenn felelőssége a károsodott fogyasztóval szemen, ha a közvetítő láncolatban lévő kereskedőnek nem volt semmiféle ésszerű lehetősége arra, hogy felhasználás előtt megvizsgálja a terméket (no reasonable opportunity of inspection).

Ez a negligence alapú felelősség a kezdeti élelmiszer és italtermékekről elterjedt más árufajtákra is, először csak az áruk veszélyessége alapján, de általában mindig olyan árukra nézve, ahol a kereskedőnek nincs lehetősége a termék megvizsgálására, majd általánossá vált a javító-, használtáru-, közvetítő-kereskedelmi szférában, ma pedig ez az árutermelő vállalkozók generális vétkességi felelőssége.

A termelővel szemben is él a caveat emptor elve, mondván, hogy a végfelhasználó vizsgálja meg a megvásárolt terméket és védje meg a maga saját érdekszféráját azzal, hogy megállapíthatóan hibás terméket nem vesz meg. Csak ha a hiba megállapításának ez a lehetősége nem áll fenn, akkor jelenik meg a gyártó felelőssége a negligence alapján. A megvizsgálás fogalma persze relatív, nem várható el egy vásárlótól, hogy nagy felkészültséget igénylő minőségi ellenőrzést végezzen, ezért nem a megvizsgálás objektív lehetősége, hanem a megvizsgálásnak a vevőtől való elvárhatósága alapozza meg a vevő veszélyviselését.

A kauzalitás kérdésében a common law-ban az a tradicionális felfogás az uralkodó, hogy aki később lépett az okozatossági láncba, az egyedül hordozza a felelősséget. Ezen alapszik az a szabály, hogy a kereskedő csak akkor mentesül a termékfelelősség alól, ha nem volt lehetősége az áru előzetes ellenőrzésére. A gyártó ugyanis joggal feltételezi, hogy a termék használata előtt vagy a közvetítő, vagy a felhasználó (caveat emptor szabály) ellenőrizni fogja a terméket. Következésképpen így a felelősség sem a gyártóé, hanem azé, aki ellenőrizte a terméket. Ha azonban ez a valószínűség nem áll fenn, úgy a gyártó az utolsó, aki megvédhette volna a károsultat, s akinél ennek következtében az angol jog megállapítja a termékkárért való felelősséget. Hasonló tradicionális elven nyugodott az a bírói gyakorlat is, amely szerint még ha a fogyasztó ellenőrizte is a terméket, hogyha hibát követett el az ellenőrzés során, lévén, hogy az együttvétkesség igénymegsemmisítő hatású, nem támaszthatott igényt a termelővel szemben. Csak az 1945-ben bevezetett Contributory Negligence Act tette lehetővé a jogpolitikailag optimális felelősségmegosztás alkalmazását.

III.

Ha összefoglalásképpen valamilyen egyenleget kívánnánk megvonni, azt mondhatnánk, hogy mindegyik tárgyalt jogrendszer rákényszerült önmaga továbbfejlesztésére a termékfelelősségi tényállások gyakoribbá válása következtében. A fejlődés iránya egyértelműen a fogyasztó helyzetének javítása, a gyártó felelősségének valamilyen formában történő fokozása felé mutat. Az elért jogvédelem azonban, mint látható, erősen különbözik aszerint, hogy szerződéses vagy deliktuális alapon indítják-e a kártérítési pert, s nem elhanyagolható különbségek találhatók a különböző nemzeti megoldások hatásfoka között sem.

A mai helyzettel a nyugat-európai fogyasztói szervezetek nincsenek megelégedve, a három jogrendszer a klasszikus felelősségjogi intézmények korlátai között nem képes a nyugat-európai fogyasztói elvárásoknak eleget tenni. Mi lenne a fogyasztó érdeke? Ne csak akkor részesüljön hatékony védelemben, ha szerződésben áll a kereskedővel, akitől a hibás terméket vásárolta (személyi kör), ne kelljen hosszadalmasan pereskednie, hanem minél hamarabb kártérítéshez jusson (közvetlen út a termelőhöz), ne kívánja meg tőle a bíróság, hogy bizonyítsa a termelő felelősségét a bonyolult gyártási folyamatok szövevényében (bizonyítási teher), a termelők ne zárhassák ki felelősségüket és ezzel a fogyasztók számára a kárkielégítés egy forrását, sőt fokozott felelősségi mérték szerint kelljen helytállniuk (objektív felelősség). A sort még lehetne folytatni, s a nyugat-európai fogyasztói mozgalmak folytatják is, harcot folytatva egy olyan átfogó termékfelelősségi koncepció bevezetéséért, amelyre nem jellemzők a fenti hiányosságok.

Bihary Tibor

JOGIRODALOM JOGÉLET

Szalay László, a reformkor politikai-jogi gondolkodója (Antalffy György könyvéről)*

Hadd kezdjem ismertetésemet Antalffy György hét fejezetre osztott művéről, csaknem hiánytalan bibliográfiájával, pontosan annak kifejezetten Szalay Lászlóval foglalkozó tételeiből egybeállított kis historiográfiai áttekintéssel. Kik, mikor, milyen alkalomból foglalkoztak eddig a centralista (doktrinér) reformer jogász, majd inkább történész életével és munkásságával? Ha a reformkori vitákat nem vesszük itt számba, a sort az itthon maradt elvbarát és munkatárs Csengeri Antal nyitotta, aki *Magyar szónokok és státusférfiak (Politicai jellemrajzok)* c., Pesten 1851-ben (!) megjelent művében külön fejezetet szentelt az akkor önkéntes emigrációban élő Szalaynak. Ezt követték a korai halála utáni értékelések. Eötvös József akadémiai emlékbeszéde (1865), Falk Miksának, a Deák-párti Pesti Napló vezető munkatársának *Ladislaus Szalay's Leben und Wirken* c., terjedelmes írása (Oesterreichische Revue, 1865), majd a jóbarát német történésznek, Alexander Flegernek a könyve: *Szalay László és munkái* (1878). Nem sokkal később tette közzé a dualizmus jelenkorának történetírója, Beksics Gusztáv *A magyar doctrinairek* (1882) c., a centralisták, köztük Szalay munkásságát összefoglaló könyvét. A születési centenárium és a halálozási évforduló jegyében Szalay Gábor adta közre *Leveleit* (1913), s emlékezett meg róla Angyal Dávid az Akadémián és a Budapesti Szemle hasábjain (1914). A 30-as években Hatvany Lajossal (Újság, 1934) együtt az urbánusok élesztgették: Bóka László *Un Hongrois: „bon Européen"* jellemző címmel a La Nouvelle Revue de Hongrie-ba írt róla (1935), Halász Gábor pedig a Nyugatban emlékezett rá, 1939-ben. Szekfű Gyula az 1943—44-i Magyar Nemzet-beli, *Valahol utat vesztettünk* c. cikksorozatában pozitív, de meg nem valósított példaként hozta föl a centralisták, közöttük Szalay László törekvéseit. A fölszabadulás után jóideig kevés szó esett rólunk; az egyetlen, elsősorban a szépírónak tartott Eötvös József kivételével. Szalay László halálának 100. évfordulóján, 1964-ben törte meg a csendet három szerző: Pamlényi Ervin a *Magyarország történetét* értékelte az Akadémia második osztályának Közleményeiben; az Állam- és Jogtudományban Nagy Lajos a magyar büntetőeljárás-joghoz való viszonyát, Nizsalkovszky Endre pedig külföldi kodifikációs kapcsolatait idézte fel. Ugyanő tette közzé 1967-ben a hozzá intézett Eötvös-leveleket. A tevékenységét érintő általánosabb témájú jog- és történettudományi műveket föl sem sorolva följegyzést érdemel még Martinkó András Itk-beli tanulmánya *(Az ifjú Szalay László a történelem, az irodalom és az életpálya egy fordulópontján*, 1973), valamint Csizmás Józsefnek az irodalomjegyzékből sajnálatosan lemaradt, e lap hasábjain is méltatott értékes diákköri tanulmánya *(A centralisták főbb jogi és politikai nézetei a reformkorban.* In: Acta Iuvenum. Sectio Jur et Pol. Szeged. Series Nova Tom. II. Szeged, 1978. 139—196. o., klny. is). Szerzőnk Állam és Igazgatás-beli előtanulmánya 1979-ben már e készülő mű hírnökének mondható.

Végül is több mint száz évvel az első átfogó földolgozások és hetven esztendővel az utolsó Szalay-könyvnek, *Levelei*nek megjelenése után nem csupán időszerű volt, de egyenesen adósságtörlesztésnek mondható az állam- és jogelmélet széles határain belül a politikai és jogi tanok történetét is művelő Antalffy Györgynek a vállalkozása. Igaza van: még a történeti kérdések iránt érdeklődő olvasóközönség is keveset tud a reformkor e kiváló jogászáról.

A szerző az életet és a műveket együtt mutatja ugyan be, magam — az olvasó tájékoztatására — jobbnak látom, ha a fő életműtéma megbeszélése előtt a *biográfia* fontosabb adatait vázolom föl. Szalay László 1813. április 18-án született Budán; apja jogászember, helytartótanácsi tisztviselő, 1818-tól elnöki titkár, „kötelességtudó hivatalnok és lelkes hazafi" (18. o.), anyja pedig egy budai német szenátor leánya volt, aki férje korai (1825) halála után egyedül nevelte gyermekeit. 1826-tól 1831-ig a pesti egyetemen jogot és filozófiát hallgatott, tehetsége és ismeretei révén nem csupán diáktársaival, Eötvös Józseffel kötött életre szóló barátságot, de emberi és szellemi kapcsolatba került Kazinczy Ferenc pesti triászával, valamint Kölcseyvel is. Előbb maga is a Parnasszuson próbálkozott; *Bimbók* c. verseskönyvét a széphalmi literátor fejedelem is figyelemre méltatta. Majd ügyvédkedésre adta fejét, azonban a még mindig Werbőczyn nyugvó hazai jogrendszer roskatagságát látván, inkább a jog elméleti művelésére fordította figyelmét. Külföldet járt, folyóiratindítással kísérletezett (Themis, 1837; Budapesti Szemle, 1840). Ez utóbbiban jelent meg a történeti joggal való szakítást célzó *Codificatio* c. programtanulmánya; majd 1842-ben *A büntető eljárás-*

* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983. 336 old.

ról, különös tekintettel az esküdtszékekre címmel tett közzé a kiküldött országgyűlési választmány által is méltányolt tanulmányt, amelyre tekintettel tollvivőnek hívja be e testület; Deák Ferenc már ekkor barátságával tüntette ki. Egyébként még csupán huszonhárom éves volt, amikor a magyar tudós társaság levelező tagja lett. Változnak az idők... Az 1843/44-i országgyűlésen a kis felvidéki város, Korpona követeként küzdött maga is a városi reformért. 1844. július 1. nemcsak életében, hanem társainak, a centralistának vagy doktrinérnek nevezett reformer csoportnak kiformálódásában is döntő jelentőségűvé vált. Landerer, a lapkiadó nyomdatulajdonos fölsőbb (bécsi) sugalmazására a Pesti Hírlap szerkesztését Kossuth Lajos kezéből kiragadva őrá bízta. A nagyhatású liberális orgánum ezzel politikai szószékből publicistai katedrává vált. Ő maga és társai itt jelentették meg azokat a tanulmányaikat, amelyekkel egy nyugati mintájú polgári állam- és jogrendszer eszmei-politikai előkészítését szolgálták. Ízig-vérig elméleti ember lévén nem bírta a szerkesztéssel együttjáró robotot, a muszájból való vezércikkírás gyötrelmét, miért is egy év múltán Csengeri Antalnak adta át a redaktori széket, ő pedig maradt tudományos közírónak. Cikkeit *Publicistai dolgozatok* (1847) címmel könyvalakban is kiadta. Ugyanekkor jelent meg a *Statusférfiak és szónokok könyve*, a polgári parlamentáris rendszer jeles alakjait bemutató művének első kötete is.

1848-ban Deák Ferenc igazságügyminiszterként méltó posztra, a kodifikációnális ügyosztálya élére nevezte ki. Deákén kívül nevéhez *is* fűződik a sajtóesküdtszékről szóló 1848. április 19-i igazságügyminiszteri rendelet kibocsátása, ám magát a rendelet első fogalmazványát nem ő, hanem — amint Both Ödön meggyőzően bizonyította, a könyvben más helyen egyébként hivatkozott *Küzdelem az esküdtbíráskodás bevezetéséért Magyarországon a reformkorban és az 1848. április 29-i esküdtszéki rendelet* c. tanulmányában (Acta Jur. et Pol. Szeged. Tom. VII. Fasc. 1. Szeged, 1960. 20—27. o.) — Békey István 19 éves fogalmazói segéd szövegezte.

Nem sokkal később a kormány következtében Frankfurtba, a német alkotmányozó birodalmi gyűléshez küldte. Diplomáciai megbízatásában eleinte sikeresnek tűnt, végül is Schmerling császári külügyminiszter mereven elutasító magatartásán megfeneklett a cári beavatkozás kivédésére kezdeményezett magyar—német forradalmi szövetség. Nem járt nagyobb szerencsével Párizsban, Londonban, majd Brüsszelben sem. A szabadságharc végnapjaiban röpiratként jelentek meg Zürichben a történtek igazolásaként a *Lettres sur la Hongrie.*

Családjától távol az önkéntes emigráció éveiben tudományos munkával tartotta fenn magát. A magyar történelemnek, melyet annak idején Horvát Istvántól sajátított el, maga is tudos írója lett. Torzóban maradt fő műve, a *Magyarország története* (1—6. k., Lipcse—Pest, 1852—1859), a mai historiográfus elismerése alapján is méltán avatja a 19. század egyik lenagyobb hazai történészévé. Összehasonlító joggal is foglalkozván 1854-ben vett részt Valais kanton jogának modernizálásában.

Magát kezdettől fogva távol tartván a túlnyomó többségében Kossuth vezette emigrációtól, végleges hazatérése (1855) nagyobb akadályba nem ütközhetett. Az 1861-i országgyűlésen a felirati párt tagja volt, ugyanez év december 21-én pedig az Akadémia főtitkára lett. Kisebb történeti munkák és forráspublikációk születtek ugyan még műhelyében, a régi önmagát azonban már nem találhatta meg. Sikertelen gyógykezeltetése után 1864. július 17-én halt meg Salzburgban.

A cím sugallja: a szerző a reformer *gondolkodót* kívánja bemutatni, anélkül, hogy életpályája minden szakaszára és valamennyi, akárcsak fő művére is, ugyanazon figyelmet szentelné. A Szalay-életmű delelője: a Pesti Hírlapban cikkező centralisták virágkora, alig szűk négy esztendeig, 1844-től 1848-ig tartott. A szerző, miként a megelőző és a későbbi fejezetekben ismertető-elemző módon, bő idézetekkel elsősorban a Szalay-írásokat szólaltatja meg, figyelemmel akkori visszhangjukra éppen úgy, mint a későbbi földolgozásokra. A *Szalay és a centralisták (Versenyfutás a reformokért)* c., II. fejezetben a társak — Eötvös, Csengeri, Kemény — kapcsolódó műveit is idézi, ellenpontul pedig elsősorban Pulszky Ferencnek, a Kossuth vezette municipalista irányzatot védő emlékiratait citálja.

A hazai reformerek korábban indult nemzedékei, bár akadt közöttük egy egész sor országos látókörű államférfi (itt elég, ha Kossuthra vagy Deákra hivatkozom), a vármegye talajáról nőttek ki. A középbirtokos nemességnek azt a jobbik felét képviselték, amely tetterős magyar polgárság híján a társadalmi haladás letéteményese volt, azt a rendi réteget, amelynek mentsvára csakis a mély — és nem csupán 1790-től számítandó — gyökerű vármegyei autonómia s az abban fogant ellenállás volt. A vármegye ugyanakkor a jobbágysággal szemben — mai kifejezéssel élve — osztályelnyomó funkciót is ellátott. Ez az ellentmondásos helyzet önmagában is megkérdőjelezte, hogy erre a többszázados intézményre lehet-e egyáltalán átmenetileg is építeni a polgári államrendet. S ha ehhez még azt is hozzátesszük, hogy *a* vármegye úgy általában nem számítható csupán a reformellenzék bástyájának, hiszen a kormányzat mindent megtett azért, hogy saját híveit juttassa ott is pozíciókhoz. Így időről időre váltakozott a haladó és a maradi vármegyék aránya, arról nem is beszélve, hogy csupán egy-egy szavazáskor való pillanatnyi állásfoglalásból tűnt ki valójában, hogy az adott municípium hova is sorolható.

És ‚most', 1844-től jön a centralisták csoportja, a reformerek új nemzedéke; „őket jóformán semmi sem fűzi a vármegyéhez, a nemesi politika kereteihez: városlakók és világlátott emberek" (104. o.). Támadásuk célpontja: *maga* a vármegye. Olyan elavult intézménynek tartják, mely nem lehet a polgári állam fundamentuma. Eszményképük nem a törvényhatósági „föderalizmus"-ra, hanem a centralizációra épülő státus. Centralizmus, centralizáció, centralista: félreérthető fogalmak a Habsburg-abszolutista törekvések, a vármegyei adminisztrátorok kinevezésének éveiben. Akkor is, ha Eötvösék *másfajta* centrális hatalmat álmodtak meg; röviden: az országot a népképviseleti országgyűlés és a neki felelős parlamentáris kormány alatt kívánták a haladás útján elindítani. S vajon tagadták-e ezen alapintézmények szükségességét Kossuthék, Szemeréék? Hát a felelős parlamentáris kormányzat gondolatát nyilvánvalóan csakis mint ideális kívánalmat lehetett fölvetni, ahogyán azt Eötvös meg is tette. Megvalósítandó politikai programba — követutasításba vagy az *Ellenzéki nyilatkozat*ba — foglalni a fennálló dikaszteriális kormányzati rendszer elleni nyílt támadás lett volna. Senki sem vállalhatta ezt. Így nem véletlen, hogy Kossuth is csak 1848 márciusában emelt szót érte. Valóban egy „nagyszerű plagiumot" követett el a centralisták tanain, ahogyan Csenge-

ri Antal később panaszkodott? Ez esetben talán igen, bár másutt — mint Bécsben, Berlinben és a Német Szövetség tagállamainak legtöbb fővárosában — is szinte előzmények nélkül hasonló „márciusi minisztériumok" *(Märzministerien)* alakultak. Széchenyi későbbi szavait előrevetítve: az Idő hozta ezt az intézményt. Más a helyzet a még alapvetőbb institucióval: az országgyűlési népképviseleti választójoggal. Ezt bizony először nem a centralisták vetették föl nálunk sem. A műveltségi vagy/és vagyoni cenzusra épülő, de a nemesivel összeegyeztetett polgári népképviseleti választójog jóval a centralisták föllépése előtt fölmerült már. Legyen itt elegendő csupán az 1842. évi *szatmári tizenkét pontra* utalnom. Az 1843/44. évi országgyűlés egyik, a főrendek által visszavetett, a főispáni hatáskört is korlátozni szándékozó törvényjavaslatában is megfogalmazást nyert, az 1848:V. tc. által adott formához hasonlóan a korlátozott népkéviselet gondolata, amelyet azután a centralisták és a municipalisták 1847/48-ig egyaránt — bár a részletek eltérő hangsúlyozásával — fönn is tartottak.

A mondott törvényjavaslatban vetődött föl először a *verificatio*, azaz a követi (képviselői) megbízólevelek érdemi elbírálása, Angliában a 17. század, Franciaországban pedig 1789 óta az illető törvényhozó testület által gyakorolt *választási bíráskodás* bevezetésének gondolata, amely Szalayt kétszer, 1844-ben és 1847-ben is cikkírásra késztette. Amint másutt részletesebben magam is megírtam, a megyék egy része — s nem csupán a maradiak — azért ellenezték az országgyűlési *verificatiot*, mert azt nem látták összeegyeztethetőnek a *követutasítás* intézményével. Végeredményben itt is bebizonyosodott, hogy a népképviseleti rendszerre való áttérés nélkül egy olyan polgári intézményt, mint a francia forradalmi eredetű *vérification des pouvoirs* is volt, a rendiség teljes fölszámolása nélkül nem lehetett bevezetni, *még* nálunk sem... (Ld. erről *A választási bíráskodás szabályozásának története hazánkban a reformkortól az 1945. évi VIII. tc. megalkotásáig.* In: Acta Jur. et Pol. Szeged. Tom. XXVI. Fasc. 7. 14—42. o.)

1848. áprilisi törvénykönyvünkben kompromisszum fedezhető föl. Egyebek mellett megvalósult a független felelős minisztérium (III. tc), az országgyűlési népképviselet (V. tc.), a városi népképviselet (XXIII. tc), de a vármegyék, a volt jobbágyközségek küldötteinek bevonásával, némileg szintén népképviseleti színezettel, alapvetően maradtak régi szervezetükben és hatáskörükben (XVI. tc.). Úgymond: a municipalisták anélkül vették át a centralisták által (is) tervbe vett intézményeket, hogy sarkkövüket, a vármegyét föladták volna.

A szerző a kutató lelkesülésével, a földolgozott művek racionális hatása alatt hősére, Szalayra és a történeti irodalomban sokáig háttérbe szorított elvbarátaira figyelmezve, szemmel láthatóan maga is oldalukon állt, igazukat bizonygatja utólag is. Igaza van, amikor pl. a „magyar genius" hamis illúzióját pellengérezi ki velük együtt. Kár viszont, hogy kevéssé veszi észre: a municipalisták a vármegye ódon intézményét *nem önmagáért* s nem minden áron, változatlanságában kívánták fönntartani. Hogy egy példát említsek. A követi utasítás a rendi képviselet szükséges velejárója lévén, a municipalisták, akik mint utaltam rá, szintén nem voltak a népképviselet ellenzői, az 1848:V. tc. után nem is gondoltak fönntartására, pedig eltörlését a törvény egy szóval sem említette. Önmagától elenyészett, hiszen nem maradt olyan testület, amely választókerületenként külön-külön megfogalmazhatta volna az instrukciót. Csak az 1860-as években vetődött fel visszahozatala néhány megyében, pl. Ugocsában a (neo)abszolutizmus keltette régies reminiszcenciaként, valamint egyes erdélyi román többségű választókerületekben. Fölélesztése természetesen komolyan szóba sem jöhetett.

Mivel Szalay nem foglalkozott vele, szerzőnk sem érinti, hogy miként vélekedtek a centralisták a leendő helyi önkormányzatokról. A nemesi rendiségen alapuló önkormányzatot elvetették. A vármegyéket pusztán közvetítő szerepre kívánták kárhoztatni, a parlamentáris kormány és az önkormányzattal rendelkező települések, „korszerű" kifejezéssel: a *szabad községek* közé kívánták iktatni. Az autonómia tehát — amint azt Csengeri kifejtette — lentebb szállt volna, települési szintre, arra a szintre, amelyen valójában az azóta eltelt lassan másfélszáz esztendő sem tudott tartósan életképes önkormányzati rendszert megvalósítani. A ne-nyúlj-hozzánk-megyék pedig változtatva a változtatandókat máig állnak évezredes területiségükben.

Hiába lett volna hát a centralista reformcsoport törekvése? Feleletünk nem csupán a „kötelező" történeti optimizmusból: a *nem*! Végeredményben ők is csak fölvették azt a fonalat, melyet — amint azt Hajdú Lajos monográfiájában bizonyította — a II. József alatti első reformnemzedék elejtett. A kiegyezés utáni liberális, ám 67-es alapon lényegileg kormányprogram lett „a közigazgatás államosítása". *Olyan* parlamenti rendszer mellett, amilyen ekkor is, később is volt nálunk, szerencsére soha nem sikerült a többé-kevésbé mégis csak polgárosult törvényhatósági és községi önkormányzat fölszámolása. Mégha antidemokratikus is volt, de *volt*, egészen 1944 augusztusáig. Egy évszázad múltán *városmegyéjével* talán Erdei Ferenc jutott vissza ismét az igazi, demokratikus önkormányzati ideálhoz. Most is területi átszervezés előtt állunk. Kérdés, hogy közelebb hoz-e bennünket a teljesebb, immáron szocialista önkormányzathoz.

A jogbölcsész Antalffy György könyvével a centralista csoport szervező, tudós egyénisége, Szalay László életútjának végigkísérése révén sokat tett e nagyra hivatott, 1848/49-ben sajnos megtört pályájú nemzedék törekvéseinek jobb megértéséért. A fölvázolt gondolkodói portré méltán kerül az irodalomtörténészek és a történészek által megírt Eötvös Józsefről, Kemény Zsigmondról, Lukács Móricról és Trefort Ágostonról szóló művek mellé. Néhányan — különösen Csengeri Antal és Irinyi József — még ezután is hiányoznak közülük a képzeletbeli arcképcsarnokból.

Kivonatos ismertetésemet mivel zárhatnám, mint azzal, hogy a historikus érdeklődésű jogász olvasók értő figyelmébe ajánljam ezt az Antalffy Györgyre oly jellemző stílusban: nagyvonalúan és szellemesen megírt, *szép* könyvet. A külcsínt illetően a közreadó Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó és a *Szegedi Nyomda* ezúttal a maximálisat nyújtotta.

Ruszoly József

Doktori értekezés a mezőgazdasági termékértékesítési szerződésről

1. Rendkívüli doktori értekezés vitájára került sor f. év szeptember 7-én a MTA épületének nagytermében. Rendkívüli egyrészt azért, mert a szokásos mértéket jóval meghaladó — közel 200 — volt az érdeklődő hallga-

tóság száma, ami főként a disszertáns, Sárándi Imre népszerűségével, a jogtudomány művelésében folytatott magas színvonalú munkásságával és annak — a gyakorlatban is mérhető — eredményeivel magyarázható. Rendkívüli volt másrészt azért, mert a kötelmi jog különös részének egyik olyan intézménye került a tudományos érdeklődés középpontjába, amelynek jogi szabályozása, elméleti és gyakorlati kérdései nem csupán a jogviszony közvetlen alanyait érintik, hanem foglalkoztatják a jogviszonyon kívüli széles kört, mindannyiónkat mint fogyasztókat.

2. A több mint 600 oldal terjedelmű és két kötetből álló doktori értekezés címe: „A mezőgazdasági termékértékesítési szerződés" és négy fejezetre tagozódik. A I. fejezet a mezőgazdasági termékek értékesítésének, a lakosság ellátásának és a mezőgazdasági termékek exportjának kérdésével foglalkozik. A mezőgazdasági termékforgalom rendjének változásaival és a mezőgazdasági termékértékesítési szerződés általános kérdéseit a II. fejezet taglalja. A disszertáció rendkívül gazdag a nemzetközi összehasonlítás tekintetében. Feldolgozza az intézmény történetét a kapitalizmus időszakában (III. fejezet) és a szocialista országok fejlődéstörténetében. (IV. fejezet). Az utolsó fejezet a mezőgazdasági termékértékesítési szerződés fogalmának és jellemző vonásainak kérdéseit vizsgálja.

Az élelmiszergazdaság korunk egyik nagy kérdése. Valamennyi állam arra törekszik, hogy minél színvonalasabban ellássa saját szükségleteit és emellett, illetőleg ezen kívül az exportcikkek között is szerepeljenek különféle élelmiszeripari termékek. Az élelmiszergazdaság három fő területe a mezőgazdaság, az élelmiszeripar, és az élelmiszerkereskedelem önálló tevékenységek színterei. A nyugati világban ezért szembeállítják ezeket egymással, a szocializmus építésének korábbi szakaszában ugyancsak különkülön részeknek tekintették azokat. Csak a 60-as években került előtérbe a három terület egységének gondolata, az élelmiszergazdaság komplex szemlélete.

Az élelmiszergazdaság részei közötti harmónia megteremtésének egyik legfontosabb eszköze a szerződés, nevezetesen a mezőgazdasági termékértékesítési szerződés. Ezzel összefüggésben a szerző az I. fejezetben megállapítja, hogy ez a szerződés nem egyéb, mint „... a jogilag, gazdaságilag önálló mezőgazdasági termelők, a jogilag és gazdaságilag tőlük független ipari és kereskedelmi vállalatok kompromisszuma. ... E szerződés elemzése, továbbfejlesztése, a disszertáció célja, annak érdekében, hogy az élelmiszergazdaság különböző feltételek mellett funkcionáló önálló részei között, a mentül tökéletesebb együttműködés alakuljon ki, ennek a szerződésnek a segítségével".

Hazánkban az 1957-ig fennálló kötelező terménybeszolgáltatási rendszer mellett a mezőgazdasági termékértékesítési szerződések csak másodrangú szerepet kaptak.

Ettől az időszaktól az új gazdasági mechanizmusig e szerződések csupán formálisan közvetítették a termékek cseréjét, majd 1968-tól tartalmilag is ez a szerződés vált uralkodóvá. Napjainkban válaszúton állunk: a felvásárlási rendszer vagy a mezőgazdasági termékkereskedelem biztosítja e megfelelőbben a hazai és az exportigények kielégítését. A szerző helyes állásfoglalása szerint biztosítani kell a 45/1977. (XI. 4.) MT. sz. r. 2. §-ban rögzített rendelkezés érvényesülését. A mezőgazdasági termelő a maga termelte mezőgazdasági terméket — a jogszabályban meghatározott kivételektől eltekintve — bárkinek szabadon értékesítheti, fogyasztásra, mezőgazdasági termelésre felhasználhatja, vagy saját üzemében feldolgozhatja. Természetes azonban, hogy ez a „szabad" termékforgalom csak meghatározott gazdasági környezetben hozhatja meg a kívánt eredményt. A szerző ezzel kapcsolatosan hiányolja, illetőleg kevésnek tartja a kereskedelmi vállalatok boltjainak önállóságát, a viszonylag szűk külkereskedelmi lehetőségeket, és szót emel a feldolgozó ipar mammutszervezetei, a túlzott centralizáció ellen. Nem tagadja az állami beavatkozás szükségességét, azonban hangsúlyozza, hogy: „Itt sem az utasítás a megoldás (vegye át a felvásárló a terméket akkor is, ha nem tudja értékesíteni), hanem intézményesíteni kell az állami intervenciós felvásárlást, külön alapját a denaturálási prémiumot, és a szervezett vásárlási akciókat." Mindezekkel a kérdésekkel a II. fejezet foglalkozik.

A nemzetközi intézménytörténetet taglaló III. fejezet a nyugati országok gyakorlatával, jogi szabályozásával foglalkozik, és több tekintetben javaslatot tesz bizonyos jogintézményeknek a mai magyar viszonyokra való adaptálására. Foglalkozik pl. az USA gyakorlatával, ahol a kormány támogatja a farmerek szövetkezeti tömörülését, ami értékesítési biztonságot jelent. A belépés ellen szól viszont az, hogy akadályozza, korlátozza a rugalmas piaci magatartást. Az USA igazságügyi minisztériuma közzéteszi azokat a szerződésmintákat, amelyekhez a mezőgazdasági termékeket forgalmazók tartják magukat, amelyek tehát a bírói gyakorlat szerint, jogforrásnak minősülnek. Ezeknek a blankettáknak a segítségével kötik a szerződéseket, amelyben pontosan meghatározzák a termék minőségét és a fuvarozás módját. A viták ritkán kerülnek bíróság elé. A legtöbbször termelőkből álló „társadalmi arbitrázs" dönt. A szerződésszegés jogkövetkezményei alóli kimentés igen gyakran csak a vis maior bizonyításával lehetséges. A marketing szövetkezeti szerződésben szerepel a szövetkezet céjainak támogatása, annak kikötése, hogy a szövetkezet az általa felvett hitel biztosítékául használhassa fel a termelő tulajdonát képező terményt is. A szerződésszegés esetére gyakran kötnek ki kártérítési átalányt, és a marketing szövetkezet „saját" bírósága is dönthet a szerződésszegő farmer sorsáról. Ha valamely tagot kizárnak, akkor az nem a szövetkezet tagjaként részesül a végtermék értékesítésben befolyt összegből, hanem árujáért a szövetkezet a saját becslése alapján fizet. A szerző jól megindokolt véleménye szerint ilyen jellegű marketing tevékenység a jelenleg működő ÁFÉSZ-ek munkájának színvonalát, egész tevékenységét jelentősen megváltoztatná. A nyugat-európai integráció agrárprotekcionista politikát folytat. A Közös Piac mintegy húsz agrárpiac-rendtartással az agrártermelés kb. 92%-át fogja át. A szerző ebben a körben is azt a módszert követi, hogy vizsgálja az integráció agrárpolitikáját, de minden esetben összefüggésbe hozza a magyar népgazdaságra gyakorolt hatásával.

A IV. fejezet a szocialista országok körében vizsgálja a jogintézmény történetét. Megállapítja, hogy a legtöbb szocialista országban lebontott tervet kapnak a felvásárlók és a gazdaságok is. Rendszerint nem kielégítő az élelmiszergazdasági termelés színvonala, helyzete. A szocialista országok eltérően értelmezik a mezőgazdasági termékértékesítéssel kapcsolatos szerződés fogalmát. Egyes helyeken pl. csak akkor minősítik termékértékesítési szerződésnek a megállapodást, ha a

megrendelő különböző irányú kötelezettségeket vállal a termelés segítésére. Nálunk a megrendelők ilyen irányú kötelezettsége kiüresedett.

A mezőgazdasági termékforgalom a Szovjetunióban és az európai szocialista országokban kétféle alapon bonyolódott le ez idáig. Az egyik a kötelező terménybeszolgáltatás, a másik pedig a szerződéses kapcsolatok rendszere volt. A két módszer történetileg a felsorolás rendjében követte egymást. A disszertáció e fejezetében részletes elemzést találunk a szovjet gazdaság és jog fejlődéséről. A szerző foglalkozik a hadikommunizmus és az azt megelőző időszak mezőgazdasági termékforgalmának jogi módszereivel, majd vizsgálja a 30-as években követett gyakorlatot, a II. világháború időszakát, a háborút követő termékforgalom rendszerét, majd megállapítja, hogy a mai időszakban ott is a termelési szerződést tartják a legmegfelelőbb jogi keretnek.

A szocialista országok gyakorlata sok tekintetben követte a szovjet megoldásokat. A mezőgazdasági termékforgalom szerződése a termeltetési szerződés volt. Ez a forma azonban a kötelező termékbeszolgáltatás mellett másodlagos jelentőségű. Csak fokozatosan lépett be a termelési szerződés mellé a terményértékesítési szerződés és olvadt össze egy szerződéstípussá. Természetesen továbbra is hasznos jogi eszköz és a népgazdaság irányítása szemszögéből biztosíték a felvásárlási szerződés is. A disszertáns részletesen vizsgálja az egyes szocialista országok jogi megoldásait és áttekinti a termékforgalom irányításának direkt és indirekt módozatait.

A disszertáció utolsó fejezete foglalkozik a mezőgazdasági termékértékesítési szerződés fogalmával, jellemző vonásaival. Megállapítja, hogy Magyarországon 1957 óta létezik ez a jogintézmény, amely azóta természetesen — a gazdasági feltételek alakulásától függően — változott. 1968 után a burkolt tervkötelezettség megszűnt. A szerződés valóban a gazdaság egyik fontos szervező eszközévé válik. Megváltozik a megrendelő és a termelő kapcsolata. Kiüresedik a megrendelői támogatás, mert a hitelellátás a megrendelő kikapcsolásával a bank és a gazdálkodó szervezet közötti ügyleteken keresztül történik. A szerződés tartalmának megváltozása kihat a szerződés törvényi és tudományos fogalmára is. A szerző elmélyülten foglalkozik a terv és a szerződés kapcsolatának általános kérdéseivel és ezen belül a mezőgazdasági termelés tervezésének és szerződési rendszerének kérdéseivel. Megállapítja, hogy a mezőgazdasági termékértékesítési szerződés önálló, nevesített, a polgári jogi szerződések közé tartozó, a tulajdon átruházó szerződések nagyobb csoportjában helyet foglaló áruszerződés. E szerződéstípus egyik legfőbb kritériuma, hogy a termelő maga termelte termékekre kössön szerződést, de ez a kritérium csak a termelő szerződő félre vonatkozik, a továbbadóra nem, és a termelőnél sem olyan feltétel, amelyen a szerződés besorolása akár végső fokon is nyugodna. „A lényeg, hogy a szerződés mezőgazdasági termény, termék, ellenérték fejében történő tulajdonba, gazdálkodási hatalomba adására nézve jön létre megfelelő szerződő felek között.

A mezőgazgasági termékértékesítési szerződés a mezőgazdasági termékáruk tömeges országos — esetleg helyi — forgalmát közvetítő legfontosabb szerződésfajta, amelynek tükröznie kell a mezőgazdasági termék-áruban megtestesülő (dologiasodott), a mezőgazdasági termelésből eredő, technikai, gazdasági és társadalmi viszonyokat."

A mezőgazdasági termékértékesítési szerződés tárgya speciális. A kérdés az, hogy vajon a jogalkotás tekintettel volt és van-e ezekre a speciális jegyekre. A szerző részletesen vizsgálja a specifikumokat (termelési ciklusok, biológiai tényezők stb.) és feltárja mindazokat a joghézagokat, amelyek áthidalása a mai bírói gyakorlat számára több nehézséget okoz. Imponáló a disszertációnak ez a része azért is, mert a szerző pontosan meghatározza az adott gazdasági probléma jogi rendezésének körét, az adott gazdasági helyzetből a jog számára adódó feladatokat. Megállapítja pl., hogy a mezőgazdasági termékek piacán mammutcégek állnak szemben mint felvásárlók kis és középüzemekkel. Ebből a jog számára adódó feladatok: megakadályozni az erőfölényben lévő szervezeteket abban, hogy olyan feltételeket szabjanak szerződéseikben, amelyekben indokolatlan egyoldalú előnyt biztosítanak, lehetővé tenni a Ptk. 209. §-ában foglalt jogintézménynek a megfelelő érvényesülését, a hatékony bírósági kontroll kialakulását.

A jogintézmény elemeinek vizsgálata során az értekezés kitér a termékértékesítési szerződés alanyainak körére is és javasolja a kör tágítását éspedig olymódon, hogy ilyen szerződést köthessenek a kereskedelmi vállalatok áruházai, boltjai, telepei és esetleg magánkereskedők is.

Végezetül a szerző összegezi a szerződés legfőbb fogalmi jegyeit, meghatározza annak pontos fogalmát és elhelyezi azt a magyar jogrendszerben.

3. Az opponensi vélemények elhangzását követően a disszertáns frappáns, szellemes válaszokat adott, amellyel sikeresen védte meg a disszertációban elfoglalt, kidolgozott állásfoglalásait.

A Bíráló Bizottság titkos szavazás alapján a maximális ponttal honorálta a szerző disszertációját. Megállapította, hogy a szerző jelentős új tudományos eredményeket ért el a következő területeken: újat alkotott azzal, hogy a magyar jogirodalomban elsőként adta e nevesített szerződésfajta olyan fogalommeghatározását, amely nem csupán a hagyományos dogmatikai elemeket hasznosítja, hanem középpontba a mezőgazdasági árutermelésből eredő sajátosságokat helyezi: egyes kérdésekben továbbfejlesztette az eddig ismert álláspontokat; megrajzolta a gazdálkodó szervek önállósága és a termékforgalom közötti jogi kapcsolatok lényegét; elsőként végezte el a mezőgazdasági termelés és termékforgalom közötti kapcsolatok jogi rendszerének nemzetközi összehasonlítását.

A mezőgazdasági termékértékesítési szerződés az élelmiszergazdaság részei, nevezetesen a mezőgazdaság, az élelmiszeripar és az élelmiszerkereskedelem közötti együttműködés biztosításának, a lakosság élelmiszerrel való ellátásának egyik legfontosabb jogi eszköze. Ahhoz, hogy ez a szerződés gazdasági, politikai funkcióját napjainkban is megfelelően betölthesse, feltétlenül szükséges a tisztánlátás az alapvető fogalmi elemek, a terminológiák tekintetében. A Bizottság ezért megállapította, hogy időszerű és hézagpótló az értekezés, a mezőgazdasági termékértékesítési szerződés fogalmi rendszerének és hazai problematikájának komplex elméleti és gyakorlati elemzéséről, a jogintézmény elemeiről, alanyairól, tárgyáról és tartalmáról. A tőkés és a szocialista országok vonatkozó gyakorlatának kritikai elemzésén alapuló véleményei, javaslatai alkalmasak a jogalkotás főbb irányainak kijelölésére, a jogalkalmazás, a joggyakorlat befolyásolására, színvonalasabb élelmiszerkereskedelem folytatására. Erőssége a disszertációnak a

megalapozott történeti, ökonómiai és komperatív szemlélet.

Az opponensek által vitatott kérdések közös forrása a mezőgazdasági termékértékesítési szerződés fogalmi elemeinek hagyományos és modern felfogása. A Bíráló Bizottság indokoltnak tartja, hogy a jogtudomány az egyes szerződéstípusokat időszakonként revízió alá vegye és a mindenkori gazdasági környezethez adaptálja. Az opponensek által vitatott kérdések főbb csomópontjai a következők voltak: a mezőgazdasági termékértékesítési szerződés fogalmi elemei; az állami piacszabályozás egyes eszközeinek ellentmondásos megítélése, a mozgástér, a gazdasági közeg és az abban kifejthető magatartás szabályozásának összefüggése.

A Bíráló Bizottság a disszertánsnak a vitatott kérdésekre adott válaszait, véleményét, azok mély tudományos megalapozottságára, meggyőző logikus felépítésére figyelemmel tudomásul vette.

Szerencsések voltak azok, akik e rendkívül magas színvonalú tudományos vitában részt vehettek, de a szerző művével megismerkedhet az egész magyar jogásztársadalom is, mivel annak kiadására a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, már a disszertáció védését megelőzően, szerződést kötött.

Tamás Lajos

Nemzetközi konferencia „A vonzáskörzetek gazdasági és közigazgatási kérdései"-ről

November első három napjában az öt évvel ezelőtt hasonló témában tartott nemzetközi rendezvény után újra Pécsett került sor a vonzáskörzetek időszerű problémáit vizsgáló nemzetközi összejövetelre. A dél-dunántúli szervezés visszavezethető Baranya megye közismerten aprófalvas településszerkezetére, arra, hogy a kialakult és területileg arányos városhálózatban a centrumok 55—60 község életét befolyásolják, így a körzetesítési problémák hosszú ideje fókuszban vannak, s mint ez a gyakorlat oldaláról megfogalmazódott, követelő szükség van a megoldási alternatívák kimunkálására.

A konferencia újbóli szervezésében is a legnagyobb szerepet a MTA Dunántúli Tudományos Intézete vállalta, hiszen még az elhunyt Bihari Ottó elhunyt igazgató vezetése alatt indultak, illetve teljesedtek ki területfejlesztési kutatásai, s ezen belül a vonzáskörzetek problematikája is a vizsgálódás tárgya volt, s az ma is. E kutatások jelentőségét *Enyedi* György, az Intézet igazgatója abban jelölte meg, hogy valamennyiünk életének mozgástere a vonzáskörzetben fogalmazódik meg, abban a vonzáskörzetben, amely nemcsak egyik lehetséges taxonómiai egysége a regionális kutatásoknak, a gazdasági körzethez vagy a közigazgatási egységekhez hasonlóan, hanem a legkonkrétabb területi kerete a teljes társadalmi tevékenységnek. A modern társadalom adott lakóhelybe való bezárkózottságot lehetetlenné téve, a munkába járással, iskolázással, rekreációval, mind magasabb színvonalú szolgáltatások igénylésével több település közötti mozgást eredményez, s a vonzáskörzetek ezen egyéni utak összegezéséből, rendszerességéből kialakuló mozgáspályákból épülnek fel.

Zoltán Zoltán előadásában a települési vonzáskörzetek néhány alapvető elméleti kérdését vizsgálva bővebben kibontotta a legfontosabb vonzáskörzetképző funkciókat. Megkülönböztetett a termelés (bányászat, ipar, mezőgazdaság) és tercier ágazatok (közlekedés, kereskedelem, szolgáltatóipar) munkaerőigénye alapján kialakuló munkaerő-vonzáskörzetet, illetve ingázó övezeteket; a leghagyományosabb, de hatásában és területi kiterjedésében napjainkig erőtlenedő piaci és kereskedelmi, az egymással állandó termelési kapcsolatban lévő vállalatok közötti termelési kooperációk által meghatározott gazdasági vonzáskört; a különösen 1984. január 1-től, a járások megszüntetését követően hangsúlyosabbá váló közigazgatási funkciók révén kialakuló; továbbá a szolgáltatási; az oktatási, művelődési, egészségügyi; és az üdülőhelyi és idegenforgalmi funkciók által szerveződött vonzáskörzeteket. Összefoglalva, a vonzáskörzet egyes nagyobb települések (főleg városok) környékének funkcionálisan — főként forgalmi, ellátási, de jelentős részben termelési és munkaerő-ellátási célból — a vonzásközpontnak alárendelt terület. A vonzáskörzeten belül a vonzásközpont és a környék sajátos egymásrautaltsági viszonyban van, amely tartós együttélést, szimbiózist alakít ki. *Kőszegfalvi* György a településtudomány nézőpontjából a települések központi funkcióikat betöltő intézményeik által rendszeresen ellátott, kiszolgált területenként definiálta a település vonzáskörzetét. Egy-egy település különböző központi funkciókat betöltő intézményei (nem rendszeres napi szükségletet kielégítő, alapfoknál magasabb ellátást biztosító pl. szakrendelő, kórház, szakosított üzlethálózat, középiskola, színház stb.) más-más nagyságú, kiterjedésű területet vonzanak, ezek szintézisét nevezi a település komplex vonzáskörzetének. Tágabb értelmezés szerint a speciális funkció (ipar, mezőgazdaság, közlekedés-szállítás, idegenforgalom stb.) által kialakított kapcsolatok is (pl. munkaerővonzás, népesség vonzóhatás) a vonzáskörzet komponensei közé tartozik.

Természetesen e meghatározásokon kívül, még a konferencián is, különösen más tudományágak képviselői által több megközelítésből, eltérő megfogalmazások is voltak, mindenesetre a fő és közös jellemzőket az itt ismertetettek magukban hordozzák. A tudományos alapon folyó vita, nézetütköztetés a fogalmi leíráson kívül is jellemzője, színvonalemelője volt a konferenciának.

Piti Zoltán a Baranya megyei Tanács elnökhelyettese megnyitójában a körzetesítés gyakorlati megvalósítójaként, bár személyes véleményként, a vonzáskörzetek elméleti feltáratlanságát, az eredmények kisszámú alkalmazhatóságát fogalmazta meg. A „gyakorlati" kérdések között említve a népgazdasági, a területi és a kistérségű tervezés összehangolását, a vonzáscentrumok fejlődését meghatározó feltételek megteremtését, a települések közötti kapcsolatok eszközrendszerének kialakítását, a demográfiai változás hatásmechanizmusának feltárását.

Noha a gyakorlat és elmélet ellentéte a legkisebb mértékben sem volt felfedezhető a pécsi konferencián, sőt éppen a megvalósíthatóság, a végrehajtás érdekében iparkodott a 35 előadó, s mintegy 25 hozzászóló reális tényfeltárással, sokoldalú megközelítésből megoldási javaslatokat megfogalmazni, a megnyitó érthetően ösztönzően hatott a kutatókra.

Cravero Róbert, az Országos Tervhivatal elnökhelyettese, az egyik rendező szerv képviseletében elmondta, hazánk hosszabb távú terület- és településfejlesztési irányainak kidolgozása folyamatban van, várhatóan egymásfél év múlva kerül az országgyűlés elé. Véleménye szerint a konferencia témaválasztása éppen azért helyeselhető, mert a hosszú távú területi politika alapvető céljait — a termelőerők haté-

kony felhasználását, a teljes és hatékony foglalkoztatást, az infrastruktúra alap- és középfokú ellátottsági színvonalú emelését — alapvetően térségi, vonzáskörzeti aspektusból közelíti, annak fejlődéstől függő változó tartalmát szem előtt tartva. A területfejlesztés és a vonzáskörzeti kapcsolatok változásának 70-es évekbeli tapasztalatait összegezve meghatározta a jövőbeni feltételeket és követelményeket. A vonzáskörzetek és vonzáskörzeti kapcsolatok fejlődésének várható fő vonásait a teljes és hatékony foglalkoztatás megteremtésében, a községek népességmegtartó képességének erősítésében, a vonzáskörzeti kapcsolatokban érintett települések közötti önkéntes, kölcsönös gazdasági érdeken alapuló együttműködés megvalósításában, az ehhez szükséges tanácsi gazdálkodási és döntési önállóság növelésében, a megye és ezen belül a vonzáskörzetek együttes tervezési módszereinek megteremtésében vázolta fel.

Ez utóbbi gondolathoz kapcsolódik a tervezés és a vonzáskörzet összefüggéseit vizsgáló *Ormosy* Viktor, aki az eddigi, területi irányítás rendszerében a megyékre indokolatlan mértékben támaszkodó koncepciót bírálva, a szakmailag megalapozott, nem az „ad-hoc" döntéseken alapuló, hosszú távú fejlődés követelményeit és a ma lehetőségeit optimálisan összhangba hozó, a településen lakók számára az általuk elvárt követelményeket és közérzetet teremtő, biztosító településpolitika megvalósítása mellett érvelt. Nem tagadva központi lebontású tervezés létjogosultságát (ezt a vita során több hozzászóló erőteljesen kifogásolta, a bürokratikus etatizmus vonásait magán viselő tervezés helyett a teljes helyi szintű automatizmus mellett hitet téve) a népgazdasági folyamatokba a területi egységek megfelelő bevonását feltétlenül szükségesnek ítélte.

Bartke István már a tervezésben, annak folyamatában kifejezetten a vonzáskörzetek gazdasági (társadalmi) tervezésére koncentrált. Véleménye szerint a hagyományos, stabil (megyei és települési) térségi szintek közé beékelődtek a területi kapcsolatok átalakulása nyomán kialakuló új típusú településképződmények, általában városkörnyéki formában. A területi tervezés korszerűsítésében célszerű kiiktatni, illetve a szükséges mértékre korlátozni a helyben, tehát a települési szinten keletkezett társadalmi tisztajövedelmek magasabb (pl. megyei) újraelosztását, ami összszekötné érdekeltségben, minél magasabb jövedelemszerzésben az érintett térség társadalmát a területen működő termelő szervezetekkel, motiválna a helyi adottságok jobb kihasználására. Nem indokolt az újraelosztás mechanizmusának alávetni a helyben keletkező jövedelmeknek az alapellátást szolgáló részét, mivel ott tölti be funkcióját. A középfokú vonzáskörzetnek igazgatási szempontból egységes kezelése mellett szól, hogy a tervezési tartalékok egy része ezzel tárulna fel, előmozdítva a közös (vonzáskörzeti) érdek kialakulását, és érvényesülését.

Horváth Gyula is előadásában a területi integráció befolyásoló tényezőjeként emelte ki a racionális megfontolások mellett a gazdaságon belüli és kívüli érdekviszonyokat. Tehát a területi decentralizáció kibontakozását kísérő, a makrogazdasági és a területi érdekek ütköztetését és egyensúlyban tartását. A társadalom és a gazdaság irányításában megvalósult reformok kísérletet tettek ugyan a helyi—területi szervek kiszabadítására az ágazati hierarchiából az együttműködés és a részvétel különböző formáinak meghonosításával, de kevés eredmény jelentkezett a területi erőforrások mozgósításában, a helyi—területi érdekek integrálásában, amihez hozzájárult a gyökeres közigazgatási reform elmaradása, a regionalizálástól való óvatos tartózkodás.

Benkőné Lodner Dorottya — *Csefkó* Ferenc — *Pálné Kovács* Ilona előadásában érzékelve és vállalva a mai elutasító tendenciát, továbbra is szükségesnek tartotta a nagyobb területi egységekre kiterjedő kutatások folytatását. Mind ez ideig nem történt meg a nagyobb egységek érdekrendszerének felmérése és kimunkálása, a tartósan működtetett együttműködési rendszer jogszabályi preferálása alapvetően hiányzik, így a megyék közötti kapcsolatok esetlegesek, sem gazdaságilag, sem politikailag nem kellően alátámasztottak. A tanácsok munkáját a koordináció által jelentősen befolyásoló, azt meghatározó eredményről nem lehet beszélni. Álláspontjuk szerint a területi irányítás első reagálása a körzetesítési tendenciákra a megyei tanácsi szervek közötti hatékonyabb együttműködés szorgalmazása, megteremtése lenne.

A városkörnyékké alakítás jogszabályi indokaival ellentétben az átszervezés után a városkörnyékiség elsősorban (kizárólagosan) az igazgatási kapcsolatokban ismerhető fel, legtöbb esetben leegyszerűsítve a járások, illetve a járási hivatalok kiváltására.

Iváncsics Imre „A városkörnyéki igazgatás szerepe a területfejlesztésben" c. előadásában ezt a megoldást, jobbára a járási hivatalok hatósági munkájának átvállalását tartalmilag csupán feladat-átcsoportosításnak tekintette, rögtön hozzátéve, helyesen többnek, és másnak kell tekinteni a városkörnyéki igazgatást. A város (centrum) és a környező községek között nemcsak igazgatási, hanem egyéb (gazdasági, ellátási, oktatási, egészségügyi stb.) területen is léteznek, illetve kialakíthatók kapcsolatrendszerek, a központi irányítás is egyértelműen szorgalmazta a több oldalú kapcsolatteremtést és erősítést. Az együttműködés általában olyan tevékenység, amelyet többen közösen fejtenek ki, saját elhatározású részvétellel. Mivel azonban a közös feladat(ok) vállalása kötelezettségekkel is együtt jár, ebből adódóan „önkorlátozást" is igényel. Természetes tehát, hogy a potenciálisan részt vevők az együttműködésre akkor hajlanak, ha érdekközösségek jönnek létre, de az előbbiekből következően az együttműködés előfeltétele a közös érdekek mellett a kölcsönös előnyök, a mellérendeltségi pozíció.

Az együttműködés jelentősebb területei lehetnek a gazdasági és műszaki tervezésben a települések közötti kapcsolat; a meglévő — értelemszerűen elsősorban városi — munkaszervezetek ellátó, szolgáltató szerepkörének térbeli kiszélesítése; közös munkaszervezetek létesítése és fenntartása; egyéb beruházások együttes megvalósítása. A területfejlesztést döntően elősegítő, jogszabályok által biztosított lehetőség közös vállalat alapítása, intézmény létrehozása, meghatározott hatáskörök közös szerv általi gyakorlása, a tanácsi irányítású művelődésügyi, egészségügyi, szociális intézmények a tanács működési területén túlterjedő tevékenység esetén az állami területi beosztástól független feladat ellátása. Napjainkban a városkörnyéki igazgatás keretében megvalósítható területfejlesztés hatékonyságát csökkenti a fejlődés előfeltételeinek hiánya, a város és a község közötti kapcsolatok nem kellő feltárása, az igazgatási határok merevsége, az eseti jellegű együttműködés előnyben részesítése, az, hogy a város sok esetben „rangon alulinak" tartja a községekkel való kapcsolatot, a községi gazdasági lehetőségek elégtelensége, de a megyei tanácsi

szervezet túlzottan hatósági igazgatásra szűkült szemlélete is.

Ádám Antal a községek közötti kapcsolatokról szólva bevezetőjében a magyar községek népességi helyzetét, társadalmi szerkezetét, a községcsoportok sajátos problémáit, fejlesztését elemezte, majd a magyar politikai rendszer, az államélet és a tanácsrendszer fejlődési irányait mutatta be. A politika és a közigazgatás szoros kapcsolatának ismeretében felvethetőnek tartja a kérdést, milyen a viszonya a vázolt korszerűsítési törekvéseknek, az egyéb politikai szervezetek, a politikai rendszer egészének fejlődési tendenciáihoz. Megfogalmazhatónak tartja, hogy a politikai rendszer intézménycsoportjainak eddigi sajátosságait — körültekintő differenciáltsággal — ki kell egészíteni az alulról építkezés rendszerével, az elavult, formális elemeket fel kell váltani a szocialista demokrácia és humanizmus értékkategóriáit érvényesítő, a társadalom különböző csoportjainak sajátos érdekeit felszínre hozó és ütköztető, a társadalmi aktivitást serkentő új intézményeivel, fokozza a működés nyilvánosságát, társadalmi ellenőrizhetőségét. A közigazgatás egyetlen láncszemének fejlesztésekor, így a körzetesítés nagy vállalkozásában sem szakíthatók ki a korszerűsítési munkálatok a politikai rendszer általános fejlődési irányaiból. A jelenlegi anyagi-műszaki feltételek mellett a községek közös tanácsi szervezését nem célszerű nagyobb arányban folytatni, azonban bővítésre szorulnak a községek közötti társulások. Tárgykörét tekintve a társulási forma három nagyobb csoportját jelölte meg. A járási hivatalok megszűnésével a hatósági jogkörök községekhez telepítésével méginkább előtérbe kerül a közigazgatási tárgyú társulás. Irányulhat a társulás az egészségügyi, közművelődési, oktatási-nevelési, szociális, sport stb. intézmények együttes létesítésére, működtetésére, irányítására és felügyeletére. Társulhatnak továbbá a községek általuk közvetlenül fenntartható kommunális létesítmények, ellátó szervezetek együttes működtetésére, illetve az irányító-felügyeleti hatáskörbe tartozó ellátószolgáltató szervezetek egymás településeinek számára is ellátást-szolgáltatást nyújtó működésének előmozdítására.

Magától érthetődően egy háromnapos konferenciáról szóló ismertetésben hiábavaló vállalkozás lenne a teljességre törekvés, csupán néhány álláspont, megoldási lehetőség bemutatására kerülhetett sor.

Az interdiszciplinaritás minden résztvevő által elismert szükségességét, a vonzáskörzet rendkívüli összetettségéből következő sokoldalú megközelítést csak érzékeltetve utalok arra, hogy ezen a rendezvényen is a földrajzi meghatározottságot éppúgy érdeklődéssel hallgatták, mint a munkaerőmozgás, az ingázás, a közlekedés vizsgálatát, a gazdasági növekedés településre gyakorolt hatásának szociológiai megközelítését, az egy településrendszeren belüli helyét meghatározó tényezők taglalását, a területi infrastrukturális kutatások módszertanát vagy a vonzáskörzet történeti-földrajzi kérdéseit.

Mindemellett 16 külföldi előadásban (bolgár, cseh, lengyel, NDK-beli, szovjet) az egyes országokra jellemző gondok, megoldások is teret kaptak, amelyek a problémák hasonlatossága miatt szintén gazdag tapasztalatok átvételére adtak lehetőséget, új lendületet adva a további kutatásokhoz.

Enyedi György zárszavában ezek közül a vonzáskörzetek kiformálódása teljes mechanizmusának feltárását, a bizonyos konvenciók nyomán elhatárolt vonzáskörzetek belső szerkezetének statikus leírásával szemben az átalakulás hosszú távú folyamatainak vizsgálatát emelte ki. Rámutatva arra, hogy nem szabad az állampolgárokat egyszerű statisztikai sokaságnak vagy munkaerőforrásnak tekintetni, a vonzáskörzeti kutatások értelmét az ott élők életkörülményeinek javításáért való munkálkodás adja.

Süksd Ferenc

Шандор Вида:

Технологическая война между США и западной европой из-за советского газопровода

Из-за советского газопровода правительство США назначило эмбарго на американские предприятия, которое потом с 18 июня 1982 года было распространено также на европейские дочерные предприятия американских предприятий и на покупателей их лицензий. С точки зрения внешней торговли Венгрии возобновление эмбарго служит таким уроком, что в договорах, заключаемых с американскими предприятиями, целесообразно исключить подчиненность компетенциям американских судов или третейских судов, в договорах же с западноевропейскими фирмами — отказаться от принятия на себя риска эмбарго.

Sándor Vida:
Technologischer Krieg zwischen den USA und West-Europa wegen der sowjetischen Erdgasleitung

Das Embargo verhängt durch die USA wegen der sowjetischen Erdgasleitung wurde am 18. Juni 1982. auch auf die Lizenznehmer der amerikanischen Unternehmen ausgeweitet. Aus dem Gesichtspunkte des ungarischen Aussenhandels ist das Embargo deshalb lehrreich, weil in den Verträgen mit amerikanischen Unternehmen die Unterwerfung einem amerikanischen Gericht oder Schiedsgericht vermieden werden soll. Es scheint auch zweckmässig zu sein in den Verträgen die Übernahme der Embargo-Risiken abzulehnen.

Sándor Vida:
Technological war between the USA and Western Europe on the Soviet gas pipeline

The U.S. government extended the embargo concerning American enterprises because of the Soviet gas pipeline also on European enterprises held by American companies as well as buyers of licences thereof on June 18th, 1982. The revival of the embargo makes it important from the point of view of the Hungarian foreign trade not to stipulate in contracts with American enterprises for American forum or arbitration as well as to exclude in contracts with West European firms the risk of embargo.

ÁRA: 50,— Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, 1., Országház u. 30. 1250. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert, a Lapkiadó Vállalat vezérigazgatója. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest, V., József nádor tér. 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámlára. Előfizetési díj 1/2 évre: 300,— Ft, egy évre: 600,— Ft. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest 1056 Bajcsy-Zsilinszky út 76.

Szegedi Nyomda — 83-5080 Szeged, 1984. — Felelős vezető: Dobó József igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

Fq 8003 F/ET

XXXIX. új évfolyam 3. szám Budapest, 1984. március hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

ERDŐSY EMIL
Az arányosság elve a veszélyeztetés büntetőjogi megítélésénél 125

CSÉKA ERVIN
A súlyosítási tilalom tartalmának újabb elemei 128

FERENCZ ZOLTÁN
Potenciális bűncselekmény-helyzet és prekriminalitás: a bűncselekmény-szituáció előzményei 134

TÓTH MIHÁLY
A szembesítések béklyójában 139

KABÓDI CSABA
Igazságszolgáltatás — szolgáltatás? 146

KENGYEL MIKLÓS
Tanúkihallgatási rendszerek a polgári perben 151

Szemle

NAGY FERENC
Magyar—osztrák konferencia a büntetőjog és a büntető-eljárásjog aktuális problémáiról 158

SZALMA JÓZSEF
A jogcím 161

Az európai szocialista államok jogalkotásáról 165

Jogirodalom—Jogélet

G. V. Barabasev: A helyi tanácsok szerepe a városfejlődésben (DUNAY PÁL) 171

F. Rittner: Bevezetés a verseny- és kartelljogba (VÖRÖS IMRE) 173

KARDOS GÁBOR
Nemzetközi közjogi előadások Hágában 173

СОДЕРЖАНИЕ: *Эмил Эрдеши:* Принцип пропорциональности при уголовноправовой оценке угрозы. — *Эрвин Чэка:* Новые элементы содержания запрета усиления наказания. — *Золтан Ференц:* Потенциальная ситуация преступления и прекриминальность: предпосылки ситуации преступления. — *Михай Тот:* В кандалах очных ставок. — *Чаба Кабоди:* Правосудие — обслуживание? — *Миклош Кендьел:* Системы допроса свидетелей в гражданском процессе. — *Обзор: Ференц Надь:* Венгро-австрийская конференция по актуальным проблемам уголовного права и уголовно-процессуального права. — *Йожеф Салма:* Юридическое основание. — Новое в законодательстве сверопейских социалистических стран. — *Юридическая литература — юридическая жизнь:* Г. В. Барабашев: Роль местных Советов в развитии городов *(Пал Дунаи)*. — Ф. Риттнер: Введение в картельное право и право конкуренции *(Имре Вереш)*. — *Габор Кардош:* Лекции по международному публичному праву в Гааге.

INHALT: Emil Erdősy: Das Prinzip der Proportionalität bei der strafrechtlichen Beurteilung der Gefährdung. — *Ervin Cséka:* Neuere Elemente des Straferhöhungsverboter. — *Zoltán Ferencz:* Potentielle Straftatlage und Prekriminalität: Vorgeschichte der Strafsituation. — *Mihály Tóth:* In der Fessel der Gegenüverstellungen. — *Csaba Kabódi:* Rechtspflege — Leistung? — *Miklós Kengyel:* Zeugenverhörsysteme im Zivilprozess. — *Rundschau: Ferenc Nagy:* Ungarich-österreichische Konferenz über aktuelle Probleme des Strafrechts und des Strafprozessrechts. — *József Szalma:* Das causa. — Aus der Gesetzgebung der europäischen sozialistischen Länder. — *Rechtsliteratur—Rechtsleben:* G. V. Barabasev: Die Rolle der örtlichen Räte in der Entwicklung der Städte *(Pál Dunay)*. — F. Rittner: Einführung in das Wettbewerbs- und Kartellrecht *(Imre Vörös)*. — *Gábor Kardos:* Vorlesungen über Völkerrecht in Den Haag.

Contents: Emil Erdősy: The principle of proportionality int he criminal jugdement of endangerment. — *Ervin Cséka:* New elements of the substance of prohibition of increase of punishment. — *Zoltán Ferencz:* Potential criminal act-situation and precriminality: the antecedents of the crime situation. — *Mihály Tóth:* In the shackles of confrontations. — *Csaba Kabódi:* Administration of justice: is it a service? — *Miklós Kengyel:* Witness interrogation systems in the civil suit. — *Survey: Ferenc Nagy:* Hungatian—Austrian conference on the actual problems of criminal law and law of criminal procedure. — *József Szalma:* The title. — On the legislature of the european socialist countries. — *Legal literature—Legal life:* G. V. Barabasev: The role of local councils in the development of the cities *(Pál Dunay)*. — F. Rittner: Introduction to the competition and cartel (anti-trust) lelislation *(Imre Vörös)*. — *Gábor Kardos:* Lectures on international public law in the Hague.

E lapszám (XXXIX. évfolyam 3. szám) szerzői: *Erdősy Emil,* egyetemi docens (Pécs). — *Cséka Ervin,* tanszékvezető egyetemi tanár (Szeged). — *Ferencz Zoltán,* egyetemi adjunktus (Pécs). — *Tóth Mihály,* kerületi vezető ügyész (Budapest). — *Kabódi Csaba,* egyetemi tanársegéd (Budapest). — *Kengyel Miklós,* egyetemi adjunktus (Pécs). — *Nagy Ferenc,* egyetemi adjunktus (Szeged). — *Szalma József,* egyetemi docens (Újvidék). — *Dunay Pál,* ösztöndíjas gyakornok (Budapest). — *Vörös Imre,* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos főmunkatársa (Budapest). — *Kardos Gábor,* egyetemi tanársegéd (Budapest).

XXXIX. új évfolyam 3. szám Budapest, 1984. március hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

Az arányosság elve a veszélyeztetés büntetőjogi megítélésénél

1. A technikai és a civilizációs fejlődés menetét lényegében az anyagi világ eddig nem ismert jelenségeinek felkutatása, az ismert jelenségek eddig nem ismert hatásának feltárása, a szerzett új ismereteknek az anyagi világ és a társadalom mozgására való alkalmazása, a természet és a társadalom megváltoztatása képezi. A természeti és a társadalmi adottságoknak az ember szolgálatába való állítása szükségszerűen együttjár az emberi élet, testi épség vagy egészség veszélyeztetésével, illetőleg anyagi javak pusztulásának lehetőségével. A társadalmi haladás érdekében a büntetőjognak meg kell engednie bizonyos fokú veszélyt előidéző emberi magatartásokat. A büntető jogtudomány a megengedett veszélyeztetés (kockáztatás) egyik objektív kritériumaként az *arányosságot* jelöli meg.

Az arányossági viszony mérésére a büntető jogtudomány a szociológiai *értékfogalmat* használja, és ennek megfelelően a tudatos veszélyeztetés (kockázatvállalás) egyik tényezőjének a *létrehozandó értéket,* a másik tényezőjének pedig a *veszélyeztetett értéket* tartja. Seidel felfogása szerint a kockázatvállalás arányosságának értelmezésénél alapvetően abból kell kiindulnunk, hogy az az értéknagyság, amelynek létrehozására a kockázatvállalás irányul, lényegesen magasabb legyen, mint az, amely veszélybe került.[1] Hasonlóképpen vélekedik (a nem szocialista büntető jogtudomány oldaláról) H. Mayer is. „A kockázat mértékének objektíve megfelelő arányban kell állnia az elhatározott cselekmény értékével. Minél nélkülözhetetlenebb valamely cselekmény jogi vonatkozásban is, annál nagyobb lehet az a kockázatvállalás, amely jogilag sem kifogásolható."[2]

Megítélésünk szerint a szociológiai értékfogalom kétségtelenül alkalmas lehet valóságos és elképzelt jelenségek összehasonlítására, de megvannak azok a belső problémái is, amelyek kihatnak a kockázat megengedettségéhez megkívánt arányosság értelmezésére is.[3]

Nehézséget okozhat mindenekelőtt az összehasonlítás alapját képező *értéknagyságnak* a meghatározása. Ez csak az anyagi jelenségek esetében lehetséges, míg az eszmei értékek (mint pl. az emberi élet vagy a becsület) nagyságára csak igen elnagyolt és egymás közötti összehasonlításokra általában nem alkamas megállapítások tehetők.[4]

További nehézségek származhatnak a kockázatnak abból a jellegzetességéből is, hogy *valóságosan létező* (a veszélyhelyzetben levő) értékeket kell szembeállítanunk *eszmeileg létező* (a létrehozni kívánt) értékekkel. Némileg egyszerűbb a helyzet, ha mind a létrehozandó, mind pedig a veszélyeztetett érték azonos minőségkategória alá vonható. Azokban az esetekben viszont, amikor különböző minőségű (anyagi és eszmei) értékeket kellene összehasonlítanunk, az arányosság jelentősége a cselekmény megengedettségének a vonatkozásában csökken, míg végül az azonos minőségű eszmei értékek (pl. emberi életek) egybevetésénél az arányosság követelménye elenyészően csekély lehet.

Az arányossággal kapcsolatos kérdések között meg kell említenünk azt a követelményt is, hogy a büntetőjogi elméleti nézetek a kockázat megengedettségét nem *azonos értéknagyságok* mennyiségi viszonyában látják (mint pl. a jogos védelem esetében), hanem különböző értéknagyságok összevetésében, amely értéknagyságok közül a csak eszmeileg funkcionáló értéknek lényegesen felül kell múlnia a veszélyeztetett érték nagyságát. Békés Imre az arányosság-

---

[1] D. *Seidel:* Risiko in Produktion und Forschung als gesellschaftliches und strafrechtliches Problem. Berlin, 1968. 173. old.

[2] H. *Mayer:* Strafrecht. Allgemeiner Teil. Stuttgart und Köln, 1953. 188. old.

[3] Témafeldolgozásunkban a Jan *Szczepanski* által adott szociológiai értékfogalmat vettük alapul. Eszerint értéknek nevezünk „minden olyan tetszőleges anyagi vagy eszmei tárgyat, eszmét vagy intézményt, valóságos vagy elképzelt tárgyat, amellyel szemben az egyének vagy közösségek tiszteletet tanúsítanak, életükben fontos szerepet tulajdonítanak neki és a megvalósítására törekvést kényszernek érzik. Értékek azok a tárgyak, amelyek az egyén belső egyensúlyát biztosítják, s az elérésükre törekvés a jól teljesített érzést kölcsönzik számára, vagy azokat a tárgyakat, amelyek belső kohéziójuk fenntartásához a csoport számára nélkülözhetetlenek stb." J. *Szczepanski:* A szociológia alapjai. Bp. 1968. 55. old.

[4] Ezt a nézetet vallja F. *Orlowicz* is, de kiemeli, hogy a gazdasági kockázat esetében sokszor konkrétan mérhető a várható haszon értéke, mert ezt leggyakrabban a társadalmi szükségletek határozzák meg: az áruk meghatározott mennyiségére vagy egyéb társadalmi javakra vonatkozó konkrét megrendelések értéke. Lásd: F. *Orlowicz:* Ryzyko gospodarcze a prawo karne. Nove Prawo, 1968. 3. sz. 363. old.

nak ezt a feltételét a következőképpen látja: „Amenynyiben az eredménnyel szemben alternatívaként kimutatható előny optimuma sem tudja a mérleg nyelvét az előny oldalára billenteni, a kockázat társadalmi hasznossága eleve tagadható. Az előnynek a „társadalmilag hasznos" koordináta rendszerében magasabbra kell — legalábbis a lehetőség szférájában — ívelnie, mint ahogyan az eredmény „a társadalmilag nem kívántos" irányba hajlik."[5]

2. A megengedett kockázatvállalás arányossági kritériumával kapcsolatban felvetett e néhány kérdés is kézzelfoghatóan érzékelteti a kockázatvállalás sajátos természetét, azt az egyediséget, hogy az arányosság általános jelentése itt módosultan érvényesül. Az összehasonlítás mércéjeként működő érték nemcsak ténylegesen létező anyagi jelenségeket, hanem *elgondolt* anyagi jelenségeket is magában foglal, továbbá pedig mind a valóságos, mind az elképzelt jelenségek között olyanok is helyet kapnak, amelyeknek nem anyagi, hanem eszmei (erkölcsi) értékük van. Az arányosság tehát nem mindig takar matematikailag pontosan megfogható viszonyt. Hozzá kell még tennünk, hogy a kockázatvállalás szubjektív mozzanatai is lényegesen módosíthatják az arányosság alakulását.

A megengedett veszélyeztetés arányossági jellemzőjének specifikumára a hazai büntetőjogi irodalomban Wiener A. Imre is felhívta a figyelmet. Teljes mértékben egyetértünk a következő megállapításaival: „Az arányosítás mint művelet nem ismeretlen a büntetőjogban. Arányosítási műveletet mind a jogos védelem, mind a végszükség megállapításakor végezni kell. A kockázat értékelése keretében végzett arányosítási művelet nóvuma a valószínűség fokozott értékelése. A hasznos céllal nemcsak a káros következményt kell szembeállítani, hanem a tevékenység időpontjára visszavetítve azt kell vizsgálni, hogy milyen volt a káros következmény és a hasznos cél bekövetkezésének valószínűsége. A káros következmény valószínűségének nagysága és a káros következmény mértéke egymással fordított, a kettő együtt pedig a hasznos céllal és valószínűséggel egyenes arányban áll."[6]

Mindemellett az arányosságot a megengedett kockázat objektív jellemzőjének tartjuk, amelynek a külvilágban érzékelhetően kell megjelennie. Nem elegendő tehát csak az a kalkuláció, amely a szubjektumban létezik az elhatározást megelőző pszichikus folyamatban. Az arányosság akkor objektivizálódik, amikor a szubjektív célkitűzés és az objektív veszélyhelyzet más személyek számára egyértelműen felismerhetővé válik.

3. A megengedett veszélyeztetés arányossági kritériumának jellegzetességei közül a technikai fejlődés és a büntetőjogi felelősség viszonyának egyik alapvető kérdésével kívánunk a következőkben foglalkozni, nevezetesen azzal, hogy arányba állítható-e gazdasági érdek az emberi élettel vagy egészséggel.

A büntetőjogi irodalomban ismert álláspontok ebben a kérdésben igen eltérőek. A legradikálisabb elutasító véleményt Grinberg tanúsította az 1954-ben megjelent írásában. Eszerint: „Sem jószándékra, sem pedig valamiféle üzemi szükségszerűségre való hivatkozás nem indokolhatja az emberi élet és az emberi egészség veszélyeztetését."[7]

Ezt az álláspontot többen támadták, köztük az NDK-beli L. Frenzel is, akinek véleményét már azért is érdemes hosszabban ismertetni, mert egyike a kockázatvállalás legmélyebb lényegére utaló megállapításoknak. Frenzel a következőket írja: „Hogyha a kutatás, kísérletezés, újítás területén a dolgozók életét és testi épségét érintő kockázatvállalást olyan egyértelműen elutasítanánk, miként azt Grinberg teszi, lehetetlenné tennénk a gazdasági haladást. Egyébként más helyen maga Grinberg írja, hogy az újítások megvalósítása elkerülhetetlenül összefügg a kockázatvállalással, mivel nem tartjuk teljesen uralmunk alatt a termelési folyamatokat. Ez a tétel azonban nemcsak az anyagi károkra érvényesíthető — amint Grinberg véli —, hanem bizonyos mértékben vonatkozik magukra a dolgozóknak az életére és egészségére is. A tapasztalataink ugyanis általában nem terjednek odáig, hogy valamennyi veszélyt előrelátva felismerjünk. A veszélyt gyakran csak akkor tapasztaljuk, amikor balesetek következnek be. De még ha ismerjük is a veszélyforrásokat, nem mindig vagyunk egyformán abban a helyzetben, hogy a balesetek megelőzésére szolgáló intézkedéseket és eszközöket minden esetben megtaláljuk és alkalmazzuk. Mindenekelőtt a kutatásoknál és az újítások bevezetésénél számolhatunk mindig azzal a lehetőséggel, hogy még nem ismert törvényszerűségek lépnek működésbe, és ez a dolgozók veszélyeztetéséhez vagy sérüléséhez vezethet. A kutatásaink és újításaink tekintetében meg lenne kötve a kezünk, hogyha ezekben az esetekben bizonyos határok között nem engednénk meg akár a dolgozók életét vagy testi épségét érintő kockázatvállalást is. Annak a feltevésünknek az igazolására, hogy ellentétes állásfoglalás esetében mekkora kár érné a társadalmat, legyen szabad arra hivatkoznunk, hogy különben ma már nem rendelkeznénk sem gőzgéppel, sem villanymotorral vagy repülőgéppel, sem röntgensugárral, sem diftériaszérummal, de még az atomkutatásra vagy egyáltalán az atomenergia felhasználására sem gondolhatnánk."[8]

Grinberg a termelési kockázatról 1963-ban írt monográfiájában némiképpen már módosította korábbi álláspontját. A büntetőjogilag megengedhető kockázat egyik feltételét így jelöli meg: „A kockázat tárgya rendszerint csak anyagi tényező lehet, nem pedig az ember élete vagy egészsége."[9] Grinberg azzal a kitétellel, hogy a kockázat tárgya „rendszerint" csak anyagi tényező lehet, implicite nem zárja ki, hogy az élet, testi épség vagy egészség bizonyos fokú veszélyeztetését nem tartaná megengedettnek. Más összefüggésben (a technikai kockázat tárgyalásánál) a következőket írja: „A technika széles körű alkalmazása a szocialista termelés egyik szükségszerű feltétele. En-

[5] *Békés* Imre: A gondatlanság a büntetőjogban. Bp. 1974. 311. old.

[6] *Wiener A.* Imre: A gazdasági vezetők büntetőjogi felelőssége. Bp. 1974. 268. old.

[7] M. Sz. *Grinberg:* Moment opravdannogo riszka v proizvodsztvennom processze i ego ugolovnopravovoe znacsenije. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Parvo, 1954. 1. sz. 431. old.

[8] L. *Frenzel:* Der strafrechtliche Schutz des Lebens und der Gesundheit der Werktätigen Während des Arbeitsprozesses und der Anwesenheit im Betrieb in der DDR. Babelsberg, 1958. Idézi *Seidel:* Risiko in Produktion und Forschung... a 38. és 39. old-on.

[9] M. Sz. *Grinberg:* Problema proizvodsztvennogo riszka v ugolovnom prave. Moszkva, 1963. 94. old.

nélfogva a technika hasznosítására irányuló tevékenység nemcsak megengedett, hanem társadalmilag hasznos is. Még akkor is hasznos, hogyha alkalmazása a környezetre vagy a felhasználó emberre nézve bizonyos fokú veszéllyel jár."[10]

Az élet vagy testi épség kockáztatásának tilalmát vallja az NDK-beli Speckhardt és a lengyel Orlowicz is. Speckhardt szerint semmiféle gazdasági megfontolás nem támaszthatja alá az általános biztonság, az emberi élet és egészség veszélyeztetése jogszerűségének elismerését.[11] Orlowicz lényegében ugyanezeket hangoztatja: „Kiindulva társadalmi rendszerünk alapvető elveiből" — mondja — „elutasítandó minden olyan kockázat, amelynek eredményeképpen az ember élete vagy egészsége veszélybe kerül."[12]

Az ellenkező nézet képviselői a már említett Frenzelen kívül a szovjet Dagel, valamint az NDK-beli Buchholz és Seidel.

Dagel szerint hibásak azok a nézetek, amelyek az emberi élettel és egészséggel összefüggő kockázatot teljesen, abszolút módon elutasítják. Az életnek számos olyan területe van, pl. az orvosi gyakorlat, a háború vagy a sport területe, ahol a kockázat, főképpen az élet és egészség veszélyeztetésével függ össze. Ezeknek a kockázatvállalásoknak a jogszerűsége nem utasítható el egyszerűen, a jogszerűség a kockázatvállalás céljától és feltételeitől függ.[13]

Buchholz sem tartja kizártnak, hogy egyes konkrét esetekben a termeléssel összefüggő élet- vagy egészségkockáztatás jogilag elismerhető legyen. Vannak ugyanis olyan helyzetek, amelyekre az egészségvédelmi vagy a munkavédelmi előírások ki sem terjednek, egyszerűen azért, mert az ilyen helyzeteket a társadalom még nem ismeri. Ilyenkor elképzelhető, megfelelő biztonsági feltételek között, az élet vagy egészség veszélyeztetése.[14]

A Grinberggel ellentétes nézetek legradikálisabb képviselőjének D. Seidel tekinthető. Álláspontja a következőkben foglalható össze: A gyakorlatban számos foglalkozás akad, amely többé vagy kevésbé immanenter össze van kötve kockázatviseléssel. Az is nyilvánvaló, hogy a nagy gazdasági értékek mellett sokszor a kockázatot vállaló vagy más személy életének vagy egészségének bizonyos fokú veszélyeztetése elkerülhetetlen. Egyébként bizonyos mértékű általános veszély (amely különösképpen megmutatkozik az utak, a vasutak, a repülőgépek és egyéb technikai eszközök használatánál) a normális társadalmi élet kísérőjelensége. Mindezeket egybevetve „aránytalanul magas népgazdasági veszteségeket akkor is meg kell akadályoznunk, hogyha a cselekményhez az emberi élet vagy egészség meghatározott veszélyeztetése kapcsolódik. Az egyik oldalon aránytalanul magas népgazdasági értékek, a másik oldalon pedig a cselekvő embert érintő veszély társadalmilag elismert mértéke — amely általában csekély, de az egyes esetekben kirívóan magas is lehet — ezek azok a kritériumok, amelyeknek a jogszerű kockáztatás esetében általános követelményként együttesen fenn kell állniok és teljesülniök ahhoz, hogy ilyen cselekmény indokoltnak és jogszerűnek legyen elismerhető."[15]

4. A gazdasági értékek, valamint az emberi élet és egészség arányba állításával kapcsolatos nézetek, megítélésünk szerint, nem kellőképpen differenciáltak. Mindenekelőtt azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy in abstracto szembeállítás lehetetlen. Annyiban tehát igaza van Grinbergnek és valamennyi követőjének, hogy általános értelemben vett anyagi értékekkel általános értelemben vett személyiségi érték nem ellensúlyozható. A valóságban viszont a kockázatvállalás mindig konkrét személyiségi (társadalmi) értékekhez viszonyít konkrét anyagi értékeket. A személyiségi értékek közül csak két értéktárgy jöhet számításba: az élet és az egészség (testi épség).

A kockázat arányosítási kritériumának alapvető kérdése, hogy kinek vagy kiknek az életét vagy egészségét veszélyeztetjük, kinek vagy kiknek az érdekét szolgáló anyagi értékek ellenében. Ilyenképpen a kockázatvállalásnak a következő változatai lehetségesek:

a) Saját élet, testi épség vagy egészség veszélyeztetése egyéni anyagi érdek ellenében. Ez a fajta kockázatvállalás a mindennapi élet gyakori jelensége. Az orvosi statisztika adatai bőséges anyagot szolgáltatnak azokra a megbetegedésekre vonatkozóan, amelyek abból keletkeztek, hogy az egyén az anyagi célkitűzései elérése érdekében szellemi vagy fizikai teljesítőképességét meghaladó feladatokra vállalkozott. Az önveszélyeztetést büntető jogszabályaink nem tiltják (az esetleg csak a szocialista erkölccsel ellentétes magatartásnak minősül), ezért a kockázatvállalásnak ez a típusa a megengedett kockázat szempontjából közömbös.

b) Saját élet, testi épség vagy egészség veszélyeztetése össztársadalmi anyagi érdekek ellenében. Ide vonható valamennyi újító, kísérletező cselekmény, amely a társadalmi haladás érdekeit szolgálja. A tudománytörténelem számos kiváló kutató és kísérletező személy nevét örökítette meg, akik nemcsak az egészségüket veszélyeztették, hanem az életüket is áldozták az emberi haladás szolgálatában. Büntetőjogi megítélésben ezek az esetek is az önveszélyeztetés körébe tartoznak, tehát nem tiltott cselekmények, sőt a mindenkori erkölcsi felfogás tisztelettel és elismeréssel kapcsolódik a tudomány és a civilizáció úttörőinek hősies önfeláldozásához.

c) Valamely veszélyforrást működtető személy(ek) életének, testi épségének vagy egészségének veszélyeztetése saját anyagi érdek ellenében. Veszélyforráson nemcsak technikai berendezést vagy eszközt értünk, hanem a munkavégzés olyan tárgyi feltételeit is, amelyek jellegüknél fogva egészségkárosodást vagy az élet elvesztését idézhetik elő. Ebbe a körbe vonható többek között a veszélyes üzemet működtető kisiparos,

[10] M. Sz. *Grinberg:* Problema proizvodsztvennogo riszka... 65. old.

[11] K. H. *Speckhardt:* Probleme der strafrechtlichen Verantwortlichkeit für Wirtschaftsstraftaten. Staat und Recht, 1963. 1978. old.

[12] F. *Orlowicz:* Ryzyko gospodarcze a prawo karne. 364. old.

[13] Lásd: P. S. *Dagel:* Proizvodsztvennüj riszk i ugolovnaja otvetsztvennoszt. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo, 1965. 3. sz. 160. old.

[14] Lásd: E. *Buchholz* felszólalását az NDK Legfelsőbb Bíróságának 1966. januári plenáris ülésén. Ismerteti: Neue Justiz, 1966. 2. sz.

[15] D. *Seidel:* Risiko in Produktion und Forschung... 224. old.

az elektromos gépekkel dolgozó háztartási alkalmazott, valamennyi nem hivatásos gépkocsivezető stb. Ezek a személyek a veszélyforrás üzemeltetésével elsősorban a saját életüket, testi épségüket vagy egészségüket veszélyeztetik, azonban tevékenységük jellegénél fogva szükségszerűen érintkeznek az üzemükön kívüli más személyekkel is. Tevékenységük elsősorban egyéni kihatású és ennyiben önveszélyeztetésnek minősül. Cselekményeiknek azonban társadalmi hatásaik is vannak (a veszélyforrás objektív jellegéből adódóan), erre tekintettel a más vagy mások életét, testi épségét vagy egészségét is érintő önveszélyeztetéseiket a büntetőjog csak akkor engedi meg, ha a veszélyforrás üzemeltetője a megfelelő biztonsági szabályokat alkalmazza. A kockázatvállalás ezekben az esetekben tehát csak a biztonsági szabályoknak mindenben eleget tevő tevékenységkörben minősül megengedett kockázatnak.

d) Valamely veszélyforrást működtető személy(ek) életének, testi épségének vagy egészségének veszélyeztetése társadalmi anyagi érdekek ellenében. Ide sorolható mindaz a munkavállaló, aki az anyagi termelés szférájában veszélyes körülmények között dolgozik. Ezeknek a dolgozóknak a munkavállalásra vonatkozó döntései bizonyos fokban önveszélyeztetést is képeznek, azonban itt a felelős kockázatvállaló a munkaadó, aki a saját és a csoport (a vállalat) tagjai és a társadalom tagjai anyagi érdekeinek érvényesítése végett veszélyezteti üzeme dolgozóinak életét, testi épségét vagy egészségét. A büntetőjog ezt a veszélyeztetést — az előző változattal megegyezően — csak akkor engedi meg, ha a munkaadó a biztonságos munkavégzés körülményeit is biztosítja. Ez az irányadó a kockázat megengedettsége tekintetében is.

e) Bárki életének, testi épségének vagy egészségének veszélyeztetése össztársadalmi anyagi érdekek ellenében. A technikai haladás, a társadalom civilizációs fejlődése elképzelhetetlen a természeti erők emberi uralom alá vonása nélkül. Az emberi uralom azonban nem jelenti azt, hogy ezáltal a természeti erők hatása objektíve csökken, hanem csak azt fejezi ki, hogy a természeti erők működésének meghatározott irányt ad, különféle technikai módszerekkel és berendezésekkel a természeti erők romboló hatását elhárítja.

A technikai módszerek alkalmazása és a technikai berendezések használata nemcsak az ember számára kedvező működést eredményezi, hanem egyúttal a személyi biztonságot is szolgálja. Mihelyt azonban a természeti erőkre gyakorolt emberi ráhatás csökken, növekszik a romboló, pusztító hatás lehetősége. A természet emberi uralom alá vonása egyben a társadalom tagjainak mind nagyobb körét érintő veszélyforrások létrehozásával jár együtt. A büntetőjog az emberi élet, testi épség, egészség vonatkozásában az állandóan fokozódó veszélypotenciált jelentő technikai fejlesztést nem tiltja (annak ellenére, hogy a technikai növekedés konkrét esetekben szükségszerűen váltja ki az újszerű baleseteket vagy haláleseteket), ha a technikai fejlesztés biztonsági intézkedésekkel párosul. A biztonsági szabályoknak megfelelő tevékenységkörben tehát a kockázat is megengedett.

5. Mindezeket összefoglalva azokkal az álláspontokkal értünk egyet, amelyek meghatározott körben elismerik az élet, testi épség, egészség kockáztatását anyagi értékek és érdekek ellenében. Véleményünk szerint az önveszélyeztetés, még akkor is, amikor a veszélyeztető személy a biztonsági szabályokat nem tartja be, mindenkor megengedett kockázatnak minősül, mivel büntetőjogi felelősséggel nem jár; a más életét, testi épségét vagy egészségét (is) érintő veszélyeztetés akkor vonható a megengedett kockázat körébe, ha a szükséges biztonsági feltételeket is tartalmazza.

Erdősy Emil

A súlyosítási tilalom tartalmának újabb elemei

I.

A súlyosítási tilalom intézményének történeti előzményei és érvényesülési köre a mai jogrendszerekben

1. A súlyosítási tilalom (a *„reformatio in peius"* tilalma) a *XIX. sz. elején* fejlődött ki a francia,[1] majd a német,[2] osztrák[3] eljárási jogban, s terjedt el a kontinentális jogrendszerekben. Összefüggésbe hozták az ugyanakkor kialakult *részleges jogerő,* illetve *ne bis in idem* elvével. De tulajdonképpen egy harmadik elvnek, a *vádelvnek* is sajátos érvényesülési módja. E három elv összekapcsolódásának gyakorlati következménye: ha az ügyész nem élt jogorvoslattal súlyosítás végett, az első fokú ítélet „részlegesen" — a büntetés felső határáig — jogerőre emelkedik; a büntetést súlyosabb irányban kétszer nem lehet kiszabni. Ugyanakkor a súlyosítási tilalom egy negyedik eljárási elvnek, a *favor defensionis* elvének hatályosulása is: a kockázatmentes védelmi fellebbezés biztosítása érdekében ugyanis az „anyagi igazság" — a súlyosítási tilalom folytán — esetenként háttérbe szorulhat.

Az első magyar egységes büntető perrendtartás, az *1896. évi XXXIII. törvény* a fellebbezési eljárást illetően a 387. §-ában, a semmisségi panasz alapján lefolytatott (felülvizsgálati) eljárás tekintetében a 438. §-ában szabályozta a súlyosítási tilalom elvét.[4]

[1] Már a *francia* államtanácsnak egy 1806. évi — tehát még az 1808. évi eljárási Code előtt hozott — állásfoglalása elismerte a súlyosítási tilalom elvét.

[2] Az 1877. évi (egységes) — utóbb számos alkalommal módosított — *német* birodalmi Strafprozessordnung 331. és 358. §-ai.

[3] Az 1873. évi — később többször kiegészített, módosított — *ausztriai* Strafprozessordnung 290., 295. §-ai.

[4] A kontinentális jogrendszerekben kialakult súlyosítási tilalomnak később a magyar eljárási jogra is hatást gyakorló jellemző vonásaira nálunk rámutatott: *Auer* György—*Mendelényi* László: A bűnvádi eljárási jog. I—VI. Bp. 1930—34. kommentárja A perorvoslatok és a felsőbíróságok előtti eljárás c. kötetében. Bp. 1930. 69—70. old. L. a súlyosítási tilalom tartalmára a korabeli szerzők közül: *Angyal* Pál: A magyar büntető eljárásjog tankönyve. I. 1915., II. 1917. Bp. II. köt. 174., 215—216. old.; *Finkey* Ferenc: A magyar büntető perjog tankönyve. 4. kiad. Bp. 1916. 543—544.,

Bár a törvény szövege szerint *csak a büntetés súlyosítása* volt tilalmazott, mégis a bírói gyakorlat — némi ingadozás után — egységes lett abban, hogy *sem a minősítés, sem a büntetés* súlyosítására nincs lehetőség akkor, ha nem jelentettek be a vádlott terhére jogorvoslatot. Az ítéletnek jogorvoslattal nem támadott *része* ugyanis már első fokon jogerőre emelkedett.

A *felszabadulás után* megalkotott első büntető perrendtartásunk, az *1951. III. törvény* a súlyosítási tilalom elvét *nem ismerte*. Az *anyagi igazság* hivatalból való érvényesítésének követelménye minden más eljárási érdek és garancia fölött állt, s ezért a másodfokú bíróság erre irányuló ügyészi jogorvoslat nélkül is súlyosíthatta a büntetést.[5]

Ezen — a védelem alapvető jogait sértő — joghelyzeten az *1954. évi V. törvénybe* foglalt eljárási novella változtatott. Eszerint maga a másodfokú bíróság még a vádlott terhére szóló fellebbezés esetén *sem súlyosíthatta közvetlenül* az első fokon megállapított büntetést (*abszolút* súlyosítási tilalom), hanem a büntetés törvénysértően enyhe volta miatt csak az ítélet hatályon kívüli helyezésére és a súlyosabb büntetés kiszabása végett új eljárás elrendelésére volt jogosult (kasszációs jogkör).[6]

Későbbi eljárási jogalkotásaink (*1958. évi 16. sz.* és *1962. évi 8. sz. tvr.*) a súlyosítási tilalom elvét fenntartották, de nem abszolút, hanem *feltételhez kötött* szabályozással. A feltétel a *vádlott terhére bejelentett fellebbezés* volt: *ekkor lehetőség nyílt a büntetés közvetlen súlyosítására* (*relatív* súlyosítási tilalom) anélkül, hogy e célból hatályon kívül kellett volna helyezni az első fokú ítéletet.[7]

2. A *jelenleg* — kisebb módosításokkal — *hatályos 1973. évi I. törvény* (Be) 241. §-ának (1) bekezdése lényegében a korábbihoz hasonlóan szabályozta a súlyosítási tilalom elvét. Kiegészítette viszont e szabályozást a Be-t módosító *1979. évi 4. sz. tvr.* 29. §-a. E szerint: az első fokú bíróság által felmentett vádlott bűnösségét megállapítani, a vádlott büntetését súlyosítani, illetőleg szigorított őrizetét elrendelni a másodfokú eljárásban csak akkor lehet, ha terhére fellebbezést jelentettek be. A korábbi jogi szabályozáshoz képest tehát az eltérés az, hogy a törvény a súlyosítási tilalom érvényesülési körébe vont egy büntetőjogi intézkedést, a *szigorított őrizetet* is. Ezt a kiegészítést a szigorított őrizet (az 1978. évi IV. törvénybe foglalt Büntető Törvénykönyv — Btk — 78—81.§) jellege, súlya, a szabadságvesztéshez tartalmilag igen közel álló volta indokolja.

A jelzett körön kívül azonban a másodfokú bíróság döntési joga nem korlátozott. A másodfokú bíróság — a vádlott terhére szóló fellebbezés hiányában is — a cselekményt *súlyosabban minősítheti*[8] és a vádlottal szemben bármely, a *büntetés fogalmi körén kívül eső* kérdésben (szabadságvesztés végrehajtási fokozata, feltételes szabadság, bűnügyi költség, polgári jogi igény stb.) hátrányosabban rendelkezhet, ideértve a büntetőjogi intézkedéseket (megrovás, próbára bocsátás, elkobzás stb.) is, kivéve az utóbbiak közül a szigorított őrizetet, valamint (az alábbi, II. alatti jogértelmezésből kitűnően) a kényszergyógyítást.

A súlyosítási tilalmat érintő tételes jogi rendelkezés módosítására és a Btk. részben ugyancsak változott szankciórendszerére figyelemmel alkotta meg a *Legfelsőbb Bíróság* 1980-ban a súlyosítási tilalom alapvető kérdéseit felölelő *BK 98. sz. állásfoglalását*. De az állásfoglalás a jogi szabályozás változatlan részének továbbfejlesztő értemezését is tartalmazza. Ezenkívül a régebbi és az újabb bírói gyakorlatban — elsősorban a Legfelsőbb Bíróság részéről — eseti döntések adtak és adnak eligazítást a súlyosítási tilalom egyes részproblémáiban.

3. A *szocialista eljárási jogok* lényegében a relatív súlyosítási tilalom elvét fogadják el.[9] Abban azonban már többé-kevésbé eltérők a szabályozások, hogy mi a súlyosítási tilalom érvényesülési köre: csak a büntetés súlyosítását tiltja, vagy a súlyosabb minősítést, esetleg az ún. büntetőjogi intézkedések (megrovás, próbára bocsátás, kényszergyógykezelés stb.) alkalmazását, illtve ezek szigorítását is, avagy általában *bármilyen hátrányosabb* változtatást a vádlott joghelyzetén.

A *szovjet—orosz* — túlnyomórészt kasszációs jellegű — jogorvoslati rendszer szerint (340. cikk) a másodfokú bíróság megfelelő ügyészi vagy sértetti perorvoslat esetén a *minősítés* vagy a *büntetés* súlyosítása végett hatályon kívül helyezheti az első fokú ítéletet. A *bolgár* — lényegében ugyancsak kasszációs elvű — eljárási jog szabályozása *hasonló*. A *csehszlovák* törvény (259. §) értelmében a szigorúbb *büntetés* alkalmazásának feltétele az ügyészi perorvoslat. Az *NDK* eljárási joga (285. §) szerint bármely a vádlottra *hátrányosabb intézkedés* csak megfelelő perorvoslat bejelentése esetén lehetséges. Az ehhez hasonló *román* jog (372. §) szerint a *vádlott helyzete* a másodfokú eljárásban semmiféle formában nem súlyosítható arra irányuló perorvoslat nélkül. A *lengyel* eljárási törvény (383. cikk) úgy rendelkezik, hogy a másodfokú bíróság a vádlott terhére bejelentett perorvoslat alapján és csak annak keretei között hozhat a vádlottra *hátrányosabb rendelkezést*. A *jugoszláv* törvény (348. cikk) szerint a másodfokú bíróság — kizárólagos védelmi fellebbezés esetén — nem ítélheti el a vádlottat az első fokú ítéletben foglaltaknál *szigorúbb törvényi rendelkezések* alkalmazásával és egyébként sem változtathatja meg az ítéletet a hátrányára.

583. old.; *Vámbéry* Rusztem: A bűnvádi perrendtartás tankönyve. 3. kiad. Bp. 1916. 311., 339—340. old.

[5] Vö.: 1951. évi III. törvény 206. § (1) bekezdés e) pont, (2) bekezdés.

[6] Vö.: Az 1954. évi V. törvénnyel módosított 1951. évi III. törvény 201. § c) pont, 204. §, 205. § (2) bek., 209. § (1) bek. Ld. e törvényhelyek elemző magyarázatát: *Molnár* László és munkaközössége: A büntető perrendtartás kommentárja. Bp. 1957. 596., 617., 624., 640. old.

[7] Vö.: — az 1954. évi V. törvény módosításain kívül — az 1958. évi 16. sz. törvényerejű rendelettel is módosított 1951. évi III. törvény 204. § (2) bek.; továbbá: 1962. évi 8. sz. törvényerejű rendelet 264. § (1) bek. A súlyosítási tilalom intézményének ezt az újabb fejlődését jogtörténeti összehasonlításban bemutatja: *Móra* Mihály—*Kocsis* Mihály: A magyar büntető eljárási jog. Bp. 1961. különösen 425., 456—459. old. L. még: *Jászai* Dezső (szerk.): A büntető eljárás kommentárja. I—II., Bp. 1967. különösen 1114., 1224., 1235., 1241., 1247. old.

[8] Büntetőjogi Döntvénytár, 2247., 5487. sz.

[9] Áttekintésünkben a szocialista országoknak általában az 1960-as években vagy ezt követően hatályba léptetett büntetőeljárási törvénykönyveit vettük alapul; szovjet—orosz: 1961., csehszlovák: 1962., jugoszláv: 1967., NDK: 1968., lengyel: 1969., román: 1969., bolgár: 1979. E törvénykönyvek későbbi kisebb-nagyobb módosításai a súlyosítási tilalom alapvető szabályozását nem érintették.

A *nyugati jogrendszerek* közül a *francia* eljárási jog[10] szerint: a csakis a védelem részéről bejelentett fellebbezés alapján nem lehet a *vádlott joghelyzetén* súlyosítani. Az *NSZK* büntetőeljárási törvénykönyve[11] kifejezetten a *büntetés* súlyosításának tilalmáról rendelkezik a vádlott terhére szóló fellebbezés hiányában.

A súlyosítási tilalom új vonásainak jellemzése érdekében[12] mindenekelőtt a hazai jogi szabályozásban foglalt három irányú tiltó rendelkezésnek, a bűnösség megállapításának, a büntetés súlyosításának és a szigorított őrizet elrendelésének a tilalmát szükséges közelebbről megvizsgálni. Végül elemzést igényel a vádlott terhére szóló fellebbezésnek, mint a súlyosítási tilalmat feloldó feltételnek a fogalma is.[13]

II.

A bűnösség megállapításának tilalma

Az eljárási törvény értelmében — a terhére szóló fellebbezés hiányában — elsősorban is nem lehet másodfokon megállapítani annak a vádlottnak a bűnösségét, akit az első fokú bíróság felmentett; ezért e körben értelmezést igényel: a „felmentett vádlott"-nak, továbbá a „bűnösség megállapításának" a fogalma.

1. A felmentett vádlott fogalma. A) Felmentett vádlotton mindenekelőtt azt a vádlottat kell érteni, akit az első fokú bíróság a Be 214. §-ának (3) bekezdése alapján a) bűncselekmény hiányában, b) bizonyíték hiányában, vagy c) büntethetőséget kizáró okból a vád — egésze vagy egy része — alól *felmentett*. A felmentésnek ezekben az egyértelmű eseteiben nyilvánvalóan tilalmazott a vádlott bűnösségének megállapítása s megbüntetése akkor, ha a vádlott terhére fellebbezéssel nem éltek.

Az első fokú ítélet felmentő jellegét nem érinti az a körülmény, ha a bíróság ebben az ítéletében a Be 214. §-ának (4) bekezdése alapján a vádlottal szemben bizonyos, a bűnösség megállapításának fogalomkörén kívül eső rendelkezéseket, intézkedéseket tett: kényszergyógykezelést vagy elkobzást rendelt el, avagy a vádlottat vagyoni előny vagy elkobzás alá eső érték megfizetésére kötelezte, illetőleg a polgári jogi igényt érdemben elbírálta.

B) A bírói gyakorlat szerint a súlyosítási tilalom szempontjából a felmentő ítélettel azonos értékelés alá esik az *eljárást első fokon megszüntető végzés* is (Be 213. § (1) bekezdés a)—f) pont). Ez a bírósági határozat ugyanis éppúgy nélkülözi a bűnösség kimondását, mint a felmenő ítélet.

Az első fokú megszüntető végzés a felmentő ítélettel azonos értékű attól függetlenül, hogy mi volt a megszüntetés jogalapja és akkor is, ha az első fokú bíróság a megszüntető végzésben a Be 213. §-ának (2) bekezdése alapján esetleg elkobzást rendelt el, vagyoni előny vagy elkobzás alá eső érték megfizetésére kötelezte a vádlottat, illetőleg megrovást alkalmazott, avagy a polgári jogi igényt érdemben elbírálta. Ugyanis ezek az utóbbi rendelkezések, illetőleg intézkedések sem járnak együtt a bűnösség megállapításával.

C) Végül a súlyosítási tilalom szempontjából a felmentő ítélettel esik egy tekintet alá az is, amikor az első fokú bíróság a vádlott ügyét — az előbbiekben már említett kényszergyógykezelés, megrovás vagy elkobzás esetén kívül — próbára bocsátás (Btk. 72—73. §) vagy büntetés helyett elrendelt kényszergyógyítás (ún. munkaterápiás intézeti kezelés, Btk. 76. §) alkalmazásával fejezi be.

A *próbára bocsátás* azért tekinthető a felmentő ítélettel azonos jogi jelentőségűnek — s erre a Legfelsőbb Bíróság BK. 98. sz. állásfoglalása is rámutat —, mert ezt az önálló intézkedést a bíróság a bűnösség kimondása nélkül alkalmazza, noha a bűncselekmény elkövetésének tényét megállapítja. Ehhez képest ilyenkor másodfokon a bűnösség megállapítása és a vádlott megbüntetése sértené a súlyosítási tilalom elvét.

Ha az első fokú bíróság büntetés helyett önálló intézkedésként *kényszergyógyítást* (munkaterápiás intézeti kezelést) alkalmazott, az ilyen döntés a súlyosítási tilalom szempontjából — bizonyos vonatkozásokban — szintén azonos értékű a felmentő ítélettel, s ezért ilyen esetben — a vádlott terhére szóló fellebbezés hiányában — nem lehet másodfokon büntetést kiszabni. Ezt az önálló intézkedést első fokon ugyan ítélettel és a bűnösség kimondása mellett rendelik el (l. a Be-t módosító 1979. évi 4. sz. tvr. 24. §-ához fűzött

[10] Az 1958. évi, azóta egyes más rendelkezéseiben módosított Code de Procedure Pénale 515. cikke.

[11] Az 1975. évi és 1978. évi törvényekkel módosított 1877. évi Strafprozessordnung 331. és 358. §-a.

[12] Külön és némileg eltérő szabályok vonatkoznak a hatályon kívül helyezést követő *(megismételt)* első fokú eljárásban érvényesülő, továbbá a *szabálysértés, polgári jogi igény* elbírálásával kapcsolatban speciális módon felmerülő súlyosítási tilalomra; ezek azonban az intézmény újabb vonásait érintő elvi elemzések szempontjából ezúttal elhanyagolhatók.

[13] A *magyar* büntetőeljárási jog újabb irodalmában — a 6—7. sz. jegyzetben említett szerzőkön, az egyetemi jegyzeteken és az 50-es évek második felében, valamint a 60-as években napvilágot látott kisebb tanulmányokon, cikkeken kívül — igen behatóan *Nagy* Lajos foglalkozott monográfiájában a súlyosítási tilalom akkor időszerű kérdéseivel, jogösszehasonlító módszerrel (Fellebbezés a büntetőperben. Bp. 1960., különösen 309—316. old.). *Szabóné Nagy* Teréz egyik átfogó munkájában bírálja a tételes jognak azt a szabályát, amely — megfelelő ügyészi jogorvoslat esetén — lehetővé teszi a felmentett vádlott elítélését még másodfokon kiegészítettt-helyesbített tényállás alapján is. Rámutat arra, hogy ilyenkor a védelem jogorvoslati joga szenved csorbát a bűnösség első ízben történt megállapítása ellenében. (A szocialista büntető igazságszolgáltatás egységesítése és differenciálása. Bp. 1974. 300—301. old.) A legújabb hazai irodalomban l. a súlyosítási tilalom különböző elvi és gyakorlati kérdéseire részben de lege lata, részben de lege ferenda szempontokkal: *Szabó* Imre (főszerk.): Állam- és Jogtudományi Enciklopédia. I—II. Bp. 1980. II. köt. 548—549. old.; *Szabóné Nagy* Teréz (szerk.): Magyar büntető eljárási jog. I—II. Egységes egyetemi jegyzet. Bp. 1982. II. köt. 183—184., 187., 194—196. old.; *László* Jenő (szerk.): A büntető eljárás magyarázata. I—II. Bp. 1982. II. köt. 718—732. old. (Az utóbbi három munka vonatkozó részeinek szerzője: *Cséka* Ervin). A *külföldi szocialista* irodalomban l. a súlyosítási tilalom egyes kérdéseire a nagyobb munkák közül: *Cselcov,* M. A.: A szovjet büntető eljárás. Bp. 1954. 329. old.; *Kucova,* E. F.: A szovjet kasszáció, mint az igazságszolgáltatás törvényességének biztosítéka. Bp. 1960. (a másodfokú határozatról szóló fejezet); *Blagojevic,* B. T.: (szerk.): Code de la Procédure Pénale de la RSF de Yougoslavie. Beograd, 1969. 16. old.; *Luther,* H.: (szerk.): Strafverfahrensrecht. Staatsverlag der DDR. Berlin, 1977. 451. old. Az újabb nyugati irodalomból a súlyosítási tilalomra l.: *Larguier,* J.: Droit Pénal Général et Procédure Pénale. 7. ed. Dalloz, Paris, 1977. 181. old.; *Dahs,* H.: Die Revision im Strafprozess. Verlag C. H. Beck. München, 1980. 31., 180., 185—186. old.

miniszteri indokolást), mégis ilyenkor azért tilalmazott másodfokon büntetés kiszabása (Legfelsőbb Bíróság BK. 98. sz. állásfoglalás), mert: ha tilos másodfokon a büntetés súlyosítása, még kevésbé lehet megengedett büntetés kiszabása olyan vádlottra, akivel szemben az első fokú bíróság — bár a bűnösségét megállapította, de — büntetést nem alkalmazott. Ebben az esetben tehát másodfokon tulajdonképpen nem is a *bűnösség* megállapítása (mert az első fokon már megtörtént) s nem is a büntetés *súlyosítása* (mert első fokon büntetést nem szabtak ki) a tilalmazott, hanem: egyáltalán büntetés *alkalmazása*. Ilyen tiltó rendelkezés a súlyosítási tilalomról szóló törvényi rendelkezés (Be 241.) szövegében ugyan nem szerepel, de ez a jogmagyarázat a törvényi szabályozás szellemében — ez említett büntetőjogi intézkedés relációjában — logikusan következik.

2. A bűnösség megállapításának fogalma. A terhére szóló fellebbezés hiányában a másodfokú bíróság részéről a bűnösség — tilalmazott — megállapítását jelentené az első fokon felmentett vádlottnak (vagy az olyan vádlottnak, akivel szemben a felmentő ítélettel azonos értékű, azaz: eljárást megszüntető, önálló intézkedést tartalmazó első fokú határozatot hoztak):

a) A *bűnössé* nyilvánítása és megbüntetése (Be 214. § (2) bekezdés I. fordulat); *b) önálló intézkedésként kényszergyógyítás* (munkaterápiás intézeti kezelés) alkalmazása vele szemben (Be 214. § (2) bekezdés II. fordulat). Ugyanis ez az utóbbi intézkedés is ítéletben történik, a bűnösség megállapítása mellett.

Viszont *nem számít* a bűnösség másodfokú megállapításának, tehát nem ütközik a súlyosítási tilalomba, ha az első fokon felmentett vagy az olyan vádlottal kapcsolatban, akivel szemben első fokon az eljárást megszüntették, illetőleg önálló intézkedést (próbára bocsátást, munkaterápiás intézeti kezelést) alkalmaztak, a másodfokú bíróság egyéb — a munkaterápiás intézeti kezelésen kívüli — önálló intézkedést alkalmaz. Így lehetséges — a súlyosítási tilalom sérelme nélkül — az első fokon felmentett stb. vádlottat másodfokon: próbára bocsátani (ez végzéssel történik, Be 214. § (2) bekezdés II. fordulat, 214/A. § (1) bekezdés); vele szemben megrovást vagy elkobzást alkalmazni (ez megszüntető végzéssel történik, Be 213. § (2) bekezdés), illetőleg kényszergyógykezelését elrendelni (ez felmentő ítélettel történik, Be 214. § (4) bekezdés). Ez utóbbi határozatokban ugyanis nem mondják ki a vádlott bűnösségét — s ezért azok nem ütköznek a súlyosítási tilalomba —, csupán a bűncselekmény elkövetésének tényét állapítja meg a másodfokú bíróság. A próbára bocsátás magában foglalja ugyan a büntetés kiszabásának jövőbeni lehetőségét is, ez azonban már a vádlott további magatartásának (a próbaidő kedvezőtlen elteltének) a következménye.

III.

A büntetés súlyosításának tilalma

1. A törvény — a vádlott terhére szóló fellebbezés hiányában — tiltja, hogy a másodfokú bíróság az első fokon elítélt vádlott büntetését súlyosítsa. A Legfelsőbb Bíróság BK 98. sz. állásfoglalása — a Btk 38. §-ának (1) bekezdésében írt főbüntetéseket véve alapul — megvilágítja a büntetések egymás közti viszonylatait, az enyhébb, illetőleg a súlyosabb büntetés fogalmát. A főbüntetések súlyossági sorrendben: halálbüntetés, szabadságvesztés, javító-nevelő munka, pénzbüntetés.

Alapvető tétel: a vádlott terhére szóló fellebbezés hiányában a másodfokú bíróság az *első fokon alkalmazott főbüntetési nemnél súlyosabbra* nem térhet át, illetőleg ugyanazon büntetési nemnek a *mértékét nem súlyosíthatja.* Ebből következően: szabadságvesztés helyett javító-nevelő munkát vagy pénzbüntetést, illetőleg javító-nevelő munka helyett pénzbüntetést alkalmazhat; de pénzbüntetés helyett javító-nevelő munkát vagy szabadságvesztést, illetőleg javító-nevelő munka helyett szabadságvesztést nem szabhat ki.

Új szempontokat tartalmaz a BK 98. sz. állásfoglalás — figyelemmel a részben új büntetési rendszerre — a *pénzbüntetésnek* mint főbüntetésnek, valamint az *önállóan alkalmazható mellékbüntetéseknek,* továbbá, néhány vonatkozásban, *általában a mellékbüntetéseknek* a súlyosítási tilalommal kapcsolatos vonatkozásairól.

2. A *pénzbüntetést* a Btk 51—52. §-ai értelmében úgy kell kiszabni, hogy meg kell állapítani a pénzbüntetés napi tételeinek számát (10—180 közötti keretben) és — az elkövető jövedelmi és személyi viszonyaihoz mérten — az egy napi tételnek megfelelő összeget (50—1000 forint keretben). E két tényező szorzata adja a pénzbüntetés mértékét (végösszegét). A pénzbüntetés kiszabásának ebben a rendszerében a pénzbüntetés büntetésjellege *a napi tételek számában* fejeződik ki, mert ez tükrözi a bűncselekmény súlyát és ez az alapja a meg nem fizetett pénzbüntetés szabadságvesztésre való átváltoztatásának is (Btk 52. §). A pénzbüntetés másik összetevőjének, az *egy napi tétel összegének* nem a cselekmény súlyához, hanem az elkövető jövedelmi és személyi viszonyaihoz kell igazodnia, ugyanakkor nincs szerepe a meg nem fizetett pénzbüntetés szabadságvesztésre való átváltoztatásánál.

A pénzbüntetés kiszabásának e büntetőjogi sajátosságai szükségszerűen befolyásolják az *enyhébb vagy súlyosabb pénzbüntetés* fogalmának eljárásjogi megítélését a súlyosítási tilalom szempontjából. A BK 98. sz. állásfoglalás irányítása szerint: első fokon alkalmazott, végrehajtható vagy felfüggesztett pénzbüntetés esetén a másodfokú bíróság — a vádlott terhére szóló fellebbezés hiányában — a pénzbüntetés *napi tételeinek számát nem emelheti,* még akkor sem, ha az egy napi tételnek megfelelő összeget csökkenti, esetleg annyira, hogy a pénzbüntetés mértéke — vagyis a napi tételszám és az egy napi tételnek megfelelő összeg szorzata — alacsonyabb lesz. E tilalom oka az, hogy a megemelt napi tételekkel megállapított pénzbüntetés meg nem fizetése esetén az elítéltnek hosszabb tartamú szabadságvesztést kellene letöltenie, mint amennyit az első fokon alacsonyabb számú napi tételekkel megállapított és meg nem fizetett pénzbüntetés eredményezett volna. A másodfokon így kiszabott pénzbüntetés tehát, a szabadságvesztésre átváltoztatás, mint végső következmény lehetőségét tekintve, súlyosabb lenne az első fokon kiszabottnál.

Ami a pénzbüntetés másik összetevőjét, az *egy napi tételnek megfelelő összeget* illeti, a vádlott terhére szóló fellebbezés hiányában természetesen annak felemelése sem megengedett. De ez a tilalom nem érvényesül, ha a másodfokú bíróság egyidejűleg a pénzbüntetés napi tételeinek számát csökkenti oly mértékben, hogy e kettős változtatás eredményeként a pénzbüntetés végösszege nem emelkedik. Ilyenkor ugyanis a pénzfőbüntetés sem közvetlen, sem közvetett — távolabbi — következményeiben nem változik súlyosabbá, sőt az utóbbi szempontból enyhébb lesz: a napi tételszám csökkenése folytán, a pénzbüntetés átváltoztatása esetén, az elítéltnek kevesebb szabadságvesztést kell letöltenie, mint amennyit az első fokon kiszabott pénzbüntetés eredményezett volna meg nem fizetés esetén.

3. Az *önállóan alkalmazható mellékbüntetésekkel* (Btk 38. § (3) bekezdés, 88. §) kapcsolatban a Legfelsőbb Bíróság BK 98. sz. állásfoglalása szerint a súlyosítási tilalom két irányban érvényesül. Az egyik az, hogy a másodfokú bíróság — a vádlott terhére szóló fellebbezés hiányában — *nem térhet át* az első fokon önálló büntetésként alkalmazott valamely mellékbüntetésről főbüntetésre. Lehetséges ugyan, hogy konkrét esetben a vádlott előnyösebbnek tartaná a maga számára pl. a pénzfőbüntetés kifizetését, mint a foglalkozástól eltiltás mellékbüntetés terhét. A súlyosítási tilalom érvényesülését azonban nem volna helyes az egyes ügyek vádlottjainak megítélésétől függővé tenni. Annál is kevésbé, mert ennek a kérdésnek a mindenkori vádlottak vélelmezett meggyőződése alapján történő eldöntése a másodfokú bíróság részéről is szubjektív jellegű összehasonlító értékelést eredményezne az első, illetőleg másodfokon alkalmazott büntetések enyhébb vagy szigorúbb voltának megítélésében.

A mellékbüntetések önálló alkalmazásánál a másik korlátozás az, hogy a másodfokú bíróság — a vádlott terhére szóló fellebbezés hiányában — *főbüntetés helyett csak azt a mellékbüntetést* alkalmazhatja önálló büntetésként — feltéve, hogy ennek törvényi feltételei egyebekben fennállianak (Btk 88. §) —, amelyet az első fokú bíróság a *főbüntetés mellett* kiszabott. A másodfokú bíróság tehát arra nem jogosult, hogy a főbüntetés mellőzése után fennmaradó mellékbüntetést egy másik mellékbüntetéssel cserélje fel és ez utóbbit alkalmazza önálló büntetésként főbüntetés helyett. Az ellenkező megoldás itt is szubjektív elemeket vinne be a büntetések — a mellékbüntetések — összehasonlító értékelésébe.

4. A BK 98. sz. állásfoglalásnak a *mellékbüntetésekkel* kapcsolatos *általános* iránymutatása: a másodfokú bíróság a vádlott terhére szóló fellebbezés hiányában a *főbüntetés mellett* csak azt a mellékbüntetést alkalmazhatja, amelyet az *első fokú bíróság is alkalmazott* a főbüntetés mellett (tehát pl. első fokon kiszabott közügyektől eltiltás *helyett* nem mondhat ki vagyonelkobzást stb.), továbbá az első fokon megállapított mellékbüntetés tartamát nem emelheti, s azt egyéb módon sem súlyosíthatja.[14] A mellékbüntetések felcserélése ugyanis — még ha mértékük emelésére nem is kerülne sor, sőt esetleg egyidejűleg a főbüntetést mérsékelnék vagy végrehajtását felfüggesztenék — itt is elkerülhetetlenül szubjektív jellegű összehasonlító értékelést jelentene a mellékbüntetések között.

A most említett tilalom alól *egyetlen kivétel a pénzmellékbüntetés.* Első fokon nem alkalmazott pénzmellékbüntetés ugyanis másodfokon a súlyosítási tilalom sérelme nélkül kiszabható akkor, ha a másodfokú bíróság egyidejűleg mérsékli vagy felfüggeszti a szabadságvesztés főbüntetést, éspedig oly módon, hogy az új fő- és pénzmellékbüntetés *együttes hatásában* nem eredményez súlyosabb büntetést, mint az első fokon kiszabott büntetés. Természetesen ugyanilyen feltételek mellett a már az első fokon alkalmazott pénzmellékbüntetés összege is felemelhető.

Ezekben az esetekben a módosított fő- és mellékbüntetések összhatását az enyhítő és súlyosító körülmények *sokoldalú értékelése* alapján kell a másodfokú bíróságnak lemérnie. Ez az összértékelés ugyanakkor már nem jelent a gyakorlatban megoldhatatlan és a szubjektivizmus veszélyével járó feladatot, figyelemmel a pénzmellékbüntetésnek mint vagyoni joghátránynak *általános jellegére;* ez a mellékbüntetés ugyanis a büntetőjogi szankciórendszerben a bűnözéstől való visszatartást szinte minden bűncselekménynél hatékonyan képes szolgálni.

IV.

A szigorított őrizet elrendelésének tilalma

A szigorított őrizet ugyan nem önállóan, hanem *büntetés mellett* alkalmazható intézkedés, mégis, a törvény rendelkezésénél fogva, alkalmazása a súlyosítási tilalom alá esik. Ez a súlyos joghátrányt jelentő, biztonsági jellegű intézkedés ugyanis (feltétele: többszörös büntetettség, jelentős tartamú szabadságvesztésekre ítélés stb., Btk 78. §) 2—5 évig tartó szabadságelvonást jelent (esetleges ideiglenes elbocsátással). Ez a körülmény indokolja, hogy az eljárási törvény a szigorított őrizetet a súlyosítási tilalom szempontjából a *büntetéssel azonos jogi jelentőségűnek* értékelje. Ehhez képest a másodfokú bíróság a vádlottnak az első fokú eljárásban el nem rendelt szigorított őrizetét — még ha annak büntető anyagi jogi feltételei fennállanak is — csak akkor rendelheti el, ha terhére fellebbezést jelentettek be.

A Legfelsőbb Bíróságnak a súlyosítási tilalommal foglalkozó BK 98. sz. állásfoglalása szerint a másodfokú eljárásban a szigorított őrizetet a *szabadságvesztéssel nem lehet kölcsönösen kiegyenlíteni* (kompenzálni). Vagyis a másodfokú bíróság, a vádlott terhére szóló fellebbezés hiányában, első fokon nem alkalmazott szigorított őrizetet akkor sem rendelhet el, ha a szabadságvesztés tartamát egyidejűleg csökkenti; ugyanúgy a szabadságvesztés időtartamát nem emelheti fel a szigorított őrizet egyidejű mellőzése esetén sem. A szabadságvesztés, illetőleg a szigorított őrizet kölcsönös „beszámítása" ugyanis ismét szubjektív összehasonlító értékelést eredményezne a két jogintézmény között.

Az a körülmény, hogy az eljárási törvény a szigo-

[14] Pl.: a járművezetéstől eltiltást nem terjesztheti ki további járműfajtákra: Legfelsőbb Bíróság BK 88. sz. állásfoglalása.

rított őrizetet a súlyosítási tilalom körébe vonta, viszont azzal a következménnyel jár, hogy: a másodfokú bíróság az első fokon nem alkalmazott szigorított őrizetet *nemcsak akkor* rendelheti el, ha *e végett* fellebbeztek, hanem a vádlott *terhére* szóló, *más tárgyú* fellebbezés alapján is; tehát akkor is, ha az ítélet felmentő részét fellebbezték a bűnösség megállapítása, avagy az ítéletnek elítélést tartalmazó részét a minősítés vagy a büntetés súlyosítása végett. Ugyanis ez utóbbi fellebbezések is a vádlott terhére szólnak, s mint ilyenek, megnyitják — többek között — a szigorított őrizet alkalmazásának a lehetőségét is. De ugyanebből a megfontolásból következik annak fordítottja is: bár a fellebbezés csak a szigorított őrizet elrendelésére irányul, annak alapján a *büntetés is súlyosítható,* minthogy ilyenkor is a fellebbezés: a vádlott terhére bejelentett.

V.

A vádlott terhére bejelentett fellebbezés fogalma

A vádlott terhére szóló fellebbezés, mint törvényi feltétel megléte esetén *nem érvényesül,* hiányában azonban mindig *érvényesül* a súlyosítási tilalom. Idevonatkozólag mindenekelőtt a Be 241. §-ának (2) bekezdése tartalmaz jogszabályi, vagyis kötelező értelmezést. E szerint: a súlyosítási tilalom szempontjából a vádlott terhére bejelentett fellebbezésnek azt kell tekinteni, amely bűnösségének megállapítására, cselekményének súlyosabb minősítésére, büntetésének súlyosítására vagy szigorított őrizetének elrendelésére irányul. Ha tehát a most említett bármelyik kérdésben fellebbeztek a vádlott terhére: lehetőség van — megfelelő esetekben — akár a bűnösség megállapítására, akár a büntetés súlyosítására vagy a szigorított őrizet elrendelésére.

1. A) A bűnösség megállapítására irányul a fellebbezés, ha:

támadja az első fokú felmentő ítéletet, megszüntető végzést vagy önálló intézkedést tartalmazó határozatot, s egyben a bűnösség megállapítását és a vádlott elítélését indítványozza;

önállóan alkalmazott intézkedés helyett büntetés (főbüntetés vagy önállóan alkalmazott mellékbüntetés) kiszabására irányul; ilyenkor, a bűnösség megállapításának megfelelő eseteiben, bármely büntetési nem és szigorított őrizet is alkalmazható;

az első fokú felmentő ítéletnek (illetőleg az ítélet felmentő, avagy a bűnösség köréből mellőzött részének) ténybeli megalapozatlanságát támadja, indítványozva a megalapozatlanság kiküszöbölését és annak alapján a bűnösség megállapítását;

sérelmezi azt az eljárási szabálysértést, amelynek megszüntető végzés, felmentő ítélet (illetőleg felmentő ítéleti rendelkezés, avagy a bűnösségi kör szűkülése) lett az eredménye.

B) A cselekmény súlyosabb minősítésére irányul a fellebbezés, ha:

súlyosabb büntetési tétel alá eső bűncselekmény megállapítását indítványozza;

bűnsegély helyett felbújtói vagy tettesi alakzat, kísérlet helyett befejezett bűncselekmény, egység helyett többség (bűnhalmazat) megállapítására irányul.[15]

C) A szigorított őrizet elrendelésére irányul a fellebbezés, ha sérelmezi, hogy az első fokú bíróság ezt az intézkedést nem alkalmazta. A másodfokú bíróság azonban a szigorított őrizetet nemcsak kifejezetten erre irányuló, hanem olyan fellebbezés alapján is elrendelheti, amely a bűnösség megállapítását, a súlyosabb minősítést vagy a büntetés súlyosítását indítványozza, lévén az utóbbi fellebbezések is a vádlott terhére bejelentettek.

D) a) Az a *fellebbezés irányul a büntetés súlyosítására* — és tehát feloldja a súlyosítási tilalmat —, amely a súlyosabb-enyhébb büntetések viszonylatairól a BK 98. sz. állásfoglalásban adott iránymutatásnak megfelelően célozza súlyosabb büntetés kiszabását (l. fentebb III. alatt). Ehhez képest a vádlott terhére bejelentett az a fellebbezés is, amely a büntetés végrehajtásának felfüggesztését, a mellékbüntetés mellőzését, illetőleg annak alacsony tartamát vagy egyébként enyhe voltát sérelmezi, avagy önállóan alkalmazott mellékbüntetés helyett főbüntetés kiszabását indítványozza. Ez utóbbi fellebbezések alapján tehát, minthogy azok a vádlott terhére szólnak, mód van másodfokon a bűnösség megállapítására, a büntetés súlyosítására vagy a szigorított őrizet elrendelésére, éspedig akkor is, ha a közvetlenül fellebbezett kérdésben a másodfokú bíróság nem változtatja meg az első fokú ítéletet. Ezért: ha pl. a kizárólag mellékbüntetés kiszabására vagy annak súlyosítására irányuló fellebbezés alaptalan is, a főbüntetés súlyosítható.

b) A fellebbezés a vádlott terhére bejelentett, tehát a *pénzbüntetés* mértéke (vagyis alkotó tényezői: a napi tételek száma, illetőleg az egy napi tételnek megfelelő összeg, *együtt és külön-külön is*) súlyosítható (emelhető), ha: *ba)* részleges felmentés miatt, e körben is a bűnösség megállapítása végett; *bb)* a cselekmény súlyosabb minősítése céljából; *bc)* általában a büntetés súlyosítása végett; *bd)* csak a pénzbüntetés egyik alkotó tényezőjének súlyosítása végett éltek fellebbezéssel.

Az utóbbival kapcsolatban: akár a pénzbüntetés *a napi tételszáma,* akár az *egy napi tételnek megfelelő összeg* emelését célzó fellebbezés egyaránt a büntetésnek (a pénzbüntetés mértékének) a súlyosítását eredményezheti és így az szükségképpen a vádlott terhére szól. Ebből következik, hogy a napi tételszám emelésére irányuló fellebbezés alapján a pénzbüntetést úgy is lehet súlyosítani, hogy a másodfokú bíróság csak az egy napi tételnek megfelelő összeget növeli, illetőleg megfordítva.

De a pénzbüntetésnek — és esetleg csak egyik vagy másik alkotó tényezőjének — súlyosítására irányuló fellebbezés nemcsak a pénzbüntetés mértékének másodfokú súlyosítását alapozhatja meg, hanem módot ad — miután a vádlott terhére bejelentett fellebbezésről van szó — a büntetés akkénti szigorítására is, hogy a másodfokú bíróság a pénzbüntetésnél *súlyosabb büntetési nemet* alkalmaz.

2. A vádlott terhére szóló fellebbezés fogalmából a contrario következik *a vádlott terhére bejelentett-*

[15] Bírósági Határozatok, 1979. 12. sz. 394. sz. jogeset.

nek nem tekinthető fellebbezés fogalma. Vagyis az olyan fellebbezésé, amely ugyan a vádlott hátrányára, de nem az ún. büntetőjogi főkérdésekben (bűnösség, minősítés, büntetés, szigorított őrizet) indítványozza az első fokú ítélet megváltoztatását, s így nem lehet alapja a bűnösség megállapításának, a büntetés súlyosításának, avagy a szigorított őrizet elrendelésének.

Így a súlyosítási tilalom szempontjából *nem a vádlott terhére bejelentett* a fellebbezés, ha kizárólag:

felmentés helyett eljárásmegszüntetést vagy önálló intézkedést indítványoz, illetőleg megfordítva; a felmentés vagy a megszüntetés más jogalapjának megállapítására irányul; az első fokon alkalmazott önálló intézkedésnek más önálló intézkedéssel való felcserélését célozza;

bizonyos járulékos kérdésekben indítványozza az első fokú ítélet megváltoztatását a vádlott hátrányára (szabadságvesztés végrehajtási fokozata; feltételes szabadság;[16] a büntetőeljárásban elbírált szabálysértés, kegyelem, mentesítés; pénzmellékbüntetés átváltoztatási kulcsa; bűnügyi költség; összbüntetésbe foglalás megtagadása;[17] az ítélet kijavításának körébe tartozó, nem érdemi jellegű hibák[18] stb.).

A most említett tartalmú fellebbezések tehát, tekintet nélkül arra, hogy alaposak-e vagy sem, nem oldják fel a súlyosítási tilalmat. Ennek oka az, hogy e fellebbezések a *büntetés* (illetőleg a szigorított őrizet) *fogalmi körén kívül* eső rendelkezéseket érintenek csupán. Ez a körülmény viszont egyúttal azt is jelenti, hogy ezekben a kérdésekben a vádlottra hátrányosabb rendelkezéseket a másodfokú bíróság akkor is hozhat, ha csak védelmi fellebbezések alapján bírálja felül az első fokú ítéletet.

Cséka Ervin

[16] Büntetőjogi Döntvénytár, 4721. sz.
[17] Büntetőjogi Döntvénytár, 5485. sz.
[18] Büntetőjogi Döntvénytár, 4567. sz.

Potenciális bűncselekmény-helyzet és prekriminalitás: a bűncselekmény-szituáció előzményei

A bűncselekményt mint büntetőjogi jelenséget vizsgálva sem feledkezhetünk meg arról, hogy e magatartás csak része egy folyamatnak, annak a kriminális folyamatnak, mely magában foglalja a jogilag tiltott magatartás előzményeit és bizonyos következményeit is.

A kriminológiai vizsgálat számára különösen fontos folyamatot — eltérő szempontok alapján — többféleképpen szakaszolhatjuk. Magam a bűncselekmény-szituációból, a büntetőjogilag is szabályozott és tiltott mozzanatból kiindulva és ahhoz viszonyítva kíséreltem meg az osztályozást, melynek részletes kidolgozását nagyobb terjedelmű munkám tartalmazza.[1] Ebben a kriminális folyamatnak két, a bűncselekményt megelőző szakaszát vélem felismerni a potencionális bűncselekmény-szituációban és a prekriminalitásban, míg két további, a bűncselekmény utáni szakaszt a posztkriminális helyzetben és a reszocializációs szakban.

Tekintettel arra, hogy a bűnmegelőzés szempontjából különleges fontossággal bír, jelen dolgozatom a bűncselekmény előtti stádiumokat, a potencionális bűncselekmény-szituációt és a prekriminalitást tárgyalja.

A potenciális bűncselekmény-szituáció

a) A magatartási normák, vagy magatartási szabályok a társadalom egésze, vagy kisebb nagyobb része által elfogadott cselekvési minták, amelyek alapján az emberek, sőt egyes embercsoportok viselkedését megítélik, s amelyek éppen ezért közvetlen hatást gyakorolnak az emberi magatartás alakulására. Követésük bizonyos társadalmi előnyökkel, megszegésük viszont többféle módon realizálódó hátrányokkal járhat.[2]

A magatartási szabályok orientálnak abban is, hogy a társadalmi együttélésben melyek a legfontosabb, feltétlenül követendő szabályok, s így a kapcsolatok társadalmi fontossága szerint alakul tovább a szabályozási hierarchia.[3]

A valamely szabály által rendezett valamennyi életviszony a normák lététől és ismeretétől végsősoron függetlenül is termeli a társadalomban a mindennapi együttélés konfliktusait. E nézeteltérések, összeütközések jellemzik valamennyi szociális kapcsolatunkat, s az embernek nap mint nap kell döntenie az egyes konfliktusok megoldási módjáról is.[4]

A társadalmi élet szövevényeit túlnyomórészt átfogó normák nyújtanak ugyan orientációs lehetőséget a döntéshez, ám az ilyen ügyben hozott elhatározás nem azonosítható pusztán az ismert norma követésével vagy éppen mellőzésével.[5]

Az emberi cselekvés számára egy-egy konkrét konfliktusban számos lehetőség adódik, az egyén és környezete — szűkebb és tágabb környezet — érdekviszonyai szerint. Az alternatívák alakulásában ismét szerepet kaphat a helyzetre irányadó norma, amennyiben megvonja a kívánt és a nemkívánatos cselekvési módok határát a társadalmi érdek alapján.[6]

[1] *Ferencz* Zoltán: A bűncselekmény-szituáció kriminológiai jellemzői. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Pécs, 1983.

[2] *Kulcsár* Kálmán: Az ember és társadalmi környezete. Bp. 1969. 327. old.

[3] Allan E. *Bent*—A. *Rossum:* Police, Criminal Justice, and the Community. Harper and Row. New York, 1976. 87—96. old.

[4] *Hegedűs* András: A szociológiáról. Bp. 1966. 80—87. old.; *Sajó* András: Jogkövetés és társadalmi magatartás. Bp. 1980. 74—78. és 91—103. old.

[5] *Szotáczki* Mihály—*Lábadi* Tamás: Méltányosság a biztosítási jogviszonyokban. Pécs, 1980. 6—13. old.

[6] *Peschka* Vilmos: Jogalkotás és jogforrás. Bp. 1965. 370—385. old.

E mozzanat számunkra azért is érdekes, mert itt tűnik tettenérhetőnek a potenciális bűncselekmény-szituáció kialakulása.

Amint megjelenik ugyanis a leendő elkövető tudatában a normák által nemkívánatossá nyilvánított cselekvési változatok között egy nemcsak hogy nem honorált, de kifejezetten antiszociális (kriminális) változat, megindultnak tekinthető a potencionális bűncselekmény-szituáció kialakulása is. A tapasztalatok ehelyütt azt mutatják, hogy a kriminális verzió ritkán jut azonnal meghatározó szerephez, jellemzőbb, hogy kezdetben több, lehetséges változat konkurrenciájának részese.

Mindenesetre e verzió puszta megjelenése jelzi az ember és környezete között létező, a folyamatosan megújuló egyensúly megbomlását, azt a személyiségi állapotot, illetve a körülmények olyan alakulását, melyben az önkéntes, meggyőződésből eredő normakövetés — ha csak konkrét esetben és helyzetben is, de — lehetetlenné vagy igen nehézzé vált.

E verzió megjelenése már együttjár a leendő bűncselekmény-szituáció képének hipotetikus megjelenésével az ember tudatában. Ha a cselekmény konkrét sértett ellen irányul, úgy az illető sajátosságainak számbavételét, s ezzel összhangban az elkövetés aktuális körülményeinek a végiggondolását is elvégzi a leendő elkövető, bár egyelőre mindezt csak a létező alternatívák mindegyikének szisztematikus vizsgálata közben teszi.

Mindaddig, amíg a bűncselekményre irányuló verzió meghatározóvá nem válik, a folyamat a potenciális bűncselekmény-szituáció fázisában van.

b) Amíg az eddig tárgyalt változatnál az elkövető személye játszott döntő szerepet a bűncselekmény-szituáció kifejlődésében, addig a miliő-centrikus modellnél éppen a környezeti dominancia miatt környezeti tényezőkben kell keresnünk a kifejlődés kezdetét is.

Több esetben ugyanis a természeti és a társadalmi környezet tényezői — együttesen vagy külön-külön — olyan konstellációt hoznak létre, mely magában hordja a kriminális magatartás előfeltételeit, s az ennek hatására kialakuló elkövetői mérlegelés már olyan mértékben befolyásolt, hogy nem jelölhető meg a szituáció kialakulásának kedvező mozzanataként.[7]

Olyannyira így van ez, hogy a létrejött környezeti konstellációnál pusztán a kialakult kriminális feltételek ereje, intenzitása segít még annak elhatárolásában is, hogy a folyamat e szakasza potencionális bűncselekmény-szituációként, vagy már prekriminális helyzetként értékelhető. Természetes, ha a nagyerejű környezeti inspiráció az egyéni döntés a kriminális változathoz közeli, a folyamat azonnal túljut a potencionális bűncselekmény-helyzet keretein.

c) A mondottak alapján a potencionális bűncselekmény-szituáció fontosabb általános jellemzői a következőkben összegezhetők:

c)1. A kriminális folyamatnak e periódusa egyértelműen határterület a kriminológia, a pszichológia és a szociológia között. Mivel alkalmanként nehéz eldönteni az egyes kérdések hovatartozását, alapvető iránymutatásként érvényesítendő az a szempont, hogy a végülis létrejövő bűncselekménnyel való közvetlen összefüggés jelent határt a kriminológiai kutatások számára.[8]

c)2. A fázis határterületi jellegéből ered, hogy az e szakaszban alkalmazható megelőzési módok csak részben kriminológiai jellegűek, míg komoly hányadukban általános gazdasági, szociológiai és pszichológiai eredetűek.

Ha a kriminológia területére tartozó eszközökről van is szó, ezek a megelőzés tágabb, általánosabb kriminológiai megközelítésének körébe tartoznak, döntő többségükben társadalmi, gazdasági folyamatok indirekt hatásaival azonosíthatók.

c)3. A potencionális bűncselekmény-szituáció fázisán minden bűncselekmény-folyamat átmegy, függetlenül attól, hogy a szituáció — többnyire utólagos — vizsgálata kimutatja-e, illetve elkülöníti-e e szakaszt a kutatásban.

c)4. A bűncselekmény-folyamat e szakaszának időbeni határai tekintetében nem állapítható meg általános szabály, hiszen az észlelésre alig alkalmas ideig éppen úgy tarthat mint hónapokig vagy évekig.

A prekriminális helyzet

A pusztán alternatívaként létező kriminális változat előtérbe kerülésével a bűncselekmény-folyamat új szakasza kezdődik. A választási helyzet leszűkülésével dominánssá lesz az akár elkövetői, akár sértetti eredetű, vagy éppen a külső körülményekből eredő bűncselekménykép. Bár túlnyomórészt az elkövető személyiségében mutathatók ki a folyamatot elindító és előrevivő jegyek, úgy vélem, mégis indokolt a prekriminalitás kialakulásának vizsgálata a sértettek és a külső körülmények körében is. Megismerve a prekriminális helyzet kialakulásának egyes folyamatait, vállalkozhatunk magának a jelenségnek a definiálására, valamint a büntetőjogilag is érzékelt bűncselekmény-helyzettől való elhatárolására.

a) a)1. Az ember személyiségképe a hosszú időn át tartó kutatások nyomán mindig újabb és újabb vonásokkal bővült. Kétségtelen például, hogy a személyiség természeti alapokkal bír, ám ezek fejlődésükben és funkcionálásukban nem mentesek a társadalmi tényezők hatásaitól.[9]

A személyiségben nyilvánul meg egyfelől az emberek egymástól való különbözősége, és a külvilágtól való elhatárolódása, másfelől ehhez való viszonya, illetve a környezethez való alkalmazkodás mikéntje. Az egyes embernek képessé kell válnia arra, hogy a közösségi létfeltételek követelményeinek megfelelően irányítsa magatartását, szabályozza viselkedését.[10]

E szabályozási mechanizmus minden döntési helyzetben realizálódik. A személyiség egésze és a környezet tényezői válnak meghatározóvá abban, hogy a létező alternatívák közül a kriminális verzió válik-e dominánssá, ez motiválja-e majd konkrét összefüggésben az egyén magatartását.

[7] R. Paul *Davis:* Employer Stigmatization of ex-offenders and the Pardon Under the Criminals Records Act. Revue Canadienne de Criminologie, vol. 22. 1980/3. 343—353. old.

[8] *Vermes* Miklós: A kriminológia alapkérdései. Bp. 1971. 126—127. old.

[9] *Vermes* Miklós: i. m. 101. old.

[10] *Szabó* András: A bűntett és büntetése. Bp. 1979. 119. old.

Vagyis a potencionális tettesnek a bűncselekmény mellett szóló elhatározása már kifejezője annak a személyiségi állapotnak, mely a normaellenes magatartást — ilyen vagy olyan motivációval, de — elfogadhatónak ítéli.

Az elhatározással megértek a személyiségben a bűncselekmény végrehajtásának feltételei, belehelyezkedik az illető az elkövetői pozíció szereprendszerébe, tetteinek motívumát és határait is ez a szerep uralja.

Fogalmazhatunk úgy is, hogy a tettesi pozícióval való azonosulás létrehozza a predelikvens állapotot, mely — ilyen vonatkozásban — azonos magának a prekriminális helyzetnek a létrejöttével. Természetes, hogy itt pusztán e helyzet kialakulásának a kezdeti stádiumáról van szó.

A helyzet kiteljesedéséig számos további periódus kerülhet sorra, sőt egyéb, a leendő tettesen kívüli tényezők is beléphetnek a folyamatba. (Kinberg jellemző példája ez ügyben: létrejött a tettesi eredetű prekriminalitás amikor egy fiúnevelő intézet növendékei, az igazgatóval támadt nézeteltérésük miatt, elhatározták, hogy felrobbantják az épületet. Elhatározásuk következményei a külvilágban is megnyilvánultak, hiszen megbízták két társukat a tett végrehajtásával, akik meg is kezdték ennek előkészítését. Az immár külső tényezők hatását is magánviselő prekriminális fejlődés éppen e tényezőkben hordja megrekedésének okát, a két fiatal nem jutott ugyanis megfelelő eszközökhöz és a cselekmény elmaradt.[11]

Itt kell hozzátenni Kinberg említése kapcsán, hogy nehezebb mindenben egyetérteni azon véleményével, miszerint a tettesi eredetű prekriminalitás körében különbséget kell tennünk általános és speciális prekriminális állapot között.

Az általános prekriminális állapot alapja, nézete szerint, többnyire a tettes személyében rejlő, szinte mindig pathologikus elváltozás, mely a külső körülmények megfelelő alakulásával szinte valamennyi bűncselekményre hajlamosít. A speciális prekriminalitás olyan személynél alakul ki aki általánosságban nem jelent veszélyt a társadalomra szocializált reakció folytán, ám egy konkrét helyzet tényezői olyannyira befolyásolják, hogy nem működnek a szocializációs gátak, s robbanásszerű reakció következik be.[12]

Nem vitatom e felosztás létjogosultságát, fenntartásaim csak azügyben vannak, hogy Kinberg e megoldása — különösen az általános prekriminalitás példájánál — elmossa a határt a potenciális bűncselekmény-szituáció és a prekriminalitás között.

Több helyütt megfogalmazódik az a nézet is, mely a predelikvens állapot létrejöttével megvalósuló prekriminalitást azonosítja a veszélyes állapot fogalmával.[13] (Magát a veszélyes állapot fogalmát a kriminálantropológia és a klinikai kriminológia egyaránt használja. A szóban forgó nézet a klinikai kriminológia felfogására alapoz, a veszélyes állapot eredetének lélektani megközelítésével.)

Úgy vélem, hogy a veszélyes állapot fogalma nem tehető magyarázóelvvé ehelyütt. Nem feledhető ugyanis, hogy e kategória fogalmi feltételei kidolgozatlanok, a fogalom pusztán kriminológiai körben való alkalmazása is körvonalazhatatlan.

Minden bizonnyal létezik egyébként kapcsolat a veszélyes állapot és a prekriminalitás egyes területei között, különösen a predelikvens állapot tekintetében —, de a két fogalom korántsem fedi egymást. A veszélyes állapot fogalmának összetevői egyáltalán nem alkalmazhatók a prekriminalitás sértetti eredetű, vagy környezeti tényezőkből származó válfajainál.

a)2. Az elkövetői eredetű prekriminalitás néhány jellemző formája jól megfigyelhető a több vonatkozásban szóba kerülő alkoholista személyiségnél.

Az alkoholista személyiség egyik tipikus ismertetőjegye ugyanis az integrációs nehézség. Az alkohol személyiségalakító hatása elsőként az alkalmazkodóképesség csökkenésében jelentkezik, mely aztán állandósul, mert ezt a jelenséget az ital léte, illetve annak hiánya is előidézheti az alkoholistánál.

Hozzá kell tenni, hogy bizonyos fokozatosság megfigyelhető e folyamatban, a kezdetben még meglevő, a normákkal való felszíni azonosulás csak lépésről lépésre szűnik meg.

E folyamatjelleg hangsúlyozása azért is fontos, mert az annak kezdeti periódusában levő ember még képes különböztetni, a normák között értéksorrendet állítani, illetve a már létező értékviszonyokat akceptálni. Ennek megfelelően még csak bizonyos együttélési szabályok (jogilag, de különösen büntetőjogilag még nem szankcionált szabályok) figyelmen kívül hagyása jellemzi.

A folyamat későbbi szakaszában az általános érték- és normatagadás válik jellemzővé személyiségi oldalon (noha egyes esetekben még ekkor is fenntartható a felszíni azonosulás látszata) s ebben az időszakban egyre inkább a külső körülmények szerepe lesz domináns abban, hogy az alkoholista milyen szabályokat szeg meg, e cselekményeket a hatóságok felderítik-e és lesz-e valamelyiknek jogi (esetleg büntetőjogi) konzekvenciája.

Az alkoholista személyiség fejlődésének egyik kezdeti szakaszát jelzi az őt mindennapi életében körülvevő, korlátozó szabályok áthágása.

Az alkoholistává váló ember erkölcsi, szellemi sivárságára válaszreakció a családtagok, vagy a szomszédok fokozatosan kialakuló megvetése, gyűlölete és félelme. Mintegy ördögi kör jön létre: az alkoholistánál jelentkezik egy irritáló elfajulás, ennek következménye a zaklatott környezet, aminek a hatása pedig megint csak fokozottan irritálja, zaklatottabbá teszi az alkoholistát. Az ilyen ember fokozatosan elszigeteltté válik, önmaga számára is tudatosul, majd fokozatosan átéltté válik pozíciója, tudatosan kezdi vállalni az azzal járó magatartásformákat és azok következményeit is.[14]

A családi életben és a lakókörnyezetben az esetek túlnyomó részében éppen a személyiség agresszív vonásai válnak uralkodóvá, de jellemző az is, hogy ez az állapot — jogi értékelését tekintve — többnyire nem

[11] Olof *Kinberg:* Les situations psychologiques précriminelles révélatrices des caractères de l'état dangereux Actès du IIe Congrès Internationale de criminologie. Paris, 1955. VI. tome. 561—562. old.

[12] Olof *Kinberg:* i. m. 559. és 562. old.

[13] Olof *Kinberg:* i. m. 558—563. old.; IIe Congrès Internationale de criminologie. (Határozatok.) Paris, 1955. Actès du Congrès. 567—569. old.

[14] *Hans von Hentig:* The Criminal and His Victim. Studies in the Sociobiology of crime. 1967. 328—330. old.

jut el a bűncselekmény szakaszáig, megreked a prekriminális helyzet stádiumában.

Jelentősége miatt meg kell említenünk, hogy az alkoholista személyiség másik jellegzetes problémája a munkától való részleges vagy teljes távolmaradás.

Bár nem szükségszerű a következmény, de gyakori esetek igazolják: ha az alkoholista felszámolja családi kötelékeit (vagy őt veti ki a család), továbbá kimarad a munkából (esetleg azért, mert nem képes már munkáját ellátni) egyenes út vezet bizonyos lumpen elemek sorába, s ez az áttétel már a csavargás és az alkoholizmus összefüggését, illetve e jelenségeknek a bűnözéssel fennálló kapcsolatát veti fel.[15]

Különösen nagy a valószínűsége e folyamat végbementének, a bűnelkövetésig való eljutásnak is, olyan esetekben, amikor az alkoholista komoly egzisztenciát veszít el szenvedélye által, mondhatnánk úgy is, hogy a bűnelkövetővé válás valószínűsége egyenes arányban növekszik a társadalmi státusz átalakulásának mértékével.

Az élet számos további területén fellelhetők olyan együttélési szabályok, melyeket jellemzően hág át az alkoholista. A dolog jellegéből eredően gyakoriak az összeütközései az alkohol forgalmára, kereskedelmére vonatkozó szabályokkal, korlátozásokkal. Különösen exponált szabályok e tekintetben az italboltok záróráját megállapító rendelkezések, a reggeli órákra vonatkozó alkoholárusítási tilalom, illetve az a praktikus értelmezési gond, hogy mikor tekintendő a vendég olyan mértékben ittasnak, amikor már nem szolgálható ki.

A felsoroltakon kívül jónéhány társadalmi vagy jogi normával kerül gyakorta összeütközésbe az alkoholista, riadalmat, félelmet keltő állapotától kezdve néhány, ugyancsak megbotránkozást kiváltó megnyilvánulásáig, ám ezek az esetek még mindig közösek abban, hogy egyaránt a prekriminalitás, és még nem a büntetőjogi értékelés területére tartoznak.

b) A prekriminális helyzet létrejöttének kevésbé gyakori, de létező válfaja, amikor a potencionális bűncselekmény-szituációban meglevő alternatívák közül a bűncselekmény-verzió előtérbe kerülése nem a tettes, hanem a sértett személyében, illetve magatartásában fellelhető tényezőre vezethető vissza.

E sértetti magatartások közül is különösen gyakori, ha a leendő áldozat kihívó, provokáló magatartása, vagy éppen beletörődő, a sértetti pozíciót eleve vállaló reakciója inspirálja a prekriminális helyzet kialakulását.

b)1. A viktimológia létrejötte óta meglehetősen sok szó esik a provokáló áldozatról. A viktimológiai kutatásoknak talán egyik legelső — és leginkább közismert — eredménye volt e sértetti típus kimutatása.

Hentig szerint a provokáló áldozat szerepe a bűncselekmény elindítása. E szerep konkrét példákban is kimutatható, így a családi környezetben gyakran maga a szülő, akinek magatartása kiváltja, mintegy kiprovokálja a „szülőgyilkos" szituációt.

Hasonló értékű lehet a „gyötrő feleség" típusa, aki magatartásával váltja ki férjéből a latens agresszió, s válik végsősoron önnön magatartása áldozatává.

Hentig odáig megy, hogy megállapítja: a sematikus gondolkodás a vérfertőzési szituációban csak a megrontó szülő—megrontott gyermek alaphelyzet felismeréséig jut. Ezzel szemben hivatkozni lehet Marcusera és Bovenra, akik kimutatták a gyermek perverz hajlamait, és e helyzetben gyakori provokáló szerepét.

A sértetti provokáció jónéhány bűncselekménykategóriában — eltérő módon ugyan, de — mozgatórugója a szituáció kriminális irányba fordulásának. A már említett példákon kívül hivatkozhatom a testi sértés, a hivatalos személy elleni erőszak, vagy az erőszakos nemi bűncselekmények jónéhány válfajára, aholis a sértetti provokáció viszonylag gyakran szerephez jut.[16]

Hangúlyozni kell, hogy a provokáció kifejezés itt némileg eltér a szó köznapi értelmétől. Az egyes kutatások ugyanis azt igazolják, hogy az ilyen sértetti magatartások közös jellemzője az egyes szituációkban produkált inadekvát reakció. Túlnyomórészt a szocializációs folyamat hiányosságai — szerephiány vagy szerepütközés — vezetnek oda, hogy a sértetti magatartás nemkívánatos cselekmények kiváltója, vagy legalábbis az ilyenirányú folyamat elindítója lesz.[17]

Nem húzható alá azonban eléggé, hogy a sértetti provokáció távolról sem válhat magyarázóelvvé, nemhogy általában a bűncselekmények, de még a sértetti eredetű prekriminalitás kialakulása tekintetében sem.

b)2. A provokáló sértett típusával legalább egyenértékűnek kell tekintenünk a védekezés lehetőségét eleve feladó, az áldozati pozíciót önként vállaló sértettek kategóriáját.

Egyfajta várakozó viselkedés miatt ugyanis a bűnözéstől való félelem is hozzájárul az áldozattá válás folyamatának elindításához. Olyan akut helyzetben, amikor az ember könnyen áldozattá válhat, általában nem viselkedik higgadtan és értelmesen, hanem érzelmi túláradással reagál, vagy felvéve a kilátástalan harcot a tettessel, vagy teljesen megfélemlítve, alávetve magát az elkövetőnek.

Pedig a védekezés gyakran a kívánt eredményhez vezet, csak odaillőnek és erőteljesnek kell lennie, nem képezve túlzott reakciót, főleg olyat nem, mely a tettesben félelmet keltene. Ha például a rablás esetében a sértett megkísérelt ellenállni, vagy megelőzési intézkedést tenni, az az esetek 32%-ában eredményre vezetett.

M. J. Hindelang adatai szerint a rablás tettesei visszariadnak az áldozat védekező magatartásától, csakhogy a sértettek az esetek 74%-ában semmiféle védekezéssel nem kísérleteztek.

Arra természetesen nem állapítható meg általános szabály, hogy az áldozat konkrét helyzetben védekezzen-e vagy sem. Hogy az eset pszichodinami-

[15] Nicole *Lahaye:* Aspects actuels du vagabondege en Belgique. Edition de l'Institut de Sociologie. Bruxelles, 1976. 85—88. old.

[16] *Rózsa* János: Az erőszakos nemi közösülések egyes kriminalisztikai és viktimológiai tapasztalatai. Belügyi Szemle, 1971. 3. sz. 89. old.; *Avar* Jenő: A hivatalos személy elleni erőszak bűntettének elkövetését megelőző terhelti és sértetti magatartások. Belügyi Szemle, 1969. 12. sz. 15. old.

[17] *Rózsa* János: Viktimológia és szerepelmélet. Belügyi Szemle, 1975. 12. sz. 22—24. old.

káján belül milyen reakció ajánlatos, az nagyban a tettes személyiségétől, különösen bűnözői energiájától, az áldozat személyiségétől, különösen ellenállási akaratától, és még jónéhány külső tényezőtől függ, melyek a helyzetet körülhatárolják.

Alkalmanként már az ijedtség nélküli ellenszegülés is hozhat eredményt. A potencionális áldozat olyan bátor kérdései a támadás során, mint „Megőrült?" „Maga viccel?" a kevés bűnözői energiával rendelkező tetteseket már kijózaníthatják és kizökkenthetik. Jó példáját hozza ennek J. M. Macdonald: Egy férfi a többi ügyféllel együtt várakozott a bank pénztára előtt. Mikor a pénztárosnő elé ért, odasúgta neki: „Ne essen pánikba! Ez egy rablótámadás!" s közben pisztolyt szegezett a nőre. A talpraesett hivatalnoknő mogorván annyit válaszolt: „Nincs időm ilyen őrültségekre!". A férfi elhagyta a bankot, anélkül, hogy a támadást megkísérelte volna.

Ismert azonban olyan példa is az irodalomban (E. Schorsch és N. Becker), ahol a sértett beletörődő viselkedése a tettesi magatartás továbblendítőjévé vált.

A sorozatosan nemi indítékú emberöléseket elkövető, aberrált tettes egyik este fiatal lányt vesz fel a kocsijába. Szót sem szólva a legkülönbözőbb helyekre vezeti az autót, majd megáll egy erdei útnál. Nem reagál a lány könyörgésére, hogy engedje szabadon, s különösebb erőszak nélkül levetkőzteti a sértettet.

A lány az első pillanattól az életét félti, megkísérli elcsábítani is a tettest aki ebbe nem megy bele. Megkötözi az áldozatot, még hosszabb ideig autózik vele, majd egy pataknál megáll. A lány már csak azt kéri, ha meg akarja ölni, gyorsan végezzen vele, minél kevesebb szenvedést okozva. A tettes azonban számos késszúrással megsebesíti áldozatát, majd elvágja a torkát. A tettes későbbi vallomásában szó szerint ez szerepel: „Ha a lány az elején kiabált, vagy ellenkezett volna, biztosan eszméletre térek és békén hagyom."

Az ilyen típusú tettes egyenesen reméli, hogy potencionális áldozata védekezik és elmenekül előle, mert ő maga is fél tettétől. Bűnözői szándékában ingadozó, azonban lehetséges áldozatának áldozatként való viselkedése tettre ingerli. A véletlenül e helyzetbe kerülő sértett a bűncselekménytől való félelmében már kezdettől fogva áldozatként viselkedik. Számít az elkerülhetetlennek tűnőre, és nem védekezik komolyan. Beletörődik sorsába, és csak a végrehajtás enyhe módját kéri.

A tettesek e típusa azonban az ilyen kérésnek nem tesz eleget. Halálra kínozza áldozatát, mert éppen az áldozatként való viselkedés ingerli tettre és izgatja szexuálisan. Kifejezetten az ilyen áldozatkénti viselkedést keresi.

Mindenesetre megállapítható, hogy az áldozathelyzet dramatizálása éppúgy helytelen, mint a félénk, passzív viselkedés e pozícióban. Minden érzelmileg irányított, túlzott reakció elhibázott. A tettes bűnözői energiájának helyes felmérése, és a higgadt, odaillő könnyedségű, józan személyiség a sikeres védekezés meghatározó előfeltétele.

Ugyanez az elv irányadó a nőnek a nemi erkölcs elleni támadás esetén követendő magatartására. Mindenekelőtt arra kell törekednie, hogy a bűncselekménnyel fenyegető helyzeteket eleve elkerülje. Amennyiben mégis ilyen szituációba kerül, úgy legalább egy félreérthetetlen és józan „nem" erejéig tegye világossá szándékát. A kutatások azt igazolják, hogy a potencionális áldozatok 68%-a fokozott ellenállás révén elkerülhette volna a bűncselekményt.

A tettesek megkérdezése világossá tette, hogy 30%-uk pusztán az áldozat világos, félreérthetetlen ellenszegülése következetében visszariadt volna.

Az áldozat különösen nem mutathat félelmet, s ha nem törődik bele a helyzetbe, elkerülheti a sértetti pozíciót.

Általánosságban azt lehet mondani, hogy az áldozatnak a kritikus helyzetben lehetőleg józanul (és kijózanítóan) kell viselkednie. Meg kell kísérelnie a lehetséges tettes figyelmét elterelni, más gondolatokra irányítani. Időnyerés és helyváltoztatás már félig a menekülést jelenthetik. Semmi esetre sem szabad úgy védekezni, hogy a tettes pánikba essen, és a cselekmény teljesen ellenőrizhetetlenné váljon, az elkövető meggondolatlan cselekedetre ragadtassa magát.

Másik oldalról ugyanilyen hiba a potencionális tettessel szemben túlzott alávetettséget mutatni.

A potencionális áldozat számára a legjobb, ha önmeghatározás (mint áldozat) és idegenmeghatározás (mint tettes) által nem lép be a kritikus helyzet pszichodinamikájába, a tettes figyelmét eltereli, és „nem hozza kísértésbe".[18]

A prekriminális helyzet sértetti eredetű alakzatai közül szükségesnek tűnt e változattal részletesebben foglalkozni, részben mert kidolgozottsága egyelőre hiányosabb, részben azért is, mert kifejezetten határterületi kérdés a prekriminalitás és a kriminalitás között.

E periódusban ugyanis a bűncselekmény-verzió már kifejezetten előtérbe került, már-már a szituáció meghatározójává vált, ám — mint igazolni próbáltam — megfelelő alternatívák felerősítésével még ez a helyzet is átformálható.

c) Meglehetősen nehéz állást foglalni abban a kérdésben, hogy a környezeti eredetű prekriminalitás milyen területet fog át. Ha ugyanis szűk értelemben használjuk a fogalmat, úgy kizárólag a direkt módon környezeti tényezők által kiváltott reakciók, s az azok által elindított folyamatok tartoznak ide, míg a kört szélesítve idesorolható minden olyan környezeti hatás, mely egyáltalán alkalmat teremt, vagy inspirációt ad bűncselekmény elkövetéséhez.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy e ponton már végképp nem lehetséges — még didaktikus alapon sem — a környezeti hatások és az elkövető személyisége által játszott szerep elkülönítése. E külső hatások ugyanis vagy nagymértékben leszűkítik a tettes cselekvési alternatíváit, vagy a fennálló alternatívák egyikét olyan mértékben erősítik meg, hogy az a cselekvés szinte biztos mozgatóerejévé válik. A környezeti eredet kifejezés tehát annyiban pontosítható, hogy az nem kizárólagosságot, hanem az itt körülírt együttes hatás érvényesülését jelenti.

A most szóban forgó mozzanatnál is különbséget kell tennünk a környezeti tényezők két nagy csoportja

[18] Hans Joachim Schneider: Das Opfer und sein Täter-Partner im Verbrechen. München, 1979. 73—74. és 81—84. old.

— az elkövetői személyiséget alakító és a tett aktuális külső tényezőit jelentő faktorok — között. A különbségtétel annak ellenére indokolt, hogy a történeti tényezőket e rendszerben értékeljük a személyiség tárgyalásánál, s ha következetesek akarunk maradni, csak az aktuális külső tényezők kerülnek mostani csoportunkba. A személyiségalakító és a tett külső körülményeit adó tényezők szoros összefüggése miatt — most esett erről szó — célszerű figyelemmel lenni azonban mindkét kategóriára.

d) A prekriminális helyzet az elkövető személyiségének, az elkövető-sértetti kapcsolatnak, illetve a környezeti tényezők alakulásának olyan állapotát jelenti, melyben a kriminális megoldás verziója már meghatározóvá vált, de büntetőjogilag értékelhető cselekményre még nem került sor.

A prekriminális helyzet e fogalma bővíthető egy további ismérvvel, amennyiben figyelemmel vagyunk arra, hogy alkalmanként súlyosabb bűncselekmény elkövetése tekintetében a prekriminalitást kisebb súlyú bűncselekmény is jelentheti, azonos sértett és elkövető között, azonos motívumból eredően.

A prekriminális helyzeteknek a szakirodalom többnyire három változatát különbözteti meg: endogén, exogén és komplex prekriminalitás.[19]

Az eddigiekben már részletesen esett szó az endogén (az elkövető személyiségéből eredő), és az exogén (a tettes személyéhez képest külső, azaz sértetti vagy környezeti eredetű) változatról.

Ha elfogadjuk a szóban forgó hármas felosztást, gyakorlati szükségszerűség szól amellett, hogy a komplex prekriminalitásról is essék szó, egyszerűen azért, mert az létezik. Elgondolkodtatónak legfeljebb az tűnik, hogy a felsorolásban szereplő három tényező — jellegénél fogva — szerepelhet-e azonos kategóriacsoportban. Úgy tűnik számomra, hogy míg az elkövetői, a sértetti és a környezeti eredetű prekriminalitás azonos súlyú és jellegű fogalom, a komplex prekriminalitás már nem.

E változat ugyanis nem eredetet jelöl, hanem eredményt, következményt. A komplex prekriminalitás az említett három változat összefonódásának eredménye, mégpedig rendszerinti eredménye. Jellemzőnek mondható, hogy *a különböző eredetű prekriminális változatok sajátos konstellációja vezet a bűncselekmény-helyzet felé, s az egyes eredetek a maguk tisztaságában csak e komplexum analizálásával mutathatók ki.*

Némileg általánosítva a mondottakat úgy fogalmazhatunk, hogy a prekriminális helyzet általában komplex jellegű, s ez a jellemző további ismérvként kívánkozik a már megadott fogalomhoz.

Ferencz Zoltán

[19] II.e Congrès Internationale de Criminologie. (Határozatok.) Actès du Congrès. Paris, 1955. 568. old.

A szembesítések béklyójában

(Tanulmány a büntetőeljárásjog és a kriminalisztika határvidékéről)

I.

Galeottó Marzió, Mátyás király udvari krónikása annakidején összegyűjtötte és megörökítette nagy királyunk „találó, bölcs, és tréfás mondásait, valamint cselekedeteit". A bölcs cselekedetek egyike egy álnok püspök leleplezéséről szól, aki hosszú időn keresztül alaptalan rágalmakkal és vádakkal illette vendéglátójánál, a királynál szinte valamennyi főnemest. Mátyás nem hitt a püspöknek, s ezt tudtára is adta. A pápai követ azonban még arra is vállalkozott, hogy vádjait a nemesek szemébe mondja, bízva abban, hogy ennek soha nem kell megtörténnie. A királynak ekkor elfogyott a türelme, vendégét az urak tanácsába vezette, s ott felszólította, hogy nyíltan ismételje meg vádjait. „A püspök amint látta azok tisztességes arcát, akik vele jót tettek, méltóságokhoz és javakhoz juttatták, s akikről soha semmi rosszat nem hallott, megzavarodott, egész testében remegni kezdett, és ölbe tett kezekkel, lehorgasztott fővel hallgatott."[1]

A szembesítés tehát mint az igazság kiderítésének egyik lehetséges és hatásos eszköze, nagy múltra tekint vissza. Ez természetes is, hiszen az emberi lélek ismerői hamar belátták, hogy az ellentétek feloldása, a tévedések kiküszöbölése vagy a hazugság leleplezése inkább kecsegtet olyankor sikerrel, amikor ezt maguk az érdekeltek kísérlik meg. A kívülállót, a felderítendő eseményekben semmilyen formában részt nem vett vizsgálót vagy ítélkezőt, ugyanis könnyebb megtéveszteni mint a történtekben érintett jóhiszemű, jó emlékezetű személyt. Az, aki a tényeket szándékosan elferdíti, általában bízik abban, hogy vallatója nem rendelkezik elég adattal a leleplezéséhez, ha viszont olyan személlyel kerül szembe, aki esetleg szem- és fültanúja volt tettének, már pusztán ez a tény bizonytalanságot, feszültséget kelt benne. Így azután a szembesítés — mint eljárási cselekmény — már szinte a legkorábbi, hazánkat érintő törvénykönyvekben és törvényjavaslatokban szerepet kapott.

Az 1656-ban kiadott és Magyarországon is széles körben alkalmazott Praxis Criminális a szembesítést még a tortúrával összefüggésben említette, mint olyan aktust, amely révén a kínvallatás előtt „a makacs fogoly vádlott-társa vallomása vagy a terhelő tanúvallomás megismerése révén jobb belátásra bírható".[2] Az

[1] Galeotto *Marzio:* Mátyás király találó bölcs és tréfás mondásairól és cselekedeteiről. Fordította: Császár Mihály. Bp. 1901. 29. old.

[2] Praxis Criminalis (a Corpus Juris Hungarici II. kötetének mellékleteként) Nagyszombat. 1751. Art. 36. „De Confrontatione". Megfelel a kor szellemének, hogy a szembesítés eredményétől függetlenül helye lehetett — és nyilván volt is — kínvallatásnak, az „eredményes" szembesítés tehát legfeljebb újabb vádlottak perbevonását és megkínzását eredményezhette, a tortúrától való megszabadulást nem. A Praxis Criminalis nyomán a XVII. század végén Budán és Pesten kialakult szembesítési gyakorlatra vonatkozó érdekes eseteket ismertet *Bónis György.* (Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után. Akadémiai Kiadó, Bp. 1962. 82. old.) E példákból az is kitűnik, hogy a szembesítések zöme már akkor eredménytelen volt.

örökös tartományokban 1769-ben hatályba léptetett Theresiana a kötött bizonyítási rendszer elvei alapján részletes és mellőzhetetlen előírásokkal igyekezett egyrészt a szembesítések feltételeit, másrészt azok lefolytatását szabályozni.[3]

A csaknem három évtizeddel később Magyarországon, de még latin nyelven készült 1795-ös büntetőkódex-tervezet szintén mint önálló eljárási cselekményt tárgyalta a szembesítést, megengedve annak a vizsgálat során történő foganatosítását is.[4] Az időközben virágzásnak indult büntetőjogi tudományos irodalom is részletesen foglalkozott az ekkor még „ellenthomlok-állításnak" nevezett intézménnyel, kidolgozva annak eljárásjogi feltételeit, sőt alkalmazási szabályait is. Bodó és Vuchetich után Szlemenics Pál például így írt a szembesítés céljáról: „ellenthomlok állítani pedig nemcsak a rabot a tanúkkal, a feladóval, és bűntársaival, hanem a tanúkat is egymás közt és a feladóval lehet; ezeket ugyan, hogy a törvényszék láthassa, kinek s mennyi hitelt lehessen közülük adni, a rabot pedig hogy vagy ő, nyakassága megtöretvén, gonosztettének bevallására indíttassék, vagypedig az ellene vallott feladónak és tanúknak hamis lelkűségök napfényre jöjjön".[5] A törvénnyé sajnos szintén nem vált 1843-as javaslat vitája ugyancsak elfogadta és hasznos intézménynek minősítette a szembesítést,[6] aminek Szokolai István 1848-ban megjelent „Büntetőjogtan"-ában már külön fejezetet szentelt, és amit az egyik legfontosabb bizonyítási eszköznek tekintett.[7] Pauler Tivadar a kiegyezés korának igazságügyminisztere is széles körben alkalmazhatónak tartotta a szembesítést, hangsúlyozva, hogy „ezen cselekvény jelentősége az igazság győző erején alapszik", továbbá, hogy az, a korábbi vélekedéssel ellentétben „gyakran a vádlott állításai igazolására s védelmére szolgál".[8]

A múlt század végefelé egyre inkább erősödött a jogirodalomban az a nézet, hogy a szembesítést lehetőleg a bírósági eljárásra kell korlátozni. Fayer László így írt erről: „a tanúk szembesítése egymás közt vagy a vádlottal az előkészítő eljárásban csak azon esetre történik, ha a szembesítés az ügy hátránya nélkül a végtárgyalásig nem halasztható".[9] Balás Elemér még tovább ment, amikor úgy vélte, hogy „szembesítésnek rendszerint csak a bíróság előtt van helye, és minthogy a szembesítés által a terheltek egymás vallomásáról és a tanúk bemondásairól értesülhetnek — mi könnyen a későbbi bűnvizsgálat sikerét kockáztathatja — a rendőri hatóságok lehetőleg mellőzzék".[10]

Ezek a nézetek kétségtelenül hatottak a századfordulón hatályba lépett első eljárási kódexünk szembesítéssel kapcsolatos szabályozására, amely ennek az aktusnak a nyomozás és a vizsgálat során történő alkalmazását kivételesnek tekintette. Eszerint: „a terhelt más terhelttel vagy tanúval a nyomozás és a vizsgálat során is szembesíthető, ha egymástól lényegesen eltérő vallomást tettek, és az ellentmondást nem lehet másképpen tisztába hozni, vagy ha alaposan kell tartani attól, hogy a főtárgyaláson a szembesítés nem fog megtörténhetni. A terheltnek az a kívánsága, hogy már a nyomozás vagy a vizsgálat alatt terhelttársával vagy valamely tanúval szembesítsék, teljesítendő, ha teljesítése nem okoz nehézséget."[11] Hasonló rendelkezést olvashatunk a kódexben a tanúk szembesítésével kapcsolatban is.[12]

Jelenleg hatályos eljárási törvényünk a korábbi törvényerejű rendelet előírásait lényegében megismételve[13] megkülönböztetés nélkül lehetővé teszi a szembesítést a nyomozás és a bírósági eljárás során, s ez már abban világosan kifejeződik, hogy a törvény ezzel az eljárási cselekménnyel a bizonyítás *általános* szabályai címet viselő részben foglalkozik. A Be 64. § (2) bekezdése szerint ha a tanú vallomása a terhelt vagy más tanú vallomásával ellentétes, ennek tisztázását szükség esetén szembesítéssel kell megkísérelni; ugyanez fogalmazódik meg a 88. § (2) bekezdésében a terhelt szemszögéből is. „Szükség esetén" — írja a törvény, ezzel szinte korlátlan mérlegelési jogot adva a vizsgálónak, akinek a kezét alacsonyabb szintű szabályozás sem köti meg, hiszen a 4/1980. számú Mi-

[3] *Katona* Géza: Bizonyítási eszközök a XVIII. XIX. században. KJK. Bp. 1977. 201—206. old. Jellemző, hogy hazánkban — mint annyi mást — a Theresiána megszorító rendelkezéseit is megpróbálták a rendi kiváltságok erősítésének szolgálatába állítani. Katona korabeli magyar forrásra hivatkozva megemlíti: „érvényesült ... olyan nézet is, hogy a nemeseknek alacsonyabb rendi helyzetük, illetve a becsületes embereknek rossz hírűekkel történő szembesítését a nemesek vagy a becsületesek iránti tapintatból mellőzni kell". (202. old.)

[4] *Hajdu* Lajos: Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1971. Függelék: 407., ill. 414. old. Témánk szempontjából különösen érdekes, hogy Hajdu a magyar jog addigi előírásaitól teljesen eltérőnek és „szembetűnően hibásnak" tekinti a tervezetnek azt a rendelkezését, amely szerint „a járási szolgabíró szembesítheti a gyanúsítottat már a vizsgálati szakaszban a tanúkkal és más személyekkel" (245. oldal), a későbbi jogfejlődés ugyanis éppen ennek a szabályozásnak a helyességét igazolta.

[5] *Szlemenics* Pál: Fenyítő törvényszéki magyar törvény. Pest, 1836. 182. old.

[6] *Fayer* László: Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye. II. köt. Bp. 1898, 456—466. old.

[7] *Szokolai* István: Büntetőjogtan. Pest, 1848. 388—390. old. „Több érdekes psychológiai okok hozatnak fel a szembesítés szüksége mellett — írja többek között Szokolai —, nevezetesen: a tapasztalat szerint tanúkkal szemben hazudni és tagadni valamit nem olly könnyű, mint magánosan, mert amarra sokkal nagyobb romlottság kívántatik. Sokszor a bűntársnak, vagy a bűn eszközeinek meglátása olly zavarba hozza a bűnöst, hogy kész mindent megvallani... És a homályos vagy hiányos vallomások kipótolására, valamint az ellentmondások tisztába hozatalára is igen célszerű..."

[8] *Pauler* Tivadar: Büntetőjogtan. II. köt. Buda—Pest, 1873. 383. old.

[9] *Fayer* László: A magyar bűnvádi eljárás mai érvényében. Bp. 1887. 174. old.

[10] *Balás* Elemér: A magyar büntetőjog tankönyve. Bp. 1901. 214. old.

[11] 1896. évi XXXIII. tv. 138. §.

[12] 1896. évi XXXIII. tv. 214. §. Vitatnom kell tehát Nagy Lajosnak azt a megállapítását, hogy a Bp. előírásai a szembesítést a tárgyalásra korlátozták. (Konzultáció a túlbizonyításról és a nyomozások egyszerűsítéséről. Belügyi Szemle, 1982. május. 31. old.) Az általános szabály kétségtelenül így szólt, de az egyébként is mérlegelési jogot biztosító kivételek maguk is láthatóan olyan széles körben voltak megfogalmazva, hogy a törvény szerint elvileg bármikor, szinte korlátozás nélkül lehetett élni ezzel az eljárási cselekménnyel — más kérdés, hogy a gyakorlatban a bíróságon kívül ritkán éltek vele. Elhamarkodottnak és a bírósági tárgyalás szerepét ugyancsak indokolatlanul túlértékelőnek látszik az a következtetés is, hogy „az a pszichikai hatás, ami a szembesítést eredményessé teheti, csak a bíróságon következhet be". A későbbiekben igyekszem kimutatni, hogy ilyen pszichikai hatása általában csak a jól előkészített, váratlan szembesítésnek lehet, ami *legkevésbé éppen a bíróságon oldható* meg.

[13] 1962. évi 8. tvr. 118. § (1) bekezdése, ill. 134. § (2) bekezdése.

niszteri utasítás az ún. „nyomozati utasítás" a szembesítés feltételeit illetően nem tesz egyebet a törvényszöveg szó szerinti idézésénél.[14]

Mindez elkerülhetetlenné teszi a nyomozás során történő szembesítések jelenleg hatályos eljárási törvényünk hatályba lépését követően kialakított gyakorlatának a vizsgálatát.

II.

Azt, hogy egy eljárási cselekményt megfelelő körben alkalmaznak-e, csak akkor lehet eldönteni, ha pontosan össze tudjuk vetni azok tényleges számát az indokolatlanul mellőzött, és az indokolatlanul foganatosított hasonló aktusokkal. A szembesítések körét tekintve legkritikusabbnak a harmadik csoport látszik. Pusztán a szembesítés eredménytelensége ugyanis nem jelentheti a foganatosítás eleve felesleges voltát, de fordítva is igaz: azért, mert elvileg megvan az esély az eredményességre (*elvileg* ugyanis mindig megvan az esély), még nem biztos, hogy feltétlenül szembesíteni kellett.

A Be. hatálybalépésének ideje körüli szembesítési gyakorlatra vonatkozóan hasznos adatokat nyerhetünk az OKKrI-nak a társadalmi tulajdonban nagy kárt okozó bűncselekmények nyomozásáról szóló 1974-es igen részletes vizsgálatából.[15]

A vizsgálatot 55 ügy tapasztalatai alapján végezték; s az ügyeket a terheltek száma, illetve kapcsolatai alapján három csoportra osztották. Az ügyek száma és a szembesítések gyakorisága közötti összefüggés a következő képet mutatja:

	Az ügyek száma	A nyomozás során szembesítettek	A pótnyomozás során szembesítettek	A szembesítések aránya
egyterheltes ügyek	14	4	—	33,3%
többterheltes ügyek	28	25	← 4	89,2%
bűnszövetségben elkövetett bcs-ek ügyei	13	12	+1	100%

A bűnszövetségben elkövetett ügyek nyomozása során tehát kivétel nélkül szükségesnek tartották a szembesítést, jellemző, hogy az egyetlen olyan ügyben ahol eredetileg mellőzték, ügyészi utasításra, pótnyomozás során kellett foganatosítani. (Abban a további 4 ügyben, ahol a pótnyomozás során szembesítést írtak elő, már korábban is szembesítettek.) Elgondolkoztatóan magas a többterheltes ügyekben is a szembesítések aránya, s az a tény, hogy az egyterheltes ügyeknek már csak egyharmadában került sor e nyomozati cselekményre, arra utal, hogy a szembesítések gyakoriságát elsősorban a terheltek száma határozza meg.

Hasonló következtetésre juthatunk, ha a kihallgatások számát vetjük össze a szembesítésekével.

	kihallgatások száma			szembesítések sz.	szembesítések aránya
	terh.	tanú	össz.		
egyterheltes ügyek	62	664	726	17	2,3%
többterheltes ügyek	332	948	1280	168	13,1%
bűnszövetségben elkövetett bűncselekmények ügyei	329	788	1117	239	21,3%
Összesen:	723	2400	3123	424	13,5%

Látható, hogy míg az egyterheltes ügyekben átlagosan 50 kihallgatásra jutott egy szembesítés, a többterheltes ügyekben már minden nyolcadik, a bűnszövetségben elkövetett ügyekben pedig minden ötödik (!) kihallgatást szembesítés követett. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a vizsgálat egyik fontos megállapítása még ilyen adatok mellett is az volt, hogy „gyakran elmaradtak a szükséges szembesítések"[16] nem juthatunk más következtetésre, mint arra, hogy sokszor elhamarkodottan, feleslegesen folyamodtak ehhez az aktushoz. Kiderül a vizsgálatból az is, hogy az összes szembesítések 46%-a eredménytelen volt, további 21%-a pedig csak részben volt eredményes, s ez szintén azt látszik igazolni, hogy gyakran kilátástalan helyzetben is szembesítettek, illetve hogy indokolt esetben nem mindig megfelelően. Kétségtelen azonban, hogy ezek a következtetések egy viszonylag sajátos és egynemű ügycsoportra vonatkoznak, és részben feltételezéseken alapulnak, ezért ha pontosabb képet kívánunk arra vonatkozóan kapni, hogy közel 10 év elteltével történt-e ezen a területen lényegbevágó változás, a vizsgálódás körét némileg ki kell terjeszteni és a módszert is meg kell változtatni.

A jelenlegi rendőrségi szembesítési gyakorlat elemzését 200 véletlenszerűen kiválasztott, de feltétlenül nagyobb terjedelmű nyomozati irat vizsgálatán keresztül kíséreltem meg, ügyelve arra, hogy minél több rendőri szerv anyagából válogassak, s a bűncselekmények is minél heterogénabb képet mutassanak. A vizsgálat eredményét a következő táblázat összegezi:

	A vizsgált ügyek	Az ügyek közül ellentétes adatot tartalmazott	Szembesítettek	Eredményesen szembesítettek (akár) részben)	Az eredményes szembesítés kihatott az ügy eldöntésére
Szám	200	171	134	17	11
%	100	85,5	67,0	8,5	5,5
		100	78,3	9,9	6,4
			100	12,6	8,2

A szemléletesség és az egymás közti arányok pontos érzékeltetése céljából helyesnek látszott az első három oszlop adatait külön-külön *is* 100%-nak tekinteni.

[14] Ld. a 4/1980. számú belügyminiszteri utasítás 18. a) pontját.

[15] Az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet 18. sz. tájékoztatója. Bp. 1974. (kézirat)

[16] Az OKKrI 18. sz. tájékoztatója, 128. old.

Az adatokat elemezve egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a helyzet ha változott is, legfeljebb kedvezőtlen irányba. Aligha van ma a szembesítésen kívül még egy olyan eljárási aktus, amit ilyen széles körben, ugyanakkor ennyire eredménytelenül alkalmaznánk. Ha önmagában az ellentétből indulunk ki, úgy látszik, hogy *elvileg* az ügyek 85,5%-ában nyílt lehetőség a szembesítésre, s ezt a lehetőséget 10 ügyből 8-ban ki is használták. De minek? — kérdezhetnénk — hiszen a (részben) eredményes szembesítések az összesnek 13%-át sem érik el, s az utolsó oszlopot nézve még e csekély eredményesség esetén sem vehetjük biztosra, hogy érdemben egyáltalán lehet mit kezdeni a nehezen nyert adatokkal.

Nézzük meg most a másik oldalt, az indokolatlanul mellőzött szembesítéseket. Ezek számára — jobb híján — az ügyészi pótnyomozást elrendelő határozatok nyomozati utasításaiból próbáltam következtetést levonni. A következő táblázat 100 ilyen nyomozati utasítás elemzése alapján készült.[17]

pótnyomozások száma	a nyomozati utasításban szembesítés (is) elő van írva	gyanúsított — tanúval	gyanúsított — gyanúsítottal	tanú — tanúval
100	72	49	27	11

Az előírt szembesítések száma — különösen figyelembe véve a korábbi adatokat is — szintén feltűnően magas, így kétkedéssel kell fogadnunk, hogy minden előírt esetben valóban feltétlenül szükség volt erre az aktusra. Érdekes az is, hogy a szembesítés előírása szinte kivétel nélkül a nyomozati utasítás utolsó pontjaként szerepel, gyanítható tehát, hogy az ügyész sem tartja mindig igazán fontosnak, s emellett szól az is, hogy a törvény szóhasználatát mechanikusan átvéve az utasításhoz rendre hozzáteszi a „szükség esetén" szavakat.

Úgy gondolom azonban, nem egyszerűen arról van szó, hogy egyaránt túl sok az indokolatlanul mellőzött és az indokolatlanul foganatosított szembesítés, hanem arról, hogy ez a két kedvezőtlen arány erősen hat is egymásra, s ez egyre tovább rontja az összképet. Sok vizsgáló nyilván úgy gondolja, inkább magától elvégzi a reménytelennek vagy feleslegesnek tartott szembesítést is, nehogy pótnyomozás során kelljen majd ugyanezt tennie. Ez a szemlélet érthető is, hiszen mindig csupán *elmaradt* szembesítés miatt vonták felelősségre, felesleges miatt soha. Az ügyész viszont hozzászokott a szembesítésekhez, elmaradása esetén hiányérzete támad, tehát gyakran kellő végiggondolás nélkül is előírja, mert egy régi beidegződés folytán többek között ennek foganatosításában látja a nyomozati anyag teljességének a biztosítékát.

Ezt az idő- és energiarabló gyakorlatot a szinte napról-napra nehezebbé váló bűnüldözési munkákban semmiképpen nem enegedhetjük meg magunknak. Szükségesnek látszik a következőkben megfontolni néhány olyan szempontot, amelyek figyelembevételével lehetségesnek látszik a szembesítések reálisabb, feltétlenül szűkebb keretek közé szorítása, s az így kialakítható gyakorlat hatékonyságának a növelése.

III.

A szembesítésnek a törvényszöveg szerint egyetlen pontosan meghatározott feltétele a *vallomások közötti ellentét* megállapíthatósága. Az ellentét a szembesítésnek eszerint elengedhetetlen előzménye, semmi szín alatt nem szabad tehát elfogadni azt a hazai kriminalisztikai irodalomban is hangot kapott álláspontot, mely szerint „...tekintettel arra, hogy sokszor kevés a beszerezhető bizonyíték, a szembesítést ellentmondások hiányában is érdemes foganatosítani".[18] A terjedelmesebb nyomozati irat, a több és hosszadalmasabb nyomozati cselekmény ugyanis nyilvánvalóan nem pótolhatja a hiányzó bizonyítékokat, s nem teszi a döntést megalapozottabbá. Ám azt sem szabad elfelednünk, hogy a szembesítés valóban feltétele, de csupán *feltétele* s nem feltétlen kiváltó *oka* a szembesítésnek. Ezeknek az aktusoknak az előző pontban kimutatott indokolatlanul magas száma valószínűleg jórészt éppen abból adódik, hogy az ellentét, és *csak is az ellentét* vezetett szinte mechanikusan a szembesítés elrendeléséhez, vagy előírásához. Pedig az — akár látszólagos, akár valóságos — ellentét nagyon sokféle lehet, s jelentős részük feloldásának megkísérlése nemcsak felesleges, de kifejezetten hibának is minősíthető.

Tekintsük át ezért a leggyakrabban előforduló változatokat.

a) Az ellentét csupán látszólagos, mert a kihallgatottak korábban is ugyanazt állították, csak másmás módon fejezték ki magukat.

b) Az ellentét azért látszólagos, mert az eltérő állítások nem ugyanarra a tényre vonatkoznak.

c) Az ellentét ugyanarra a tényre vonatkozik, de a vizsgált ügy szempontjából nem jelentős.

d) Az azonos tényre vonatkozó, lényeges ellentét feloldása szükségtelen, mert az egyik oldalon levő bizonyítékok túlsúlyban vannak.

e) Az azonos tényre vonatkozó, lényeges ellentét feloldása taktikai hiba, mert éppen az ellentét feloldhatatlansága bizonyít.

f) Az azonos tényre vonatkozó lényeges ellentét feloldandó, de más, a szembesítésnél egyszerűbb és biztosabb módon is feloldható.

g) A feloldandó ellentét csak szembesítéssel lenne feloldható, de a szembesítéstől nem várható eredmény.

[17] Ezúttal szükségtelennek látszott az egyes adatok arányát is elemezni, mivel számos határozatban többfajta szembesítést egyidejűleg előírtak, s ezek szétválasztása értékelhető információt nemigen nyújt. Más a helyzet a pótnyomozások során előírt szembesítések *eredményességének* elemzésével, amely esetleg érdekes megállapításokat eredményezhetett volna. Erre azonban azért nem nyílt mód, mert számos ügyben vagy még folyt a pótnyomozás, vagy más szervhez küldték meg a már befejezett ügy iratait. Kb. 15—20 ilyen ügy vizsgálata alapján csak annyi állapítható meg, hogy a pótnyomozás során előírt szembesítések eredményessége valamivel alatta marad még az öntevékenyen végzett szembesítésekének is, ami részben valószínűleg az időmúlással magyarázható, részben azzal, hogy az utasításra végzett nyomozati cselekmények *általában* kevésbé eredményesek.

[18] Ld. az OKKrI 15. sz. tájékoztatóját a rablás miatt indult bűnügyek kriminológiai és kriminalisztikai tapasztalatairól. (Bp. 1969. Kézirat, 97. old.)

h) A feloldandó ellentét szembesítéssel történő feloldása sikerrel kecsegtet.

Végigtekintve ezeken a lehetőségeken megállapíthatjuk, hogy az *a)* és *b)* pontokban nincs is ellentét, a *c)* és *d)* alattiakban van ugyan, de azt nem *szükséges* az *e)* pontban pedig ugyanazt nem *szabad* feloldani, az *f)*-ben nem szembesítéssel kellene célt érnünk, a *g)*-ben pedig reménytelennek látszik a szembesítés sikere. Véleményem szerint tehát egyedül a *h)* pontban írt esetben helyes és szükséges a szembesítéshez folyamodni.

Ezúttal részletesen az első öt esetet tekintem át, tehát azokat, amelyekben a szembesítés a látszólagos vagy valódi ellentéttípus helyes felismerése és értelmezése alapján szóba sem kerülhet. Kezdjük tehát az álellentétek vizsgálatával.

a) Sokszor csak a szembesítés során derül ki, hogy valójában nincs is ellentét az érintettek korábbi vallomásai között s ez alaposabb, körültekintőbb kihallgatásokkal korábban is felismerhető lett volna. Nem arról van tehát szó, hogy a vallomások egyik vagy mindkét fél részéről történő módosítása megszüntet, felold, vagy jelentéktelenné tesz egy valóságos, például félreértésből vagy elhallásból adódó ellentmondást, hanem arról, hogy a szembesítendők eredetileg sem állítottak mást, a kihallgatási jegyzőkönyveket olvasva mégis ez a benyomás alakul ki.

Egy foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetés miatt indult ügyben például az egyik kőműves tanú szerint a sérülést okozó teli malteros vödör a tatarozandó bérház állványzatáról, a 3. emelet magasságából esett le, a házmester szerint viszont a 2. emeletről. Az eltérésnek igen nagy volt a jelentősége, hiszen a két szinten nem azonos brigád dolgozott. A szembesítésnél derült ki, hogy mindkét tanú korábban is ugyanazt a szintet jelölte meg, a házmester azonban nem számította emeletnek a magasföldszintet, ami az ő szemszögéből — miután a házban lakott — érthető is. A példa egyben azt is jól illusztrálja, hogy sokszor a maradéktalanul eredményes szembesítés sem vet jó fényt a vizsgálóra, ha utólag kiderül: lehetett volna szembesítés nélkül is hasonlóan eredményes.

b) Gyakran előfordul, hogy az ügyben érintett személyek egyike egy összefüggő cselekménysor egészére tesz részletes vallomást, a másik személy pedig annak csupán egyetlen mozzanatáról, vagy egyes mozzanatairól számol be. Amikor további, általa még nem érintett részletekről kérdezik, akkor közli, hogy azokat nem látta, illetve nem hallotta, mert például később érkezett, sötét volt, vagy a tömeg takarta előle a kilátást. Ilyenkor nemritkán szembesítéshez folyamodnak, melytől azt várják, hogy ez utóbbi személy kibővíti, kiterjeszti majd a vallomását, egyszerre emlékezni kezd majd. Ez azonban szinte soha sem következik be. Nem véletlenül: a két vallomás között *nincs is ellentét,* szembesítésre tehát legfeljebb akkor lehetett volna alap, ha a részletesen valló személy azt is határozottan állította volna, hogy a másik érintett kihallgatottnak feltétlenül mindent mindvégig látnia és hallania kellett, ez pedig természetesen nem hangzott el.

Ide tartozik az a sajnos szintén nagyon gyakori eset, amikor az ittasság miatti emlékezetkiesésre hivatkozó személy memóriáját szembesítéssel próbálják felfrissíteni. Valójában itt sincs ellentét, hiszen az ilyen terheltek túlnyomó többsége készséggel elismeri, hogy megtörténhetett a terhére rótt cselekmény, soha nem állította — nem is állíthatta — a tanúk szavainak ellenkezőjét, mégis szembesítés hatására várnak tőle érdemi vallomást, mondanom sem kell, hogy kivétel nélkül eredménytelenül.

c) Természetesen mindig nagyon nehéz felelősséggel állást foglalni abban a kérdésben, hogy milyen *valóban fellelhető* ellentmondásokat kell lényegesnek tekinteni, melyeket nem. E kérdésnek azért is igen nagy a jelentősége, mert a bizonyítás során szinte elvétve sem találkozunk kizárólag azonos, egybehangzó, minden részletkérdésben teljesen egyértelmű adatokkal. Tudjuk azt is, hogy ugyanaz a körülmény, ami az egyik bűncselekmény megállapíthatósága szempontjából meghatározó jelentőségű, a másik szempontjából teljesen közömbös. A releváns tények köre azonban még ettől függetlenül is változhat, egyesek előtérbe kerülhetnek, mások teljesen elveszíthetik a jelentőségüket. Utólag, a teljes anyag birtokában már könnyű valamit fontosnak vagy feleslegesnek minősíteni, ugyanazt menet közben megtenni amikor a tényállás még formálódik, módosul, sokkal nehezebb.

A szembesítés indokoltságának megítélését illetően azonban feltétlenül kedvezőbb helyzetben vagyunk. Az ellentétek feloldásával általában nem elsődleges adatokhoz kívánunk jutni, hanem a meglevőket kívánjuk felülvizsgálni, rendszerezni. Mire tehát a szembesítésre — akár csak elvileg is — sor kerülhet, addigra kialakulnak a megállapíthatónak látszó bűncselekmények körvonalai, így el lehet azt is dönteni, hogy az ellentmondás esetleges feloldása egyáltalán a szükséges bizonyítás körébe tartozik-e vagy sem. Az ekkor rendelkezésre álló adatok alapos elemzése után határozottabban kijelenthetjük, hogy a még esetleg kétségtelenül létező ellentétek feloldása merőben formális lenne, az újabb szembesítés — mégha sikeres is — a mindenképpen irreleváns eredmény folytán már a túlbizonyítás körébe esne. Egy garázdaság miatt indult ügyben például a tanú szerint a kocsmai verekedés vezéralakja már órákkal az esetet megelőzően feltűnően káromkodott és kötözködött, a gyanúsított viszont mindebből csak annyit ismert be, hogy „emelt hangon beszélt".

A hosszadalmas szembesítés, amely nem hozott eredményt, teljesen felesleges volt, hiszen merőben közömbös, hogy a garázda *egyébként* a jámborabb, vagy a marconább kocsmai vendégek kategóriájába sorolható; az előbbi nem enyhíti, az utóbbi nem súlyosbítja konkrét tettét. Egy másik ügyben ugyancsak felesleges volt az ütésével zúzódásokat és orrcsonttörést okozó gyanúsítottat arra nézve is szembesíteni, hogy köpködött-e a verekedés során.

d) Ugyancsak tipikus, a túlbizonyítás talán leggyakoribb megnyilvánulásaként jelentkező hibát küszöbölhetünk ki ha belátjuk: számos meggyőző adat mellett a kisebbségben levő ellentétes bizonyítékok folytán fennálló ellentmondás feloldása legtöbbször szükségtelen. A kérdést persze nem szabad kizárólag mennyiségi oldalról szemlélni. Előfordulhat, hogy egyetlen határozott vallomás — ha például kívülálló érdektelen személytől származik — kérdésessé teheti egy egész másképpen, de egymással összhang-

ban valló társaság szavahihetőségét, mert pl. ez utóbbiak azonos rokoni körből kerültek ki, vagy más okból érdekeltek az ügy kimenetelében. Ha a túlsúlyban levő bizonyítékok hiteltérdemlőségében nincs okunk kételkedni, felesleges a szembesítés, ellenkező esetben pedig szintén, hiszen nem remélhető, hogy a rosszhiszeműnek látszó, egymás vallomásait jól ismerő és a számbeli fölény tudatában levő többség szembesítések hatására fogja megváltoztatni a vallomását.

A leggyakoribb hiba ebben a körben mégis a tagadó gyanúsított tanúk regimentjével való szembesítése. Mintha még ma is kísértene az a középkori, de már a múlt század elejétől okkal kárhoztatott szemlélet, amely egyedül a beismerést tekintette meggyőző bizonyítéknak. Sokan megfogalmazták már, de úgy látszik még mindig nem elégszer: a büntetőeljárás helyesen felfogott célja egyedül az igazság kiderítése, s nem a beismerés elérése. Az igazság pedig távolról sem kizárólag a beismerésen keresztül ismerhető meg, s az is közismert, hogy a beismerés sem mindig az igazságot tartalmazza. Mindezt nyiltan ma már senki sem vonja kétségbe, a megfelelő konzekvenciát sokan mégsem vonják le, s ha a vádlott tagad, hosszadalmas szembesítésekkel próbálják e vitathatatlan jogáról lemondatni. Az végképp lerántja e visszás gyakorlatról a leplet, vagy a vizsgált ügyek tapasztalatai szerint az eredménytelen szembesítéseket rendszerint ugyanúgy vádjavaslat követi mint a (részben) eredményeseket.

Mi szükség volt tehát a szembesítésekre? Talán az az igény szülte őket, hogy a nyomozati anyag még meggyőzőbb legyen? Vagy annak a kötelezettségnek a félreértése, hogy a nyomozóhatóságnak a terheltet mentő körülményeket is felszínre kell hoznia, a beismerés pedig kétségtelenül enyhít? Aligha. A már amúgy is egyértelmű bizonyítási anyag egy kétes értékű mennyiségi többlettel nem lesz még egyértelműbb, vagy ha mégis, teljesen feleslegesen. Ami pedig a második feltevést illeti, az ítélkezési gyakorlat ma már teljesen következetes abban, hogy nem tulajdonít enyhítő hatást a terhelő adatok hatására tett beismerésnek. Nem szabad tehát amiatt aggódni, hogy esetleg több tagadó vádlott kerül majd a bíróság elé. Meg kell alaposabban tanulni a bizonyítékok mérlegelését és helyes értékelését már a nyomozás során is, ami nem feltétlenül, vagy nem mindig több, inkább tudatosabb és elemzőbb munkát kíván.

e) Szinte kizárólag tanúvallomások értékelésekor fordul elő, hogy a lényeges és azonos tényre vonatkozó ellentét maga olyan természetű vagy súlyú, hogy feloldásával nem is szabad próbálkozni.[19]

Ebben az esetben az ellentét nemhogy feloldandó, hanem éppen az tekintendő bizonyítéknak: rendszerint a rosszhiszeműség, például a sikertelen összebeszélés bizonyítékának. Viszonylag gyakori eset, amikor a kihallgatandó terhelő vagy mentő tanúknak elvileg pontosan ugyanolyan körülmények között ugyanúgy, ugyanaddig kellett volna észlelniük a történteket, mégis valamely lényeges és meghatározó kérdésben merőben ellentétesen vallanak. Hangsúlyozni kell, hogy *lényeges* és *meghatározó* kérdésben, olyanban, amely általában nem lehet tévedés vagy bizonytalanság eredménye. Ilyenkor szembesíteni hibás lépés, mert lehetőséget teremtünk a vallomások összeegyeztetésére, az ellentét esetleges feloldása esetén pedig egybehangzó és határozott bizonyítékokat produkálunk olyanokból, amelyek a szembesítés előtt a hiteltérdemlőség minimumával sem rendelkeztek. Az ilyen mesterségesen létrehozott, művi összhang pedig végsősoron megalapozatlan felmentéshez vagy ártatlan személy elítéléséhez is vezethet.[20]

Ugyanide tartozik amikor a vizsgáló nem az ellentmondás természetének félreértése miatt, hanem azért szembesít, mert ezáltal szeretne gyengíteni vagy kiküszöbölni valamely, az eleve felállított elképzelésébe, verziójába bele nem illő, azzal ellentétes tényt. A szembesítéstől ilyenkor azt várja, hogy a számára „zavaró" ellentmondások — amelyek nyilván nemcsak

[19] Ezzel a kérdéssel már a XIX. század második felének egyik legnagyobb olasz büntetőjogásza, *Carrara* is részletesen foglalkozott. Szerinte: „a tanúvallomásoknál eltérés támad, ha több tanú egy tényről tesz vallomást, de vallomásuk eltérő. Az eltérést *kizárónak* mondjuk, ha két föltétele a főtettre vonatkozik és *nem egyeztethető össze.* (Kiemelés tőlem, T. M.) Ez esetben teljesen kizárja azon tanúk hiteltérdemlőségét, kik egymással ellentétben vannak. *Szétválasztó* az eltérés, ha két föltétele a mellékes körülményekre vonatkozik, s nem egyeztethető ki. Az eltérés ekkor lerombolja a tanúk hiteltérdemlőségét, jóllehet nem fosztja meg azokat teljesen szavuk hihetőségétől. *Támogató* az eltérés, ha mellékes körülményekre vonatkozik, és kiegyeztethető. Példa a hitelt kizáró eltérésre — folytatja Carrara —, ha az egyik tanú azt állítja, hogy Titius, a másik tanú pedig hogy Cajus intézte a késszúrást. Késszúrás csak egy volt; s mivel nem képzelhető, hogy egy és ugyanazon késszúrást Titius és Cajus egyidejűleg intézte, a két tanú vallomása egymást kölcsönösen kizárja; nem jött létre bizonyíték sem Titius, sem Cajus ellenében. A szétválasztó eltérés példája: egyik tanú így szólt: láttam, hogy Titius a késszúrást intézte; fehér nadrág volt rajta, a másik tanú pedig így nyilatkozik: láttam, hogy Titius szúrt; de fekete nadrág volt rajta. A két vallomás összeegyeztethetetlen, de nem a főtényre nézve, mert mindkét tanú megegyezik Titius vádlásában. E kiegyeztethetetlen eltérés mégis komoly kifogást képez a két tanú hiteltérdemlősége tekintetében. Végül a támogató eltérés példája: egyik tanú ezt mondja: láttam, hogy Titius verekedett, kalap volt a fején; a másik tanú így szól: láttam, hogy Titius verekedett, de nem volt fején kalap. Ebben is ellentmondás van, de az ellentmondás kiegyeztethető, mert a kalap leeshetett Titius fejéről, mikor a második tanú rátekintett; az eltérés tehát nem feltétlenül kevesbíti a két tanú hiteltérdemlőségét." (*Carrara:* A büntető jogtudomány programja. Bp. 1879. II. köt. 475—476. old.) Az idézetből nyilvánvaló, hogy a Carrara által kizárónak és szétválasztónak nevezett eltérés esetében szembesítésnek sem lehet helye, a „kiegyeztethetetlenség" az ellentmondás természetének a következménye.

[20] Emlékezzünk a mondabeli Zsuzsanna és a vének ismert esetére. A keleti mitológia egyik története szerint magukról megfeledkezett öreg bírák a közeledésüket visszautasító szép és erényes Zsuzsannát bosszúból paráznasággal vádolták: azt vallották, hogy látták őt kertjében egy idegen ifjúval szerelmeskedni. Zsuzsannára e vád alapján Mózes törvényei szerint halál várt volna, ha „egy isteni szellemet hordozó bölcs", Dániel, nem fordult volna e szavakkal a két vádaskodóhoz: „menjetek minél távolabb egymástól, hogy kikérdezhesselek titeket". Ezután megkérdezte egyiküket, melyik fa alatt volt együtt Zsuzsanna az ifjúval, mire az így felelt: „a mézgafa alatt". A társa távollétében kihallgatott másik bíró ugyanerre a kérdésre így válaszolt: „a tölgyfa alatt". Az álnokság így kiderült és a felháborodott tömeg örömére kivégezték a két öreget „akikről Dániel a saját szájukkal bizonyította be, hogy hamis tanúságot tettek. És Dánielt ettől a naptól kezdve, s később is, a nép igen nagyra becsülte" — fejeződik be a történet. (Bábel tornya. Az ókori közel kelet mítoszai és mondái. Bp. 1964. 486. old.) A tanulság témánk szempontjából kézenfekvő. Nem igen istenítették volna Dánielt a bölcsességéért, ha a két bíró ellentétes vallomását szembesítéssel próbálta volna tisztázni, lehetőséget nyújtva ezzel a rosszhiszemű, de kellően nem egyeztetett állítások összehangolására, tehát arra, hogy a vallomások alapvető különbözőségében rejlő bizonyíték jelentősége csökkenjen, vagy megszűnjön. A vének a szembesítés során nyilván készséggel megegyeztek volna valamelyik fában, és pl. azt állították volna, hogy „Mózes a szembesítés során nyitotta fel a szemüket". Ez persze Zsuzsanna elítéléséhez elegendő lett volna, azt azonban már Dániel is tudta, hogy a vizsgálat célja nem a mindenáron való elítélés, hanem a bűnösök és csakis a bűnösök elítélése.

neki, hanem az ügyésznek is szemet szúrnak majd — elveszítik valódi súlyukat, hasonulnak a többi adathoz, vagy legalábbis nem lesznek annyira feltűnőek, hogy kérdésessé tennék a verzióját. E reményben általában ritkán csalódik. Előfordult például, hogy több tanú egymást kiegészítő, határozott vallomása alapján kétségtelenül megállapíthatónak látszott volna, hogy az emlékezetkiesésre hivatkozó terhelt elkövette a hivatalos személy megsértésének vétségét, volt azonban két olyan tanú is, akik azt állították, hogy a gyanúsított becsmérlő kifejezései nem a rendőrre, hanem egy fel nem derített kocsmai vendégre vonatkoztak. E két utóbbi tanút ekkor sorra szembesítették a többivel, valamennyi esetben nyomatékosan és ismételten figyelmeztették őket a hamis tanúzás következményeire, s ez meg is hozta az „eredményt": a tanúk előbb elbizonytalanodtak, egyikük később magyarázkodni kényszerült, s a másik is „lehetségesnek tartotta hogy kihallgatásakor nem pontosan emlékezett a történtekre". Az ellentmondás ezáltal elvesztette korábbi jelentőségét, az előbb megbízhatónak látszó, határozott vallomást tevő két tanúról már el lehetett mondani, hogy „bizonytalan, határozatlan, következetlen" stb. Elhárult tehát a feloldhatatlannak látszó ellentmondásban megtestesülő akadály a vádjavaslat és a vádemelés elől. Ha a vizsgáló a szembesítések helyett idejét az ivócimbora felkutatására fordította volna — aki a bírósági tárgyalásra persze előkerült, sőt magánindítványt is előterjesztett a *kizárólag őt ért* sértések miatt —, nem vitásan helyesebben járt volna el: nem az adatokat igazította volna korai és egyoldalú verziójához, hanem fordítva, a hiányzó adatok birtokában és kritikusabban alakította volna ki a végleges verziót.

Szögezzük tehát határozottan le, hogy a szembesítés *nem lehet a látszólagos összhang megteremtésének mesterséges eszköze.* Az ellentét számos esetben súlyosabb vagy fontosabb annál, mintsem feloldásával kísérletezni szabadna, s ha mégis feloldják, komoly fenntartással kell fogadni az ilyen eljárás eredményeképpen nyert „egybehangzó" vagy „csaknem egybehangzó" adatokat.

Végül az ellentétes adatok folytán keletkező egyensúly erőszakos megbontására irányuló kísérletnek kell azt is tekintenünk, ha az egyik vallomástevőt — rendszerint tagadó vádlottal szemben az egyetlen terhelő tanút, de nemritkán az egyéb adatok hiányában beismerő terheltet — többször, így szembesítés keretében is nyilatkoztatják ugyanarra a tényre vagy körülményre vonatkozóan. Akik így járnak el, nem veszik tudomásul, hogy az azonos állítás többször, különböző eljárási cselekmények keretei közötti megismételtetése *nem a bizonyítékok számát, csak az anyag terjedelmét növeli.* Az ilyen eljárás indokoltsága mellett az sem lehet helyes érv, hogy nehezebb a szembesítés során is megismételt állítást később visszavonni, hiszen nem lesz az a személy kevésbé szavahihető, aki a visszavont állítását korábban többször kényszerült megismételni, mint akinek a szájából *ugyanaz* az állítás csak egyszer hangzott el.

f) E ponttal elérkeztünk tehát oda, hogy az ellentétet valóban fel szabad, s azt fel is kellene oldani. De vajon feltétlenül szembesítéssel? Mielőtt erre igenlően felelnénk, szükséges alaposan végiggondolni, vajon valamennyi olyan bizonyítási lehetőség kimerült-e, amelynek segítségével határozottabban, és biztosabban fel lehetne oldani az ellentmondást.[21]

Újabb személyi vagy tárgyi bizonyíték beszerzésének lehetősége esetén felesleges lehet — legalábbis egyelőre — a mindig kicsit kétes kimenetelű szembesítéshez folyamodni. Jól szemlélteti ezt a következő példa:

Egy sötétben lezajlott, csoportosan elkövetett hivatalos személy elleni erőszak nyomozása során a sértett és a kívülálló tanúk a négy támadó közül hármat teljesen azonos módon írtak le. A negyedik gyanúsítottat illetően eltértek a vallomások. A sértett szerint az illető piros trikót viselt, s egyes tanúk ezt megerősítették, mások viszont határozottan állították, hogy fehér ingben volt. Az előállítottak között piros trikós nem akadt, volt viszont egy fehér inges személy. Az ellentét ebben az esetben lényeges és feltétlenül feloldandó volt, hiszen felmerült annak gyanúja, hogy a verekedésben a fehér inges személy nem vett részt, illetve, hogy részt vett ugyan, de rajta és a többieken kívül más is: akit piros trikóban láttak. Mindkét tábor nagyon határozottan vallott, a már-már elrendelt szembesítések sikerére kevés volt az esély, szerencsére azonban újabb vallomásokkal tisztázni lehetett, hogy a kérdéses gyanúsított a verekedés lezajlása után a közelben levő lakásán átöltözött, piros trikóját fehér ingre cserélte, majd visszatért a többiekhez, s ekkor fogták el.

A szembesítés azonban nem kizárólag újabb adatok beszerzése révén kerülhető el, hanem a meglevő adatokkal történő jobb taktikázással is. Az amúgy is bizonytalan, láthatóan vívódó és feltehetően őszinteségre hajló gyanúsított esetében elegendő lehet a bizonyítékok elétárása — például a jegyzőkönyvek felolvasása —, mert ilyenkor felesleges, hogy az ilyen személyre a bizonyíték forrása is közvetlenül hasson. Máskor viszont éppenséggel a szembesítésnél is meggyőzőbb, egyértelműbb eljárásra van szükség, amelyet a szembesítés nem pótol, s amely ugyancsak megoldható a rendelkezésre álló adatokkal. Az ezzel ellentétes gyakorlat tipikus hibája a *felismerésre bemutatás helyetti szembesítés,* amikor a sértett a szembesítéskor „szemébe mondja" a gyanúsítottnak, hogy felismeri, ő volt a támadója. Ha mindezt egy jól szervezett felismertetés keretében tette volna, valószínűleg akár be is lehetett volna fejezni a nyomozást, így viszont az iratokat olvasva, csak töprenghetünk azon: vajon nem a kár megtérülésének reményében, vagy rosszul felfogott sértetti kötelességtudatból volt-e ilyen határozott a tanú.

Eljutottunk tehát a két utolsó, minden bizonnyal legkritikusabb ponthoz: annak vizsgálatához, hogy az elvileg indokolt és helyettesíthetetlen szembesítés sikerében mikor reménykedhetünk, s mikor mondhatjuk azt, hogy az ellentét feloldására irányuló törekvésünk nagy valószínűséggel kudarcra van ítélve. Ennek megválaszolására — néhány metodikai kérdés tárgyalásával együtt — egy későbbi tanulmányban teszünk kísérletet.

Tóth Mihály

[21] Találkozhatunk a közelmúlt kriminalisztikai irodalmában olyan nézetekkel is, melyek szerint szembesíteni *kizárólag* az egyéb bizonyítási lehetőségek kimerítése után szabad. (*Gertig—Schaudlich:* A kriminalisztika tankönyve. Berlin, 1955. II. köt. 466. old. — kéziratos ford.) Ám biztos, hogy az ilyen kategorikus tilalmak indokolatlanul megkötnék a vizsgálók kezét, ezért helyesebbnek látszik ezt a kérdést a célszerűség, s nem a megengedhetőség szemszögéből vizsgálni.

Igazságszolgáltatás — szolgáltatás?

A büntető joggyakorlattal való megismerkedés, tapasztalatszerzés és anyaggyűjtés végett az elmúlt hónapokban gyakran megfordultam a bíróságon.[1] Bírákkal beszélgetve a foglalkozás szépségei, a hivatás hitvallásszerű megfogalmazása mellett különféle formában szóba kerültek a bírói munka nehézségei, sőt „ártalmai" is, mely utóbbiak közül a legfájóbbat az egyik csoportvezető bíró legtömörebben így fogalmazta meg: „Egyre többen szolgáltatásnak tekintik a bíróságok munkáját." Később hozzátette azt is, „...úgy is viselkednek, mintha közértben, zöldségesnél vagy netalán kocsmában lennének..."

Természetesen ezek után még jobban figyelni kezdtem az ügyfelek tárgyalási magatartását: így láthattam kétségbeesett, megbánó vagy akár a tényszerűen beismerő vádlottak mellett csípőre tett kézzel perelő, zsebredugott kézzel feleselő és a bírói pulpitusra könyökölve alkudozó vádlottakat is. Hallgathattam félszeg, elhaló hangon, vagy akár kimért tárgyilagossággal beszélő tanúk mellett csupán a törvényi kötelezettség miatti jelenlét lélektelenségével, az „újból itt kell lenni" fáradtságával vegyes nemtörődömségével és a „semmi közöm az egészhez, hagyjanak nekem békét..." hányavetiségével elmondott tanúvallomásokat is.[2] Elgondolkodtató mindez: honnan erednek ezek, a helyhez valóban méltatlan hangok, miért viselkedhetnek tiszteletlenül az ügyfelek a bíróság előtt? Vajon a szolgáltatásban vagy a kereskedelemben majd' mindennap tapasztalható magukról megfeledkező vásárlói magatartások csupán egy idézéssel a tárgyaló terembe kerülhetnek? Nem hiszem, hogy az efféle „fogyasztói szokások" társadalmi létezésükkel önmagukban elegendő magyarázatot adhatnának, hacsak nem érem be az egyre terjedő modortalanság felettébb általános értékű megállapításával. Annál is inkább nem, mert akkor úgy tűnhet, mintha a tárgyaló terembe kizárólag kívülről betüremkedő bárdolatlanságról lenne szó. Nem, ez nem egy, a társadalomban sajnálatosan tovagyűrűző tiszteletlenségi hullám, hanem a bírói munka tekintélyének hiányát, a bíróság alacsony társadalmi presztízsét mutató jelenségek együttes felszíne.

Egy ilyen felismerés küszöbéig eljutva úgy vélem, további és mélyebb meggondolások szükségeltetnek, nehogy egyfajta meglátást, vagy inkább ráérzést az egyedüli és kizárólagos magyarázattá tegyek. Amint ez a köztudattal gyakran megesik, egyszerű tapasztalásokból általánosít, az egyszerit könnyen a törvényszerűség rangjára emeli. Bizonyos mértékig megérhetők a tévedések, mert a társadalom mindig egyedein keresztül találkozik az adott jelenséggel — esetünkben a bíróságok működésével —, de a legtöbbször mint közösség ad hangot véleményének. Épp ezért, de a tisztánlátás szándékával vegyük sorra a bírákról közszájon forgó vélekedéseket.

Igen sokak véleménye szerint az elnőiesedett bírói kar nem képes fegyelmet tartani. Hinném, ha nem láttam volna az ellenkezőjét is, és nem tudnám, hogy nem tisztán az ott dolgozók számtani összege, sem pedig a kor- és nembeli arányai adják meg az intézmény rangját. Régi igazság ez, mint az is, hogy tiszteletet parancsoló csak a kifogástalanul végzett munka lehet. Innen közelítve tényként kell kezelni azt — mégha nem is beszélnek róla túl sokat —, hogy történnek hibák, ritkábban tévedések, gyakrabban mulasztások a bíróságok működésében. A perorvoslati rendszer a hibákat leginkább csak jogilag képes orvosolni, de az ügy érintettjeiben az átélt tévedés keserűségét vagy az egyéb méltánytalanság emlékét még egy csapásra nem szüntetik meg. Így különös figyelmet érdemelnek a műhibák forrásai; a bíró munkáján keresztül megjelenő személyisége, melyben a nemek között vitathatatlanul léteznek biológiai és kisebb pszichológiai különbségek. Viszont az igazságszolgáltatás zavarai szinte sohasem a biológiai készségek vagy pszichikai képességek, hanem a képzettség és jártasság hiányaiban fedezhetők fel. Tehát a bírói munka hibáit nem lehet „nőiesíteni", még akkor sem, ha az ügyfelek legtöbbször női bírákkal találkoznak a tárgyaló termekben. Ez az igazság másik — az előbbiekkel össze nem keverendő — oldala, hogy nagyon sok a női bíró. Persze, ezzel nem „a nagyobb arány a munkában — nagyobb arány a hibákban" elvét hirdetők enélkül is elég népes táborát kívánom szaporítani, hanem csak egy megfontoltabb állásfoglalás szükségességére akarom a közgondolkozás figyelmét felhívni. Ugyanis a tisztesség azt kívánja, hogy mindig az után mondjunk véleményt és különösen ítéletet, ha előbb feltártuk már a létszámarányok és a hibarészesedés közötti összefüggést. Ezt viszont ma még nem tettük meg!

Folytatva a közvélekedések áttekintését, szólni kell azokról a tárgyalótermek táján sokhelyütt megfogalmazódó kifogásokról, amelyek a bírák öltözködését, illetve általában a külső megjelenésüket illetik. A feltűnő, néhol szélsőséges, de mindenképpen a helyhez nem illő öltözködés leginkább a női divat naprakészségéből adódó visszásságaként jelentkezik, táptalajt adva ezzel úgy a kihívóan öltözködő bírónőkkel szembeni szemtelenkedéseknek, mint a megbotránkozásnak. De az ellenkezője, az elhanyagolt külső vagy ruházat sem vet semmivel sem jobb fényt a bírákra. Nem igényel különösebb bizonyítást, hogy a perben résztvevők ha efféle túl-, illetve alulöltözködést tapasztalnak, csak megerősödhet bennük az ítélkező ember, elsősorban a nők tekintélytelenségéről vallott meggyőződésük.

Nem segíti elő a bírák iránti megbecsülés növekedését a folyosószegletekből induló és egyes bírák magánéletéről arc nélkül terjedő mendemondák sem. Szó esik ezekben az italtól az intim szféráig majd minden kilengési módozatról, míg más részük egyfajta szájhagyományként él a „lehet vele beszélni..." vagy „az évfolyamtársam volt..." és ehhez hasonló mondatok formájában. A pletykák tovagyűrűzéséhez természeténél fogva nem kell sok, főleg, ha előfordulhatnak olyan esetek is, amelyek a híresztelések valóságát lát-

[1] A dolgozat járásbírósági büntető ügyszakon szerzett tapasztalatok alapján készült.

[2] Hasonló jelenségekről számolt be *Gyürky* István: Tárgyalási magatartás a bíró szemével. Magyar Jog, 1975. 3—4. sz. 193. old.

szanak igazolni, mint például ha névnapi koccintásra nyitnak be az ügyfelek, vagy ne adj' isten, másra, vagy amikor a tárgyalás szünetében (túl) meleg baráti beszélgetésben látják együtt a bírót az ügyésszel, illetve az ügyvéddel.

További tekintélyromboló tényező lehet az, ha a bíró a valóban meglevő komoly évi ügyforgalmával szükségszerűen velejáró feszített munkatempó kényszerű törlódásaitól idővel felőrlődve lélektelenül végzi munkáját. A futószalag-ítélkezés nem várhat megbecsülést a saját ügyét érthetően a legfontosabbnak érző ügyfelektől. A perrel érintettek és a hallgatóság nem a bizonyítékokat szabadon mérlegelő nagy tudású, az emberek életébe beavatkozó, sorsuk felől önállóan döntő embert látják az ilyen esetekben, hanem csak egy állandóan a törvénybe kapaszkodó szürke, unott, vagy akár erőszakos, de mindenképpen önállótlan kishivatalnokot. Könnyen kialakulhat ebből az a nézet, hogy ez sem különbözik más munkától, amivel persze nem az a baj, hogy egyenlőségjelet tesz a társadalmilag hasznos emberi tevékenységek közé, hanem az, hogy egy ilyen megfogalmazás mögött egy államhatalmi intézmény szükségszerű tekintélyének megkérdőjelezése húzódik meg. Ennek a szemléletnek már viszont mélyebb történeti gyökerei vannak, ugyanis a bírói hivatás társadalmi presztízsét a felszabadulástól eltelt időszak nem hagyta érintetlenül.

A kezdeti években szinte törvényszerű volt a bírói karral, mint a burzsoá osztályuralom védelmezőjével és egyik letéteményesével való leszámolás és általában a jogászsággal szembeni bizalmatlanság is érthető kísérő jelensége volt a társadalom átrendeződésének. A végletekig feszített osztályharcos (jog)politika éveiben, a jog közeli elhalásának lidércnyomásától elnehezült légkörében szinte lehetetlen volt a régi helyébe lépő új, szocialista tartalmú igazságszolgáltatás személyi és tárgyi feltételeinek kialakítása. A konszolidáció, majd az azóta eltelt negyedszázad során előbb a félresiklott gazdasági és politikai fejlődést kellett helyes irányba terelni, majd ezt követően indulhatott meg egy egészséges társadalmi értékrend — a végzett munka társadalmi hasznosságának elve alapján történő — kialakítása. Ez a folyamat napjainkban sem fejeződött be. A jogászi tevékenység — különösen a bírói és ügyészi munka — hivatalos, állami megbecsültségét egy sor alapvető politikai, majd jogi dokumentum kinyilvánította, viszont ezt nem követte az igazságszolgáltatás egyéb, főleg anyagi elismerése. Így a bírói pályát elsődlegesen jövedelmi háttere miatt a férfiak nagy része elkerülte. Hiszen nem is lehetett több, mint jámbor óhaj azt kívánni a bírói pályát választóktól, hogy hivatásukat majd magasztos ügyszeretetből, de kevés fizetségért gyakorolják, amikor a többség — nem is hibáztatható módon — képzettségének megfelelő, jól fizető foglalkozást keres, mert nem magában, hanem tágabb környezete, a társadalom áru- és pénzviszonyainak és szűkebb környezete, a családja hagyományhű elvárásainak kettős szorításában választ.

A pályán maradók presztízsét tovább gyengítette az, hogy a társadalom értékrendjében megjelent és — a gazdasági érdekeltség előtérbe kerülésével párhuzamosan — megerősödött egy olyan szemléletmód is, amely minden emberi tevékenységet csak pénzben mér és e mérce szerint hasonlít és értékel. Ez legfőképpen a bíró belső önértékelését rombolta azzal, hogy fizetésére — mintegy a munkája társadalmi hasznosságáról való visszajelzés — sok esetben jóval alatta maradt például a vádlott jövedelmének, de nem maradt hatástalan a másik oldal — az ügyfelek, a hallgatóság — előtt sem. A köztudat egyre inkább úgy tekintett a bírákra, mint az alkalmazottak egyik rétegére, olyan állami emberre, hivatalnokra, aki fix fzetésért alkalmazza a jogszabályokat.[3]

A fizetések pár éve történt rendezésével helyrebillentett egyensúly ellenére sem változott sokat a közvélekedés. Napjainkban sem, mint láthattuk.

A miértre leggyakrabban hangoztatott magyarázat: a tömegek tudata csak megkésve képes követni az anyagi világ változásait. Úgy vélem, hogy a társadalmi értékrend viszonylagos lemaradása nem az egyedüli, hanem csak az egyik magyarázat. A továbbgondoláshoz abból kell kiindulni, hogy a bírói kar politikai, állami, akár a legmagasabb szintű normákban testet öltő elismerése és az ehhez párosuló anyagi és erkölcsi megbecsülése — nem többet — csak e tevékenység tekintélyének lehetőségét hordozzák. A bírói munka társadalmi szerepének megfelelő rang elérése azonban mindaddig igény és elvárás, míg ezt maga a testület munkájával a társadalom egésze előtt tartósan nem bizonyítja. Mert hiszem és vallom, hogy a presztízs kizárólag a mindennapi munka gyakorlatában szerezhető és tartható meg, a tárgyalótermekből, a bíróság épületéből hazatérő emberek — ügyfelek és hallgatóság — viszik szét a hírét. Talán csak nagy szavak: a jól — azaz igazságosan és emberségesen — végzett munka saját maga elismerésének forrása. Mégsem az, ha arra gondolok, hogy a jó példák sokasodását a közvélemény éppúgy hajlandó észrevenni, mint az ellenkezőjét. Most már „csak" a jó példa ismérveit kellene számba venni, ami, ha nem is képtelenség, de mindenképpen túlzott próbatétel egy „külső szemlélődő" számára. Különösen annak veszélye nélkül, hogy az egyetemi oktatókra sokszor rásütött „elméletiakadékoskodó" bélyegét még véletlenül se kapjam meg, nem sok esélyem van, mégis felsorakoztatom azon javaslataimat, melyek az igazságszolgáltatás tekintélyét — a mai jogi keretek között is — emelnék.

Jószerivel csak két területre szorítkozom, egyrészt a bíróvá válás folyamatával, másrészt pedig a bírák tárgyalási magatartásával kívánok foglalkozni.

Magától értetődő az, hogy a későbbi bírói munka milyenségében meghatározó jelentősége van a jövendő bírák kiválasztási és képzési módszereinek, más szavakkal, nem mindegy, hogy kikből és milyen előtanulmányok után lesznek bírák.

Hogy kikből lesz bíró, az elsődlegesen a pálya vonzerejének a kérdése, mint ahogy meggyőzően igazolta ezt — bár időközben elhalt — pályázati rendszer azzal is, hogy nem hozott lényeges változásokat sem a jelentkezők nembeli, sem pedig mennyiségi és minőségi összetételében. A vonzerő pedig a bírói munka hivatásjellegének és pénzkereseti lehetőségeinek együt-

[3] Nyugati országokban is hasonló eredményre vezetett az egyes foglalkozási ágak tekintélyértékének vizsgálata, mint pl. a Treimont féle vizsgálat. Journal of Police Science and Administration, 1982. I. sz. Ugyszintén a hazai „Tudósklub" vitájában. közl. Magyar Hírlap, 1981. április 4. sz.

tes függvénye. Az önálló döntés felelőssége, a büntetőhatalom igazságos érvényesítése, illetve a tisztességes anyagiak kétségkívül kedvezőek; talán inkább az igényelne több figyelmet, hogy azokat szűrjék ki, akiket kizárólag a bírói függetlenség mögött sejtett „kötetlenség" reménye vinne a bíróságok felé, és nehogy a válogatás a nemek arányának mindenáron helyreállításának eszközévé váljék.

A jövendő bírák képzése bár szervezett keretek között történik, mégis a legtöbb ma is azon múlik, hogy a fogalmazó milyen képességű és tanítókedvű bírák mellett tölti gyakorlati idejét. Ez az egyenlőtlenség általában nem a jogszabályok eltérő mélységű ismeretében mutatkozik meg, hanem éppenséggel abban, ami — szerintem — a fogalmazóképzés kulcskérdése, a jogi gyakorlat és jártasság megszerezhetőségének különbözőségében. A fogalmazói időszak alatt a heti egy-egy jegyzőkönyvvezetés és többszöri határozattervezet készítése jobbára csak jogszabály-alkalmazási gyakorlatnak tekinthető. Nemkülönben hasonló jellegű a képzést lezáró szakvizsga követelménye is, ahol a hangsúly szintén a magasfokú jogismeret és a reá vonatkozó gyakorlat felidézésében van. Más a helyzet a bírósági titkárral, aki nemcsak „peren kívül" találkozik az ügyekkel és az ügyfelekkel, hanem mint például a magánvádas ügyekben, személyes meghallgatást tarthat, így az idő előrehaladtával mindinkább otthonosabban kezd mozogni a tárgyalóterem világában és egyre több szakmai és élettapasztalatot gyűjthet. A tárgyalóban az ügyfelek között töltött idő és ezzel szinte óhatatlanul együtt növekvő perbeli gyakorlat megszerzése a bírává érési folyamat olyan lényegi eleme, amelyek sem az egyetemen, sem tanfolyamon, de még a legkiválóbb szakmai könyvekből sem sajátíthatók el.

Épp ezért nem érdektelen legalább gondolatban átfutni a tapasztalatgyűjtés tipikusnak mondható modelljén: a jogvégzett ember, ha jó tanuló volt, hat éves korától huszonhárom-huszonnégy éves koráig egyvégtében iskolapadban ül. Kedvező, vagy legalábbis a felsőoktatás anyagi terheit is vállaló családi környezet veszi körül. Az iskolában, a családban, de még a baráti körben vagy az esetleges nyári munkavégzéseivel szerzett benyomásai, megélt élethelyzetei mások, mint amit az igazságszolgáltató munkában megismerendő, megértendő és megítélendő életek és helyzetek igényelnek. Mindezek után joggal fogalmazódik meg a kérdés: az a három, néha öt esztendő, melyet fogalmazóként, majd titkárként a jelölt a bíróság falai között eltölt — amelyből le kell számítani az elő- és a szakvizsgára való felkészülés tetemes idejét — minden esetben olyannak tekinthető-e, mint ami kellő gyakorlati jártasságot és elegendő tapasztalatot képes nyújtani.

Azt hiszem nem, hivatkozva még egyszer nyomatékosan arra a régi — és számos vizsgálat által is bizonyított — igazságra, mely szerint a legalaposabb jogismeret önmagában nem elegendő az ítélkező munkához.[4] Mi lenne a megoldás?

A hosszabb gyakorlati-tapasztalati idő. Ez így mint egyedüli követelmény még nem is elég; egy olyan, időben széthúzott, de ugyanakkor egymásra épülő képzési rendszert tartanék kívánatosnak, amelyben együttesen biztosítható az élet- és emberismeret és a kellő jogi jártasság elsajátítása, mégpedig úgy, hogy az egyre szélesedő feladatkörökben kifejlődhessen a döntésekhez szükséges önállóság és felelősség képessége. A félreértések elkerülése végett, nem egy angolszász típusú bíróvá válási folyamatot igénylek, hacsak annyiban nem, hogy mindig és minden esetben a bíró legyen a legnagyobb tudású személy a tárgyalóteremben. Elgondolásomban egy olyan képzési folyamat él, amelyben a fogalmazókat fokról-fokra egyre érdemibb módon vonnák be a bírói megismerő tevékenység különféle helyzeteibe, ezt követően pedig a titkárokat — a mainál hosszabb gyakorlati idő alatt — fokozatosan táguló és önállósodó ügykörrel ruháznák fel.[5]

Nem szabad eközben megfeledkezni arról sem, hogy a növekvő idővel és feladatterhekkel párhuzamosan ki kell alakítani a bírósági titkár anyagi és egyéb jellegű megbecsülésének vonzó fokozatait. Tudom, hogy ezen a ponton a legilluzorikusabb a javaslatom, mégis érdemes lenne elgondolkozni azon, hogy a jobb és eredményesebb munka érdekében a szűkös pénzügyi lehetőségek miként csoportosíthatók át. Ugyanis egyszerűen a „várakozási idő" meghosszabbításával újból csak azt érhetnék el, amit a hatvanas években a nem kellő anyagi érdekeltséggel is sikerült, nevezetesen: távoltartani elsődlegesen a férfi joghallgatókat a bírói pályától. Aminek egyenes következményeként a bírói karban létrejött kedvezőtlennek tartott nembeli megoszlást aztán félő, hogy megint csak úgy próbálják meg később helyesbíteni, mint ahogy ezt napjainkban egynémely helyen teszik, ahol is majdnem kizárólagosan kiválasztási szempont egy ruhadarab, a nadrág viselete legyen.

A bírósági tárgyalás tekintélyét erősítő tényezőket sorra véve nem lehet szó nélkül elmenni a bírói munka külsőségei mellett sem.[6] El nem hanyagolható körülmények ezek: a bíróság megjelenésének mikéntje, az első benyomások hatása a per magánszemélyeinek tárgyalási magatartását eredendően befolyásolja, a látvány komolysága tekintélyt parancsol, ellenkezője viszont az ítélkező munka meggyőző erejét ássa alá. Ezek közül meghatározó jelentősége van a bírák öltözködésének, hiszen ezáltal a ruha mögött az ítélő ember is megméretik. A tiszta, rendes, az ítélkezés méltóságához illő ruházat nem teljesíthetetlen igény és zömében ilyeneket lehet látni. Több nem is kell, sem a forma-, sem az egyenruhát nem tartom kívánatosnak. Régi vita az igazságszolgáltatás berkeiben, hogy legyen talár, vagy sem.[7] Úgy vélem, ma senki sem hiszi

[4] Vö.: *Wiener* A. Imre: Egyéb büntetéskiszabási kísérlet tanulságai. Magyar Jog, 1972. 647—651. old.

[5] Ebbe az irányba tett lépéseket a Be. 1979. évi novellája, amikor tovább szélesítette a bírósági titkár által is ellátható jogköröket.

[6] A bírói munka külsőségei körében kellene szólni a bírósági épületek — sokhelyütt elég siralmas, illetve átépülőfélben levő — állapotáról, de úgy vélem, hogy elhamarkodott lenne végleges véleményt formálni az átalakítások befejeződése előtt.

[7] A felszabadulás előtti cikkek közül pl. *Kartal* Ignác: A főtárgyalás elnökéről, a tárgyalás rendjéről, a bírósági talárról. Jogállam, 1934. 9—10. füzet 346—352. old., illetve *Baranyay* Károly: A talár Jogállam, 1935. 1—2. füzet 69. old., míg napjainkból *Horváth* József: A büntető tárgyaláson tanúsított védői magatartás etikája. Magyar Jog, 1975. 194. old.

azt, hogy a talár rendszeresítése megoldaná a bírói munka külsőségeinek kérdését, hogy mégis időrőlidőre visszatér a személyes beszélgetésekben vagy a jogi szaksajtó hasábjain, csak mint az esetenként előforduló tekintélyromboló öltözetek elleni tiltakozás jeleként fogható fel. Hiszen a tájékozódó ember előtt ismertek napjaink tárgyalótermi adottságai, a tárgyalás feltételei, amelyek között inkább komolytalanul hatna az ügyek ilyen nagy hányadát kitevő egyesbírói eljárás során a taláros bíró, amikor a feleket szólítaná be, vagy amikor a rendzavarót tessékelné ki a teremből. Nem megkülönböztető ruházatra van szükség, egy bő ruhadarabféle nem változtatna semmin, mert úgysem képes eltakarni a benne levő ember fogyatékosságait, hibáit. Ezek a hiányosságok, ha léteznek, megmutatkoznak a tárgyaláson, meglátszik a bíró pervezetésén és nem utolsó sorban kiütközik ügydöntő határozatában. Ide kívánkozik Buffon szállóigévé vált meghatározása: „Le style est l'homme même" — a stílus maga az ember, amely esetünkben úgy módosul, hogy a tárgyalási stílus maga a bíró. Annál is érdekesebb ez, mert hivatalosan a bírákat munkájuk, még pontosabban annak eredményei alapján, valójában inkább eredményességük szerint értékelik, az ügyfelek, és különösen a hallgatóság viszont tárgyalási viselkedésük alapján formálják meg véleményüket. Az előbbinek az előmenetel, a hivatalos vagy csak hallgatólagosan elismert rang elérésben játszott szerepe miatt feltétlen elsőbbsége van, de nem szabadna megfeledkezni arról, hogy a büntető igazságszolgáltatás feladata az is, hogy egy adott ügy elbírálása révén szélesebb közösségre fejtsen ki befolyást. A bíróság egész működésével azt kell, hogy kifejezze, hogy igenli a társadalmi és jogi elvárásoknak megfelelő magatartásokat, míg az ezekkel ellentétes viselkedési formák tanúsításától visszatartson, azaz — hogy ne kerülgessem már az oly sokszor leírt, így talán egy kissé lejáratott kifejezést — neveljen. A társadalom nevelése pedig nem misztikum, nem megfoghatatlan — így jószerivel elérhetetlen — valami, hanem egyebek között azokra az emberekre való ráhatásban nyilvánul meg, akik nap mint nap ügyfélként vagy hallgatóként kapcsolatba kerülnek az igazságszolgáltatással.[8]

E nevelésnek a tárgyalóteremben kell megvalósulnia, a bíró tágyalásvezetésében és a bizonyítás felvételében kell testet öltenie. Annak ellenére számon kell kérni ezt az elvárást az igazságszolgáltatás munkáján, hogy nem vitatható, hogy a tárgyalóteremben a bírák szerepe nemcsak nehezebb, de jóval támadhatóbb, mondhatni hálátlanabb, mint az ügyészé vagy akár a védőé. Nem kizárólag azért, mert amíg az ügyész és a védő „csupán" kérdez, észrevételez és indítványoz, addig a bírónak döntenie kell, hanem azért is — és főként azért —, mert az ügy eldöntéséig vezető folyamat célszerű, de ugyanakkor mindenre kiterjedő alakításának és irányításának, valamint a határozat meggyőző erejű indokolásának felelőssége és kötelezettsége csak reá hárul. A kívülállónak könnyű erre azt mondani, hogy mindez a bíró választott hivatásával jár együtt. Nyomban érezhetők e követelményeknek való megfelelés nehézségei, ha végiggondoljuk, hogy az ítélkező szerepének hordozásához magas fokú szakmai ismeretek igényeltetnek úgy az elmélet, mint a gyakorlat terén, továbbá felelősségtudat, erkölcsi tisztesség, emberismeret és kapcsolatteremtési készség és — nem utolsó sorban — fejlődés iránti érzék, mely megóv a jogszabályok merev alkalmazásától.[9]

Mint látható, ezek javarészt nem veleszületett, hanem elsajátítható, megszerezhető készségek. Így ismét — bár más irányból — a bírójelöltképzés összetett követelményeinek számbavételéhez jutottunk el. Tanítás útján is, de főként a mindennapi gyakorlat példamutatásával tudja igazán a bíró felkészíteni jövendő hivatására a fogalmazókat, majd a titkárokat. Neki kell munkáján keresztül bizonyítani azt is, hogy a hatékony bírósági tárgyalás előfeltételét a tárgyalás előkészítése során, az átgondolt tárgyalás kitűzéssel lehet — illetve kell — megteremteni.[10]

Tudvalevő, hogy az ügy tanulmányozására fordított figyelemmel és kellő felkészüléssel el lehet kerülni a felületes vagy rutinszerű kitűzésből, rendszerint következő szűkreszabott tárgyalási nap időhiánya miatt szükségképpen összeszűkülő tárgyalás késztetéséből származó veszélyeket. Egy agyonzsúfolt tárgyalási nap óhatatlanul is feszített bizonyítási eljárás felvételére kényszeríti a bírót és ennek szorításában tárgyalásvezetése könnyen válhat kapkodóvá, magatartása türelmetlenné, amelyek miatt a jelenlevőkben a tömegtárgyalás, a futószalag-ítélkezés igencsak kedvezőtlen képe alakulhat ki. Megfontolandó az ilyen helyzetek kiküszöbölése még akkor is, hogyha közismert a bíróságokra érkező ügyek nagy számából származó mennyiségi igény. Ezt azért sem lehet figyelmen kívül hagyni, mert a bírói munka hivatalos értékelésénél erőteljesen érvényesül egyfajta statisztikai szemlélet. Való igaz, hogy a szellemi tevékenységek — lehetőség szerint tárgyilagos — egybevetésére alkalmas módszert igen nehéz találni, tehát kézenfekvőnek tűnik a befejezett ügyek mennyiségi számbavétele.[11] Inkább csak kívánságként fogalmazódik meg — de mint kívülálló, többre nem is nagyon vállalkozom — egy olyan minősítési rendszer, amelyben a bírák felszabadulhatnának a számok szorításából azáltal, hogy megfelelő súllyal jönne számításba az érdemi döntés, az ügyintézési folyamat milyensége is.

A bíróság tekintélyének biztosításához további lehetőségek a tárgyalás vezetésében és a bírák tárgyalási magatartásában rejlenek. A jogszabályok viszonylag keveset szólnak erről, így a bíró személyes adottságai, jellembeli tulajdonságai jutnak főszerephez. Egyetértek Bócz Endrével, amikor így ír: „...az etikai követelmények a résztvevőkkel szemben abban összpontosulnak, hogy tárgyilagosan foglalkozzanak az üggyel... és ez leginkább a bíróval szemben igaz."[12] A tárgyilagos tárgyalási magatartás alatt nem

[8] Ugyanez a gondolat fogalmazódik meg *Bócz* Endre: A büntetőtárgyaláson tanúsított magatartás etikája. Magyar Jog, 1974. 578. old.

[9] Vö.: *Mikó* Ferenc: „Elvárások" a büntető tárgyalás vezetésében. Magyar Jog, 1975. 197. old.

[10] *Mikó* i. m. 198. old.

[11] Általában csak az így kibukkanó bizonyos száma esetén tart a csoportvezető, illetve az elnökhelyettes a bíró valamennyi korábbi ügyét átfogó vizsgálatot.

[12] Vö.: *Bócz* i. m. 577. old.

a — bírói körökben sokfelé hangoztatott — személytelenség fogalmát értem, mert ennek zsinórmértékként való kezelése egyrészt a közvetlenség, szóbeliség és bírói meggyőződés nap mint nap felbukkanó követelményeivel nehezen összeegyeztethető, másrészt pedig elősegíthet egy olyan felfogás kialakulását, amelyben a bírói személytelenség akkor valósul meg a legtökéletesebben, ha a bíró magasan fölébe tud emelkedni ügyfeleinek, ha minél nagyobb távolságot tud tartani az ügytől, vagyis, ha kívülálló képes maradni. A bíró nem lehet pártatlan szemlélődő, erre nemcsak az eljárási törvény kötelezi, hanem tevékenységének értelme is, hiszen a múltbeli történést megismerni hivatott, a személyiséget megérteni akaró és mindezek alapján ítéletet alkotó ember sohasem lehet kívülálló. Véleményem szerint csak ennek szellemében határozható meg a tárgyalásvezetés, a tárgyalási magatartás tartalma, amely viszont lényegét tekintve nem más, mint a bírónak a perben résztvevő személyekkel való kapcsolatának megnyilvánulása, illetőleg e kapcsolattartás alaki rendje.

A bírói tárgyalási magatartással szembeni elvárások megfogalmazásakor — úgy érzem — különbséget kell tenni a per jogot ismerő résztvevőivel (ügyész, ügyvéd) és a jogszabályokat nem ismerő alanyaival (elsődlegesen a terhelt és tanúk) való bírói kapcsolattartás között. A különbségtételre annak ellenére szükség van, hogy a bíró tárgyalási munkáját összhatásában, azaz a per valamennyi résztvevője és hallgatója számára látható módon pártatlan igazságszolgáltatás képében egységesen kívánom kezelni. Ez következik a törvény szövegéből is: a bíróság feladata, hogy a per alanyainak azonos tárgyalási jogait biztosítsa.

Egyfajta eltérő bírói hozzáállást igényel viszont az, hogy az eljárás résztvevőinek viselkedése — funkcióikból is eredően — különbözik attól függően, hogy foglalkozásszerűen, vagy csak az adott ügy révén kerülnek érintkezésbe az igazságszolgáltatással. A leglényegesebb körülmény, ami a megkülönböztetés mellett szól az, hogy a per magánszemélyeinek magatartását érdekeltségük foka mellett elsődlegesen személyes adottságaik, tulajdonságaik befolyásolják, úgy mint személyiségük, iskolázottságuk stb. Ezért nem lehet mindegy, hogy a bíró a tárgyaláson képes-e olyan légkört teremteni, amelyben a terhelt és különösen a tanúk jelenléti és közreműködési kötelezettsége nem pusztán mint teher és semmiféleképpen sem mint egy nyomasztó alávetettség vagy kiszolgáltatottság emlékeként rögzül. A kedvező tárgyalási szituáció kialakításában — amelyben a bíró emberismerete és kapcsolatteremtési tudománya vizsgázik — igen jelentős szerepe van a bíró nyelvi-nyelvtani ismereteinek és sokszor lehet hasznos a nyelvi kifejező és alkalmazkodási képességnek. Nem külön nyelv, vagy idegen nyelvezet tudását kérem számon, hanem csupán azoknak a nyelvi kifejezési módoknak, szavaknak és mondatoknak használatát igénylem, amelyek között a per magánszemélyei — hangsúlyosan a tanúk — „otthonosan" mozognak, vagyis megértenek. A tanúk személyes adottságaihoz mért, időnként egyszerűbb, vagy köznyelvi formák és szerkezetek felhasználásával — természetesen az általános érthetőség és a jóízlés határain belül — nemcsak a kihallgatandó személy „közérzete" javítható, de javul a bírósági bizonyítás esélye is, hiszen csak a kérdések értelmét pontosan felfogó tanútól várható valósághű tényközlés.

A tárgyalás egészére meghatározó lehet ez; egy megfelelő légkörű tárgyaláson nem lesz szükség külön intézkedések hozatalára, sem a rend fenntartására, sem pedig a tárgyalás tekintélyének megóvására, mert ilyen kedvező körülmények között a per valamennyi résztvevője csak feladatának teljesítésére fog összpontosítani.

Lehet, hogy ez így leírva túl rózsaszín, mások számára pedig egy elméleti álomkép, de amíg a bíróságok széles körben nem próbálják ki gyakorlatban, addig az ellenérvek sem különbek, azok is csak elméletiek.

A bíró tárgyalási stílusának legalapvetőbb kérdése a vádlottal szembeni magatartása. A bíró egy pillanatra sem feledkezhet meg arról, hogy a tárgyalás alatt az ártatlanság vélelme nem tisztán csak egy elvi megkötés, hanem percről percre érvényesítendő pervezetési gyakorlat, amelynek szavakban és gesztusokban is kifejezésre kell jutnia.[13] A bizonyítási eljárás előrehaladtával együtt szükségképpen kialakuló egyéni meggyőződés még egyben nem jogosítja fel a bírót arra is, hogy a „bűnelkövető" vádlottal szemben becsmérlő vagy megalázó kifejezéseket használjon. Az állami büntetőhatalom gyakorlása mögé búvó esetenkénti fölényeskedés vagy durvaság kevésbé az eljáró bíróról, mint inkább a büntető igazságszolgáltatás egészéről állít ki igen rossz bizonyítványt. A tárgyalóteremben előadódó bármilyen rendkívüli esemény sem indokolhatja a vádlottat személyében támadó, lehengerlő vagy lekezelő bírói magatartást. A határozottság, az alaki rend és fegyelem megkövetelése és esetleges kikényszerítése egészen más dolog, mert ez utóbbi esetben a bíró csak ráruházott hatalmával él, addig az előbbiekben hatalmi helyzetével él vissza.

Kevéssé bocsánatos vétek az is, ha a bíró a tanúkkal szemben lép fel erőszakosan. A bíró szájából parancsszerűen pattogó kérdések özönét hallgatva, a tanúkat örökösen félbeszakító, ellentmondást nem tűrő bírói türelmetlenséggel találkozva, mindig van egy olyan érzésem, mintha a bíró hivatása néhol érezhető presztízsveszteségéért így kívánná kárpótolni magát. Helyrebillenteni a társadalmi értékítélet ellentétes irányába hajló mérlegét. Csak egyet felejt el, ez a mérleg nem azonos Justitia mérlegével, így össze sem cserélhető. Ő maga is csak annyiban hasonlatos az igazság istenasszonyához, hogy neki is be van kötve a szeme, de nem pártatlansága, hanem inkább elvakultsága jeleként.

Másfajta elvárásoknak kell megfelelnie a bírónak a perben foglalkozásszerűen résztvevő alanyaival, az ügyésszel, illetve az ügyvéddel szemben követendő tárgyalási magatartásának. De egy szóval is jellemezhető a helyes bírói hozzáállás: elfogulatlanság. Függetlenség úgy az ügyészi, mint a védői álláspontról, azért, hogy csak az ügyhöz kötődő, saját benső meggyőződése alapján tudjon dönteni. Pártatlanság a rokonszenv és ellenszenv ellenpontjai között, az ismeretség húzó vagy taszító ereje felett, azért, hogy csak a vádlott és személyisége befolyásolja a felelősség és

[13] Ld. *Király* Tibor: A védelem és a védő a büntető ügyekben. Bp. 1962. 14—15. old.

büntetés megállapításánál. Mindez az erkölcsi tartás nehéz próbatétele. Még inkább az, ha hozzávesszük azt is, hogy nem elég csak belsőleg tisztázni ezeket a kérdéseket, de a bírónak ügyelnie kell arra is, hogy a tárgyalóteremben jelenlevők — érdekeltek és a hallgatóság egyaránt — lássák és érzékeljék e pártatlanságot a bírói munkán.

Önmagában nem kifogásolható a bíró és az ügyész, illetve az ügyvéd között a tárgyalási szünetben használt közvetlen, kötetlen, akár tegeződő hang sem. A veszélyt abban látom, ha erre nem találják meg a megfelelő helyet a tárgyalótermen kívül.[14] Mert mi történik az ellenkező esetben: a tárgyalási szünetben a teremben maradó bíró és az ügyész vagy az ügyvéd közötti teljesen meghitt, baráti beszélgetés szem- és fültanúi, a vádlott, a tanúk és a hallgatóság, majd a per további szakaszában követett „tárgyilagos" magatartást tarthatják megjátszottnak, hiszen a lényeges kérdéseket, az ügy érdemét már előzőleg valószínűleg megbeszélték. A vádlottnak és a tárgyaláson résztvevő más személyeknek nincs tudomásuk arról, hogy az ügyészt, az ügyvédet és a bírót esetleg régi barátság, vagy munkájuk során kialakult szakmai ismeretség köti össze. Csak azt látják, hogy a tárgyaláson ellentétes álláspontot képviselő ügyész, illetve védő és a bíró magatartása a szünetben megváltozik.[15] Igen kézenfekvőnek látszik a megoldás: ne lássák mások, azaz ilyen tárgyalásközi magánbeszélgetésekre — ha annyira nem ér rá a tárgyalás vége után — a bíró dolgozószobájában kerüljön sor.

Egyébként ma is egyedül a bírón múlik, hogy részt kíván-e venni szüneti beszélgetésben, mert ha nem, vagy kiküld mindenkit a tárgyalóból, vagy visszavonul szobájába. És ez egyben a kizárólagos védelmi eszköze is az olyan ügyészekkel szemben, akik a vádhozkötöttségnél nagyobb erővel kívánnak hatni a bíróra, vagy az ülnökeire, de ugyanígy azokkal az ügyvédekkel szemben is, akik nem akarnak lemondani a bíróval „bizalmas négyszemközt" váltott mondatok miatt remélt vádlott hálaforintokról.

[14] A bírósági tárgyalótermek mai építészeti megoldása nem kedvez ennek, már azért sem, mert a tárgyaló és a bírói dolgozó között nincs közvetlen átjárás, sőt, néha egy-két emelet választja el egymástól a két helyiséget.

[15] Ld. ugyanezt *Gyürky* i. m. 198. old.

Túlzás lenne azt állítani, hogy gyakoriak az ilyen és ehhez hasonló ügyészi, illetve védői fogások, véleményem szerint mégis az az egyetlen helyes bírói viselkedés, amely lehetőség szerint kitér a szünetbéli beszélgetések elől és azt a tárgyalás befejezése utáni időre, vagy a bíróságon kívüli találkozásra halasztja. Lehet, hogy én vagyok túl aggályos és egyszerűbb lenne helyeselni a „dolgozószobai" megoldást, ha nem gondolnék rögtön arra, hogy ez éppoly, ha nem nagyobb gyanút keltene a per más résztvevőiben. Más oldalról pedig megfosztja magát a visszavonulás — időnként szükséges — lehetőségétől olyan ügyészi, vagy ügyvédi kísérletek elől, amelyek az ügynek tárgyaláson kívüli megbeszélésére irányulnak.

Ez annál inkább figyelmet érdemel, hisz még a jogirodalomban is megfogalmazódott olyan nézet, amely szerint megengedhető „...a konkrét ügyben a szakmai eszmecsere, esetleg a bizonyítási indítványok megbeszélése, sőt végső soron a büntetés mértékére is kiterjedő konzultáció".[16] Tegyük fel, hogy mindez megengedhető, akkor minek maga a tárgyalás, elég ha hárman jogászok összedugják a fejüket, hogy megvitassák, kiértékeljék és megoldják az ügyet. Csakhogy egy bűnügy elbírálása nem személytelen jogeset megoldási feladvány és legalább ugyanennyire nem alku tárgya, hanem kizárólag a bíróság feladatát képező társadalmi igazságszolgáltatás.

Az igazságszolgáltatás fogalmával pedig nem szabad könnyelműen játszani, hiszen láthattuk mennyire sérülékeny és milyen könnyen hitelét veszthetti. Éppen ezért az igazságszolgáltatásért tenni képes valamennyi erőnek napjainkban inkább arra kellene törekednie, hogy ezután minél kevesebb panasz jöjjön úgy a bírókról, mint a bíróktól. És akkor a bevezetőben idézett bíró már nem hivatásának ügyfelekkel szembeni kiszolgáltatottsága fájdalmáról szólna, hanem arról, hogy munkájával hatékonyan képes szolgálni a társadalom érdekét, mert hivatásának kellő hitele és tekintélye van.

Kabódi Csaba

[16] Ilyen elképzelés feletti vitára került sor a Magyar Jog hasábjain 1974—75-ben. Vö. *Bócz* i. m. 577. old. és *Gyürky* i. m. 192. old.

Tanúkihallgatási rendszerek a polgári perben

I.

A kihallgatási rendszerek történeti kialakulása

A bizonyítási jog fejlődéstörténetében először a *nyilvános tanúkihallgatás* alakult ki. A római formuláris perben a tanúk kihallgatása a felek jelenlétében, kötöttségektől mentesen történt. A tanúhoz a bizonyító fél és ellenfele intézett kérdéseket. A tanúvallomások tartalma fölött a szabad vitatkozás is szokásban volt.[1] A tanúbizonyítás szóbeliségét és közvetlenségét a császárkori perjog is megőrizte. A közvetlenséghez való ragaszkodást bizonyítja az a tény, hogy az V. századig csak az ítélőbíróság által személyesen meghallgatott tanúk vallomását fogadták el hiteltérdemlőnek. Más bíróságoknak a tanúk kihallgatására vo-

[1] *Rudorff,* Adolf: Römische Rechtsgeschichte. Leipzig, 1859. II. köt. 253. old., *Bethmann—Hollweg,* Moritz August: Der Civilprozeß des gemeinen Rechts in geschichtlicher Entwicklung. Bonn, 1873. II. köt. 599. old.

natkozó jogát csak a Novellákban ismerték el.[2] A császárkor utolsó évszázadaiban a tanúbizonyítás addig töretlen fejlődése alábbhagyott. A tanúvallomásokba vetett bizalom megingott, a mérlegelés súlypontja a tanúvallomásokról a tanúk személyére vetődött át, és a tanúbizonyítás a jelentőségét tekintve az okirati bizonyítás mögé szorult. Ezen túlmenően egyes szerzők azt is feltételezik, hogy a justinianusi jogban a tanúk kihallgatása már *titkosan* történt, és hogy a gyanús és kizárt tanúk kategóriája is fellelhető volt.[3]

A tanúbizonyításban bekövetkezett lényeges funkcióváltozás[4] ellenére a kora középkori frank és germán perjog fenntartotta a tanúk *nyilvános kihallgatását*. Az Árpád-kori, majd az Anjou-kori magyar perjogot ugyancsak a tanúk nyilvános kihallgatása jellemezte.[5]

A tanúk *titkos kihallgatása,* mint a kánoni perjog „találmánya" az egyházi bíróságok gyakorlatában alakult ki. A kánoni perjog ugyan a Justinianus korabeli római jog alapjaira épült, de az egyház érdekeinek megfelelően olyan változásokon ment keresztül, hogy régi alakját csaknem teljesen elveszítette. Zlinszky mint a kánoni perjog *négy főbűnét* nevezte meg az írásbeliség bevezetését és ezzel együtt a perbeli huzavona megteremtésének lehetőségét, továbbá a nyilvánosság kizárását és a törvényes bizonyítási elméletek kialakítását.[6] Az utóbbi kettő a tanúbizonyítás fejlődésére is közvetlen hatást gyakorolt. A tanúkat a bíró vagy helyettese egyenként és titkosan hallgatta ki. Ennek a szükségességét a kánonisták Zsuzsanna és Dániel bibliai történetével indokolták.[7] A tanúkat a bizonyító felek által előzetesen bejelentett *tételekre* (articuli vagy capituli) nézve hallgatták ki. A tételektől meg kell különböztetni az ún. kérdőpontokat, amelyek a tételekbe foglalt egyes pontokra nézve részletes kérdéseket tartalmaztak. A tanúvallomásokról készült jegyzőkönyv kihirdetése a felek jelenlétében, ünnepélyesen történt.

A kánoni jog recepciója nyomán a tanúk titkos kihallgatása a középkori világi perjogokban is gyökeret vert. Az 1508. évi Kammergerichtsordnung, amely több mint három évszázadon keresztül hatást gyakorolt a tanúkihallgatás szabályozására, a kánoni perjogot vette alapul.

A tanúkihallgatás a tanúk bemutatásával kezdődött. Ezután a tanúk — együtt és egyszerre — „meghiteltettek", majd a felek eltávoztak. A bíróság a tanúkat egyenként, a többi tanú távollétében hallgatta ki. A tanúknak először az általános kérdésekre, majd az egyes tételekre és a tételekhez tartozó kérdőpontokra kellett válaszolniuk. A bíró a tételektől és a kérdőpontoktól nem térhetett el, és nem állt a jogában olyat kérdezni, amelynek a tételekben nem volt nyoma. A kihallgatás befejezése után készült el az ún. „Zeugen-Rotulus", a tanúkihallgatás összesített jegyzőkönyve, amely az egyes kérdőpontok köré csoportosítva tartalmazta a tanúk válaszait. Ezt a jegyzőkönyvet a bíróság egy meghatározott időpontban a felek előtt kihirdette, ezután újabb tanúk állítására már nem volt lehetőség, de a hiányos tanúvallomások kiegészítése megengedett volt.[8]

A kánoni perjog hatása a XVII—XVIII. századi magyar perjogban is felismerhető. Huszty a kihallgatás menetét a következőképpen írta le: „Az inquirens a tanúkat maga elé idézi vagy maga azok lakására megy. A kihallgatás a mandátum, illetve az exmissio, úgyszintén a kérdőpontok felolvasásával és megmagyarázásával, nemkülönben az eskü szentségére való figyelmeztetéssel veszi kezdetét. Ezután, ha több tanú van jelen, az esküt mindannyitól egyszerre kivették, majd egyenkint, a felek távollétében történt a tanúk személyazonosságának a megállapítása után a kérdőpontokra való kihallgatás. A tanúhoz csak az előre írásban bemutatott kérdések intézhetők. A jegyzőkönyvet úgy kell felvenni, hogy a tanúknak az egyes kérdésekre adott feleletét lehetőleg szó szerint tartalmazza. Kihallgatás után a jegyzőkönyv felolvastatott... Az eljárás befejezése után az egész eljárásról felvett jegyzőkönyvet tisztán leírták, s annak kapcsán az eljáró közeg a bírósághoz jelentő levelet készített, a feleknek pedig kérelemre bizonyságlevelet adott."[9]

A nyilvános tanúkihallgatás gondolata a XVIII. század végén éledt fel ismét Európában. A francia forradalmi törvényhozás 1795-ben elrendelte, hogy a tanúk kihallgatása nyilvános ülésen, a felek jelenlétében történjen, de az 1806. évi Code de procédure civile továbbra is fenntartotta a kérdőpontokat, a bizonyítási ítéletet és a tanúk kihallgatására szolgáló külön eljárást, a IX. Lajos korából, tehát a XIII. századból származó „Enquête"-ot.[10] A bíróság a bizonyítási ítéletben döntötte el azt, hogy a tanúk kihallgatása nyilvános ülésen a perbíróság előtt, a bíró hivatali szobájában avagy kiküldött bíró által történjen. A kihallgatás során a tanúnak csak a bíró tehetett fel

[2] *Levin,* L.: Richterliche Prozeßleitung und Sitzungspolizei in Theorie und Praxis. Berlin, 1913. 164—165. old.

[3] *Glaser* és *Geib* azt feltételezi, hogy már a római jogban fellelhető volt a gyanús, illetve a kizárt tanúk kategóriája, habár ezeket Glaser szerint „a források alapján egyáltalában nem lehet a kívánatos pontossággal elhatárolni". Ezzel szemben *Mommsen*-nél sehol sem található utalás erre. Vö.: *Karitzky,* Barbara: Die Geschichte der Zeugnisverweigerunsrechts. Heidelberg, 1959. 11. old.

[4] A funkcióváltozás a korai középkorban egyértelműen a tanúbizonyítás háttérbe szorulását jelentette: a tanúvallomásoknak nem tulajdonítottak perdöntő erőt, inkább az előzetes bizonyítás szerepét töltötte be, amely alapján a bíró az egyik vagy a másik félnek ítélte a próbát vagy az esküt.

[5] Vö.: *Hajnik* Imre: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt. Bp. 1899. 289—291. és 296—297. old., *Eckhart* Ferenc azonban a tanúk titkos kihallgatását is megemlíti. Magyar alkotmány és jogtörténet. Bp. 1946. 398. old.

[6] *Zlinszky* Imre: A bizonyítás elmélete a polgári peres eljárásban, különös tekintettel a jogfejlődésre és a különböző törvényhozásokra. Bp. 1875. 18—23. old.

[7] A történet lényege a következő: A fürödni készülő Zsuzsannát megleste két vénember, majd zsarolással arra akarták rávenni, hogy szerelmeskedjen velük. Mikor Zsuzsanna ellenállt, zajt csaptak, és a betódulóknak azt mondták, hogy Zsuzsannát rajtakapták egy fiatalemberrel, aki azonban elfutott. Mivel a két vénember egyúttal bíró is volt, a házasságtöréssel vádolt Zsuzsanna fölött nyomban kimondták a halálos ítéletet. Ekkor lépett közbe Dániel, és külön-külön hallgatta ki a két vádlót. Miután az egyik azt állította, hogy egy mézgafa alatt látta a házasságtörés elkövetését, a másik viszont egy tölgyfa alatt látta az esetet, Dániel rájuk bizonyította a hamis tanúzást, illetve a hamis vádat. (Dániel könyve 13.)

[8] *Zlinszky:* i. m. 565—566. old.

[9] *Huszthy* István: Jurisprudentia seu commentarius novus in ius Hungaricum Libri tres. 1757. I. 52—13.

[10] *Nagel,* Heinrich: Die Grundzüge des Beweisrechts im europäischen Zivilprozeß. Baden-Baden, 1967. 269—270. old., *Delpech,* Henry: Enquête *in:* Dalloz Encyclopédie Juridique, Répertorie de Procédure civile et commerciale. Paris, 1955. I. köt. No. 215—253.

kérdéseket, a feleknek azonban jogában állt a bírót felkérni arra, hogy az általuk szükségesnek tartott kérdésekre is hallgassa ki a tanút.[11]

Az 1793. évi *porosz törvénykezési rendtartás,* mint a porosz reakció egyik szellemi terméke — a büntetőeljárás mintájára — a polgári ügyekben is a vizsgálati elvet igyekezett meghonosítani. Habár a törvényhozó szeme előtt „az a nagyszerű eszme lebegett, mellyel az alakszerűség százfejű hydráját egy csapással agyonsújtani s annak helyébe a materiális igazságnak minden hátgondolat nélküli kiszolgáltatását diadalra juttatni remélte",[12] a kísérlet többszöri módosítás ellenére is kudarcot vallott és a nyomozati elv a XIX. század közepére fokozatosan kiszorult a polgári eljárásból. A nyomozati elv mintegy fél évszázados uralma a bizonyítási eszközök fejlődésére mégis *pozitív hatást* gyakorolt. A tanúk kihallgatása — előzetes kérdőpontok beadása nélkül — a felek jelenlétében történt. A bíró a tanút először a bizonyítandó tény összefüggő előadására szólította fel és csak ezután tett fel kérdéseket. A felek képviselői a kihallgatás kiegészítésére vagy a jegyzőkönyvezésre észrevételeket tehettek. A képviselők — a kihallgatás előtt — írásbeli feljegyzést nyújthattak át a bírónak, amelyben a kihallgatás általuk lényegesnek tartott körülményeire hívták fel a figyelmét. A vallomások ellentmondása esetén a tanúkat egymással, sőt a felekkel is szembesíteni lehetett.[13]

A XIX. század közepétől kezdve egyre több ország perjoga szakított a tanúk titkos kihallgatásával. Az 1852. évi *osztrák* perrend 162. §-a a tanúknak a felek jelenlétében való kihallgatását rendelte el. A tanúkat az előzetesen benyújtott kérdőpontok alapján hallgatták ki, de a kihallgatás befejezése után a felek újabb kérdéseket indítványozhattak. Mivel a bíró a kihallgatás után nyomban ítéletet hozott, a feleknek nem volt módjuk arra, hogy a vallomásokra észrevételt tegyenek.

Hazai jogfejlődésünk történetében az 1868: LIV. tv., a Polgári Törvénykezési Rendtartás jelentett fordulópontot. Ekkor váltotta fel a titkos kihallgatást a nyilvános eljárás, amelyet a perbíróságon kívül a kiküldött vagy megkeresett bíró is lefolytathatott (196—198. §). A kérdőpontok — az osztrák perrendhez hasonlóan — fennmaradtak: „Aki tanúkkal kíván bizonyítani, köteles a tanúk vezeték és keresztnevét, polgári állását és lakását a kérdőpontokban előadni, melyek a rendes eljárásban a perirathoz csatolandók. Ha a kérdőpontok halmozottak, vagy utasítást adnak a feleletre, azokat a bíró az előbbi esetben egyes tételekre osztja, az utóbbiban pedig másképp köteles szerkeszteni" (194. §). A kihallgatás terjedelmét a kérdőpontok szabták meg, a vallomás kiegészítésére nem volt lehetőség, sőt a 199. § a bizonyító fél ellenfelét is arra kötelezte, hogy az „ellenkérdéseit" a kihallgatás előtt írásban nyújtsa be.

[11] 1806. évi francia polgári eljárásjogi törvény 262—274. §.

[12] *Zlinszky:* i. m. 37. old.

[13] Porosz Törvénykezési Rendtartás. Tit. X. 189—268. §, és Tit. XII. 11. §.

II.

A tanúk kihallgatása a modern polgári perjogokban

1. A „latin" perjogok kihallgatási rendszere. A szabad bizonyítási rendszer győzelme a XIX. század utolsó harmadában vált véglegessé Európában. A századvégi nagy kodifikációs hullám lehetővé tette azt, hogy számos európai ország polgári eljárásjoga megszabaduljon a tanúbizonyítással kapcsolatos utolsó kötöttségektől is. Ez a fejlődés nem következett be a kánoni perjog formalizmusának maradványait őrző francia, olasz és spanyol perjogban.

Az 1806. évi *francia* Code de procédure civile, amely először számolta fel a kötött bizonyítási rendszert, hogy a szabad bírói mérlegelés bevezetésével ragyogó példát mutasson Európában, mind a mai napig nem tudott kiszabadulni „a formalizmus paradicsomából".[14] Még az 1958. évi novella sem volt képes megbirkózni ezzel a feladattal. A *spanyol* polgári eljárásjog — bírálói szerint — helyenként középkori képet mutat.[15] Ehhez képest kedvezőbb a helyzet az *olasz* perjogban, ami a Codice di procedura civile 1940. évi újrakodifikálásával magyarázható.

A kényszerű formalizmus a tanúk kihallgatását — mindhárom országban — *egy önálló eljárás rangjára emeli.* Ennek az első szakasza — a kánoni per positional eljárásának a maradványaként[16] — a tanúállítás. A bizonyítás a spanyol perben kizárólag a felek feladata, ezzel szemben a francia Pp. 1958. évi, illetve az olasz Pp. 1974. évi módosítása lehetővé teszi — korlátozott esetekben — a bizonyítás *hivatalból* történő elrendelését.[17]

Az olasz Pp. 244. §-a szerint annak a félnek, aki valamely tanú kihallgatását kéri, pontosan és részletesen, pontokba foglalva kell megjelölnie a tanú által bizonyítani kívánt tényeket. A spanyol Pp. ugyancsak az írásban megfogalmazott kérdések benyújtását követeli meg a tanúkat állító féltől. A Code de procedure civile 253. §-a — az 1958. évi módosítás óta — ugyanakkor megelégszik azzal, hogy a bizonyító fél az állításait „par simple acte de conclusion" közölje.

A bíróság a kérdéseket előzetesen felülvizsgálja a megengedhetőség és az ügyretartozás szempontjából. A bizonyítási eljárásnak (így a tanúk kihallgatásának is) a tárgyi kereteit a bíróság *alakszerű határozatával;* a francia perben a bizonyítási ítéletével, az olasz perben az „ordinanza"-val, a spanyol eljárásban az „interrogatorio"-val jelöli ki.

A kihallgatás csak a kérdőpontokra, illetve a bizonyítási ítéletben foglalt állításokra irányulhat. Más kérdéseket feltenni csak a tényállás tisztázása, illetve kiegészítése érdekében szabad. Az aktív bírói pervezetés elve mindhárom perrendtartásban maradéktalanul érvényesül: *a tanúhoz csak a bíró intézhet kérdéseket.* A felek és képviselőik, továbbá más személyek (az

[14] *Cornu,* Gerard—*Foyer,* Jean: Procédure civile. Paris, 1958. 539. old.

[15] *Nagel:* i. m. 244. old.

[16] *Bánk* József: Kánoni jog Bp. 1963. II. köt. 521—523. old.

[17] A módosított francia Pp. szerint akkor van lehetőség a tanúbizonyítás hivatalból történő elrendelésére, amennyiben a bíróság a tényállást nem tartja tisztázottnak. A módosított olasz Pp. az egyéni munkaügyi és a társadalombiztosítási vitákban nyitja meg az ex officio bizonyítást.

olasz perben pl. az ügyész) közvetlenül nem tehetnek fel kérdéseket.

A francia perben a tanúk kihallgatására egy különálló eljárás, az „Enquête" szolgál. Szabályai az 1958. évi módosítás óta egyszerűsödtek, így pl. a 268. § lehetővé tette azt, hogy a felek a bizonyítási ítélet után további bizonyítási indítványt tegyenek (prorogation de l' enquête). A spanyol perjog pedig 1963 óta egyes különös eljárásokban, pl. a munkaügyi perekben, a felek számára közvetlen kérdezési jogot biztosít.[18]

2. A ZPO kihallgatási rendszere és hatása. A XIX. század utolsó harmadának egyik legjelentősebb és legnagyobb hatósugarú kodifikációs teljesítménye volt az 1877-ben elfogadott, majd két évvel később életbe léptetett német polgári perrendtartás, a ZPO (Zivilprozeßordnung), amely számos módosítás után a Német Szövetségi Köztársaságban ma is hatályban van. A történeti előzmények csak a XIX. század közepéig nyúlnak vissza: a polgári forradalom után számos német tartomány alakított ki olyan büntető és polgári eljárást, és ezzel együtt olyan tanúkihallgatási rendszert, amely már a szabad bírói mérlegelés, a szóbeliség, a közvetlenség, és a nyilvánosság elvével volt összhangban.[19]

A ZPO kihallgatási rendszerének a legnagyobb *erénye* az, hogy a tanúbizonyítási eljárást megszabadította a kánoni perből örökölt formalitásoktól. Mindenekelőtt eltörölte a kérdőpontok rendszerét, ami a tanúk kihallgatását a legmerevebb korlátok közé szorította. Megváltoztatta a kihallgatás menetét is: a bírói túlsúlyt kimozdította az addigi holtpontról, és helyébe megpróbált egyensúlyt teremteni a bíróság és a felek kihallgatási jogosítványai között.

A tanúbizonyítást a bíróság a felek indítványára vagy hivatalból (272 b. § 4.) rendelheti el. A feleknek meg kell nevezni a tanúkat, és meg kell jelölni azokat a tényeket, amelyekre nézve a tanúk kihallgatását kérik (373. §). A tények megjelölése tekintetében a ZPO semmiféle megkötést nem tartalmaz. A bíróság a tanúbizonyítás tárgyában bizonyítási határozatot (Beweisbeschluß) *hozhat,* amelynek tartalmaznia kell a bizonyítandó tényeket, a tanúk nevét, továbbá a tanút állító fél nevét is (359. §). Az 1975. évi módosítás óta a bizonyítási határozat a szóbeli tárgyalás előtt is meghozható (358a. §). Az alakszerű határozat egyébként *nem feltétele* a tanúbizonyításnak, a bíróság a helyszínen megjelent tanú kihallgatását is elrendelheti. *A tanúkihallgatás az elnök feladata.* A tanút a személyi adatok felvétele után az önálló előadásra kell ösztönözni (396. §), majd a tanács elnöke a vallomás kiegészítése vagy tisztázása, illetve a tudomásszerzés körülményeinek a felderítése végett kérdéseket tehet fel.

A ZPO egyik lényeges újítása *a felek kérdezési jogának* (Fragerecht) *a biztosítása volt* (397. §). A feleknek joguk van olyan kérdéseket indítványozni, amelyek alkamasak a tényállással vagy a tanúkkal kapcsolatos körülmények tisztázására. A tanács elnöke a feleknek vagy ügyvédeiknek megengedheti azt, hogy a tanúhoz *közvetlenül* intézzenek kérdéseket. A kérdés megengedhetősége felől — vita esetén — a bíróság dönt, de határozatát csak az eljárást befejező ítélettel együtt lehet megtámadni. Amennyiben a fél az általa bejelentett tanú kihallgatásáról lemond, az ellenfél indítványára a megjelent tanút ki kell hallgatni, vagy a folyamatban levő kihallgatást be kell fejezni (399. §). A tanúk kihallgatását a perbíróságon kívül a kiküldött vagy a megkeresett bíróság is lefolytathatja, sőt a ZPO 377. § (3)—(4) bekezdése még az *írásbeli tanúbizonyítást is lehetővé teszi.*[20]

A kihallgatási rendszer bírálói újabban a bírói túlsúlyt veszik célba. „Elmúltak azok az idők, amikor az írástudatlan szegény ördögöt az ügyvédek megfélemlítették, és a kihallgatást a semleges és atyai bíró kezébe kellett letenni." — vélekedik Bruns, aki az *ügyvédek általi kikérdezést* tartja a jövő kihallgatási formájának. A kihallgatás továbbra is az összefüggő előadással kezdődne, amit az — angol stílusú — ügyvédi kihallgatás követne. Ez a javaslat azonban mindeddig nem talált visszhangra.[21]

A ZPO hatását mutató számos európai polgári perrendtartás közül mindenekelőtt az osztrák Pp-t és az 1911. évi magyar Pp-t kell kiemelni. A kihallgatási rendszerek hasonlatossága itt teljesen nyilvánvaló, a különbségek jelentéktelenek. (Az osztrák Pp. 342. §-a pl. részletesebben szabályozza a felek kérdezési jogát és a kérdések megengedhetősége körüli vitát; a régi Pp. 307. §-a pedig azt is megengedte, hogy a felek az indítványozott kérdéseket írásban adják át a bíróságnak. Ezzel szemben az írásbeli tanúbizonyítást sem az osztrák, sem a magyar Pp. nem ismerte.)

Az észak-európai perjogok kihallgatási rendszereinél a ZPO hatása jelentős, de a finn Pp-t kivéve nem olyan meghatározó, mint az előbb említett osztrák vagy pl. a svájci kantonális perrendtartások esetében. Sőt a XX. század első felében megnőtt az angol perjog befolyása, amelynek következtében a dán, a norvég és a svéd perjogban egy *vegyes kihallgatási rendszer* jött létre. Ezzel szemben a finn Pp. — az 1948. évi módosítás után is — fenntartotta a ZPO-tól átvett kihallgatási rendszert.[22]

A *svéd* Pp. szerint először a bíróság hallgatja ki a tanút, akit ösztönözni kell arra, hogy a vallomását összefüggően adja elő (36. fej. 17. §). A gyakorlatban mégis a felek és képviselőik hallgatják ki a tanúkat. Először a tanút bejelentő fél, majd ellenfele tesz fel kérdéseket. Ekelöf szerint a gyakorlatban az angol kihallgatási rendszer valósul meg azzal a különbséggel, hogy a kihallgatás a tanú összefüggő előadásával, nem pedig az „examination in chief"-fel, azaz a tanút bejelentő fél (illetve képviselőjének) kérdéseivel kezdődik. Az angol ügyvédek raffinált kihallgatási mód-

[18] *Prieto—Castro,* Ferrandiz Leonardo: Derecho procesal civil. Madrid, 1964. 462. old.

[19] Pl. a bajor, hannoveri és a würtenbergi perrend.

[20] A ZPO 377. § (3) bekezdése értelmében: ha a kihallgatás tárgya olyan felvilágosítás, amelyet a tanú a könyveiből vagy más feljegyzéseiből tud megadni, a bíróság elrendelheti azt, hogy a tanú a megjelenése helyett írásban válaszoljon a feltett kérdésekre, és válaszának helyességét esküpótló nyilatkozatával megerősítse. A (4) bekezdés szerint az előbbi rendelkezés abban az esetben is alkalmazható, ha a bíróság a tanúhoz intézendő kérdések tartalma alapján úgy ítéli meg, hogy a tanú írásbeli válasza elegendő, és ezzel a felek is egyetértenek.

[21] Vö.: *Bruns,* Rudolf: Zivilprozeßrecht. Berlin, 1968. 329—330. old.

[22] *Tirkonnen,* Tanno: Das Zivilprozeßrechts Finnlands. Helsinki, 46. old.

szere a svéd eljárásban ismeretlen.[23] Nagel mégis közelebb állónak tartja a svéd kihallgatási gyakorlatot a némethez, mert a „keresztkikérdezés" szabályai közel sem olyan szigorúak, mint az angol eljárásban.[24] A szuggesztív és a tárgyra nem tartozó kérdések feltevését a svéd Pp. is megtiltja. Egy további előírás az, hogy a tanú a fél távollétében is kihallgatható, ha a fél jelenléte akadályozza a tanút a vallomás megtételében.

A *dán* Pp-ben a tanúk kihallgatásának a joga megoszlik a felek és a bíróság között. A tanúk kihallgatását mindig annak a félnek az ügyvédje kezdi, aki a tanút megidéztette, ezután kerül sorra az ellenfél ügyvédje. A tanács elnöke — a belátása szerint — kérdéseket tehet fel vagy átveheti a kihallgatást, „ha azt a körülmények megkövetelik". A gyakorlatban az előbbi a tipikus: az ügyvédi kihallgatás után a tanács elnöke feltesz néhány kérdést; az azonban nagyon ritka, hogy átvegye vagy megismételje a kihallgatást. Ha a felek a tanú további kihallgatásáról lemondanak, a bíróság több kérdést nem tehet fel.[25]

A ZPO *Európán kívüli hatására* példa a *japán Pp.*, amelynek múlt század végi kodifikálásában német jogtudósok működtek közre.[26] 1890 és 1948 között a japán Pp. kihallgatási rendszere megegyezett a ZPO szabályozásával. 1948-ban — az angol—amerikai perjog hatására — bevezették a keresztkérdezéses kihallgatási rendszert. A módosított japán Pp. 294. §-a értelmében a tanút először az a fél hallgatja ki, aki a megidézését indítványozta. Ezután a másik fél, a legvégén pedig a bíróság kérdezheti ki a tanút. A bíró a felek kihallgatási jogát korlátozhatja, ha az eltér a tárgytól vagy egyéb okok szükségessé teszik. A módosított eljárás Nakamura szerint olyan lett, mint egy teniszcsata a felek között, ahol a bíró feladata csak az, hogy ügyeljen a játékszabályok betartására, és a végén döntse el, hogy ki lett a győztes.[27] Ez a kihallgatási rendszer Japánban nem vált be: a törvény újbóli módosítására ugyan nem került sor, de a bírói gyakorlat lassanként visszatért az 1948 előtti felfogáshoz, és a bíróság ma ismét aktív szerepet játszik a tényállás kiderítésében.

3. Az angol kihallgatási rendszer. Az angol eljárásjog egyik legjellegzetesebb intézménye a kihallgatás, amely a mai formájában a XIX. században alakult ki. A főtárgyalás jelentős részét elfoglaló „examination" súlyát az is növeli, hogy nemcsak a tanúkat, hanem 1851 óta a feleket is ezen a módon hallgatják ki.[28] Mivel a tárgyalási elv a legkövetkezetesebben az angol perjogban érvényesül, a bizonyítás teljes egészében a felek feladata. A kihallgatást megelőzően az írásbeli előkészítő eljárás során — evidence on affidativ — a bizonyítást a vitatott tényállásra szűkítik le. Ennek eredményeképpen a fél kieszközölheti azt a bírói parancsot, amely a tanút a tárgyaláson való megjelenésre szólítja fel. A tanúk kihallgatása a főtárgyaláson történik, amelynek az ügyvédek a főszereplői. A felperes ügyvédje először a saját tanúit hallgatja ki, ez az „examination in chief". A felperesi ügyvéd művészete arra irányul, hogy saját tanúinak mindazon állításait megerősítse, amit jelentősnek és szükségesnek tart. A kérdésfeltevés módját több szabály is korlátozza, közülük legfontosabb a „leading questions", azaz a sugalmazó kérdések tilalma. Egy 1859-ből származó döntés mégis megengedi az alkalmazását abban az esetben, amikor a tanú a féllel szemben ellenséges magatartást tanúsít.[29] A felperes tanúját ezután az alperes ügyvédje hallgatja ki. A „cross-examination" célja kettős: egyrészt az alperesre nézve kedvezőbb körülményeket kideríteni, másrészt a tanú szavahihetőségét megingatni. (A cross-examination kifejezésből származik a kihallgatási rendszer német, illetve magyar elnevezése is.)[30]

Az angol bíró csak szemlélője a kihallgatásnak, de minden esetben ő dönt a „relevancy" vagy az „admissibility" tekintetében. Ezen kívül a bírónak jogában áll az, hogy a tanúhoz közvetlenül is kérdéseket intézzen. A „cross-examination" után a felperesi ügyvéd újból kihallgatja a tanút; a „re-examination" során azokat a tényeket lehet tisztázni, amelyek körül kételyek támadtak. Mivel a „re-examination" célja a szavahihetőség visszaállítása, tárgyuk tekintetében újabb kérdéseket csak a bíróság engedélyével lehet feltenni.

Az angol kihallgatási rendszer hatása — történelmi okok következtében — messze túlterjedt Európán. Leegyszerűsített változataival a világ számos országában találkozunk. Ezek közül az egyik legjellegzetesebb az *amerikai kihallgatási rendszer,* amelynek főbb vonásait New York állam polgári peres eljárásának a szabályai alapján következőkben foglalhatjuk össze:

A tanúk bejelentése a felek kizárólagos feladata. Az angol affidavit-et azonban egy lényegesen modernebb előkészítő eljárás váltotta fel, amelynek az *előzetes tanúkihallgatás* is részét képezi. Ez a felek és az ügyvédek jelenlétében valamelyik ügyvédi irodában történik, és jegyzőkönyvet is készítenek róla (deposition). A tanúk tulajdonképpeni kihallgatására a szóbeli főtárgyaláson kerül sor. Miután a felperes az állítását megerősítette, ügyvédje — az általa meghatározott sorrendben — beszólítja a tanúkat. A kihallgatás első szakasza a „direct examination", amikor az ügyvéd az általa bejelentett tanúkat hallgatja ki. Ezután következik az ellenfél ügyvédje. A „cross-examination"-nel azonban a kihallgatás még nem zárul le, lehetőség van — korlátozott mértékben — a tanú további kihallgatására (redirect, illetve recross-examination).[31]

[23] *Ekelöf,* Per Olof: Rattegang. Stokholm, I—V. 1957—1966. V. köt. 67. old. és *Ekelöf:* A svéd elsőfokú bírósági eljárás a polgári és büntető ügyekben. Polgári Eljárásjogi Füzetek. II. Bp. 1972. 242. old.

[24] *Nagel:* i. m. 268. old.

[25] *Spaude,* Karl: Das dänische Rechtswesen. Köln, 1978. 41—42. old.

[26] Részletesebben *Kengyel* Miklós: Bírósági szervezet és polgári eljárás Japánban. Jogtudományi Közlöny, 1980/1. 48. old.

[27] *Nakamura,* Hideo—*Huber,* Barbara: Die japanische ZPO in deutscher Sprache. (Mit einer Einführung in das japanische Zivilprozeßrecht.) Köln, 1978. 15. old.

[28] Civil Evidence Act. 1851.

[29] *Nokes,* G. D.: An Introduction to Evidence. London, 1962. 399. old.

[30] Sajnos a „keresztkérdés" kifejezés a köztudatban az eredetitől eltérő értelemben honosodott meg. A Magyar Értelmező Kéziszótár (Bp. 1972.) keresztkérdésnek nevezi a „valaminek a tudakolásakor az igazság kiderítését célzó (meglepetésszerű) ellenőrző kérdést."

[31] *Schurtman,* William—*Walter,* Ottó: Der amerikanische Zivilprozeß. Frankfurt am Main, 1978. 70—71. old.

III.

A szocialista polgári eljárásjog alapelvei és a tanúkihallgatás

1. A szocialista országok polgári perrendtartásaiban nem alakult ki a tanúk kihallgatására vonatkozó olyan új szabályozás, amelyet „szocialista tanúkihallgatási rendszerként" tipizálhattunk volna. Az önálló elemzés szükségességét tehát *nem a kihallgatás módja,* hanem a kihallgatás során érvényesülő szocialista alapelvek indokolják. Előre kell bocsátani azt, hogy az európai szocialista országok polgári eljárásjogi törvényei a nyilvánosság, a szóbeliség, a közvetlenség és az anyanyelv használatának az elve alapján szabályozzák a tanúk kihallgatását, ebben a tekintetben nem különböznek a burzsoá perrendtartásoktól.[32] Ezzel szemben a peranyag-szolgáltatási elv, a rendelkezési elv és a felek egyenjogúságának az elve a szocialista eljárásjogi törvényekben más tartalommal érvényesül, és ez a bizonyítási eljárásra — és ezzel együtt a tanúk kihallgatására is — közvetlen hatást gyakorol.

2. A szocialista peranyag-szolgáltatási elv hathatós eszközökkel biztosítja mind a feleknek azt a jogát és kötelességét, hogy az ügy eldöntése szempontjából jelentős tényeket bizonyítékaikkal együtt a bíróság elé terjesszék, mind pedig a bíróság jogát és kötelességét, hogy előmozdítsa az ügy lényeges körülményeinek a kiderítését az igazság megállapítása céljából.[33] Az a tétel, hogy elsősorban a feleknek a joga és a kötelessége az érvényesíteni kívánt jog, valamint a vitás tényeknek a bizonyítása, a szocialista országok polgári perrendtartásában egyértelműen le van rögzítve: „Mindegyik fél köteles bizonyítani azokat a körülményeket, amelyekre követelései és kifogásai alapjaként hivatkozik." — OSZFSZK Polgári eljárásjogi törvénye (továbbiakban GPK) 50. § „Mindegyik fél köteles felhozni azokat a tényeket és bizonyítási indítványokat, amelyekre a követelését alapítja, vagy amivel az ellenfél állításait vagy bizonyítékait megdöntheti." — *jugoszláv* Pp. 219. §. „A felek kötelesek megjelölni az ügy eldöntéséhez szükséges bizonyítékaikat." — *lengyel* Pp. 232. § (1) bek. „A per eldöntéséhez szükséges tényeket általában annak a félnek kell bizonyítania, akinek érdekében áll, hogy azokat a bíróság valónak fogadja el." — *magyar* Pp. 164. §. „A felek előadják az álláspontjukat, megnevezik bizonyítási eszközeiket és megteszik a szükséges bizonyítási indítványaikat." — *NDK* Pp. 45. § (1) bek.

A feleknek ez a joga nem korlátozza a bíróságot abban, hogy *hivatalból rendeljen el bizonyítást,* vagy a felek indítványától függetlenül a bizonyítási eljárást kiegészítse vagy megismételje: „Ha az előterjesztett bizonyítékok nem elegendők ... a bíróság maga szerzi be a bizonyítékokat saját kezdeményezéséből." — *GPK* 50. §. „A bíróság a felek által meg nem jelölt bizonyítást is felvehet, a szükséges bizonyítékok megállapítása végett megfelelő vizsgálatot is elrendelhet." — *lengyel* Pp. 232. § (2) bek. „A bíróság az általa szükségesnek tartott bizonyítást hivatalból is elrendelheti." — *magyar* Pp. 164. § (2) bek. „A bíróság a felek által elő nem adott tényekre is rendelhet el bizonyítást." — *NDK* Pp. 54. § (1) bek. „Ha az előterjesztett bizonyíték nem elegendő, a bíróság hivatalból is rendelhet el bizonyítást, még akkor is, ha ez ellen a felek tiltakoznak." — *román* Pp. 130. §.

3. A rendelkezési elv érvényesülése. A rendelkezési elv értelmében a felek a perbe vitt anyagi jogaikkal és a védelmükhöz szükséges eljárásjogi eszközökkel szabadon rendelkezhetnek. A feleknek ez a szabadsága egybekapcsolódik a bíróság, az ügyészség és egyéb állami, illetve társadalmi szervek kezdeményezési jogával és aktivitásával.[34] A rendelkezési elv a felek számára biztosított eljárási cselekményekben ölt testet. A feleknek a tanúbizonyításhoz, illetve a tanúk kihallgatásához kapcsolódó jogai a következők:

A tanúbizonyítás indítványozása. Ha a fél a tényállításait tanúkkal kívánja igazolni, köteles bejelenteni a tanúk személyi adatait, továbbá a bizonyítani kívánt tényeket. A feleknek a tanúk állítására vonatkozó joga természetesen nem korlátlan. Ezek a korlátozások többnyire tartalmiak, és a polgári eljárás lényegéből fakadnak. A bizonyítási indítványokat a jóhiszeműség és a perökonómia elvével összhangban, az igazság kiderítése céljából kell megtenni. A per elhúzására, a felesleges költségtöbblet okozására és az igazság kiderítésének a meghiúsítására irányuló bizonyítási indítványokat a bíróságnak el kell utasítania. Ez az elv teljes mértékben érvényesül a tanúbizonyítás tekintetében is. Kivételesen *formai* korlátozások is találhatók egyes szocialista jogszabályokban. Ilyennek kell tekintenünk a román Ptk. 1191. §-át, amely szerint a 250 lej értéket meghaladó jogügyletek csak magánokirattal bizonyíthatók. Nem engedhető meg a bizonyítás okirat ellen vagy annak kiegészítésére, sem annak bizonyítására, amit a felek az okirat kiállítása előtt, az alatt, vagy az után állítólag mondtak, még akkor sem, ha 250 lejnél kisebb összegre vonatkozik.[35] Kevésbé konkrét, de a tanúbizonyításra is alkalmazható korlátozást tartalmaz a GPK 54. §-a is: „Az ügy olyan körülményei, amelyeket a törvény szerint meghatározott bizonyítási eszközökkel kell bizonyítani, semmiféle más bizonyítási eszközzel nem bizonyíthatók."

A kérdésfeltevés joga a tanúbizonyításnál. A tanúk összefüggő előadása után a szocialista perrendtartások biztosítják a feleknek azt a jogát, hogy a tanúkhoz kérdéseket intézzenek. Kérdést nemcsak a tanút bejelentő fél, hanem annak az ellenfele is feltehet, és ez a jog az eljárás többi résztvevőjét, mindenekelőtt a felek képviselőit, az ügyészt, a beavatkozót és a szakértőt is megilleti. A kérdésfeltevés módját illetően különböző megoldásokkal találkozunk. A GPK 170. §-a szerint a felek a tanúhoz *közvetlenül* intézhetnek kérdéseket: „Elsőnek az tesz kérdéseket, akinek az indítványára történt a tanúk idézése, s ennek képviselője, ezután pedig az ügyben résztvevő más szemé-

[32] Vö.: *Kellner,* Horst: Zivilprozeßrecht. Berlin, 1979. 76—101. old., *Klejnmann,* A. F.: Szovjetszkij grazsdánszkij processz. Moszkva, 1964. 19—31. old., *Negru,* Vasile—*Radu,* Dumitru: Drept Procesual Civil. Bucuresti (évszám nélkül), 26—37. old., *Névai* László: A szocialista polgári eljárás elvi alapjai. (Kézirat) Bp. 1976. 142—143. old.

[33] *Névai* László *in* Polgári eljárásjog. Egységes jegyzet. Szerk. *Szilbereky* Jenő. Bp. 1980. I. köt. 63. old.

[34] *Névai:* i. m. 60—61. old.

[35] Ez a korlátozás a román polgári eljárásjog történeti gyökereivel, elsősorban a francia polgári jog és eljárásjog hatásával magyarázható.

lyek, s ezek képviselői. A bíróság által hivatalból idézett tanúhoz elsőnek a felperes intéz kérdéseket." A *lengyel* Pp. 271. §-a ugyancsak a közvetlen kérdésfeltevés jogát biztosítja a felek számára. Ezzel szemben a *magyar* Pp. 173. § (3) bekezdése és a *román* Pp. 193. §-a szerint a felek és képviselőik csak *indítványozhatják* a kérdések feltevését. (A bíróság azonban megengedheti a közvetlen kérdezést.)

4. A felek egyenjogúságának az elvét a szocialista perrendtartások nemcsak deklarálják, hanem annak tényleges megvalósulását is biztosítják. Névai az egyenjogúság elvének tartalmi elemei közé sorolta a kölcsönös meghallgatás kötelezettségét, az eljárásbeli egyenlőséget és a kitanítási kötelezettséget. Hogy a feleket mind a tanúbizonyítás indítványozása, mind pedig a tanúk kihallgatása során egyenlő jogok és kötelezettségek illetik meg, azt fentebb már igazoltuk. Ugyanakkor nem lehet kizárni annak a lehetőségét, hogy a gyakorlatban a felek egyenlősége ne szenvedjen csorbát. Mivel a szocialista polgári eljárási kódexek nem ismerik az ügyvédkényszer intézményét, a jogi képviselő nélkül eljáró fél, különösen a bizonyítási eljárás során, hátrányba kerülhet az ügyvéd által képviselt féllel szemben. A bíróságnak *kötelessége* az, hogy ezt a hátrányos helyzetet megszüntesse. Ez — a magyar Pp-ben foglalt lehetőségeket figyelembe véve — többféleképpen lehetséges. A Pp. 3. §-ában foglalt kitanítási kötelezettsége alapján a felet ellátja a szükséges tájékoztatással és figyelmezteti a kötelezettségeire. A szükséges tájékoztatás fogalmába — véleményünk szerint — az is beletartozik, hogy a bíróság a félnek javasolja azt, hogy az ügy bonyolultságára tekintettel jogi képviselővel képviseltesse magát. Teljes költségmentesség esetén a fél figyelmét arra is fel kell hívni, hogy a Pp. 84. §-a alapján pártfogó ügyvéd kirendelésére tarthat igényt. A bíróság a 164. § (2) bekezdése alapján hivatalból is elrendelheti a tanúbizonyítást, amikor is a felek bármelyikét a 167. § alapján felhívhatja arra, hogy a tanú személyi adatait jelentse be. A bíróság értesítheti az ügyészt a fellépés szükségességéről, ha a fél a jogainak a megvédésére nem képes. A tanúk kihallgatása során elsősorban az aktív bírói pervezetés garantálhatja azt, hogy a jogi képviselő nélkül eljáró fél ne kerülhessen az ellenfelénél hátrányosabb helyzetbe.

5. A tanúk kihallgatása során a bíróságnak fokozott gondot kell fordítani a *szocialista törvényesség* megtartására is. Mindenekelőtt érvényt kell szerezni azoknak a kötelezettségeknek, amelyek a megidézett tanút terhelik: megjelenési kötelezettség, vallomástételi kötelezettség, továbbá ha a törvény rendeli okiratfelmutatási, illetve eskü- vagy fogadalomtételi kötelezettség.[36] Ha *a tanúzási képesség* tekintetében vita merül fel, a bíróságnak gondos mérlegeléssel kell megállapítani az észlelési és vallomástételi képesség meglétét vagy hiányát. A bíróság ehhez szükség esetén szakértő segítségét is igénybe veheti. A kiskorú, de tanúzásra képes személyek kihallgatásakor a bíróságnak az életkori sajátosságok figyelembevételével, a családjogi vitáknál pedig a szükséges tapintattal kell eljárnia. A kiskorú tanú kihallgatásával kapcsolatban *külön szabályokat tartalmaz* a GPK 173. §-a: „A 14 évnél fiatalabb, a bíróság belátása szerint 14—16 éves korban levő tanú kihallgatása esetén pedagógust kell a kihallgatáshoz megidézni. Szükség esetén megidézhetők az ilyen tanú szülei, örökbefogadói, gyámjai vagy gondnokai. Az említett személyek az elnök engedélyével kérdéseket intézhetnek a tanúhoz." A *vallomástétel megtagadási jog* gyakorlása során a bíróságnak érvényesíteni kell a szocialista törvényességet. A bíróságnak egyfelől figyelmeztetni kell a tanút a vallomástétel megtagadási jog fennállására, de egyúttal biztosítani kell azt, hogy a tanú döntése befolyásmentes legyen. Másfelől a bíróságnak meg kell akadályozni azt, hogy a tanúk alaptalanul tagadhassák meg a vallomástételt. A tanúk kihallgatása során a bíróságnak ügyelni kell arra, hogy államtitok, szolgálati, üzemi vagy magántitok ne jusson illetéktelen személyek tudomására. Amennyiben a tanút a titoktartási kötelezettsége alól feloldják, a bíróságnak gondosan vizsgálnia kell a felmentő nyilatkozat időbeli és terjedelmi érvényességét. Szükség esetén a bíróságnak a nyilvánosság kizárásával kell a titokvédelmet biztosítani.

A hamis tanúzásra és a következményeire történő *figyelmeztetést* a szocialista polgári eljárásjogi kódexek a bíróság kötelességévé teszik. (GPK 169. §, lengyel Pp. 266. §, magyar Pp. 172. §, NDK Pp. 57. §, román Pp. 199. §.) Hamis tanúzás vagy hamis tanúzásra való rábírás gyanúja esetén a bíróság feladata az, hogy hivatalból feljelentést tegyen a bűnüldöző szerveknél. Erre nézve kifejezett kötelezettséget csak a román Pp. 199. §-a ír elő: „Ha a tárgyalás anyagából alapos gyanú merül fel hamis tanúskodásra vagy a tanú megvesztegetésére, a bíróság jegyzőkönyvet vesz fel, és az ügyet büntetőbíróság elé utalja."

A kihallgatás nem sértheti *a tanú emberi méltóságát.* A bíróságnak meg kell akadályozni minden olyan kérdést, amely a tanút sérti, nem tartozik az ügyre vagy a tanú befolyásolására alkalmas. (Ilyen rendelkezést tartalmaz pl. a lengyel Pp. 155. § (2) bek., a magyar Pp. 133. § (2) bek. és a román Pp. 197. §-a.) A tanúkihallgatás törvényességének az egyik legfontosabb biztosítéka a kihallgatásról készült *jegyzőkönyv.* Ebben kettős garancia rejlik: egyrészt a jegyzőkönyv tartalma, amelyre a jegyzőkönyvezésre vonatkozó általános szabályok az irányadók, másfelől a jegyzőkönyv elkészítésének a *módja,* amelyet több perrendtartás a tanúkihallgatással összefüggésben szabályoz. A magyar Pp. 175. § (1) bekezdése szerint a kihallgatás után a jegyzőkönyvet a tanú előtt fel kell olvasni, kivéve ha a felolvasást sem a tanú, sem a felek nem kívánják. (2) Ha a tanú a vallomás felolvasásakor a vallomását kiigazítja vagy kiegészíti, azt szintén jegyzőkönyvbe kell foglalni. A legrészletesebb szabályokat a román Pp. tartalmazza. A fenti rendelkezéseken kívül a 189. § még azt is előírja, hogy a tanúnak a vallomását a jegyzőkönyv valamennyi oldalán alá kell írnia. A jegyzőkönyv be nem telt lapjait áthúzással ki kell tölteni, hogy a tanú vallomásához semmit hozzátenni ne lehessen.

A bíróságnak hivatalból kell gondoskodnia arról, hogy a tanú az őt megillető költségtérítésben részesüljön.

Kengyel Miklós

[36] A birtokában levő okirat felmutatására kötelezi a tanút pl. a magyar Pp. 174. §. Eskütételi kötelezettséget ír elő a román Pp. 193. §-a, fogadalomtételi kötelezettséget pedig a lengyel Pp. 266. §-a.

SZEMLE

Magyar—Osztrák konferencia a büntetőjog és a büntető-eljárásjog aktuális problémáiról

A magyar és az osztrák büntetőjogászok találkozójára 1983. október 24-től 28-ig a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság (AIDP) Magyar Nemzeti Csoportja rendezésében Balatonkenesén került sor. A konferencia osztrák résztvevői voltak — Viktor Liebscher professzor, az AIDP Igazgatótanácsának tagja, Manfred Burgstaller, a bécsi egyetem professzora, Winfried Platzgummer, a bécsi egyetem professzora, Ernst Bernardini, a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke, Roland Miklau ügyészségi főtanácsos és Gert Felsenstein osztályvezető helyettes ügyész — a konferencia vendége volt az NDK-ból Ulrich Dähn professzor, az AIDP Igazgatótanácsának tagjaként. A tanácskozáson magyar részről a büntetőjog tudományának számos képviselője vett részt.

A konferenciát Wiener A. Imre nyitotta meg 1983. október 24-én. A megnyitó beszédében Szakács Ödönnek, a Legfelsőbb Bíróság ny. elnökének, az AIDP Igazgatótanácsa volt tagjának széles körű tevékenységéből kiemelte, hogy sokat és eredményesen fáradozott az osztrák—magyar büntetőjogászok jó kapcsolatának megteremtésén és továbbfejlesztésén. Szakács Ödönnek szívügye volt a mostani konferencia megrendezése is, s e tanácskozás létrejöttében döntő része volt.

Király Tibor, a konferencia elnöke, a tanácskozás érdemi megkezdésekor ugyancsak megemlékezett Szakács Ödönről, akinek halálával érzékeny veszteség érte a magyar jogéletet, különösen az AIDP Magyar Nemzeti Csoportját, amelynek éveken keresztül elnöke volt. Jelentős egyéniségével és munkásságával hazánkban és külföldön nagy tekintélyt szerzett a magyar jogászságnak, az AIDP Magyar Nemzeti Csoportjának.

A német nyelven folyt tanácskozáson a magyarok részéről három előadás hangzott el, amelyekhez az osztrák résztvevők referátumokat készítettek, illetve ezen túlmenően Liebscher professzor az osztrák Btk. nemzetközi büntetőjogot érintő rendelkezéseiről szólt, Ernst Bernardini pedig a fiatalkorúak büntetőjogának aktuális problémáiról. A konferencia harmadik napján a résztvevők szakmai kirándulást tettek a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetemen.

Az első előadást Földvári József tartotta hazánk büntetőpolitikai elveinek érvényesüléséről. Négy olyan általánosan elfogadott kriminálpolitikai elvet emelt ki előadásában, amelyek hangsúlyozását időszerűnek ítélte. Ezek:

— a törvényesség erősítése,

— a büntetőjog szubszidiárius jellege,

— a realitás követelménye,

— a szankciórendszer hatékonyságának fokozása.

Az első elv, a törvényesség erősítése kapcsán az előadó lényeges követelményként emelte ki, hogy a büntetőjogi felelősségre vonás feltételei, módja és mértéke megfeleljen a vonatkozó törvényes rendelkezéseknek. A büntetőjogi felelősség feltételei szempontjából döntő jelentőséget tulajdonított a bűncselekmény fogalma meghatározásának. A bűncselekmény-fogalom tartalmi elemét, az objektív jellegű társadalomra veszélyességet illetően megállapította, hogy a társadalomra veszélyesség a bűncselekmény fogalmában korlátozza a törvényhozót, de nem menti fel a jogalkalmazót sem annak vizsgálata alól, veszélyes-e a társadalomra az általa elbírált cselekmény, és ha igen: milyen mértékben. Így természetes, hogy a törvényhozói és a jogalkalmazói értékelés eltérhet egymástól. A bűncselekmény fogalmával kapcsolatban a gyakorlatban több problémára mutatott rá, amelyek azzal függnek össze, hogy csak a jogszabályok értelmezésével dönthető el, hogy az adott cselekmény egy meglevő jogszabály alá vonható-e vagy sem. Elsősorban a megengedett értelmezés határvonalainak a megvonása vitás. E téren megkönnyítheti a Legfelsőbb Bíróság értelmezési feladatát, ha a miniszteri indokolás ad némi tájékoztatást a törvényalkotó szándékairól. De csak akkor, ha az indokolás összhangban van a törvénnyel. Éppen ennek a szükséges öszhangnak a hiánya tette — Földvári professzor szerint — bizonytalanná és ellentmondásossá a bírói gyakorlatot az elmúlt években az üzletszerűség kapcsán. A Legfelsőbb Bíróság ma már — korábbi álláspontját revideálva — vallja — részint ellentétben az indokolással —, hogy az üzletszerűség önmagában még nem létesít törvényi egységet. E példa is jelzi, hogy mai ítélkezési gyakorlatunk egyik neuralgikus területe a bűnhalmazat problémája. A szubszidiaritás tekintetében pedig az előadó szerint a Legfelsőbb Bíróság gyakorlata megfelel ugyan a törvényszöveg nyelvtani magyarázatának, de nem tartja azt logikusnak és elméletileg megalapozottnak. A második elv, a büntetőjog szubszidiárius jellegének a közvéleménnyel való elfogadtatása, ma sem tekinthető teljesen megoldottnak. A büntetőjogi eszközök nem tehetők első helyre minden körülmények között az emberi magatartást befolyásoló tényezők körében. A büntetőjogi felelősség csak az egyik a jogi felelősségi formák között, amelyek viszont egyéb felelősségi alakzatokhoz kapcsolódnak. A felelősségi formációkat egymásra tekintettel lehetséges és kell érvényesíteni, és lehetőleg meg kell tartani a fokozatosságot is. A harmadik elv, a reális szemlélet kívánalma kapcsán szükség van arra, hogy a valóságnak megfelelően mérjük fel a büntetőjogi eszközök kriminalitást befolyásoló erejét. A reális szemlélet igénye jelentkezik a bűnözés helyzetének valósághű számbavételével is. A negyedik elv, a büntetőjogi szankciók vizsgálata tekintetében kiemelendő, hogy a bűnözést szülő vagy azt elősegítő körülmények a büntetőjogi eszközök alkalmazásával csak nagyon áttételesen és mindig csak korlátozott keretek között befolyásolhatók. Az előadó szerint dualista szankciórendszerünkben a kétfajta jogkövetkezmény (a büntetés és az intézkedés) csak alkalmazásuk feltételeiben, de nem céljukban tér el egymástól. A gyakorlatban sem a törvényben szabályozott szankciók változatossága, sem a kombinálás nem fordul elő olyan arányban, amint azt korábban remélni lehetett. A főbüntetések alkalmazása is elég egysíkú, a mellékbüntetések önálló alkalmazása pedig feltűnően ritka.

A korábbinál nagyobb arányban nem alkalmazzák a szabadságelvonással nem járó büntetéseket. Sőt, 1979-től nőtt a szabadságvesztés aránya és lényegesen csökkent a pénzbüntetésé.

Ez a tény annál sajnálatosabb, mivel a bűnözés helyzetében nem történt olyan változás, ami ezt indokolhatná.

Az intézkedések közül — Földvári professzor szerint — a próbára bocsátás gyakoribb alkalmazása indokolt lenne. Szankciórendszerünk egyik neuralgikus pontja változatlanul a szigorított őrizet. Az új Btk-beli szabályozásával azonban az alkalmazási feltételek szigorodtak, így ritkábban kerül ma sor kiszabására, mint korábban.

Földvári József előadásához kapcsolódott Burgstaller professzor referátuma az osztrák Btk. új szankciójogának gyakorlati érvényesüléséről. A fenti téma vizsgálatát az előadó mellékelt statisztikai adatsorokkal, táblázatokkal tette jól követhetővé. Bevezetőben röviden utalt Burgstaller az 1971. évi ún. kis büntetőjogi reformra, amely dekriminalizációt eredményezett. A hatályos osztrák Btk-t pedig 1974. január 23-án fogadták el, amely 1975. január 1-én lépett életbe. Az osztrák Btk. csupán két főbüntetést ismer: a pénzbüntetést és a szabadságvesztést. Mellékbüntetésként az elvonás szerepel. A megelőző intézkedések közé három szabadságelvonó intézeti elhelyezés és az elkobzás tartozik. Az elítélés más jogkövetkezménye még a hivatalvesztés. A szankciók közül Ausztriában a központi jogkövetkezmény a pénzbüntetés, amelynek alkalmazásával a rövid tartamú szabadságvesztés visszaszorítását kívánták elérni, továbbá, hogy az összes büntetőjogi elítélés 3/4 részét a pénzbüntetés tegye ki. A statisztikai adatok sikeres célelérésről tanúskodnak. A pénzbüntetésre elítélések 1975-től nagy mértékben emelkednek és 1976-ban érték el a maximumot, 76%-ot az összes büntető elítélésen belül. A rövid, hathónapi szabadságvesztés alkalmazása pedig 1970-ről 1974-re az 1/3-ával csökkent, azután pedig a felével. A rövid tartamú szabadságvesztés feltételes kiszabása 1976 után valamelyest emelkedik, a feltétlen elrendelés viszont csökkent. A feltétlen szabadságvesztésre ítélések összszáma 1970-ről 1980-ra jelentősen csökkent, szám szerint 21 300-ról 1980-ban 9 400-ra. Az elítéltek száma 1981-ben 5 600 volt. A feltétlen szabadságvesztés tartama tekintetében a hat hónapig tartó kiszabás jelentősen apadt, a büntetett elkövetőknél is, míg az öt év feletti kiszabás nőtt. Röviden kifejezve: kisebb számban szabnak ki Ausztriában feltétlen szabadságvesztést, de azt hosszabb tartamban. A felfüggesztett büntetés %-os arányában összességében nem nagy változás következett be. A hat hónapig tartó szabadságvesztés és a pénzbüntetés esetében történt emelkedés. Érdekes viszont a területi eltérés a felfüggesztett büntetés kiszabása tekintetében, itt Bécs és Innsbruck különbözősége a leginkább szembetűnő. A szabadságelvonó intézkedések körében csökkent az alkalmazása a problematikusnak tartott elvonóintézeti kezelésnek és a veszélyes visszaesők intézeti elhelyezésének. 1980-ban mindössze 12 veszélyes visszaesőt utaltak intézetbe.

Burgstaller professzor referátumát követően Liebscher professzor az osztrák büntetőjogi szabályozás nemzetközi büntetőjogot érintő rendelkezéseiről referált: így pl. a kiadatás, a nemzetközi bűncselekmények üldözésének problémáiról, a nemzetek feletti panasz intézményéről, a humanitás követelményéről. Ez utóbbi témához kapcsolódott Katona Géza és Gert Felsenstein hozzászólása. Az előadás, illetve a referátumok elhangzása után a társadalomra veszélyesség, valamint a csekély társadalomra veszélyesség hazai gyakorlati érvényesülésére, a szabadságvesztés növekedésének magyarországi okára, továbbá az osztrák szankciókiszabás területi különbözőségeinek hátterére vonatkozóan hangzottak el kérdések, majd a válaszok.

A következő előadást „A legalitás érvényesülése a magyar büntetőeljárásban" címmel Szabóné Nagy Teréz professzor tartotta. Előadásában a legalitás fogalmának értelmezéséről, a legalitás büntetőjogi jelentőségéről és a legalitás büntető eljárásjogi érvényesüléséről fejtette ki gondolatait.

A legalitás fogalma, elve azt a parancsot foglalja magában, hogy a büntető törvényeket alkalmazni kell: vagyis a büntetőjogviszony alapján keletkezett állami büntetőigény érvényesítése az arra kijelölt hatóságok alapvető kötelezettsége. A legalitás azonban az előadó szerint nem csupán a jogalkalmazásra, hanem a jogalkotásra is irányadó, a büntető igazságszolgáltatás mindkét jogágazatának követelménye. A legalitás a büntetőjogban mindenekelőtt kodifikációs elv, akkor érvényesül, ha az állam a büntetőjogi védelmet minden társadalomra veszélyes magatartásra kiterjeszti. A legalitás azonban csak egyik elve a büntetőjog megalkotásának. A másik fontos elv a differenciálás és ezzel együtt a dekriminalizáció. A felelősségi rendszerek közötti differenciálásnak egyik lehetséges módja a szocialista jogi szabályozásban a felelősség-felváltás, a másik pedig a dekriminalizáció. A felelősség-felváltás lehetőségének következménye a társadalmi bírósági út, illetve a fegyelmi felelősségre vonás. A magyar szabályozás korábban mindkét lehetőséget ismerte. A felelősségfelváltás megszüntetésének oka azzal magyarázható, hogy az új Btk. megalkotása során erőteljes dekriminalizáció valósult meg, és az eljárási jogpolitikában pedig még jobban előtérbe került az egyenlő elbírálás követelménye. A büntetőjog-politika a felelősségfelváltás helyett a felelősségi rendszerek közötti differenciálás álláspontját helyesli. A dekriminalizáció tendenciáját viszont folyamatosan szembesíteni kell a legalitás követelményével. Szabóné professzor szerint a büntetőjogból kirekesztett jogsértő magatartások felderítése, bizonyítása és elbírálása érdekében a szabálysértési eljárást tovább kell fejleszteni. A legalitás elvét a már megalkotott büntetőjogi szabályokban is korlátozni lehet, illetve kell. A büntetőigény érvényesítése alóli kivételek körében az előadó szólt a büntethetőséget megszüntető körülményekről, továbbá arról, amikor az állam a büntetőigény érvényesítését meghatározott személyek vagy szervek akaratához köti. A legalitás büntető-eljárásjogi jelentősége kapcsán Szabóné professzor megállapította, hogy a legalitás a büntetőeljárásban a törvényességgel nem azonos, továbbá a legalitás nem helyettesíthető az officialitás elvével. A szocialista törvényesség a szocialista eljárás egyik feladata, amely a legalitást magában foglalja, de annál szélesebb körű. A legalitás a büntetőeljárásban a büntetőjogi szabályok kötelező alkalmazásában és az officialitásban együttesen fejeződik ki.

Szabóné professzor előadásának elhangzása után Roland Miklau fűzött néhány megjegyzést a legalitási elv témakörével kapcsolatban. Megemlítette, hogy a büntető-eljárásjog kommentárjában a legalitási elvről nincs kifejezetten szó, de valójában az eljáró hatóságok bűnüldözési kötelezettségét jelenti az állam büntetőjogi igénye alapján. Ez a legalitási elv több esetben azonban nem vagy nem teljes mértékben érvényesül, tehát az opportunitás elve jut érvényre. Az opportunitás eljárásjogi érvényesülése figyelhető meg a kiadatással kapcsolatban, az idegen állampolgár külföldön elkövetett bűncselekménye esetén, több bűncselekmény elkövetésénél a „mellőzés" esetében, továbbá a fiatalkorúak büntetőjogában, ha csak megrovást alkalmaz a bíróság. Miklau az osztrák szakirodalomra is figyelemmel felsorakoztatta a legalitás mellett és az ellene szóló érveket. A legalitás kriminálpolitikai jelentőségén túlmenően a referáló elemezte annak megtorláselmélettel való kapcsolatát, kiemelte az egyenlőség gondolatát és annak biztosítását, továbbá a normatiszteletre ösztönzés szempontját. Az előbbi, a

legalitás elve mellett megemlített érvek után szólt az ún. legalitáskrízisről. Ennek kapcsán a legalitás ellen ható tényezők közé sorolódik az eljárás költségessége, az „előny-haszon mérlegelés" eredménye, a büntetőjog szubszidiárius jellege, a megtorlás-szemlélet visszaszoruló volta. Roland Miklau érintette a legalitás-opportunitás témakörének vizsgálatát az egyes országokban. Megállapította, hogy vagy legalitás elv érvényesül bizonyos áttörésel, vagy az opportunitás, mint pl. Hollandiában. A legalitás elv érvényesülésénél problémaként utalt arra, hogy ilyen esetekben az ügyész felhatalmazást kap(hat) „bírói", igazságszolgáltatási funkció ellátására. Az opportunitás gyakorlása során pedig a bűnüldözésre akkor kerülhet sor, ha a közérdek megkívánja. Ilyenkor problematikus, hogy az ügyészeknek állandóan egyeztetni kell az egységes gyakorlat érdekében, azaz hogy mikor kívánja meg a közérdek a büntetőeljárás megindítását, illetve lefolytatását.

Miklau főtanácsos referátumát követően eszmecsere alakult ki a legalitás elvéről. Király Tibor a legalitás elvének kialakulására, a legalitás és az officialitás viszonyára, Liebscher professzor az osztrák és a magyar megítélés párhuzamosságára, Gert Felsenstein a legalitási elv, illetve a specialitási elv kiadatásra vonatkozó kihatására, Dähn professzor a legalitási elv kialakulásának hátterére, Katona Géza a kiadatás és a diszkréciós jog kapcsolatára mutatott rá, Bárd Károly pedig az opportunitás-követés jogalkalmazói vetületére hívta fel a figyelmet. Pusztai László a legalitás elv és a cselekmény társadalomra veszélyességének hiánya közötti kapcsolat problémakörét analizálta. A legalitás elvét nemcsak a joggyakorlatban, hanem a jogalkotásban is akceptálják, mégis meghatározott tere lehet az opportunitási elvnek a büntető törvényhozásban is. Ez a probléma a magyar jogi praxisban is felmerül. A magyar bűncselekmény-fogalom pillére a cselekmény társadalomra veszélyessége. Egy cselekmény, amely formailag alkalmas egy különös részi tényállás kimerítésére, de a társadalomra veszélyessége hiányzik, nem bűncselekmény. A legalitási elv pedig csak azt mondja, hogy minden bűncselekményt kell üldözni.

A legalitás-opportunitás témakörének összegzését Burgstaller professzor végezte el. Ezután került sor Ernst Bernardini referátumára, amelynek témája a fiatalkorúak büntetőjogának és a legalitásnak a kapcsolata. Kiemelte, hogy Ausztriában első ízben 1928-ban alkották meg a fiatalkorúak büntetőjogát, amelynek előterében már akkor a következő elv állt: „amennyire lehet, büntetés helyett nevelni, és büntetni csak a nevelés eszközeként". Egy olyan alapelvet fogalmaztak meg, amelynek világossága és nyíltsága ma is követendő. Ebből az elvből következik az előadó szerint, hogy a legalitási elv a fiatalkorúak büntetőeljárásában visszaszorulóban van. A fiatalkorúak büntetőjogának továbbfejlődése Ausztriában az 1956 óta minden második évben rendszeresen tartott fiatalkorú bírói tanácskozáson jól nyomon követhető. Így először a fiatalkorúaknál vezették be a pártfogó felügyeletet, amelyet 1975 óta a Btk. a felnőttekkel szemben is alkalmaz, miután ez az intézmény bevált. Az 1976. évi tanácskozás a fiatalkorúak büntetőjogának új orientációját hozta, amelyen Burgstaller professzor ún. meghagyásnak jelölt intézkedések bevezetését javasolta a fiatalkorúak számára önálló büntetőjogi szankcióként. Az új fiatalkorú bírósági törvény javaslatában már megtalálható az eljárás megszüntetése próbára bocsátással vagy meghagyás elrendelésével. E meghagyások valójában a legalitási elv korlátozásaiként tekintendők. A fiatalkorúak büntetőeljárásában alkalmazott intézkedéseket jórészt célszerűségi megfontolások vezetik, mégis e körben a legalitási elv visszaszorulása igazoltnak bizonyulhat.

A konferencia harmadik nagyobb témakörében Györgyi Kálmán „A napi pénzbüntetés bevezetése és alkalmazásának tapasztalatai" címmel tartotta meg előadását. Elöljáróban a napi pénzbüntetés bevezetésének magyarországi előzményeiről szólt. Ezen belül az új magyar Btk. hatályba lépése előtti büntetéskiszabási gyakorlatot érzékeltette: így 1978-ban közel 54% volt a bíróságok által alkalmazott pénzbüntetés aránya, valamint a szabadságelvonás nélküli büntetések részaránya több mint 3/4 részt, 78%-ot tett ki, és ezek között a legnagyobb részarányt a pénzbüntetés alkotta. Az új Btk. előtti pénzbüntetés-kiszabási gyakorlat bírálataként utalt arra, hogy a bíróságok által kirótt pénzbüntetések túlnyomó többsége nem volt kellő súlyú, így e büntetések nem voltak alkalmasak a megfelelő visszatartó hatás biztosítására. A bíróságok továbbá azonos súlyú deliktumokért megközelítőleg azonos súlyú pénzbüntetéseket szabtak ki. Hazai szakirodalmunkban első ízben Viski László javasolta bevezetni a napi pénzbüntetés rendszerét. A külföldi szabályozások és tapasztalatok, valamint a hazai közlemények hatására, az előnyök és a hátrányok mérlegelése után a törvényhozó végül is a napi pénzbüntetés hazai bevezetése mellett döntött. Nem változott lényegesen a kizárólag pénzbüntetéssel fenyegetett bűncselekmények köre (11 ilyen eset van), de több mint 80 esetben szerepel a pénzbüntetés alternatív büntetésként. Ugyanakkor a kódex a szankciórendszert több olyan eszközzel gazdagította, amelyek várhatóan a pénzbüntetésnek jelentettek konkurenciát. Ezek: a próbára bocsátás és a mellékbüntetések önálló alkalmazása. A napi tételes pénzbüntetés bevezetésével kapcsolatos problémák egy része azzal függött össze, hogy új jogintézménnyel kellett a bíráknak boldogulniok, a problémák másik része pedig magából az intézményből fakadt. Bizonyos nehézségeket okozott a törvényi szabályozás módja is. Ugyanis a napi tételes pénzbüntetés büntetéskiszabási folyamatában két aktus világos elhatárolásának alapvető jelentősége van az intézmény funkcionálása szempontjából. És ebből a szempontból bírálható az új Btk. 51. §-a, mert nem mondja ki elég világosan, hogy a pénzbüntetést napi tételekben kell kiszabni. Problémaként jelentkezett az is, hogy a büntetőjogász közvélemény nem volt kellőképpen felkészülve az új jogintézmény fogadására. A gyakorlati alkalmazással kapcsolatban az első időszakban a legnagyobb nehézséget a régi egyösszegű büntetésben való gondolkodás továbbélése jelentette. A napi összeg nagyságának a megállapítása és ezzel kapcsolatban a jövedelmi viszonyok feltárása ugyancsak nagy nehézséget okozott kezdetben. A gyakorlat problémái adódtak abból is, hogy a büntetéskiszabás során a két külön tartott faktor meghatározása nem mindig történt megfelelően. A kódex hatályba lépését követően kezdetben a napi tételek száma az ügyek több mint 45%-ában 10 és 30 napi tétel között alakult. 1982-re viszont az ilyen pénzbüntetések aránya már 7%-ra csökkent. 1982-ben a pénzbüntetések 2/3-ában 40 és 80 nap között szabták ki a büntetést. A 100 feletti tételszám ma is ritka, a pénzbüntetések 2%-át teszi ki. A napi tétel összegének megállapításánál világossá vált, hogy a napi összeget nem lehet egyedül a jövedelem nagysága alapján megállapí-

tani. A Legfelsőbb Bíróság leszögezte, a létfenntartási költségek megállapításának a jelentősége abban áll, hogy a napi tétel összege ne merítse ki a napi teljes jövedelmet. A házastárs és az együtt élő hozzátartozók jövedelmét a gyakorlat figyelembe veszi, azonban elég egyenetlenül. A létfenntartási költségekkel kapcsolatban a kulturális, tanulási kiadások számításba vétele sem érvényesül következetesen. Tehát az egy napi összeg megállapításánál irányadó elvek még nem egységesek és alkalmazásuk is több szempontból problematikus. Így teljesen téves az a szemlélet, hogy a napi összeg nagyságának megállapításánál is figyelemmel kell lenni arra, hogy az mennyire „érezhető" hátrányként sújtja az elítéltet. Sajnos, ez a szemlélet fejeződik ki egy újabb legfelsőbb bírósági döntésben. Az előadó szerint a büntetéskiszabási körülményeknek semmi befolyást nem szabad gyakorolni a napi összeg nagyságának megállapítására, azaz a két aktus világos különválasztása szükséges. Györgyi Kálmán szerint a pénzbüntetés alkalmazási gyakoriságának csökkenése mögött alapvetően két ok húzódik meg: az egyik a dekriminalizáció, a másik a pénzbüntetés alternatívájaként alkalmazott próbára bocsátás szélesebb körű alkalmazása. Harmadik okként említhető, hogy a magyar bíróságok még távolról sem merítették ki a pénzbüntetés alkalmazási lehetőségeit. Mindezt a statisztika adatai is tanúsíthatják, mivel 1982-ben az elítélteknek 41%-át ítélték pénzbüntetésre a korábbi több mint 50% helyett, a végrehajtandó szabadságvesztésre ítéltek aránya pedig 25%-ra nőtt.

A pénbüntetés témakörére vonatkozó osztrák referátum előadója Platzgummer professzor volt. Bevezetőként arról szólt, hogy az osztrák reformtörvényhozó szándéka szerint a pénzbüntetést a középsúlyú kriminalitás területére is alkalmazni kívánták. A pénzbüntetéssel ily módon a rövid tartamú szabadságvesztés messzemenő visszaszorításának a célját fogalmazták meg. A fenti cél elérését szolgálja az osztrák Btk. 37. §-a is, amely szerint a hat hónap alatti szabadságvesztés csak kivételesen rendelhető el és elvileg a rövid tartamú szabadságvesztés helyett pénzbüntetést kell alkalmazni. Az osztrák büntetőjog is a napi tételes rendszert vezette be. E szisztéma bevezetése, az előadó szerint a bíróságot arra kényszeríti, hogy a pénzbüntetést jóval pontosabban mint eddig, az elkövető gazdasági viszonyainak figyelembevételével állapítsa meg. Ennek eredményeként szigorúbb pénzbüntetések rendelhetők el és így a pénzbüntetés a szabadságvesztés igazi alternatívájaként jön szóba. A két tisztán különválasztott büntetéskiszabási fázis során a napi tételek számát kizárólag a tett jogtalansági és bűnösségi tartalma és a prevenció igényei határozták meg. A napi tétel összegének megállapításánál pedig csak az első fokú ítélet időpontjában fennálló személyi viszonyok és az elkövető gazdasági teljesítőképessége az irányadó. E mögött az áldozati egyenlőség gondolata húzódik meg. A joggyakorlat az ún. Einbusse-rendszert követi, a létezési minimumhoz közel álló összeg kialakításának, az életnívó korlátozásának szándékával. A Btk-ban a napi tételek számának minimuma 2, a maximuma 360. A napi tételnek megfelelő összeg legalább 20 S. és legfeljebb 3 000 S. A napi tétel megállapításának kiindulópontja az elkövető napi nettó jövedelme. A meglevő vagyon figyelembevételénél a vagyonból származó pénzügyi bevétel a jövedelemhez számítódik. A gazdasági teljesítőképesség fogalma a gazdasági jövedelem mellett a kereseti lehetőségeket is magában foglalja. Problematikus a megélhetési költségekkel összefüggésben a fizetési kötelezettségek megítélése. A gyakorlati alkalmazást tekintve a pénzbüntetések aránya a büntetőítéletekben az 1970. évi 54% óta közel 70%-ra emelkedett. A pénzbüntetések nagysága is jelentősen emelkedett, 1982-ben az összes pénzbüntetések összege már ca. 294 millió S-t tett ki. A meg nem fizetett pénzbüntetések aránya 1979-ben közel 4% volt. Tehát az állapítható meg, hogy a törvényhozó szándékának megfelelően a pénzbüntetés alkalmazásával Ausztriában a rövid tartamú szabadságvesztések kiszabása jelentősen visszaszorult, és a bíróságok megfelelően élnek a pénzbüntetés adta lehetőségekkel.

A referátum elhangzása után Király és Liebscher professzorok fejtették ki véleményüket a pénzbüntetéssel kapcsolatban, kihangsúlyozván, hogy a pénzbüntetés nem kompozíció és nem egyenlő a kártérítés jogintézményével sem. Moldoványi György szerint a hazai gyakorlati alkalmazás problémái nem a törvény szövegéből erednek, hanem a Legfelsőbb Bíróság nem egészen megfelelő iránymutatására vezethetők vissza.

A konferencia összegző értékelésére az egyes elhangzott témákra vonatkozóan Király, Liebscher és Burgstaller professzorok kiemelték és összegezték a tanácskozáson előadott legfontosabb megállapításokat. Mind Liebscher, mind Burgstaller professzor kihangsúlyozta a két ország büntetőjogában meglevő közös vonásokat, így pl. a törvényesség erősítése, a büntetőjog szubszidiárius jellege, a reális szemlélet igénye mindkét országban egyaránt fontos. Természetesen az egyes részterületeken eltérések jól láthatóak, így pl. a szankciókatalógus eltérő a két országban. Magyarország a szankciók tágabb palettájával rendelkezik, de azt nem használják ki megfelelően, Ausztria pedig kevesebb szankciótípust ismer, viszont ez a szankciópaletta már túl szűk, és indokolt lenne a vezetési tilalom bevezetése. Végezetül mindkét oldalon a jogösszehasonlítás fontosságát, gyümölcsöző voltát és továbbfolytatásának szükségességét emelték ki.

Nagy Ferenc

A jogcím (kauza)

I.

A jogcím fogalma

A) A jogcím, mint a szerződés célja

A kauzalisták általános véleménye szerint a kauza fogalma a tartozás „miértjére" ad választ. A kauza társadalmi szempontból racionális, de jogi szempontból sokáig immaginárius fogalomként szerepelt. A jogot elsősorban a szerződés hatása érdekelte, kevésbé létrejöttének legkülönbözőbb lehetséges bölcseleti, társadalmi-gazdasági, sőt jogi és egyéb indítékai.

Arra a kérdésre, hogy a kötelezett miért tartozik, az argumentumok legkülönfélébb változatát sorolhatnánk fel. Így a tartozás indoka a legszélesebbtől a szűkebb determinációkig terjedhet. A *filozófiai* szempont a szerződés célját értékkategóriaként szemléli vagy érvényesítését a társadalom létkérdése (az ellátás) célkitűzésének szemlélésével és minősítésével feltételezi. E felfogás szerint tehát a szerződés akkor lehet csak érvényes, ha eleget tesz a lét funkciójának. A *szociológiai* indok a szerződés létrejöttét azzal feltételezheti, hogy az adott szerződés lehetővé teszi a társadalmi kommunikációt. A *közgazdasági* érdeket megvalósító, feltételhez szabott szer-

ződés azzal feltételezheti a szerződés létrejöttét, vajon hoz-e az részt vevőinek, vagy az egyik félnek gazdasági hasznot (előnyt). *Jogi* szempontból a jogcím, a jogosultság, azaz a forgalmazás megszerzésének, avagy megvalósításának lehetőségét veszi számba, azaz a jog megvalósítási lehetőségétől teszi függővé a szerződés létrejöttét.

A törvény kifejezetten a kauzalista elmélet mellett száll síkra, mert kihangsúlyozza, hogy minden szerződéses kötelezettségnek megengedett jogcímmel kell rendelkeznie.[1] A törvény azonban nem ad a jogcímről pontos definíciót.

B) A jogcím terminológiai és tartalmi meghatározása

A kauza fejlődésmenetének egyes stádiumaiban különböző jelentéstartalmú fogalomként szerepelt. Ezeknek a jelentéstartalmaknak a tanulmányozása hozzájárulhat a kauza nemcsak társadalmi, hanem jogi meghatározásához is, s így jogi relevanciájának megállapításához is. Már ezeknek a jelentéstartalmaknak a tisztázásával, elkülönítésével közelebb lehet kerülni a kauza egyébként rendkívül vitás, vitatott, sokszor ilyen konfúzan meghatározott fogalmának körvonalazásához. Amennyiben meghatározhatók mindazon jelentéstartalmak, amelyek ma már nem fedik a kauza fogalmát, egyértelműen leválaszthatók azok a tényezők, amelyek zavarólag hatnának a fogalom tartalmának felismerésére nézve.

A római jog szövegemlékeiben többször előfordul a „kauza" kifejezés, ott azonban ez nem volt általános jelentésű, s nem is tartozott a szerződés létrejöttének belső feltételeinek sorába. A római jogban a kauza (causa) ugyanis a ma szélesebb értelemben vett *titulust,* vagyis jogcímet, jogalapot jelentette. Így az elbirtoklásnál, vagy a tulajdonszerzésnél a jogosultságot valamilyen jogcím alapján (iustus titulus) szerezték meg. Ahhoz tehát, hogy valaki valamilyen módon tulajdoni jogosultságot szerezzen, a tradicionális és a mai jogban is jogalapra volt és van szükség, s ez szélesebb értelemben vett jogi indokként, azaz egy *dologi jogosultság megszerzési feltételeként* szerepel. Így a derivatív (származtatott) módon szerzett tulajdon jogalapja lehetett valamilyen jogügylet. Eszerint a római jogban és sokszor ma is, az antikauzalista elméletben a jogcím, a titulus gyakran szerződést, nem pedig a szerződés létrejöttének feltételét jelentette és jelenti. Persze, e fogalom jelentett más jogügyletet is. Fontos az, hogy a titulus a jogosultság megszerzésének feltételeként szolgál. Ilyen értelemben ma is, a kauzalista táborban is használják a kauza fogalmát.

A mai magyar jogi irodalomban (pl. Eörsi és Világhy, Csanádi), amely az antikauzalista elmélet mellett foglal állást, a jogcím alatt szintén *szerződést,* vagy más jogügyletet értenek. A régebbi magyar irodalomban (pl. Szladits) azonban a causát, mint a szerződés létrejöttének feltételét is említik. A mai német irodalom is, támaszkodva a kodifikációk (BGB) tradíciójára, jórészt az antikauzalista felfogás mellett száll síkra.[2] Így a mai irodalomban is mind a kauzalista, mind az antikauzalista elméletben, persze különböző megokolással, a kauzát sokszor indokoltan, vagy indokolatlanul azonosítják a szerződéssel, de ugyanazt mint a jogosultság megszerzésének feltételét is említik. A *feltétel* alatt azonban sokszor e fogalom jogtechnikai tartalmát is értik, tehát van olyan felfogás is, amely szerint a kauza olyan előre nem látható esemény, amelynek beálltától függ a szerződés joghatásának érvényesülése vagy megszűnése.

A kauza fogalmához fűződik a szerződés *céljának* meghatározása is. Sokszor keveredik ugyanis a kauza fogalmán keresztül a szerződés létrejöttének egyik feltétele (a szerződés célja) és a szerződés *joghatása* (a jogok és kötelezettségek). A kauzalista elmélet szerint a kauza nem más, mint a szerződés célja. Azok a kauzalisták, akik a felsorolt lehetséges indokok közül nem tudták kiválasztani a releváns célt és a kauzát általánosították, könnyen hibáztak és a kauzát szükségszerűen a szerződés hatására vezették le, ami nyilván *contradictio in adiecto,* mert *nem lehet a szerződés létrejöttét a még létre nem jött hatással feltételezni.*

Egyes vélemények szerint a római jogban a kauza még a *stipulationál* jelentkezik, ugyanis idővel a stipulatioban vállalat kötelem céljától és nem a stipulatioval megvalósított formától függött a jogügylet hatása. A későbbi jogi fejlődés folyamán ugyanis, a római jogban, amennyiben a stipulatio célját meghatározták, akkor a stipulatio konkrét (kausalis) kötelmet jelentett, nem pedig absztrakt kötelmet, mint kezdetben.

Ezek után elmondhatjuk, hogy nem a mai értelemben vett kauza az, amit a rómaiak tituluskénti, vagy kauzaként jelöltek. Mai értelemben a kauzát *semmiképpen sem azonosíthatjuk a szerződés* vagy a *jogügylet* fogalmával. A kauza a szerződés fogalmán *belül* helyezkedik el, a szerződés létrejöttének egyik *feltétele.* A szerződés célja éppúgy feltételezheti a szerződés létrejöttét, mint az akaratmegegyezés, a tárgy vagy a forma, azzal a különbséggel, hogy az akaratmegegyezés, a tárgy és a forma külsőleg felismerhető, interszubjektíve tapasztalható tényező, míg a kauza legtöbbször eszmei feltétel, külsőleg nem tapasztalható. A kauza azonban mégsem teljesen elvont célja a szerződésnek. A kauza *jogi célt* jelent, mégpedig *közvetlen* jogi célt. Így pl. az adásvételnél a vevő jogi célja a szerződés megkötésének pillanatában a vételezett dolog feletti tulajdonjog megszerzésének lehetősége.

Amennyiben nincs kauza, nincs szerződés sem; ez továbbá azt jelenti, hogy feltételhez, vagy időhatározáshoz kötött jogcímes szerződés már létrejött, de hatása még nem esedékes.

A kauza ellentmondásos volta célszerű meghatározásában van. Ha a kauza cél (joghatás elérése), akkor a szerződés joghatásával feltételezzük a szerződés létrejöttét, ami contradictio in adiacto. Ha azonban a kauzát a *jogi cél elérhetőségével* definiáljuk, elkerülhetjük ezt a valóban fennálló ellentmondást (lásd a fenti adásvételi példát).

Más szóval a cél fennállásában definiált kauza-fogalom szerint a szerződés soha sem jöhetne létre, hiszen létrejöttének feltétele éppen a szerződés (létrejötte előtt) célzott joghatása lenne. Ezt az ellentmondást nézetünk szerint elkerüli a cél elérhetőségével definiált kauza.

E kauza megítélésünk szerint *bilaterális* fogalom: egyazon szerződésnek mindkét szerződő fél szempontjából (legtöbbször) nem azonos a jogcíme. Mindkét szerződő félnek azonos (pl. az adásvételnél a vevő jogi célja a *dolgon* szerzendő *tulajdoni jogosultság,* míg az eladó célja a *pénzen* szerzendő tulajdoni jogosultság), de lehet különböző is (pl. a haszonbérletnél a bérlő jogi célja a bérelt dolog *rendeltetésszerű használatának lehetősége,* míg a bérbeadó jogának célja a bérleti díjon szerzendő tulajdonjog, de mindenesetre saját jogi célja). Ebben különbözik

[1] Ld. a Kt. 51/1. szakaszát.

[2] Ld. pl. *Fikentscher,* Wolfgang: Schuldrecht. Walter de Gruyter, Berlin—New York, 1976. 94, 551, 584. old.

a jogcím a többi szerződés létrejöttét feltételező feltételtől: a többi ugyanis mindkét szerződő fél szempontjából egységes. Ennek ellenére, a kauza bilateralitásától függetlenül, azonos szerződésben mindkét szerződő fél különkülön kifejezett célja is azonos (a vevő a példában mindig a dolgon tulajdonjogot kíván szerezni).

Azzal az állítással már egyetérthetünk, hogy a kauza a szerződés célkitűzése. Ez azonban nem elegendő meghatározás, mert nem vehetjük jogilag relevánsnak az összes lehetséges célkitűzést. Kérdés továbbá, vajon a felek szubjektív elvárása-e a kauza, vagy a társadalmilag elismert cél. A kauza fejlődése során e két pólus között mozgott a jogcím meghatározása. Sokszor egyazon jogrendszer azonos periódusban, hol a társadalom, hol a felek elvárását tartotta kauzának. Amint láthatjuk, meg kell különböztetni a szerződés feltételeként szereplő jogcímet a *társadalmi rációtól, amely a szerződés fogalmán kívül áll.* A *két pólust* azonban *nem lehet* teljesen egymástól *különválasztani,* a szerződés nemcsak egyéni érdekek megvalósítását szorgalmazza, hanem társadalmi funkciót is betölt.

A szerződés létrejöttét belső feltételként meghatározó szerződési cél a modern jogelméletben két táborra osztotta a szerzőket és a törvényhozást: a kauzalisták és az antikauzalisták csoportjára.

C) Elméleti felfogások

Az első *kauzalista* felfogás a XVII. században jelentkezik: *Domat* alakította ki, aki a kauza fogalommeghatározásának klasszikus szerzője. Domat arra a kérdésre keresett választ, hogy miért jött létre a szerződés általi tartozás. Szerinte a válasz nem egyértelmű, és külön kell választani a visszterhes szerződéseket az ingyenes szerződésektől. A *visszterhes* szerződéseknél az alapvető szerződési indok az egyik szerződő félnek a másik szerződő fél szolgáltatásában van. Az *ingyenes* szerződéseknél pedig a szolgáltató fél részéről a szerződéskötési indok az animus donandi (ajándékozási szándék), vagy az intentio liberalis (az ellenszolgáltatás alóli felszabadítási szándék) fogalmával valósul meg. A Domat-féle elmélet sokáig uralkodó volt a francia jogban, a német jogban azonban kritikusai is akadtak.

A német hatás alá kerülő francia jogban, de különösen Ernst professzor munkássága alapján a XIX. század első felében kialakított irodalom hatására jött létre az *antikauzalista* elmélet.[3] Ernst professzor kiemelte, hogy a kauza fogalma jogi nonsens, a kauza azonos a tárgy fogalmával. A kauzát nem lehet elkülöníteni a tárgytól. A szerződés megkötésének egyéb feltételei materiálisan meghatározottak, tehát a külvilágban is felismerhetők, és fenn kell hogy álljanak, mielőtt még a szerződést megkötik. Ez látható a szerződéskötési akaratnál, amely fennáll a szerződés megkötése előtt. Ugyanígy, a szerződés megkötésének a tárgya is a szerződés létrejötte előtt fennálló dolog vagy lehetőség. A kauzánál másként alakul a helyzet. Ha azt mondjuk, hogy a kauza egy jogi cél, akkor tulajdonképpen csak a szerződés joghatásáról beszélhetünk, arról, hogy egy szerződés útján jogosultságot ruházunk át valakire. Ha ily módon a szerződés céljával (amely nem más mint a joghatás) határozzuk meg a jogcímet, akkor láthatjuk, hogy egyelőre még meg nem valósult, nem létező körülménnyel (következménynyel) feltételezzük a szerződés létrejöttét (az okot). Ernst professzor kritikája nagy hatást gyakorolt mind az elméletben, mind a törvényhozásban. A kauzalisták közül sokan nem tudtak méltányos választ, replikát adni. Nyilván ennek is köszönhető, hogy az 1896-os német polgári törvénykönyv sem fogadta el a kauza fogalmát. A német jog úgy vélte, hogy a tárgy helyettesíti a kauza fogalmát. Igaz ugyan, a német jog beszél a jogalap nélküli gazdagodásról, s ezért a német törvényi álláspontot a kauzalisták nem tartják konzekvensnek.

Jelentős kauzát illető felfogásbeli változást majd csak a XIX. század második felében figyelhetünk meg. Ebben a periódusban jelentkezik ugyanis a kauzalista Schlossmann, aki a *gazdasági elmélet* megalapozója.[4] Schlossmann megpróbálja analizálni az addigi kauzalista elméleteket. Véleménye szerint sem a jogi, sem a pszichikai cél nem releváns a szerződés létrejötte szempontjából, mert nem is az ellenszolgáltatás az, ami meghatározó a kauza fogalma tekintetében. E szerző a kauza fogalmát a felek gazdasági célkitűzésében látja. Ha tehát a szerződésnek nincsen valamilyen gazdasági jelentősége, akkor a szerződés nemlétezőnek tekinthető. Schlossmann állítását a következőképpen támasztja alá. Egy kabátvételnél nem azért kötelezzük magunkat, mert e közben valamilyen jogi célkitűzés elérésére törekszünk, avagy mert úgy gondoljuk, hogy a vétel útján a kabáton tulajdonjogosultságot szerzünk. Kabátvételkor ilyen meggondolása még egy jogásznak sincs. Schlossmannak igaza van, kérdés azonban csak az, hogy vajon a gazdasági célkitűzés az egyedüli lehetséges szerződéskötési cél és miért legyen épp a gazdasági cél a szerződés létrejöttének feltétele a sok egyéb lehetőség közül? Hiszen vannak ingyenes szerződések is. Ilyen szempontból, az ingyenes szerződéseknél, nem látjuk semmilyen indokoltságát a tulajdonjogosultság más személyre való, térítés nélküli átruházásának. Az utóbbi probléma nehézségeit ismert polgári jogászunk, Gams professzor próbálta megoldani, aki szintén a gazdasági koncepciót fogadta el. Szerinte az ingyenes szerződéseknél ez a célkitűzés a szolgáltatás hiányában nyilvánul meg.[5]

A gazdasági elméletet nem fogadhatjuk el, azért, mert az ingyenes szerződéseknél meglehetősen laza és az elvitől teljesen eltérő argumentációval él. Minden jogi fogalmat praktikus használhatósága érdekében, lehetőleg pozitív, nem pedig negatív meghatározással kell megállapítani. Ezt szorgalmazza továbbá a logika definiálására vonatkozó szabálya, valamint a jogbiztonság elve is. A negatív meghatározásnál a felek csak azt tudják a diszpozícióból, hogy az általa körülírt alkalomkor hogyan nem kell viselkedniök, de arról nem tájékozódnak, hogyan kell viselkedniök amennyiben az adott esetben az aktív magatartás esedékessége is fennáll. Ha a kauza egységes és általános fogalom, akkor egyszer ne legyen pozitív, máskor pedig negatív megfogalmazása.

A gazdasági elméletre vonatkozó második kifogás a következő: ha a szerződés megkötésének pillanatában forgalmi moratórium állt fenn a szerződés tárgyát illetően, a gazdasági felfogás szerint a forgalmi moratórium ellenére érvényes lesz a szerződés. Ha

[3] *Ernst:* La cause est-elle une condition essentielle pour la validité des cenventions? Bibliotheque du jurisconculte et du publiciste, 1826, I. köt. 250. old.

[4] Ld. pl. *Schlossmann,* Siegmund: Der Vertrag. Leipzig, Breitkopf und Härtel, 1876; *Zitelmann:* Irrtum und Rechtsgeschäft, eine psychologisch — juristische Unstersuchung. Leipzig, 1879.

[5] *Gams,* Andrija: Kauza i pravni osnov. Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, 1959. 2. sz. 166. old.

ugyanis a tulajdoni jogosultságot (a jogi cél) a felek a moratórium miatt (forgalomtiltási tilalom) nem is tudják megvalósítani, a szerződés érvényes, mert a moratórium nem akadályozza az átruházott dolog vételező általi birtokbavételét és gazdasági gyümölcsöztetést. A forgalmi moratórium hatása e felfogás szerint csak abban nyilvánul meg, hogy nem telekkönyvezhető a tulajdonjogosultság. A gazdasági elmélet értelmében tehát a forgalmi moratóriummal korlátozott dolgok kapcsán megkötött szerződés érvényes, hiszen a gazdasági hasznot (az ár és a forgalmazott dolog használatát) mindkét szerződő fél megvalósíthatja. A jogi elmélet azonban ebben az esetben leválasztja a kauza fogalmát a gazdasági célról. Ezekkel a kifogásokkal szeretnénk elutasítani a gazdasági elméletet.

Az objektív elméletek kritikája kapcsán lényeges megemlíteni, hogy az objektív elmélet az értékegyenlőség elvét kiegyenlíti a szerződés kauzájával. Ha ugyanis azt állítjuk, hogy a haszon (ami más szóval jelzi a másik fél szolgáltatását) a kauza, akkor ezzel együtt védelmezi a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás egyenlő, vagy különböző értékének fennállását. Ebben az esetben pedig a kauza fogalma felesleges, hiszen a kauza fogalmát vagy az értékegyenlőség hiányában, vagy az értékegyenlőség követelményében állapíthatjuk meg, tehát más-más fennálló, de értékegyenlőségi, tehát egy általánosabb alapelvi követelménnyel.

Kialakult egy *szubjektív felfogás* is, amely a jogcímet a pszichikai célkitűzésben látja. Ez a felfogás abból indul ki, hogy a feleknek a szerződés megkötésének pillanatában meghatározott elvárása, elképzelése, azaz szándéka van. Helyesebben ezek az elvárások rendkívül különbözőek lehetnek egyazon szerződés kapcsán is. A szerződés célja: pszichikai célkitűzés. Ugyanazon szerződéstípusnál, ugyanazon szerződő fél szempontjából ezek a célkitűzések rendkívül nagy szóródással jelenülhetnek meg. Éppen ezért a pszichikai célkitűzés nem bírhat jogi relevanciával, mert nem tárgyilagos és nem azonos az azonos szerződéstípusoknál és nem lehet általánosítani az összes szerződésre nézve. Ez az elméletnek szokásos alapvető kifogása a szubjektív felfogással szemben.

Voltak olyan kísérletek is, amelyek megpróbálták a gazdasági elméletet, azaz az objektív felfogást a szubjektív elmélettel összekapcsolni (*objektív-szubjektív* felfogás).

Itt meg kell említeni, hogy a gazdasági elméletet azért nevezik még objektívnek, mert ebben a gazdasági hasznot mint objektív tényezőt helyezik előtérbe. A szubjektív elméletet pedig azért nevezik így, mert a belső elvárást, a pszichikai célkitűzést helyezi a figyelem központjába, innen ered az elnevezés kontradiktorikussága. Végeredményben minden elvárás szubjektív, vagy objektív.

A francia elméletben voltak olyan szerzők is, akik meglehetős sikerrel próbálták a szubjektív és objektív elemek összekapcsolását (ezek közé tartozik Henri Capitant elmélete). Kiemelték, hogy a visszterhes szerződéseknél a másik fél szolgáltatása a mérvadó, az ingyenes szerződéseknél pedig a szubjektív célkitűzés, azaz a szerződéskötési szándék. Ez a már ismert tézis csak kiindulópontul szolgál. Az objektív és a szubjektív elméletek ugyanis megpróbálták a két fontos elemet: az értékegyenlőséget és a belső pszichikai meggondolást jogi kapcsolatba hozni. A neoklasszikus elmélet tehát Domat felfogásából indul ki és lényegében Capitant elméletében merül ki. *Capitant* volt az, aki a kauzával kapcsolatos néhány száz éves vitát ideig-óráig lezárta. E szerző Domat felfogásából indul ki, legalább is ami a visszterhes szerződések kauzáját illeti. Capitant azonban korrigálja Domatot, mégpedig azzal a tétellel, hogy ezekkel a szerződésekkel nem a másik fél szolgáltatásáért kötelezzük magunkat, hanem a másik szerződő fél szolgáltatásának teljesítési lehetőségéért. Ha az előbb említett moratórium példáját vesszük szemügyre, akkor arra Capitant elmélete maradéktalanul alkalmazható és ott tisztán megkülönböztethető a kauza a tárgytól. Capitant tehát nem a szerződési szolgáltatásban, hanem a szolgáltatás megvalósításának lehetőségében látja a kauzát; a moratóriumos tárgyú szerződés érvénytelen, mert nem lehet megszerezni a tulajdonjogosultságot már a szerződés megkötésének pillanatában.

Az ingyenes szerződéseknél, e szerző szerint a szerződés célja a felszabadítási szándékban nyilvánul meg. Végső soron tehát egy pszichikai célkitűzésben. Látható tehát, hogy a neoklasszikus elmélet objektív-szubjektív (vegyes) felfogás. Mégis e felfogás közös nevezője a jogi célkitűzés, egy jogosultság megszerzésének lehetősége.

Van-e a kauza szempontjából jogi relevanciája a szerződés létrejötte pillanatának? Capitant elmélete mutatott rá arra, hogy ennek igen hasznos relevanciája van. Capitant elmélete szerint ugyanis a kauza nem más, mint az a *közvetlen jogi cél,* amely a szerződő feleket rávette a szerződés megkötésére, de egyúttal az a jogi cél, amely a szerződés megkötésének pillanatában *megvalósítható* volt. E jogi cél tehát virtuális és mégis fennálló; eszmei és reális is egyúttal.

Minden szerződésnek megvan a tipikus jogi célja. Ellentétben a gazdasági, pszichikai, szociológiai céllal, amelyek mind egyazon szerződésben különbözhetnek. A *jogi cél* ezzel szemben minden szerződésnél legalább az *egyik szerződő fél szempontjából azonos.* Természetesen nem bármely jogi célról van szó, hanem csak a *közvetlen* jogi célról. Schlossmann kifogását háttérbe szoríthatjuk, mert jogilag szemlélve, amennyiben a dolgon megszerezhetjük a tulajdonjogosultságot, minden más elvárást megtudunk valósítani. A jogi cél iránti elvárásunk absztrakt. Elfogadjuk tehát azt a nézetet, hogy nem azért kötjük meg a szerződést, hogy valami jogi célt szerezzünk meg, azaz tulajdonjogosultságot, de jogi szempontból kizárólag ez a cél a releváns, mert ez a cél lehetővé teszi, hogy az adott szerződéssel minden filozófiai, társadalmi, etikai, pszichikai célt is megvalósítsunk. Ezért a jogi cél döntő és így kauzameghatározó is.

Az adásvételnél látható, hogy mindkét szerződő fél gyakorlatilag azonos jogi célkitűzéssel köti meg a szerződést (a tulajdonjog megszerzése a dolgok felett). A jogi célban meghatározott kauza azonban nem egységes minden szerződésnél, habár ugyanazon szerződésfajtánál ugyanaz egy-egy szerződő fél szempontjából. Vegyük szemügyre pl. a haszonbérleti szerződést, amelynél a bérlőnek az a jogi célja, hogy a bérelt dolog felett rendeltetésszerű használatot valósítson meg. A jogi cél ebben az esetben a rendeltetésszerű használat. A bérbeadó célja pedig a haszonbérleti díj feletti tulajdoni jogosultság. A haszonbérletnél tehát láthatjuk, hogy a felek szempontjából kettős (osztott) a kauza fogalma. Fontos azonban az, hogy minden haszonbérletnél mindkét félnek megosztott ugyan, de azonos célkitűzése van.

Ha figyelembe vesszük a kauza jogi módon való meghatározását, láthatunk benne ugyan néhány dualizmust

(a kauza megosztott az ingyenes és a visszterhes szerződések szempontjából, vagy egy ugyanazon szerződésnél a két fél különböző célkitűzése szempontjából), ez azonban nem bontja fel a kauza általános fogalmát mint jogi célkitűzést. Végső soron azonos típusú szerződésekben azonos a kauza is.

Problematikus a kauza fogalmának meghatározása az ingyenes szerződéseknél is. Az ajándékozó szempontjából ugyanis az valóban a pszichikai célkitűzésben nyilvánul meg, a megajándékozott szempontjából a célkitűzés nem pszichikai, hanem jogi, mert az a tulajdoni jogosultságot kívánja megszerezni a dolgon.

II.

Az indíték

A fentiekből látható, hogy a kauza fogalmát a kifogások ellenére is jórészt a jogi célkitűzés és jogi elvárás határozza meg. Látható azonban, hogy vannak olyan esetek is, amikor a szerződés megkötése során a pszichikai célkitűzések és az indítékok is jogilag relevánsá válhatnak. A motívumok, az indítékok akkor lesznek jogilag relevánsak: *a)* amennyiben ingyenes szerződésről van szó; *b)* amennyiben az egyik szerződő fél közölte indítékát a másik szerződő féllel, s ez az indíték tilos, és amennyiben egyáltalában valakinek tudnia kellett volna a másik szerződő fél indítékairól, de ezt nem vette figyelembe; *c)* a tilos szerződéseknél figyelembe kell venni a szerződés indítékát is.

A törvény kifejezetten rendelkezik az indítékokról és az alapállása az, hogy a szerződés megkötésének indítékai annak törvényességére nem hatnak.[6] Ha azonban az egyik szerződő fél szerződéskötési elhatározásához a tilos indíték lényegesen hozzájárul, és a másik szerződő fél ezt tudta, vagy tudnia kellett volna, akkor a szerződésnek nincs hatása. A törvény szerint az ingyenes szerződésnek akkor sincs joghatása, ha a másik szerződő fél nem tudott a tilos indíték lényeges hozzájárulásáról, hatásáról, a szerződéskötési elhatározásra. Lényegébe véve tehát a törvény a tilos indíték és az ingyenes szerződés intentic liberalisát viszi be a kauza fogalmába.

A Jugoszláv Legfelsőbb Gazdasági Bíróság 1971. március 24-én meghozott[7] ítélete szerint az *indíték,* amely a feleket a szerződés megkötésére rávette, *nem hat* a szerződés érvényességére. A szóban forgó esetben a teljes vagyon biztosítását a biztosított azért akarta egyoldalúan felbontani, s a kifizetett biztosítási díjat visszakövetelni, mert a biztosító egyúttal a biztosítottnak hitelt nyújtott, s utólag kiderült, hogy a biztosítottnak nem volt további érdeke a hitel iránt, s így a biztosítást is — szerinte indokoltan — felmondta. A Legfelsőbb Bíróság szerint itt két szerződés áll fenn, a biztosítás és a kölcsön, azzal, hogy azok egymással nincsenek kapcsolatban. Az a tény, hogy a biztosított csak azért kötötte meg a biztosítási szerződést, mert kölcsönt remélt a biztosítótól (s utólag a kölcsöntől elállt), nem jelent semmit a biztosítás érvényessége szempontjából, mert az indítékok nem hatnak a szerződés törvényességére.[8]

III.

Az érvénytelen (tilos), nemlétező és a fiktív kauza jogi következményei

Feltehető a következő kérdés: mi a kauza nem létezésének, tilalmának, fiktív, azaz színlelt voltának jogi következménye? Amennyiben a jogcím nem létezik, más szóval, ha a szerződő feleknek nem volt jogi céljuk (szerződéskötési szándékuk), ez a körülmény nem létező szerződést eredményez. Ennek alapján állítottuk, hogy a jogcím belső feltétele a szerződés létrejöttének.

Amennyiben a jogcím színlelt, a szerződés semmis, egyesek szerint nem létező.[9]

Természetesen, ha a szerződő felek közös célja ellentétben áll a szocialista jogrenddel, a szerződés semmis és az ilyen szerződésből származó szolgáltatások a társadalom javára marasztalhatók.

IV.

Az újabb jugoszláv kauzaelméletről

A jugoszláv elméletben nem teljesen egészében fogadták el Henri Capitant felfogását, amely a kauzát a szerződés fogalmán belüli jelenségként szemléli. Perović professzor ugyanis a jogi cél alatt sokkal tágabb célkitűzést ért azzal, hogy azt a szélesebb célkitűzést is jogi célnak nevezi. E cél a szerző szerint sokszor a társadalmi érdekekben nyilvánul meg. E szerződés szerint a kauza lehetővé teszi, hogy a bíróság betekintést nyerjen a felek (tilos) szándékába.[10] Ez a felfogás megítélésünk szerint — habár alátámasztható és védhető, mert a társadalmi érdekeket hangsúlyozza ki — nem fogadható el teljes egészében, mert a kauza fogalmát *elbizonytalanítja.* Ha ezek a szélesebb, tágabb célkitűzések a tilos célok, akkor a kauza a jogellenes magatartásban nyilvánulna meg. A kauza fogalmát (amely a szerződés érvényességét feltételezi) nem meríthetjük ki egy jogellenes magatartásban. Ez a felfogás, mely a kauzát széles körben értelmezett célkitűzésben látja, leszűkíti a kauza definiálási lehetőségét és definiáltságát, mert azt csak negatív megfogalmazásban adja. E felfogás a bírósági gyakorlatot — sokszor ugyanazon ítéletet — mind a tilos tárgy, *mind* a tilos kauza szemszögéből is szemléli.[11]

Szalma József

---

[6] Ld. a Kt. 53. szakaszát.

[7] A JSZSZK Legfelsőbb Gazdasági Bíróságának SI.131/1970. sz. ítélete.

[8] Ld. *Kosovas:* i. m. 262—263. old.

[9] Ld. részletesebben a szerző Simulovani ugovori c. idézett értekezését. op. cit, 134—157. old. 282—323. old.

[10] *Perović,* Slobodan: Obligaciono pravo. Privredna Stampa. 1980. 33. old. uő.: Teorija nedozvoljene kauze. Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, 1972. 1—3. sz. 445. old.; uő.: Moralizoranje ugorova. Pravni zivot, 10/1971. sz. 18. old.; uő.: Predgovor (Zakonu o obligazionium odnozima), Sluzbeni list, Beograd, 1978. 30. old.

[11] Így: *Perović:* Teorija nedozvoljene. Kauze, op. cit. 440—447. old.; uő.: Obligacione pravo. op. cit. 313—323.; 333—338. old.

Az európai szocialista államok jogalkotásáról

Szovjetunió

Az alábbiakban az *1983. év első felében* elfogadott jelentősebb össz-szövetségi és köztársasági (OSzSzSzK) jogszabályokat ismertetjük, jogágak szerinti csoportosításban. Az *államjog* területén két köztársasági szintű jogszabály érdemel említést. Az első az *OSzSzSzK állami kitüntetéseire vonatkozó szabályzatot* megerősítő tvr. (RVVSz. 1983. 5. sz. 164. t.). A szabályzat rendelkezik a kitüntetésre felterjesztés módjáról, az állami és egyéb kitüntetések odaítélési rendjéről, a ki-

tüntetettek jogairól és kötelezettségeiről, valamint a kitüntetések visszavonásáról. Tvr. hagyta jóvá az *OSzSzSzK helyi szovjetjeinek állandó bizottságaira vonatkozó szabályzatot is* Vedomoszti Verhovnogo Szoveta RSzFSzR (továbbiakban RVVSz). 1983. 10. sz. 318. t.). A 43 cikkelyből álló szabályzat rendelkezéseinek főbb köre a következő: az állandó bizottságok szervezetének és működésének főbb elvei, létrehozásuk módja; a mandátumvizsgáló, a terv- és költségvetési, a törvényességi és közrendvédelmi, illetve az egyéb állandó bizottságok feladatai; a bizottságok jogai és kötelességei; a bizottságok munkarendje.

A tárgyalt időszakban elfogadott jogszabályok többsége az *államigazgatási jog* területét érinti. Az 1983. máj. 26-án kiadott össz-szövetségi tvr. (Vedomoszti Verhovnogo Szoveta SzSzSzR — továbbiakban SzVVSz — 1983. 22. sz. 330. t.) a *Szovjetunió és a KGST-tagországok közös gazdálkodó szervezeteinek* a Szovjetunió területén történő létesítésével és a működésükkel kapcsolatos kérdéseket szabályozza. Az *államigazgatási felelősségre vonás* kérdéskörében két eset újraszabályozására került sor. Össz-szövetségi törvényerejű rendeletek írják elő az iparágazatokban és az állami bányafelügyelőség ellenőrzése alatt álló objektumokban használt robbanóanyagok tárolására, felhasználására és nyilvántartására vonatkozó szabályok és normák megsértése esetén (SzVVSz. 1983. 9. sz. 138. t.), valamint a közúti közlekedés szabályainak megsértése esetén (SzVVSz. 1983. 12. sz. 174. t.) kiszabható államigazgatási bírságok mértékét. A *közlekedési igazgatás* területét érinti a Szovjetunió új *légügyi törvénykönyve* is, amely 1984. jan. 1-én lép hatályba (SzVVSz. 1983. 20. sz. 303. t.). A törvény 11 fejezetből és 153 cikkelyből áll. Az első fejezet a szovjet légtér szuverenitásáról, a polgári repülés feladatairól, az AEROFLOT légitársaságról, valamint a polgári légi közlekedés biztonságának állami ellenőrzéséről rendelkezik. A második fejezet előírásai meghatározzák a polgári repülőgéppark körét, a repülőgépek nyilvántartási rendjét, a repülési dokumentumok típusait, valamint a repülési engedély kiadásának rendjét. A harmadik és a negyedik fejezet a polgári repülőgépek személyzetével, illetve a légikikötőkkel, repülőterekkel kapcsolatos kérdéseket szabályozza. Az ötödik és a hatodik fejezet a belföldi, illetve a nemzetközi repülések és légiutak rendjét szabályozza. A hetedik és a nyolcadik fejezet előírásai a belföldi, illetve a nemzetközi légi személy- és teherszállítás rendjére vonatkoznak. A kilencedik fejezet a charter-járatok, illetve a charter-szerződés szabályait tartalmazza. A tizedik fejezet rendelkezései a polgári repülés népgazdasági felhasználására vonatkoznak, a záró fejezet pedig a légi közlekedés szabályainak megsértése esetén alkalmazható államigazgatási felelősségre vonás eseteit írja elő. A *szociálpolitika területén* két kormányrendelet érdemel említést, melyek közül az egyik a járó betegek egyes kategóriáinak nyújtható ingyenes gyógyszerellátást szabályozza (Szobranie posztanovlenij pravitel'sztva SzSzSzR — a továbbiakban SzPSz — 1983. 6. sz. 27. t.), a másik pedig a mozgásserülteket segítő közlekedési eszközök juttatásának módját írja elő (SzPSz. 1983. 10. sz. 51. t.).

A *pénzügyi jog* területén két jogszabály érinti az *adók* kérdését. A helyi adókról és befizetésekről korábban kiadott jogszabály módosítását össz-szövetségi tvr. írja elő (SzVVSz. 1983. 10. sz. 154. t.). A forgalmi adók kalkulációs rendjének módosításáról össz-szövetségi kormányrendelet jelent meg (SzVVSz. 1983. 3. sz. 8. t.). Ugyancsak kormányrendelet írja elő a *takarékpénztárak* továbbfejlesztését, illetve az ezzel kapcsolatos káderképzést (SzPSz. 1983. 14. sz. 68. t.).

A *polgári jog* területére áttérve az *OSzSzSzK lakásügyi törvénykönyvéről* kell szólni (RVVSz. 1983. 26. sz. 883. t.). A törvénykönyv kiadására a Szovjetunió és a Szövetségi Köztársaságok lakásügyi törvényhozásának Alapjaival összhangban került sor. Mivel a köztársasági kódex szerkezetében is követi az össz-szövetségi keret-törvényt, utalunk arra, hogy ez utóbbi részletes ismertetésére a Dokumentációs Szemle 1981. évi 7/12. (138/140) számában került sor.

A következő vizsgálandó terület a *büntető eljárásjog*. Erre vonatkozóan kiemelendő az az össz-szövetségi szinten kiadott szabályzat, amely a hivatali tisztségtől vagy meghatározott tevékenységtől való eltiltás, bírságolás, vagyonelkobzás, illetve a katonai rendfokozattól vagy más speciális rangtól való megfosztás formájában kiszabott büntetőjogi büntetések végrehajtásának feltételeit és rendjét szabályozza (SzVVSz. 1983. 12. sz. 175. t.). Az OSzSZSzK büntetésvégrehajtási törvénykönyvének kiegészítéséről és módosításáról kiadott tvr. (RVVSz. 1983. 10. sz. 319. t.) főbb rendelkezései a feltételesen elítélt, illetve szabadlábra helyezett személyekkel szemben alkalmazható ösztönző és büntető intézkedésekre vonatkoznak.

A tárgyalt időszak legjelentősebb jogszabályának ismertetése a munkajog területére vezet. A Szovjetunió történetében első ízben fogadtak el *törvényt a dolgozó kollektívákról*, a kollektíváknak a vállalatok, intézmények és egyéb szervezetek irányításában betöltött szerepéről (SzVVSz. 1983. 25. sz. 382. t.). A törvény meghatározza a dolgozó kollektívák és az államhatalmi szervek egymáshoz való viszonyát, azokat az elveket, amelyek alapján a dolgozók részt vesznek az irányításban. A törvény bővíti azoknak a termelési, szociális és nevelési kérdéseknek a körét, amelyekben a kollektívák irányító szerepet játszhatnak és nemcsak javaslatokat tehetnek, hanem döntési joggal is rendelkeznek. A kollektíváknak munkájuk során össze kell egyeztetniük az állami, a kollektív és az egyéni érdekeket, minden esetben elsőbbséget biztosítva az állami, össznépi érdekeknek. A törvény rendelkezései értelmében a dolgozó kollektíva jogosítványait a kollektíva közgyűlése (konferenciája) gyakorolja. A gyűlések közötti időszakokban a kollektíva hatáskörét az állami szervek, a pártszervezetek, a komszomol és a szakszervezetek képviselőiből álló üzemi négyszög gyakorolja. A közgyűlésen többségi szavazattal hozott döntések kötelező erejűek mind a kollektíva tagjaira, mind pedig a vállalatvezetésre nézve. A döntések végrehajtásának ellenőrzését a szakszervezet, illetve a vállalatvezetés gyakorolja. A hatálybaléptetés rendjéről kiadott legfelsőbb tanácsi határozat értelmében a törvény 1983. augusztus 1-én lépett életbe (SzVVSz. 1983. 25. sz. 383. t.).

Az áttekintést a *nemzetközi jog* területét érintő jogi aktusok számbavételével zárjuk. Ezek a következők: szovjet—csehszlovák polgári, családjogi és büntető jogsegélyegyezmény ratifikálása (SzVVSz. 1983. 14. sz. 213. t.); a jövedelmek és a vagyontárgyak kettős adóztatásának kiküszöbölésről kötött szovjet—NSZK megállapodás ratifikálása (SzVVSz. 1983. 17. sz. 251. t.); a nukleáris anyagok fizikai védelmére vonatkozó egyezmény ratifikálása (SzVVSz. 1983. 19. sz. 283. t.); a Szovjetunió csatlakozása a

tengeri úton történő utas- és csomagszállításról 1974-ben elfogadott athéni egyezményhez (SzVVSz. 1983. 15. sz. 222. t.); harmadik félnek a légtérben külföldi repülőgép által okozott kárra vonatkozó egyezmény (SzVVSz. 1983. 7. sz. 109. t.); nemzetközi egyezmény a rádióadásoknak a béke érdekében történő felhasználásáról (SzVVSz. 1983. 16. sz. 240. t.); az országhatáron túl, nagy távolságra okozott levegőszennyezés kérdésében elfogadott egyezmény (SzVVSz. 1983. 23. sz. 341. t.); szovjet—laoszi konzuli egyezmény.

Sipos Katalin

Bolgár Népköztársaság

1983. I. félévében az ismertetésre kiválasztott jelentősebb jogszabályok az államjog, a polgári jog és az igazságügyi szervezet területéről valók.

Ismertetésünkben az *államjogot* egy törvény és ennek végrehajtási szabályzata képviseli, s olyan fontos kérdést szabályoznak, mint a *népszavazás* intézményesítése Bulgáriában. A demokrácia kiszélesítése és a nép bevonása a közügyek intézésébe az a cél, amelyet a szóban forgó aktusok követnek, amikor biztosítják a nép közvetlen részvételét azoknak a kérdéseknek megvitatásában és eldöntésében, amelyek egyébként a Nemzetgyűlés, Államtanács és a helyi tanácsok hatáskörébe tartoznak. A nép véleményének kikérésére a törvény három formát biztosít: úgy mint a törvénytervezetek és más fontos jogszabályok tervezetének megvitatását, az ilyen aktusok kibocsátásáról tartott népszavazást, valamint a lakosság gyűléseit. A jogszabályok megvitatása során összegyűlt vélemények és javaslatok tárgyában az érintett legfelsőbb államhatalmi szervek döntenek.

A népszavazás az e szervek hatáskörébe tartozó jogalkotói kérdésekben közvetlen, független és végleges döntést jelent. A helyi jelentőségű kérdésekben — mint a kommunális, kulturális stb. építkezések, renoválások és felújítások, ill. ezekben a lakosság társadalmi munkával vagy pénzhozzájárulással való részvétele — az érdekelt lakosság gyűléseken foglal állást nyílt szavazással, a lakosság legalább felének szótöbbségével. Amennyiben pénzhozzájárulásról van szó, a döntést titkos szavazással hozzák. A tanács ellenőrzi, végrehajtó bizottsága pedig beszámolni köteles a határozat végrehajtásáról. Drzsaven Vesztnik (továbbiakban Dr. Veszt. 1983. IV. 8-i 28., ill. VI. 21-i 48. sz.)

A *polgári jog* területére tartozik a következő két jogszabály: *A felfedezésekről kiadott tanúsítvány*okról szóló rendelet garantálja a felfedező szerzői jogainak törvényes védelmét. A szerző nevére kiállított tanúsítvánnyal ismerik el valamely tárgy (addig nem ismert törvényszerűség, jelenség vagy anyagi jellegű sajátosság) felfedezését, a felfedezés elsőségét és a szerzői jogokat.

Ilyen tanúsítvány nem adható ki a társadalomtudományok, a földrajz, archeológia, geológia és paleontológia területén tett felfedezésekre. A rendelet részletesen értelmezi a felfedezés tárgyát képező jelenségek fogalmát, a felfedezés elismerésének követelményeit, az elsőség elismerésének feltételeit, valamint a felfedezések bejelentésének és e bejelentések elbírálásának kérdéseit. (Dr. Veszt. 1983. V. 20-i 40. sz.) Ugyancsak szerzői jogi tartalmú a polgári jog területére tartozó másik jogszabály. *Az építészeti alkotások szerzői jogáról* szóló rendelet rendeltetésüktől függetlenül biztosítja a szerzői jogvédelmet azoknak az építészeti alkotásoknak, amelyek a művészet, a tudomány és a technika eredményeinek szintézisét valósítják meg. Az ilyen mű szerzőjét a rendelet alkotónak tekinti akár kollektíváról, akár jogképes fizikai személyről — építész, mérnök vagy más szakember — van szó. A szerzői jog elismerhető a terv egyes fázisaira is.

A rendelet kitér azokra a szempontokra, amelyek az építészeti alkotásnak elfogadott terv kivitelezése során szükségessé váló módosításokat lehetővé teszik, továbbá a szóban forgó tervek ismételt felhasználásával kapcsolatos szerzői jogokra is. (Dr. Veszt. 1983. VI. 17-i 47. sz.) Említést kíván az a törvény is, amely részleteiben módosítja és kiegészíti a polgári eljárási kódexet, biztosítva az időközben felmerült sok kisebb javítás, tökéletesítés bevezetését, amelyek egy része az eljárás egyszerűsítését hivatott szolgálni. (Dr. Veszt. 1983. IV. 8-i 28. sz.) A továbbiakban az *igazságügyi szervezet* tökéletesítése körében azokkal a jogszabályokkal foglalkozunk, amelyeket a legfőbb ügyész bocsátott ki az ügyészi felügyelet különböző területeiről.

Az 1. sz. utasítás az *általános ügyészi felügyelet* kérdéseinek átfogó szabályozását tartalmazza. Ezenbelül külön fejezetek foglalkoznak az ügyészek feladataival, az általános felügyelet terjedelmével, a jogsértések megállapításának módszereivel és a megelőzés körébe tartozó ügyészi tevékenységgel. (Dr. Veszt. 1983. II. 8-i 11. sz.)

A 2. sz. utasítás tárgya az *ügyészek büntetőbírósági felügyeleti tevékenysége.* Ennek az aktusnak célja, hogy biztosítsa valamennyi bűnelkövető megalapozott felelősségre vonását, az eljárás és az ítéletek törvényességét, valamint az ítéletek végrehajtását. Ennek érdekében az ügyészség feladatait a következő csoportosításban tárgyalja: vádirat, részvétel az első- és másodfokú eljárásban, felügyelet a jogerős bírói határozatok tekintetében, a különelszámolású ügyek, a jogerős államigazgatási aktusok felügyelete, a büntetőpolitika végrehajtása, a büntetésvégrehajtás, a kényszergyógykezelésre utalás, végül a büntetésvégrehajtás törvényessége feletti felügyelet. (Dr. Veszt. 1983. III. 1-i. 17. sz.)

Végül a 3. sz. utasítás a *megyei és járási ügyészségek polgári-bírósági tevékenységi felügyeleti munkáját* szabályozza. Ennek keretében az első fejezet általános rendelkezéseket tartalmaz, a második fejezet az ügyész részvételét tárgyalja a polgári eljárásban, a harmadik fejezet e részvétel formáival foglalkozik, a negyedik fejezet a végrehajtásban közreműködő ügyész feladatait, további két fejezet speciális eljárások ügyészi feladatait tárgyalja, majd az államigazgatási eljárás ügyészi feladataira, a megelőzési munkára és végül a törvényességi felügyelet tennivalóira tér ki a jogszabály. (Dr. Veszt. 1983. VI. 22-i 32. sz.)

Horváth Anna

Csehszlovák Szocialista Köztársaság

1983. első félévében a következő jogszabályok kerültek kibocsátásra:

A kodifikáció egyik központi kérdése a régebben alkotott és azóta többször módosított jogszabályok egységes szerkezetben való kibocsátása volt. Ez a törekvés az állampolgárok részére a tájékozódást kívánta elsősorban elősegíteni. Így egységes szerkezetben kerültek kibocsátásra a következő jogszabályok:

— a nemzeti bizottságokról szóló törvény (Cseh Nemzeti Tanács elnökségének 31/1983. Sbírka Zákonů ČSSR — a továbbiakban Sb. — sz. és

a Szlovák Nemzeti Tanács elnökségének 35/1983. Sb. sz. hirdetménye);

— a Cseh, illetve Szlovák Szocialista Köztársaság szerveinek társadalombiztosítási hatásköréről szóló törvény (a Cseh Nemzeti Tanács elnökségének 32/1983. Sb. sz. és a Szlovák Nemzeti Tanács elnökségének 36/1983. Sb. sz. hirdetménye);

— a gazdasági törvény (a Szövetségi Gyűlés elnökségének 45/1983. Sb. sz. hirdetménye);

— a gazdasági döntőbíráskodásról szóló törvény (Szövetségi Gyűlés elnökségének 46/1983. Sb. sz. hirdetménye);

— a családjogi törvény (a Szövetségi Gyűlés elnökségének 66/1983. Sb. sz. hirdetménye);

— a társadalombiztosítási törvény (a Szövetségi Gyűlés elnökségének 30/1983. Sb. sz. hirdetménye).

Ezen túlmenően a jogági tagozódást alapulvéve a következő fontosabb jogszabályok tarthatnak érdeklődésre számot:

Államigazgatási vonatkozású a Műszaki és Beruházásfejlesztési Minisztérium 8/1983. Sb. sz. hirdetménye, amely az egyes építészeti tevékenységeket különleges alkalmassági követelményekhez köti. Meghatározza a jogszabály, hogy mit kell különleges alkalmasság alatt érteni, mely tevékenységekre vonatkozik a különleges alkalmasság kívánalma (beruházási, tervezési, mérnöki tevékenység), és miként kell a különleges alkalmasságot vizsgálni.

A nemzeti bizottságok gazdasági tevékenységével függenek össze a szocialista szervezetek eszközeinek és tevékenységének társításával kapcsolatban a nemzeti bizottságok koordináló tevékenységéről szóló 52/1983. Sb. sz. — szövetségi és köztársasági szinten egyaránt kormányhatározatokkal megerősített — elvek, amelyek a nemzeti bizottságok koordináló és szervező funkcióját a szocialista szervezetek (vállalatok) vonatkozásában a társítás előkészítésének szakaszát illetően szabályozzák, vagyis az eszközök és tevékenységek társításáról szóló gazdasági szerződés megkötését megelőző szakaszra vonatkoznak.

A Szövetségi Statisztikai Hivatal 58/1983. Sb. sz. alatt hirdetményt bocsátott ki bizonyos társadalmi gazdasági információk felülvizsgálatáról. A jogszabály meghatározza a hatálya alá tartozó területeket, a felülvizsgálat tárgyát, fajtáit, a felülvizsgálati eljárást és eredményeinek hasznosítását.

A Nemzeti Biztonsági Testület tagjainak szolgálati viszonyairól szóló 100/1970. Sb. sz. törvényt a 63/1983. Sb. sz. törvény módosította és kiegészítette. E törvény tükrében jól szemlélhető, hogy a közszolgálatban a munkajogi eszközök milyen fontos szerepet játszanak.

A *polgári* és a *pénzügyi jog* területéhez tartoznak a biztosítási szerződésre vonatkozó jogszabályok. A Ptk. novella által módosított Polgári Törvénykönyv ugyanis új rendelkezéseket tartalmaz a biztosítási szerződésről is. A szabályozáshoz négy hirdetmény csatlakozik (11/1983. Sb. sz., a 12/1983. Sb. sz., a 13/1983. Sb. sz. és a 14/1983. Sb. sz.).

A *munkajog* szempontjából jelentős a munkaügyi viták döntőbizottságok által történő tárgyalásáról és eldöntéséről rendelkező 42/1985. Sb. sz. hirdetmény módosításáról és kiegészítéséről szóló, a Szakszervezetek Központi Tanácsa által kibocsátott 25/1983. Sb. sz. hirdetmény. A jogszabály rendelkezik a döntőbizottságok megalakításáról, a döntőbizottsági eljárás megindításáról, a vita megtárgyalásáról és a határozathozatalról. Kimondja a jogszabály, hogy a vitának elsősorban békés úton való elintézésére kell törekedni.

Trócsányi László

Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság

Az 1983. év első felében hozott 25 szövetségi törvény (többségük módosító és kiegészítő jogszabály), s a nagyszámú alacsonyabb rendű jogszabály is, az ország helyzete kapcsán főleg gazdasági tárgyú.

Jogterületek szerint *államjogi* a *nemzeti gyászról* szóló törvény (Službeni List SFRJ — a továbbiakban Sl. — 1983. 8. sz.), mely szerint nemzeti gyász rendelhető el kivételesen súlyos elemi csapások, egyéb szerencsétlenségek esetében, valamint kiemelkedő személyek halála esetében.

Hazánk viszonylatában is jelentős a JSzSzK Képviselőháza Szövetségi Tanácsának határozata a *Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság és a szomszéd országok közötti jószomszédi politika megvalósításáról* (Sl. 1983. 29. sz.)

Az *államigazgatási jog* területén bennünket is érint *a nemzetközi légi közlekedésben alkalmazott vámellenőrzésről és eljárásról szóló szabályzat* (Sl. 1983. 13. sz.), valamint *külföldről történő egyéni árubehozatalt szabályozó határozat,* amely a szabadon behozható nem viszonteladásra szánt tárgyak értékét 5000 dinárban állapítja meg. (Sl. 1983. 11. sz.)

A takarékosság jegyében adta ki a Szövetségi Végrehajtó Tanács rendeletét a *társadalmi tulajdonban levő járműveknek a Szövetségi Végrehajtó Tanács, szövetségi közigazgatási szervek és szövetségi szervezetek funkcionáriusai, vezető dolgozói és dolgozói által való használatának feltételeiről* és módjáról (Sl. 1983. 14. sz.), amely a járműveket csak szolgálati célra, vezető dolgozóknál pedig háztól-házig szállításra engedi használni.

A *pénzügyi jog* területén a jogalkotás szorosan összefügg az ország nehéz gazdasági helyzetével. Ennek megfelelően hoztak törvényt a *Jugoszláv Nemzeti Bank tartozásairól* (Sl. 1983. 11. sz.), mely az ország fizetőképességének fenntartása és a konvertibilis területre való kivitel fokozása érdekében a Banknak hosszabb lejáratú hitelek felvételét engedi, elrendeli a bankhitelek felhasználásának ellenőrzését, a törvény megsértését gazdasági vétségnek minősítve szigorúan bünteti.

E célt szolgálja a *közös pénzkibocsátás és pénzpolitika céljainak és feladatainak, s a hitelpolitika közös alapjainak megvalósításáról* szóló kormányhatározat (Sl. 1983. 10. sz.) is.

A *gazdasági jog* területén volt a legélénkebb jogalkotó tevékenység. E tárgykörben figyelmet érdemel az *árpolitika megvalósításáról* szóló társadalmi megállapodás (Sl. 1983. 9. sz.), amely meghatározza az árpolitika megvalósítási intézkedéseket és feladatokat, elveket.

Képet ad, s a gazdasági feladatokat határozza meg a Szövetségi Képviselőház Köztársaságok és Tartományok Tanácsának határozata a *gazdasági mozgásokról* (Sl. 1983. 17. sz.).

A Tanács határozatot hozott az *egységes jugoszláv piac közfogyasztási cikkekkel való ellátásáról* (Sl. 1983. 6. sz.).

Ugyancsak jelentős gazdasági jogszabály a szövetségi, köztársasági és tartományi végrehajtó tanácsok és szövetségi szintű érdekelt szövetségek társadalmi megállapodása az *együttműködés módjáról és alakzatairól az általános szabványosítási politika meghatározásában, s a termékek, munkák és szolgáltatások minőségének fejlesztésében* (Sl. 1983. 11. sz.).

A *büntetőjog* területére tartozik a *büntető szankciók végrehajtására vonatkozó törvények és hatáskörök összeütközésének kiküszöböléséről* szóló törvény (Sl. 1983. 13. sz.). A törvény a büntető szankciók végrehajtására vonatkozó köztársasági és autonóm tartományi törvények eltérő rendelkezéseiből, illetve hatásköri különbözőségéből adódó kérdések megoldását szabályozza. Meghatározza azokat a szabályokat is, amelyek megjelölik az alkalmazandó rendelkezést, ha szövetségi jogszabály vagy ratifikált nemzetközi szerződés úgy intézkedik, hogy a külföldön kiszabott büntető szankció végrehajtására jugoszláv jog az irányadó.

Ezen jogterületen belül utalnunk kell arra, hogy a Szövetségi Képviselőház Szövetségi Tanácsának határozata a *bűnözés 1981—1982. évi állapotáról szóló jelentés* kapcsán (Sl. 1983. 8. sz.) aggasztónak találta a társadalmi tulajdon elleni, gazdasági bűncselekmények elszaporodását, és azt, hogy a megelőző bűnüldöző és büntető tevékenység nem eléggé hatékony.

Sprém István

Lengyel Népköztársaság

A Lengyel Népköztársaság 1983. I. félévi jogalkotásában számos — a társadalom egészét alapvetően érintő — jogszabály szerepel.

Mindenekelőtt az *államjog* területét érintő alapvető jogszabályok érdemelnek említést. Megjelent a Lengyel Népköztársaság alkotmányának módosításáról szóló 175. számú törvény (Dziennik Ustaw PRL. (továbbiakban DzU.) 1983. 39. sz.), amely mindenekelőtt rögzíti az ország államszervezetének alapelveit, meghatározza a Nemzeti Megújhodás Hazafias Mozgalmának feladatait és célkitűzéseit, továbbá kimondja, hogy a Lengyel Népköztársaság a munkásosztály össznépi törekvéseit valósítja meg és kiszélesíti a dolgozók részvételét az állam, a társadalom és népgazdaság ügyeinek intézésében. Új elem az alkotmányban az is, hogy az állam gondoskodik a dolgozó parasztok egyéni, családi gazdaságairól, biztosítja azok fennmaradását, segítséget nyújt termelésük bővítéséhez és mezőgazdasági-technikai színvonaluk emeléséhez, illetve támogatja a mezőgazdasági dolgozók önigazgatásának fejlődését.

Az alkotmánymódosítás lehetővé teszi, hogy az Államtanács a Lengyel Népköztársaság egész területére vagy annak egy részére hadiállapotot, illetve rendkívüli állapotot vezessen be, amennyiben azt az ország külső védelme vagy belső biztonságának fenyegetettsége megköveteli vagy az országot elemi csapások sújtják. Ezekben az esetekben az Államtanács általános vagy részleges mozgósítást is elrendelhet.

A hadiállapot és a rendkívüli állapot bevezetésének módját, feltételeit és jogi következményeit külön törvény határozza meg.

Törvény jelent meg a tarsadalmigazdasági válság leküzdéséről (DzU. 1983. 39. sz. 176. t.), a nemzeti tanácsok és a helyi önigazgatás rendszeréről (DzU. 1983. 41. sz. 185. t.).

Az *államigazgatási jog* területét érintő jogszabályok közül elsősorban az államigazgatás központi szerveire vonatkozó rendelkezéseket kell kiemelni. Törvény jelent meg a Belügyminisztérium és a belügyi szervek működéséről (DzU. 1983. 38. sz. 172. t.), a Közigazgatási és Területgazdálkodási Minisztériumról és a Környezetvédelmi és Vízgazdálkodási Hivatalról (DzU. 1983. 44. sz. 200. és 201. t.). A Minisztertanács rendelettel szabályozta az építésügyi és építőanyagipari miniszter és a külkereskedelmi miniszter részletes hatáskörét (DzU. 1983. 10. sz. 48. t.; 13. sz. 62. t.). A Minisztertanács határozott még az államigazgatási szervek által gyakorolt ellenőrzésről, az államigazgatás sajtószolgálatáról, valamint a Minisztertanács és Minisztertanács Elnöksége Működési Szabályzatáról, valamint a jogszabályok kidolgozásáról, összehangolásáról és kihirdetéséről. (Monitor Polski (továbbiakban M. P.) 1983. 22. sz. 124. t.; 26. sz. 141. t.; 27. sz. 152. t.)

A *pénzügyi jog* területét is több, figyelemre méltó rendelkezés érintette. Törvények jelentek meg a forgalmi adók és a jövedelemadók módosításáról, valamint a kiegyenlítő adóról. (DzU. 1983. 42. sz. 186—188. t.)

A *büntetőjog* vonatkozásában a közkegyelemről, valamint az egyes büntető és szabálysértési rendelkezések módosításáról szóló törvények érdemelnek említést. (DzU. 1983. 39. sz. 177. t.; 44. sz. 203. t.)

Végül néhány *munkajogi* rendelkezést kell megemlíteni. Megjelent a nyugdíj- és járadékügyi eljárásról szóló minisztertanácsi rendelet (DzU. 1983. 10. sz. 49. t.), a miniszterelnök rendelete a munkaügyi ellenőrző és felügyeleti szervezetek, és az Állami Munkaügyi Felügyelet együttműködéséről (DzU. 1983. 19. sz. 83. t.), továbbá a szakszervezetekkel való konzultációról kiadott minisztertanácsi határozat. (M. P. 1983. 12. sz. 74. t.)

Sprém István

Német Demokratikus Köztársaság

A Német Demokratikus Köztársaság 1983. évi első félévi jogalkotásában viszonylag kevés magasszintű jogszabály szerepel.

A népgazdaság területét érinti a társadalmi alapok járulékairól szóló minisztertanácsi rendelet. (Gesetzblatt der DDR. I. (továbbiakban GDDR. I.) 1983. 11. sz.) E járulékkal járulnak hozzá az állami vállalatok és kombinátok az egészségügy, a szociális gondozás, a kulturális és jóléti juttatások állami finanszírozásához. Ugyancsak a gazdaságos elszámolás további javítását célozza *a termelési alapok járulékairól, ill. forgalmi adójáról szóló minisztertanácsi rendelet és első végrehajtási utasítása* (GDDR I. 1983. 11. sz.), amely az e területre eddig is érvényes jogot áttekinthetőbben szabályozta. *Itt említhető meg az állami vállalatok teljesítményi alapjának tervezéséről, képzéséről és felhasználásáról szóló miniszteri rendelet* (GDDR I. 1983. 11. sz.) is, a terven felüli nettó nyereségek, befizetések nagyságát szabályozza, ez ugyanis eddig személyenként 300 M volt, de 1984-től nincs korlátozva.

Ugyancsak pénzügyi kérdést szabályoz a pártok és a *társadalmi szervezetek biztosításáról szóló miniszteri rendelet* (GDDR I. 1983. 10. sz.), mely a kérdést aktualizálta és új csoportokra, pl. gyermekintézményekben elhelyezett gyermekekre, egyetemistákra, ipari tanulókra, öregek otthonában élőkre stb. terjesztette ki a biztosítási kedvezményeket.

A közlekedés vonatkozásában szabályozták a közúti *forgalomban résztvevő gépjárművek üzemanyag-fogyasztásának normáit* (GDDR I. 1983. 4. sz.), továbbá *a közúti forgalomban elért üzemanyag-megtakarításért járó juttatásokat* (GDDR I. 1983. 4. sz.)

A lakásüggyel kapcsolatban két miniszteri rendelet jelent meg: az első a *munkáslakásépítő szövetkezetek ellenőrző szervének alapszabályát* (GDDR I. 1983. 7. sz.) tartalmazza, amely az ellenőrző szerv szerepét jelentősen megnövelte a pénzügyi ellenőrzések te-

kintetében. A második az állami vállalatok pénzügyi alapjainak tervezését, felhasználását, elszámolását szabályozza (GDDR I. 1983. 7. sz.). Valamivel korábban látott napvilágot az a miniszteri rendelet, amely első ízben szabályozta egységesen *az állami telkek és alapeszközök használati díját.* (GDDR I. 1983. 3. sz.) A díj kiszámításánál figyelembe kell venni a használóra eső költségeket, és olyan használati szerződést kell kötni, amely tartalmazza a használat időtartamát és a bérfizetési határidőket. A rendelet kimondja, hogy állami szervek és szervezetek telek- és egyéb alapeszköz-használata díjtalan.

A közbiztonság javítását szolgálja az a miniszteri rendelet, amely a fegyveres polgári őrség hatásköréről szól (GDDR I. 1983. 4. sz.). Ennek feladata az állami szervek, a vállalatok és intézmények védelme. Az egészségügy területét érinti az az utasítás, amely a *rendszeres tüdőszűrésről* szól és a tbc leküzdéséről szóló minisztertanácsi rendelet 12. végrehajtási utasításaként jelent meg (GDDR I. 1983. 7. sz.).

Említést érdemel a krónikus betegségben szenvedő vagy fogyatékos gyermekek szüleinek támogatásáról szóló miniszteri rendelet is (GDDR I. 1983. 4. sz.), amely kimondja, hogy az ilyen gyermekek szüleit a szükséges gondozási szabályokról fel kell világosítani. A szükséges gondozás elsajátítása céljából a rászorultak egészségügyi vagy szociális intézményekbe is beutalhatók. Gondozás céljából a szülőt munkaidő-kedvezmény illeti meg.

Végül az a minisztertanácsi határozat érdemel említést, amely *a megyei kereskedelmi és iparkamarák alapszabályát tartalmazza* (GDDR I. 1983. 6. sz.). Ez az új alapszabály rendezi a kamarák tagjainak a területi ellátási feladatok megoldásával kapcsolatos jogait és kötelességeit, valamint meghatározza munkamódszereiket is.

Alth Guido

Románia Szocialista Köztársaság

Az 1983. év első félévében Romániában kiadott jogszabályok nagy része az élelmiszerellátással kapcsolatos gondokat tükrözi. Egyébként ebben az időszakban nem alkottak nagy jelentőségű jogszabályokat.

Az *államigazgatási jog* terén megemlítjük a sokszorosító készülékek beszerzéséről, tartásáról, ellenőrzéséről és az írógépek birtoklásáról szóló 97/1983. sz. törvényerejű rendeletet (Buletinul Oficial al RSR — a továbbiakban Bul. Of. — 1983. 21. sz.). A sokszorosító készülékekre vonatkozó aprólékos szabályozás lényegében a korábbi rendelkezések szellemének felel meg. A szoros hatósági ellenőrzés a jellemző, így minden hónapban jelentést kell tenni a milicia szerveinél a sokszorosító tevékenységről. Írógépet magánszemélyek is tarthatnak, de bizonyos rendészeti ellenőrzés mellett. Így a milicia engedélye kell az írógép birtoklásához, s gépjavítást csak a milicia által kijelölt műhely végezhet, és a más helyiségbe való átköltözést is be kell jelenteni. A szabályok megsértését 500 és 1000 lej közötti bírsággal sújtják.

Ebben az időszakban újból módosították a törvénytelen úton szerzett javak ellenőrzéséről szóló 18/1968. törvényt. Rendelkeztek arról, hogy figyelembe kell venni a társadalmilag hasznos tevékenységgel, valamint az egyéb, joggal nem ellentétesen szerzett jövedelmeket, s egyben jelentést kell tenni a megfelelő esetben a pénzügyi szervekhez a megfelelő adókivetés érdekében. Egy másik módosítás arra utasítja az eljáró szerveket, hogy a jövedelem és a tulajdon között mutatkozó nyilvánvaló aránytalanság esetén megfelelő lépéseket tegyenek a körülmények feltárása érdekében. (141/1983. sz. tvr., Bul. Of. 1983. 30. sz. A törvényt egységes szerkezetben újra közzétették a Bul. Of. 1983. 33. számában.)

A mezőgazdasági és élelmiszeripari miniszter jóváhagyta az 1983. év tavaszán vetendő és ültetendő növényfajták és hibridek hivatalos jegyzékét. (A mezőgazdasági és élelmiszeripari miniszter 11. sz. rendelete, Bul. Of. 1983. 6. sz.) — A 96/1983. sz. tvr. (Bul. Of. 1983. 19. sz.) arról rendelkezik, hogy az egyéni gazdálkodók és a tsz-tagok milyen feltételek mellett árusíthatnak húst és húskészítményeket, a megyei tanácsok végrehajtó bizottságait pedig kötelezi piaci árjegyzékek kiadására és betartásuk ellenőrzésére. Az árak túllépése — bűncselekmény hiányában — szabálysértésként 500 és 3000 lej közötti bírsággal büntetendő. A 94/1983. sz. tvr. szabályozza az állatokkal kapcsolatos bejelentési kötelezettséget. Ennek elmulasztását szabálysértésként büntetik. Az állatok közül kiemeli a marhát és lovat abból a szempontból, hogy ezeket tilos levágni, eltekintve a törvényben külön szabályozott esetektől. A rendelkezés megszegése 3 hónaptól 1 évig terjedő fogházzal büntetendő, és az állam javára kártérítést kell fizetni a levágott állatért. (Bul. Of. 1983. 19. sz.)

A *büntetőjog területét érinti* az ebben az időszakban alkotott 99/1983. sz. törvényerejű rendelet, amely módosította a büntető törvénykönyvet annyiban, hogy a 302. szakasza után beiktatták a 302/1-es szakaszt. E szerint a pénzalapok, illetve az anyagi javak rendeltetésének a jogszabályokkal ellentétes megváltoztatása, ha ez komolyan megzavarta az egység gazdálkodását, illetve súlyos kárt okozott, vagy más súlyos következménnyel járt, bűncselekmény mely hat hónaptól öt évig terjedő fogházzal büntetendő. (Bul. Of. 1983. 21. sz.)

A *mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog* területét is érinti a 93/1983. sz. törvényerejű rendelet (Bul. Of. 1982. 18. sz.). Ezzel a törvényerejű rendelettel az Államtanács több, a tárgyat érintő szervezeti alapszabályt hagyott jóvá. Ezek közül kiemeljük a Mezőgazdasági Termelőszövetkezetek Alapszabályát. Ennek 5. szakasza a szövetkezeti tagok tulajdonaként a következőket sorolja föl: a lakóház és a gazdasági épületek; a terület, amelyen ezek fekszenek; az udvar maximum 250 m^2 terjedelemben, ha nagyobb, akkor bele kell foglalni a különbözetet a használatba adott parcellába; a tag további tulajdona a tenyészállat-állománya, a kis mezőgazdasági felszerelés; a munkával szerzett jövedelmek és megtakarítások; a szövetkezet fejlesztési alapjába évente befizetett — tulajdonát képező, szociális részt jelentő — pénzösszegek; a használatba kapott föld termése. A 4. szakasz rendelkezik arról, hogy a közgyűlés a szövetkezet földterületéből évente 15 árnak megfelelő nagyságú parcellát biztosít. A tsztag nyugdíjasként is megtarthatja a parcellát az Alapszabályban előírt feltételek mellett.

A törvényerejű rendelet jóváhagyta továbbá a szövetkezetközi gazdasági társulások alapszabályát és a mezőgazdasági szövetkezeteknek az állami gazdasági egységekkel vagy termelési, fogyasztási, áruforgalmazási szövetkezeti egységekkel való kooperálási és termelési alapszabályát.

Ugyanez a jogszabály hagyta jóvá az állami és szövetkezeti egységes agráripari tanácsok alapszabályát is.

Lázár Miklós

JOGIRODALOM JOGÉLET

G. V. Barabasev (szerk.): A helyi tanácsok szerepe a városfejlődésben*

A szovjet államigazgatás számos vonatkozásban megújulás előtt áll. A reformok, illetve azoknak már több helyen folyó kísérletei, az irányítás politikai, ideológiai és szervezeti elveinek változtatása nélkül, különböző szférákat érintenek. S míg a bekövetkező módosulásokról az érdeklődők tájékozódhatnak, gyakran feltáratlanok maradnak az okok, a folyamatok. Bizonyos átalakulást mind a gyakorlat, mind az elmélet szorgalmaz, s a jogtudományok művelői elsősorban azzal járulhatnak hozzá a korszerűsítéshez, hogy a döntést előkészítők, döntést hozók számára *tudományos racionalitás* alapján összegzik a tapasztalatokat, fejtik ki véleményüket. Ilyen szempontból is jelentős vállalkozás a moszkvai egyetem államjogi és szovjetépítési tanszéke kollektívájának munkája, amely címében a városi tanácsigazgatást jelöli meg tárgyául, de azon elemzéseiben sok vonatkozásban túlmutat.

A területfejlesztés állami irányításában — mint *G. V. Barabasev* azt bevezető tanulmányában megállapítja — a városok komplex fejlesztésének azért van különleges jelentősége, hiszen ott él a Szovjetunió lakosságának több mint hatvan százaléka, a munkásosztály túlnyomó része, s szinte kivétel nélkül itt találhatók a jelentős ipari üzemek. A Szovjetunió mintegy kétezer városának több mint a fele (1174) a szocialista forradalom után vált várossá, s az urbanizáció méretei mellett — figyelemmel a 18 egymilliónál és a 273 százezer lakosnál nagyobb városra — annak üteme is imponáló, évente több mint húsz új várost alapítanak. A városfejlődés politikai koncepcióját az SZKP XXVI. kongresszusának azon irányvonala határozza meg, miszerint egyrészt *a nagyvárosok növekedését szükséges korlátozni,* oly módon, hogy specializált, nagy hatékonyságú, modern technológián alapuló ipart telepítenek kis és közepes városokba, másrészt felhívták a figyelmet a városok és más települések komplex fejlesztésének fontosságára. Az azóta eltelt időben kitűnt, hogy a „komplex fejlesztésen" mindenekelőtt olyan arányosság biztosítását kell értenünk, amely a település megfelelően fejlett infrastruktúráját, szociális intézményeit, lakásállományát is jelenti. Az államigazgatás hagyományos szervezeti alapokon történő további működését nehezíti, hogy olyan regionális komplexumok alakultak ki, amelyek átszelik a jelenlegi igazgatási-területi egységeket, egyes esetekben pedig a szövetségi köztársaságok keretébe sem foglalhatók. A területi igazgatás az ágazati irányítástól eltérő mechanizmus létesítését igényli, a módszereknek és a formáknak is specifikusaknak kell lenniük.

A városok különböző alárendeltségben működnek, az egyes szövetségi köztársaságokban azonban eltérően szabályozzák, hogy mekkora lakosságú város tartozzon közvetlenül a köztársaság szerveinek irányítása alá. Érthető ugyan, hogy a kisebb — területekre tovább nem tagolódó — köztársaságokban ez a szám alacsonyabb, az eltérések mégis túlzottnak tekinthetők. Így Ukrajnában egymillió lakos fölött kerül a település ebbe a státuszba, míg Kirgiziában akkor, ha harmincezer főnél nagyobb a népessége. Az államigazgatási szabályozás hazánkban is több fokozatú. A Szovjetunióban a nagyobb méretek, s az ennek következtében nagyobb területi tagoltság mellett a föderatív államszerkezet is növeli a jogalkotási szintek számát. Ennek eredménye, hogy elsősorban a kisebb, nem kiemelt városokra nagy normatömeg ró kötelezettségeket, ami csökkenti az önálló tanácsi jogalkotás lehetőségét, szűkíti az igazgatási szervek mozgási lehetőségét a döntéshozatalban.

A városi igazgatás fejlesztésének egyik lehetséges iránya — állapítja meg a szerző —, hogy a törvényhozás növelje szerepüket agglomerációjuk életében. Ennek útja *ún. városkörnyéki övezetek kialakítása* lehet, amelyben a centrum város szervezné e települések tervezését. Ez a kapcsolat ugyan egyes esetekben irányítási jelleget ölthet, tipikusabb kell legyen azonban *az együttműködés,* amely *szerződési formában valósulhat meg.*

A kötet tanulmányainak többsége a városok tanácsi igazgatásának egy-egy vonatkozását elemzi. Így *Ju. P. Kuzjakin* a városok területi fejlődésével foglalkozva abból indul ki, hogy míg az '50-es '60-as években a lakásigények kielégítéséhez szükséges területet úgy biztosították, hogy mezőgazdaságilag megművelhető területeket vagy üdülő övezeteket vettek igénybe, erre jelenleg már nincs mód. Az extenzív urabanizáció ideje lejárt. A tanács mint a koordináció központja hajtja végre a terveket, s ennek érdekében egyesíti az erőforrásokat. Ennek korlátja — mint a szerző megállapítja —, hogy a megvalósításban a tanácsi szervek szerepe gyakran azért formális, mert a felhasználható eszközök nagyságáról felsőbb szervek döntenek. Ez jogilag feltétlenül sérti a tanács hatáskörét, de szerintem nem feledkezhetünk meg arról, hogy a rendelkezésre álló erőforrások korlátozottsága miatt a szocialista államokban szükségképpen a központi szerveknek kell bizonyos elosztási, a célok megvalósítását rangsoroló feladatokat ellátniuk. A városi tanácsoknak azonban már a tervezési folyamat szervezése során is szembe kell nézniük nehézségekkel. Sok olyan információra van ugyanis szükségük, amelyek részben központi tervező szervek, részben a tanácsnak alá nem rendelt, bár területén működő vállalatok, intézmények rendelkezésére állnak. Ezek átadására a tanácsoknak nincs megfelelő eszközük, a hozzájutás csak a helyi szervek tekintélyén, illetve személyi kapcsolatokon alapul. A városépítés feladatainak megvalósítására eddig nem vették a lehetséges mértékben igénybe a szerződés eszközét. Az utóbbi években Jaroszlavlban a városépítési tervek alapján a városi tanács végrehajtó bizottsága, illetve a tervező, építő szervezetek, valamint az építőanyag-ipari vállalat szerződést kötöttek. Ez segíti a tanács munkáját, ugyanakkor a vállalatoknak is lehetővé teszi gazdasági feladataik hosszabb távú tervezését. A tapasztalatok kedvezőek, a terv kivitelezése a korábbinál fegyelmezettebben folyik. Másutt a folyamatos összehangolást koordinációs tanácsok (bizottságok) segítségével kívánják biztosítani. Komoly gondot okoz, hogy a Szovjetuniónak, illetve a szövetségi köztársaságoknak alárendelt vállalatokat nem lehet a tanácsi feladatok megvalósítására késztetni. A szerző — Szverdlovszkban már sikeresen kipróbált — javaslata, hogy ezeknek a szervezeteknek a feladatait ne csak a fölérendelt szervek tervei tartalmazzák, hanem azon tanács tervei is, amelyek területén feladataikat végzik. Ez a tanácsnak eszközöket nyújtana a helyi célok megvalósításának biztosítására. A kötet erre a tanácsnak alá nem rendelt vállalatok és a helyi igazgatási

* Rol mesztnüh szovjetov v ekonomicseszkom i szociálnom razvityii gorodov. Moszkva, MGU, 1983. 244 old.

szervek közötti kapcsolatra többször igen kritikusan tér vissza, ami alapján feltételezhetjük, hogy a kérdés jelenlegi rendezése nem megfelelő.[1]

O. Je. Kutafin megállapítja, hogy az az 1971-ben létrejött szabályozás, amely alapján lehetségessé vált, hogy bizonyos vállalatok — így lakásgazdálkodási és kommunális, útépítő és népélelmezési, valamint közellátási vállalatok — tervmutatóit azok alárendeltségétől függetlenül belefoglalják a városfejlesztési tervekbe, megnyitotta az utat az előrelépésre. A jogszabályt a gyakorlatban továbbfejlesztve alakultak ki az ún. *komplex tervek,* amelyek minden, a tanács illetékességi területén működő szerv tervcéljait összefoglalják. A szerző azonban kifogásolja, hogy a tervezési módszerekben nem történt jelentősebb változás, a városi tanácsok egyszerűen csak összegzik a vállalatok és intézmények terveit, ami annál is inkább érthető, mivel a termelő szervezetek célkitűzéseit a felettes ágazati államigazgatási szervek gyakran már ezt megelőzően jóváhagyják. Ez különösen nehézzé teszi a Szovjetunió új szocialista városai tanácsainak helyzetét, mivel e települések „életét" általában egy vagy néhány központi alárendeltségű nagyüzem határozza meg. A termelés és a gazdasági infrastruktúra fejlesztésének összehangolatlansága a termelés növelésének hatékonyságát is csökkenti.

A városi tanácsok koordináló tevékenységének az előbbiekben említetteken kívül *Sz. A. Avakjan* szerint az is akadálya, hogy az ágazati tervezés időben megelőzi a városi tervek kidolgozását, ennek ellenére nem tartalmaz olyan mutatókat, amelyek a területi tervezésben legalább számítási adatként felhasználhatók. Az elfogadott tervben a város gyakran vállal magára kötelezettségeket a területén működő, de nem helyi alárendeltségű szervezetek tevékenységére tekintettel, ám a vállalatok, intézmények, illetve az azokat irányító minisztériumok gyakran megsértik a terveket — vagy módosítják azokat —, s ezzel „aláássák" a városi intézkedések szilárd alapját. A nagyvállalatok adott városba településének azonban előnyei is vannak. Mint a szerző megállapítja, különösen a kisebb városok érdekeltek ebben, mivel ez a település fejlesztési céljainak jelentőségét növeli a központi szervek szemében, s így segíti a városfejlődést.

A városi tanácsnak az adott esetben kevésbé hatékony jogi eszközök mellett, tényleges hatalmán alapuló lehetőségek is rendelkezésére állnak. Tambovban például 1981-ben az év közepére az ipari üzemek a forgatásos vízellátásban az OSzFSzK átlagánál kétszer rosszabb eredményt értek el. A városi tanács végrehajtó bizottsága azt követelte a vállalatoktól, hogy az átlagnak legalább 70—80 százalékát érjék el. Szankcióként pedig kilátásba helyezték, hogy amennyiben 1982-ben a legnagyobb vízfogyasztó vállalatok nem építik meg szükséges vízforgató tisztító rendszerüket, úgy kizárják őket a városi vízellátásból (108. old.).

Az egyes gazdasági ágazatok városi igazgatásában decentralizációs tendenciák is megfigyelhetők. Néhány kerületekre tagolódó városban — így például Murmanszkban, Pszkovban, Novgorodban, Jaroszlavlban és Vologdában — a helyi ipar, a közélelmezés, a víz és elektromos ellátás igazgatását részben a kerületi szerveknek, részben pedig a termelésben meghatározó szerepet játszó vállalatoknak adták át. Ez lehetővé tette a tanács VB osztályainak összevonását és az államigazgatásban foglalkoztatottak számának csökkentését. A kötet olvasója gyakran észleli, hogy sok tekintetben hasonló gondok foglalkoztatják a szovjet és a magyar szakembereket. Így például érdekes az a *V. A. Barancsikov* által ismertetett adat, hogy Moszkvában 1980-ban 431 millió rubelt fordítottak a házak felújítására, ami majdnem azonos az új építkezésekre fordított összeggel (ez 460 millió rubel). Ebből kitűnik, hogy a '80-as években a szovjet városokban is *előtérbe került a lakásalap megóvásának kérdése.*

I. A. Szokolov a városi kerületi tanácsok és a város kapcsolatát elemezve megállapítja, hogy a városi szervek irányítása máig is gyakran irányul egyes objektumokra, s így például a tanács végrehajtó bizottsága túlságosan nagy arányban foglalkozik másodlagos jelentőségű kérdésekkel. A határozatok tartalma alapján ilyennek tekinti a felújítást követően házak újbóli használatba vételének engedélyezését, bölcsődék, óvodák sorszámmal történő ellátását, iskolákban kisegítő osztályok létesítését, az állampolgárok házasságkötési korhatára leszállításának engedélyezését. Mivel így túlságosan sok egyedi ügy kerül a testület elé, az nem tud az átfogó problémákkal foglalkozni. A decentralizáció azonban kísérletképpen több helyen jól bevált. Így például a lakásalappal való gazdálkodást először négy nagy moszkvai kerületben 1977-ben adták át a kerületi szervek hatáskörébe, a lakásállomány megóvását pedig ún. lakásfelújítási termelési egyesülésekre bízták. Az egyes városok információk hiányában kevéssé hasznosítják egymás tapasztalatait, bár vannak olyan tanácsok amelyek élnek a tájékozódás lehetőségével. Így Vologdában és Kosztromban, mielőtt a várost kerületekre osztották, más településeken tanulmányozták a hatáskörmegosztást, aminek következtében a kerületi igazgatás tagoltabb rendszerét építették ki, míg a városi szervek elsősorban az egységes rendezést igénylő, elvi jelentőségű kérdésekkel foglalkoznak. A tanulmánykötetből leszűrhető egyik legfontosabb tapasztalat, hogy *az államigazgatás eredményes működése az alá- és fölérendeltségen alapuló kapcsolatok mellett széles körben igényli a horizontális együttműködést, s annak fejlesztését.*

A kötetben külön tanulmány foglalkozik a városi államhatalmi és igazgatási szervek tevékenységének és szervezetének tapasztalataival az európai KGST-országokban *(Je. I. Koljusin).* A szerző elsődleges célja a hatályos jogi szabályozás bemutatása, amit igen nagy gondossággal valósít meg. Az azonosságok és az eltérések leírásánál azt tartotta szem előtt, hogy részletesebben legyenek megismerhetőek a kölcsönös okulásul szolgálható megoldások. Így például kitér a budapesti fővárosi tanács tagjainak közvetett választására, illetve arra a bukaresti gyakorlatra, hogy a román főváros tanácsi választókerületeinek kialakításánál a városon belüli közigazgatási egységek határaira nincsenek tekintettel. Érdemes lenne talán azt a hazánk jogirodalmában már elemzett kérdést megvizsgálni, *nem a település, a város tekintendő-e a természetes és elsődleges, a kerületi tagolás* pedig *a mesterséges, s* imigyen *másodlagos egységnek?* Külön mutatja be a G. V. Barabasev bevezető tanulmányában már érintett agglomeráció kérdéseit, a város és környékének integrációs tendenciáit. Mint megállapítja a szocialista országokban három megoldási mód alakult ki: *1.* a városi szervek cselekvési jogkörének olyan szélesítése, hogy az átfogja a város vonzáskörzetét vagy

[1] L. erről részletesebben Sz. A. *Avakjan:* Gorodszkoj szovjet i predprijátyija vüszsesztojásevo podcsinyényija. Moszkva, 1979.

annak egy részét; *2.* a város és az agglomeráció egységes hatalmi és igazgatási szerveinek létrehozása; *3.* a meglevő horizontális együttműködési kapcsolatok fejlesztése.

Az ismertetésben nem tértem ki *Je. V. Kukuskin*nak a városi tanácsok környezetvédelmi tevékenységével foglalkozó tanulmányára, mivel az sem tárgyával, sem megközelítési módjával — ami ez esetben kizárólag a hatályos joganyag bemutatását jelenti — nem illeszkedik szorosan a kötetbe. Ettől eltekintve azonban elmondható, hogy az egységes szerkesztési koncepciót tükröző tanulmánykötet nemcsak a városigazgatás megismerését, a sokszor nehezen hozzáférhető konkrét példákba való betekintést teszi lehetővé, hanem a jogirodalomból is kiemelkedik kritikusságával, problémaérzékenységével, elemző javaslataival. Külön értékeként emelhető ki, hogy nemcsak jogi, hanem közgazdasági és szociológiai elemzések tanulságait is hasznosítja, s határozottan túlmutat az államigazgatást kizárólag jogi jelenségként kezelő szemléleten.

Dunay Pál

F. Rittner: Bevezetés a verseny- és kartelljogba*

Az NSZK verseny- és kartelljogába bevezető kismonográfia a szerző korábbi, az NSZK gazdasági jogát tárgyaló, 1979-ben megjelent munkájából nőtt ki abban az értelemben, hogy annak két — IV. és V. — fejezetét kiemelve, önállósítva dolgozza fel. Kétségtelen, hogy az NSZK versenyjog — és ez alól nem kivétel egyik része sem — Nyugat-Európa legdinamikusabban fejlődő versenyjoga az EGK közösségi egységes versenyjoga mellett: a tisztességtelen verseny elleni törvény módosításának tervezete ugyanúgy a Budenstag előtt hever, mint ahogy 1980-ban negyedszer módosított versenykorlátozások elleni (GWB).

Különösen a IV. GWB Novella teszi időszerűvé e joganyag összefoglalását; időszerű ez mind a gyakorló jogász számára, aki könnyen kerülhet egy külkereskedelmi operáció során versenyjogi-kartelljogi komplikációkba, de a kutató számára is, mivel a GWB módosításának tendenciája már a korábbi novellákból kivehetően is a verseny korlátozására alkalmas magatartások (fúziók, piaci uralom) ellenőrzésének szigorítása volt. Mód nyílik tehát az egyik reprezentatív nyugat-európai versenykorlátozási jog fejlődési tendenciáinak, elméleti irányainak vizsgálatára is. Az összegezést időszerűvé teszi egy további ok is: részben azzal összeffügésben, hogy a szociáldemokrata-szabaddemokrata koalíció — különösen az előbbi párt által vezetett igazságügyi minisztérium — volt az, amelyik a kontroll szigorítását napirenden tartotta, úgy tűnik, hogy egy időre a versenyjog az NSZK-ban nyugvópontra jutott.

A monográfia a versenyjog felosztásának megfelelően két részre: a tisztességtelen verseny elleni joganyagra és a versenykorlátozások jogára oszlik. Az első tárgyalja az alapokat és a generálauzula (a törvény 1. §-a) alkalmazási körét, mely az NSZK jogában igen széles; ezt követi a különös tényállások tárgyalása. E részt a szankciók, a törvény által nyújtott jogvédelem elemzése zárja: mégpedig elkülönítetten a magánjogié és a büntetőjogié.

A második rész — bár nem oszlik így meg világosan — lényegében véve a versenykorlátozási jog négy alapkérdését tárgyalja: a kartelltilalmat, ideértve az egyeztetett verseny korlátozására irányuló magatartásokat is; az árucsere-szerződésekben megjelenő versenyt korlátozó kikötéseket; a piaci uralom, a monopolhelyzet és a csak relatíve erős pozícióban levő ún. „piacon erős" (marktstarkes) vállalat feletti visszaélési felügyeletet; végül a fúziókontrollt. E részt is a szankciók, a jogvédelem, a szervezeti és eljárási kérdések elemzése zárja.

A monográfiához fűzött irodalomjegyzék és tárgymutató, valamint az egyes kérdések elemzését kísérő bőséges jogeset-ismertetés az adott problémára vonatkozó elméleti nézetek vázlatos összefoglaló elemzésével együtt kétségkívül jó bevezetést jelent a versenyjog iránt érdeklődő elméleti szakemberek számára, ugyanakkor a versenyjog egyes kérdéseivel konfrontálódó gyakorlati szakembert is hasznosan, naprakészen eligazítja.

Vörös Imre

Nemzetközi közjogi előadások Hágában

A hatvan éve fennálló Hágai Nemzetközi Jogi Akadémia 1983-ban ötvenharmadik alkalommal rendezte meg nyári tanfolyamát. Az alábbiakban a július 25. és augusztus 12. között, 85 országból érkezett hallgatóság előtt, *a nemzetközi közjogi előadássorozaton* elhangzott érdekes gondolatok közül idézek fel néhányat.

M. Virally, a párizsi Jog-, Gazdaság- és Társadalomtudományi Egyetem professzora korunk nemzetközi jogának általános képét rajzolta fel.

Ennek a képnek a megértéséhez a kulcsot a második világháború utáni nemzetközi politikai rend, a jaltai megállapodások, a nukleáris fegyverek birtoklásán alapuló „rettegés egyensúlya" adja. Napjaink nemzetközi jogára jelentős hatást gyakoroltak az ideológiai ellentétek, még akkor is, ha sok esetben csak arról van szó, hogy a politikai érdekek összeütközése ideológiai álarcot öltött. A francia és az orosz forradalom, valamint a gyarmati rendszer megszűnése eredményeként létrejött új államok megjelenése a nemzetközi színtéren, azok a fő tényezők, amelyek erőteljes ideológiai töltés nemzetközi jogi elfogadtatására törekedtek. Az utóbbi másfél évtizedre visszatekintve megállapítható, hogy a fejlődő országok igényeit, követeléseit kifejező tételek (pl.: a természeti erőforrások feletti állandó szuverenitás, a fejlődéshez való jog) közül milyen sok nyert nemzetközi elfogadást, noha a legtöbb esetben nem kötelező jogi formában.

Napjaink nemzetközi joga kifejezésre juttatja a nemzeti függetlenség, azaz a politikai vezetés cselekvési szabadságának védelmét és az államok közötti kölcsönös függések komplex rendszerét. A nemzetközi jogi normák mögötti valóság vizsgálata során döntő tényezőként kell figyelembe venni az államok között rendkívüli mértékben brutálisan növekvő gazdasági, politikai és kulturális különbségeket.

A függetlenség védelme szempontjából alapvető az állam „nemzetközi jogba írt létének" intézményrendszere (államazonosság, államutódlás, államelismerés). Ugyanakkor napjaink nemzetközi joga már nemcsak az államok, hanem a népek joga is. Ezt bizonyítja a népek és nemzetek önrendelkezési jogának univerzális alapelvé válása, továbbá az emberi jogok nemzetközi védelme is. Az állam nemzetközi jogalanyisága technikai koncepció, az egység, az azonosság és a folyamatosság kifejezője. A szuverenitás tartalma bővült a gazdasági szférában, ugyanakkor csökkent is az erőszak tilalmának megjelenésével. A nemzetközi jog

* *Rittner,* Fritz: Einführung in das Wettbewerbs- und Kartellrecht. C. F. Müller Juristischer Verlag. Heidelberg—Karlsruhe, 1981. 346 old.

az államok szuverén egyenlőségén alapul, a köztük levő materiális egyenlőségek ellenére. A nemzetközi jog ugyanakkor perspektivikusan a materiális egyenlőtlenségek csökkentése érdekében a szuverén egyenlőség bizonyos mértékű oldódásának irányába mutat: a harmadik világ államainak „fejlődéshez való joga" komoly mértékű és vissza nem térítendő segítség igényét jelenti. Az állam tiszteletben tartja az idegen szuverenitást (lásd a be nem avatkozás, a diplomáciai mentesség normáit, az idegenek jogi helyzetét szabályozó előírásokat stb.), valamint az emberi jogokat és így korlátozza a sajátját.

Virally hangsúlyozta, hogy minden jogrendszerben vannak olyan érdekek és értékek, amelyek a partikularitások felett állnak. Ezt juttatja kifejezésre a nemzetközi jogban a jus cogens koncepciója. Az igazi kérdés az, hogy valóban vannak-e ilyen, a nemzetközi jogba foglalt globális érdekek és értékek?

Az önsegély, mint a nemzetközi jog szankciója, nem igazán hatékony, hiszen az államok közötti materiális különbségek ezt megakadályozzák. A nemzetközi jogi szankciók a gyakorlatban ellenintézkedések formáját öltik, a válaszok és viszontválaszok felfelé kumulálódó folyamatba rendeződnek. A nemzetközi jog érvényesülésének biztosítékai elsősorban politikaiak: az államok ehhez fűződő kölcsönös érdekei. Fontos szerepe lehet az olyan politikai-jogi ellenőrzési mechanizmusoknak, mint amilyen az ILO keretében és az emberi jogok nemzetközi védelme kapcsán működik. Kényszerítő hatással lenne az államokra, ha a jogsértéseket például a nemzetközi közvélemény elé tárnák, ha összeállítanák a kötelezettségeiket nem teljesítő országok feketelistáját stb. A nemzetközi viták politikai természetűek, ezek azonban gyakran jogi formát öltenek (pl. a szerződések értelmezésénél). A viták megoldásának technikai lebonyolítása a nemzetközi jog feladata. A viták békés megoldásának szabadsága azonban másodlagos konfliktusokhoz vezethet, ti. a felek eltérő utakat választhatnak, amelyekhez gyakran makacsul ragaszkodnak.

A kölcsönös függések rendszere módosította az államok kompetitív együttélését. A csupán közösen megoldható problémák hosszú sora és a politikai barátságok ideológiai alapokon szerveződő hálózata az, amely a kölcsönös függések következményeinek (fegyelem és kooperáció) elfogadására kényszeríti az államokat. Az interdependencia igényli a szervezeti kereteket, ezeknek dinamikusan alkalmazkodniuk kell a változásokhoz. A nemzetközi szervezetek felállítása és működése jogi alapokat kíván, a legfontosabb vonások szerződésben történő rögzítését. A kis és közepes államok a nemzetközi szervezetek révén kapnak lehetőséget arra, hogy részt vegyenek a világ ügyeinek intézésében. Napjainkban folyamatos tárgyalásokat tartanak minden fontos nemzetközi problémáról és ezt az intézmények hálózata biztosítja. A nemzetközi szervezetek döntéseket hozó és közös akciókat szervező gépezetek, amelyek ugyanakkor megfelelő teret biztosítanak az államok közötti versenyre is. Határozataik igen fontosak még akkor is, ha jogilag nem kötelezőek. A nemzetközi szerződések az államok által közösen óhajtott transznacionális változások (pl. kereskedelem, szolgáltatások, pénzügyek) megszervezésének fő eszközei.

A nemzetközi béke és biztonság fenntartására a világháborúk befejeződése után kollektív megoldást kerestek a győztesek. Az első világháború után a jog révén biztosított béke volt a jelszó, míg az antifasiszta koalíció tagjai erőteljesebb politikai megoldásokra törekedtek (Jalta).

J. Charpentier professzor a nancy-i egyetemről, arról az ellenőrzésről beszélt, amelyet a nemzetközi szervezetek gyakorolnak az államok kötelezettségeinek végrehajtása felett. Az ellenőrzés helyét a jog végrehajtásának folyamatában az értelmezés és a szankció között jelölte ki. A kötelezettségek végrehajtásának ellenőrzése fontos szerepet tölt be, elősegíti a nemzetközi jog hatékonyságát, hozzájárul az államok társadalmának integrációjához és együttműködése fejlesztéséhez. A nemzetközi színtéren három fajta kontroll létezik: az önellenőrzés, amely az adott ország politikai vezetésének jószándékán nyugszik, a kölcsönös ellenőrzés, amelynek hatékonyságát csökkentik az államok közötti materiális különbségek, valamint az intézményesített ellenőrzés, amelyet egyaránt gyakorolhat egy harmadik érdektelen fél (pl. bíróság), a szerződésben részes valamennyi állam együttesen, és egy nemzetközi szervezet apparátusa is. Az ellenőrzés hatékonysága elsősorban attól függ, hogy milyen gyakorlati módszerek alkalmazásával és milyen feltételek mellett kerül lebonyolításra. A rendszeres ellenőrzés, amely a kérdőíves módszert alkalmazza, a legmegfelelőbb a két fő veszély, az államok rosszakaratának és bürokratikus huzavonáinak a megakadályozására. Az információk elsősorban a szervezet tagállamainak kormányaitól származnak, kivételesen azonban az állampolgárok közvetlenül is fordulhatnak a nemzetközi szervezethez (pl. az emberi jogok védelme kapcsán). A leghatékonyabb a helyszínen folytatott ellenőrzés lenne, ez azonban csak a vizsgált állammal való együttműködés eredményeként lehetséges. Az ellenőrzés sohasem az adott állam elítélését, még kevésbé megbüntetését, hanem inkább magatartásának módosítását célozza, oly módon, hogy felhívja a figyelmét a vállalt kötelezettségektől való eltérésre.

D. W. Bowett oxfordi egyetemi tanár a nemzetközi viták megoldása során alkalmazott jogi technikák fejlődését vizsgálta. Az államok közötti viták nagy többsége politikai síkon oldódik meg, a Nemzetközi Bíróság előtt mindössze évente egy-két ügy van folyamatban. Ha az államok vitáik megoldásánál a jogi utat részesítik előnyben, inkább választott bíróság elé viszik ügyeiket. Az újabb gyakorlat szerint sok állam egyszerűen nem jelenik meg a Nemzetközi Bíróság előtt. A bizalomnak ez a hiánya nem magyarázható meg egyszerűen azzal, hogy az afroázsiai államok nem vettek részt az intézmény és eljárási szabályai, illetve általában a nemzetközi jog normáinak a kialakításában és így ellenérzéseik vannak, a szocialista országok pedig a bírák ideológiai előfeltevéseitől tartanak. A magyarázat inkább az, hogy az államok ellenőrizni akarják a vita megoldásának eredményét és ezért a diplomáciai eszközöket választják. A választott bíráskodás is előnyösebb, hiszen itt a bírák személye, az eljárás és az alkalmazandó jog is a felek akaratától függ. A Nemzetközi Bíróság döntéseinek előre nem láthatóságát megerősíti az a tény is, hogy az eltérő kulturális háttérrel rendelkező és különböző belső jogrendszereken nevelkedett bírák a tényeket eltérően értelmezik, más fogalmak alá vonják őket. A bíróság mindig nehéz és gyakran a valóság eltorzításához vezető helyzetben van, mert nem mondhatja azt, hogy nem talált megfelelő jogszabályt az előtte levő ügy eldöntéséhez. Ez magyarázza a Nemzetközi Bíróság magatartását, amikor erőteljesen tö-

rekszik az alkalmazandó jog feltárására és kifejtésére, ugyanakkor álláspontjának a felek általi minél teljesebb elfogadottságára is. A kettő összeegyeztetése sokszor kevéssé sikerül. Érdekes jelenség, hogy a Nemzetközi Bíróságtól a bizalmát látványosan megvonó, az előtte megjelenni sem hajlandó állam is informális kommunikációba lép vele és terjedelmes dokumentumokat juttat el hozzá.

F. Ermacora bécsi professzor arról beszélt, hogy mit tesznek az ENSZ keretében az etnikai, faji és vallási kisebbségek védelmének érdekében. A két világháború között a Nemzetek Szövetségéhez kapcsolva a kisebbségvédelem teljes rendszere működött (pl. az Antant és Csehszlovákia közötti szerződések, a békeszerződések, a különleges szerződések — pl. Danzig Szabad Város és Lengyelország között — és az egyoldalú deklarációk pl. Albánia részéről). A második világháború utáni fejlődés még nem vezetett el egy teljes rendszer kiépítéséhez, de egyes elemei már léteznek. AZ ENSZ albizottságában, amely a kérdéssel foglalkozik, még mindig nem sikerült kidolgozni a kisebbség fogalmát, annak ellenére, hogy olyan magas színvonalú tudományos mű szolgálhat a vita alapjául, mint az ismert olasz tudós által készített, ún. Capotorti-jelentés. Ha mégis sikerül a meghatározás kidolgozása, ez megnehezíti majd az államok számára, hogy azt állítsák, nincsenek kisebbségeik. Napjainkban a kisebbségek védelmét számos kétoldalú (pl. Anglia és Szingapur, az NSZK és Dánia között) és néhány nagyjelentőségű univerzális szerződés (pl. a Genocidium-egyezmény, a Faji Megkülönböztetés Valamennyi Formájának Kiküszöböléséről szóló Egyezmény, a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya) biztosítja.

Ermacora hangsúlyozta, hogy a nemzetközi jogászok ifjú generációjára vár a feladat, hogy új lendületet adjanak egy hatékonyabb, teljes rendszert alkotó kisebbségvédelem kidolgozásának.

O. Long, a GATT volt főtitkára a szervezet felépítéséről és működésének jogi kereteiről beszélt. A GATT — éppúgy, mint a második világháború után kialakított liberális nemzetközi gazdasági rend — két alapvető elvre, a viszonosságra és a diszkriminációmentességre épült. A jogi keretek fejlődése a fejlődő országok javára a viszonosság bizonyos mértékű oldódásához vezetett. A GATT tárgyalási fórum: a problémák gyűjtőhelye, döntéshozó gépezet, a kölcsönös ellenőrzés színtere, amely kifinomult eljárásokkal rendelkezik a szerződő felek közötti viták megoldására. A harmadik világ gazdasági fejlődésének elősegítésével összefüggésben még komoly feladatok várnak rá, rendszerében a „fejlődő ország" státust még nem definiálták. A tókiói fordulón elfogadott felhatalmazási klauzula csupán lehetővé teszi a kedvezmények nyújtását ezeknek az államoknak, de nem állapít meg ilyen kötelezettséget.

S. Gorove amerikai professzor a nemzetközi űrjog fejlődésének problémáit vizsgálta. Gorove inkább kérdéseket tett fel, mintsem arra törekedett, hogy lezárt válaszokat adjon. Elenyészik-e az állami szuverenitás a világűrben? Az 1967-es egyezmény szerint a világűrt sem a szuverenitás igényével, sem használat vagy foglalás útján, sem bármilyen más módon egyetlen nemzet sem sajátíthatja ki. Hogyan értékeljük ennek fényében a Bogotai Deklarációt, azaz az egyenlítői államok által támasztott igényt az ún. geostacionárius pályára? Mit jelent a világűrnek az ENSZ Alapokmányával összhangban folytatott békés felhasználása? A Szovjetuniónak van-e igaza, amely a Nemzetközi Energiahivatal Alapokmányára épített analógia alapján békésnek csak a nem katonai jellegű tevékenységet tekinti, vagy az Egyesült Államoknak, amely az ENSZ Alapokmányára hivatkozva azt állítja, hogy csak az agresszív fellépés jogsértő. Az űrkompra vajon az űrjog vagy a légijog normái vonatkoznak, hiszen úgy száll fel, mint egy űrhajó és úgy ereszkedik le, mint egy repülőgép? A kérdés megválaszolását szerinte nehezíti az a tény, hogy a nemzetközi jogban nem találjuk meg az űrhajó meghatározását sem.

J. A. Barberis argentín egyetemi tanár, a Buenos Aires-i Katolikus Egyetemről a nemzetközi jogalanyiság problémáit vizsgálta. Véleménye szerint a nemzetközi jog minden alanyának belső jogrendszerrel kell bírnia. Az „emberiség" és az „államok jogközössége" nem tekinthető alanynak, mert nincsenek konkrét nemzetközi jogaik és kötelezettségeik. E két feltétel — a belső jogrendszer és nemzetközi jogok és kötelezettségek megléte — alapján az argentín professzor hajlott a katolikus egyház és a nemzeti felszabadító mozgalmak jogalanyiságának elfogadására.

A délutáni órákban az Akadémia hallgatói számára egyes részkérdésekből szemináriumokat is tartottak; Virally és Bowett professzor válaszolt a legszellemesebben a feltett kérdésekre, frissen, pergően vezetve a foglalkozásokat. Hugo Grotius születése négyszázadik évfordulójának tiszteletére külön előadássorozat foglalkozott a nagy jogtudós életművével, amelyet ismert nemzetközi jogászok tartottak, mint például *R. Ago* és *W. Riphagen*.

A Hágai Nemzetközi Jogi Akadémia gazdag programja jelentős élmény, szellemi kaland volt a világ minden tájáról érkezett résztvevők számára.

Kardos Gábor

Emil Erdősy:

Das Prinzip der Proportionalität bei der strafrechtlichen Beurteilung der Gefährdung

Charakteristiken der Proportionalität, als Voraussetzung für die strafrechtliche Erlaubtheit der Risikoübernahme, als Gefährdung sind die folgenden: Werte von tatsächlichen Erscheinungen stehen im Verhältnis mit Werte von vorgestellten Werten; auf beiden Seiten des Proportionalitätsverhältnisses können sich ebenso materielle, wie Idealwerte wechseln; die Höhe des zustandebringenden Wertes soll die Höhe des gefährdeten Wertes weitaus übertreten. Der Autor untersucht im Spiegel der technischen Entwicklung die Frage, ob das menschliche Leben mit wirtschaftlichem Wert abgewogen werden kann. Schlussfolgerung des Autors lautet wie folgt: die durch die Anwendung der Technik entstehende Selbstgefährdung ist immer erlaubte Risikoübernahme, doch als die Gefährdung des Lebens, und der körperlichen Unversehrtheit von Anderen ist

durch das Strafrecht nur im Falle der Einhaltung der entsprechenden Sicherheitsregel erlaubt.

Ervin Cséka:

Neuere Elemente des Straferhöhungsverbotes

Inhaltliche Elemente des Straferhöhungsverbotes haben sich auch in den letzteren Zeiten verändert. In den bourgeoisen und sozialistischen Rechten verbieten einige Rechtsregel nur die Straferhöhung, andere aber auch die Erschwerung der Qualifizierung im zweiten Instanz.

Im ungarischen Recht gehört zum Kreis des Verbotes seit 1979 auch die verschärfte Bewachung. Deshalb taucht auf neuer Weise die Frage nach dem Verbot der Feststellung der Verschuldung, der Auferlegung einer erschwerten Strafe, und der Anwendung der verschärften Bewachung auf.

Zoltán Ferenc:

Potentielle Straftatlage und Prekriminalität: Vorgeschichte der Straftatsituation

Die Studie versucht die ersten zwei Phasen des kriminellen Prozesses wahrzunehmen. In der potentiellen Straftatlage werden die Umstände der individuellen Konfliktssysteme festgestellt, wenn die kriminelle Lösung der verschiedenen Konflikte nur noch latent erscheint. Dann rückt das Verhältnis zur Norm, zur Normfolgung in den Vordergrund. Die Studie versucht die Prekriminalität auf komplexer Weise anzunähern und auch die Darstellung dieser Periode von der Seite des Verletzten kann als eine neuartige Betrachtungsweise angenommen werden.

Mihály Tóth:

In der Fessel der Gegenüberstellungen

Die Studie folgt die geschichtliche Entwicklung der rechtlichen Regelung der Gegenüberstellungen seit dem Mittelalter bis zu unseren Tagen und stellt hinsichtlich der heutigen Lage fest, dass die Mehrheit der Gegenüberstellungen in der Phase der Fahndung überflüssig ist. Sie sind auch meistens erfolgslos. Da diese Lage Folge der mechanischen, sogar fehlerhaften Interpretation der Voraussetzungen der Gegenüberstellungen ist, soll man die vorstellbaren Widerspruchstypen aus dem Gesichtspunkte der Auflösung überprüfen. Der Autor versucht zu beweisen, das die Widersprüche nicht unbedingt zu Gegenüberstellungen führen sollten.

Csaba Kabódi:

Rechtspflege — Leistung?

Die Tätigkeit des Richters, darunter des Strafrichters ist ein Beruf; die Beurteilung des Straftates kann nicht einfach als eine ämtliche Aufgabe betrachtet werden, die Leistung im Dienste der Gesellschaft ist eine ernste Aufgabe und Verantwortlichkeit. Doch muss man aufgrund der Besuchung der richterlichen Verhandlungen feststellen, dass die Achtung der richterlichen Arbeit stark nachlässt. Wie könnte man das Prestige der Gerichte wiederherstellen?

Miklós Kengyel:

Zeugenverhörsysteme im Zivilprozess

Die Studie untersucht einleitend die geschichtliche Entwicklung der zivilprozessrechtlichen Zeugenverhörsysteme, dann analysiert mit rechtsvergleichender Betrachtungsweise die Systeme der modernen Zivilprozessrechte unterscheidend zwischen den sg. lateinischen, deutschen und englischen Systemen. Im dritten Teil werden die Grundprinzipien und Wirkungen der sozialistischen Gesetzlichkeit im Zeugenverhör untersucht.

Emil Erdősy:

The principle of proportionality in the criminal judgement of endangerment

The main features of the proportionality, which is one of the conditions of the criminal law permission of endangerment as risk taking: the value of the actual phenomena compared to the values of imagined phenomena: on both sides of the proportionality relationship the material and spiritual values may change alternatively: the value to be created should significantly surpass the value of the endangered value. Considering these characteristics the author examines that problem of the technical development whether the economic value can be compared to the human life, corporal integrity and health as spiritual (ideal) value. The final conclusion: the self-endangerment connected with the application of technology is always a permitted risk-taking, but the risk-taking, which may endanger the life, corporal integrity or helath of other human beings can be permitted by the criminal law only in case of keeping the appropritae security regulations.

Ervin Cséka:

New elements of the substance of prohibition of increase of punishment

The contentual elements of the prohibition of increase of punishment are changing — in the past as well as today. In the bourgeois and socialist laws some regulations prohibit only the increase of punishment, other rules prohibit the aggravation of classification too in the second degree procedure. In the Hungarian process law recently (since 1979) not only the punishment, but a further measure, the so-called strict confinemont is also in the sphere of the prohibition. Therefore the prohibition of ascertainig the culpability; the imposition of a more severe punishment; the application of the strict confinement appear partly from a new aspect. Finally the condition, which eliminates the prohibition of the increase of punishment, the appeal against the accused person also requires a new interpretation.

Zoltán Ferenc:

Potential criminal act-situation and precriminality: the antecedents of the crime situation

The article tries to present the first two phases of the course of a criminal act (in time). In a potentially criminal act-situation it fixes such a state of individual conflicts or systems of individual conflicts, when the criminal solution possibility of the various conflicts exists only latent way. Due to the mentioned thing in that phase the problem of the relation to the norm, the following of norms (adherence to the norms) appears to.

The article strives to a complex approach of the precriminality, the presentation of period on behalf of the plaintibb can be considered new to a certain extent.

The mentioned two phases are both the antecedents of the criminal act-situation, such a situation which is estimated by the criminal law too, however, from the aspect of the crime prevention they are especially important preceding stories.

Mihály Tóth:

In the shackles of confrontations

The easay follows the historical development of the legal regulation of confrontations from the Middle Ages till today. Analyzing the recent sitation ascertains that in the investigation stage of the criminal procedure the majority of the great many confrontations seems to be needless and the largely routine investigative acts are usually unsuccessful too. As this fact is due to the mistaken and mechanical interpretation of the conditions of confrontation, it is needed to survey the theoretically possible types of conflicts from the aspects of solving them, or from the aspect of possibility of solution. This is followed by such practical examples, which throung the analysis of the mistaken, useless or replaceable, therefore to be disregarded confrontations (mentioned in the first part of the article) tries to convince the reader that the contradiction should not lead necessarily to the confrontation.

Csaba Kabódi:

Administration of justice: is it a service?

To be a judge it is a profession — this is the case too for a criminal judge. To administer justice, to judge a crime is not a simple public administration task, the service of the body and integrity of the society is a considerable honour and responsibility. Just because of this function the work of a judge, who enforces a punishment requirement on behalf of the state, is related to higher demands and expectations. Due to the very same reason it can be expected from the society to give the proper respect and honour to the „man of judgement". But if somebody frequently visits the courtrooms, have to experience a significant decrease of respect of the court work. What is the reason of this and what can be the way to restore the prestige of the court? The author seeks the answers for these questions in his paper.

Miklós Kengyel:

Witness interrogation systems in the civil suit

The initial part of the essay deals with the historical development of the witness interrogation systems in the civil suit, particularly concerning the domestic legal development. The second part has a legal comparative character and analyzes the witness interrogation systems of the contemporary civil procedures, distinguishes between the so-called Latin, German system on one hand, the English type of witness hearing system on the other. The third part surveys the impact of the basic principles of the socialist civil procedure and the socialist legality on the regulation of witness interrogation.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1250. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert, a Lapkiadó Vállalat vezérigazgatója. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest, V., József nádor tér. 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámlára. Előfizetési díj 1/2 évre: 300,— Ft, egy évre: 600,— Ft. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest 1056 Bajcsy-Zsilinszky út 76.

Szegedi Nyomda — 84-187 Szeged, 1984. — Felelős vezető: Dobó József igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

ÁRA: 50,— Ft

Jg 5600 F/ET

XXXIX. új évfolyam 4. szám Budapest, 1984. április hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

TARTALOM

DEZSŐ MÁRTA
A magyar választási rendszer 1983. évi reformja 177

MÜLLER GYÖRGY
A tanácsok céltársulásairól 182

SÁRKÖZY TAMÁS
Új jogi személyelméletek Nyugat-Európában 189

BŰRIÁN LÁSZLÓ
A jogi személyek honossága különös tekintettel az amerikai embargó extraterritoriális hatályára 199

FICZERE LAJOS
A KGST és a harmadik országok 205

Szemle

HAMZA GÁBOR
Emlékezés Diósdi Györgyre, a hazai jogtudomány európai hírű művelőjére 213

HERCZEGH GÉZA
Milyen út vezetett Trianonhoz? 215

UJLAKI LÁSZLÓ
A Csehszlovák Gazdasági Törvénykönyv módosítása 217

TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ
A Dokumentációs Szemle megszűnéséhez 219

Jogirodalom—Jogélet

V. N. Kudrjavcev: A jogellenes cselekmények okai (LÉVAY MIKLÓS) 220

LÉVAYNÉ FAZEKAS JUDIT—CSERBA LAJOS—MISKOLCZI BODNÁR PÉTER
A Polgári Törvénykönyv magyarázata 223

TAKÁTS PÉTER
Az I. NSZK—magyar gazdasági jogi konferencia 229

POLT PÉTER
A „Gazdasági bűnözés — gazdasági bűncselekmények" című doktori értekezés vitájáról 232

СОДЕРЖАНИЕ: *Марта Деже:* Реформа венгерской избирательной системы в 1983 году — *Дьердь Мюллер:* Соглашения местных Советов о выполнении совместной деятельности — *Тамаш Шаркези:* Новые теории о юридических лицах в Западной Европе — *Ласло Буриан:* Гражданство юридических лиц с особым вниманием на экстратерриториальное действие американских экспортных ограничений — *Лайош Фицере:* СЭВ и третьи страны — *Обзор: Габор Хамза:* Память Дьерда Диошди, видный и известный по всей Европе представитель венгерской юридической науки — *Геза Херцег:* Какой путь вел к Трианону? *Ласло Уйлаки:* Изменение хозяйственного кодекса ЧССР — *Ласло Трочаньи:* К прекращению издания «Обзор документации — *Юридическая литература — юридическая жизнь:* В. Н. Кулрявцев; Причины правонарушений (Миклош Лэваи) — *Дэваинэ, Юдит Фазекаш — Лайош Черба — Петер Мишкольци Боднар:* Комментарий к Гражданскому кодексу ВНР — *Петер Такач:* Первая конференция специалистов ФРГ и ВНР по хозяйственному праву — *Петер Полт:* Обсуждение докторской диссертации «Хозяйственная преступность — хозяйственные преступления».

INHALT: Márta Dezső: Die Reform des ungarischen Wahlsystems vom Jahre 1983. — *György Müller:* Über die Ziel-Zusammenschlüsse der örtlichen Räte. — *Tamás Sárközy:* Theorien der Rechtsperson in West-Europa. — *László Burián:* Die Staatsangehörigkeit der juristischen Personen, mit besonderer Rücksicht auf die extraterritoriale Wirkung der amerikanischen Exportbeschränkungen. — *Lajos Ficzere:* Das RGW und die Drittländer. — *Rundschau: Gábor Hamza:* Gedächtnis an György Diósdi, heimischer Rechtswissenschaftler europäischen Rufs. — *Géza Herczegh:* Was für ein Weg führte zum Friedensvertrag von Trianon? — *László Ujlaki:* Die Modifizierung des Wirtschaftsrechtsgesetzbuches der Tschechoslowakei. — *László Trócsányi:* Zur Beendigung des „Dokumentációs Szemle". — *Rechtsliteratur—Rechtsleben:* V. N. Kudriawzew: Die Ursachen der rechtswidrigen Handlungen *(Miklós Lévay).* — *Frau Lévay, Judit Fazekas—Lajos Cserba—Péter Bodnár Miskolczi:* Das Kommentar des ZGB. — *Péter Takáts:* Die erste Juristenkonferenz der Wirtschaftsrechtswissenschaftler aus der Bunderepublik Deutschland und der VR Ungarn. — *Péter Polt:* Über die Verteidigung der Habilitationsschrift „Wirtschaftliche Kriminalität — wirtschaftliche Straftaten".

CONTENTS: Márta Dezső: The 1983 reform of the Hungarian election system. — *György Müller:* On the purpose associations of councils. — *Tamás Sárközy:* New theories on juristic persons in Western Wurope. — *László Burián:* The nationality of corporations, with a special regard of the extraterritorial application of the American export restrictions. — *Lajos Ficzere:* The CMEA and third countries. — *Review: Gábor Hamza:* In memoriam György Diósdi, a Hungarian scientist of European Fame. — *Géza Herczegh:* the way to Trianon. — *László Ujlaki:* The amendment of the Czechoslovakian Economic Code. — *László Trócsányi:* To the extinction of Dokumentációs Szemle (Documentary Review). — *Legal life—legal literature. V. N. Kudrjavcev: The causes of acts against the law (Miklós Lévay).* — *Mrs. Lévay, Judit Fazekas—Lajos Cserba—Péter Miskolczi—Bodnár:* The commentary to the Civil Code. — *Péter Takáts:* The lst FRG—Hungarian conference on economic law. — *Péter Polt:* On the discussion of the dissertation „Economic delinquency — economic crimes".

E lapszám (XXXIX. évfolyam 4. szám) szerzői: *Dezső Márta,* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa (Budapest). — *Müller György,* egyetemi adjunktus (Budapest). — *Burián László,* egyetemi tanársegéd (Miskolc). — *Ficzere Lajos,* főosztályvezető (Budapest). — *Hamza Gábor,* egyetemi adjunktus (Budapest). — *Herczegh Géza,* tanszékvezető egyetemi tanár (Pécs). — *Ujlaki László,* az LFB ny. tanácselnöke (Budapest). — *Trócsányi László,* tudományos főmunkatárs (Budapest). — *Lévay Miklós,* tudományos ösztöndíjas gyakornok (Miskolc). — *Cserba Lajos,* egyetemi tanársegéd (Miskolc). — *Miskolczi Bodnár Péter,* egyetemi tanársegéd (Miskolc). — *Takáts Péter,* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa (Budapest). — *Polt Péter,* egyetemi tanársegéd (Budapest).

XXXIX. új évfolyam 4. szám Budapest, 1984. április hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

A magyar választási rendszer 1983. évi reformja

Az Országgyűlés 1983. dec. 22-i ülésén elfogadta az országgyűlési képviselők és a tanácstagok választásáról szóló törvényt. Az 1983. évi III. tv. a következő — az 1985-ben tartandó — általános választások kitűzésének napján lép hatályba.

Az új választójogi törvény megalkotása szervesen illeszkedik abba a folyamatba, amely társadalmunk politikai intézményrendszerének demokratikus továbbfejlesztését tűzte célul.[1] Az elmúlt másfél-két évtizedben végbement gazdasági-társadalmi változások (mind a feltételek, mind az irányítás területén) fokozottan előtérbe állítják a korszerű, demokratikus társadalomirányítás igényeinek megfelelő intézmények kialakítását, a meglevők tökéletesítését.

Különösen vonatkozik ez a képviseleti szervekre, amelyek funkcióik, illetve a társadalmi-politikai rendszerben elfoglalt helyük alapján a szocialista demokrácia alapvető intézményei. Tevékenységük tartalmi vonásai, tényleges súlyuk a társadalom irányításában a demokrácia fokmérői.

Az Országgyűlés és a tanácsok demokratikus működése, érdekegyeztető funkciójuk érvényesülése feltételezi a létrehozásuk módjára, az összetételük kialakítására vonatkozó demokratikus választójogi normákat, az állampolgárok jogának biztosítását képviseleti szerveik meghatározására. Ezért nagy politikai jelentőségű és ezért áll a társadalmi érdeklődés homlokterében az új választójogi törvény.

A felszabadulás óta eltelt mintegy négy évtizedben a társadalmi-politikai viszonyok alakulásának függvényében többször változtak a választási rendszer szabályai.[2] A ma még hatályos 1970. évi III. törvénnyel módosított 1966. évi III. tv. csaknem két évtizedig, négy cikluson keresztül az egyéni kerületi rendszerben történő választások keretéül szolgált, s meghatározó vonásai továbbélnek az új választójogi törvényben is. Így a területi elv elsődlegessége, a választópolgárok gyűléseinek jelölési joga, a választások előkészítése és lebonyolítása során a népfront meghatározó szerepe, továbbra is alapvető szabályok választási rendszerünkben.

Azonban a korábbi évek választásai során szerzett tapasztalatok, illetve ezek elemzése — a pozitív vonások mellett — egyre érzékelhetőbbé tette, hogy a gyakorlat nincs kellő összhangban az alkotmányban és a választójogi törvényben megfogalmazott célkitűzésekkel. A formális elemek kiiktatása, a választások demokratizmusának növelése érdekében változtatásokra van szükség, mind a választásokkal kapcsolatos politikai gyakorlat, mind a jogi szabályozás terén. E gondolat jegyében fogant az új választójogi törvény, amely alapos előkészítő munka és széles körű társadalmi vita után került elfogadásra.[3]

---

[1] Ld. az MSZMP XII. Kongresszusának határozatát az államélet és a szocialista demokrácia továbbfejlesztéséről. Ezt tükrözik az alkotmánymódosítás (1983. évi II. tv.) által érintett kérdések: az Alkotmányjogi Tanács létrehozása, a népi ellenőrzés szerepének növelése, a közigazgatás korszerűsítése.

[2] A népi demokratikus fejlődés első szakaszában a többpártrendszer feltételeinek megfelelően, az 1945. évi VIII. tv. az arányos képviseletet biztosító kötött lajstromos kerületi rendszert vezette be. Ebben a keretben folytak az 1947-es választások (1947. évi XXII. tv.), amelyet a koalíciós pártoknak a politikai egység megteremtésére irányuló törekvése jellemzett. Az 1949-es választásoknál (1949. évi IX. tv.) lényeges változást jelentett, hogy a Függetlenségi Népfront megalakulását követően a népfrontba tömörült pártok közös lajstrommal indultak. A népfront lajstrom a pártok konszenzusán, a mandátumoknak az erőviszonyokat kifejező elosztásán alapult ugyan, mégis alapvetően módosította a képviselet tartalmát. A korábbi pártpolitikai képviseletet egy egységes politikai program, a szocializmus melletti elkötelezettség programja váltotta fel. A szavazás a társadalmi fejlődés alternatívájában való választást jelentette, azaz a kötött népfrontlajstrom elfogadása egyben a szocializmus elfogadása volt. A képviselet politikai tartalmának ekkor még megfelelt a kötött lajstromos rendszer, de a koalíciós pártok megszűnése, a politikai erőviszonyok alapvető megváltozása mind formálisabbá tette a választásokat, politikai demonstrációra szűkítő szavazást. Ezt a felismerést tükrözte, illetve a képviselet reálisabb alapokra helyezését jelentette az egyéni kerületi rendszerre történő áttérés 1954-ben a tanácsok választásánál (1954. évi IX. tv.). Az országgyűlési képviselőknél az egyéni kerületi rendszer bevezetésére már 1956 tavaszán döntés született, de az ismert politikai okok következtében ez csak az 1966. évi III. tv. rendelkezései alapján realizálódik. Ld. *Schmidt* Péter: Képviselet és választójog. Társadalmi Szemle, 1971. 3. sz. 24—33. old.

[3] „...túlzás nélkül megállapíthatjuk, hogy a választójogi törvényjavaslat soha nem tapasztalt érdeklődést váltott ki közvéleményünkben. Ez a tömeges érdeklődés egyértelműen jelezte, hogy a szocialista demokratizmus elmélyítése társadalmi és gazdasági fejlődésünknek egyre inkább folyamatosan érvényesülő alapvető elemévé, ill. igényévé válik. A több mint 1300 fórumon több tízezer résztvevővel lezajlott vitákon 25 ezer észrevétel és javaslat hangzott el". Markója Imre expozéja a választójogi törvénytervezethez. Országgyűlési Értesítő, 1983. dec. 22.

Az új választójogi törvény általános jellemzői

Az 1983. évi III. tv. korszerű szerkezetben, a választásokkal kapcsolatos valamennyi — nem alkotmányos szintű — rendelkezést egy jogszabály keretein belül tartalmazza.[4] Szerkezetileg két részre tagozódik: az első rész, az alapvető rendelkezéseket foglalja magában (a választójogra, a választásokra és az országgyűlési képviselőkre, ill. tanácstagokra vonatkozó rendelkezésekkel); a második rész a választási eljárást szabályozza részletesen.

A törvény lényeges, új rendelkezései érintik a választási rendszer valamennyi alapvető intézményét: a választójogot, a jelölést, a visszahívást és a választási eljárást. Az új intézmények bevezetése: a kettős, ill. többes jelölések általánossá tétele, a pótképviselői és póttanácstagi státus lehetősége, az országos választási lista intézményesítése — hogy csak a legfontosabbakat emeljük ki —, lehetőséget teremt az állampolgárok széles körű, felelős véleménynyilvánítására képviselőik megválasztásában.

Választási rendszerünkben eddig is érvényesültek a választások demokratikus alapelvei, köztük a választójog általánossága. A törvény által felsorolt, szűk körű kizáró okokon túl, minden nagykorú magyar állampolgárt megillet a választójog. A választásra jogosultak körét tekintve kevésbé gyakorlati jelentőségű, mégis elméleti szempontból vitatható eleme a hatályos választójogi törvénynek, hogy a választójogból való kizárás államigazgatási szervek rendelkezésén is alapulhat (pl.: rendőrhatósági felügyelet esetén). Az új törvény szűkíti a kizáró okok körét, és azt az elvet kívánja érvényre juttatni, hogy a választójogtól, mint alapvető állampolgári jogtól, csakis a bíróság foszthassa meg az állampolgárt.

A kettős vagy többes jelölések általánossá tétele

A jelölés a képviselők és tanácstagok választásának egyik legfontosabb — komoly politikai előkészítést és széles társadalmi aktivitást feltételező — szakasza. A jelöltek kiválasztása nem történhet csak spontán, de eleve elhatározott módon sem. Az előbbi felelőtlenséget, az utóbbi politikai közömbösséget szülne. A jelölések társadalmi-politikai jelentőségét az adja, hogy mind a politikai irányító szervek, mind az állampolgárok érdekeltek a képviseletre alkalmas személyek kiválasztásában, a képviseleti szervek összetételének meghatározásában. A társadalmi-politikai szervezeteknek, az érdekképviseleti szerveknek, a különböző munkahelyi kollektíváknak, az állampolgárok lakókerületi érdekek formálta csoportjainak, tulajdonképpen mindenkinek, akinek jelölési joga van (ill. részt vesz a jelölésben) felelősen kell döntenie arról, hogy kit, miért javasol jelöltnek, ill. miért ért (vagy nem ért) egyet a jelöléssel.

A jelöltek kiválasztására irányuló politikai aktivitást előlegezte meg a korábbi választójogi törvény is a két vagy több jelölt állításának lehetőségével. Az elvárások azonban nem igazolódtak be, pedig kifejezetten a többes jelölést ösztönző szabály a jelölőgyűléseken az állampolgároknak biztosított javaslattételi jog. Sőt a gyakorlatban egy ellenkező tendencia kezdett érvényesülni: az egymás követő választásokon fokozatosan csökkent a kettős, ill. többes jelölések száma az országgyűlési képviselők és a tanácstagok vonatkozásában is.

E tendencia okait keresve, eltérő válaszok fogalmazódtak meg.[5] Tény, hogy a különböző okok egymás hatását felerősítve rontották a kettős, ill. többes jelölés esélyeit, és az egy jelölt állításának gyakorlata vált uralkodóvá.

Az új választójogi törvény most jogi eszközökkel kívánja biztosítani, hogy minden országgyűlési és tanácsi választókerületből legalább két jelölt induljon a választásokon. Így a többes jelölés lehetőségéből jogilag kötelező szabály lett. A törvény indoklása szerint: „Bár ez a szocialista demokrácia fejlődésének magasabb fokán feleslegessé válhat, jelenleg szükség van arra, hogy a jogszabály kötelező rendelkezése folytán valósuljon meg a többes jelölés. A jelölésnek ez a módszere egyrészt növeli a választások politikai jelentőségét, másrészt a megválasztott országgyűlési képviselők, tanácstagok munkáját felélénkítheti".[6]

A törvény indoklása utal rá, és a vitákban is többször elhangzott, hogy itt politikai eszközökkel is elérhető célról van szó, sőt elsősorban arról. Mégis jelenlegi feltételeink között a jogi eszközök segítségét kell igénybe venni, a jelölések és választások demokratizmusának növeléséhez. Ez az ellentmondás úgy oldható fel, hogy a jogilag kötelező kettős, ill. többes jelölés magában hordja a választás lehetőségét, vagyis eleve meg akarja akadályozni, hogy a választás csak a szavazat mechanikus leadására korlátozódjon. Persze jogosan felvetődik, hogy több jelölt állítása is hozhat formális megoldásokat, ha nincs mögötte olyan politikai gyakorlat, amely inspirálja, érdekeltté teszi az állampolgárokat és szervezeteiket a megfelelő jelöltek kiválasztásában. A törvény ezt az érdekeltséget feltételezi, hisz a jogszabály kötelező ereje csak arra vonatkozik, hogy egy választókerületben sem állíthatnak két jelöltnél kevesebbet, de ezen túl a jelöltek kiválasztása, a javaslatok elfogadása vagy elutasítása, tehát a tényleges jelölés, a jelöltek politikai „megméretése" már túl mutatnak a jog terrénumán, és az állampolgárok politikai aktivitásának, a társadalmi-politikai gyakorlat demokratizmusának szférájába tartoznak.

[4] Így hatályon kívül helyezhetők azok a jogszabályok is, amelyek korábban nem a választójogi törvény keretében szabályoztak lényeges, e körbe tartozó kérdéseket. Pl. az új (időközi) választásokról, ill. igazgatási területváltozás esetén a képviselők és a tanácstagok jogi helyzetéről rendelkező 1971. évi 26. sz. tvr-rel módosított 1967. évi 35. sz. törvényerejű rendelet.

[5] Egyes álláspontok szerint a csak lakóterületi érdekre épített képviselet nem képes kifejezni más, a társadalomban meglevő fontos érdekeket (pl. munkahelyi, foglalkozási, réteg stb.) és így hiányzik a jelölések során az érdekek érvényesítésére irányuló társadalmi mozgás. Továbbá az érdekek intézményes kifejezésén túl a vélemény- és nézetkülönbségeknek is hangsúlyozottan kellene megjelenni a jelölések során. Más vélemények szerint a választások előkészítéséért felelős szervek tevékenységében kifogásolható az esetenként megnyilvánuló túlzott és indokolatlan aggályoskodás, vagy a statisztikai szemlélet mechanikus alkalmazása. Van olyan álláspont is, amely a többes jelölések számának csökkentését részben azzal magyarázza, hogy az állampolgárok egy-egy befolyásos, exponált jelölt mellé nem kívántak „konkurrenst" állítani. Mások, a képviseleti szerveknek a kívánatosnál alacsonyabb hatékonyságú működésében keresték az okokat.

[6] Általános indoklás az országgyűlési képviselők és a tanácstagok választásáról szóló törvényjavaslathoz. Magyar Közlöny, 1983. dec. 27. 60. sz.

A kettős, ill. többes jelölések általánossá válása megnöveli a jelölőgyűlések jelentőségét, és fontos, garanciális szabályok törvénybeiktatását is igényli.

A jelöltek személyéről változatlanul az állampolgárok jelölőgyűlései döntenek (a jelenlevők 1/3-ának szavazatával). A reális döntés feltételezi a javasolt személyek tevékenységének és elképzeléseinek ismeretét. A potenciális jelöltek jobb megismerésére, a jelölésekkel kapcsolatos érvek és ellenérvek kifejtésére, további javaslatok megtételére módot adnak a megnövekedett számú jelölőgyűlések. Itt a jelöltekre javaslatot tehetnek a Hazafias Népfront szervei, a politikai, társadalmi, érdekképviseleti szervek, a munkahelyek dolgozóinak képviselői és bármely választópolgár. A javaslattételre jogosultak körét tekintve két eltérést találunk a hatályos szabályozáshoz képest. Az érdekképviseleti szervek eddig nem szerepeltek így nevesítve, bár a társadalmi szervek többsége (SZOT, TOT, KISZ stb.) fedte ezt a kategóriát. Megjelenése a törvényben az érdekek differenciáltabb kifejezésére irányuló törekvést tükrözi. A másik eltérés, hogy a különböző munkahelyek dolgozóinak „közössége" helyett most a dolgozók „képviselői" tehetnek javaslatot. Ez a változtatás a társadalmi viták hatására következett be, s az eltérő lakóterületi és munkahelyi érdekek sajátos kompromisszumát fejezi ki. A területi képviseleti elv elsődlegessége mellett nem zárják el a munkahelyi kollektívákat sem a javaslattételi jogtól, de a jelölőgyűléseken csak képviselőik útján vehetnek részt.

A törvény alapján az országgyűlési képviselők jelölésénél választókerületenként — tekintettel a választópolgárok nagy számára — két vagy több jelölőgyűlést kell tartani. Egymáshoz való viszonyukra irányadó szabály, hogy a korábbi jelölőgyűlésen elhangzott valamennyi javaslatot — ha a javasolt személy ott szavazatot kapott — a későbbi jelölőgyűlésen is szavazásra kell bocsátani. Ugyanakkor a jelölőgyűlések eredményessége érdekében a korábban megtartott jelölőgyűlést nem kell ismételten összehívni, ha ezt követően újabb jelöltet fogadtak el.

A jelölések tisztaságát, demokratizmusát erősítő garanciális szabály, hogy a jelöltekre tett javaslatokat elhangzásuk sorrendjében, egyenként kell szavazásra bocsátani. Ugyancsak az új garanciális szabályok körébe tartozik: a jelölőgyűlés lefolytatásával kapcsolatban a választópolgárok által benyújtható kifogás, amelyet az illetékes választási elnökség köteles haladéktalanul elbírálni, és a szükséges intézkedéseket megtenni.

A jelölésre vonatkozó eljárási garanciák mellett, amelyek nélkülözhetetlen feltételei a demokratikus választásoknak, a törvény a többes jelölésre tekintettel egy sajátos garanciális szabályt is tartalmaz. Az indoklás szerint: „A szocialista nemzeti egység kifejezését tükrözi az a rendelkezés, amely szerint az országgyűlési képviselőjelölteknek és tanácstagjelölteknek — a jelölés elfogadása mellett — arról is nyilatkozniuk kell, hogy a Hazafias Népfront programját magukénak vallják". A népfrontprogram elfogadásának korábban is érvényesülő politikai követelménye most a jelölés törvényességi feltételévé vált. Ez a szabály jogi eszközökkel kívánja biztosítani, hogy az alapvető társadalmi-politikai célkitűzésekkel egyetértő állampolgárok lehessenek jelöltek, ill. képviselők. Tehát ez jelenti a közös alapot, amelyen túl a célkitűzések megvalósításának módjáról alkotott különböző elgondolások, a választókerület problémáinak megoldására vonatkozó eltérő elképzelések, a prioritások megítélésében mutatkozó különbségek, vagy a jelölt személyes kvalitása, szimpátia stb. adhatják az alternatívákat a jelöltek közötti választásra.

A jelölteknek egyéni elgondolásaik kialakításához alaposan ismerni kell a választókerület helyzetét, megoldásra váró gondjait, a választópolgároknak viszont a jelölt személyét, illetve elképzeléseit. Ezt elősegítendő a törvény (több szocialista ország megoldásához hasonlóan)[7] lehetővé teszi, hogy a jelöltek a választást megelőző napig — egyenlő feltételek mellett — ismertethessék tevékenységüket és elképzeléseiket választóikkal, a népfront-bizottságok által külön e célra szervezett gyűléseken. Néhány szocialista választójogi törvény (pl. csehszlovák, bolgár) kifejezetten biztosítja a jelöltek melletti agitációt. A magyar törvény nem tartalmaz ilyen rendelkezést, de nem elképzelhetetlen nálunk sem a jelöltek támogatásának ez a formája.

A többes jelölések általánossá tételére — társadalmi-politikai viszonyaink számbavétele alapján — a lakóterületi elv keretein belül, az egyéni választókerületi rendszerben kerül sor. Számos, ezen a kereten túlmutató javaslat[8] bizonyult időszerűtlennek, esetleg a fejlődés további fázisaiban lehetséges iránynak. Azonban a jelölések síkján megmaradt (és szükségszerű is) a választókerület arculatát jelentősen befolyásoló munkahelyi, üzemi, intézményi érdekek megjelenítésének és képviseletének a lehetősége. Ez valóban a többes jelölés tartalmi vonatkozásait érintő kérdés.

A pótképviselői, póttanácstagi státus

A többes jelölések általánossá válása értelemszerűen a szavazatok valamilyen arányú megoszlását eredményezi a jelöltek között. Esetenként a meg nem választott jelölt is megkaphatja a szavazatok jelentős hányadát. Ezért a törvény lehetővé teszi, hogy azok a meg nem választott képviselőjelöltek és tanácstagjelöltek, akik az érvényes szavazatoknak legalább egynegyedét megkapták pótképviselők, illetve póttanácstagok legyenek.[9]

Ennek az intézménynek a bevezetése választási rendszerünkbe többirányú előnnyel jár. Megkönnyíti a több jelölt indulását, mivel a mandátumhoz nem jutott jelölt számára is biztosítja a kellő társadalmi meg-

[7] Hasonló megoldások találhatók az NDK-ban, Bulgáriában, a Szovjetunióban, Lengyelországban.

[8] Pl. a lakóterületi és a foglalkozási (üzemi) elv kombinációjára épített választókerületek, vagy a különböző szervezetek, intézmények, érdekcsoportok jelölési jogára épített többmandátumos választókerületi rendszer.

[9] A törvényjavaslat társadalmi vitájában a többség helyeselte a pótképviselői, ill. póttanácstagi intézmény bevezetését, de felvetődtek olyan aggályok is, hogy a szavazatok 25%-a nem bizonyítja kellőképpen a lakosság bizalmát az adott személy irányában. A szavazatok egynegyedének megszerzése több jelölt indulása esetén már komoly lakossági támogatást jelent, de ha egyes esetekben beigazolódnának a fenti aggályok, akkor a választópolgárok élhetnek visszahívási jogukkal, és megvonhatják a mandátumot az ilyen képviselőtől vagy tanácstagtól.

becsülést, továbbá szélesíti a közéletben résztvevő felelős, aktív állampolgárok körét. Egy praktikus előnye is van: feltehetően jelentős mértékben csökkenti az időközi választások számát és gyakoriságát, mert a pótképviselő és póttanácstag a választókerületi mandátum megüresedése esetén külön választás nélkül kapja meg a mandátumot.

Mind a törvény előkészítése során, mind az országgyűlési vitán hangsúlyozták, hogy a pótképviselőknek és póttanácstagoknak megfelelő társadalmi feladatokat kell kapniuk, ami jelzi megbecsülésüket, és elősegítheti esetleges jövőbeni testületi működésük magasszintű ellátását.

E státus nem foglalja magában azt a jogosítványt, hogy a pótképviselők és póttanácstagok helyettesíthessék akadályoztatásuk esetén a képviselőket, tanácstagokat. A mandátum bármilyen okból történő megüresedése viszont teljes körű képviselői vagy tanácstagi jogokat biztosít számukra. Időközi választásokra tehát a jövőben csak olyan választókerületben kerül sor, ahol nincs pótképviselő vagy póttanácstag.

Az országos választási lista bevezetése

A választási rendszer módosításával összefüggésben kialakult politikai és szakmai viták is igazolták azt az alapvető tételt, hogy a választójog csak a képviselet érdemi kérdéseivel összhangban alakítható. A képviselet politikai tartalmának, érdekkifejező, ill. érdekegyeztető funkciójának érvényesülési köre és módja szoros kölcsönhatásban áll a választási rendszer konkrét intézményeivel, befolyásolja a különböző választójogi megoldások közötti választást.

„Bár az országgyűlésben összességében jól tükröződnek a társadalmi rétegek és foglalkozási ágak össztársadalmi szintű arányai, mégis elsősorban e legfelsőbb államhatalmi-népképviseleti szerv érdekkifejező funkciójának erősítésével kapcsolatban merültek fel különböző elképzelések.[10]

A változtatásra irányuló elképzelések jóval szélesebb körben vetődtek fel, mint ahogy azt a társadalmi-politikai feltételek lehetővé, illetve indokolttá teszik.[11]

A hatályos választási rendszer alapvető kereteit a lakóterületi képviseleti elvre épített egyéni választókerületek jelentik. Ezek meghatározó szerepét a törvény a jövőre nézve is fenntartja. Ugyanakkor az egyéni választókerületi rendszer kizárólagosságából adódó ellentmondások csökkentése, ill. a képviselet tartalmának egyértelműbbé tétele érdekében az országgyűlési képviselők egy részét a jövőben országos választási listán jelölik és választják meg.

Az országos lista intézményesítésére tett javaslat általános egyetértéssel találkozott, viszont jelentősen megoszlottak a vélemények a lista jellegét meghatározó további kérdésekben: az arányok (a képviselők hány százalékát érintse?), a jelölés, a választás és a visszahívás tekintetében.

Voltak olyan elképzelések, amelyek az érdekek közvetlen, intézményes kifejezésének lehetőségét látták az országos lista bevezetésében. E felfogás szerint a különböző társadalmi, érdekképviseleti szervek[12] konkrét jelölése alapján, az országos listán megválasztott képviselők (mintegy 20—25%), az őket „küldő" szervezetek (saját mechanizmusuk által integrált) érdekeit képviselnék az Országgyűlésben. A képviselők felelőssége a jelölő szerv irányában is érvényesülne, ez az érdekek egyértelműbb és differenciáltabb képviseletét eredményezné.

Olyan javaslatok is elhangzottak, hogy az országos lista mintájára a megyékben, a fővárosban (sőt városokban, községekben is) lehessen listát indítani. A társadalmi viták során többször is megfogalmazódott ez az igény.

A széles skálán mozgó elképzelések és javaslatok politikai „megméretése" alapján a Központi Bizottság kialakította az országos választási lista lényeges elemeit meghatározó álláspontját.[13] Ezen alapulnak a törvény rendelkezései is.

Az országos választási listán az országgyűlési választókerületek mintegy tíz százalékának megfelelő számú képviselőt jelölhetnek.[14] Ez 30—35 közéleti személyiséget érint, a politikai és társadalmi élet vezetői, a tudomány, a kultúra, az egyházak országosan ismert és tisztelt reprezentánsai köréből.

A törvény nem teszi lehetővé a társadalmi, érdekképviseleti szervek közvetlen jelölési jogát az országos listára, ezt a jogot a Hazafias Népfront Országos Tanácsának biztosítja azzal a kikötéssel, hogy a népfrontba tömörült politikai, társadalmi és érdekképviseleti szervek *javaslatai alapján* állíthat jelölteket. Tehát az országos listán szereplő személyek a népfront jelöltjeiként indulnak a választásokon. A HNF Országos Tanácsára azonban különös felelősség hárul az országos választási lista kialakításánál. Tekintettel kell lennie a népfrontba tartozó különböző szervezetek eltérő érdekeire, ugyanakkor integratív szemlélettel az egész társadalomban gondolkodva kell döntenie a jelöltnek javasolt személyekről, akikről az ország valamennyi választópolgára véleményt nyilvánít szavazatával.

Az országos listára nem vonatkozik a többes jelölés, tehát annyi jelöltet kell állítani, ahány képviselőt lehet választani. A választás „szabad lajstromos" rendszerben történik, vagyis a választópolgároknak módjukban áll változtatni a listán, kihúzhatják azt a nevet, akinek a jelölésével nem értenek egyet. Ez a lista érvényességét nem érinti, mindössze azt jelenti, hogy az áthúzott személyre nemmel, a többiekre igennel szavazott.[15]

A választásoknak ez a demokratikus formája le-

[10] *Budzsáklia* Mátyás: A választási rendszer módosításának célja és lehetőségei. Pártélet, 1984. 1. sz. 32. old.

[11] A választási rendszer egyoldalúságából származó hátrányok kiküszöbölésére, az érdekek differenciáltabb képviseletére olyan javaslatok is születtek, melyek a területi elv dominanciáját megszüntetve, más választási elvekkel kombinálva eltérő választókerületi rendszer bevezetésében látták a megoldást. Ezek az elképzelések jelenlegi feltételeink között politikailag elfogadhatatlannak bizonyultak, és az előkészítés első fázisában elvetésre kerültek.

[12] Ezek köre vitatott volt, de lényegében a párt, a szakszervezetek, a szövetkezeti érdekképviseleti szervek, a KISZ, az Országos Nőtanács jöttek számításba elsősorban.

[13] Ld. *Budzsáklia* Mátyás: im. 33. old.

[14] Az országos választási listán megválasztottakkal a képviselők jelenlegi száma emelkedik, ezáltal lehetővé válik az egyéni országgyűlési választókerületek jelenlegi felépítésének fenntartása.

[15] Amennyiben az országos választási listán szereplő valamely jelölt nem kapja meg országosan az összes érvényes szavazatoknak több mint felét, feltéve, hogy az ország összes választópol-

hetővé teszi, hogy az egyéni választókerülethez nem kötődő képviselők — akik tevékenységük révén országos össztársadalmi érdeket képviselnek — valamennyi választópolgár véleménynyilvánítása alapján jussanak mandátumhoz.

A visszahívás új szabályai

A visszahívás a szocialista választási rendszerek alapvető intézménye, amely a választók és képviselőik közötti politikai, bizalmi viszony megbomlása esetén arra jogosítja a választókat, hogy megvonják a mandátumot képviselőjüktől (tanácstagjuktól).

Az új választójogi törvény a hatályostól eltérően, önálló fejezetben szabályozza ezt, a választási rendszerünkben eddig kissé mostohán kezelt intézményt.

Az eljárás korszerűsítése mellett, az általános rendelkezések körében is lényeges, új szabályok kerültek bevezetésre. A Hazafias Népfront szervein kívül az érintett állampolgárok legalább 10%-a is kezdeményezheti a visszahívást. Képviselő esetén az Elnöki Tanácshoz, tanácstag visszahívásánál a helyi tanácshoz lehet a javaslatot benyújtani a visszahívás indokával együtt. A visszahívás — a jelenlegi bonyolult szabályozással szemben — a választásra vonatkozó szabályok szerint, titkos szavazással történik.

Eltérő rendelkezés vonatkozik az országos választási listán megválasztott képviselők visszahívására, amelyről a hazafias Népfront Országos Tanácsának javaslatára az Országgyűlés dönt.

Garanciális szabály — fontosságát a társadalmi viták során hangsúlyozták —, hogy a visszahívásról döntő szavazás kitűzésének napja és a visszahívásra irányuló javaslat közlése között legalább 30 nap teljen el. Ez módot ad az érintettek, ill. a választópolgárok tájékozódására.

A visszahívásról szóló új rendelkezések megteremtik a lehetőséget a választópolgárok számára, hogy szükség esetén élhessenek e jogukkal, és visszahívhassák azt a képviselőt vagy tanácstagot, aki megbízatásának nem tesz eleget, vagy arra méltatlanná vált.

A tanácstagok választásával kapcsolatos rendelkezések

A képviselők és tanácstagok jelölésére és választására vonatkozó általános szabályok mellett, néhány csak a tanácsokat, illetve tanácstagokat érintő kérdés törvényi rendezésére is sor került.

Az utóbbi években a tanácsi képviseleti rendszer neuralgikus pontjává vált a kisközségek, illetve a községi közös tanácshoz tartozó társközségek megfelelő képviseletének a hiánya.[16] A tanácstagi csoportok nem tudták betölteni ezt a képviseleti funkciót. Egyre sürgetőbben vetődött fel a kérdés: miként lehetne a társközségekben a lakosság igényeinek megfelelő, kellő tekintéllyel és hatáskörrel rendelkező választott testületet létrehozni. A gyors megoldás szükségességét különösen indokolttá teszi, hogy a falusi lakosságnak több mint a fele közös tanácsú községben él. Így nem véletlen, hogy a törvényjavaslat társadalmi vitájában élénk reagálás, és számos javaslat érintette a kis községek képviseletének problémáit.

Már korábban, a törvény előkészítésének folyamatában jelentkeztek olyan álláspontok, amelyek a községi közös tanácshoz tartozó társközségekben (sőt az önálló tanácsú kisközségekben is 2000 fő alatt) közös tanácstagi lista bevezetését javasolták. Ez azzal az előnnyel járna, hogy nem kellene (sokszor mesterségesen) választókerületekre osztani a kisközségeket, hanem egyetlen választókerületként kezelve, közösen jelölhetnék és választhatnák meg tanácstagjaikat a községi közös tanácsba. Ez a község egységes képviseletét biztosítaná a közös tanácsban és a társközségben is.

A törvény következetesen ragaszkodva az egyéni kerületi rendszerben történő választásokhoz, nem akceptálta ezt a megoldási javaslatot, bár a jelölés tekintetében hasonló megoldást alkalmaz. Az olyan községekben, ahol a lakosság száma az 500 főt nem haladja meg, lehetővé teszi, hogy összevont jelölőgyűlést tartsanak a választókerületek jelöltjeinek. A törvény a társközségek képviseleti problémáinak megoldását kívánja biztosítani az előljáróság intézményesítésével, amikor előírja, hogy a közös tanácsba megválasztott tanácstagok egyidejűleg a társközségek elöljáróságának is tagjai.[17]

Ha az így megválasztásra került tanácstag státusát közelebbről vizsgáljuk, hármas kötődést találunk: egyrészt kapcsolódik a választókerületéhez, amelynek „érdekeit" köteles képviselni, másrészt, mint a községi közös tanács tagja, a közös tanácsban a társközségek egészének érdekeit képviseli együttesen tanácstagtársaival („kollektív képviselet"); és végül kötődik a saját (társ)községi képviseletéhez, mint az előljáróság tagja. Tulajdonképpen a kettős tanácstagi státusnak megfelelő intézményről van szó, amely alkalmas lehet a társközségek valódi képviseletének megteremtésére.

Az új törvény alapján jelentős módosulás következik be a tanácstestületek létszámában. Bár a testületek hatékonyabb működésének nem egyetlen és legfontosabb kritériuma a létszám, mégis tapasztalatok igazolják, hogy a testületek tartalmas működésében közrejátszik tagjainak száma is. Az intenzív vita- és munkaképesség kevéssé jellemző az aránytalanul magas létszámú testületekre.

Nálunk a tanácstestületek létszáma (és a hatályos keretszámok is) meghaladják az optimális nagyságrendet. Ezért a törvény a tanácstagok számának mintegy 25%-kal való csökkentését írja elő. Továbbá a tanácsi választókerületek kialakításának a jelenlegitől eltérő rendszerét állapítja meg. Nem azt határozza meg, hogy hány lakosonként kell a választókerületeket létrehozni, hanem a települések népességszámát alapul véve megjelöli a kialakítható választókerületek legmagasabb számát.

A társközségek esetében — függetlenül a lakos-

gárának több mint a fele szavazott, akkor ez csökkenti a képviselők számát, a törvény nem írja elő másik jelölt állítását, illetve új választást.

[16] Ennek okai arra vezethetők vissza, hogy az államigazgatási tevékenység színvonalának emelése érdekében községi szinten végrehajtott összevonások együttjártak olyan negatív következményekkel, hogy a közös tanács székhelyén kívül eső társközségek (ez a községek jelentős hányada) hatékony képviselet nélkül maradtak.

[17] Az elöljáróságokat a módosított tanácstörvény megfelelő — a képviseleti funkció ellátására alkalmas — jogkörrel ruházza fel.

ságszámtól — a községi közös tanácsba községenként legalább három tanácstagot kell választani.

A fővárosi és megyei tanácstagok választásának valamennyi szabályát egy önálló fejezet tartalmazza, tekintettel a helyi tanácstagok választásától való lényeges eltérésre. A törvény fenntartja a közvetett választásokra vonatkozó hatályos rendelkezéseket, és változatlanul hagyja a több jelölt állításának lehetőségét is. Tehát nem írja elő a többes jelölést, amely itt formális megoldásokat eredményezne.

A fővárosi tanács és a megyei tanácsok tagjaival kapcsolatban egy lényegesebb módosítás történt. Törvényi követelmény, hogy a fővárosi és megyei tanácstagoknak legalább kétharmad része (a korábbi túlnyomó többség helyett) a helyi tanácstagok közül kerüljön ki.

A választási eljárás egyszerűsítése és az eljárási garanciák egyidejű növelése

A törvény számos új eljárási szabályt tartalmaz, amelynek célja kiküszöbölni a felesleges párhuzamosságokat, egyszerűsíteni a választási szervezet és eljárás bonyolult szabályait a törvényességi garanciák sérelme nélkül.

A választók névjegyzéke helyett a törvény a választók nyilvántartásba vételét szabályozza, mégpedig oly módon, hogy az alkalmas legyen a választókerület, a szavazókör és a választópolgárok azonosítására.

Az igazolással történő szavazás lehetősége megmarad, azzal a korlátozással, hogy a szavazás napján az állandó lakóhelyüktől ideiglenesen távol tartózkodók csak az országgyűlési képviselők országos listájára szavazhatnak igazolással.

A választási szervek szabályait — tekintettel a sok ezer társadalmi közreműködőre is — a törvény egyetlen fejezetbe tömöríti. Ezzel a megoldással a nagy számú társadalmi közreműködő és a választópolgárok számára is áttekinthetővé teszi a társadalomnak a választási szervek útján való részvételét és mindazokat a jogköröket, amelyek ehhez kapcsolódnak.

A választási szervek közül megszűnnek a szükségtelenné vált országgyűlési választókerületi bizottságok, és teendőiket — egyéb feladataik mellett — az országgyűlési választókerület székhelyén működő helyi választási elnökségek látják el.

A hatályos szabályozástól eltérően valamennyi választási szervet öt évre hozzák létre.

A törvény érvénytelennek minősíti azt a szavazatot, amelyet nem a hivatalos szavazólapon adtak le, vagy amelyből nem állapítható meg, hogy a szavazó kire szavazott. Az országgyűlési és a tanácsi választókerületben az a szavazat is érvénytelen, amelyen a választópolgár egynél több jelölt nevét hagyta meg.

Eltérést jelent a hatályos szabályozáshoz képest, hogy a pótválasztáson az lesz a megválasztott képviselő, ill. tanácstag, aki a legtöbb szavazatot kapta. Tehát itt nem feltétele az abszolút többség a mandátum megszerzésének.

A választási eljárás megváltozott szabályai közül a fentiekben megpróbáltuk kiemelni a legmarkánsabbakat. Az új szabályok bevezetésénél alapvető szempont volt, hogy ne szenvedjenek sérelmet a törvényességi garanciák. Sőt, a korábbiakhoz képest ezek köre bővült. Pl. jelenleg a névjegyzékből való kihagyás miatt csak az érintett személy élhet kifogással, a jövőben ez a jog bármely választópolgárt megilleti, vagy új garanciális szabály a jelölőgyűlés lefolytatásával kapcsolatban benyújtható kifogás is.

Általában azt a választójogi törvényt tartják demokratikusnak, amelyben a választási eljárás részletes garanciális szabályai dominálnak, és kevésbé részletezőek (tehát különös feltételekhez nem kötöttek) az érdemi jogosítványt adó, illetve az általános rendelkezések körébe tartozó szabályok. Az új választójogi törvény megfelel ezeknek a követelményeknek.

Dezső Márta

A tanácsok céltársulásairól

(Korlátok és lehetőségek)

Annak ellenére, hogy a magyar közigazgatási jogi terminológiában — a nyugati és egyes szocialista országokkal is ellentétben — a céltársulás vagy célszövetség kifejezések még nem honosak, a hatályos jogi szabályozás a tanácsoknak az ilyen tartalmú együttműködésére, az általuk meghatározott egyes feladatok közös intézésére módot enged. A tanácsok társulásos jellegű kapcsolatairól mégis az mondható, hogy azok hazánkban a legutóbbi időkig a jogi szabályozásban, az igazgatási gyakorlatban és a tudományos kutatások szempontjából is háttérbe szorultak. Ez a III. Tanácstörvényt megelőzően arra volt visszavezethető, hogy a települési tanácsok mégcsak jogi értelemben sem rendelkeztek az önállóságnak olyan terjedelmével, amely a társulásos jellegű kapcsolatok kialakításának elsődleges feltételeit alkotják.

A III. Tanácstörvény és az azt megalapozó politikai koncepció a települési tanácsok önállóságának, cselekvési szabadságának kiszélesítésére törekedett, és többéves decentralizációs folyamat eredményeként a települési funkciók teljesítéséhez szükséges jogosítványok zömét a helyi tanácsokhoz juttatja. Úgy tűnt, hogy a tanácsok közti társulásos kapcsolatok szabad utat nyernek, a most már erősebb helyi tanácsok feladataikat önállóan, esetleg az együttműködés előnyeit kihasználva, különböző társulásos viszonyokban teljesítik. A várakozások azonban eddig csak részben igazolódtak, a társulásos kapcsolatok súlypontja a hatósági ügyintézésre helyeződött. A gazdasági célú együttműködés elsősorban a tanácsok és a nem tanácsi szervek viszonyában jelenik meg. Az alábbiakban a jelen munka középpontjában — bár szükségképpen

érinti a társulásos viszonyok általános kérdéseit, a társulások más típusait is — a tanácsok közti gazdasági indítékú céltársulásos kapcsolatoknak a tanácstörvényben is intézményesített formája, a kommunális ellátó-szolgáltató szervezetek közös alapítása áll. Elöljáróban rögzítenünk kell azt a számszerűen is bizonyítható tényt, hogy e téren 1971 óta komoly eredmények nem születtek és így tapasztalatok is alig állnak rendelkezésre.[1] Éppen ezért a legfontosabb kérdés annak az igazgatáspolitikai háttérnek, azoknak az ellenható tényezőknek a tisztázása, amelyek eddig a társulásos forma térnyerését gátolták. Ehhez képest másodlagos, de mégsem mellőzhető a hatályos jogi szabályozás, a szervezetek közös alapítására vonatkozó pozitív rendelkezések, illetve a kifejezett jogi korlátok vizsgálata és az együttműködés jogi formájának értékelése sem.

I.

A szervezetek közös alapítását rendező joganyag áttekintése könnyen arra indíthat, hogy a társulásos gyakorlat problémáit, elmaradásának okait pusztán a jogi szabályozásban keressük. E megközelítés tévútra vezethet, még akkor is, ha a jogi szabályozás belső ellentmondásoktól egyáltalán nem mentes és ha annak minőségével szemben számos megalapozott kifogás is emelhető. Megkönnyítené a fejlődés gátjainak elhárítását az is, ha az eredmények elmaradása valóban a helyi tanácsok vállalkozói és társulási kedvének, illetve hajlamának a hiányára vagy a kiaknázatlan lehetőségek fel nem ismerésére lennének visszavezethetők.[2] Nézetünk szerint ezek az okok, hátráltató tényezők mélyebben, a helyi-területi közigazgatás egyes fejlődési irányaiban keresendők és szükségképpen összefüggnek a helyi igazgatás szerkezetének az utóbbi mintegy másfél évtizedben tapasztalható mozgásirányaival, a tanácsok gazdasági helyzetével és a gazdálkodó szervezetekkel kialakult kapcsolatával, a tanácsoknak a települések hierarchiájában elfoglalt helyével, a középszintű, illetve a megyei igazgatás funkcióival, továbbá a művelődési és egészségügyi intézményhálózat fejlesztési koncepcióival.

1. Magyarországon a községi integráció folyamata nem társulásos formában, hanem a közös tanácsok szervezése és kisebb mértékben községegyesítés útján ment végbe. Mindenképpen nyilvánvalónak tűnik, hogy amikor a községi integráció útja nem a társulás, a községszövetség, akkor egyes tevékenységek közös végzésére sem lehet igazán kívánatos a községtársulásnak a célszövetségi formája. Ez nem egyszerű logikai érv, nemcsak a rendszeren belül teremtett volna ellentmondásokat a céltársulások lehetővé tétele, hanem az ilyen irányú fejlődés, a községek szabad együttműködése keresztezhette és zavarhatta volna a községi integráció a közös tanácsok szervezésének folyamatát.

Véleményünk szerint, ha tartósan számolni lehet a községszerkezet viszonylagos nyugalmi állapotával, akkor a községek közötti együttműködés célszövetségi formája perspektívát nyerhet. Sőt — és ez már az alább tárgyalandó további szempontokkal függ össze — az erősebb és önállóbb községek társulási szükségletei és esélyei is növekedhetnek. Kérdés azonban, hogy e nyugalmi állapot, mely szerintünk a társulásos kapcsolatok egyik előfeltétele, összeegyeztethető-e közigazgatási rendszerünk fejlesztésének egyik távlati irányával, a kétszintű igazgatás megteremtésének céljával. Ennek valószínűsíthető együttjárója a közigazgatási alapegységek számának csökkentése. Persze elvileg nem kizárt, hogy a községi integráció további folyamata társulásos formában, fokozatosan (az átfogó társulást célszövetségi kapcsolatok előzik meg) és kevésbé felülről irányítottan megy végbe.[3]

2. A városok és a községek kapcsolatainak sajátos formája a városkörnyéki igazgatás intézménye, amely 1984. január 1-től már általános érvénnyel a középszintű igazgatás korábbi, járási változatának helyébe lép. A városkörnyéki igazgatás a város és a község viszonyában nem társulásos jellegű, hanem igazgatási-irányítási kapcsolatokat intézményesít. E kapcsolatoktól fogalmilag is el kell választani a város és község mellérendeltségi pozícióban létrejövő társulásos jellegű együttműködését. Az már egy másik kérdés, hogy a középszintű igazgatás e változatának alapját mégis csak az képezi, hogy a város és a környékéhez tartozó községek között — mindenekelőtt a város szerepköréből eredően — igazgatási következmények nélkül is gazdasági-társadalmi realitásokon nyugvó kölcsönös kapcsolatok alakulnak ki.[4]

A városok (vagy a hasonló szerepet betöltő „erős" nagyközségek) és a községek között fennálló tényleges kapcsolatok a települési tanácsok együttműködését eleve meghatározott irányba terelik. Ezt csak tovább erősíti a városkörnyéki igazgatás jogi modellje, amely természetesen még önmagában nem zárja ki, hogy a vonzáskörzeten belüli községek egymással társuljanak. Mégis az anyagi javakban többnyire nem bővelkedő községek, amelyeknek érdekközössége az elosztási rendszer miatt nem is mindig egyértelmű, inkább a várossal történő együttműködés útját keresik.

Ami most már konkrétabban városok és a községek viszonylatában a közös alapítású szervezetek helyzetét illeti, erre gyakorlati előfordulást nem igen lelünk. De erre miért is lenne szükség, amikor a város kiépült intézményhálózattal rendelkezik, amelynek működése — az intézmények egy részénél kötelességszerűen — a város központi szerepéből adódóan amúgy is kiterjed a vonzáskörzetre. Talán nem túlzunk, ha a város és a községek közötti együttműködés lényegét abban látjuk — és ez nem eléggé becsülhető értékű segítség a községek számára —, hogy a város megengedi egyes szervezetei működésének és bizonyos városi szolgáltatásoknak a kiterjesztését a községek területére.

[1] Az erre vonatkozó felmérésre *Kara* Pál: A helyi tanácsok nem hatósági jellegű együttműködése. Bp. 1983. 11—12. old. Kézirat.

[2] Vö.: A tanácstörvény magyarázata. KJK. 1976. 220. old. *Farkas* Károly—*Ivancsics* Imre—*Kiss* László: A tanácsok közötti együttműködés elvi és gyakorlati kérdései. Pécs, 1980. 73. old.

[3] Ld.: *Verebélyi* Imre: A helyi területi közigazgatás változásai és fejlesztésének tudományos irányai. Államigazgatási Szervezési Intézet, Bp. 1983. 29. old.

[4] Vö.: *Lőrincz* Lajos: A magyar közigazgatás helyzete, fejlődésének lehetséges irányai. Állam és Jogtudomány, 1983. 1. sz. 57. old.

3. Triviális lesz a megállapítás, hogy a települési tanácsok szűkös pénzügyi helyzete nem kedvez a gazdasági célzatú együttműködés kibontakozásának. A szűkösség persze a szövetkezés, „az egymásra szorultak közvetlen együttműködésének" mozgatórugója is lehetne. Itt lép azonban be a pénzügyi elosztás sokat bírált rendszere, amelynek témánk szempontjából is az a lényege, hogy a fejlesztési források többnyire felülről, az irányító szervek „jóindulatú" és előre nem mindig tervezhető döntéseiből erednek.[5] Nem nehéz belátni, hogy ez az elosztási rendszer nem fokozza a társulási kedvet, és megbontja a fejlesztési forrásokért versengő települések érdekazonosságát. A települési tanácsok gazdasági önállóságának hiánya, rászorultságuk a felsőbb támogatásra teremti meg aztán annak is az alapját, hogy a felsőbb szintű szervezetek hatókörükbe tartozónak érzik a társulásos kapcsolatok gyámolítását.[6] Valószínűsíthető az is, hogy a jelenlegi elosztási rendszer nemcsak sérti a tanácsok gazdasági önállóságát, amikor erős függőségi helyzetbe hozza őket a megyei szervekkel, hanem ráadásul gazdaságtalan is. Az ellentétes érdekeltségű és így egymással nem kooperáló tanácsok inkább önellátásra igyekeznek berendezkedni. Meggyőződésünk szerint a tanácsok gazdasági önállóságának továbbfejlesztése a társulásos kapcsolatok kibontakoztatásának egy további előfeltétele.[7]

4. Figyelmet érdemel az is, hogy a tanácsok és a gazdálkodó szervezetek együttműködése, amelyet a jogi szabályozás és azt követve a hivatalos nyelv is tapintatosan területi és településen belüli koordinációnak nevez, miként hat a tanácsok közti társulásos kapcsolatokra. Álláspontunkat rögtön rögzítve, úgy ítéljük meg, hogy a két együttműködési forma, ha nem is zárja ki, de gátolja, keresztezi egymást. A forrásai kibővítését tervező tanács számára eldöntendő kérdés, hogy együttműködési kapcsolatait „befelé", a vállalatokkal vagy „kifelé", más tanáccsal keresse. E döntésekor a tanács kényszerpályán mozog. Miért a másik, valószínűleg pénzszűkében levő tanáccsal társulna, amikor a településen belüli koordináció célja éppen a gazdálkodó szervezetek pénzeszközeinek bevonása. A tanácsokra vonatkozó jogalkotás, illetve az alapját képező koncepció is a tanácsok együttműködési kapcsolatainak súlypontját a településen belüli koordinációra helyezte, a tanácsoknak az együttműködése e típusát aljánlja. Erről árulkodik a tanácstörvény is, amely a tanácsok és a nem tanácsi szervek együttműködésének külön fejezetet szentel, de a tanácsok egymásközti kapcsolatait csak éppen érinti. Megítélésünk szerint a társulásos kapcsolatok részleteit rendező jogi szabályozás is pénzügyi, a tanács és a gazdálkodó szervek együttműködésének alapképletére épülnek. Ennek bizonyítása persze nehéz, mert a jogszabályok következetesen egybemossák a tanácstanács és tanács-vállalat együttműködését. De így nyeri el értelmét az üzemeltető és a támogató jogállásának — később még említendő — oly határozott megkülönböztetése. A vállalat — jogszabály rendelkezésénél fogva — mindig csak a támogató szerepébe kerülhet.

A tanácsok közötti társulások jövője szempontjából sem maradhat figyelmen kívül, hogy a tanács és a gazdálkodó szervek koordinációs kapcsolatai olyan súlyos ellentmondásokat is magukban hordoznak, amelyek megkérdőjelezik az együttműködés jelenlegi formáinak igazolhatóságát. A kérdéskörrel foglalkozó tanulmányok szerint a tanács és a gazdálkodó szervek viszonyában a tanácsok függőségbe, kiszolgáltatott helyzetbe kerülhetnek, illetve az igénybe vett vagy remélt vállalati támogatás ellenértékeként elvtelen — a közhatalmi funkcióval összeegyeztethetetlen — engedmények nyújtására kényszerülnek.[8] Sőt a tanács és a gazdálkodó szervek koordinációs kapcsolatai nemcsak a tanács közhatalmi szerepét veszélyeztethetik, hanem a vállalat — súlyának megfelelően — a kelleténél erősebben befolyásolhatja, saját érdekeihez igazíthatja a településfejlesztés irányait is.

Álláspontunk szerint a tanácsok közötti társulásos kapcsolatok terjedése összefügg a tanácsok és gazdálkodó szervek együttműködésének visszaszorításával, illetve a jelenlegihez képest más formákba terelésével is. A kétfajta együttműködést összehasonlítva, a tanácsok közti kapcsolatok előtérbe állításától az az előny várható, mivel az együttműködők között nemcsak érdekazonosság áll fenn, de megegyeznek az együttműködés indítékai is, hogy kevésbé ad módot a tanácsok rendeltetésszerű funkcióinak eltérítésére. A gazdálkodó szervezetek pedig — a hivatkozott szerzők elképzelései szerint — inkább adófizetőként támogatnák területük fejlesztését.

5. Annak ellenére, hogy a hatályos jogi szabályozás az irányító szintnek ellátó szerepe és annak megfelelő szervezetlétesítési jogosítványokat biztosít, a több települést átfogó szükségletek kielégítésének, a településenként gazdaságosan nem szervezhető szolgáltatások teljesítésének súlypontját a települési tanácsok tevékenységi körébe helyezi. E megoldás azonban elsősorban nem az érdekelt települések többoldalú együttműködésén, hanem a központi települések körzeti ellátó szerepén, szolgáltató szervezeteik hatókörének az ellátatlan területekre történő kiterjesztésén nyugszik. Ez fejeződik ki azokban a tanácstörvényi rendelkezésekben, amelyek az egyes tanácsszintek és helyi tanácstípusok sajátos feladait és hatáskörét szabályozzák, és erősen differenciálnak a települési tanácsokon belül is az egyes típusok megengedett tevékenységi köre között. E differenciálás többé-kevésbé megfelel annak a hierarchikus rendnek, amelybe az országos településhálózat-fejlesztési koncepció az egyes településeket besorolja.

A tanácstörvény és a településhálózat-fejlesztési koncepció a társulásos út helyett a településhatárokon túlmutató és az egyes települések lehetőségeit meghaladó kommunális szükségletek teljesítésére — a von-

[5] Erről pl. *Szegő* Andrea: A redisztribúció típusai és az érdekviszonyok (A helyi-területi érdekviszonyokat intézményesítő társadalmi közvetítőrendszerek). Szociológia, 1977. 3. sz. 291—317. old., *Vági* Gábor: Versengés a fejlesztési forrásokért. KJK. 1982. 68—122. old.

[6] *Lőrincz* Lajos hiv. m. 57. old.

[7] A helyi tanácsok gazdasági önállósága erősítésének célja megfogalmazódott az MSZMP KB-nak „A járások megszüntetéséről, a helyi párt-, állami és társadalmi irányítás továbbfejlesztéséről" szóló, 1983. október 12-i állásfoglalásában. Társadalmi Szemle, 1983. 11. sz. 54—55. old.

[8] Erről különösen *Vági* Gábor: Versengés a fejlesztési forrásokért. KJK. 1982. 168—177. old., *Verebélyi* Imre hiv. m. 70—80. old.

záskörzetekre építve — a települési rangsorban feljebb állókat kötelezi és ennek megfelelően a nagyközséget, a várost és megyei várost szereli fel a szükséges jogosítványokkal is. Az egyes tanácstípusok szervezetalapítási joga — és ezen keresztül közvetve társulási joga is — e célhoz igazodik. A központi településeknek a vonzáskörzetüket is kiszolgáló szerepéből következik az a rendelkezés, amely egyes intézmények működését kötelezően kiterjeszti az ellátatlan települések területére.[9] Az intézmények területi jellege, illetve annak jogszabályi előírása pótolja — ha úgy tetszik feleslegessé teszi — a társulást.

Végül nem feledkezhetünk meg a megyei szint ellátó szerepköréről sem. Ez az ellátó szerepkör, amelynek jelentősége a hatásköri decentralizáció következtében az utóbbi években csökkent, magában foglalja — és ez félreérthetetlenül a társulást pótló jellegére és céljára utal — a több településre kiterjedő szükségletek kielégítését is.[10]

Véleményünk szerint a települések hierarchiája és annak tanácstörvényi tükröződése, a merev szintenkénti szabályozás is azon tényezők egyike, amely nem kedvez a társulásos kapcsolatok fejlődésének. Ma ugyanis az egyes tanácstípusoknak a szabályozásban rögzített funkciója nem csak egyszerűen kijelöli az egyes tanácsok mozgásterét, hanem áthághatatlan korlátokat is felállít. A jogi szabályozás általában katalógusszerűen felsorolja az egyes tanácsszintek és tanácstípusok által létrehozható szervezetek körét. A pozitív szabályozás egyúttal azt a tilalmat is magában hordozza, amely kizárja a szervezetalakítási jog kiszélesítését, a kifejezetten megengedetteken túlmenő szervezetek létrehozatalát. Pedig a társulás egyik potenciális célja és hajtóereje éppen az lehet, ha a társulók eszközeik, erőforrásaik egyesítésével átléphetik a nekik kijelölt határokat és elérhetik vagy megközelíthetik a hierarchiában felettük álló település, sőt tanácsszint erejét és azokat a többletjogosítványait, amelyek a jogi szabályozás szerint a rangsorban előbbre állóknak önmagától e ténytől következnek.

6. A társulásos kapcsolatok ellen hatnak azok a törekvések is, amelyek az utóbbi években az egészségügyi és művelődési ágazatban az intézmények integrációjára irányultak.[11] E — egyébként nyilvánvalóan pozitívan értékelhető — folyamatok lényege az intézmények településen belüli integrációja, az intézmények teljes vagy részleges szevezeti egyesítése. Így az integrációnak ez a befelé mutató iránya sem serkentett a tanácsok közti együttműködésre, az intézmények közös alapítására és működtetésére.

A jövőt illetően az intézmények településen belüli integrációja, ha e folyamat már befejeződött, önmagában nem állja útját a külső kapcsolatok, a tanácsok közti együttműködés keresésének. Csak utalunk arra, hogy a társulás eszköze lehet az integrációs folyamat — most már települések közötti — továbbvitelének vagy felválthatja az intézmények területi jellegét.

[9] Ld.: 11/1971. (III. 31.) Korm. sz. rendelet 9. § (4) bekezdés.

[10] 11/1971. (II. 31.) Korm. sz. rendelet 16. §.

[11] Ezek jogszabályi kifejeződése: 19/1975. (Eü. K. 12.) Eü. M. sz. utasítás, 119/1981. (M. K. 13.) MM. sz. utasítás.

II.

Bizonyára az előbbiekben vázolt okok, tényezők és folyamatok tükröződnek a jogi szabályozásban is, amely kifejezően érzékelteti a tanácsok társulásos kapcsolatainak megítélése körüli bizonytalanságot, az intézmény létjogosultságával szemben támasztott kétségeket. A tanácstörvény ugyan elismeri a tanácsok együttműködésének e formáját, de a részletszabályok rögzítéséről lemondott. Jól megfigyelhető, hogy a tanácstörvény hiányzó részletrendelkezéseit pótló joganyag szűkíti a társulásra jogot engedő eredeti felhatalmazást, a szabályozás tendenciája — a tanácstörvényhez képest — a korlátozás. A szervezetek közös alapításának alapvető szabályát — az egyéb tanácsi szervezetalakítási jogosítványokkal együtt — 1971. I. törvény, a III. tanácstörvény 12. §-a rögzíti. A hivatkozott § (3) bekezdése szerint a tanács megállapodhat más tanáccsal abban, hogy közösen vállalatot vagy intézményt hoz létre. Ami a szervezetek közös alapítására vonatkozó korlátokat illeti, habár erről a tanácstörvény kifejezetten nem rendelkezik, az általános szabályok az irányadók. A vállalat- és intézményalapításkor e korlátok kétirányúak: jogi normák határozzák meg — amint erre már utaltunk — az egyes tanácsszintek által létesíthető szervezetek körét, másrészt pedig e normatív korlát mellett a felsőbb szintű szervek a vállalat-, illetve intézményalapítási mechanizmusban egyedi jogkörök, véleményezési vagy egyetértési jogosítványaik gyakorlásával részt vesznek.

A tanácstörvény a közösen alapítható szervek két fajtáját: a vállalatot — és a költségvetési üzemet is ideértve — intézményt különbözteti meg. Figyelmet érdemlő tény, hogy a közös alapítás részletelőírásait tartalmazó joganyag, amelyről később még lesz szó, a beruházási jogszabály kivételével a vállalatokról már nem tesz említést. Meglehetősen bonyolult értelmezési probléma annak eldöntése, vajon a további szabályozásban a vállalat és az intézmény közös alapításának és működtetésének rendje elválik-e egymástól, vagy pedig a vállalatok közös alapítását a hatályos jog — a tanácstörvénnyel szemben — kifejezetten megtiltja. És egy további értelmezési lehetőség: a tanácsokat vállalatok közös alapítására a tanácstörvény felhatalmazza, e jog gyakorlásához további központi előírások nem szükségesek, a részletszabályokat a társulók az erre irányuló megállapodásokban maguk rendezhetik.

Ha állást kívánunk foglalni a vállalatok közös alapítására irányuló tanácsi jogosítvány létét vagy hiányát illetően, a kiindulási alap a gazdasági társulásokról szóló 1978. évi 4. számú törvényerejű rendelet, amely 1. §-ának (2) bekezdésében a gazdálkodó szervezetnek nem minősülő jogi személyek számára is lehetővé teszi, hogy a feladataik ellátásához szükséges gazdasági tevékenység körében társulást hozzanak létre, illetve abban részt vegyenek. E szabályba még bele erőltethető a tanácsok közös vállalatalapítási jogának az elismerése, bár afelől nyilván kétségeink támadhatnak, hogy a tanácsok rendelkeznek-e a feladataik ellátásához szükséges gazdasági tevékenységgel. Kétségeinket megerősíti a gazdasági társulások létrehozásának a 2. § (1) bekezdésében rögzített célja is, amely

szerint a társulások a tagok gazdasági érdekeinek előmozdítása céljából közös gazdálkodás folytatására, illetőleg együttes tevékenységeik összehangolására alakulnak. Nem is igényel különösebb bizonyítást, hogy a tanácsok esetében a társulás céljai, mozgatórugói eredendően mások. A társulási szabályok, amelyek elsősorban mégis a tipikus gazdálkodó szervezetek, a vállalatok közvetlen gazdasági érdekeit „szolgálják ki", nem alkalmazhatók tehát a tanácsoknak az alapvető kommunális célzatú együttműködésére. Egyébként e kérdésben a 22/1978. (IX. 19.) PM. sz. rendelet 1. §-a határozottan állást is foglal és rendelkezése csak úgy értelmezhető, hogy a tanács gazdasági társulásban — más tanáccsal nem és tanácsi szervvel sem — nem vehet részt.

Feltehető az a kérdés is, hogy a gazdasági társulás szabályai egyáltalán vonatkoznak-e a közös alapítású tanácsi vállalatokra vagy pedig ezek nem is esnek e szabályok hatálya alá, azaz a tanácsokat a vállalatok közös alapítására felhatalmazó tanácstörvényi jogosítványuktól nem is foszthatták meg. Akkor legfeljebb joghézagról lehet szó vagy arról, amint erre már utaltunk, hogy a közös alapítás szabályait a társuló felek határozzák meg.

Mindenképpen úgy gondoljuk, hogy az utóbbi értelmezés inkább csak spekulatív jellegű, de a gyakorlatot a közös vállalatok alapításában nem segíti. A szabályozottság hiánya feltétlenül a közös vállalatok alapítására irányuló jogosítvány gyakorlását akadályozza, illetve kizárja. Arról nem is beszélve, hogy abban az esetben, ha a gyakorlat élne a tanácstörvényi lehetőséggel, akkor a gazdálkodó szervezetek, pontosabban a társulások olyan típusát teremtené meg, amelyek a magyar jogrendbe, illetve vállalati rendszerbe nem illenek be, és amelyre a jog által elismert vállalattípusok egyikére vonatkozó szabályok sem alkalmazhatók.

Az előbbiekben vázolt jogértelmezési probléma mögött, ha azt elvibb alapokon, a hatályos jog megoldásaitól függetlenül vizsgáljuk, az a kérdés húzódik meg, hogy a tanácsi közös vállalatok vagy ehhez közelítő más társulások alapítása és maguk a társulás alapján létrejött szervezetek a polgári jog hatálya alá esnek vagy e területen más normák az irányadók. Pragmatikusan persze úgy is állást lehetne foglalni, hogy mivel a tanácsi vállalat alapítása szempontjából és egyébként sem képez sajátos vállalattípust, akkor a társulásos forma sem alapításában, sem pedig későbbi jogi helyzetét illetően nem térhet el az általánostól. Elvibb megközelítésben e probléma megoldásának alapját a társulásokat létrehozó tanácsi aktusok jogági hovatartozásának megállapítása, az ilyen aktusok jogi minősítése szolgáltathatja. A kérdést konkrétabbá téve: a közös alapításról és általában a társulásról a tanácsok államigazgatási megállapodásban (közigazgatási szerződésben) vagy polgári jogi aktusban döntenek. A szakirodalom az állásfoglalást nem könnyíti meg, mivel e tekintetben eddig nem adott, de valószínűleg a probléma természetéből fakadóan nem is adhatott, egyértelmű választ. Elméletileg minden bizonnyal helytálló az az álláspont, amely a társulásokat keletkeztető aktusokból eredő jogviszonyt vegyes jellegűnek minősíti,[12] de ezzel csak a kiinduló kérdéshez jutunk vissza, amely így nyitott marad.

A kérdés jogdogmatikai jelentőségétől függetlenül is biztos, ha a tanácsokat a jövőben társulásokra kívánjuk ösztönözni, annak előfeltétele az alkamas jogi szabályozás kialakítása és a társulások jogi helyzetének tisztázása. Gyakorlati megoldásként arra látunk módot, hogy a gazdasági célzatú tanácsi társulások és azon belül is a közös vállalatok alapításának rendjét és ezek működését speciális szabályok rendezzék. E szabályok annyiban speciálisak, hogy az alapító szervek körére és a közös működtetés indítékaira tekintettel eltérnek az elsődlegesen gazdálkodó szervek együttműködésre modellezett gazdasági társulások szabályaitól.

Reméljük, az előbbiekben sikerült annak bizonyítása, hogy a hatályos magyar jog a tanácsi közös vállalatok és az ahhoz hasonló célú más társulási formák létrehozatalát nem támogatja, sőt a szigorúbb jogértelmezés szerint kifejezetten tiltja is. A gyakorlatból jól ismert azonban az a megoldás, amikor a tanácsi vállalat több tanács illetékességi területén végez tevékenységet. A tanácsok közötti kapcsolatnak bizonyos együttműködési elemeket kétségkívül magában hordozó e típusa távol esik a közös alapítástól vagy az ahhoz hasonló értékű más társulási formáktól. Ebben az esetben mindössze arról van szó, hogy az alapító tanács megengedi vagy eltűri, esetleg gazdasági érdekeltsége miatt kifejezetten ösztönzi vállalatának működését más tanács területén is. Az együttműködés e formája a később még említendő egyközpontú körzetekhez áll közel.

A terjedelmi korlátok miatt az intézmények közös alapítását célzó társulásos kapcsolatok részletszabályai közül csak egyes átfogó jellegű és ezért alapvető jelentőségű pénzügyi, pontosabban a pénzügyi jogban megjelenő rendelkezések bemutatására nyílik mód.[13] De feltétlenül említésre méltó, hogy míg a tanácstörvény a tanácsok egymásközötti társulásának kérdéskörét — ha szűkszavúan is rendezi — határozottan elválasztja a tanácsok és a nem tanácsi szervek együttműködésére vonatkozó szabályozástól, a további joganyagban a kétfajta, jellegében és minőségében eltérő együttműködési viszony együtt jelenik meg.

A tanácsi intézmények közös alapításának és működtetésének általános — korántsem csak pénzügyi tartalmú — szabályait az állami pénzügyekről szóló törvény végrehajtására kiadott 23/1979. (VI. 28.) MT. és az állami költségvetési szervek gazdálkodására vonatkozó 19/1980. (IX. 27.) PM. számú rendeletek tartalmazzák. A kormányrendelet 35. §-a — megismételve a tanácstörvény felhatalmazását — feljogosítja a tanácsokat a „közös érdekeltségű" intézmények alapítására.

[12] Vö. pl.: *Ádám* Antal: A tanácsi szervek összehangoló tevékenysége. MTA Állam és Jogtudományi Intézetének kiadványa, Bp. 1974. 160. old., *Berényi—Martonyi—Szamel:* Magyar államigazgatási jog. Általános rész. Tankönyvkiadó, 1978. 324. old., hasonlóképpen foglal állást a gazdaságirányító szervek és a vállalatok között keletkező jogviszonyok tekintetében *Harmathy* Attila: Szerződés, közigazgatás, gazdaságirányítás. Akadémia Kiadó, 1983. 194—195. old.

[13] A további rendelkezések: 4/1965. (VI. 15.) MM. sz. rendelet, a 40/1969. (XII. 31.), valamint a 23/1970. (VIII. 8.) PM. sz. rendelet, 3/1974. (VIII. 6.) OT—PM. sz. rendelet, 117/1982. (PK. 18.) PM—ÉVM sz. utasítás.

Általában a tanácsok intézményalapítási és közvetve társulási jogának a gyakorlásába történő beavatkozásnak kell minősíteni azt a rendelkezést, amely a költségvetési szerv, tehát az intézmény megszüntetésének vagy átszervezésének eseteit határozza meg (a minisztertanácsi rendelet 53. §-a). E jogszabály — a keretjellegűen megfogalmazott kivételek ellenére is — a már létrehozott költségvetési szervek megszüntetésének és átszervezésének tilalmát, a tanácsok ezzel kapcsolatos rendelkezési jogának erőteljes megcsorbítását tartalmazza.

Az ilyen korlátozás annak ellenére, hogy kiváltó oka méltányolható, hiszen minden bizonnyal a kommunális szolgáltatások stabilitását kívánja szolgálni, a társulási jog céljaival, jellegével összeegyeztethetetlen. (Ha össze kívánnánk állítani a társulási jog alapelveit, az önkéntesség, a társulási szabadság feltehetően az első helyen szerepelne.) Következményeként az eredetileg a társulók valóban közös elhatározásából létrejövő együttműködés — a kifejezés legigazibb értelmében — kényszertársulássá alakul át.

A kormányrendelet szövegéből az is kitűnik, hogy az intézmények közös létesítése és működtetése az azonos vonzáskörzeten belül kívánatos cél. Ez csak orientáció, de kogens tartalmú rendelkezés az, amely szerint az együttműködés során figyelembe kell venni az országos és megyei településhálózat-fejlesztési tervet.[14] Így a jogszabály a társulások fejlődését az indokoltnál erősebben kívánja egyirányba terelni. Tisztában vagyunk azzal, hogy az előbb már említett társulási szabadság nem abszolutizálható, a társulások alakulásának valamiféle befolyásolása elkerülhetetlen. De ugyanígy nem lehet statikusnak, örökérvényűnek tekinteni a vonzáskörzeteket és a településhálózati fejlesztési terveket sem. Egyebek mellett a társulások is hathatnak a vonzáskörzetekre és kiválthatják a fejlesztési tervek korrekciójának igényét.

A kormányrendelet szerint a társulók az intézmény létesítéséről, fenntartásáról megállapodásuk szerinti arányban gondoskodnak. A pénzügyminiszter rendelete határozza meg a költségvetési szerv közös alapítására vagy működtetésére irányuló megállapodás formai követelményeit és kötelező tartalmát. E szabályokból tudjuk meg azt is, hogy a közös alapításban résztvevők jogi helyzete, a közös létesítményre ható befolyásolási lehetőségeik terjedelme magának az alapítási folyamatnak a befejeződése után eltérő lesz. Az alapítók egyike az „üzemeltető", a többi alapító pedig a „támogató szerv" jogállásába került.[15] Üzemeltető és támogató megkülönböztetésének lényege, hogy a közös létesítmény operatív irányítására, ha úgy tetszik működtetésére az üzemeltető lesz jogosult. Az üzemeltető kilétének meghatározása természetesen a közös alapítók akaratán múlik, amely azonban arra nem terjed ki, hogy közös üzemeltetésben állapodjanak meg vagy a közös létesítmény irányítására közös, illetve a résztvevőktől legalább fiktíven elkülönült szervet hozzanak létre.

[14] 35. § (3) bekezdés.

[15] Vö.: a 19/1980. (IX. 27.) PM. sz. rendelet 80. § (3) bekezdésének c) és l) pontjával.

III.

Ami az együttműködés jogi formáját és főképpen az együttműködők egymásközti viszonyainak jogi rendezését illeti, fel kell tenni azt a kérdést, hogy az egyáltalán megfelel-e a társulásos kapcsolatok lényegének. Lehet-e szó társulásról, amikor a jogi konstrukció szerint az együttműködők jogegyenlősége csak magára a közös alapításra, a költségek viselésére és az esetleges nyereség felosztására, valamint a használatra terjed ki, de e működtetéskor, az együttműködés eredményeként létrehozott szerv irányításakor az megbomlik. A jogi szabályozás eltérést nem engedően szigorúan érvényesíti azt az elvet, hogy a működtetés, az irányítás mindig egyközpontú. A működtető és támogató megkülönböztetésének értékelésekor nem feledkezhetünk meg arról, hogy az valóban jól fedi a tanácsok és a gazdálkodó szervek együttműködését, annak céljait. A jogi konstrukció biztosítja a működtetés szakszerűségét és közcélúságát, a vállalatot a mecénás szerepére korlátozza, és így meggátolja a közigazgatási és a vállalati funkciók összekeveredését, egy nem kívánatos szereptévesztés kialakulását. Ha a jogi szabályozás hátterében valóban e célok és tényezők húzódnak meg, akkor a tanácsok és gazdálkodó szervek együttműködésében a valódi társulásos formák, a polgári jogi vagy azzal rokonjellegű megoldások alkalmazását nem is kívánhatjuk meg. De alkalmazható e modell a tanácsok gazdasági együttműködésére, a létesítmények közös alapítására? Miféle serkentő ereje lehet az olyan jogi szabályozásnak, amely kötelezően előírja, hogy a közös alapítású létesítmény irányítását, működtetését másra kell ruházni?

Az előbbiek alapján mindenekelőtt az a kifogás fogalmazódik meg, miért terjeszti ki a hatályos jog a tanácsok és a gazdálkodó szervek együttműködésére alkalmas jogi megoldásokat a más tartalmú, más célú tanácsok közti viszonyra. Azt, hogy mégsem a jogi szabályozás belső fogyatékosságával, hanem az együttműködési viszonyok tudatosan vállalat rendezési módjával állunk szemben, bizonyítja a tanácsok igazgatási célú együttműködésének szabályozása. Eszerint az igazgatási társulásban résztvevők viszonya is a működtető-támogató képletéhez hasonlóan alakul, csak a működtető szerepét a megbízott, a támogatóét a megbízó veszi át. Pedig a tanácstörvény már hivatkozott 12. §-ának (6) bekezdése még arra ad felhatalmazást, hogy a tanácsok a megállapodásukban meghatározott hatásköröket közösen létrehozott szerv útján gyakoroljanak. A törvényi rendelkezés még valóban társulásos kapcsolatra jogosít fel, amelyben a közösen alapított szerv elvileg elválik az azonos rendelkezési jogokat birtokló együttműködők saját szervezetétől. De a végrehajtási rendelet szerint szó sincs közös szerv alapításáról, hanem a hatósági ügyek közös intézése csak oly módon képzelhető, hogy azzal az együttműködő tanácsok egyikét bízzák meg, vagyis a megbízás alapján meghatározott hatósági ügyek tekintetében a megbízott illetékessége kiterjed a megbízó vagy megbízók területére is.[16]

Az ilyenfajta együttműködés egyes szakigazgatási feladatok körzetesítését eredményezi, s e körzet

[16] 11/1971. (III. 31.) Korm. sz. rendelet 9. § (2).

egyközpontú lesz, mert jogi és szociológiai értelemben is csak a résztvevők egyike, a körzetközpont jut erős irányítási pozícióhoz. A résztvevő többi alany elveszítheti az adott hatáskör feletti rendelkezési jogosultságát, de befolyása érvényesíthetőségének esélyei legalábbis korlátozotttak.[17] A munkáltatói jogosítványok ugyanis a körzetközponthoz koncentrálódnak, a megbízók azok gyakorlásakor legfeljebb véleményezési jogokat élvezhetnek. Szerintünk ezek hiányában a szakmai irányítás érvényesíthetőségének, kikényszeríthetőségének feltételei és biztosítékai hiányoznak.

Kifogásaink végül is abban összegezhetők, hogy a hatályos jogi szabályozás nemcsak az együttműködésben résztvevők eltérő alanyi körére — tanács-tanács, tanács-gazdálkodó szervezetek — nincs tekintettel, hanem a tanácsok egymásközti viszonyán belül sem differenciál a különböző — igazgatási vagy gazdasági célzatú — együttműködési kapcsolatok között. A szabályozás egysíkúan az egyközpontú körzetnek az inkább feladat-átruházást eredményező jogi konstrukciójára épül, amely talán megfelel az igazgatási célzatú együttműködésnek. Az ilyenfajta együttműködést ugyanis mindig igazgatásracionalitási, munkaszervezési szempontok váltják ki.[18] E szempontokra tekintettel a tanácsok igazgatási célzatú együttműködése közel áll a jogszabály szerint kötelezően létrehozandó célszövetségek egyes országokban honos formájához. Megjegyzéseink mindössze arra irányulnak, hogy a körzetesítés kötelező jellege vagy elrendelhetősége a jogi szabályozásban az ennek megfelelő forma intézményesítésével tükröződjön. S e formától szigorúan váljanak le azok a kapcsolatok, amelyek keletkezésének indítékai mások, és amelyekben a résztvevők szabad akarata igazi teret nyerhet.

Álláspontunk szerint tehát a mai szabályozás alapproblémája, hogy a különböző típusú együttműködési kapcsolatokban a résztvevők egymásközti viszonyait, a kapcsolattípusok eltérő rendeltetését figyelmen kívül hagyva azonos séma szerint rendezik. A különböző célokhoz igazodó jogi konstrukciók kialakítása, a differenciált szabályozás ugyancsak felszabadítóan hathat a tanácsok társulásos kapcsolataira. Az egyik változat lehet a kényszertársulás is, amely alkalmas a hatósági ügyintézés körzetesítésére, de kivételesen a gazdasági célzatú együttműködésekre is alkalmazható. A gazdasági célú társulásoknak megfelelő általános jogi forma azonban az lesz, amely a társuló tanácsoknak a közös létesítmény működtetésében és irányításában is jogegyenlőséget ígér vagy legkevesebb a rendelkezési jogoknak a részvételi arányhoz igazodó gyakorlását teszi lehetővé. Ezért elképzelhető a társulás irányító testületének létrehozatala, amelynek hatásköre átfogja a közös létesítmény működtetésének alapvető kérdéseit és amely felette áll a létesítmény közvetlen irányítását megvalósító szervnek. Így lehetséges másik megoldás lenne — főként a szervi ügyekben — az irányítási jogok megosztott, tehát közös gyakorlása.

IV.

A tanácsok közti társulásos viszonyok ellen ható okok és tényezők, illetve folyamatok számbavétele után fogalmazzuk meg álláspontunkat, amely szerint a felsorolt körülményekre visszavezethetően a társulásos kapcsolatok fejlődésének hazánkban hiányoztak nemcsak a jogi, hanem az alapokat képező egyéb feltételei is. Véleményünket nem értékítéletnek szánjuk, de úgy gondoljuk, hogy az eddigi tapasztalatok és a hatályos jogi szabályozás értékelése és a további fejlődési folyamatok befolyásolásának igénye is tisztánlátást követel. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a társulásos forma önmagában még nem alkot értéket, a fejlődési tendenciák és az eredmények értékelésekor nem a társulásos kapcsolatok mennyisége vagy azok hiánya lesz a meghatározó. Az igazi kérdés mégis inkább az, hogy a társulásos forma a jövőt illetően rendelkezik-e létjogosultsággal vagy sem. Úgy gondoljuk e kérdésre az előbbiekben már válaszoltunk. Álláspontunk szerint a társulásoknak lesz távlata, ha a helyi-területi igazgatás struktúrája nyugalmi állapotban marad, a tanácsok gazdasági önállósága kiszélesedik, a tanácsok és a gazdálkodó szervezetek kapcsolatainak jelenlegi irányai módosulnak, a települések hierarchiája és az annak megfelelő szintenkénti szabályozás szigora oldódik, az intézmények településen belüli integrációs folyamata lezárul és társulásos kapcsolatokhoz megfelelő jogi konstrukció is rendelkezésre áll.

Müller György

[17] Az ellenkező álláspontra *Kilényi* Géza: Az igazgatási társulások szerepe és perspektívája. Állam és Igazgatás, 1983. 9. sz. 815. old.

[18] Uo.

Új jogi személyelméletek Nyugat-Európában*

1. A konszernképződés, a multinacionális vállalatok, a társasági formák egymásba csúszása, az egyesületek és alapítványok funkcióbővülése, az állami vállalatok közjogi és magánjogi formáinak keveredése és más jogi személyt relativizáló gyakorlati jelenségek lényegében kétfajta reakciót váltottak ki a nyugati jogi elméletben. Az egyik lehetséges válasz az, hogy mivel a jogi személy kategóriája a gyakorlat fényében már meglehetősen kevés segítséget tud nyújtani az emberi egyesülések perszonifikációs problémáinak megoldásához, ezt a kérdést háttérbe szorítják. Lényegében ez a megoldás figyelhető meg pl. a német Reinhardt-Schultznál[1] és Küblernél,[2] a svájci Buchernél,[3] vagy a francia Gastaudnál.[4] A második lehetséges reagálás, hogy a gyakorlat új fejleményei alapján új elméleti megalapozást kezdenek keresni a szervezetek jogi perszonifikációjára.

A jogi személy új elméletének kidolgozására irányuló kísérletek, főleg német nyelvterületen és a hatvanas években kezdődtek el. Előfutárja volt azonban ennek az a vita, amelyet 1955-ben Düsseldorfban tartottak. A bevezető előadást tartó Westermann megállapította, hogy a jogtudomány személyfogalma gyakorlatilag az emberrel egyenlő, ehhez fűződik az érték- és jogvédelem. Minden ember absztraktan jogképes, jogok és kötelezettségek alanya, illetve másik oldalról megközelítve beszámítási alanya a jogszabályi előírásoknak. A liberálkapitalizmusban a jogi személy fogalma vagyonjogi és jogtechnikai jelleggel alakult ki. Tulajdonképpen a jogi személyiség Westermann szerint részjogképesség, hiszen ez a jogképesség nem az úgynevezett kultúrjogból, az általános jogi meggyőződésből ered, hanem technikai jellegű. A jogrend ugyanis mindenkor *belátása szerint* dönti el, hogy egy szervezetet mennyiben ismer el jogok és kötelezettségek beszámítási pontjának. Az emberi jogképesség társadalmi összefüggésekben nyilvánul ugyan meg, ugyanakkor azonban az embercsoporthoz, a szervezethez tartozás az individuális jogképességét semmiben sem érintheti, az ember sem minősülhet jogtárgynak szervezet keretében sem. Az ember jogalanyisága részben akarati autonómiájának elismerésében, részben személyiségének jogi védelmében nyilvánul meg.[5]

Már ebben a vitában is többen kifogásolták a *liberálkapitalista tradíciókhoz kötődő* álláspontot. Így többen állították, hogy az ember jogalanyisága sem természetes, a primitív kultúrákban a törzsnek vannak jogai és kötelezettségei és nem az embernek. A pozitív jog tette jogalannyá az embert is. Ezzel szemben mások az emberi személyiséget jog előtti fogalomnak minősítik, hangsúlyozzák, hogy a jogi személy jogilag létrehozott „személy", amelynek ezért nincs személyisége. Másik oldalról főleg Ulrich Scheuner hangsúlyozta, hogy az emberi személyiséget közjogilag is ki kell építeni, a közjogi vonatkozások bevonása nélkül az emberi személyiség kibontakozásának sincs már túl sok esélye.[6]

2. A hagyományos személy-, illetve jogi személyelméletek elleni belső jelentős támadás Gustav *Nass* 1964-ben megjelent könyvére vezethető vissza. A hagyományos liberálkapitalista személyiségfogalom tisztán individualista jellegét az újabb pszichológiai és szociológiai eredmények alapján élesen bírálja, megállapítva, hogy a személy csak társadalmi csoportokhoz kötötten létezhet. A jog személyfogalmát tehát nem lehet egyszerűen csak az emberi tudatra visszavezetni.[7] Nyilvánvaló szerinte, hogy a társadalomban nincs abszolút emberi akarat, a jog szükségképpen korlátozza a személyi szabadságot a többség érdekében. A személyfogalom nem lehet specifikusan jogi fogalom, antropológiai alapokra kell visszavezetni.

Nass szerint a hagyományos azonosítással szemben élesen el kell választani a természetes személyt a jogi személy technikai fogalmától. A jogi személy jogképességében *a kötelezettségeket* kell elsősorban hangsúlyozni. A jogi személy a „modellfogalom", amely lehetővé teszi különböző emberi csoportok átfogó és absztrakt perszonifikációját. A jogi személyt a jog teszi jogalannyá, nem kötődik emberi individualitáshoz, nincsenek fizikai funkciói; mint gondolati modell az ún. racionális területre tartozik. A természetes személy és a jogi személy egyaránt jogalany, de Nass szerint a jogi személy kizárólag társadalmi reláció, a természetes személy viszont antropológiai tulajdonságokra vezethető vissza. A jogi személy absztrakció, de nem fikció, hiszen realitásokban nyilvánul meg. Nass végül kifejti, hogy a jogi személy — pl. az egyesület — nem egyszerűen személyösszesség, hanem személytöbbesség mégpedig szervezeti sajátosságaihoz igazodó személyi jogi relációkkal. Az állam pedig a legmagasabb fokú emberi egyesület, de nem egy etikai értékháló tetején.[8] Látható, hogy Nass még csak bizonytalanul utal a szervezeti sajátosságokra, a szervezetelmélet beépítése később következik be. Ő inkább a pszichológia oldaláról bírálja az emberi jogalanyiság szervezetekre való mesterséges átvitelét.

Nass könyvével kb. egy időben jelent meg Fritz *Fabricius*nak a jogképesség relativitásáról szóló, erőteljesebben jogfilozófiai alkotása. Fabricius bevezetésként megállapítja, hogy a jelenlegi elméletben dualizmus áll fenn a jogképes és nem jogképes szociális képződmények között, és ez nemcsak a civiljogra, de a közjogra is érvényes. Ugyanakkor a gyakorlatban számos jelenség arra mutat, hogy ez a *különbség feloldódik* és megjelenik a „korlátozott", a „részleges", a „fél", a „különleges", a „csekélyebb", a „relatív" jogképesség mind a közjogban, mind a magánjogban. A közjogban általános jelenségként, a polgári jogban

* Egy, a jogi személyről szóló nagyobb munka része. *(Szerk.)*

[1] Ld. H. *Reinhardt—Schultz:* Gesellschaftsrecht. Tübingen, 1981. 32. old.

[2] Ld. F. *Kübler:* Gesellschaftsrecht. Heidelberg, 1981. 27—28. old.

[3] Ld. E. *Bucher:* Personenrecht. Bern, 1977. 190—191. old.

[4] Ld. J. P. *Gastaud:* Personalité morale et droit subjectif. Paris, 1977. 35—36. old.

[5] Ld. H. *Westermann:* Person und Persönlichtkeit als Wert im Zivilrecht. Köln, 1957. 7—33. old.

[6] Im. 33—34. old.

[7] Ld. G. *Nass:* Person, Persönlichtkeit und juristische Person. Berlin, 1964. 9—13. old.

[8] I. m. 84—89. old.

pedig főleg a nem jogképes egyesületnél, a közkereseti és betéti társaságnál, néha még a polgári jogi társaságnál is. Mivel az ilyen részjogképesség elméletileg nehezen megalapozható, az eddigi német irodalom bizonyos kivételekkel általában elutasította. Ugyanakkor azonban a gyakorlatban Fabricius szerint bebizonyosodott, hogy ezek a kategóriák működőképesek.[9] Ezt követően Fabricius rátér a jogképesség *fogalmára.* Megállapítja, hogy ennek eddig tartalmat kizárólag a *polgári jog* adott. A jogképesség fogalma a felelős cselekedni tudás elvi alátámasztását szolgálja, de ugyanakkor mint kategória teljesen független attól, hogy a jogképes személynek egyáltalán van-e cselekvőképessége, illetőleg, hogy az esetlegesen nagymértékben korlátozott. A jogképesség így teljesen elszakad az ember, vagy a jogi személy „speciális hatóképességétől", kizárólag azt jelzi, hogy egy jogalanyként elismert ember, vagy szociális egység lehet-e egyáltalán hordozója a jogszabályokban megállapított jogoknak és kötelezettségeknek, elvileg lehet-e jogok, vagy kötelezettségek beszámítási pontja. Szerinte belső ellentmondás, hogy a jogképesség teljesen *elszakad* a cselekvőképességtől, másrészről az is ellentmondó, hogy a jogképesség teljesen *általános,* absztrakt. A jogképességet deduktív módon csak az egyes konkrét jogokból és kötelezettségekből lehet levezetni, ugyanakkor azonban ez a jogképesség fogalmában nem tükröződik. Az a téltel, hogy minden embernek egyenlő a jogképessége, semmit sem mond az egyes személyeket konkrétan megillető jogok tartalmáról és terjedelméről, amelyek ténylegesen rendkívül különfélék lehetnek. Az életben minden jogképesség szükségképp relatív, de a viszonylagosság foka szerint mód van megkülönböztetni teljes és részjogképességet. A teljes jogképesség jog-, kötelezettség- és perképességet jelent, mégpedig általánosan, tehát, hogy a jogrendben az adott személy jogszabályok vonatkozási szubjektumaként, vagy másként kifejezve joghordozóként szerepeljen, ekként jogilag hatékonyan cselekedhessen. A *részjogképesség* ezzel szemben csak meghatározott normakörben jelent jogképességet, kifejezetten meghatározott területen jelentkezik. Véleménye szerint az, hogy egy szervezet mennyiben egységes jogilag, illetőleg, hogy mennyiben kap teljes, vagy részjogképességet, tisztán a *pozitív jogtól* függ. Azt tehát, hogy pl. egy Gesamthandgesellschaft, mondjuk egy közkereseti társaság teljesen jogképes, részjogképes, avagy semmilyen jogképességet sem kap, a tételes jogszabály dönti el.[10]

A jogi személy jogképessége, még a teljes jogképesség esetén is *relatívabb és korlátozotabb mint az emberé.* Egyrészt bizonyos emberi jogokat, mint pl. az állampolgárság, csak ember hordozhat. Másfelől függetlenül az ultra vires tan elfogadásától, bizonyos mértékben a jogi személy konkrét jogképessége szükségképpen függ tevékenységi körétől. Ezt követően megállapítja Fabricius, hogy a hatályos jog csak azokat a szervezeteket mondja kifejezetten jogképesnek, akik teljes jogképességgel rendelkeznek. Ezzel azonban nem áll az szemben, hogy egyes alanyokat, amelyeket nem nyilvánítottak kifejezetten jogképesnek, részjogképesként elismerünk. Ezt mindig a konkrét jogi normák értelmezése alapján kell eldönteni. Így pl. a jövendő ember, a nasciturus szerinte nemcsak feltételesen jogképes, de részjogképes is. Általában részjogképessége van a különböző *jogközösségeknek* is. Vannak a jogközösségek közül olyanok, amelyek nem minősíthetők jogképesnek (alkalmi, véletlenszerű jogközösségek). Más jogközösségek viszont részlegesen jogképesek. Ebbe az utóbbi körbe sorolja pl. a különböző öröklési közösségeket, a különböző vagyonközösségeket, a Gesamthand-on alapuló polgári jogi társaságokat, így a közkereseti társaságot, a betéti társaságot, a nem jogképes egyesületet, de még a vállalati alkalmazottak közösségét (Belegschaft) is. Ez azonban Fabricius szerint mindig értelmezés kérdése.[11]

1975-ben megjelent tankönyvében Fabricius a jogi személyt olyan *személyösszességnek* minősíti, ahol kifelé a tagok eltűnnek a szervezet mögött és szervezet szervei cselekednek a sokaság helyett. A jogi személy tehát erősebb szervezeti összefogásra utal, de lényegében a tételesjogtól függ, hogy ezt mennyiben ismeri el (fel). A jogi személy nem gondolati kategória, hanem egy jogtechnikai realitás, mint ahogy ezt Fabricius nevezi: *jogi robot.* A jogi személy ugyanakkor a tagok érdekeit szolgálja, a tagok vezetik és a jogi formákkal való visszaélés esetén a vagyoni felelősség is visszavezethető a tagokra. A jogi személy jogképessége tehát nem olyan mértékben abszolút, mint az emberé. Ez teszi elvileg lehetővé azt is, hogy részjogképességet erősebb szervezeti összefogás nélküli csoportok is kaphassanak.[12]

A jogképesség relativitása az osztrák jogban *Ostheim* 1967-es monográfiájával jelent meg. Ostheim az ember személyi jogi fogalmából indul ki. Véleménye szerint az emberi akarat a kiindulópont, ugyanakkor a motor az érdekek kielégítése. Érdekeit adott esetben egy ember egyedül is kielégítheti, ugyanakkor azonban a közös érdekmegvalósításnak is széles területe van. Ennek egyik lehetősége a társaság, amely nem minősül szoros kötődésnek, a másik a testület, ahol a szervezet jön létre, végül vannak egyéb érdekegységek is, mint pl. az alapítvány. A *személy jogilag szervezett érdekegység,* amely tehát individuálisan és csoportosan egyaránt kifejeződhet, és amelynek *lényege,* hogy a személyiséghez jogképesség és cselekvőképesség fűződjék és így a személy fel tudjon lépni a gazdasági forgalomban.

Véleménye szerint az emberi közösségeknek a jog teljes és részjogképességet adhat, a részjogképesség azt jelenti, hogy egy emberi csoportosulás *viszonylag szűkebb körülhatárolt területen* léphet fel a forgalomban. Ugyanakkor Ostheim túllépve Fabriciuson, a részjogképességtől megkülönbözteti az *ideiglenes jogképességet,* amely viszonylag rövid ideig áll fenn. Véleménye szerint jogi személynek csak az a szervezet minősülhet az osztrák jogrendben, amelyik teljes jogképességgel rendelkezik.[13] Az osztrák jogrend a természetes és jogi személy egyenlő értékű jogalanyiság-

[9] Ld. F. *Fabricius:* Relativität der Rechtsfähigkeit. München, 1963. 10—21. old.

[10] I. m. 52—65. old.

[11] I. m. 234—238. old.

[12] Ld. F. *Fabricius:* Grundbegriffe des Handels und Gesellschaftrechts. Stuttgart, 1975. 88—99. old.

[13] Ld. R. *Ostheim:* Zur Rechtsfähigkeit vont Verbänden im österreichischen bürgerlichen Recht. Wien—New York, 92. old.

ból indul ki, kivéve, ha az adott jog természete kizárja. Mindez azonban alapvetően csak a külső vagyonjogi forgalomban való fellépésére vonatkozik. Emellett a jogi személy keletkezése egy csomó speciális szabályhoz van kötve, a jogi személy *engedélyezett emberközösség*. A jogi személy jogképessége bizonyos mértékben szükségképpen korlátozottabb, mint az egyéné, hiszen más az érdekhelyzet, *más a jogi, illetve a természetes személy jog- és cselekvőképességének elvi alapja*. Az a kérdés, hogy egy jogi személy lehet-e cselekvőképes, véleménye szerint csak a *szervelmélet* alapján oldható meg. Tulajdonképpen a szervként szereplő emberek beszámítási képességét lehetne a jogi személynek beszámítani, ezért véleménye szerint a jogi személy cselekvőképesnek is minősíthető. Megítélése szerint pl. a tevékenységi körhöz való jogügyleti korlátozottság, az ultra vires voltaképp nem jogképességi, hanem cselekvőképességi korlátokat jelent.[14]

Ostheim szerint a jogi személy korlátozott mértékű cselekvőképessége a jogi személyt nem teszi részszeméllyé. Ezzel szemben vannak valóban *részjogképes alakzatok*. A részjogképességnél tulajdonképpen *részszemélyről* van szó, amelynek alapja — éppúgy, mint a jogi személynél — az objektivizált érdek, de csak meghatározott szűk területen. Nem véletlen, hogy a részszemélyiség főleg a közjogban és az adójogban bontakozott ki, és ezek a közjogi részszemélyek adott esetben a polgári jogban teljesen jogképesek is lehetnek. Ezzel szemben a polgári jogban a részjogképesség ritkább eset, ilyen szerinte is a méhmagzat. Véleménye szerint a különböző társaságoknál is lehetne tágabb értelemben jogi személyiségről beszélni. Érdemben azonban nem jogi személyiségről van szó a társaságnál, részjogképességről sem beszélhetünk, hanem *tranzitórikus jogképességről;* tudniillik egy embercsoport egészén jutnak el a jogok és kötelezettségek a tagokhoz. Míg a részjogképesség mennyiségi különbség, itt *minőségi* különbség áll fenn. Különböző társaságok egységben lépnek fel a jogi forgalomban, identitást képeznek kifelé, de mivel tagjaik személyéhez kötődnek, közvetítő jellegű, nem önálló jogképességről van szó. Míg a jogi személynél a szervezet elszakad a tagoktól, itt a tagokhoz kötődés egyértelműen megnyilvánul. Véleménye szerint a társaság tranzitórikus jogképessége kiterjed a társasági vagyon tulajdonára, illetőleg a társaság felelősségére is. Ahhoz, hogy egy társaság tranzitórikus jogképességgel rendelkezzen, a közösségnek kifelé azonosíthatónak kell lennie (pl. névvel, székhellyel), ügyintéző és képviselő szerveket kell képeznie, mert egyébként nem jöhet szóba semmilyen perszonifikáció. Ugyanakkor azonban a vagyonjogi felelősség a tagokra átvihető, ebben mutatkozik meg a közvetítés. Ostheim kimondja, hogy a *társaság joglogikailag alsóbb foka a csoportos érdekobjektivizációnak* és ezáltal a perszonifikációnak.[15]

Ezt a sort folytatja *Denninger* 1967-ben megjelent könyve, amely a személyiség államelméleti megközelítéseit kívánja szolgálni. Véleménye szerint egy szabad jogrendszerben a személy szükségképpen központi helyen áll. Ugyanakkor azonban, ha a csoportos emberi képződményeknek nem adunk az emberi személyiségtől elválasztott önálló személyi jelleget, ez az emberi individuum megfelelő kibontakozását is gátolja. A kollektív személyiséget nem lehet polgári jogi módon, azaz jogtechnikailag és pozitívan kifejezni, ilyen megközelítést az államelmélet nem fogadhat el. Az alapkérdés mind a természetes személyeknél, mind a szervezeteknél a személy *identitása és individualitása*. A liberálkapitalizmus fénykora vakon csak az egyént minősítette személynek, mert a személyösszességek egységét, illetve a természetes személyek identitásának relativitását nem kívánta észrevenni. Az emberi személyiség is fejlődik, változik, ld. pl. a holttá nyilvánítás problémáját. Másrészt egy embercsoport is reálisan létezik. Jogdogmatikailag mind a természetes személy, mind a jogi személy egyaránt mesterséges, de a fenomenológiai oldal azt a látszatot kelti, hogy csak a természetes személy a személy. Nemcsak egyéni tudat, hanem a közösségi tudat is működik: elvileg nem helyes egy személy egységét pusztán akarati egységre szűkíteni. Az akarat az embernél is sok elemből áll és nem egyetlen független faktorból. Az embersokaság egységét és az egyén sokaságát a jognak egyaránt ki kell fejeznie, szükségképpen érték és érdekpluralizmusban kell gondolkodni, amelyben a csoportok sokasága éppúgy magától értetődő, mint az emberi érdekek sokasága.[16] Denninger szerint a jogalanyiságtól meg kell különböztetni a „jogszemély" fogalmát, más szóval a Rechtssubjekt-től elkülönítetten be kell vezetni a Rechtsperson kategóriáját. Hogy ki a jogalany, azt a pozitív jog dönti el: az aki a tételesjog szerint jogok és kötelezettségek alanya lehet. A „jogszemély" egy ember teljes adottságkomplexuma fenomenológiai értelemben, ez a személy valahogy jogi kapcsolatokba lép. Az első fogalom tehát metajurisztikus, a második viszont jogelőtti követelmény a jogrenddel szemben: mit kell a jogalkotásnak a személynek adnia, azaz ez lényegében az *állammal szembeni jogállami igényt* fejez ki. Véleménye szerint az emberi szubjektív jogi hatalom maximálását a szolidaritás korlátozza, az érdekérvényesítés agresszív formáit az embernél is le kell faragni. A különböző személyegyesülések valódi realitását nem az emberrel való összehasonlításban kell keresni, hanem a *csoport realitását* kell megtalálni. Az „Intimperson" helyett a „Sozialperson"-t kell előtérbe helyezni, és a szociális személyiség követelményét az államra, mint összszemélyre, a különböző szervezeteket képező embercsoportokra és az egyénekre egyaránt érvényesíteni kell.[17]

3. A szervezetelmélet behatásának első jelét a jogi személyelméletekre Thomas Raisernek 1969-es vállalati jogi könyve tartalmazta, amelynek vállalatelméleti vonatkozásait a szocialista vállalatelmélet jogi elméleti alapjairól szóló munkánkban már ismertettük. Raiser abból indul ki, hogy a jogi személyelmélet terén a társadalmi valóság funkcióanalíziséből kell kiindulni és e téren át kell venni a *szervezetszociológia* eredményeit. Más kérdés, hogy a szociológiai szemléletnek határai vannak a jogban, de a jogi sajátosságok keretei között azt alkalmazni kell. A jog alapproblémája a szervezet mint jogi személy *elkülönítése* a szervezetnek nem minősülő csoportoktól. A szerve-

[14] I. m. 126—127. old.
[15] I. m. 249—250. old.
[16] Ld. K. *Denninger:* Rechtsperson und Solidarität. Frankfurt, 1969. 114—138. old.
[17] I. m. 229—262. old.

zet a tagok organikus együttműködésén alapszik és ilyen értelemben több mint a társaság. A másik problémája a jogi személyiségnek, hogy a szervezet célraorientált, integrációs jellegű, amelynek a változó viszonyokhoz rugalmasan alkalmazkodnia kell. A cél önmagában többes, a szervezetnek elasztikusnak kell lennie, de ugyanakkor stabilnak is, biztosítania kell a szervezet tartós teljesítőképességét.[18]

A jogi elméletnek a gyakorlat fényében tudomásul kell vennie, hogy már nem lehet a szervezetek perszonifikációjánál *igenben vagy nemben* gondolkodni, mert sok az *átmenet*. Egyfelől figyelembe kell venni a közjogi formákat is, másrészről pedig a polgári jog elméletileg atipikus, a gyakorlatban azonban egyre jobban tipikussá váló vegyes alakzatait is. Végül is arra az álláspontra helyezkedik, hogy a jogi személy technikai segédeszköz, *jogtechnikai módszer:* a jogi személlyé nyilvánítás, illetőleg a csökkentett mértékű jogképesség megadása az egyes társaságoknak a törvényhozó célszerűségi döntésétől függ. Ugyanakkor azonban Raiser álláspontja szerint a törvényhozónak figyelembe kell vennie a szervezetszociológiai kritériumokat és amennyiben egy szervezet megfelel a jogi személyiség kritériumainak, úgy a törvényhozó köteles azt perszonifikálni.[19]

Ez az okfejtés sajátos módon jelenik meg *Pawlowski* 1972-ben megjelent, a polgári jog alaptanairól szóló monografikus esszéjében. Pawlowski könyvének első kötetét az emberi státusnak és az alanyi jogoknak szenteli. Abból indul ki, hogy különböztetni kell jogok bírására vonatkozó, és a jogok gyakorlására vonatkozó képességek között. Az uralkodó elmélet az első képességet jogképességnek nevezi. A jogképesség jogok és kötelezettségek vonatkozási pontja, beszámítási képességet jelent, hiszen aki jogképes, az felelni is tud, azt perelni is lehet. A jogképesség a polgári jogban elsősorban *felelősségalanyiságot* szolgál és ebben a vonatkozásban nem lehet különbség természetes és jogi személyek között. A polgári jogi jogképesség önmagában nem ad azonban lehetőséget a tényleges rendelkezésre, a tényleges cselekvésre, jogok tisztán absztrakt és formális bírhatási lehetőségét jelenti, *potenciális* képesség. Pawlowski megállapítja: helytelen, hogy az uralkodó tan Kant nyomán a szubjektív jogból vezeti le a személyt, és nem fordítva: a személyből a szubjektív jogot. Az általános nézet szerint a szubjektív jog a jogrendtől kölcsönzött emberi érdekek kielégítését szolgáló akarati hatalom, ez a fogalom azonban így igen vitatható.[20]

Pawlowski szerint a jogképesség jelenlegi fogalmát ki kell egészíteni a *relatív jogképességgel,* a jogképességet ugyanis *konkretizálni* kell. A relatív jogképesség számos formában megnyilvánulhat. Így a relatív jogképesség egyik speciális fajtája pl. a *részjogképesség,* mondjuk a méhmagzatnál, vagy a nem bejegyzett egyesületnél. Ha a jogképességet így konkretizáljuk, feloldjuk a jogképes és nem jogképes formák merev dualizmusát. Pl. a jogképes és a nem jogképesnek minősített egyesület csak a felelősségben különbözik, ez utóbbinál két felelősségi-beszámítási pont van, tudniillik mögöttesen a tagok is felelnek. De relatíven és korlátozottan ez utóbbi egyesület is jogképes. Pawlowski szerint a jogi személy konstituálásának egyetlen célja van a polgári jogban, nevezetesen a felelősség korlátozása. Mivel pedig Pawlowski a cselekvőképességet visszavezeti a jogképességre, véleménye szerint a részjogképességnél a jogi cselekvőképesség, illetve vétőképesség megosztásra kerül. A teljes jogképesség jogrendtől való kölcsönzése tesz valakit önálló jogalannyá, ekkor beszélhetünk személyről. A nem teljes jogképességnél a személlyé válás nem automatikus, külön jogszabályon kell alapulnia, ezzel szemben a teljes jogképesség sok egyéb képességet is pl. a névvédelmet stb. automatikusan magában foglalja.[21]

Pawlowski is bevezeti a Rechtperson, azaz a *„jogszemély"* fogalmát, amely egy komplex és sokszorosan összetett képződmény. A különböző jogszemélyeknek konkrét *jogállása,* státusa van, amely az absztrakt jogképességtől *teljesen független,* másfelől különböző jogágazatok szerint *differenciált* lehet. Ennek megfelelően a különböző státusjogok kezdete és vége eltérően alakul a különböző személyeknél. Pl. a jogképesség az embernél kor szerint is differenciálódik, hiszen a cselekvőképesség, cselekvőképtelenség, korlátozott cselekvőképesség Pawlowski-nál jogképességi fokozatokat jelent. Pawlowski a kiskorúságot a jogképesség relativizálódásának egyik eseteként fogja fel, mert a szülő mögöttes felelősségéhez kapcsolódik. Egyben Pawlowski elvileg helyteleníti a cselekvőképesség és a vétőképesség elválását, ez szerinte jogbizonytalanságot teremt. De a jogképesség *differenciálódhat* szerinte család, faj, rokonság, foglalkozás szerint is (pl. a kereskedelmi minőség önmagában sajátos jogképességet jelent). A személyiségi jogok is eltérően alakulnak Pawlowski szerint különböző jogállású személyeknél. Ami a névviselést illeti, véleménye szerint a firma a kereskedelmi jogalanyiságot biztosító sajátos részjogképesség.

Pawlowski elméletét abban foglalja össze, hogy minden jogi képződmény mesterséges, éppen ezért megengedhető a vagyonjogban a természetes és a jogi személyt azonos módon ábrázolni. A *teljes jog- és cselekvőképes természetes* személy, azaz az ügyletképes ember *szélső legfelsőbb határa* a jogképességnek, amely az összes tulajdonságokat egyesíti. Ezek a tulajdonságok *csökkentettek* már a korlátozottan cselekvőképes és cselekvőképtelen természetes személyeknél, továbbá a jogi személyeknél. Az utolsó fokot, az ún. nem jogképes emberi egyesülések képezik, amelyek voltaképp részjogképesek a tagok jogképességével *összekötve.* A szubjektív jog pedig nem más, mint döntési, illetve normamegvalósítási hatalom, amely a joghordozóhoz rendelt jogtárgy feletti rendelkezés lehetőségét meghatározott korlátok között biztosítja. Pawlowski tehát a szubjektív jogot alapvetően a *hatáskörrel* azonosítja.[22]

Pawlowski 1981-ben megjelent jogi metodikájában H. J. Wolff nyomán *természetszerű és „előállított" jogviszonyok* között különböztet. Pawlowski itt elfogadja a jogi személy előállított jellegét, de ez a jogi kialakítás alapvetően csak a szervezetszociológiai

[18] Ld. T. *Raiser:* Das Unternehmen als Organisation. Berlin, 1969. 99—107. old.

[19] I. m. 167—171. old.

[20] Ld. H. M. *Pawlowski:* Allgemeiner Teil des GBG-s. 1. köt. Tübingen, 1972. 51—55. old.

[21] I. m. 67—76. old.

[22] I. m. 140—141. old.

kialakulást követi. Pawlowski sem tekinti tehát a jogi személyt egyszerűen a jog alkotásának.[23]

4. Ezt a több mint tízéves elméletfejlődést koronázta meg a hamburgi Claus *Ott* 1977-ben megjelent nagyszabású monográfiája, amely kifejezetten a jogi személyelmélet átalakítását tekinti feladatának. Ott szerint a jogi személy központi fogalma a jognak, mert a tételesjog és a szervezetszociológiai realitások között a jogi személy konstrukciójának kell *közvetítenie.* A jogi személy hosszú és szokatlan története, a legjelentősebb jogosultságokkal való összefonódása is mutatja, hogy *alapvető jogdogmatikai konstrukcióval* állunk szemben. Az eddig uralkodó elmélet a jogi személyt technikainak és tartalmatlannak tüntette fel; a jogi személy tudatos redukálása a társasági jogra és általában a vagyonjogra elvileg zárja ki a politikai-szociológiai vonatkoztatások bevonását. A társadalmi változások fényében ez az álláspont már *nem tartható:* a jogi személy nem lehet egyszerűen csak absztrakt jogi forgalmi képességet biztosító konstrukció, hanem korporatív jogi rendként a *szociális struktúra egyik alapelemeként* kell megjelennie. Ott véleménye szerint nem helyes a jogi személyiségnek kizárólag a polgári jogra korlátozódása, a közjogi vonatkozások kizárása. Másrészt a polgári jogon belül is a jogi személyeknek a nem jogképesnek minősített szervezetektől való elhatárolása teljesen *ködös.* A polgári jogi elmélet eddig nem tudott választ adni arra, hogy mikor és miért minősül egy szervezet jogi személynek, illetve hogy mikor és milyen okból nem az. Ehhez ugyanis meg kellene találni a jogi személy *társadalmi funkcióit,* és intézményi szemléletmódban kellene a szervezetek perszonifikálása tárgyában a döntést meghoznia. Emellett az uralkodó tanításban a jogi személy csak külső jogi forma, a szervezet belső struktúrájától teljes mértékben elválasztott. Ez pedig súlyos hiba, ez teszi pusztán formáljogivá a jogi személyiséget, holott egy szervezet alapvetően belülről meghatározott. A jogi személy szervei voltaképpen a belső szervezetet becsempészik a jogi személyiség külső oldalába; teljesen ezért sohasem sikerült a jogi személyt a politikai, illetve belső szociális vonatkozásoktól elválasztani. A jogi személy alapkérdése *belső:* a tagoktól, mint individuumoktól való *elkülönülés* és a közösségi jogosítványok *szervezetre* irányítása. Arra kellene válaszolni, hogy milyen *feltételek* mellett kell az államnak, a jogrendnek a jogi személyt elismernie, vagy legalábbis eltűrnie, vagy más szóval egy tagoktól elkülönült szervezetet jogalannyá nyilvánítania; hogyan tudja továbbá a társadalom ezeket az organizációkat jogilag is szervesen magába integrálnia.

A jogi személy eddigi elmélete teljes mértékben elszakította a jogi személyt a gazdasági hatalomtól, nem tesz különbséget a nagy és kicsi szervezetek között. Ez az *uniformizálás* is lehetetlenné teszi a jogi személy valós szociális funkciójának felismerését. A jogi személy tehát mind kifelé, mind befelé bizonytalan, sok a nem magyarázható határeset, jogági ellentmondások tapasztalhatók; a jogi konstrukció elszakad a politikai és szociális funkcióktól. Mindez Ott szerint arra is visszavezethető, hogy a jogi személyt az *emberi* képességekből fejlesztették ki, az ember csak az igazi jogalany. Ezzel szemben a jogi személy *reális organizmus* és annak az embertől *független* jogalanyiságát kell biztosítani.[24]

Ott véleménye szerint a jogi személyt csak mint a *jogképességek komplexumát* lehet kifejleszteni. A szervezetek perszonifikációjának kizárólag polgári jogi megalapozása folytán eddig a jogi személyt lényegében a felelősségkorlátozásra vezették vissza. Ott elismeri a vagyoni felelősség jelentőségét, de véleménye szerint ez nem a jogi személy elsődleges és feltétlen funkciója, hozzájárulhat a tagok és a szervezet közötti funkciómegosztáshoz, de nem mindig. A jogi személy alapvető funkciója, hogy *korporációs struktúrához* fűződik, és hatásegységgé teszi a szervezetet kifelé, illetve a saját tagjaival szemben is. A korporatív struktúra több módon elérhető, így intézményi, társasági, vagy egyéb struktúrával is, de olyan puszta embertömeghez, amelynek nincs korporatív struktúrája nem fűződhet jogi elismerés. A szervezeteknél azonban a *jogi legitimáció* elengedhetetlen. A jogi személy szociális funkcióját az a *kettős viszony* képezi, amely önállósítja a jogi személyt részben az individuumként szereplő tagokkal, részben az állammal szemben. Az önállóság szempontjából a jogi személynek számos variációja alakítható ki, a dolog lényege azonban, hogy a jogi személyt képező szervezet *„kollektívszemély".*[25] A jogi személy nem egyszerűen technikai fogalom, hanem a jogi személyen keresztül *gazdasági uralmi* rendszereket képeznek ki, illetve biztosítanak. A jogi személy konstrukciója lehetővé teszi a gazdasági hatalom kiterjesztését: viszonylag kis tőkével egész gazdasági ágazatokat tud egy szervezet felügyelet alatt tartani. A jogi személy az állami és a magángazdaság harcában alapvető strukturális szerepet játszik, és az új „érdekpluralista társadalomban" még döntőbb szerepet kaphat, mint korábban. A jogi személy általános értelemben a *gazdasági hatalom eleme,* egyben intézménye, ezzel kap a gazdasági hatalom legitimációt és legalizációt.[26] Ehhez azonban a jövőben a jogi személyiség elméleti alapkérdésévé a belső viszonyokat kell tenni. Egy érdekpluralista társadalomban a jogi személy alapproblémája, hogy a *kollektív belső struktúrát* milyen módon tudja differenciáltan visszaadni, hogy tudja a belső hatalmi egyensúlyviszonyokat (pl. a vállalatnál, társaságnál) kifejezni. Látható, hogy Ott teljes mértékben elszakítja a jogi személyiséget a polgári jogtól, a külső vagyonjogi viszonyok dominanciája helyett a *belső szervezeti viszonyok* elsődlegességére helyezi a súlyt, a vagyoni felelősség másodlagos elem.[27]

Lényegében ugyanebben az irányban keresi a megoldást a svájci Peter *Nobel* 1978-as könyve, amely az intézet (Anstalt) fogalom általános felhasználásával törekszik egy „intézményesített jogi személyelmélet" kialakítására. Nobel helyteleníti, hogy a jogi személy eddigi elméletei annak a tudományos magyarázatára törekedtek, hogy a személyösszességek a forgalomban ugyanazon szerepet töltik be, mint az emberek. Ez Nobel szerint a jogrendszer anomáliája,

[23] Ld. H. M. *Pawlowski:* Methodenlehre für Juristen. Karlsruhe, 1981. 95—96. old.

[24] Ld. C. *Ott:* Recht und Realität der Unternehmenskorporation. Tübingen, 1977. 37—84. old.

[25] I. m. 88—99. old.

[26] I. m. 129—131. old.

[27] I. m. 245—268. old.

nem lehet a természetes és jogi személyt tisztán vagyonjogi forgalmi szempontok alapján azonosítani.

A jogi személy az emberi együttélés képződménye, így fogalma is időhöz kötött, másrészt a jogi személy tisztán vagyonjogi fogalma képtelen az emberi egyesülések tulajdonságainak teljes körű kifejezésére. Nem lehet tisztán vagyoni, illetve felelősségi fogalmak alapján institucionalizálni, ez a decentralizáló vagyonjogi és felelősségi struktúra csak a szervezet egy jogi relációját, dimenzióját tudja kifejezni a sok közül. A szervezeteket a vagyonjogi, jogtechnikai jellegű megszemélyesítés helyett valódi *funkciójuk* alapján kell institucionalizálni, ebben az irányban kell tehát a jogi személyelméletnek továbblépnie.[28] Olyan jogi személy konstrukcióra van Nobel szerint szükség, amely egyfelől a szervezeten belül is ki tudja fejezni az érdekpluralizmust, továbbá a személyi elemeket a szervezeten belüli státuspozícióvá tudja kiépíteni, másfelől ki tudja fejezni a szervezetek bonyolult *külső* kapcsolatrendszereit is. A konszernek is mutatják, hogy a jogi személy autonómiája nem abszolút, különböző önállósági mértékű, egymástól függő jogi személyek egész halmaza különböztethető meg.[29]

5. A jogi személyelméletnek ezen modern elméleti vonalával szemben a *konzervatív* ellentámadás alapvetően Fritz *Rittner* „A jövőbeni jogi személy" című 1973-as monográfiájával kezdődött. Rittner *neoliberális* jogfilozófia alapján új liberális szellemű polgári jogi jogi személyelmélet kiépítésére törekedik.

Rittner abból indul ki, hogy a jogi személyiség nemcsak a társasági és vállalati jog, de az egész civiljog *fundamentális* problémája, mind dogmatikai, mind jogpolitikai szempontból egyaránt alapvető. Ugyanakkor a jogi személyiség keletkezésének és megszűnésének, továbbá tartalmi problémáinak megoldása mind praktikusan, mind dogmatikai szempontból állandóan mozog, ezen a területen nincs jogbiztonság, a jogalkotás és a jogalkalmazás pedig kellő dogmatikai alapok nélkül elvi hibákat követ el. A törvényhozás túlságosan igazodik a napi igényekhez és erre alapozva, egyben ezt megideologizálni kívánva az újabb munkák a jogi személyt igyekeznek relativizálni. Ez véleménye szerint alapvetően *helytelen.*[30]

A modern jogrendszerek középpontja a Rechtsperson, azaz a *„jogszemély"*, mert ez az intézmény az, amely a szabadságot és a felelősséget az emberi életben biztosítani tudja. Egy szabad társadalmi rendszerben — hivatkozik Rittner Radbruchra — a civiljog szerinti személyfogalomnak kell a középpontban állnia.[31] A Rechtsperson „korrelációs fogalma" jogilag tükrözött emberi közösséget (Rechtsgemeinschaft) is kifejez, mert az ember közösség nélkül nem létezhet. Ezt a kiindulópontot kell alkalmazni a jogi személy megalapozására. Coing azt mondja, hogy az embert morális jelenségnek tételezzük fel: az eredmény az, hogy a jogi személy nem személy, ha viszont a szociális jelenségekből indulunk ki, úgy a jogi személy realitását el kell ismerni.[32] Rittner mind a két aspektust tévesnek tartja, mert véleménye szerint a Rechtsperson és a Rechtsgemeinschaft egymás nélkül nem létezik. Ebbe a dialektikába kell beállítani a jogi személyt, mint olyan jogintézményt, amelyben a jogszemély individuális cselekményeit a jogrend alapján a jogközösségbe integrálják be. Tulajdonképpen a Staatsperson, az államszemély is ezzel a logikával magyarázható, bár véleménye szerint ezt a kérdést a jogi személyiség problémájától elkülönítetten kell kezelni.[33] Rittner szerint a kérdés nincs elintézve azzal, hogy a jogi személy olyan reális szervezeti egység, amelyet a jog jogalanynak elismer. Az az igazi kérdés, hogy a *szociális képződményeknek milyen feltételeknek kell megfelelniük* ahhoz, hogy jogi személyek lehessenek, ekként a jogrendtől elismertessenek. Az, hogy valamilyen szervezet szociális képződmény jog előtti kritérium, már pedig a jogi személlyé való nyilvánításhoz jogi kritériumok is szükségeltetnek. Semmilyen szociológiai elmélet sem tudja megmagyarázni, hogy bizonyos emberi közösségek miért jogi személyek és mások miért nem azok. A problémát a közjogi oldal bevonása tovább élezi, hiszen sok esetben a közjog keretében a civiljogi személy nem alanya jogviszonyoknak, másik oldalról viszont polgári jogilag nem jogi személyek is jogképesnek minősülnek. Önmagában tehát a kérdést csak polgári jogi eszközökkel megoldani nem lehet, ami azonban nem jelenti azt, hogy pusztán a jogágazati többesség, a komplex jogi vonatkozások felvetése bármilyen megoldást kínálna.[34]

Rittner a jogi személy fogalmára vonatkozó saját elméleténél a jogi személy *funkciójából* indul ki. A jogi személyt csak a Rechtsperson *etikus* fogalma alapján lehet kialakítani. Ugyanakkor azonban a személy jogi konkretizálása a jogi személyeknél egészen más alapokon nyugszik, mint az embereknél, hiszen a jogi személy jogviszonyai nem individuális jogviszonyok. Egy objektivizált szellemi lényeget kell az emberközösségeknél a jognak kifejeznie, ebben nagy jelentősége van az önállósult célnak, és az önállósult érdeknek. Ugyanakkor azonban Rittner a kontinuitásra helyezi a súlyt, mert a jog szervezeteket csak akkor fogad el önálló individuum feletti lényegként, ha *tartósan* fennállnak. A tartósság hiányzik a társaságok jelentős részénél, ezért nem is kapnak a jogtól jogi személyiséget.

A jogi személy, mint jogképződmény kialakításánál a jog rendkívül *komplex feladat* előtt áll. Az alapcél, hogy a jogi személy ne kerülhessen az emberek fölé, biztosítani kell, hogy a benne tevékenykedő emberek uralják a jogi személyként perszonifikált szervezetet és ne fordítva (mint Rittner szerint a nemzetiszocialista uralom alatt, illetőleg a szocialista országokban történik). Mindenáron biztosítani kell a személyes elemek uralmát a jogi személyeknél, mert a jogi személy olyan intézmény, amely a *Rechtsperson szabadságának szolgálatára* hivatott a társadalomban. Ezért rendkívül veszélyes szerinte a jogi személy tisztán jogtechnikai felfogása, mert ha csak tárgyiasultan

[28] Ld. P. *Nobel:* Anstalt und Unternehmen. Diessenhofen. 1970. 4—33. old.

[29] I. m. 603—626. old.

[30] Ld. F. *Rittner:* Die werdende juristische Person. Tübingen, 1973. 1—5. old.

[31] Ld. H. *Radbruch:* Rechtsphilosophie. 7. kiad. Stuttgart, 1970. 230. old.

[32] Ld. H. *Coing:* Die Bedeutung der Zweckgebundenheit juristischer Personen bei der Auslegung von Verfügen von Todes Wegen. Nipperdey Festschrift, I. köt. 1965. 229. old.

[33] Ld. F. *Rittner:* Die werdende juristische Person. 158—179. old.

[34] I. m. 211—214. old.

nézzük a jogi személyt, úgy a törvényhozás az emberi szabadságot akadálytalanul is veszélyeztetheti.[35] A jogi személy a jogrend terméke, ugyanakkor azonban nem olyan termék, amely elvi kritériumok nélkül jöhet létre. A különböző emberi egyesülések szociális struktúrája logikailag *nem a priori;* jog nélkül ez az élet nem létezhet.

A jogi személy strukturálisan és dialektikájában jogi szempontból is eltér az embertől, ezt elmossa az az egyenjogúság, amelyet a gazdasági forgalomban élvez. Ez az egyenjogúság a gazdasági forgalomban feltétlen szükséges, bár a gyakorlatban sohasem lehet olyan mértékű, mint az emberé. Mindez nem érinti azonban azt, hogy a jogi személy *egészen más szerepet* tölt be a társadalomban, mint az ember. A jogi személy a jogrendszer intézményes része, mint emberi egyesülés. Az emberközösségi jellegnek megfelelően a jogi szabályozásnak a jogi személy belső tagozódását is biztosítani kell. Így a jogi személy jogviszonyai belsőre és külsőre oszlanak, ilyen szétválás az individuális jogalanyoknál, az embereknél nincs. A jogi személy szervei, az ún. Organperson-ok részben kihatnak a jogi személy egészére, de ugyanakkor alapvetően alárendeltek az egésznek. Lényeges érdek, hogy a tagok a jogi személyt, mint hatásegységet *uralmuk alatt tartsák.* A jogi személy szervei a maguk sokféleségében csak az egységen belül tevékenykedhetnek, de a működésükhöz szükséges autonómia nem lehet abszolút.[36]

Mindezek alapján Rittner *definíciója* az alábbiak szerint hangzik: „A jogi személy a jogrendnek egyén feletti hatásegysége,

a) amely egy meghatározott, tartalmilag behatárolt és jogilag felfogott szubsztanciának, objektív szellemnek a megvalósítására hivatott (ezáltal dialektikus folyamatot szolgál);

b) amely cselekményeiért felelni képes és közvetlenül vagy közvetve természetes személyeket foglal magában;

c) ez a hatásegység a leglényegesebb vonatkozásokban, de mindenképpen saját feladataihoz viszonyítva a Rechtsperson-nak minősített emberrel azonos jogállásba hozott."[37] A jogi személy alapfunkciója a polgári jogban az *autonómia* megvalósítása, a vagyonegyesítés és a korlátozott felelősség csak másodlagos. A jogi személy privát autonómiájának több oldala van, így az alapítási autonómia, a típusmegválasztási autonómia, a belső szabályozás-megállapítási autonómia, az akaratképzési autonómia, végül a módosítási és feloszlatási autonómia. Legalapvetőbb ezek közül a jogi személy belső szervképzési képessége, tehát a részszemélyek, a Gliedperson-ok képzésének joga. Rittner ugyanakkor élesen elutasítja a részjogképességet és a jogi személy relativizálását. Ezeket az elméleteket teljes egészében elveti, így szerinte elméletileg függő jogi személy sem lehetséges, mert az autonómia a jogi személy alapvető kritériuma.[38]

Rittner ezt a felfogását számos más írásában is kifejtette. Így egy 1973-as cikkében élesen felveti, hogy a jogi személyeket nem lehet nagyságuk szerint csoportosítani, mivel a jogi személy alapstruktúrájának egyenlő elveken kell alapulnia, akár kis, akár nagyszervezetről van szó.[39] Krüger azon álláspontjával szemben, amely a jogi személyiség közjogi vonatkozásait kívánja előtérbe helyezni,[40] Rittner szerint következetesen a privát autonómiára kell alapozni a jogi személyt és a közjogi vonatkozások csak másodlagosan jöhetnek számba.[41] Rittner egyébként is a jogi személy *etatizálása ellen* foglalt állást.[42]

6. A konzervatív irányzat jellegzetes alakja Erich *Wolff,* aki sajátos felépítésű polgári jogi általános részében fejtette ki személyre vonatkozó nézeteit. A kiindulópont Wolffnál a *személyiség,* mint életlényeg, egyben döntési képesség. Az, hogy egy ember, ne legyen személy, illetve egy személy ne legyen ember, nem lehetséges. Az ember személyiségi jellege minden jogviszonyra kiterjed, nem pedig csak a vagyonjogi jogképességre. Éppen ezért a személy részjogképessége véleménye szerint nem elképzelhető: az embernek egységes jogképessége van, amely természetszerűen jogágak szerint különböző aspektusokat kaphat. Ez a jogképesség elvileg korlátlan, tehát ha a törvény nem korlátozza, mindenre kiterjed. E jogképességben egyenlők az emberek, és ez az előfeltétele, hogy konkrét jogviszonyokban az emberek részt vegyenek. Élesen tagadja tehát Wolff azt, hogy az objektív jog kölcsönzi a jogképességet, mert ha ezt komolyan vesszük, úgy csak jogi személyek léteznek. Véleménye szerint az állam nem adhat jogképességet, mert minden ember természetes módon születésével automatikusan jogképes és ez a természetes jogképesség az előfeltétele annak is, hogy egyáltalán állam lehessen. Ha az állam adná az emberi jogképességet, akkor az elvileg is korlátozott lenne. A jogképesség azonban az egyes ember tulajdonsága, nem pedig a több emberé; az embertöbbség nem lehet Wolff szerint jogképes.[43] Wolff felfogása ebből a szempontból még kiélezettebb, mint Coingé, aki szerint az „embernek joga van a jogképességének elismerésére",[44] ellentétesen azokkal a felfogásokkal, amely szerint a szubjektív jog mindig az objektív jogból ered.[45] Itt jegyzem meg, hogy Wolff-hoz hasonló az álláspontja Werdernek, aki szerint pl. dolgok, vagy állatok is lehetnének elvileg tulajdonosok a jogrendben. Szerinte az emberegyesüléseknek és dolgoknak a tulajdonjog szubjektumaként való elismerése a mindenkori jogi kultúrától függ, ezzel szemben az ember antropológiai lényege, hogy az ember identitásához a tulajdonjog pszichológiai és szociológiai oldalról egyaránt hozzátartozik.[46]

[35] I. m. 214—216. old.
[36] I. m. 218—220. old.
[37] I. m. 229. old.
[38] I. m. 350. old.

[39] Ld. F. *Rittner:* Unternehmensverfassung und Eigentum. Schilling Festschrift. Berlin—New York, 1973. 373—381. old.
[40] Ld. H. *Krüger:* Öffenliche Elemente der Unternehmensfassung. Planung. V. köt. Baden-Baden, 1971. 49—53. old.
[41] Ld. F. *Rittner:* Die Quantitative Legaldefinitionen im Wirtschaftsrecht. Rödig Festschrift. Berlin—New York, 1978. 85—87. old.
[42] Ld. F. *Rittner:* Rechtsperson und juristische Person. Einige Gedanken. Festschrift für Meier Hayoz. Bern, 1982.
[43] Ld. E. *Wolff:* Allgemeiner Teil des Bürgerlichen Rechts. München, 2. kiad. 1976. 136. old.
[44] H. *Coing:* Das Privatrecht und die Probleme der Ordnung der Verbandswesen. Flume Festschrift Frankfurt, 1978. 1. köt. 429—430. old.
[45] Ld. J. *Aicher:* Das Eigentum als subjektives Recht. Berlin, 1975. 33—47. old.
[46] Ld. M. *Werder:* Eigentum und Verfassungswandel. Diessenhofen. 1978. 111—118. old.

Előbbi álláspontjából kifolyóan Wolff élesen *tagadja* a jogi személy egész konstrukcióját. Véleménye szerint *belátási képessége csak az embernek van,* így csak az egyedi ember lehet jogképes, egy testület nem veheti fel az emberi tulajdonságokat, nem lehet jogképes. Azt a civiljogi irányt, amely szerint egy vagyonjogokra korlátozott jogképesség is létrehozható, szintén elutasítja: *a jogképesség komplex.* A törvény korlátozhatja az emberi jogokat, de mesterséges személyt az állam nem kreálhat. Véleménye szerint a jogi személy téves tana elszakadt a természetes emberi alaplényegtől és arra az előbb tárgyalt tévedésre vezethető vissza, hogy az ember az államtól kapja jogképességét. Szubjektív jogokat nem lehet az objektív jogra visszavezetni, mert az objektív jog személyek nélkül nem létezik.[47] Megoldásában az individuális mellett *közösségi jogviszonyok* (gemeinschaftsrechtliches Verhältnis) is megjelennek; ezekből az utóbbiakból adódnak a közösségi szubjektív jogok és kötelezettségek is. Véleménye szerint az ilyen közösségi jogok és kötelezettségek kizárólag emberek között jöhetnek létre, mégpedig jogügyleti és nem jogügyleti alapon egyaránt. A személyegyesüléseken belül közösségi és individuális jogviszonyok egyaránt keletkeznek. A közösségi szubjektív jog több személyt közösen illető részjogosítvány. A közösségi többes szubjektív jogviszonyok személyi és vagyoni jellegűek; ez utóbbiak dologi vagy kötelmi természetűek egyaránt lehetnek. A kötelmi jogi közösségi jogviszonyok azonosak a tág értelemben vett társasági jogviszonyokkal. Véleménye szerint vannak nem organizált, illetve organizált társaságok; ez utóbbiak a testületek, amelyeket a polgári jogban egyesületnek neveznek. Egy ember, vagy több ember, akire egy közösségen belül szervezeti illetőségeket átruháznak, minősül szervnek. A szervek közti munkamegosztás rendjét az emberek közötti közösségi jogviszonyok határozzák meg. A polgári jogban minden testület jogügylet alapján jön létre; Wolff tagadja tehát, hogy létezhetnének szociáljogi konstitutív aktusok.[48]

Wolff ezen az elvi alapon kritizálja a BGB-t, amely a közösségi jogviszonyokra általános szabályt nem tartalmaz, hanem csak szétszórt rendelkezései vannak az ún. jogi személyek egyes fajtáiról. Élesen támadja a jogképes és nem jogképes egyesület elválasztását a törvényben: az emberek egyesülési képessége ugyanis nem jelenti azt, hogy egy társaság magára veheti egy ember tulajdonságait, mind a kétfajta egyesületnél egyaránt közösségi jogviszonyokról van szó. Az egyesület nem más, mint egy testületileg szervezett társasági jogviszony, amelyen belül sajátos szervezeti jogviszonyok jönnek létre. Szerinte egy szervezetnek saját jogai (saját hatáskörei) a tagokkal szemben akkor sem lehetnek, amennyiben jogi személy, így ebben a vonatkozásban sem lehet jogképes és nem jogképes egyesület között különbséget tenni.[49]

Megjegyzendő, hogy 1979-ben megjelent Methodenlehre-jében *Larenz* eléggé Wolffhoz hasonlóan minősíti a jogi személyt. Az ún. jogi személy véleménye szerint nem természetes realitás, hanem *jogtudományi segédfogalom,* közösségi módon releváns tényállások jogi technikai megoldására. Elvileg szerinte az sincs kizárva, hogy a jog egy állatnak vagy egy földdarabnak jogképességet adjon, a jogi személy jogképessége épphogy nem a dolog természetéből, hanem a hatályos pozitív jogból következik. Ez a technika teszi lehetővé, hogy a BGB rendkívül sokfajta közösségi jogviszonyt hozzon létre, lényegében a szinallagmatikus szerződés-társasági szerződés nem jogképes testület-jogi személy logikai sorrendben, és ugyancsak ennek köszönhető, hogy a polgári jog a gazdasági forgalom biztonsága érdekében egy embert és egy szervezetet egyaránt a személyfogalom alatt fogjon össze. Mindez azonban nem tüntetheti el Larenz szerint azt a mélységes különbséget, hogy a jogi személy etikai értelemben nem személy és csak analógiával minősül annak.[50]

7. A konzervatív irányzat jellegzetes képviselője továbbá Werner *Flume,* aki több előtanulmány alapján kívánt kialakítani egy általános jogi személyelméletet.[51] Flume tulajdonképpen a polgári jog egész általános részét kívánta megírni. Ennek első kötete a személyegyesülések jogát tartalmazza, a második kötet lenne a jogi személyről írt, még meg nem jelent rész, végül a harmadik kötet lenne a jogügyletek tana. Flume szerint ugyanis a polgári jog általános részét a személyegyesülésekkel kell kezdeni.[52]

Flume szerint a központi alakzat a Gesamthandgesellschaft, tehát a közös vagyonra épülő személyegyesülés, amely az emberi csoport jogképességének alapja. Flume szerint a *csoport nem személy* és még közbülső állomás sem ahhoz. A társaság nem degenerált jogi személy, nincs a tagok összességén túlmenő valósága, de az összesség is más, mint a tagok menynyiségi összege, ugyanis csoportot képez. Itt egy sajátos jogi állapotról van szó, amely cselekvőképességgel jár: reális Gesamthand-Personként a *csoport, mint ilyen jogalany.* A csoport, mint valóságos jogalany nem más, mint a tagok sajátos összessége a maguk összekötöttségében. A csoport jogalanyisága nem egyszerű fogalmi konstrukció, hanem olyan, amely a kereskedelmi jogban pl. a közkereseti társaságnál, vagy a betéti társaságnál messzemenően hasznosítható, és ennek a jogalanyiságnak a firma csak külső jelét képezi. A csoport a közös vagyon birtokosa és a tag csak részbirtokos.[53]

A közös vagyonon nyugvó társaság és a jogi személy egyaránt egyénfeletti hatásegység, de különböző szervezeti formái ennek a hatásegységnek. A Gesamthand a benne egyesülő személyek csoportja, ezzel szemben a jogi személynél, mint szervezetnél az önállósult létet, a tagoktól való elválást a jog abszolutizálja. A jogi személynél a tagok csak funkcionális részei egy önállósult szervezetnek, szemben a társasággal, amely nem szervezet, hanem a tagokhoz nagymértékben kötődő csoport. Tulajdonképpen Flume a *jogképességet elszakítja a jogalanyiságtól, a személytől:*

[47] Ld. E. *Wolff:* Allgemeiner Teil des bürgerlichen Rechts. 521. old.

[48] I. m. 499—518. old.

[49] Ld. E. *Wolff:* Grundlagen des Gemeinschaftsrechts. Archiv für die zivilistische Praxis. 1973. 2. 97—121. old.

[50] Ld. K. *Larenz:* Methodlehre der Rechtswissenschaft. 4. kiad. Berlin, 1979. 437—439. old.

[51] Ld. W. *Flume:* Gesamthandsgesellschaft und juristische Person. L. Raiser Festschrift. Tübingen, 1974. 27—31. old.

[52] Ld. W. *Flume:* Allgemeiner Teil des bürgerlichen Rechts. I. köt. Berlin—New York, 1977. 51—53. old.

[53] I. m. 69—73. old.

jogképességet személyösszesség, személyközösség is kaphat. A Gesamthandgesellschaft, mint személyi közösség tagjain keresztül létezik, a jogi személy viszont, *mint szervezet* önállósult a tagoktól. A jogi személy Verbandperson, a Gesamthand Personenverband. A tag és a társaság között speciális közösségi jogviszony áll fenn, de ugyanez a helyzet a jogi személynél is, kölcsönös jogokkal és kötelezettségekkel mindkét oldalon. A tag személyi felelősségének kizárása nem a jogi személy kizárólagos vonása, továbbá a jogi személyeknek egész sora ismert a tagok mögöttes felelősségével is. Ugyanakkor a csoport jogalanyoknál a tagok legalább egy részénél a teljes vagyoni felelősségnek törvényszerűen fenn kell állnia, és amíg egy Gesamthandgesellschaft tagságának személyi jogi tartalma is van, ez nem feltétlenül szükséges a jogi személynél.[54] A társaság, mint egész alanya a kötelmi viszonyoknak és a felelősség a társaság egészén keresztül jut el a tagig. Ezt követően Flume részletesen elemzi a csoport sajátos jogalanyiságát. Így pl. a társasági korporáció elvi alapjaiból adódik az önmeghatározás alapelve, de mivel a társaság maga a társulók csoportja, ezért a többségi elv alkalmazása nem problémamentes. Másrészről az önmeghatározás alapelve nem érinti azt a lehetőséget, hogy esetlegesen nem társasági tagok is részt vehessenek a társaság döntéshozatalában (Drittorganschaft). A társasági tagok önmeghatározási joga egyben a társasági tagok hűségi kötelezettségével van összekötve.[55]

A konzervatív csoportban említeném még *Fikentscher* 1983-ban megjelent gazdasági jogát, amely a gazdasági jogban is a személyi jogot helyezi előtérbe. Fikentscher is a személyiség etikai alapjait hangsúlyozza, és a gazdasági emberi jogokra kívánja visszavezetni a világgazdaság jogában is a szervezetek működését. Fikentscher kifejezetten jogi személyelméletet nem alkot, egyértelmű azonban, hogy Rittner nyomain halad.[56]

A korábbiakban már volt szó Larenz Methodenlehre-jéről. *Larenz* 1980-ban megjelent „A polgári jog általános alapjai" című munkájában szintén a személy etikai alapfogalmából indul ki. Ennek az ún. *etikai perszonalizmusnak* a BGB-ben jelentkező liberális változatát azonban már bírálja Larenz, attól függetlenül, hogy a jogi személy kifejezést változatlanul idézőjelben használja. Larenz jogi személyfelfogásának lényege, hogy a jogi személy egy olyan *emberi egyesülés,* amelynek *csak egy része a szervezet.* A jogi személyegyesülés lényege, hogy a tagjai változásától függetlenül önálló lényként jelentkezik. Ennek alárendelt, hogy egy meghatározott cél követésére szervezett, meghatározott vagyonra létrehozott szervezetről van szó, amely meghatározott időtartamra jön létre és szervek létrehozása útján arra képes, hogy a jogi forgalomban önálló egységként fellépjen és ekként jogokat szerezzen és kötelezettségeket vállaljon. A jogi személyiség elnyerésének a jogrend részéről feltételei vannak, amely feltételek lényegében *célszerűségi alapon* állnak. A jogi személy Larenz szerint nem hasonlítható emberhez, bár szociológiai valóság. A jogi személy nem rendelkezik — az ultra vires tantól függetlenül sem — emberi terjedelmű jogképességgel. Szükségképp csak részjogképessége van, nevezetesen vagyonjogi jogképessége, összefüggésben azzal, hogy a jogi személyt a gazdasági forgalomban való fellépésre hozták létre. A jogi személy csak vagyonjogi értelemben azonos értékű az emberrel. A jogi személy Larenz által ugyancsak idézőjelben használt szerveinek cselekvése pszichológiai értelemben nem jelent akaratkifejezést, hanem csak egy mesterségesen konstruált akarategységet. Larenz pragmatikusan határolja el a jogi személyeket az olyan személyösszességektől, amelyeknek nincs jogképessége, Fabricius részjogképesség tanát azonban elutasítja. A jogképesség és a jogalanyiság Larenz szerint nem választható el egymástól, és nem osztható. Mindössze a konkrét jogok osztódásáról lehet szó az absztrakt értelemben felfogott jogképességen belül.[57]

8. A jogi személyelméletek speciális típusát képviseli *John,* akinek az organizált jogszemélyről szóló könyve 1977-ben jelent meg, mintegy szintetizáló jelleggel. John is abból indul ki, hogy a jogrend alapproblémája a személyelmélet, amelyben különösen problematikus a szervezetek jogi személyisége. John szerint a megoldáshoz közel vezet, ha a jogi személy határán álló átmeneti alakzatokból indulunk ki.[58] John szerint a jogrendszerben a személyiség önálló, nincs közvetlen függősége az alanyi jogtól. A jogban betöltött személyiségpozíció szisztematikus fogalom, amely különböző elemekből áll és a személyiség általános elméletének vonatkoznia kell a természetes és jogi személyre egyaránt. Ez az elmélet viszont csak a perszonifikációra épülhet, ki kell a jogban is alakítani *a perszonifikáció rendszerét.*[59]

Ezt követően John a perszonifikáció jogi alapjaival foglalkozik. A jogban elfoglalt személyiség a döntéshordozáson alapszik, az ember maga cselekszik; a jogi személynél a cselekvést gyakran egy komplikált apparátus, az ügyintéző szervezet hordozza. A személy a döntései megvalósításait jelentő cselekedeteiért felelős, ezt a felelősséget a jogi személy felelősségegysége fejezi ki. A cselekvési szervezetet és a felelősségegységet jelzi kifelé a név, amely külső megjelenítése a személynek, mintegy az identitás kifejezésként. A jogi személynél tehát három alapvető elemet kell vizsgálni: a cselekvési szervezetet, a felelősségegységet és az identitáskifejeződést.

A jogi személy cselekvési szervezete nem szervezetszociológiai értelemben veendő, hanem *tisztán jogi konstrukció,* egy olyan jogi berendezkedést jelent, amely lehetővé teszi, hogy a személy, mint szabályozási tényező a forgalomban részt vegyen. Ez a cselekvés ugyanis joghatályos cselekvést jelent, és a szervezet ennek megvalósítására épül ki. A cselekvési szervezetnek külső és belső része különböztetendő meg. A külső szervezet a döntések kifelé való képviseletére hivatott, a belső szervek ezt előkészítik, illetve a szervezeten belül végrehajtják. Egyes szervek külső és belső jelleggel egyaránt rendelkeznek, ezeket nevezik ügyin-

[54] I. m. 87—137. old.

[55] I. m. 283—288. old.

[56] Ld. W. *Fikentscher:* Wirtschaftsrecht. I. köt. München, 1983. 36—37. old.

[57] Ld. K. *Larenz:* Allgemeiner Teil des deutschen bürgerlichen Rechts. 5. kiad. München, 1980. 116—119. old.

[58] Ld. U. *John:* Die organisierte Rechtsperson. Berlin, 1977. 17—21. old.

[59] I. m. 66—72. old.

tező és képviselő szerveknek. A cselekvési szervezet mindig valamifajta céllal és érdekkel rendelkezik, és ez az, amely a jogi személyt alapvetően egységként behatárolja. A cselekvés passzív joghatása a felelősség. Egy szervezetnek *felelősségi programja* is van, más szóval ennek kockázata eleve betervezett. A felelősség részben személyi szankciókban, részben vagyoni szankciókban realizálódik. A szervezetek jogi szabályozásának arra kell törekednie, hogy mind a cselekvési szervezetet, mind a felelősségegységet megfelelően kifejezze. Ehhez viszont az identitás érvényesítésére is szükség van, pl. a névvel, székhellyel, lakóhellyel stb. A névnek aktív és passzív jelentősége egyaránt van, mind a cselekvő szervezet, mind a harmadik személyek számára, éppen ezért a szervezetek körében általában szükség van közhiteles nyilvántartásra. Az identitás névvel kifejezése nem érinti, hogy nem személynek is lehet neve.[60]

Ezt követően John az elvi alapokat a perszonifikáció egyes intézményeinél vizsgálja. Így az ember jogképességének különböző fokozataiból indít, majd a tipikus jogi személyt állítja szembe az emberrel. Ezt követik az ún. *kevésbé teljes perszonifikációk,* tehát a különböző egyszerű társaságok, jogközösségek. A jogi személy és az ember perszonifikációja John szerint alapvetően *más.*[61] A jogi személynél különösen erős a cselekvési szervezet szerepe, más jellegű a cél és érdekmeghatározás, bonyolult alapítási és megszűnési módról, eljárásokról, kiépített belső szervezetrendszerről van szó. E téren azonban a jogi személy egyes fajai között is különbségek vannak, pl. a vagyoni felelősség korlátozásának kisebb és nagyobb lehetőségei, az erősebb, vagy kisebb nyilvántartási szükséglet a jogi személy differenciálódását, variációit jelzi. A jogi személy határán álló alakzatoknál, pl. a közkereseti, vagy betéti társaságnál a szervezeti perszonifikáció három ismérve többé-kevésbé fennáll. Éppen ezért véleménye szerint a személy-nem személy kettősséget fel kell adni és a nem teljesen önálló perszonifikációt is el kell ismerni. Tulajdonképpen az „egyszerű társaságoknak" is van jogképessége, de nem teljes körű perszonifikációról van szó, amely főleg a felelősség vonatkozásában jelentkezik. Más szóval John *elválasztja a jogképességet a személyiségtől:* ezek az alakzatok a jogképességgel rendelkeznek, de nem személyek.

A perszonifikációs technika ugyanis *önállósodást* jelent. Ez a legerősebb a természetes személynél, bár itt is vannak fokozatok, lásd a méhmagzatot. Az embernél kialakult jogi technika, mint alapminta megy át a többi perszonifikációs esetre. A legnagyobb technikai hasonlóságot a jogi személynél lehet elérni, de a két alapformán, az emberen és a jogi személynek nyilvánított szervezeten kívül egy sor mellék-, illetve előformája is van a jogi megszemélyesítésnek. Az átmenet legfelső foka a közkereseti társaság és a betéti társaság, valamint a nem bejegyzett egyesület, kisebb már a perszonifikációs fok a polgári jogi társaságnál és a különböző jogközösségeknél. John véleménye szerint az alanyi jog elsődlegességét általában a jogképességgel szemben fel kell adni, mert másképp a kérdés megoldhatatlan. Fel kell adni a jogképesség egységes fogalmát is, és az egyes perszonifikációk konkrét helyzetét kell alapul venni. Így jut John közel Fabriciushoz, akinek relatív jogképességi elmélete szerinte félúton maradt. Véleménye szerint a modern társasági jogokban sokan látják, hogy a jogi személy fogalmával egyedül az emberi egyesülések jogképességét nem lehet megoldani, de változatlanul hat a jogképesség egységes komplexumként való felfogása. Ezzel szemben a szubjektív jogok hordozójának jogállását megítélése szerint mindig konkrétan kell minősíteni, éspedig a cselekvési szervezet, a felelősségegység és az identitás szempontjának együtthatása eredményeként. Egy jogokkal és kötelezettségekkel rendelkező csoport igen különféléket jelenthet. Jelenti mindenekelőtt azt, hogy meghatározott hatáskörrel rendelkezik; ez az aktív oldal. De van egy passzív (felelősségi) oldal is, amely elszakadhat az aktívtól, nem beszélve arról, hogy az identitás is különböző fokon jelentkezhet. *Nem lehet tehát egységes jogképességről beszélni.* Megkülönböztethető a jogoknak egy nagy, nem homogén csoportja, amely minden jogképes szervezetnél számba jön, vannak azonban olyan személyiségi jogok is, amelyek csak az embernél, illetőleg a jogi személyeknél jelentkeznek. Továbbá a jogban elfoglalt személyiség minden fajtájához különböző magatartási kötelezettségek is tartoznak. John szerint tehát a jogképességnél voltaképpen a jogok, a kötelezettségek és a felelősségképesség együtteséről kell beszélni. Az organizált perszonifikációnak olyan közös problémái is vannak, amelyek jogi személyek és nem jogi személyeknél azonosak.[62]

John felfogását követi *Mummenhoff,* aki két alaptételből indul ki. Az egyik, hogy a jogképességnek ugyan hatása van a szervezetre, de ez csak egy hatás a sok közül. A másik, hogy a személyegyesülések önállósodásának különböző fokai vannak és ez lehetséges a jogi személyiség „alatt", sőt a jogképességen „belül" is. A különböző közösségek jogképesek a jognak alanyai, de ugyanakkor nem személyek. A jogképesség és a személyi önállósodás foka elvileg eltérhet egymástól, a jogi személy primus inter pares a szervezeti jogképesség területén, csak egy elem az önállósító elemek között, bár kétségtelenül alapvető jelentőségű.[63]

Lényegében ehhez az irányzathoz sorolható a svájci *Siegernek* a jogi személy jogilag releváns akaratáról szóló monográfiája is. Sieger Thur-nak a jogképességet és a cselekvőképességet összeolvasztó régi felfogásából indul ki, és a jogi személyt nem kezeli cselekvőképtelenként.[64] Sieger szerint végső fokon a törvényhozó szabad abban, hogy kinek ad jogképességet és kinek nem, és voltaképp ez így van az embernél is. A svájci jog a jogi személyeknek általános jogképességet ad, amely azonos értékű, bár nem hasonló terjedelmű az emberével. A cselekvőképesség pedig szükségképpen következménye a jogképességnek. Valamennyi cselekvőképessége minden embernek, még az ún. teljesen cselekvőképtelen embernek is van; hogy mennyi, ez jogpolitikai kérdés. A jogi személy pedig szükségképpen cselekvőképes, mégpedig a szer-

[60] I. m. 76—94. old.

[61] I. m. 218—226. old.

[62] I. m. 226—245. old.

[63] Ld. W. *Mummenhoff:* Gründungsysteme und Rechtsfähigkeit. Berlin, 1978. 6—17., 221—239. old.

[64] Ld. A. *von Tuhr:* Der allgemeiner Teil des deutschen bürgerlichen Rechts. I. köt. 1910. 369—378. old.

vén keresztül cselekszik, szerv nélkül nincs jogi személy. A *szervképzés* tehát a jogi személyiség előfeltétele, ugyanakkor a szerv nem egyszerű képviselő és más minőségben is cselekszik, mint egy ember. Bár pszichológiai értelemben akarata csak embernek lehet, de a jogrend Sieger szerint a szervezeteknél is elismerheti az akaratképességet, létezik szervi tudat, akarat és cselekvés. Az emberekből álló szervek adják a jogi személy akarat- és cselekvőképességét, a szervek tudatát a jog beszámítja a szervezeteknek. Ugyanakkor a jogi személy abszolút akarathordozónak tekintése megítélése szerint nem tartható, differenciáltabb megoldásra van szükség az átmeneti, nem jogképesnek tartott alakzatokra is tekintettel.[65]

9. Wiedemann 1980-as társasági jogában abból indul ki, hogy a szervezetek kétségtelenül komplex jogképességgel rendelkeznek, de ezzel a polgári jogban nem sokra lehet jutni. A polgári jogi jogi személy jogképességének alapja a szervezett külön vagyon, a tagoktól független vagyonelkülönítés, amely törvénynél fogva önállósult beszámítási egységgé válik. A jogi személy szubsztrátuma a vagyonorganizáció, amelynek saját igazgatása van. A különvagyon önállósodása nemcsak a harmadik személyekkel, hanem a tagokkal szemben is megnyilvánul, ennek az elkülönülésnek csak akkor van értelme, ha a jogi személy tartósan működik, a tartósság a nem jogi személy társaságoknál jóval kevésbé biztosítható. A jogi személy további vonása, hogy a gazdasági forgalomban törvénynél fogva ugyanabba a helyzetbe kerül, mint az egyén. Ez az egyenlőség azonban a gyakorlatban szükségképpen korlátozott, mert a jogi elismerés az intézmény céljához kötött. Az organizált különvagyonnak az emberrel való teljes egyenlősítése a valódi egyenlőséget veszélyeztetné, hiszen a jogi személyben koncentrált piachatalom is meghúzódhat.

A jogi személy intézményének funkciói vannak, mindenekelőtt a *vagyonmegtartás* funkciója, nevezetesen, hogy az a tagjait képező emberek sorsától függetlenül fennmaradhasson. Mint Blackstone mondta, a jogi személy halhatatlan vagyon, tartós objektivizálódást jelent individuális és „szuper"-individuális célok érdekében. Ez persze nemcsak előnyökkel, hanem hátrányokkal is jár. Kelsen-nel szemben Wiedemann azt állítja, hogy a tagi felelősség korlátozása egy jogi személynél nem logikus, vagy szükségszerű következménye a jogintézménynek. Eredetileg az egyesületeknél nem is volt fontos, a kereskedelmi társaságok közül a részvénytársaságnál fejlődött ki és később valamennyi tőketársulásnál bevezetésre került. Ugyanakkor azonban ez előnyös is, mert így a kockázat kalkulálható, és könnyebb a tagok, illetve a vagyon mozgása — konszern, vállalatcsoportosulás másként nem is lenne elképzelhető.

A jogi személy nem természetjogi jelenség. Az állam nem köteles egy vagyonegyesülést, vagy egy szervezetet jogi személlyé nyilvánítani, ez nem az emberi jogok, a szabadság vagy az egyenlőség kérdése. Persze fennáll egy bizonyos tárgyi kényszer, tömegszervezeteket, vagy nagy társaságokat szükségképpen jogi személlyé kell gyakorlati okból is nyilvánítani. Ez azonban akkor is tételesjogi, jogpolitikai kérdés, hogy kinek és milyen feltételek mellett ad jogalanyiságot.[66]

10. Látható talán, hogy az újabb irodalomban a jogi személyről igen változatos nézetek alakultak ki Nyugat-Európában. Ezek egy része olyan jelenségek általánosításán alapul, amelyek a magyar szocialista gyakorlatban is megjelentek. Ez utóbbi feldolgozása azonban már egy következő munka feladata.

Sárközy Tamás

[65] Ld. K. *Sieger:* Das rechtliche relevante Wissen der juristischen Person des Privatrechts. Zürich, 1979. 51—63. old.

[66] Ld. H. *Wiedemann:* Gesellschaftsrecht. I. köt. München, 1980. 197—203. old.

A jogi személyek honossága különös tekintettel az amerikai embargó extraterritoriális hatályára

A jogi személyek honossága első pillantásra talán kissé túlságosan is elméleti, tankönyvízű kérdésnek tűnhet, a közelmúlt bizonyos, széles körben ismert és vitatott eseményeinek köszönhetően azonban aktualitását nehéz lenne kétségbe vonni. Valamilyen jelenség körül mindig akkor csapnak magasra az indulatok, amikor ellentétes érdekek folytán a folyamatok eltérő értelmezésének jelentősége túlnő az elmélet keretein. Így van ez a nyugat-európai—szovjet földgázcső üzlettel kapcsolatosan is.

1982 nyarán elemi erővel robbant ki a kereskedelmi háború az Egyesül Államok és Nyugat-Európa között az ún. földgázcső üzlet kapcsán. Az elmúlt két évtizedben a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban fokozatosan teret hódított a „pax és lex mercatoria". Bármennyire kívánatos és bármennyire is bízunk ennek a folyamatnak a folytatódásában, időnként ezzel ellentétes jelenségekkel is szembe kell néznünk. Az előbb említett tendenciát — mint a jelen esetben is — megtörhetik nemkívánatos események, és a „pax és lex mercatoriát",[1] remélhetőleg csak átmenetileg,[2] felválthatja a bellum mercatorium.

Az embargó, a gazdasági eszközök politikai célokra való közvetlen felhasználása nem új jelenség. A XX. században is többször alkalmazták. Míg a „pax és lex mercatoriára" a két- és többoldalú gazdasági kapcsolatok kiépülése volt jellemző — amely jogi for-

[1] A lex és pax mercatoriára vonatkozólag ld. Mádl Ferenc: A 80-as évek nemzetközi gazdasági kapcsolatainak jogi problémái (a GATT korlátai) magyar szemmel. Jogtudományi Közlöny, 1983. 4. sz. 238. és köv. old.

[2] Reagan az embargót 1982. november 13-án feloldotta.

máit tekintve nemzetközi egyezmények létrehozásában, multilaterális és bilaterális szerződések kötésében, vegyes vállalatok alapításában stb. jelentkezik —, addig a bellum mercatoriumot az előbb említett korszakban kiépített kapcsolatok szétzúzására való, legtöbbször egyoldalú törekvés határozza meg, amelyre azonban — akarva, nem akarva — a nemzetközi kereskedelemben résztvevő valamennyi félnek reagálnia kell.

Jogi szempontból megvizsgálva a „pax és lex mercatoria" ellen irányuló fegyverek állami intézkedések, közvetlen hatalmi aktusok, olyan jogszabályok, amelyek természetükből következően tipikusan csak a „támadó fél" országában hatályosak, de amelyek hatásossága az azt alkalmazó állam gazdasági és politikai súlyától függően nem lebecsülendő. A nukleáris fegyverek korszakában azonban az Egyesült Államok a kereskedelmi háborút sem csupán hagyományos eszközökkel vívja. Egyik legjelentősebb fegyvere az Export Administration Act ha újnak nem is, de felújítottnak minden esetre nevezhető.[3] (Legutóbbi módosítását 1979-ben fogadta el a képviselőház és a szenátus.) A törvény ez alkalommal kibővült egy sor más jogszabállyal és intézkedéssel, amelyek így együttesen már egész — a nézőponttól függően támadó vagy elhárító — fegyverrendszert képeznek. Ennek a rendszernek a Nyugat-Európát legérzékenyebben érintő és a nyugat-európai politikusok, gazdasági és jogi szakértők által legtöbbet támadott eleme az intézkedések extraterritoriális hatálya.[4]

Vegyük szemügyre közelebbről az imént vázolt intézkedéseket.

Az 1979-es Export Administration Act

Az Amerikai Egyesült Államok törvényhozása a XX. század folyamán több ízben is szabályozta a külkereskedelem állami ellenőrzését. Ezek a törvények felhatalmazták az USA elnökét, hogy gazdasági vagy politikai megfontolásokból korlátozza, illetőleg megtiltsa egyes termékek kivitelét általában, vagy meghatározott országok vonatkozásában. Az 1979-ben módosított Export Administration Act volt az első olyan szabályozás, amely különbséget tett nemzetbiztonsági és külpolitikai okokból elrendelt korlátozó intézkedések között. Meghatározta azokat a szempontokat, amelyeket az elnöknek figyelembe kell vennie abban az esetben, ha az utóbbi körbe tartozó okból rendel el külkereskedelmi tilalmakat. A 6. § értelmében az Amerikai Egyesült Államok elnöke felhatalmazást nyer, hogy az USA külpolitikája szempontjából szükséges körben és mértékben megtiltsa vagy korlátozza minden olyan áru, technológia vagy információ exportját, amely az USA joghatósága alá tartozik, illetőleg amelyet az USA joghatósága alá tartozó személy kíván exportálni.

Az 1981. december 30-i General Order

A Reagan adminisztráció 1981. decemberében úgy ítélte meg, hogy a Nyugat-Európa és a Szovjetunió között létrejött földgázcső üzlet (amely tulajdonképpen különböző nyugat-európai és szovjet cégek között keletkezett szerződések összefüggő rendszere) olyan nemkívánatos, az USA külpolitikai érdekeit veszélyeztető fejlemény, amely gazdasági beavatkozást tesz szükségessé. Ezért a lengyelországi szükségállapot bevezetésének ürügyén 1981. december 30-i hatállyal az ún. General Order formájában felfüggesztette a Szovjetunióba irányuló minden export engedélyezését, további intézkedésig megtiltotta minden termék, licencia és know-how exportját és reexportját, sőt a már megadott engedélyek felülvizsgálatát is elrendelte abból a célból, hogy azok esetleges visszavonásáról rendelkezni lehessen. Ez utóbbi rendelkezés tehát lényegében visszaható hatályú volt.

A jogszabály rendelkezései nyomán 244 engedélyezési eljárást vizsgáltak felül, amelyből 150 az olaj- és gáztechnológiával volt kapcsolatos.[5]

A General Order intézkedései súlyosan érintették az amerikai—szovjet külkereskedelmi kapcsolatokat, de nem voltak képesek megakadályozni a földgázcső üzlet kibontakozását. Ennek oka, hogy a General Order rendelkezései csak az amerikai vállalatok termékeinek exportját tilalmazták, és a nyugat-európai cégek továbbra is teljesíteni tudták a szovjet partnerekkel szemben vállalat kötelezettségeiket.

Az 1982. június 18-i Interim Rule és az Export Administration Regulations

A korábbi intézkedések viszonylagos hatástalanságát felismerve a Reagan kormányzat elhatározta, hogy kiterjeszti a tilalmat az amerikai licenciák és know-how külföldi tulajdonosaira, illetőleg az amerikai cégek nyugat-európai leányvállalataira is. Sor került tehát a leghatásosabb támadófegyver bevetésére is.

Az Export Administration Act végrehajtásáról szóló Export Administration Regulations az ún. „Interim Rule"-lal módosított rendelkezései közül az általunk vizsgált körben a rendelet 385. 2. c) § a legfigyelemreméltóbb. Rendelkezései szerint az Export Administration Act 1979. 6. §-ában foglalt felhatalmazás alapján az Export Administration Office engedélyezése nélkül külpolitikai okokból tilos a kőolaj és földgáz feltárásával, kitermelésével, szállításával, finomításával, illetve feldolgozásával kapcsolatos, az Amerikai Egyesült Államokból származó termékeknek a Szovjetunióba irányuló exportja és reexportja, ideértve az amerikai eredetű know-how-t, valamint az amerikai licencia alapján külföldön gyártott ilyen termékeket is.

A rendelet ugyanilyen engedélyhez köti a fenti csoportba tartozó nem amerikai eredetű termékek és know-how Szovjetunióba irányuló exportját és reexportját is, amennyiben az exportáló személy az USA joghatósága alá tartozik.

[3] Vö.: Extraterritorial application of the Export Administration Act of 1979 under international and american law. Michigan Law Rewiew, 1983. 5. sz. 1308. és köv. old.

[4] Ua.: mint a 3. számú lábjegyzet.

[5] Az adatot közli Jürgen *Basedow:* Das amerikanische Pipeline Embargo vor Gericht. RabelsZ. 1983. Heft 1. 149. old.

A rendelet 385. 2. c) § (2) bekezdése határozza meg azt, hogy a fentiek szempontjából ki tekintendő az USA joghatósága alatt álló személynek. Eszerint az USA joghatósága alá tartozik:

a) Minden olyan személy — tartózkodási helyétől függetlenül — aki az USA állampolgára, illetőleg az Egyesült Államokban állandó lakhellyel rendelkezik.

b) Minden olyan személy, aki ténylegesen az USA területén tartózkodik.

c) Minden olyan jogi személy, amelyet az USA vagy annak valamely tagállama jogszabályai szerint hoztak létre.

d) Minden olyan társaság, egyesülés, részvénytársaság vagy más szervezet — függetlenül attól, hogy hol alakult, illetőleg fejt ki gazdasági tevékenységet —, amely az előző pontokban meghatározott természetes vagy jogi személyek tulajdonában, vagy ezek ellenőrzése alatt áll.

Ezeknek a rendelkezéseknek a bevezetésével az amerikai kormányzat azt kívánta elérni, hogy teljesen megbénuljon, de legalábbis jelentős késedelmet szenvedjen a szovjet—nyugat-európai földgázcső üzlet. A korábbi helyzettel ellentétben most már — a fenti rendelkezések érvényesülése esetén — az amerikai licenciák alapján szállító nyugat-európai cégek, illetőleg az amerikai anyavállalatok nyugat-európai leányvállalatai sem tehettek eleget szerződéses kötelezettségeiknek.

Ezeknek az amerikai intézkedéseknek súlyos szankciók adtak különös nyomatékot, és ezen szankciók egy részének tényleges alkalmazására is sor került (exportengedélyek megvonása, pénzbírság).

A történtek után a nyugat-európai kormányok válasza sem késett sokáig. Bár különböző módon és mértékben ítélték el az amerikai kormány intézkedéseit, abban valamennyien egyetértettek, hogy az exporttilalmak kiterjesztése a nyugat-európai vállalatokra ellentétes a nemzetközi jog elveivel.[6]

Jogosan vetődik fel ezek után a kérdés, vajon összeegyeztethető-e a nemzetközi jog — és ezzel összefüggésben a nemzetközi magánjog — elveivel és szabályaival az Export Administration Act-nek és az ahhoz kapcsolódó végrehajtási jogszabályoknak az amerikai korlátozó rendelkezéseket az Európai Gazdasági Közösség tagállamaiban is érvényesíteni kívánó intenciója. Szándékában állt-e egyáltalán az amerikai törvényhozónak az előbb említett elvek és szabályok figyelembevétele?

Bizonyára sokan akadnak, akik az utóbbi kérdésre nemmel válaszolnak. Emellett az álláspont mellett számos érv sorakoztatható fel. A gazdasági embargó — mint minden ilyen jellegű intézkedés — egyoldalú, politikailag erősen motivált aktus, melynek lényegéből fakad, hogy nincs tekintettel jogi elvekre, sem pedig más államok jogszabályaira. Ezt az álláspontot erősíti meg az a tény is, hogy bár a nemzetközi jog normái általában kötelezik az Amerikai Egyesült Államokat — ehhez nincs szükség arra, hogy az USA törvényhozása inkorporálja azokat —, mégis, amennyiben a belső (szövetségi) jog szabálya összeütközésbe kerül egy nemzetközi normával, úgy az amerikai bírónak az előbbit kell alkalmaznia. Ez a helyzet az Export Administration Act esetében is.[7]

Tekintetbe véve, hogy az 1981 júniusi General Order szabályainak érvényesülése már megköveteli azok extraterritoriális alkalmazását is, mégis feltételezhető, hogy az amerikai törvényhozó legalább formailag igyekezett elkerülni a nemzetközi jog és a nemzetközi magánjog normáival való szembekerülést. Itt vissza kell térnünk az első kérdés megválaszolásához. Kiindulópontunk az egyik általánosan elismert nemzetközi jogi alapelv: az államok szuverenitása és egyenlősége.

A fentiekből kitűnik, hogy a szuverenitást nem abszolút értelemben fogjuk fel, mert ha ezt feltételeznénk, értelmét vesztené a nemzetközi jog normáira való hivatkozás. Nagyon találó az a megállapítás, hogy „ebben a koncepcióban a nemzetközi jog nem jelent többet, mint az állami akaratok esetleges és véletlenszerű találkozását".[8]

Feltételezve, hogy a nyugat-európai kormányok tiltakozása megalapozott volt, abból kell kiindulnunk, hogy „a nemzetközi jog hozzájárulhat a szuverenitás kreálásához és életbentartásához, azaz az államok létezésének szükséges feltétele és megmaradásuk garanciáinak egyike. Ebben az esetben a szuverenitást „korlátozottnak", a többi állam alkotta összefüggésrendszerbe ágyazottnak kell tekintenünk, valamint bizonyos fokban a nemzetközi jog által biztosított jelenségnek".[9]

Erre a szuverenitás fogalomra is áll, hogy tartalma kettős. Egyrészt jelenti az állam saját területén gyakorolt főhatalmát, másrészt a nemzetközi kapcsolatai terén őt megillető függetlenséget. Témánk szempontjából elsősorban az ún. belső szuverenitásnak van jelentősége, vagyis más szóval a területi felségjognak. A felségjog fogalmába mindenképpen beletartozik a joghatóság fogalma is. „A területi felségjogtól meg kell különböztetni a személyi felségjogot, amely az államot azok felett a polgárai felett illeti meg, akik nincsenek az állam területén"[10] — állapítja meg Búza László.

Az előbbiek alapján az államot egyrészt területe felett, másrészt pedig a területén, valamint a területén kívül tatózkodó állampolgárai (és jogi személyei) felett illeti meg a főhatalom, és ugyanebben a körben gyakorolhat joghatóságot is. Amennyiben azt akarjuk megfogalmazni, hogy milyen elvek alapján gyakorolhat egy állam joghatóságot, a fentiekben kifejtett két elv, röviden a területi elv és a személyi elv vezethető le a szuverenitás nemzetközi jogi alapelvéből.

Az egyes országok joggyakorlatában kifejlődtek a fenti két elven kívül is a joghatóság gyakorlásának körét meghatározó koncepciók. Ezek: az objektív területi elv (effektivitás) és a védelmi elv, lényegében a területi és a személyi elv alóli kivételeknek is tekinthetők.

Annak ellenére, hogy a nemzetközi jogban általánosan elismert a szokásjog jogforrási jellege, még-

[6] Ld.: a 3. számú lábjegyzetet.

[7] Ld.: a 3. számú lábjegyzetet.

[8] Ld.: *Nagy* Boldizsár: Nemzetközi jog — nemzetközi magánjog. Gazdaság és Jogtudomány, XVI. köt. 1—4. sz. 118. old.

[9] *Nagy* Boldizsár: im. 118. old.

[10] Ld.: *Buza* László: A nemzetközi jog fő kérdései az új szellemű nemzetközi jogban. Akadémiai Kiadó, Bp. 1967. 48. old.

sem állíthatjuk, hogy az effektivitás és a védelmi elv általánosan elismert szokásjogi tétellé vált volna. Amennyiben elfogadnánk a fenti két elv meghonosodottságát a nemzetközi jogban, akkor is szembetaláljuk magunkat azzal a problémával, hogy az egyes államok különbözőképpen értelmezik ezeket az elveket, és ehhez képest azok tartalmáról is eltérő nézeteket vallanak. Minthogy az amerikai jogszabályok hatályát vizsgáljuk, legcélszerűbb ezeknek az elveknek az USA bírói gyakorlata által kialakított tartalmát elemezni.[11]

Az objektív területi elv (effektivitás)

Az objektív területi elv alapján az állam joghatóságot gyakorolhat azok felett a természetes és jogi személyek felett, akiknek a magatartása, illetőleg működése az állam határain belül olyan hatást vált ki, melyet az állam jogszabályai tiltanak. A hatásnak ténylegesnek, közvetlennek, előreláthatónak és lényegesnek kell lennie. Ez az elv elsősorban az állam joga szerint bűncselekménynek minősülő cselekedetekre és azok elkövetőire vonatkozik, de az USA-ban például az antitröszt törvények alkalmazásának is alapjául szolgált.

A védelmi elv

Tartalma sokban hasonlít az előzőéhez. Eszerint az állam minden olyan természetes és jogi személy felett jogosult joghatóságot gyakorolni, akinek a cselekménye, illetőleg tevékenysége az állam biztonságát veszélyezteti, feltéve, hogy a fejlett jogrendszerrel rendelkező államokban ez a cselekmény bűncselekménynek minősül.

Mindkét elv számos problémát vet fel. Eltekintve attól, hogy mindkettő igen elasztikus, az utóbbi a fenti megfogalmazásban az államok egyenlőségének nemzetközi jogi alapelvével is ellentétben áll, amikor „fejlett jogrendszerrel rendelkező államokról" beszél.

Vizsgáljuk meg ezután, vajon megalapozható-e a fenti két elv alapján az Export Administration Act és végrehajtási jogszabályai extraterritoriális alkalmazásának jogossága.

Az effektivitás elve nyilvánvalóan nem kerülhet szóba, mert a törvény által szankciókkal fenyegetett tevékenység az Egyesült Államokban tényleges, közvetlen, előrelátható és lényeges hatást semmi esetre sem válthat ki. A védelmi elv alapján sem képzelhető el a rendelkezések európai hatályosulása, mert még a legelvakultabb amerikai politikusok sem állíthatják, hogy a nyugat-európai és szovjet vállalatok között megkötött szerződések veszélyeztethetik az Egyesült Államok biztonságát. Ide tartozik az is, hogy az Export Administration Act 6. §-a nem nemzetbiztonsági, hanem külpolitikai okokból került alkalmazásra.

Ezek után már csak a területi, vagy a személyi elv jöhet szóba. Minden különösebb fejtegetés nélkül nyilvánvaló, hogy a területi elv alapján extraterritorialitásról beszélni paradoxon. Kérdés, hogy a személyi elv elegendő alapot nyújt-e arra, hogy a nyugat-európai kormányoknak az Egyesült Államokat illető vádjait meg lehessen cáfolni.

A válasz csak több lépcsőben képzelhető el, és ennek során a nemzetközi jog területéről a nemzetközi magánjog szférájába jutunk. Elsőként azt kell eldöntenünk, vajon mi a meghatározó egy állam és egy jogi személy kapcsolatában. Melyek azok az elemek, amelyeken keresztül a jogi személy egy adott államhoz rendelhető, vagyis hogyan állapítható meg a jogi személy személyes joga, illetőleg honossága.

Az e kérdéskörrel foglalkozó szerzők többsége megállapítja, hogy a jogi személy személyes jogának kategóriája a természetes személyek jogállására vonatkozóan kialakult személyes jog fogalmának extrapolálásával keletkezett.[12] Ezt az tette szükségessé, hogy a XIX. század folyamán a jogi személyek egyre nagyobb mértékben vettek részt a nemzetközi forgalomban. Magától értetődő, hogy a természetes személyekre vonatkozóan kialakított személyes jog fogalom nem volt alkalmas arra, hogy ugyanabban a formában a jogi személyekre is alkalmazzák. Cheshire például megállapítja, hogy „a kérdés nem egyértelmű, mert azok a körülmények — nemzetiség, domicílium és tartózkodási hely —, amelyek egy személyt egy meghatározott államhoz kapcsolnak, első pillantásra összeegyeztethetetlennek tűnnek a jogi személy természetével."[13]

Annak ellenére, hogy a jogi személyek honosságát meghatározó kapcsoló elvek önállóak és függetlenek a természetes személyek személyes jogát meghatározó kapcsoló elvektől, mégis tagadhatatlan, hogy — mint arra a későbbiek folyamán még visszatérünk — bizonyos analógia fennáll közöttük.

Ezek után nézzük meg közelebbről, milyen kapcsoló elvek alakultak ki a jogi személyek személyes jogát illetően. Általában két nagy csoportot különböztethetünk meg, az egyik az ún. inkorporációs elv, amely a common law országokban alakult ki, a másik az ún. siège social, a székhely elve, amely a kontinentális jogterületre jellemző.

Az inkorporációs elv

Ha a common law országok jogfejlődését vizsgáljuk, nem beszélhetünk kontinentális értelemben vett elvek kialakulásáról. Az „inkorporációs elvet" a bírói gyakorlat alakította ki. Az eredet egy 1724-ből származó bírói döntésre vezethető vissza, amely a Dutch West India Co. v. Henriques Van Moses ügyben született.[14] A személyes jog ennek alapján történt megállapítása azonban még nem jelentette azt, hogy a külföldi jogi személyek jogalanyisága is elismerést nyert volna. A külföldi jogi személyek jogalanyiságát megint csak a common law-ra jellemzően tulajdonképpen soha nem ismerték el abban a formában, ahogyan azt a kontinentális jogtudomány tette. Egy 1872. évi angliai bírói döntés nyomán lehetségessé vált kül-

[11] Ld.: a 3. számú lábjegyzetet.

[12] Pl.: *Cheshire:* Private International Law. Oxford University Press, 1948. 243. old., *Wolff:* Private International Law. Oxford University Press, 1945. 299. old., *Mádl—Vékás:* Magyar Nemzetközi Magánjog. KJK. Bp. 1981. 173. old.

[13] *Cheshire:* i. m. 243. old.

[14] *Rabel:* The Conflict of Laws. A Comparative Study Callahan and Company Chicago, 1947. II. köt. 31. old.

földi jogi személyek perlése.[15] Az ítélet indokolásából kitűnik, hogy az angol bírói gyakorlat már korábban elismerte és lehetővé tette külföldi természetes személyek perlését angol bíróságok előtt pusztán azon az alapon, hogy Angliában tartózkodtak. A hivatkozott ítélet megállapítja, hogy egy jogi személy Angliában tartózkodik, hogy „jelen van", az határozza meg, hogy ott kereskedelmi tevékenységet folytat. A common law jogrendszerek sajátos perjogi gondolkodásának ismeretében megállapíthatjuk, hogy kontinentális értelemben ez az ítélet a külföldi, tehát külföldön bejegyzett jogi személyek jogalanyiságának elismerését jelentette.

Ha ezek után megpróbáljuk definiálni a fentiek szerint kialakult inkorporációs elvet, megállapíthatjuk, hogy eszerint a jogi személy személyes jogát, illetve honosságát az határozza meg, hogy melyik országban jegyezték be.

Az inkorporációs elv ellenzői elsősorban azt vetik az elmélet híveinek szemére, hogy a jogi személy tevékenysége során teljesen elszakadhat attól az országtól, amelyben bejegyezték (például székhelye is más országban van, illetve más országban fejti ki tevékenységét), és ily módon a bejegyzés országa és a jogi személy között tulajdonképpen megszűnik, fiktívvé válik a tényleges kapcsolat. Az ezt a nézetet hangoztatók azonban elfeledkeznek arról, hogy a bejegyzés helye — legalábbis eredeti értelemben — azt jelenti, hogy a jogi személyt abban az országban jegyzik be, ahol megalakult, és ahol domicíliuma van.[16] Az inkorporáció tehát eredeti formájában nem jelentett pusztán elméleti kapcsolatot.

A Siège social elve

A siège social elve szerint, mint arra a korábbiakban már utaltunk, a jogi személy személyes jogát annak az államnak a joga jelenti, amelynek területén a jogi személy székhelye van. Ezt az elvet legalább annyi támadás érte, mint az előbbit. Eltekintve attól, hogy az a vád, amit az inkorporációs elv ellenzői hangoztattak, nevezetesen, hogy a bejegyzés helyének országa és a tényleges tevékenység helyének országa nem szükségképpen ugyanaz, a siège social elvére is igaz, vagyis a társasági székhely országa sem szükségképpen egyezik meg a tényleges tevékenység országával, a siège social elvének legnagyobb hibája annak két, sőt többértelműsége. Ezért még azokban az országokban is, ahol általánosan elfogadottnak volt tekinthető, sokan megkérdőjelezték létjogosultságát (például Franciaországban Niboyet).

A székhely elve azért nem egyértelmű, mert más lehet az alapszabály szerinti székhely, más az igazgatási székhely, és megint más a jogi személy tényleges működésének helye. Ezt felismerve a jogtudomány különbséget tett a jogi személy társasági székhelye (siège social), a tényleges székhely (siège social effectif), és a gazdasági tevékenység végzésének helye (centre d' exploitation) között.[17] A siège social ily módon differenciálttá vált elvét alkalmazó országok a gyakorlatban ezen változatok valamelyikét értették a székhely jogán.

A felszabadulás előtti magyar elmélet (és a gyakorlat) ezeket az elveket követte. „A székhely (főszékhely, főtelep) az ügyvezetés helye, a jogi személy igazgatási központja, ahol a jogi személy tevékenysége, jogi élete összpontosul, ahonnan a jogi személy az üzletet folytatja. Ez rendesen összeesik azzal a hellyel, amelynek joga szerint és ahol a jogi személy megalakult. A székhely nem lehet fiktív, mert a jogi személy az ügyvezetés helyét nem teheti olyan államba, amelyhez semmiféle komoly és jogos érdek nem fűzi."[18] — fejti ki Szászy István 1938-ban megjelent művében.

Az előbbi két, a nemzetközi magánjog tudománya és az irodalom által általánosan elfogadottnak tekinthető és a gyakorlatban is alkalmazott kapcsoló elven kívül, a teljesség kedvéért meg kell említenünk a ma már nem érvényesülő, és eredetileg is partikuláris ún. „argentin doktrínát".[19]

A brit kormány 1876-ban tiltakozott az argentin kormánynál a Banco de Londres y Rio de la Plata en el Rosario részvénytársasággal szemben foganatosított argentin intézkedések miatt. Az argentin kormány visszautasította a diplomáciai beavatkozást, arra hivatkozással, hogy a részvénytársaság a részvényesektől független, önálló jogalany, és ezért honossága sincs.

A jogi személyek honossága tagadásának elméletét több dél-amerikai állam is magáévá tette. Az argentin delegáció a Codigo Bustamante 1928-as havannai parafálásakor is kifejezte ezt a fenntartását. (Ezt az egyezményt egyébként Argentína nem ratifikálta.)

Hasonló fenntartással élt Costa Rica és Columbia delegációja is, sőt az „argentín doktrína" az 1936-os columbiai alkotmányba is bekerült.

Bár ez az elmélet látszólag a jogi személyek honosságát tagadja, lényegét tekintve a lex fori elvét juttatja kifejezésre, a kontroll elmélet elutasítása mellett.

A jogi személyek honosságával kapcsolatos fenti elméletek, és a joghatóság gyakorlására vonatkozó személyi elv rövid elemzése után úgy tűnik, nagyon nehéz általános értelemben választ adni arra a kérdésre, hogy az amerikai exportkorlátozások extraterritoriális alkalmazása jogszerű-e vagy sem.

Az inkorporációs alapon álló amerikai elmélet joggal tekintheti például amerikainak azt az Egyesült Államokban bejegyzett jogi személyt, amelyet, nyugat-európai székhelyére tekintettel, a siège social elvét alkalmazó francia vagy nyugatnémet szabályozás francia, illetőleg német honosnak ismer el.

A fentiekből két következtetés adódik.

1. A jogi személyek honosságát nem lehet pusztán egy-egy elv alkalmazásával meghatározni, komplexen, több szempont vizsgálata alapján kell eljárni. Ezzel kapcsolatban figyelemreméltó a Hágai Nemzetközi Bíróság két ítélete.

2. Egyértelmű állásfoglalás csak konkrét jogi személyekkel kapcsolatban lehetséges, és vezethet

[15] *Cheshire:* i. m. 250. old.

[16] *Rabel:* i. m. 29. old.

[17] Ld.: *Réczei* László: Internationales Privatrecht. Akadémiai Kiadó, Bp. 1960. 178. old.

[18] *Szászy* István: Nemzetközi Magánjog. A Magyar Tudományos Akadémia Jogtudományi Bizottságának kiadványsorozata. 9. sz., Bp. 1938. 228. old.

[19] *Rabel:* i. m. 24. old.

eredményre, ezért át kell tekintenünk az ebben a tárgykörben született egyetlen bírói ítéletet, az ún. „Sensor" esetet.

A Nemzetközi Bíróság ítéletei

Az első — az állampolgárság és a jogi személyek honossága között fennálló, korábban említett analógiára is figyelemmel — az ún. Nottenbohm ügyben hozott ítélet.[20] Ebben az ítéletében, amely a diplomáciai védelem nyújtásának feltételeivel foglalkozik, a Nemzetközi Bíróság megállapította, hogy attól függetlenül, hogy egy állam belső jogszabályai mit kívánnak meg az állampolgárság megszerzésének feltételéül, a diplomáciai védelem nyújtásához tényleges, effektív kapcsolaton alapuló állampolgárság szükséges.

Ennek analógiájára tehát a jogi személy honosságának megállapításához is szükséges a tényleges kapcsolat megléte a jogi személy és azon állam között, amelynek a jogi személy honosa.

A másik, a jogi személyeknek nyújtható diplomáciai védelem feltételeit taglaló ítélet a Barcelona Traction eset kapcsán keletkezett.[21] A Nemzetközi Bíróság itt többek között abban a kérdésben foglalt állást, hogy a belga kormány diplomáciai védelemben részesítheti-e a Barcelona Traction, Light and Power korlátolt felelősségű társaságot. Ezt a céget 1911-ben a kanadai Torontóban alapították, Kanadában volt bejegyezve, torontói székhellyel működött, és ott tartották a cég közgyűléseit is. A részvényesek többsége belga állampolgárságú személy volt. 1948-ban egy spanyol bíróság a társaságot, amely Katalóniában elektromos erőműveket épített és üzemeltetett, csődbe jutottnak nyilvánította, és elrendelte felszámolását. A belga kormány diplomáciai védelemben kívánta részesíteni a társaságot, és több ízben is (1958-ban és 1962-ben) keresetet terjesztett elő a Nemzetközi Bíróság előtt Spanyolország ellen.

A Nemzetközi Bíróság ítéletében megállapította, hogy mivel a Belgium által sérelmezett intézkedéseket magával a társasággal és nem a részvényesekkel szemben hozták, a belga kormány nem részesítheti diplomáciai védelemben a Barcelona Tractiont, mert a nemzetközi jog alapján a társaságot csak az az állam részesítheti diplomáciai védelemben, amely államnak a társaság honosa.

Az ítélet szerint a Barcelona Traction nem tekinthető belga honosnak, figyelemmel arra, hogy székhelye Kanadában van, ott jegyezték be, ott tartják a társaság közgyűléseit és a társaság Kanadában adózik. Rámutatott a Nemzetközi Bíróság, hogy a társaság és Kanada között volt meg az a tényleges, szoros és állandó kapcsolat, amely a honosság megállapításának feltétele.

A Nemzetközi Bíróság ítéletéből látható, hogy melyek azok a szempontok, amelyeket figyelembe kell venni akkor, ha meg kívánjuk határozni egy jogi személy honosságát.

[20] Nottenbohm eset, 1955 I. C. J.

[21] Barcelona Traction Light and Power 1970 I. C. J. Ld. még *Lamm* Vanda: Adalékok a Nemzetközi Bíróság joggyakorlatához. Állam- és Jogtudomány, 1981. 1. sz. 46. old.

A „Sensor" eset[22]

Az amerikai exportkorlátozó intézkedésekkel kapcsolatosan európai bíróság — valószínűleg az exportkorlátozások viszonylag rövid élettartamának köszönhetően — csak egyetlen esetben hozott ítéletet. Az ügy természetéből adódóan a jogvita elbírálása során nem fő kérdésként merült fel az egyik peres fél honosságának kérdése, az eset mégis figyelemreméltó ebben a vontkozásban is.

A francia Compagnie Européenne des Pétroles S. A. cég, amelynek székhelye Párizsban van, 2400 szeizmográfiai berendezést rendelt a holland Sensor Nederland B. V.-től, amely Hollandiában bejegyzett, hágai székhelyű társaság és a houstoni (Texas) Geosource Inc. cég leányvállalata. A megrendelő a berendezéseket a földgázcső üzlet keretében a Szovjetunióba kívánta exportálni. Az amerikai embargó hatályba lépése után a szállító megtagadta a teljesítést. Arra hivatkozott, hogy mint egy amerikai cég leányvállalatának figyelembe kell vennie az exporttilalmat.

A megrendelő keresetet indított a Sensor ellen a perre illetékes holland bíróság előtt, melyben kérte alperest kötbér fizetése mellett a szerződés teljesítésére kötelezni.

A bíróság helyt adott a keresetnek. Megállapította, hogy az exporttilalmak alperesre nem vonatkoznak, mert a Hollandia és az Egyesült Államok között hatályban levő 1956-os kereskedelmi szerződés alapján a Sensor holland jogi személy. Az Export Administration Regulations 6. § (1) d) pontja alapján elvileg ugyan elképzelhető lett volna az amerikai intézkedések hatályosulása, azonban a bíróságnak az ügyben — miután a felek nem éltek jogválasztási jogukkal — a holland nemzetközi magánjog alapján kellett eljárnia, amely ebben az esetben a holland jog alkalmazását rendeli. Lehetővé teszi ugyan külföldi ország kötelező előírásainak érvényesülését, de csak abban az esetben, ha a szerződés a szóban forgó külföldi országgal elégséges kapcsolatban áll. Tekintettel arra, hogy ez a kapcsolat nem állt fenn, a holland bíróság nem vehette figyelembe az amerikai exportkorlátozó rendelkezéseket.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy konkrét esetben az amerikai exporttilalmak még akkor sem hatályosulnak feltétlenül, ha az ügyben érdekelt jogi személyekre ugyan vonatkoznak, de a jogvita tárgyát képező szerződés elbírálása során mégsem vehetők figyelembe.

Az Export Administration Regulations 6. § (1) d) pontja és a kontrollelmélet

Talán az egész problémakör legérdekesebb része az E. A. R. 6. § (1) d) pontjával kapcsolatos. Ez a rendelkezés nem más, mint a kontrollelmélet sajátos jogszabályi megfogalmazása. Azért különösen figyelemreméltó, mert egyrészt a kontrollelméletet eddig tipikusan csak háborús körülmények között alkalmazták, másrészt pedig ebben a megfogalmazásban újszerű és szokatlan.

[22] Ld.: J. *Basedow:* i. m.

Az, hogy a jogi személy egyik leglényegesebb sajátossága, hogy tagjaitól (tulajdonosaitól) független, önálló jogalanyisággal rendelkezik, axióma. Bizonyos körülmények között mégis előtérbe kerülnek a jogi személy mögött álló természetes személyek. Már az I. világháború alatt különbséget tettek a jogi személyek között aszerint, hogy a mögöttük álló tulajdonosok melyik állam polgárai voltak. Azokat a jogi személyeket, amelyeknek tulajdonosai (részvényesei) ellenséges állam polgárai voltak, annak ellenére külföldiként, diszkriminatíve kezelték, hogy a jogi személy honosságára vonatkozó szabályok szerint azok belföldinek minősültek volna. Ily módon megalkották az ellenséges jogi személy fogalmát.[23] Az I. világháborút lezáró békeszerződésekben is érvényesült ez az elmélet.

A két világháború között ezen a területen is új jelenségek mutatkoztak. A külföldi tulajdonosok igyekeztek — az esetleges hátrányos megkülönböztetéseket elkerülendő — belföldi személyeket a jogi személy igazgatási pozícióiba ültetni, mialatt az üzleti döntéseket továbbra is ők hozták. Ezt a törekvést és a mögötte rejlő célt természetesen nehezen lehetett palástolni, így jött létre a jog szerinti tulajdonosok (legal owners) és a valóságos tulajdonosok (beneficial owners) közötti különbségtétel.[24]

[23] *Réczei* László: i. m. 180. old.
[24] *Réczei* László: i. m. 181. old., *Mádl—Vékás:* i. m. 177. old.

A kontrollelmélet a II. világháború alatt és az azt követő békeszerződésekben is éreztette hatását. Lényegét tekintve mindig azt jelentette, hogy az egyébként belföldinek minősülő jogi személyt külföldiként kezelték, azon személyek állampolgárságára tekintettel, akik a jogi személy feletti tényleges kontrollt gyakorolták.

Az E. A. R. 6. § (1) d) pontja lényegében a kontrollelmélet eddig nem alkalmazott oldalát juttatja érvényre. Úgy rendelkezik, hogy az USA joghatósága alá tartozik minden olyan jogi személy, amely — függetlenül a rá egyébként irányadó jogtól — az USA állampolgárainak, illetve jogi személyeinek ellenőrzése alatt áll. Ez azt jelenti, hogy míg a kontrollelmélet eddigi felfogása és az ennek alapján követett gyakorlat szerint belföldi jogi személyeket minősítettek külföldinek, addig a fenti rendelkezés alapján egyébként külföldinek minősülő jogi személyek belföldivé minősítésével állunk szemben.

Álláspontunk szerint időszerű ezek alapján a kontrollelmélettel kapcsolatos eddigi nézetek felülvizsgálata és kiegészítése. Mindazonáltal reméljük, hogy ennek a jövőben csak elméleti jelentősége lesz, és az amerikai embargós intézkedésekről pusztán a kontrollelmélet újraértelmezésének kapcsán fogunk megemlékezni.

Burián László

A KGST és a harmadik országok*

A szocialista gazdasági integráció a globális méretű nemzetközi munkamegosztás, valamint a világgazdasági kapcsolatrendszer feltételei között, illetve befolyása közepette megy végbe. Már önmagában ez a körülmény is időszerűvé teszi a KGST külső kapcsolatainak vizsgálatát, különös tekintettel a KGST és a harmadik országok (nem tagországok) közötti együttműködés elvi jelentőségű vonatkozásaira. Természetesen a KGST külső kapcsolatainak számos, egymástól többé-kevésbé elhatárolható, de egyidejűleg egymáshoz is kapcsolódó politikai, gazdasági, szervezeti, jogi stb. vonatkozása, összetevője van. Adott keretek között a KGST-ben kialakult gyakorlatot is szem előtt tartva elsősorban azoknak a jogi nézőpontból releváns általános jellegű kérdéseknek a vizsgálataira helyezzük a hangsúlyt, amelyek a KGST és a harmadik országok közötti kapcsolat gazdasági és jogi feltételeivel függenek össze, illetve amelyek az ilyen irányú együttműködés szervezeti-jogi formáit és módszereit érintik.

* E cikk a KGST integráció alapelveiről 1983. november 14—18. között Moszkvában rendezett elméleti tanácskozáson elhangzott előadás alapján készült.

I.

A KGST és a harmadik országok közötti kapcsolat és együttműködés jogi vonatkozásainak vizsgálata kapcsán mindenekelőtt arra a kérdésre indokolt választ adni, hogy melyek e kapcsolat és együttműködés realizálásának reális gazdasági előfeltételei?

Amikor a feltett kérdésre igyekszünk választ adni, a termelés, a gazdasági élet nemzetközivé válásának egyre erőteljesebben érvényesülő objektív tendenciájából kell kiindulni. A gazdaság, a termelés internacionalizálódásának folyamata szektorális, regionális és globális méretekben egyaránt zajlik. Ez a folyamat — mint ismeretes — már a kapitalizmusban megkezdődik, a termelési eszközök társadalmi tulajdonára épülő szocialista gazdaság e folyamatnak új impulzusokat kölcsönöz, illetve tovább gyorsítja azt.

A termelés nemzetközivé válása, a nemzetgazdaságok világméretű kapcsolatokban való egyre fokozódó részvétele korunk egyik alapvető realitásának, a világgazdaságnak kialakulását, illetve létrejöttét eredményezte. A nemzetgazdaságok közeledésének folyamatára már Lenin is felhívta a figyelmet, amikor aláhúzta, hogy nagyobb erő is létezik, mint az ellenséges

kormányok vagy osztályok óhaja, akarata; ez az erő nem egyéb, mint az általános világgazdasági kapcsolatok...[1]

Korunkban a tudományos—műszaki haladás eddig nem tapasztalt felgyorsulása a nemzetgazdaságok egymáshoz való közeledésének is újabb impulzusokat kölcsönöz, a világ különböző országai és nemzetei között a kölcsönös függőségi kapcsolatok erősödését vonja maga után. A nemzetgazdaságok világgazdasági kötődésének fokozódása és szélesedése, a termelés internacionalizálódásának említett folyamata képezi végső soron azt a reális gazdasági bázist, amelyre a KGST és a harmadik országok közötti együttműködés és kapcsolatrendszer épül.

A mondottakhoz azonban legalább két megjegyzést kell fűznünk:

a) A világgazdaság, amelynek a jelenlegi helyzetben a különböző társadalmi berendezkedésű országok közötti kapcsolat és együttműködés is szerves, alkotó elemét képezi, természetére nézve nem egynemű jelenség, hanem ellentmondásos kategória; a szocialista világgazdaság, mint általában a világgazdaság kétségtelenül progresszív eleme meghatározott hatást fejt ki, illetve befolyást gyakorol a nemzetközi gazdasági kapcsolatok egészének alakulására, e kapcsolatok demokratizálódásának kibontakozását, illetve erősödését segíti elő. Ez utóbbival összhangban a szocialista országok a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban az egyenjogú, mindenféle megkülönböztető intézkedésektől és korlátozásoktól mentes igazságos gazdasági együttműködés elvét vallják és gyakorlati gazdaságpolitikájukban is ezeknek az elveknek igyekeznek érvényt szerezni.

b) Amikor a KGST és a harmadik országok közötti kapcsolat gazdasági vonatkozásairól, feltételeiről van szó, figyelemmel kell lenni továbbá arra a körülményre is, hogy a KGST országok nem a gazdasági elszigetelődés, a bezárkózás politikáját követik, hanem a kölcsönösen előnyös gazdasági együttműködés hívei, függetlenül az országok egymástól eltérő társadalmi berendezkedésétől. A nemzetközi politikai viszonyok kedvezőtlen alakulása természetesen a nemzetközi gazdasági kapcsolatok alakulását is negatívan befolyásolhatja, bizonyos értelemben deformálhatja is azokat, lelassíthatja e kapcsolatok fejlődését. Ugyanakkor a termelés, a gazdasági élet nemzetközivé válásának folyamata objektív tendenciaként érvényesül és ilyen módon a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlődési iránya visszafordíthatatlan folyamat, még akkor is, ha e fejlődési folyamat alakulását akadályozó tényezőkkel egy-egy időszakban kétségtelenül reálisan számolni kell. A KGST országok gazdaságfejlesztési törekvései, különösen az intenzív gazdálkodásra való áttérés követelménye szükségessé teszi a nemzetközi gazdasági munkamegosztásban való részvételük fokozását általában, amely utóbbi viszont előtérbe állítja külgazdasági politikájuk KGST keretében történő további harmonizálását, beleértve a harmadik országok és régiók irányában követendő külgazdasági politikájuknak a KGST együttműködés bevált elvei alapján történő egyeztetését is.

[1] *Lenin* Művei, 24. köt. 124. old.

II.

A KGST és a harmadik országok közötti együttműködést megalapozó gazdasági feltételek mellett rendkívül jelentősek azok a *jogi* természetű elvek és előfeltételek, amelyek az említett kapcsolatot és együttműködést a normatív szabályozás oldaláról alapozzák meg. Ezek a jogi természetű elvek és előfeltételek részben a nemzetközi jog általános normáira és elveire vezethetők vissza, részben pedig a KGST mint szocialista típusú nemzetközi gazdasági szervezet működési elveiből adódnak.

Ha a KGST és a harmadik országok közötti együttműködés elveit közelebbről megvizsgáljuk, mindenekelőtt abból kell kiindulni, hogy az említett relációban érvényesülő együttműködési elvek általános értelemben, lényegükre nézve nem lehetnek mások, mint amelyek a KGST tagországok egymás közötti együttműködésében realizálódnak. Ez utóbbi alapvetően abból következik, hogy a KGST tagországok közötti együttműködés elvei megegyeznek, illetve összhangban állnak a nemzetközi gazdasági kapcsolatok általánosan elfogadott demokratikus elveivel. Ugyanakkor ez természetesen nem jelenti azt, hogy a KGST tagországok közötti együttműködés szférájában alkalmazott elvek mechanikusan átvihetők a KGST és harmadik országok közötti együttműködés területére. A KGST tagországok azonos társadalmi és gazdasági berendezkedése a szocialista gazdasági integráció folyamatában olyan együttműködési elvek kialakulását is eredményezte (pl. a szocialista internacionalizmus elve), amelyek a dolog természeténél fogva nem alkalmazhatók a KGST és a harmadik országok együttműködése során, legalább is ha a KGST tagországok társadalmi-gazdasági berendezkedésétől eltérő harmadik országgal realizálódó együttműködésről van szó. Alapvetően ezzel függ össze, hogy a KGST Alapokmánya és más normatív okmányai a KGST és a harmadik országok közötti együttműködésnek csupán a leglényegesebb, legalapvetőbb elveit, azt is mondhatnánk, hogy ezeknek az elveknek csupán a minimumát határozzák meg. Az együttműködési elvek azokban a megállapodásokban (egyezményekben) kerülnek konkretizálásra, közelebbi meghatározásra, amelyeket a KGST az adott harmadik országgal kötött.

A mondottakra figyelemmel a KGST harmadik országokkal való együttműködése során mindenekelőtt a következő elvek kerülnek realizálásra: az állami szuverenitás, a belügyekbe való be nem avatkozás, a teljes egyenjogúság és a kölcsönös előnyök biztosítása. Az említett együttműködési elvek lényegében ugyanolyan tartalommal kerülnek alkalmazásra, mint ahogy azok a KGST tagországok együttműködése során realizálódnak, egyidejűleg figyelembe véve azokat a specifikus vonatkozásokat is, amelyek a KGST és harmadik országok együttműködési szférájában felmerülhetnek.

Az említett együttműködési elveken túl a KGST és harmadik országok együttműködési szférájában olyan elvekkel is találkozhatunk, amelyek meghatározott értelemben éppen erre az együttműködési területre jellemzőek. Elsősorban olyan elvek érvényesítéséről van szó, mint a kereskedelmi és gazdasági kapcso-

latokban mindenféle diszkrimináció, valamint menynyiségi korlátozások kizárása.

A KGST és harmadik országok közötti együttműködés problémakörének áttekintése kapcsán természetszerűen számos más, elsősorban gazdasági természetű tényezőt, illetve körülményt is mérlegelni szükséges. Ilyen tényező, illetve körülmény az együttműködés reális gazdasági feltételrendszere, az együttműködésben való közös érdekeltségi mozzanat, az együttműködni kívánó ország és a KGST tagországok közötti kétoldalú gazdasági együttműködés fejlettségének szintje stb.

III.

A KGST és a harmadik országok közötti együttműködés egyik legalapvetőbb elvi vonatkozása a KGST, mint nemzetközi szervezet *nyitott* jellegével függ össze.

Ismeretes, hogy a nemzetközi jogi irodalom az ún. nyitott és a zárt nemzetközi szervezetek között különböztet.[2] A nyitott nemzetközi szervezetnek is két alapvető alaptípusát különböztethetjük meg: az ún. *abszolút* nyitott nemzetközi szervezet, és az ún. *viszonylagosan* nyitott nemzetközi szervezet típusát.

Abszolút nyitott nemzetközi szervezetről akkor beszélhetünk, ha annak alapító nyilatkozata korlátozás nélkül lehetővé teszi, hogy bármely állam vagy a nemzetközi jog más alanya a szervezet tagjává válhasson. Meg kell jegyezni, hogy az abszolút nyitott nemzetközi szervezetben a taggá váláshoz semmiféle felvételi procedúrára nincs szükség, elegendő a belépni kívánó állam egyoldalú akaratnyilvánítása.

A viszonylagosan nyitott szervezet fő megkülönböztető vonása, hogy csak meghatározott körű állam, illetve szervezet lehet, illetve válhat a nemzetközi szervezet tagjává. Ez mindenekelőtt azzal függ össze, hogy a viszonylagosan nyitott nemzetközi szervezetben a tagság, illetve új tag felvétele meghatározott feltételhez kötött. A viszonylagosan nyitott nemzetközi szervezet további megkülönböztető vonása, hogy a taggá válás meghatározott procedúrához, pontosabban felvételi eljáráshoz kapcsolódik. Ma a nemzetközi szervezetek döntő hányadát a viszonylagosan nyitott nemzetközi szervezetek alkotják.

Ha a KGST-t ez utóbbi nézőpontból vizsgáljuk, azt kell mondanunk, hogy a KGST nyitott nemzetközi szervezetek, mégpedig a viszonylagosan nyitott nemzetközi szervezetek kategóriájába tartozik.[3]

Felmerül a kérdés, mit jelent közelebbről a KGST mint nemzetközi szervezet nyitott jellege? Amikor e kérdésre keressük a választ, abból kell kiindulni, hogy a KGST mint nemzetközi szervezet nyitott jellegéről mind *alanyi* oldalról, mind pedig a *tevékenység* oldaláról egyaránt szó lehet.

Ismeretes, hogy már a KGST 1949. évi alapító nyilatkozata deklarálta a szervezet nyitott jellegét. E deklaráció lényege, hogy a KGST-nek minden európai ország tagja lehet, amely osztja az együttműködés elveit és kész résztvenni a tagországok közötti széles körű gazdasági és műszaki-tudományos együttműködésben. Mint a fenti megfogalmazásból kitűnik, a szervezet nyitott jellegének deklarálása csak az európai régióra korlátozódott. Ez azzal függ össze, hogy a KGST megalakulásának időszakában mint az európai népi demokratikus országok szervezete jött létre, és tevékenysége is az említett országok közötti együttműködés szervezésére irányult. A KGST működése Mongólia (1962), Kuba (1972), Vietnam (1978) felvételével megszűnt az európai régióra korlátozódni, ebben az értelemben általános jellegű nemzetközi gazdasági szervezetté vált.

A KGST 1959-ben elfogadott Alapokmánya az alapító nyilatkozathoz hasonlóan deklarálta a szervezet nyitott jellegét. A szervezet nyitott jellegét már az Alapokmány preambuluma megfogalmazza, amikor leszögezi: a tagországok kinyilvánítják készségüket, hogy az egyenlőség, a kölcsönös előnyök, és a belügyekbe való be nem avatkozás elvei alapján minden más állammal is — tekintet nélkül társadalmi és államrendszerükre — fejlesztik gazdasági kapcsolataikat.[4] Ezen túlmenően az Alapokmány egész sor olyan rendelkezést tartalmaz, amely a szervezet nyitott jellegét támasztja alá. Ebből a szempontból különösen jelentősek azok a cikkek, amelyek a *tagságra,* valamint a *harmadik országokkal való együttműködésre* vonatkoznak.

A tagsággal kapcsolatos kérdéseket a KGST Alapokmánya külön cikk keretében szabályozza (II. cikk). Az első kérdés, ami a tagság kapcsán felmerül, hogy ki lehet a szervezet tagja? E kérdésre egyértelműen az a válasz adható, hogy a KGST-nek, mint nemzetközi szervezetnek csak államok lehetnek a tagjai. Ebből adódik, hogy e szervezetnek nem lehet tagja a nemzetközi jognak esetleg más alanya, pl. valamely nemzetközi szervezet.

A KGST Alapokmánya kétféle tagságról is beszél: az egyik az ún. *eredeti tagországok kategóriája,* a másik pedig a *nem eredeti tagországok kategóriája.* Hangsúlyozni kell, hogy ez a megkülönböztetés jelentősebb jogi következményekkel nem jár, legalább is abban az értelemben, hogy a szervezet működési mechanizmusában (pl. döntéshozatali rendszerében) az eredeti és a nem eredeti tagországok között a normatív szabályok semmiféle különbséget nem tesznek. Az eredeti tagok és később a szervezethez csatlakozó tagországok minden kérdésben egyenlő jogokkal és kötelezettségekkel rendelkeznek.

A KGST Alapokmánya a szervezetben való tagságot meghatározott *feltételekhez* köti. E feltételek egyfelől tartalmi, érdemi jellegűek, másfelől pedig a tagfelvétel meghatározott procedúrát is feltételez.

A KGST normatív okmányaiban meghatározott és itt most nem részletezett procedúra[5] mellett a tagság lényeges feltétele, hogy csak olyan állam válhat a szervezet tagjává, amely *osztja a szervezet céljait és elveit és vállalja az Alapokmányban rögzített kötelezettségeket.* E kötelezettségek több összefüggésben is felmerülnek. Utalhatunk pl. arra, hogy ilyen kötele-

[2] A kérdésről részletesebben ld. *Uszenko,* E.: 25 éves az új típusú nemzetközi szervezet. Szovjet nemzetközi jogi Évkönyv. Moszkva, 1974. 22. old.

[3] Vö.: *Danilov,* E.: A KGST és harmadik országok együttműködésének jogi feltételei és formái. Moszkva, 1982. 14. és köv. old.

[4] A KGST jogi dokumentumai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1978. 15. old.

[5] A KGST jogi dokumentumai. 174. és köv. old.

zettségnek tekinthető az Alapokmánynak az a rendelkezése, mely szerint a tagállamok biztosítják a KGST szervek által elfogadott ajánlások megvizsgálását, megfelelő támogatást nyújtanak a szervezetnek és tisztségviselőinek feladataik ellátásához, tájékoztatják a Titkárságot és rajta keresztül a többi tagállamot az általuk elfogadott KGST ajánlások végrehajtásáról stb.

A vonatkozó normatív szabályozás alapján levonható az a következtetés, hogy a tagság oldaláról közelítve a kérdéshez, a KGST jellegére nézve nyitott szervezet, azonban a jelenlegi feltételek között a *KGST a szocialista országok együttműködési szervezete.* Ezt támasztja alá egyébként az Alapokmány preambulumának az a megfogalmazása is, hogy a tagállamok a nemzetközi munkamegosztás következetes megvalósítása alapján feladatuknak tekintik államaikban a szocializmusnak és kommunizmusnak a felépítését,[6] amely célkitűzést természetszerűen csak a szocialista vagy a szocialista fejlődés útját választott országok vallhatják magukénak.

Ennek kapcsán felmerülhet a kérdés, hogy az említett rendelkezések a tagságot illetően értelmezhetők-e jogi korlátként a harmadik állam irányába? Ha a kérdést a normatív szabályozás oldaláról közelítjük meg, válaszunk erre a kérdésre egyértelműen nemleges. Sem a KGST Alapokmánya, sem pedig a KGST más normatív okmányai (működési és eljárási szabályai) a tagságot illetően *semmiféle jogi korlátozást nem tartalmaznak.* Ilyen módon — mint erre az irodalomban is utalnak — jogi oldalról a KGST minden állam felé nyitott szervezetnek tekinthető a tagságot tekintve is.[7]

Az a tény, hogy a jelenlegi feltételek között a szervezetnek szocialista országok a tagjai, semmi esetre sem értelmezhető jogi korlátként, hanem inkább mint realitás, a probléma politikai vonatkozása.[8] Ezt azért is hangsúlyozni kell, mert e kérdés körül még ma is gyakori a félreértés.

A szervezet nyitott jellegét támasztja alá továbbá az a körülmény is, hogy az Alapokmány lehetővé teszi a KGST-ből való kilépést. A nyitott jelleget illetően további figyelmet érdemlő szabály, hogy az Alapokmány rendelkezései nem érintik a Tanács tagállamainak más nemzetközi szervezetben fennálló tagságából, valamint az általuk kötött nemzetközi szerződésekből eredő jogait és kötelezettségeit (XIV. cikk. 4. pont).

A KGST nyitott jellege azonban nem csak *alanyi* oldalról, hanem a szervezet *tevékenysége* oldaláról is jelentkezik.

A szervezet tevékenységének nyitott jellegét már a nemzetközi munkamegosztás alapelveiről szóló okmány is rögzítette (1962. év), közelebbi és konkrétabb megfogalmazást azonban az 1971. évi Komplex Programban nyert.

A Komplex Program a szervezet tevékenységének nyitott jellegét olyan módon fogalmazza meg, hogy lehetővé teszi a Program megvalósításában való *teljes,* vagy *részleges részvételt.* A teljes részvétel feltétele a Programban rögzített célok és elvek elfogadása. Ettől eltérően a részleges részvétel feltétele, hogy megfelelő megállapodás megkötésére kerüljön sor a KGST és a Program részleges megvalósításában részt venni kívánó ország között.

Végül, meg kell említeni, hogy a KGST nyitott jellege került megerősítésre a KGST együttműködési célprogramok elfogadásával kapcsolatos kormányfői nyilatkozatban is. Eszerint a tagországok kormányfői kifejezték készségüket a tőkés, valamint a fejlődő országokkal való együttműködésük fejlesztésére, valamint a nemzetközi munkamegosztásban való további aktív részvételükre is.[9]

A KGST és a harmadik országok közötti együttműködés további lényeges jogi vonatkozása a KGST mint nemzetközi szervezet *jogalanyiságával,* valamint *hatáskörének* tartalmával függ össze.

Ismeretes, hogy a jogalanyiság fogalmát a jogelmélet olyan általános jogi kategóriaként fogja fel, amely egyaránt magában foglalja a jogképességet, a cselekvőképességet, valamint azt a mozzanatot, hogy az adott jogalany valamely jogviszonyban jogok és kötelezettségek hordozója legyen.[10] A nemzetközi szférára vonatkoztatva ez az általános megfogalmazás bizonyos egyszerűsítéssel azt jelenti, hogy nemzetközi jogalany általában az lehet, aki meghatározott jogokkal rendelkezhet, illetve rendelkezik a nemzetközi jog által szabályozott viszonyokban, illetve nemzetközi kötelezettségeket vállalhat.

Általánosan elismert, hogy a nemzetközi jog alapvető alanyai maguk az államok. Mivel a nemzetközi szervezet az államok önkéntes elhatározása alapján jön létre, a nemzetközi szervezet nemzetközi jogalanyisága is csak *származékos jellegű* lehet. A jogirodalom ezt a gondolatot olyan módon fogalmazza meg, hogy a nemzetközi jog *szuverén alanyai az államok,* a *nemzetközi szervezetek* a nemzetközi jognak *nem szuverén* alanyai, *hanem szerződésben meghatározott, vagyis ebben az összefüggésben másodlagos, származékos alanyai.*[11] Ez a másodlagosság, ez a származékosság azonban semmiképpen sem jelentheti a nemzetközi szervezet önálló jogalanyiságának tagadását. Ez utóbbi mindenekelőtt arra vezethető vissza, hogy a nemzetközi szervezet a tagországoktól elkülönült, vagy legalább is viszonylagosan elkülönült, önálló, autonóm akarattal rendelkezik, és ilyen minőségben vesz részt a nemzetközi jog által szabályozott viszonyokban is. Ebből adódik, hogy a nemzetközi szervezet önálló, autonóm akarata nemzetközi jogalanyiságának is egyik alkotó eleme. A nemzetközi szervezet önállóságának az akarat oldaláról történő megközelítése kapcsán azonban két végletet is szükséges elkerülni:

a) az egyik véglet a nemzetközi szervezet önálló akaratát mintegy abszolutizálja, elvonatkoztatja a szervezetben résztvevő tagállamok akaratától; ez a megközelítés egyoldalú megközelítés, mivel nem veszi tekintetbe azt a kétségtelen realitást, hogy a szervezet

[6] A KGST jogi dokumentumai. 15. old.

[7] Ld.: A szocialista országok nemzetközi szervezetei. Moszkva, 1971. 86. és köv. old., *Veljaminov,* G.: A szocialista integráció és nemzetközi jog. Moszkva, 1982. 76. és köv. old.

[8] Vö.: A szocialista országok nemzetközi szervezetei. Moszkva, 1971. 88. old.

[9] Ld.: a KGST tagországok kormányfőinek az együttműködési célprogramok elfogadás kapcsán a KGST XXXII. ülésszakán elhangzott nyilatkozatát.

[10] Ld.: részletesebben *Danilov,* E.: i. m. 35. és köv. old.

[11] Vö.: *Uszenko,* E.: A KGST szerződéskötési hatásköréről. SZGP, 1979. 6. sz.

mögött, pontosabban a szervezet akarata mögött végső soron maguknak a tagállamoknak az akarata húzódik meg;[12]

b) indokolt elkerülni azonban azt a másik szélsőséges nézetet is, amely lényegében véve tagadja a nemzetközi szervezet önálló autonóm akaratának létét; e felfogás — az előbbivel ellentétben — a tagállamok akaratát abszolutizálja, nem veszi figyelembe azt a sajátos jogi minőséget, amivel a nemzetközi szervezet a tagállamokkal összevetve rendelkezik; e felfogás lényegében véve a nemzetközi szervezetet a tagok egyszerű összességének tekinti, nem pedig a tagoktól viszonylagosan elkülönült, azoktól jogilag is más minőségű intézményi struktúrának.[13]

Megítélésünk szerint az a megközelítés látszik leginkább magalapozottnak, amely a nemzetközi szervezet akaratának, pontosabban önálló akaratának viszonylagos jelentőségét húzza alá, amennyiben ezáltal egyfelől jelzi azt, hogy a nemzetközi szervezet akarata végső soron a tagállamok akaratmegegyzésének eredőjeként áll elő, másfelől kiemeli azt is, hogy a szervezet akarata egyben el is különül a tagállamok akaratától, amennyiben maga a szervezet a tagállamok összességéhez képest jogilag más minőséget képvisel.

A nemzetközi szervezet jogalanyiságának kategóriája a *jogképességgel* összevetve szélesebb kategória, amennyiben a jogalanyiság a jogképesség mellett magában foglalja a szervezet jogi státuszát, általában cselekvőképességét, meghatározott értelemben az alanyi jogok és kötelességek összességét is.

A KGST mint nemzetközi szervezet jogalanyiságának vizsgálata kapcsán említést kell tenni a nemzetközi szervezet *szerződéskötési jogképességének* jogalanyiságával való összefüggéséről is. E kérdés körül az irodalomban vita bontakozott ki, és ma is többféle állásponttal találkozhatunk.[14] Anélkül, hogy e vita ismertetésére részletesebben kitérnénk, csupán azt húzzuk alá, hogy közöttük szoros kapcsolat és kölcsönhatás áll fenn, egyben bizonyos eltérés is megfigyelhető. Nevezetesen, a nemzetközi jogalanyiság meghatározott értelemben előfeltétele a nemzetközi szerződéskötési jogképességnek, ahhoz képest általánosabb kategória, még akkor is, ha a nemzetközi jogalanyiság alapvetően és elsődlegesen a nemzetközi szerződéskötési jogképesség érvényesülése révén realizálódik.

Nem lehet vitás, hogy a KGST, mint nemzetközi szervezet, meghatározott jogalanyisággal, pontosabban nemzetközi jogi jogalanyisággal rendelkezik. Ezt akkor is jelezni kell, ha a KGST Alapokmánya, a szervezet jogképességéről és mentességeiről szóló egyezmény, illetve más normatív okmányok expressis verbis nem is használják ezt a terminus technikust. A KGST nemzetközi jogalanyiságát támasztják alá azok a sokrétű és szerteágazó jogviszonyok, amelyekben a KGST önálló jogalanyként lép fel. A teljesség igénye nélkül hivatkozhatunk pl. azokra a jogviszonyokra, amelyeket a KGST, mint nemzetközi szervezet a tagországokkal alakított ki (lásd a KGST és a tagországok — elsősorban a székhely-ország — közötti kapcsolatokat szabályozó nemzetközi egyezményeket).[15] Hivatkozhatunk továbbá azokra a jogviszonyokra is, amelyek a KGST és a tagországok között a KGST döntéshozatali mechanizmusának rendszerén belül keletkeznek, illetve realizálódnak. Számos további jogviszony a KGST és a harmadik országok, illetve nemzetközi szervezetek közötti együttműködés rendszerében realizálódik. (Pl. 1964-ben Jugoszláviával, 1973-ban Finnországgal, 1975-ben pedig Irakkal és Mexikóval kötött megállapodások.)

Tehát a KGST rendelkezik mindazokkal az alapvető ismérvekkel (alapító okmánya szerződés, tagjai államok, megfelelő képviseleti szervei vannak, működése összhangban áll a nemzetközi jog általános követelményeivel), amelyek valamely nemzetközi szervezetet a nemzetközi jog önálló alanyának rangjára emelnek. Önálló jogalanyiságát húzza alá továbbá az a körülmény is, hogy a KGST Alapokmányának megfelelően a szervezet jogképességét, jogi státuszát, a szervezet és a tisztségviselők kiváltságainak, mentességeinek körét külön nemzetközi egyezmény határozza meg (az 1959. évi mentességi Konvenció).

A KGST nemzetközi jogalanyiságának kategóriájával szoros kapcsolatban áll a *KGST hatáskörének* problematikája. Általánosan szólva, a KGST hatásköre mindazokra a kérdésekre kiterjed, amelyek a szervezet feladataiból, funkcióiból következnek. Elvben ez utóbbi iránymutatásul szolgál a KGST és harmadik országok közötti együttműködés szférájának terjedelmét illetően is.

A KGST hatáskörének tartalmi elemeit közelebbről a KGST Alapokmánya, a KGST jogképességéről, kiváltságairól és mentességeiről szóló egyezmény az egyes KGST képviseleti szervekre vonatkozó működési és eljárási szabályzatok határozzák meg.

Elvben a harmadik országokkal való együttműködés szférájában érvényesülő hatáskör tartalmi elemei közé sorolhatók mindazok a kérdések, amelyek a KGST-t a tagországok között együttműködés során megilletik, még akkor is, ha az együttműködés célrendszerére, a szervezet konkrét funkcióinak, feladatainak körére, határaira stb. adott esetben is figyelemmel kell lenni.

IV.

Az előzőek során a KGST nyitott jellegének, valamint jogalanyiságának néhány kérdését tekintettük át. A továbbiakban a hangsúlyt *a KGST és harmadik országok közötti együttműködés szervezeti-jogi formáinak* bemutatására helyezzük.

A KGST és a harmadik országok közötti együttműködés szervezeti-jogi formáinak vizsgálata kapcsán is az Alapokmány vonatkozó rendelkezéseiből kell kiindulni. A KGST Alapokmánya XI. cikke a kérdést illetően a következőket tartalmazza:

„A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa szerveinek munkájában való részvételre meghívhat olyan államokat is, amelyek nem tagjai a Tanácsnak, vagy velük más formában együttműködhet.

[12] Ld.: A KGST Alapvető jogi kérdések. Moszkva, 1975. 39. és köv. old.

[13] I. m. 397. old.

[14] Ld. *Valki* László: A KGST és a Közös Piac szerződéskötésének kérdése. Jogtudományi Közlöny, 1980. 11. sz.

[15] Ld.: a KGST Jugoszláviával, Finnországgal, Irakkal és Mexikóval kötött együttműködési szerződését. A KGST jogi dokumentumai. Bp. 1978. 319—345. old.

Azokat a feltételeket, amelyek szerint a nem tagállamok a Tanács szerveinek munkájában résztvehetnek, illetve a Tanáccsal más formában együttműködhetnek, a Tanács határozza meg az illető országokkal való megegyezés alapján, rendszerint egyezmények megkötése útján."[16]

Mint a fenti megfogalmazásból is kitűnik, az Alapokmány a tagországokkal való együttműködésnek lényegében véve két fő formáját különbözteti meg: egyfelől, maga a Tanács *hívhat meg* nem tagállamokat a KGST szervek munkájában való részvétel céljából, másfelől, a harmadik országok a KGST-vel *egyéb formában* is együttműködhetnek.

Megjegyezzük, hogy ez utóbbi az idézett megfogalmazásban az Alapokmány 1974-ben történt módosítása kapcsán került felvételre. Korábban az Alapokmány a konkrét szervezeti jogi formákat illetően lényegében csak egyetlen formát, a KGST szervek munkájában való részvétel formáját ismerte. Az Alapokmány 1974. évi módosítása ezért jelentős előrelépésnek tekinthető az együttműködés szervezeti-jogi formáinak kiszélesítését, további gazdagítását illetően is.

Az Alapokmány említett rendelkezésének második bekezdéséből egyértelműen következik, hogy a KGST és harmadik országok együttműködése meghatározott feltételek mellett valósul meg, amelyek minden esetben a Tanács és az együttműködni kívánó ország között megegyezés (megállapodás) alapján kerülnek kimunkálásra.

Mint a gyakorlati tapasztalatok is mutatják, a KGST és harmadik országok közötti együttműködés számos szervezeti jogi formában realizálódhat. A kialakult együttműködési formák természetesen nem tekinthetők lezártnak, a jövőben a gyakorlat új, eddig nem alkalmazott együttműködési formák létrejöttét eredményezheti. Erre a KGST nyitott jellege, illetve az Alapokmány vonatkozó rendelkezései egyaránt lehetőséget adnak.

Az eddigi fejlődés során a KGST és harmadik országok közötti együttműködés folyamatában a következő alapvető szervezeti-jogi formák alakultak ki:

a) Együttműködés a KGST-vel *megfigyelői* minőségben;

b) A KGST-vel való együttműködés *a KGST szervek munkájában való közvetlen részvétel* formájában;

c) A KGST-vel való együttműködés külön e célra létrehozott *együttműködési bizottság* formájában.

A KGST és harmadik országok közötti együttműködés — mint jeleztük — általában megállapodás formájában realizálódik, amely végül is konkrét szerződéses forma alkalmazását eredményezi.

E forma minden esetben kétoldalú nemzetközi szerződéses megállapodást jelent, ahol az egyik szerződő fél maga a nemzetközi szervezet (KGST), másik szerződő fél pedig a nemzetközi szervezettel együttműködni kívánó harmadik állam. Ebből viszont következik, hogy az együttműködési megállapodásból származó jogok és kötelezettségek is elsődlegesen magára a nemzetközi szervezetre vonatkoznak. Ez utóbbi azonban nem jelenti azt, hogy a nemzetközi szervezet által harmadik országokkal kötött szerződésekből a szervezet tagállamaira nézve semmiféle kötelezettségek nem származhatnak. Ugyanis nem ritka az olyan eset, amikor az együttműködési szerződés gyakorlati megvalósításában éppen a szervezet tagállamai játszák a döntő szerepet. Azonban ahhoz, hogy a szervezet által kötött együttműködési megállapodásból a tagországokra nézve bizonyos jogok és kötelezettségek származzanak, meghatározott procedúrára van szükség. E procedúra két formában is megvalósulhat; egyrészt a szervezet tagállamai a megkötni kívánt együttműködési szerződést előzetesen jóváhagyják, másrészt, a tagállamok a szerződést utólag hagyják jóvá.

a) A KGST és harmadik országok közötti együttműködés időben is legkorábbi szervezeti-jogi formája a KGST-vel *megfigyelői* minőségben történő együttműködés.

A nemzetközi szabályozás és gyakorlat általában kétfajta megfigyelői státuszt különböztet meg:

— eseti megfigyelői státusz; ez azt jelenti, hogy a megfigyelő esetenként, általában csak az adott nemzetközi szervezet egyes szerveinek ülésén vesz részt; ilyen módon a megfigyelői státusz a szervezet folyamatos működéséhez rendszerint nem kapcsolódik,

— állandó megfigyelői státusz; ennek lényege, hogy a megfigyelő folyamatosan, rendszeresen vesz részt a nemzetközi szervezet munkájában, az adott szervezettel való folyamatos kapcsolattartás, a szervezet működésének folyamatos tanulmányozása, érdekeinek érvényesítése céljából.

Az állandó megfigyelő rendszerint a nemzetközi szervezet székhelyállamában állandó képviselettel is rendelkezik. E képviselet jogi státuszára, kiváltságaira és mentességeire nézve az esetek döntő többségében ugyanazok a szabályok vonatkoznak, amelyek az adott nemzetközi szervezet tagállamai által létesített állandó képviseletre is irányadók.

A KGST Alapokmánya, mint ismeretes, kifejezetten nem tesz említést a megfigyelő intézményről, hanem csak annyit mond, hogy a Tanács nem tagállamok képviselőit meghivhatja a szervezet munkájában való részvétel céljából.[17] Megjegyezzük, hogy az egyes KGST bizottságokra és más állandó jellegű képviseleti szervekre vonatkozó működési és eljárási szabályzatok is rögzítik azt a lehetőséget, hogy az adott KGST szerv ülésére harmadik ország képviselője meghívást kapjon.[18]

Az Alapokmány említett 1974. évi módosítása kiszélesítette a KGST és harmadik országok közötti együttműködés lehetséges szervezeti formáit és kereteit. Részben ezzel függ össze, hogy az utóbbi időszakban a KGST-ben tovább növekedett a megfigyelők száma is.

Mint a nemzetközi szervezetekben általában, a KGST-ben is kétféle megfigyelői státusz ismeretes:

— az egyik az állandó megfigyelői státusz; (jelenleg ilyen megfigyelői státusz a KGST-ben pl. a Jemeni Népi Demokratikus Köztársaságnak van),

— az eseti, vagy ideiglenes megfigyelői státusz (ilyen eseti megfigyelőként, mint említettük, a KGST szervek ülésein viszonylag nagyszámú harmadik ország képviselője vesz részt).

[16] Ld.: a KGST Alapokmányok XI. cikkét.

[17] Ld.: a KGST Alapokmány XI. cikkét.

[18] Ld.: pl. a KGST ülésszaka eljárási szabályainak 8. szakaszát, a KGST Végrehajtó Bizottság eljárási szabályainak 9. cikkét.

Melyek a KGST-ben a megfigyelői státusz jellemző vonásai? A KGST-ben megfigyelői státusz kezdeményezése mind a KGST, mind pedig a KGST-vel megfigyelői minőségben együttműködni kívánó ország részéről kiindulhat.

A KGST-ben a megfigyelőnek egyebek között joga van az üléseken részt venni, az ülés napirendjével megismerkedni, továbbá a napirendi kérdések vitájában résztvenni. A megfigyelő írásos vagy szóbeli nyilatkozatot tehet, illetve igényelheti az ülésről szóló jegyzőkönyv rendelkezésre bocsátását, legalább is abban a részben, amely őt mint megfigyelőt érinti.

Mint a mondottakból is következik, jelenleg a KGST-ben a normatív rendelkezések az úgynevezett eseti, vagy ideiglenes megfigyelői státuszt szabályozzák. Az állandó megfigyelői státusz intézménye a KGST-ben átfogó jelleggel eddig nem került szabályozásra. Tekintettel arra, hogy már ez az együttműködési forma is alkalmazásra került, az együttműködés továbbfejlesztése, illetve további lehetőségeinek eredményesebb kihasználása mindenképpen indokolttá teszi az állandó megfigyelői státusz átfogó jogi rendezését. Ebben a körben olyan kérdések szabályozására is célszerű kitérni, mint pl. a megfigyelő kiváltságainak és mentességeinek köre, a megfigyelő által létesíthető képviselet kérdése, a képviselet jogi státusza stb. Ugyancsak közelebbi szabályozást igényel a megfigyelő, pontosabban az állandó megfigyelő jogainak és kötelezettségeinek terjedelme, a szervezet munkájában való részvételének lehetséges módozatai, konkrét formái, illetve az ezzel kapcsolatos procedúra stb.

b) A KGST és a harmadik országok közötti együttműködés sajátos formája, amikor az együttműködő ország *közvetlenül vesz részt a KGST szervek munkájában.* Meg kell jegyezni, hogy az Alapokmány 1974. évi módosításáig maga az Alapokmány is ezt az együttműködési formát rögzítette. A megfigyelői státusszal összevetve ennek az együttműködési formának alapvető és megkülönböztető sajátossága, hogy az adott forma lehetőséget ad az együttműködő országnak a tagországok közötti együttműködésben való érdemi részvételre, ez az együttműködési forma lényegében véve ez utóbbit célozza.

Felmerülhet a kérdés, milyen alapvető közös és eltérő vonás tapasztalható a szervezet tagja és az ilyen formában együttműködő harmadik ország jogi státusza között? A kérdés felvetését egyebek között az is alátámasztja, hogy a nemzetközi jogi irodalom ennek az együttműködési formának a megjelölésére igen gyakran a nem teljes vagy részleges tagság megjelölést alkalmazza.[19]

Ha a kérdést általánosan közelítjük meg, ez az együttműködési forma gyakorlatilag lehetőséget ad arra, hogy az együttműködő ország a nemzetközi szervezet összes képviseleti szerveinek a munkájában részt vegyen. Ebben a vonatkozásban kivételt csupán a szervezet nemzetközi apparátusa (titkársága) képez, amely egyfelől, nem képviseleti szerv, másrészt olyan szerv, amelynek állományában csak a szervezet tagállamainak állampolgárai dolgoznak. Az a körülmény, hogy az együttműködő ország adott esetben a képviseleti szervek munkájában ilyen széles körben részt vehet, többeket olyan következtetés levonására készteti, hogy itt a szervezetben való tagság valamely sajátos alakzatával állunk szemben. Úgy tűnik azonban — figyelemmel Jugoszlávia és a KGST közötti együttműködés tapasztalataira is —, hogy adott esetben nem valamiféle sajátos tagsági státuszról van szó. Ez alapvetően abból következik, hogy az együttműködő ország nem lép be a szervezetbe, a belépésre vonatkozó procedúra szerint nem erősíti meg a szervezet Alapokmányát, ezért nem is tesz olyan nyilatkozatot, hogy az Alapokmányban foglalt együttműködési elveket és célokat, valamint az abban rögzített jogokat és kötelezettségeket magára nézve elismeri, illetve vállalja. Ilyen módon levonható az a következtetés, hogy az együttműködésnek ez a formája a tagsággal rokon néhány közös vonása ellenére sem tekinthető valamiféle sajátos tagsági alakzatnak, hanem csupán a nemzetközi szervezet és harmadik ország együttműködésének igen széles lehetőséget kínáló módozata.

Az említett együttműködési forma a KGST és Jugoszlávia közötti együttműködés keretében került alkalmazásra az 1964. évi egyezmény alapján.

Ami az adott együttműködési forma konkrét módozatát illeti, lényegében véve kettős együttműködési forma realizálásáról van szó:

— együttműködés a kölcsönös érdekeltségű kérdéskörben; lényegében véve ez az a szféra, ahol a KGST tagállamok és Jugoszlávia között érdemi együttműködés valósul meg;

— a KGST szervek munkájában való részvétel tájékozódási, ismerkedési célzattal; ez az együttműködési forma — mint látni fogjuk — inkább a megfigyelői státuszhoz hasonló, bár azzal nem azonosítható teljesen.

A kölcsönös érdekeltségű kérdésekben való együttműködés megkülönböztető vonása, hogy az együttműködő ország mind a kérdések előkészítésében, mind pedig az adott kérdéssel kapcsolatos döntéshozatalban érdemben vesz részt. Így az együttműködő országnak a kölcsönös érdekeltségű kérdésekben széles körű javaslattételi joga van, részt vehet különböző kérdések előkészítésével foglalkozó szakértői értekezletek, munkacsoportok tevékenységében stb. Sajátos jogi konstrukció érvényesül a döntéshozatal vonatkozásában, amennyiben az együttműködő ország a tagországokkal lényegében véve egyenlő jogokkal vesz részt a döntéshozatalban.

A KGST és Jugoszlávia között kötött együttműködési egyezmény a döntéshozatal elvei közé sorolja a kölcsönös érdekeltség elvét. Ez azt jelenti, hogy kölcsönös érdekeltségű kérdésekben az adott KGST szervben csak akkor születhet döntés (pl. ajánlás akkor kerülhet elfogadásra), ha a döntéssel Jugoszlávia képviselője is egyetért. Ugyanakkor arra is utalni kell, hogy az együttműködő ország részéről ilyen jellegű egyetértés igénylése természetesen nem jelenti azt, hogy az adott kérdésben a KGST országok magukra nézve döntést nem hozhatnak. Az egyezmény ugyanis kifejezetten lehetővé teszi, hogy amennyiben az együttműködő fél valamilyen kölcsönös érdekeltségű kérdésben nem tud megállapodni az érdekelt KGST tagországokkal, akkor ez nem akadályozhatja meg a tagországokat abban, hogy a KGST Alapokmánya vonatkozó cikke alapján magukra nézve megfelelő KGST döntést fogadjanak el. Ebben a vonatkozásban

[19] Ld.: *Danilov,* E.: i. m. 125. old.

is érzékelhető az a különbség, amely a szervezet tagja és az együttműködő ország jogi státusza között fennáll és amelyről az előbbiekben már szó esett.

Az egyezmény szerint az együttműködő ország kötelezettséget vállal az általa elfogadott döntések megvalósítására is.

Az előbbivel összevetve más a helyzet, ha az együttműködés másik alakzatát, az ismerkedési célzatú együttműködés jogi vonatkozásait vesszük szemügyre. Ennek az együttműködési formának alapvető célja a tájékozódás, de lehetőséget ad különböző anyagok kölcsönös cseréjére is. Ezért a megfigyelői státusszal közös vonást is mutat. Egyidejűleg azonban különbözik is attól, amennyiben ez az ismerkedési célzatú együttműködés szerződés alapján valósul meg. A KGST és Jugoszlávia közötti együttműködési forma további jellemző vonása, hogy az együttműködő ország a KGST mellett állandó jellegű képviseletet működtethet. Ennek megfelelően 1964. óta állandó missziót működtet a KGST mellett, amely misszió lényegében ugyanolyan státusszal rendelkezik, mint a KGST tagországok KGST mellett működő állandó képviseletei.

c) A KGST és harmadik országok közötti együttműködés sajátos szervezeti-jogi formája, amikor ez az együttműködés kifejezetten erre a célra létrehozott *közös (együttműködési bizottság) keretében* valósul meg. Ez az együttműködési forma került alkalmazásra Finnországgal (1973), Mexikóval és Irakkal (1975) kötött vonatkozó együttműködési egyezmények alapján.

Ennek az együttműködési formának lényegi vonása, rendeltetése és célja, hogy a KGST és az együttműködő ország közötti kölcsönös érdekeltségű kérdések teljes egészében az e célra létrehozott együttműködési bizottság keretében kerülnek megvizsgálásra, és ilyen módon a döntéshozatalra is e bizottság keretében kerül sor.

A bizottság összetételét tekintve képviseleti jellegű szerv, amennyiben az együttműködési bizottságban egyfelől az együttműködő állam, másrészt az érdekelt KGST tagállamok képviselői vesznek részt. Itt jegyezzük meg, hogy általában megkülönböztetik a bizottságnak azt a részét, amely a KGST képviseletében van jelen, attól a részétől, amely az együttműködő országot képviseli. A bizottság összetételének ez a kettőssége a képviselet elvét illetően is bizonyos sajátosságokat eredményez. Ez utóbbi abban jut kifejezésre, hogy az érdekelt KGST tagállamok képviselői a bizottságban elsődlegesen és alapvetően saját államukat képviselik, összességükben pedig a KGST, mint nemzetközi szervezet képviseletében lépnek fel.

A bizottság feladatkörébe tartozik a kölcsönös érdekeltségű kérdések tanulmányozásán túl meghatározott együttműködési kérdések érdemi kidolgozása, két és sokoldalú együttműködési egyezmények és szerződések előkészítése és a napirenden szereplő kérdésekben érdemi döntések elfogadása. A bizottság funkciói a korábban elfogadott döntések végrehajtásával kapcsolatos kérdések áttekintésére is kiterjednek, valamint olyan elemeket is magukban foglalnak, mint a kölcsönös konzultáció és információcsere, különös tekintettel a konzultáció gazdaságpolitikai vonatkozásaira. A funkcióknak ez a felsorolása természetesen nem tekinthető kimerítő felsorolásnak, az együttműködési bizottság más felmerült kérdésekkel is foglalkozhat.

Ami a bizottság hatáskörének tartalmi elemeit illeti, mindenekelőtt azt kell kiemelni, hogy a bizottság az érdekeltség elve alkalmazásával ajánlásokat és határozatokat hozhat.

Ezek az ajánlások és határozatok a bizottság ülésének jegyzőkönyvében kerülnek rögzítésre és az ajánlások azt követően válnak az országokra nézve kötelezővé, miután az érintett országok az ajánlást nemzeti kereteken belül megvizsgálták és elfogadták. Ennyiben az együttműködési bizottságok döntéshozatali rendje rokon vonásokat mutat a KGST döntéshozatali mechanizmusával. Azonban a rokon vonások mellett a KGST döntéshozatali mechanizmusával összevetve a bizottság döntési rendje sajátos vonásokkal is rendelkezik. Így pl. míg a KGST ajánlások országon belüli megvalósítása nincs jogi formákhoz kötve, addig az együttműködési bizottság keretében elfogadott ajánlások megvalósítása — amint az erre vonatkozó egyezmények kifejezetten utalnak is —[20] rendszerint az érdekelt országok, illetve azok vállalatai és intézményei között megkötésre kerülő két és sokoldalú egyezmények révén történik.

A bizottságok működésével kapcsolatban utalni kell arra is, hogy a bizottságok mind ideiglenes, mind pedig állandó jellegű munkaszerveket létrehozhatnak. Továbbá az együttműködési egyezmények általában utalnak az érintett államoknak azokra a kötelezettségeire is, amelyek a bizottság működésének segítségével függnek össze.

A bizottság munkájában általános szabályként érvényesül, hogy határozatait (döntéseit) általában ülésein hozza. Ebben a vonatkozásban csupán a KGST—Irak között kötött együttműködési egyezmény tesz bizonyos kivételt, amennyiben lehetőséget ad a döntések ún. munkarendben (ülésen kívül) történő elfogadására is.

A bizottság munkaszervei (állandó és ideiglenes munkaszervek) tevékenysége alapvetően előkészítő jellegű, azonban a munkaszerveknek lehetőségük van bizonyos kérdések végleges lezárására is. Ilyen esetekben a munkaszerv az általa hozott állásfoglalásról tájékoztatja a bizottságot.

Végül, a bizottság feladatkörébe tartozik a döntések végrehajtásának figyelemmel kísérése, segítése. Ez a visszakapcsolás bizonyos értelemben áttételesen hatással van magára a döntési struktúrára is, amennyiben lehetőséget nyújt új együttműködési kérdések esetleges megvizsgálására és ennek alapján megfelelő együttműködési megállapodások kidolgozására úgy az államok, mint a gazdálkodó szervezetek, valamint az intézmények szintjén.

Az együttműködés említett szervezeti-jogi formái mellett a jövőben természetesen számos egyéb forma is számításba jöhet az együttműködni kívánó felek kölcsönös megállapodása alapján. A KGST és harmadik országok együttműködésének tapasztalataira figyelemmel a jövőt illetően véleményünk szerint különösen az alábbi kérdések további tanulmányozása és

[20] Ld.: pl. a KGST—Finn együttműködési megállapodás 3. cikkének 3. szakaszát.

ennek alapján megfelelő javaslatok kialakítása jöhet számításba:

a) a KGST és a harmadik országok hosszabb távon való együttműködését megalapozó, a KGST működési elvei alapján egyeztetett együttműködési koncepció kialakítása;

b) a KGST és a harmadik országok közötti együttműködés elveit, lehetséges formáit, módozatait és procedúráját tartalmazó magas szintű KGST normatív okmány (okmányok) kidolgozása;

c) a KGST és a harmadik országok közötti együttműködés KGST-n belüli szervezeti kereteinek és mechanizmusának további fejlesztése, különös tekintettel az együttműködési kérdések kívánatos koncentrálásának és koordinálásának követelményére.

Ficzere Lajos

SZEMLE

Emlékezés Diósdi Györgyre, a hazai jogtudomány európai hírű művelőjére

Ötven évvel ezelőtt, 1934-ben született Diósdi György, a magyar jogtudomány nemzetközileg is elismert jeles képviselője, aki oly fiatalon, életének 39. évében tragikus hirtelenséggel hunyt el. Születésének félévszázados jubileuma alkalmából nem csupán kegyelet diktálta aktus életművének értékelése. Diósdi György ugyanis ama tudósok közé tartozott, akiknek tudományos munkássága haláluk után is élő marad, sőt éppen post mortem nyer valódi elismerést.

Tekintsük át az alábbiakban Diósdi György életének és tudományos munkásságának főbb állomásait. Diósdi György nem sokkal az egyetem elvégzését követően kerül az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Római jogi tanszékére. 1958-tól 1963-ig tanársegéd, majd adjunktus, s végül 1968-tól haláláig docens. Már nem sokkal azt követően, hogy az egyetemre kerül, sorrarendre jelennek meg igen figyelemreméltó tanulmányai. Ezek közül is kiemelkedőek a római állami rabszolgákról és a jogos védelem kérdéseiről írt, valamint a jogi papirológiával és epigráfiával foglalkozó publikációi.[1] Édeklődése igen széles körű már kezdettől fogva. Római jogi munkái mellett polgári jogi és nemzetközi magánjogi tárgyú cikkeket is ír. Polgári jogi tárgyú munkája a Ptk-tervezet öröklési jogi részének egyes kérdéseivel foglalkozik, nemzetközi magánjogi tárgyú cikke pedig a „locus regit actum" elvének mai érvényesülési területét vizsgálja.[2]

1962-től kezdve kutatja a római tulajdon történetét. Az ősi és a preklasszikus római tulajdonnal foglalkozó tanulmányai részben belföldön,[3] részben pedig külföldön jelennek meg.[4] „A tulajdonjog kialakulása Rómában" című kandidátusi értekezését 1967 őszén védi meg. Ez a munkája könyvalakban három évvel később az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg angol nyelven.[5] A kiváló munka szakmai körökben Európa-szerte nagy elismerést arat. Diósdi György 1972-ben elnyeri ezzel a könyvével az Arangio-Ruiz Alapítvány különdíját.

A munka a római magánjog egyik központi kérdésével, a magántulajdon intézményének és a tulajdonfogalomnak a kialakulásával foglalkozik. Ezt az ideológiai szempontból is igen jelentős témát Diósdi György elsőként dolgozza fel a szocialista irodalomban monografikus igénnyel. A történelmi és dialektikus materializmus tételeit alkalmazza valamennyi részletkutatás során. Az adott periódusban valóban létező, élő jogi formákat veszi alapul és az archaikus jogot olyan rendszerben tárgyalja, amely azzal adekvát, tehát nem mesterséges, anakronisztikus. Mélyrehatóan, mindig a forrásokra támaszkodva, vizsgál olyan rendkívül fontos és a korábbi irodalomban nem tisztázott kérdéseket, mint például az ingó és az ingatlan magántulajdon kialakulása vagy a családi és az egyéni tulajdon kérdése.

A forrásokat újszerűen értelmezve arra a következtetésre jut, hogy az archaikus római tulajdon nem relatív jellegű (Kaser teóriája az újabb irodalomban), hanem abszolút szerkezetű. Bebizonyítja, hogy az ősi római tulajdon a relatív és az osztott tulajdon konstrukcióját nem ismeri. A preklasszikus kori tulajdont vizsgálva, továbbhaladva a Bonfante és Kaser megnyitotta úton, szembehelyezkedik azzal a római jogban általánosan elfogadott tétellel, mely szerint ebben a korszakban a kviritár és a bonitár tulajdon kettőssége alakult volna ki. A források alapján cáfolja az „in bonis esse" és az actio Publiciana feltételezett szoros kapcsolatát. Nézete szerint az „in bonis esse" csupán a vagyonhoz való tartozás megfogalmazása, terminus technicusa és adott esetben magában foglalja a kviritár tulajdont is. Következtetése az, hogy a római tulajdonnak a kviritár tulajdon *kizárólagos* formája és ennek alapján a mudum ius Quiritium (rendelkezési jog nélküli puszta tulajdonosi cím) ellenpárjaként nem a bonitár tulajdon, hanem az egységes tulajdoni formán belül, a teljes rendelkezési jogot magában foglaló *plenum ius* jelentkezik.

Diósdi György a fent jelzett témákon kívül még számos más kérdéssel is foglalkozik. Tanulmányt ír a „cupida legum iuventus" számára is oly jól ismert Gaiusról, a jogtanítás nyomairól Pannóniában, vizsgálja a jogösszehasonlító módszer lehetőségeit — s tegyük hozzá korlátait — a római jogi kutatások körében, foglalkozik a jogi területen szinte tendenciaszerűen jelentkező konzervatív szemlélet gyökereivel és állást foglal az ún. Praedigesta-kérdésben.[6] Széles körű és intenzív

[1] A servus publicus. Antik Tanulmányok. 6. (1959) 1—17. old., Vim vi repellere licet. Acta Univ. Wratislavinsis no. 11 „Antiquitas" 1. 1964. 187—199. old., Zur Frage der Entwicklung des Patrociniums in Aegypten. The Journal of Juristic Papyrology, 14. (1962) 57—72. old. és A patrocinium egyes kérdései az egyiptomi papiruszok alapján. Acta Fac. Pol.—Iur. Univ. Bud. 4. (1963) 181—196. old.

[2] Három észrevétel a Ptk.-tervezet öröklési jogi részéhez. Magyar jog, 5. (1958) 81—83. old. és A „Locus regit actum" és a mai nemzetközi magánjog. Jogtudományi Közlöny, 21. (1966) 190—199. old.

[3] Familia pecuniaque. Ein Beitrag zum altrömischen Eigentum. Acta Antiqua, 12. (1964) 87—105. old. és A telki szolgalmak és a zálogjog keletkezéséről a római jogban. Acta Fac. Pol.—Iur. Univ. Bud., 8. (1966) 91—107. old.

[4] Vindicatio und relatives Eigentum. In.: Gesellschaft und Recht in griechisch-römischem Altertum. Bd. I. Akademie Verlag, Berlin, 1968. 65—93. old. és „In bonis esse" und „nudum ius Quiritium". In.: Studi in onore di Volterra vol. II. Milano, 1969. 125—145. old.

[5] Ownership in Ancient and Preclassical Roman Law. Akadémiai Kiadó, Bp. 1970. 193. old.

[6] *Gaius:* Rechtsgelehrte oder Schulmeister: In.: Études offertes à J. Macqueron Aix-en-Province, 1970. 225—234.

tudományos munkája mellett nagy figyelmet fordít a jogi ismeretterjesztésre is, amit szépen dokumentál két, nagy sikert aratott munkája.[7]

A hatvanas évek végén kezd el foglalkozni a szerződés történetével, amely akadémiai doktori disszertációjának — melynek megvédését korai halála megakadályozta — tárgya is. Ennek a témának a köréből bel- és külföldön egyaránt jelennek meg tanulmányai.[8] Foglalkozik a szerződés továbbélésének nagy jogdogmatikai jelentőségű problémájával is.[9] Empirikus elemzés tárgya továbbá egyik tanulmányában az atipikus szerződés szerepe a mai joggyakorlatban.[10]

A szerződés intézményének történetét a XII Táblás Törvénytől a glosszátorokig feldolgozó postumus munkája halála után nyolc évvel, 1981-ben jelenik meg angol nyelven.[11] A kiváló munka kedvező hazai és nemzetközi fogadtatása indokolja azt, hogy valamivel részletesebben foglalkozzunk ennek a műnek alaptételeivel, kutatási módszerével és jelentőségével.

Diósdi György munkája módszertani alapjainak kérdésével foglalkozva mindenekelőtt a történetiség követelmények kiemelkedő szerepét hangsúlyozza. Az anakronizmus elkerülése érdekében minden jogi jelenség — így a szerződés is — a maga kora gazdasági-társadalmi valóságával szoros összefüggésben kerülhet csak elemzésre. Utal arra, hogy a modern jog szerződés-fogalma — mint a partnerek közötti akaratmegegyezés — ideológiai alapokon nyugszik. A pandektisztika a múlt században a kanti akaratautonómia elméletére építi fel a szerződés konstrukcióját. Ez a konstrukció azonban a modern jogban — társadalmi berendezkedéstől függetlenül — mind nagyobb mértékben vitathatóvá válik. Az akaratmegegyezés nem egyszer puszta fikció. A szerződés intézményét a klasszikus jogban elemezve Diósdi György megállapítja, hogy a szerződés elmélete a principátus korában jelenik meg. Ez az a korszak továbbá, amelyben az egyes szerződési típusok jelentős mértékű gazdagodása figyelhető meg. Erre a periódusra jellemző még a stipulatio átalakulása. A szerződési rendszer skálájának gazdagodását jelentik az in factum actiók. A szerződést a posztklasszikus és a jusztiniánuszi jogban vizsgálva először a periodizáció kérdését exponálja. A stipulatio példáján látja igazolva azt a nézetét, mely szerint az Ernst Levytől származó klasszikus jog-vulgárjog-jusztiniánuszi klasszicizmus trichotómiája nem feltétlenül helytálló séma. Levy teóriájának alapvető hiányossága az, hogy kritika nélkül használja fel a posztklasszikus római vulgárjog rekonstruálásánál a korai germán jogforrásokat. A Codex Euricianus kapcsán például kifogásolja azt — s tegyük hozzá, joggal —, hogy ebből a törvényműből kiindulva próbál Levy a 150 esztendővel korábban Itáliában érvényes jogra vonatkozóan következtetéseket levonni.

Diósdi György foglalkozik a szerződési típuskényszer sokat vitatott kérdésével is. Jogos kritikával illeti azt a communis opinio számba menő nézetet, mely szerint a római jogra a szerződési típuskényszer volna jellemző. A stipulatio rugalmas felhasználásával, az in factum actiókkal és az innominát contractusokkal lehetőség van bármilyen tartalmú megállapodás jogi köntösbe öltöztetésére. Az atipikus szerződések a rómaiaknál nagy valószínűséggel éppúgy mellékes jelentőségűek, mint a modern jog területén. Mivel a rómaiak számára a szerződés pontosan körülhatárolt fogalma ismeretlen, a szerződési típuskényszer elvi vonatkozásban sem juthat szerephez.

A könyv harmadik fejezete foglalkozik a contractus általános jellemzőivel. Diósdi György megállapítja, hogy a pactum nem tekinthető a bizonytalan tartalmú contractus valamiféle ellenpárjának. Ennek oka döntően az, hogy a pactum nem tekinthető önálló léttel bíró felek közötti megegyezésnek. Ez az oka annak, hogy a pactum nem történeti előzménye, előfutára a mai jog atipikus szerződésének. A római szerződési elmélet tengelyében nem a contractus-pactum dichotómia áll. A Theophilus-féle szerződésfogalom gyökereit nem az actio-rendszer felbomlásában keresi. A consensus és a contractus kapcsolatának kérdésével foglalkozva hangsúlyozza, hogy annak a római jogtudósok különösebb jelentőséget nem tulajdonítanak, mivel természetesnek veszik a partnerek consensusát. A consensus a forrásokban általában nem mint akaratnyilatkozat, vagy mint ügyletkötési akarat szerepel. Erős kritikával illeti Diósdi György a múlt századi pandektisztikában oly jelentős szerepet betöltő akarat-miszticizmust, amely tekintélyes pozíciókkal bír a modern civilisztikában is. A klasszikus római jogi felfogás és a modern kontinentális jogi dogmatika között a szerződési elmélet vonatkozásában az akaratmegegyezés erősen másodlagos jelentőségű probléma. A római jogtudósok *praktikus* felfogása igen nagy mértékben hasonló az angolszász jogban uralkodó szemlélethez, amely a felek akaratmegegyezését *evidens* ténynek tekinti.

Diósdi György a szerződést elemzi az Imperium Romanum nyugati részének bukását követő időszakban is Megállapítja, hogy a középkori források különbséget tesznek a contractus és az azt rögzítő dokumentum között. A dokumentum ilyen módon pusztán egyfajta bizonyítási funkciót tölt be. Ezzel a tételével bírálja az irodalomban uralkodónak számító felfogást. Ismert a felek egybehangzó akaratának fogalma is ezekben a forrásokban. A szerződés definíciója nézete szerint néhány frank és nyugati gót forrásban erősen emlékeztet a kontinentális joggal foglalkozó jogász munkáiban megtalálható meghatározásra. Valószínűnek tartja, hogy a szerződéskötési akarat egyfajta konstitutív jellegű szerepe elismerést nyer a bizonyos fejlettségi szintet elért germán törzseknél is és erre tekintettel nem kizárt az autochton fejlődés lehetősége. A kora középkori germán királyságok szerződési joga komoly örökséget kap a rómaiaktól, melynek legértékesebb elemét kétségtelenül a pontosan kidolgozott szerződési típusok alkotják. Jelentősebb súlyú új szerződési típust egyedül az ún. hűbéresi szerződés je-

old., A jogtanítás nyomai Pannóniában. Antik Tanulmányok, 8. (1961) 99—103. old., A jogösszehasonlító módszer alkalmazásának hasznáról és veszélyeiről az ősi római jog kutatásában. Acta Fac. Pol.—Iur. Unic. Bud. 10. (1968) 133—134. old., Sul conservatismo della giurisprudenza. INDEX 2. (1971) 166—178. old. és Das Gespenst der Prädigesten. Labeo 17. (1971) 187—192. old.

[7] A bekötött szemű istennő. Kalandozások a jog történetében. Móra Ferenc Kiadó, Bp. 1967. 136. old. és A római jog világa. Európai Antológia. Róma, Gondolat Könyvkiadó, Bp. 1973. 253 old.

[8] Giustiniano e la stipulatio. Labeo 17. (1971) 39—51. old. és Pacta nuda servabo? Nuovi dubbi intorno ad un vecchio problema. BIDR 13. (1972) 89—106. old. Ez a két tanulmánya a római jog területén foglalkozik a szerződés kérdésével.

[9] Der Vertrag in den fränkischen Formelsammlungen. In.: Einzelne Probleme der Rechtsgeschichte und des römischen Rechts. Acta Univ. Szegediensis 17. (1972) 37—49. old.

[10] Atipikus szerződések a bírósági gyakorlatban. Jogtudományi Közlöny, 26. (1971) 89—94. old.

[11] Conract in Roman Law from the Twelve Tables to the Glossators. Akadémiai Kiadó, Bp. 1981. 230. old. Itt említjük meg, hogy a kéziratot Pólay Elemér rendezte sajtó alá.

lent. A szerződés szerepe ezekben a germán királyságokban sajátos történelmi okok következtében nem csökken, ugyanis ezeknek az államoknak a gazdasági életében is szerephez jut az árutermelés.

Diósdi György ebben a postumus könyvében igen széles körű „koordinátarendszerben" elemzi a szerződés történetét. Tovább bővíti a munka horizontját az angolszász jog consideration-tanának többszöri felidézése és a hellén jog szerződési jogának sajátosságaira való utalás. Csak helyeselni lehet azt az alapkoncepciót — amely a kutatás módszerével kapcsolatos —, hogy elveti a római jogi források *in se* vizsgálatát. Távol áll tőle a szekunderirodalmat oly nagy mértékben jellemző pandektisztikus szemlélet is. A római jogi források elemzése szempontjából is igen nagy haszonnal jár a kora középkori germán királyságok jogára való igényes kitekintés. A római jogi források alapján rekonstruálható szerződési konstrukciók variációgazdagsága nagy meggyőző erővel bizonyítja, hogy a ma nem egy vonatkozásban a válság jeleit mutató szerződési konstrukció továbbfejlesztése, vagy módosítása körében milyen komoly jelentőségű lehet a római jogi alapokhoz való visszatérés.

Ez a szerződéssel foglalkozó monográfia nagy mértékben járul hozzá Diósdi György életművének, tudományos oeuvre-jének — mint ezt a külföldön is megjelent recenziók és hivatkozások bizonyítják — még nagyobb nemzetközi elismertségéhez. S bár már életében idegen nyelven megjelent munkái, nemzetközi konferenciákon való szereplése következtében egész Európában ismert és megbecsült tudós volt, ez a munkája ezt a ritka elismerést és értékelést tovább növelte. Diósdi György életműve — amely magában foglalja igen magas színvonalú pedagógiai munkásságát is — azért örök értéke a hazai és az európai jogtudománynak, mert gondolatgazdagsága és kutatási módszere tekintetében egyaránt további impulzusokat képes adni a tudományos kutatómunkának.

Hamza Gábor

Milyen út vezetett Trianonhoz?*

Annak, hogy a magyar közvélemény az ún. trianoni sokkot máig sem heverte ki, nagyon sok oka van. Többek között az is, hogy eddig kevés alapos tárgyilagos feldolgozást olvashattunk a békeszerződés történeti előzményeiről,[1] fontos kérdéseket a források hozzáférhetetlensége miatt egyáltalán nem lehetett tisztázni és ezért az ország — és vele együtt a magyar nép — felosztása egy földrengés erejével ható, rejtélyes és kiszámíthatatlan természeti katasztrófaként rögződött sokak tudatában. A bűnbakkeresés jegyében íródott számtalan kiadvány, mely mindig más és más személyekben, irányzatokban vélte megtalálni a bűnösöket, tisztázás helyett még inkább összekuszálta az egyébként is bonyolult problémakört, nem a tényeket, hanem a bűn és büntetés, az igazság és az igazságtalanság kategóriáit helyezve előtérbe.

A sokkot csak úgy lehet leküzdeni, ha minél alaposabban, részleteiben is megismerjük azt a folyamatot, mely a trianoni békeszerződés rendelkezéseihez vezetett. Azok ettől persze nem változnak meg, de legalább illúzióktól és előítéletektől mentesen szemlélhetjük múltunk egy sorsdöntő szakaszát meghatározó tényezőket, ami egészségesebb, reálisabb történelemszemlélet kibontakozását segítheti elő. Ormos Máriának Padovától—Trianonig című könyve széles körű levéltári kutatásokon alapuló, a legjobb értelemben vett történetírói objektivitással megírt, az események megértéséhez nélkülözhetetlen, hézagpótló mű. A francia levéltárak anyagát dolgozta fel és a franciák közép-európai politikáját elemzi könyvében, amelyből mégis szinte teljesnek tűnő kép rajzolódik ki Franciaország akkori vezető szerepe következtében. A szerző nemcsak arra ad választ, miért lett Magyarország sorsa olyan, amilyen, hanem arra is, hogy a franciák miért nem érték el céljukat: Közép-Európa stabilizálását saját vezetésük alatt. A két világháború közötti fennálló rendszert bajosan lehetett szilárdnak nevezni és a térség államai — a hajdani győztesek és legyőzöttek egyaránt — érett almaként hullottak Hitler ölébe, amikor az revanspolitikáját megkezdte.

A szerző az adatok sokaságával meggyőzően bizonyítja, hogy az Osztrák—Magyar Monarchia és benne Magyarország felosztása már az I. világháború befejezése előtt eldöntött dolog volt, de a végrehajtás módja, valamint távolabbi következményei tisztázatlanok maradtak. A Monarchia összeomlása gyorsabb volt, mint ahogyan gondolták és bizonyára arra sem számítottak, hogy a Központi Hatalmaknak a kegyelemdöfést egy harmadrangúnak tekintett hadszíntéren, a Balkánon, fogják megadni. A francia politikusok, diplomaták és katonák egyaránt rögtönöztek, kapkodtak, következetlenek voltak és akcióikat kellőképpen nem hangolták össze. Hamarosan kiderült, hogy a franciák célkitűzései és a rendelkezésükre álló katonai eszközök nincsenek arányban egymással. Ahogy az már lenni szokott, a hadműveletek befejezésével megszűnt a szövetségek érdekközössége, az angolok, az olaszok és az amerikaiak külön utakon jártak és csak abban egyeztek meg, hogy nem ismerik el a Duna-medencét a franciák kizárólagos vadászterületének. Miután a térség valamennyi államára kiterjedő, átfogó rendezést, amely Magyarország integritását természetesen nem, de az alapvető magyar érdekek tiszteletben tartását is magában foglalta volna, nem tudták megvalósítani, választaniok kellett és a döntés — Magyarország ellenében — Románia és Csehszlovákia mellett szólt. A francia csapatok budapesti bevonulása elmaradt, amelyek révén pedig Károlyi saját helyzetét akarta megerősíteni, a vitatott területeket nem a franciák, hanem az utódállamok seregei szállták meg a belgrádi konvenció ismételt megsértésével, amelyet a francia külügyminiszter már súlyos hibának minősített, de amelyre a franciák — a legteljesebb rosszhiszeműséggel — továbbra is hivatkoztak. Hogy saját következetlenségüket igazolják, Károlyit tették meg bűnbaknak, aki németellenes demokrata politikusból a pillanatnyi szükségleteknek megfelelően hol reakciós gróf, hol álcázott „bolsevik" lett, aki maga sem értette miért fagyott meg közte és a franciák között a levegő.

Románia volt — ahogyan a szerző megállapítja — „minden szovjetellenes elgondolás egyik döntő faktora; nélküle sem védelmi barrikádra, sem offenzív fellépésre komolyan gondolni sem lehetett".[2] Csehszlovákia pedig — szerintem — annak a szerepnek köszönhette a francia támogatást, ame-

* *Ormos* Mária: Padovától Trianonig. 1918—1920. Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1983. 453 old.

[1] *Deák* Francis: Hungary at the Paris Peace Conference. (The Diplomatic History of the Treaty of Trianon.) New York, Carnegie Endowment, 1942. XXII., 594 old. Második kiadás: New York, Howard Fertig, 1972.; *L. Nagy* Zsuzsa: A Párizsi Békekonferencia és Magyarország. 1918—1919. Kossuth Könyvkiadó, 1965. 310 old.; uő.: Magyar határviták a békekonferencián. Történelmi Szemle, 1978. 441—457. old.

[2] *Ormos* i. m. 164.old.

lyet haderejének Foch marsall szánt egy Berlin elleni esetleges hadműveletben. Ez nagyobb súllyal esett latba, mint a cseh vezetők által átvett és ügyesen alkalmazott francia politikai frazeológia. Ausztriának is volt aduja — az Anschluss veszély — és a szerző kutatásainak figyelemreméltó eredménye annak kimutatása, miként értékelődött fel az új köztársaság, a francia politika sakktábláján attól kezdve, hogy a Rajna-vonal, amelynek megszerzése esetén az Anschlusst is tudomásul vette volna, meghiúsult és az önállósághoz most már kedvet kellett csinálni Ausztriának. Magyarországnak nem volt megjátszható ütőkártyája, mert a Szovjet-Oroszország felé való nyitás az intervenciós háborúk adott szakaszában — ezt utólag persze könnyű megállapítani — nem hozhatott sikert, viszont bezárta az ajtót a győztes nagyhatalmakkal való kapcsolatok kiépítése előtt. A Vix-jegyzék és a Tanácsköztársaság kikiáltása jelentette a franciák magyarországi politikájának csődjét, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a kör négyszögesítése nem sikerülhet. A franciák „feladták" Magyarországot, visszavonultak és azt követően már csak két bátortalan kísérletet tettek magyarországi pozícióik visszaszerzésére. Először akkor, amikor a Friedrich-kormány idején Benes javaslata alapján megpróbálták „nemzetközi"-nek nevezett cseh—szerb haderővel a polgári radikális-szociáldemokrata irányt uralomra segíteni, de a tervet hamarosan elejtették és átengedték a kezdeményezést az angoloknak, akik George Clerk útján Horthyt segítették uralomra. Azt követően Paléologue még egyszer megkísérelte, hogy Magyarországot gazdaságilag és politikailag a francia érdekszférába vonja, de ennek nem volt igazi realitása, a francia diplomácia már kijásztotta kártyáit és a vezetése alatt megalkotott békeszerződést nagy és kis szövetségeseinek határozott ellenállása miatt nem változtathatta meg. Magyarország kicsinysége dacára óriási lyuk maradt a franciabarát Közép-Európa épületén és emiatt a Kisantant sem sokat ért, ahogyan ezt a Quai d'Orsay 1936 után tapasztalhatta.

Ormos Mária könyve alapján jó néhány régi képzetet kell megmásítanunk és átértékelnünk. Sem Franchet d'Esperey, a napóleoni pózokban tetszelgő tábornagy, sem Clemenceau, az öreg „Tigris" nem volt magyarfaló és a maguk szemszögéből azt hitték, hogy tulajdonképpen pártatlanul és igazságosan járnak el. (Több színtiszta magyar területre vonatkozó cseh, román, illetve szerb követelést utasítottak el, a románokat végül is a békekonferencia kiparancsolta Budapestről és a Magyarországnak meghagyott tiszántúli részekről stb.) Vix alezredes, akit Károlyi és Bőhm emlékiratai korlátolt és rosszindulatú őrmesterként ábrázoltak, a könyvben szinte tragikus figurává nő, aki jól látta a helyzetet és igyekezett a belgrádi konvenció rendelkezéseit jóhiszeműen végrehajtani, de akit a francia politika irányváltása lehetetlen helyzetbe sodort és aki sehogy sem boldogult a nálánál magasabb rangú Berthelot tábornoknak, a romániai francia haderő parancsnokának ellenkező irányú manővereivel. Az is kiderül a könyvből, ami ugyan nem teljesen új, de ennyire pontosan dokumentálva még nem olvashattuk, hogy a magyar kérdésben nem kőszívű franciák álltak szemben derék angolokkal, olaszokkal vagy amerikaiakkal. Az angol álláspont lényegében nem különbözött a franciától — ők is a románokra és a csehekre tettek —, az olaszok következetlenek voltak, az amerikaiak pedig, bár javaslataik megtételénél a többieknél komolyabban vették az etnikai elvet, nem lévén közvetlenül érdekeltek, végül mindig engedtek.

A szerző által megrajzolt kép hiteles és meggyőző. Figyelme minden fontosnak tekinthető részletre kiterjed, következtetéseit mindig biztos adatokra építi, előadás módja könyvét a nem szakember olvasó számára is érdekfeszítővé teszi.

Az 1918—1920 közötti francia politika kapcsán önkéntelenül is felmerül a kérdés, miként értékeljük az akkori idők és ezen belül Károlyi külpolitikáját. Nagy lehetőségei nem voltak és ütőkártyákkal nem rendelkezett, de vajon helyesen alkalmazkodott-e a megváltozott körülményekhez? A Magyar Nemzeti Tanács 1918. október 25-én közzétett 12 pontjában arról szólt, hogy a „wilsoni elvek Magyarország területi integritását nemcsak nem veszélyeztetik, hanem a legbiztosabb alapokra helyezik", ami Lansing október 18-i jegyzéke után csak indokolatlan optimizmus vagy nagyfokú tájékozatlanság eredménye lehetett. Hogy külpolitikai alapállása, az ország integritáshoz való elvi ragaszkodása helytelen volt, mert a magyar közvéleményben hamis illúziókat keltett és megakadályozta, hogy a győztesekkel valamiféle közös nevezőt találjunk, ma már aligha vitatható, elemezni inkább e hibás felfogás okait érdemes. Ezekkel természetesen a szerző is foglalkozik. Magyarországon „a demokratizálás igénye — állapítja meg — nem járt együtt az új nemzetfogalom kikristályosodásával, hanem elvileg továbbra is a soknemzetiségű magyar nemzet kategóriájához tapadt. A szó igazi értelmében a túlfejlett magyar nemzettudat általdat volt s nem a valóságos magyar nemzetre irányult."[3] Ezt az elvont megfogalmazást azonban — úgy érzem — fel kell bontani összetevőire. Miért éppen a nemzeti tudat terén nem sikerült a magyar polgári baloldalnak új felfogást kialakítani? A „nemzet" és a „nemzeti" kategóriáit nem látták történelmi jelentőségük megfelelő megvilágításban? Jászi előzőleg mindig azzal érvelt, hogy a nemzetiségi kérdés szociális kérdés — vagyis belpolitikai probléma — és a nemzetiségek állítólagos szeparatizmusát nem kell komolyan venni, Károlyi pedig pártjának régebbi sovinizmusából kiábrándulva — lapjai még 1913—14-ben is támadták Tiszát, amiért egyáltalán tárgyalt a román nemzetiségi vezetőkkel(!) — azt hitte, a döntőnek vélt gazdasági érdekek előbbutóbb automatikusan felülkerekednek majd a nacionalista célkitűzéseken.

A szerző a párizsi békekonferenciával kapcsolatban a jobboldal és a baloldal ideológiai harcáról ír olyan formában, hogy a jobboldali nacionalizmus győzött a baloldali internacionalizmus felett.[4] Az igazi kérdés azonban az, hogy ennek a „baloldalnak" volt-e egyáltalán a nemzetközi élet vonatkozásában reális ideológiája? Adekvát módon látta-e és értelmezte a nemzetközi erőviszonyokat? Nem tévedt-e az utópiák mezejére, összetévesztve vágyait a valósággal? Ha arra gondolunk, hogy Lenin egészen másként viszonyult a párizsi békekonferenciához, a válasz csak nemleges lehet.

Minden nagy békekonferencia hatalmi szempontok és erőviszónyok alapján hozta meg döntéseit és a legitimitás, az önrendelkezési jog elveit vagy az igazolásul felhozott egyéb szempontokat csak akkor és addig érvényesítette, amíg azok az elérni kívánt hatalmi viszonyokkal nem kerültek ellentétbe. Ebből a szempontból döntő jelentőségű az, hogy ki van birtokon belül és ki van birtokon kívül. Az utódállamok 1918—20 során követett politikája abban a törekvésben

[3] *Ormos* i. m. 151. old.
[4] *Ormos* i. m. 153. old.

foglalható össze, hogy még a békekonferencia döntése előtt birtokba vegyék azokat a területeket, amelyekre igényt tartottak. Tessékelje ki aztán őket a konferencia, ha tudja! A belgrádi konvenció demarkációs vonala (Erdélytől eltekintve) pontosan megfelelt annak a határnak, amelyet a szerbek 1848-ban igényeltek a vajdaság számára. Az alapvető kérdés tehát az volt — csak az lehetett —, meg tudja-e tartani a magyar kormány saját igazgatása alatt a magyarlakta területeket és milyen eszközökkel rendelkezik megvédésükhöz? Milyen módon lehet ehhez biztosítani a győztes nagyhatalmaknak nem ugyan a támogatását, de legalább az érdektelenségét? A nemzetközi erőviszonyok reális szemléletének szükségessége és fontossága az egyetlen következtetés, amit leszűrhetünk.

Végül néhány elírásra, illetve tollhibára kell felhívnom a figyelmet. A sokat szereplő Mármarossziget—Nagybánya—Zilah—Csúcsa-vonal végpontja nem Zámoly, hanem a Maros völgyében levő Zám, Mackensen nem táborszernagy volt, hanem tábornagy és a szövegben előforduló vezérkari tábornok fordítást is helytelennek érzem. Zavaró, hogy a névmutató a két Berthelot-t nem választja szét, a tábornok és a külügyi vezértitkár szerepe összeolvad.

Mindezek lényegtelen apróságok és a mű következő kiadásban, amelyre eddigi sikere alapján joggal számíthatunk,[5] könnyen kijavíthatók. A szerző jegyzetanyagát — feltehetően terjedelmi okokból — a minimumra korlátozta, nem ártott volna, ha a lábjegyzetek valamivel bővebbek. Célszerű lenne — mert bizonyára nagy érdeklődésre tarthat számot — egy okmánygyűjtemény kiadása is, mely mintegy illusztrálná a szerző megállapításait. Francis Deák munkája, mely a trianoni békeszerződéssel kapcsolatos okmányokat is tartalmazott, angolul jelent meg, a magyar olvasók számára nehezen hozzáférhető, amellett a belgrádi konvenció és a Vix-jegyzék közötti időszakra nézve igen hézagos, tehát a javasolt dokumentumkötetet nem teszi feleslegessé.

Ormos Mária munkáját vitathatatlan értékeire való tekintettel minden olvasó szíves figyelmébe ajánlom.

Herczegh Géza

[5] Ahogyan utóbb értesültünk, a könyv második kiadása folyamatban van.

A Csehszlovák Gazdasági Törvénykönyv módosítása

1. Az 1964. június 4-i 109. sz. törvénnyel megalkotott és több ízben módosított és kiegészített Gazdasági Törvénykönyvet — 1983. január 1-i hatállyal — ismét módosította és kiegészítette az 1982. december 15-i 165. sz. törvény. Elkészült a törvénykönyv egységes szerkezetbe foglalt új szövege.

A törvénykönyv megalkotása óta végrehajtott módosítások és kiegészítések jelentős mértékben megváltoztatták azt. Ennek terjedelméről némi képet ad, ha megemlítjük, hogy — eltekintve egyes szerkezeti módosításoktól — azoknak a paragrafusoknak a száma, amelyeket egy-két szó megváltoztatásától a tartalom teljes kicseréléséig a módosítások érintettek, 136. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a teljesen hatályon kívül helyezett paragrafusok száma 18, az újonnan kisbetűvel jelzett toldatokkal beiktatottaké 49, látnivaló, hogy az eredeti törvénykönyvnek az utóbbi csaknem két évtizedben lényeges megreformálása következett be.

Ebből folyik az is, hogy e módosulásokat folyóiratunk Szemle-rovatában nem lehetséges kimerítően ismertetni. Így az ismertetés szükségképpen csak jelzésszerű lehet, némileg részletesebb vázolásra csupán a nagyobb súlyú változások tekintetében törekedtünk.

2. A szocialista szervezetek jogállásának tekintetében új rendelkezés az, hogy szervezeti egységeik a gazdasági kapcsolatokban a saját nevükben szereznek jogokat és vállalnak kötelezettségeket és viselik az ezzel járó vagyoni felelősséget, ők a kezelői a reájuk bízott nemzeti vagyonnak (17., 64. §.). A szervezeti egység nem felel annak a vállalatnak a kötelezettségeiért, amelynek részét képezi, de a vállalat felelős saját szervezeti egységének kötelezettségeiért (47. § (2) bek.).

A teljes termelési folyamat lebonyolítására korábban létrehozott termelési gazdasági egységek szervezeti, gazdasági és esetleg jogi egységét deklarálja a módosított 33. §.

Bár a vállalatok az új 114a. § értelmében kötelesek rendszeresen kutatni a szükségleteket a társadalom szükségleteinek a kielégítésére, hatályon kívül került a termelő vállalatoknak a megrendelők szükségleteinek biztosításáért és a népgazdaság ellátásáért való felelősséget leszögező 36. és 53. §-ok idevágó rendelkezése.

Érdekes új rendelkezés (30. § (2) bek.), hogy a minisztériumok kötelesek folyamatosan ellenőrizni a vállalati *feladatok biztosítottságát.*

A szövetkezeti szövetségeket és a Szövetkezetek Központi Tanácsát megillető új jogosultság (87. § (2) bek. b) pont) az általuk felfüggesztett szövetkezeti határozatok megsemmisítése. E szervek vagyonukat a szövetkezeti vállalatok vagy más szövetkezeti szervezetek kezelésébe adhatják (95. § (2) bekezdés).

3. A legjelentékenyebb módosítás *a gazdasági kötelmeket* érinti. Ennek részleteit később érintjük.

Ki kell emelni mindenekelőtt, hogy a módosított 113. § gazdasági kötelmek létesítését irányozza elő a gazdaságirányítás szervei, valamint ezek és a szocialista szervezetek között.

4. A tervezés körében a 114a. § kötelezi a vállalatokat arra, hogy a konkrét szállítási szerződések megkötése előtt „tárgyalják meg" a kölcsönös szállítói-megrendelői kapcsolatokat, tájékoztassák egymást ennek során termelési és értékesítési programjaik fejlesztéséről, a szállítások és megrendelések várható terjedelméről stb. Az irányító szervek szervezik e tárgyalásokat és eldöntik a felmerülő ellentéteket. Az állami terv jóváhagyása után gondoskodni kell a szállítói-megrendelői kapcsolatok ennek megfelelő módosításáról.

A 115. § a korábbinál pontosabban határozza meg a *tervaktus* fogalmát. A tervaktusból származik a gazdasági szerződés megkötésének kötelezettsége vagy exportvonalon a szállítási megbízás kiadásának joga.

A 116. § szerint a gazdasági szerződések alapja a tervdöntés és a tervezési folyamatban a szállítói-megrendelői kapcsolatok megtárgyalásánál kötött megállapodások. A szerződéseken épülnek fel a vállalati tervek.

5. Gazdasági szerződéseket a vállalatok vagy jövőbeni teljesítések előkészítése céljából (előkészítő szerződések), vagy termékek szállítására, szolgáltatások nyújtására, munka végzésére (szállítási szerződések) kötnek. Gazdasági kötelmek tervaktusokból is létrejöhetnek (117. §).

Új vonás az, hogy a vállalatok következetesen ellenőrizni kötelesek azoknak a kötelezettségeknek a teljesítését, amelyek más vállalatok részéről velük szemben fennállanak (119. §).

A 119a. § részletes új szabályozást

nyújt a gazdasági helyzettel való visszaélések, egyoldalú szerződési feltételek alkalmazása, hátrányos termeléskorlátozás, a partnervállalatok és a népgazdaság hátrányára szolgáló egyéb kikötések tilalmazása tekintetében.

Reformintézkedés a 125. §-ban az, hogy a vállalat meghatározott esetekben köteles hozzájárulni a szerződés módosításához vagy megszüntetéséhez, ha azt a másik fél egy hónapon belül kéri. Ilyen időhatár nélkül is helye lehet a módosításnak vagy a megszüntetésnek egyéb esetekben is (pl. ha a kötelem teljesítésével jogszabályellenes helyzet állana elő, ha új körülmények merültek fel, ha a közreműködőtől teljesítés nem várható).

Az új 129a. § lehetővé teszi a szerződés hathónapos felmondását, hacsak ezt jogszabály vagy szerződés nem zárja ki.

A biztosításból eredő követelések érvényesítésére a 130. § (2) b) pontja — szemben a szavatossági jogok hathónapos és az általános egyéves határidővel — az elévülést 3 évben szabja meg.

A szavatossági hiba kiküszöbölésével felmerült költségek tekintetében a jogvesztés a teljesítést követő második év elteltével áll be (131. § (1) b) pont). Hibás teljesítésből származott kár megtérítését az ötödik év, export esetén pedig a tizedik év elteltével nem lehet többé követelni. Ugyanezen § (5) bekezdése szerint a beruházási építkezés kivitelezésére megrendelt szállítás önállóan átadott részeinek teljesítésére, importált beruházási egység részszállítására irányuló jog mindaddig nem szűnik meg, míg a szolgáltatás egész tárgyának teljesítésére irányuló jog meg nem szűnik.

A módosított 142. § szerint a vállalatok *kötelesek* a vagyoni szankciókat érvényesíteni, kivéve, ha azok összege nem haladja meg a Kč 2000-t. Ennek megszegése esetén a döntőbizottság jogosult 3 éven belül elrendelni, hogy mindkét szervezet fizesse be az érvényesíteni elmulasztott kötbért az állam javára.

Előkészítő szerződések kötése csak a 158. §-ban meghatározott jelentős gazdasági, védelmi és szociális előfeltételek fennforgása esetén kötelező. Szállítási szerződést a megrendelő által előterjesztett tervezet alapján lényegileg azokban az esetekben *kötelező megkötni,* amikor előkészítő szerződés kötésének kötelezettsége áll fenn, továbbá akkor is, ha a tudomány és a technika fejlesztésével kapcsolatos tervfeladatok teljesítéséhez szükséges szállításokról van szó, végül ha a kötelezettség vállalása nem veszélyezteti a szállító egyéb kötelezettségeinek teljesítését.

Új intézmény az együttműködési szerződés (164. §). Ebben arra kötelezik magukat a vállalatok vagy a gazdaságirányítási szervek, hogy együttműködnek a jövőbeni szükségletek kielégítéséhez szükséges feltételek kellő időben való előkészítése vagy valamilyen más közös cél elérése érdekében.

A termékszállítási szerződéseket a szerződéstervezet előterjesztésére megállapított határidő leteltétől számított egy hónapon belül kell megkötni, negyedévi teljesítési határidőkkel (166a. §).

A 171. § eredeti szövege szerint az év végéig le nem szállított termékek a folyó évben csak erre irányuló megállapodás alapján szállíthatók. A szabály megfordult: az év végéig le nem szállított termékeket a szállító köteles a következő évben leszállítani.

6. 45. paragrafus foglalja magában az *export- és az importszállítások* különleges szabályait. Ezek közül számos módosításra került, főképpen a népgazdasági jelentőség által megkívánt pontosítás és szigorítás jegyében, importnál annak lehetőleges kikapcsolása érdekében. Ez utóbbi területen a módosító rendelkezések hatékonyabb lehetőségeket irányoznak elő a belföldi megrendelő reklamációs igényeinek érvényesítésére. Így pl. ha az importáló vállalat azt közli a megrendelőivel, hogy a külföldi szállítónál reklamálni fog, a 130. §-ban megszabott (hat hónaptól három évig terjedő) igényérvényesítési határidő mindaddig meghosszabbodik, amíg meg nem kapja az értesítést a kifogás (a per) elintézéséről.

A módosító jogszabály mellőzi a szellemi importra vonatkozóan az eddigi 253—255. §-okban foglalt szabályozást.

A módosított 256. §-ból kimaradt az a rendelkezés, hogy ha az importáló vállalat nem figyelmezteti a belföldi megrendelőjét külföldi személyek szabadalmi, védjegy-stb. jogaira, felelős az e jogok megsértése folytán keletkezett károkért. Mindenképpen köteles az importőr megtéríteni megrendelőjének azt a kárt is, amelyet a külföldi szállító okozott.

7. A mezőgazdasági termékek felvásárlására, valamint a mezőgazdasági eszközök szállítására vonatkozó szabályanyag megrövidült és ennek folytán közeledett az általános szabályokhoz. Hatályon kívül helyezték a 263. §-nak azt a szabályát, hogy a termelő köteles a szerződött mennyiséget meghaladó többlettermékeit is átadni a vevőnek. Az új rendezés (259. § (3) bek.) fordított: a felvásárló válllat különleges jelentőségű mezőgazdasági termékből köteles a kikötött mennyiségnél többet is átvenni, illetve olyan mennyiségeket is átvenni, amelyekre nézve szerződést egyáltalán nem is kötöttek.

8. Ugyanazon (Nyolcadik) részben tárgyalja a törvénykönyv *a beruházási építési, valamint a beruházási egységek, munkák és teljesítmények behozatalával és kivitelével kapcsolatos szerződések* szabályait. Ki kell emelni e körben a 270. § hatályon kívül helyezését, amely szerződéskötési kötelezettséget gép- és berendezés-komplexumok vagy „építési rész" szállítására vonatkozóan csak akkor írt elő, ha külön előírt állami tervfeladatok teljesítéséről van szó. Ennek folytán a 269. § — némileg bővített — szabályai érvényesülnek, amelyek pontosan meghatározott esetekben építés előkészítése és megvalósítása érdekében szerződéskötési kötelezettséget írnak elő.

A 292. § (2) bekezdése értelmében jogvesztés áll be, ha az átvételi jegyzőkönyv aláírása után egy hónapon belül a vállalatok nem közlik egymással igényeiket. Ezt a szabályt elejtették.

A 294a. § azt az új szabályt iktatja be, hogy az alszállító felelősségének megszűnte után is köteles térítés ellenében a hibák kijavítására vagy új szolgáltatás nyújtására.

A reform hatályon kívül helyezte a 295. § (9) bekezdésének azt a szabályát, hogy a jogosult nem köteles kötbért érvényesíteni, ha a kötelezettség elmulasztása neki nem okozott kárt. A 331. § (3) bekezdésének kiküszöbölésével hatályát vesztette az a szabály, hogy az exportfővállalkozó nem köteles kötbért érvényesíteni.

A 320b—320h §-ok teljesen új szabályozást vezettek be beruházási egységek, valamint egyes gépek és berendezések behozatalára vonatkozóan. Egészen új szabályokat statuálnak a munkák és teljesítmények behozatalára és kivitelére vonatkozóan a 332a—332b §-ok, a tudományos-műszaki fejlesztés biztosítását szolgáló kötelmekre vonatkozóan a 332d—332g §-ok.

9. Új kötelmi típus a *fuvarozás előkészítési szerződés* (334a. §). A 351a—351c §-ok körültekintően nyújt-

ják a *külföldi gazdasági együttműködés* (termelésszakosítás és kooperáció, tudományos-műszaki együttműködés) *biztosításával összefüggő kötelmeket.* Az ezek megszegéséhez fűződő szankciók azonosak a külföldivel kötött szerződés megszegéséért fizetendő szankciókkal, de belföldön a szankciók érvényesítése nem kötelező.

Az eddigi három bekezdés helyett tíz bekezdésben szabályozzák *a megbízási* (bizományi) *kötelmeket* (354. §).

A reform szabályozásának körébe vonta a törvénykönyvben eddig nem szabályozott *szállítmányozási* (354a) és a *szakmai segítségnyújtási* (354b) szerződést. *Új a versenytárgyalás és a nyilvános díjkitűzés szabályozása* (356a—356d).

A biztosítási szerződés eddigi néhányszavas, sommás szabályai helyébe (358—360. §) igen részletes új szabályok léptek. Érdekes új szabály, hogy gazdasági szerződésnek minősül — főleg a vállalattal jogviszonyban álló személyek vonatkozásában — a személybiztosítási szerződés is, habár az ebből származó jogokra nézve a 360. (3) bekezdése értelmében a Ptk. rendelkezései irányadók.

Bevonultak a 360a. §-sal a GTK rendszerébe az érdekeltségi és célszerződések *(társulási szerződések).* Társulási szerződéssel új szocialista szervezet is létrejöhet. A szerződés érvényességéhez állami jóváhagyás szükséges. A felettes szerv előírhatja társulási szerződés megkötésének kötelezettségét, ha a népgazdaság érdeke megkívánja, hogy bizonyos tevékenységeket egy helyről végezzenek (gesztió).

Jelentősen lerövidült a *fizetési és a hitelviszonyok* szabályozása a 363—365. §-ok hatályon kívül helyezésével.

10. A 384a—384b §-okkal polgárjogot kapott a GTK-ban a *gazdasági bírság* intézménye. A szabályozás sokkal részletezőbb, mint a magyar megoldás. Gazdasági bírság kiszabásának alapjául szolgáló néhány sajátos causa:

— a szállítói-megrendelői kapcsolatok megtárgyalására (l. fentebb a 114a. § kapcsán kifejtetteket), az előkészítő szerződés megkötésére vonatkozó kötelezettség megsértése;

— termelés engedély nélküli korlátozása, szervíz-szolgálat vagy pótalkatrész-szállítás megtagadása;

— termékek eladásának korlátozása, eltitkolása, felhalmozása;

— fontosabb szükségletek biztosítatlanul hagyása;

— helytelen adatszolgáltatás a gazdasági tevékenység értékeléséhez és ellenőrzéséhez;

— ismételt szállítások szerződés nélkül;

— komoly hibákban szenvedő termék exportálása;

— a vagyoni szankciók behajtásának rendszeres mellőzése;

— olyan gépek és berendezések importálása, amelyek szükséges kihasználását nem biztosították, vagy időelőtti importálás.

Gazdasági bírság szabható ki azzal a gazdaságirányító szervvel szemben, amelyik nem teljesíti a szállítói-megrendelői kapcsolatok megszervezését, az építkezési dokumentációk jóváhagyásánál jogszabályi tilalmakat sért meg.

Gazdasági bírságot 10 000—Kčs-től 1 millió Kčs-ig terjedő összegben lehet kiszabni.

11. A GTK *zárórendelkezéseinek* körében utalni kell a 389a §-nak arra a szabályára, hogy gazdaságjogi kötelem alanya lehet a szocialista gazdasági integráció fejlesztésével kapcsolatban létesített az a nemzetközi gazdasági szervezet is, amelynek székhelye a ČSSZSZK-ban van, továbbá ilyen szervezeteknek a ČSSZSZK területén működő olyan fiókjai is, amelyek jogi személyek.

Az eredeti 392. § szerint a minisztériumok által kiadott *szállítási alapfeltételeket* a ČSSZSZK fődöntőbírája hagyja jóvá; ez akkép módosult, hogy a minisztériumok az alapfeltételeket a ČSSZSZK Állami Döntőbíróságával egyetértésben adják ki. Ezt a szervet a módosított 394. § értelmében az eddigieknél bővebb normatív hatáskör illeti meg.

Az új 395. § szerint a szállítási alapfeltételek és a törvényben előirányzott végrehajtási szabályok eltérhetnek a kódex rendelkezéseitől, amennyiben ezt ez utóbbi megengedi. A vállalatok megállapodásaikban eltérhetnek a szállítási alapfeltételektől, amennyiben ezt az alapfeltételek vagy más jogszabályok nem zárják ki. Nem lehet azonban eltérni a kártérítési és a szavatossági felelősség szabályaitól.

Ujlaki László

A Dokumentációs Szemle megszűnéséhez

A Jogtudományi Közlöny 1983. évi 9. számának mellékleteként jelent meg utoljára a Dokumentációs Szemle�annak 147/149. száma. Ezzel egy negyedévszázados időszak zárult le, amely alatt e lap lehetőségeinek körén belül igyekezett mint bibliográfiai és dokumentációs segédlet a jogtudomány szolgálatára állni.

Negyedévszázados fennállása óhatatlanul is néhány reflexióra késztet. A Jogtudományi Közlöny 1957. évi 4/6 száma jelentette be a Dokumentációs Szemle megindítását a főlap mellékleteként. Korábban az Állam és Jogtudományi Intézet sokszorosított formában adta ki különböző címek alatt a jogi folyóiratok fontosabb anyagait, részben annotált folyóiratcikkek formájában, de volt olyan gyakorlat is, hogy a fontosabb cikkekről hosszabb tartalmi ismertetést adott, a többi anyagról csupán címmegjelölésre szorítkozott. Tehát a feldolgozás módszerei a Dokumentációs Szemle megjelenése előtt többször is változtak, míg azután a Dokumentációs Szemle formájában tartósabb alakot öltöttek.

A Dokumentációs Szemle elsősorban bibliográfiai adatokat tartalmazott és csak kisebb részében volt dokumentációs jellegű, vagyis amely a közölt anyag tartalmi leírását is adta. Az utóbbi körbe tartoztak elsősorban a különböző jogszabály-ismertetések. A tudományos kutatásokat nagymértékben megkönnyítette, hogy jogági csoportosításban, azokon belül országonkénti bontásban közölte Intézetünkhöz és az Országgyűlési Könyvtárba beérkezett külföldi könyvek, valamint a külföldi folyóiratcikkek bibliográfiai adatait, úgyszintén a külföldi hivatalos lapokban megjelent jogszabályok lelőhelyeit.

A Dokumentációs Szemle megszűnése több okra vezethető vissza. Elsősorban a főlap gazdasági természetű gondjaira szeretnénk utalni, amelyek olykor a főlap terjedelmének korlátozásához is vezettek. Ezenkívül kialakultak, illetve kialakulóban vannak a bibliográfiai, illetve dokumentációs tevékenység új formái is, amelyekre ugyancsak röviden ki szeretnénk térni.

Így az Országgyűlés Könyvtára e téren már eddig is több olyan feladatot vállalt, amelyeket korábban vagy egyáltalában nem láttak el, vagy más szervek végeztek. Így rendszeresen figyelteti a fontosabb külföldi jogi folyóiratokat, amelyek cikkanyagáról annotált cédularendszert fektet fel és küld ki figyelemfelhívásokat díjmentesen az illető jogterület iránt érdeklődők számára. Ilyen módon az érdeklődők érdemibb tájékoztatást kaphatnak, mint amennyit eddig a Dokumentáci-

ós Szemle nyújtani tudott. Az Országgyűlési Könyvtár továbbá hasonló cédularendszert vezet és küld ki figyelemfelhívásokat az érdeklődők számára az ún. országgyűlési anyagokról a hozzá beérkezett parlamenti irományok alapján, amelyekből egy fontosabb jogszabályalkotás tárgyalásának előzményeiről is tájékozódni tudunk. Ezzel kapcsolatban jegyezzük meg, hogy az Országgyűlési Könyvtár átvette az eddig a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó gondozásában megjelent Állam- és Jogtudományi Bibliográfia kiadását. Ez 1980 óta félévenként sokszorosított formában jelenik meg, majd az anyagot összegezve kétévenként könyv formájában is megjelentetni kívánja. Továbbra is a kutatások terén nehézséget jelent azonban, hogy az 1977—1979. évekre vonatkozóan magyar nyelvű teljes bibliográfia egyáltalán nem jelent meg. Meg kell jegyezni azonban, hogy a konkrét joganyag feltárását, gyűjtését és rendszerezését kizárólag az Intézet, közzétételét pedig a Dokumentációs Szemle végezte. A gyűjtést e vonatkozásban az Intézet továbbfolytatja, publikálásra azonban az eddigi módon már nem lesz lehetőség.

A Jogtudományi Közlöny a jövőben is félévenként közölni kíván külföldi jogszabály-ismertetéseket, esetleg témák szerinti bontásban, hogy a kutatások egyes főirányaihoz kapcsolódva érdemibb tájékoztatást tudjanak nyújtani.

Tudatában vagyunk annak, hogy a Dokumentációs Szemle megszűnésével a jogi anyagok hozzáférhetősége megnehezül, már pedig a könnyítés annak idején e kezdeményezés megindulásának fő célkitűzése volt. A lap megindítása óta eltelt időben a Dokumentációs Szemléhez hasonló kiadvány más szocialista országban nem jelent meg, így nemzetközi viszonylatban is egyedülálló szerepet töltött be. A Szemle iránt az elmúlt években jelentős érdeklődés mutatkozott meg nemzetközi szervek, illetve szervezetek (pl. UNIDROIT) részéről, továbbá a lapba foglalt dokumentatív anyagokat szolgáltattunk amerikai, kanadai, és japán tudományos intézmények részére is. Megszűnésével kétségtelenül több vonatkozásban maradnak fehér foltok, amelyek kitöltése, a kiegészítő megoldások keresése a jövő feladata lesz.

Trócsányi László

JOGIRODALOM JOGÉLET

V. N. Kudrjavcev: A jogellenes cselekmények okai*

Az utóbbi évek több kriminológiai szakkönyvében találhatunk utalást *V. N. Kudrjavcev* akadémikus munkásságára. *Vigh* József az oksági kutatások fontosságának felismerőjeként említi és megállapításainak figyelembevételével írta meg az e témáról szóló kötetét.[1] *Szabó* András a szocialista kriminológia fejlődését elemezve azon kriminológusok között ír a szovjet szerzőről, akik a bűnözést nem egyszerűen statisztikai sokaságként kezelték, hanem rámutattak annak társadalmi jellegére.[2] *Gönczöl* Katalin a bűnelkövetők tipológiájával kapcsolatos rendszerek ismertetésekor idézi *Kudrjavcevet* és kiemeli, hogy a szovjet kriminológiában az elsők között szorgalmazta az elkövetők osztályozását.[3]

A szovjet tudós kutatási területe, a kriminológiai gondolkodás fejlődésében betöltött szerepe tehát ismert a magyar szakemberek előtt, de átfogó nagy munkáját most olvashatjuk először magyar nyelven. *Kudrjavcev* 1976-ban írt könyvét *Bócz* Endre fordításában — *Horváth* Tibor előszavával — 1982-ben jelentette meg a Kiadó.

E művében a szerző a társadalomban előforduló jogellenes cselekmények okait tárgyalja és azt vizsgálja, hogy megállapítható e valamennyi jogellenes emberi magatartás közös oka.

A jelenségek között létező számos determinációs viszony közül *Kudrjavcev* az okozatosságot jelöli meg olyan kategóriaként, amelynek felhasználásával elemezhetők a jogellenes cselekmények.

A könyv első szerkezeti egységében *Kudrjavcev* felveti azt a kérdést, hogy vajon az anyag különböző mozgásszintjein elhelyezkedő jelenségeket meg lehet-e magyarázni egymásból? Véleménye szerint nem, de összefüggés megállapítható. Ebből következik, hogy a jogellenes magatartások elemzése során különbséget kell tenni azok „individuális és szociális" szintje között.

A szerző — a rendszerelmélet fogalmainak felhasználásával — vizsgálja, hogy miként érvényesülnek az okozati kapcsolatok sajátosságai társadalmi környezetben. A társadalomban érvényesülő determináció jellegzetességei meghatározzák a jogellenes magatartás okainak jellemzőit. *Kudrjavcev* a társadalomellenes jelenségeket a társadalmi rendszer működési hibáinak tekinti és ebből következik, hogy a bűnözés okai „szociális jellegűek".

A társadalomban, mint fejlődő rendszerben ellentmondások találhatók. A szerző szerint ezen ellentmondások alapja a régi és az új, a maradi és az előremutató közötti harc. „A szocializmusban éppen a régi, a konzervatív elemek bázisán keletkeznek a társadalmi rend fejlődését zavaró, annak további tökéletesedését gátló társadalomellenes jelenségek és jogellenes tettek". (74. old.) Az idézetben említett konzervatív elemek okai a korábbi rendszer elemeinek maradványai, az új társadalmi rendszer kiegyensúlyozatlansága, a fejlődés ütemének és a szükségletek növekedési ütemének eltérése, valamint a véletlen események. A jogellenes magatartásokat tehát társadalmi jelenségként közelíti meg a szerző. Erre tekintettel a könyv második szerkezeti egységében *Kudrjavcev* a társadalmiság tartalmát vizsgálja, kiterjesztve az elemzést a jogi szabályozás, a jogszerű magatartás társadalmiságára is.

A szerző „jogsértések" elnevezéssel jelöli a valamely területen vagy időtartam alatt elkövetett jogellenes cselekmények, bűncselekmények, szabálysértések, államigazgatási jogi, munkajogi, polgári jogi normába stb. ütköző magatartások összességét. Az árnyaltabb megközelítés érdekében *Kudrjavcev* a jogellenes magatartásokat — figyelembe véve *Szabó* Imrének a jogviszonyokra vonatkozó osztályozását — a következők szerint csoportosítja: a gazdasági viszonyok területén, a szociális-magánéleti szférában és az igazgatásban előforduló jogsértések. A jogellenes cselekmények e típusai összefüggenek egymással, ami egyrészt azt jelenti, hogy egy-egy jogsértés több viszonyt is érint, másrészt, hogy a súlyosabb jogsértések elkövetői azt megelőzően enyhébb jogellenes cselek-

* V. N. *Kudrjavcev:* A jogellenes cselekmények okai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1982. Fordította: Bócz Endre.

[1] *Vigh* József: Kauzalitás, determináció és prognózis a kriminológiában. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980. 10. old.

[2] *Szabó* András: Bűnözés — ember — társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1980. 28. old.

[3] *Gönczöl* Katalin: A visszaeső bűnelkövetők tipológiája. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1980. 192—193. old.

ményeket — az esetek jelentősebb részében — már elkövettek. Ha tehát a jogellenes cselekmények egységes elemzése alá vonhatók, akkor a jogsértések összességének vannak közös jellemzői. Ezek: az irregularitás, a tömegesség és az állandóság. A jogsértések körében létező törvényszerűségek indokolják a jogellenes cselekmények összességének rendszerként való tanulmányozását.

A szovjet kriminológiai irodalomban gyakori a bűnözés megközelítésében a rendszerszemlélet. Az ilyen elemzések kiindulási alapja az, hogy a társadalmat fejlődő rendszernek tekintik, míg a bűnözést a rendszert romboló folyamatnak. *Kudrjavcev* a jogsértéseket csak okaikkal együtt tartja rendszernek.

A társadalmiság kutatása során elemezendő társadalmi tény, a jogellenes cselekménnyé nyilvánítás folyamata. A jogi szabályozás célja az, hogy az egyén az előtte álló magatartási lehetőségek közül azokat válassza, amelyek megfelelnek az uralkodó társadalmi viszonyoknak. A jogi szabályozás tehát a társadalmi szükségleteket tükrözi, mégis léteznek jogellenes cselekmények. Ennek magyarázatát egyrészt azokban a társadalmi ellentmondásokban kell keresni, amelyek — ellentétes oldalról — a jogi szabályozást is „előhívják", másrészt a tudati viszonyokban, közelebbről a „köznapi tudat" elemeiben. A jogsértő magatartás megegyezik a normakövető magatartással abban, hogy célkitűző tevékenység eredménye és a célokban az alany szükségletei és érdekei jelentkeznek. Ezért nem elegendő a jogsértések okai vizsgálatánál az alany pszichológiai sajátosságaira kitérni. Ha ugyanis a jogsértések okaira vagyunk kíváncsiak nemcsak arra kell választ adni, hogy történelmileg miként keletkeztek a jogellenes cselekmények, hanem arra, hogy miért létezik még ma is e jelenség, majd ezt követően kell leírni a jellemzőit.

A jogkövető és a jogellenes magatartásban nemcsak azonosság, hanem különbség is van. Ez a kétféle magatartás eltérő tartalmában mutatkozik, amely tartalom feltárásához a magatartást kialakulási stádiumaira kell bontani. A személyiség és a környezet kölcsönhatásában kialakult viselkedés következő szakaszait lehet megkülönböztetni: a személyiség kialakulása, a döntés és a végrehajtás. A jogellenes magatartás létrejöttét tekintve, az első fázis a személyiség társadalomellenes orientációjának kialakulása. A döntés szakaszáról írtakból — amely a jogi és kriminológiai kutatások tárgya — kiemelendő az a szerzői megállapítás, amely szerint a „döntés létrejötte természetesen nem elkerülhetetlen következménye a személyiség kedvezőtlen formálódásának". (140. old.) Ugyanígy a harmadik szakasz — a jogellenes magatartás — bekövetkezése sem feltétlen.

A jogszerű és jogellenes magatartás különbségeinek megvilágítása céljából a szerző áttekinti a szükségletekkel kapcsolatos tudományos megállapításokat. *Kudrjavcev* a szovjet pszichológiai irodalomból a szükségletek tevékenységre mozdító szerepét elismerő nézetet fogadja el *(Rubinstein)*. Ez alapján a szükségletek három szintjét különbözteti meg, úgymint a biológiai, a szociálpszichológiai és az ideológiai szintet. A történelmi fejlődés eredményeként így kialakult szükségletek differenciálódnak. Nem azonosak sem az egyes emberek, sem a különböző társadalmi osztályok, rétegek szükségletei. A szükségletek fokozatai a következők: 1. létszükségletek; 2. „az adott társadalmi személyiségtípusra jellemző szükségletek normális köre; 3. olyan körű szükségletek, amelyek kielégítése társadalmilag még nem általános, de kielégítésük biztosított lesz; 4. torz szükségletek, melyek kielégítése objektíve ellentétes a személyiség fejlődésével és a társadalom érdekeivel". (150. old.)

A jogellenes magatartás fokozatosan, a kedvezőtlen személyiségfejlődés folytán a környezet és az egyén konfliktusos viszonyában fejlődik ki. Helyes módszertani megközelítéssel megállapítható, melyek a jogellenes magatartás kialakulásának általános okai. *Kudrjavcev* szerint az egyik lehetséges megközelítés az objektív és a szubjektív tényezők számbavétele. A másik módszer: rendszerszemlélettel vizsgálni a személyiség, a társadalmi kiscsoportok, a termelőkollektíva és a társadalom viszonyát.

A könyv harmadik szerkezeti egységében a szerző a társadalmi fejlődés objektív feltételeinek és a jogsértések szubjektív elemének, valamint e kettő kölcsönhatásának a jogellenes cselekmények létrejöttében való szerepét tárgyalja.

Kudrjavcev részletesen elemzi az objektív körülmények fogalmába tartozó társadalmi jelenségek és a jogsértések kapcsolatát.

Ennek során megállapítja, hogy az objektív körülmények „a szocializmusban nem okai a jogsértéseknek ... csak a végrehajtás lehetőségét megteremtő feltételei". (244. old.) A jogsértések specifikus oka a jogellenes cselekmény szubjektív eleme. Ez egyrészt közvetítő tényező az objektív feltételek és a jogellenes magatartás között, másrészt — tekintettel a társadalmi tudat viszonylagos önállóságára — önmagában is oka lehet a jogsértéseknek.

A jogellenes magatartás szubjektív eleme az elkövető személyisége révén nyilvánul meg. A szerző a bűncselekmények elkövetőinek a kriminológia által feltárt személyiségi jellemzőit ismerteti. Ebből kiindulva állapítja meg a jogellenes tettet elkövető személyiség belső struktúrájának azokat a részeit, amelyek feltárása közelebb visz a jogsértő személyiségének megismeréséhez. Természetesen nincs éles határvonal a jogkövető és a jogsértő személyiség között. Éppen ezért *Kudrjavcev* nem a pontos elhatárolásra törekszik, hanem a jogsértő személyiség azon sajátosságainak (szükségletek, érdekek, az erkölcshöz és a joghoz való viszony, pszichológiai ismérvek jellegzetességei) a bemutatására, amelyek a jogsértések megvalósítását lehetővé teszik. A személyiség társadalomellenes orientációjának mélysége és tartalma nem azonos minden elkövetőnél. Erre, valamint a megelőzésre figyelemmel szükséges a jogsértők tipológiájának kialakítása.

A szubjektív tényezők átfogó tárgyalása után *Kudrjavcev* azt a következtetést vonja le, hogy a jogsértések szubjektív okának „a társadalmi és egyéni tudat deffektusait, úgyszintén a személyiség szubjektív (pszichológiai) szférájában fellelhető deffektusokat lehet tekinteni". (317. old.)

A jogellenes magatartás kialakulását befolyásoló objektív és szubjektív tényezők áttekintése után *Kudrjavcev* megfogalmazza a jogellenes cselekmények „fő okát", amely nézete szerint a szubjektív okok és az objektív feltételek kölcsönhatása. E kölcsönhatás bonyolult, mert egyrészt több szinten létezik (a társadalom, a kiscsoportok és az individuum szintjén), másrészt alkotóelemei összetettek és ellentmondásosak. Társadalmi szinten a jogsértések eredetének magyarázata a társadalmi fejlődés objektív ellentmondásainak és a társadalmi tudatban levő deffektusok kölcsönhatásában keresendő. A társadalmi csoporton belül az egyes kiscsoportok közötti ellent-

mondások különféle jogsértések elkövetéséhez vezetnek, csakúgy mint a társadalom és a kiscsoport közötti ellentmondás. A kiscsoportokat ugyanis viszonylagos önállóság és az ebből fakadó specifikus érdekek, normák, értékek jelenléte, valamint e normák érvényesülését elősegítő szociális kontroll jellemzi. A társadalomellenes normák és értékek kiscsoportokban létező rendszere, a bűnöző szubkultúra *Kudrjavcev* szerint a Szovjetunióban ritka jelenség. Kétségtelen azonban, hogy létezik a csoporterkölcs, amely szemben állhat a társadalmi követelményekkel.

A szerző elméleti megállapításai ellenőrzése és pontosabbá tétele érdekében empirikus vizsgálatot végzett, amelynek adatait részletesen ismerteti. Ezek lényegében megerősítik a könyv IV. fejezetében a jogellenes magatartás általános kialakulási modelljéről írtakat. Azaz, hogy a jogsértések döntően a belső kontroll deffektusából, a szükségletek és érdekek deformációjából erednek. Az empirikus anyag is igazolta a jogsértések kialakulási folyamatában az egyes elemek kölcsönhatásának jelentőségét.

A könyv negyedik szerkezeti egységében a szerző arra keres választ, hogy vajon az igazságszolgáltatásnak — mint rendszernek — milyen feladatai vannak a profilaktika terén. Az igazságszolgáltatást olyan determinált rendszernek tekinti, amelynek alrendszerei autonómiával rendelkeznek. Ebből adódik sikeres és stabil működése. A jogellenes magatartás kialakulásának ismerete lehetővé teszi annak a feltárását, hogy a jogszabályok és az azokat alkalmazó igazságszolgáltatás a jogellenes magatartás genezisének mely elemére, miként hat. Megállapítható, hogy az igazságszolgáltatás az okozati lánc [szükségletek (érdekek) — lehetőségek — célok — eszközök — jogtudat — döntés — jogellenes cselekmény (mulasztás) — társadalmilag káros következmény] végén képes befolyásolni a magatartást. Ezért elsősorban a visszaesés megelőzése szempontjából érvényesül az igazságszolgáltatási szervek profilaktikai szerepe. Ugyanakkor a jogellenes cselekmények elleni küzdelem nem csupán e szervek feladata. *Kudrjavcev* úgy véli, hogy a profilaktikai munkát az államhatalmi szerveknek (tanácsoknak) kellene irányítani. Így olyan differenciált megelőzési szabályokat lehetne megalkotni, amelyek egyaránt irányulnak az objektív körülmények és a szubjektum személyiségének megváltoztatására.

Végigtekintve *Kudrjavcev* könyvének gondolatmenetén, megállapítható, hogy a szerző alapjában véve két fogalmat elemez. Az egyik az okozatosság, a másik a profilaktika.

Az oksági elemzés értéke, hogy nem az okozatossággal kapcsolatos filozófiai tételek megismétlését olvashatjuk, hanem megtörténik azok „kriminológiai adaptációja" (*Szabó* András kifejezése). Kiemelendő, hogy a szerző felismerte az okozatosságnak a profilaktikai tevékenységgel való összefüggését. Az elemzett két kategória összekapcsolásával a jogsértések megelőzése érdekében új feladatokat fogalmaz meg, amelyek a következők: egyesíteni kell a társadalmi és állami intézmények munkáját a jogellenes cselekmények elleni küzdelemben; szükséges a felelősség további differenciálása, a dekriminalizálás és a büntetés végrehajtásának továbbfejlesztése; szélesebb körben kell alkalmazni az intézkedéseket; a büntetőeljárásban megvalósítandó az elkövetők személyiségvizsgálata és ehhez kapcsolódóan a bűnelkövető személyek tipológiájának kialakítása. E feladatok megvalósítása esetén a jogsértések számának jelentős csökkenésére lehetne számítani. Az okozati elemzés alapján azonban azt is hangsúlyozza a szerző, hogy a jogsértések ellen az igazságszolgáltatási szervek önmagukban nem tudnak fellépni. Ehhez szükség van bizonyos társadalmi ellentmondások megszüntetésére, valamint olyan tudományos kutatásokra, amelyek az elítéltek érdekeinek, szükségleteinek és az átnevelés módszereinek összefüggéseit vizsgálják.

A recenzió befejező részében *Kudrjavcev* két vitatható megállapításával foglalkozom.

Az egyik — általam vitatott — álláspont lényege: a jogsértések kialakulásában a szubjektív tényezők tekinthetők oknak, míg az objektív körülmények feltételnek. (244. old., 317. old.) A magyar kriminológiai irodalom e kategóriákat eltérő párosításban tárgyalja, azaz a hazai felfogást a létfeltételek meghatározó szerepének elismerése jellemzi. De nemcsak ezzel magyarázható a szovjet tudósétól különböző véleményem. Maga a szerző is más konklúzióra „készíti elő" az olvasót. *Kudrjavcev* ugyanis szintén hangsúlyozza könyve több fejezetében a társadalmi viszonyok determináló szerepét, a jogellenes magatartás „szociális jellegét". (73. old.) Éppen ezért meglepetést kelt a szerzőnek a fentiekben említett végkövetkeztetése, amelyben tulajdonképpen a társadalmi tényezők másodlagosságára utal.

A másik megállapítás, amely ellenvéleményre számíthat az, amely szerint a jogellenes cselekményeknek van — szociológiailag és pszichológiailag alátámasztott — a megelőzés szempontjából is hasznosítható közös oka. Úgy érzem, hogy e hipotézisként megfogalmazott nézet nincs megfelelően bizonyítva. *Kudrjavcev* ugyanis a jogsértések összességét statisztikai tömegjelenségként kezeli és ennek megfelelően vizsgálja azok állapotát, dinamikáját, struktúráját. A struktúra elemzésekor megjelöli a valamennyi jogellenes cselekményre jellemző ismérveket, amelyek: a társadalmi károsság, a jogellenesség, az azonos jogi struktúra valamint történelmi keletkezésük és sorsuk azonos volta. Ezt követően azonban a struktúra részletező tárgyalása helyett a jogellenes magatartások statisztikai jellemzőinek taglalása következik. Ebből adódóan a közös vonások megállapítása a filozófiai általánosítás szintjén marad. (183. old.) Ez azért kifogásolható, mert az V. és VI. fejezetben már úgy történik a jogellenes magatartásokat befolyásoló objektív és szubjektív tényezők elemzése, mintha a jogsértő cselekmények együttes tárgyalásának szociológiai és pszichológiai indokoltsága bizonyítást nyert volna.

A szerző könyvében megfogalmazza azt a kérdést, amelyet a hipotézis ismeretében az olvasó is várhatóan feltesz: „Függ-e a jogellenes tett kialakulási mechanizmusa a jogellenesség fajtájától"? (174. old.) *Kudrjavcev* válasza a következő: „Ezt a kérdést eddig nem kutatták, de állíthatjuk, hogy lényeges különbségek vannak". (174. old.) Ezek kifejtése azonban ugyancsak elmarad. Így éppen azt nem tudjuk meg, hogy például egy köztisztasági szabálysértésben, egy jogellenes felmondásban, egy gazdasági szabályozókba ütköző vállalatvezetői döntésben és egy emberölésben mi az a szociológiai és pszichológiai közös, amely indokolttá teszi a deviáns viselkedések szociológiája és a kriminológia között elhelyezkedő tudományterület kialakítását.

E megközelítésnek — az ismertetőben már jelzett — pozitívuma viszont az, hogy a szerző a törvényszegések elemzésénél nem a jogágak, hanem a

társadalmi viszonyok szerint osztályoz.

Végül említést érdemel *Kudrjavcev* könyvének világos, érthető stílusa, amely egyaránt köszönhető a szerző, valamint a fordító *Bócz* Endre munkájának.

Lévay Miklós

A Polgári Törvénykönyv magyarázata III.

„A törvényeket ismerni nem azt jelenti, hogy azok szavait tartsuk be, hanem azok értelmét és célját."

Celsus híres tétele máig érvényesülő alapelve a joggyakorlatnak. A Polgári Törvénykönyv magyarázatának is legfőbb érdemét abban látjuk, hogy közvetlen segítséget nyújt a jogalkalmazók számára a Ptk. és a hozzá szorosan kapcsolódó jogszabályok helyes értelmezésében.

1. Az adásvételi és csereszerződésekről készült tanulmány e szerződésfajta áruforgalomban betöltött helyének értékelésével indít, és megállapítja a szerző, hogy az adásvétel „a legáltalánosabban előforduló szerződéstípus..., az áruviszonyok alapvető jogi formája..., a forgalmi jellegű szerződések alaptípusa". A felsorolt jellemzők indokolják, hogy az adásvétel elsőként került szabályozásra a Ptk. egyes szerződésekről szóló részében. Az adásvételi szerződés tárgyát elemezve szinte taxatívnek mondható felsorolást tartalmaz a Kommentár azokról a dolgokról, melyek külön rendelkezések folytán nem lehetnek adásvétel tárgyai.

Az állampolgárok telektulajdonának egyes kérdéseiről szóló 31/1971. (X. 5.) MT. sz. rendelet a Kommentár megjelenése óta módosításra került (módosította a 48/1982. (X. 7.) MT. sz. rendelet). A módosítás érintette a család értelmezését. A rendelet alkalmazása szempontjából család: a házastársak és kiskorú gyermekeik.

Hasznos fejtegetést olvashatunk az adásvétellel vegyes szerződések problematikájáról. Kicsit zavarta a recenzort, hogy az „atipikus" jelzőt ugyanabban a témában kétféle értelemben használta a szerző, úgymint: „az egyes szerződésfajtáknak vannak a szerződés jellegét meghatározó tipikus és esetleges természetű, tehát atipikus elemei„(a vegyes szerződések egyik válfaja); a másik esetben a Ptk. indokolására hivatkozva említi a „vegyes, vagy atipikus szerződéseknél" követendő jogalkalmazási módszert. Kifejti — bár az elnevezésre utalás nélkül — az atipikus szerződés sajátosságait az 1699. old. d) pontjában: „adásvételnek és más hagyományos szerződéstípusnak elemei úgy is vegyülhetnek egymással, hogy a szerződési elemek sajátos összetétele áll elő". Az atipikus jelző e két értelemben történő használatát azért kifogásoljuk, mert a jogalkalmazás metodikája véleményünk szerint nem azonos az atipikus és a vegyes szerződések esetében.

Felvetődik továbbá a kérdés, hogy szerencsés-e olyan 1966-os eseti döntést felhozni az atipikus szerződés bemutatására, amely a Ptk. módosításával már nevesített szerződésfajta (gondolunk itt a „TEGI üszők szállítására és ellenértékének törlesztésére létrejött megállapodásra", mely a Ptk. és a kapcsolódó jogszabály szerint mezőgazdasági termékértékesítési szerződés).

2. Nehéz feladat megoldására vállalkozott Aradi Frigyes, amikor a mű XXXIV. fejezetének átfogó elemzését, az eddigi tapasztalatok tudományos igénnyel történő feltárását és jogrendszerünkbe történő beillesztését célozta meg.

A szállítási és közszolgáltatási szerződés, mint nevesített szerződéstípus más — a különös részben szabályozott — jogintézményekkel szemben viszonylag csekély jogtörténetileg is értékelhető múltra tekint vissza. A szerző a lehetséges buktatókat jórészt sikerrel kerüli el, munkája nemcsak a bírák, a jogtanácsosok, jogi előadók tevékenységét segíti, de arra bizton támaszkodhatnak a gazdasági vezetők, akik a napi operatív döntéseikhez kérik segítségül a jog, esetünkben a Polgári Törvénykönyvnek a szállítási és közszolgáltatási szerződésekre vonatkozó magyarázatát.

A kritikus olvasó figyelmét azonban nem kerülheti el az sem, hogy olyan lényeges körülmény, mint a mennyiségi és minőségi kifogásokkal foglalkozó anyag, nagyobbrészt megelégszik a végrehajtási rendelet szövegének ismertetésével. Szerencsésebb lett volna, ha e témának a feldolgozása is legalább olyan alapos elemzést kap, mint a szerződések módosításával foglalkozó rész. A teljesség kedvéért megemlítjük, hogy a 13/1982. (IV. 22.) MT. sz. rendelet módosította a SzVR-t. A módosítás érinti az SzVR 20. § (2) bekezdését, a kötbér mértéke tekintetében. Kiterjed a módosítás a vállalkozási, építési és gépjármű javítási szerződések kötbérszabályaira is.

3. A Polgári Törvénykönyv 1977-es módosítása jelentős konstrukciós változtatást is eredményezett, törvényi szintre emelte, némiképp egységessé, áttekinthetőbbé tette a korábban különböző jogszabályi szinten meglehetősen kuszán szabályozott azon joganyagot, amely a gazdálkodó szervek egymásközötti kapcsolatait rendezte. Ilyen értelemben is eredményes törekvésnek tekinthetjük a jogalkotó szándékát, amely a törvény XXXV. fejezetében „A vállalkozás" címmel szerepel. Ezen túlmenően zökkenőmentesen konvergálja a gazdálkodó szervekre és a nem jogi személyek munkával elérhető eredményére vonatkozó joganyagot. A Kommentár ezt a jogintézményt terjedelmében és színvonalában, annak gazdasági, társadalmi jelentőségének megfelelően kezeli.

A szerző szerencsésen ötvözi munkájában a törvényszöveg végrehajtására kiadott rendelet szövegét, a Legfelsőbb Bíróság állásfoglalásaival, eseti döntéseivel oly módon, hogy a saját álláspontjával egybeszerkesztett szövegezés szigorú logikai sorrendjével, közérthető stílusával iránytűként szolgál — az egyébként igen terjedelmes vállalkozást szabályozó — joganyag dzsungelében.

4. A mezőgazdasági és termékértékesítési szerződés elé írt történeti bevezetőjében a szerző azokat inti, akik viszonyaink között e meghatározó jellegű szerződéstípus értelmezésénél nem az egymás mellé rendeltség alapelvét, hanem egyfajta utasítással is működtethető hierarchikus viszonyt látnak a mezőgazdasági termelő és termeltető között.

A szerzőt és a szerkesztést egyaránt dicséri, hogy a téma jelentősége és nem pedig a törvényi §§-ok számához igazította terjedelmét, mely így megfelelő teret szentel a hibás, illetve a nem szerződésszerű teljesítés problémakörének, kihangsúlyozva azt a közismert, de a szállítási és közszolgáltatási szerződéseknél kellően ki nem fejtett gondolatot, hogy a szerződések (félre) magyarázását, értelmezését akkor kezdik, amikor valamelyik fél érdekeinek sérelmét észlelte. Ezeket a megállapításokat csak megismételhetnénk a haszonbérlet jogintézményének értelmezésénél, mely szintén Sárándi Imre munkája.

5. Neuralgikus területe a polgári jognak a bérlet, melynek egyes speciális dolgokra nézve (pl. lakásbérlet) célszerű, vagy inkább kényszerű szabályozáson kellett keresztülmennie.

Ezért a helyes jogi gondolkodás kialakításában csak üdvözölhető, hogy a szerző először beilleszti a jogintézményt a használati kötelem fogalmai körébe, majd hangsúlyozza, hogy ezen jogintézmény dogmatikai sérülését — a már említett lakásbérletnél — azért szenvedte el — azért tartalmaz igazgatási jellegű szabályozásokat —, mert a lakás mint alapvető emberi szükséglet jelenleg nem áll megfelelő számban rendelkezésre. Így mind a bérleti jogviszony keletkezésénél, mind annak megszűnésénél nem a piaci értékviszonyokat megjelenítő szabályozás, hanem a hiánygazdálkodást tükröző elosztási normák a mértékadóak. E tanulmánynak legalaposabb részét képezi a már említett lakásbérleti jogviszonyról szóló fejezet, és igen sajnálatos, hogy az új rendelkezések egy részében meghaladottá tették mind a joganyagot, mind a bőségesen az olvasó elé tárt bírói gyakorlatot, amelynek egyes nem kellően átgondolt eseteit a szerző kritika alá veszi (PK. 397. sz. állásfoglalás a lakbérfizetési fegyelemről).

6. Nem érintette az 1977-es Ptk. módosítás a letét szabályait. Teljes összefoglalást ad a Kommentár mind a letét általános rendelkezéseiről, mind különös nemeiről. Nagyon értékes az egyes letétnemekre irányadó felelősségi szabályok elemző összefoglalása.

7. Minél fejlettebb egy társadalom gazdasági rendje, minél jelentősebb az árucsere szerepe, annál nagyobb igénnyel lép fel a joggal — esetünkben a polgári joggal — szemben, hogy az egyre bonyolultabbá váló társadalmi mechanizmust konfliktusmentesen tudja működtetni. Ennek az a következménye, hogy a korábban dogmatikailag egységesen értelmezhető jogintézmények bizonyos „jogi konvergencia" fejlődési folyamatán mennek keresztül. Például ahhoz, hogy egy magyar termék eljuthasson a külföldi vásárlóhoz, útján végigkísérik szállítási (esetleg vállalkozási), megbízási, bizományosi, letéti, fuvarozási, szállítmányozási szerződéstípusok. Ezért értékelődik fel szükségszerűen — a piaci szabályok térnyerésével — azon jogintézmények jelentősége, mely az árunak e közbülső útjába iktatódnak.

E gondolatok ismeretében, és ennek megfelelő jogesetek, értelmezések idézeteivel megtűzdelve tartalmazza a mű a megbízás jogintézményének magyarázatát — utalva az önállósult megbízási esetekre, és egyben elhatárolva a hasonló jogviszonyokra vonatkozó szabályoktól (mint a vállalkozás, vagy a munkaviszony). Nem hallgathatjuk el, hogy hiányérzetünk támadt, amikor a megbízás nélküli ügyviteli taglaló — terjedelmében szűkre szabott — rész utolsó mondatáig jutottunk. Megérte volna, ha a szerző a téma jelentőségének megfelelő terjedelmet szentel a problémakörnek.

8. A direkt gazdaságirányítás időszakának nehezen viselt öröksége, a jelenleg is meglevő jogszabálydömping. Ma Magyarországon több, mint 4 és félezer jogszabály van hatályban. Itt is érvényesül a mennyiségből a minőségbe való átmenet törvénye akkor, amikor bőséges számban rendelkezésre álló, az adott jogviszonyt szabályozó jogszabályok halmazából néhányan önálló jogágat látnak megszületni (fuvarozási jog). E jogi szeparatizmussal szembeszáll a XLI. fejezet, a fuvarozás szerzője, amikor — álláspontunk szerint is helyesen — elhatárolja magát az önálló fuvarjog, illetve gazdasági jog elismerésétől. Vitatja a jogintézmény speciális helyét és jelentőségét a gazdaságpolitika mindenkori függvényében.

Kiemelést érdemel, hogy az értekezés a helyes szerkesztés és tárgyalási mód eredménye miatt a hatalmas terjedelmű joganyag lényeges körülményeire koncentrál, elkerülve ezzel, hogy túlzottan fuvartechnikai jellegű értekezést kapjon kézhez az olvasó, vagy valamely fuvarfajta jogértelmező taglalása más, vagy az egész rovására az indokoltnál nagyobb teret kapjon.

9. Amint azt a fentiekben is hangsúlyozni törekedtünk, a jognak mind a társadalmi, mind gazdasági életében növekszik a szerepe. Itt elsősorban a konfliktusok rendezésére, az érdekkapcsolatok társadalmilag elismert működtetésére gondoltunk, melynek egyik eredménye, hogy a demokratizmus fejlődésével fel kellett ismernünk azt, hogy a kitűzött célok megvalósításában — a gazdaság területén — a polgári jog szabályai az igazgatási normákhoz képest hatékonyabb eszköznek bizonyulnak. Ebbe a gondolati körbe helyezi bele Harmathy Attila az értékelt mű XLII. fejezetét, mely a bizományt veszi górcső alá. A szerző rámutat, hogy az a körülmény, hogy a bizományi szerződés alapján a bizományos díjazás ellenében köteles a megbízó javára a saját nevében adásvételi szerződést kötni, azt is jelentette, hogy a korábban kereskedelmi jog területén gazdagon szabályozott jogintézmény — a szocialista gazdasági fejlődés korai szakaszában jórészt — a külkereskedelmi szféra területére szorult vissza.

Az árualap növekedése, és az, hogy ennek egyenes következményeként a kereskedelmi tevékenység jelentősége megnőtt, azzal is járt, hogy szükségessé vált, hogy a bizomány mint nevesített szerződéstípus nagyobb teret nyerjen a gazdaságszervezésben. Nem jelenti ez azonban azt, hogy a gazdasági reform bevezetése után tömegesen kötnének ilyen tartalmú szerződéseket egymás között az állampolgárok, illetve a jogi személyek úgy, hogy annak külkereskedelmi vonatkozásai lennének. Tény, hogy az ilyen contractusok létrehozására ma is elsősorban a külkereskedelemben van igény.

A tanulmány is ezzel a realitással számol, amikor a törvényszöveg elemzése mellett a háttérjoganyagot és az idevonatkozó bírósági gyakorlatot is ismerteti.

A szállítmányozást, mint a más javára végzett tevékenységet taglaló fejezetek alapkérdése az, hogy eredménykötelemnek, avagy a kötelezett gondos eljárására irányuló kötelezettségnek foghatjuk fel. A szerző a jogintézményt elsősorban eredménykötelemnek tekinti és ennek megfelelően rendszerezi a bőven közreadott példák sorát. A bíróság előtt folyó jogviták egyik alapkérdése, hogy a szállítmányozó tevékenysége körében magában a küldeményben bekövetkezett kárért hogyan felel! Meglátásunk szerint a tanulmánynak e kérdésre választ adó bekezdése túl szűkre szabottra sikerült, szívesen vettünk volna több példát ebből az esetkörből, hisz ismeretes, hogy a perek jelentősebb része éppen e kérdés körül bonyolódik.

10. Amikor az 1968-as gazdasági reform felváltotta a közvetlen gazdaságirányítást, akkor szükségszerűen leértékelődött a gyámkodó állami parancs, mint a népgazdaság állami szabályozásának kizárólagos eszköze, ezzel együtt a közgazdasági szabályozó elemeinek fontossága új hangsúlyt kapott. Ebben a folyamatban ma már világosan látható a bank és hitelviszonyok szerepének növekedése. Ezt — mint rendező elvet — mindvégig szem előtt tartja a XLIV. fejezet szerzője, aki terjedelmes és igen fontos munkában az utóbbi idők legszínvonalasabb összegzését adta közre. Ismerteti azokat az uralkodó elméleteket, amelyek a bank- és hitelviszonyok tárgyában a közgazdasági és jogi irodalomban feltalálhatók.

A szerző miután sorra vette azokat a jogi, valamint állami intézményeket, amelyek e tárgykörben szerepet kapnak, elhatárolja az olyan szerződéstípusoktól, amelyek, bár hasonló tárgyköröket fognak át, de ez a hasonlóság valójában csupán látszólagos. Ezt követően sorra veszi azokat a jogokat, és ezekkel mindig együttjáró kötelezettségeket, amelyek hitel- és kölcsönszerződések kapcsán a törvényben és a témakört szabályozó joganyagban feltalálhatók.

Kimerítő felsorolást és ehhez hasonló értékelést találhatunk a műben az egyes hitel- és kölcsönszerződések köréről (bank-, számla- és betétszerződés, folyószámla-szerződés, takarékbetétszerződés). Azt azonban meg kell említenünk, hogy megítélésünk szerint — az egyébként bőven rendelkezésre álló — bírói gyakorlatból túl keveset említ a szerző, hisz nem itt, és nem vele kapcsolatban kell hangsúlyozni a precedensek hasznát és gyakorlati jelentőségét.

11. Napjainkban növekvő társadalmi igény mutatkozik a biztosítás iránt, nemcsak az állampolgárok, de a gazdálkodó szervezetek vonatkozásában is. Bár az „Egyes szerződések" egyik legnagyobb terjedelemben szabályozott szerződéstípusa a biztosítás, mégis a gyakorlati alkalmazás szempontjából a Ptk. csak keretszabály szerepét tölti be. Az egyes biztosítási fajtákat külön jogszabályok és/vagy a biztosítási szabályzatok rendezik részletezően.

A biztosítási szabályzat jogi jellege: a Kommentár a biztosítási szerződés létrejöttét vizsgálva rámutat, hogy a biztosítási szerződés tartalmát — a kötelmi jog általános szabályaival egyezően — a felek szabadon állapíthatják meg. A gyakorlatban azonban ha a konkrét szerződés ellenkező kikötést nem tartalmaz, a szerződések tartalmát a biztosítási szabályzatok határozzák meg. A Magyarázat „szentesíti" a biztosítási szabályzatok jogforrási jellegét elfogadva azt, hogy amennyiben a kötvényfeltételek (általános szerződési feltételek) nem térnek el a biztosítási szabályzat rendelkezéseitől, nem támadhatók meg indokolatlan egyoldalú előny kikötése miatt.

A biztosítási szerződés létrejötte és hatálya: a biztosítási szerződés a felek írásbeli megállapodásával jön létre. A jelenlegi jogi konstrukció értelmében — miként ezt a Kommentár is részletezi — az ajánlattevő a biztosítóval szerződő fél. A gyakorlat ezzel szemben az, hogy a biztosító általános szerződési feltételeit tartalmazó blankettaszerződéseket fogadja el a biztosítóval szerződő fél. A valós helyzet tehát az, hogy a biztosító határozza meg a szerződés tartalmát, és ha az ajánlattevő a biztosítási szabályzattal, vagy kötvényfeltételekkel ellentétes ajánlatot tesz, a biztosító nem köti meg a szerződést. Nem érzékeljük az ezzel ellentétes kodifikáció garanciális jelentőségét.

A Kommentár kiemeli, hogy a biztosítás létrejöttének és hatályba lépésének időpontja nem esik egybe. A hatályba lépés napja a biztosító kockázatviselésének kezdetét jelenti. A hatályba lépéstől, vagyis a kockázatviselés kezdetétől azonban a biztosítási szabályzatok eltérően rendelkeznek, noha úgy tűnik, hogy a Ptk. 539. §-a egyoldalúan kogens szabály. A Polgári Törvénykönyv fő szabályként a hatályba lépést az első (teljes) díjfizetés, vagy a díjról való rendelkezés napjához köti. A szerző is rámutat, hogy a Vagyon- és Balesetbiztosító Általános Szabályzat (VBÁSZ) értelmében a „biztosító kockázatviselése az ajánlatnak a biztosító illetékes fiókjához való beérkeztét (de legkésőbb a szerződés létrejöttét) követő nap 0 órakor kezdődik". (K. 2510. old.) Ennél az esetnél az az abszurd helyzet áll elő, hogy a szerződés ugyan még nem jött létre, de már joghatások fűződnek hozzá. Az említett VBÁSZ tartalmazza azt a rendelkezést is, hogy „ha a felek a szerződés kezdetét későbbi időpontra teszik, a biztosító kockázatviselése ebben az időpontban kezdődik, tekintet nélkül arra, hogy az ajánlat előbb beérkezett, vagy az első díjat a biztosított (szerződő fél) korábban befizeti". (K. 2510. old.) A gyakorlatban érvényesül ez a szabály annak ellenére, hogy a Ptk. 567. § (1) bekezdése kimondja, hogy a jelen fejezet rendelkezéseitől a biztosítási szabályzat és a felek szerződése a biztosított, illetőleg a kedvezményezett hátrányára a törvény kifejezett engedélye nélkül nem térhet el.

A szerző kitér arra az izgalmas kérdésre, hogy miként alakul a biztosítási viszony a biztosítási érdek megszűnése, és a biztosítási szerződés megszűnése (a hónap utolsó napja) közötti időszakban. Elemezi a két lehetséges megoldást, és véleményünk szerint a helytelen álláspontra adja le voksát. Az általa helyesnek tartott álláspont szerint ugyanis a biztosító a biztosítási érdek megszűnése esetén is a hónap végéig követelheti a biztosítási díjat és ennek fejében a kockázatot is a hónap végéig viselni köteles.

Mi nem osztjuk ezt a nézetet, hanem azzal értünk egyet, hogy e Ptk. szabály csak azt jelenti, hogy a biztosító a kérdéses hónapra még teljes biztosítási díjra tarthat igényt. Ha elfogadnánk a szerző álláspontját, akkor pl. az általa is említett CASCO biztosítás esetében nem kellene az új tulajdonossal az autó átruházását követően biztosítási szerződést kötni, mert a biztosítási díj folyamatos fizetésével a vevő az eredeti szerződő fél jogutódja lehetne. Egyszerűbb a helyzet akkor, ha a biztosítási érdek a dolog megsemmisülése miatt szűnt meg (olyan más ok, mely nem szerepelt biztosítási eseményként a biztosítási szerződésben). Ebben az esetben nem beszélhetünk a biztosító kockázatviselési kötelezettségéről, mert épp a kockázat tárgya nincs meg.

Biztosító mentesülése a fizetési kötelezettség alól: a vagyonbiztosítási szabályok átfogó ismertetése során a Kommentár taglalja a biztosító mentesülési lehetőségeit (K. 2540. old.). A szerző — idézve a bírói gyakorlatban kialakult értelmezést — rámutat, hogy a súlyos gondatlanság megállapításánál nem a büntetőjogi rendelkezésekből kell kiindulni, hanem az eset összes körülményeit értékelve kell állástfoglalni abban a vonatkozásban, hogy valakinek az eljárása súlyos vagy enyhébb gondatlanságként való minősítésre ad-e alapot. A magunk részéről sem tartjuk szerencsésnek a szándékosság és súlyos gondatlanság polgári jogi viszonyokra történő adaptálását, mert sehogyan sem tudjuk elhelyezni a polgári jogi felelősség rendszerében. Nehezíti e fogalmak tartalommal való megtöltését, hogy a biztosítási szabályzatok a súlyos gondatlanság eseteinek taxatív meghatározásakor tulajdonképpen nem gondatlan magatartásokat sorolnak fel.

A biztosító, mint törvényi engedményes: a biztosító a törvény erejénél fogva — az engedményezés szabályai szerint — a régi jogosult helyébe lép. Különösen érdekes azonban a konstrukcióban a kamatfizetési kötelezettség és az elévülési idő meghatározása.

A szerző elemzi azt a lehetőséget, amikor a biztosított gazdálkodó szervezet felelőssé tehető a magánszemélynek okozott kárért. A biztosítónak a kár kifizetésével megtérítési igénye támad a kárért felelős gazdálkodó szervvel szemben. Ha a kárért felelős sze-

mély a megtérítéssel késlekedik, késedelmi kamat fizetésére kötelezhető. A szerző ebben az esetben arra az álláspontra helyezkedik, hogy mivel gazdálkodó szervezetek állnak egymással szemben, a késedelmi kamat mértéke 15%. Nem érthetünk egyet ezzel a véleménnyel, mert álláspontunk szerint a biztosító, mint engedményes a magánszemély károsult jogi pozíciójába lépett. A károsult a Ptk. 301. § (1) bek. értelmében 5% kérsedelmi kamat követelésére lenne jogosult az engedményezés hiányában. A biztosító tehát, mint engedményes, csak az engedményező követeléseit érvényesítheti, mert senki sem érvényesíthet több jogot, mint ami a jogviszony alapján megilleti.

A felelősségbiztosítás: a felelősségbiztosítás című rész az elmélet és különösen a jogalkalmazás eredményeinek részletes összefoglalását tartalmazza. Kiemelten foglalkozik a szerző a gépjárművek kötelező felelősségbiztosításával, rámutatva a felelősségbiztosítástól való eltérésekre. Kifejti, hogy a gépjárművek kötelező felelősségbiztosítása körében a károsult igényét közvetlenül a biztosítóval szemben is érvényesítheti. A szerző felveti azt a kérdést, hogy a „károsult perelheti-e együtt a kárért felelős személyt és a Biztosítót, vagy pedig kettőjük közül csak az egyiket" (Kommentár 2570. old.). Arra az álláspontra helyezkedik, mely szerint ilyen esetekben lehetséges az együttes perlés, valamint a kárért felelős személy és a Biztosító egyetemleges marasztalása. Véleményünk szerint ezen esetben nincs lehetőség együttes perlésre és egyetemleges marasztalásra.

Nem keletkezik pertársaság a biztosító és a kárért felelős személy között, mivel nem tekinthető a biztosító közös károkozónak, és nem azonos jogviszonyon alapul a biztosító és a kárért felelős személy felelőssége. A károsultnak választási jogot biztosít a törvény, mely nem jelent együttes perlési lehetőséget.

12. Kétségtelen, hogy amikor a szerzők elkészítették tanulmányaikat, még nem volt tisztán látható, hogy a gazdasági életben (kivált a szolgáltatások területén) a „Társasági jog" a jövőben milyen szerepet vállalhat. Ugyanígy nem állt — és még ma sem áll — rendelkezésre olyan számú eseti döntés a bírói gyakorlatban, amely e jogintézményt mai jelentőségének megfelelően reprezentálná, így nem csoda, hogy a XLVI. fejezet nem tükrözi azt az igényt, amely ma már — az ismert új gazdaságpolitikai intézkedések kapcsán napvilágot látott új jogszabályok megjelenése után — mind a gazdasági, mint a jogi életben naponta újrafogalmazódik. A gazdasági társaságra és a polgári jogi társaságra vonatkozó értekezések közül ez utóbbi vonatkozásban ki kell azonban emelni a közös háztartásban élők viszonyaira vonatkozó gondolatsort, mely a könnyebb érthetőség kedvéért elemzi a Ptk. 1977-es módosítása előtti bírói gyakorlatot is, amelynek segítségével világos és egyértelmű útmutatást kapunk e sajátos társasági jogviszony természetét illetően.

13. Az eddig tárgyalt szerződéstípusok közös jellemzője az volt, hogy — jórészt — a gazdálkodó szervek egymásközti kapcsolatát, illetve a jogi személy és a természetes személy kötelmi együttműködésének jogi keretét adta meg, a Kommentár XLVIII. fejezete, viszont tipikusan olyan jogviszony magyarázatát tartalmazza, mely jellegénél fogva a természetes személyek egymás közötti speciális jogügyletére vonatkoznak.

Az ajándékozás jogi természetét Zoltán Ödön elemezte, melynek során sorra vette a témakör alakszerűségére, hatálytalanságára, érvénytelenségére, a teljesítés megtagadására, a szavatosságra, az ajándékozónak az ajándék tárgyára vonatkozó felelősségére, a megajándékozott súlyos jogsértésére vonatkozó normákat, amelyeket — korábban említett fejezettel szemben — már bőven megfűszerezett olyan, a Legfelsőbb Bíróság gyakorlatából merített jogesetekkel, amelyeknek nemcsak elvi, hanem a mindennapi jogi munkában is közvetlen segítséget nyújtó gyakorlati haszna nehezen vitatható.

Külön kiemelést igényel a tanulmánynak azon része, mely azt az esetkört veszi bonckés alá, amikor a megajándékozó az ajándékot, vagy az ajándék helyébe lépett más értéket visszakövetelheti, téves feltevés címén. A bíróságok előtt zajló — évi többezernyi — házastársi vagyonközösség megosztása iránt folyamatban levő perben igen kevésre tehető azok száma, amelyben ne történne hivatkozás az előbb említettekre.

14. A XLVIII. a haszonkölcsön és az I. a díjkitűzés, valamint a kötelezettségvállalás közérdekű célra témaköröket taglaló fejezetek közös jellemzője, hogy a szerző írásai terjedelmének meghatározásakor figyelemmel voltak az említett jogintézmények azon tulajdonságaira, hogy viszonylag kevés jogvitát váltanak ki és kevés per indul a bíróság előtt úgy, hogy a peres felek egyike vagy másika igényét e jogcímre alapítaná.

A tartási és az életjáradéki szerződések kapcsán keletkezett jogviták során az indulatok a szükségesnél nagyobb teret kapnak. Ezért a Kommentár e címet értékelve, bemutató XLIX. fejezete a mű legtöbbet olvasott részévé válhat. A szerző felismerte ennek jelentőségét, és ennek megfelelően bőven válogatott — az egyébként nem túl friss — jogesetekből, amelyből kellően okulhat mind a szerződő fél, mind a jogalkalmazó. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy e nevesített szerződésből folyó jogviták lényege az, hogyan történjen a felek „megfelelő kielégítése", hisz a bírói döntésnek mindig konkrétnak, végrehajthatónak, vagyis olyannak kell lennie, hogy a vagyoni és az emberi értékeknek — a lehetőségen belül — legpontosabb szétválasztását, eredményét adja. Álláspontunk szerint a szerző írásának súlypontját nem ide helyezte, így fordulhatott elő, hogy e témakörnek csupán másfél oldalnyi terjedelmet szentelt.

A Polgári Törvénykönyv magyarázatának harmadik kötete 500 oldalon keresztül tárgyalja az öröklési jogi szabályokat. Első feladatként — értelemszerűen — az öröklés fogalmának meghatározására vállalkoznak a szerzők. Szélesebb értelemben az örökhagyó vagyonából való minden részesedést, szűkebb értelemben kizárólag az egyetemleges jogutódlást tekintjük öröklésnek. Általában az utóbbi felfogással találkozunk a későbbi fejezetekben. Az öröklés szűkebb és tágabb felfogása azonban nem mindig különül el ilyen határozottan. Véleményünk szerint ezzel magyarázható, hogy az öröklési jogcímek témakörben a Ptk. 599. § (1) bekezdésében foglaltak — „örökölni törvény, vagy végintézkedés alapján lehet" — mellett a Kommentár harmadik öröklési jogcímet, a kötelesrészen alapuló részesedést is említ.

A Kommentár a szűkebb értelemben vett öröklés (egyetemleges jogutódlás) után ismerteti az örökhagyó vagyonából való részesedés egyéb formáit is. A kötelesrészre jogosultságot, a halál esetére szóló ajándékozást és a meghagyást határolja el a jogutódlástól: sőt — a 2985. oldalon kifejtettek alapján — a kötelmi hagyományt is

ide sorolja, azzal az indoklással, hogy a kötelmi hagyomány nem jogutódlás, mert a hagyományos jogelődje az örökös és nem az örökhagyó.

A Kommentár a hagyaték fogalma kapcsán rámutat, hogy aktív és passzív hagyaték megkülönböztetése különösen korlátozottan cselekvőképes, vagy cselekvőképtelen személy esetén jelentős, aki az aktív hagyatékot nem utasíthatja vissza.

A szerzők kívánatosnak tartanák, hogy az értékesíthetetlen, csak kiadásokat eredményező, lakott házból álló hagyatékot passzívaként vegyék számba. Egyúttal utalnak a visszautasítás tekintetében fennálló joghézagra.

A Kommentár gyakorlati alkalmazhatóságát fokozza az a szerkesztési módszer, amely következetesen számba veszi az egy-egy Ptk.-szakasz kapcsán előforduló eseteket. Helyesen mutat rá a Kommentár arra, hogy a házastárs kiesését eredményező különélés a mai lakásviszonyok folytán nem jelent mindig különlakást.

A házastárs kiesését eredetileg az érdemtelenségi okokhoz hasonlóan szabályozták. A Ptk. szakított ezzel a gyakorlattal, a jogirodalom pedig szerzőképességi korlátozásként tárgyalja azt a helyzetet, melyben az öröklés megnyílásakor a házastársak között életközösség nem állott fenn és annak visszaállítására nem volt kilátás. A Kommentár szerkesztésében ezt követi, de megjegyzi: „ez a kiesési ok valóban nem érdemtelenségi ok, de nem is teljesen azonos a szerzőképesség hiányával". Ennek részletesebb megokolását nem találjuk. Indokként felhozható, hogy az örökség megszerzésére való képesség konkrét vagyontárgyakra vonatkozik. Ezzel a definícióval pedig valóban nehezen összeegyeztethető, hogy a házastársak közötti állapotot bármely vagyontárgyra szerzőképességi korlátozásnak tekintsük. Más kérdés, hogy ugyanilyen definíció mellett a jogirodalom — beleértve az egyetemi jegyzetet is — nem lát ellentmondást.

A házastársak közötti törvényes öröklés kapcsán is felmerül az elhatárolás kérdése. A Kommentár önmagával is vitázva, előbb a kiesési okok mellett említi az életközösség hiányát, majd ezt is kiesési oknak tekinti. A Kommentár 26 oldalon foglalkozik hatályos öröklési jogunk egyik legizgalmasabb kérdésével, az özvegyi joggal. A Ptk. előtti bírósági gyakorlat a haszonélvezetben az özvegy tartását biztosító jogintézményt látott. A jelenlegi felfogás szerint a túlélő házastárs megszokott környezetének biztosítása a cél. Az özvegyi jog rendeltetésének megváltoztatása szoros kapcsolatban van azzal a ténnyel, hogy a hasznok szedésére alkalmas vagyontárgyak öröklése egyre inkább csökkent, viszont növekedett a tartós használati tárgyak örökségként való átszállása.

A Ptk-ban többször szerepel a berendezési és felszerelési tárgyak fogalma. Törvénykönyvünk mellőzi a definíciókat, így e fogalom tartalmi kitöltése is a bíróságokra vár. Sajnos ehhez a Kommentár nem ad igazi segítséget, hiszen az ági öröklés alóli kivétel esetén kiterjesztő értelmezést ad (ideértve a kisiparos műhelyének berendezését is — 2822. oldal), míg a haszonélvezet megváltását elemző rész szűken értelmezi e fogalmakat olyannyira, hogy még a lakásban levő orvosi rendelő, kisipari műhely gépeit sem minősíti berendezési tárgynak. A haszonélvezeti jog megváltása „a haszonélvező jogainak és méltányos érdekeinek figyelembevételével történhet", mondja ki a Miniszteri indoklás. Ezt a Kommentár a PK 427. számú állásfoglalása alapján kiegészíti azzal, hogy az állagörökös méltányos érdekeit is figyelembe kell venni, hiszen a megváltás vagy annak kért módja az ő érdekeivel is lehet ellentétes.

Az örökbefogadás öröklési jogi hatásait vizsgáló rész talán érdemén túl fogalalkozik az ági vagyon sorsával. Nehezen tudjuk elképzelni, hogy a vérszerinti szülők hozzájáruljanak gyermekük örökbefogadásához, ha az olyan jelentősebb vagyontárgyat kapott, melynek ági jellege vitatható.

A Kommentár III. címe elején összefoglalja a végintézkedések különböző típusaira egyaránt fennálló szabályokat, a végintézkedési képességet. A végrendeletről szólva tisztázza, mi az a minimális követelmény, amelynek megléte esetén végrendeletről beszélhetünk. A PK 104. számú állásfoglalása kimondja: „az okirat végrendeleti jellegének megállapításához legalább annyi szükséges, hogy külsőleg az örökhagyótól származóként jelentkezzék és halál esetére szóló olyan nyilatkozatot tartalmazzon, amelyből a végrendeleti minőség kitűnik". A Kommentár ehhez további feltételt fűz: az okirat „az örökhagyó vagyonáról, vagy annak egy részéről szóljon" (2881. oldal). Meglátásunk szerint ez a követelmény kissé szigorú, hiszen a végrendelet tartalma kapcsán maga a Kommentár fejti ki „...az is előfordulhat, hogy... sem örökös nevezés, sem hagyományrendelés, sem egyéb kedvezményezés formájában nem rendelkezik arról, hogy az örökhagyó a vagyonát kinek kívánja juttatni, hanem csupán negatív irányú rendelkezést tartalmaz: az örökhagyó a törvényes örökösei közül egyeseket kitagad az öröklésből" (2957. oldal). A kitagadás érvényességének, illetve létezésének megállapítása során is felmerül, hogy a „kitagadás is osztja a végintézkedés sorsát" (3114. oldal). Ebből következően előfordulhat — 3124. oldalon olvasható megállapodástól eltérően —, hogy „nem szabályszerű végintézkedés" esetén is van kitagadás (bár ha a végrendelet érvénytelenségére hivatkoznak, az is érvénytelen lesz).

A Kommentár azzal a lehetőséggel is él, hogy a rossz megoldás ismertetésével és kritikájával is lehet tanítani. Kellő kritikával nyúl a Legfelsőbb Bíróság ítéleteihez is a szóbeli végrendelkezés feltételeinek vizsgálata során (2948. oldal). Egy másik ítélettel vitázva a szerzők rámutatnak arra is, hogy az életet fenyegető rendkívüli helyzetnek objektíve fenn kell állni. A végrendelkező szubjektív képzete a valóságban hiányzó feltételt nem pótolja. Vitatnánk azonban egy többször idézett jogesetet, mely szerint a bíróságnak vizsgálnia kell, hogy az örökhagyó bízhatott-e állapota javulásában. Az objektivitás követelménye ugyanis jelenti azt is, hogy a feltételek fennállása esetén közömbös, hogy az örökhagyó még nem érezte halálát közeledni. Ha tett szóbeli végrendeletet, az érvényes.

Az örökös és a hagyományos közötti megkülönböztetés a hétköznapi nyelvben elmosódik. Azért is fontos ennek jogi tisztázása, mert az elhatárolás a hagyatéki terhek viselése szempontjából nagy jelentőségű. A megkülönböztetés akkor a legnehezebb, amikor az örökhagyó meghatározott vagyontárgyat (vagyontárgyakat) juttat. Kétség esetén ezt akkor tekinthetjük öröklésnek, ha a vagyon az egész hagyaték értékének jelentős részét teszi ki és a részesítettnek az örökhagyó feltehető akarata szerint a hagyatéki terhek viselésében osztoznia kell. Az első feltétellel kapcsolatban hangsúlyozza a Kommentár, hogy a hagyaték bruttó (hagyatéki tartozások levonása nélküli) értékének 1/4-ét, 1/5-ét elérő értékű vagyontárgy már megfelel a kritériumoknak.

A növedékjog az öröklési jog spe-

ciális intézménye, amely akkor érvényesül, ha az örökhagyó úgynevezett több örököst rendel a hagyatékra, vagy annak egy részére, hogy ezzel a törvényes öröklést kizárja és valamelyik nevezett örökös kiesik anélkül, hogy helyettes örököse lenne. Különleges szabály érvényesül akkor, ha a kiesett nevezett örökös az örökhagyónak törvényes örököse is lenne. A 2974. oldalon olvasható magyarázat szerint a növedékjog második feltétele — az örökhagyó a törvényes öröklést kizárja — itt nem érvényesül, minthogy „ilyen esetben éppen arról van szó, hogy az örökhagyó olyan személyeket is nevezett örököseiül, akik egyébként a törvényes öröklési rend szerint is örökösei". Nézetünk szerint nincs szükség erre a megszorításra. Az adott esetben a végrendelet folytán végrendeleti és nem törvényes öröklésről van szó, még akkor is, ha az örökösök személye, sőt esetleg örökrészeik nagysága sem tér el a törvényben meghatározottaktól. Ez a gyakorlatban akkor válik jelentőssé, ha a végrendelet nem meríti ki teljesen a hagyatékot. A Kommentárban kifejtettek alapján a helyettesítés nélkül kiesett nevezett örökös jussára ilyen esetben a növedékjog, megítélésünk szerint a törvényes öröklés szabályai az irányadók.

A már ismertetett feltételekkel a hagyományosokat is megilleti a növedékjog. „A törvény szóhasználatából úgy tűnik, mintha ez a szabály csak kötelmi hagyomány esetében érvényesülhetne, mert ugyanarra a szolgáltatásra (641. § (2) bekezdés) közösen nevezett hagyományosokat említ, nyilvánvaló azonban, hogy a rendelkezést a dologi hagyomány esetében is alkalmazni kell" (2987. oldal).

A Kommentár példákkal igazolja, hogy a meghagyás vagyoni értékű juttatás is lehet — szemben a Miniszteri Indoklásban kifejtettekkel. Rámutat viszont, hogy a juttatás nem szükségszerű feltétele a meghagyásnak. Vannak esetek, amelyekben a meghagyás nem jelöl kedvezményeztettet, hanem az örökbehagyó emlékének megőrzését célozza. A Ptk. 650. § (2) bekezdése szerint „ha az örökhagyó újabb végrendeletet tesz, a korábbi végrendeletet visszavontnak kell tekinteni". A Kommentár — bírósági ítéletre alapozva — mutatja be, hogy az újabb végrendelet érvénytelensége esetén, feltéve, hogy erre az érdekelt hivatkozik, a korábbi végrendelet hatályban marad. Elgondolkodtató, hogy ily módon olyan végrendelet határozza meg az öröklés rendjét, amellyel az örökhagyó nem értett egyet — hiszen feltehetően ezért kívánt új végrendeletet alkotni. A Ptk. 654. §-ához fűződő magyarázatok sorában szó esik az öröklési igények érvényesítésének különböző határidőiről. A Kommentár utal az ötéves elévülési időre a kötelmi jellegű öröklési igények kapcsán, valamint leszögezi, hogy a tulajdoni jellegű igények nem évülnek el. Meglepő fejtegetést olvashatunk arról, hogy a dologi hagyományos tulajdoni igénye átfordul kártérítési igénnyé, ha az örökös az adott vagyontárgyat elidegenítette, vagy elhasználta (3061. oldal).

A kártérítési igény elévüléséről mondotakkal teljes mértékben egyetértünk, meglátásunk szerint azonban az igény tulajdoni jellegét nem érinti az, hogy természetben meglevő, vagy az eredeti vagyontárgy helyébe lépett más vagyon tekintetében áll fenn.

Az öröklési szerződésről szóló fejezet először elhatárolja ezt a jogintézményt a tartási (életjáradéki) szerződéstől és a holtig tartó haszonélvezeti jog fenntartásával történő tulajdonátruházástól, rámutatva, hogy az esetek többségében az idős, gondozásra szoruló számára a haláláig tulajdonjogot biztosító öröklési szerződés nyújtja a legnagyobb biztosítékot. Egyetértünk a felvetéssel, hogy az öröklési szerződés esetén is fennállnak azok az okok, amelyek indokolták, hogy kötelezettként jogi személy is köthessen tartási szerződést. A Legfelsőbb Bíróság határozataira alapítva a szerzők rámutatnak, hogy az ingatlan hasznosításának, bérbeadásának, vagy ingyenes használatba átengedésének nem akadálya, hogy a tulajdonos az ingatlant öröklési szerződéssel lekötötte. Ez némiképp ellentmond a Ptk. 657. §-ában meghatározott tilalomnak („...sem élők között, sem halál esetére nem rendelkezhet..."), a rendelkezési jog fogalma ugyanis felölelné az említett eseteket is. A jogintézmény célja azonban szerintünk sem kíván az elidegenítési és terhelési tilalomnál súlyosabb korlátozást.

A továbbiakban a Kommentár áttér a kötelesrész szabályainak ismertetésére. Az özvegyi haszonélvezet akkor is megváltható, ha kötelesrész címén illeti meg a volt házastársat. Sem e jogszabály, sem a bírói gyakorlat nem tisztázta azonban, hogy milyen ellenérték fejében kerülhet sor a megváltásra. A Kommentár a haszonélvezet általános megváltási szabályának analóg alkalmazásával itt is egy gyermekrészt javasol, de mivel kötelesrész — haszonélvezet megváltásáról van szó — egy gyermek kötelesrészét. A szellemes analógiával szemben legfeljebb az hozható fel, hogy míg állagöröklés esetén a kötelesrész mindig a sajátosan számított törvényes örökrész fele, addig a haszonélvezet tekintetében fennálló kötelesrész mértéke minden esetben az özvegy szükségletei által meghatározott. Fennál tehát a veszélye annak, hogy a megváltás során csorbát szenved az egyenértékűség.

Az állagból járó kötelesrész számításához a Kommentár igen hasznos segítséget nyújt a „hagyaték tiszta értéke" fogalmának és annak részletes kifejtésével, hogy az örökhagyó milyen adományait, milyen értékben lehet a kötelesrész alapjához számolni.

A Ptk. nem említi mint mellőzendőt azt az adományt, amely a juttatásban részesült önhibáján kívül megsemmisült, jóllehet az ilyen juttatott nem felel a kötelesrészért (3140. oldal).

A szerzők rámutatnak, hogy méltánytalan eredményre vezetne, ha ez a helyzet a többi megadományozott felelősségét növelné. Ezért az önhibán kívül elvesztett adományt a Kommentár szerint a kötelesrész alapjához sem kell hozzászámítani. Ez a nézet csak a megadományozottak egymás közti helyzetére van tekintettel, noha a kötelesrész kielégítéséért elsősorban a hagyatékban részesedő személyek felelnek. Az ő helytállásuk szempontjából — megítélésünk szerint — lényegtelen, hogy a juttatás megsemmisülése felróható-e a megadományozottnak, hiszen akkor is „felelnek", ha a juttatás megvan. Az önhibán kívül elvesztett adomány figyelmen kívül hagyása azt jelentené, hogy a hagyatékban részesülők sem felelnek érte. Ez a kötelesrészre jogosultra nézve hátrányos megoldás volna. Abban az esetben, ha a kötelesrészt a hagyatékból nem lehet kiadni, és így a megadományozottakra hárulna a helytállás, megítélésünk szerint a kötelesrész alapja kiszámításánál figyelembe vett juttatás behajthatatlan igénnyé válik. Ez a megoldás inkább megfelel a Kommentárban a 3136. oldalon kifejtett azon nézetnek is, hogy „a kötelesrész kiszámításánál csak azt az adományt (ajándékot, ingyenes juttatást) lehet mellőzni, amelyet a 667. § kifejezetten felsorol. Más adomány mellőzése törvénysértő".

A 669. § b) pontjától eltérő magyarázattal teljes mértékben egyetértünk. A megadományozottak helytállását

nemcsak juttatásaik időpontjára tekintettel célszerű korlátozni. Csak azok a juttatások jöhetnek számításba, amelyek a kötelesrész alapjának kiszámításakor is figyelembe vehetők voltak. Ebben a témakörben a tartási szerződés visszterhes, vagy ingyenes jellege kapcsán kifejtett ellentétes álláspontok rövid ismertetése után a bírói gyakorlat fejlődését is bemutatva a szerzők a PK 10. számú állásfoglalást fogadják el és támasztják alá meggyőző indokolással. Hadd szögezzük le mégegyszer, hogy az eredetileg visszterhes öröklődési szerződés akkor sem válik ingyenessé, ha az örökhagyó korai halála folytán a részére nyújtott tartás kisebb, mint az eltartók által kapott érték. (Annál is inkább célszerű ennek hangsúlyozása, mert a temetési költségekkel kapcsolatosan mintha nem lenne ilyen egyértelmű a magyarázat 3188. old.) A Kommentárban szép számmal találhatók felsorolások azt is példázva, hogy a teljességre törekvés a Kommentár általános jellemzője. Sajnos időnként zavaróan hat, hogy egy felsoroláson belül találkozhatunk odaillő jogintézmények mellett olyanokkal, amelyekről viszont éppen azt állítják, hogy nem, vagy hatályos jogunk szerint nem tartoznak oda. Így például a hagyatékra vonatkozó szerzőképességi korlátozás ismertetésénél szerepel a juttatott ingatlan, melyre csak 1967-ig állt fenn a korlátozás. A szerzők foglalkoznak továbbá a lakás, telek, üdülő és földtulajdonossal, amelyek tekintetében megállapítják, hogy a hatályos jogszabályok nem tartalmaznak öröklési korlátozást, legfeljebb elidegenítési kötelezettséget írnak elő. Az örökség megszerzésére való képesség hiánya témakörében említik a kedvezményezett megjelölésével kiváltott takarékbetétkönyvet, amelyről viszont tudjuk, hogy valójában nem is tartozik a hagyatékba. A 2732. odalon a szerzők azokat a részesedési formákat veszik számba, amelyek sem öröklésnek, sem hagyománynak nem minősíthetők. Ebben a felsorolásban a túlélő házastárs haszonélvezeti joga és az ági öröklés is szerepel, noha ezekről a Kommentár is megállapítja, hogy egyetemleges jogutódlásnak minősülnek. A példák mutatják, hogy a szerzők olyan eseteket igyekeztek számba venni, amelynél az elhatárolás kérdéses lehet, vagy hatályos jogszabályaink a korábbiakhoz képest megváltoztak. Szerencsésebb lett volna azonban külön pontban felsorolni ezeket a régebben vitás, ma már egyértelmű eseteket.

A recenzió egyik feladata a bemutatott mű iránti figyelem felkeltése. A Ptk. Kommentárjához aligha szükséges a kedvcsinálás, hiszen ezek a kötetek, mind az elméleti, mind a gyakorlati jogász napi olvasmányai. Nem magát a művet kívántuk olvasóink szíves figyelmébe ajánlani, hanem egyes problémákat szerettünk volna kiemelni, amelyekre maga a mű irányítja a figyelmünket.

Lévayné Fazekas Judit—Cserba Lajos—Miskolczi Bodnár Péter

Az I. NSZK—magyar gazdasági jogi konferencia

A Népgazdasági Jogi Kutatóhálózat szervezésében — a hamburgi Max Planck Institut für ausländisches und internationales Privatrecht, mint társintézmény részvételével — 1983. október 3. és 8. között Veszprémben került sor az I. NSZK—magyar gazdasági jogi konferenciára. Az értekezlet színhelye a Veszprémi Akadémiai Bizottság székháza volt. A magyar delegációt *Eörsi Gyula* akadémikus, a Népgazdasági Jogi Kutatóhálózat Igazgatótanácsának elnöke, az ELTE rektora vezette, az NSZK delegációját pedig Prof. *E. J. Mestmäcker* és Prof. *U. Drobnig,* a Max Planck Institut igazgatói. A konferencián — a referenseken kívül — részt vett J. Thieme, a Rabels-Zeitschrift szerkesztője, valamint képviseltette magát a Legfelsőbb Bíróság, a Kereskedelmi Kamara, a VEAB és több egyetemi állam- és jogtudományi kar. A delegációk hét témában készítettek nemzeti referátumokat — ezek (a vita rövid összefoglalójával együtt) a közeljövőben német nyelven kiadásra kerülnek. A következőkben a feldolgozott témák és a vitában felmerült kérdések összegzését adjuk.

1. A gazdasági alkotmányjog kérdései c. témakörben a konferencia *W. Veelken* (Hamburg) és *Bihari Ottó* akadémikus referátumait vitatta meg (Bihari Ottó előadását — a referens időközben bekövetkezett halála miatt — *Ádám Antal,* a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem tanára tartotta). Az NSZK-referátum ismertette a gazdasági alkotmányjog fogalma körül zajló elméleti vitákat és összefoglalta az említett jogterület alapvető elveit. A magyar nemzeti anyag ehhez képest elsősorban a gazdaság kérdéseinek alkotmányi szintű megjelenítésével foglalkozott, tárgyalva a témával kapcsolatos szocialista tételes megoldások alakulását is.

A referátumok előterjesztését követően a résztvevők között élénk vita bontakozott ki. A hozzászólások különösen a következő három témakörhöz kapcsolódtak:

— a gazdasági alkotmány fogalma és megvalósulási formái;

— az alapjogok és a gazdasági alkotmány kapcsolódása;

— a gazdasági alkotmányosság megvalósulásának biztosítékai és fejlődési tendenciái.

Az elsőként említett kérdésről a hozzászólások (N. Horn, C. Ott, E. J. Mestmäcker, W. Möschel, Mádl F. és Sárközy T.), valamint az előadók reflexiói alapján az a kép bontakozott ki, hogy gazdasági alkotmányról legalább négyféle értelemben beszélhetünk. Elvileg ugyan elképzelhető, ám egyik vizsgált ország jogrendszerében sem található meg az az elsőként említhető megközelítés, hogy a gazdaságra vonatkozó alapvető jogi előírásokat az alaptörvénytől elkülönült, önálló charta, gazdasági alkotmánytörvény tartalmazná. Ennek hiányában a gazdasági alkotmány fogalmának és tartalmának terjedelme értelmezési problémává válik. A hozzászólók egyetértésben állapították meg, hogy különböztetni kell a gazdasági alkotmány teoretikus és pozitív jogi tartalma között. A gazdasági alkotmány elméleti összetevőit azok az alapvető, a társadalom gazdasági berendezkedésének jellegéhez igazodó, s ezzel együtt folyamatosan változó nézetek alkotják, amelyek a gazdaság tulajdoni alapjára, struktúrájára és funkcionálásának rendjére vonatkoznak. A pozitív jogi értelemben vett gazdasági alkotmányt ismét felfoghatjuk tágabb és szűkebb értelemben. Tágabb értelemben valamely ország gazdasági alkotmánya magában foglalja az alaptörvénynek és az egyéb jogszabályoknak a gazdaság lényeges elemeire vonatkozó alapvető rendelkezéseit. A szűkebb értelemben vett gazdasági alkotmányt ugyanakkor kizárólag az alaptörvénynek a gazdaságra vonatkozó szabályai alkotják.

Az előadások az NSZK Grundgesetz-ének és a magyar alkotmánynak a gazdaságra vonatkozó rendelkezéseit sokoldalúan értékelték, sőt a történelmi előzmények bemutatásával érzékeltették a fejlődés irányait is. A Bihari Ottó által készített magyar referátum négy pontban jelölte meg azokat a tárgyköröket, amelyekben a magyar alkotmány gazdaságra vonatkozó ren-

delkezései bővítendők lennének — ezeket Ádám Antal további kettővel egészítette ki (a gazdálkodó szervezetek önigazgatásának elvei, valamint a magánszemélyek, a szövetkezetek és az állami vállalatok vállalkozási szabadságának rendeltetése és keretei).

Az alapjogok és a gazdasági alkotmány összefüggéséről szólva a konferencia német résztvevői erőteljesen hangsúlyozták az NSZK szűkebb értelemben vett gazdasági alkotmányának azt a jellemzőjét, hogy az alaptörvénynek a gazdaságot érintő rendelkezései bizonyos alapjogokra épülnek és ezek által behatároltak. A magyar alkotmány is meghatározza több alapjog (pl. a munkához való jog) és állampolgári alapkötelezettség (pl. a társadalmi tulajdon támogatásának és védelmének kötelezettsége), valamint a népgazdaság közötti viszonyt, emellett azonban megállapítja a szocialista gazdaság több sajátos vonását (pl. az alapvető termelési eszközök társadalmi tulajdona, a tervgazdálkodás stb.) is. A konferencia magyar résztvevői nagyrészt egyetértésben juttatták kifejezésre azt a véleményt, hogy időszerűvé vált a magyar alkotmánynak a gazdaságot érintő rendelkezéseit mind az alapjogok, mind pedig a szocialista gazdaság általános elvei körében kiegészíteni, illetve továbbfejleszteni.

A konferencia német résztvevői a gazdasági alkotmányosság országukban intézményesült biztosítékainak ismertetése mellett élénken érdeklődtek a magyar gazdasági alkotmányosság tartalma és biztosítékai iránt. Ádám Antal kifejtette, hogy az 1972. évi magyar alkotmányreform megteremtette az alkotmányfelügyelet és az alkotmányvédelem szervezeti és hatásköri feltételeit: e jogok gyakorlása részben az országgyűlés, részben az Elnöki Tanács hatáskörébe tartozik. A társadalomnak az alaptörvény mind teljesebb megvalósulásához fűződő érdekével magyarázható ugyanakkor, hogy a közeljövőben várható annak a törvénytervezetnek a parlamenti vitája és elfogadása, amely az alkotmányfelügyelet és az alkotmányvédelem gyakorlásának eljárási rendjét hivatott szabályozni.

2. A vállalati érdekképviseletek jogállásával Prof. *C. Ott* (Hannover) és *Szász Iván* (kandidátus, a KKM főosztályvezetője) referátumai foglalkoztak. C. Ott előadásában elsősorban arra törekedett, hogy a különféle típusú és nagyságrendű gazdasági érdekképviseleti szervezetek sokszínűségét és politikai-jogi befolyásának mechanizmusát vázolja, a szűkebb értelemben vett vállalati érdekképviseleteken túl az egyesületek, a szakszervezetek és a fogyasztóvédelmi szervezetek NSZK-beli jogállását is bemutatva. A magyar referátum a Kereskedelmi Kamara felépítését, feladatkörét, jogosítványait és a vállalati érdekképviselet perspektíváit tárgyalta.

A vitában több hozzászóló érintette a vállalati és egyéb érdekképviseletek, valamint a jogalkotás összefüggését, különös tekintettel arra, hogy ebben a körben mennyiben lehet indokolt az említett szervezeteknek befolyásolási, vagy vétójogot biztosítani, vagyis az informálisan mindenütt létező „lobby"-t legalizálni, szabályozni. Egyöntetű vélemény szerint keresni kell azokat a megoldásokat, amelyek révén a gazdaság tényezőinek érdekei közvetlenül megjeleníthetők a döntéshozatal szintjén. Ezzel kapcsolatban mind német, mind pedig magyar részről hangsúlyozták az érdekképviselet reprezentativitásának fontosságát, tehát azt a követelményt, hogy abban a gazdaság valamennyi szervezeti összetevője arányos lehetőségekhez jusson. Különösen a magyar Kereskedelmi Kamara vonatkozásában kísérte élénk érdeklődés azt a témát, hogy a Kamara milyen érdekeket hordoz és ütközet (nagy- és kisvállalatok, szövetkezetek, kisvállalkozások részvétele stb.), illetőleg ezek az érdekek milyen mértékben szembesülnek a Kamara működése során a gazdaságirányítás oldalán jelentkező érdekekkel. Magyar részről rámutattak arra, hogy a Kereskedelmi Kamara, mint vállalati érdekképviseleti szerv olyan mértékben erősödik, amilyen mértékben a vállalati önállóság nő (Szász Iván, Vida Sándor). Az a kérdés is felvetődött a vitában (P. Behrens), hogy a vállalati érdekképviseleti szervezetek mennyiben rendelkeznek a képviselt vállalatokétól elkülönült, saját „apparátusi" érdekeltséggel. A válasz megadása szempontjából a finanszírozás mikéntjének és az érdekképviseleti szerv felett gyakorolt állami felügyelet jellegének is szerepe van. Erre tekintettel szólt a magyar Kereskedelmi Kamara munkatársainak jogállásáról, illetőleg a Kamara pénzügyeiről Vida Sándor, míg Sárközy Tamás azon véleményének adott hangot, hogy az érdekképviseleti funkció ellátása szempontjából kedvezőbb perspektívákat kínálna a Kereskedelmi Kamarának az Elnöki Tanács felügyelete alá történő áthelyezése.

3. A piacuraló vállalat jogi helyzete c. témában Prof. *W. Möschel* (Tübingen) és *Vörös Imre* (az MTA ÁJI tudományos főmunkatársa) készítettek referátumot. A német referátum rendkívüli alapossággal foglalkozott az NSZK kartelljogának vonatkozó rendelkezéseivel, feltárva azok elméleti alapjain túl a gyakorlat irányait is. Jelentős figyelmet szentelt a referens az NSZK versenykorlátozás elleni törvénye (GWB) novellájának, mely — többek között — a szabályozás hatékonyságát éppen a szóban forgó területen törekedett növelni. Vörös Imre anyaga a problematikához szükségképpen szélesebben közelített, tekintettel arra, hogy a kérdés szabályozásának szükségessége Magyarországon csak a legújabb időben merült fel, s ez idő szerint a szabályozási koncepció meghatározása, a jogi keretek kialakítása a legfontosabb feladat. Ezzel függ össze, hogy a magyar referátum nemcsak a versenyjogról, hanem a gazdasági verseny szocialista perspektíváiról is keresztmetszetet adott.

A két előadást rendkívül élénk és tartalmas vita követte, amelyhez a konferencia valamennyi résztvevője hozzászólt. A kifejtett álláspontok szóródása, valamint az érintett kérdések összetettsége folytán a jelen recenzió keretei között csak a főbb vitapontokat jelezhetjük: a gazdasági verseny intézményének alkalmazhatósága szocialista viszonyok között, az ezzel kapcsolatos elméleti elgondolások és realizálódásuk a gyakorlatban; a gazdasági verseny jogi szabályozásának lehetősége és szükségessége; a versenyjog tapasztalatai a Német Szövetségi Köztársaságban; a versenymotivált és a nem versenymotivált piaci magatartások együttélésével összefüggő problémák; a piacuraló vállalat fogalmi meghatározása és értelmezése; a piacuraló vállalatok jogállásának jövendő magyar szabályozására vonatkozó elgondolások (szerződéskötési kötelezettség, diszkrimináció-tilalom stb.); a magyar gazdasági reform és a decentralizáció összefüggése a versenyjog tényleges jelentőségével. Jóllehet a magyar hozzászólók véleménye a gazdasági verseny tényleges magyarországi szerepét illetően megoszlott, a vita résztvevői egyetértettek abban, hogy a gazdasági hatékonyság megvalósítására a verseny keretei között nagyobb lehetőségek kínálkoznak, s ebben a folyamatban egy korszerű jogi szabályozási modell kiépítésére feltétlenül szükség van.

4. A társasági jog fejlődése c. témában a *Sárközy Tamás* (egyetemi tanár, MKKE) által előterjesztett magyar referátum — a magyar jognak a német résztvevők általi viszonylagos ismeretlensége miatt — elsősorban az 1968 után kialakult tételes jogi formák bemutatására törekedett. Ezzel szemben *P. Behrens* (Hamburg) előadása inkább a téma elméleti problémáival foglalkozott. Ez a körülmény a hozzászólások és a vita alakulását is befolyásolta.

A vitában a német felszólalók erőteljesen hangsúlyozták a társasági jog alkotmányjogi alapjait, a gazdasági alkotmányjoggal való összefüggéseit — ez különösen azért említésre méltó, mert a gazdasági társulások kérdése Magyarországon eddig kizárólag, mint tisztán polgári jogi probléma jelentkezett. Az NSZK delegációja részéről több felszólaló (E. J. Mestmäcker, N. Horn és W. Möschel) a szerződéses, illetve a faktikus konszern létjogosultsága felett folytatott vitát, figyelemmel arra, hogy az NSZK-ban a konszernjogi függőségi viszonyok zömmel társasági jogi alapon képződnek.

A konferencia magyar résztvevői — elsősorban Mádl Ferenc — oldalán érdeklődést váltott ki P. Behrens referátumának a társasági típusok átformálódásáról és keveredéséről szóló része, minthogy hasonló tendenciák Magyarországon is megfigyelhetők. Az összehasonlítás lehetőségeit illetően a magyar delegáción belül megoszlottak a vélemények. Sárközy Tamás azt hangsúlyozta, hogy itt nem azonos minőségekről van szó: míg egy tőkés jogrendszerben a társasági jog a gazdasági jog alappillére, addig Magyarországon — a kétségtelen fejlődés ellenére — az állami vállalatok és a szövetkezetek mellett a vállalati szféra társulásai csak marginálisak. A magyar társulási jogot jellemzi továbbá az állampolgári és a vállalati társulások, illetve a jogi személy és a nem jogi személy társulások egymástól való éles elkülönítése — ezt a vitában több magyar felszólaló is helytelenítette. Vita bontakozott ki a magyar delegáción belül a társasági jog továbbfejlesztésének témájában is. Mádl Ferenc a nemzetközi aspektusokra is tekintettel a hagyományos kereskedelmi társasági formák belföldi újjáélesztését szorgalmazta, Sárközy Tamás ugyanakkor ezt csak abban az esetben tartotta reálisnak, ha egyidejűleg az állami vállalatok jogi formáiban is alapvető változás történik.

A vita résztvevői megállapították, hogy a P. Behrens által a társasági jog új fejleményeiként bemutatott jelenségek — a konszernképződés, a vállalatok között nagyság szerint megvalósuló differenciálódás, a dolgozói participáció és az érdekpluralizmus — Magyarországon ez idő szerint elsősorban az állami szektor vállalatait jellemzik, s ezek kisugárzása a gazdasági társulásokra csak a fejlődés következő szakaszában várható.

5. A vegyesvállalatok c. témában *Mádl Ferenc* (egyetemi tanár, ELTE) és *Ch. Jessel-Holst* (Hamburg) referátumait vitatta meg a konferencia. A magyar előadás elsősorban a vegyesvállalatok hazai tételes jogi szabályozásának bemutatására és a továbbfejlesztés perspektíváinak felvázolására összpontosított, míg az NSZK oldaláról elhangzott referátum főként az NSZK és az európai szocialista országok viszonylatában működő vegyesvállalatok jogi szabályozási és gyakorlati problémáival foglalkozott. A referátumokat követő vita számos kérdést érintett.

Mindkét részről hangsúlyozták elsőként a vegyesvállalati forma kiterjedtebb felhasználásának szükségességét. Többek véleménye szerint Magyarországon az engedélyezési eljárás egyszerűsítése, a normatív rendszer általánosítása növelné az említett formában való hatékonyabb együttműködést. Ugyancsak fontos fejlesztési feltétel a korszerű társasági jog kiépítése. Ennek átmeneti hiányát a minél teljesebb társasági szerződések és alapszabályok enyhíthetik — különösen a kft-forma alkalmazása esetén, ahol az alapszabály-autonómia (Satzungsautonomie) a legnagyobb.

A korszerű társasági jog kiépítése során a vitában felszólalók szerint két alternatíva lehetséges. Az egyik az egységes társasági jog koncepciója, amely mind a külföldiekkel létrehozott, mind pedig a tisztán belföldi társulásokra vonatkoznék (ez a megoldás érvényesül — sajátos kötelmi jogi módszerekkel — Jugoszláviában). A másik megoldás a jelenlegi magyar megoldás fenntartása, vagyis a vegyesvállalatok céljára a hagyományos formák — az rt. és a kft. — alkalmazása. Ezek a formák a nemzetközi gyakorlatban ismertek, különösen azokban az országokban, ahonnan a magyar külgazdaság-politika a beruházási kapacitást várja. Ez az alternatíva ugyanakkor a belföldi gazdaságban egyfajta jogi kettősséget — egy új ius peregrini-t — teremt. Mádl Ferenc ismét kifejtette azt a véleményét, hogy az említett megoldás jelzett hátrányán érdemben változtatni csak azzal az elméleti feltételezéssel lehetne, ha az rt. és a kft. a belső vállalati (főként társulási) formáknak is részévé, sőt, domináns tényezőjévé válnék, ha tehát a belső gazdasági egységek is ilyen formákba alakulnának át. A társulási szférában — hangsúlyozta a referens — egyfajta egységesítési tendencia nemcsak kívánatos, de lehetséges is, jóllehet csak perspektivikus jelleggel. A vegyesvállalatok „különjogát" addig is korszerűsíteni kell, minthogy nagyobb volumenű társasági gyakorlat enélkül aligha elképzelhető.

A vitában felmerült a külföldi majoritás általános lehetővé tétele, mint a tőkebefektetés vonzóvá tételének eszköze. A magyar felszólalók hangsúlyozták, hogy a tulajdonjogi megszorítások aligha indokoltak, minthogy a termelési viszonyok szocialista jellegét iparági (népgazdasági) és nem vállalati szinten kell szemlélni és fenntartani. A 49%-os határt egyébként ilyen megfontolásokból több szocialista országban már meghaladták.

A vegyesvállalatok és a népgazdasági tervezés összefüggésében az NSZK delegációja részéről felmerült, hogy a vegyesvállalatok esetleg egyfajta enklávét jelentenek a népgazdasági (főként pedig a tervezési) mechanizmusban, és ez számos diszfunkcióra vezethet azzal együtt is, hogy a vegyesvállalatok tervutasításokat azokban az országokban sem kaphatnak, ahol ezek rendszere létezik (Románia). Magyar részről ezt az aggályt a tervszerű piacszabályozási mechanizmus — a német résztvevők számára sok vonatkozásban ismeretlen — alapelveinek aláhúzásával törekedtek eloszlatni. Rámutattak arra, hogy adott gazdasági környezetben a vegyes vállalatokra is a régime national elve érvényesül (ezek is kaphatnak hiteleket, vagy külkereskedelmi jogosultságot), a vámszabadterületi társulások pedig szinte teljes mentességet élveznek a belföldi vállalatokra irányadó külkereskedelmi, deviza stb. szabályok alól.

A külföldi beruházási kedvet feltehetőleg jelentősen növelné, ha vagy az államközi kereskedelmi, vagy kooperációs megállapodásokban, vagy pedig külön bilaterális szerződésekben a külföldi beruházások (vagyoni hozzájárulás) védelmét Magyarország nemzetközi közjogi síkon is kifejezésre juttatná, miként azt egyes szocialista orszá-

gok már megtették, s miként az a belső jogban úgyis szerepel. Több felszólaló is aláhúzta, hogy az államközi védelmi formáknak ezen a területen nagy jelentőségük van: a tőkeexportáló országok állami beruházásvédelmi (biztosítási) rendszere ezzel összhangban érvényesül. Az így alakuló nagyobb nyilvánosság és biztonság végül is döntő eleme lehet a vegyesvállalatok formájában kívánatosnak látszó nagyobb felfutásnak.

6. Az általános üzleti feltételek joga c. témában a *Takáts Péter* (tudományos munkatárs, MTA ÁJI) által előterjesztett magyar referátum a magyar jogfejlődés alapján a szabványszerződések jogi szabályozásának sajátos elveivel foglalkozott. A referens úgy vélte, hogy a szabványszerződések a szerződés, mint jogintézmény történeti fejlődésének új jelenségei, amelyek ennélfogva a szerződés hagyományos elveivel adekvát módon nem ragadhatók meg. *J. Basedow* (Hamburg) referátuma ehhez képest az általános üzleti feltételek és a szabványszerződések tartalmi konrolljának gazdasági és jogi elemzését adta, továbbá — az „economic analysis of law" (a jog gazdasági elemzése) módszerét is felhasználva — az általános üzleti feltételek gazdasági és jogi funkcióit vizsgálta.

A vitában elsőként W. Möschel szólalt fel, bírálva az NSZK részéről előadott referátum módszertani megközelítését: úgy vélte, hogy a szerződési szabadság „instrumentalizálása" az „economic analysis" alapján elfogadhatatlan, egyet jelent az alapelv megkérdőjelezésével. Az „economic analysis" értékelése körül a német delegáción belül vita alakult ki, amelyhez többen hozzászóltak (N. Horn, U. Drobnig). Ennek alapján az a kép rögzíthető, hogy a konferencia résztvevői az „economic analysis"-t hasznos, ám korántsem kizárólagos kutatási módszernek ítélik, melynek alkalmazása az adott témában különösen létjogosult lehet.

Vita alakult ki arról is, hogy mi tekinthető az általános üzleti feltételek legfontosabb elméleti problémájának. Szemben az általánosnak mondható véleménnyel, amely szerint itt mindenekelőtt a szerződések tartalmi ellenőrzését kell említeni, J. Thieme és Takáts Péter azon felfogásuknak adtak hangot, hogy a szabványszerződések legjelentősebb elméleti alapkérdése az általános üzleti feltételek szerződéstartalommá válása. A vita végül is nem zárult le ebben a témában: azt azonban mégis meg lehet állapítani, hogy több felszólaló álláspontja szerint indokoltnak tűnik a tartalmi kontrollt a szabványszerződések körén túl minden egyenlőtlen szerződési helyzetre kiterjeszteni.

Az NSZK delegációjának tagjai nagy érdeklődést tanúsítottak az általános üzleti feltételek és a szabványszerződések magyarországi tételes jogi szabályozása iránt. Kálmán György a Legfelsőbb Bíróság 1983 tavaszán elfogadott GK. 37. sz. gazdasági kollégiumi állásfoglalását ismertette, majd Mádl Ferenc és Takáts Péter válaszoltak P. Behrens és U. Drobnig kérdésére a magyar szabályozás nemzetközi magánjogi összefüggéseivel, az előzetes kölcsönös megállapodás nyomán kialakított általános üzleti feltételek közérdekű keresettel való megtámadásának lehetőségével, valamint az indokolatlan egyoldalú előny, mint jogfogalom értelmezésével kapcsolatban. Harmathy Attila hozzászólásában értékelést adott az általános üzleti feltételekre vonatkozó magyar jogi előírásokról. Felhívta a figyelmet arra, hogy a Ptk. 209. §-ának több felszólaló részéről is bírált rendelkezései azt a törvényhozói koncepciót tükrözik, amely a fogyasztóvédelem szempontjait a gazdasági hatékonyságéinál jobban előtérbe helyezte. A kétségtelen fogyatékosságok ehhez képest inkább a témával kapcsolatos tapasztalatok hiányára vezethetők vissza — a magyar Ptk. 209. §-a ezzel együtt is nagy érdeklődést keltett a külföldi szocialista országokban, ahol az elméleti jogászok a magyar megoldásra gyakran követendő példaként tekintenek.

7. A tartós szerződési kapcsolatok c. téma megvitatásával zárult a konferencia. Az előadók, Prof. *N. Horn* (Bielefeld) és *Harmathy Attila* (egyetemi tanár, az MTA ÁJI tudományos osztályvezetője) nagy nyomatékkal szóltak a tartós szerződési kapcsolatok funkcióiról a gazdasági életben, s tárgyalták a tartós kapcsolatokban beálló változások hatását a szerződésekre, illetve ennek a gyakorlatban kialakult megoldásait.

A vitában a hozzászólók két témakörrel foglalkoztak. Ezek közül az első a hosszú időtartamú szerződések tényleges súlya, jelentősége a magyar gazdaságirányítási rendszerben (P. Behrens, Mádl F. és Takáts P.). A felszólalásokból és Harmathy Attila reflexióiból az az álláspont kristályosodott ki, hogy bár a hosszú időtartamú szerződések nem tudják betölteni azt a szervező szerepet, amelyet tőlük általában várnak, jelentőségük mégis lényegesen nagyobb annál, mint amit a jogi közvélemény ezekről a szerződésekről feltételez. Meghatározott területeken — így pl. a külkereskedelmi vállalatok belföldi szerződéses kapcsolataiban — a hosszú időtartamú szerződések igen nagy számban fordulnak elő.

A konferencia által megvitatott másik kérdés a tartós szerződési kapcsolatok jogi szabályozásának módszere volt. Sárközy Tamás felfogása szerint a hosszú időtartamú szerződések sajátosságai e szerződések önálló szerződési típusként való elismerését, s annak a kötelmi jog különös részében történő elkülönült szabályozását indokolnák. Az ellenkező — s a kialakult vitában többséginek tűnő — nézet azt hangsúlyozta, hogy ebben a körben csak a kötelmi jog általános részében szükséges néhány, a tartós szerződési kapcsolatok sajátosságait kifejező szabályt megfogalmazni — önálló szerződéstípus alkotásának nincsenek meg az alapjai (N. Horn, Harmathy A.).

Takáts Péter

A „Gazdasági bűnözés — gazdasági bűncselekmények" című doktori értekezés vitájáról

Szinte közhelyszámba megy bármely tudományos munka értékelésénél, ismertetésénél annak aktualitását hangoztatni. Wiener A. Imre doktori értekezésének nyilvános védéséről szóló beszámoló bevezetéseként mégis szükséges ennek hangsúlyozása. Természetesen ez az időszerűség nemcsak napi aktualitást jelent. Amint Katona Géza opponensi véleményében megfogalmazta, a gazdasági bűncselekmények kiemelkedő jelnetősége immár több emberöltő viszonylatában kétségtelen és nemcsak a magyar jogrendszerben. Ennek ellenére e témakörben a tudományos igényű publikációk száma csak a hatvanas évek közepétől nőtt meg és bár kétségkívül értékes kutatási eredményeket tartalmaztak, számos, ma alapvető fontosságúnak ítélt kérdést nyitva hagytak. Különösképpen így van ez a gazdasági reform bevezetése óta, amely napjainkban még erőteljesebben a gazdaságpolitikai elvek dinamizmusához vezetett és szükségképpen igényelte a jog, a jogtudomány megfelelő reagálását is.

A kutatás fő célja, egyben az érte-

kezés egyik legjelentősebb érdeme annak kimunkálása volt, vajon hogyan lehet a gazdasági tevékenységgel összefüggő büntetőjogi felelősséget a társadalmi tulajdonon alapuló tervgazdálkodás körülményei között alkalmazni. Ezért vizsgálni kellett a büntetőjog stabilitásának és a gazdálkodás dinamizmusának összhangba hozatalával kapcsolatos problémákat, vagyis azt, hogy a változó gazdaságpolitika milyen módon építhető be a büntetőjogi felelősség hosszabb távon változatlan intézményrendszerébe. Az értekezés — szemben a korábbi megközelítésekkel, amelyek a tervgazdálkodás direkt utasításos rendszeréből indultak ki — azt vizsgálja, hogyan alkalmazható a büntetőjogi felelősség a gazdaságirányításnak abban a rendszerében, amely a vállalati döntéseket, valamint az áru- és pénzviszonyokat preferálja a tervutasításokkal szemben.

Ennek keretében új kérdésként merül fel a közhatalmi és az állami tulajdonosi gazdaságirányítás megkülönböztetése a büntetőjogi felelősség szempontjából

A kutatás — amely a „Szocialista vállalat" kutatási főirány részét képezte — nem csupán elméleti eredményeket és de lege ferenda javaslatokat hozott (a kerettényállásokat kitöltő gazdaságigazgatási szabályok alkotásának módjára), hanem komoly gyakorlati következményekkel is járt. A hatályos büntetőjogi kódex rendszerének kialakítása során a szerző által kidolgozott jogi tárgyat sértő bűncselekményeket sorolták a gazdasági bűncselekmények közé.

Wiener A. Imre értekezésében a gazdaságpolitika és a bűnözés kapcsolatát vizsgálva három bűncselekménycsoportot különböztet meg:

1. A tulajdonviszonyok védelmére vonatkozó büntetőjogi szabályok, amelyek a változó gazdaságpolitika mellett is rendszerint változatlanok maradnak. A gazdaságpolitika a vagyon kezeléséért való felelősség megítélésére gyakorol áttételesen hatást, mégpedig a kockázatvállalásnál szerepet játszó szakmai értékítélet részeként, annak közvetítésével jut büntetőjogi jelentőséghez.

2. A gazdálkodással összefüggésben vannak olyan bűncselekmények, amelyek elszaporodása összefügg a gazdaságpolitikával, de a büntetőjog szabályaira a gazdaságpolitika nem gyakorol hatást.

3. Létezik a bűncselekményeknek egy olyan csoportja, amelyeknél a gazdaságpolitika a büntető-jogalkotásra és jogalkalmazásra egyaránt közvetlen hatást gyakorol. A bűncselekményeknek ez a csoportja képezi a gazdasági bűncselekményeket.

A gazdasági bűncselekményeknek a többi bűncselekménytől elhatárolható jogtárgyuk van és ez a jogi tárgy, az államnak, mint közhatalomnak a gazdasági tevékenysége, amely két formában realizálódik. Egyik az állami (államháztartási, költségvetési) bevételek megállapítása és behajtásuk, a másik pedig az állam gazdasági-szervező, az egész nemzetgazdaságot irányító funkciója. A gazdasági bűncselekményeknek a szerző által így kialakított tudományos fogalma alkalmas arra, hogy a szocialista büntető-jogtudományban vitatott kérdést, a társadalmi tulajdon elleni és a gazdasági bűncselekmények elhatárolását egyértelműen megoldja.

Különösen értékes a szerzőnek a gazdasági kockázatvállalást érintő fejtegetése. Meggyőző érvekkel bizonyítja, hogy a gazdasági büntetőjog előírásai a gazdálkodókat feltétlenül kötik, s e kötelezettségek megszegésének következménye mindig valamilyen népgazdasági érdeksérelem, ezért a gazdasági büntetőjog szabályaival kapcsolatban a kockázatvállalás nem tolerálható. Ezzel szemben a vagyonkezelési kötelezettség teljesítése vállalati előnyök megszerzését célozza, s a kötelesség teljesítése döntési jogkörben mérlegelést igényel. E körben a büntetőjogi felelősségre vonásra akkor kerül sor, ha a kockázatvállalás során elkövetett hiba a döntést hozó felelőtlenségére, könnyelműségére, hanyagságára vezethető vissza.

Wiener A. Imre „Gazdasági bűnözés — gazdasági bűncselekmények" című doktori értekezésének nyilvános védésére 1983. december 21-én a Magyar Tudományos Akadémián került sor.

Az értekezés érdemi tárgyalása során először Erdősy Emil fejtette ki opponensi véleményét. Méltatta a munka tudományos értékét, újszerűségét. Különösen fontosnak tartotta a népgazdaság büntetőjogi védelmével kapcsolatos alapvető elméleti kérdések kidolgozását, alapfogalmak meghatározását, ezek egymáshoz való viszonyának feltárását, amely sem a hazai, sem pedig a külföldi büntetőjogi irodalomban a szerző által tárgyalt mélységben ez ideig nem történt meg.

Az opponens az értekezésben kifejtett lényegi megállapítások és következtetések többségével egyetértett. Új tudományos eredménynek tekintette különösképpen: *1.* A gazdaságpolitika és a gazdálkodásért fennálló büntetőjogi felelősség viszonyának differenciált értelmezését. *2.* A gazdasági bűncselekmények jogi tárgyának újszerű meghatározását. *3.* A gazdasági bűncselekmények és a társadalmi tulajdon elleni bűncselekmények elhatárolásának módját. *4.* A vállalati kötelességteljesítés, önálló döntési jog és vagyonkezelői kötelesség viszonyának kidolgozását. *5.* A gazdasági kockázatvállalás büntetőjogi értékelésének kidolgozását. *6.* A kerettényállásokra vonatkozó kodifikációs javaslatokat.

Erdősy Emil véleménye néhány kritikai észrevételt is tartalmazott. Hiányolta a címnek megfelelő bővebb kriminológiai kifejtést, valamint kifogásolta azt, hogy a szerző a hűtlen kezelésnél esetenként tulajdonkezelésről és nem vagyonkezelésről beszél.

Katona Géza felszólalásában először a választott téma időszerűségét hangsúlyozta. Kiemelésre méltónak tartotta, hogy a szerző komplex interdiszciplináris kutatást folytatott, több tudományág szempontjából is vizsgálva a felvetődő problémákat, a munka alapvető jogi természetét megtartva.

A jogdogmatika és jogszociológia eszközével a disszertáció jelentős segítséget ad a gazdasági bűncselekményekkel kapcsolatos bonyolult kérdések megválaszolásához. Az opponens kiemelkedő jelentőségűnek tartotta az értekezés felépítését döntően meghatározó fogalomrendszert, ezen belül is a „gazdálkodással összefüggő" és a „gazdasági" bűnözés megkülönböztetését. Új tudományos eredményként értékelte továbbá a gazdasági bűncselekmények kodifikációs technikájának elemzését, a gazdaságpolitika és a gazdasági büntetőjog kapcsolatának bemutatását, a vállalati döntések kategorizálását a vagyonkezelési kötelesség, illetve a kockázatvállalás szempontjából.

A kockázatvállalás témakörében Katona Géza hangsúlyozta a szakmai közvélemény értékelő szerepét. A gazdasági kockázatvállalásnál azonban — nézete szerint — az adófizetés elmulasztása, mint vállalati vagyongyarapítási módszer nem jöhet szóba.

Kérdésként merült fel az opponensi véleményben, vajon a büntetőpolitikának hosszabb távon is figyelembe kell-e vennie a gazdasági nehézségeket?

Kálmán György a kodifikáció óta eltelt rövidebb idő és a kevés gyakorla-

ti példa ellenére is indokoltnak tartotta a témaválasztást, mert ez az a terület, amelyen a tévelygések súlyos következményekkel járhatnak. Helytelen lenne olyan joggyakorlat, mely minden gazdasági vezető büntetőjogi felelősségre vonását lehetővé tenné, de ennek ellenkezője sem fogadható el. Az értekezés tudományos eredményei lényegében igazolják az 1979. évi kodifikáció helytállóságát.

Az opponens a fontosabb új tudományos eredmények közé sorolta a terület fogalomrendszerének helyes kidolgozását, a gazdasági és a gazdálkodással összefüggő tulajdon elleni bűncselekmények elhatárolását, valamint a büntetőjogi felelősség helyének és szerepének meghatározását a gazdaság védelmében. Külön kiemelte a kockázatviselés és a gazdasági bűncselekményekért való felelősség egymáshoz való viszonyának kimutatását, egyetértve azzal, hogy a kockázatviselésnek csak a vagyonkezelés körében van helye. Egyetértett azzal az álláspontta[1] is, mely szerint önmagában az a körülmény, hogy a társadalmi tulajdon elleni bűncselekmény a népgazdaságra nézve is sérelmes, nem indokolja e bűncselekmények gazdasági bűncselekménnyé minősítését.

Kritikai megjegyzésként merült fel, hogy a szerző nem foglalkozott azzal, vajon a stratégiai tulajdonosi jog körében kiadott rendelkezések megsértése gazdasági bűncselekménynek minősülhet-e, van-e helye e körben kockázatvállalásnak. Véleménye szerint a büntetőjogi következmények szempontjából nem lehet különbséget tenni aközött, hogy a rendelkezés közhatalmi vagy tulajdonosi jellegű döntés-e. Az opponens a Btk. 287. § jelenleg hatályos szövegét elfogadva ellentétes álláspontra helyezkedett a szerzővel szemben, aki bírálta e § megoldását.

Összegezve véleményét, Kálmán György a másik két opponenshez hasonlóan olyan bizottsági állásfoglalást javasolt, hogy a TMB ítélje oda az állam- és jogtudomány doktora fokozatot Wiener A. Imrének.

Wiener A. Imre válaszában először köszönetet mondott az opponenseknek, akiknek véleménye továbbgondolkodásra, az érvelés továbbvitelére késztette. Válaszában először az általános, a munka alapkoncepcióját érintő észrevételekkel foglalkozott, majd a kockázatvállalás kérdését taglalta, végül egyes részkérdésekkel kapcsolatos bírálatokra reagált.

Kifejtette, hogy az értekezés alapvető célja a büntetőjogi felelősség vizsgálata volt, ehhez vált szükségessé az alapfogalmak tisztázása, amelynek során a kriminológiai fogalomképzés célját és módszereit használta fel, munkája ennyiben tekinthető kriminológiai jellegűnek is. Véleménye szerint a gazdasági bűnözést felelősségi szempontok alapján is lehet vizsgálni, és ennek megfelelően választotta meg az értekezés címét.

Igen fontosnak találta az opponensek szakmai értékítéletről tett megállapításait. A jogásznak szembe kell szállnia a közvélemény gyakran egyoldalú büntetést igénylő nyomásával, ilyenkor a szakmai közvélemény pótolhatja a társadalmi értékítéletet. A szakmai értékítéletet vagy a kötelességek előírásakor, vagy a gazdaságpolitikai értékelést igénylő elemek értelmezésekor kell figyelembe venni.

Nem lehet egyetérteni a törvényességi szemlélet és a gazdasági megítélés megkülönböztetésével. A gazdálkodás nehézségeit a büntetőpolitikának hosszabb távon is figyelembe kell vennie, mégpedig úgy, hogy a törvényességi szemléletet a gazdasági értékeléshez köti, nem pedig szembeállítja.

A tulajdoni és közhatalmi igazgatás problematikájával kapcsolatban kifejtette, hogy az elfogadott jogi tárgyból következően a tulajdonosi jog gyakorlása során adott utasítás nem tölti ki a Btk. 287. §-nak kereteit. Nem következik ebből, hogy kockázatvállalásnak ilyenkor helye lenne, a tulajdonosi utasítás megszegése vagyonkezelési kötelességszegés.

Wiener A. Imre véleménye szerint a kodifikációs technika miatt a 287. § nem tölti be funkcióját. A bírói gyakorlat annullálta a büntetőjogi felelősségre vonási elveket, és ez mutatja, hogy a tényállás megfogalmazása nem sikeres, noha a felelősség szűkítése — mint cél — helyes volt.

A kockázatvállalás témakörében az a kérdés merül fel, hogy milyen káros következmény tolerálható a hasznos cél elérésére törekvés során. A szerző határozottan leszögezte, hogy a káros következmény csak a vállalati vagyonban keletkezhet, népgazdasági érdeksérelem előidézését a vállalati vagyon gyarapítása érdekében sem tűrheti el a büntetőjog. Mérlegelési lehetőség esetén több variáció is elképzelhető, de ezek sem rontják le az előbbi tétel érvényességét. Nézeteivel összhangban levőnek tartotta azt az álláspontot, hogy az adófizetés elmulasztása nem kockázatvállalás. Ezzel szemben nem értett egyet azzal az álláspontttal, amit Erdősy Emil a tulajdon és a vagyon elleni bűncselekmények megkülönböztetéséről tett. A társadalmi tulajdonnal való gazdálkodás során ugyanis a vagyonkezelő rendszerint a munkajog és a szövetkezeti jog által szabályozott viszonyok között tevékenykedik és csak kivételesen kezel társadalmi tulajdont kötelmi jogviszonyon alapuló szerződés alapján. Mindemellett a gazdasági bűncselekmények tárgyalt kérdéseit illetően a tulajdonosi és vagyoni jogok egyaránt kifejezik a közhatalmi gazdaságigazgatástól való elhatárolást.

A Bíráló Bizottság tanácskozása eredményeként javaslatot tett a TMB-nek, hogy Wiener A. Imrének az állam- és jogtudomány doktora tudományos fokozatot ítélje oda. Megállapításában új tudományos eredménynek ismerte el a vizsgált terület fogalomrendszerének kialakítását, a gazdasági bűncselekmények jogi tárgyának meghatározását, valamint külön kiemelve a kockázatvállalás és a büntetőjogi felelősség viszonyának értelmezését.

A maximálisan adható 21 pontból a Bizottság tagjai 21 pont odaítélésével értékelték a szerző teljesítményét.

Polt Péter

Марта Деже:

Реформа венгерской избирательной системы в 1983 году

В статье представлены и проанализированы новые институты Закона III 1983 года о выборах депутатов Государственного Собрания и членов Советов, укладывая их в соотношения подготовки закона и общественного обсуждения законопроекта. Очеркнув общие характеристики закона автор подробно изучает обязательный характер выдвижения двух или нескольких кандидатов, введение штата дополнительного, резерного депутата Государственного Собрания и члена Совета и институционализацию общегосударственного списка избирателей и, наконец, останавливается на специфических положениях, связанных с выбором членов Советов и на некоторых важных вопросах избирательной процедуры, имеющих гарантийный характер.

Ласло Бурйан:

Гражданство юридических лиц с особым вниманием на екстратерриториальное действие американских експортных ограничений

Автор занимается — на основании американского эмбарга природного газа — проблематикой экстратерриториального действия экспортных ограничений. После краткого описания событий статья обозревает принципы осуществления юрисдикции вообще. В связи с личной юрисдикции он обсуждает круг проблем гражданства юридических лиц и с учетом интернациональной практики. Последнее по счету, но не по важности он ссылается на то, что американская регламентация экспортных ограничений означает новое применение теории контроля, что приводит непременно к новому пониманию этой теории.

Лайош Фицере:

Сэв и третьи страны

В статье рассматриваюм релевантные с организационно-правовой стороны отношения сотрудничества между СЭВ и тертьими странами. В ней дается обзор об экономических условиях отмеченного сотрудничества, потом проанализированы содержательные компоненты открытого характера, с учетом субъективных и объективных отношений проблемы. В статье изучаются вопросы, связанные с правосубъектностью и правоспособностью СЭВ как международной организации и наконец, подытоживаются характерные черты организационно-правовых форм сотрудничества между СЭВ и третьими странами.

Márta Dezső:

Die Reform des ungarischen Wahlsystems vom Jahre 1983

Der Artikel stellt in Zusammenhang mit der Vorbereitung und der gesellschaftlichen Diskussion des Gesetzesentwurfes die neuen Institutionen des Gesetzes No. 3. vom Jahre 1983. dar. Nach den allgemeinen Charakteristiken des Gesetzes es wird der obligatorische Charakter der doppelten, bzw. mehreren Kandidaturen, die Einführung des Status des stellvertretenden Mitglieds des Parlaments, sowie des stellvertretenden Gemeinderats, die Institutionalisierung der Landeswahlliste dargestellt.

Tamás Sárközy:

Theorien der Rechtsperson in West-Europa

Der Autor gibt einen umfassenden Überblick über die Entwicklung der Theorie der Rechtsperson in West-Europa. Er stellt dar jene Diskussion vom Jahre 1955 in Düsseldorf, und die nachfolgende Diskussionen. Die zeitgemässe Theorien gliedert er in zwei Gruppen: in die Gruppe der — die traditionelle Auffassungen angreifenden —, sowie jene Autoren, die diese verteidigen. Es werden unter anderen die Auffassungen von Nass, Fabriczius, Ostheim, Denninger, Raiser, Pawlowski, Ott, Rittner, Nobel und Wolff dargestellt.

László Burián:

Die Staatsangehörigkeit der juristischen Personen, mit besonderer Rücksicht auf die extraterritoriale Wirkung der amerikanischen Exportbeschränkungen

Der Autor befaßt sich aufgrund des amerikanischen Erdgasrohrembargos mit der Problematik der extraterritorialen Wirkung der Exportbeschränkungen. Nach einer kurzen Darstellung der Ereignisse überblickt der Artikel die Prinzipien der Ausübung der Jurisdiktion im allgemeinen. Im Zusammenhang mit der persönlichen Jurisdiktion erörtert er den Problemkreis der Staatsangehörigkeit der juristischen Personen, mit einem Ausblick auf die internationale Praxis. Schließlich, aber nicht zuletzt weist er darauf hin, daß die amerikanische Regelung der Exportbeschränkungen eine neue Anwendung der Kontrolltheorie bedeute, die unbedingt zu einer neuen Auffassung dieser Theorie führe.

Lajos Ficzere:

Das RGW und die Drittländer

Der Artikel untersucht Organisations- und Rechtsaspekte der Zusammenarbeit zwischen dem RGW und Drittländer. Es gibt einen Überblick über die wirtschaftlichen Voraussetzungen der Zusammenarbeit, dann analysiert die inhaltliche Züge des offenen Charakters des RGW in Betracht ziehend die subjektive und objektive Zusammenhänge der Problematik. Der Artikel untersucht die die Rechtssubjektivität und Rechtsfähigkeit des RGW betreffenden Fragen, schliesslich die organisationellen und Rechtsfragen der Zusamenarbeit.

László Burián:

The nationality of corporations, with a special regard of the extraterritorial application of the American export restrictions

The author deals on the basis of the american pipeline embargo with the problem of the extraterritorial application of the export restrictions. After a short showing of the events, the article outlines the principles of the practice of jurisdiction in general. In connection with the personal jurisdiction it analyses the problems of the nationality of corporations, with a look at the international praxis. Last, but not least the author expresses his wiew, that the American regulations of the export restrictions indicate a new application of the control theory, wich must lead by all means to its new comprehension.

Lajos Ficzere:

The CMEA and third countries

The article tackles with the problems of the co-operation between the CMEA and third countries in an organizational and legal aspect. It gives a survey about the conditions of this co-operation and analyzes the components featuring the open characteristics of CMEA with regards of the subjective and objective relations of the mentioned problem. The article also deals with questions concerning the legal subjectness of CMEA as an international organization and finally it summarizes the characteristic features of organizational and legal forms of the co-operation between CMEA and third countries.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1250. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert, a Lapkiadó Vállalat vezérigazgatója. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest, V., József nádor tér. 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámlára. Előfizetési díj 1/2 évre: 300,— Ft, egy évre: 600,— Ft. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest 1056 Bajcsy-Zsilinszky út 76.

Szegedi Nyomda — 84-670 Szeged, 1984. — Felelős vezető: Dobó József igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

ÁRA: 50,— Ft

Fq/5003 F/ET

XXXIX. új évfolyam 5. szám Budapest, 1984. május hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

TARTALOM

SAJÓ ANDRÁS
Van-e ugrás a jogban? ... 237
DOMÉ GYÖRGYNÉ
A gazdasági társulások kodifikációs kérdéseihez ... 241
TAKÁTS PÉTER
Állami intézkedések és a szerződések teljesítése a KGST ÁSZF rendszerében ... 251
BAUER MIKLÓS
Kritikai megjegyzések a KGST/ÁSZF felelősségi rendszeréhez ... 257
HIDAS JÁNOS
A nem szocialista országokkal való gazdasági együttműködés pénzügyi jogi eszközei ... 269
ÚJLAKI LÁSZLÓ
A szállítási és a belföldi árufuvarozási kötelmek kölcsönös összefüggéseiből adódó eljárásjogi sajátosságok ... 276
TÓTH MIHÁLY
Feloldható-e a béklyó? ... 282

Szemle

HAMZA GÁBOR
Visky Károly (1908—1984) ... 287
NAGYNÉ SZEGVÁRI KATALIN
Clara Zetkin évforduló ... 288
VARGA PÉTER
Emlékkönyv Kauser Lipót születésének 100. évfordulójára ... 293

Jogirodalom

Alekszidze, L. A.: A nemzetközi jog elméletének egyes kérdései (MAVI VIKTOR) ... 296
VÖRÖS IMRE
Kézikönyv a svájci kartell- és monopolellenes joganyagról ... 298
TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ
Állam- és jogtudományi bibliográfia. 1980—1981. ... 299

СОДЕРЖАНИЕ: *Андраш Шайо:* Есть ли скачок в праве? — *Мария Домэ:* К вопросам модификации норм, регулирующих деятельность хозяйственных товариществ — *Петер Такач:* Государственные меры и исполнение контракторв в системе ОУП СЭВ — *Миклош Баузр:* Критические замечания к системе ответственности в ОУП СЭВ *Янош Хидаш:* Финансовоправовые средства экономического сотрудничества с несоциалистическими странами — *Ласло Уйлаки:* Процессуальные особенности, вытекающие из взаимосвязей обязательств по поставкам и внутренним грузовым перевозкам — *Михай Тот:* Можно ли распутать узы? — *Обзор: Габор Хамза:* Карой Вишки (1908—1984) — *Надьнэ Каталин Сегвари:* Память Кларе Цеткину — *Петер Варга:* Юбилейный сборник в честь 100-летия рождения Липота Каузера — *Юридическая литература:* Алексидзе, Л.А: Некоторые вопросы теории международного права (Виктор Мави) — *Имре Вереш:* Пособие по антикартельному и — монопольному правовому материалу Швейцарии — *Ласло Трочаньи:* Библиография юрипической литературы, 1980—1981.

INHALT: András Sajó: Gibt es einen Sprung im Recht? — *Frau György Domé:* Zu den Fragen der Kodifikation der Wirtschaftsvereinigungen. — *Péter Takáts:* Staatliche Massnahmen und die Erfüllung der Verträge im System der ALB/RGW. — *Miklós Bauer:* Kritische Bemerkungen zum Verantwortlichkeitssystem der ALB/RGW. — *János Hidas:* Finanzrechchtliche Mittel der wirtschaftlichen Zusammenarbeit mit den nicht-sozialistischen Ländern. — *László Ujlaki:* Prozessrechtliche Eigenartigkeiten in den gegenseitigen Zusammenhängen der Spedition und des Inlandwarentransports. — *Mihály Tóth:* Sind die Fesseln der Vernehmungen auflösbar? — *Rundschau: Gábor Hamza:* Károly Visky (1908—1984). — *Frau Nagy Katalin Szegvári:* Jahresfeier Clara Zetkin. — *Péter Varga:* Festschrift zum 100.-jährigen Geburt von Lipót Kauser. — *Rechtsliteratur:* L. A. Aleksidze: Einige theoretische Fragen des Völkerrechts *(Viktor Mavi).* — *Imre Vörös:* Handbuch über das Rechtsmaterial des schweizerischen Kartell- und Monopolrechts. — *László Trócsányi:* Bibliographie der Staats- und Rechtswissenschaften 1980—1981.

CONTENTS: András Sajó: Jumps in the law — *Mrs. Mária Domé:* To questions of codification concerning economic associations — *Péter Takáts:* Acts of state and the performance of contracts in the system of the CMEA General Conditions of Delivery — *Miklós Bauer:* Critical comments on the system of rules of liability for breach of contracts of the CMEA General Conditions of Delivery — *János Hidas:* Financial law means of economic cooperation with non-socialist countries — *László UjlAKY:* Specific features of civil procedure resulting of interrelations of contracts of delivery and transport — *Mihály Tóth:* Can the clog be undone? — *Review: Gábor Hamza:* In memoriam Károly Visky (1908—1984) — *Mrs. Nagy, Katalin Szegvári:* Clara-Zetkin-Anniversary — *Péter Varga:* Studies in the memory of Lipót Kauser on the 100th anniversary of his birth — *Legal literature:* Alexidze, L. A.: Some questions of the theory of international law *(Viktor Mavi)* — *Imre Vörös:* Handbook on the Swiss law on restraints of trade and monopolies — *László Trócsányi:* Bibliography on legal and political sciences, 1980—1981.

E lapszám (XXXIX. évfolyam 5. szám) szerzői: *Sajó András* tudományos főmunkatárs (Budapest). — *Domé Györgyné* egyetemi docens (Budapest). — *Takáts Péter* tudományos főmunkatárs (Budapest). — *Bauer Miklós* főosztályvezető jogtanácsos (Budapest). — *Hidas János* főosztályvezető (Budapest). — *Ujlaki László* ny. tanácselnök (Budapest). — *Tóth Mihály* kerületi vezető ügyész (Budapest). — *Hamza Gábor* egyetemi docens (Budapest). — *Nagyné Szegváry Katalin* egyetemi tanár (Budapest). — *Varga Péter* egyetemi gyakornok (Szeged). — *Mavi Viktor* jogi csoport munkatársa (Budapest). — *Vörös Imre* tudományos főmunkatárs (Budapest). — *Trócsányi László* tudományos főmunkatárs (Budapest).

XXXIX. új évfolyam 5. szám Budapest, 1984. május hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Van-e ugrás a jogban?

„A jelentés abban van, ahogy a dolgok megjelenésük szerint léteznek, és az a homály, amelyet a dolgokban észlelsz, bár én ezt nem terveztem és nem is helyeztem beléjük, a dolgok attributumának tekinthető."

(Bernard Malamud)

Az uralkodó magyar bírói doktrína szerint — legkiválóbb jogtudósaink minden bátorítása ellenére — a jogalkalmazók sosem tesznek egyebet, mint amit számukra a jogszabályok kijelölnek. Tevékenységük aktív mozzanata nem mehet túl a szabályok értelmezésén. S bár a magyar és általában a szocialista jogi doktrína tagadja, hogy a jogalkalmazás mindössze a megfelelő szabályokból nyert szillogisztikus következtetések alkalmazásában állna, adósunk marad azzal, hogy a bíró végül is milyen gondolati műveleteket végez. Csak annyit tudhatunk, hogy amit tesz, az a „dialektikus" jelző által igazolt, érvényes gondolati tevékenység. (Érvényes gondolati tevékenység a helyes jogalkalmazásra vezető gondolati eljárás.) Ez a megközelítés aligha kielégítő, hiszen a logika szabályait tisztelve is lehetségesek eltérő jogalkalmazási eredmények és eltérő értelmezések léteznek. Másfelől aki akárcsak felületesen is megvizsgálja felső és nem is annyira felső bíróságaink ítélkező tevékenységét, az gyakran találkozik a korábbi értelmezéssel akár homlokegyenest ellenkező értelmezésekkel, a szokás szerint felhívott jogszabályok logikai értelmezése mellett adódó megoldásokkal ellentétes tényleges ítéletekkel. Meggyőződésem, hogy a jogszabályok tényleges uralmának a szocialista törvényesség jogos társadalmi követelményének, a jog társadalmi elfogadásának és így hatásosságának és a jogalkalmazói munka színvonalának egyaránt hasznára válna, ha szakítanánk a szemérmes eltagadás álláspontjával. Ehelyett a ténylegesen alkalmazott és alkalmazható, a jogrend számára elfogadható, jelenleg azonban látens jogi okfejtések, argumentációk, indoklások explicitté és nyilvánossá tétele lenne a kívánatos. Ez biztosítja ugyanis mind a szakmai, mind a társadalmi kontroll lehetőségét. Ez teszi lehetővé, hogy az ítélkezési gyakorlatban a jogszabály-értelmezésben esetenként bekövetkező s látszólagosan önkényesnek tűnő változások ésszerűként legyenek igazolhatók; általában ez teszi lehetővé a jogi érvelés racionalitásának fokozását.

A fentiek szükségességét a jelen dolgozat az *ugrás* problémájának elemzésével kívánja alátámasztani. Aligha vitatható — bár alighanem legalábbis szemérmes hallgatással elintézett — tény, hogy jogalkalmazásunkban gyakran találhatunk olyan gondolatmeneteket, amelyek nem deduktív lépésekből állnak. Az ugrás eredményeként a korábban ismert jog, joganyag megváltozik. Ez felfogható esetenként „helyes" értelmezésként is, de a jellemző az, hogy ugyanazon vagy hasonló esetet, mint amilyet korábban már elbíráltak, most egészen *más szabály* vagy szabályok szerint bírálnak el és határoznak meg. Ezt az új szabályra való áttérést nevezhetjük „váltásnak" is. Bizonyos jogrendszerekben, különösen a *common law*-ban, de egyes európai jogrendszerekben, és adott történelmi körülmények között akár szocialista jogrendszerekben is, elfogadott az is, hogy a bírák új szabályt alkossanak, és ez alá rendeljék a megoldandó életbeli helyzetet. Ez *után* természetesen az adott esetre vonatkozó döntés szillogisztikusan megalapozható, ez azonban nem érinti azt a tételünket, hogy a döntés előtt ilyen szillogizmusra lehetőség nincs. A szillogizmus mindössze azt fejezi ki, hogy *valamilyen* szabály szerint járunk el, vagyis valamilyen általánost konkretizálunk. Az ugrás vagy váltás jelensége azonban közvetlenül nem is a következtetést, a konkrét ítéletet, hanem a szabályt érinti.

Önmagában az a tény, hogy a jogot, a jogrendszert meglevő, már létező szabályok rendszerének fogjuk föl, amely szabályok a társadalmat és mindenekelőtt a jogalkalmazókat irányítják, nem jelenti azt, hogy ezen irányítás során a szabályok ne változhatnának. A szabályanyag ugrás vagy váltás alakját öltő változása, vagyis az elfogadott joganyag változására vezethető jogi transzformációk minden történelmi korszak és jogrendszer létezésének empirikus tényei, szükségszerű velejárói. E változások előfordulási gyakorisága és aránya jogrendszerről jogrendszerre változik. Az is változik, éspedig a jogrendszerre vo-

natkozó elfogadott, bár nem mindig kifejezetté tett elvárások és kritériumok szerint, hogy egyáltalán mi tekintendő változásnak, mikor tekintendő változottnak a jog, illetve a jogszabály. A változás leírásához két általános, és éppen ezért semleges kritérium kínálkozik:

a) Az ugrás olyan megoldásra vezet, amely megoldás ugyanazon eset korábbi megoldásától eltér. (Sajnos azonban rendszerint csak hasonló, s nem pedig azonos esetek vannak.);

b) Az ugrás miatt az azt tapasztaló kortárs jogászok meglepődnek — esetleg megbotránkoznak. Legalábbis a külső megfigyelő feltételezheti, hogy ilyesféle érzés keríti hatalmába a jogalkalmazókat, és azokról feltehető, hogy szükségét érzik annak, hogy az ugrást, illetve annak *jogosságát igazoló indoklást* terjesszenek elő. Minél erőteljesebb ez a szükséglet, minél inkább közelít ahhoz, hogy a jogalkalmazó ilyen esetben indoklási kötelezettséget érezzen, és minél inkább válik társadalmi-jogi elvárássá e közösség, annál ellenőrizhetőbb az ily módon nyilvánvalóvá vált ugrás, és annál inkább szükség van megfelelő érvekre, indokokra.

Az ugrásnak azonban adható határozottabb jelentés is. Eszerint — és erre már utaltunk — a jogalkalmazói megoldás nem deduktív okfejtésen alapul, vagy ha tartalmaz is deduktív okfejtést, akkor a kiinduló premisszák újak (váltás). Hogy e nyílt vagy rejtett ugrások léteznek, azt nem érdemes tagadni, bár a jogi ideológiák adott módon működéséhez szükséges lehet ilyesfajta tagadásra. A dolog lényege azonban normatív jellegű, nevezetesen: vajon elfogadhatók-e a jog részeként az ugrás eredményei, következményei. A tényszerű, a szokás, az önkény normatív ereje hosszabb távon beépítheti az ugrás eredményét a jogrendbe. Ebből azonban nem következik, hogy az ugrás eredménye jogszerű akkor is, amikor először végrehajtják ezt a gondolati műveletet. Tudjuk, hogy a mindennapi élet része a deviáns magatartás és a jogsértés. Ebből azonban nem következik, hogy megjelenésükkor ne ütköznének a jogba, vagy hogy fogalmilag a jog részének lennének tekinthetők. Hasonlóképpen, az ugrás ténye sem biztosítja egy jelenség jogi természetét. (Természetesen minden normatív rendszer bizonyos határok közt eltűri, sőt feltételezi saját megsértését. Adott esetben ez ellen megfelelő védekező rendszereket épít ki.)

Nem meglepő hát, ha a jogászok a múltban és a jelenben egyaránt visszautasították az ugrások eredményét. Ez a jogi gondolkodás régi hagyományaival függ össze. Érdemes e hagyományok néhány forrására utalni:

1. A meglevő jogi szövegeket, különösen a római jogét az európai kontinensen már a glosszátorok óta bálványozták. A szöveg tekintélyét éppen azzal teremtették meg, hogy azt az egyetlen és változtathatatlan „igazi" jogi forrásnak tekintették. Szakrális színezetű jogokban is megfigyelhetünk ilyen jelenségeket.

2. A *more geometrico* jogrendszerek és jogi okfejtés (az a típus, amelyet a legjobban talán Leibniz elképzeléseivel jellemezhetünk) a dedukciót állították a jogi gondolkodás középpontjába.

3. A modern, centralizált államban kialakult és elkülönült egy olyan társadalmi csoport, amely az állam működési elvei szerint deduktív gépezetként működik, hogy megvalósítsa a központi akarat elvont szabályait. Max Weber például hangsúlyozza a bürokrácia és a paragrafus-automata módon működő jogalkalmazás kapcsolatát.

A tételes szocialista jogok és a szocialista jogtudósok többsége az ugrás jogi jellegének megengedése ellen foglal állást. Sokan ebben a törvényesség lazulását sejtik. Azok az újabb jogelméleti nézetek azonban, amelyek a bíróság, különösen a Legfelsőbb Bíróság jogalkotó jellegét elismerik, implicit formában legitimnek tekintik az ugrást mint jogi gondolkodási műveletet. A jogszociológus számára pedig nyilvánvaló, hogy a jogalkalmazói döntésben a jogszabály csak egy, bár adott esetben más tényezők által is közvetített eleme a jogalkalmazói döntés társadalmi meghatározóinak.

Jogideológiai előfeltevésektől függetlenül beláthatjuk, hogy a jog változásának minden jogrendszerben sajátos technikái léteznek. Ha a jogrendszer hivatalosan tagadja az ugrást és a váltást, úgy ezek (a kifejezett jogszabályváltoztatás körét leszámítva) rejtve maradnak. Ilyen esetekben a rejtett változás — mely adott esetben rendkívül nyakatekert, sőt nevetséges formákat ölthet, mint már Maine a római jogi fikciókkal kapcsolatban oly szépen bemutatta — nem válik nyíltan problematikussá. Ez azt jelenti, hogy nem tárhatók fel őszintén indokai, és aki változtat, az másfelől nem köteles indokolni, motiválni e változtatást, hanem egyetlen feladata van: elrejteni azt. A jogszabály átalakítása akkor válik problematikussá, ha nem utasítható vissza további igazolás nélkül az a vád, miszerint e szabály korábban nem létezett. A változás, illetve ugrás problematikus természete nyilvánvalóvá válik, ha az adott jogi megoldás eredményei korábbi megoldásokkal tagadhatatlan ellentétbe kerülnek.

A hagyományos, ugrásellenes rendszerek változtatási technikái közül kettő érdemel különös figyelmet: *a)* a szavak, *fogalmak* manipulálása és *b)* a (releváns) *tények* manipulálása. Ez utóbbi sokkal elterjedtebb és sokkal fontosabb, mintsem a normaorientált jogtudomány alapján hihetnénk. Minden jogi okfejtési rendszerben elterjedt módszer a releváns tények manipulálása, ami nem jelent egyebet, mint hogy a tényállásból azokat a mozzanatokat ragadják ki, amelyek alapján másfajta szabály alá vonható az adott eset. Ezzel ténylegesen a szabály extenzitását, kiterjedését változtatják. Az, hogy adott tényállási elemeket figyelmen kívül hagynak, nem igényel különösebb legitimációt, főleg a szabad bizonyítási rendszerekben. Különösen nem igényel indoklást, hogyha egyébként az eredmény társadalmilag elfogadható. Kétségtelen azonban, hogy a tények figyelmen kívül hagyása eljárási, sőt anyagi normákat is sérthet (pl. a gondatlanság meghatározásánál nem lehet teljesen figyelmen kívül hagyni, hogy mit tett a károkozó). Mivel azonban a valóság tényei a társadalmi környezet — vagy akár a bíró számára releváns vonatkozási csoportok — szempontjából kevéssé nyilvánvalóak és kevéssé ellenőrizhetők (ebből a szempontból még a fellebbezési eljárás lehetőségei is korlátozottak), általában az így megvalósuló változtatáshoz nincs szükség utólagos igazolásra. A jog „ugyanaz" marad, és ami változik, méghozzá némileg csodaszerű módon, az a

társadalmi valóság, amelyre a szabályok vonatkoznak.

A hagyományos jogátalakítás szövegmanipulációs („értelmezési") módszere régóta a jogtudomány érdeklődésének előterében áll. Hagyományosan a jogtudomány arra törekedett, hogy az értelmezés szükséges bővítésével, ám egyúttal ellenőrizhető keretek közt tartásával a pozitivista jogállami ideológiát erősítse. Ez azt jelentette, hogy a fogalmak jelentéskörének változtatásával a már létező jog uralmát és változtathatatlanságát kívánták szolgálni. Különösen nyilvánvaló e törekvés a fenti irányzat kiteljesedését és karikatúráját egyszerre kínáló fogalomképző iskola esetében. Hogy a szövegmanipulálás milyen hatékony lehet, és milyen tág határok közt mozoghat, azt igazolja, hogy a *Code civil* köré kiépülő francia és belga *jurisprudence* azonos szövegek alapján mennyire eltérő megoldásokra tudott jutni.

A társadalmi változások felgyorsulása és terjedése az ugrás elismerése nélküli jogi adaptációt megnehezítette, különösen olyan társadalmakban, amelyek a jog tekintélyét részben éppen annak viszonylagos változtathatatlanságához kapcsolták. Önmagában az a tény, hogy a XX. század elején pl. a német bíróságok nehezen alkalmazkodtak a változásokhoz, nem feltétlen bizonyítéka a hagyományos adaptációs módszerek jelenkori alkalmazhatatlanságának. Sokkal inkább a jogalkalmazók társadalmilag meghatározott konzervativizmusa játszott itt szerepet. Ma, amikor a jogalkalmazók, beleértve a bíróságot is, társadalmi okokból hajlamosabbak és felkészültebbek *bizonyos* társadalmi változások elfogadására, és amikor a jogi szövegeket eleve úgy hozzák létre, hogy ama *bizonyos* társadalmi változtatások végrehajtását, az alkalmazkodást megkönnyítsék, a jogalkalmazói jogátalakítás nem ugrásos, nem váltásos lehetőségeinek esélyei megnövekedtek. Amikor a jogalkotók oly szívesen élnek meghatározatlan fogalmakkal, generálklauzulákkal, „nyitott szövegekkel", nyilvánvaló, hogy az átalakítások önmagukban részben legitimáltak és (legalábbis látszólag) nem igénylik a jogi indoklást, a jogi dogmatika támogatását. (Ez azonban megítélésünk szerint csak látszat, mert e felhatalmazáson alapuló, de parttalan értelmezésnél éppen hogy szükség van ellenőrizhető jogi kontrollra.)

Különböző társadalmi igények megnövelték a jog társadalmi változásokhoz alkalmazkodása iránti igényt. Ugyanakkor a társadalom érzékenyebb és kritikusabb lett a konkrét döntések iránt, és nem minden esetben és helyzetben elegendő indoklás egy döntéshez puszta jogszerűsége. E nyomások hatására a jogátalakítás új lehetőségei felé fordult az érdeklődés. Mivel a törvény, a jogszabály változtatása nem mindig bizonyult elegendőnek, illetve a konkrét esetek megoldásában nem mindig hoz megnyugtató eredményt, a jogalkalmazói jog új technikáinak legitimálására vállalkozik napjaink jogtudománya. E törekvések között említhetjük a jogi indoklás új formáinak elfogadtatására irányulót.

A jogi okfejtés vagy indoklás, mint *ésszerű argumentációs technika* természetesen nem nyújtja a törvényi legitimáció egyértelműségét, de bizonyos határok között tudományosan és szakmailag ellenőrizhető. A hagyományos jogértelmezési technikák bűvköréből a „jó indokok" felé tett kitörés, a viszonylagos paradigma-váltás jól megfigyelhető Hart professzor 1954-es oxfordi székfoglaló előadásában, amelyben az elfogadott nyelvfilozófiai módszerek átvételét javasolta. Ez a jogi kifejezések definiálására irányuló törekvéssel való leszámolást jelentette. A meghatározás helyett a nyelvfilozófia (mármint amit Hart szívéhez közel állónak érzett) által ihletett jogtudomány a jogi kifejezések jellegzetes használatmódjának *felsorolását* kell, hogy nyújtsa. Mintegy két évtizede tapasztalhatjuk, hogy a hagyományos deduktív jogi gondolkodás és a — kontextuálisan kielégítő jogi igazolás nélküli ugrásokat is tartalmazó — szabad belátáson alapuló határozathozatal között valamiféle középút körvonalazódik.

A jogi okfejtés ésszerűségi alapon álló ellenőrzéséhez fűződő társadalmi, sőt jogászi-szakmai érdekek ellenére a kontinentális jogrendszerekben meglehetősen erős magának a jognak az ellenállása az ezen alapuló megoldásokkal szemben. (A *common law* országokban ugyan a szakirodalom hangsúlyozza a döntések racionális-normális indoklásának szükségességét, de a tények azt mutatják, hogy az írott jog, a törvények és rendeletek szerepe nő a bírói jogalkotással szemben, és a (követelt) alapelvek vagy szabályok szerinti és ésszerűen argumentált ítélkezés helyét az *ad hoc* döntések foglalják el.) A kontinensen a tételes jog uralmát aligha lehet kétségbe vonni. A bíróságok és más jogalkalmazók számos országban jogilag kötelesek az írott törvények alkalmazására, ami azt jelenti, hogy döntéseiket mindenkor a meglevő jogforrásokra hivatkozással kell igazolni, illetve arra kell alapozni. Az alapozás természetesen nem azonosság, az elismert jogforrásoktól való függés csak bizonyos fokú és konkrét esetben nagyon is változó mérvű lehet. Mindenesetre egy, a jogforrásokra vonatkozó, 1983-ban közzétett európai vizsgálat szerint a hagyományos források uralma vitathatatlan, és a hagyományos források csak az érvényes jog és az értelmezési tevékenységek igen szűk felfogását ismerik el, még ha vannak is kivételek. (Norvégiában legalábbis értelmezési módszerként érték-standardokat elfogadnak.) A tipikus azonban az NSZK-beli állapot, ahol ma is jellemzőnek tekintik a porosz általános Landrecht Bevezetőjét, mely szerint nem alkothatnak új törvényeket a szokások, a jogtudomány véleményei vagy a bíróság, és a létező törvényeket ilyen módon nem is lehet hatályon kívül helyezni. Egyes társadalmakban az igazságszolgáltató szervezetnek egyébként sincs kellő hatalma, sem önbizalma arra, hogy nagyobb felelősséget vállaljon a jog alakításáért. Ha a fejlett ipari társadalmakban a nem jogilag képzettek aránya a jogalkalmazók közt növekszik, ez a sajátosan jogi érvelés, a jogi argumentáció esélyeit érthetően csökkenti. A jogi indokok helyét más érvrendszerek — különösen hatékonyságiak — váltják föl, ahol a hatékonyságot az adott szakma (közgazdaság, műszaki fejlesztés, szociálpolitikai) szempontjai határozzák meg.

Az elmondottaknak valószínűleg nemcsak közvetett a kapcsolata az ugrások jogi státuszával. E státusz problémáját tárgyalhatjuk a következő kérdés formájában is: átalakítják-e a jogot, illetve a jogszabályt az ugrások, vagy eredményük csupán a már létező jog sajátos megjelenési formája? Vajon az ugrás a jogi

okfejtés alkotórésze, avagy azon kívül helyezendő, esetleg az ugrás maga a jogi okfejtésbe tartozik, de igazolása a jogi indokláson kívüli?

Jogi okfejtésnek csak olyan tevékenységet tekinthetünk, amely normáknak felel meg. Valószínűleg sokan elfogadhatónak tartják, ha Noam Chomskinak a nyelvre vonatkozó meghatározását a jogi indoklásra alkalmazzuk. Chomski szerint a nyelv a kijelentéseknek azon csoportja, halmaza, amelyet a nyelvtan ír le. Ennek megfelelően jogi indoknak számít mindaz, ami megfelel a jogi indoklás szabályainak. Tovább terjesztve e tételt, csak azok a jogtételek (a jogi normákat kijelentésként megjelenítő tételek) felelnek meg a jogi normáknak — ezek objektív létét elismerve —, amelyeket a jogi indoklás szabályai szerint alakítottak ki, vagy alkottak meg. Ezek szerint tehát a képzési szabályt nélkülöző, *ad hoc* módon kialakított szabály jogilag elfogadhatatlan ugrás. Elfogadhatatlan, mert megszegi a „nyelvtan" szabályait, és ezért a „nembeszéd" körébe tartozik. Ha azonban egy *ad hoc* ugrással keletkeztetett döntés normává tehető *a posteriori,* vagyis általánosítják, és beilleszkedik az indoklási rendszerbe, akkor az ugrás és eredménye mégis elfogadott lesz. A kérdés az, hogy mi a feltétele ennek az *a posteriori* elfogadásnak.

Az ugrás természetének feltárásához közelebb visz, ha különbséget teszünk kétféle norma között. Az egyik a tételes jogban létező magatartáselőírás, a másik az indoklási szabály. Az ugrás akkor eredményez érvényes jogot, ha megfelel az elfogadott indoklási szabályoknak. Ezek az indoklási szabályok azonban éppen attól jogiak, hogy megkülönböztetett szerepet tulajdonítanak a jogi szabályoknak. Pontosabban: itt körvonalazódik a döntő különbség egy hagyományos legalitás keretei közt maradó és egy radikális, „szabadjogias" jellegű jogátalakítás közt. Míg a hagyományos legalitáshoz kötődő felfogás esetén az ugrások csak a jogi premisszák változtatásában állnak, addig a radikális felfogás szerint lehetnek jogon kívüliek is (pl. igazságosság). E szembeállítás természetesen meglehetősen steril és elméleti jellegű, mert bizonyos esetekben a legalitás keretei közt maradó okfejtés is belátja, hogy nem találhatók megfelelő jogi premisszák, mint ahogy a radikális felfogás is éppen arra törekszik, hogy a külső premissza-választás racionális előfeltevéseit mint sajátos, kitüntetett esetet vizsgálja. Adott esetben természetesen a jogász is rákényszerül arra, hogy a premisszákat általános vagy nem jogi (szakmai) racionalitási kritériumok szerint igazolja. Ebben az esetben azonban általában nem mint jogász cselekszik, illetve nem jogászokat kíván meggyőzni, vagyis érvelése — közvetlenül — jogilag irreleváns. A radikális állásponttal kapcsolatban egyébként éppen ezért felhozható, hogy ebben az esetben a jog alakítása kikerül a jog köréből, és ily módon adott esetben nem is jogi erők, nem a jogrendszer szempontjai érvényesülnek. A radikális megközelítésre nincs is szükség ahhoz, hogy premisszát változtassunk. A premisszaváltás racionalitása igazolható adott esetben a jogrendszeren belül is. Kétségtelen azonban — és megítélésem szerint éppen ezen a téren léphetünk előre, ha elismerjük az ugrás létét — *a premisszaváltás nyilvánossá tett, ésszerű érvelést igényel;* a bizonyítás terhe a változtatót, az ugrást végrehajtó jogalkalmazót terheli.

Az elmondottak gyakorlati jelentőségének érzékeltetésére az ún. *nehéz esetek* igazolásának példáját érdemes felhozni. Nehéz esetnek szokás azokat az eseteket tekinteni, ahol a döntés olyan indokokat igényel, amelyek nem a pozitív jogba foglaltak. (A méltányosság elismerésével hasonló álláspontra jut a szocialista jog is.) Van azonban olyan felfogás, mely szerint a nehéz esetek attól nehezek, hogy nem minden, formailag a szabály alá eső megítélendő helyzet vagy magatartás vonható a szabály célja alá. Mások elméleti alapon tagadják, hogy az ilyen konfliktus más lehetne, mint látszólagos. Az adott eset megoldásához szükséges hiányzó premisszákat a jogrendszer más részén, illetve e szabályok holdudvarában lehet megtalálni. Pontosabb és óvatosabb fogalmazással élve a kontextuálisan elégséges jogi igazoltságú ugráshoz alkalmazandó premisszákat valahol „másutt", de a jogrendszerben kell keresni, vagy legalábbis a jogrendszerben létezik olyan legitimált kapcsoló elv vagy pont (legalábbis egy nyílt szöveg formájában), amely az új premisszák szabad találását lehetővé teszi, illetve kijelöli ezeknek az új premisszáknak a lelőhelyét. A jogilag racionális indoklás követelményét mint a jogrendszerben létező különféle premisszák közti *igazolt* választás elvét — épp a törvényesség, a társadalmi ellenőrzés érdekében — kívánatos kimondani, explicitté tenni.

A jogalkalmazói jogátalakítás elismerése, az ugrások tényének őszinte vállalása korántsem vezet a jogrend, a törvényesség gyengüléséhez — ha ez megfelelő ésszerűségi ellenőrzés mellett történik. A jogalkalmazás társadalmilag amúgy is kötött, és korántsem a bíró önkényétől függ, hogy mit tekint jognak. Ebből a szempontból nagyon határozott ellenőrzés érvényesül. E kontrollt — egyebek közt — a jogász közönség is gyakorolja. Az ellenőrzés racionális alapja a jogi indoklás, amely nem individuális okfejtésen alapul, hanem kollektív tudatforma, objektív törvényekkel, még ha ezek nem is mindig vagy egészükben tudatosulnak is. Objektív törvényeket követő jellegénél fogva e tudatforma nem vezethető vissza interperszonális kapcsolatokra, sem egyéni gondolkodási aktusokra. Az ugrás tekintetében ez azt jelenti, hogy az ugrást érvényessé, jogivá tevő gondolati folyamat nem korlátozható egyetlen jogász, jogalkalmazó egyéni gondolati aktusára. Csak akkor válik társadalmilag és jogilag jelentőssé, jelentéshordozóvá, ha azt a „közönség" elfogadja. E „közönséget" pedig — részben — a jog határozza meg. Hiszen a jog jelöli meg azokat az illetékes jogászi szervezeteket, amelyek erről a gondolati termékről ítéletet — akár hallgatólagosat is — alkotnak (pl. a fellebbezés vagy rendkívüli perorvoslatok során). De a jog jelöli meg általánosabban a jogilag kompetens személyeket — és az ilyen személyeknek e minőségük elnyeréséhez éppen a jogi indoklást közvetítő szakmai képzésen kell keresztül menniük. Az ugrás elfogadása egyébként is gyakorlati aktus, és a gyakorlati-jogi és társadalmi-tevékenységi szerkezetekbe illeszkedve válik az ugrás, illetve eredménye jogilag elfogadottá.

Sajó András

A gazdasági társulások kodifikációs kérdéseihez*

1. § A gazdasági társulások átfogó szabályozása

a) Gazdaságpolitika és a társulások. A gazdasági társulások átfogó szabályozása — mint ahogyan az eddigi fejlődés is teljes mértékben igazolja — csak a gazdaságpolitika függvényében alakulhat. A gazdaságpolitika határozza meg a társulások funkcióját, a népgazdaságban elfoglalt helyét és szerepét is. S noha ez utóbbi években számos pozitív előrelépés történt, változatlanul az a véleményünk, hogy még mindig sok a megválaszolatlan kérdés, sőt a társulások helyének és szerepének meghatározása — összehasonlítva az állami vállalatokkal és szövetkezetekkel — változatlanul várat magára. Annak ellenére így látjuk, hogy az utóbbi tíz évben lezajlott pártkongresszusok mindegyike — legutóbb a XII. Pártkongresszus is — megfogalmazta: „Támogatjuk az állami vállalatok és a termelőszövetkezetek gazdaságilag előnyös társulásait, az anyagi és szellemi erők ésszerű hasznosítását szolgáló formáit",[1] illetőleg, hogy a „társadalmi tevékenység minden területén az eddiginél fontosabb feladattá vált a belső tartalékok mozgósítása".[2] A Kongresszusi irányelvek ugyanis a gyakorlatban nem mindig, vagy legalábbis akadozva kerülnek átültetésre, a középszintű végrehajtás nem egy esetben elmaradt a megfogalmazott elvektől. Az elmaradás okait nem kívánjuk részletesen elemezni, de arra mindenképpen szeretnénk a figyelmet ráirányítani, hogy talán elérkezett az idő arra is, hogy a pártdokumentumok ne csak általános elveket fogalmazzanak meg, hanem ennél konkrétabb elvárásokat. Pl., hogy milyen területen szükséges a társulások fejlődése, hogy számol-e velük a népgazdaság, vagy hogy az országos feladatok kialakításában és megoldásában ezentúl nemcsak az állami vállalatokra és szövetkezetekre, hanem a gazdasági társulásokra is épít. Úgy gondoljuk, hogy ha a feladat konkretizálódik és nemcsak jelszószerű meghatározásokban ölt testet, talán a végrehajtásban közreműködő középszintű vezetés, sőt a miniszteriális szervek is sokkal több gondot fordítanak azok gyakorlati megvalósítására.

El kellene jutni odáig is, hogy a gazdasági társulások ugyanúgy alapintézményekké váljanak, mint az állami vállalatok vagy a szövetkezetek. E nélkül a kezdeményezés, a gazdálkodó szervezetek belső tartalékainak felhasználása sokkal nehezebben bontakozik ki, pedig azt láthatóan mind a párt felsőbb vezetése, mind pedig a gazdaság irányítását végző szervek elvárják; sőt az elvárásoknak meg kellene teremteni a tárgyi feltételét is, mivel úgy tűnik, hogy a személyi feltételek a gazdálkodó szervezeteknél lényegében adottak.

A tárgyi feltételek megteremtésénél elsősorban a gazdasági szabályozó rendszer ösztönző módszereinek a kimunkálására gondolunk, nevezetesen arra, hogy tegyük érdekeltté a gazdálkodó szervezeteket abban, hogy belső tartalékaikat olyan tevékenység megvalósítására fordítsák, amelyek a népgazdaság számára fontosak és amelyekkel eddig nem, vagy csak korlátozott mértékben foglalkoztak. Így pl. *ösztönözni kellene a társulások létrehozását a termelőerők összehangoltabb fejlesztésére, a párhuzamos kapacitások kiiktatására, az alapanyag-termelés és feldolgozás bővítésére.* A mezőgazdasági termékek feldolgozásán túl ki kellene a kapcsolatokat építeni *az erdészeti termékek feldolgozására, javítani lehetne az egyes települések élelmiszer és egyéb ellátását, a kereskedelmi hálózat jobb megszervezését, a falvak és egyéb települések kommunális ellátásának a biztosítását, a mezőgazdaságban dolgozók szociális, kulturális és sportigényeinek kielégítését, illetőleg üdültetésük megoldását.* Ez utóbbi kérdés megoldható lenne a mezőgazdasági dolgozók üdültetésének a SZOT kereteibe történő állami beiktatásával, vagy a SZOT-tal létrehozandó együttműködési szerződések és társulások keretében is. *Ki lehetne terjeszteni a társulási kapcsolatokat az egészséges emberi környezet, a levegő és víz, ezen belül az ivóvíz tisztaságának biztosítására stb.,* vagyis olyan területekre, amelyekbe a társulás még nem vagy alig vonult be és térhódítása feltétlenül népgazdasági igény is.[3]

Sokkal jobban kellene ösztönözni a helyi tanácsok és a gazdálkodó szervezetek együttműködését minden olyan beruházás megvalósítására, amely a települési igényként fogalmazódik meg. Az ösztönzés kifejezésre juthat pl. abban, hogy az állam a beruházó szervezetek számára kedvezőbb feltételek mellett nyújt hitelt, hogy az ide átcsoportosított pénzeszközök tekintetében nem ír elő adózási kötelezettséget, hogy a beruházás megvalósításához ellenérték nélkül bocsát rendelkezésre földterületet. A közös beruházások ugyanis nemcsak az adott település vonatkozásában oldják meg a jelentkező problémákat vagy azok valamelyikét, hanem tehermentesítik az államháztartást is, elősegítik annak a célkitűzésnek a megvalósítását, hogy megszűnjön, vagy legalábbis csökkenjen a falu és város közötti különbség, hogy a falusi és városi lakosság életnívója kiegyenlítődjön, vagy legalábbis hasonuljon.

S ha csak a felvetett kérdésekre koncentráljuk figyelmünket és nem is vesszük számításba azokat az eredményeket, amely a korábbi fejezetből — remélhetőleg — kitűntek, akkor is látnunk kell, hogy a kooperációs kapcsolatoknak, s ezen belül elsősorban a társulásoknak a jelentősége állandóan fokozódik, sőt szerepüket feltétlenül növelni kellene. *Különösen így van ma,* amikor az állami beruházások száma — s nemcsak a nagy beruházásokra gondolunk — évről évre csökken. Úgy nagyobb eredményt elvárni, s főleg

---

* A tanulmány a szerző doktori értekezésének egy része. (Szerk.)

[1] Ld. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának irányelveit a párt XII. Kongresszusára. Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1979. 19. old.

[2] Ld. 24. old.

[3] Ld. ezzel kapcsolatban még a *szerző:* Kooperációs és integrációs kapcsolatok a magyar mezőgazdaságban c. cikkét. Magyar Jog, 1981. 5. sz.

elérni, hogy az állam ezeket a kezdeményezéseket nem, vagy nem megfelelően honorálja, aligha lehet.

Mindezeket összefoglalva megállapítható, hogy *a gazdálkodó szervezetek pénzeszközeinek felhasználása népgazdasági célkitűzések megvalósítására csak abban az esetben következhet be az elvárásoknak megfelelően* ha: *1.* gazdaságpolitikánk az eddigieknél szabatosabban és körülhatároltabban fogalmazza meg a társulások feladatait, *2.* ha a feladatok meghatározása mellett a társulásokat alapintézményként ismeri el, hasonlóan az állami vállalatokhoz és szövetkezetekhez, *3.* ha ösztönző rendszer kidolgozásával serkenti a gazdálkodó szervezeteket és a helyi tanácsokat a közös beruházások, illetőleg minden, a népgazdaság érdekeit is hordozó feladat megvalósítására.

b) A gazdasági társulások alkotmányjogi kérdései. A gazdasági társulások koncepcionális tételeinek meghatározása eldönti azt a kérdést is, hogy van-e helyük az alkotmányban. S hogy a kérdés mind ez ideig nem dölt el mutatja az a körülmény is, hogy alkotmányos rendezésükre sem 1972-ben, sem 1983-ban nem került sor, pedig ekkor már több mint húszéves múltra tekintettek vissza.[4] Ez számunkra azért is problematikusnak tűnik, mivel a magántulajdon szerepe a mezőgazdaságban lényegesebben kisebb súlyú, mint a társulásoké, mégis a magántulajdonnal foglalkozik az alkotmány, a gazdálkodó szervezetek kooperációs kapcsolatainak pedig egyáltalán nem ad helyet.

A disszonancia annál is inkább nyilvánvaló, mivel a társulások a szocialista társadalomban nem megtűrt, hanem új, integráns intézmények, s joggal elvárható, hogy az alkotmány, amely a társadalmi rend teljes keresztmetszetének szabályozására alapvetően hivatott, ne hagyja őket figyelmen kívül. Meggyőződésünk, hogy szabályozásuk nélkül a társadalmi rend alkotmányos meghatározása nem fejezi ki a magyar valóságot. E kifejezés elmaradásánál azonban számunkra sokkal nagyobb gondot okoz annak felismerése, hogy e szabályozatlanság lényegében gazdaságpolitikánk visszatükröződését is jelentheti, mint olyan felfogható megnyilvánulásnak, amely kétségeket ébreszt a társulások elismertsége és főleg a tekintetben, hogy beépítésre kerülnek-e hosszú távon is a népgazdaság rendszerébe. A szabályozás hiányának tudatosságát ennélfogva lényegesen negatívabbnak ítéljük, mint a kellő odafigyelés hiányát, sőt reméljük azt is, hogy gazdaságpolitikánkra hat majd a szocialista országok egynémelyikének alkotmánya, amely a jelzett intézményeket már szabályozta[5] s ezzel a társulásokat, az állami vállalatok és szövetkezetek mellett, a szocialista társadalom építésének egész folyamatába beépítette.

A társulások alapintézményként történő elismerése számunkra egyértelműen azt jelentené, hogy a rájuk vonatkozó speciális szabályok is az elkövetkező időben sokkal kidolgozottabbak és megalapozottabbak lennének, s hosszabb távon szolgálhatnák azokat a célkitűzéseket is, amelyek már a jelzett pártdokumentumokban megfogalmazódtak.

Szükségesnek tartjuk éppen ezért az alkotmányban olyan szabályok megfogalmazását, amelyek kifejeznék: hogy: *„A Magyar Népköztársaság segíti és támogatja a szakosodás és kooperáció fejlődését, a technikai színvonal emelését, s ennek megvalósítása érdekében az állami vállalatok és mezőgazdasági nagyüzemek társulási kapcsolatait. Védi és elismeri e kapcsolatok eredményeként létrejött társulási tulajdont."*

Az alkotmánymódosítás során modernebb, a jelenlegi társadalmi viszonyokat jobban tükröző szabályokat lehetne megfogalmazni a tagszervezetek, nevezetesen az állami vállalatok és a szövetkezetek vonatkozásában is. Feltétlenül ki kellene fejezni azokat a változásokat, amelyek az utóbbi években, pl. az üzemen belüli kisvállalkozások, a leányvállalatok alapítása és nem utolsósorban a különböző kooperációs és integrációs kapcsolatok léte folytán bekövetkeztek. Kifejezett rendelkezést lehetne megfogalmazni arra nézve is, hogy az állami vállalat a rendelkezése alatt álló vagyonnal tulajdonosként rendelkezik. Az ugyanis, hogy az állami vállalat az állam tulajdonában van, alkotmányos tétel,[6] ennek folytán az állami tulajdon e szabály beiktatásával nem kérdőjeleződne és ugyanakkor számos, ezzel összefüggő kérdés szabályozását nagymértékben megkönnyítené. Mi többek

[4] A Magyar Népköztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. tv. t. ezekben az években módosították.

[5] A szovjet Szocialista Köztársaság Szövetségének Alkotmánya 12. §-ban kimondja, hogy: A kolhozok és más szövetkezeti szervezetek, valamint egyesüléseik tulajdonát képezik az olyan termelőeszközök és egyéb vagyontárgyak, amelyek alapszabályzat szerinti feladataik megvalósításához szükségesek. ld. oroszul: Konsztitucija RSzFSzR. Moszkva, Izd. Szovetszkaja Roszszija, 1978. S ugyanebben a §-ban találjuk meg azt is, hogy: Az állam elősegíti a kolhoz-szövetkezeti tulajdon fejlesztését és az állami tulajdonhoz való közeledését. A 16. §. 2. bek. pedig azt mondja ki, hogy: Az SZSZSZK gazdasága egységes népgazdasági komplexum, amely felöleli a társadalmi termelés, az elosztás és a csere valamennyi láncszemét az ország területén. A Német Demokratikus Köztársaság Alkotmánya (a Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik). Berlin, Staatsverlag der DDR. 1976/42. §. 2. bek., pedig azt mondja ki, hogy: A társadalmi termelés emelése érdekében az állami szervek, az üzemek és a szövetkezetek egyesüléseket, társaságokat, valamint a kooperációs együttműködések egyéb formáit hozhatják létre. *A Bolgár Népköztársaság Alkotmányának* 33. §-a kimondja, hogy: Az állam megfelelő feltételeket teremt a tudomány és a technika fejlesztésére abból a célból, hogy biztosítsa a társadalom tudományos irányítását, a tudományos-műszaki haladást, a gazdasági és a tudomány sokoldalú fejlődését. A tudomány és technikai vívmányok bevezetése a társadalmi élet minden területén az állami szervek, a gazdasági és egyéb társadalmi szervezetek és minden állampolgár kötelessége. Állam és Igazgatás, 1971. 8. sz. *A Lengyel Népköztársaság Alkotmányának* 15. §. pedig a kérdést érintően többek között a következőket mondja: A Lengyel Népköztársaság... megteremti a mezőgazdaság számára azokat a feltételeket, amelyek a mezőgazdasági termelés szakadatlan növelését elősegítik, ... támogatja a termelési szakosodás és a kooperáció fejlődését ... az önkéntesség elve alapján segítséget és támogatást nyújt a mezőgazdasági társulások ... létrejöttéhez. Állam és Igazgatás, 1976. 5. sz. *A Csehszlovák Szocialista Köztársaság Alkotmányának* 11. §-nak 3. bek. kimondja: Az állami és más szocialista gazdasági szervezetek mindennemű gazdasági tevékenysége kölcsönös összhangban fejlődik és irányításuk a demokratikus centralizmus elvei alapján történik. A 13. §. 2. bek-ben: Valamennyi gazdasági szervezet a népgazdaság távlati terveivel összhangban köteles rendszeresen olyan módon megteremteni tevékenységének anyagi-műszaki és szervezeti feltételeit, hogy tervezett feladatait teljesíthesse. Bratislava, Nakladatelstvo Pravda Könyvkiadó, 1976. *A Román Szocialista Köztársaság Alkotmánya* az egyedüli a szocialista országok alkotmányai közül, amelyik nem tartalmaz a technikai-műszaki fejlesztéssel és a gazdálkodó szervezetek összefogásával kapcsolatos szabályokat. Államtanács, a Hivatalos Közlöny és a Törvényhozási Kiadványok Osztályának kiadványa. 1975. „Buletinul Oficial" Nyomdaipari Vállalat.

[6] Ld. az 1949. évi XX. tv. 1972-ben módosított, egységes szövegét. Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 101. old.

között e tétel hiányának tudjuk be — ahogyan ez már kifejezésre került — a társulási tulajdon szabályozatlanságát.

Összefoglalva az elmondottakat megállapítható, hogy — megítélésünk szerint — *a társulások társadalmi rendszerünknek integráns részei, s mint ilyenek alapintézmények. Az alapintézményi jellegüket megerősítené, ha az alkotmány is elismerné a gazdálkodó szervezetek kooperációs és integrációs kapcsolatainak szükségességét,* ha támogatná nemcsak az állampolgárok, hanem a gazdálkodó szervezeteknek a jogát is arra nézve, hogy egymással tartós együttműködéseket hozhassanak létre, *ha ösztönözné őket a szakosodás, a technika fejlesztésére, ha intézményesen kapcsolná be őket a társadalmi célkitűzések megvalósításába.*

c) A Ptk. társulási szabályai. Gazdasági kódex hiányában nálunk a Ptk. szabályozza az állampolgárok forgalmi viszonyain és gazdasági kapcsolatain túl a szocialista gazdálkodó szervezetek szerződéses kapcsolatait is, vagy legalábbis az ezekre vonatkozó alaprendelkezéseket. Az állampolgárok szerződéses, illetőleg gazdasági kapcsolataira vonatkozó Ptk-beli rendelkezések — véleményünk szerint — sokkal kidolgozottabbak, mint a szocialista szervezetek ilyen jellegű kapcsolataira alkalmazásra kerülők, többek között azért is, mert az állampolgárok szerződéses viszonyai legfeljebb tartalmilag változtak a szocialista viszonyok között, míg a gazdálkodó szervezetek szinte kivétel nélkül a felszabadulást követően jöttek létre vagy alakultak át. A kidolgozottságból következik, hogy azok tartalmilag hatnak a szocialista szervezetekre vonatkozó szabályok megfogalmazására. A hatás annál is inkább nyilvánvaló, mert egy sor, ma már szocialista szervezetre vonatkozó rendelkezés eredetileg az állampolgárok testére szabottan került megalkotásra. Megítélésünk szerint érvényesül azonban a visszahatás is, különösen az olyan intézmények esetében, amelyet a magánjog nem ismert, vagy legalábbis nem szabályozott. Minden valószínűség szerint ennek a hatásnak, illetőleg visszahatásnak tudható be, hogy az állampolgároknak időnként túl bő a gazdálkodó szervezetek ruhája, más oldalról az, hogy a gazdálkodó szervezetek nem mindig férnek bele az állampolgárok testére szabott ruhába.

A szűk ruhát mi különösen a társulásokra, illetőleg a gazdasági társaságokra vonatkozó rendelkezéseknél érzékeljük. Hiányérzetünknek már az előzőekben hangot adtunk, ezért azok megismétlése nélkül csak arra szeretnénk a figyelmet irányítani, hogy hogyan lehetne a ruhát a társulások testére szabni. A testreszabottságot a Ptk. egyes rendelkezéseinek pontosítása és megváltoztatása jelenthetné. Így elsősorban: *1.* a jogi személyek egyes fajtái, *2.* a tulajdonjog formái, *3.* a társadalmi tulajdonra vonatkozó külön szabályok, illetőleg *4.* a társaság vonatkozásában.

ad. 1. Az állami vállalatokra vonatkozó rendelkezések modernizálásával — az általunk javasolt alkotmánymódosítással összhangban — nem kívánunk részleteiben foglalkozni, nemcsak azért mert kutatási témánkat meghaladja, hanem azért sem, mert vannak nálunk erre hivatottabb és hozzáértőbb kutatók is. Annyit azonban mindenképpen szükségesnek tartunk jelezni, hogy *az állami vállalat tulajdonjogának elismerése,* amelyért a polgári jogászok jórésze már közel tizenöt éve síkraszállt megítélésünk szerint is *szükséges és megérett a szabályozásra.* A jogszabályi szöveg megfogalmazására azonban mégsem vállalkozunk, nemcsak a terjedelmi korlátok és a jelzett okok folytán, hanem azért sem, mert egy olyan szöveg Ptk.-beli beiktatása, amely a vállalat tulajdonjogának elismerését deklarálná, szükségszerűen maga után vonná az állami vállalatok és az állam kapcsolatrendszerének teljes felülvizsgálatát is. Így nyilvánvalóan meg kellene fogalmazni az alapító szervezet alapításon túli jogait, nevezetesen az átszervezéssel, az összevonással, a felszámolással kapcsolatos jogokat, vagy ezek hiányát, vagy hogy egyáltalán szükség van-e — a kiemelt beruházásokon túl — a felügyeleti szerv alapítási jogára és még sok más kérdést, amelyet a Ptk. másként vagy egyáltalán nem szabályozott. Sőt felvetődne az a kérdés is, hogy szükség van-e a Ptk.-ban az állami vállalatok ilyen viszonylag részletes szabályozására akkor, amikor viszonyaikat speciális, külön jogszabály rendezi, nem volna-e elegendő ha a Ptk. csak keretszabályokat határozna meg, s ezen belül csak arra nézve adna fogalommeghatározást, hogy mi az állami vállalat, milyen feladatai vannak és hogyan lehet létrehozni és az összes többi kérdés, többek között a vállalat és az alapító szervek kapcsolatrendszere, a vállalat belső mechanizmusa külön szabályban kerülne rendezésre. A szövetkezetek vonatkozásában hasonló a véleményünk. Itt is csak azt kellene meghatározni, hogy mi a szövetkezet, a szövetkezetnek milyen formái és típusai vannak, illetőleg hogy milyen feltételek szükségesek a megalakuláshoz. Az összes többi kérdést a külön jogszabályokban kellene megfogalmazni, többek között azért is, mert ez a hármas törvényszerű szabályozás — lévén, hogy nemcsak ágazati, hanem egységes, vagy általános szövetkezeti törvényünk is van — hovatovább zavarólag hat. Más oldalról vannak olyan kérdések, amelyek nem is általánosíthatók, amelyek kifejezetten csak az adott szövetkezet testére szabhatók. Ennek folytán a Ptk. 46—53. §-it el lehetne hagyni. A szövetkezeti törvény, illetőleg az ágazati jogszabályok ezeket a kérdéseket sokkal pontosabban meghatározzák, más oldalról véleményünk szerint ezek között vannak olyan rendelkezések is, amelyek a Ptk. színvonalát amúgy is rontják. Ilyen pl. a 46. § (1) bek., amely teljesen semmitmondó. Ha ugyanis a közgyűlés a megalakulás előtt kötött szerződést jóváhagyta, akkor törvénybeiktatás nélkül is teljesen egyértelműen a szövetkezetre nézve elismerte. Más oldalról, ha a közgyűlés nem hagyja jóvá ezeket a szerződéseket (2. bek.), akkor értelemszerűen a szerződő felek felelőssége a Ptk. általános szabályai szerint alakul. Egyáltalán nem kellene foglalkozni a Ptk.-nak a szövetkezetek önkormányzati szerveivel, egyrészt mert ezek — bizonyíthatóan — állandóan változhatnak, s a Ptk. nem viseli el a túl gyakori módosítást, más oldalról ezt kifejezetten a szövetkezetek belső ügyévé kellene tenni.

A szövetkezetek szövetségeit viszont feltétlenül *külön címszó alatt szabályoznánk.* Ha ugyanis a fő cím a jogi személyek egyes fajtáira vonatkozó külön rendelkezések összessége, akkor nem szabadna a szövetségeket — amelyek nagyon fontos szerepet kaptak a szövetkezetek érdekképviselete, érdekvédelme, illetőleg a jogi szabályozások kezdeményezése terén, az

egyetértési és a vétójog tekintetében — elbújtatni a szövetkezetek címszó alatt. A szövetségek nem szövetkezetek, hanem a jogi személyek önálló típusai. Mindemellett úgy gondoljuk, hogy a Ptk. szabályai sokkal időtállóbbak lehetnének, ha pl. a hivatkozott VI. fejezetben csak a jogi személyek alapvető formáit sorolnák fel, illetőleg az alapjellegzetességeket fogalmaznák meg.

Az előbb elmondottak vonatkoznak *a gazdasági társulásokra is.* Ebben a körben *a fogalommeghatározáson túl* (57. §.) *csak a társulási szerződés* (59. §.) *kötelező tartalmi elemeinek meghatározását tartjuk szükségesnek,* jogi formák felsorolását a jelenlegi formában nem: vagy tegyük teljessé, vagy hagyjuk el. A hatályos szabályok ugyanis félrevezetőek. A társulásoknak nemcsak a szabályozott három jogi formája van. A többiről miért hallgat a Ptk.? Aligha lehet kérdőjelezni akár a részvénytársaságok, akár pedig a korlátolt felelősségű társaságok társulási jellegét, sőt azt, hogy ezek a gyakorlatban nem fordulnak elő. Ha pedig léteznek, miért e felemás megoldás?

Magunk részéről *nem szabályoznánk azt sem, hogy az egyes társulások belső önkormányzata hogyan alakuljon,* sőt a társulások megszűnési módozatait sem, mert a megoldás itt is felemás; vagy tegyük teljessé a felsorolást, vagy rendezzük az ide vonatkozó kérdéseket a speciális szabályok keretein belül. A jelenlegi szabályok — megítélésünk szerint — nemcsak soványak, hanem ellentétesek is a Ptk. egész szellemével. Az igazgatótanács hatáskörébe utalni a társulás megszűnését és más gazdálkodó szervezettel való egyesülését — ahogyan az már korábban részletesebben kifejezésre jutott — számunkra egyértelműen a szerződéses szabadság megsértését, a szerződő partnerek érdekeinek figyelmen kívül hagyását jelenti.

A gazdasági társulás létesítésére irányuló szerződés kötelező elemeinek meghatározását azonban nagyon fontosnak tartjuk. Ha ugyanis ezeket jól válogatjuk össze, akkor egy sor olyan kérdést a szerződő felek hatáskörébe utalhatunk, amelyet egyébként jogszabályban kellene megfogalmazni. A jogszabályi megfogalmazás pedig potenciálisan magában hordozza a megváltozott gazdasági viszonyokhoz történő alkalmazkodás érdekében a módosítás, illetőleg változtatás lehetőségét is, amely már önmagában negatív jelenség. A kötelező tartalmi elemek szélesítésével tehát egyik oldalon a szerződő feleknek biztosítanánk az önszabályozás szélesebb körű lehetőségét, azaz a közös érdekek hangsúlyozottabb megfogalmazását, másik oldalon csökkenteni tudnánk az amúgy is nagy tömegű jogszabályok számát. Mindezek folytán számunkra a kötelező tartalmi elemek meghatározása nem egyszerűen abból a szempontból fontos, hogy tartalmazzon minden olyan elemet, amely a felek megállapodását a szerződés rangjára emeli, hanem sokkal inkább abból a szempontból, hogy alkalmas legyen a tartós együttműködésre, az esetleg keletkezhető konfliktusok megelőzésére és a gazdálkodás szükségtelen korlátainak feloldására.

Mindezeket figyelembe véve *a társulási szerződésben kell meghatározni:*

a) a társulás nevét, székhelyét, a szerződés időtartamát,

b) a tevékenységi körét, illetőleg a tevékenység folytatásához szükséges pénz- és egyéb eszközök volumenét,

c) a résztvevők nevét, székhelyét, illetőleg a rájuk eső és általuk vállalt vagyoni hozzájárulás módját, milyenségét és a teljesítés határidejét,

d) a vagyoni hozzájárulással kapcsolatos tagszervezeti jogokat (a tulajdoni hányadot, a szervezeti jog mértékét stb. és a kötelezettségeket, illetőleg ezek nem teljesítésének szankcióit),

e) a társuláson belül létrehozásra kerülő önkormányzati szervek összetételét, az egyes tagok delegáltjainak számát, az önkormányzati szervek alá- és fölérendeltségi viszonyait, illetőleg azt, hogy az önkormányzati szervek hozhatnak-e a tagszervezetekre kötelező határozatot és milyen kérdésekben,

f) a veszteséges gazdálkodás „szanálás" eseteire érvényesülő szabályokat (pótbefizetés, vagyoni hozzájárulás növelése stb.),

g) a csatlakozás, a felmondás, a kilépés, az azonnali hatályú felmondás (kizárás) és a vagyonmegváltás kérdéseit,

h) a megszűnés módozatait, a vagyonrész szétosztásának és kiadásának szabályait, a harmadik személyekkel kapcsolatos kötelezettség mértékét arra az esetre, ha a társulás vagyona a követelések kiegyenlítésére nem elegendő,

i) a felszámolási eljárás folyamatában az egyes önkormányzati szervek hatáskörét (módot adva arra is, hogy a felszámolási eljárás elszámolássá változhasson át és esetleges újabb csatlakozó esetén a társulás folytathassa a tevékenységét).

Az egyes önkormányzati szervek feladat- és hatáskörét a szervezeti és működési szabályzatban a szerződő feleknek kell részletesen meghatározni, illetőleg mindazokat a kérdéseket is, amelyek a munkakollektíva létrehozásával, a szakemberek kinevezésével (választásával stb.) függnek össze. A munkaviszonnyal kapcsolatos, csak az adott társulás vonatkozásában érvényesülő szabályokat kollektív szerződésben vagy munkaügyi szabályzatban kell rögzíteni.

Összefoglalva az elmondottakat megállapítható, hogy a *Ptk. vonatkozó rendelkezései mind a társulás tagszervezeteit, mind pedig a társulások jogi formáit illetően modernizálásra érettek, illetőleg változtatásra érett a társulási szerződés kötelező tartalma is.*

ad 2. A tulajdonjog formáinak meghatározásánál is — kivétel nélkül minden tulajdoni forma tekintetében — *szükségesnek tartjuk a modernizálás iránti igény felvetését: a társadalmi-termelési-elosztási viszonyokat jobban tükröző tulajdonfogalmak kidolgozásának sürgetését* és azt, hogy a társadalmi tulajdon egyes formáinak meghatározása látassa meg mögöttes szocialista szervezetet (jogi személyt) is.

Jelenleg ugyanis ahány tulajdoni forma kerül meghatározásra, annyiféle a tartalmi elem is. Az állami tulajdonfogalom nemcsak az alanyi kört határozza meg, hanem a tárgyi körre is utal. Igaz, hogy nem a teljesség igényével, mert azt más összefüggésben, máshol részletesen is felsorolja. A szövetkezeti tulajdon fogalmánál már csak az alanyi kör fogalmazódik meg, amiből csak a hozzáértő olvashatja ki a tárgyi

kört. A társulási tulajdon pedig nem határoz meg se alanyt, se tárgyat, nem beszélve arról, hogy az egyesületi és társadalmi szervezeti tulajdon még csak be sem kerül a társadalmi tulajdon körébe. Ezért nemcsak a szerzőnek, hanem feltehetően másoknak is hiányérzete van. Úgy véljük, hogy a Ptk.-tól el lehet várni, hogy pontosabban és főleg azonos tartalmi elemeket magában foglaló tulajdonfogalmakat határozzon meg.

A társulási tulajdon fogalmát tartalmassá akkor tehetjük, ha eligazodásra alkalmas jegyeket határozunk meg.

Alapvető tartalmi elemnek minősítjük a tulajdon céljának, az alanyi és a tárgyi körének meghatározását, legalább olyan szinten, ahogyan az az állami, vagy a szövetkezeti tulajdon esetében megtörtént. Ennek megfelelően elfogadhatónak tartanánk egy olyan fogalmat, amely azt tartalmazná, hogy: *a szocialista szervezetek a tulajdonukban levő termelő- és egyéb eszközeiket a termelés, a szolgáltatás és a kereskedelmi tevékenység bővítése érdekében társulások létrehozása útján egyesíthetik. A rendelkezésre bocsátott eszközök és a közös tevékenység eredményeként keletkező javak a társulás, a társulási vagyon pedig a résztvevők hányad* szerinti közös tulajdonában van. Így kifejezésre jutna, hogy a társulási tulajdon milyen célt szolgál, hogy milyen vagyoni kört ölel fel, illetőleg, hogy a társulás a forgalmi viszonyokban tulajdonosként szerezhet jogokat és vállalhat kötelezettségeket abban a körben, ahogyan azt a résztvevő tagszervezetek meghatározzák; más szóval kifejezésre jutna a társulási tulajdon valódi lényege, a gyakorlatban megvalósuló tartalma.

ad 3. A társadalmi tulajdon formáinak meghatározásából szükségszerűen következik, hogy *a társulási tulajdonnak, illetőleg megfelelő kidolgozása után a társadalmi tulajdon egyéb formáinak helyet kell biztosítani „A társadalmi tulajdonra vonatkozó közös szabályok" címszó alatt is.* A koncepció ugyanis ennek hiányában megtörik, az idevonatkozó szabályok befejezetlenek maradnak. Már most felvethető, hogyha a Ptk. a társadalmi tulajdonnak három formáját szabályozta, közös szabályok megalkotásánál miért csak az állami és a szövetkezeti tulajdonra alkotott közös szabályokat, miért marad ki ebből a harmadik forma? Sőt az is érthetetlen számunkra, hogy a kisajátítást miért az állami tulajdon címszó alatt említi (szabályozásnak ugyanis magunk részéről nem igen tudjuk tekinteni). A kérdés annál is inkább helyénvalónak látszik mert, egyrészt pontatlan — vagy legalábbis a speciális szabállyal nincs szinkronban —, másrészt elégtelen. Pontatlan mert a speciális szabály nemcsak az állam javára teszi lehetővé a kisajátítás jogát, hanem az egyéb szocialista szervezetek számára is, másrészt elégtelen, mert éppen azt a rendelkezést nem tartalmazza, amely az adott helyen történő szabályozást indokolná, nevezetesen, hogy kisajátítással csak állami tulajdon keletkezhet.

Anélkül, hogy a kérdés részletesebb elemzésébe bocsátkoznánk, mindenképpen szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy *nemcsak a szövetkezetek, hanem a társulások szempontjából is teljesen méltánytalan* és pozíciójukat egyáltalán nem erősítő *szabályozás az, amely a kisajátítani kért ingatlanért történő kártalanítás kifizetését rájuk terheli,* ugyanakkor *a kisajátított ingatlan tulajdonjogát az államnak engedélyezi.* Ez számunkra annál is érthetetlenebb, mivel a korábban hatályban volt 1965. évi 15. sz. tvr. a kisajátítani kért ingatlan tulajdonjogának megszerzését már akkor lehetővé tette a szövetkezetek számára, amikor a termelőszövetkezeti földtulajdon még intézményesítésre sem került. Minden valószínűség szerint a kisajátítási szabályok felülvizsgálatának ideje is elérkezett. A felülvizsgálat eredményeként feltétlenül *módot kellene adni valamennyi szocialista szervezet számára, hogy a kisajátítási célokra megszerezhető ingatlant ne csak kezelésbe, hanem tulajdonba is megkaphassa.* Ennek elfogadása maga után vonná azt is, hogy a kisajátítás szabályozása elkerülne jelenlegi helyéről és a társadalmi tulajdon különböző formáinak tárgyalása után valóban közös szabályként iktatódna be.

A fent kifejtettekből értelemszerűen következik, hogy a közös szabályok keretei között helyet kell adni a társulási tulajdonjognak is. Nevezetesen ki lehetne mondani, hogy *„a társulási tulajdon alanyai a jogi személy társulások és a résztvevő tagszervezetek. A társulási tulajdon körébe tartoznak mindazok a termelő és egyéb eszközök, amelyeket a tagszervezetek vagyoni hozzájárulásként átadtak és amelyek az együttműködés eredményeként bármilyen jogcímen a társulás tulajdonába kerültek.* A társulási tulajdon a résztvevőket a vagyoni hozzájáruláshoz igazodóan hányad szerint illeti meg. *A társulási tulajdon, a társadalmi tulajdont megillető védelemben részesül."*

A társadalmi tulajdon védelmének szabályait egyébként közös szabályként is meg lehetne fogalmazni azzal, hogy az egyes tulajdoni formák védelmének speciális szabályait külön jogszabályok határozzák meg. Annál is inkább indokoltnak látszik a védelem ilyetén való rendezése, mert pl. a szövetkezeti szocialista tulajdon védelmére vonatkozó szabályok nem a szövetkezeti tulajdon, hanem annak a személynek védelmét szolgálják, „aki a szövetkezeti tulajdon védelmére irányuló célszerű tevékenysége folytán károsodik".[7]

Összefoglalva az elmondottakat megállapítható, hogy a Ptk. *a társadalmi tulajdonra vonatkozó közös szabályai nem viszik következetesen végig a tulajdoni formák meghatározásából következő elveket, a tulajdoni formák kiegészítésére érettek.*

ad 4. a Ptk. társaságra vonatkozó rendelkezései szintén a felülvizsgálatra szoruló szabályok körébe tartoznak. A felülvizsgálatnak — megítélésünk szerint — ki kellene terjednie arra, hogy tartalmazza-e a Ptk. a gyakorlatban meglevő társasági formák mindegyikét, ha nem, akkor szükséges-e ezek szabályozása a Ptk. keretében; hogy az állampolgárok társaságai között mennyiben van helye a szocialista szervezetek gazdasági társaságainak; ha nincs, beépíthetők-e és mennyiben a gazdasági társulásokra vonatkozó szabályok közé, illetőleg; vizsgálni lehetne, hogy lehetséges-e, célszerű-e ennek kapcsán is a gazdálkodó szervezetek fogalmi és szerződéses kapcsolatainak külön jogszabályba utalása.

E vizsgálatok eredményeinek bevárása nélkül mármost a jelenlegi ismereteink alapján az a meggyő-

[7] Ld. a Ptk. 185. és 186. §-it.

ződésünk, hogy a gazdasági társaságok Ptk.-beli külön szabályozása feleslegesnek bizonyul, ha a gazdasági társulások fogalmát a társaságokra is kiterjesztjük — ahogyan ez a szövetkezetek gyakorlatában eddig is elfogadott volt —, illetőleg ha a társulási szerződés kötelező tartalmi elemeit a társasági szerződésekre is kiterjesztjük; más szóval ha a társasági szerződés tartalmát minden társulási formára kötelező erővel fogalmazzuk meg. Különösen feleslegesnek bizonyul akkor, ha valamennyi jogi forma meghatározását a speciális szabályok körébe utaljuk. Nem tartjuk a javaslat elfogadását zavarónak azért sem, mivel a gazdasági társaságra vonatkozó szabályozás csak a Ptk. 1977-es módosításának eredményeként került be a társaságok című fejezetbe. 1967. évi III. tv., illetőleg a termelési kapcsolatokra vonatkozó korábbi szabályozás még a polgári jogi társaságokra, illetőleg a közös tulajdonra vonatkozó szabályokat tekintette mögöttes szabályoknak.[8] Más kérdés, hogy megítélésünk szerint ez akkor is szükségtelen volt; már akkor kidolgozásra bekerülhettek volna a jogi személyek által létrehozott, de jogi személyiséggel fel nem ruházott társulások részletes szabályai. Az állampolgárok viszonyaira kidolgozott szabályok ugyanis soha nem tudták betölteni azt a funkciót, amely a szocialista szervezetek együttműködésének alapját képezték. Úgy véljük, hogy az egységes társasági jog reformja során képesek leszünk megfelelő szabályokat megfogalmazni a jogi személyiség nélküli társulásokra is, sőt alapul szolgálhatnak a Ptk. javasolt szabályai is. Ezért változatlanul szükségtelennek tartjuk ezeknek az egységes szabályok közül történő kihagyását, egyrészt azért, mert *a gyakorlatban a jogi személyiséggel rendelkező és azzal fel nem ruházott társulások szerves egységet alkotnak,* másrészt pedig a jogalkalmazók szempontjából is előnyösebb, ha a vonatkozó szabályokat egységes keretben, azonos jogszabályban találhatják meg.

Összefoglalva az elmondottakat, azt *javasoljuk, hogy a gazdasági társaságokra vonatkozó szabályok kerüljenek ki a Ptk.-ból és számukra az egységes, a minden társulásra érvényes szabályok keretei között biztosítsunk helyet.*

2. §. A hatályos társasági jogszabályok reformja

a) Az egységes társasági jog létrehozásának indokoltsága. Az egységes társasági jog létrehozásának igénye — remélhetőleg az előző fejezetekből is kitűnően — azért fogalmazódik meg, mert bár hatályos jogszabályaink megszüntették a társulások szabályozásának kettősségét, valójában az egységes társasági jogot nem, vagy legalábbis nem az elvárásoknak megfelelően hozták létre. Az 1978-as kodifikáció során ugyanis — nemcsak a szerző, hanem mások által is indokoltan — az volt az elvárás, hogy a sokféle szétszórt, különböző szintű és a szektorális hovatartozás koncepcióját tükröző jogszabályok egységes koncepció alapján, egy jogszabály keretébe kerüljenek, természetszerűleg úgy, hogy csak a gyakorlatban már kipróbált és bevált rendelkezéseket mentsük át. Ennek az elvárásnak nem felel meg a gazdasági társulásokról szóló jogszabály mert: *1.* nem vette át a szövetkezeti közös vállalkozásokra vonatkozó rendelkezéseket, *2.* nem modernizálta a szocialista viszonyoknak megfelelően a kereskedelmi törvény társaságokról, illetőleg a korlátolt felelősségű társaságokról szóló törvény szabályait, *3.* szabályozáson kívül hagyta az agrár-ipari egyesüléseket, *4.* kiengedte hatásköréből a gazdasági, társasági szabályokat, amelyek mindig a társasági jog integráns részei.

A hivatkozott jogszabály egységkoncepciója tehát legfeljebb abban öltött testet — természetesen a korábbiakhoz viszonyítottan ez is nagy eredmény —, hogy az állami vállalatokra, illetőleg a szövetkezetekre érvényes társulási szabályok kettősségét megszüntette.

Mindezekre tekintettel, a korábbi fejezetekben már részletesebben kifejtett indokok alapján, változatlanul az a véleményünk, hogy meg kell *alkotni az egységes társasági jogi szabályokat, ismételten felül kell vizsgálni a hatályban levő jogszabályok átmentésének lehetőségeit és szabályoznunk kell minden olyan kérdést, amely a társulások szélesebb körű kibontakozását elősegíti, illetőleg szabályozáson kívül kell hagyni mindazokat, amelyek ezt gátolják.*

b) Az egységes társasági jog tartalmi kérdései. A társasági jogszabályok továbbfejlesztésével összefüggő valamennyi alapkérdés megválaszolására — szakterületünk korlátai, illetőleg kutatásaink ágazati jellege miatt — nyilvánvalóan nem vállalkozhatunk; sőt nem vállalkozunk arra sem, hogy javaslatainkat a teljesség és a lezártság igényével fogalmazzuk meg. Arra azonban igen, hogy megpróbáljuk vázolni azoknak a kérdéseknek a körét, egyes esetekben a jogszabály szövegét is, amelyek a megítélésünk szerint egy hármas tagoltságú (törvény, Mt. és miniszteri rendelet) — egységes szerkezetbe foglalt — társasági jogi szabályoknak tartalmaznia kellene.

Mi ilyen kérdésnek minősítjük: *1.* a bevezető rendelkezések, *2.* a társulások létrehozásának és működésének közös szabályai, *3.* a társulások jogi formái, *4.* a társulási vagyon és tulajdon, *5.* a csatlakozás, felmondás és megszűnés szabályainak meghatározását. A törvényszintű szabályozás elősegítése érdekében megpróbálunk törvényszöveget is megfogalmazni.

ad 1. A bevezető rendelkezésekben mondanánk ki, hogy:

„1. §. Szocialista szervezetek közös gazdasági tevékenység folytatására, együttes tevékenységük összehangolására, illetőleg közös érdekeik előmozdítására, gazdasági társulásokat hozhatnak létre.

2. §. A társulások jogi formáit — e törvény keretei között — a tagszervezetek szabadon választhatják meg.

3. §. A gazdasági társulások a népgazdaság szerves részei, céljaikat a társadalom érdekeivel összhangban valósítják meg."

A hatályos jog e részében megfogalmazott egyéb szabályait hatályon kívül helyeznénk. Szükségtelennek és a társulások szélesebb körű kibontakozásának akadályát látjuk ugyanis minden olyan megfogalmazásban, amely a szocialista szervezetek között — a társulás alapítását illetően — a szerint tesz különbséget, hogy gazdálkodó, vagy költségvetési szervezetnek

[8] Ld. a termelőszövetkezetek közötti termelési kapcsolatokról szóló 10/1961. (IV. 30.) FM. sz. rendelet 5. §-nak 2. bek., illetőleg a termelőszövetkezeti törvény 132. §-át.

minősülnek-e. Az esetleges megszorításoknak, vagy a vagyoni hozzájárulás tekintetében szükségszerű különbségtételnek, nem az alaprendelkezésben, hanem a pénzügyi rendelkezések között kell helyet biztosítani, ha erre egyáltalán szükség van. A jogi formák meghatározásának pedig külön részt kell biztosítani, illetőleg arra, hogy a társulást milyen formában és módon lehet létrehozni, a közös szabályok között kell választ adni.

A bevezető rendelkezésekkel kapcsolatosan *a végrehajtásról szóló minisztertanácsi rendeletben*[9] *csak azt határoznánk meg, hogy milyen szervezetet tekintünk szocialista szervezetnek.* Feltétlenül ezek közé sorolnánk *a másodlagos alapítású vállalatokat* (a társulásokat) is. Legfeljebb azt a megszorítást írnánk elő, hogy ez utóbbiak *kizárólag koordinatív, tevékenységet összehangoló társulásokat alapíthatnak, illetőleg ilyenekhez csatlakozhatnak.* E szabállyal fel lehetne oldani a külön engedély kérését, illetőleg megadását is. Jelenleg ugyanis a társulások továbbtársulását az illetékes ágazati miniszter csak a pénzügyminiszterrel egyetértésben és csak indokolt esetben engedélyezheti.[10]

ad 2. A társulások létrehozására és működésére vonatkozó közös szabályok közé iktatnánk be külön alcímmel, a jelenlegi felosztásnak megfelelően a) társulások létrehozására, *b)* önkormányzatára, *c)* állami felügyeletére vonatkozó rendelkezéseket, kiegészítve *d)* a társulások munkaszervezeti c. résszel.

ad a) A társulások létrehozásánál valamennyi jogi formára érvényes közös rendelkezéseket határoznánk meg, úgy azonban, hogy azok kifejezésre juttassák az eltéréseket is. Ennek megfelelően a *szabályok a következőképpen alakulnának:*

„4. §. A szocialista szervezetek a gazdasági társulást társasági szerződéssel hozhatják létre. A társulás vagyoni alapját a tagszervezetek hozzájárulásaikkal teremtik meg. A vagyoni hozzájárulás — ellenkező megállapodás hiányában — alapját képezi a tulajdoni hányadnak, a nyereségrészesedésnek, az esetleges pótbefizetésnek és a veszteségek viselésének is. A jegyzett részvényekről értékpapír is kiállítható, amely forgalomképes.

5. §. A szerződés érvényességéhez, az írásba foglalás, a tagszervezetek törvényes képviselőinek aláírása és diplomával rendelkező jogász ellenjegyzése szükséges.[11]

Jogi személy társulások esetében érvényességi feltétel a hatósági jóváhagyás is. A hatósági jóváhagyás csak akkor tagadható meg, ha a szerződés jogszabályba ütközik vagy sérti a népgazdaság érdekeit. A jóváhagyást megtagadó határozatot a tagszervezetek az illetékes bíróságnál keresettel támadhatják meg.

6. §. A társasági szerződés tartalmát — a Ptkban meghatározott kötelező szabályok keretei között — a felek szabadon állapítják meg.

7. §. A társasági szerződést — kivéve ha a felek másként állapodnak meg — csak valamennyi tag hozzájárulásával a megkötésre és a jóváhagyásra érvényes rendelkezések alkalmazásával lehet módosítani.

8. §. A jogi személy társulás a jóváhagyást követően, a vállalati nyilvántartásba való bejegyzéssel jön létre. A tagszervezetek kérelmére a cégjegyzékbe is be kell jegyezni.

9. §. A jogi személyiség nélküli társulás közös név alatt is folytathatja tevékenységét, ilyen esetben a cégjegyzékbe történő bejegyzése kötelező."

A szerződés jóváhagyására jogosult állami szervezetet a GTR-ben kellene meghatározni, nem téve különbséget e tekintetben a jogi személyiséggel rendelkező formák között, legfeljebb csak akkor, ha a résztvevők között külföldi partner is van. Ennek megfelelően mi a szerződés jóváhagyásának *jogkörét megyei tanácsi hatáskörbe utalnánk és a minisztériális jogkört csak kivételként hagynánk meg.* Ez utóbbi esetben elő lehetne írni a pénzügyminiszter véleményének beszerzését is.

A hatályos jogszabályoknak azt a rendelkezését, amely a népgazdaság érdekeit sértő tényállásokat meghatározza, hatályában fenntartanánk.

E paragrafusokhoz kapcsolódóan — összefüggésben a szerződés kötelező tartalmi elemeivel — a pénzügyminiszternek adnánk jogot arra, hogy a vagyoni hozzájárulással kapcsolatos szabályokat megalkossa.

ad b) A társulás önkormányzati szerveinek összetételét és működését az alábbiak szerint gondoljuk meghatározni:

„10. §. A társulás irányító szerve — a résztvevő tagszervezetek törvényes képviselőiből álló — igazgatótanács. Az igazgatótanács kizárólagos hatáskörét a tagszervezetek a társasági szerződésben határozhatják meg. A társasági szerződés módosításával a további vagyoni hozzájárulások (pótbefizetések) meghatározásával, a társuláshoz való csatlakozás elfogadásával, a társulásból történő kiválással és kizárással összefüggő felmondási jog gyakorlásával, illetőleg a társaság megszűnésével kapcsolatos kérdések eldöntése azonban mindenképpen az igazgatótanács kizárólagos hatáskörébe tartozik. Azt, hogy milyen kérdésekben szükséges az egyhangú szavazat, illetőleg a minősített szótöbbség, a tagszervezetek a társasági szerződésben határozzák meg.

11. §. A tagszervezetek elhatározhatják más önkormányzati szervek létrehozását is. Létrehozhatnak: tagértekezletet (küldöttgyűlést), igazgatóságot (titkárságot), ellenőrző és egyéb bizottságokat.

12. §. A tagértekezlet (küldöttgyűlés) a társulás olyan önkormányzati szerve, amely a tagszervezetek által meghatározott és megválasztott küldöttekből áll és amely önállóan vagy az igazgatótanács által átruházott hatáskörben jár el.

13. §. Az igazgatóság (titkárság) tagjait, élén az igazgatóval, az igazgatótanács választja meg, illetve nevezi ki.

14. §. Az ellenőrző (felügyelő) bizottság elnökét és tagjait a tagértekezlet választja a tagszervezetek dolgozói közül.

---

[9] A továbbiakban: GTR.

[10] Ld. az 1978. évi 4. tvr. 19. §-t

[11] Az ellenjegyzési jog ügyvédi és jogtanácsosi körre történő leszűkítésével soha sem értettünk egyet, noha tisztában voltunk azzal, hogy e megszorítás — többek között — az esetlegesen be nem jelentett és így az adózás alá nem vonható jövedelmeket kívánta megszorítani. Véleményünk szerint az ellenjegyzési jogot meg kellene adni minden tudományos fokozattal rendelkező jogásznak, illetőleg azoknak is, akik egyetemen vagy kutatóintézetben dolgoznak. Az állami hivatalokban dolgozók esetében pedig mindazoknak, akiknek a munkájával ez nem összeférhetetlen.

15. §. A társulás törvényes képviselőjének nevét, jogait és kötelezettségeit — az igazgatótanács által jóváhagyott — Működési és Szervezeti Szabályzatban kell meghatározni. Ennek hiányában a társulás törvényes képviselője az igazgató. A jogi személyiség nélküli társulásoknál pedig a szerződésben kijelölt tagszervezet.

16. §. A tagszervezetekre kötelező határozatot — egyhangú szavazattal — csak az igazgatótanács hozhat."

Az önkormányzat javasolt rendszere abból a tényből indul ki, hogy a társulás szerződés alapján létrejövő szervezet. Ebből következik, hogy a szerződést érintő alapvető kérdésekben *kizárólagos hatáskört — a jogszabály erejénél fogva — csak az a szerv kaphat, amelyben a tagszervezetek törvényes képviselői vesznek részt,* ha úgy tetszik *azon az alapon, hogy ők írták alá a szerződést is.* Ha joguk volt a szerződés aláírására, akkor jogot kaphatnak a módosítást, vagy megszűnést eredményező kérdések eldöntésére is. Ennek folytán az igazgatótanács döntését tagszervezeti döntésként is lehet értékelni, felfogható a tagszervezetek közvetlen fórumának is.

Az igazgatótanács összetételének megváltoztatása veti fel azt a kérdést, nem válik-e szükségessé olyan új önkormányzati szerv intézményesítése, amely a társulás belső ügyeinek irányítását végezné, amely meghatározná a társulás terveinek, az évi mérlegnek, a nyereség felosztásának alapkérdéseit, vagy; amely gyakorolhatná a magasabb vezetőkkel kapcsolatos munkáltatói jogokat; jóváhagyná a különböző belső szabályzatokat; amely meghatározná a belső ellenőrzés rendjét; amely döntene az olyan szerződések megkötésének kérdésében, amelyek a jelenleg hatályos jog szerint az igazgatótanács hatáskörébe tartoznak. A kérdésre adott válasz, összhangban az elképzelésünkkel is az, hogy a szerződést érintő mindennemű kérdés eldöntése, igazgatótanácsi, a társulások belső ügyeivel, *a gazdálkodással kapcsolatos kérdések eldöntése pedig a tagszervezetek által választott, meghatározott számú küldötteinek a hatáskörébe tartozhatna, amely tagértekezlet, vagy küldöttgyűlés elnevezés alatt intézményesülne,* vagy mint önálló, önkormányzati vagy mint az igazgatótanács átruházott hatáskörében eljáró szerv. Ebből az elképzelésből fakad az is, hogy az ellenőrző bizottság tagjait a tagértekezlet választaná meg, nem a saját soraiból, hanem a tagszervezeteknek a társulással munkaviszonyban nem álló dolgozóiból.

Az igazgatóság tagjainak megválasztását, illetőleg az igazgató kinevezésének a jogát pedig azért utaltuk az igazgatótanács hatáskörébe, hogy a tagszervezetek törvényes képviselői döntsék el, hogy ezt a jogot közvetlenül, vagy átruházott hatáskörben a tagértekezletnek adják át. Tekintettel többek között arra is, hogy elképzelhetőnek tartjuk az önkormányzati rendszer kialakítását igazgatóság nélkül is, más szóval olyan szűkebb testülettel, amely munkaapparátusként funkcionál és ilyen esetben a társulás törvényes képviselője a tagértekezlet választott, vagy kinevezett elnöke, vagy a munkaapparátus manager igazgatója lehetne.

GTR-ben kellene meghatározni a tisztségviselők körét, az önkormányzati szervek javasolt hatáskörét és működésének rendjét, a határozatképességre vonatkozó szabályokat, az ülések összehívásának és gyakoriságának kérdéseit, a kisebbség érdekeit sértő határozatok megtámadásának feltételeit, a beszámolások rendjét, illetőleg a szerződések megkötésével, valamint a perindítással kapcsolatos jogokat.

ad c) A társulások állami felügyeletére vonatkozó §§-kat változatlanul hatályban tartanánk,[12] amelyek azonban — a vázolt rendszerben — 17—19 §-ban kerülnének megfogalmazásra. Ugyancsak hatályba tartanánk a Minisztertanács végrehajtási rendeletének ide vonatkozó részeit is.

ad d) A társulások munkaszervezetének önálló címszó alatti tárgyalását elsődlegesen az áttekinthetőség megkönnyítése érdekében tartjuk szükségesnek, mégpedig közvetlenül az önkormányzati rendszer után. Ezen belül:

„20. §. A társulásnál a munkát alkalmazottak végzik, akikkel munkaszerződést kell kötni. A munkával kapcsolatos jogaikra és kötelezettségeikre a Munka Törvénykönyve és végrehajtásáról kiadott jogszabályok rendelkezéseit kell alkalmazni. A jogi személyiség nélküli társulásoknál a termelőszövetkezeti tagok tagsági jogviszonyuk fenntartása mellett is dolgozhatnak, a jogi személy társulásoknál pedig az ideiglenes munkavégzésre vonatkozó rendelkezések szabályai szerint.

21. §. A munkáltató jogait — az igazgatótanács határozata alapján — az igazgató gyakorolja.

22. §. Az üzemi demokrácia fórumrendszerét, ezen belül az egyes szervek hatáskörét, működésük alapvető szabályait a Szervezeti és Működési Szabályzatban kell meghatározni. Itt kell meghatározni azt is, hogy a szakszervezet különböző szerveinek képviselői az önkormányzati szervek és az üzemi demokrácia milyen fórumain vesznek részt és milyen jogosultságokat kapnak."

A GTR-ben kellene meghatározni a vezetőkkel és tisztségviselőkkel kapcsolatos munkáltatói jogosultságokat, a felelősségre vonásuk rendjét és szabályait, illetőleg a munkaügyi vitákat eldöntő fórum rendszerét, a bírósághoz fordulás feltételeit.

A Munka Törvénykönyvében, illetőleg az azt kiegészítő és végrehajtási rendeletekben nem szabályozott kérdések megalkotására — a jelenleg hatályos tartalom keretén belül maradva — a munkaügyi kérdések szabályozására hivatott főhatóságnak kell jogot adni.

ad 3. A társulások jogi formái címszó alatt kellene szabályozni a különböző társulási formák specialitását. Ezen belül kerülnének nevesítésre a jogi személyiségű és az azzal fel nem ruházott társulások is. Mi a *jogi személyiséggel rendelkező társulások közé a)* a közös vállalatot, *b)* a betéti társulást, *c)* a részvénytársaságot, *d)* a korlátolt felelősségű társaságot, *e)* az agráripari egyesülést és *f)* a koordinatív társulást (egyesülés) soroljuk.

Szükségesnek tartjuk mindemellett megjegyezni, hogy a betéti társulást — mint a betéti és a korlátolt felelősségű társaság összeházasításából származó, kissé félresikerült újszülöttet — csak azért iktatjuk be, mert meg akarjuk kímélni a betéti társulás formájá-

[12] Ld. ezzel kapcsolatban, *Benkő* András: A gazdasági társulások állami törvényességi felügyeletéről. Állam és Igazgatás, 1979. 2. sz.

ban működő társulásainkat a kötelező átalakulás veszélyétől. Meggyőződésünk ugyanis, hogy ezek a társulások — ha a tagszervezetek számára megfelelő választék áll rendelkezésre — saját elhatározásból fognak más társasági formává átalakulni.

A társulások specialitásait megítélésünk szerint *a folytatni kívánt tevékenység sajátosságainak figyelembevételével kellene* meghatározni. A részvénytársaságok a beruházások megvalósításában, illetőleg a külföldi cégekkel kötött kooperációkban; a korlátolt felelősségű társaságok a szolgáltatói és a kereskedelmi szféra területén kerülhetnének alkalmazásra; a közös vállalat a termeléshez kapcsolódó vertikum megvalósítása szolgálatában állhatna, ha az alapítóknak tetszik, akár a betéti társasággal együtt is; az agráripari egyesülés változatlanul vegyes profilú lehetne, azaz szolgálhatná a teljes vertikum megvalósítását, illetőleg a tagszervezetek felhatalmazása alapján elláthatna termelésirányító funkciókat; az egyesülés pedig nem tartalmában, hanem elnevezésében „koordinatív társulássá" változna. Amíg ugyanis az agráripari egyesülés nem épült be a társulások rendszerébe — legalábbis nem a jogszabályok alapján —, addig az egyesülés elnevezés nem volt zavaró, bár mindig emlékeztetett a kényszeregyesülésekre. Ha azonban az agráripari egyesülés is helyet kap a társulási szabályok között — ahogyan azt javasoljuk — akkor az egyesülés elnevezést meg kell változtatni, mégpedig azért, mert azt az érzést keltené, hogy az agráripari egyesülés az egyesülésnek valamiféle vállfaja, vagy fordítva és ez nem fejezné ki a valóságot. Az agráripari egyesülés ugyanis valóban a tagszervezetek bizonyos értelmű egyesülését fejezi ki, míg a hatályos jog szerinti egyesülésnek ehhez semmi köze. A tartalmat az általunk javasolt elnevezés sokkal inkább kifejezésre juttatná és alkalmas lenne az agráripari egyesüléstől való elhatárolásra is.

Az egyes jogi formák fogalmát a vázolt koncepciónak megfelelően az alábbiak szerint képzeljük el:

„23. §. A közös vállalatot a tagok termelési együttműködése céljából hozzák létre. A vállalat minden olyan tevékenységet folytathat, amely az alapító szervezetek számára is megengedett.

24. §. A közös vállalat működésének feltételeit a tagszervezetek vagyoni hozzájárulásaikkal teremtik meg, amelyet teljesíthetnek pénzben, természetben, elhasználható dologban és minden más pénzben kifejezhető eszközzel.

25. §. A betéti társulás a közös vállalatra érvényes rendelkezések alapján folytathatja tevékenységét, azzal az eltéréssel, hogy a vagyoni hozzájárulást csak pénzben lehet teljesíteni.

26. §. A részvénytársaság a tagszervezetek által meghatározott számú és egyenértékű részvényekből álló alaptőkével alakul, azzal a céllal, hogy elősegítse a tagszervezetek beruházásait, illetőleg a külgazdasági kapcsolatok kiszélesítését.

27. §. A belföldi résztvevők által létrehozott részvénytársaság tagjai a beruházás befejezéséig csak a jegyzett részvény ellenértékének szolgáltatására kötelezettek, a beruházás befejezése után rájuk is az általános szabályok lesznek az irányadók.

28. §. Részvénytársaság külföldi partnerek részvételével is alakulhat.

29. §. A korlátolt felelősségű társaság — a tagok által meghatározott alaptőkével — azzal a céllal jön létre, hogy elősegítse a szolgáltatások és a kereskedelmi hálózat kiszélesítését, a vásárlók igényeinek minőségi áruval történő kielégítését, a választék bővítését.

30. §. A tagszervezetek a társaság kötelezettségeiért csak a vagyoni hozzájárulás erejéig felelnek.

31. §. Az agráripari egyesülés ipari vállalatok és szövetkezetek részvételével alakult olyan társulás, amely a közös vállalatra érvényes tevékenységen túl koordinatív feladatokat is elláthat, annak érdekében, hogy a résztvevő szervezetek gazdasági tevékenységüket és fejlesztési terveiket az adott terület sajátosságainak figyelembevételével határozhassák meg és termelési eszközeiket regionális célok megvalósítására is felhasználhassák.

32. §. A koordinatív társulást a szocialista szervezetek gazdasági tevékenységük összehangolására, az e tevékenységgel összefüggő szolgáltatások megszervezésére és piackutatásra hozzák létre. Az apparátus fenntartásának költségeit a tagszervezetek a társasági szerződésben meghatározott arányban viselik.

33. §. A vagyoni hozzájárulást teljesítő tagszervezeteket sem a nyereségből, sem a veszteségviselésből érvényesen nem lehet kizárni.

34. §. A tagszervezetek tulajdoni hányada fogalomképes, átruházás esetén a résztvevőket elővásárlási jog illeti. Kívülállóra történő átruházás esetén valamennyi tagszervezet hozzájárulása szükséges. A hozzájárulás jogát — a társasági szerződésben — az igazgatótanácsra átruházhatják."

A működés egyéb szabályait a GTR-ben, a vagyoni hozzájárulásokkal, illetőleg a részvénnyel kapcsolatos szabályokat pedig a pénzügyminiszter rendeletében lehetne részletesebben meghatározni.

A jogi személyiség nélküli társulások címszó alatt kellene rendezni a különböző társaságok közös szabályait. A társasági elnevezés változatlanul kifejezhetné a jogi személynélküliséget. A fogalmakat a következőkben gondolnánk meghatározni:

„35. §. A szocialista szervezetek a közös tevékenység célkitűzéseit jogi személyiség nélküli keretek között is megvalósíthatják. Létrehozhatnak termelési, koordinatív, kereskedelmi és kutatási fejlesztési társaságokat.

36. §. A társaság közös neve alatt jogokat szerezhet és kötelezettségeket vállalhat. A tagszervezetek a társaság kötelezettségeiért közvetlenül, korlátlanul és egyetemlegesen felelnek. A felelősség kizárása vagy korlátozása harmadik személyekkel szemben hatálytalan.

37. §. Külkereskedelmi társaság külkereskedelmi tevékenységet folytató, vagy külkereskedelmi joggal felruházott vállalatok és szövetkezetek, illetőleg más gazdálkodó szervezetek részvételével alakul azzal a céllal, hogy a külkereskedelmi tevékenységgel összefüggő termelés területén az együttműködést elősegítse, illetőleg a külpiacon nem értékesíthető termékek belföldi forgalmát bonyolítsa.

38. §. A kutatási-fejlesztési társaság, kutató intézetek, egyetemek (fakultások) vagy más, kutatást végző intézmények és gazdálkodó szervezetek részvételével alakul azzal a céllal, hogy meghatározott kutatások közös finanszírozását biztosítva, a kutatások eredményeit a gazdálkodó szervezeteknél bevezesse,

az eredmények eléréséhez szükséges feltételeket megteremtse."

A külkereskedelmi és a kutatási-fejlesztési társaságok speciális szabályait szakminiszteri rendeletben kellene szabályozni.

ad 4. A társulás vagyonával és tulajdonával kapcsolatos kérdések címszó alatt a következőket gondolnánk megfogalmazni:

„39. §. A jogi személy társulás, társaság esetében a tagszervezetek közös tulajdonába kerül — a részvényektől eltekintve — a vagyoni hozzájárulás, az együttműködés során beruházással és a termelőmunka eredményeként létrejött, vagy a polgári jogi forgalomban bármilyen jogcímen megszervezett vagyon, valamint a tevékenységgel összefüggő bevételek.

40. §. A jogi személy társulás tulajdona a társaságnál pedig a közös tulajdon — megszűnés és felmondás esetén — a társasági szerződésben meghatározott hányad szerint kerül szétosztásra, illetőleg kiadásra."

A vagyon szétosztásával, illetőleg a vagyonrész kiadásával kapcsolatos szabályokat a GTR-ben és amennyiben szükséges pénzügyminiszteri rendeletben lehetne részletezni.

ad 5. A csatlakozással, a felmondással és a megszűnéssel kapcsolatos kérdéseknél ki lehetne mondani, hogy:

„41. §. A társulásokhoz a tagszervezetek — átruházott hatáskörben az igazgatótanács — egyhangú hozzájárulásával lehet csatlakozni.

42. §. A társasági szerződést — az abban meghatározott határidők, feltételek bekövetkeztekor — bármelyik tagszervezet felmondhatja. A kétoldalú szerződéssel létrejött társulások esetében a felmondási jog csak a Minisztertanácsi rendeletben meghatározott esetekben gyakorolható.

43. §. A tagszervezetek — átruházott hatáskörben is igazgatótanács — azonnali hatályú felmondással élhet azzal a tagszervezettel szemben, amely az együttműködéssel kapcsolatos kötelezettségeit súlyosan megsérti, a társaság céljainak elérését nagymértékben veszélyezteti vagy más olyan okot szolgáltat, amely a vele való együttműködést lehetetlenné teszi. A felmondást a tagszervezet az illetékes bíróságnál keresettel megtámadhatja. A kereset halasztó hatályú, a tagszervezet jogainak felfüggesztése mellett.

44. §. A társulás megszűnik ha:

a) A társasági szerződésben meghatározott idő eltelt,

b) A kitűzött cél megvalósult, vagy megvalósulása többé nem lehetséges,

c) A tagszervezetek száma egy résztvevőre csökkent,

d) A tagszervezetek — átruházott hatáskörben az igazgatótanács — egyező akarattal a társulást megszüntetik,

e) A társaság feloszlatását a törvényességi felügyeleti szerv elrendeli."

A részletszabályokat a GTR-ben, illetőleg a társulásból származó vagyon további felhasználását illetően a pénzügyminiszteri rendeletben kellene meghatározni. A kétoldalú szerződéssel létrejött társulások vonatkozásában a külön felmondási okok felsorolását a korábbi fejezetekben kifejtett indokok támasztják alá.

A záró rendelkezések közé csupán a hatályba lépésre, illetőleg a hatályon kívül helyezésre kerülő jogszabályok felsorolását iktatnánk.

c) A társulásokra vonatkozó szabályozó rendszer alapkérdései.[13] A társulások eredményes működésének, a tagszervezetek által kitűzött célok megvalósulásának, a kölcsönös érdekek biztosításának — a helyes jogi forma megválasztásán túl — a szabályozó rendszer ösztönző tartalma szolgálhat alapul. Megfelelő ösztönző szabályok nélkül — ahogyan erre már számtalan utalás történt — a gazdasági együttműködések lelassulhatnak, vagy a nem kívánt irányban fejlődhetnek tovább. A helyes szabályok megalkotása tehát nem kizárólag a résztvevők érdeke, hanem társadalmi érdek is, különösen akkor, ha a társulási kapcsolatokat a korábban jelzett területekre is ki akarjuk terjeszteni.

Változatlanul az a meggyőződésünk, hogy *a tevékenységi elv fenntartása mellett a társulások testére szabott szabályokat kellene kidolgozni.* Ez azt jelentené, hogy *az olyan tagszervezeteket, amelyek a saját gazdaságból származó pénz és egyéb eszközeiket közös célok megvalósítására csoportosítják át, preferálni kell. A preferálás kiterjedhetne: 1.* az átcsoportosított eszközök mindenféle elvonás alóli mentesítésére, *2.* a közösen megvalósításra kerülő beruházásokhoz felvehető hitelek kedvezőbb feltételek mellett történő nyújtására (kisebb kamat, kamatnélküliség, hosszabb lejárat, soronkívüliség stb.); *3.* a társulásból származó nyereségrészesedés szabad felhasználására, *4.* kérelemre a külkereskedelmi jog megadására, *5.* valamennyi társulási kapcsolatoknak a szövetkezetek szerint történő minősítésre az adók, az alapképzés, az amortizáció stb. vonatkozásában, *6.* a három évnél nem régebben működő társulások elvonási rendszerének kedvezőbb meghatározására, hogy csak az általunk leglényegesebb kérdéseket emeljük ki.

Az átcsoportosításra kerülő eszközök mindenféle elvonás alóli mentesítését egyrészt azért tartjuk indokoltnak, mert a társulási kedvet akarjuk fokozni, más oldalról az elvont pénzeszközökkel növelni lehetne a társulásokba befektetett összegeket is.

A hitelfelvétel lehetősége — saját erő kiegészítése céljából —, azaz a vagyoni hozzájárulás pótlására, a jelenlegi szabályok szerint is adott. A hitelnyújtás feltételeinek megkönnyítése azonban a beruházások gyorsabb lebonyolításán túl azt is szolgálhatná, hogy a tagszervezetek saját gazdaságát a visszafizetés kevésbé terhelje, hogy a belső fejlesztést hátrány ne érje.

Fokozná a társulási kedvet a nyereségrészesedés szabad felhasználása, természetszerűleg nem túlságosan nagy fékek beépítésével, más szóval a beruházások és a fogyasztás egyensúlyának fenntartásával.

A külkereskedelmi jog megadását — a tevékenység jellegéhez igazodva — elképzelhetőnek tartjuk mind a tagszervezetek, mind pedig a társulás részére is. Ez magában foglalná különböző termelőeszközök-

[13] A már hivatkozott és a mezőgazdasági nagyüzemek szabályozó rendszerére vonatkozó rendelkezéseket időközben a 41/1983. (XI. 19.) Mt. sz., a 21/1983. (XI. 12.) MÉM—ÁH. sz., a 38/1983. (XI. 12.) PM. sz., a 39/1983. (XI. 12.) PM. sz., a 41/1983. (XI. 12.) PM—MÉM. sz., illetőleg a 40/1983. XI. PM. sz. rendeletek módosították.

nek a KGST, vagy a nyugati piacról való közvetlen beszerzésének lehetőségét, a megtermelt termékek külpiaci értékesítését, vagy a különböző beruházások külföldön történő megvalósítását is, kooperációs szerződések alapján.

A szövetkezetekre érvényes rendelkezések társulásokra történő kiterjesztését arra az esetre gondolnánk megvalósítani, ha mégsem tudnánk elérni a testreszabott szabályok megalkotását. Ezek a rendelkezések ugyanis — éppen az elsajátítási és elosztási viszonyok következményeként — kedvezőbbek, mint az állam által alapított vállalatoké; így a vegyes társulások elterjedését, azaz az állami vállalatok érdekeltségének kifejeződését is sokkal inkább biztosítani tudnák.

A három évnél nem régebben működő társulások külön preferálását még az előbbi rendelkezések hatályosulása esetén is szükségesnek tartanánk. Az indokot az szolgáltatja, hogy a vevőkör megteremtéséhez, a társulásokkal partneri viszonyba kerülő egyéb szervek körének kiépítéséhez, az együttműködés zavartalan feltételeinek megteremtéséhez meghatározott időre van szükség. A gazdálkodás folyamatossága csak e feltételek megteremtése után következhet be. A vagyoni hozzájárulás ugyanis önmagában csak a működés anyagi bázisa.

Közgazdasági felkészültséggel minden bizonnyal a preferencia területeit tovább lehetne szélesíteni. Úgy gondoljuk azonban, hogy az elmondottak ebből a szempontból is adalékul szolgálhatnak minden olyan elképzeléshez, amely a társulásokat preferálni szándékozik.

Domé Györgyné

Állami intézkedések és a szerződések teljesítése a KGST ÁSZF rendszerében

I.

Jogi dogmatika és gazdasági integráció

1. Ha a szerződésben meghatározott szolgáltatás teljesítésének lehetőségét a kötelezett oldalán erőhatalomnak (vis maior) minősülő körülmény szegi el, a polgári jogi dogmatika klasszikus megoldása szerint a szerződésszegésért — ha csak a teljesítésért feltétlen helytállást fel nem vállalt — az adóst felelősség nem terheli: az erőhatalom a polgári jogi felelősség végső határa. Alighanem ez az az ok, ami a nemzetközi kereskedelmi forgalomban a vis maior-nak sajátos jelentőséget kölcsönöz, s kimentési körülményként való alkalmazását meglehetősen gyakorivá teszi. A relatív egyértelműség és a bizonyítás viszonylagos egyszerűsége folytán ugyanakkor az erőhatalom-klauzula nemcsak a nemzetközi kereskedelmi szerződések gyakorlatában terjedt el, hanem utat talált — különféle megfogalmazásokban — az említett szerződéseket szabályozó jogforrásokba is. Aligha véletlen, hogy a vis maior az egykor „valódi" általános feltételként funkcionáló KGST ÁSZF felelősségi rendszerének központi kategóriája. A KGST 1968/1975. évi ÁSZF 1979. évi szövegének 68. §. (1) bekezdése szerint: „A felek mentesülnek a szerződéses kötelezettségek teljes, vagy részleges nem teljesítésével kapcsolatos felelősség alól, ha a nem teljesítés ellenállhatatlan erő következménye".

Amennyire egyöntetű azonban az erőhatalom felelősség alól mentesítő hatásának megítélése a jogban, olyannyira vitásak e fogalom pontos határai a gyakorlatban. A körvonalak elmosódottsága folytán az irodalom rendszerint azt ajánlja a feleknek, hogy a vis maior releváns eseteit a szerződésben tételesen sorolják fel,[1] ám ez a technika a jogalkotás szintjén természetszerűleg nem alkalmazható: a jogforrásnak be kell érnie az erőhatalom elvi, absztrakt meghatározásával. Ezt teszi a KGST ÁSZF 68. § (2) bekezdése is: „Ellenállhatatlan erőn olyan körülményeket kell érteni, amelyek a szerződés megkötése után rendkívüli jellegű, előre nem látott és a felek által elháríthatatlan események következtében álltak be".

Az idézett definíciót pusztán elvont logikai síkon elemezve aligha lehet kétséges, hogy a vis maior fogalmi körébe tartoznak a természeti csapások, a háború stb. mellett az államnak, vagy az államoknak a szerződés teljesítését megtiltó, illetve azt ténylegesen elszegő intézkedései is, amennyiben azokkal a felek a szerződéskötéskor objektíve nem számolhattak. Egy ellenkező álláspont elviekben csak akkor lenne igazolható, ha elismernénk, hogy a felek az állami akarattal szemben — akár „de jure", akár „de facto" — ellenállást tanúsíthatnak, annak érvényre jutását megakadályozhatják. Ez a feltételezés nyilvánvalóan irreális. Erre, valamint a közjogi és a polgári jogi szféra következetes elválasztására tekintettel a nemzetközi kereskedelem joga az állami intézkedéseket általában a felelősség alól mentesítő okként ismeri el.[2] A KGST-tagországok vállalatainak egymás közötti szerződéseit tekintve azonban mégis az a benyomás keletkezik, hogy az imént kimondott dogmatikai összefüggés az *integráción belül nem feltétlen.*

2. Közismert, hogy a KGST-integrációban az áruk nemzetközi forgalmát alapvetően *államközi* szinten szervezik, nemzetközi közjogi szerződések — hosszú távú kereskedelmi megállapodások és éves árucsere-forgalmi jegyzőkönyvek — segítségével. A tagországok között kétoldalú rendben létrejövő ilyen szerződésekből az egyes államokra nemcsak az a köte-

[1] Így pl. legutóbb *Katona* Géza: Erőhatalmi klauzulák a külkereskedelmi szerződésekben, Külgazdaság, 1981. 4. sz. Jogi Melléklet, 10. old. és *Christou,* R.: A comparison between the doctrines of force majeure and frustration. The International Contract 1982. 2. sz. 81—82. old. Tanulmányunk témája szempontjából nem igényel részletes kifejtést az a felfogásbeli különbség, ami a kontinentális jogrendszerek lehetetlenülésre épített megoldása és a szerződés elnehezülését is felölelő frustration-tan között áll fenn.

[2] A téma — elsősorban a nemzetközi közjog oldaláról történő — áttekintését ld. legújabban *Bragyova* András: Megjegyzések az állami immunitásról a nemzetközi jogban. Állam- és Jogtudomány, 1982. 3. sz. 495—500. old.

lezettség hárul, hogy a kontingensekben szereplő termékekre a kiviteli, illetve a behozatali engedélyeket megadják, hanem ezen kívül az is, hogy a szóban forgó áruszállítások teljesítését pozitíve biztosítsák, ami a tervutasítások rendszerét szűkebb-tágabb körben fenntartó, kötött tervgazdálkodást folytató szocialista országokban a nemzetközi kötelezettségvállalásnak megfelelő belső tervaktusok kiadását is értelemszerűen magában foglalja.[3] Az államközi szféra közjogi, illetve a vállalatközi szféra polgári jogi szerződései — valamint az említett tagállamokat tekintve emellett a tervintézkedések — között így erőteljes *funkcionális kapcsolat* keletkezik, természetesen anélkül, hogy ezáltal a makro- és mikroszféra jogilag is közvetlenül összekapcsolódnék. A direkt jogi összefüggés hiányát többek között jelzi, hogy az újabb — az 1976—1980. és az 1981—1985. évekre szóló — hosszú távú bilaterális megállapodások kifejezetten lehetővé teszik és támogatják a kontingenseken felüli, illetve az azokban nem szereplő árukra vonatkozó szerződéseket. Ez azonban nem változtat azon, hogy a KGST-n belül a polgári jogi jogviszonyok döntően az államközi szinten kialakított mederben, s ennyiben állami eszközök által vezérelten bonyolódnak le.

Az integráción belüli kereskedelmi kapcsolatok *tervezett* jellege a tagországok gazdaságirányítási rendszeréből, valamint gazdasági potenciáljából adódik. Funkciója az államközi síkon előre rögzített szükségletek materiális kielégítésének biztosítása, amit különösen azért látszik szükségesnek aláhúzni, mert a KGST-államok gazdasági berendezkedése, továbbá az integráció pénzügyi és valutáris mechanizmusa nem teszi lehetővé az esetleg kieső áruszállítások fedezeti ügylettel történő pótlását nagyobb időveszteség, illetve jelentősebb többletráfordítások nélkül sem más KGST-tagországból, sem pedig tőkés piacról. Jól tükrözi ezt a polgári jogi szerződéseket tekintve a KGST ÁSZF szabályozási mechanizmusa is, mely — bár magát a tételt kifejezetten nem fogalmazza meg — a *reális teljesítésre* orientált.[4]

Az integrációt illetően „par excellence" fontos teljesítési készség azonban korántsem csupán a jogi instrumentárium kérdése, noha kétségtelen, hogy az ezzel összefüggő problémák jogi síkon is jelentkeznek. Ebből a szempontból különösen éles ellentmondáshoz vezetnek a KGST-tagországok azon — a számottevő külgazdasági cserearány-romlás, illetve a gazdasági világválság külső és belső lecsapódásainak szorító hatására eszközölt — kényszerű intézkedései, amelyekkel nem ritkán integráción belüli kereskedelmi partnereik rovására csoportosítanak át belső felhasználásra vagy tőkés exportra árukat. Az ilyen *egyoldalú* állami intézkedések következménye nemcsak az, hogy az államközi megállapodások az eredetileg előirányzott ütemben, mértékben és módon nem valósulhatnak meg, hanem egyúttal az érintett árukra vonatkozó polgári jogi szerződések nem, vagy nem megfelelő teljesítését is eredményezik. Ez utóbbi körben a polgári jogi dogmatika önmagában azt diktálná, hogy az eladó a szerződésszegési felelősség alól vis maior folytán mentesüljön, ám ez a dogmatikailag helyes megoldás azt jelentené, hogy a belső állami döntés negatív következményei teljes egészében a másik félre, illetve annak gazdaságára hárulnak. Ez az oka annak, hogy a vázolt helyzet megítélése az irodalomban és a választottbírósági gyakorlatban régóta vitatott.

A polgári jogi szerződésekre azonban a KGST mechanizmusán belül nemcsak az egyoldalú állami aktusok lehetnek hatással, de azok a *kétoldalú* államközi megállapodások is, amelyek a már létrejött polgári jogi szerződések tárgyát a felek előzetes elgondolásaitól eltérően érintik. Minthogy az államközi és a vállalatközi szféra között nincs automatikus jogi kapcsolat, vitássá válhat a felek között a teljesítési kötelezettség terjedelme a kontingens csökkentésekor, vagy törlésekor, sőt akkor is, ha a korábban megkötött adásvételi szerződésben szereplő terméket az éves árucsereforgalmi jegyzőkönyvbe nem, vagy csak a szerződésnél kisebb mennyiségben veszik fel. Ugyancsak vitás lehet annak az árunak a jogi sorsa, amelyet — folyamatos szállítások esetén — az adott gazdasági évben szerződésellenesen nem szolgáltattak, ám a pótlásról a következő évre szóló államközi megállapodás kifejezetten nem rendelkezik. Ilyenkor a kérdés úgy vetődik fel, hogy a mondott esetekre mennyiben lehet a polgári jog síkján az erőhatalom következményeit alkalmazni, illetőleg a probléma milyen dogmatikai konstrukció alkalmazásával oldható meg.

3. Az előző kérdésfelvetésekkel egyben a jelen tanulmány témáját is meghatároztuk. A problémákra a válasz keresését az teszi különösen aktuálissá, hogy a KGST Végrehajtó Bizottságának 101. és 102. ülésén hozott határozatok alapján jelenleg folyamatban van a KGST ÁSZF felelősségi rendszerének korszerűsítése, amelynek körében a vázolt problematika nem egy eleme — különösen az egyoldalú állami intézkedések és az erőhatalom összefüggése — a megoldandó feladatok között szerepel. Úgy véljük, a kodifikációs munka előrehaladása a vitás kérdésekben történő elméleti állásfoglalást nem teszi szükségtelenné. Az alábbiakban a felmerült kérdések *egyik* lehetséges megközelítésére teszünk kísérletet.

A gazdasági integráció polgári jogi mechanizmusával kapcsolatos vizsgálódásnak fontos előzetes kérdése ugyanakkor az, hogy az integráción belüli jogfogalom-értelmezésnek mennyiben szükséges konformitást mutatnia az általános dogmatikai felfogással, amely a kereskedelmi kapcsolatok ilyen mértékű és természetű szervezettségét értelemszerűen nem tételezi fel. Létezhet-e ez utóbbival párhuzamosan a polgári jogi szerződéseket tekintve egy sajátos, *integrációs* dogmatika? Véleményünk szerint a feltett kérdést igenlően kell megválaszolni. A fogalomértelmezés soha sem lehet puszta öncél: annak igazodnia kell azoknak a viszonyoknak a természetéhez és immanens kö-

[3] Vö. *Uszenko,* E. T.: Formü regulirovanija szocialisztics eszkogo mezsdunarodnogo razdelenija truda. Moszkva, 1965. 288—289. old., *Seiffert,* W. (red.): Das System rechtlicher Regelung der sozialistischen ökonomischen Integration, Grundriss. Berlin, 1976. 280—292. old. és *Bargyina,* M. P.: Otvetsztvennoszty hozjajsztvennüh organizacij sztran-cslenov SZEV po vnyesnyetorgovüm szdelkam. Moszkva, 1981. 21—22. old. Megjegyezzük, hogy a nemzetközi kötelezettségvállalás teljesítésének biztosítása erdekében a gazdálkodó szervezetek részére kivételesen a magyar jog szerint is kiadható konkrét utasítás: ld. a külkereskedelemről szóló 1974. évi III. tv. 21. §-ának (2) bekezdését és az állami vállalatról szóló 1977. évi VI. tv. 34. §-ának (1) és (2) bekezdését.

[4] A részletes elemzésre ld. *Szász* Iván: A szerződéstől való elállás késedelem, vagy minőséghibás áruval történő teljesítés esetén a KGST Általános Szállítási Feltételekben. Külgazdaság, 1983. 3. sz. Jogi Melléklet, 33—35. old.

vetelményeihez, amelyek között alkalmazásra kerül. Ebből pedig az a következtetés adódik, hogy a KGST integrációs mechanizmusa nemcsak lehetővé, de szükségessé is teszi szűkebb-tágabb körben a polgári jogi dogmatika „átértelmezését", éspedig olyan irányban, hogy az a szerződéses kötelezettségek materiális teljesítését előmozdítsa.

II.

Az egyoldalú állami intézkedések

4. A KGST-tagállamoknak a vállalataik között létrejött áruszállítási szerződések teljesítését egészen vagy részben elszegő egyoldalú aktusaival kapcsolatban az irodalom gyakran hivatkozik arra, hogy itt az elméletileg következetes és a polgári jogi dogmatika, valamint az integrációs mechanizmus szempontjait egyaránt kielégítő megoldás az *állam* anyagi felelősségének megállapítása lenne a vállalatnak a felelősség alól történő egyidejű mentesítése mellett. Ezzel összefüggésben egyrészt azt emelik ki, hogy a szóban forgó intézkedés nem polgári jogi, hanem nemzetközi közjogi kötelezettségszegés, másrészt pedig arra utalnak, hogy a külkereskedelmi vállalatok önálló vagyonnal rendelkező jogi személyek, amelyek felelőssége az államétól elkülönül, így az állam aktusaiért a vállalat felelőssé tétele az önálló gazdasági elszámolás elvét is sértené.[5]

A tárgyalt nézet elméleti logikáját nehéz lenne tagadni, ám annak gyakorlati célszerűsége erősen kétséges. Az egyoldalú intézkedésből eredő jogviták államközi síkra való terelése e szféra eljárási sajátosságai, valamint az itt meghatározó súllyal érvényesülő politikum miatt aligha eredményezhetne rugalmas és gyors, kereskedelmi szempontól kielégítő megoldást, ugyanakkor a megvalósítását a nemzetközi közjogi intézményrendszer kiépületlensége is jelentősen nehezíti. Ezzel összefüggésben elegendő arra utalni, hogy a KGST-tagállamok anyagi felelősségéről szóló szerződéstervezet kidolgozására irányuló évtizedes erőfeszítések ellenére ezen a területen nem jött létre „frontáttörés", annak szövegét kötelező erővel nem lehetett hatályba léptetni. Az irodalom többségi felfogása ezért a felelősség államról vállalatára történő *transzmissziójának* szükségessége mellett foglal állást — az egyoldalú állami intézkedésekből eredő jogvitákat a polgári jogi intézményrendszer megfelelően kiépített csatornáiba kell terelni.[6]

Az egyoldalú állami aktusok konzekvenciáinak a KGST ÁSZF ellenállhatatlan erőfogalmának értelmezésével a vállalatközi kapcsolatok síkján való levonása ugyanakkor világos és egységes állásfoglalást igényel abban, hogy a vállalat államának milyen természetű intézkedéséért felel. Ennek elméleti igényű megválaszolását az irodalomban először alighanem Genkin kísérelte meg, az állami tevékenység *jellege* szerint differenciálva a hatósági (közhatalmi) és a gazdaságirányítási (tulajdonosi) aktusok között, ez utóbbiaktól — exterritoriális hatály hiányában — a külföldi partnerrel szemben a felelősség alól mentesítő hatást pedig elvitatta.[7] Ez az érvelés kimondva-kimondatlanul az állam funkcionális immunitásának szempontjait tükrözi, s nem is volt hatástalan a választottbíróságok gyakorlatára. Közvetlen hasznosítását mindemellett nehezítette az a körülmény, hogy a szocialista országokban az állami aktusok e két típusa rendszerint azonos jogi formát ölt, illetve elhatárolásuk ismérvei az elméletben is vitatottak.

5. Ez lehetett az oka annak, hogy a gyakorlat a megoldás kevésbé általános útját kereste. Minthogy az egyoldalú állami intézkedések közül elsősorban a *tervaktusok* minősítése váltott ki rendszeres nézeteltéréseket, ezeknek az integráció államközi és vállalatközi szféráját az országon belül ténylegesen összekapcsoló funkciójára figyelemmel aligha lehet véletlennek tekinteni, hogy már 1965-ben, a választottbírósági elnökök III. berlini konferenciáján az az álláspont jutott uralomra, amely szerint a gazdaságirányítási és a tervintézkedések a KGST ÁSZF alkalmazásában erőhatalomnak nem minősíthetők. Ez a tétel utóbb az 1968. évi ÁSZF elfogadását követően kifejezetten is megfogalmazásra került két bilaterális — a magyar—NDK és a Lengyel—NDK — államközi megállapodásban.[8] Hasonló felfogás következik emellett az 1963. évi csehszlovák nemzetközi kereskedelmi törvénykönyv szabályainak elemzéséből is.[9]

A választottbírósági gyakorlat azonban ennek ellenére sem vált mindenütt egységessé, s az is említést érdemel, hogy a vis maior fogalmának ilyen értelmű, kétoldalú rendben történő pontosítása — jóllehet erre az irodalomban kifejezetten merült fel javaslat[10] — az államközi gyakorlatban nem folytatódott. Ez a *megtorpanás* az elmúlt évtized választottbírósági ítéleteiben jól nyomon követhető. Bár a gyakorlatban nem minősült erőhatalomnak a terméket más felhasználó részére átirányító miniszteri szintű aktus,[11] valamint a

---

[5] Vö. *Uszenko,* E. T.: O pravovoj prirode neposzredsztvennüh szvjazej po linii ministersztv i vedomsztv sztran-cslenov SZEV. in: Mezsvedomsztvennüe szvjazi v uszloviah szocialisztics-eszkoj ekonomicseszkoj integracii. Moszkva, 1973. 20. old. és *Bargyina:* i. m. 8—16. és 24. old.

[6] Vö. *Kálmán* György: A KGST-államok anyagi felelőssége gazdasági kötelezettségvállalásaikért. Jogtudományi Közlöny, 1972. 7. sz. 297. old., *Jakubowski,* J.: Materialnaja otvetsztvennoszty goszudarsztv-cslenov SZEV i materialnaja otvetsztvennoszty hozjajsztvennüh organizacij. in: Mezsdunarodnaja naucsnaja konferencija po voproszam materialnoj otvetsztvennosztyi sztran-cslenov SZEV. 9—11. nojabrja 1972. g. Warszawa, 1973. 8—10. old., *Szász* Iván: A KGST Általános Szállítási Feltételek felelősségi rendszerének továbbfejlesztése. in: Tudományos szeminárium a KGST jogintézményeiről. Bp. 1979. 300. old. és *Szász:* Elállás, i. m. 37—38. old.

[7] Vö. *Genkin,* D. M.: Pravovoje regulirovanije vnyesnyej torgovli SZSZSZR. Moszkva, 1961. 33. és 51. old.

[8] Részletesebben ld. *Wagner,* H.—*Kretzschmar,* D.: Die Allgemeinen Lieferbedingungen des RGW 1968. Berlin, 1970. 127—128. old.

[9] Az 1963. évi csehszlovák nemzetközi kereskedelmi törvénykönyv 252. § (2) bekezdésének értelmében nem minősülnek a felelősséget kizáró oknak azok a körülmények, amelyek a kötelezett személyi, vagy gazdasági viszonyaiból folynak, továbbá a teljesítés olyan akadályai, amelyeket a kötelezett tartozott leküzdeni, vagy elhárítani, így pl. a teljesítéshez szükséges hatósági engedély hiánya.

[10] Vö. *Szász* Iván: A KGST Általános Szállítási Feltételek. Bp. 1974.

[11] Bolgár választottbíróság 92/1972. és 37/1973. Az ítéleteket közli, továbbá hasonló lengyel választottbírósági gyakorlatról is beszámol *Vilkova,* N—*Razumov,* K.: Oszvobozsdenije ot otvetsztvennosztyi po dogovoru vnyesnyetorgovoj kupli-prodazsi (posztavki). Vnyesnyaja torgovlja, 1980. 5. sz. 38. old.

népgazdasági terv módosítása,[12] vis maior-nak tekintették, amikor az áru termelésére vonatkozó utasítást visszavonták,[13] illetve a kormány az árura a szerződésben foglaltaktól eltérő műszaki paramétereket állapított meg,[14] sőt, két esetben az államvasutak intézkedései is az ellenállhatatlan erő megállapításához vezettek.[15] Az irodalomban ugyanakkor olyan nézetet is kifejtettek, hogy a tervaktusok minden további nélkül vis maior-nak minősíthetők, amennyiben kiadásuk, illetve visszavonásuk oka a szerződés megkötését követően felmerült előre nem látható és elháríthatatlan körülmény.[16]

A gyakorlat ingadozásai a problematika egységes, multilaterális jellegű megoldásának szükségességét helyezik előtérbe. Erre vonatkozóan elsősorban a magyar jogirodalomban — Szász Iván több tanulmányában — fogalmazódtak meg konkrét javaslatok. Következtetéseit összefoglalva egy olyan konstrukció körvonalai rajzolódnak ki, amelyben a KGST-tagországai — a KGST ÁSZF módosításával — kölcsönösen *lemondanak* arról, hogy vállalataik a polgári jogi kapcsolatok során az állami intézkedést felelősség alól mentesítő okként, saját kötelezettségük alóli mentesülésre felhasználják. Ez alól csak két kivétel lenne: egyrészt egy adott árufajta exportjának vagy importjának általános, minden irányban érvényesülő tilalma, másrészt a karantén, illetve az egészségügyi és állategészségügyi megfontolásokat tükröző állami intézkedések. Szász Iván felfogásában mindemellett a „természeti" vis maior-t tükröző állami aktusok esetében sem állna be a vállalat felelőssége — ez azonban már nem az állam intézkedésének, hanem magának a vis maior-szituációnak a jogi következménye.[17]

6. A hivatkozott álláspont elfogadásával meglehetősen leszűkülne — mindenekelőtt az eladók oldalán — a felelősség alól az állami intézkedésre támaszkodva történő kimentésnek a lehetősége, összhangban az anyagi felelősség növelésének a KGST dokumentumaiban a Komplex Program óta többször megerősített tendenciájával. Ezért aligha tekinthető meglepőnek, hogy a felelősség transzmissziója elvének ellenzői az ellentámadáshoz új kiinduló állásokat keresnek, korábbi pozíciójukat részben feladva. Nem tagadják, hogy a terv- és a felügyeleti intézkedések a vállalatot az integráción belül nem mentesítik a szankciók — az ÁSZF-et tekintve a meghiúsulási vagy a késedelmi kötbér — alól, viszont álláspontjuk szerint ennek megfizetésével a reális teljesítés kötelezettsége egyidejűleg *megszűnik*. Gazdasági hatását tekintve ez a nézet alig különbözik a felelősség tagadásától: a le nem szállított áru értékének ez idő szerint 8%-át kitevő kötbér a vevő részére megfelelő kárpótlás nyújtására aligha alkalmas, ugyanakkor a fedezeti vétel lehetőségeinek hiányában a belső gazdasági döntés negatív következményei végső fokon itt is a külföldi partnerre, illetve annak gazdaságára hárulnak, akár csak a felelősség alóli mentesülés esetén.

Az említett álláspont elsősorban az újabb szovjet irodalomban terjedt el, képviselői céljuk elérése érdekében a fizikai és a jogi *lehetetlenülés* intézményével operálnak. Bargyina úgy véli, hogy a felelősség transzmissziójának tétele sérti az állam és a vállalat elkülönült felelősségének alapelvét: a kötelezettségszegésért mind az állam, mind vállalata felelősséggel tartozhat, ám a felelősség alanya csak az lehet, aki a kötelezettséget vállalta. A tervaktus a vállalatot automatikusan nem menti fel a szerződésben vállalt kötelezettségek teljesítése, illetőleg az ezért való felelősség alól, minthogy a teljesítést nem tiltja, csak a forrást vonja el. Akkor azonban, ha a tervaktus hatása a teljesítést az adott esetben ténylegesen akadályozza, a szerződés lehetetlenül, s — minthogy az ÁSZF a lehetetlenülésről rendelkezést nem tartalmaz — az eladó országának erre vonatkozó anyagi jogi normáit kell alkalmazni.[18] Ezt a nézetet egy újkeletű választottbírósági ítélet is elfogadta: olyan tényállás mellett, amikor a szovjet eladó kötelezettségeinek csak részben tett eleget — s emiatt a vevőnek kötbért is fizetett —, mert neki a Goszsznab a teljesítéshez szükséges árualap egy részét nem utalta ki, a vevő természetbeni teljesítés iránti keresetét a nemzeti jogra visszanyúlva fizikai lehetetlenülésre hivatkozással elutasították.[19]

Ez a megoldás ugyan formáljogi szempontból védhető, de a KGST-integráció gazdasági felépítéséből következő — a reális teljesítés követelményét a középpontba állító — alaptétellel való összeegyeztethetetlensége folytán aligha fogadható el. Ezt egyébként a KGST ÁSZF azzal is hangsúlyozza, hogy még az ellenállhatatlan erőként jelentkező körülményeknek is elsősorban *ideiglenes* hatásával számol: a 70. § (1) bekezdése értelmében ezek nem a kötelezettségek automatikus megszűnéséhez vezetnek, hanem pusztán „a szerződéses kötelezettségek teljesítésére a felek részére megszabott határidő arányosan annyi idővel eltolódik, mint amennyi időn keresztül az ilyen körülmények és következményeik hatnak". Az a véleményünk, hogy az egységes jog felfogásánál a vevő részére szigorúbb konzekvenciákat aligha indokolt a nemzeti jog alkalmazásával megállapítani, különösen, hogy az irodalom tanúsága szerint az ÁSZF utaló szabályainak terjedelmét sok bizonytalanság veszi körül.[20] Az egyoldalú állami intézkedésekkel felmerülő problémákat ezért az integráció egységes jogának keretei között kell megoldani, ez pedig szükségessé teszi

[12] Lengyel választottbíróság 80/1971, NDK választottbíróság 91/1977. és 124/1977., román választottbíróság 23/1977. Vö. *Vilkova—Razumov:* i. m. 38. old.

[13] A bolgár választottbíróság döntését közli *Kozsuharov,* A.: Chronique de jurisprudence de la Cour Arbitrale apres la Chambre de Commerce Bulgare. Journal du droit international, 1976. 1. sz. 176—180. old.

[14] Román választottbíróság 117/1976. Vö. *Vilkova—Razumov:* i. m. 38. old.

[15] Lengyel választottbíróság 179/1975. (tranzitország vasúti határállomásának lezárása) és NDK választottbíróság 214/1976. (illetékes vasúti szervek által elrendelt időleges forgalomlezárás). Vö. *Vilkova—Razumov:* i. m. 38. old.

[16] Vö. *Pozdnyakov,* V. Sz.: Goszudarsztvennaja monopolija vnyesnyej torgovli v SZSZSZR. Moszkva, 1969. 137. old.

[17] Vö. *Szász:* Felelősségi rendszer, i. m. 299—303. old. és Állás i. m. 38. old. Csak megjegyezzük, hogy ez a felfogás a gazdálkodó szervezetek egymás közötti szerződéseire vonatkozó magyar belső szabályozás álláspontjával is megegyezik: a 7/1978. (II. 1.) Mt. sz. rendelet 18. § (2) bekezdése és 41. § (2) bekezdése úgy rendelkeznek, hogy a kötelezettet a szerződésszegésért történő helytállás alól nem mentesíti az a körülmény, hogy az a felügyeleti szerv intézkedésének következménye.

[18] Vö. *Bargyina:* i. m. 71—73. old.

[19] Szovjet választottbíróság 130/1981.

[20] Vö. *Eörsi* Gyula: Megjegyzések az ÁSZF 110. szakaszának alkalmazási köréből. in: Szerződési kérdések a KGST-országok áruforgalmában. Bp. 1983. 6—13. old.

a megfelelőnek látszó jogi konstrukció elméleti megalapozását.

7. Nézetünk szerint a megoldás keresése során abból kell kiindulni, hogy a szerződésszegési felelősség szabályozásakor a jog szükségképpen a teljesítés elmaradásából, vagy a szerződéshez képest rendellenes lebonyolódásából származó gazdasági *kockázatok* telepítésének, illetve a felek között történő megosztásának feladatát végzi el. Nem lehet kétséges, hogy a mondott kockázatot elvileg annak a félnek célszerű viselnie, aki ennek elhárítására jobban képes, illetőleg bekövetkezése esetén kiadásai kompenzációja szempontjából kedvezőbb helyzetben van. A másik félre ehhez képest csak az olyan események negatív következményei háríthatók át, amelyek ebben a megközelítésben nem specifikusak, azaz nem köthetők kifejezetten egyik partner sajátos érdekszférájához sem. A kockázattelepítés említett módjának a külkereskedelemben fokozott jelentősége van, különösen olyan körülmények között, amikor — a szerződési szabadság korlátozott volta miatt — az ettől eltérő jogalkotói felfogás szükséges korrekciójára a felek a szerződésben kevéssé lehetnek képesek. Ilyen — relatíve kötött — szabályozást valósít meg a KGST polgári jogi mechanizmusa is, aminek fontos következménye, hogy a fenti kockázatmegosztási megfontolásoknak már az ÁSZF szintjén kell tükröződniük.

Az a körülmény, hogy a KGST-integrációban a vállalatközi kereskedelmi kapcsolatok döntően az államközi megállapodások által kijelölt mederben bonyolódnak le, s az áruszállítások egyben nemzetközi közjogi kötelezettségvállalás tárgyai, a polgári jogi szerződésekben a felek kockázatviselési körét a nemzeti jogokban kifejeződő általános megoldáshoz képest számottevően megnöveli. A szerződő fél terhére kell, hogy essenek államának a szerződés megkötését követően eszközölt, annak tárgyát érintő *gazdasági* jellegű egyoldalú intézkedései — a terv- és felügyeleti természetű aktusoktól a konkrét export-import művelet megtiltásáig —, minthogy az integráción belül nem egyszerűen két vállalat működik együtt, hanem gazdaság a gazdasággal, így pedig az említett intézkedések kockázatát is az intézkedő állam vállalatának, s nem külföldi partnerének kell viselnie, a belső gazdasági döntések következményei más KGST-állam gazdaságára nem háríthatók át.[21] A most kimondott tétel azonban nemcsak az ellenállhatatlan erő fogalmának megfelelő értelmezését igényli az egységes jog körében, hanem arra is szükség van, hogy a *„genus perire non potest"* szabályát az ÁSZF szintjén megfogalmazzák, s ezáltal a lehetetlenülés kérdését sem a vállalat, hanem az adott népgazdaság síkján vizsgáljuk.

Más a helyzet a „valódi" vis maior-helyzetek körében, amelyek a szerződő felek bármelyikét az integráció mechanizmusára tekintet nélkül sújthatják. Itt a kötelezettségek alól való mentesülés lehetőségének kizárása a polgári jogi szerződéseket tekintve teljes mértékben indokolatlan lenne. „Valódi" vis maior-nak célszerű minősíteni ugyanakkor a tipikusan természeti jellegű elháríthatatlan körülmények mellett azokat a rendkívüli gazdasági problémákat is, amelyek valamely ország legfelsőbb szintű államigazgatási szervének valamely árufajta exportját vagy importját *általános* jelleggel, minden irányban megtiltó intézkedésében fejeződnek ki. Ezeket a központi intézkedéseket a gyakorlat is erőhatalomnak tekinti.[22]

Az eddigiekben nem érintettük azt a problémát, amikor a szerződésellenes állapot nem a két szerződő fél állama, hanem *harmadik* KGST-tagország (rendszerint a tranzitország) egyoldalú intézkedésének következménye. Úgy véljük, hogy az említett eset a felek szempontjából kétségkívül erőhatalmi jelleggel bír, s befolyásolhatatlansága folytán nem sorolható egyik fél specifikus érdekszférájába sem, ha csak arra nem a felek valamelyikének mulasztása adott okot. Ez utóbbi esettől eltekintve itt a vis maior sajátos „integrációs jogi" értelmezésére aligha lehet szükség. A harmadik ország egyoldalú intézkedését ekként a felelősség alóli mentesülés érdekében fel lehet hívni — abban a kérdésben pedig, hogy az ilyen állami aktus kockázata melyik fél terhére essék, alighanem a KGST ÁSZF II. fejezetének a kárveszély-átszállás helyéről és időpontjáról szóló rendelkezései alapján indokolt dönteni.

III.

Az államközi megállapodások

8. A KGST-integráció mechanizmusában az államközi megállapodások és a polgári jogi szerződések között nincs automatikus jogi összefüggés. Ennek következménye az is, hogy elvi síkon az éves árucsereforgalmi jegyzőkönyvek aláírása előtt megkötött szerződéseket *nem érinti* az a körülmény, hogy tárgyukat utóbb az államközi jegyzőkönyvbe nem vették fel, vagy abban a szerződéshez képest csak kisebb mennyiséget irányoztak elő. Jóllehet a vonatkozó államközi megállapodások előkészítésekor célszerű figyelembe venni a már létrejött polgári jogi szerződéseket,[23] a szerződés sorsa ennek elmaradása esetén is alapvetően a felek kezében van: jogviszonyukat a ténylegesen meghatározott kontingenshez képest módosíthatják, illetőleg fel is bonthatják.[24] Amennyiben pedig erre az adott esetben nem kerül sor, az integráció két szférája közötti közvetlen jogi kapcsolat hiányában — továbbá arra figyelemmel, hogy a hosszútávú bilaterális kereskedelmi megállapodások újabban a kontingensen felüli, illetve azon kívüli szerződé-

[21] Ezt a tételt az NDK választottbíróságának egyik ítélete kifejezetten is hangsúlyozta (91/1977.) Megyjegyezzük, hogy az említett megoldás korántsem jelenti azt, hogy az egyoldalú állami intézkedés hátrányos anyagi konzekvenciáit így az intézkedést hozó állam vállalatának egyedül kell viselnie. A vállalatot állama — akár költségvetési juttatás formájában, akár pedig a gazdaságirányítás kártalanítási kötelezettsége keretében — megfelelően kárpótolhatja, így a kockázatot végső fokon maga az állam veszi magára. A magyar jogban erről az 1053/1974. (X. 17.) Mt. sz. határozat 17. pontja és az 1977. évi VI. tv. 34. §-ának (4) bekezdése tartalmaz rendelkezéseket.

[22] Így pl. bolgár választottbíróság 66/1975. és román választottbíróság 138/1977. (Vö. *Vilkova—Razumov:* i. m. 37. old.) Hasonlóan foglalt állást a Lordok Háza is a sok vitát kiváltott Czarnikow, Ltd. v. Rolimpex (1977) ügyben, 2 Lloyds' Rep. 200—220.

[23] Vö. *Seiffert:* i. m. 305. old., továbbá *Pozdnyakov,* V. Sz.: Mezsdunarodnüe szoglasenija i kontraktü v tovarooborote mezsdu SZSZSZR i drugimi sztranami-cslenami SZEV. in: Tudományos

[24] Vö. *Seiffert:* i. m. 306. old. és *Kemper,* M.—*Strohbach,* H.—*Wagner,* H.: Die Allgemeinen Lieferbedingungen des RGW 1968 in der Spruchpraxis sozialistischer Aussenhandelsschiedsgerichte. Kommentar. Berlin, 1975. 87. és 276. skk. old.

seket kifejezetten lehetővé teszik — a teljesítés alól a felek nem mentesülnek.[25]

A vázolt jogi konstrukció azonban a gyakorlatban több vitás kérdést vet fel. Ezek között alighanem az a legfontosabb hogy a tervutasítások rendszerét fenntartó tagország vállalatai a kontingensben nem szereplő termékekre vonatkozó, a jegyzőkönyv aláírását megelőzően létrejött szerződéseket az esetek nagy többségében nem képesek megfelelően teljesíteni, mivel az említett államok csak az államközi megállapodásokba felvett árukra nézve vállalnak a megfelelő tervintézkedések kiadására jogi kötelezettséget. Az ilyen konfliktusokat megelőzendő gyakran találkozni azzal a gyakorlattal, hogy a vállalatok szerződéseiket az államközi megállapodásokra való utalással kötik. A szerződésben szereplő utalás Pozdnyakov álláspontja szerint vélelmet alapít arra nézve, hogy a felek szerződésüket az árunak a kontingensbe történő felvételétől, mint *feltételtől* tették függővé.[26]

A hivatkozott nézettel mindemellett az irodalomban többen nem értenek egyet. Tekintélyes szerző véli úgy, hogy a KGST keretei között egyrészt nem lehet a szerződésnek feltételtől való függését vélelmezni, másrészt pedig a szerződés mikénti megítélése nem fordulhat meg azon, hogy abban az államközi megállapodásokra utaltak-e.[27] Erre tekintettel újabban olyan nézet is felmerült, hogy a kontingensbe történő felvétel elmaradása a szerződés szempontjából vis maior-ként hat, s annak jogi *lehetetlenülését* eredményezi.[28]

A magunk részéről Pozdnyakov véleményével értünk egyet. A KGST-tagországoknak a kontingenseken felüli és kívüli szerződéseket támogató újabb gyakorlata, valamint az államközi és a vállalatközi kapcsolatok jogi különállása aligha teszi lehetővé azt, hogy a felek egyike — olyan időpontban, amikor még egyik oldalon sem történtek jelentős előkészületek teljesítésre és a szerződés módosítására, illetőleg felbontására is lehetőség van — egy kétoldalú államközi aktus *hiányára* jogot alapítson. A feleknek, ha abban a reményben szerződnek egymással, hogy a szerződésben szereplő árut a később megállapítandó kontingensbe felveszik, számolniuk kell azzal is, hogy várakozásuk meghiúsulhat. Ennek kockázatát nyilvánvalóan elhárítják olyan módon, hogy polgári jogi kötelezettségvállalásuk hatályosságát az államközi kötelezettségvállalás függvényévé teszik, amit adott esetben az erre való utalás megfelelően kifejezhet. Ha azonban erre nem kerül sor és a szerződést a későbbiekben is változatlanul hagyják, a teljesítés egészeni vagy részbeni elmaradásának következménye a kötelezettséget vállaló felet kell, hogy terhelje.

9. Az előbb tárgyalt szituációval csak látszólag mutat párhuzamot az az eset, amikor az államközi megállapodás alapján létrejött szerződés tárgyát az érintett államok később újabb kétoldalú aktussal törlik a kontingensből, illetőleg az eladó állam részére kisebb mértékű kötelezettséget állapítanak meg annál, mint amennyi a szerződésben meghatározásra került. Jóllehet az új államközi megállapodás automatikusan itt sem eredményezi a polgári jogi szerződésben foglalt kötelezettségek megszűnését vagy módosulását, a felelősség alóli mentesülés érdekében arra a felek bármelyike, mint *erőhatalomra* hivatkozhat.[29] Az eltérő jogi megítélés indoka itt az alapul fekvő gazdasági megfontolások különbözősége. Jól látható, hogy itt a felek szerződésük biztos államközi hátterének tudatában léptek jogviszonyra, ezzel kapcsolatban kockázatot nem vállaltak fel. A teljesítés érdekében ilyenkor általában már számottevőbb előkészületekre is sor került. Ezt a gazdasági közeget pozitíve alakítja át az államközi megállapodás későbbi módosítása, a felek pedig ez ellen aligha védekezhetnek. Az említett körülmények az ellenállhatatlan erőnek az ÁSZF 68. § (2) bekezdésében írt feltételeit kétségkívül kimerítik, szemben a kontingensbe való felvétel elmaradásának a korábbiakban elemzett esetével — ott e feltételek közül mind az előreláthatatlanság, mind pedig az elháríthatatlanság eleme véleményünk szerint hiányzik.

10. A KGST-tagországok irodalma meglehetősen kevés figyelmet fordít az államközi megállapodások és a polgári jogi szerződések összefüggésének vizsgálatakor a folyamatos áruszállításokra vonatkozó jogviszonyok sajátosságaira és speciális problémáira. Ezek közül ehelyütt csak azt emeljük ki, hogy a tárgyévre szóló kontingens meghatározásakor ez idő szerint az éves államközi jegyzőkönyvek nem térnek ki kifejezetten az előző évben mutatkozott *elmaradások* pótlására, ám expressis verbis azt sem tartalmazzák, hogy e kötelezettségeket az államok kölcsönösen megszűntnek tekintik. Ez a körülmény a polgári jogi szerződések síkján számos konfliktus forrása.

Ezek sorában az első az azzal kapcsolatos bizonytalanság, hogy az eladónak az új árucsere-forgalmi jegyzőkönyv aláírását követő részteljesítéseit a korábbi, lejárt, s még nem teljesített kötelezettségek terhére, vagy az új szerződésre kell-e elszámolni, illetőleg az eladónak az erre vonatkozó rendelkezését mennyiben kell figyelembe venni. (Ez a probléma egyébként pl. negyedéves ütemezésnél az azonos éven belüli szállításoknál is felmerül.) Minthogy e kérdés megfelelő eldöntése az igényérvényesítési határidők szempontjából nagy fontossággal bír, s az egyes KGST-tagországok nemzeti joga ebben a tekintetben különbözik, a téma az államközi megállapodásokkal való összefüggésétől függetlenül is egységes rendezést igényel, amire az ÁSZF jelenlegi korszerűsítése keretében valószínűleg sor is kerül.

Sokkal jelentősebb ennél az a probléma, hogy

[25] Ld. pl. szovjet választottbíróság 121/1976.

[26] Vö. *Pozdnyakov*, V. Sz.: Mezsgoszudarsztvennüe szoglasenija o tovarooborote i dogovorü kupli-prodazsi. in: Ekszportno-importnüe operacii, Moszkva, 1971. 88. old. Ezt az álláspontot egy 1972. évi szovjet választottbírósági döntés is megerősítette egy olyan 1968. évi szállítási szerződés kapcsán, amelyben a felek utaltak arra, hogy a szerződést az 1969. évi kétoldalú árucsere-forgalmi jegyzőkönyvnek megfelelően kötik. A szovjet választottbíróság ugyanakkor ellenkező döntést hozott utóbb olyan tényállás mellett, amikor a felek a szerződésben a hosszú távú kereskedelmi megállapodásra hivatkoztak — az ítélet szerint ez a szerződést nem tette az 1975. évi kétoldalú árucsere-forgalmi jegyzőkönyv tartalmától függővé. A gyakorlatot közli *Pozdnyakov:* Mezsdunarodnüe. i. m. 250—251. old.

[27] Vö. *Rozenberg*, M. G.: Nekotorüe voproszü primenyenija Obscsih uszlovij posztavok tovarov mezsdu organizacijami sztrancslenov SZEV v praktike Vnyesnyetorgovoj arbitrazsnoj komisszii, Materialü szekcii prava v. 27. Torgovo-promüslennaja palata SZSZSZR. Moszkva, 1974. 27—28. old.

[28] Vö. *Bargyina:* i. m. 62—63. old. Hasonló álláspontot képviselt a szovjet választottbíróság egyik korábbi döntése is (3/1968.).

[29] Vö. *Szász* Iván: A KGST Általános Szállítási Feltételek. Bp. 1974.

miként lehet az előző évi szerződés még nem teljesített része szempontjából az új államközi megállapodás *hallgatását* értékelni. Létezik olyan álláspont, hogy — mivel az elmaradásokra vonatkozó pótlási kötelezettséget a következő évi jegyzőkönyvbe nem vették fel — a korábbi szerződés a még nem teljesített részében automatikusan meghiúsul, amint a tervutasítások rendszerét fenntartó országokban az év végével az erre vonatkozó tervszám is hatályát veszíti, ugyanakkor a bilaterális államközi döntés hiányában a következő évben a pótlásra új tervintézkedést nem kell tenni. A kifejezett államközi aktus hiánya tehát itt mintegy vis maior-ként, de legalábbis a szerződés *lehetetlenülését* előidéző okként hatna.

Ezzel a felfogással nem lehet egyetérteni. Nemzetközi közjogi kötelezettségek önmaguktól az integráción belül aligha enyészhetnek el — más kérdés, hogy azokat különböző okokból ténylegesen nem érvényesítik —, s még kevésbé hathatnak ki automatikusan a jogilag tőlük független polgári jogi kötelezettségekre. Ebből az következik, hogy a felek között továbbra is fennálló szerződést az új államközi jegyzőkönyv és új szerződéskötésük nem érinti, a még le nem szállított árumennyiség teljesítését legfeljebb az eladó országának *egyoldalú intézkedése* — pontosabban intézkedésének hiánya — akadályozza, amiért pedig korábbi gondolatmenetünk szerint, minthogy gazdasági természetű aktus elmaradásáról van szó, a vállalat felelősséggel tartozik, a természetbeni szolgáltatási kötelezettsége pedig érintetlen. Ezzel együtt célszerűnek tűnnék a jövőben az államközi megállapodások olyan gyakorlatának kialakulása, amely — a pótlási kötelezettségek *kifejezett* rendezésével — a polgári jogi problémák megoldását is megkönnyíti.

Takáts Péter

Kritikai megjegyzések a KGST/ÁSZF felelősségi rendszeréhez

1. Néhány bevezető megjegyzés

1.1. A tanulmány — amint azt a cím is jelzi — elsősorban a KGST/ÁSZF-fel, az ÁSZF Felelősségi rendszerével foglalkozik, hiszen a KGST-tagországok vállalatainak egymás közötti gazdasági forgalmában ez a szabályrendszer sokszorta többször kerül alkalmazásra, mint a KGST/ÁSzerF,[1] mint a KGST/MSzÁF[2] vagy a KGST/TKÁF.[3] A mondandók jelentős része azonban a többi szabályrendszerre is vonatkozik, még ha külön nem is kerülnek említésre. Természetesen a KGST/ÁSZF egyes felelősségi rendelkezéseinek az elemzésénél elkerülhetetlen, hogy azokat a többi szabályrendszer megfelelő rendelkezésével, azok szövegezésével összevessük.

1.2. A tanulmány kritikai megjegyzései szerkesztési és érdemi kérdésekre, jelentősebb és a gyakorlatban ritkábban előforduló problémákra egyaránt kiterjednek. Ahhoz azonban, hogy a kellő összkép kialakulhasson, egyik problémakörtől sem mutatkozott célszerűnek eltekinteni.

A mondandókat igyekeztünk kérdéskörönként csoportosítani, ezért a tanulmány nem az ÁSZF szakaszainak sorrendjében foglalkozik az egyes kérdésekkel. A kérdéskörökre történt csoportosítás elkerülhetetlenné tette, hogy egy-egy §-ra a tanulmány néha visszatérjen.

1.3. A tanulmány nem foglalkozik a KGST/ÁSZF-nek a szavatosságra és a jótállásra vonatkozó rendelkezéseivel. Nézetünk szerint az említett két jogi helytállási forma nem tartozik a felelősségi helytállás, így a KGST/ÁSZF felelősségi rendszere körébe, és úgy tűnik, hogy maga az ÁSZF nem vonja a felelősség körébe ezeket a helytállási formákat. Erre utal pl. az a körülmény, hogy a 67—A § (2) bekezdése az anyagi felelősség formái között az árengedményt, a 31. § (1) bekezdése, illetve a 75. § (2) bekezdése szerint jogkövetkezményt nem említi. (A rend kedvéért megjegyezzük, hogy az ÁSZF bizonyos rendelkezéseinek szövegezése az ellentétes álláspontra utal, mint pl. a 81. § (1) és a 73. § (1) bekezdése.)

2. A felelősségi rendszer jelentősége

2.1. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy egy gazdasági jogi feltételrendszerben vagy normarendszerben milyen nagy szerepe, jelentősége van az ezen belüli felelősségi rendszernek. Egy jogi feltételrendszeren vagy normarendszeren belül mindenekelőtt a felelősségi rendszer tudja biztosítani a kiegyensúlyozottságot a felek jogviszonyában a két fél érdekei között és a felelősségi rendszer megfelelő kialakítása tudja a feleket a szerződésben vállalt kötelezettségek szerződésszerű teljesítésére jogi eszközökkel ösztönözni. A KGST-tagországok vállalatai között gazdasági forgalomban a jelenlegi gazdasági adottságok figyelembevétele mellett a felelősségi rendszernek mindenekelőtt a jogosulti érdekvédelmet kellene erőteljesen szolgálnia ahhoz, hogy a felek jogviszonyában kiegyensúlyozott helyzet jöjjön létre a felek érdekei között.

Ahhoz, hogy egy feltételrendszer vagy egy normarendszer felelősségi rendszere ezt a szerepet betölt-

[1] A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsában résztvevő országok szervezetei között gépek és berendezések szállításával kapcsolatos szerelési és egyéb műszaki szolgáltatások Általános Feltételei (Röviden: KGST 1973. évi ÁSzerF).

[2] A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa tagországainak külkereskedelmi tevékenység végzésére feljogosított szervezetei között szállításra kerülő gépek, berendezések és egyéb cikkek műszaki szolgálatának Általános Feltételei (Röviden: KGST 1973. évi MSzÁF 1982. évi szövegezésében).

[3] A KGST-tagországok szervezetei közötti termelésszakosítás és kooperáció Általános Feltételei (Röviden: KGST/TKÁF).

hesse, ennek a felelősségi rendszernek szerkezetileg, logikailag egységesnek, jól felépítettnek kell lennie. A szerkezeti és logikai egység általában is a jogosulti érdeket szolgálja, hiszen egy felelősségi rendszer logikai és szerkezeti hibái a kötelezettnek számos lehetőséget nyújtanak a felelősség alól való kibúvásra. Különösen jelentős egy normarendszer felelősségi rendszerének szerkezeti és logikai egysége, ha nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogi szabályozásáról van szó, mégpedig olyan szabályozás mellett, mint az ÁSZF alapján létrejövő szerződések esetében, ahol is a szerződések alapján felmerülő vitákról különböző fórumok, különböző országok bíróságai döntenek, mégpedig különböző nemzeti jogok logikája, rendszere, az adott szerződéses viszonyra való áthatása alapján.

A KGST/ÁSZF felelősségi rendszerének a jelentőségét még az is fokozza, hogy ez a felelősségi rendszer kisugárzott a KGST-tagországok vállalatai közötti szerződésekre irányadó egyéb normarendszerekre, a KGST 1973. évi ÁSzerF-re, a KGST 1979. évi TKÁF-ra és a KGST 1973. évi MSzÁF 1982. évi szövegezésére.

2.2. Úgy tűnik, hogy a KGST/ÁSZF felelősségi rendszere sem a jogviszony kiegyensúlyozottsága, a jogosulti érdekvédelem követelményének, sem a szerkezeti és logikai egység, egyértelműség követelményének nem felel meg eléggé.

2.2.1. Kétségtelen, hogy a gazdasági szerződések kiegyensúlyozottsága, ezen belül a jogosulti érdekvédelem nem elsősorban jogi eszközökkel biztosítható, de úgy tűnik, hogy jelenleg a jogi eszközök még a gazdasági lehetőségek körén belül sem segítik kellően elő a jogviszony kiegyensúlyozottságát megteremteni. Anélkül, hogy a KGST/ÁSZF felelősségi rendszerének egyes kérdésköreibe mélyebben is belemerülnénk, ebből a szempontból elegendő a kártérítés szinte teljes kizárására, a jogosultaknak az igényérvényesítés terén való indokolatlan „fegyelmezésére", vagy pl. a KGST/ÁSZF 106. § (1) bekezdésében megállapított 4%-os kamatmértékre utalni.

A KGST/ÁSZF 1975., de különösen az 1979. évi módosítása előtt vitás volt ugyan a szakirodalomban és a KGST-tagországok kamarai választottbíróságainak gyakorlatában egyaránt, hogy van-e egyáltalában jogi lehetőség a KGST/ÁSZF alapján kártérítési igény érvényesítésére. Amikor azonban a KGST/ÁSZF 110. §-a értelmében irányadó nemzeti anyagi jog alapján a jogosultnak lehetősége nyílt kártérítési igényt érvényesíteni, a szerződésszegés folytán elszenvedett kárainak reparációjára még sor kerülhetett. A KGST/ÁSZF 1975. és 1979. évi módosításai végül megszüntették a kártérítési igények érvényesítési lehetőségei körüli vitát, a kártérítési igények érvényesítési lehetőségét azonban úgy rendezték, hogy a jogosultaknak bizonyos esetekben az igényérvényesítésre a lehetőségük a jogszabály alapján ugyan fennáll, gyakorlatilag azonban az elszenvedett károk reparációjára a KGST/ÁSZF 67—D és 67—E §-aiban foglalt rendelkezések alapján nemigen kerülhet sor. Bár a magunk részéről nem tartjuk egy integrált gazdaság fejlődési követelményeivel összhangban állónak a magyar polgári törvénykönyv — és számos más KGST-tagország polgári jogának — elvileg korlátlan kártérítést előíró rendelkezéseit, mégis úgy látjuk, hogy a KGST/ÁSZF-ben és különösen a KGST/TKÁF-ban előírt kártérítési korlátozások végeredményben a kártérítési igények érvényesítését a jogosult számára szinte kilátástalanná teszik.

A jogosulti érdekek érvényesítésének ugyancsak eléggé nyílt korlátozását jelenti a KGST/ÁSZF 106. § (1) bekezdése értelmében a pénztartozás után fizetendő évi 4%-os kamatmérték, kiegészítve a 106. § (3) bekezdésének azzal a rendelkezésével, hogy pénztartozás késedelmes teljesítése esetén az évi 4%-os kamat összegét meghaladó kárt nem kell megtéríteni. Fejlett kereskedelmi erkölcsre — vagy talán az anyagi érdekeltség még mindig nem kellő fokára? — vall az, hogy a KGST-tagországok vállalatainak jelentős része számos esetben önként és haladéktalanul tesz eleget a nem prompt-inkasszó útján teljesítendő fizetési kötelezettségének. Nem szolgálják a jogosulti érdekvédelmet a kötbérigények érvényesítésére előírt viszonylag rövid elévülési határidők. Eléggé rövid a KGST/ÁSZF 93. § (2) bekezdésében előírt 1 éves, ún. „különleges" elévülési idő is, különösen rövid azonban a KGST/ÁSZF 88. §-ának (1) bekezdésében a kötbérbejelentésre előírt 3 hónapos elévülési idő. Egyes kiemelt, nagy jelentőségű áruk szállításánál a vevő a szállítási késedelmet haladéktalanul észleli, és általában a kötbérigény érvényesítésére a szükséges lépéseket haladéktalanul meg is teszi. Kisebb jelentőségű áruknál, tömegcikkeknél vagy pl. tartalékalkatrészeknél a szállítások teljesítésének nyilvántartása és ellenőrzése azonban eléggé hosszadalmas és bonyolult, így a vevő a gyakorlatban nem is tudja kellő időben kiszámítani, összegezni és bejelenteni kötbérigényeit. Nem lehet véletlennek tekinteni, hogy a KGST-tagországok vállalatai közötti igényérvényesítések során számos késedelmi kötbérigény kerül akár már a vállalatok közötti peren kívüli levelezés során, akár pedig a kamarai választottbírósági eljárások során elutasításra azon az alapon, hogy a kötbérigények bejelentése a KGST/ÁSZF 88. §-ának (1) bekezdése alapján elkésett. Nemigen lehet sem jogpolitikai, sem gazdasági erkölcsi indokát adni a szerződést megszegő kötelezettel szemben az igényeket érvényesíteni kívánó jogosultak „fegyelmezésének", a reparációs lehetőségekről való megfosztás terhével. (Igaz ugyan, hogy a 88. § (1) bekezdésében írt 3 hónapos bejelentési határidő elmulasztása a 88. § (4) bekezdése alapján véleményünk szerint „csak" elévülést jelent, hiszen nem enyészik el a jogosult joga, hanem csak a választottbíróság előtti érvényesítés lehetősége vész el, a jogosult számára azonban gyakorlatilag ez a helyzet lényegében az alanyi jogtól való elesést jelenti, az elévült követelések beszámítási lehetőségének a szinte teljes korlátozottsága miatt.) „Fegyelmező" jellegű és jogpolitikailag nehezen indokolható határidőnek tűnik a KGST/ÁSZF 70. § (3) bekezdésében előírt 30 napos határidő is. Az említett rendelkezés szerint abban az esetben, ha az ellenállhatatlan erőt jelentő körülmények miatt a szerződés teljesítésének a késedelme 5, illetőleg egyes áruknál 8 hónapot meghalad, bármelyik fél jogosult a szerződéstől elállni, de csak az említett határidő leteltétől számított 30 napon belül. Nem érthető, miért kell az elállási lehetőségtől megfosztani azt a felet, amelyik további lehetőséget keres a szerződéses viszony fenntartására. Megjegyzendő, hogy a KGST/TKÁF 31. §-a, amely a KGST/ÁSZF 70. § (3) bekezdésével analóg rendelkezést tartalmaz, már nem ír elő

az elállásra jogosult fél terhére ilyen 30 napos „fegyelmező" határidőt.

Nemcsak a rövid határidőnek lehet fegyelmező jellege az igényeit érvényesíteni kívánó jogosult számára. Ilyen jellege lehet az igényérvényesítés körében az alakszerűségnek is.

A KGST/ÁSZF 2. § (1) bekezdése alapján a szerződést keletkeztető nyilatkozatok alakja tekintetében elegendőnek tartja a távirati vagy géptávíró útján tett közléseket is. A 104. § (2) bekezdése szerint viszont a minőségi kifogások bejelenthetők ugyan távirat vagy géptávíró útján is, a levélbeli igazolás késedelme esetén azonban a levél keltét kell a kifogás első ízben való bejelentése időpontjának tekinteni. A Magyar Kereskedelmi Kamara Választottbíróságának Vb/79. 173. számú ítélete pl. az egyik fél géptávíró útján tett közlését a fél javára egy reklamáció keretében annak ellenére nem tartotta indokoltnak figyelembe venni, hogy a másik fél az eljárás során nem vitatta a kérdéses telex kézhezvételét. A választottbíróság álláspontját a KGST/ÁSZF 104. §-ában foglalt jogosulti kötelezettség elmaradásával indokolta.

2.2.2. A KGST/ÁSZF általános szerződési feltételekből alakult át a többszöri módosítás során nemzetközi jogi normarendszerré. 1958-ban a gazdasági szerződéskötési gyakorlatot segítő szerződéspótló szabályokból állt, a későbbi módosítások során ezekre, a gyakorlat alapján kialakult szabályokra épült rá az általánosítás. A KGST/ÁSZF kialakulásának ez a menete az egész ÁSZF-re vonatkozik, különösen megfigyelhető azonban a felelősségi rendszert alkotó szabályoknál. Az 1958. évi KGST/ÁSZF XII. fejezete még csak a felelősség alól mentesítő körülményekről szólt és címe is erre utalt. Nem változott ez a helyzet a KGST/ÁSZF 1968. évi módosítása során sem. Az 1975. évi módosítás iktatta be ebbe a fejezetbe a felelősség általános szabályait és ettől fogva lett a fejezet címe is ez.

A KGST/ÁSZF-nek általános szerződési feltételekből nemzetközi jogi normarendszerré való átalakulását Szász Iván írja le a KGST/ÁSZF-ről szóló könyvében.[4]

Mindenképpen helyeselni kell a nemzetközi jogi normarendszerek kialakításának azt a módját, hogy az általánosításokat — mint pl. a felelősségre vonatkozó általános rendelkezéseket — a gyakorlatban kialakult és bevált, jelentős részben a bírói gyakorlat által megvitatott és finomított szerződéses feltételekre alapítják. Úgy tűnik azonban, hogy a KGST/ÁSZF 1975., majd 1979. évi módosítása során a felelősségi rendszer általánosítása nem volt eléggé következetes, a korábban kialakult rendelkezések nem módosultak a felelősség általános szabályaiban foglalt előírásoknak megfelelően. Ezért nézetünk szerint ezek a módosítások nem tudták a felelősségi rendszer szerkezeti, logikai egységét megteremteni, legalábbis a gyakorlat által megkívánt mértékben.

3. A felelősség alapja

Minden felelősségi rendszer egyik kulcskérdése a felelősség alapja. Vizsgáljuk meg, hogy a KGST/ÁSZF 67—A § (2) bekezdése szerinti két anyagi felelősségi formának, a kötbérfizetésnek, illetve a kártérítésnek mi a felelősségi alapja a KGST/ÁSZF rendelkezései szerint.

3.1. A KGST/ÁSZF 67—D § (1) bekezdésének d) pontja alapján a kártérítési kötelezettség alapja világosnak tűnik, hiszen eszerint a kötelezett csak vétkessége esetén köteles a nem teljesítésből vagy nem megfelelő teljesítésből származó károkat megtéríteni.

Az ÁSZF egyes speciális rendelkezéseinél azonban a kártérítési kötelezettség felelősségi alapja már nem teljesen egyértelmű. Ilyen speciális rendelkezései az ÁSZF-nek azok, amelyekben költségtérítési kötelezettségről van szó és ilyen speciális rendelkezés a 13. § (1) bekezdése is.

Az ÁSZF 67—E § (2) bekezdése alapján a kötelezett szerződésszegéséből keletkezett, a jogosultnál felmerült és a részére megtérítendő kárnak három eleme van: a jogosult költségei, a jogosult vagyonában keletkezett veszteség, illetve a jogosult vagyonában keletkezett károsodás. Minthogy az ÁSZF-nek ez a rendelkezése a jogosult költségeit is a kár egyik elemének tekinti, felmerül az a kérdés, hogy amikor a KGST/ÁSZF valamely rendelkezése költségek megtérítését írja elő, ilyen esetekben a 67—E §-ban körülírt károk egyik elemének a megtérítéséről van-e szó.

Az ÁSZF 40. § (3) bekezdése szerint az eladó köteles a vevőnek mindazokat a *költségeket* megtéríteni, amelyek abból keletkeztek, hogy a feladási rendelkezés adatait az eladó nem tartotta meg. A fordított helyzetű tényállásnak a következményeit a 40. § (4) bekezdése írja elő, amely rendelkezés szerint abban az esetben, ha az eladó nem kapja meg kellő időben a vevőtől a vasúton fuvarozandó áru feladására vonatkozó rendelkezést, az eladó a felek által megállapított szállítási határidő letelte után jogosult az árut a vevő *költségére* és kockázatára beraktározni.

Nyilvánvaló, hogy mindkét tényállás szerződésszegési tényállás: az első esetben az eladó, míg a második esetben a vevő szerződésszegéséről van szó. A KGST/ÁSZF egyik tényállásra sem ír elő kötbérfizetési kötelezettséget, ezért a 67—C § (2) bekezdése alapján mindkét esetben a kötelezett a jogosultnak az általa okozott kárt köteles megtéríteni. Joggal merül fel mindezek alapján a kérdés: ha a 40. § (3) bekezdésében foglalt kötelezettség megszegése alól a vevő vétkesség hiányában kimenti magát, kötelesek lesznek-e a másik fél részére az azoknál felmerült költségeket megtéríteni, más szóval a 40. § (3) és (4) bekezdésében előírt költségtérítési kötelezettség felelősségi alapja megegyezik-e azzal, amelyet a 67—D § a kártérítési kötelezettségre általában előír.

Ha megegyezik, miért van szükség a 40. §-ban külön, speciális szabályra, ha nem egyezik meg, miért nem rendelkezik a 67—A § (2) bekezdése egy harmadik anyagi felelősségi formáról, a költségtérítésről?

A költségtérítésre vonatkozó speciális rendelkezések közül még inkább gondot okoz a 81. § (1) és (2) bekezdésében, illetve a 33. § (1) és (2) bekezdésében előírt költségtérítési kötelezettség. A 81. § (1) bekezdése szerint abban az esetben, ha az eladó a szerződés szerint jótállás alá nem eső árunak azokat a hibáit, amelyekért felelős, haladéktalanul nem küszöböli ki, a vevő jogosult ezeket maga kiküszöbölni, és a rendes, tényleges *költségeket* az eladóra hárítani. A (2)

[4] *Szász* Iván: A KGST Általános Szállítási Feltételek. KJK, 1974. 101—103. old.

bekezdés szerint az olyan csekélyebb hibákat, amelyekért az eladó a felelős, ha kiküszöbölésük halasztást nem tűr és az eladó közreműködését nem teszi szükségessé, a vevő javítja ki, a rendes és tényleges *költségeket* pedig az eladóra hárítja. (A. 33. § (1) és (2) bekezdése ugyanezeket a rendelkezéseket tartalmazza a jótállás alá eső áruk tekintetében.)

Nyilvánvaló, hogy a jelzett tényállások alapján felmerülő költségek nem kártérítési, hanem szavatossági és jótállási jellegűek. Ezeket a költségeket az eladónak a szolgáltatás és a vételár közötti értékegyensúly keretében mindenképpen magának kellene viselnie, ez alól a költségviselés alól nem hogy vétlenségével, de még ellenállhatatlan erőnek minősülő körülményekre való hivatkozással sem menthetné ki magát. Nézetünk szerint tehát a KGST/ÁSZF 81. és 33. §-ában előírt költségtérítés alól a kötelezett semmiképpen nem mentheti ki magát, ezekre a tényállásokra a 67—D §-nak a kártérítési kötelezettség alól való kimentésre vonatkozó rendelkezései semmiképpen sem vonatkozhatnak, annak ellenére, hogy a 67—E (2) bekezdése a jogosultnál felmerülő költségeket a kár egyik elemének tekinti.

Az ÁSZF 33. és 81. §-ai alapján lehetne talán olyan álláspontot elfoglalni, hogy ahol a KGST/ÁSZF rendelkezései külön költségtérítési kötelezettséget írnak elő, azokban az esetekben nem a kártérítési kötelezettség egyik eleméről és így vétlenség esetén kimenthető kötelezettségről van szó, ha éppen a fentebb említett esetben, a 40. § (3) és (4) bekezdésében — a pusztán költségtérítésre vonatkozó előírás ellenére — nem éppen felelősség jellegű, tehát a 67—D § alapján vétlenség esetén kimenthető kötelezettség szerepelne.

Problematikus a kártérítés felelősségi alapja tekintetében a 13. § (1) bekezdése szerinti tényállás is.

A KGST/ÁSZF 13. §-ának (1) bekezdése szerint abban az esetben, ha a vevő a szerződésben kikötött határidőkben nem teljesíti a szerződésben meghatározott olyan kötelezettségeit, amelyek a terméknek az eladó által történt előállításához szükségesek, vagy ha az általa közölt adatokat utólag módosítja és ha az eladónak ebből kifolyólag a termeléssel összefüggő lényeges nehézségei támadnak, úgy az eladó jogosult az ezzel kapcsolatban felmerült tényleges kárának megtérítését követelni.

Az ÁSZF 13. §-ának (1) bekezdése tehát kifejezetten kártérítési kötelezettséget ír elő, mégpedig tulajdonképpen két tányállásra, egyrészt arra, ha a vevő késedelmesen teljesíti ún. közbenső szolgáltatási kötelezettségeit, másrészt abban az esetben, ha a már korábban közölt adatokat utólag módosítja.

A két tányállás merőben eltér egymástól: az első esetben, a közbenső szolgáltatás késedelmes teljesítésénél nyilvánvalóan jogosulti szerződésszegésről van szó, míg a második esetben szerződésszegés tulajdonképpen nem jöhet tekintetbe.

A KGST/ÁSZF 2—A §-a szerint a szerződést csak a felek megállapodásával lehet módosítani, az egyoldalú módosítás csak az ÁSZF-ben, illetve a szerződésben előírt esetekben megengedett. Nem világos az ÁSZF 13. § (1) bekezdésének második fordulatában leírt tényállásból, hogy ebben az esetben az ÁSZF által megengedett egyoldalú módosításról, vagy pedig a felek megállapodása alapján történt módosításról van-e szó. A 13. § (1) bekezdése nem kifejezetten adja meg a vevőnek a jogosultságot az általa korábban közölt adatok utólagos módosítására, hanem csak egy feltételes mellékmondat formájában utal ilyen lehetőségre, nem lehet egyértelműen állást foglalni tehát abban a tekintetben, hogy a rendelkezésnek ez a része a vevő részére adott egyoldalú hatalmasságot jelent-e, vagy pedig olyan esetre utal, amikor az eladó és a vevő utólagos módosításban megállapodtak, a vevő ilyen irányú kívánságát az eladó kifejezetten vagy ráutaló magatartással tudomásul vette.

Amennyiben a 13. § (1) bekezdésének második fordulatában foglalt rendelkezést az ÁSZF által a vevő részére engedett egyoldalú hatalmasságnak tekintjük, akkor az ugyancsak a 13. §-ban előírt kártérítési kötelezettség tulajdonképpen a magyar jogi felfogás szerinti kártalanítási kötelezettséggé válik: a vevő tehát jogosult a korábban közölt adatokat egyoldalúan is módosítani, az eladó köteles ezeket tudomásul venni, jogosult azonban a nála emiatt felmerült károk megtérítését követelni a vevőtől, mégpedig kártalanítási jelleggel, tehát függetlenül attól, hogy a vevő ennek az egyoldalú hatalmasságnak a gyakorlását mivel indokolja, hivatkozik-e felelősségét korlátozó, kimentő körülményre vagy sem.

A módosítási lehetőség egyoldalú vevő-hatalmasságnak való felfogása mellett tehát az ebben a §-ban előírt kártérítési kötelezettségre nem vonatkoztathatók a 67—D §-nak a kártérítési kötelezettség felelősségi alapjára vonatkozó előírásai.

Amennyiben a 13. § (1) bekezdésében előírt utólagos módosítási lehetőséget nem egyoldalú hatalmasságnak tekintjük, abban az esetben az eladó az vevő módosítási igényeit nem köteles figyelembe venni. Ebben az esetben a kártérítési kötelezettség kérdése fel sem merül. Amennyiben azonban az eladó — a gazdasági forgalomban szokásos és indokoltnak is tekinthető módon — a vevő utólagos módosítási igényeinek igyekszik eleget tenni, azokat elfogadja, akkor a vevő módosítási kívánságai és az eladónak ezen igények elfogadására történt kifejezett nyilatkozata vagy ráutaló magatartása alapján tulajdonképpen a szerződés módosítása, a szerződés tartalmának megváltoztatása ment végbe.

A vevő utólagos módosítási igényével kapcsolatosan azonban ebben az esetben sem lehet szó a szerződésszegésen alapuló kártérítés felelősségi alapjára vonatkozó, 67—D §-ban foglalt rendelkezések alkalmazásáról. Már csak azért sem lehet ezeket a rendelkezéseket ebben az esetben alkalmazni, mert ezek csak a szerződésszegésen alapuló kártérítésre vonatkoznak, holott azokban az esetekben, amikor a vevő utólagos módosítási igényét az eladó elfogadja, nem szerződésszegésről, hanem a szerződésnek a két fél megállapodása útján történő módosításról van csak szó. Ebben az esetben az eladónál felmerülő károk megtérítésére vonatkozó előírást úgy kell felfogni, hogy a felek a szerződés tartalmának a módosításával egyidejűleg abban is megállapodtak, hogy ennek a módosításnak az eladónál jelentkező anyagi következményeit, a többlet ráfordításból származó költségeket és károkat a vevő az eladónak meg fogja téríteni. Ez a megtérítésre vonatkozó megállapodás akkor is szerződésmódosítás jellegű, ha a felek nem az ellen-

érték előre meghatározott összeggel való módosításában állapodnak meg, hanem úgy, hogy az eladó később fogja csak közölni a ráfordítási többlet mértékét.

Kérdéses ezek után az, hogy kimenthető-e a vevőnek a 13. § (1) bekezdése szerinti közbenső szolgáltatási késedelme, az ezen alapuló eladói kártérítési igényre vonatkoznak-e az ÁSZF 67—D § rendelkezései. A kérdés megítélését nehézzé teszi, hogy az ÁSZF 13. §-ának (1) bekezdése két, merőben különböző jellegű tényállást egy rendelkezésbe foglal és mindkettőhöz azonos következményeket fűz. Zavarja ebben a kérdésben az egyértelmű megítélés lehetőségét az is, hogy a 13. § (1) bekezdése a *tényleges* károk megtérítését írja elő, holott *tényleges* károkról sem az ÁSZF 67—D §-ában, sem a károk fajtáját elemző 67—E §-ában nincsen szó. Szó van viszont *tényleges* költségekről — ha nem is károkról — a 81. és 33. §-okban, olyan esetekben, amikor nézetünk szerint nem csak vétkesség hiánya alapján, de még ellenállhatatlan erőre történő hivatkozással sem kimenthető térítési kötelezettségről van szó. Úgy tűnik mindezek után, hogy a 13. § (1) bekezdésének első fordulatában foglalt tényállásnak, tehát a közbenső szolgáltatás késedelmes teljesítésének is tulajdonképpen ki nem menthető költségtérítési, kártalanítási kötelezettségben álló jogkövetkezményei vannak.

3.2. A választottbírói gyakorlat a kötbérfizetés felelősségi alapja körében már a KGST/ÁSZF 1975. évi módosítása előtt is úgy alakult, hogy a választottbíróságok a kötelezett vétkességét vagy vétlenségét nem vizsgálták, a kötbérfizetés alól való mentesülési lehetőségként egyedül az ellenállhatatlan erőre történő hivatkozást vették figyelembe. Az ÁSZF 1975. módosítása után ezt a gyakorlatot vélték megerősítettnek az ÁSZF-be beiktatott azon rendelkezéssel (67—B § (2) bekezdés), amely szerint a jogosultnak a kötbérfizetés követelésére vonatkozó joga annak a ténynek az alapján keletkezik, hogy a kötelezett a kötelezettségét nem teljesítette vagy nem megfelelően teljesítette.

Nézetünk szerint ez a gyakorlat nincsen összhangban a KGST/ÁSZF rendelkezéseivel.

A KGST/ÁSZF 67—A §-a foglalkozik az anyagi felelősség formáival, a 68. § foglalkozik a felelősség alól való mentesülés eseteivel, ezek tehát a felelősség általános szabályain belül is a legáltalánosabbak, míg a 67—B § az általános szabályokon belül a kötbérfizetésnek, a 67—D és a 67—E § pedig az általános szabályokon belül a kártérítés fizetésének a kérdését szabályozza. A felelősség általános szabályaira vonatkozó XII. fejezetnek ebből a felépítéséből vonják le egyesek azt a következtetést, hogy a 67—B § szabályai a kötbérfizetés tekintetében speciális szabályok, amelyek megelőzik az ugyanebben a fejezetben foglalt általánosabb szabályokat, ennek alapján tehát a kötbérfizetési kötelezettséget a 67—B § (2) bekezdése értelmében a kötelezett vétkességétől, illetve a vétkesség hiányától függetlennek kell tekinteni.

Ez a következtetés önmagában igaz, ha a 67—B § rendelkezéseit csak a kártérítési kötelezettség eseteit szabályozó 67—D és 67—E §-ok rendelkezéseivel vetjük össze. Ennek az összevetésnek az alapján nyilvánvaló, hogy míg a kártérítési kötelezettség beálltához a szerződésszegés mellett szükség van a jogosultnál bekövetkező kárra, a szerződésszegés és a kár közötti okozati összefüggésre és a kötelezett vétkességére is, addig a kötbérfizetés követelésére vonatkozó jogot pusztán az a tény megalapítja, hogy a kötelezett a kötelezettséget nem teljesítette, vagy nem megfelelően teljesítette. Eddig a következtetés helyes. Ez a következtetés azonban nem veszi figyelembe, hogy a KGST/ÁSZF 68. §-a a kötelezettség nem teljesítése alól a kötelezettet mentesítő körülmények között a 68. § (3) bekezdésében felsorolja az eladó országának az adott szerződésre alkalmazandó anyagi jogának az előírásait is. *A KGST-tagországok* döntő többségének polgári anyagi joga szerint a kötelezettek a szerződés nem teljesítéséből fakadó felelősségük minden formája, tehát kötbérfizetési formája alól is mentesülnek abban az esetben, ha a szerződésszegés bekövetkeztében vétlennek, illetve ha az részükre *nem felróható.* A KGST/ÁSZF 68. §-a (3) bekezdése alapján tehát a KGST-tagországok döntő többségének eladó vállalatai a kötbérfizetési kötelezettség alól is mentesülnek vétkesség, illetve felróhatóság hiányában, annak ellenére, hogy a 67—B § (2) bekezdése szerint a jogosultnak a kötbérfizetés követelésére vonatkozó joga pusztán annak a ténynek az alapján keletkezik, hogy a kötelezett a kötelezettségét nem teljesítette, vagy nem megfelelően teljesítette.

Igaz lehet-e ezek után az ellenkező nézetet vallóknak az az álláspontja, hogy az ÁSZF 67—B §-ának (2) bekezdése olyan speciális rendelkezés, amely megelőzi az ÁSZF 68. §-ának a mentesülésre vonatkozó rendelkezéseit? Úgy véljük, hogy ez az álláspont csak akkor lenne fenntartható, ha az ezt vallók azt is állítanák, hogy a kötbérfizetési kötelezettség alól még ellenállhatatlan erőre való hivatkozással sem mentesülhet a szerződést szegő fél. Amennyiben ugyanis a kötbérfizetés alapjára vonatkozó a 67—B § (2) bekezdésében foglalt rendelkezést olyan speciális szabálynak tekintjük, amelyet az általános rendelkezésekkel szemben kivételnek, a jogalkalmazásban az általánost megelőzőnek kell tekinteni, akkor ezt a felelősség alóli mentesüléssel foglalkozó, a 68. §-ban foglalt valamennyi rendelkezésre figyelembe kell venni, tehát nemcsak 68. § (3) bekezdésének az eladó ország anyagi jogára történő utalásra, hanem a 68. § (1) bekezdésében foglalt ellenállhatatlan erőre is. Rövidebben: a 67—B § (2) bekezdésének és a 68. §-nak az összevetéséből vagy arra a következtetésre kell jutni, hogy a 68. §-ban foglalt mentesülési okok a 67—B § (2) bekezdése alapján keletkezett kötbérfizetési kötelezettségre vonatkoznak, és ebben az esetben vonatkozik a kötbérfizetési kötelezettségre a 68. § (3) bekezdése alapján az eladó országának anyagi jogában foglalt mentesülési előírás is, vagy pedig nem vonatkoznak a 67—B § (2) bekezdésében foglalt kötbérfizetési kötelezettségre a 68. §-ban foglalt mentesülési esetek, ebben az esetben viszont nem vonatkozik a kötbérfizetési kötelezettségre a 68. § (1) bekezdésében foglalt és az ellenállhatatlan erőn alapuló mentesülési rendelkezés sem. Miután pedig senki nem állítja azt, hogy a szerződésszegő fél kötbérfizetési kötelezettsége akkor is fennáll, ha bizonyítja, hogy a szerződésszegést ellenállhatatlan erő okozta, azt a következtetést kell levonni, hogy a KGST/ÁSZF XII. fejezete különböző rendelkezései-

nek az összevetése, ezen rendelkezések elemzése alapján az ÁSZF-ben előírt kötbérfizetési felelősség alapja aszerint változik, hogy az adott szerződésre melyik KGST-tagországnak, mint az eladó országának az anyagi joga lesz alkalmazandó. Amint említettük, a KGST-tagországok döntő többsége polgári anyagi joga kötbérfizetési kötelezettséget csak vétkes vagy felróható szerződésszegés esetére ír elő.

Amint már említettük, a választottbírói gyakorlat a KGST/ÁSZF 68. § (3) bekezdésének az eladó országa anyagi jogára való utalást figyelmen kívül hagyja, a szövegnek ezt a rendelkezését úgy tekinti, hogy csak tévedésből maradt a többszöri módosítás ellenére is az ÁSZF-ben, a KGST-tagországok az ÁSZF-nek ezt a szövegrészét az ÁSZF-ből tulajdonképpen már régebben törölni kívánták. Megerősíti a választottbírói gyakorlatnak ezt a felfogását az, hogy a KGST 1979. évi TKÁF 29. § (3) bekezdése, valamint a KGST/MSzÁF 1982. évi megfogalmazása 27—H § (3) bekezdése — amely rendelkezések analógok a KGST/ÁSZF 68. § (3) bekezdésével — már nem utal a kötelezettet a felelősség alól mentesítő körülmények körében a szerződésre alkalmazandó anyagi jognak a felelősség alól mentesítő körülményeket szabályozó rendelkezéseire.

Végül a kötbérigény alapja tekintetében még egy — a gyakorlatban kisebb jelentőségű — ellentmondásra szeretnénk utalni.

A KGST/ÁSZF 67—B § (2) bekezdése értelmében a jogosultnak késedelmi kötbér fizetésének követelésére vonatkozó joga már annak a ténynek az alapján keletkezik, hogy a kötelezett az áruszállításra vonatkozó kötelezettségét a szerződésben előírt határidőre nem teljesítette. A késedelmi kötbérfizetésre vonatkozó kötelezettséget részletező 83. § (1) bekezdése szerint viszont az eladó az árunak a szerződésben megállapított határidőkhöz képest *késedelmesen* történő szállítása esetén fizet kötbért a vevőnek. Az első esetben tehát a kötbérfizetést a határidőben történő nem szállítás, míg a második előírás szerint csak a késedelmesen történő szállítás alapozza meg.

A KGST/ÁSZF 88. § (1) bekezdése előírja a kötbérigények bejelentésének legkésőbbi időpontját. A bejelentés legkorábbi időpontját a KGST/ÁSZF nem szabályozza. Ha az ÁSZF 67—B § (2) bekezdésének a rendelkezéseiből indul ki a jogosult, akkor tulajdonképpen a késedelem bekövetkezte után bármikor bejelentheti a kötbérigényt és követelheti annak megfizetését. A 83. § (1) bekezdése alapján a bejelentés legkorábbi időpontja tulajdonképpen a késedelmes, de késedelmesen legalább megtörtént tényleges szállításnak az időpontja.

Bár fentebb arra utaltunk, hogy ez az ellentmondás a gyakorlatban nem túl nagy jelentőségű, mégis megemlítjük, hogy ismerünk olyan választottbírósági eljárást, amelyben a késedelmesen szállító, de a vevő kötbérigényének elismerését és kifizetését megtagadó alperes arra hivatkozott, hogy a vevő a kötbérigényt az áru késedelmes szállítása előtt, tehát a 83. § (1) bekezdésében foglalt előírást figyelmen kívül hagyva jelentette be és idő előttiség címén kérte a jogos felperesi kötbérigényt elutasítani. Bár úgy tudjuk, hogy a választottbírói gyakorlat az ilyen eladói kifogásokat általában nem veszi figyelembe, a KGST/ÁSZF-be csak 1975-ben felvett, a 67—B § (2) bekezdésében foglalt rendelkezésnek a szövegbe való beiktatására figyelemmel célszerű lenne a 83. § (1) bekezdésének a szövegezését ennek az előbb említett rendelkezésnek megfelelően módosítani.

4. A kötbér és a kártérítés viszonya

A KGST/ÁSZF 67—C § (1) és (2) bekezdése alapján egyértelműnek tűnik a két anyagi felelősségi forma, a kötbér és a kártérítés egymáshoz való viszonya. Az (1) bekezdésben felsorolt szabályok alapján a kötelezettet kizárólag kötbérfizetés terheli, a kártérítési kötelezettség kizárása mellett, míg a (2) bekezdés szerint mindazokban az esetekben, amelyeknél az ÁSZF, kétoldalú egyezmény vagy a szerződés a kötelezettségek nem teljesítésének vagy nem megfelelő teljesítésének esetére nem állapít meg kötbért, a kötelezett a jogosultnak okozott kárt köteles megtéríteni.

Az ÁSZF egyes rendelkezéseiből azonban nem tűnik ki egyértelműen, hogy azokban kötbérfizetésről vagy kártérítésről van-e tulajdonképpen szó.

4.1 A KGST/ÁSZF 1979. évi módosítása során került az ÁSZF-be felvételre a 85. § (4) bekezdése, amely szerint abban az esetben, ha az eladó szállítási kötelezettségének teljesítésével huzamos késedelembe esik, a vevő pedig ennek alapján a szerződéstől eláll, a vevő saját választása szerint jogosult a 83. §-ában megállapított késedelmi kötbér helyett vagy kötbér fizetését követelni az eladótól a szállítás elmulasztásáért, vagy pedig kártérítést, amelynek összege a le nem szállított áru ellenértékének 4%-a, hacsak a vevő nem tudja a kárt vagy a kár magasabb összegét bizonyítani.

Úgy tűnt, hogy ezzel a rendelkezéssel végül is pont került annak a vitának a végére, hogy a vevőt az eladó huzamos késedelmeskedése miatti elállás mellett kötbérfizetésre vagy pedig kártérítés fizetésére irányuló jog illeti-e meg.

Helyes-e azonban az a megállapítás, hogy a KGST/ÁSZF 1979. évi módosítása alapján a vevő az eladó késedelme miatti elállás mellett az eladótól saját választása szerint vagy kötbért, vagy pedig kártérítést követelhet?

Az ÁSZF-be iktatott rendelkezés szerint az elálláson alapuló kártérítés legkisebb összege 4%, „hacsak a vevő nem tudja a kárt vagy a kár magasabb összegét bizonyítani".

Sajnálatos módon ez a rendelkezés nincsen összhangban az ÁSZF 67—D § (1) bekezdésében foglaltakkal. Eszerint ugyanis kártérítési kötelezettség csak akkor keletkezhet, ha az egyik fél szerződésszegéséből kifolyóan a másik félnek anyagi kára keletkezett, valamint ha a szerződésszegés és a másik félnek okozott kár között közvetlen okozati összefüggés áll fenn. Az ÁSZF-be újonnan beiktatott rendelkezés szerint azonban az áru értékének 4%-át kitevő kártérítés *független* attól, hogy keletkezett-e a vevőnek kára és ez a kár egyáltalában okozati összefüggésben áll-e az eladó szerződésszegésével. Maga az a körülmény, hogy a kártérítés összege átalányszerűen, a le nem szállított áru értékének %-ában van megállapítva, tulajdonképpen feleslegessé teszi az okozati összefüggés vizs-

gálatát, hiszen egy átalányszerűen megállapított kártérítés csak egészen kivételes, véletlenszerű esetben állhat éppen okozati összefüggésben a szerződésszegéssel. Az egyik fél szerződésszegése és a másik félnél bekövetkezett kár közötti okozati összefüggés minden esetben csak az adott ügyben meghatározott mértékű károsodás között állhat fenn, nem pedig egy átalányszerűen, az áru ellenérték %-ában meghatározott mértékű kárral. Azáltal tehát, hogy a KGST/ÁSZF 85. § (4) bekezdése az áru ellenértéke 4%-ában határozta meg a kártérítés minimumát, kizárta a kár tényleges bekövetkeztének és a szerződésszegés, valamint az esetleges kár közötti okozati összefüggés szükségszerűségét a kártérítés intézményéből.

A rendelkezés elemzése alapján tehát úgy tűnik, hogy az ebben említett kártérítés tulajdonképpen *nem is kártérítés, hanem kötbér,* amely legfeljebb a felelősség alapja tekintetében mutat a kártérítéssel analóg vonásokat.

Nézetünk szerint a 85. § (4) bekezdésében a vevő jogosultságára előírt alternatíva úgy állna összhangban az ÁSZF 67—D §-ában foglaltakkal, ha a vevő

— vagy az áru ellenértékének 8%-át kitevő kötbér fizetését követelné, amely mellett minden kártérítési igény ki lenne zárva,

— vagy csupán az áru ellenértéke 4%-át kitevő kötbér összegét követelhetné, azzal azonban, hogy az ezt meghaladó kárt is kérhetné, amennyiben erre nézve fennállnak a 67—D §-ban előírt előfeltételek.

4.2. Amíg a 85. § (4) bekezdésében előírt kártérítés tulajdonképpen kötbér jellegű, addig az ÁSZF 75. § (6) bekezdésében — jótállás alá eső áruknál pedig a 31. § (7) bekezdésében — előírt kötbér tulajdonképpen *kártérítési* jellegű. A 75. § (6) bekezdésében és a 31. § (7) bekezdésében foglalt rendelkezés szerint abban az esetben, ha a felek a vevő szavatossági, illetve jótállási igénye alapján az árengedmény mértékében megállapodtak, abban a kérdésben azonban, vajon a hiba kiküszöbölésének az időtartamára járó kötbér az árengedmény összegébe beszámítható-e vagy az árengedmény a kötbéren felül fizetendő, megállapodásra nem jutottak, úgy abban az esetben, ha a vevő tényleges kára, amely annak következtében érte, hogy az árut az árengedményben történt megállapodás időpontjáig nem használta fel:

— kisebb a kötbér összegénél, a felszámított és/vagy megfizetett kötbért a tényleges kár összegére kell csökkenteni,

— nagyobb a kötbér összegénél, a kötbér összegét meghaladó tényleges kárt az eladónak a vevő részére általában megtéríteni nem kell, kivéve ha kétoldalú egyezmény így rendelkezik.

Ez a rendelkezés tehát azt jelenti, hogy a kötelezett által fizetendő kötbér mértéke a tényleges kárhoz idomul, azzal, hogy csak egy kártérítési maximumig kell általában az eladónak a vevővel szemben helytállnia. Az ezekben a bekezdésekben előírt kötbér tehát elveszti kárátalány jellegét, elveszi a kár tényétől és a kár mértékétől való függetlenségét. Amennyiben az ÁSZF 75. § (6) bekezdése, illetve 31. § (7) bekezdése alapján fizetendő kötbér körüli vita választottbíróság elé kerül, a választottbíróságnak vizsgálnia kell, hogy érte-e a vevőt károsodás, vizsgálni kell a károsodás mértékét, és vizsgálnia kell az eladó szerződésszegése és a vevőnél bekövetkezett károk közötti okozati összefüggését, tehát olyan körülményeket, amelyek az ÁSZF 67—D § (1) bekezdése alapján a kártérítésnek, nem pedig a kötbérfizetésnek az előfeltételei.

Az ÁSZF 75. § (6), illetve 31. § (7) bekezdésében említett kötbér tehát tulajdonképpen kártérítési jellegű, amin nem változtat a maximáltság sem és nem változtat az sem, hogy a felelősségi alap tekintetében itt is felmerülhetnek kétségek. (Külön probléma — amint erre már Hontvári is utalt[5] —, hogy az említett rendelkezésekben miért csak a már kifizetett vagy felszámított kötbérnek az árengedményhez való viszonya van rendezve, miért nem vonatkozik az említett két rendelkezés a vevő által az ÁSZF rendelkezései alapján még felszámítható kötbérekre is.)

5. A felelősség alóli mentesülés

A felelősség alóli mentesülés kérdése szorosan összefügg a felelősség alapjával és tulajdonképpen — a felelősség alapja mellett — egy feltételrendszer vagy normarendszer felelősségi rendszerének egyik kulcskérdése. A felelősség alól való mentesülés kérdéskörének egyértelmű és a gazdasági célt is kifejező szabályozása tudja csak biztosítani azt, hogy az egész felelősségi rendszer betölthesse szerepét a jogviszonyok alakításában. A KGST/ÁSZF-nek a felelősség alóli mentesülést szabályozó rendelkezései ezért különös elemzést igényelnek.

5.1. A felelősség alóli mentesülés kérdéseinek az elemzése során az első meglepetés akkor ér bennünket, amikor megállapítjuk, hogy a 68. § (1) bekezdése és a 70. § (1) bekezdése közötti ellentmondás az ÁSZF többszöri módosítása során sem nyert feloldást, kiküszöbölést.

Az ÁSZF 68. §-ának (1) bekezdése alapján a felek mentesülnek a szerződéses kötelezettségeik teljes vagy részleges nem teljesítésével kapcsolatos felelősség alól, ha a nem teljesítés ellenállhatatlan erő következménye. Ez a rendelkezés azt jelenti, hogy a szerződésszegés bekövetkezik ugyan, a szerződést szegő fél azonban az ennek következményeképpen egyébként őt terhelő felelősség viselése alól az itt szabályozott esetekben mentesül.

A 70. § (1) bekezdése viszont azt írja elő, hogy a 68. §-ban meghatározott esetekben a szerződéses kötelezettségek teljesítésére a felek részére megszabott határidő arányosan annyi idővel eltolódik, mint amennyi időn keresztül az ilyen körülmények és következményeik hatnak. Ez a rendelkezés pedig azt jelenti, hogy a 68. §-ban körülírt körülmények, elsősorban ellenállhatatlan erő bekövetkezte esetén a szerződésben előírt határidők az ellenállhatatlan erő hatásának az időtartamával eltolódnak. A határidő eltolódása esetén azonban nem következik be szerződésszegés, szerződésszegés hiányában pedig nincsen felelősség, amely alól a feleknek vagy a felek egyikének mentesülnie kellene.

Ha a szerződéses kötelezettségnek a szerződésben előírt határidőre történő teljesítését ellenállhatatlan erő akadályozza, ennek a feltételrendszerekben, nor-

[5] *Hontvári* Mátyás: Felelősség a minőségért a nemzetközi adásvétel körében. KJK, 1979. 71. old.

marendszerekben vagy akár magukban a szerződésekben *kétféleképpen* lehet a következményeit rendezni: vagy a szerződésben előírt határidők fenntartása és így a szerződésszegés bekövetkeztének fenntartása mellett mentesíteni a szerződésszegő felet a felelősség alól, vagy pedig előírni a határidők megfelelő meghosszabbodását és ezzel kizárni azt, hogy az ellenállhatatlan erő hatásával érintett szerződő fél szerződésszegésbe essen. A kétféle jogi következmény azonban mindenképpen kizárja egymást.

Ha feltételrendszer vagy normarendszer szerkesztése szempontjából a kétféle megoldás egyenértékűnek tűnik is, a szerződéses gyakorlat szempontjából, a jogosulti érdekvédelmet tekintve, a két megoldás korántsem lesz egyenértékű. Amennyiben ugyanis az ellenállhatatlan erő bekövetkezte esetén a határidők automatikusan tolódnak el, a kötelezettnek elegendő az ellenállhatatlan erő bekövetkeztére és a szerződés teljesítésének akadályozására az erre hivatott szervtől, a KGST/ÁSZF 69. § (2) bekezdése alapján általában a kötelezett országa kereskedelmi kamarájától vagy más illetékes központi szervétől igazolást beszereznie. Ha ilyen igazolás beszerzése mellett a másik felet az ellenállhatatlan erő bekövetkeztéről és a szerződés teljesítésének akadályáról értesíti, a másik fél a határidők megfelelő eltolódását általában tudomásul veszi, és ilyen esetben a leggyakrabban már nem is kerül sor arra, hogy a késedelmes teljesítés kérdése választottbíróság elé kerüljön. Amennyiben viszont az ellenállhatatlan erő bekövetkezte mellett is fennmarad a kötelezett szerződésszegése és az ellenállhatatlan erő bekövetkezte csupán a felelősség alól mentesíti őt, s nem idéz elő automatikusan határidő-eltolódást, akkor számos esetben már a választottbíróság fogja vizsgálni az ellenállhatatlan erő és a kötelezetti késedelem közötti okozati összefüggést, beleértve azt is, hogy az ellenállhatatlan erő következményeinek csökkentésére a kötelezett valóban minden tőle telhetőt megtett-e. Nem kétséges, hogy a kötelezett országában bekövetkezett és ellenállhatatlan erőnek minősülő körülményeket az eladó országának kereskedelmi kamarái vagy más illetékes szervei semmiképpen sem tudják olyan mélyrehatóan vizsgálni, mint a választottbíróság, amely a kötelezettől sokkal részletesebb bizonyítást követelhet meg.

Nézetünk szerint az ÁSZF 70. § (1) bekezdésében foglalt határidő-eltolódás nemcsak ellentmond a 68. § (1) bekezdésében foglalt rendelkezésnek, hanem kétségtelenül a kötelezettek érdekét szolgálja, és nincsen összhangban a jogosulti érdekvédelemmel.

Az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy míg a KGST/TKÁF 31. § (1) bekezdése és a KGST/MSzáF 1982. évi megfogalmazásának 27—J §-ában foglalt rendelkezése lényegében megismétli az ÁSZF 70. § (1) bekezdésében foglaltakat, addig a KGST/ÁSzerF 52. § (1) bekezdése a felelősség alóli mentesülés kérdésében csak az ÁSZF 68. és 69. §-ára utal, így az ÁSZF 70. § (1) bekezdésében foglalt rendelkezésnek megfelelő szabály a KGST-tagországok vállalatai közötti szerelési szerződésekre nincsen. (Annak ellenére, hogy a KGST/ÁSzerF 3. § 2. c) pontja alapján a szerelési munkák elkezdésének és befejezésének a határidejét is rendezhetik a felek a szerződésben.)

5.2. A következő meglepetés: A KGST/ÁSZF-ben *nincs rendelkezés* arra nézve, hogy az egyik fél mentesül a felelősség alól, ha az ő szerződésszegését *a másik fél okozta.* Az ÁSZF-nek a felek felelősség alóli mentesülésével foglalkozó 68. §-a a jogosulti okozást a felelősség alóli mentesülést előidéző körülmények között nem említi, az ÁSZF-nek az a két másik szakasza, amely a jogosulti késedelem következményeit rendezi, ugyancsak nem azt írja elő, hogy jogosulti késedelem esetén a kötelezett mentesül a felelősség alól. (Legfeljebb a 68. § (3) bekezdésének az eladó országa jogára történő utalásából lehetne levezetni azt, hogy a kötelezetti szerződésszegés jogosulti okozása esetén a kötelezett a felelősség alól mentesül, a 68. § (3) bekezdésének az eladó országa anyagi jogára való utalását azonban a választottbírói gyakorlat nem veszi figyelembe, másrészt azért sem nagyon lehet ezt a rendelkezést figyelembe venni, mert az ÁSZF a jogosulti késedelem következményeivel két szakaszban foglalkozik és így a szerződés nem rendezett kérdéseire alkalmazandó anyagi jog rendelkezéseit ilyen esetekre nem kell figyelembe venni.)

A jogosulti késedelem következményeivel egyrészt az ÁSZF 13. § (1) bekezdése, másrészt a 67—B § (4) bekezdése foglalkozik.

A 13. § (1) bekezdése nem kimentési okként utal a jogosulti késedelemre, hanem azt írja elő, hogy amennyiben a vevő a szerződésben kikötött határidőkben nem teljesíti a szerződésben meghatározott olyan kötelezettségeit, amelyek a termékeknek az eladó által történő előállításához szükségesek, úgy az eladó jogosult a szállítási határidőt arányosan, legfeljebb azonban annyi idővel, amennyivel a vevő fenntebb említett kötelezettségei teljesítésével késedelembe esett, meghosszabbítani. Úgy tűnik, hogy a jogosult késedelme esetén a kötelezettet megillető egyoldalú határidő meghosszabbítási jogosultság ugyanazt a joghatást váltja ki, mint a jogosulti okozás esetén a szerződésszegésen alapuló felelősség alóli kimentés előírása.

A 13. § (1) bekezdése alapján az eladónak azonban csak annyival áll jogában a szerződésben előírt határidőt meghosszabbítani, mint amennyivel a vevő közbenső kötelezettségeinek a teljesítésével késedelembe esett. Nyilvánvaló, hogy a gyakorlatban a vevői késedelem az eladó kötelezettségeinek a teljesítésében nagyobb késedelmet okozhat, mint amilyen tartamú a vevői késedelem volt. A vevői közbenső szolgáltatás késedelme miatt az eladónak gyakran más áru termelésébe kell időközben belefogni, ez eredeti szerződéses kötelezettség teljesítését eredetileg nem tudja a vevői kötelezettség teljesítésekor ismét azonnal folytatni, a termelés megszakítása és más éghajlati, közlekedési, szállítási körülmények között való folytatása számos esetben a vevői késedelemnél lényegesen hosszabb eladói késedelmet okozhat. Ez alól a többlet késedelem alól az eladó a vevői késedelemre való hivatkozással nem mentheti ki magát.

Utalni szeretnénk még arra is, hogy a 13. § (1) bekezdésének rendelkezései csak akkor realizálódnak, ha az eladó a 13. § (2) bekezdése alapján a szállítási határidő meghosszabbításáról a vevőt idejében értesíti. Bár a KGST/ÁSZF sehol sem tartalmaz olyan rendelkezést, hogy a 13. § (2) bekezdésében foglalt értesí-

tési kötelezettség elmulasztása jogvesztést von maga után, a választottbírói gyakorlat a 13. § (1) bekezdésében foglalt rendelkezés realizálódásához minden esetben megköveteli a 13. § (2) bekezdésében előírt értesítés megtörténtét. A Magyar Kereskedelmi Kamara mellett szervezett Választottbíróság a korábban már említett Vb/79 173. számú ítéletében megállapította, hogy miután az alperes nem is vitatta, hogy az adott esetben a szállítási határidő meghosszabbításáról a felperes vevőt nem értesítette, az eladó szállítási késedelmének kimentésére még valósága esetén sem szolgálhat alapul pusztán az a tény, hogy a vevő nem teljesítette a szerződésben meghatározott közbenső kötelezettségét. (Az érdekesség kedvéért említjük meg, hogy ez a választottbírósági ítélet az ÁSZF 13. § (1) bekezdésének alkalmazását az indokolásban több alkalommal is a késedelem „kimentésére" történő hivatkozásként említette.) Az ítélet indokolása kifejezetten megállapítja, hogy az az „értelmezés — amely szerint a vevő közbenső intézkedésének elmulasztása vagy nem megfelelő teljesítése önmagában elhárítaná a késedelem jogkövetkezményeit — nem helytálló".

Az ÁSZF 13. § (1) bekezdésében foglalt rendelkezés tehát önmagában nem elegendő annak a helyzetnek az elhárításához, hogy az eladó a szerződésszegésért felelőssé tehető legyen abban az esetben is, ha késedelmét a vevő okozta.

Nem vezet szükségszerűen ehhez az ÁSZF 67—B § (4) bekezdésében foglalt rendelkezés alkalmazása sem. Eszerint a rendelkezés szerint abban az esetben, ha a kötelezettség teljes vagy részleges nem teljesítése annak a következménye volt, hogy a jogosult a kötelezettség teljesítése során nem adta meg a kötelezettnek a kellő támogatást, vagy a kötelezettség teljesítése során maga a jogosult tanúsított más, jogellenes magatartást, a választottbíróságnak jogában áll a jogosult kötbér követelését egészben vagy részben elutasítani, attól függően, hogy a jogosult jogellenes magatartása milyen mértékben hatott ki a kötelezett kötelezettségének a teljesítésére.

Az ÁSZF-nek ez a rendelkezése tehát lehetőséget, jogot ad a választottbíróságnak ahhoz, hogy jogosulti okozás esetén mérsékelje vagy adott esetben teljes egészében elutasítsa az eladói szerződésszegés folytán az eladót terhelő felelősség alapján keletkező kötbérkövetelést. A választottbíróságnak azonban nem kötelessége, hanem csak joga, lehetősége ilyen esetekben a kötbérigényt elutasítani vagy mérsékelni. Szinte úgy tűnik, hogy ilyen esetekben a jogszabály felhatalmazza a választottbíróságot arra, hogy *méltányosságot* gyakoroljon a szerződésszegést elkövető eladóval szemben. Nézetünk szerint a jogosult által okozott eladói szerződésszegésen alapuló felelősséget mindenképpen ki kellene zárni és ebben az esetben a választottbíróságnak nemcsak lehetősége lenne a kötbérigény elutasítására vagy mérséklésére, hanem az egyenesen az anyagi jogszabályok alapján *kötelessége* lenne. Természetesen ebben az esetben is a választottbíróság mérlegelné, hogy a jogosulti okozás milyen mértékben hatott ki a kötelezett szerződésszegésére. A 67—B § (4) bekezdésében foglalt rendelkezés azonban a jelen formájában nem hárítja el annak a lehetőségét, hogy az eladó olyan szerződésszegésért is felelősséget viseljen, amelyet részben vagy egészben a vevő okozott.

Meg kell jegyezni mindezek mellett, hogy az ÁSZF 13. § (1) bekezdésében és a 67—B § (4) bekezdésében foglalt két rendelkezés sincsen egymással összhangban.

Míg a 13. § (1) bekezdése értelmében az eladó a szállítási határidőt vevői közbenső szolgáltatási késedelem esetén egyoldalúan jogosult meghosszabbítani, s így szerződésszegésbe nem esvén felelősségének a kérdése fel sem merül, addig a 67—B § (4) bekezdése esetén a választottbíróság csak mentesítheti a szerződésszegés következményei alól. Ugyanakkor a 13. § (1) bekezdése csak a vevői késedelem mértékéig jelenthet mentesülést az eladó számára, a 67—B § (4) bekezdése értelmében viszont a vevői késedelem mértékén túlmenő kihatások időtartamára is mentesülhet a következmények alól az eladó. A 13. § (1) bekezdése csak akkor érvényesül, ha az eladó a határidő meghosszabbításáról kellő időben értesíti a vevőt, a 67—B § (4) bekezdése értelmében az eladó akkor is mentesülhet, ha a vevői késedelem következményeiről a vevőt annak idején egyáltalában nem értesítette, a választottbíróságnak a kötbérigényt részben vagy teljesen elutasító joga a 67—B § (4) bekezdésében foglaltak szerint nincsen ahhoz kötve, hogy az eladó a vevői közbenső szolgáltatás késedelmes teljesítése időpontjában a következményekről a vevőt tájékoztatta. A 67—B § (4) bekezdésében foglaltakra az eladó bármikor hivatkozhat.

Hontvári említi,[6] hogy a KGST-tagországok kamarai választottbíróságainak 1966. évi konferenciáján éppen a magyar delegáció álláspontja volt, hogy a kötbér mérsékelhető legyen, ha a vevő is közrehatott a szerződésszegésben. Utal Hontvári a Magyar Kereskedelmi Kamara mellett szervezett Választottbíróság Vb/1479. számú ítéletére, amely szerint a választottbíróság a kötbért 50%-kal mérsékelte, mert fele részben a vevő részéről látott felróhatóságot fennforogni.

A magunk részéről egyrészt arra szeretnénk utalni, hogy vevői közbenső szolgáltatás késedelmes teljesítésénél nem a felróhatóságot kell vizsgálni, hanem bármely okból történő vevői késedelem esetén *mentesíteni kell* az eladót a szerződésszegésen alapuló felelősség alól, másrészt azt jegyezzük meg, hogy nézetünk szerint a 13. § (1) bekezdése és a 67—B § (4) bekezdése helyett egyértelműen olyan előírást kellene az ÁSZF-be felvenni, amely szerint a felek a szerződéses kötelezettségek nem teljesítésével kapcsolatos felelősség alól akkor és olyan mértékben is mentesülnek, ha és amilyen mértékben a nem teljesítést a másik fél szerződésszegése okozta. Nézetünk szerint a másik fél értesítésének az elmulasztásához ugyanazt a jogkövetkezményt kellene fűzni, mint az ellenállhatatlan erő okozta nem teljesítésről történő értesítés elmulasztásához, tehát a 69. § (3) bekezdését a jogosult által okozott eladói szerződésszegés következményeire is ki kellene terjeszteni.

5.3. Nem lehet nem kellő meglepetéssel észlelni a KGST/ÁSZF felelősségi rendszerének azt a furcsaságát, hogy az eladó az ÁSZF 31. § (5) bekezdésében, illetve 75. § (4) bekezdésében előírt kötbérfizetés alól

[6] *Hontvári:* i. m. 123. old.

még akkor sem mentesül, ha a nem megfelelő teljesítést ellenállhatatlan erő okozta. Bár kétségtelen, hogy a gyakorlatban ilyen eset viszonylag ritkábban fordul elő, a szabályozás ezen módjának a fenntartása az ÁSZF felelősségi rendszerében semmiképpen sem indokolt.

Az ismertetett helyzetet az idézi elő, hogy az ÁSZF 67—A § (1) bekezdése szerint a felek a kötelezettségük nem teljesítése vagy nem megfelelő teljesítése miatt viselnek anyagi felelősséget, mégpedig vagy kötbérfizetés vagy kártérítés formájában. Ezek a rendelkezések tehát a kötbérfizetést a nem teljesítés vagy nem megfelelő teljesítés felelősségi formájának tekintik.

Ugyanakkor a felelősség alól való mentesülést szabályozó 68. § (1) bekezdése csak a szerződéses kötelezettségek teljes vagy részleges nem teljesítésével kapcsolatos felelősség alóli mentesülésről szól, a *nem megfelelő* teljesítés miatti anyagi felelősség alól való mentesülést egyáltalában *nem* szabályozza. Ennek alapján ellenállhatatlan erő bekövetkezte esetén is csak a nem teljesítés következményei alól mentesülnek a kötelezettek, a nem megfelelő teljesítés következményei alól nem.

Minthogy pedig az ÁSZF 75. § (4) bekezdésében és 31. § (5) bekezdésében előírt kötbér éppen a nem megfelelő teljesítés következménye, ennek a kötbérnek a megfizetése alól az eladó a 68. § (1) bekezdése alapján akkor sem mentesülhet, ha a nem megfelelő teljesítés ellenállhatatlan erő következménye.

A 68. § (1) bekezdésének az említett formában való fogalmazása nyilván arra vezethető vissza, hogy a nem megfelelő teljesítés szavatossági következményei alól a kötelezettek nyilván ellenállhatatlan erő bekövetkezte esetén sem mentesülhetnek, szavatossági kötelezettségük akkor is fennáll, ha a nem megfelelő teljesítést ellenállhatatlan erő okozta. Mégis úgy gondoljuk, hogy a felelősség alóli mentesülésről szóló általános rendelkezést, a 68. § (1) bekezdésében foglalt rendelkezést úgy kellett volna megfogalmazni, hogy az a felelősség minden formája, tehát minden fajta kötbér fizetési kötelezettség alól mentesülést jelentsen. Nem lehet egyetérteni azzal, a KGST 1968. évi ÁSZF-nek az NDK-ban megjelent kommentárjában foglalt álláspontal,[7] amely szerint az ÁSZF 68. § (1) bekezdését kiterjesztően kell értelmezni és a felelősség alól való mentesülést a nem megfelelő teljesítés következményeire is alkalmazni kell.

Megemlítjük ebben a kérdéskörben a *fordított* helyzetet is: az ÁSZF 81. § (1) bekezdésében, illetve 33. § (1) bekezdésében eladói nem teljesítésről, illetve a nem teljesítés költségtérítési következményeiről van szó, nézetünk szerint azonban erre a 68. § (1) bekezdését nem lehet alkalmazni, annak ellenére, hogy a két említett rendelkezés nem a kötelezettség nem megfelelő teljesítésének a következményeit, hanem a nem teljesítés következményeit szabályozza, a 68. § (1) bekezdése pedig a nem teljesítéssel kapcsolatos felelősség alóli mentesülést szabályozza. Véleményünk szerint a 68. § (1) bekezdése alapján azért nem mentesülhet az eladó a 81. § (1) bekezdésében, illetve a 33. § (1) bekezdésében előírt költségtérítési kötelezettség alól, mert ezek a költségtérítések nem felelősségi jellegűek, így ezekre a felelősség alóli mentesülés szabályai nem vonatkoznak.

5.4 Számos KGST-tagország polgári anyagi joga szerint[8] az eladói késedelem tartama alatt bekövetkezett ellenállhatatlan erő alapján az eladó általában nem mentesül a felelősség alól. (A kivételes esettől témánk szempontjából eltekinthetünk.) Az ÁSZF rendelkezései alapján viszont a kötelezetti késedelem alatt bekövetkező és ellenállhatatlan erőnek minősülő körülmény az ilyen körülmény kihatásának az időtartamára a kötelezettet a felelősség alól mentesíti. A KGST/ÁSZF 68. § (2) bekezdése ugyanis csak azt írja elő, hogy az ellenállhatatlan erőnek tekintendő körülménynek mindenképpen a szerződés megkötése után bekövetkező körülményt lehet csak tekinteni, a kérdéses körülmény mentesítő jellegét az ÁSZF tehát csak a keletkezés kezdő időpontjával, nem pedig végső időpontjával korlátozza. Úgy véljük, mindenképpen a kötelezettet támogatja és a jogosulti érdekvédelmet nehezíti az, hogy a kötelezett még a késedelem *alatt* bekövetkező ellenállhatatlan erőre *is* hivatkozhat a felelőssége alóli mentesülés érdekében.

Nem változtat ezen az értelmezésen az sem, hogy az ÁSZF 69. § (1) bekezdése értelmében az a fél, akinek a részére a szerződéses kötelezettségek teljesítése a mentesítést jelentő körülmények következtében lehetetlenné vált, e körülmények bekövetkeztéről a másik felet a szerződéses kötelezettségek teljesítési határidején belül köteles értesíteni. Az ÁSZF 69. § (3) bekezdése alapján ugyanis az értesítési kötelezettség teljesítése vagy nem teljesítése önmagában nem változtat azon, hogy az ellenállhatatlan erő okozta szerződésszegés folytán a kötelezett a felelősség alól mentesüljön.

5.5. A KGST/ÁSZF-nek a felelősség alóli mentesülést szabályozó rendelkezéseinek körében további problémát jelent az, hogy az ÁSZF rendelkezései nem tesznek különbséget az ellenállhatatlan erő körében a teljesítést véglegesen vagy ideiglenesen lehetetlenné tevő vagy azt csupán jelentősen elnehezítő körülmények között.

Az ÁSZF 68. § (2) bekezdése szerint ellenállhatatlan erőn olyan körülményeket kell érteni, amelyek a szerződés megkötése után rendkívüli jellegű, előre nem látott és a felek által elháríthatatlan események következtében álltak be. A meghatározásban szereplő valamennyi kritérium a jelenség keletkezését és jellegét írja körül, határozza meg: „rendkívüli jellegű", „előre nem látott", „elháríthatatlan", de nem veszi fel a meghatározás kritériumai közé a kérdéses körülmény hatását, tehát azt, hogy a körülmény következtében a szerződés teljesítésének végleges vagy ideiglenes lehetetlenülése következett be. Ilyen rendelkezés hiányában pedig ellenállhatatlan erőnek lehet tekinteni olyan körülményeket is, amelyek rendkívüli jellegűek, előre nem látottak, a felek által elháríthatatlanok, de nem a teljesítés lehetetlenülését, hanem csak annak jelentős gazdasági elnehezülését idézték elő.

Amennyiben pedig a kérdéses körülmények a tel-

[7] *Kemper,* Manfred—*Strohbach,* Heinz—*Wagner,* Hellmut: Die Allgemeinen Lieferbedingungen des RGW 1968 in der Spruchpraxis sozialistischer Aussenhandelsschiedsgerichte. Staatsverlag. Berlin, 1975. 273. old.

[8] Ptk. 229. §, Lengyel Ptk. 478. §, Bulgár Kötelmi Törvény 85. §, Csehszlovák Nemzetközi Kereskedelmi Törvény 232. §.

jesítést még nem tették ugyan teljesen lehetetlenné, hanem csak a kötelezett számára jelentős elnehezüléssel jártak, a kötelezett hivatkozhat arra, hogy — az ÁSZF 68. § (1) bekezdése alapján — mentesül kötelezettségének nem teljesítésével kapcsolatos felelősség alól, mert a nem teljesítés ellenállhatatlan erő következménye volt.

Kétségtelen, hogy a 69. § (1) bekezdésének az ellenállhatatlan erő miatti nem teljesítés bejelentésére vonatkozó rendelkezése a teljesítés lehetetlenülésére utal, nézetünk szerint azonban nem az értesítésadási kötelezettség körében, hanem az ellenállhatatlan erő meghatározásának kellene egyértelműen előírni, hogy ellenállhatatlan erőt csak a teljesítést lehetetlenné tevő, vagy pedig a teljesítést lényegesen elnehezítő körülmények jelentenek-e. Nem kétséges, hogy a jogosult érdekvédelmet az fejezné ki, ha csak a lehetetlenülést előidéző ellenállhatatlan erő bekövetkezte mentesítené a kötelezettet a nem teljesítéssel kapcsolatos felelősség alól.

Kétségtelen, hogy az említett kérdésnek, a lehetetlenülés és a jelentős elnehezülés megkülönböztetésének a szocialista integráció további fejlődése során lesz csak nagyobb jelentősége, a jogi alátámasztás előkészítése azonban már most is időszerűnek tűnik.

6. Az elállással kapcsolatos kérdések

A KGST/ÁSZF szerint az elállás, mármint a szerződésszegésen alapuló elállás nem felelősségi forma, az ÁSZF a késedelmes teljesítés miatti elállás kérdésével nem a felelősség általános szabályaival foglalkozó XII. fejezetben, hanem a szankcióról szóló XIV. fejezetben rendelkezik. Érdekes módon azonban éppen az olyan esetben történő elállásról tartalmaz a felelősség általános szabályairól szóló XII. fejezet rendelkezést — a 70. § (2) bekezdésében —, amelynél a kötelezett fél a teljesítési késedelmen alapuló felelősség alól az ÁSZF 68. §-a alapján kimentette magát.

Minthogy a jogosultnak a szerződéstől történő elállása a szerződésszegés egyik igen súlyos szankciója, nézetünk szerint a felelősségi rendszer elemzésénél ennek a szerződésszegésen alapuló szankciónak a vizsgálata sem mellőzhető.

6.1. Az ÁSZF 85. § (1) bekezdése alapján az áru szállításának 4 hónapos, kivételes esetben pedig 6 hónapos nem teljesítése nyitja meg a vevő számára az elállásra vonatkozó jogosultságot.

Érdekes módon azonban a 75. § (1) bekezdése ettől a rendelkezésétől lényegesen eltérő, azzal ellentmondó előírást tartalmaz. A 75. § (1) bekezdése szerint ugyanis mennyiségi kifogás bejelentése esetén a vevő vagy a hiányzó mennyiség leszállítását, vagy a hiányzó mennyiségre általa kifizetett összeg visszatérítését jogosult követelni. Ez a rendelkezés azt jelenti, hogy amennyiben az eladó teljesítése mennyiségileg nem felel meg a szerződésben foglalt előírásoknak, *a vevő választhat,* hogy a hiányzó mennyiség tekintetében teljesítési igényt vagy pedig elállási igényt terjeszt-e elő. A vevő által kifizetett összeg visszatérítésére vonatkozó igény ugyanis *lényegében elállási* igény: a vevő nem kéri már a hiányzó mennyiség szállításának teljesítését, hanem a szerződésnek a hiányzó mennyiségre vonatkozó részétől eláll és ezen az alapon kéri a kifizetett összeg visszafizetését. Szász Iván ugyan arra utal,[9] hogy a kifizetett összeg visszatérítése még nem feltétlenül jelent elállást, hiszen időlegesen is vissza lehet követelni a vételárat és utóbb teljesítést kérni. Véleményünk szerint azonban a 75. § (1) bekezdése alternatív jogosultságot nyújt a vevő számára: *vagy* teljesítést, *vagy* az összeg visszatérítését kéri, tehát amennyiben az összeg visszafizetésének a követelése mellett döntött, akkor ezzel kimerítette a mennyiségi kifogáson alapuló jogait és teljesítést már nem követelhet. Ezért a kifizetett összeg visszatérítésére irányuló követelés tulajdonképpen a le nem szállított áru erejéig a szerződéstől való részleges elállást jelenti.

Nem tűnik ki az ÁSZF rendelkezéseiből, hogy mi alapozza meg a 85. § (1) bekezdésében foglalt rendelkezés és a 75. § (1) bekezdésében foglalt rendelkezés közötti ellentmondást. Amennyiben ez az ellentmondás annak a gazdasági helyzetnek a vetülete, hogy a mennyiségi kifogás az áruszállítási kötelezettségnek egy olyan kis részére is vonatkozhat, amely a felek szerződéses viszonya és érdeke szempontjából nem is jelentős és amelynél a teljesítés követelése gazdaságilag nem lenne célszerű és a részleges elállás az eladónak jelentős érdeksérelmet nem okozna, akkor az ilyen esetekre vonatkozó elállás kérdését — a kivételes eset pontos körülírásával — az elállásra vonatkozó rendelkezések körében kellene szabályozni.

6.2. Kétségtelen jelentős előrelépés volt a KGST/ÁSZF fejlesztése során a 85. § (4) bekezdésében foglalt rendelkezés beiktatása az ÁSZF rendelkezései közé és ezzel a huzamos késedelmen alapuló elálláshoz fűződő kötbérfizetési vagy kártérítési igénynek a rendezése. A 86. § (4) bekezdésébe foglalt rendelkezés azonban számos problémát is felvet.

A 85. § (4) bekezdése szerint a szerződéstől a 85. § alapján történő elállás esetén a vevő saját választása szerint — amelyet a szerződéstől való elállás bejelentésének időpontjában köteles megtenni — jogosult kötbérfizetést vagy kártérítést követelni. Nem tartalmaz azonban a rendelkezés előírást arra nézve, hogy milyen igénye nyílik meg a vevőnek, ha az elállás bejelentésének az időpontjában nem él választási jogával. Kérdés, hogy ilyenkor a vevő később kötbérfizetést vagy pedig kártérítést követelhet-e, vagy esetleg mindkét jogosultsága elvész amiatt, hogy az elállás bejelentésének időpontjában választási jogával nem élt. Ez a megoldás nemcsak általában sértené a jogosulti érdekvédelmet, hanem azért is méltánytalan lenne, mert a vevő az elállás jogosultságát kiváltó időpontban esetleg még nem is kapott az eladótól tájékoztatást a nem teljesítés okáról. Amint arra már utaltunk, a KGST/ÁSZF fejlődésének iránya és a választottbírói gyakorlat alapján a kötbérigény és a kártérítési igény felelősségi alapja elválik egymástól: amennyiben tehát a vevő az eladótól még nem kapott tájékoztatást a nem teljesítés okáról, a részére nyitva álló jogosultságok közötti választásnál a nem teljesítés okát, az eladónak erre vonatkozó tájékoztatását a választásnál még nem tudja figyelembe venni. Lehetséges, hogy a vevőnek a nem teljesítésből kifolyólag jelentős kárai keletkeztek, és ezért inkább a kártérítési igényt választja, a választottbírói eljárás során azonban az el-

[9] *Szász* Iván: i. m. 246. old.

adó a kártérítési felelősség alól kimenti magát, mégpedig olyan körülményekre való hivatkozás alapján, amelyeket csak a választottbírói eljárás során tár fel a vevő előtt.

Ezért úgy gondoljuk, hogy a rendelkezést ki kellene egészíteni olyan előírással, amely szerint a vevő a rendelkezésére álló jogosultságok közötti választási jogát az eladónak a nem teljesítés okáról való tájékoztatásig függőben tarthatja, másrészt ki kellene egészíteni a rendelkezést olyan előírással is, hogy a választás elmaradása esetén a vevőt milyen jog illeti meg.

A 85. § (4) bekezdésének az alkalmazásában nyilvánvalóan problémát jelent az is, hogy a rendelkezés szerint az elálláshoz fűződő vevői jogok a 83. §-ban megállapított késedelmi kötbér követelése helyett illetik meg a vevőt. A 85. § (2) bekezdése alapján azonban a vevőnek joga van a 85. § (1) bekezdésében meghatározott 4, illetve 6 hónapi határidő letelte előtt is elállni a szerződéstől, ha az eladó írásban közli vele, hogy az árut e határidőkön belül nem fogja tudni szállítani. Amennyiben az eladó ezt a közlést még a szállítási határidő lejárta előtt teszi meg, a vevőnek az eladóval szemben az ÁSZF 83. §-ában megállapított késedelmi kötbérre még nem nyílik igénye. Amennyiben tehát a vevő az eladónak a határidő letelte előtt tett közlése alapján a 85. § (2) bekezdése értelmében állna el a szerződéstől, nincsen mód arra, hogy *késedelmi kötbér helyett* követeljen az eladótól kötbérfizetést vagy kártérítést. Kérdés, hogy mi indokolja azt, hogy ilyen esetben a vevő — az ÁSZF rendelkezéseinek a szigorú alkalmazása mellett — mind a kötbérfizetésre vonatkozó, mind a kártérítésre vonatkozó igényétől elessen. Kétségtelen, hogy az ÁSZF rendelkezései alapján a szerződést előreláthatólag nem teljesítő eladó nincsen érdekelve abban, hogy a várható nem teljesítésről a vevőt haladéktalanul tájékoztassa, a 85. § (4) bekezdésében foglalt rendelkezés azonban ahhoz is vezethet, hogy a vevő akkor sem fog azonnal elállni a szerződéstől, ha az eladó a várható nem teljesítésről őt haladéktalanul tájékoztatja. Gazdaságilag pedig az ilyen függő helyzetek fenntartása mindenképpen célszerűtlen.

7. A jogosulti késedelem

Már a kötelezetti felelősség alóli mentesülés kérdéskörében foglalkoztunk azzal, hogy a jogosulti okozás, a jogosulti késedelem felelősség alól mentesítő jellege nem vagy legalábbis nem eléggé kifejezetten érvényesül a KGST/ÁSZF felelősségi rendszerében. A kötelezettet mentesítő joghatáson túl, hiányzik a KGST/ÁSZF-ből a jogosulti késedelem két másik joghatásának, a kötelezetti elállásnak és a kárveszély átszállásának a szabályozása is.

7.1. Az ÁSZF 13. § (1) bekezdése szerint abban az esetben, ha a vevő, mint a szállítási szerződés jogosultja úgynevezett közbenső szolgáltatásainak teljesítésével késedelembe esik, az eladó mint a szállítási szerződés kötelezettje jogosult a szállítási határidőt arányosan meghosszabbítani. Nem tartalmaz azonban az ÁSZF-nek sem ez a §-a, sem más rendelkezése előírást arra nézve, hogy ha a jogosulti késedelem olyan huzamos, hogy az eladónál már érdekmúláshoz vezet, joga van-e az eladónak a vevő huzamos késedelmeskedése miatt a szerződéstől elállni.

Az ÁSZF 85. § (1) bekezdése alapján a vevő általában 4 hónapos eladói késedelem után állhat el a szerződéstől. Nem látszik tehát indokoltnak, hogy fordított esetben, amikor is a vevő esik legalább 4 hónapos késedelembe egy közbenső szolgáltatás teljesítésével, az eladónak ne legyen joga a szerződéstől való elállásra. Ennek a rendelkezésnek a hiánya a közbenső szolgáltatás kötelezettjét — adott esetben a vevőt — egyoldalúan előnyös helyzetbe hozza.

7.2. Nem tartalmaz a KGST/ÁSZF általános jellegű rendelkezést arra, hogy ha jogosulti késedelem vagy más jogosulti szerződésszegés okozza a kötelezetti késedelmet, akkor a szállítandó árura vonatkozó kárveszély a kötelezettről a jogosultra száll át.

Az ÁSZF-nek két speciális rendelkezése tartalmaz jogosulti késedelemmel kapcsolatos kárveszély átszállásra vonatkozó előírást: a 41. § (5) bekezdése és a 40. § (4) bekezdése. A 41. § (5) bekezdése szerint FOB szállítás esetén, amennyiben a vevő a hajótér rendelkezésre bocsátásával késedelembe esik, a szerződés szerint eljáró eladónak az árunak a kikötőbe érkezésétől számított 21 nap elteltével joga nyílik az árut a vevő terhére és kockázatára beraktározni. Ennek a 21 napnak az elteltével tehát a kárveszély az eladóról a vevőre átszáll. Ez a rendelkezés nézetünk szerint összhangban áll a felek közötti egyensúly követelményével, hiszen FOB szállítás kikötése esetén az eladónak mindenképpen számolni kell azzal, hogy az áru rövid ideig még a kikötőben is tárol, tehát indokolt, hogy még jogosulti késedelem esetén is csak rövid időtartam után szálljon át a kárveszély a kötelezettről a jogosultra.

Nem fejezi ki viszont nézetünk szerint a felek közötti egyensúly követelményét az ÁSZF 40. § (4) bekezdésében foglalt rendelkezés. Eszerint abban az esetben, ha az eladó nem kapja meg kellő időben a vevőtől a vasúton fuvarozandó áru feladására vonatkozó rendelkezést, az eladó a felek által megállapított szállítási határidő *letelte után* jogosult az árut a vevő költségére és kockázatára beraktározni. Ez a rendelkezés azt jelenti, hogy hiába készült fel az eladó a határidőben való szállításra, hiába készítette el, csomagolta be az árut, ha a vevő a feladási diszpozíció megadására vonatkozó kötelezettségének a teljesítésével késik, az eladónak meg kell várnia az esetek döntő többségében negyedéves tartamban megállapított határidő elteltét és csak akkor nyílik meg az áru beraktározására vonatkozó jogosultsága, amely beraktározással a kárveszély az eladóról a késedelmeskedő vevőre átszáll.

Az ÁSZF 39. § (2) bekezdése szerint a vevő a szállítási határidő *kezdete előtt* 30 nappal köteles az eladóval a feladásra vonatkozó adatokat közölni, nemigen mutatkozik tehát sem gazdasági, sem jogi indokoltsága annak, hogy — ismét negyedévekben előírt határidőkből kiindulva — csak 4 hónapos (!) vevői késedelem váltsa ki a kárveszély átszállást. Úgy gondoljuk, hogy miután a diszpozíció megadására vonatkozó közbenső szolgáltatás tekintetében a vevő a kötelezett és az eladó a jogosult, a 40. § (4) bekezdésének első mondatában foglalt rendelkezés sérelmes a jogosulti érdekvédelem szempontjából.

Nézetünk szerint nemcsak a fuvarozással kapcsolatos jogosulti késedelmek esetén kellene a KGST/ÁSZF-ben a kárveszély átszállásra nézve rendelkezést felvenni, hanem minden egyéb jogosulti késedelem által okozott kötelezetti nem teljesítés esetére. Csak példaként utalunk az ÁSZF 67. §-ára, amely lehetővé teszi az eladónak, hogy amennyiben a vevő a szerződésben előírt akkreditívnyitási kötelezettséggel késedelembe esik, az áru leszállítását függőben tartsa, de amennyiben az ilyen áru az eladó felelősségén kívüli okból megrongálódik, megromlik, vagy akár teljesen megsemmisül vagy használhatatlanná válik, ennek következményeit az ÁSZF kárveszélyviselési szabályai alapján az eladónak kell viselnie.

8. *Következtetések*

Úgy gondoljuk, hogy az eddig elmondottak kellően alátámasztják a KGST/ÁSZF felelősségi rendszerének problémáit, hiányosságait.

Az ÁSZF felelősségi rendszere nem kellően felel meg a jogviszony kiegyensúlyozottsága követelményének, *jobban védi a kötelezetti, mint a jogosulti érdeket,* és ezáltal nem a gazdasági követelményeknek megfelelő mértékben ösztönzi a kötelezettet a szerződésszerű teljesítésre.

Nem kellő mértékű a felelősségi rendszer szerkezeti, logikai *egysége:* az ÁSZF-be később beiktatott és a felelősség elvi kérdéseivel foglalkozó rendelkezések nincsenek mindenütt összhangban az ÁSZF-be már régebben felvett előírásokkal.

1979-ben, egy Budapesten tartott tudományos szemináriumon Szász Iván a KGST/ÁSZF felelősségi rendszerének továbbfejlesztéséről tartott előadásában[10] azt hangsúlyozta, hogy nem lehet lemondani arról a követelményről, hogy a vállalatok polgári jogi felelőssége akár a kutatás, akár a fejlesztés, akár a termelés vagy forgalom területén létrejövő szerződéses kapcsolatokban merül fel, egységes elvek alapján, összefüggő, konzisztens rendszert alkotó normarendszerrel legyen szabályozva.

Kétségtelen, hogy a jogosulti érdekvédelem jogi eszközökkel való alátámasztása szorosan függ minden esetben az adott gazdasági körülményektől. Ezért kérdéses, hogy a KGST-tagországok vállalatai közötti gazdasági forgalomban az integráció jelenlegi fázisában a jogosulti érdekvédelemre, annak biztosítására elsősorban a polgári jogi eszközök módosítása lesz-e alkalmas. Semmiképpen sem lenne azonban helyes ezen a területen jogi nihilizmus hibájába esni és nem arra törekedni, hogy a polgári jogi eszközöket is optimálisan felhasználjuk a gazdasági célkitűzések megvalósítására.

Egyes esetekben a gazdasági célok közvetlen jogi szabállyal is elérhetők, pl. a jogosult fegyelmezésére vonatkozó szabályok módosításával, másrészt közvetett úton, a felelősségi szabályok rendszerének jogi következetességével, logikájával, egységével. Az ilyen közvetett út alkalmas lehet arra, hogy kiküszöbölje a különböző országok kamarai választottbíróságainak eltérő gyakorlatából, a rendezetlenségi részekből fakadó kibúvási lehetőségeket a kötelezetti nemteljesítést vagy nem megfelelő teljesítést kísérő felelősség alól.

A KGST/ÁSZF felelősségi rendszerének továbbfejlesztéséhez tehát a felelősségi rendszert *jobban kellene a gazdasági követelményekhez igazítani,* meg kellene szüntetni a logikai, szerkezeti hibákat, réseket, *csökkenteni* kellene a *jogosultak „fegyelmezését",* jobban figyelembe kellene venni a KGST-tagországok nemzeti jogainak gyakorlatában jól bevált megoldásokat, és mindezek után meg kellene kezdeni a KGST-tagországok vállalatai közötti gazdasági szerződésekre — tehát nemcsak a szállítási szerződésekre — vonatkozó *általános felelősségi szabályok* kidolgozását és ezzel a különböző típusú szerződésekre vonatkozó normarendszerek felelősségi szabályai, sokszor elvi vonatkozású előírásai közötti eltérések, néha ellentmondások megszüntetését.

Bauer Miklós

[10] *Szász* Iván: A KGST Általános Szerelési Feltételek felelősségi rendszerének továbbfejlesztése. Tudományos Szeminárium a KGST Jogintézményeiről. ELTE Jogi Továbbképző Intézet. 1979. 279. old.

A nem szocialista országokkal való gazdasági együttműködés pénzügyi jogi eszközei

1. A modern gazdasági életben a fizetés csak a lakosság egymástól özti, vagy esetleg a lakosságnak gazdálkodó szervezetekkel létesülő kapcsolataiban bonyolódik le bankjegyek vagy pénzérmék átadása-átvétele útján. Ha pedig a pénztartozás jogosultja és kötelezettje különböző országokban lakik, akkor még a lakossági körben is rendszerint bankok közbeiktatásával fizetnek, sőt lehet, hogy a kötelezett a saját országbeli banknál bankjegyet fizet be és a jogosult a saját bankjától szintén bankjegyet kap.

A gazdálkodó szervezetek azonban az egymásközti belföldi és a külgazdasági kapcsolatokban egyaránt bankszámlákon keresztül rendezik tartozásaikat, hajtják be követeléseiket. Más szóval ezekben az esetekben a fizetés eszköze a „számlapénz", a fizetés módja pedig a *bankátutalás.*[1]

A legegyszerűbb képlet az, hogy a kötelezettnek és a jogosultnak egyazon banknál van számlája. A kötelezett a saját nevén vezetett számláról „átutal" (átutaltat) a jogosult számlájára X összeget: megbízást ad közös bankjuknak arra, hogy az ő számláját terhelje meg, a jogosult számláján pedig írjon jóvá X

[1] Néhány általános mű. *Chorley:* Law of Banking. 6. ed. London, 1974. Fizetési forgalom a nemzetközi kereskedelemben (Cikkgyűjtemény) Budapest, 1958. Jogi problémák a nemzetközi kereskedelemben. (Cikkgyűjtemény) Bp. 1957. *Meznerics:* Bankügyletek a szocialista gazdálkodásban. Bp. 1963. International Payments. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979. és (Sijthoff and Noordhof.) Law of Banking in East-West Trade. Bp. 1973. *Seiden-*

összeget. Nemzetközi átutalásoknál ritkább az az eset, hogy mindkét félnek ugyanannál a banknál van számlája. Ezért legalább még egy bank bekapcsolása szükséges. Ilyenkor a kötelezett a saját bankjának arra ad megbízást, hogy — számlája terhére — a jogosult bankjának számlájára utaljon át X összeget, amelyet azután ez a bank a jogosult számlájára ír jóvá. Ha a két bank nincs számlaviszonyban, akkor további bank(ok) közbeiktatása válhat szükségessé.

Bármennyire túlnyomó is a nemzetközi kapcsolatban a számlapénzzel való fizetés, a jogi megítélése nem annyira egyértelmű, mint a bankjeggyel lebonyolított. A „számlapénz" végül mégiscsak a bankkal szemben fennálló pénz*követelés*. E követelés átruházása a kötelezett és a jogosult viszonyában mikor minősül teljesítésnek? Az egységes magyar bankrendszer körében a fizetést a felek egymásközti viszonyában akkor kell teljesítettnek tekintetni, amikor a bank a kötelezett számláját megterheli, bankszámlára való készpénz-befizetés esetében pedig a pénztárnál történő befizetéssel (34/1967. (XII. 24.) PM. sz. r. 10. §). Ez a megoldás elvileg vitatható, hiszen a jogosult rendelkezése alá csak akkor jut az összeg, amikor a számláján jóváírták, ill. készpénzben kifizették. E követelménnyel van összhangban a magyar devizajognak a vételre felajánlott külföldi pénzkövetelésekre vonatkozó az a rendelkezése, hogy ezeket — nemzetközi szerződés vagy jogszabály eltérő rendelkezése hiányában — akkor kell elszámolni, amikor a bank értesül arról, hogy a követelést a számláján jóváírták (1/1974. (I. 17.) PM. sz. r. 13. § (3) bek.).

Az, hogy a fizetés mikor tekintendő teljesítettnek, természetesen, igen fontos mind a (szerződési vagy esetleg késedelmi) kamatok, árfolyamváltozások, mind kárveszélyviselés (pl. a bankláncolat gyengébb bonítású tagjának, esetleg fizetésképtelenné válása), mind az egyéb jogkövetkezmények szempontjából.

A sima átutalás önmagában nem alkalmas a két fél kölcsönös biztonságának szolgálatára. A szembenálló kötelezettségek teljesítésének egyidejűsége nemigen valósítható meg. Márpedig, ha a vevő előre átutalná a teljes vételárat, ki lenne szolgáltatva az eladónak: szállít-e egyáltalán, ha igen mikor és milyen árut. Nem teljesítés vagy hibás teljesítés esetén a vevő kénytelen a vételár visszafizetésére vagy kártérítés, szavatossági igények érvényesítése stb. iránt — valószínűleg idegen országban — perrel fellépni és a bizonyítás terhét viselni. Ha viszont az eladó szállít előre („nyitva" szállít), őt terheli a bizonytalanság, hogy a vevő fizet-e, mikor és mennyit, mert még többé-kevésbé jóhiszemű vevői magatartás mellett is számítani lehet valóságos vagy vélt szavatossági hibák címén árleszállítási igény egyoldalú érvényesítésével oly módon, hogy a vevő egyszerűen csak a csökkentett vételárat utalja át.

A kereskedelmi forgalom szükségessé tette a felek szembenálló érdekeit jobban szolgáló, a kölcsönös biztonságot inkább nyújtó fizetési módozatok vagy fizetési biztosítékok kifejlesztését.

2. Az egyes fizetési módozatok, illetőleg biztosítékok sorát kezdjük a *csekk* intézményével.[2] A „csekk"-kel való fizetés alapja a *„csekkszerződés"*; ezt bank köti ügyfelével és ebben arra vállal kötelezettséget, hogy az ügyfél által *kibocsátott* (rendszerint előre nyomtatott, a bank által rendelkezésre bocsátott csekkfüzetből kitépett) csekkben foglalt fizetési rendelkezéseket az ügyfélnek nála (a banknál) vezetett számlája terhére teljesíteni fogja. A csekkel, mint fizetéspótló eszközzel egyes kapitalista államokban hatalmas forgalmat bonyolítanak le, de éppen a fizetőeszköz jellegéből folyik a csekkjog néhány olyan szabálya, amely biztosítéki értékét erősen lerontja. Az egyik a bemutatási határidő törvényi meghatározása, a másik az a szabály, hogy csekk tekintetében elfogadásnak nincs helye. Márpedig a címzett („intézvényezett") a váltójogban sem kötelezett mindaddig, amíg el nem fogadja. Más szóval a bank, amelyet a csekkben fizetésre felszólítanak, nem köteles — legalábbis a csekkjogosulttal szemben — ezt a fizetést teljesíteni, akkor sem, ha van fedezet a csekkszámlán. Az, hogy a bank és az ügyfele közti csekkszerződésben a bank vállalta a reá intézett csekkek beváltását, csak kettőjük viszonyában releváns. Harmadik személy, még a jogszerű csekkbirtokos sem támaszthat a bankkal szemben igényt a fizetésre. Más kérdés, hogy ilyen esetben a csekkbirtokos a kibocsátóval szemben megtérítési igénnyel léphet fel, a kibocsátó pedig a bankot vonhatja felelősségre, ha az alapos ok nélkül tagadta meg a fizetést. De a gyakorlatban éppen az történik, hogy a csekk kibocsátója letiltja a címzett banknál a csekk kifizetését és a bank ennek eleget is tesz — tekintve egyrészt azt, hogy a kibocsátó az ügyfele, másrészt, hogy a csekkbirtokossal szemben nem áll kötelezettségben.

A kibocsátó rendszerint arra hivatkozik, hogy hibás teljesítés stb. miatt éppen a csekkbirtokos jár el jogszerűtlenül a csekk érvényesítésével. Mindebből kiviláglik, hogy legyen bár a csekk címzettje a nemzetközi nagy bankok egyike, a csekk önmagában a fizetés biztosítékának aligha tekinthető.

A csekk a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban a pénzügyi lebonyolításnak lehet hasznos technikai eszköze, de a finanszírozásban érdemi szerepe nem jelentős. A valódi finanszírozási kérdés az, hogy a csekk kibocsátója a saját pénzéről, ti. az intézvényezett banknál kezelt betétjéről (aktív számlaegyenlegéről) rendelkezik-e vagy a bank „hitelbe" fizeti ki a csekket akár egy hitelszámla tételenkénti megterhelése mellett, akár a csekkszámlán külön hitelmegállapodás szerint rendelkezésre bocsátott összegből vagy a számlatúllépésnek az üzleti kapcsolatra tekintettel eltűrése formájában.

3. Más a helyzet a *váltónál.*[3] A váltó rendeltetésénél fogva nem pénzhelyettesítő, hanem hiteleszköz. Ezt tükrözi a csekktől eltérő néhány szabály. Ilyen el-

zahl—Weissenfeld: Bank- und Börsenlexikon. 5. Aufl. Freiburg, 1974. *Schinnerer—Avancini:* Bankvertraege. 3. Aufl., Wien, 1976. *Schönle:* Bank und Börsenrecht. München, 1971. *Szilvássy—Hidas:* A nemzetközi pénzügyek és a külkereskedelmi fizetések gyakorlata. Bp. 1981. *Westphalen:* Rechtsprobleme der Exportfinanzierung. Heidelberg, 1974. *Zahn:* Zahlung und Zahlungssicherung in Aussenhandel. 6. Aufl. Berlin—New York, 1976.

[2] 1. 1965. évi 2. sz. tvr. a Genfben 1931. március 19-én megkötött csekkjogi egyezmények kihirdetéséről, 2/1965. (I. 24.) IM. sz. rendelet a csekkjogi szabályok közzétételéről.

[3] 1. 1965. évi 1. sz. tvr. a Genfben 1930. június 7-én megkötött váltójogi egyezmények kihirdetéséről, 1/1965. (I. 24.) IM. sz. rendelet a váltójogi szabályok közzétételéről; az angolszász váltó (és csekk)jogra. 1. *Chalmeres:* Bills of Exchange. London, 1952.

sősorban az esedékesség meghatározása, amely lehet ugyan azonnali („látra szóló", „megtekintésre szóló") is, de lehet több hónapra vagy akár több évre szóló is. A másik lényeges eltérés, hogy a váltó címzettje tehet „elfogadói" nyilatkozatot és ezzel maga is váltóadóssá, sőt főkötelezetté válik. Ha ezeket összevetjük a váltóforgatmányok ún. „kötelező" és „átruházó" hatásával, akkor lassan kibontakoznak a váltóban rejlő finanszírozási lehetőségek. A „kötelező" hatás azt jelenti, hogy aki váltót „forgatmánnyal", „hátirattal" átruház, az ezzel felelőssé válik mind azért, hogy a címzett a váltót el fogja fogadni, mind pedig azért, hogy esedékességkor ki fogják fizetni. Az „átruházó" hatás abból áll, hogy a forgatással nem az átruházó jogai szállnak át, hanem a váltóból kitűnő jogok (kivételként a „nemo plus iuris ad alium transferre potest" elve alól).

A felsorolt négy mozzanat kiválóan alkalmassá tette a váltót a hitelezésre és nagy forgalomképességet kölcsönzött annak. A váltó átruházással a váltóban megtestesült követelés elvált az alapjogviszonytól, alapviszonyból meríthető kifogások, ellenjogok nem hozhatók fel a forgatmányossal szemben. Az eredeti jogosult a hitelezett követelését „leszámítolhatta", más szóval eladhatta és így azonnal hozzájutott a pénzéhez, legalábbis az időközi kamatokkal csökkentett összeghez. Kialakult a bankoknál a leszámítolási üzletág, amelynek során a kereskedő bankja refinanszírozta magát oly módon, hogy az általa leszámítolt váltókat visszleszámítoltatta egy nagyobb banknál és így tovább, míg el nem jutottak a jegybankhoz, mint végső hitelforráshoz. Eközben a váltó egyre értékesebbé válik abban az értelemben, hogy egyre több megtérítési („visszkereseti") váltóadós lépett be a forgatói láncolatban.

A bankok nyeresége a leszámítolási kamatlábak közti különbözet (kamat marge). A jegybank által érvényesített visszleszámítolási kamatláb az adott ország hiteléletének és ezen keresztül az egész gazdaságnak jelentős tényezője. Sőt, a kamatpolitikának olyan gazdasági súlyú állam esetében, amilyen pl. az USA, nemzetközi kihatásai lehetnek, hatása akár az egész gazdaságilag fejlett kapitalista világra (Közös Piac, Japán stb.) kiterjedhet. Tagadhatatlan, hogy a nemzetközi munkamegosztásban részt vevő szocialista országok is vagy közvetlenül (külföldi kölcsönök adósságszolgálatának megnehezülése), vagy közvetve (recesszió sújtotta piacokon élesebb konkurrencia ellenében kell helytállni) érintve vannak.

A nemzetközi kapcsolatokat némileg zavarja, hogy a váltójog legalábbis kétféle szabályozást ismer: a genfi egyezményhez csatlakozott vagy annak megfelelő rendelkezéseket elfogadó államokét és az angolszász mintát. Ennek kiküszöbölésére az Uncitral foglalkozik egy egységes kódex kidolgozásával, amely a „nemzetközi váltó"-ra vonatkozó szabályokat tartalmazná. A kódex alkalmazásának akkor lenne helye, ha a kibocsátás helye különbözik a címzett vagy a rendelvényes, vagy a fizetés helyének országától, kell továbbá, hogy a váltóban ilyen szöveg szerepeljen „Pay against this *International Bill of Exchange* drawn *subject to the Convention* of....."

4. A *bankinkasszó*[4] lényege a következő: az eladó vagy — általánosabban szólva — a hitelező megbízást ad a saját országabeli banknak, hogy az átadott okmányokat küldje ki a vevő (az adós) országabeli bankhoz avégett, hogy az fizetés, illetőleg váltókötelezettség elvállalása ellenében adja ki azokat a címzettnek. Tiszta beszedés („clean collection") az, ahol *csak* ún. „fizetési okmányok", mint pl. váltók, csekkek, nyugták bemutatásáról van szó, „okmányos beszedés" („documentary collection") pedig, amely „kereskedelmi" okmányok bemutatására szól akár fizetési okmányokkal együtt, akár azok nélkül. Ha a megbízás megtekintéskor fizetendő okmányokra vonatkozik, a bank késedelem nélkül bemutatja azokat a címzettnek és fizetés ellenében ki is szolgáltatja neki. Más lejárat esetében a bemutató bank, ha váltóelfogadást kívántak, köteles az okmányokat elfogadás végett késedelem nélkül, ha pedig fizetést igényeltek, fizetés végett legkésőbb az esedékességig bemutatni. Ha az okmányos beszedés későbbi időpontban fizetendő váltót foglal magában, a beszedési megbízásnak meg kell jelölnie, hogy a kereskedelmi okmányokat elfogadás (D/A: documents against acceptance) ellenében, vagy csak fizetés ellenében (D/P: documents against payment) kell-e kiszolgáltatni. Ilyen rendelkezés hiányában a kereskedelmi okmányokat csak fizetés ellenében szabad kiadni.

A beszedő bank a beszedett összegeket (csökkentve a jutalékkal, költségekkel stb.) a beszedési megbízás rendelkezései szerint késedelem nélkül köteles annak a banknak rendelkezésére bocsátani, amelytől a megbízást kapta.

Az ismertetett szabályok azt biztosítják, hogy az *inkasszóokmányok* csak fizetés vagy (váltói) kötelezettségvállalás ellenében adhatók ki. Azt azonban, hogy az *áru* ne jusson fizetés vagy váltói kötelezettségvállalás nélkül a vevő (az inkasszó címzettje) rendelkezése alá, nem oldják meg. Erre szolgál a „vinkulált inkasszó". A vinkulálás egyik módja, ha az okmányos beszedés olyan papírokat tartalmaz, amelyek az árut megtestesítik, amelyek nélkül nem lehet az áru birtokába jutni (pl. tengeri hajóraklevél „Bill of Lading"). Másik megoldás pl. az, hogy az árut a célállomáson működő speditőr címére küldik és az inkasszó okmányok közé felvesznek egy a speditőrnek címzett ún. kiszolgáltatási utasítást (delivery order, Ausfolgeschein), amit — természetesen — csak fizetés, vagy váltói kötelezettségvállalás ellenében adnak ki a vevőnek felhasználás végett.

Teljes biztonságot azonban a vinkulált inkasszó sem nyújt. Egyrészt azért, mert a bankok is, a speditőrök is hajlanak arra, hogy a saját országukban működő vállalattal, amely esetleg ügyfelük is, bizonyos mértékig együttműködjenek (és ez a „bizonyos mérték" olykor igen laza). Másrészt fordulhat úgy a piaci helyzet, hogy a vevő az árut mástól olcsóbban vagy kedvezőbb feltételek mellett megkaphatná, így nem fűződik érdeke az áru eredeti feltételek szerinti kiváltásához. Az eladó kénytelen vagy engedni az árból, vagy másik vevőt keresni s közben esetleg viselni a raktározási költségeket, vagy vállalni a hazaszállítás költségeit.

A beszedési megbízás nagy előnye, hogy a bankok — mivel nem vállalnak fizetési kötelezettséget —

[4] Ld. Uniform Rules for Collectione, International Chamber of Commerce. Paris, 322. brosúra hatályos 1979. január 1-től.

nagyon mérsékelt díjat követelnek közreműködésükért és fedezet lekötése sem szükséges.

5. Az exportőr lényegesen nagyobb biztonságot érezhet, ha a vételár megfizetése okmányos meghitelezés (akkreditív, documentary credit) útján történik.[5] E fizetési módozat lényege a következő:

A felek közti (külkereskedelmi) szerződésben a vevő (vagy más pénzadós) arra kötelezi magát, hogy megfelelő bank által akkreditívet nyittat a vételár (vagy más pénztartozás) megfizetésére. Már ebben az alapszerződésben meghatározzák a nyitandó akkreditív lényeges elemeit, mint a lejáratot, az áruszállítás határidejét, a benyújtandó okmányokat stb. Ezután a vevő megbízást ad a bankjának, hogy az nyisson a felsorolt feltételek szerint meghitelezést az eladó javára. A bank e megbízás alapján kibocsátja az akkreditívet és ebben kötelezettséget vállal arra, hogy a határidőn belül benyújtott, előírt okmányok ellenében föltétlenül fizetni fog. Ha az egyéb feltételek meghatározása egyezik a szerződéssel, akkor az eladó biztos lehet afelől, hogy jó okmányok kellő időben benyújtása ellenében pénzhet jut. Ezt három fontos elv garantálja.

Az egyik az, hogy a bankok a meghitelezés lebonyolítása során okmányokkal foglalkoznak és nem áruval. Az áru ellen esetleg fölhozható mennyiségi vagy minőségi kifogások az akkreditív viszonyban nem érvényesíthetők.

A másik elv, hogy a meghitelezések az alapul szolgáló adásvételi vagy más szerződéstől különálló ügyletek a bankokat az ilyen szerződések nem kötik vagy érintik. Ehhez csak annyit kell hozzátenni, hogy maga a megbízás, amellyel az adós (vevő) a bankot akkreditív nyitására utasítja, a megbízó és a bank egymásközti viszonyában természetesen köti a bankot (ha a megbízást elfogadja): nem adhat ki más feltételekkel kötelező nyilatkozatot. Ha mégis megteszi, a megbízóval szemben szerződésszegésért felel, a kedvezményezettel szemben azonban nyilatkozata szerint válik kötelezetté.

Az eddigiekből következik a harmadik alapelv, hogy a visszavonhatatlan meghitelezést csak valamennyi érdekelt fél egyetértésével lehet módosítani vagy — a lejárat előtt — megszüntetni.

Az akkreditívnek ez a néhány szabálya biztosíték mindkét fél számára, hogy ha a kikötött felételekhez tartják magukat — de csak akkor — a fizetés meg fog történni. Az eladó rendszerint az áru elküldése után, az elküldést igazoló fuvarokmány birtokában azonnal jelentkezhet a nyitó banknál a vételár felvétele végett, a vevő pedig biztos lehet afelől, hogy az áru a rendelkezése alá fog kerülni.

Persze a biztonságnak ára van. A meghitelezésben föltétlen fizetési kötelezettséget vállaló bank magasabb díjat számít föl és/vagy a fedezet tekintetében igyekszik magát biztosítani. A bank a megbízójától ui. nyilván igényli az általa kifizetett vagy kifizetendő összeg megtérítését vagy előre rendelkezésre bocsátását. Az esetek jelentős részében a megbízó állandó ügyfele az akkreditív-banknak: vagy bankszámlaviszony, vagy tartós hitelkapcsolat áll fenn köztük. Bankszámlaviszonyál addig amíg a számlán elegendő betét van, az akkreditív fedezete adva van. Ha a számlabetét nem elég, az akkreditívben kifizetett összegre, a bank esetleg bizonyos mérvű túllépést hitelez (overdraft). Lehet továbbá, hogy az ügyfél ezen túlmenő hitelben részesül, vagy éppen ennek az akkreditívnek vagy több más importnak finanszírozására.

Az akkreditív-finanszírozáshoz tartozik még a bankok közti elszámolás kérdése is, ha ti. a nyitó bank kénytelen igénybevenni (fizető vagy megerősítő szerepében) az eladó országabeli bankot. Ilyenkor a bekapcsolt bank jó okmányok ellenében azonnal fizet és a fizetett összeg megtérítését követelheti a nyitó banktól. A megtérülés — már csak a postanapokat véve is figyelembe — elég hosszú időt vesz igénybe, ami a magas értékek miatt jelentős kamatteherrel jár. A fizető (és a megerősítő) bank ennek megfizetésére is igényt tarthat. Ez a futamidő megrövidül az ún. rembours felhatalmazás esetében. Ez azt jelenti, hogy a nyitó bank felhatalmazza a fizetőt, hogy a jó okmányokra teljesített kifizetés összegét lehívja egy harmadik banktól; pl. ha dollár kifizetés történt, valamelyik new yorki nagybanktól. A „rembours"-bank kívül áll az akkreditív szereplőinek a körén; éppen ezért a lehívás során a fizető banktól nem lehet megkívánni, hogy a harmadik bank előtt igazolja, hogy a meghitelezés feltételei szerint járt el.

Az okmányos meghitelezés formai vonatkozásokban meglehetősen merev (okmányvizsgálat, határidők), de felhasználási lehetőségeit tekintve igen rugalmas. Éppúgy alkamas a szállítást megelőző, mint a szállítással egyidejű fizetésre, sőt a céghitelben a részletfizetés lebonyolítására is, nem is szólva az USA gyakorlatáról, ahol a bankgarancia helyett is használják. A szállítást megelőző szakaszban való fizetés különösen nagyberendezések esetében szokásos. A gyártott berendezés a megrendelő szükségleteihez igazodó egyedi termék, amelynek az előállítása jelentős termelői kapacitást köt le, meglehetősen hosszú időn át. Indokolt, hogy a gyártó mű az előrehaladás ütemében a ráfordított anyag- és bérköltségek arányos megtérítését kívánja. Ilyenkor pl. egy közösen kijelölt szakértő tanúsítja, hogy a készültség 25, 50, 75%-os és e tanúsítvány alapján kapja meg a gyártó a meghitelezés keretében a vételár bizonyos hányadát.

A szállítás után bizonyos időszak lejártakor esedékes fizetés(ek) lebonyolítására az ún. „deferred payment" (halasztott fizetésű) akkreditív szolgál. Az ilyen meghitelezést nyitó bank arra vállal kötelezettséget, hogy jó okmányok ellenében nem azonnal, hanem bizonyos idő (3 hónap, 6 hónap) elteltével fog fizetni. Ugyanezt a célt váltó közbeiktatásával is el lehet érni. Ebben az esetben a bank jó okmányok ellenében az egyidejűleg benyújtott „intézvényt", neki címzett lejáratos váltót lát el elfogadói aláírással és ezzel váltójogi kötelezettséget vállal, hogy a váltóban megjelölt esedékességkor a váltóban kitett összeget meg fogja fizetni.

Arra is nyílik mindkét megoldásnál lehetőség, hogy a kedvezményezett a most már bankkal szemben fennálló követelését leszámítoltassa és annak a kama-

[5] Az 1975. október 1-e óta hatályos szöveget l. Uniform Customs and Practice for Documentary Credits, International Chamber of Commerce, Paris, 290. brosúra; magyar fordítása és *Hidas:* A meghitelezés új szabályzatának egyes főbb vonásai c. cikke a Magyar Kereskedelmi Kamara Külkereskedelmi Jogi Dokumentációk 7. füzetében; továbbá *Kováts—Szilágyi:* Az akkreditív az új nemzetközi szabályozás tükrében. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977.

tokkal csökkentett összegét azonnal fölvegye, vagy követelésére hitelt vegyen fel.

6. A két világháború közti időben, de különösen az 1930-as évek eleji gazdasági világválság kísérő jelenségeként, a kötött devizagazdálkodás egyik eszközeként, a nemzetközi elszámolások jelentős része a *kétoldalú* egyezményekkel bevezetett *kliringben*[6] bonyolódott le. A második világháború után a kliringelszámolások — a devizagazdálkodási kötöttségeknek a Bretton Words-i egyezménnyel célbavett lebontására irányuló törekvésekkel összhangban — erősen megritkultak és jelentőségüket a jelenlegi gazdasági világválság ellenére sem nyerték vissza.

A kliring fogalma eredetileg a bankok közti elszámolásnak egy bizonyos fajtáját: egy központi kliringelő helynél a követelések és tartozások kölcsönös sokoldalú és önkéntes beszámítás útján való kiegyenlítését jelentette — és jelenti. Az áruforgalomnak ehhez semmi köze sincs.

Ezzel szemben a kötelező bilaterális kliringegyezménnyel két ország rendszerint a központi bankok útján abban állapodik meg, hogy bizonyos jogcímeken keletkező kölcsönös fizetési kötelezettségeiket kliringszámlán való elszámolással egyenlítik ki. A kliringszámlát vagy a két központi bank (jegybank), vagy egy-egy erre kijelölt más bank egymás nevén vezeti. A jogcímek alapvetően a külkereskedelmi áruszállítások és szolgáltatások, valamint ezek mellékköltségei, továbbá egyéb külgazdasági kapcsolatban felmerült tartozások kiegyenlítését teszik lehetővé. Az egyezményben részt vevő ország gazdálkodó szervezeteinek és polgárainak a felsorolt jogcímeken fennálló tartozásaikat csak a kliring útján szabad kifizetniük. Ebből két dolog következik. Az egyik az, hogy az adós minden tőle elvárhatót megtett azzal, hogy tartozását hazai pénzben befizette a saját hazai kliringbankjához: vele szemben a hitelező sem teljesítés iránt, sem — befizetés utáni időre — késedelmi kamat vagy kártérítés címén igényt nem támaszthat. A másik, hogy ha ettől eltérne, kliringen kívül teljesítené fizetési kötelezettségét, ezzel kliringjogi (devizajogi) szabályt szegne meg és ebből folyóan (esetleg büntetőjogi) felelősséget vonna magára.

A kliringszámlákat vagy a két ország egyikének, vagy egy harmadik ország pénznemében vezetik. Mindkét esetben az adós (a vevő) hazai pénznemben fizeti be a kliringbankhoz tartozását, a hitelező (eladó) pedig szintén a saját országa pénzében kapja meg a követelése összegét. Az átszámítási kulcsot, illetőleg — ha a kliringszámla pénzneme egy harmadik ország valutája — a kulcsokat maga a kliringegyezmény határozza meg.

A kliringelszámolások rendszerének a benne résztvevő, sőt a kívülálló országok gazdasági életére gyakorolt káros hatásait már az egykori Népszövetség által kijelölt bizottságnak még 1935-ben kiadott jelentése is részletesen taglalta.

A kliringegyezmények eredeti rendeltetése az volt, hogy gyenge valutájú országoknak lehetővé tegye — elsősorban a kemény valutájú országokból — a létfontosságú áruk megvásárlását. Az importot előmozdító hatása a későbbiekben is megmaradt. Ennek a hatásnak egyik összetevője a kamatmentes ún. technikai hitel („overdraft") lehetősége. Ez persze gyakorlatilag elkerülhetetlen, hiszen a kölcsönös áruszállításokat nem lehet időben úgy összehangolni, hogy a szembenálló értékek minden időpontban azonosak legyenek. Így aztán az adós ország tartósan élvezheti az ingyenes hitelt. Természetes, hogy szívesen tovább importál. Valamelyes előnyt az exportőr is élvez annyiban, hogy biztos lehet a vevője által kliringbankhoz befizetett összeg átutalásában (lényegében „transzfergarancia"), de abban már nem, hogy a vevője befizeti-e a vételárat. Ez utóbbira külön kell biztosítékot kapnia ugyanúgy, mint a nem kliringes vevőnél.

Mindezt összevetve azonban azzal a körülménnyel, hogy a kliringszámla aktív egyenlegét csak a partner országban lehet felhasználni, harmadik országban nem, azt látjuk, hogy — hosszú távon — a kliring az exportot csökkentő hatású lesz, mert mindkét felet arra ösztönzi, hogy exportját visszafogja vagy legalábbis „puha" árukkal teljesítse. Ez előbbutóbb az import iránti kedvet is mérsékeli.

7. A külkereskedelem finanszírozása terén — bizonyos felszínes hasonlóság ellenére — a kliringmegállapodásokénál jóval érdemibb jelentősége van a *kormányhitel-megállapodásoknak.* Ezek rendszerint árucsereforgalmi vagy gazdasági együttműködési megállapodásokhoz kapcsolódnak, illetőleg azok részét képezik. Magát a megállapodást („Agreement"-et) a kormányok kötik, míg a hitelnyújtás lebonyolítási rendjét rendszerint a központi bankok közösen szabályozzák („Arrangement"). Lényegében arról van szó, hogy a hitelnyújtó állam a saját vállalatai exporttevékenységének előmozdítása érdekében, az ennek a vevő oldalán akadályát képező fizetési nehézségeket segít áthidalni a hitelnyújtás által. Ezt a merőben gazdasági célt gyakran politikai megfontolások színezik, sőt lehet, hogy a fejlődő ország gazdasági megsegítése az elsődleges cél.

A megállapodások (Agreement és Arrangement) részletesen meghatározzák azoknak az árucikkeknek és/vagy szolgáltatásoknak a körét, amelyekre a hitel igénybevehető, továbbá a külkereskedelmi szerződések fizetési rendelkezéseit, így különösen a fizetési módozatokat (akkreditív stb.), esedékességeket, biztosítékokat (váltó, garancia stb.). A szerződést be kell mutatni a hitelező ország központi bankjának annak elbírálása végett, hogy a szerződési rendelkezések megfelelnek-e a megállapodásoknak és így a szerződés befogadható-e a kormányhitel konstrukcióba. Szokásos, hogy a szállított áru vételárának (a nyújtott szolgáltatás ellenértékének) 10—20%-át a vevő azonnal fizeti, a további 80—90%-ra kap hitelt. Az eladó (szolgáltató) azonban a teljes vételárat megkapja, a 80—90%-ot saját országának központi bankja a kormány megbízásából vezetett hitelszámla terhére folyósítja. Az eladó számára tehát készpénz ellenében történik az eladás. Gyakorlatban ez úgy bonyolódik le, hogy pl. a vevő saját bankja által az eladó javára akkreditívet nyittat és azt az eladó országának bankja megerősíti (igazolja, konfirmálja). Az akkreditívben benyújtandó: számla a teljes vételárról és fuvarokmány, továbbá a teljes vételár 80—90%-áról szóló váltók, amelyek a vevő elfogadói aláírásával ellátva

[6] League of Nations Enquiry into Clearing Agreements, Geneva, 1935.

az eladó bankjának rendeletére szólnak és a nyújtott hitel törlesztési tervének megfelelő időpontokban esedékesek.

8. Az export előmozdítását szolgálja az is, ha a hitelnyújtást az állam nem vállalja ugyan át, de intézményesen nyújt biztosítékot az exportőrnek a vételár hitelezett hányadának befolyására *(exporthitel-biztosítás)*. Ilyen intézmény az angol ECGD (Export-Credits Guarantee Department) vagy a francia COFACE (Compagnie Francaise d'Assurance pour le Commerce Extérieur). Ezek a félig vagy egészen állami szervek igen részletesen foglalkoznak az exportszerződések hitelfeltételeivel, sőt az exportszerződések financiális kihatású egyéb feltételeivel is és így a vállalatok keze sok tekintetben meg van kötve. Az természetes, hogy valamely biztosító társaság a kockázatot befolyásoló tényezőket figyelembe veszi. Itt azonban többről van szó: az állam kereskedelempolitikai megfontolásokat is igyekszik érvényesíteni. Kizárja a hitelezésből a nem hazai eredetű „beszállításokat" (nyersanyag félkészgyártmány, gépegység) vagy legalábbis korlátozza az ezekre fordítható hitelösszeget.

Ezeknek a hiteleknek a vevő (megrendelő) nem is jut a birtokába. Az importőr magában a hitelszerződésben úgy rendelkezik, hogy a hitelnyújtó bank közvetlenül az exportőrnek fizesse ki a hitelezett összeget. Másrészt a hitelező bank rendelkezése alá kerül az azonos összegre kiállított váltó, illetőleg a visszafizetés esedékességei szerint bontott összegekről, valamint a kamatokról kiállított váltósorozatok. A hitelező teljes biztonsága érdekében ezeket a váltókat aláírással ellátva, de az egyelőre ismeretlen adatok (esedékesség, összeg) üresen hagyásával (bianco) már a hitelszerződés aláírásakor átadják a hitelező banknak, amely azokat egyelőre bizalmi kézként őrzi, majd a feltételek beálltakor kitölti és a saját rendelkezése alá vonja.

9. Az előző pontban ismertetett megoldás elsősorban nagyberendezések finanszírozására szolgál. Ismeretes azonban olyan exporttámogató hitelforma is, amelyet bizonyos listában *(shopping list)* felsorolt áruk vásárlása céljára bocsát az exportáló ország bankja az importáló ország bankjának rendelkezésére. A hitelmegállapodás lehetőséget nyújt arra, hogy meghatározott keretösszegen és időszakon belül (1—2 év) az importáló ország vállalatai hitelben vásároljanak az exportáló ország vállalataitól. A hitelszerződésben a szerződő felek az exportáló, ill. importáló ország bankjai maradnak, vagyis a folyósított kölcsön visszafizetéséért kölcsönvevőként az importáló ország bankja felel. Az exportőr részére az eladás készpénzüzletként mutatkozik csak éppen a vételár kisebb részét (pl. 15%-át) kapja a vevőtől, a nagyobbik részt (85%-ot) a hazai banktól. A törlesztési időtartam a szerződés értékétől függően 2—5 év. Egy-egy szerződés értéke nem lehet kevesebb, sem több a hitelkeret-megállapodásban meghatározott legkisebb, illetőleg lagnagyobb értéknél. A törlesztő részletek és a kamatok általában félévenként esedékesek. A kamat mérvét vagy előre szabják meg, vagy kamatidőszakonként változtatják egy előre körülírt szabály szerint.

10. A nemzetközi kereskedelem finanszírozásának újabban egyre terjedő eszköze a factoring.

A factoring lényege egy pár mondatban összefoglalva a következő: az eladó (vagy szolgáltató) vételár követelését, illetőleg a pénzbeli ellenszolgáltatásra irányuló követelését, esetleg azonos vevővel (megrendelővel) fennálló huzamos jogviszonyból eredő valamennyi követelését engedményezi a factorra, aki viszont a követelésre esetleg jelentős előleget (30—40%) is nyújt, de mindenesetre szállításkor vagy attól számított meghatározott időn (pl. 90 napon) belül a követelés összegeinek 90%-át kifizeti *függetlenül attól, hogy ő a vevőtől a vételárat megkapta-e* és megkaphatja-e vagy esetleg a vevő fizetésképtelenné vált-e. A factor dönti el, hogy a vevő (megrendelő) bonitását hogyan ítéli meg és ehhez képest a factorálást vállalja-e. Az eladó (szolgáltató) köteles helytállni az áru, ill. szolgáltatás minőségéért és általában szerződésszerűségéért; más szóval azért, hogy a vevő/megrendelő nem érvényesíthet jogszerű ellenkövetelést, vételárleszállítás iránti igényt stb. Az ilyen igényeket nem számítva a factor feladata és kockázata a követelés behajtása.

A factorálásban megkülönböztetünk „exportfactort" és „importfactort". Az utóbbiak azok, amelyek a vevő/adós országában fejtenek ki factori tevékenységet. A tulajdonképpeni kockázatot az importfactor viseli. Ezért köteles őt az exportfactor és rajta keresztül az eladó tájékoztatni a kockázatot befolyásoló minden tényezőről. Az importfactor korlátozhatja felelősségét mind összegszerűleg, mind időbelileg és ezen belül is egyedi jóváhagyástól (approval) függ a kötelezettsége; sőt, ha utóbb szerez hátrányos információt a vevőről, visszavonhatja (cancel) kötelezettségvállalását, de csak a még el nem küldött áru tekintetében. Ha az áru már úton van, az eladó és az exportfactor köteles együttműködni az importfactorral az áru megállítása, illetőleg a kár lehető csökkentése érdekében.

Az importfactor igényelheti továbbá, hogy az azonos felek közt, akik vonatkozásában már „approvalt" adott, a később kötött további szerződéseket is adják át neki factorálásra. Az importfactornak meg kell kapnia a szállítás megtörténtét igazoló okmányokat (számlamásolat, hajóraklevél, non-negotiable másolata stb.) sőt kívánhatja, hogy ezeknek az okmányoknak az eredetijét rajta keresztül továbbítsák.

Ha a vevő (megrendelő) esedékességkor és azt követő 90 napon belül nem fizet vagy ennél előbb is, ha nyilvánvalóan fizetésképtelen, beáll az importfactor felelőssége, illetőleg fizetési kötelezettsége, de csak abban az esetben, ha a vevőnek nincs jogos oka a fizetés megtagadására.

11. Ugyancsak újabb finanszírozási forma a *„leasing"*.[7] Számtalan változatának közös elemei általában a következők: a használó meghatározott időre (leginkább 3—5 évre) időszakonként (havonként, negyedévenként, félévenként) esedékes díj ellenében használatra birtokba vesz — rendszerint — termelő berendezéseket (olykor tartós fogyasztási javakat) azzal, hogy a szerződés szerinti határidő lejáratkor jogában áll a leasing tárgyát egyoldalú opciója érvényesí-

[7] *Réczei:* A leasing, Külgazdaság Jogi Melléklet. 1981/5. sz. „Promolease" Gesellschaft für die Forderung des Leasings in Europa: „Das Leasing". Finanzierungsmittel für produktive Anlage. 1974 II. n. é. *Spittler:* Leasing für die Praxis. Köln, 1980.

tésével megvásárolni, tulajdonjogát megszerezni. A leasing tárgya lehet ingatlan (gyárépület) is, de ilyenkor a használati idő lényegesen hosszabb (pl. 20 év) szokott lenni. A használati díjat a berendezés elhasználódási és elavulási idejének figyelembevételével állapítják meg, az opció gyakorlása esetén fizetendő vételárat rendszerint szintén előre meghatározzák, mégpedig igen alacsony összegben. Ismeretes azonban olyan megoldás is, hogy a vételárat a szerződés lejáratakor a használt hasonló cikkek piacán érvényesülő árakhoz igazítják. „Közvetlen" leasingről beszélünk, ha maga a gyártómű az általa gyártott árut vagy esetleg a nagykereskedő a raktárán levő áruját adja leasingba a használónak. „Közvetett" a leasing, ha az előállító és a használó közé beiktatódik a leasing vállalat. Ez az általánosabb és egyre gyakrabban alkalmazott forma. A leasing vállalat sem az előállító, sem a nagykereskedő szakértelmével nem kell, hogy rendelkezzék. A berendezést is a használó által megadott specifikáció szerint és igen gyakran a használó által kijelölt cégtől vásárolja meg azzal, hogy azt közvetlenül a használóhoz kell leszállítani. Az átvétel és a minőségvizsgálat a használó feladata, a szavatossági igényeket is a gyártóval, illetőleg az eladóval szemben — a leasing vállalat megbízottjaként — a használó érvényesíti. A leasing futamideje és a díjfizetési kötelezettség a minőségi átvétellel kezdődik. Az átvett berendezés karbantartása, javítása többnyire szintén a használó dolga, bár ismeretes olyan típusú szerződés is, ahol a leasingvállalat szervizt is nyújt. A használati idő lejártakor a használó szerv visszaküldi a berendezést, vagy megvásárolja az előre meghatározott vagy körülírt alacsony vételáron, vagy kívánhatja a használat meghosszabbítását — természetesen jóval alacsonyabb díj fizetése mellett.

A fejlett országokban a leasing elsősorban a kis- és középvállalatok kedvelt finanszírozási formája, bár nagyvállalatoknak is előnyös lehet főként átmeneti feladatok ellátására vagy ha valamilyen okból nem kívánja sem a saját tőkéjét, sem hitellehetőségeit megterhelni. A leasing-hitelképesség enyhébb kritériumok szerint áll fenn, mert a tulajdonjog a leasingvállalatnál marad, az adós nem fizetése vagy csődje esetében a berendezés visszaigényelhető.

A finanszírozás egyszerűsödése és könnyebbsége mellett — az egyes országok szabályozásától függően — gazdasági előnyeit bővítik az adózási és vámszabályok által nyújtott kedvezmények. A leasing a gazdaságiak mellett a technikai haladásnak is fontos eszköze. A használó a szerződés lejáratakor mérlegelheti, hogy a berendezés az időközi fejlődés mellett még korszerűnek tekinthető-e, illetőleg az igen alacsony vételár figyelembevételével még rentabilis-e a régi berendezéssel való termelés.

12. A bankok nem csak a fizetések lebonyolítása és nem is csak a hitelek (kölcsönök) folyósítása terén nyújtanak szolgálatokat ügyfeleiknek, hanem azzal is, hogy a tágabb értelemben vett hitelüket, „bonitásukat", „goodwill"-jüket vetik latba ügyfelük mellett. Ilyen szerepe van a bankok nagyobb presztízsének, a *bankkezesség* és *bankgarancia* intézményének értékelésénél.[8]

A bankkezesség alig különbözik a rendes kezességtől, a leginkább talán mégis abban, hogy a bank mint kezes sem tud mást tenni, mint pénzt fizetni, míg a közönséges kezes a főadós hibás teljesítése vagy nem teljesítése esetében természetbeni teljesítésre is köteles lehet. A másik eltérés, hogy a bank mint kezes, rendszerint külön kikötés nélkül is készfizető. Nem élhet a sortartás kifogásával. Van kivétel, pl. a svájci Obligationenrecht. A kezességet a külkereskedelmi szerződésekben elsősorban a vételár megfizetésének biztosítékaként szokás előírni. Minthogy a kezes fölhozhatja mindazokat a kifogásokat, amelyeket a főadós, a bankkezesség csak a főadós fizetésképtelensége ellen nyújt védelmet, a fizetőkészség hiányát alig pótolja. A kezességet vállaló bank elsősorban üzleti megfontolások alapján fog törekedni arra, hogy kezességet állító főadóssal egyetértésben foglaljon állást a kezesség jogosultjának igénybejelentése tárgyában, hiszen rendszerint éppen a saját ügyfele az, akinek a megbízásából vállalta a kezességet. De másrészt a jogi megfontolás is arra indítja, hogy alaposan ismerje meg és mérlegelje a főadós kifogásait, ellenérveit, mert ha ezek helytállóak és a bank ennek ellenére fizet, nem tud majd eredményes megtérítési igényt érvényesíteni a megbízójával szemben, hiszen a kezesség járulékos volta éppen abban áll, hogy a kezes csak annyit és úgy köteles fizetni, amennyivel és ahogyan a főadós tartozik. Ha tartozatlanul fizetett, nem igényelhet megtérítést. Ha viszont alaptalanul tagadja meg a fizetést, rossz bizonyítványt állít ki magáról, rontja a saját hírnevét.

Mentes ettől a hibától a *bankgarancia.* Ebben a bank arra vállal kötelezettséget, hogy bizonyos események beállta (így pl. bizonyos iratok bemutatása) vagy elmaradása esetében a garancia kedvezményezettjének igénybejelentése alapján, előre meghatározott összegszerű kereten belül fizetni fog — természetesen csak a lejárati időn belül. A garancia is valamely alapjogviszonyból származó kötelezettség biztosítéka, de terjedelme, illetőleg tartalma nem az alapjogviszony függvényeként, hanem saját feltételei által van meghatározva. Ezt fejezik ki az ilyen kitételek, hogy a bank a „jogviszony vizsgálata nélkül, első felszólításra" (on first demand) vagy „egyszerű felszólításra" (on simple demand) fog teljesíteni. A „simple demand" garanciák azokban az esetekben, ahol a leginkább alkalmazzák őket, készpénzt helyettesítenek. Ezek az esetek:

a) a tenderkiírások (versenytárgyalások) esetében a szerződési ajánlat biztosítékául letétbe helyezendő bánatpénz helyett adott bankgarancia. A bánatpénz elvész, illetőleg a garancia igénybevehető, ha az ajánlattevőnek odaítélik a megrendelést, de az nem köti meg (az ajánlatában foglalt feltételek szerint) a szerződést. Ha másnak ítélik oda a megrendelést, a letett pénz visszajár, illetőleg a garancia felszabadul. Nyilvánvaló érdeke az ajánlattevőnek, hogy ne kelljen az általában nagyösszegű megrendelési értékhez igazo-

[8] *Hidas—Szilágyi:* Bankgaranciák és bankkezességek a külgazdasági kapcsolatokban. 2. kiad. Bp. 1983. *Kleiner:* Bankgarantie. Zürich, 1972. *Meznerics:* Die Sicherung des Kredits Acta Juridica 1970. Tomus 12 (1—2) pp 3—33. Guarantees and other securities in international Trade. Questions of International Law. Bp. 1970. 105—108. old. *Pleyer:* Die Bankgarantie im zwischenstaatlichen Handel Wirtschafts. Wertpapier und Bankrecht. Sonderbeilage, 1973. *Westphalen:* Die Bankgarantie im internationalen Handelsverkehr. Heidelberg, 1982.

dó, következésképp szintén viszonylag nagyösszegű bánatpénzt hónapokra lekötni, ezzel likviditását terhelni és/vagy kamatot fizetni, hanem inkább viszonylag olcsó bankjutalékért garanciát állítani. De ugyanilyen nyilvánvaló, hogy a tenderkiíró csak olyan bankinstrumentumot fog elfogadni készpénz helyett, amely azonos biztonságot jelent, amelyből ugyanolyan könnyen birtokba helyezheti magát, mintha készpénzletétet kapott volna;

b) főleg gépipari termékek esetében szokásos a vételár utolsó 5—15%-át a próbaüzemi vagy szavatossági időszak végéig visszatartani annak biztosítékául, hogy ha hiba merül fel, azt a szállító elhárítja, vagy ha nem, a megrendelő általi kijavíttatás költsége fedezve legyen. Ennek a vételárvisszatartásnak alternatívájaként a megrendelő hajlandó lesz bankgaranciát elfogadni, de csak akkor, ha annak igénybevétele megközelítőleg ugyanolyan kényelmes, mint ha a vételár megfelelő részének birtokában maradt volna;

c) végül vételárelőleg visszafizetésének biztosítékául szokás „simple demand" garanciát kikötni. A vevő (megrendelő) hajlandó a szállító finanszírozási gondjait könnyíteni azáltal, hogy az előállítandó termék költségeire hitelt nyújt, de arra már nem hajlandó, hogy meghiúsulás vagy egyszerűen a nem teljesítés esetében birtokon kívül, netalán — per esetében — a felperes kényelmetlen pozíciójában és igen jelentős időeltolódással szerezze vissza a pénzét. Ezért aztán olyan garanciát követel, amelynek felhasználásával könnyen birtokba helyezheti magát.

Hidas János

A szállítási és belföldi árufuvarozási kötelmek kölcsönös összefüggéseiből adódó eljárásjogi sajátosságok

1. A szállítási és az árufuvarozási szerződések sajátos szimbiózisához polgári eljárásjogi sajátosságok is kapcsolódnak. Ez utóbbiakra jellemző, hogy nem feltétlenül a két jogintézmény egymástól — részben — eltérő anyagi-jogi rendezettségének a következményei, hanem abból a nyomatékból folynak, amit a közlekedés és az ennek eszközeivel megvalósuló árumozgatás egy ország életében közgazdasági — és mondhatni: politikai — szempontból képvisel.

A polgári eljárásjogi sajátosságok az alábbi körülményekből adódnak:

a) Szállítási szerződésről lévén szó, mindkét kötelem *alanyai* csak gazdálkodó szervezetek lehetnek. A szállítási szerződésre közvetlenül kiható jelentőség csak a belföldi árufuvarozási szerződéssel kapcsolatos perek *tárgyi* ismérvek szerint meghatározott különleges csoportjához fűződik.

b) A szállítási szerződés megszegéséből eredő követelés jogosultja és kötelezettje közé *beékelődik* minden esetben a fuvarozó, és mivel a fuvarozási szerződés gyakran harmadik személy javára szóló szerződés, a feladóként szereplő szállító helyébe kizárásos alapon *beléphet* egy, a szállítási szerződésen kívülálló harmadik személy: az átvevő. A kétféle szerződéses kapcsolatban nem szereplő — eshetőleges — *peralanyok* számát szaporíthatja a költségviselő, a fuvarlevél-felülvizsgáló gazdálkodó szervezet stb.

c) Fuvarozási szerződés alapján *kereseti jogot* csak peren kívüli felszólamlás, egyeztetés esetében lehet érvényesíteni.

d) A Pp. 366. §-a alapján eltérő a *hatáskör* a kétféle szerződés megszegéséből eredő követelés peres úton történő érvényesítésének esetében.

e) A szállítási és a fuvarozási jogviszonyok összefonódása miatt úgyszólván alapeset a *vagylagos kereset* előterjesztése.

f) A Pp. 51. §-ában szabályozottól eltérő *pertársaság* kialakulása.

g) A bizonyítási kötelezettség sajátos alakulása, a fuvarlevél mint „előregyártott" bizonyítási eszköz, a bizonyítás nehézségei.

2. Ezek után megkíséreljük vázolni a fenti 1. pontban megjelölt körülményekből adódó eljárásjogi sajátosságokat előrebocsátva, hogy bár mindenütt igyekezet volt az egyes kategóriák alapvető sajátosságainak kiemelése, a kölcsönös összefüggések miatt némi átfedés nem volt elkerülhető.

ad a) A kétféle kötelem *alanyainak jellege* abból a szempontból bír jelentőséggel, hogy mivel gazdálkodó szervezetek, a szerződésekből keletkezett perekben a Pp. 365. §-ánál fogva — az általános szabályokkal, mint háttérjogszabályokkal — a Pp. XXV. fejezetében foglalt rendelkezések szerint kell eljárni. A szállítási és az árufuvarozási szerződésekből keletkezett perek a Pp. 365. §-a (1) bekezdésének b) pontjában meghatározott perek közé tartoznak. Eljárásjogi vonatkozású jogforrások a Pp-n kívül még a fuvarozási jogszabályok egyes rendelkezései (az igényérvényesítés különleges módozatai stb.).

Ami azt a kérdést illeti, hogy közelebbről mely gazdálkodó szervezetek lehetnek a kétféle szerződés kapcsolatából eredhető perek alanyai — annak előrebocsátásával, hogy kizárólag csak belföldi gazdálkodó szervezetekről lehet szó (Gf. törv. IV. 31 458/-1978. — BH. 1980. 3.) — a következőket kell leszögeznünk.

Szállítóként, feladóként, megrendelőként, átvevőként, költségviselőként bármely gazdálkodó szervezet szerepelhet, sőt maga a fuvarozó vállalat is, ha a maga részére szerez be vagy értékesít terméket, s az saját maga vagy más fuvarozó vállalat útján kerül továbbításra (Gpk. III. 30 606/1982.). Ahhoz azonban, hogy egy per *tárgyi szempontból* a Pp. 366. § (2) bekezdése c) pontjának hatálya alá első, vagyis — tudományosan nem egészen pontos, de a gyakorlatban használatos kifejezéssel élve — fuvarper (fuvarozási per) legyen, az szükséges, hogy a másik fél belföldi fuvarozási vállalat legyen. (Gf. IV. 32 540/1973.). Nem fuvarper az a per, amelynek legalább egyik fele nem fuvarozó vállalat (Gf. IV. 31 534/1980. — BH 1982. 4.), de nem teszi a pert fuvarperré önmagában az a körülmény, hogy az egyik fél fuvarozó vállalat. Mint-

hogy a beavatkozó nem fél, beavatkozóként bármely más jogalany (külföldi vállalat, magánszemély stb.) is szerepelhet. (A tárgyalt értelemben fuvarozó vállalaton értjük a fuvarozási jogosultsággal bíró nem fuvarozó vállalatot is.)

A fuvarper intézménye azért igényli alanyi és most már tárgyi szempontból is a pontos körülírást, mert ennek a szállítási szerződés teljesítését vagy megszegését illetően nagyon is jelentős következményei vannak, elévülési, jogvesztési, res iudicata, különleges igényérvényesítési (felszólamlás, egyeztetés), eljárási stb. vonatkozásban.

A Pp. 366. §-a (2) bekezdés c) pontja nagyon tág, amennyiben „a belföldi árufuvarozási... szerződéssel kapcsolatos perek" tekintetében állapítja meg a hatáskört, holott nem minden belföldi árufuvarozási szerződéssel kapcsolatos per esik e hatásköri rendelkezés hatálya alá. Kapcsolatos ugyanis a fuvarozási szerződéssel, mégsem fuvarper (ennek minden eljárásjogi velejárójával);

— vasúti fuvarköltség szállítási szerződésben foglalt kikötés alapján való továbbhárítása iránti per (LB Gpk. IV. 31 309(1975. — BH 1976. 3.),

— a vasút által beszedett fuvarköltség-többletnek, kocsiálláspénznek a szállítási szerződést megszegő alperesre áthárítására irányuló per (G. törv. 30 533/1978.),

— tehergépjárművel végzett személyfuvarozás (Gf. IV. 31 025/1980.),

— ama károk megtérítése iránti perek, amelyeket a fuvarozó vállalat nem az áru teljes vagy részleges elvesztésével vagy megsemmisülésével, vagy megsérülésével, hanem egyéb tényállás alapján okozott szerződőtársának; ilyen esetekben felelősségére nem a Ptk. 500—505., hanem 339—346. stb. §-ai, eljárásjogi vonatkozásban pedig nem a Pp. 366. § (2) bekezdése c) pontjának, hanem a Pp. 366. § (1) bekezdésének rendelkezései irányadók,

— azonos a helyzet, ha a fuvaroztató okozott kárt fuvareszközökben, fuvarozási berendezésekben stb. a fuvarozónak.

ad b) Az a körülmény, hogy a szállítási szerződéssel célzott joghatások beálltát befolyásolhatja a teljesítés aktusai közé beékelődő fuvarozói tevékenység (fuvarozási késedelem, fuvarköltség, fuvarkár stb.), szerződésszegési per esetében *módosulást szenvednek az eljárásjog egyes intézményei is,* amelyeknek lényeges vonásait *ad c)—g)* alatt alább részletesen ismertetjük.

Nemcsak a fuvarozási szerződés közvetlen szerződő felei: a fuvarozó és a feladó azok az egyedüli partnerek, akiknek személyével és az ehhez fűződő eljárásjogi vonzatokkal számolni kell a szállítási szerződés teljesítése elé — a fuvarozás mozzanatából — háruló konfliktusok peres úton történő megoldásánál.

Egy további ilyen alany — hacsak nem azonos magával a megrendelő feladóval — a fuvarozási szerződés „harmadik személye", az *átvevő.* Ez lehet a megrendelő megrendelője, szállítmányozó, másik fuvarozó vállalat, közraktár, esetleg maga a fuvarozó vállalat, mint betároló.

Az átvevőt felszólamlási és kereseti jog a vasút ellen akkor illeti meg, ha a fuvarozási szerződésbe belépett (VÁSZ 41. cikk 7. és 8. §), de megilleti őt ez a jog akkor is, ha a fuvarozási szerződésbe nem léphetett be, de bebizonyítja, hogy az áru vételárát a feladónak megfizette, feltéve, hogy a feladó e jogait az átvevő felszólamlását megelőzően nem érvényesítette (VÁSZ 65. cikk. 3. §). Nyilván hasonló a jogállása a közúti árutovábbítási szerződésnél is az átvevőnek, habár ez csak következtethető a 2/1981. (I. 31.) Mt. sz. rendelet 14. §-ának (1) bekezdéséből.

Az átvevő és a feladó érdekei mennyiségi és minőségi hiány esetében eltérnek egymástól, mindegyikük igyekszik a szerződésszegést a másikat terhelő kötelezettségek (hivatalos mérlegelés kérésének elmulasztása, helytelen csomagolás, berakás, kirakás stb.) nem megfelelő teljesítésére, illetve elmulasztására visszavezetni. Egyben egyezik az érdekük, s ez az, hogy sikerrel bizonyítsák rá a fuvarozóra a fuvarozási szerződés megszegését.

Bár elvileg az kívánatos, hogy az átvevő érvényesítse a felszólamlási és a kereseti jogot, hiszen a bizonyító eszközök az ő működési területén találhatók, a 7/1978. (II. 1.) Mt. sz. rendelet 1. sz. mellékletének 1.5. pontja szerint az érvényesítést átháríthatja a *szállítóra.* Bár a jogszabály a szállítót említi — s ez ismét jól kidomborítja a kétféle szerződés szétválaszthatatlan összenövését —, fuvarjogi szempontból értelmileg helyesen a feladóról van szó. Mégsem tekinthetjük teljesen helytelennek a szállító személyére utalást, hiszen előfordulhat, hogy a feladást nem a szállító, hanem helyette szállítmányozója végezte. Ilyen esetben már élesen elválik egymástól a fuvarjogi és a szállítási szerződéses jogviszony, amennyiben az előbbi a feladó szállítmányozóval, az utóbbi pedig a szállítóval szemben áll fenn. Mivel az ismertetett helyzetben a fuvarozási szerződés megszegése egyben a szállítási szerződés megszegését is jelenti, végső soron gyakorlatilag helyes, ha a szállító kap lehetőséget arra, hogy saját szerződésszegésének kizárása érdekében saját maga vagy szállítmányozója után gondoskodjék a fuvarozóval szembeni fellépésről. A kiindulópontul szolgált szállítási szerződés itt tér vissza önmagába.

Egyébként az a gyakorlat vált be, hogy mindig az a fél köteles a fuvarozóval szembeni igényérvényesítésre, akit a teljesítés és a kárveszélyátszállás szabályai szerint károsodás ért.

Előrebocsátva, hogy ha az átvevő jogait érvényesítette, a feladó joga megszűnik (VÁSZ 65. cikk 3. § ut. bek.), a legkülönbözőbb helyzetek fordulhatnak elő abban a vonatkozásban, hogy ki lesz a meginduló per felperese, alperese, pertársa, beavatkozója, egészen odáig, hogy a fuvarozó javára bekövetkezett jogvesztést (VÁSZ 65. cikk 4. §, 2/1981. (I. 31.) Mt. sz. rendelet 14. § (1) bek.) követően a fuvarozó már nem lehet peres fél. Ha a jogosultnak a felszólamlási és egyeztetési eljárás adatai alapján az a meggyőződése, hogy a fuvarozót nem terheli felelősség, peres fellépésre csak a szállítási szerződés alapján kerül sor. Ennek tárgya szavatossági igényen, kötbéren stb. felül annak a kárnak a megtérítése is lehet, amelyet a fél a fuvarozóval szembeni igényérvényesítés mellőzése (a küldemény kifogás nélküli átvétele, felszólamlás, egyeztetés, perindítás elmulasztása) folytán szenvedett. Ilyen esetben általában a megrendelő a felperes, de lehet alperes is, ha a jogvita abból származott, hogy a megrendelő minőségi hibára, mennyiségi hi-

ányra stb. alapítottan nem tett eleget fizetési kötelezettségének, s emiatt a szállító indít ellene keresetet. A leggyakoribb eset mégis, hogy a megrendelő-átvevő indít pert a szállító-feladó és a fuvarozó vállalat, mint alperestársak ellen. (Erre nézve részletesen 1. az sz. *ad e)* alatt kifejtetteket.)

A fuvarozási szabályzatok nem zárják el az igény érvényesítésére közvetlenül jogosultakat (feladó, átvevő, költségviselő) attól, hogy ne maguk, hanem általuk feljogosított más gazdálkodó szervezetek nyújtsanak be felszólamlást, végezzenek egyeztetést, illetve felperesként pert indítsanak (elvileg alperesi pozíció is előfordulhatna, de ilyenről nem tudunk). A VÁSZ — a 67. cikk 5. §-a szerint — a nem a jogosult által benyújtott *felszólamlást* akkor fogadja el, ha ahhoz a jogosult által aláírt „igazolvány" (engedmény, meghatalmazás, megbízás, illetőleg kereskedői tudósító levél) van mellékelve. Hogy a közvetlen jogosulton kívül ki nyújthat be *keresetlevelet,* azt természetesen a polgári jogi jogszabályok alapján kell elbírálni.

A VÁSZ 67. cikkének 5. §-ában foglalt felsorolást pontatlannak tartjuk, hiszen egymás mellett szerepelteti az engedményest, aki jogutód, a meghatalmazottat, aki képviselő, és a megbízottat, aki szerződő fél. Amikor azt keressük, hogy a fuvarozási kötelemmel bővített szállítási szerződéses kötelem körében *alanyként* ki jogosult jogvédelemért folyamodni, semmiképpen sem a *fél helyett eljárni* jogosult meghatalmazottra gondolunk, hanem arra a gazdálkodó szervezetre, amely a *saját nevében lép fel* és a követelést — jogviszonyuktól függően — a maga vagy az eredetileg jogosított fél javára érvényesíti. Ő tehát a saját személyében felszólamló, illetve felperes, ő jogosult az érvényesített követelés beszedésére, s a fuvarozó vagy a bíróság nem vizsgálhatja, hogy a beszedett összeget kiadja-e az eredeti jogosítottnak vagy sem.

Ilyen értelemben ismerjük el félnek törvény alapján a bizományost, a szállítmányozót, a biztosítót, szerződés alapján a perlési megbízottat (a perbizományost), a fuvarlevél-felülvizsgálót, a beruházó vállalatot, a társasági gestort stb.

Maga a VÁSZ ismeri el az átvevőn és a feladón, illetve a most felsoroltakon kívül egy meghatározott körben (a fuvarozási szerződéssel kapcsolatban fizetett összegek visszatérítése) felszólamlási és kereseti jog érvényesítésére vagylagosan jogosult személyként az ún. *költségviselőt* (65. cikk 1. §), feltéve, hogy ő teljesítette a fizetést.

ad c) Annak, hogy a jogosult a vasúti fuvarozó ellen a fuvarozási szerződés alapján keresetet indíthasson, két peren kívüli előfeltétele van:

1. kifogás előterjesztése legkésőbb az átvétel megtörténtéig; ennek elmulasztása esetében — hacsak a 63. cikk 2. §-ában említett helyzetek valamelyike nem forog fenn — a felszólamlási és a kereseti jog megszűnik;

2. ha a jogosult kifogással élt, a felszólalás benyújtására egyéves elévülési időn belül van lehetőség.

Közúti árutovábbítási szerződésnél a kifogással élés elmulasztásához nem fűződik a fenti 1. pont szerinti következmény.

Mindkét szerződésnél érvényesül az a következmény, hogy kereseti jogot (igényt) bíróság előtt csak abban az esetben lehet érvényesíteni, ha a jogosult egyéves elévülési időn belül peren kívüli felszólamlással élt (peren kívüli egyeztetést kezdeményezett), feltéve, hogy a fuvarozó vállalat ezekre 60 napon belül nem válaszolt, a felszólamlást egészben, vagy részben elutasította, illetőleg fizetést nem teljesített (a fuvarozási szabályzatok már idézett rendelkezései).

A következőkben csupán a felszólamlásra fogunk utalni, mert a további következmények — habár ezeket a 2/1981. (I. 31.) Mt. sz. rendelet nem részletezi — a dolog természeténél fogva mindkét esetben azonosak.

Minthogy a jogszabály mind a kifogás, mind a felszólalás elő nem terjesztéséhez kifejezetten jogvesztő hatályt fűz, az elévülés szünetelésére stb. vonatkozó szabályok természetesen nem érvényesülhetnek; ezek csak a felszólamlási és kereseti jog fennállása esetén juthatnak szóhoz, további polgári eljárásjogi igazolásnak sincs helye, hiszen a fuvarozási eljárás különleges szabályai ilyen jogintézményt nem ismernek. Ha a jogosult felszólamlással élt, az elévülés szünetel, s az csak attól a naptól kezdve folytatódik, amikor a vasút a felszólamlót a felszólamlás elutasításáról írásban értesítette stb.

A kifejtettekből kitűnően, sterilen szemlélve, a felszólamlás és az azzal lehetővé tett per csupán a fuvarjog intézménye. Mégse tekinthetjük ezt ilyen elszigetelten, mert nagy jelentősége van annak a szállítási szerződésnek a szempontjából, amelynek teljesítése érdekében a fuvarozási szerződést kötötték. A felszólamlási és a peres eljárás során — tehát előzetesen — sok kérdés tisztázódik, aminek jelentősége van a szállítási szerződéses jogviszony feleinek jogai és kötelezettségei szempontjából. Így kiderül pl., hogy

— csupán fuvarozási szerződésszegés áll fenn és ennek folytán nem válik szükségessé per a szállítási szerződés felei között,

— fuvarozási szerződésszegés történt, de ennek kapcsán olyan adatok voltak megállapíthatók, hogy emellett szállítói vagy megrendelői szerződésszegés is fennforog,

— fuvarozási szerződésszegés nem történt, s így nyilvánvalóvá vált, hogy a másik szerződést szegték meg.

A felszólamlási eljárás és a fuvarper nemcsak ilyen pozitív irányban bír tisztázó vagy legalábbis eljárást könnyítő jelleggel, hanem negatív irányban is. A kifogás vagy a felszólamlás mellőzése ugyanis szűkíti a jogvitát az érdekeltek között, az most már a fuvarozó kikapcsolódásával a szállítási szerződés körére fog redukálódni, ez azonban ismét bővülhet az említett joglépések mellőzésére alapított kárkötelemmel.

Ha a felszólamlás lényegileg anyagi-jogi intézményét el akarjuk helyezni a polgári eljárási jog rendszerében, legalábbis kétféle elhatárolásra van szükség. El kell határolni a keresetindítást megelőző eljárástól (Pp. 371. §) és a hatósági eljárástól (Pp. 130. § (1) bek. c) pont).

1. A keresetindítást megelőző eljárással egyezik annyiban, hogy mindkét intézmény célja a per lehetőleges peren kívüli elhárítása vagy ennek sikertelensége esetén perelőzményként beépülése a perbe, ami megkönnyíti, gyorsítja, egyszerűsíti annak lefolyását.

A fő eltérés közöttük az, hogy a Pp. 371. § szerinti eljárás mellőzésének bizonyos eljárási illeték-

szankciókon kívül csak az a következménye van, hogy a felperest hiánypótlásra lehet felszólítani (Gf. IV. 31 298/1973.), aminek nem teljesítése adott esetben a keresetlevél elutasítására vezethet. A fuvarfelszólamlás mellőzése jogvesztéssel jár, eljárásjogi következménye pedig feltétlenül a keresetlevél idézés kibocsátása nélküli elutasítás, illetve a per megszüntetése.

2. A felszólamlás nem a Pp. 130. § (1) bekezdésének c) pontjában említett hatósági eljárás (bár ezt a Gf. IV. 30 233/1978. sz. határozat SZMGSZ-fuvarozással kapcsolatban szögezi le, de ez a megítélésen nem változtat), hiszen a fuvarozó nem hatóság, hanem vállalat. Éppen ezért felszólamlás hiányában a keresetlevél elutasításának nem a 130. § (1) bek. c) hanem f) pontja alapján van helye.

A felszólamlási eljárás nemcsak nem hatósági (Gf. IV. 30 233/1978.), de nem is kötelező eljárás, hiszen a félen áll, hogy kiteszi-e magát a jogvesztésnek vagy nem, mint ahogyan a per megindítása sem kötelező. Éppen ezért a bíróság nem kötelezheti a felet a felszólamlási eljárás folyamatba tételére (Gf. IV. 31 748/1973.).

Ugyanígy nincsen helye felszólalás hiányában a tárgyalás felfüggesztésének sem, hiszen ez a peren kívüli eljárás nem tekinthető a Pp. 152. §-a szerinti bírósági vagy államigazgatási eljárásnak (Gf. IV. 30 894/1973. — BH 1974. 3., Gf. IV. 31 748/1973., Gf. II. 30 723/1977.). Annak természetesen nincs akadálya, hogy a felek a felszólamlási eljárás pótlólagos lefolytatása céljából az eljárás szünetelésében (Pp. 381. §) állapodjanak meg.

ad d) Polgári eljárásjogi szempontból a legszembetűnőbb különbség a kétféle kötelem megszegéséből keletkező pereknél a *hatáskör* vonatkozásában mutatkozik. A szállítási szerződéssel kapcsolatos perek az általános hatáskörhöz (megyei bíróság) igazodnak, a belföldi árufuvarozási perek egymillió forint perértéket meg nem haladóan járásbírósági, ezt meghaladóan pedig megyei bírósági hatáskörbe tartoznak. (A honvédelmi stb. vonatkozású ilyen perek a per tárgyának értékétől függetlenül megyei bírósági hatáskörbe tartoznak.) A fuvarpereknél a pertárgy értéke ritkán haladja meg az egymillió forintot, ezért e perek túlnyomó része a járásbíróságnál indul meg.

Ha a kétféle kereset külön-külön futhatna a maga hatásköri sínjein, az eltérő hatásköri szabályozás semmiféle nehézséggel nem járna. Akkor sem jelentkezik nehézség, ha a külön-külön indult perben a másik per érdekeltjei beavatkozókként vesznek részt és ezzel megteremtik annak lehetőségét, hogy a bíróság a hatáskörébe nem tartozó ügynek az általa elbírált ügyben jelentőséggel bíró mozzanatait döntésénél figyelembe vehesse.

A szállítási és a belföldi árufuvarozási kötelmek gazdasági és jogi összefüggései folytán az volna kívánatos, hogy ugyanazon bíróság ítélkezzék egy per keretében a mindkét kötelem kapcsán keletkezett jogvitában, mert csak a két tényállás ismeretében lehet biztonságosabb döntéshez jutni. Ennek a kívánalomnak csak úgy lehet eleget tenni, ha a kumulált két perre irányadó hatáskör közül az egyik magához vonzza, magába abszorbeálja a másik hatáskört.

Az egyik megoldás az lehetne, hogy a megyei bírósági hatáskört tekintsük „erősebbnek", s e bíróságot jogosítsuk fel az egyébként járásbírósági hatáskörbe tartozó kapcsolatos fuvarper elbírálására. A Pp. rendszerében ennek elvi alapja megtalálható volna, hiszen a Pp. 23. §-ának (2) bekezdése értelmében, ha valamelyik pertársra a megyei bíróságnak van hatásköre, a per a megyei bíróság hatáskörébe tartozik, továbbá a Pp. 233. § (3) bekezdésének a) pontja kizárja a fellebbezést a megyei bíróság ítélete ellen azon az alapon, hogy a per a járásbíróság hatáskörébe tartozik. Ezt alátámasztaná az a megfontolás is, hogy a kétfelé ágazódó jogviszonyok közül a döntő jelentőségű a szállítási szerződés, hiszen annak teljesítése céljából adta fel a szállító a terméket, vagyis kötött árufuvarozási szerződést.

Ezzel szemben a Legfelsőbb Bíróság a határozatok egész sorában a járásbíróság hatáskörét szögezve le a kumulált perekben, arra az álláspontra helyezkedett, hogy „... ez ... a jogvita eljárásjogi következményeit nem érinti, mert hatásköri szempontból nincs értékelhető jelentősége annak, hogy a fuvarozási szerződést milyen okból, nevezetesen egy korábban létrejött szállítási szerződés céljából kötötték meg". Kifejti, hogy az adott esetekben a fuvarozási szerződésnek van ezen felül azért is döntőbb jelentősége, mert az mind a három felet: a feladót, a fuvarozót, mint alpereseket és a felperest, mint átvevőt átfogja. Ez igaz, hiszen a szállító alpereshez hasonlóan a felperes is kétféleképpen érdekelt a kapcsolódó jogviszonyokban, azaz mint megrendelő és leggyakrabban, mint átvevő. Ez a megfontolás mindenképpen a fuvarozási szerződés felé tolja el a súlypontot, aminek következménye aztán természetesen a járásbírósági hatáskör.

Ennek az álláspontnak adott hangot a Legfelsőbb Bíróság a Gf. IV. 30 690/1980. sz. (BH 1980. 11.), majd pontosan egy évvel később az előbbinél valamivel korábban keletkezett Gf. IV. 30 499/1980. sz. (BH 1981. 11.), ezt követően pedig a Gpk. IV. 30 926/1980., a Gf. IV. 31 031/1980. stb. sz. határozatokban.

A Legfelsőbb Bíróság a jogviszony-összefüggéseknek a hatásköri divergencia folytán bekövetkező megszakítást — helyes jogpolitikai és gyakorlatiassági érzékkel — csak arra az esetcsoportra nézve tudta helyreállítani, amelyben a jogosult egyszerre indított keresetet a fuvarozó és a szállító ellen. E megoldás helyessége azon is lemérhető, hogy gyakorlatával afelé a kívánatos irány felé tereli a jogosultakat, hogy *egy* bíróság előtt indítsanak pert mindkét jogviszonyban érdekelt partnereik ellen. Ennek az ösztönzésnek a sikere tapasztalható is. Ez a bíróság helyesen a fuvarperben hatáskörrel bíró járásbíróság lehet, hiszen az egybefonódott két jogviszony kibogozása a tények erejénél fogva csak visszafelé: a fuvarozási jogviszonytól a szállítási jogviszony felé haladva történhet meg. Ha egy árudarab törötten érkezik meg, a legkézenkfekvőbb feltevés, hogy fuvarozás közben sérült meg. Csupán ennek kizárása után kerülhet sor annak tisztázására, hogy a sérülés nem annak következménye-e, hogy a szállító már eleve hibás árudarabbal kísérelte meg a szállítási szerződés teljesítését.

A vagylagos kereseteknek a fentiek szerinti „intézményesítése" természetesen a végállomás a kétféle jogviszony eljárásjogi koncentrációjából nyerhető

előnyök biztosítására irányuló törekvésnél. Ha ugyanis a két per két bíróságnál indul meg, a bírósági gyakorlat szerint (Gf. IV. 30 770/1980.) nemcsak, hogy egyesítésnek nincs helye, hanem még a megyei bíróság előtti per felfüggesztése sem indokolt (Gf. IV. 31 748/1973.). Amíg a kétféle jogviszonyból származó követelésre alapított keresetet a járásbíróság tárgyalhatja és eldöntheti, addig a megyei bíróságnak a keresetnek a fuvarper keretébe tartozó részét el kell különítenie és át kell tennie a járásbírósághoz.

Abban az esetben, ha a jogosult keresetét a fuvarozó vállalat ellen indította meg, nem látjuk akadályát annak, hogy keresetét a Pp. 146. §-ának (2) bekezdése alapján utóbb a szállítóra is kiterjeszthesse, hiszen az így előállott helyzet miben sem különbözik attól, mintha eleve mindkét alperest egyszerre perelte volna a járásbíróság előtt.

A kifejtettek abba az irányba mutatnak, hogy a leghelyesebb eljárás, ha a jogosult a járásbíróságnál egy keresetlevélben érvényesíti követelését mindkét szerződő partnerével szemben. Erre sokszor csak amiatt nem kerül sor, mert a jogosult — nem számolva a perkoncentrációból származó előnyökkel — keresetlevelét a számára hatáskör és illetékesség szempontjából földrajzilag legelőnyösebb fekvésű bíróságnál nyújtja be.

ad e) Mint már utaltunk rá, a sérülten vagy mennyiségi hiánnyal érkező küldemény esetében a jogosult az esetek túlnyomó többségében nem tudja megállapítani, hogy hibás termék szállításával, meg nem felelő csomagolással, helytelen vagy kevesebb mennyiség berakásával a szállító szegte-e meg a szállítási szerződést, vagy pedig a küldemény megsérülése, mennyiségi hiánya vagy elvesztése a fuvarozási szerződés megszegésére vezethető vissza.

Ez a két jogviszony szorosan összefügg egymással, és ha az ezekből származó különböző követeléseket (szavatossági igény, kártérítés, illetve fuvarkártérítés) két vagy több bíróság egymástól elkülönítetten bírálná el — nem szólva több bíróság foglalkoztatásáról és ennek költségkihatásairól —, az összefüggések szükségképpen megszakadnának. Emellett a később elbírált per bíróságának vagy még egyszer le kell folytatnia azt az eljárást, ami az első ízben eljárt bíróságnál már lefolyt, vagy pedig a perek összefüggéseikből kiszakítottan, csonkán kerülnének elbírálásra. Emellett reális az a jogpolitikai veszély is, hogy ilyen eljárásnál sérelmet szenved a jogegység. (Gf. IV. 30 782/1977.).

Mindezek meggátlására termelte ki az élet, a gyakorlat azt az úzust, hogy a felperes egy keresetlevélben érvényesíti a szállító és fuvarozó elleni követeléseit. A bíróságok hamar felismerték ennek elvi és gyakorlati helyességét és a IV. Pp. hatályba lépése előtt — amikor ez hatásköri szempontból még teljesen aggálytalan volt — a Legfelsőbb Bíróság kialakította az „egy követelés-egy per" koncepcióját.

E koncepció kialakítása során lényegileg csupán a Pp. 372. §-a (2) bekezdésének f) pontjára alapítható aggállyal kellett szembenézni, vagyis azzal, hogy nem szenved-e sérelmet a „határozott kereseti kérelem" követelménye, hiszen a keresetlevélben különböző jogviszonyokból eredő igények együttes érvényesítését a Pp. 374. §-a megengedi, ha ezek az igények egymással összefüggenek. Az adott esetekben az ilyen összefüggés kétségtelenül fennforog.

A kereseti kérelem netáni határozatlanságára utaló aggályt eloszlatta a G. törv. Eln. Tan. 31 825/-1974. (BH 1975. 3.) sz. határozat. Eszerint „a felperes a keresetlevélben egyetlen és nem több követelést érvényesített az alperesekkel szemben, s ezen az sem változtat, hogy nevezettek vagy valamelyikük milyen — illetve egymástól eltérő — jogviszonyból eredően vált adóssá. A bíróság a peres eljárásban nem két perben döntött, hanem a bizonyítás eredményeként megállapított tényállás alapján és annak megfelelően azt az alperest marasztalta, amelyikkel szemben a felperes kereseti követelését alaposnak találta. A tárgyalt eseteknek az a jellegzetessége, hogy azonos perbeli oldalon több kereset van ugyan, de az egyes keresetek egymástól kölcsönösen függenek, illetve egymást kölcsönösen kizárják és egyidejű létezésük csak átmeneti jellegű, kielégítést végső soron csupán egyikük nyer." (Bár nem fuvarper, hanem a kivitelező és a tervező együttes perlése kapcsán ugyanezt az elvet szögezte le a Legfelsőbb Bíróság a BH 1976. évi 1. számában közzétett Gf. IV. 30 277/1975. sz. perben is.)

Mindezek a IV. Pp-n hatályba lépése után is érvényesek, azzal az *ad d)* pontban kifejtett módosulással, ami a hatáskörváltozás következménye. Más szóval: a fuvarozó és a szállító ellen egy keresetlevélbe foglalt követeléssel fel lehet lépni a járásbíróságnál, de a megyei bíróságnál nem terjeszthető elő követelés egy keresetlevélbe foglaltan a szállító és a fuvarozó ellen.

Mindazonáltal az „egy követelés-egy per" gondolatot nem lehet kiterjesztően értelmezni. Az csupán a fent megvont körben érvényesülhet, de nem vonatkoztatható olyan esetekre, amelyekben nem forog fenn a szállítási és a fuvarozási szerződés közötti szerves összefüggés, pl. ha az átvevő-megrendelő a fuvarozót fuvardíj-visszatérítésre és a szállítót szavatossági árengedményre kívánja perelni.

Nyilvánvaló tehát, hogy ha valamilyen okból a jogosult külön-külön indít pert a szállítási, illetve a fuvarozási per kötelezettje ellen, a két per különböző hatásköri utakon fut tovább és összetalálkozásuk egyesítés formájában törvényes akadály folytán kizárt. Ez egyben lemondás azokról a polgári jogi (a különböző határidejű elévülések egy peraktus keretében történő megakadályozása stb.) és polgári eljárásjogi (bizonyítékok koncentrálása stb.) előnyökről, amelyekkel az együttes érvényesítés együttjár. Mindezekről nem kell lemondani, ha egy követelését egy keresetlevélben több alperes ellen egyszerre érvényesíti, vagyis *vagylagos kereset* támasztásával külön bírósági intézkedés nélkül önmaga megvalósítja azt, amit a törvény (Pp. 149. § (2) bek.) az egyesítés effektusaként megjelölt: egymással összefüggő tárgyú perek együttes tárgyalása és eldöntése. A rend kedvéért meg kell jegyezni, hogy ez nem tipikus esete a vagylagos keresetnek, amelynek alapja a vagylagos szolgáltatás (Ptk. 230. §), hanem annak elméletileg még fel nem dolgozott továbbfejlesztése, amelynél a felperes által támasztott *egy* követelés az alperesek szerint válik vagylagossá.

ad f) Mint említettük, a most meghatározott értelemben vett vagylagos kereset szükségképpen több alperes perbenállását, vagyis technikailg *pertársasá-*

got jelent. Az így létrejövő pertársaságot aligha lehet a Pp. 51. §-a szerinti pertársaságnak minősíteni, hiszen az adott esetben a per tárgya nem közös kötelezettség (a) pont), a perbeli követelés nem ugyanabból a jogviszonyból fakad, hanem kettőből (b) pont) és a perbeli követelés nem is hasonló ténybeli és jogi alapokból ered (c) pont). Mivel a felperes egy követelést érvényesít, tárgyi kereset*halmazat* sincs, s ugyanezen okból nem beszélhetünk alanyi kereset*halmazatról* sem. A pertársaság kifejezést kizárólag azon a jogcímen használjuk, mert az alperesi oldalon *több fél* szerepel. Annak érdekében, hogy megkülönböztessük a valódi pertársaságtól, a *látszólagos pertársaság* kifejezés használata ajánlatos.

A felperesnek egy követelése van, s annak kiegyenlítését a bíróság megítélésétől függően vagy szavatossági jogcímen a szállítótól, vagy kártérítési jogcímen a fuvarozótól igényli. Az ilyen tartalmú kereset érvényesítésének eljárásjogi alapja a Pp. 374. §-a. Ez lehetővé teszi ugyanis a különböző jogviszonyokból eredő igények egy keresetlevélben való perlését, ha ezek az igények összefüggenek egymással. Ez az összefüggés a tárgyalt esetekben kétségtelenül fennáll, sőt az ismertetett bírósági gyakorlat odáig megy, hogy nem több, hanem csupán egyetlen követelést lát. A Pp. 374. §-a fogalmazásában egyébként bennrejlőnek tartjuk a követelések tárgyi többségén kívül az alperesek alanyi többségét is.

Hogy a személyeknek ezt a többségét miért tartjuk csupán quasi, látszólagos pertársaságnak, az az alábbiakból tűnik ki.

Mindennemű társaság fogalmával együtt jár a társak érdekeinek teljes vagy részleges azonossága vagy legalábbis párhuzamossága. A legteljesebb határozottsággal nyilvánul ez meg az eljárásjogban az egységes pertársaságnál, amelyre vonatkozóan van olyan nézet, hogy az többalanyú kötelem polgári jogi intézményének eljárásjogi megfelelője. Mindegyik pertárs pozitíve érdekelt a pernek a másik pertársat érintő kedvező kimenetelében.

Az egységes pertársaságnak — mondhatni — kifejezett antipólusa a gazdasági perekben kialakuló pertársaság. Ezek egy részénél a pertársak érdektelenek egymás kapcsolatában vagy érdekeik éppenséggel szemben állnak egymással és perbeli egymás mellett (egy síkon) állásukat eseti célszerűség, a perbeli állásukat gyakran nem is tükröző, pusztán a hivatkozást megkönnyítő megjelölés szükségessége kívánja meg. (Példa erre ez a III. r. alperes, aki a per során keresetet terjeszt elő a IV. r. alperes megjelölésű alperestársa ellen, amelyet a bíróság célszerűségi okokból egyesít az alapperrel; ekkor a III. r. alperes a felperessel szemben, de felperes a IV. r. alperes viszonylatában.)

A megrendelő-átvevő által a fuvarozó és a szállító-feladó ellen előterjesztett kereset nyomán olyan pertársaság jön létre, amelynél az alperestársak érdekei csak egy ponton egyeznek (abban, hogy a felperes teljes mértékben, tehát mindkettejükkel szemben pervesztes legyen), érdekük egyébként az, hogy a másik alperestárs marasztalására kerüljön sor, mert ez kizárja saját marasztalásukat. Az ilyen perben az alperestársak nemcsak a felperessel szemben védekeznek, hanem egymással szemben is, sőt kifejezetten támadják egymást. Pregnánsan jut kifejezésre ez az érdekellentét a fellebbezési szakban. Mivel az adott esetben az ügy igazán csak egységesen bírálható el, az egyik alperestárs fellebbezésének hatálya kiterjed arra az alperestársra, aki a vele szemben elutasító, tehát reá nézve kedvező ítélet ellen nem élt fellebbezéssel, illetve a másodfokú bíróság az egyik fél által az ítélet őt érintő része ellen benyújtott fellebbezés alapján az ítélet meg sem támadott, de azzal összefüggő rendelkezéseit is felülbírálhatja (Pp. 389. §).

Az egy keresetlevélben érvényesített követelés a felperes szempontjából egy követelés, de amíg a bíróság az ítéletben nem dönti el, hogy az az alperestársak melyikével szemben alapos, a követelés *virtuálisan* mindkettejükkel szemben fennáll. A keresetlevélben az alperesek személyére még nem fixírozott követelések egymástól kölcsönösen függenek, illetve egymást kölcsönösen kizárják és egyidejű létezésük csupán átmeneti jellegű, kielégítést végső soron csak egyikük nyer. Ennek alapján mondotta ki már idézett (G. törv. Eln. Tan. 31 825/1974. — BH 1975. 3.) határozatában a Legfelsőbb Bíróság, hogy több alperesnek ugyanazért a követelésért való — egymástól kölcsönösen függő — perlése és csak egyik alperestárs marasztalása esetében a felperes a többi alperessel szemben nem tekinthető pervesztesnek, és így nem köteles eljárási illetéket fizetni.

A most kifejtettek megalapozzák, hogy a pertársaság valóban csupán „látszólagos".

ad g) A szállítási szerződések fuvarozási szerződések útján történő realizálása jelentős kockázati tényezőt visz bele a felek összekapcsolódó jogviszonyaiba: a veszélyes üzemet képező fuvareszköz — még a legkörültekintőbben elvégzett berakás, kirakás, csomagolás stb. mellett is — a vontatással együttjáró mechanikai tényezők folytán károsodás veszélyét idézi elő a küldeményre vonatkozóan. Ezt elismeri a jogalkotó is, amikor nem a fuvarozó által okozott, hanem a fuvarozás során keletkezett kárról beszél (Ptk. 501. §). Mint minden kötelmi viszonynál, a jogosult számára természetes kockázat a kötelezett szerződésszegése is.

A kétféle jogviszony tényállási elemeinek egybefonódása folytán az érdekeltek jogainak és kötelezettségeinek peres úton történő tisztázása — a tényállás megállapítása és a bizonyítás szempontjából — az esetek nagy részében meglehetősen bonyolult és nehéz.

Az anyagi jog azzal segíti a jogalkalmazást, hogy más jogterületekhez képest a diszpozitivást zömmel háttérbe szorító szabályokkal sokkal részletesebben határozza meg a felek jogait és kötelezettségeit, szinte didaktikus aprólékosságú eligazításokat ad a jogsértések megelőzésére és minden egyéb jogszabálynál többször utal a bizonyításra, a bizonyítandó tényekre és a bizonyítás kötelezettjére.

Mindezekből a polgári eljárásjog területén az alábbi sajátosságok folynak.

1. A fuvarozási szerződés megkötésének, tartalmának, de ezen felül teljesítésének és megszegésének kötelező alapdokumentuma és — a törvény (Ptk. 489. § (1) bek.) megjelölése szerint is — bizonyítási eszköze a *fuvarlevél.* Nem közokirat (Pp. 195. §), de bizonyítéki tekintélye csaknem azonos a közokiratéval. Ami kötelezően alkalmazandó blankettába foglalt szövegében nem szerepel, arra hivatkozni nem le-

het. Ellenbizonyításnak elvileg helye van, de az úgyszólván kilátástalan. A szerződés lebonyolításának minden fázisa — a fuvarlevélen kívül is — blankettáris okmányoláshoz van kötve. Ez látszólag szolgálja a kölcsönös érdekvédelmet, ugyanekkor azonban formális megoldásokra csábít. Ezek elől gyakran nehéz a bírónak kitérnie, noha gyanítja, hogy azt, aki jogainak védelmére okiratokat tud produkálni, sokszor csak nagyobb adminisztratív jártassága segíti hozzá az okiratokhoz, s ennek segítségével — talán vitatható — alanyi jogok érvényesítéséhez. Ha azonban a bíró nagy gyakorlattal és szakmai (áru-) ismeretekkel bír, a Pp. bizonyítási szabályai az igazság kiderítéséhez hozzásegítik.

2. A fuvarozási jogban nagy szerepük van a vélelmeknek. Ekképp van leszögezve a Ptk. 501. §-ában a fuvarozónak az általánosnál szigorúbb kárfelelőssége. Ezek a vélelmek kimentő bizonyítással megdönthetők, s ekkor az ellenvélelem érvényesül.

Ezek a vélelmek is látszólag egyszerűsített jogalkalmazást jelentenek, valójában a vélelem megdöntésére alkalmas bizonyítékok mérlegelése nem kis mértékben teszi próbára a bíró igazságszolgáltatói felkészültségét. Csak nagyon megnyugtató tárgyi bizonyítékok fogadhatók el a jogszabályként megszövegezett vélelem megdöntésére. A bíró ébersége a biztosítéka annak, hogy ne lehessen eltévedni a bizonyítási kötelezettségek többszörös átfordulásainak szövedékében.

Nem félünk szembenézni azzal a ténnyel, hogy a kétféle jogviszony egymásbafonódásának sűrűjében előfordulhatnak pontosan szinte nem rekonstruálható tényállások. Ilyenkor ún. bizonyítási szükséghelyzet keletkezik, s — ha ez nem is megnyugtató a kötelezettre — a bizonyítási teher évezredes intézménye jut szóhoz.

3. Sajátos bizonyítási eszközök kapnak szerepet. Ezek közül kiemelkednek a jegyzőkönyvek, amelyek kötelező tartalmát jogszabály határozza meg. Különösen jelentősek a kiszolgáltatás előtti kármegállapítási (ún. tényálladéki) és a kiszolgáltatás utáni jegyzőkönyvek. Gyakran vesznek fel jegyzőkönyvet a berakás, a kirakás, az áru mennyiségének, minőségének bizonyítására, produkálnak belső (pl. MEO-) bizonylatokat, minőségi bizonyítványokat.

E jegyzőkönyvek közül a kiszolgáltatás utáni jegyzőkönyv mindenképpen kétoldalú okirat, a többinél — ha az ellenérdekű fél közreműködése nem biztosítható — az egyoldalú jellegből adódható aggályok kiküszöbölését az szolgálja, hogy a jogosult a helyi tanács küldöttjének közreműködését veszi igénybe (ún. tanácsi jegyzőkönyv).

Bár a kiszolgáltatás előtti jegyzőkönyv „vasúthivatalos" okirat, nem feltétlenül szolgál megnyugtató biztonyítékul. Így pl. figyelembevétele mellőzhető, ha tartalma aggályos, ellentmondó, s főleg ha nem tartalmazza mindazokat az adatokat, amelyek felvilágosítást adhatnak a kár mibenlétére, keletkezésének helyére, idejére, okára stb. vonatkozóan.

Ugyancsak szigorú bírói kritika alá esnek a szállítóval szemben mennyiségi hiány és minőségi hiba folytán érvényesíteni kívánt követelések megalapozását szolgálni hivatott jegyzőkönyvek. Ezek bizonyító ereje gyakran azon hiúsul meg, hogy az előnyomott szövegű blanketták kitöltése hiányos, az oda nem illő részek kihúzását sokszor mellőzik, vagy ha nem is, nyilvánvaló, hogy a tanácsi kiküldött egymagában képtelen volt szemmel tartani a küldeményt a vagon kiszolgáltatásától a küldemény kirakásáig, nem derül ki, hogy a kár már a kiszolgáltatáskor fennállott, hiányoznak az adatok az áru helyzetéről, a törött darabok elhelyezkedéséről stb. A bíróság olykor megkísérli, hogy az ún. tanácsi jegyzőkönyv hiányait a kiküldött tanúkihallgatásának adataival a kívánt szintre kiegészítse, de ez nem mindig jár eredménnyel (Gf. IV. 32 022/1975., Gf. IV. 32 418/1975. stb.).

Egészen különleges bizonyítási eszköz a vasúti fuvarozásnál az ún — vasúti vagy magán — kocsizár (ólomzár), aminek épsége és azonossága bizonyítékul szolgálhat a küldemény hiánytalan állapotára vonatkozóan, de ép és azonos kocsizár esetén is mód van annak bizonyítására, hogy a vasúti kocsi tartalmához illetéktelen személy hozzáférhetett.

Gyakran használnak fel a felek bizonyítékul fényképfelvételeket és nem ritkán kerül sor szemle tartására is.

A bizonyítás különleges vonásainak vázolása azzal fejezhető be, hogy az adott helyzetben jelentkező bizonyítási elnehezülés körülményei között a bíróság több oldalról, többféle bizonyítási eszköz igénybevételével tudja csak kideríteni az állított és a tagadott, sokszor rekonstruálhatatlan tények valóságát.

Ujlaki László

Feloldható-e a béklyó?
II. rész

A tanulmány első részében rövid történeti visszapillantás és az eljárási cselekmény gyakoriságának elemzése után igyekeztem rendszerezni a büntetőeljárásban felmerülhető ellentéttípusokat, s ennek során áttekintettem azokat az eseteket, amelyekben véleményem szerint a szembesítés a nyomozás során feleslegesnek vagy hibásnak tekinthető, illetve más, célszerűbb eljárási cselekménnyel pótolható. E felosztás szerint két szorosan összefüggő csoport tárgyalása van még hátra, melynek során először az elvileg indokolt, de kilátástalan és ezért mellőzhető, majd a szükséges és egyben sikerrel kecsegtető szembesítések kritériumait vizsgáljuk meg.

g) Az utolsó előtti pontban tehát azokról az esetekről lesz szó, amikor lehetne ugyan szembesíteni, s a szembesítés mással nem is lenne pótolható, mégsem szükséges ragaszkodnunk hozzá, sőt lehetőleg kerülnünk kell, mert biztosak lehetünk benne, hogy nem érjük el a kívánt célt: az ellentmondás megnyugtató feloldását. Szinte hallani vélem az ezzel kapcsolatos nagyon gyakori ellenvetést: „nem szabad olyan dolgokat reménytelennek minősíteni, amivel meg sem

próbálkoztunk". Fontoljuk meg azonban, hogy e tetszetősnek tűnő megállapítás — amely megelégszik az alaposság és a lelkiismeretesség látszatával — valóban mindig igaz-e. Ha az első részben leírtakon mégegyszer végig tekintünk, beláthatjuk, hogy a felesleges szembesítések zöme szinte bizonyosan az előző pontok valamelyikébe sorolható. Ha ezeket kiküszöbölnénk, már akkor jelentős lépéssel jutnánk előre. Nem az a valódi baj, hogy *reménytelen* helyzetben sorra szembesítünk vagy *szembesíttettünk* mindenkit mindenkivel, hanem az, hogy *szükségtelenül* és *indokolatlanul,* számos esetben a törvényben megkívánt egyetlen feltétel, a valóságos ellentét megállapíthatósága hiányában folyik ezeknek az eljárási cselekményeknek a jelentős része. A kifejtettek azonban nem jelentik azt, hogy az *elvileg* megengedhető és helyénvaló szembesítések előírása vagy foganatosítása sokszor nem minősíthető felesleges formalizmusnak. Ilyen például az az eset, amikor a határozottan és következetesen valló gyanúsított esetleges korábbi ügyeinek irataiból is egyértelműen az derül ki, hogy első vallomása mellett mindvégig változatlanul, esetleg szembesítések ellenére is kitartott. Ha az előzményi iratokban nincs olyan adat, amely arra utalna, hogy az eredménytelenség nyilvánvaló taktikai hiba következménye, akkor pl. a konok bűnözők, a többszörös visszaesők és a cigány gyanúsítottak szembesítése az esetek zömében mellőzhető. Az ilyen gyanúsítottak esetében nincs rá semmi esély, hogy az a lelki hatás, ami az eredményes szembesítés alapja lehet, akár részben érvényesül, s ha nagyritkán mégis, akkor az eredmény nem a gyanúsított oldalán jelentkezik. A némi önismerettel rendelkező vizsgáló tisztában van azzal, hogy e körben mindig hamar felmérte a szembesítés várható eredménytelenségét, és sohasem azért folyamodott mégis ehhez az aktushoz, mert titokban bízott saját téves ítéletében, hanem azért mert ellenkező esetben tartott „mulasztása" következményeitől. Ugyanakkor abban a néhány ügyben, ahol mégis „eredményesnek" lehetett minősíteni a szembesítést, megfigyelhető, hogy az ellentmondás kivétel nélkül a tanú nélküli ügy sértettjének meghátrálása, megijedése, tehát a sértetti vallomás visszavonása, módosítása folytán oldódott fel. Pedig ha ez történik, s a nyomozást bűncselekmény hiányában lehet megszüntetni, aligha marad bennünk az irattározáskor kevesebb hiányérzet vagy rossz érzés, mintha az érdemi befejezés bizonyíték hiányára alapított megszüntetés vagy vádjavaslat lett volna.

Feleslegesnek minősíthető a szembesítés akkor is, ha a gyanúsított rendre megváltoztatja a vallomásait, öt-hatféle verziót ad elő, mindegyik kb. ugyanannyira valószínű, vagy valószínűtlen s természetesen egyik sem egyezik a szembesítendő személy vallomásával. Semmi szín alatt nem állíthatjuk, hogy „a szembesítés hatására tett" hetedik, vagy az egyik korábbi változat egyéb adat hiányában megnyugtatóbb lenne, az pedig itt még valószínűtlenebb, hogy az ellentmondás a másik fél vallomásának megváltozása révén fog feloldódni. Szintén nyugodtan elmaradhat a szembesítés, ha az érintettek már korábban részletesen ismerték egymás ellentétes vallomását, sőt azt feltehetően meg is vitatták, mégis határozottan kitartottak saját álláspontjuk mellett. Természetesen reménytelen abban bízni, hogy a történteket, sőt az egyes fejleményeket is megtárgyaló, az eseményeket egymás között többször felelevenítő személyek éppen intézményes, rájuk erőltetett keretek között fogják az ellentmondást feloldani. Szabadlábon levő, egymással szoros kapcsolatban álló terhelttársak szembesítése például rendszerint csak a nyomozati iratok terjedelmét növeli, anélkül, hogy kézzelfogható eredménnyel járna. Végül ide kívánkozik az a sajátos eset, amikor a szembesítés váratlan, meglepő volta miatt elvileg eredményes lehetne ugyan, de mivel az egyik fél nem tud magyarul, csak tolmács közreműködésével hajtható végre. Ilyenkor bármilyen jól szervezett és gördülékeny az eljárási cselekmény, szinte soha nem hoz eredményt. Az idegenajkú ugyanis nem a másik fél szemébe nézve s a hallottak közvetlen hatása alatt, hanem a tolmács szenvtelen és rendszerint elhúzódó fordítása után nyilatkozik, addigra pedig elkészül a számára megfelelő válasszal.

Adódhatnak persze olyan körülmények, hogy még az itt példaképpen felsorolt esetekben is célszerű a szembesítést megfontolni, erről azonban már a következő pontban lesz szó. Mielőtt azonban e csoport tárgyalására rátérnék, még annyit, hogy mint az eddigiekből is látható: az utolsó két pont elhatárolása csak szubjektív ismérvek, gondos mérlegelés keretében hozandó egyedi döntés alapján történhet. Az a)—f)-ig tárgyalt pontokkal ellentétben, itt tehát már nehéz általános elveket, minden e csoportokba sorolható ügyben irányadónak tekinthető szempontokat felsorakoztatni. Pusztán az egyébként indokolt szembesítés *várható sikerét* illetően születhetnek tehát eltérő döntések, bármilyen legyen is azonban a döntés, azt nagyon ritkán mondhatjuk, hogy már a meghozatalakor feltétlenül helytelen, hibás volt. Mindezek ellenére talán mégsem felesleges néhány olyan körülményt is megvizsgálni, amely bizonyára növeli a tervezett szembesítés sikerének valószínűségét.

h) Bócz Endrével egyetértve „a szembesítésnek két szempontból lehet értelme: az egyik, amikor taktikai meglepetésként alkalmazom, és ennek hatására beismerésre késztetem a gyanúsítottat; a másik, amikor két vallomástevőben egyaránt megvan a hajlandóság az igazmondásra, de részletekben eltér a vallomásuk."[1] E változatok bővebb kifejtést érdemelnek.

1. A taktikai fogásként alkalmazott szembesítéseknek véleményem szerint kétféle alapja lehet:

— a gyanúsított tud egy vagy több ellene szóló szembesítésre módot nyújtható bizonyítási lehetőségről, de tévesen úgy gondolja, hogy ezeket a nyomozó hatóság nem ismeri;

— a gyanúsított nem tud olyan ellene szóló bizonyítási lehetőségről, amelyet a nyomozó hatóság ismer.

Természetesen előfordulhat e két típus egy ügyben, egymással keveredve is, a megkülönböztetés mégsem felesleges, hiszen beláthatjuk, hogy az első esetben például a gyanúsított által ismert vagy látott szemtanú *puszta megjelenése* eredményes szembesítés alapja lehet. Ilyenkor tehát a gyanúsítottban nem elsősorban, vagy nem kizárólag magával a bizonyítékkal (a vallomással) kelthető feszültség, hanem a bizo-

[1] Konzultáció a túlbizonyításról és a nyomozások egyszerűsítéséről. Belügyi Szemle, 1982. május, 31. old.

nyíték forrásával. Részben ugyanez a helyzet ha a tagadó terhelt vallomását vagy annak egy részét egy hozzá érzelmileg közel álló személy vallomásával tudjuk cáfolni. A hozzátartozó vagy jó barát jelenléte még akkor is hatásos lehet, ha nem váratlanul bukkan fel, hiszen a terhelt vele szoros kapcsolatban állók nyilatkozatát vagy egyáltalán nem, vagy csak jóval nehezebben, esetleg a viselkedésében is lemérhető vívódások, áruló gesztusok kíséretében tudja megcáfolni. Még mindig a bizonyíték forrásával történő manipulálás keretei között maradva, feltétlenül célszerű megkísérelni a beismerésben levő terhelt elkülönített, tagadó társaival való szembesítését — feltéve persze, hogy a tagadások cáfolására egyáltalán szükség van. Különösen akkor remélhetünk az ilyenkor alkalmazott szembesítéstől eredményt, ha a bűncselekmény *szervezője, vezéregyénisége* tett hiteltérdemlőnek látszó beismerő vallomást, olyan személy tehát, akinek hallgatásában társai szinte vakon bíztak. Közismert tapasztalat, hogy ha a „főnök" ismer be, a többiek könnyebben belátják helyzetük kilátástalanságát.

A másik tipusú taktikai szembesítés során a bizonyíték forrása mellett már sokkal inkább előtérbe kerül *maga a bizonyíték,* a szembesítendő fél nyilatkozata is. A leggyakoribb az az eset, amikor a terheltet olyan szemtanúval szembesítik, akit a bűncselekmény elkövetésekor vagy ahhoz kapcsolódóan nem látott, illetve nem ismert fel. Az itt tárgyalt körben kivételesen indokolt lehet meggyőző bizonyítékok esetében is szembesíteni, ha úgy gondoljuk, hogy a tagadó terhelt szavahihetőségének látványos formában történő vagy fokozatos megdöntésével olyan beismerő vallomáshoz juthatunk, amely új tényeket vagy körülményeket is tartalmaz. (Pl. tételezzük fel, hogy *N* két bűncselekménye közül az egyik tagadásával szemben számos tanúvallomással bizonyítható, köztük olyanokéval is, akikről *N* nem is tud. A másik, tanú nélküli cselekmény elkövetését *N* eredményes házkutatás hatására beismeri ugyan, részleteket azonban nem közöl, s e cselekményben a kezdeményező és vezető szerepet állítólagos társának a mindent tagadó, alibivel azonban nem rendelkező *M*-nek tulajdonítja. Az első cselekményt illetően felesleges lenne a szembesítés, hiszen a terhelő bizonyítékok túlsúlyban vannak: *N* tagadása ellenére elítélhető. Mégis, ha a váratlan szembesítések hatására megtörne, remélhető lenne, hogy a második cselekménnyel kapcsolatban is részletesebben adna számot a saját, és esetleges társa szerepéről, vagy olyan további, ellenőrizhető adattal szolgálna, melynek birtokában a második cselekmény megnyugtatóbban megítélhető.) Természetesen ilyen esetekben fontos nagyon alaposan mérlegelni, hogy a szavahihetőség megdöntése, végső soron a beismerés elérése csak a szembesítés idő- és munkaigényes módjával oldható-e meg, illetve hogy reálisan remélhető-e a beismeréstől valamely számunkra hasznos többlet.

2. Áttérve a másik nagy csoportra feltétlenül indokolt lehet a szembesítés, ha valószínű, hogy a vallomások közötti feloldandó és feloldható eltérés *nem a valóság szándékos elferdítésének az eredménye.* Tudjuk, hogy mind az igazmondásra törekvő terhelt, mind pedig a legsegítőkészebb tanú kerülhet olyan helyzetbe — sokszor éppen túlbuzgósága következtében —, hogy nem pontosan és kimerítően számol be a történtekről; kihagy, hozzátesz, vagy elferdít egyes részleteket. Már Visinszkij okkal fogalmazta meg, hogy „...nem is annyira a rosszhiszeműség, mint a tanú tévedése, emlékezetének kihagyása, észleléseinek téves volta, az eltorzított érzékelés a forrása a tanúvallomásokban található számos hiányosságnak"[2] s ezt a terhelt vallomásával kapcsolatban szintén elmondhatjuk. Ilyenkor megnyugtatóbb a felekre bízni az ellentmondás tisztázását, mintha maga a vizsgáló próbálja meg különféle módszerekkel felfrissíteni az emlékezetét. Az ugyanis akinek az ügyet fel kell derítenie, az alakulóban levő tényállás valóságtartamát pontosan még nem ismeri, csupán feltételezései, elképzelései vannak, az pedig, mint láttuk, igen veszélyes, ha a vizsgáló próbálja mégoly megalapozottnak látszó elképzeléseihez igazítani az ellentmondásos, vagy hiányos adatokat. Ez a veszély szembesítés alkalmazásával biztosabban kerülhető el, ráadásul az érintettek számos korábban még nem is ismert körülményt feleleveníthetnek, és tisztázhatnak.

A tapasztalatok szerint ez a típusú szembesítés gyakran vezetett teljes sikerrel pl. ittasságból eredő *részleges* emlékezetkiesés miatt egyes mozzanatokat összezavaró, vagy sorozatbűncselekményes részeit „elfelejtő" terhelt emlékeinek pontosabb felidézésében, de többször volt eredményes a bűncselekmény elkövetése miatt sokkos, felindult állapotba került sértett használható vallomásának elérésében is. Az eredményre való törekvés azonban talán itt üthet a leginkább vissza: nagyon kell ügyelni arra, hogy az emlékezet felfrissítése ne jelentsen egyben sugalmazást, egyes tényeknek a szembesítendők valamelyikére történő ráerőltetését. Annak a vizsgálónak az eljárása, aki nem maga kényszerít ki egyes vallomásrészleteket, hanem ehhez más személyt használ eszközül, semmivel nem lesz törvényesebb, hiszen a jogilag megengedett sőt javasolt eljárási forma a jogtalan tartamat nem legalizálja.

IV.

Az eddigiek során arra a kérdésre kerestem a választ, mit kellene tenni annak érdekében, hogy a tömeges, és jórészt eredménytelen szembesítések helyett alaposabban és meggyőzőbben fel tudjuk mérni: mikor szükséges és érdemes ehhez az eljárási cselekményhez folyamodni. A szembesítések hatékonyságát azonban nem kizárólag az indokolt és reménykeltő esetek felismerése, megalapozott kiválasztása révén növelhetjük, hanem úgy is, ha a már megfelelő körben alkalmazott eljárási cselekményeket *megfelelő módon, helyesen alkalmazzuk.* A „mikor" kérdésre adandó válasszal tehát csaknem egyenrangúnak kell tekinteni a „hogyan" megválaszolását is. Befejezésül tehát a szembesítés foganatosításának módjával, azon belül is a *megszervezés,* a *lebonyolítás* és a *jegyzőkönyvezés* egyes kérdéseivel kívánok foglalkozni.[3]

[2] A. J. *Visinszkij:* A perbeli bizonyítás elmélete a szovjet jogban. Bp. 1952. 305. old.

[3] Annál is inkább, mert a két dolog — csakúgy mint az öntevékeny és az előírt szembesítések kölcsönhatása esetében — ezúttal is összefügg: a sok indokolatlan, meggyőződés ellenére végzett eljárási cselekmény előbb-utóbb szükségszerűen elszürkíti, sablonossá teszi a gyakorlatot, szürkék és sablonosak, így valószínűleg zömmel eredménytelenek lesznek tehát az indokolt szembesítések is.

Nem szorul bővebb bizonyításra milyen sok múlik már a szembesítés jó megszervezésén, ami lényegében annak alapos előzetes végiggondolását jelenti, hogy pontosan mikor, milyen sorrendben kerüljön sor a szembesítésekre, hogyan kapcsolódjanak azok a nyomozás menetébe, miként használjuk fel a szembesítések során a már meglevő egyéb adatokat stb. Mielőtt itt is beérnénk a „mindezt az ügy összes körülményeinek gondos mérlegelése révén kell eldönteni" abszolút mértékben igaz, de éppen ezért semmitmondó formulájával, gondoljunk végig néhány általános szempontot. Gyakran tapasztalható, hogy az ugyanarra a napra idézett gyanúsítottak és tanúk szembesítése — teljesen változatlan nyomozati anyag mellett — csak napok, nem ritkán hetek múlva történik meg. Pedig tervszerű munkával, előre gondolkodva fel lehet mérni, hogy a szembesítés nem csupán megoldható, de feltétlenül több sikerrel is kecsegtet akkor, ha rögtön a kihallgatások után kerül rá sor.

Mindez a nyomozás menetét jelentősen gyorsítja, az állampolgárokat felesleges ismételt idézésekkel nem zaklatja, s ami még ezeknél is fontosabb, nem nyújt bőséges alkalmat az érintetteknek álláspontjaik előzetes egyeztetésére, az összebeszélésre. Ezért már az első kihallgatások tervezésekor, az idézések sorrendjének megállapításakor figyelembe kell venni a szembesítés lehetőségét. A már kihallgatott személyt az esetleges szembesítésig nem szabad elengedni, sőt feltétlenül indokolt őt a kihallgatásra váróktól elkülöníteni. Az érintkezés előzetes megakadályozását nem szabad azért mellőzni, mert a szembesítendők korábban ismerték egymást, és pl. a kihallgatásra is együtt érkeztek. Saját kihallgatási taktikájáról nyilván senki nincs olyan lesújtó véleménnyel, hogy minden további nélkül tudomásul venné: az érintettek a kihallgatáson szóba került minden részletkérdést illetően úgyis egyeztették már az álláspontjukat. Az összebeszélés elvi lehetőségéből származó amúgy is jelentős előnyt nem szabad szinte behozhatatlanná tenni azzal, hogy az érintetteknek módot nyújtunk a kihallgatások lefolyásának és a vallomások tartalmának a megismerésére is.

Szintén a szembesítés megszervezésének a körébe tartozik, de már átvezet a lebonyolítás kérdéseinek a tárgyalásához a szembesítés *tárgyának, terjedelmének helyes felismerése.* Kétségtelen, hogy a szembesítést szokás párhuzamos kihallgatásnak is nevezni, ezt azonban nem szabad félreérteni, mivel e megnevezés csak formai szempontból helytálló. A szembesítést ugyanis nem kizárólag a másik fél legális, intézményes jelenléte különbözteti meg a kihallgatástól. Ennek az aktusnak, mint már említettem, általában nem újabb adatok felderítése a feladata — jóllehet járhat ilyen eredménnyel is —, hanem a már megszerzett adatok bizonyos szempontból történő felülvizsgálata. Egyértelműen kifogásolni kell tehát azt az egyre általánosabb gyakorlatot, hogy a *szembesítések a korábbi vallomások párhuzamos megismételtetésében merülnek ki.* A vizsgált ügyek jelentős részéből az tűnt ki, hogy az egyik szembesítendő fél több oldalon keresztül — s már azt is bizonyos eredménynek kellett tekinteni, hogy néha megszakításokkal — szinte szó szerint, és teljes terjedelmében elmondta a korábbi vallomását, majd a másik, rendszerint a „szemedbe mondom, hogy nem így történt" szavak előrebocsátásával megismételte a sajátját. Az sem minősíthető követésre érdemesebbnek, ha a szembesítés során tett vallomás rövidebb ugyan, de csak azért, mert a korábbi nyilatkozatnak csupán kivonatát, rövidített változatát, de éppúgy teljes anyagát mondják az érintettek egymás szemébe. Akadtak olyan ügyek is, amelyekben azért minősítették részben eredményesnek a szembesítést, mert annak során egyetértettek az érintettek egyes olyan részletekben, amelyeket a korábbi vallomásokban is teljesen azonos módon adtak elő. Az egyik devizagazdálkodás megsértése miatt folyt ügyben pl. a szembesítéssel legfeljebb azt kellett volna tisztázni, hogy egyes aranyékszerek zálogcédulái kölcsön fedezetéül szolgáltak-e, ezt ugyanis csak a hitelező ismerte be. A vizsgáló azért minősítette „részben eredményesnek" a körülményes, minden egyes korábbi vallomásrészre hosszadalmasan kiterjedő szembesítést, mert az adós korábbi vallomását megváltoztatva hajlandó volt elfogadni a hitelezőnek azt az állítását, hogy a kölcsön folyósítása nem egy, hanem két részletben történt. Mindez persze az ügyben teljesen érdektelen volt.

Az ilyen és hasonló hibák elkerülése érdekében a szembesítés helyes terjedelmét és tartamát mindig a vallomásokban fellelhető, lényeges és feloldandó ellentmondásokhoz kell igazítani. A megfelelő keresetek közé szorított szembesítéssel rengeteg idő takarítható meg, s az iratokat olvasva nem támad léptennyomon az a benyomás, hogy a vizsgáló valószínűleg fel sem ismerte a valódi ellentmondást s csak azért szembesített szinte az egész tényállásra kiterjedően, mert úgy vélte, ha *mindent megtesz,* nyilván a *szükségest is* elvégzi. A kihallgatás folyamatos ellenőrzése és irányítása nem könnyű feladat, mert a vizsgálónak igen szűk mezsgyén kell ügyesen mozognia: a bizonyítást lényegében az érintetteknek engedi át, ugyanakkor mégis kézbentartja. Gyakori hiba, amikor ez utóbbi feladatát túlértékelve, szinte külön-külön tárgyal az érintett személyekkel, mert úgy gondolja, hogyha állandóan nem ékeli magát közéjük, a szembesítés ellenőrizhetetlenné válik. Ilyenkor a szembesítendők egymásra gyakorolt közvetlen hatása jelentősen csökken, nem egymással szembefordulva, hanem a vizsgálóval polemizálva alkudoznak a tényálláson.[4] Ezt természetesen kerülni kell.

Az eddig elmondottak egyaránt érvényesek az indokolt szembesítések korábban említett mindkét esetére, ám az is nagyon lényeges, hogy a két típus mindezt figyelembe véve is alapvetően eltérő módszert kíván. Ha a szembesítés akár csak részben is remélhetőleg váratlan, a feltett kérdésnek vagy felszólításnak egyszerre csak egyetlen mozzanatra, mindig a legkritikusabb pontra kell irányulnia. „Eredményes szembesítés általában csak a tömör, frappáns állítások konfrontálásától várható" — állapította meg már akkor az ellenkező gyakorlat miatt keseregve a korábban

[4] Ma már mosolygunk Szlemenicsnek a szembesítés lényegét megkerülő másfélszáz éves tanácsán: „ha a rab bűntársával ellentállíttatik, úgy kell őket helyeztetni, hogy egymásnak arczát ne láthassák, mivel a feladó fél társának nyomorúságán a szomorú arczán megindulván feladását könnyen visszahúzhatná". (Szlemenics Pál i. m. 183. old.) Ám — mint látható — sajnos ma is előfordul, hogy az érintettek a szembesítés égisze alatt nem egymással, hanem külön-külön a vizsgálóval szembesülnek.

idézett 1974-es OKKrI vizsgálat —, s valóban, a tudatos tagadás cáfolása rendszerint csak az elemeire bontott állítások pergő, sok gondolkodásra időt nem hagyó szembeállítása, a feszültség állandó fokozása révén remélhető.

Ügyelni kell azonban arra is, nehogy ellenkező hibába essünk. Előfordul, hogy éppen a szembesítés indokolatlan mértékben irányított, leszűkített volta miatt marad el az eredmény. Ha ugyanis ezt az eljárási cselekményt legalább részben a váratlanságra alapítjuk, nem szabad a hatást túlságosan konkrét, a választ, vagy az abból levonható következtetést szinte sugalló kérdéssel, vagy közléssel tompítani. Az egyik szembesítési jegyzőkönyvben pl. ez a vizsgálói felszólítás volt olvasható: „nyilatkozzanak arról, hogy *N* utoljára hol, mikor találkozott *M*-mel (a gyanúsítottal), ekkor *N*-nél milyen tárgyak voltak, s közölte-e *M*-mel, hogy azok bűncselekményből származnak". Még el sem kezdődött tehát a voltaképpeni szembesítés, a kicsit is „tapasztalt" *M* máris tudhatja, hogy tagadásával szemben nyilván az orgazdaság szándékát próbálják bizonyítani, s mielőtt *N* megszólalna *M* valószínűleg már fel is készült a terhelő vallomás kivédésére. Helyesebb lett volna konkrét felszólítás nélkül csak a találkozás körülményeit és lefolyását — de csakis azt — elmondatni.

Nincs és nem is lehet arra vonatkozó előírás, hogy a szembesítendőknek milyen sorrendben kell nyilatkozataikat megtenniük. Taktikai okokból általában azt javasolják, hogy előbb a terhelő, vagy pozitív, valószínűbb állítás hangozzék el, s ezt kövesse a másik fél vallomása. Ám éppen a most tárgyalt esetben, váratlan szembesítéskor, ha a terhelő adat birtokosának megjelenése önmagában meglepetésszerű, ettől az elvtől gyakran célszerű eltérni, ezáltal is rövidebb időt hagyva a felocsúdáshoz.

Más módszerre, az előzővel ellentétben a feszültség feloldására, nyugodt, kiegyensúlyozott, szinte csevegő légkör megteremtésére van szükség, ha a szembesítés jóhiszemű, de feledékeny, vagy rosszul emlékező személy vallomását lenne hivatva kiegészíteni, pontosítani.

Az ilyenkor javasolható kötetlen beszélgetés, egymás kölcsönös figyelmeztetése és korrigálása alkalmas lehet a tévedések kiigazítására. A vizsgálónak ilyenkor tartózkodnia kell a gyakori közbeszólásoktól, lehetőleg nem szabad az érintetteket félbeszakítania, hagyni kell, hogy akár hosszadalmasan, aprólékos részleteket érintve beszéljenek, és hogy olyan körülményeket is felidézhessenek, amelyek talán nem tartoznak az ügy lényegéhez, de az emlékezést segíthetik.[5] Mindez nem mond ellent a szembesítések leszűkítésére, lerövidítésére irányuló törekvésnek, hiszen a szembesítés maga néha elkerülhetetlenül hosszú, a terjedelmes, aprólékos jegyzőkönyvezés viszont szinte mindig elkerülhető. Ezzel a gondolattal végül el is jutottunk a szembesítés rögzítésének kérdéséhez.

A jegyzőkönyvezésnél általában abból kell kiindulni, hogy az eredményes szembesítést szinte bizonyosan folytatólagos kihallgatás követi, az eredménytelen szembesítés pedig — mégoly részletes jegyzőkönyv esetén is — rendszerint csak az eljárási cselekmény lefolytatását és eredménytelenségét bizonyítja, érdemben egyebet csak nagyon ritkán. Ha pedig ez így van, elvileg még arra is lehetőség lenne, hogy csak az eredménytelen szembesítésről készüljön rövid jegyzőkönyv. Az ellentmondások sikeres tisztázása esetén elegendő lenne a szembesítés tényére a folytatólagos kihallgatási jegyzőkönyvekben utalni, és ugyanott tisztázni a vallomás megváltoztatásának indokait is.[6]

Sajnos az a Bócz Endre által idestova 20 éve javasolt gyakorlat mindmáig nem tudott meghonosodni, mely szerint a szembesítések magnetofonnal történő rögzítése részben pótolhatná a jegyzőkönyveket, ugyanankkor az eljárási jog maradéktalan tiszteletben tartása mellett a szembesítések hatékonyságát is jelentősen növelhetné.[7] A jelenlegi, egyre nehezebbé váló körülmények között, ugyanakkor a technikai felszereltség jóval magasabb fokán — amikor az eljárási cselekmények hangszalagon történő rögzítését is immár évek óta, viszonylag rugalmasan szabályozták[8] — e gyakorlat bevezetését és széles körű alkalmazását ismét alaposan meg kellene fontolni s nem is kizárólag célszerűségi, hanem taktikai szempontból is. A váratlan szembesítések pergő lebonyolítása ugyanis jelenleg nem egyeztethető össze az eljárási cselekményt megelőző kötelezően foganatosítandó figyelmeztetések részletes és hosszadalmas jegyzőkönyvezésével. Ezek a figyelmeztetések és közlések az *előírtakon túlmenően* még annak megmagyarázására is rendszeresen kiterjednek, hogy miért van szükség a szembesítésre, s azon milyen magatartást kell tanúsítani. Egy-egy szembesítési jegyzőkönyv bevezető figyelmeztetéseit olvasva szinte az a benyomása támad az embernek, hogy a gyakorlatban megdönthetetlen vélelemként él: a szembesítendő felek ezt az eljárási aktust kívánják felhasználni a rendzavarásra, a közbeszólásra, az engedély nélküli kérdésekre, egymás sértegetésére, arra, hogy egymásnak jelzést adjanak stb.[9] Ezzel

[5] A vizsgáló azonban helyesen teszi, ha az emlékezet eredményes felfrissítésekor megkísérel a vallomást megváltoztató személytől olyan további részleteket is megtudni, amelyeket nem teljes egészében a társa idézett fel, s amelyek utóbb ellenőrizhetők. Ezáltal még a látszatát is elkerüli annak, hogy a szembesítést az összebeszélés intézményes fórumává tegye.

[6] A 4/1980. BM. sz. utasítás 18/h) pontja előírja, hogy a vallomás szembesítés során történő megváltoztatásának indokát tisztázni kell, de az nincs előírva, hogy ennek feltétlenül a szembesítés keretei között kell lezajlania. Egyértelműen helyeselhető ezért az az álláspont, mely szerint „a szembesítés folyamán olykor célszerűtlen annak tisztázásával foglalkozni, hogy miért változtatták meg a kihallgatott személyek eredeti vallomásukat. A nyomozó arra szorítkozzon, hogy a legrészletesebben tisztázza a megváltoztatott vallomás tartamát". (*Karnyejeva—Ordinszkij—Rozenblit:* A kihallgatás taktikája a nyomozás során. BM. Tanulmányi és Módszertani Osztálya, Bp. 1960. 172. old.)

[7] *Bócz* Endre: Szembesítés és magnetofon alkalmazása a nyomozás során. Ügyészségi Értesítő, 1965/4. sz. 20. old. E tanulmány nem csupán elméleti fikció. A szerző számos konkrét ügy tapasztalatai alapján fogalmazta meg, hogy a szembesítések hangszalagon történő rögzítésével „időt, anyagot és munkaerőt takaríthatunk meg — emellett a munka eredményességét fokozhatjuk". (23. old.) E célok elfogadása annak idején ajánlás volt, kb. 10 évvel ezelőtt már követelmény, s ma még több: a bűnüldözés létérdeke.

[8] Ld. a 14/1976. (XII. 7.) IM—BM. sz. együttes rendeletet a büntető eljárási cselekmények hangfelvétellel való rögzítéséről. E rendelet 6. §-a szerint pl. vétségi eljárásban magnetofonfelvétel esetén még a *gyanúsított kihallgatásáról is* elegendő rövid feljegyzést készíteni. Ahhoz, hogy e lehetőségekkel élni tudjunk, mindenekelőtt szélesebb körben kellene tudnunk róluk.

[9] Lehet hogy meglepő, de sem a nyomozati utasításban, sem másutt nincsen előírva, hogy ezeknek a figyelmeztetéseknek a szembesítést megelőzően kötelező elhangzaniuk. A tanút pl. soha nem figyelmeztetik előzetesen a vallomás jogosulatlan megtagadásának

azonban a jegyzőkönyvek bevezető részének sajnos még távolról sincs vége. Nem kell hozzá sok fantázia, hogy megállapíthassuk, mennyire meglepetésszerű annak a személynek a megjelenése, aki mielőtt *érdemben* szóhoz jutna — alkalmasint tanú lévén — tudomásul veszi a hamis tanúzás következményeire történő kioktatást, majd elmondja, hogy a gyanúsítottat ismeri, s akár kitűnik az addigi jegyzőkönyvekből, akár nem, azt is részletesen elmeséli, hogy honnan, majd lehetőleg tényekkel alátámasztva nyilatkozik arról is, hogy milyen viszonyban van vele. A következő lépés, hogy ugyanezt elmondja a meglepetésből már régen magához tért másik fél is, s csak ezután következik a lényeg. Ezzel szemben ha a szembesítés érdemét az esetleg már előzetesen figyelmeztetett tanú megjelenése után nyomban rögzíti a hangszalag, már lenne bőven idő a jegyzőkönyvezésre, hiszen a meglepetés elmúltával a gyanúsított hiába próbálna visszatáncolni.

A nyilatkozatok magnetofonnal való rögzítése vitathatatlan előnnyel járna a másik típusú szembesítésnél is, ahol az események részletekbe menő kölcsönös taglalása nem járna egyben többoldalas jegyzőkönyvek keletkezésével, s ha bárkinek kétsége támadna az eljárási cselekmény törvényes lefolyását illetően, meghallgathatná a rövid szembesítési jegyzőkönyvhöz mellékelt hangszalagot.

Befejezésül emeljünk ki mégegy, leginkább a jegyzőkönyvezés körébe tartozó kérdést.

Bizonyára részben a szembesítések túlnyomórészt formális lebonyolításából adódik, hogy a jegyzőkönyvek kifejezett előírás ellenére[10] alig tartalmazzák a szembesítendők magatartását. Nem tagadható, hogy a bíróság esetenként szinte a közvetlenség elvének sérelmét látja abban, hogy a nyomozás során foganatosított szembesítések jegyzőkönyvében elvétve mégis az olvasható, hogy az érintett személy „elpirult", „zavarba jött", „lesütötte a szemét" stb. Sokan úgy vélik, hogy ezek a külső jelek, gesztusok nem szorulnak rögzítésre, hiszen a vizsgáló ezek jegyzőkönyvezése nélkül is kialakíthatja saját belső meggyőződését, a bíró pedig függetlenül a nyomozás anyagától fogja ugyanezt megtenni. Ez azonban önmagában nem lehet ok arra, hogy a lényeges körülmények jegyzőkönyvezését mellőzzük. A szembesítés során tanúsított magatartás pontos rögzítése már a jegyzőkönyv elolvasásakor legalább magyarázkodásra, de sok esetben színvallásra kényszeríti az illetőt, emellett még esetleg negatív tapasztalataink ellenére sem szabad lebecsülni azt a hatást ami egy sírva, vagy látható indulattal megtett nyomozati nyilatkozat gyakorol a bíróságra, szemben egy — a dokumentáció szerint — nyugodt, fölényes, szenvtelen állítással.

V.

A szembesítés szabályozása több mint 400 §-os eljárási törvényünkben csak két rövid bekezdést foglal el, s ezzel az aktussal a kriminalisztika irodalmában is szinte csak címszavakban, érintőlegesen találkozhatunk. Láttuk azt is, hogy az elmélet szűkszavú volta és ezeknek a cselekményeknek a tényleges gyakoriságában megtestesülő jelentősége között szakadék tátong. Ez persze önmagában nem lenne baj, ha a gyakorlat, mint annyi más területen itt is következetes és használható elveken nyugvó hidat emelt volna a szakadék fölé. A tömegesen indokolatlanul és lélektelenül végzett szembesítések azonban egyáltalán nem erre engednek következtetni.

Ezzel a tanulmánnyal azt igyekeztem bebizonyítani, hogy a szembesítések jócskán megtépázott hitelének helyreállításához új ügyészi és rendőri szemléletre van szükség. Egy téves gyakorlat konzekvenciáit még akkor is le kell vonnunk, ha ennek során olyan kézenfekvő igazságokkal is *szembesülni* kényszerülünk — ezúttal mindenképpen indokoltan és talán eredményesen —, hogy a mennyiség nemcsak nem pótolja a minőséget, hanem előbb-utóbb feltétlenül a rovására is megy.

Tóth Mihály

a következményeire — hiszen miért feltételeznék róla, hogy ennyire megátalkodott lesz — mégsem hiányzik senkinek. Ugyanez a helyzet a szembesítés eredményét, ill. eredménytelenségét rögzítő záradékkal. Régi, kritika nélkül átvett gyakorlat továbbélése, hogy szinte valamennyi szembesítési jegyzőkönyv ezzel fejeződik be. (itt is valószínűleg a régi formanyomtatvány, s nem az új ember a hibás (?)) Egyszer talán eljön az a nap, amikor elhiszik, hogy a jegyzőkönyv olvasója külön erre vonatkozó megállapítás nélkül is meg tudja ítélni: eredményes volt-e a szembesítés vagy sem.

[10] 4/1980. BM. sz. utasítás 18/g.

SZEMLE

Visky Károly (1908—1984)

Fájdalmas veszteség érte a magyar és nemzetközi jogtudományt: 1984. január 26-án elhunyt Visky Károly, a hazai jogi romanisztika Nesztora. Idézzük fel mindenekelőtt Visky Károly életpályájának főbb állomásait.

Temesváron született 1908. május 3-án. Középiskolai tanulmányait Szatmárnémetiben és Debrecenben végezte. Az érettségit követően a debreceni egyetem Jog- és Államtudományi Karán folytatta tanulmányait, mindvégig kitűnő eredménnyel. 1930-ban avatták a jogtudományok doktorává. Három évvel később, 1933-ban „sub auspiciis" doktorrá promoveált az államtudományokból. Mint Marton Géza, debreceni római jogász professzor kiemelkedően tehetséges és szorgalmas tanítványa, 1930—32 között — négy szemeszteren át — a római egyetem jogi kara mellett szervezett Scuola di Perfezionamento in Diritto Romano kurzusát végezte el. 1932-ben nemzetközi viszonylatban is kimagasló tanulmányi eredményét dokumentáló diplomát szerzett ezen a tanfolyamon. 1939-ben fél esztendőt Párizsban töltött ösztöndíjasként. A tanulmányút során római jogi tárgyú munkáihoz gyűjtött anyagot. Hazatérését követően sem szakadt meg kapcsolata a római joggal. Habilitáció iránti kérelmet terjesztett elő Marton professzornál, aki ezekben az években már Budapesten volt római jogász professzor. Ma-

gántanári képesítést a könyvalakban is publikált „A vis major a római jog forrásaiban" című munkájával nyert a budapesti egyetem Jog- és Államtudományi Karán.

A felszabadulást követően is a ius in praxi volt a legfőbb tevékenységi területe. Dolgozott egy ideig az Országos Földhivatalnál, majd jogi és törvényelőkészítő osztályon töltött be felelős munkakört 1948-ban a Gazdasági Főtanácshoz kerülvén. Ezért a munkájáért kormánykitüntetést is kapott 1952-ben. 1963 decemberéig a Központi Döntőbizottsághoz való kerüléséig több munkahelyen is — így az Országos Árhivatalnál, az Országos Tervhivatalnál, a Földművelésügyi Minisztériumban, majd ismét az országos Árhivatalnál — tevékenykedett. A Központi Döntőbizottságnál döntőbíróként dolgozott. Az 1973. január 1-én hatályba lépett bírósági szervezeti reform óta volt a Legfelsőbb Bíróság bírája, illetve tanácselnöke. Innen is vonult nyugalomba 1981-ben. Magas színvonalú bírói munkájáért két ízben is kapott magas kormánykitüntetést.

A vita activa-t számára a ius in praxi, a vita contemplativa-t pedig a ius Romanum jelentette számára. A római Scuola di Perfezionamento in Diritto Romano-n képviselt 27 nemzet fiai közül a legjobb eredményt elért Visky Károly 1971-ben „Szellemi munka és ars liberalis a római jog forrásaiban" című disszertációjával az állam- és jogtudományok kandidátusa, 1977-ben pedig „A császárkori gazdasági válság nyomai a római jogforrásokban" című munkájával az állam- és jogtudományok doktora tudományos fokozatot nyerte el. Bonfante és Riccobono nemzetközileg is jól ismert és nagyra értékelt tanítványa tudományos és oktatói munkásságának további elismerését jelenti az 1980-ban adományozott címzetes egyetemi tanári cím az Eötvös Loránd Tudományegyetem Római Jogi Tanszékén. Visky Károly az 1970-es évek második felében oktatott római jogot a szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán és az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán. Budapesten a hallgatók körében nagy sikernek örvendő speciális kollégiumokat tartott kutatási területei köréből. Aktív résztvevője volt továbbá — mint a Société Internationale „Fernand De Visscher" pour l'Histoire des Droits de l'Antiquité" tagja — nemzetközi római jogi és antik jogtörténeti kongresszusoknak. Elhatalmasodó betegségéig szinte nem is volt olyan SIDA kongresszus, amelyen ne tartott volna igen nagy figyelemmel kísért előadást. A vita contemplativa ilyen értelemben vita activa-vá transzformálódott.

Visky Károly — bár tudományos munkássága nem korlátozódott a római jog terrénumára — prefectus consultus iuris Romani volt. Ennek bizonyítéka igen sokrétű, nemzetközi viszonylatban is nagyra értékelt irodalmi oeuvre-je. Irodalmi munkássága nem szorítkozott a római jog egyik vagy másik szegmentumára. Igen nagy számú, tekintélyes hányadában külföldön, rangos folyóiratokban publikált munkáiban a személyi jogi (családi jogi), a dologi jogi, kötelmi jogi — ennek általános része keretében a felelősség kiemelkedő szerephez jut —, a perjogi, jogi epigráfiai tárgyú és a szellemi munka és az artes liberales kapcsolatára vonatkozó kutatások egyaránt megtalálhatók. De még ez az átfogó jellegű témafelsorolás sem meríti ki tudományos munkásságát. Foglalkozott ugyanis — igaz csak egy-egy tanulmányban — az interpolatiokritikával, Iustinianus és a provinciák jogegyesítésének kapcsolatával, a római jogi elemek hazai jogunkban mutatkozó hatásaival és nagy magyar mestere, Marton Géza római jogászi munkásságának értékelésével.

A nekrológ keretei nem adnak módot arra, hogy Visky Károly fentebb már körvonalazott igen sokrétű irodalmi munkásságát részleteiben tekintsük át. Életművének értékelésénél mindenekelőtt két kutatási területét — a szellemi munka és az artes liberales kapcsolata a római jogban és a császárkori gazdasági válság analízise a római jogforrásokban — kell figyelembe vennünk.

Német nyelven könyvalakban (Geistige Arbeit und die „artes liberales" in den Quellen des römischen Rechts, Budapest, 1977. Akadémiai Kiadó) is hozzáférhető a szellemi munka kérdéseit vizsgáló munkája, amely már tárgyánál fogva is úttörő jellegű a hazai és nemzetközi jogi romanisztikai irodalomban.

Halála előtt néhány hónappal jelent meg ugyancsak német nyelven a császárkori gazdasági válság nyomait a római jogforrásokban vizsgáló monográfiája (Spuren der Wirtschaftskrise der Kaiserzeit in den römischen Rechtsquellen. Budapest, 1983. Dr. Rudolf Habelt GmbH Bonn — Akadémiai Kiadó). Már témaválasztásánál fogva is nagyjelentőségű munkáról van szó. Visky Károly ugyanis a gazdasági szféra jogi tükrözése kérdését választja kutatási feladatául.

Mindkét röviden felvázolt kutatási terület központi jelentőségű a jogi romanisztika számára. A szellemi munka problémaköre és a gazdasági szféra- jogi tükrözés kapcsolatának kérdése egyúttal olyan tudományos problémák, amelyek mintegy az ókortudományok és a jogtudomány „metszéspontjában" helyezkednek el. Az ókortudomány és a jogtudomány művelője számára rendkívül értékesek ezek a nagy elvi jelentőséggel is rendelkező elemzések. Nem véletlen, hogy Visky Károly vállalkozott több évtizedes kutatómunkát vállalva önzetlenül, ezeknek a kutatási feladatoknak a megoldására. Az ő személyében szerves módon egyesült a széles körű szakmai ismeretekkel rendelkező iurisperitus és a kivételesen széles körű műveltséggel bíró omni laude cumulatus iurisconsultus. A világszerte is szakmai körökben jól ismert és megbecsült Visky Károly gazdag életműve, amelyet a halál oly tragikus ténye csak megszakítani tudott, örök értéke marad az egyetemes tudományos életnek.

Hamza Gábor

Clara Zetkin évforduló

Születésének 125., halálának 50. évfordulóján emlékezett meg a nagy forradalmárról világszerte a haladó nőmozgalom. Az alakjához fűződő tradíció ápolása nemes kötelessége a Lipcsében működő tudományos közösségnek.

E téma kutatására szerveződött kutatócsoport számos kiadvánnyal, 1972 óta folyóirattal és hét jelentős témát tárgyaló nemzetközi konferenciával a nőmozgalom történetének legjelentősebb kutatóbázisává fejlődött a szocialista országokban.

Az 1982. május 27-én Lipcsében konferenciát rendeztek, témája: Clara Zetkin és a békemozgalom volt, melyet 14 hazai és külföldi előadó különböző nézőpontból közelített meg.

Joachim Müller a főiskola rektora, a kutatócsoport vezetője „Clara Zetkins Kampf gegen Imperialismus und Krieg" címmel tartotta meg bevezető előadását. Cl. Zetkin politikai tevékenységének azt a jellemzőjét ragadta meg, hogy az imperializmushoz fűződő militarizmus elleni harc volt életének fő tevékenységi tere, a különböző politikai szervezeteken belül végzett

munkája is végeredményében e célhoz kötődik.

Cl. Zetkin életének három esemény ad keretet. Az első a német egység, majd a szociáldemokrata mozgalom megerősödése és differenciálódása, végül a Weimari Köztársaság válsága, halála előtt néhány hónappal jutott uralomra a fasizmus Németországban.

Az életút rövid felvázolása után Müller professzor számba vette azokat a hatásokat, amelyek a fiatal, Lipcsében végzett tanítónőt a marxizmus felé vitték. Így Ossip Zetkin (későbbi férje), aki orosz emigránsként élt Lipcsében, majd Csernyisevszkij 1863-ban németre fordított regénye a „Was tun" gyakorolt rá nagy hatást, melyről 1888-ban maga is úgy nyilatkozott, hogy egy egész generációt ihletett a regényben megrajzolt politikai-etikai ideál.

Az 1878-as szocialistaellenes törvény válaszút elé állította a fiatal tanítónőt is, más progresszív kortárshoz hasonlóan. Ekkor lépett be a szociáldemokrata pártba. A Cl. Zetkin életmű gazdag hagyatékát születésének 100. évfordulóján az NDK-ban már gondozni kezdték. Kiadták beszédei és írásai három kötetét, majd rövidesen életrajz jelent meg L. Dornemann tollából. Az életmű azonban továbbra is témája a politikai és tudományos irodalomnak.

Müller professzor Cl. Zetkin politikai hagyatékából a bernsteinizmus elleni harcát, valamint a szocialista nőmozgalom megszervezése és irányítása terén végzett sokoldalú tevékenységét emelte ki. Ez utóbbi terén az 1907-ben Stuttgart-ban, majd 1910-ben Koppenhágában rendezett nemzetközi kongresszusnak van nagy jelentősége. Mindkettő összefügg a nők politikai jogaiért folyó harccal éppenúgy, mint a békemozgalommal. (Megemlíthetjük, hogy az 1910-ben rendezett kongresszus határozta el a nemzetközi nőnap megünneplését.) E korszakban már nyilvánvalóvá vált, hogy a Lenin irányítása alatt álló bolsevista mozgalom fellépése a marxista irányon belül új korszakot jelent. Cl. Zetkin a bolsevista mozgalom mellett kötelezte el magát 1917-ben is, amikor a Lipcsei Népújságban először üdvözölte a forradalmat, majd 1920. július 2-án a Reichstagban mint a német kommunista képviselők egyike ugyancsak a születő szovjet rendszert ünnepelte. A Weimari Köztársaság idején megjelent írásaiban és beszédeiben, valamint a politikai szervezőmunkája terén mindvégig összefonódott e két gondolat: a megszületett szocialista rendszer és a béke védelmének ügye.

Fritz Staude professzor a főiskola történelmi tanszékének vezetője „Der Kampf Clara Zetkins gegen Militarismus und Opportunismus bis zum Baseler Sozialistenkongress" c. előadásában elsősorban a bázeli kongresszus jelentőségét elemezte. Az általa elmondottak is azonban az egész életmű jelentős mozzanatait jelenítették meg.

Cl. Zetkin politikai tevékenységének tengelyében a *nők választójogáért folyó harc* állt, a nőket már akkor mozgósította a választójog demokratizálása érdekében (1893), amikor a nők még nem is voltak annak birtokában. Felismerte a nők politikai jogaiért folyó harc és a militarizmus-ellenesség közötti összefüggéseket is. A múlt század 90-es éveinek végén a Bernstein köré tömörült kicsiny, de befolyásos csoport tevékenysége felszínre hozta a német szociáldemokrácia belső ellentéteit. Cl. Zetkint 1899-ben, a Hannoverben rendezett pártgyűlésen elmondott beszédében fő feladatként jelölte meg az ellentétek megszüntetését, a mozgalom jellegének, célkitűzéseinek meghatározását. A monopolkapitalizmus belső gazdasági ellentmondásainak éleződése — amelynek a háborúkkal való összefüggése nyilvánvalóvá vált — Zetkin figyelmét egyre inkább a militarizmus elleni harcra irányította. Igazolja ezt az 1903-ban, Drezdában rendezett pártnap előkészítése során kinyilvánított véleménye, de még inkább az 1905/07-es orosz forradalom németországi visszhangja. Elsők között mutatott rá a forradalom új (népi) jellegére. Mindenekelőtt a politikai tömegsztrájk jelentőségét emelte ki. A II. Internacionálé stuttgarti kongresszusán írja 1907-ben, hogy immár nem a „mi" hanem a „hogyan" kérdése a döntő a proletármozgalomban.

Cl. Zetkin alapvető politikai nézeteinek ismeretében érthetjük meg, hogy az 1908-as pártnapra készült előadását miért szenteli annak a témának, hogy a párt elsődleges feladata meghatározni az ifjúság nevelésének programját. (Megjegyzendő, hogy Németországban ebben az évben szüntették meg a nők és fiatalkorúak politikai szervezésének tilalmát, amelyet egy 1850-ben kiadott törvény tartalmazott.) 1907-ben „Unser Patriotismus" c. cikkében különbséget tesz a hazaszeretet és nacionalizmus között, az 1908-as pártnapon pedig a háborút úgy karakterizálja, amely egyre kevésbé a vezető rétegek vagy államférfiak ügye, hanem az egész nép ügye. Ugyanilyen módon használja fel a Koppenhágában 1910-ben tartott nőkongresszust arra, hogy a nőket a béke védelmére szólítsa, mint amely politikai tevékenységük legfontosabb része. Ugyanitt tette felelőssé a II. Internacionálét azért, hogy a politikai tömegsztrájk fegyverét a béke védelmében nem alkalmazza, s egyoldalúan parlamentáris küzdőtéren használja fel erőit. A parlamentarizmus és politikai tömegsztrájk összefüggéseit eleveníti meg a Magdeburgban rendezett pártnap (1910 ősze).

Végül 1911-ben a Jénában rendezett pártnapon a politikai tömegsztrájkot úgy jellemzi, hogy annak segítsége nélkül eredményes parlamentáris küzdelem sem folytatható. Az 1911-ben rendezett nőnapi, majd május 1-i felvonulásokon jelszóként olvasható „Krieg dem Kriege" (harc a háború ellen).

A balkánháború 1912/13-ban már a világháború kitörésével fenyegetett. Ezért került sor az 1912. november 24—25-én rendezett rendkívüli szocialista kongresszusra Baselben. A szerző felelevenítette a kongresszus jelentőségét a háború megelőzésében, s ezzel összefüggésben Zetkin nagy visszhangot kiváltó fellépését, valamint a bázeli kongresszus békefelhívását a világ népeihez.

Jürgen Kirchner adjunktus „Clara Zetkin und die internationale sozialistische Frauenkonferenz 1915. in Bern" c. tanulmányában az 1915-ben, Bernben rendezett szocialista nőkonferencia jelentőségét méltatta. Előzményként ő is rámutatott az 1907—1909 között kialkult válságra. Az 1910-es koppenhágai kongresszust fordulópontként értékelte a nők politikai jogaiért folyó harcban, egyben a szocialista nőmozgalomban is, mert az összefüggésben van az anya- és gyermekvédelemmel és a nőmunkásvédelemmel. A békemozgalom ugyancsak itt ötvöződik először a nőmozgalommal és válik elsődleges követelménnyé. A bázeli kongresszus nagy nemzetközi visszhangjára is utalt az előadás. Az 1914-ben Berlinben rendezett nemzetközi nőkongresszus már további lépést jelenthetett mind a nők jogai, mind pedig a béke védelme terén. Az 1914. július 23-i ultimátum a monarchia részéről újabb lépésekre mozgósította a béke védelmezőit. Cl. Zetkint Brüsszelbe utazott, ahol a Nemzetközi Szocialista Iroda működött, azonban az iroda Adler nyilatkozata folytán, amely a háború megakadályozását le-

hetetlennek ítélte, dolgavégezetlenül fejezte be tanácskozását.

Már 1914 novemberében I. Armand és A. Kollontai kapcsolatba lépett Cl. Zetkinnel annak érdekében, hogy a szocialista nők háborúellenes konferenciáját előkészítse. 1915 februárjában Zetkin vezetésével Amsterdamban előkészítő tanácskozásra került sor, ahol a márciusi Bernben rendezendő konferenciára vonatkozóan megegyezés született. A szociáldemokrata pártok vezetőinek szabotázsa ellenére a konferencia március 26—28. között tanácskozni kezdett. 25 nő vett részt rajta (Németországból, Angliából, Franciaországból, Hollandiából, Olaszországból, Svájcból, Lengyelországból és Oroszországból). Cl. Zetkin a holland és angol delegátusokkal együtt kidolgozott határozatban a háborút imperialista jellegűnek bélyegezte, s ellene tömegsztrájkra hívott fel. Krupskaja által vezetett szovjet delegáció pedig a Lenin által kidolgozott határozatot terjesztette elő, mely meghirdette, hogy a háborút a kapitalizmus megdöntését szolgáló polgárháborúvá kell átfordítani. A konferencia Zetkin javaslatára fogadta el a „Manifesztum a dolgozó nőkhöz" c. felhívást. Ezt a fontos dokumentumot Európa-szerte illegálisan terjesztették, nagyon sok progresszív nőmozgalmi szervezethez jutott el. A konferenciáról pedig Cl. Zetkint az ekkor még általa szerkesztett „Gleichheit"-ben tudósítást közölt. A német szociáldemokrata párt vezetése elhatárolta magát a manifesztumtól, Adler pedig még a konferenciát megelőzően március 20-án Kautskyhoz intézett levelében úgy nyilatkozott, hogy Zetkin a berni konferenciával „egy kísérletet tesz, és a nőkön keresztül minket előre nem látható nehézségekbe bonyolít", majd írja, hogy a kísérlet „remélhetőleg meghiúsul". A német császári igazságszolgáltatás az akkor már közel 60 esztendős Zetkint júliusban vád alá helyezte és a karlsruhei bíróság elé állíttatta. A nemzetközi szolidaritás, amely az USA, Hollandia, Svájc, Oroszország és Ausztria területéről érkezett, valamint a német szocialista nők szimpátia tüntetései is hozzájárultak, hogy az előzetes fogvatartást 1915 októberében, betegségre tekintettel, óvadék ellenében megszüntessék.

Cl. Zetkin a Gleichheit hasábjain változatlanul akciókat kezdeményezett a háború ellen, míg 1917 májusában a pártvezetőség e fontos pozícióból eltávolította.

Nagyné Szegvári Katalin (ELTE Budapest) „Das Echo des Friedenskampfes vom Clara Zetkin in der ungarischen sozialdemokratischen Bewegung" c. előadásában arról a visszhangról szólt, amelyet Cl. Zetkin és a német szociáldemokrata baloldal háborúellenes fellépése a magyar szociáldemokrata pártban kiváltott. Részben publikált forrásokra, tudományos értekezésekre, részben saját kutatásra támaszkodott.

A magyar szociáldemokrata nőmozgalom viszonylagos fejletlensége folytán, különösen a nőmunkássajtó többéves szünetelése miatt, a szocialista nők nem tudták a magyar szociáldemokrata pártban azt a motor szerepet játszani, mint amelyet a Cl. Zetkin által vezetett német nőmozgalom játszhatott. A párt az osztrák szociáldemokrata párt, valamint a német centristák befolyása alatt állt. A pártvezetésben a jelzett időszakban Kunfi Zsigmond nemzetközi és hazai elméleti-politikai fellépése a legjelentősebb. Szerző utalt azokra a legfontosabb nemzetközi eseményekre, amelyek a magyar pártot is állásfoglalásra késztették. Így a bázeli kongresszusra, ill. annak jelentős hazai visszhangjára, az 1913 októberében rendezett osztrák szociáldemokrata kongresszusra. Otto Bauer állásfoglalása a tömegmozgalmak jelentőségéről, s annak magyarországi elméleti visszhangja ugyancsak fontos a magyar szociáldemokrácia megítélése szempontjából. Megjegyzendő, hogy hazai viszonylatban a tömegmozgalmakról szóló felfogás azért is jelentős, mert ebben az időben a magyar parlamentben a szociáldemokratáknak még nem volt képviselője. A béke megvédése szempontjából jelentősnek mondható a magyar szociáldemokratáknak a balkánháborút elítélő határozata is. A berni konferenciáról a magyar pártsajtó kommentár nélküli tudósítást adott, míg a Nőmunkás c. ugyancsak szociáldemokrata nőmozgalmi lap 1915. augusztus 18-án Bolabanova tollából terjedelmes tudósítást hozott a konferenciáról.

A magyar szociáldemokrata párt a továbbiakban is figyelemmel kísérte a németországi szociáldemokrata párton belüli ellentmondásokat, majd a párton belüli szakadást is elemezte. Hasonlóképpen figyelemreméltó, hogy Lenin álláspontját a háborúnak polgárháborúvá való átalakításáról a Népszava 1915. szeptember 15-én megjelent cikke elfogadta. Az új internacionálé megalakításának gondolata azonban csak később nyert polgárjogot a magyar baloldali szociáldemokrácia körében. A világháborús években a magyar párt az annexiómentes béke mellett tett hitet, az oroszországi szocialista forradalmat pedig üdvözölte.

Renata Wohlgemutova (Károly Egyetem, Prága) „Der gemeinsame Kampf gegen Faschismus und Kriegsgefahr der teschechischen und deutschen Kommunistinnen in der Tscheohoslowakei vor dem Zweiten Weltkrieg" címmel tartott előadást. A Konrad Henlein által vezetett szudétanémet párt befolyása az 1935-ös parlamenti választás után különösen a szudéta-vidéken megerősödött. Ebben a világgazdasági válság hatásai is közrejátszottak. A harmincas évek második felében a Csehszlovák Kommunista Párt egységfront-politikája nemzetiségekre tekintet nélkül, megerősödött.

A cseh kommunista párt megalakításában az első világháború után a cseh és német nők jelentős szerepet vállaltak. Így 1921. március 12-én észak-cseh területen rendezett nőkongresszuson, amely a III. Internacionálába való belépést és a Cseh Kommunista Párt megalapítását sürgette. Ugyanezen évben egyesültek a többnemzetiségű csoportok párttá. A cseh kommunista pártban működő nők különösen jelentős feladatot vállaltak a SZU támogatásában, a Nemzetközi Vörös Segélyben. A húszas évek második felében már több újságjuk volt.

A harmincas években a szudétanémet párt sorozatos támadást intézett a kommunisták ellen, amire válasz a Brüx-i általános sztrájk, amelyben a nők is részt vettek, mint ahogyan a kommunista nők parlamenti képviselője, Elvira Kuhn is kiállt mellettük. Különösen jelentőssé vált a kommunista nőmozgalom a hitleri fasizmus elleni harc idején, így a német kommunista szervezetek támogatása terén.

Az egyedüli kitartó szervezet az antifasiszta mozgalomban a kommunista párt, amely különböző sport- és kultúrrendezvények felhasználásával fejtett ki agitációt. E rendezvényeken gyakran volt szónok Klement Gottwald. A müncheni diktátum az ellenállási mozgalomban új szakaszt nyitott, de a harc vezetője továbbra is a kommunista párt maradt és a harcban társa a nagy tradíciókra visszatekintő nőmozgalom.

Harry Stein, adjunktus: „Die italienische Arbeiterbewegung im Wirken Clara Zetkins in den 89-er und 90-er Jahren des 19. Jahrhunderts" címmel

tartott előadást a Clara Zetkin kutatás eddig kevéssé publikált területéről. Zetkint nagy nyelvtudása képessé tette, hogy figyelemmel kísérje az olasz szocialista mozgalom alakulását, s erről beszámoljon a hazai sajtóban. Már 1888-ban a Berliner Volkszeitung-ban megjelenő cikksorozat Carlo Piscane tevékenységére irányította a figyelmet. Majd éppen Piscane tevékenysége továbbkalauzolta az olasz dolgozók szociális helyzetének elemzése irányában. 1889-ben már „modern" társadalmi problémák tűnnek szemébe, amelyre az olasz és francia szocialisták jóval később gondoltak. A munkaerő nemzetközi áramlása és az abból következő szociális és politikai tevékenység kötötte le ekkor Zetkin figyelmét. A tudományos szociológiai kutatások mintegy húsz év múlva vetik csak fel az idegen munkaerő szerepét a munkaerő piacon, amelynek tömegméretei egyre nagyobb problémát jelentenek majd.

Az 1892-ben megalapított olasz szocialista párt képviselői a II. Internacionálé kongresszusán éppenúgy, mint 1893-ban Zürichben megjelentek, utóbbi kongresszuson a nőkérdést is felvetették. Zetkin a Gleichheit hasábjain működésüket figyelemmel kísérte. 1896 márciusától 1897. júniusig a „Neue Zeit" hasábjain jelennek meg Cl. Zetkin értékes beszámolói az olasz szocialisták 1896-os firenzei, majd 1897-es bolognai konferenciájáról. Utóbbi az agrárkérdés szempontjából jelentős, különösen ebben az időben, amikor e probléma a német szociáldemokrácián belül is súlyos volt. Cl. Zetkin Antonio Labriola tevékenységét nagyra becsülte, akit „a legtisztább és legszellemesebb szocialista teoretikusnak" tartott egész Olaszországban.

1897 márciusában San Remoban francianyelvű előadást tartott Cl. Zetkin a választási kampány idején. Megjegyzendő, hogy ezen a választáson az olasz szocialisták nagy sikereket értek el és a megtorlás sem maradhatott el, vezetőiket letartóztatták. A Gleichheit hasábjain szolidaritási mozgalom indul érdekükben.

Hans Jürgen Arendt docens, a főiskola történelmi szekciójának igazgatója: „Clara Zetkin Beitrag zum Kampf um die antifaschistische Einheitsfront von kommunistischen und sozialdemokratischen Frauen 1931 bis 1933" címmel tartott előadást. (H. J. Arendt J. Müller és F. Staude professzor mellett a kutatócsoport legjelentősebb kutatói közé tartozik, különösen figyelmet érdemel széles körű nemzetközi kitekintéssel írott tanulmánya a fasizmus témaköréből, valamint a kutatócsoport folyóiratában rendszeresen megjelenő, a nyugati szakirodalmat recenzáló publikációja.) A nemzetközi konferencián előadott beszámoló néhány alapgondolatot vázolt fel. Így a fasizmus nőellenes arculatát, amely a nők jogfosztásában nyilvánult meg. A jogfosztó folyamat már a Brüning kormányzat idején a Weimari Köztársaságban megkezdődött, de jellegzetessé a fasizálódással 1930 és 1933 között vált, s mintegy nyitánya az 1933—45 közötti diszkriminációs politikának.

A német kommunista párt felismerte ezt a nőellenes politikát. Cl. Zetkin mint a Komintern Végrehajtó Bizottságának tagja és női részlegének vezetője, valamint a különböző németországi és nemzetközi munkásszervezetek vezetőségi tagja minden fórumon antifasiszta tevékenységet folytatott. 1931. április 16-án a „Rote Fahne" c. lapban jelent meg felhívása a szociáldemokrata nőkhöz, amelyben a nőket sújtó abortusztilalom parlamenti reformjának támogatására szólítja fel őket. Ugyanezen év augusztus 15-én pedig a fasizmus elleni egységfrontra hívja a haladó nőket, ugyanilyen értelmű az októberben a Nemzetközi Munkássegély világkongresszusán elhangzott beszéde is. Fasizmus elleni harcának következő állomása amikor az 1932. augusztus 30-án megnyíló Reichstagban, mint korelnök 230 barnainges képviselő jelenlétében tiltakozik a fasiszta terror ellen, s a szociáldemokráciát és haladó mozgalmakat egységre hívja fel. 1933-ban a nemzetközi nőnapon már halálos betegen fogalmazza meg azt a felhívást, amely szerint: „A Németországban is formálódó egységfrontból nem hiányozhatnak a nők, akik nem csupán a nemi rabszolgaságnak, hanem azon keresztül még keményebb osztályrabszolgaságnak is alá vannak vetve." 1933. június 20-án halt meg, néhány hónappal a német fasizmus hatalomra jutása után.

Maria Marinova (intézeti docens, Bulgária) „Die Ausstrahlung der Antikriegstätigkeit Clara Zetkins auf Bulgarien" c. előadása Cl. Zetkin és a baloldali szociáldemokrácia bulgáriai hatásairól emlékezett meg.

A bulgár szociáldemokrata mozgalom egyik sajátosságaként emelte ki, hogy a nők politikai mozgósítására mindvégig nagy súlyt helyezett. Az 1891-ben alakult marxista párt 1903-ban szakít az opportunistákkal. Az ún. „engsozialisten" (baloldali szociáldemokratáknak fordíthatjuk — Sz. K.) különösen a balkánháború idején játszanak nagy szerepet. A háború ellen, jóllehet az igazságos cél érdekében folyt, a baloldali szocialisták teljes határozottsággal léptek fel. Koncepciójuk a balkáni kérdés föderatív köztársasági megoldása, mely a feszítő nemzetiségi ellentétek megoldására is alkalmas lett volna. Macedonia és Thrákia kérdésében azonban a bulgár polgárság és az európai imperialista államok érdekei összeütköztek és háborúhoz vezettek. A balkánháború, mint a későbbiekben kitűnt, európai jelentőségűvé vált.

A baloldali bulgár szocialisták a stuttgarti és koppenhágai határozatokat éppenúgy, mint az első és második nemzetközi nőkongresszus (1907, 1910.) Cl. Zetkin által megfogalmazott háborúellenes felhívásait magukévá tették. Ch. Kabacsiev, valamint W. Kolarov állandó összeköttetést tartottak fenn a szociáldemokrata német baloldallal és Cl. Zetkinnel. L. I. Dimitrova, a Bulgár Szociáldemokrata Munkáspárt Központi Bizottsága keretében működő nőbizottság tagjaként állandóan informálta a bulgár szocialistákat a berlini eseményekről, amelyek az első világháborút megelőzően a bulgár szocialisták részére fontosak voltak. D. Blagoev, a baloldali bulgár szocialisták vezető egyénisége a német baloldallal többirányú kapcsolatot épített ki. Blagoev elméleti cikkei az európai események megítélése szempontjából meghatározó jellegűek voltak a bulgár párt fejlődésében, a bolsevistákkal rokon nézetei miatt. Így természetes, hogy az 1915-ös berni nőkongresszust is helyesen ítélte meg, a baloldali szocialisták buzdítására országszerte megmozdulásokra került sor. Az első világháború eseményeinek hatására Blagoev Kautsky nézeteinek elutasításával az internacionálé forradalmi szellemű átalakítását sürgette, ebben a szellemben nyilatkozott meg a második szocialista konferencián 1915 augusztusában Bukarestben is. Cl. Zetkin a balkáni államok szocialistáinak forradalmi megnyilatkozását és együttműködését pozitívan értékelte. Az általa szerkesztett Gleichheit hasábjain a bulgár proletármozgalom iránti érdeklődése figyelemmel kísérhető. Az újság szerkesztéséből történő eltávolítása a bulgár szocialisták részéről mint „provokációs tett" elítélésben részesült, lapjuk, a „Rabotnicseszkij vesztnyik" 1917-ben a 60 éves Cl. Zetkin érdemeit vezércikkben méltatta.

Petra Rantzsch (főiskolai munkatárs, Lipcse) „Beziehungen Helene Stöckers zu Clara Zetkin im Kampf gegen die imperialistische Kriegsgefahr" c. tanulmánya a német polgári nőmozgalom kiemelkedő alakjának Cl. Zetkinhez fűződő kapcsolatát, a békemozgalomban vívott harcát méltatja. Cl. Zetkin a Komintern V. világkongresszusán az értelmiség szerepéről e korszak kommunista mozgalmára jellemző megállapítást tett, hogy ti. a proletariátus újra és újra tapasztalhatja, az értelmiség milyen gyenge szövetségese, de a leghaladóbbak közülük a proletariátusnak értékes szolgálatot tesznek. Munkába állításukra legalkalmasabb szervezeti formák a Nemzetközi Munkássegély, a Nemzetközi Vörös Segély, az Új Oroszország Baráti Köre stb. Kiemelkedő polgári nőmozgalmi személyiségnek ismerte el H. Stöckert, aki a Nagy Októberi Szocialista Forradalom tizedik évfordulóján a SZU-ban tett látogatása során megismerkedhetett az új társadalmi rendszer jellemzőivel. (Megjegyzendő, hogy H. Stöcker munkásságát a szerző mint doktori disszertációs témát dolgozta fel.)

A két nőmozgalmi vezető személyiség első találkozására már 1923-ban sor került, amikor Zetkin úgy jellemzi őt, hogy: „Németországban van néhány olyan nő, aki jóllehet pártpolitikailag nem szervezett, mégis energikusabban harcol a háború ellen, mint sok szociáldemokrata." A 19. sz. utolsó harmadának nőmozgalmából, de különösen az első világháború előtti eseményekből okulva, 1914. után H. Stöcker egyre határozottabban képviseli a német pacifista irányzatot. Reményét az 1918. novemberi demokratikus forradalomba helyezte, a Weimari Köztársaság politikai valósága azonban csalódottságot váltott ki belőle. Csak a SZU leszerelési javaslatait tekintette komoly békekezdeményezéseknek (1922, 1927). Felfogását jól jellemzi a németországi békeszervezet közgyűlésén Erfurtban 1927-ben tartott előadásának címe is: „Németország, Oroszország és a világbéke". A német békemozgalom fő feladatának tekintette, hogy minden társadalmi erőt mozgósítson. 1927-ben a SZU barátainak világkongresszusán előterjesztett felhívása a SZU elleni imperialista háború megakadályozására szólított fel. A 30-as évek elején a kapitalizmus ellentmondásainak kiéleződése idején, amikor egyes államok már fasiszta diktatúrára tértek át, 1932-ben Amsterdamban rendezett konferencia (melyet H. Barbusse és R. Rolland hívtak össze) mutatja, hogy a fasizmus elleni népfront eszméje megerősödött. E konferencián — noha Cl. Zetkin nem volt jelen — felolvasták felhívását, amelyet a béke és haladás megvédése érdekében fogalmazott meg. H. Stöcker hozzájárulása ennek határozati javaslatként történő elfogadásához, nagy eredmény volt a fasizmus elleni harcban.

Roseitha Freude a lipcsei pedagógiai főiskola könyvtárának vezetője „Die Entwicklung Ottilia Baaders (1847—1890) zur Kampfgefährtin Clara Zetkins" címmel szólalt fel a konferencián. O. Baader a bismarcki szocialistaellenes törvény célkitűzéseinek meghiúsulása után, az 1889-es párizsi szocialista kongresszuson vált ismertté, mint a német nőmunkásmozgalom egyik kiemelkedő alakja. Ezek az évek, amelyek a német nőmozgalom további alakulása szempontjából is nagy jelentőségűek voltak, kapcsolták tevékenységét Cl. Zetkin munkásságához.

O. Baader életútja az önműveléssel alacsony sorból magasra törő egyéniség útja. 1921-ben jelent meg életrajzi visszaemlékezése „Ein steiner Weg" címmel, mely küzdelmes életútról számol be. 1870-ben pedig már a konfekcióipari munkásnők képviselőjeként jár el, első nyilvános szereplésére azonban csak 1879-ben került sor, majd a konfekcióipari dolgozó nők szakegyletének alapítói között látjuk, és 1889-ben a női vezetők között a párizsi kongresszuson.

Közéleti szerepére tudatosan készült. Irodalmi és matematikai ismereteit képzőegyletekben fejlesztette. A szociáldemokrata mozgalomhoz a tilalmi években, 1882-ben csatlakozott, — a nők, ezen belül a munkásnők közéleti szerepének korabeli fejlődése, valamint O. Baader műveltsége tette őt mozgalmi vezetővé.

Siegfried Schulze professzor „Zu Clara Zetkins Verhältnis zum Sowjetland als stärkester Friedensmacht der Welt" c. előadásában rámutatott, hogy Cl. Zetkin kapcsolatai a bolsevista mozgalommal már a szocialista forradalom előtti időkből származnak, így természetes volt részvétele a Komintern munkájában, és állásfoglalása a szovjet szocialista Oroszország mellett. 1920-ban mint a Reichstag kommunista képviselője a tartós béke alapjának tekintette az új szocialista állam elismerését és a vele fenntartott barátságot. 1925. november 21-én a Reichstagban elmondott beszédében azt fejtegette, hogy míg mások a tartós béke zálogát az imperialista hatalmakkal fenntartott kapcsolatban keresik, „aki valóban békét akar, az nem reménykedhet a britt imperializmussal való szövetségben. A béke biztosítása elsősorban és egyedül olyan szövetségen nyugszik, amely baráti kapcsolatokat ápol az első és legjelentősebb békehatalommal, a Szovjetunióval." A szovjet állammal kialakított, egész életművére kiható kapcsolat első oroszországi útjával kezdődött. 1920. szeptembertől novemberig tartózkodott Moszkvában, ahol számos jelentős intézmény munkáját ismerhette meg és Leninnel is hosszú megbeszéléseket folytatott, amelyekre „Erinnerungen an Lenin" c. írásában tekint vissza. 1921/22-ben összesen hét és fél hónapot töltött Szovjet-Oroszországban. Ekkor ismerkedett meg az imperialista intervenció és bojkott által okozott nehézségekkel, egyben a szovjet népek közül olyanokkal, amelyeket addig nem ismert. Így jár két alkalommal a Kaukázus vidékén is. Cl. Zetkin életművét a szovjet állam is nagyra értékelte, 1933-ban a nemzetközi nőnap alkalmából — első német kommunistaként — Lenin érdemrenddel tüntették ki.

Az 1982. május 27-én tartott tudományos konferencián három további előadás a fő témakörhöz kapcsolódó, azt mintegy kiegészítő tartalmú, rövidebb felszólalás volt.

Wolfgang Kaube iskolaigazgató (Greifenhain): „Clara Zetkin Traditionspflege an der Oberschule Greifenhain" címmel a haladó személyiségek a nemzeti tudatot formáló események és tradíciók ápolásának jelentőségét méltatta. Az NDK tízosztályos alapfokú képzésében egyre jelentősebb szerepet szánnak a múlt haladó hagyományait ápoló ismereteknek, rendezvényeknek. Az ifjúság kutatómunkával, emlékhelyek ápolásával nagy örömmel vesz részt e nemes munkában. Munkájukat összhangban végzik a Lipcsében működő e tudományos ülésszakot is rendező, Cl. Zetkin nevét viselő pedagógiai főiskolával.

Manfred Leyh főiskolai adjunktus: „Der Kampf um demokratische Grundrechte als Mittel zur Mobilisierung der Frauen gegen Imperialismus, Militarismus und Krieg, verdeutlicht am Beispiel des Frauenwahlrecht" e különösen hosszú című felszólalás a női választójogért folytatott harc jelentőségét méltatta, s ezért jogtörténeti szempontból különös figyelmet érdemel.

A nőkérdés mint a társadalmi kérdések egyike felveti az alapjogokban való egyenlő részesedés, így a nők választójogi jogegyenlőségének kérdését is.

A munkához való jog területén, valamint a társadalmi tevékenységben való részvétel lehetőségét illetően a nők hátrányos helyzetben voltak, amely a történelemben különböző korszakokban eltérően mutatkozott meg. E két jogterület összefüggése azonban a munkásmozgalom kifejlődése idején nyilvánvalóvá vált. A polgári demokratikus jogokért folyó harcban a nőmozgalom a forradalmi munkásmozgalomra támaszkodhatott leginkább. August Bebel könyve: „A nő és a szocializmus" mutatott erre először rá. A női választójogért folyó harc, az egyenjogúsítási harcnak csak „minimál-programja" volt. A szociáldemokrata párt e jogkiterjesztést a nők politikai iskolájának tartotta. A szocialista nőinternacionálé működése a békéért, a nők teljes jogegyenlőségéért és ezen belül a választójogért jól ötvözte a női jogokért folyó harc általános célkitűzéseit. 1910-ben a Koppenhágában rendezett nőkongresszus, majd az évenkénti nemzetközi nőnap a jelzett célok elérésére mozgósították. Az egyenjogúsítás e tágabb felfogása lehetővé tette, hogy a szocialista nőmozgalom a baloldali polgári nőmozgalmakkal is összefoghasson. Ugyanakkor a polgári nőmozgalmakat a női választójog túlértékelése jellemezte.

Gudrun Partisch, tudományos munkatárs „Die Frauenausschüsse erfüllen Clara Zetkins Vermächtnis im Kampf um Frieden und Sozialismus" c. előadása hangsúlyozta, hogy a Német Szocialista Egységpárt (SED) nőpolitikájában jelenleg is támaszkodik Cl. Zetkin szellemi örökségére. A párt központi bizottsága már 1952-ben nőbizottságokat hozott létre a nők érdekképviseletére. A bizottságok a mindennapi termelőmunka terén éppenúgy, mint a nők politikai-szellemi képzése terén fontos szerepet vállalnak. A mintegy 600 tagot számláló küldöttség, amely 1957-ben a nőbizottságokat képviselte, a szocialista nőinternacionálé 50. és Cl. Zetkin születésének 100. évfordulóján Karl-Marx-Stadt-ban gyűlt össze. Három kötetben jelentették meg Cl. Zetkin beszédeit és cikkeit. Cl. Zetkin szellemi öröksége a német nők széles köreiben terjesztette el és erősítette meg az egyenjogúság eszméjét, s különösen jelentős ez a nők hivatásválasztása szempontjából. Mind a munkásnők, mind pedig az intelligencia körében a nők kettős hivatása egyre inkább elfogadottá vált.

A NDK állami és pártvezetése azóta is megkülönböztetett figyelmet szentel a nők érdekvédelmének, a körükben végzett felvilágosító és nevelő tevékenységnek, amelyet alátámaszt a nők fokozott részvétele a termelőtevékenységben és a szellemi munka minden területén.

(Kolloquium der Forschungsgemeinschaft „Geschichte des Kampfes der Arbeiterklasse um die Befreiung der Frau. Leipzig, 27. Mai 1982. Referate und Diskussionsbeiträge. 116. old.)

Nagyné Szegvári Katalin

Emlékkönyv Kauser Lipót születésének 100. évfordulójára

Színvonalas tanulmánykötettel juttatta kifejezésre egykori professzora iránt érzett tiszteletét a Janus Pannonius Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara midőn emlékkönyvet jelentetett meg Kauser Lipót professzor születésének 100. évfordulójára (Ádám Antal, Benedek Ferenc és Farkas József szerkesztésében).

Az emlékkönyv a Studia Iuridica Auctoritate universitatis Pécs Publicata 100. számaként jelent meg (1982), s tizenkét tanulmányt tartalmaz.

Az első írás *Szotáczky Mihály: Dr. Kauser Lipót — a tudós, a professzor és az ember* c. tanulmánya (9—22. o.), amely reális és sokszínű képet rajzol Kauser Lipót tudományos és oktatói munkájáról, emberi tulajdonságairól.

Kauser Lipót 1882-ben jómódú polgári családban született. Családja apai ágon a XVII. század végén vándorolt be Magyarországra, Budára. Jogi tanulmányait Kauser Lipót a Budapesti Jog- és Államtudományi Karon végezte, 1906-ban doktorált, 1913-ban ügyvédi oklevelet szerzett. 1947-ig ügyvédi tevékenységet folytatott, s akkor nevezték ki a Debreceni Tudományegyetem Jogi- és Államtudományi Karának Kereskedelmi és Váltójogi Tanszékére egyetemi tanárnak. 1925-től számos tudományos munkát publikált, s 1942-ben a Budapesti Egyetem Jog- és Államtudományi Karán egyetemi magántanárrá habilitálták. 1949-től 1958-ig, nyugdíjba vonulásáig, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán működött egyetemi tanárként. Munkássága elismeréseként a Pécsi Tudományegyetem 1962-ben a „Honoris Causa" doktori címmel tüntette ki.

Kauser Lipót négy monográfiát írt a magánjog (polgári jog) tárgyköréből, a művei azonban a jogtudomány egésze fejlődésének szempontjából is nagy jelentőséggel bírnak.

A „Definíció a magánjogban" c. 1935-ben megjelent monográfiája a jogi, jogtudományi megismerés, fogalomképzés, a jogi normaalkotás módszerét tárgyalja. E munkájában a jogi definíciók pontosságának jelentőségére hívja fel a figyelmet. Ez nála nem öncélú törekvésként jelentkezik, hanem a törvényesség, jogbiztonság, jogegység biztosításának eszközeként.

Második monográfiájában: „A kártevés okozatosságá"-ban (1939) az okozatossági teóriákat elemzi, s közülük a „Conditio sine qua non" elméletet fogadja el, a mulasztás okozatosságát tagadja. Az oksági láncolatból a relevancia elmélet alapján állva választja ki a cselekvésnek jogilag releváns okozatossági tényezőit.

„A jogi személyekről" 1948-ban megjelent könyve újabb állomása életművet létrehozó alkotói munkájának. Itt kifejtett álláspontja szemben állott a korabeli felfogásokkal, s a jogi személyek marxista elméleti felfogással összhangban álló fogalmát adja. A jogi személyre vonatkozó elméleteket behatóan tárgyalva jut el a természetes személy és a jogi személy közös nevezőjéhez, ahhoz a következtetéshez, hogy a személy attributuma a jogalanyiság. A személyeket szinguláris és plurális személyekre osztja.

Utolsó monográfiája „Az alanyi jogok funkcionális elmélete" (1958), amelyben az alanyi jog definícióit, az alanyi és tárgyi jog viszonyát stb. elemzi és egységes rendszerbe foglalja az alanyi jogra vonatkozó nézeteit. E munkája alapján nyerte el a Magyar Tudományos Akadémiától az „állam- és jogtudományok kandidátusa" tudományos fokozatot.

Jelentős tanulmányai jelentek meg a „Méltányosságról" (1936) és „Az érdekkutatásról" (1937).

A jogi oktatásban a hallgatók helyes gondolkodásának kifejlesztésére, a jogászi gondolkodásmód kialakítására törekedett, s igyekezett hallgatóiban is kialakítani a rendszerezés készségét.

Emberi kapcsolata a hallgatókkal és a kollegákkal egyaránt példamutató volt. Szotáczky Mihály professzor tanulmányában olyan embert mutat be Kauser Lipótban, akinek személyiségét pozitív tulajdonságok jellemzik és

olyan tudóst, akinek munkássága a társadalmi haladást szolgálva jelentősen előmozdította a jogtudomány fejlődését. *Ádám Antal: A tömegközlés jellemzői és fejlődési irányai Magyarországon* (25—31. o.) c. tanulmányának első részében az emberek veleszületett, öröklött képességeinek és a társadalmi információknak a viszonyát tárgyalja. Megállapítja, hogy az individuum genetikai információi az egyén társadalmi létezésének csak a lehetőségét teremtik meg, azt a lehetőséget, amely biztosítja a társadalmi információk befogadását és hasznosítását. Az utóbbi mind az egyén társadalmi létezésének, mind a társadalom fejlődésének feltétele.

Ezt követőleg a tömegközlés funkcióit és a társadalmi és állami berendezkedés egészéhez és bizonyos alrendszereihez való viszonyát veszi nagyító alá. A tömegtájékoztatási eszközök szerepe nem korlátozódik a puszta tájékoztatásra, hanem számos egyéb feladat ellátására is hivatottak. Ezért találóbb ezen intézményeket „tömegközlési eszközöknek" nevezni. A tömegközlési rendszer lényeges feladataként jelöli meg a szerző a tömegtájékoztatást, a társadalom tudományos, művészeti, oktatási, nevelési, közművelődési stb. intézményeivel kölcsönös kapcsolattartást, önálló ismeretterjesztő, illetve művészeti tevékenység folytatását; meggyőzést, ösztönzést, az össztársadalmi célkitűzések megvalósítására a szocialista közéletiség fejlesztését, a szórakoztatást; a társadalmi ellenőrzést. Kifejti, hogy a visszacsatolás módszereinek szélesedésével ezek a tömegközlési intézmények egyre inkább nemcsak a közlés, hanem a társadalmi érintkezés formáivá válhatnak.

Végül tömören analizálja a tömegközlés jogi szabályozásának jellemzőit, problémáit, fejlődési irányait. Arra a következtetésre jut, hogy a tömegközlési eszközök fő feladatait célszerű lenne az alaptörvényben rögzíteni. Az alkotmányi rendelkezések alapot teremthetnének az egyre időszerűbbé váló tömegközlési törvény megalkotásához.

Benedek Ferenc: Jóhiszemű tulajdonszerzés ingó dolgok felett és a „nemo plus iuris" elve (39—57. o.) c. tanulmányának kiindulópontja, két egykori civilistánk: Szladits Károly és Kauser Lipót közt a jóhiszemű szerzés jogi természete tárgyában lefolyt vita. Míg Szladits a *„nem tulajdonostól való tulajdonszerzést" minthogy derivatív jellegűnek tekintette, addig Kauser álláspontja szerint* ez esetben szó sincs a „nemo plus iuris" elvének áttöréséről, a tulajdonszerzés e módja eredeti.

Szerző meggyőzően bizonyítja, hogy aligha tartható az a nézet, mely szerint a jóhiszemű tulajdonszerzés gyökerei a germán—német jogba nyúlnak vissza, s e konstrukció a rómaiak előtt ismeretlen volt. Az Ulpianustól eredő, jusztiniánuszi kompolátorok által végleg rögzített „nemo plus iuris" elv (D. 50. 17. 54.) távolról sem jelentette a jóhiszemű szerzés lehetőségének tagadását. A fejlettebb római jog ui. valamennyi szerzőt lényegében az elődd jogára tekintet nélkül elbirtoklóként kezelte, s az elbirtoklás szabályait úgy alakította ki, hogy azok kompromisszumot teremtsenek a tényleges tulajdonos és a nem tulajdonosi szerződés esetén a jóhiszemű szerzés ellentétes érdekei közt.

Végül a szerző arra a meggyőződésre jut, hogy a jogi gondolkodás — így a római is — a „nem tulajdonostól való szerzés" lehetővé tételét sohasem tekintette olyan ténynek, amely áttöri a „nemo plus iuris" elvet. A történelmi tapasztalatok azt támasztják alá, hogy a nem tulajdonostól való jóhiszemű tulajdonszerzés lehetővé tétele gyakorlati szükségszerűség, mely tételes jogi rendelkezéseken alapul, a jellegét tekintve eredeti szerzésmódot jelent akkor is, ha forgalmi ügylethez kapcsolódik.

Bihari Ottó: Alkotmányozás és gazdaság (59—68. o.) c. dolgozat keretében felveti a kérdést: Lehet-e olyan határvonalat húzni az alkotmány és a gazdaság között, amelynek alapján az alkotmánytól bizonyos mértékig függetlenné válhat a gazdasági viszonyok szabályozása, s egyben állást foglal a gazdasági alkotmányozás kérdése tekintetében is. A téma ismeretéhez nélkülözhetetlen a történeti aspektus, ezért a szerző részletesen elemzi a legfontosabb modern burzsoá alkotmányok gazdaságára vonatkozó rendelkezéseit. Konklúzióként a következő megállapítást teszi: „Minél egyértelműbben liberális a rezsim, illetve a konzervatív politikai erők határozzák meg az alkotmánytörvény előkészítését, annál jobban leegyszerűsödik a gazdaságra vonatkozó szabályozás." A gazdasági kérdések tárgyalása mindig akkor kapott nagyobb hangsúlyt, amikor antikapitalista tendenciák befolyásolták az alkotmányozót. A szerző a szocialista alkotmányok gazdasági vonatkozású szabályait elemezve megállapítja, hogy a szocializmus fejlődésének korai időszakában keletkezett alkotmányok nagyrészt szervezeti-hatásköri jellegűek voltak. Az utóbbi két évtizedben azonban a szocialista alkotmányokban is egyre szaporodnak a gazdasági viszonyokkal foglalkozó rendelkezések.

A szocialista elméletben is felvetődött a gazdasági alkotmányjog létrehozásának szükségessége. A szerző állásfoglalása szerint ha az alkotmány gazdasági viszonyokra vonatkozó rendelkezéseinek bővítésére van mód, akkor nincs létjogosultsága külön gazdasági alaptörvény alkotásának, hanem a gazdasági kérdéseket is az alaptörvénybe kell felvenni. Az ezzel ellentétes felfogások a közjog-magánjog dualizmusát konzerválva törekednek különálló gazdasági alkotmány létrehozására.

Farkas József: A polgári jog és a polgári eljárásjog néhány határkérdése (71—81. o.) c. tanulmánya három kérdéscsoportot tárgyal.

Elsőként a polgári jogi igény és a keresetjog kérdéskörével foglalkozik az erre vonatkozó burzsoá és szocialista elméletek tükrében. Felhívja a figyelmet arra, hogy az anyagi jogi igény nemcsak a materiális keresetjognak előfeltétele, hanem bizonyos szempontból a keresetindítási jognak is (példaként szolgálhat erre a Pp. 130.-§ (1) i) pontja). Az eljárásjogi értelemben vett keresetjognak tehát anyagi jogi feltételei is vannak, így szükséges fogalmának átértékelése.

A következőkben az anyagi jog és a polgári eljárásjogi jogviszony kapcsolatát tárgyalja a szerző, s bírálja az erre vonatkozó nézetek hiányosságait. Fontos kérdés az eljárási jogviszonyok egysége és differenciálódása, s a szerző álláspontja szerint „A feladat a nem szükségszerű különbségek csökkentése, mindaddig, amíg az elméletileg egységes eljárási jogviszonyokon belül csak a társadalmilag indokolt különbségek maradnak fenn".

Az anyagi jogerő és a per tárgyát alkotó anyagi jogi jogviszony kapcsolatának tárgyalása során a szerző röviden ismerteti a különböző jogerő-elméleteket. Ezek központi kérdése az, hogy az anyagi jogerő hatással van-e a perbe vitt anyagi jogi jogviszonyra, s ha igen, miben áll ez. A szerző felfogása szerint: „...az anyagi jogerő általában nincs hatással a perbeli jogviszonyra." Bizonyos esetekben azonban a felek között jogviszonyt keletkeztethet, változtathat, szüntethet meg, s ennek három esetkörét jelöli meg a szerző.

Földes István: A gazdasági társulá-

sok szervezeti formáinak jogi szabályozása (83—96. o.) c. értekezése szocialista fejlődésünk szempontjából jelentős, ez utóbbi években egyre hangsúlyozottabb kérdést boncol. A bevezetőben röviden áttekinti és értékeli a gazdasági társulások történeti fejlődését, külön hangsúlyozva azt a szerepet, melyet a folyamatban a mezőgazdasági termelőszövetkezetek, illetve a termelőszövetkezetekre vonatkozó jogi szabályozás (elsősorban az 1967. évi III. tv.) betöltöttek. A társulások növekvő jelentősége szükségessé tette új, a fejlődést szolgáló jogszabály alkotását, amely az 1978. évi 4. tvr. megalkotásával ment végbe. E jogszabály megszüntette a szabályozás kettősségét, az állami és szövetkezeti szektor szerinti megkülönböztetést.

A tanulmány következő részében a szerző a jelenleg hatályos jogi szabályozás főbb kérdéseit tárgyalja, szól a társulás létrehozásáról, szervezetéről és annak működéséről, valamint az egyes szervezeti-jogi formákról. Jelentős hiányosságként értékeli azt a tényt, hogy a társulásoknál általában nem kötelező felügyelő bizottság létrehozása, erre a tvr. csak lehetőséget biztosít egyes szervezeti-jogi formák esetén. Kiemeli a szerző, hogy a társulás nem láthat el középszintű irányító tevékenységet, s az abban résztvevő jogi személyek gazdasági és jogi önállóságukat megtartják.

Részletesen tárgyalja ezután a társulások szervezeti-jogi formáit, a jogi személyiséggel rendelkező közös vállalat, a betéti társulás, és az egyesülés kérdéseit, valamint a jogi személyiséggel nem rendelkező gazdasági társaságot.

A társulásokkal kapcsolatos tulajdonjogi kérdések elemzése során hiányolja a szerző, hogy a tvr. a társulások tulajdonjogáról egyáltalán nem rendelkezik, s a gazdasági társaság tulajdonviszonyainak rendezése lényegében az 1967. évi III. törvényben szabályozott egyszerűbb gazdasági együttműködésekre vonatkozó rendelkezéseket vette át.

Földvári József: Az új Btk. a gyakorlatban (99—112. o.) c. átfogó tanulmánya az új Büntető Törvénykönyv hatálybalépése óta eltelt időszakban a törvény gyakorlati alkalmazása során felvetődött fontosabb problémákat tárgyalja.

Elsőként a bűncselekmény-halmazat kérdéskörét elemezve megállapítja, hogy az új egyértelmű rendelkezések alapján — a Legfelsőbb Bíróság elvi irányító tevékenységének befolyására is — a bírói gyakorlat jelentősen megváltozott, s az egészében helyes. Nem ért azonban egyet a Bírósági Határozatok 1981. évi 1. számában 1. sorszám alatt közzétett döntéssel, mert úgy véli, hogy a bíróság nem fordított kellő figyelmet arra, hogy a halmazat megállapításának feltétele a többszörös tényállásszerűség.

Az üzletszerűséggel kapcsolatos bírósági gyakorlatot vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy az ugyanolyan és hasonló jellegű cselekmények eltérő értékelése nem törvényi rendelkezésen, hanem a miniszteri indokoláson és a vele összhangban álló bírói gyakorlaton alapul, s rámutat arra is, hogy a jelenlegi gyakorlat bizonyos esetekben az üzletszerűség kétszeres értékelését eredményezheti.

A visszaesés szabályainak alkalmazásával kapcsolatban a szerző az alábbi feladatokat látja: a bűnhalmazat miatt felelősségrevont különös visszaesővel szemben alkalmazható büntetés felső határának megvonása; a Btk. 97. § (2) és (3) bekezdése egymáshoz való viszonyának pontos rögzítése; a 97. és 98. §-ok alkalmazása lehetőségének kizárása bizonyos feltételek esetén.

Végül a bíróságok büntetéskiszabási gyakorlatát illetően megállapítja, hogy az új Btk. a jogkövetkezmények terén hozta a legtöbb változást; ennek megfelelően várható volt a büntetéskiszabási gyakorlat jelentős változása, ez azonban eddig nem következett be. Továbbra is tapasztalható a büntetéscentrikus (ezen belül a szabadságvesztés-büntetéscentrikus) szemlélet.

Szerző elemzi még a pénzbüntetés kiszabásának gyakorlatát, a mellékbüntetések önálló alkalmazását s néhány, az intézkedésekkel kapcsolatos kérdést.

Herczegh Géza: A nemzetközi kapcsolatok vizsgálatának elméleti és módszertani kérdései (115—126. o.) c. tanulmányának alapgondolata az, hogy az államok nem zárkózhatnak el teljesen egymástól és nem mondhatnak le az egymás közti kapcsolatokból fakadó előnyökről. Ez a tény azonban — tekintettel arra, hogy a kapcsolatban álló államok különböző hatalmi szinten állhatnak — számos problémát vet fel. Az államok legfontosabb, legjellemzőbb vonása a hatalom koncentrációja, az államok nemzetközi közösségét azonban a hatalom megosztottsága és egyensúlya karakterizálja. Az államok külpolitikája nem más, mint törekvés a fennmaradást, fejlődést biztosító hatalmi viszony — egyensúly — megőrzésére, vagy — ha ez lehetséges — a meglevő egyensúly tagadására. A nemzetközi kapcsolatok szociológiájának jelen állásából alapjában véve ez a kép rajzolódik ki, bármennyire különböző megközelítési módot, vagy divergens terminológiát használnak is az egyes irányzatok képviselői.

A nemzetközi egyensúly megbomlása mindenesetre a nagyhatalmakra és a kis államokra való differenciálódást hozza magával. A kis állam számára három külpolitikai irányvonal létezhet: a) a hasonló nagyságrendű államokkal egy alrendszer alkotása a nagyhatalmak túlsúlyának közös ellensúlyozására, b) beilleszkedés egy nagyhatalom szövetségi rendszerébe valamint c) a semlegesség.

Magyarország története sem érthető meg annak a nemzetközi helyzetnek ismerete nélkül, amelynek keretében az egyes korok eseményei lejátszódtak. Ezért fontos, sőt hiányt pótló számunkra is a régebbi korok diplomáciai történetének feltárása.

Páll József: A házastársi vagyonközösség és a tulajdonközösség (127—136. o.) c. alatt napjainkban egyre nagyobb jelentőségű problémakört tárgyal. A hatályos jogintézmények megértése érdekében áttekinti házassági vagyonjogunk fejlődését, majd a tanulmány második részében a házastársi vagyonközösség és a tulajdonközösség közötti viszonyt, valamint a házastársi vagyonközösség keletkezésének problematikáját tárgyalja. Az előbbivel kapcsolatban felhívja a figyelmet arra, hogy bár a Csjt. lényegében egyenlőségjelet tesz a házastársi vagyonközösség és a tulajdonközösség közé, a házastársi vagyonközösség mégis tágabb fogalom, hiszen a házastársak közös vagyonába kötelmi jellegű aktívák, illetve passzívák is tartozhatnak, s a Csjt. 27. § (2) rendelkezése is kifejezetten kötelmi követelésnek a közös vagyonba sorolásáról szól. A házastársi vagyonközösség keletkezésének feltételeit és fennállásának időtartamát ugyan a Csjt. meghatározza, ezzel kapcsolatban azonban több kérdést nyitva hagy, melyekre az alkalmazandó szabályt a Legfelsőbb Bíróság 10. sz. Irányelve adja meg. Az Irányelv és a vonatkozó jogirodalom részletes kritikája alapján a szerző arra a következtetésre jut, hogy a nyitvaálló kérdések de lege ferenda rendezendők volnának.

A tanulmány harmadik részében a szellemi alkotások szerzőit megillető díj hovatartozandósága tekintetében

foglal állást a szerző. Úgy véli, hogy a házassági együttélés alatt alkotott mű szerzői jogának az életközösség megszűnése után esedékessé váló díjából is részeltetni kellene a volt házastársat.

Szamel Lajos: Jogalanyiság az államigazgatási hatósági jogviszonyban (139—150. o.) c. tanulmányában jelentős lépést tesz a marxista szellemű államigazgatási jogviszonyelmélet kidolgozása felé. Az értekezés a hatósági jogviszony szervi és ügyféli alanyát egyaránt vizsgálja. A szervi alanyok tekintetében alapvető kérdés, hogy az egyértelműen államigazgatási szerveken kívül még milyen szerveket ruháznak fel a jogszabályok azzal a képességgel, hogy hatósági jogviszony szervi alanyai lehessenek. A szerző állásfoglalása szerint ez annak megválaszolásától függ, hogy a közcélok megvalósítását állami monopóliumnak tekintik-e, valamint, hogy a közcélok megvalósításában való közreműködéshez feltétlenül szükséges-e a közreműködő nem államigazgatási szerveknek szervi jogalanyiságot biztosítani. A szerző részletesen tárgyalja a hatósági jogviszony szervi alanyait s azok polgári jogi személyiségének szükségességét illetően úgy véli, hogy annak elismerése azért is kívánatos, mert az a hatóságok nagyobb önállóságát és a jogbiztonságot egyaránt szolgálja.

Az ügyféli oldalon problémát jelent a polgári jog szempontjából nem jogi személy szervezetek jogalanyisága a hatósági jogviszonyban. A szerző álláspontja szerint célszerű lenne „...hogy közigazgatási-jogi személyként a hatósági jogviszonyban csak olyan szervezet lehessen jelen, amely egyben polgári jogilag is jogi személy. Innen már csak egy lépés odáig, hogy a közigazgatási-jogi személyiség jogszabályban történő megteremtése a szervezetet egyben automatikusan polgári-jogi személlyé is tegye."

Tamás Lajos: A jogi személy tanának fejlődése (153—161. o.) c. dolgozatának célkitűzése az, hogy a jogi személyekre vonatkozó főbb tanok rendszerezésével és bemutatásával segítséget nyújtson a jogi személyek szocialista elméletének kidolgozásához.

Elsőként a vonatkozó elméleti felfogások két alapkérdése (a jogi személy fogalma és a fizikai és a jogi személyek jogalanyisága közötti különbség) köré csoportosítva tekinti át a nézeteket, majd történeti fejlődésükben, időrendi sorrendben mutatja be azokat. A magyar jogtudományban a jogi személyek tanával foglalkozó szerzők közül kiemelkedő Szászy—Schwarz, Moór Gyula és Kauser Lipót e témára vonatkozó főbb tételeit részletesen tárgyalja a szerző. Kitér arra, hogy a jogalkotásunk története során sem a tervezetekben, sem törvénykönyvben nem határozták meg a jogi személy fogalmát, minthogy a törvényi szabályozás enélkül is megoldható. Kritika tárgyává téve a Ptk. 28. § (1) bekezdésének rendelkezését megállapítja, hogy a jogalkotó lényegében fogalom megalkotására tett kísérletet, de a rendelkezés több hibát hordoz magában. A szerző a jogi személy alapvető attributumának az állami elismerést tekinti, majd befejezésként rámutat arra, hogy társadalmunk fejlődésében kibontakozó új tendenciák mind sürgetőbben igénylik a jogi személyek szocialista szellemű tanának kidolgozását.

Vargha László: Büntető eljárás anekdotákban (165—178. o.) c. tanulmánya hangsúlyozza, hogy a szeretett egykori kollega, Kauser Lipót előadásait és műveit gyakran fűszerezte anekdotákkal, elősegítve ezzel a polgári jog megértését és elsajátítását.

Ez inspirálta a szerzőt egy kis jogászi anekdotagyűjtemény közreadására a Kauser Lipót emléke előtt tisztelgő tanulmánykötetben. A dolgozat első részében a szerző röviden tárgyalja az anekdota fogalmát, majd áttekintve az anekdoták napjainkig ívelő fejlődését rámutat arra, hogy azok alkalmazása a jogi oktatásban fokozhatja az oktatás hatékonyságát. A cikk nagyobb terjedelmű második része olyan anekdoták gyűjteménye, amelyek segítségével még a büntetőeljárási jog száraz világában is színt lehet csempészni a humoros gyakorlati esetek bemutatásával. A szerző az anekdotákat a Be rendszerének megfelelő sorrendben közli, elé helyezve mottóként a törvény vonatkozó rendelkezését, illetve annak miniszteri indokolását.

A tanulmánykötetet Kauser Lipót gazdag irodalmi munkásságát regisztráló Ádám Antalné által összeállított bibliográfia teszi teljessé.

Varga Péter

JOGIRODALOM

Alekszidze, L. A.: A nemzetközi jog elméletének egyes kérdései Imperatív normák. Jus cogens*

A nemzetközileg is ismert szovjet szerző tollából olyan tanulmány látott napvilágot, melyet méltán nevezhetünk új állomásnak a szocialista nemzetközi jogelméletben. Nemcsak azért, mert a nemzetközi jog egyik legaktuálisabb problémájáról — a jus cogens fogalmáról — ez az első átfogó tanulmány a szocialista jogirodalomban, hanem azért is, mert e probléma elemzése során behatóan és sok szempontból új megvilágításban tárgyalja a nemzetközi jog elméletének alapvető kérdéseit. Szerintünk az utóbbi idők egyik legszínvonalasabb nemzetközi jogelméleti tanulmányával állunk szemben. A szerző által vallott nézetek minden bizonnyal a figyelem középpontjában lesznek, az elméleti alapproblémák újszerű megközelítése élénk vitákat kavarhat.

A tanulmány hét fejezetből áll. A nemzetközi jogelmélet művelői a jus cogens problémáján kívül egy sor olyan rendkívüli érdekes, s tegyük hozzá, sok vonatkozásban kényes, elméleti alapkérdés lényegébe nyerhetnek betekintést, mint a nemzetközi jog jogilag kötelező ereje, az akaratmegegyezés fogalma és szerepe, a nemzetközi jog osztályjellege, a nemzetközi normák hierarchiája, a nemzetközi szervezetek jogalkotó tevékenysége, a nemzetközi jogi normák erkölcsi értéke, a nemzetközi jog forrásai stb. Jellemzője a tanulmánynak a gazdag forrásanyag felhasználása, a jogösszehasonlítás módszerének sikeres alkalmazása.

Alekszidze szerint napjainkban a nemzetközi jog művelőinek többsége — úgy a tőkés, mint a szocialista és fejlődő országokban — elismeri, hogy a nemzetközi jogban léteznek imperatív normák (jus cogens), azonban ezen normák jellegéről, kötelező jogi erejük alapjáról nagyon eltérő vélemények láttak napvilágot. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a választás a szóban forgó kérdésre összefügg a szocializmus és kapitalizmus között a modern nemzetközi jog céljai és fel-

* *Alekszidze, L. A.:* Nekotorüe voproszü teorii mezsdunarodnogo prava. Imperativnüe normü. Jus cogens. Tbiliszi, 1982. 406 old.

adatai körül kialakult ideológiai harccal (20. o.).

A szerző ezek után (II. fejezet) részletes elemzésnek veti alá a nemzetközi jog kötelező erejéről szóló modern nyugati elméleteket („az államok megegyezésének", az „alapnorma", a „természetjogi jelleg", a „spontán jog", az „általános konszenzus", a „nemzetközi közösség akaratának" elméleteit), s a nyugati szerzők jus cogens-hez való viszonyát. A tanulmány harmadik fejezetében pedig bemutatja a nemzetközi jog kötelező erejéről szóló nézetek történeti fejlődését az ókortól a modern tőkés társadalom kialakulásáig. Ezen fejezetek ismertető jellegűek, így tartalmukra részletesen nem térünk ki, habár megjegyezzük, hogy az érdeklődők számára hasznos és gazdag információs anyagot szolgáltatnak.

A negyedik fejezet (a nemzetközi jog kötelező erejéről szóló marxista—leninista elmélet) a mű legérdekesebb fejezete, s nemcsak a nemzetközi jogász, de az általános jogelmélettel foglalkozó számára is, mivel a szerző, mielőtt meghatározná a nemzetközi jog fogalmát, kötelező erejének forrását, behatóan elemzi a jog általános fogalmát is. Jelen fejezetben különös figyelmet érdemel a szerző véleménye a következő négy alapproblémáról: a jog osztályjellege, a nemzetközi jog osztályjellegének sajátossága, az akarati elem jelentősége a jogalkotásban, a jog és az erkölcsi imperatívák viszonya. A szerző szerint a szocialista jogelméletben továbbra is fenn kell tartani azt a nézetet, hogy a jog kötelező ereje az állami akaratból származik, csak állami akarat által jöhet létre úgy belső jogi mint nemzetközi jogi norma. Élesen szembeszáll azon szovjet szerzőkkel, akik úgy vélik, hogy a jog „állami akarat nélkül is létrejöhet, a jog magát a társadalmi életet jelenti", hogy a marxizmus—leninizmus megalapítói elhatárolták a jog fogalmát a pozitív jogtól, az utóbbit pedig az erkölcstől" (142—143. o.). Mert végül is nem engedhető meg, hogy jogként csupán a társadalmi fejlődés törvényeit kezeljük, a pozitív jogot pedig csak a törvényre vezessük vissza. (144. o.) Az állami akarat minden esetben az uralkodó osztály egységes akaratát fejezi ki, s nem lehet azokkal egyetérteni, akik úgy vélik, hogy az állami akaratban bizonyos mértékig az elnyomott osztályok akarata is kifejezésre jut. (155. o.) Az akarati elem kapcsán érdemes kiemelni Alekszidze fejtegetéseit a jog akarati fogalmáról azon társadalmakban, ahol több antagonisztikus osztály is létezik (fejlődő országok). Külön kell szólni a szerző által a tanulmány mintegy előrebocsátásaként kifejtett, szerintünk új, nemzetközi jogelméleti téziseiről.

Először is, a nemzetközi jog, szerinte, nem önálló jogág (ez a nézet a 70-es évekig tartotta magát a szovjet jogirodalomban), hanem önálló jogrendszer, sőt ez a rendszer egyik általánosabb fogalom — a nemzetközi rendszer — része, mely a nemzetközi jogi normák mellett egyéb társadalmi normákat is felölel (137. o.).

Másodszor, bár a szerző a nemzetközi jog kötelező erejének vizsgálatakor a Tunkin által szorgalmazott „akarategyeztetési" elméletből indul ki (melynek, mint ismeretes, egyik alaptézise az, hogy a nemzetközi jogi norma létrehozásánál nem lehet az államok „akaratának összeolvadásáról", „egységes akarat" kialakulásáról beszélni), a nemzetközi norma létrehozásakor, szerinte, „az államok összetett, közös akarata jön létre ..., mely objektíve a normát létrehozó államok akarata fölött áll" (163. o.). A továbbiakban még pontosabban és határozottabban fogalmaz. Megjegyzi, hogy habár a szovjet nemzetközi jogászok közül sokan ellenzik az „egységes, közös akarat" fogalmának használatát, „nem helyes tagadni egy összetett, új közös akarat létrejöttét az államközi kapcsolatokban, amely különbözik a jogszabály létrehozásában közreműködő államok elsődleges akaratától, s amely az egyes államok akaratának egyeztetése folytán az államok közösségének egy olyan viszonylag önálló akaratává alakul át, amely jogi természetéből adódóan az egyes államok akarata fölött áll" (167. o.).

Harmadszor, az általános nemzetközi jogi normák és elvek kötelező erejét vizsgálva, a szerző arra a megállapításra jut, hogy a nemzetközi közösségnek mint egésznek úgyszintén van akarata, s ez a közös akarat olyan erejű normákat és elveket hozhat létre, melyek kivétel nélkül minden egyes államra nézve kötelezőek lehetnek. Vagyis arról van szó, hogy az államot akaratán kívül kötik bizonyos normák, még akkor is, ha nem vesz részt azok kialakításában. Alekszidze szerint „létezik az elveknek és normáknak olyan csoportja, amelyek kötelezőek az egyes államokra nézve — az elismerésüket ellenzőkre és az újonnan keletkezettekre — akaratukon kívül is" (174. o.). „Az a tézis, miszerint az államra akarata nélkül egyetlen normát sem lehet ráerőszakolni, csak addig helytálló, míg ki nem alakul a nemzetközi közösség közös akarata ... a nemzetközi közösség közös akaratának tartalmi szemszögből koordinációs jellege van, egy vertikális rendszer elemeit tartalmazza, vagyis képes arra, hogy magatartási követelményeket szabjon meg az olyan közösségi tag részére is, amelyik nemcsak hogy nem vett részt a norma kialakításában, de nyíltan és következetesen ellenzi azt, illetve annak létrehozását" — szögezi le a szerző (177. o.). Az általános nemzetközi normák és elvek kötelező erejéről azon államok viszonylatában, melyek újonnan keletkeztek, illetve amelyek egyszerűen nem akarják azokat elismerni, mivel nem vettek részt kialakításukban, az állami akarat mellőzéséről a nemzetközi államközösség akaratának kialakulása esetén ilyen nyíltan még senki sem foglalt állást a szovjet nemzetközi jogirodalomban.

Jelen fejezetben az olvasó még egy egész sor érdekes elméleti probléma elemzésével találkozhat: lehetséges-e antagonisztikus államok akaratának egyeztetéséről beszélni; két különböző társadalmi berendezkedésű állam által létrehozott nemzetközi jogi normában kinek az akarata dominál; az ily módon létrehozott norma kinek az érdekeit szolgálja: a tőkés, illetve szocialista állam, vagy a tőkés állam és a szocialista állam népeinek az érdekeit; lehet-e az emberiség egészét érintő közös érdekekről beszélni a nemzetközi kapcsolatokban; a nemzetközi jognak milyen erkölcsi tartalma van; lehet-e általános erkölcsi értékekről beszélni abban az esetben, ha alapjában véve két antagonisztikus világrendszer áll egymással szemben?

Az imperatív nemzetközi jogszabályok (jus cogens) alatt, a szerző szerint, olyan normákat kell érteni, amelyektől az államok nem állhatnak el lokális szerződések alapján (217—227. o.). Az államok közösségének akarata határozza meg, hogy milyen normákat kell a cogens normák közé sorolni, s ezen normák lényege abban van, hogy csak az államok szerződéses viszonyát érinti (223. o.). A jus cogens megsértése csak két (több) állam közös akaratmegnyilvánulása következtében történhet (224. o.). Így például, ha egy állam egy másik államot olyan szerződés megkötésére kényszerít, melynek következtében az utóbbi kénytelen területének egy részét feladni, akkor ez a szerződés érvénytelen az erőszak alkalmazásának tilalma alatt, vagyis törvénytelen, nemzetközi bűncselek-

ménynek minősül, „de jelen esetben nem lehet a jus cogens megsértéséről beszélni, mivel a szerződés alapvető követelményének a megszegésével állunk szemben — hiányzik a felek jóhiszemű akarata" (224—225. o.). Alekszidze úgy véli, hogy minden egyes olyan cselekedet, amely egyoldalúan sérti meg a nemzetközi jog tiltó szabályait, nemzetközi jogsértést, illetve nemzetközi bűncselekményt jelent, függetlenül attól, hogy a megsértett norma jus cogens-ként szerepel vagy sem (225. o.). Még pontosabban fogalmazva, a tiltó és cogens nemzetközi norma közötti különbség abban van, hogy a cogens norma a lokális szerződéses normaalkotással van összefüggésben, a tiltó norma pedig az államok egyoldalú cselekedeteivel (226. o.).

A tanulmányban jelentős helyet kapott a nemzetközi jog forrásának problémája. A szerző szerint a jus cogens jellegű normák forrásaként csak a sokoldalú nemzetközi szerződések és a nemzetközi jogi szokások szerepelhetnek. A nemzetközi szervezetek jogalkotó tevékenységét illetően a szerző azt vallja, hogy az általuk elfogadott határozatok — ideértve az ENSZ Közgyűlésének határozatait is — nem lehetnek a nemzetközi jog forrásai, azok csupán erkölcsi-politikai jelentőséggel bírnak (288. o.). A művelt nemzetek által elismert általános jogelvekkel összefüggésben Alekszidze, sajnos, nem fejti ki saját véleményét, csak Tunkin közismert nézeteit tolmácsolja.

A tanulmány utolsó fejezetében a nemzetközi jogi normák hierarchikus rendszeréről, a cogens normák körülhatárolásáról esik szó. Az imperatív normák feltárásához, a szerző szerint, az állami akaratelmélet nem elégséges (309. o.), azok meghatározásánál a jogi norma értékét is figyelembe kell venni, s bizonyos normák imperatív jellege a haladó emberiség jogtudatában állandósult és mélyen gyökerező voltukkal magyarázható.

Az az álláspont, mely azt próbálja bizonyítani, hogy a nemzetközi jog alapvető elvei és a jus cogens között nincs különbség, hibás, mivel nem minden egyes alapelv bír imperatív jelleggel (314—315. o.). A továbbiakban (322—328. o.) az olvasó megtudhatja, hogy az egyes alapvető nemzetközi jogelvek (pacta sunt servanda, szuverén egyenlőség, területi épség és politikai függetlenség) miért nem imperatív jellegűek, de ugyanakkor az olyan elvek, mint az önrendelkezés, a be nem avatkozás, az erőszak alkalmazásának tilalma, a viták békés rendezése, abszolút imperatív jellegel bírnak.

A tanulmányban érintett problémák széles skálája, az alapul vett forrásanyag gazdagsága a szerzőt nehéz feladat elé állította, és így nem meglepő, hogy bizonyos következetlenségek, pontatlanságok is előfordulnak. Először is, az akaratmegegyezés problémája kapcsán: bár a szerző új vonásokkal gazdagította az elméletet (a nemzetközi közösség közös akarata, a konkrét állam akaratának mellőzése abban az esetben, ha az államok többsége eltérő közös akaratot alakított ki), a nemzetközi jogi normák kötelező erejét lényegében az államok akaratmegegyezésétől teszi függővé. Ez az alaptézis. De ugyanakkor ellentmond ennek a szerző azon állítása, miszerint az „egyeztetett akarat", a „közös akarat" a norma kialakításában résztvevő államok akarata *fölött* áll (167. o.), hogy bizonyos esetekben az egyes államok akaratának figyelembevétele nélkül is nemzetközi jogi norma alakulhat ki (177. o.), hogy objektíve léteznek olyan erkölcsi-politikai imperatívák, amelyek *korlátozzák* az államok közösségének akaratát (310. o.). Vagyis a szerző, egyfelől, igyekszik megmaradni a hagyományos elméleti keretek között, másfelől, fejtegetései világosan bizonyítják, hogy ezen keretek alapján sok esetben nem lehet kielégítő magyarázatot adni.

Mint ahogy említettük, a szerző nem ért egyet azokkal, akik azt állítják, hogy az uralkodó osztály akaratát tükröző állami akaratban bizonyos mértékig az elnyomott osztály akarata is kifejezésre jut, azok bizonyos szintű egyeztetése figyelhető meg (155. o.), a 164. oldalon ugyanakkor elismeri, hogy az antagonisztikus osztálytársadalomban is lehetséges akarategyeztetésről beszélni, jogi norma létrehozásáról ezen osztályok egyeztetett akarata alapján.

Vitatható úgyszintén a szerző azon állítása, hogy a szocialista nemzetközi jogelmélet képviselőinek *többsége* az ENSZ Közgyűlésének azon határozatait, melyek elfogadását az ENSZ összes tagállama megszavazta, jogilag kötelező erejűnek tekinti (284. o.).

Egyéb kisebb pontatlanságok is találhatók. Így például, a 199. oldalon azt írja, hogy G. Schwarzengberger tagadja a jus cogens létezését a nemzetközi jogban, a 241. oldalon pedig, hogy Schwarzengberger lényegében elismeri azok létezését.

A tanulmány szerkezeti felépítésében is van kifogásolni való. Az ötödik fejezet (az imperatív normák jogi jellege) és a hetedik (a jus cogens tartalma) közé beékelődik a nemzetközi jog forrásairól szóló fejezet, minek következtében megszakad az eszmefuttatás, a probléma logikai egysége.

Dicséretre méltó, hogy a mű végén több mint 20 oldalas angol nyelvű összefoglaló található, ugyanakkor a tanulmány nem tartalmaz részletes tárgy- és névmutatót. Ez a hiányosság, sajnálatos módon, a szocialista szakirodalom egészére jellemző. Nagyobb jelentőségű tanulmányok kiadásánál nem szabad lebecsülni a tárgymutató jelentőségét, az nagymértékben elősegíti a gyors eligazodást.

Mavi Viktor

Kézikönyv a svájci kartell- és monopolellenes joganyagról*

Hazai olvasó számára talán szokatlan műfajú könyv Homburger és Drolshammer munkája. A cím szerinti témában ad bibliográfiát is, döntvénytárat is, a kartellbizottság szakvéleményeit, állásfoglalásait is, végül a kartell- és monopolellenes joganyag szempontjából fontos anyagokat, adatokat is. Eligazít tehát ez a vegyes műfajú könyv a témában, megkönnyíti a keresést, az érdeklődő könnyen, gyorsan tájékozódni tud, hogy problémájára a választ hol keresse.

Első, legterjedelmesebb része a *bibliográfia:* ez két részből áll, az alfabétikus, és a tematikus részből. A bibliográfia érdekességét, hasznosságát emeli, hogy egyrészt abban nem csak a szigorúan vett kartelljogi munkák foglalnak helyet, hanem jelentős kitekintést kapunk a gazdasági jogra a maga egészében: a gazdasági alkotmány és az állami intervenció, a kocentráció és kooperáció, a kft, mint társasági forma alkalmazása a kartellekre, konszernjog éppúgy szerepelnek, mint a magánjog és állami struktúra viszonya.

A tematikus rész az I. részben a következő témákra oszlik: történeti munkák, gazdasági alkotmány általában, versenypolitika általában, a szövetségi alkotmány gazdasági cikkelyei, a kereskedelem és iparűzés szabadsága és a szerződési szabadság, egyesületek, intervencionizmus és igazgatási jog. A II. részben kapnak helyet a par excellence kartelljogi témák: általános elvi

* Eric *Homburger*—Jens *Drolshammer:* Schweizerisches Kartell- und Monopolrecht. Verlag Stämpfli & Cie AG. Bern, 1981. 291 old.

munkák; személyiségi jog, bojkott; a kartell, mint jogi forma; a jogalkalmazás kommentárjai. A III. rész az egyes gazdasági ágakra vonatkozó irodalmat dolgozza fel, a IV. rész a tisztességtelen verseny elleni joganyag és az iparjogvédelem témájára vonatkozó anyagot, az V. a koncentrációra vonatkozót, a VI. a téma nemzetközi vonzatait, a VII. a jogösszehasonlító aspektusokat, az utolsó pedig a kartelltörvényre vonatkozó irodalmat tartalmazza a kartelltörvény szakaszai szerinti bontásban.

A munka második része foglalkozik a *bírósági gyakorlattal:* időrendi és tematikus bontásban tartalmazza az ítéleteket, többnyire a téma vázlatos megjelölésével, de fontosabb, elvi jellegű ítéletek esetén annak rövid, de lényegre törő 8—10 soros tartalmi ismertetésével.

A harmadik rész a *kartellbizottság* állásfoglalásainak, szakvéleményeinek rövidített — a lényegre redukált — tartalmi kivonatát tartalmazza témák és gazdasági ágak szerint. Végül az utolsó rész a joganyagra vonatkozó parlamenti, illetve más szervektől származó *véleményeket, állásfoglalásokat* közöl, különös tekintettel a kartelltörvény folyamatban levő módosítására.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatokba való bekapcsolódásunknak ebben a mai intenzív szakaszában aligha felesleges a svájci piacra belépő magyar vállalat számára annak ismerete, hogy milyen versenyjogi környezetbe lép be. De a témával foglalkozó gazdasági jogi, versenyjogi szakemberek tájékozódását is megkönnyíti ez a hasznos gyűjtemény.

Vörös Imre

Állam- és jogtudományi bibliográfia. 1980—1981*

Talán nem túlzó állítás, ha azt mondjuk, hogy a bibliográfia a tudomány tartópillére, mert nélküle a szellemi termékek tömegében eligazodni nem lenne lehetséges. Vonatkozik ez a jog területére is és így minden bibliográfiai kezdeményezést a jog művelője csak örömmel nyugtázhat, minden abbamaradt bibliográfiai tevékenységet csak hiányérzettel, sajnálattal vehet tudomásul.

Az előttünk álló kötet (Állam- és jogtudományi bibliográfia. 1980—1981. Bibliographia iuridica hungarica. 1980—1981. Budapest, 1983. Országgyűlési könyvtár) új kezdeményezés és egyben folytatás: kezdet, mert az Országgyűlési Könyvtár először vállalkozott ilyen átfogó állam- és jogtudományi bibliográfia kiadására, folytatás, mert egy korábbi sorozat, az Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos könyvtára sorozatban a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál az 1945—1976 évekre vonatkozóan megjelent Állam- és jogtudományi bibliográfia helyébe lépett, annak szerepét kívánja betölteni. A folyamatosságot és az egységes koncepciót biztosítja, hogy *Nagy Lajos,* aki ezt a sorozatot összeállította és szerkesztette, ennek a kötetnek az elkészítésében is részt vállalt. Mellette *Balázsné Veredy Katalin* vett részt az összeállításban és szerkesztésben. Munkájukat *Orosz Ágnes* segítette közreműködésével.

Az Országgyűlési Könyvtár azzal, hogy most az 1980—1981. évi kötetet jelentette meg, arra törekedett, hogy viszonylag közelmúlt időt fogjon át és ezzel a kurrens bibliográfiai szolgáltatást részletes szakbibliográfia szintjén megindítsa. Az elmaradás veszélye lebegett nyilvánvalóan a Könyvtár szeme előtt már azoknak a sokszorosított füzeteknek a kiadásával is, amelyek „A magyar állam- és jogtudományi irodalom bibliográfiája" címen 1980 óta félévenként jelennek meg és azóta is jó szolgálatot tesznek naprakészségükkel. Már az 1980/1. számú füzet előszava is jelezte, hogy a könyvtár tervei szerint a kurrens bibliográfia mellett ugyancsak január 1-től több év anyagát tartalmazó és a visszakeresést is szolgáló mutatókkal ellátott magyar állam- és jogtudományi szakbibliográfiát is ki fog adni. Ennek a tervnek a megvalósítása vette most kezdetét az 1980—1981. évi kötettel.

Amint a kötet összeállítói annak előszavában erre rámutattak, a kötet gyűjtőköre jóval szélesebb, mint az eddig félévenként megjelent füzeteké. A füzetek erősen válogatott bibliográfiát tartalmaztak, bár azt is megállapíthatjuk, hogy az elmúlt három év alatt az egyes kötetek egyre terebélyesedtek, testesedtek, egyre több anyagot öleltek fel. Ami mégis alapvetően megkülönbözteti e kétféle vállalkozást, az az, hogy a félévenként megjelent füzetek magyar szerzők külföldön megjelent publikációit nem ölelték fel, továbbá a füzeteknek nem volt jegyzetanyaga, amely a további kutatásokat hivatott elősegíteni. Ez a mostani kötet a külföldi közlemények mellett részletes jegyzetanyagot is közöl.

A kötet összeállításánál a gyűjtés tárgya a hazánkban megjelent állam- és jogtudományi anyag, továbbá a magyar szerzőktől külföldön megjelent tárgybavágó anyag volt. A sokszorosított kiadványok közül általában csak az egyetemi jegyzeteket, a fontosabb jogszabálygyűjteményeket, a tudományos fokozatok elnyeréséért benyújtott értekezéseket és bibliográfiai összeállításokat vették fel a kötetbe. A főszövegben közölt anyag mellett az egyes fejezetek végén jegyzetekben történik utalás a kapcsolódó tudományágak anyagára és a jogi anyagot is tartalmazó egyéb munkákra, továbbá a jogi kutatásban felhasználható forrás- és segédanyagokra.

Már a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál megjelent bibliográfiáknál is az volt a gyakorlat, hogy az időszerű kérdésekkel, évfordulókkal kapcsolatban csak a jogi folyóiratok anyaga került feldolgozásra. Ez nyilvánvalóan azzal magyarázható, hogy a többi forrásanyagot nehéz figyelemmel kísérni. Mégis úgy véljük, hogy amennyiben nem jogi folyóiratban közzétett ilyen jellegű anyag az összeállítók tudomására jut, annak felvétele elől nem kellene elzárkózni, ha az a jogélethez szorosan kapcsolódik és hiányt pótol.

Az egyes tételeket a szakági és formai alosztásokon belül a szerzői vagy tárgyi rendszó betűrendjében, ezen belül időrendben találjuk meg. A gyűjtési időszakban megjelent könyvanyagot a szakági részek elején külön tüntették fel. Ezzel a bibliográfia az állam- és jogtudományi könyvészet nemzetközi gyakorlatában alkalmazott megoldást követi. A kötetben való tájékozódást rendszeres tartalomjegyzék és névmutató könnyíti meg.

A bibliográfia az Országgyűlési Könyvtár már eddig is sokoldalú szolgáltatásait igen lényegbevágóan gazdagítja. Az egész jogtudománynak hasznos szolgálatokat tesz, mert a keresés előfeltételeit teremti meg.

Nem szabad azonban megfeledkezni arról sem, hogy az 1977—1979 évekre vonatkozóan csak erősen válogatott bibliográfia jelent meg időről-időre az Acta Juridica egyes számaiban a külföld tájékoztatása céljából és a hazai olvasóközönség a teljes bibliográfiát mindmáig nélkülözi. Nem a bibliográfusokon múlt, hogy ez a kötet a korábbi sorozat keretében nem

* Állam- és jogtudományi bibliográfia. 1980—1981. Bibliographia juridica hungarica. 1980—1981. Összeáll.: *Nagy* Lajos—*Balázsné Veredy* Katalin — Közrem.: Orosz Ágnes. Közzéteszi az Országgyűlési Könyvtár. Soksz. 1983.

jelent meg, hiszen annak kézirata is nagyban-egészben elkészült. A meg nem jelenés naponta késlelteti a kutatók munkáját és így valóban komolyan el kellene gondolkozni azon, hogy ez a hiány miként lenne mielőbb pótolható.

Az Állam- és jogtudományi bibliográfia 1980—1981. évi kötetét — bizományként — a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó terjeszti.

Trócsányi László

Андраш Шайо:

Есть ли скачок в праве?

Под скачком автор понимает правоприменительную мысленную операцию, которая не имеет дедуктивного характера, если же она содержит дедуктивные элекменты, то ее исходные посылки являются «новыми». Скачок представляет собой неизбежный факт юридической жизни, применения права. В интересах усиления социалистической законности желательно обеспечить публичный контроль за скачками, требуя их рационального аргументирования.

Мария Домэ:

К вопросам кодификации норм, регулирующих деятельность хозяйственных товариществ

В первой части рассматриваются общине вопросы регулирования хозяйственных товариществ. Автор возражает против того, что хозяйственные товарищества не получили места в Конституции и подвергает критике непоследовательные положения ГК о товариществах, намечая правильные направления регулирования. Во второй части проанализованы вопросы о реформе действующего законодательства о товариществах. Автор выдвигает концепцию ъ разработке единых правил о товариществах, сохраняя в ней и ныне существующие формы товариществ, но приспосабливая формы к деятельности.

Петер Такач

Государственные меры и исполнение контрактов в системе ОУП СЭВ

Общеизвестно, что в интеграции в рамках СЭВ международный оборот товаров и услуг организуется на межгосударственном уровне, посредством международных публичноправовых средств. С учетом этого автор статьи приходит к выводу, что действие одно- и многосторонных государственных актов, касающихся гражданско-правовых договорных связей, не поддается в полной мере суждению в духе традиционной догматики, а необходимо выработать свойственную интеграции догматику, которая — на основе соображений по риску — ограничивает возможно узкой степенью влияние государственных мер, освобождающее от гражданскоправовой ответственности.

Миклош Бауэр:

Критические замечания к системе ответственности в ОУП СЭВ

В статье подвергается изучению один из основополагающих институтов ОУП СЭВ — система ответственности. По мнению автора система ответственности по ОУП СЭВ не обеспечивает охраны интересов кредитора, соответствующей хозяйственным требованиям, а наборот, некоторые ее элементы основываются на «дисциплинировании» кредитора. Далее, по мнению автора, система ответственности ОУП не соответствует в полной мере и требованию структурно-логического единства, однозначности.

Автор доказывает, что в ОУП неясно основание ответственности, вызывают недоразумения формы ответственности и институты штарафа и возмещения убытков и вопрос об освобождении от ответственности является противоречивым, проблематичным. Большей частью неурегулированы проблемы последствий законной просрочки. Автор считает, что актуально приступить к разработке общих правил ответственности, относящихся к хозяйственным договорам между предприятиями стран-членов СЭВ (значит не только к договорам поставки).

Ласло Уйлаки:

Процессуальные особенности, вытекающие из взаимосвязей обязательств по поставке и внутренним грузовым перевозкам

В виде требований различной материальноправовой урегулированности двух видов обязательств, взаимосвязанных с хозяйственной точки зрения, существенные процессуально-правовые особенности имеются и в области гражданского процессуального права. Несмотря на то, что субъектами обоих обязательств могут быть только хозяйственные организации, в отношении субъектов к специальным положениям приводит то обстоятельство, что между должником и кредитором претензии, вытекающей вследствие нарушения договора поставки, в каждом случае вкроен клином транспортер, но кроме него приемщик, носящая расходы сторона, и т.п. тоже могут умножать число сторон, участвующих в деле. Право на предъявление иска может быть осуществлено только при внесудебной претензии. Имеет место различные в компетенциях при предъявлении требования, вытекающего из нарушения двух видов договора, в судебном порядке. Словно основной формой является альтернативный иск; возникновение процессуального соучасти отличается от общих норм; своеобразно развивается доказывание.

Михай Тот:

Можно ли распутать узы?

В первой части статьи автор выступает против очных ставок, считанных безусловно игнорируемыми; во второй части данное процессуальное действие подвергается анализу с такой точки зрения, что в каких случаях даст оно результаты, иными словами, при обстоятельствах, дающих основание для очной ставки, ожидается ли успокоительное решение противоречия. В заключительной части, посвященной методическим вопросам, автор пытается дать ответ на поставленный в заглавии вопрос, указывая на то, что правильные методы проведения очной ставки — обход растянутости; применение криминально-тактических методов, соответствующих объему, предмету и цели очной ставки — требуют на местах нового подхода со стороны милиции и прокуратуры, но только таким путем можно надеяться на дальнейшее развитие.

András Sajó:

Gibt es einen Sprung im Recht?

Die Studie betrachtet jenen Gedankengang der Rechtsanwendung als einen Sprung der nicht deduktiver Art ist, bzw. wenn er deduktive Spuren beinhaltet, so sind seine Ausgangpremissen „neu". Der Sprung ist die unumgängliche Tatsache der Rechtsanwendung, des Rechtslebens. Es ist wünschenswert, im Interesse der Stärkung der sozialistischen Gesetzlichkeit, daß wir die rationelle Argumentation der Sprünge erfordern und damit die öffentliche Kontrolle sichern.

Frau György Domé:

Zu den Fragen der Kodifikation der Wirtschaftsvereinigungen

Die Verfasserin erörtert im ersten Teil die allgemeinen Fragen der Regelung der Wirtschaftsvereinigungen. Sie beanstandet die Tatsache, daß die Wirtschaftsvereinigungen in der Ungarischen Verfassung keinen Platz bekommen haben, und kritisiert die inkonsequenten Gesellschaftsregeln des ungarischen Bürgerlichen Gesetzbuches, während sie die Richtungen der richtigen Regelung schildert. Im zweiten Teil analysiert sie die Fragen des Reforms des geltenden Gesellschaftsrechts. Sie gibt eine Konzeption für die Gestaltung des einheitlichen

Gesellschaftsrechts, so daß sie im Rahmen dieser Konzeption auch die Stelle der Regeln der heute existierenden Gesellschaftsformen darbringt, aber so, daß sie die Formen in erster Linie zur Tätigkeit richtet.

Péter Takáts:

Staatlicher Maßnahmen und die Erfüllung der Verträge im System der ALB/RGW

Es ist bekannt, daß in der RGW-Integration der internationale Waren- und Leistungsverkehr charakteristisch auf zwischenstaatlicher Ebene durch internationale staatsrechtliche Mittel organisiert wird. Daraus ist dem Aufsatz nach darauf zu schließen, daß die Wirkung der die bürgerrechtlichen Vertragsbeziehungen treffenden ein- und vielseitigen staatlichen Akten nicht in vollem Maße durch die Auffassung der traditionellen Dogmatik beurteilt werden kann, sondern es wäre die Gestaltung einer eigenartigen „Integrationsdogmatik" notwendig, wodurch die von der bürgerrechtlichen Verantwortlichkeit befreiende Wirkung der staatlichen Maßnahmen auf Grund von Risikoüberlegungen auf das geringste Maß beschränkt wird.

Miklós Bauer:

Kritische Bemerkungen zum Verantwortlichkeitssystem der ALB/RGW

Der Verfasser prüft in seiner Abhandlung das Verantwortlichkeitssystem, eines der grundlegenden Institutionssystemen der ALB/RGW. Seiner Meinung nach sichert das Schuldsystem der ALB/RGW den Schutz der Interessen des Berechtigten nicht den wirtschaflichen Erforderungen gemäß; im Gegenteil stehen einige ihrer Elemente auf Grund der „Disziplinierung" des Berechtigten. Der Verfasser ist der Meinung, daß das Schuldsystem der ALB/RGW außerdem der Erfordernissen der strukturalen und logischen Einheit, bzw. der Eindeutigkeit nicht völlig entspricht.

Der Autor weist darauf hin, daß der Grund der Verantwortung in den ALB/RGW nicht geklärt ist, die Formen der Verantwortung nicht eindeutig sind, die Pönale und der Schadenersatz nicht eindeutig geregelt sind, und auch die Befreiung von der Verantwortung Probleme aufwirft. Größtenteils sind auch die Fragen der Verspätung des Berechtigten ungeregelt. Der Verfasser betont die Aktualität der Ausarbeitung einer allgemeinen Verantwortlichkeitsregelung betreffs der Verträge zwischen den Unternehmen der Mitgliedstaaten der RGW, also nicht nur bezüglich der Lieferverträge.

László Ujlaki:

Prozessrechtliche Eigenartigkeiten in den gegenseitigen Zusammenhängen der Spedition und des Inlandwarentransports

Die wirtschaftlich miteinander verknüpfte zweiartige Obligation, ihre abweichende materialrechtliche Ordnung bewirkt bedeutende prozessrechtliche Eigenarten auch auf dem Gebiet des Zivilprozessrechts. Zwar können die Subjekte beider Obligationen nur wirtschaftliche Organisationen sein, jedoch bewirkt auf subjektiver Ebene die Tatsache, daß durch den Bruch des Liefervertrages zwischen den Berechtigten und Verpflichteten des Anspruchs sich immer der Spediteur einkeilt, außerdem vermehrt die Zahl der Prozesssubjekte der Übernehmer, der Spesenträger usw.. Dem Klagerecht kann nur durch außerprozessualen Einspruch oder im Falle einer Abstimmung Gültigkeit verschafft werden. Es gibt eine Wirkungskreisabweichung bei der prozessualen Geltendmachung der Ansprüche, die aus dem Bruch der beiden Vertragsarten entstehen. Die alternative Klage ist sozusagen ein Grundfall. Die Prozessgesellschaft ist eine Abweichung von den allgemeinen Regeln. Eigenartig gestaltet sich die Beweisführung.

Mihály Tóth:

Sind die Fesseln der Vernehmungen auflösbar?

Während sich der frühere Teil der Studie der unbedingt für zu unterlassenden Konfrontationen entgegenstellt, analysiert der zweite Teil diese Verfahrenshandlung — den vorigen Gedankengang fortsetzend — aus jenem Standpunkt, in welchen Fällen ihr Erfolg zu erhoffen ist; mit anderen Worten, ist unter den gegebenen Umständen der Widerspruch der Konfrontation auf befriedigende Weise zu lösen, oder nicht? Auf die im Titel aufgeworfene Frage versucht der abschließende, sich mit methodischen Fragen befassende Gedankengang eine Antwort zu geben, darauf hinweisend, daß die richtige Methode der Abwicklung der Konfrontation — z.B. die Kürzung der Weitläufigkeit, die Anwendung kriminaltaktischer Methoden entsprechend dem genauen Umfang, Gegenstand und Zeil der Konfrontation — zwar oft eine neue Anschauung der Polizei und des Staatsanwalts beansprucht, ist ein Fortschritt doch vielleicht nur so zu erhoffen.

András Sajó:

Jumps in the law

Jump is a non-deductive reasoning or if it entails deductive reasoning then the premises are „new". The paper reviews the legal admissibility of jumps. Jumps are inevitable facts of legal life and their open control through rational argumentation may contribute to socialist legality.

Mrs. Mária Domé:

To questions of codification concerning economic associations

The first part of the study deals with the general questions of the legal regulation of economic associations. The authoress criticizes the fact that economic associations are not included into the Hungarian Constitution and gives a critical survey on the inconsistent rules of the Civil Code while drawing the outlines of the trends of a proper legal solution. The authoress analyses the problems of the reform of the legal regulation of Hungarian company law. She gives a conception to the creation of a uniform company law — placing into this framework also the present forms of economic associations — based on the interrelation of legal forms and enterprise activity.

Péter Takáts:

Acts of state and the performance of contracts in the system of the CMEA General Conditions of Delivery

It is well known, that the turnover of products and utilities within the CMEA-integration is organized by the means of public international law in the sphere of the relations between the member-states. This is the reason why the study comes to the conclusion that the traditional doctrines of acts of state and force majeure are not to be applied concerning the effect of one- or more-sided acts of state administration upon contracts between the enterprises of the member-states. It is necessary to create a special „intergration-typical reasoning" according to the author. As for this it is proposed to limit the effect of acts of state exempting the enterprises from civil law liability on the narrowest possible area.

Miklós Bauer:

Critical comments on the system of rules of liability for breach of contract of the CMEA General Conditions of Delivery

The author chose one of the basic institutional systems of the CMEA General Conditions of Delivery — the rules of contractual liability — for the topic of his study. According to him the system of these rules does not ensure the enforcement of the creditors' interests (which would be in accordance of the requirements of economics), but, on the contrary, some of its elements reflect the conception of „disciplining" the creditor. The author also points out that the system of contractual liability in CMEA/GCD is in many respects not consistent even structurally and logically. The author comes to the conclusion that the basis and the forms of contractual liability are by no means clear in the CMEA/GCD, the relation between damages and penalties is ambiguous, as well, as the question of circumstances exempting of liability. The consequences of creditors' default are also not properly regulated. The author considers actual to elaborate general rules of liability concerning the full scope of contracts between enterprises of CMEA member-states — that is, not only for contracts of delivery.

ÁRA: 50,— Ft

László Ujlaki:

Specific features of civil procedure resulting of interrelations of contracts of delivery and transport

There are significant specific features of civil procedure as a consequence of the different legal regulation of the two types of contracts of economically related nature. Though the parties to both types of contracts can only be economic organizations, specific legal situations are the result on the subjects' side of the fact that the transporter always stands between the creditor and the debtor of the delivery contract, and that the number of the parties to the lawsuit may be enlarged by the recipient of the product and by the insurer (the bearer of the costs), too. A right to initiate an action is given only after a pre-trial conciliation. There is also a difference in jurisdiction in case of claims resulting of the breach of these two types of contract. It is a typical case to bring in an alternative action; the formation of the partnership of plaintiffs and defendants is different from the general rules; the evidence is also specific to the general rules.

Mihály Tóth:

Can the clog be undone?

While the first part of the study criticizes confrontation, an act of criminal procedure to be eliminated according to the author, the second part analyzes this from the point of view of the cases when its success can be expected; in other words, it is investigated that among circumstances typically giving ground to the use of confrontation is there any possibility for a proper solution of the contradictions. The finishing part of the article which deals with methodological problems also attempts to give an answer to the question put up in the title. The author points out that the proper way of conducting confrontations — e. g. the elimination of exuberance, the use of criminal tactical methods adequate to the subject, extent and purpose of the confrontation — needs in many places a new attitude by policemen and prosecuting attorneys, but progress can only be hoped of these.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1250. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert, a Lapkiadó Vállalat vezérigazgatója. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest, V., József nádor tér. 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámlára. Előfizetési díj 1/2 évre: 300,— Ft, egy évre: 600,— Ft. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest 1056 Bajcsy-Zsilinszky út 76.

Szegedi Nyomda — 84-1203 Szeged 1984. — Felelős vezető: Dobó József igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

Fg 5003

XXXIX. új évfolyam 6. szám Budapest, 1984. június hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

FOLYÓIRAT CSOPORT

TARTALOM

WIENER A. IMRE
A gazdasági tevékenységgel kapcsolatos büntető szankciók ... 301

ROMÁN LÁSZLÓ
Kollektív jelleg az individuális munkajogviszonyban 306

DOMÉ GYÖRGYNÉ
A termelési rendszerek jogi szabályozásának továbbfejlesztése ... 316

NOVOTNI ZOLTÁN
A vállalati gazdasági munkaközösségek polgári jogi kérdései ... 320

BOTH ÖDÖN
A magyar feudális tulajdon fő vonásai a kései feudalizmus idején ... 328

NÉMETH ÁGNES
A képviselet szabályainak egységesítése ... 333

Jogirodalom—Jogélet

Bihari Ottó: Államjog (Alkotmányjog) ÁDÁM ANTAL) ... 338

TAMÁS ANDRÁS
Gendai hótecugaku no kihon mondai, vagyis: A modern jogfilozófia alapproblémái ... 340

BALÁS GÁBOR
A nemzetiségek egyenjogúsításának útján ... 342

Kislégi-Nagy Dénes: Életpályám emlékei (TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ) ... 342

Huchthausen, L.: Römisches Recht (FÖLDI ANDRÁS) ... 343

KÁNYÁNÉ KOMLÓDI KATALIN
Vitaülés a szegedi egyetem Állam és Jogtudományi Karán ... 344

СОДЕРЖАНИЕ: *Имре А. Винер:* Уголовные санкции, связанные с хозяйственной деятельностью. — *Ласло Роман:* Коллективный характер и индивидуальном трудовом отношении. — *Мария Домэ:* Дальнейшее развитие правового регулирования производственных систем. — *Золтан Новотни:* Гражданско-правовые проблемы хозяйственных трудовых коллективов на предприятиях. — *Эден Бот:* Главные черты федуального права позднефеодальной Венгрии. — *Агнеш Немет:* Унификация правил, касающихся представительства по коммерческим сделкам. — *Юридическая литература—юридическая жизнь.* — *Отто Бихари:* Государственное право (конституционное право) *(Антал Адам).* — *Андраш Тамаш:* Гендаи хотецугаку но кихон мондаи, т.е. Основые проблемы современной философии права. — *Габор Балаш:* По пути обеспечения равноправия национальностей. — *Дэнеш Кишлеги—Надь:* Памяти из моей жизни *(Ласло Трочаньи).* — *П. Хухтхаузен:* Римское право *(Андраш Фелди).* — *Каталин Комлоди:* Дискуссионное заседание на юридическом факультете Сегедского университета.

INHALT: Imre A. Wiener: Die mit der Ausübung wirtschaftlicher Tätigkeit zusammenhängenden Sanktionen des Strafrechts. — *László Román:* Kollektiver Charakter im individuellen Arbeitsverhältnis. — *Frau Maria Domé:* Die Weiterentwicklung der rechtlichen Regelung der sg. Produktionssysteme in der Landwirtschaft. — *Zoltán Novotni:* Zivilrechtliche Fragen der Arbeitsgemeinschaften in den Unternehmungen. — *Ödön Both:* Charakteristische Züge des ungarischen feudalistischen Eigentums im Zeitalter des späteren Feudalismus. — *Ágnes Németh:* Die Vereinheitlichung der Regeln der Vertretung. — *RECHTSLITERATUR—RECHTSLEBEN: Ottó Bihari:* Staatsrecht (Verfassungsrecht) *(Antal Ádám).* — *András Tamás:* Gendai chotezugakhu no kichon mondai, oder: Grundprobleme der modernen Rechtsphilosophie. — *Gábor Balás:* Am Wege der Gleichberechtigung der Nationalitäten. — Dénes Kislégi-Nagy: Erinnerungen auf meinem Laufbahn *(László Trócsányi).* — L. Huchthausen: Römisches Recht *(András Földi).* — *Frau Kánya, Katalin Komlódi:* Diskussionssitzung and der Universität zu Szeged — Juristische Fakultät.

CONTENTS: Imre A. Wiener: Criminal sanctions concerning economic activity — *László Román:* Collektive features in the individual labour relation — *Mrs Mária Domé:* The Further improvement of the legal regulation of production systems — *Zoltán Novotni:* Civil (private) law questions of economic partnerships at the enterprises — *Ödön Both:* The main characteristics of Hungarian feudal property in the later feudalism — *Ágnes Németh:* The unification of the rules of agency. *LEGAL LITERATURE—LEGAL LIFE: Ottó Bihari:* State law (Constitutional law) *(Antal Ádám).* — *András Tamás:* Gendai hotetsugaku no kihon mondai i. e. the basic problems of the modern philosophy of law — *Gábor Balás:* On the road of granting equal rights to nationalities — Dénes Kislégi-Nagy: Memories of my career *(László Trócsányi)* — Huchthausen, L.: Römisches Recht *(András Földi).* — *Mrs. Kánya, Katalin Komlódi:* Discussion at the Faculty of Law and Politics of the university in Szeged.

E lapszám (XXXIX. évfolyam 6. szám) szerzői: *Wiener A. Imre* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos főmunkatársa (Budapest). — *Román László* tanszékvezető egyetemi docens (Pécs). — *Domé Györgyné* tanszékvezető egyetemi docens (Budapest). — *Novotni Zoltán* tanszékvezető egyetemi docens (Miskolc). — *Both Ödön* tanszékvezető egyetemi docens (Szeged). — *Németh Ágnes,* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos továbbképzős ösztöndíjas (Budapest). — *Ádám Antal* tanszékvezető egyetemi tanár (Pécs). — *Tamás András* a Minisztertanács Titkárságának osztályvezetője (Budapest). — *Balás Gábor* ny. jogtanácsos (Budapest). — *Trócsányi László,* az, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet ny. tudományos főmunkatársa (Budapest). — *Földi András* egyetemi tanársegéd (Budapest). — *Kányáné Komlódi Judit* egyetemi tanársegéd (Szeged).

XXXIX. új évfolyam 6. szám Budapest, 1984. június hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

A gazdasági tevékenységgel kapcsolatos büntető szankciók

A gazdálkodás területén a büntetőjogi szankciók az igazgatási szankciókkal együtt szolgálják a gazdaságpolitikai és a büntetőpolitikai célkitűzéseket. Gyakran a gazdaságpolitika szempontjai határozzák meg azt, hogy igazgatási vagy büntetőjogi szankciók kerüljenek-e alkalmazásra.

Az igazgatási szankciókat jogi személyekkel (vállalatokkal) szemben is alkalmazni lehet. A büntetőjogi és az igazgatási szankciók szoros kapcsolata veti fel a jogi személyek felelősségét. Ez a felelősség a kontinentális jogrendszerekben a büntetőjogi alapelvekkel ellentétesnek tűnik, büntetőpolitikai szempontból viszont — elsősorban a kapitalista országok tudományában — többen hatásos eszköznek tartják. Ennek megfelelően a büntetőjogi és az igazgatási szankciók kapcsolatának áttekintése után a jogi személy büntetőjogi felelősségével elsősorban büntetőpolitikai szempontból foglalkozunk.

1. Büntetőjogi és igazgatási szankciók

A gazdasági életben elkövetett jogellenes cselekmények büntetésére számos esetben az igazgatási szankciók alkalmazása gazdaságpolitikai szempontból hatékonyabb eszköznek mutatkozik, mint a büntetőjogi büntetés.

Az igazgatási szankciók alkalmazásának a szükségessége a kapitalista országokban szoros összefüggésben áll a jogi személyek büntetőjogi felelősségével, amit a szocialista országok többségében általában elvetnek. Azok a büntetőpolitikai vagy gazdaságpolitikai célkitűzések ugyanis, amelyek elérésére a kapitalista gazdasági rendszerben a jogi személyek büntetőjogi felelősségének intézményére van szükség, a szocialista országokban más eszközökkel is megvalósíthatók.

Egyes kapitalista országok joga szerint bizonyos gazdasági bűncselekmények elkövetésekor a bíróságnak lehetősége van néhány évre kormánymegbízottat igazgatóként kijelölni a vállalat élére. Más esetben pedig például a hamis hirdetés szankciójaként a bíróság arra kötelezheti a vállalatot, hogy egy „ellenhirdetéssel" informálja a fogyasztókat. Az ilyen és hasonló szankciókat a bűnügyi tudományok képviselői inkább az igazgatási, mint a büntetőjogba sorolják, akkor is, ha azokat büntetőbíróság alkalmazza.[1]

A gazdasági életben alkalmazott adminisztratív szankciók jelentősége a kapitalista államokban is túlnő a büntetőbíróságok által kiszabott adminisztratív jellegű szankciókon. Az Egyesült Államokban például számos pénzügyi jogsértéssel szemben a büntetőjogi szankciók csak rendkívül ritkán kerülnek alkalmazásra. A büntetőjogi szankciók jelentőségét megelőzi a sértett polgári jogi keresete, valamint az ellenőrzésre hivatott szövetségi szerv adminisztratív eljárása, illetve ennek a polgári jogi keresete is. Vannak olyan büntetőjogi rendelkezések, amelyek több évtizede nem kerültek alkalmazásra, de a tudományos vizsgálat ezen a területen azért ütközik nehézségbe, mert az eljárásra jogosult szövetségi szerv nem hozza nyilvánosságra azokat a szempontokat, amelyek alapján eldönti egyes esetekben, hogy a különféle szankciók közül melyiket választja.[2]

A gazdasági életben elkövetett jogsértéseket vizsgáló adminisztratív hatóságok más országokban is széles jogkörrel rendelkeznek annak elhatározásában, hogy milyen szankciókat alkalmazzanak vagy milyen szankció alkalmazását kezdeményezzék. A lehetőségek között szerepel a polgári jogi eljárás mellett a vállalat egyszerű figyelmeztetése és a vállalattal való pénzügyi megegyezés is. Ez utóbbi gyakorlat elterjedését az NSZK-ban külön törvény alkotásával kívánták megakadályozni.[3]

A bűnügyi tudományok többek között azért is foglalkoznak a büntetőjogi és az igazgatási szankciók kapcsolatával, mert ugyanazzal a cselekménnyel szemben az egyik országban büntetőjogi, a másikban

[1] *Leigh,* L. H.: Policy and punitive measures in respect of economic offences. (In: Collected studies in criminological research. Vol. XV. Council of Europe, Strasbourg, 1977. 154. old.)

[2] *Ginsberg,* R. E.: Fiscal offenses: the federal approach in the United States. (Revue Internationale de Droit Penal, 1982. No. 1—2. 233. old.)

[3] *Tiedemann,* K.: Antitrust law and criminal law policy in Western Europe. (In: Economic crime in Europe. Edited by L. G. Leigh. The Macmillan Press Ltd, 1980, Printed in Hong Kong, 42. old.)

pedig adminisztratív szankciót alkalmaznak.[4] Az összehasonlító vizsgálódást az is indokolja, hogy a nemzetközi szervezeteknek, például a Közös Piac bizonyos szerveinek is lehetősége van szankciók alkalmazására. Elvileg lehetőség van pénzbírsággal büntetni a különféle kartell-megállapodásokat, de a multinacionális vállalatok a költségek és a profit átcsoportosításával ilyen szankciók alkalmazását rendszerint megakadályozzák.[5]

Hatékonyabbnak mutatkoznak az olyan adminisztratív intézkedések, amelyek a megelőzést szolgálják. Így például a svéd szociáldemokrata kormány rendeletet adott ki, amely szerint a rendőrség képviselőinek joga van részt venni a vállalat igazgató tanácsának ülésén, vagy egy másik rendelet kötelezte az igazgatókat, hogy tartsák a kapcsolatot a munkásokkal a termelés különféle problémáit illetően.[6] Ilyen intézkedésektől várták a gazdasági jogsértések megelőzését.

A magántulajdonon alapuló gazdasági rendszerben a tulajdonosi jogok gyakorlását az állam csak közhatalmi igazgatási intézkedésekkel befolyásolhatja, korlátozhatja, s a befolyás érvényesítésének — ha nem is a legfontosabb, de — fontos eleme a szankció, legyen az büntetőjogi vagy igazgatási. A szocialista gazdasági rendszerben viszont a társadalmi tulajdon döntő hányadában az állam tulajdonosi jogokat is gyakorol, s e jogok gyakorlása lehetőséget biztosít a gazdasági tevékenység ellenőrzésére és irányítására. Ahhoz például, hogy vállalati igazgatókat kinevezzenek vagy leváltsanak, a szocialista gazdasági rendszerben nincs szükség közhatalmi (büntetőjogi vagy közigazgatási) beavatkozásra. A szocialista gazdasági rendszerben tehát a gazdaság irányításának egyik fontos eleme a tulajdonosi jogok gyakorlásában testesül meg, s e jogok gyakorlásával a gazdasági bűnözésnek számos olyan formája megelőzhető vagy csökkenthető, amellyel szemben a kapitalista gazdasági rendszerben csak közhatalmi eszközökkel lehet fellépni.

Az állam tulajdonosi joga természetesen nem érvényesül a szövetkezetek és az állampolgár gazdasági tevékenységével kapcsolatban. A szövetkezetek és az állampolgárok gazdasági tevékenysége méreteiben nem hasonlítható a nagyvállalatok tevékenységéhez. Ebből szükségszerűen következik, hogy a szövetkezetek keretében és az állampolgárok gazdálkodása során elkövethető gazdasági bűncselekmények rendszerint kisebb jelentőségűek, s ez a tény tükröződik a büntetéskiszabási statisztikában is.

Az elmondottak nem jelentik azt, hogy a szocialista társadalmi rendszerben ne lenne jelentősége az adminisztratív szankcióknak a gazdasági tevékenységgel összefüggésben elkövetett jogsértésekkel szemben. Az adminisztratív szankciók alkalmazását két jogpolitikai indok is magyarázza. Az egyik ahhoz az általános büntetőpolitikai elvhez kapcsolódik, amely szerint a kisebb jelentőségű jogsértések esetén szükségtelen büntetőjogi büntetést alkalmazni, a másik pedig összefügg azzal a gazdaságpolitikai előnnyel, amely az adminisztratív szankciónak a jogi személyekkel szembeni alkalmazásához kapcsolódik.

A szocialista országokban már több évtizede végrehajtották a dekriminalizációt, amikor a kisebb jelentőségű cselekményeket általában szabálysértésnek minősítették, elbírálásukat adminisztratív hatáskörbe utalták és ezzel ezeket a cselekményeket kizárták a büntetőjogi felelősség köréből. Országonként és időnként változik ugyan az, hogy a gazdasági és a vagyon elleni szabálysértések és bűncselekmények közötti határt hol vonják meg, de az megállapítható, hogy a szabálysértési bírság széles körben alkalmazott adminisztratív szankció.

Az adminisztratív szankció, a szabálysértési bírság széles körű alkalmazása egyrészt megfelel a dekriminalizáció általános elveinek, másrészt összhangban van a gazdasági bűncselekményekkel kapcsolatos büntetéskiszabási gyakorlattal is. A szocialista országokban végrehajtott dekriminalizáció eredményeként számos gazdálkodási kötelesség megszegését — a kisebb jelentőségű esetekben — nem bűncselekményként, hanem szabálysértésként kell büntetni. A szabálysértéseket pedig nem büntetőbíróság, hanem rendszerint közigazgatási szervek (egyes országokban különféle bizottságok) tárgyalják és szabnak ki büntetést.

A dekriminalizáció helyességét mutatja, hogy a büntetőbíróság elé kerülő esetek jelentős részében pénzbüntetést alkalmaznak, tehát a dekriminalizáció hiányában is ugyanolyan szankció — pénzbüntetés — kerülne kiszabásra. Természetesen néhány jogkövetkezményt tekintve van különbség a büntető bíróság által kiszabott pénzbüntetés és a szabálysértési hatóság által alkalmazott pénzbírság között, de a szankció természetét illetően mindkettő ugyanolyan jellegű.

A büntetőjogi és a szabálysértési felelősség határai elméletileg nem mindig tisztázottak, az elhatárolás gyakran relatív ismérveken alapul, mégis azt lehet mondani, hogy a társadalomra veszélyesség mértéke szabja meg elsősorban azt, hogy milyen felelősségi forma reagáljon a jogsértésre. Olyan magatartásokkal szemben kerül sor államigazgatási szankció alkalmazására, amelyek sértik vagy veszélyeztetik ugyan a gazdálkodás rendjét, de nem olyan területen vagy nem olyan fokban, hogy a büntetőjogi szankció alkalmazása indokolt volna. Emiatt a felelősségre vonás alapjául szolgáló magatartás sokszor hasonló a szabálysértési és a büntetőjogi szankció alkalmazása esetén. A szabálysértési és büntetőjogi felelősség elhatárolásának elméleti ismérvei ugyan vitatottak, de ez természetesen nem jelenti azt, hogy az elhatárolás a jogszabályokban is bizonytalan lenne. A jogalkotó rendszerint pénzösszegben meghatározott ismérv segítségével vonja meg a határt a kétféle felelősségi forma között.

Hazánkban a szabálysértésekről szóló jogszabály a szabálysértésbe olvasztja be a bírságolás alapjául szolgáló jogellenes magatartást is, a szabálytalanságot. E szabálytalanságokkal kapcsolatban feljogosítja az érintett felügyeleti szerveket, hogy szabálysértési szankciókat alkalmazzanak. Az egységesítés elvi alapja az, hogy a felügyeleti szervek által feltárt szabálytalanságok lényegileg nem különböznek a szabálysérté-

[4] Nem elég csak a büntetőjogi rendelkezések összehasonlítása, mutatott rá *Sieber*, M. (12th Conference of Directors of Criminological Research Institutes. Criminological aspects of economic crime. Strasbourg 15—18 novembre, 1976, Council of Europe, Strasbourg, 1978. DPC/CDIR/77/2.)

[5] *Tiedemann*, K.: Antitrust law ... 52. old.

[6] Mutatott rá *Svensson*, B. (Criminological aspects ... 146. old.)

sektől, s ezért nehéz különbséget tenni a szabálysértés és a felügyeleti bírsággal sújtott szabálytalanság között.

A gazdálkodó szervezetek a szabálysértéseket túlnyomórészt a termelő, szolgáltató tevékenység során követik el. A gazdálkodás során elkövetett és igazgatási szankcióval sújtott jogsértések köre rendkívül széles. Magában foglalja mindazoknak az érdekeknek a veszélyeztetését, amelyek büntetőjogi védelem tárgyai lehetnek. Jellemzőjük mégis elsősorban az, hogy az adott területre vonatkozó államigazgatási (gazdaságigazgatási) normákat sértik, s a büntetőjog szempontjából jelentős érdeksérelem nem következett be. Az államigazgatási normák a gazdasági tevékenységet nemcsak a gazdálkodást (a termelést, a szolgáltatást stb.) közvetlenül érintő módon szabályozzák, hanem számos más társadalmi érdek (például egészségügy, munkavédelem, tűzrendészet stb.) védelmében is tartalmaznak előírásokat. Ha ezeknek az előírásoknak a megszegése valamilyen súlyos következményre vezetett, büntetőjogi szankció alkalmazására kerülhet sor.

Az adminisztratív szankciók jelentősége a szocialista országokban nem merül ki a szabálysértési felelősségre vonással. Legalább ilyen fontosak a jogi személlyel szemben alkalmazható szankciók, a különféle bírságok.

A jogi személlyel szemben alkalmazott bírságok jelentőségét két körülmény magyarázza. Egyrészt az, hogy a gazdasági életben a vállalatok nevében és érdekében elkövetett jogsértéseket olyan döntési rendszerben hozzák, amelyben az egyéni felelősség megállapítása — legalábbis a kívülálló számára — nehézségbe ütközne. A vállalaton belüli döntési rendszer úgy épülhet fel, hogy egy-egy döntés meghozatalában az egyének felelőssége megoszlik, tehát megbüntetésük nem lenne összeegyeztethető a büntetőjogi vagy a szabálysértési eljárásban érvényesített vétkességi elvvel. Másrészt a bírság a vállalat kollektívája számára jelent olyan anyagi hátrányt, amely az egész kollektívát ösztönzi a jogsértések megakadályozására. A jogi személlyel szemben kiszabott bírság tehát nem személyre, hanem kollektívára orientált felelősségi forma.

A bírságok a szervezet tevékenységének a motiválására szolgáló anyagi hátrányt jelentenek. Ha a gazdálkodó szervek tevékenysége valamilyen szempontból társadalmilag vagy gazdaságilag negatív értékelés alá esik, akkor ehhez a negatív értékeléshez kapcsolják a bírságot, mint szankciót, függetlenül attól, hogy a káros eredmény felróható-e a gazdálkodó szerveknek. Például a környezetvédelmi bírságot attól függetlenül kell megfizetni, hogy a környezet szennyezését a gazdálkodó szerv képes volt-e egyáltalán elhárítani. Bírságot alkalmaznak nagyon gyakran a pénzügyi szervek is abban az esetben, ha megállapítják, hogy a vállalatok az adófizetési kötelességüknek nem tesznek eleget, vagy valamilyen költségvetési előnyöket jogtalanul szereztek meg. A bírságoknak számos fajtája létezik, ilyen lehet például az építészrendészeti bírság, vagy a fuvarozási bírság is.[7]

Sajátos fajtája a bírságnak a gazdasági bírság, amelynek alkalmazására rendszerint akkor kerül sor, ha a gazdálkodó szerv valamilyen módon jogtalan haszonhoz jut, például ártúllépés miatt. A jogszabály szerint ugyan a gazdasági bírság megállapítása után egy másik eljárásban vizsgálni kellene a természetes személy felelősségét is. A személyes felelősség megállapításának sokszor azonban a gazdasági döntési rendszer képezi akadályát, mert a döntésben résztvevő egy-egy személy cselekménye önmagában nem tekinthető bűncselekménynek, viszont a jogi személynek a bírságot a személyes felelősségtől függetlenül fizetnie kell.

Kívánalom lenne természetesen, hogy a gazdasági bírságot egyéni felelősségre vonás is kövesse, legalább munkajogi szankció formájában. Az viszont már nemcsak magyar sajátosság, hogy a jogi személlyel szemben alkalmazott szankciót nem követi egyéni felelősségre vonás.[8]

A szocialista országokban sem ismeretlen tehát a jogi személlyel szemben alkalmazott szankció, viszont ez nem kapcsolódik össze a jogi személy büntetőjogi felelősségével, mint ahogy ezt elsősorban az amerikai jogrendszerben látjuk, s amelyre más kapitalista országok bűnügyi tudományában is mutatkoznak törekvések.

2. A jogi személy büntetőjogi felelőssége

A jogi személy büntetőjogi felelőssége a múlt században alakult ki az angol jogban, ezt megelőzően a büntetőjogi felelősséget legfeljebb a vállalat nevében eljáró személlyel szemben alkalmazták. Ma viszont a jogi személyek büntetőjogi felelőssége általánosan elterjedtnek mondható a common law alapján álló országokban. Ezekben az országokban viszont a jogi személyek büntetőjogi felelőssége nemcsak a gazdasági bűncselekményekkel kapcsolatban áll fenn, hanem kiterjed még az emberölésre is, bár rendszerint annak csak a gondatlan formájára. A common law országokban ugyan a jogi személlyel szemben alkalmazott büntetőjogi felelősség létjogosultságát általában nem vitatják, de még itt is vita folyik arról, hogy mi a felelősség alapja.

A jogi személy büntetőjogi felelősségének alapját többféle elmélet magyarázza. Ezek között találjuk az alkalmazottakért való felelősség elméletét, az azonosítás doktrínáját és az objektív felelősséget egyaránt.

Az alkalmazottért való felelősség elmélete tulajdonképpen a károkozásért való polgári jogi felelősségre épült és kiterjedt nemcsak a vállalati vezetők, hanem minden alkalmazott cselekményéért való felelősségre, ha az a munkakörében járt el. Azokban az országokban, ahol az alkalmazottért való felelősség elvét csak a polgári jogban ismerik el, de a büntetőjogban nem, ott az azonosítás elmélete alapján csak a jogi személy vezető tisztségviselőinek a döntését azonosítják a jogi személyek aktusaival. Erre az azonosításra épül a jogi személy büntetőjogi felelőssége. Az amerikai büntető törvénykönyv tervezete ezt a két elvet kombinálja akkor, amikor a jogi személy büntetőjogi felelősségét egyrészt a vállalati vezető-tisztségviselők utasítására, másrészt arra építi, hogy a jogellenes cselekményt ezek a vezetők legalábbis gondatlanul eltűrték.[9]

[7] A különféle bírságokat pszeudofelelősségi formaként kezeli *Kálmán* György: A magyar gazdaságirányítás joga. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1982. című munkájában. 306. és köv. old.

[8] *Bulai*, C.: Concepcion et principes du droit pénal des affaires (kézirat) 8. old.

[9] *Ottley*, B. L.: Criminal liability for defective products:

A jogi személy büntetőjogi felelősségének elvi megalapozása mellett az is vita tárgyát képezi, hogy hogyan lehet vagy kell-e egyáltalán a vétkesség valamilyen formáját tekintetbe venni. Az angol jog reformjával foglalkozó egyik bizottsági előterjesztés hangsúlyozza ugyan a vétkességi elv érvényesítésének szükségességét, de azt is megállapítja, hogy ez feltétlenül különbözik a szándékosság és a gondatlanság általános jogi fogalmától.[10]

Az európai büntetőjogi irodalomban már a múlt században is foglalkoztak a jogi személy büntetőjogi felelősségével. A nézetek fejlődésében jelentős állomásnak tekinthető a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság 1929-es bukaresti kongresszusa, amelyen a jogi személyekkel szemben elsősorban társadalomvédelmi intézkedések meghozatalát szorgalmazták.[11] Napjainkban több európai országban tudományos viták folynak a jogi személyek büntetőjogi felelősségéről.

A tudományos vitákban érvként merült fel, hogy a jogi személyek büntetőjogi felelősségére azért van szükség, mert létezik olyan kollektív akarat, amely különbözhet a csoportot alkotó egyének akaratától. Nem tartják ellenérvnek azt, hogy a kollektívával szemben alkalmazott büntetés esetleg ártatlanokat is sújt, mert arra hivatkoznak, hogy a büntetés sokszor az elítélt családtagjaival szemben is tartalmaz hátrányokat: ezek legalább annyira ártatlanok, mint a jogi személyek tagjai. A speciális és a generális prevenció érvényesítését is lehetségesnek tartják a jogi személyekkel szemben. Az érvelés szerint a prevenció ugyanúgy érvényesül a jogi személyekkel szemben is, mint amikor a büntetést természetes személyekre alkalmazzák.

A jogi személyek büntetőjogi felelősségét a gazdasági bűncselekményekkel összefüggésben arra hivatkozással követelik, hogy a nagyvállalatok, s különösen a multinacionális vállalatok olyan gazdasági és pénzügyi realitást, erőt képviselnek, amelyet nemcsak a polgári és a kereskedelmi jognak, hanem a büntetőjognak is el kell ismerni. Ha a polgári jog és a kereskedelmi jog számos esetben alkalmazza az objektív felelősséget, akkor ettől a büntetőjognak sem szabad visszariadnia. A jogi személyek büntetőjogi felelősségét az igazságosságra hivatkozással is indokolják, mert igazságtalannak tartják, hogy a kollektíva érdekében elkövetett jogsértésért csak egy személy felelős.[12]

További érvelés szerint a társadalmi-gazdasági körülmények olyan mértékben megváltoztak napjainkban, hogy ez a változás indokolttá teszi az egyéni bűnösség büntetőjogi elvének felülvizsgálatát. A jogi személyek jogtalan cselekményeinek olyan társadalmi-gazdasági következményei lehetnek, amelyekkel szemben az egyéni felelősség nem áll arányban. A szervezet megsokszorozhatja az egyéni cselekvések és gondatlanság hatását, s emiatt a hagyományos büntetés nem áll arányban a bűncselekménnyel. A nagy szervezeteken belül gyakran a kisebb vagy középvezetőket teszik felelőssé — különösen a munkavédelmi szabályok megsértése esetén — s nem pedig a vállalatok igazgatóit.[13]

A jogi személyek büntetőjogi felelősségének igényét a felsorolt tetszetős büntetőpolitikai érvekkel ugyan alá tudják támasztani, de a felelősség törvényi megfogalmazása számos problémát vet fel. Már az is vitatott, hogy milyen szervekre terjedjen ki a felelősség. Ez a kérdés akkor is felmerül, ha a kereskedelmi, ipari vagy pénzügyi jellegű tevékenységet a büntetőjogi felelősségre vonás ismérvévé teszik — mint ahogy ezt a francia büntető törvénykönyv tervezetében látjuk —, mert annak alapján is felmerül az olyan szervezetek felelőssége, mint az egyházak és a szakszervezetek. Ezeknek a szervezeteknek a büntetőjogi felelősségét azonban még azok sem kívánják, akik a jogi személy büntetőjogi felelőssége mellett érvelnek.

A felelősség alapját illetően többféle elv alkalmazását tartják lehetségesnek. Van olyan elképzelés, hogy a jogi személyek büntetőjogi felelőssége teljesen független a személyes felelősségtől, tehát nem szükséges megállapítani, hogy ki volt a tényleges elkövető. Egy másik modell szerint a bűnösséget vélelmezik és a jogi személynek csupán kimentési lehetősége van, ha bizonyítja, hogy kellő gondossággal járt el. A legszűkebb körre korlátozza a felelősséget az a modell, amelyik csak meghatározott vezető-tisztségviselőnek a cselekményéhez fűzi a jogi személy büntetőjogi felelősségét.

A büntetőpolitikai indokok és a felelősség elméleti megalapozása egyaránt ahhoz a végső kérdéshez vezet el, hogy milyen szankciókat lehet a jogi személlyel szemben alkalmazni. Az e kérdésre adott válasz majdnem egységesnek mondható, mert a legfontosabb szankciónak általában a pénzbüntetést, a legsúlyosabbnak pedig a jogi személy feloszlatását, megszüntetését tekintik. A pénzbüntetés kiszabásakor javasolják figyelembe venni a jogi személy vagyonát, illetve a bűncselekményből származó hasznot.

Bár az európai jogokban a büntetőjogi felelősséget általában a természetes személlyel szemben alkalmazzák, szükséges megjegyezni, hogy a büntetőszabályok több olyan rendelkezést tartalmaznak — s korábban a magyar büntetőjog is tartalmazott —, amely az alkalmazottért való felelősség elvének érvényesítését jelenti. Ennek alapján a jogi személyt polgári és igazgatási jogkövetkezményekkel sújthatják, ha az alkalmazottja a vállalat tevékenységi körében bűncselekményt követ el.[14] A jogi személy büntetőjogi felelősségétől függetlenül lehetséges tehát olyan megoldást találni, amely kellően szolgálja a társadalom védelmét.

A jogi személlyel szemben alkalmazható polgári jogi és igazgatási szankciókat meghaladó szankciók alkalmazását a szocialista országokban általában nem

new problems in corporate responsibility and sanctions. (Revue Internationale de Droit Penal, 1982. No. 1—2., 145. old.)

[10] Strict liability and the enforcement of the factories act 1961. (The law commission published working paper. No. 30. London.)

[11] *Venandet,* G.: La responsabilité pénale des personnes morales dans l'avant-projet de code pénal. (Revue trimestinell de Droit commerciel, 1978. No. 4., 731—765. old.)

[12] *Venandet,* E.: I. m. 756. old.

[13] *Backman,* E.: Towards a Penal Responsibility of Legal Persons? (Előadás a finn—magyar büntetőjogi szemináriumon Helsinkiben 1980 szeptember 22—24.)

[14] Az 1939. évi XIV. tv. 4. § (2) bekezdése szerint a vállalatot is kötelezni lehetett a vagyoni elégtételnek az elítélttel egyetemleges megfizetésére, ha a devizabűncselekményt a vállalat érdekében követték el.

tartják szükségesnek, ezért a szocialista büntetőjogtudományban általában elutasítják a jogi személy büntetőjogi felelősségét. A különféle igazgatási szervek által kiszabott pénzbírságok hatékonyan szolgálják a jogsértések megelőzését, s a szocialista gazdasági rendszerben a nagyvállalatok felosztására, megszüntetésére nem közhatalmi szankcióként, hanem általában a tulajdonosi jog gyakorlásaként kerülhet sor.

Jugoszláviában a szocialista tulajdon önigazgatási formában működik. Ezzel a ténnyel is összefüggésbe hozható, hogy a jugoszláv jogban alkalmazzák a jogi személyek büntetőjogi felelősségének intézményét. Azt is látni kell azonban, hogy a jogi személyek büntetőjogi felelőssége itt a büntetendő magatartásoknak egy sajátos fajához kapcsolódik.

A szocialista országokban általában a büntetőjogi szankciókat bűncselekményekkel szemben, az igazgatási szankciókat pedig szabálysértésekkel szemben alkalmazzák. A jugoszláv jogban viszont létezik egy közbeeső kategória is, amit talán kihágásnak lehetne nevezni. Ennek megfelelően megkülönböztetnek gazdasági bűncselekményeket, gazdasági kihágásokat és gazdasági szabálysértéseket. A gazdasági kihágásokat — amelyek többek között deviza- és adójogot sértő cselekmények — követhetik el a természetes és a jogi személyek egyaránt. A kategorizáláson belüli szoros értelemben vett bűncselekményeket jogi személyek nem valósíthatják meg.

A jogi személy felelőssége nem függ az alkalmazottjának a bűnösségétől, s az elmélet a felelősséget objektívnek tekinti. A jogi személy által elkövetett kihágásokat a bíróságok bírálják el, s szankciójuk pénzbüntetés, amelynek az összege magasabb a szabálysértésért kiszabható pénzbírság összegénél.[15]

A magyar jogirodalomban is ismeretes olyan javaslat, amely a gazdasági bírság intézményét továbbfejlesztve, a jogi személy büntetőjogi felelősségéhez hasonló intézményt kíván kialakítani, bár ezt nem nevezi büntetőjogi felelősségnek. A javaslat annyiban hasonlít a common law rendszerhez, hogy a bírósági — de nem büntető, hanem polgári bírósági — precedenseknek jogfejlesztő hatályt kíván tulajdonítani. Ezek a precedensek alakítanák ki ugyanis — legalábbis részben — a büntetendő magatartások típusait. A javaslatban a felelősség alapjait illetően a polgári jogi vétkesség és az objektív felelősség elemei keverednek.[16]

A szocialista büntetőjogban uralkodó felfogás az egyéni bűnösségre alapítja a büntetőjogi felelősséget. Ebből következik, hogy a büntetőjogi felelősség individuális felelősség, azaz az ember általában csak saját tettéért felelős. A gazdasági tevékenység viszont nemcsak egyes emberek elszigetelt cselekményéből áll, hanem több ember cselekménye szorosan kapcsolódik egymáshoz. Különös jelentősége van tehát ezen a területen a más cselekményéhez kapcsolódó büntetőjogi felelősségnek.

A büntetőjog általános szabályai ismerik a más személy által elkövetett cselekményhez kapcsolódó járulékos felelősséget, s ez a járulékos felelősség a gazdálkodással.összefüggő bűnözés területén is érvényesül. A járulékos felelősség elengedhetetlen feltétele egy másik személy bűncselekménye, azaz az alapcselekmény. Az alapcselekmény mellett azonban mindig létezik valamilyen saját magatartás is, amelyet a büntetőjog felbujtásnak, bűnsegélynek, bűnpártolásnak, orgazdaságnak stb-nek minősít. A gazdasági tevékenységgel összefüggésben is érvényesülnek ezek a hagyományos kategóriák és mindazokra a magatartásokra, amelyek a felbujtás, a bűnsegély stb. alá vonhatók, a büntetőjog a maga szokásos módján reagál.

A gazdasági tevékenység során előfordulnak azonban a más cselekményéhez kapcsolódó olyan magatartások is, amelyek a járulékos felelősség említett kategóriáin kívül esnek. Nem felbujtó, bűnsegéd, bűnpártoló vagy orgazda az a gazdasági vezető, aki nem szervezi meg megfelelően a társadalmi tulajdon védelmét és ezzel lehetővé válik a társadalmi tulajdon károsítása, fosztogatása. Egyik kategória alá sem vonható annak a vezetőnek a tevékenysége, aki nem megfelelő képzettségű dolgozóval működtet gépet vagy berendezést, s emiatt baleset következik be.

Az említett esetekben a fosztogatással vagy a balesettel előidézett kárt nem a vezető okozta és magatartása a járulékos felelősség kategóriái alá sem vonható. Kialakíthatók viszont olyan követelmények, amelyek teljesítése a büntetőjogilag védett érdekek sérelmét kizárja vagy korlátozza. Ha a vezető jól szervezi meg a vagyonvédelmet, vagy hozzáértő dolgozóval működteti a gépeket, akkor a jogtárgysérelem valószínűsége csökken. Kialakíthatók tehát olyan követelmények a vezetői tevékenységgel összefüggésben, amelyek megjelenési formájukban a más személy által elkövetett bűncselekményekhez kapcsolódnak. Ezeket a követelményeket azonban a büntetőjog önálló kötelesség formájában fogalmazza meg, s a felelősség ilyenkor — a más személy cselekménye mellett — a saját kötelesség megszegésén alapul.

A szocialista országokban — az elmondottak miatt — nincs olyan sürgető büntetőpolitikai igény, amely szükségessé tenné a jogi személyek büntetőjogi felelősségének alkalmazását. Az egyéni büntetőjogi felelősség, továbbá az adminisztratív szankciók, amelyeket egyénekkel és a jogi személyekkel szemben egyaránt alkalmazni lehet, megfelelően szolgálják mind a büntetőpolitikai, mind a gazdaságpolitikai célokat.

Wiener A. Imre

[15] *Kobe,* P.: Concept and the principle of the economic and business criminal law including consumer protection (kézirat).

[16] *Szalay* László: A gazdálkodásért való felelősség. (Kandidátusi értekezés kézirata. Bp. 1983.)

Kollektív jelleg az individuális munkajogviszonyban

Napjainkban szinte jellemzőnek mondható, hogy a munkajog-tudomány részéről, sőt — talán még élesebben — „kívülről" is bírálat éri a szocialista (s nemcsak a magyar) munkajogi szabályozást — úgymond — túlságosan individuális „beállítottsága" miatt.[1] Ebben a tanulmányban mégis döntően csak a „vállalati jogi" irányzat munkajog-kritikája körében kívánok vizsgálódni és nemcsak azért, mert ez a bírálat szélesebb elméleti alapokat érint, de azért is, mert a sürgetett munkajogi „irányváltás" elméleti megalapozásának a tulajdonképpeni kiindulópontja[2] e kritika tárgykörében található meg. A munkajog-tudománynak a művelését is — nem kellően kollektív hangoltsága okából — kifogásoló ez az irányzat visszamegy egészen a munkaszerződés és a munkajogviszony általános összefüggéséig, azt állítva, hogy e két jelenség szétválasztásával a munkajog-tudomány mintegy nyitólépést tett a munkajog „kollektivizálása" útján. Ámde — mint *Sárközy Tamás* megítéli — a munkajognak „tradíciójánál, vizsgálati tárgyánál fogva" a „munkajogviszony-munkaszerződés elvi differenciáit az egyes részintézményekben nem sikerült kibontania".[3]

A munkajognak ez a bizonyos tradíciója valójában a munkajog anyajogának tekintett polgári jog tradíciója, mint ezt gondolhatja is mindjárt a szakértő olvasó. Itt tehát egy öröklött szemléletről van szó, ahogy ezt a hivatkozott szerző maga is megerősíti.[4] Csakhogy nem egyszerűen a polgári jog jellegzetesen individuális beállítottságának átvétele és ápolása tétetett ezáltal kifogás tárgyává, mint ez a fentebb mondottakból is következik, hanem közelebbről az, hogy „...nem a kollektív vonatkozásokból vezetik le az egyéni vonatkozásokat, nem a vállalaton belüli kollektív vonatkozásokból... *mennek kifelé,* hanem az egyedi munkaszerződésből, az egyedi munkaviszonyokból befelé a kollektív vonatkozások felé — ez pedig még mindig polgári jogias kiindulás, hiába tagadják ezt munkajogi oldalról vehemensen."[5]

Ezek szerint az itt említett „befelé-kifelé menés" sorrendje pusztán szemlélet kérdése, ill. az individuális vagy kollektív szemlélet pedig afféle sorrendiségi kérdés volna? Egyáltalán ebben, e körül kellene látnunk a munkaszerződés és a munkajogviszony „elvi különbözőségeinek" feltáratlanságát? Mindenesetre sokkal inkább „beszédes" *Eőrsi Gyula* feltevése (amely egyébként a fent idézettekhez is alapul szolgált), miszerint a „...kollektív jelleg előtérbe kerülésére látszik utalni..., hogy a munkajog tudománya szélesebb fogalomnak tekinti a munkajogviszonyt, mint a munkaszerződést, noha a polgári jogban *megszokott megoldás* az, hogy a szerződés tartalmának tekintik nemcsak azt, amiben a felek állapodtak meg, hanem a *szerződésre vonatkozó* egész szabályvilágot is." Majd így folytatja *Eőrsi:* „Tovább kellene lépni és a középpontba a kollektív munkajogviszonyt kellene állítani. Az individuális munkaszerződés és megszüntetés csak be- és kikapcsolja a kollektívába és a kollektívából a dolgozót..."[6] (Az első kiemelés tőlem — R. L.). Mindenekelőtt nézzük meg tehát közelebbről, mi is a szerződés és a (szerződéses) jogviszony egymáshoz való viszonyulásának polgári jogi koncepciója, hogy azután a munkajogviszony kollektív vonatkozásait „összevethessük" a munkaszerződés individualitásával is.

I.

a) Eőrsi Gyula fent idézett tényszerű közléséből kétséget kizáróan következik, hogy a polgári jogi „megszokott megoldás" nem tekinti sem szélesebbnek, sem pedig szűkebbnek a szerződéses jogviszonyt, mint magát a szerződést. Ehhez képest a munkaszerződés és a munkajogviszony munkajogi „szétválasztásából" aligha kell következnie bármiféle utalásnak (még „meglehetősen rejtetten"[7] sem) a kollektív jelleg előtérbe kerülésére: a munkaszerződés és a munkajogviszony elválasztása egyszerűen csak a *nem szerződési* elemnek (ti. a „szabályvilág" más részeinek) a szerződési tartalomból való kirekesztését jelenti — talán. *Eőrsi Gyula* fenti prognózisa tehát, úgy látszik, teljesen a polgári jogi „megszokás" bázisán kerekedett ki: a munkaszerződésnek is „belegondolja" ti. a tartalmába az egész „rá vonatkozó szabályvilágot". Mindenesetre a következő megállapításában egyértelműen erről van szó (aminek tekintetében máskor viszont valóban kétsége lehet az olvasónak — l. lentebb): „...a *munkaszerződés tartalmát* túlnyomó részben a *jogszabályok,* a kollektív szerződések, a vállalati szabályzatok és munkarendek adják..."[8] (az én kiemeléseim — R. L.). Csakhogy *Eőrsi Gyula* felfogásmódjában ezek a jogszabályok (sőt valószínűleg a többi itt említett aktus is) kollektív vonatkozásúak. Ám hogy ebből miként kerekedhetnék ki mégis egy kollektív munkajogviszony, az közel sem olyan egyszerű kérdés, hogy itt most mindjárt ki lehetne deríteni.

b) Mindenesetre legelőször is nézzük meg köze-

[1] A jelen tanulmányban részletesebben feldolgozott kritikákon kívül l. pl. *Sárándi* Imre: Gondolatok a Tsz-törvény felülvizsgálatához c. tanulmányát (Jogtudományi Közlöny, 1982. 11. sz. 84. old.), ahol a szerző szinte szónokias nosztalgiával fejezi ki csalódottságát a tervbe vett új Mt. előkészítő vitáinak „régi talajon folyása" miatt. — A lengyel munkajogot illetően pedig egy tanulmányt szentelt a kollektív szemléletű szabályozás szükségességének megindokolására *Tadeusz* Zielinski: „A kollektív munkajog eszméje a szocialista jogrendszerben" címen (Panstwo i Prawo, 1980, 10. sz. 14—26. old., amelyre a kéziratos magyar fordítás oldalszámozása alapján hivatkozom lentebb).

[2] Itt jegyzem meg, hogy ez a tanulmányom a maga egészében is csak kiinduló körvonalazása a munkajogviszony individualitásának és kollektivitása problematikájának s ilyenként (kevés átalakítást leszámítva) egy nagyobb munka része csupán; legtöbb tézisének bizonyítása ezért nem befejezett.

[3] *Sárközy* Tamás: A szocialista vállalatelmélet jogtudományi alapjaihoz. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1981. (a továbbiakban: Vállalatelmélet,), 443. old.

[4] Uo. 443—444. old.

[5] *Sárközy* Tamás: Vállalatelmélet. 443. old. Az itt hiv. szerző jelzi, hogy ez az elképzelés *Eőrsi* Gyulától származik (vö. a lentebbi 6. sz. jegyzettel.)

[6] *Eőrsi* Gyula: Jog — gazdaság — jogrendszertagozódás. Akadémiai Kiadó, Bp. 1977. (a továbbiakban: Jogrendszertagozódás), 129. és 130. old.

[7] *Eőrsi* Gyula: Jogrendszer-tagozódás. 129. old.

[8] Uo. 130. old.

lebbről a „megszokott" polgári jogi „megoldást". Ha a szerződésnek mint (kizárólag) a *felek aktusának* a tartalmába építjük az olyan — nem tőlük származó — aktusok megfelelő elemeit is, amelyeknek nemcsak a kibocsátása független a szerződéskötőktől, de amelyekre tartalmilag sem lehet befolyásuk, akkor a szerződés és a szerződési jogviszony ugyanannak a jelenségnek, legfeljebb formai és tartalmi oldalról való, megjelölései volnának csupán. Így viszont aligha beszélhetnénk többé külön szerződési tartalomról, ill. formáról (ti. a szerződésnek mint önállóságnak a tartalmáról és formájáról). Sőt továbbgyűrűzőleg, enyhén szólva is, kérdésessé válnék a szerződésnek *jogviszony keletkeztető tényként* tekintése is (nem beszélve a más joghatású szerződésekről), márpedig ez a polgári jogban továbbra is általánosan és hagyományosan elfogadott tantétel[9] (l. még lentebb, II-*d)*. alatt).

A szerződés és a szerződési viszony egybevágásának fentebb körülírt koncepciója azonban nem egy(éni) vélemény csupán: jellemzőnek mondható ez a magyar polgári jog egész irodalmára. Leginkább az egyetemi oktatási anyag szemléltetheti ezt, nevezetesen a kötelmi jog általános és különös részének legújabb egyetemi jegyzete. Jellemző, hogy az, ami a kötelmi jog belső tagolását megindokoló okfejtésben még *szerződéses viszony,* ill. szerződés „nyomán létrejövő kötelem",[10] az a jegyzet általános részének felosztásában már egyszerűen csak szerződés. Ekként „A szerződések közös szabályai" alatt a szerződéses kötelmek közös szabályai értendők, s megfelelőképpen a részcímek is a szerződésről szólnak.[11] A kötelmi jog különös részében pedig a vonatkozó anyag az „Egyes szerződésfajták" alcímet viseli.[12] Különösen ez az utóbbi szóösszetétel alkalmas felkelteni a kétséget: *szerződésfajtákról* szólva nem valami egészen másra kell(ene) gondolnunk, mint amit éppen a „szerződéses kötelmek fajai" szóhasználat kifejez? Ennek a kötelmi jogi különös résznek a felosztásában is felváltva szerepelteti a szerzői kollektíva a szerződés és a kötelem terminust.[13]

A magyar polgári jog újabb monografikus irodalma is a szerződés és jogviszony említett egybevágó felfogásának képét mutatja. A polgári jogász szerzőknek még a szerződésre mint akarati aktusra „irányított" vizsgálódásaiban is valamiképp kiütközik az „A" szerződés lényegében fetisizált koncepciója: a szerződés szót felváltva a szerződéses kötelemre, ill. csak magára a szerződésre vonatkoztatják.[14] A szerződés és jogviszony egybevágásának szóban levő polgári jogi felfogása megtalálható már a korábbi, a hatvanas években kiadott polgári jogi tankönyvben is.[15] Ezzel szemben a burzsoá magyar polgári jogban, nevezetesen a Szladits-tankönyv kötelmi részében még nem „egyes szerződések"-et, hanem „kötelmi típusokat", ill. szerződéses kötelmeket vagy jogviszonyokat találunk a fő- és alcímekben.[16]

Az időbeli választóvonalat, s vele a szóban forgó polgári jogi hagyomány korát kutatva dokumentálható, hogy az első magyar (szocialista) polgári törvénykönyv elméleti előkészítése során kezdődött e „témában" a koncepcionális átalakulás. Talán indíttatást is jelentett ehhez a nem sokkal korábban kezdődött (újabb) szovjet polgári jogi kodifikációs előkészület, amelynek egyik jelentős mozzanatát láthatjuk a kötelemfogalom értékének (is) a megkérdőjelezésében (ha olyan bizonytalanul is, mint az az állítás, hogy „az abszolút és relatív" jogok megkülönböztetése csak rendkívül viszonylagos értékű).[17] A magyar polgári törvénykönyv tudományos előkészítői ezt a kvázi alapállást elvibb szintre vélték emelhetni: *Világhy Miklós* nevezetesen úgy látta akkor, hogy „...a kötelem mint jogviszonyfogalom kialakulása az absztrakt-idealista burzsoá jogi gondolkodás egyik eredménye". Majd pedig: „...a kötelmi jog körében az egyik alapintézmény a szerződés és ezt a megállapítást a rendszeralkotás körében is érvényesíteni kell". Ennek és még más „megfontolásnak ellenére" javasolta mégis „...főrészként (mintegy címfeliratként) ... megtartani a kötelmi jogot..."[18]

[9] *Eőrsi* Gyula: Kötelmi jog. Általános rész. Egységes egyetemi jegyzet. Kézirat. Tankönyvkiadó, Bp. 1980. (a továbbiakban: Kötelmi jog), 15. old. — Hasonlóan *Szladits* Károly: A magyar magánjog vázlata. II. rész, Grill Kiadó, Bp. 1935. 11. old. — De ugyanígy *Gaius:* is: „omnis...obligatio vel ex contractu nascitur vel ex delicto". Gai Institutiones. Ediderunt E. *Seckel* et B. *Kvebler,* Editio Stereotypa Editiones septimae (1935), Bibliotheca scriptorum graecorum et romanorum Teubneriana, Stutgardiae in aedibus B. G. Teubneri 1969, III. könyv 88. pont, 148. old.

[10] *Eőrsi* Gyula: Kötelmi jog. 18. old.

[11] *Eőrsi* Gyula: Kötelmi jog. Tartalomjegyzék; ellenkezőleg *Szladits* Károly: i. m. tartalomjegyzéke.

[12] *Eőrsi* Gyula—*Kemenes* Béla—*Sárándi* Imre—*Világhy* Miklós: Kötelmi jog. Különös rész. Egyes szerződésfajták. Egységes jegyzet. Kézirat. TK, Bp., 1979, 280. old.

[13] Pl. A tulajdonátruházás szerződései c. alatt van az Adásvétel és csere, valamint A mezőgazdasági termékértékesítési szerződés, majd a Tevékenység kifejtése más részére cím alatt találjuk a Vállalkozást, A fuvarozást vagy pl. A megbízás kötelmei egyenrangú címeket (uo. 3. és köv. old.).

[14] Pl. *Vékás* Lajos művének címében is szerződési rendszer alatt a szerződéses kötelmek rendszerét, ill. (a szövegben) szerződéstípus alatt a szerződéses kötelmek típusait érti. Bár e hiv. munkában a szerződés mint „akarataktus" is szerepel — rendszeresen (vö. pl. a lentebbi 26. sz. jegyzettel). *Vékás* Lajos: A szerződési rendszer fejlődési csomópontjai. AK. Bp. 1977, 156. old. — Így *Csanádi* György is A szerződési rendszer továbbfejlődésének problémái (Jogi kérdések az új gazdaságirányítás köréből c. kötetben. KJK, Bp. 1967, 26. old.), valamint *Harmathy* Attila A szerződéses rendszer típusproblémáiról (Jelentés a szerződések rendszerének vizsgálatáról. MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, Bp, 1970, 95. old.) c. tanulmányokban. — Ugyanakkor *Harmathy* Attila egy újkeletű monográfiájának valóban a szerződés mint akarati aktus látszik lenni a tárgya (Szerződés, közigazgatás, gazdaságirányítás, AK. Bp. 1983. — a továbbiakban: Szerződés —, 210. old.). Ám egy új szerződésfajtát (lényegében az ún. közigazgatási szerződésről szól az itt hiv. monográfia) vajon fel lehet-e tárni joghatásmechanizmusától függetlenül? A szerződés és jogviszonya azonosított felfogásának légkörében nemcsak a szerződés túlbecsülése a veszély, hanem a jogviszony alulértékelése is. Mindemellett az utóbb hiv. szerző e munkájában is találkozunk ilyen szóhasználattal: „...mind gyakoribbá vált, hogy *jogszabályok* határozták meg a *szerződések* tartalmát..." (az én kiemeléseim — R. L.). Sőt előfordul az is, hogy új szerződéstípust említ, új típusú szerződéses jogviszony helyet (pl. 120—133. old.).

[15] *Világhy* Miklós—*Eőrsi* Gyula: Magyar polgári jog. I—II. k. TK. Bp. 1962. (I. k.), 339—469. old. és (II. k.) 5—219. old.

[16] Igaz, hogy nem teljesen következetes ez a tankönyv sem, mert pl. „A munka jogviszonyai" cím alatt a szolgálati és a vállalkozási szerződés szerepel alcímként (*Szladits* Károly: i. m. III.—IV. old.).

[17] D. M. *Genkin:* A szovjet polgári jog tudományának néhány kérdéséről. Szovjetjogi cikkgyűjtemény, (SzjC), 1952, 10. sz. 595. old.). De l. még A. V. *Venediktov:* A Szovjetunió polgári törvénykönyvének rendszeréről. SzjC, 1954, 7—8. sz. 484—486. old.-t is.

[18] *Világhy* Miklós: A Magyar Népköztársaság polgári törvénykönyvének rendszeréről. JK, 1955, 8. sz. 484—486. old.

Némileg más irányból „érkezve" bizonyos értelemben még a fentebbinél is tovább megy *Eőrsi Gyula,* amikor „a valóság feje tetejére állítását" jelentő „jogügyleti tan feladását" tekinti olybá, mint ami „... visszahelyezi a szerződést a súlyánál fogva őt megillető »jogokba«". A jogügylet romjain, úgymond, megmarad a szerződés (az egyoldalú jogügylet pedig „általában a szerződés szükséges elemének" tekintendő), ami a kötelmi jogba kívánkozik. S tulajdonképpen ezért — írja *Eőrsi* — *„A kötelmi jogi burok fenntartása mellett foglalunk állást".* Ebbéli álláspontjának mintegy az elvi alapját pedig így ítéli meg: *„Kötelem, mint társadalmi viszony nem létezik, de mint jogi konstrukció létezik."*[19] Végeredményben a jogügyletnek mint „üres absztrakciónak" az elejtésével látszólag szoros összefüggésben a kötelem is azon életszerűtlen általánosítások közé soroltatott, amelyeknek nincs helyük, úgymond, egy szocialista Ptk-ban. Elvileg így került a polgári törvénykönyvben a kötelem általános szabályai helyébe az általános „szerződési jog" és a szerződéses kötelemtípusok helyébe egyidejűleg az „egyes szerződések". Ezt követően azután erre az alapkoncepcióra hangolódott az egész polgári jogi felfogás,[20] amit jócskán elősegített — véleményem szerint — az a körülmény is, hogy nálunk a tételesjogi oktatási szisztéma szinte „kötelezően" a törvény (könyv)ekhez igazodik. Márpedig az egyetemi oktatás „tűri" el a legkevésbé akár az olyan „liberalizmust" is, amilyeneket a magasabb tudományos szint bizonyos mértékkel esetleg megengedhet magának.

II.

a) Témámnak ehhez a részproblematikájához mindössze annyiban kapcsolódik a kötelem iránti bizalom megrendülése, hogy ez az utóbbi „hullám" a kötelemmel mint átfogó jogviszonyfogalommal együtt, sőt — a jelek szerint — annál jóval előbb, *a szerződéses jogviszonyt is „észrevétlenül" kiselejtezésre ítélte* (ezáltal végezve el igazán — szerény véleményem szerint — a valóság „fejtetőre" állítását). A fentebb megidézett kodifikációs javaslatok ugyan eléggé önmagukért beszélnek, mégsem érdektelen az általam eddig hangoztatott „fenntartásokat" más oldalról is ellenőrizni. Ehhez nem kevés tanulsággal szolgálhat a szerződés és jogviszonya összefüggésének történeti alakulása. Elsőként mintegy azt lehet konstatálnunk, hogy a szerződéses szabadság[21] eredeti viszonylagos teljességének korában a szerződés, látszólag jogszabály módjára, szinte föléje nő a jogviszonynak. Ilyen helyzetben úgy tűnhetnék, nincs is szükség külön jogviszonyról beszélni: a szerződés — mondhatnók — maga a jogviszony (s ennek olyan megtévesztő mozzanata is van, hogy a szerződéskötési folyamat maga és eleve a felek viszonyba kerülését mutatja, függetlenül attól, hogy végül is megkötésre kerül-e a szerződés[22]). *Nem látszik hát elkülönültnek szerződés és jogviszonya,* hisz a „vizuális képlet" szerint a szerződés az, ami létrejön, teljesül, esetleg módosul és lejár vagy megszüntetésre kerül.

A fentiekhez még hozzá kell tennünk azt, hogy — mint *Harmathy Attila* konstatálja — a „száz évelőtti helyzetet a szerződő felek közötti eseti kapcsolat jellemezte",[23] vagyis a tulajdonátruházással kezdődő s egyszersmind meg is szűnő szerződés. Ebben az utóbbi (általam némileg leegyszerűsített) képletben szinte még elképzelni is nehéz a szerződéstől elkülönülten létező jogviszonyt. Ez azonban mégsincs így, mert ha csak egy „pillanatfelvételnyi" tartamra is, de logikai mérce szerint itt is van, kell lennie jogviszonynak; arról a felfogásról nem is szólva, amely szerint az ilyen — a teljesítéssel megszűnni látszó — szerződéses jogviszonyoknak is *van, lehet egy bizonyos utóélete,* a teljesítést (ti. a látható megszűnést) követő létszaka is.[24]

b) Eme gondolatsor után kívánkozik annak a marxi megállapításnak az interpretálása, amely a maga szószerintiségében szintén a szerződés és a jogviszony egybevágásának képzetét keltheti. *Marx* is ti. leegyszerűsített árucsereviszonyt tart szem előtt, amikor a gazdasági viszonyt jogilag kifejező „jogi viszony" formájának mondja a szerződést.[25] Azt, hogy e marxi kijelentést nem szabad szó szerint vennünk, tulajdonképpen már az is valószínűsíti, amit előzőleg mond, miszerint ez alatt az árucserének valójában csak az árutulajdonosok *kölcsönös, egyenrangú akaratával bonyolódása* értendő. Így pedig a szerződés, valóban, csak mint a felek jogviszonyát keletkeztető és „fajtásító", karakterizáló aktus jön számításba. Azt hiszem, hogy *Vékás Lajos* is e marxi tézis túlértelmezésének fokozott veszélyére céloz, kijelentve: „...a szerződés az a jogi forma, amely a legadekvátabb módon képes kifejezni... a közös akarat-aktust...", ami az árucseréhez szükséges. Ennyit — írja *Vékás* — „tehát

[19] *Eőrsi* Gyula: A polgári törvénykönyv kodifikációjának néhány kérdése. JK, 1954, 9—10. sz. 338., 343., 342. old.

[20] Meg kell jegyeznem (visszautalással a fenti 17. sz. jegyzetre), hogy a szovjet polgári jogban máig szinte „elfelejtették" a szóban levő álláspontot. Ma az egyetemi tankönyvekben hangsúlyozottan kerül tárgyalásra a kötelmi jog s azon belül a kötelmek általános jellemzése. Ebben szó sem esik a kötelem jelentőségének valamiféle devalválódásáról. Sőt az egyik tankönyvben még egy figyelmeztetés is van: *„A kötelem fogalmát nem szabad összekeverni a szerződés fogalmával."* (A kiemelés tőlem — R. L.). V. F. *Maszlov*—A. A. *Puskin:* Szovjetszkoje grazsdanszkoje pravo, I. rész, „Visa skola" Kiadó, Kijev, 1977. 372. és 376. old. — Hasonlóképpen V. P. *Gribanov*—Sz. M. *Kornyejev:* Szovjetszkoje grazsdanszkoje pravo. I. k., Jurlit, Moszkva, 1979, 434—446. old. Az „örökség" csupán annyi, hogy hiányzik a tankönyvekből (is) a kifejezett (tételes jogi tartalmú) kötelmi jogi általános rész és a szerződéses kötelmek általános szabályait is a szerződés általános szabályai „helyettesítik". Az ezt követő fejezetekben viszont már ismét egységesen és „következetesen" a kötelem szó a címadó terminus: a kötelem alanyai, teljesítése, biztosítása s végül megszűnése (*Maszlov—Puskin:* i. m. 476—477. old. és *Gribanov—Kornyejev:* i. m. 549—460. old.).

[21] A szerződéses szabadságot, különösen hanyatlása oldaláról, széleskörűen elemzi *Eőrsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. AK, Bp. 1975, 139., 233—234. és 457—458. old.

[22] Anélkül, hogy direkt ezt akarná érzékeltetni, mégis eléri vele L. *Duguit* (Les transformations générales du droit privé dequis le Code Napoléon. Paris, 1912, 118—119. old.), amikor így ír: „...a szerződés két személy között valamilyen *előzetes kapcsolat* kiépítését, kölcsönösen tett ígéreteket, tárgyalásokat..." feltételez (kiemelés tőlem — R. L.). Hivatkozza *Harmathy* Attila: Szerződés. 116. old.

[23] *Harmathy* Attila: Szerződés. 130. old.

[24] Az ún. reál-adásvételnél is, nevezetesen a szavatossági jogok, ill. kötelességek tekintetében (pl. *Szladits* Károly: i. m. 18. old.).

[25] K. *Marx:* A tőke. I. k., Szikra Kiadó, Bp. 1955, 88. old. — Az itt hiv. marxi megállapítást *Eőrsi* Gyula — úgy tűnik — szó szerint értelmezi, mert tulajdonképpen magát a szerződést azonosítja az árucserével s ezt pedig az akarati viszonnyal (Összehasonlító polgári jog. 307. old.).

nem kevesebbet, de nem is többet" jelent *Marx* szóban levő megállapítása. E figyelmeztetés sémáját átvéve *Vékás*tól, azt úgy módosítom, miszerint ebben a „nem is többet"-ben benne van az is, hogy a szerződés és a *jogviszony* sem foghatók fel „egymást fedő fogalmak"-ként (s nemcsak a gazdasági viszony és a szerződés — mint ő hangsúlyozza).[26] Ez a magyarázat egyébként *Marx* más megállapításaival is szinkronban látszik lenni.[27]

c) A szerződéses szabadság eredeti „töretlensége" mindenesetre valósággal eltakarja a szerződés és a jogviszony külön-külön egzisztenciáját, mégpedig természetesen tartalmuk többé-kevésbé teljes egybevágása, sőt szinte teljes időbeli „egybeesésük" által is. A kezdődő állami beavatkozás a maga jellegzetesen diszpozitív — alternatívát kínáló, orientáló — jogszabályaival ezen a helyzeten számottevően nem változtatott.[28] A szerződések blankettizálódása, ill. „szabványosítása" sem szolgáltatott — nézetem szerint — lényeges új elemet a szerződés és jogviszonya megítéléséhez: mert nem eredményez(het)ett, akár tartalmilag, akár időbelileg jól *észrevehető* elkülönülést a szerződés és a szerződéses jogviszony között. Témám szempontjából tehát annak nincs értékelhető jelentősége, hogy a szerződéses szabadság kezdődő (az említett módon történt) beszűkülése mennyit hagyott meg ténylegesen ebből a szabadságból: pusztán csak korlátozta azt vagy merőben formálissá tette — ahogy *Saleilles* ugyancsak később kidolgozott csatlakozási elméletét nyomban bírálat érte erről az oldalról. Éspedig a marxizmus klasszikusai részéről[29] éppen (vagy is), hisz aligha tévedek, ha azt állítom, hogy a burzsoá jogrend első jellegzetes szabványszerződése, sőt igazán diktált szerződése éppen a munkaszerződés volt.

A szabványszerződések, ill. a diszpozitív jogi szabályozás megjelenésével ugyanis annyi feltétlenül megmarad azért a szerződési szabadságból, hogy a szerződés tartalmát *nem külső, a szerződő felektől különböző személy,* ill. adminisztratív hatalom kényszeríti rá a felekre. Itt csupán egy „dologi" hatalom, az egyik fél gazdasági túlsúlya szól közbe, amit *Eőrsi* eredetien a diszpozitivitással való visszaélésnek nevez.[30] Ekként a szerződésszabvány — mint *Vékás* is rámutat — csak eszközül szolgál arra, amit a gazdaságilag erősebb fél *egyébként is* megtehetne[31] (s tegyük hozzá: megtett már jóval a szerződés szabványosítás formális megjelenése, ill. jellemzővé válása előtt). Mindettől függetlenül erősen szélsőséges nézetnek tekintem azt, amit *Kötz* és *Zweigert* megállapít, ill. „továbbad", miszerint a szerződési szabadság a valóságban már nem is létezik.[32] Ezért látnunk kell — nézetem szerint —, hogy amikor a modern korban az állam hatékony(abb) közbenjöttére van szükség annak az igazságossági funkciónak a közelítő teljesítéséhez, amelyet addig (az utóbbi hiv. szerzőpáros szerint) a szerződési jog ellátott — akkor sem szűnhet meg teljesen a szerződéses szabadság. A viszonyítási alap e szempontból nem lehet egy valamiféle abszolút (szabadság)képzet, a szabadság a jogban is természetszerűen relatív kategóriaként közelítendő meg.

Az állami beavatkozás lényeges új elemként a kógens szabályozásnak a szerződéses viszonyokra is kiterjesztésétől számítható. Ekkortól már *látható* differenciálódás következik be (tartalmilag) a szerződés és a jogviszony között. Ez már lényeges nóvum a szerződési szabadság alakulásában a szerződés és jogviszonya „egybevágása" szempontjából is: akár a diszpozitív szabályozási, akár — különösen — a(z egyéb) szabványszerződési szituációkhoz viszonyítjuk. Olyannyira, hogy — a plasztícitás kedvéért engedve meg ezt a merev párhuzamot — a kógens szabályozás által *már nemcsak a (megkötés) szabadság(a), de maga a szerződés(i tartalom)* válik korlátozottá, azaz „térben" (ti. terjedelmileg) is eltérővé az általa keletkeztetett jogviszonytól. És ezt a lényeges újat a szerződés és jogviszonya egybevágásának hivei, minden jel szerint, a szerződéses szabadság korlátozásának egyszerűen csak egy további megnyilvánulásaként tekintik. Holott itt már a szerződésből magából egy részt „kisajátít" egy olyan akarati aktus, ami ebből a szempontból éppen *ellentétele a szerződésnek.* Így, ill. ilyen tekintetben azután jócskán ellentmondásosnak is tűnik egyfelől a kogens jogszabályi beavatkozást a szerződéses *szabadság* korlátozásának mondani, s másfelől mégis beszámítani az ilyen jogszabályt a *szerződés* tartalmába.

d) A munkajog kétségtelenül „előnyösebb" helyzetben volt a polgári joggal szemben a szerződés és jogviszonya összefüggésének megítélése szempontjából. Egyrészt azért, mert a munkaszerződés és a munkajogviszony kezdettől fogva látványosan elkülönült egymástól, mégpedig időben és „térben" egyaránt, sőt még jellegbelileg is — bizonyos értelemben. Másrészt azért, mert valószínűleg minden szerződéses viszony közül legelőbb és legintenzívebben a munkajogviszonyt érte el a kógens jogi szabályozás.[33] A munkajognak e helyzeti előnye folytán tulajdonképpen fel sem vetődhetett, hogy azt az állítólagos polgári jogi hagyományt (a tanulmányom bevezetőjében említettet), a szerződés és jogviszony (lényegi) azonosítása koncepcióját átvegye. Ettől függetlenül sem volt ehhez elvi alap, hisz a szerződés és a szerződési jogviszony olykori látszólagos egybevágásuk ellenére — legalább logikailag — mindenféle jogi helyzetben elkülönülnek, azon az alapon, hogy *mindkettő önálló és másnemű jogi kategória.* Közelebbről: fogalmilag, azaz *statikusan* önállóak s ha ekként függnek is így egymástól, úgy a szerződés függ a jogviszonytól. A szerződés ti. a jogviszonyért van s ennyiben, *ebben* az értelemben a jogviszony a magasabb rendű fajfogalom (ez nem jelenti tehát azt, hogy azonos „fajvonal-

[26] *Vékás* Lajos: i. m. 140. old.

[27] K. *Marx:* i. m. 161. old. — Az alapon, hogy *Marx* pl. a munkaerő átmeneti rendelkezésre bocsátását *eladásnak* nevezi, egyes (főként szociáldemokrata beállítottságú) szerzők a múlt század végén a munkaszerződést adásvételi szerződésfajtának tekintették (A. E. *Pasersztnyik:* Pravovüe voproszü voznagrazsgyenyija za trud rabocsih i szluzsascsih. Izd. AN., Moszkva—Leningrád, 1949, 5—39. old.). — L. még K. *Marx:* i. m. 166—168. és 169. old.

[28] *Vékás* Lajos: i. m. 86. és 97. old.

[29] F. *Engels:* A munkásosztály helyzete Angliában, SzK, Bp. 1954, 217. old.

[30] *Eőrsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. 235—236. old.

[31] *Vékás* Lajos: i. m. 95. old.

[32] Konrad *Zweigert*—Heinz *Kötz:* Einführung in die Rechtsvergleichung auf dem Gebiete des Zivilrechts. II. k. Tübingen, 1971, 7. és 10. old. (*Vékás* Lajos: i. m. 99—100. old-on levő hivatkozása.)

[33] Ez kitűnik pl. *Vékás* Lajos: i. m. 86—87. old-on levő megállapításaiból is.

ba" tartoznának). *Dinamikusan* viszont valóban a jogviszony függ a szerződéstől, mégpedig létében (keletkezésében, módosulásában, megszűnésében) és valamilyen mértékben tartalmilag (s ezért teljesülése tekintetében) is.

A jelen tanulmányban eddig alapul vett keletkeztető szerződés a jogviszonynak — hogy úgy mondjam — csupán egy dinamikus mozzanatában foglal helyet s ekként mintegy *előstádiuma* a jogviszonynak: mint egy jogi *aktus* (jogi tény) csak *jogi oka* (jogalapja) a jogviszonynak. A jelen tanulmány eddigi „gondolatmenete" jóvoltából azonban itt egy kis kommentár igényeltetik. Nevezetesen a jogalap terminus technikus különböző jelentése okából. Az alap ugyanis, mint *fundamentum,* része annak, aminek az alapja: a ráépülővel (a „felépítménnyel") együtt alkotja az „építményt" mint egészet. Ehhez képest az „alap" szó okot, indítékot, irányultságot (jogcímet) is jelent. S bármennyire is meglepően hangzik talán első pillanatra, a jogalap összetételben az alap szónak csakis az utóbbi jelentése jöhet számításba. Ezt eredetije, a klasszikus *causa* is „igazolhatja", amelyből származik az oksági összefüggés *kauzalitásnak* nevezése is. A szerződés tehát, amely belső lényege (állaga) szerint, vagy ha úgy tetszik, statikusan jogi tény, akarati aktus, funkcionálisan pedig jogalap, azaz jogi ok; s ilyenként nyilvánvalóan nem része a jogviszonynak, még kevésbé azonosítható utóbbival. Ehhez képest a jogviszony mint (statikusan) *nexus,* iuris vinculum, funkcionálisan csakis *jogi okozata,* azaz joghatása kell, hogy legyen, ill. lehet csak a szerződésnek.[34] S ebben pedig egy *elő-, ill. utóidejűségi kapcsolat* jut kifejezésre közöttük. Ily módon egy (logikai) „intervallumot" akkor is be kell kalkulálnunk a szerződés és a jogviszony közé, ha az „érzékszervileg" nem is volna konstatálható. A jogviszony fennállásának tartama pedig a szerződés hatályban létével azonos.[35]

Az utóbbi összefüggés mozzanatokat, amelyeket elvileg nem tagad, csak — a fentiek szerint — mintegy „spontán" figyelmen kívül hagyni látszik a szerződést és a jogviszonyt (tartalmilag) azonosító szemlélet, azért is szükséges volt felvázolni, mert így még jobban szembetűnik, hogy ez a koncepció korántsem csak tartalmi vonatkozású; ti. nemcsak a két kategória tartalmát azonosító beállítottsága miatt kérdéses, sőt ellentmondásos. A jogviszony statikus és dinamikus elemeinek[36] általában is egy bizonyos egybeolvadása jár együtt e felfogással, mindez azután alighanem együttesen kelti annak a „látszatát" is, hogy a *munkaszerződéstől elkülönülten létez(het)ő munkajogviszony már nem egyéni,* hanem kollektív viszony. És következésképp azt a hiedelmet alakítja ki, hogy a munkajogviszonynak egyéni viszonyként való kezelése a polgári jogi tradíció ápolását jelenti; vagy azt, hogy mindez — mint *Eőrsi Gyula* írja — „a polgári jogi munkajog reformja, felemás alakzat".[37]

A szerződés jogviszony keletkeztető funkciójával nemhogy ellentétben nincs, de elvileg következik belőle tartalommeghatározó (alakító) rendeltetése, függetlenül attól, hogy modern korunkban ezt a jogi szabályozás mennyire hagyja meg számára. Mindenesetre az a kérdés, hogy a jogviszony tartalma tágabb-e a szerződés tartalmánál, javarészt a (kogens) jogi szabályozás függvénye (ám nem kizárólagosan, mert pl. a szerződésben foglalt egyes hatályossági megállapodások, mondjuk, egy halasztó feltétel a jogviszonynak nem válhat a tartalmi elemévé, hisz lehet, hogy épp emiatt nem is fog létrejönni a jogviszony, ha pedig létrejön — mert ti. a feltétel megvalósul —, úgy ezáltal a vonatkozó megállapodás-elem amúgy is elhal). A jogviszony szerződésen kívüli tartalma, nevezetesen a kógens jogszabályokból származó elemei viszont (ahogy ezt már többször említettem) nem válhatnak a szerződés tartalmi elemeivé (is). E kógens jogszabályi rendelkezéseknek *mellőzhetetlen tartalmi elemként* való közvetlen „beépítése" a jogviszonyba, erre utaló találó elnevezés. Nemhogy nem szükséges, de nem is megengedett ezekhez szerződésileg hozzányúlni — az e tárgyú megállapodásrész feltétlen érvénytelenségének következményével.

III.

a) A „munkajog" polgári jogias szemléletét *Eőrsi Gyula* abból vezeti le, ill. abban látja — értelmezésem szerint —, hogy a munkajogban fokozottabb a „kísértés" a részletszabályok, a „felszínen mutatkozó jelenségek" előtérbe helyezésére; márpedig ilyenként a „kétszemélyes munkaviszony" mutatkozik és a „munkáltató-dolgozó viszony" részletei, a keletkezés, megszűnés és a kétszemélyes viszonyban megjelenő sokféle tartalmi elem (bér, munkaidő, szabadság). E tartalmi elemek pedig — folytatódik *Eőrsi* gondolatmenete — „mint a munkaszerződés tartalmi elemei jelentkeznek, polgári jogiasan mint egy kétszemélyes szerződés elemei". Ezzel szemben — írja — „a kollektív viszonyok egy kis, elkülönített testet alkotnak a munkajog jelenlegi rendszerében".[38] Már előre meg kell ehhez jegyeznem a tárgyilagosság kedvéért, hogy „a munkajog" éppen nem a munkaszerződés, hanem fordítva, „csak" a *munkajogviszony* elemeinek tekinti a munkaidőt (ezt tévesen) és a szabadságot is s csupán a bért fogja fel az említettek közül a szerződésből származó tartalmi elemként. *Eőrsi Gyula* munkajogi helyzetértékelését, úgy tűnik, e téren is befo-

[34] Ezt az alapon lehet állítani, hogy a joghatás beállása *automatikus,* azaz — jogilag — szükségszerű; éppúgy, mint az oksági összefüggés. — Megjegyzem ugyanakkor, hogy a *joghatást* mindenképpen meg kell különböztetnünk a jogkövetkezménytől, ill. (a felfogástól függően) a szankciótól. A jogkövetkezmény (más felfogásban: a szankció) „beállása" ugyanis nem automatikus: beállítása (kiszabása, megállapítása stb.) külön jogcselekmény függvénye. L. pl. *Asztalos* László: Szankció és felelősség a polgári jogban — Felelősség és szankció a jogban c. kötetben. KJK, Bp. 1980, 276. és köv. old., ill. 313—315. old.

[35] A keletkeztető szerződés hatályának beállását illető felfogásomat l. részletesebben *Román* László: Munkajog. Kari rész(kiegészítő) jegyzet. Kézirat. TK, Bp. 1979, a továbbiakban: Munkajog 189. és köv. old.

[36] A szerződés és a (szerződéses) jogviszony kapcsolatának egyéb kérdőjelei is — megítélésem szerint — azzal magyarázhatók részben, hogy a polgári jogban (de általában a jogtudományban) szokatlan a jogi jelenségek *statikus* és *dinamikus* vizsgálata, ill. a jogviszonyok statikus és dinamikus „jegyeinek" különválasztása. Az ellenkezőre mégis jó példa *Szászy* István módszere, ill. szemlélete (A magyar magánjog általános része, különös tekintettel a külföldi magánjogi rendszerekre. I—II. k. Egyetemi Nyomda, Bp. 1947, ill. 1948). — A jelen tanulmány szerzője is ezt a módszert igyekszik követni. (Munkajog. 4. és 103. old.)

[37] *Eőrsi* Gyula: Jogrendszer-tagozódás. 128. old.

[38] Uo.

lyásolta már eleve a (fentebb I—II. alatt felvázolt) polgári jogi szemlélet. Másfelől viszont előrebocsátom azt, hogy a „kollektív viszonyok" rendszeri elkülönítettségével kapcsolatos kritikája, amely a weltneri iskola felfogását illetheti (erről lentebb), nézetemmel is találkozik, részben.

Ámde nézzük *Eőrsi Gyula* álláspontját arról, vajon mi is volna a munkajogias szemlélet (a polgári jogiasnak mondottal szemben) a munkajogviszony megítélése tekintetében. Eszerint a fentebb általa említett tartalmi elemek (a bér, a munkaidő, a szabadság stb.) „a kollektív munkaviszonyban benne foglalt elemek". Sőt — írja kissé lentebb — „a *munkajogviszony kollektív viszony:* a dolgozónak egy szervezet keretében megvan a kijelölt, beágyazott helye, mondhatni — ha nem is a megszokott értelemben — státusa: tevékenysége igen szorosan és szervesen összefügg a többiekével, kölcsönös függési viszonyok hálójában tevékenykedik és érdekeltsége is *részben* kollektív jellegű" (a kiemelések tőlem — R. L.). És még ide kívánkozik egy megállapítása: „...a modern burzsoá munkaviszonynak is vannak ilyen kollektív elemei..." Újabban ugyanis a „munkabéke stratégia" jegyében — írja — „...Nyugaton is terjed egy olyan felismerés, hogy a munkaviszony tőkés módra kollektív jellegű..."; azzal szemben mintegy, hogy „...kezdetben az individuális viszonyok abszolutizálása volt a tőkés osztály érdeke..."[39]

Eőrsi Gyula utóbb idézett megállapításai néhány kérdést szintén „nyitva hagynak". Legfőképpen azt, hogy ha a munkaviszony teljes egészében kollektív viszony, akkor mi marad az általa is egyéninek (kétszemélyesnek) mondott munkaszerződés tartalma? Ez pedig további kétkedő kérdésekre válik szét: a munkaszerződésnek csak egy „üres" keletkeztető funkciója van, avagy tartalma teljesen kollektívvé válik, amint bekerül a munkajogviszonyba? Továbbá: miképpen lehetséges az, hogy egy afféle tisztán kollektív viszonyban (tételezzük, hogy egyáltalán van ilyen), amelyben a tevékenység (kvázi teljesen) kollektív, az érdekeltség viszont csak részben? És még: egy tisztán individuális szerződés egy „tisztán" kollektív viszonyt keletkeztethet-e? Végül pedig már most megjegyzem, hogy (jellegzetesen a nyugatnémet) burzsoá munkajogi irodalomban, amióta a kollektív munkajog kialakult (már a 20-as évektől), egymástól belsőleg elkülönítve, de valamelyest hullámzóan, egyforma jelentőséggel egzisztál az individuális és a kollektív (munka)jogviszony is, mégpedig — az uralkodó felfogás szerint — elég jó perspektívával.[40] Ettől függetlenül is azonban a munkajogviszony individualitásának-kollektivitásának problémáját a maga egészében elméleti kérdésnek kell tekintenünk, de semmi esetre sem egy afféle teleologikus, érdekeltségi-célszerűségi, ill. egy gyakorlati felismerés függvényének.

b) A szerződéstől „független" jogviszonyelemek felé közelítve előrebocsátandó, hogy amiképpen teljesen magától értetődőnek tűnik a szerződés tartalmába csak a megállapodásos elemet belevenni, úgy egyáltalán nem logikátlan egy szerződéses jogviszonynak beépíteni a tartalmába a jogszabályi kógens elemeket. Ez utóbbinak a logikája ti. — ahogy fordítottan, II-*c)*. alatt, szóba került már — ugyanaz mint a szerződési autonómia korlátozhatósága jogszabályilag. Ámde melyek is tulajdonképpen a mellőzhetetlen elemek és egyáltalán elfogadhatók-e ezek minden további nélkül egyfajta „szabványosított" elemekként? (Ahogy *Eőrsi* használja, rájuk is e jelzetet a kollektív munkaviszonynak mintegy a demonstrálására.) *Eőrsi Gyula* „példáiból" (bér, munkaidő, szabadság) vegyük előbb az utolsóként említettet, mert közülük csak ez (ti. az itt számba veendő rendes szabadság) tekinthető mellőzhetetlen elemnek. A rendes szabadságra vonatkozó rendelkezések ugyanis kógensek, mert tőlük semmiféle eltérés nem megengedett, a szabadságra vonatkozó jog (ill. váromány) automatikusan létrejön már a munkajogviszony keletkezésekor.

Mindez nem zárja ki azt, hogy a szabadsághoz való munkavállalói jogot a munkajogviszony *individuális jellegéhez* számítsuk. Itt ugyanarról az individuális megvalósulásról van szó, ami a szerződésnek magának mint individuális aktusnak a viszonyát is meghatározza, kifejezi a jogszabályhoz mint általánoshoz. Az a tény viszont, hogy ez esetben mégis csak egy jogszabályi rendelkezés konkretizálódásáról-individualizálásáról van szó, valóban eredményez(het) „közös jegyeket" több vagy sok munkajogviszonyban. Az ekként létrejövő ún. informális *csoportok* azonban témám szempontjából (és általában munkajogilag) alig bírnak jelentőséggel (talán inkább a szociológus számára); mindenesetre a kisszervezeti kollektív viszonylatok munkajogi természete szempontjából az ilyen — jogszabályi szintű — „kollektivizálásokat", mint kimondottan zavaró tényezőt, figyelmen kívül kell hagynunk. A szabadsághoz való jog ugyanis *az egyéni munkavállalóban benne rejlő* sajátosságok szerint alakul, sőt ami nem kevésbé fontos individuális szimptóma: az ilyen jog mindig és kizárólag *saját (ti. egyéni) jogon érvényesíthető.* Ráadásul ez a jog pontosan ugyanúgy alakul, akár kollektívában van a munkavállaló, akár pedig egyedüli alkalmazottjaként egy magán munkaadónak. Lényegénél fogva tehát közömbös az egyénnek kollektívába tartozásával szemben, mint ahogyan a magán munkaadóval fennálló munkajogviszony sem lesz azáltal csonka, hogy nélkülözi a szervezettel létesülő „hasonmásaival" szemben a kollektív jelleget (l. lentebb is). És ellenoldalról nézve: a jogszabályi eredetű „szabványosítás" alapján az ízig-vérig individuális *kötelmi* szerződéseknek és jogviszonyoknak is volna meghatározott kollektivitása.

c) A munkajogviszony tartalmának *díjazási* és *munkaidő*-elemére sok tekintetben ugyanaz vonatkozik mint a szabadságra — e jogviszony individualitása

[39] Uo. 129. old. — Meg kell itt jegyeznem, hogy *Eőrsi* a fentit egy francia forrásra hiv. állítja, ahol pedig — szemben a német irányzattal — éppen nem is tettek mindeddig kifejezett különbséget egyéni és kollektív munkajog között. Utóbbit konstatálja Tadeusz *Zielinski* is (i. m. 2. old.). Így hát meg lehet/ne érteni, hogy „terjed" a kollektív munkaviszony kvázi elkülönített kezelésének gondolata. Ezzel szemben áll viszont az, hogy a nyugatnémet irodalomban kétségbe vonják az individuális és a kollektív munkajog elhatárolhatóságát (Klaus *Adomeit:* Rechtsquellenfragen im Arbeitsrecht. C. H. Becksche, München, 1969, 9. és köv. old.).

[40] Pl. l. Bernd *Rüthers:* Arbeitsrecht und politisches System BRD: DDR. Athenäum Verlag GmbH, Frankfurt/Main, 1972., ahol különösen a 25—26. old. és a VI. fejezet mondanivalója ilyen kicsengésű. — Ellenkező nézetet illetően l. K. *Adomeit:* i. m. 11. és köv. old. — Újabban viszont egyre inkább hangsúlyt kap az *individuális munkajog jelentősége* (ld. *Hágelmayer* Istvánné: A munkajogtudomány helyzete 1979—1983. c. jelentés 21. old.).

és kollektivitása szempontjából. Annak ellenére, hogy sem a bérkategóriák, a bérkeretek (amelyekre szorítkozva vizsgálom itt a „szabványosítás" jelentését) jogszabályi megállapítása, sem a munkaidő mértékének jogi szabályozása nem kógens. Ezek a jogszabályok egyáltalán nem kógensek, hanem ún. alternatív vagy keretrendelkezések. Az ilyen szabályok pedig éppen *nem zárják ki a felek szerződési megállapodását.* Ehhez képest a szabadság jogszabályi „fixírozása" csak azt a különbséget mutatja, hogy itt a *szerződési* individualizálás szűkítéséről van szó, ill. arról, hogy az individualizálódás nem direkt akaratelhatározás kérdése és ez is csupán e jog *létére és mértékére* nézve. A munkajogviszony *individualitásának ugyanis nemcsak a szerződés a kútfője.* A bér és a munkaidő ellenben — ahogy említettem — a munkaszerződés általi individualizálással alakul ki eleve s ekként szerződéses közvetítéssel válik a munkajogviszony tartalmává így „táplálva" utóbbinak is az individualitását.

A munkajogviszony munkaidő- és bérelemének azonban maguknak sem azonos a minősítése. A munkabér ugyanis *esszenciália* vagy (a nem pontosan ugyanezt jelentő, de bevettebb szóhasználattal:) *szükséges* tartalmi elem; a munkaidő viszont *naturália.*[41] A munkabérben (ti. a személyi alapbérben) meg kell, az „alkalmazni" kívánt munkaidőben pedig meg lehet állapodni. Ez az utóbbi úgy értendő, hogy lévén a feleknek lehetősége megállapodni rövidebb munkaidőben, így hallgatásuk azzal egyértelmű, hogy a jogszabályi felső határként megállapított munkaidő-mértéket választották (hasonlóan ahhoz, mintha diszpozitív szabály volna a munkaidő maximumról szóló rendelkezés). A naturalia negotii-jelleg mindenekelőtt *általában* illeti a munkaidő-mértéket, amennyiben a munkajogviszony sem nem létezhet munkaidő (-mérték) nélkül, sem pedig mellőzhetetlen elemként való beépítésre nem alkalmas. Megállapodás tehát szükséges a munkaidőre nézve, ám éppen nem kifejezett megállapodás (ezért nem szükséges tartalmi elem s ilyenné „avatására", racionálisan, igény sincs). A munkaidő esetében ugyanis egy spontán „ösztönzés" van a túlhajtásra, különösen munkáltatói részről, de bizonyos fokig munkavállalói oldalon is. Ez a magyarázata annak, hogy már nagy hagyománya van a jogi szabályozásban a munkaidő-maximum alkalmazásának s ez pedig — a diszpozitív szabályozástól eltérően — nem egyszerű orientálása vagy „kisegítése" kíván lenni a szerződőknek, hanem az általános társadalmi igényt fejezi ki s elvileg, mondhatni, elvárás jellegű. Így hát általában ugyan egy „elvi" munkaidő-mérték, de *különösen* az a munkaidő-mérték a naturalia, amelyet a hatályos jogi szabályozás megállapított maximumként. Mindehhez képest a munkaidőben való kifejezett (vagyis alacsonyabb munkaidő-mértékben való) megállapodás már nem naturalia-, hanem akcidentáliaként kerül a munkajogviszonyba (ti. szerződési „közvetítéssel").

d) A fentiekből következik, hogy a naturáliákban is van egy *mellőzhetetlenségi* mozzanat. Ez azonban nem normatív, hanem logikai jellegű. S ez a két eltérő alapozású mellőzhetetlenség ki is zárja egymást. Abban az értelemben ti., hogy a természetes elemek logikai mellőzhetetlensége nem igényli, de többnyire nem is tűri a normatív mellőzhetetlenséget. Az utóbbinak pedig nem lévén ott a háttérben a logikai, miért is kógens „rendelés" hiányában az adott tartalmi elem puszta esetlegesség (akcidentália) maradna. Ez pedig legalább is sejteni engedi azt, hogy a normatív mellőzhetetlenséget mindig valamilyen jogalkotói meggondolás indikálja, mégha ez erőteljesen ható politikai-célszerűségi „nyomásra" alakul is ki a jogalkotónál. Jellemző, hogy pl. éppen a szabadság kezdetben „munkavédelmi", ill. szociális meggondolásból vált ki a szerződési esetlegességek sorából; egyes szociális és kulturális szolgáltatásoknak *naturáliává* emelése pedig a munkaviszony szabályozása kulturálódásának, ill. humanizálódásának eredményeként következett be.

A szerződés *esszenciáliáiban,* ill. *szükséges* tartalmi elemeiben is van, sőt nyilvánvalóbban, egy bizonyos *mellőzhetetlenség* és hasonlóképp a normatív mellőzhetetlenség mögött is egy (motivációs) szükségesség. Közelebbről az, hogy a szükséges elemekben való megállapodást mellőzni nem megengedett (bár szintén „csak" a feltétlen érvénytelenség „következményével", ám a másikkal ellentétben, ez az egész szerződésre kihat). Egyiknél tehát a jogszabály, a másiknál a kikötés nem mellőzhető. Máskülönben azért is óvatosan kell bánni az esszenciáliák és a szükséges elemek azonosításával, mert esszenciális elemei a jogviszonynak is vannak, de ezeket már nem volna kifejező szükséges elemeknek nevezni; egyáltalán a *jogviszony esszenciáliája,* mondhatni, egészen más, mint a szerződésé. A szerződési esszenciáliák köre jórészt szintén célszerűségi meggondolás szerint alakul és változásnak „van kitéve" (pl. a szocialista munkajogok majdnem mindegyikében más a szükséges elemek köre). És csak még egy összehasonlítás: a szerződés naturáliái is a jogviszonynak többnyire esszenciáliái. Másfelől viszont egy szerződés, köztük a munkaszerződés esszenciális elemei közé nemcsak azok tartoz(hat)nak, amelyeket jogszabály tesz ilyenné, hanem — *relatíve,* ill. *egyedileg* — esszenciáliák tulajdonképpen azok is, amelyeket a *felek* tekintenek ilyennek, olyannyira, hogy csakis vagy döntően miattuk hajlandók szerződni. Ezek a megállapodások egyébként — általánosságban — egyszerűen csak akcidentáliák, és gyakorta a jogviszonynak sem tartoznak a lényegéhez (pl. a lakásjuttatásban való megállapodás). Ugyanakkor — azt hiszem — akár csak relatíve szükséges elemnek aligha volna helytálló nevezni ezeket azon az alapon, hogy nemteljesítésük elállási vagy megtámadási (feltételes érvénytelenségi) jogcímet szolgáltat az érintett félnek.

[41] A római jogi tankönyvekben is megtaláljuk a szerződés tartalmának esszentialia, naturalia, accidentalia szerinti felosztását, bár némileg eltérő értelmezéssel mint itt lentebb (*Marton* Géza: A római magánjog elemeinek tankönyve. Institúciók, TK, Bp. 1958, 78—79. old.). — A pandektajogban is használatos ez a felosztás (l. pl. *Vékás* Lajos: i. m. 77. és 85. old.). — A mai szovjet polgári jogban is él a szerződés tartalmának lényeges (szuscsesztvennüj), szokásos (obücsnüj), és esetleges (szlucsajnüj) „feltételek" szerinti tagolása. — A magyar polgári jogban viszont nincs egyértelműség. Inkább csak lényeges és nem lényeges elemek között különböztetnek. *Szladits*nál (i. m. I. k. 135. old.) pl. a nem lényeges elem néha az akcidentáliával azonos, olykor pedig „mellékkikötés" (pl. i. m. II. k. 132. old.), ismét máskor csak „kísérő"-nek neveztetik, ami alatt valószínűleg a *kiegészítő* értendő (Uo. 75. old.). — Az újabb egyetemi jegyzetben hasonlóképp, de a nem lényeges kikötések rendszerint mellékkikötésként jelöltetnek. Ugyanakkor (ellentétben a lényeges elemekkel) a diszpozitív és a kógens jogszabályi rendelkezések (így együtt) úgy nyernek említést mint amelyekre nézve *nem kell megállapodni* (*Eörsi* Gyula: Kötelmi jog. 84. old.).

IV.

a) Az előző fejezetben mondottak elegendő bizonyítékát szolgáltatják annak, hogy a (munka)szerződés nemcsak tartalmának összetételében, de bizonyos értelemben tartalmi komponenseinek (főként funkcionális) mineműségében is eltér többé-kevésbé a (munka)jogviszonytól. Az eddigi megközelítés azonban feltűnően individuális aspektusból történt. Ezért is most a munkajogviszony kollektív vonásai kívánkoznak az előtérbe; mindenekelőtt a *belső szabályzatok,* ill. a belőlük származó tartalmi elemek vetületében (reagálásul is egy fentebb — a 8. sz. jegyzetnél — hiv. megállapításra).

A kapitalizmus „hőskorabeli" belső szabályzatokat a marxizmus klasszikusai a tőkés „magántörvényének" nevezték,[42] ám ez mégsem jelenti azt, hogy akár ezek, akár napjaink burzsoá munkaadóinak szabályzatai vagy éppen a szocialista munkáltatói szabályzatok, egy tekintet alá lennének vonhatók a munkajogviszony mellőzhetetlenségi szféráját kialakító (kógens) jogszabályokkal.[43] A mellőzhetetlen elemekkel szemben ugyanis — jellegzetesen — tehetetlen a munkavállaló(jelölt) más munkáltató választása formájában is (arról nem beszélve, hogy a szabályzat megalkotója maga a szerződési partner). A szabályzati rendelkezések tekintetében viszont adva van legalább az elvi lehetőség más munkáltatót választani. Azon az alapon is tehát, hogy az ekként „diktált" feltételek tekintetében legalább annyi választási lehetősége van a munkavállalónak, amennyire szerződő partnerét, munkáltatóját megválaszthatja, a szabályzati rendelkezéseket erőltetés nélkül a *szerződési tartalomba* sorolhatjuk. Ez annál is kevésbé látszik támadható minősítésnek, mert az így — naturália- vagy akcidentáliaként — a szerződésbe „bekerülő" szabályzati tartalom, ill. hatás hasonló a nem kógens jogszabályi rendelkezéseknek a szerződésre gyakorolt hatásához.

A munkajogviszony individualitása-kollektivitása szempontjából azonban a *szabályzatkibocsátási mód* is külön jelentőséggel bír. Amennyiben ugyanis a belső szabályzat megalkotása „autokratikus" rendben, *egyszemélyi aktusként* történik, annyiban felerősödik benne az az individuális hatás, ami már eleve benne van annak folytán, hogy egy adott munkáltatónak mint individuumnak, egy jogi személynek, egyetlen szerződő félnek az aktusa. A másik oldal viszont az, hogy még az ilyen „tekintélyelv" alapján kibocsátott szabályzatnak is közvetlenül a szervezetre magára kiterjedő hatálya áttételeződik a szervezetet alkotó (kvázi meghatározatlan számú) természetes személyekre, a kollektívára, ill. a kollektívacsoportokra. Ez a kollektív hatás viszont azáltal erősödik fel, ha a szabályzat kibocsátása demokratikus rendben történik.

A szabályzatok tehát már akkor is *egyidejűleg „fejtenek ki" individuális és kollektív hatást,* amikor még tartalmukra tekintet nélkül, azaz egészükben vesszük őket szemügyre. Ha pedig felbontjuk a szabályzatokat, a bennük foglalt jogokat és kötelességeket ugyanúgy többrétűnek találjuk, ahogy ez általában a jogszabályok tartalmára is jellemző. Így hát a szabályzatokban megállapított jogok és kötelességek — eleve, közvetlenül — a munkajogviszonynak részben individuális, részben pedig kollektív jellegéhez tartoznak maguk is (lényegében azon ismérv szerint, ahogy a III.—*b)* alattit elemeztem). Mindenesetre általánosságban azt lehet mondani, hogy a *munkaszerződés individualitását nem változtatják meg,* kollektív „hatásuk" pedig főként a *munkajogviszony teljesítési folyamatában* mutatkozik meg (l. még lentebb).

b) A munkajogviszony kollektivitása a szabályzatok vetületében igazán a kollektív kibocsátási mód alapján tárul fel — magától értetődően. Ez esetben ugyanis a szabályzatalkotás joga (eltekintve a munkáltatói szerv tárgybani jogától) az érintett kollektívát úgy illeti, hogy annak minden tagja egyforma, *különbség nélküli,* vagyis a konkrét beosztástól független jogon vehet részt (valamilyen mértékben, ill. formában) a szabályzatalkotásban. Itt a munkajogviszony teljesítési folyamatában játszódó (mert — „átruházottan" — munkáltatói) joggyakorlásról, ti. az abban való részesedésről van szó, olyankor, amikor a kollektíva mint *természetes* alakulat *már létrejött.* Ámde állítható-e, hogy ebben nincs semmi individualitás? Egyáltalán nem, mert a kollektív szabályzatalkotás erősíti csak igazán a munkaszerződés ebbéliségét, azaz teljesülésének *szerződésszerűségét,* arról nem is beszélve, hogy ex nunc szerződésszerűbbek lesznek általa a felkínált szerződési feltételek is. Sőt a szerződéskötéskor a szabályzatot nem vagy nem kellően ismerő munkavállalónak módja van így *utólag* is részt venni kvázi a saját szerződési feltételeinek korrekciós (s nemcsak konkretizáló) formálásában.

c) Ennek a kollektív szabályzatkibocsátási jognak az általános természetéről (a kollektív szerződés „példáján") *Weltner Andor,* az első magyar kollektívaelmélet megalkotója, így ír: a „...dolgozó *egyéni* joga nem arra irányul, hogy egyénileg és közvetlenül vegyen részt jogi hatállyal a kollektív szerződés megkötésében stb... a dolgozónak egyénileg csak arra van joga, hogy ... részt vegyen a kollektíva akaratának és... jognyilatkozatának a kialakításában" (kiemelés tőlem — R. L.). Majd pedig szélesebb körre vetítve a kollektíva jogait azokat úgy jellemzi, mint amely jogosítványoknál a „...közvetlen jogosított... nem egy-egy dolgozó, hanem a kollektíva..."; amikor „...a jogoknak olyan formáiról van szó, amelyeknek az alanyai nem a dolgozók külön-külön, hanem a dolgozók összessége, vagyis a kollektíva"[44] (a hiv. szerzőnél ez

[42] K. *Marx:* i. m. 396. old. és F. *Engels:* i. m. 217. old. E klasszikus jellemzés rövid értelmezését ld. *Román* László: Munkajog. 95. old.

[43] A szabályzatok nem jogszabályi jellegéről ld. pl. *Hágelmayer* Istvánné: A kollektív szerződés alapkérdései. AK, Bp. 1979, 324. és köv. old., valamint *Román* László: A szervezeti jellegű belső szabályzatok természete különös tekintettel a kollektív szerződésre. Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata, 67. sz. 1969, 19. és köv. old. — Megjegyzem, hogy a kógens jogszabályok mellőzhetetlen jellegétől eltérően a belső szabályzatoknak a szerződéshez való „viszonyát" az *átalakító erő* fejezi ki (ld. *Román* László: Munkajog. 96. és 168—169. old.).

[44] *Weltner* Andor: i. m. 92. old. — Hasonlóképp a (már társszerzői minőségben írt) későbbi egyetemi jegyzetében is (*Weltner* Andor—*Nagy* László: i. m. 100—102. old.). Annak ellenére, hogy közben a kollektíva „önálló jogalanyiságát" valló ezt az elméletét feladta; ámbár nem elvi alapon és „ex tunc", hanem gyakorlati-célszerűségi indokkal és „ex nunc" (*Weltner* Andor: A szocialista munkaszerződés. KJK, Bp. 1965, 345—347. old.). *Weltner* mégis kitartott az *egyéni* munkajogviszony *„elsődlegessége"*

az utóbbi idézetrész aláhúzva. R. L.). Mindennek alapján *Weltner* szerint a kollektíva az őt alkotó egyedek számtani összességétől különböző, *új minőségű* (önálló, különleges) *jogalannyá* válik. Ennek megfelelően azután az ő kvázi külön jogosítványait és kötelezettségeit (bár példát mindig csak a jogokra hoz fel) mint kollektív jellegűeket nem a(z egyéni) munkajogviszonyban, hanem egy *külön* „kollektív jellegű jogviszonyban" helyezi el. A magam részéről úgy vélem, hogy e jogoknál (a kötelességekről lentebb) a kollektív jelleg egy *pozicionális uniformizáltságot* takar és *együttes* joggyakorlást jelent, mikor is a célzott joghatás (valóban) nem egy-egy tagi jognyilatkozathoz fűződik, hanem az összességéhez, vagyis gyakorlatilag „csak" *többségi* alapon képzett, kvázi egyetlen akaratról van szó. Álláspontom tulajdonképpen ott tér el *Weltner* felfogásától, hogy ezt nem tekintem a kollektíva valamiféle átlényegülésének. Ez szerintem nem egyéb, mint egy olyan *jogosítotti különbségnélküliség* és *joggyakorlási összekapcsoltság,* amelynek az is a lényegéhez tartozik, hogy az egyedek „megtartják" természetes személyiségüket (ha úgy tetszik: egyéni alanyiságukat).

d) A kollektív jelenségeket is többé-kevésbé egy meghatározott *általánosság,* ill. egy relatív (bár inkább csak látszólagos) *személytelenség* kíséri (ez keltheti azután az egyetlen, új minőséggé átlényegülés képzetét). Mi hát akkor a különbség a jogszabályok általánossága és a kollektívák „mozgását" kísérő (uniformizáló) általánosság között? *Kollektív vonásnak* e szempontból azt tekintem, ami — hogy úgy mondjam — *„mögöttesen" individuális.* Kollektív az olyan elem, ami a valóra válás, tehát a konkretizálás-individualizálás után is megtart bizonyos általánosságot. Egy jogviszonyra kivetítve pedig: individuális, amennyiben egy valóságos élethelyzetre, nevezetesen a jogviszonyra már, mintegy, alkalmazásra került, kollektív viszont annyiban, amennyiben *több* ilyen *egymás melletti,* azonos fajta (jog)viszonyban egyformát, összevonást eredményezett. Individuális háttere van a munkajogviszony kollektivitásának (az előbbitől nem elválaszthatóan) annak folytán is, hogy azokat az *egymás melletti (jog)viszonyokat összetartó* tényező, a szervezet, maga is individuális egzisztencia. Eszerint az individuálisban rejlik benne a kollektív s egyszersmind az a kollektív, ami egyidejűleg individuális. A kollektív tehát általános, de nem minden általános (ti. szabály, rendelkezés) kollektív. Mint ahogy a kollektív individuális, de nem minden individuális kollektív.

A kollektíva „kötelező" fogalmi jegyét adó *összekapcsoltság* (s ebben benne: az elkülönültség) a jogban bizonyos értelemben enyhébb körülmény, mint pl. az etikában, ámde kollektívát a jog is gyakorta egy meghatározott *közös érdekeltség* bázisán „képezhet". Ez a közös érdekeltség azonban esetenként *többségi* érdekeltséggé „zsugorodhat", ami (szintén) jól érzékelteti a kollektíva atomizáltságát, azt, hogy a közös érdekeltség esetében is csak közös „nevezőre" jutott, (valamennyire) hormonizálódott *egyéni érdekek számtani összességéről* van szó (jellemző, hogy pl. egy követelés annak ellenére kollektív és ilyenként kellő jogcímmel bírhat, hogy negyvenkilenc ellenzi ötvenegynek a követelését, vagy; alapos lehet a követelés már negyven százalék esetében is, ha a többi számára közömbös). Ezt mutatja az is, hogy az elfogadott követelések *érvényesítése* már *kifejezetten egyéni jogon,* pusztán az adott kollektívába tartozás jogcímén történhet. Ám ezt az individuális vonatkozást a kollektív oldaltól azért sem szabad elszakítottan vizsgálni, mert egy „kivívott" kollektív jog (stb.) már a kollektíva *minden tagját egyformán* illeti, függetlenül attól, hogy miként szavazott az adott követelés (pl. egy létesítmény) kezdeményezésekor. Az effajta kollektív jog a kollektíva minden egyedét „individualitásuktól", azaz beosztásuktól s munkaszerződésük minden egyedi vonatkozásától függetlenül illeti meg. S ha ez igaz, akkor ebből következnie kell annak is, hogy a közös fellépésben is *egy halmazatot,* egy mennyiségi összevonást s nem pedig egy külön jogi *minőséget* kell látnunk. Ez az összevontság is természetesen egy „másság" a részek önállóan létezhető, külön-külön nézett egyediségéhez képest, csakhogy nem más *minőség* (ahogy a számtanban is az összeg más, mint az azt „eredményező" egységnyi számjegyek egymás mellé leírt sokasága).[45]

e) Fentebb utaltam rá, hogy *Weltner Andor* kötelezettségi oldalról nem tette próbára elméletét. *Eőrsi Gyula* ellenben számításba veszi a kollektívát kötelezetti minőségben is, de — úgy tűnik — ez nála, ha lehet, méginkább a kollektív viszonylatok túlhangsúlyozásához vezet. Egy *Sárközy*-tézist bíráló észrevételéből is kiérződni vélem ezt. Bár ez a megállapítása, miszerint a kollektív és a kétszemélyes munkaviszonynak két különböző jelenségként való egymás mellé állítása „gyakorlatilag lehetetlen" és „elméletileg félreorientál"[46] — önmagában nagyon is tetszetős; ám nála is és épp ebben a bírálati észrevételében is „különböző jelenségként" vétetnek számításba az említettek. Méghozzá olyképp (ezúttal már így hozza őket kapcsolatba *Eőrsi,*) hogy a kétszemély munkaviszony a kollektív munkaviszonynak a „derivátuma". S ha ehhez még hozzávesszük azt, hogy kétszemélyes munkaviszony alatt (ő is) a munkaszerződést érti, amelynek a tartalma — írja, ismét újszerű összevetésben — „jórészt azonos a kollektív munkaviszonyéval",[47] akkor aligha túlzás *Eőrsi Gyula* kollektívafelfogásában (az egyértelműség hiányán túlmenően) a kollektív jelleg túlhangsúlyozottságát meglátni. Az individuálisat eleve a kollektíván kívülre tevő ilyen felfogásnak lényegében ugyanaz a summázata mint *Weltner*-nél, vagyis a kollektíva külön jogi minősége,[48] s ez nemcsak álta-

mellett s ami ebben benne van, a „kollektív jellegű viszony külön léte mellett is; jóllehet nála a kollektíva külön(leges) jogalanyisága egy külön „kollektíva-tagsági viszony" képzetéhez kapcsolódott (uo. 178—253., valamint a 334. és köv. old.).

[45] A további bizonyítás mellőzésével itt csak jelzem, hogy — álláspontom szerint — a kollektíva mennyiségi értelemben tényleg lehet *különleges jogalany;* vagyis csak tagjai jogképességéből folyóan (vö. ezt a 49. sz. jegyzettel).

[46] *Eőrsi* Gyula: Szerzői megjegyzések a Korsós-kritikához. Gazdaság és Jogtudomány, 1977, 3—4. sz. 318. old.

[47] Uo.

[48] Épp a „külső" jogviszonyok létesíthetőségét hangsúlyozva osztja *Weltner* nézetét *Eőrsi* a kollektíva (külön) jogalanyiságára vonatkozólag. E szerint a kollektíva munkajogi jogalany az ember, az állam és a jogi személy mint polgári jogi jogalanyok mellett (*Eőrsi* Gyula: Állami tulajdon — állami vállalat. Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae, tom. XII., Bp. 1970 (a továbbiakban: Acta,) 59. old. (Vö. ezt az 53. jegyzettel).

lában a mikroszervezeti kollektívára, de különösen a „munkajogi" kollektívára túlzó felfogásnak tűnik.

Még a munkajogviszony — (munkavállalói) kötelezettségi oldalról nézett — kollektivitásának kérdésénél maradva azt látjuk, hogy az *egyes munkavállalónak* nemcsak vállalása egyéni, de e vállalása alapján ő *személy szerint* és a *benne rejlő egyéni* képességek mértékében köteles is teljesíteni és teljesítése *ténylegesen is egyéni* lesz; beleértve a hanyagságot is, vagyis ha teljesítése nem felel meg a szerződéses (elvi, hallgatólagos) vállalásnak, a legjobb képességei szerinti teljesítés követelményének. Ezt az eredményt kapjuk akkor is, ha a munkakör vetületében nézzük a munkajogviszony individualitásának-kollektivitásának „egybefonódását". A munkakör annak ellenére „elsősorban" a munkajogviszony individualitásának a megjelenítője, hogy egyfajta vagy ugyanolyan munkaköre több munkavállalónak is lehet egy kollektívában. A munkakör tehát sem uniformizálást nem jelent, sem — szorosan önmagában véve — együttességet vagy bármiféle egységbe vonást. A munkajogviszonynak *elsősorban* individualitását „reprezentálja" a munkakör, jóllehet a *munkamegosztás* fogalma, azaz épp a *kollektív* munkavégzésre utaló kerete az *egyéni* munkafeladatoknak.

A fentiek szerint kötelezettségi, különösen a munkaköri kötelezettségi oldalról mutatkozik meg szemléletesen a kollektivitás igazi mibenléte. Ebből az „irányból" ugyanis a munkajogviszony kollektivitása nem annyira — egy külön jogi minőség látszatát keltő — uniformizáltságban nyilvánul meg, hanem egy sokkal „individualizáltabb" összekapcsoltságban, egymáshoz kötődésben. Ez részint egy természetes *egymásra utaltság,* részint az *együttműködésre való jogi kötelezés.*[49] Itt az együttműködési kötelezettség általánossága szintjén van jelen az egyformaság (a mindenkit egyformán érintő, terhelő jelleg), amelynek konkretizálódási formái is lévén „differenciáltak" a teljesítés is egyedibbnek tűnik, mint a kollektív joggyakorlásbeli együttesség esetében. Amiképp — ezen a módon — a munkavégzés, bármilyen szervezeti keretben történik is, *egyszerre, egyidejűleg* individuális és kollektív, hasonlóképp (de nem pontosan ugyanúgy) egyszerre-egyidejűleg individuális és kollektív a *munkajogviszony* (szervezettel fennálló modellje) is. Mégis a munkavégzés mint folyamat logikailag mindig az egyénből „indul ki", ami nem zárja ki azt, hogy a kollektíva sajátos mozgás- és teljesítménykövetelményeit (is) alapul véve kerekedjék ki az egyén részfunkciója.

A *munkavégzés jogi kifejeződési formája* esetében ilyen értelemben vett sorrendiségről, „kiindulási pontról" kevéssé volna helytálló beszélni. Vegyük példának a kifejezetten kollektív jogviszonyokat. Ezek szemmel láthatóan abban különböznek a nem kollektív jogviszonyoktól, hogy munkavégzői oldalon kollektíva áll, de úgy, hogy az egyén *közvetlenül* a kollektívával van jogviszonyban (tehát végül is a kollektíva valamennyi tagjával). A munkajogviszony a munkavégzésnek azonban az a sajátos jogi kifejeződési formája, amely individuális minden körülmények között, s ez a — jogi személy — munkáltató viszonylatában azzal egyértelmű, hogy a munkáltató kollektívájával az azt alkotó individuumoknak egyáltalán nem jön létre jogviszonya. Azért nevezetesen, mert az effajta jogi személy *nem a kollektíváé,* mert az egész kollektíva és az adott (jogi személy) munkáltató között is *közvetettség* van. Az ilyen munkajogviszonynak mégis van *kollektív jellege is,* mert a munkavégzők egymással szembeni kötelességei, ill. „egyforma" jogai a munkajogviszonyban magában vannak benne (az előbb említett közvetettség tehát másképp azt jelenti, hogy a kollektív elem egy individuális viszonyban „áttételeződik"). A munkavállalói-munkáltatói ez a jogviszony, ily módon a tagsági munkavégzésre épülő jogviszonynak *valójában alternatívája.* Nemcsak a munkajogviszony nem tagsági jogviszony, hanem a közvetítésével *ténylegesen létesülő tagság*(i szituáció, viszony) sem lehet külön jogviszony, mert csak sok, egymással ily módon összekötött munkajogviszony „halmazata".

A munkajogviszony ilyetén karakterével teljes összhangban van a keletkeztető aktus, a munkaszerződés ebbélisége is. Ez utóbbinak is tipikusan individuális aktusként minősítése nincs ellentétben *„közösségalapító" joghatásával.* A közösséget ugyanis (szintén) nem direkt módon alapítja, hanem közvetetten (és „spontán") váltja ki mint joghatást.[50] Ezáltal mégis különbözik önmagának ama változatától, amely a kollektívát nem működtető (magán) munkáltatóval jön létre (mégsem annyira, hogy az utóbbi emiatt „csonkának" bizonyulna). Az ilyen társadalmilag kivételes munkaszerződésekhez viszonyítottan a közösségalapító joghatás ugyanis (miként általa a munkajogviszony kollektivitása is) *eshetőleges,* ami viszont nem zárja ki azt, hogy az e joghatás folytán tartalmilag is *gazdagodó* munkaszerződésnek ezeket a többletelemeit (legérzékletesebben az együttműködési kötelezettséget) egyenesen az ő *naturáliáinak* tekinthessük.[51]

A fentiek szerint aligha ítélhetjük védhetőnek azokat az álláspontokat, amelyek a munkaszerződést kizárólag individuálisnak, a munkajogviszonyt pedig kizárólag kollektívnek tekintik. Ahhoz viszont, hogy abban a munkajogviszonyban magában, amely elsősorban, ill. közvetlenül individuális, lássuk meg a kollektív jelleget (s nemcsak a *munkajogban,* amelynek kétségkívül más kollektív vonatkozásai is vannak és lehetnek) mindenekelőtt az volna szükséges, hogy helyesen ítéljük meg általában a szerződés és a szerződé-

[49] T. *Zielinski* az együttműködés e formáját a *szolidaritás* fogalma alá vonja és a kollektíva megkülönböztető ismérvének tekinti, lényegében a közönséges többalanyúságtól (Heide M. *Pfarr*—Michael *Kittner:* Solidarität im Arbeitsrecht. Recht der Arbeit, 1974., 5. sz. 284—295. old. nyomán). L. T. *Zielinski:* i. m. 12—13. old. — Utalnom kell itt arra is, hogy *Zielinski* a csoporttevékenység „különálló egész" voltát s az „egyedi tevékenység felett álló jellegét" hangsúlyozva ezt úgy veszi, hogy „a kollektív tevékenységeket nem lehet az individuális viselkedési módok egyszerű összegének tekinteni (i. m. 8. old.). Ez szerintem is így van, de a kollektíva *tevékenysége* nem azonos a kollektívával mint *személyi* tényezővel (vö. a fenti 45. sz. jegyzettel). Az *együttességet,* amit a kollektíva jelent, nemcsak az individuumoktól elhatárolva kell nézni, hanem az olyan jogi *egységtől,* egységbe vonástól is, amelyben az egyén „felszívódik", asszimilálódik, mert csak ez az új minőség.

[50] Hasonlóképp T. *Zielinski:* (i. m. 1—2. old.).

[51] Az ilyetén kollektivitás — társadalmilag — természetes lévén, ehhez viszonyítódik a naturália jelleg. Nem mellőzhetetlen elem, mert a részletek tekintetében van helye megállapodásnak (ti. akcidentáliának). A szerződéses kizárás megengedhetetlensége pedig a naturáliák lényegéhez is hozzátartozik (vö. a fentebbi III—*b)* alattiakkal).

si jogviszony kapcsolatát. Az is jó szolgálatot tenne ilyen tekintetben, ha megkísérelnénk rekonstruálni a kapitalizmusbeli kollektív munkajog kialakulásának „gondolatmenetét". Azt is ti. az „individualista" polgári jogi szemlélet indikálta; a kialakult „többszemélyes" jogintézményekre leginkább kézenfekvően a kollektív jelző illett. S így került az addig csak egyszerűen munkaszerződés, ill. munkajogviszony elé is az „individuális" jelző s vele az individuálisnak és a kollektívnek mereven elkülönített és szinte szembe állított felfogása. Sőt mi több: amikor már tudatosodott az, hogy a kollektív munkajog valójában a demokratikus munkajogi intézmények „foglalata", akkor sem az elnevezés megváltoztatásának kérdése vetődött fel, hanem fordítva: a kollektív munkajog elkülönített létezését kezdték tekinteni a munkajogi demokratizmus próbakövének.[52] S végül: a polgári jogias szemlélet azért sem mondható túlságosan kedvezőnek a(z individuális) munkajogviszony kollektív jellege felismeréséhez, mert a polgári jognak nincs (igazi) kollektívaelmélete (mintha a polgári jogi jogközösségek és a jogi személy nem kollektívák volnának maguk is); és ami van, az is tulajdonképp kevesebbnek látszik, mert a jogi személy-, ill. alanyelmélet sem érezhető befejezettnek.[53]

Román László

[52] Ennek a szelleme érződik Bernd *Rüthers:* i. m. különösen a hatodik és a hetedik fejezetbeni összehasonlító fejtegetésekből is (103—174. old.).

[53] *Sárközy* Tamás újabb feldolgozásában jól látható, hogy a régebbi (burzsoá) jogi személyelméletek leginkább precizírozott változatai és azok mai értelmezői is tulajdonképpen „küszködnek" a jogi személy kollektív és individuális jellegzetességeivel (A klasszikus jogi személyelméletek mai nyugati értelmezéséről. JK. 1983. 10. sz. 622—635. old.). — *Eörsi* Gyulánál pedig a kollektíva ugyanolyan jogalanynak látszik, mint a jogi személy (vö. a fenti 48. sz. jegyzettel); mégis egyfelől a jogi személyt is kollektívának mondja, másfelől a kollektívát a jogi személyen belüli jogalanynak (Acta, 59. old.).

A termelési rendszerek jogi szabályozásának továbbfejlesztése*

a) A jogi szabályozás alapkérdései.[1] Az alapkérdések meghatározásánál abból az alapállásból indulunk ki, hogy a termelési rendszer alapvetően nem jogi terminológia, hanem termelési technológia. Az ugyanis már szerintünk más kérdés, hogy a rendszerré nyilvánítás feltételeit, az adaptációs szerződés tartalmi elemeit, illetőleg a felek jogait és kötelezettségeit csak a jog közvetítésével lehet meghatározni. Ha ugyanis ebből az alapállásból indulunk ki, akkor a jogi szabályozás kérdéseit két részre kell bontani. Az egyikben a technológiával, a másikban az adaptációs szerződéssel kapcsolatos kérdéseket kell meghatározni. S minthogy mi az adaptációs szerződés Ptk-ba történő beiktatása mellett vagyunk, érthetően a külön jogszabályba csak a technológiával kapcsolatos kérdéseket javasoljuk utalni. Ezért *a termelési rendszerekről szóló rendeletben az alábbi kérdéseket szabályoznánk: 1.* A termelési rendszerek célja és területi határai, *2.* a rendszerszervezők és feladataik, *3.* a partnergazdaságok és feladataik, *4.* a rendszer minősítése, értékelése és visszavonása, *5.* a rendszerek műszaki ellátása, *6.* a termelési rendszerek bevezetésének jogi formái.[2]

* A tanulmány a szerző doktori disszertációjának része. A termelési rendszerekkel kapcsolatos elemző tanulmány az Állam és Jogtudomány 1984. évi 2. számában jelent meg: A kooperációs és integrációs kapcsolatok jogi formái címmel.

[1] Ld. ezzel kapcsolatban még *Veres* József: Termelési rendszerek és a jog. A Magyar Jogász Szövetség IX. Országos Munkaértekezletén elhangzott korreferátumát és *Mándy* Endre: Termelési rendszerek és a jog c. előadását. Magyar Jogász Szövetség Kiadványa. Bp. 1979., illetve *Bak* József—*Papp* József—*Prugberger* Tamás—*Meszticzky* András: A mezőgazdasági termelési rendszerek jogi szabályozásának néhány kérdése. Magyar Jog, 1979. 2. sz.

[2] Javaslatainknál figyelembe vettük a termelési rendszerekről szóló 9/1979 (VI. 15.) MÉM sz. rendelet szabályait, illetve a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium irányelvét a termelési rendszerek továbbfejlesztéséhez. Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Értesítő, 1979. 15. sz.

ad 1. A termelési rendszerek célja és területi határai

1. §. A termelési rendszerek célja, hogy meghatározott mezőgazdasági ágazatokban (növénytermelés, kertészet, állattenyésztés) az anyagi és szellemi erők koncentrálásával, a legújabb tudományos kutatási és műszaki eredmények felhasználásával, a termelés biológiai, agronómiai, tartástechnológiai, műszaki, munkaszervezési tényezőinek összehangolásával az átlagosnál gyorsabb ütemű és jövedelmezőbb termelésfejlesztést valósítsanak meg, a termőföld, az eszközök, az energia, az élő- és holtmunka-felhasználás optimális csökkentése mellett.

2. §. Termelési technológiát minden szocialista szervezet kidolgozhat, adaptálásra azonban csak e rendelet keretében minősített és elismert rendszer kerülhet.

3. §. A termelési rendszer a know-how-t megillető oltalomban részesül. Ha az eljárást szabadalmaztatják, a szabadalmi oltalomról szóló jogszabályok rendelkezéseit kell alkalmazni.

4. §. A termelési rendszerek a tájegységek, a regionális körzetek gazdaságainak tevékenységére koncentrálódnak.

ad 2. A rendszerszervezők és feladataik

5. §. Rendszerszervező lehet minden termelőszövetkezet, állami gazdaság, mezőgazdasági kombinát, gazdasági társulás, kutató és oktató intézmény, ellátó forgalmazó, felvásárló, termelőeszközöket gyártó és feldolgozóipari vállalat, illetőleg minden más olyan szervezet, amely képes tárgyiasult formában tudományos és anyagi-műszaki jellegű szolgáltatásokat nyújtani.

6. §. A rendszerszervező feladata.

a) A kidolgozott termelési eljárásnak a befogadó gazdaság üzemi viszonyaira történő alkalmazása;

b) az alkalmazás tárgyi és személyi feltételeinek megteremtése. Közreműködés az eljárás alkalmazásához szükséges szaporító anyagok, állatfajták, gépek, berendezések, alkatrészek kémiai anyagok folyamatos utánpótlásának biztosításában;

c) az alkalmazásra kerülő gépek szervizelésének megszervezése, a munka folyamatosságának biztosítása;

d) a gépkihasználás biztosítása érdekében ágazattársítási technológia kidolgozása;

e) az eljárás technológiájának folyamatos és gazdaságos továbbfejlesztése;

f) az eljárás üzemi alkalmazását segítő rendszeres szaktanácsadás;

g) a termelési tényezők folyamatos vizsgálata és hatékonyságuk növelése;

h) a rendszerbe vont ágazat mennyiségi és minőségi mutatói javításának garantálása;

i) a partnergazdaság területi és üzemi adottságaival nem indokolható termelési színvonal-differenciáltság megszüntetése;

j) közreműködés az érintett ágazat évi eredményeinek értékelésében, a termelési és fejlesztési tervek kidolgozásában;

k) a tudományos kutatások új eredményeinek és a piaci információk közlése;

l) az eljárás alkalmazásában részt vevő dolgozók szakmai továbbképzésének megszervezése;

m) a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium részére — a tárgyévet — értékelő jelentés készítése.

ad 3. A partnergazdaságok és feladataik

7. §. A termelési rendszer adaptálására minden mezőgazdasági nagyüzem jogosult; azonos ágazaton belül csak egy rendszerszervező partnergazdasága lehet.

8. §. A partnergazdaság feladata, hogy:

a) megteremtse az eljárás alkalmazásának üzemi feltételeit;

b) garantálja a termelési eljárás alkalmazásához szükséges és a rendszerszervező által kijelölt földterület legalább öt éven át történő biztosítását;

c) megtartsa az eljárásra vonatkozó előírásokat,

d) a rendszerbe vont ágazatról a rendszerszervező ellenőrzési tevékenységét is elősegítő naprakész, elkülönített nyilvántartást vezessen;

e) biztosítsa a rendszerszervező szakmai tanácsainak gyakorlati alkalmazását;

f) igénybe vegye a rendszerszervező közreműködését az adott ágazat termelési és fejlesztési terveinek kidolgozásánál;

g) alkalmazza a rendszerszervező által kidolgozott — a termelési eljárás sikerét elősegítő — munka- és üzemszervezési formákat;

h) igénybe vegye a rendszer alkalmazásához szükséges gépek tulajdona esetén is a rendszerszervező szerviz szolgáltatásait,

i) megteremtse az eljárás alkalmazásában résztvevő dolgozók szakmai továbbképzéséhez szükséges tárgyi feltételeket,

j) megfizesse a rendszerszervező szolgáltatásaiért — az adaptációs szerződésben megállapított — díjakat,

k) az adott üzemágban kizárólag a rendszerszervező által kidolgozott eljárást alkalmazza;

l) az alkalmazásra kerülő eljárást titkosan kezelje.

ad 4. A rendszerek minősítése, értékelése és visszavonása

9. §. A termelési technológia termelési rendszerré történő nyilvántartásának feltételei:

a) a gyakorlatban bizonyított önköltségcsökkenés, a hozamok garantált növekedése, a minőségjavulás, az anyag-eszköz-munkaerő megtakarítás;

b) a rendszerszervezéshez és a termelésirányításhoz szükséges személyi és tárgyi feltételek rendszerszervező által történő biztosítása;

c) az alkalmazáshoz szükséges gépek beszerezhetősége;

d) az alkalmazás feltételeinek a partnergazdaságnál történő biztosítása.

10. §. A termelési rendszerré nyilvánítást a termelési technológiát kidolgozó szocialista szervezetnek a mezőgazdasági és élelmezésügyi minisztertől kell kérnie.

11. §. A kérelemnek tartalmaznia kell:

a) a rendszerszervező és a befogadó partnergazdaságok nevét és székhelyét,

b) az eljárás részletes leírását, valamint az alkalmazás területi (tájkörzeti), állományi meghatározását,

c) az eljárás anyag- és eszközigényét,

d) az eljárás megvalósításához szükséges anyagok, eszközök beszerzésének lehetőségét, illetőleg rendelkezésre bocsátásának módját,

e) a termelési eljárás gazdaságos megvalósítására vonatkozó számításokat,

f) a rendszerszervező feladataihoz szükséges személyi, szakmai felkészültségről szóló tájékoztatást,

g) az adott ágazatban a rendszerszervező által elért vállalati és ágazati eredmények leírását (amennyiben a rendszerszervező az adott ágazatban termelő tevékenységet nem folytat, úgy a bázis gazdaságának az adott ágazatban a rendszer technológiájával elért eredményét),

h) a termelési rendszer technikai bázisának működtetéséhez szükséges szervíz, karbantartás, javítás, alkatrész-ellátás módjait,

i) a rendszerszervező üzem- és munkaszervezési javaslatait, az együttműködés formáit, a rendszerszervező szolgáltatásaiért és a várható eredményért vállalt felelősség feltételeit,

j) a szolgáltatásokért járó díjazást tartalmazó megállapodás tervezetét.

12. §. a speciális termelési, tenyésztési (pl. vadgazdálkodás) technológiák rendszerré nyilvánításához az elért eredményeket értékelő beszámolót is csatolni kell.

13. §. A rendszerré nyilvánításra irányuló kérelmet a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Miniszter által kijelölt ágazati szakbizottság bírálja el.

14. §. Ha a kidolgozott termelési technológia a rendszerré nyilvánítás feltételeinek megfelel, azt a mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszter „Előzetesen Elismert Termelési Rendszerré" nyilvánítja. Az előzetes elismerés három évre szól.

15. §. Az „Államilag Elismert Termelési Rendszer"-ré nyilvánítás — amely határozatlan időre szól — feltétele az önköltség csökkentésének, a hozamok növekedésének, a minőség javításának, az anyageszköz-munkaerő megtakarításának optimális mértékű, folyamatos biztosítása.

16. §. A termelési rendszereket három évenként értékelni kell. Az értékelés során vizsgálni kell:

a) a termelési rendszer gazdasági eredményeit,

b) a rendszerszervezőnél és a partnergazdálkodásnál kimutatható eredményeket;

c) a rendszerszervező által vállalt kötelezettségeket és szolgáltatások teljesítését.

17. §. A mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszter — az ágazati szakbizottság javaslatára — a termelési rendszer elismerését visszavonhatja, ha:

a) a rendszerszervező által garantált eredményeket a partnergazdaságok többsége nem ismeri el,

b) a termelési eljárás alkalmazását biztosító feltételekben pótolhatatlan hiány következik be,

c) a rendszerszervező a termelési rendszer adaptációját, vagy a népgazdaság érdekeit súlyosan megsértő magatartást tanúsít.

A visszavonás — ellenkező megállapodás hiányában — az adaptációs szerződések érvényességét nem érinti.

18. §. A termelési rendszerré nyilvánítást, illetőleg annak visszavonását, a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Értesítőben közzé kell tenni.

ad 5. A rendszerek anyagi és műszaki ellátása.

19. §. A termelési rendszerek kutatás-fejlesztési tevékenységét a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium — a rendelkezésére álló Központi Műszaki Fejlesztési Alapból — támogatja. Az erre irányuló rendszerszervezői kérelmeket az ágazati szakbizottság bírálja el.

20. §. A kérelemnek tartalmaznia kell:

a) a kutatási téma megjelölését, a kutatás befejezésének várható időtartamát,

b) a kutatás tárgyi és személyi feltételeinek megjelölését,

c) a kutatáshoz szükséges pénzösszeg volumenét,

d) a kutatás alkalmazásától várható eredményességi számításokat.

21. §. A Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium felügyelete alá tartozó tervező, kivitelező, gyártó és forgalmazó szervezetek a rendszerszervező gazdaságok munkáját kötelesek elősegíteni. Ebben a körben feladataik közé tartozik, hogy:

a) a termelési rendszerek ellátását jelentősen befolyásoló döntéseik előtt az érintett rendszerszervezők véleményét kikérjék,

b) a kereskedelmi tevékenységüket a rendszerek anyagi és műszaki ellátásának érdekében a rendszerszervezőkkel összehangolják,

c) biztosítsák a korszerű anyagok, eszközök, berendezések beszerzésénél a rendszerszervezők és partnergazdaságaik elsőbbségét,

d) a vetőmag—szaporítóanyag- és tenyészállatellátásban, mind a hazai elszaporításból, mind az importból származó legjobb fajtákból elsősorban a rendszerszervezők és partnergazdaságaik igényeit elégítsék ki,

e) segítsék elő — a rendszerszervezők és a partnergazdaság számára a gyártó vállalattól történő közvetlen beszerzés megvalósulását,

f) a termelőeszköz-gyártásnál és beszerzésnél vegyék figyelembe a termelési rendszerek igényeit.

ad 6. A termelési rendszer bevezetésének jogi formái.

22. §. A termelési rendszer a rendszerszervező és a partnergazdaság által kötött szerződés alapján kerül bevezetésre.

23. §. A termelési rendszerek bevezetésére irányuló szerződés kötelező tartalmi elemeit a Ptk. határozza meg.

24. §. A rendszerszervező jogosult a termelési technológia átadására is, ha az újításként vagy szabadalomként elismerésre került.

25. §. Joga van a rendszerszervezőnek arra is, hogy akár a termelési technológiát, akár pedig a termelési rendszert exportálhassa, mind a KGST, mind pedig az ide nem tartozó országokba. A termelési rendszer és technológia exportjának feltételeit külön jogszabály határozza meg.

A termelési rendszerek tekintetében elképzelhetőnek tartjuk kormányszintű jogszabályok megalkotását is abban az esetben, ha az iparban és mezőgazdaságban alkalmazásra kerülő rendelkezéseket szinkronba akarjuk hozni. Ebben lehetne megfogalmazni az általános, minden rendszerre alkalmazásra kerülő szabályokat, a speciális szabályozást pedig minisztériális jogkörbe lehetne utalni. Mi azonban csak a mezőgazdaságban alkalmazásra kerülő rendszereket vizsgáltuk, ezért javaslatainkat is a MÉM hatáskörébe tartozható kérdések szabályozására tettük meg.

Javaslataink megfogalmazásánál törekedtünk a világos és egyértelmű szövegezésre, az áttekinthetőségre és főleg arra, hogy a jogszabályból egyértelműen kitűnjön a termelési rendszerek területi elhatároltsága is. A jelenlegi gyakorlat szerint ugyanis a rendszerek nem tagozódnak régiókra, nem a tájegységek gazdaságainak tevékenységére koncentrálódnak, hanem egy-egy rendszer — különösen a már jelzett nagyrendszerek — átszövi szinte az egész ország területét. Ez megítélésünk szerint — bármennyire hívei vagyunk a szerződéses szabadságnak — kissé az anarchia irányában hat és egyáltalán nem vagyunk biztosak abban sem, hogy a rendszerek hatékonyságának növelését szolgálja. Azokat a feladatokat ugyanis amelyeket meghatározni javasolunk és amelyeket az általunk vizsgált adaptációs szerződések is jórészt tartalmaznak, ilyen nagy területi határok mellett nem lehet a partnergazdaságok elvárásainak megfelelően elvégezni. Más oldalról szükségesnek tartottuk annak rögzítését is, hogy egy termelési ágazatra a partnergazdaság csak egy rendszerszervezővel köthessen szerződést. Ezzel ugyan látszólag a szerződéses szabadságot sértettük meg, de az a cél vezérelt, hogy a termelési rendszerek vonatkozásában meglevő rendetlenséget a rendteremtés irányába tereljük.

A rendszerszervező és a partnergazdaságok feladatait is megpróbáltuk szinkronba hozni és azokat a feladatokat meghatározni, amelyek minden szervezőre és befogadóra egyaránt vonatkoznak, függetlenül attól, hogy azokat a szerződő felek szerződési akarat

rangjára emelik vagy sem; más oldalról azokat a feladatokat, amelyek be sem iktathatók az adaptációs szerződésekbe.

A rendszerek minősítésére, értékelésére és visszavonására vonatkozó szabályokat csupán pontosítottuk, belefoglalva e körbe azokat a szabályokat is, amelyek eddig, irányelvi szinten kerültek kiadásra.

A termelési rendszerek eredményes alkalmazása érdekében iktattuk javaslataink közé a MÉM felügyelete alá tartozó intézmények és vállalatok feladatait is. Meggyőződésünk az, hogy e nélkül a rendszerek gép-anyag-eszköz stb. ellátása akadozhat és a rendeletet kiadó szakminisztérium előírhatja a felügyelete alá tartozó vállalatoknak, a mezőgazdasági termelés jövedelmezőségének és hatékonyságának elősegítését is.

A termelési rendszer bevezetésének jogi formáit illetően elhagytuk a társulási formát. Az elhagyás annak a koncepciónak az eredménye, hogy a hatályos jogszabályok szerint — de az általunk javasoltak alapján is — minden szocialista szervezetnek joga van társulás alapítására, vagy ahhoz való csatlakozásra. Ha már most a rendszerszervezők és a partnergazdaság vagy gazdaságok a termelési rendszer kidolgozását, alkalmazását vagy a technológia továbbfejlesztését társulások útján is elő kívánják segíteni, erre az e rendeletben foglalt utalás nélkül is joguk van. Más oldalról egyértelművé kívántuk tenni azt az álláspontunkat is, miszerint az adaptációs szerződést függetlenül attól, hogy a termelési rendszer társulási keretben vagy attól függetlenül kerül kidolgozásra, mindig csak kétoldalú szerződés alapján kerülhet alkalmazásra. Ha ugyanis ehhez nem ragaszkodnánk éppen azoknak a feladatoknak a teljesítését homályosítanánk el, amelyek teljesítése a rendszer lényegét jelentik, amelyek a rendszernek az adott gazdaság üzemi viszonyításaira történő adaptálását hivatottak szolgálni. A rendszer alkalmazásának feltételei ugyanis még egy gazdaságon belül is eltérőek lehetnek, figyelemmel a földterület minőségére, a talajszerkezetre, a gyomnövények elterjedésének fokára és még sok más, az alkalmazás szempontjából elengedhetetlenül szükséges körülmények létezésére.

A korábbi fejezetekben kifejtett koncepció következménye az is, hogy lehetővé kívánjuk tenni kizárólag csak a technológia eladását, illetőleg vételét is. Ebben az esetben a technológia kidolgozóját, a személyi és tárgyi feltételek biztosítása természetszerűleg nem terhelné. Sőt elképzelhetőnek tartjuk — különösen az olyan gazdaságok esetében, amelyek az előbbiekkel rendelkeznek — azt is, hogy a már bevezetésre került termelési rendszer szerződéssel átalakuljon a technológia megvételével történő alkalmazásra.

A technológia átadásának tárgyi feltételeit segítené elő az a tételünk is, miszerint az alkalmazáshoz szükséges gépek, hibridek stb. terítésénél, a partnergazdaságok a rendszerszervezőkhöz hasonló jogokat élvezhessenek.

Szükségesnek tartjuk a termelési rendszerek és a technológiák exportálási lehetőségének — amely egyébként már a gyakorlatban megvalósult — megteremtését is. A részletesebb szabályok megfogalmazására azonban — szakismeret hiányában — nem vállalkoztunk. Külön rendeletben — amely elképzelésünk szerint — a mezőgazdasági és élelmezésügyi, valamint a külkereskedelmi miniszter együttes rendelete lennelehetne mindazokat a szabályokat megfogalmazni, amely a rendszer export, illetőleg az egyes elemek exportjának feltételeit, az ebből származó valutafelhasználás kérdését stb. a mezőgazdasági és külkereskedelem érdekeinek egyeztetésével határozná meg.

b) Az adaptációs szerződés, mint a szerződés új típusa. A termelési rendszer adaptálását biztosító kétoldalú szerződéseket — kezdettől fogva — általában vállalkozási szerződésnek nevezik. Valójában azonban ezeknek a szerződéseknek a Ptk-ban szabályozott vállalkozási szerződéshez nem sok köze van. Az előbbiek ugyanis mindig magukban hordozták a vállalkozási elemeken túl a megbízási, a bérleti, az adásvételi szerződések elemeit, illetőleg a kooperációs jellegű szerződésekre, de általában a visszterhes szerződések mindegyikére jellemző egyes elemeket is.

Minősítésük és főleg a Ptk. szerződéses rendszerébe történő elhelyezésük mindezek folytán meglehetősen nehéz. Ki merné állítani és főleg hogyan lehetne bizonyítani, hogy az adaptációs szerződések ténylegesen vállalkozói szerződések, vagy azok valamilyen válfajai. Mi ezt nem mernénk megtenni, noha kétségkívül felfedezhetők benne a fővállalkozói szerződés bizonyos elemei is.[3] Vagy tudomásul kell venni tehát, hogy adott esetben egy öszvérszerződésről van szó, vagy pedig meg kell próbálni a minősítő jegyeket csokorba kötve egy új szerződés fogalmát meghatározni és a Ptk. szerződéses rendszerébe beépíteni. Mi ez utóbbi megoldás hívei vagyunk és kísérletet teszünk arra, hogy e minősítő jegyek feltárása mellett fogalmi meghatározást is adjunk. Ennek során kimutatásra kerülnének az adaptációs szerződés: *1.* vállalkozási, *2.* megbízási, *3.* bérleti, *4.* adásvételi, *5.* kooperációs jellegű, végül *6.* azok az elemei, amelyek általában minden kétoldalú visszterhes szerződés elemei lehetnek.

ad 1. Vállalkozási szerződési elem: — a rendszer helyi viszonyokra történő adaptálása; — az elavult termelési elemek újakra történő kicserélése; — az adott ágazat terméshozamai növekedésének garantálása; — a beszerzett gépek összeszerelése, a szakszerű üzemeléshez szükséges katalógus rendelkezésre bocsátása, — a gépek szervizelésének, illetőleg a garanciális szolgáltatások biztosítása; — a konszignációs raktár fenntartása, az alkatrészek utánpótlásának biztosítása; — a devizahitel forintfedezetének biztosításához szükséges adatok szolgáltatása; — a gépek végszámlázása utáni pénzügyi elszámolásának elvégzése; — a leszállított export áruk (kukorica) pénzügyi lebonyolítása.

ad 2. Megbízási szerződési elem: — a gondoskodás, külföldi hibridek importjáról és a hazai kooperációban történő előállításáról, a partnergazdaság igényeinek megfelelően; — a partnergazdaságok teljes növényvédőszer és műtrágya beszerzésének bonyolítása; — a partnergazdaságok devizahitel törlesztéssel összefüggő export-szállításainak megszervezése; — a géprendeléseknek — a partnergazdaság nevében történő — bonyolítása; — az import gépek devizahitelé-

[3] Ld. a 7/1978 (II. 1.) Mt. sz. rendelet 44. §-t.

nek — a megrendelő részére történő — igénylése; — a partnergazdaságok fedezeti és építési hiteligényeinek — szocialista és belföldi viszonylatú — összehangolása, a bankközponthoz jóváhagyásra felterjesztésre; — közbenjárás — a partnergazdaság középlejáratú forgóalaphitel engedélyezése iránt; — a termelt termékek tárolásával, feldolgozásával, értékesítésével összefüggő rendszerszervező tevékenység; — a szakmai képzés és továbbképzés megszervezése a partner.

ad 3. Bérleti szerződési elem: — az adaptációhoz szükséges gépek, berendezések partnergazdaság részére történő átadása, abban az esetben ha azok a rendszerszervező tulajdonát képezik; — raktár, magtár stb. épületek rendelkezésre bocsátása, ha ilyenekkel a partnergazdaság nem rendelkezik.

ad 4. Adásvételi szerződési elem: — a konszignációs raktárban nem tárolt gépek, alkatrészek, illetőleg az adaptációhoz szükséges egyéb eszközök saját készletre történő vásárlása és a partnergazdaságok részére történő értékesítése.

ad 5. Kooperációs jellegű szerződési elem: — a folyamatos kapcsolattartás és információszolgáltatás a kutatás új eredményeiről, a piaci viszonyokról, a rendszer adaptációját elősegítő egyéb körülményekről; — az akadályközlés; — a szakmai kérdésekben történő konzultációs lehetőség biztosítása, a szaktanácsadás.

ad 6. Valamennyi visszterhes szerződésre jellemző elem: — a partnergazdaság részéről mindezeknek az igénylése és — a kapott szolgáltatásokért járó ellenérték kifizetése.

Az elemek térképezése lényegében csak a szolgáltatás és ellenszolgáltatás kérdéseit öleli fel anélkül, hogy meghatározásra került volna a felek jogainak és kötelezettségeinek tényleges körülírása, illetőleg a kötelezettségekért történő helytállás és a nem teljesítés jogkövetkezménye. A leírtak azonban megítélésünk szerint alkalmasak arra, hogy az adaptációs szerződés szükséges elemeinek Ptk-beli meghatározásához alapul szolgáljanak. Ezek alapján kimondható lenne *„A termelési rendszerszerződés" címszó* alatt, hogy: *Rendszerszerződés alapján, a rendszerszervező a termelési rendszert a partnergazdaság viszonyainak megfelelő alkalmazására, az ehhez szükséges személyi és tárgyi feltételek megteremtésére, az alkalmazás folyamatosságának biztosítására, a rendszerbe vont ágazat hozamainak mennyiségi és minőségi növelésére vállalkozik. Teljesíti a partnergazdaság mindazon megbízásait, amelyek a rendszer alkalmazásának eredményességét biztosítják. A partnergazdaság köteles a rendszerszervező által meghatározott együttműködésre, a kapott szolgáltatásokért járó díjak megfizetésére.*

A szerződő felek jogainak és kötelezettségeinek részletes meghatározása a III. fejezet 6. §. d) pontjában kifejtett javaslatoknak megfelelően alakulhatna: míg a részletesebb szabályozás és a felelősség speciális kérdéseinek meghatározása a Ptk. szerződésszegés szabályaira történő hivatkozás mellett a végrehajtási rendeletbe kerülhetne.

A kötelezettségek teljesítéséért történő helytállás hangsúlyozását rendkívül fontosnak tartjuk, illetőleg annak hangsúlyozását is, hogy a hozamnövekedés elmaradásáért az a szerződő partner tartozzon kártérítési, vagy kötbér-felelősséggel, amelynek a mulasztásával az okszerű összefüggés kimutatható. A termelési rendszeradaptáció ugyanis csak abban az esetben töltheti be szerepét, ha nemcsak a modern gépek, berendezések, egyéb eszközök, hibridek szolgáltatásában ölt testet a rendszerszervező tevékenysége, hanem az ágazat hozamainak növelésében is, méghozzá a termelésráfordítás optimális csökkentése mellett; más oldalról akkor, ha a partnergazdaság betartja a rendszerszervező utasításait a technológia alkalmazását illetően, és maga részéről is mindent megtesz a rendszeralkalmazás eredményességének elősegítése érdekében.

Összefoglalva az elmondottakat, javaslatunk tehát az, hogy a *rendszerszerződés épüljön be a Ptk. szerződéses rendszerébe. Itt kerüljön meghatározásra a rendszerszerződés forgalma, a felek jogainak és kötelezettségeinek meghatározása: a kötelezettségek teljesítéséért történő helytállás, illetőleg a szerződésszegés speciális szabályai pedig a Ptk. végrehajtási rendeletének valamelyikében.*

Domé Györgyné

A vállalati gazdasági munkaközösségek polgári jogi kérdései

1. A vállalati gazdasági munkaközösség, mint a polgári jog újszerű jogintézménye

A gazdasági munkaközösségek, közöttük a vállalati gazdasági munkaközösség is, jelenlegi jogi szabályozásunk szerint *társasági szerződés alapján létrejövő, közös név alatt működő, államilag elismert és engedélyezett, közös — személyes részvételt feltételező — gazdasági tevékenységet folytató, a tagok vagyoni hozzájárulása és a tevékenység során elért eredmény alapján keletkező közös vagyonnal rendelkező társaságok, melyek felelőssége korlátozott.*

Mielőtt a fenti meghatározás egyes elemeinek érvényesülését a gyakorlatban részleteiben megvizsgálnánk, elsősorban azzal a kérdéssel kell foglalkozni, hogy a munkaközösség formációi létrehozásának gazdaságpolitikai okain kívül kizárólag jogi értelemben célszerű-e a társasági formáik kialakítása. A kérdés feltevése azért indokolt, mert míg a kapitalista gazdasági élet sajátosságaihoz igazodó civilisztikai szemlélet a kereskedelmi forgalomban saját név alatt részt vevő, sajátos felelősségű közkereseti és betéti társaságok tekintetében elismerte, hogy ezek a kereskedelmi jog alanyai, arra való tekintet nélkül, hogy jogi sze-

mélyiséggel formálisan felruházták-e őket, addig a szocialista jogtudomány — tekintettel arra, hogy a gazdálkodó szervezetek, elsősorban az állami vállalatok, mintegy a gazdasági igazgatás részét képezték — a jogi személyiség problematikáját korábban nem tekintette lényeges kérdésnek.

A népgazdaság strukturális átalakulása, a gazdálkodási önállóság fokozása és a gazdasági együttműködési lehetőségek megteremtése szükségszerűen alkalmas jogi konstrukciók, szervezeti formák megteremtését tette kívánatossá.[1] Így a polgári jog rendszerében a lényegtelennek ítélt társasági szerződés és társasági struktúra új értelmet kapott: megjelentek a gazdasági társaságok és ugyanúgy saját nevük alatt vettek részt a forgalomban, mint a hagyományos kereskedelmi társaságok, kereskedelmi cégek. A gazdálkodó szervezetek által létrehozott vagyonegyesítő szervezetek tipizálása ugyan — főleg a jogi személyként elismert formációk esetében — a kapcsolódó igazgatási és pénzügyi szabályozás miatt nem tudott megfelelő vonzást gyakorolni, ugyanakkor a kötetlenebb szervezetű jogi személyiség nélküli társaságok jelentősége és gazdasági szerepe megnövekedett, a magyar társasági jog új fejlődési szakaszába került. A társasági jog második fejlődési lehetőségét a gazdasági munkaközösségek és ezek között a számszerűen túlsúlyba került vállalati gazdasági munkaközösségek jelentették, hiszen ezek a gazdasági célra létrehozott társaságok a népgazdaság minden területén — különböző funkciók ellátása érdekében — megjelentek. Látnunk kell azonban azt is, hogy a vállalati gazdasági munkaközösség gazdasági tartalma és jogi funkciója szerint sem egyszerűen speciális módon szabályozott polgári jogi társaság. A vállalati munkaközösség szervesen kapcsolódik a gazdálkodó szervezethez, a szocialista jellegű nagyüzemhez, tehát e kapcsolatok meghatározzák jogi értelemben is a munkaközösség által folytatandó tevékenység irányát, terjedelmét, eredményességét, a csoporton belüli elosztási viszonyokat és a közösségen belül képzendő tulajdoni viszonyokat. Lényegében egy olyan sajátos, korlátozott jogalanyiságú gazdasági formáció keletkezik, amelyik nem a magántulajdon és a magántulajdonosi, kisárutermelői tendenciák felé halad, hanem sajátos, a *társadalmi tulajdon által behatárolt, közös munkán alapuló, közös jövedelem szétosztását célzó, munkaszervezeti jellegű személyegyesülés, mely kizárólag szocialista gazdaság keretei között és e társadalomra jellemző tulajdoni és elosztási viszonyok között jöhet létre és funkcionálhat.* Jellegzetessége a vállalati gazdasági munkaközösségnek az is, hogy a polgári jogi indítású, társasági forma valójában stabilizálódott munkaszervezetet takar, összekapcsolódó munkavégzésre szerveződött *kollektíva* jön létre, mely vállalati kollektívára épül.[2]

A vállalati gazdasági munkaközösségek helye — mindebből következően — a *polgári jog területén* van, hiszen a *vagyoni viszonyok* meghatározó természetűek a kialakuló jogviszonyok tekintetében, sajátos *jogalanyok* jelennek meg, melyek részben a vállalattal, részben egymással, vagy egyéb jogalanyokkal *kétoldalú kapcsolatrendszert* építenek ki, ugyanakkor a struktúrán belüli kapcsolatrendszer is *többalanyú szerződés* formájában jön létre.[3]

2. A vállalati gazdasági munkaközösségek jogalanyiságának sajátos természete

A gazdasági munkaközösségek, közöttük a vállalati munkaközösségek jogi személyiségét a jogalkotó nem ismerte el, szemben egyéb munkaközösségi formációkkal, pl. az önálló vagyonnal nem rendelkező ügyvédi munkaközösségekkel, vagy legújabban az alkotói munkaközösségekkel, melyek jogi személyiséget nyertek.[4] Ennek ellenére a nem vállalati formában szervezett munkaközösségek alkalmazottakat foglalkoztatnak, tehát *munkajogviszony* alanyai valamennyi munkaközösségnek, adófizetési kötelezettsége van, tehát *adójogviszony* alanya, társadalombiztosítási befizetési kötelezettsége van, vagyis *társadalombiztosítási jogviszonyban* áll, hatósági engedélyezési eljárás miatt *államigazgatási jogviszonyba* kerül, cégeljárást kezdeményez, tehát *polgári eljárásjogi jogviszony* keretei közé kerül.

A fentiek igazolják, hogy a gazdasági munkaközösségek a legkülönfélébb természetű jogviszonyok alanyaivá lesznek, bizonyos jogágazatok tekintetében jogalanyokká válnak, éspedig a jogalkotó akaratának megfelelően. A kérdés mindezek után az, hogy a komplex módon, de korántsem ágazati jelleggel, létrehozott jogalanyiság érvényesül-e a polgári jog, a polgári jogviszonyok tekintetében.

A válasz egyértelműen igenlő. A 28/1981. (IX. 9.) Mt. sz. rendelet egyebek között kimondja. „A munkaközösség... feladatainak ellátásához *bérbe, haszonbérbe* vagy *használatba vehet* állami és szövetkezeti tulajdonban levő eszközöket" (16. §.). „A vállalat és a munkaközösség kapcsolatát, ennek keretében a támogatást, valamint annak feltételeit *külön szerződésben* kell meghatározni." (20. § (1) bek.) Tehát az a jogszabály, mely kifejezetten hangsúlyozza azt, hogy

[1] *Havasi* Ferenc állapítja meg: „Az új formák tapasztalatai általában kedvezőek, hozzájárulnak a lakossági igények jobb kielégítéséhez. A törvényes keretek között továbbra is segítjük és bátorítjuk ezt a tevékenységet. Kívánatos, hogy a tanácsok és nagyüzemek is szervezzék, az eddiginél jobban használják ki az ilyen lehetőségeket, és ezáltal erősítsék a szocialista tulajdon hatékony működését." (Tudomány és Gazdaságpolitika. Közzétéve: Új fejlődési pályán Bp., 1982. 248. old.

[2] A Szocialista Vállalat kutatási főirány keretében 1983. évben az NME Civilisztikai Tudományok Tanszékének több munkatársa ténytanulmányt készített különféle típusú vállalatoknál szerzett vállalati gazdasági munkaközösségek helyzetéről. Az egyik tanulmány szerzője Fazekas Judit mutatott rá arra, hogy az általa vizsgált élelmiszeripari vállalatnál a munkaközösségek demokratikus természetű munkaszervezetek, mert az alapvető tagsági, munkaszervezési és elosztási kérdésekben valamennyi tag részére vélemény nyilvánítási, döntési lehetőségeket adnak. (*Fazekas:* A vállalati gazdasági munkaközösségek létrejöttének és működésének sajátosságai. Miskolc, 1983. 16. old.)

[3] A polgári jogi konzekvenciákat Sárközy megállapításával összhangban emeljük ki: „A jog elsősorban azért tudja több variációban kifejezni ugyanazon gazdasági folyamatot, mert jogágazatilag differenciált és az egyes jogágak szabályozási módszere eltérő." (*Sárközy:* Indirekt gazdaságirányítás — vállalati árutermelés és tulajdonjog. Bp., 1973. 82. old.)

[4] *Sárándi* és *Sárközy* teszi fel a kérdést: „Miért kényszerítjük az állampolgárokat mesterségesen szövetkezetalapításra azáltal, hogy nem tesszük lehetővé a jogi személyiséggel bíró gazdasági munkaközösségek alapítását, melyek már nem egyszerűen kisvállalkozások, hanem kisvállalatok lennének?" (Távlati koncepció egy egységes vállalati törvényhez. Jogtudományi Közlöny, 1982. 663. old.)

a gazdasági munkaközösségek jogi személyiségekkel nem rendelkeznek, maga hangsúlyozza, hogy a munkaközösség, mint a jogi értelemben vett egység, közös név alatt működő társaság, a saját nevében létesíthet, adott esetben kötelezően létesít polgári jogi jellegű szerződési kapcsolatokat, tehát ezek révén saját nevében, saját javára jogokat szerez és kötelezettségeket vállal.

A kötelezettségek egyértelműen a közösséget, a munkaközösséget terhelik — ez kitűnik a jogszabály szövegéből is: „A vállalati gazdasági munkaközösségek tagjai a *munkaközösség kötelezettségeiért* csak az általuk teljesített vagyoni hozzájárulással és a munkaközösségben szerzett jövedelmükkel felelnek." A kötelezettségekért tehát az elsődleges felelősség magát a munkaközösséget, a mögöttes felelősség pedig annak tagjait, illetőleg a vállalatot terhelik.

A vállalati gazdasági munkaközösség polgári jogi jellegű jogalanyisága tehát részben a jogszabály rendelkezése, részben a szükségszerű tevékenységi kör folytatása miatt, egyértelműen fennáll. A jogalanyiság szükségszerinti velejárója a *jogképesség.* A gazdasági munkaközösségek jogképességét a jogszabály sajátos módon szabályozza: Az általános szabályt a rendelet 8. §-ának (1) bekezdése szabályozza, mely kimondja, hogy meghatározott körben a munkaközösség *bármilyen tevékenységet* folytathat, kivéve a magasabb rendű jogszabályok által kizárólag állami gazdálkodó szervezetek tevékenységi körébe utalt tevékenységet. Az általános szabály önmagában szinte *abszolút* értékű jogképességre utalna, azonban a rendelet 1. §-a szerinti meghatározott körre utalás a munkaközösségi tevékenység *célhozkötöttségét, relatív hatályú jogképességének meghatározását* jelenti.[5] A vállalati munkaközösségek *lehetséges tevékenységi körének beszűkítése, elsősorban sajátos helyzetű szerződő partnerük, a vállalat* (akinek polgári jogi helyzetét is jelzi az a körülmény, hogy a munkaközösségi tagok munkáltatója) *hozzájáruló nyilatkozatától* függ.[6] *A vállalat vezetőségének széles körű egyoldalú jogosultsága* a tevékenységi körök meghatározása területén — a jelenség elemzésére még visszatérünk — a jogszabályi rendezésen túlmenően *képes arra, hogy a munkaközösség jogképességét,* mozgáskörét kapcsolatteremtési, munkavállalási, tevékenységei területeit önkényesen, *jogi kontroll nélkül behatárolja.*

Polgári jogunk rendszerében vannak szabályok — mégpedig alapvető szabályok — abban a kérdésben, hogy elviselhető-e a jogok olyan gyakorlása, melyek mások védett érdekeit veszélyeztetik. Alapelvük az is, hogy a polgári jogviszonyok körében a jogokat csakis *rendeltetésüknek megfelelően,* a szocialista együttélés etikai normái szerint szabad gyakorolni úgy, hogy a *jogokat azok társadalmi rendeltetésével* ellentétes, ezekkel össze nem férhető módon gyakorlókat a törvény olyannak tekinti, akik visszaélnek jogaikkal.

Eldöntendő kérdés az, hogy a hozzájáruló jognyilatkozattól való elzárkózó nemleges magatartás — mely formálisan a jogszabály adta keretek között valósul meg — sérti-e a nyomós közérdeket vagy éppen *különös méltánylást* érdemlő magánérdekeket. Véleményünk szerint adott esetben a *szükségletek kielégítésére irányuló társadalmi igény, valamint a korlátozott jogalanyiságú munkaközösség méltánylandó — bár korántsem magánjellegű — érdeke ismeretében a bíróságok jogosultak a vállalatvezetői hozzájáruló nyilatkozat pótlására, illetőleg az adott hozzájárulás kiegészítésére.*[7]

Összegezve az elmondottakat: a vállalati gazdasági munkaközösség a jogrendszer, ezen belül a polgári jognak is alanya. Saját neve alatt jogokat szerez és kötelezettségeket vállal, van önálló felelőssége. Korlátozott mértékben jogképes, jogképességét részben a jogszabály, részben jogszabályi felhatalmazás alapján az igazgatási hatóságok, illetőleg saját szerződő partnere, a vállalat korlátozza.

3. A vállalat és a munkaközösség között létrejövő szerződések jellege és sajátosságai

a) Az „alapszerződések". Minden vállalati gazdasági munkaközösség köt szerződést a vállalattal, mert jogszabály teszi kötelezővé a vállalat és vgmk. közötti kapcsolat ily formában történő szabályozását, hiszen szerződésben kell tisztázni a vállalati szolgáltatásokat („támogatást"), az ennek megfelelő ellenszolgáltatásokat és a kialakítandó gazdasági kapcsolatok rendjét. Ezeket a szerződéseket helyenként „együttműködési megállapodás"-nak, másutt „általános vállalkozó szerződés"-nek, ismét másutt „együttműködési szerződés"-nek nevezik, de mindegyik elnevezés azonos tartalmat takar. Mi azért nevezzük ezt a szerződéstípust alapszerződésnek, mert a vállalat és a munkaközösség közötti kapcsolat alapokmánya és azért is alap, mert erre a szerződésre, ennek tartalmára, ennek feltételrendszerére épül a konkrét feladatok tevékenység elvégzésére vonatkozó vállalkozói vagy egyéb szerződések tartalma és rendszere. Az alapszerződések jogi természetének vizsgálata bonyolult feladatnak tűnik. Ezek a szerződések ugyanis szerkezetük, konstrukciójuk alapján nehezen helyezhetők el a

[5] A vállalati munkaközösségek jogszabályilag engedélyezett mozgásköre, jogképessége már eddig is sok vitát eredményezett. A Legfelsőbb Bíróság, mint másodfokú cégbíróság több, közzétett határozatában pl. a beadványok, okiratok kérelmek szerkesztésére létrehozni kívánt gmk esetében megállapította, hogy a tevékenységi kör folytatása jogszabályi tilalomba ütközne (Cégf. IV. 20. 160./1982.), más ügyben viszont a Legfelsőbb Bíróság arra mutatott rá, hogy a vállalati gazdasági munkaközösség tevékenységére nem vonatkozik a munkaközösségi tagok tevékenységtiltó jogszabály, vagyis ha a vállalat dolgozóival nem létesíthet munkavégzésre irányuló jogviszonyt, ez nem jelenti azt, hogy a munkaközösséggel ilyen szerződést nem létesíthet. (Cégf. IV. 20. 525./1982.)

[6] A gazdasági, társadalmi, de jogi értelemben is feltétlenül függő helyzet sajátosságát jól érzékelteti Kenderes György tanulmányának tartalma. Az általa vizsgált vállalat bevezette és tartalmilag szabályozta a vezérigazgatói engedély megadása iránti *kérvény* rendszerét, előírta ennek tartalmát, többek között a kifejezett kérelem (petitum) formájában. (Vállalati gazdasági munkaközösségek működési rendje elnevezésű vezérigazgatói utasítás tartalma szerint.) (*Kenderes:* A vgmk-ek létrejöttének és működésének tapasztalatai. Ténytanulmány, Miskolc, 1983. 13. old.)

[7] *Miskolczi* Bodnár Péter ismerteti az építőipari vállalatnál alakult tervezői munkaközösség problematikáját. Ez a munkaközösség szeretne külső megrendelőkkel közvetlen kapcsolatrendszert kialakítani, de a vállalat ehhez nem járul hozzá. Így a megrendelők a megbízást a vállalatnak adják, a vállalat pedig a munkaközösségnek. Ez a megoldás előnytelen a munkaközösség szempontjából és feltétlenül drágítja a vállalkozói díjat a megrendelők számára is. (*Miskolczi* Bodnár Péter: Vállalati gazdasági munkaközösségek. Ténytanulmány, Miskolc, 1983. 16. old.)

polgári jog keretei között. A polgári jogi jogviszonyok meghatározó eleme a szerződő felek *mellérendelt pozíciója.* A polgári jog tudománya nem tagadja azt a társadalmi és gazdasági valóságot, hogy a szerződő felek *valóságos gazdasági pozíciója* nem feltétlenül azonos, szabályokat dolgoz ki a felek közötti gazdasági erőfölény orvoslására, de a *jogi* mozgáskör tekintetében mindig azonos helyzetet dolgoz ki a szerződő felek részére. Jogunk alaptétele, hogy az *egymással polgári jogi kapcsolatba kerülő felek,* még akkor is, ha ezek egyike a más relációban közhatalmat gyakorló állam, *nem lehetnek fölé- és alárendeltségi kapcsolatban az adott jogviszony keretei között.*

A most vizsgált jelenségeknél viszont azt tapasztaljuk, hogy a *szerződő felek pozíciója nemcsak közgazdasági értelemben véve nem azonos, mert az egyik szerződő fél kiszolgáltatott, de a jogi értelemben vett mellérendeltségről sem beszélhetünk.*

Mi igazolja ezt a megállapítást?

aa) Nem tekinthetők mellérendeltnek azok a felek, akik közül az egyik *bármikor, megtámadhatatlan módon és indokolás nélkül a másik jogi értelemben vett létét egyoldalú jognyilatkozattal megsemmisítheti.* A működéshez és a tagok személyéhez adott igazgatói hozzájárulás visszavonásáról van szó, melynek semmiféle jogszabályi feltételrendszere, ebből következően semmiféle jogorvoslati rendszere nincs. A jogszabály olyan abszolút terjedelmű, korlátoktól mentes *hatalmasságot ad a vállalat vezetője részére,* mely egész jogrendszerünktől, de különösen a polgári jog szemléletétől teljesen idegen.[8]

bb) Elsősorban a nagyvállalatoknál általános szokás *egyoldalú vállalati szabályzat kibocsátása,* mely munkáltatói hatalmi pozíció alapján dönti el előzetesen a vállalati gazdasági munkaközösségek létrehozásának előfeltételeit, működési lehetőségét és működési rendjét. Ez a gyakori jelenség azt a helyzetet eredményezi, hogy *még formálisan sem* a kétoldalú szerződés tartalmazza a vállalati és vgmk. közötti kapcsolat lényeges szabályait, tehát ezek nem az *egyező akaratnyilatkozatok* alapján jönnek létre, hanem egyoldalú deklaráció formájában. Aligha lehet kétséges, hogy az *egyoldalú megalkotott* és ebben a formában *kötelező a szerződés tartalmává tett* feltételrendszert a polgári jog szabályai szerint a Ptk. 209. §-a szerint a minősülő általános szerződési feltételeknek kell minősítenünk, melyek ha a *feltételt meghatározó szerződő fél javára egyoldalú előnyt biztosítanak* bíróság előtt akár közérdekű kereset formájában, akár pedig a sérelmet szenvedett fél részéről megtámadhatóak. Ennek a minősítésnek kell érvényesülnie természetszerűen akkor is, ha az egyoldalú előny nem a vállalati szabályzatban, *hanem a vállalat által valamennyi munkaközösséggel szemben alkalmazott általános alapszerződésben* kerül megállapításra.[9] Az általános szerződési feltételek megtámadása természetszerűen *csak jogi* értelemben fennálló lehetőség, de olyan lehetőség, mellyel a vállalati munkaközösség aligha élhetne, mert *ha a feltételeket megtámadja, a vállalat vezetője visszavonva korábbi engedélyét, meggátolhatja a bírósági eljárás lefolytatását.* Ilyen összefüggésben vizsgálva a kérdést, a feltételrendszer megtámadásának lehetőségét a jelenlegi jogi rendezés mellett csak illúziónak lehet nevezni.

cc) Az ún. alapszerződések lényegében *szankciómentes* szerződések. Természetesen ez a megállapítás csak egyoldalúan helytálló, hiszen a vállalat egyoldalú hatalmassága az ő érdekkörében mindenféle lehetséges polgári jogi szankciónál hatékonyabb és félelmetesebb. A másik fél helyzetében azonban a vállalati szerződésszegés tekintetében garanciák, a megszegett szerződés helyreállítását biztosító eszközök vagy éppen igényérvényesítési lehetőség valójában nincs. Nem zárja ugyan ki a jogszabály, de a konkrét szerződés sem azt a lehetőséget, hogy a sérelmet szenvedett fél, mármint a munkaközösség igényeit érvényesítse, de kizárja ezt az az *egyoldalú hatalmi helyzet, mely a vállalat mint szerződő fél* pozíciójára jellemző — módja van arra, hogy az ellene fellépő szerződő partnert megfossza az igényérvényesítési lehetőségtől azzal, hogy a működési hozzájárulást visszavonja. A jelenlegi jogi megoldás mellett tulajdonképpen a munkaközösségek helyzetének erősítése *csakis szerződési szabályok kidolgozása* útján látszik lehetségesnek.[10]

b) A vállalat és a munkaközösség közötti konkrét szerződések. A vizsgálat kérdéskörében az ideális megoldás nyilvánvalóan az lenne, ha a felek közötti alapszerződések, melyek általános szerződési feltételeket is tartalmaznak, *előszerződésként* is funkcionálhatnak, vagyis a meghatározott — de közösen meghatározott — feltételek mellett megállapítják a felek *szerződéskötési kötelezettségét is.* A gyakorlat nem erre a kívánatos megoldásra utal. Találkozunk ugyan a felek között előszerződéssel, de csak abban az esetben, amikor a vállalati gazdasági munkaközösség létrehozási eljárása van folyamatban és előzetesen munkát kívánnak végezni. Nyilvánvaló, hogy itt a jogintézmény jogellenes alkalmazása történik, hiszen az előszerződés tárgya csakis a későbbi szerződéskötés, de lehet és nem a későbbi szerződés céljának megvalósítása — de jogellenes azért is, mert a *még nem engedélyezett* várományosi pozícióban levő munkaközösség nem létezik, érvényes szerződést tehát nem is köthet, mivel jogképessége hiányzik.

Az általános jelenség viszont az, hogy a vállalatok a konkrét vállalkozási vagy egyéb szerződések megkötésére nem vállalnak kötelezettséget.

Az egyes vállalatok és különféle profilú munkaközösségek közötti konkrét szerződések vizsgálata kevés általánosítható megállapításra alkalmas, éppen a

[8] *Román* Zoltán állapítja meg: „A vgmk-k oly mélyen érintik a vállalatok belső életét, hogy létrejöttük, működésük szabályozásáért a vállalatvezetésnek felelősséget kell éreznie és vállalnia. A legtöbb vállalat vezetősége így is cselekedett: állásfoglalásának megfelelően visszafogta, engedte vagy ösztönözte a vgmk-k kiterjedését." (A Szocialista vállalat és a vgmk. Társadalmi Szemle, 1983. 6. sz. 73. old.) A szociológiai értelemben felfogott felelősség azonban nem vezethet kontroll nélküli jogkörök kialakításához.

[9] Az általános szerződési feltételek mibenléte és megtámadhatósága napjainkban világszerte problematikus jelenség. Irodalmából lásd legújabban Eugen Bucher: Hundert Jahr schweizerisches Obligationenrecht: Wo stehen wie heute im Vertragsrecht. Zeitschrift für Schweizerisches Recht. 1983. 371. old.

[10] Példa erre — alapszerződési szinten — a Fazekas Judit tanulmányában említett megoldás. A vállalat ugyanis ez esetben kötelezte magát arra a termelő munkaközösségek esetében, hogy ha kellő időben nem értesíti a munkaközösséget arról, hogy a közösen megállapított munkavégzési napon munkát biztosítani nem tud, úgy 250,— Ft-ot fizet tagonként, mintegy bánatpénz formájában — vagy kárátalány jelleggel. (*Fazekas:* i. m. 23. old.)

feladatok eltérő természete (bizományi tevékenység, társasházszervezés, különféle termelő tevékenységek, tervezés, takarítás stb.) miatt. Felmerül azonban általános jelleggel a *vállalatot megillető ellenszolgáltatások* egyoldalú megállapításának rendszerében a *szolgáltatás és ellenszolgáltatások közötti aránytalanság* (Ptk. 201. §) kérdése.[11] A jelenségeket már-már az *uzsorás szerződés* fogalma alá is vonhatnák, hiszen kétségtelen, hogy az adott fél (vgmk.) *helyzetének kihasználásával feltűnően aránytalan* előnyökhöz jut a vállalat (Ptk. 202. §). Ismét meg kell azonban állapítanunk, hogy a *polgári jog alapvető elveinek* érvényesülése a felemás jogi konstrukció mellett lényegében lehetetlennek látszik.

c) A vállalat közvetítő szerződései. Rendkívül csekély azon vállalati munkaközösségek száma, amelyeknek a vállalat a külső közvetlen szerződéskötésre lehetőséget ad. Ha a vállalat egyáltalán lehetővé teszi, hogy a munkaközösségek vállalaton kívüli megrendelések alapján végezzenek munkát, úgy kétféle megoldással találkozunk:

ca) az alvállalkozói modellben a vállalat lényegében ugyanúgy tekinti a munkaközösséget, mint a vállalaton kívüli alvállalkozót és ennek megfelelően ad részére munkaterületet, ellenőrzi munkáját, átvéve azt megfizeti a reális ellenértéket, vagy

cb) a munkaközösséggel szemben a belső szabályzatban, általános szerződési feltételekben kidolgozott feltételeket tartja fenn és egyoldalú módon, az eredményességtől függetlenül — rezsiórabérben vagy hasonló módon — téríti a munkaközösség által végzett munkát.

A vállalatok magatartására, mellyel a külső kapcsolatrendszert igyekeznek kizárni, magyarázatot ad a vállalat mögött e felelősségének kizárására való törekvés. Nem lehet azonban a felelősséget kizárni akkor sem, ha a munkaközösség — mintegy belső egység — végzi a tevékenységét, de ebből *szerződésszegési következmények* keletkeznek. Míg az alvállalkozó, mint önálló vállalkozó felelős azért, hogy teljesítése szerződésszerű legyen, szavatossági és jótállási kötelezettségei maradéktalanul érvényesülnek, addig a munkaközösséget hiába tekintjük alvállalkozónak, felelőssége a *szerződésszegés körében is korlátozott.* A szavatossági, illetve jótállási kötelezettség terjedelmének jogellenes kiterjesztésére egyik másik vállalat kísérletet tett.

Összefoglalva azt állapíthatjuk meg, hogy a vállalat és a munkaközösségek közötti jelenlegi szerződési rendszer lehetetlenné teszi a legfontosabb polgári jogi elvek és intézmények funkcionálását, a felek viszonya ezért kielégítő módon jogi biztosítékok között nem rendezhető. A vállalat lehetséges mozgáskörét a partneri jellegre figyelemmel, megfelelően jogi úton kell szabályozni.

4. *A társasági szerződések szerepe és jelentősége*

A vállalati gazdasági munkaközösségek — és a hasonló módon létrejövő egyéb társaságok — *tekintetében a társasági szerződés nem csupán a személy- és vagyonegyesülés létrehozásának eszköze, tehát nem kizárólag alapító okirat jellegű, de funkciója szerint olyan alapokmány, melynek sajátos működési feltételeket és elveket is tartalmaznia kellene.*

A tapasztalatok viszont azt bizonyítják, *hogy a társasági szerződések formális, sablon alapján készített, a jogszabály által megkövetelt korlátozott, a társaság működésének szabályozására egyértelműen alkalmatlan, minden kreatív jogászi tevékenységet nélkülöző okmányok.*

A sablonszerű, a résztvevő emberektől formájában és tartalmában egyaránt idegen egy további bürokratikus előírásnak tekintett társasági szerződések rendszerét többnyire a nagyvállalatok alakították ki.[12]

A társasági szerződések kizárólag abban a körben mozognak, mely a hatósági jóváhagyás és a cégjegyzés szempontjából jelentős — tehát a *létrehozás célját* szolgálják —, de eredeti funkciójuknak semmiben sem felelnek meg. Nem kell részleteiben magyarázni, hogy a cégbejegyzéssel összefüggésben a jogszabály az idejétmúlt kapitalista közkereseti gazdaság bejegyzési szabályait tekinti irányadónak, tehát a bejegyzéshez szükséges kellékek nem valóságos, korszerű, szocialista gazdasági viszonyok és társadalmi tulajdonra támaszkodó vállalkozások, munkaszervezetek céljaira alkalmasak.

Nézzünk néhány jelentős kérdést:

a) A közkereseti társaság minimális tagból álló, tőkeegyesítő társaság, tehát egy-egy társ kiválása alapvetően megváltoztathatja a társaság helyzetét, érthető módon a társasági tevékenység újabb szabályozása szükséges és elengedhetetlen. Ezzel szemben a vállalati gazdasági munkaközösség elsődlegesen *munkaszervezet,* melyben általában nincs jelentősége a végzendő tevékenység, a fennálló kapcsolatrendszer és az általában minimális mértékű közös vagyon szempontjából annak, hogy a tagok egyike-másika cserélődik, viszont jelentősége van minden olyan szabálynak, mely a közös munkavégzés megszervezésére, irányítására, rendjére, a közös munkát veszélyeztető magatartásra, a munkavégzés során lehetséges károkozásra vonatkozik. Néhány esetben a társasági szerződés blankettáját szerkesztők legalább annyit felismertek, hogy a társasági szerződések állandó, folyamatos cseréje és az ezzel összefüggő eljárásláncolat

[11] Jó példát hoz ebben a körben Miskolczi Bodnár Péter, aki kimutatja, hogy az adott vállalat a tervezői munkaközösség *árbevételének 40%-ára* tart igényt, holott valójában semmiféle ellenszolgáltatást nem ad, hiszen a szerződésben biztosított iroda- és felszereléshasználat, világítás, fűtés, mind olyan szolgáltatás, ennyire a lakásukon munkaidőn kívül dolgozó tagoknak semmiféle szükségük nincs, egyébként a külső kapcsolatok, megbízások elfogadásának akadályozása eleve csökkenti a munkaközösség jövedelmét. (*Miskolczi* Bodnár: i. m. 24. old. Csécsy György is ismertet egy olyan munkaközösséget, melynél a vállalat saját részesedését az elért eredmény nagyságrendjének növekedésétől függően progresszív módon kötötte ki, úgy, hogy az az *ellenszolgáltatások értékének növekedése* nélkül 25%-tól 50%-ig emelkedik. (*Csécsy* György: A vállalati gazdasági munkaközösségek tevékenységének értékelése. Tényanulmány, Miskolc, 1983. 11. old.)

[12] Csécsy György vizsgálata szerint a vállalatnál 7 munkaközösség működik, teljesen eltérő tevékenységet folytatva (anyagbeszerző-bizományostól takarítóig.). Itt a társasági szerződések szövege szó szerint azonos, noha minden esetben a vállalati jogi osztálya véleményezi és ellenjegyzi a szerződéseket. (*Csécsy:* i. m. 25. old.) *Bíró* György adatai szerint a társasági szerződéseket a vállalatnál minta alapján egységesen a munkaügyi osztály készíti el, és a jogügyi osztály ellenjegyzi. (*Bíró* György: Tényanulmány a vállalati gazdasági munkaközösségek létrejöttének és működésének tapasztalatai témakörében. Miskolc, 1983. 17. old.)

helyett alkalmazható a Ptk. 574. § (2) bek. szabálya, tehát a tagok kimondhatják a társaság fennmaradását. Mégis — mint már utaltunk arra — a társasági szerződés helyes szabálya ellenére a fölösleges és a tagok tekintetében taszító hatású eljárások sorát állandóan lefolytatják.

b) A célhoz nem illő polgári jogi társasági koncepció, illetve a konkrét s jogszabály *képviselő* jelölést rendelő, akinek jogköre, tevékenységi köre csak a szerződésben határozható meg. Valójában a munkaközösségnek, mint munkaszervezetnek olyan vezetőre van szüksége, aki a képviseleti feladatokat is ellátja, mert a tevékenység természete szerint fontosabb a belső szervezett tevékenység, mint a külső kapcsolatrendszer. Mindezek ellenére a társasági szerződések a munkaközösség belső működésére adatokat nem tartalmaznak, képviselőket és helyetteseket jelölnek meg — holott nem egy szerződés szövegéből az derül ki, hogy azonos jogállású több képviselőt határoztak meg.

c) Már említettük azt a jogszabályt, mely meghatározza a munkaközösség, a tagok és a vállalat felelősségének arányát. Nyilvánvaló, hogy a tagok közötti társasági szerződés csak a tagok vagyoni észrevétele és vagyoni felelőssége tekintetében tartalmazhat szabályokat, méghozzá a jogszabály szerinti korlátolt *felelősség* határai között. Egyrészt érthetetlen módon a bírói és igazgatási gyakorlat arra ösztönzi a társasági szerződések benyújtóit, hogy a vállalat felelősségére vonatkozó szabályokat is vegyék fel a társasági szerződésbe — ami azért tűnik teljesen értelmetlennek, mert a vállalat nem tagja a társaságnak, a szerződést nem írja alá, így — különben is jogszabály erejénél fogva fennálló — felelősségét maga nem ismerheti el —, tehát abban a körben bonyolítják a társasági szerződés szabályozását, melyben szükségtelen. Másrészt természetszerűen fennáll az a vállalati törekvés, mely ki kívánja tágítani a munkaközösség és a munkaközösségi tagok felelősségét és ennek egyes nyomai a vállalat által „előregyártott" társasági szerződésekben is megfigyelhetők. A társasági tagot, ha a társasági tevékenység során baleset éri, megilletik mindazok a kártalanítások, amelyeket hatályos jogi rendelkezések írnak elő. Mivel ez a szabály a társasági szerződésben szerepel, úgy tűnik, hogy a munkaközösség részéről áll fenn ez a felelősség — holott nyilván nem így van.

d) A jövedelemelosztás tekintetében a társasági szerződések valóban képesek a feladatuk betöltésére, mert a vállalat által meghatározott keretek között, ténylegesen a tagok döntése érvényesülhet a jövedelemfelosztás tekintetében. A kérdés az, hogy olyan esetekben, amikor bizonyított módon a tagok akaratnyilatkozata, vélemény nyilvánítása nélkül, a vállalat által biztosított blanketta alapján jön létre a társasági szerződés, mennyiben felelnek meg az abban foglalt felosztási szabályok a kollektíva akaratának?

e) A tagság megszűnése kérdésében a szerződések tartalmuk szerint jogszerűek. Más kérdés, hogy a tagok akaratát befolyásolja a vállalati intenció akkor, amikor kénytelenek valakit a munkaközösségi tevékenységtől függetlenül azért kizárni, mert a munkaközösség tagjával szemben vállalati munkaidő alatt kifogás merül fel.

Összefoglalva azt állapíthatjuk meg, hogy sajnálatos módon a *társasági szerződések öncélúak, tartalmukban nem a valóságot tükrözik, alkalmatlanok a kollektíva belső viszonyainak szabályozására. A tagok valójában nem alkotják meg a szerződést, annak tartalmát nem ismerik és nem is követik.*

5. *Tulajdoni viszonyok, tulajdonjogi kérdések*

A vállalati gazdasági munkaközösségek tulajdoni viszonyai jelentős elméleti kérdéseket vetnek fel. A tulajdoni viszonyok valójában az elsajátítással összefüggő társadalmi viszonyok, olyan életjelenségek, melyek vizsgálata választ adhat a konkrét társadalmi jelenség egész megítélése tekintetében.

A közhiedelem a gazdasági munkaközösségek, így a vállalati gazdasági munkaközösségek tekintetében valamiféle magántulajdonra épülő, kisárutermelői természetű tevékenységet érez, méghozzá szervezett keretek között, államilag elismert formában. E képzelet kialakításához hozzájárul a jogalkotás is, különösen akkor, amikor a közkereseti társaság cégjogi szabályainak alkalmazását rendeli el, tehát valamiféle analóg helyzetre utal a tőkés termelés egyik ismert társasági alakzata és a gazdasági munkaközösségek tekintetében. A vállalati gazdasági munkaközösségek tekintetében azonban ez a nézet minden alapot nélkülöz. A vállalati gazdasági munkaközösségek tevékenysége elsődlegesen, csaknem kizárólagosan a *nagyüzemi, társadalmi tulajdonban álló termelőeszközök használatára* épül, tehát az állami (esetleg szövetkezeti) tulajdon meghatározó szerepet foglal el a termelési, elsajátítási viszonyok tekintetében.[13]

A tulajdoni viszonyok tekintetében meghatározó szerepe van annak is, hogy a vállalati gazdasági munkaközösségek tagjai kizárólag a vállalati kollektíva *aktív és nyugdíjas tagjai lehetnek,* a termelő jellegű munkaközösségek tekintetében *túlnyomórészt a munkásosztály* tagjai. A vállalati kollektíva adja meg azt a valóságos, szociológiai és jogi értelemben felfogott környezetet, mely képes kialakítani a munkaközösséget.

A munkaközösségeken belüli tevékenység *szervezett,* a tevékenységet végző munkaközösségi tagok egymás közötti kapcsolatában az egyenjogúság, valamint a demokratikus elvekre felépülő akaratképző és irányító rendszer képezi.

A közösen végzett, társadalmilag hasznos *munka ellenértéke általában a kifejtett tevékenység ellenértékének felel meg* — legfeljebb, a fentiekben elmondottak szerint az a vitatható, hogy a vállalat saját részére aránytalan részesedést igényel. Van természetesen abban a kérdésben ellentmondás, hogy a *munkaidőben* és *munkaközösségi* tevékenységként végzett, azonos természetű munka díjazása miért eltérő — ennek magyarázata azonban inkább a vállalaton belüli bérezés problematikájában keresendő. A vállalati munkaközösségen belül a *kisárutermelői tendenciák nem érvényesülnek.* Nincs is lehetőség idegen munkaerő igénybevételére, ebből eredő profitképzésre.

A vgmk-ek *saját vagyona* kizárólag a *tagok befizetéséből,* közös munka eredményéből erednek, tehát

[13] Lenkovics állapítja meg: „Nyilvánvaló, hogy a vállalkozási formák a szocialista üzemekhez kapcsolódva a népgazdaság szerves részét képezik és ezen keresztül, közvetve javítják az életszínvonalat, az életkörülményeket, a szociális ellátást." (*Lenkovics* Barnabás: Az új vállalkozási formák jogalkotásunkban. Jogtudományi Közlöny, 1982. 727. old.)

tipikusan a közös tevékenység és az esetenkénti hozzájárulás alkotja a *kollektíva vagyonát.*

A vállalatok inkább *magasabb összegű tartalékalap* képzést írják elő. Ennek magyarázata nem a munkaközösségek belső viszonyában keresendő, hiszen a fel nem osztható közös alap szükségességét a munkaközösség közös költségei, esetleges beszerzési gondjai nem indokolják — a magyarázat abban rejlik, hogy a vállalat tartva saját mögöttes felelőssége érvényesülésétől, arra törekszik, hogy esetleges helytállási kötelezettség esetén a munkaközösség minél jelentősebb olyan saját vagyonnal rendelkezzék, mely képessé teszi a kártérítési vagy egyéb következmények viselésére. Teszi ezt olyan helyzetekben is, amikor külső kapcsolat létesítését nem engedélyezi, tehát valójában semmiféle vállalati kockázatot sem vállal. Mivel a munkaközösségek tevékenységüket általában vállalati eszközökkel, gépekkel, vállalati épületekben, vállalati anyag felhasználásával, esetleg a tagok saját szerszámai igénybevételével végzik, *minimálisra tehető a közös tulajdonú* termelőeszközök száma és értéke.

A gyakorlat tehát azt mutatja, hogy a vállalati gazdasági munkaközösségek tekintetében a közös tulajdon problematikája korántsem olyan jelentős, mint a kérdés elméleti vizsgálata. A gazdasági munkaközösség *munkaszervezetében a tagok természetszerűen képesek tulajdonosi jogaik gyakorlására, akár a közös munkaeszközök tekintetében, de méginkább a közös tevékenységgel elért jövedelem elosztása tekintetében.*[14]

A vállalati gazdasági munkaközösségek tulajdonjogi helyzetét tehát az alábbi tényezők határozzák meg:

a) tulajdonosnak nem az egyes tagokat, hanem a tagok összességét, a munkaszervezetbe tömörülő kollektívát kell tekinteni;

b) a tulajdoni viszonyok nem a magántulajdonra jellemzőek, kizsákmányoló tevékenységek jogi lehetőségei nincsenek, de a tagok belső szervezete sem teszi lehetővé a munka nélküli jövedelem vagy jövedelemtöbblet megszervezését;

c) a munkaközösség *termelési eszközeit túlnyomórészt a nagykollektíva,* az állami (esetleg szövetkezeti) tulajdon hordozója biztosítja, a *társadalmi tulajdon* tulajdonjogának gyakorlója meghatározza az átadott termelési eszközök használatának, birtoklásának rendjét, meghatározza a vállalati gazdasági munkaközösség belső termelési és tulajdonosi viszonyait is;

d) a közösen képzett csoporttulajdon felett a *rendelkezési jog* kizárólag a *kollektívát* illeti meg, a rendelkezés elsődlegesen az elosztás tekintetében érvényesül, de érvényesül a közös tulajdon megszerzése, kezelése, használata tekintetében is.

A fenti jellemzők ismeretében arra az álláspontra kell helyezkednünk, hogy a *vállalati gazdasági munkaközösségek tulajdona a társadalmi tulajdon sajátosan szabályozott olyan formája, mely a társadalmi tulajdon ismert alakzati (állami, szövetkezeti, társulási) tulajdon keretei között, ezek determináló hatása alatt alakul ki, jellegzetességei tekintetében a szövetkezeti tulajdonjog* sajátosságait mutatja (csoporttulajdon, elosztási viszonyok stb.).[15]

A munkaközösségek tulajdonának társadalmi tulajdonkénti elismerése nem példa nélküli jogrendszerünkben. A kialakult álláspont, a bírói gyakorlat álláspontja is, egységes abban a kérdésben pl., hogy az *ügyvédi munkaközösségek tulajdona* társadalmi tulajdonnak tekintendő.

A vállalati munkaközösségek csoport-tulajdonjogának elismerése, ennek társadalmi természete, azzal a következménnyel is jár, hogy a *tagok tulajdonosi* tudatának, éspedig a nagykollektívától elkülönülő, de mégis arra támaszkodó tudatnak feltétlenül erősödnie kell. *A társadalmi jelleg elismerésének nem szükségszerű következménye a közös tulajdon* felosztthatatlansága. A szövetkezeti tulajdonjog keretein belül jelentkező sajátos alakulatok, pl. szakszövetkezetek, szakcsoportok körében ma is elfogadott elv a közös vagyon feloszthatósága a megszűnés esetén.

A társadalmi tulajdon védelmének szabályai ugyancsak a társadalmi tulajdonjelleg elismerését sugallják. A vállalati gazdasági munkaközösség székhelye mindig azonos a vállalati telephellyel. Az adott telephelyen belüli különféle rendeltetésű, vagy éppen különféle tulajdonú vagyontárgyak védelme csak egységes elvek szerint képzelhető el.

Összefoglalva tehát azt állapíthatjuk meg, hogy a vállalati gazdasági munkaközösségek közös tulajdona elméleti megfontolások és gyakorlati szempontok miatt egyaránt a szövetkezeti tulajdonjog szabályai alá vonható, sajátos társadalmi tulajdonnak tekinthető.

6. A polgári jogi felelősség egyes kérdései

a) A felelősség szabályozása a munkaközösség kötelezettségi tekintetében. A jogi megoldás a vállalati gazdasági munkaközösségek vagyoni felelőssége tekintetében a korlátolt felelősség elvét deklarálja. Mint korábban rámutattunk, a *munkaközösség felelőssége saját vagyona erejéig* áll fenn és kétirányú mögöttes felelősség érvényesül:

aa) A tagok a bevitt vagyon és a munkaközösségben elért jövedelem erejéig tehetők felelőssé — ebből a bevitt vagyon és a fel nem osztható jövedelem valójában nem más, mint a közös vagyon összetevője.

bb) A vállalat felelőssége korlátlan. Egyértelmű, hogy a vállalat felelőssége nem kezesi felelősség, mert nem kezesi szerződés alapján keletkezett és a jogszabály sem kezesi felelősséget hozott létre. Hallgatólagosan viszont kezesség nem keletkezhet. Annak, hogy a vállalatot nem kezesnek tekintjük elsődleges következménye az, hogy *a vállalat abban az esetben, ha a munkaközösség tartozását megfizette, ezt az eredeti*

[14] „A tulajdonosi funkciók gyakorlásának továbbfejlesztése, a szervezeti és működési formák gazdagítása nem gyengíti, sőt erősíti a szocialista tulajdonviszonyokat. Az állami tulajdon — arányát és súlyát tekintve — marad a legkiterjedtebb tulajdoni forma. A szocialista tulajdon szövetkezeti formájának szerepe valószínűleg növekedni fog a kis- és középüzemi kereteket követelő vállalkozási területek gyors fejlesztése következtében". (Gazdaságirányítási rendszerünk továbbfejlesztése szocialista építés szolgálatában — Egy szakmai munkacsoport összefoglaló tanulmánya. Társadalmi Szemle, 1983. nov. 24. old.)

[15] Fenti megállapításunk kapcsán utalni lehet Kulcsár Kálmán tételére: „A társadalom alakítása, tervezése, a társadalmi változásoknak a jog közben jöttével való elősegítése szempontjából tehát a társadalmi-gazdasági valóság, a specifikus osztály-réteg- és csoportérdek, az ideológia és a jogi szabályozás viszonyában ható mechanizmusok feltárása nemcsak elméleti, hanem gyakorlati szempontból is rendkívül fontos." (*Kulcsár* K.: Gazdaság, társadalom, jog, Bp. 1982. 113. old.)

adóstól, tehát a vállalati gazdasági munkaközösségtől nem követelheti vissza.[16] A vállalat korlátlan felelősségvállalására vonatkozó jogszabályi előírás kétségkívül alkalmas arra, hogy gátolja a munkaközösségek piaci jelenlétét, szerződéskötési szabadságát, tevékenységük kiszélesedését. A vállalatok aggálya adott esetben alapos is lehet, figyelemmel arra, hogy a munkaközösség szerződésszegő magatartásának anyagi következményei kiszámíthatatlan nagyságrendűek lehetnek. *A megoldás nem a visszakövetelésre jogosult kezesi pozíció* deklarálása lenne, mert a munkaközösségek képtelenek lennének a vállalati visszafizetési követelés teljesítésére, korlátozott anyagi erőforrásaik miatt. Javaslatunk valamilyen társasági koncepció kidolgozása lenne — tehát a vgmk-ek külső kapcsolatrendszere során *veszélyviselő és eredményérdekelt társaságot* kellene kialakítani a vállalat és a munkaközösségek között. Ez a megoldás a jelenlegi túlzott vállalati elvonás, illetőleg az ugyancsak túlzott mértékű tartalékalap-előírások megszűnését is eredményezhetné.

b) Felelősségi kérdések a vállalat és munkaközösségek között. Mivel a munkaközösség felelőssége korlátozott, ebből következik, hogy a vállalattal szemben is csak korlátozott mértékben tehető felelőssé. A vállalatok viszont előszeretettel alkalmaznak a jogszabályi koncepciótól eltérő kikötéseket. Pl.:

— a biztonságtechnikai előírások megszegésének következményeiért a felelősség a munkaközösséget terheli;

— a vállalatot anyagi kártérítés illeti meg az anyagnormák túllépése, selejthányad anyagfajlagos túllépése esetén;

— munka tárgyában bekövetkezett szándékos vagy gondatlanságból eredő károkért a vgmk anyagi felelősséggel tartozik;

— a felelős a vgmk a szándékos károkozásért;

— a teljesítéssel kapcsolatban minden kockázat a vgmk-é, a vállalat garanciális kötelezettséget nem vállal;

— a vgmk a végzett munkáért garanciát vállal.

A felsorolt adatok azt igazolják, hogy a vállalat és a munkaközösség szerződési kapcsolata során szükséges és fontos a felelősségi, szavatossági, jótállási és egyéb szerződésszegési szabályok kidolgozása. A követendő megoldás a *kétoldalú felelősségvállalás* koncepcióinak kialakításában rejlene — figyelemmel a munkaközösség korlátozott vagyonára, ebből eredően korlátozott felelősségre is. A *munkaközösség korlátozott felelőssége nem eredményezheti a tagok személyes felelősségének növelését sem.* A helyes megoldás itt is a *közös kockázat rendszere.* A vállalat kétségkívül nagyobb arányú felelősségvállalása a felek között szerződési kapcsolaton belüli egyensúlyozható a nyereségben is való érdekeltségével. A szerződési kötelezettségek következményeit azonban csakis kétoldalú felelősségi koncepció képes megfelelően biztosítani.

c) A munkaközösségi tagok munkaközösségi tevékenysége során okozott károkért a felelősség a polgári jog szabályai szerint egyértelműen a vállalatot terheli. Következik ez a Ptk. 348. §-ának szabályozásából, mely a munkáltató felelősségét állapítja meg a károsulttal szemben minden olyan esetben, ha a dolgozó a „munkaviszonnyal összefüggésben" harmadik személynek kárt okoz. Az okozati összefüggés szempontjából arra a körülményre kell hivatkoznunk, hogy a vállalati gazdasági munkaközösségi tagság előfeltétele a vállalati munkaviszony fennállása, illetőleg a vállalati, nyugdíjazást eredményező, korábbi munkaviszony. A munkaközösségi — adott esetben károkozó — tevékenységet csakis e feltételek fennforgása esetén lehet kifejteni, az mindenképpen összefügg a munkaviszonnyal.

7. *Néhány összefoglaló megállapítás*

Vizsgálataink során tisztáztuk azt, hogy a vállalati gazdasági munkaközösségek a szocialista népgazdaság rendszerébe épülő sajátos gazdasági képződmények, a társadalmi tulajdon által behatárolt munkaszervezetek, melyek feladata a társadalmi szükségletek kielégítése.

Tisztáztuk azt is, hogy a vállalati munkaközösségek a polgári jog sajátos jogalanyainak minősülnek, jogképességük korlátozott, részben a jogszabály által, részben jogszabályi felhatalmazás alapján maga a vállalat és a hatóságok is jogosultak a lehetséges tevékenységi kör behatárolására.

A vállalat és a munkaközösség közötti alapszerződés jelenlegi konstrukciójában nem felel meg sem a polgári jog alapelveinek, sem a valóságos igényeknek. A szerződést valóban kétoldalú kapcsolatrendszerré kell fejleszteni, melyben a felek jogi egyensúlyát garanciák biztosítják.

A vállalat visszavonási joga olyan egyoldalú, korlátlan hatalmasság, mely korrekt kapcsolatrendszer kialakítását, a munkaközösség jogai érvényesítését egyértelműen akadályozni képes. Ha ez a jog fennmaradó, akkor megfelelő jogi korlátait kell létrehozni.

A társasági szerződés nem csupán formális szerződés, mert ennek a közös tevékenység alapokmányával a munkatevékenység, valamint a közös vagyon kezelése és elosztása szabályozójává kell válnia. Jelenlegi szerkesztési és jóváhagyási rendszere alkalmatlan e feladatok megvalósítására. A vállalati gazdasági munkaközösség közös vagyona, jellege és funkciói szerint egyaránt társadalmi tulajdonnak tekintendő, mely védelem is ilyennek minősül.

A vállalat mögöttes korlátlan felelősségnek szabályozása jelenlegi formájában a munkaközösségi tevékenységi kör kiszélesítését akadályozza, túlzott tartalékképzést eredményez. Célszerű a vállalat és a munkaközösség között közös nyereségérdekelt és kockázatviselő társaságot kialakítani, ahol a nagyobb felelősségvállalást nyereségérdekeltség befolyásolja.

Novotni Zoltán

[16] A vállalatok másfajta szabályozást kívánnak létrehozni: Kenderes említi tanulmányában, hogy a vizsgált vállalat szabályzata kimondja: „A vállalat készfizető kezesként felelős a vgmk vállalatnál kötött vagy ide jóváhagyásra bejelentett legális tevékenységéért a vgmk anyagi felelősségvállalásán túlmenően." (*Kenderes:* i. m. 75. old.) Fazekas Judit vizsgálata szerint az együttműködési szerződés rendelkezik a szándékos károkozás következményeiről és a vállalat kezesi felelősségről. (*Fazekas:* i. m. 33. old.)

A magyar feudális tulajdon fő vonásai a kései feudalizmus idején

Egy nagyon szűkre szabott terjedelmű tanulmányban természetesen nincs lehetőségünk arra, hogy akár csupán választott korszakunkban és részletekbe menően kifejtsük a magyar feudális tulajdon egész kérdéskörét. Eleve le kell mondanunk arról, hogy a „közjogi" jellegű elemek tárgyalására is kitérjünk. Ezért kifejezetten csak a feudális tulajdont „magánjogilag" leginkább jellemző jogosultságok és kötöttségek tömör bemutatását vállalhatjuk.

A magyar feudális tulajdon jellegzetességeit összefoglalóan akként határozhatjuk meg, hogy *1.* osztott tulajdon, amelynek a keretei között a tulajdon (dominium) és a birtok (possessio) igen nagy mértékben összemosódtak, *2.* különböző hatalmi és egyéb jogosultságok (bíráskodás, igazgatás, adóztatás stb.) kapcsolódnak hozzá és *3.* a földtulajdonosok széles körű jogosultságaik ellenére igen távol állanak attól, hogy főként ingatlanaikról szabadon rendelkezzenek. *Osztott* ez a *tulajdon* annyiban, hogy a jog szerint valamennyi föld főtulajdonosának minősülő, az államot jelképező, fetisként megtestesítő szentkorona nevében a király (kormányzó, nádor) adományoz birtokokat, amelyeket az egyes megadományozottak jórészt jobbágytelkekre bontva műveltetnek meg a tőlük személyi függésben is álló közvetlen termelőkkel. Ugyanarra a földdarabra tehát — meghatározott keretek között — több jogalanynak vannak tulajdonosi-birtokosi jogosultságai. A tulajdonos rendelkezési jogát *hármas kötöttség* korlátozza jelentős mértékben, amelyek a nagycsaládi-nemzetségi vagyonközösség maradványainak továbbéléséből *(ősiség)*, a királynak (szentkoronának) az adománybirtokra vonatkozó főtulajdonosi jogából *(adományrendszer)* és a földesúr-jobbágy viszonyából *(úrbériség)* származnak.

I.

A tulajdonos rendelkezési jogát korlátozó intézmények közül legkorábban az *ősiség (aviticitas)* alakult ki, azaz a vagyonforgalom korlátozására irányuló anyagi-jogi intézmények azon összessége, amely a világi földesuraknak főként ingatlanaira vonatkozott. Alapja, tárgya az a földbirtok (rendes megműveléséhez szükséges tartozékaival együtt), amely *felmenő rokonról lemenő rokonra legalább egyszer a törvényes öröklés rendje szerint* háramlott, ezzel ősivé vált és elvileg az is maradt mindaddig, amíg az első szerzőnek vagyonából öröklő maradékai éltek. Az ősi birtok „nem azé, aki bírja, hanem az egész nemzetségé, mégpedig nemcsak az élőké, hanem a jövendő leszármazóké is". Az ősi birtokban jogosultakat a származás és a jog közössége *(communio sanguinis et communio iuris)* együttesen kapcsolta össze az osztatlan család, illetve az osztályos atyafiak körében. Az osztatlan család tagjainak számítottak a szülők és a gyermekek vagy az atya halála után az együttmaradó és -gazdálkodó testvérek családjaikkal együtt. *Osztályos atyafiaknak (fratres condivisionales)* pedig azok, akik még számon tartották a közös őstől való leszármazást és az egykori vagyonközösséget. Az osztatlan család tagjai a közös vagyonban társtulajdonosok *(condomini)* voltak, akik közösen élvezték a hasznokat és közösen viselték a nem önhibából eredő károkat, de a vétkes károkozásért egyéni felelősséggel tartoztak. Jellemző, hogy az atya sem minősült egyedüli tulajdonosnak, fiai pedig várományosoknak, mivel a jogban meghatározott esetekben a közös vagyon felosztására kényszeríthették egymást, és ilyenkor szerzeményeiket is meg kellett osztaniok egymással. Az osztatlan család feje az atya vagy halála után a legidősebb fitestvér volt, aki kezelte a közös vagyont, de még az atya sem rendelkezhetett vele tetszése szerint szabadon, nem tehetett meg mindent a jogosultak beleegyezése nélkül.

A közös vagyon felosztásának a módja az *osztály (divisio)* volt, amelyre *kölcsönös megegyezés* alapján vagy pedig királyi, illetve nagybírói parancsra került sor. Werbőczy István tanítása szerint mind az atya, mind fiai kieszközölhették *bírói úton* is az ősi vagyon felosztását: az atya többek között akkor, ha fia kezet emelt szüleire vagy más súlyos bántalmat követett el ellenük, ha olyan bűncselekmény elkövetésével vádolta őket, amely nem irányult a király vagy az ország ellen, vagy ha pazarló életmódot folytatott, a fiúk pedig abban az esetben, ha az apa az ősi vagyont pazarolta, ha ennek kezelését elhanyagolta, ha ok nélkül kegyetlenül gyakorolta a házi fenyítés jogát, ha bűntett elkövetésére akarta kényszeríteni őket, és ha nagykorúsága elérte után házasságkötéstől eltiltotta valamelyiküket. Az osztály alkalmával, amelyre tipikusan a „tulajdonos" halála után került sor, a közös vagyonhoz tartozó minden ingót és ingatlant leltárba vettek. Az ingókat, ideértve a pénzt helyettesítő zálogbirtokot is, egyenlő részekre osztották a fiúk, a leányok és az özvegy között, az ingatlanokból azonban általában csak a fiúk részesedtek egyenlő arányban. A fiúk még az osztály előtt megkapták az ingók közül a hadifelszerelést és az elhunyt pecsétgyűrűjét, az özvegy pedig volt férje hintóját, kocsilovait, ünneplő ruháját és jegygyűrűjét. Az atyai ház tartozékaival együtt a legkisebb fiút illette meg, de ha testvérei a közös vagyonból nem építhettek maguknak megfelelő új házakat, osztályrészébe beszámították azt. A családi oklevelek közösek maradtak a legidősebb fitestvér őrizetében, mint ahogyan közbirtokosság *(compossessoratus)* keretei között közösen élvezték — osztályrészük arányában — a körülményektől függően fel nem osztható vagy csak valamelyik osztályban részesülőre hátrányosan felosztható regálejogokat (kocsmatartás, vám-, révszedés, vásárjog), az erdőket, a legelőket. Az *osztály*nak igen lényeges *jogi hatásai* voltak: *a)* A felosztott birtok *ősivé* vált még akkor is, ha az korábban szabad rendelkezésű szerzett birtok volt. *b)* Egymás osztályrészére az osztályos atyafiak *kölcsönös öröklési jog*ot szereztek úgy, hogy egyikük ágának kihalta esetén a többiek ága örökölt abban, de nem birtokolhatták el semmilyen körülmények között sem társuk osztályrészét. *c)* A közös vagyonból eredő részre, mint *szavatosok*nak, egymás tulajdonjogát perben

is meg kellett védeniök. *d)* A szabályosan végrehajtott osztály *egy év elteltével csak per útján* volt megváltoztatható.

Az ősi birtok „tulajdonosának" rendelkezési joga „társtulajdonosi" minőségéből következően rendkívül korlátozott volt. Élők közötti ügyletben az ősi vagyont csak *szükségszerű (necessaria),* hadifogságból kiváltás, nagyobb hatalmaskodás miatt kiszabott fejvesztéstől menekülés, vagy *ésszerű (rationabilis),* főként gazdaságilag hasznos okból idegeníthette, pl. adhatta el *örökbevallással (fassio perennalis).* Ha ezen okok fennforgását az osztályos atyafiak bármelyike vitatta, bíróság döntött. De még az ésszerű okból történő elidegenítés esetében is általában csak a teljes korú osztályos atyafiaknak történő *felkínálás (praemonitio)* után idegeníthette el az ősi birtokot, mivel ezeket elővételi jog illette meg. A felkínálásnak bírói úton, írásban kellett történnie úgy, hogy az eladási szándékon kívül közölni kellett az osztályos atyafiakkal az öröklés rendje szerinti sorrendben az eladás feltételeit is. Azokat az osztályos atyafiakat, akiket az elidegenítő nem ismert, a birtok fekvése szerint illetékes vármegyei közgyűlésen együttesen kellett felszólítani, hogy élhessenek elővételi jogukkal. A szóban forgó közgyűlésen jelenlevő osztályos atyafi hallgatását, egyébként általában a felkínálást követő 15 napon belüli igény be nem jelentést az elidegenítéshez történő hozzájárulásként értékelték. Akinek az ajánlatát az elidegenítő elvetette, pert indíthatott az elidegenítés érvénytelenítéséért. Nem kellett felszólítani az ősiek elidegenítésénél az osztályosokat, ha más hasonló értékű, automatikusan ősivé váló jószág hasznos cseréjeként *(cambium, concambium utile),* ha hű szolgálatok jutalmazásául *(inscriptio pro fidelibus servitiis),* ha ősi ingatlanra vonatkozó kétes kimenetelű per megszüntetése érdekében egyezségre *(transactio ex dubio litis eventu),* vagy ha régebben szükségszerű, újabban több ésszerű okból, mint például az önhibán kívüli elszegényedés esetén az élet fenntartására szükséges javak megszerzése, a nemesi felkelés *(insurrectio)* költségeinek előteremtése, hasznosabb ősi birtoknak zálogból visszaváltása, ősi birtokon legalább hasznos beruházások eszközlése céljából került sor az elidegenítésre. Amennyiben valamelyik osztályos atyafi érvényteleníttetni tudta bírói úton az elidegenítést, az eladási ár, valamint a szükséges és hasznos beruházási költségek megtérítésével, a szerző által vétkesen (szándékosan vagy gondatlanul) okozott károk értékével csökkentett összegen magához válthatta az ősi birtokot.

Fel kellett kínálni az ősi birtokot *zálogbaadás* esetén is az osztályos atyafiaknak, akiket előzálogbavételi jog illetett meg az öröklés rendje szerinti sorrendben, mert hiszen a magyar feudális jogban *jelzálog (hypotheca) hiányában kézizálogként (pignus) az ingatlanok is* a zálogadós kezéből a záloghitelező kezébe kerültek. Ha a felkínálás elmaradt és az ez alól az örökjogon elidegenítésnél említett körülmények egyike sem fordult elő, az osztályosok bármelyike perrel érvényteleníthette a zálogszerződést. Az érvénytelenítéssel a zálogszerződés feltételeit magára ruháztatta át, a zálogbirtok jogszerű birtokbavételéhez azonban előbb ki kellett elégítenie az előző záloghitelezőnek az általa vétkesen okozott károk értékével csökkentett jogos követeléseit, ide értve természetesen a szükséges és hasznos beruházások költségeit is.

Elővételi és előzálogba-vételi jog illette meg az *osztályos atyafinak nem minősülő rokonok*at és őket követően a *szomszédok*at is. A kései feudalizmus idején az örökjogon vagy csupán időlegesen elidegeníteni kívánónak nem kellett ugyan nekik is felkínálnia ősi birtokát, de ha akarták, más idegen előtt megvásárolhatták, zálogba vehették tőle azt úgy, hogy bírói úton készpénzzel *ajánlást (admonitio)* tettek a vételre, zálogbavételre. Jogos indok nélküli visszautasítás esetén, a visszautasított, illetve örökösei pert indíthattak az örökbevallás vagy a zálogszerződés felbontására.

A „tulajdonosnak" halál esetére szóló rendelkezési joga is rendkívül korlátozott volt, mert hiszen az ingatlanok nagy többségét kitevő ősi vagy hitbizományi javak felett nem illette meg a végrendelkezés joga sem. Ezért rendszerint törvényes öröklésre került sor, amelynek alapelveit a következőkben foglalhatjuk össze: *a)* Az atyai vagyon az ő rokonságára, az anyaiak pedig az anya rokonaira szálltak *(paterna paternis, materna maternis). b)* E keretek között először a lemenők *(leszálló öröklés, successio descendentium),* azután a felmenők az első szerzőig *(felszálló öröklés, successio ascendentium),* s ha ilyenek sem akadtak, ugyancsak az első szerzőig számított oldalági rokonok, osztályos atyafiak örököltek *(oldalági, másként ágról ágra szálló öröklés, successio collateralium). c)* A közelebbi fokban rokon kizárta az öröklésből a távolabbit, mint ahogyan az oldalági öröklésnél a közelebbi, vagyis azon az ágon elhelyezkedő rokonok, akik később osztozkodtak az ősi birtokon, kirekesztették az öröklésből a távolabbi ágon található rokonokat. *d)* Első ízben fejenként *(per capita), a* további ízekben törzsenként *(per stirpes)* került sor az öröklésre. *e)* Az ingóságokban és a szerzett javakban általában a fiúk és a leányok egyenlő részt *(alqualis portio)* örököltek, az ingatlanokban és természetben (nem pénzben!) azonban a leányok csak az anyai vagyonban, illetve a mindkét nem részére adományozott adomány-, a pénzt helyettesítő zálog- és a vásárolt birtokban, ha azt az első szerző nem korlátozta csak a férfiakra és végül az összes leányok együttesen leánynegyed *(quartalitium)* címén, de csak egyszer a pénzfizetés nélküli, tiszta adományként kizárólag a fiágnak adományozott birtokban, ha apjuk, illetőleg az ő halála után fitestvéreik hozzájárulásával birtoktalan nemeshez vagy jobbágyhoz mentek feleségül.

II.

Korlátozta a tulajdonos rendelkezési jogát az *adománynyrendszer* is, mert az adománybirtokban *(bona donationalia)* a fiscus joga is benne volt *(fiscalitas),* szemben a nem adományos, a vásárolt birtokokkal *(bona emptitia).* Adománybirtoknak az számított, amelyet a király vagy a nádor adományozott. A király bizonyos kivételekkel (pl.: külföldieknek honfiúsításuk előtt, egyháziaknak, városoknak) nemeseknek és nem nemeseknek egyaránt, bármekkora birtokot és többször is adományozhatott, a nádor azonban csak nemeseknek, ugyanannak a személynek mindössze egyszer, nem nagyobb birtokból kiszakítva legfeljebb

32 teleknagyságig, csak tiszta adományként, olyan birtokot, amely ténylegesen *(de facto)*, nem pusztán jogilag *(de iure)* már visszaháramlott a szentkoronára. Tiszta adománynak *(donatio pura)* az minősült, amelyet kizárólag érdemek jutalmául adott az adományozó. Különbözött ettől a vegyes adomány *(donatio mixta)*, amelynél az adományos érdemeit pénzfizetéssel is tetézte. Ez az adomány valójában adásvételi szerződést leplezett. Ha az adománybirtokot az adományos függő pecsétes oklevéllel *(privilegium)* a koronára már ténylegesen visszaszállt birtokból kapta, az adomány teljes *(donatio perfecta)* volt. Ha azonban olyan birtokot kapott rányomott pecsétű oklevéllel, *patens*-sel, amely ténylegesen nem volt a király kezén, csak jogilag szállt vissza a koronára, az adomány idegen kézből *(de manibus alienis)* adottnak minősült, amelyet az adományos perrel szerezhetett meg. A perben az adományosnak arra a jogcímre kellett hivatkoznia, amelyen a birtok visszaszállt a koronára, és amelyen ő is megkaphatta.

Az adományozásnak több jogcíme *(tituli donationis)* alakult ki: a magszakadás, a hűtlenség, a királyi jog, az új adomány és a királyi beleegyezés különböző esetei. *Magszakadásra (defectus semenis)* akkor került sor, ha az adománybirtokos az adománylevélben meghatározott öröklésre jogosult utódok nélkül halt meg. A *hűtlenség (nota infidelitatis)* olyan súlyos bűncselekmény elkövetése, amely halállal volt büntetendő és az elkövetés időpontjától, nem a jogerős bírói ítélet keltétől számítva, de facto az elkövető minden vagyonára jószágvesztéssel járt, a jószágvesztő hatály azonban nem terjedt ki a vele közösen birtokló, vétlen hozzátartozókra, ezek osztályrészét ugyanis még a konfiskálás előtt ki kellett adni. A *királyi jog (ius regium)* a magszakadás és a hűtlenség foglalata, amelyre azért hivatkoztak, mert a nemesi birtokok elévülési idején, azaz 32 éven túl a királyi jogok elévülési idejéig, tehát 100 évre visszamenően bizonyíthatta az adományos, hogy az előző birtokosok valamelyikénél magszakadás vagy hűtlenség következett be. Az *új adomány (nova donatio)* olyan birtokokra vonatkozott, amelyek már az e jogcímre hivatkozó birtokában voltak ugyan, de az nem rendelkezett tulajdonjogát bizonyító oklevéllel vagy nem volt tulajdonos, pl. csak elbirtokolta azt. (A magyar feudális jogban — a római vagy a magyar polgári magánjogtól eltérően — az elbirtoklás nem eredményezett tulajdonjogot, csak perbeli kifogásként lehetett rá hivatkozni.) A *királyi beleegyezés (consensus regius)* a király lemondása arról, hogy az adománybirtok az utolsó jogos birtokosról — tulajdonosról — *(deficiens)* a koronára szálljon vissza, illetve azonnali hatályú hozzájárulás a felette való szabad rendelkezéséhez (eladás, magánadomány, közbecsű értéknél nagyobb összegért zálogba adás).

A birtokadományozás *adománylevéllel (litterae donationales)* történt, amelynek hagyományos clausulái alakultak ki. Ilyenek voltak: *1. salvo iure alieno,* mások jogának sérelme nélkül kerül sor az adományra, *2. praemissis sic, ut refertur, stantibus et se habentibus,* azaz akkor érvényes az adomány, ha az adományt kérő által előadottak a valóságnak megfelelőek, a birtok magszakadás vagy hűtlenség címén visszaszállt a koronára, a legfontosabb volt azonban *3.* a *clausula iurium declarativa,* amely az adományost és a birtokban öröklőket sorolta fel. E clausulának több változata volt ismeretes, amelyek szerint örökölhetett csak a fiág, a fiág és a leányág egyformán, a fiág kihalta után az utolsó fiú leányága, csak a fiág, de ennek kihalása esetén az adománylevélben meghatározott összeget a kincstárnak ki kellett fizetnie a leányágnak, kivételesen az utolsó fiúörökös szabad rendelkezési jogot kapott, végül örökössé lehettek az adományos fitestvérei és azok örökösei is.

Az adományos, mint első szerző, megváltoztathatta az adománylevélben meghatározott öröklési rendet, de csak a korona sérelme nélkül. Így pl. csak a fiágnak adományozott birtokokban örökössé tehette a leányágat is vagy a mindkét nem számára adományozottakból kizárhatta a leányokat, sőt az sem volt kizárt, hogy egyik fiának többet hagyjon, mint a másiknak, ha azonban az adománylevélben meghatározott utolsó örökös elhunyt, az első szerző akaratától függetlenül a birtok visszaszállt a koronára. A fiág számára adományozott birtokban hiába voltak még az első szerző akaratából leányörökösök, a korona élhetett visszaháramlási jogával. Az öröklés rendjének megváltoztatására csak az első szerzőnek volt joga, ha azonban ezzel a jogával nem élt, jogutódai nem változtathattak azon, mert kezükön a birtok már ősivé vált.

Mint láttuk, legalább az első szerző az adománybirtok öröklési rendjét időlegesen megváltoztathatta, ha azonban az adománylevélben meghatározott örökösök körét a korona hátrányára örökjogon akarta kiterjeszteni az adománybirtokos, erre csak királyi hozzájárulással volt lehetősége. Adománybirtokra vonatkozóan királyi hozzájárulást kellett kérni a házasságon kívül született fiának nem utólagos házasságkötéssel, hanem csupán királyi leirattal történő *törvényesítéséhez (legitimatio per rescriptum principis)*, a *fiúvá,* illetve *testvérré fogadás*hoz *(adoptio filialis, fraternalis)*, amely utóbbi lényegileg a két érdekelt nemes fél által kötött és jóváhagyásra a királyhoz felterjesztett öröklési szerződés, a *fiúsításhoz (praefectio)*, amely értelmében a leány úgy örökölt, mintha fiú lett volna és új nemesi család alapítójává vált, gyermekei pedig nemesnek születtek még akkor is, ha apjuk nem nemes jogállású volt, és végül a szabad végrendelkezés megengedéséhez. Mindezek hatálya alapvetően attól függött, hogy a királyi beleegyezést kieszközlőnek nem születik fiúörököse és nem követ el hűtlenséget.

III.

Mielőtt még a földesúr-jobbágy viszonyából eredő tulajdoni kötöttségek tárgyalására térnénk át, közbevetőleg itt emlékezünk meg a *hitbizomány (fideicommissum)* jogintézményéről, amely a feudalizmus idején Magyarországon — a XVII. századtól az ősiség rendszere miatt ennek fennálltáig, 1848-ig — viszonylag kis mértékben terjedt el közvetlenül az osztrák örökös tartományokból. A hitbizomány *el nem idegeníthető, megterhelhetetlen* és az alapító által az alapítólevélben meghatározott módon, de mindig *egykézen öröklődő* birtok volt. A hitbizomány örököse csak használhatta a vagyont, de se el nem adhatta, se el nem zálogosíthatta, mivel ő ugyan elveszítené a birto-

kot, de a következő örökös tehermentesen szerezhetné vissza. Előbb csak a főurak, majd 1723-tól a köznemesek is alapíthattak hitbizományt királyi megerősítéssel, de csak szerzett birtokaikon, mivel az ősi birtok öröklési rendjén nem változtathattak. Ha ezt negyedízigleni vagy ennél közelebbi osztályos atyafiak rovására megtették, *vértagadás (proditio fraterni sanguinis)* bűncselekményét követték el, amelynek büntetése többek között az elkövető egész vagyonának elvesztése azon rokonai javára, akiket meg akart károsítani. Az alapítólevelet legalább annak a megyének a közgyűlésén ki kellett hirdetni, amelynek az illetékességi területén a hitbizományi birtok feküdt, de szokásba jött az országos kihirdetés is, hogy az érdekeltek tiltakozhassanak az alapítás ellen, illetve hogy a jóhiszemű hitelezők óvatosak legyenek.

IV.

A feudális tulajdoni kötöttségek újabb sora származott a *földesúr-jobbágy* viszonyból, amelyek rövidre fogott bemutatása még több problémát okoz, mint az ősiségé vagy az adományrendszeré. E problémák okát főként két körülményre vezethetjük vissza: *1.* a jobbágyság viszonyait szabályozó szokásjog számos vonatkozásban rendkívül partikuláris volt, *2.* a földesúr saját kezelésében tartott, majorsági birtokai mellett a jobbágy birtokában levő földeknek számos fajtája létezett különböző jogi sajátosságokkal. Hogy csak néhányat említsünk, eltérő jogi sajátosságúak voltak az úrbéri telkek, az irtványföldek és a szőlőföldek. Általában nem birtokukban tartották ugyan a jobbágyok, hanem csupán a földesúrral közösen használtak nagyon eltérő jogok és kötelezettségek mellett bizonyos legelőket, nádasokat és erdőket is.

Az *úrbéri telek (sessio, fundus colonicalis)* két részből, falubeli *belső telek*ből *(sessio, fundus intravillanus)* és az ehhez, mint alaphoz kapcsolódó mezőbeli *külső telek*ből *(sessio, fundus extravillanus)* állott. A belső telekhez a ház gazdasági udvarával és a kert tartozott. A külső telek szántókból és rétekből állott, amelyek nagysága egyrészt megyénként, másrészt a föld minőségétől és a falutól való távolságtól függően különböző volt. Az egész telkeken kívül résztelkeket is tarthattak kezükön a jobbágyok, de a nyolcad teleknagyságúnál kevesebb földdel rendelkezők Mária Terézia királynő Urbáriuma értelmében már *zsellér*nek *(inquilinus)*, azok pedig, akiknek még belső telkük sem volt, *házatlan zsellér*nek *(subinquilinus)* minősültek. A telekhez kapcsolódott a közös erdő vagy legelő korlátozott használatának a joga is. A telekszervezeten kívül helyezkedett el az *irtványföld (extirpatura, terra extirpatitia)*, amelyet a jobbágy földesura birtokán kemény munkával tett szántóvá, kaszálhatóvá vagy szőlőtelepítésre alkalmassá. Az irtásra fogható föld felső határa nem volt ugyan megszabva, de a XVIII. század második felétől kezdve már általánosnak tekinthető az a szabály, hogy az irtáshoz a földesúr engedélyét is ki kell kérni. Ami a *jobbágyszőlő*ket *(vineae colonicales)* illeti, az irtványhoz hasonlóan ezt is a jobbágyok tették termővé, telepítették a korabeli munkaeszközökkel igen fáradságos, nehéz munkával. Két főtípusuk különült el, a belső telekhez tartozó, illetve az ahhoz nem tartozó szőlők formájában, amely utóbbiak után vagy az évi termés hetedét—tizedét kitevő dézsmát, vagy általában a szőlőföld kiterjedéséhez igazodó és előre meghatározott hegyvámot kellett fizetni.

A jobbágybirtok tulajdonjogi problémáinak felvázolása azzal a rövid mondattal elintézhető lenne, hogy a jobbágy nem tulajdonos, ha az élet nem lépte volna túl a magyar nemesség jogi Bibliájának számító jogkönyv, Werbőczy István Tripartitumának, Hármaskönyvének sokat idézett egyik tételét: *rusticus praeter laboris mercedem, et praemium, in terris domini sui, quantum ad perpetuitatem, nihil iuris habet; sed totius terrae proprietas, ad dominum terrestrem spectat, et pertinet.* (Partis III. Tit. 30. 7.). A XVIII. században még arra is sor került, hogy Magyarország legfelső bírósága *(Curia Regia)* döntvényben *decisio* mondotta ki, miszerint nemesi jószágot csak nemes szerezhet, nem nemestől az ilyen birtokot birtoklási képtelenség *(incapacitas possidendi)* címén általában bármely nemes elperelheti. A helyzet a valóságban mégsem ilyen egyszerű, mivel már az idézett tripartitumi szövegnek kevesebbet emlegetett első félmondataként az is olvasható, hogy *per hoc* — ti. a jobbágyöröklési szabályok alatt — *tamen non est intelligendum, ut haereditas* (itt nem csak örökség, hanem ingatlan is) *per rusticum cuipiam legata, vel vendita, iure perpetuo a domino terrestri alienari possit,* amiből viszont legalább annyit feltétlenül ki kell olvasnunk, hogy a jobbágynak sem hiányzott teljesen a rendelkezési joga. Más források meg azt bizonyítják, hogy a különböző típusú jobbágybirtokokon különböző rendelkezési jog illette meg mind a jobbágyokat, mind a földesurakat.

A jogilag leginkább körülbástyázott birtoknak az *úrbéri* telek számított. A földesúr jogszerűen nem vehette el jobbágyai telkeit, csak a közbecsű *(aestimatio communis)* érték kifizetésének kötelezettségével kibecsültethette azokból *(abaestimatio sessionum)* őket, ha *a)* vétkesen alkalmatlanná váltak a köz- és a földesúrnak járó tartozásaik teljesítésére vagy *b)* súlyos kihágásaik miatt nem maradhattak társaik között, és ha *c)* a földesúrnak több osztályra, örökrészre jogosult gyermeke, de csak egy nemesi háza volt, új nemesi kúriák építése céljából. Az első két esetben a telket úrbéri jellegének megtartása mellett a földesúrnak újból egy másik jobbágy birtokába kellett adnia, mint ahogyan ezt kellett tennie a jobbágy magszakadása, illetve hűtlensége miatt reá visszaszállt vagy bármi más módon megürült telkekkel is. Jogában állott a földesúrnak, hogy úrbéri telket egyenlő értékű (hozadékú) majorsági földdel cseréljen ki, jobbágyának eladásra kínált termékeiből elővételi jogával élve elégítse ki házi szükségleteit és behajtsa az Urbáriumban meghatározott pénz-, termény- és munkaszolgáltatásokat. Ezzel szemben a jobbágy szabadon gazdálkodhatott telkén, élvezte annak gyümölcseit — a bányatermékek kivételével —, de nem alakíthatta át az egyik művelési ágat másikra, pl. szántóját kaszálóra. A földesúr jóváhagyása mellett a jobbágyi szolgálatokat vállalni kívánónak eladhatta a jobbágy telkét, amikor is a vétel tárgya tulajdonképpen a ház, hasznot még nem hozott munkája és értékben maradandó beruházásai voltak. Mint szerzőt vagy utolsó magtalant *(deficiens)* — ugyancsak földesúri megerősítéssel — a végrendel-

kezés joga is megillette, ha azonban ősinek számított a telek, nem rendelkezhetett felette, sőt több örökös esetén a földesúr jelölte ki közülük azt, aki a telket ténylegesen megkapta a többiek kielégítésének kötelezettségével: (némileg a hitbizományokra emlékeztető rendszer és gyakorlat).

Sokban eltért az *irtványföld* joghelyzete az úrbéri telekétől és még az egyes irtványok között is jelentős különbségek alakultak ki. Az irtványok jogi sorsának alakulásában három fő fejlődési szakaszt figyelhetünk meg: *1.* majorsági, *2.* telki földdé váltak vagy *3.* megtartották irtvány jellegüket. A saját kezelésbe vett, majorsági földdé vált irtványfölddel a földesúr jobbágyaira tekintet nélkül szabadon rendelkezhetett, az úrbéri telekbe beolvadt irtvány ennek jogi sorsában osztozott, az irtvány jellegüket megtartott földek felett azonban mind a földesúr, akinek allodiális földjein jöttek létre az irtványok, mind a paraszt szabadabban rendelkezett, mint az úrbéri telekkel. Az Urbárium szerint az engedély nélküli irtványokból, vagy ha az nem szolgálta kezdettől fogva a jobbágy megélhetését, a földesúr bármikor kibecsültethette irtóját, sőt a tilalma ellenére tett irtásokat becsűdíj lefizetése nélkül elkobozhatta. Az 1832—1836. évi országgyűlés a királlyal együtt e vonatkozásban csak annyit változtatott a helyzeten, hogy a jövőre nemcsak a tilalom, hanem az engedély nélküli irtás ingyenes elvételét is engedélyezte, ha azonban az irtás használatának kezdetétől számított három év már eltelt, a nem tiltott és nem engedélyezett irtványok elvételét becsűdíj kifizetésétől tette függővé. Ami az irtványföld becsűdíját illeti, ez az irtásra fordított munka ellenértékén kívül az összes beruházásokat, ha forgalomba került, azt a különbözetet is magába foglalta, ami a munka becse és az eladási ár között jelentkezett. Az 1836. évi törvények szerint a földesúrnak irtási engedélyében fel kellett tüntetnie azt az összeget, amelyet munkájáért kap a munkavállaló. Ha ezt elmulasztaná, a visszaváltásra csak bírói út kizárásával, szabad egyezkedés alapján kerülhet sor. A földesúr többletjogainak ellentételeként a jobbágyok az úrbéri telektől eltérően irtványaikat földesúri engedély nélkül szabadon, adásvétel esetén a föld minőségétől, illetve a kereslettől és kínálattól függő áron idegeníthették el egymás között, kivéve, ha az engedély nélküli elidegenítést a földesúr kifejezetten eltiltotta.

Nagyon hasonlított a *jobbágyszőlő* joghelyzete az irtványföldéhez, bár azzal a lényeges különbséggel, hogy az irtvánnyal ellentétben általában nem tekintették sem úrbéri, sem egyértelműen allodiális földnek. A szőlőből is kibecsültethető volt a jobbágy, ha nem teljesítette a földesúrnak járó szolgáltatásokat, ha legalább két évig egyáltalán nem vagy gondatlanul művelte azt, de már a Tripartitum szerint is csak a piaci értéknek megfelelő igazbecsű *(aestimatio condigna)* kifizetése ellenében. A földesuraknak az úrbéri telekhez tartozó szőlők kivételével az sem volt kötelességük, hogy a jobbágytól kibecsléssel elvett szőlőt másik jobbágynak adják át, a gyakorlatban azonban tipikusan ezt tették a becsűdíj kifizettetése ellenében. A szőlősgazdák viszont szabadon idegeníthették el szőlőiket általában földesúri engedély nélkül, sok helyütt azonban a rokonokat és ezek után a szomszédokat elővételi jog illette meg.

V.

Összefoglalásként abban rögzíthetjük a magyar feudális tulajdon legfőbb jellemzőit, hogy Magyarországon — a városi jogokról érdemben itt meg sem emlékezve — *a)* hiányzott a római vagy a modern jogi értelemben vett tulajdon, *b)* a birtok *(possessio)* és a tulajdon *(dominium)* igen nagy mértékben *összemosódott* és *c)* lényegileg korlátlan rendelkezési joga a (nemes) „tulajdonosnak" ingatlanai felett — inkább csupán elméleti mint gyakorlati lehetőségként — akkor létezett, ha azok *egyszerre* szerzett, nem adományos és majorsági természetűnek minősültek.

Both Ödön

FORRÁSMUNKÁK

Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000—1895. Millenniumi emlékkiadás. Szerk.: *Márkus* Dezső. Bp. 1896—1901. — *Corpus Statutorum Hungariae Municipalium.* A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Összegyűjt.: *Kolosvári* Sándor—*Óvári* Kelemen. Bp. 1885—1904. 1—5. k. — *Csaplovics,* Joannes: Manuale legum urbarialium anni 1836. Viennae 1837. — *Cserei* Farkas: A magyar és székely asszonyok törvénye. Kolozsvár 1800. — *Csizmadia* Andor (szerk.): Magyar állam- és jogtörténet. Bp. 1972. — *Dessewffy* Emil: Alföldi levelek (1839— 1840) és néhány toldalék (1841). Buda 1842. — *Dósa* Elek: Erdélyhoni jogtudomány ... az 1849-dik évig érvényességgel birt törvények és szokások szerint. Kolozsvár 1861. 1—3. k. — *Eckhart* Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp. 1946. — *Eörsi* Gyula: A tulajdonjog fejlődése. Bp. 1951. 1—2. k. — *Erdélyi* Aladár: Régi magyar családi hitbizományok története és joga. Bp. 1912. 1—2. k. — [*Fleischhacker,* Joannes]: Institutiones juris hungarici, praemissis ejusdem historia, ac prolegomenis, tres in libros divisae. Posonii 1792. — *Fogarasy* János: Magyar közpolgári törvénytudomány elemei. Kövy Sándor után. Pest 1847.[6] — *Frank* Ignác: A közigazság törvénye Magyarhonban. Buda 1845—7. 1—2. k.; *Ua.: Ősiség és elévülés.* Buda *1848.; Ua.:* Principia juris civilis hungarici. Pestini 1829. 1—2. k.; *Ua.;* Specimen elaborandarum institutionum juris civilis hungarici. Continens: I. Praecognita; II. Doctrinam de donatione regia. Cassoviae 1823. — *Georch* Illés: Honnyi törvény. Pozsony 1804—8. 1—3. k.; *Ua.:* Jus patrium. Posonii 1817.[2] 1—3. k.; *Ua.:* Törvényes tárgyú értekezések. Pest 1833. 1—2. k. — *Gosztonyi* Miklós: Ősiség. Pest 1847. — *Hirsch,* Michael: Dissertatio ... de donatione regia in Hungaria. Budae 1780. — *Huszty,* Stephanus: Jurisprudentia practica seu commentarius novus in jus hungaricum. Agriae 1795.[8] 1—3. k. — *Jung,* Johann: Darstellung des ungarischen Privatrechts. Wien 1827.[2] 1—2. k. — *Kallós* Lajos: Alapelvek a magyarhoni polgárjogban Kövy Sándor szerint rendszeresítve,... Pest 1846. — *Kassay* Adolf: Úrbéri kézikönyv, Pest 1848. — *Kelemen,* Emericus: Historia juris hungarici privati. Budae 1818.; *Ua.:* Institutiones juris privati hungarici. Budae 1818.[2] 1—3. k.; *Ua.:* — *Czövek* István: Magyar hazai polgári magános törvényről írt tanítások... Pest 1822. 1—3. k. — *Keresztury* József—*Benczur* János—*Varga* Soma: A magyarországi hitbizományok átalakításáról. Pest 1847. — *Kossuth* Lajos: Összes munkái. 1—5. k.: Országgyűlési Tudósítások. 6. k.: Ifjúkori iratok. Törvényhatósági Tudósítások. S. a. r.: *Barta* István. Bp. 1948—1966. — [*Kövy* Sándor]: Elementa jurisprudentiae hungaricae. Cassoviae 1804.[2]; *[Ua.:]* A magyar polgári törvény. Sárospatak 1837.[2]; *Ua.:* Summarium elementorum jurisprudentiae hungaricae. S. Patakini 1822. — *Madarassy* János: A magyar polgári törvénytudomány vázlata. Eger 1845. 1—3. k. — *Mailáth,* Johann: Das ungarische Urbarialsystem,... Pesth — Leipzig 1838. — *Markovics,* Joannes: Adumbratio historiae juris hungarici privati. Budae 1829.[2]; *[Ua.:]* Epitome institutionum iuris hungarici privati. Budae 1829.[3] — *Mérei* Gyula: Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790—1848. Bp. 1948. — *Molnár,* Stephanus: Sententiae Curiae Regiae. Pestini 1823—1831. — *Murarik* Antal: Az ősiség alapintézményeinek eredete. Bp. 1938. — *Nánásy* Beniámin: A magyar polgárnak törvény szerént való rendes örökösse. Pest 1799.; *Ua.:* Testamentom a magyar országi törvények szerént. Pest 1798. — *Pach* Zsigmond Pál: Az eredeti tőkefelhalmozás Ma-

gyarországon. Bp. 1952. — *Pauly,* Carolus: Constitutio rei urbarialis Regni Hungariae. Viennae 1817. — *Párniczky* Mihály: Az ősiség a XIX. században. Illés József Emlékkönyv. Bp. 1942. — *Pfahler,* Carolus: Jus georgicum Regni Hungariae. Viennae 1820. — *Planum Tabulare,* sive decisiones Curiales. Posonii 1800.; Magyar nyelvre ford. *Czövek* István: Planum Tabulare, vagy a kir. Curiának végzései. Buda 1825. — *Revesz,* Laszlo: Der osteuropäische Bauer. Seine Rechtslage im 17. und 18. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung Ungarns. Bern 1964. — *Sarlós* Márton: A magyar jobbágytelek tulajdonjogi viszonyai 1848 előtt. Szeged 1959.; *Ua.:* Széchenyi István és a feudális jogrend átalakulása. Bp. 1960. — *S. Sándor* Pál: A jobbágykérdés az 1832/36-os országgyűlésen. Bp. 1948. — *Sárváry* Ferenc: Földesúr és jobbágy kézikönyve törvényi tekintetben. Debreczen 1842. — *Szabó* Dezső: A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában. Bp. 1933. — *Szabó* István: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában. Bp. 1947.; *Ua.:* Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948. — *Széchenyi* István: Hitel. Pest 1830. Bp. 1930.; *Ua.:* Stadium. Lipcse 1833. — *Szlemenics,* Paulus: Elementa juris hungarici judiciarii civilis. Posonii 1837.[2] 1—4. k.; *Ua.:* Közönséges törvényszéki polgári magyar törvény. Pozsony 1823. 1—4. k.; *Ua.:* Az örökségi jószágokról. A Magyar Tudós Társaság Évkönyve 1838—1840. — *Tanulmányok* a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790. Szerk.: *Spira* György. Bp. 1952. — *Tárkány Szűcs* Ernő: A magyar jogi népszokások. [Bp.] 1981. *Ua.:* Vásárhelyi testamentumok. Bp. 1961. — Das *Urbarialgesetz* des letzten Ungarischen Reichstags historisch und politisch erläutert... Leipzig 1838. — *Vajda* László: Az erdélyi polgári magános törvényekkel való esmeretségek. Kolozsvár 1830. — *Varga* János: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767—1849. Bp. 1967.; *Ua.:* Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556—1767. Bp. 1969. — *Vécsey* Tamás: Széchenyi és a magyar magánjog. Bp. 1895. — *Wenzel* Gusztáv: Az 1848. előtti magyar magánjog, tekintettel újabb átalakítására. Bp. 1885. — *Wesselényi* Miklós: Balítéletekről. Bukarest [Lipcse] 1833. — *Zalay* Alajos: Néhány szó a ősiség és a körüle teendők iránt. Pest 1847. — *Záborszky* Alajos: Az úrbéri telek örökös megváltásának terve és hasznai. Pozsony 1843. — *Zsoldos* Ignác: Örökváltság. Pest 1847.

A képviselet szabályainak egységesítése*

Mintegy öt évtizednyi előkészítés után, tavaly, 1983. február 15-én Genfben 49 ország küldötte elfogadta a Magánjogi Egységesítés Nemzetközi Intézetének (UNIDROIT)[1] körében a „Nemzetközi kereskedelmi adásvételi képviseletről szóló egyezmény" szövegét, és február 17-i hatállyal azt aláírásra megnyitották.

A XX. században egyre szélesedő kereskedelmi kapcsolatok a közvetítők szerepét a kereskedelmi tranzakciók lebonylításában mindinkább előtérbe helyezték. Nemcsak az egyre növekvő távolságok, hanem az ügyletek számának növekedése is lehetetlenné tette azt, hogy a kereskedő személyesen kösse meg az üzleteket.[2] Felmerült tehát az igény, hogy ezt a tevékenységet az egyes államok eltérő — bár sok esetben igencsak hasonló — jogi szabályozása helyett egységesen, egy nemzetközi egyezményben rendezzék. Ezt a munkát vállalta magára az UNIDROIT. Nem véletlen, hogy körülbelül ettől az időponttól kezdve foglalkozott az Intézet a levélváltás (beleértve a távíró, telex stb.) útján történő szerződéskötésről szóló egyezménytervezettel, amely szintén az egymással közvetlen kapcsolatban nem levő személyek üzletkötésének szabályait igyekezett egységesíteni.[3]

Az egységesítés első lépései — a helyzet felmérése

Az 1935-ben először felvetődött javaslat[4] kisebb-nagyobb megszakításokkal mindig az Intézet napirendjén volt. Több tervezet készült, ezeket többször megvitatták, módosították, a kezdetben átfogó szabályozásnak induló egyezménytervezetek alkalmazási területét egyre szűkítették annak érdekében, hogy a leendő egyezmény minél nagyobb visszhangra találjon, az államok minél szélesebb köre legyen részese. Így született végül a fenti egyezmény, amelyet ugyan az idő rövidsége miatt eddig egyetlen ország sem ratifikált,[5] azonban az a kompromisszum, amelyet tartalmaz, valószínűvé teszi, hogy sok állam elfogadja majd.

A munka megkezdésekor természetesen el kellett dönteni, hogy az elkészítendő egyezmény mit szabályozzon. Abban a részt vevő államok képviselői egyetértettek, hogy csak nemzetközi kapcsolatokra alkalmazandó egységes, anyagi jogot alkotnak és a magánjogi képviseletre szorítkoznak. Rövid időn belül azt is belátták, hogy még ez a tárgykör is túl széles az eredményes egységesítés eléréséhez, ezért a vizsgálat és a munka tárgyát tovább szűkítették az adásvételi képviseletre, mert itt a legkisebb a gyakorlati eltérés az egységesítendő nemzeti jogok között. Mivel a munkával egyidőben kezdődött meg először a UNIDROIT,

* Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Réczei Lászlónak, aki e cikk megírását értékes tájékoztatással segítette.

[1] A Magánjogi Egységesítés Nemzetközi Intézete (UNIDROIT) 1926-ban alakult mint kormányközi szervezet egy, az olasz kormány és a Népszövetség Tanácsa közötti megállapodás eredményeként. Az UNIDROIT, amelynek 1981-ben 51 tagállama volt — köztük Magyarország is —, egy 1940-ből származó Alapokmány alapján működik, amelyet 1957-ben, 1958-ban és 1963-ban módosítottak.

[2] A középkorban — ettől eltérően — inkább az utak nehezen járhatósága és veszélyessége miatt volt szükség kereskedelmi képviselőkre. Ezek nagyrészt független képviselők voltak, de a nagyobb kereskedőházak saját, alkalmazotti képviselővel rendelkeztek. Az iparosodás fejlődésével egyre gyakoribbá vált ez a függő képviselői fajta. A XX. században azután megint az erre szakosodott, saját költségre, ellenérték fejében dolgozó, független kereskedelmi képviselők kerültek előtérbe. L. *Baumbach—Duden—Hopt:* Handelsgesetzbuch. München, 1980. 290. old.

[3] L. L'unification du droit (Unification of Law, Róma, 1948, 29. old. Ezt a munkát az UNIDROIT később nem folytatta.

[4] A javaslatot Algot Bagge, a svéd Legfelsőbb Bíróság nyugalmazott bírája terjesztette elő egy egyezménytervezettel együtt.

[5] Az egyezményt 1983. február 17-től 1984. december 31-ig ratifikálhatják az aláírók, utána már csak csatlakozni lehet hozzá.

majd folytatódott az UNCITRAL[6] keretében az adásvételi jog egységesítése, a képviselet egységes jogának kialakításánál ezen adásvételi tervezetek figyelembevételével jártak el.[7]

Már az első, tájékozódó vizsgálatok során kiderült, hogy elvben elég mély ellentétek vannak a kontinentális jog és a common law képviseletről szóló szabályai között. A más javára megkötött adásvételt illetően a különböző jogrendszerekben eltérő módon tesznek különbséget.

a) A képviselő és a képviselt viszonya. Az első szempont — amely mindkét jogrendszerben azonos — az, hogy az adásvételt megkötő személy és az a személy, akinek a javára ezt az adásvételt megköti, milyen viszonyban vannak egymással. Itt megkülönböztetjük a képviseletnek az alkalmazó javára történő alkalmazotti fajtáját, amely munkaszerződésből adódó alárendeltségen, függőségen alapszik, és a független képviseletet. Az előbbihez tartozókat mindkét jogrendszerben kógens szabályok védik a munkaadókkal szemben. A kontinentális jogban az alkalmazotti képviselethez hasonlóan szabályoz néhány állam egy, a munkaadótól függő és a független képviselő között átmenetet jelentő közvetítői kategóriát. Jellemzője, hogy a képviselő és a képviselt közötti megállapodás szerint vagy csak a képviseltet képviselheti kizárólagos módon a képviselő, vagy feladatait a megállapodás úgy határozza meg, hogy gyakorlatilag csak ezen egyetlen szerződésből eredő kötelezettségének tud eleget tenni. A quasi alkalmazotti képviselők hasonló jogi védelemben részesülnek, mint az alkalmazotti képviselők.[8]

b) A képviselet joghatásai. A független képviselőkre a common law-ban egységes szabályozás vonatkozik, míg a kontinentális jog a szerződéstípusoknak megfelelő joghatásokat ír elő.

ba) A common law megoldása. Az angolszász jogrendszerben azt a kérdést, hogy a harmadik személy mikor kerül a képviselővel, mikor a képviselttel jogviszonyba, a harmadik személy tudomása szerint döntik el. Ha a harmadik személy tudatában van a képviselő ebbéli minőségének — akkor is, ha csak ezt a tényt ismeri, de a képviselt nevét nem (unidentified principal) —, a jogviszony közte és a képviselt között jön létre, a képviselt lesz jogosult, illetve kötelezett. Ha a harmadik személy a szerződés megkötése után értesül arról, hogy a vele szerződő fél valaki más javára kötötte a szerződést (undisclosed principal later revealed), a jogviszony közte és a képviselt között áll fenn, azaz módosul a tényeknek megfelelően, kivéve azt az esetet, ha akkor nem kötötte volna meg a szerződést, ha tudja, hogy a képviselttel kerül jogviszonyba, hogy a jóhiszemű harmadik személy kijátszását meggátolják, ilyenkor tehát a képviselő marad benn a jogviszonyban (agency with dual responsability).[9]

bb) A kontinentális szabályozás. A kontinentális jog ugyanakkor szerződéstípusokba kényszeríti a képviselet független fajtáját, és a képviselet joghatásait elvileg a képviselt és a képviselő közötti megegyezés dönti el.

Megkülönböztetünk közvetlen képviseletet, amikor a képviselő más javára és más nevében köt szerződést. Ilyenkor a képviselő cselekménye direkt módon köti a képviseltet és a harmadik személyt; azonnal ők kerülnek egymással jogviszonyba. Ez történik abban a ritka esetben is, ha a harmadik személy csak a képviselő ebbéli minőségét ismeri, de a képviselt személyét nem (l. később). A kontinentális jog országai kétféleképpen szabályozzák a közvetlen képviseletet. Egyesekben a polgári jog általános részében meghatalmazásként, másokban a különös részben megbízásként, illetve mindkét módon szerepel a képviseletnek ez az esete.

A képviselet másik fajtája a kontinentális rendszerben a közvetett képviselet; a képviselő ilyenkor más javára, de saját nevében köt szerződést. Ezt a formát általában bizományként szabályozzák.[10]

Bár a megkülönböztetés így világosnak tűnik, a fent említett tisztának tűnő rendszer mégis bizonyos módosításokat kíván a forgalom igényeinek megfelelően, és ezeket általában a fő szabályokhoz csatlakozó kivételekben találjuk meg.

Ilyen módosítást jelentenek a közvetlen képviseletet a közvetett képviselethez közelebb hozó szabályok. A forgalom biztonsága ugyanis szükségessé teszi, hogy bizonyos esetekben ilyenkor a képviselő váljon kötelezetté.

A francia kereskedelmi jogban a kereskedelmi képviselő közvetlen képviselet esetén is kötelezett lesz, ha nem közölte a harmadik személlyel ebbéli minőségét, vagy ha túllépte jogkörét.[11]

A svájci kötelmi jogi törvény 32. §-a szerint közvetlen képviselet esetén is a képviselő válik jogosulttá és kötelezetté, amennyiben a képviselt nem hozta a harmadik személy tudomására képviselői minőségét, és az erre a körülményekből sem következtethetett, vagy a harmadiknak nem volt mindegy, kivel köt szerződést.

A német „Handeln für den, den es angeht" elmélet a titkolt direkt képviselet esetén a jogviszony alakulását az angolszász joghoz hasonlóan a felek szándékától, tudatától teszi függővé. Ha a harmadik személy számára a szerződéskötés után lesz ismert, hogy partnere más javára kötött szerződést, a szerződés értelmezésével és a felek szerződéskori érdekeinek figyelembevételével dönt a bíróság arról, hogy a tudomásszerzés előtt ki kivel állt jogviszonyban. Ha tehát a harmadik személynek az érdeke csak a szerződés megkötéséhez fűződött, de nem ahhoz, hogy kivel köt szerződést, a képviselt válik jogosulttá, illetve kötelezetté. Ha azonban a harmadik személy a képviselt személyének ismeretében nem kötötte volna meg a szerződést, a képviselő lesz a szerződési partner.[12]

A kereskedelem igényei ugyanakkor szükségessé teszik, hogy közvetett képviselet esetén a harmadik

[6] Az ENSZ Nemzetközi Kereskedelmi Jogi Bizottsága (UNCITRAL) az ENSZ Közgyűlés 2205. határozata alapján magyar javaslatra az ENSZ állandó bizottságaként 1966-ban jött létre. Első ülését 1968-ban tartotta. Székhelye Bécs.

[7] Az UNIDROIT adásvételi tervezetéhez, amelyet 1964-ben írtak alá, 1953—59 között igazították a képviseletről szóló egyezménytervezet szövegét. L. L'unification du droit Unification of Law 1960, Róma, 1961. Az UNCITRAL keretében később elkezdett egységesítési munkát kezdettől fogva figyelemmel kísérték.

[8] L. Revue de droit uniforme Uniform Law Review, 1982/II. Róma, 63. old. és pl. *Baumbach—Duden—Hopt:* Handelsgesetzbuch. München, 1980. 298. old.; Manfred *Rehbinder:* Arbeitnehmer oder Unternehmer?, Österreichische Juristenzeitung, 1983. 14—15. old.

[9] Ld.: *Eőrsi* Gyula: Two Problems of the Unification of the Law of Agency, in: Law and International Trade (Festschrift für Clive M. Schmitthoff zum 70. Geburtstag, 84—5. old.; Hamza Gábor: Az ügyleti képviselet 35. sk. old. Bp. 1982.

[10] L. Revue de droit uniforme Uniform Law Review, 1982/II. Róma, 63—5. old.

[11] Dalloz Encyclopédie Juridique, 2e édition, Repertoire de droit commercial (szerk.: J. *Hémard*). Párizs, 1972, Tome III. „mandat commercial" 64—65. pont.

[12] L. K. *Müller:* Geschäft für den, den es angeht. Juristenzeitung, 1982/november, 777—86. old.

személy és a képviselt valamilyen módon mégis kapcsolatba kerüljenek egymással.

A német HGB 392. §-a lehetővé teszi, hogy bár a bizományos által megkötött ügyletből eredő követeléseket a megbízó a harmadik személlyel szemben közvetlenül nem érvényesítheti (eljárásjogi akadály is), a megbízó és a bizományos, illetve annak hitelezői közötti viszonyban a megbízó a követelés jogosultjának számít (vélelem, amelytől a felek csak egy irányban térhetnek el: a megbízó lemondhat e jogáról, de többet nem köthet ki), azaz a bizományos hitelezői nem elégíthetik ki magukat a megbízót illető javakból.[13]

A svájci kötelmi jogi kódex 401. §-a ennél még messzebb megy: a megbízó nemcsak a bizományostól, illetve annak hitelezőitől (csőd esetén a csődeljárás alá vont ingóságokból) követelheti az őt megillető részt, hanem a harmadik személlyel szemben is átszállnak rá az addig csak a bizományos által érvényesíthető követelések, amennyiben a bizományosi szerződésből eredő kötelezettségeit maradéktalanul teljesítette.

A francia jogirodalom szerint, amelyet ugyan nem mindig követ a gyakorlat, a megbízó és a harmadik személy viszonyára is vonatkozik a Code Civilnek az általános szabálytól eltérést jelentő 1166. §-a. A fő szabály a francia jogban a többi kontinentális joghoz hasonlóan az, hogy csak egymással jogviszonyban levő felek érvényesíthetnek követelést egymással szemben. A kivétel ez alól — nem csak a képviseletre vonatkozóan — az, hogy a hitelezők a személyhez fűződő követelések kivételével adósaik minden igényét érvényesíthetik. Emellett a megbízó gazdagodása esetén a harmadik személy vele szemben közvetlenül fellépve jogalap nélküli gazdagodás címén követelhet térítést, illetve igényt nyújthat be a gazdagodás tárgyára. Ez a közvetlen kapcsolat nem mentesíti azonban a képviselőt a másik két féllel szembeni kötelezettségei alól.[14]

Az olasz Codice Civile 1706. szakaszának I. bekezdése szerint a megbízó követelheti azokat az ingókat, amelyeket a képviselő saját nevében, de az ő javára szerzett meg, kivéve harmadik személy jóhiszemű birtoklását.

Úgy tűnik tehát, hogy a két kontinentális kategória közötti határelmosódás miatt az angolszász és a kontinentális jog adásvételi képviseletre vonatkozó szabályai hatásukban közelebb állnak egymáshoz, mint az az első látásra tűnik. Ez kellő alapot nyújtott az egységesítési munka megkezdéséhez. A két jogrendszer közötti kompromisszum lehetségesnek tűnt e területen, bár az egyezmény elfogadását még hosszú vita előzte meg.

Az érdemi munka — az 1952-es tervezetek

A harmincas években felmerült javaslatot a II. világháború közbejötte miatt valójában csak a negyvenes évek végén kezdték el komolyan tárgyalni. Az 1946-ban újra összehívott szakértői bizottság 1952-ben terjesztette az Intézet Igazgató Tanácsa elé az első tervezeteket és az ezekhez kapcsolódó magyarázó jelentést.[15] Két tervezet készült a kontinentális felosztásnak megfelelően: a direkt képviseletről és a bizományról. Mindkettő alkalmazási területét a nemzetközi kereskedelmi viszonyokra korlátozták.[16]

A közvetlen képviseletről szóló egyezménytervezetben a munkabizottság nem kívánta az egész képviseleti jogot szabályozni. Kizárta például a hozzátartozói, a cselekvőképtelenség miatti és a jogi képviselő általi képviseletet, és csak a magánjogi ügyekben való képviselettel foglalkozott. Célja az volt, hogy főként a képviselt és a harmadik személy közötti viszonyra alkosson egységes szabályokat. A képviselt és a képviselő viszonyát csak annyiban érintette, hogy a megegyezésük és a viszonyukra vonatkozó kollíziós szabályok tekintetében néhány külön, egységes rendelkezést hozott. A képviseleti jogkör létrejöttét és megszűnését nem kötötte alakszerűségekhez, ezzel szemben azonban a tagállamok fenntartással élhettek volna. A direkt képviselet főszabálya alól kivételt jelentett volna, hogy ha a képviselő jogkörét túllépi, akkor a képviselt nem felel, és a meghatalmazás korlátozása csak annyiban érvényesül, amennyiben a harmadik személynek arról tudomása van. Külön szabályok vonatkoztak a később megnevezendő képviselt képviseletének esetére.

A bizományról szóló egyezménytervezetet egyrészt az adásvételi bizományra szűkítették, másrészt a bizományos fogalmának meghatározásával a tervezet alkalmazási területét a hivatásszerűen képviselettel foglalkozók körére korlátozták. A közvetett képviselet főszabályát törte meg az a szabály, amely direkt tulajdonátszállást rendelt a képviselt és a harmadik személy között, és közvetlen követelési jogot is biztosított e két fél között. A direkt képviseletről szóló szabályozással ellentétben e tervezetből nem tudták kihagyni a képviselt és a képviselő viszonyát, amely a bizománynál alapvető jelentőségű. Szabályozta még a tervezet a bizományos jogkörének keletkezését, megszűntét és e jogkör hiányának vagy túllépésének esetét.

A két tervezetet 1961-ben a vételi egyezménytervezethez igazítva és bizonyos mértékig átdolgozva terjesztette a munkabizottság az Igazgató Tanács elé, ez esetben is a kontinentális felosztást követve.[17] A tervezetek szövegét egymással is összhangba hozták és közös nemzetközi konferencián kívánták őket megvitatni. A kontinentális megoldáshoz túlságosan is közel álló tervezetek azonban nem kecsegtettek azzal a reménnyel, hogy akármelyik angolszász ország is elfogadja azokat.

Az átdolgozott, egységes 1972-es tervezet

A fenti okok miatt az UNIDROIT 1972-re az eddigiektől formájában merőben eltérő, új tervezetet dolgozott ki.[18] Figyelembe véve az angolszász agency megoldását, kompromisszumot javasolt. Egységes szerkezetben, együtt szabályozta a kontinentális jogi gondolkodás szerint két különböző fajta képviseletet.

A képviselő cselekményeinek joghatását a következőképpen rendezte: azok a harmadik személyt és a képviseltet kötik közvetlenül, akkor is, ha a képviselő

[13] Vö. Schlegerberger Handelsgesetzbuch, (Szerk.: E. *Gessler*—W. *Hefermehl*,—W. *Hildebrandt*,—G. *Schröder*), Berlin, Frankfurt a. M., 1966, 2331. sk. old.; *Baumbach—Duden—Hopt:* Hadelsgesetzbuch. München, 1980, 856—8. old.

[14] L. Dalloz Encyclopédie Juridique, 2e édition, Repertoire de droit commercial (szerk.: J. *Hémard*) Párizs, 1972, Tome I. „commissionaire" 131—133. pont; *Harmathy—Nárayné—Sándor—Vörös:* A külkereskedelmi vállalatok belföldi szerződései. Bp. 1978. 44. old.

[15] A magyarázó jelentést Algot Bagge, Claudio Boldoni és Adolfo Rová készítették, és Ernst Rabel véleményezte.

[16] Szövegüket és a hozzájuk kapcsolódó munkabizottsági jelentést l. L.'unification du droit Unification of Law 1947—1952, UNIDROIT. Róma, 1954, 35—43. old., 79—121. old., 179—199. old.

[17] Szövegüket és a hozzájuk kapcsolódó munkabizottsági jelentést l. L'unification du droit (Unification of Law, 1960. UNIDROIT. Róma, 1961. 300—355. old.

[18] L. Uniform Law on Agency of an International Character in the Sale and Purchase of Goods, UNIDROIT: Report on the Activity of the Institute. 1972. Róma, 1973.

a saját nevében köti a szerződést, amennyiben a képviselő jogkörén belül cselekedett, és a harmadik személy tudott vagy tudnia kellett volna a képviselt létezéséről. Ez végeredményben az a megoldás, amelyből az angolszász jog kiindul, és amire a kontinentális jog a direkt képviselet és az indirekt képviselet főszabályát a direkthez közelítő, azt lerontó kivételek eredményeként eljut. A kontinentális jog közvetlen és közvetett képviseletet megkülönböztető felfogásának azonban teret engedtek azzal a tervezetben szereplő kivétellel, amely szerint, ha a harmadik személy és a képviselő közötti szerződésből az derül ki — többek között a képviselő bizományosi kilétére utalással —, hogy a képviselő csak magát kötelezi a harmadik személlyel szemben, akkor a képviselttel nem kerül jogviszonyba a harmadik személy. A tervezetben a következő lépés a kontinentális jogokban a bizománynál szereplő kivételek. Alkivételként szerepel, hogy ha a szerződés szerint a képviselőt köti a kötelem, és a képviselő valamelyik féllel szemben nem teljesítené kötelezettségét, a jogosult fél (a harmadik személy, illetve a képviselt) az igényét közvetlenül a másik féllel (a képviselt, illetve a harmadik személy) szemben érvényesítheti, aki ugyanakkor vele szemben a képviselővel szembeni kifogásával élhet. Ez megegyezik az angolszász jogban a harmadik személynek később tudomására jutó képviselet (undisclosed agency later revealed) joghatásával, valamint a kontinentális jogban a bizományhoz kapcsolódó kivételekkel és természetesen az angolszász jog főszabályával és a kontinentális direkt képviselet szabályaival.

A felmerülő nehézségek

A fenti egységes tervezetet kétévi tárgyalás után a Kormányszakértők Bizottsága 1972-ben fogadta el,[19] és azt 1973 októberében az egyes tagállamok kormányainak megküldték véleményezés végett. A román kormány az egyezmény elfogadására egy nemzetközi konferencia összehívását ajánlotta fel, amely 1979. május 28. és június 13. között Bukarestben össze is ült.

A bukaresti konferencián számos eredmény született. Az 1972-es tervezet szövegét kisebb-nagyobb változtatásokkal elfogadták. Egy kérdésben azonban nem tudtak megegyezni a tagállamok képviselői, és ez érdekes módon nem a kontinentális jog—common law ellentéten alapult.

A képviselt és a képviselő viszonyát szabályozó III. fejezetről volt szó. Az országok egy részében ugyanis a szabályok külön védelemben részesítik az alkalmazotti képviselőket, míg a független képviselő szerződéseinél a polgári jog elvei alapján a diszpozitív szabályok inkább engednek teret a felek akaratának. Azok az országok, amelyek átmenetként megalkották a quasi alkalmazotti képviselő intézményét, ezt a fajta képviselőt is az alkalmazotti képviselőhöz hasonlóan kógens szabályokkal, komoly védelemben részesítik. Más országok, különösen a szocialista országok — ha elvben ugyan különbséget is tesznek az alkalmazotti és a független képviselő között — ezek védelmének szabályozásában nem olyan következetesen határolják el e két kategóriát. Ennek eredményeként nincs értelme a közbenső kategória megteremtésének sem.

A nyugat-európai országok többsége ezért ellenezte a terjedelmében a nemzeti szabályozásukat el nem érő nemzetközi szabályok elfogadását, mivel azok a képviselet kérdését nem átfogóan szabályozták, és így nézetük szerint a már bevált védelmi megoldásokat gyengítették volna. A szocialista országok — köztük Magyarország is — azért szálltak síkra, hogy ez a fejezet az egyezményben bentmaradjon.

Külkereskedelmünk ugyanis a nyugati országokban működő képviselőkkel általában olyan képviseleti szerződéseket köt, amelyek pontosan meghatározzák a képviselő feladatait, nem ad hoc jellegűek, hanem általában hosszabb vagy határozatlan időszakra szólnak, és legtöbbször nem jogosítják fel a képviselőt a szerződés megkötésére, csak annak előkészítésére. Ezeket a képviselőket ezért Nyugat-Európa számos országában nem független, hanem alkalmazotti képviselőnek tekintik. A képviseletről szóló egyezmény az általuk kihagyni kívánt fejezet kivételével ezért ezekre ezen országok szerint nem vonatkozhatna.

A többi ország nem e kérdéskör egységesítését ellenezte, csupán a teljes előkészítés időigényességét vetette fel ellene, és érthetően az 1935 óta folyó egységesítési törekvések eredményeként egy elfogadásra kész, nem vitatott tervezetet szeretett volna. A nagy viták eredményeként végül a bukaresti záróokmány nem tartalmazta az említett fejezetet.[20]

A részleges sikertelenség után — hiszen az egyezménytervezetet még mindig nem fogadták el véglegesen — 1980 májusában az UNIDROIT LIX. ülése új nemzetközi konferencia összehívását határozta el, valamint egy három tagú bizottság felállítását, hogy javaslatot tegyenek annak a bizonyos III. fejezetnek a sorsát illetően.[21] Az angolszász, a kontinentális és a szocialista jogrendszer egy-egy jeles képviselőjéből álló bizottság[22] végül azt az indítványt tette, hogy bár a képviselt és a képviselő viszonyát szabályozó fejezet valóban fontos, ezt a kérdést mégsem ez, hanem egy, ugyancsak az UNIDROIT keretében kidolgozásra kerülő, másik egyezmény foglalja majd magában.[23]

A létrejött egyezmény

Az 1983. január 31. és február 17. között Genfben tartott nemzetközi konferencián, amelyen 49 ország képviselője, 9 ország és 7 kormányközi szervezet megfigyelője vett részt, elfogadták a nemzetközi adásvételi képviseletről szóló egyezményt.[24]

[19] L. UNIDROIT: Report on the Activity of the Institute, 1972. Róma, 1973. 29—30. old.

[20] L. Final Resolution of the Bukarest Conference adopted at its sixteenth plenary meeting on 13 June 1978. UNIDROIT Study XIX Agency in the International Sale of Goods, Doc. 56.

[21] L. Revue de droit uniforme Uniform Law Review 1981/II. Róma, 61. old.

[22] A bizottság tagjai voltak: L. C. B. *Gower*, W. *Müller—Freienfels* és *Eőrsi* Gyula.

[23] L. Report of a Restricted Group of Experts Set up by the Gouverning Council of UNIDROIT at its 59th Session (May 1980). Study XIX Agency in the International Sale of Goods, Doc. 57.

[24] L. Final Act of the Diplomatic Conference for the Adoption of the UNIDROIT Draft Convention on Agency in the International Sale of Goods adopted in Geneva, 17 Feruary 1983.

Az egyezmény függelékében szereplő egységes jog 5 fejezetre és 35 szakaszra (ezek közül mintegy 12—13 érdemi) oszlik. A fejezetek a következők:

1. Az alkalmazás hatálya és általános rendelkezések;
2. A közvetítői jogkör létrejötte és terjedelme;
3. A közvetítő cselekményeinek joghatásai;
4. A közvetítői jogkör megszűnése;
5. Záró rendelkezések.

a) A képviselet joghatásai. Az egyezmény a fő kérdésben, hogy a képviselő által megkötött szerződés kit köt kivel szemben, az 1972-es tervezet modelljét követi teljes egészében, bár a képviselő új szabályként a képviselt utasítása alapján megegyezhet a harmadik személlyel a nem teljesítés esetén bekövetkező közvetlen igényérvényesítés kizárásában. A képviselő jogcselekménye jogkörének túllépése vagy hiánya esetén nem köti sem a harmadik személyt, sem a képviseltet, kivéve ha a harmadik személy alappal és jóhiszeműen bízhatott abban, hogy a képviselő jogkörén belül cselekszik vagy ha azt a cselekményt a képviselt később ésszerű időn belül jóváhagyja.

b) A képviselői jogkör létrejötte és megszűnte. A képviselő meghatalmazása történhet kifejezett módon és ráutaló magatartással. Formájában semmilyen előíráshoz sem kötött. Ez egyébként szintén vitatott kérdés volt az egyes országok eltérő jogi megoldásai miatt.[25] A kontinentális jogban kétféle elmélet, illetve ezek keveredése található meg. Egyik a mandátumelmélet, amely szerint képviseleti hatalom megbízási szerződés nélkül nem adható; a másik az absztrakciós elv, amely mereven elválasztja az alapjogviszonyt a képviselettől. Az angolszász jog lényegét tekintve mindkét kontinentális megoldás elemeit tartalmazza.[26] Az egyezmény azt a megoldást alkalmazza, hogy a képviselő meghatalmazását bizonyos formához kötő állam e rendelkezés tekintetében fenntartással élhet.

c) Meggondolások az egyezményhez való magyar csatlakozás esetére. A szocialista országok gyakorlata a képviselő jogkörének meghatározásakor — mint láttuk — azt eredményezi, hogy képviselőinket Nyugat-Európában a képviselt és a képviselő viszonyát illetően quasi alkalmazottnak tekintik. Ezért az egyezményt aláírása esetén sem alkalmaznák kereskedelmi képviselőinkre. Így számunkra ennél az egyezménynél sokkal fontosabb a képviselt és a képviselő viszonyáról az UNIDROIT keretében megalkotandó nemzetközi egyezmény.

Felvetődhet a magyar, illetve a szocialista országok csatlakozása esetén a szocialista külkereskedelmi monopólium elvének és az egyezmény szabályainak esetleges összeütközése. Ugyanis ha a megbízó szocialista országbeli vállalat és a bizományos ugyanabban az országban működő külkereskedelmi vállalat, míg a harmadik személy más állam polgára, vagy székhelye más államban van, az egyezmény hatálya kiterjed az abban a szocialista országban levő vállalat és külkereskedelmi vállalat közötti viszonyra. Így az egyezménynek az a szabálya is, amely szerint indirekt képviselet esetén is közvetlen igényérvényesítési joga van a képviseltnek és a harmadik személynek (a szocialista országbeli vállalatnak és a külföldi félnek) egymással szemben, ha a képviselő (a szocialista országbeli külkereskedelmi vállalat) valamelyikükkel szemben nem teljesítené kötelezettségét. Ez azonban sértené a szocialista országokban a külkereskedelmi monopólium elvét. Az egyezmény 29. szakasza erre tekintettel lehetőséget ad azoknak az országoknak a fenntartására, amelyek külkereskedelme vagy külkereskedelmének egy része külön kijelölt szervezeteken keresztül bonyolódik. Ezen országok bármikor kijelenthetik, hogy ha ezek a szervezetek külkereskedelmi ügyletekben eladóként vagy vevőként szerepelnek — ellentétben az előbbi szabállyal — nem tekinthetők a belföldi vállalat képviselőjének.

A kereskedelmi jog nemzetközi egységesítésének valóban jelentős állomása az adásvételi képviseletről szóló egyezmény létrejötte és aláírása. Hatékonysága mégis attól függ, hogy hány ország ratifikálja majd. Emellett a képviselet kérdéskörének van még sok, egységesen nem szabályozott része, amely munkát mind az UNIDROIT, mind más nemzetközi szervezetek körében már megkezdték, illetve folytatják.[27]

Németh Ágnes

[25] Ld. Nico *Zachmann:* Powers of Attorney or Forms for the Granting of Authority to Agents. Revue de droit uniforme / Uniform Law Review, 1979/II. Róma, 6—125. old.; Carsten Thomas *Ebenroth:* Kollisionsrechtliche Anknüpfung kaufmännischer Vollmachten. Juristenzeitung, 1983/21, 821—5. old.

[26] L. *Hamza* Gábor: Az ügyleti képviselet. Bp. 1982. 38. sk. old.; L'unification du droit Unification of Law. 1947—1952. Róma, 1954. 81. old.

[27] Az UNIDROIT keretében tovább folyik a munka, hogy kidolgozzák az adásvételi szerződést lebonyolító képviselő és a képviselt viszonyát, a külföldön képviseletet ellátó ügyvéd megbízását, illetve az egységes megbízási formát szabályozó egyezményeket. A Nemzetközi Kereskedelmi Kamarának a nemzetközi kereskedelmi gyakorlattal foglalkozó bizottsága a kereskedelmi képviseleti szerződésekre vonatkozó, általa alkotott útmutatót korszerűsíteni kívánja. Az Európai Közösség Bizottsága határozatot akar hozni a tagországoknak az alkalmazotti képviselőt védő, eltérő jogának harmonizálására. Ld. ENSZ kiadványok: A/CN 9/237/Add. 2. (27 April 1983) és Add. 3 (18 May 1983).

JOGIRODALOM JOGÉLET

Bihari Ottó: Államjog (Alkotmányjog)*

1. Milyen legyen az alkotmányjogi képzés egyetemi tankönyve napjainkban Magyarországon? A múlt milyen mélységéig tekintsen vissza a tankönyv írója az élő alkotmányos intézmények magyar történelmi előzményeinek felidézésében? Milyen tág legyen a horizontja a polgári és a szocialista alkotmányok és alkotmányjogi konstrukciók fejlődésére irányuló összehasonlító kitekintésnek? Milyen arányban tartalmazza a tankönyv a jogforrások, az állami szervek, az állampolgári alapjogok elméleti igényű feldolgozását és mennyire törekedjen a hatályos joganyag bemutatására? Az elméleti követelmények, a normatív elvárások leírása domináljon a tankönyvben vagy az alkotmányos valóság empirikus, szociológiai, kritikai elemzése kerüljön-e előtérbe? Milyen mértékben vegye fel a szerző az írott tananyagba az alkotmányjogi szabályozás hiányainak pótlását, a be nem vált vagy idejét múlt megoldások korrekcióját szolgáló fejlesztési javaslatokat, de lege ferenda célzatú fejtegetéseket. Utaljon-e a szerző a lényeges kérdéseket érintő eltérő elméleti felfogásokra és ha igen, mekkora teret szenteljen az érvek felsorakoztatására? E fontos tartalmi kérdésekhez számos didaktikai probléma is kapcsolódik. Milyen mértékben célszerű alkalmazni az áttekintést, a megértést megkönnyítő ábrákat, diagrammokat, grafikonokat, táblázatokat? A betűnagyságok, a sorsűrűség különbözőségével és más tipográfiai eszközzel érzékeltesse-e a tankönyv a szövegrészek tartalmában meglevő eltéréseket. A kérdéseket természetesen még sorolhatnám.

Úgy vélem azonban, főleg ezek tekintetében alakított ki *Bihari* Ottó professzor egyértelmű, határozott koncepciót, mielőtt nagyértékű tudományos életműve zárókövének, a most ismertetendő egyetemi tankönyvének megírását elkezdte. A posztumusz tankönyv jellemzői közül mindenekelőtt azt emelem ki, hogy szerzője a gondosan kimunkált szerkezet minden fejezetét, valamennyi bekezdését és minden sorát felsőoktatási tananyagként fogalmazta meg és foglalta írásba. Hasznosította és szintetizálta monográfiáinak, tanulmányainak, újabb kutatásainak eredményeit, de mellőzte a kész elemek, a korábban megalkotott tömbök átformálás nélküli beépítését. Amíg előző államjogi tankönyve, nevezetesen az 1974-ben napvilágot látott és 1977-ben változatlan utánnyomással kiadott, híressé vált „kis Bihari" a közgazdász hallgatók számára először 1952-ben írt „Jogi alapismeretek" c. jegyzetének, majd „Az államjog az államigazgatási jog alapjaival" c., 1960-ban megjelent, ugyancsak a közgazdaságtudományi karok hallgatóinak írt tankönyvének rendszeres továbbfejlesztésével (kiegészítésével, módosításával) formálódott ki, a recenzeált tankönyv az előzőektől eltérő szerkezetű és tartalmú, újonnan írt alkotás.

A három részre és 27 fejezetre tagozódó 32 ív terjedelmű rendszerezett ismeretanyagot inkább nevezhetjük az alkotmány és az alkotmányosság, a népszuverenitás és az államszervezet, a képviseleti és a közvetlen demokrácia fejlődési trendjeit, összefüggéseit és törvényszerűségeit bemutató *kézikönyvnek,* mint a jogi felsőoktatás más írott tananyagai (egy különösen a magyar jogtörténet, az egyetemes jogtörténet és az összehasonlító államjog) oktatására és tanulására építő magyar államjogi tankönyvnek. A történetiség és az összehasonlítás alkalmazásának kiterjedtsége fejeződik ki a tankönyv „Államjog (Alkotmányjog)" megjelölésből álló általános címében is, amely tehát mellőzi az utalást arra, hogy témái kizárólag, illetve nagyrészt a hazai alkotmányjogi intézmények lennének.

A történeti szemlélet és az összehasonlítás nem hiányzik a tankönyvnek „A Magyar Népköztársaság államszervezete" c. harmadik részéből sem, az „Alapfogalmak — történelmi alapok" c. első, valamint „A népszuverenitás" c. második részben pedig elsődlegesen érvényesül. Terjedelemben pedig a két első rész a 360 oldalas tankönyvnek több mint felét foglalja el.

2. A hat fejezetre tagozódó első részt (7—66. o.) a jogrendszer fogalmának, a jogágazatokra tagozódás meghatározóinak és az államjog mint alapvető jogágazat jellemzőinek vizsgálata vezeti be. E rövid alapozást követik azok a fejezetek, amelyekből többoldalú értékelés alapján ismerheti meg az olvasó az alkotmány és az államjogtudomány fogalmát, a polgári és a szocialista alkotmányosság jellemzőit, a polgári és a szocialista alkotmánytörténet országonként és időrendben is csoportosított fő vonulatainak társadalmi meghatározóit, elméleti alátámasztását, tételesjogi megnyilvánulásait és gyakorlati megvalósulásának irányait. Az angol, a francia, a belga, a német, az olasz, a norvég és az USA alkotmányfejlődés jellemzése teszi érzékletessé az ún. „ezeréves" magyar történelmi alkotmány sajátosságait, a haladó magyar alkotmányozó törekvések (Hajnóczy József, Martinovics Ignác, Berzeviczy Gergely, Táncsics Mihály, az 1848—49. évi törvényalkotás, az 1918. évi néptörvények, a Magyar Tanácsköztársaság alkotmányos normái) értékeit.

Az I. világháború utáni szociális (pl. az 1919. évi weimári), illetve liberális (pl. az 1919. évi finn, az 1920. évi csehszlovák, az 1922. évi ír, az 1924. évi török, az 1927. évi görög és különösen az 1931. évi spanyol köztársasági) alkotmányozási hullámot felváltó fasizálódás szellemét fejezi már ki az 1931. évi jugoszláv, az 1934. évi osztrák, az 1935. évi lengyel és az 1938. évi román alkotmány. Olaszországban, Németországban felhatalmazási törvények alapján számolták fel az alkotmányos rendet. A német fasiszta rendszer egyáltalán nem kívánta megkötni saját kezét, ezért alkotmányi jellegű jogszabályokat nem bocsátott ki. A két világháború közötti magyar ellenforradalmi rendszer az ősi „alkotmányosság helyreállítása" címén semmisítette meg 1918. és 1919. intézményeit, törvénnyel zárta ki a nagykorú állampolgárok több mint felét a választójogból. Törvényi alapozással korlátozta a kurzus az egyesülési és a gyülekezési jogot, a sajtószabadságot és rekesztett ki értékes rétegeket a társadalomból, majd járult hozzá magyar állampolgárok fizikai megsemmisítéséhez. Látszatra alkotmányos módon jutottak hatalomra Magyarországon 1944-ben a legszélsőségesebb fasiszta elemek is, hogy a háború utolsó napjaiban szörnyű szenvedést és mérhetetlen károkat zúdítsanak az országra.

Cáfolhatatlan és szomorú bizonyítéka volt mindez ama tétel üres, sőt korlátlan visszaélést lehetővé tevő voltának, mely szerint az alkotmányosság egyenlő az alkotmányos normák megtartásának követelményével és tényével. A tankönyv ezáltal meggyőzően érzékelteti, hogy az alkotmányosság jelszavának csak akkor lehet a társadalmi élet kiegyensúlyozottságát, illetve előrehaladását biztosító szerepe, ha

* Tankönyvkiadó. Budapest, 1984.

az alkotmány és az alkotmányos jogszabályok megfelelnek bizonyos *tartalmi* követelményeknek, társadalmi értékkategóriáknak. Természetesen lényeges fokozatbeli különbségeket észlelünk a polgári, illetve a szolista alkotmányosság klasszikus, valamint a társadalmi változásokkal ugyancsak változó, gazdagodó tartalmi összetevői között. Szerző plasztikusan tárja elénk e tartalmi követelmények kialakulásának folyamatát, szerepét és változásait.

A polgári alkotmányfejlődés bemutatásához hasonló színes körkép szemlélteti a szovjet alkotmányos élet és más szocialista alkotmányok jellemzőit a fejlődés különböző időszakaiban. A szocialista alkotmányfejlődés tapasztalatai arról tanúskodnak, hogy az alkotmány fiktivitása csak úgy kerülhető el, ha időnkénti alkotmányreform a társadalmi viszonyokban végbement változásokhoz és a továbbfejlődés igényeihez idomulva korszerűsíti az alkotmányt. Másrészt az is megállapítható, hogy a szocialista társadalomépítés előrehaladásával párhuzamosan szaporodnak az alkotmányi szabályozás tárgyai. A társadalmi, gazdasági, kulturális és a politikai élet újabb intézményei nyernek alkotmányi szabályozást (pl. a munkahelyi közösségek, a tömegkommunikációs eszközök, a környezetvédelem stb.). Ezáltal bővül az alkotmányos intézmények köre, kiterjed az alkotmányosság hatószférája és jelentősége.

Rendkívül tanulságos annak bemutatása, hogy hogyan törekedett alátámasztani az államhatalom eredetére és struktúrájára vonatkozó elmélet a társadalmi fejlődés különböző korszakaiban a hatalomgyakorlás kibontakozó vagy megvalósuló megoldásait. A teokratikus, vagyis az egyház hatalmának elsőbbségét hirdető, ún. két kard elmélet szerint Péter apostol és utódai Istentől mind a lelki, mind a világi hatalmat elnyerték, majd az egyház mintegy hűbérúrként a világi hatalom gyakorlásának jogát átadta a monarchának. E teória általános gyakorlatának bukása után a még gyenge, de feltörekvő polgárság a feudális széttagoltsággal és jogbizonytalansággal szemben az abszolút hatalomért küzdő monarcha mellé állt. E törekvések alátámasztására határozta meg a párizsi ügyvéd, Jean *Bodin* 1576-ban a szuverenitást, mint „a polgárok és alattvalók feletti, törvények által nem korlátozott hatalom teljességét". Angliában a XVII. század küzdelmei után fejti ki Leviatánjában Thomas *Hobbes* (1651-ben) az erős, racionális állam szükségességét, amelyben az osztthatlan szuverenitással az államfő rendelkezik. Az alattvalóknak mindaddig kötelessége megtartani a szuverén uralkodó törvényeit, amíg az biztosítani tudja a békét, a polgárok jólétét és biztonságát.

Az angol forradalmak, az Orániaiház hatalomra jutása új helyzethez és új szuverenitáselmélethez vezettek, amelyet John *Locke* fogalmazott meg 1690-ben, nevezetesen „a király a parlamentben" elvet, vagyis a parlamenti szuverenitást a király közreműködésével. Locke a törvényes uralkodóval szemben már az ellenállás jogát is elismeri, mert az uralkodót is köti a törvény. A burzsoázia politikai elméleteire, a polgári alkotmányokra és a burzsoá állami életre napjainkban is kimutatható hatást gyakorolt Charles de *Montesquieu*-nek „A törvények szelleméről" c., 1748-ban megjelent műve, amelyben a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom elválasztásáról szóló híres tanát fejtette ki. A történelem tanúsítja annak a marxi megállapításnak a helytállóságát, amely szerint ez a koncepció kitűnő lehetőséget nyújtott a mindenkori uralkodóköröknek ahhoz, hogy abban az ágazatban koncentrálják hatalmukat, amely számukra az adott időszakban a legelőnyösebbnek kínálkozott.

A szuverenitás fogalmának fejlesztésében a legjelentősebb lépést a genfi származású forradalmi demokrata, Jean Jacques *Rousseau* tette meg. „A társadalmi szerződés" c., 1762-ben írt művében a hatalom eredetét a nép általános akaratára, egy elképzelt társadalmi szerződésre vezette vissza. Elvetette a szuverenitás bármilyen megosztását. A népszuverenitás teljes gyakorlati megvalósítása azonban még hosszú ideig késett. A valódi néphatalom feltételeit a szocialista forradalmi átalakulás teremti meg és az állami keretben élő népnek azt a jogát és tényleges lehetőségét jelenti, hogy szabadon döntsön saját sorsáról, létrehozza az alapvető állami szerveket, a képviseleti és a közvetlen demokrácia intézményei révén résztvegyen az állam bel- és külpolitikájának alakításában, közreműködjön az alapvető állami döntések meghozatalában, végrehajtásában, az állami szervek működésének ellenőrzésében.

Ebből a bázisból kiindulva ismerteti Bihari professzor a hatalom gyakorlásának formáit, a közvetlen és a képviseleti demokrácia érvényesülésének jellemzőit a polgári és a szocialista államokban. Külön figyelmet fordít a képviselői mandátum változataira, így pl. az imperatív mandátum, az abszorptív mandátum és a limitatív-imperatív mandátum előnyös és hátrányos vonásainak értékelésére. Hazánkban a kötött mandátum limitatív formája érvényesül. A képviselői és tanácstagi megbízatás kereteiben kötöttsége egyrészt a küldöttnek a Hazafias Népfront választási programjához kötődésében nyilvánul meg. Azt jelenti továbbá, hogy a küldött köteles választói közérdekű megbízásainak megvalósításán fáradozni. Mindehhez kapcsolódik a megválasztottak beszámolási kötelezettsége és visszahívhatósága. Szerencsés lett volna, ha a képviseleti demokrácia e kitűnő elméleti alapozása után ismerhetnék meg az olvasók a magyar választási rendszer jellemzőit. A választási rendszernek az állami szervek közötti tankönyvi elhelyezése kissé elszakítja a választójog kapcsolódását ettől az elméleti bázistól.

A társadalmi rend összetevői között elmélyült elemzésben részesült a gazdasági alkotmány problémaköre, önálló fejezetet kapott a párt alkotmányos helyzete és szerepe, valamint az egyéb társadalmi szervezeti formák rendeltetése. Részletes ismertetést nyerünk (103—113. o.) az állam és az egyházak hazai viszonyáról is. A tankönyv második részét az állampolgárság intézményének, az állampolgári alapjogoknak és kötelességeknek, valamint a területi szuverenitásnak és a felségjelvényeknek a bemutatása zárja.

3. A magyar állami szervek (az országgyűlés, az Elnöki Tanács, a Minisztertanács, a kormánybizottságok, a minisztériumok, a tanácsok, a bíróságok, az ügyészségek, az ellenőrzés egyéb szervei) áttekintését az államszervezeti modellek elméleti elemzésével alapozza meg a szerző. Meghatározása szerint államszervezeti modell alatt az állami szerveknek olyan egyszerűsített és komplex leírását értjük, amely kimutatja az egész államszervezet súlypontját, illetve súlypontjait és a szervezeti egységek egymáshoz fűződő viszonyának sajátosságait. Ennek alapján könnyebben tárhatók fel az alapvető politikai célkitűzések, a hatalomgyakorlás módszerei, továbbá az is, hogy milyen mértékben töltik be az állami szervek eredeti funkcióikat, illetve működésük mennyire diszfunk-

cionális. A jelzett aspektusok figyelembevételével tárulnak elénk a burzsoá országok különböző fejlődési periódusaiban kialakult „közigazgatási állam", „pártállam" és „bírói állam" modelljeinek sajátosságai. Az eddigi szocialista államszervezeti modellek körvonalazása után fogalmazza meg a tankönyv szerzője azt a határozott következtetést, hogy a szocialista állam viszonyai között újra és újra ki kell dolgozni annak szervezeti biztosítékát, hogy a népszuverenitást kifejező szervek primátusa, valamint a társadalom befolyása az állami szervezetre érvényesülhessen.

A tankönyvnek a magyar állami szerveket, valamint a választási rendszert bemutató fejezeteit még átfogóan sem ismertetem. Ezeket az 1983 decemberi alkotmánymódosítás, az új választójogi törvény, valamint a középfokú és helyi állami irányítást továbbfejlesztő jogszabályok szinte kivétel nélkül érintették. Kár, hogy a Kiadó a tankönyv megjelenése előtt a szerző volt munkatársainak közreműködésével nem vezette át az érintett szövegrészeken a változásokat. Pedig még a megjelenés párhónapos késése árán is érdemes lett volna ezt megtenni. Ettől eltekintve az 1983. január 4-én elhunyt *Bihari* Ottó professzor olyan értékes alkotmányjogi kézikönyvet hagyott ránk, amelyet méltán ajánlok az alkotmányosság, az államélet, a politikai rendszer fejlődési tendenciái iránt érdeklődők figyelmébe.

Ádám Antal

Gendai hótecugaku no kihon mondai, vagyis: A modern jogfilozófia alapproblémái

Peschka Vilmos könyve — „A modern jogfilozófia alapproblémái" — 1972-ben jelent meg a Társadalomtudományi Könyvtár sorozatban.[1] A maga műfajában hazai könyvsiker (bár effélét jogelméleti munkákkal kapcsolatban nemigen szokás nálunk megállapítani vagy firtatni) s ez a mű általános ismertségének feltételezését engedi meg. Tudományos értékét nyilvánvalóan nem ez jelzi, hanem sokkal inkább az a helye, amelyet a jogtudományi irodalomban, kutatásban és jogelméleti oktatásunkban is betölt.

Peschka Vilmos könyvében úgy mutatja be a főbb jogfilozófiai irányok elméleti ellentétét és harcát, hogy az alapvető tételezéseket, az elvi lényeget a gondolatmenetek minőségi ugráspontjaiként kiemeli, egymással egybeveti, egyben kifejti a marxista jogelméleti megoldást. A mű nem a szokásos értelemben vett, történeti feldolgozásra törekvő monográfia; a feldolgozás módja polemikus-elemző összefüggéskeresés. A valóság és az eszmék egyfajta dialektikáját — az alapvető társadalmi, politikai, ideológiai tényezők és a mai jogfilozófia jellegzetes vonásait, lényegi tanításait, általános helyzetét és kölcsönös összefüggését — ismerteti meg az olvasóval.

E vizsgálati mód problémasűrítettséget hoz létre; a gondolatsorok a „valóság" (Sein) és a „legyen" (Sollen) jogfilozófiai fogalompár viszonya, a természetjog és a pozitív jog összefüggése, a jog és a bírói tevékenység kérdése, valamint a jog ontologikus lényege köré csoportosítottak.

Ezek az összefüggések a mai polgári jogfilozófiai tanítások jellegzetes problémáit tartalmazzák, és részben a szocialista jogelméletnek is kérdései. A könyv elsősorban kritikai jellegű; éppen ez indokolja a felsorolt témák összefüggésére épített szerkezeti felépítést. A különféle polgári irányok marxista bírálatából kiindulva a szocialista jogelmélet több fontos kérdését is bemutatja.

Az első kérdéskör a „valóság" (Sein) és a „legyen" (Sollen) jogfilozófiai összefüggése. Az alapgondolat leegyszerűsítve itt az, hogy a jogszabály előírásokat, követelményeket, vagyis lehetőségeket tartalmaz. Előírja, hogy mi legyen (Sollen), ellentétben a nem szabály jellegű társadalmi tárgyiasulásokkal, amelyek valósan megvannak (Sein). Közvetítések nélkül nézve a jogszabályoknak ezt a szerkezeti sajátosságát, megállapítható tehát, hogy a joggal, különleges módon és formában, létezőnek gondolunk olyasmit, ami még nem valóságos.

Az így kialakított fogalompárt a különféle jogfilozófiai irányzatok eltérően magyarázzák és különféleképpen használják fel. Elvi jelentősége abban áll, hogy más általános elméleti kérdések kiindulási alapjául szolgál. A szerző az összefüggés sokoldalú elemzésével mutatja be a pozitivista, a természetjogi, a fenomenologikus, az egzisztencialista, a jogszociológiai felfogás lényegét, tartalmát, társadalmi eredetét és funkcióit. Meggyőzően bírálja H. Kelsen, U. Klug, H. Rommen, A. Reinach, P. Amselek, W. Maihofer, A. Ross idevágó nézeteit. Megállapítja, hogy helyesen a „való" (Sein) és a „legyen" (Sollen) dialektikus összefüggésben állnak; kapcsolatuk nem logikai-ismeretelméleti, hanem ontológiai viszony. A jogszabály Sollen jellegét, normativitását a valóság határozza meg, mert a jogszabályban levő „legyen"-ben is a valóság tükröződik, továbbá: a jogszabály normativitását is a valóságban megnyilvánuló társadalmi folyamatok és tényezők biztosítják.

A második témakör a természetjog és a pozitív jog mint a modern jogfilozófia alapkérdése. Ismeretes, hogy a pozitív jog kifejezés a hatályos jogot, általában az érvényes jogszabályok összességét jelöli, a természetjog fogalma pedig olyan feltételezett „jog", amely abszolút jogi lényeget hordoz; az egyes elméletek szerint általában időfeletti, állandó jogi eszmény, amely nem feltétlen azonos a hatályos joggal. A pozitivista felfogás viszont általában tagadja a természetjog mint jog létezését.

A szocialista jogelmélet elveti a természetjog fogalmát. A pozitív jog és a természetjog kapcsolatát nem tekinti értelmes, azaz helyesen felállított összefüggésnek. Peschka Vilmos a bírálat érdekében feltéve, de nem megengedve, elfogadja a hibás kérdésfeltevést: H. Weinkauff, R. Marcic, J. Messner, H. Coing, H. Mitteis munkái alapulvételével ismerteti a feltételezett kétféle jog, a természetjog és a pozitív jog kapcsolatát magyarázó mai polgári elméleteket.

A természetjog és a pozitív jog viszonyának polgári jogfilozófiai kérdése ideológiai jellegű: elvileg feltételezett, ideológiai kapcsolat. A szerző bemutatja ezeknek az ideológiai fogalmaknak társadalmi és ismeretelméleti eredetét, megjelenésük történeti és társadalmi feltételeit, belső rendszerüket, sajátos logikai felépítettségüket és gyakorlati szerepüket. Bizonyítja, hogy a természetjogi felfogás 1945 utáni ujjáéledésének történelmi alapja a fasiszta jogrendszerek összeomlása, a fasiszta államok által alkotott jogszabályok érvényességének lényegbevágó kérdése nyomán a pozitív jogtól való elfordulás volt. Megállapítja, hogy a történelmi helyzetből adódó jogi jelenségekre a polgári jogfilozófia elhibázott megoldásokat kínál: sem a természetjogi, sem a pozitivista irány nem tárja fel helyesen a jog objektív valóságát. Más megközelítésben, ha a természetjogot mint ideológiát, a tár-

[1] *Peschka* Vilmos: A modern jogfilozófia alapproblémái. Bp. Gondolat, 1972. Társadalomtudományi Könyvtár, 392 old.

sadalmi tudat egy sajátos megjelenési formáját tekintjük — de csakis ennyiben —, az befolyásolhatja a hatályos jog normativitását. Egyébként a hatályos jog érvényességét és működését tekintve, a természetjog azzal csak értékelési — és nem érvényességi — viszonyban áll; de a társadalom mozgásaiban áttételesen érintheti a pozitív jog érvényességét.

A gondolat a jog és az érték összefüggéséhez vezet. Maga az értékelés: az egymásra vonatkoztatható dolgok egybevetése, tárgy és értékmérő viszonyának megismerése és kifejezése. A jogot illetően értékelési összefüggés lehet a jogszabály létrejöttében, a jogalkalmazásban és magában a jogban (a jog helyessége). A jog létrejöttében, a jogalkotáskor, a törvényhozó emberi magatartásokat, társadalmi viszonyokat, oksági összefüggéseket értékel. Az értékelés eredményéhez képest jelenik meg a jogszabály. A jogalkalmazásban az emberi magatartások értékmérőjeként szerepel a jog. A jog helyességének megállapításában a jog az értékelés tárgya.

Az értékelési viszonyokról kialakított polgári nézeteket bírálva a szerző bemutatja a természetjog értékmérőként való különböző felfogását: abszolút és viszonylagos anyagi és alaki (eljárási jellegű) értékmérőkénti tételezését. Megállapítja, hogy a többféleképp felfogott és magyarázott értékmérő-fogalmak megalapozottsága több mint kétséges: ismeretelméleti gyengeségük relativizmushoz, szubjektivizmushoz, agnoszticizmushoz vezet.

A jog és az érték marxista kifejtésekor hangsúlyozza, hogy a jog értékének, helyességének mértéke, valamint a jog és értékelési alapja közötti kapcsolat objektív jellegű; a jog az értékelést végző alany tudatától függetlenül objektív értékkel vagy összhangban van, vagy nincs. A jog helyessége a fejlődő társadalmi viszonyok teljességének, az ember nembeli lényegének valósághű tükrözésében áll. Az emberi lényeg Marx által kidolgozott fogalmának értékmérőkénti bevezetése, többrétű dialektikus összefüggésekben való megismerése kizárja bármilyen elgondolt, elvont, örökérvényű, formális jogi érték létezését. Ez a jogszabályokat történetiségükben, tárgyiságukban, társadalmiságukban társadalmi értékhordozóként tárja fel.

A negyedik témakör — a jog és az igazságosság kérdése a mai polgári jogfilozófiában — a jog értéke, helyessége vizsgálatából emelkedik ki. Természetjogi felfogásban csak az a jog lehet érvényes, amely igazságos, a pozitivisták szerint az az igazságos, ami a jognak megfelel (legális = igazságos). Az előbbi szerint a jog épül az igazságosságra, az utóbbi elképzelésben pedig ellenkezőleg: az igazságosság alapul a jogon. Peschka Vilmos a két felfogás elemzése során a jogi igazságosságról elmondottakat történeti példákon mutatja be, s a bírálatból kiindulva fejti ki a jogi igazságosság és a legalitás kapcsolatának problematikáját.

A jog tartalmának különössége és hatályosságának általánossága között szükségszerű belső ellentmondás van: a jog az uralkodó osztály akarata, de a többi osztályokat is kötelezi. Így a jogi igazságosság csak érvényességét, de nem tartalmát tekintve az egész társadalom igazságossága az osztálytársadalmakban. A jog és az igazságosság kérdése csak az érvényességi és értékvonatkozások kölcsönös összefüggése alapján érthető meg. Igazságossági értékviszony tárgya csak normaalkotó és normaalkalmazó magatartás lehet.

Az értékelési viszony megértéséhez az előző, a jog és érték viszonyáról írt fejezet ad útmutatást. A szerző ott a jog helyességének a megállapításához abszolút és absztrakt mértéket vezetett be — hogy társadalmi-történeti konkrétságában a jog mennyiben járul hozzá az ember nembeli lényegének megvalósításához —, itt a jogi igazságosság értékmérő-elemként, relatív és konkrét értékmérőt tételez: a más társadalmi normarendszereket (pl. különféle társadalmi osztályok erkölcsi normarendszerei). Mindkét értékmérő alapja a valóságosan létező dolgok egyetlen kölcsönviszonya, dialektikája, a megismerés irányultsága folytán eltérő formában, más és más teljességekben: a jog helyessége és igazságossága az absztrakt és a konkrét dialektikus összefüggésébe épített. A jog társadalmi eszközjellege és szabályjellege egyaránt figyelembe veendő a teljes összefüggés, a valóságos viszony fogalmi meghatározásakor.

A törvény és a bírói jog problémájáról írt részben Peschka Vilmos ismerteti az összefüggés ideológiai-jogelméleti jelentőségét, a főbb elméleti irányokat, a szocialista jogelméletben kialakult általános álláspontot, és új szempontokkal gazdagítja azt a feltáró munkát, amelyet „Jogforrás és jogalkotás" (1965) című művében alapozott meg.

A könyv záró kérdésköre a jogi ontológia. A jog általános elmélete ismeretelméleti, ontológiai és szociológiai vizsgálatok együttes alkalmazásával és az eredmények közös nevezőre hozatalával tehető teljessé. Mégis a mai polgári jogfilozófiai irányokat túlnyomó részben a jog ontologikus leírása, a tárgy felé fordulás egyoldalúsága jellemzi. Ez eltérő formát ölt a fenomenologikus, az egzisztencialista és a neotomista elméleti kísérletekben. A jogi ontológia kérdései — a jog társadalmi helye és alapja, a jog lényege, eredete, célja, történetisége, érvényessége, belső szerkezete — a marxista jogelméletet is foglalkoztatják. A polgári jogfilozófia és a marxista jogelmélet ebben a mozzanatában is csak témája szerint, de nem elvi tartalmában találkozik egymással.

A szerző bemutatja R. Marcic, E. Fechner, I. Jenkins, A. Kaufmann ontologikus tételezéseit és elméletük kritizálható pontjait. Megállapítja, hogy a jog helye és alapja nem valamilyen ontológiai elvont irracionalitás, hanem a társadalmi szféra. Közelebbről a jog nem egyszerűen a gazdasági-társadalmi viszonyokban adott, hanem különösségében meghatározott társadalmi viszony-forma: a mindennapi élet helyzeteinek általános és tipizált formájú, az uralkodó osztály által való visszatükrözése. A jog a társadalom fejlődésében sajátos közvetítő eszköz a mindennapi közvetlen gyakorlati célok kijelöléséhez és megvalósításához. Az uralkodó osztály akarata állami akaratként tárgyiasul, és ebben a külső formájában össztársadalmilag érvényes. A szerző elutasítja azokat a polgári felfogásokat, amelyek a jog érvényességét közvetlenül a jogi norma tartalmára vagy érvényesülésére alapozzák, vagy a jog érvényességét tartalmától, illetve érvényesülésétől teljesen függetlennek tekintik.

Az eddigi vázlatos összegezésből is látható, hogy a könyvben tárgyalt kérdések egyetemes jellegűek; a jelenkori jogfilozófia bővül a kifejtéssel, amelynek megvan a maga értéke a magyar jogtudomány, a szocialista jogelmélet és a nem szocialista országok jogtudománya számára egyaránt, természetesen más és más módon.

A mű — teljes terjedelemben — németül 1974-ben jelent meg.[2] A japán jogi könyvkiadó — a Hóricu Bunka Sa — 1981-ben jelentette meg a művet

[2] Vilmos *Peschka:* Grundprobleme der modernen Rechtsphilosophie. Bp. Akadémiai Kiadó, 1974. 235 old.

változtatás nélkül, teljes terjedelemben.[3] A fordítás — az előszóból kitűnően — természetesen a német nyelvű kiadásból készült.

A szerkesztés *Amano* Kazuo professzor munkája, s a fordítás egy része is. A fordítást végző kollektíva további tagjai: *Isii* Kózó, *Kaneko* Josito, *Nakamura* Kódzsi, *Nisino* Motocugu és *Vatanabe* Hiszamaru, a jogfilozófia neves japán specialistái. A könyvhöz rövid utószó tartozik (343—350. old.), amelyet *Kaneko* Josito professzor írt. Ebben Peschka Vilmos tudományos pályafutását és irodalmi munkásságát ismerteti 1980-ig bezárólag, valamint a könyv jobb megértése elősegítése érdekében röviden összefoglalja az abban tárgyalt fő kérdésköröket.

A földrajzi távolság és a szó szoros értelemben vett nyelvi nehézségek ellenére a magyar jogfilozófia nem teljesen ismeretlen Japánban. Tény azonban, hogy ebben az összefüggésben leginkább Somló Bódog Jogi alaptana[4] vehető számításba. Pl. Minemura „Jogfilozófia" című munkájában foglalkozik Somló elméleti munkásságával is,[5] az átfogó jellegű, igényes jogi lexikon Somlót is megemlíti.[6]

Jelenleg Japánban számos jogi, illetőleg jogelméleti munka jelenik meg külföldi — elsősorban amerikai és nyugat-európai — szerzőktől, főleg angol, német és francia nyelvű kiadványok fordításaként. A szocialista országok jogi irodalma e kiadásban — már a nyelvi akadályok miatt is — lényegesen kisebb számban képviselt. A nyelvi korlátok áttörésében jelentős szerepe van a hazai Akadémiai Könyvkiadó idegen nyelvű kiadói tevékenységének; ezt a jelen eset is igazolja. A könyv megjelenése Japánban Peschka Vilmos munkásságának s ezen keresztül a mai magyar jogelméleti kutatás méltánylására enged következtetni.

Tamás András

[3] V. *Peschka:* Gendai hótecugaku no kihon mondai. Horicu Bunka Sa Co., Kjóto, 1981. 350+10 old.

[4] Félix *Somló:* Juristische Gundlehre. Leipzig, Meiner, 1917.

[5] *Minemura* Teruo: Hótecugaku. Tokió, Keió Cusinkan, 1954. 55—56. old.

[6] Hógaku dzsiten. Szerk.: *Szuekava.* Tokió, Nippon Hjóronsa, 1956. 557 old.

A nemzetiségek egyenjogúsításának útján

A fenti könyv címlapja jelzi tárgyát, amely „A nemzetiségi jog fejlődése a népi demokratikus Romániában (1944. szeptember 2.—1948. április 13.)"* és formáját, amely „Joó Rudolf beszélgetése Demeter Jánossal."

E könyv mind a jogtörténet, mind a kisebbségek, nemzetiségek jogainak, érvényesülésének kutatása szempontjából az olvasók érdeklődésére számot tarthat. A romániai kisebbségek és köztük elsősorban a legnagyobb számú magyarság jogi helyzetének második világháború utáni változását ismerjük meg abból a szakmai beszélgetésből, amelyet a kötet szerkesztője, Joó Rudolf Demeter János nyugalmazott kolozsvári jogászprofesszorral folytatott. A hivatalos közlönyök, jogi szaktanulmányok, kiegészítő konzultációk felhasználása mellett a beszélgetés rögzítése e jogtörténeti munka fő forrása.

A kérdésekre válaszoló Demeter János nemcsak elméleti szakember, hanem a jelzett történelmi korszak (vagyis a királyi diktatúrás alkotmány hatályon kívül helyezése és az első népi demokratikus alkotmány megalkotása közötti idő) jogi és politikai fejlődésének személyes tanúja, sőt cselekvő, alakító részese is volt. Válaszaiból úgy ismerjük meg a megkülönböztető törvények felszámolásának, majd a kisebbségi, nemzetiségi (elsősorban nyelvművelődési) jogok biztosításának folyamatát, hogy nemcsak elméleti érvek, hanem összefüggések, gyakorlati példák és tapasztalatok felidézésével is számunkra megfoghatóbbá válik. Szó esik az 1940. évi a fasiszták nyomdokain bevezetett államjogi rendeletek hatályon kívül helyezéséről, a zsidók elleni gazdasági, politikai, művelődési faji alapon való megkülönböztetés megszüntetéséről, a valamennyi kisebbséget sujtó internálás felszámolásáról, majd a közösségi jogokat is védő Nemzetiségi Statutum megszületéséről, a nyelvhasználati, oktatási rendeletekről,a Magyar Népi Szövetség 1946. évi sajnos hamar feledésbe ment nemzetiségi törvénytervezetéről.

Az 1944—48 közötti időszak rövid és túl sok ellenható tényezővel terhelt volt ahhoz, hogy a nemzetiségi kapcsolatban, a közéletben minden kérdést megoldjon. Így is a történtek mérlegét kedvező irányba hajlónak ítélte Demeter János és kiemelte: „Azok a törvényhozási aktusok — törvények, dekrétumok, rendeletek —, amelyek a romániai magyarok alapvető politikai, közművelődési és iskolai jogainak intézményes rendezését kívánták elérni, ma is nagyrabecsült haladó hagyományként élnek emlékezetünkben."

Ez nemcsak emlékező, hanem egyúttal emlékeztető könyv fontos dokumentum, amely az egyenjogúságon alapuló nemzetiségi megértés és barátság előremutató értékeit közvetíti tanulságul a mának.

Balás Gábor

* Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1983. 145 old.

Kislégi-Nagy Dénes: Életpályám emlékei*

A könyvnek különös időszerűséget ad az a körülmény, hogy a szerző a közelmúltban töltötte be a 100. életévét, amelyről a Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara is megemlékezett.

A szerző visszaemlékezéseiből megtudjuk, hogy a pécsi Tudományegyetem jogi kara még 1932-ben magántanárrá képesítette „Az emberi munka bölcselete" című könyve alapján, magántanári próbaelőadását „A gazdasági individualizmus válsága" címen tartotta. Kandidátusi értekezésének tárgyát a közgazdasági tudományok köréből merítette („A statisztikai megismerés természete"), doktori fokozatát a filozófiai tudományok köréből szerezte (Emile Durkheim és iskolája"). Utóbbinak egy részlete (az államról, jogról és erkölcsről szóló tanok) a pécsi jogi kar által kiadott Dolgozatok 1974. évi sorozatában jelent meg.

A kolozsvári egyetemen előbb a közgazdasági, majd az állam- és jogtudományi karon volt egyetemi tanár, majd hat évi kolozsvári működése után a pécsi állam- és jogtudományi karon a politikai gazdaságtan és a statisztika professzora lett Csekey István dékánsága idején, aki Kolozsvárról került vissza Pécsre. Amikor Rudolf Lóránt az 1949—1950-es tanévben a vállalatok dolgozói részére üzemgazdasági tanfolyamot szervezett, ő adta elő az üzemgazdasági statisztikát elsőként Magyarországon. Mint a statisztika tanára oktatott 73 éves korában történt nyugalomba vonulásáig.

A szerző könyvéből egy gazdag életmű bontakozik ki, amely a magas szintű tudományos munkáktól a népszerűsítő kiadványokig terjed. Utóbbiak sorában különösen két könyve érdemel figyelmet: „Híres kereskedők" (1940) és „Beszélgetés egy eke

* 1981: A pécsi Tudományegyetem kiadása, 148 old.

mellett" (1943). Az Országgyűlési Könyvtárban mindkettő megtalálható.

Végül a szerző könyvéből egyetlen gondolat: „Napjainkban a háború technikai eszközei olyan arányokat öltöttek, hogy alkalmazásuk nemcsak a támadót és védőt pusztíthatja el egyformán, hanem magát a föld egész élővilágát megsemmisítheti. Ez a technikai fejlődés megköveteli az emberi csoportok egyesülését és egységét az Összemberiség szervezeti formájában. Ennek létrejöttével a háború helyébe a szervezet és a szerződés lép (129. o.) Hitét a béke jegyében élő Összemberiség megvalósulásában gazdag életpályája és tapasztalatai summájaként kell érteni.

Trócsányi László

Huchthausen, L.: Römisches Recht.*

Az NDK-beli „Bibliothek der Antike" sorozat, melyben a magyar „Bibliotheca classica" sorozathoz hasonlóan a klasszikus görög és római auktorok műveinek fordításai jelennek meg, legújabb darabja a „Römisches Recht" címet viseli. Örömmel regisztrálhatjuk, hogy nyolc éven belül immár második kiadásban lát napvilágot egy olyan könyv, mely a németül olvasó nagyközönségnek a római jog, vagy általában a klasszikus antikvitás iránti érdeklődését az eredeti forrásszövegek hozzáférhetővé tételével elégíti ki.

Ha egy szélesebb érdeklődésre számottartó szépirodalmi profilú sorozat keretében római jogi tárgyú könyv jelenik meg, ez annak a jele, hogy a római jog iránti érdeklődés — legalábbis a kiadó reménye szerint — nem áll meg a szűk szakmai körök határainál. Ha pedig viszonylag rövid idő elteltével szükségessé válik egy ilyen könyv újabb kiadása, akkor már bizonyosak lehetünk abban, hogy a kiadó reménye megalapozott, a valóságnak megfelelő volt.

Ez az örvendetes tény önmagában is fölkelti e könyv iránt a rokonszenvező érdeklődést a magyar olvasóban is. Amilyen hatalmas ugyanis a római jogi szakirodalom, olyan csekély azoknak a műveknek a száma, melyek a nagyközönség számára is hozzáférhető és élvezhető módon adnak bepillantást ebbe a nagyon szép és érdekes, de jobbára tankönyvekben, szakkönyvekben és eredeti nyelvű forrásokban rejtőző világba.

Minthogy a római jog megismerésének ma a legnagyobb akadálya a latin nyelvismeret háttérbe szorulása, másrészt mivel a római jogról a legtöbbet maguk a rómaiak tudtak, aligha lehet manapság nagyobb szolgálatot tenni a római jog szélesebb körű megismertetése érdekében, mint az eredeti források fordításával, közreadásával.

A németül olvasó e vonatkozásban elvileg előnyben van, minthogy a múlt század első felében a Corpus Iuris Civilis *teljes* anyagának német fordítása megjelent. Ez a ma már igen nehezen hozzáférhető hét kötetes kiadás azonban már csak terjedelménél fogva is inkább elriasztja a XX. század végi olvasót, másrészt ez a fordítás nemcsak hogy minden tekintetben elavult, de nemegyszer megbízhatatlan is. Így római jogi forrásgyűjtemények kiadása német nyelven sem szükségtelen.

Liselot Huchthausen, aki egyébként az ókortörténet professzora a rostocki egyetemen, könyvét — mint a bevezetőben írja — a római jog iránti érdeklődés felkeltéséül, és a matéria megközelítéséhez való első bevezetésül szánta. E célkitűzésnek megfelelően a kötetet történeti bevezető résszel (VI—XLVI. o.) és terjedelmes jegyzetszótárral (Register, 386—518. o.) is ellátta. A könyv fő anyagát természetesen maguk a forrásszövegek képezik.

A bevezetőben bizonyos alapfogalmak (pl. ius civile, Zivilrecht) tisztázása után dióhéjban jogászi és történészi szempontból egyaránt tartalmas és hiteles áttekintést ad a római jog fejlődéséről, nem mulasztva el a továbbélés vázolását sem. Igen érdekesen és szemléletesen ír a római peres eljárás sajátosságairól, különös tekintettel a büntetőperekre. A Digesta tárgyköreinek rövid ismertetésével, ami a római jogi tankönyvekből rendszeresen hiányzik, fontos ismeretterjesztési hézagot tölt ki. A jusztiniánuszi kodifikáció, melyről találóan állapítja meg, hogy a lehetséges utolsó pillanatban jött létre, fő értékeit és eredményeit Pólay Elemér kutatásai alapján foglalja össze. Igen helyesen emeli ki azt az ismert, de következményeit tekintve gyakran szem elől tévesztett tényt, hogy a továbbélő, a recipiált római jog nem azonosítható az ókori római joggal.

Évezredek áttekintése negyven oldalon természetesen szükségképpen csak töredékes és a válogatást tekintve önkényes lehet. A rendelkezésre álló terjedelem annyira nem áll arányban a tárgyával, hogy jogosulatlan, sőt tisztességtelen is volna számonkérni, hogy ez vagy az kimaradt. Mégis szükségesnek látszik, hogy utaljunk néhány hiányosságra, melyet az áttekintés körén *belül* véltünk észlelni.

A fogalmi alapvetés körében feltétlenül fontos lett volna kiemelni, hogy a római jog alapvetően közjogra és magánjogra oszlott, mert enélkül „büntetőjogról" beszélni a nem jogász olvasó számára félrevezető lehet (VI. o.), annál is inkább, mert az idevonatkozó híres ulpianusi tétel (D.1.1.1.2.) sem szerepel a Digesta szemelvények között.

Helyesen emeli ki a szerző, hogy a római jog nem annyira törvényi jog (Gesetzesrecht), mint inkább jogászi, vagy még inkább jogtudósi jog (Juristenrecht). Alig foglalkozik azonban a római jogtudósok szerepével, akik a szerző által egyébként joggal kiemelt és részletesen ismertetett praetori jogfejlesztést is alapvetően befolyásolták, majd a császárkorban közvetlen jogalkotó tényezővé váltak, és akik nélkül a római jog nem érhette volna el azt a bámulatos fejlettséget, melyet azóta sem győz csodálni az utókor. Korrekcióra szorul továbbá — az ismeretterjesztés szempontjából is — néhány konkrét megállapítás (pl. a lopás joghatásaival kapcsolatban — XXXVII. o.).

Ami a forrásszövegeket illeti, igen szerencsésnek tartjuk a választást, melyet jelentősen megnehezített a rendelkezésre álló korlátozott terjedelem és a hatalmas mennyiségű forrásanyag antagonizmusa. Huchthausen fordításában áll előttünk a XII táblás törvény, a római jog első, és a Corpus Iuris Civilis-t nem számítva egyetlen kodifikációjának ránk maradt töredékei, és Gaius Institutiói, az egyetlen majdnem teljes egészében ránk maradt klasszikus kori mű, mely tankönyv lévén a legkiválóbban alkalmas a római jog átfogó bemutatására. Gottfried Härtel válogatásában és fordításában következnek ezután a Digesta szemelvények (217—294. o.), melyek a személy- és családi jog (ezen belül elsősorban a házassági jog), valamint a büntetőjog mellett az „értelmező rendelkezésekbe" (D.50.16.) és a regulákba (D.50.17.) is részletes bepillantást nyújtanak. Szervesen illeszkedik a kötet „kontextusába" és egyúttal jól kiegészíti a szorosan vett jogi szövegeket Cicero két műve, egy védőbeszéd (pro S. Roscio Amerino) és a Retorikából

* Aufbau Verlag. Berlin—Weimar, 1983. XLVI. 524 old.

vett jogi vonatkozású szemelvények, melyeket szintén Huchthausen fordított.

Nem a mi feladatunk, hogy a német fordítás szöveghűségéről vagy stílusáról bírálatot mondjunk. Legyen szabad mégis e körben néhány, talán nem teljesen szubjektív benyomást említeni.

A XII táblás törvény 2500 éves szövegének bármilyen nyelvre való átültetése igen nehéz, szinte megoldhatatlan feladat elé állítja a fordítót. Bár a törvény mai szemmel nézve szinte komikusan aprólékos részletszabályokat is tartalmaz, nyelvezete helyenként annyira tömör, archaikus, hogy az érthetetlenség veszélye nélkül lehetetlen hűen lefordítani. Figyelembe véve ezen túlmenően a német nyelv grammatikai adottságait, nem várhatjuk el, hogy pl. a latin és a német mondatok hosszúsága akárcsak megközelítőleg is egyezzék. Mégis igen furcsa pl. a híres „Si in ius vocat, ito." (Tab. I. 1.) helyén azt olvasni, hogy „Wenn der Kläger vor Gericht lädt, soll der Beklagte gehen." Nem akarunk úgy feltűnni, mintha jobban tudnók németül, mint a németek. Annyi viszont bizonyos, hogy az eredeti latin szöveg nem szól sem felperesről, sem alperesről, csak ennyit mond: ha törvénybe hívnak, menni kell. (Igen problematikus a „ius" „Gericht"-tel való fordítása!) Több más fragmentumnál is hasonló a helyzet. Azért sem lényegtelen ez a kérdés, mert egy szépirodalmi sorozatban megjelent könyvről van szó, a fordításnak tehát a XII táblás törvény archaikusan tömör stílusából áradó szellemét is vissza kellene adnia. Helyes lett volna talán az eredeti szövegben nem szereplő, de a mondat megértéséhez szükséges szavakat zárójelbe tenni.

Igen értékes és hasznos része a könyvnek Gaius Institutióinak teljes fordítása. (E vonatkozásban meg kell jegyeznünk, hogy Gaius tankönyvének közel egy évszázada jelent meg magyar fordítása, mely ma már teljesen elavult, így bizony nagyon elkelne Magyarországon is egy új, korszerű Gaius-fordítás!) Nagymértékben növeli a fordítás hasznosságát, hogy a szerző az egyes alfejezeteket címfejjel látta el. Helyesen járt el továbbá, amikor megadta a fontosabb műkifejezések latin eredetijét is. Célszerűbb lett volna ugyanakkor, ha az igen nehézkes és nem is szöveghű „Miet-, Pacht-, Dienst- und Werkvertrag" helyett — az első előfordulás után — a locatio conductiót használja, mint ahogy más, hasonlóképpen lefordíthatatlan szavak esetében a latin eredetit alkalmazza (pl. mancipium). Így elkerülhető lett volna a Dienstvertrag és a Werkvertrag összecserélése a III. 205-ben.

Mint említettük, a kötetet terjedelmes, római jogi kislexikonként is használható jegyzetszótár (Register) egészíti ki, mely egyúttal név- és tárgymutatóul is szolgál a forrásszövegekhez. A terjedelmi korlátokhoz képest itt sem annyira a kimaradt címszavakat hiányoljuk, hanem néhány konkrét észrevételt teszünk.

A lex Aquilia datálását illetően az irodalomban uralkodó felfogás szerint a törvény i. e. 286-ban vagy még régebben keletkezhetett (Kaser, M.: Das römische Privatrecht, I.[2] 161.[56]), helytelen ezért azt írni, hogy a pontos dátum ismeretlen, de mindenképpen i. e. 150 előttre tehető (446. o.).

A haszonélvezet definíciója nem elég pontos (462. o.), a szerződés magyarázata pedig kifejezetten félreérthető, ha éppenséggel nem félrevezető (511. o.).

Magyarországon tizenegy éve jelent meg egy ismeretterjesztő célú válogatás a római jog forrásaiból Diósdi György összeállításában (A római jog világa. Bp. Gondolat Kiadó, 1973.), így Huchthausen könyvét lapozgatva a magyar olvasó önkéntelenül is összeveti e két igen hasonló jellegű munkát. Mindkét könyv a források reprezentatív bemutatásán keresztül átfogó képet ad az ókori római jogról az érdeklődő nagyközönség számára. Ezen túlmenően azonban inkább az eltérések jellemzők. Huchthausen könyvében a római jog két alapvető forrásának teljes szövegét kapjuk, melyeket kiegészítenek a nagyobbrészt büntetőjogi vonatkozású Digesta és Cicero szemelvények. Diósdi ezzel szemben a legkülönbözőbb forrásokból, de elsősorban a Digestából vett részleteket témák szerint csoportosítva állította össze. Másfelől míg Huchthausen könyvében a bevezetés és a Register segíti az eligazodást, Diósdi, bár szintén felvett egy rövid mutatót, a forrásszövegek folyamatos kommentálásának módszerét választotta. Látható, hogy az eltérő módszerekkel összeállított és átfedéseket viszonylag kis számban mutató két könyv sok tekintetben kiegészíti egymást, és voltaképpen együtt képezhetnék a római jog egy modern breviáriumát.

A fenti — inkább részletkérdésekre vonatkozó — kritikai megjegyzések csupán a könyv érdemi bírálatát voltak hivatva képviselni, és semmiképpen sem homályosítják el Liselot Huchthausen színvonalas munkájának egyértelműen pozitív értékelését. A sok értékes gondolatot tartalmazó bevezető, a gondosan válogatott forrásszemelvények és az egész könyvet könnyen kezelhetővé tevő, részletes, adatokban gazdag jegyzetszótár segítségével nemcsak az érdeklődő nagyközönség alkothat magának átfogó, korszerű képet a római jogról, hanem a jogász is sok újat kap az egyetemen tanultakhoz képest e hézagpótló könyv forgatása révén.

Földi András

Vitaülés a szegedi egyetem Állam- és Jogtudományi Karán

Új állomásához érkezett az a nagyon helyeselhető kezdeményezés karunkon, hogy időszakonként lehetőséget biztosítanak arra, hogy egy-egy fiatal oktató kutatási területéről, az addig elért eredményeiről, előadás formájában a kar oktatói és külső szakemberek előtt beszámolhasson.

Ennek keretében rendezte meg a József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Tudományos Bizottsága és Államtudományi Tanszékcsoportja *Kaltenbach* Jenő adjunktus „Elméleti problémák az irányítás fogalmi köréből" című előadását.

Az előadó mindenekelőtt a témával való foglalkozás indokoltságát hangsúlyozta azzal, hogy a tudományok, de különösen a társadalomtudományok lépéstartása a társadalmi-gazdasági viszonyokban bekövetkezett gyors változásokkal nagymértékben azon múlik, hogy meglevő fogalmi rendszere alkalmas-e arra, hogy azt azon a területen általánosan alkalmazzák.

A közigazgatástudomány területéről több példát említett annak illusztrálására, mennyire nem sikerült eddig az egyes témával foglalkozó szerzőknek az érintett fogalmat illetően közös nevezőre jutni, azaz egyazon fogalom alatt egyazon tartalmat érteni (pl. eljárásfogalom).

Egyidejűleg utalt arra is, hogy ezen nézetkülönbségeknek az okait a közigazgatás bonyolult viszonyrendszerében, illetve abban látja, hogy a közigazgatást több, más-más módszerrel

dolgozó tudományág vizsgálja, így ugyanannak a jelenségnek, illetve fogalomnak a többoldalú megközelítése alapján a megszületett eredmény is többféle lehet. A korábban csak jogtudományi módszerekkel vizsgált közigazgatástudományt a szervezéstudományok új oldalról kezdték vizsgálni. A közigazgatás, mint szervezet belső életének tanulmányozása került előtérbe és ezen belső viszonyok vizsgálatának egyik területe: az *irányítás*.

Ezen megállapításokat követően az előadó ismertette az ezzel foglalkozó szakirodalomban az irányítás, vezetés, igazgatás *fogalmak* egymáshoz való viszonyára vonatkozó főbb nézeteket, annak alátámasztására, amelyet ebből leszűrt, nevezetesen, hogy ugyanazon fogalmat és fogalmak egymáshoz való viszonyát tekintve nincs egységes álláspont, vagyis a további kutatás indokolt.

Ahhoz, hogy az irányítás, vezetés, igazgatás fogalmak kutatása területén eredményt érhessünk el, azaz elméletileg és gyakorlatilag is egységesen használható fogalomrendszert tudjunk kidolgozni, mindenekelőtt meg kell határozni azt a rendszert, amelyre a definíciót érvényesnek tartjuk — szögezte le az előadó. A témát illető kutatásaiban elsődlegesen ezt a célt tűzte maga elé. Koncepciójának felvázolása előtt rögzítette, hogy a közigazgatást, mint társadalmi jelenséget egyrészt többé-kevésbé elkülönült szervezetnek, másrészt egy többé-kevésbé elkülönült sajátos tevékenységnek tekinti, melyben az utóbbinak, a tevékenységnek a vizsgálatát hangsúlyozza — a korábbi felfogással ellentétben — a szervezeti jelleg háttérbe szorításával.

Ezután határozta meg az előadó a vezetés, irányítás, igazgatás *fogalmak* egymáshoz való *viszonyának* lehetséges modelljét, amelynél Kovács István akadémikus tanulmányának azon megállapításából indult ki, mely szerint az igazgatás a feladat kitűzése és a végrehajtás között helyezkedik el. E feladatkitűzés az igazgatáson kívüli döntés tehát, amelyet az igazgatás közvetít a közvetlen végrehajtó apparátushoz. Ebben a rendszerben álláspontja szerint a vezetés, mint speciális állami tevékenység és viszonyrendszer a közigazgatáson kívüli, helyesebben a közigazgatás feletti szféra, ahol megszületnek azok a döntések, amelyeket a közigazgatás közvetít a végrehajtókhoz, és amelyek a közigazgatást alapvetően meghatározzák. Ugyanakkor azt is megállapította, hogy a vezetés és az igazgatás közötti határt nem lehet merevnek tekinteni, sem tevékenységi, sem szervezeti oldalról, és nem lehet a vezetést — ebben az értelemben — a mindenkori szervezeti keretekhez, illetve egy konkrét szervhez kötni. Ebből a nézőpontból ennek a tevékenységnek a homogenitása nem egy meghatározott szervezetrendszerhez való kapcsolódásában, hanem abban áll, hogy a közigazgatás számára a közvetítendő akaratot fogalmazza meg. Ebben a gondolatmenetben Kaltenbach Jenő, az előbbiekben említett, közvetítő tevékenységet az igazgatási tevékenységgel azonosította, felfogása szerint tehát az igazgatás a vezetés és a közvetlen végrehajtás között teremt kapcsolatot. Az igazgatás fogalmát e gondolatmenetnek megfelelően a következőképpen határozta meg: „Az igazgatás tehát az igazgatás és az igazgatáson kívüli más tevékenységek közötti viszonyrendszerhez kapcsolódik, azokhoz a folyamatokhoz, amelyek az igazgatás alanya és tárgya között játszódnak le."

Fentiekből következően az irányítást, mint speciális tevékenységet és viszonyrendszert az igazgatáson *belül* helyezi el az előadó azzal, hogy az irányítás, a különböző igazgatási alanyok közti folyamatokat írja le, amelyek az igazgatáson belül zajlanak le. Madarász Tibort és Donát Róbertet idézte, akik az irányítás értelmezésénél — álláspontja szerint — lényegében hasonló következtetésekre jutottak. Összegezve álláspontját kifejtette: „...*vezetés* alatt értjük a rendszer input-ját, tehát azt a szférát, ahol a döntések megszületnek, tekintet nélkül a konkrét szervezeti keretekre. A közvetítő réteg, vagyis a rendszeren belül lejátszodó jelenségek az irányítás fogalommal jellemezhetők (a felügyelet, ellenőrzés kérdéseit most figyelmen kívül hagyva), míg az output a közigazgatáson kívüli területek, a termelő, szolgáltató és egyéb tevékenységek felé irányuló akaratátvitel az igazgatás általános fogalmába illesztendő".

Előadásának további részében az *irányítás és alárendeltség közötti viszonyt* vizsgálta meg, melynek mélyreható elemzését éppen az teszi szükségessé, hogy az előzőekben arra a megállapításra jutott, hogy az irányítást a közigazgatáson belül helyezte el. Éppen ezért kell megvizsgálni a közigazgatás igen bonyolult belső viszonyait, folyamatait és ennek során számolni kell azzal, amit az előzőekben már felvetett, hogy a közigazgatás szembetűnőbb oldala, mint szervezetek működése, tehát szervezeti oldalról jelenik meg. Így a másik oldal a tevékenységi oldala háttérbe szorul. Éppen e kettős jelleg miatt tartja elkerülhetetlennek az irányítási tevékenység vizsgálatánál az irányítás és alárendeltség, illetve az irányítás vagy hierarchia értelmezését. Abból indult ki, hogy a közigazgatás hierarchikus rendszer voltát, mint tényt általánosan elismerik, de annak következtében, hogy a hagyományos hierarchikus piramis a modern közigazgatásban lényegesen bonyolultabbá, differenciáltabbá vált, régi formájában nem alkalmas a valóságos viszonyok tükrözésére, valamint arra sem, hogy ez alapján ebből a hagyományos szervezeti alá- és fölérendeltségi modell értelmezhető lenne.

Lezáratlan az a vita, amelynek központi kérdése: *azonos-e az irányítás az alá-fölérendeltséggel* és ha igen, hogyan magyarázhatók a kétségkívül meglevő szervezeti kapcsolat nélküli irányítási viszonyok.

Egyik oldalon áll az a hagyományos értelmezés, mely szerint az irányítás azonos az alárendeltséggel. Ez derül ki Donáth Róbert megállapításából, ezzel ellentétesen Berényi Sándort idézte, aki szerint van alárendeltség nélküli irányítás is azzal, hogy az irányítás legerősebb fajtája a szervezeti alá- és fölérendeltségen alapuló irányítás.

Előadó álláspontja szerint a meglevő eltérő értelmezések és álláspontok feloldásának nehézsége éppen abban áll, hogy a korábbi merev szemlélet, amely a közigazgatást elsősorban szervezeti oldalról közelíti meg, nem tudja megválaszolni azokat a kérdéseket, amelyeket a modern közigazgatás egyre összetettebbé váló viszonyrendszere vet fel. Véleménye szerint egyik lehetséges megoldást a közigazgatás funkcionális oldalának fokozott előtérbe helyezésével, annak több szempontú vizsgálata jelentené. Itt pedig, a közigazgatás által ellátandó feladat jellegéből kellene kiindulni. A vizsgálódásnak nemcsak a meglevő szervezeti keretekre — nem vitatva annak fontosságát — kellene szorítkoznia, hanem elengedhetetlenül szükséges fokozottabban elemezni, hogy a konkrét szervezetek a társadalmi cselekvés mely ágazatát igazgatják, milyen módszerekkel, valamint az állami politikai hatalomnak a súlyát az adott viszonyok alakításában. Egyben azt is rögzíti, hogy a politikai akaratátvitel többféle szervezeti megoldást bír el. Fontos a

szervezeti forma megválasztása ehhez, azonban a létrejött szervezeti viszonyok tanulmányozása csupán formai oldala a kérdésnek, és nem vezethet el a tartalom feltárásához.

Ezt követően a következő megállapításokat tette: „Az alárendeltségi viszonyok, vagyis a hierarchia, melyben a konkrét szervezetek egymás közötti kapcsolatai vannak szem előtt, a hagyományos értelemben felfogva nem azonos az irányítási viszonyokkal és nem feltétlenül igaz, hogy az alárendeltség az irányítás legerősebb formája (pl. kettős alárendeltség), mert ez a szemlélet lényegében figyelmen kívül hagyja a közigazgatás kettős jellegét."

Álláspontja szerint: „...Ugyanaz a közigazgatási szerv tipikusan többféle feladatot lát el egyszerre, amelyben a szervezeti hierarchiában felfelé és lefelé elhelyezkedő más szervek is részt vesznek. Ha a közigazgatás belső viszonyait csupán a hierarchián, tehát a szervezeti kapcsolatokon keresztül próbáljuk megérteni, ez feltétlenül egyoldalúsághoz vezet, mert még két meghatározott egység között is (eltekintve az „egység" definiálhatóságának problémájától) az irányítási kapcsolatok differenciált eszközrendszere található meg, amelynek minősége nagymértékben attól függ, hogy a kapcsolat mögött milyen igazgatási tárgy (feladat) húzódik meg.

Az előadó megállapítása szerint: „A ma közigazgatásában az irányítás így nem azonos, nem több és nem kevesebb, mint a szervezeti alá- fölérendeltség, hanem *más* ... Az a bonyolult mechanizmus, amely a vezetés által a közigazgatás számára megfogalmazott akaratot eljuttatja a megvalósulás stádiumába..."

Előadása befejezéséül annak a reményének adott hangot, feltehető, hogy a jövőben a közigazgatási kutatások szervezetre koncentráló jellege mellett nagyobb figyelmet fordítanak a működés viszonyaira.

Ezután következtek a *hozzászólások,* melyek mindegyike különösen a témával való foglalkozás fontosságát emelte ki, hangsúlyozva az előadás érdemeként azt a szándékot, mely fogalomrendszer további tisztázásának célját tűzte maga elé. Ezek közül néhány — az előadást követő eszmecserét jellemző — hozzászólást emelnék ki:

Felvetődött *Nagy* Ferenc egyetemi adjunktus részéről, hogy szükséges lenne a témával kapcsolatosan más szocialista országok idevonatkozó elméleti és gyakorlati megoldásait is megvizsgálni.

A gyakorló szakember szemszögéből nézve Günther Béla felvetette, hogy az előadásban érintett fogalmi kategóriák vizsgálata nem teljes, ha a felügyelet, ellenőrzés kategóriákat nem vizsgáljuk egyidejűleg.

A két hozzászólóval egyetértve a szerző azt hangsúlyozta, hogy előadása, illetve az ebből készítendő tanulmánya csak kiindulópont és egy további lépcsőben mindezek elemzésére kitér.

Tóth Lajos egyetemi adjunktus hozzászólásában nyomatékosan hangsúlyozta mennyire fontos az előadásban felvetett fogalmak, különösen az irányítás fogalmának a tisztázása, hiszen saját szűkebb területén — a termelőszövetkezeti jog területén — ezek szintén tisztázatlanok, pl. a termelőszövetkezetek állami irányítása, illetőleg az állami felügyelet fogalmainak teljesen következetlen használata, a két fogalom keveredése mind a jogalkotásban, mind a szakirodalomban. Minden elemzés közelebb vihet ahhoz, hogy más jogágak területén is, ezekre vetítve tiszta fogalmat kapjunk.

Szűcs István, az Államtudományi Tanszékcsoport vezetője elsődlegesen a témaválasztás időszerűségét emelte ki. Való igaz, hogy a szóbanlevő fogalmak értelmezése, jelentéstartalma körüli, egymásnak nem egyszer teljesen ellentmondó felfogások már-már zűrzavaros helyzetet teremtenek, és rendkívüli módon megnehezítik a témával foglalkozók helyzetét. Az egységes fogalomrendszer kidolgozására irányuló törekvés indokolt és elismerésre érdemes. Kaltenbach Jenő adjunktus kezdeti lépései — ez előadás tanúsága alapján is — reményt keltőek. Érdemi megjegyzése kettős irányú.

Amennyire igaz az, hogy a statikus, szervezetcentrikus vizsgálatok — eltekintve a működési formáktól — hibás eredményekre vezetnek, ennek az ellenkezőjével is számolni kell; a szervezeti formáktól elvonatkoztatott „parttalan" működés kizárólagos elemzése is torz képet eredményez. Forma és tartalom egysége ezen a tématerületen is elszakíthatatlan egymástól.

Fenntartásai vannak azzal a koncepcióval, amely a vezetést „magasabb régiókba" helyezi az irányítással szemben. Ez a felfogás annál inkább is újszerű, mivel az igazgatástudományokban a sok vitatott alapfogalom közül éppen az irányítás és a vezetés tekintetében van viszonylag a legteljesebb egyetértés; szinte általánosnak mondható az a „hagyományos" értelmezés, hogy a vezetés szerven belüli, konkrétabb, operatív tevékenység, míg az irányítás külső, és minőségileg is magasabb rendű működtetés. E kérdésben előadónak számolnia kell ellenvéleményekkel.

Veres József egyetemi tanár hasonló értelemben elemezte vezetés és irányítás fogalmát.

Tóth Lajos, a Tudományos Bizottság titkára zárszavában még egyszer megköszönte az előadónak színvonalas, kiváló előadói stílusú előadását és ismételten megállapította, hogy ez a kezdeményezés karunk tudományos életében nagyon hasznos, mind az előadónak, mind pedig az előadáson részt vett kollégák számára.

Kányáné Komlódi Katalin

Агнеш Немет:

Унификация правил, касающихся представительства по коммерческим сделкам

Расширение международных торговый связей все более выдвинуло на авансцену требование унификации правил, касающихся представительства по коммерческим сделкам. В знак этого еще в период до второй мировой войны ЮНИДРУА приступил к работе по унификации. Вначале в отдельных правовых системах были учтены формы представительства и соответствующие им правовые институты, которые различаются друг от друга в двух аспектах: в отношении между представителем и представляемым и в правовых воздействиях представительства. В данной, видимо чистой системе, покоящейся на указанных точках зрения, это исключения из основного правила, которые сближают друг к другу отдельные формы и правовые институты в их взаимодействии. В ходе работ по унификации, был составлен ряд проектов, и наконец в 1983 году в Женеве приняли соглашение о представительстве по международной коммерческой купле-продаже.

Németh Ágnes:

Die Vereinheitlichung der Regeln der Vertretung

Der Anspruch auf die Vereinheitlichung der Regeln der Handelsvertretung ist wegen der zunehmender Intensität der internationalen Handelsbeziehungen immer mehr in den Vordergrund gerückt. Dieser Anforderung wollte das UNIDROIT nachkommen, als es schon vor dem II. Weltkrieg die Arbeit der Vereinheitlichung begann. Am Anfang wurden die Lösungen und die entsprechenden Rechtsinstitutionen der einzelnen Rechtssystemen erfasst, die sich von einander auf Grund zweier Aspekten: des Verhältnisses des Vertreters und des Vertretenen, sowie der Rechtswirkungen der Vertretung unterschieden. In diesem, auf den obererwähnten Aspekten liegenden, anscheinend reinen System brachten die sich an die Hauptregeln knüpfenden Ausnahmen die die verschiedenen Lösungen zueinander näher. Im Laufe der Vereinheitlichung waren mehrere Entwürfe verfertigt, bis in 1983 in Genf die „Konvention über die Vertretung im internationalen Handelskauf" angenommen wurde.

Ágnes Németh:

The unification of the rules of agency

The demand for the unification of the rules of and concerning agency has become more and more actual because of the considerable development of international commercial relations. UNIDROIT pursued the aim of coping with this demand when beginning the work of unification before the Second World War. The work of unification began by the survey of the rules on agency in the national legal systems differing from each other in two main respects, i. e. the relation between agent and principal and the legal effects of agency. The differences between the basic approach of the legal systems in these respects are in fact much mitigated on the level of exceptions as they all express the solution of one and the same problem. There were more drafts made during the unification work. The „Convention on Agency in the International Sale of Goods" was adopted in 1983.

ÁRA: 50,— Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1250. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert, a Lapkiadó Vállalat vezérigazgatója. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest, V., József nádor tér. 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámlára. Előfizetési díj 1/2 évre: 300,— Ft, egy évre: 600,— Ft. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest 1056 Bajcsy-Zsilinszky út 76.

Szegedi Nyomda — 84-1626 Szeged, 1984. — Felelős vezető: Dobó József igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

XXXIX. új évfolyam 7. szám Budapest, 1984. július hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

FOLYÓIRAT CSOPORT

A gazdaságirányítási rendszer átfogó továbbfejlesztésének igénye — melynek az MSZMP KB 1984. áprilisi ülésének határozata a politikai vezetés oldaláról adott hangot és irányt — indokolja, hogy a Jogtudományi Közlöny hasábjain speciálisan a gazdasági reformhoz szorosabban vagy lazábban kapcsolódó jogi elemzések is megjelenjenek. E lapszám élén — részben didaktikai okokból — elhelyezett tanulmány közgazdasági aspektusból nyújt segítséget a jogász olvasó számára a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztésével kapcsolatos problémákban való eligazodásban, míg az azt követő általánosabb, átfogóbb elemzés a reform jogi problémáinak szinte teljes körű feldolgozását nyújtja.

„Ágazati" kérdések felvetése következik ezután négy tanulmányban, majd a sort annak érzékeltetése zárja, hogy a külföldi szocialista országok közül kettőben — a Szovjetunióban és Lengyelországban — milyen irányú viták, fejlődési tendenciák észlelhetők.

Természetes, hogy teljességre nem lehetett törekedni, de még a súlyponti kérdések mindegyikének felvetésére sem. Ezért lapunk — mint eddig is — a továbbiakban is folytatni szeretné a gazdasági reform jogtudományi problémáival kapcsolatos kérdések elemzését.

Szerkesztőség

---

*Csaba László**

A magyar gazdasági reform dilemmái

Új reformhullám van kibontakozóban Magyarországon. Ez az állítás gyakran fogalmazódik meg — időnként némi rosszallással — a hazai és a nemzetközi szakirodalomban. Mint ismeretes, 1985-től kezdődően a magyar párt- és állami vezetés újabb gazdasági, intézményrendszerbeli változtatások bevezetését határozta el. Úgy tűnik: a tervezett változás messze túlmegy a Kornai János által oly találóan „szabályozósdinak" nevezett, a középtávú tervek elfogadása idején rutinszerűen felerősödő pénzügyi módosítási kampányokon.

Az 1968. évi gazdasági reformról mind a KGST-országok, mind a nyugati partnerek elismerik: a magyar kormányzat — bár egy hosszabb periódusban magára maradt a KGST-ben — lényegében sikeresen ment elébe azoknak a feszültségeknek és gondoknak, amelyekkel a hagyományos növekedési források kimerülése és a megszokott irányítási-intézményi megoldások szembetűnően csökkenő problémamegoldó készsége folytán a 70-es évek második felétől kezdve valamennyi kelet-európai ország szembetalálta magát.

Mit is jelent 16 évvel 1968 után egy új reformhullám? Az alábbiakban összegező jelleggel áttekintjük az 1978—83 közötti időszak főbb irányítási fejleményeit, annak érdekében, hogy a folyamatok és a szükséges változás iránya, mértéke, aránya közötti eltérés világosabbá váljék. A jelen írás túlnyomórészt az 1978 decemberi pályamódosítást a hivatalos szférában[1] követő változásokat elemzi, mivel az első évtized fejlődését és megtorpanását számos írás föltárta már. Ezek alapján elégségesnek tűnik emlékeztetni az induló helyzet főbb összetevőire. 1978 decemberében, amikor a gazdaságvezetés az elvek szintjén visszatért az 1968. évi reform platformjára, nem tiszta lappal indult, hanem súlyos terhekkel. Ennek két legfontosabb eleme: *1.* A megelőző időszak gazdaságpolitikai tévedései és tudatos irányításrendszerbeli visszalépései által már az 1968. évi kompromisszumos megoldásokhoz képest is *súlyosan deformálódott gyakorlati gaz-*

* *Csaba László* tudományos munkatárs, MTA Világgazdasági Kutató Intézet (Budapest).

[1] Legalább ilyen jelentős a második gazdaság térnyerése és a gazdaságon belüli informális viszonyok alakulásának kérdése is. Ez azonban külön kutatás és külön tanulmány tárgya lehetne.

daságirányítás és *2.* az adott évben rekordszintet elért külkereskedelmi mérleghiány tehertételével, az akkori ismeretek szerint 1982—84 között csúcsosodó *hitelvisszafizetési kötelezettségek* tudatával.

Gazdaságpolitikai keret és mechanizmus

Az 1978 decemberi KB ülés a realitásokhoz alkalmazkodva föladta az 1960—1975 közötti időszakhoz hasonlóan a növekedési dinamikának a megváltozott világgazdasági föltételrendszer ellenére továbbra is prioritást, sőt a mértékeiben is folyamatosságot biztosítani kívánó V. ötéves tervet. Ezen túlmenően pedig véget vetett a részben központilag ösztönzött, jórészt azonban a területi szervek és a nagyvállalatok „helyi kezdeményezése" nyomán létrejött „spontán" recentralizációs folyamatoknak.[2] Ez az ülésszak döntött úgy, hogy a gazdaságpolitika összes többi célját, így az életszínvonalat és a növekedési ütemet is a külkereskedelmi mérleg egyensúlyának megteremtése (különösen pedig a konvertibilis mérleg kiegyensúlyozása) céljának kell alárendelni. Másrészt itt gyakoroltak politikai szintű bírálatot az úgynevezett műszaki-gazdasági kritériumrendszer formájában kicsúcsosodó 70-es évtizedekbeni gazdaságirányítási gyakorlat fölött is, amely a reformelvektől eltérően a vállalati tevékenység szintetikus, pénzbeli végeredményének szabályozásáról fokozatosan a vállalati munka *részleteinek naturális* jellegű, *elvárásokra* és *egyedi elbírálásra* épülő szabályozására helyezte vissza a hangsúlyt.[3]

Az *1978 decemberi határozat* mindezek alapján — a későbbi időszak ellentmondásos fejleményei dacára is — elvi-elméleti szinten túlmutatott az 1968. évi reformon. Akkor ugyanis a gazdasági mechanizmus változása nem járt együtt az iparpolitika bírálatával, amely pedig sok tekintetben az 50-es évek fejlesztéspolitikája meghosszabbítását jelentette, importhelyettesítő, extenzív és expanzív (erőltetett ütemű) volt. („Gazdaságpolitikánk helyes, csak a végrehajtás módszereit kell megváltoztatni" — szólt a korabeli jelszó.)

Az 1978 óta követett új gazdasági irányvonal két fő eredményt ért el: egyrészt (rendkívüli intézkedésekkel és rendkívül súlyos áron) az 1981 decembere óta rohamosan romló hitelfelvételi lehetőségek ellenére sikerült elkerülni az *ország fizetésképtelenné válását*, másrészt *sikerült ellenállni* annak a kísértésnek, hogy az 1979—1982 közt meghatározott külgazdasági részcélok azonnali elérése érdekében hozott ad-hoc intézkedések (illetve ezek rendszere) intézményesüljenek, vagyis — a szükségből erényt kovácsolva — a *napi irányítás improvizált* és gyakran kényszerjellegű, többnyire direktív *megoldásai az elvek szintjére emelkedve visszavonhatatlanul beépüljenek a gazdasági mechanizmus rendszerébe.*

Az elmúlt öt év harmadik fő eredménye az új növekedési pálya kialakulása lehetett volna. Ez azonban nyilvánvalóan még ma is inkább csak követelmény, szándék, mint tény. Jogos ezzel kapcsolatban fölhívni a figyelmet arra,[4] hogy a növekedéselmélet fogalomrendszerében az egyik növekedési pálya a másiktól alapvetően nem a GNP vagy az ipari termelés egésze bővülési ütemének tekintetében különbözik, hanem mindenekelőtt a beruházások makroökonómiai (népgazdasági) hatékonyságában, amit az ICOR mutatóval, azaz a növekményi tőke: termelés hányadosával lehet megközelíteni. Ebben azonban sajnos — a deklarált szándékok ellenére — nem történt fordulat a magyar gazdaságban 1979—1983 során. Ez az oka annak, hogy a növekedési mutatók markáns lelassulása mellett (jórészt annak hatására) javult a külgazdasági egyensúly, aminek fő tényezője azonban nem a termelési és termékszerkezet változása, hanem mindenekelőtt az import, a beruházások és részben az életszínvonal csökkenése volt, miközben a termelés (főként az ipari) továbbra is igen lassan, elégtelenül alkalmazkodott a kül- és belpiaci kereslethez.[5] A konvertibilis elszámolású ipari export mennyisége már 1980-ban és 1981-ben is stagnált reálértékben, 1982-ben pedig 1—2%-kal csökkent a tervezett 6%-os növekedés helyett. Ezt a fejleményt pedig aligha lehet az általában nem túl élénk külpiaci konjunktúrára visszavezetni. Ismeretes ugyanis, hogy marginális piaci részesedés mellett (ami a legtöbb magyar termék kivitelére igaz, hisz részesedése a világkereskedelem 0,2—0,5%-a körül van) az értékesítés lehetősége *nem* az általános piaci helyzet alakulásával, hanem a gyártó termékfejlesztési erőfeszítéseivel és piacpolitikája eredményességével függ elsősorban össze. Másfelől statisztikailag felmérhető,[6] hogy az 1976—1981 közötti időszakban általában nem a fejlett, hanem a fejlődő és közepesen fejlett országoknak, és nem más, hanem ugyanazon nyomott észak-amerikai és nyugat-európai piacokon sikerült (jórészt épp a KGST-országok iparcikkeinek kiszorítása árán) termékeik piaci részarányát növelniük, ahol a kelet-európai, köztük a magyar ipari exportőröknek nem.

Végeredményben *mi az oka* ennek a helyzetnek? A számos lehetséges ok és értelmezés közül figyelemre méltó az OT államtitkárának következő gondolatmenete. Az új növekedési pályára való átállás stratégiáját két módon lehet végrehajtani. Az egyik a gazdálkodók számára a „kemény költségvetési korlát" bevezetése lenne, vagyis igen erős hatékonysági követelmények támasztása, beleértve a verseny vesztesei számára a csőd kockázatát is. Ez azt jelentené, hogy meg kellene szüntetni a hosszú ideje (rendszeresen) veszteséges, versenyképtelen vállalatok támogatását, határozott (bár nem direktív, de világos orientációval rendelkező) struktúrapolitikát kellene érvényesíteni, ami

[2] E „spontenaitas" leírását és a terminológiát ld. *Laki* Mihály: Megszűnés és összevonás. KJK, 1983.

[3] Ez részben abból adódott, hogy verseny (közte az importverseny) tényleges kibontakoztatása és az árrendszer liberalizálása nélkül a nyereség gyakorta „szabad szemmel láthatóan" nem lehetett jó sikermutató.

[4] *Erdős* Tibor: Az új növekedési pálya. Figyelő, 1982. 44. sz.

[5] A felhalmozási ráta az 1978. évi 30%-ról 1983-ra 14%-ra csökkent, 1984-re 12% várható. A konvertibilis import mennyisége 1982 végén 20%-kal maradt el az 1978. évi értéktől. (Ennek háromnegyede az 1982-es év terméke). A reálbérek 1979—80-ban csökkentek, 1981-ben és 1982-ben kissé emelkedtek, 1983-ban a terv szerint az 1980-as szintre estek vissza, 1984-re további kb. 3%-os csökkenés mellett valósul meg a lakossági fogyasztás stagnálása.

[6] *Inotai* András: A gyorsan iparosodó, a dél-európai és a KGST-országok versenye az NSZK késztermék-importpiacán. I—II. Iparpolitikai Tájékoztató, 1982. 7. és 8. sz. Uő.: A fejlődő országok, mint késztermék-exportőrök. Statisztikai Szemle, 1981. 5. sz.

XXXIX. új évfolyam 7. szám Budapest, 1984. július hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Tartalom

Szerkesztőségi előszó 347

CSABA LÁSZLÓ
A magyar gazdasági reform dilemmái 347

SÁRKÖZY TAMÁS
A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztéséről .. 360

FERENCZY ENDRE
A gazdasági mechanizmus pénzügyeinek joga 366

VÖRÖS IMRE
Beruházások versenytárgyalások útján 376

SÁRÁNDI IMRE
Történeti, elméleti és pragmatikus elemzés a mezőgazdasági termékértékesítési szerződésről 382

TANKA ENDRE
Föld árujelleg — földtulajdoni rendszer — racionális földhasználat 389

KURASVILI, B. P.
Mi legyen az ágazati irányítás sorsa? 400

STEPNIAK, LECHOSLAW
Az állami vállalat helyzete az új lengyel vállalati törvényhozásban 408

Szemle

TÖRÖK ATTILA
Gazdasági problémák jogszabályi megoldásai és álmegoldásai 414

HALUSTYIK ANNA
Az állami gazdaságirányítás egy történelmi torzója; Peru 1968 után 420

Jogirodalom

TÖRÖK GÁBOR
A gazdaságirányítás szervezetének joga 424

Berend T. Iván: Gazdasági útkeresés 1956—1965 (KENDERES GYÖRGY) 426

Sajó András: Kritikai értekezés a jogtudományról (TAKÁCS ALBERT) 427

СОДЕРЖАНИЕ: От редакции. — *Ласло Чаба:* Дилеммы венгерской хозяйственной реформы. — *Тамаш Шаркези:* О дальнейшем развитии системы руководства хозяйством. — *Эндре Ференци:* Право финансов хозяйственного механизма. — *Имре Вереш:* Капиталовложения путем конкурса. — *Имре Шаранди:* Исторический, теоретический и прагматический анализ договора сбыта сельскохозяйственной продукции. — *Эндре Танка:* Товарний характер земли. — система замельной собственности — рациональное землепользование. — *Б. П. Курашвили:* Что должно быть с субьдой отраслевого управления? — *Лехослав Степняк:* Положение государственного предприятия по новому законодательству ПНР о предприятиях. — *Обзор: Аттила Терек:* Законодательные решения и псевдорешения хозяйственных проблем. — *Анна Халуштик:* Историческое гуловище государственного руководства хозяйством: Перу после 1968 г. — *Юридическая литература: Габор Терек:* Право структуры руководства хозяйством. — *Беренд Т. Иван:* Поиски в хозяйстве, 1956—1965 годы *(Дьердь Кендереш)*. — *Шайо Андраш:* Критический очерк о юридической науке *(Альберт Такач)*.

INHALT: László Csaba: Dilemmas der ungarischen Wirtschaftsreform. — *Tamás Sárközy:* Über die Weiterentwicklung des Wirtschaftsleitungssystems. — *Endre Ferenczy:* Recht der Finanzen des Wirtschaftsmechanismus. — *Imre Vörös:* Investition durch Vergabe im Submissionswege. — *Imre Sárádi:* Geschichtliche, theoretische und pragmatische Analyse des Vertrages über die Produktenverwertung in der Landwirtschaft. — *Endre Tanka:* Boden — Warencharakter — das System des Bodeneigentums — rationelle Bodenbenutzung — *B. P. Kuraschwili:* Was soll der Schicksal der zweiglichen Wirtschaftsleitung sein? — *Lechoslaw Stepniak:* Die Rechtsstellung des staatlichen Unternehmens in der neueren polnischen Unternehmensgesetzgebung. — *Rundschau: Attila Török:* Lösungen und „Scheinlösungen" wirtschaftlicher Probleme durch Rechtsregel. — *Anna Halustyik:* Einz geschichtliches Torso der staatlichen Wirtschaftsleitung: Peru nach 1968. — *Rechtsliteratur: Gábor Török:* Das Recht der Wirtschaftsleitungsorganisation. — Iván T. Berend: Die Suche nach einem Weg in der Wirtschaft zwischen 1956—1965 *(György Kenderes)*. — András Sajó: Kritische Abhandlung über die Rechtswissenshaft *(Albert Takács)*.

CONTENTS: Editorial — László Csaba: Dilemmas of the Hungarian economic reform — *Tamás Sárközy:* On the further development of the system of economic management — *Endre Ferenczy:* The law of the finances of economic mechanism — *Imre Vörös:* Contracting to realize investments on the basis of tenders — *Imre Sárándi:* Historical, theoretical and practical analysis on the contract of purchasing agricultural products — *Endre Tanka:* The commodity nature of land, the system of ownerschip to land, the reasonable use of land — *B. P. Kurasvili:* The perspectives of branch management — *Lechoslaw Stepniak:* The status of state enterprise in the new Polisch legislation on enterprises — *Review. Attila Török:* Real and sham solutions of economic problems by rules of law — *Anna Halustyik:* An uncompleted model of state economic management in history: Peru after 1968 — *Legal literature. Gábor Török:* The law of the structure of economic management — Berend T. Iván: Finding the way in economy 1956—1965 *(György Kenderes)* — Sajó András: A critical treatise on jurisprudence *(Albert Takács)*.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1250. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert, a Lapkiadó Vállalat vezérigazgatója. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest, V., József nádor tér. 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámlára. Előfizetési díj 1/2 évre: 300,— Ft, egy évre: 600,— Ft. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest 1056 Bajcsy-Zsilinszky út 76.

Szegedi Nyomda — 84-2043 Szeged, 1984. — Felelős kiadó: Dobó József igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

magában foglalná a lemaradó iparágak fokozatos, de határozott visszaszorítását, a korábbinál lényegesen nagyobb mértékű teljesítménytől (és nem beosztástól) függő jövedelemkülönbségek kialakítását, végül a vállalati vezetés és az állami gazdaságirányítás személyi állományában hosszú ideje esedékes változások végrehajtását (s szakmai képzettség kritériumának eddig papiron maradt érvényesítésével, illetve minimumkénti megkövetelésével). Ez az irányvonal azonban elkerülhetetlenül növeli és a felszínre hozza a gazdaság és a politikai hagyomány értékrendjének eltérését (ez utóbbi ugyanis a jelenlegi status quo és a helyi stabilitás feltétlen igenlésén alapul). Mindazonáltal nagyon valószínű, hogy ez az irányvétel néhány éven belül kézzelfogható gazdasági eredményeket hozna.

A másik lehetőség az, ha a változások sebességét a helyi stabilitás szempontja és a konfliktusokat még helyi szinten sem vállaló gyakorlat határozza meg. Ez az irányvonal politikailag vonzóbbnak tűnhet, mivel lehetővé teszi, hogy a szocialista társadalom hagyományos „biztonságára" — így konkrét munkahelyhez való joggal azonos állásbiztonságra —, kisebb nyílt inflációs rátára hivatkozva, nyílt politikai konfliktusok fölvállalása nélkül hajtsák végre a gazdasági irányváltást. Ez a megoldás azonban igen lassú növekedéssel vagy stagnálással jár együtt, s bizonyos értelemben a gondok orvoslása helyett azok elnapolását jelenti, mind a gazdaságszerkezet, mind a fizetési mérleg tekintetében. Így a feszültségek később jelentkeznek, ami egyrészt a társadalom számára szükséges tanulóidőként is fölfogható, ugyanakkor későbbi időpontban az első változattal azonos problémák jelentkeznek, csak sokkal nagyobb mértékben.[7]

Bár ez részletes elemzéssel is bizonyítható,[8] ehelyütt legyen elég leszögezni, hogy jórészt a másodikként körvonalazott irányítási magatartás határozta meg a magyar gazdasági mechanizmus 1979—1982 közötti gyakorlati megoldását. Azért csak „jórészt", mert az 1981 áprilisától (a lengyel fizetésképtelenség bejelentésétől) 1982 augusztusáig (illetve végsősoron az 1982 decemberében megítélt IMF-hitelig) Magyarország nem jutott új középlejáratú hitelhez, holott a hitelállomány nemzetközileg szokásos „továbbgörgetéséhez" ezzel lehetett számolni.

Emiatt a tervezés hagyományos alapföltevése az, hogy hosszabb időre célszerű előre megszabni bizonyos konkrét föladatokat, amelyeket azután számon lehet kérni, továbbá, hogy e feladatok elérését többékevésbé stabil pénzügyi szabályokkal és ösztönzőkkel lehet serkenteni, összességében és teljességgel tarthatatlannak bizonyult.

A gyorsan változó körülmények a VI. ötéves terv néhány alapvető feltevésének *módosítására* kényszerítettek. A magyar tervezők 1979-ben még azzal számoltak, hogy a kereskedelmi mérleget csak 1985-re kell egyensúlyba hozni. Az összesített külkereskedelmi deficit, amelynek értéke 1978-ban még 60 milliárd forint, azaz a nemzeti jövedelem 11%-a volt, 1980-ra 18 milliárdra, 1982-re 1,4 milliárd forintra csökkent. 1983-ban a külkereskedelmi egyensúly tovább javult. Míg az összesített külkereskedelem egyenlege a tényleges fuvarköltségek figyelembevételével 1982-ben 1,4 milliárd forint aktívumot (nem rubel elszámolásban csaknem 20 milliárd forint aktívumot) mutatott. Ez az érték 1983 során az összesített kereskedelmi mérlegen 13,2 md Ft, a nem rubel elszámolásban 27,8 md Ft (azaz 659 millió dollár) többletté nőtt. Ez a teljesítmény azonban csak a bankári és gazdaságdiplomáciai szféra átlagon felüli, valóban rendkívüli erőfeszítéseivel együtt tudta az ország fizetőképességét fenntartani 1983-ban és a helyzet 1984-ben semmivel sem lesz könnyebb. A rendkívüli erőfeszítések és rendkívüli intézkedések része volt — az 1982 szeptemberében a GATT-nak is bejelentett — adminisztratív importkorlátozások gyakorlata, az importhelyettesítő fejlesztések túlsúlyba jutása,[9] továbbá relációs kereskedelempolitika szerepének fokozódása, valamint a — főként mezőgazdasági — kivitelnek egyoldalú mennyiségi erőltetése, időlegesen még csökkenő exportárak esetén is.

Ami a középtávú terv céljait illeti, a leglényegesebb változás, hogy nem kiegyensúlyozott, hanem *aktív* konvertibilis kereskedelmi mérleget kellett elérni, és nem 1985-re, hanem már 1982-re. Az 1983-ra tervezett (majd a következő 1—2 évben is szükségessé váló) 800 millió dolláros aktívum célját annak fejében kell értékelni, hogy 1971—1979 közt évi átlag 500 millió dolláros nagyságrendű „túlfogyasztással" élt a magyar gazdaság. Ez eleve igen feszített tervcélnak tűnt, amit Havasi Ferenc[10] joggal jellemzett az elmúlt 30 év legnehezebb feladataként, és nem meglepő, hogy nem sikerült elérni 1983-ban.

1978—1983 közt, főként azonban az 1982—1983-ban kialakult szükséghelyzet *operatív gazdaságirányítás aktivizálódott.* (Érdemes megjegyezni, hogy ugyanekkor a nyugat-európai országok többségében a világgazdasági nehézségek hatására az állami beavatkozást *csökkentő,* a piaci folyamatoknak nagyobb teret biztosító, a mikroökonómiai alkalmazkodást ily módon segítő és kényszerítő gazdaságpolitikai magatartás jutott túlsúlyra.) A fokozódó operativitás *direktív jellegű utasításokra,* a célok és a szabályozóeszközök (mértékek) évközi változtatására és ún. „megállapodások" kialakítására is kiterjedt. Ezt az irányítási stílust az 1982-es és 1983-as év kivételes állapota visszamenőleg 1979-ig is legitimálni látszott sokak szemében. Ezért *fontos pozitívum,* hogy már az MSZMP KB 1982 júniusi és decemberi ülését követően politikai szinten is elfogadottnak tekinthető volt az a közgazdasági összefüggés, hogy a világgazdasági változásokhoz az 1968-as jellegű (vagyis decentralizációs), nem pedig további operatív intézkedésekkel lehet sikeresen és hosszú távon (tartósan) alkalmazkodni.

Ugyanakkor — mint ismeretes[11] — az irányító szervek 1982—1983 között számos megállapodást kö-

[7] *Hoós* János: Gazdaságfejlődésünk új növekedési pályájáról. Gazdaság, 1982. 2. sz. 11—14. old.

[8] *Antal* László: Gondolatok a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztéséről. Gazdaság, 1982. 3. sz.

[9] Az eredetileg exportfejlesztő célú hitelkeretből (beruházási és hitelösszeg szerint is) már 1980—1981-ben csaknem 50%-kal részesedtek. Vö.: *Török* Attila: Fejlesztési stratégia és exportbővítő hitelezés. Külgazdaság, 1983. 1. sz. 1982-től pedig egyértelműen előtérbe kerültek az energetikai célok az exportösztönzőkkel szemben is, az ipari beruházásokban az importhelyettesítő alapanyagipar és energetika elérte az 50%-ot úgy, hogy valamennyi termelő állami nagyberuházás ebben a körben valósul meg.

[10] *Havasi* Ferenc: A legfőbb gazdasági célok teljesültek. (Beszéde az országgyűlés téli ülésszakán). Magyar Hírlap, 1982. dec. 17.

[11] *Varga* György: Megállapodás. Figyelő, 1983. 47. sz.

töttek a vállalatokkal, amelyek lényege az volt, hogy pótlólagos exportvállalások fejében az általános szabályozórendszeren kívül, illetve felül ár, hitelezési és bérszabályozási könnyítéseket adtak. Ez az „árnyékmechanizmus" szintén a gazdálkodók hierarchiaorientáltságát fokozta, újabb alkucsatornát nyitott, s mivel alapvető külgazdasági érdekhez kötődő kényszerintézkedésként születe", alapot adott arra, hogy a kötelezettséget vállalt állami szervek a vállalati gazdálkodás egyre szélesebb körének „szervezését", azaz közvetlen meghatározását érezzék kötelességüknek (hiszen ez a megállapodás teljesíthetőségének feltétele). Bár 1984-től a szabályozó szándéka szerint kizárja, hogy a megállapodást nem teljesítő vállalat is szinte automatikusan hozzájusson az említett egyedi kedvezményekhez, jogosan állapítja meg idézett cikkében Varga György: „Nem állítható, hogy a megállapodások természetét alapjában megváltoztatnák a kilátásba helyezett módosítások... Az is kétségtelen, hogy a jelenlegi gazdaságirányítási *gyakorlattal* összhangban van a megállapodások alkalmazása..." — a kiút pedig körük szűkítése lehet, hogy a vállalat saját tevékenységének *piaci* értékelésében teendő érdekeltté, *ehhez* kell a *feltételeket* megteremteni. A hosszabb és rövid távú célok és eszközök ellentmondása, valamint a korábban körvonalazott óvatos politikai vonalvezetés tükröződik a mechanizmus 1983. és 1984. évi módosításaiban is.

A tervezési és állami irányítási rendszer változásai

Az 1968. évi reform bevezetésének kompromisszumos jellegéből (főként azonban a reformfolyamat későbbi megakadásából) adódott a magyar gazdasági mechanizmus azon *ellentmondása,* hogy miközben a tervezés, valamint a pénzügyi szabályozás módszereit és egymáshoz való viszonyát megváltoztatta, csak *kis mértékben módosította az intézményi és a vállalatszervezeti rendszert,* valamint a *vezetői* személyi állományt. Az 1962—1964-es összevonási kampány által létrehozott, mesterségesen túlközpontosított vállalatszervezeti rendszer, valamint a vállalatfelügyeletet ellátó minisztériumok, továbbá a funkcionális és a külkereskedelmi irányító szerveken belül az ágazati elven alapuló belső szervezet fennmaradása és a direktív rendszerben fölnevelődött (szakmailag gyakran gyengén megalapozott) vezetői állomány konzerválódása a gazdasági reformot alapvetően korlátozó tényezővé és az 1972 novemberét követő visszarendeződés bázisává vált.

A tervezésben és az iparirányításban túlsúlyban maradtak a hagyományos felépítésű és megvalósítási módszerű központi fejlesztési programok, ahol a direktív irányítási rendszerben szokásos módon születtek a népgazdasági súlyú szerkezetváltoztatási döntések; a normatív megtérülési kritériumokat nem kérték számon. Ugyancsak a tervezés naturális szemléletét erősítette az ágazati minisztériumok felügyelete alatt kidolgozott műszaki-gazdasági koncepciók nagy szerepe a népgazdasági tervkészítés folyamatában, valamint a monopolvállalati szervezettel egyidejűleg fennmaradt ún. ellátási felelősség domináns szerepe. Ez ha a nyereségérdekeltséggel vagy a struktúraváltási szándékkal került szembe, többnyire felülkerekedett,[12] naturális szempontokat érvényesítve a fejlesztési döntésekben.

A tervlebontás megszüntetése elvi jelentőségű volt. A gyakorlatban azonban — részben épp a túlközpontosított vállalatszervezet által lehetővé téve — sokhelyütt továbbélt, sőt a 70-es évek közepén főként a „szem előtt levő", azaz 1972 novembertől külön megfigyelt nagyvállalati körben elég általánossá vált a népgazdasági terv számítási anyagának számonkérése a beszámoltatásnál. Ez a törvényekben megfogalmazott gazdasági jogrend szempontjából annál is kétesebb értékű gyakorlat volt, mivel maga az éves terv sem kötelező erejű. A számítási anyag betartása nemcsak informális tervlebontás (visszaterveztetést) jelent (bizonyos mértékig), hanem a vállalati tervezés értelmét kérdőjelezi meg, azt nagyrészt formálissá téve. A terv számítási anyagát a népgazdasági szempontokkal tévesen azonosítva az ágazati minisztériumok a nyereségérdekeltség és az árszabályozás mellé (részben fölé) újabb sikermutató-rendszert állítottak: az elvárások teljesítését. Ezzel együtt is állítható azonban, hogy az így kialakult „se nem direktív terv, se nem szabályozott piac" helyzete[13] rugalmasabb irányítást és önálóbb vállalati tevékenységet biztosított, mint a hagyományos direktív rendszerbeli hierarchia, főleg kevésbé „szem előtt levő" kisebb vállalatok, szövetkezetek és melléküzemágak számára.

A naturális és egyedi kivételeken alapuló szabályozás 1972—1977 közötti általánossá válásában ugyancsak nagy szerepet játszottak az *ágazati tárcák.* Ez nem meglepő, hiszen az ágazat olyan adminisztratív szervezeti egység, amelynek hatalmi helyzete az állóeszközök adott fizikai formájához kötődik. Így nem csoda, hogy 1968—1970 során „nem találták helyüket" az új mechanizmusban, ahol a vállalatok és elvileg az irányító szervek hatalmi pozíciója is pénzbeli (tehát a fizikai forma, az ágazati besorolás iránt közömbös) kategóriákhoz fűződik.

A hagyományos szerveződésű ágazati minisztériumok ugyanis a direktív tervezés naturális jellegéből adódóan kialakult irányító szervek. Mivel a naturális tervezés a feladatok fokozódó részletezését és aprólékos lebontását, a piacgazdaság monetáris integrációjának a hierarchián és a tervezési-anyagellátási rendszeren alapuló integrációjával való fölváltását igényli, e tevékenység lebonyolítására gazdaságtörténeti tapasztalatok szerint egyre nagyobb számú irányító szerv kialakítását követeli meg. Ezek egy része az iparági minisztérium, másik része az iparigazgatóság, korszerűsített formájában az egyesülés vagy a kombinát, azaz a középirányító szerv. Egy monetarizált gazdaságban nincs szükség ezen szervek egyik típusára sem: ha a nyereség az egyetlen sikermutató, nincs szükség a kohó- és gépipar, nehézipar, könnyűipar (stb.) formális, intézményi megkülönböztetésére a gazdaságirányítás, illetve a gazdálkodók szempontjából. Ezért az ágazati minisztériumok megszüntetése már 1966—1970 között joggal és kellő időben megfogalmazott igényként vetődött fel, de csak az élelmiszeripar esetében valósult meg. Az sem meglepő, hogy

[12] *Schweitzer* Iván: A vállalatnagyság. KJK, 1982. 48. old.

[13] *Bauer* Tamás: A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok. Mozgó Világ, 1982. 11. sz.

az első reformhullámot túlélve az ágazatok *a recentralizáció egyik intézményi bázisává váltak*. A monetarizált, decentralizált gazdaságirányítási koncepciót jogaiba visszaállító 1978 decemberi döntésnek tehát logikus következménye volt három ágazati tárca *egységes Ipari Minisztériummá* történő összevonása 1980-ban.

Az ipar egységes minisztériumának létrehozását azonban — a Magyar Posta önállósításán túl — egyelőre nem követték más, ebbe a logikába illő szervezeti változások; egyebek közt a funkcionális szervek ágazati elvű belső felépítése is fönnmaradt. További ágazati minisztériumok változatlanul a hagyományos szerkezetben működnek. A decentralizációs intézkedések ellenére az iparvállalatok szervezeti gerincét tekintve megmaradt az 1962—1964-ben kialakított „kézbentartható számú" országos vállalat, amelyeket az új minisztérium csökkentett létszámú állománya is lényegében a hagyományos módon tud irányítani.

Az *Ipari Minisztérium* alapszabályzata és elvi irányvonala szerint elsősorban az iparpolitika *elvi* kérdéseivel foglalkozik. Továbbra is feladata maradt azonban a vállalatfelügyelet, köztük a vezetők kinevezésének és leváltásának joga. Azon túlmenően, hogy a minisztérium állománya döntően a három korábbi szaktárca „kézi vezérléshez" szokott gárdájából rekrutálódott, az egyedi operatív tervdöntésekkel, egyedi pénzügyi döntésekkel és többcsatornás alkurendszerrel jellemezhető tényleges mechanizmusban reálhatalmi tényező csak olyan állami szerv lehet, amely konkrét ügyekkel foglalkozik, dönt, elvár stb. Ha további intézkedésekkel a gazdaságirányítás egészéből számőznék az ágazati szerveződési elvet, akkor az Ipari Minisztérium szervezete jól illeszkedne az alapszabályában foglalt új irányítási stílusba. Addig azonban — érthetően — az alapelvek és a gyakorlati működés körülményeinek konfliktusában az utóbbi került ki győztesen, azaz a korábbi ágazati szaktárcákra emlékeztető módon, „operatívan" működő állami szerv formájában oldódott fel.

A napi *„piacfelügyelet"* az Országos Anyag- és Árhivatal feladata lett, annak ellenére, hogy elméleti szempontból kétséges: jól elláthat-e piacfelügyeletet olyan állami szerv, amelynek más fő feladatai vannak a monopóliumellenes tevékenységen kívül, továbbá, hogy a tisztességes piaci verseny föltételeinek biztosítása nem a gazdasági joggyakorlat feladata lenne-e.[14] Az Árhivatal reálhatalmi funkciója kibővült azáltal, hogy ez a szerv működteti és adminisztrálja az új árrendszert, és hatóságként közvetlenül léphet fel az árképzési szabályok megsértői ellen, az árképzési szabályok alkalmazásával pedig gyakorlatilag a korábbinál nagyobb mértékben befolyásolhatja a vállalatok jövedelmi pozícióját.

A növekvő fizetési mérlegnehézségek és a külgazdasághoz való alkalmazkodás lassúsága érlelte meg a *kétpólusú kormányzati gazdaságirányítás* gondolatát. Míg az ÁTB elvi, hosszú távú, addig a Gazdasági Bizottság rövid távú, operatív gazdasági döntéseket hozhat. A Gazdasági Bizottság sajátos helyet foglal el a magyar gazdasági jogrendben, mivel kompetenciáját a fenti általános jellegű megfogalmazáson túlmenően semmi sem korlátozza. Nincs például meghatározva az, hogy milyen kérdések (pl. mekkora volumenű importtal kapcsolatos döntések) igényelnek kormányzati szintű döntést, és melyek nem; melyek azok a gazdasági, sajtórendészeti és egyéb kérdések, amelyekkel a GB-nek indokolt foglalkoznia, és melyek nem.[15] Hozzá kell ehhez tenni azt is, hogy a gyakorlat számára egyáltalán nem tartozott a könnyen eldönthető kérdések közé az, hogy mi tekintendő rövid és mi a hosszú távú gazdasági problémának. A két gazdasági kormánybizottság léte elkerülhetetlenül a döntéshozatal bizonyos fokú megkettőzését vonja maga után.[16]

1979—1982 között a *népgazdasági tervezés* koncepciója és módszere is korszerűsödött. Világosabbá vált a tervezés folyamatjellege (szemben a korábbi időszak egy-egy tervperiódus elejére összpontosuló nekibuzdulásaival). Nyilvánvalóbbá vált a különböző időtávlatú tervek közti szerves kapcsolat igénye. Világossá vált, hogy a hosszú távú terv — a korábbi elképzelésektől eltérően — nem is célozhatja meg azt, hogy 15—20 évre előre számszerű tervfeladatokat fogalmazzon meg. Sőt, a hosszú távú terv a középtávú tervhez hasonló konzisztenciájú vagy részletezettségű sem lehet. A hosszú távú tervezést tehát elsősorban olyan intellektuális feladatnak kell tekinteni, amely lehetővé teszi, hogy a középtávú terv kidolgozásának idejére már ismertek legyenek bizonyos döntési alternatívák és ezek következményei is.

Az 1981—1985-ös középtávú terv elkészítése folytán a *terv nyitott jellegét hangsúlyozták*. Ez természetesen jórészt a körülmények igen korlátozott előreláthatóságának hatására alakult így. Bár az egész világon ez a helyzet, joggal vethető fel[17] az is, hogy ez a jogos alapállás nem párosult új középtávú tervezési módszertan kimunkálásával; miközben a KGST kétoldalú egyezmények növekedésszabályozó szerepe

[14] *Vörös* Imre: A szocialista piaci magatartás joga. KJK, 1981. részletezi, milyen állami és bírói tevékenységre van szükség a piaci verseny modern viszonyok közti normális működéséhez.

[15] A GB egyebek közt azért van felruházva azzal a lehetőséggel, hogy bármely, a kül- vagy belgazdaság általa fontosnak tartott kérdését napirendjére tűzze, mert az a benyomás alakult ki, hogy a világgazdasági alkalmazkodás sokszor az állami szervek közti huzavona, bürokratikus eljárások és hasonlók miatt akadozik, és ezt erős és operatív központi intézkedések útján vélték leküzdhetőnek. A GB reálhatalmát az importgazdálkodás felügyelete adta elsősorban, mind a nyugati, mind a KGST viszonylatban. Ami a nyugati relációt illeti, a GB-nek jelentős szerepe volt abban, hogy a külkereskedelmi mérleget az ipari kivitel éveken keresztül elégtelen növekedése ellenére a behozatali szükségletek mérséklése útján mégis sikerült egyensúlyban tartani 1979—1983 során. A KGST viszonylatban pedig ismeretes módon nagymértékben romlott a szállítási fegyelem: ezt az 1983. évi Tanácsülésen minden egyes küldöttségvezető szóvá tette. Ez elkerülhetetlenné tette, hogy erősödjön a partnerországokból jövő import és az oda irányuló export általában egymáshoz kötött szállításainak mennyisége és időzítése fölötti kormányzati szintű ellenőrzés, és növekedjenek az ezzel kapcsolatos operatív beavatkozások mind export, mind importoldalon.

[16] Az ÁTB döntései ugyanis gyakorta általános megfogalmazásokba takart egyedi kivételeket, ill. döntéseket jelentenek, a GB operatív döntései pedig a tervben körvonalazottól esetleg jelentékenyen eltérő gazdaságpolitikai irányvonallá állnak össze (ami nem önmagában minősít, hiszen lehet, hogy a tervet kellett volna amúgy is módosítani). Elvileg sem világos, hogy a fizetési mérlegnehézségek által életrehívott GB-nek (formálisan), ill. a más szervek által sem mellőzött operatív gazdaságirányításnak mint olyannak (koncepcionálisan) mi a helye a tervszerűen szabályozott piacgazdaság általános jog-, intézmény-, tervezési- és pénzügyi szabályozási rendszerében.

[17] *Csikós-Nagy* Béla: Likviditási gondok és gazdasági konszolidáció. Gazdaság, 1983. 2. sz. 10—11. old.

csökken és egyre szembetűnőbb, hogy a mérlegrendszer a tervezők szándékait tartalmazza csak, e szándék realizálásának feltételeit és az ehhez szükséges döntéseket nem képes átfogni, a népgazdasági tervezésben továbbra is a mérlegrendszer és a számítási anyag túlsúlya érvényesül a gyakorlatban.

A gazdasági valóságban nem sikerült a népgazdasági tervezés nyitottságára vonatkozó, elvi jelentőségű változását érvényesíteni 1979 óta. Már az 1979—1981 közötti pénzfolyamatok elemzése[18] arra utalt, hogy a különféle központi programok és prioritások már az 1982. évi beruházási hitelkontingenst lényegében 100%-ig meghatározták. Hasonló volt a helyzet 1983-ban, s mivel az említett évekhez hasonlóan 1984-ben is a középtávú tervtől lényegesen elmaradó növekedésre kerül sor, 1984-ben a Nemzeti Bank hitelforrásait már csak külön, vállalati jövedelmek központi elvonásából származó, 16,5 milliárd forint összegű hitelfedezeti alap képzésével lehet csak biztosítani.[29]

A magyar gazdasági mechanizmus egyik neuralgikus pontját érintik a *vállalati felső vezetés* korszerűsítését célzó 1982 novemberi rendeletek. Mivel az elvárásokkal történő gazdaságirányítási gyakorlat jórészt a vállalatvezetésnek az ágazati és területi hierarchiától való személyi függőségén alapult, érhető, hogy a rendeletek lényege az, hogy a felügyeleti szerv pozícióját valamelyest gyengítik és a vállalatvezetőét valamelyest erősítik. A Kereskedelmi Kamara által végzett 1982 őszi felmérés szerint[20] a magyar ipari vezetők úgy látják, hogy még mindig sokkal nagyobb mértékben függnek a felettes szervek által végzett „komplex teljesítményértékeléstől" (ahol az elvárások teljesítése az elsőrendű minősítési szempont) mint vállalatuk nyereségének alakulásától. Ez annál inkább így van, mivel a „komplex értékelés" általában kiegyenlíti a vállalati eredmény különbözőségéből adódó jövedelemdifferenciákat.

Az elvárások érvényesítési módját jól jellemzi az a tény, hogy a veszteséges, alaphiányos, „nehéz helyzetbe került" vállalatok közt gyakran fordulnak elő az ipari és mezőgazdasági irányító szervek által kitüntetett egységek. Az 1982-ben szanált ráckevei Aranykalász TSZ például 1977—1980 között minden évben megkapta a MÉM nagydíját. Az ugyancsak 1982-ben szanált Heves megyei TANÉP (amely vállalat a korrupt vezetői elleni bírósági eljárás kapcsán tett szert országos hírnévre) 10 alkalommal részesült az ÉVM és a helyi szervek kitüntetésében (utoljára épp a szanálás évében).

Az új rendeletek három területen *gyengítik* a hierarchiától való függőséget. Az igazgató tanácsok megalakításával a komplex vezetői értékelés a minisztériumtól egy döntően vállalaton kívüli szakértőkből és különféle egyéb szervek képviselőiből álló bizottság kezébe került, bár a munkáltatói és a tulajdonosi jogokat egyelőre — 1985-ig — továbbra is az ágazati minisztérium gyakorolja, és a felügyelő bizottság továbbra sem hozhat a (vezér)igazgatóra nézve kötelező döntéseket. A tervek szerint ez a helyzet 1985 után megváltozik.

Az igazgató tanács kialakítása az országos nagyvállalaton, illetve trösztön belüli tagvállalati érdekek erősítését célozza azáltal, hogy ezen érdekek artikulálásának teret biztosít. Mivel a tagvállalatok képviselői továbbra is a vezérigazgatótól személyileg és anyagilag függenek, ez a jogi forma csak a tőkeáramlás intézményeinek kialakulása és a tagvállalatok önállósítása után nyerhetné el értelmét. Ha a tagvállalatok önállóan adózó egységekké válnak (egyelőre az önelszámolás sem általános) és a tőkeáramlás reformjával összefüggésben megszűnik az a helyzet, hogy a saját vállalatba kisebb hozam mellett is érdemesebb befektetni, akkor az igazgató tanács a betéti társuláshoz hasonló módon működő szervezetté válhatna,[21] azaz a tagvállalatok „főnöksége" helyett azok ügynökségévé alakulna át.

A harmadik elem a vezérigazgató helyetteseinek az igazgató alá rendelése, ami a „vezér" pozícióját a felügyeleti szervvel szemben némileg erősíti, valamint a pályázati rendszer alkalmazása. Ez utóbbival kapcsolatban a legtöbbet kísérletező ÉVM tapasztalatai szerint[22] e forma gátja az, hogy kevés az alsóbb szintről önként „ajánlkozó", főleg veszteséges cégek vezetésére, továbbá az, hogy a pályázás ténye az illető eredeti munkahelyén konfliktushoz, illetve retorziókhoz vezet. Más területeken — így az Akadémia kutatóintézeteiben — ahol a pályázati rendszert évek óta kötelezően alkalmazzák, az a tapasztalat adódott, hogy ha kiválasztók érdekeltsége, jövedelme nem függ a kiválasztottak teljesítményétől, akkor a pályázat a jelenlegi vezetőkiválasztási rendszerhez képest csak formális változást jelent. Ez különösen akkor van így, ha — mint erről a PM egy vezető szakértője a rendeleteket ismertetve beszámolt[24] — az elvárásokat támasztó társadalmi szervek beleszólási joga változatlan, viszont rendezetlen a leváltott vezetők elhelyezésével, jogaival és kötelezettségeivel kapcsolatos szabályozás.

A pénzügyi szféra változásai

A pénzügyi szférában kétségkívül a *kompetitív árrendszer* 1980 januári bevezetése volt a legjelentősebb változás. Az új árrendszer volt talán az a terület, ahol az új szakasz ideológiája és gyakorlata a legélesebben vált el egymástól. Elvileg a világpiaci árakkal való szerves kapcsolat megteremtése volt a cél, s ennyiben — elvileg — az *1968. évi változások meghaladása.* Ismeretes, hogy 1968-ban az árrendszer alapvetően autark maradt, vagyis továbbra is a belföldi tényleges ágazati átlagköltségek elismerésén alapult. Ezen belül növekedett a szabad, illetve a minimum-maximum árak részaránya a hatóságilag rögzített árak kárára, s ilyen értelemben — ha korlátozottan is — elmozdulást jelentett egy valódi piaci jellegű ármechanizmus irányába. 1980-ban ehhez képest változás

[18] *Doros* Béláné: Vállalati gazdálkodás és pénzügyi helyzet a VI. ötéves terv első éveiben. Bankszemle, 1982. 5. sz.

[19] *Hetényi* István: A fő cél továbbra is a fizetőképesség megőrzése. Magyar Hírlap, 1983. dec. 23.

[20] *Kocsi* Ilona: Vezetőnek lenni. I—II. Magyar Hírlap, 1982. nov. 17—18.

[21] *Antal—Bokros—Surányi:* Eszközáramlás — szerkezeti megújulás. Figyelő, 1983. 1. sz.

[22] *Bossányi* Katalin: Káderügyek: nehéz ügyek. Népszabadság, 1983. febr. 1.

[23] *Bokor* János: A vállalati irányítás és vezetés korszerűsítése. Figyelő, 1982. 48. sz.

történt: a valóságos piaci verseny kialakítására törekvés helyett hatóságilag adminisztrált, úgynevezett „kompetitív" árrendszert hoztak létre, mely a világpiaci árviszonyokat igyekszik színlelni. Úgy vélték, ily módon érvényesíteni lehet az importverseny jótékony hatásait anélkül is, hogy azt ténylegesen bevezetnék, emellett a gazdaságra művileg, de határozott („objektív") alapon deflációs nyomást kívántak gyakorolni, ami jól szolgálja az 1978 utáni restriktív politika céljait is.

Az új árrendszerben tehát az ipar kompetitívnek minősített szférájában az önköltség + átlagprofit elvét *önköltség + tőkés exportban realizált profit* elvével váltották fel. E szféra cégei a belső piac, illetve a KGST piac tényleges kereslet-kínálati viszonyaitól függetlenül is csak ezt a nyereségrátát érvényesíthetik. A skála másik végén a továbbra is önköltségi alapon álló ágazatok: a mezőgazdaság, a szállítás, a szolgáltató szféra és a közlekedés, valamint a kitermelőipar állnak. E két szférát egészítik ki az importkövetők (ez elsősorban a nyers- és fűtőanyagok „határköltségen"[24] alapuló árképzését jelenti), a kapcsolatot pedig a „követők" teremtik meg, akik áraikat a vezető vállalatokéhoz való „arányosítás" útján képezik.[25]

A „versenyárrendszer" bevezetésekor hangsúlyozták azt, hogy a fentebb összefoglalt árrendszer nem tekinthető *semmiféle gazdaságemléleti modell* vagy optimum *alkalmazási kísérletének,* hanem átmeneti, kompromisszumos, sőt kényszermegoldás, ami csak két-három évi átmeneti időszakra szól, s működésének sikere attól függ, sikerül-e az országnak az átmeneti idő után valós importversenyen és tényleges piaci alkun alapuló árrendszerre áttérnie.[26] Ilyen módosulásra 1980—1983 között végül is egyáltalán nem került sor, hanem az e cikkben részletezett okok és irányítási-alkalmazkodási megoldások keretében inkább a hagyományos árvetési gyakorlathoz közeledő megoldások állandósultak, bár a feldolgozóiparban, ahol vállalati és nem termékszintű az exportárkövetés, a vállalati kalkuláció szabadsága nőtt a hagyományos rendszerhez képest.

E vázlatos áttekintésből is látható azonban, hogy az árrendszer propagandájának és gyakorlatának keveredéséből adódó számos, főleg a szocialista országok közvéleményében elterjedt *félreértés alaptalannak* tűnik.

1. Az 1980. évi árrendszer nem a tőkés világpiaci árakon, hanem a hazai átlagos önköltségeken alapul. Ami világpiaci benne, az nagyobbrészt egy hatóságilag mesterségesen (és nem az importverseny által szervesen) teremtett kapcsolat *hivatkozási alapja,* amelyet hivatali úton, az exportárkövetés, illetve a tisztességtelen haszon kalkulációs előírásainak adminisztratív ellenőrzésével tartatnak be a gazdálkodó szervekkel, a piac által lehetővé tett profitlehetőségeiktől függetlenül, esetenként annak ellenére.

2. Világos, hogy a „világpiaci" jelző második fele, a „piaci" is félreértésen alapul: az 1980. évi árrendszernek semmi köze a szabadpiaci árképzéshez, ahol a vállalatot csak a verseny korlátozza árvetési lehetőségeiben. Sőt, 1968-hoz képest visszalépés a szabad árak körének lényegében teljes megszüntetése: a kalkulációnak nagy számú nem normatív szabálya és a fokozódó hatósági ellenőrzés korlátozza a nyereségképzés módját.[27]

3. Az új árrendszer amellett, hogy versenyt nem teremt, hanem pótolni próbál, nem létesít szerves kapcsolatot a belföldi és a nemzetközi árak között. Ez mindenekelőtt az önköltségi, az arányosított és az importkövető árak nagy részére vonatkozik, amelyek 1983-ban a magyar termelői árak csaknem 90%-át tették ki.

A közgazdasági elmélet művelői politikai és közgazdasági meggyőződésükre való tekintet nélkül kezdettől fogva és figyelemreméltó egységességgel utasították el a fenti *mesterkélt árképzési rend* bevezetésének célszerűsége mellett állást foglaló hivatalos nézetet. A rendszer mesterkélt és a belső kereslet-kínálati viszonyokra érzéketlen. A versenyhelyzet leglényegesebb tényezője egy állami aktus: a vállalatok kategóriába sorolása. Ezen túl a rendszer nem önműködő, hanem az árképzési szabályok betartásával folyamatosan *működtetni kell.* Így nemcsak — az ellenőrzéssel és a szabályalkalmazással — pótlólagos bürokrácia forrása, hanem a mindenféle piacgazdálkodás lelkét jelentő szabad árak körének bővítése helyett egy piacellenes és így az árrendszernek az ipari struktúra fejlesztési célra való fölhasználását eleve lehetetlenné tevő mechanizmust rögzített. Hiába bírálták már bevezetésekor maguk az új árrendszer hívei is[28] az azóta is egyre duzzadó árbürokráciát, hiszen ez inherens, kiküszöbölhetetlen velejárója minden olyan rendszernek, amelyből hiányoznak (illetve rendszerjelleggel tudatosan ki vannak kapcsolva) az önkorrekciós automatizmusok. Ezért is és a kereslet-kínálatra való érzéketlenség miatt is az árszabály-alkalmazás és a mikroökonómiai alkalmazkodás is *folyamatos* operatív állami beavatkozásokat igényel, így az *1980. évi árrendszer maga is közvetlen oka az operatív gazdaságirányítás fölerősödésének.* Gyakorlati közgazdászok joggal hasonlították az új árrendszert az egykori porosz földbirtok-jogrendhez,[29] hiszen ismeretes: minél részletekbe menőbb egy szabályozás, annál na-

[24] Valóságos határköltséghez természetesen határárfolyam alkalmazása tartozna, amiről jelenleg szó sincs.

[25] A módszer értékeléséhez tartozik, hogy a KGST-ben, ahol az árvetésnek ez a módja már 1957 óta folyamatosan érvényesül, több évtizedes gyakorlati tapasztalatok szerint épp ez bizonyult a legproblematikusabbnak. Részint a minőségarányosításhoz szükséges információk hiányos volta miatt, részint objektív okok következtében van ez így. Hiszen egy termék meghirdetett árából adott engedmény mértéke mindig alku tárgya, s mint ilyen kereskedelmi titok. Így részint nem is ismerhető meg, részint egy más kereslet-kínálati arányú piacra nézve még ugyanazon vevőkre vonatkozóan sem következik belőle semmi. Vö.: *Samraj,* Ju.: Voproszi szoversensztvovanyija szisztyemi usztanovlenyija cen na gotovije izgyelija vo vzaimnoj torgovlje sztran-cslenov SZEV. — I. rész. Vnyesnyaja Torgovlja, 1981. 1. sz. 37—38. old.

[26] *Rácz* László: Az új árrendszer. Közgazdasági Szemle, 1980. 2. sz.

[27] Más kérdés az, hogy az autarkiával való szakítás elvi gazdaságelméleti szinten (de csak ott) előrelépést jelentett; az árak liberalizálása (piacosítása) szempontjából az 1968-as megoldás járt előrébb. Ezért félreértés az, amikor Szegő Andrea sok vitát kavaró, érzelmileg is fűtött kritikai esszéjében a szabályozott piacgazdaság elméletének, ill. az 1968-as reformnak tulajdonítja — ráadásul immanens, lényegi vonásként — a piac szimulálását. *Szegő* Andrea: Érdek és gazdasági intézményrendszer. Valóság, 1983. 6. sz. 24. old.

[28] *Csikós-Nagy* Béla: Az ipari árrendszer tapasztalatai. Magyar Hírlap, 1980. okt. 19.

[29] *Fülöp* Sándor: Az árrendszer változásának tapasztalatai. Ipargazdasági Szemle, 1982. 1—2. sz. 97. és 100. old.

gyobb a szabályozatlan (és újabb szabályokat követelő) egyedi esetek száma.

Mindezek hatására az 1980. évi árrendszer bonyolultabbá tette a vállalatok függőségi struktúráját, mivel a hagyományos terv- és szabályozólebontás, az elvárások és a későbbi megállapodások mellé *további alkucsatornát jelentő árlebontási rendszert* alakított ki.[30] Az adott prioritások mellett az árrendszer ellentmondott a pénzügypolitika alapelvévé vált normatív szabályozás követelményének. Nagyszámú szabály alkalmazásáról és értelmezéséről folyó alku intézményesítésével ugyanis eleve az egyedi elbánás melegágya jött létre. Ez nemcsak lehetővé, de elkerülhetetlenné is tette azt, hogy a korábbi nem normatív termelési támogatások jó része árszabály-alkalmazási „tolerancia", illetve felmentés formájában szülessék újra: végsősoron ugyanis mindkettő a versenyképtelen vállalatok védelmét célzó forma. Részben ez a gazdaságpolitikai gyakorlat, részben a Pénzügyminisztériumnak az operatív terv- és irányítási döntések és az egyedi árszabály-alkalmazás által jellemzett általános irányítási gyakorlathoz való alkalmazkodása következtében meghiúsultak az állami költségvetés jövedelemújraelosztó funkciójának korlátozását célzó törekvések. 1981-ben például a vállalati jövedelemnek még mindig 75%-a kötődött a költségvetési újraelosztáshoz.[31] Mivel pedig a kereskedelmi mérleg egyensúlyát a tervezett 3%-os növekedés helyett csak a nemzeti jövedelem lényegében stagnáló értéke mellett sikerült biztosítani, az állami költségvetés bevételi igényét csak a pénzügyi szabályozók gyakori évközi módosítása, illetve további nem normatív pénzügyi (elvonó) intézkedések bevezetése útján lehet fedezni. Ez pedig a vállalatok hagyományos, tartózkodó, inkább a felsőbb szervekkel való alkuban, mint a piaci igényekhez való alkalmazkodásban érdekelt magatartását erősítette.[32]

Az árrendszer 1985-ben ismét esedékessé váló nagyobb fejlesztését tanulmányozó munkacsoport javaslatában[33] abból indul ki, hogy az árszimuláció, mint módszer csak átmeneti lehet, mivel az idő előrehaladtával egyre szembetűnőbbek a hátrányai, továbbá hogy az árpolitika és az általános gazdaságpolitika föntebb tárgyalt következetlenségei fontos szerepet játszottak abban, hogy az árfunkció a népgazdaság fontos területein valójában ki sem tudott bontakozni. Ezért nem újfajta szimulációs módszerek kialakítására van szükség, hanem a belső piaci és az importverseny erősítését célzó gazdaságpolitika részeként a nemzetközi piacok értékítélete által befolyásolt valódi belső piaci versenyár kialakítására kell törekedni. Ennek részeként elsősorban a *gazdasági kalkulációt* kell megszabadítani a jelenlegi túlzott részletekbe menő szabályozástól, hiszen világos, alapvetően másfajta szerepe van a kalkulációnak, ha annak célja a hatóságok informálása a tervkészítés és az állami árvetési szabályok ellenőrzése során, és ismét más, ha az a termelési erőforrások optimális kombinációjával nyereségmaximálásra törő vállakozói stratégia eszköze. A mezőgazdaságban kapcsolatot kell teremteni a nemzetközi piaci árakkal. Bár e kapcsolat nem lehet mechanikus, mindazonáltal az agrárárrendszernek is közvetítenie kell azt, hogy nem lehet a műszaki-gazdasági kritériumok alapján — de a piac mellőzésével — hozott termelésfejlesztési döntések gyakorlatát továbbfolytatni. Az építőiparban — az intézményi rendszer reformjával összefüggésben, vagyis a kijelölési rendszer megszüntetésével — fokozatosan a szabad árak rendszerére kell áttérni, és a fogyasztói árakban is 70%-os nagyságrendet érnek el a tervek szerint a szabad árak (a támogatások egyidejű leépítésével). Ugyanakkor azt is leszögezik, hogy „Árrendszerünk fejlesztésében ahhoz a ponthoz érkeztünk, ahol minden további lépés az árszínvonal központi vezérelhetősége szempontjából fokozott óvatosságot követel". Ezért 1984-től a következő átmeneti megoldást dolgozták ki, mely a jelen helyzetből átvezet a fentebb körvonalazott célmodellhez, melynek irányába teendő lépéseket 1985-re koncentrálják.[34] Ahol a gazdálkodás reális viszonyai megengedik, ott a kormányzat feloldja a vállalatokat elsősorban az árszabályozás, részben azonban más (pl. bérezési) korlátozások, adminisztratív előírások alól. Ez elsősorban a termékeik nagy részét exportáló, a hazai piacon valós versenyhelyzetben (ár-átvevői pozícióban) levő cégekre vonatkozna. Az árszabályozási korlátok közül elsősorban az exportjövedelmezőségi korlát feloldásáról van szó (az árszintkorlátról általában nincs), és érvényben marad a tisztességtelen haszonról szóló szabályozásnak az az eleme is, hogy a liberalizált ár sem lehet az import, illetve az importhelyettesítő termék áránál magasabb, továbbá 1984-ben még nem változnak a kalkulációs előírások (megszorítások) sem.

Terjedelmi okokból a részletes kifejtést mellőzve a fentiekben vázlatosan összegzett módosításokban elsősorban a *szemléletet* lehet előremutatónak tekinteni. A változtatásokat indokló, elemző részekben a valóságosan működő mechanizmus problémakörének reális érzékelése látható, s az előrelépés iránya, „célmodellje" is meglehetősen világosan megfogható. Ugyanakkor az 1984. évi szabályozó módosítások még egyértelműen a rövid távú szempontok túlsúlyáról és elsősorban az olyan gyakorlati megfontolásokról tanúskodnak, mint a belföldi vásárlóerő további korlátozása a beruházási és a lakossági szférában egyaránt, a fogyasztói árszint tervezett keretek közt tartása, a „nehéz helyzetbe került" iparágak és vállalatok kérdésének úgymond „humánus" kezelése, az ál-

[30] *Antal* László: A gazdasági mechanizmus fejlődésének történeti útja. In: Vass Henrik (szerk.): Válság és megújulás. Kossuth Kiadó, 1982.

[31] *Hágelmayer* István: A pénzügyek elméletének néhány kérdése. Pénzügyi Szemle, 1981. 8—9. sz.

[32] Így végeredményben valóban „államilag megszabott nyereség" jön létre. Erről azonban a szabályozott piacgazdaság hívei egyáltalán nem képzelik azt, hogy a „tőkés profit" szerepét töltené be, mint azt Szegő Andrea (28) alatt hivatkozott mű 26. oldalán nekik tulajdonítja. Más kérdés az, hogy — mint minden hivatali, művi rendszer — a „versenyárrendszer" sem egészen úgy működik, mint ahogy formális játékszabályaiból következne, a helyi stabilitás előtérbe állításából adódó eltérések azonban nem teszik elméletileg „piacibbá".

[33] *Csikós-Nagy* Béla: Az árrendszer továbbfejlesztése (a Konzultatív Bizottság által megbízott ár-albizottságok munkaanyagainak összefoglalója). Pénzügyi Szemle, 1983. 10. sz. 732. és 724. old.

[34] *Faluvégi* Lajos: Megvédjük fizetőképességünket és szociális vívmányainkat. (Beszéd az országgyűlés téli ülésszakán). Magyar Hírlap, 1983. dec. 24. *Csikós-Nagy* Béla: Vállalati árklub. (Varga György interjúja). Figyelő, 1983. 44. sz. *Rácz* László: Az árrendszer fejlesztése. Figyelő, 1983. 45. sz. alapján.

lami költségvetés hiányának csökkentése, a kereskedelmi mérleg aktívumának kényszerű fokozása (mintegy 200 millió dollár és nem kevesebb mint 500 millió rubel értékben). Ezekhez képest 1984-ben még egyértelműen másodlagosnak tűnnek a hosszabb távú kibontakozást megalapozó átfogó reformintézkedések.

Nem tűnik fölöslegesnek felhívni a figyelmet arra, hogy ebben az összefüggésben bizonyos előremutató intézkedések is a tervezettől jelentősen *eltérő eredményt hozhatnak*. Bár pozitívum az, hogy az árklubba és más liberalizáló intézkedések körébe a vállalatok saját kezdeményezésükkel juthatnak be (pályázattal), olyan helyzetben, ahol a többcsatornás függőségi rendszer nem változik alapvetően, ahol a tőkeáramlás gondja megoldatlan és a bukás esélye elenyésző, nagy a veszélye annak, hogy az adott motivációs rendszerben ez az irányító szervekkel folyó alkudozásban a külön egyedi elbírálásért folytatott harc újabb, intézményes fórumává válik. Az árrendszerhez hasonlóan és részben abból adódóan a *siker, illetve a kudarc alapja egy állami döntés, ezért a megfelelő állami hivatalnokok meggyőzésével elért egyszeri aktusnak a hatása sokkal nagyobb a vállalat helyzetére és főként érdekeltségi alapjaira, mint ezernyi bel- és külpiaci vevőjének meggyőzése a vállalat termékeinek kiválóságáról.* Különösen szembeötlő ez, ha tudjuk, sőt a munkaügyi szakértők külön is felhívják figyelmünket: 1984-ben csak csekély mértékben nőhet azoknak a vállalatoknak a köre, amelyek a kísérleti (liberalizáltabb) bérszabályozásban működnek,[35] s a vállalati versenyképességnek az árformába történő, gyakorta esetleges (kialkudott) besorolás eddig is fontosabb tényezője volt, mint a piaci munka.[36] Így a liberalizálónak szánt intézkedések az ellenkező hatást válthatják ki, az államigazgatással szembeni függőség további erősödését, a piaci munka helyett a felsőbb szervekkel folytatott alku fokozódását. Az elmondottak véleményem szerint csupán illusztrálják a jelenlegi reformmunkákban sokszor megfogalmazott alapösszefüggést, hogy a szűk keresztmetszet az intézményi rendszer. Ezért a vállalatok jelenlegi államigazgatási „betagoltsága" mellett minden pozitív részintézkedés e logika alá rendelődik, míg a döntő láncszemnél áttörést nem sikerül elérni, vagyis itt, az intézményi rendszerben kell meglépni azokat a lépéseket, amelyekre — önerősítő folyamatként — a további reform-részintézkedések és az ezekkel összhangban álló konszolidációs politika épülhet.

Fontos változásokra került sor az *árfolyam-politikában*. Az IMF-hez való csatlakozás előkészítéseként került sor a kereskedelmi és nem kereskedelmi árfolyam egységesítésére 1981 októberétől a konvertibilis valuták viszonylatában. Ez elméletileg előremutató lépés, és az IMF is a piacgazdálkodás (ezen belül a normatív szabályozás) irányába tett lépésként általánosan is támogatja (illetve elvárja tagjaitól). Az árfolyam egységesítésére azonban az ár-, bér- és adózási rendszer egymással is összehangolt, az árfolyam-politika követelményeivel összhangban levő módosítása nélkül került sor, így az árfolyam szintje egészen 1982 júliusáig a kereskedelmi szférában tovább csökkent, a fogyasztói szférában pedig a forint vásárlóértékének ma már csak a harmadát biztosító ellenszolgáltatást nyújt kötött lakossági devizagazdálkodás mellett.

A jelenlegi árfolyamszintnek *két negatív következménye* érvényesült: az egyedi pénzügyi hidak rendszerének további alkalmazását tette szükségessé. Ha ezek a támogatások többnyire közgazdasági tartalmuk szerint nem is minősíthetők szubvenciónak, hiszen csak a piacgazdaságban szokásos mértékű határárfolyam által biztosított nyereséget térítik vissza az exportőröknek,[37] mégis adminisztrálni kell őket, és az odaítélési folyamat az egyedi elbánás (alku) széles körű lehetőségét biztosítja. Ez a pénzügyi szabályozás normativitását eleve erősen korlátozza. Előremutató lépés viszont, hogy a támogatásokat határozott időre és degresszíven hirdették meg, s a degresszió gyakorlat érvényesítésében is születtek bizonyos eredmények.

A fentiek miatt — ha politikailag érthető is — közgazdaságilag tarthatatlan volt a forint 1976—1982 közti rendszeres felértékelése (az csak egyensúlyi árfolyamszint mellett lett volna jogos), de akkor sem a megvalósult mértékben.[38] Sőt, mivel a felértékelés mértéke — növekvő fizetési mérleghiány mellett — meghaladta a dollárkitermelési költségek javulását is, a Pénzügyminisztérium egyik vezető tisztviselője[49] joggal jellemezte „merész fordulat" gyanánt a VI. ötéves tervnek azt a célkitűzését, hogy a *felértékelő* politikát az exporttámogatások *csökkentésével párhuzamosan* kellett volna folytatni. Ez a két célkitűzés kizárta egymást, és bár a fogyasztói árszintnövekedés korlátozásának az árfolyam mint közgazdasági szabályozóval és a normativitás egyik hordozójával szembeni túlsúlya továbbra sem szűnt meg, az mégis pozitív fordulat, hogy az 1982 júliusában a korábbi felértékelési irányzat megtört és várhatóan hosszabb időre, leértékelő trendnek adta át a helyét.

Fontos változás az, hogy a *bérszabályozásban* 1983-tól kezdve a báziselv megszűnt, s helyette a vállalat adóviselő képességétől, azaz nyereségszínvonalától függő bérezési rendszer lépett. Ez elvi jelentőségű változás 1968-hoz képest, hiszen a tartalékolásra, illetve egyenletes lassú növekedésre orientáló bérszabályozás második — döntő — érdekeltségi centrummá válva az egész 1968 utáni időszak egyik meghatározó (társadalmi szempontból döntő) piackorlátozó tényezője volt. Mindenféle piacgazdálkodás lényegéből adódik a nyereség hullámzása, míg az egyenletes lassú növekedés a direktív rendszer specifikuma, legrosszabb öröksége. Ennek az elvi jelentőségű változásnak — ismerték el maguk a létrehozói is[40] — valószínűleg nem érezhetőek a hatásai, mivel a restrikció és az igen feszített exporttervek miatt a népgazdasági

[35] *Sebestyén* József: Bérszabályozás. Figyelő, 1983. 45. sz.

[36] *Juhász* Ádám: Versenyképesség és árrendszer. Közgazdasági Szemle, 1983. 7—8. sz.

[37] *Kozma* Géza: Exchange rate policy in Hungary. In: P. G. Hare—H. K. Radice—N. Swain: Hungary — a Decade of Economic Reform. Allen and Unwin, London, 1981.

[38] Az IMF statisztikák adataiból kimutatható, hogy 1974—82 közt a forintot a vezető valuták átlagát legjobban kifejező SDR-hez képest reálértékben 32%-kal értékelték fel, miközben az ország adósságállománya folyamatosan és meredeken emelkedett. Vö.: *Szőke* Magdolna: Az eladósodás hatása az exportra (kézirat). MTA Világgazdasági Kutatóintézet, 1983. jún.

[39] *Akar* László: Árfolyampolitikánk. Gazdaság, 1982. 2. sz. 42—43. old.

[40] *Kónya* Lajos: Miben jelent előrelépést az új bérszabályozás? Pénzügyi Szemle, 1982. 12. sz. 915—918. old.

terv a GNP belső fölhasználásának erős korlátozását írja elő, s az ezt a célt kiszolgáló bérszínvonal-szabályozás csak rendkívül erős adóprogresszióval tudja a belföldi fölhasználás csökkentését elérni: 1 forint béralap-növelésre 6—10 forint fejlesztési pénzt lehet átváltani. Más szóval a bérrendszer teljesítményösztönző funkciója ismét a belső vásárlóerő korlátozásának célja alá rendelődött, s ezáltal alapvető kiváltó oka az egyes kisvállalkozási formák gyakran deformálódott megjelenésének, illetve az ezzel kapcsolatos bizonyos társadalmi ellenérzéseknek. Ez a vonás — mint ismeretes — az 1984. évi, lényegében változatlan bérszabályozási rendszert is jellemzi, sőt, még a kísérleti rendszerben is a korábbinál fokozottabb adóprogressziót vezetnek be, hogy a túlzottnak ítélt 1983. évi bérnövekedés e formában se ismétlődhessék meg.[41]

A vállalati szervezet változásai

1980-tól kezdve lépések történtek a túlközpontosított vállalati szervezeti rendszer bizonyos decentralizálására.[42] Néhány nagy szervezetet (főleg trösztöt) feloszlattak, más esetben az egykori vállalati központok szolgáltató vállalatként, irodaként, műszaki és értékesítési szervekként maradtak meg. Az országos nagyvállalatok és a trösztök tagvállalataik pénzügyi alapjait sokkal korlátozottabb mértékben csoportosíthatják át, mint korábban.

Ugyanakkor tőkepiac hiányában, az eszközátcsoportosításban való érdekeltség megteremtése és adekvát intézményi formáinak kialakítása nélkül a decentralizációs lépések is bizonyos *esetlegesség és kampányszerűség* jegyeit viselik magukon. A kötvénykibocsátást és a különféle alapokat, betéti társulásokat lehetővé tevő rendeletek szükséges, de nem elégséges lépések ezen a téren: egyelőre a Pénzügyminisztérium írja elő, nem pedig az eszköztulajdonos dönti el önként, hogy veszteséges vállalatnál milyen korlátozásokkal lehet beruházni. Mivel nem a tagvállalatok döntik el[43] (a hosszú távú nyereséggel kapcsolatos kilátások alapján), hogy önállóak legyenek-e, vagy más vállalatokkal érdekegyezésük mértéke szerint kialakított jogi formában működő társulások vagy egyesülések formájában kívánnak-e együttműködni (amire többek között épp az árrendszer különféle torzulásai és a tőkepiac hiánya miatt eleve nem is képesek egyértelműen), a decentralizációs lépések csak az esetlegesség jegyeit magukon viselő állami kampánydöntés formájában születhettek meg.

Bár közismert az, hogy az 1982-ben „nehéz helyzetbe került" vállalatok nagyjából ugyanazok voltak mint amelyek 1979-ben is nehéz helyzetbe kerültek, s ez a kör nem tér el nagyon lényegesen a már 1972-ben is különös központi figyelmet igénylőkétől, e — többnyire gépipari, kohászati cégek — közül 1982 végéig szinte egy se volt a szétbontottak között. Örvendetes fejlemény viszont, hogy 1983 első félévében a gazdasági kormányzat a magyar ipar néhány hosszabb ideje krónikus gondokkal küzdő, politikai súlyú nagyüzemében hozzálátott a gondok kiküszöböléséhez, s levonta a megfelelő káderpolitikai következtetéseket is. Ha ez tartós irányvonallá képes válni, a magyar gazdaság bajain lényegesen segítő terápiává lesz. Az intézményesülés egyik eleme a tartósan alacsony hatékonyságú vállalatokat érintő szabályozás. Abból kiindulva, hogy számos program ellenére 1982 végéig a veszteséges termelés fölszámolására — különösen vállalati saját kezdeményezés alapján — nem történt lényeges előrehaladás,[44] normatív szabályozás alapján kormányzati intézkedésekre is sor kerül a gazdaságtalan fejlesztés korlátozására (pl. F alap zárolása, támogatások csökkentése, készletek értékesítése, bankzálogjog érvényesítése). E nagy jelentőségű és szükséges intézkedések esetében is — a korábbival analóg okokból — sajnos ismét megfigyelhető bizonyos kampányszerűség és esetlegesség, amit a tőkeáramlási formák jelentős fejlesztésével és a vállalati önállóság — intézményes garanciákkal ellátott — erősítésével a jövőben le kellene küzdeni.

A *szétbontási döntések* utólagos vizsgálatából kitűnt,[45] hogy a vállalatvezetést gyakorta váratlanul érte az önállósítási döntés, a jövőt illető stratégiai elképzeléseik kialakítására nem maradt idő. A vállalatvezetőknek körülbelül a fele a vállalat önállósításának még a célját sem tudta önmaga számára egyértelműen meghatározni, így a tekintetben is bizonytalan volt, hogy mit kíván az önállósággal elérni. Számos sajtójelentés[46] számolt be arról, hogy a vagyonmegosztás oly módon ment végbe, a szakemberek elosztásához hasonlóan, hogy az önállósított cégek egyik-másikának elemi működési feltételeit veszélyeztette. Ezek a gondok 1983 közepéig elhúzódó hatással voltak az önállósult vállalatok gazdálkodására, és jórészt ezzel függ össze, hogy gyakran nem váltották be az önálló működéshez fűzött reményeket. Ezekre a jelenségekre azért is indokolt ismételten fölhívni a figyelmet, mivel egy helyes irányvonal adott módon történő érvényesítése egy későbbi visszarendeződés hívei számára kézzelfogható érvanyagot biztosít(ott).

A decentralizációs irányvonal egy sajátos megnyilvánulása a *mezőgazdasági összevonások,* továbbá a mezőgazdasági középirányító szervek kialakítását célzó meg-megújuló törekvések *korlátozása.* A kormány 1982 őszi állásfoglalása szerint az agráripari egyesülések csak kísérleti egységként működhetnek, így számuk (jelenleg 4) valószínűleg már nem nő 1985-ig. Működésük eddigi tapasztalatai arra utalnak,[47]

[41] *Rácz* Albert munkaügyi államtitkár tájékoztatója az 1984. évi bérszabályozási módosításokról. Magyar Hírlap, 1983. nov. 12.

[42] A külkereskedelmi szervezet változásait ehelyütt nem tárgyalom. A kérdés főbb vonatkozásairól ld. *Salgó* István: A magyar külkereskedelem szervezeti rendszere. Jogtudományi Közlöny, 1983. 4. sz.

[43] Erre a jogszabály — bizonyos nagyság fölött — ad ugyan lehetőséget, gyakorlatilag azonban — amint erre a PM államtitkára bíráló éllel mutatott rá — egyetlen alkalommal sem került sor 1982 január eleje és 1983 március vége között, sőt, mint ismeretes, az azóta eltelt újabb egy évben sem. Vö.: *Madarasi* Attila: Differenciálódás és differenciálás. Népszabadság, 1983. márc. 26.

[44] *Rocskai* János: A tartósan alacsony hatékonyságu vállalatokról. Pártélet, 1983. 7. sz. 31. old. A szerző gondolatébresztő cikkében nem tér ki arra, hogy e vállalatoknak miért csak a számát (25) — hozzák nyilvánosságra, listájukat pedig miért nem.

[45] *Darázs* Imre: Szervezeti önállóság — eredmények önerőből. Iparpolitikai Tájékoztató, 1982. 5. sz. 1—2. old.

[46] *Varga* György: Leválasztás — tanulságokkal. Figyelő, 1981. 15. sz. volt az első, azóta több napilap-riport is napvilágot látott e témában.

[47] *Hanyecz* Vince: A magyarországi agrár-ipari egyesülések dilemmái. Közgazdasági Szemle, 1982. 7—8. sz.

hogy ez az irányítási forma más — nevezetesen a direktív — mechanizmus követelményeit tudja jól szolgálni. Nem szükséges bizonyítani ugyanis egyebek között azt, hogy jelenlegi, a tagszövetkezetek közti eszköz átcsoportosítási joguk ugyanúgy ellentétes a decentralizált gazdaságirányítás logikájával, mint ahogy ez a helyzet az ipari trösztök esetében. Figyelemre méltó azonban az is, hogy az említett állásfoglalást követően a területi szervek támogatásával ún. „mezőgazdasági egyesülések" vannak kialakulóban, más néven lényegében hasonló (középirányító) funkciók kialakítására törekedve.

A 60-as évek végétől a *mezőgazdasági melléküzemág* volt az a forma, amelyben a kisvállalkozás csírái a legkézzelfoghatóbban bontakoztak ki. Nem meglepő tehát, hogy az 1972 novemberét követő ideológiai és gazdaságpolitikai visszarendező erők céltáblájává váltak, s tevékenységüket adózási és adminisztratív eszközökkel erőteljesen korlátozták. Mivel azonban a melléküzemágak fő tevékenysége az volt, hogy jórészt épp a nagyipari cégekbe történt beolvasztások miatt hiányzó háttéripar feladatait látták el, azaz elsősorban ipari nagyvállalatok számára gyártottak alkatrészt és részegységet, a korlátozó intézkedések paradox módon épp kezdeményezőikre ütöttek vissza leginkább, hiszen a „háttéripar" problémája a 70-es évtized végére kiéleződött.

Részben épp e tapasztalatok vezették a kormányzatot a *kisvállalkozás* szerepének újraértékelésére. A gazdasági gyakorlatban egyébként is bebizonyosodott, hogy számos területen — így a szolgáltatásokban, az alkatrészgyártásban és a mezőgazdaságban — a nagyságrendi megtakarítások vagy egyáltalán nem léteznek (mert a kisüzemi termelés hatékonyabb), vagy ha léteznek, az ebből adódó költségcsökkenésről való lemondást bőven kárpótolja az egyedi termékek termeléséért, illetve a piaci igényváltozáshoz való gyors alkalmazkodásért szerezhető „extraprofit". Végül a beruházások korlátozásának időszakában számos, társadalmilag türhetetlenné vált szűk keresztmetszet feloldására nincs más mód, mint a lakosság megtakarításainak és kezdeményező, vállalkozó készségének mozgósítása. Mivel e formákat részletesen már számos írás ismertette, ehelyütt elégséges csak néhány, vitatott kérdésre kitérni.

A 70-es évek elején a kisvállalkozás ellen épp azért indult támadás, mert a legkezdeményezőbb dolgozókat „szipkázta el" a nagyipartól. Ez a veszély a bérszabályozás ismertetett alakulása miatt jelenleg is fönnáll, viszont nem feltétlenül, mivel a vállalaton belüli munkaközösségek létesítésével a nagyvállalatnak is módja nyílik a hivatalos bérezési rendszer merevségeinek föloldására, és így az említett munkaerő megtartására. Ebből több dolog következik.

1. Amint arra az akkori ipari miniszter joggal rámutatott,[48] a bérszabályozást megkerülő jelleg nem ok a vállalaton belüli vállalkozások korlátozására, hiszen ezek a nagyvállalatok valós (és máskülönben nem, vagy csak jelentős többletköltséggel kielégíthető) szükségleteire dolgoznak, a szervezés és a termelékenységnövekedés új tartalékait tárják föl. Az is megfontolandó, hogy a rendeletek által lehetővé tett, főmunkaidőben történő vállalkozást jelentő formákat az ipari nagyvállalatok egyáltalán nem használták ki: kisvállalatot és leányvállalatot több, mint másfél év után egyetlen állami nagyvállalat sem alapított és még minimális mértékben sem terjedt el a szerződéses üzemeltetési és bérbeadási forma.[49] Mindez pedig nem írható a nagyvállalatokat állítólag gúzsbakötő szabályozás számlájára.

2. Az említett „munkaerő-elszívó" hatást kifejezetten pozitívumnak kell tekinteni, mivel ez kényszerítőleg hat a nagyvállalati gazdálkodás korszerűsítése, vállalkozás irányába való fejlesztése felé. Így többek között a teljesítményarányos differenciálás, a gyenge munkaerők elbocsátása, nem utolsó sorban pedig a jelenlegi — a vállalkozóképességet háttérbeszorító — káderfejlesztési politika módosítására késztethet. Ez utóbbit jól jellemzi az, hogy 1980-ban a vállalati felső- és középvezetőknek csak az egyharmada rendelkezett felsőfokú végzettséggel.[50]

3. A kisvállalkozások ellentmondásos helyzetét tükröző társadalmi tartózkodást is mutatja az a tény, hogy két év alatt alakult 20 ezer új vállalkozás mindössze 150 ezer embert foglalkoztatott, akiknek kétharmada megtartotta főfoglalkozását. A kilencezer gazdasági munkaközösségben pedig mindössze 80 ezren dolgoznak.[51] A szétbontások eredményeként a vállalatok száma csak mintegy 15%-kal nőtt. Mindezt azért kell felidézni, mert miközben más szocialista országokban — így az NDK-ban, Csehszlovákiában, Lengyelországban és Bulgáriában — a kisvállalkozás bizonyos formáit lehetővé tevő állami rendeletek születtek, a Szovjetunióban pedig mérvadó közgazdászok a szolgáltatások javítására a szerződéses üzemeltetés és más, Magyarországon kipróbált kisvállalkozási formák bevezetését tartják célszerűnek,[52] a magyar szakirodalomban már 1982-ben megjelentek a még ennél is kezdetibb stádiumban levő változásokat is szabadpiaci nosztalgiákon alapuló túlzásoknak, „atavisztikus nekibuzdulásnak" minősítő írások.[53] A korábbiakban vázolt tények alapján az olvasó számára világos, hogy ma Magyarországon gyakorlatilag sosem jelentkezett az az állítólagos veszély, hogy „a nagy lendülettől persze felbomlik néhány olyan szervezet is, amely a centralizációt tényleg a specializáció és kooperáció kiépítésére használta fel, lehetetlenné válik az erők tényleges koncentrációja azokon a területeken is, amelyeken azt a piaci helyzet megkövetelné". Ellenkezőleg, tipikusnak az az eset mondható, amikor a decentralizációt a nagyvállalat az állami szervekkel folytatott alkuban arra használta föl, hogy elavult vagy veszteséges üzemeitől szabaduljon meg és ily módon javítsa saját eredményességét.

[48] *Méhes* Lajos: Iparirányítás — vállalatvezetés — korszerűbben. Ipari Szemle, 1983. 1. sz.

[49] *Deák* János—*Jendorovicsné Hegedűs* Éva: A vállalatirányítás korszerűsítése, az igazgató tanácsok szerepe és a belső mechanizmus fejlesztése. Ipari Szemle, 1983. 3. sz. 51. old.

[50] Ebbe beleértendők azok is, akik a Marxizmus—Leninizmus Esti Egyetem keretében szereztek szakképzettséget. Az MLEE végzettség 1980-ig felsőfokú végzettségnek számított. Vö.: *Tömpe* Zoltán: A vezető érdeke. Valóság, 1982. 10. sz. 30. old.

[51] *Hetényi* István: A fő cél továbbra is a fizetőképesség megőrzése. Magyar Hírlap, 1983. dec. 23.

[52] *Aganbegjan,* A.: Sztimuli i rezervi. Trud, 1982. dec. 12.

[53] *Kozma* Ferenc: A gazdaságpolitika vállalatszemléletéről. Társadalmi Szemle, 1982. 12. sz. 28—29. old.

A dilemmák

Ma már jól látható, hogy a helyes határozatok és a kormányzat kétségtelen eltökéltsége ellenére az 1979—1983-as időszak fejleményei *nem* bizonyultak *elégségesnek* ahhoz, hogy az eleve lényeges fékekkel bevezetett új gazdasági mechanizmus 1972—1978 között létrejött deformálódást semmissé tegyék. Sőt, elsősorban az 1980. évi árrendszerrel és a sok tekintetben kényszerű, megoldásait tekintve azonban többnyire vitatható import-„gazdálkodás" elsősorban 1982 óta markánssá váló kényszerű kiszélesítésével és a különféle más állami szervek (köztük az ágazatok és az Ipari Minisztérium) részéről is erősödő operatív irányítás következtében az 1972—1977-es időszakhoz hasonlóan az elvek megkérdőjelezése nélkül is újabb torzulások jöttek létre.[54] A valóban rendkívüli 1982-es év visszamenőleg is legitimálni látszott a külgazdasági nehézségekre hivatkozóan erősödő operatív irányítást, a célul kitűzött 800 millió dolláros aktívum tervezete pedig részben az aszály miatt, döntően azonban az egyre elégtelenebbnek bizonyuló ipari teljesítmény következtében további kényszeralkalmazkodási intézkedésekkel sem volt elérhető. Mivel 1984—1987 között hasonló nagyságú aktívum tényleges elérése az ország fizetőképességének feltétele, az azonnali kényszerítő intézkedéseken messze túlmutató gazdaság- és exportszerkezeti problémák stratégiai megoldása közvetlen, mi több elkerülhetetlen feladattá válik. Adott, lemaradó exportszerkezetben ugyanis növekvő menynyiségű kivitellel viszonylag csökkenő bevételek állnak szemben, mégpedig nem konjunkturális (automatikusan megszűnő) okokból.

A jelenlegi időszak *gazdaságpolitikai alapkérdése* ezért úgy vetődik fel, hogy egy rövid távú külgazdasági konszolidációs program, vagy a világgazdasági alkalmazkodás számára kedvező, hosszabb távon érvényes környezeti-intézményi feltételek megteremtésére összpontosuljanak az erők. A kívánatosnak az utóbbi, a valószínűnek az előbbi tetszik. Bár az világos, hogy mindkettőre szükség van, az *arányok* korántsem közömbösek. Az mindenesetre figyelemre méltó pozitívum, hogy egy olyan, megfontolatlansággal a legkevésbé sem vádolható testület, mint a Társadalmi Szemle főszerkesztője által összehívott szakmai munkacsoport is szükségesnek tartotta leszögezni: elengedhetetlenül szükséges a gazdaságirányítási rendszerben a kormányzati végrehajtó apparátus hatáskörének szűkítése mind az operatív beavatkozások, mind az igen elburjánzott alacsony szintű jogforrás-alkotás *intézményes garanciákkal alátámasztott korlátozása* formájában.[55]

Az 1985-ben bevezetendő *átfogó reformlépések* tartalmát tekintve a következő vitatott kérdések tekinthetők a *legfontosabbnak.*

a) Kis, mechanizmustökéletesítő, szabályozó módosító lépéseket, vagy átfogó, a gazdálkodás módszereit és a gazdaság egész működési módját érintő változásokra kerülhet-e reálisan sor. Az elméleti közgazdászok ez utóbbi mellett vannak (sőt ennek szükségessége közgazdaságilag bizonyítottnak tekinthető). Figyelemre méltó azonban, hogy egyes vezető állami beosztásban levő szerzők azok, akik a lényeges változásoktól úgymond az állam szerepét féltik,[56] az ellen a leghatározottabban fellépnek és a „szabályozósdiban" rejlő tartalékokat is nagyoknak vélik.[57] Ezen túlmenően egyes írásokban kifejezésre jut az a nézet, hogy a reform lényege a gazdaság monetarizálása, és nem a decentralizáció.[58] Ebben a szembeállításban a reform tartalma egy felvilágosult, részleteket kevésbé szabályozó, de igen erős központi vezérlést igénylő és biztosító állami dirigizmus intézményesítése lenne. E nézet népszerűtlensége mellett a korábbiakban elemzett szabályozási változásokkal való nagyfokú egybeesését is mérlegelni kell.

b) Mérlegelendő kérdés az, hogy elegendő-e az 1968-as gyakorlati (kompromisszumos) megoldásnál tágabb platformot jelentő 1966-os határozatra való hivatkozás, illetve erre a platformra való visszatérés,[59] vagy pedig ennél *szélesebb körű* változásokra, a 66-os határozaton is túlmutató módosításokra van szükség? A történelmi analógiák és források mindig sántító párhuzamának tényén túl figyelembe kell venni azt, hogy a tőkés és a szocialista világgazdaságban végbemenő korszakváltás nemcsak az 1968-ban még tabuként kezelt (gazdaság)politikai cél-, feltétel- és eszközrendszerét értékelte át, hanem gyökeresen új reálgazdasági helyzetet és nemzetközi függőségeket teremtett, amelyekhez alkalmazkodni kell. Mindezzel összefüggésben a társadalmi-politikai értékrend 1966-ban adottnak tekintett, 1968 augusztusát követően megmerevedett tényezői közül is sokminden megváltozott: egyesek téveseknek bizonyultak, mások a reálfolyamatok hatására módosultak. A magyar gazdaság helyzetét, egyes területeinek fejlődését és gondjait elemző nagyszámú írás egyre nagyobb többségében fogalmazódik meg az a felismerés, hogy minden reform alapkérdésének a vállalati és az irányítási szféra (ha úgy tetszik: a szűken vett gazdálkodói és a tágan vett politikai-intézményi rendszer) közötti kapcsolatrendszer újradefiniálása tekintendő. Ennek kimunkálása során elsősorban a magyar gazdaság feltételeiből, az új helyzet követelményeiből kell kiindulni, a sikeresen illeszkedő országok megoldásaiból pedig tanulni kell, saját feltételeinkre alkalmazva mindazt, amit lehet. A 66-os határozat ma is megvalósíthatatlan elemei az átfogó reformkoncepcióhoz *kiegészítésül,* de nem alapként szolgálhatnának. A kontinuitás-diszkontinuitás problémája[60] a gyakorlatban épp azáltal kap nagy súlyt, hogy a jelenlegi időszak konszolidációs jellege — talán túlságosan is — a folyamatosság szempontját helyezi előtérbe. A jövőbeni fejlődés viszont szükségessé teszi a gazdasági élet jó

[54] *Antal* László: A pénzügyi tervezés és szabályozás konfliktusa. Gazdaság, 1983. 2. sz. tanulmánya részletezi e torzulásokat, azok természetrajzát és irányzatát is bemutatva.

[55] Gazdaságirányítási rendszerünk továbbfejlesztése a szocialista építés szolgálatában. (A szakmai munkacsoport vitáit összefoglalta: Kozma Ferenc) Társadalmi Szemle, 1983. 11. sz. 23—24. old.

[56] E felfogás alaptalan, tendenciózus jellegét, és a valódi motívumot tömören és szellemesen mutatta be *Varga* György: Álvitáink című írása. Figyelő, 1983. 19. sz.

[57] *Madarasi* Attila felszólalása az 1982. évi pénzügyi konferencián. Pénzügyi Szemle, 1982. 8—9. sz.

[58] *Csikós-Nagy* Béla: A piacprobléma a szocialista tervgazdaság kulcskérdése. Gazdaság, 1980. 2. sz. 21. old.

[59] *Nyers* Rezső—*Tardos* Márton: Vállalatok a reform előtt és azután. Valóság, 1981. 3. sz.

[60] *Bauer* Tamás: 14 alatt hivatkozott mű.

részében az eddigi folyamatok megszakítását és az intézmények radikális átalakítását.

c) Eldöntendő kérdés az, hogy — a részletkérdések tisztázása előtt — milyen koncepcionális következtetés vonható le *a világgazdasági kapcsolatrendszer,* illetve Magyarország és a külvilág viszonyának *módosulásából.* Gyakorlati szakemberek közt széles körben elterjedt az a vélekedés, hogy ilyen súlyos helyzetben csak direktív módszerekkel lehet kellő idő alatt a szükséges eredményeket elérni, így a jelen helyzet nem kedvez a reformnak. Alternatív megfontolás lehet az, hogy ily módon az elmúlt 10 évben a világgazdaságban még senkinek sem sikerült sikeresen alkalmazkodni az új helyzethez; a sikeresen illeszkedők kivétel nélkül a piaci viszonyok erősítésének és az offenzív, exportorientált fejlesztés kettős bázisán álltak. Mérlegelendő az is, hogy miközben a KGST-együttműködésből adódó hagyományos növekedési források a nyersanyagprobléma kiéleződése és a partnerországok 1990-ig várhatóan lassú növekedése és korszerűsödése miatt csökkennek, a KGST-együttműködés eszközrendszere szükséges megújulására pedig nem lehet rövid időn belül számítani, a magyar gazdaság világpiaci ráutaltsága egyre fokozódik. A világgazdaságban pedig a korábban is meglevő versenyklíma a legfontosabb nyugat-európai partnerek várhatóan lassú növekedésével és protekcionista magatartásával, valamint a fejlődők piacralépésével még erősödik. Ez egyebek közt azt jelenti, hogy a bázisérdekeltségen, hazai biztosított piacra termelő vállalatoknál az elmúlt évtizedekben kialakult gazdálkodási mentalitásbeli és viselkedésbeli szokások, amelyet itthon normálisnak tekintenek, a nemzetközi versenyben a munkalassítási sztrájk enyhébb formájának minősülnek. A nyelvtudástól a távoli, ismeretlen piacok megszerzéséig olyan eddig hiányzó készségek kialakítására van szükség, amely nem lehetséges bizonyos társadalmi értékrendbeli változások és a nem gazdasági szféra (így az oktatás, tájékoztatás stb.) ezen szempontot és nem más megfontolásokat követő (sőt azokat maga alá rendelő) átfogó változása nélkül.

d) Egyre többen ismerik fel, milyen fontos annak tisztázása, hogy kik alkotják egy átfogó reform *társadalmi bázisát.* Az előzőekben körvonalazott változások nem szabályozástechnikai, mértékbeli kérdések, s a bürokrácia ellenállásával szemben nem lehet társadalmi támogatás nélkül, csupán a gazdaságirányítási rendszer folyamatos karbantartásának jelszavával „mozgósítva" végrehajtani. Ezért is fontos, hogy az elmúlt évtizedben technokratizálódott[61] reform viszszanyerje társadalmi tartalmát: a tehetséges, alkotókész munkásoktól egészen a legközvetlenebbül érintett, s a „szabályozósdival" szemben joggal szkeptikussá vált műszaki, jogász és gyakorló gazdasági értelmiségig felismerjék és támogassák e változásokat. Végső soron a politikai establishment, mint egész érdekei is az átfogó reform mellett vannak — bizonyos nyilvánvaló rész-ellenérdekeltség ellenére hiszen az uralmi formák megújulása a változó világban a hatalom megtartásának is előfeltétele.

e) Végül gyakran felmerül a reform-irányvonal *intézményi garanciáinak* kérdése: milyen előfeltételeket teljesítő megoldás biztosítja a folyamat *visszafordíthatatlanságát?* Úgy tűnik, ez a kutatásokban kevéssé kidolgozott kérdés még. Világos az, hogy garanciát a döntéshozók és a vezető-kiválasztók érdekeltségének olyan rendszere jelenthet, ahol a kiválasztók (illetve a beruházásokról döntők) jövedelme és előléptetési lehetőségei kiválasztottjaik (legyenek azok személyek vagy beruházások) hatékonyságától, teljesítményétől függnek. Ennek intézményi megoldásai ma még vitatottak. Világos azonban az: egységes sikermutatókat kell alkalmazni, s egyértelmű motivációkat a tekintetben, mihez is kell konfliktushelyzetben alkalmazkodni: a nyereséghez vagy az ellátási felelősséghez, a különféle nem gazdasági elvárásokhoz, vagy máshoz. Ennek egyik feltétele akkor teljesül, ha a deklarált elveknek megfelelően a politikai szervek minden (főleg területi) szinten úgy politizálnak a gazdasági szférában, hogy nem avatkoznak be az operatív gazdaságirányításba, nem mossák le a gazdasági vezetés felelősségét. Mindenesetre igen figyelemre méltó, hogy mind hazai, mind külföldi elemzők[62] az intézményes garanciák, a *visszarendeződést meggátló biztosítékok* rendszerének kialakítását tekintik a 80-as évek reformhulláma végeredményét döntően meghatározó tényezőnek, hiszen akár az operativitás, akár — az adott viszonyok közt elkerülhetetlen — kampányszerű megoldások ellentmondásaival szemben egy-egy dokumentum — ha mégoly helyes is — nem tekinthető intézményi garanciának.

A felsorolt dilemmákat tovább lehet folytatni. Az azonban világos: új, szokatlan helyzetben szokatlan gondolatok végiggondolása és nyilvános megvitatása útján lehet az új, a korábbiaknál sikeresebb intézményi-szabályozási megoldásokat kidolgozni ahhoz, hogy Magyarország az egyre keményedő feltételek közt ne maradjon le még inkább, hanem helytállhasson a világgazdasági versenyben.

---

[61] Értve ez alatt azt, hogy a gazdaság működési módja helyett a pénzügyi szabályozók mértékeire és technikai formáira szűkült le a vita. A 68-as kompromisszum a tervezési és intézményi, továbbá a vállalati termékcsoport, és a területi monopolszervezeti rendszerben hozott bizonyos módosulásokat — pl. MÉM, TOT, Kamara, Tanácsi önkormányzat —, végül is azonban a jó irányú szándékok, tendenciák, sőt döntések ellenére sem sikerült áttörést elérni, bár a maihoz hasonló törekvések megfogalmazódtak. A nagykereskedelmi és építőipari szervek „megyei monopóliuma" csak 1982-től szűnt meg, az ellátási felelősség még akkor sem, a „profilgazda" fogalma pedig 1974—1978 között éledt újjá a magyar irányítási gyakorlatban.

[62] Vö.: *Nyers* Rezső—*Tardos* Márton—*Antal* László munkáit, valamint *Sárközy* Tamás és *Csillag* István a Valóság, 1983. 10., ill. 7. számában közölt írásait. A külföldi irodalomból ld.: *Hare,* P. G.: The Beginnings of Institutional Reform in Hungary. Soviet Studies, 1983. 3. sz.

*Sárközy Tamás**

A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztéséről

A jogi szaksajtóban eddig szinte semmilyen tájékoztatás nem jelent meg a gazdaságirányítási rendszer fejlesztési munkáiról, a kialakult koncepció tartalmáról. Ez a vázlatos ismertetés ezt a hiányt kívánja pótolni. Nem tudományos tanulmányról van tehát szó, az új intézmények kidolgozottsági foka egyelőre nem is olyan mértékű, hogy komolyabb jogi elméleti vizsgálódásra lehetőséget adna.

I.

Előzmények

A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésére az intézményes munka az MSZMP XII. Kongresszusának határozata alapján 1981-től kezdődött meg. A munkát egymással párhuzamosan, bár összehangoltan állami és párt keretekben szervezték meg. Az állami munkák koordinálására 1981-ben az Állami Tervbizottság az Országos Tervhivatal mellett létrehozta a Gazdaságirányítási Egyeztető Bizottságot. A GEB felkérésére számos tudományos és gyakorlati szakértő készített belső tanulmányokat, felmérésre kerültek a nemzetközi, illetve belső gyakorlati tapasztalatok. A párton belül folyó elvibb-ideológiai jellegű munkák összefoglalására, az állami részről készült anyagok megvitatására a Politikai Bizottság határozata alapján 1982-ben a Gazdaságpolitikai Bizottság mellett Konzultatív Testület jött létre. A GEB és a Konzultatív Testület együttműködésével alátámasztva készült el 1983. nyarán az MSZMP KB gazdaságpolitikai szervei részéről az az előterjesztés, amely a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének alapelveit tartalmazta és amelyet a Politikai Bizottság 1983 szeptemberében elfogadott. Az 1983-as PB határozat alapján az Állami Tervbizottság hét munkabizottságot hozott létre a gazdaságirányítási rendszer egyes részelemeinek kidolgozására. Az egyes munkabizottságok a következők voltak: *a)* folyamatos kormányzati irányítás, *b)* vállalati szervezet, *c)* bankrendszer és tőkeáramlás, *d)* népgazdasági tervezés, *e)* gazdasági szabályozórendszer, *f)* a gazdasági érdekegyeztetés formái, *g)* tanácsi gazdálkodás. A munkabizottságok által készített anyagokat az OT Gazdaságirányítási Osztálya előterjesztésben foglalta össze, amelyet az Állami Tervbizottság 1984 februárjában fogadott el. Az állami munkákkal párhuzamosan, azokra támaszkodva, a Konzultatív Testület közreműködésével az MSZMP KB gazdaságpolitikai apparátusa elkészítette a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztéséről szóló KB állásfoglalás tervezetét, amely az elvi koncepciót foglalja magába. A Központi Bizottság 1984. április 17-i ülésén az állásfoglalást elfogadta. A KB ülésen elhangzottak alapján, kismértékben módosultan az Állami Tervbizottság által már letárgyalt részletes anyag 1984 májusában a Kormány elé kerül. A kormányanyag nemcsak a koncepciót tartalmazza nagyobb kidolgozottsággal, hanem részletes munkatervet is, valamint magában foglalja a részletes jogalkotási programot is.

A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének jellegzetessége, hogy 1968-al ellentétesen, most nem egy időpontban kerülnek az új intézmények bevezetésre, hanem lényegében négy-öt év alatt folyamatosan. Ennek megfelelően az 1985-re eső súlyponti szakasz után, fokozatosan vezetjük be a VII. ötéves terv időszaka alatt a módosulásokat, lényegében a továbbfejlesztési folyamat a 80-as évek végén fog befejeződni. Ez jogi szempontból is nagyobb lehetőségeket ad, tudniillik lehetőséget teremt egy olyan jogpolitikai koncepció kialakítására, amely az új intézményeket lényegében kormányszinten, továbbá ahol lehet a korábbi szabályok módosításával vezeti be 1984—85-ben (ez nem érinti azt, hogy a már kiforrott szabályozást, pl a tisztességtelen gazdálkodás szankcionálásáról szóló jogszabályt azonnal magasabb szintű jogszabályok tartalmazzák). Utána figyeljük a gyakorlatot és a tapasztalatok fényében a 80-as évek végén térjünk vissza egy átfogóbb, egy ellentmondásmentesebb, lényegében törvényi szintű szabályozásra. Ahhoz azonban, hogy a gyakorlati fejlődés, a vállalatszervezési és egyéb intézkedések 1985-ben beinduljanak, az új intézményeket 1984. második felében intenzív jogalkotási munkával létre kell hozni és ez igen nagy feladatokat jelent a gazdasággal foglalkozó jog művelői számára. Arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy nemcsak új jogszabályok létrehozására kell koncentrálni, hanem felül kell vizsgálni az elmúlt 30—35 évben kialakult azon több ezer jogi rendelkezést, amely az állami szektorban az államigazgatás és a vállalatok egymásbacsúszásán alapul.

II.

A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének alapelvei

1. A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésére irányuló munka lényegében abból indult ki, hogy az MSZMP gazdaságpolitikája 1957. óta alapvetően változatlan. Más kérdés, hogy a belső fejlődés és a nemzetközi körülményekben való változás következtében számos kérdésben megújulásra, modernizálásra van szükség. A munka továbbá azon az elven alapult, hogy az 1968-as gazdasági reform alapelvei a gyakorlatban is beváltak. A gyakorlatban is bebizonyosodott, hogy a szocialista állam a népgazdasági tervezés alapján alapvetően közvetett eszközökkel is képes a népgazdaságot irányítani, a népgazdasági tervezés és a központilag állam által szabályozott piac egymással összekapcsolható, megvalósítható egy indirekt típusú szocialista tervgazdálkodás. A gazdasági mechanizmus tehát nem szorul egy más típusú, egy új, egy második gazdasági reformra, nincs szükség a „reform reformjára". Ugyanakkor azonban a gazdaságirányítási rendszer jelentős továbbfejlesztésre szorul. Mind a belső, mind a nemzetközi körülmények jelentősen

* *Sárközy Tamás* tanszékvezető egyetemi tanár, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem (Budapest).

megváltoztak, a világgazdasági helyzet egészen más és sokkal nehezebb mint 1968-ban volt. Az is megállapítható, hogy a gazdasági mechanizmusreform 1966—68-as koncepciójában egyes elemek koncepcionálisan hibásnak bizonyultak, illetőleg egyes elvileg helyes elemeket a gyakorlatban eddig nem tudtunk érvényesíteni, és erre a jövőben sincs sok esélyünk. Az előkészítő munka részletesen elemezte a jelenlegi gyakorlatban fennálló objektív és szubjektív hiányosságokat, és arra a következtetésre jutott, hogy az 1980-as évek közepén a gazdasági mechanizmus fejlesztésében jelentős lépéseket kell tenni, mert a halogatás azzal járna, hogy a jelenlegi rendszer hátrányai növekednek, előnyei csökkennek. A munka abban a meggyőződésben folyt, hogy az 1968-as magyar gazdaságirányítási reform alapelveinek következetesebb és új körülményekhez jobban alkalmazkodó megvalósítására van szükség és ez szocialista jellegű megoldásokat fog kínálni problémáink megoldására. Természetesen azonban a gazdálkodási formák tökéletesítése nem azonnali gyógyír gazdasági nehézségeinkre, kedvező hatásaik főleg távlatilag várhatók.

A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésére irányuló koncepció komplex és egységes jellegű. A fokozatos és folyamatos végrehajtás tehát nem érintheti a koncepció egységességét.

2. Tekintettel arra, hogy az 1966—68-as gazdasági reform elsősorban tervezési és szabályozási reform volt, ezért a mostani reformlépés során nagyobb súly esett az intézményi-szervezeti problémákra. Az eddigi gyakorlat ugyanis bizonyította, hogy az a politikai hipotézis, mely szerint az indirekt jellegű tervezési és szabályozási tartalmat lényegében a régi gazdaságirányítási és vállalati szervezeti rendszerrel is meg lehet valósítani, téves volt; táptalajának bizonyult az 1970-es évek elején-közepén bekövetkezett, és tudományos irodalomban már részletesen elemzett ún. visszarendeződési tendenciáknak, az informális operatív irányításnak, a vállalati önállóság csökkentésének. Ahhoz tehát, hogy a tervezési és szabályozási rendszerben következetesebben lehessen érvényesíteni egy indirekt típusú, intenzív gazdálkodásra való áttérést szolgáló szocialista gazdaságpolitikát, a szervezeti rendszer nagyobb mértékű megváltoztatására van szükség. Ez természetszerűen azzal jár, hogy a mostani reformlépés jobban kihat a politikai intézményrendszer más részeire, mint ez 1966—68-ban történt. Ezért az intézkedések társadalmi hatását jóval nagyobb mértékben kellett figyelembe venni, mint korábban. A társadalmi stabilitás ugyanis nem bontható meg, a társadalmi feszültségek bizonyos fokú csillapítására akkor is törekedni kell, ha az nincs teljesen szinkronban a közgazdasági racionalitással.

3. A mostani reformlépés alapvető célja a népgazdaság jövedelemtermelő képességének növelése. Ehhez az alapvető út a vállalati önállóság növelése, amelyet a vállalkozói jellegű vállalati magatartás külső környezeti és szervezeti feltételeinek megteremtésével kell elsősorban elérni. Közismert megállapítás: vállalati önállóság piac és verseny nélkül a visszaélések melegágya. A továbbfejlesztés ezért alapvetően az állami vállalatokra, illetve iparra vonatkozik, tekintettel arra, hogy az előkészítő munka során azon álláspont alakult ki, mely szerint a mezőgazdaságban, illetve a szövetkezeti szektorban a korszerű szervezeti formákat lényegében az 1960-as, 70-es években kialakítottuk. Az állami szektorban azonban az államigazgatási és a vállalati gazdálkodási tevékenység világosabb szétválasztására, a dolgozók társadalmi tulajdonosi tudatának, a szocialista demokráciának jelentős növelésére van szükség — mint ahogy ezt a KB ülésén elhangzott előadói beszéd hangsúlyozta, „hierarchikus függés helyett a demokratikus függést" kell az előtérbe helyezni. Ez ugyanis elősegítheti a piac és a verseny kialakulását, a hiánygazdaság leküzdését is. Éppen ezért olyan új állami vállalati, illetve vállalatvezetési formákat kell kialakítani, amelyben eddigi államigazgatási szervek által gyakorolt egyes tulajdonosi jogok a vállalatok kollektív vezető szerveire kerülnek átruházásra. Ezzel összefüggésben nagyobb szerepet kell tulajdonítani a jövőben a hosszú távú vállalati és dolgozói vagyonérdekeltségnek, annak, hogy a társadalmi tőke ott hasznosuljon, ahol a társadalom számára hosszabb távon nagyobb jövedelmezőséget ígéri. A jelenlegi rendszerünkben a rövid távú nyereségérdekeltség dominál, ennek következtében a népgazdaságban az eszközök áramlása, a hosszú távú vagyonérdekeltség nem kap kellő szerepet. Az új vállalati formáknak ezt is elő kell segíteniük. A jelenlegi államigazgatási szervezettel és eszköztárral nem oldhatók meg az ún. válságágazatok problémái, vállalatok visszafejlesztése, illetve a kiugró eredményt ígérő tevékenységek gyors felfejlesztése.

4. Az állami vállalatok intézményi reformja feltételezi a kormányzati irányítás hatékonyságának növelését. Enélkül — és ez nem önellentmondás — a vállalati önállóság sem növelhető. Alapvető feladat ezért, hogy a kormányzati irányításban foglalt központi akarat a funkcionális és ágazati irányítás különböző csatornáin ne essen szét, a kormányzati irányítás korszerűbb formái alakuljanak ki. A gazdaságirányítási reform kormányzati irányítás egységének növelésére irányuló szándéka egyben világosan jelzi, hogy nem az állam gazdaságból való kivonulásáról van szó. A jelenlegi túl operatív, túl részletes államigazgatási jellegű gazdaságirányítás devalválja a központi döntéshozatalt és felelősségelmosódáshoz vezet. A szándékolt intézkedések modernizálják az állam szerepét a népgazdaságban és így hatékonyabbá teszik.

Ez a tanulmány a továbbiakban a KB állásfoglalás szorosan vett gazdasági részével nem foglalkozik, hanem a joggal közvetlenebb kapcsolatban álló intézményi-szervezeti problémákról ad vázlatos áttekintést.

III.

A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének a központi gazdaságirányításra irányuló főbb elemei

1. A továbbfejlesztés egyik alapvető célja, hogy a gazdaságirányítás túlzottan államigazgatási jellegét megváltoztatva az államon belül arányosabb, egészségesebb munkamegosztást alakítson ki az államhatalmi-népképviseleti, az államigazgatási és a bírói szervek között a gazdasági életben. Éppen ezért a reformfolyamat során szükséges az Országgyűlés és az Elnö-

ki Tanács szerepének erősítése a kormányzati gazdaságirányításon belül. Mindez a jog vonatkozásában azt is jelenti, hogy általában — az 1984—85-ös bevezetési szakasztól eltekintve — a törvényhozás szerepét a gazdaságirányításban növelni kell. A törvényhozás erősítése egyben az ún. jogi túlszabályozással szemben is jelentős fegyver, mert a túlszabályozás alapvetően a miniszteri szinten alul jelentkezik, nem jelent valóban jogi jellegű magatartásszabályozást.

A reformfolyamat másik törekvése, hogy helyet adjon a hatékony, gyors kormányzati beavatkozásnak, hiszen ezeket a világgazdasági helyzet, az egyensúly fenntartása, az ország fizetőképességének megőrzése megköveteli, de ezt az államigazgatási szervezetnek nem önfényűen, hanem az egységes kormányzati irányításnak alávetve, továbbá törvényesen, nyilvánosan és ellenőrizhetően kell végrehajtania. Ezen tendencia kapcsán a bírói jogalkalmazás jelentősége több vonatkozásban is növekedni fog. Egyfelől ha a törvényhozás szerepe erősödik és az alacsonyszintű államigazgatási szabályozás szerepét csökkentjük, úgy a szellősebb, tágabb szabályozás keretei között jóval önállósultabb és kreatívabb bírói jogalkalmazásra nyílik lehetőség. Másfelől, mivel — mint a későbbiekben látni fogjuk — az állami vállalatok túlnyomó többségénél a mai vállalatfelügyeleti irányítás helyére törvényességi felügyelet lép és általában a hatósági jellegű államigazgatási működés jóval nagyobb szerepet kap, mint a jelenlegi mechanizmusban, a koncepció magában foglalja az államigazgatási határozatok bíróság előtt történő megtámadásának jelenleginél jóval tágabb körét. (Jelenleg ugyanis az államigazgatási határozatok bíróság előtti megtámadása értelemszerűen zömmel csak állampolgári ügyekben van megnyitva.) A törvényességi felügyelet körében hozott intézkedésekkel szemben, sőt a vállalati vezetők munkaügyi jellegű vitáiban is meg fog nyílni előreláthatóan a bírói út. (Pl. ma az adókivetés jogalapját meg lehet a bíróság előtt támadni, összegszerűségét viszont nem. A pénzügyi szakigazgatás és a vállalatvezetés érdekösszeütközései viszont 99%-ban összegszerűséget érintik. Mivel a jövedelemszabályozás hatása a vállalati gazdálkodásra egyre erősödik, e viták bírói elbírálást igényelnek.) Ez nem jelent szó szoros értelemben vett közigazgatási bíráskodást, azt azonban igen, hogy a vállalatok érdek- és jogvédelme jelentősen megnövekszik. Emellett amennyiben operatív beavatkozások történnek a vállalati gazdálkodásban és ez a vállalatoknak veszteséget okoz, úgy az 1977. évi állami vállalati törvényben foglalt elvi deklaráció erőteljesebb konkretizálásával mód nyílik a vállalatok számára, hogy bíróság előtt kártalanítást igényeljenek.

2. A kormányzati irányítás továbbfejlesztése keretében felül kell vizsgálni a funkcionális és ágazati gazdaságirányító szervek közötti munkamegosztást, e szervek belső szervezetét, hatásköreit. Mindez részben az egyes minisztériumok feladatköréről szóló kormányhatározatok módosítását, részben az ún. funkcionális mechanizmuselemekről (pl. népgazdasági tervezésről, az állami pénzügyekről stb.), illetőleg az ágazati irányításról szóló hatályos jogszabályok részleges megváltoztatását igényli.

A népgazdasági tervezéssel kapcsolatban az 1972-es tervtörvény és annak végrehajtási rendelkezései általában a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésével összhangban vannak, itt csak részleges módosításokra fog sor kerülni. A gazdasági szabályozórendszer kapcsán főleg az árrendszerben, a keresetszabályozásban és a jövedelemszabályozásban lesznek változások. Ezek a változások 1984—85-ben csak megindulnak, mert a célul tűzött jelentős átalakulást több év alatt lehet elérni. A jövedelemszabályozás körében a jelenlegi adminisztratív korlátok feloldása és egy társadalmilag igazságosabb keresetszabályozás, illetve jövedelemadó-rendszer fokozatos kialakítása a cél. A gazdálkodók jövedelmükből jobban részesülhessenek és a kiemelkedő teljesítményt nyújtó vállalatok jövedelméből csak a társadalmilag legszükségesebb esetekben csoportosítson át az állam a gyengébben gazdálkodók megsegítésére. Ez azt is jelenti, hogy jogilag újra kell szabályozni a veszteséges vállalatokra vonatkozó pénzügyi szabályokat, a vállalatok felszámolására, valamint szanálására vonatkozó jogszabályokat. A vállalatok közötti társuláson kívüli eszközáramlásnak is jóval szélesebb lehetőségei nyílnak meg, a hitelmonopólium hagyományos értelmezésével fel kell hagyni.

Igen jelentős változás várható a munka- és bérügyek terén. A KB állásfoglalása hangsúlyozza, hogy a teljes foglalkoztatás változatlanul a szocialista állam feladata, de a vállalatoknál a hatékony foglalkoztatásra kell törekedni és fel kell lépni a teljesítményvisszatartással szemben. A munkajog teremtsen lehetőséget nagyobb munkaerő-mobilitásra, a nagyobb munkaerőmozgást tervszerűen koordinálva és egy aktív szociálpolitikával lefedezve kell végrehajtani. Mindez arra utal, hogy részben a később még ismertetendő új vállalati formákkal kapcsolatban, részben a keresetszabályozásban és munkaerőpolitikában végbemenő változásokkal kapcsolatban koncepcionális munkajogi módosulásokra van szükség. A Munka Törvénykönyve koncepciójának összhangban kell lennie a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének alapelveivel.

3. A központi gazdaságirányítás fejlesztése keretében kiemelten foglalkozott az előkészítő munka az ún. piacfelügyelettel. A piacfelügyelet egy része a tisztességtelen versenycselekményekkel, a monopolhelyzetekkel, illetőleg gazdasági erőfölényekkel való visszaélések ellen irányul és ebbe a körbe tartoznak nyugati államokban főleg kartellhatósági feladatként felfogott más teendők is, pl. fúziókontroll stb. E terület jelentősége az új helyzetben jóval nagyobb, mint korábban. Ezzel kapcsolatban a korszerű új jogi szabályozás tervezete lényegében elkészült és előreláthatólag még ebben az évben kiadásra kerül. Ezen a szorosabb értelemben vett piacfelügyeleten túlmenően a gazdaságpolitika a folyamatos kormányzati irányítás jelentős részét is a piacfelügyelet körébe sorolja. Az ugyanis teljesen nyilvánvaló, hogy csak közvetett gazdasági szabályzókkal (különösen pedig a mai világgazdasági helyzetben) nem lehet a népgazdaságot irányítani. Folyamatos kormányzati irányításra is szükség van, amelyhez elsősorban a pénzügyi intervenciók, illetve az operatív beavatkozások különböző formái tartoznak. Ezen a területen az eddigi gyakorlat alapvető problémája az volt, hogy három piac, nevezetesen a belső ellátás, a KGST és a nyugati export-

import tevékenység egymástól sokszor elszakadt. A különböző funkcionális és ágazati operatív intézkedések gyakran egymást keresztezték, a beavatkozások másik piacra való továbbgyűrűző hatásait nem mérlegelték, a sok prioritás között elveszett a valódi népgazdasági prioritás. A jövőben e három piac egységes irányítására kell törekedni, amely kormányzati feladat és végrehajtó szerve az Országos Anyag- és Árhivatal. Ezzel kapcsolatosan újra kell szabályozni az állami támogatások különböző formáit, az ezekkel kapcsolatos hatásköröket és eljárási módokat. Tekintettel arra, hogy az ágazati minisztériumok az állami vállalatok túlnyomó többsége felett már csak törvényességi felügyeletet fognak gyakorolni, a piacfelügyeleti szervezetnél koncentrálódnak a vállalatokkal szembeni operatív beavatkozások, így az utasítási jog is. A törvényességi felügyeletet gyakorló ágazati minisztérium és tanács ugyanis azon piacfelügyeleti feladatokon túlmenően, amelyeket esetlegesen az Árhivatal reá átruház, utasítási jogot az állami vállalatok többségével szemben nem gyakorolhat.

4. Mind a tervezés, mind a gazdasági szabályozórendszer, mind pedig a folyamatos kormányzati irányítás terén a gazdasági érdekképviseletek jogosítványai megnövekednek. Kibővítésre kerülnek a szövetkezeti érdekképviseletek hatáskörei, nagymértékben megnövekednek a Magyar Kereskedelmi Kamarának mint az állami vállalatok érdekképviseletének jogosítványai a gazdaságirányító közigazgatással szembeni érdekegyeztetésben. Általában számolni lehet új gazdasági érdekképviseletek kialakulásával is, anélkül azonban, hogy a jelenlegi érdekképviseleti szervezet atomizálására sor kerülne. Nyilvánvaló egyben az is, hogy a szakszervezetek továbbra is kimagasló szerepet fognak betölteni a gazdasági érdekegyeztetésben, amelynek azonban új módszerei, formái alakulnak fokozatosan ki.

Arra is figyelemmel, hogy a koncepció a gazdaságirányítással foglalkozó államigazgatási szervek és a vállalatok között ún. partneri jellegű munkamegosztási irányítási viszonyokat kíván kialakítani, nyilvánvaló, hogy mind a népgazdasági tervezés alátámasztásánál, mind pedig a gazdasági szabályozórendszer egyes elemeinek megállapításánál, mind pedig a folyamatos kormányzati irányítás során (pl. állami támogatások) olyan újtípusú intézményrendszerek fognak kialakulni, amelyek lehetővé teszik ebben a körben az érdekegyeztetést, megállapodásszerű megoldásokat szélesebb körben alkalmaznak. Ez feltehetően a nem polgári jogi, ún. igazgatási szerződés jogrendszeri jelentőségét növelni fogja.

5. Tekintettel arra, hogy a 80-as években a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztése alapvetően az indirekt jellegű szocialista tervgazdálkodás felé kíván tenni újabb határozott lépéseket, a kormányzati irányításban megnövekszik a bankrendszer szerepe. A jegybanki működés az az intézményrendszer, amely zömmel monetáris alapon képes a gazdasági folyamatok kézbentartására, és arra, hogy a nagyobb vállalati önállóság mellett is a lehetőségek szerint aktív antiinflációs politikát tudjunk folytatni. A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztése abból indul ki, hogy fokozatosan és viszonylagosan, az első időszakban pedig elsősorban a Magyar Nemzeti Bank szervezetén belül jobban el kell határolni egymástól a jegybanki és a hitelbanki működést. Több hitelezéssel foglalkozó pénzintézetszerű szervezet létrejöttére van szükség, részben a banki szervezeten belül, pl. leánybankként, elkülönített jogi személy alapként, részben fejlesztési-innovációs társulásként, vagy egyéb formákban.

Az eszközáramlás terén az eddiginél is jobban növekedni fog a különböző társulásoknak a szerepe. 1977—78-ban a gazdasági társulások viszonylag korszerű jogi szabályozást kaptak, amely alapelveiben a következőkben is megfelelő. Ugyanakkor azonban hiányzik a jogrendszerünkből egy tisztán korlátolt felelősségű társaság szerepet betöltő jogi személy társulási forma (a betéti társulás ugyanis deformált), valamint értékpapírra épülő társulási formával sem rendelkezünk. Éppen ezért a társulási jog továbbfejlesztésének nagyobb lehetőségeket kell adnia a vállalkozásra, a kockázatkorlátozásra és a fejlesztési eszközök mobilitására. Ennek kapcsán intézményesítésre fog kerülni belföldi vonatkozásban is a részvénytársaság intézménye. Annak következtében, hogy a jövőben nemzetközi nyitottságunk növelésével nagyobb szerepet kívánunk adni a külföldi működő tőkének a magyar népgazdaságban, a külföldi részvétellel működő társulások magasabb szintű és korszerűsített jogi szabályozására is szükség van. Nem lenne helyes azonban a hagyományos kereskedelmi jogi módszereket felújítani, a modern társulási jogi technikák megfelelő adaptálása célszerűbbnek látszik.

6. Nagyon jelentős a gazdaságban alkalmazandó hatósági eszközök fejlesztése is. Amennyiben az ágazati minisztériumok nem fonódnak össze az állami vállalatokkal, úgy nagyobb esélyük van arra, hogy valódi közigazgatási szervként, valódi hatóságként tudjanak működni. A nagyobb vállalati önállóság, a vállalati tevékenységi körök nagyobb szabadsága egyben törvényszerűen igényli a hatósági eszközök jelentősebb fejlesztését. Pl. a reformkoncepció abból indul ki, hogy elvileg a vállalati tevékenységi köröket nem szabad megkötni, egy korszerű nagyvállalatnak a kutatás-fejlesztéstől kezdve a gyártáson és a belföldi kereskedelemtől kezdve a külkereskedelmileg mindenfajta tevékenységgel foglalkoznia lehet, módot kell adni arra is, hogy profilját a piaci igényeknek megfelelően rugalmasan változtassa, megfelelő kiegészítő és egyéb tevékenységeket tudjon folytatni, termékek gyártását leépíthesse, új profilokat építhessen ki stb. Ugyanakkor azonban ezen a téren részben a lakosság ellátása, részben a népgazdaság más igényei, részben pedig a visszaélések korlátozása hatósági megkötéseket igényel. Pl. jogos igény, hogy minden vállalat rendelkezhessen külkereskedelmi joggal, aki az ehhez szükséges feltételeket biztosítani tudja. Ezeket a feltételeket hatósági úton kell nyilván előírni, vagy a jelenlegi homályos ellátási felelősséget is fel kell adni. Érvényesíteni kell a gyakorlatban is azt az elvet, hogy a közszolgáltatáson kívül sem az ágazati minisztériumoknak, sem a vállalatoknak nincs ellátási felelőssége. Ugyanakkor azonban biztosítani kell a lakosság megfelelő ellátását, és azt, hogy más vállalatokat a kooperációs partner termékszerkezetének megváltoztatása ne állítsa elháríthatatlan akadályok elé, kirívó károkat náluk ne okozzon. Ez zömmel a hatósági eszközök kombinált eszköztára alkalmazásával érhető el.

Az elmondottak talán világossá teszik, hogy a magyar államigazgatás módszereiben a 80-as évek második felében jelentős változások fognak bekövetkezni. Ez az államigazgatási és a pénzügyi jogban strukturális változásokat is eredményezhet. Erre a jogi dogmatikában, illetve a jogi elméletben is fel kell készülni.

IV.

Az új állami vállalati formákról

A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésére vonatkozó program szerint az állami vállalatokat a jövőben alapvetően három nagy típusba kell besorolni. A tipizálás részben a méreten, részben az vállalati funkción alapul.

1. Az első kategória az államigazgatási irányítás alatt álló állami vállalat típusa. Ebbe a körbe elsősorban a közszolgáltató és kommunális vállalatok, valamint a honvédelmi és rendészeti célokat szolgáló vállalatok, továbbá az alapvetően non profit jellegű kulturális, egészségügyi, szociálpolitikai vállalatok, végül a Kormány által kiemelt gazdaságpolitikai célok elérése érdekében célszerűségi alapon ide sorolt, egyébként versenyszférában is működtethető vállalatok fognak tartozni. E vállalatok helyzete a jelenlegi állami vállalati helyzethez képest lényegesen nem változik, ezen állami vállalatokat az ágazati minisztériumok, illetve tanácsok mint alapító szervek irányítják, igazgatójukat kinevezik, lényegében az 1977-es állami vállalati törvényben meghatározott keretek között. Újdonság viszont, hogy egyes közszolgáltató és kommunális vállalatoknál olyan „felügyelőbizottságok" szervezésére fog sor kerülni, amelyekben a lakosság, a különböző társadalmi szervezetek, a fogyasztók képviselői is résztvesznek.

2. A kisebb állami vállalatoknál kerül alkalmazásra a választott vezetőségű állami vállalat típusa. Ezeknél a dolgozók által választott vezetőség, illetve igazgató irányítja a vállalat működését. E vállalattípus létrehozásának az volt az oka, hogy a jelenlegi állami kisvállalatoknál feleslegesnek bizonyult a vállalatfelügyeleti irányítás, az igazgató központi kinevezése, az, hogy ilyen vállalatnak utasítást lehessen adni stb. Ha egy ilyen vállalat veszteséges és saját erőből, illetve bankhitellel nem tudja problémáit rendezni, e vállalatot fel kell számolni. Ez különösebb szociális feszültségeket az itt alkalmazott dolgozók viszonylag csekély számára tekintettel nem okozhat. A szövetkezeti tapasztalatok is alátámasztották, hogy kisebb szervezeteknél a dolgozói önkormányzat gazdaságilag is hatékony megoldás, politikailag sem okozott különösebb nehézségeket.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez a vállalati forma sem jelenti a jugoszláv önigazgatásra való áttérést. E vállalatok alapítója változatlanul az állam, e vállalatok vagyona is oszthatatlan, nincs dolgozói „csoporttulajdon", megszüntetésük esetén e vállalatok vagyonával a kötelezettségek teljesítése után az alapító szerv rendelkezik. A dolog lényege az, hogy e vállalatokat állami szervek (főleg a tanácsok) megalapítják és utána a dolgozók önkormányzatára bízzák. A dolgozói önkormányzat felett az államigazgatás törvényességi felügyeletet gyakorol. A dolgozói önkormányzat működési módját (pl. az igazgató, illetve a vezetőség választásának technikáját) a jelenleg folyó részletes gazdaságirányítási, illetve jogalkotási munka során kell kialakítani. Ugyancsak nehéz feladat lesz e vállalati típus világos körülhatárolása. A közgazdasági szakértők ellenzik a létszámhatárok szilárd meghatározását, helyesen utalnak az ágazati különbségekre is. Ugyanakkor a jogi szabályozásnak valamilyen módon szilárdabb kritériumokhoz kell jutnia.

3. Az állami vállalatok túlnyomó többségénél a versenyszférában a vállalati tanács irányításával működő állami vállalati típus kerül alkalmazásra. E vállalat alapmodellje a középvállalat, de alkalmazható a nagyvállalatok jórészénél is, főleg a földrajzilag nem túl összetett nagyvállalatoknál. Az elképzelések szerint a vállalati tanács a vállalat ún. stratégiai döntéshozó szerve. A vállalati tanács átruházott hatáskörben gyakorolja az állami tulajdonból származó egyes rendelkezési jogosítványokat. Az állam természetesen bizonyos alapítói többletjogokat a tulajdonosi jogkörből fenntart. Így változatlanul az ágazati minisztériumokhoz, illetve tanácsokhoz fog tartozni e vállalatok megalapítása, az alapításkor a tevékenységi kör alapelemeinek meghatározása, a vállalat megszüntetése. A vállalati tanács hatáskörébe tartozik az igazgató választása, munkájának értékelése, a vállalat átalakulásának, más vállalattal való fuzionálásának elhatározása, a vállalat tevékenységi körének lényeges megváltoztatása, az éves terv- és mérlegbeszámolók jóváhagyása, a vállalati önelszámoló egységek létesítése, leányvállalatok alapítása, gazdasági társulások létrehozatala. Tehát a vállalati hatáskör kibővül az igazgatóval kapcsolatos (sajátos módon gyakorlandó) munkáltatói jogokkal, a tevékenységi kör módosításával, a vállalat szétválásának, átalakulásának és más vállalattal való egyesülésének eldöntésével. (Az igazgató kinevezésének és felmentésének kérdésében a vállalati tanács az alapítóval egyetértésben dönthet.) Talán a vállalati tanács hatáskörének ezen vázlatos ismertetése azt is mutatja, hogy a vállalati tanács a vállalat elvi döntéshozó szerve, amely nem veheti át az igazgató feladatkörét a folyamatos, operatív vállalatvezetés során. A folyamatos vállalatvezetésben az igazgató egyszemélyi döntési jogköre és felelőssége változatlanul fennmarad, a vállalati tanács kizárólag stratégiai kérdésekben dönthet. Erre a hatáskörök kialakításánál szilárd jogi garanciákat is teremteni kell.

4. A vállalati tanács összetétele az előkészítő munka során széles körű vitákat váltott ki. Volt olyan elképzelés, hogy a vállalati tanács ún. érdekpluralista vállalatvezetést tegyen lehetővé és lényegében három blokkból álljon, nevezetesen részben az állami gazdaságirányítás különböző szerveinek küldötteiből, részben a dolgozók küldötteiből, részben pedig a vállalatot vezető team képviselőiből. Ezen elgondolás szerint az állami küldöttek és a dolgozók képviselői (olyan variáns is felmerült, hogy a dolgozók képviselői helyett a párt és szakszervezet képviselői vegyenek részt a vállalati tanácsban) választanák meg az igazgatót és az igazgatónak lenne joga a menedzseri team tagjait jelölni. Végeredményben nem ez az elképzelés került elfogadásra. Részben az volt az ellenérv, hogy állami küldöttek ne vegyenek részt a vállalati stratégiai döntések meghozatalában, mert ez az államigazgatás és a

vállalatok összemosódásának fenntartását jelentené. Olyan probléma is felmerült, hogy a különböző államigazgatási szervek képviselői nem tudnának tulajdonosi érdekeket képviselni, az pedig végképp nem lenne helyes, ha az állami küldöttek kizárólag az alapító ágazati minisztériumból kerülnének kijelölésre. Az is felmerült, hogy olyan számú küldöttet (esetleg többezer embert), amelyet ez a struktúra feltételezne, az állami gazdaságirányítás nem tud kiállítani, e küldöttek anyagi honorálása pedig feszültségekre vezetne. Ugyancsak elutasításra került az a gondolat, hogy a párt és a szakszervezet képviselői szavazati joggal résztvegyenek a vállalati tanácsban, mert ez esetben a vállalati tanács döntései e szervekre is kötelezőek volnának, továbbá ezek testületi szervek, amelyek döntéshozatali mechanizmusával a vállalati tanácsban való részvétel nem lenne összeegyeztethető.

Éppen ezért végsőfokon az az álláspont került elfogadásra, hogy a vállalati tanács tagjai a dolgozók küldöttei és a vállalatvezetés képviselői legyenek. A dolgozók küldötteit meghatározott időre a vállalati kollektíva választja meg, a szakszervezet és a pártszervezet tevékeny közreműködésével, jogilag szabályozott módokon. A vállalati tanács tagjainak számát a vállalati sajátosságokhoz igazodva a testület munkaképességének követelményeit is figyelembe véve kell meghatározni, általában 20—40 között lehet. A dolgozók küldöttei választják meg az igazgatót, majd pedig az igazgató jelöli ki a vállalati vezetésből a vállalati tanácsba delegált személyeket, akiknek létszáma kb. a dolgozói küldötti létszám egyharmada lehet. A vállalati tanács tagjai közül elnököt választ, az igazgató nem lehet a vállalati tanács elnöke. A vállalati tanács munkájában résztvesznek meghívottként a vállalat pártszervezetének, szakszervezetének és KISZszervezetének titkára. A vállalati tanács irányításával működő vállalatoknál a döntési jogi igazgatótanácsok feladatát a jövőben a vállalati tanács látja el. Az ilyen vállalatoknál az egyéb, ma működő kollektív testületek működését felül kell vizsgálni és ezeket az új követelményekhez kell igazítani, vagy meg kell szüntetni.

5. A vállalati tanács által irányított vállalatok jogállásának kialakítása még részletes munkát igényel. Létre kell hozni a vállalati tanács választásának szabályait, a vállalati tanács döntéshozatali metódusát, határozatképességét, szavazási rendjét stb. Ez az igen bonyolult munka folyamatban van. A vállalati tanács által irányított vállalatok felett az alapítói jogokon túl a gazdasági államigazgatás csak törvényességi felügyeletet gyakorol.

Az előkészítés során felmerült, hogy e törvényességi felügyeletet el kellene választani az ágazati minisztériumoktól (pl. a piacfelügyelethez telepíteni, önálló országos felügyeleti főhatóságot létrehozni), mert félő, hogy a tradíciók, az ún. vegetatív működés csábít a mai vállalatfelügyeleti irányítás informális folytatására a valódi törvényességi felügyelet helyett. Végül az az álláspont került elfogadásra, hogy egyelőre az alapítói jogok és a törvényességi felügyelet egységes szervezetben kerüljenek ellátásra. A törvényességi felügyelet tartalma még kialakítandó, nyilván hasonló, bár nem azonos lesz a szövetkezetek és a gazdasági társulások (egyébként egymással teljesen nem azonos) felügyeletével.

6. A még nem végleges elképzelések szerint valószínűleg kormánybizottság fogja a vállalatokat besorolni az állami vállalatok e három típusába. A jelenleg működő állami vállalatoknak fokozatosan, több év alatt kell az új formára átalakulniuk, de az a folyamat 1985 elején megindul. Az új vállalati formákról szóló jogszabály minisztertanácsi szinten előreláthatóan még ebben az évben megjelenik. Nyilvánvaló, hogy az első jogi szabályozás csak kísérleti jellegű lehet, hiszen számos új problémával találjuk magunkat szemben. Ezek közül például megemlítem azt, hogy amennyiben a választott vezetőségű állami vállalatoknál a dolgozók választják az igazgatót, az esetben szerintem nyilvánvaló, hogy a kollektív szerződés nem játszhat főszerepet a vállalati belső viszonyok szabályozásában, itt tehát új jogi formákat kell teremteni. Az új vállalati formák szükségképpen érintik a szakszervezeti és párthatásköröket is a vállalatoknál stb.

7. Jelentős feladatok adódnak az igazgatók jogállásának újtípusú felépítéséből is. Általában alapelv ugyanis, hogy a vállalati igazgatók zömmel meghatározott időre, pályázati úton nyerjék el tisztségüket és így az új vállalati formáknál nyilvánvalóan gondoskodni kell a vállalati vezetők megfelelő érdek- és jogvédeleméről is. Gyökeresen meg kell változtatni a vállalati vezetés anyagi érdekeltségi és felelősségi rendszerét is. A vállalatvezetés összetett tevékenység, éppen ezért kívánatos, hogy a meghatározott időtartamú megbízás alatt a vállalati igazgató részdöntései általában ne kerüljenek elkülönült anyagi érdekeltségi és felelősségi megítélés alá, a meghatározott időtartam elteltével viszont intézményes megítélésre kerüljön az igazgatói tevékenység. Éppen ezért a jelenlegi évenkénti, illetőleg céljellegű premizálás-jutalmazás gyakorlatával fel kell hagyni és nagyobb időszakokon kell a vállalati igazgató tevékenységét anyagilag értékelni. (Ehhez viszont a vállalati vezetők alapbérének jelentős felemelése is szükséges.) Az új rendszer megköveteli, hogy a kollektív vállalatvezetői testületek és az igazgatók jogi felelősségét egymástól — mégpedig vállalattípusonként differenciáltan — jobban elkülönítsük, ezekre adekvát felelősségi megoldásokat dolgozzunk ki.

Az első időszakban az időhiányra tekintettel is eleve számolni kell ellentmondásos, hézagos szabályozással. A tapasztalatok birtokában azonban a 80-as évek végén visszatérhetünk egy egységes vállalati törvény létrehozására, amely az időközben szerzett ismeretek alapján ellentmondásmentes, korszerű jogi szabályozást nyújt valamennyi vállalatnak minősülő szervezet számára.

8. Azzal is számolni kell, hogy a jövőben állami szervek csak kivételesen fognak vállalatokat alapítani. A vállalatképződés elsődleges útja a gazdasági társulások (közös vállalatok stb.), illetve a leányvállalatok alapítása lesz. Emellett vállalatcsoportosulások vállalatok egymás közötti társulásnak (pl. egyesülés) nem minősülő szerződései útján is létrejöhetnek, ezek újtípusú szervező megállapodások és nem árucsere-szerződések. Ezek kapcsán súlyt kell helyezni a piac korlátozását szolgáló kartelltendenciák meggátlására, de nem szabad gátolni a szerződéses alapú konszernszerű szervezetek kialakulását.

Bár a vállalati tömörülés alapvető útja a jövőben

a társulás, illetve a leányvállalat alapítás lesz, tehát a mai vállalaton belüli önelszámoló egységek egyrésze nyilván önállósítható, illetve leányvállalatosítható, mégis ezen túl is megoldást kell adnunk az összetett nagyvállalatok problémáira. Ennek egyik útja a jelenlegi tröszti forma továbbfejlesztése. Nincs értelme véleményem szerint a trösztök felbontását továbberőltetni, sőt arra kell törekedni, hogy az összetett nagyvállalatok egy részéből korszerű új tröszti formákat hozzunk létre. Ennek az új trösztnek azonban nem adminisztratív középirányító szervnek kell lennie, hanem egy olyan, a hozzá tartozó vállalatok önállóságát nagymértékben biztosító szervezetnek, amely zömmel holdingszerű pénzügyi eszközökkel biztosítja a vállalatcsoportosulás egységes működését. Ilyen gyakorlati tapasztalatok egyes ún. korlátozott jogkörű és döntési jogú igazgatótanáccsal rendelkező trösztöknél már rendelkezésre állnak. Minden összetett nagyvállalat persze nem alakítható trösztté, éppen ezért a belső önelszámolás jogi intézményesítése terén is lépéseket kell tennünk. A különböző vállalati részlegek közötti megállapodások ugyancsak jogi megalapozást kívánnak. A belső önelszámolás és az ezen alapuló vállalaton belüli kapcsolatrendszer közgazdasági-szociológiai koncepciója egyelőre számomra eléggé homályosnak tűnik, éppen ezért kérdéses, hogy ezt az egyébként feltétlenül szükséges mechanizmuselemet jogilag mennyire leszünk képesek intézményesíteni. Hozzátendő ehhez, hogy az új vállalati formákban — és az újtípusú keresetszabályozást feltételezve — egészen másképp fog felvetődni a kisvállalkozások vállalati szervezetbe való beépítése is.

V.

Zárómegjegyzések

Nyilvánvaló, hogy a gazdaságirányítás alapvetően indirekt irányba való továbbfejlesztése megnöveli a jog, következésképpen a jog művelésével foglalkozó szakemberek súlyát a gazdasági életben. Egy tervutasításos gazdaság működhet nagymértékben jogon kívüli eszközökkel, illetve a jog folyamatszabályozó-adminisztratív intézménnyé változtatásával; egy ilyen komplikált, bonyolult és finom gazdaságirányítási rendszer azonban már nem. Ebből a kellő konzekvenciákat le kell vonni. Ez kezdődik már a jogi oktatásban, a közgazdászok, mérnökök, vállalatvezetők, közigazgatásban működők jogi kultúráltságának jelentős emelésével, a jogi munka becsületének fokozásával a gazdaságirányításban és a vállalatoknál egyaránt. Folytatódik a jogalkotás, a jogszabályvégrehajtás, a jogalkalmazás szakmai színvonalának emelésével. A jogtudományok előtt is, mint ahogy erre már több helyen utaltam, számos területen újtípusú feladatok állnak. Emellett nagy gondot kell fordítanunk a jog hatékonyságának vizsgálatára, arra, hogy a gazdaság, a politika és a jog, illetve az elmélet és a gyakorlat egymástól ne szakadjon el olymértékben, mint ahogy ez a mai gyakorlatban több esetben észlelhető. Ezek a célok nyilván csak folyamatos és intenzív munkával érhetők el, a társadalmi tudat és ezen belül a jogtudat egyik pillanatról a másikra nem változtatható meg.

Az is feltétlenül kívánatos, hogy az 1984—86-os kodifikációs munka tervszerűen, az összes érdekelt szakember bevonásával történjen, ne váltson át kapkodássá, egy reális és megvalósítható, kellő színvonalú jogalkotási tevékenység bontakozzon ki.

Nagy gondot kell fordítani ideológiai problémák megfelelő megválaszolására, az esetleges hazai és külföldi félreértések eloszlatására, a reformlépések megfelelő propagálására is. Pl. az állami vállalatok új formái nyilván felvetik a társadalmi, illetve az állami tulajdon elméletével való összeegyeztetés problémáját. A vállalati jogok erősödése a gazdasági alkotmányosság terén is új válaszokat igényel stb. A jogi elméletnek ezeken az ideológiai területeken a társadalomtudományok más ágaival összhangban álló, de sajátos, a jog öntörvényeinek megfelelő, jogágilag komplex megoldásokat kell kialakítani.

*Ferenczy Endre**

A gazdasági mechanizmus pénzügyeinek joga

„Az a marxi fogalom ugyanis, amelyet annak idején megcéloztunk „A tőké"-ben több helyütt szereplő „társadalmi mechanizmus" kifejezés volt — ezt kellett volna már akkor is alkalmaznunk, hiszen azóta gyakorlatilag is világossá vált: hiába próbálkozunk a gazdasági mechanizmusok foldozgatásával, ha az érintetlenül hagyott társadalmi mechanizmusok lerontják, visszahúzzák, amit építeni vagy javítani véltünk."

(Bródy)

A vizsgálat szempontjai

Az alábbi értékelésnél és előretekintésnél abból a *munkahipotézisből* indultunk ki, hogy a jelenlegi gazdasági periódusnak megfelelő *jogtól* és jogalkotástól most már nemcsak az várható el, hogy mindazokban a társadalmi viszonyokban, amelyekben az állam közvetlenül részt vesz biztosítsa a központi szervek primátusát, hanem az is, hogy a jogviszonnyá tett társadalmi kapcsolatban az éppen *abban a szabályban nem szereplő* szervezetek (vállalatok, szövetkezetek, helyi szervek stb.) és természetes személyek *érdekeire* is tekintettel legyen, többek között például azzal, hogy a szervezeteknek és személyeknek korábban megadott, vagy ha jobban kifejezi a valóságot: megszerzett jo-

* *Ferenczy Endre* tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

gaikat, tiszteletben tartja. Ez a munkahipotézis talán túlságosan is tág teret adott volna a vizsgálódáshoz. Ezért szükségesnek látszott egy *módszertani* korlátot fölállítani. Ennek az a lényege, hogy bár nem kizárt akár több ország gazdasági mechanizmusának pénzügyeit vizsgálni, azonban első lépésként helyesebb és értelmesebb az *itt és most helyzet* elemzése. Ezt a helyzetet viszont csak úgy érdemes analizálni, még jogi szempontból is, ha három, a társadalmi mechanizmust és a makrogazdaságot valójában determináló kötéstől nem vonatkoztatunk el, nevezetesen, először az *adósságszolgálati terhektől,* másodszor a pénz értékcsökkenésétől[1] és harmadszor az *adózatlan jövedelmektől.* Ennyit elég előrebocsátani talán ahhoz, hogy látható legyen: milyen szempontok vezettek minket a pénzügyek jogának tanulmányozásakor és az is, hogy ezeknek milyen korlátot szabhatunk.

Természetesen nemcsak módszertani, hanem terjedelmi korlátok is vannak. Így arra nem vállalkozhattunk, hogy 1968-tól minden pénzügyi jogilag releváns témát áttekintsünk a költségvetési jogtól a vámjogig. Azt az utat követtük ehelyett, hogy a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztését leginkább érintő témákat tárgyaljuk. Így elsőnek a népgazdaságszintű tervezést fogjuk elemezni, természetesen annak nem metodikai, hanem pénzügyi vonatkozásait. Ennek kapcsán rá fogunk mutatni arra, hogy milyen *jogintézmények* és *intézkedések* lennének szükségesek ahhoz, hogy a gazdasági mechanizmus „kísérőjelenségei" (adósságállomány növekedése, költségvetési deficit, infláció) mérséklődjenek. Itt fogjuk érinteni a jelenlegi közigazgatás viszonyát a gazdasági mechanizmushoz. A viszony problematikus vonásai újból és újból felbukkannak, többnyire a gazdaságirányítás szervezeti rendszerének fejlesztésével összefüggésben. Ennek oka az, hogy a közigazgatás szinte minden komolyabb pénzügyi akcióban benne van. Ily módon alakult ki az a helyzet, hogy a közigazgatás kevés pénzügyi autonómiát enged meg a gazdaságnak. Az autonómia hiányát mutatja például az, hogy a horizontális tőkeáramlás keresztmetszete túl szűk, míg a vertikális, főként költségvetési pénzek tölcsére túl tág. A gazdaságra „nehezedő" pénzügyi-bürokratikus irányítási nyomást azért kell csökkenteni, mert semmi sem indokolja, hogy a központi vagy helyi apparátus befolyásolhassa igazán a pénzügyi kihatású döntéseket, amikor azokért semmiféle polgári jogi, de ún. vezetői felelősséget sem visel. Így jöhet létre a *közigazgatási költségérzékenytelenség* jelensége, amely például olyan tényekben jut kifejezésre, hogy egyes állami beruházások költségei 350%-kal haladják meg a tervezettet. Valószínűleg több okkal magyarázható a költségérzékenytelenség, hihetőleg vannak politikai prioritások, ami viszonylag sokat megmagyaráz, de mindent nem lehet e mögé rejteni. Például azt sem, hogy a közigazgatási szervezet a hozzá befutó pénzigényléseket gazdaságossági, tőkemegtérülési szempontból nagyon nehezen tudja osztályozni. És azt sem lehet a paraván mögé rejteni, hogy közigazgatásunk ma aligha tudja követni, hogy az általa már utalványozott pénzeket a gazdasági szféra mennyire hatásosan használta fel. *Második* témaként a *beruházásokkal* kapcsolatos állami pénzügyek jogát emeltük ki. Ezt a tárgykört egyenesen a legfontosabbnak tartjuk, ugyanis feltételezésünk szerint a gazdasági fejlődés megtorpanása összefüggésbe hozható a beruházások finanszírozása kapcsán tapasztalható anomáliákkal.[2] *Harmadik* témaként kiemelendőnek tartottuk a gazdasági mechanizmus pénzügyeinek *ellenőrzési* jogát. Bár ezzel a témával már foglalkoztunk, újbóli elővételét a közgazdasági irodalom egyes szerzőinek (Bródy, Bauer) újabb kutatási eredményei tették szükségessé. Nem térhettünk ki az *adózással* összefüggő jogi és szervezeti kérdések elől sem. Figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy itt és most olyan állampolgári vagyongyarapodás vehető észre, amely differenciálatlanul differenciál — súlyos hiba lenne. *Végül* megpróbálunk néhány olyan általános jogi alapelvet kimunkálni, amelyek a társadalmi (gazdasági) mechanizmus pénzügyi szabályozásánál mértékadóak lehetnek.

I.

A tervezés és a pénzügyek jogának összefüggése különös tekintettel az adósságszolgálatra[3]

„Ma már nem az az érdekes, hogy melyik tudományág dolgozza ki a témát, hanem hogy a kutatások végén tényleg ki legyen munkálva az."

(Sárközy)

a) Javasolt jogintézmény: törvény a pénzügyi egyensúlyról. A szakirodalom és a politika a költségvetési pénzügyek és a tervezés összefüggésével csak a

[1] *Petschnig* Mária: A pénz értékcsökkenése a szocializmusban. Budapest, KJK. 1983. A szerzőt követve, mert a fogalom tartalma nem tisztázott, használjuk az „értékcsökkenés"-kifejezést az infláció helyett. (9. old.) A lényeg természetesen nem ez, hanem hogy minek a következménye a pénzerózió. (15. old.) Két *közvetlen* kiváltó okot említ, elsőnek a túlkeresletet (keresletinflációt), másodjára pedig azt, hogy pénzerózió lesz annak a következménye, ha a rendszer nem működik optimumán. (315. old.).

[2] Annak az állításunknak az igazsága, hogy a beruházási döntéshozatali rendszer is felelős a jelenlegi gazdasági „helyzetért" csak valószínűsíthető, de nem cáfolhatatlan. *Valószínűsíthető* azért, mert abból a tényből, hogy kevesebb pénzt használnak fel a korábbiaknál nem jövedelmezően beruházásokra, még nem következik az, hogy a beruházási pénzügyi rendszer megváltozott volna. *Nem cáfolhatatlan* az állításunk abból kifolyólag, hogyha az állítás igaz, miszerint a gazdasági fejlődés nem lehet se nem folyamatos, se nem töretlen, hétköznapiabban: nem lehet a határ a csillagos ég, akkor ez alól a szabályszerűség alól a beruházás se kivétel, összefoglalva: nem okolható a beruházási döntéshozatali rendszer. Ez a gondolatmenet (ti. a ciklikusságra vonatkozó) oda vezet, hogy „egy ciklus teljes kiküszöbölése se nem lehetséges, se nem kívánatos". *Bródy* András: A társadalmi folyamatok időszükségletéről. Társadalomkutatás, 1983. 3. sz. 9. old. A „gazdasági helyzet", ezen belül konkrétan a *folyó fizetési mérleg romlásához* a megnövekedett kamatfizetési kötelezettségek vezettek. E megállapítás szerint az okok belsőek (lásd fentiek), illetve külsők (lásd ez utóbbi) érvet. Nagyon érdekes, hogy van olyan vélemény az irodalomban, mely szerint Magyarországnak csak *likviditási* problémái vannak. Nagyobb összefüggést fölállítva a beruházási anomáliák, a kamatfizetési és likviditási problémák között azt mondhatjuk, hogy volt egy regionalizálási szindróma, amelynek fő áldozata Magyarország volt, amely „más kelet-európai országokkal ellentétben külkereskedelmének, illetve külső forrásigényének nagy részét az európiacról finanszírozza". *Horváth* Éva: A kelet-európai szocialista országok külföldi hitelfelvételi politikája a 80-as évek elején bekövetkezett nemzetközi változások tükrében. Bankszemle, 1984. 1. sz. 11. old.

[3] Az adósságszolgálat mértéke, túl a már említett beruházási problémákkal, összefüggést mutat a tervezési módszerekkel. Nem vitás, hogy a tervezésnél a kamatlábemelés nem volt előreláthető, de ennek ellenére a mai egyensúlyi problémáknak ez a jelenség a fő okozója.

római kongresszus[4] óta foglalkozik intenzíven. A kongresszuson felszólaló pénzügyminiszterek, kutatók állást foglaltak a gazdasági és pénzügyi tervezés integrációja mellett, mert csak ily módon tartották megállapíthatónak az állami kiadások példátlan arányú növekedését. Ellenkező esetben attól kell tartani — hangoztatták többen —, hogy a nagyratörő, de a naturális, illetve pénzügyi terveket nem integráló politika több kormányt el fog söpörni a helyéről. A Cassandra jóslatok beteljesültek. Az integrálatlan módszerekkel irányított gazdaságok összeomlottak. 1984. elején már 40 ország volt kénytelen *adósságai átütemezését* kérni. Egyes pénzügyi szakértők szerint ennek a helyzetnek a kialakulásáért a *kereskedelmi bankok* könnyelmű hitelezési gyakorlata is felelős. Véleményünk szerint bizonyos mértékig komikus az adóssági oldal hibáit így utólag a hitelezőkre hárítani; tehát meglehetősen félrevezető lenne, például a magyar adósságállomány kapcsán a hitelező bankok hibás pénzügyi politikájáról értekezni. Így inkább azt tartjuk fontosnak megvizsgálni — miután a fizetésképtelenség veszélye még nem múlt el —, hogy saját tervezési rendszerünk ellentmondásai nem erősítik-e fel ezt a veszélyt.

Ahhoz, hogy erre a kérdésre válaszolni tudjunk a *műszaki-gazdasági, illetve a pénzügyi tervezés összehangoltságának mértékét* kell meghatározni. A mai műszaki-gazdasági tervezés gyakorlata, nagyon sematikusan ábrázolva a helyzetet, két kategóriából — a szükségletekből és a piacból — indul ki. Akár a *szükségletek* képezik a tervezés alapját (pl. energiaigény meghatározásakor), akár a *piac* igényeit mérik fel, központilag vagy vállalati szinten, mindkét esetben az igények és a kapacitások fölmérése mellett nem lehet eltekinteni attól a problémától, hogy a betervezett kapacitásnövekedés *forrásoldala* hogyan is fog alakulni. Erre annál is inkább szükség van, mert ma, amikor a nemzeti jövedelem növekedéséhez szorosan tapad egy bizonyos importhányad növekedés is, nem lehet figyelmen kívül hagyni a szándékozott *hitelfelvételi* lehetőséget sem. Az már külön kérdés, hogy a hitelfelvételek *realitását* is meg kell becsülni, hiszen a tényleges hitelfelvétel határozza meg majd az importigények kielégíthetőségét és csak ennek ismeretében lehet valós bázison kiszámítani az exportbevételek alakulását.

Következésképpen meg kell fogalmaznunk azt az igényt, hogy a népgazdaság egyes szféráiban sokkal inkább a *terveket kell igazítani a költségvetéshez,* mint a költségvetést a tervekhez, és az akkor is így van, ha jól tudjuk, maguk a tervezés módszerei is sokat fejlődtek.[5] Ennek a szemléletváltozásnak első gyakorlati lépése kell legyen, hogy a társadalom fölött — a voluntarisztikusan meghatározott, érdekcsoportok által sugalmazott — szükségletek uralmát csökkenteni kell. Be kell látni ugyanis, hogy a szükségleteket önmagukban — pénzügyi fedezetre tekintet nélkül — értékelő, csak az ún. szükségletekhez igazodó tervezési gyakorlat véleményünk szerint veszélyes,[6] egyfelől mert nem számolják ki reálisan a *szükségletkielégítés valódi árát* (ebben az érdekcsoport sohase érdekelt), másfelől pedig, mert ez a gyakorlat a pénzügyi egyensúly ellen hat. Tehát azt kell állítanunk, hogy tervezési gyakorlatunknak az a szférája, ahol a tervezési anyagokban megjelölt szükségletekből indulnak ki, és aztán veszik figyelembe a létező vagy létrehozandó kapacitásokat, és végül ehhez terveznek hozzá forrásokat — bizonyos, valóban központi szinten meghatározandó területeket nem számítva — korszerűtlen. Korszerűtlen ez a koncepció azért —, ahogy ezt a problémát *Bródy* megfogalmazza[7] —, mert „gazdaságunk növekedését és a tervgazdaságot sajnos nem a végső erőforrások korlátozzák, hanem a gazdaság belső összefüggései és a piac felvevőképessége". Ha ez a következtetés igaz, akkor annak is igaznak kell lennie, hogy szigorúan véve csak a *forrásoldal* és a kapacitások[8] ismeretében lehet szükségletekről beszélni. Mindezen gondolatok a műszaki-gazdasági és a pénzügyi tervezés összefüggéséről természetesen nem akarják kizárni azt az eshetőséget, hogy vannak olyan esetek, amikor a szükségletek kielégítése elsődlegesen nem lehet pénzügyi kérdés. Viszont könnyen belátható, hogy a naturáliákban való gondolkodás hajlamos figyelmen kívül hagyni a valóságos anyagi lehetőségeket. Ez a szemlélet vezet aztán a befejezetlen beruházásokhoz, a párhuzamos kapacitások kiépüléséhez stb. Ezt a tervezési gyakorlatot meg kell állítani, mert ez már pénzügyi államérdeket sért. Az állam ragaszkodását ahhoz, hogy pénzügyi egyensúlyt tart fenn, most már *jogszabályban* kellene kimondani. A tények ugyanis a következőket mutatják. *Először:* a tervezési mechanizmusba *beépített* fékező elemek nem elegendő hatásfokúak;[9] *másodszor:* a politikai szándékokat kifejező dokumentumokat a gyakorlat „félrerakja", másképpen fogalmazva: a célok nem tudnak realizálódni; *harmadszor:* a kulcspozíciókat elfoglaló funkcionális szervek nem tudnak gátat emelni az ágazatok politikai erőket is maguk mögé sorakoztató, vagy éppen azokat maguk elé tartó törekvései elé.[10]

[4] A Nemzetközi Közigazgatástudományi Társaság, XV. kongresszusa 1971-ben.

[5] Schmidt megjegyzi, hogy „az országos hitelterv nem teljesen egyenrangú a másik két (ti. a népgazdasági és a költségvetési — *F. E.*) felső szintű tervvel". Sőt hozzáteszi „egyébként van olyan vélemény is, hogy a harmadik felső szintű terv voltaképpen a monetáris terv". *Schmidt* Ádám: A felső szintű tervek összefüggései. Bp. KJK. 1984. 184. old.

[6] Ha a „veszélyes" szó kicsit erős is, de azon el kell gondolkodni, hogy miközben még nincs kész az Opera és nincsenek befejezve a Nemzeti Könyvtár munkálatai, már megindult a Nemzeti Színház építésének processzusa. A végleges építési terv elkészülte után reméljük nemcsak az, hanem a forrásoldal részletes terve is a nyilvánosság elé kerül.

[7] *Bródy* András: A gazdasági mechanizmus bírálatának három hulláma. Közgazdasági Szemle, 1983. 7—8. sz. 803. old.

[8] Ezzel szemben a tervezéskor a minisztériumok a termelésre, a beruházásra koncentrálnak és figyelmen kívül hagyják a vagyoni, pénzügyi problémákat. *Orosz* László a VI. ötéves terv előkészítéséről írt tanulmányában (Budapest, 1983. 18. old.) így írja le a jelenséget: „Az ipari tárcák által elkészített „ágazatfejlesztési koncepciók" termeléscentrikusak és fő mondanivalójuk a részletes beruházási igény. Nem tartalmaztak azonban előrejelzést az ágazathoz tartozó vállalatok, szövetkezetek vagyoni, pénzügyi helyzetében várható változásokra."

[9] Aminek jele, hogy „a népgazdasági terv nem számol érdemben bizonytalansági tényezővel, a jövőben rendelkezésre álló eszközöket előre alakítja, így a terv alkalmazkodó képessége a tervidőszak során a változó körülményekhez képest csökken". *Orosz:* 32. old.

[10] A tervezésnek ez utóbbi hiányossága (lásd 9. lábj.) és azon tény miatt, hogy forráshiány esetén az állami elhatározások primátusa nem közismert, a gazdasági élet törekvése, hogy törekvéseiket állami döntés rangjára emeljék. *Orosz:* uo.

Amit hangsúlyozni szeretnénk a jelenlegi tervezési struktúrával kapcsolatban, az a következő: a politikai erőket is felhasználó érdekcsoportok által képviselt érdekek természetesen objektíve hatnak, és mindenféleképpen előbb vagy utóbb utat törnek maguknak. De az már nem megváltoztathatatlan, egyáltalán nem mindegy, hogy ezen érdekek közül *melyiket és mennyire* engedi az államigazgatás kifejeződni a pénzügyi viszonyokban azzal, hogy preferenciákat biztosít, kedvezményes hitelkonstrukciót engedélyez stb. Tehát nem az a probléma, hogy az érdekek kifejeződnek, hanem ha az államigazgatás — rosszul képviselve a közérdeket — egyes ágazatok, alágazatok, szektorok stb. irányába részrehajló lesz. Mivel ez a jelenség a gazdasági és pénzügyi gyakorlatban megfigyelhető, terjedése elé korlátokat kell állítani, mégpedig olyanokat, amelyek arra kényszerítik az állam embereit, hogy csak törvénysértés kockázatával merjenek túllépni bizonyos jogilag is meghatározott arányokat. Itt most már ugyanis nem elég előirányzat túllépésekben gondolkodni,[11] hanem a törvények hozóinak konkrét arányokat, összegeket és százalékokat kell előírniuk, meghatározniuk a kormányzati apparátus számára. Ehhez, véleményünk szerint, *speciális törvényt* kell alkotni.[12] A pénzügyi egyensúly megteremtése céljából létrejött törvényt vagy egy költségvetési deficit és fizetési mérleghiány bekövetkezte után hoznak,[13] vagy hogy ilyen helyzetet megelőzzenek.[14] E törvények közös jellemzője és *előnye,* hogy a kormányzat és az apparátus kiadásait csak szigorú határok között engedélyezi. *Hátránya* viszont egy ilyen típusú törvénynek, hogy az állami *alkalmazottak* számát, illetményrendszerüket viszonylag pontosan rögzíti, és az állami *szolgáltatások* körét nyíltan csökkenti. Együtt jár egy ilyen törvény előkészítésével az *államigazgatási szervek kataszterének* fölállítása, amely rendszerint számos intézmény megszüntetésével jár. Amint látható a fentiekből *a költségvetési gazdálkodás racionalizálása csak a közigazgatás racionalizálásával együtt* képzelhető el.

Viszont az is nyilvánvaló, hogy a költségvetési rendszer modern alapokra helyezése, egy racionálisabb pályára való átállítása illúzió marad, ha e munkálatok során nem kerülne kidolgozásra a költségvetési fegyelem ellenőrző és szankcionáló intézményrendszere, amely reformnak alfája és omegája, hogy az utalványozóktól szervezetileg függetlenek legyenek az ellenőrök. Ugyanakkor a politikai rendszeren is olyan változtatásokat kell keresztülvezetni, amely *honorálja* a gazdálkodási célszerűséget szem előtt tartó politikát, de a *politikai felelősségre vonást* érvényesíti mindazokkal a hatalmat gyakorlókkal szemben, akik az államérdekként megfogalmazott egyensúly betartásának nem tudnak érvényt szereni. Egy *pénzügyi egyensúlyról szóló törvény* nem fogja ugyan varázsütésszerűen megteremteni a műszaki-gazdasági és a pénzügyi tervezés összhangját,[15] de más út nem nagyon látszik, amelyen el lehetne indulni. Külön kérdés, hogy egy ilyen speciális törvény megalkotása milyen eróziókat okoz a foglalkoztatásban, milyen hatással lesz a gazdasági növekedésre és az életszínvonalra. Nem nehéz előre látni, hogy új pénzügyi konstrukciókat, rendes, rendkívüli és különleges segélyek rendszerét kell kiépíteni a szociálpolitika megfogalmazásakor.

b) Javasolt szervezetfejlesztés: Gazdasági Minisztérium létrehozatala

Az egyensúlyi helyzet megteremtését nagyban elősegítené egy olyan szervezeti aktus, amely *szétválasztaná* a gazdasági és költségvetési szféra pénzügyeit és ezen pénzügyek intézését is. Nem lehet ugyanis figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a pénzügyek egyik része nem gazdasági vállalkozás (közintézmények: iskolák, egyetemek, közüzemek stb. fenntartása), másik része pedig az (iparfejlesztés, nem közüzemi beruházások stb.). Helytelennek látszik épp ezért továbbra is fönntartani azt az állapotot, hogy a gazdaság (termelés és kereskedelem) pénzügyei, azaz az „üzlet" és annak joga fölött költségvetési szempontok uralkodjanak.[16] Másképpen megfogalmazva azt, amit kifogásolunk: a jelenlegi gazdasági mechanizmus egyik legnagyobb anomáliája, hogy a gazdasági *pénzügyek összekeverednek a közpénzügyekkel,* így aztán nem is lehet azon csodálkozni, hogy a gazdasági fejlődés szempontjából oly alapvető finanszírozási kérdés körül, mint amilyen a *tőkejuttatás* és *tőkeáramoltatás,*[17] még mindig csak helyben toporognak a döntéselőkészítők.

A Gazdasági Minisztérium fölállításának egyik indoka tehát, hogy egy szervezetnek át kellene tudnia tekinteni a gazdaság finanszírozásának jelenleg eléggé kaotikus ügyeit. A másik indok nem pénzügyi természetű, de az előbbihez hasonlóan jótékony hatású lenne és a rendteremtés irányába mutatna. Ismeretes, hogy az államigazgatási irányítási rendszer a funkcionális, ágazati és területi elv kombinálásán alapszik. Azonban e gazdaság irányítása más elvek figyelembe-

[11] Ahogy azt az állami pénzügyekről szóló 1979. évi II. törvény 17. § (1) bekezdésében teszi a jogalkotó, amikor is azt mondja ki, hogy „Ha az Országgyűlés az éves költségvetésről szóló törvényben egyes előirányzatok felhasználását külön szabályozza, a Minisztertanács ezektől csak az Országgyűlés felhatalmazása alapján térhet el".

[12] Azért sem szabadna habozni egy speciális, pénzügyi egyensúlyról szóló törvény meghozatalával, mert úgy látszik ennek hiányában a népgazdasági tervezésről és az állami pénzügyekről szóló törvény csak laza kereteket ad a pénzügyek és a gazdaság viteléhez.

[13] Mint ahogy azt 1924-ben Magyarországon tették. Vö.: 1924. IV. tc. az államháztartás egyensúlyának helyreállításáról.

[14] Mint ahogy azt az NSZK-ban tették 1967-ben. Vö.: Gesetz zur Förderung der stabilität und des Wachturms der Wirtschaft. Teil. I. 582—589. old.

[15] Az Országgyűlésnek magára kell vállalnia azt a feladatot, hogy legalább a nagy ipari szervezetek tervezési és pénzügyi tevékenysége figyelemmel legyen kísérve. Nem szabad annak előfordulnia, mint ahogy az előfordult a VI. ötéves terv előkészítésekor, hogy sem a Csepel Vas- és Fémművek, sem az Egyesült Izzó, sem a Halasi Kötöttárugyár, sem a Szerszámgépipari Művek nem dolgoztak ki a tervben elgondolást pénzügyi helyzetük rendezésére. *Orosz:* 36. old.

[16] Ennek megnyilvánulási formái a különböző elvonások és a PM Ellenőrzési Főigazgatósága által folytatott bírságolási gyakorlat.

[17] Erre a problémára — némileg leegyszerűsítve — a szakirodalom két megoldást ajánl. Az egyik holding-típusú (ahol a szervezet a Pareto-törvény értelmében maximalizál), a másik: részvények bevezetése. Megjegyezzük egyik esetben sem kell attól tartani, hogy az állam gazdasági beavatkozási lehetőségei akármelyik variáció esetén csökkennének. Ellenkezőleg úgy tűnik, hogy megnőnének esélyei beavatkozásai pontosabbá tételére.

vételét is megköveteli. Sematikus irányítást eredményez, ha egy ágazaton belül — ugyanazon szempontok alapján — kezelik a trösztök különböző fajtáit, a nagyvállalatokat, az állami közüzemeket, a kisvállalatokat stb. Az ún. *üzemnagyságnak a miniszteri szervezeti struktúrában is tükröződnie kell,* legalábbis a modern miniszteriális szervezet ezt a tendenciát mutatja. Következésképpen az állami gazdaságirányítását más elvek alapján kell (vagy más elvekre, tényezőkre való figyelemmel is) megszervezni, mint az államigazgatásét. Végül az állami befolyásolásnak érvényesülnie kell a gazdasági szféra koncepcióira, terveire és stratégiáira nézve, és ezt a fontos funkciót sem a pénzügyminisztérium, sem a tervhivatal nem tudja zavartalanul ellátni.[18]

II.

A beruházásokkal kapcsolatos pénzügyek joga. (Javasolt jogintézmények: beruházási cenzúra, elszámolási viszony kiépítése az állam és a kölcsönvevő között, közigazgatási szerződés. Javasolt szervezetfejlesztés: üzleti bankok, paraetatikus pénzügyi szervek[19]

Ha az előzőekben tárgyalt népgazdasági és pénzügyi tervezés viszonya fontos probléma, akkor a beruházások pénzügyi jogának kérdése a legfontosabb, mondhatnók a gazdasági mechanizmus kulcskérdése. Kulcskérdés azért, mert egyfelől a beruházásokra fordított összegek hatalmasak,[20] másfelől pedig mert eredményes felhasználásuk (befektetésük) az ország számára létkérdés.[21] Közismert, hogy milyen súlyos pénzügyi következményei vannak a technológiai rés növekedésének és exportképesség csökkenésének. Azért kell erre emlékeztetni, mert a beruházási pénzek kitüntetett, de nem jövedelmező szektorokba való „lekötése", ahogy azt sajnos más országok gyakorlata is bizonyítja, mindig az ország fizetőképességét sodorja veszélybe. (Jól tudjuk, nemcsak az állami beruházási gyakorlat okozza a problémákat, de itt nincs helyünk a vállalati beruházási célok és módszerek kritikájával foglalkozni.) Egyébként első jogi lépésként nem is kellene másra koncentrálni, mint a *vállalati beruházásokhoz kért állami támogatások, hitelek és preferenciák* problémájának megoldására. Ugyanis nyilvánvaló, hogy a gazdaságot nem egy-két állami nagyberuházás mozgatja, hanem az a támogatási és hitelrendszer, amelynek egy-egy tétele ugyan jóval kisebb, mint egy vízierőmű költsége, de összességükben jelentőségük sokkal nagyobb. Így aztán talán helyesebb először újabb döntési, jogintézményi és felelősségi rendszert kidolgozni az állami támogatásokhoz (a közösségi pénzek folyósításához), semmint azzal a nem annyira pénzügyi, inkább *politikai* kérdéssel foglalkozni, hogy az állami gazdaságirányítás miért ilyen vagy olyan objektum mellett kötelezte el magát.

E rövid bevezető után kíséreljük meg a *mai helyzetet* jellemezni. Abból az állításból fogunk kiindulni, hogy „a központosított forrásokat nagyságrendekkel haladja meg a kiáramló támogatás".[22] Ha ez az állítás igaz, akkor azt kell viszont megállapítanunk, hogy íme ez az a gyakorlat, amely rendszeresen *előidézi* a tervet meghaladó beruházási tevékenységet.[23] Amenynyiben e pontig levezetésünk helyes, többé-kevésbé már érthető, hogy miért tartjuk oly fontosnak a beruházási finanszírozási rendszer finanszírozásának reformját. Nem lehet ugyanis megkerülni azt a kérdést, hogy az egységnyi tőkelekötés legkedvezőbb értékesülésének elvét megsértő beruházások mennyi nemzeti jövedelem*kiesést* okoztak, és ez a szám hogyan viszonylik ahhoz, amelyről Berend T. Iván ír?[24] Nem lehet megválaszolatlanul hagyni azt a kérdést sem, hogy a beruházások finanszírozásának területén milyen szemlélet és milyen gyakorlat jellemzi az államigazgatást és a gazdaságpolitikát. Öt indikátort találtunk, amellyel ezeket a magatartásokat, illetve a gyakorlatot le lehet írni.

Először: a közigazgatási és gazdaságpolitikai szervek még mindig nem látják elég világosan a gyakorlatban, hogy a naturáliákban fölmért szükségletek mindig kielégítetlenek maradnak; sok esetben tehát a szükségletjelentkezés önmagában *nem képezheti* a döntés alapját. *Másodszor:* a beruházási javaslat elkészülte előtti *részdöntések* túlságosan is *determinálják* a beruházásokkal kapcsolatos végső döntést.[25] *Harmadszor:* a népgazdasági terven kívül született beruházási elhatározások *jogsértőek.*[26] *Negyedszer:* normatív szabályok híján az egyedi beavatkozások elburjánzanak, ami egyébként egyáltalán nem hatásos, mert azok a vállalatok, amelyeknél sikerül a fejlesztés-

[18] Más elképzelése van e minisztériumok funkcióit és a kormányzati rendszerbe való integrálódásukat illetően *Lőrincz* Lajosnak. Vö. A közigazgatás fejlődésének tendenciái és hosszú távú fejlesztési céljai. Bp. MTA ÁJI, Főirány Programirodája, 1982. 36. old. Ettől is eltér *Sárközy* Tamás koncepciója. Ld.: Az állami gazdaságirányítás szervezetének fejlesztése, Bp. MTA ÁJI, Főirány Programirodája, 1983. 48. old.

[19] Az ún. „jogi ötletek" receptjéről (mint amilyenek az itt felsoroltak) meglehetősen jó leírást ad *Csillag* György—*Sajó* András: A beruházások jogi szabályozási mechanizmusáról. Társadalomkutatás, 1983. 2. sz. 79. old. nevezetesen „a jog a legkönnyebben reprodukálható „ötlet": elegendő átböngészni néhány évtizedre visszamenően a jogszabálygyűjteményeket, s máris rendelkezésünkre áll a receptgyűjtemény, melyből kiválaszthatjuk a pozíciónknak, szervezetünk érdekeinek, ifjúkori emlékeinknek megfelelő csodaszerjogszabályt. A „jogi" ötletbe tartozik ebből a szempontból a jogi formát feltételező „szervezeti" megoldás, átszervezés stb." Azonban a szerzők nyitva hagyják azt a kérdést, hogy mi az eljárás abban az esetben, ha nincs lehetőség reprodukcióra.

[20] *Dancs* István: Beruházáspolitika 1983-ban. Népszabadság, 1983. 27. sz. 10. old.

[21] „Külföldi hitelfelvételeiknél egyes szocialista országok is elkövettek néhányat a fent említett hibákból (ti. az ország teljesítőképességét meghaladó, nem kellően megalapozott *beruházások* keresztülvitelét). *Horváth* Éva: 14. old.

[22] *Surányi* György: Terv és beruházás 1976—78. PKI, 1980. 2. és 8. old.

[23] *Surányi* szerint a tervet és lehetőségeinket meghaladó beruházási tevékenység nem új jelenség, 1952-től napjainkig általánosnak mondható.

[24] *Berend* T. Iván: Felzárkózás vagy lemaradás. Magyar Nemzet, 1983. XII. 24. 11. old.

[25] A beruházási javaslat előtti részdöntések azért determinálják a nagy döntést, mert egyesek pazarlásnak tartják a már beszerzett eszközök leírását. *Surányi:* 22. old.

[26] Például az 1977. évi népgazdasági terv 4 nagyberuházás indítását írta elő. További 5-öt előkészítettség fokától tett függővé. Végül még ezeket is 2 beruházással megtoldották. A tervben függőben hagyott beruházások indítására részdöntés alapján került sor. Az indítások nem voltak összhangban a beruházások rendjéről szóló 34/1974. Mt. sz. rendelettel, mely szerint az *éves tervbe nem kerülhet bele olyan nagyberuházás, amelynek beruházási javaslatát* az előző év szeptemberéig *nem hagyták jóvá.* Márpedig beruházási javaslat (1976. októberében) az öt beruházás egyikére sem volt. *Surányi:* 21. old.

si forrásokat lecsapolni, új akciókat kezdeményeznek, az akciók preferenciák elnyerésére és növelésére irányulnak, amelyek természetesen *inflatorikus* hatásúak. *Ötödször:* az emiatt elinduló körbemutogatás[27] azt mutatja, hogy a funkcionális szervek (OT, PM, MNB) *nem tudják* a beruházási igényeket pénzügyi szempontból *megszűrni,* és ez a jelenség magyarázatul is szolgálhat arra nézve, miért is nagyobb a kiáramló támogatás a központosított forrásoknál. Mindezek alapján talán megalapozottaknak nevezhetőek azok a nézetek, amelyek a beruházási mechanizmus megváltoztatásának elodázhatatlanságát hangsúlyozzák.[28]

Nyilvánvaló, hogy a helyzet reális értékelése csak az első, bár talán a legfontosabb lépés. De meg kell tenni a másodikat is, nevezetesen: új döntési rendszer, új finanszírozási módszerek stb. E lépés megtétele már nem olyan nehéz, de annak hogyanja, iránya nagyon is vitatható. Egy viszont tény, hogy jelenleg lépéskényszer van, amelyben szükség van javaslatokra, majd politikai döntésre. Az általában több lehetséges variáció közül egy intézkedéssorozat megtételére hívhatjuk fel a figyelmet, amelynek részletei természetesen csak jogi szempontból relevánsak, az is csak akkor, ha a közgazdasági alapkérdésekben egyetértés fog mutatkozni.[29]

Tekintettel arra, hogy a beruházási anomáliákért (a beruházási igények „megszűretlenségéért") nemcsak a szimulált piac, hanem az adminisztrációs mechanizmus is felelős, továbbá mivel a *Kornai* által felfedezett *hiány fizikai vagy költségvetési okokkal nem indokolható teljesen.*[30]

a) A központi közigazgatási szervek ellenőrzött, jogilag rögzített kötelességévé kell tenni a beruházási igényekkel kapcsolatos problémák könyörtelen *föltárását.*[31]

b) Az állami (köz)pénzekkel való finanszírozás *ellenőrzésének* jellegét meg kell változtatni. (Ezzel a problémával a következő pontban, részletesen és külön fogunk foglalkozni.)

c) A vállalatokkal, szövetkezetekkel stb. kapcsolatos beruházási-pénzügyi jogi viszonyt olyan *elszámolási viszonnyá* kell átalakítani, amely tükrözné azt, hogy az állami (beruházási célú) pénzeszközöket a felhasználó mennyire eredményesen használta fel. Ezeket az eredményeket vagy veszteségeket bizonyos időközönként *nyilvános jelentésben* közzé kellene tenni.

d) Annak érdekében, hogy a finanszírozási feltételek javuljanak, az irodalomban többször fölmerült az *üzleti bankok* létesítésének gondolata, ennek megvalósítása útjában viszont komoly *pénzügyi jogi akadályok* vannak.[32]

e) Hasonlóan problematikus újításnak látszik a *közigazgatási szerződés*[33] bevezetése. Az intézmény bevezetése mellett szól viszont az, hogy az államigazgatási szervek (pl. minisztériumok, országos hatáskörű szervek) és a vállalkozói szféra között létrejövő *konkrét szerződések* áttekinthetőbbé tennék például az állami kölcsönnel és a különböző adóengedélyekkel kapcsolatos jogviszonyokat, továbbá a jelenleginél pontosabban lennének meghatározva mind a *közigazgatás elvárásai,* mind pedig a pénzügyileg releváns *jogkövetkezmények.*

f) Azon is el kellene gondolkodni, hogy a beruházásokkal kapcsolatos államigazgatási tevékenység mely részei adhatók át *paraetalikus* (például *szakértői*) szerveknek.

g) Végül, meg kell oldani pénzügyileg azt, hogy az innovációkkal kapcsolatos finanszírozások egészen a szükséges beruházásokig terjedjenek.[34]

III.

A gazdasági mechanizmus pénzügyeinek ellenőrzése. Javasolt szervezetfejlesztés: Országgyűlésnek alárendelt pénzügyi ellenőrzési szervezet. Javasolt intézményfejlesztés: a gazdálkodó szférába irányuló pénzmozgások ellenőrzése

„A bizalom alapja a sűrű ellenőrzés."
(Telekes)

Az 1968-tól elindult mechanizmus nagy eredménye a gazdasági életben meglevő bizalom,[35] és ez is egy pillére a társadalomban levő békének. Azonban azt is látnunk kell, hogy e pillért a 70-es évek végére és a 80-as évek elejére kialakult gazdasági viszonyok kikezdték. Ebben a helyzetben egészen *új megvilágításba kerültek* a 70-es évek közepéhez képest olyan fogalmak, mint *a) felelősség, b) ellenőrzöttség, c) pénzügyi* (jövedelem) *különbségek.* Azt se lehet eleve kizártnak tekinteni, hogy a politikai és társadalmi köz-

[27] Egy ilyen „körbemutogatás" így zajlódik le: pénzügyi oldalról úgy néz ki, hogy a tervek irreálisak; bank oldalról olyannak látszik a helyzet, hogy a terv olyan fokú determinációt jelent, ami már nem ad lehetőséget önálló hiteldöntésre. Tervezési szemszögből: a pénzügy és a fejlesztési pénzintézet laza szabályokat alkot, amelyek a támogatások és mentességek osztogatásához vezetnek és végül e nézőpontból úgy látszik, hogy a bank tervet meghaladó hitelfolyósítást ad. *Surányi:* 34. old.

[28] A beruházási anomáliákat a kormányzat is érzékelte. Ennek jele, hogy az *ÉVM* Beruházási Komplex Célprogramot indított. E célprogramon belül *jogi* munkálatok is folytak: *Harmathy* Attila: Összehasonlítás a beruházási szerződések körében. Kézirat, 1983. 90. old. *Balásházy* Mária—*Csillag* György: Gazdasági társulások, társasági szerződések és együttműködési megállapodások az építőiparban. Kézirat, 1983. 114. old.; *Csanádi* György: A belföldi beruházási fővállalkozás jogi kérdései. Kézirat, 1983. 122. old.; *Vörös* Imre: A beruházási versenytárgyalások jogi kérdései. Kézirat, 1983. 126. old.; *Takáts* Péter: Az általános szerződési feltételek jogi problémái; *Lontai* Endre: Tervezési szerződések és szellemi alkotás.

[29] Lásd a Társadalmi Szemlében lefolyt vitát. *Bauer* Tamás: Homályos tisztázás. 1984. 3. sz. 76—86. old.; *Bácskai* Tamás: Vita helyett előítéletek. 86—89. old.; *Sugár* Tamás: A piac és a látható kéz. 89—99. old.

[30] *Bródy:* 804. old.

[31] *Bauer* Tamás: Beruházási ciklusok. Gazdaság, 1978. 4. sz. 61. old.

[32] Ez a jogi akadály az ún. *Cross default clause*-ból adódik. Ugyanis, ha az adós (itt az MNB) megváltoztatja üzletkörét, vagy ha az adós átruházza vagyonának jelentős részét stb., a külföldi hitelezők javára kikötött azonnali felmondási ok valósul meg. Egyébként az MNB tartozásainak átvállalásához tehát előzetes hitelezői jóváhagyás szükséges.

[33] Azért problematikus a jogintézmény, noha bevezetése kívánatosnak látszik, mert nem lehet elfeledkezni arról, hogy a közigazgatási szerződés a *paternalista* állam eszköze.

[34] A probléma ugyanis kettős: a vállalkozásos gazdaság lényege az innováció, ennek megvalósításához, kiszolgálásához szükséges beruházásokhoz viszont az ötletet megvalósítónak általában nem áll elegendő szabad pénzeszköz rendelkezésére. Másfelől az is probléma, hogy önmagukban a fejlesztési pénzek vagy innovációs alapok semmit sem oldanak meg.

[35] A jogalkotás ezt a jelenséget a pazarló gazdálkodás tényállásának megszüntetésével, a joggyakorlat pedig a gazdasági vezetők elleni „pertelenséggel" jelzi.

vélemény egy esetleges gazdasági vereséget (mint amilyen egy adósság átütemezési kérelem lenne) e három tényező eltorzulására vezetne vissza, nevezetesen, hogy a gazdasági életben *a)* egyfajta *felelőtlenség* alakult ki, *b)* amely az *ellenőrizetlenségre* vezethető vissza és *c)* amely keletkeztette a jövedelemkülönbségeket. Nagyon nagy kérdés, hogy a társadalom tolerálni fogja-e ezeket a tendenciákat, ha azok tovább erősödnek, és megállításukat nem fogja-e nagyobb értéknek tartani, mint a bizalmat és a háborítatlanságot. Különösen abban az esetben várhatók erőteljesebb ellenérzések a felelősségi és ellenőrzési viszonyok moccanatlansága miatt (a jövedelemkülönbségekkel később foglalkozunk), ha a gazdasági problémák tovább súlyosbodnak és az életszínvonal bizonyos társadalmi csoportok számára érezhetően süllyedni kezd. Abban ugyanis, úgy tűnik, konszenzus van mind a társadalomban, mind a politikában, hogy az *értelmetlenségek fönntartása nem egyenlő a vívmányok megőrzésével.* Ilyen értelmetlenségnek tűnnek azok, amelyekről eddig is már szó volt, tehát ha a *tervek nincsenek szinkronban a pénzügyi forrásokkal,* másképpen fogalmazva, ha nem apercipiálják, hogy a „gazdaságpolitika és a gazdaságirányítás *monetáris kényszer alá került*"[36] (kiemelés — *F. E.*); ha a beruházásra szánt pénzeket *üzletileg rosszul használják* fel és ez elviselhetetlen mértékű *inflációt* okoz. És ilyen „értelmetlenségnek" látszik az is, amiről eddig még nem esett szó: ha a gazdasági bizalom és a társadalmi béke nevében a nem szankcionált, de nyilvánvalóan *szabályellenes magatartásokat* nem lehet visszaszorítani.[37]

Mindezen negatívumok fölsorolása után meg kell válaszolni azt a kérdést, hogy hogyan lehet a korábbinál hatékonyabban ellenőrizni a pénzügyi források fölhasználását. Az irodalom alapján megállapítható,[38] hogy semmi esetre sem a vállalatok, illetve a közigazgatás ún. *önellenőrzésével,* hanem *csakis külső* ellenőrzéssel. A külső ellenőrzés lehet társadalmasított, de ha nem váltja be a hozzá fűzött reményeket, akkor külön *szakmai* szervezetet kell a közpénzek, gazdálkodó szervezetek felé irányuló mozgásának kontrollálására létrehozni. Miután a belső ellenőrzés hatékonytalanságát a vállalatok pénzügyeit illetően bizonyítottuk, magunk részéről az a véleményünk, hogy a közigazgatás mai belső ellenőrzéséről ugyanezt egy külső ellenőrző szerv szintén be tudná bizonyítani.[39] Így aztán az is meggyőződésünk, hogy az *utalványozókat kívülről odaállított ellenőrökkel* kell ellenőrizni. Ez utóbbiakat *anyagilag* kell felelősségre vonni, ha szabálytalan utalványozást jóváhagynak, de akiket fel kell hatalmazni az *utalványozás megtagadására.* A *pénzmozgásokat* azokkal *egyidejűleg* és nem utólag kell ellenőrizni, és a *felelősséget* nem utalványozóval, hanem az *ellenőrrel szemben* kell érvényesíteni. Ezt a funkciót annak a szervnek kell ellátnia, amely az ellenőrt állásába *kinevezte,* vagy *megválasztotta.*

Annál is inkább ebbe az irányba (ti. a külső ellenőrzés irányába) kellene átalakítani a pénzügyi ellenőrzés rendszerét, mert a tapasztalatok azt mutatják, hogy a döntés körvonalai a döntésben résztvevők *erőviszonyaitól* függenek.[40] Ha pedig ez így van, akkor az erőpróbában felül maradók könnyen a közérdek és a politika fölé emelhetik magukat, amennyiben *nincs külső,* az *erőviszonyoktól független* pénzügyi ellenőrzés. Ezért kell a külső pénzügyi ellenőrzést végző szervezetnek az *Országgyűléshez* tartoznia.[41]

Természetesen a külső ellenőrzést végző szervezeteknek (gondoljunk csak az ügyészségekre, bíróságokra, az ombudsmanra, alkotmánybíróságokra, közigazgatási bíróságokra) mindig ügyesen kellett hajózniuk a törvényesség és a politikai kompromisszum, a törvényesség és a célszerűség sziklái között. Saját történelmi tapasztalataink és más országok jelenlegi gyakorlata azt mutatják, hogy ilyen típusú problémákkal a pénzügyi külső ellenőrzést végző szervezetnek is szembe kell majd néznie. Az előre látható feszültségek és a korlátozott eredményesség ellenére az állampénzügyek fölötti ellenőrzést végző szervezetre szükség van, mert a társadalom és az állam pénzügyeit intézőkkel mindig éreztetni kell, hogy a közösség által megtermelt utalványokat nem osztogathatják biancocsekkenként.

IV.

A gazdasági mechanizmus és az állampolgárok pénzügyei. (Javaslat a szervezetfejlesztésre: adóigazgatási apparátus megerősítése)

A bevezetőben említett, a gazdasági mechanizmus kísérőjelenségeként nevezett három pénzügyi jelenség közül kettőt (az adósságszolgálat növekedését és a pénz értékcsökkenését) már érintettük, és azt is bemutattuk, hogy e jelenségeket illetően a jogi szabályozásnak milyen eszközök állhatnának rendelkezésére. Harmadikként az *adózatlan jövedelmeket,* illetőleg az adózatlan vagyonértéknövekedést jelöltük meg. Az alábbiakban e két jelenséggel kapcsolatosan szóba jöhető jogintézményeket fogjuk tárgyalni.

Mindenekelőtt két dolgot kell hangsúlyozni: az egyik, hogy ez a jelenség is zavarja a társadalmi békét. A másik, hogy e „zavarás" ellenére a kérdés legszínvonalasabb megválaszolása (pl. jövedelemadó-rendszer bevezetése) sem viszi közelebb a népgazdaságot és a társadalmat leginkább érintő probléma: a külgazdasági egyensúly folyamatos fönntartásához és a hatékony beruházáspolitika és finanszírozás megteremtéséhez. Sőt még az sem mondható, véleményünk szerint, hogy az adózatlan jövedelmek vagy az adózatlan vagyonérték növekedés a magyar gazdasági mechanizmus speciális ketyegő pokolgépe lenne. Tényként

[36] *Balázsy—Hámori—Üttl—Semjén:* Tanácskozás a népgazdasági tervezés fejlesztéséről. Közgazdasági Szemle, 1982. 12. sz. 1512. old.

[37] Ilyen volt nyilvánvalóan az, hogy noha a 90 280 (1983. X.) sz. PM. leirat (amely egy 1982-es leiratot módosított) egyértelműen kimondta: 1982. X. 15-i hatállyal irodabútort, lakossági árualapot jelentő bútort... nem lehet beszerezni, a TV-nek nyilatkozó illetékesnek még arra sem volt gondja, hogy a vadonatúj koloniál bútort — amire a 2 milliárdos beruházásból valószínűleg tellett — a háta mögül elvitesse.

[38] Az önellenőrzés, a belső ellenőrzés, korlátozott jelentőségét az elmúlt 15 év bebizonyította. Maga a PM Ellenőrzési Főigazgatóságának vezetője, *Sütő* Dezső írja, hogy „a belső ellenőrök alkalmazása esetén sem javul az esetek 80—90%-ban a munka hatékonysága". Pénzügyi Szemle, 1983. 7. sz. 517. old.

[39] Ez már a pénzügyeknek a közigazgatás feletti ellenőrzése lenne.

[40] *Surányi:* 35. old.

[41] Itt végül is egy sokszor megírt problémáról van szó, amelynek körülbelül ez a konklúziója: ha a hatalom nem ellenőrzi a közigazgatást az saját képére formálja át a hatalmat.

állíthatjuk: teljesen mindegy, hogy *pénzhez* vagy *áruhoz,* illetőleg szolgáltatáshoz jut adózatlanul az állampolgár, mindegyik esetben életmódbeli, életszínvonalbeli *különbségek* keletkeznek. Következésképpen az „adózatlan hasznok"[42] problematikája *nem a magyar gazdasági mechanizmusnak valami sajátos vonása.* Most itt nem térhetünk ki a szocialista országok vagyonosodásban jelentkező, a társadalmi igazságosságot sértő összes megnyilvánulási formáira. Maradjunk meg a magyar gazdasági mechanizmusnál és állapítsuk meg: az adózatlan hasznok léte — függetlenül attól, hogy az hol (kiskereskedelemben, nagyvállalatnál vagy a közigazgatásban) és hogyan keletkezik — sérti a *társadalmi igazságosságot.*[43] Nem véletlen, hogy e problémakörrel, nevezetesen a *vagyonosodással,* a *magas személyi jövedelmekkel* és az *adózás hatásaival* komolyan foglalkozik mind a *közgazdaságtan,*[44] mind a *pénzügytan*[45] irodalom, sőt még a *szervezéstudomány*[46] is beleütközött ebbe a komplexumba. Voltaképpen az e kutatások során született megállapítások ismertetésétől el kellene tekinteni, de nem vagyunk meggyőződve arról, hogy köztudott lenne milyen tényekből lehet kiindulni.

Véleményünk szerint e tények közül az alábbiak a legfontosabbak. *a)* A folyó jövedelem csak a vagyoni helyzettel együtt határozza meg a *jövedelemtulajdonos* helyzetét, *b) Jóval az átlagos színvonal* felett csak kb. 50—60 000 ember él. (Átlagos színvonalon 8 millió, átlagnál magasabban kb. 1 millió.) *c)* Éles különbségek vannak a *magántermelésből* képződő jövedelem és a *személyi tulajdon* szférájában létrejövő (öröklés, szülői hozzájárulás stb. folytán keletkező) vagyongyarapodás között.

Ennél a kérdésnél is ugyanaz a helyzet, mint a beruházással összefüggésben: a problémák többé-kevésbé ismertek, ami nagyon vitás, az a *továbblépés iránya.* Bonyolítja a kérdést, hogy jogilag teljesen más „kosár" az állampolgárok jövedelemszerzési lehetőségeinek szabályozása és megint más kérdés a már megszerzett jövedelmek és vagyonok jogi és pénzügyi ellenőrzése: az egyik jövedelemszabályozási, a másik adózási probléma. Következésképpen az a kérdés, hogy a kb. 1 millió átlag alatti jövedelmi helyzetű állampolgár viszonyain hogyan lehet javítani — az nem az adózás problémakörébe tartozik. Viszont az igen, ha az állampolgár jövedelmeit a termelő szférába fekteti és nem pedig elfogyasztja, hiszen nyilvánvalóan ebben az esetben bizonyos *kedvezményeket* kell kapnia. A kérdések és problémák fölsorolását lehetne folytatni, de végül is a fő kérdésre adandó válasz megadását nem érdemes tovább halogatni, azaz: hol is kell mérni a különbségeket: a folyó jövedelmeknél vagy a vagyoni helyzetnél? Ha elfogadjuk, hogy a *vagyont*[47] széles értelemben fogjuk fel, akkor megoldásnak az egységes vagyonadóztatás kínálkozik. „Az egységes vagyonadóztatás, amely valóban a vagyonra, annak jogi hovatartozására tekintet nélkül a valóságot, tehát a társadalom értékítéletével is egybeeső értéke szerint állapít meg fizetési kötelezettséget (adót) vagy annak hiányát (adómentességet)".[48] Természetesen e válasz után is számos kérdés nyitva marad, például: fontos-e vizsgálni, hogy valamely vagyontárgy mögött áll-e munkajövedelem vagy az adózási rendszernek az egész lakosságra ki kell-e terjednie, tehát a bérből és fizetésből élőkre is vagy azokra nézve más szabályok alkalmazhatók stb.

Láthatólag nem egyszerű akárcsak a szabályozás irányvonalát egyértelműen meghatározni. Mégis megkíséreljük ennek a problémának a megoldásához vezető legfontosabb kiindulópontok summázását. *1.* Az állampolgári adóztatásnál *nem lehet csak a jövedelemre korlátozódni,* a vagyonnövekedést, illetve a vagyonérték-növekedést is figyelemmel kell kísérni. *2.* A jövedelem adóztatásra épülő rendszernek, legalábbis kezdeti állapotában, *nem kell az egész lakosságra kiterjednie.* Mindenesetre — talán kötelező statisztikai bevallás formájában — helyes volna az adózási elképzeléseket először szűk körben, *kísérleti* jelleggel kipróbálni. *3.* Következésképpen egyelőre nincs szükség az *adózási apparátus* teljes reformjára. Azonban hamarosan helyes volna az adóigazgatás személyi állománya kutatására nagyobb figyelmet fordítani, kidolgozni az adózási apparátus képzésének módszertanát és végül helyes volna pontos számításokat végezni arról, hogy ez az apparátus hány főt foglalkoztasson. *4.* Nincs szükség valamiféle nagyon kemény stílusra való áttérésre az állampolgári adóztatás területén, polgári jogi (megállapodásos) elemeknek is helyük van az apparátus és az állampolgár viszonyában. *5.* Nagyon nagy károkat okozna az, ha nem lehetne megoldani az állampolgári adóztatást jövedelemadóztatás módszerrel, mert a *vagyonokkal való utólagos elszámoltatás gondolatát nem szabadna kiengedni a palackból. 6.* Adóztatási szabályainkat át kellene gondolni abból a szempontból is, hogy mennyire felelnek meg az *arányos közteherviselés elvének. 7.* Jognak nemcsak az a feladata, hogy az illegális jövedelmek szerzését és ilyen vagyonok kialakulását megakadályozza hanem, hogy *állandóan igazolja* az állampolgárok tulajdonában levő vagyonok és a náluk képződő jövedelmek és hasznok törvényességét.

V.

Előretekintés a gazdasági mechanizmus új pénzügyi joga felé

„Sokkal hálátlanabb és nehezebb jogszabályokat feldolgozni, mint szociológiai fejtegetésekbe bocsátkozni"

(Egy tanult kollégám)

[42] Az *adózatlan haszon* fogalmán három jövedelemképződést értünk: egyfelől az *adócsalást,* másfelől a közös gazdálkodásból való *egyéni és önkényes* elsajátítást, harmadrészt pedig a különböző *juttatásokat, kedvezményeket* és a paraszolvenciát.

[43] A társadalmi igazságosság, a munka szerinti elosztás elvéből következően, elutasítja az adózatlan hasznokat. Más kérdés, hogy adott esetben az ún. munkával szerzett jövedelmet sem ismeri el. A problémára lásd: *Valkó* János: Bérek, keresetek, adók. Valóság, 1983. 12. sz. 30. old.

[44] *Falusné* Szikra Katalin: A vagyonosodásról. Közgazdasági Szemle, 1982. 11. sz. 1314—1330. old. A magas személyi jövedelmekről. Közgazdasági Szemle, 1979. 10. sz. 1188—1200. old.

[45] *Róna* Tivadar: A lakossági adóztatás hatóköre kiterjesztésének szükségességéről. Pénzügyi Szemle, 1983. 8—9. sz. különösen 639. és 642. old.

[46] *Laky* Teréz: Új szervezeti formák és a társadalmi-gazdasági környezet. In: Kisvállalkozások. Bp. OVK, különösen 81—82. old.

[47] *Vagyon* alatt az ingatlan és az ingó javakat, valamint a szolgáltatások útján elfogyasztott jövedelmet értjük.

[48] *Csúcs* László: Vagyonadók. Pénzügyi Szemle, 1983. 1. sz. 19. old.

A pozitív jogról kevés szó esett, azonban úgy véljük, hogy egy tanulmány erejéig — épp a pénzügyi jog érdekében — *a pénzügyek és a jog viszonya* kerüljön tárgyalásra. Aktuálisabbnak tűnik tehát a mechanizmus kulcsproblémáit feszegetni, semmint a pénzügyi jog belső dogmatikai kérdéseit, hiszen már jó ideje az a legérdekfeszítőbb kérdés, hogy az egyes tudományok, az egyes jogágak hogyan tudnak hozzájárulni a mechanizmus *ésszerű* kritikájához és továbbfejlesztéséhez. Ehhez viszont elengedhetetlen átgondolni *a)* a *jog szerepét a pénzügyekben;* megfogalmazni *b)* azokat az elvárásokat, amelyeket a *mechanizmus támaszt a pénzügyekkel* szemben; végül elemezni *c)* azokat a korlátokat, amelyek *a pénzügyi jog immanens határai,* amelyeken belül tud csak reagálni a pénzügyek szabályozási igényeire.

Általában azt mondhatjuk a pénzügyek jogáról, hogy az a gazdaságirányítási jog részét képezi. Ahogy a gazdaságirányítási jog *elszakadt* az egyoldalú államigazgatási szemlélettől, úgy kell a *pénzügyek jogának is eltávolodnia a költségvetési jogi szemlélettől,* az ilyen típusú jogintézményektől és megoldásuktól. Arra kell figyelni, hogy a gazdaságirányítási jogban megjelenő új jogintézményeknek (pl. csőd, szanálási eljárás, kötvény stb.) milyen pénzügyi és annak milyen pénzügyi jogi vonzatai vannak. A pénzügyi joggal kapcsolatban is meg kell vizsgálni azt a kérdést, amit *Sárközy* így vetett fel általában a joggal kapcsolatban: nem akadályozza-e a jog a gazdasági mechanizmust.[49]

Több jogintézmény áttekintése, azt hisszük, inkább azt mutatta, hogy a jog, így általánosan, nem akadályozza a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztését. Ami tényleg zavarja a gazdaságpolitikát, az inkább az, hogy a számításba jövő jogintézmények nincsenek kellően kidolgozva. Az irodalomban[50] az is fölmerült, hogy a jelenlegi mechanizmus (következésképpen sem pénzügyei, sem joga) nem szolgálja a gazdaság fejlődését.

Ez az álláspont a következő problémákat veti fel a pénzügyek jogának oldaláról.

a) Vissza lehet-e állítani a *tervezés* ama rendszerére, amely forráskérdéseket föláldozza a lokális vagy ágazati alapokon álló, de mindenképpen voluntarisztikus szükségletkielégítés oltárán?

b) Használ-e gazdasági és fizetési problémáik megoldásának, ha alig kialakult kapcsolatainkat fölszámoljuk a nemzetközi pénzügyi szervezetekkel? Ha újból figyelmen kívül maradnának e pénzügyi szervezetek előrejelzései, rapportjai? Ha eltekintenénk attól, hogy végül is a 80-as évek tőkés államháztartásainak berendezésére nagy hatással volt a monetáris iskola?

c) Jó irányba fog-e fejlődni a gazdaság, ha a pénzügyek jelentőségét újból csökkentjük, s ezzel még kisebb körre szorul a vállalatok pénzügyi mozgástere.

d) Csak olyan pénzügyileg differenciálatlan megoldások képzelhetők el a jövedelemkülönbségek csökkentésével, mint a jövedelemszerzés felső határainak behatárolása?

Összefoglalva: össze kell-e törni azokat a tükröket, amelyeket a pénzügyek és vele annak joga tart a politika, a közigazgatás, a vállalkozók és az állampolgárok elé, és ezzel az anyagi valósággal való kapcsolatokat megszüntetni, csak azért, mert e tükrök tényleg csiszolatlanok: itt homorúak, ott domborúak? Vajon jobban fogunk tájékozódni egy tükör nélküli népgazdaság-kastélyban?

Amint a fentiekből kitűnik, szinte minden vitatott: a társadalmi mechanizmus, a gazdasági mechanizmus, a pénzügyek szerepe és jelentősége az állam életében, a vállalatirányításban. Természetesen a pénzügyi jog alapkérdései felől nincs egyetértés. Amikor az alábbiakban néhány gondolatot felvázolunk a pénzügyi jog alapelveiről, nem a vitákat akarjuk fokozni, sokkal inkább a konszenzus lehetőségét keressük közgazdászokkal, pénzügyi kormányzati tisztviselőkkel, bankszakemberekkel, vállalatirányítókkal.

Első helyre kell kerülnie az *egyensúly alapelvének.* Az egyensúly alapelve nem azt kell hogy jelentse, amit szoktak rajta érteni, tehát például, hogy az állami költségvetés nem lehet deficites. Sokkal inkább arról van itt szó, és ez tulajdonképpen az egyensúly-alapelv igazi tartalma, hogy a terheket, kockázatokat és előnyöket az egymást követő generációk között egyenlően kell elosztani. Ennek az elvnek megvalósulását jelentené a javasolt pénzügyi egyensúlyról szóló törvény, a nyugdíjpénzalapok önálló kezelése stb. Azt is tudomásul kell venni, hogy az állami vállalatok gazdálkodásában is a jelenleginél jobban figyelemmel kell lenni az ott dolgozó kollektívára a hosszú távú gazdasági és pénzügyi tervezésben.

Második helyre kerül a *részrehajlás-mentesség elve.* Komoly elméleti probléma, hogy *az állam tekintheti-e magát a gazdaság döntőbírájának?* Ha igen, úgy ennek az elvnek semmi értelme. De ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy az állam *csak egy* a gazdaság sokszereplős életében, és nem helyes gyakorlat az, ha közigazgatás minden döntési monopóliumot kezében tart, kiszorítva onnan a vállalati vezetőket, kutatókat, a munkáskollektívákat, szakszervezeteket stb., akkor már értelmes erről az elvről beszélni. Tartalmilag a részrehajlás-mentesség elve azt jelenti, hogy az állam nem teremthet a gazdasági élet szereplői számára pusztán a méretek, a tulajdonforma vagy az ágazati jelleg és más indokok alapján és főleg a partnerekkel való konzultáció nélkül egyeseknek szigorúbb gazdálkodási, adózási, társadalombiztosítási stb. feltételeket, míg mások felé lazább gyakorlatot az adókedvezmények és általában a költségvetési támogatás területén. Az objektivitás hiánya — ami persze így önmagában megfoghatatlan, de konkrét pénzügyi és egyéb mutatók esetén már értelmezhető — különösen a területfejlesztés területén érzékelhető.

Harmadik helyen kell említeni az *állami beavat-*

[49] *Sárközy* Tamás: Gátolja-e a jog a gazdasági reform továbbfejlesztését? Társadalomkutatás, 1983. 2. sz. 5—34. old. Sárközy okként jelöli meg a közgazdaságtani hiányos megalapozottságot (18. old.), a felelősség lefedező jellegű jogalkotást (22. old.) és főleg azt, hogy a gazdasági helyzet szabályozását liberálkapitalista vagy tervgazdálkodásbeli jogi formába kívánják önteni. (32. old.)

[50] *Kalecki* ama megállapítása, hogy „a gazdasági rendszer teljes átállítása a vállalati nyereségérdekeltségre egyáltalán nem biztosítaná szükségszerűen a gyors gazdasági fejlődést" nem kemény kritika. A gyors gazdasági fejlődés valószínűleg az előző tényezőhöz hasonló korrelációt mutat a gazdasági önállótlansággal, a verseny hiányával vagy épp az árszabályozás ellentmondásaival. Lásd: *Szegő* Andrea: Érdek és gazdasági intézményrendszer. Valóság, 1983. 6. sz. 27. és 36. old.

kozás pénzügyi jogát. Ez az elv egyfelől ellentéte a részrehajlás-mentességnek, másfelől egy minden területre (pl. vállalatirányításra) kiterjedő jog. Azonban a *szuverenitás elvéből nem lehet levezetni a gazdasági életbe való eseti beavatkozás elvét.* Nyilvánvaló, hogy a gazdasági mechanizmust a normatív irányítás irányába kell fejleszteni, ami csak annyit jelent, hogy a gazdasági élet szereplői számára kiszámíthatóvá kell tenni lépéseik előnyeit, hátrányait és kockázatait. Ehhez az elvhez kell idomítani a költségvetési jogot, mert így tudnak gazdálkodni hosszú távon a közintézmények; a gazdaságirányítás pénzügyi jogát, mert így tudnak csak vállalkozni a gazdálkodó szervezetek; és azokat a pénzügyi és ellenőrzési jogi normákat, amelyek alapján a családok és egyedülállók be tudják rendezni életüket. Ezt a normatív rendszert bonthatja meg időnként pénzügyi jogilag is releváns intézkedéseivel az állam, azonban bizonyos korlátozásokat is életbe kell léptetni, hiszen a rendkívüli szabályok mindig meghatározott szabályt, társadalmi csoportot vagy generációt érintenek.

Az állami pénzügyi beavatkozás elvéhez kapcsolódik a *társadalmi tőke hasznosulásának elve.* Az államnak nem egyszerűen az a kötelessége, hogy rendkívüli esetekben beavatkozzon, hanem az is, hogy a közvetlenül rendelkezésére álló pénzeszközök hatékonyan legyenek felhasználva. Következésképpen a pénzügyek jogának kialakításánál nem elégséges csak a költségvetési szervek gazdálkodására koncentrálni, nem elegendő állam és az állampolgárok pénzügyi viszonyait rendezni, hanem olyan pénzügyi politikát kell folytatni, hogy a társadalmi tőke minél jövedelmezőbben hasznosuljon.

Nagyon fontosnak tartjuk a *törvényes jövedelemszerzés* elvét. Most ötödik elvként említjük, de nem tudjuk helyesen tesszük-e, hogy ilyen hátra soroltuk. A gazdasági élet kimunkált bizonyos alapvető szabályokat, ilyen például, hogy a szerződéseket teljesíteni kell. Ez tulajdonképpen a gazdasági „beszámíthatóság" amiről itt szó van és természetesen ezt nemcsak a szerződések, hanem számos más intézmény, mint amilyen a jogi személy, a cégjegyzékbe való felvétel stb. szolgálja. A pénzügyek területén ez annyit jelent, hogy *jogilag azt kell biztosítani, hogy a megszerzett jövedelmek legalizáltak legyenek.* Ez az elv, mondhatjuk, a pénzügyi alkotmányosság sarkköve, tehát arról van szó, hogy az állam egyfelől precízen határozza meg a jövedelemszerzési lehetőséget (a szervezetek és személyek részére egyaránt), másfelől pedig folyamatosan ellenőrizze a gazdasági életet. Egyszóval nem hagyhatja kétségek között a gazdaság szereplőit atekintetben, hogy melyek a *jövedelemszerzés* törvényes útjai. Az már külön kérdés — és ez is pénzügyi alkotmányossági kérdés —, hogy az illegális jövedelemszerzést büntesse. De ez a kérdés már az ötödik elvhez vezet át.

Az állam annak fejében, hogy bizonyos magatartást engedélyez, megkapja azt a jogot, hogy ellenőrizzen. Így alakul ki a *pénzügyi ellenőrzöttség elve.* Ennek az elvnek semmi köze sincs az adózottság alapelvéhez, itt egyszerűen arról van szó, hogy a pénzügyi tranzakciókat ellenőrizheti az állam azzal ellentételezéseképpen, hogy az ellenőrzés befejeztével a vállalkozói vagy állampolgári *vagyont* törvényesnek nyilvánítja. Természetesen az állami, pénzügyi ellenőrzés eredményeit illetően bizonyos jogorvoslati lehetőségeket mindig is meg kell hagyni.

Az adózottság elve más, mint a pénzügyi ellenőrzöttség elve. Az a körülmény, hogy valamely szervezet vagy személy leadózott jövedelmei után, *önmagában még nem jelenti azt, hogy jövedelmei legálisak voltak.* Nyilvánvaló az is, hogy azért, mert valaki nem teljesítette adózási kötelezettségeit, ez még nem zárja ki azt, hogy vagyonához vagy jövedelmeihez nem törvényes úton jutott hozzá. Ennek ellenére természetesen van összefüggés az adózás és a törvényes jövedelemszerzés között. De nem ez az adózottság elvének lényege. Az adózottság elvének tartalma az, hogy az adóalany teljesítette az állammal, (közvetetten) a társadalommal szembeni kötelezettségét, hozzájárult a közterhek viseléséhez.

Azzal, hogy az adóalanyok teljesítették adózási kötelezettségeiket, újból az állami oldalra kell figyelmünket összpontosítani. Annak meghatározása ugyanis, hogy a közterhekhez milyen arányban kell hozzájárulnia a gazdaság szereplőinek, újólag állami feladat. Ezt az elvet fejezi ki az *arányos köztehervisselés elve.*

Fejtegetéseinket *összefoglalva* két megállapításra kell jutnunk. *a)* Az *egyik:* a pénzügyi jognak bizonyos *politikai alapelveket* — mint amilyen, először: az ár, a bér, az adó, a hitel és az egész pénzügyi rendszer, illetve a különféle gazdaságértékelési módszerek összehangoltsága; másodszor: az állam tulajdonosi joggyakorlásának új módszerei; harmadszor: a köztulajdonért való felelősség közelebb kerülése a ténylegesen gazdálkodó emberhez[51] — adekvát módon kell tükröznie.

b) Másfelől pedig az is látszik, hogy a gazdasági mechanizmusnak számos új, a pénzügyi jogot és a pénzügyi igazgatást is érintő jogintézményre van szüksége. Tanulmányunkban ezeket az elveket és intézményeket igyekeztünk bemutatni, bár jól tudjuk, a részletek kidolgozásával és értelmezésével még adósak vagyunk.

[51] „A reformhoz kötöttem sorsomat". *Nyers Rezsővel* beszélget Baló György és Domány András. Mozgó Világ, 1984. 1—2. sz. 15. old.

*Vörös Imre**

Beruházások versenytárgyalás útján**

1. Régi jogintézmények újrafelfedezése nem hálás feladat: könnyen fanyalogni kezd az olvasó, részben mert a déja vu érzése keríti hatalmába, részben mert az ilyen vizsgálódások mindig egy kicsit „spanyolviasz"-szagúak. Persze a reform bevezetése óta a gazdaságban, illetve a gazdaságra vonatkozó jogi világban gyakran kényszerülünk „régi" jogintézmények újrafelfedezésére, melyeket újként eladni még akkor sem lehet, ha tény, hogy generációk maradtak ki, amióta az adott intézmény alkalmazására legutóbb sor került. Így azután a *déja vu* érzése meglehetősen elmosódott emlékekre utal, sok tekintetben mai jogászi — és közgazdászi — közvéleményünknek újat mondó intézményekről van nem egy esetben szó.

Ehhez járul a nem kis feladat, hogy „egy az egyben" nemigen lehet régi intézményeket átvenni, még akkor sem, ha nem kifejezetten azon társadalmi viszonyokról van szó, melyeket Eörsi az adott társadalom „kemény magvának" nevezett. Technikai jellegű megoldások adaptálása is sok szempont újraátgondolását kívánja, hogy mást ne említsünk, mindenekelőtt annak a gazdaságpolitikai és jogpolitikai szempontcsomagnak az újraátgondolását, amely a tervszerűség követelményének érintetlenül hagyása mellett — ezt a reform bevezetése és újraindítása óta már megszoktuk — ismét rehabilitálja a *gazdasági racionalitás* szempontját és ezen az alapon a magyar gazdaság fejlődésében korábban hosszú évtizedeken át bevált jogi megoldások *adaptálásának* problémájával konfrontál.

2. A többek között *beruházási- versenytárgyalás* intézménye pontosan ilyen intézmény; Kossuth Ferenc és Szterényi alkotását: az első állami megrendelésekre vonatkozó, kötelezően alkalmazandó Közszállítási Szabályzatot 1907-ben léptették hatályba, és bár a „fordulat évéig" több Szabályzatot alkottak meg, a lényeg nem változott: a közszállítások, közmunkák versenytárgyaláson történő odaítélése, mint jogintézmény bevált, az újraszabályozás az egyes megoldások finomítására vonatkozott, nem pedig az intézmény lényegének, különösen nem létjogosultságának megkérdőjelezésére.

A direkt centralizált tervgazdálkodási modell — melynek (lévén adminisztratív irányultságú) lényegétől volt a gazdasági racionalitás idegen — természetesen nem tartott igényt arra, hogy a vállalkozók versenyében válasszák ki a legkedvezőbb ajánlatot tevő vállalkozót, annál is inkább, mivel akkor a közpénzek elköltése, mint a megrendelői státus differentia specifica-ja nem volt értelmes absztrakció. A reform óta — mely sajnálatos módon éppen a beruházások terén hozta (mint erre alább kitérünk) a legkevesebb változást — többször, különösen az utóbbi években merült fel egyre élesebben a *változtatás* szükségessége. A viták nem voltak hiábavalóak: a 14/1982 (IV. 22.) Mt. sz. rendelet (R.) a vállalkozási és szállítási szerződéssel kapcsolatos versenytárgyalásról a beruházási rendszerrel kapcsolatos kardinális gazdaságpolitikai fordulatot fejezte ki jogszabályi formában — a beruházási szerződéskötés, a vállalatba adás alapvető formájává a versenytárgyalás lett (melyet persze a beruházási szférán kívül is lehet tartani). 1983. január 1. és május 13. között 147 versenytárgyalást bonyolítottak le, így a versenytárgyalási rendszernek olyan gyakorlata van már, amely módot ad a *funkcionálásával* kapcsolatos tapasztalatok értékelésére, esetleges következtetések levonására.

I.

A versenytárgyalási rendszer fejlődéstörténete, alapjai

3. Ehhez azonban szükségesnek látszik a versenytárgyalás *gazdaságpolitikai és jogpolitikai alapjainak,* vagyis azoknak a premisszáknak a tisztázása, amit gazdaság- és jogpolitikánk a versenytárgyalás intézményétől elvár, amit tehát ennek a rendszernek teljesítenie, „tudnia" kell. Mi célt szolgált a versenytárgyalás tőkés viszonyok között, amikor világosan elvált a „köz-" és a „magán"-szféra, a „közpénzek", „közmunkák" és „közszállítások" világa a „magán"-beruházói-vállalkozói világtól? És mi célt szolgálhat ma, amikor legáltalánosabban nézve az állami tulajdon termelőeszközökre vonatkozó túlsúlya folytán a beruházások, szállítások többsége „köz", amikor tehát a fenti megkülönböztetésnek nemigen van értelme?

Tőkés viszonyok között a következő főbb gazdaság- és jogpolitikai premisszák vezettek a versenytárgyalásos közszállítási kiválasztás és vállalatba adás intézményesítéséhez. A versenytárgyalási eljárás által érintett, illetve abban résztvevő felek szerint három irányú érdekeltséget lehet megkülönböztetni: *a)* a *kiíró* oldalán jelentkezik a lehető legolcsóbb, illetve legelőnyösebb ajánlat kiválasztásának igénye; *b)* az *ajánlattevők* oldalán az *egyenlő elbánás,* más szóval a részt vevő versenytársak egyenlősége, tárgyi oldalról pedig a versenytárgyalás *tisztaságának* biztosítása; végül ezzel szoros összefüggésben *c)* a *többi* — akár részt nem vevő — *versenytárs,* valamint a *közérdek* oldalán a versenytárgyalási eljárás tisztasága feletti *kontroll,* a *visszaélések* lehető *elkerülésének* biztosítása (ez utóbbival kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy pl. az utolsó magyar közszállítási szabályzat a szakmai érdekképviseleti szerveknek észrevételezési jogot biztosított az eljárással kapcsolatban).

---

* *Vörös Imre* tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

** Részlet egy készülő monográfiából (Szerk.)

ad a) Hangsúlyozni kell, hogy a versenytárgyalás a jogban nem a „levegőben lóg"; lényegét tekintve *szerződéskötésről,* a szerződéskötés egy *speciális* válfajáról, szerződésről van szó, ám nem akármilyen szerződésről, hanem *közigazgatási szerv által kötöttről.* Ennek cselekvési szabadságát éppen azért szabályozza-korlátozza kógens módon a szabályzat, mert közpénzek elköltéséről van szó. Mivel itt gazdasági-piaci ösztönzők az ő oldalán nem kapcsolhatók be, egy minden körülmények között érvényesülő, a közigazgatási szerv cselekvését — éppen a kontroll érdekében is — *részletekbe* menően megszabó, őt abszolúte kötelező szabályozás képes csak a „non-profit"-jellegből adódó problémákat (hanyagság, korrupció, szakértelem hiánya miatt nem a legkedvezőbb ajánlat elfogadása) kiküszöbölni, de legalábbis csökkenteni.

Ez — a közigazgatási szerv, tehát az egyik szerződő fél akarati autonómiája helyett cselekvése eljárásának részletes, lépésről, lépésre történő szabályozása — az az eszköz, amely az általános polgári jogi alaptól eltávolodva *kógens* speciális szabályozást ad a szerződéskötés eme speciális fajtájára. A specialitás láthatóan alanyi (közigazgatási szerv) és *tárgyi* szempontokban (közpénzek fedezetével végeztetett közmunkák, közszállítások) *egyaránt* megjelenik.

ad b) Az is érthető, ha a kogencia a *másik szerződő félre* is átszivárog: a szabályzatok a vállalkozók oldalán is számos olyan kötelezettséget tartalmaznak, amelyek — éppen az előbb jelzett speciális körülményekre tekintettel — az ő cselekvési autonómiájukat is behatárolják. Csakhogy az ő oldalukon egy másik sajátos szempont esik latba: az általános piacigazdasági verseny tisztaságán túlmenően — melyre egyébként a tisztességtelen verseny elleni 1923: V. tc. vonatkozik — speciálisan a *versenytárgyalás tisztaságának* szempontja.

Tulajdonképpen az előbb jelzett alanyi és tárgyi szempont csapódik itt le a vállalkozó jogállásában: az általános gazdasági versenyben a megrendelő-vevő végül is egy *saját* gazdasági érdekekkel rendelkező gazdasági és jogalany, melynek gazdasági érdekei megfelelő „ellensúlynak" tekinthetők annak biztosítására, hogy a *gazdasági racionalitás érvényesüljön.* A közszállítási szabályzatokhoz hasonló kogenciájú jogi „gyámkodásra" ezért nincs szükség, elegendőek a szerződés létrejövetelére vonatkozó általános polgári jogi normák, másfelől pedig az általános versenyjog biztosítani képes a verseny tisztaságát, legalábbis a megrendelőtől kiindulva nincsen szükség valamiféle speciális biztosítékra.

Más a helyzet a versenytárgyalásnál. Itt a közigazgatási szerv részvétele, a közpénzek felhasználása folytán szükséges a verseny tisztaságának speciális védelme is, nem önmagában a versenytársak egyenrangúságának a közszállítási szabályzatok által történő ismételt hangoztatása és kodifikálása révén, hanem a kogenciának a vállalkozó-ajánlattevő oldalán való megjelenése révén *is.* Arról van tehát szó, hogy a vállalkozó eljárása is szigorú, habár nem annyira kötött keretek közé van szorítva, mint a kiíróé.

4. E sokágú kötöttségből, a gazdasági és jogpolitikai szempontok sokrétűségéből és rendkívüli komplikáltságából fakad az, hogy a közszállítási szabályzatok néha már megmosolyogtató módon részletező „kazuisztikus" szabályozást adnak. A „kazuisztika" azonban valóban csak idézőjelek között alkalmazható; valójában maga az alapul fekvő gazdasági probléma annyira bonyolult, hogy bonyolult jogi szabályozást igényel.

Néhány példa az említett utolsó magyar közszállítási szabályzatból.[1] Garanciális éllel rögzítette például azt, hogy tilos a versenytárgyalás (a szállítás) tárgyát képező árunak a kiírásban történő *cégszerinti* megjelölése; ha a kiíró a tilalmat megszegte, a versenytárgyalást meg kellett semmisíteni (pl. műpalára szóló kiírást Eternit-palával határoztak meg, holott ez csak az egyik műpala-fajta; a versenytársak sikeresen sérelmezték a kiírás ezen módját, mivel így a kiírás valójában csak az Eternit-palát gyártó céget bocsátotta be és természetesen valódi versenytárgyalásról szó sem lehetett).

A szabályzat a kiírás közzététele és az ajánlat benyújtására kijelölt időpont között *minimális* időtartamot jelölt meg — az indok nyilvánvaló, hiszen csak így lehetett biztosítani azt, hogy túlságosan rövid határidő szabásával (ez mai versenytárgyalási gyakorlatunkban bizony gyakran előfordul) a versenytárgyalást meg ne hamisítsák akár úgy, hogy a megrendelést egy előre eldöntött cégnek juttassák, akár úgy, hogy a versenytárgyalást így formailag „eredménytelenné" téve (egyetlen ajánlatot sem tudtak benyújtani) a közigazgatási szerv megkerülje a versenytárgyalás tartásának kötelezettségét.

Minthogy az *ajánlatok felbontása* egy órával kellett kövesse a benyújtási határidő leteltét, a versenytárgyalás napjára esett a benyújtási és a felbontási határidő is. Annak, hogy a felbontásnak ilyen rövid idővel a benyújtási határidő lejárta után kellett következnie, nyilvánvaló indoka az volt, hogy a határidő lejárta utáni benyújtások körüli mahinációk veszélyét minimálisra csökkentsék.

Zártkörű tárgyalás esetén a szabályzat kikötötte, hogy legalább öt vállalkozótól kell ajánlatot bekérni, azonban egyikkel sem szabad közölni, hogy kívüle még kit szólítottak fel ajánlattételre.

Részletes szabályozást nyert pl. a *felbontási eljárás* is; ennek egyik részkérdéseként rögzítették, hogy a felbontáson minden ajánlattevő — sőt a gyakorlatban közérdekű esetekben még a sajtó is — részt vehetett, továbbá azt is, hogy mit *kötelező* az ajánlat szövegéből *felolvasni* (ár, mennyiség, a kiíró feltételeitől való esetleges eltérés), egyéb adatok közlését azonban a szabályzat kifejezetten megtiltotta. A felbontási eljárás részben a verseny — a piac — funkcionálása szempontjából volt igen fontos, hiszen a versenytársak elsősorban így jutottak a konkurrencia árainak birtokába. De fontos volt a közérdek szempontjából is, mivel az említett adatok közzététele teremtette meg a képviselőházi interpellációk lehetőségét, amire gyanús versenytárgyalások esetén gyakran sor is került.

A döntési eljárás — ha nem az egész versenytárgyalási rendszer — koncepcionálisan legfontosabb kérdése az ajánlattevőkkel való tárgyalás szabályozása volt. A szabályzat az alkudozást egyáltalán, a tár-

[1] Az egyes megoldások kommentárszerű, részletes feldolgozását ld.: *Gyárfás* Oszkár: A Közszállítási Szabályzat magyarázatos kézikönyve. Budapest 1934. vagy: *Boda-Novy* Béla—*Bajmóczy* Ervin: Közszállítási Szabályzat. 1948.

gyalásokat pedig annyiban, amennyiben az egyenlő elbánás elvét sértenék, *tilosnak* minősítette. Minthogy a verseny tisztességének védelme itt esik az egész eljárás során talán a legnagyobb súllyal latba, a szabályzat részletesen, de *taxatíve* felsorolta a *tárgyalás* megengedett *indokait* azzal a nyilvánvaló céllal, hogy a tárgyalások e körön túl nem terjedhetnek. Lényeges, hogy a megoldás nem korlátozta a tárgyalás kezdeményezésének jogát a kiíróra. A tárgyalásra a következő esetekben kerülhetett sor: *a)* áruknál: az ajánlott egységáron nagyobb, de a kiírtat meg nem haladó menynyiségű áru szállítása iránt; *b)* áruknál és munkálatoknál: az ajánlattevő teljesítőképessége, az áru származása, a munkák egyes részletei iránt; *c)* avégből, hogy a nem valószerű ajánlat tevője ajánlatát megindokolja; *d)* megosztás esetén a szóbajöhető vállalkozókkal a megosztással kapcsolatban, végül *e)* a hazai cikkel pályázóval abból a célból, hogy az olcsóbb — de nem dömpingáron ajánlott — külföldi áru árát fogadja el. Lehetőséget teremtett kivételesen a szabályzat arra, hogy ha az összes ajánlat árai indokolatlanul magasak, az ártól eltekintve egyébként figyelembe jöhető ajánlatok tevőivel a kiíró az *egyenlő elbánás elvét nem sértő módon árcsökkentési* tárgyalásokat kezdhetett.

Már ebből a néhány példából is logikusan adódik a következtetés, hogy a garanciális értékű kógens szabályok beiktatásának csak az esetben volt értelme, ha biztosítják a *jogorvoslat,* az utólagos felülvizsgálat lehetőségét. A szabályzat minisztériumi alárendeltségű szerv esetén miniszteri felülvizsgálat, egyébként pedig a közigazgatási bírósági felülbírálat lehetőségét nyitotta meg.

Érthető ezek után, ha a korszerű, tovább finomított versenytárgyalási (a külkereskedelemben elterjedt kifejezéssel: tender-) szabályzatok a fejlődő országok (Líbia, Irak) szabályzataitól egészen a Világbank szabályzatáig (amely kölcsönnyújtásának feltétele a meghitelezett objektum, munkálat, szállítás saját szabályzata alapján lebonyolított versenytárgyaláson történő kiadása) igen terjedelmesek.

Mindenütt tárgyalt *témák* — most a részletmegoldások ismertetése nélkül — a szabályzatok felépítésének sorrendjében a következők: a versenytárgyalás tartási kötelezettség köre és a versenytárgyalás fajai; a versenytárgyalási kiírás tartalmi és formai kellékei, feltételei; a kiírás tárgyául szolgáló áru, munkálat anyagi fedezete rendelkezésre állásának előírása; a pályázók egyenlősége és az alkalmasságról kérhető referencia kérdése; bánatpénz kikötése és letételének módjai; az ajánlatok benyújtása; az árakra vonatkozó esetleges megkötések lehetővé tétele; ajánlati határidő és az ezen belüli módosítás, kiegészítés, visszalépés feltételei; döntési határidő és ajánlati kötöttség; az ajánlatok felbontása; az ajánlat tartalma és érvényessége (az ajánlathoz fűzött esetleges fenntartások kérdése); az ajánlat vizsgálata (ideértve az ajánlat esetleg szükségessé váló tisztázását, vagyis az ajánlattevőkkel való érintkezés szigorúan körülírt módozatait, melyek a tárgyalási-alkudozási tilalom megkerülésének kizárást célozzák); az ajánlat odaítélése, vagyis a döntés, az ajánlati költségek viselése; meghiúsulás — a kiíró joga az ajánlatok elutasítására; végül: jogorvoslat.

II.

A beruházási rendszer fejlődése és a versenytárgyalások bevezetése

5. Köztudott, hogy a beruházási rendszer jellegzetes intézményével, a kijelöléssel az a terület volt, amelyet a gazdaságirányítási reform 1968-as bevezetése a *legkevésbé* érintett, itt a korábbi megoldások és szemlélet élt alapjában véve tovább. Erre a tényre a jogirodalom többször rámutatott, kimutatva egyben, hogy bár eredetileg a vállalati és az állami beruházásokat külön kívánták tartani, a két döntési szint a vállalati beruházások esetében ténylegesen egybecsúszott, vegyes döntési mechanizmus alakult ki.[2] Ennek a rendszernek az alapvető jellegzetességévé a hierarchikus forrás-allokáció vált, vagyis a vállalatok „normatív" elszegényítése és „szelektív" meggazdagítása támogatások, hitelek révén.[3] A beruházások a fejlesztési alapok állandó szűkítése folytán egyre inkább a központi gazdaságirányító szervek közötti alku eredményeként dőltek el, ahol a gazdaságossági szempontok szükségképpen csak alárendelt szerepet voltak képesek játszani. Miközben tehát elvileg vallottuk az állami és a vállalati fejlesztés elkülönítettségét, kialakult és jogi szabályozást nyert az egyre terjedő központi beavatkozás.

De az állami beruházások esetén is érvényes volt az, hogy a felső szintű egyeztetésekben végül is a gazdaságosság szempontját szem előtt tartó alternatívák elvesztek, sőt a beruházásnak a végleges döntés előtti de facto beindításával a gazdaságirányítás finanszírozási kényszerhelyzetbe került.

Az állami nagyberuházásoknál és a célcsoportos beruházásoknál továbbélő *kijelölési rendszer* szerződéskötési kötelezettséget jelentett egy adminisztratív döntést követő automatizmus formájában a kijelölt vállalkozóra, sőt vele szemben alvállalkozóira is. Emellett a kormányzati döntés által megtestesített „kapacitásfoglalás" a kapacitás egy részével való „gazdálkodást", a kivitelező kapacitás egy jelentős részének a vállalkozói piacról való kivonását is jelentette, és ezzel — amint erre Széll András rámutatott[4] — a hiányt mintegy áttette a többi — nem kijelölési alapú — beruházási kategória szférájába; oda, ahol elvileg a piaci erők játéka, a szerződési szabadság érvényesülhetett. Mindez természetszerűen vonta maga után a kivitelezők elkényelmesedését, a biztos munkához jutás érzését, ami öngerjesztő módon adott tápot az újabb és újabb kijelölési kéréseknek.

6. Ezt a helyzetet tükrözte a *beruházási szerződések* valósága, funkcionálása is. Egyfelől jellegzetes vonásként jelentkezett a szerződések felaprózódása a sok vállalkozóval való szerződéskötés szükségessége folytán,[5] másfelől pedig az a Harmathy Attila által kimutatott jelenség, hogy a szerződések a fenti formális

[2] A témára ld.: *Sárközy* Tamás: A beruházási szerződéses rendszerv elvi kérdéseiről. Gazdaság- és Jogtudomány, 1972. 3—4. sz.; *Széll* András: A vállalatba adás nagyberuházásoknál. Jogtudományi Közlöny, 1979. 12. sz.; *Halmai* Gábor: Beruházási rendszer és jogi szabályozás. Jogtudományi Közlöny, 1982. 11. sz.

[3] *Bauer* Tamás: A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok. Mozgó Világ, 1982. november, 27. old.

[4] *Széll:* i. m.

[5] Uo.

és informális döntéshozatali mechanizmus folytán a tervszerű piacszabályozás rendjében lényegüket képező gazdaságszervező szerepüket nem tudták ellátni,[6] csupán a központi döntések végrehajtásának szerepét játszották el akkor is, ha kifejezett szerződéskötési kötelezettség nem állott fenn, vagyis e szerződések jellegüket tekintve nem álltak távol a direkt irányítási rend szerződéseitől, a felek akaratmegegyezésének, önálló elhatározásának e körülmények kevés teret engedtek.

Mindez persze csak a mélyebben fekvő gazdaságelméleti okokat-körülményeket jelzi, nevezetesen azt, hogy a felszínen a jogi szabályozás, illetve a szerződéses rendszer, emögött azonban maga a beruházási piac sem tudta eljátszani az elvileg rá kiosztott szerepet, a szerződések gazdaságszervező funkciójukat *jogon kívüli okokból* nem tudták betölteni, különösen nem azt a hosszú távú kapcsolatszervező funkciót, mely az indirekt, tervszerű piacszabályozáson alapuló irányítási rendünk alfája.

7. A beruházások ismert anomáliái miatt a közgazdasági és a jogi szakirodalom az utóbbi években egyre gyakrabban tette szóvá a változtatás: a vállalatba adás adott módszerei megváltoztatásának szükségességét.[7] A javaslatba került megoldások közül a 14/1982. (IV. 22.) Mt. sz. rendelet (R.) a versenytárgyalási forma mellett tette le a garast, őt követték azok a további jogszabályok (pl. a 31/1982. (VII. 19.) Mt. sz. rendelet, a 15/1982. (VII. 1.) ÁH. sz. rendelkezés), melyek egyéb aspektusokban szabadították fel a beruházási piacot a korábbi kötöttségek alól megteremtve ezzel a piaci viszonyok, a verseny kibontakozásának közgazdasági és jogi feltételeit. A 2 millió forintos értékhatárra tekintettel ez azt jelenti, hogy a beruházások *alapvető formájává* a versenytárgyalásos vállalatba adás vált.

Az R. — a hatálybaléptető szakasszal együtt — mindössze tizenhárom paragrafusban szabályozza — vezeti be ismét — a versenytárgyalás intézményét; konkrét megoldásai közül — mint a korábbi magyar, de a modern nemzetközi irányzatoktól is eltérőt[8] — megemlítjük, hogy a felbontás nyilvánossága korlátozott: csak a megrendelő és a vállalkozók lehetnek jelen; vagy: lehetővé teszi, hogy a megrendelő hozzájárulásával az ajánlattevők ajánlataikat módosítsák. Nem tartalmaz viszont a jogszabály számos olyan rendelkezést, amelynek pedig garanciális okokból szerepelnie kellene, mint pl. a versenytárgyalás tisztaságára, az összejátszás megakadályozására az ajánlattevők egyenrangúságára, a jogorvoslatra vonatkozó szabályokat, melyek egy részét a R. kiadását követő, az 501/1983. (PK. 5.) ÁFB sz. Tájékoztató ugyan tartalmazza. Ezzel kapcsolatban azonban jogforrástani szempontból aggályokat kelt az, hogy az R. csak arra hatalmazta fel az érintett pénzintézeteket, hogy versenytárgyalás *tartását* előírják, de nem arra, hogy a versenytárgyalások tartásának az R.-ben szabályozott és erre a jogforrási szintre tartozó *feltételeit* írják elő. A Tájékoztató tehát kiegészítette R. szabályozását és ezzel kapcsolatban nem annyira néhány megoldás vitathatósága vagy direktív mivolta okoz gondot, hanem inkább az, hogy az egyébként szükséges rész-szabályok nem ott és nem azzal a legalitásfedezettel jelennek meg, ahol megjelenniük kellene.

Nem célunk a jogi rendezés részletes elemzése, pusztán az, hogy a versenytárgyalások tényleges funkcionálásával azt összevetve néhány következtetést vonjunk le a továbblépés tekintetében. Az a probléma azonban így is nyilvánvaló, hogy a szűkszavúságot, illetve az ajánlat módosításába foglalt kardinális koncepcióváltást csak olyan nyomós gazdaság- és jogpolitikai szempontok indokolhatják, melyek a versenytárgyalás jogintézményének szocialista viszonyok közötti alkalmazása folytán merülnek fel. Melyek ezek a *szempontok?*

8. Mai *szocialista* viszonyaink között a tárgyi oldal: az állami pénzeszközök felhasználása, pontosabban az ezekkel való finanszírozás a korábbi viszonyokkal közös vonás ugyan, de más aspektusokban jelentős eltérések észlelhetők. Az *alanyi* oldalon ugyanis nem közigazgatási szervekről, hanem gazdálkodó szervezetekről van szó, tehát közigazgatási szerv esetén is annak beruházási vállalata lép fel. Ezek mellett pedig bármely más gazdálkodó szervezetre is vonatkozik a versenytárgyalás-tartási kötelezettség, ami jelzi, hogy a hazai problematika a közmunkák, a közszállítások vállalatba adásától már messze van.

Az alanyi oldalon tehát a probléma *kétfelé* ágazik. A tanácsi beruházási vállalatok, illetve egyéb kommunális, infrastrukturális beruházásokat megrendelőként megvalósíttatni kívánó gazdálkodó szervezetek esetében a gazdaságosság sajátosan jelenik meg. Alapvetően nem a piaci hatások szorítják a beruházó gazdálkodó szervezetet arra, hogy a lehető legolcsóbb, illetve legkedvezőbb ajánlat kiválasztására, a legolcsóbb, legkedvezőbb kivitelezési lehetőség, vállalkozó felkutatására törekedjék, hanem egyszerűen egyrészt a többnyire tanácsi alárendeltségből fakadó igazgatási jellegű kontroll, hierarchikus irányítás, másrészt pedig egy — piaci-gazdasági szempontból nézve mégiscsak közvetett — helyi, regionális társadalompolitikai-politikai nyomás, „elvárás"; pontosabban annak ódiuma, hogy ha nem a legolcsóbb, legkedvezőbb ajánlat kiválasztásával valósítják meg a beruházást, *kevesebb* egység (pl. lakás) valósítható meg, illetve más hasonló természetű célokra kevesebb jut. Nem tagadható, hogy ezeknek a vállalatoknak a piaci helyzete — non-profit jellege — közelebb áll a tőkés versenytárgyalás közigazgatási szervéhez, mint a piacról élő termelő, kereskedő, szolgáltató gazdálkodó szervezethez. Magatartásuk részletesebb megszabása, szerződési szabadságuk, akarati autonómiájuk korlátozása is hasonló jellegű igényként vetődik fel.

Más a helyzet az egyéb, valódi profit- és *piacorientált* gazdálkodó szervezetekkel. Ezeknek — legalábbis jól működő tervszerű piacszabályozási mechanizmusban — létérdeke a legalacsonyabb ár, legked-

---

[6] *Harmathy* Attila: A gazdálkodó szervezetek szerződéseire vonatkozó jogszabályok felülvizsgálatához. Kézirat. 1980.; a gazdasági élet, a szerződéses rendszer egészére nézve *uő.:* Vállalati gazdaságpolitika — szerződések. Állam- és Jogtudomány, 1977. 528—566. old.

[7] *Széll:* i. m.; *Halmai:* i. m.; *Puhr* László: Lesz-e verseny az építőiparban? Figyelő, 1982. szeptember 2.

[8] A nemzetközi tapasztalatok, megoldások összehasonlító jogi elemzését ld. a szerzőnek megjelenés alatt levő monográfiájában: Beruházások versenytárgyalás útján. III. fejezet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

vezőbb ajánlat kiválasztási lehetőségének megteremtése; itt a piaci automatizmusok reálisan bekapcsolhatók. De itt is felvetődik *két további szempont:* egyfelől *állami pénzeszközök felhasználásáról* van szó, ezért az állami befolyást bizonyos — persze a többihez képest csekélyebb mértékben — itt is érvényesíteni kell. Ez megfelelően megvalósulhat a versenytárgyalás-tartási kötelezettség, illetve annak tartalmi meghatározása révén.

De jelentkezik egy másik szempont is: az állami pénzeszközök egy bizonyos körében a finanszírozó pénzintézetek bekapcsolására is szükség van; ez teszi az ebben a körben fokozottan szükséges kontrollt lehetővé. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a pénzintézetek bekapcsolása potenciálisan közvetlen *beavatkozási-irányítási eszközt jelent,* lehetőséget a vállalati beruházások állami „kézben tartására", annak biztosítására, hogy azok ne „szaladjanak el".

Az ajánlattevő oldalán a tőkés megoldásokhoz hasonlóan észlelhető a versenyzés, a versenytárgyalás *tisztaságához* fűződő érdek, de ez egyben *közérdek* is. Ez a régi hazai és a hatályos külföldi jogok szerinti garanciális megoldásokat, részletes szabályozást igényel.

9. Összefoglalva azt lehet mondani, hogy bár a helyzet a tőkés viszonyokhoz képest — főleg alanyi szempontból — alapvető eltéréseket mutat, az igények itt is egyértelműen a felek akarati autonómiája korlátozását, *a szerződéskötés mikéntje szabadságának* az általános polgári joghoz képesti, azon túlmenő *speciális kógens szabályozását* teszik szükségessé *korlátozó* éllel. Némi eltérés mutatkozik a profitorientált gazdálkodó szervezetek esetén, azonban ez nem indokol valamiféle, ezekre vonatkozó speciális — kevesebb korlátozást tartalmazó — szabályozást az általános versenytárgyalási szabályozáson belül. Mozgásszabadságuk többihez hasonló korlátozása ugyan nem szükségszerű, kevesebbel is be lehetne érni, de nem is akadályozza a *közös gazdaságpolitikai cél* megvalósítását: *a legolcsóbb, illetve legkedvezőbb ajánlat kiválasztása lehetőségének biztosítását.*

A részletes szabályozás szükségessége tehát — megítélésünk szerint — evidenciaként adódik. A jogi szakirodalom már reagált a problémára: először Csillag György, majd Sábicz Irma fejtette ki aggályait mind a jogi szabályozás koncepcióját, mind hiányosságait, illetve egyes tartalmi megoldásait illetően.[9]

III.

A R. koncepciójával kapcsolatos néhány probléma

10. A szabályozás egyes részkérdésének elemzése helyett — melyre terjedelmi okokból itt nem keríthetünk sort — arra szorítkozunk, hogy hatályos jogunk *koncepcióját* vegyük vizsgálat alá, amely természetszerűen a szabályozás részletes vagy szűkszavúbb megoldására is választ adhat.

A versenytárgyalások gyakorlati tapasztalatait vizsgálva[10] figyelmet érdemel az a sajtó által is ismertetett jelenség, hogy egyre nő a versenytárgyalástartási kötelezettség alóli *felmentési kérelmek* száma, amiben nem hisszük, hogy csak a gyakorlatlanságból, az újtól való húzódozásból fakadó motívumok húzódnának meg. Ennek a problémának egy másik oldala, vagy inkább másik megjelenési formája lehet az is, hogy a nyilvános versenytárgyalások között feltűnően nagy a meghiúsult versenytárgyalások aránya. Ez utóbbiban az is szerepet játszik, hogy a kiírások nem eléggé konkrétak ahhoz, hogy a megtett ajánlatok összehasonlíthatók legyenek. Zavarja a képet az is, hogy az érintett szakmai közvélemény sincs gyakran tisztában a versenytárgyalás mibenlétével.[11] A beruházó vállalatok gyakran kifogásolják az előírt — túl alacsonynak tartott — 2 milliós értékhatárt, és adott esetben ez által motiváltan keresik a felmentés lehetőségét kifogásolva azonban, hogy nem tudják értelmezni a „műszaki vagy egyéb okok", mint a felmentésre alapot adó körülmények fogalmi körét.

A felmentési kérelmek döntő motiválója azonban — úgy tűnik — az a ma már tényként megállapítható *árnövelő tendencia,* mely adott esetben a kiírt rendelkezésre álló költségkeret többszörösére felmenő ajánlatokban ölt testet; ezt a tendenciát sajtónyilatkozatokban a gazdaságirányítás felelős vezetői is elismerik. A többi problémához képest ez látszik elsődlegesnek, hiszen könnyen azt a benyomást keltheti, mintha a versenytárgyalás intézményének bevezetése, a piaci viszonyok, a verseny érvényesülésének lehetővé tétele vezetne árnövelő tendenciához, holott a bevezetés indoka éppen az a gazdaságpolitikai várakozás, célkitűzés volt, hogy a beruházási rendszert ez az intézmény szigorúan a gazdasági racionalitás alapjára helyezi és értelemszerűen — mint az a korábbi hazai és a külföldi tapasztalatok alapján köztudott — a beruházások *olcsóbbodásához,* és egyéb szerződési feltételek tekintetében is a verseny révén a beruházás megvalósítása feltételeinek a maguk egészében vett *kedvezőbbé válásához* vezet.

11. E jelenség tisztázásához mindenekelőtt a versenytárgyalás *fogalmának* tisztázására van szükség a fentiekben vázolt gazdaság- és jogpolitikai premisszáknak megfelelően. A R. olyan eljárást ért ez alatt, amikor a kiíró több vállalkozótól ajánlatot kérve megjelöli az elbírálás időpontját. Úgy tűnik, hogy ezek az ismérvek — bár kétségkívül a versenytárgyalás fogalmához tartoznak — nem annak lényegi vonásait emelik ki. Ennél fontosabb ugyanis az, hogy a benyújtásnak meghatározott és minden ajánlattevőre nézve szoros időpontra kell megtörténnie.

Még ennél is lényegesebb azonban az — és ezt tekintjük a versenytárgyalás alapvető fogalmi elemének —, hogy az ajánlattevők ajánlataikat a benyújtási ha-

[9] *Csillag* György: A versenytárgyalási rendszer és hatása a szerződési feltételekre. Kézirat. Budapest, 1983.; *Rónainé, Sábicz* Irma: Nemzetközi versenytárgyalások Magyarországon. Külgazdaság, 1983. 5. sz. *uő.:* Tanulmány a nemzetközi részvétellel megtartott magyarországi versenytárgyalások egyes kérdéseiről. Kézirat. Budapest, 1983.

[10] Vö. *Szolnoki* Péter: A versenytárgyalások gyakorlati tapasztalatai. Kézirat. Budapest, 1983.

[11] Jellemzésként idézünk egy „versenytárgyalási felhívást": „Szövetkezetek, GMK-k, kisiparosok, figyelem! Az Örs vezér tér 15—18. társasház közösség versenytárgyalást hirdet az épület belső festésére és mázolására. Az ajánlatokat a hirdetéstől számított két héten belül kérjük eljuttatni az Örs vezér tér 15. VII. emelet 29. Vizi Sándor gondnok címére, irányítószám: 1148."

táridő lejárta *után* többé már nem *módosíthatják,* vagyis: alapelvként *tilos bármilyen, az ajánlattevőkkel az ajánlat módosítása érdekében folytatott tárgyalás.*

Egyfelől ez a garancia arra, hogy a versenyzők ajánlataikat abban a tudatban teszik meg, hogy ez az egyetlen és utolsó esélyük a tárgyalás megnyerésére, tehát gazdasági ésszerűségi szempontok szólnak amellett, hogy valóban a legalacsonyabb árat, illetve a legkedvezőbb (műszaki-kereskedelmi-jogi) feltételeket adják meg. *Másfelől* a versenyzőkkel való tárgyalások veszélyeztetik a versenytárgyalás tisztaságát, sértik a versenytársak esélye egyenlőségnek elvét, de az ő érdekük sérelmén túl lehetőséget adnak a kiírónak a versenytárgyalás manipulálására, meghamisítására, korrupcióra is, ugyanakkor amikor maga a versenyfolyamat *alkufolyamattá átalakulván* már nem alkalmas arra, hogy felette külső törvényességi kontrollt alkalmazzanak. Mindez végül is a közérdek súlyos sérelméhez vezet.

A régi hazai, illetve a más külföldi közszállítási, versenytárgyalási szabályzatok ezért a versenyzőkkel való mindennemű tárgyalást szigorúan megtiltanak, kivéve természetesen a pályázóknak a kiírás pontosításával kapcsolatos tudakozódásra irányuló jogát, illetve a kiírónak az ajánlat tisztázására irányuló tájékozódását, ideértve az esetleges fenntartások visszavonását. A versenytárgyalások kialakult rendje ismeri és megengedi az alternatív ajánlat (több ajánlat) beterjesztésének lehetőségét, így több elképzelés futtatására a versenytárgyalásos rendszer keretében is mód van úgy, hogy az a versenytárgyalás lényegét ne semmisítse meg.

12. A R. azonban — címétől függetlenül — az egyszerű versenyeztetés és a versenytárgyalás között valahol *középúton* áll, de mégis inkább *a szimpla licitáláshoz közelebb,* amikor — mint említettük — kimondja (9. §), hogy a vállalkozók a megrendelő hozzájárulásával ajánlataikat módosíthatják. Tisztában kell azonban lenni azzal, hogy ez a jogi konstrukció azzal a gazdasági alapgondolattal, melyre felépül, éppen az ár, illetve a többi feltétel kérdésében nem tudja a „legalacsonyabb", illetve „legelőnyösebb" ajánlat kiválasztásának lehetőségét biztosítani.[12]

A dolog lényegét tekintve a szerződéses üzletek licitálásos bérbeadásával megegyező gazdasági megfontolásra épül ez a konstrukció is (a versenytárgyalást rendező hozzájárulása itt nem döntő különbség). Csakhogy a szerződéses üzletek bérbeadása először is volumenét, súlyát tekintve meg sem közelíti egy 2 millió Ft-ot meghaladó beruházásét, ennek bonyolultságáról összetettségéről nem is beszélve. Amellett a bérbeadó érdeke a bérleti díj lehető *legmagasabb* megállapítása, ennek érdekében írja ki a tárgyalást; a konstrukció lényegét képezi ezért a bér*felhajtó* hatás.

Ugyanerre az alapra — a licitálás alapjára — helyezkedni beruházások esetén nyilvánvalóan elhibázott. Az ajánlattevők ugyanis az *alku lehetőségére* rendezkednek be és ajánlatukat (akár az árat, akár egyéb feltételeiket) úgy állítják össze, hogy abból szükség esetén (de ráadásul csak ha szükséges!) még engedhessenek. Érdekük tehát egyenesen *nem tartalékaik teljes körű mozgósítása* révén a legkedvezőbb ajánlat tétele, hanem az ajánlat megfelelő „rátartással", *alkuképesként* való összeállítása.

Úgy gondoljuk, nem járunk messze az igazságtól, hogy a kétségkívül észlelhető árfelhajtó tendencia csak részben vezethető vissza a kiírók régi, rossz beidegzettségére, hogy a kiírásban megadott árat a reálisnál alacsonyabban szabják meg. A másik — és nézetünk szerint döntő — ok az alkulehetőség, az ajánlat módosítása lehetőségének talaján álló koncepció, amely végül is indirekte a *kiírót is arra ösztönzi, hogy alkura rendezkedjék be* és a reálisnál alacsonyabb árat adjon meg (az ár megadása — jóllehet a tapasztalatok szerint a gyakorlatban a versenytárgyalási felhívások visszatérő, szokásos adata — egyáltalán nem kötelező, sőt *mellőzése* szolgálná a versenyhelyzet létrejöttét).

13. Mindezek előrebocsátásával nem lehetséges vitatni egy — a valódi versenytárgyalástól — eltérő koncepcióban készült jogszabályt (a R.-t), hiszen ennek és a már ismertetett egyéb, hazai és külföldi szabályzatokkal való *összevetésnek nincs értelme.* A R. egy *formai szigorításokkal megfejelt egyszerű versenyeztetést* fogalmazott meg, ezért tőle a valódi versenytárgyalási szabályzat ismérveit, megoldásait számon kérni nem lehet. Ebben a koncepcióban természetesen a rövid, részletekbe nem menő szabályozás semmi problémát nem okoz.

Egy *valóságos versenytárgyalás* ezzel szemben nyilvánvalóan megkívánja az ajánlat módosítása *tilalmán* alapuló koncepció szerinti szabályozást, ami egyben a maga után vont számos konzekvenciával együtt a *részletekbe menő,* a felek akarati autonómiáját az említett gazdaság- és jogpolitikai szempontok alapján jelentősen korlátozó, garanciális megoldásokat biztosító „kazuisztikus" szabályozást tesz szükségessé.

Úgy gondoljuk, hogy a szabályozás finomításának, tökéletesítésének emellett arra is ki kellene terjednie, hogy biztosítsa magánszemélyek, sőt: külföldi vállalatok részvételének lehetőségét is. Erre jelenleg — mivel a R. végeredményben csak gazdálkodó szervezetek részvételét teszi lehetővé —[13] nincs lehetőség. A külföldi versenytárgyalási szabályzatok azonban sehol sem tesznek különbséget csak belföldi, vagy belföldi és külföldi részvételére tekintettel kiírt tender között, a jogi szabályozás mindegyikre *egységesen* vonatkozik. A különtartásnak hazai viszonyaink között sem lehet fellelni valamiféle alapját.

A gazdasági reform folyamatban levő átfogó továbbvitele, a vállalati önállóságnak a piaci viszonyok, a gazdasági verseny teljesebb kibontakoztatása alapján megvalósuló jelentős kiterjesztése azonban gazdasági életünk e létfontosságú szférájában csak akkor valósítható meg, ha ennek megvalósításához a korszerű és a reform gazdaságpolitikai feltételezésének megfelelő jogi szabályozás kialakításával is hozzájárulunk.

[12] Ld. részletesen Csillag György és Sábicz Irma idézett fejtegetéseit.

[13] Nem tekinti versenytárgyalásnak a R. által vezetett jogintézményt Csillag György és Sábicz Irma sem — ld. 9. jegyzet.

*Sárándi Imre**

Történeti, elméleti és pragmatikus elemzés a mezőgazdasági termékértékesítési szerződésről

Ennek a tanulmánynak az a célja, hogy *reálisan* feltárja a mezőgazdasági árutermékek tömeges forgalmát lebonyolító mezőgazdasági termékértékesítési szerződések által közvetített áruforgalom sajátosságait, közelebbről: a *mezőgazdasági termelőszövetkezetek és a feldolgozó, továbbeladó* partnerek közötti viszonyokat. Emellett szóba hozza a *mezőgazdasági kistermelők* értékesítési problémáit is.

A *megközelítés történeti elméleti és pragmatikus* módszerrel történik. A *történeti áttekintés nem történetírás,* inkább történetfilozófiai síkon mozog. Nem az a cél ugyanis, hogy eseményeket írjunk le, hanem hogy az eseményekből absztrahált tételekből tanulságokat keressünk a mára. Ez pedig rendkívül fontos, mert azok az anomáliák amelyekkel a mai szerződéses rendszerben találkozunk *történelmi gyökerűek,* elavult ideológiákon nyugszanak, s e *tételek hatnak ma is.*

Elmélet nélkül nincs a gyakorlatnak iránytűje. Ennélfogva meg kell mondani, milyen elvárásokat támasztunk a szerződéses rendszerrel szemben napjainkban. Itt a lényeg, hogy a *mezőgazdasági termékértékesítési szerződés fejezze ki azokat a sajátos technikai, gazdasági és társadalmi viszonyokat, amelyek a mezőgazdaságban előállított áruban objektivizálódnak,* amelyek ezt az árut megkülönböztetik más (ipari) áruktól, aminek következtében az ilyen árut közvetítő szerződéseknek is speciális jegyei vannak (kell hogy ilyenek legyenek).

A *pragmatikus* módszer a történeti megállapítások és elméleti tételek próbája, illetőleg a próba *értékelése* a gyakorlatban, mert Goethe-vel szólva „Fiam, fakó minden teória, s a lét aranyló fája zöld".

1. Történet tanulságokkal

Ahonnét érdemes a múltat feltárni — ebben a témában —: az a kapitalizmus. A modern tőkés társadalom jogát a *burzsoázia, méghozzá az ipari kereskedelmi burzsoázia,* igényeinek megfelelően hozták létre. *Ez kézzel fogható módon tükröződik a tulajdonjog szabályaiban.* Nem tett másképpen a jogalkotó a szerződési jog (kötelmi jog) kialakításánál sem. Ellenkezőleg: a szerződési jogban fogalmazódik meg a legerőteljesebben, hogy a forgalom szabályai kemény következetességgel az *ipari és a kereskedelmi tőke igényeit elégítik ki.* Az ipar dirigál, az ipar (kereskedelem) állapítja meg a maga képére a forgalom jogát, s más termelőszektornak — ha árut is termel — ehhez kell igazodnia.

Egy *darabig* valóban ez a helyzet és az ipari-kereskedő burzsoá társadalmi elit éli világát, a parasztgazdaság is, csak az övé *sanyarúbb.* Aztán egyszerre csak *fölfedezik a mezőgazdaságot.* A jogalkotás is felfedezi. Nem jószántából, hanem szükségből. Az idevezető út a következő: A mezőgazdaságban is *tőkésedési* folyamat megy végbe. Ennek óriási a jelentősége a speciális mezőgazdasági igények megfogalmazásában és kinyilvánításában. Felfedezi az *ipari tőke* a mezőgazdaságot mint *alapanyag-termelő* ágazatot az élelmiszer és más iparágak *„bányászati* szektorát". Arra is rájönnek, hogy a mezőgazdasági lakosság a termelőeszközök és a *használati* javak jelentős *piaca,* s végezetül, hogy a politikában a *mérleg nyelve.* Az ipari és a kereskedelmi burzsoázia azt is felismeri, hogy a mezőgazdaságban, a más gazdasági ágazatoktól eltérő, „külön" törvényszerűségek *is* uralkodnak, amelyeket immáron tisztelni kell. Amikor pedig az *élelmiszer* — főleg a második világháború után — *„stratégiai nyersanyaggá"* válik, a politikai vezetés számára is kezd fontos lenni a mezőgazdaság. A tudományok területén megjelenik az *agrár-közgazdaságtan,* a jogtudományban az *agrárjogi irányzatok.* A mezőgazdaság *reneszánszát* éli. Megjelennek az *állami támogatás* különböző *formái,* s a mezőgazdasági *termékforgalom speciális szabályai.* A jogi újítás a szerződések területén apróságokból indul (pl. az állatszavatosság különleges szabályai) és eljut a mezőgazdasági termékek tömegforgalmát lebonyolító *önálló szerződéstípusok* kialakításáig. Ma a modern ipari országokban legalább akkora — ha nem nagyobb — figyelmet fordítanak a mezőgazdaságra mint a nemzetgazdaság egyéb szektoraira.

Hát a szocializmus? A mezőgazdaság — ha Menenius Agrippa meséjét aktualizálnánk — hosszabb ideig nem a *has,* de nem is a *fej* szerepét tölti be a társadalomban. Az ipar vezet, az ipar elsődleges. S mit csinál a mezőgazdaság? Táplálja. Hogyan? Az államigazgatási előíráson alapuló, büntetőjogilag is kikényszeríthető kötelező beszolgáltatás útján, bagóért. *Furcsa pardoxon az emberiség történetében: sohasem az dirigál, aki táplál, hanem akit táplálnak.* Hosszú időbe telik (1956. évi 21. sz. tvr.) amíg a parasztság *partner* lesz (és nemcsak szövetséges), úgy látszik még több idő kell ahhoz, míg a mezőgazdasági termékeket feldolgozó (a hazai fogyasztó számára, és az exportra értékesítő) vállalatokat rá lehet bírni arra: *nézzék már valaminek azt a termelőréteget is amelyből élnek.* (Remélem az olvasó eltekint olyan adatok felsorakoztatásától, amelyek igazolnák, hogy mennyiért *vette* (veszi) a *kereskedelem,* az *ipar,* a *mezőgazdasági alapanyagot* és mennyiért *adja el a készterméket*). Ami a szerződéseket illeti, az első szerződések a *megrendelők diktátumai,* magas követelményeket támasztanak a

* *Sárándi Imre* egyetemi tanár, igazgató, ELTE Jogi Továbbképző Intézet (Budapest).

termelővel szemben alacsony ellentételekért, tetejébe a megrendelők magukra húzzák az *állami uniformist.* Tehetik, hiszen ők „vállalják" az „ellátási felelősséget" abból, amit *más megtermelt.* A törvényalkotás sem rest; amikor egyáltalán oda került az ügy, kimondotta, hogy a megrendelők által használt blanketták maguk a megtestesült *jog,* s a termelőnek ne legyen egyéb gondja, mint napvilágnál és sötétben is követni azokat. Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy — jóllehet a törvényalkotó is nélkülözte az *agrárszemléletet* (szegény, ő is a „vas és acél országának" bűvöletében élt) — *diszpozitív* szabályokkal — elvileg — teret engedett az agrárius érdekek érvényesülésének, s nem egészen rajta múlt, hogy az *iránymutató* szabályainak még az árnyéka sem igen volt jelen az *egyes* szerződésekben.

Magyarországon a *szocializmus* már az ötvenes évek végén jószándékkal fordult a mezőgazdaság felé, mégis máig tart — s még majd tovább is — azoknak a vonásoknak a felismerése, amelyek *jellemzőek* a mezőgazdaságra, s talán még tovább ezek tudatos hasznosítása, a mezőgazdaságra vonatkozó jogi szabályozásban, a *szerződések jogi szabályozásában,* és az *egyes szerződésekben.*

Tanulság: Arra kell törekedni, hogy *ideológiából eltűnjön a népgazdasági ágazatok hierarchikus rendbe sorolása.* Minden népgazdasági ágazat egyformán fontos, és ez áll az ipar, a kereskedelem, és a mezőgazdaság vonatkozásában is. Az ipar adja a technikát, a mezőgazdaság a technikát előállító és közvetítő legfőbb termelőerőnek az embernek az élelmét. Fejlett technika nélkül, termelőeszköz ellátó kereskedelem nélkül nincs modern mezőgazdaság, éhező, nyomorgó ember sem kitalálni, sem létrehozni nem képes a korszerű termelőeszközöket.

2. A mezőgazdasági árutermék sajátosságai és az ebből eredő gazdasági, szervezési, jogi feladatok általában és jelenleg

Melyek tehát azok a *technikai, gazdasági, társadalmi* viszonyok amelyek a *mezőgazdasági termékben megtestesülnek,* s hogyan hatnak azok a *mezőgazdasági termékek forgalmát lebonyolító legfontosabb szerződésre a mezőgazdasági termékértékesítési szerződésre?* A technikai relációk gazdasági következményeket vonnak maguk után, azok meg társadalmi vonatkozásokkal ölelkeznek. A további tárgyalás során ennek a *komplexitásnak* a jegyében haladunk.

a) A mezőgazdasági termelés évről évre megújuló, de nem folyamatos tevékenység.

Ez elsősorban a növénytermesztésre áll. A legtöbb növény minden évben egyszer áruvá válhat, de rendszerint csak egyszer — a mi éghajlatunkon. A termelés megújításának *kényszeréből* következik, hogy a szerződés *időtartamát* is legjobb a termelési ciklushoz kötni, ilyenformán a legtöbb növényre nézve az *éves szerződés* az optimális megoldás. *A mezőgazdasági termékek — különösen a növényi termékek* akár fogyasztásra kerülnek, akár további feldolgozásra — a *befejezett mezőgazdasági tevékenység eredményének pillanatában rendelkeznek azokkal a legjobb tulajdonságokkal, amelyek reájuk jellemzőek.* Nagyobbrészt ez a helyzet a kertészet, gyümölcskertészet produktumainál, de néhány ma már szántóföldi növénnyé vált más termék esetében (pl. zöldborsó), meg az állatnevelés, hízlalás esetén is. Ebből fontos következtetések adódnak, a *teljesítés idejére, helyére,* a *fuvarozásra,* a *kárveszély-viselésre,* a *feldolgozásra, előfeldolgozásra* és a *visszatartási jogra nézve.*

aa) Ha a termék összes eredeti tulajdonságát meg akarjuk őrizni, akkor a teljesítés *idejét* nem elég hosszabb határidőben esetleg napban sem meghatározni, hanem pl. *órás ütemezés* is kívánatos. Ehhez szoros együttműködés, igen nagy szervezettség szükséges. Másként alakul — mint az ipari termékeknél — az ún. *előszállítási jog is.* A növénytermesztés és állatnevelés, hízlalás befejezettségének az ideje legyen a *teljesítés ideje.* Ezért — szemben az ipari termékekre vonatkozó szabályokkal, ahol az előszállítás általános szabály szerint tilos, és csak a megrendelő engedélye alapján történt szállítás minősül teljesítésnek — a mezőgazdasági termékeknél az ellenkező megoldás a kívánatos. Idevonatkozóan a magyar Ptk. *megfelelő rendelkezést* tartalmaz. Más kérdés a *megrendelő előszállítási igénye.* A növény, az állat a további felhasználás céljához mért optimális tulajdonságainak elérésekor képviseli mind a megrendelő, mind a termelő — főleg az utóbbi — szempontjából azokat az adottságokat amikor *piacképes.* Ebben az időpontban tudja a megrendelő leginkább rendeltetésszerűen felhasználni a terményt, terméket, a termelő számára ez az az időpont, amikor a termés elválasztására, a teljesítésre felkészül, és a legjobb bevételt várhatja. Növényeknél a fejlettség bizonyos állapotában terem meg súlyban, minőségben az a mennyiség, amit a termelő üzemi tervében megállapított, és esetleg a szerződés tartalmává is tett, s akkor éri el belőle azt a bevételt is, amelyet tervezett. Hasonlóképpen van ez az állatok nevelése, hízlalása esetén is. A mezőgazdasági termék azonban *táplálék,* főleg *emberi táplálék,* amivel a piacot *folyamatosan* el kell látni, mégpedig az *igényeknek* megfelelően. Teljesen üresen hagyni az árukínáló polcot pedig *civilizált országban* egyáltalán nem lehet. A fogyasztót kiszolgáló kereskedő érdeke ilyenkor az, hogy „bármilyen" áruhoz jusson, a termelőé meg az, hogy az optimumot jelentő időt a teljesítéssel megvárja.

Konfliktushelyzet-féle alakul ki, mindenkinek *igaza van s még sincs igaza.* Itt a felek esetleges vitájában, a folyamatos piaci ellátáshoz fűződő társadalmi érdek mellé kell állnunk. Hazánkban és más országokban ahol a fogyasztó megszokta, hogy azt eszik amit akar, s nem azt amit odalöknek neki, a *társadalmi nyugalom,* és a *jó közérzet* egyik sarkpontja, hogy a vevő mindig megkapja azt, amit reális elképzelése szerint keres. A társadalmi érdek érvényesülését azonban *mindig* az áruviszony két oldalán helyet foglaló felek érdekeinek *maximális kielégítése* mellett kell elősegíteni. A megoldás nem lehet más: *jöjjön a még nem „kész", de már felhasználható termék,* de a termelő *ahhoz a bevételhez* jusson hozzá, amelyet a *kész termék eladása esetére reálisan tervezett.*

Példa: x áru y Ft/q-ként (hatósági v. szerződéses ár). A termelő az optimális átadási időben Z q-ra számít a megrendelő kérésére (szerződésmódosítás), az előbb leszállított termék mennyisége viszont csak Z—E q. A termelő ne Z—E q árát kapja meg, hanem Z. q árát. Ez azokra az esetekre is vonatkozik, amikor a megrende-

lő a szerződéskötés után „módosítja" a vágó súlyt. Erre a lehetőségre már a szerződés eredeti szövegében is utalni lehet, s akkor elkerülhető a szerződésmódosítással járó huzavona.

bb) Abból, hogy számos mezőgazdasági termék a tábla végén, az ól ajtajában képes „tudásának" maximumát nyújtani, a *teljesítési hely ésszerű kijelölésénél is* gondolni kell. A tábla végén (az osztályozógépről leszedve stb.), az ól ajtajában képviselt mennyiségi és minőségi tulajdonságok a termelőtevékenység *valódi eredményének mutatói. Ennek a terméknek* az ellenértékét kellene — igazság szerint — a megrendelőnek megfizetnie. Minden további mozgás csökkenteni alkalmas mind a mennyiséget (beszáradás), mind a minőséget (rothadás, fonnyadás, elszíneződés stb.). Az ideális megoldás tehát a *helyszínen való átvétel.* Ennek szorgalmazására törekszik a magyar szabályozás.

cc) Amennyiben a teljesítés helye nem a termelő telephelye, hanem a megrendelő telepe, vagy más hely, ahová az árut a megrendelő diszpozíciója szerint szállítani kell, a termelő a szállítással nem csak *többletkötelezettséget,* hanem a mezőgazdasági termékek emlegetett természetéből folyóan, *kockázattöbbletet* is vállal, sőt számos esetben nem is a szó igazi értelmében vett kockázatról van szó, mert a kockázatvállalás remény a jóra és beletörődés a veszteségbe, hanem csak a *hátránytöbblet* elvállalásáról. A többletmunka és a kockázattöbblet kétféle módon tükröztethető az ellenszolgáltatásban:

— legalább a fuvarozó vállalat által felszámítható díjak *teljes* összegének megfizetésével vagy;

— a szolgáltatás ellenértékének ahhoz szabott megállapításával, hogy hol a teljesítés helye. A termelő telepén az áru *olcsóbb,* más helyre szállítva *drágább* legyen. Az első megoldás csak a *többletköltséget* (többletkötelezettséget) honorálja, a második a *többletkockázatot* is.

dd) A mezőgazdasági termék eredeti tulajdonságainak megőrzése egyes termékek végső felhasználási formájáig hatóan bonyolult *tevékenység.* Mennél előbb kezdődik meg a tartósítási folyamat — ha az eljárás egyébként jó és a technológiai fegyelmet megtartják — annál több eredeti tulajdonságot képvisel a végtermék, s ez a legfőbb cél.

A *feldolgozást* ezért, hacsak lehet, a „szántóföld végén", az „ól ajtajában" kell megkezdeni, s ha lehet be is fejezni. Hazánkban a *jog erre lehetőséget ad,* az elkülönült érdekszférák közötti *diszharmónia feloldható.*

ee) A mezőgazdasági termék biológiai törvényszerűségeknek alávetett volta nehézkessé teszi azt is, hogy a fizetésképtelen megrendelővel szemben a szállító *visszatartási jogát* — ezt a kemény „rendszabályt" — gyakorolja. A *visszatartási jog* gyakorlásának — ipari termék esetében — legfeljebb a szállító raktárkapacitásának elégtelensége lehet az akadálya, a mezőgazdasági terméket — különösen az állatot — nem lehet a tárolószín mélyébe lökni, hanem gondozni, mi több etetni kell. Nem kétséges, hogy aki a visszatartási joggal jogszerűen „fegyelmezi" a megrendelőt, attól mindazon költségek megtérítését követelheti, amelyek annak gyakorlásával kapcsolatban, a rendes gazdálkodás szabályai szerint felmerülnek. Csakhogy itt nemcsak arról van szó, hogy költség merül fel, hanem arról, hogy *nincs hol őrizni a szolgáltatás tárgyát,* gondoljunk csak a csirke, sertésnevelő, hízlalótelepek kihasználtságának gazdaságosságát megalapozó kibocsátási és beállítási feszített ütemtervre, és e terv felrugásának összes, esetleg a harmadik személy (a napos csirke, a hízó alapanyag-szállító) érdekkörét is érintő hátrányos következményeire, illetőleg arra, hogy az állatot nincs *mivel etetni,* de az *sincs aki gondozza.*

A termelő a termesztési ciklus végén egyszerűen *teljesítési kényszerhelyzetbe* kerül. Hiába tehát a 14/1978 (III. 1.) Mt. sz. rendelet (a továbbiakban *R.*) felhatalmazása. „A termelő a szolgáltatást mindaddig visszatarthatja, amíg a megrendelő a pénzügyi fedezetről nem gondoskodik, vagy az erre adott megfelelő határidő lejárta után a szerződéstől elállhat" (R. 9. § (2) bek.), nem igen gyakorolhatja a visszatartás jogát. Az elállással sem megy sokra, ha pl. a termék erősen „célorientált" jellegű, mert ha eláll a konzervgyárral szemben, miféle piacon tudja értékesíteni a „konzervcélú" paradicsomtermést? Mire kiér vele a standig, a feléből „ivólé" lesz. Ezt a szabályt a mezőgazdasági termékértékesítési szerződésbe a szállítási szerződések szabályaiból „kopírozták" be. Ott jó, itt alkalmatlan.

Tanulság: Olyan jogi szabályozásra kell javaslatot tenni, amely biztosítja, hogy:

— ha a termelő előszállítás esetén még nem teljesen kész növényt ad át a megrendelő kívánságára, vagy a megrendelő menetközben módosítja a vágási súlyt, a termelő legalább a szerződéses árat kapja meg. Ha ez az ár nem fedezi az előszállításból eredő kárát, ennek megtérítését is követelhesse. Az egyes szerződésekben ilyen esetre káráltalányban lehet megegyezni,

— a feldolgozást az erre vállalkozó termelő végezhesse egyedül, vagy társulásban, ha a feldolgozó üzem olyan helyre telepíthető, hogy ezáltal szállítási költség lesz megtakarítható, illetőleg a termény, termék eredeti tulajdonságai jobban megőrizhetők. (Megfontolandó: a konzervgyárak egyszerűbb tartósítást szolgáló termelőeszközeinek a mezőgazdasági üzemeknek való átadása),

— ha a termelő saját eszközével fuvarozza a terméket a teljesítési helyre, legalább a fuvarozó vállalatok által felszámított fuvardíjat kapja meg, de ennél jobb megoldás, ha az egyedi szerződésekben eleve úgy állapodnak meg a felek

— még a hatósági ármegállapítás esetén is —, hogy a fuvarozott terméket drágábban vegye át a megrendelő,

— ki kell zárni — jogszabállyal — azt a lehetőséget, hogy a fuvarozás *kockázatát* a megrendelő bármikor a termelőre háríthassa. (Első lépésként hatályon kívül kell helyezni a 18/1979. (IX. 29.) MÉM—ÁH sz. rendelkezést, amely bizonyos mezőgazdasági termékek hatósági árát eleve a megrendelő telepére fuvarozott árura állapítja meg),

— a *visszatartási* jog és az elállás helyett más, hatékonyabb eszköz legyen a termelő kezében, amelyet a fizetésképtelen vevővel szemben alkalmazhat (a polgári jogban van belőlük elég).

b) A mezőgazdasági termékek áruként való jelentkezése ciklikus, az iránt uk való szükséglet állandó.

Az állandó szükségletek kielégítése háromféle módon oldható meg:

— a termék feldolgozásával (legkevésbé őrzi meg eredeti tulajdonságait);

— a termék naturális állapotban való tárolásával (raktározás),

— az eddig ciklikus termelés folyamatossá tételével.

Az utóbbi az agrártudományok gondja. (A feldolgozásról már volt szó.)

A termék tárolásáról megfelelő módon kell *gondoskodni.* A megoldás kétféle lehet: a termelő csak a hagyományos „paraszti" tevékenységet végzi és a megrendelő raktároz, tárol, ebben az esetben a termelő és a megrendelő közötti jogviszony a natur termék átadásával, átvételével lezárul. Ez a megoldás azonban *nem mindig lehetséges* és *nem mindig gazdaságos.* Ha a megrendelő nem tud raktározni, vagy számára ez nem gazdaságos, a termelővel kötött erre irányuló szerződés megoldhatja a megrendelő dilemmáját. Kétféleképpen: A megrendelő a betakarítás után *mennyiségileg* és *minőségileg átveszi* az árut, majd *tárolási, raktározási szerződést* köt (nem pedig egy „cetlit" ad) a termelővel. Ebben az esetben letéti szerződés keletkezik, a termékértékesítési szerződéstől különböző *önálló* szerződés. Csakhogy itt megint van egy kis bökkenő. Ha valaki *ipari* produkciót tárol; *holt dolgot őriz,* ha a mezőgazdasági terméket (natur állapotban); *élő szervezetet.* Az őrzési *díj* megállapításánál, illetőleg a *felelősség* megállapításánál erre figyelemmel kell lenni.

Jogalkotási feladat lehet a mezőgazdasági termékek raktározására, tárolására vonatkozó különleges szabályok kidolgozása, de megoldható a probléma a letét szabályainak a gyakorlatban igazításával is.

Eredményes lehet *olyan megállapodás* is amelyben a felek nem a betakarításkor teljesítik a termékértékesítési szerződést, hanem az magában foglalja a szolgáltatás tárgyának *meghatározott* ideig való őrzését is. Ennek azonban az árban is türköződnie kell. A „tárolás" a *termelő kockázatára* történik, s az *átvételi ár a tárolás időtartamával arányosan* növekszik. Az átvételi árra *előleg* adható, s a végelszámolás a termelő raktárából való utolsó mennyiség elszállításakor történik (Közös Piac-i megoldás).

Tanulság: Noszogatni kell a jogalkotást, hogy:

— dolgozzon ki a mezőgazdasági termékek raktározására vonatkozó rendelkezéseket, (a letét különleges eseteinek mintájára: szállodás, vendéglős felelőssége), vagy

— törekedjék arra, hogy a termelőtevékenység utáni őrzési feladatok vállalása esetén az átvételi árban tükröződjék a letéti kockázat.

c) Elérkezett annak az ideje, hogy nagyobb gondot helyezzünk a minőségre minden terméknél.

Ebből parancsolóan adódik az a követelmény, hogy a *szerződésben mindig meg kell határozni a minőséget.* A minőség meghatározásánál pedig eleve abból kell kiindulni, hogy — különösen a területre kötött szerződés alapján termelt — *áruk* minősége eleve eltérő lesz. Pontosabban a mezőgazdasági termelő nem tud ugyan (vagy csak igen ritkán) teljesen azonos minőségű árut *termelni,* de a szerződésben nem helyes általában jó minőségű termék szolgáltatását kikötni, hanem *osztályokat* kell megállapítani. Más kérdés, hogy mi egy-egy területen a *termelés eredményének minőségi összetétele* a terménytömegben, és más a *szerződés teljesítése érdekében átadandó áru minőségi összetételének* meghatározása. Semmivel sem lehet indokolni, hogy pl. a kertészeti termékek „alla rinfusa" jelenjenek meg a piacon, és a fogyasztó ne tudjon igényeinek megfelelő áruhoz jutni. Mellesleg az ilyen eljárás a kispénzű fogyasztóra különösen hátrányos, mert magasabb árért kénytelen vásárolni „vegyes" terméket. Márpedig a kereskedő is akkor tud eladási áraiban differenciálni, ha ő sem „átlagárat" fizet a termékért, hanem a minőségi osztályba sorolástól függően, a jobbért többet, a gyengébbért kevesebbet.

A körülmények változtak, a kereskedői értékesítési gyakorlat azonban tesped, a régi viszonyok által beidegződött szokásokban. Mind a termelő, mind a kereskedő *munkaerőhiányra, szortírozó, válogató gép* hiányára stb. panaszkodik. A panaszok relatíve igazak, de a hiány kiküszöbölhető. A gyakorlatból tudjuk, ha szorít a piac, van munkaerő (ha más nem szerződtetett diáksereg), van osztályozó gép (ha más nem valami szerkentyűt ilyenre alakítanak, aztán még az is kiderül, hogy jobb mint a nagy előkészületekkel tervezett, nagy költséggel előállított és természetesen igen drága „speciálgép"). A minőség, az osztálybasorolás ismérveinek viszont nagyon *pontosaknak* kell lenniük.

Nem így van — legalábbis idáig — a mezőgazdaságban. A *szabvány kevés* és igen sok közöttük a *rossz,* mégtöbb a homályos. A rossz szabványt az jellemzi, hogy döntően a *küllemre* koncentrál (legyen az áru hossza ennyi; átmérője meg amannyi, a színe ilyen meg olyan). A szabvány *nem a minőséget,* hanem az *egyöntetűséget* szorgalmazza. Az egyöntetűségnek a *kereskedelemben* kétségkívül van jelentősége, főleg az *egalizált* csomagok összeállításánál, a *szállítóeszközök standardizálásánál.* Az élelmiszeripari technológiák is kedveznek az egyöntetűségnek, csakhogy a fogyasztó rájön ám, hogy a *nagy* paprika nem mindig *jó* paprika, s a gyönyörűen *színes alma* legfeljebb *Hófehérke mostohája* számára képvisel használati értéket. A szabvány, a minőségi leírás homályossága az *átvevői önkény melegágya.* Ha a szabvány, a minőségi leírás bizonytalan, a piaci helyzettől függően lesz ugyanaz a termék egyszer *kiváló,* másszor éppen csak *„átvehető".* Ez az eljárás természetesen türhetetlen.

Tanulság: A piaci igények emelkedése szükségessé teszi a minőség javítását. Arra, hogy a leszerződött *egész mennyiséget kiváló minőségűre állítsa elő a termelő* — a természeti, biológiai hatások folytán — *nem vállalkozhat,* de azt ki lehet kötni a szerződésben, hogy a termelő — bizonyos termékeket — *válogatva, osztályba csoportosítva* adjon át. A szerződés szerint így teljesítendő szolgáltatás minőségileg hibásnak minősül, ha a termékek ömlesztve érkeznek a teljesítés helyére.

A minőség értéke fejeződjék ki differenciált árban, ellentételként — taxatíve felsorolt termékek hibás teljesítése esetére — *kötelező legyen a minőségi kötbér kikötése* (ezidáig csak lehetséges). Ennek természetesen csak akkor van értelme, ha a kereskedők (jogszabályi előírás alapján vagy versenyérdekeltség folytán) a *fogyasztónak* is különböző minőségű árut kínálnak. Szorgalmazni kell világos, félre nem érthető

(és félre nem magyarázható) *szabványok* további kidolgozását, ahol pedig szabvány nincs a *pontos minőségi leírást.* E feltételek megvalósulása esetén viszont a megrendelő köteles legyen minden még osztályba sorolható terméket átvenni.

d) A mezőgazdasági termék a ciklus végén tömegesen jelenik meg a piacon és túlkínálat jelentkezik.

Ez ellen a túlkínálat ellen az előbb emlegetett minőségi követelmények bizonyos irányú védelmet nyújtanak. A piaci kínálatot továbbá az *érési idő széthúzásával* lehet bizonyos fokig szabályozni. Ez azonban még nem minden. A mai — primitív — megoldás, hogy a szabadáras termékek termelői árait a felvásárló kereskedelem leszorítja, manipulál a minőséggel, gyilkolja a termelési kedvet, esetleg megfizeti az ellenértéket, s belenyugszik az áru pusztulásába.

Azokon a piacokon ahol elegendő a kínálat — tehát a piac nem vesz fel minden terméket — az optimálisra tervező földművelő azt tapasztalhatja, hogy termékére szükség nincsen. Reakciója — legyen az kistermelő, vagy közepes és nagyüzemi gazdaság — nagyjából egyforma: *leáll,* s jövőre más körülmények között — nagyon oda kell figyelni arra, hogy egy gazdasági évről van mindig szó — az előző évi körülményekkel homlokegyenest ellenkező helyzet adódhat, az előző évi túlkínálatot, alulajánlás válthatja fel.

Ennek megakadályozására kitaláltak már egy két sajátos módszert. A kiegyensúlyozott szocialista mezőgazdasági termékpiacon — hitünk szerint — három módszer alkalmazható. *Akciók* szervezése kedvezményes feltételek közötti vásárlásra; az *állami intervenciós* felvásárlás mint piaci módszerek; s egy fél piaci, fél adminisztratív megoldás, a *denaturálás.*

Ezekkel a módszerekkel azt kell elérni, hogy a mezőgazdasági termelők hozzájussanak a túlkínálat idején is ahhoz a jövedelemhez, amelyeket az átlagos keresleti kínálati viszonyok mellett, megfelelő minőségű termék értékesítése esetén reálisan tervezhettek. Aligha kell bizonygatni, hogy a javasolt megoldások terhei *nem telepíthetők a felvásárló kereskedelemre,* (vállalatokra), de ha formálisan igen, e célra akkor is speciális alapokkal kell rendelkezniük.

Tanulság: A mezőgazdasági termékek zavartalan értékesítése érdekében — a kormányzat rendelje el (vagy tegye lehetővé), hogy — az iparcikkeket forgalomba hozó áruházak, boltok mintájára az élelmiszerkereskedők — még ott is ahol hatóságilag megállapított ár van — szervezzenek rendszeresen — ne csak az új termék fogadása előtt — kedvezményes *vásárlási akciókat* a fogyasztók számára. Alapítson a Kormány megfelelő *intervenciós felvásárlási alapot,* és ha semmi nem segít, fizessen a termelőknek *denaturálási* prémiumot.

e) Ma a *termőföld* inkább a *mezőgazdasági tevékenység eredménye,* mint a „természet ajándéka", a termőföld tehát addig, és csak akkor termelőeszköz, ha művelik méghozzá nem is akárhogyan, hanem a fejlett agrotechnikai módszerekkel és *folyamatosan* karbantartják. Ha értékesítési nehézség merül fel, a föld parlagon marad, használati értéke lényegesen csökken. A *mezőgazdasági termék tehát megtestesíti azt az érdeket, amely a földnek mint a termelés tárgyának és eszközének, mint a nemzeti vagyon — e minőségben — értékes részének megóvásához, „állagának" fenntartásához fűződik.* A műveléssel való felhagyás az *üzemben gazdasági konzekvenciákkal* jár, de az egész társadalomra is hatással lehet, hiszen a leromlott föld (termőtalaj) rendszerint csak a *társadalom* teherválalása mellett állítható vissza korszerű termelésre alkalmas állapotába.

Tanulság: A termőföld legjobb védelme, annak rendszeres művelése. Művelni viszont csak azt a földet érdemes, amelynek termékeit értékesíteni lehet. Az értékesítési biztonság — közvetve — *földvédelmi eszköz* is. A földművelés korszerű eszközökkel hatékony. Gondoskodni kell ennélfogva arról — a nehézségek ellenére is —, hogy a korszerű termelőeszközök állandóan a mezőgazdaság rendelkezésére álljanak, két úton differenciált — a mezőgazdaságra kedvező — importtal, és a hazai termelők mezőgazdasági gépgyártásra való ösztönzésével.

f) Ha a termelő és a megrendelő jövőbeli termékre kötnek szerződést, számolni kell azzal, hogy a teljesítést a természeti tényezők káros hatása részben vagy egészben *lehetetlenné teszi, vagy a termék várt tulajdonságait rontja le.* Jól szervezett, feszes piaci kapcsolatokban valamely szállítmány kimaradása vagy nem megfelelő minősége a megrendelőnél komoly nehézségeket, bajokat okozhat. Az efféle nehézségek csökkentését szolgálja az *akadályértesítési kötelezettség* (Ptk. 420. § (1) bek.). Ha ez elmarad, és a megrendelő nem, vagy csak az utolsó pillanatban (drágán) tud mástól a szükséges termékhez jutni, nemcsak *többletköltség,* hanem *kár* (tipikusan elmaradt haszon) is keletkezhet. A dolgok ilyen állása mellett — ha az *akadályértesítés elmulasztása a termelőnek felróható* — legalább *általány kártérítést* biztosító *kötbért* kellene kapnia a megrendelőnek. A jelenlegi megoldás ezzel ellentétes (Ptk. 420. § (2) bek.). Ennek értelmében az akadályértesítési kötelezettség elmulasztásának *önálló szankciója nincs,* a felelősségi következmény is csak akkor áll be, ha a *szerződésszegés is felróható.*

Tanulság: Feszes, jól szervezett piacon nem viselhető el a másik fél érdekei iránti közömbösség. Helyénvalónak látszik az akadályértesítési kötelezettség kötbérrel való biztosítása mindkét oldalon, *ha ennek elmulasztása felróható.* Objektív természeti akadály esetén azonban kimentés lehetőségét arra tekintettel kell megállapítani, hogy a természet furcsa fickó: amit egyszer elrontani látszott, önmaga képes reparálni. *Nem felróható tehát az akadályközlés elmulasztása, ha a termelő alaposan bízhat abban, hogy a potenciális károk károsító hatása nem áll be vagy az később megszűnik.*

g) A *mezőgazdasági termék* egyik sajátossága az is, hogy abban az üzemben, *ahol előállítják,* rendszerint (a monokulturás vagy a csak néhány mezőgazdasági tevékenységgel foglalkozó gazdaság kivételével) *fel is használható.* A lehetséges felhasználások közül a *termelési jellegű fogyasztásra* és a *személyi* (élelmezési célú) fogyasztásra való felhasználás az, ami a témával kapcsolatban szót érdemel. Bizonyos fokig idetartozik a *helyi szükségletek kielégítésére irányuló értékesítés is.*

Mi legyen akkor — vetődik fel a kérdés —, ha a termelő csak akkor tudná a szerződést teljesíteni — vagy azért mert a gondos szerződéskötés ellenére *nem*

termelt annyit amennyire szerződést kötött, vagy mert gondatlanul szerződött — ha saját magát megfosztaná a saját gazdaságában előállított élelmiszertől és azt a piacon szerezné be miután „kiürítette" óljait, s „összesöpörte" a gabona utolsó szemeit is a teljesítés érdekében, ha takarmány nélkül maradna az állatállománya, noha takarmányt termesztett, de azt a szerződés teljesítéséül teljes egészében átadta a megrendelőnek. Gazdasági érdekek és jogelvek ütköznek ez ügyben. A megrendelő gazdasági érdeke a „tűzön-vizen keresztül" teljesítés, a gazdáé a visszatartás.

Tanulság: Normális kínálati viszonyok és alulkínálat esetén nem indokolt gazdaságilag, hogy a termelő — a szerződés teljesítés miatt — képtelen legyen saját fogyasztási és termelő szükségleteit kielégíteni csak úgy, hogy egyszer eladója, egyszer pedig vevője legyen saját termékének, de az sem, hogy a helyben levő termék előbb útrakeljen, majd visszautazzék a helyi szükségletek kielégítése végett.

Az elvi tétel így fogalmazható meg: A *mezőgazdasági termelővel élelmiszerre és takarmányra kötött mezőgazdasági termékértékesítési szerződés nem terjed ki azokra az élelmiszerekre és takarmányokra, amelyeket a termelő saját (családi, üzemélelmezési) szükségleteinek kielégítésére, illetőleg gazdasági tevékenysége körében rendeltetésszerűen felhasznál, és azokra sem, amelyet a helyi forgalomban értékesít.* Természetesen a felhasználásnak jogszerűnek kell lennie (nem ütközhet pl. vágási tilalomba), a helyi szükséglet kielégítésére pedig a szerződés kontingenst állapíthat meg (pl. a szerződésben meghatározott mennyiség 10—15%-át adhatja el saját boltjában, illetőleg más boltoknak).

h) A szocialista tulajdoni, gazdasági berendezkedés úgy alakult, hogy a mezőgazdasági termékek zömét a *szövetkezetek,* a *háztáji* és *kisegítő gazdaságok* állítják elő. Ennek fontos gazdasági és társadalompolitikai következményei vannak, amelyeket a mezőgazdasági termékek értékesítésénél is figyelembe kell venni.

A mezőgazdasági szövetkezetek *tulajdonosi* kollektívák. Ebből a gazdálkodás vonatkozásában az következik, hogy a *legszigorúbb* módon *saját kockázatra* termelnek. *Kiadásaikat* gazdasági tevékenységük eredményeinek *bevételeiből* fedezik. A mezőgazdasági lakosság létszáma *egyre csökken,* a *mezőgazdaság szerepe* viszont egyre nő.

Ilyen feltételek mellett gondoskodni kell arról, hogy a mezőgazdasági üzemek — amelyek *létfontosságú* termékeket állítanak elő, tehát *preferálásra* érdemes üzemek — a korszerű termeléshez szükséges eszközöket bevételeikből beszerezhessék (napjainkban legalább szinten tarthassák az eszközállományt), másfelől, hogy személyi állományukat *megtarthassák,* mert annak csökkentése csak a gépesítés és másfajta modernizálás ütemének arányában lehetséges. A gondoskodás gazdaságpolitikai, társadalompolitikai, s ezek szolgálatában jogpolitikai feladat is. A feladat lényege: biztosítani a mezőgazdasági üzemek *működőképességét,* és a társadalomban betöltött *kiemelkedő* szerepének *megfelelő életszínvonalat* az üzemek *minden dolgozójának.* Ebben jelentős szerep jut a szerződéses viszonyoknak az *ellenérték* és a *kedvező egyéb feltételek* megállapításával.

Meggyőződéssel állíthatjuk, hogy a világválság okozta nehéz helyzet nem ok önmagában a szerződéstől való elállásra senki számára, az idáig elég nagy hasznot bezsebelő állami monopolszervezetek számára sem. A mai magyar jog *nem ismeri a gazdasági lehetetlenülés intézményét.* Az is jogellenes, hogy e szervezetek mindenféle furfanggal amihez bőven segítséget nyújtanak állami és pártszervek is, a hosszú távú szerződéseket — amelyekbe nem egyszer a hebehurgya propaganda és agitáció ugratta be a termelőket — *egyoldalúan módosítják* (erre még visszatérünk). Nem vezethet a mezőgazdasági termelés visszafogására az sem, hogy a mezőgazdasági termelés bruttó növekedése, az árukibocsátás növekedése nem növeli arányosan a *mezőgazdaság* hozzájárulásának arányát a nemzeti jövedelemhez. Az arányeltolódás csak részben vezethet vissza a mezőgazdaság „hibájára". A saját hiba kiküszöbölése elsősorban a szak- és *gazdálkodási képzés, gazdálkodási szemléletalakítás (mit-mivel-mennyiért) segítségével várható, de nem lehet a mezőgazdaság nyakába varrni a modern termelőeszközök, a műtrágya, a gyomirtók, a növényvédő szerek az állatorvosságok, a szállítás árainak horribilis növekedését, meg azt sem, hogy — nehéz piacokon — veszteséggel* kell eladni a mezőgazdasági termékeket a népgazdasági egyensúly érdekében, de még azt sem, hogy a KGST nem volt képes (közel negyedszázad alatt) olyan *közös* agrárpolitikát kidolgozni, amely ugyan nem zárná be a hagyományos piacokat, de keretei között a magyar mezőgazdaság is megszabadulhatna a *váratlan* és *kegyetlen* külpiaci hatásoktól.

Egészen speciális szemléletmóddal kell közelítenünk a mezőgazdasági termékeket a *háztáji* és *kisegítő* gazdaságban termelőkhöz. Tudni kell, hogy ezek nem a régi kistermelők *itt felejtett* maradványai, gazdaságaik nem a *kisparaszti gazdaság magányos szigetei* a népgazdaságban, hanem a *fejlett szocializmus általános arányossági törvényének következményei a mezőgazdaságban. A termelőeszközök állampolgári tulajdona, illetőleg használati joga (tartós földhasználat) alapján fennálló, szükséges és hasznos termelőtevékenységet folytató kisüzemi gazdaságok ezek, amelyek sikeresen egyesítik a régi termelőeszközöket a modern eljárásokkal* (az épület régi, a technológia új), *a régi termelési tapasztalatot a tudomány friss eredményeivel a kisárutermelő gazdaság feltételei között, lehetővé téve minden fellelhető mezőgazdasági termelőerő hasznosítását, saját boldogulásuk, a társadalom és bizonyos fokig* (pl. a szövetkezeten keresztüli értékesítésből származó nagyüzemi bevétel) *kisebb társadalmi közösségeik érdekében.*

A háztáji és kisegítő gazdaságok értékesítési lehetőségei egyre inkább elnehezülnek, napjainkban teljesen beszűkülhetnek. A mezőgazdasági termékek *zömét* a mezőgazdasági közép- és nagyüzemek ajánlják fel a termékkereskedőknek. A nagyüzem (középüzem) rendszerint nagymennyiségű, azonos terméket kínál fel egyidőben. A felvásárló ipari vállalatok, kereskedők átvételi, árufogadási rendszerüket ehhez a helyzethez igazították. Ebből ered a baj. Nincs felkészülve sem az élelmiszeripar, sem a kereskedelem a háztáji és kisegítő gazdaságok *nem nagy mennyiségű, minőségileg is eltérő, esetlegesen jelentkező* árukínálatának *fogadására.*

A „denaturálás" (a piac által elutasított termékeknek a saját állatállománnyal való megetetése és az egyoldalú táplálkozásra való időleges hajlandóság — azt esszük ami van, nem azt amit szívesen ennénk, és mód is volna rá) csökkenti ugyan a veszteséget. Ám ha a termelésben a legfőbb tényező a meglevő termelőeszköz (régi ól, amelynek amortizációját senki sem számolja), a „mellékesen", sokszor a fiatalság vagy az öregkor miatt csak csökkent munkaképességűek által végzett munka, amelynek költségeit megint csak senki sem számolja, akkor ez a veszteség még elviselhető, de az már nem, hogy a termelés egyre inkább tőkeigényessé válása mellett is lemondjon a termelő a biztos értékesítésről. Ma már a termékértékesítési (nevelési, hízlalási) szerződés is egyre kevésbé biztos út, hiszen a nagy megrendelők vonakodnak a kistermelőkkel szerződést kötni. Jó lesz ráeszmélni, hogy a háztáji és kisegítő gazdaság tulajdonosa *létében* általában *nem függ* háztáji és kisegítő gazdaságtól, *nem kis-*, vagy *törpeparaszt,* nem „deklasszálódik", ha gazdálkodó tevékenységet abbahagyja (erre különböző „maszekszorító időkben" volt már példa).

Tanulság: A magyar mezőgazdaság *jövője nem függhet* a termelővel, az értékesítés során az ellenkező póluson helyet foglaló *felvásárlók* kizárólag saját érdekből kiinduló *önkényétől.* Ellen kell állni minden olyan — egyébiránt *törvénybe ütköző* — kísérletnek, amely a monopolszervezetek részéről a szerződéstől való elállásra, annak egyoldalú módosítására, vagy nyomásra „közös egyetértéssel" való alakítgatására irányul. Le kell beszélni az állami és pártszerveket arról, hogy a *monopólszervezetek ügynökeivé, kijárói-vá, lobbystáivá* váljanak a mezőgazdasági termelők rovására.

A Legfelsőbb Bíróság — a Polgári Törvénykönyv és a gazdálkodó szervek szerződéseire vonatkozó hatályos jogszabályok rendelkezéseivel összhangban a Közös Piac-i importkorlátozások ideje alatt — kimondotta, hogy aki monopol helyzetben van egy termék felvásárlásában és értékesítésében, saját üzleti (értékesítési) kockázatát nem háríthatja a termelőre (L. B. Pf. 21 005) (1969/27. sz.). Ennek az elvi jellegű ítéletnek kellene érvényt szerezni napjainkban is. A szerződés megszüntetése csak mindkét fél szabad akaratelhatározása alapján lehetséges *most is,* ugyanez vonatkozik a módosításra is.

A hazánkban előállított mezőgazdasági termék kifejezésre juttatja, hogy egy részét a háztáji és kisegítő gazdaságok, ettől a gazdaságtól végső fokon létükben nem függő termelői állítják elő és viszik piacra. Hogy ez a mezőgazdasági árutermelő tevékenység megmaradjon — mert kell, s alighanem a nagyüzemi termelés megdrágulásával méginkább kell —, *a felvevő piacot alkalmasabbá kell tenni az innen kikerülő áruk zavartalan fogadására.* Két úton: a szerződési háló lyukainak befoltozásával, és a spontán kínálat átvételének jobb megszervezésével.

i) A mezőgazdasági termék a társadalmi termelésnek olyan eredménye, amelynek értékesítése folyamán a piacon — az eladó és a vevő eltérő gazdasági, szervezettségi, jogi felkészültségbeli pozíciói miatt — *a gazdasági és* egyébirányú *fölényben levő felvásárló az „erős", a termelő a „gyenge" piaci partner.*

Különleges helyzetben vannak a mezőgazdával, akár eladói, akár vevői kapcsolatba kerülő *szocialista nagyvállalatok:* az „ipari hatalmak". Viszolyognak a versenytől, hiszen maguk is — szemben a tőkés monopóliumokkal — *verseny nélkül, művi úton* jöttek létre a hatvanas évek vállalatösszevonási hisztériája idején. Félelmetes hatalmukkal befolyásolják a gazdaságirányítást, a jogalkotást, nyomásuk meglátszik a szabályozórendszeren. Partnert nem ismernek el, csak alattvalót. Diktálják a feltételeket, s aki ellenszegül, „kizárják" a szerződő felek köréből.

Jóllehet közgazdászok és jogászok már a reform kezdetének idején figyelmeztettek arra, hogy a versenyorientációjú reformot ezek a vállalatok megakadályozhatják, a vezető szervek csak 1980—81-ben kezdtek hozzá leépítésükhöz. Leválasztottak róluk egyes részeket, többet felbontottak önálló vállalatokra. Maradt azonban belőlük bőven, sajnálatos módon a mezőgazdasági termékek felvásárlói között is. Ezek a vállalatok (trösztök) sem különbek mint a többiek.

aa) Befolyásolják a jogalkotást. Így fordulhatott az elő, hogy a Vetőmagtermeltető és Ellátó Vállalat — miután a hatvanas, ezek végén a hetvenes évek elején több pert elvesztett — a vetőmagot importáló külkereskedelmi vállalattal karöltve elérte, hogy mezőgazdasági termékértékesítési szerződés részletes szabályait tartalmazó Mt. rendeletekbe bekerült egy olyan szakasz (14/1978. (III. 1.) Mt sz. r. 17. § (3) bek.), amelynek alapján az *import*-vetőmagért való *felelősség korlátozható.* A gabona-lobby elérte, hogy a MÉM—ÁH egy *ármegállapító* rendeletben a többször módosított 18/1979. (IX. 29.) MÉM—ÁH sz. r. 5. § (1) bek. egyszerűen áthelyezze a teljesítési helyet a *megrendelő* telepére bizonyos gabonafajtákat illetően, mit sem törődve azzal, hogy magasabb rendű jogszabály azt a szállító telephelyére teszi, és attól csak a *felek* térhetnek el, nem pedig egy alacsonyabb rendű jogszabály. Kiharcolták a *fuvardíj* eltörlését 20/1980. (IX. 6.) MÉM—ÁH sz. r. melléklete (ez sehol a világon nincs így). Részük van abban, hogy a termékértékesítési szerződésről szóló jogszabály mélységesen hallgat a megrendelők által a termelőknek nyújtott szolgáltatásaiért való helytállásról (se a vetőmagért, se a kötelező tanácsért, se más juttatásokért nem szavatolnak).

bb) Ezek a vállalatok kötik ki még mindig, elvi jelentőségű Legfelsőbb Bíróság-i határozatok ellenére, az *ármegállapítási* jogot (Zöldért). Megakadályozzák a minősítés korszerűsítését és igazságosságát (hasított sertés — húsipar).

cc) A *blankettákban* sok-sok ügyesen megfogalmazott apró kikötéssel — amelyeknek veszélyét maga az átlagosan művelt szakember sem ismeri fel mindig — hátrányba hozzák a termelőt, jogi fölényüket kihasználva.

dd) A nagyvállalatok (trösztök) vezérigazgatói *„népgyűlésre"* hívják össze a termelőket — és népgazdasági érdekekre hivatkozva —, „közfelkiáltással" akarják elérni több szerződés felbontását vagy a termelőre hátrányos módosítását.

ee) Különböző módon igyekeznek a *viták eldöntését* a bíróság hatásköréből kivonni (végtelen és eredménytelen egyeztetésekkel a perlési határidőt elmulasztani).

ff) A nagyvállalatok züllesztik a szerződéskötés

aktusát „autogramm-gyűjtéssé"; *postán* küldik el a szerződési feltételeket a termelőnek vagy olyan ember viszi azokat, *akinek semmiféle felhatalmazása nincs* a változtatást is eredményezhető *tárgyalásokra.*

Tanulság: Tudomásul kell venni, hogy a nagyvállalat *különös jelenség* a gazdaságban az *egész világon, a mi nagy szocialista vállalataink pedig az ország méreteihez képest torz gazdasági hatalmak.* Ezért a termelőknek *semmiféle illúziót* nem szabad táplálniuk irántuk (pl. egyeztető tárgyalások).

El kell érni, hogy

— a törvényalkotó helyezze hatályon kívül a nagyvállalatokat nyíltan preferáló jogszabályokat;

— alkosson olyan rendelkezéseket, amelyek helytállásra kötelezik a nagyvállalatot (és más megrendelőt is) a termelőnek nyújtott szolgáltatásaiért, és a felelősség velük szemben is megállapítható legyen;

— felül kellene vizsgáltatni, érdektelen *szakemberekkel* az összes blankettákat és ennek eredményeként a kormány hozzon intézkedéseket a hátrányok kiküszöbölésére teendő intézkedésekre;

— hatékony *blanketta-kontrollt* kell kiépíteni (a Ptk. 209. §-a csak nehézkes és gyatra védelmet nyújt a hátrányos kikötések ellen);

— létre kell hozni a gyors és hatékony államigazgatási jellegű piacfelügyeleti szervezetet, érdektelen és megvesztegethetetlen (tehát jól megfizetett) szakértőkből;

— arról is szó lehet (amerikai tapasztalat), hogy a hosszadalmas bírósági eljárás helyett a szerződésszegési (főleg minőségi) vitákban a megrendelő és a termelők embereiből összeállított *zsűri* döntsön.

j) Az egész mezőgazdasági termékértékesítési politikában pedig figyelembe kell venni, hogy *a mezőgazdasági termelők* a *termelésben* és az *értékesítésben* megnyilvánuló *érdekazonosságuk által összefogott,* olyan *társadalmi réteget* jelentenek, amelynek tagjai egyre inkább felismerve gazdasági szerepüket és hatalmukat a *fejlett szocializmus tényezői által meghatározott osztállyá szerveződnek,* elismerve az ipari munkásosztály vezető szerepét, arra törekszenek, hogy annak partnerei-szövetségesei legyenek, s a vezető osztály *ebben* a szövetségi viszonyban érdekeiket a sajátjával *azonos* szinten képviselje és szolgálja.

*Tanka Endre**

Földárujelleg — földtulajdoni rendszer — racionális földhasználat

A termőföld szocialista áruminőségét korábbi munkánkban elemezve azt a tendenciatörvényt észleltük, hogy mezőgazdaságunkban a termőföld (hasonlóan a kelet-európai szocialista országokhoz) áruútjának a *második fejlődési szakaszához* érkezett. Ebben a föld, mint termelőeszköz (a mezőgazdaságirányítási szabályozórendszer és a jogi rendezés hatására) az *áruformáját* mind következetesebben *elveti* (rendeltetésszerű hasznosításából a materiális tulajdonváltozás és a tulajdonátszállás jogi lehetősége egyre inkább kiszorul, illetve e mozgás az ésszerű földhasználat igényeinek kielégítésére szűkül), egyidejűleg a föld-árustruktúrán belül fokozódik a társadalmi használati érték kategoriális önállósulása, amely folyamat a termőföldet (teljes következetességgel csak a földek közgazdasági értékelésének megvalósulásával) *sajátos árutartalmú* (a tulajdon földpiaci mozgásának kizártsága mellett is értékkel és társadalmi használati értékkel rendelkező) *gazdálkodási tárggyá* teszi.[1] Alapevidencia, hogy a föld árupálya mindenkori kiépítése és az arra települt földtulajdoni rendszer szoros korrelációban áll az *ésszerű* (gazdaságos) *földhasznosítással.*[2] E tétel igazságán nem változtat, hogy a kölcsönhatásos kapcsolaton belül az árujelleg és a földtulajdoni rendszer meghatározó szerepe dominál, amelyek függvényeként alakul a földhasználat minősége. A viszontdeterminációhoz azonban hozzátartozik, hogy a földhasznosítás megszilárdult rendje és szerkezetmozgása — nem egyszer az egész árupályát, illetve a földtulajdoni rendszert megrázkodtató diszfunkciók árán — visszahat az őt működtető föld-áruminőségre és földtulajdoni rendszerre, amelyek elé (olykor optimalizációs mérceként, néha viszont funkcionális létfeltételként) új követelményeket támaszt.

Mindezek azonban csak általános összefüggések. A magyar mezőgazdaság földtulajdoni és földhasználati viszonyai a világgazdasági korszakváltás beköszönte óta (a növekvő gazdálkodási gondok és a kiutat kereső gazdaságirányítási reformok megújulást sürgető légkörében) arra várják a választ: *hogyan tovább?* Korszerűsíthetjük-e a termőföld árupályáját és földtulajdoni rendszerünket úgy, hogy azok hatékonyabban szolgálják a racionális földhasználatot? Melyek a reális esélyei egy ilyen fejlesztési program teljesítésének, várható-e tőle az agrár- és élelmiszertermelés eredményeinek javulása, a végrehajtás során milyen buktatókkal kell számolnunk? Ezek a kérdések a természet- és társadalomtudományoktól sokoldalúan megalapozott, *multidiszciplináris* feleletet igényelnek, így a *földjogtudomány* önmagában nem illetékes (de nem is lehet képes) a megoldásra. Ezért a következőkben azokat a kutatási következtetéseinket összegezzük, amelyek *jogi oldalról* hozzájárulhatnak a fenti kérdéskör tudományos feldolgozásához.

* *Tanka Endre* tudományos főmunkatárs, Igazságügyi Minisztérium (Budapest).

[1] *Tanka* Endre: A termőföld szocialista árujellege és a földtulajdonjog. Kand. ért. Bp. 1980.

[2] Az ésszerű földhasznosítás agrárgazdasági és üzemi összetevőire, valamint általános kritériumának *jogi* megközelítésére ld. *Tanka* Endre: Illetményföldhasználat az állami gazdaságokban. MJ, 1983. 7. sz. 611—612. old.

I.

A földtulajdoni rendszer és a termelési tényezők térszerkezeti optimalizációja

1. A mezőgazdasági és élelmiszeripari termelés térszerkezetének fejlesztése a termelési tényezők optimális társítását, ennek keretében — többek közt — az *erőforrások* leghatékonyabb allokációját célozza. A regionális tervezés komplex rendszerének első lépcsője az agrártermelés főbb termelési (ökológiai és ökonómiai) tényezőinek térbeli összehangolása. Az irodalomban *Szűcs* István hangsúlyozza, hogy „az adott — mégpedig szűkös mértékben rendelkezésre álló — beruházási, fejlesztési erőforrások elosztásának, allokációjának kritériuma csak a *marginális hatékonyság objektív rangsora* lehet...[3] A *termőföld* tehát — mint alapvető termelőeszköz, élelmiszertermelési tényező és elsődleges erőforrás, holtmunka-elem — egyik lényeges rendszereleme az élelmiszertermelés térszerkezeti mozgásfolyamatának, amelyhez főként a *racionális földhasználat* társadalmi-gazdasági befolyásolásával kapcsolódik.[4] A termőföld áruminőségének kritériumrendszere és annak egyik külső megjelenéseként a *földtulajdoni rendszer* működtetése ennyiben jelenti neuralgikus pontját a mezőgazdasági termelés térbeli elrendeződésének.

2. A jog viszonylagos önmozgásával palástolt fontoskodásnak tűnő megállapítás, mégis igaz: *rendkívül bonyolult feladat* hitelesen prognosztizálni, hogy a *földtulajdonjog* (a föld-árujelleg fejlődésjegyeivel is számolva) milyen irányban, módon és intézménytípusok kiépítésével szolgálhatja a leghatékonyabban az ésszerű földhasznosítást. A válaszadás nehézségei közül — a gazdasági valósággal számot nem vető a priori következtetések és a prekoncipiált dialektika egyéb útvesztőit kirekesztve — két alapténye utalunk.

a) Egyik a *közvetítettségek* nagy száma. Csak az áttételek gazdag érhálózatát feltárva juthatunk a földáruminőség tulajdoni és nem tulajdoni létformáihoz. Ennek során a főbb közvetítők:

aa) a funkcionális szociológiai értelemben vett *tulajdonlás* népgazdasági helyzete, fejlődési tendenciái s ezek *tulajdonelméleti* lecsapódása;

ab) a tulajdonviszonyok *mezőgazdasági* sajátságai, az *eltérő tulajdonformák* szektorális konzisztenciája;

ac) gazdaságirányítás és *vállalati önállóság,* a szervezetrendszer reformja;

ad) a földtulajdon *jogintézményi* megjelenítése (pl. a kezelői jog korszerűsítése az állami földtulajdonnál), a föld-árumozgás szűkebben vett *jogdogmatikai* problematikája.

b) Másik alaptény a kelet-európai agrár- és földviszonyokban a *politikum sajátos jelenléte,* sorshatározó szerepe. Egyfelől itt is általános jelenséggel van dolgunk. *Sárközy* helytállóan állapítja meg, hogy „az állami tulajdonjogra vonatkozó elméletek történetét feleslegesen kiélezett ideológiai kirohanások jellemzik", a „tulajdonjogi megoldások túlpolitizálására való törekvés" a mai vitákban is tettenérhető.[5] Másfelől azonban a földtulajdon és földhasználat politikai beszabályozottsága több *specifikus jegyet* is felmutat.

ba) Egyik sajátság a *politikai kontinuitás:* a földkérdés, a földpolitika stratégiai céljai és taktikája a népi demokráciák agrárfejlődésében nemcsak a kisárutermelői földmagántulajdon felszámolásakor (a mezőgazdaság kollektivizálása során) kaptak jelentős politikai töltést, hanem a történeti szerepkörön túl a gazdasági döntések mögötti *ideológiai túlsúly* aktuálisan is szembetűnő. (Ez mintegy szükségszerű következménye annak a hosszúra nyúló „történelmi vargabetűnek", amely a föld termelőeszköz minőségét a naturális árucsere-formáktól az érték és társadalmi használati érték kategóriákhoz, valamint a „patriarchális" föld-magántulajdontól a szocialista társadalmi földtulajdonjog differenciált rendszeréhez vezeti. Vagyis: a fejlődési út minden szakasza az „itt és most" kihívásaival terhes, amelyek elől a földpolitika nem térhet ki.)

bb) További specifikum a földpolitika *rugalmassága,* vagy *toleranciája.* Mivel rendkívül heterogén földtulajdoni és földhasználati viszonyok ideológiai átfogásáról van szó, a földre vonatkozó *azonos politikai deklarációk* rendszerint *eltérő gazdaság- és földpolitikát* fednek. E vonatkozásban példaként elég arra utalnunk, hogy a termőföld *„nemzeti kincs"* értékjellegének politikai kinyilvánítása az egyes szocialista országokban jól megfér akár a direkt, akár az indirekt gazdaságirányítással, mind az államcentralizmussal, mind a terv-piaci mechanizmussal, sőt a *kizárólagos állami földtulajdonnal* csakúgy, mint a kisparaszti *föld-magántulajdonnal.* Emiatt a politikai behatároltság — az egyező társadalmi célkitűzések ellenére — egyaránt jelentheti a föld árumozgásának teljes befagyasztását (a tulajdonátszállás kizárását és/vagy a földérték kategoriális „sorvadását"), avagy szükségletkielégítő funkcióinak értékpályákra terelését.[6] Ez az elaszticitás teszi érthetővé, hogy míg ilyen kardinális (de elvi) földpolitikai kérdésben valamennyi szocialista ország azonos platformon áll, ugyanakkor ami az *agrártermelés dinamizmusát* illeti (jóllehet ennek súlybeli elsőbbsége aligha vitatható) a KGST a mai napig sem alkotott tagállamai számára azok összehangolt együttműködését célzó, közös agrárpolitikát és még inkább hiányzik annak szabályozó és intézményrendszere.

bc) A kelet-európai földpolitika el nem hanyagolható jegye a földviszonyok hosszas szocialista „érlelődési" folyamatának ellentmondásai és a tulajdoni

[3] Vö. *Szűcs* István: Az élelmiszertermelés regionális tervezésének rendszere. Gazdálkodás, 1983. 9. sz. 1—9. old. (idézve: 7. old. kiem. T. E.)

[4] *Szűcs* a regionális tervezési rendszer egyik integrálandó kutatási területeként jelöli meg a földértékelés, a földalap és a racionális földhasználat kérdéseit. (3. sz. i. m. 8. old.

[5] I.d. *Sárközy* Tamás: Állami tulajdonjog — vállalati tulajdonjog. JK, 1982. 5. sz. 346. old.

[6] Jellemző, hogy az 1968-as NDK Alkotmány majd az 1971-es bolgár Alkotmány nemzeti kincsnek nyilvánította a földet, jóllehet a direkt gazdaságirányítás lényegében egyik országban sem változtatott annak naturális felhasználásán. Hasonló álláspontot foglalt el a LEMP V. Kongresszusa 1969-ben, noha a lengyel agrárstruktúra akkor és ma is a 2—3 hektáros föld-magántulajdoni, kisárutermelő parcellák szétszórt tömegére épül, e „patriarchális szektor" a mezőgazdaságban a TTF levezetésére alkalmatlan, ugyanakkor a nagyüzemi földkoncentráció belátható időn belül nem teremthető meg.

többszektorúság bonyodalmai alapján kiélezett *ideológiai konfrontáció,* az ütköző politikai álláspontok polarizálódása, illetve az elvi tisztázottság és az érdekkiegyenlítő szintézis helyett az ideológiai válaszoknak *pragmatizmusba* vagy éppen merev *apológiába* süllyedése.[7] Mindez nem egyszer a földpolitika „világítótorony" szerepét is megkérdőjelezi. Lássunk erre egy perdöntő bizonyítékot.

Ismert, hogy az MSZMP XI. Kongresszusa által elfogadott Programnyilatkozat fokozatosan megvalósítandó célkitűzésként jelölte meg az állami és a szövetkezeti földtulajdon (akár egymás közötti) mozgásának megszüntetését, amelynek helyébe a földhasználati jogok állampolgári juttatását állította.[8] E politikai iránymutatást ma két szélsőséges nézet értelmezi. Az egyik fenntartás nélkül helyesli a társadalmi földtulajdonformák forgalomképességének teljes befagyasztását, mert az — úgymond — a megszilárdult nagyüzemi földkoncentrációt, a termelői biztonságot szolgálja és megfelel a magasabb rendű szocialista tulajdontípus, illetve a kollektív földhasználati formák fokozott védelme követelményének. A másik felfogás valójában kritika. Eszerint a föld árujelleg fenti alakítása azt az általános módszert követi, hogy a szocialista társadalomban a gazdasági fejlődés irányát olyan politikai döntés határozza meg, amely elsődlegesen társadalompolitikai, nem pedig gazdaságpolitikai kritériumokon alapul, emiatt viszont a gazdasági racionalitástól független, sőt azzal többször ellentétes. Konkrétan: a stratégiai útmutatás ideológiája a mechanizmus-reform 70-es évek közepére bekövetkezett megtorpanásának és visszarendeződési törekvéseinek légkörében fogant. Ezért a tulajdoni többszektorúság törvényei szerint árutermelő mezőgazdaság objektív működési feltételeivel szemben indokolatlan engedményt tett „az állami tulajdon feltétlen magasabbrendűsége" tétel történetietlen kimerevítésének. Gyakorlati következményeiben ez amiatt negatívum, mert nem számolhatott a világgazdasági korszakváltással, az agrártermelésnek az új követelményekkel szembeni alkalmazkodási kényszerből fakadó nehézségeivel, mégis hosszabb távra (minimum húsz évre) kizárta a föld áruviszonyokban a tulajdoni mozgásokra is építő ésszerű gazdasági cselekvés alternatíváit.

A politológia elemzési módszerei nélkül is megállapítható, hogy mindkét álláspont *részigazságokat* totalizál, egyoldalúságuk így tartalmi fogyatékosság, az érdekkiegyenlítő földpolitika torzója. Ami a *konzervatív* értelmezést illeti, az nem veszi figyelembe, hogy a nagyüzemi földkoncentráció a *kis-, közép- és nagyüzem* szimbiózisára épül, amely az elsajátításban *tulajdoni többszektorúságként* jelenik meg. Másfelől a földtulajdon összetett funkcióit vulgarizálja azzal, hogy azokból egyedül a termelői biztonságot emeli ki, holott — különösen heterogén tulajdoni szektorok és eltérő nagyságrendű üzemméretek esetén — hasonlóan fontos funkció a tőkeáramoltatás, illetve a termőföld (mint termelőeszköz) tekintetében a relatív földszűkösségnek — többek közt — tulajdoni mozgással való *csökkentése.* Emellett — hallgatólagosan — nem a szektorközi gazdálkodási egymásrautaltságot és együttműködést, hanem az elvontan megjelenített (az állami földtulajdon szupremáciáján alapuló) *ideológiai értékrendet* teszi a földtulajdoni formák intern viszonyának rendezőjévé.

A gyökeres *revízió* igényével fellépő nézet még lényegesebb kérdésben téved. A föld árupálya korszerűsítésének (helyesen felismert) követelményét abszolutizálva mintegy megfeledkezik arról, hogy a termőföld nem akármilyen áru, hanem *korlátozott mértékben* rendelkezésre álló és *tartósan lekötött termelőeszköz.* E tény mellőzése miatt pedig a *korlátlan mezőgazdasági földpiac* megnyitását tartja az egyedül üdvözítő megoldásnak, vagyis azt, hogy — akár egy új „földosztás" útján — éppúgy adják-vegyék a termőföldet, mint bármely más fogyasztási cikket, az bárkinek tulajdonába kerülhessen, akinek csak kell. E szélsőséggel szemben nyilvánvaló, hogy a földtulajdoni rendszer nem válhat öncélúvá, mert efajta diszfunkció (a földtulajdon és földhasználat dinamikai egyensúlyát megbontva) a termőföldet *élelmiszertermelési tényező* minőségétől fosztaná meg. A földtulajdoni mozgás (bármely irányú és mértékű is legyen) a termelőerők társadalmasítási szintjének növelését, a kis-, közép- és nagyüzemi gazdálkodást integráló nagyüzemi földkoncentráció továbbfejlesztését, a mezőgazdasági termelés hatékonysági növekedését, tehát az *ésszerű földhasznosítást* kell, hogy szolgálja. Végeredményben a Programnyilatkozat egyik szélsőséges interpretációja sem veszi figyelembe, hogy az az árumozgás *fokozatos* irányváltoztatására helyezte a hangsúlyt. Amennyiben jogos az a kritika, hogy a jogalkotó a stratégiai távú feladat végrehajtását elsiette (nem folyamattal, hanem egymozzanatú aktussal számolt), a föld árupálya ökonómiai stb. összefüggéseit kellően nem gondolta át, úgy a további teendőket elsődlegesen a *normatív rendezés* konzekvenciáiként lehet és kell levonnunk — éppen a Programnyilatkozat célkitűzésének helyes felfogása és következetes megvalósítása érdekében.

bd) A fentiek is jelzik: ha igaz, hogy „a tulajdonfogalom eszmeileg, politikailag „magasfeszültségű" kategória" (*Szabó* Kálmán), úgy e benső izzásnak egyik magvát — a maga rendíthetetlen statikumának politikai beágyazottságával — a *földtulajdon* adja. Tévedés lenne tehát feltételezni, hogy a föld árujellegének (akár az ésszerű földhasznosításra leszűkített) kérdései — melyeket a gazdaságirányítási reformfolyamat szükségképpen vet fel — kevésbé volnának politikai horderejűek, mint a mezőgazdaság szocialista átszervezése előtt. Ezért a földtulajdon mozgásterét, a változtatás reális esélyeit a földpolitika ma is egészében átszövi.

Amikor tehát a *földtulajdoni rendszer* mai és jövőbeni működtetésének optimalizációjára, a gazdálkodás minőségi tényezőivel (ld. hatékonyság, termelési szerkezet, innováció, piaci alkalmazkodás) való összehangolására, az árujelleg mozgástörvényeivel

[7] *Andics* Jenő találóan utal rá, hogy „még olyan viszonylag hosszú ideje létező gyakorlat ideológiai alátámasztásánál is zavarba kerülünk, mint a háztáji gazdálkodás a mezőgazdaságban... a létjogosultságára adott ideológiai válaszaink... jórészt pragmatikusak..." (*Andics* Jenő: A politika és a gazdaság közötti kölcsönhatások a nyolcvanas évek elején. Valóság, 1983. 7. sz. 6. old.)

[8] A Programnyilatkozatnak arról a tézisről van szó, amely szerint „...kezdetben korlátozni, később meg kell szüntetni az állami tulajdonban levő földek eladását, helyette be kell vezetni a közösségek és magánszemélyek részére meghatározott időre szóló bérbe, illetve használatba adását..."

számoló korszerűsítésére keressük a választ, a fenti összetevőkből kell kiindulnunk. A kérdéskör komplexitása viszont a részletes elemzés mellőzésére kényszerít bennünket, amely helyett a közvetítő elemeknek csak néhány láncszemét ragadhatjuk meg.

II.

Tulajdonlás és tulajdonelmélet

1. Az amerikai szervezetszociológia hatására nálunk is mindinkább térthódít a tulajdon *alanyi* és *funkcionális szervezetszociológiai* közelítése. A kutatási terep az adott szervezetrendszer, mint az egymással kölcsönhatásban levő elemek komplexuma (Ludwig von Bertalanffy), közelebbről: mely szervek gyakorolják az alapvető tulajdonosi funkciókat (ténylhelyzet), illetve a szervezet optimális működése hová kívánja azok telepítését (fejlesztés).[9] E vizsgálat a tulajdonelmélet számára bonyolult kérdést provokál: az *összállami tulajdonjog* kizárólagossága mennyiben egyeztethető össze az állam által alapított vállalatok, mint *gazdasági vállalkozások* szociológiai természetével. Az államjogi tulajdon modelljének válasza: az állami vállalatok közti valódi áruviszonyok elismeréséből szükségképp következik, hogy az *állami tulajdon* az áruforgalomban *osztódik,* vagyis a vállalatok eszközei feletti tulajdonjogot a vagyoni forgalomban főszabályként az *állami vállalatokhoz* kell telepíteni.[10]

2. Mennyiben hat az elméletnek e forrongása a föld-árujelleg tükröztetésére? Paradox módon (és ez legkevésbé a civilisztika bűne!) azt nem teszi hitelesebbé, ellenkezőleg, újabb eszközt kínál a tükörkép torzításához. A magyarázat kézenfekvő. Az ok a *földjogtudomány „reflexiós beidegződéséből"* ered, abból a mélyen rögződött hagyományból, hogy (az anyajogág „emlőin felnőve") megszokta a polgári jog „anyajogági gyámkodását". Ezért kényelmesebb számára annak kiérlelt kategóriáit — jói-rosszul — szolgaian átmásolni, semmint az önálló kategóriákat a földviszonyok valóságából absztrahálni, majd (kemény elméleti csatározásban) azokat mint „létezési formákat", „egzisztenciameghatározásokat" (Lukács) a föld árumozgás determinánsaiként elismertetni. A föld árupálya korszerűsítésére vonatkozó újabb földjogtudományi nézeteknél a *civilisztika „uszályába kapaszkodás"* két lényegesebb pontnál szembetűnő.

aa) A polgári jogtudományban a *naturálgazdálkodás* tulajdonviszonyainak a mai árufolyamatokra való történetietlen kivetítése szinte észrevétlenül (a konzervativizmus látszatát is elkerülve) merevedett meg. Az a hagyományos áruszemlélet ui., hogy a *tulajdonváltozás* teszi mindenkor valódivá az árucserét, hiába tartozott a naturális áruelmélet elavult kelléktárába, még leporolni sem kellett az új szerephez, ahhoz, hogy a *vállalat árutulajdonosi* minőségét bizonyítsa. Ehhez a funkcióhoz csakugyan hiteles absztrakcióként szolgálnak az „árujelleg = tulajdonváltozás és visszterhesség", illetve „az árujelleg tagadása = tulajdonátszállás kizárása és ingyenesség" civilisztikai képletek. A *klasszikus árucsere* adásvétel jellegű: a termelők (munka megosztásból eredő gazdasági elkülönültségen alapuló) tevékenységcseréinek — legalábbis formális — *egyenértékűségét* tételezi, további (az elsajátításban megjelenő) kritériuma a szolgáltatások *tulajdonátszállása.* Témánk szempontjából viszont a fő kérdés a fenti áruképletek hatóköre, *általános érvénye.* Közelebbről: érvényesek-e ezek a termőföld termelőeszközkénti felhasználására is? Ha nem, úgy létezik-e (a termőföld szükségletkielégítő funkcióit semmiben sem korlátozó) más minőségű árujelleg, mint a tulajdonváltozás? Ami az áruminőség általános érvényét illeti, e kérdésben a polgári jogtudomány kivételt nem tűrően affirmatív. Pl. *Sárközy* szerint „...a gazdasági elkülönültség és érdek — a közgazdasági tulajdon elrelativizálódásával összhangban — minden esetben materiális tulajdonosi minőséget jelent. Más szóval *nincs árucsere árutulajdonosok nélkül,* az áruviszony a szocializmusban is szükségképp és kizárólag materiális tulajdonosok közötti viszony."[11]

ab) A földjogtudomány ma uralkodó áruszemlélete a fenti alapevidenciából kettős következtetésre jut. Egyrészt amikor a vállalati árutulajdonért vívott „szabadságharc" érveit és eredményeit mérlegeli, arról győződik meg, hogy a kiteljesedő árugazdaságban mind élesebb antagonizmusra vezet, ha a gazdaságirányítás a termőföldet mesterségesen igyekszik távoltartani az értéktörvény hatásaitól. Az *elméleti* konklúzió: az áruminőség azonos a tulajdonátszállással, tehát ezt a termőföld számára is korlátlanul biztosítani kell. (Egyszerűsítve: az árutermelés a termelőeszközöket is áruvá változtatja, így a tulajdoni mozgások alól a föld sem lehet kivétel.) Másrészt a vállalat árutulajdonosi pozíciójából *pragmatikus* megoldás kínálkozik a kezelői jogintézmény elvetésére. Eszerint az állami vagyon és az állami föld esetében azonos megoldást célszerű követni, vagyis amikor a vagyoni forgalomban az állam helyett a vállalat az árutulajdonos, akkor a földtulajdoni viszonyok e megoldással csak úgy kerülhetnek összhangba, ha a földkezelő állami gazdálkodó „quasi tulajdonjoga" tényleges tulajdonjoggá fejlődik. Ezért a jognak a földhasználó állami nagyüzem részére *tulajdonosi rendelkezést* kell nyújtania, mert vállalati önálló gazdálkodásának egyik alapismérve, hogy valamennyi termelőeszköze hatékony működtetéséről maga dönthessen — ideértve a *termőföld tulajdonának átruházását* is.

ac) Az a felfogás, amely tulajdonváltozás nélkül az áruviszony létét kizártnak tartja, a premissza általános érvényessége kedvéért több lényeges ténytől eltekint. Egyfelől a modern marxista áruelméletek mind reálisabb érvekkel bizonyítják, hogy a *tulajdonviszonyokból nem vezethető le az árucsere.*[12] A hazai irodalomban *Vilmos* József meggyőzően mutatott rá, hogy a gazdasági elkülönültség, a munkamegosztás, az önszabályozó mechanizmusok, a különérdek, a tu-

[9] Ld. részletesen *Sárközy* Tamás: Tézisek az interdiszciplináris tulajdoni munkaüléshez jogtudományi oldalról. Bp. 1982. X. 20. (Kézirat, 10. old.)

[10] Ld. *Sárközy:* 5. sz. i. m. 348—349. old.

[11] Ld. *Sárközy* Tamás: A szocialista tulajdonjog-fogalom alternatívái. Áll. és Jogtud. 1971. 2. sz. 201—210. old. (Kiem. T. E.)

[12] Pl. ld. *Valovoj,* D. V.—*Lapsina,* G. J.: Szocializmus és áruviszonyok. (Kossuth Kiadó, Bp. 1974. 234. old.)

[13] „Nemcsak arról van tehát szó, hogy a modern termelőerőkön alapuló társadalmi munkamegosztással a kisebb-nagyobb cso-

lajdonváltozások stb. csak környezete, hatóközege, esetleg indítéka az árucserének, de azzal *oksági kapcsolatba nem hozhatók*. A *tevékenységek egyneműsége* az, amely árucserére kényszerít.[13] Tehát ha a tulajdoni mozgás és az áruviszony közt nincs valódi kauzalitás, az egymást feltételezettség és a viszontdetermináció csak hamis előfeltevései lehetnek e kategóriák „elgondolt" kapcsolódásainak. Vagyis: *logikailag* nem zárható ki az áruviszony léte tulajdonváltozás hiányában sem. (További kérdés, hogy az utóbbi áruviszony *atipikus,* több vonásában rendhagyó a hagyományos áruviszonyhoz képest.) Másfelől a tulajdonváltozást árukritériumként abszolutizáló nézetnek még elevenebb cáfolata maga a *szocialista árugazdaság*. A szocializmusban a bővített újratermelés csereviszonyait ui. — aktuálisan és történelmi tendenciaként egyaránt — az „*ellentétes folyamatok dialektikus összekapcsolása* jellemzi: egyidejűleg érvényesül az *egyenértékű csere* elvének megszilárdítása és a *nem árujellegű* tevékenységcsere bővítése".[14] Ellenvetésként felhozható, hogy az utóbbi tétel túlnyomórészt ideológiai töltésű, amely a dialektika ürügyén tagadja, visszafogja az áruviszonyok érvényesülését s valójában az árumozgások korlátozásának, megengedésük mindenkori mércéjének a doktrínája: az áruviszonyokból a népgazdaságban csak azokat „tűri meg", amelyeket a „dialektikus ellentét" még képes elviselni. Csakhogy ezúttal nem gazdaságpolitikai elvvel, hanem bizonyított, objektív természetű *gazdasági törvénnyel* van dolgunk, amely valamennyi szocialista ország népgazdaságában (akár a gazdaságirányítás módszerétől függetlenül is) utat tör magának, ezért azt „a szocializmus üdvtana" címén nem lehet félretenni. Miről is van szó? A szocialista állam központi gazdaságirányításának mindenkori döntő funkciója a *nemzeti jövedelem központosítása és újraelosztása*. Mivel a jövedelemelvonásnak és a támogatási rendszernek egyaránt számos *nem áruformája* is van (ezek főként az államigazgatási szubordináció csatornájában áramlanak), a termelés, az árupiac és a vagyoni forgalom versenyszférája mellett nem árupályára telepített „értéktőzsde" is működik, ahol a gazdálkodók az állami dotációkért, preferenciákért, a redisztribúció nem árucímletű juttatásaiért „tolonganak". Jó példa ennek szemléltetésére a *mezőgazdaság állami támogatása*. (Így az állami földek ingyenes használatbaadása a termelőszövetkezetek részére, a térségi meliorizációk dotálása, a talajerő utánpótlás és regionális közfejlesztések finanszírozása, beruházási hitelek stb.) Ez ui. kétségtelenné teszi részben a *nem árujellegű csereviszonyoknak* az árucserékkel való egyidejű jelenlétét, részben pedig azt, hogy itt az árugazdaság egyetemes érvényű „játékszabályaival" találkozunk: a magas színvonalon árutermelő kapitalizmus ezeknek a nem áruformáknak a gazdasági mechanizmusában felhasználását (v.ö. az *agrárprotekcionizmus* miénkhez képest jóval kiterjedtebb és hatékonyabb intézményrendszerével) csakúgy nem nélkülözheti, mint a szocialista építés az áruviszonyok fejlesztését.

ad) Ami közelebbről a *földviszonyokat* illeti, az áruminőséget a tulajdonváltozással azonosító felfogás itt még szembetűnőbb elméleti és gyakorlati ellentmondásokba ütközik. A materiális földtulajdon állami és szövetkezeti formáinál ui. az *árucsere hagyományos keretének hiánya* (a tulajdon jogalanyok közötti átszállásának kizártsága) önmagában *nem fosztja meg árutartalmától a termőföld felhasználását,* amennyiben annak szerves, együttható részese a legfőbb értékorientáló strukturális elemek — az érték és társadalmi használati érték kategóriák — uralma. (V.ö. a föld közgazdasági értékelésének célrendszerével.) A föld árujellegének ez a sajátsága azonban nemcsak a tulajdoni többszektorúságra épült keleteurópai szocialista országok mezőgazdaságát jellemzi. Nyilvánvaló, hogy a *szovjet földviszonyokban* az agrártermelés soha nem járhat a termőföld tulajdonátruházásával, hiszen ezt a kizárólagos állami földtulajdon fogalmilag kizárja. Ennek ellenére a *földhasznosítás* — a föld társadalmi használati értékét érvényesítve — a ráfordításhozam törvényei alapján gazdálkodási eredményt kér számon a földhasználótól, míg a nem termelői célú *földelvonás* — számított földárak segítségével — tulajdonváltozás hiányában is kompenzációt biztosít a volt földhasználónak. A termőföld termelőeszközkénti elsajátítását mindkét esetben *sajátos árutartalmú viszony* közvetíti. A föld áruviszony léte tehát nemcsak a tulajdonváltozástól szakadhat el, hanem adott esetben a gazdaságirányítási rendszertől is kisebb-nagyobb mértékben függetlenítheti magát. (Szélsőséget alapul véve: a föld áruminőség nem teljesen kizárt a direkt gazdaságirányításnak az áru-értékpályákat leszűkítő módszerei mellett sem.)[15]

ae) Az állami földtulajdonjog (állam) és a kezelői jog (vállalat) kettős jogalanyiságból „összegubancolódott" gordiusi csomóját valóban úgy lehetne a legkönnyebben elmetszeni, ha a föld tulajdonjoga *egészében* a mai földkezelőt illetné meg. Nem vitatjuk: ez csakugyan a jogdogmatikai egyszerűsítés diadala volna, a joganalógia sikere, amely az állami tulajdon egységének és oszthatatlanságának kiüresedett burkát egyszerre ránthatná le a vállalati áru- és földtulajdonról. Csakhogy van-e létjogosultsága a jogintézményi azonosításnak olyan materiális tulajdoni tárgyak árumozgásának beszabályozásakor, amelyek *árufunkciója gyökeresen eltérő?* Anélkül, hogy az államjogi tulajdon modelljének az állami földtulajdonra való adaptálhatóságába bonyolódnánk, egy tényt tévedés

portok elkülönülnek egymástól, hanem arról is, hogy a termelők — mivel speciális tevékenységet végeznek — mások számára termelnek és ezért, mint fogyasztók, csak csere útján, mások termékeivel elégíthetik ki saját szükségleteiket." (Ld. *Vilmos* József: A társadalmi munkamegosztás és az értékkategóriák. Világosság, 1974. 4. sz. 227. old. és uő.: Munkamegosztás, csere, tulajdon. KJK, Bp. 1977. 93. old.)

[14] Ld. *Ignatovszkij*. P. A.: A fejlett szocializmus. Kossuth Kiadó, Bp. 1975 54. old. („...egyáltalán nem következik, hogy a csere két típusa ellentmond egymásnak és hogy siettetnünk kellene a történelmet a nem árujellegű cserének az árucsere rovására történő felváltására. Csak a munkatermékek és az emberi tevékenységek mind a két (ti. *áru- és nem árujellegű*) típusának a maximális felhasználásával és ésszerű összekapcsolásával lehet sikereket elérni a gazdaságfejlesztésben..." — i. m. uo.)

[15] Erre ad következtetési alapot, hogy a földvédelmet és földhasznosítást valamennyi szocialista ország — a mezőgazdaság-irányítás módszereitől, nemzeti hagyományaitól, stb. *függetlenül* — a termőföld közgazdasági értékelésével igyekszik továbbfejleszteni. Pl. úttörő, nemzetközileg is kiemelkedő szerepet vállalt e célkitűzés megvalósításának elméleti előkészítésében a *lengyel* agrárgazdaságtan (Cholaj, Rychlik, Lewandowsky, stb.), jóllehet ott még a nagyüzemi földkoncentráció feltételei sem értek meg.

nélkül állíthatunk. Nevezetesen: a vállalati árutermelés — elosztás — forgalom körében szükségletkielégítésre rendelt gazdálkodási javak zömének a funkciója az, hogy polgári jogi árucsere tárgyául szolgáljon, vagyis *tulajdonátszállás útján* hasznosítsák. Ezért kell, hogy az állami vállalat valódi árutulajdonos lehessen, tehát a *rendelkezési jog főszabályként* megillesse őt. Nem így van a termőföldnél. Az ui. — funkcionális szociológiai értelemben — *naturális* elsajátítás tárgya, amelynek fő funkciója nem a tulajdonátszállás, hanem az, hogy tartósan rögzített *üzemi keretekben* (a kis-, közép- és nagyüzemek számára) *lekötött termelőeszközként* az ésszerű földhasznosítást szolgálja. Emiatt a földtulajdon tartalmából a *használat* emelkedik ki, tehát az állami földet hasznosító nagyüzemnek csak *kivételesen* van szüksége a tulajdonosi rendelkezésre, akkor, ha az ésszerű földhasználat (kialakítása vagy továbbfejlesztése) a tulajdonjog átszállását *is* megköveteli.

ba) A civilisztikai prototípusok mechanikus másolása a földjogtudománynak az *állami tulajdonjog struktúrájára* vonatkozó nézeteinél is tettenérhető. A tulajdonelméletben az elsajátítási *primér szféra* objektivizációja (tehát a termelőeszköz tulajdonra összpontosítás, az állami tulajdonnak az összállamot képviselő gazdaságirányítás és az állami vállalatok kapcsolatára leszűkítése) fokozatosan átnő a *szekunder szféra* leképezésére azzal, hogy a tulajdonjogi problematika súlypontja a *gazdálkodási forma* szintjére tevődik át (Vö. a gazdaságirányítási szervezetrendszer és a vállalat benső mechanizmusának vitáival.) Az *állami tulajdonjog osztódására — a gazdálkodási forma autonómiáját, relatív önmozgásából fakadó jogi* igényeit „túlhajtva" — a földjogtudomány a kor „divatját" követve reagál. Amint *Eörsi* észleli, „...a jogirodalom néha valósággal tobzódik a tulajdonjog osztódásában."[16]

bb) Ebből a földjogi nézetek is derekasan kiveszik részüket. Olykor *azonos tulajdonformán* belül annyi tulajdoni jogintézmény-típust követelnek (nemcsak az elméleti megkülönböztethetőség számára, hanem döntően szervezetrendszerbeli-jogi *különállásként*), *ahány jogalany fajta* (feltehetően az ágazati specifikumokon vagy irányítási és gazdálkodási ismérveken alapuló osztályozással) csak elkülöníthető az állami tulajdonon belül.[17] Az állami tulajdon efajta atomizálása az elsajátítást egyébként is csak *partikulárisan* megjeleníteni képes jogi tükrözést szubjektív alapon torzítja. A totalitás rendszerkapcsolatain belül[18] ui. nem számol az új, integratív minőséget teremtő kölcsönhatások fő forrásával, az *államnak* az állami (gazdaságirányítási és vállalati) tulajdon kohézióját biztosító tulajdonosi elsajátító tevékenységével, amely meghatározó (makroökonómiai) rendszerviszonyhoz képest a gazdálkodó egységek tulajdonosi mozgása eltérő minőségű (mikroökonómiai) *alrendszeren belül* megy végbe. E felfogás nemcsak az *állam* gazdasági szerepétől tekint el, hanem figyelmen kívül hagyja a jogi rendezés — absztraháló képességéből eredő — szelektív hatásmechanizmusát is, tehát *gazdaság* és *jog* viszonyában sem talál járható utat. Nem véletlen, hogy az új tulajdonjogi formák „mesterséges létrehozását", mint a normatívákban át nem írható szertelenséget a jogalkotó is elutasítja.[19]

3. A tulajdonlás polgári jogtudományi elmélete a földjogot — a részben negatív hatások mellett — jelentősen gazdagítja. Az elsajátítási folyamatok *szervezetszociológiai* vizsgálata ui. igen *hasznos módszert* kínál a termőföld áruútjának korszerűsítéséhez. Részben a stratégiai-taktikai tulajdonosi funkciók megkülönböztetésével, a tőkeáramoltatási-értékesítési funkciók célszerű megosztásának elemzésével. Főként pedig annak a szemléletnek a tudatosításával, hogy a materiális földtulajdon egyik funkcióját sem lehet önkényesen kiragadni, illetve azok közt a gazdasági racionalitástól független, ideológiai értékrendet felállítani, hanem összességüket elemezve, kölcsönhatásaikat tisztázva kell keresni működésük továbbfejlesztéséhez azokat az alternatívákat, amelyek alapján az ésszerű földhasznosítást hatékonyabban szolgálhatják.[20]

III.

Tulajdon a mezőgazdaságban

A népgazdaság egyes ágazatai nem tulajdonteremtő tényezők, így természetesen „mezőgazdasági tulajdon" sincs. Ellenben az agrártermelés *tulajdonviszonyainak* számos *sajátsága* van, ezek viszonylagos különállást jeleznek más népgazdasági ágak tulajdonviszonyaihoz képest, ugyanakkor a föld árujellegének érvényesülését tekintve meghatározóak.

1. Lényeges eltérés (pl. az ipargazdasági tulajdonviszonyok erősebb homogenitásához és az állami tulajdon dominanciájához képest) a *tulajdoni többszektorúság,* ezen belül az *állami tulajdon szektorális kisebbsége* az ágazat többi tulajdonformájával szemben. Történelmi adottság, hogy a kelet-európai országok kollektivizált mezőgazdaságában a szektorális tagozódás alapja a *termőföld-tulajdon* lett, amely viszont a szövetkezeti és a kisárutermelői tulajdonhoz képest csak egyharmados tulajdoni arányt nyújt az államnak.

[16] *Eörsi* Gyula: Elmélkedések és álmélkodások a Jogtudományi Közlöny tulajdonjogi és felelősségi száma kapcsán. JK, 1982. 11. sz. 836. old.

[17] Pl. *Doméné* szerint „meg kell különböztetni az *állami tulajdonon belül jelentkező formákat,* így az állami vállalati, az állami gazdasági (tan-, célgazdaság, erdőgazdaságok, stb.) és a tanácsi tulajdont, a *társadalmi szervezeti tulajdon különböző formáit* ... és ... a társulási tulajdont..." (*Domé* Györgyné: Földtulajdon — földhasználat. MJ, 1982. 9. sz. 827. old.)

[18] *Petrik* helytállóan utal rá, hogy „...nem a tulajdonjog dolga, hogy a nem állami jogi személyek tekintetében a tulajdon működtetésének, a gazdálkodásból való vagyoni részesedésének a szabályait meghatározza..." (*Petrik* Ferenc: A szövetkezeti kodifikáció és a gazdálkodás szervezeti rendszere. MJ, 1983. 1. sz. 19—21. old.)

[19] Vö. *Afanaszjev,* V. G.: A totális rendszerek osztályozásának elveiről. (in: Rendszerkutatás. KJK, Bp. 1973. 283. old.)

[20] A földjogtudomány csaknem két évtizede — biztos cezúrát jelölve legalábbis a szövetkezeti földtulajdon létrejötte óta — a földtulajdonnak *egyoldalúan* és *termelési biztonság* nyújtásában és a szocialista *társadalmi elsajátítás* megszilárdításában (a nagyüzemi földkoncentráció védelmében) betöltött funkcióját hangsúlyozza. Nyilvánvaló, hogy *földtulajdoni többszektorúság* történelmileg tartós fennállása esetén (amely a nagy-, közép- és kisüzem kooperációs kapcsolatain alapuló munkamegosztásra, tevékenységcserékre támaszkodik) a relatív földszűkösségből előálló hiány ésszerű reallokációja nem nélkülözheti a *földtőke áramoltatásának* funkcióját sem, amely a tulajdonváltozást felhasználva a földszűkösség enyhítése irányában hat.

2. A mezőgazdaságban az állam tulajdonosi minoritása döntően befolyásolja az állami tulajdongyakorlás módját és intézményrendszerét. Állami tulajdon*jog* és gazdaságirányítási közhatalom ugyan a gazdálkodás valamennyi szintjén összefonódik. Mezőgazdasági sajátság azonban, hogy az állami tulajdonlásnak e területén nem lehet közömbös, hogy az állam tulajdonosi jogaival milyen módszerek alapján, milyen hatásköri megoszlásban él (pl. milyen mércét szab a vállalkozói önállóságnak, kockázatviselésnek, felelősségnek stb.), úgy az *állam nem tulajdonosi* (az állami szuverenitásból eredő, közhatalmi) *cselekvősége és a mezőgazdaság heterogén szektorainak tulajdonsága között még szorosabb korreláció* mutatkozik. *Donáth* a kelet-európai agrárfejlődés egyik tendenciatörvényeként észleli, hogy „...az állami irányítás totális törekvései szükségképpen korlátozták és korlátozzák a gazdasági egységek önállóságát... A gazdaságoknak totális állami irányítása *burkolt állami tulajdont* létesített az egyéni és a szövetkezeti tulajdon formális fenntartásával". A szerző a magyar mezőgazdaság hatékonyságának romlását — az együttható okok lényeges összetevőjeként — a 70-es évek gazdaságilag meg nem alapozott agráripari integrációjából („az üzemi viszonyok úgyszólván állandósult, kívülről-felülről elindított változtatását" bírálva) származtatja.[21]

3. A *termőföld-tulajdon* nemcsak *történetileg* (a szektorális tagozódás alapjaként) determinálja a mezőgazdaság tulajdonviszonyait, hanem azok minőségét *jelenleg* is sajátosan színezi. A termőföld ui. alapvetően *naturális tulajdongyakorlás* elsajátítási tárgya, a földtulajdonjog tartalmában pedig a *használat* mögött a rendelkezési jog jórészt háttérbe szorul. Az állami földtulajdon hatályos jogi konstrukciója (amely a tulajdoni jogalanyiság megkettőzése ellenére is csak „látszatrendelkezést" nyújt a földkezelőnek, míg a tulajdonjog tartalmában a földkezelő fölé növő államigazgatási elemeknek ad elsőbbséget) *visszahat* arra a tulajdonosi szférára (a vállalati gazdálkodásra), amelynek törvényeit más jellegű áruviszonyok mozgása diktálja (tehát ahol a gazdálkodó tulajdonosi rendelkezése nem nélkülözhető az árutulajdon átruházásához). Így a földtulajdon rögzítette „atavizmus" a mezőgazdaság állami szektorában a *hagyomány konzerváló erejével könnyíti az önálló vállalati gazdálkodás visszaszorítását,* mert még ma is azt tudatosítja, hogy a gazdálkodó szervnek stratégiai szintű tulajdonosi döntésre nincs szüksége, azt helyette az államigazgatás (szakhatósági, felügyeleti, stb.) központi és helyi szervei „hivatalból" meghozzák. *E* vonatkozásban tehát a földhasznosításban megtestesülő *naturális tulajdonlás* (a föld áruminőség követelte rendelkezési minimum juttatása nélkül) *visszahúzó erő,* amely az állami gazdaságok vállalati önállóságának, termelési struktúrájukban a vállalkozási jelleg kifejlesztésének, az eszközhatékonyságot növelő irányítási és üzemi szervezeti rendszerük kiépítésének egyik kerékkötője.

4. A mezőgazdasági többszektorúság földtulajdoni rendszerében az *állami tulajdonjog viszonykategória*ként funkcionál. E sajátság egyfelől azt jelzi, hogy az állami tulajdon egyidejűleg legfőbb forrása és felhasználója a többi tulajdonformának, ezért a *termőföld árujellegében* a tulajdonátszállásra vezető avagy azt kizáró mozgást az állami földtulajdon vezérli. (Vö. az állami földalap „befagyasztásával".) Másfelől a viszonykategória szerepkörét az állami tulajdon számára az egyéb mezőgazdasági tulajdonformák sajátos történeti megjelenése és kifejlődése juttatta. Köztudott, hogy a *szövetkezeti tulajdon,* részben pedig a *személyi tulajdon* is (pl. a háztáji gazdaság termelőeszközeinek s egyéb vagyontárgyainak a jog által fokozatosan bővített mércéje) az állami tulajdonnal vívott, több évtizedes „szabadságharcban" jött létre és erősödött meg. A szövetkezeti tulajdon kínzó „kisebbrendűségi komplexusa" az állami tulajdonnal szemben — a gazdasági-jogi egyenlőség politikai s egyéb deklarációi ellenére — máig sem szűnhetett meg és a fejlődés jelenleg is ott tart, hogy még csak a tulajdonelmélet kínál új esélyt az állami vállalatok és szövetkezetek piaci versenyképessége terén az azonos feltételek megteremtésére.[22] Az állami tulajdon tehát, mint viszonykategória, a földtulajdonjogi rendszer optimális működtetésében is kulcsszerephez jut.

IV.

Árujelleg és földtulajdoni rendszer

1. Azok a nézetek, amelyek a termőföldet árukritériumai szempontjából más népgazdasági termelőeszközökkel azonos minőségűnek tartják, a föld ésszerű hasznosítása érdekében *árujellegének* — tulajdonformájára tekintet nélkül — *korlátlan elismerését,* a tulajdoni mozgás minden irányú megengedését követelik. Eszerint a jog feladata, hogy az állami, a szövetkezeti és a személyi (magán) földtulajdon nagy- és kisüzemi földhasznosítási alakzatainál *egyaránt* megteremtse a *horizontális* (pl. állami gazdaság és tsz közötti földadásvétel), a *vertikális* (pl. nagyüzemi állami vagy szövetkezeti földnek az alkalmazott, a tag vagy kívülálló részére személyi tulajdonként elidegenítése) és az *intern* (az azonos tulajdonformán belüli) *árumozgást,* vagyis valamennyi földtulajdoni forma tekintetében *egyenlő feltételek* alapján biztosítsa a *tulajdonjog átszállását.* Az állami és szövetkezeti földalap forgalomképessé tétele a következő előnyöket ígéri:

a) a tsz használatában levő állami földek termelőszövetkezeti földtulajdonba kerülhetnek;

b) a tsz megvásárolhatja az állami szerv által gazdaságosan nem művelhető földet;

c) a mezőgazdasági nagyüzemek és az egyéb szocialista szektorok közötti földadásvétel a ma már életképtelen földrendezés helyett megteremtheti az opti-

[21] Ld. *Donáth* Ferenc: Gazdaságirányítás — tulajdoni viszonyok — hatékonyság. (Szöv. Kut. Int. Kézirat. 21., 26. és 28. old. kiem. T. E.)

[22] *Sárközy* szerint e téren a minőségi ugrást a *vállalatok önálló árutulajdonának* az elismerése hozhatja meg. (Ld. *Sárközy:* 5. sz. i. m. 344. old.) *Kotz* a szövetkezeti vagyonnal kapcsolatban kétféle szervezet kialakítását javasolja: a szövetkezeti *társaságot* (az aktív tagok tulajdonosi szervezetét) és a szövetkezeti *alapítványt* (az idegen vagyon kezelő szervezetét). Mivel a volt tagok felhalmozódásából és az állami juttatásokból eredő vagyont eleve elkülönítenék a társaság vagyonától, ezzel alapját veszítené a társaság gazdálkodásába való állami beavatkozás. (Ld. *Kotz* László: Szövetkezeti társaság — szövetkezeti alapítvány. KSZ, 1983. 1. sz. 85—89. old.)

mális birtoktagoltságot, az ésszerű nagyüzemi táblásítást, a nagy- és kisüzemi földhasznosítás integrációját;

d) megszüntethető a gyakorlatban be nem vált tartós földhasználat; a belterületi állami telkek az állampolgárok, míg a szövetkezeti tulajdonban álló beltelkek a szövetkezeti tagok és alkalmazottak személyi tulajdonába kerülhetnek; a nagyüzemileg gazdaságosan nem művelhető zártkerti állami és szövetkezeti földeket az állampolgárok személyi tulajdonként megvásárolhatják, míg külterületen az ilyen földek hasznosítását a korszerűsített haszonbérlet oldhatja meg;

e) A földjog ezzel a földtulajdoni viszonyokban intézményi garanciákkal kiépítheti a *társadalmi földtulajdonformák egyenjogúságát,* amely a *személyi földtulajdon* szükségletkielégítő funkcióit erősíti, e tulajdonformát az egységes állampolgári tulajdon felé közelíti.

2. Az előbbi felfogás a termőföldet *egészében áruformájú* termelőeszköznek tekinti. Ezért annak tulajdoni mozgását — bármely differenciálás nélkül — éppúgy és ugyanolyan formában az értéktörvény hatálya alá kívánja vonni, mint a népgazdaság más termelőeszközeinek és fogyasztási javainak áruútját. Megítélésünk szerint ez úttévesztés: abból a módszertani hibából ered, amely a termőföld áruminősége strukturális és funkcionális alkotóelemeinek konzisztenciájától (azok kölcsönhatásos kapcsolatrendszerétől) eltekint. Emiatt az *árustruktúrát* (amely a magasabbrendű népgazdasági áruviszony-struktúrának *különös vonásokat is* felmutató része) egyoldalúan kimerevíti, azt az áruminőség egyetlen közvetítőjének, tehát *kizárólagos determinánsnak* tünteti fel, ezzel pedig a *földtermelőeszköz funkcióit mintegy száműzi* az árujelleget alakító hatásmechanizmusból. Saját álláspontunk e nézettől lényegesen eltér.

3. A *termőföld,* mint termelőeszköz fontosabb *funkcionális árujegyei* a következők:

a) Huzamosan *lekötött termelőeszköz.* (Ésszerű használata csak tartósan rögzített üzemi keretekben lehetséges, ezeknek mai optimális megvalósulása a nagyüzemi földkoncentráció, amely a kis- és középüzemi földhasznosítást is integrálja.)

b) Közgazdaságilag a szűkösen rendelkezésre álló javak közé tartozik. *(Relatív földszűkösség).*

c) Mint alapvető élelmiszertermelési tényező, rendeltetésszerű hasznosítását — funkcionális szociológiai értelemben — a *naturális tulajdongyakorlás* jelenti, vagyis az elsajátítását megvalósító tulajdon tartalmából a *földhasználat* emelkedik ki. (A termőföldet az agrártermelés nem „elfogyasztja", hanem — változó mennyiségű és minőségű holtmunka elemként — újratermeli.) A termőföldre fennálló tulajdon *fő funkciója* ezért (akár a naturálgazdálkodást folytató, akár a modern árutermelő társadalmakban) *nem a tulajdonátszállás,* hanem az, hogy lekötött termelőeszközként ésszerű (gazdaságos, a ráfordításhozam törvényét követő) *földhasznosítás* alapjául szolgáljon.

4. Hogyan törnek maguknak utat a termőföld fenti termelőeszköz-funkciói a *tulajdonváltozással* járó és/vagy azt *mellőző árumozgásban?*

a) A magyar mezőgazdaság földviszonyai (a kelet-európai szocialista országokéhoz hasonlóan) *tulajdoni többszektorúságra* épülnek. A vegyes formációjú földtulajdoni viszonyok agrárgazdasági alapja a *kis-, közép- és nagyüzemi szervezet* földhasználatban is megvalósuló *integrációja.* A termőföld, mint huzamosan lekötött termelőeszköz tehát nem bármely (tetszőleges) üzemi keretben, hanem olyan gazdálkodási rendben kerül hasznosításra, amelyet a kis-, közép- és nagyüzemek anyagi rendszerré fejlődött szimbiózisa tart fenn. Ha a földpolitika e gazdasági alaptörvényt megszegi, vagy azzal nem számol körültekintően, a következmény: a termelés hatékonyságának romlása.[23]

b) A *relatív földszűkösség* a termelési tényezők térszerkezeti összehangolása során a területi szerkezetmozgás ellentmondásaként jelentkezik. A népgazdasági szükségletek megtermeléséhez ui. nincs elegendő jó minőségű termőföldünk, viszont nem mondhatunk le a rosszabb hatékonysággal művelhető földek terméséről sem. Emiatt az erőforrásokat nemcsak a jó vagy közepes minőségű földeken, hanem részben a kedvezőtlen termőhelyi adottságú területeken kell beruházni.[24] A földszűkösség azonban ennél *általánosabb érvényű korrelációban* is áll az agrártermelés hatékonyságával. A relatív földszűkösség ui. a mezőgazdasági termelés számára *létfontosságú termelőeszköz hiányát* jelenti. A hiány egyetemes törvényéből viszont az következik, hogy ha a termelés adott technológiájában valamely erőforrás mennyisége korlátozott, úgy a rendelkezésre álló *többi erőforrás kihasználatlan* marad. A hiány tehát csökkenti az erőforrások optimális felhasználását, ami viszont előfeltétele a hatékony termelésnek.[25] Az a körülmény, hogy a hiány a meglevő erőforrások fel nem használásával egy sajátos, torz fölösleget teremt, a termőföld hasznosításánál különös paradoxiával társut. Itt ui. nemcsak arról van szó, hogy a hiány miatt *más erőforrás* (pl. munkaerő, gép) hatékony hasznosítása elmarad,[26] hanem a következmény *ugyanannak* (a máshol hiányzó)

[23] A felhozható számos példa közül arra utalunk, hogy a 60-as évek végén az állami gazdaságok és általában a termelőszövetkezetek területi nagyságának további növelését az erőforrások jobb kihasználása már nem indokolta. Az összevonásokkal „mammutnagyüzemek" létrejöttének szorgalmazása szembekerült a mezőgazdaság iparosodásának azzal a tendenciájával, amely a termelés eredményességéhez ekkor már a gazdálkodó egységek önállóságának erőteljes növelését igényelte. (Vö. *Donáth:* 21. sz. i. m. 24—28. old.)

[24] Ld. *Szűcs:* 3. sz. i. m. 2. old.

[25] Vö. *Kornai*nak a hiány „öngerjesztő mechanizmusáról" adott elemzésével. („A hiány szüli a hiányt. Minél intenzívebb a hiány, annál nagyobb erővel hajtják valamennyi szivattyút, annál erőteljesebben éreztetik hatásukat a szívás hajtóerői... És minél erősebb a szivattyúzás — annál intenzívebb a hiány.") *Kornai* János: A hiány. KJK, Bp. 1982. 566. old.

[26] A földhasznosítási optimalizáció ellenható tényezői közt *látszólag* egyébként sem a más kapacitások kihasználatlansága a döntő, hiszen itt is „erőforráskorlátos gazdaság" működtetéséről van szó, amelyben „a hiányhoz való pillanatnyi alkalmazkodás első alapformája: a termelés mennyisége hozzáigazodik a mindenkori szűk keresztmetszetekhez, a pillanatnyilag legszűkösebb erőforrásokhoz". (Ld. *Kornai:* 25. sz. i. m. 48. old.) Magyarán: a földhasználat tervezési alapja eleve adott, meglevő termőföld terület, így ahhoz kénytelen igazodni a többi termelési tényező (munkaerő, gépesítettség, technológia, stb). Valójában azonban itt is *kettős hasznosítás* marad el: azé a termőföldé, amelynek megművelésére nem kerül sor (pl. zártkerti parlag), másrészt azé a kieső munkaerőé (pl. kisárutermelő), amely más termelési feltételek (érdekeltség, ösztönzés, stb.) alapján hozzájutna a termelőeszközhöz (a földhöz) s azon jövedelmező termelést folytatna.

erőforrásnak, a termőföldnek kihasználatlansága, meg nem művelése. (Ld. a zártkerti — kisüzemi —, másfelől a külterületi — nagyüzemi — parlag közismert, összetett problematikáját.) Meghatározott társadalmi feltételek állandóan *újjászűlik a hiányt. (Kornai) A relatív földszűkösség,* mint *hiány újratermelődése* — a termőföld termelőeszköz minőségéből eredően — több *sajátos vonást* mutat. Nevezetesen:

ba) Az erőforrás-korlátok fizikai természetűek. A termőföldnél e törvényszerűség — a földvédelmi diszfunkciók, a történelmi léptékű földpazarlás s egyéb földhasznosítási negatívumok következtében — abban csapódik le, hogy a *mezőgazdasági földalap fel nem tartóztatható csökkenése a relatív földszűkösséget az abszolút (fizikai természetű) földszűkösség tendenciája felé tereli.*

bb) A termőföld szocialista hasznosítása *„erőforráskorlátos" gazdasági rendszerben* valósul meg, tehát olyan makroökonómiai feltételek között, amelyek alapján az agrártermelés növelése nem a kereslet korlátjába, hanem az erőforrás-korlátokba ütközik. Az erőforrás-korlátos rendszer egyik ismérve, hogy a hiányt az expanzió által gerjesztett „csillapíthatatlan beruházási éhség" sem képes megszűntetni, ellenkezőleg azt még intenzívebbé teszi.[27] Emiatt a mezőgazdasági földalapnak más népgazdasági ágazatok részéről „fogyasztása" az *újabb beruházásokkal sem csökkentheti a hiányt,* a relatív földszűkösséget, mert a beruházások legfeljebb a kieső termelési kapacitásokat pótolják (többnyire azokat is ráfizetéssel), míg a hiány tovább gyűrűzik.

bc) A termőföld, mint termelőeszköz *tartós lekötöttségéből* következik, hogy a *relatív földszűkösség enyhítését* — a hiány ésszerű reallokációját — a gazdálkodás számos *objektív* adottsága gátolja, esetenként kizárja. (Pl. ilyen az élelmiszeripar területi elhelyezkedésével az „örökölt" telepítési helyzet,[28] az állami gazdaságok rendkívül kedvezőtlen birtoktagoltságánál a történetileg rögződött beruházások — ipari létesítmények, kombinátok stb. — mozdíthatatlansága; s legtöbb nagyüzemünknél a nem — vagy gazdaságosan nem — változtatható termelési szerkezet.) A földszűkösség kérdésköre önmagában is arra figyelmeztet, hogy — amennyiben a mezőgazdaság-irányítás a termőföldnél, mint termelési tényezőnél a földhasznosítás optimalizálása érdekében *egyáltalán* lehetővé tesz valamely redisztribúciót — a *hiány allokációjához* a föld áruminőségén belül a *tulajdonváltozást kizáró* és a *tulajdonátszállással járó funkcionális elemeket együttesen,* egymással összhangban kell működtetni.

c) Melyek *földtulajdoni rendszerünknek* azok az *alapfunkciói,* amelyekkel szorosan összefügg a termőföld árujellegének mindenkori alakítása?

ca) Egyik a *termelői biztonság* szavatolása. A tulajdonjog statikája — az elsajátításból a jogosulton kívül mindenki mást kizáró szerkezetével — hagyományosan az egyik legjobban bevált jogintézmény a termőföld termelőeszközkénti hasznosítására — éspedig annak akár közvetlen működtetésénél (pl. a kisárutermelő), akár a tulajdonos által kívülről irányított gazdálkodó egység földhasznosítása esetén (pl. az állami gazdaság földkezelése). A nagyüzemi földkoncentrációra épült társadalmi földtulajdoni formáknál — az *állami* és a *szövetkezeti földtulajdonjognál* — a *tulajdonátszállás* főszabállyá tett *tilalma* lényegében jól szolgálja a gazdálkodók termelői biztonságát, mert társadalmi méretekben kizárja a nagyüzemi földkoncentráció kialakult szektorális arányainak megbontását. (Nem kíván bizonyítást, hogy az utóbbi arányok történeti távú megőrzése és a nagyüzemi földkoncentráció *minőségi* továbbfejlesztése, hatékonysági „reneszánsza" az agrártermelésnek létfeltétele.)

cb) Az állami és a szövetkezeti földtulajdon „befagyasztása", e termőföldeknek jogi szankciókkal is körülbástyázott forgalomképtelensége azonban *önmagában* nem teremtheti meg a termelőknek az alapvető termelőeszköz tulajdonlásához fűződő biztonságát, sőt *nem egyszer annak ellenében hat.* Ahhoz, hogy a földtulajdonnak ez az alapfunkciója a gazdasági valóságban utat törhessen magának, egyfelől elengedhetetlen a termőföldnek *sajátos árutartalmú termelőeszközzé* tétele. A *föld közgazdasági értékelését* felhasználva el kell érni a földhasznosítás mindkét főirányának optimalizációját. (Tehát azt, hogy a *termelési* célú földhasználatnál a ráfordítás-hozam mérésével a szabályozók reális gazdálkodási eredményt kérjenek számon a földhasználótól. A *nem termelési* célú földelvonásnál pedig érvényt kell szerezni a beruházót földtakarékosságra szorító *földvédelemnek:* ha a kisajátítást kérő az általa elvont területért a föld társadalmi használati értékéhez igazodó számított földárat köteles megfizetni — amelyet nem háríthat az államra —, úgy e rendezés nemcsak a tetemes földpazarlást állíthatja meg, hanem — mind a beruházó „földéhségének" csillapításával, mind az értékarányos kompenzációval — növelheti a földhasználó termelési biztonságát.) Az új földértékelés célrendszere döntően *nem áruformájú termelőeszközként* tételezi a termőföld mezőgazdasági hasznosítását, vagyis a tulajdonátszállás kizárását veszi fő szabályozási modellnek. Ellenkező esetben, ha — akárcsak perspektivikusan — számolhatnánk azzal, hogy mezőgazdasági *földpiac* alakul(hat) ki nálunk, úgy a földforgalom kereslet-kínálati piaci automatizmusa szükségtelenné, sőt használhatatlanná tenné a számított földárakat. Másfelől a nagyüzemi földtulajdonos termelői biztonsága esetenként éppen a *tulajdonváltozás tilalmának az áttörését* követeli, amikor is a tulajdonosnak (kezelőnek) a rendelkezési jogától történt törvényi megfosztása mind terhesebb béklyója az ésszerű földhasznosításnak.[29]

cc) Mi a helyzet a *kisüzemi földtulajdonosok* (kisárutermelők) *termelői* (és beruházói) *biztonságával?* Amíg az állami és a szövetkezeti földtulajdon tu-

[27] Vö. *Kornai:* 25. sz. i. m. 539—567. old.

[28] Vö. *Szűcs:* 3. sz. i. m. 2. old.

[29] Tipikus esete ennek az, amikor az állami gazdaság vagy a tsz a nagyüzemileg gazdaságosan nem művelhető földjeitől csak amiatt nem tud „szabadulni", mert azok eladására nem jogosult, jóllehet e földek a kisüzemi földhasznosítók köréből gazdára találhatnának. Hasonlóan a tulajdonszerzési „kiváltság" — így a művelést felróhatóan elmulasztott állampolgár földtulajdonának térítés nélkül állami tulajdonba vétele — a gyakorlatban az állami tulajdon gyarapítása helyett diszfunkiókra vezet. Olyan földek hasznosítási gondját akasztja az állam „nyakába", amelyeket az sem a tanácsi kezelő szervek segítségével, sem nagyüzemekkel nem tud megműveltetni, a tulajdonátruházás tilalma miatt nem adhat el, így „nagyüzemi parlaggá" válnak.

lajdoni mozgást kizáró árujellege a nagyüzemi földkoncentráció számára — még a fenti szükséges változtatások nélkül is — túlnyomórészt előnyös, addig ugyanez a merev beszabályozottság az egyéni (nem kollektív) földtulajdonos terhére *halmozott hátrányokat* szül, amelyek végső fokon *termelői biztonságát is megrendítik.* A nagyüzemi földkoncentráció fennmaradása és fejlődése a kisgazdaságoknak is létérdeke, hiszen az iparosodó mezőgazdaság feltételei közt a nagyüzemi élelmiszervertikumba való beilleszkedés (a nagyüzem nyújtotta gépesítettség, növényvédelem, sokoldalú kooperációs támogatás stb.) nélkül nem tudnának jövedelmezően termelni. Csakhogy a személyi avagy a magánföldtulajdon alanya egyfelől az állami szuverenitásból és a mezőgazdaság állami irányításából eredő *földpolitikának* alávetett, az részére hierarchikus viszonyban testesül meg: a *„hatóságügyfél" szubordinációban a kistermelő földtulajdonosi rendelkezése fikcióvá válik,* így az képtelen a jogosult termelői és beruházási biztonságát szavatolni.[30] Másfelől a személyi és magánföld-tulajdonnak az elszigetelődését, számos esetben a sorvadását fokozza, illetve a rendszerképző társadalmi földtulajdon-formákkal szembeni kiszolgáltatottságát elmélyíti az *árumozgás* merev *„egyenirányа".* Az állami és a szövetkezeti földtulajdon az intézményesített tulajdonszerzési jogcímek és a vertikális tulajdonátszállás imperatív kizárásának összhatására (a pozitív jogok és a negatív tartalmú védelem összekapcsolásával) kellően gyarapodhat mind a személyi, mind a magánföldtulajdon „felszívásával". E szektorközi kapcsolat azonban *merőben egyoldalú.* Az *állami és szövetkezeti termőföld tulajdonát* ui. az *állampolgár semmiképp nem szerezheti meg.* Még akkor sem, ha annak gazdaságtalan vagy ráfizetéses művelése terhes nyűg a nagyüzem számára, sőt maga a nagyüzemi földkoncentráció is legfeljebb formális: a kérdéses földrészletet hiába táblásították, azt *termőhelyi adottságai* miatt belátható időn belül csak kisüzemi módszerekkel lehet és érdemes művelni. A földtőke áramoltatás egyenirányа azonban nem számolhat azzal, hogy a kistermelés igen jelentős élelmiszertermelési tényező. Ugyancsak figyelmen kívül marad itt a földhasznosítási optimalizációnak az az igénye, hogy a termőföldet lekötött termelőeszközként olyan gazdálkodó egység számára kell juttatni (annak tartós művelését szavatolva), amelynek üzemi keretei biztosítani tudják a hatékony földhasznosítás alanyi, tárgyi s egyéb döntő termelési feltételeit. A kisárutermelő szektorral szemben az *újabb földtulajdonszerzés* lehetősége részben de lege lata kizárt, részben — a progrediáló földszűkösség miatt — a saját szektoron belüli, intern árumozgásként mind szűkebb körre szorul. Ugyanakkor a jog az egyes *„tulajdonpótló"* intézményekkel (pl. tartós földhasználat, korszerűsített haszonbérlet) nem képes kellő termelői érdekeltséget teremteni és a termelői biztonságot fenntartani. E földpolitika lényege a *hiány „bővített újratermelése,* ahelyett, hogy a hiány ésszerű reallokációja útján a kisüzemi termelés körében a relatív földszűkösség csökkentésére törekedne. Mindezzel a szabályozók sértik a racionális földhasznosítást, tehát az agrártermelés hatékonysága ellenében hatnak.

cd) A *termelői biztonság* szavatolása — funkcionális rendszerelemként — a földtulajdoni rendszer *stacioner* szerepköréhez tartozik. Legalább ennyire alapvető funkciót azonban a földtulajdoni rendszer *dinamikai* tényezőként is hordoz, mégpedig a *tőkeáramoltatási funkciót.* Ez utóbbi pontosabban — a termőföldből mutatkozó relatív szűkösségre, továbbá arra figyelemmel, hogy szocialista földpiac és földadásvételek hiányában mezőgazdaságunkban a földtőkének az értéktörvényhez igazodó társadalmi mobilitásáról nem beszélhetünk — a *földhiány reallokációjának funkciója.* Kérdés, hogy földtulajdoni rendszerünk a föld-árujelleg mai beszabályozottsága mellett mennyiben teljesíti ezt a — föld termelőeszközkénti elsajátításához nélkülözhetetlen — funkciót?

ce) Az allokátor a relatív földszűkösséget azzal csökkentheti (egyidejűleg az ésszerű földhasznosításnak eleget téve), hogy a rendelkezésére álló föld-erőforrást ahhoz a termelőhöz telepíti, aki azt *leghatékonyabban* képes művelni. Az *állami* és a *szövetkezeti földalap* tulajdoni befagyasztása viszont csak egyirányú árumozgást enged. Ez az ideológiai értékrend szerint alacsonyabb rendűnek ítélt *kisárutermelői* földtulajdontól a *társadalmi* földtulajdonformák felé áramló tulajdoni változás azzal a további megszorítással, hogy a *szubordináció* — a szövetkezeti földtulajdonjog terhére — az egyébként egyenrangúnak deklarált állami és szövetkezeti földtulajdon között is érvényesül. E rendszer, amely a tulajdoni többszektorúság képében megjelenő *nagy-, közép- és kisüzem* földhasznosítási szükségleteit jelentős részben *nem a közgazdasági optimalizáció* ismérvei alapján rangsorolja, hanem azokat a szocialista tulajdonformák viszonyára kialakított ideológiai értékrendnek rendeli alá, valójában *adminisztratív kiutalás* útján osztja el a rendelkezésére álló föld-erőforrást. Az allokátor és az igénylő vertikális viszonylatában tehát *„vertikális hiány"* jelentkezik *(Kornai),* mely eleve képtelen az eltérő tulajdoni szektorok (heterogén és dinamikájában változó) földhasznosítási igényeivel számolni.

cf) A termőföld árupályája azonban a földhiány allokációját korszerűbben és hatékonyabban is levezethetné. A mezőgazdasági földviszonyoknak abban a *sávjában,* ahol — akár a termelői (beruházói) biztonság szavatolásához, akár a földtőke áramoltatásához, az anyagi érdekeltség megteremtéséhez, stb. — a tulajdoni mozgások nem nélkülözhetők, *termőföldpiacot* lehetne nyitni, amely az *eladók és a vevők horizontális viszonylatában* (a polgári jogviszony mellérendeltséget és kölcsönös érdekkiegyenlítést garantáló intézményei alapján) pénz-egyenértékért történő *adásvétellel* (cserével) közvetítené a föld-erőforrást és ezzel csökkentené a „horizontális hiányt" *(Kornai).*[31] Persze ne essünk *nagyságrendi tévedésbe:* a földtulajdon átszállásának a bevezetése (jóllehet, súlyában lényeges változás lenne) a mezőgazdasági földviszo-

[30] Pl. ha az államigazgatási hatóság úgy dönt, hogy az állampolgár külterületi földjét kisajátítja, ennek törvényes előfeltételei esetén az állampolgár tulajdonának elvonását nem vitathatja, sőt az iránt sem érvényesíthet igényt, hogy természetbeni kártalanítást — földjéért csereföldet — kapjon. Földtulajdonjoga kiüresedik: a pénzbeli kártalanítása iránti igényre szűkül.

[31] A földrendezések tapasztalatai szerint a nagyüzemek táblakorszerűsítést célzó önkéntes földcseréit a számított földár hiánya mellett döntően az eljárás bürokratizmusa, az államigazgatás ballasztjai húzzák vissza. Ezek zöme a földadásvétel polgári jogi ügyleténél elesne.

nyok összességét tekintve a *mikroökonómiai szférán belül* maradna, hiszen a termőföld áruútját diktáló nagyüzemi földkoncentráció (amely mezőgazdasági földalapunknak csaknem 90%-át fogja át) *túlnyomórészt* a földhasználat optimalizálásához nem igényel tulajdonátszállást, így *alapvetően* a tulajdonosi rendelkezés gyakorlása és *tulajdonváltoztatás nélkül* tudja a földet termelőeszközként hasznosítani. Ezért *tipikus és meghatározó* marad a termőföldnek *nem áruformájú,* hanem *sajátos árutartalmú* termelőeszközként felhasználása, míg ehhez *atipikus, kivételes* földhasznosításként kapcsolódhat az áruformájú *(tulajdonváltozásra vezető)* földhasználat.

Összegezve: a magyar mezőgazdaságban a termőföld, mint termelőeszköz a kis-, közép- és nagyüzemi földhasznosítást átfogó *nagyüzemi földkoncentráció* szervezeti kereteiben, a gazdálkodók viszonylagos elkülönülését és vállalkozói önállóságát kifejező *tulajdoni többszektorúság* alapján kerül felhasználásra. E közgazdasági alapténynek megfelelően a termőföld áruminőségén belül a föld *tulajdonváltozását kizáró* (a számított földárak segítségével az árustruktúrában a föld társadalmi használati értékét érvényesítő) árumozgását, mint *főtendenciát* össze kell kapcsolni a *tulajdonátszállásra vezető* (számított földáron vagy egyéb tényleges árucsere-értéken alapuló) *kivételes* árumozgással. A *földtulajdonjogi rendszer* a földviszonyokban csak e kétféle árumozgás összehangolt működtetésével válhat a szükségletkielégítés regulátorává. Az utóbbi szolgálati szerepét azzal töltheti be, ha a termőföld, mint termelőeszköz védelme és az optimalizáció igényeit teljesítő felhasználása során a *földtulajdon különböző funkcióit* (a termelőiberuházói biztonság szavatolását, illetve a „tőkeáramoltatást", a relatív földszűkösség csökkentését a hiány reallokációja útján) *egyidejűleg* és *valamennyi földtulajdoni forma létérdekeivel* számolva érvényesíti. A földtulajdonjogi rendszer ilyen jellegű *funkcionális szerepváltása* az *ésszerű földhasználat* megvalósulásának döntő feltétele. Ugyanakkor a földtulajdonjogi rendszernek az agrárgazdasági optimalizációra hangolt működtetése számottevően hozzájárulhat a *szocialista földtulajdoni formák továbbfejlődéséhez,* ahhoz, hogy egymás közötti viszonyukat ne ideológiai-társadalompolitikai elvek által in abstracto eldöntött hierarchikus értékrend alapozza meg, hanem azt a földviszonyokban több szektorális terepen folyó, de egyaránt a társadalmi szükségletkielégítésre irányuló (és így az agrártermelés minőségi tényezőinek alávetett) sokszínű *elsajátítás közgazdasági igényei,* illetve *lehetőségei* alakítsák.

V.

A jogi rendezés kérdései

A termőföld áruminőségének kritériumrendszere — köz- és agrárgazdasági prioritásai mellett — döntően a *föld árupálya korszerűsítéséből adódó jogi feladatok* szempontjából érdekli a földjogtudományt. Mivel az utóbbi kérdéskörnek még vázlatos bemutatása is csak külön tanulmány tárgya lehet, ezúttal — címszavakban — néhány fontosabb gondolatra szorítkozunk.

1. A jog számára a földtulajdoni-földhasználati viszonyok továbbfejlesztéséhez a fő pillér a *termőföldek közgazdasági értékelésének* mielőbbi megoldása. A számított földárak bevezetése az egységes földjogi kódex megalkotásához részben jogtechnikai minimum,[32] részben tartalmi támpont a tulajdoni és nemtulajdoni árumozgások jogi feltételeinek kiépítéséhez.

2. Az állami és szövetkezeti földtulajdon átszállásának *tilalma,* mint főszabály, továbbá a tulajdonváltozás kivételes *megengedése* igen körültekintő, rugalmas szabályozást igényel egyfelől az *áruforma hiányának áthidalásához* (pl. a földelvonásnak akkor is értékarányos kompenzáció mellett kell történnie, ha nem a tulajdonos személye, hanem „csak" az állami tulajdon kezelője változott), másfelől olyan *biztosítékok* érvényesüléséhez, amelyek a gyakorlatban *garantálják a földspekuláció kizárását* és azt, hogy a tulajdonváltozás ne vezethessen a termőföld rendeltetésellenes avagy ésszerűtlen használatához.[33] Annak feltételeit, hogy a termőföldek eladása valóban a relatív földszűkösség enyhítését, a hatékonyabb földhasznosítást, a munkaerő jobb kihasználását stb. optimalizációs célokat szolgálja, *multidiszciplináris módon* kell az agrárgazdaságtannak és a jogtudománynak együttesen kidolgozni.

3. A tulajdonváltozásokkal járó és az azokat mellőző föld-árujelleg összehangolt működtetése a *földjogtudománytól* számos jogintézmény kimunkálásánál (pl. földvédelem, ésszerű földhasználat, földrendezések, földkár, földjogi felelősség, stb.) a *jogdogmatika önálló,* alkotó felhasználását kívánja meg. A szabályozás alapjául szolgáló földtulajdoni és földhasználati viszonyok, mint *sajátos, atipikus áruviszonyok* ui. mind különös vonásaik, mind az agrártermelés célfüggvényével fennálló bonyolult, kölcsönhatásos kapcsolataik alapján eleve kizárják (még a tulajdonváltozások megengedése körében is) a *polgári jog* (vagyoni viszonyok rendezésénél jól bevált) szabályozási eszközeinek *mechanikus* átvételét. (Pl. a nagyüzemek közötti föld adásvétel bevezetése esetén sem mellőzhető az a *hatósági ellenőrzés* — így esetleg a földhivatalok részéről —, amelynek a termőföldek rendeltetésszerű hasznosítása felett kell őrködni. Az utóbbi funkciót pusztán gazdasági automatizmus nem teljesíthetné.)

4. A továbbfejlesztés néhány *jogi* területe:

a) a kezelői jog korszerűsítése;

b) állami és szövetkezeti földtulajdon átruházásának megengedése akár szocialista szerv, akár állampolgár részére (az utóbbi esetben személyi tulajdonba), például:

---

[32] A terjedelmes fölsorolást mellőzve utalunk rá, hogy a hatályos aranykorona kataszteri tisztajövedelem rendszere alapján a földtörvény számos intézménye elavult, tartalmát veszítette, újraszabályozása számított földárak létét feltételezi.

[33] Pl. nem engedhető meg a nagyüzem termelési szerkezetének olyan „korszerűsítése", hogy — jövedelmezősége érdekében — felhagyjon nagyüzemi tábláin a korábban hasznot hozott kukoricatermesztéssel, dolgozói munkaerejét egy ipari feldolgozó üzem alapításával kösse le, míg a termőföldjeit — jó pénzért — eladja állampolgároknak hétvégi üdülők létesítése céljára. Hasonlóan meg kell akadályozni, hogy a nagyüzem a gazdaságosan nagyüzemileg nem művelhető termőföldjeit spekulatív módon „tartalékolja" — mint pénzzé tehető árut — termelési eredménytelenségeinek ellensúlyozására.

ba) földrendezéssel meg nem oldható, ésszerű táblaméret kialakítása érdekében;

bb) olyan termőföldnek állampolgár részére eladása végett, amelynek megműveléséről semmilyen egyéb címen sem nagyüzem, sem kisüzemi földhasználó nem tud gondoskodni;

bc) a tsz használatában levő, állami föld tulajdonjogának megszerzése, megváltása ellenében.

c) állami, illetve szövetkezeti tulajdonban álló termőföld polgári jogi szerződésen alapuló cseréje bármely tulajdoni szektorhoz tartozó földdel, ha ez az ügylet a föld ésszerű hasznosítását szolgálja.

*Kurasvili, B. P.**

Mi legyen az ágazati irányítás sorsa?**

A párt XXVI. kongresszusa, az SZKP Központi Bizottságának 1982. novemberi és 1983. júniusi plénumai óriási történelmi jelentőségű feladatot jelöltek ki: határozottan át kell térni a gazdasági növekedés elsődlegesen intenzív tényezőire, meg kell gyorsítani a tudományos-műszaki haladást, emelni kell a termelés szervezésének színvonalát. A folyó évtizedben az ország népgazdaságának minőségi ugrást kell végrehajtania, el kell érnie a gazdasági és szociális hatékonyság szintjét.

Jurij Andropov a SZKP Központi Bizottságának 1983. júniusi plénumán tartott beszédében azt mondotta: „Társadalmi fejlődésünkben most olyan történelmi határvonalhoz jutottunk, amikor nemcsak megértek, hanem elkerülhetetlenné váltak a mélyreható minőségi változások a termelőerőkben, elodázhatatlan a termelési viszonyok ennek megfelelő tökéletesítése. Ez nem egyszerűen kívánság, elvtársak, ez objektív szükségesség, s ahogy mondani szokás nem térhetünk ki előle, nem kerülhetjük meg."

Lehet-e ilyen változásokkal szembekerülve továbbra is megőrizni a korábban kialakult népgazdaságirányítási rendszert? Aligha, hiszen nem lehet, hogy ne menjen keresztül *lényeges változásokon* az irányítási rendszer, amikor minőségileg megváltozik az irányítás tárgya. Ez valójában objektív szükségszerűség, amely előbb vagy utóbb utat tör magának.

Természetesen a népgazdaság-irányítási rendszer lényegbevágó változása kérdésének felvetéséhez nem elegendőek az általános elképzelések. Ez konkrét kérdés, a kialakult helyzet konkrét elemzését igényli. Már hosszú évek óta folyik ez az elemzés a pártkongresszusokon és az SZKP Központi Bizottságának plénumain, a tudományban és a publicisztikában. Az irányítási rendszer nem kevés igen súlyos hiányosságát feltárták, köztudomásúvá tették. Ezek mind így vagy úgy összefüggnek a jelenlegi ágazati irányítással. Világosan és egyértelműen kimondták, hogy „a gazdasági mechanizmus, az irányítási formák és módszerek tökéletesítésére és átalakítására irányuló munkánk nem felel meg azoknak a követelményeknek, amelyeket a szovjet társadalom anyagi-technikai, szociális és szellemi fejlettségi szintje támaszt."[1]

Megérett a helyzet, hogy újszerűen vessük fel a népgazdaságirányítás alapvető problémáit.

A főhatóságok sokasága és az intenzifikálás tényezői: egy mellette, öt ellene

A jelenlegi ágazati irányítási rendszer minden történelmi érdeme mellett *képtelen érvényre juttatni* a jelenlegi termelésnek megfelelő *intenzív* fejlesztési tényezőket.

Természetesen a dolgok leegyszerűsítése volna úgy vélekedni, hogy a jelenleg érvényben levő rendszer egyáltalán nem talál támaszra a termelési struktúrában és dinamikában. Ez a támasz egyes termékek vagy homogén termékcsoportok méreteinek növelése. Amikor az adott termék termelési volumene és az adott profilú vállalatok száma jelentőssé válik, az új „ágazat" irányítására, ha gyorsan kijelentik róla, hogy „fontos", *új főhatóságot* hoznak létre. Jelenleg a népgazdaságban a Szovjetunió több mint félszáz (össz-szövetségi és szövetségi köztársasági) minisztériuma és más főhatósága foglalkozik ágazati irányítással.

De a termelési specializációból szükségszerűen következik-e, ahogy gondolni szokás, az állami szervek szintjén az irányítás specializációja? Nem, szigorúan véve nem következik. Ha pedig ténylegesen így alakult a helyzet, feltételeznünk kell, hogy nem örök időkre. A jelenlegi ágazati irányításnak a korszerű termelés sok tényezőjével enyhén szólva bonyolultak a kapcsolatai. Milyen *tényezőkről* van szó? Legalább a következőkről.

Az *első* a termelés *diverzifikálása,* ágazatok közötti integrációja a termelési szervezet alapján. Egy és ugyanazon vállalat keretében (itt és a későbbiekben nem tesszük hozzá minden alkalommal a termelési egyesülést is) egyre előnyösebbé válik a *különböző ágazati hovatartozású termelés összekapcsolása.* Ez végső soron elvezet a hulladék nélküli, kevés műveletet igénylő termeléshez, óriási gazdasági és ökológiai haszonnal jár. Ugyanakkor a jelenlegi ágazati irányítást a legkevésbé sem arra szánták, hogy érvényre juttassa ezt a tényezőt.

Eléggé tipikus eset, amikor a vállalat, például egy apatit-termelő vállalat az értékes, de „profilba nem illő" kísérő nyersanyagot meddő kőzetként a meddőhányóra irányítja. Véletlen-e, hogy a sokprofilú termelési egyesülések kialakításáról hozott 1973-as utasítás elveszett a főhatósági labirintusban? Ugyanakkor a főhatósági gazdasági rendszereknek sincs meg az ágazati „tisztasága". A vállalatok, hogy ne függjenek a nehezen elérhető vagy pontatlan szállítóktól, „biztos ami biztos" körül vannak véve gyakran félig-meddig kézműves szintű egységek „naturálgazdaságával". Diverzifikálás? Van, de nem olyan, amilyenre szükség van. A szükséges diverzifikáció megbénul, a szükség-

---

* *Kurasvili, B. P.* tudományos főmunkatárs, Szovjetunió Tudományos Akadémiája, Állam- és Jogtudományi Intézete (Moszkva).

** A tanulmány *vitacikként* jelent meg az EKO szovjet folyóiratban, 1983-ban (Szerk.)

[1] Jurij *Andropov:* Karl Marx tanítása és a szocialista építés néhány kérdése a Szovjetunióban. Kommunyiszt, 1983. 3. sz. 13. old.

telen, népgazdasági szempontból értelmetlen, pazarló hasonmása pedig terjed.

A *második* tényező: a *termelés* tudományos eredményekre épülő műszaki és technológiai *rekonstrukciója* rendszerint szintén *ágazatközi* jellegű. A szűken szakosított műszaki eszközök és technológiák kiterjedt rokoncsoportjainak alapját egy és ugyanazon tudományos-műszaki elvek és tervezési megoldások képezik. A nagyszabású műszaki újításokat azonban visszatartja, hogy a főhatóságok saját tudományos intézeteiket szűken vett ágazati problémák elsődleges megoldására orientálják, fokozott érdeklődést csak az ágazati termelés folyó tökéletesítése iránt mutatnak.

A *harmadik* tényező a termelés *területi struktúrájának ésszerűsítése,* a területi népgazdasági komplexumok, mint az ország egységes népgazdasági komplexumához tartozó viszonylag önálló elemek harmonikus kialakítása. Ez szintén magán viseli a főhatósági elaprózottság erőteljesen kedvezőtlen hatását.

Már régóta széles körű figyelmet kelt például az, hogy az ágazati irányítási szervek igyekeznek közvetlenül a maguk fennhatósága alatt tartani azokat a vállalatokat, amelyeket célszerű volna átadni a köztársasági és helyi szerveknek. Felkeltette a figyelmet az is, hogy a helyszínen gyenge az együttműködés a különböző alárendeltségű vállalatok között (közvetlen kapcsolatok, a legrövidebb út helyett Moszkvában székelő minisztériumaikon keresztül érintkeznek egymással), nem kielégítő a köztársasági és helyi szervek lépéseinek koordinálása a mindenki számára közös termelési infrastruktúra fejlesztésében.

A *negyedik* tényező az *„emberi”*. E sokrétű tényező lényegében bármilyen társadalmi irányítási rendszer elemzésénél az első helyen áll. A tudományos-technikai forradalom első pillantásra mintha megcáfolná, a valóságban azonban újult erővel és nagyrészt újszerűen alátámasztja azt a törvényt, hogy a termelésben, különösen az intenzív termelésben döntő szerepe van a dolgozónak mint közvetlen termelőnek és mint szervezőnek egyaránt (ma még nagyobb mértékben, mint korábban).

A sajtóban gyakran jogosan bírálták a főhatóságokat: indokolatlanul, időnként értelmetlenül korlátozzák a vállalatok gazdasági önelszámoló tevékenységét és a szocialista vállalkozókedvet. De az egésznek az a lényege, hogy a jelenlegi ágazati főhatóságok a maguk számára természetesen viselkednek. Saját „objektumaik” közvetlen irányításának szervei voltak és maradtak, az irányítás maximális centralizálásának megtestesítői, az utasításos stílus követői. Ez benne van a vérükben, nehéz arra számítani, hogy képesek megváltoztatni természetüket.

Az *ötödik* tényező a *felhasználók szabályozó szerepének növelése* a gazdasági mechanizmusban. A sajtó már régóta hírt ad arról, hogy sok esetben elhanyagolják a felhasználók érdekeit, egyáltalán a társadalmi hasznosság kritériumait: növelik az anyagigényességet, hogy teljesítsék a mennyiségi tervet, elhúzzák a feladatok megoldását, mert az előnyös munkákat elvégzik, az előnyteleneket pedig elhalasztják, nem teljesítik a tervet választék szerint, raktárra termelnek, az olcsó termékek előállítását megszüntetik vagy csökkentik, drágákkal váltják fel stb. Az ágazati főhatóságok, amelyeknek állami (állami!) szerv státusuknál fogva őrködniük kell a társadalmi érdekek fölött, tessék-lássék harcolnak az ilyen jelenségek ellen, nem kívánják lefűrészelni azt az ágat (a tervteljesítés százalékát), amelyen vállalataikkal együtt ülnek. Amikor az ágazati főhatóság és az alárendelt vállalatok tevékenységét ugyanazon mutatók alapján értékelik, nem lehet, hogy ne jelenjenek meg a „vertikális klikkszellem” elemei. Nem ad-e újabb ösztönzést ennek a gyakorlatnak, nem fedezik-e majd törvényesen, ha a gazdasági minisztériumokat gazdasági önelszámolásra állítják át?

A termelés intenzifikálásán, hatékonyságán, növelésén munkálkodó hat tényező közül ötnek tehát *nincs* közös nyelve a jelenlegi ágazati irányítással. E tényezők valamilyen mértékben áttörnek a tárcaszemlélet sorompóin (annyira, amennyire ez a szemlélet hasznot húz belőlük vagy enged a nyomásnak), az esetek többségében azonban valamilyen „objektív” okból és körülmény folytán feláldozzák őket. A tárcaszemlélet a maga módján eszes és találékony, nem egyszerű tetten érni. Életképessége megdöbbentő. Lehet, hogy határozottan követelni kell a főhatóságoktól, hogy a termelés intenzifikálásának valamennyi tényezőjét vegyék figyelembe, lehet, hogy szigorítani kell az ellenőrzést, és biztosítva van a siker? Úgy gondolom, hogy ez illúzió. A *jelenlegi* ágazati irányítási rendszer *alapjaiban elavult.*

Önszabályozás és irányítás

Az ágazati irányítás általában nem alapvető, nem vezető eleme a népgazdaságirányítási rendszernek, de a mi életünkben rendkívüli jelentőségre tett szert. Az irányítási apparátus dolgozóinak döntő hányada az ágazati főhatóságokban összpontosul. Akarva-akaratlan kedvükre van ez a mértéktelen szerep, amit az SZKP Központi Bizottságának 1979 novemberi plénuma a „tárcasovinizmus előretöréseként” jellemzett és elkerülik, hogy úszni kelljen az átalakulások nyugtalan tengerében.

Semmi rendellenes nincs abban, hogy az ágazati apparátus sok dolgozója ésszerűnek tartja a kialakult helyzetet. Nem normális viszont az, hogy a gazdasági mechanizmus, a népgazdaságirányítási rendszer tökéletesítésének bármilyen programját a meglevő ágazati irányításra szabják: megfelel-e neki, tehát megfelel-e az ágazati főhatóságok érdekeinek vagy sem. Erről elsősorban maguk a minisztériumok ítélnek. Az értékelés eredménye előre meghatározott.

Paradox helyzet: a jelenlegi ágazati irányítási rendszernek nagy szüksége van a tökéletesítésre, de ő maga a legnagyobb tehetetlenségi erő ebben a dologban, az egész irányítási rendszer fejlesztésében.

E helyzet számbavételének nem abban kell tükröződnie, hogy az irányítási rendszer átszervezési tervei minél kevésbé érintsék az ágazati irányítást, az ágazati apparátust. Az *ágazati irányítás átszervezéséről* nem lehet másképp beszélni, mint a *vállalatok helyzetében bekövetkező változásokkal összefüggésben.* Másrészt a vállalati helyzet változásai gyakorlatilag nem következhetnek be másképp, mint az ágazati irányítás *egyidejű* megváltoztatásával.

Az ágazati irányítás módosításai csak felszíni átszervezések maradnak, ha a *vállalat helyzete* gyakor-

latilag változatlan marad. A lényeg abban van, hogy miképpen érintik a népgazdaság végső alapját, a dolgozó kollektívák termelőtevékenységét. A reformoknak nem arra kell irányulniuk, hogy az irányító apparátusnak kényelmet teremtsenek, bár a kényelmes ügyintézésre is gondolni kell, hanem arra, hogy egyre kedvezőbb feltételeket teremtsenek a dolgozó kollektíváknak, hogy energiájukat és társadalmilag hasznos kezdeményezőkészségüket felszabadítsák, lehetővé tegyék, hogy minden lelkiismeretes dolgozó érvényesíthesse szakmai tudását, fokozzák a doldozók társadalmi aktivitását.

Az SZKP XXVI. kongresszusa az irányítás folyó tökéletesítése mellett nagy figyelmet fordított a *távlatokra.* A kongresszus úgy látta, hogy a népgazdasági fejlődés jelenlegi szakaszának leginkább az felel meg, ha „bővítik az egyesülések és vállalatok önállóságát, a gazdasági vezetők jogait és felelősségét", s ezzel egyidejűleg „megfelelő gazdasági körülményeket, szervezeti és irányítási viszonyokat" hoznak létre."[2] Az SZKP Központi Bizottságának 1982 novemberi plénumán megerősített szavaknak mély értelmük van.

A *vállalati önállóság bővítése* nagyhorderejű, különálló kérdés. Itt most csak a legfontosabb elemeivel foglalkozunk.

Mindenekelőtt viszonylagos önállóságról van szó. Magától értetődik, hogy „számunkra mélységesen idegen az önigazgatásnak olyan értelmezése, amely az anarchoszindikalizmus felé visz".[3] Az össznépi(állami) tulajdon megingathatatlan, az állam fennsőbbsége is megmarad a termelési szervezet funkcionálásához szükséges alapvető feltételek meghatározásában. A vállalati önállóság igazi bővülése azt jelenti, hogy nagyobb a vállalat hatásköre saját termelési-gazdálkodási tevékenységük tervezésében, valóban teljes a gazdasági önelszámolás (beleértve a vertikális kapcsolatokat is), s hogy a vállalatnak jogában áll saját szintjén dönteni konkrét termelésszervezési kérdésekről. A hazánkban végzett kísérletek során kedvező eredmények születtek a dolgozó kollektívák széles körű önállóságára épülő irányítási rendszer funkcionálása terén. Ilyen irányítási rendszert valósítanak meg más szocialista országok, elsősorban Magyarország és Bulgária. Azt állíthatjuk, hogy ez a fejlődés a szocialista termelési viszonyok jellegével összefüggő *általános tendenciája.* Ezzel a kérdéssel érdemes részletesebben foglalkozni.

A termelési viszonyokat széles körben absztrakciónak tekintik, amely a gazdasági realitásnak legfeljebb a legáltalánosabb jellemzésére alkalmazható. Pedig a termelési viszonyok szabályozó szerepének fogalmával függ össze a népgazdasági irányítás legégetőbb problémáinak megoldása beleértve az ágazati irányítási gondokat is.

Amikor vállalati önállóságról beszélnek arra gondolnak, hogy többé vagy kevésbé tág határok között — melyeket az állami irányítás, „hagy meg" — a vállalat szabadon irányíthatja termelési-gazdálkodási tevékenységét, azaz saját belátása szerint, a gazdasági helyzet saját értelmezésének megfelelően hoz döntéseket a törvény által megengedett nyereség és más előnyök maximalizálására. Azt jelenti-e ez, hogy e határok között a vállalat bármilyen szabályozáson kívül tevékenykedik? Nem. A szabadon kialakuló gazdasági kapcsolatok terén a vállalat lépéseit *más típusú* (a direktív uatsítástól eltérő) *szabályozás* irányítja. A gazdasági szabályozókról, a gazdasági eszközök és ösztönzők rendszeréről, mint a termelési viszonyok kifejeződéséről van szó.

Az állami irányítás nem hozza létre és nem váltja fel a szocialista termelési viszonyokat, csak kisebb vagy nagyobb adekvátsággal közvetíti őket (jogi szabályozással és más államhatalmi eszközökkel). Ha ezt nem adekvátan teszi, akkor a szocialista termelési viszonyok nagyobb nehézségek árán realizálódnak.

Létrejön az úgynevezett „árnyékgazdaság". Létezését természetesen nem szükséges dramatizálni, de a méreteinek növekedésére és az arra utaló tendencia, hogy a „hivatalos" gazdaság egyes láncszemeit felbomlasztják az „árnyékgazdaság" elemei, aggasztó jelenség. E tendencia megjelenése a népgazdaság irányíthatósági fokának csökkenését bizonyítja.[4]

A szabályozás két különböző típusának konkrét viszonya a történelmi feltételektől függően jön létre. Normálisan ez a viszony olyan, hogy az állami irányítás csak ott és annyira van jelen, ahol és amennyire az önszabályozás mechanizmusa nem biztosítja az egész társadalom érdekeit. Ahogy Engels „A tekintélyről" című híres cikkében írta, „tekintély és autonómia viszonylagos dolgok, s hatókörük a társadalmi fejlődés különböző fázisában változik, általános szabály szerint pedig a tekintélyt a jövő társadalmi szervezete azok közé a határok közé fogja szorítani, amelyeket a termelési feltételek elkerülhetetlenné tesznek".[5] A „tekintély" szó itt a szocialista államhatalmat is jelenti. A kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmeneti időszakban, majd a második világháború érlelődése idején és a háború alatt, a háború utáni újjáépítés során és a hidegháborús években olyan gazdasági mechanizmus alakult ki, amely a népgazdaságirányítás maximálisan lehetséges államivá tételére és központosítására orientálódott. Akkor azt elkerülhetetlenné tették azok a gazdasági és társadalmi-politikai feltételek, amelyek között a termelés folyt. Az önszabályozási rendszer minimálisra csökkent. Az állami irányításnak a fő támasza a lebontási elvre épülő direktív tervezés és a szűken szakosodott ágazati tárcák kiterjedt hálózata lett, amely képes volt realizálni ezt a lebontást. Mára gyökeresen *megváltozott* a helyzet. Napirendre került a vállalati önállóság bővítése, azaz az „autonómia" területének növelése, ahol az önszabályozás objektív mechanizmusa közvetlenül érvényre jut. Ez azt jelenti, hogy a „tekintélynek" — főhatósági-ágazati formájában is — vissza kell vonulnia azok közé az ésszerű határok közé, amelyek között ezt a tekintélyt valóban „elkerülhetetlenné teszik a termelési feltételek".

Most már nagy vonásokban világosak a népgazdaságirányítás átszervezésének egy szoros csomóba kötődő *fő szálai.* Az *első* szál a vállalatok és általában a termelő (a szó tág értelmében) szervezetek önállósá-

[2] Az SZKP XXVI. kongresszusának anyagai. Moszkva, 1981. 51. old.

[3] Jurij *Andropov:* Karl Marx tanítása és a szocialista építés néhány kérdése a Szovjetunióban. Kommunyiszt, 1983. 3. sz. 19. old.

[4] *Zaszlavszkaja* T. I.: Gazdasági magatartás és gazdasági fejlődés. EKO, 1980. 3. sz.

[5] *Marx* és *Engels:* Összes Művei. 18. köt. 304—305. old.

gának bővítése. Lényegében a termelési-gazdálkodási tevékenység önszabályozási szférájának bővítéséről van szó, ennek a szocialista termelési viszonyokból való közvetlen következése alapján. A *második* szál az állami irányítás megfelelő átorientálása: a beavatkozás korlátozása a vállalatok közvetlen tevékenységébe és összpontosítás a stratégiai kérdésekre. Az államnak kell felelnie a gazdálkodás általános és távlati eredményeiért, és azért, hogy egészében véve megfeleljenek a társadalmi érdekeknek, illetve az államnak kell felelnie azokért a kérdésekért, amelyeket jobban lát, amelyekkel kapcsolatban jobban tudja befolyásolni a dolgok menetét, az önszabályozási mechanizmusnak azonban elkerülik a figyelmét. A *harmadik* alapvető irány az, hogy az állam gazdasági életre gyakorolt hatásának eszközeit, módszereit, formáit maximálisan gazdaságivá tegyék. A gazdasági folyamatok és a termelési-gazdálkodási tevékenység államhatalmi befolyásolását nem lehet megfosztani társadalmi-politikai tartalmától, nem válhat csak gazdaságivá, de „kerülni kell bármilyen olyan kísérletet, hogy a gazdaságot természetétől idegen módszerekkel irányítsák".[6]

E nézőpontból kell tehát megvizsgálni az ágazati irányítás átszervezésének a problémáját.

Az ágazati irányítás tökéletesítésének három programja — melyik jobb?

Az ágazati irányítási rendszer tökéletesítésének sok variánsát lehet javasolni. Nyilvánvaló, hogy a sok változatot le lehet szűkíteni *három* alternatívára.

Az *első* a stabilizáció. Lényegét így adhatjuk vissza: „mindent javítsunk meg, semmin sem változtatva". A jelenlegi főhatósági-ágazati rendszer megőrzése mellett és keretei között tárcaközi koordináció fejlődik ki. A homogén vagy összefonódó ágazatok csoportjainak összefogására több állami bizottságot vagy „csúcsminisztériumot" lehet létrehozni. Minden esetben minden eszközzel bővítik a különböző tárcákhoz tartozó vállalatok, egyesülések, tudományos-műszaki és más intézmények közvetlen szerződéses kapcsolatait, szükség esetében pedig erőiket komplex ágazati célprogramok egyesíthetik.

A gyakorlat azt mutatja, hogy ily módon csak részlegesen lehet felszámolni a főhatósági korlátokat. Világos, hogy a továbbra is a tárcájuk érdekeihez hű, a főhatósági mutatókra orientálódó szervezetek koordinált kapcsolatai nem szabadulhatnak meg súlyos nehézségektől. Amíg a jelenlegi ágazati irányítási rendszer érvényben van, amíg nem hoznak döntést átalakításáról, az irányítási gyakorlatban természetesen csak stabilizációs álláspontot lehet követni, a meglevő struktúrákban rejlő valamennyi tartalék hasznosítására lehet gondolni.

A stabilizációs program keretében a legmesszebbre mennek az 1982 májusában hozott határozatok, mindenekelőtt a mezőgazdaság és az agráripari komplexum más ágazatai irányításának javításáról hozott párt- és kormányhatározat. E dokumentumokban sajátosan összekapcsolódik egyrészt a sokágazatú népgazdasági komplexum egységes irányítási szervének létrehozása, másrészt pedig a szűken szakosodott ágazati tárcák és rendszereik megőrzése. Az első e momentumok közül a jövőt veszi célba, a második a jelennel függ össze. Az SZKP Központi Bizottságának 1982 májusi plénumán hozott döntések fontos bizonyítékai a jelenlegi ágazati irányítási rendszer nem kielégítő hatékonyságának.

A *második* program a mérsékelt átszervezés. Lényege az ágazati tárcák jelentős *összevonása*. Teljesen elképzelhető, hogy a népgazdaságot (a forgalmi szféra nélkül) a jelenlegi félszáz ágazati tárca helyett például kilenc ágazati tárca — a tüzelőanyag- és energiaipari, a kohászati, a gépipari, a könnyűipari, a fa- és vegyipari, az építőipari, a kommunális gazdálkodási és hírközlési, a mezőgazdasági és élelmiszeripari, valamint a közlekedési minisztériumok-, illetve a honvédelmi termeléssel foglalkozó állami bizottság irányítja.

Magától értetődik, hogy ez a program csak azzal a feltétellel valósítható meg, ha lényegesen bővül a vállalatok és egyesülések önállósága, és egyúttal erősen csökken szükségtelen, központosított operatív irányításuk volumene. Következésképpen nem olyan összevonás volna ez, amikor több minisztérium helyett egy jön létre, de annak rendszerében ugyanannyi főosztályt hozanak létre, amelyek a korábbi elveknek megfelelően irányítják saját „létesítményeiket", hanem valami komolyabb.

A *harmadik* program a radikális átszervezés programja. Egyik lehetséges változata a következőképpen nézhetne ki. A népgazdaság állami irányítását maximálisan koncentráljuk. Az anyagi termelés irányítása négy főhatóságban összpontosul: a népgazdasági minisztériumban (hozzávetőleges elnevezés), a kommunális gazdálkodási és hírközlési minisztériumban, a közlekedési minisztériumban, valamint a honvédelmi termelés állami bizottságában.

Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben elkerülhetetlenné válik a forgalom szféráját és a szocialista-kulturális szférát irányító főhatóságok összevonása is. Az is világos, hogy a népgazdasági minisztérium létrehozása maga után vonja az állami tervbizottság funkcióinak átalakítását, tevékenységének összpontosítását az ország szociális és gazdasági fejlődése általános tervezésének problémáira. Ezt szem előtt kell tartani a radikális átszervezés programjának értékelése során: hiszen fontos, milyen általános szerkezeti összefüggésbe illeszkedik a népgazdasági minisztérium, valamint a többi ágazati hatóság működése. A kulcsfontosságú intézkedés ebben a programban a népgazdasági minisztérium (vagy, ami szintén nem lenne teljesen pontos elnevezés, anyagi termelési minisztérium) létrehozása.

A Szovjetunió népgazdasági minisztériuma az alája rendelt anyagi termelést úgy irányítaná, mint egységes komplex ágazatot a társadalmi munkamegosztás rendszerében. Mint állami, vagyis társadalmi-politikai irányító szerv, a termelés maximális társadalmi hasznossága célját fogja követni. Nem lesz túlságosan felduzzasztott, mivel egyrészt a vállalatok önállóságának bővítése az operatív irányításukkal kapcsolatos munka mennyiségének erőteljes csökkenését eredményezi az államot tekintve, másrészt pedig az ilyen jellegű munka alapvető részét, amennyiben még-

[6] Jurij *Andropov:* Karl Marx tanítása és a szocialista építés néhány kérdése a Szovjetunióban. Kommunyiszt, 1983. 3. sz. 13. old.

is szükséges marad, e minisztérium köztársasági és helyi szervei vállalják magukra. Végre reális lehetőség nyílik arra, hogy a központi állami irányítást a gazdasági fejlesztés stratégiájára összpontosítsuk.

A népgazdasági minisztériumnak országos és köztársasági szintű főhatóság státusával kell rendelkeznie. A köztársaságok azonos nevű minisztériumai és a helyi tanácsok népgazdasági osztályai (amelyek kettős — vertikális és horizontális — alárendeltségben állnak) biztosítják az anyagi termelés területi komplexitását, azáltal, hogy közvetlenül alájuk van rendelve (rendkívül kevés kivétellel) az adott területen elhelyezkedő minden vállalat. Ez a rend lehetővé tenné az 1957 és 1964 közötti szovnarhoz-rendszer racionális magvának felhasználását, anélkül, hogy újjászülné annak komoly hiányosságait, amelyek az ágazati irányítás központosításának gyengülésével függtek össze.

A három említett program közül melyik igéri az ágazati irányítás *legjobb* szervezését? Az olvasó talán vár ítéletével addig, míg megismerkedik a cikk következő részével, ahol a tervezett népgazdasági minisztérium és szerveinek funkcióiról lesz szó. Nézzük meg addig (tájékozódási anyagként), milyen válasz született egy szakértők közötti felmérés során.

1982 májusában került sor a Grúz Kommunista Párt Központi Bizottságának ülésére, amely megvitatta a tudományos-műszaki haladás meggyorsítását a köztársaság népgazdaságában. Az ülés megnyitása előtt *felmérést* végeztek az ülés 185 résztvevője körében. A megkérdezettek közül minden hatodik a KB tagja vagy póttagja volt, a többiek pedig olyan személyek, akiket meghívtak, hogy vegyenek részt az ülés munkájában. A megkérdezettek felénél valamivel többen, párt- és állami szervek munkatársai, nagyvállalatok igazgatói és más gyakorlati munkatársak, a felénél valamivel kevesebben tudományos intézmények vezetői, kiemelkedő tudósok. A felmérésben többek között szerepelt a következő kérdés: hogyan lehetne leküzdeni a tudományos-műszaki haladás útjában álló főhatósági akadályokat? A válaszváltozatokban három választási lehetőség volt megnevezve és röviden leírva — ugyanazok, amelyeket a fentiekben említettünk.

Harmincheten (19,5 százalék) nem vállalkoztak a nehéz választásra a megnevezett választási lehetőségek közül, 67-en (36 százalék) választották a stabilizációs programot, 52-en (28 százalék) a mérsékelt átszervezés programját, 30-an (16 százalék) a radikális átszervezés programját. A válaszok megoszlása a gyakorlati és tudományos munkatársak csoportjaiban megközelítőleg azonos volt.

Mit mondanak ezek az adatok? Először is azt, hogy a reformálásba vetett remények túlsúlyban vannak a stabilizációs meggyőződéssel szemben. A megkérdezettek viszonylagos többsége (44 százalék, 36 százalékkal szemben) és az adott kérdésre választ adók abszolút többsége (nem nehéz kiszámítani, 55 százalék) az ágazati irányítás átszervezése mellett szólt, ezen belül, ahogy ezt a kérdőív körülírta, a vállalatok önállóságának bővítésével szervesen összefüggő átszervezés mellett. Ez az eredmény annál is inkább jellemző, mivel az ülés előkészítése során az időszaki sajtóban csak olyan intézkedések kerültek megvitatásra, amelyeket végre lehetne hajtani a meglevő irányítási rendszer keretében, átalakításának lehetőségéről szó sem volt. Másodszor, a válaszok a radikális átszervezés iránti kisebb készségről tanúskodnak. Bár azt a tényt, hogy mellette szólt minden hatodik megkérdezett és minden ötödik, aki válaszolt, jelentős támogatásként lehet értékelni.

Nyilvánvaló a *mérsékelt* átszervezés néhány *előnye* a radikálissal szemben: kevesebb a törés, fokozatos az áttérés az új irányítási rendszerre, könnyebben vissza lehet térni a szigorúbb állami irányításra, ha ez szükséges. A mérsékelt átalakítás *felemássága* azonban komoly hiányosságokat rejt magában. A gazdasági minisztériumok arra fognak törekedni, hogy „saját" vállalataikat a korábbi, vagyis a jelenleg elfogadott utasításos alapon irányítsák (az egységes népgazdasági minisztériumnak ez már meghaladja az erejét). A regionális (területi) komplexumok irányításának problémája így nem is kap kielégítő megoldást. Idővel nyilván át kell térni az ágazati irányítás radikális koncentrációjára — vagyis lesz még egy átszervezés, elkerülhetetlen költségekkel.

A mérsékelt átszervezés a kialakult körülmények között nem rossz, de nem is a legjobb lépés az ágazati irányítás fejlesztésében. A legjobb lépés, véleményünk szerint, a radikális átszervezés. Jellegének megértéséhez nagy vonalakban el kell képzelni a Szovjetunió feltételezett népgazdasági minisztériuma tevékenységének tartalmát.

A népgazdasági minisztérium és szerveinek funkciói

Tételezzük fel, hogy elfogadták az ágazati irányítás radikális átszervezésének programját, létrehozták a népgazdasági minisztériumot és annak szerveit. Milyen *funkciókat* kell betölteniük, feltételezve, hogy a reform radikálisan megváltoztatja a vállalatnak, mint a termelési-gazdasági rendszer alapvető láncszemének helyzetét.

Kezdjük az irányítás lényegével — a *tervezéssel.* Éppen itt kell megkezdeni a lényeges átalakításokat. A vállalatok önállóságának bővítése valójában feltételezi, hogy biztosítva lesz számukra termelési-gazdasági tevékenységük önálló tervezésének joga, ami ugyanakkor egyáltalán nem szüntetheti meg az állami tervezést.

Az ilyen tervezésre példát ad Magyarország. A népgazdasági tervezésről szóló 1972-es törvény szerint a Magyar Népköztársaság gazdasága szocialista termelési viszonyokon alapuló tervgazdaság. Az állam távlati, középtávú (ötéves) és éves (operatív) terveket fogad el. A vállalatok és általában a gazdálkodó szervezetek tevékenységének összehasonlítását az állami terv nem lebontással biztosítja. A törvény a továbbiakban leszögezi, hogy a gazdálkodó szervezetek tevékenységének összhangban kell állnia a népgazdasági tervben kitűzött célokkal. A gazdálkodó szervezet tervét a dolgozók véleményének meghallgatása után az igazgató, a termelőszövetkezetekben a közgyűlés határozza meg. A törvény azt is kimondja, hogy a gazdálkodó szervezetek terveik kialakításakor figyelembe veszik a szerződéses kapcsolataikat. Az állam szervének jogában áll megkövetelni az alárendelt gazdálkodó szervezettől, hogy az állami terv általános céljainak megfelelően működjön, de nincs joga konkrét, kötelező tervfeladatokat adni neki. Az állami szerv a vállalat befolyásolására az 1977-es vállalati törvény által előirányzott közgazdasági szabályozó

eszközöket alkalmazza: azt a jogát, hogy a vállalat alapításakor meghatározza tevékenységének területét, valamint felügyeleti jogkörét. Az utasításos tervezés lehetőségét csak különleges esetekre tartják fenn. A gazdasági folyamatok irányítására a népgazdaság minden területén a rendkívüli helyzetben be lehet vezetni az utasításos tervgazdálkodást, és honvédelmi célokra be lehet vezetni más, különleges gazdasági intézkedéseket (háborús gazdálkodás).

A dolgok logikája szerint és e tapasztalat figyelembevételével a tervezés funkcióját a Szovjetunió népgazdasági minisztériuma rendszerében a következőképpen lehet betölteni. A népgazdasági minisztérium az anyagi termelés neki alárendelt ágazataira kidolgozza a távlati, a közép- és rövid távú (éves) tervek tervezeteit, ezeket a Szovjetunió gazdasági és társadalmi fejlesztésének állami tervei keretében elfogadják, és lebontják a népgazdasági minisztérium köztársasági és helyi szervezeteire. De csak e szervekre, nem a vállalatokra. A vállalatok önállóan készítik terveiket. A népgazdasági minisztérium szervei különböző utakon érik el, hogy a vállalati tervek megfeleljenek a népgazdasági terveknek. Ezek a szervek meghatározzák a vállalatok tevékenységének alapvető irányait az adott tervezési időszakra, vagyis ez azt jelenti, hogy a vállalat nettó termelési volumenéből legalább ekkora hányadának kell jutni egy adott termékre vagy termékcsoportra. A népgazdasági minisztérium szerve, miután a tervezés előtti időszakban megkapta a vállalatok előzetes terveit, amelyeket a megrendelések alapján állítottak össze, javaslatot tesz az általános konjunkturából kiindulva (amelyet jobban kell ismernie, mint a vállalatoknak; a vállalatoknak viszont megrendelőik konkrét szükségleteinek alakulását kell jobban ismerniük) meghatározott módosítások végrehajtására e tervezeteken. Végül (és ez a legfontosabb) a népgazdasági minisztérium szerve tudomására hozza a vállalatoknak, mely termék termelését és milyen feltételek mellett fogja ösztönözni beruházásokkal, hitelekkel, adókedvezményekkel és más közgazdasági eszközökkel.

A népgazdaság állami szervei, miután megszabadultak attól, hogy mindent egyedül kell tervezniük, lehetőséget kapnak arra, hogy szelektíven tervezzék a nagy népgazdasági problémák megoldását, vagyis teljes mértékben kihasználják a célprogramos tervezés módszerét. Az országos, köztársasági, helyi célprogramok kialakítása az állami tervezés nagyon fontos formája lesz.

A tervezési folyamat három gazdasági alany — a termékek konkrét előállítói, azoknak konkrét fogyasztói és a népgazdasági minisztérium szervei, amelyek az egész társadalom és a területi közösségek érdekeit képviselik — bonyolult kölcsönhatásaként fog végbemenni. Az alanyok érdekeinek közelítése és egyeztetése biztosítani fogja a tervek realitását, kiegyensúlyozottságát és végeredményben a társadalmi szükségletek adott körülmények közötti legteljesebb kielégítését. A társadalmi szükségletek kielégítésének mértéke lesz az a kritérium, amelynek segítségével értékelni fogják a népgazdasági minisztérium és szerveinek munkáját, nem pedig a különféle formális mutatók.

A hatékony tervezéshez szükséges feltételeket az fogja megteremteni, hogy a népgazdasági minisztérium és szervei maximálisan központosítva fogják ellátni a gazdasági helyzet *elemzésének* funkcióját, beleértve a nyilvántartást, az egységes információs rendszer és alrendszerei létrehozását és üzemeltetését, a termelőerők, a tudományos-műszaki haladás, a belföldi és a világpiac helyzetének értékelését és fejlődési irányainak előrejelzését. A népgazdasági minisztérium szervei, hogy elég teljes képet kapjanak az anyagi termelés alakulásáról, a kiindulási adatokat többek között a vállalati tervek kötelező bejelentése útján fogják kapni.

A népgazdasági minisztérium és szervei előtt megnyílnak a gazdasági élet, a különböző gazdasági helyzetek gyakorlati megfigyelésének széles távlatai. A társadalmi szükségletek dinamikáját közvetlenül tükröző termelési-gazdasági cselekvések milliói általános és távoli következményeinek áttekintése, ennek alapján a népgazdaság fejlődése lényegi tendenciáinak feltárása egyesíti a népgazdasági minisztérium és szerveinek államhatalmi jogkörét a teljes, megbízható tudás tekintélyével. Ez mindennél jobban elő fogja segíteni az irányíthatóság színvonalának emelését a társadalmi élet alapvető szférájában.

A népgazdasági minisztériumok (azaz köztársasági és helyi szervei) funkcióinak rendszerében természetesen nagyon fontos helyet fog betölteni a termelőapparátus szervezése, amely az ország egységes népgazdasági komplexumának tényleges kialakítására fog irányulni az egész országban és minden szintű körzetben — a közigazgatási körzettől a több köztársaságra vagy területre kiterjedő közgazdasági körzetig.

A népgazdasági minisztérium létrehozása, az ágazati főhatóságok mérsékelt összevonásától eltérően, nem is beszélve a különböző főhatóságközi bizottságok megszervezéséről a stabilizációs program keretében — véleményünk szerint — az egyetlen helyes eszköze annak, hogy az anyagi termelést véglegesen megszabadítsuk a „tárcasovinizmus pestisétől" az irányítás minden szintjén, a vállalati szinttől kezdve, ami különösen fontos.

Így, az apatitbányászat esetében, amelyről a fentiekben szó volt, mérsékelt összevonás esetén nem várható, hogy a vállalat könnyedén össze tudja egyeztetni alaptevékenységét, amely a vegyiparhoz tartozik, a színesfém-kohászathoz tartozó termelés megszervezésével. Vagy itt van a másik eset, az acélöntés, a salakból építőanyagok előállításával. Vagy az olajpala bányászata, a meddőkőzet útépítési felhasználásával. Az összekapcsolások a legváratlanabbak lehetnek, mégis mind, vagy majdnem mind „házon belüli" lesz a népgazdasági minisztérium rendszerében.

Analóg módon fognak megszűnni a termelési *vállalat* csoportonkénti *kooperációjának* útját álló főhatósági akadályok. A vállalatok saját belátásuk szerint fogják kialakítani a kooperációs kapcsolatokat (elsődlegesen, de nem kötelezően az adott körzet keretében), többek között funkcionális egyesülések megalakításával, a népgazdasági minisztérium szervei pedig szervezetileg és közgazdaságilag az olyan kapcsolatok kialakítását fogják elősegíteni, amelyek a kiemelt feladatok megoldását biztosítják.

A népgazdasági minisztérium és szervei körzeti szinten lehetőség szerint, országos szinten pedig minden esetben ki fogják zárni mind az egyes vállalatok monopolhelyzetét a termelési és szociális felhasználású termékek értékesítési piacán, mind egyes vállalatok visszaélését azzal, hogy termékük hiánycikk. Ezeket a

feladatokat többek között megfelelő beruházási politikával fogják megoldani. Az új vállalatok alapítása lényegében a népgazdasági minisztérium és szerveinek előjoga marad.

Különösen fontos szólni a *tudományos-műszaki politikáról.* Ez szorosan összefügg a termelés ágazati szakosításával, és ennek megvalósítása során — elvben más formában, mint most — megmarad az irányító apparátus ágazati szerkezete. A népgazdasági ágazatok szerint szakosított ágazati irányítás tárgyai nem a rokon vállalatok csoportjai lesznek (nem elég „tiszta" ágazatot kialakítani a vállalatokból, tekintve, hogy azok rendszerint sokágazatú jellegűek), hanem a specifikus, egyöntetű gyártási eljárások minden vállalatánál. Ennek az irányításnak a célja a meglevő gyártási eljárások tudományos-műszaki és szociális (a munkafeltételek és a munka alkotó tartalma értelmében) fejlesztése lesz.

A Szovjetunió népgazdasági minisztériumának közvetlenül alá lesz rendelve a termékre vagy gyártástechnológiára szűken vagy szélesen szakosodott tudományos kutatási és tervezési-szerkesztési intézmények hálózata, és a minisztérium ezekre fog támaszkodni a tudományos-műszaki programok kialakításában és megvalósításában, amelyek az új termékek gyártásának kifejlesztését és bevezetését, a megfelelő gyártási eljárások technikai és technológiai átalakítását, végeredményben pedig a munkatermelékenység növelését és a társadalom különböző ágazati termékek iránti szükségleteinek maximális kielégítését fogják szolgálni. Az irányítás adott területén, véleményünk szerint, nincs is másra szükség.

Rendkívül felelős és bonyolult lesz a népgazdasági minisztérium és szerveinek olyan funkciója, mint az *anyagi-műszaki és pénzügyi erőforrások elosztása.* Ezen a funkción keresztül valósulnak meg az irányítás közgazdasági (formájában államhatalmi, „adminisztratív", tartalmában közgazdasági) irányítási módszerei.

Jelenleg az össznépi (állami) tulajdon felhasználását a termelésben és a forgalomban az „operatív irányítás" joga szabályozza (az elnevezés, sajnos, nem egészen egyértelmű). A Szovjetunió és a szövetségi köztársaságok Polgári Törvényhozása Alapjainak 21. szakasza alapján (ez a szakasz megismétlődik az OSZSZSZKPolgári Törvénykönyve 94. szakaszában és a többi szövetségi köztársaság polgári törvénykönyvében) „az állami szervezetekhez tartozó vagyon e szervezetek operatív irányítása alatt áll, amelyek a törvény által meghatározott keretek között, tevékenységi céljainak, tervfeladataiknak és a vagyon rendeltetésének megfelelően gyakorolják annak tulajdonjogát, használati és rendelkezési jogát". A tervezés rendszerében javasolt változtatások megkövetelik e szakasz újrafogalmazását, de lényegében ugyanaz marad.

A népgazdasági minisztériumnak és szerveinek a vállalatok és más „állami szervezetek" nem feltétlen (a törvény által meghatározott keretek közötti), de kiterjedt *vagyoni önállóságából* kell kiindulniuk, amelyeknek „operatív irányításra" átadják az állami tulajdon egységes alapjának egy részét. Mint már nemegyszer javasolták, új momentumként be kell vezetni a gazdaságilag megalapozott térítést gyakorlatilag a vállalatok rendelkezésére bocsátott minden állami vagyonért, beleértve a földet és az ásványi nyersanyagkészleteket, hogy kizárjuk a pazarlást az „ingyenes" vagyon használatában.

A népgazdasági minisztérium és szervei kezében fog összpontosulni az állami tulajdon egységes alapjának nagyon jelentős része. Az állami tulajdon térítés ellenében történő átadása a vállalatok rendelkezésébe, azok termelési-gazdasági tevékenységének gazdasági ösztönzése a döntő irányokban, a szabad alapok kezelése a népgazdaság egész területén, a célprogramok erőforrásainak biztosítása — mindezek fogják az alapvető tartalmát alkotni a népgazdasági minisztérium és szervei államhatalmi működésének.

A népgazdaság állami irányításának *gazdaságivá* tétele abban is meg fog nyilvánulni, hogy a népgazdasági minisztérium betölti *a munka és a fogyasztás mértéke ellenőrzésének funkcióját.* A cél ebben a szférában az elosztási viszonyok olyan rendszerének megszilárdítása, amely természetes módon következik a vállalatok termelési-gazdasági tevékenysége ténylegesen teljes önálló gazdasági elszámolásából. Következetes megvalósításra várnak Lenin jól ismert gondolatai a gazdasági elszámolásról és a munka szerinti elosztásról.

Az állam csak a minimális bérszínvonalat és a szakképzettség szerinti pótlékok mértékét fogja megállapítani, a bér tényleges színvonalát pedig maguk a vállalatok fogják meghatározni a termelés hatékonyságától, a munkatermelékenységtől és a munkásnak a munkában való részvételétől közvetlen függésben. Ez feltételezi, hogy lehetséges jelentős, ösztönző erővel rendelkező különbség az egynemű munka bérezésében, olyan jellegű differenciálás e tekintetben, mind a vállalatok, mind a munkások között, amely beleillik a munkaverseny kereteibe. A termelés hatékonyságával szigorú összefüggésben kell kitűzni a társadalmi fogyasztási alapba és a termelésfejlesztési alapba történő befizetések mennyiségét is, ami közvetlenül vagy közvetve alakítja az anyagi és szellemi javak fogyasztásának színvonalát és szerkezetét.

A népgazdasági minisztérium és szervei a tulajdonos (a szocialista államba szerveződött társadalom) teljes jogú képviselőjeként, a dolgozói kollektívák közreműködésével fogják megvalósítani a káderpolitikát, mindenekelőtt annak a vállalati vezetők kinevezésével kapcsolatos részét.

A gazdálkodás új feltételei között a *munkakollektíva* erősen érdekelt lesz a termelés reális, nem pedig látszólagos hatékonyságában, vagyis abban is, hogy jól képzett, becsületes munkások álljanak az ügy élén. A dolgozói kollektívákról 1983 júniusában elfogadott törvény meghatározott mértékben figyelembe veszi a szükségleteket azáltal, hogy előirányozza a dolgozói kollektívák szerepének fokozását a vezetők kinevezésében és azok tevékenységének ellenőrzésében. Idővel valószínű *a vállalati vezetők választhatóságának* bevezetése (mint ahogy ez már brigádszinten folyik). Emellett azonban meg kell őrizni a népgazdasági minisztérium szerveinek döntő szerepét, nevezetesen azt, hogy megerősítik tisztségükben a munkakollektíva által választott vezetőket.

A szocializmus termelési viszonyainak *jogi rögzítése* és formába öntése lényegében az állam törvényhozó képviseleti szerveinek ügye. Azonban a népgaz-

dasági minisztériumnak is mint államigazgatási szervnek, jelentős jogalkotási funkciót kell betöltenie

Nyilvánvaló, hogy elsősorban *két* összefüggő jogintézmény — az állami tulajdonban levő vagyon termelési-gazdasági rendelkezési joga és annak államhatalmi rendelkezési joga — konkrét kidolgozásáról van szó a jelenlegi „operatív irányítási" jogintézmény alapján. E két intézmény kidolgozásának szükségességéről (kicsit más elnevezéssel, ami nem annyira fontos) már beszélnek a jogtudományban. Az irányítási rendszer átszervezésével összefüggésben a vállalati önállóság bővítése alapján ez a kérdés rendkívül időszerűvé válik. Biztosítani kell az össznépi (állami) tulajdon jogának sérthetetlenségét is, és teret is kell adni annak ésszerű felhasználására, elsősorban a vagyon forgatásának lehetőségét kell megadni a termelési-gazdasági tevékenység folyamatában.

Nagy munka áll előttünk az állami tervezés rendszerének, a (többek között a vállalatok és állami szervek közötti) szerződéses kapcsolatok rendszerének szabályozásában és más kérdésekben. A jogalkotási hatáskört azzal a határozott meggyőződéssel lehet megadni a népgazdasági minisztériumnak, hogy ez a minisztérium, a jelenlegi, különösen a gazdasági önelszámolással működő ágazati hatóságoktól eltérően nem fogja „jogalkotási hatáskörét" arra felhasználni, hogy az össznépi érdek kárára biztosítsa a tárca érdekeit.

Ez a meggyőződés, amely azon alapul, hogy a népgazdasági minisztérium objektív helyzete a gazdasági kapcsolatok rendszerében nem motiválja a neki alárendelt vállalatokkal „vertikális klikk" kialakítását, kiterjed a (termékeket gyártó vállalatok és a termékek fogyasztói közötti, a vállalatok és a munkások közötti stb.) *viták eldöntésének* funkciójára is. Ha van is a viták eldöntésének főhatóságon kívüli rendszere (állami döntőbíróság), továbbra is nagyon nagy marad e funkció olyan főhatóságok általi betöltésének mértéke, amelyek a népgazdaságot irányítják. Nyilvánvaló e funkció megfelelő betöltésének jelentősége különösen az első időszakban, amikor életbe fog lépni az új irányítási rendszer.

Azoknak a funkcióknak a szükségszerűen nem teljes felsorolása, amelyeket a feltételezett népgazdasági minisztériumnak és szerveinek (ezek közül mintegy 170 köztársasági és területi szintű) be kell tölteni, lehetővé teszi annak a következtetésnek a levonását, hogy ez a főhatóság teljes mértékben képes az anyagi termelés nagy részének irányítására — amennyiben a vállalatokkal és egyesülésekkel az irányítás munkáját ésszerűen osztja meg. Márpedig ha a feladattal egy minisztérium meg tud birkózni, több minisztériumra nincs szükség.

Az SZKP KB 1983 júniusi ülésén szó volt az irányítási apparátus csökkentésének és egyszerűsítésének programfeladatáról. E feladat megoldása az ésszerűbb irányítási rendszer természetes következménye lenne.

Szükség van-e kísérletre?

Lehet-e kísérleti úton kipróbálni az ágazati irányítás tervezett reformját? Elméletileg igen. Mondjuk a következőképpen. Két-három szövetségi köztársaságban népgazdasági minisztériumot hoznak létre, egyes közigazgatási területeken pedig népgazdasági osztályokat, ezeknek a szerveknek rendelnek alá a területükön minden vagy majdnem minden vállalatot, bővítik a vállalatok termelési-gazdasági önállóságát, a jelenlegi ágazati főhatóságok pedig (olyan mértékben, amilyen mértékben ez szükséges marad) „saját" vállalataikat a köztársasági és helyi szerveken keresztül irányítják, amelyeknek nincs azonos nevű megfelelőjük országos szinten. Elvontan gondolkodva ez lehetséges. Nem nehéz azonban elképzelni, milyen bonyolult lesz a sok minisztérium utasításainak „lefordítása" a vállalatokhoz címzett ésszerű irányítási okmányokra. És ami gyakorlatilag eldönti a dolgot, a meglevő ágazati főhatóságok mennyiben lesznek érdekelve a kísérlet tisztaságában és sikerében.

Mindazonáltal nem kizárva magát az ilyen kísérlet lehetőségét (ha olyan különleges intézkedéseket hoznak, amelyek elhárítják az akadályait), nyilvánvalóan főként az ágazati irányítás *átszervezési* tervének mint a népgazdasági-irányítási rendszer általános reformja alkotórészének részletes, gondos kidolgozására kell az irányt venni. A modellkísérletek és a szakértői felmérések a tervezés folyamán világosabb és hitelesebb következtetéseket eredményezhetnek, mint a tényleges kísérletek, amikor nincs meg ezekhez minden szükséges kedvező feltétel. Ezenfelül szem előtt kell tartani, hogy a tényleges társadalmi kísérletek néha visszavetik a problémák megérett megoldásait, néha pedig a tudományos-műszaki haladás szellemében korszerűsített „sóhivatali" eljárásként szándékos halogatásra használják fel őket.

És még valami. Azok az emberek, akik a megérett problémák megoldása kezelésének komolyságát azzal bizonygatják, hogy kísérletet látnak szükségesnek, eközben elfeledkeznek a „történelem ajándékairól", nevezetesen a többi szocialista ország tapasztalatáról. Ez a tapasztalat pedig *felér sok kísérlettel.*

Nem ritkán mondják, hogy ezek a Szovjetunióhoz viszonyítva kis országok, és ezért tapasztalatuk nem jellemző. Ezzel szemben mi úgy véljük, éppen azáltal különösen jellemző. Ha az irányítás túlzott mértékű államivá tétele és központosítása akadályt jelent a termelés intenzifikálásának útján a kis országokban, ahol könnyebb áttekinteni a gazdasági kapcsolatokat, akkor az ilyen irányítási stílus még kevésbé alkalmas egy nagy országban. A népgazdaság nagy méretei, annak áttekinthetetlensége a szigorúan központosított állami irányítás számára újabb érv a javasolt átszervezés mellett. A fő érv pedig, hogy teret kell adni az erőteljes társadalmi-gazdasági tényezőknek, amelyek egyedül képesek döntő szerepet játszani a termelés intenzifikálásában, hatékonyságának ugrásszerű emelésében.

Jurij Andropov a régi párttagokkal rendezett találkozón elmondta, hogy a legutóbbi pártkongresszusok által kitűzött feladatokat „még korántsem teljesítettük". Nyilvánvalóan az is közrejátszott — mondta —, hogy nem elég energikusan kerestük az új feladatok megoldásának útjait, nem ritkán felemás intézkedéseket hoztunk, nem tudtuk elég gyorsan leküzdeni a felhalmozódott tehetetlenséget". Ebből természetesen nem következik, hogy bármely nem felemás megoldás automatikusan helyes, de az határozottan következik, hogy radikális megoldást kell keresni.

*Stepniak, Lechoslaw**

Az állami vállalat helyzete az új lengyel vállalati törvényhozásban

Az 1956-os és 1970-es válságok után egyaránt voltak gazdaságirányítási reformkísérletek Lengyelországban. A változások iránya mindkét alkalommal azonos volt: az állami vállalatok önállóságának növelése, szakítás a gazdasági egységek irányításának direktív-igazgatási módszereivel. E változtatások azonban pusztán a korábbi rendszer korrekcióira szorítkoztak és egy idő után visszatértek a korábbi bürokratikus gadaságirányítási módszerek.

Csupán az 1980-as év politikai és gazdasági megrázkódtatása váltotta ki a radikális gazdaságirányítási reform megvalósításáról szóló döntést. Már 1980-ban a lengyel kormány és a LEMP politikai bizottsága gazdasági reformbizottságot hozott létre, amelynek feladata lett a gazdaság új működési elveinek kidolgozása. A bizottság tagjai között találjuk valamennyi társadalmi és politikai szervezet képviselőjét, a szakszervezetek, a közigazgatás, továbbá — és mindenekelőtt — a gazdaságirányítás problémáival foglalkozó tudományok különböző szakértőit. Ez a bizottság dolgozta ki és bocsátotta társadalmi vitára először a „a gazdasági reform alapelvei", majd később „a gazdasági reform fő irányai" című részletesebb és átdolgozott dokumentumokat. Ez utóbbit fogadta el a LEMP IX. rendkívüli kongresszusa, majd pedig a Lengyel Népköztársaság parlamentje külön határozatban. Ily módon a „A gazdasági reform fő irányai" az új gazdaságirányítási rendszer bevezetésének legfontosabb dokumentuma lett, s ugyanígy a gazdasági reformmal összefüggő törvényhozási munka alapdokumentuma is.

I.

Amint megkezdődött a konkrét törvényhozási munka, a gazdaságirányítási rendszer egyes elemeiről folyó vita egyre intenzívebbé vált. Ez azt bizonyítja, hogy a jogi szabályozás átalakítása minden gazdaságirányítási reform elengedhetetlen alkotórésze.[1] E szükségszerűség félreismerése volt a korábbi gazdasági reformok sikertelenségének fő oka. És ezt nem csupán a szakember elfogult szemlélete mondatja velem. Valójában minden gazdaságpolitikai elképzelés, mielőtt még gyakorlati próbának vettetnék alá, feltétlenül át kell, hogy menjen a jogalkotás és a jogi technika szűrőjén.

A jelenlegi gazdasági reform abban különbözik a korábbiaktól, hogy felismerték a reform jogi oldalának jelentőségét; innen a remény arra, hogy ez a reform valódi változásokat fog hozni.

A tervezett változások gyökeres jellege rendkívül széles körű jogalkotó munkát kíván, amely nem szorítkozhat egyszerűen a hatályos jogszabályok átdolgozására.

1981. szeptember 25-én a Szejm két döntő fontosságú törvényt fogadott el: az állami vállalatokról szóló törvényt és az állami vállalatok önigazgatásáról szóló törvényt, mindkettő 1981. október 1-én lépett hatályba (Dziennik Ustaw, 1981. 24. sz. 122. és 123. old.).

E két törvény jelentősége abból a tényből fakad, hogy a reform alapelveinek megfelelően a vállalat lesz a gazdaság középponti eleme, *amelyért és amely körül* épül fel a gazdaság egész rendszere. Ennek megfelelően az állami vállalat helyzetének és tevékenysége alapelveinek szabályozása szükségképpen tartalmazza a gazdaságirányítás új rendszerének minden lényeges elemét. Úgy tűnik, hogy ez a két törvény valóban magában foglalja az új rendszer alapelemeit, meghatározza a reform irányát, s egyben a további jogalkotás útját is. E törvények csupán a vállalatok önállóságának és önigazgatásának jogi alapját rögzítik, de az itt alkalmazott konkrét megoldások szükségképpen döntő hatással lesznek a reform harmadik elemének, az önfinanszírozásnak jogi megfogalmazására is. Ld.: Az állami vállalatok pénzgazdálkodásáról szóló, 1982. február 26-i 54. sz. törvényt (Dz. U. 1982. 7. sz. 142—147. old. — Szerk.).

Az állami vállalatokról és az önigazgatásról szóló törvények nem tekinthetők jogi szempontból tökéletes munkának, olyannyira, hogy az első értelmezési nehézségek már napvilágra kerültek. Több lényeges ellenvetés is elhangzott már. Ezek a törvények a gazdaság és az állam működésének olyan fontos kérdéseit szabályozzák, hogy az elfogadásuk nem vetett véget a vitáknak. Ha nem is feledkezünk meg a törvényekkel kapcsolatos fenntartásokról és bizonyos hiányosságokról, kétségtelen a két törvény döntő jelentősége a lengyel gazdaságirányításban és messze túlhaladják a tisztán gazdasági kérdések körét. Ezt bizonyítja számos egészen új megoldás is amely a törvényekben található.

A következő megjegyzések az állami vállalatokról szóló törvény új megoldásait kívánják megvizsgálni. Nyilvánvalóan e megjegyzések viszonylag általánosak lesznek, hiszen az új rendelkezések és következményeik akár felületes elemzése is lényegesen terjedelmesebb tanulmányt igényelne.

II.

Az állami vállalat fogalma, helyzete a gazdaságban, továbbá viszonya az államhoz lényegesen különbözik a korábbiaktól.

Ha összehasonlítjuk az állami vállalatokról szóló 1950-es törvényerejű rendelet 1. §-át az állami vállalatokról szóló új törvény 1. §-ával, az az érzésünk tá-

**Stepniak, Lechoslaw* tudományos főmunkatárs, Lengyel Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézet (Varsó).

[1] Ld. L. *Bar:* Zagadnienia prawne doskonalenia planowania i zarzadzania gospodarka narodowa. Panstwo i Prawo, 1977. 1. sz.; L. *Bar:* Praworzadnosc w gospodarce narodowej. Panstwo i Prawo, 1980. 4. sz.; L. *Bar:* Instytucje prawne w gospodarce narodowej. Warszawa, 1981. 18. s köv. old.

madhat, hogy a vállalat meghatározása csak apróságokban különbözik a korábbitól. Valójában a helyzet az, hogy ilyen általános rendelkezésben nehéz összefoglalni az állami vállalat új koncepcióját. Mindazonáltal már az állami vállalat céljának, létrejöttének és tevékenységének új megfogalmazása is figyelemreméltó. Eddig az állami vállalat célja az alapító okiratban és a tervmutatókban megfogalmazott társadalmi szükségletek kielégítése volt. Az új törvény szerint az állami vállalat célja — mint korábban — a társadalmi szükségletek kielégítése, de ezt a célt az új megfogalmazás szerint hatékony gazdálkodással kell elérni.

A gazdasági reform kiinduló elve fejeződik ki a megfogalmazásban: a társadalmi szükségletek kielégítése csak akkor lehetséges és megvalósítható, ha a vállalat hatékonyan gazdálkodik. Ezért a gazdaság egész irányítási rendszere a vállalatok tevékenységén alapul és nem mint korábban, az igazgatás által kitűzött célok egyszeri megvalósítása a vállalat feladata. A kiindulópont tisztán gazdasági: a gazdaság működése és szabályozása mindenekelőtt az állami vállalatok hatékony gazdálkodásán alapul, s ezért védelmezi az állami vállalat objektív gazdasági érdekeit, lévén a vállalat a gazdaság alapegysége. Sem a társadalmi, sem pedig a csoportérdek nem elégíthető ki másképpen, mint a vállalatok érdekei megvalósítása révén, amely viszont nem esik mindig egybe a vállalat dolgozóinak érdekeivel. Lényeges kérdés ezzel szemben annak meghatározása, hogy az állami vállalatnak ezek az érdekei és céljai milyen mértékig és milyen formában szorulnak kiigazításra, egyfelől az általános társadalmi érdek, másfelől a dolgozók érdekei szempontjából. E kérdés élénk vitákat váltott ki,[2] és éppen ebben a kérdésben tartalmaz a két törvény egészen új megoldásokat.

Szükséges megjegyezni, hogy a két törvény nem egészen egyforma módon szabályozza az állami vállalat tevékenységének korrekcióját a dolgozók és az állami szervek által képviselt, közérdek alapján. A dolgozók érdekeit megvalósító mechanizmus az önigazgatás; ily módon a vállalat érdeke elvileg egybeesik a dolgozók érdekeivel, mivel a dolgozók ténylegesen részt vesznek a vállalat irányításában. Másfelől az állami szervek befolyásolási eszközei áthelyeződtek a gazdasági szabályozás szférájába, s a törvény arra törekszik, hogy a lehető legkisebbre csökkentse a közvetlen beavatkozás lehetőségét. Ez a rendszer az állami vállalat törvényi meghatározásából is következik (1. § (2) bek.), amely szerint a „az önigazgatás" önigazgatás mechanizmusok beépítését jelenti a vállalatok belső életébe, míg az „önállóság" a vállalat *külkapcsolataira* vonatkozik és az állami vállalat védelmét jelenti a gazdaságirányítási szervek beavatkozásával szemben.

Az állami vállalat így felfogott önállóságát a törvény nem csupán kinyilatkoztatja, hanem biztosítja is. Ezeket a garanciákat már az általános rendelkezések is tartalmazzák, mert a 4. § bevezeti az állami vállalat szerveinek *hatásköri vélelmét* minden, a vállalat tevékenységére vonatkozó döntésre; az állami szervek ilyen kérdésekben csak kivételesen hozhatnak döntéseket, a jogszabályokban szigorúan meghatározott esetekben.[3] E rendelkezés a vállalatot az állampolgár jogi helyzetéhez közelíti akinek jogai és kötelezettségei csakis törvényben szabályozható. Kívánatos lenne, hogy ezt az elvet következetesen alkalmazzák, lévén ez a reform leglényegesebb alapelveinek egyike.

III.

A vállalatokról szóló törvény a vállalatok több kategóriáját ismeri, szakítva az eddigi egységes rendszerrel.

1. Elsősorban a törvény megkülönböztet *állami tőkével gazdálkodó vállalatokat,* amelyek a nemzeti vagyon egy elkülönített részét kezelik. Nem foglalkozom itt a törvény 5. és 6. §-ában meghatározott vállalatokkal, amelyekre különböző okokból a törvény rendelkezései csak részben alkalmazandók.[4]

A közhasznú vállalatok ténylegesen különböznek a többi vállalattól. Tekintettel a reform egyik lényeges alapelvére, a feltétlen önfinanszírozásra, amely a gazdaságtalan vállalatok megszüntetésére vezet, szükséges volt egy olyan vállalati forma létrehozása, amely lehetővé teszi, hogy az állam fenntartson gazdaságtalanul működő, de társadalmi szempontból elengedhetetlenül fontos tevékenységeket. A törvény 8. §-ának (1) bekezdése példálózva felsorol néhány területet, amelyen szükségesnek bizonyulhat közhasznú vállalatok létrehozása, ám a felsorolásnak nincs jogi jelentősége. A lényeges, hogy a közhasznú vállalat termelése vagy szolgáltatásai „mindenekelőtt a lakosság folyamatos és állandó szükségleteinek" kielégítésére irányuljanak. Következésképpen például a kulturális szolgáltatásokat nyújtó vállalatok nem felelnek meg mindenben e törvényes kritériumnak.

Az önfinanszírozási elv szigorúságának csökkenése a közhasznú vállalatoknál azonban hatással van e vállalatok önállóságára és önigazgatására is (ld. különösen 8. § (3) bek.) annak az elvnek alapján, hogy „aki szubvencionál annak nagyobb befolyással kell rendelkeznie a vállalat tevékenységére". A közhasznú vállalatok tevékenységének részletes elveit, amely nyilvánvalóan önállóságuk korlátozását is jelenti majd, a minisztertanács fogja meghatározni. De ilyen korlátozások magában a törvényben is találhatók. Az alapító szerv (azaz a miniszter vagy a helyi államigazgatási szerv, amely létrehozza a vállalatot) a törvény szerint meghatározhatja e vállalatok lakossági szolgáltatásainak körét és feltételeit (8. § (2) bek.); ugyancsak meghatározhatja e vállalatok belső szervei létrehozásának módját és felételeit (9. § (3) bek.). Az alapító szerv jóváhagyja a közhasznú vállalat szervezeti és működési szabályzatát (18. § (1) bek.), vala-

[2] Erre ld. részletesebben: L. *Bar* tanulmányát Panstwo i Prawo, 1975. 10. sz. uő.: Problemy ustawy o przedsiebiorstwach panstwowych. Panstwo i Prawo, 1978. 6. sz.

[3] Ezt a koncepciót hosszabb ideje következetesen képviselte L. Bar professzor. Ld. Polozenie prawne przedsiebiórstwa panstwowego w sferze prawa administracyjnego. Warszawa, 1968.

[4] Az állami vállalatokról szóló törvény nem alkalmazható néhány speciális vállalatra, amelyeket a törvény 6. §-a sorol fel. Ide tartoznak egyebek között a Lengyel Államvasutak, a Posta, a LOT Lengyel Légiforgalmi Társaság, a bankok stb. A törvény alkalmazandó viszont a Honvédelmi Minisztériumnak, a Pénzügyminisztériumnak, és az Igazságügyminisztériumnak alárendelt, (büntetőintézetekben működő) vállalatokra. Mindazonáltal a törvény szabályait e vállalatokra a Minisztertanács által meghatározott módon kell alkalmazni (5. §).

mint kinevezi és visszahívja az igazgatót (34. § (3) bek.).

Közhasznú vállalat kategóriájának bevezetése lehetővé teszi, hogy a többi vállalatot, amelynek gazdaságosan kell működnie egységesen kezeljék, másrészt viszont törvényesen korlátozza azoknak a vállalatoknak az önállóságát, amelyeknek gazdaságtalanságát társadalmi okokból el kell viselni.

Az állami tőkével gazdálkodó vállalatok más szempontok alapján is különböznek egymástól, éspedig az *alapító szervük* szerint. Vannak vállalatok, amelyeket, hogy úgy mondjam „klasszikusan" az állami, államigazgatási szervek hoznak létre (9. és 10. §), továbbá vannak az állami vállalatok által létrehozott vállalatok. (11. §)

Meg kell jegyezni, hogy ez a különbségtétel a vállalatok alakításának *módján* alapul s ennek fontos elméleti és gyakorlati következményei vannak. Arról van szó, hogy egyrészt vannak vállalatok amelyek az államigazgatási szervek *határozatai* alapján jönnek létre, más vállalatok pedig állami vállalatok között kötött *szerződés* alapján alakulnak. Az első típusú vállalat létrehozása a gazdaságirányító szervek gazdaságpolitikájának kifejeződése; másik, amely szerződésen alapul, önálló gazdálkodó egységek kezdeményezésének eredménye és mint ilyen a gazdálkodási rendszer lényeges újdonsága. Az állami vállalatok közös vállalata véleményem szerint a vállalatok beruházásának egy sajátos formája, amelyet gazdasági szabadságuk tesz lehetővé, s amelynek célja egyes kiegészítő gazdasági céljaik megvalósítása. Ebből a szempontból komoly kétségeket lehet támasztani az iránt, hogy a közös vállalat, amelyet a törvény 11. §-a szabályoz, bár a nemzeti vagyon elkülönített részével gazdálkodik, a törvény értelmében valóban „állami vállalatnak" tekinthető-e. Úgy tűnik, hogy ez a vállalatok olyan sajátos kategóriája, amelyre nehéz lenne a törvény rendelkezéseit alkalmazni, mert ha ezt tennénk, nem lehetne figyelembe venni az alapító vállalatok érdekeit. Ez esetben speciális rendelkezéseket kell alkalmazni felhasználva a kereskedelmi jogból ismert megoldásokat; a minisztertanács által kibocsátandó rendeletnek ebbe az irányba kellene haladnia. (11. § (4) bek.)

2. A törvény bevezeti a *vegyes vállalatok* kategóriáját, amely az állami tőke mellett más tőkével is gazdálkodó vállalatot jelent. A törvény III. fejezete ily módon kettős jelentőségű: *a)* lehetővé teszi nemzetközi vállalatok létesítését a gazdaságirányítás szervei számára (13. §), *b)* továbbá lehetővé teszi, hogy az állami vállalatok közös vállalatokat hozzanak létre, más tulajdonformába tartozó hazai vállalatokkal,[5] illetve külföldi tőkével. Ez tehát új tevékenységi kört nyit meg az állami vállalatok előtt, amelynek nagy szerep juthat a népgazdaság hatékony szerkezetének megteremtésében. A törvény az említetteken kívül nem tartalmaz részletes szabályokat; ezeket külön rendelkezések számára tartja fenn, amelyek ismét a kereskedelmi jog megoldásait alkalmazva rögzítik majd az állami vállalatok vegyes vállalatokba való belépésének feltételeit.

Világos ezek után, hogy a kereskedelmi jog reneszánsza elkerülhetetlen. Különösen a társasági jog szabályait kell majd széles körben alkalmazni, ezért szükségesnek tűnik a jelenlegi hatályos kereskedelmi jogi jogszabályok a jelenlegi feltételeknek és helyzetnek megfelelő módosítása.

IV.

A vállalati törvény rendelkezései megpróbálnak gátat szabni az önkényes és igen gyakran gazdaságilag indokolatlan *szervezeti változtatásoknak*. Az állami vállalatok alapítása, összevonása, szétválasztása, és felszámolása most is a gazdaságirányítási szervek hatáskörébe tartozik, azonban ilyen határozatot csak megfelelő előkészítő eljárás után lehet hozni (12. és 25. §). Ez az eljárás azt a célt szolgálja, hogy az állami vállalatok alapítása, összevonása, szétválasztása, illetve felszámolása megalapozottan történjen. Lényege, hogy az érdekelt központi és helyi államigazgatási szervek, a bank, szakszervezetek és az érdekképviseleti szervek képviselőiből álló bizottság véleményét előzetesen ki kell kérni. E bizottság véleménye jogilag nem kötelező a határozatot hozó szervre, mégis e szervnek igen nagy bátorságra lesz szüksége ahhoz, hogy a bizottság véleményével ellentétes határozatot hozzon. A már létező vállalatok összevonása, szétválasztása, illetve felszámolása esetén a bizottság véleményén kívül az önigazgatási szervek és a vállalati szakszervezet is véleményezi a döntést. Ezen felül vállalatok szétválasztása és összevonása csakis a munkástanácsok egyetértésével történhet (23. § és 24. §).

Itt meg kell jegyezni, hogy a közhasznú vállalatok[6] alapítása esetén az erről szóló minisztertanácsi rendelet a törvényben előírtakon felül további jogi feltételeket állapíthat meg. A törvény szerint a már létező vállalatok közhasznú vállalatokká való átalakítása a munkástanács véleménye alapján történik, csakúgy, mint a vállalat alapító okiratának bármely más módosítása (önigazgatási törvény 25. § (2) bek.).

V.

A gazdaságirányítási szervek befolyása a vállalat tevékenységére elvben az alapító okirat kiadásával véget ér. Az alapító okirat csupán az alapvető elemeket határozhatja meg, ezek közül a legfontosabb a vállalat tevékenységi köre (9. § (2) bek.). Csupán közhasznú vállalatok esetében határozhatja meg az államigazgatási szerv a vállalat belső szervezetét is (9. § (3) bek.).

Az összes többi vállalat belső szervezetét szervezeti szabályzatában maga határozza meg, amely az állami vállalat szerveinek önálló döntése (17. §). Ez az elv rendkívül lényeges, mert pontosan az ellentéte a korábbi bürokratikus uniformizálásnak, amely a vállalatok szervezeti szabályzatára és következésképpen belső szervezetére is érvényes volt. Arról van szó, hogy a vállalat a konkrét körülményekhez alkalmazkodva maga határozza meg belső szervezetét. A válla-

[5] Az állami vállalatok és szövetkezetek által létrehozott közös vállalatokról van szó (15. §), továbbá olyan vállalatokról, amelyek egy állami vállalat és egy társadalmi szervezet megállapodása útján jöttek létre. (16. §)

[6] Ezek egyebek között a közhasznú vállalatok, továbbá a külkereskedelmi és autóközlekedési vállalatok.

lat maga felel tevékenységének hatékonyságáért, ezért kizárt bármilyen „oktrojált" szervezeti szabályzat létezése, ugyanezért káros néhány államigazgatási szerv törekvése minta szervezeti szabályzatok kibocsátására. Néhány különleges helyzetű vállalat esetében, amelyet a törvény 18. §-a sorol fel, a törvény kivételt enged oly módon, hogy a munkásgyűlés által elfogadott szervezeti szabályzatot az alapító szervnek is jóvá kell hagynia. Ezenkívül azonban a vállalatok szervezeti szabályzatát kizárólag a vállalati nyilvántartó szerv ellenőrzi törvényességi szempontból (20. §. (1—2) bek.).

VI.

Az állami *vállalatok szerveire* vonatkozó törvényi rendelkezések minden bizonnyal nagy elméleti érdeklődést váltanak majd ki. Az új megoldás szerint a vállalat szervének az igazgató mellett számítanak a munkásönigazgatási szervek is (31. §).

A leglogikusabb megoldás az lenne ha elismernénk, hogy az igazgató a vállalat szerve mindazokkal a jogi következményekkel együtt, amely ebből a jogi személyek szerveire ebből következik.[7] Az önigazgatási szervek ez esetben csupán a dolgozók képviseleti szervei lennének, amelyek a dolgozókat a vállalat belső igazgatási folyamatában képviselik és e jellegüket mindenképpen megőriznék, bármekkora is legyen hatáskörük és súlyuk a vállalat belső életében.

Az elfogadott megoldás kompromisszum abban a vitában, amely arról folyt, hogy az önigazgatási szervek *igazgatják-e* a vállalatot, avagy csak *részt vesznek* a vállalat igazgatásában. Mivel az a felfogás győzött, amely szerint a vállalatot az igazgató irányítja (33. §) és a dolgozók részt vesznek a vállalat igazgatásában (az önigazgatási törvény 1. §-a), az előbb elemzett 31. § az önigazgatási szerveket a vállalat szervei közé iktatva aláhúzza e szervek jelentőségét.

Ily módon, hogy úgy fejezzem ki magamat, a vállalatnak kétfajta szerve létezik. Az állami vállalatnak, mint jogi személynek a szerve, e kifejezés minden értelmében kizárólag az igazgató. E helyzetét a vállalat belső viszonyaiban is megőrzi (vagyis igazgat és perel) csakúgy, mint a külső viszonyokban (képviseli a vállalatot). Ezzel szemben a vállalat „nem teljes" szerveinek tekinthetők az önigazgatási szervek, amelyek feladata elvben a vállalat belső viszonyaira korlátozódik; e területen azonban hatáskörük igen nagy, olyannyira, hogy az igazgató sokszor csupán az önigazgatási szervek határozatainak végrehajtója s nekik felel a vállalat megfelelő működéséért.

A tényleges helyzet azonban nem olyan egyszerű, mint az itt vázolt séma. A törvények több olyan esetet szabályoznak, amelyekben az önigazgatási szervek félként vesznek részt bírói eljárásokban és nem csupán a vállalat igazgatójával szemben, „belső konfliktusokban" (az önigazgatási törvény 44. és 46. §-a), hanem „külső konfliktusokban is pl. az igazgató kinevezése és visszahívása kapcsán az igazgatási szervekkel szemben (vállalati törvény (34. § (4) bek.) és 37. § (4) bek.), csakúgy, mint minden a felügyeleti szerv által a vállalattal kapcsolatban hozott döntés esetén (vállalati törvény 56—58. §). Ez utóbbi esetek kifejezetten arra mutatnak, hogy az önigazgatási szerv, mint „belső" szerv helyzete távolról sem egyértelmű. E probléma jogszabályi rendezése minden bizonnyal nehéz lesz és elméleti vitákra is vezet majd. Egy lényeges körülményre kell felhívni a figyelmet: arra nevezetesen, hogy valamennyi, a törvényben szabályozott esetben amikor az önigazgatási szervek a vállalaton kívül lépnek fel, olyan konfliktusokról van szó, amelyek nem lépik túl a vállalat belső viszonyainak körét (beleértve az igazgatóhoz való viszonyt is) vagy pedig az alapító szervvel való kapcsolatot. Széles értelemben vett szervezeti viszonyokról van tehát szó ezekben az esetekben, de sosem kereskedelmi jellegű, más gazdasági egységekhez fűződő viszonyokról.

Nagyon jellemző továbbá, hogy éppen az alapító államigazgatási szervekkel való viszonyban a dolgozók önigazgatási szervei kifelé mint az igazgató segédszervei jelennek meg, közös frontot alkotva a vállalat önállóságának védelmében.

Szükségtelen kiemelni milyen jelentős újdonság az igazgató kinevezésének és visszahívásának a vállalati törvényben található szabályozása. E kérdés körül igen élénk vita zajlott, amelyet a törvény életbe lépése után sem lehet lezártnak tekinteni. A kérdés igen sok oldalára derült fény a nyilvános vitában. A törvény által elfogadott megoldás igen eltérő visszhangot váltott ki s egészében azt a benyomást kelti, hogy a jelenlegi megoldás senkit nem elégít ki. Nincs hely arra, hogy a kérdést részletesen megvizsgáljam, de néhány dolgot szeretnék tisztázni.

Az igazgató kinevezésével kapcsolatos vita lényegében arról folyt, hogy mi legyen az igazgató: a dolgozók érdekeinek képviselője, vagy a közérdek letéteményese. Mint említettem már, a gazdaság működésének új rendszere mindenekelőtt a vállalati érdeken nyugszik. Az igazgató, mint e gazdasági egység feje nem lehet sem a dolgozók érdekeinek, sem pedig a nemzeti érdeknek a képviselője — egyedül és kizárólag a vállalat érdekeit kell képviselnie.[8] Az igazgatónak arra kell törekednie, hogy a vállalat hosszú távú működése hatékony legyen, és alapvető feladatát ugyanolyan pontosan meg kell határozni, mint a vállalatét.

Pontosan ezekből a kiindulópontokból adódik az igazgató kinevezésének formulája. Elsősorban az igazgató szakmai felkészültségét kell megvizsgálni, ezt hivatott biztosítani a kinevezés pályázati rendszere. A konkrét személy kijelölése az önigazgatási szervek és a gazdaságirányítási szervek *közös döntésével* történik. Ezt biztosítja mindkét fél vétójoga bármely jelölttel szemben és valamennyi ún. kompromisszumos javaslat a közös döntés koncepciója körül mozog. E koncepció azonban nem kompromisszum, hanem az egyetlen, a reform szellemével összeegyeztethető megoldás. Valójában nem is lehet úgy feltenni a kérdést, hogy az igazgató vagy a dolgozók, vagy az állam képviselője-e. Az igazgató nem lehet sem az egyik, sem a másik — kizárólag a vállalat igazgatójának kell

[7] Ld. *Grzybowski:* System prawa cywilnego. I. köt. Warszawa, 1974. 364. old.

[8] A korábbi szabályozás alapján többször elhangzott az ellenkező nézet is, nevezetesen, hogy az igazgatók egyszerre az állami vállalat szerve és az államigazgatásé is, amely a közérdek képviselője. Ld. pl. R. *Malinowski:* Wezlowe problemy prawa administracyjnego w zarzadzaniu gospodarka narodowa. Warszawa, 1975. 135. old.; M. *Madey*—A. *Stelmachowski:* Zarys prawa gospodarczego. Warszawa, 1980. 105. old. E nézetek ma már nem aktuálisak.

lennie. Nyilvánvaló azonban, hogy egy vállalatot nem igazgathat olyan igazgató, akit a dolgozók nem fogadnak el, mint ahogy olyan sem, aki nem felel meg az egész társadalmat képviselő szervek által támasztott követelményeknek. Mindebből látszik, hogy az igazgató helyzete nem mondható túlságosan könnyűnek.

VII.

A vállalat vagyoni és pénzügyi jogainak szabályozása döntő jelentőségű a vállalat önállósága szempontjából. A gazdasági reform alapelveinek megfelelően a törvény egészen új megoldásokat vezetett be, amelyek garantálják az állami vállalat vagyoni önállóságát.

A most tárgyalandó probléma bizonyos értelemben a szocialista polgári jog elméletének klasszikus kérdése:[9] milyen jogokat kapjon a vállalat a nemzeti vagyon rábízott része felett, hogy az állami tulajdon egységének, elvének sérelme nélkül, ugyanakkor a vállalat belső önállósággal gazdálkodhasson.

Az álláspontok eltérőek voltak és maradtak, felmerült az az elgondolás is, hogy a vállalat (sőt a dolgozók) bérletbe vagy haszonbérletbe kapják az állami vagyon egy részét. Az elemzések megmutatták, hogy a racionális gazdálkodás nem kívánja meg szükségképpen a vállalati vagyon bérletbe, vagy haszonbérletbe vételét. Ez csak tovább bonyolítaná a vállalati vagyon jogi helyzetét. Figyelembe kellett venni továbbá, hogy az alkalmazott megoldás nem lehet ellentétben az alkotmány és a polgári törvénykönyv érvényes szabályaival, amelyek elvetik a csoporttulajdon koncepcióját.

A törvény olyan megoldást fogadott el, amely a gyakorlatban biztosítja az állami vállalat vagyonának viszonylagos sértetlenségét, ily módon garantálja vagyoni helyzetének stabilitását. A fő biztosíték a törvénynek az a szabálya, amely megtiltja, hogy az állami vállalatok megfosszák a rendelkezésére álló vagyonától (40. §).

E tilalom alól a törvény csak egyetlen kivételt ismer: a vállalatok átszervezését, vagyis összevonását, szétválasztását, vagy felszámolását. A gazdaságirányítási szervek, a nemzeti érdek képviselői, döntenek a nemzeti vagyonra vonatkozó lényeges kérdésekben, így az állami vállalatok létesítéséről, felszámolásáról és átszervezéséről, amely lehetővé teszi számukra, hogy meghatározzák a gazdaság szerkezetét. Az összes többi vagyoni jellegű rendelkezési jog a gazdálkodás során a vállalatot, illetve mindenekelőtt a munkásönigazgatást illeti meg. A törvény azonban az alkotmány és a polgári törvénykönyv rendelkezései alapján egy lépést tett előre s ez rendelkezései értelmezésének bizonyos irányt mutat. Úgy tűnik, hogy bár a törvény 2. §-a e szempontból semleges, a 38. § (2) bekezdése egyértelműen az Ignatowicz[10] által javasolt „rábízott tulajdon" elmélete felé hajlik. E törvényhely kimondja, hogy „az állami vállalat a nemzeti vagyon rendelkezésére bocsátott része felett minden jogot gyakorolhat, kivéve azokat, amelyeket a törvény kizár".

Annyi bizonyos, hogy a nemzeti vagyon állami vállalatra bízott részének problémája további elméleti vitákat fog kiváltani; s ugyanígy biztosra vehető, hogy a 40. § rendelkezéseinek nagy gyakorlati jelentősége lesz.

VIII.

A törvénynek a *vállalatok tevékenységére* vonatkozó rendelkezései alapos elemzést igényelnek, annál is inkább, mert ezek nem csupán az ezt a címet viselő fejezetben találhatók. Valójában a törvény valamennyi, a vállalati önállósággal és önfinanszírozással foglalkozó rendelkezése egyben a vállalat tevékenységét is érinti. A törvény arra korlátozódik, hogy felsorolja a vállalatok tevékenységének alapelveit, és kivételesen meghatározza azt is, hogy mit szabad és mit nem szabad tennie a vállalatnak önállósága keretei között.

Ami az alapelveket illeti figyelmet érdemel, hogy az „önálló elszámolás" kategóriája hiányzik a törvényből. Az önálló elszámolás elve számos vitát váltott ki s legendák vették körül. Gyakran megfeledkeztek azonban arról a kérdésről, hogy ez a rejtélyes intézmény valóban jogi jelentőséggel bír-e, vagy csupán népgazdaság szervezeti-gazdasági elveinek összefoglaló kifejezése. Annyi tény, hogy az önálló elszámolás elve mint generális klauzula a maga idejében hasznos szerepet játszott. A törvény előkészítése során kísérletek történtek arra, hogy pontosan meghatározzák az önálló elszámolás normatív tartalmát,azonban a javasolt megfogalmazások nem mondtak többet a törvényben másutt már megfogalmazottaknál. Ezért a törvény csupán általános utalásokat tartalmaz a gazdasági hatékonyságra és a racionális cselekvésre, mint a vállalati magatartás irányelveire (47. §), ez azonban gazdasági és praxeológiai, de nem jogi kategória.

Meg kell emlékeznünk még két nagyon fontos, az állami vállalat önálló cselekvését érintő kérdésről.

A törvény 46. §-a a tervezéssel foglalkozik s kimondja, hogy a vállalat a szervei által elfogadott *saját terve* alapján működik. Ez nem jelenti a tervezés elvének[11] elvetését a lengyel népgazdaságban, csupán arról van szó, hogy ez az elv (különösen jogi szempontból) most másként fogalmazódik meg.

A másik igen fontos szabály az, amely lehetővé teszi, hogy a vállalat olyan tevékenységet is végezzen, amely nem szerepel alapító okiratában (49. §). Nyilvánvalóan ez a jog nem korlátlan, hiszen a vállalat célja az alapító okiratban meghatározott társadalmi szükségletek kielégítése. E tevékenység korlátlan megszüntetésének lehetősége megfosztaná az állami vállalatok állami szervek által történő létrehozását minden értelmétől. Ezért az alapító szerveknek meg kell őrizniük a vállalat tevékenysége feletti ellenőrzés lehetőségét. A törvény azonban korlátozza ezt az ellenőrzést. Az alapító szerv csak akkor léphet közbe, ha a vállalat új tevékenysége lényegesen *korlátozná* a vállalat alaptevékenységét, ilyen változás csak az alapító szerv hozzájárulásával lehetséges (49. § (2) bek.).

[9] System prawa cywilnego. II. köt. Warszawa, 1977. 56. és köv. old.

[10] Ld. J. *Ignatowicz:* Prawo rzeczowe. Warszawa, 1979. 48. old.

[11] Ld. A. *Stelmachowski:* Wstep do teorii prawa cywilnego. Warszawa, 1969. 139. és köv. old.

A 49. § rendelkezéseit feltétlenül figyelembe kell venni a jogi személy jogképességének[12] vizsgálatakor s ez valószínűleg részben meg fogja fosztani tartalmától a polgári törvénykönyv 36. §-át. Az 1964-es Ptk. 36. § így szól: „A jogi személy jogképessége nem terjed ki a törvény által, vagy a törvényen alapuló alapszabály által kizárt jogokra és kötelezettségekre. Nem terjed ki azokra a jogokra és kötelezettségekre sem, amelyek nem függnek össze az adott jogi személy feladatkörével; ez azonban nem érinti a jogügylet érvényességét, kivéve azt az esetet, ha a másik fél tudott arról, hogy a jogügylet ilyen jogokra vagy kötelezettségekre vonatkozik". — a Szerk. Az új vállalati tevékenység feltüntetésének kötelezettsége a vállalati nyilvántartásban mindenképpen a forgalom biztonságát szolgálja (49. § (3) bek.).

IX.

A vállalati törvény egészen új megoldásokat alkotott a vállalatok *felügyeletéről* is. E megoldások az állami vállalatok minőségileg új helyzetét mutatják, s így a kérdésnek hosszabb tanulmányt kellene szentelni.[13] Ehelyütt csupán néhány lényeges kérdésre hívom fel a figyelmet.

A felügyelet a vállalat és az igazgató tevékenységének ellenőrzése és értékelése, amelyet az alapító szerv vagy a felügyelő bizottság gyakorol (52. § (1) bek.). Az ellenőrzés és értékelés eredményeként a felügyeletet gyakorló szerv bizonyos intézkedéseket tehet a vállalattal szemben, ezek formáját és tartalmát a tövény meghatározza.

A törvény 4. §-ában foglalt elvnek megfelelően az alapító szerv felügyeleti jogának gyakorlása során csak abban az esetben avatkozhat be egyoldalúan a vállalat ügyeibe, ha ezt törvényi szintű jogszabály nyilvánvalóan és kifejezetten lehetővé teszi (52. §. 2. bek.). Ez a korábbi helyzetnek éppen a fordítottja.

A felügyeletről szóló fejezetben a törvény három esetet jelöl meg, amelyben a gazdaságirányító szerv egyoldalúan beavatkozhat a vállalat ügyeibe:

a) az alapító szerv jogosult arra, hogy a vállalatot kiegészítő feladatok ellátására kötelezze, de csakis az 54. §-ban meghatározott esetekben és feltételekkel;

b) a felügyeleti szerv jogosult felfüggeszteni az igazgató jogszabállyal ellentétes döntésének végrehajtását (55. §.);

c) az alapító szerv az igazgatót felfüggesztheti, ha feladatainak további gyakorlása lényeges jogsértésekhez vezetne, vagy veszélyeztetné a népgazdaság alapvető érdekeit (56. §.).

A törvény amellett, hogy korlátozza a felügyeleti szerv beavatkozását a vállalat ügyeibe, jogi védelmet nyújt a vállalatnak az esetleges beavatkozással szemben. E jogvédelem egyrészt a felügyeleti szerv határozatának *visszautasítási jogát* (56. §. 3. bek.), (57. §.), másrészt a vállalat *kártalanításra való jogát* (58. §.) jelenti. A felügyeleti szerv határozatával szembeni jogvédelem, továbbá az e szervvel való bíróság által eldöntendő vita megengedése nagy radikális megoldás. Igen érdekes lesz megvizsgálni miként alakulnak majd a rendelkezések a gyakorlatban. E kérdéskör igen bonyolult, és más jogszabályok — eljárási, pénzügyi és polgári jogi — továbbfejlesztését is igényli. Remélni lehet azonban, hogy a megalkotandó jogszabályok érdekes intézményekkel gazdagítják majd az új lengyel vállalati jogot.

X.

Az állami *vállalatok egyesüléseinek* kérdése az utolsó olyan probléma, amelyet feltétlenül legalábbis érinteni kell, hiszen a törvény ezt is a korábbitól teljesen eltérő módon szabályozza.[14] A szabályozás alapgondolata a szakítás az egyesülések korábbi felfogásával, amely szerint az egyesülés a gazdaságirányítás „közbenső foka", a vállalatok fölé rendelt irányító szerv volt. A törvény szerint csak egyfajta egyesülés létezhet: a vállalatok között kötött szerződésen alapuló *egyesülés* (60. §).

A törvény rendelkezései az egyesülés szervezeti alapelvein kívül csupán létrehozásának szabályait határozzák meg úgy, hogy az egyesülési szerződést kötő vállalatok minél nagyobb szabadságot kapjanak az egyesülés működési elveinek kidolgozásában. A közeljövőben várható a kötelező egyesülések létrehozásának módját és feltételeit szabályozó minisztertanácsi rendelet kibocsátása.

Az egyesülés modellje a törvény szerint három premisszán nyugszik: *1.* az egyesülés nem a vállalati döntések koncentrálásának eszköze, sem a gazdaságirányítás, sem pedig a vállalatok oldaláról: tehát nem gazdaságirányító szerv; *2.* a gazdasági tevékenység alapegysége mindig a vállalat; *3.* az állami vállalatok közös gazdasági tevékenységének formája a közös vállalat és nem az egyesülés.

Az egyesülés tehát a vállalati *együttműködés* szervezeti formája, amelynek célja a résztvevő vállalatok tevékenységének kölcsönösen előnyös összehangolása. Ezért az egyesülésnek „gazdaságilag indokolt célokat" kell követnie, amint ezt az 59. § megfogalmazza. Az egyesülés célja nem az, hogy szigorú értelemben vett gazdasági tevékenységet folytasson, sem pedig, hogy a benne részt vevő vállalatokat irányítsa.

Az egyesülés tevékenysége a tagvállalatok szigorú ellenőrzése alatt áll: ezek határozzák meg az egyesülés szervezeti felépítését. Az egyesülés fő szerve az egyesülés tanácsa, amely a vállalatok képviselőiből áll. A tanács hozza a legfontosabb döntéseket. Ez azonban nincs ellentmondásban azzal, hogy az egyesülésnek is van igazgatója, amely a tanács döntésének végrehajtója és minden olyan üggyel foglalkozik, amely nem tartozik a tanács hatáskörébe vagy amelyet a tanács kötelező jelleggel nem döntött el.

Az egyesülés tevékenysége bizonyos értelemben maguknak a vállalatoknak a tevékenysége, és a vállalati önigazgatási szervek ellenőrzésének alá van rendelve. Ezért nem rendelkezik a törvény az egyesülés

[12] Ld.: J. *Kosik:* Zdolnosc panstwowych osób prawnych w zakresie prawa cywilnego. Warszawa, 1963.

[13] Ld. L. *Bar:* Nadzór panstwowy nad kombinatem przemyslowym in: Studia z dziedziny prawa administracyjnego. Wroclaw, 1971.; L. *Bar*—L. *Stepniak:* Kompetencje i odpowiedzialnosc w panstwowych organizacjac gospodarczyc. Pănstwo i Prawo, 1978. 5. sz.

[14] Ld. Grupowanie przedsiebiŏrstw pănstwowych. szerk. L. Bar, Wroclaw, 1972.

saját önigazgatási szerveiről, csupán arról, hogy a tagvállalatok önigazgatási szerveinek képviselői részt vesznek az egyesülés tanácsában.

A kötelező egyesülést az jellemzi, hogy az egyesülési szerződés államigazgatási határozat eredményeként jön létre, amely meghatározza az egyesülés tevékenységi körét, és az egyesülési szerződés lényeges elemeit (67. § (2) bek.). A kötelező és szabadon létrehozott egyesülések közti különbségeket csupán a minisztertanács erről szóló rendelete tisztázhatja majd, de annyi bizonyos, hogy az egyesülés jellege mindkét esetben azonos. Nehéz lenne elképzelni, hogy az egyesülés szervei az egyesülésben tömörült vállalatokkal szemben kötelező határozatokat hozzanak; elsősorban azért, mert a kényszeregyesülés szervei ugyanolyan módon jönnek létre, mint a „szabad" egyesüléseké, s másodsorban, mert a törvény nem teszi lehetővé, hogy a vállalatok hatáskörét az alapító szerven kívül más szervek elvonják vagy korlátozzák.

Az egyesülési szerződés jogi jellege kérdéses. A polgári jogi társaság felelne meg leginkább az egyesülés jellegének, ez azonban nem alkalmazható mert a polgári jogi társaság nem lehet jogi személy, az egyesülés viszont az. Másrészt az egyesülés nem teszi szükségessé a kereskedelmi társasági formák alkalmazását. A kérdés megoldása olyan módon képzelhető el, hogy a szabályozás a vállalatok közös gazdasági tevékenységének általános elveit követi, amint ezt az előbb a közös és vegyes vállalatokat bemutatva elemeztem.

SZEMLE

Török Attila

Gazdasági problémák jogszabályi megoldásai és álmegoldásai

I.

„Adminisztratív" vagy „közgazdasági" jellegű jogi szabályozás?

A polgári bürokráciakutatás és szervezetszociológia[1] feltárta a tőkésországokban működő szervezeteket — így az állami szervezetet is — irányító erőket, ám eközben érthető módon csak mérsékeltebb figyelmet fordított az állami gazdaságirányítás bürokratikus vonásainak bemutatására és elemzésére. Számos megállapítása ennek ellenére jelentős segítséget adott a tőkés gazdaságirányítás bürokratikus vonásainak megértéséhez, s közülük nem egy, a bürokratikus irányítás a szocialista gazdaságban szintén fellelhető elemeinek az értékelésében is hasznosítható. A szocialista gazdaság irányításának bürokratizmusára zúduló igen éles kritika különösen izgalmassá teszi azokat az okfejtéseket,[2] amelyek a gazdaság elbürokratizálódásának társadalmi szempontból pozitív hatásaira hívják föl a figyelmet.

Magyarországon a kérdés vizsgálatánál főképp a *jogászi* megközelítés dominált,[3] újabban azonban — erre Kornai János cikke a bizonyíték[4] — egyfajta sajátos interdiszciplináris, a közgazdaság- és jogtudomány, a szervezet- és a rendszerelmélet ismeretanyagát és módszertanát ötvöző megközelítés is színrelépett. A hivatkozott cikk elkülönítette a társadalom alapelemeinek, az egyénnek és a szervezetnek a koordinációja során megfigyelhető *négy* alaptípust, meghatározva a bürokratikus koordináció fogalmát. Az elkülönítés ugyan hangsúlyozottan a társadalmi lét valamennyi megnyilvánulását koordináló mechanizmusokat kívánta leírni, megítélésünk szerint a leírás ennek ellenére a *gazdálkodás* alanyainak — egyéneknek és szervezeteknek — a *gazdálkodói* tevékenység során tapasztalható koordinációjára illik a leghibátlanabbul.

Noha a cikk nem utal erre egyértelműen, vélhető, hogy a „két vagy több szervezet egymásrahatásával járó mikrofolyamat" *jogi szabályozása,* szerződéses kapcsolataik tartalmának befolyásolása kimeríti a „bürokratikus koordináció" fogalmát — jóllehet nem teljesen azonos azzal.[5] Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a *jogi szabályozás* formájában megjelenő bürokratikus koordináció sem egyforma, egy-egy jogalkotói elképzelést többféle formában is érvényesíteni lehet. Érdemesnek tűnik ezért a meghatározást — „bürokratikus koordináció" — tovább finomítva, annak főbb típusai meghatározására is kísérletet tenni. A két alaptípus — később kifejtendő okok miatt — legyen az „adminisztratív" és a „közgazdasági" bürokratikus szabályozás (koordináció, allokációs mechanizmus).[6]

A gazdasági reform szemléletváltoztató hatása eredményeképpen Magyarországon ma már szinte minden érdekelt egyetért abban, hogy a gazdasági folyamatok irányításában fellelhető operatív elemek lehetőleg megszüntetendők. Általánossá vált az ilyen jelenségek jó részének „szükséges rosszként" való felfogása, és a közgazdasági gondolkodásban előtérbe kerültek az indirekt jellegű megoldások. Ez a folyamat jórészt ösztönös volt, az előbbiekben felvázolt tudományos elhatárolások semmiképpen sem hathattak még a közgazdasági gondolkodásra.

A fenti terminológia szerint „adminisztratívnak" minősülő szabályozók azonban a szemléletváltozás ellenére is megmaradtak. Sőt, valószínű, hogy se

---

* *Török Attila* közgazdász

[1] Alvin *Gouldner,* Herbert *Kaufmann,* Robert K. *Merton,* Robert *Presthus,* ill. Reinhard *Bendix* munkássága említhető.

[2] Említést érdemel ezek közül R. *Bendix:* Bureaucracy and the Problems of Power c. tanulmánya. Public Administration Review. Vol. V. 194. old.

[3] Pl. *Harmathy* Attila: Szerződés, közigazgatás, gazdaságirányítás. Akadémiai Kiadó, 1983. *Lőrincz* Lajos: A közigazgatás kapcsolata a gazdasággal és a politikával. KJK, 1981.

[4] *Kornai* János: Bürokratikus és piaci koordináció. Közgazdasági Szemle, 1983. 9. sz.

[5] Célszerű idézni, *Sárközy* Tamás több munkája édemel említést, pl.: A gazdaságirányítás és a jog. Közgazdasági Szemle, 1980. 5. sz. 562. old.: „A jog a társadalomirányítás olyan eszköze, amely szervező, folyamatszabályozó normáival orientálja a gazdasági szervezeteket".

[6] A továbbiakban a 3 szinonima közül — amelyből kettő *Kornai* idézett művében is előfordult — a „szabályozást" fogjuk használni, elhagyva ugyanakkor a „bürokratikus" jelzőt. Ez a meghatározás azonban nem azonos a *Sárközy* Tamás által (i. m.) használt „szabályozók" meghatározással, így az általa említett „közvetett szabályozók" sem azonosak a terminológiánk szerint „adminisztratív szabályozókkal". (Ugyanígy a terminológiánk szerinti „közgazdasági szabályozás" nem azonos a direkt tervutasítás ellentétes fogalmaként használt közgazdasági szabályozással).

számuk, se a gazdasági joganyagon belüli arányuk nem csökkent az elmúlt másfél évtizedben. Ezért is tűnik időszerű feladatnak a gazdasági élet „adminisztratív" szabályozóinak elemzése. A cikkben erre is kísérletet teszünk, néhány példa segítségével választ keresve a kérdésre: miért léteznek, hogyan hatnak, miért károsak társadalmi-gazdasági szempontból, és hogyan, milyen feltételek mellett helyettesíthetők közgazdaságiakkal ezek a szabályozók?

A feladat szükségessé teszi e két bürokratikus szabályozási típus fogalmi elhatárolását — figyelemmel a cikk sajátos szempontjaira.

Adminisztratív szabályozást valósít meg — értelmezésünkben — minden olyan jogszabály, amely a gazdálkodás (fogyasztás) alanyait a jogszabály által szabályozott tevékenység során felmerülő döntési variánsok némelyikéből kizárja. Méghozzá úgy, hogy a döntés előtt álló nem gazdasági megfontolások alapján tekint el egyes variánsoktól, hanem jogszabályi kényszer hatására. Például kiragadva a későbbiek során ismét előforduló reprezentációs jogszabályt: a külföldi partnerét fogadó hazai vállalati vezető előtt a következő döntési variánsok sorakoznak: *a)* vendége tiszteletére nem ad fogadást; *b)* egy fogadást ad; *c)* egynél többet ad. Ha a szabályokat tiszteletben tartva jár el (1/1983. PM. sz. rendelet 7. § (1) bek). csakis az *a)* és *b)* variáns valamelyikét választhatja. Üzleti érdekei természetesen kizárják az *a)* variánst — marad a *b)*. Visszatérve a korábban mondottakhoz: nyilvánvaló, hogy nem gazdasági megfontolások alapján tekint el az üzleti szempontból vélhetően legkedvezőbb *c)*-től, hanem jogszabályi kényszer hatására. Nem vállalata költségviselő képességének korlátait, hanem a vonatkozó rendelet megfelelő szakaszát figyelembe véve „fújja le" ugyanis a *c)* variánst!

A közgazdasági szabályozás ezzel szemben nem zár ki bizonyos variánsok választásából, beéri a hatósági diszpreferenciák közvetett érvényesítésével. A kényszert nem jogszabályi tilalmak, hanem pénzügyi terhek közvetítik. Amennyiben tehát a gazdálkodó (fogyasztó) eltekint a hatóságilag diszpreferált variáns választásától, azt gazdasági, költséggazdálkodási megfontolások alapján teszi. Erre a személygépkocsi-adó szolgálhat példával. A nagyobb hengerűrtartalmúakat sújtó adó hatósági diszpreferenciát közvetít, de nem tiltás, csak pénzügyi teher formájában. (Visszautalva a korábbi leírtakra: amennyiben a vonatkozó jogszabály azt mondaná ki, hogy meghatározott cm^3 fölötti hengerűrtartalmú személygépkocsit magánszemély nem üzemeltethet, a szabályozás adminisztratív lenne.)

Mindkét szabályozási instrumentumfajta alapvetően a gazdálkodó egységek, illetve az állampolgárok szerződéses kapcsolatai tartalmának befolyásolását — ez esetleg bizonyos fajta és tartalmú szerződések megkötésének korlátozásával, az adminisztratív szabályozás esetében megakadályozásával jár — célozza. Elemzésünk azonban csak azokra a szabályozási instrumentumokra terjed ki, amelyek *mennyiségileg értelmezhető* és megjeleníthető folyamatokat hivatottak alakítani, így ezen instrumentumok szinte „természetüknél fogva" mennyiségi megközelítést is alkalmazhatnak. Ezeknél a szabályozóknál tehát jogalkotói elhatározás kérdése, hogy a kizárólagosságra törekvő adminisztratív vagy a jogalkotói szándékot inkább csak orientatív módon (tendenciájában) érvényesítő közgazdasági szabályozás alkalmazása mellett dönt.

Nyilvánvalóan adminisztratív jellegű szabályozásból fakad és szerződéses kapcsolatokat, sőt, azok tartalmát befolyásoló korlát például az, hogy külkereskedelmi szerződést csak megfelelő jogosítvány, illetve engedély birtokában lehet kötni. Ebben az esetben azonban a szabályozandó jogviszony olyan természetű, hogy semmiképpen sem számszerűsíthetők a vele összefüggésbe hozható tényezők. Az adminisztratív kontra közgazdasági szabályozás alternatívája így értelmezésünkben ennek a kérdésnek a jogi szabályozásánál *nem* áll fönn. A jelenlegi adminisztratív szabályozás helyett elképzelhető ugyan az is, hogy az említett jogosítvány, illetve engedély nem feltétele ilyen szerződés megkötésének. Ez azonban nem a cikkünkben leírandó közgazdasági szabályozással azonos, ezért az ilyesfajta jogi szabályozások vizsgálata nem célja a jelen írásnak.

Más a helyzet ugyanakkor — például — az állampolgárok lakás- és üdülőtulajdonának korlátozására törekvő szándék által életrehívott jogi szabályozás esetében. Azt a célt ugyanis — amely célt végül is a jogszabályalkotás vezérelte —, hogy ne koncentrálódjék egy családnál kirívóan nagyértékű ingatlantulajdon, illetve, hogy ne legyen lehetőség az ingatlantulajdon révén nagyobb összegű munka nélküli jövedelem szerzésére, közvetve és közvetlenül is el lehet érni. Közvetve — ezt nevezzük közgazdasági szabályozásnak — úgy, hogy adózási intézkedésekkel korlátozzák az egy családnál felhalmozódó vásárlóerőt. Közvetlenül — ez az adminisztratív szabályozás — úgy, ahogyan az a valóságban is történt: az egy család tulajdonában levő lakás- és üdülőtulajdon mennyiségi korlátozásával.

Jelen írás tehát azoknak a problémáknak a jogi szabályozását vizsgálja, amelyekről elmondhatók az alábbiak.

1. A fentieknek megfelelően jogalkotói elhatározás kérdése, hogy az ismertetett meghatározásnak megfelelően adminisztratív vagy közgazdasági szabályozással kívánják-e a jogalkotói szándékot érvényesíteni? Másképpen megfogalmazva: a szabályozandó probléma, illetve a vele kapcsolatba hozható tényezők *nem determinálják* a megalkotandó szabályozás *adminisztratív,* illetve *közgazdasági* jellegét.

2. A korlátozások a *gazdaság* szférájának jelenségeire irányulnak, a szabályozandó problémák *gazdaságiak,* az életrehívott szabályozás pedig a gazdálkodó egységeket és az állampolgárokat *gazdálkodói,* illetve *fogyasztói* tevékenységük folyamán korlátozza.

3. E körben *mennyiségileg* értelmezhető, tehát mintegy számszerűsíthető jelenségeket elemzünk.

II.

Az adminisztratív szabályozás néhány jogszabály tükrében

A gazdaságnak azok a területei, amelyeken az ilyesfajta korlátozások fölfedezhetők, főleg az alábbiak. *1.* Tulajdonszerzés, tulajdonjog, átruházás,[7] *2.* munkavállalói jövedelemszer-

[7] Szándékosan maradtak ki a vizsgált jogszabályok köréből a termelőeszközök tulajdonára vonatkozó korlátozások. A többi vizsgált korlátozással ellentétben ugyanis ezek már a tulajdonviszonyokat érintő kérdéseket vetnének föl, s nem elemezhetők egyszerűen a későbbiekben alkalmazott „káros-gazdasági-társadalmi mellékhatások" megközelítési módját alkalmazva. Kétségtelen ugyanakkor, hogy végső soron ezeknek a kérdéseknek a szabályozása is elképzelhető közgazdasági eszközökkel, így az ezzel kapcsolatos feltételek önmagukban még nem zárnák ki ezeket a jogszabályokat a vizsgálati körből.

zés; *3.* devizagazdálkodás; *4.* vállalati költséggazdálkodás.

Ezeken belül a következő konkrét tevékenységekkel kapcsolatos szerződések megkötésére van hatással valamelyik, a fenti feltételeknek megfelelő — szóhasználatunkban tehát adminisztratívnak minősülő — korlátozás (zárójelben a korlátozást megtestesítő jogszabály):

ad 1. 1.1. Lakás, üdülő és telektulajdon megszerzése (31/1971. Kormány sz. rendelet); *1.2.* 3. évesnél újabb személygépkocsik értékesítése (2/1979. Mt. sz. rendelet).

ad 2. Mindenfajta munkavállalói jövedelemszerzés. (Itt eltekintünk konkrét jogszabályok megnevezésétől. Nagyon sok, a legkülönfélébb ismérvekkel rendelkező — például nyugdíjas, pályakezdő stb. — munkavállalói réteget érintettek már ilyen korlátozások, ám sok közülük csak rövid életűnek bizonyult.)

ad 3. 3.1. Külkereskedelmi célú utazások (1/1971. PM—KKM. sz. együttes utasítás és a hatályát meghosszabbító 23/1971. PM—KKM. sz. együttes utasítás); *3.2.* Egyéni turistautazások (433/1981. MNB. sz. és az azt módosító 417/1983. MNB. sz. közlemény).

ad 4. 4.1. Irodaházépítés (2/1980. OT—PM—ÉVM. sz. együttes rendelet); *4.2.* adminisztratív munkaerő alkalmazása (17/1976. MüM—PM. sz. együttes rendelet. Hatályon kívül helyezte; 76/1972. Mt. sz. rendelet); *4.3.* közületek kiskereskedelmi bútorvásárlása (5/1980. BkM. sz. rendelet); *4.4.* személygépkocsik közületek által történő üzembentartása (6/1980. BkM—KPM. sz. együttes rendelet); *4.5.* napidíj-folyósítás belföldi hivatalos célú kiküldetés esetén (33/1951. Mt. sz. rendelet); *4.6.* reprezentáció (1/1983. PM. sz. rendelet).

Mivel az adminisztratív szabályozás bemutatására teszünk kísérletet, csak kiragadott példákról és nem felsorolásról van szó. A példák azonban — jóllehet az egyik (4.2.) olyan jogszabályt idéz, amely már nem is hatályos — jellemzőek, és alkalmasnak tűnnek az írás elején felvetett kérdések tanulmányozására, esetleg megválaszolására. Annál is inkább, mivel az írásunk nem a felsorolt rendelkezések jogi elemzését célozza, hanem a mögöttük rejlő közgazdasági összefüggéseket próbálja áttekinteni.

A felsorolt adminisztratív szabályozásokat az alábbi *szempontok* szerint vizsgáltuk meg.

1. Milyen szerződések megkötését korlátozza a szabályozás, vagyis: miben áll egyáltalán a korlátozás?

2. Mi indokolja, hogy a lehetséges közgazdasági szabályozás helyett — amellyel szintén szabályozható lenne a probléma — a jogalkotók adminisztratív mellett döntenek?

3. Miképpen ítéli meg a társadalmi közvélemény az adminisztratív korlátozásban mindig fölfedezhető tiltást?

4. Mennyire hatékony az adminisztratív szabályozás, azaz: a bennefoglalt tiltásoknak milyen könnyű érvényt szerezni, illetve, milyen könnyű a tiltásokat kijátszani?

A közvéleményre és a szabályozás hatékonyságára vonatkozó kérdések, illetve a reájuk adott válaszok nélkül a probléma nem tárgyalható. Ugyanakkor tény, hogy ezekre a kérdésekre tudományos igényű, bizonyítékokkal alátámasztott válasz — megfelelő szociológiai felmérések híján — nehezen adható, a válaszadás csakis a „szájhagyomány" útján terjedő információk alapján kísérelhető meg.

5. Milyen káros gazdasági-társadalmi mellékhatásokat idéz elő a szabályozás adminisztratív jellege?

6. Mi a feltétele annak, továbbá mely esetekben lenne különösképpen célszerű, hogy egy-egy ilyen adminisztratív szabályozás megszüntethető legyen, és helyébe közgazdasági szabályozás lépjen?

A. A lakás-, üdülő- és telektulajdont korlátozó 31/1971. és 32/1971. Kormány sz. rendelet az egy személy (család) tulajdonában levő lakás és üdülő, illetve lakó- és üdülőtelek mennyiségét maximálja, megtiltva a jogszabályban megállapított mértéket meghaladó tulajdon megszerzésére irányuló szerződés kötését. A szabályozás adminisztratív jellegének indoka: nem elegendő a kiküszöbölendő jelenség általában történő visszaszorítása, mivel egyes — elszigetelt — esetek megléte sem fér bele a szabályozási elképzelésekbe. A társadalmi közvélemény általában egyetért a korlátozással, a társadalmi igazságosság és a vagyoni egyenlőség egyik biztosítékát látva benne. A korlátozás részben hatásosnak tekinthető, az általa érintett tulajdonok hatóságilag rögzítettek és ellenőrizhetők. A birtokosi és tulajdonosi funkciók csak nehezen választhatók szét, bár — elsősorban családon belül — előfordul, hogy a korlátozás kijátszása érdekében a két funkciót elválasztják egymástól.

A korlátozás legfőbb káros társadalmi-gazdasági mellékhatása az, hogy a magas jövedelmek improduktív elköltésére ösztönöz,[8] ezen túlmenően pedig gyengíti az anyagi ösztönzést, hiszen törvényes módon megszerzett jövedelmek elköltését korlátozza. Ahhoz, hogy a szabályozás adminisztratív jellege megszüntethető legyen, és az adminisztratív jelleget indokló érdekek se sérüljenek különösebb mértékben, mélyreható változásoknak kellene a jövedelemelosztás jelenlegi rendszerében végbemenni. Így mérséklődni kellene a második gazdaságból, illetve a másodlagos elosztásból származó extrajövedelmeknek,[9] és hatékony jövedelem- és ingatlanadó rendszernek kellene működni.

Az *új személygépkocsi értékesítésére vonatkozó,* a 2/1979. Mt. sz. rendelet által megtestesített korlátozás a 3 évesnél újabb személygépkocsik értékesítési kényszerpályáját jelöli ki: az ilyen gépkocsik csak a kijelölt állami vállalatnak, illetve szövetkezetnek értékesíthetők, magánszemélyek között az ilyen gépkocsik adásvételével kapcsolatban nem köthető szerződés.

A szabályozás adminisztratív voltát az indokolja, hogy — a legkézenfekvőbb közgazdasági szabályozást: magas illeték megállapítását véve például — csak rendkívüli mértékű illeték kirovásával lehetne a kívánt célt elérni, hiszen egy bizonyos határig a magasabb ár nehézség nélkül elismertethető a hiányjelenségek által meghatározott eladói piacon.

A társadalmi közvélemény nem tulajdonít különösebb jelentőséget a korlátozásnak, mivel az nem érint gazdasági érdekeket. A korlátozás ugyanis az üzemeltetői jogok átruházhatósága miatt egyáltalán nem hatékony. A korlátozás különösebb feltételek nélkül megszüntethető lenne, sorsa ismételten csak azt bizonyította, hogy a probléma csupán az elosztás szférájában — a termelési hiányjelenségről lévén szó — nem szabályozható, minden olyan elosztási kísérlet tehát, amelyik nem lép ki ebből a körből, álmegoldást eredményez. (Ennek megfelelően természetesen elképzelhető nem adminisztratív álmegoldás is; ez lenne az előbb említett magas illeték (átírási

[8] A korlátozás további hátránya, hogy tezaurális célból részben üdülők, s nem a népgazdasági szempontból hasznosabb lakások épülnek. (*Falusné* Szikra Katalin: A vagyonosodásról. Közgazdasági Szemle, 1982. 11. sz. 1322. old. uő.: A magas személyi jövedelmekről. Közgazdasági Szemle, 1979. 10. sz. 1200. old.

[9] Uő.: A vagyonosodásról. 1315. old.

díj) megállapítása. A példa egyben mutatja a jog gazdaságra gyakorolt hatásának határait, azt, hogy a jogot a gazdaságban milyen problémák megoldására *nem* lehet alkalmazni.)

B. A munkavállalói jövedelemszerzésre vonatkozó korlátozások közül kettőt vizsgálunk: a nyugdíjasok és a pályakezdők által megszerezhető munkajövedelmeket korlátozó, részben már nem hatályos rendelkezéseket.

A rendelkezések adminisztratív jellegére az szolgál magyarázattal, hogy a jogalkotók vélhetően itt sem elégednek meg a kívánt jövedelemeloszlási hatás tendenciaszerű érvényesülésével, szükségesnek tartották, hogy ez a hatás ne csupán a foglalkoztatottak összességénél, átlagában, hanem valamennyi munkavállalónál érvényesüljön. Feltételezhető, hogy a közvélemény nem ért (illetve nem értett) egyet a korlátozással, hiszen a társadalom a munka szerinti elosztás elvével nem összhangban állónak tekinti a munkavégzési szándék mindenfajta korlátozását.

A korlátozás hatása azokon a területeken, ahol nincs szükség a munkavállaló személyes jelenlétére, viszonylag kevéssé érvényesül, ahol szükség van, jobban érvényesíthető. A korlátozás legszembetűnőbb káros következménye az, hogy gyakran az egész társadalom számára hasznos munkavégző képességek kibontakozását gátolja, lehetetlenné téve értékes munkaerő-tartalékok mozgósítását. Megszüntetésének a feltételeit nem szükséges külön vizsgálni, hiszen ezek a korlátozások részben már nem is érvényesek, bebizonyosodott, hogy mindenféle feltétel nélkül meg lehetett őket szüntetni.

C. A külkereskedelmi célú utazások gazdálkodási rendjét meghatározó 1/1971. PM—KKM sz. együttes utasítás a külkereskedelmi joggal rendelkező vállalatok, illetve belföldi partnereik alkalmazottainak utazásaival kapcsolatban állapít meg költségkereteket, behatárolva a külkereskedelmi célú utazásokkal összefüggő kiadásokat.

A devizagazdálkodási szempontokon túlmenően ez az adminisztratív szabályozás speciális jövedelemszabályozási szerepet is betölt. Jelenleg ugyanis a hivatalos külföldi utazások alkalmával folyósítható napidíj — figyelembe véve a napidíjaknak a hazai ár- és bérszínvonalhoz viszonyított, a célországok árszínvonala által indokolt szintjét — azon kevés nem bérjellegű költségelem közé tartozik, amely esetenként a személyi jövedelmet is befolyásolhatja. Hatósági szabályozása a vállalatok költségérzékenységének jelenlegi alacsony szintje[10] mellett szükségszerűnek tekinthető.

Tapasztalataink szerint a kérdés csak a szakmai közvéleményt foglalkoztatja (a külkereskedelemben dolgozók és a külkereskedelemmel valamilyen módon kapcsolatban állók), amely rendszerint kevéssé megértő a korlátozással kapcsolatban. Ami a korlátozás hatékonyságát illeti: hatósági-bankári eszközökkel megfelelően ellenőrizhetők a korlátozandó pénzmozgások, a szabályozás így hatékonynak tekinthető.

Ebben az esetben is fellelhetők a hatósági elosztás szokásos problémái: a korlátozás tárgyát képező, szűkösen rendelkezésre álló eszközök nem feltétlenül oda kerülnek, ahol népgazdasági szempontból optimálisan hasznosulnak, a keretek teljesítmény-(hozadék) arányos elosztása nem valósítható meg; a rendszerben nincsenek megfelelő takarékossági motívumok beleépítve, a keretszemléletű gazdálkodás (mint mindig) itt is olykor pazarlásra ösztönözhet, mivel egy-egy „keret"-dollár mást és mást ér az év különböző szakaszában.

A korlátozás csak akkor lenne megszüntethető, ha a vállalati gazdálkodás költségérzékenysége — ma még elképzelhetetlen mértékben — megnőne, s ezt ár- és bérreform kísérné (jelenleg ugyanis elképzelhető, hogy egy utazó 2 napi napidíjának forintösszege nagyobb, mint havi fizetése!).

Az egyéni turistautazások céljaira felhasználható — háromévenként vásárolható — konvertibilis fizetőeszköz mennyiségét a 433/1981. MNB számú közlemény, és az azt módosító 417/1983. MNB számú közlemény összegszerűen meghatározza. A korlátozás adminisztratív jellegét az teszi szükségessé, hogy az árfolyampolitika nem igazodhat a nem kereskedelmi szféra egyensúlyi pontjához. Emellett a konvertibilis utazási lehetőségek „igazságos" elosztása sem képzelhető el (legalábbis ameddig ezek a lehetőségek korlátozottak) egyensúlyi árfolyam mellett. A közvélemény sokkal inkább megbecsülendő lehetőségként, mint korlátozásként értékeli, hogy utazási ellátmány címén egyáltalán hozzájuthat konvertibilis valutához.

A korlátozás formálisan hatékony, banki nyilvántartási eszközökkel elérhető, hogy mindenki csak az utasításban előírt gyakorisággal s az utasításban meghatározott összeg erejéig jusson konvertibilis valutához. Ez azonban természetesen nem azonos a korlátozást indokló célkitűzések maradéktalan megvalósulásával.

A káros mellékhatások megítélésénél döntő, hogy — a kisipar és a kiskereskedelem „zsebimport"-igénye mellett — ez a korlátozás a konvertibilis fizetőeszközök feketepiacának legfőbb motiváló tényezője, márpedig ez rontja a devizagazdálkodás hatékonyságát és munka nélküli, törvénytelen jövedelmek forrása.

Az adminisztratív szabályozás közgazdasági vel történő felváltásának feltételeül egy olyan adóreform jelölhető meg, amelynek kapcsán a hatását ténylegesen kifejtő, progresszív személyi jövedelemadót vezetnek be. Ezen túlmenően ár- és bérreformra lenne szükség, amely lehetőséget ad a nem kereskedelmi szféra valutakeresletének árfolyam-eszközökkel történő szabályozására, amire jelenleg — a devizában kifejezett magyarországi idegenforgalmi árak jó részének alacsony színvonala miatt — nincs lehetőség, hiszen a forintleértékelések kimerítették az ilyen szolgáltatásokkal szemben fennálló kereslet árrugalmasságában rejlő tartalékokat (nem érdemes jobban leértékelni a forintot, mivel ettől nem nőne a magyarországi idegenforgalom, csak a devizabevételek csökkennének, a konvertibilis valuták iránti legális kereslet ilyen módon tehát nem szűkíthető).

D. A nem termelő célú vállalati építkezésekkel kapcsolatban a 2/1980. OT—PM—ÉVM. sz. együttes rendelet állapít meg korlátozásokat, jogszabályi akadályokat gördítve szinte mindenfajta irodaházépítés útjába. A korlátozás vélhetően azért adminisztratív jellegű, mert a jogszabály nagymértékben érint presztízsszempontokat. Az irodaház ugyanis nem csupán a vállalati „image" alakításában jut fontos szerephez, hanem a vezetői munkahelyi közérzet, illetve munkafeltételek meghatározó eleme is egyben. A társadalom szabályozással kapcsolatos álláspontját az általános helyeslés jellemzi, eléggé elterjedtek ugyanis a lakáshiányt az irodaházépítéssel összekapcsoló hiedelmek. A közvélemény ebben az esetben is hajlamos a probléma leegyszerűsített kezelésére, amelyből egyenesen követke-

[10] *Kónya* Lajos: Vállalati bér- és keresetszabályozásunk. Közgazdasági Szemle, 1982. 5. sz. 563. old.

zik: a vállalati ügyviteli létszám csökkentését, a produktív-improduktív dolgozók létszámarányának javítását nem az adatfeldolgozás korszerűsítésével, jobb munkaszervezéssel, hanem az idézett jogszabályban szereplőhöz hasonló korlátozásokkal lehet elérni.

A korlátozás érvényessége igen könnyen ellenőrizhető, legfeljebb az eseti felmentések lazíthatják föl, így minden ok megvan annak feltételezésére, hogy a jogalkotói cél érvényesül. Két lényeges káros társadalmi-gazdasági mellékhatás különíthető el. Az egyik a közvetlen beavatkozás a vállalati gazdálkodásba egy olyan fontos területen, mint a nyereségfelhasználás, a másik pedig az, hogy esetenként igen rossz munkafeltételek konzerválódnak és termelődnek ki a korlátozás eredményeképpen.

A jelenleg a közvélemény vélelmezhető helyeslésével is találkozó adminisztratív korlátozás közgazdaságival történő felváltásának feltételei között említhetők az építőipari piacon bekövetkező változások, a krónikus hiánynelyzet megszűnése, illetve a vállalati presztízsszempontok adóeszközökkel történő irányítására alkalmas adórendszer bevezetése.

Az adminisztratív létszám korlátozásáról szóló 17/1976. MüM. PM. sz. együttes rendelet kimondta, hogy „a vállalat ... adminisztratív-ügyviteli munkakörökben ... legfeljebb annyi, a statisztikai állományi létszámba tartozó dolgozót foglalkoztathat, mint ahány ilyen dolgozója 1976. december 31-én volt".

A munkaerő központi irányítására alkalmas, terminológiánk szerinti nem adminisztratív, tehát közgazdasági szabályozás — bár elvben elképzelhető — nincs ma Magyarországon. (Ilyen szabályozás lehetne például a vállalatok által fizetendő bérjárulék meghatározott ismérvek — ez esetben fizikai-nem fizikai — szerinti differenciálása.) Nyilvánvaló azonban, hogy bármilyen közgazdasági szabályozás csak kevéssé lehet hatékony akkor, amikor a vállalati munkaerőgazdálkodást elsősorban a bérgazdálkodással kapcsolatos kötöttségek, s nem a kifizetett munkabér, illetve bérteher költségnövelő hatásával kapcsolatos megfontolások irányítják.

A korlátozás a munkaerő „bujtatásának" megannyi lehetősége miatt csak kevéssé lehetett hatékony. Káros mellékhatását abban látjuk, hogy közvetlenül avatkozott bele a vállalati gazdálkodásba egy olyan területen, amelyiken a nem eseti, tehát „normatív" megközelítés szükségképpen feszültségeket okoz, hiszen nincs két egyforma vállalat. (Elképzelhető olyan is, amelynél népgazdaságilag is indokolt az adminisztratív létszám növelése, még akkor is, ha egyébként igaz, hogy ez a legtöbb vállalatról nem mondható el.) A korlátozás 1982-ben egyébként megszünt.

A fogyasztási cikk (bútor) közületi vásárlók által történő kiskereskedelmi beszerzését az 5/1980. BkM. sz. rendelet szabályozza, megtiltva azt, hogy közületek bútort kiskereskedelmi forgalomban vásároljanak. A bútorpiacon tapasztalható feszült helyzet feloldását célzó operatív intézkedésről lévén szó, a remélt gyors hatást csakis ilyen adminisztratív szabályozástól lehetett remélni.

Sem a korlátozás hatékonyságáról, sem a közvélemény állásfoglalásáról nem sikerült képet alkotnunk, annyi azonban tény, hogy ez a korlátozás is beavatkozást jelent a vállalati pénzgazdálkodásba, és értékesítési csatornákat zár le. A szabályozás egy olyan újabb tevékenységet jelöl ki, ahonnan a vállalat akár „költség", akár „nyereségforintjával" ki van zárva.

A korlátozás megszüntetésének a feltétele az operatív beavatkozást kikényszerítő piaci helyzetben beálló fordulat, ebben az esetben a bútorpiac kereslet-kínálat viszonyainak normalizálódása. Ekkor a korlátozás szinte automatikusan értelmét veszti, hiszen a racionális vállalati gazdálkodói magatartásnak ellentmond, hogy egy vállalat bútorvásárlásait a magasabb árszintű kiskereskedelmi csatornákon keresztül intézze.

A közületek személygépkocsik — használatáról szóló, 6/1980. BkM—KpM. sz. együttes rendelet a közületek által beszerezhető és üzemben tartható személygépkocsik számát és típusát határozza meg. A szabályozás azért adminisztratív, mert bármilyen adójellegű közgazdasági szabályozás kudarcra lenne ítélve, egyrészt a vállalati költségérzékenységgel, másrészt a szabályozandó kérdés presztízs-mivoltával összefüggő problémák miatt. (Valószínű, hogy nincs az a magas adó, amit egy vállalat ne fizetne meg annak érdekében, hogy vezetői a személygépkocsi-hierarchiában megfelelő helyet elfoglaló autón járhassanak.)

A közvélemény elítéli a kiváltságok közpénzen történő megszerzésének bármilyen formáját, így helyesli a rendelkezést (annál nagyobb értetlenség és sértődöttség jellemzi a vállalati vezetők a rendelkezésről alkotott és sűrűn hangoztatott véleményét).

Jól ellenőrizhető jelenségről lévén szó, feltételezhető a korlátozás hatékony érvényesülése. Ez a rendelkezés is a vállalati költséggazdálkodásba történő hatósági beavatkozás jogi eszközeként értékelhető, ezen felül sérti bizonyos vezetői rétegek érdekeit. Megítélésünk szerint akkor váltható föl közgazdasági szabályozással, ha nagymértékben fokozódik a vállalati gazdálkodás költségérzékenysége, amivel párhuzamosan — elsősorban a nagyvállalatoknál, feltehetően — valamelyest visszaszorulnak a presztízsszempontok.

A belföldi kiküldetés alkalmával felszámítható költségek térítését a 33/1951. Mt. sz. rendelet szabályozza. A rendelet kimondja, hogy élelmezési költség címén 30 napnál rövidebb kiküldetés esetén 31 Ft. térítheto meg.

Bérszabályozási összefüggések, a vállalati költség személyi jövedelemmé válása megakadályozásának szándéka, a bérjellegű juttatások növelésére irányuló nyomás, illetve az ilyen nyomásnak a vállalati gazdálkodás költségmegfontolásait torzító hatása indokolja a szabályozás adminisztratív jellegét, azaz, a térítheto összeg pontos meghatározását. Kétségtelen, hogy ha a korlátozás tényét nem is, a megállapított — és azóta változatlan — összeget a közvélemény kifogásolja. A rendelkezés hatékony, a szabályozott pénzmozgás megfelelően ellenőrizhető. Ez is a vállalati költséggazdálkodásba történő hatósági beavatkozás. A megállapított összeg ugyanakkor nevetségesen alacsony, így a belföldi kiküldetések vonzerejét — ha lehet egyáltalán ilyenről beszélni — esetenként olyan mértékben csökkentheti, hogy az már gazdálkodói érdekeket is sért. Az adminisztratív szabályozást akkor lehetne átalakítani, ha olyan árés bérreformot hajtanának végre, amelyik hozzájárulna a bérjellegű juttatások, illetve az ehhez hasonló pénzjövedelmek növelésére irányuló nyomás mérséklődéséhez. (Megváltoztatásának persze nem lennének ilyen nagy hordejerű intézkedések a feltételei.)

A reprezentációs költségeket az 1/1983. PM. sz. rendelet szabályozza, mely szerint belföldiekkel folytatott tárgyalásokon az intézményeknél és a vállalatoknál a felügyeleti szerv határozza meg a reprezentációs keretet. (7. § (1) bek.): „a hivatalos tárgyalások alkalmával (itt tartózkodásuk idő-

tartamától függetlenül) egy fogadást lehet adni" (ez a külföldiek vendéglátására vonatkozik).

A szabályozás adminisztratív jellegét az indokolja, hogy részben gazdasági (a vállalatok többször említett költségérzéketlensége), részben gazdaságon kívüli, tradicionális értékeket (magyaros vendégszeretet stb.) érint.

A nem szakmai közvélemény a reprezentációs költekezést rendszerint azonosítja — a gépkocsihasználattal egyezően — a közpénzen való kiváltságszerzéssel. A reprezentációnak főleg a külkereskedelemben betöltött speciális szerepe meg nem értése miatt így a nem szakmai közvélemény körében inkább egyetértés övezi a korlátozást.

A korlátozás hatékonyságát illetően megállapítható, hogy még a jelenleginél jóval szigorúbb és éberebb pénzügyi ellenőrzés mellett sem lehetne teljes mértékben érvényre juttatni. A gyakorlatban nem teljesen érvényesülő rendelkezés káros mellékhatásairól szólva meg kell említeni, hogy míg a „becsületes" vállalatoknál a rendelkezést üzleti érdekek (ez gyakran a népgazdasági érdekkel azonos exportérdek) sérelmére tartják be, addig a „kevésbé becsületesek" jóhiszeműen is szabálytalanságra kényszerülve nem sértik üzleti érdekeiket.

A szabályozás közgazdaságivá történő átalakításának feltétele a vállalati gazdálkodás költségérzékenységének növekedését kikényszerítő piaci árszabályozás.

III.

Funkciók és hatékonyság, mellékhatások és gazdaságpolitikai tendenciák

Az egyes jogszabályok áttekintését követően, összegezve az egyenként levont következtetéseket, érdemes a korábban feltett kérdéseket most már az egyes esetektől elvonatkoztatva is megválaszolni.

1. Az adminisztratív korlátozások által betöltött tipikus *gazdasági funkciók* az alábbiak: — a szűkös kínálat *hatósági* (tehát nem piaci) *elosztási csatornáinak a megteremtése,* illetve, ha vannak ilyen csatornák, — a *piaci elosztás feltételeinek alakítása.*

Az előbbi funkció egyfajta „arbitráló" szereppel ruházza föl az engedélyező hatóságot, amelyik a szükséges engedélyek kibocsátásával egyrészt elosztja a szűkös kínálatot, másrészt közvetlenül is hat a kereseti oldalra. Az utóbbi funkció — az elosztás feltételeinek alakítása — betöltése során a keresletszabályozást hatósági engedélyezési mechanizmus közbeiktatása nélkül maga a jogszabályi korlátozás végzi el, a keresleti oldalon megjelenők körének szűkítésével. Az előbbire az egyéni turisták valutaellátmányával, az utóbbira az ingatlantulajdonnal kapcsolatos korlátozás szolgálhat példával.

Az első funkció — a szűkös kínálat hatósági elosztási csatornáinak a megteremtése — dominál (az említett, a valuatellátmánnyal kapcsolatos szabályozás mellett) a külkereskedelmi célú utazásokra vonatkozó korlátozás esetében. A második funkció (az ingatlantulajdonnal kapcsolatos korlátozás mellett) meghatározó szerepet tölt be az új személygépkocsi értékesítésére, valamint a közületi kiskereskedelmi bútorvásárlásra vonatkozó korlátozás esetében. A második funkció ezeken kívül — ha nem is domináns jelleggel — de felismerhető az irodaházépítésre vonatkozó rendelkezés esetében is. Az adminisztratív korlátozások tehát a két, alapvetően devizagazdálkodási célokat szolgáló korlátozás esetében piaci mechanizmusokat helyettesítenek, az új személygépkocsik értékesítésére vonatkozó korlátozás pedig egy korábban — sőt, azóta is — létező piaci automatizmust, az ár kereslet-kínálat szabályozását próbálja a spekulációs felárral értékesülő hiánytermék értékesítési kényszerpályájának kijelölésével, a szocialista szektor vállalatainak közbeiktatásával helyettesíteni. Amint arról már szó esett, az üzemeltetői jogok átruházásának lehetősége miatt nem sok sikerrel.

A közületek személygépkocsi használatával kapcsolatos korlátozás esetében elég nehéz a domináns funkciót meghatározni. Nyilvánvaló ugyan a rendelkezés keresletszűkítő funkciója, de valószínű, hogy a rendelet megalkotásában nagyobb szerepet játszottak az általános takarékossági megfontolások.

Ez elvezet a harmadik, az adminisztratív korlátozások által betöltött, jól elkülöníthető funkcióhoz, a *tervutasítás helyettesítéséhez,* vagyis a gazdasági reform 70-es évek elején bekövetkezett lefékezéséhez. A se-nem-tervutasítás se-nem-tervszerű piacszabályozás állapota törvényszerűen hívta életre a gazdaság részletkérdéseibe történő adminisztratív igazgatási alapú beavatkozást. Nyilvánvaló azonban, hogy az erre a célra felhasznált jogszabályi formának semmi köze sincs a Sárközy[11] által említett folyamatszabályozó, orientatív jogi normához, a gazdasági jelenségek „közgazdasági" jellegű jogi szabályozásához. Ezzel szemben alapvető oka annak, hogy a „túlszabályozás" kizárólag jogi jelenségként értelmezésének mítosza kialakulhatott. Ez a funkció természetesen csak a vállalati költséggazdálkodást szabályozó jogszabályoknál mutatható ki.

Különösen feltűnő a közületek személygépkocsi használatával kapcsolatos korlátozás esetében: a rendelet helyenként vállalatmélységig határozza meg egyes vállalatok személygépkocsinormáit. A belföldi kiküldetés alkalmával felszámítható költségek térítéséről rendelkező korlátozás egy szorzatként-képződő- kiküldöttek száma x napidíj — vállalati költségelem szorzóját rögzíti. A reprezentációs keretekről kiadott jogszabály egy másik vállalati költségelem a főhatóságok által történő, vállalati mélységű meghatározásáról rendelkezik. Az irodaházépítésre vonatkozó korlátozás a vállalati beruházási tevékenység egyik jelentős területén állapít meg korlátozásokat, méghozzá oly módon, hogy ezek egy-egy beruházást tételesen is érinthetnek. Az ügyviteli dolgozók létszámának korlátozására hivatott jogszabály a vállalati munkaerő-gazdálkodás egyik lényeges paraméterét határolta be. Tekintve, hogy a létszám növekedése volt tapasztalható a rendelet megjelenését megelőzően, a korlátozás nem egyéb, mint a vállalat által a szélesebben értelmezett termelésbe bevont erőforrások egyikének mennyiségi rögzítése.

A funkciók néhány esetben nem választhatók el egymástól, így a külkereskedelmi célú utazásokra vonatkozó korlátozás esetében az elsődleges piachelyettesítés mellett kirajzolódik a tervutasítás-helyettesítés is. A közületek személygépkocsi-használatát szabályozó rendelkezés úgy közvetít — tervutasítás-helyettesítő jogszabályként — egy népgazdasági célt (korán-

[11] Ld.: 5. jegyzet, valamint uott: „Általában megállapítható, hogy ha a gazdaságban diszfunkcionális jelenségek mutatkoznak, ezek jórészben gazdaság- és jogpolitikai hibák közös eredőjeként keletkeznek. E negatív jelenségek azonban a felszínen sokszor csak jogi hibának látszanak, mivel a jog az utolsó lépcső: a gazdaságpolitikai lépés paragrafusban jelenik meg. Ebből származik aztán az a gyakori hiányosság is, hogy alapvetően jogi eszközökkel próbálunk elsődlegesen gazdasági eszközökkel megoldható problémákat rendezni. (564. old.)

sem alapvető célról van természetesen szó), hogy eközben piaci feltételeket alakító hatást is kifejt. Ez több hasonló tartalmú jogszabályról is elmondható, hiszen természetszerűleg minden, a vállalati szféra termelőcélú fogyasztását korlátozó jogszabályi kényszer érezteti hatását a szóban forgó termék piacán. Amennyiben pedig ez a piac történetesen éppen lakossági piac is, ez a hatás sokkal érzékelhetőbb, s gyakran éppen ennek a hatásnak a kiváltása indokolja a jogszabály kiadását (példa erre a közületek kiskereskedelmi bútorvásárlását korlátozó rendelet).

2. A vizsgált 11 adminisztratív korlátozás közül csak négynél valószínűsíthető, hogy a jogalkotói szándék társadalmi méretekben érvényre jut (érvényre jutott). Négynél az valószínű, hogy ez a szándék csak igen korlátozottan érvényesül. Az — igaz, csupán 11 jogszabályra kiterjedő — elemzés tehát semmiképpen sem arra enged következtetni, hogy a vállalati és a fogyasztói gazdálkodás visszásságai, népgazdasági szempontból nemkívánatos tünetei adminisztratív jellegű jogszabályi korlátozásokkal maradéktalanul kiküszöbölhetők.

3. A legkevésbé káros gazdaságitársadalmi mellékhatás az, ha a korlátozás *nem érvényesül,* Egyéb, az adminisztratív szabályozás szükségszerű velejárójaként felfogható *káros mellékhatás:*

— az árutermelés és pénzgazdálkodás, illetve a pénzrendszer egységességének gyengítése (a magán- és közületi pénztulajdonosok pénzköltség lehetőségeinek a pénzjövedelem megszerzésének törvényességét nem vizsgáló korlátozását fogjuk fel úgy, mint az árutermelés és pénzgazdálkodás gyengítését);

— a vállalati gazdálkodói önállóság „mechanizmuskonformnak" aligha tekinthető korlátozása (a vállalati költséggazdálkodásba adminisztratív korlátozásokkal történő nagyszámú beavatkozás értékelhető eképpen);

— egyes adminisztratív korlátozások — főleg azok, amelyek hatósági arbitráló funkciót töltenek be — akadályozzák a közös erőforrások népgazdasági szempontból maximális hatékonyságú elosztását.

Ebben a pontban természetesen csak a káros mellékhatásokat soroltuk föl. Az a kedvezőtlen kép, amely a felsorolásból az adminisztratív korlátozásokkal kapcsolatosan kialakítható, annyiban nem reális, amennyiben a felsoroltak csak mellékhatások, amelyek mellett minden esetben megtalálhatók a korlátozás indokoltságát alátámasztó érvek is.[12]

4. A közgazdasági szabályozást háttérbe szorító adminisztratív szabályozás *mellett* szóló érvek az alábbiak szerint csoportosíthatók.

a) A „közgazdasági" jellegű jogi szabályozás említett sajátossága, hogy az általa közvetített hatósági elképzeléseket csak orientatíve, így tendenciaszerűen juttatja érvényre. Adminisztratív szabályozás esetén ezzel szemben a különféle szankciókkal alátámasztott abszolút, teljes körű érvényesülés szükségszerűsége áll.

b) A szabályozandó gazdasági jelenségekre gazdaságon kívüli tényezők is hatnak. A szabályozás ezért nem lehet közgazdasági, hiszen ez a szabályozásfajta a hatósági diszpreferenciákat pénzügyi eszközökkel közvetíti, a hatósági szempontból diszpreferált gazdálkodói magatartásból eredő anyagi hátrányok azonban kalkulálhatatlan, nem anyagi előnyökkel állnak szemben. A közgazdasági szabályozás alapvető sajátossága az, hogy maguk a gazdálkodók mérhetik össze az egyes döntési variánsok választásából származó előnyöket a hátrányokkal, egyszerűen nem érvényesülhet.

c) Az intézkedéstől gyors hatást várnak, s ez természetesen inkább sajátja az adminisztratív szabályozásnak, mint a közgazdaságinak.

5. Egyetlen jogszabály van a vizsgáltak között, amelyről el lehet mondani, hogy korlátozott számú, jól körülhatárolható intézkedés elegendő ahhoz, hogy az adminisztratív szabályozást megszüntessék, illetőleg közgazdaságira cseréljék. (Új személygépkocsik értékesítése.) Egyébként még azokban az esetekben is, amelyekben viszonylag a legjobban körülhatárolhatók a szükséges intézkedések, ilyen bonyolult és összetett cselekvéssorozatokat kellett megjelölni szükséges intézkedésként, mint például „adóreform", „bérreform". A többi adminisztratív szabályozás esetében még ez sem volt elég. Nem „csupán" egy nagyhorderejű, komplex intézkedéssorozat volt a változtatás feltétele, hanem a népgazdaság egyes szférái működésében bekövetkezett gyökeres — a gazdaságirányítás reformjának továbbvitelét feltételező — változások. A szükségnek vélhető intézkedések mindegyike az adminisztratív korlátozások megszüntetése feltételeként az áru- és munkaerőpiac erősödését feltételezi.

Arról sem szabad megfeledkezni, hogy az adminisztratív jogi szabályozás „közgazdaságival" történő felváltása sok esetben azt jelenti, hogy a szabályozás az ágazati felügyeleti szerv kezéből átkerül egy funkcionális szerv (pl. adóhatóság) kezébe. A gazdaságirányítás ilyesfajta áthangolásának így egyéb, bizonyos államigazgatási részterületek érdekeit is érintő mellékhatásaival is számolni kell.

IV.

Közgazdaságibb szabályozás — integráltabb piacok

Az adminisztratív korlátozások működési mechanizmusáról és a gazdaságban betöltött szerepéről mondottak legfőbb tanulsága talán az, hogy sok ilyen korlátozást sem elvileg, sem gyakorlatilag nem lehet felszámolni, hiszen ilyenek nélkül a gazdasági élet bizonyos területei nem képesek működni. Számukat azonban csökkenteni lehetne, és nem túlzás azt állítani, hogy minden egyes adminisztratív korlátozás felszámolása egy kis lépés az új növekedési pályára[13] állásra egyedül reményt adó, a hatékonysági tartalékokat felszínre hozó piaci viszonyok megteremtése irányába. Tekintve, hogy ma már a gazdaságirányítás által is vállalt célkitűzés ez, talán nem is szükséges bizonygatni: az adminisztratív kontra „közgazdasági" — a gazdasági érdekeltségre építő — jogi szabályozás problematikája — a gazdasági reform intenzív továbbvitele során — nem kerülhet le a napirendről.

*Halustyik Anna**

Az állami gazdaságirányítás egy történelmi torzója: Peru 1968 után

A korai hatvanas években Peru mintája lehetett egy olyan fejlődő országnak, ahol a gazdaságot szinte egészében a külföldi tőke — főleg a beruházások tekintetében — és a hazai oligarchia — többnyire a tulajdon tekintetében — uralta. A hetvenes évek ele-

[12] *Bendix:* i. m.

[13] *Havasi* Ferenc: Gazdaságunk az új növekedési pályán. Közgazdasági Szemle, 1982. 7—8. sz.

* *Halustyik Anna* tudományos munkatárs, MTA Állam-és Jogtudományi Intézet (Budapest).

jére ez a kép alapvetően megváltozott: az állam hirtelen és dominánsan lépett a gazdasági élet színterére; ekkor néhány éves várakozás következett, majd a hetvenes évek végére—nyolcvanas évek elejére ismét előttünk áll a ma — egy szempontból legalábbis — tipikusnak tekinthető harmadik világbeli fejlődő országa: gazdaságát újra a külföldi tőke dominálja; pénzügyei külső bankközpontoktól függnek; eladósodott; és a gazdasági fejlődést tekintve arányaiban talán még inkább elmaradt a fejlett tőkésországok világától, mint húsz évvel korábban.

Peru esete történelmi példaként szolgálhat, bár a jelenlegi helyzetet nézve az állami gazdasági beavatkozásnak ez a példája nem nevezhető sikeresnek. Az 1968-as katonai beavatkozás fő oka az volt, hogy az addigi kormányok külföldi tőkével való tárgyalásai kudarcot vallottak; így a későbbiekben a katonai kormányzat által követett politikát elsődlegesen határozta meg a külföldi tőkéhez való viszony. A katonai hatalomátvételt követő években ezt a viszonyt alapvetően a kezdetekben nagy lépésekben zajló államosítási hullám, majd — az idő múlásával — az állam egyre nagyobb mérvű külföldi kölcsönfelvétele határozta meg.

I.

A gazdaságirányítási rendszer alapjai és kezdetei 1968-ban

A hatalomátvétel után (1968. október 2—3.) a katonai kormányzat három dokumentumot jelentetett meg: egy politikai kiáltványt, egy alaptörvényt, mely a forradalom céljára és az állam berendezkedésére vonatkozik, valamint egy gazdasági tervet (szektoronkénti felbontásban).

A néphez szóló *kiáltvány*ban a Forradalmi Junta általánosságban felvázolja a hatalomátvételhez vezető fő okokat: az ország hosszantartó és mély gazdasági krízisét; a végrehajtó hatalom tevékenységének amoralitását és teljes elhanyagolását.

A *politikai alapjogszabály* (Decreto Ley No. 17 063) a Fegyveres Erők Forradalmi Kormányának célját az állami szerkezeti átalakításán túl a következőkben határozza meg:

a) az állam szervezetének átalakítása a kormány hatékonyabb működése érdekében;

b) az ország gazdasági, társadalmi és kulturális átalakításán keresztül a lakosság legkedvezőtlenebb helyzetben levő rétegei számára az életszínvonal javítása;

c) a kormányzati tevékenység nemzeti és független szellemben történő gyakorlása;

d) az ország teljes újramoralizálása az igazságosság és törvénytisztelet szellemében;

e) a peruiak egységének, összefogásának elősegítése a nemzeti lelkiismeret erősítése útján.

Első lépésben a felsorolt és sajátos terminológiában megfogalmazott célok egy külső gazdasági függés lazítására irányuló politikát fejeznek ki — és nem többet; az állam szerkezeti módosítása is megfelel ennek az első lépcsőnek: a nemzeti igények kielégítésének. Az alapszabály — közvetetten — a politikai hatalom gyakorlásának korábbi (1968 előtti) „társadalmi összetevőit" változatlanul hagyja; erre a változatlanul hagyott struktúrára tesz rá egy döntően nemzeti érdek által meghatározott központosított irányítást.

A harmadik dokumentum a Fegyveres Erők Forradalmi Kormányának *gazdasági terve* volt. Mint terv jogi relevanciával nem rendelkezett, de tükrözte — ha esetenként indirekten is — a „nemzeti érdek" zászlaja alá tömörült politikai és társadalmi átalakítási elképzeléseket. A bevezető részben itt is ki van emelve — csakúgy, mint a gazdasági tervet megelőző két politikai dokumentumban — a forradalom nacionalista, független és humanista jellege. Független: a hazai politikai pártoktól és hatalmi csoportosulásoktól éppúgy, mint a külföldi gazdasági és politikai befolyástól. A terv fő részében a gazdaság különböző ágainak problémáit, az elérendő célokat és a megvalósítás eszközeit — kihangsúlyozva az állam részvételének, irányítási szerepének fontosságát, valamint az állami tulajdonformáknak a megjelenési formáit — fejtik ki igen-igen részletesen.

A kiáltványok abszolút *ideologikus jelleg*ét a katonai kormányzat nem is akarta véka alá rejteni, tág teret hagyva a különböző beleszólási formák („participación") taglalásának: A perui forradalmi hagyományok lényeges kifejeződési formája a participación (részvétel), mely feltételezi azon sokszálú és bonyolult csatornák megnyitását, melyek lehetőséget adnak minden perui számára a döntéshozatalban való részvételre a társadalmi tevékenység különböző szintjein és területein. Ennek jegyében a kiáltványokban megfogalmazódik annak igénye, hogy az állam struktúrájának új típusát kell kialakítani, mely a centralizmus és a bürokratizmus megszüntetésén alapul. Harcolni kell azért, hogy a munkásoknak szervezett lehetőségeik legyenek a vállalati irányításban: a gazdasági és társadalmi hatalmat fokozatosan úgy kell átalakítani, hogy azt a perui dolgozók autonóm szervezetei gyakorolhassák. A társadalmi szervek autonómiáját védeni kell minden külföldi ellenőrzési törekvés ellen. A forradalom tradícióihoz tartozik annak pluralista jellege, melynek értelmében minden perui számára elismerik a kritika jogát, és következésképpen azt, hogy eltérő helyzete fenntartására politikailag szervezze magát. Ezért — a „forradalom későbbi fázisában", vagyis új vívmányként már a 70-es évek közepétől — elismerik a különböző politikai alternatívákat kifejező pártok és csoportosulások törvényes létezését. A gazdasági élet területén támogatják a vállalat szervezetének és tulajdonosi minőségének különböző formáit; elismerik a társadalmi tulajdonú szektort, ahol a vállalat dolgozóinak a tulajdonában van; elismerik az állami tulajdonú szektort, ahol az állam a közösség érdekének megfelelően a gazdasági alaptevékenység felett gyakorol ellenőrzést; elismerik mind a megreformált magánszektort, ahol együttes irányítás folyik, valamint a kizárólagos magántulajdont. Összefoglalva tehát a forradalom fő célja egyrészt a néptömegek részvételére alapozott politikai rendszer; másrészt olyan plurális gazdasági rendszer, mely a társadalmi tulajdonú szektor elsődlegességén alapul; valamint harmadrészt olyan társadalom kialakítása, melyben a fő morális értékek az igazság, a szabadság, a munka, a részvétel, a szolidaritás, a becsületesség és az emberi méltóság tisztelete.

A minden téren való függetlenség elvének egységes hangoztatása mellett a gyakorlatban elmosódott a különbség a függetlenségre, illetve az autarkiás gazdasági fejlődésre való törekvés között. A kormány gazdaságpolitikája 1968-tól erősen a direkt vagy indirekt módon való importhelyettesítésre irányult. A 70-es évek második felére nyilvánvalóvá vált, hogy nem járható a világpiactól való olyan jellegű elszakadás útja, amit a perui katonai kormány kiáltványaiban ideológiailag az ország fejlődése elé célul kitűzött. A perui forradalom 1968 utáni későbbi (viszonylagosan) békés irányváltoztatása többek között azért is lehetséges

volt, mert nem működtek a kiáltványok ideológiai kategóriáiban megfogalmazott elképzelések.

II.

Az állami szektor kialakulása-újjászerveződése 1968 után

1. Az állam gazdasági csúcsszervei

A perui állam a jelenlegi formájában az 1933-as alkotmány óta működik. Az 1968-as katonai puccs annyi változást jelentett, hogy egyrészt a törvényhozásban a parlament helyébe a Forradalmi Junta került, nem választott, hanem „meghívott" tagokkal; másrészt minden minisztérium élére katona került, úgyszintén a köztársasági elnöki tisztet is, valamint minden kulcspozíciót — ha kell a gazdasági élet területén is — katona töltött be.

A legfőbb döntéshozó szerv az Elnökségi Tanácsadó Szervezet, a COAP (Consejo Asesor de la Presidencia); ez katonai vezetőkből és miniszterekből áll; egyidejűleg a COAP-minden tagja a Forradalmi Juntának is tagja. A kormány (Consejo de Ministros) alkotmányos helye változatlan maradt; tevékenysége azonban inkább az adminisztratív döntéshozatal irányába csúszott el.

A minisztériumokat négy csoportba osztották: „általános" (ide tartozik a köztársasági elnökség munkáját koordináló szerv, az igazságügyi, külügyi és tervezési minisztérium), „biztonsági" (belügyi és védelmi minisztériumok), gazdasági (pénzügyi, mezőgazdasági, élelmiszeripari, halászati, ipari és turisztikai, kereskedelmi, energia- és bányaügyi, szállítási és tömegkommunkációs minisztériumok), valamint „szociális" (egészségügyi, oktatási, munka- és lakásépítési minisztériumok) csoportokra. A végrehajtás rendszerén belül a különböző igazgatási szervezetek e fenti négy csoporthoz alkalmazkodva a megfelelő minisztérium ellenőrzése alatt álltak.

Az állami bankrendszer három elemből állt: egyrészt a központi bankok rendszeréből (Banco Central de Reserva és Banco de la Nación), másrészt a fejlesztési bankok sorából (COFIDE, Banco de Fomento Agropecuário, Banco Industrial del Peru, Banco Minero, Banco de Fomento de la Vivienda, Banco Central Hipotecaria), harmadrészt pedig ide tartoztak azok a kereskedelmi bankok, melyeknek a kormány a tulajdonosa — ezek a bankok a 70-es évek elején kerültek állami tulajdonba — (Banco Popular, Banco Internacional, Banco Continental) és amelyeket „társult bankokként" ismertek. Az első csoport az újonnan megalakult állami vállalatok finanszírozásában vállalt alapvető szerepet. A harmadik csoportba tartozó bankok nem alkották az állam által uralt gazdasági élet szerves részét, azonban a hitelek szétosztásánál olyan korlátok között működtek, mely a teljes egészében magánkézben maradt bankok esetében nem volt megfigyelhető. A központi állami pénzügyek magját a fejlesztési bankok jelentették — köztük a legjelentősebb a Banco Industrial —, tevékenységüket a kölcsönnyújtás, és nem közvetlenül a beruházásokban való részvétel jellemezte. A Központi Pénzügyi Fejlesztési Bank, a COFIDE (Corporación Financiera de Desarrollo) az egész bankrendszeren belül speciális szerepet játszik. Erre már elnevezése is utalt, mely nem a „bank" megjelölést használta dacára annak, hogy tevékenysége jórészében „bankszerűen" járt el. Az állami vállalatok felé a „kereskedő bankár" szerepét viszi; a központi tervezési rendszerbe is be van építve. Tevékenysége nemcsak az állami, hanem a magánszektor finanszírozását is jelenti; kisebbségi részvényes olyan magánvállalkozásokban, melyek finanszírozási szempontból országos jelentőségűek. 1974-ben, amikor törvényileg létrehozták a társadalmi tulajdonú szektort, a COFIDE kapta a megbízást e szektor finanszírozására, pénzügyi irányítására.

2. Az állami tulajdon új formáinak megjelenése a vállalati szférában

A 60-as évektől a gazdaság stabilizálási kísérletei mellett a leglényegesebb kérdés a termelőeszközök tulajdona (főleg a modern szektorban), a tulajdon módja, a többlet elosztásának ellenőrzése volt. Az 1960—68. közti időszakban felerősödött a már korábban is látható folyamat: a tulajdoni rendszer olyan jellegű koncentrálódása, melyben a kevés számú, külföldi tőkéhez kötött társulás volt a domináns. A bányászatot három amerikai (USA) társaság tartotta kézben; a halászatban a tulajdon gyorsan koncentrálódott néhány csoport kezében, melyeknek szoros kapcsolatuk volt a külföldi tőkével; az iparban hasonló folyamat ment végbe: a koncentrálódás mértékére jellemző adat, hogy 1968-ra a gyáriparban az eladások és az állóeszközök felét a 79 legnagyobb termelővállalat ellenőrizte — mely a munkaerőnek csak 15%-át foglalkoztatta —; közülük csak 20 volt perui tulajdonban, ebből 2 állami tulajdonban.

Ez a külföldi „tulajdonforma" volt az, amely a legnagyobb politikai problémát okozta a 60-as években, és vezetett el az 1968-as katonai kormányváltáshoz, vagy ahogy ezt a peruiak — a mindennapok szóhasználatától kezdve a tudományos kategóriákig — használták: az 1968-as forradalomhoz. Ez a folyamat úgy tűnik, hogy két nagyobb és egymástól elválasztható részletben zajlott le: a külföldi tőke az első lépcsőben a század első harmadában döntő szerephez jutott a bányászatban, valamint a mezőgazdaság és az élelmiszertermelés néhány ágában; a második, a „modern" hullám pedig az 50—60-as években erősödött fel, amikor a halászat, az importhelyettesítő, modern iparágak, valamint a pénzügyi élet területeit hódították meg.

Az általános politika részeként az 1968—1974. közti időszakban nagyszámú külföldi vállalatot sajátítottak ki. A kisajátítások általában a „klasszikus" formula szerint zajlottak, tehát a perui állam — többnyire bónok formájában, kisebb-nagyobb részben pénzben — kártalanítást fizetett a külföldi vállalatoknak. Csak egy vállalat — a jelentősebbek közül —, a Toyota választotta a kormány által felkínált együttműködési lehetőségek közül a kisajátítás helyett a további közös működésre a perui állammal való közös vállalkozási formát az autó és egyéb könnyű-gépjármű piac monopolisztikus ellenőrzése mellett.

Így a kisajátítások sorából kiragadható főbb példák a különböző gazdasági ágazatokban: a földreform eredményeként pl. kisajátították a Grace Corporation-t 1969-ben, mely a cukortermelésben volt érdekelt. A kisajátítás kormányrendelettel történt, melyben meghatározták a kompenzáció módját és időbeli beosztását is. A termelést a későbbiekben szövetkezetek, illetve állami vállalatok tevékenységébe utalták át. Szintén 1969-ben került sor a telekommunikáció és az elektromos energiatermelés és elosztás területén államosításokra: az előbbi téren az ITT és egy svéd telefontársaság volt érdekelve. Az 1970-es bankreformot követően a külföldi bankok egy részét államosították, így pl. a Continental (Chase Manhattan), az Internacional (észak-amerikai), a Lima (francia) és a Credito (olasz) is állami bankká váltak; ezzel az intézke-

déssel egy időben megszigorították a nem államosított külföldi bankok működési feltételeit. A szállítási szektorban a korábban angol tulajdonban levő vasutak kerültek át az állam tulajdonába; a szállítási eszközök gyártásának területén az USA-beli cégek (Ford, Chrysler és a General Motors) kivonultak a perui piacról. Amikor 1973-ban a halászati szektor lehanyatlott, lényegében e hanyatlás eredményeként számos külföldi cég (pl. Starkist) került az állam tulajdonába. Kizárták a külföldi tőkét mint tulajdonost a halhús (1969) és a gyapot eladások köréből (1974) is.

A példálózó felsorolásból is kitűnik, hogy az államosításoknak nem volt egységes célja. Tudatosan törekedett a kormány a külföldi függés lazítására és ennek egyik eszközeként alkalmazta az államosítást a bányászatban és a kőolajiparban, „rákényszerült" viszont azokban az ágazatokban (pl. halászat 1973 után), ahol az addig működő külföldi vállalatok tevékenysége nem volt eléggé profitábilis, vagy azokon a területeken (pl. a szállítási eszközök gyártása), ahonnan a főleg észak-amerikai érdekeltségű tőke a perui forradalom hírére kivonult, és amely ágazatok a perui gazdaság szempontjából mindenképpen a dinamikusan növő, tehát a fejlesztésben előtérbe helyezendők között szerepeltek.

Bár a külföldi tőkeberuházásokat 1968 után ténylegesen háttérbe szorították, a kormány nem tudta biztosítani a megfelelő technikai színvonal fenntartását, és így ezen a téren — általános harmadik világbeli jelenség — továbbra is rá voltak szorulva a külföldi vállalatokra. A technológiai függés fontos kérdéssé vált; a külföldi gazdasági befolyásdominancia értékelésénél a 70-es évektől egyre inkább kiszorítja a külföldi tulajdont, mint ennek a viszonynak korábbi meghatározóját.

Ha a jogi szabályozás alapján a társadalmi tulajdonú és az állami tulajdonú szektor vállalati formáit szemügyre vesszük, látható, hogy a peruiak által az egyik, szinte leglényegesebbnek tartott forradalmi vívmány a „plena participación", vagyis a teljes részvétel elve milyen különböző módokon érvényesül a jogi formákban; hogyan válik ez az elv gazdasági-társadalmi cél helyett pusztán politikai szólammá. A bányászatban elsőrendű gazdasági cél az államosítás volt; hasonlóképpen néhány évvel később a kereskedelmi szektorban. 1970-ben és 1974-ben is nagyjából hasonló módon látható, hogy milyen fokozatok előzik meg fontossági sorrendben a teljes részvétel megvalósításának elvét a kormány politikájában; látható, hogy az ideológiai kiáltványok és a gazdaság jogi szabályozásának vonalai nem egymás felé közeledő egyenesek.

A puszta jogi formákat tekintve ennek ellentmond a szintén 1974-ben hozott Társadalmi Tulajdonú Vállalatokról szóló törvény. Ebben jogi garanciákba öntve fejeződik ki a teljes részvétel — a munkások beleszólása saját politikai és gazdasági ügyeik intézésébe — elve. A dolog „szépséghibája", hogy a törvény lényegében nem került megvalósításra. A társadalmi tulajdonú vállalatok alapításának és e szektor terjesztésének célja majdhogynem politikai kiáltvány szinten maradt, mivel a törvény nem adott sem a végrehajtásra semmilyen jogi garanciát, sem a végrehajtás elmaradására semmilyen jogi szankciót.

Ez újból az 1968-as perui változások utáni egyik jogi alapproblémához vezet, nevezetesen ahhoz, hogy a rendelkezések — bár jogi formában jönnek létre —, mivel a gazdaság szervezésére vonatkoznak, nem tudnak végrehajtási jogi garanciákat vagy szankciókat tartalmazni. Ezzel szerepük jogi szabályozóként való értékelése több mint kétségessé válhat.

3. A tervezési rendszerről
a) A gazdasági tervezés alakulása Peruban a 60-as évektől

Az 1962 és 1968 közötti tervezési rendszer nagyon hasonló volt ahhoz, ahogyan sok latin-amerikai országban a tervezés ma is folyik. 1962-ben megalapították a Köztársasági Elnöki Hivatal mellett a Nemzeti Tervhivatalt (INF, Instituto Nacional de Planificación) a kormánytól elkülönített személyzettel, de a végrehajtó hatalom biztosítása nélkül. Erre — az akkori kormány indokolása szerint — azért került sor, mert a korábbi „laissez faire"-típusú gazdaságpolitikával szemben a kormány úgy találta, hogy általában a fejlesztési erőfeszítések, de különösen a gazdaságiak koordinációja feltétlenül szükséges. E tervhivatal létrehozásával nem az volt a cél, hogy a gazdasági tevékenység felett bármiféle állami ellenőrzést kívántak volna bevezetni, hanem inkább az, hogy a külföldi fejlesztési segítséget és fejlesztési projecteket a nemzeti fejlesztési terv részeként lehetett prezentálni. A gazdaságra vonatkozó tervezés ilyen típusú megjelenése hasonlít más latin-amerikai országok szintén kezdeti lépéseihez a tervezés területén; létrejöttük sokkal inkább függött külső tényezőktől (a „Szövetség a Haladásért" programon belül a különböző nemzetközi szervezetek, pénz- és fejlesztési intézetek — USAID, Nemzetközi Fejlesztési Bank stb. — által kifejtett tevékenység következtében), mint a belső gazdasági helyzet megkövetelte lépésektől.

Az első tervet még a Központi Bank vezette be 1961-ben („Plan Nacional de Desarrollo Economico y Social del Peru 1962—71"). Ez a gazdaságra vonatkozó makroökonómiai tervezést tartalmazott, valamint a kormány által tervezett beruházások felsorolását. Nem volt benne szó sem a megvalósítás eszközeiről, sem az ország társadalmi, illetve gazdasági strukturális problémáiról, sem a terv végrehajtásának finanszírozásáról. Alacsony fokú állami expanzióval számoltak, a külföldi és hazai magántőke beruházásait szorgalmazták.

Közben egy 1963-as kormányváltás után új terv készült: „Plan de Desarrollo Economico y Social 1967—70". Az elsőhöz képest ebben a második tervben már jelentős haladás történt, ami a gazdaság egész helyzetének megítélését, a strukturális problémák feltárásának kezdetét illeti. Egységesebb lett a terv szerkezete is. Szó volt a tervben a gazdaság kettős struktúrájáról, a foglalkoztatottsági problémákról, a tulajdon koncentrálódásáról, a külföldi vállalatok terjedő hatalmáról az ország életében, valamint a gazdaság területi egyensúlytalanságairól. A megoldásra javasolt eszközök azonban — mivel hagyományos módszereken alapultak — nem voltak megfelelőek a perui gazdaság problémáinak megoldására. Ezt a tervet már teljes egészében az INP hozta létre; nem szerepeltek azonban a tervben azok a szabályozóeszközök, amikkel a megtett javaslatok felhasználását lehetett volna biztosítani. Az állami beruházási tervek pedig nem mentek túl az egyes minisztériumok által javasolt beruházások felsorolásánál.

Az 1968-as újabb katonai hatalomátvétel után e terv végrehajtására sem került sor.

A Fegyveres Erők Kormányának első terve a „Plan del Peru 1971—75" volt, a második pedig az 1974-ben készített „Plan Nacional de Desarrollo 1975—78". Mindkét tervet a Nemzeti Tervhivatal készítette. E tervek a gaz-

daságról szóló mondanivalójuk tekintetében két alapvető változást tartalmaztak az 1968 előtti tervekkel szemben: Először is céljai mind a tulajdonváltozást, mind a gazdasági növekedést tartalmazták, valamint a nagyobb fokú gazdasági integráció és a külföldi tulajdontól való függés csökkentésének igényét. Másodszor az állami ellenőrzés — főleg az állam közvetlen gazdasági beavatkozásai útján — olyan nagymértékben terjedt el a gazdaságban, hogy az ténylegesen is megvalósíthatóvá vált. Ami nagy lépésben segített a perui tervezésben, az nem annyira a fejlesztési technika kidolgozása volt, hanem a gazdasági helyzet feltárásában megnyilvánuló egyre nagyobb arányú realizmus.

b) A tervezés szervezése

1968-ban az új kormányzat egyik első ténykedése volt a tervezési rendszer megerősítése, valamint az INP számára tekintélyes végrehajtó hatalom biztosítása. Az INP az egész tervezési rendszerért felelős; az Elnöki Hivatalon belül minisztériumi státusa van, ezenkívül minden minisztériumon belül szektorális tervező hivatalt hoztak létre (Oficina Sectorial de Planificación). Az INP által készített terveket, kidolgozás előtti javaslatokat a legfelső politikai testület hagyja jóvá.

Az INP-nek, mint központi tervezési egységnek nagyszámú feladata van: az első az a kötelezettsége, hogy elkészítse az összesített, szektorális és project programokat, figyelemmel kísérje végrehajtásukat. Másodsorban szabályozza a kétéves terveket és nyilvántartja az összes olyan állami beruházási tervet, mely a központi kormány részéről igényel finanszírozást. Harmadsorban a legfelső politikai testület (COAP) titkárságaként tevékenykedik gazdasági ügyekben, azt információkkal és tanáccsal látja el, mintegy „kormányhivatalként" működik. Negyedsorban koordinációs tevékenységet folytat a különböző minisztériumok és helyi tervező szervezetek között. Az INP elsődleges, tervezési funkciójának súlyt ad mind közvetlen részvétele a központi döntéshozatali testületben, mind az állami beruházási alapok feletti ellenőrzése.

A limai főhivatal mellett négy regionális hivatal működik az országban az INP égisze alatt: ORDECENTRO, ORDESUR, ORDENORTE és ORDEORIENTE; ezek — nevükből is kitűnően — az ország középső, déli, északi és az Amazonas-környéki terület tervezésével foglalkoznak. A helyi tervezési hivatalok működése súlyt kap az Elnöki Hivatallal való közvetlen kapcsolattól, továbbá attól is, hogy a kormánynak helyi szinten nincs más, „multiszektorális" képviselő szerve — a katonaságtól eltekintve. Ezek a helyi szervek azonban nem váltak jelentőssé, mivel az állami szektor egészének decentralizálási folyamata lassan haladt.

A tervek háromfélék: a Fejlesztési Tervek (Planes de Desarrollo), így az 1971—75-ös és az 1975—78-as tervek. Ezek a fejlesztési tervek általában a kormányzat hosszú távú stratégiáját tükrözik: tartalmazzák a tulajdoni reformoktól és a strukturális változások tervezésétől kezdve a termelésre és a beruházásokra vonatkozó konkrét elképzeléseket is.

A Kétéves Tervek (Planes Bienales), melyek a termelési előrebecsléseket, a részletes állami beruházási költségvetéseket, valamint azokat a terveket és vállalati programokat tartalmazzák, melyekben az állam a finanszírozó. Ezeket a kétéves terveket főleg az INP keretén belül dolgozzák ki a szektorális tervezési hivatalok közreműködésével.

A gazdasági tervek (Planes Economicos), melyek a valóságban makroökonómiai tervek, valamint a minisztériumok következő évi költségvetési előirányzatainak kombinációi; kidolgozásukban főleg a Pénzügyminisztérium működik közre.

A gyakorlatban a fejlesztési és a kétéves terveknek van döntő jelentősége; az egyéves tervek esetében túl rövid időszakról van szó, és az elkészítés általában a pénzügyi források korábbi elosztásán alapuló határozatok egyszerű pénzügyi nyelvre történő lefordítása.

c) Tervezési stádiumok

Az állami szektor beruházási terveinek javaslata 1969 előtt jórészt a minisztériumok által javasolt projectek sorozata volt csak. A megváltozott tervezési rendszerben a következő séma alakult ki: A koncepciót a minisztériumban vagy az állami vállalatnál dolgozzák ki, és előterjesztik a megfelelő minisztérium szektorális tervező részlegénél annak jóváhagyása céljából, hogy a szektorális stratégiának megfeleljen. Ha ezt elfogadják, akkor felkerül egy előzetes listára, amit az INP-hez küldenek. Minden olyan megvalósítható, a listára felkerült projectet elküldenek az INP-hez, melynek megvalósítására állami finanszírozásra van szükség. Az INP gazdasági és pénzügyi elemzést végez, hogy megállapítsa annak gazdasági hatékonyságát, és hogy más tervekkel összhangba hozza. Ezek után a tervet vagy visszaküldik a megfelelő minisztériumba, hogy dolgozzák át, vagy előzetesen elfogadják azt. Ha előzetesen elfogadták, akkor ideiglenesen bekerül a Kétéves Tervbe, és az INP-től elküldik a megfelelő pénzügyi testülethez.

Külföldi pénzügyeket is érintő esetekben a COFIDE a megfelelő testület, mely az állami projectekhez áramló összes külföldi pénzügyekért felelős. A hazai pénzügyek tekintetében a project az Állami Hiteligazgatósághoz (DCP, Dirección de Créditó Publico) kerül a hazai kölcsönigénylések közé. A DCP a COFIDE által megkötött külföldi kötelezettségvállalásokat is felveszi, mivel a legtöbb beruházásban jelen van mind a hazai, mind a külföldi tőke. A project végül a legfelső politikai testület, a COAP tervalbizottságához kerül, hogy végleges döntés szülessen további sorsáról. E bizottságban az INP megfelelő tisztségviselői, a Pénzügyminisztérium és az ágazati minisztérium képviselője vesz részt. Ha a tervet elfogadják, a Kétéves Terv részévé válik.

Összefoglalva, két meghatározó oka van annak, hogy az állami gazdaságirányítás történelmi torzó maradt Peruban. Az egyik a gazdasági erőviszonyokat tükrözi: az állam mint a gazdaság aktív résztvevője a valóságban csak alárendelt szereplőként tudott bekapcsolódni ezekbe a folyamatokba. A másik ok az állam gazdasági tevékenységének (irányításának, koordinálásának stb.) alapvető tisztázatlansága: a központi kormányzat többnyire spontán módon, és az aktuális politikai-hatalmi váltások ideológiáit követve lépett be a gazdaság élétébe.

JOGIRODALOM

*Török Gábor**

A gazdaságirányítás szervezetének joga**

A Népgazdasági jogi kutatóhálózat elé azt a célt tűzték alapítói 1980-ban, hogy az elméleti alapkutatások folyta-

* *Török Gábor* egyetemi adjunktus, NME Állam- és Jogtudományi Kar (Miskolc).

** Gazdasági jogi tanulmányok. I. köt. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1983.

tásán túlmenően konkrét, a gyakorlatban szinte azonnal hasznosítható javaslatokat tegyen. E kettős cél sikeres elérését jól példázza — egyebek között — a „Gazdasági jogi tanulmányok" első kötetének 1983-as megjelenése is. (S amire, sajnos, ritkán van példa könyvkiadásunk történetében: a sorozat második — a jog gazdasági elemzésével foglalkozó — kötete már a nyomdában van.)

Gazdaságirányításunk szervezetének korszerűsítése olyan napirenden levő feladat, amely egyszerre igényli a hasznosítható és alkalmazható modellek elméleti kidolgozását, s azok folyamatos gyakorlati kipróbálását is. Ebben a tekintetben komoly előrelépést jelentenek a kötet tanulmányai.

A könyv bevezető tanulmányában *Sárközy* Tamás a különböző gazdaságirányítási rendszerek *történeti-nemzetközi összehasonlítását* végzi el, hangsúlyozva, hogy nemcsak az egyes — a kötetben helyet kapott — nemzeti referátumok eredményeire épít, hanem szélesebb alapokon, az általánosítható következtetések levonásának igényével lép fel. Ugyanakkor elöljáróban arra is felhívja a figyelmet, hogy az egymástól eltérő intézményrendszerek jogösszehasonlító vizsgálata „szükségképp rendkívül szubjektív, ezért messzemenően mellőzni kell a tapasztalatok mechanikus átvételét, a lemásolva való beépítést, hiszen az adott szervezetrendszer immanens sajátosságával ezt kizárhatják." A tanulmány első két fejezete a liberálkapitalista, illetve a fejlett állam-monopolkapitalista szervezeti rendszerek közös jellemzőit gyűjti csokorba. A két irányítási forma között azonban nincs éles határvonal, mivel a hagyományosan liberálkapitalista alapelveket valló országokban is megjelenik az állami beavatkozás valamilyen formája, mint pl. a programozási tevékenység elterjedése, a jövedelemszabályozás gazdaságot befolyásoló eszközkénti felhasználása, a központi jegybank közjogi intézetté válása stb.

Mindezek a tendenciák felerősödve jelentkeznek a fejlett állam-monopolkapitalizmus viszonyai között. Nagymértékben növekszik a kormányfő gazdaságirányításban betöltött szerepe, aminek szervezeti vetülete a saját kormányfői apparátus, élén nem egy esetben miniszteri rangú személlyel. A kormányon belül megjelenik a szűkebb kabinet, kialakulnak a gazdasági csúcsminisztériumok és ehhez járul még a jogilag garantált hatáskörrel rendelkező tanácsadó testület. Magát a gazdaságirányítási szervezeti rendszert a funkcionalizmus jellemzi, olyannyira, hogy a magyar értelemben klasszikus ágazati minisztériumoknak számító szervek (pl. ipari minisztérium) is alapvetően kormányzati feladatkört látnak el, belső felépítésük funkcionális, önálló szabályozó szerepük meglehetősen csekély.

E rendszerek egyik legmarkánsabb sajátossága a nagyvállalatok, illetve magánvállalati érdekképviseletek bekapcsolása a gazdaságirányításba. Ezáltal sajátos érdekpluralizmus jön létre: az állam képviselői általában tanácskozási joggal vesznek részt a vállalatok vezetőségében vagy felügyelőbizottságaiban, míg nagyvállalati embereket találhatunk a különböző parlamenti vagy tanácsadó testületekben. Átalakul a hagyományos hatalmi jellegű közigazgatás „szervezetirányító, szolgáltató, eredményességi közigazgatássá". Ennek következtében az egyén—hatóság képletet a vállalatokkal szembeni szervezetirányítás váltja fel. Általában megfigyelhető a tőkés állami vállalatok közüzemi jellegének eltűnése és a vállalkozási formák szerepének növekedése. Ennek persze megvannak a maga szervezeti konzekvenciái is: pl. Ausztriában az állami vállalatok kétharmada kereskedelmi társaság formájában működik.

Tanulmánya következő részében Sárközy a szocialista gazdaságirányítási modelleket veszi — történeti kialakulásuk sorrendjében — szemügyre. A direkt tervutasításos rendszer különböző alfajainak vizsgálata során arra az eredményre jut, hogy ezek mindegyikében a hierarchikus államigazgatási jellegű ágazati irányítás dominált. Hiba lenne azonban pusztán történelmi emléknek vélni a direkt irányítást, mivel még a piaci folyamatokat legerősebben beépítő magyar gazdaságirányításban is számos jellemzője él tovább. Ez egyébként természetes is — állapítja meg a szerző —, hiszen a direkt és indirekt tervgazdálkodás között nincs éles cezúra, jelentős az eltérés a gazdasági reformok alapelvei és a gyakorlat között, és ebben a felemás szervezeti megoldásoknak is komoly szerepük van. Hangsúlyozza, hogy teljesen megvalósított indirekt szocialista tervgazdálkodásról még Magyarország esetében sem beszélhetünk.

Végül az átvehető szervezeti elemek körét sorolja fel. Ezek között szerepel az Országgyűlés gazdasági hatáskörének növelése, a kormányfői saját szervezetrendszer kiépítése a funkcionális gazdaságirányítás erősítése érdekében, a minisztériumok közötti jogállási differenciálás, az ágazati irányítás felváltása a szakmai funkcionális módszerrel, tulajdonosi jogokat gyakorló holdingok és „tulajdonosi minisztérium" megteremtése, a bíróságok erősebb gazdasági normakontrolljának megvalósítása, új bankrendszer, a vállalatvezetői jogállás differenciált megoldása a vállalattípusokhoz igazódóan, a vállalatközi kooperáció jogi eszköztárának kidolgozása stb.

A tanulmánykötet gerincét nyolc ún. *nemzeti referátum* adja. Ezek mindegyike egy-egy ország gazdaságirányítási rendszerének kialakulási, kiépülési folyamatát követi nyomon és behatóan elemzi a jelenleg működő irányítási mechanizmusokat, a különböző hatások és érdekek pro és kontra feltárásával együtt. Így képet nyerhetünk egyrészt a hatályos rendszerről, másrészt ezt a rendszert a maga dinamizmusába ágyazva, a valóságból tehát nem kiszakítva, szemlélhetjük. Csak dicsérni lehet a kötet szerkesztőjét az egyes országok gondos, meghatározott koncepció szerinti kiválasztásáért. A tőkés világból négy ország: Francia- és Olaszország, valamint Ausztria és Portugália szerepel a listán, míg a szocialista fejlődést a szovjet, NDK, román és jugoszláv megoldási variációk reprezentálják.

A bemutatott országok mindegyike rendelkezik olyan speciális vonásokkal, amelyek megkülönböztetett figyelemre tarthatnak igényt. A *francia* nemzeti vállalat és irányítási formája, a tervezési rendszer gyakorlata párosulva 1981 óta a szocialista elnök gazdaságpolitikájával, méltán keltik fel érdeklődésünket, hiszen „még a mi tervgazdaságunkat jellemző kísérteties hasonlóságokra is bukkanhatunk". A túl gyorsan és túl könnyen levonható következtetések veszélyeire hívja fel a figyelmet a referátum szerzője: Hanák András, amikor rámutat arra a nagyságrendi és társadalmi-politikai rendszerbeli különbségre, amely hazánk és Franciaország között fennáll.

Sándor Tamás *Ausztria* fejlődését kíséri nyomon 1920-tól. Az állami szektor jelentősége különösen a nagyvállalatok vonatkozásában döntő, az állami vállalatok aránya a nagyiparban 63%. A nyugat-európai fejlődéstől való eltérés okai részben ideológiaiak, részben a gazdasági szerkezetben, illetve a politikai-társadalmi körülményekben rejlenek. A magas százalékos

arány ellenére sem hasonlítható össze az osztrák gazdaság a szocialista országok tervgazdálkodásának egyik formájával sem. Az államosított vállalatok ugyanis nem kerülnek az állam tulajdonába, mivel a kft. és az rt. biztosította azt a lehetőséget, hogy az állam az üzletrészek, ill. részvények egészének vagy egy részének államosítása útján érvényesítse saját akaratát. Jogilag tehát az állam pusztán egy társasági tag jogállását tölti be. E koncepciónak felel meg az is, hogy a széles körben alkalmazott szubvenciók az állami vállalatok felé is a magánjog eszközeinek a segítségével kerülnek megvalósításra. Az ellentmondás ott van — mutat rá Sándor —, hogy az állam mint részvényes előnyösebb helyzetben van, mint a magánvállalatok vagy magánszemélyek, s e helyzetével néha vissza is él. Előfordult pl., hogy az állam a versenyjog szabályait megsértve költségvetési eszközökből támogatta vállalatait.

Olaszországban ugyancsak rendkívül erős az állam gazdasági részvétele, az állami irányítás formáit azonban mára — véli több olasz szerző — az elbürokratizálódás és a pártpolitikai szempontok érvényesülése jellemzi. Sajó A. György elemzésében átfogó képet nyújt az olasz gazdaságirányítás kialakulásáról és mai működéséről. Befejezésül a gazdaságirányítás továbbfejlesztésének néhány elképzelését ismerteti. Rendkívül tanulságos ebből a szempontból az Olasz Kommunista Párt álláspontjában bekövetkezett módosulás: a korábbi feltétel nélküli államosítás követelésével szemben jelenleg szükségesnek tartanak ugyanis egyes vállalatok reprivatizálását.

Halustyik Anna a *portugál* gazdasági élet bemutatására vállalkozott. Portugália jelentőségét az 1974-es fordulat óta az a körülmény is megnöveli, hogy hatása több fejlődő országra is átterjed. Maga a portugál gazdaságirányítás sem állandósult még, amihez a belpolitikai nehézségeken túl az is hozzájárul, hogy a Közös Piac a tagság egyik előfeltételeül a portugál gazdaság „nyugat-európaizálását" szabta, s ez a magánszektor fejlesztését preferálta, valamint a közvetlen külföldi tőkebefektetések meggyorsítása felé hatott.

A kötet következő négy tanulmánya Balásházy Mária, Halmai Gábor, Fábián Ferenc és Ijjas István tollából a már említett *négy szocialista ország* irányítási rendszerének korszerűsítési folyamatát vázolja.

A kötet befejező írásában Ferenczy Endre a *pénzügyi igazgatás* szervezetrendszeréről szól. A jogösszehasonlító módszer segítségével elemzi a kialakult helyzetet és arra a következtetésre jut, hogy hazánkban a pénzügyi rendszer túlstrukturált. Véleménye szerint mindenképpen szükséges lenne a gazdaságért, illetve a pénzügyekért való kormányzati felelősség szétválasztása, vagyis elengedhetetlennek tartja a pénzügyek elméleti tagolását közpénzügyekre és az önállóan gazdálkodók pénzügyeire.

Egészében nézve a Tanulmánykötet hiánypótló mű. Hiánypótló, mert eleddig — főleg az állam-monopolkapitalista szervezetirányítás vonatkozásban — nem születtek olyan monográfiák, melyek egy-egy ország gazdaságirányítási rendszerét a maga teljességében és működése közben bemutatták volna. Ugyanakkor Sárközy és Ferenczy — konkrét javaslataikkal — jelentős mértékben tisztázzák azokat az elméleti alapokat, amelyek nélkül elképzelhetetlen gazdaságirányításunk működésének további finomítása, korszerűsítése.

Az elért elméleti eredmények mellett nem lebecsülendő a kötet gyakorlati használhatósága. Nem kell különösebben bizonygatni ugyanis, hogy felbecsülhetetlen hasznot jelenthet az egy külkereskedelmi tárgyalás során, ha ismerjük a partner saját országában betöltött helyét, lehetőségeit, mozgási szabadságát. E vonatkozásban a Tanulmánykötet elméleti értéke mellett gyakorlati útmutatóként is megállja a helyét.

*Kenderes György**

Berend T. Iván: Gazdasági útkeresés 1956—1965**

A szocialista gazdaság újszerű magyarországi modelljének kibontakozási folyamata 1964—68 óta, de újabban 1978-tól kezdve mind a mai napig különösképpen központi kérdést képez. Berend munkája az említett időszakot megelőzően az 1956—1965-ös korszakot tárgyalja, azonban e periódus ismerete nélkül sem az 1968-as, sem napjaink reformtörekvései nem érthetők meg világosan. Számos, a vizsgált évtizedben útjára induló folyamat még napjainkig sem ért a végéhez vagy legalábbis hatásában jelen van.

A szerző a változás és a folyamatosság gazdaságpolitikai dilemmájának bemutatásával 1956 őszétől kezdi az események elemzését. Erre az időre természetszerűen került előtérbe a radikális változás igénye, mivel az előzőleg követett gazdasági stratégia politikailag is válságba jutott. Ugyanilyen alapvető szükségként merült fel azonban a kormányzat számára a folytonosság biztosítása is. Végül is míg 1956—57 fordulóján a radikális *változás,* 1957 nyarára már a korrekciókkal helyesbített *folytonosság* kapott nagyobb hangsúlyt.

Ez utóbbi gondolat már a következő fejezetre vezet át, mely a gazdaságirányítási-tervezési mechanizmus 1956—57-ben végrehajtott reformját elemzi. Az egységes és átfogó reform hívei abból indultak ki, hogy amennyiben az összefüggő mechanizmusrendszer hibás, akkor nem hozhatnak kellő eredményt az egymástól függetlenül végrehajtott, szétaprózott, kis változások. Az 1956. évi 25. számú tvr-el legalizált és hamarosan — az 1957. évi 63. számú tvr-el — megszüntetett munkástanácsok rövid életük miatt nem juthattak szerephez egy munkásönigazgatást figyelembe vevő reformkoncepció kidolgozásában. A kormány által kiküldött Közgazdasági Bizottság összefoglaló javaslata egy radikális reform tervezetét vázolta fel, amely tartalmazta többek között a vállalati önállóság, a világpiaci viszonyokat is figyelembe vevő árreform és a nyereségrészesedés bevezetésének gondolatát. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a lényeges átalakítás tervei ellenére a reformjavaslat rendkívül sok biztosítékot tartalmazott a központi tervezés, a központi kormányzati törekvések érvényesítésére is. Ezzel párhuzamosan azonban született egy ún. ellentervezet is, mely a régi tervezési-irányítási rendszer alapvető fenntartása mellett a mechanizmus korrekciójára vonatkozott. Miközben a gazdasági reform eltérő koncepciói formálódtak, a legkülönbözőbb területeken gyakorlati döntések azonnali igénye is jelentkezett (pl. beszolgáltatási rendszer eltörlése).

A reform sorsa végül is aszerint alakult, hogy míg a súlyos összeomlás sokkhatása szükségszerűen erősítette a radikális reformok irányzatát, addig e sokkhatás feloldódása, a különlegesen gyors gazdasági-politikai konszolidáció vitathatatlanul erősítette azokat a nézeteket és erőket, melyek a korábbi tervezési irányítási mechanizmus alap-

---

* *Kenderes György* egyetemi tanársegéd, NME Állam- és Jogtudományi Kar (Miskolc).

** Magvető. Budapest, 1983.

vető vonásainak fenntartásával a *részleges, fokozatos korrekciók* politikáját képviselték. Így 1957-ben nem került sor gyökeres, átfogó reformra, sőt a következő évekre sem tűzték ki azt.

Ezt követően a szerző a mechanizmus-korrekciók útjának folytatását vizsgálja 1958 és 1964 között. Ezen belül külön foglalkozik a beruházások centralizálásának és a termelői árak reformjának kérdéskörével. Az *ipar* átszervezésével kapcsolatban — mely többnyire nagy szervezetek kialakításában állott — megállapítja, hogy a vállalatok önállóságát az átszervezés önmagában ugyan nem alapozta meg, de az átszervezés nélkül talán nem is kerülhetett volna sor a vállalati önállóság elvére épülő reformra.

Az életszínvonal emelése és a feszített ütemű felhalmozási-növekedési politika leküzdésére tett erőfeszítések ellentmondásos jellegének megítélésénél a kiindulási alapot az képezi, hogy szakítani kellett azzal a politikával, amely az elgondolt jövő oltárán feláldozta az élő (és a jövőért is munkálkodó) generációk igényeit, életkörülményeinek javítását. Mint eredményt könyveli el a szerző, hogy ugyan a minél gyorsabb gazdasági növekedés bálványa még nem dőlt le, de már megingott ezekben az években. A reáljövedelmek és a fogyasztás — ha némi hullámzást mutatva is — de folyamatosan emelkedett ebben az időszakban. Az életszínvonal- és fogyasztási politika útját ugyanakkor már kezdettől fogva áthatotta egy jelentős ellentmondás: ez az infrastrukturális ellátás fejlesztésének elmaradása volt. Pedig — az elemzés tanúsága szerint — a fejlesztési politikának nem az árufogyasztás vagy a jobb infrastrukturális ellátás alternatívája között lehetett csak választani. Megoldás lett volna — még a termelő szektorok fejlesztésére fordított beruházások változatlan szintje esetén is — a valamelyest lassúbb árufogyasztás-növekedés és az azt kísérő infrastrukturális előrehaladás kombinációja.

Az *agrárpolitika* új útjait elemezve mutat rá a szerző, hogy a korábbi gazdasági mechanizmus lényegi, bár valamelyes korrigált fenntartása mellett a mezőgazdaság tervezési-irányítási mechanizmusa egyetlen kivételként *minden fő vonásában átalakult,* s a korábbi direkt-adminisztratív irányítást — bár az burkolt, nem intézményesített formában még sokáig tovább élt — a piaci kapcsolatokra épülő közvetett irányítás váltotta fel. Ez időben alakult ki az az *új szövetkezeti modell,* mely már mint gazdálkodó vállalat kezdett működni, s ebben az időszakban formálódott ki, majd honosodott meg a részes művelési rendszer, a háztáji gazdaság, a saját géppark, a munkaegység szerinti díjazást felváltó új díjazási forma és a szövetkezetek ipari tevékenysége is.

Az iparosítási politikában a változások ellenére — mint például a vegyipar előtérbe állítása, az önellátási törekvések háttérbe szorulása — a fő jellemző a *folytonosság* maradt.

A befejező rész a gazdasági újraorientáció évtizedének eredményeivel és eredménytelenségeivel, valamint a *radikális reform igényének* újbóli felmerülésével foglalkozik. Az ország gazdasági szerkezetének átalakítása, az iparosítás nagy lendületű befejező évtizede már önmagában is nyilvánvalóvá tette, hogy a magyar gazdaságfejlődés szakaszhatárhoz közeledik. A radikális reform gondolatát ösztönözték az adott kort kísérő gazdasági zavarok és nehézségek, így a beruházási túlfeszítés, a felesleges készletek felhalmozódása, a műszaki fejlesztés elhanyagolása és a mindezekkel együtt járó külkereskedelmi és egyensúlyzavarok. A cselekvés elengedhetetlen szükségessége és az ennek keretében születő új felismerések nyomán 1964 és 1968 között megindult a gazdasági mechanizmus átfogó és gyökeres reformjának előkészítése és bevezetése.

Mint az eddigiekből is kiderül, a mű alapvetően közgazdasági, ezen belül is gazdaságtörténeti hangvételű. Mégis bizton állíthatom, hogy jogászok számára is hasznos ismeretanyagot tartalmaz és jól segíti az eligazodást a reformokhoz kapcsolódó jogi szabályozás gazdasági alapjainak megértéséhez.

*Takács Albert**

Sajó András: Kritikai értekezés a jogtudományról**

Amikor egy tudomány saját értéke és értelme felől kérdez, saját tudományelméleti és tudományfilozófiai problémáival kezd el foglalkozni, az nem betegségének, hanem egészségének, öntudatra ébredésének a jele. Amikor egy tudomány nemcsak tárgyát, hanem rendszerét, szerkezetét, működését vizsgálja, az fejlődésének, érésének újabb, magasabb szintjét jelenti. A polgári jogtudomány tett ugyan néhány kísérletet a maga tudományelméleti sajátosságainak megfogalmazására, de ezek a nézetek elszigeteltek — és jórészt kidolgozatlanok — maradtak, lényegében kívül rekedtek a jogtudományi gondolkodás problémakörein. Elegendő itt Kirchmann, Stammler vagy Pikler Gyula munkásságának e részére utalni. Az újabb jogi tudományelméletek többnyire egyoldalúak; általában módszertani, elméletképzési oldaláról elemzik a jogi gondolkodás, a jogtudomány sajátosságait és a jogi norma megalapozására szolgálnak, lényegében tehát dogmatikus elméletek. E körben Haag, Podlech, Dubischar nevére utalhatunk, de itt említhető Larenz és Kelsen is. A szocialista jogtudomány a saját tudományosságának ideológiai és legitimáló missziót tulajdonított és azt vitán felül álló, szükségszerű adottságként fogta fel. Az esetleg mégis felderengő kétségeket a jogtudomány társadalomtudománnyá nyilvánításával vélte eloszlatni, ezzel azonban a problémát korántsem oldotta meg, csak átcsúsztatta egy másik, tudományelméletileg ugyancsak nem nehézség nélküli területre. A szocialista jogtudomány-elmélet sem vette figyelembe, hogy a maga tudományosságának jegyeit, problémáit és korlátait nem egy saját használatra készült jogi tudományelmélet segítségével kell megoldani, hanem — jobb elnevezés híján — az általános tudományelmélet keretei között, mely nem a jogi gondolkodás tudományos vonásait igyekszik bebizonyítani, hanem a tudományokra általában jellemző sajátosságokhoz méri a jogi gondolkodás produktumait. Sajó András munkája a jogtudományt erről a *tudományelméleti* oldalról analizálja. Ilyen szemléletű elemzés a hazai jogtudományban még nem született. Sajó értekezése azonban nemcsak úttörő a magyar jogirodalomban, hanem gondolatgazdagságával, szintetizáló erejével, sokirányú hasznosíthatóságával, módszertani alaposságával a külföldi jogtudományi munkákhoz viszonyítva is előkelő hely illeti meg a jogtudományi művek rangsorában.

„A jogtudomány nem tudomány" — olvasható a provokáló summázat a „Kritikai értekezés" első mondatában. Nem tudomány, mert az eredeti megismerést „lapos leírásra törekvés" nyomja el, a fennálló viszonyok „ideologizálása" torzítja, s korunk divat-

* *Takács Albert* tudományos munkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

** Budapest. Akadémiai Kiadó, 1983. 215. old.

jának megfelelően felszínes „szociologizálgatás" borítja el. Ráadásul a jogtudományban számottevő „belső korlátai vannak a tudományos érintkezésnek" (11—12. old). Ezek a megállapítások a jogtudomány művelői között olykor többé-kevésbé világos tartalommal fel szoktak merülni. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy a jogtudomány lényegében tudományszerűen működik. A hagyományok és külsőségek pedig különösen kényes helyzetbe hozzák azt, aki a jogtudomány (érdemmel vagy érdemtelenül) szerzett pozícióit kívánja megrengetni. Úgy tűnik, Stammler választotta a legkényelmesebb megoldást, midőn a jogtudományt „speciális tudománynak" minősítette.

Ha a jogtudomány és a „valódi" tudományok egyezését és különbözőségét kevésbé kényelmes módon akarjuk vizsgálni, meg kellene mondani, mi is a tudomány? A kérdésre egyáltalán nem könnyű a felelet, talán ezért is tartotta Bernal a tudomány fogalmi meghatározását felesleges, értelmetlen erőfeszítésnek. A jogtudomány definiálása ugyancsak nagy nehézségekbe ütközik. Erre tekintettel Sajó András azt a megoldást választja, amelyet a tudományszociológia követni szokott: „tudomány az, amit a tudósok tudományként csinálnak" (14. old.). A szerző e megközelítése azzal az eredménnyel jár, hogy a tudás eredetére van tekintettel és nem érvényességére, s így lehetősége nyílik a *tudásfunkciók* elemzésére a fogalomépítés kilátástalansága helyett. Ez az eljárás annál is inkább gyümölcsöző, mert a jogtudomány esetében a tudás érvényessége nagymértékben éppen funkcionalitásától függ, az érvényesség lényegében a tudományos közösség jóváhagyására szűkül. Sajó e nézete összhangban áll Aarnionak a jogi gondolkodásról írott könyvében megfogalmazott azon tételével, hogy a jogi igazság mércéje meghatározott hallgatóság megegyezése. A jogtudósi közösség nagy szerepe a jogtudományra nézve azzal a sajátossággal jár, hogy a jogtudománynak nemcsak tárgyával, a joganyaggal, hanem a *jogtudomány termékeivel,* a tudományos művekkel is jobban kell foglalkoznia, mint például a természettudományoknak. A jogtudomány működési módjának e specifikuma alapján állapíthatja meg a Szerző, hogy „a jogtudomány nyitott tudomány, ámde a jogtudósi közösségen keresztül az" (41. old.). A jogtudomány funkcionalitása azt is eredményezi, hogy a tudományos produktum *maga is teremti tárgyát:* a jogtudomány nélkül nem alakulhatott volna ki a modern jog. Sajó András ezt a véleményt jogtörténeti szempontból is kiemelkedő színvonalú elemzéssel teszi meggyőzővé. A jognak mint a jogtudomány tárgyának sajátos társadalmi szerepe azzal a következménnyel jár a jogtudományra nézve, hogy a jogtudomány fejlődése erősen *gyakorlati,* hasznossági megfontolásokon alapul. Sajó András álláspontját teljes egészében megerősíti Krawietz is, aki szerint a jogi elméletek csak a joggyakorlat során adott, abban foglalt elemeket dolgozzák fel. A jogtudós legtisztább megismerési törekvése is elválaszthatatlanul kapcsolódik a jogalkotáshoz és a jogalkalmazáshoz. Sajó ezt a jellegzetességet úgy összegzi, hogy „itt távolról sincs meg az a distancia a tudomány és a gyakorlat között, ami más tudományokat jellemzi" (36. old.). A jogtudomány túlzottan gyakorlat-orientáltsága nem újkeletű probléma. Már Jhering azon a véleményen volt, hogy ha a jogtudomány valóban gyakorlati akar lenni, nem korlátozható a puszta gyakorlatira. A jogtudomány azonban mind a mai napig lényegében a jogalkotói és *a jogalkalmazói tevékenységet reprodukálja.* Sajó szerint ez azért problematikus, mert e gyakorlati közösségek a tudományos közléshez nem mint tudományos vonatkozási rendszerek adnak megerősítést, azaz a tudományos közlés nem tudományos közösség normáihoz igazodik. A jogtudomány (és általában a tudomány) számára modellproblémákat és megoldásokat jelentő paradigmák nem a jogtudomány (belső) fejlődése során alakulnak ki, hanem sokszor tudományon kívüli erők hatására. A jogtudomány belső működésének elemzéséhez Sajó András Kuhn heves vitákat kiváltó, ám kétségkívül gondolatgazdag *paradigma*-felfogását is felhasználja. A Kuhn-féle paradigmaelmélet alkalmazása Sajónál azzal a kifogásolható szemléleti következménnyel jár, hogy lényegében csak változást ismer el a jogtudomány történetében, megszakítatlan fejlődést nem. A változások előtérbe állításával aztán a nem tudományos, hanem külső erők behatása a jogtudomány alakulására sokkal könnyebben igazolható, mintha a kontinuitásra is figyelemmel kellene lenni. Abban viszont igaza van Sajó Andrásnak, hogy a jogtudományban a paradigma-váltás gyakoribb, mint más tudományokban, sőt, a jogtudományban több paradigma együttes előfordulása sem ritkaság. A jogtudomány elbírja ugyan több paradigma együttes létét is, de ami ezeken kívül esik, az nem számíthat tudományos elismerésre. A jogtudományi paradigmák tehát csak nagyon korlátozott kritikai funkciót tesznek lehetővé. A paradigmában foglalt előfeltevések ugyanis „a verifikációs elvet csak meghatározott körben érvényesíthetik" — írja a Szerző (68. old.). Ez a legszorosabb kapcsolatban áll azzal a ténnyel, hogy a jogtudomány a maga feladatait a jogászság — alapvetően nem tudományos — igényeihez igazodva végzi.

A jogtudomány gyakorlati feladata, hogy közreműködjék a világ jogilag elgondolhatóvá tételében. Sajó András szerint erre tekintettel a jogtudomány nem jelent alapvető különbséget a *mindennapi gondolkodáshoz* képest, jóllehet — írja — a jogtudományi gondolkodás „egy elkülönült jelentés-szubuniverzumot" hordoz (72. old.). Úgy tűnik, hogy Sajó a mindennapi gondolkodást túlságosan élesen elkülöníti a tudományostól és a tudományosulás szempontjából lényegében értéktelennek tartja. Önmagában az, hogy egy ismeretrendszer a megismerés mindennapi módjával szoros kapcsolatban van, még nem jelent tudománytalanságot. A tudomány és a mindennapi gondolkodás kapcsolata általában, tehát a természettudományok területén is megállapítható, mint azt Wartofsky kimutatta. A jogtudomány és az ún. kemény tudományok különbsége elsősorban nem azzal jellemezhető, hogy bennük a mindennapi gondolkodás milyen kapcsolódási pontokkal rendelkezik. A jogtudomány maga is meghaladja a mindennapi gondolkodást sajátos racionalitásával is; olvasatom szerint hallgatólagosan ezt Sajó András is elismeri. A jogtudomány racionalitása korlátozott — állapítja meg Sajó —, az a *formális racionalitást* veszi célba és nem a materiálisat. A formális racionalitás hivatott biztosítani a jog kiszámíthatóságát (a Szerző „Jogkövetés és társadalmi magatartás" c. könyvében foglaltak szerint: az állami szervek reakciójának kiszámíthatóságát). A formális racionalitásnak ez a technikai vonása, mely a logikai ellentmondásmentességen nyugszik, feltétlenül szemben áll a mindennapi gondolkodással és éppen ezért adja a jogtudománynak a tudományos szükségszerűség látszatát. A formális racionalitás

azonban ahhoz is hozzájárul, hogy a valóságos viszonyokat izolált dologként kezeljék, s ez teszi lehetővé a valóság manipulálását is. Az *izoláció* egyébként nézetem szerint nem a jogtudomány sajátja, mert minden tudomány izolál. A probléma tehát nem a megismerési izoláció, mert ez minden tudományra nézve áll, hanem az, hogy a jogtudomány magatartástudomány, s benne az izolálás a *következmények* tekintetében okoz gondot, lehetőséget teremt ugyanis az önkényre. Az önkény lehetőségét a jogtudomány szociologizálással (a szabadjogi iskola ironikus terminusát használva: kriptoszociologizálással) igyekszik kizárni. Mindez azonban az izolálásból fakadó önkényt mint magatartásra irányuló következményt nem érinti. A „szociologikum" figyelembevétele nem szüntetheti meg az izolálást és ennek következményeit sem, legfeljebb *új értelmezési technikát* jelent a jogtudományban.

A jog és a jogtudomány formális racionális vonásai ellenére azt mégsem lehetne állítani, hogy a jogtudomány teljesen önkényesen kezeli a társadalmi valóságot vagy azt egészen figyelmen kívül hagyja. A jogtudomány „valóságérzékenysége" napjainkban jelszóvá vált követelmény, különösen a jogalkotás tudományos megalapozásában. Ám — mint Sajó András finom és szellemes elemzéssel kimutatja — a valóságkutató jogi tudományok (jogszociológia, kriminológia) éppen jogtudományokhoz tartozásuk miatt társadalomképükben, módszertanukban megrekedtek a kialakulásuk idejére jellemző *mechanikus természettudományi szemléletű oksági modelleknél.* Amikor a jogtudomány a szociológiával találkozott, az még kialakulása időszakát élte és tartalmában, szerkezetében és módszertanában meglehetősen fejletlen tudomány volt. Azóta a szociológia óriási fejlődésen ment keresztül, de erről a jogtudomány már alig vett tudomást. A jogtudomány ma társadalmisága bizonyságául lapos, csupán stílusjegyet jelentő szociológiai szemléletet képvisel. Sajó találóan állapítja meg, hogy bár *a jog eszközjellege* is obligát jelszó lett, de a jogpolitika még mindig az értékekhez igazodó természetjogra van tekintettel és nem a tényleges állapotokra, s ezek összefüggéseire. Ebből ered a jogtudomány módszertanának az a fogyatékossága, hogy nem válhat következményirányult módszertanná, kifelé ható elméletté, hanem *önmaga dogmatikus rendszerkorlátainak fogja* marad. Krawietz e gondolata alapján úgy tűnik, hogy az ágazati jogtudományoknak, melyekben a dogmatikus rendszerképzés a legerősebb, nincs sok reményük a valódi tudománnyá válásra.

Sajó András okfejtéseiből is az derül ki, hogy a legkisebb dogmatikus megkötöttségekkel rendelkező, jogszociológiaként művelt jogelmélet (lényegében mint metaelmélet) lehet egyedül a jog tudománya, az ágazati jogtudományok csak gyakorlati mesterségek (artes), társadalmi technikák rangjára tarthatnak igényt.

A jogtudomány módszertanának Viehweg a topikát tartotta. A jogtudomány azonban, de kiváltképpen az ágazati jogtudományok hermeneutikus jellegűek, érvelési módjukban *tény és értékelemek* keverednek. A jogtudomány tudományosságát fokozni kívánó szociológiai szemlélet megalapozása során Sajó András — úgy tűnik — a tény és érték kapcsolatát túl esetlegesnek, sőt, önkényesnek tünteti fel. Bár a pozitivista tudományfilozófia, melynek a Szerző nagy értője és tisztelője, tényközpontúságával számos problémát képes megoldani, ám a magatartás-tudományokból az értéket száműzni aligha lehet, így az értékszempontokat nem szabad negligálni, vagy mellékesként kezelni. A jogi tényelemzés a létező *értékszempontokra figyelemmel* történik. A jogi gondolkodásban a tény-érték kapcsolat úgy is jelen van, hogy meghatározott tények *azért* fontosak, mert ezek azt alapozzák meg, hogy meghatározott értékszempontokat alkalmazni kell. A tény és érték kapcsolatát a jog metaelméletéből sem lehet kizárni, mert ekkor az Aarnio megfogalmazta eset ismétlődik meg: a jogász kenyeret kér a jogfilozófiától, de a jogfilozófus gyakran csak követ ad helyette.

A tudományok szerkezete, következésképpen fejlettsége szempontjából nagy jelentőségű az *elméletképzés* jellege, színvonala. A jogtudományban az elméletek nagyon eltérő szintűek (Aarnio három fő szintcsoportot említ) és az elméleti szintre nem emelkedő leíró elemek sokszor funkciótlanul lebegnek az elméletek mellett. Sajó András ennek alapján mondja, hogy a *jogtudomány belső szerkezet nélküli.* Hiányzik ugyanis az elméletek, de még inkább a leíró elemek közötti koherencia. Ahogy a Szerző fogalmaz: „a jogtudomány elhatárolt tárgykörökre érvényes ismeretekből áll", az elméletképzés tárgya nem önálló entitás, ezért egyre gyakoribbak a partikularitásból adódó nehézségek (112—113. old.). Ez a partikularitás jól látható abban a sajnálatos tényben, hogy az egyes jogágazatok tudományai alig tudnak egymás anyagával mit kezdeni. A jogtudomány „szerkezetnélkülisége" *vertikális tagolódásában* is megmutatkozik, s ez tudományelméleti szempontból problematikusabb. A jogtudomány tudományossága a leginkább az ún. juriszprudenciális szinten kérdőjelezhető meg, mely dogmatikus és értelmezési eljárásokat fog össze. A juriszprudenciát már Pikler sem tartotta tudománynak, s a tudományos rangot tőle hermeneutikus jellege miatt Habermas is megvonja. A juriszprudenciában (főleg annak dogmatikus részében) a tudományos gondolkodáshoz nélkülözhetetlen előfeltevések és eljárások nincsenek annyira artikulálva, hogy azok tudományos eszközökkel igazolhatóak, vagy cáfolhatóak lennének. Az artikulációt normatív elméleti szinten lehet elvégezni, míg kritikai funkciót a valódi (tulajdonképpen meta-)elméleti szinten lehet teljesíteni. A vertikális jogtudományi szintek kialakulása Sajó András szerint azért mehet végbe, mert a különféle tudományos és gyakorlati igények más-más elméleti szintnek kedveznek. A különféle igények eltérő célokat állítanak a jogtudományi elméletek elé, s ez a gyakorlati befolyásolás teszi *eklektikussá, töredékessé* a jogtudományt. A jogi elméletek jó része a dogmatika és az általános jogtanok területére esik, ezek az elméletek azonban nem törvényszerűségeket fogalmaznak meg, így Esser nézetéhez csatlakozva, ezek az elméletek nem valódi tudományos elméletek. Sajó András szerint ahhoz, hogy a jogtudomány valódi tudományos elméletek megfogalmazására képes legyen el kell tűnnie belőle a dogmatika-orientáltságnak. Ezzel viszont a jogtudomány vertikális megosztottsága mélyül el, hiszen ez az újfajta jogi gondolkodás a metaelmélet produktumait még inkább felhasználhatatlanokká tenné az ágazati szakjogtudományok számára. A *nem dogmatikus eljárással* dolgozó szakjogtudományok elszigetelődése az ágazati jogtudományoktól már ma is megfigyelhető jelenség; ez a helyzet a jogtörténet, a jogszociológia és a kriminológia esetében. Az ágazati jogtudományok jövőjét a tudományosulás szempontjából Sajó András meglehetősen pesszimistán szemléli. Ezeket a jogszociológiai nézőpont beépítése sem közelíti lénye-

gesen a jog metaelméletéhez, a vertikális távolság tehát megmarad közöttük. Teljesen igaza van a Szerzőnek, amikor megállapítja, hogy a partikularizmus leküzdésére tett interdiszciplináris erőfeszítések csak módszertani eklekticizmust eredményeznek és a problémák mélyére nem képesek lehatolni. Úgy tűnik, hogy a jövőre nézve is igaza van Coingnak, amikor az ágazati jogtudományokat az érvényes rendek tudományának minősíti. Valóságközelibbé e tudományokat nem az interdiszciplinaritás teszi, hanem módszertanuknak *következményirányultabbá* válása. Ha a jog metaelmélete valóságtudománnyá válik, az érvényes rendek ágazati jogtudományai ezen az egységes módszertani alapon a metaelmélet alkalmazásai lehetnek. Így a jövőben talán mégsem lesz igaz Sajó András pesszimista megállapítása: „Nincs sem egységes elméleti rendszer, mely áthatná a jogtudomány működését, sem egységes módszertan, melyet a jogtudomány követne." (124. old.).

A jogtudomány *nem társadalomtudomány,* mégha társadalomtudományiságának hangsúlyozása széles körben elterjedt is. Sajó András szerint ennek jórészt a jogtudomány tudományként való legitimálása az oka. A társadalomtudományiságra történő hivatkozás a jogtudomány számára biztosítja a tudományos státuszt anélkül, hogy magát állandóan a természettudományok kínosan szigorú mércéjével kellene méricskélnie. A jogtudományra nézve „a társadalomtudományiságból a természettudományi módszerek és kritériumok alkalmazhatatlanságán túl az égvilágon semmi nem következik" (129. old.). Sajó Andrásnak abban igaza van, hogy a jogtudomány (mai állapotában) nem társadalomtudomány. Azt azonban hangsúlyozni kell, hogy a jogtudomány és a társadalomtudományok között szoros a *kapcsolat,* a jogtudomány a társadalomtudományi ismeretanyagot nem nélkülözheti. A jogtudomány elszigetelése a társadalomtudományoktól éppen azt a tudományosulási lehetőséget sodorja veszélybe, melyet Sajó a metaelmélet kapcsán oly fontosnak tart.

A jogtudomány gondolkodási stílusában kiemelkedő helyet foglal el a *törvényszerűségkeresés,* mely törekvést a Szerző a pozitivista filozófia egyoldalú jogtudományi adaptációjának tekint. A törvényszerűség ismérvévé tett Comte-féle racionális előrelátás és oksági összefüggés a jogtudomány „szokásos" törvényeire nem teljesül. A jogtudomány önmagán belül csak dogmatikai és rendszertani normakapcsolatokat állapíthat meg, törvényszerűségeket csak akkor állíthat fel, ha a jogviszony mögött valami „lényegi" társadalmi viszonyt tud kimutatni. A jogi törvényszerűség tehát *visszavezetés* valami par exellence társadalmira. Az a törekvés viszont, hogy a jog mögött a társadalmi totalitást ragadjuk meg, azzal az ellentmondásos következménnyel jár, hogy a jogot a tudományos magyarázat érdekében nem tekinthetjük a társadalmi lét elkülönült szférájának, holott az. A jog elkülönült létszféra, ettől a jogi jelenség eltüntetése árán lehet csak eltekinteni. A jogtudomány magát áltatva törvényszerűségeket keres és mond ki, miközben valójában csak *fogalomelemzéseket* végez. A jogtudomány törvényszerűség keresése egy alaptalan esszencialista hitből táplálkozik és könnyen válhat diszfunkcióvá. A jogtudomány önkényes törvényszerűségei abból fakadnak tehát, hogy „a törvényszerűségként jellemezhető társadalmi összefüggések túlmennek a jogi szférán" — írja Sajó András (143. old.).

A jogtudomány *fogalomközpontúsága* ugyanabból az esszencialista hitből táplálkozik, mint törvényszerűség konstruálása. Sajó András nézete szerint az, hogy a jogtudomány fogalmaiban tükröződik a lényeg, nem több, mint a jogtudós önbizalom erősítő önáltatása. Sajónak abban teljesen igaza van, hogy fellép a jogtudomány fogalomkultusza ellen, de abban alighanem túloz, hogy a jogi ismeretet jelenségszintű leírásnak tekinti és tőle minden lényeget megtagad. A lényeg és jelenség dialektikája nemcsak a tudományra, hanem minden ismeretre érvényes. A tudomány nem azonosítható a lényeges ismerettel, a nem tudomány pedig a lényegtelennel. Aligha állítható, hogy a jogtudomány fogalmai csupa lényegtelen vonást rögzítenek, mint ahogy természetesen az sem, hogy a kemény tudományokéi kizárólag lényegeset. Mindazonáltal a jogtudományt valóban egyfajta fogalomközpontúság jellemzi, méghozzá — mint Sajó kimutatja — a középkori fogalomrealizmus mintájára, úgy tehát, hogy a jogtudomány feltételezi, hogy a fogalmak uralásával a valóságot is uralja. Tudományelméletileg azonban a jogtudomány fogalomhasználatának az a nagy hibája, hogy a fogalmat *nem egy elmélet részeként, hanem az elmélet helyett* használja — írja a Szerző (147. old.). A fogalmak ilyen abszolutizált kezelése arra is magyarázatot adhat, hogy miért olyan szegény a jogtudomány elméletekben. Az elméletek helyett használt fogalmak a jogtudományt lehetetlen feladat elé állítják: tudományjellegének megóvása érdekében a fogalmak igazságát, illetve hamisságát kénytelen vizsgálni, holott a fogalmaknak csak *hasznossági,* alkalmazhatósági értékük van, de ezeknek sem önmagukban, hanem egy elméleten belül. Az elméleti keretek kiépületlensége miatt más tudományterületek fogalmai nem képesek beilleszkedni a jogtudományba, a fogalomimport tehát nem tud a jogtudomány tudományossági színvonalát emelni. A jogtudomány rendszerének dogmatikus merevsége miatt az új jelenségek leírásához is régi fogalmakat használ a jogtudomány. Ahogy Sajó András mondja: „A jogtudomány rendszerében működő fogalmak a múltat rögzítik, és ezzel a múlt uralmát a valóság felett" (153. old.). A konzervatív és nem elméleti fogalmak a jogi gondolkodásban szélesre tárják a kaput az apologetika előtt és a mindenkori szabályozás legitimálását segítik elő.

Sajó András meggyőzően mutatja ki, hogy a modern jogtudomány rendszere részben az *oktathatóságra* figyelemmel, részben a *karteziánus deduktív gondolkodás szabályainak megfelelően* alakult ki. A jogtudományi rendszer alapvető problémája abból áll, hogy e két tényező ellentmondásba került egymással. Ha ugyanis a jogtudomány axiologikus és megértő funkciót teljesít nem lehet zárt rendszere és axiomatikus felépítése. Sajó szerint a jogtudomány rendszere elemi rendszerzési szabályokat sért, mert benne egy hipotézis, illetve egy fogalom a rendszer más elemeivel nem mindig áll összefüggésben. Nézetem szerint a probléma gyökere a jogtudomány tudományos metaelméletének hiánya. A rendszerképzéssel kapcsolatos követelmények ebben a metaelméletben teljesíthetőek úgy, hogy a jogtudomány rendszere is megfeleljen Hartmann rendszer definíciójának, azaz, hogy a rendszer az *egész anticipálása* annak valóságos filozófiai feldolgozása és értékelése *előtt.*

A jogtudomány elméletképzési és rendszertani problémái miatt a jogi kijelentéseket nem ismeretelméletileg, hanem gyakorlati funkciójuk szempontjából, tehát *ontológiailag* kell megítélni. A jogtudományi ismeret

nem „igaz" ismeret, hanem „adekvát" (Eörsi). A jog eszköz jellegéről vallott felfogás a jogtudomány adekvátságához kötődik, hiszen a jog azért képes eszközként működni, mert tárgyi struktúrákat tud reprodukálni. A jog eszközjellegét tehát Sajó András is elismeri. A jogtudományi kijelentéseknek azonban *prediktív erőt* nem tulajdonít, ellentétben a kemény tudományokkal. A tudományos kijelentések prediktív jellege Kant óta csak a matematikára nézve áll vitán felül. Köhler, a biológus mondotta, hogy a ma valósága a holnap speciális esete, tehát annak jelentőségét és alkalmazhatóságát csak *korlátozottan* képes érvényesíteni. A kijelentések prediktív erejének vitatottsága tehát nemcsak a jogtudományra jellemző. A prediktív jelleg hiánya nem tesz egy ismeretet tudománytalanná, csupán eszközkénti alkalmazhatóságát korlátozza. A nem prediktív kijelentések is képesek lehetnek a valóság adekvát megragadására. Egy kijelentés prediktív jellegét az adott tudomány *szerkezete erősíti vagy gyengíti.* Teljesen igaza van Sajó Andrásnak, amikor úgy véli, hogy a jogtudomány elméleti egyneműségének hiánya olyan tényező, amely a jogtudományi tételek prediktivitását erősen lerontják.

Tudomány hát a jogtudomány avagy nem? A kérdésre Sajó András szerint *nem lehet egyértelmű igennel vagy nemmel felelni.* A jogtudósok a maguk szakát tudományként művelik, de a jogtudomány szerkezetének, működésének, ismeretszerzési módjának számottevő eltérései vannak a kemény tudományoktól. Miközben a természettudományok Sajó szerint mind közelebb kerülnek a tudományelmélet eszményeihez, addig a jogtudomány még saját korlátozottabb lehetőségeit sem meríti ki. Ha a jogtudomány változott is az idők során, korántsem biztos, hogy ma jobban ismerjük a joganyagot, mint az elmúlt korok a magukét. Ennek ellenére — írja Sajó András — „ha a jogtudomány tovább tud lépni a társadalomtudománnyá válásban, úgy mégis bizakodóan ítélhetjük meg jövőjét" (188. old.). A társadalomtudománnyá válás favoritja a jogszociológia lenne, jóllehet a jogtudomány elől ez nem bontaná le az összes tudományosulási korlátot. Abban mindenesetre nagy szerepet játszana, hogy a jogtudomány racionalitását kiteljesítse, és a formális racionális vonások mellé — ha nem is maradéktalanul — a materiális racionalitás jegyeit is odaillessze. Az ebben az értelemben szociologizált jogtudomány *dogmatikus keretei szélesíthetőek* lennének, benne a jogi normát okozó és magyarázó tények, értékek és érdekek is jogi problémaként volnának kezelhetőek. A szociologizálódó jogtudományt továbbra is meghatározzák a jogrendszer már létező jogforrási, nyelvi és joglogikai jellegzetességei, ezért a jogtudomány határainak kiterjesztése előtt mindig is számottevő akadályok fognak állani. Sajó András véleménye szerint a jogtudomány szociologizálása szétfeszítené a jogi gondolkodás kereteit, így a szociológia *csak tudományosabbá* teheti a jogtudományt, de valódi tudománnyá nem. A szociologikumból adódó totalitásszemléletet ugyanis „a fennálló jogrenddel szemben, ha nem is feltétlenül társadalmilag, de a jogtudomány közönsége szempontjából minden bizonnyal tiszteletlenebb, mint az ideológiailag elviselhető" (201. old.).

Sajó András könyve rendkívüli felkészültséggel megírt munka, nagyon komoly tudományos teljesítmény. Ahhoz azonban, hogy a szokásos fejtegetések útjait-zsákutcáit elkerülje, néha legalábbis kiinduló pontjainál, — bizonyos egyoldalúságokat kénytelen felvállalni. Ilyennek tűnik könyvében a tudományos és mindennapi megismerés, a lényeg és jelenség, a tény és érték ismeretelméleti szempontból kategorikus szembeállítása. Sajó könyve ezért — kimagasló színvonalú — vitairat is: tudatosan vállal veszélyeket a gondolkodási konvenciók veszélyeinek elkerülése érdekében. A Szerző tehát egyszerre írt az egyes jogtudományi kérdések feldolgozásához megbízható adalékokkal szolgáló művet — mely tudományelméletileg mindenképpen alapmunkának számítható — és továbbgondolásra, állásfoglalásra serkentő kihívást. A „Kritikai értekezés" nemcsak gondolatgazdagságával, alaposságával, hanem szemléleti újszerűségével, merészségével is magas mércét állított a jogtudomány művelői elé.

Ласло Чорба:

Дилеммы хозяйственной реформы в Венгрии

В статье подытоживаются изменения, происшедшие за период с 1978 по 1983 в управлении венгерской экономикой. Автор изучает, что особенности рестриктивного периода — который длится дольше, чем это можно было предвидеть, — а также принуждение немедленного краткострочного реагирования на быстро ухудшающиеся условия внешнего рынка какими специфическими, практическими формами изменили теоретическую модель регулированного рыночного хозяйства. В статье рассматриваются результаты и нерешенные вопросы совершенствования системы планирования, практический опыт мер, принятых для децентрализации системы предприятий, и изменения в финансовой сфере. Неблагоприятный опыт в связи с функционированием конкурентивной системы цен приводят к введению форм, уменьшающих искусственный характер системы цен. Сделанные в 1984 году изменения представляют собой еще только небольшой шаг к принимаемой охватной реформе. Комплексные изменения, ставшие необходимыми вследствие обострения условий международной конкуренции, смогуть быть осуществлены только путем широкого понимания и поддержки социального содержания реформы.

Эндре Ференци:

Право финансов хозяйственного механизма

В статье анализируется право финансов хозяйственного мехнизма в связи с различными финансовыми явлениями, в частности — ростом долгов, бюджетным дефицитом и инфляцией. Автор обнаруживает корреляцию финансовых явлений с бесчувственностью государственного управления к расходам, и финансированием капиталовложений. В статье показываются правовые институты контроля и налогообложения, служащие оттеснению на задний план известных нежелательных финансовых явлений в частности — повышения государственных дотаций и такого увеличения имущества, которое вызывает недифференцированное различие между гражданами. Наконец, автор пытается обрисовывать несколько финансовых начал.

Имре Вёрёш:

Инвестиции путем заявки на подряд

В статье рассматривается институт заявки на подряд, который в течение трех десятилетий исчез, потом в 1983 году вновь был введен. В первой части статьи автор дает исторической и сравнительно-правовое обозрение и объясняет лежащие в основе введения предпосылки хозяйственной и правовой политики. В дальнейшем дается анализ действующего правового регулирования и сложившейся практики. Автор приходит к выводу, что введенная система не соответствует общепринятым критериям заявки на под-

ряд как своеобразного порядка заключения договора и она не в силах реализовать выгоды, ожидаемые от заявки на подряд. Требования хозяйственной реформы могут быть реализованы в жизненно важной сфере инвестиций только при условии, что заявка на подряд закрепляется законодательством.

László Csaba:

Dilemmas der ungarischen Wirtschaftsreform

Der Artikel untersucht mit zusammenfassendem Charakter die sich in der ungarischen Wirtschaftsleitung vollgezogenen Veränderungen zwischen den Jahren 1978—83. Es wird analysiert, mit welchen praktischen Lösungen die Eigenartigkeiten der länger, als vorgesehen andauernden Epoche der Restriktionen, und der Zwang zum sofortigen, kurzfristigen Reagieren auf die sich stark verschlechternden Umstände der Weltwirtschaft das theoretische Modell der planmässigen sozialistischen Marktregulierung modifiziert haben. Der Artikel bringt einen Überblick über die Ergebnisse der Modifizierung des Planungssystems, sowie über ihre unlösbar gebliebene Probleme, über die praktischen Erfahrungen der sich auf die Dezentralisierung der Unternehmensstruktur getroffenen Vorkehrungen, und über die Veränderungen der Finanzsphere. Die ungüstigen Erfahrungen der Funktionierung des sg. kompetitiven Preissystems tragen dazu bei, dass man in der Zukunft — nach den gegenwärtigen Plänen — die Minderung des künstlichen Charakters des Preissystems vorsieht. Die im Jahre 1984 eingeführten Veränderungen bedeuten nur einen kleinen Schritt der beschlossenen umfassenden Wirtschaftsreform. Die komplexen Modifizierungen — die auch infolge der Verschärfung der internationalen Bedingungen der Weltwirtschaft unvermeidbar sind können nur im Falle der breiten Annahme und Unterstützung des gesellschaftlichen Inhaltes der Reform realisiert werden.

Imre Vörös:

Investition durch Vergabe im Submissionswege

Der Artikel untersucht die aus der ungarischen Rechtsordnung vor 35 Jahren verschwundenen, dann im Jahre 1983 wieder eingeführten Rechtsinstitution der Vergabe im Submissionswege. Nach einem geschichtlichen und rechtsvergleichenden Überblick werden die als Grund der Einführung geltenden wichtigsten wirtschafts- und rechtspolitischen Prämissen dargelegt. Danach erörtert der Artikel das geltende Recht, sowie die sich herausgebildete Praxis. Es gelangt zur Folgerung, dass das eingeführte System nicht den allgemein anerkannten Kriterien der Vergabe im Submissionswege, als eines eigenartigen, spezifischen Vertragsabschlussverfahrens entspricht. Die eingeführte Institution kann aber natürlich die von der Institution der Vergabe im Submissionswege erwarteten Vorteile nicht realisieren. Die Forderungen der Wirtschaftsreforma können in der lebenswichtigen Wirtschaftssphere der Investitionen nur dann zur Geltung gebracht werden, wenn die rechtliche Institutionalisierung einer echten Vergabe im Submissionswege durchgeführt wird.

Endre Ferenczy:

Recht der Finanzen des Wirtschaftsmechanismus

Die Studie untersucht das Recht der Finanzen des Wirtschaftsmechanismus in Zusammenhang mit verschiedenen finanzrechtlichen Erscheinungen, z. B.: die Zunahme der Verschuldung des Landes, des Haushaltdefizits, und die Inflation. Der Autor weist auf die Korrelation zwischen den finanzrechtlichen Erscheinungen und andererseits der Kostenunempfindlichkeit der öffentlichen Verwaltung und der Finanzierung der Investitionen hin. Es wird versucht einige, mit dem Wirtschaftsmechanismus zusammenhängende Grundprinzipien darzulegen.

László Csaba:

Dilemmas of the Hungarian economic reform

The article reviews the changes in Hungarian economic management between 1973 and 1983 with a summarizing approach. It investigates that the specific features of the period of restrictions — which will last substantially longer than expected, i. e. till the end of the eighties — as well as the necessity to react on the steeply deteriorating conditions of foreign trade quickly to what an extent modified the theoretical pattern of the regulated market by specific practical solutions. The author reviews the results and the problems of the modernizing of the system of planning and the practical experiences of the measures taken for the decentralization of the structure of the enterprises as well as the changes of the financial sphere. Unfavorable experiences in connection with the operation of the system of competitive prices should result in solutions diminuting the artificial nature of the price system. Changes in 1984 mean only a little step towards a comprehensive reform. Complex modifications also necessitated by the hardening conditions of international competition can only be realized in case of the wide understanding and support of the social contents of the reform.

Endre Ferenczy:

The law of the finances of economic mechanism

The study analyzes the law of the finances of economic mechanism in connection with different financial phenomena, e. g. the increasing debt, the deficit of state budget and the inflation. The author shows the correlation between this financial phenomena and the indifferent approach of state administration to costs as well as the financing of capital investments. It also discusses the legal institutions to control and to tax certain financial phenomena of unfavorable character in order to diminish state subsidies and the increase of the property of citizens differentiating between them in an uncalculable manner. At last, the article tries to sketch some basic principles of financial law.

Imre Vörös:

Contracting to realize investments on the basis of tenders

The study investigates the institution of tender as a means of contracting to realize investments from public funds, an institution which disappeared from the Hungarian legal system more than three decades ago and was established again in 1983. After a historical and comparative review the author clarifies the motives of economic and legal policy serving as a basis of the reestablishment. The legal regulation in force and the practice are also analyzed. The study comes to the conclusion that the present system of tenders does not satisfy the criteria generally accepted concerning tender being a special process of contracting. The more, it also cannot realize the advantages inherent in the form of tender. The requirements of economic reform are able to be enforced in the sphere of capital investments being of basic importance — according to the author — only in case if the legal regulation will be changed in favor of a „real tender".

XXXIX. új évfolyam 8. szám Budapest, 1984. augusztus hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Tartalom

KOVÁCS ISTVÁN
Az állam társadalmi szerepének változása 431

SCHMIDT PÉTER
A jogforrások tipológiája 440

KUKORELLI ISTVÁN
A képviselői mandátum kezdetének és érvényességének államjogi alapjai 446

RUSZOLY JÓZSEF
Választási bíráskodás, nálunk — de lege ferenda 451

SÍK FERENC
A közigazgatási bíróság alkonya. 1945—1949 453

IFJ. TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ
Az interpellációs jog egyes elméleti és gyakorlati kérdései 459

Szemle

CSIZMADIA ANDOR
Degré Alajos (1909—1984) 465

ZAWADZKA, BARBARA
Az önkormányzat rendszerbeli pozíciója a szocialista államban 466

Jogirodalom — Jogélet

TÓTH ISTVÁN
Uralkodó eszmék Magyarországon 1939—1944 471

Imreh István: A törvényhozó székely falu (HAJDU LAJOS) 474

TÖRÖK GÁBOR
A jog gazdasági elemzése 476

D. L. Zlatopolszkij: A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa — a szovjet nép akaratának kifejezője (KUKORELLI ISTVÁN) 478

TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ
Jogtörténeti tanulmányok 480

DUNAY PÁL—NAGY BOLDIZSÁR
Hol a helye a nemzetközi jognak? 481

СОДЕРЖАНИЕ: Иштван Ковач: Изменение общественной роли государства. — *Петер Шмидт:* Типология источников права. — *Иштван Кукорелли:* Государственноправовые Государственноправовые основы возникновения и действительности депутатского мандата. — *Йожеф Русой:* Избирательное правосудие de lege ferenda в Венгрии. — *Ференц Шик:* Закат административного правосудия, 1945—1949 — *Ласло Трочаньи мл.:* Некоторые теоретические и практические вопросы права интерпеляции. — *Обзор: Андор чизмадиа:* Алайош Дегрэ (1909—1984). — *Барбара Заванска:* Системная позиция самоуправления в социалистическом государстве. — *Юридическая литература — Юридическая жизнь: Иштван Тот:* Господствующие идеи в Венгрии в 1939—1944 гг. — *Имрех Иштван:* Секейская деревня с законодатель нымправомочием (Лайош Хайду). — *Д. Л. Златопольский:* Верховный Совета СССР — выразитель воли советского народа (Иштван Кукорелли). — *Ласло Трочаньи:* Очерки по истории права. — *Пал Дунаи—Болдижар Надь:* Где место международного права?

INHALT: István Kovács: Die Veränderung der gesellscheftlichen Rolle des Staates. — *Péter Schmidt:* Die Typologie der Rechtsquellen. — *István Kukorelli:* Staatsrechtliche Gründe der Geltung und Anfang des Mandats des Abgeordneten. — *József Ruszoly:* Wahlgerichtsbarkeit bei uns — de lege ferenda. — *Ferenc Sík:* Untergang der Verwaltungsgerichtsbarkeit (1945—1949). — *László Trócsányi, der Jüngere:* Einige praktische und theoretische Fragen des Interpellationsrechts. — *Rundscheau: Andor Csizmadia:* Alajos Degré (1909—1984) — *Barbara Zawadska:* Die Position der Selbstverwaltung im System des sozialistischen Staates. — *Rechtsliteratur—Rechtsleben: István Tóth:* Herrschende Ideen in Ungarn zwischen 1939—1944. — István Imreh: Der gesetzgeberische Szeklerdorf *(Lajos Hajdu) Gábor Török:* Wirtschaftliche Analyse des Rechts. — D. L. Slatopolskij: Oberster Sowjet der Sowjetunion — Ausdrückung der Wille des sowjetschen Volkes *(István Kukorelli) — László Trócsányi:* Studien in der Rechtsgeschichte. — *Pál Dunay—Boldizsár Nagy:* Wo ist die Stelle des Völkrrechts?

CONTENTS — István Kovács: The change of the social rele of the state — *Péter Schmidt:* The typology of sources of law — *István Kukorelli:* The constitutional law bases of the formation and validity of representatives' mandetes — *József Ruszoly:* Electoral jurisdiction in Hungary de lege ferenda — *Ferenc Sík:* The decline of the administrative court, 1945—1949 — *László Trócsányi, Jr.:* Some theoretical and practical questions of the right for interpellation — *Review: Andor Csizmadia:* Alajos Degré (1909—1984) — *Barbara Zawadzka:* The position of self-gevernment in the system of the socialist state — *Legal literature — legal life: István Tóth:* Governing ideas in Hungary, 1939—1944 — *István Imreh: The Székely village as legislator (Lajos Hajdu) — Gábor Török:* The economic analysis of law — D. L. Zlatopolsky: The Highest Council of the Soviet Union — the organ expressing the will of the Soviet People *(István Kukorelli) — László Trócsányi:* Studies in the history of law — *Pál Dunay—Boldizsár Nagy:* Finding a place for international law.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1250. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert, a Lapkiadó Vállalat vezérigazgatója. — Megjelenik havonta. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest, V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámlára. Előfizetési díj 1/2 évre: 300,— Ft, egy évre: 600,— Ft. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest 1056 Bajcsy-Zsilinszky út 76.

Szegedi Nyomda — 84-2524 Szeged, 1984. — Felelős vezető: Dobó József igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

XXXIX. új évfolyam 8. szám Budapest, 1984. augusztus hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

*Kovács István**

Az állam társadalmi szerepének változásához

I.

Az állam társadalmi szerepének megvilágítása több tudományág tárgya. A politikatudomány vagy a politikai szociológia érdekeltségét aligha kell indokolni. A politikai gazdaságtannal is hasonló a helyzet, bár az utóbbi nyilvánvalóan meghatározott oldalról, a gazdaság aspektusából vizsgálja a kérdést. Az állam- és jogtudományok is több ágazatukkal érdekeltek, így pl. az állam- és jogelmélet elsősorban az állami funkciók oldaláról közelíti meg a nagy problémakört, míg az államjog, illetve alkotmányjog-tudomány fő tárgykörei között „az államhatalom és a társadalom alapintézményei közötti viszonyokat tükröző jogszabályok" foglalnak el kitüntető helyet.[1] A szocialista alkotmányjog-tudomány ezeket a jogszabályokat általában a társadalmi berendezkedés gyűjtőnévvel kapcsolja egybe és ide sorolja a társadalom alapvető politikai, gazdasági, kulturális és szociális viszonyait, de az állam és egyén (az állam és polgára) közötti legfontosabb viszonyokat kifejező, illetve rendező, többnyire az egyes országok alkotmányaiban rögzített alapelveket, illetve szabályokat is.[2]

Ma már általánosan elfogadott tételnek számít, hogy az állam és társadalom megkülönböztetését a tőkés termelés uralkodóvá válása és az államhatalom ezzel összhangban álló modelljének kialakulása állította előtérbe. Korábban a társadalmi fejlődés hosszú évezredein keresztül az állam és társadalom megkülönböztetése fel sem merülhetett. A két fogalommal átfogott társadalmi jelenségek olyan nagy mértékben fedték át egymást, hogy sem az elmélet, sem a gyakorlat nem igényelte ezt a megkülönböztetést. Ezt a megállapítást akkor is megkockáztathatjuk, ha tudjuk, hogy esetenként a tőkés állam kialakulását megelőző viszonyok között is jelentkezett az állam és társadalom egyes elemeinek elválása és gyakran olyan sejtésekkel is találkozunk amelyek ezt észrevenni látszanak. A fiatal Hegel hivatkozik pl. a Krisztusnak bemutatott adógarasra és Krisztusnak arra a tanítására, hogy „Adjátok meg a császárnak, ami a császáré, az Istennek, ami az Istené." Ebben látja a keresztény tanításnak azt az első megnyilatkozását, mely végül is az ókori társadalom egységének megbontását vezette be. De gyakran említik pl. Kálvinnak azokat a megállapításait is, amelyek megkülönböztetik a magánembert, a „homo privatust" és a politikai hatalom részeseként cselekvő „homo publicust". Ám az az igazság, hogy még a XVII. és XVIII. század filozófusai is általában azonosították az államot és a társadalmat. Végül is csak a klasszikus politikai gazdaságtan kialakulásával párhuzamosan, a gazdaság és az áliamhatalom szembeállításával indult el az állam és társadalom megkülönböztetése.

Adam Smith alapgondolata, hogy az államnak lehetőleg nem kell és nem is szabad beavatkoznia a gazdaságba. A gazdaság ugyan az önző emberek tevé-

---

* *Kovács István* akadémikus, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatója (Budapest).

[1] Vö.: *Kovács* István: Magyar Államjog. I. köt. Szeged, 1983. 10. és kk. old.

[2] Az egyes államjogi munkák különbözőképpen határozzák meg, írják le az államjognak ezt a tárgykörét. A fő kérdésekben azonban megegyeznek. E helyütt talán elegendő, ha a Szovjetunió 1977. évi alkotmányának elfogadását követően kiadott első államjogi tankönyvre utalunk. A tankönyv az államtudomány fő tárgyköreit négy nagy csoportra tagolja. „Ezek között első helyet foglalnak el azok a viszonyok, amelyek a Szovjetunió társadalmi rendjének és politikájának alapjait foglalják magukba. Az adott viszonyok a szovjet társadalom és állam berendezkedésének alapvető elveit tartalmazzák..." Ezt követően második fő tárgykörként említi a tankönyv az állam és polgára közötti viszonyokat „A szovjet államjog tárgyának külön csoportját alkotják azok a társadalmi viszonyok, amelyek a polgár alapvető helyzetét fejezik ki a Szovjetunióban". Vö.: Szovetszkoje Goszudarszvennoje Pravo. Red.: E. I. Kozlova, Moszkva Juridicseszkaja Literatura, 1983. 4. old. Említést érdemel, hogy az alkotmányjog-tudomány általában a tőkés országokban is saját tárgykörének tekinti az *egész* állam és az egész társadalom viszonyára vonatkozó legfontosabb szabályokat. Az államjog-tudománnyal szemben támasztott új igények ismeretében ez a tárgykör külön hangsúlyt kap. Vö.: Allgemeine Staatslehre, demokratische Verfassungslehre, oder Staatsrechtslehre? in Peter *Häberle:* Verfassung als öffentlicher prozeß. Materialen zu einer Verfassungstheorie der offenen Gesellschaft. Duncker-Humblot, Berlin, 1978. 271. és kk. old.

kenységére épül, de a gazdasági folyamatok során „az, önző embereket egy láthatatlan kéz vezeti olyan irányba, hogy akaratuktól függetlenül is a társadalom érdekeit mozdítsák elő". Ez „a láthatatlan kéz" úgy is felfogható, mint a szabad versenyre épülő gazdaság objektív törvényszerűségeinek rendszere. Mindez nem zárja ki, hogy ésszerű és igazságos rendelkezésekkel az állam is segítse a gazdasági élet harmóniájának fenntartását így pl. olyan körülmények létrehozásával és fenntartásával, amelyek nélkülözhetetlenek a gazdasági folyamatok, de különösen a kereskedelem lebonyolításához, de azokat a magánosok társulása nem tudja létre hozni. Beavatkozhat továbbá a közérdek és magánérdek összehangolásába, így pl. segítheti a legszegényebb néposztályoknak a fizikai és szellemi elnyomorodástól való megóvását és így tovább.[2a] Ám 1776-ban megjelent nagy munkájában (Inquiry into the nature and causes of the vealth of nations) az állam különböző kiadásait elemezve a honvédelem mellett végül is csak a tulajdon védelmét minősítette olyan ügynek, ahol feltétlenül nélkülözhetetlen az állam közreműködése. Minden más feladatkörben tudott olyan társadalmi alternatívát ajánlani, mely feleslegessé tehette volna az állam közreműködését. Az állam igazságügyi feladatait vizsgálva írt arról, hogy „Értékes és nagy tulajdon léte szükségképpen polgári kormányzat alakítását követeli meg. Ahol nincs tulajdon, vagy legalább nem több két-három napi munka értékénél, ott a polgári kormányzat nem olyan szükséges. A polgári kormányzat bizonyos alárendeltségi viszonyt tételez fel. Miként azonban a polgári kormányzat szükségessége az értékes tulajdon megszerzésével együtt fokozatosan nő úgy az alárendeltség bevezetésére vezető fő okok együtt nőnek az értékes tulajdon növekedésével".[3]

Humboldt Vilmos (1767—1835) a francia forradalom közvetlen szemlélőjeként „Az állami tevékenység korlátairól" 1792-ben írt munkájában már nem csupán a gazdaságra, hanem a társadalmi élet egészére vetítve vizsgálta, hogy milyen méretű állami tevékenység indokolt. Végül is arra a konzekvenciára jutott, hogy a szabad emberek, ha képesek arra, hogy felhasználják szabadságukból adódó lehetőségeiket és nem akadályozzák őket ebben, mindent meg tudnak oldani egymás között. Így egyetlen joga és kötelessége az államnak, hogy gondoskodjon olyan biztonságról, mely lehetővé teszi az emberi szabadságban rejlő lehetőségek felhasználását. Míg azonban ezt az elméletileg lehetséges állapotot a társadalom eléri, az állam nélküli társadalomhoz vezető úton van egy időszak, amely az átmeneti periódusok egész sorát rejti magában. A törvényhozásra tartozik, hogy folyamatosan hasonlítsa a tényleges és megkívánt állapotot és a lehetséges mértékben fokozatosan számolja fel a megszorításokat, állandóan és folyamatosan kiterjesztve a szabadságot. Humboldt szükségesnek tartotta megjegyezni azt is, hogy az átmeneti periódusokról akkor sem lehetséges a korábbi állapotokhoz való visszatérés, ha a végrehajtott változtatások nem voltak összhangban az adott átmeneti szakaszban megkívánt állapotokkal. De felhívta a figyelmet arra is, hogy az állam többnyire csak akkor vállalja a szükséges reformok végrehajtását, ha már a polgárok nagy sokasága hangos szóval követeli azt. Ám többféle gyógyszert is ajánlott a hatalom merevségének feloldására. Elsők között a képviseleti rendszert említette (egészen nyilvánvalóan a valóságos hatalmat gyakorló forradalmi képviseleti szerveket tartva szem előtt), valamint olyan történettudomány és statisztika[4] létrehozására gondolt, mely képes a valóságos viszonyok és az elmélet által megkívánt állapotok közötti összehasonlításra, a társadalom és az állam közötti tényleges viszonyok elemzésére.

A társadalom nem más, mint a nép szabad tevékenysége saját ügyeiben — írta Humboldt —, ebből ered minden jó és ennek köszönhető egyáltalán az a vágy, hogy az emberek társadalomban kívánnak élni. Kétségtelen, hogy a társadalom szervezete és az állam szorosan összekapcsolódnak, a kettőt azonban nem szabad összetéveszteni. Az állam szervezése az előbbinek alá van rendelve. Az állam az eszköz, a társadalom a cél. Az államra mindig úgy kell tekinteni, mint egy szükséges rosszra, mert léte összekapcsolódik a szabadság megszorításával. Humboldt abban látta egész munkásságának értelmét, hogy megláttassa milyen súlyos konzekvenciákkal jár a jólétre, az emberek tehetségére és jellemére, ha összezavarják a nép szabad tevékenységét az állam tevékenységével.[5] A francia forradalmat követő évtizedekben az egyén, a társadalom és az állam viszonya lett a filozófiai, a politikai és jogi irodalom egyik központi problémája. Szinte nincs is olyan valamirevaló filozófus, jogtudós vagy államtudós, aki ebben a kérdésben ne fejtette volna ki véleményét, ne törekedett volna valamilyen külön álláspont kialakítására. A különböző irányza-

[2a] Ld.: erről Pasquale *Salvucci:* Adam Smith politikai filozófiája. Gondolat, Bp. 1976. 128 és kk. old.

[3] Vö.: *Smith* Adam: Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól. Bp. 1940. 224. old. Az idézetrész azért is külön figyelmet érdemel, mert a mai nyugat-európai politikatudomány képviselői közül is több akad, aki hajlik arra, hogy erre a tételre vezesse vissza Marxnak azt a megállapítását, miszerint az állam egyidejű a tulajdonnal.

[4] Ez esetben nem a mai értelemben vett statisztikáról van szó, hanem arról a korai államtudományról (Staatskunde), mely az alkotmányjog-tudomány őseként a XVII. század harmincas éveitől kezdve kapott helyet a német egyetemeken és a XVIII. század második felében jelentős átalakuláson ment keresztül. Magába olvasztva a korabeli politikatudomány, természetjogi és politikai gazdaságtan egyes elemeit, az összehasonlító módszert is felhasználva — az államvezetés számára közvetlenül alkalmazható számos új ismeretet közölt. Jól tükrözi ezt a folyamatot Gottfried *Achenwall:* Staatsverfassung der heutigen vornehmsten Europäischen Reiche und Völker im Grundrisse c. munkájának többszöri átdolgozott kiadása. A munka első kiadása 1749-ben jelent meg; 7. kiadása 1790-ben. Az egyes kiadások előszavai egyben a korai államtudomány célkitűzéseiről is tájékoztatnak.

[5] Vö.: Les limits de l'action de l'Etat. London, 1867. 238—239. old. Humboldt-nak e viszonylag kevéssé ismert munkájával kapcsolatban meg kell említenünk, hogy csak egyes részleteiben kapott nyilvánosságot a megírását követő években. Teljes szövege, a szerző hagyatékában feltalált kézirat alapján csak 1851-ben került először közreadásra. Humboldt Vilmos társadalomtudományi műveltségű volt (szemben öccsével, Sándorral, aki a természettudományok különböző ágaival foglalkozott), jogi alapműveltsége mellett nyelvészeti és filozófiai képzést is kapott (Kant filozófiájával foglalkozott), 1801—1819-ig jelentős funkciókat töltött be a porosz állam szolgálatában. E minőségében nevéhez fűződik a berlini egyetem megalapítása (1809). A bécsi kongresszus alkalmából, majd azt követően több alkotmánytervezetet készített a német szövetség részére. Ezek azonban nem találtak kedvező fogadtatásra, sőt, amikor 1819-ben a kormány tagjaként szembe fordult a porosz államban egyre nyilvánvalóbbá váló reakciós tendenciákkal, kegyvesztetté vált és elbocsátották.

tok igen jelentős eltérésekről tanúskodnak, a végső konzekvenciákat illetően azonban két pólus között helyezkednek el. Az egyiket az utópisták, a másikat Hegel képviseli. Az utópisták a liberalizmus úttörőivel együtt az államot a társadalom eszközének tekintik, mint szükséges rosszat fogják fel, egészében alá kívánják rendelni a társadalomnak, ehhez különböző államszervezési recepteket szállítanak, sőt anarchista águkon eljutnak az államhatalom felszámolásának lehetőségéhez, illetve annak az adott társadalommal való helyettesítéséhez. A másik pólust Hegel öncélú állama, a társadalom fölé helyezett állama testesíti meg.

Hegel volt a XIX. század első jelentős gondolkodója, aki a klasszikus angol gazdaságtan eredményeit szervesen beépítette nemcsak történetfilozófiájába, hanem dialektikus módszerébe is. Felhasználva kora államtudományának azokat az eredményeit, amelyek az emberi társulások különböző típusait hierarchikusan egymásra épülő fokozatokba, lépcsőfokokba (Stufen) sorolták, többé-kevésbé világos képet alakított ki a korszak társadalmának valóságos struktúrájáról. Állama azonban mint az időszak sok más nagy gondolkodójának állama már a mesék állama, a nemlétező világállam és a valóságos porosz állam — Hegelnél — az ehhez vezető szükségszerű lépcsőfokként jelenik meg. Mindez nem akadályozta meg Hegelt abban, hogy felismerje a polgári társadalom és állam valóságos ellentmondásait, az ellentmondásokat azonban egyoldalúan, az állam eszményi, abszolút szuprémációjának kimondásával oldotta fel.[6] Ehhez igazodik az egyén helyzete is. Az egyén, minőségileg különböző ugrásokon keresztül, mint a logikusan egymásra épülő egyre magasabb szintű társulások tagja fokozatosan integrálódik a társadalomba, majd az államba. A társadalom még megőrzi az egyén érdekeit és törekvéseit, az állam azonban ettől egészében elszakad. Az egyén sorsán keresztül dokumentálható, hogy Hegel a társadalom mint új minőség létrejöttét, illetve az állam és társadalom megkülönböztetését a társadalmi fejlődés termékének tekintette, „a modern világhoz" tartozónak fogta fel. Tudatában volt annak is, hogy ez a felismerés korának társadalomtudományában még egyáltalán nem volt általános. Így pl. bírálta azokat az államjogászokat vagy közjogászokat, akik az államot egyszerűen személyek összességének vagy egyesülésének tekintik, így valójában az államot a társadalommal azonosítják.[7] Hegel szerint az állam és társadalom ilyen összekeverése hibás és alapvetően téves konzekvenciákhoz vezet. Ez a felfogás ugyanis az állam rendeltetését az egyén személyes szabadságának és tulajdonának védelmében jelöli meg, azaz „az egyes embernek, mint ilyennek az érdekében" látja az állam végső célját, és az „ember tetszésétől teszi függővé, hogy tagja legyen az államnak vagy sem". Hegel, amikor mindezt téves felfogásnak minősíti, egyben saját álláspontját is kifejti. Eszerint „Magának az egyénnek csak úgy van objektivitása, igazsága és erkölcsisége, hogy tagja az államnak, az egyesülés mint olyan maga az igazi tartalom és cél s az egyének rendeltetése az, hogy általános életet éljenek" összegezi végül is az állam és egyén viszonyáról vallott véleményét.[8]

A két pólus, az utópisták és Hegel között a marxizmus hozta létre a szintézist. Marx felismerte, hogy az egyén, a társadalom, az állam trializmusa nem alkot olyan racionális és kristálytiszta szerkezetet, ahogyan azt Hegel leírta, vagy a győztes burzsoázia elképzelte. Ennek a szerkezetnek a belső ellentmondásai nem engedik meg, hogy a széplelkű utópisták és moralisták fantáziaszülte tetszetős javaslatait vegyük igénybe az állam és társadalom viszonyainak elrendezésénél, de azt sem, hogy az anarchisták javaslatára máról-holnapra lemondjunk az államról, hogy a közhatalmat megtestesítő állam által fenntartott alá- és fölérendeltségi viszonyokat az egyének, illetve a társadalom intézményei közötti önkéntes, szerződéses, föderatív kapcsolatokkal helyettesítsük. Ugyanis semmi értelme nincs annak, hogy az adott államtól az adott társadalomhoz fellebbezzünk, hiszen minden politikai állam csak hivatalos és sűrített kifejezése annak a társadalomnak, amiből kinőtt — fordíthatjuk le számunkra is tanulságul Marxnak azokat a megállapításait, amelyeket Proudhonnal vitázva állam és a polgári társadalom viszonyáról mondott.[9]

Az állam eszméje nyert is, meg veszített is ezen a szintézisen. Nyert, mert a lét és nem lét határán ugyan, de mégis egy egész történeti korszakot átfogó perspektívát kapott az osztály és államnélküli kommunista társadalom felé vezető úton. De veszített is. Hiszen nem kaphatja vissza többé azt a presztízsét, mely hosszabb távon is elviselhetővé és elfogadhatóvá tehetné a társadalom fölé való helyezését. Ha mindezekhez még hozzáadjuk a burzsoá állam képviseleti rendszerének és államgépezetének kritikai elemzését és az ebből levonható a contrario következtetéseket, továbbá a jövő átmeneti államával kapcsolatos, inkább metaforákban kifejezett néhány zseniális sejtést, nagyban egészben előttünk is áll a hagyatéki leltára annak, amit a XIX. század marxizmusától örököltünk a XX. század forradalmaiból kinövő új típusú állam és társadalom közötti viszonyok rendezésére.

II.

Napjainkban újra meg újra különböző aspektusokból kerül előtérbe a szocialista állam szerepének, funkcióinak, a társadalomhoz való viszonyának kérdése. Ez a szerep a szocialista társadalom fejlődése során a különböző időszakokban más és más súlypontokkal jelentkezett és az egyes szocialista országok sajátos fejlődési útjától, hagyományaitól befolyásoltan magán a szocialista táboron belül is számos eltérő vonást mutat. Magyarországon ez a problematika az elmúlt évek folyamán különösen az új gazdasági mechanizmus bevezetésével kapcsolatban vetett fel az elmélet és gyakorlat által egyaránt megválaszolandó új kérdéseket. Az a megváltozott szerep, amelyet szocialista államunk a gazdaság irányításában betölt, nem

[6] Ld. erről *Lukács* György: A társadalmi lét ontológiájáról. I. köt. Bp. 1976. 196. old.

[7] G. W. F. *Hegel:* A jogfilozófia alapvonalai. Bp. 1971. 207. old.

[8] Uo.: 262. old.

[9] „Das wird Herr Proudhon nie verstehen, denn er glaubt etwas großes zu tun, ween er vom Staat — Etat — an die Gesellschaft, d. h. von der offiziellen Resümee der Gesellschaft an die offizielle Gesellschaft appelliert." Vö.: Marx an Pawel Wasiljevitsch Annenkov in Paris. Brüssel, 28. Dez. 1846.

csupán a szocialista gazdaság intézményrendszerét érinti, hanem kihat a szocialista társadalom más alrendszereire, így különösen politikai rendszerére is. Amikor tehát társadalmi fejlődésünk napirendre tűzi a gazdasági rendszerünk továbbfejlesztésével hatékonyabbá tételével kapcsolatos új teendőket, ez maga után vonja szocialista államunk helyének, szerepének ismételt átgondolását, egyrészt a társadalom egészével való összefüggésben, másrészt a társadalom egyes alrendszerével való kapcsolatában. Olyan összetett komplex feladat ez, amelynek megoldásában az elmélet és gyakorlat művelőinek egyaránt ki kell venniük részüket. Szorosabban megvonva a kört, közös feladata ez társadalomtudományunk minden ágazatának. A társadalomtudományok között különleges szerep jut az állam- és jogtudomány művelőinek. Ez nem csupán a szocialista államnak társadalmunk politikai rendszerében betöltött túlsúlyos szerepéből fakad, hanem annak a fejlődésnek eredményeiből és általános tapasztalataiból, amelyekre a marxista leninista tudomány egészének az állam és társadalom viszonyára vonatkozó történetileg kialakult alapvető tételei épülnek. A tárgykörnek ez a szélessége érthetővé teszi azt is, hogy amikor a jövő feladatainak kijelölésére teszünk kísérletet, elhelyezve az állam- és jogtudományok sajátos problémáit az előbb körvonalazott átfogó összefüggések rendszerében, ennek az elméleti-történeti aspektusnak szükségszerűen csak vázlatos körvonalazását vállalhatjuk.

Ha csak közbe nem jön valami, az emberiség bizonyára megéri azt az aranykort, amit annyi nagy gondolkodó az emberiség nagy perspektívájának tekint, az osztályok, nemzetek és államok nélküli nagy társadalmat, ahol minden ember képességeinek maximális kiteljesedésével élvezi az örök béke örömeit belső világában és embertársaihoz való viszonyában, ahol az ember azonosul nembeli lényegével, ahol mindörökre feloldódtak, éspedig az egyén javára az egyén és a kollektívum között feszülő ellentétek, ahol magától értetődővé válik az egyén tisztelete, a legszélesebb értelemben, túl a ma szokásos jogi vagy politikai értelmezésen.

De bármennyire is szimpatikus az az optimista vélekedés, hogy az emberiség történelmének folyamatában — minden látszat ellenére — állandóan növekedőben vannak azok a nemzetközi elemek, amelyek az egész emberiség közös érdekeit reprezentálják, úgy vélem, nem követek el hibát, ha az állam általános társadalmi szerepét vizsgálva a nemzeti államokat tartom szem előtt. Egyelőre ugyanis minden állam nemzeti keretek között szolgálja adott uralkodó osztály vagy osztályok céljait és érdekeit. Ez alól a szocialista állam sem kivétel, bár tudjuk, hogy a szocialista világrendszer léte, érdekei ma már nemcsak a nemzetközi viszonyokat rendező megállapodásokban, szerződésekben, hanem az egyes szocialista alkotmányok tételeiben is elismerést nyertek, tehát a szocialista országok belső jogában, konkrét állami és politikai intézményeiben is manifesztálódnak. Napjaink állama tehát nem az egész világ, nem is egy-egy kontinens, általában nem is népcsoportok, hanem nemzetek állama. A kibontakozó világi politikatudomány pedig már a nemzeti államok hajnalán megsejtette, hogy az állam elengedhetetlen ismertetőjegye a szuverénitás. Ez a sejtés azóta négy évszázad tapasztalataival alátámasztott bizonyossággá vált. Az állami szuverénitást persze sokféleképpen értelmezik. Abban azonban a különböző felfogások megegyeznek, hogy a szuverénitás az államhatalom gyakorlásának legfelsőbb szintjén megjelenő, minden más államtól és minden más állami szervtől független rendelkezési jogosultság. (A szuverénitásnak ebből a felfogásából ered, hogy a magyar közjogi irodalom „főhatalom" szóval magyarította a szuverénitást. De ez magyarázatot ad a szocialista államjogi irodalomban használatos terminus technicusok (a legfelsőbb államhatalom, a legfelsőbb államhatalom gyakorlása) használatának jogosultságára, illetve alkalmazási körének lehetőségeire is.)

Csak önálló, független államnak van szuverénitása és itt az önálló, független államiságon van a hangsúly. Az a körülmény, hogy egy állam nagy vagy kicsiny, államiságát önállóan is meg tudja védelmezni vagy esetleg önálló államisága nagyhatalmak, vagy szövetségi rendszerek egymáshoz való viszonyától, általában a nemzetközi erőviszonyok alakulásától függ, nem érinti magának a szuverénitásnak a lényegét. Nem érintheti a szuverénitás létének elismerését vagy el nem ismerését az sem, hogy szegény vagy gazdag országról van szó.

Lenin azt is kimutatta, hogy a szuverénitásnak csak mint politikai fogalomnak van értelme. Nincs kulturális, gazdasági, ideológiai szuverénitás. A nemzeti önrendelkezésről írott cikkében Rosa Luxemburggal vitázva, Japánnak a századforduló táján elért eredményeire hivatkozva, magyarázta meg, hogy a politikai szuverénitásnak az állam nagyságától, gazdasági erőforrásaitól, gazdasági fejlettségétől függetlenül olyan értéke van, ami elsődleges, meghatározó lehet az állam egész történeti sorsát illetően. Nem lehet felcserélni a népek politikai önrendelkezésének kérdését, állami önállóságuk kérdését gazdasági önállóságuk és függetlenségük kérdésével — mondotta Lenin. Ez legalább annyira értelmetlen, „mintha valaki, aki a parlamentnek vagy a népképviselők gyűlésének a burzsoá államban való felsőbbségére vonatkozó programot fejtegetve, elkezdené előttünk kiteregetni azt az egyébként teljesen helyes meggyőződést, hogy a legfelsőbb hatalom, bármilyen is az adott burzsoá ország berendezése, mindig a nagytőkéé".[10]

Az elmondottakban az is benne van, hogy nincs kisebb vagy nagyobb fokú szuverénitás. A szuverénitás vagy van, vagy nincs. Persze ez nem jelenti azt, hogy a szuverénitás tértől és időtől elvonatkoztatva létezik. Létrejötte számos összetevő eredménye, képletesen szólva, az államiság számos külső és belső objektív feltételének eredője (amibe a nemzetközi viszonyok, az adott állam osztályviszonyai, gazdasági viszonyai stb. is beleértendők).

A szuverénitás mindig eredeti hatalmat jelöl. Ha a szuverénitás gyakorlója nem saját jogán, hanem mások által ráruházott hatáskörben, kvázi mások képviseletében, azoknak felelősen jár el, úgy a szuverénitás nem annak gyakorlóját, hanem a megbízókat illeti. Az állam tehát mindig szuverén. Boldogult ifjúkoromban láttam egy olyan rendezői utasítást valamelyik híres magyar operett szövegkönyvében, hogy a primadonna belép és szép. Még nem csinál semmit, de

[10] Vö.: Lenin: Válogatott Művek. Bp. 1949. I. k. 819. old.

már magától értetődően szép. Az állam is csak akkor állam, ha szuverén. Persze vannak olyan felfogások, hogy az állam elsősorban szellemi hatalom, ezért tehetünk legalább annyi engedményt az államnak is, mint a primadonnának. Elég, ha mindkettő el tudja hitetni magáról, hogy az, ami. A primadonna, hogy szép — az állam, hogy szuverén. Ez — úgy tűnik — mintha túlságosan nagy engedmény lenne, majd hogy nem a lényeg feladását jelenti, hiszen csak a látszatot őrzi meg. Igaz, hogy a társadalmi értékek világában gyakran a látszat is érték. Ám hic et nunc nem kell eddig elmenni. A szocialista közösség országai között új típusú nemzetközi kapcsolatok alkultak ki. Ezeknek az új típusú kapcsolatoknak a bázisát azok a nagy célok adják, amelyek a munkásosztály több mint másfél évszázados nemzetközi mozgalmának eredményeként kaptak megfogalmazást. Ezeknek a kapcsolatoknak a rendszerében a nemzeti érdekeket általában valamennyi szocialista ország, sőt az egész világ dolgozói internacionalista érdekeinek tiszteletben tartásával, a proletárinternacionalizmus keretei között lehet felfogni és meghatározni — ám egyre általánosabbá válik az a tendencia is, mely a nemzetközi munkásmozgalom nagy céljaiban kifejező egységet minden szocialista ország különleges adottságainak és tradícióinak teljes figyelembevételével kívánja realizálni. És éppen itt kell visszautalni az állami szuverénitás jelentőségére. Ma már egyre általánosabb az a felismerés, hogy a szocialista országok egymás közötti viszonylatában az állami szuverénitás elismerése és tényleges biztosítása hivatott annak kifejezésére, hogy a maga országában minden nemzet önállóan dönthet sorsáról, minden nemzetnek joga van ahhoz, hogy saját eszközeivel, a neki legmegfelelőbb módszerek alkalmazásával jusson el az új társadalom felépítéséhez. Az állami szuverénitás léte egyben dokumentálja azt is, hogy a szuverénitás hordozóinak minden államon beül maguknak kell vállalni a felelősséget azért, amit csinálnak. Szükségszerűen meríteniük kell más országok tapasztalataiból, számolniuk kell a nemzetközi hatásokkal, ám közvetlen és távlati politikai céljaik meghatározása az ahhoz vezető utak és módok kijelölése az adott ország történeti útjának szerves része. Kudarcaik és hibáik ennek a történeti útnak a folyamán jelennek meg, éppen ezért a szuverénitás hordozóinak általában nem illik, de nem is lehetséges a kudarcokat vagy hibákat elsősorban külső körülményekkel vagy hatásokkal magyarázni.

Az állam szuverénitásában kifejeződő választási lehetőség nemcsak megengedi, hogy az állam társadalmi-gazdasági szerepére vetítve saját tapasztalataink alapján vizsgáljuk intézményrendszerünk életrevalóságát, továbbfejlesztésének útját, hanem egyben kötelezettséget jelent arra, hogy a sok évszázados önálló magyar államiság történeti hagyatékát vállalva magunk gondoljuk végig, hogy meddig mehetünk el történeti utunk újraértékelésében, melyek azok a tradíciók, amelyek megőrzésével számolnunk kell és honnan kezdődik az, amikor mindent meg kell újítanunk.

III.

A szuverénitás egységes. Nem lehet beszélni pl. külön-külön az állam külső szuverénitásáról és belső szuverénitásáról, ezzel szemben egyaránt fontos az egységes szuverénitás külső és belső oldalának, megnyilvánulási formáinak, hatásának ismerete és figyelembevétele. A szuverénitás belső oldalán különösen jelentős és az adott ország alkotmányára tartozik annak meghatározása, hogy kik, illetve milyen szervek a szuverénitás birtokosai, a szuverénitás gyakorlásában résztvevő állami szerveknek milyen a struktúrája, milyen módon történik ezeknek a szerveknek a létrehozása, és így tovább. Ennek vizsgálata egyben magában foglalja az egyén — a társadalom —, az állam egymáshoz való viszonyát, azaz megvilágítja az állam társadalmi gazdasági szerepét — legalábbis a fejlődés egy adott szakaszán. Segít annak pontos meghatározásában, hogy egy-egy adott államon belül milyen mértékű a politikai hatalom koncentrálása, milyen fokú a centralizáció, a politikai hatalom milyen mértékben integrálja és koordinálja a társadalom különböző érdekcsoportjait, milyen mértékű a társadalomban létező különböző alrendszerek viszonylagos önállósága, létezik-e ezeknek az alrendszereknek valamiféle, akárcsak viszonylagos autonómiája, autonóm innovációs képessége. Ezekben az alrendszerekben olyan nagy hálózatok jelenhetnek meg, mint pl. a gazdaság, az ipar, a mezőgazdaság, a kereskedelem a maga sokrétűségében, a területi és szakmai közösségek egymáshoz kapcsolódó rendszere, a közigazgatás, és így tovább.

Ezek előrebocsátása után — bizonyos fokú egyszerűsítés veszélyét is vállalva — meg kell kísérelnünk annak a legáltalánosabb alkotmányjogi modellnek a bemutatását, ami a szuverénitást hordozó vagy gyakorló állami főszervek képzését és fenntartását ábrázolja. A modell felvázolását elsősorban az teszi bonyolulttá, hogy igen nehéz az állam és társadalom közötti határvonal megvonása. Napjainkban ugyanis nincsen társadalom állam nélkül s végső soron az államot is, a társadalmat is ugyanazok a személyek alkotják. Éppen ezért az állam és a társadalom közötti különbségek nem az azokat alkotó személyek közötti különbségekből, hanem a személyek állammá, illetve társadalommá való szerveződésének (integrálódásának) eltéréséből vezethető le. Az egyéneknek a társadalomba való integrálódását az jellemzi, hogy a társadalmat alkotó személyek egyéni hajlamaikat követve, saját egyéni céljaik megvalósítására törekedve önkéntesen különböző nagyságú csoportokat, társulásokat, társadalmi jellegű szervezeteket, illetve szervezetrendszereket hoznak létre. A társulások célja lehet politikai, gazdasági, vallási, kulturális, szociális vagy valamilyen egyéb feladat megoldása. Az így meghatározott célok realizálása során kifejtett tevékenység nem sértheti ugyan az általánosan elismert társadalmi normák (konvenciók) és az állam által meghatározott vagy szankcionált általánosan kötelező magatartási szabályokat (negatív korlát), a tevékenység tartalmát azonban az egyének, illetve azok szervezetei közötti, végső soron az egyének akaratától függő megállapodások, szerződések határozzák meg.

A közhatalmat megvalósító állami szervezet (ennek csúcsán a szuverénitás gyakorlásában is résztvevő állami főszervek) a társadalom politikai tevékenységének területén jön létre éspedig az állam által meghatározott választási eljárás és az így kialakított képviseleti szervek közbenjöttével. Ezek az állami szervek

megkülönböztetendők a társadalom politikai (politikai célú) társulásaitól, szervezeteitől, amelyek nem részei az államszervezetnek, bár sok közös vonásuk van azzal. (A társadalom politikai szervezetei is osztályszervezetek, mint pl. a politikai pártok vagy általában a pártjellegű szervezetek, meghatározott osztályok államhatalmának intézményesítésére, fenntartására törekszenek, befolyásuk jelentős, esetenként meghatározó lehet az állami szervezet irányában. A közhatalmat megvalósító állami szervezet és a társadalom nem állami jellegű politikai szervei együttesen alkotják a társadalom politikai rendszerét.)[11]

Az időről időre végrehajtott választások és a közvélemény jelentkezése állandó és folyamatos kölcsönhatást teremtenek az állami képviseleti rendszer és a társadalom között. Másrészt a közhatalmat megvalósító állami szervezetnek is egyik fő tevékenységi területe a társadalom. E tevékenysége során szükségszerű jelenség az államszervezetek túlsúlya a társadalom szervezeteivel szemben. Ez részben a társadalom politikai szervei és az államhatalmat megvalósító szervek (mint a politikai rendszer elemei) közötti szoros kapcsolatból fakad, és ami ennél talán még fontosabb: a közhatalmat megvalósító állami szerveknek monopóliumuk van az állami kényszer alkalmazására, azaz kizárólagos joguk arra, hogy az általuk előírt magatartást szükség esetén a fizikai kényszer alkalmazásával, illetve annak fenyegetésével is kikövetelték.

A műszaki technikai fejlődéssel párhuzamosan növekvő és differenciálódó szükségletek állandóan és folyamatosan szélesítik az állami beavatkozást a társadalom életében. Ezzel együtt nő és szélesedik az államhatalom és az állammal egyre inkább azonosuló egész politikai rendszer szerepe. Így a társadalom fokozatosan egy hatalmasra nőtt „igazgatási állammal" kerül szembe, mely egész tevékenységében a monopolhelyzetben levő állami közhatalomra támaszkodik akkor is, ha egyes elemeiben formálisan vagy látszólag megőrzi társadalmi jellegét. Ebben az igazgatási államban nem létezik, vagy csak az árnyéka él annak a képviseleti rendszernek, mely arra lenne hivatott, hogy a társadalom igényeit közvetítse az államhatalom felé. Ez az „igazgatási állam" egyszerre jogalkotó és végrehajtó, nem tűri a társadalmi ellenőrzést. Ilyen viszonyok között állandósul az a veszély, hogy az államhatalom bekebelezi az egész társadalmat. A társadalom pedig mindaddig, míg egyáltalán önálló léte van, védekezik ez ellen és a politikai eszközök mellett igyekszik kifejleszteni azokat a jogi biztosítékokat is, amelyek megszorítják vagy korlátozzák az államhatalom lehetőségeit abban, hogy átvegye a társadalom feletti uralmat, hogy „államosítsa" az egész társadalmi életet. E védekezés során különleges szerephez jut azoknak a biztosítékoknak a fejlesztése, amelyek az állami képviseleti rendszer létrehozásában és működésében (tehát az állam és a társadalom közötti kapcsolatok fenntartásában központi szerepet betöltő állami mechanizmusok területén) jelennek meg. Ebben azonban nem merül ki az állam és társadalom viszonyának rendezése. A biztosítékok fejlesztése szükségképpen átfogja a társadalmi élet minden területét, ideértve a politikai, gazdasági, kulturális, szociális viszonyok egészét. Ezzel párhuzamosan külön hangsúlyt kap azoknak a politikai és jogi biztosítékoknak az erősítése is, és amelyek az egyén szabad tevékenységi területét védik. Ez általában egybeesik az alapvető állampolgári jogok rendszerének fejlesztésével és a gyakorlati realizálásukat elősegítő intézmények szélesítésével. Végül fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a társadalmi mechanizmusok önállóságának biztosításáért folytatott küzdelem egyáltalán nem defenzív jellegű. Az ennek során elért eredmények jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy az államhatalom egésze a társadalmat szolgálja, hogy maga is fokozottabban segítse és támogassa a társadalmi öntevékenység kibontakozását.

Ennek a modellnek a felvázolása egyben ki is jelöli azokat a csomópontokat, ahol a szocialista állam társadalmi szerepének átalakulása során az állam- és jogtudományok különösen sokat vállalhatnak az új ellentmondásoknak a feltárásában és a megoldás variánsainak kidolgozásában. E helyütt sem mellőzhetjük azonban, hogy a legjelentősebb kutatási feladatokra külön is felhívjuk a figyelmet. Ilyeneknek tekintjük mindenekelőtt az állami képviseleti rendszer és a gazdasági irányítás fejlesztésével, az egyén alapvető jogainak kimunkálásával és biztosításával, a közigazgatás új szerepének meghatározásával összefüggő problémákat.

Ami a képviseleti rendszert illeti: ismeretes, hogy ma a fejlett országok alkotmányai általában a szuverénitás olyan jogi konstrukcióját rögzítik, amelyen belül kiemelkedő szerephez jutnak a legfelsőbb képviseleti szervek. Áll ez a szocialista országokra is. Ezt a megoldást a gyakorlat szülte. Nem marxi örökség. Ismeretes, hogy sem Marx, sem Engels nem vállalkoztak arra, hogy akár csak körvonalakban is felvázolják a jövő szocialista államának és társadalmának szervezeti formáit. Másrészt az államhatalmi ágak megosztása, a formális állampolgári egyenjogúság és a területi elv alapján kialakult képviseleti rendszer, ami a liberalizmus időszakában az állam és a társadalom közötti közvetítés alkalmas formájának tűnt, a század második felére már az általános választójog talaján is a burzsoázia engedelmes manipulációs eszközének bizonyult. Így került előtérbe a jakobinus örökség, a népszuverénitás elvére felépülő, a választott és visszahívható küldöttekből (emisszáriusokból) álló képviseleti intézményeket és a közvetlen demokrácia szervezeti formáit kombináló párisi kommün államszervezési tapasztalatainak általánosítása. Ez könnyítette meg Lenin számára, hogy a forradalom során létrejött szovjetekben felismerje az új államhatalom csíráit, amelyeknek mint a társadalomból kinövő szakmai szervezeteknek Lenin szavaival „csak a cégtáblájukat

[11] A politikai berendezkedés, politikai rendszer és az állam vagy államszervezet megkülönböztetése viszonylag új keletű. Azt is mondhatnók, hogy az utóbbi évszázad terméke. Korábban sem a politikai irodalom, sem az állam- és jogtudományok nem ismerték. Egyébként az állam- és jogtudományok művelői között (ideértve marxista és nem marxista szerzőket egyaránt) ma is számosan vannak, akik szinonim fogalmakként kezelik az „állami" és „politikai" terminus technicusokat — szerepeljenek azok bármilyen összetételben. Ám ma már mégis az a felfogás tekinthető általánosnak, mely a két fogalmat megkülönböztethetőnek és megkülönböztetendőnek tartja. Eszerint az állam (vagy az államszervezet) a politikai rendszer (vagy a politikai berendezkedés) egyik igen jelentős, vagy esetleg legjelentősebb eleme. A politikai rendszer tehát szélesebb fogalmat takar és magában foglal állami és nem állami, azaz szűkebb értelemben vett társadalmi szervezeti formákat egyaránt. (A politikai hatalom, politikai uralom, politikai rendszer, államhatalom, államszervezet összefüggéseiről ld.: *Samu* Mihály: Hatalom és állam. Bp. 1982. 150. és kk. old.

kellett megfordítani", hogy annak másik oldalára felírhassák másik minőségüket is: a szovjetek az államhatalom kizárólagos szervei. A munkás- és katonaküldöttek második kongresszusa lényegében ezt a feladatot teljesítette, amikor magát a volt cári Oroszország egész területén az állami szuverénitás letéteményesének nyilvánította, s mind a birodalom központjában, mind vidéken a szovjetekre és azok szerveire bízta az állami ügyek folyamatos vitelét. Ez a koncepció tehát a szovjeteket (és azok kongresszusait) nemcsak állami, hanem a társadalmi szervezeteket is összefogó, legszélesebb tömegbázissal rendelkező társadalmi szervezeteknek tekintette. Ehhez a szovjetek és szerveik felépítése megfelelő kiindulási alappal is szolgált. A különböző társadalmi szervezetek delegátusai ugyanis általában az üzemi elv alapján választott küldöttek mellett teljes jogú tagokként vettek részt a szovjetek és kongresszusaik munkájában, emellett jelen voltak a többnyire testületi formában működő szovjet igazgatás szerveiben is. A szovjetek hatalmának alkotmányos intézményesítése (1918. július) pedig nyílt és végleges szembefordulást jelentett a képviselet minden korábbi, akár legdemokratikusabb formájával is. Ezzel párhuzamosan, illetve inkább ezt követően az absztrakt tételekben is kifejezett „szovjet forma" hosszú időn át szerepelt a szocialista állam egyetlen lehetséges formájaként, amihez képest az állam és társadalom viszonyának minden más, nemzeti keretek között kialakított elrendezése csak átmeneti lépcsőfoknak minősült a szovjet forma felé vezető úton. Kétségtelen, hogy ez a felfogás ma már meghaladottnak számít. (Ma már az állam és társadalom viszonyának elrendezésében is kölcsönössé vált a tapasztalatok áramlása a szocialista országok között és lényegében az az álláspont érvényesült, hogy minden szocialista ország intézményei csak az adott ország történeti fejlődésének útján értékelhetők és ebben az értelemben minden szocialista ország politikai-gazdasági berendezkedése a legmagasabb szintet képviseli, ha az optimumot tudja nyújtani a szocialista fejlődés adott szakaszára háruló feladatok megoldásában.)

A kép teljességéhez hozzátartozik, hogy Lenin és a forradalom vezetői sem a szovjetek cégtáblájának átfestésével, sem alkotmányos intézményesítésével nem tekintették megoldottnak a szovjet állam szervezeti formáinak kialakítását és megszilárdítását. A szovjet demokrácia kiteljesedését a kisajátítók kisajátítását követően is olyan feltételekhez kötötték, mint a politikai hatalom stabilitása, a közműveltség általános színvonalának emelkedése, legalább az elemi szükségletek folyamatos és zavartalan kielégítése, a társadalmilag szükséges munkaidő olyan jelentős csökkentése, mely a kötelező munkaidőn túl is módot ad a társadalomért végzett önkéntes munkára mindazok számára, akik erre egyéni hajlamaikat követve külön előnyöket nem várva, jó szívvel vállalkoznak és így tovább. Könnyű belátni, hogy a szovjet fejlődés ma már jelentős előrehaladásról adhat számot e feltételek realizálásában. Ám közben itt is igazolódott, hogy a fejlődés egy későbbi szakaszáról nincs visszaugrás a korábbi periódus egyik vagy másik intézményéhez. Közben ugyanis a szovjetek kettős feliratú cégtáblája mögül eltűntek a forradalom szovjetjei, vagy legalábbis olyan mértékben átalakultak, hogy igen nehezen alkalmazhatók rájuk azok az elméleti igényű megállapítások, amelyek a társadalom és állam egész mechanizmusát átfogó szovjeteket tartották szem előtt.

Az állami szervezetként működő szovjetek és az önálló társadalmi szervezetek elhatárolódásának folyamata viszonylag korán megindult. Ehhez maga az 1918. évi alkotmány is jelentősen hozzájárult azzal, hogy a szovjetek felépítésében a korábban érvényesülő szakmai-üzemi elv helyett (mely tág teret nyitott a különböző szakmai szervezeteknek, különösen a szakszervezeteknek a szovjet szervezetbe való beépülésére) a területi elvre helyezte a hangsúlyt. A további fejlődés során — részben ennek konzekvenciájaként — a szovjetek társadalmi kapcsolataiban is fokozatosan a területileg kialakított és közvetlenül a szovjetekhez kapcsolódó különböző társadalmi bizottságok, tehát olyan szervezetek nyomultak előtérbe, melyek nem a társadalmi érdekcsoportok sajátos szükségleteire, hanem a szovjetek által megoldandó általános érdekű feladatokra szerveződtek. Ily módon a társadalmi szervezetek rendszere ketté vált. Egyik részük közvetlenül a szovjetekhez kapcsolódó ún. tömegszervezeti formákban öltött testet. A polgároknak ezek az öntevékeny bizottságai nem mások, mint laikus elv alapján felépülő, a közvetlen demokrácia elemeit is kifejező állami szervek. A társadalmi szervezetek másik csoportja az önálló társadalmi szervezetek a szovjetektől függetlenül működtek. Tovább erősítette ezt a tendenciát az 1936. évi alkotmány, mely a szakmai-üzemi elvet csak a jelölés rendszerében tartotta fenn és a választásokat kizárólag a területi alapon szervezett választókerületekre építette a szovjetek összes fokozataiban.

Ma már semmi kétség nincs az iránt, hogy a szovjetekre épülő államszervezet esetén is új szintézist kíván most már a felépült szocializmus talaján keletkezett új ellentmondások feloldása. Az 1977. évi szovjet alkotmány nagyrészt le is vonta ennek konzekvenciáit. Az 1936. évi alkotmánytól eltérően nem elégszik meg a társadalmi berendezkedés struktúrájának absztrakt formában való kivetítésével és a szovjetek rendszerének szabályozásával, hanem külön-külön fejezetekben részletesen meghatározza a politikai rendszer, a gazdasági rendszer alapintézményeit, a külpolitika, a honvédelem fő célkitűzéseit, majd a szociális és kulturális viszonyok alkotmányos szintre kívánkozó rendező elveit. Ezekre épül az állam és az alapvető állampolgári jogok egész katalógusára kiterjedő rendezése. Az alkotmány a szovjet demokrácia intézményrendszerének kifejezésében sem korlátozódik a népi küldöttek szovjetjeire és az ezekhez kapcsolódó közvetlen demokratikus szervezeti formákra, hanem ezzel párhuzamosan előirányozza a munkahelyi kollektívák és a nagy önálló társadalmi szervezetek öntevékenységének fejlesztését is. Ilyen formában tehát az alaptörvény szintjén került rögzítésre az állam és társadalom bonyolult viszonyának minden olyan eleme, mely egyben az állam társadalmi szerepét is meghatározza. De legalább ennyire jelentős az alkotmánynak az az új rendelkezése, hogy „minden pártszervezet az alkotmánynak megfelelően végzi tevékenységét" (Alk. 6. szakasz).[12]

[12] Az alkotmányba felvett új szabályok jelentőségét külön is aláhúzza, hogy ezek tartalmáról széles körű társadalmi és tudomá-

Ami most már hazai feladatainkat illeti: azt hiszem, lehet vállalni azt a megállapítást, hogy az elmúlt negyedszázad folyamán a politikai stabilitás megteremtésével párhuzamosan fejlődésünk egyik nagy eredménye a társadalom olyan differenciált szervezetrendszerének létrehozása, mely megfelelő elvárások esetén nemcsak egy meghatározott politika végrehajtásában tud segítséget adni, de aktívan befolyásolhatja a politika alakítását is. Ez a szervezetrendszer szakmailag és a különböző társadalmi rétegek irányában is erőteljesen tagolt. Képes arra, hogy átfogja a társadalom legkülönbözőbb érdekcsoportjait. Viszonylag erős központjaikkal és mélyen tagolt területi szerveikkel országos hálózatokként funkcionálnak, így a szuverénitás hordozóinak is partnerei lehetnek. Elvileg tehát adottak a feltételei annak, hogy ne csupán közvetve, hanem közvetlenül is befolyásolják a képviseleti rendszer formálását, alakítását, így ezen keresztül részeseivé váljanak az állami szuverénitás gyakorlásának is. Ez a fejlődés új perspektívát nyitna képviseleti szerveink számára az állam társadalmi szerepének érvényesítésében. Központi helyre kerülnének az állam és társadalom közötti viszonyok rendezésében. Ez egyrészt minőségileg emelné a párt elvi szintű irányító szerepének érvényesítését, de jelentősen visszahatna a társadalmi szervezetrendszer fejlődésére is. Elindíthatná azt a folyamatot, hogy erősödjön önállóságuk, autonómiájuk, hogy már ma is a társadalmi önkormányzat kezdeti formáiként funkcionáljanak.

Egy ilyen elvárás viszont azonnal felszínre hozza azt a nagy ellentmondást, ami nem csupán a szocialista országok sajátja, hanem általában jellemző a fejlett országokra. Ma ugyanis egyre nyilvánvalóbb, hogy a nagy társadalmi szervezetrendszerek, legyenek akár a legjobban tagoltak is, képtelenek kielégíteni azokat a nagyranőtt igényeket, amelyeket az egyén támaszt a közösség összes szerveivel szemben, legyenek azok akár államiak, akár társadalmiak. Nyugat-Európában nagyrészt ezekben a hézagokban jelennek meg azok a különböző csoportosulások, amelyeket a társadalmi élet vadhajtásaiként tartanak nyilván. Nekünk talán még van időnk arra, hogy átgondoljuk, milyen módon tudnók kiszélesíteni államigazgatási szerveink, szolgáltató intézményeink tevékenységét olyan irányba, hogy ezekhez felcsatlakozhassanak azok az állampolgárok, akik egyéni hajlamaikat követve, egyéni érdekeiket is szolgálva tudják támogatni ezeknek az intézményeknek a munkáját.

Ez azonban csak egyik oldala annak a nagy problémakörnek, hogy az állam általános társadalmi szerepének változása során újból át kell gondolnunk az egyéni és a kollektív jogok egész rendszerét. Nem szabad ugyanis figyelmen kívül hagynunk, hogy a szocialista államiság első lépéseit olyan feltételek között tette meg, amikor nem csupán a politikai hatalom stabilitása írta elő meghatározott jogok korlátozásának lehetőségét, hanem számos alapvető jog kifejezetten a dolgozók kollektív jogosítványaként kapott megfogalmazást. A kizsákmányolók, mint osztály felszámolását követően ezek a jogok is az állampolgárok általános jogaivá szélesedtek ugyan, anélkül azonban, hogy levonták volna ennek eljárási és garanciális konzekvenciáit.

Az emberi jogok alkotmányos szintű biztosításában az egyéni jogok és kollektív jogok megkülönböztetése körüli problémák szintén a szocialista államiság első lépéseihez nyúlnak vissza. A Nagy Októberi Szocialista Forradalmat követően kialakult helyzetben az alapvető jogok egy részét ugyanis nem az állampolgári egyenjogúság alapján, tehát nem minden állampolgárt megillető jogként, hanem a dolgozók jogaként fogták fel. Ezen kívül e jogokat általában úgy kezelték, hogy azokat a dolgozók nem egyénileg, hanem társadalmi szervezeteiken keresztül, illetve azok keretei között gyakorolják. E szervezetek működéséhez, így a jogok gyakorlásához szükséges anyagi eszközöket viszont nem a szervezetek tagságától várták, hanem azokat az állam bocsátotta a dolgozók szervezeteinek rendelkezésére. Ez teljesen logikus volt olyan államkoncepció mellett, mely a szovjeteket mint állami szerveket egyben a dolgozók társadalmi szervezeteit átfogó társadalmi szerveknek is tekintette. Néhány példa talán még jobban megvilágítja ezt a helyzetet. Vegyük elsőként az egyesületi jogot és a sajtószabadságot. Az első szovjet alkotmány nem az állampolgárok egyesülési jogáról, hanem a dolgozók szervezkedésének lehetőségeiről intézkedik. „Abból a célból, hogy a dolgozók számára az egyesülés igazi szabadsága biztosítva legyen, az Oroszországi Szocialista Föderatív Szovjet Köztársaság, miután a birtokos osztályok gazdasági és politikai hatalmát megtörte és ezzel felszámolt minden akadályt, amely eddig akadályozta a polgári társadalomban a munkások és parasztok szervezkedési és cselekvési szabadságát, a munkásoknak és a szegényparasztoknak megad mindenfajta anyagi és más segítséget egyesülésükhöz és szervezkedésükhöz" — mondja az alkotmány 16. cikke. „Abból a célból, hogy a dolgozók számára véleményük kinyilvánításának igazi szabadsága biztosítva legyen, az Oroszországi Szocialista Föderatív Szovjet Köztársaság megszünteti a sajtónak a tőkétől való függőségét és átadja a munkásosztály és a szegényparasztok kezébe az újságok, brosúrák, könyvek és minden más sajtótermék kiadásához szükséges összes technikai és anyagi eszközöket, valamint biztosítja azok szabad terjesztését az egész országban" — mondja a sajtószabadságról rendelkező 14. cikk.

Az alkotmány elfogadását megelőzően Lenin kifejezetten is foglalkozott a sajtószabadság problémáival, a népbiztosok tanácsának a sajtóval kapcsolatban kiadott dekrétuma kapcsán. Ebből egyértelműen megállapítható az, hogy Lenin a sajtószabadságot olyan politikai jogként fogta fel, amelyet az állampolgárok saját társadalmi szervezeteiken keresztül, illetve azok keretei között, tehát az egyes kollektívákat megillető jogként (azaz nem egyéni, hanem kollektív jogként) gyakorolhatnak. Különösen világosan tükrözi ezt a felfogást a Lenin kéziratai között ránk maradt,

nyos vita folyt már az alkotmánytervezet előkészítésének időszakában. Néhány igen jelentős rendelkezés pedig egyenesen a tervezet össznépi vitájának eredményeként kapott helyet az alkotmány szövegében. Ezek közé tartozik a pártnak arra az itt említett kötelezettségére való utalás, hogy az alkotmánynak megfelelően végzi tevékenységét, azaz a pártirányítás gyakorlati érvényesítése során figyelemmel kell lennie az állami és társadalmi szervek alkotmányba rögzített funkcióira és felelősségére. De ugyancsak az alkotmánytervezet össznépi vitája során kapott külön kiemelést az alkotmány szövegében a munkahelyek kollektíváinak közvetlen és megnövekedett szerepe a társadalom demokratikus intézményeinek rendszerében.

1917. november 4-ről (november 17.) keltezett határozattervezet. „A burzsoázia sajtószabadságon azt értette, hogy a gazdagoknak szabadságukban áll lapokat kiadni, a kapitalistáknak szabadságukban áll meghódítani a sajtót, ami a gyakorlatban világszerte mindenütt, a legszabadabb országokat sem véve ki, a sajtó megvásárolhatóságára vezetett. A munkás- és parasztkormány sajtószabadságon azt érti — mondja a tervezet —, hogy a sajtó felszabadul a tőke igája alól, hogy a papírgyárak és nyomdák átmennek az állam tulajdonába, hogy az állampolgárok minden egyes csoportjának, amely elér bizonyos létszámot (pl. 10 000-et), egyenlő jogot ad a papírkészletek megfelelő részének és a nyomdai munka megfelelő mennyiségének használatára.[13]

Hasonló példákat említhetnénk más, az alkotmányban rögzített szabadságjogokkal összefüggésben is. (Mint pl. a gyülekezési szabadság, a tüntetés, a felvonulások szabadsága és így tovább.) Az első szovjet alkotmány elfogadása idején az egyéni és kollektív jogok elhatárolásában egyébként külön nehézséget okoztak azok a szindikalista javaslatok, amelyek minden politikai jogot, így a választójogot is kollektív jogosítványként fogták fel. Ezek a javaslatok ugyanis a szovjeteket a területi elv teljes mellőzésével kizárólag a különböző társadalmi rétegek és szakmák szervezetei által delegált küldöttekre kívánták felépíteni. Ez esetben a választójog is csak az adott szakmai szervezet keretei között gyakorolható kollektív jogosítvánnyá vált volna.

Félreértések elkerülése végett meg kell jegyezni, hogy egy-egy jognak kollektív jogosítványként való felfogása nem zárja el ugyan az egyént a jog gyakorlásától, azonban mégis olyan korlátozást jelent, aminek bizonyos politikai feltételek között lehet ugyan indokoltsága, de nem tartható fenn, ha ez az indokoltság megszűnik. Könnyű belátni ugyanis, hogy az egyén szabadon dönt ugyan abban a kérdésben, hogy részt vesz egy adott szervezet tagjaként annak munkájában vagy sem, de a szervezeten kívül maradva egyben lemond meghatározott jogok gyakorlásának lehetőségéről is. E jogok ugyanis (de facto vagy de jure) nem őt, hanem az adott szervezetet, mint kollektívát illetik. Az adott szervezet belső demokratizmusának függvénye, hogy a jogok mennyire valóságosak a szervezet egyes tagjai számára. A sajtószabadságra vetítve ez pl. azt jelenti, hogy az egyén a jogát elsősorban saját üzemi lapján, illetve azoknak a politikai, szakmai, társadalmi szervezeteknek, egyesületeknek sajtóorgánumain keresztül érvényesítheti, amelyeknek tagja. A gyülekezési szabadság kollektív jogként való felfogása esetén ez a jog meghatározott szervezeteket illet, akik ezt esetleg teljes szabadsággal gyakorolhatják esetenként a szervezeten kívül állók felé is, anélkül azonban, hogy ez a gyülekezési jog magában foglalná magánszemélyek jogát arra, hogy gyűléseket hívjanak össze. Analóg módon kiterjeszthetők az itt elmondottak az utcai felvonulások, tüntetések szabadságára, de akár a tiltakozó vagy szimpátiát kifejező aláírások gyűjtésére is, tehát a véleménynyilvánítási szabadság minden formájára.

A felhozott példák és a gyakorlat ismerete alapján nem nehéz állást foglalni abban, hogy számos, alapvetőnek minősített állampolgári jog ma sem mindenki irányában abszolút módon érvényesülő egyéni jogként jelenik meg, hanem az olyan, a kollektívákat, illetve azok tagságát megillető jogosítványként, mely a nagy társadalmi szervezetek rendszerében, esetenként az állami képviseleti szervekhez kapcsolódó társadalmi jellegű bizottságokon keresztül, máskor a munkahelyek kollektíváin belül realizálódik. Másrészt azt is könnyű belátni, hogy a szocialista alkotmányfejlődés során egyre inkább előtérbe kerül igen jelentős állampolgári alapjogok egyéni jogosítványokként való felfogása. Nyilvánvalóan jelentős károkat, zavarokat okoz, ha nem tartjuk tisztán az egyedi és a kollektív jogok közötti határvonalat. Esetleg egyéni jogosítványok realizálását kérjük számon ott, ahol csak a kollektíva léphet fel, vagy eltűrjük az indokolatlan és jogsértő adminisztratív beavatkozásokat — ezen az egész társadalmi tevékenység számára olyan fontos területen. Ez a helyzet nemcsak az egyén és az állam viszonyában teremthet feszültségeket, hanem korlátozza a nagy társadalmi szervezetek jogosítványainak gyakorlati realizálását is.

Sajnos, a problémák felismerése itt sem jelenti a problémák megoldását. Ma még a tudományos kutatás, a jogalkotás és a joggyakorlat egyaránt adós sok mindennel e területen.

Megint csak inkább példaként említjük, hogy az 1977. évi szovjet alkotmány ma sem ismeri az egyesületi jogot, mint az állampolgárok egyéni jogosítványát, bár közvetlen tudomásunk van arról, hogy a nagy társadalmi szervezetek mellett a Szovjetunióban is léteznek olyan egyesületek (tehát nem társadalmi szervezetek), melyek az állampolgárok egyéni társulásai. Ez arra utal, hogy az egyesületi jog alkotmányos szintű szabályozása ma is a korábbi, a joggyakorlat által már meghaladott formát őrzi. „A kommunista építés céljainak megfelelően a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége állampolgárainak joguk van társadalmi szervezetekben egyesülni, melyek elősegítik a politikai aktivitás és az öntevékenység fejlődését, sokrétű érdeklődésük kielégítését. A társadalmi szervezetek számára biztosítják a feltételeket a szervezeti szabályzataikból eredő feladatok sikeres teljesítéséhez" — mondja a hatályos szövetségi alkotmány 51. cikkelye.

Ami most hazai fejlődésünket illeti: sok vonatkozásban előre haladt a kollektív és egyéni jogok megkülönböztetése az alkotmányban és az alkotmány alatti jogalkotásban, de ma is sok a teendő az alkotmányban lefektetett egyéni jogosítványok gyakorlati realizálásában. Talán elegendő, ha arra emlékeztetünk, hogy a magyar alkotmány 54. §-a szerint „törvény állapítja meg az állampolgárok alapvető jogaira vonatkozó szabályokat" — ám ebben a nagyon fontos szabályozási tárgykörben viszonylag kevés a közvetlenül is érvényesülő törvényi szintű jogszabály. Igen sok jelentős kérdésről kormányrendelet vagy csupán miniszteri rendelet intézkedik, de talán még több az olyan tárgykör, ahol általában hiányzik az alkotmányos jog realizálásához szükséges, közvetlenül is alkalmazható jogszabály.

Ugyancsak a szocialista államiság kezdeteihez nyúlik vissza az állam és társadalom viszonyának napjainkig legsúlyosabb problémája, a gazdasági irányí-

[13] Vö.: LÖM. Bp. 1972. 35. köt. 50. old.

tás olyan intézményrendszerének létrehozása és folyamatos működtetése, mely tudomásul veszi, hogy míg állam van, minden társadalmi kérdésnek van politikai vonatkozása, ám vannak elsődlegesen politikai szervek és vannak gazdasági szervek. A politikai szervezetrendszerben a munka eredményességével és hatékonyságával párhuzamosan alapvető igény a hatalom biztonságának legalább a minimuma, míg a gazdaság szervezetrendszerében a gazdasági eredményesség maximuma az elsődleges. Ennek az alapelvnek a figyelembevételéhez pedig nélkülözhetetlen, hogy ne a közhatalom gyakorlására létrehozott szervek lássanak el gazdasági funkciókat, hanem létrejöjjön a gazdaságnak az az önálló szervezetrendszere, mely saját törvényszerűségei alapján rendezi a társadalom rendelkezésére álló termelési eszközök optimális hasznosítását, egyben azonban megfelel azoknak a politikai elvárásoknak is, amelyek a közösség általános érdekeit gondozó államhatalom támaszt a szocialista gazdaság szerveivel szemben. Jól tudjuk, hogy ennek a kettős követelményt kielégítő szervezetrendszernek a megteremtéséhez is elsősorban a szocialista építés gyakorlati tapasztalatai adnak eligazítást. Igen kevés az elméleti örökség. Marx és Engels nem ismerték a közhatalmat gyakorló állam és a gazdálkodó állam megkülönböztetését, illetve legfeljebb annyiban, hogy a burzsoá állam gazdálkodó tevékenységét, akár a közüzemeket, akár a költségvetési gazdálkodást egyszerűen a közhatalmat gyakorló állam segédtevékenységeként, a közhatalom dologi függvényeként fogták fel. Lehetséges, hogy amikor a szocialista gazdaságot kiszabadítják a közhatalmat gyakorló állam kezei közül, újra felül kell vizsgálni, hogy a mai fejlett viszonyok között hol vannak esetleg mégis olyan gazdasági területek, amelyek elsődlegesen a szolgáltató közigazgatási mechanizmus meghosszabbításaként értékelendők. Ezzel a lehetőséggel annál is inkább számolnunk kell, mert úgy tűnik, hogy az állam társadalmi-gazdasági szerepének változását vizsgálva teljességgel át kell értékelnünk a közigazgatásról vallott eddigi felfogásunkat. Az igazság az, hogy a burzsoá államapparátus kritikai elemzését, továbbá azokat az utópistáktól örökölt tételeket, hogy az állam szükséges rossz, az a jó, ha minél kevesebbet avatkozik a társadalom ügyeibe, ha minél kevesebb költséget emészt fel és így tovább, a politikusok egyszerűen átvetítették a közigazgatásra és nem kis sikerrel vitték be a köztudatba — úgyszólván minden fejlett országban, társadalmi rendszerre való tekintet nélkül. Pedig a közigazgatás a fejlett országokban általában, tehát valóban társadalmi rendszerekre való tekintet nélkül, az utóbbi fél évszázadban jelentős változáson ment át. Megtartotta ugyan ún. klasszikus funkcióit, ezt egy igen lecsökkentett szakértő apparátussal teljesíti, nagyobb részében azonban az ún. végrehajtó rendelkező közigazgatásból fokozatosan átalakult tervező-fejlesztő-szolgáltató közigazgatássá. Ez az új típusú közigazgatás az állampolgárok, a társadalom egyre differenciálódó igényeihez igazodva a szolgáltató, elosztó, tehát anyagi műveleteket is végző intézmények egész hálózatával rendelkezik. Ez a szolgáltató intézmények egész rendszerével összefonódó szakigazgatás egyre inkább olyan sajátos arculatot ölt, mely számos vonatkozásban elhatárolja a politikai rendszer részeként funkcionáló klasszikus igazgatási szervezetektől és szervezeti formáiban is a termelő-gazdálkodó szférához közelít. Ma már számos elemében olyan értéknek kell tekinteni, mely nélkülözhetetlen az állampolgárok társadalmi rendszerektől függetlenül nagyra nőtt igényeinek kielégítésében.

*Schmidt Péter**

A jogforrások tipológiája**

A magyar jogforrási rendszernek alkotmányjogilag két sarkalatos problémája van: egyrészt a hierarchia, másrészt a különböző jogforrások típusai.

A hierarchia viszonylag egyértelműen megragadható, hiszen a szervek hierarchiája egyben az általuk hozott jogszabályok alá- és fölérendeltségét is jelenti. Ez alól a szabály alól egyetlen kivétel van: az ugyanis, hogy a NET által hozott törvényerejű rendeletek az országgyűlés által hozott törvényekkel azonos szinten állnak.

A jogszabályok típusa szerinti megosztás alatt azt értem, hogy a norma kire nézve állapíthat meg jogokat vagy kötelezettségeket. Eszerint a magyar jogrendszer két alaptípusra bomlik:

a) a mindenkire kötelező jogi normákra és

b) az ún. utasítás típusú normákra.

Az első csoportba tartoznak a törvények, a törvényerejű rendeletek, Minisztertanács rendeletei, a miniszteri rendeletek, az 1983. évi alkotmánymódosítás óta az országos hatáskörű államigazgatási szerveket vezető államtitkárok rendelkezései, valamint a tanácsok rendeletei. A helyi szervek közül mindenkire kötelező normát hozhat a Rendőrség közlekedésrendészeti és a Tűzoltóság tűzrendészeti kérdésekben.

Az utasítási típusú normatívákat már nem ilyen egyszerű felsorolni. Feltétel nélkül ide sorolandó az 1974. évi 26. tvr alapján a miniszteri, valamint az országos hatáskörű szervet vezető államtitkárok és más vezetők utasításai, de ugyanilyen típusú norma a tanácsi határozat is. Ezek jellemzője, hogy kötelező erejük nem alkotmányos felhatalmazáson nyugszik, hanem szervek alá- és fölérendeltségén. Ezért általában szankciójuk sincs, mert betartásuk az alá- és fölören-

---

* *Schmidt Péter* tanszékvezető egyetemi tanár (Budapest).

** E tanulmány a szerzőnek a Jogtudományi Közlöny 1983. 7. számában megjelent, „A magyar jogforrási rendszer alkotmányjogi problémái" c. cikkéhez tartalmaz további megfontolásokat (Szerk.)

deltségen, gyakran a jogalkalmazó munkajogi felelősségén nyugszik. Ebből folyóan azonban a normatív utasítás tulajdonképpen felsorolhatatlan, mert minden olyan szerv, amelynek alárendelt szerve van, amely tehát alsóbb szerveket irányít azt normatívákkal is megteheti és általában meg is teszi. Ilyen értelemben a normatív utasítás kiadásával felruházott szervek köre jóval szélesebb, mint az az 1974. évi 26. tvr-ben meg van határozva.

Végül meg kell említeni, hogy a két jogtípus között átmeneti formák is vannak. Ezekre az a jellemző, hogy bizonyos esetekben (általában a kihirdetés esetén) mindenkire kötelező magatartást is előírhatnak. Ilyenek az országgyűlés és a NET határozatai (miután erre vonatkozó tiltó rendelkezések nincsenek), és ilyen a Minisztertanács határozata is. (Itt már elő van írva a kihirdetés kötelezettsége, ha a határozat az állampolgárok jogait, kötelezettségeit érinti, vagy rendeletet módosít.) Ugyanilyen átmeneti típusúak a tanácsok végrehajtó bizottságainak határozatai is, hiszen azok általában csak az alárendelt szerveket kötelezhetik, (tehát utasítástípusúak), de ha a helyileg szokásos módon kihirdetik, mindenkire kötelezővé válnak.

A jogforrások speciális típusát jelentették 1984-ig az államtitkári rendelkezések, mert azok az állampolgárok jogait nem érinthették, de minden állami és szövetkezeti szervre nézve kötelezőek voltak. Vagyis kötelező erejüket nem egyszerűen az alárendeltségből merítették (a nem alárendelt állami szerveket is kötelezték), de nem mindenkire nézve voltak kötelezőek. Ma már a miniszteri rendeletekkel azonos jogállásúak, még akkor is, ha jogilag értelmetlenül alacsonyabb szintűeknek nyilvánították őket. Pedig az ágazati szakigazgatási szervek jogi normáinak ütközését nem hierarchiával oldják meg itt sem, hanem a hatáskörök elhatárolásával. De éppen ezért a jogforrási rendszer szempontjából értelmetlen ezeket nem rendeleteknek nevezni.

A jogforrási rendszer ilyen áttekintése után az alkotmányjogilag legjelentősebb problémákat kívánom tárgyalni. Ezek:

1. A képviseleti és az igazgatási szervek jogalkotásának elhatárolása.

2. A mindenkire kötelező jogszabályok és a normatív utasítás elhatárolása.

3. Az ún. „quasi" jogszabályok tehát jogilag jogforrásnak nem tekintett, de gyakorlatilag ilyen funkciót ellátó normatívák jellege.

1. A képviseleti szervek helye a jogalkotásban

Ez a probléma olyan régi, mint a polgári jogfelfogás maga, sőt bizonyos értelemben azon túl is nyúlik. A rendi monarchia idejében a rendi gyűlések tárgyalásuk során ugyancsak elfogadnak normákat, de ezek törvénnyé csak a felszentelt uralkodó törvényszentesítésével válnak. Jogilag — nem biztos, hogy politikailag is, mert a „gyenge", hatalom nélküli uralkodó nem tudja akaratát érvényesíteni — a döntés a királyé, az ő akaratából válik a megegyezés törvénnyé. Törvényszentesítési vagy megtagadási felhatalmazását jogilag semmi sem korlátozhatja. Mégis ebben a konstrukcióban már felmerül a rendi képviselet normaalkotási tevékenysége, de ennek alapjait nem a jogi felhatalmazás, hanem a rendek és az uralkodó közötti tényleges erőviszonyok határolják be. A nemesi kiváltságot birtokló réteg esetenként küzd a rendi gyűlés törvényalkotó súlyáért, de ennek jogi garanciáit a feudális viszonyok struktúrája miatt megalapozni nem tudja.

Mint az első fejezetben láttuk, a polgári képviselet, a képviseleti szerv — még szélesebb elvi alapját tekintve a társadalom — kizárólagos állami akarat-képző szerepkörét hirdette meg, kimondva, hogy enélkül nincs alkotmányos állam. Ezzel elvi alapokra helyezte a királytól megtagadott jogi akaratképzést. Részletezés nélkül mindjárt tegyük hozzá, hogy ez a jogalkotó hatáskörrel bíró képviselet a tulajdonnal rendelkezők képviselete, hiszen az ő „magánszférájuk" védelme éppen célja a jog által korlátozott államiságnak. Rousseau — radikális nézetei ellenére — természetesnek tartja, hogy akaratképző funkciója, szavazati joga csak annak lehet, aki vagyonából önmagát és családját el képes tartani. Aki munkaerejének eladásából él az szolga, aki alá van rendelve urának és önálló akarata sem lehet. Új helyzetet teremt az általános választójogért folyó harc a XIX. sz. végén és annak bevezetése általában az első világháború után. De erre az időre régen vége annak az elvnek, hogy az állami akaratképzés egyetlen jogosult szerve a törvényhozó hatalmat gyakorló képviselet.

Nem áll módunkban végig követni ezt az utat, de az ún. felhatalmazási törvényekkel a végrehajtó hatalom egyre szélesebb jogszabályalkotást kap. A törvényhozási tárgyak létrejötte pedig már egy fordulatot jelez. A felhatalmazási törvények még azt involválják, hogy a jogalkotó hatáskör még a képviseleté, és ez a képviselet meghatározott körben lemond erről a jogáról az államigazgatási szervek javára. A törvényhozási tárgyak kialakulása már a dolgok logikájának fordítottját jelenti; alapelvként a kormányzat már olyan széles felhatalmazással bír, hogy a törvényhozási tárgyakkal azt kell körülírni, hogy miben nem dönthet a kormány jogalkotó hatásköre gyakorlása során.

Ebben a folyamatban természetesen nemcsak a politikai viszonyok változásai kapnak szerepet. A jogalkotó hatáskörnek a közigazgatáshoz való átcsúszása azért is bekövetkezik, mert az állami beavatkozás állandó szélesedése egyre inkább lehetetlenné tette, hogy a képviselet a teljes jogalkotás funkcióját magánál tartsa. A bővülő állami beavatkozás velejárója a képviseleti szerveknek fenntartott jogalkotó hatáskör kiszélesedése.

A szocialista állami berendezkedés a képviseleti szervek vezető szerepére tér vissza azzal is, hogy tagadja a hatalom megosztásának elvét. Kezdetben még a munkamegosztáson alapuló állami szervtípusok megkülönböztetését sem tartja szükségesnek. Az államszervezet egységes, a Szovjetunióban a szervezet csúcsán a Szovjetkongresszus áll, ez választja a neki teljes alárendeltségben működő Központi Végrehajtó Bizottságot és a Népbiztosok Tanácsát. Nincs szükség hatásköri megosztásra, hiszen a hatalom teljessége a Szovjetkongresszusé és ez cselekszik akkor is, amikor a neki jogilag korlátlanul alárendelt népbiztos tevékenykedik. A polgárháborús viszonyok ezt a kiindulópontot még inkább aláhúzzák.

Közben azonban végbemegy a politikai rendszer állami és nem állami részeinek szétválása, az állam szerepkörének átalakulása abba az irányba, hogy a társadalom életének nem egyetlen szervezőközpontja, hanem csak meghatározott társadalmi viszonyokra kap közhatalmi beavatkozást; a képviseleti szerv (a szovjetek) egyre inkább az államszervezetbe beépülő szervek, amelyek a társadalmat közvetítik az államilag gyakorolt hatalom felé és jórészt elvesztik a politikai mozgás teljességét összegező szerepüket; létrejön az államszervezeten belül egy olyan alkotmányos jelentőségű munkamegosztás, amely elhatárolja egymástól a képviseleti, államigazgatási, bírói és ügyészi szerveket stb.

Ezek a jogalkotási szerepkörök újrafogalmazását is beindították. A képviselet nem lehet alkalmas az államilag gyakorolt hatalom jogi szabályozásának elvégzésére, de erre a hatalom egysége, a jogalkotást végző más szervek teljes felelőssége következtében nincs is szükség. De a formálissá váló képviselet — ennek formálissá válásnak okaira most nem térek ki — mihelyt felmerül a politikai hatalom demokratizálódásának igénye (1950-es évek közepe), jogi garanciákkal is meg kívánja erősíteni a politikailag soha nem tagadott, de alig érvényesülő vezető szerepét. Magyarországon az országgyűlés 1954-ben több határozatot hozott az országgyűlés munkájának megjavításáról, kimondva, hogy növelni kell a törvények számát és törekvések mutatkoztak a törvényhozási tárgyak meghatározására is.

Törvényhozási tárgyak

Arról, hogy ma még az alkotmányozást kivéve törvényhozási tárgyak nincsenek, már szóltunk. Bizonyítottuk, hogy törvényhozási tárgyak a fenti törekvések ellenére csak akkor lennének, ha törvényhozási szintnek fogadjuk el a törvényerejű rendeletet is. Hadd tegyük itt hozzá, hogy egy ilyen törekvést azért sem lehet elfogadni, hiszen ha az Elnöki Tanács jellegét, az államszervezetben elfoglalt helyét szociológiailag akarjuk körülírni, akkor aligha lehet arra a következtetésre jutni, hogy az országgyűlés meghosszabbításaként képviseleti érdekeket fejez ki. A helyzet inkább fordított — a NET nevét adja azokhoz az intézkedésekhez, amelyeket a kormány szükségesnek tart, de valamilyen oknál fogva nem kíván az országgyűlés elé terjeszteni.

Ezeknek az okoknak részletezése most nem feladatunk, de ez alapján tartom szükségesnek, hogy a törvényhozási tárgyak fogalmát az országgyűlésnek fenntartott jogalkotói hatáskör megfogalmazására tartsuk fenn és nem vonjuk e fogalom körébe a törvényerejű rendeleteket. Az ilyen értelmű törvényhozási tárgyak kialakítása növelné a gyakran igényelt országgyűlési kizárólagos hatáskört is.

Az alkotmányban megfogalmazott ilyen törekvések megfelelő érvényesítése alapot adhatna a törvényhozási tárgyak alkotmányban történő szabályozására. Ilyenek lehetnének:

1. az alkotmány létrehozása és módosítása;

2. az évi költségvetést az országgyűlés csak törvény formájában fogadhatja el;

3. a középtávú (5 éves) népgazdasági tervet csak az országgyűlés állapíthatja meg;

4. egyes alapvető szervezeti és működési törvényeket csak az országgyűlés alkothat meg és módosíthat. Ilyen a bírósági szervezeti törvény, az ügyészségről szóló törvény, a helyi tanácsok rendszerét meghatározó törvény, a választásjogi törvény, a büntető törvénykönyv, a polgári törvénykönyv, a büntető eljárásról szóló törvény, az ügyvédségről szóló törvény, a vállalati törvény, a szövetkezetekről szóló törvény, a munka törvénykönyve;

5. csak az országgyűlés törvény formájában szabályozhatja az állampolgároknak azokat az alapvető jogait és kötelezettségeit, amelyeket az alkotmány megfelelő fejezete biztosít (sajtó, egyesülés, gyülekezés, vallási viszonyok stb.).

A törvényhozási tárgyak ilyen szabályozása nem érintené azt az alkotmányos elvet és szabályt, hogy az országgyűlés bármilyen társadalmi viszonyt szabályozhat törvénnyel, függetlenül attól, hogy a hatáskör melyik állami szerv számára van fenntartva.

A törvényhozási tárgyak kimunkálása feltételezi, hogy a NET az országgyűlés kizárólagos törvényalkotó hatáskörében törvényerejű rendeleteket nem alkothat, illetőleg törvényeket nem módosíthat. Meg kellene szüntetni más törvények törvényerejű rendelettel való módosítása lehetőségét is.

A törvények száma

Az országgyűlés által hozott törvények száma túl kicsiny. 1949-ig — Horthy-rendszert is beleértve — évente kb. 50—60 volt átlagosan a törvények száma. Ez a szám 1950-től — annak ellenére, hogy állandóan politikai határozatok születnek számuk növelésére — évente 2—3 (ezenkívül állandóan visszatérően a költségvetéssel és a zárszámadással esetenként a tervvel foglalkozik az országgyűlés). Az ülésszak és az ülések száma is kevés. (Általában évente 4 ülésszak és egy-egy ülésszak általában két napig tart.) Az ülésszakok száma az elmúlt húsz évben növekedett (2-ről 4-re), de ez nem növelte a törvények számát, növekedett viszont az olyan napirendek száma, ami a kormány tevékenységének egy-egy ágát jelenti anélkül, hogy cél lenne törvények alkotása (pl. közlekedés, külpolitika stb). Az önmagában vett számszerűség persze formalitás, ezért azt össze szeretném kötni az országgyűlés tartalmi jogalkotó munkájának elemzésével.

Mint erről már szó volt, a képviseleti szerv jogalkotó munkája nem öncél, hanem azt a tartalmi kérdést szolgálja, hogy a társadalom kapjon fokozott lehetőséget azoknak a jogi normáknak alakítására, amely végül is közhatalmat megvalósító szervezet hatalmát behatárolja. A képviselet ebben a vonatkozásban is a társadalom igényeit közvetíti a jogalkotás felé. Ha tartalmilag nézzük a törvénytervezetek vitáját az országgyűlésben akkor ilyen élő vitákat alig találunk. Gyakorlatilag 2—3 képviselő szól hozzá a tervezethez, ezek is jórészt előre felkért hozzászólók, akik nem mondanivalójuk miatt szólalnak fel, hanem azért, mert felkérték őket.

Módosult viszont a törvénytervezetek vitája az országgyűlés állandó bizottságában és esetenként a

megyei képviselői csoportokban. Ezeken a fórumokon ma már nem formális az előkészítés, gyakran tartalmi vitákra kerül sor. Gyakori az is, hogy a viták alapján a beterjesztő miniszter, illetve minisztertanács módosítja javaslatát és már így kerül a tervezet az országgyűlés elé. Hozzá kell azonban tenni, hogy általában ezek a viták a színfalak mögött maradnak, nyilvánosságot alig kapnak. A sajtó legfeljebb arról tájékoztat, hogy ki szólt hozzá és milyen irányban, de a tartalmi vita ismertetését elhagyja. Vagyis ugyanúgy a nyilvánosság kizárásával folyik a vita, mint a törvénytervezet elkészítésének igazgatási szakaszában.

Ha a nyilvánosság előtt néha-néha nézeteltérések is megjelennek, ezek nem a törvény szövegét érintik. Lehet vitatkozni társadalmi jelenségek felett, de mikor ezek törvény formájában az országgyűlés elé kerülnek kihunynak ezek a viták.

Jellemzően tükrözi ezek hiányát a törvénytervezetek miniszteri indoklása is. Ez az indokolás az esetek túlnyomó többségében túlzottan szakmai indoklást, de nem társadalmi, politikai indoklást, vagy társadalmi politikai véleménykülönbségekre utaló indoklást adnak.

Az okok visszavezetnek politikai rendszerünk egészének hiányosságaira. Társadalmunkban vannak ugyan viták, kifejeződnek véleménykülönbségek is, de ezek az esetek többségében kívülrekednek a társadalom nyilvánosan szervezett fórumain. Ezek a fórumok (pl. társadalmi szervek, napilapok) gyakran üresek, vagy nem arról szólnak, amivel a társadalom ténylegesen foglalkozik. Ennek következtében a vitáknak nem kívánatos anarchikus jegyei is vannak, mert a társadalom nyilvános szerveinek formalitása nem teszi azokat alkalmassá a politikai integráció funkciójának ellátására, vélemények integrálására.

Ha ma a képviselő megpróbálja összegyűjteni egy törvény által szabályozott társadalmi viszony ellentmondásait, a vélemények különbségét, úgy azt önszorgalomból és nagy hibalehetőséggel teheti.

A társadalom szervezeti formái nem szállítják nyilvánosan a problémákat, a képviselő időnként — attól függően, hogy milyen széles bázisra tud támaszkodni — jól vagy rosszul, maga kénytelen azt „kitalálni".

A jogalkotás — de különösen a törvényalkotás — társadalmi, politikai folyamatok elemzése után az állami beavatkozás céljának, eszközrendszerének, mennyiségének és minőségének meghatározását jelenti. Ilyen valóságos társadalmi viták hiányában nem lehet elvárni a képviselőktől, hogy ezt megtegyék.

A jogalkotás formalitása ebben az értelemben összekapcsolódik politikai rendszerünk formális vonatkozásaival. Megszüntetni ezt a formalitást a politikai rendszer demokratizmusának továbbfejlesztésével lehet. Az országgyűlési törvényalkotást enélkül nem lehet önmagában szemlélni.

Növelni kell a törvények számát, de csak a számszerűségnél megmaradni formalitás. Ha az országgyűlés évente 2—3 törvényt nem tud az előbb leírt tartalommal elemezni, akkor 10 törvényt még kevésbé tud. A törvényhozás célja a jogalkotás tartalmának társadalmi politikai érdekeken alapuló megvitatása. Ennek hiányát jelzi az évenkénti 2—3 törvény, de a hiányt nem lehet 60 törvénnyel pótolni.

Az államigazgatási szervek szerepe a jogalkotásban

De az alacsonyabb törvényszám ugyanakkor azt jelenti, hogy nagy az államigazgatás jogalkotó szerepe és hatásköre. Az államigazgatás által alkotott jogi normáknál már szervezetileg is kevesebb garancia van arra, hogy a jogalkotás társadalmi ellenőrzöttsége növekedjék. Az államigazgatás felelős meghatározott társadalmi, politikai, gazdasági eredmények eléréséért. A jogi normákat ehhez a napi eredményhez igazítja, ennek megfelelően alakítja. A választások eredményéért felelős apparátus kevésbé harcol olyan választási szabályok bevezetéséért, amelyek még több alkalmat adnak társadalmi véleménykülönbségek megfogalmazására, mert ez csak növeli közvetlen nehézségeit. A gazdaságot irányító apparátus szükségszerűen a holnapra tekint, és ehhez igazítja a jogi normákat és feláldozza közvetlen jövő évi célokért, ha kell a perspektivikus távot is. A bűnüldöző szervek eredményességre törekednek és nem arra, hogy a személyi szabadságjogok védelmében önmaguk mozgása számára jogi korlátokat állítsanak.

Az államigazgatási szervek, különösen pedig az ágazati-szakigazgatási szervek normaalkotói iránya szükségszerűen behatárolt célra orientált. Ez nem hibájuk, hanem funkciójukhoz tapadó következmény. De ha a jogalkotás hatásköre szabályainál ezt nem veszik figyelembe, úgy a normaalkotás válik társadalmi méretekben hibássá.

A magyar jogalkotás ma eltúlzottan igazgatási beállítottságú, sőt meghatározó szerepe a miniszteriális szintnek van. Ez azt jelenti, hogy a konkrét feladatot megoldó szervezet maga alakítja elérendő rövid távú céljainak megfelelően a jogszabályokat is.

Ennek a szemléletnek az eluralkodását mi sem mutatja jobban, minthogy minden államigazgatási, de főleg központi államigazgatási szerv arra törekszik, hogy feladatainak ellátásához szerezze meg — lehetőleg jogi korlátok nélkül — a jogalkotó hatáskört is. Egyes országos hatáskörű szervek vezetői, amikor államtitkári rangot kaptak rendelkezés kiadási jogot szereztek, azaz minden állami és szövetkezeti szervre kötelező normát alkothattak. A rendelkezések ma már mindenkire kötelezőek.

A SZOT Társadalombiztosítási Igazgatósága először ténylegesen kiadta többé-kevésbé az állampolgárokat is érintő szabályzatait (jogi felhatalmazás nélkül), ma már elismerik azt azzal, hogy a „Magyar Közlöny"-be közzé kell azokat tenni. Ugyanilyen a tendencia a Legfelsőbb Bíróság elvi döntéseit illetően. De felmerülhet azoknak az országos hatáskörű államigazgatási szervek vezetőinek rendeletalkotási joga is, amelyek államtitkári státust nem kaptak. Követhető ez a folyamat a minisztériumokon belül is. Egyes helyeken értetlenül szemlélik, hogy egy-egy önálló ágazatot vezető főosztály miért nem kaphat jogalkotó hatáskört. (Utasításokat tekintve helyenként már alkot is.)

Ez az oka annak, hogy jogrendszerünk nem stabil, hogy a normák állandóan változnak, az állampolgárok nem képesek igazodni a félévenként változó normákhoz, de azt képtelenek megtanulni is. De a megtanulásra nem is érdemes törekedni a gyors változás miatt.

A társadalmi viták hiánya látszólag szakkérdéssé, mégcsak nem is jogi szakkérdéssé, hanem agrár, műszaki, orvosi, pedagógiai stb. kérdéssé teszi a jogalkotást. Ebből gyakran a jogászok is kiszorulnak vagy csak kiszolgáló szerepet kapnak.

A miniszteriális szemlélet nemcsak a miniszter által hozott jogszabályoknál jelenik meg, hanem a magasabb szintű jogszabályoknál is. Társadalmi nézőpontok, viták, nézeteltérések alacsony hatásfoka azt eredményezi, hogy a törvényalkotásnál a tvr-nél és a minisztertanács által hozott normáknál is az ágazatok ún. „szakkérdései" lesznek a meghatározóak. Tulajdonképpen a magasabb szintű jogszabályok is minisztériumi szinten születnek.

Ezeket a tendenciákat csak jogi eszközökkel megállítani nem lehet. Van azonban egy olyan jogi garancia, amely ezt elő tudja segíteni. Alkotmányban ki kellene mondani, hogy társadalmi viszonyokat jogi viszonyokká alakítani csak törvénnyel és törvényerejű rendelettel lehet. Az igazgatási szervezet minden normáját magasabb szintű jogszabályra kell visszavezetni.

A „kerettörvény" problémája

A törvények „kerettörvény" jellege az elmúlt évtizedekben került a közgondolkodás homlokterébe. Azt a politikai igényt kívánták ezzel érvényesíteni — és ebben a tendenciában pozitív —, hogy az országgyűlés vezetőszerepét erősítsék. A kerettörvény ugyanis azt akarja jelenteni, hogy minden alapvető jogi viszony szabályozása törvény formájában történjen, de részletkérdéseket, a végrehajtást már az igazgatási szervek jogalkotására kell bízni. Ezzel nő a törvényi szabályozás súlya, lényegre törése, de növekszik a törvények stabilitása is, hiszen nem kell azokat gyakran módosítani. Egy meghatározott társadalmi viszony szabályozását több szintű normákkal kell végrehajtani — alapkérdésekben törvényi szint, részleteiben minisztertanácsi rendelet és így tovább.

Elismerve a megközelítés pozitív vonásait mégis fenntartásaimat szereném hangsúlyozni. Ha elfogadjuk, hogy az országgyűlés tevékenységének célja a társadalomban létező érdek- és véleménykülönbségek tükröztetése és a jogalkotás szintjén ezek integrálása, akkor azokat a kérdéseket kell az országgyűlés elé vinni, ahol erre a véleményintegrációs funkcióra leginkább szükség van. Ez az esetek többségében talán egybeesik a jogi normák alapjaival, azzal mégsem azonos. Nem lehetne egyetérteni pl. azzal, hogy a választójogi törvény csak a választási rendszer alapvonásait szabályozza és a részletkérdéseket a minisztertanács szabályozására bízza. Nem lenne elég a törvénybe pl. csak annyit mondani, hogy minden magyar állampolgárnak szavazati joga van (általános választójog) és a kizáró okokat a minisztertanács állapítja meg. A választójog egészét — társadalmi jelentőségénél fogva — törvényben kell szabályozni. Nem véletlen, hogy a gyakorlat sem engedte meg soha, hogy a büntető törvénykönyv csak a büntetőpolitika alapelveit tartalmazza, hiszen a kormányt ma is kizárjuk a büntetőtényállások jogi szabályozásából. A büntetőjog anyagi szabálya annak minden részletében a törvényhozás tárgya.

Vagyis nem a „kerettörvényből" kell elindulnunk, amikor jogilag a képviseleti szerv helyét keressük a jogalkotásban. A jogi szabályozás három elvet kell hogy kövessen:

a) Az országgyűlés jogalkotó hatáskörének elvi korlátlanságát.

b) A törvényhozási tárgyakat, amelyek korlátozzák az igazgatási szervezet jogalkotó hatáskörét.

c) Azt az elvet, hogy az igazgatási szervek minden jogszabálya visszavezethető legyen egy törvényi szabályra, azaz az igazgatás társadalmi viszonyok jogviszonnyá változtatásával ne avatkozhasson be társadalmi viszonyokba. (Ez tehát nem azonos a felhatalmazási törvény igényével.)

Hozzá kell tenni, hogy a jogrendszer stabilitását még tovább lehetne növelni azzal, ha kimunkálásra kerülne a NET és a Minisztertanács jogalkotó hatásköre is. Erről már szóltunk.

2. Az utasítási típusú normák

A jogszabályok ilyen áttekintése teljesen világossá teszi azt, hogy a magyar jogrendszernek nevezett állami normatívák két határozottan elkülönülő normacsoportra tagozódnak. Az egyik a mindenkire kötelező jogszabályok, a másik az utasítás típusú jogszabályok csoportjai.

A mindenkire kötelező jogszabályok kötelező ereje egy különleges felhatalmazáson, nevezzük alkotmányos felhatalmazáson nyugszik. Attól, hogy egy szerv ügydöntő hatáskörrel rendelkezik még nem ad felhatalmazást jogszabályok alkotására. Ilyen jog elnyeréséhez különleges felhatalmazás szükséges. Érdekes, hogy a felszabadulás utáni években ez még természetes, az azt követő fejlődés azonban már annyira fellazítja a jogalkotási felhatalmazottságot (pl. azzal, hogy az utasítást is jogszabálynak tekintik, hogy egyre szélesedik a jogalkotói hatáskörrel felruházott szervek köre, azzal, hogy a jogalkotás szociológiai értelemben a szakigazgatási szervezethez csúszott át stb.), hogy ma már bizonyítani kell létét és létjogosultságát.

Ezzel szemben az utasítási jog kötelező ereje az alá- és fölérendeltségen nyugszik. Itt nincs szükség felhatalmazásra. Egy szerv irányítási jogosítványában általában benne van az a jog is (kivéve ha azt a jogszabályok kifejezetten kizárják), hogy alsóbb szervét normatívákkal befolyásolhatja, irányíthatja. Ez is normatíva, abban az értelemben, hogy általános magatartási szabályt állít fel és annak követését kényszerítheti ki, de alapja az alá-fölérendeltség és nem jogalkotási felhatalmazottság, kényszerítő ereje általában nem a szankció, hanem az alárendeltség, a munkajogi felelősség.

Ebben az értelemben azonban ez a normatívákkal való utasítás addig terjed, amíg alá- és fölérendeltség van az államszervezetben. Ezek egy részét nevesítjük mint jogszabályokat. Ilyenek az alárendelt szervek felé az országgyűlési határozatok, a NET határozatok (bár ezek mindenkire kötelezőek is lehetnek, de nincs rendezve ilyenkor a kihirdetés kötelezettsége), az Mt. határozat (kihirdetés esetén mindenkire kötelező), a miniszteri utasítás, az államtitkári utasítás, a nem államtitkár által vezetett országos hatáskörű

szerv utasítása, a tanácsi határozatok, a tanács V. B. határozat (ha kihirdetik mindenkire kötelező).

De nem nevesítünk egy sor irányításból adódó utasítást. Ilyen pl. a megyei szakigazgatási szervek normatív utasításai, a megyei rendőrfőkapitányság normatív utasítása a járási és városi rendőrfőkapitányságok felé stb. De nem is lehet vállalni a teljes felsorolást. Miért nem nevesítjük ezeket is mint jogszabályokat? Talán azért, mert nem lehet felsorolni őket?

De hadd folytassam. Ha az utasítás az irányítási jogból folyó felhatalmazás, akkor miért nem jogszabály az ugyanilyen célból létrejött ügyészi normatív utasítás. Vagy miért nem az a Legfelsőbb Bíróság elvi döntése és irányelve? Mert ezek nincsenek jogszabályok alkotásával felhatalmazva? Ez formális jogi érv.

További probléma, hogy az utasítás ugyan jogszabály, de csak az alárendelt szervet köti. A gyakorlatban ez nem így van, minden nem alárendelt államigazgatási szerv tiszteletben tartja, alkalmazza a miniszteri utasításokat. Sőt a bíróságok is jogalkalmazásuk során engedelmeskednek a miniszteri utasításoknak, ellenkező esetben, különösen ha államigazgatási perről van szó, feloldhatatlan ellentmondás keletkezne. A határozatot hozó államigazgatási szervet ugyanis kötelezi minisztere utasítása, ha a bíróság ezt nem venné figyelembe (nem köteles, hiszen ránézve nem kötelező) akkor két fajta „törvényesség" keletkezne.

Még inkább ellentmondásos az ún. funkcionális szervek (pl. a pénzügyminiszter) normatív utasítása. Ezek gyakorlatilag a régi rendelkezéssel azonos erejű jogi normák.

A gyakorlatban számtalan olyan miniszteri utasítás van, amelyik az állampolgárok jogait érinti. Ez szükségszerű, hiszen a gyakorlatban elhatárolni, hogy melyik norma érinti az állampolgárok jogait, kötelezettségeit vagy alapvető jogviszonyait, nem lehet (pl. árszabályozás). Ha azonban a normatív utasítást jogszabálynak mondom, ugyanúgy mint a rendeletet, akkor már nem minőségi, hanem csak mennyiségi lépés hiányzik kötelező erejéhez.

Ha mindezeket az elméletileg és gyakorlatilag felmerülő ellentmondásokat végig gondoljuk, feloldási módjukra egyetlen lehetőséget látok: annak kimondását, hogy az utasítás nem jogszabály. A normatív utasítás az irányítás eszköze, és hogy egy szerv irányítási, befolyásolási joga meddig terjed az az irányítási jog terjedelmének kérdése és nem jogalkotó hatáskörének terjedelme.

A Legfelsőbb Bíróság az egységes bírói gyakorlat megteremtése érdekében kaphat befolyásoló eszközöket, ezeket a bírói függetlenség védelme érdekében korlátozni kell, elvi döntéseinek kötelező ereje ezért korlátozandó, de ez nem jogalkotói felhatalmazás.

A normatív utasítás jogforrási jellegének tagadása és irányítási jogosultságként való felfogása csak abban az esetben nem vezet banális megoldáshoz, ha annak létjogosultságát a hierarchikus irányítási viszonyokra korlátozzuk. Ma mind az elmélet, mind a tételes jogi szabályozás nagyon heterogén módon határozza meg az irányítás fogalmát. Az új gazdaságirányítási rendszer bevezetését követően kiszélesedett az irányítás — mint fogalomnak — tartalma, rendszerint irányító tevékenységnek minősítenek az államigazgatási szervek által gyakorolt olyan befolyásoló tevékenységet is, amelyet csak nekik nem alárendelt szervezetek, társadalmi szervek, illetőleg állampolgárok felé gyakorolnak (pl. ágazati, funkcionális irányítás stb.). Az irányítási tevékenység ilyen széles felfogása az egyik legfontosabb oka az utasításokkal kapcsolatban felmerülő problémáknak, s ha az ilyen széles értelemben felfogott irányítás eszközeként tekintjük irányítási jogosultságnak a normatív utasítást, akkor ez a megoldás alkalmas a normatív utasításokkal kapcsolatos problémák feloldására.

Az államigazgatásban a normatív utasítás korlátozása az irányítási felhatalmazás korlátozása. A pénzügyminiszter normatív utasítása az irányítási jogosítványának következménye és eredménye.

Ez az álláspont a normatív utasítások problémájának látszólag formális megoldása, mert nem vitatja el létjogosultságukat, csak minősítésükön változtat azzal, hogy megtagadja jogszabályi, jogforrási jellegüket. De ez a minősítés nemcsak elméletileg, de gyakorlatilag is több —, ha nem is minden probléma feloldására alkalmas.

Ha a normatív utasítás az irányítási felhatalmazás problémája, akkor a jogszabály az állami szervek által alkotmányi felhatalmazáson alapuló (de akkor ezt az alkotmányban lehet csak kapni, mind a szerv, mind az elnevezés tekintetében), mindenkire kötelező jogi norma.

Ilyenek egyértelműen a törvények, a törvényerejű rendeletek, a minisztertanácsi és miniszteri rendeletek, valamint a tanácsi rendeletek. Más szervek, illetőleg a fenti szervek más elnevezéssel jogszabályt nem alkothatnak.

Nem jogszabály az országgyűlési, az Elnöki Tanácsi és minisztertanácsi határozat, nem jogszabály az állami szervezetben az irányítási vagy befolyásolási jogból származó normatív döntés sem. Ezekben harmadik személy felé jogokat, kötelezettségeket adni nem lehet, ilyen jogokat, kötelezettségeket erre alapozni nem lehet.

Az utasítási jog nem a jogalkotási felhatalmazás, hanem az irányítási felhatalmazás kérdése, mind az egyedi, mind a normatív formáját tekintve. A jogalkotás nem egyenlő az állami szervek normatíva alkotásával. Így helyére került mint az irányítás eszköze az ügyészi utasítás, a Legfelsőbb Bíróság elvi döntése és az államigazgatási szervezetben az irányítás joga is. Csak ez képes feloldani, hogy a miniszter normatív utasítása nem kötelező a bíróságokra, mert a jogviszonyokat nem rendezheti. Ez képes egyedül a miniszteri jogalkotást rendeleti síkra átterelni minden olyan esetben, mikor jogi viszonyok rendezésére kerül sor.

A jogforrási rendszer ilyen átalakítása — különösen az eddigi gyakorlat visszahúzó erejének ellensúlyozása érdekében is — megkívánja egy államigazgatástól független, a jogforrási rendszer alkotmányszerűségét felülbíráló szerv létrehozását. A létrehozott Alkotmányjogi Tanács meghatározott szervek (ügyészség, bíróság, meghatározott társadalmi szervek, az állampolgárok) felszólamlása esetén a jogszabályok alkotmányszerűsége kérdésében állást foglal.

3. Az ún. „quazi" jogszabályok

A jogforrási rendszer ilyen tisztázása képes helyreretenni az államigazgatásban az ún. „quazi" jogszabályokat, a körleveleket, elvi állásfoglalásokat, irányelveket stb.

Ma már a vita azon folyik, hogy tulajdonképpen ezek is jogszabályok, hiszen ha nem is kötelező erővel, de sok vonatkozásban ugyanazt a funkciót töltik be, mint az utasítások. Ha a jogszabály-fogalmat a normák hármasságából — mindenkire kötelező normák — utasítási típusú normák-quazi jogszabályok között az utasítási normák után húzzuk meg, akkor nehezen védhető meg, hogy a jogforrásfogalom ne táguljon tovább a harmadik csoportra is. A jogi normák nem kívánatos fellazulása ellen akkor lehet harcolni, ha jogforrásnak csak az első csoportot, a mindenkire kötelező normákat tartjuk. Mind az utasítás, mind a „quazi" jogszabály az irányítás eszköze, a kettő között a kötelező erő szempontjából van különbség, de ez nem indokolja a normatív utasítás jogszabállyá ütését. A „quazi" jogszabályok helyének, szerepének tisztázását nehezítik az 1002/1982. (I. 16.) Mt. sz. határozatnak azon rendelkezései, amelyek lehetővé teszik, hogy közlemény formájában kötelező előírásokat lehessen megállapítani, s módot ad jogszabályi rendelkezések (mennyiségi rendelkezések) közleményi formában történő módosítására is.

*Kukorelli István**

A képviselői mandátum kezdetének és érvényességének államjogi alapjai

I.

A képviselői jogviszony kezdetének pontos meghatározása jogilag releváns és fontos alkotmányjogi kérdés. A szocialista országok államjogi szabályozását elemezve több „jogi tény" is megjelölhető a mandátum keletkezési időpontjaként.

A képviselői jogviszony kezdő időpontja lehet mindenekelőtt a *választás eredményének végleges megállapítása,* a szavazásról döntést hozó választási szervezet jegyzőkönyvben feltüntetett határozata. A választási szervezetek munkájáról, döntéseiről valamennyi szocialista országban jegyzőkönyvet kell vezetni, amely a mandátum törvényességének, hitelességének alapjául szolgál. A legtöbb szocialista országban két feltételt kívánnak meg a választójogi törvények a mandátum elnyeréséhez: az első; — a választókerület névjegyzékében felvett választópolgároknak több mint a fele vegyen részt a választásokon, — a második; — a jelölt kapja meg a leadott érvényes szavazatoknak több mint a felét.[1] A Szovjetunió 1978. évi választójogi törvénye csak egy feltételt ismer: megválasztottnak azt a képviselőt tekinti, aki a választókerület választópolgárainak számához képest a szavazatoknak több mint a felét megszerezte.[2] Ahol közvetett a parlamenti választás (Jugoszlávia, Kuba), ott a küldöttválasztó gyűlések határozatképessége, és az egyszerű, vagy a minősített többség szabályai alapján döntenek.[3]

A képviselői jogviszony keletkezése szempontjából értékelendő jogi tény *a megbízólevél átadásának időpontja is.* A választójogi törvények az illetékes választási szervezet feladatává teszik, hogy miután megállapítást nyert a választás eredménye, a választási szervezetek a megválasztott képviselőt erről értesíteni kötelesek. Az értesítés módjára, formájára a választójogi törvények különböző elnevezéseket — pl. igazolás, igazolvány, tanúsítvány, megbízólevél — használnak.[4] A mandátum átadásának időpontjáról egyedül az NDK 1976. évi választójogi törvénye rendelkezik. A tv. 46. §-a értelmében a megválasztott képviselőket és pótképviselőket legkésőbb 7 nappal a választás napja után az illetékes választási bizottságoknak megválasztásukról értesíteniük kell. A szocialista országok választási gyakorlatában az értesítés a választás eredményének megállapítását követően rövid időn belül megtörténik. Erre utalnak a törvények kifejezései, sőt néhány választójogi törvényben található olyan szabály, hogy a képviselőjelöltek az urna felbontásánál, a szavazatok összeszámlálásánál és a szavazás eredményének megállapításánál is jelen lehetnek.[5] Ezáltal (bár ez a szabály erősen vitatható!) azonnal és személy szerint értesülhetnek a mandátum sorsáról.

---

* *Kukorelli István* egyetemi adjunktus (Budapest)

[1] CSSZSZK 1971. évi július 7. 44. sz. tv. 45. §., Lengyel Népköztársaság 1976. évi január 26. tv. 67. §., NDK 1976. évi június 24. tv. 9. §. Néhány szocialista országban a választójogi törvény nem az érvényes szavazatok, hanem a választókerületben leadott összes szavazat több mint a felét írja elő. Pl. Bulgária 1973. évi június 9. tv. 74. §., Románia 1974. évi december 20. tv. 86. §. A szocialista országok hatályos választójogi törvényei megtalálhatók *Dezső* Márta: A szocialista országok választási rendszerei c. munkájában. MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének kiadványa. Bp. 1983. 486. old.

[2] Szovjetunió 1978. évi július 6. tv. 56. §.

[3] JSZSZK 1974. évi február 21. tv. 12. §. és 67. §., Kubai Köztársaság 1976. évi július 7. tv. 98. §.

[4] Az idézett bolgár tv. 76. §., a jugoszláv tv. 71. §., a kubai tv. 98. §. igazolást, a csehszlovák tv. 21. §., a lengyel tv. 71. §. tanúsítványt, a román tv. 31. §. bizonyítványt ismer. A szovjet törvény 61. § szerint a választókerületi bizottság a választókerületben megválasztott küldött számára ideiglenes igazolványt ad ki, a végleges küldötti igazolványt pedig azt követően kapják meg a küldöttek, miután az SZSZKSZ Legfelsőbb Tanácsa megerősítette a küldöttek mandátumát.

[5] Az idézett bolgár tv. 64. §., román tv. 77. §.

Harmadik — esetleg a jogviszonyt is keletkeztető — tényként említhetjük meg a *legfelsőbb képviseleti szerv* alakuló ülésén hozott *határozatát a mandátumok igazolásáról,* törvényességéről. A mandátumigazolás intézménye a parlamentarizmussal együtt született. A polgári parlamentarizmusban a mandátumigazolásnak két fő típusa alakult ki. Az egyik a népszuverenitás elvét hangsúlyozó francia modell, amely parlamenti hatáskört biztosított, a másik a képviselőválasztások jogvitáiban bírósági hatáskört kimondó angol rendszer.[6] „A francia mandátumigazolás eredendően abban tért el az angol választási bíráskodástól, hogy nem csupán a megtámadott, hanem valamennyi megbízólevélre kiterjedő hivatalból indított eljárás volt."[7] Az európai országok kezdetben a francia rendszert honosították meg. A századfordulón a panasszal megtámadott mandátumok vonatkozásában az angol megoldást is elfogadta Európa több állama.

A szocialista államfejlődésben is alkotmányos biztosíték a választások törvényességének ellenőrzése. Ez az ellenőrzés azonban „nem valami kívülálló szerv részéről", hanem a képviseleti szerv, a parlamenti plénum által történik.[8]

A szocialista országok választójogi törvényeiben majdnem általános szabály, hogy a központi választási szervezetek a választásokról szóló iratokat átadják a parlament mandátumvizsgáló bizottságának.[9] A parlamenti hatáskör rovására elkülönített választási bíráskodást egyetlen szocialista ország sem ismer. A választási bíráskodás irányába legtovább a jugoszláv tv. megy el, de IX. fejezete nem értékelhető választási bíráskodásként. Ez a fejezet szélesre nyitja a bírói utat, a fellebbezés lehetőségét teremti meg a választási szervezetek döntései ellen. A mandátumigazoláson túlmutató, az egyes mandátum érvényességére vonatkozó rendelkezéseket találunk a lengyel, a magyar és az NDK választójogi törvényekben. A lengyel törvény 79—80. §. szerint a választásokat és az azokon alapuló mandátumokat a Szejm abban a körben és terjedelemben érvényteleníti, amelyben érvénytelenségük oka hatott. Még precízebb az NDk törvénye, amely érvénytelenségi okokat is ismer (pl. a 45. §. a passzív választójog feltételeinek hiányáról szól). A választás érvénytelensége ellen a választás eredményének közzététele után 14 napon belül óvást lehet emelni a legfelsőbb népképviseleti szervnél, amely dönt az óvásról. (43. §.)

A szocialista országokban az államépítési elvekből következően a választási bíráskodás funkcióját a parlament gyakorolja a mandátumigazolással szoros összefüggésben. A panasszal, kifogással megtámadott mandátum érvényességéről szóló eseti döntés a szocialista államjogban is határozottan elkülöníthető a valamennyi mandátumra kiterjedő formális mandátumigazolástól. A mandátumok ellenőrzésére külön parlamenti bizottságot választanak, amely bizottság több országban állandó bizottságként funkcionál. A mandátumvizsgáló bizottság a benyújtott mandátumok és a választásokról szóló jegyzőkönyvek alapján készíti el jelentését, amely jelentést követően az alakuló ülés plénuma véglegesen dönt a mandátumok hitelességéről. A mandátumigazolást segítik azok a jogi rendelkezések, amelyek előírják, hogy a központi választási bizottság beszámolni köteles a parlament alakuló ülésén a választások lefolyásáról.[10]

Végül keltezhető lehetne a képviselői mandátum a *képviselői eskü* vagy fogadalom letételének pillanatától is. A parlamenti eskü letételét több polgári ügyrend előírja (pl. osztrák ügyrend, 3. §). Az eskü, fogadalom, ünnepélyes nyilatkozat alakuló ülésen való letétele nem ismeretlen a szocialista államjogban sem. Pl. a kubai köztársaság 1976. évi választójogi törvényének 99. §. szerint a képviselők az alakuló ülésen a hivatalos formaságok elvégzése után leteszik a hivatali esküt. Ismert az eskü néhány európai szocialista ország (pl. Bulgária) parlamenti ügyrendjében is.[11]

A szocialista államjogban a *mandátum keletkezési időpontjaként mint megoldási alternatíva, tehát legalább négy jogi tény, nevezetesen a megválasztás ténye, a megbízólevél átadása, a mandátumhitelesítés és a parlamenti eskü letétele jelölhető meg.* Ezek egymástól időben elkülönülő események, hiszen a választások napja és a parlamentek alakuló ülése között viszonylag hosszú idő telik el.[12] Értelemszerű, hogy a mandátum végleges megszerzéséhez a mandátumigazolásra is szükség van. Tisztázandó kérdés viszont, hogy a mandátum alakuló ülésen történő igazolásáig létrejön-e a képviselői megbízás, megilletik-e a képviselői jogok, így pl. a mentelmi jog ezalatt az idő alatt a parlamenti képviselőt.

Vegyük sorra az említett jogi tényeket. Az *eskü* keletkeztető tényként való elfogadása esetén a parlamenti képviselői státust a közhivatali tisztséghez közelítenénk. A szocialista mandátum jellegétől, a népképviselettől ez a megoldás idegen. Az eskü tehát nem keletkezteti a megbízást egyetlen szocialista országban sem, hanem csak tradicionális, ünnepélyes államjogi aktus.

Bonyolultabb a helyzet a *mandátumigazoló parlamenti határozattal* kapcsolatban. A parlamenti ciklusok közötti megszakítottságot kizáró jugoszláv megoldás szerint a küldöttek megbízatása az új küldöttek igazolásának napjáig tart, azaz a megbízatás a mandátumigazolással veszi kezdetét.[13] A szovjet megoldás is az alkotmányos szinten szabályozott mandátumigazolással tekinti teljesen létrejöttnek a képviselői mandátumot.[14] Ekkor kapják meg a küldöttek a végleges küldötti igazolványukat.

---

[6] *Pecze* Ferenc: A magyar parlamenti jog intézményei a 19. század második felében — különös tekintettel a képviselők jogállására. Doktori értekezés. Kézirat. Bp. 1974. 415. p. 214. old.

[7] *Ruszoly* József: A választási bíráskodás Magyarországon 1848/1948. KJK, Bp. 1980. 564. p. 31—32. old.

[8] *Bihari* Ottó: Az államhatalmi-képviseleti szervek elmélete. Akadémiai Kiadó, Bp. 1963. 322. p. 160. old.

[9] Az idézett bolgár tv. 38. §., csehszlovák tv. 17. §., lengyel tv. 22. §., román tv. 28. §., szovjet tv. 31. §.

[10] Házszabályok. Szerk.: *Horváth* János. MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének kiadványa. Bp. 1971. 509. p. 30. old.

[11] Házszabályok, i. m. 31. old. Ld. továbbá az 1977. évi bolgár ügyrend 10. §. Narodnaja Reszpublika Bolgárija, Konsztitucija i zakonodátyelnüje aktü. Moszkva, Progressz, 1981. 440 p. 201. old.

[12] Az újonnan megválasztott parlament összehívására a legtöbb szocialista alkotmány és ügyrend 30 napos határidőt szab meg a választások napjához képest. Ismerünk szélesebb határidőket is, így pl. a Szovjetunió 1979. évi április 19. ügyrendjének 4. §. szerint az Elnökség a választásokat követő két hónapon belül hívja össze a Legfelsőbb Szovjetet.

[13] JSZSZK 1974. évi Alkotmánya 307. §.

[14] Szovjetunió 1977. évi Alkotmánya 110. §.

A szovjet államjog kompromisszumos megoldást fogad el, és ez az árnyalt megoldás tükrözi a téma kidolgozottságát az államjog-tudományban. A szovjet államjog-tudományban többféle álláspont alakult ki a képviselői mandátum keletkezésére nézve, vannak szerzők, akik szerint a mandátumigazolás hozza létre a megbízatást. A kompromisszumos megoldás lényege, hogy a mandátum a választásokkal és a választási szervezet erről szóló értesítésének átadásával kezdődik, de teljes mértékben akkor jön létre, amikor a Legfelsőbb Szovjet alakuló ülésén igazolja a képviselőket.[15]

Kétségtelenül igaz, hogy a képviselői jogok és kötelességek szempontjából ideiglenes, átmeneti állapotról van szó a választások napja és az alakuló ülések időpontja közötti időben. Magától értetődik, hogy a plénumon gyakorolható jogokat (pl. törvénykezdeményezési jog, interpelláció) a képviselők nem gyakorolhatják. Az átmenetiség elismerése ellenére határozott álláspontja azonban a szocialista államjogtudománynak, hogy *a mandátum igazolása az alakuló ülésen nem konstitutív, hanem deklaratív jellegű aktus.*[16] Ez a testületi döntés tehát nem hozza létre a megbízatást, hanem csak a választási eljárás törvényességéről dönt, a mandátum érvényességét állapítja meg. Ha a parlament nem igazolja a képviselőt, a mandátumot a választás időpontjától, azaz et tunc érvényteleníti.[17] A szocialista államjog-tudomány álláspontja direkt módon alig-alig tükröződik az alkotmányokban vagy a törvényekben, a képviselői mandátum keletkezésének pontos időpontjáról csak az NDK választójogi törvénye rendelkezik külön fejezetben.

Az NDK 1976. évi választójogi törvényének IX. fejezete a képviselők jogainak és kötelességeinek időbeli terjedelméről szó szerint így szól: „A képviselők jogai és kötelességei a *megválasztással kezdődnek* és az új törvényhozási időszakra történő népképviseleti választások napján végződnek."[18] Hasonló rendelkezések más választójogi törvényekben is felfedezhetők.[19]

Igazán az fejezheti ki a szocialista mandátum jellegét, ha keletkezésében utal arra a tényre, hogy a képviselői mandátum a választóktól ered, a *választópolgárok akaratnyilvánítása* hozza létre. A képviselői megbízás a választási eljárást befejező döntéssel, a szavazás eredményének megállapításával már létrejöttnek tekinthető. Megítélésünk szerint a választási eredmény megállapításával szoros időbeli összefüggésben megkívánható a megbízólevél átadása is. A választási szervezetek tisztségviselői vagy képviselői ezzel az ünnepélyes alkotmányjogi aktussal hozzák a képviselői tudomására a választás eredményét. A megbízás ezzel válik kétoldalúvá, bár a képviselő részéről nem szükséges külön elfogadó nyilatkozatot kérni, hiszen már a jelölés feltétele is ez volt. Korábban utaltunk arra, hogy a választási eljárás szocialista gyakorlata általában egyesíti a választási szervezet döntését és a mandátum átadását, amely gyakran a választás napján megtörténik. *Véleményünk szerint az leghelyesebb megoldás, ha a megbízólevél átadását tekintjük a képviselői mandátum keletkezési időpontjának,* amely átadás a választások napján megtörténik. A mandátum kelte így mind a képviselő, mind a testület esetében azonos a választás napjával.

Létezik olyan államjogi megoldás, amely a felvázolt problémakört úgy oldja meg, hogy kizárja az egymást követő ciklusok közötti megszakítottságot, a mandátum keletkezésének időpontját a korábbi parlament megbízatásának lejártához igazítja. Az 1974. évi jugoszláv alkotmány 307. §. előírja, hogy „a küldöttek választását azon küldöttek választási időszakának letelte előtt legkésőbb tizenöt nappal kell megtartani, akik megbízatása lejár". Hasonlóan nyilatkozik a román alkotmány is, amely az új Nagy Nemzetgyűlés megbízatását az előző Nagy Nemzetgyűlés megbízatásának lejártától számítja és kimondja azt, hogy a Nagy Nemzetgyűlés mandátuma az új nemzetgyűlési választásokkal szűnik meg.[20]

Meglátásunk szerint a közjogi folyamatosság abszolutizált jogi megoldás, és talán politikailag is szükségtelen a képviselői mandátumok pontos illeszkedése. A ciklusok stafétabotszerű érintkeztetése vezethet el arra a vitatható nézetre, hogy a korábbi ciklus mandátumának lejárta előtt kell az új választásokat lebonyolítani, ami nem más, mint a parlament idő előtti feloszlatása. A választások kitűzése természetesen jó, ha megtörténik a parlament mandátumának lejárta előtt. Elegendő garanciát jelentenek az alkotmányokban és választójogi törvényekben szabályozott határidők a választások kitűzésére nézve.[21]

A ciklusok közötti szünetre elsősorban politikailag lehet szükség a parlament megújulása érdekében. A ciklusok közötti szünet alkotmányjogilag látszólagos, hiszen a helyettesítő szervek megbízatása az alakuló ülésig szól. A közjogi folyamatosságot nem a parlament szintjén, hanem a helyettesítő szervek megbízatásában kell megtalálni. Végső soron pedig ott van az alkotmányos lehetőség, hogy a parlament maga is kimondhatja feloszlását megbízatásának lejárta előtt, illetve határozhat megbízatásának meghosszabbításáról is.

II.

A magyar államjogi szabályok szocialista relációban összehasonlítva viszonylag nagy joghézagot hagynak a képviselői megbízás keletkezését illetően. Ez a

[15] A. A. *Bezuglov:* Szovjetszkij deputát — goszudarsztvennopravovoj sztatusz. Juridicseszkaja literatura. Moszkva, 1971. 221. p. 17—29. old. Bezuglov részletesen bemutatja a szovjet államjogtudományban kialakult álláspontokat.

[16] *Beér—Kovács—Szamel:* Magyar Államjog. Tankönyvkiadó, Bp. 1969. (harmadik kiadás) 556. p. 284. old. A. A. *Bezuglov:* uo. 17. old. Staatsrecht der DDR. Lehrbuch. Staatsverlag der DDR. Berlin, 1978. 557. p. 284. old. B. *Szpaszov:* Narodno szobranyije. Szófia, 1980. Andrzej *Burda:* Parliament of the Polisch Peoples Republic. Ossolineum, 1978. 175. p. 75—76. old. *Matousek,* Stanislav: A Csehszlovák Szocialista Köztársaság választási rendszere. Obzor Kiadóvállalat. Bratislava, 1976. 116. p., 60. old.

[17] *Bihari* Ottó: uo. 159—161. old.

[18] NDK 1976. évi június 24. tv. 47. §. (1) bek.

[19] Lengyel választójogi törvény (1976) 8. §. 4. pont.

[20] E. K. *Korotkova*—M. G. *Mojszejenko*—B. A. *Sztrasun:* Szocialiszticseszkaja Reszpublika Ruminyija. Juridicseszkaja Literatura. Moszkva, 1977., 303. p., 131—132. old.

[21] Valamennyi szocialista országban legkésőbb a parlament megbízatási idejének lejárta napján ki kell tűzni a választásokat. Legtovább a szovjet választójogi törvény megy, amelynek 12. §. szerint a Legfelsőbb Szovjet megbízatási idejének lejárta előtt 60 nappal ki kell tűzni a választásokat. A szocialista országok többsé-

szabályozatlanság annál furcsább, mert „a szocialista országok közül Magyarország az egyetlen, ahol évszázadokon keresztül folyamatosan működött legfelsőbb képviseleti szerv.[22]..." s a parlamenti jog esetleg szocializmusba is átvehető technikai szabályai nagyon sok intézményt részletesen szabályoztak.

A szabályozatlanság ellenére a legfontosabb kérdés, *a képviselői mandátum kezdő időpontja* egyértelműen kideríthető az alkotmány és a választójogi törvény értelmezéséből. A választójogi törvény 86. §-a félreérthetetlenül kimondja: az országgyűlés megbízatása az országgyűlési képviselőknek a megválasztásától számított öt évre szól. Ezt erősíti meg a parlamenti gyakorlat is. Az 1949. június 8-ra és az 1953. július 3-ra összehívott országgyűlés alakuló ülésén képviselői lemondásokat jelentett be az országgyűlés korelnöke.[23] Ha a képviselő a választások napja és az alakuló ülés közötti időben halálozott el, mandátuma ezáltal szűnt meg.[24] A lemondásokkal, illetve az elhalálozással a parlamenti gyakorlat tanúsága szerint már teljességében létező képviselői mandátumok szűntek meg még az alakuló ülés megtartása előtt. Nincs törvényi szintű rendelkezés *a megbízólevél átadásának időpontjáról* és hitelesítő aláírásáról. A választójogi törvény értelmében az egyéni választókerület székhelyén működő helyi választási elnökség, az országos listán megválasztott képviselőknek az Országos Választási Elnökség adja át a megbízólevelet.[25] Nem helyeselhető, hogy az átadás határidejéről a mindenkori végrehajtási jogszabályok rendelkeznek.[26]

A mandátumigazolás területén sem összefüggő az államjogi normarendszer. A mandátumigazolásról a magyar alkotmány — ellentétben több szocialista alkotmánnyal — nem rendelkezik. Ezt a kérdést az országgyűlési ügyrendek, illetve a választójogi törvények szabályozták, szabályozzák viszonylag hézagosan.

Bár a Nemzetgyűlés 1946. évi házszabályai — amelyek részletesen rendezték a kérdést — 1950-ig hatályban voltak, mégis azt kell mondani, hogy az 1950. május 8-án elfogadott ügyrend az, amely történetileg legkorábban érinti a mandátumigazolás kérdését. Eszerint a megválasztott képviselők megbízóleveleiket az országgyűlés alakuló ülését megelőzően az Elnöki Tanács titkáránál nyújtották be. A megbízóleveleket az országgyűlés megnyitása után választott héttagú mandátumvizsgáló bizottság vizsgálta meg, és erről az alakuló ülés tartama alatt jelentést tett az országgyűlésnek. Az 1956. évi 2. határozattal elfogadott ügyrend kétirányban tette teljesebbé a mandátumvizsgálatot: a mandátumok ellenőrzését a mandátumvizsgáló bizottság a választási jegyzőkönyvek alapján végzi, az országgyűlés pedig határozatot hoz a mandátumvizsgálat eredménye tárgyában. Az 1956. évi ügyrendet követően a képviselők az Elnöki Tanács elnökéhez nyújtják be megbízóleveleiket.

A legtöbb szocialista országban — mint korábban említettük — a parlamentek a mandátumvizsgálat céljából állandó bizottságokat hoznak létre. Az ügyrend 1972-es módosításából világosan kiderül, hogy Magyarországon az alakuló ülésen megválasztott 7 tagú mandátumvizsgáló bizottság ideiglenes bizottság. Az időközi választás során megválasztott képviselők megbízólevelét az országgyűlés jogi, igazgatási és igazságügyi bizottsága vizsgálja meg. A bizottság javaslatát az országgyűlés legközelebbi ülésén ismerteti az országgyűlés elnöke, s az országgyűlés ennek alapján határoz.

A mandátumvizsgálat alapdokumentumai: a megbízólevél és a választási jegyzőkönyvek. A mandátumvizsgáló bizottság a jegyzőkönyvek alapján állapítja meg, hogy a beadott megbízólevelek a törvényben előírt kellékeknek mindenben megfelelnek. Az 1967. évi alakuló ülést követően a mandátumvizsgáló bizottságok jelentéseiben rendszeresen szerepel, hogy a bizottság a mandátumokat az Országos Választási Elnökség által átadott választási jegyzőkönyvek alapján vizsgálta meg.[27] Éppen ezért hiányolható a parlamenti gyakorlatot fedő és a szocialista választójogi törvényekben ismert jogi tétel, hogy az Országos Választási Elnökség a képviselők választására vonatkozó iratokat köteles a parlament mandátumvizsgáló bizottságának rendelkezésére bocsátani.

Megerősíteni tudjuk azt a nézetet, hogy a magyar parlamenti ügyrendek kizárólag a mandátum alaki szabályszerűségeire vonatkozó mandátumigazolásról, a legitimációról rendelkeznek, a panaszos eljárásról, azaz a szoros értelemben vett választási bíráskodásról (a verificátióról) azonban nem.[28]

Az 1949 utáni magyar államjogban *a „választási bíráskodást"* csírájában az 1958. évi III. tv. 5. §-ának (4) bekezdése honosította meg, kimondván, hogy „az egyes országgyűlési választókerületekben lefolytatott választások érvényességéről — panasz esetén — az országgyűlés határoz". Egyetértünk azzal a megállapítással, hogy ez a szabály külön választási bíróság helyett a választási bíráskodás „klasszikus sajátbíráskodási rendszeréhez" tér vissza. 1958-ig ugyanis hatályban voltak az 1945. évi VIII. tc.-nek a Választási Bíróságra vonatkozó szakaszai. Az 1953. évi választásokról szóló 1953. évi II. tv. 11. §. már kihangsúlyozta, hogy a választásokra vonatkozó jogszabályokban említett szervek helyett értelemszerűen az Alkot-

gében 60 napos határidőt írnak elő az alkotmányok és a választási törvények. A választásokat legkésőbb két hónappal a mandátum lejártát követően ki kell tűzni. Ld. idézett bolgár tv. 8. §., csehszlovák tv. 30. §., lengyel tv. 9. §., NDK tv. 6. §.

[22] *Kovács* István: Országgyűlés. Állam- és Jogtudományi Enciklopédia. Akadémiai Kiadó, Bp., 1980. 1776. p. 1291. old.

[23] 1949. évi június 8-ára összehívott Országgyűlés Naplója, 1. ülés jegyzőkönyve 2—3 old. Az 1945. évi VIII. tc. 77. §. alapján az országgyűlés elnöke a lemondások folytán megüresedett helyekre a soron következő pótképviselőket behívta. Ld. továbbá 1953. július 3-ára összehívott Országgyűlés Naplója, 1. ülés jegyzőkönyve 3. old. Az Elnöki Tanács 5 pótképviselőt hívott be. Az alakuló ülés (július 3.) és a választások napja között (május 17.) az alkotmánnyal ellentétben majdnem két hónap telt el.

[24] 1971. évi május hó 12-ére összehívott Országgyűlés Naplója 1. ülés jegyzőkönyve 11. old. Elnöki megemlékezés Erdei Ferenc képviselő haláláról.

[25] 1983. évi III. tv. 32. §. e), 65. §. (2) bekezdés.

[26] 10/1980. (IV. 3.) sz. MT rendelet 45. §. szerint az országgyűlési választókerületi bizottság a megválasztott képviselőknek 1980. június 11-ig volt köteles átadni a megbízóleveleket. A választások június 8-án voltak.

[27] Az 1967. évi április hó 14-ére összehívott Országgyűlés Naplója, 1. ülés jegyzőkönyve, 6. old. Az 1971. évi május hó 12-ére összehívott Országgyűlés Naplója, 1. ülés jegyzőkönyve, 7—8. old. 1975. július 4-ére összehívott országgyűlés 1. ülésének jegyzőkönyve, 8—9. old., 1980. június 27-ére összehívott országgyűlés 1. ülésének jegyzőkönyve 9—10. old.

[28] *Ruszoly* József: uo. 487. old.

mánynak megfelelően létrejött szerveket kell érteni. Az 1958. évi III. tv. 5. §. (4) bekezdését változatlanul megőrizte az 1966. évi III. tv. és annak 1970. évi III. törvénnyel módosított szövege is [52. §. (1), illetve később (3) bekezdése]. Az 1983. évi III. tv., az új választójogi törvény 65. §. (3) bekezdése a következőképpen formulázta át a fenti tételt: „Az országgyűlési képviselő megválasztásának érvényességéről — kifogás esetén — az Országgyűlés határoz."

A „választási bíráskodásról" szóló paragrafus meglehetősen árván áll a választójogi törvény konstrukciójában. A választójogi törvénynek több szakasza szól a kifogás intézményéről. Kifogást emelhet az illetékes választási elnökségnél bármely állampolgár az országgyűlési képviselői jelölő gyűlés lefolytatásával kapcsolatban a jelölő gyűlés megtartásától számított három napon belül. A jelölő gyűléssel kapcsolatos kifogást a választási szervezet haladéktalanul elbírálja és véglegesen határoz. (42. §.) Kifogást lehet emelni az illetékes választási elnökségnél a szavazatszedő bizottság olyan határozata ellen, amely a szavazás eredményének megállapításával kapcsolatos. A kifogást a választási elnökség haladéktalanul elbírálja és véglegesen határoz (57. §.). Kifogással lehet élni az országgyűlési választókerület székhelyén működő választási elnökségnek a képviselőválasztás során végzett tevékenységével kapcsolatban is. Erről a kifogásról az Országos Választási Elnökség dönt. És ennél a pontnál szűnik meg a jogi kapcsolat a 65. §. (3) bekezdésében megalkotott országgyűlési döntési jogkörrel. Nagyon sok nyitott kérdés adódik. Meddig lehet kifogással élni? Hogyan jutnak el a mandátum érvényességét kétségbe vonó kifogások az országgyűlésig? Dönthet-e véglegesen a kifogásokról az Országos Választási Elnökség?

A kérdésekre választ keresve hangsúlyoznunk kell *a mandátumigazolás előkészítésének jelentőségét,* és az előkészítésben szerepet játszó szervek munkájának alkotmányos kapcsolódását a parlamenti döntési jogkörhöz.

Az alkotmányos munkamegosztás szerint az Országos Választási Elnökség beszámol az országgyűlésnek a választások lefolyásáról (választójogi törvény 32. §. f. pont). Az országgyűlés alakuló ülésén 1958 óta (1958. évi III. tv. 5. §.) rendszeresen elhangzó beszámolók központi gondolata *a választások törvényessége.* A legutóbbi két beszámoló — helyesen — említést tett az Országos Választási elnökséghez érkezett panaszokról is.[29] A panaszok tárgyuk szerint sokféleképpen szóródhatnak, ezek megvizsgálása az Országos Választási Elnökség feladata. Véleményünk szerint mandátum érvényességét érintő panaszokról, kifogásokról az Országos Választási Elnökség nem dönthet, hanem azt köteles javaslatával együtt a parlament mandátumvizsgálatot előkészítő szervezetéhez továbbítani.

A mandátumigazoló parlamenti határozat közvetlen előkészítésében három szerv közreműködik: az alakuló ülésen létrehozott mandátumvizsgáló bizottság, a korelnök és a korjegyzők mint bizottság, akik a mandátumvizsgáló bizottság tagjainak a megbízóleveleit vizsgálják meg, végül időközi választások esetében az országgyűlés jogi, igazgatási és igazságügyi bizottsága.

A mandátumigazolás jóval egyszerűbb lenne, ha annak előkészítését egy állandó szervezet végezné. Erre látjuk alkalmasnak az 1983. évi II. törvény 1. §-ával létrehozott új típusú parlamenti szervet, az *Alkotmányjogi Tanácsot.* A megoldás hátránya, hogy szakít a több évtizedes parlamenti gyakorlattal. Előnye lehet viszont, hogy tartalmilag az Alkotmányjogi Tanács jobban előkészítheti a mandátumigazolást. Az alakuló ülésen a korábban megválasztott Alkotmányjogi Tanács jelentése alapján dönthet az országgyűlés a mandátumok törvényességéről. Az ülés felfüggesztésére sincs szükség, amelynek rövid tartama egyébként a mandátumigazolás formális voltára mutat.[30] Az Alkotmányjogi Tanács közreműködésének elfogadása esetén szerencsésen összekapcsolható a formális mandátumigazolás előkészítése a kifogással megtámadott mandátumok érvényességéről való eseti parlamenti döntés előkészítésével. A kifogások számának növekedésére a kettős jelölés általánossá tételét követően fokozottabban számítani kell. A választások és a mandátumok törvényességét az Alkotmányjogi Tanács bekapcsolása még erőteljesebben kifejezné.

Az alkotmányvédelmet megvalósító szervtípusoknak a választási rendszerrel összefüggő hatásköre nem új keletű az alkotmányjogban. A polgári alkotmányfejlődésből példákat lehet felhozni, hogy az alkotmánybíróság hatáskörébe tartozhat a választási bíráskodás is.[31] A szocialista államfejlődésben az 1968. évi Csehszlovák alkotmánynak az alkotmánybíróságról alkotott szakaszai között fedezhetünk fel hasonló hatásköri szabályokat.[32]

*

Az államjog mint jogág egy kis szelvényét vizsgáló normativista töprengéseink zárókövetkeztetése logikusan csak az lehet, hogy magas szintű szabályozásért „kiáltunk". A képviselői mandátum keletkezését és érvényességének megállapítását az államjognak egységes folyamatként egymáshoz illeszkedő, egymást feltételező normákkal kell szabályoznia. Ez a szabályozás részben az ügyrend feladata, de szükség lenne a képviselői jogállás egészéről megalkotott törvényre is. Ez a szabályozás jól kiegészíthetné új választójogi törvényünket. A képviselői jogok és kötelességek szabályozási helyzetképére nézve jogos a kritika; ezen a téren nagy a szabályozatlanság.

Jogforrási szempontból alkotmányos jelentőségű kérdés, hogy a *képviselői jogállásról törvény szülessen*

[29] Az 1975. július 4-én megtartott alakuló ülésen elhangzott beszámoló 3 panaszbejelentésről tesz említést. A bejelentéseket az elnökség megvizsgálta és valamennyit alaptalannak találta. Ld. 1. ülés jegyzőkönyve 6. old. Az 1980. június 27-én megtartott alakuló ülésen már 14 panaszbejelentésről olvashatunk. Ezekből egy, jelölőgyűléssel kapcsolatos kifogás volt alapos. Ld. 1. ülés jegyzőkönyve 5—7. old.

[30] Az eddigi 8 alakuló ülésen a mandátumok megvizsgálására fenntartott idő átlag 37 perc (1953-ban mindössze 10 perc) volt. Ez alatt az idő alatt végezte el a héttagú mandátumvizsgáló bizottság a megbízólevelek törvényességének ellenőrzését. Számításaink szerint az alakuló üléseken 2783 mandátumot igazoltak (átlagosan 350) és valamennyi mandátum megfelelt a törvényben előírt feltételeknek.

[31] *Pikler* Kornél: A burzsoá alkotmánybíráskodás. KJK. Bp., 1965. 286., 130—131. old. Alkotmánybíróságok. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet kiadványa. Szerk.: *Pikler* Kornél. Bp., 1973. 202. p., 20. old.

[32] CSSZSZK 1968. október 27-én kelt 143. sz. alkotmánytörvénye, 91. §.

meg, amely rendezi a mandátum keletkezését, megszűnésének módjait és garanciális keretet biztosít a parlamenti képviselői munkának különösen a bizottságokban, a képviselői csoportokban, valamint a választókerületekben. Egyetértünk azzal, hogy „alkotmányos szempontból erősen kifogásolható az a megoldás, hogy az országgyűlésnek alárendelt Minisztertanács határozza meg felettes szerve tagjait megillető bizonyos jogosultságokat."[33]

A képviseleti szervek érdekképviseleti szerepének a politikum által is célba vett növekedése a politikai rendszerben elképzelhetetlen a jogi garanciák megteremtése nélkül. Ezeket az alkotmányos garanciákat lebecsülni még akkor sem szabad, ha tudjuk, hogy a képviselői mandátum politikai-szociológiai értelemben vett keletkezési folyamatának a demokratizmusa a legdöntőbb kérdés. A mandátum létrejöttének politikai háttere azonban merőben más vizsgálati nézőpontot igényel.[34]

[33] *Ádám* Antal: A magyar alkotmányos élet főbb jellemzői és néhány problémája az 1980-as évek elején. Dolgozatok az Állam- és Jogtudományok köréből c. kötet. Pécs, 1983. 11—12. old.

[34] A Magyar Népköztársaság eddigi nyolc választásait követően az Országgyűlési Napló adatai szerint 2783 mandátumot igazoltak az alakuló üléseken, 103 pótképviselő behívására került sor, és 1980-ig 24 időközben megválasztott képviselő foglalta el helyét a parlamentben. 1949-től összesen 1489 személy volt parlamenti képviselő. A közel 1500 képviselő mandátumának politikai hátterét megvizsgálni további kutatásaink feladata.

*Ruszoly József**

Választási bíráskodás, nálunk — de lege ferenda

A fiatal államjogász nemzedékből Kukorelli István nem először vállalkozik arra, hogy a föllendülő szocialista parlamenti képviseleti rendszer államjogilag és politikailag megoldatlan kérdéseinek halmazából egy-egy részkérdést kiemelve, a sarjadó gyakorlatra is figyelemmel igyekezzék róla elvileg-elméletileg alátámasztott *tényképet* nyújtani.[1] Mostani tanulmányában a csupán csonka szabályokban leledző szocialista parlamenti választási bíráskodás *elsőként* való áttekintésének úttörő munkájával is ezt tette. Arról igazán nem ő tehet, hogy érdemleges gyakorlat híján „normativistára" sikerült írása.[2] Ami persze önmagában nem baj, különösen akkor nem az, ha jelenleg is adódó csekélyke szabályozásból kiindulva megoldásra, rendezésre váró törvényhozói teendőkre is ráirányítja a figyelmet.

Az országgyűlési képviselők és tanácstagok választásáról szóló újabb, 1983: III. törvény jól megszervezett társadalmi vitája alkalmával, melyet sajnálatosan nem előzött meg az ügyhöz méltó szakirodalmi eszmecsere, magam is megkíséreltem néhány kérdésnek, köztük a választási bíráskodásnak a szakmai tisztázását; az a folyóirat azonban, amelynek kis tanulmányomat megküldtem, nem vállalkozott közlésére, mivel már úgyis csak *posta festa,* a szigorú ütemtervhez kötött törvényelőkészítés és -elfogadás *után* jelenhetett volna meg.[3] Akkor meg már minek? Kéziratom végül is eljutott az illetékes törvényelőkészítő szervekhez; még köszönetet is kaptam érte, ám egyetlen észrevételem sem nyerte meg a törvény körül bábáskodók tetszését.

Kukorelli István kéziratát olvasván ismét elővéve cikkemet, úgy gondolom, hogy elsősorban a választási bíráskodás lehetséges hazai megoldására figyelve, jogtörténésztől kissé szokatlanul nem a múltban, hanem a jövendőben gondolkodva némi rövidítéssel és változtatással közzétehetem azt, még mielőtt a nagy népi eszmecsere dokumentumainak papírtengerében végleg elmerülne.[4] Nem a vitázás vagy az itt-ott elkerülhetetlen ismétlés, inkább a *kiegészítés* szándékával.

A törvény a választási eljárás több szakaszában lehetővé teszi a választópolgároknak, hogy az általuk sérelmesnek vagy hibásnak tartott aktus ellen alakszerűséghez nem kötött *kifogással* éljenek. A választópolgárok nyilvántartásával kapcsolatos kifogást a helyi végrehajtó bizottság bírálja el; ennek elutasító határozata ellen pedig az illetékes járásbírósághoz, vagy azzal egyszintű más bírósághoz lehet fordulni, amelynek határozata ellen *„nincs helye jogorvoslatnak"* [18. § (3)]. A törvényben megengedett minden más kifogás esetén választási szervek döntenek (32—33. §§), mégpedig *véglegesen* (42., 57. §§). Indokolja ezt a választási aktus sikeres és törvény szerinti szoros határ-

* *Ruszoly József* tanszékvezető egyetemi docens (Miskolc)

[1] *Kukorelli* István: „Feljegyzések" az 1980. június 8-i általános választásokról. Fiatal oktatók műhelytanulmányai. Bp., 1981. 180—202. old.; Parlamenti interpellációk Magyarországon 1949—1980. Jogtudományi Közlöny, 1981. június, 477—486. old.

[2] *Kukorelli* István: A képviselői mandátum kezdetének és érvényességének államjogi alapjai. (Ld. e lapszámban)

[3] Jelölés, választókerület, választási panasz. (Kézirat, 1983 szeptember.)

[4] A kéziratomban érintett többi kérdést rövidre fogva véleményemet fenntartom a következőkben: *1.* A területi és a munkahelyi-érdekképviseleti elv keveredését csak úgy lehetne elkerülni, ha a jelölőgyűlésen, melynek létszámát az ottani választópolgárok bizonyos százalékban kellene meghatározni (pl. 5%), az ottani munkahelyek dolgozói csak tanácskozási joggal vehetnének részt [vö. 8. § (2)]. *2.* A választókerület oly módon való kialakítását, hogy „mintegy 30 000 lakos választhasson egy képviselőt" (21. §) pontosítani kellett volna: „30 000 lakosra jusson (essen) egy képviselő", a kiskorúak ugyanis nem szavaznak... *3.* Nevet kellene adni a választókerületeknek; a Békés megyei *10.* választókerületről pl., melyről még a megyebeliek sem tudhatják, mi fán terem meg kellene mondani, hogy — hagyományosan, székhelyéről elnevezve — a *tótkomlósi* választókerület.

időre való lezárására való célszerű törekvés, akár a jelölés, akár a szavazás miatt emeltettek is e kifogások.

Van viszont a törvénynek egy olyan passzusa — a 65. § (3) bekezdése —, amely puszta tényével ellentmondani látszik annak, hogy e határozatok valóban minden tekintetben „véglegesek-e". Imigyen hangzik:

„Az országgyűlési képviselő megválasztásának érvényességéről — kifogás esetén — az Országgyűlés határoz."

A régebbihez képest csak annyiban új e szövegezés, hogy — mintegy egységesítésként — a *panasz* helyébe itt is a *kifogás* került. Meggyőződésem szerint helytelenül, hiszen nem ugyanarról van szó, ez esetben ugyanis a kifogást tevő panaszos nem egyik vagy másik jogsérelmet kifogásolja, hanem *a választás érvényessége ellen* emel panaszt.

Egy régi, az angol parlament 17. századi nagykorúsodásával egyidejűleg kialakult, majd az 1789-i francia alkotmányozó nemzetgyűlés által a kontinensre átplántált, nálunk az 1848: V. tc. 47. §-a által meghonosított követi verifikációnak, a *választási bíráskodás* intézményének törvényi fönntartása ez. Bár nálunk utolszor 1947/48-ban voltak érdemi választási bíráskodási perek, e mondatnyi bekezdést nem lenne szabad pusztán múltbéli rekvizítumnak, a választási rendszer kioperálható „vakbelének" tekinteni. Mert a választások elvileg mindig rejtenek magukban annyi hibalehetőséget, hogy alkalmukkal a szocialista társadalmi érdekkörök metszéspontjain akarva-akaratlanul a választási eljárás érvényességére is kiható feszültségek keletkezhetnek. Különben mivégett lenne ez az árva bekezdés is? Fejlődő szocialista népképviseletünk fölösleges díszletet, sallangokat aligha igényelhet.

Ha viszont funkciója lehet, akkor a választások tisztaságának e fontos biztosítékát *pontosabban* meg kellene fogalmaznia a törvénynek; három irányban: a fórum, az eljárás és az anyagi jog tekintetében, ugyanis nemcsak ez, hanem már a korábbi törvényi és házszabályi (országgyűlési ügyrendi) szabályozás is egyaránt hiányos volt. A törvény eddig is csak ennyit mondott ki; az országgyűlési ügyrend pedig csupán a formális mandátumigazolásra, a legitimációra van tekintettel.

Ami a *fórum*ot illeti, a hazai fejlődés eddig majd minden lehetséges megoldást kipróbált. A klasszikus francia rendszerben *(vérification des pouvoirs)* a képviselőház járt el, végső soron plénuma (országos ülése) ítélkezett (1848/49, 1861, 1865—68), majd az általa választott bíráló bizottságok jártak el (1869—1901); az 1899: XV. tc. megosztotta e funkcióit *(bifurcatio)* a kir. Kuria és a képviselőház között (1901—1918); a Horthy-korszak elején visszatértek a nemzetgyűlési bíráló bizottságok (1920—1926); majd a Közigazgatási Bíróság, a polgári kor erre leghivatottabb szerve kapott ilyen irányú hatáskört (1927—1944), a fölszabadulás után pedig a felsőbíróságok és a koalíciós pártok képviselőiből szervezett Választási Bíróság funkcionált (1945—1948). Bár a törvény (1945: VIII. tc.) vonatkozó rendelkezései továbbra is hatályban maradtak, az egylistás rendszerben sem szükség, sem lehetőség nem mutatkozott e bíróság fenntartására. Az 1949-től 1958-ig terjedő évtizedben a választási bíráskodás jogilag *ex-lex*-ben volt, hiszen ez 1945: VIII. tc. e tekintetben számos olyan rendelkezést tartalmazott — pl. többpártrendszert föltételezett —, amelyek az akkori általános választások (1949, 1953) alkalmával már gyakorlatilag nem léteztek.

Az 1958: III. tv. 5. §-ának (4) bekezdése mindennek konzekvenciáit levonva kimondta, hogy az „egyes országgyűlési választókerületekben lefolytatott választások érvényességéről — *panasz esetén* — az országgyűlés határoz". Átvette ezt az 1966: III. tv. 52. §-ának (2) bekezdése, s lényegileg ezt teszi a hatályos törvény is. Ez pedig nem más, mint visszatérés a kiinduláshoz, a verifikáció 1848-ban bevezetett eredeti megoldásához. Amint Kukorelli István kimutatja, más szocialista államok is hasonló utat követnek, bár elvileg elképzelhető speciális, vagy éppen *alkotmány-(állam)-bírósági* megoldás is.

A szervezeti kérdéseket illetően a jelenlegi rendszerben a törvénynek mást szabályozni talán nem is kellene, annál inkább a házszabályoknak (az országgyűlési ügyrendnek). A jelenleg is eljáró döntéselőkészítő szervek — a mandátumvizsgáló bizottság, időközi választás esetén a jogi, igazgatási és igazságügyi bizottság — 1956-ban megfogalmazott eljárási szabályai nincsenek tekintettel az esetleges panaszos eljárásra, azaz a szorosan vett választási bíráskodásra *(verificatio)*, csak a formális mandátumigazolásra szolgálnak *(legitimatio)*.

Ha e szervezeti kérdéseket nem is, az *eljárás* néhány mozzanatát a törvénynek is rögzítenie kellene, mégpedig önálló fejezetben. Mindenekelőtt meg kellene határoznia a választási petíció *(panasz)* kellékeit, különösen: a benyújtásra jogosultak körét; a panaszos választópolgárok minimális számát, valamint a benyújtási határidőt. Rendelkeznie kellene az esetleg szükséges vizsgálat lehetőségéről, a vizsgálóbiztosok választásáról. (Ahol a döntés a törvényhozási plénum hatáskörébe tartozik, mint nálunk is, e vizsgálatot végző képviselőket bizottsági javaslatra ugyanez a testület szokta kiküldeni.)

Szólnia kellene a feleknek: a panaszosoknak és a megtámadott mandátum birtokosának eljárásbeli jogállásáról, végül az eljárási költségek viseléséről, különösen arra az esetre, ha a panaszlók rosszhiszeműsége beigazolódnék.

Ami a választási bíráskodás *anyagi jog*át illeti, annak normáit — figyelemmel az ügyekben rejlő politikumra — megfelelő rugalmassággal kellene szabályozni, teret hagyva az eljáró szervek által kialakítandó gyakorlatnak. Ez egyébként a legtöbb országban ma is így van, olyannyira, hogy legtöbb helyütt *sui generis* szabályozás nincs is. Az eljáró szervek maguk állapítják meg, hogy az adott választójogi törvény mely rendelkezéseinek milyen mérvű megsértése vezet a választás érvénytelenségéhez, kivételesen eredménynek reformatórius módon történő új megállapításához. Tekintettel a hazai előzményekre, valamint a választópolgárok ilyen irányú orientálásának szükségességére, magam szerencsésebbnek tartanám az említett, részben keretjellegű törvényi tényállások megfogalmazását úgy, ahogyan azt legutóbb az 1945: VIII. tc. megalkotói is tették. Anélkül, hogy a teljességre törekednék, legyen szabad a lehetséges tényállások körvonalait fölvázolnom.

*Abszolút érvénytelenségi ok*nak minősül, azaz a választás érvénytelensége a szabálytalanságnak az eredményre gyakorolt hatásától függetlenül megállapítható, ha

1) a képviselő a megválasztás időpontjában nem volt megválasztható (a passzív választójog hiánya, vö. 2—3. §§);

2) a képviselő vagy tudtával és beleegyezésével harmadik személy megválasztása érdekében a választás rendje elleni bűncselekményt (Btk. 211. §) vagy vesztegetést (Btk. 250., 253. §) követ el.

*Relatív érvénytelenségi ok*nak minősül, s így a választás érvénytelenítésére, vagy ha lehetséges az eredmény megváltoztatásához vezet minden olyan cselekmény vagy mulasztás, amely jelen törvénybe vagy a Btk. hivatkozott szakaszaiba ütközik, ha a választás eredményére döntő befolyást gyakorolt, azaz nélküle nem a megválasztott személy nyerte volna el a mandátumot.

Ámbár a választási bűncselekmények tényállásainak érvénytelenségi okként való számbavétele a választási bíráskodás (történeti) dogmatikája szerint önállóan elvégezhető lenne; nem föltételezné azok előzetes és jogerős büntetőbírósági megállapítását, a szocialista jogegység magasabb követelményeinek engedve, ez mégis kívánatosnak látszik. Amennyiben tehát választási bűncselekmény miatt vagy miatta is emeltetne panasz, a verifikációs eljárást az ügyben indítandó büntetőeljárás jogerős befejezéséig föl kellene függeszteni.

Nem törvényben, csupán házszabályban kellene rendelkezni arról, hogy — miként régen is — a megtámadott mandátum birtokosát az országgyűlés csak ideiglenesen igazolja; végleges igazolására majd az ellene emelt panasz folytán indult verifikációs eljárásban kerülhet sor, amennyiben a petíció alaptalannak bizonyul, s így nem válik szükségessé a választás érvénytelenségének kimondása vagy eredményének a mandátumra is kiható megváltoztatása.

A törvény 14. §-a *mindenképpen* kiegészítésre szorul, akár szabályozza a törvény az előbbi jogterületet részleteiben, akár nem. Nevezetesen: kimondható lenne, hogy a képviselői megbízatás akkor is megszűnik, ha a kifogás (panasz) miatti eljárásban az eljáró szerv — jelenleg maga az országgyűlés — a választás érvénytelenségét mondja ki vagy úgy változtatja meg a választás eredményét, hogy az a mandátumnak más jelöltre való átruházásával jár.

A választási bíráskodásnak elvileg a tanácsi választásokra is ki kellene terjednie, megfontolandó azonban, hogy ez esetben nem lenne-e helyesebb eleve bírósági útra terelni az eljárást. Valamikor a Közigazgatási Bíróság járt el önkormányzati választási ügyekben; most a Legfelsőbb Bíróság, esetleg a megyei bíróságok, később esetleg egy *alkotmány-(állam)-bíróság* elé lehetne utalni ezeket az ügyeket.

Külön problémát vet föl a vitás pótképviselői (póttanácstagi) „mandátum" ügye, melyre éppen úgy ki kellene terjednie az eljárásnak, mint ahogyan elvileg nem lehetne kizárni ebből az országos listán történt választást sem.

A választójogi törvénytervezet fogalmazói a régi kortesszokások megszűntével indokolták a választások alkalmából eddig érvényben volt 48 órás szesztilalom elhagyását. Igazuk lehet, bár a társadalmi vitában több helyütt kifogásolták e hiányt. A választási bíráskodás hazai évszázada, melynek archivált ítélkezési anyagával korábban behatóan foglalkoztam,[5] ugyan a múlté, a választási bíráskodás intézménye elvileg mégis benne van mind a korábbi, mind a most bevezetett, lényeges újításokat is tartalmazó választási rendszerben. Benne van akkor is, ha — remélhetőleg — alig lesz majd tényleges gyakorlata, mivel várhatólag ritkán fordulnak majd elő a verifikációs szerveket mozgásba hozó törvénytelenségek.

Mivel e pótlási észrevételeim a törvényhozás menetrendje szerint már időn túliak lettek, a választási bíráskodás intézményét, szükség szerint *külön törvényben,* később is szabályozhatónak vélem. Volt már erre példa Magyarországon, amikor az 1874: XXXIII. tc. által elvileg bevezetett kúriai választási bíráskodás anyagi és eljárási szabályait negyedszázad múltán (!) az 1899: XV. tc-ben alkotta meg a törvényhozás.

[5] *Ruszoly* József: A választási bíráskodás Magyarországon. 1848—1948. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1980. E hasábokon ismertette Kajtár István (1983 december, 775—777. old.)

*Sík Ferenc**

A közigazgatási bíróság alkonya 1945—1949

A kiegyezés idején a közigazgatás felett gyakorolható bírói ellenőrzés gondolata nem tartozott az „uralkodó eszmék" közé. Sokan emlékeztek ugyan még arra a nevezetes perre, amelyben egyik félként az uralkodó és az általa vezetett közigazgatás, velük szemben pedig egy hazájából menekülni kényszerült polgár, Kossuth Lajos szerepelt. Ez az ún. bankjegyper 1861-ben Angliában folyt le és egy ideig keretet adott ahhoz, hogy az 1849-ben Magyarországra telepített idegen közigazgatás és az ifjú császár ténykedésének alkotmányosságát nemzetközi nyilvánosság előtt vitatni lehessen. Ettől inspirálva írhatta azt az angol sajtó, hogy „...Kossuthot Magyarország nemzetgyűlése független nemzeti kormányának főnökévé választotta, Ferenc József osztrák császár ellenben csak idegen fegyverek erőszaka által jutott a hatalom

* *Sik Ferenc* A Pénzügyminisztérium Ellenőrzési Főigazgatóságának főmunkatársa (Budapest).

birtoklására Magyarország felett.[1] Úgy tűnhetett, hogy meg lehet találni a megoldást arra, hogy a hatalom nyers erőfölényével az egyébként védtelen polgár a bíróság „hatalmát" szegezhesse szembe. A molnár bizodalmával, aki félelem nélkül mondott ellent uralkodójának: vannak még bírák Poroszországban!

A bankjegyper fellebbvitele során azután az derült ki, hogy majdnem hiába vannak azok a bírák, ők sem állnak a realitások felett. Kossuth és Ferenc József ellentétét a pesti országgyűlésen és nem egy angol törvényszéken kell megvitatni — egyébként Ferenc József Viktória királynő szövetségese — állapította meg a lordkancellár másodfokon.

A kiegyezést követően az állami berendezkedés modernizálását célzó törekvések légkörében természetesnek mondható, hogy az akkori Európa jogállamideáljának egyik jellegzetes eleme, a közigazgatási bíráskodás eszméje is megjelent a magyar jogélet porondján. A bírói kontroll gondolata búvópatakként, eltűnve-felbukkanva jelentkezett. A bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvény tárgyalási szakaszában is megfogalmazták azt az igényt, hogy a bírói hatáskört ki kell terjeszteni a közigazgatási hatóságok (egyes) intézkedéseinek és határozatainak felülbírálására. 1869-ben még meg sem születtek az új típusú bíróságok, amikor erejüket ki akarták próbálni, vajon elégséges lesz-e a közigazgatás túlkapásainak megfékezésére. Az indítvány visszhang nélkül maradt.

1871-ben a községi törvény javaslatának tárgyalása során újra (hamarosan leszavazott) javaslatot terjesztettek elő az iránt, hogy a községek és magánszemélyek panasza alapján rendes bíróságok hatáskörébe kerüljön a döntés a közigazgatási hatóságok jogsértő aktusai fölött.

A közigazgatási bíróság szervezeti formája a képviselőház pénzügyi bizottságának 1879-i javaslatában öltött először testet Magyarországon.[2] 1881-ben gróf Szapáry Gyula pénzügyminiszter hajlandónak mutatkozott lemondani arról, hogy harmadfokon véglegesen döntsön bizonyos adó- és illetékügyekben és (meg nem valósult) törvényjavaslatában kirajzolta a pénzügyi közigazgatási bíróság körvonalait. A törekvés izmosodását jelzi, hogy 1880-ban közigazgatási értekezlet, 1882 őszén pedig a magyar jogászgyűlés tűzte napirendjére a kérdést. Száz éve, az 1884-es év első napján kezdte meg működését az 1883: XLIII. tc. pénzügyi közigazgatási bírósága. A kúria tanácselnökeivel egyenrangú elnökét, valamint annak bíráival egyenrangú ítélőbíráit a király nevezte ki.

A pénzügyi közigazgatási bíróság hármas tanácsban „utolsó fokon és véglegesen" ítélt taxatíve felsorolt határozatok ellen beadott fellebbezések felett, például egyenes adók mérvének megállapítása, adómentességek, adó hibás kiszámítása, adótartozás leírása, adó elengedések, pénzbírságok és végrehajtási panaszok ügyében.

Az 1884-est követő tizenhárom esztendőben a pénzügyi közigazgatás meghatározott szelvényét illetően valósult meg a bírói felülvizsgálat, a kilencvenes években azután egyre határozottabban jelentkezett az az igény, hogy más közigazgatási ügyekre is ki kell terjeszteni a közigazgatási bíráskodást. A motivációk széles skálájában mindkét oldalt, a közigazgatás cselekvési szabadságát, tekintélyét féltő vezérkarát és az igazságszolgáltatásban rejlő garanciák bűvöletében élők táborát is különféle impulzusok hangolták. A millennium mámorában akkor is kívánatosnak tűnt a szinte már fetisizált gondolat továbbfejlesztése, ha ez a közigazgatási hatáskör némi csorbításával járt, különösen akkor, ha a bírói felülvizsgálatot szoros keretek közé szorítják. A közigazgatási bíráskodás kiterjesztése híveinek pedig tudomásul kellett venni azt, hogy a továbblépés eredményeként is csak csonka, egyfokú szervezet alakulhat, általános hatáskör helyett meg kell elégedniük a taxációval, azonban az 1896: XXVI. tc. m. kir. közigazgatási bírósága mégiscsak némileg a közigazgatás bírói kontroll alá helyezése irányában tett lépésnek számított. Ez az út pedig — hitük szerint — az alkotmányos eszméhez, Európához, a jog diadalához kellett hogy vezessen.

Az új, millenniumi közigazgatási bíróság elnöke már a kúria elnökével volt egyenlő rangban, még a kezelőszemélyzetet is a belügy- és a pénzügyminiszter nevezte ki. Két osztályra tagozódott: az általános közigazgatási osztályra és a pénzügyi osztályra, az utóbbiba a megszűnt pénzügyi közigazgatási bíróság személyzete olvadt be, amelynek elnökét másodelnökként, bíráit rendes bírákként vették át. Az 1896: XXVI. tc. tulajdonképpen az általános közigazgatási osztályt hozta létre és hozzáépítette a régi pénzügyi közigazgatási bírósághoz.

Az 1896: XXVI. tc-ről, mint alkotmányos jelentőségű jogszabályról szélsőségesen ellentétes nézetek keletkeztek. Egyesek az egész törvénytár legbecsesebb alkotását tisztelték benne, mások lesújtó bírálatot gyakoroltak fölötte, mondván: „ez a törvény a kormányzat abszolutisztikus rendszerének puszta leplezésére szolgált azzal, hogy a szabadságjogok független bírói védelmét sürgető közvélemény felé bizonyos látszatengedményt jelentett, de valójában a közigazgatás előjogainak megóvását célozta, elvonva a határozataik feletti ítélkezést a rendes bíróságok elől."[3] Beszéltek a közigazgatási bíróságról, mint „egy állam felett álló szerv"-ről, amely a „jogállam épületének betetőzését" jelentette,[4] elhangzott viszont az is, még ugyanaznap, hogy „a közigazgatási bíróság hatásköre kigúnyolása minden bírósági hatáskörnek."[5] Wekerle Sándor volt pénzügyminiszter egy évtizeden át volt a közigazgatási bíróság elnöke, ezután a miniszterelnöki pozíciót töltötte be, majd utána 27 éven át Wlassics Gyula, volt vallás- és közoktatási miniszter állt a bíróság élén.[6] A kérdés körüli hajdani viták hevességét érzékelteti, hogy akadt aki feltételezte: a közigazgatási bíróság arra kellett, hogy álláslehetőséget adjon bukott minisztereknek.

A kérdéskör tudós ismerője, Martonyi János véleményünk szerint okkal int: „...a közigazgatási bíráskodás hazánkban kiépült, kompromisszumos és

[1] Kossuth Lajos, az ügyvéd. Az Országos Ügyvédi Tanács kiadása, 1978. 240—259. old.

[2] *Pilisy* Lajos: A pénzügyi közigazgatási bíróság. In.: A magyar közigazgatási bíróság 50 éve. H. n., 1947. (A továbbiakban: Közig. Bírg. 50.) 14. old.

[3] Az értékelés szélsőségeiről *Martonyi* János: Az ötvenéves Közigazgatási Bíróság. Klny. a Városi Szemle, XXXIII. évf. 3. old.

[4] Székely Imre Kálmán az országgyűlés 1949. január 13-i ülésén.

[5] Ries István igazságügyminiszter, uo.

[6] *Martonyi:* i. m. 12. old.

befejezetlen rendszere irányában sem áradozó magasztalásnak, sem megvető elutasításnak nincs helye..."

*

A közigazgatási bíróság 1945 áprilisában újra kezdte működését, június 5-én pedig megtartotta a felszabadulást követő első teljes ülését is.[7] Állást foglalt az ideiglenes nemzetgyűlés közjogi állása, jogszerűsége mellett, hivatkozva arra, hogy az bizonyos alaki kellékek híján ugyan, tevékenységében viszont a nemzet többségének akaratára támaszkodva tanácskozik. Megbélyegezte a Szálasi-féle bábkormány alkotmányellenes létrejöttét és hangsúlyozta, hogy korábbi tevékenysége során sem tartotta magát annak törvénytelen rendeleteihez. Az 1944. november 1-én kibocsátott 3840/1944. M. E. sz. rendelet 20. paragrafusa hiába rendelte el, hogy hivatalból fel kell függeszteni az eljárást azokban az ügyekben, melyekben félként zsidó szerepel. A közigazgatási bíróság ezeket az ügyeket is elbírálta és ítélettel zárta le.

Két pozitív elemet fedezhetünk fel az újjáalakult bíróság alapállásában: a Szálasi-éra alkotmányosságának nem is újkeletű tagadását és az ideiglenes nemzetgyűlés közjogi alátámasztását.

Az ideiglenes nemzetgyűlés elnöksége Csorba Jánost, Budapest polgármesterét nevezte ki a közigazgatási bíróság elnökévé, aki 1945. június 18-án foglalta el tisztségét.[8] Elnöki székfoglalójában irreálisan túlzott jelentőséget tulajdonított a közjogi bíráskodásnak, addig ment el, hogy a múltban e téren fennállott hiányosságok voltak a magyar nemzetet ért katasztrófa okai.[9] A továbblépés irányát akként vázolta, hogy olyan semleges, legmagasabb bírói fórum megteremtésére van szükség, amely az állampolgárok és a közigazgatás közötti ellentétekben teljesen független, minden befolyástól mentes szervként járhat el. Alapelve az legyen, hogy az állampolgári szabadság az állam pillére, ezt a szabadságot csupán a valódi értelemben és nem a bürokrácia szempontjából vett közérdek korlátozhatja. Minden állampolgárnak jogot kell adni arra, hogy szabadságjogain esett sérelem esetén jogsegélyért végső soron a közigazgatási bírósághoz forduljon. Biztosítani kell ezenfelül a köztisztviselő jogvédelmét is a pártérdekeket képviselő miniszterrel szemben.

Csorba programjának gondolatmenete egyes polgári ellenzéki pártok programjából fakad. A Demokrata Néppárt 1945-ös debreceni nyilatkozatában szerepel az a megállapítás, hogy az embernek vannak olyan személyes szabadságjogai, amelyeket az állam „nem kobozhat el", az élethez, a megélhetéshez és a fajfenntartáshoz „az államtól függetlenül" illeti meg a jog minden embert.

Ezután a program így folytatja: „Követeljük...

10. Az alapvető szabadságjogok szavatolása érdekében és a demokratikus jogokkal való visszaélés kiküszöbölése céljából az alkotmánybíráskodás bevezetését...

13. A végrehajtó hatalomnak nemcsak a törvényhozás, hanem a bíróság által történő ellenőrzését és e célból a közigazgatási és a munkaügyi bíráskodás korszerű megszervezését."

A Polgári Demokratikus Párt ugyancsak 1945-ös budapesti programja hasonló vágányon halad: követeli a kibocsátott rendeletek hatékony ellenőrzésére állandó parlamenti bizottság megszervezését, az egyes miniszterek körül a törvényhozás képviselőiből álló tanácsadó testület létesítését, a „hatalmak megoszlásának intézményes biztosítását... az alkotmánybíráskodás és a közigazgatási bíráskodás kiépítése útján..."[10]

Az újraindulás lendületében tehát — határozott szervezeti elképzelés nélkül ugyan — de már 1945-ben hangsúlyosan jelentkezik nemcsak a közigazgatás, hanem az alkotmánybíráskodás iránti igény is. A polgári ellenzék „jámbor óhajait" azonban a közélet tényei nem támasztották alá. A szeptember 16-án kihirdetett 1945: VIII. tc. érzékenyen megnyirbálta a közigazgatási bíróság hatáskörét. Éppen két évtizedre terjedt a képviselőházi és felsőházi választások feletti bíráskodásra az 1925: XXVI. tc. adta felhatalmazás, ennek múltával az új jogszabály átruházta azt a Választási Bíróságra, amely vegyes, bírákból, illetőleg a választáson résztvevő pártok kiküldötteiből álló testület volt.

A lényeget nem érinti, hogy az egyik kijelölt bírát az igazságügyminiszter a közigazgatási bíróságból vette. (1945: VIII. tc. 53. §) Az ideiglenes nemzetgyűlés szeptember 13-i ülésén Molnár Kálmán oppozíciójában arra hivatkozott, vitatva a választójogi javaslat indoklását, hogy a felszabadulást megelőző évtizedben kifejtett közigazgatási bíráskodás a haladó szellem védelmének utolsó alkotmányos védőbástyáját testesítette meg. A törvényjavaslat előadója mesteri tömörséggel utasította vissza Molnár ellenindítványát: „...volt idő, amikor a közigazgatási bíróság Bethlent védte Gömbösékkel szemben... Mi azonban a magyar demokráciát akarjuk védeni, nemcsak a redivivus Gömbössel, de a redivivus Bethlennel szemben is!"[11]

A Választási Bíróság tehát kiszorította a közigazgatási bíróságot, ezzel pedig láncszemévé vált annak a folyamatnak, melynek során kormányrendeletek és más jogszabályok a bírói útra terelés helyett egyeztető bizottságokra, döntőbizottságokra ruházták az olyan jogviták eldöntését, amelyek többé-kevésbé politikai vagy bizalmas jellegűek voltak. Csak példaként említjük a 4800/1945. M. E. sz. rendeletet, amely a saját rendelkezéseinek alátámasztásával kapcsolatban felmerült jogvitákat bírói út kizárásával egyeztető bizottság elé utalta, a 9590/1945. M. E. sz. rendeletet, amely szerint az igazságügyi és a pénzügyminiszter együttes előterjesztésére „jogorvoslat kizárásával a minisztérium határoz", valamint az 5350/1946. M. E. sz. rendeletet, amely a népjóléti miniszter által szervezett döntőbizottságot ruházta fel a végleges elintézés

[7] A közigazgatási bíróság teljes ülésein történtekkel kapcsolatban lásd *ifj. Márffy* Albin: Tallózás a közigazgatási bíróság teljes ülési jegyzőkönyveiben. In.: Közig. Bírg. 50., 361—366. old.

[8] *Martonyi:* i. m. 12. old.

[9] *ifj. Márffy* Albin: i. m.

[10] Mindkét programra nézve lásd: *Izsák* Lajos: Polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944—1949. Kossuth Kiadó, 1983. 286—287. és 291. old.

[11] Faragó László (szd) 1945. szept. 13.

jogkörével.[12] Olyan esetben pedig, amikor elvi okok továbbra is indokolták a közigazgatási intézkedés által érintett ügyfél, illetőleg a közigazgatási hatóság között felmerülő vita független bírói útra terelését, az egyik államosítási törvényjavaslat a közigazgatási bíróság ismételt mellőzésével a kúrián belül alakult különbíróságot kívánta hatáskörrel felruházni.[13]

1945—46-ra a polgári ellenzék táborát kivéve a közigazgatási bíróság csakúgy, mint általában a bíróságok hitelüket veszítették a közvélemény szemében. Formai oka ennek az lehetett, hogy jórészt a régi rendszer jogszabályait alkalmazták a régi alakiságok között, olyan fórumok voltak, ahol a megújuló közigazgatás egyes aktusai és törekvései mintha egy letűnt, idegen világ ellenszenves, felesleges kontrollja alá kerültek volna. A kedvezőtlen döntést az ilyen fórumtól mindenki elviselhetetlennek érezte. A hitelvesztés tartalmi oldala nem szorul bővebb kifejtésre. Midőn Eckhardt Sándor azt ajánlja, hogy az alkotmány védelmét a nemzetgyűlésen kívül bízzák még külön, független bíróságra is, Marosán György ingerülten szól közbe: Letegyük a reakciós bíró kezébe?[14]

A közigazgatási bíróság nem tudott felülemelkedni a sértett arisztokratizmus diktálta reagáláson, képtelen volt demonstratív lépéseket tenni annak érdekében, hogy igazolni próbálja létjogosultságát, együttműködési készségét az új államrend megteremtésében. Ehelyett 1945 szeptemberében kifogásolta a Nagy-Budapesten tartandó törvényhatósági választásokat érintő kormányrendeletet,[15] miután pár nappal korábban az 1869: IV. tc. 19. §-ára hivatkozással már egy sor kormányrendeletet kifogás tárgyává tett.[16] A kúria sem szolgáltatta bölcsebben a jogot: egy magános fél által az állam ellen indított perben zárlatot rendelt el a kincstár ellen. A baloldal hevesen reagált: Ez a döntés sérti az államot, az állami tekintélyt, a józan észt, a demokrácia célkitűzéseit. Ugyancsak a kúria „prominens fasisztáknak" ítélt meg felmondás vagy végkielégítés címén jelentős összegeket.[17] Nem véletlen, hogy magyar jogi szakfolyóiratban tették közzé Gustav Radbruch megállapítását: „Két elv segítségével tudta a nacionálszocializmus a híveit, egyrészt a katonákat, másrészt a jogászokat magához bilincselni: parancs az parancs és törvény az törvény."[18]

A földreformmal kapcsolatos egyes kérdéseket szabályozó 1946: IX. tc. 29. §-a kimondta, hogy a földreform végrehajtásából származó károkért — ide nem értve a bűncselekmények által okozott károkat — a végrehajtásban résztvett szervek ellen kártérítési igényt érvényesíteni nem lehet. Ebben az esetben éppen azt tekintették garanciális jellegű intézkedésnek, hogy az egyértelműen pozitív közigazgatási akciókat nem engedték megzavarni az egyértelműen negatívnak ítélt bíróság feltételezhető ellenintézkedései által. Néhány hónappal később pedig a népbírósági hatáskör megőrzése érdekében szóló igazságügyminiszter (!) mondta a következőket: „...ezeket az ügyeket nem szabad azoknak a bíróságoknak kezében hagyni, amelyek igenis 25 év alatt megszokták, hogy mindentől undorodtak, ami demokrácia... Törekynek, Kristófnak, Krayzellnek és a többinek szelleme ma is ott kísért a magyar bíróságok felett..."[19]

A helyzet kritikussá vált, egyre erősebbnek tűnt az a felfogás, hogy kiúttalanul, megváltoztathatatlanul, a múlt által determináltan egyszer s mindenkorra a bíróság megbélyegzett intézménynek, s bíráskodás pedig reakciós mesterkedésnek minősül. A bíróságot az idő szerint alkalmatlannak tekintették arra, hogy bármiféle garanciális működést fejtsen ki, kivált hogy alkotmányos kontrollt gyakoroljon. Éppen ellenkező irányban történtek lépések, előfordult, hogy közigazgatási döntéstől tették függővé bizonyos követelések bírói úton történő érvényesítését.[20]

Az események azonban más szálon is futottak, itt ellentétes tendenciák nem is jelentéktelen kibontakozása volt tapasztalható. A Magyarország államformájáról rendelkező 1946: I. tc. megalkotta a köztársaságot, bevezetőjében pedig megfogalmazta az állampolgárok „természetes és elidegeníthetetlen jogait". Ehhez sorolta a személyes szabadságot, az elnyomatástól, félelemtől és nélkülözéstől mentes emberi élethez fűződő jogot, a gondolat és vélemény szabad nyilvánítását, a vallás szabad gyakorlását, az egyesülési és gyülekezési jogot, a tulajdonhoz, a személyi biztonsághoz, a munkához és a méltó emberi megélhetéshez, a szabad művelődéshez való jogot, valamint az állam és az önkormányzatok élete irányításában részvétel jogát.

A közigazgatási bíróság tagjai az 1946. március 14-i teljes ülésen tették le az esküt a köztársasági törvényre. Továbbra is tapasztalniuk kellett, hogy nem élvezik a nemzetgyűlés bizalmát. Szeptemberben foglalkoztatta a törvényhozást az a kérdés, hogy milyen fórum döntsön összeférhetetlenségi ügyekben,[21] képviselőkből álló parlamenti bíróságra bízták az összeférhetetlenségi ügyek végső eldöntését, mellőzve azt a felmerült lehetőséget, hogy a közigazgatási bíróság keretén belül szervezzenek e célra külön tanácsot, amely alkotmánybíróságként járna el.

1947-ben volt a közigazgatási bíróság fennállásának félszázados évfordulója. Ennek tulajdoníthatjuk, hogy februárban a Kisgazdapárt a nemzetgyűlés nyilvánossága elé tárta a jubiláló bíróság jelentőségével kapcsolatos álláspontját.[22] Az előadó valóságos himnuszt zengett arról, hogy 1897 és 1947 körülményei között egyaránt mennyire aktuálisak az alapjogszabály miniszteri indokolásának megállapításai: „a közigazgatási bíróság intézményének életbe léptetésével nemcsak az egyesek és testületek jogainak védelme lesz az eddiginél hatékonyabb, nemcsak a közigazga-

[12] A 4800/1945. M. E. a magánalkalmazotti jogviszonyt, a 9590-es a szocialista, antifasiszta vagy demokratikus magatartással összefüggő hátrányok megszüntetését, az 5350-es a baloldali politikai magatartással összefüggésben szenvedett hátrányok jóvátételét rendezte.

[13] Vajda Imre (szd) előadó a nemzetgyűlés 1946. augusztus 8-i ülésén.

[14] A nemzetgyűlés 1946. január 30-i ülésén.

[15] Az ideiglenes nemzetgyűlés 1945. szept. 11-i ülésén.

[16] Az ideiglenes nemzetgyűlés 1945. szept. 6-i ülésén.

[17] *Sömjén* Pál: Az igazságügyminisztérium jogügyi hivataláról. In.: Állam és Közigazgatás, 1949. 347—348. old.

[18] Otto *Grotewohl:* A weimari alkotmány hibái. In.: Állam és Közigazgatás, 1949.

[19] Ries István a nemzetgyűlés 1946. aug. 7-i ülésén. Erőss János (kg) közbeszólt: Az a miniszter úr feladata, hogy jobb bíróságokat csináljon! Ne testületileg piszkolja a bíróságot!

[20] Az 1947: V. tc. 8. § a földreformmal kapcsolatban a juttatottakkal vagy az államkincstárral szemben a volt tulajdonosok részéről támasztott követelések esetében.

[21] A nemzetgyűlés 1946. szept. 26-i ülésén.

[22] Lénárt István a nemzetgyűlés 1947. február 13-i ülésén.

tási határozatok vagy intézkedések által okozott sérelmek nyernek az eddiginél teljesebb orvoslást, hanem a közigazgatási hatóságok működésének ellenőrzése egy újabb szervezetet nyer s a törvényeknek, rendeleteknek és hatósági intézkedéseknek pártatlan, minden egyoldalúságtól mentes alkalmazását és végrehajtását, ezzel az egyéni szabadság erőteljes védelmét fogja biztosítani". Egy szót sem ejtett arról, hogy az elmúlt fél évszázad tényleges gyakorlata milyen töredékesen valósította meg ezt a célkitűzést. A közigazgatási bíróság elé került ügyek kétharmadát valójában adó- és illetékügyek tették ki, minthogy a millennáris reform nem szélesítette ki radikálisan a hajdani pénzügyi közigazgatási bíróság tevékenységi körét. Az újonnan létesített ügykörbe is főként anyagi természetű ügyek kerültek: községi pótadók, betegápolási költségek, illetmény- és nyugdíjügyek. Közjogi természetűek csak a választásokkal és a választójoggal összefüggő viták voltak a közigazgatási bíróság 1925—1945 közötti gyakorlatában. A közigazgatási bíráskodás kérdésének kiváló ismerője és elvi támogatója, Martonyi János állapította meg, hogy egyéb közjogi ügyek terén „alig kerültek a közigazgatási bíróság elé panaszok és így ezekben persze komoly joggyakorlat sem fejlődhetett ki".[23]

Lénárt István nemzetgyűlési beszédében ezután az 1926-os és 1935-ös választási bíráskodást méltatta, sürgette a közigazgatósági bíróság továbbfejlesztését és beillesztését az új magyar alkotmány keretébe. Egyúttal kénytelen volt felpanaszolni, hogy legutóbb „a bíróság fenntartási költségeinek megállapítása olyan szűkkeblűen történt, hogy csak a bíróság elsorvasztására alkalmas..." A magyarázatot erre a kommunista Kiss Károly adta meg a közigazgatási bíróságnak a törvényhatósági tisztviselőválasztások során hozott aktuális döntéseit értékelve: ...„ez a bíróság ítéleteiben a demokratikus eszmét nem tudja kellően érvényesíteni... előfordult, hogy megsemmisítettek egy alispánválasztást azért, mert az alispánnak nem volt meg a jogi képesítése és ragaszkodtak a helytelenül megfogalmazott rendelet betű szerinti értelmezéséhez... a közigazgatási bíróság mai összetételében és szervezetében a demokrácia fejlődésének nem segítője, hanem fékezője... az alkotmányosság, a törvényszerűség védelmének a címén sokszor a reakció törekszik a haladás erőinek megállapítására..."[24]

A nemzetgyűlési vitát követően négy nappal a közigazgatási bíróság teljes ülést tartott. Ünnepélyes formában meghatározták azokat a teendőket, amelyek a köztársasági törvény bevezetőjéből, az ember természetes és elidegeníthetetlen jogainak biztosításából a közigazgatási bíróságra hárulnak. Lényegében hatályát vesztettnek nyilvánítottak minden olyan korábbi jogszabályt és jogszabályi rendelkezést, amely formailag érvényes ugyan, de ellentétes a köztársasági törvény bevezetőjével, az abban felsorolt emberi jogokkal.

A február 17-i teljes ülés nem szólt arról, hogy milyen eljárást kíván követni a közigazgatási bíróság akkor, ha nem valamely korábbi, hanem éppen újabb jogszabályról állapítaná meg az alkotmánysértő jellege. Nyilvánvalóan erre is fel akarta jogosítani magát, amint az elnökének, Csorba Jánosnak írásából is kiderül: „Egész történelmünk legjelentősebb törvénye az 1946: I. tc., amely biztosítja az emberi jogokat, a közigazgatási bíróság pedig feladatának tekinti, hogy őrködjön a törvény végrehajtása felett. A közigazgatási bíróság útja a magyar alkotmány piramisának csúcsára vezet, ahol mint egyenrangú fél foglalja el helyét a törvényhozó és végrehajtó hatalom mellett...[25] Ha még maradt kétségünk, olvassuk el dr. Gál Jenő írását a jubileumi kötetben: „...a közigazgatási bíráskodásnak végső fokon a legfőbb közjogi bíróság feladatát kell betöltenie... Szükséges ennélfogva, hogy a közigazgatási bíróság a neki biztosított törvényes hatáskörben az alkotmányjog és a közigazgatás terén felmerülő minden vitás ügyben — szükség esetén panasz nélkül is — dönteni jogosított legyen." Aktuális működésük politikai töltését ért bírálatokat nem voltak hajlandók figyelembe venni, valójában kilátástalan helyzetükben[26] a csillagokba szárnyalás illúzióját választották: célul tűzték ki, hogy bárki és bármilyen közjogi vagy közigazgatási jogvitás ügyben független bírósághoz fordulhasson a sérelem orvoslásáért.[27]

Teljesen egybehangzóan történt ez a (Barankovics-féle) Független Magyar Demokrata párt 1947-es programjával, amely szerint a köztársaság alaptörvényébe (!) foglalt emberi szabadságjogok gyakorlati biztosítása céljából intézményesen kell gondoskodni arról, hogy se a törvényhozó, se a végrehajtó hatalom ne tehessen azokat meghiúsító intézkedéseket... legyen egy független bírói fórum, amely előtt az állampolgárok panaszjoggal (sic!) élhetnek, ha úgy érzik, hogy a törvényhozó hatalom vagy a rendeleteket kibocsátó kormány nem tiszteli azokat az alapjogokat, amelyeket a köztársaság alaptörvénye minden állampolgár számára kivétel nélkül és egyenlően biztosított."[28] Ugyanakkor ismételten éri elmarasztaló kritika a bíróságok tevékenységét, a Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság is továbbított ilyeneket Rajk László belügyminiszterhez.[29] A kúria konkrét ügyben kimondta, hogy Budapest 1944 november-decemberében sem csatatérnek, sem ostromzár alá vett helynek nem volt minősíthető, ezért érvénytelennek nyilvánították egy üldözött személy kiváltságos végrendeletét. A döntés azon alapult, hogy a felszabadító csapatok Budapest határától 8 kilométernél messzebb voltak, figyelmen kívül hagyva, hogy a vonatkozó 1876-os jogszabály meghozatala után a hadviselés körülményei megváltoztak.[30] Időközben megjelent pl. a légierő...

A bírák és az államügyészségi tagok áthelyezéséről rendelkező 1948: XXII. tc. megkülönböztetően kezeli a kúria, valamint az ítélőtábla bíráit, nem említi viszont a közigazgatási bíróság bíráit. Nem juthat szóhoz a közigazgatási bíróság a törvényhatósági

[23] Az ötvenéves közigazgatási bíróság. In.: Városi Szemle, XXXIII. 10—11. old.

[24] A nemzetgyűlés 1947. február 13-i ülésén.

[25] A hegyoldalról. In.: *Közig. Bírg. 50.*

[26] *Martonyi* írta 1947-ben, hogy a közigazgatási bíróság eltemetése „ott lebeg napjaink levegőjében". L. 25. jegyzet.

[27] *Csorba* János nyilatkozata. Pénzügy és Közigazgatás. 1947. 5—6. old.

[28] *Izsák* Lajos: i. m. 348. old.

[29] L. a rendőrség történetéből c. rovatot a Belügyi Szemle, 1983. 10. sz.

[30] *Sömjén* Pál: i. m. a végrendelet alaki kellékeiről rendelkező 1876: XVI. tc. 29. §-ával kapcsolatban.

tisztviselők választásának kontrollálása által sem, mert az 1948: XLII. tc. a Nagy-Budapest területén levő önkormányzatok tagjainak megbízatását 1949. december 31-ig meghosszabbította.

1949. január 13-án az országgyűlés napirendjére került a közigazgatási bíróság megszüntetéséről szóló törvényjavaslat tárgyalása.[31] Egy füst alatt a hatásköri bíróság megszüntetésére is sor került, noha erről a törvényjavaslat címében nem történt említés. A vita annyira túlérett, a megoldás annyira egyértelmű volt, hogy még az ellenzési szónok is abból indult ki, hogy felszólalása nem lesz alkalmas arra, hogy a kormányzat elhatározását megváltoztassa. „...úgy látszik, hogy valóban megkondul a lélekharang a közigazgatási bíráskodás és bíróság felett". — hangzott a megállapítás —[32] azonnal jött a közbeszólás: Ideje már! A szenvedélyek nem is korbácsolódtak fel igazán, az ellenzék gyakorlatilag megelégedett azzal, hogy a közigazgatási bíróságról néhány elismerő mondat kerüljön jegyzőkönyvbe.

Tóth Endre újszerűen közelítette meg a kérdést: „...naivitás lenne azt hinni, hogy a közigazgatási bíróság képes megbirkózni az államhatalommal, ha az rendszeréből kifolyólag szembenállt az emberi jogokkal. Alig tehető fel, hogy közigazgatási bírói úton[33] lehetne panaszt érvényesíteni például a nélkülözéstől mentes emberi élet megsértése, vagy a munkához való jog megsértése miatt... sem munkásságunk, sem parasztságunk nem sinylődött volna és nem vérzett volna úgy el, ahogyan elvérzett a polgári rend alatt, azért, mert ezeket az alapvető jogokat éppen a polgári rend jogrendszere és bíróságai nem biztosították... Az emberi és állampolgári jogok érvényesítése csak az államapparátus és a közigazgatás alapvetően demokratikus, jogszerű működésének lehet természetes következménye."

Ries István igazságügyminiszter az eredmény biztos tudatában mondott zárszót, amelybe a megszüntetett apparátus iránt az elismerés morzsája sem került. Elmondta, hogy „a régi időkben annak a miniszternek egészen mindegy volt, hogy neki a vármegyei alispánt kell-e utasítania, vagy a budapesti büntető törvényszék elnökét. Mit gondolnak Önök, hogy Töreky és Szemák mindent a saját szakállukra csináltak, mint „független" bírák, vagy pedig a mindenkori kormány utasítására cselekedtek?" Olyan közbeszólás nem hangzott el, hogy itt tulajdonképpen nem róluk, hanem Wekerle és Wlassics hagyatékáról van szó.

A közigazgatási bíróság megszűnésével adó- és illetékügyekben a Pénzügyminisztérium kebelében alakult meg a jogutód pénzügyi döntőbizottság, közszolgálati illetményügyekre illetményügyi döntőbizottság létesült, bizonyos ügycsoport a rendes bíróságok hatáskörébe került, a hatásköri bíróságot a hatásköri döntőbizottság váltotta fel. A fel nem sorolt ügyekben pedig a végleges elintézés fóruma az illetékes miniszter lett. A kérdés még egyszer került nyilvánosság elé: Zalán Kornél írt róla finoman cizellált, tárgyilagos megemlékezést „Búcsú a közigazgatási bíróságtól" címmel.[34]

*

A közigazgatási bíróság a felszabadulást követően rosszul mérte fel lehetőségeit, ezzel maga is hozzájárult hatásköre szűkítéséhez, majd a szervezet későbbi felszámolásához. Érdemei felemásak, ideáljai idejétmúltak voltak, az 1946: I. tc. őrzőjeként elképzelt alkotmánybírósági aspirációja minden realitást nélkülözött.

Megszüntetésével az a bíróság hagyott fel tevékenységével, amely ténylegesen sohasem volt képes az állampolgároknak a közigazgatási túlkapások ellen hatékony jogvédelmet biztosítani. Nem itt kell megválaszolni azt, hogy a lényegét tekintve pénz- és illetményügyi, egy húsz éves periódusban ezenfelül választási bíráskodást is ellátó testület miért volt képtelen arra, hogy működése során bármikor is eleget tegyen azoknak az éppen évszázados elvárásoknak, amelyek a közigazgatás bírói kontrollját, garanciális jelentőségét tulajdonítottak neki. 1949-ben úgy fogalmaztak, hogy csak a közigazgatási bíróság szűnt meg, a közigazgatási bíráskodást új szervek folytatják tovább. Manapság is úgy véljük, hogy a kérdés jogi és politikai jelentősége egyaránt megkívánja, keressük a módját annak, nehogy az igazgatási szervek erőfölénye eltorzíthassa a velük mindennapos kapcsolatba kerülő állampolgárok ügyféli kapcsolatát.[35]

[31] Az 1947—1951. országgyűlés naplója V. köt. 179—206. tömb.

[32] Vészy Mátyás.

[33] A „bírói" szó értelemszerű kiegészítés a naplóban nem szerepel.

[34] Állam- és Közigazgatás, 1949. 236—242. old.

[35] *Kilényi* Géza: Az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálata a szocialista jogfejlődés türkében. In.: Tanulmányok az ellenőrzési rendszer továbbfejlesztéséről. Bp. 1982. 115. old.

*ifj. Trócsányi László**

Az interpellációs jog egyes elméleti és gyakorlati kérdései

I.

A legfőbb képviseleti szervek (elnevezésük országonként változó: parlament, országgyűlés, nemzetgyűlés, alsóház-felsőház stb.) tanácskozásainak fontos tárgya a képviselők (küldöttek stb.) kérdései és interpellációi. Az interpellációs jog a kérdezési jogból fejlődött ki, oly módon, hogy a kérdezési jogot nem szorította háttérbe, azaz mind a mai napig a legtöbb ország házszabálya mind a két jogintézményt szabályozza, bár elvétve találunk olyan országokat is, amelyek vagy csak a kérdezési jogot, vagy az interpellációs jogot ismerik el.[1]

A kérdezési jog (interrogációs jog) és az interpellációs jog között alapvető különbségek vannak. Mind a két intézmény alapvető rendeltetése a kormány, ill. annak tagjainak ellenőrzése, valamint információk szerzése a kormányhoz, ill. a miniszterekhez intézett kérdések útján. Míg azonban a parlamenti ellenőrzés mechanizmusán belül a kérdezési jog csak közvetve szolgálhatja a kérdés címzettjének ellenőrzését, addig az interpelláció magában rejti a közvetlen ellenőrzés lehetőségét. Az egyszerű kérdésfeltevés ugyanis általában nem politikai jellegű, így a képviselők azt jelentős részükben választókerületük, vagy egyes választóik közvetlen érdekeinek megvédésére veszik igénybe. Ennek megfelelően a kérdések tartalma arra vonatkozik, hogy valamely tény igaz vagy nem, valamely információ eljutott-e a kérdés címzettjéhez, vagy sem, a kérdés címzettje szándékozik-e valamely meghatározott ügyben intézkedést tenni vagy nem.[2] Processzuális oldalról megközelítve a kérdésre adott válasz után nincs a parlamentben vita, azaz kétoldalú viszonyról beszélhetünk, mely a megkérdezett válaszadásával meg is szűnik. Így a válasznak közvetlenül nincs szankciója. Az más kérdés, hogy közvetve lehet szankció, hisz a kérdező nem megfelelő válasz esetében már folyamodhat olyan ellenőrzési eszközökhöz, melyek a megkérdezett felelősségének megállapítására alkalmasak.

Ezzel szemben az interpelláció — klasszikus értelmében — alkalmas a meginterpellált közvetlen ellenőrzésére, s esetleges felelősségének megállapítására. Az interpelláció ugyanis általában politikai tartalmú kérdés, mely többségében országos érdekeket fejez ki, bár nem kizárt egyedi ügyekben is interpellációt benyújtani, ha az alkalmat nyújthat a felelősség megállapítására. Az interpelláció nagyobb súlyát a házszabályok is értékelik, s ennek megfelelően a legtöbb ország parlamentjében az interpellációval kapcsolatos számos processzuális szabály ismeretes.[3] E processzuális szabályok között házszabályonként eltérés van — így különösen abban, hogy egyes országokban az interpellációt csak a miniszterekhez lehet benyújtani, addig más országokban csak a kormányhoz, vagy mind a kormányhoz és a miniszterekhez, továbbá vagy egy képviselő is benyújthat interpellációt, vagy csak a házszabályokban előírt számú képviselő nyújthat be interpellációt stb. —, de közös jellemzőjük az, hogy az általa elindított folyamatnak nem gazdája többé az interpelláló személy — azaz, ellentétben a kérdezési joggal, háromoldalú viszonyról (interpelláló képviselők, meginterpellált, plénum) van szó, s ennek megfelelően a meginterpellált válaszának elfogadásával az interpellálón kívül a képviseleti szerv is határoz, állást foglal.[4] A fentiekre figyelemmel processzuális szempontból a klasszikus interpellációs jog két dologban lényegesen különbözik a kérdezési jogtól. Nevezetesen: először, az interpelláció általános vitát válthat ki; másodszor — kapitalista országok házszabályai szerint — közvetlen politikai szankcióval jár, amennyiben a vita bizalmi szavazásban tetőzhet, kifejezve a képviselőház elégedettségét vagy elégedetlenségét a meginterpellált válaszával.

II.

1. A polgári átalakulást megelőzően, a rendi országgyűléseken a követek kérdésfeltevési, ill. interpellációs joga ismeretlen volt. A királyi előterjesztések mellett az országgyűlés tanácskozási tárgyai közé tartoztak az ország kívánalmai és sérelmei (postulata et gravamina regni, postulata regnicolarum), de ezek nem tekinthetők a képviselői interpelláció jogelődjének.[5] A sérelmek elsősorban jogsértések orvoslására irányultak, bár nem csak nagyobb jelentőségű ügyek vonatkozásában, hanem a legkülönbözőbb kérdések, vitás ügyek, magánosokat ért jogtalanságok esetében is előterjesztették az országgyűlés felé azokat. Ezért Eszterházy Miklós nádor 1637. évi házszabály javaslatában inti a rendeket, hogy ne vegyítsék magánügyekkel a közdolgokat s magánsérelmeiket vagy a törvénykezés útján igazíttassák el, vagy ha az ügynek általánosabb érdeke is volna, halasszák későbbi időre.[6]

A sérelmek előterjesztése sem volt automatikus, így elképzelhető volt, hogy számos sérelem el sem jutott az uralkodóhoz. A sérelmek összeállítása és elfo-

---

* *ifj. Trócsányi László* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos segédmunkatársa (Budapest).

[1] Machinery of Parliamentary Control — Parlaments. A comparative study on the structure and functioning of representative institutions in fifty-five contries. New and compl. rev. ed. prep. by Michel Ameller. IPU. London, 1966. 288—304. old.

[2] A kérdésfeltevés tartalmára vonatkozóan ld. *Pikler* Kornél: A parlamentáris kormányzati rendszer és a közigazgatás irányítása. II. rész. A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata. Bp. 1983. 186 old.

[3] *Pikler* Kornél: i. m. 188—190. old.

[4] *Bihari* Ottó: Az államhatalmi képviseleti szervek elmélete. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó, 135—137. old.

[5] Ld.: *Pecze* Ferenc: Az interpellációs jog kialakulása és érvényesülése. — Jogtörténeti tanulmányok. Tankönyvkiadó, 1983. 239—241. old.

[6] Közli *Salamon* Ferenc: Rendi országgyűléseink jellemzéséhez. Értekezések a történeti tudományok köréből. Pest, 1869. 13. old.

gadása az alsó táblán történt, majd az alsóház a sérelmeket átküldte a főrendekhez, ahol azokat a főrendek cenzúra alá vették, s közölték észrevételeiket az alsó táblával. Több alkalommal történt üzenetváltás után végül mindkét tábla megegyezésével került sor a sérelmek végleges összeállítására (compilatio gravaminum). Későbbiek során a kerületi ülések is jelentős szerepet kaptak a postulatumok és gravamenek kidolgozásánál.[7]

A gravamenek a rendi országgyűléseken igen jelentős szerepet játszottak,[8] de nem hasoníthatók össze a képviselők kérdezési, ill. interpellációs jogával. A sérelmek előterjesztésére ugyanis elsősorban a közhatóságok által elkövetett törvénysértések esetén került sor — függetlenül attól, hogy a törvénysértések egyesek vagy testületek jogait sértette — s azok orvoslása nem volt kötelező az uralkodó részéről. A sérelmek előterjesztése nem az uralkodó, ill. a közhatóságok működése feletti ellenőrzést szolgálta, hanem egyezkedést, néha jogszolgáltatást szándékozott elérni az uralkodó és a rendek között.

2. Az interpellációs jog kialakulása a polgári átalakulás időszakára nyúlik vissza. A parlamenti ellenőrzés mechanizmusából következően a parlamentnek, ill. annak tagjainak olyan jogosítványokkal kellett rendelkeznie, amelyek lehetővé tették az egyre növekvő hatáskörrel rendelkező kormány ellenőrzését. A közvetlen plénumi ellenőrzési formának egyik eszközeként alakult ki a képviselők kérdésfeltevési és interpellációs joga. A miniszterek parlamenti felelősségéből ugyanis egyenesen következett, hogy a képviselőház tagjai kérdéseket intézhetnek és interpellálhatnak a kormányhoz vagy annak valamelyik tagjához, kormányzati vagy igazgatási tevékenységüket illetően.

Magyarországon az 1848. évi 3. tc. rendelkezett első alkalommal az interpellációs jogról. A törvény 29. §-a szerint a miniszterek az országgyűlés mindegyik táblájánál annak kívánatára megjelenni, s a megnyilvánuló felvilágosításokat előadni tartoznak. Ez az általános szabály azután a későbbiekben részletes eljárási szabályokkal egészül ki, melyeket a házszabályok rögzítenek. A részletes eljárási szabályok kidolgozására természetszerűleg csak a kiegyezést követően kerülhetett sor, noha a jogirodalomban az erre irányuló törekvés már korábban jelentkezett.[9] Az 1887. május 21-én elfogadott képviselőházi házszabály az interpelláció jogát már igen részletesen szabályozta, így pl. az interpelláció bejegyzését, előterjesztésének idejét, felvételének helyét, idejét, sürgősségi esetét, az interpellációra adandó válasz határidejét, az interpellációra adott válasz érdemleges tárgyalását, az interpellációra adott válasz tudomásulvételét, az interpelláció szólásjogát stb.

A dualizmus alatt kialakított házszabályok szerint a miniszter vagy rögtön, vagy 30 napon belül köteles választ adni az interpellációra. A miniszter által adott válaszra az illető képviselőnek, ha jelen van, joga van nyilatkozni, s ennek meghallgatása után a ház egyszerű szavazással határoz, hogy a miniszteri választ tudomásul veszi-e, vagy tárgyalás végett napirendre tűzi. Ez esetben tehát a képviselő csak elindítója egy folyamatnak, de a végső érdemi döntés kikerül a kezéből, s az a képviselőházra száll át. Amennyiben a képviselőház a miniszteri választ nem fogadta el, úgy azt a miniszter iránti bizalmatlanságnak lehetett tekinteni, noha nem létezett olyan tételesjogi szabályozás, amelynek alapján a miniszternek ilyen esetben le kellett volna mondania.

A miniszterek leszavazása azonban ritkán fordult elő.[10] Az uralkodó a kormányt a többségi pártból nevezte ki, így a parlamenti többség a miniszterek, ill. a kormány számára az esetek döntő többségében biztosítva volt. Leszavazásra, s így a miniszteri tisztségtől való megválásra csak akkor került sor, ha a többségi párt is egyetértett a miniszter megbuktatásával. Ez előfordulhatott olyan esetben, amikor a miniszter pl. túl radikális reformokat akart bevezetni,[11] vagy szakmai, ill. erkölcsi okokból a többségi párt számára már kényelmetlen megoldásnak tűnt a miniszter megtartása.

3. A két világháború közötti időszakban az interpelláció a politikai harc egyre fontosabb eszközévé vált. Az interpellációk száma oly mértékben megnövekedett, hogy a házszabályokban az interpellációra nézve időbeli határokat kellett megállapítani, s egyéb új eljárási szabályok rögzítették az interpellációs eljárást. A későbbiek során egyre jobban felbátorodó szélsőjobboldali pártok képviselői mind sűrűbben interpelláltak, megnehezítve a lavírozó politikát folytatni kívánó kormányok helyzetét. Az interpellációs jog gyakorlása sok esetben már az interpellációs joggal való visszaélés látszatát keltette — személyeskedő jellegű kérdések feltevése folytán. Ennek következtében egyre jobban nőtt az interpellációkra az írásbeli válaszok száma. Teleki Pál pl. azt vezette be saját gyakorlatában, hogy az elhangzott interpellációk közül csak azokra adott szóbeli választ, amelyeknek tárgya az interpellációs jog értelmezése szerint alkalmas volt interpellálásra és azokra, amelyeknek tárgya politikai izgatást, felforgató célú kérdéseket tartalmazott csak írásbeli választ adott.[12]

A két világháború között az interpellációs jog azonban egyre kevésbé volt alkalmas a kormány, ill. a miniszterek ellenőrzésére, funkcióját tekintve egyre inkább napi politikai szerepe domborodott ki.

4. Külön kell foglalkozni az 1945—1949. közötti időszak interpellációs gyakorlatával. A többpártrendszer következtében élénk parlamenti tevékenység folyt, s ennek következtében az interpelláció fontos politikai eszközt jelentett a pártok számára. A koalíciós időben közel 600 interpellációt jegyeztek be az interpellációs könyvbe. Politikai manőverezés céljából azonban az interpellációk zömére csak késedelmesen és írásban válaszoltak, még akkor is, ha a meginter-

[7] *Kérészy* Zoltán: Rendi országgyűléseink tanácskozási módja. Kassa, 1906. 23—24. old.

[8] A sérelmek nem teljesítése esetén a rendek többször is fenyegető ellenszankciókat helyeztek kilátásba. Így az 1578. évi országgyűlésen a rendek vezetői azt a kijelentést tették, hogy meg fogják tagadni az adót, ha az ország sérelmei nem orvosoltatnak. Ld.: *Beőthy* Á.: A magyar államiság fejlődése. Bp. 1906. 349 old.

[9] Az ez irányú törekvéseket ld. *Pecze* Ferenc i. m. 245—247. old.

[10] *Csizmadia* Andor: A miniszteri felelősség kialakulása és fejlődése Magyarországon. Miniszteri és államtitkári felelősség. A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata. Bp. 1981. 38. old.

[11] Horváth Boldizsár 1871-beli lemondása. Országgyűlés Képviselőházának naplója. 1871. június 10. 71. old.

[12] Teleki Pál országgyűlési beszédei. II. köt. Bp. é. n. Studium, 442—443. old.

pellált miniszter az ülésen részt vett. Ezt támasztja alá, hogy az előterjesztett interpellációkra a fenti időszakban 368 esetben írásban adtak választ, s csak 33 esetben történt szóbeli válasz.[13] Eképpen az interpellációs jog a pártharcok eszközévé vált, tükrözvén a korszak bizonytalanságait, s így azt nem is lehet a végrehajtó hatalom ellenőrzése eszközeként értékelni.

III.

1. A szocialista országok a polgári korszak házszabályaiban foglalt rendelkezéseket a legtöbb esetben némi változtatásokkal átvették. Így a képviselők kérdezési és interpellációs joga is rögzítésre került a szocialista országok házszabályaiban. Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország, Románia és a Szovjetunió házszabályai mind a kérdezési jogot, mind az interpellációs jogot szabályozzák, ugyanakkor Magyarország csak az interpellációs jogot, az NDK pedig csak a kérdezési jogot ismeri el képviselői jogosítványként.[14]

Az interpellációs jog gyakorlása terén a különbözőségek ellenére alapvető hasonlóságok is vannak. Így mindegyik szocialista ország gyakorlatában az interpellációs jog érvényesülését lényegében két időtartamra lebontva lehet vizsgálni.

A személyi kultusz időszaka alatt a szocialista parlamentek működésére a nagyfokú formalizmus volt a jellemző, s ez a képviselői jogosítványok gyakorlására is kihatással volt. Magyarországon pl. 1949—1956 júliusa között a képviselők egyetlen alkalommal sem éltek az interpelláció eszközével, noha részükre az interpellációs jogot az országgyűlés ügyrendje biztosította. A fenti időszakban ugyanis az a nézet volt az irányadó, mely szerint nem kell „fecsegő parlamenteket" működtetni, a képviselők inkább a munkapad mellett lássák el feladataikat, s ne kívánjanak komolyabban az ország ügyei irányításába bekapcsolódni. Ez a koncepció a szocialista országok viszonylatában a személyi kultusz ideje alatt szilárdan érvényesült s a változás csak az ezt követő időszakban következett be.

Magyarországon is a fenti folyamatot figyelembe véve 1956 után következett változás, amikortól az interpelláció a parlamenti gyakorlatban „zöld utat" kapott. 1956—1980. között a bejelentett interpellációk száma 215, a tárgyalt interpellációk száma 204 volt.[15] Az országgyűlésen elhangzott interpellációk áttekintése alapján bizonyos általános következtetések levonására van lehetőségünk.

2. Amennyiben az interpellációk tartalmát vizsgáljuk meg, úgy észrevehető, hogy az interpellációk nagy százalékát helyi ügyek, helyi konkrét sérelmek orvoslása végett nyújtják be.[16] Ennek oka főként az, hogy a képviselők választókerületük problémáit hivatottak képviselni és így magától értetődő, hogy országos jellegű kérdéseknek kevesebb figyelmet tudnak szentelni. Másrészt van olyan nézet, amely szerint a képviselők mandátuma Magyarországon limitatív-imperatív jellegű, így a képviselőket kötik a választók határozatai, kívánságai, a képviselőknek tehát interpellációkat a választói kívánságok továbbítására, ill. az azokban rejlő problémák megoldása végett kell feltenniük.[17] A limitatív jelző pedig azt kívánja hangsúlyozni, hogy mindazokban az esetekben, amikor a választói kívánság, a választók állásfoglalása ellentétes az ország politikai irányvonalával, vagy az ország más fontos érdekét sérti, úgy joga van a képviselőnek a választók kívánságát nem teljesíteni.

Az országgyűlési képviselők és a tanácstagok választásáról rendelkező 1983. évi III. tv. azonban egyetlen olyan kitételt sem tartalmaz, amelyből a képviselői mandátum limitatív-imperatív jellege következne. Igaz, hogy a törvény 13. §-a előírja, hogy az országgyűlési képviselők és a tanácstagok rendszeresen beszámolni kötelesek működésükről választóiknak, valamint a 15. §-a azt, hogy a választópolgárok az országgyűlési képviselőt és tanácstagot — ha megbízatásának nem tesz eleget vagy arra méltatlanná vált — visszahívhatják. E szabályokból azonban nem következik az, hogy a képviselők mandátuma kötött lenne. Természetszerűleg figyelembe kell venniük választókerületük problémáit, érdekeit, hisz azt képviselik, de nem jelenti azt, hogy konkrét ügyek előterjesztésére választói utasítás kötné őket.

A helyi jellegű interpellációk nagy száma felveti azt a kérdést, hogy mi a kapcsolat az országgyűlési képviselők és a megyei tanácstagok interpellációi között.[18] Összehasonlítva ugyanis az országgyűlésen és a megyei tanácsülésen elhangzott interpellációkat, alig lehet különbséget felfedezni a két fórumon elhangzott helyi érdekeltségű interpellációk tartalma között, azaz egyik esetben ugyanolyan horderejű kérdést a miniszterhez, másik esetben a megyei tanácsnak címezik. Az országgyűlésen elhangzott helyi érdekeltségű interpellációkkal kapcsolatosan felmerül az a kérdés, hogy az ilyen ügyek megvitatására nem lenne-e megfelelőbb fórum a megyei tanács ülése. A lokális érdekeltségű, de országgyűlési szinten elhangzott interpellációknál általában nem derül ki, hogy a felvetett kérdés már helyi szinten is vizsgálat tárgyát képezte-e vagy sem, de feltehetőleg több interpelláció úgy kerül benyújtás-

[13] Az 1945—1949. közötti időszak interpellációs gyakorlata. Bővebben ld.: *Kukorelli* István: Az interpelláció a magyar népi demokrácia parlamentjében. A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Actái. XXIII. köt. ELTE ÁJK, 1980. 235—245. old.

[14] A szocialista országok házszabályairól szóló rendelkezések: Bulgária: 1977. április 14-én kelt ügyrend; Csehszlovákia: 1969. június 5-én kelt 56. sz. törvénnyel elfogadott ügyrend; Jugoszlávia: 1978. április 28-án közzétett ügyrend; Lengyelország: 1976. évi működési szabályzat; Románia: 1974. április 3-án közzétett működési szabályzat; Szovjetunió: 1979. évi 272. tételszámú szabályzat; 1979. évi 273. számú törvény; Magyarország: 6/1971—75. számú országgyűlési határozat; NDK: 1974. október 7. napján kelt ügyrend.

[15] Az interpellációk számának alakulásáról, tárcánkénti bontásban ld.: *Kukorelli* István: Parlamenti interpellációk Magyarországon 1949—1980. Jogtudományi Közlöny, 1981. 6. sz. 477—486. old.

[16] Pl. A monori állomáson a biztonságos gyalogos átkelés megoldása céljából a közlekedés és postaügyi miniszterhez benyújtott interpelláció (1973. március 23.); a tiszasülyi közút korszerűsítése tárgyában a közlekedési és postaügyi miniszterhez benyújtott interpelláció.

[17] *Bihari* Ottó: i. m. 139—143. old.

[18] Megyei tanácsülésen elhangzott interpelláció pl.: a szabadi községben megépítendő híd tárgyában benyújtott interpelláció (Somogy megyei Tanács ülése, 1981. jún. 30.), a szakmunkásképzéssel kapcsolatban benyújtott interpelláció (Vas megyei Tanács ülése, 1978. jún. 1.). Ezek az interpellációk akár az országgyűlésen is elhangozhattak volna.

ra a miniszterhez, hogy azt korábban megyei szinten nem vizsgálták még meg. Ennek valószínű oka az, hogy az országgyűlési képviselő hathatósabb intézkedéseket remél a központi államigazgatási szervtől.

Ezért csak gondolatként merül fel, anélkül, hogy az interpelláló képviselők kezét meg kívánnánk kötni, hisz a képviselő szabadon kérdez bármit, azaz az interpellációt jogilag nem lehet korlátok közé szorítani, hogy nem kellene-e ezeket a kifejezetten helyi jellegű kérdéseket először a megyei tanács elé terjeszteni és csak ha ez az eljárás eredménytelennek bizonyulna, akkor forduljon az országgyűlési képviselő a parlamenthez. Itt azokról az esetekről van szó, amikor a megyei tanácstag interpellációjára a megyei tanács illetékes szakigazgatási szerve nem ad, vagy anyagi problémák miatt nem tud pozitív választ adni. Miután azonban választókerületi érdekről van szó, most már lehetne kvázi „fellebbezni", azaz az illetékes miniszterhez fordulni az országgyűlési képviselő útján.

Ez az eljárás hatékonyan ösztönözné a megyei tanácsot is az interpellációk megfelelő színvonalú intézésére, hisz „másodfokon" lépne be az országgyűlési képviselő és ezáltal a megyei tanácsnak az interpellációkkal kapcsolatos ténykedéseit megfelelően lehetne kontrollálni is. Ugyanakkor ez az elképzelés hozzájárulhatna a megyei tanácstagok és az országgyűlési képviselők kapcsolatának szélesítéséhez is.

Nyilvánvalóan az országgyűlési képviselő kötetlen tartalmú mandátumából kifolyólag ez a gyakorlat nem jelentené azt, hogy az országgyűlési képviselő minden olyan ügyben a miniszterhez fog fordulni, amikor a megyei tanács az interpellációban foglaltakkal nem ért egyet, vagy nem tud rövid időn belül intézkedni. Ilyen esetekben már az országgyűlési képviselőnek kell mérlegelnie, hogy milyen súlyú választókerületi érdekről van szó, azaz érdemes-e élni a „fellebbezés" lehetőségével-e vagy sem.

A fentiekre figyelemmel nézetünk szerint az országgyűlési képviselőknek olyan interpellációk előterjesztésére kellene törekedniük, amelyek szélesebb horizontú problémákat ölelnek fel. A legutóbbi időben ennek már jelei is fellelhetők. Így utalni kell olyan interpellációkra, amelyek pl. a szellemi és testi fogyatékos gyermekek képzését, az építőanyag ellátottság vagy a lakásügyekben rendkívül nehezen végrehajtott jogerős bírósági ítéletek tárgyában nyújtottak be. Az ilyen típusú interpellációk ugyanis az országgyűlés plénumán nagyobb vitát tudnak kiváltani, s ezek azok az interpellációk, melyeket a gyakorlat szerint az országgyűlés nem egyhangúan szokott tudomásul venni. Megjegyzendő, hogy pl. a lakásügyekben a közelmúltban benyújtott interpellációt a plénum 19 ellenszavazattal és 26 tartózkodással fogadta el. Másrészt az országos, fontosabb jellegű interpellációk esetében nagyobb a lehetőség a miniszterek tevékenységének ellenőrzésére, s az esetleges miniszteri felelősség érvényesítésére, mert az országgyűlési képviselők olyan interpellációra kapnak választ, amely mindegyik vagy legtöbb választókerületben szintén gondot okoz.[19]

Ez a kérdés kapcsolatban áll a miniszterek ágazati felelősségével általában véve. Közelebbről arról a kérdésről van szó, hogy a miniszterek mennyiben felelősek ágazatuk tevékenységéért helyi szinten. A kérdés azért lép előtérbe, mert számos esetben hangzik el interpelláció az országgyűlés plénumán, amely helyi jellegű problémákat érint, de felsőbb szinten a meginterpellált miniszter ágazati jogkörével is kapcsolatos.[20]

Alapelvként fogadhatjuk el a miniszterek ágazati felelősségét a tárca ügykörébe tartozó kérdésekben, ugyanakkor felmerül a miniszteri felelősség „alsó határának" problémája is. Mennyiben felelős az ágazati miniszter a tanácsok, vállalatok, szövetkezetek ügykörébe tartozó feladatok megfelelő intézéséért? Van olyan felfogás, amely szerint a miniszterek felelőssége az ágazat minden tevékenységéért fennáll, függetlenül attól, hogy milyen szintű teendőkről van szó. Más felfogás szerint a miniszter ágazati felelőssége behatároltabb és így árnyaltabb megközelítést igényel.[21]

Nem vonható kétségbe, hogy az interpelláció tárgyát képező esetek egy részében a helyi szervek több információval rendelkeznek, mint a központi szervek, a felvetett kérdéseknek operatív elintézésére is esetleg képesek lennének. Éppen ezt teszi indokolttá, hogy ilyen esetben a miniszterek a helyi szervekkel konzultációkat folytassanak, amire egyfelől azért is szükség van, hogy iránymutatást adjanak a tárca elképzeléseiről, másfelől, hogy a helyi problémák megismerésének kellő visszacsatolásával, minél optimálisabb döntéseket hozhassanak.

Véleményünk szerint tehát meg van a létjogosultsága annak, hogy a képviselők az ágazatot helyi szinten érintő kérdésekben az interpellációkat a miniszterhez nyújtsák be, aki azután szükség esetén a helyi szervekkel történt konzultáció után fogja a választ megadni. Ilyen módon a központi és helyi apparátus együttműködése elmélyíthető, ami azért is fontos, mert a központi és helyi államigazgatási szervek együttműködése nélkül megfelelő és eredményes igazgatási tevékenység elképzelhetetlen.[22]

[19] A bolgár jogirodalomban az interpellációval kapcsolatos kívánalmakat a következőképpen foglalták össze: „...az interpellációknak hangsúlyozottan konstruktív természetűnek kell lenniük, s mozgósítaniuk kell az állami szerveket, a funkcionáriusokat, a képviselőket és a közvéleményt a felmerült kérdések gyors és hatékony megoldására. Magától értetődő, hogy az említettek nem zárják ki azt a lehetőséget sem, hogy szükséges esetben a képviselők kérdésfeltevési jogukkal éljenek az irányítási apparátusban dolgozó egyes funkcionáriusok hibáinak és túlkapásainak leleplezésére. Ld.: *Dokov*, D—*Zaharov*, V.: A képviselet a szocialista demokrácia feltételei között. — Szocializmus és demokrácia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980. 321—322. old.

[20] Ld. pl. *a)* a Somogy megyében használhatatlanná vált általános iskolai épületek pótlása tárgyában a művelődésügyi miniszterhez benyújtott interpellációt (1972. okt. 11.). A miniszter válaszában kitért a megyék felelősségére az általános iskolák fenntartása és fejlesztése tekintetében. *b)* a vidék orvosellátottsága tárgyában az egészségügyi miniszterhez benyújtott interpelláció (1973. március 23.). Az interpellációban a képviselő sérelmezi, hogy az orvosok részére miért nem biztosítanak lakást vidéken. A miniszter válaszában arra hivatkozott, hogy az állások betöltését akadályozó helyi problémák, nehézségek elhárítása mindenekelőtt az álláshelyet fenntartó szerv, az illetékes tanácsok feladata.

[21] *Kilényi* Géza: A miniszteri és államtitkári felelősség. = A miniszteri és államtitkári felelősség. A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata. Bp. 1981. 246—249. old.

[22] Megjegyezzük, hogy ágazatért való felelősség a felelősségi formát tekintve egyes felfogások szerint politikai felelősség. ld.: *Sári* János: Miniszteri felelősség az alkotmányjogban. Jogtudományi Közlöny, 1978. 4. sz. 184. old. Ugyanakkor más felfogások szerint az ágazatért való felelősség eredményfelelősség. ld.: *Ádám* Antal: A központi állami irányítás szervezeti és hatásköri problémái. — Tanulmányok a kormányzati tevékenység továbbfejlesztéséről. I. A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata. Bp. 1983. 159. old.

3. Szükséges annak megvizsgálása is, hogy az országgyűlés plénumán előterjesztett interpellációkkal a képviselők mit kívánnak elérni. Az interpellációk áttanulmányozása alapján leszűrhető, hogy a képviselők vagy valamely terület vonatkozásában (pl. a kisajátítási jogszabályok és a földtörvény közötti ellentmondások megszüntetése, idős termelőszövetkezeti tagok öregségi járadékának rendezése) konkrét intézkedések megtételét kívánják, vagy pusztán információt kérnek (pl. Szabolcs-Szatmár megye népesedése, a textilipar fejlődése).[23] E példákból kiindulva felvetődik az, hogy az interpellációt nem azokra az esetekre kellene-e fenntartani, amikor a képviselő a meginterpelláltól konkrét intézkedések megtételét kéri, és azokban az esetekben amikor csak informálódni kíván, elegendőnek mutatkozna a kérdésfeltevés. Nyilvánvalóan erre épül más országok megoldása, mind szocialista, mind kapitalista országokban, amelyek elválasztották egymástól az interpellációt az egyszerű kérdésektől. Sőt van olyan gyakorlat is, amely szerint az interpellációt menet közben kérdésnek minősítik, mert tartalmánál fogva csupán információkéréséről van szó.[24]

A fentiekhez kapcsolódóan meg kell állapítani azt is, hogy a meginterpellált személyek ténykedését azokban az esetekben lehet elsősorban értékelni, amikor hozzájuk konkrét vonatkozású interpellációt nyújtanak be. Így pl. különösen, ha a miniszter intézkedések megtételét elmulasztotta, s ezért alakult ki az interpellációban foglalt körülmény, hogy a miniszter intézkedés megtételét megígéri és azt mégsem hozza meg. Ha viszont csak tájékzódás, informálódás végett tette fel a képviselő a kérdést, akkor a miniszter válasza úgy sem lehet közvetlen vita tárgya, mert a miniszter a kérdést érdemben megválaszolta.

Ezek alapján leszögezhető, hogy mindig a kérdés tartalma dönti el azt, hogy az interpellációval vagy a kérdezési joggal célszerű-e élni. Ezért de lege ferenda megfontolandó lenne Magyarországon is a két intézmény elválasztása, már csak azért is, mert a képviselők előre tisztában lennének lehetőségükkel, és a szóban forgó kérdés jellege szerint választhatnának az interpelláció és a kérdésfeltevés jogosítványa között. A két intézmény elválasztása esetében a kérdezési jognál kevesebb processzuális szabállyal is be lehetne érni, mint az interpellációs jognál, s az eljárási szabályok ez irányú lazítása is növelhetné a képviselői tevékenység aktivitását.

4. Az interpellációs gyakorlat elemzésével kapcsolatban egyik legfontosabb feladatnak tűnik az interpellációkra adott válaszok elemzése. A miniszternek az interpellációkra adott válaszait a következőképpen lehetne csoportosítani.

a) Az első csoportba azokat a válaszokat lehet sorolni, amelyekben a miniszter konkrét intézkedések megtételét ígéri. A konkrét intézkedés — mely lehet akár jogszabályi, akár operatív intézkedés ígérete — vonatkozhat egyrészt azonnalra, másrészt a jövőre. Ezek a válaszok alkalmasak arra, hogy a képviselők figyelemmel kísérjék az ígért intézkedések, ill. reformok megvalósulását, és így ha azok elmaradását vagy részleges megvalósulását tapasztalják, lehetőségük van most már emiatt újabb interpellációt benyújtani. Erre a gyakorlatban is találni példát. A közlekedési és postaügyi miniszterhez két éven belül ugyanazt az interpellációt kétszer feltették, mivel a miniszter az első interpellációra adott konkrét ígéretét elmulasztotta teljesíteni.[25] Az ugyanazon témában másodszorra benyújtott interpelláció pedig azt vonhatja maga után, hogy a képviselők már kritikusabban fogadhatják a miniszter válaszát — pl. nem fogadják azt el — hisz a miniszter korábbi ígéretének nem tett eleget.

Kívánatos lenne, hogy a képviselők a miniszter válaszában foglaltak realizálását figyelemmel kísérjék, és amennyiben úgy érzik, hogy a végrehajtás nem történt meg, úgy ez irányú jelzéssel éljenek az országgyűlésen. Ez a gyakorlat jobban elősegítené a miniszteri felelősség érvényesítését.

b) A miniszteri válaszok második csoportját azon válaszok alkotják, amikor a miniszter nem ért egyet az interpellációval. Ilyen esetek nem túl gyakran fordulnak elő, de jelentőségük mégis nagy, és álláspontunk szerint csak növekedni fog, mert az eddigi gyakorlat azt mutatja, hogy a képviselők az interpellációval egyet nem értő válaszokat már nem feltétlenül egyhangúan fogadják el.[26] Az ebbe a kategóriába tartozó interpellációk általában országos vagy regionális kérdésekre vonatkoznak. Ez is azt bizonyítja, hogy az országgyűlésen elsősorban — a helyi jellegű interpellációk helyett — ilyen vonatkozású kérdések keltenek érdeklődést. Elvi jellegű kérdésekben, mint pl. az árvajáradék rendszere, alakulhat ki olyan vita is a miniszter és a képviselők között, amely esetleg elvezethetne az adott válasz el nem fogadásáig is.

A képviselők a miniszter negatív válaszára a legtöbb esetben viszontválasz jogukkal élnek. A viszontválaszban a képviselő általában arra kéri fel a minisztert, hogy az adott kérdést alaposabban vizsgálja meg. Előfordult olyan eset is, amikor a képviselő ugyan elfogadta a miniszter válaszát, interpellációját mégis az országgyűlés elnökén keresztül az illetékes állandó bizottsághoz juttatta el további tárgyalás céljából.

A viszontválaszok tartalma alapján megállapítható, hogy ezekben az esetekben a képviselő nem ért egyet vagy csak részben ért egyet a miniszter válaszával. Mégis az a paradox helyzet alakul ki, hogy ennek ellenére az interpelláló képviselők a választ elfogadják és így azt az országgyűlés plénuma is rendszerint néhány ellenszavazattal magáévá teszi. Ilyenkor az a helyzet, hogy formálisan létrejön a választ elfogadó

[23] A textilipar fejlődése tárgyában 1979. június 15-én benyújtottak interpellációt. A képviselő arra kért feleletet, hogy a miniszter hogyan látta az említett iparág jövőjét. Világosan látni, hogy ebben az interpellációban a képviselő semmiféle konkrét intézkedés megtételét nem kéri a minisztertől, pusztán informálódni kíván a szóban forgó ügyben.

[24] *Berugpov,* A. A.—*Pejzepov,* A. T.: Deputatszkij zaprosz. Moszkva, 1980. Juridicseszkaja Literatura. 10—11. old.

[25] Az állami gépkocsik személyes vezetése tárgyában 1970. március 6., 1971. szeptember 23-án a közlekedési és postaügyi miniszterhez benyújtott interpellációk.

[26] Ld. pl. az árvajáradék rendezése tárgyában a munkaügyi miniszterhez benyújtott interpelláció (1969. dec. 12.) — 13 ellenszavazat; a középiskolákban a világnézetünk alapjai c. tantárgy oktatása tárgyában a művelődésügyi miniszterhez benyújtott interpelláció (1972. okt. 11.). — 43 ellenszavazat; az aprófalvas települések közlekedésének javítása tárgyában a közlekedési és postaügyi miniszterhez benyújtott interpelláció (1981. december 18.) — 68 ellenszavazat.

határozat, de az érdemben nem feltétlenül tükrözi az országgyűlési képviselők valós akaratát. Véleményünk szerint a képviselőknek ilyen esetekben bátrabban kellene élniük az el nem fogadás lehetőségével, s álláspontjaiknak megfelelő plénumi határozat meghozatalát kellene szorgalmazniuk.[27]

c) A harmadik csoportba azok a nem kis számú válaszok tartoznak, amelyeknél a miniszter ugyan egyetért az interpellációban foglaltakkal, de konkrét intézkedés megtételét nem ígéri, pusztán általánosságok szintjén válaszol a feltett kérdésre. Erre vagy azért kerül sor, mert a képviselő interpellációja sem megfelelő, azaz nem eléggé konkrét, vagy olyan ügyre vonatkozik, amely elintézésében a miniszter is korlátozva van. Ez utóbbi esetben főleg népgazdasági körülményekre hivatkozik a miniszter, s válaszában csak arra szorítkozik, hogy ismerteti a konkrét ügyben már korábban tett intézkedéseit, és azt, hogy a kérdés végleges megoldását a távlati tervekben látja biztosítottnak. Ezzel kapcsolatosan felvetődik, hogy egyáltalán szükség van-e olyan interpelláció benyújtására, amelynél előre lehet számítani arra, hogy a miniszter nem képes a felvetett kérdést megoldani a költségvetésre való hivatkozással. Ennek ellenére azt kell mondani, hogy az ezekben az interpellációkban foglalt bírálatok, észrevételek a miniszternek esetleg segítséget nyújthatnak a jövőbeni tervek kialakítása során.

5. Az interpellációs jog, mint a parlamenti ellenőrzés eszköze nem vizsgálható önmagában, hanem foglalkozni kell azzal a kérdéssel is, hogy mi az összefüggés az interpellációs jog és az országgyűlés egyéb működési formáinak gyakorlata között.

A jelenlegi állapot szerint az országgyűlés ritkán ülésezik, évente legalább két ülésszakot kell tartania az alkotmány szerint, s ezen felül még egy-két további ülésszakot szokott tartani. Az országgyűlés csekély üléseinek száma megnehezíti az érdemi munkát a plénum ülésén, ugyanis sok esetben csaknem forgatókönyvszerűen kell lepergetni az egyes üléseket az ülésszak rendkívül rövid tartalmára figyelemmel. Ehhez képest az országgyűlés plénuma nem annyira vitafórum, mint inkább a teljes részletességgel előre kidolgozott tervezetek, javaslatok jóváhagyója. Álláspontunk szerint az interpellációs gyakorlatra is pozitív hatással lehetne, ha az országgyűlés gyakrabban ülésezne, amikor is az országgyűlési képviselők aktívabban bekapcsolódhatnának a plénum munkájába.

Ugyancsak a képviselők interpellációs kedvét és az interpellációk súlyát növelhetné, ha egy-egy tájegység megyei képviselőcsoportjai a plenáris ülések előtt üléseket tartanának, s azokon tárgyalnák meg azokat a regionális problémákat, amelyeknek az országgyűlés előtt történő felvetése a helyi érdekeket meghaladóan fontos.

6. Az országgyűlésen felvetett interpellációk azt is némileg tükrözik, hogy a parlamenti ellenőrzés mechanizmusa mely szervek és mely ágazatok tekintetében miképpen érvényesül. Vannak ugyanis olyan ágazatok, amelyek vezetőjét a képviselők gyakorta interpellálják (pl. építésügyi és városfejlesztési miniszter, közlekedési miniszter, gazdasági ágazatok vezetői), ugyanakkor vannak olyan miniszterek, ill. testületek, akikhez még nem is, vagy csak egy-két alkalommal intéztek interpellációt. Így nem érkezett interpelláció az Elnöki Tanácshoz, a honvédelmi miniszterhez, a külügyminiszterhez, a legfőbb ügyészhez, a Legfelsőbb Bíróság elnökéhez, alig érkezett interpelláció a belügyminiszterhez és magához a kormányhoz, mint testülethez.

Ez arra vezethető vissza, hogy a képviselők elsősorban olyan kérdéseket tesznek interpelláció tárgyává, amelyek az állampolgárok életviszonyaival állnak közvetlen kapcsolatban, annál is inkább, mert gyakorlati tapasztalatok szerint a képviselők — noha ez elvileg, elméletileg nem teljesen megalapozott — mégis elsősorban választókerületük szószólójának tekintik magukat.

A jelen helyzet eredménye annak is, hogy az államhatalmi struktúra külügyi, belügyi és honvédelmi feltételei adottak, keretei meghatározottak, és így jóllehet nem lenne kizárt az interpelláció ezeken a területeken sem, mégsem kínálkozik közvetlen alkalom az utóbbi tárcák érdekkörébe tartozó kérdések felvetésére. Következménye ez a szocialista államok közötti kapcsolatok alakulásának is az adott hatalmi struktúrában.

7. Míg a polgári demokráciákban az interpellációra a miniszter részéről adott nem kielégítő válasz gyakran a miniszter bukásához vezet (pl. bizalmatlansági indítvány folytán), addig a szocialista országok többségénél a kérdés másképp merül fel. A miniszter tevékenységét ugyanis a párt és az állam fórumai értékelik és amennyiben tevékenysége nem mutatkozik megfelelőnek, a személycserét mérlegelik, és ennek alapján a miniszter visszahívására és új miniszter megválasztására is sor kerülhet.

A miniszteri és államtitkári felelősségről szóló 1973. évi II. tv. nem tartalmaz rendelkezést arra vonatkozóan, hogy miként alakul a miniszter felelőssége, ha az országgyűlés az interpellációra adott választ nem fogadja el. Ilyen esetre ugyan 1949—1980 között mindössze 3 alkalommal került sor,[28] mégis szükségesnek tűnik a jogszabályi rendezés, mert ez egyrészt növelné a miniszteri felelősség tartalmát, másrészt az interpellációval kapcsolatos szabályozást is teljessé tenné.

Az ügyrendben foglalt szabályok szerint, ha az országgyűlés a miniszter válaszát nem fogadja el, úgy az interpellációt az illetékes bizottságnak vagy az erre a célra létrehozott bizottságnak kell kiadni tárgyalás céljából. Ez a megfogalmazás azonban nem tűnik egyértelműnek. Ugyanis nem derül ki kétséget kizáróan, hogy a bizottságnak csak az interpellációt kell-e megvizsgálnia, vagy a miniszter esetleges válaszát, ill. felelősségét is (felkészült-e a miniszter a válaszadásra, helyi koncepciót képviselt-e stb.). Bizottsági eljárásra a vizsgált időszakban ritkán került sor, de ezeknél úgy tűnt, mintha a bizottság feladatát úgy értelmezte volna, mintha teendője csupán az lenne, hogy az inter-

[27] *Timoránszky* Péter: A kormányzati ellenőrzés rendszere és továbbfejlesztésének lehetséges irányai. — Tanulmányok a kormányzati tevékenység továbbfejlesztéséről. II. A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata. Bp. 1983. 172. old.

[28] Az országgyűlés plénuma nem fogadta el a tárgyalt időszakban: 1. a 18 éven aluli fiatalok éjszakai műszakban való foglalkoztatásáról a könnyűipari miniszterhez 1956. augusztus 3-án; 2. a bauxitbányászok szervezeti hovatartozásának a tárgyában a nehézipari miniszterhez 1965. november 13-án; 3. az idős termelőszövetkezeti tagok öregségi járadékának rendezése tárgyában a munkaügyi miniszterhez 1968. július 12-én benyújtott interpellációt.

pellációra a következő ülésszakon megfelelő választ adjon. Álláspontunk szerint nem lehet a bizottság feladatát arra korlátozni, hogy a miniszter helyett adja meg a választ, hanem feladatkörébe kellene tenni annak vizsgálatát is, hogy a minisztert mennyiben terheli felelősség azért, hogy válaszát a plénum nem fogadta el. Ezért kialakítható lenne egy olyan szabályozás, amely az országgyűlés számára a jelenleginél szélesebb körű processzuális lehetőséget biztosít a miniszteri felelősség érvényre juttatására és a bizalom megvonására. A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata c. országos kutatási főirány keretében a miniszteri és államtitkári felelősségről folytatott kutatások is hasonló eredményre jutottak. Felvetődött egy olyan processzuális szabály kidolgozására vonatkozó javaslat, amely szerint azokban az esetekben, amikor az országgyűlés nem fogadja el a miniszternek, ill. az országos hatáskörű szerv élén álló államtitkárnak

— valamely interpellációra adott válaszát, ill.

— az irányítása alá tartozó szakterület helyzetéről tartott beszámolóját,

továbbá, ha nem teszi meg az interpellációra adott válaszában megígért vagy az országgyűlés által elrendelt intézkedést, s az ügy kivizsgálása során az országgyűlés illetékes bizottsága vagy az erre a célra felállított különbizottsága azt állapítja meg, hogy a tárca vezetésében súlyos fogyatékosságok vannak, a bizottság jogosult legyen az országgyűlés előtt felvetni a bizalmi kérdést és a miniszteri felelősség alapján kezdeményezni a miniszter felmentését vagy visszahívását, ill. az államtitkár felmentését.[29]

A fentiekre tekintettel úgy véljük, hogy amennyiben sor kerülne az országgyűlés ügyrendjének, ill. a miniszteri és államtitkári felelősségről szóló törvény módosítására, úgy a miniszter és az államtitkár az interpellációval kapcsolatos felelősségének részletesebb szabályozására is sor kerülhetne.

[29] *Kilényi* Géza: i. m. 276—277. old.

SZEMLE

*Csizmadia Andor**

DEGRÉ ALAJOS 1909—1984

A magyar jogi életnek nagy vesztesége van: Degré Alajos meghalt.

Zalaegerszegen született 1909. május 18-án. Édesatyja Degré Miklós bíró volt, 1937. évben történt nyugdíjazásakor a budapesti ítélő tábla elnöke. Híres jogász, jogi szakíró, aki egy időben a Corpus Juris Hungarici köteteinek szerkesztője is volt. Nagy méltósága negatív előjellel kísérte kedves halottunkat életútján, bár ő maga erről legkevésbé sem tehetett. Apai nagyapja az ugyancsak Alajos nevét viselő író és az 1848-as polgári forradalom, a Pilvax-ifjak egyik vezetője, aki a szabadságharcban mint honvédszázados állt a szabadság harcosai közé. Emlékiratait mindig élvezettel forgattam, a szocialista Magyarország könyvkiadása most becsülte meg újból a fiatal értelmiségieknek okulására. Anyai nagyapja Lechner Lajos mérnök, Budapest városrendezésének és az árvíz utáni újjáépítésének mérnöki tervezője.

Ilyen elindítás után nem csoda, ha pályatársunk már budapesti egyetemi hallgató korában eladta lelkét a jogtörténetnek, s elsősorban Illés József szemináriumában készült fel a történeti forráskutatás problematikájának elsajátítására. Mint a jogtörténet iránt érdeklődő egyetemi hallgató a történelem segédtudományait is hallgatta Szentpétery Imrénél és Hajnal István akkori magántanárnál. Néhány művelődéstörténeti kollégiumot Domanovszky Sándornál. A jogtörténeti kutatásba Illés József vonta be, így kapott kedvet a Quadripartitum tanulmányozására, mellyel első publikált dolgozatában foglalkozott. Később Eckhart Ferenc mellett is dolgozott, különösen a történeti kutatás problematikáját tőle tanulta.

1931-ben bírósági gyakornok lett Szegeden, ahonnan egy év múlva a pestvidéki törvényszékre, 1937-ben pedig az igazságügyminisztériumba került és pedig annak II., majd IX. osztályára, ahol feladata a minisztériumok számára jogi vélemények készítése lett. 1940-ben nevezték ki törvényszéki bíróvá, 1940-ben pedig miniszteri titkárrá. Igazságügyminisztériumi működése a későbbi — a felszabadulás utáni — budapesti egyetemi tanároknál szállóige volt. Magam is nem egyszer hallottam tőlük — különösen Beér Jánostól — milyen humánusan bánt Degré Alajos az akkor üldözött, háttérbe szorított kollégákkal.

Degré Alajost e pozitív emlékek eredményeképpen 1946-ban miniszteri tanácsossá sorolták be. Ezután 1949-ben Pécsett ítélő táblabíró lett. Ott a személyi állapotot érintő (házassági, apasági, gondnoksági) pereket tárgyalta. Sajnos ez a megbízása 1950. év végével az ítélőtábla (akkor már felsőbíróság) megszüntetésével véget ért.

1949 februárjában a pécsi jogi karra került, ahová akarva, akaratlan elkísérte e koncepciózus idők szelleme, amelyet diákjai, akik tanárukat rajongásig szerették, szerették volna tőle távoltartani s ennek kifejezést is adtak; de a diákok szeretete végül is munkaviszonyának áthelyezéssel való megszüntetéséhez vezetett. 1957 szeptemberében Szolnokra került a levéltárba, a következő évben pedig szülőhazájába Zalaegerszegre, ahol nyugalomba vonulásáig a levéltár igazgatója, nyugalomba vonulása után főlevéltáros lett. Ő szerkesztette ezenkívül a Zalai Gyűjtemény című megyei kiadványsorozatot. Ebben jelent meg 1976-ban Deák Ferenc halálának évfordulóján a híres Deák-Emlékkötet, mely a haza bölcsének sokat vitatott alakját a történelem ragyogásába helyezte.

Degré Alajos irodalmi munkássága olyan sokoldalú volt, hogy ez alkalommal nehéz lenne egy nekrológban abban arról részletesen beszámolni. Merjük remélni, hogy a magyar jogtörténészeknek erre is lesz még idejük és Degré Alajost megfelelően elhelyezik a magyar jogtörténeti kutatás és jogtörténetírás piedesztálján. Most csak annyit: a Négyeskönyv perjogi anyagán, büntetőjogi elvein, az erdélyi büntetőjog vázlatán és a középkori magyar halászati jogon — régebbi munkáin — kívül már a kandidátusi értekezése a budapesti magyar jogtörténeti tanszék kiadványsorozatában 1977-ben jelent meg. Sokat foglalko-

* *Csizmadia Andor* tanszékvezető egyetemi tanár (Pécs).

zott a házasságjoggal, Öz Pál a kitűnő jogász szerepével a magyar jakobinus mozgalomban; számos vármegyei vonatkozású jogtörténeti tanulmánya van. Ha Holub József a jeles pécsi professzor volt a Mohács előtti magyar vármegye monográfusa, Degrét tekinthetjük a Mohács utáni magyar megye felderítőjének. Szép közigazgatás-történeti munkái is vannak, a közigazgatás-történeti tanulmányok szerkesztésében is aktívan részt vett: e téren kiemelkedő a Bónis Györggyel szerkesztett „Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából" (Budapest, 1971) c. kötet. Most dolgozott tudományos doktori disszertációján, a magyar jobbágyság vagyonjogán.

Régi jogos vágyáért, az egyetemi tanárságért sok hendikeppel kellett megküzdenie. Zrínyi Sors bona-ja Degré Alajost messze kikerülte. Mégis utolsó éveinek nagy elégtétele volt, hogy a vele mostoha jogi karok helyett az ELTE bölcsészettudományi kara nyújtotta át neki 1981-ben az egyetemi tanári címet, a professzorságot. Ennek fényében és örömében volt a budapesti egyetem bölcsészettudományi karán a levéltárosok legszélesebb körű és legalaposabb oktatója, de a vele hálátlan jogi kart sem hanyagolta el: mindig és sokoldalúan segítette a budapesti magyar jogtörténeti tanszéket is, ahol előadásai, vitavezetései el nem múló hálára kötelezik az oktatókat épp úgy, mint a korszak joghallgatóit.

Szűkös lenne azonban a nekrológ, ha nem emlékeznék meg Degré Alajosról mint a Magyar Jogászszövetség jogtörténeti bizottsága vezetőségének aktív tagjáról, aki a magyar jogtörténeti törekvéseknek domináns résztvevője volt, quorum pars magna fuit. Mert elmúlhatott-e olyan nemzetközi konferencia, kongresszus vagy összejövetel, ahol Degré Alajos a magyar színekben nem jeleskedett, s francia nyelven nem adta tudtára a magyar viszonyokban járatlan nyugati vagy baráti jogtörténész kollégáknak egy-egy magyar jogintézmény fejlődését, vagy éppen nem védte meg nem ritkán a ferdítésektől a mi igazságunkat.

Most elhallgatott ez a hang és ezzel együtt szegényebbek lettünk egy élvonalbeli küzdőtársszal és egy olyan jogtörténésszel, akire fiatalok és öregek mint eszményképre feltekintettek.

De miért szaporítsam a szót? Búcsúzunk. Degré Alajos professzor: sit tibi terra levis!

*Barbara Zawadzka**

Az önkormányzat rendszerbeli pozíciója a szocialista államban**

1. Az „önkormányzat" terminus az utóbbi három év során politikai karriert csinált Lengyelországban. Különböző mozgalmak és irányzatok jelszavává és különféle — nemegyszer egymással ellentétes — politikai programok elemévé vált. Az önkormányzat jelszavának ilyen különböző politikai kontextusokban való jelentkezése abból ered, hogy maga sem egyértelmű és különbözőképpen értelmezhető.

A nem egyöntetű értelmezés mélyén az önkormányzat és a szocialista állam viszonyának eltérő felfogásai rejlenek. Az egyik áramlat jellemzője, hogy az önkormányzatot az állammal szemben antagonisztikus elemnek fogja fel; e koncepció elméleti forrása a klasszikus önkormányzati doktrínák[1] egyikében lelhető fel és kifejezést nyert többek között a vállalaton belüli munkás önkormányzat modellje körüli vitákban, de ugyanúgy a területi önkormányzat modelljéről folytatott polémiákban is.

A másik áramlat az önkormányzatot a szocialista társadalom egyik organizációs formájaként kezeli, amelyből — miként a többi organizációs formájából is (pártok, társadalmi szervezetek) — kinő az állam. A kérdéses, a marxista ideológiával összefüggő áramlat az önkormányzatot részint úgy kezeli mint a meghatározott társadalmi folyamatokban való részvételhez kötődő különböző társadalmi csoportok organizációs formáját, részint pedig — egyes esetekben — mint magának az állam működésének az aspektusát, amely aspektus a szocialista demokrácia követelményeinek a realizálása, az állam szerveinek a társadalommal való összekapcsolódása révén érvényesül.[2]

Az önkormányzatnak ez a két koncepciója magának a szocialista államnak az eltérő értelmezéséhez kötődik. Az első szerint az állam lényegénél fogva a társadalomtól elidegenedett és azzal szemben álló; az önkormányzatnak mint a társadalom érdekeit reprezentáló szervezetnek az állammal való szembeszegülést, a társadalomnak az állammal szembeni védelmét kell szolgálnia. A második koncepció szerint a helyesen működő és torzulásoktól mentes szocialista állam a társadalom szervezésének legszélesebb formája, amely annak érdekeit realizálja; az önkormányzat éppen az államnak a társadalommal való erősebb összefonódását, az államnak a társadalom érdekei alá rendelését, az elidegenedés megelőzését hivatott szolgálni.

2. Az önkormányzat mint decentralizált közigazgatás klasszikus koncepciója hatására kialakultak az önkormányzati intézmények, amelyek az önkormányzat „saját funkcióinak" és az állam által „rábízott funkcióinak" a megkülönböztetésére támaszkodtak, ez utóbbi funkciókat az állam szerveinek irányítása és érdemi felügyelete alatt látva el. Ebből ered az önkormányzat olyan struktúraként való felfogása, amely az állam ténykedési köréből kivett szférában működik.

Jegyezzük meg, hogy ez olyan szűk fogalom, amely többek között nem tartalmazza az olyan elengedhetetlen demokratikus elemet, mint az igazgatás társadalmasítása; az önkormányzat, mint decentralizált közigazgatás fogalma nem feltételezi szükségszerű elemként a társadalmi reprezentativitást, a választásuk útján történő létrehozást.[3]

Az állam és az önkormányzat szembenállásának az elmélet talaján született tézisét a burzsoá állam társadalmi és politikai valósága alátámasztja. A szembenállás ezen állam osztálylényegéből ered, a társadalom többsége céljainak és törekvéseinek az államhatalommal való szembenállásából. Az önkormányzat, főként az alapszinteken, gyakran a dolgozók érdekeinek exponálójává válik, azt gyakran a haladó,

---

* *Barbara Zawadzka* egyetemi tanár (Varsó).

** A cikk a XXV. Alkotmányjogi Ülésszakon — „Az önkormányzat és a választási rendszer időszerű problémái a Lengyel Népköztársaságban" témakörnek szentelve — elhangzott, „Az önkormányzat rendszerbeli pozíciója a szocialista államban" címen tartott előadáson alapul. (Az 1983. VI. 3—5. között Karpacz-Bierutowicében rendezett ülésszakról a beszámolót ld. a Panstwo i Priawo ugyanezen számában.)

[1] A klasszikus és a szocialista önkormányzati doktrínákról lásd W. *Sokolewicz:* Samorzad teritorialny w panstwie socjalistycznym. Nowe Drogi, 1983. 1. sz.

[2] Lásd ugyanott, valamint B. *Zawadzka:* W sprawie prawnego charakteru rad narodowych. Problemy Rad Narodowych, 1983. 54. sz.

[3] Pl. J. *Panejko* (Geneza i podstawy samorzadu europejskiego. Wilno, 1934. 71. old.) szembeszáll azokkal a nézetekkel, amelyek az önkormányzat szerveinek választhatóságát az önkormányzat nélkülözhetetlen elemének tekintik.

sőt baloldali erők uralják, az gyakran a hatalomért folyó küzdelem egyik formája. Így volt pl. a két háború közötti időszak első éveiben, amikor a baloldalnak az önkormányzatban jelentkező befolyása a burzsoázia politikai erőit az önkormányzat jogosítványainak fokozatos korlátozására indította. És így van ez ma néhány nyugateurópai államban (Olaszország, Franciaország) ahol az önkormányzat gyakran a szocialista és a kommunista párt befolyási területe, és minden önkormányzati választásnál éles harc folyik a befolyásért, amit az államhatalomért folytatott harc lényeges elemének tekintenek. Az ilyen szituációk megerősítik az állam és az önkormányzat szembenállásának klasszikus tételét.

Ha az állam és az önkormányzat szembenállása létezik is a burzsoá államok gyakorlatában, az semmiképp sem abszolút jellegű. Erről tanúskodik az a tény, hogy az állam olyan klasszikus attributuma mint a rendőrség ezen államok némelyikében a területi önkormányzat gestiójába tartozik.

Az állammal szembenálló önkormányzat koncepcióját a tudományban soha nem fogadták el általánosan. Sokkal gyakoribb annak kétkedéssel fogadása a jelenkori polgári tudományban.[4] A magasan fejlett, demokratikus burzsoá államban, ahol az államhatalom és az állampolgárok széles rétegei törekvéseinek a szembenállása jelentősen meggyengült, a község pedig számos kötelékkel kapcsolódik a „gyámkodó állam" központi hatalmához, az állam és az önkormányzat szembeállítása aktualitását vesztette. A jelenkori fejlett műszaki infrastruktúrát és szociálpolitikát nem lehet a független községek erejéből és saját pénzügyi eszközeikkel működtetni. Ennek kapcsán írnak sokat a nyugateurópai irodalomban arról, hogy az önkormányzatnak az államtól való pénzügyi függetlenítése vonja csak magával a politikai függetlenedést.[5] Még a szabad és önálló községek olyan klasszikus bástyájában is, mint Svájc az önállóság ugyanezen okokból történő elsorvadását jelzik.[6] Ezek a jelenségek érzékeltetik, hogy az állam és az önkormányzat szembenállása nem valamiféle abszolút dolog, hanem csak meghatározott állam meghatározott fejlődési korszakára vonatkozik, nevezetesen arra a burzsoá államra, amely az intervencionalizmus, a fejlett szociálpolitika és az állampolgári részvétel korszaka előtt létezett — vagyis egy már több mint fél évszázada letűnt múltban. Semmi nem indokolja, hogy a múltban és más politikai körülmények között kialakult fogalmakat átvigyük a jelenkori szocialista állam talajára.

3. Már a munkásmozgalom kezdeteitől fogva leleplezték teoretikusai a városok és tartományok önkormányzatának antidemokratikus és reakciós jellegét az antidemokratikus és reakciós burzsoá államban. Ezen intézmények osztálytermészetének egy tőről fakadása erősebb volt, mint a központi és az önkormányzati hatalom közötti esetleges ellentétek. A községek és tartományok önkormányzata a szociáldemokrata programokban felvetett követelés volt, de olyan önkormányzatról volt szó, amelyet a nép választ az általános választójog alapján, vagyis e programok szerzőinek meggyőződése szerint — egy tartalmában népi, a néphatalom elemét alkotó önkormányzatról. Az önkormányzaton ugyanis a munkásmozgalomban kezdettől fogva a dolgozó nép ügyeiről maga a dolgozó nép általi döntést értették, nem pedig az ezen ügyekről az érdekeitől idegen burzsoá állam általi döntést.

Ez a koncepció kifejezetten hangot adott a Párizsi Kommün során. A „termelők önkormányzatának" a létrehozása — amely lényegében a hatalom nép által történő gyakorlásának a formája volt — az addigi burzsoá állam tagadását jelentette.[7] Már csak ezáltal is az önigazgatás fogalma új, népi tartalmának születésekor az elválaszthatatlanul összekapcsolódott a hatalomnak a nép általi megszervezésével mint a népi önkormányzat előfeltételével. A saját ügyeit önállóan irányító dolgozó nép szervezete, vagyis a nép önkormányzata azonos volt a népi állammal, amelyről Marx azt írta, hogy az már nem volt „valódi értelemben vett állam".

Hasonló álláspontot foglalt el Lenin. Élesen bírálta annak csalóka voltát, hogy lehetséges volna a társadalmat az önkormányzat révén átalakítani, rámutatva: a burzsoá államban az uralkodó osztály az önkormányzatnak csak a marginális, a hatalomtól távoli ügyek szféráját hagyja.[8] Amikor a tanácsok létrejöttek, azokban a hatalomért való harc szerveit, majd pedig a nép forradalmi hatalmának a szerveit látta — ugyanakkor azonban a népi önkormányzatét is. A tanácsokat néha úgy határozta meg — amelyek a forradalom után kétségtelenül az államhatalom szervei voltak — mint a „testületi önkormányzat"[9] szerveit. A tanácsok tehát lényegében azonosítódtak az önkormányzattal mint azzal a formával, amellyel maga a nép igazgatja saját ügyeit és amit az tesz lehetővé, hogy az államhatalmat is ugyanez a nép gyakorolja. E két fogalomnak és a nép forradalmi szervei e két szerepének szoros összekapcsolódása alapozza meg azon tétel felállítását, hogy ezek a szervek már a proletárforradalmak hajnalától kezdve a forradalmi államhatalom és egyúttal a népi önkormányzat szerveinek a szerepét töltötték be. Ebben a felfogásban az állam és az önkormányzat szembenállásának helyét azoknak a dolgozó nép államában megvalósuló egysége foglalja el. Az önkormányzat a néphatalom aspektusává válik, az által valósul meg.

A hatalom megszerzése után eltűnik az „önkormányzat" terminus. Lenin azonban szakadatlanul hangoztatja a dolgozók minél szélesebb részvételének követelményét a hatalomnak a tanácsok általi gyakorlásában, a „hatalmat a tömegek számára" követelmény helyettesítését a „tömegek hatalmával". E törekvés kifejeződése pl. az

---

[4] Pl. F. *Wagener* (Tendencja rozwoju wladzy lokalnej w wspólczesnym swiecie. Wroclaw, 1976) írja: „A községi igazgatásnak az államban betöltött szerepét már nem lehet megmagyarázni a felettes államigazgatás és a liberális társadalmi erőkre támaszkodó községi igazgatás régi fogalmai segítségével. De már a község sem egy önmagában zárt, elsődleges társadalmi egység. A demokrácia rendszerében a községek nem állnak szemben az államigazgatással, hanem bekapcsolódnak — még ha autonóm egységekként is — annak általános struktúrájába."

[5] Lásd a Tendencje rozwoju... című, már idézett kötetben szereplő számos munkát, valamint: E. *Ruskowski:* Ewolucja stosunku miedzy panstwem a samorzadem we Francji. Problemy Rad Narodowych, 55. sz.

[6] J. *Meylan*—M. *Gottraux*—Ph. *Dahinden:* Schweizer Gemeinden und Gemeindeautonomie. 1972.

[7] „Amikor a kommunális rendszert bevezették Párizsban és a másodrangú központokban, abban a pillanatban a régi, centralizált kormányzás vidéken is át kellett volna, hogy adja helyét a termelők önkormányzatának; a Kommünnek már maga a létezése is a dolog erejénél fogva helyi önkormányzathoz vezetett, de ezen önkormányzatnak nem az államhatalom ellensúlyának kellett lennie, mert az feleslegessé vált." (K. *Marx:* Wojna domowa we Francji, in.: K. *Marx*—F. *Engels:* Dziela wybrane. t. I. Warszawa, 1949, 488. old.

[8] Ld. pl. Program socjaldemokracji w pierwszej rewolucji rosyjskiej lat 1905—1907, in: Dziela, t. 13. Warszawa, 1954, 327—339, 353—362. old.

[9] Materialy do rewizji programu partyjnego, in.: Dziela, t. 24, 497. old.

1918. évi alkotmány azon rendelkezése, amely lehetővé teszi, hogy „az igazgatás ügyeiről" ne a tanácsok döntsenek, hanem „a választók közgyűlése" azokban a falvakban, ahol ez megvalósítható (megjegyzés az 57. bekezdéshez). Egyúttal az alkotmány a tanácsok feladatai között (61. bekezdés) mindenekelőtt a helyi feladatokat említi: az adott terület kulturális és gazdasági színvonalának emelését célzó lépések megtétele, „minden (az adott terület számára) helyi jelentőségű ügy megoldása". A hatalom társadalmasításáról és a helyi feladatok hangsúlyozásáról való törődés arról tanúskodik, hogy az „önkormányzat" terminus eltűnése ellenére ezen időszak politikai életében fennmarad a bolsevik programban szereplő azon törekvés, hogy megvalósuljon az, ami az önkormányzat politikai fogalmának lényege. És ez ismét az államhatalmi apparátus tevékenységének meghatározott oldala.

A tanácsok gyakorlatának attól való eltávolodása, ami az önkormányzat lényegét alkotja, a szocialista állam bürokratikus torzulásainak az időszakában következett be. Eltűnt a hatalom társadalmasítására való törekvés, mint ahogy eltűnt annak hangsúlyozása is, hogy a helyi lakosság számára fontos ügyeket a tanácsok oldják meg — ezt felülről jövő, centralisztikus igazgatással helyettesítették. Az önkormányzatot a burzsoá állam intézményének minősítették, amely a szocialista államban szükségtelen. A tanácsok történetének ezt a zord időszakát egyes kritikusok manapság kizárólagos valóságként abszolutizálják.

4. Az önkormányzat probelmatikája a szocialista államban Nyikita Hruscsovnak az SZKP XXII. Kongresszusán, 1961-ben tartott referátumával került ismét színre, amelyben felrajzolta azt a perspektívát, hogy az állam fokozatosan átalakul „kommunista társadalmi önkormányzattá." Az SZKP ekkor elfogadott programja aláhúzta annak szükségességét, hogy a tanácsok és tagjaik jogait kiszélesítsék a helyi jelentőségű ügyek eldöntése körében, illetőleg, hogy a társadalmi szervezetek és az állampolgárok vegyenek részt a tanácsok tevékenységében. Sőt mi több, a program használata is az „önkormányzat" kifejezést a szovjet államra vonatkoztatva.[10] A program a tanácsokat úgy is meghatározza — természetesen az államhatalom szerveiként való hagyományos jellemzésük mellett — mint helyi önkormányzatot.[11]

Az önkormányzat fogalmához való visszatérés ebben az alapvető politikai okmányban nem járt együtt a Szovjetunióban az önkormányzat jogi-intézményi bevezetésével. A jogi aktusokban az önkormányzat továbbra sincs jelen. Ezzel szemben az önkormányzat politikai fogalmához való visszatérés összekapcsolódott egy sor, arra irányuló jogalkotási változással, hogy erősítsék a tanácsok mint helyi hatalmi szervek szerepét és kapcsolataikat a dolgozókkal. Legnagyobb jelentősége ebben a vonatkozásban az 1977. évi alkotmánynak volt. Nem nevezi ugyan a tanácsokat az önkormányzat szerveinek, de kivételes erősséggel exponálja a tanácsok helyi feladatait és a választók érdekeinek képviseletével kapcsolatos kötelességeiket. Ez visszatérést jelent a tanácsok önkormányzati tartalmaihoz, az önkormányzat fogalmára való hivatkozás nélkül. Ez a tanácsok jellegére vonatkozó hagyományos felfogáshoz való hűség kifejeződése[12] és semmi köze sincs az önkormányzat mint állítólagos burzsoá intézmény dogmatikus téziséhez. Az ideológia és a doktrína ugyanis teljes mértékben rehabilitálta az önkormányzat fogalmát.[13] Természetesen továbbra is az önkormányzat szocialista koncepciójára jellemző olyan doktrínáról van szó, amely azt a néphatalom aspektusának vagy ismérvének tekinti és amely ennek elveivel összhangban érvényesül.

Hasonlóan — demokratikusan realizált néphatalomként — értelmezik az önkormányzatot Bulgáriában. Itt azonban a doktrína nem csupán a helyi tanácsokat, hanem a Nemzetgyűlést is úgy jellemzi mint „az államhatalom és a népi önkormányzat szerveit".[14] Ugyanezt a megfogalmazást találjuk az alkotmányban és a tanácstörvényben. Az államhatalom képviseleti szerveinek önkormányzati jellege a bolgár tudomány értelmezésében azon alapul, hogy ezek a szervek általános választások eredményeként jönnek létre, szoros kapcsolatban tevékenyednek az állampolgárokkal és az ő ellenőrzésük mellett realizálják akaratukat és érdekeiket, végül e szervek működési rendszerében számos formában megvalósul az állampolgárok közvetlen részvétele. Erre az utóbbi tényezőre nagy hangsúlyt helyeznek, gyakran összekapcsolva a képviseleti szervek önkormányzati jellegét azzal, hogy a képviseleti rendszerben jelentkeznek „a közvetlen demokrácia elemei". Magyarországon az alkotmány kinyilvánítja, hogy a tanácsok „megvalósítják a dolgozó nép önkormányzatát" és súlyt helyez helyi feladataikra. A helyi tanácsokról szóló törvény azok hatalmi, önkormányzati és közigazgatási funkcióiról beszél.

Az, ami az önkormányzat lényegét alkotja — maguknak a dolgozóknak a döntése saját ügyeikről, főként azokról, amelyeknek közvetlen társszerzői, vagyis többek között a helyi ügyekről — a szocialista állam nélkülözhetetlen ismérve, még ha ezen államok nem is mindegyikében és nem is minden történelmi korszakban szerepel az önkormányzat fogalma az alkotmányjogi aktusokban. De nem is ez a körülmény dönt az önkormányzat lényegének realizálásáról, hanem az, hogy vajon a szocialista állam teljes mértékben megvalósítja-e a demokratizmus elveit, vajon azt maguk a dolgozó tömegek kormányozzák-e, a hatalom és a közigazgatás szervei szoros kapcsolatban vannak-e velük és előttük felelősek-e tevékenységükért.

5. Szélesebben értelmezik az önkor-

[10] „Számunkra a demokrácia az igazi néphatalom, a munkások spontán alkotókészségének és aktivitásának általános fejlődése, önkormányzatuk".

[11] „Szélesednek a dolgozó nép küldöttei tanácsainak (a helyi önkormányzatnak) a jogai. Végső soron ők fognak dönteni az összes helyi jelentőségű ügyben".

[12] A. *Lukjanow:* Rozvityije zakonodatyelsztva o szovjetszkich predstavityelnich organach vlasztyi. Moszkva, 1978. 268—269. old.

[13] Ld. a következő megnyilatkozást: „A szocialista állam ... maguknak a dolgozó tömegeknek a szervezete. Ebben az értelemben az állam és a társadalom igazgatása, amelyet maga a dolgozó nép valósít meg, nem más, mint igazi népi önkormányzat." „A szocialista demokrácia fejlődési folyamata nem az állam intézményének mechanikus félretétele útján valósul meg, hanem a benne rejlő lehetőségek legteljesebb feltárása és felhasználása révén. A néphatalom a szocializmusban nem valósulhat meg az állami formákon kívül, az elkerülhetetlenül állami-társadalmi természetű. Ezért metodológiailag megalapozatlan a szocialista államiság és a társadalmi önkormányzat szembeállítása; azok dialektikus egységben vannak és kölcsönösen kiegészítik egymást." (A Szovjet Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete szerzői kollektívájának cikke — Szocjalisztyicseszkaja demokratija, goszudarsztvennoszty i samoupravlenyije. Kommuniszty, 1982. 15. sz. 103. old.

[14] Pl. B. *Spasov:* Szisztema narodnogo predsztavityelsztva v Narodnoj Reszpublike Bulgarii. Moszkva, 1965, 989. old.; D. *Dokov:* Projekt na nova konstitucja na Narodna Respublika Bulgaria i tendencji v razviteto na narodni soveti. Pravna Miszl, 1971. 2. sz.

mányzatot Jugoszláviában. Az önkormányzat fentebb taglalt azon értelmezése, hogy maguk a dolgozók irányítják saját ügyeiket, az önkormányzat jugoszláv doktrínájának is alapja. Kifejeződése ennek többek között az, hogy az önkormányzati egységeknek — a községeknek — „a hatalom és az igazgatás funkcióit" tulajdonítják, illetve hogy a köztársaságokat is önkormányzati egységekként kezelik. Az önkormányzat doktrínája azonban nem merül ki ebben az általános fogalomban. Az önkormányzatot úgy is értik mint a társadalom szerveződésének módját minden szinten — olyan szerveződésként, amely biztosítja a néphatalom elvének teljes realizálását, a munka embereinek teljes önmegvalósítását.[15] Ezt a célt hivatott szolgálni a társadalomnak az önkormányzat elvén való szerveződése minden alapvető — helyi, termelői — érdekközösségben, amelyek a község szintjén és a magasabb szinteken politikai reprezentációt nyernek, az államhatalom szervét alkotva. Az önkormányzatnak ezeket az alapvető formáit a részérdekek hordozói megszervezésének számos formájával, illetve a közvetlen demokrácia különböző formáival övezik (referendumok, társadalmi tanácsok, fogyasztói gyűlések, nyilvános viták stb.) A társadalom önkormányzati megszervezésének fő elve, amely az összes bonyolult formát áthatja, az a törekvés, hogy az összes társadalmi folyamatot maguk e folyamatok résztvevői irányítsák.

Az önkormányzatnak a jugoszláv doktrínában és gyakorlatban jelentkező fogalma tehát nem ellentétes az önkormányzat fogalmának a többi szocialista országban és doktrínájukban jelentkező, korábban tárgyalt olyan fogalmával, amely azt a néphatalom formájának, éspedig a szocialista állam demokratikus mechanizmusai révén érvényesülő formájának tekinti. Való igaz, hogy a jugoszláv doktrína az önkormányzatot bizonyos időszakban az állammal ellentétben állónak tekintette[16]; a társadalom ügyeinek maga a társadalom általi megoldását ellentétben állónak tételezte azzal az állammal, amely természeténél fogva elidegendett a társadalomtól és amely elhalásához az önkormányzatnak vezetnie kell. Nem nehéz észrevenni, hogy a társadalom önigazgatási megszervezését a hagyományos állammal állították szembe, nem pedig azzal, amelyet ezen organizációnak kell alakítania és amely már nem lesz „valódi értelemben vett állam".

Az önkormányzat jugoszláv fogalma az önkormányzat mint a néphatalom formája általános eszméjét konkrétizálja, utal a hatalom megszervezésének egy olyan állapothoz vezető mechanizmusára, amelyben megalapozottan azonosítható az állam az önkormányzattal. Ebben az értelemezésben az önkormányzat már nem csupán meghatározott aspektusa a néphatalom érvényesülésének, hanem a társadalom megszervezésének struktúrája, általános formája is.

6. Az arra irányuló lengyel próbálkozások, hogy megtalálják az önkormányzat helyét a szocialista államban, régibb keletűek, mint az utóbbi három év. Már a hatvanas évek elején viták folytak az önkormányzat fogalmáról a szocialista államban és helyéről annak rendszerében. J. Starościak úgy határozta meg az önkormányzati szervezetet, mint azon személyek jogilag elkülönített csoportját, amelyek kompetensek önállóan dönteni meghatározott, társadalmi jelentőségű ügyekről. A szervezeti elkülönülésnek és a hatáskörök megállapításának tartós jellegűnek kell lennie, az önállóság pedig viszonylagos, ami abból a tényből következik, hogy az önkormányzati szervezet a szélesebb társadalmi struktúra fragmentuma.[17] S. Zawadzki az önkormányzat lényegének az arra való jogot tekintette, hogy meghatározott társadalmi közösség megválaszthassa saját képviseletét és hogy bizonyos fokú önállósága ismertessék el arra nézve, hogy saját ügyeit közvetlenül vagy választott képviseletén keresztül megoldhassa.[18]

Ezek a megnyilatkozások teljes összhangban vannak az önkormányzat fentebb levezetett, a szocialista doktrínában jelentkező azon politikai fogalmával, amely a dolgozók saját ügyeikről való döntését jelenti. Az idézett szerzők megpróbálják ezt a fogalmat konkrétizálni és átültetni a jog nyelvére. Az önkormányzat fejlődésének jelenlegi lengyelországi helyzete, főként törvényhozási téren, lehetővé teszi a konkrétizálás elmélyítését az elmélet szférájában.

Az utóbbi három év lengyel önkormányzati próbálkozásai olyan intézményi formák megteremtését célozzák, amelyek a szocialista állam demokratizmusának a garanciáját alkotnák. Nyilvánvaló e próbálkozások számára az önkormányzat azon szűk fogalmának alkalmatlansága, amely az állammal szembenálló decentralizált igazgatást jelent, és amely más társadalmi-politikai realitásokból következik. A mi próbálkozásaink ideológiai forrásait az önkormányzat olyan koncepciójában kell keresni, amely a munkásmozgalomban alakult ki, a szocialista államok részéről elfogadást nyert és legjobban konkrétizált alakját Jugoszlávia jogi modelljében nyerte el. Próbálkozásainkban különleges szerepet kell játszania az önkormányzat jugoszláv koncepciójának. Túljutottunk ugyanis az általános megállapítások szféráján és az önkormányzatban olyan intézményi formát keresünk, amely garantálná a szocialista rendszer demokratikus elveinek teljes megvalósulását. Ezen intézményi formák keresése során létrehoztuk a munkás és a paraszt önkormányzatot, megerősítettük a szövetkezeti önkormányzatot és keressük a területi önkormányzat modelljét.

Mi a helyük az önkormányzat e formáinak a társadalom és az állam megszervezésének rendszerében, mi a szerepük?

Az önkormányzatot hagyományosan „a közvetlen demokrácia formájának" tekintették, amely kiegészíti a képviseleti rendszert. Hasonlóan a közvetlen demokrácia más formáihoz, hozzá kellett járulnia a hatalomgyakorlás képviseleti formája gyenge oldalainak a leküzdéséhez, az elidegenedés veszélye ellen kellett hatnia, amely veszély a képviseleti rendszerben rejlik. Meg kell állapítani, hogy az önkormányzat fentebb hivatkozott klasz-

[15] Ld. pl. E *Kardelj:* Pravci rozvoja politickog sistema socjalistickog samoupravljana. Beograd, 1977, 10. old.; J. *Dzordzewic:* Politicki sistem. Prilog nauci o coveku i samoupravljanju. Beograd, 1977, 104. old.

[16] Ezek a nézetek legnagyobb intenzitással a 60-as években jelentkeztek. Ld. pl. M. *Perovic:* Socijalizam i odumiranja drzave. Beograd, 1959. Később megállapították, hogy „ma az államot inkább gyengesége, mint mértéktelen ereje miatt bírálhatnánk". (E. *Kardelj:* Osnownyje pricziny i naprawlienije konstitucjonnych izmienienij. Szocjalisztcseszkaja Miszl Praktika, 1973. 40. sz. 29. old.) Az 1974. évi Alkotmány az állam és az önkormányzat szembenállásáról szóló nézetek felülkerekedésének a kifejeződése.

[17] J. *Starosciak:* Studia z zakresu prawa administracyjnego. Ossolineum, 1967, 139—140. old.

[18] S. *Zawadzki:* Rady narodowe jako podstawowe organy samorzadu spolecznego. RNGA 1974. 6. sz. Ugyanez a szerző korábban, az M. Jaroszynskivel folytatott vitában az önkormányzatot úgy jellemezte, mint a demokratikus szocialista állam ismérvét (Ld. PiP 1961. 12. sz.).

szifikációja nem teljesen helyes. Az állampolgárok részvételének közvetlensége az önkormányzati tevékenységnek nem általános jellemzője, minthogy az önkormányzatnak is megvannak a maga saját képviseleti struktúrái. Ez az állampolgárok társadalmi ügyek intézésében való részvételének kétségtelenül az egyik formája, éspedig olyan, amely az államhatalom képviseleti szerveinek rendszerén kívül működik, és ez okból eddig az állampolgári részvétel e rendszert kiegészítő egyik formájának tekintették. Ez a szerep azonban már nem felel meg az önkormányzat azon pozíciójának, amit az az államban és a társadalomban ma elfoglal. Ma az önkormányzatnak lényegesen fontosabb helyet jelölünk ki. Benne nem csak a társadalmi élet csupán fragmentumait érintő részvétel formáját kívánjuk látni, hanem a társadalom megszervezésének általános formáját. Az önkormányzat szerepét analógnak tekintjük ahhoz, amelyet az a jugoszláv rendszerben betölt, a társadalom megszervezésének olyan általános formájaként, amely megteremti az előfeltételeit annak, hogy a résztvevők a társadalmi élet egészének alanyaivá váljanak; ugyanakkor azonban az önkormányzati organizációnak olyan formáit és az alapszintű önkormányzati organizáció, valamint a képviseleti rendszer közötti kapcsolódások olyan szisztémáját kell kidolgoznunk, amelyek a sajátjaink, amelyek a mi hagyományainkból és feltételeinkből következnek.

7. Ma már Lengyelországban az önkormányzatnak számos formája létezik és meg lehet kísérelni azok alábbi osztályozását:

a) a munkafolyamatok résztvevőit tömörítő önkormányzat, amelyet bizonyos leegyszerűsítéssel úgy lehet meghatározni mint a termelők önkormányzatát, ezek: a munkás önkormányzat a vállalatoknál, az egyéni parasztok társadalmi-szakmai önkormányzata, a szűkebb csoportok szakmai önkormányzatai mint amilyenek az ügyvédeké, az orvoské, a főiskolák dolgozóié;

b) a területi (helyi) önkormányzat, amely az embereket a lakóhely közössége alapján tömöríti és amelyek — a törvénytervezet szerint — 3 szinten alakulnak: a falvakban és a városi lakótelepeken (a lakók önkormányzata), a nagyközségekben és a városokban (nagyközségi és városi nemzeti tanácsok) és a vajdaságokban (vajdasági nemzeti tanácsok);

c) a szövetkezeti önkormányzat, amelynek jellemzője, hogy a tulajdon szövetkezeti formájához kapcsolódik vagy pedig adott intézmény szövetkezeti elvek alapján való működéséhez, tárgya szempontjából nem egységes. Lehet termelői önkormányzat (mezőgazdasági, háziipari és ipari termelőszövetkezetekben), lakók önkormányzata (szövetkezeti lakótelepeken), vagy pedig olyan, amely nem lép túl a fogyasztók önkormányzatának szövetkezeti voltán.

Külön helyet foglalnak el az önkormányzat különböző formái között a nemzeti tanácsok. Ezek nem csupán adott terület lakóinak önkormányzati formái, hanem egyúttal adott területen az államhatalom szervei is. Ez a meghatározás, amely a klasszikus önkormányzat — mint decentralizált, az állammal szembenálló igazgatás — pozíciójából elvetendő és nevetséges, teljesen érthető és logikus az önkormányzat fentebb jellemzett szocialista koncepciója szempontjából. Ha ugyanis az önkormányzat szélesebb skálán szerveződik — a területi egységek skáláján —, akkor a lakók önkormányzata dönt a város, a nagyközség vagy a vajdaság létfeltételeit alakító, a lakókkal összefüggésben levő lényegesebb ügyekről, de ugyanígy a területgazdálkodásról, a társadalmi-gazdasági és kulturális fejlesztés irányairól; ez a képviselet, a közösség fontos ügyei eldöntésének önkormányzati feladatát teljesítve, egyúttal a hatalom helyi szervévé is válik. Az ügyek és hatáskörök önkormányzati szférájának bármiféle kiválasztása, bizonyos — alighanem nem kevésbé fontos — részüknek más, hatalmi szerveknél hagyásával a helyi önkormányzat lemondását jelenti a lakosok összes fontosabb ügyeiről döntő alany pozíciójából nézve. Nem ez a fajta lemondás vezet a lakosok teljes alannyá tételéhez, hanem a helyi önkormányzat teljes felruházása azokkal a jogokkal, hogy döntsön a fontos helyi ügyekről, ideértve a területi és a társadalmi-gazdasági tervezést és a pénzügyi gazdálkodást, e jogosítványok körülbástyázása jogi garanciákkal, ezen önkormányzat — a nemzeti tanács — képviseleti szervének szoros kapcsolata az alanyát képező lakossággal. Ily módon azonban a nemzeti tanács — a helyi önkormányzat szerve — az államhatalom helyi szervévé válik.

8. Ha az önkormányzat konkrét formái az önkormányzat lényegét és alapvető célját meg kívánják valósítani, teljesíteniük kell bizonyos ebből eredő követelményeket.

Mindenekelőtt, minthogy az önkormányzat az állampolgárok meghatározott csoportjának bizonyos lényeges ügyeikről való döntésén alapul, az önkormányzat alanyának csak meghatározott, a közös ügyek és érdekek által összekapcsolt közösséget lehet tekinteni. Az önkormányzat működhet mind közvetlenül, mind képviseletein (a képviseleti szerveken) keresztül, úgyszintén megválaszthatja szövetségeseit (képviseleteit) magasabb szinteken azon ügyek intézése céljából, amelyek szélesebb skálán történő tevékenységet igényelnek, mint az önkormányzatilag szervezett közösség. Ezek a szervek azonban csak e közösségek képviseletei mandátumukat az ő megbízásukból nyerik. Az önkormányzat megjelenésének alapvető formája maguknak az önkormányzatot konstituáló közösségeknek a tevékenysége. Ez közhelynek tűnik, e problémának azonban lényeges gyakorlati konzekvenciái vannak. Annak figyelmen kívül hagyása, hogy az önkormányzat alanyai csak maguk a közösségek lehetnek, néha a „bizottságok önkormányzatának" a jelenségeit szüli, az önkormányzat képviseleti és végrehajtó szerveinek elszakadását és elidegenedését társadalmi bázisuktól, tevékenységük saját nevükben és csupán saját belátásuk szerinti folytatását. Az önkormányzat ezen alaptételének meg nem értéséből erednek azok a nemritkán tapasztalható kísérletek is, hogy az önkormányzatot csupán a képviseletek formájában hívják létre, társadalmi bázis nélkül (lásd pl. a mezőgazdasági kamarák mint a paraszt önkormányzat olyan formája létrehozásának koncepcióját, amely csak vajdasági szinten működik).

Másodszor, ahhoz, hogy az önkormányzat teljesíthesse alapvető célját, szükség van olyan hatáskörökkel és eszközökkel való felruházására, ami nélkülözhetetlen azon ügyek eldöntéséhez, amelyek megoldására életre hívták. Ahhoz, hogy az önkormányzatról egyáltalán szó lehessen, éppen döntési hatáskörökre van szükség, és nem csupán véleményező vagy tanácsadó hatáskörökre. Úgyszintén nem elegendőek a csupán ellenőrzési jogosítványok, jóllehet azok az önkormányzatot konstituáló közösség fontos és nélkülözhetetlen jogosítványát jelentik.

Itt nem csupán az adott közösség tagjaira vonatkozó döntési jogosítványokról van szó (mint pl. az önadózás,

a társadalmi munkavégzés), hanem az igazgatás valamely szférájában való döntési jogosítványokról. Ilyen, a vonatkozó törvényekben kifejezetten megemlített jogokkal rendelkezik a munkás, a paraszt, a főiskolai és néhány más önkormányzat; folynak a munkálatok a nemzeti tanácsok döntési kompetenciáinak a kialakítása céljából.

9. Az ügyek meghatározott szférájában való, joghatályos döntésre való jogosultság, ami nélkül nincs önkormányzat, az önkormányzat azon klasszikus jogának a megfelelője, hogy meghatározott szféra igazgatását elláthassa. Az igazgatás azonban a szocialista önkormányzat intézménye számára nem öncél és az önkormányzat nem is redukálható erre. Csupán a cél elérésének az eszköze — meghatározott közösség mint a dolgozó nép alkotórésze alannyá tétele, a néphatalom megvalósításának formája és fragmentuma.

Ahhoz azonban, hogy az önkormányzat célja megvalósulhasson, bizonyos modellfeltételek teljesítése szükséges.

Az első alapvető feltétel a decentralizáció. Lehetséges ugyan a jogosítványoknak a központból a területi szintekre történő átadása bürokratikus úton is, vagyis dekoncentráció révén, ez azonban nem kapcsolódik össze a területi, termelő és más egységekben való döntéshozatali folyamat társadalmasításának demokratikus processzusával. A társadalmi folyamatok résztvevőinek alannyá válásához nem vezető antidemokratikus dekoncentráció azt jelenti, hogy az adott közösség ügyeiről való döntés kompetenciájával nem magát a közösséget vagy annak önkormányzati szervét ruházzák fel, hanem kinevezett, a központtól függő tisztviselőket, mint pl. a vajdákat, város- és nagyközségvezetőket vagy a vállalati igazgatókat. A hatalom társadalmasítása tehát a decentralizáció mellett az a második feltétel, amelyet az önkormányzatnak teljesítenie kell.

A decentralizáció és a hatalom társadalmasítása a következőktől függnek: *a)* az önkormányzat szerveinek kapcsolatai a társadalmi bázissal (szükségleteinek reprezentációja); *b)* hatáskörök és eszközök (e szükségletek kielégítéséhez, az adott társadalmi közösség alapvető ügyeinek a megoldásához).

E feltételek teljesítése különleges jelentőségű az önkormányzat azon szervei vonatkozásában, amelyek egyúttal az államhatalmi szervek funkcióit is ellátják — vagyis a nemzeti tanácsok vonatkozásában. A társadalom és az állam megszervezésének rendszerében betöltött helyük miatt az önkormányzati szervekként való működésük feltételeinek a megsértése negatív hatást gyakorol az egész társadalmi és politikai életre. A tanácsrendszerben tehát különös jelentőségük van a hatalom társadalmasítása olyan feltételeinek mint: *a)* a képviseleti szerv olyan összetétele, amely biztosítja kapcsolatát a közösséggel, valamint az érdekei védelmére való képesség; ez pedig a választási rendszertől függ; *b)* a tanácsok felsőbbsége a területi igazgatással szemben, ez utóbbi tényleges alárendelése a tanács irányításának és ellenőrzésének; *c)* a felügyelet helyes koncepciója, amely megóvja a tanács saját, decentralizált hatásköreit a felettes szervek beavatkozásától; *d)* a tanács összekapcsolása a helyi közösséggel, a választók előtti valódi, érdekeik képviseletét biztosító felelőssége.[19] A társadalmasítás mindezen feltételei megfelelően vonatkoznak az önkormányzat egyéb formáira is.

Ezek olyan jogi garanciák, amelyek biztosítják, hogy az önkormányzat a szocialista államban a rendszerbeli alapelvekkel összhangban működjön. A jogi garanciákat azonban politikai garanciáknak is kísérniük kell, a vezető politikai erő, a marxista—leninista párt működése demokratikus elveinek formájában, valamint olyan általános társadalmi aktivitásnak, amely összefügg a politikai kultúrának az együttkormányzáshoz elengedhetetlenül szükséges fokával.

[19] A témáról lásd bővebben „Warunki samorzadnosci rad narodowych" c. cikkemet. PiP 1982. 11. sz.

JOGIRODALOM JOGÉLET

*Tóth István**

Uralkodó eszmék Magyarországon 1939—1944**

Ha valaki mélyebben akarja megérteni a második világháború és az azt követő évek magyar történelmét és el kíván igazodni az akkori Magyarország eszmei-politikai világában, s érteni akarja a szellemi mozgások történelmi gyökereit, akkor annak feltétlenül el kell olvasnia Juhász Gyula legújabb könyvét, amelyben az 1939—1944 közötti időszak uralkodó eszméit gyűjtötte csokorba. Juhász Gyula elkészítette az első olyan történeti monográfiát, amely e kritikus évek eszmevilágának áttekintésére vállalkozott. Ugyanis az elmúlt évtizedekben a marxista történetírás e korszakot mindenekelőtt a nemzetközi viszonyok és a külpolitika, a gazdaság- és a politikatörténet szempontjából vizsgálta, s az eszmei örökséget érintve — hasonlattal élve — inkább csak az úszó jéghegy csúcsait vizsgálta. Gondolok arra, hogy a történetírás korábban elsősorban az antifasiszta nemzeti összefogás alakulása szempontjából az olyan jelentősebb szellemi mozgásokat, eseményeket vonta vizsgálata körébe, mint az egykori Magyar Nemzet „Szellem Hovédelem" címen folyó vitája, a népfront és a munkás—paraszt összefogásról szóló vita, a Népszava nagy visszhangot kiváltó nevezetes, 1941-es karácsonyi száma, a Magyar Történelmi Emlékbizottság programja, vagy éppen az 1943-as szárszói találkozó eszmevilágának, szerepének tárgyalása. A szerző még ezekben az ismertnek tetsző témákban is gazdagítja ismereteinket, s főképpen a korabeli eszmék széles kontextusában mutatja be ezek fejlődését.

Bár ez a monográfia sem tartott igényt a teljességre, de mégis ez alkalommal találkozunk először ilyen széles spektrumával egyetlen monográfiában a háborús évek magyar közvéleményét foglalkoztató eszméknek. Juhász Gyula könyvét olvasva értjük meg igazán, hogy a magyar középosztály, mindenekelőtt a magyar értelmiség milyen szellemi-ideológiai pogygyásszal érkezett meg a felszabadulásho. S érzékeljük igazán, hogy milyen messziről, mennyi téveszmétől terhelten érkezett el a magyar nép és különösen az értelmiség a történelmi változás pillanatához. Nagyon plasztikusan érzékelhetjük azt a jórészt szellemi ballasztot, amivel szakítania kellett, amit meg kellett haladnia. De tegyük hozzá, hogy nem csak ballaszt volt az, ami elénk tárulkozik, hanem néhány későbbi, a felszabadulás után kibontakozó pozitív folyamat gyökerei, továbbá némely máig ható ideológiai jelenség kialakulásának történeti előzményei is ezekbe az évekbe nyúlnak vissza (urbanus-népies vita stb.).

* *Tóth István* tanszékvezető egyetemi tanár (Budapest).

** *Juhász Gyula:* Uralkodó eszmék Magyarországon, 1939—1944. Kossuth Könyvkiadó, 1983.

Az előszó tanúsága szerint a szerző azt a célt tűzte maga elé, hogy számba vegye az ország helyzetével, sorsával, feladataival és jövőjével összefüggésben mi izgatta leginkább a magyar szellemiséget; melyek voltak az „uralkodó eszmék", s ezek tükröződéseként milyen elképzelések, koncepciók születtek és mi volt ezeknek a hatása az adott nemzetközi viszonyokban, az ország belső állapotában. A feldolgozott széles forrásbázis, a rendkívül gazdag folyóirat, könyv- és publicisztikai anyag alapján Juhász Gyula a fenti kérdésekkel összefüggésben a korabeli viták kavalkádját vonultatja fel a könyv lapjain. Teljesen érthető, hogy a recensens csak arra vállalkozhat, hogy ezek közül ízelítőül néhány kérdésre felhívja a figyelmet.

Az 1939-es nyári hónapok vitáinak elemzésével indító és az 1944-es német megszállással végződő kötet — a háború főbb szakaszainak megfelelően — három, kifejező címeket viselő fejezetekben — Amikor a lavina elindult. 1939—1940; A lavina sodrásában. 1940—1942; Mit tegyünk? 1943—1944. — tárja elénk, hogy a szellemi élet képviselői az ország életében olyan tragikussá vált években hogyan vélekedtek a magyar nép sorskérdéseiről, s ezek hogyan tükröződtek a korszak uralkodó eszméiben.

Az 1939—1940-es esztendők tárgyalását kezdve állapítja meg a szerző, hogy a középpontban minden más kérdést is át meg átszőtt a középosztály problematikája. Még az ezt követő másik uralkodó témát, a földkérdést is, a magyar parasztság sorsának megváltoztatására irányuló törekvéseket. Mindezek mögött kapott teret az a kérdés, hogy hol a helye, mi a feladata Magyarországnak Kelet-Közép-Európában.

Ezekkel összefüggésben ismételten visszatérnek a Németh László körül — és az ő részvételével — folyó polémiák. Ezek sorozata a könyv lapjain a *Kisebbségben* c. tanulmány által kiváltott 1939-es nyári vita ismertetésével indult. Az írásnak olyan kitűnő részelemei voltak, mint Németh Lászlónak az a megállapítása, hogy „A magyarság a kelet-európai görgetegben kerülhet hol felül, hol alul, véghelyzete nagyjából az lesz (amint érdeke is az), ami a szomszéd népeké". (24. old.) Az író világosan látja az egymásra utaltságot, de igazi kivezető utat nem tud ajánlani. Sőt, a középosztály kérdésének faji megközelítése olyan detonációt eredményezett, amely — a szerző szavaival szólva — Németh Lászlót is megsebesítette, s egy általa sem kívánt útvesztőbe taszították, amelyből keserves volt kivergődnie. S e munka által elindított vitának is szerepe volt abban, hogy a magyar értelmiség úgy odatapadt az „asszimilációs" vitához, hogy alig volt ideje észrevenni: a világháború lavinája rázúdult az emberiségre. (26—27. old.)

Németh László a későbbiekben is — szinte a Juhász Gyula által tárgyalt valamennyi érdemi kérdésben — a reá jellemző invencióval hallatja véleményét. Ezért a könyv lapjait olvasva, minden Németh László-i tévedés ellenére is egy mind árnyaltabb kép bontakozik ki az ideológus-gondolkodó íróról, s a kötet ezzel nagymértékben hozzá fog járulni ahhoz is, hogy közelebb jussunk a hitelesebb és teljesebb Németh László-i szellemi portré megrajzolásához.

Németh László számtalan zseniális részmegállapításai közül figyelmet érdemel a népi írókról folyó vitában 1942—1943 fordulóján kifejtett véleménye is, amikor a népi írók szocializmusáról szólva annak a véleménynek adott hangot, hogy szerinte nem lenne nehéz összehangolni a dolgozó osztályok törekvéseit, mert ehhez csak az kellene, hogy „A gyári munkás bírja hite szerint a gyárat; a parasztvérnek hagyjunk egy kis mozgást a maga szövetkezeti szocializmusában; a tanultaknak adjuk meg a véleménymondás, a kutatás, a hatáskör szabadságát, még a minőségiparosnak és kereskedőnek is egy kis művészi autonómiát a maga piciny üzemében. Mihelyt a két nagy szocialista elvet (a termelőtulajdon a dolgozóké, a nemzeti jövedelemben mindenki a munkája értéke szerint részesül) elfogadtuk, fölösleges gyaluval csinálnunk társadalmat, s a fejek százezreit is hozzágyalulnunk. Nem olyan borzasztó szerencsétlenség az, ha minél több ember érzi otthonosan magát államunkban". (132. old.)

És természetesen nagy terjedelemben szól a szerző Németh Lászlóról az 1943-as szárszói vita kapcsán is, de az ezzel való foglalkozástól eltekintek, mert ez legutóbb éppen az elmúlt évi 40. évforduló kapcsán nagy nyilvánosságot kapott és szinte minden elemében ismert lett a szakmai és a szélesebb közvélemény előtt is.

A könyv lapjain nyomon követhetjük a vizsgált fő kérdésekben a népi írói mozgalom háborús évek alatti magatartásának alakulását is. A mozgalomnak a Márciusi Front felbomlása utáni differenciálódott időszaka ez, amikor közülük is többen elmentek a szélsőjobbra, de a mozgalom gerince, ha eszmei zavarokkal küzdve is, mégis csak kitartott a baloldalon.

Markánsan érzékelhetők a mozgalmon belül zajló viták is. Így az 1941 tavaszán folyó vita, amelyet Illyés Gyulának a *Nyugatba* írt, Veres Péterért aggódó cikke indított el, a *Mit ér az ember, ha magyar* megjelenése után. Illyés Gyula az írást frazeológiája és több tétele miatt is a legrosszabb irányba mutatónak tekintette, s ezért bírálta Veres Péter világszemléletének egyes elemeit.

A Veres Péter-vita lényegében már összekapcsolódott a népi írói mozgalom 1930-as évek végi útjáról kibontakozott polémiával, amelynek középpontjában a Márciusi Front megítélése állott, s a vita a mozgalom polarizálódásának okai körül bontakozott ki. Valójában már ekkorra kialakult a mozgalomban az a politikai tagolódás, ami a világháború végére öltött majd végleges formát. Ahogy Kállai Gyula az 1937—1938-as évekről írta, a népi írók ekkor szóródtak szét „a széles magyar politikai mezőny minden harcterére". (299. old.) Ez volt az oka a velük szemben minden oldalról megújuló támadásnak.

Erdei Ferenc pedig a *Kelet-Népében* rajzolt 1941 májusában plasztikus képet a mozgalomról. A polarizálódási okot abban látta, hogy „Ha már most azt keressük, hogy mik voltak gondolkodásunknak azok a politikai elemei, amikből az egységes és határozott politikai mozgalom eredhetett volna, akkor nem mondhatunk mást, mint hogy a szocialitás és a nacionalitás. S természetesen igaz, hogy ez olyan általános keret, ami mindent magában foglalhat. Így is történt: mindenféle irányzathoz került közülünk, miután az egy politikai eszmét nem teremtettük meg". (124. old.)

Lényegében a háború végéig folyt a vita, hiszen a *Szárszó* ürügyén és okán, valamint Révai József 1938-as tanulmányának most Kállai Gyula neve alatt megjelentetett könyvével — *Népiség, demokrácia, szocializmus* — támasztott újabb polémia szinte a német megszállás pillanatáig eltartott. Darvas József tíz nappal a német megszállás előtt, a vitát értékelve szintén arról írt, hogy a népi írók körül kavargó rengeteg ellentmondás jórészt „belőlük fakad", de „Ha se a művek, se tisztábban vagy ködösebben megfogalmazott elvek nem bizonyítanák a

népi irodalom jelenvalóságát, s ha rengeteg salakot termelő kohójából nem is került volna ki néhány igazán maradandó értékű alkotás, az esztendők óta folyó és szűnni nem akaró viták szenvedélyessége akkor is vitathatatlanná tenné történelmi jelentőségét". (307. old.)

Szinte jelképes, hogy a szerző a középosztály problematikájával indította a kötetet és az 1943—1944-es éveket tárgyaló záró fejezetben ismét nagy teret szánt az azzal kapcsolatos véleményeknek, amelyek a körül forogtak, hogy hol a helye a középosztálynak a háború végén és egy új demokratikus Magyarországban.

A kötet lapjain nagyon plasztikusan nyomon követhető a háború menetének hatása a belső szellemi mozgáson. Így pl. markánsan tükröződött a sztálingrádi csata fordulatot jelentő hatása a magyarországi sajtóban is, abban az 1943 márciusában folyó vitában, amely a munkásság, a parasztság és az értelmiség összefogásáról szólt. A téma hol erősödő, hol lanyhuló intenzitással, de egész évben napirenden volt. A tenniakarás nagyon tükröződik a cikkekből, s érzékelhető, hogy az együttműködés, az egységfront gondolata széles visszhangot váltott ki, de abban már rendkívül szórtak a vélemények, hogy mi legyen az a minimális program, amelynek alapján a politikai együttműködés létrejöhet. Még abban sem volt egyetértés, hogy ki értendő polgáron, vagy a „polgár" és a „középosztály" fogalma hogyan viszonyul egymáshoz; abban sem, hogy a jövő Magyarországában hol a helye annak a rétegnek.

A középosztályról folyó vitában részt vett Szekfű Gyula, aki ezekben az években szakított véglegesen korábbi politikai múltjával, s akit ekkoriban mind intenzívebben foglalkoztatott az értelmiség jövőbeni helyzetének, szerepének, sorsának alakulása. Az értelmiség háború utáni lehetőségét vizsgálva, abból a reális alapállásból indult ki, hogy a kultúra folytonosságának biztosításában nélkülözhetetlen lesz az értelmiség szaktudása.

Nagy teret foglalt el a korabeli vitákban a háború utáni Magyarország politikai berendezkedésének mikéntje, s a számos koncepciók egyikét is, a nyugati demokráciák mintájára épülő variációt éppen Szekfű Gyula fejtette ki a *Magyar Szemle* 1943 szeptemberi számában — *Ma és száz év előtt* címen — közzé tett tanulmányában.

Majd pedig 1943 novembere és 1944 januárja között írja meg a Magyar Nemzetben a *Valahol utat vesztettünk* című nagyhatású cikksorozatát, amelyben Szekfű a reformkorba — Eötvös József, Csengery Antal, Szalay László és mások eszméihez — nyúlt vissza példázatért, az akkor „centralistáknak", majd „doktrínéreknek" nevezett csoporthoz, akik „a szabadság és az egyenlőség biztosítékait a demokratikus intézményekben látták" (309. old.). A centralisták eszméit kívánta átültetni saját korába.

Szekfű e cikksorozatával széles körű sajtóvisszhangot váltott ki és arra késztette a közélet és a szellemi élet szereplőit, hogy a háború utáni politikai berendezkedés kérdésében szinte a politikai színskála minden árnyalata, a jobboldaltól egészen az *Újság* hasábjain *A magyar vármegyék* címet viselő sorozatig, a Kisgazda Pártig és a Szociáldemokrata Pártig véleményt nyilvánítsanak. A szerző jó áttekintést nyújt e kiterebélyesedett vitáról.

A politikai berendezkedés kérdése és az értelmiségi problematika is pl. tipikusan abba a sorozatba tartozott, amely 1945-ben az új körülmények között sem veszítette el aktualitását. Az előző a demokrácia értelmezése körül kibontakozó vitában, az utóbbi pedig az értelmiség helykeresésével összefüggésben, a politikai pártok és tömegbázisuk kiépítésével kapcsolatban zajló vitákban megújult intenzitással folytatódott.

A kötet lapjain még számos más nagy fontosságú kérdés alakulása lenne nyomon követhető, így az ún. „egységes magyarság" és a területvisszacsatolások után a nemzetiségi kérdés új módon történő jelentkezése, s ennek a szellemi élet különböző csoportjai által történő megítélése, ami szintén sok tanulsággal szolgál. Nem kis súlyú kérdésről volt szó, hiszen Magyarországnak összesen már több mint 2,5 milliónyi nemzetiségi lakosa volt, s így nemcsak a nemzetiségi, hanem a nemzeti kérdés is új aspektust kapott. A magyarság olyan milliós tömege vált ismét magyar állampolgárrá, amely két évtizeden át kisebbségi létben élt, illetve amelynek értelmisége is hagyományosan liberálisabb szellemiséget képviselt a hazainál. Lényegében ez a téma is a korábbi középosztály és az asszimilációs vita folytatása volt.

Nem kisebb érdeklődésre tarthatna számot a kis államok jövője és Magyarország híre a világban című téma sem, amelyben a háború alatt formálódó, kikristályosodó és nyilvánosságra kerülő háború utáni európai elrendeződési tervekre, koncepciókra való reagálások kerültek egy csokorba.

Úgy vélem, sikerült érzékeltetni, hogy Juhász Gyula egy rendkívül gazdag tényanyagra támaszkodó, érdekfeszítően izgalmas témákat felsorakoztató, valóban hézagpótló munkát adott közre. Ilyen gazdag válogatást még senki nem szedett egybe a világháborús évek Magyarországának eszméiből, illúzióiból és téveszméiből. Hézagpótló voltánál fogva minden bizonnyal jó ideig kézikönyv lesz a korszakot tanulmányozók körében. Éppen ezért csak sajnálni lehet, hogy a szerző elemzése során a kívánatosnál is mértéktartóbb volt az értékítéletekben — s gyakran az egyébként színes forrásokat beszéltette — és többször megmaradt a leíró jellegnél, a viták, a nézetek ismertetésénél, még akkor is, amikor kézenfekvő lett volna a minősítés.

Ehhez kapcsolódva adnék hangot a másik hiányérzetemnek is. Ez összefügg az „uralkodó eszme" terminológia értelmezésével is, hiszen az „uralkodó" az eredeti értelemben a meghatározó, az alapvető kell legyen. A szerző által elemzett eszmék viszont az adott időszakban kisebb-nagyobb mértékben valóban elterjedtek voltak és egy részük még „uralkodó eszmék" is voltak, de akkor a ténylegesen uralkodó eszmék az ezeknél jobboldalibbak voltak. A szerző által tárgyalt eszmékből sok elem tovább élt és uralkodóvá a világháború után válhatott, de zömük legtöbb esetben illúziónak bizonyult, aminek ki kellett hullania a történelem rostáján.

A szerző választott forrásbázisként az írásos anyagokat használja, s ez helyes és bizonyos mértékben el is kerülhetetlen, de az „uralkodó eszmék" számbavétele során vajon kikapcsolható-e olyan mértékben a vizsgált források köréből a rádió, mint ahogyan a szerző teszi, amely akkor már viszonylagosan kis száma ellenére is számottevő tudatbefolyásoló tényező, és hatása a világháborús években növekszik. A kötetben éppen csak egy-két olyan frappáns esetben történik hivatkozás a rádióra, amikor annak a sajtóban is volt lecsapódása, mint Churchill 1943. március 21-i nagy visszhangot kiváltó rádióbeszéde. De tudjuk, hogy a háború alatt a külföldi adóknak is, különösen a BBC-nek és a Moszkvai Rádiónak, s még a Kossuth Rádiónak is, feltételezhetően egyre növekvő szerepe volt az eszmék terjesztésében. Az irántuk való érdeklődés, illetve hatásuk különösen a világháború második fe-

lében nőtt meg, amikor az érlelődő fordulattal párhuzamosan megnövekedett az utat keresők, a tájékozódók száma és aránya.

S végül e helyütt tenném szóvá, hogy már csak a fiatalabb generációkhoz tartozók eligazodásának megkönnyítése érdekében is gyakrabban kellett volna utalni legalább egy jelzővel a korszak vitái résztvevőinek a politikai hovatartozására, pl. az olyan esetekben, mint a szerző által is idézett Kállai Gyula, Mód Aladár, Donáth Ferenc, Nagy István, Szentmiklóssy Lajos—Molnár Erik, Markos György. Ugyanis nem derül ki róluk, hogy az illegális kommunista mozgalom színeit képviselik. Nem vagyok benne bizonyos, hogy ez minden fiatalabb olvasó számára evidencia számba megy.

Meggyőződésem, hogy nem csupán formális kötelezettségnek teszek eleget, amikor Juhász Gyula könyvét egyaránt figyelmébe ajánlom mindazoknak, akik érdeklődnek a Horthy-korszak utolsó éveinek eszmei-politikai arculata iránt, és azoknak is, akiket foglalkoztatnak a felszabadulást követő évek ideológiai-politikai életének jelenségei és azok gyökerei. Sőt napjaink szellemi-irodalmi életének egyik-másik ideológiai kötődése is a Juhász Gyula által tárgyalt időbe nyúlik vissza.

*Hajdu Lajos**

Imreh István: A törvényhozó székely falu (Kriterion, Bukarest, 1983, 546 old.)

Imreh István, a kitűnő kolozsvári történész munkássága jól ismert Magyarországon is: „A rendtartó székely falu" (1973-ban megjelent), az „Erdélyi hétköznapok, 1750—1850" (1979), valamint a Csetri Elekkel közösen közreadott „Erdély változó társadalma, 1761—1821" c. műve (1980) hazánkban is sikert aratott az olvasók körében, mérce a hasonló kérdéseket bogozgató kutatók számára és az Erdély múltjával ismerkedni kívánó, abban épülésre alkalmatos példákat kereső ifjúságnak valóságos bibliája. Újabb könyve pedig egy régi szerelem betetőzése, egy csaknem 40 esztendős szívós és szerető kutatómunka koronája — hiszen e témakörben 1947-ben jelent meg Kolozsvárt első nagyobb tanulmánya „Székely falutörvények" címmel. Ha valaki valaha meg akarná festeni a közösséget törhetetlen szeretettel és vasakarattal szolgáló történetíró portréját, tiszta szívvel *Imreh* Istvánt javasolnám modellnek: évtizedek szívós búvármunkájával, a falusi toronygombok és padlások „megvallatásával", számos parasztember és falusi értelmiségi támogatásával félszáznál több *új* falutörvényt bányászott ki és e munkájában mutatja meg az imponálóan gazdag matéria legfontosabb tanulságait.

Imreh könyve tulajdonképpen két — csaknem egyenlő — részre oszlik: elsőbb 10 fejezetben teszi fel és válaszolja meg a székely falutörvényekkel kapcsolatos kérdéseket. Hogyan születtek meg e falutörvények? Kik foglalták írásba? Mi tette ezt szükségessé? Miért csökkent a falutörvény hatékonysága a XIX. században, amikor az állam egyre több életviszony szabályozását vonta hatalma alá? Rokontalan-e a székely falutörvény? (I. fej.) Miképpen válhatott az egyén a faluközösség tagjává? Milyen volt a közösségi szervezet? Hogyan választották a bírót? Mi volt a feladatköre? Milyen kötelesség terhelte a székely falvakban a hütösöket (esküdteket), a polgárt (kisbírót) és a nótáriust? Milyen szerepet játszott a falu életében a kisebb területi közösséget alkotó tízes és vezetője, a tizedes (II. fej.) A III. fejezetben röviden elemzi a szerző a falu igazságszolgáltatási jogkörét: milyen ügyek tartoztak a falu ítélőszékéhez és milyen kérdésekben ítélhetett a tizedes, az erdő-, hegy-, esztena-, határ- vagy esetleg legény-bíró? Kikre terjedt ki a falu ítélőszékének hatalma (nemesekre is!), hol és hogyan tartották meg a falu székének üléseit? Milyen szabályok szerint vezették le a pert, a szék milyen ítéleteket hozhatott és ezek közül melyek voltak megfellebbezhetetlenek, melyeket lehetett és hova „felyebbvinni". Hogyan oltalmazták a közösség által jónak ítélt rendet? A IV. fejezetben azt mutatja be *Imreh,* hogy e falusi közösségek miképpen törekedtek a járványok megelőzésére, az egészség megőrzésére? Hogyan óvták a falu rendjét és a munkafáradalmak kipihenéséhez, valamint az erőgyűjtéshez egyaránt nélkülözhetetlen nyugalmat? Miképpen szervezték meg a strázsálást, a „korombírák" mit tettek a tűzesetek megelőzésére? Mennyire „élt" ez a közösség, hogyan segítették egymást a jogtalan támadások elhárításában, miképpen állottak az olyan társuk mellé, akinek hajléka porrá égett, hogy kára és gondja-baja minél kisebb legyen.

A faluban azonban léteztek más — olykor a faluközösséggel teljesen megegyező — entitások is, ilyen volt egyebek között az egyházközség, a tisztesség, valamint a jó erkölcs őre. Munkája V. fejezetében azt mutatja be *Imreh,* hogy miben tért el és hol fonódott össze a falu-, valamint egyházi közösség (utóbbit a források gyakran nevezték *megyének*); hogyan fogadták meg a papot és a tanítót, milyen volt e szellemi-kulturális vezetők életének fenntartását szolgáló „kepefizetés" olykor keserves rendje („kepe — epe") és a megye (az egyházközség) hogyan ítélkezett a paráznák (guzsalyosok), ünneprontók, káromkodók és az egyéb parancsolatokat megszegő falu-tagok ügyeiben. Könyve VI. fejezetében irdatlan mennyiségű adatra építve (de ezekben szép rendet rakva) mutatja meg szerzőnk azt, hogy a közösségi terheket (a pénz-, illetve vér-adót, azaz a katonaállítást, a közmunkákat, a kár közös viselését) hogyan osztotta fel a falu, miképpen biztosította a kirótt kötelezettségek teljesítését; hogyan történt meg a bíró elszámoltatása. Egy következő (VII.) fejezetben a föld közös birtoklásának rendjét mutatja be az olvasónak: milyen szabályok szerint élték a széki vagyont, illetve a több szomszédos falu közös szántó-, legelő- vagy erdőbirtokát (Aranyosszékben például a 8 falu közös birtokát képező Bogáti puszta 2000 holdas szántóját vagy Csíkban a Hétfalu havasát); művelési ágak szerint hogyan osztották fel a falu közös birtokát a tagok között. De azt is bemutatja *Imreh,* hogy az osztásos földközösség évszázadokon át erős falain a XIX. században már miképpen tört egyre nagyobb réseket a magántulajdon. A könyv legtestesebb (mintegy 55 oldalas) VIII. fejezetében foglalkozik szerzőnk azzal, hogy a faluközösség miképpen szervezte meg a mezei gazdálkodást: hogyan szabályozták a növénytermesztést a két, illetve három fordulóra osztott határban; miként biztosították a legeltetés és pásztorlás rendjét és hogyan védték a határt („kerteléssel", ami ebben az esetben 120—150 cm magas sövénykerítés felhúzását jelenti), milyen szankciókat alkalmaztak az egyre gyakoribb és a közösségi birtoklás kereteit is romboló kártételek elkövetőivel szemben. Ugyancsak példásan elemzi *Imreh* (IX. fej.), hogy az erdőlők közössége milyen rendet teremtett a szükségletek

* *Hajdu Lajos* egyetemi tanár (Budapest).

kielégítését és az értékek védelmét egyaránt biztosító erdőrendtartásokkal (már a II. József-féle szabályozás előtt); miképpen határozták meg az erdőbíró és pásztorok (őrök) feladatait és hogyan büntették az erdőrontókat. Azt is meggyőzően mutatja be a szerző (nemcsak ebben a fejezetben, de talán itt a legszembetűnőbb), hogy a háziipar és az üvegfabrikák, tégla- és cserépégetők stb. szaporodása miképpen húzta ki a talajt az évszázadokon át támaszt és biztonságot nyújtó erdei rendtartások alól. Végül a X. fejezetben a szerző egyrészt a hegytörvényeket mutatja be, másrészt azt, hogy milyen „keményebb" normákat alkottak meg a közösségek nagy veszedelmek idején, hogy az erődtemplomokban sikeresen ellent tudjanak állni az ellenség támadásainak.

E rendkívül vázlatos bemutatás is tükrözi, hogy milyen erősek voltak a székely faluközösségek, amelyek — sokszor uraik és az államhatalom ellenére — maguk alkották meg szabályaikat, maguk gondoskodtak ezek megtartásáról. Miért? Mert a természettel mindennapi küzdelmet folytató székely paraszt korán felismerte, hogy csak együttes erővel, a közösségre támaszkodva képes a maga és családja fenntartását biztosítani, a communitas nyújt számára biztonságot. Alsócsernáton nótáriusa a falutörvény jelentőségét 1793-ban (a régi normák lemásolásakor) imigyen verselte meg: *„A mi jó atyáink, a jámbor régiek / A törvényt mondották a város lelkinek. / Anélkül fennállni nem lehet senkinek. / Szükséges hát lenni falutörvényinek. / Ehhez tartsa magát jámbor és csintalan, / Vakmerő és nyakas, bátor s bátortalan. / Erős és erőtlen, gazdag s gyámoltalan, / Örökös, jövevény, tudós, bölcs s tudatlan. / Törvény és igazság ebből kimondassék. / Ki mire lesz méltó, consideráltassék. / Vétségtelen igaz megszabadíttassék, / A vétkes és bűnös megbírságoltassék".* Igazat kell adni *Imreh* Istvánnak: e falutörvények erősítik a nép önérték-tudatát és egy-egy etnikai közösség kulturális kincsestárának éppúgy szerves részét képezik, mint a ballada, a székelykapu, a népdal vagy a színes varrottas. Értéket őriznek és közvetítenek e törvények, amelyek „rendet vittek a hajdonvolt székelyek életébe és életük folyásának teremtettek töltésekkel-gátakkal óvott, állandóan tisztított medret". „Ez a székely falu nemcsak helytállásból jól vizsgázó előljárókat nevelt, hanem az önigazgatáshoz szokott, azt mint éltető levegőt, táplálékot szüntelen kívánó, annak hiányától szenvedő embereket is". *Imreh* ugyan óvja olvasóit az aktualizálástól, attól hogy a történelemmé vált múlt közösségi törvényeiből mához szóló tanulságokat vonjanak le. Úgy vélem azonban, hogy a „maradvák" számára, a demokratizmus szélesítésén munkálkodó utókornak és utódoknak ez a könyv sok megszívlelésre méltó tanulságot nyújt, egyebek közt nyomatékosítja: az éltető légkörű kisközösségek megteremtésének egyik alapfeltétele a közös érdek szolgálata, ennek alapján a tagoknak maguknak kell meghatározniok kötelezettségeiket és jogaikat, a „felsőbbség" pedig köteles „élni hagyni" a kisközösségeket, bíznia kell abban, hogy az emberek képesek megtalálni a körülményeknek és a tiszteletre-támogatásra méltó egyéni vagy közösségi érdekeknek legjobban megfelelő szabályokat is. A maga által alkotott „törvényeket" az egyén sokkal inkább megtartja és óvja, mint a föntről „adományozott", de idegennek érzett és gyakran érdekei ellen ható parancsolatokat.

Imreh azt is szépen dokumentálja könyvében, hogy ezek a falutörvények „éltek" és változtak, bár a törvényalkotó ősök eredetileg örökkévalónak hitték az általuk megalkotott rendet, sokszor ki is fejezik ezt: a törvények feljegyzésével a „maradváknak", az utódoknak akartak oltalmat nyújtó állapotokat teremteni. A székely falu ezért őrizte azt, ami már régtől fogva a javát szolgálta; gyakran hangsúlyozza a normák megalkotója és írásbafoglalója, hogy a „maradváknak" kötelességük az ősi törvények megőrzése, ezek — mert a jövendőt is jól szolgálják — megváltoztathatatlanok. Az élet azonban megkövetelte a változtatásokat, mert ahogy a mártonfalviak 1837-ben megfogalmazták: „...változók az emberi gondolatok, változniok kell a törvényeknek is, s az idők szellemhez szükséges azokat alkalmaztatni. E célból is indult ki közönségünk, ezért kelletett elődeinkről ránk maradott törvényeket változtatni s a nem tetszők helyett újokot alkotni". Recenzens úgy véli: a kettős követelmény ma is elengedhetetlen. Önmagába fordult szektává válik az a közösség, amely képtelen felismerni a világ forgását, a követelmények változását és nem hajlandó azokat tudomásul venni — az olyan embercsoport viszont még közösségnek sem tekinthető, amely mitsem törődik az értékekkel, csak az állandó „mozgás" („reformok") kovácsolását tekinti egyetlen kötelességének.

A székely falutörvények a közösség normateremtő géniuszának azért is figyelemreméltó dokumentumai, mert ez a communitas korántsem volt homogén: a faluban együttéltek nemesek, katonarendű székelyek (1764-től), szabad székelyek (hisz a XIX. sz. elején Székelyföldön még 45% volt a szabad parasztság aránya) és „fejekötöttek", azaz jobbágyok. E rétegek között állandó volt a tusakodás, ahogy *Imreh* találóan megjegyzi: a székely székek sajátos tagozódású feudális szerkezetében a XVII. századtól kezdve lassacskán már nem a harcmező az összecsapások színtere, hanem a faluközösség, ahol viszont továbbra is mindennapos a feszültség a szabad és a nemessé vált székely, a jobbágy, a zsellér, valamint ura között. A falutörvények hűen tükrözik a harc változásait és eredményeit, „a vetélkedésbe veszettek pillanatnyi helyzetét". Ezért van az, hogy egyes falvakban a nemes 3, a szabad 2, a „fejekötött" pedig csak 1 porciót kap a jogokból (legyen az nyíl-föld, kaszáló, kivágható szálfa, a halastó haszna vagy egyéb) —, másutt viszont a jogok egyenlően oszlanak meg az eltérő rendi helyzetű falulakók között. De a különbségek többnyire megmutatkoznak a kötelezettségekben, a terhek hordozásában is: vannak falvak, ahol a „kertelés" porciója a jogokhoz igazodik, ha tehát a nemes háromszor annyi részt kap a falu javából, mint egy jobbágy — háromszor olyan hosszú kerítést kell elkészítenie vagy a megválasztott, illetve felfogadott pásztorok „tartására" is háromszor annyit kell adnia, mint jobbágyi státuszban levő falutársának. Másutt a nemeseknek — a „felsőbbség" segítségével — sikerült kibújniok bizonyos (a nemesi létformával összeegyeztethetetlen, „megalázó") közterhek viselése, például az utak és hidak karbantartása-javítása alól. Nem kell ecsetelni, hogy ez a helyzet milyen feszültségeket teremtett, hiszen az utat-hidat mindenki használta, a falunak az a része is, amely „beleült a készbe" és a terhek vállalását visszautasította.

Imreh István könyve — mint minden munka, amely számos új ismeretet nyújt — szinte kimeríthetetlen kincsesbányája a gazdaság-, társadalom-, igazgatástörténetnek, a történeti szociológiának, de a jogtörténetnek is. E téren milyen figyelemreméltó és új ismereteket nyújt az olvasónak? Sokat,

csak néhány példát hozok erre: a feudalizmus utolsó évtizedeiben megnehezedett a székely falvak helyzete, megnőtt a lélekszám, a határ viszont nem gyarapodott, de számottevően emelkedett az erdőrontók, „a mások jogán kapdosók" száma és sokasodott a faluszéke, illetve a különböző bírák munkája is. Ekkoriban már a csupán magukkal törődők, „a közösség kárán hízni akaró tolvajok" is körültekintőbben „dolgoztak": alkalmatos helyekre strázsákat állítottak, hogy elkerüljék a rajtakapatást és veszély esetén könnyebben találjanak kiutat — így megnehezült a cselekmény elkövetésének bizonyítása is. A magyarhermányiak ekkor válaszként „megbütűzték a törzset, kivágtak egy darabot a gyanúsítottnál talált szálfából, kivitték az erdőre és odapászították a tuskójára". Sajnos *Imreh*nek nem volt módja arra, hogy az ilyen eseteket részletesebben kifejtse (ezért azt sem tudhatjuk, hogy a kárlátók vagy nyomozók például az évgyűrűk egyezését is figyelembevették-e a bizonyíték-keresésnél), azt mindenesetre tanúsítja e hermányi példa, hogy a rend őrizői-megtartói és a közösség vezetői maguk sem mentek a szomszédba góbéfurfangért, ha a károsító vétkét kellett bizonyítaniok. Nyitott szemmel járták a határt, így meglátták a jelenségek okait is, ezért kötötték például a márkosfalviak már 1772-ben bíráik lelkére, hogy „külön bírálják el az elkapatott marhát, az ugyanis, ha a tilalmasban járáshoz szokott — a pásztor keze alól is megszökik és prédál". Íme az okos, de „elkapatott" marha, amellyel gazdája többször is „étette a tilalmast", így árulja el ura törvényszegését.

A falutörvények (és egyéb adatok) tanúsága szerint a közösség könyörtelen a vele szembeforduló vagy „a véle eggyéforrottan élők testületét eláruló" emberrel szemben: a XVI. században házát lerontják, őt magát kitaszítják a közösségből, gyakoriak a népítéletek — de ilyenre még 1846-ban is sor került, Siklódon. Itt Botos József (széki) adószedőt, aki a kormányzat számára kémkedett, „feladásokat" tett és ideváló létére falujában az összeírást Metternich-el fenyegetőzve, kegyetlen szigorral hajtotta végre — a nép a faluházán egyszerűen elemésztette: betódultak a szobába, a gyűlölt adószedőt a falhoz szorították és agyonnyomták „anélkül, hogy valaki csak egy újjal is bántotta vagy hogy ezen feldühödött sokaság az egész eljárás alatt egyetlenegyet szólt volna". A közösség erejének bizonyítékaként a felelősséget egy 80 éves öregember vállalta magára. A közösség azonban — hacsak jogaiban, vagy tagjait embervoltukban nem sértették súlyosan meg — általában megértő és humánus magatartást tanúsított, de nem hunyt szemet olyan cselekmények fölött sem, amelyeket ma szemérmesen az ember magán- vagy családi életének szent szférájába tartozónak ítélünk. A szegények, ügyefogyottak, koldusok éppúgy építhettek a communitas támogatására, mint az árvák. A könyv számos szép példájából ennek bizonyítására csak kettőt említek meg: Ozsdolán (de egyebütt is) a gazdáknak hordáskor le kellett a tanorok-kapunál (a falu kapujánál) néhány kévét rakniok, hogy a szegényeknek is meg legyen a kenyerük; Zalánban pedig a falu széke 1776-ban 3 „kisded árva" sorsáról döntött. Édesanyjuk meghalt, mostohájuk kegyetlenül bánt velük, apjuk pedig bács (számadójuhász) lévén sokat volt távol a családtól, így a gyermekek a szintén szegény anyai nagyanyjukhoz húzódtak. A falu széke döntött: az apa adjon havonta két véka gabonát, valamint 1 veder túrót (ha tejet nem adhat) és a gyermekek „egyetmását" ugyancsak tartozik az árvákról gondoskodó nagyszülő kezére adni.

Könyve második felében 72 forrást közöl *Imreh* István, legkorábbiak Gyergyóújfalu és Zalán törvényei (1., 2. sz. forrás), ezek 1581-ből valók; a sorban legkésőbbi (72.) Szentkatolna 1846-ból származó tűzoltási rendtartása. E források mintegy kétharmada a közösség valamennyi fontos jogát és kötelességét megszabó falutörvény, a többi pedig rendtartás, végzés, határozat, amely „csak" egy-egy fontos gazdálkodási, közösségi tevékenység (pl. a legeltetés, erdőhasználat, határpásztorlás azaz őrzés stb.) rendjét határozza meg. E dokumentumok száma azonban valójában sokkal több, mert némelyik forrásban több falutörvény is található: a 10. sz. történetesen Alsócsernáton 1665, 1666, 1716, 1718, 1793-ban megalkotott törvényeit tartalmazza. E falutörvények a gazdaság-, társadalom-, igazgatás- vagy jogtörténész számára kimeríthetetlen kincsesbányák. Lehetővé teszik, hogy egy-egy kérdés időbeni, történeti változásait nyomon kísérhesse és megismerje a magyarság egyik — mostoha körülmények között élő, de a közösségben nagy erőt mutató, hangyaszorgalmú — népcsoportjának múltbéli életét, egyebek között törvényalkotói és jogalkalmazói bölcsességét. Az olvasó munkáját kitűnő bibliográfia, jegyzetek, szómagyarázatok és helységnév-mutató is segíti.

Sokat lehetne még mondani *Imreh* István adatokban gazdag, kutatói judiciumaiban szilárdan megalapozott és ízes magyarsággal, feszes szerkezetben megírt munkájáról — recenzens azonban bízik abban, hogy sikerült talán bemutatnia valamit e könyv számos, nagy értékéből és ezzel személyes felfedező útra tudja csábítani az olvasót. *Imreh* munkája megjelenése napján két óra alatt elfogyott Erdély városaiban és falvaiban, azóta szerzőnek lehetősége nyílt, hogy szülőföldje falvaiban az olvasók százainak kérdéseire válaszoljon. Ez a legnagyobb elismerés egy történetíró számára. E könyv ismertetője legfeljebb azon töpreng: vajon élő, hazai társadalomtudományunk (amelyben viszonylag sok a „publikáció") mikor örvendezteti meg az olvasókat olyan művekkel, mint amilyeneket a kolozsvári magyar történetírói iskola kutatói (közöttük *Imreh* István is) immár évtizedek óta letesznek a közösség asztalára?

*Török Gábor**

A jog gazdasági elemzése (Gazdasági-jogi Tanulmányok II.)

A „Gazdasági-jogi Tanulmányok" most megjelent II. kötete a jog gazdasági elemzésével foglalkozó írások legjavából ad válogatást. A jog és gazdaság viszonya régi vitatémája az irodalomnak, azonban a konkrét jogi megoldások tényleges gazdasági hatásait — amint azt Sajó a kötet bevezető tanulmányában megállapítja — eleddig még nem vizsgálták kellő mélységben. Az ilyen jellegű tudományos kutatások kezdete az 1960-as évek elejére tehető. Coase, Calabresi, Posner fémjelzik ezt az irányzatot, amely az északamerikai gazdasági valóságból és a common law világából kiindulva igyekszik választ keresni olyan alapvető kérdésekre, mint a tulajdonjog vagy a felelősség.

Hazánk társadalmi-gazdasági valósága rendkívül messze esik az amerikai realitásoktól — joggal vetődhet fel tehát a kérdés: mi indokolta a kötet közreadását?

Sajó rendkívül csattanós választ ad

* *Török Gábor* egyetemi tanársegéd (Miskolc)

erre, véleménye szerint egyszerűen „nélkülözhetetlen szükséglet" tudatosan irányított gazdaság esetében a felmerülő problémák „gazdaságilag orientált megközelítése". Tételének igazságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy éppen napjainkban erőteljesen megnőtt a kereslet a közgazdasági folyamatokkal tisztában levő, azokat jogi tanácsaiba „beépítő" gyakorlati jogi szakemberek iránt. *Veljanovski* összefoglaló tanulmányában a jog gazdasági megközelítésének kritikai elemzését tűzte ki céljául. Az alapfogalmak megvilágítása után lényegében az irányzat magját képező ún. chcagói iskola tanait veszi górcső alá, s felhívja a figyelmet azokra az ellentmondásokra, ill. hiányosságokra, amelyek vitathatóvá teszik az egyes szerzők megállapításainak gyakorlati használhatóságát.

Az a tény, hogy Veljanovski munkája került az első helyre, a szerkesztők (Harmathy Attila és Sajó András) munkáját dicséri, hiszen ezáltal lehetőséget nyújt a közgazdaságtudományban járatlanabb olvasóknak is a kötet tanulmányainak érdemi megismerésére. Olyan — az irányzatban szinte alapelvként kezelt — fogalmak kerülnek itt ugyanis megvilágításra, mint pl. a „Coase teoréma", vagy a „common law gazdaságtana". Jól kiegészítik tehát Sajó átfogó bevezető gondolatait.

Peter *Behrens* 1981-ben publikált írásában a gazdasági jogelmélet néhány döntő kérdését vázolja fel. Véleménye szerint a „jogi problémák mindig két alternatíva közti döntésre kényszerítenek, amelyek közül hatékonysági szempontból mindig az választandó, amely kevesebb költséget okoz." (91. old.)

Ebből kiindulva, tehát egy károkozásnál nem az a döntő, elsődlegesen vizsgált szempont — szemben az általánosnak nevezhető felfogással —, hogy milyen módon és eszközzel lehet a károkozót visszatartani ilyen „irányú" magatartásától — ezzel ugyanis esetleg a károkozóra hárítunk nagyobb költséget, mivel kényszerítjük a kármegelőzésre. Azt kell eldöntenie a jognak, hogy mikor jelentkezik a nagyobb kár (költség): ha megengedjük vagy ha nem a károkozást. Ez a gondolkodásmód a piac racionális törvényeit vetíti át a jog síkjára, azonban — mint arra Behrens nyomatékosan felhívja a figyelmet — hiba lenne a módszer abszolutizálása.

Két kívüleső problémakört említ: az ún. közjavakat és az optimális elosztás és az ezzel kapcsolatos igazságosság kérdését. A közjavak ebben a megközelítésben olyan javak, amelyek mindenki, vagy majdnem mindenki számára hasznot hajtanak, viszont előállítási és fenntartási költségeikből csak kevesen veszik ki *önként* a részüket. Pusztán a piaci törvények alapján a felhasználóknak nem fűződik érdekük a „szolgáltatás" árának megfizetéséhez (egyéni érdek és társadalmi érdek ütközése), ahhoz tehát, hogy a közjavak funkcionálni tudjanak mindenképpen szükséges az állami irányítási mechanizmus közbelépése, vagyis az államnak be kell avatkoznia a piac — elméletileg — öntörvényű világába. Ami az optimális elosztást illeti a magánjog egyedül képtelen az összes elosztási feladat terhét magára vállalni, ez ugyanis a konkrét helyzetben mindig egy politikai-etikai megoldást igényel. Az említett korlátok azonban a szerző véleménye szerint nem vezethetnek e gazdasági megközelítési módszer elvetésére, mivel az ilyen speciális „gazdaságtani eszköztárnak" igenis helye van a jogtudományokban.

A gazdaságtani megközelítés egyik apostolaként is számon tartott Richard A. *Posnert* — az irányzatban játszott szerepének megfelelően — négy tanulmánya reprezentálja a kötetben. Ezek közül kettő általános elméleti kérdéseket tárgyal (A közgazdasági gondolkodás természete és A gazdasági megközelítés alkalmazásának néhány helyes és téves esete a jogban), míg a másik kettő konkrét problémákat vet fel.

„A családjog" c. művében — bevezetésképpen — a házastársi kötelék *gazdasági alapjait* térképezi fel, majd rátér a nem kívánt gyermekek sorsának elemzésére. Megállapítja, hogy a gyermekek jogi védelme sok kívánnivalót hagy maga után, különösen, ha az örökbefogadás ún. piaci hatásait vizsgáljuk.

E hatások elsődleges vizsgálata alapján az a következtetés lehetne levonható, hogy a pénzügyileg legtöbbet vállaló örökbe fogadó szülőknél lesz a legjobb helye a gyermeknek — ezt azonban a gyakorlati tapasztalatok egyáltalán nem támasztják alá. A gazdaságtani megközelítés viszont nem tud más megoldást ajánlani — ezt az elégtelenséget maga Posner is érzi, mikor kifejti, hogy a „piaci megoldás nem egyetemes gyógymód, valószínűleg nem alkalmazható az elhanyagolt vagy a veszélyeztetett gyermekek esetében." (167. old.) Problémafelvetése viszont mindenképpen figyelmet érdemel — gondoljunk csak az állami nevelőotthonok nem kevés égető gondjára. „A vétkességi felelősség elmélete" c. írásában a kártérítési jog szemléletmódját elemzi a common law rendszerében. Kimutatja a gazdasági megfontolások jelenlétét, ill. kifejlődését az ún. Hand formula alapján.

Hand szerint a gondatlanul okozott kár (negligence) esetében három kérdést kell a bíróságnak tisztáznia:

— a kár nagyságát,

— a káresemény előfordulási valószínűségét,

— a kármegelőzési intézkedések költségét.

Ha a kár nagysága és az előfordulási valószínűség szorzata meghaladja a kármegelőzés költségeit a bíróságnak meg kell ítélnie a kártérítést, ellenkező esetben viszont nem, mivel a „társadalom jobban jár", ha ilyenkor mellőzi az elhárítás-megelőzéshez szükséges intézkedések megtételét. Lévén ilyenkor a károkozónak előnyösebb — gazdasági szempontból —, ha vállalja a kártérítés kisebb összegét, mintha előre megfizetné az elhárításhoz szükséges nagyobb összeget.

Furubotn és *Pejovich* a tulajdoni berendezkedés (tulajdonjog) és a gazdaság kölcsönhatásaival foglalkoznak. Kiindulási pontjuk, hogy a tulajdonjog tartalma sajátos módon és előre kiszámíthatóan befolyásolja a gazdasági erőforrások felhasználási módját. Áttekintik a témára vonatkozó nyugati irodalmat, de külön fejezetet szentelnek a szocialista vállalatnak, mint sajátos tulajdoni formának is. Bár nézeteik többsége — e tárgykörben — erősen vitatható, néhány megállapításuk gondolati magja elgondolkoztató — gondolunk itt elsősorban a vállalatvezetés (szóhasználatukban: menedzser) és az állam kapcsolatára.

Szorosan kapcsolódik a témához *Demsetz* tanulmánya, amely történeti elemzés segítségével igazolja a tulajdonjog új elméleti alapjai kidolgozásának szükségességét. *Calabresi* és *Melamed* írásukban összekapcsolják a tulajdonjogot a felelősség kérdésével és az együttes vizsgálat nyújtotta előnyök (és tegyük hozzá: a hátrányok vállalásával) segítségével próbálnak megoldást keresni korunk egyik jelentős problémájára, a környezetszennyezés oly sokat és sokféleképpen vitatott kérdésére.

Williamson a szerződéses kapcsolatokat elemzi a tranzakciós költségek

szempontjából. Megállapításai több ponton összecsengenek magyar jogtudósok véleményével, pl. nézete szerint a választottbíróság — mint eljárási forma — számos előnnyel rendelkezik a „normál" bírói fórummal szemben, a választottbíróság ugyanis a folyamatosságot, vagyis a szerződés teljesítést feltételezi, addig a peres eljárás során ez a feltételezés már csak sokadrangú szerepet játszik. *Coase* 1960-ban a „Társadalmi költség kérdéséről" megjelent műve a gazdaságtani irányzat egyik „alaptanulmányának" számít. Az új megközelítés jegyében azokkal a tevékenységekkel foglalkozik, melyek valamilyen formában kívülálló harmadik személyeknek kárt okoznak, ill. okozhatnak. Példák hosszú sorával igyekszik bebizonyítani, hogy idejét múlta a „kárt okoztál — térítsd meg" jogelve, mert ez csak a külvilágban a legszembetűnőbb változásra reagál, de ugyanakkor nem veszi tudomásul a rejtetten, kevésbé látványosan lezajló folyamatokat.

A kötet záró tanulmányában Mitchell *Polinsky* Posner egyik műve alapján elemzi a gazdasági megközelítés erényeit és hibáit. Felhívja a figyelmet azokra az elméleti buktatókra, melyek e szemléletmód kritikátlan átvételéből adódhatnak, leszögezi, hogy nem lehet figyelmen kívül hagyni a gazdasági megközelítés korlátait, hiszen a „versenyelvű piac" tiszta formájában valójában soha nem érvényesül és nem is érvényesülhet. Ugyanakkor viszont e megközelítési mód hibái nem jelentik egyben annak értéktelenségét is. Pusztán a maguk helyén kell ezeket az elméleteket értékelni.

A magunk részéről úgy gondoljuk, hogy a sorozatszerkesztő Sárközy Tamás nagy szolgálatot tett a magyar szellemi és gyakorlati életnek egyaránt e kötet közreadásával, hiszen olyan megközelítési módokkal ismerkedhetünk meg ezáltal, amelynek egyes részei mai gazdasági életünkben is elengedhetetlenek, például a társadalmi folyamatokat komplex módon elemző, a döntések lehetséges hatásait és következményeit számba vevő gondolkodás kötelezettségével. Nagy erénye a tanulmánykötetnek a közérthető magyar fordítás, amely Kolben Ágnes, Donga György fordítók és Takáts Péter lektor munkáját dicséri.

*Kukorelli István**

D. L. Zlatopolszkij: A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa — a szovjet nép akaratának kifejezője**

A legfelsőbb képviseleti szervek létrehozatali mechanizmusának, fő funkcióinak kutatása a szocialista alkotmányjog-tudománynak egyre aktuálisabb feladata. Örvendetes dolog, hogy a szocialista országokban mind több szerző ír monografikusan ezekről a kérdésekről. E monográfiák közé sorolható D. L. Zlatopolszkij 1982-ben orosz nyelven megjelent könyve is. A monográfia első két fejezete létrehozási oldaláról vizsgálja a Legfelsőbb Szovjet alkotmányos pozícióját, a többi fejezet a legfelsőbb képviseleti szervnek az államszervezetben és a politikai rendszerben elfoglalt helyével, tevékenységének fő irányaival, különösen a törvényhozással foglalkozik.

A létrehozatali mechanizmust kutató első két fejezet Leninnek a képviseleti szervekről vallott tanítását idézi fel. Lenin korszakalkotóan jelentős megállapítása volt a képviseleti szervek *osztályösszetételének* kérdése, vagyis az, hogy a legfelsőbb képviseleti szerv a dolgozó nép akaratának, a népszuverenitásnak a kifejezője legyen. D. L. Zlatopolszkij 10 ciklus tényszerű adataival bizonyítja, hogy a Legfelsőbb Szovjet elszakíthatatlan kapcsolatban van a néptömegekkel. Külön táblázatok tartalmazzák a Legfelsőbb Szovjet 10 ciklusának szociális, párt, nemzetiségi, szakmai összetételét, a fiatalok és a nők arányát. Az 1979—1984. ciklust véve mintaként: az 1500 képviselő közül a munkások aránya 34,8%, a parasztoké 16,3%, az alkalmazott és értelmiségi 45,2%, a katonáké pedig 3,7%. A párttagok aránya 71,7%. A képviselők 50,3%-a felsőfokú végzettségű. A nők aránya 31,3%, a fiataloké 21,1%. Az egymás mellé állított ciklusok adatai jól kifejezik az arányváltozások főbb tendenciáit: pl. a képzettség növekedését, a párttagság viszonylagos csökkenését, a parasztság arányának jelentősebb csökkenését. Zlatopolszkij megállapítása igaz, a Legfelsőbb Szovjet képviselőinek összetétele hű keresztmetszetét adja az ország társadalmának. (Ezt bizonyítja egyébként az 1984. március 4. választások eredménye is.) A népképviseleti jelleg bizonyításának statisztikai módszere helyeselhető, de korántsem elegendő csak ezzel érvelni. A szerző erőteljes statisztikai szemlélete nincs tekintettel arra, hogy mindezek a szempontok (a nők, a fiatalok, a rétegek aránya stb.) a nemzetiségi elv kivételével az *egyéni választókerületi rendszerben fejeződnek ki.* A szocialista választási rendszerek fejlődésének ma állandóan felvetődő problémája, hogy a területi érdekek mellett a szakmai, réteg, csoport és más társadalmi érdekek hogyan, milyen intézményes formában fejezhetők ki a képviseleti szervekben.

A kérdés osztályszempontú (lenini) megközelítésénél feltétlenül figyelembe kell venni az 1977. évi szovjet alkotmány preambulumát, amely kimondja: „A szovjet állam, miután teljesítette a proletárdiktatúra feladatait, össznépivé vált." Ez az alkotmányos tétel értelmezésem szerint új korszakot jelöl ki az állami képviseleti szervek létrehozatali mechanizmusára nézve is. A szerző elismeri, hogy az össznépi államban léteznek különböző érdekellentmondások. (197. old.). A gondolatot azonban nem viszi tovább, a népképviseleti jelleg ilyen irányú megválaszolására nem tesz kísérletet.

Fontos lenini elv fejeződik ki a választók és a küldöttek közötti szoros kapcsolatban a *kötött mandátum* rendszerében. A kötött mandátum kezdettől fogva általánosan elfogadott a szovjet jogirodalomban, azt csak kevesen vitatták (pl. G. Sz. Gurvics A. A. Bezuglov), Zlatopolszkij is az imperatív mandátum híve. Az imperatív mandátum legfontosabb kellékei: a küldöttek közérdekű megbízatást kapnak, minden küldött rendszeresen beszámol választóinak, a felelősség csúcsán pedig ott áll a visszahívás intézménye, amelyről a Szovjetunióban külön törvény (1979. április 19-i törvény) intézkedik.

A kötött vagy a szabad mandátum régi vitakérdés a polgári és a szocialista államjogtudomány között. Zlatopolszkij vitatkozik a burzsoá szovjetológusokkal (pl. Peter Vannemannal) akik azt állítják, hogy a *professzionista képviselet* elfogadása a helyes elv. A polgári parlamentarizmus története bizonyítja — írja szerzőnk —, hogy a hivatásos képviselők elszakadnak a néptömegektől. A szocialista képviseleti rendszer nagy előnye, hogy a küldött választói között él, a nép képviselője. (245—250. old.) A küldött termelési vagy hivatalos tevékenységének meg-

* *Kukorelli István* egyetemi adjunktus (Budapest).

** Moszkva, Juridicseszkaja Lityeratura, 1982. 280 old.

szakítása nélkül végzi munkáját. Az ideológiai vitában kétségtelenül fontos a kötött mandátum kihangsúlyozása, de a szocialista fejlődés saját törvényszerűségeihez képest nem célszerű abszolutizálni az imperatív mandátumot. A szocialista parlamentek, közöttük a Legfelsőbb Szovjet alapvetően az egyéni választókerületi rendszerre épülnek. Az imperatív mandátum elfogadása a területi, helyi érdekek dominanciájának kedvez. Márpedig a szocialista parlamentek funkciója, a képviselők megbízatása nem szűkíthető le csak erre a keresztmetszetre. A képviselők felelőssége a választókerület határain túl felmerül a politikai szervezetek, intézmények vonatkozásában is. A valóságban a képviselők sokkal inkább a párt, a társadalmi szervezetek, a választói közösségek, csoportok irányába felelősek. A szovjet alkotmány 103. §-a úgy is értelmezhető, hogy az a relatíve imperatív mandátum leírását tartalmazza: „Tevékenységében a küldött *az általános állami érdekekhez igazodik, figyelembe veszi* a választókerület lakosságának igényeit, a választók utasításainak végrehajtására *törekszik.*" A kereteiben kötött mandátumnak több szocialista államjogtudós a híve, a szerző nem közeledik ezekhez a nézetekhez, ragaszkodik az egész más történelmi szituációhoz és más választási rendszerhez kidolgozott kötött mandátumhoz. Tény, hogy a kötött mandátumnak hagyományai vannak a szovjet fejlődésben. A szerző pl. leírja, hogy 1958—1978 között a 7372 küldöttből 12 küldöttet hívtak vissza. (64. old.) Más forrásból tudjuk, hogy ugyanez a szám tanácstagok esetében 1960—1982 között több mint 9000. Mindezen tények és hagyományok ellenére (és ezt szovjet államjogászok is megfogalmazták már) a választói utasítások, a beszámolók, a visszahívás intézménye — bár fontos és garanciális intézmények — főleg magasabb képviseleti szerveknél, a parlamenteknél kevéssé alkalmasak arra, hogy imperatívvá tegyék a képviselők és a választók közötti kapcsolatot. És erre az abszolút értelmű imperativitásra éppen a parlamentek szintjén nincs is szükség.

A könyv második fejezetének nyitó gondolata — az 1977. évi szovjet alkotmány 89. §-a szellemében —, hogy a népi küldöttek szovjetjei egységes rendszert alkotnak. A lenini terminológiában használt *egységes szovjetrendszer* közismerten 1936-ig működött a Szovjetunióban. Az 1936-tól közvetlenül megválasztott Legfelsőbb Szovjetnek már 10 ciklusa zajlott le, a Szovjetunióban létezik tehát a parlamentarizmusnak gyakorlata, amely nemcsak államjogilag, hanem politikailag is eltérő jelenségeket hordoz a közel 50 000 helyi szovjet működéséhez képest. Az egységes szovjetrendszer alkotmányos alapelvét elfogadva a tudományos feldolgozásban állásfoglalás kérdése, hogy mire fekteti a szerző a hangsúlyt, az azonosságokra, vagy a 36 Legfelsőbb Szovjet, illetve az 50 991 helyi szovjet közötti különbségre. (39. old.) Véleményem szerint a különbség kimutatása kevéssé sikerült, a szerző megmaradt annál a differencia specifikánál, hogy a szovjetek közül egyedül csak a Legfelsőbb Szovjet az egész szovjet nép akaratának kifejezője. További különbségeket mutat ki a Legfelsőbb Szovjet kétkamarás rendszeréről szóló részben. A könyv egészéből mégis jól kirajzolódik a Legfelsőbb Szovjet önálló profilja, intézményeinek „mássága" a helyi szovjetekhez és azok intézményeihez viszonyítva. Ezért kérhetők jogosan számon ennek a különbségnek az elméleti alapjai.

A könyv nagyobbik részét kitevő III—IV—V. fejezet a Legfelsőbb Szovjetre vonatkozó államjogi szabályok elemzésén nyugszik. A III. fejezet a Legfelsőbb Szovjet hatáskörének jogi korlátlanságáról szól. A szerző a Legfelsőbb Szovjet hatáskörét érdekes módon a szocialista állam funkciói szerint négy csoportra osztja fel: az államépítés területén, a gazdasági és szociális irányítás területén, a külpolitika, a rendészet és honvédelem terén, továbbá törvényhozással összefüggésben meglevő hatáskörökre. (92. old.) A hatalom teljességének elvéből vezeti le a Legfelsőbb Szovjet *ellenőrzési funkcióját.* Ez az ellenőrzés valamennyi állami szervtípus vezető szervére azonos módon, korlátlanul kiterjed. Véleményem szerint a hatalom egységét megvalósító ellenőrzési intézményrendszer (pl. beszámolók, kérdések, interpellációk) a szocialista kormányzati rendszer komplexitásában szemlélhető. Az ellenőrzési „eszköztár" differenciálódik az adott állami szervtípus viszonylatában és a szervtípus alkotmányos elveiből következő törvényszerűségek szerint is. Pl. nem biztos, hogy helyes a Legfelsőbb Bíróság elnökének interpellálhatósága.

A Legfelsőbb Szovjet egyik legfőbb feladatát: a *törvényhozást* dolgozza fel a könyv legterjedelmesebb (IV.) fejezete. A szovjet parlament törvényhozó típusú parlament, a törvényhozás jelentősége növekszik. A törvényhozó tevékenység pártirányításának éppen ezért nagy szerepe van. A pártirányítás különböző formáit ennél a résznél építi be munkájába a szerző. A törvényhozói tevékenységgel szemben olyan elvi követelmények támaszthatók, mint a stabilitás, a tudatosság, a tervszerűség, amely elvárások a törvényhozói munka minőségi javítását szolgálják. A törvények közül kiemelkedik az alkotmány, amely Zlatopolszkij szerint egyidejűleg ideológiai, politikai és jogi jellegű dokumentum, és mint ilyen a legmagasabb jogi erővel rendelkezik. Érveléséből — kellő hangerő híján — nem hallatszik ki az alkotmány normativitásának fontossága. A Szovjetunió föderatív jellege természetesen hatással van a Legfelsőbb Szovjet törvényhozási tevékenységére. A törvényhozási munkában nagy jelentősége van a Szovjetunió és a szövetségi köztársaságok törvényhozási alapjairól megalkotott aktusoknak. 1958—1981 között 16 ilyen törvényhozási alap született. A törvényhozási alapok a jogforrások hierarchiájában az alkotmány és a törvények között foglalnak helyet. Ezek alapján alkotják meg a szövetségi köztársaságok saját kódexeiket (pl. az orosz föderáció 1960—1980 között 12 kódexet fogadott el).

A Legfelsőbb Szovjet 1938. január 1-től 1981. november 1-ig 447 törvényt alkotott. Ebből 200 törvényt közvetlenül, 247 törvényt pedig a Legfelsőbb Szovjet Elnökségének törvényerejű aktusát jóváhagyva hozott meg a parlament. A szerző részletesen bemutatja a Legfelsőbb Szovjet és a prezídium között a törvényhozásban kialakult munkamegosztást. Véleményével, amely a legfelsőbb képviseleti szerv hatáskörének védelmét szolgálja, egyet lehet érteni.

A könyv utolsó fejezete informatív módon bemutatja a magyar nyelven is hozzáférhető 1979. április 19-i ügyrend alapján a Legfelsőbb Szovjet működésére vonatkozó szabályokat.

Zlatopolszkij a könyve lényegében a hagyományos *normativista államjogi szemlélettel* írja le sz intézményeket. Amikor nyit a politikatudomány felé, akkor azt majdnem mindig az ideológiai vita keretében teszi meg. Így pl. a politikai jogokkal, a közvéleménnyel, a szovjet nép akaratának különböző közvetlen demokratikus formáival összefüggésben vizsgálja a Legfelsőbb Szovjet szerepét (V. fej. 1.).

Vitatkozik az amerikai szovjetológusokkal, akik szerint a Legfelsőbb Szovjet a nép akarata helyett a gyakorlatban a párt akaratát fejezi ki. (201. old.) Úgy vélem, hogy ennél a pontnál jut el a szerző a legdöntőbb kérdésig: mi a funkciója a legfelsőbb népképviseleti szervnek a szocialista politikai intézményrendszer egészében? Másképpen fogalmazva meg a kérdést: hogyan helyezkedik el a népszuverenitás alkotmányos eszméje a szocializmus hatalomgyakorlási mechanizmusában? A választott nézőpontból következik, hogy a válaszokat nem kérhetjük számon.

Zlatopolszkij, ha könyvét egészében szemlélem, a következő főbb megállapításokat teszi: a Legfelsőbb Szovjet igazi népképviselet, amely kifejezi az egész szovjet nép akaratát, teljhatalmú testület, amelynek hatásköre jogilag korlátlan, fő funkciója a törvényhozás, a testület demokratikus keretek között működik. Ezekkel a megállapításokkal, mint állandóan tökéletesítendő és fejlesztendő célkitűzésekkel — és nem kategorikus kijelentésekkel — alapjában véve egyet lehet érteni.

*Trócsányi László**

Jogtörténeti tanulmányok V.**

Az egyetemi segédkönyvek nyilvánvalóan valamiféle kötelező olvasmányok az egyetemi tankönyvek, jegyzetek kiegészítésére. Ezen túlmenően azonban feladatuk lehet egy-egy téma komplex feldolgozása az adott jogterületen, kiemelt kérdések bemutatása a maguk egészében.

Éppen ezért nagyon fontos az ilyen segédkönyveknél a megfelelő válogatás. A *Jogtörténeti tanulmányok* V. kötetének éppen az a legfőbb erőssége, hogy a legkülönbözőbb korokból, széles tematikával foglalja össze az anyagot és ezáltal a kötetet színessé, sokoldalúvá tette. Az antik kortól a mai napig vezeti végig az olvasót a legkülönbözőbb témákban, mindig azonban a jogtörténeti szemlélettől vezettetve, mintegy megvalósítva makroméretekben azt a gondolatot, amit a római jogra vonatkozóan *Móra Mihály* fejtett ki annak idején.[1]

A római jogot öt tanulmány képviseli *Benedek Ferenc*[2], *Hamza Gábor*[3], *Molnár Imre*[4], *Pólay Elemér*[5] és *Visky Károly*[6] tollából. Benedek Ferenc a dolog elhagyásának római jogi megoldásait veszi sorra, rámutatván a kérdés gyakorlati jelentőségére az antik világ viszonyai között. Ugyanakkor rámutat arra is, hogy a kérdés ma is időszerű, mert a világ soha nem látott mértékben produkálja azokat a javakat, amelyek termelése csupán hulladékok tömeges előállítása révén lehetséges. Ezek hasznosítása, a termelésbe való visszavezetése fontos gazdasági érdek, ne legyenek elhagyott javak. Hamza Gábor Cicero helyét vizsgálja Róma szellemi és politikai életében, különösen arra figyelemmel, hogy milyen szerepet töltött be a jogtudományok művelése terén. Molnár Imre a veszélyviselés kérdésével foglalkozik az adásvételi szerződésnél a római jogban, különös figyelemmel a vevő veszélyviselésére, konkrét példák bemutatásával. Pólay Elemér tanulmányában a régi görögök és rómaiak gondolkodásmódját elemzi, rámutatván arra, hogy a régi görögök elsősorban filozófiai beállítottságúak voltak, ami a görögök jogászi gondolkodásmódját is erősen befolyásolta. Rómában ezzel szemben az egyes jogesetek merev, szigorú formalitásaiban gondolkoztak és így a régi görögök ún. jogrendszere idegen volt a római jogászok számára. Rámutat arra, hogy ez elsősorban a termelő tevékenység különböző módjaira vezethető vissza. Visky Károly tanulmánya szempontunkból azért tarthat különös érdeklődésre számot, mert a hajdani Pannonia viszonyait követi nyomon a római kori feliratos emlékeken. A feliratos anyag már azért is érdekes, mert az az időszak, amikor a Dunántúl római uralom alatt volt, a római magánjog klasszikus korára esik, sőt annak azt a szakaszát foglalja magában, amelyet a jogi irodalom a remekkor fénykorának nevez.

A feudalizmus különböző szakaszaival foglalkoznak *Kahler Frigyes*[7], *Kállay István*[8], *Csizmadia Andor*[9], *Degré Alajos*[10] és *Kajtár István*[11] tanulmányai. Kahler Frigyes rámutat arra, hogy a pénzhamisítás fogalmának feltárása a korafeudális jogban csak közvetett úton lehetséges, minthogy államiságunk kezdetén a szokásjog dominál és csak csekély számban vannak törvények. Nyomon követi a pénzhamisítás bűncselekményének alakulását Mátyás király koráig, aki új módon szabályozta a pénzhamisítás bűntettét. Kállay István az úriszéki gyakorlat példáin keresztül illusztrálja a pénzkölcsönnel összefüggő ítélkezési gyakorlatot és az úriszék által megítélt adósságok végrehajtásának módozatait. Csizmadia Andor tanulmányából megtudjuk, hogy az országgyűlés számára a városok szaporítása nem volt népszerű, mert egyesek attól tartottak, hogy ez a voksok egyenlőségét fogja maga után vonni, és így vita támadt afelett, hogy a becikkelyezett városok ülési és szavazati jogot élvezzenek-e az országgyűlésen vagy e jogot ne adják meg. Degré Alajos Zala megye példáján keresztül azt vizsgálja, hogy a nemesség egyes rétegei mennyire fonódtak össze, gazdasági érdekeik és célkitűzéseik mennyiben voltak azonosak vagyoni helyzetüktől függetlenül. Következtetései az egész ország viszonyai szempontjából jelentősek, minthogy Zala megye a politikai reformtörekvések egyik zászlóvivője volt mind Mária Terézia Urbáriumának bevezetése korában, mind később a reformkorban. Kajtár István Pécs 1848 előtti gazdasági helyzetéből kiindulva az electa communitas vagy választott község elnökének sokoldalú tevékenységét vizsgálja az 1828—1848 között vezetett jegyzőkönyvek alapján. Rámutat arra, hogy a szószólók általában céhes kézművesek voltak.

A XIX. század alkotmányjogi problematikájába vezeti át az olvasót *Szita János*[12] tanulmánya. Foglalkozik az osztrák tartományok közigazgatási szervezetével, majd a magyar közigazgatási szervezet kiépítésével a Bach-korszakban. A kiegyezést megelőző

* *Trócsányi László* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet ny. tudományos főmunkatársa (Budapest).

** Egyetemi segédkönyv. Szerk. *Csizmadia Andor*. Budapest, 1983. Tankönyvkiadó, 372 old.

[1] Megjegyzések a jogtörténeti szemléletről a római jogban. Antik Tanulmányok, 1966. 1. sz. 41—66. old.

[2] Derelictio, occupatio, usucapio (7—31. old.)

[3] Cicero és a jogtudomány kapcsolatának kérdései. (59—70. old.)

[4] Periculum emptoris a klasszikus kori római jogban. (181—200. old.)

[5] Jogászi gondolkodásmód a görög—római ókorban. (269—282. old.)

[6] A római magánjog nyomai a magyar földön talált római kori feliratos emlékeken. (353—372. old.)

[7] A pénzhamisítás bűncselekményének alakulása Magyarországon. (97—113. old.)

[8] Világos adóssági per és csődeljárás az úriszéken. (129—141. old.)

[9] A szabad királyi városok becikkelyezése az 1790—91. évi országgyűlésen. (33—45. old.)

[10] Zala megye vezetőségének kiválasztása a feudalizmus végén. (47—57. old.)

[11] Pécs szabad királyi város választott polgárságának szószólója a rendiség utolsó évtizedeiben. (115—127. old.)

[12] A magyar közigazgatás területi rendezése a Bach-korszakban és az 1849. március 4-i osztrák alkotmány. (321—338. old.

korra esik *Ruszoly József*[13] tanulmánya, amely ismerteti a pesti városi közgyűlési házszabály keletkezésének és módosításának történetét, úgyszintén a Szegeden ilyen irányban elindult munkálatokat, amelyek azonban a közgyűlési megerősítésig nem jutottak el. A reformkortól a kiegyezés utáni időkig terjedő időszakot fogja át *Pecze Ferenc*[14] tanulmánya, amely külföldi példákból kiindulva átfogóan mutatja be a magyar interpellációs jog intézményének kialakulását, fejlődését és gyakorlatát. *Stipta István*[15] tanulmányában abból indul ki, hogy a kiegyezés utáni időszak egyik legfontosabb kérdése a helyhatósági önkormányzat és a felelős parlamenti kormány közötti viszony rendezése volt. Az ezzel kapcsolatos megyei elképzeléseket veszi sorra a törvényhatóságok felterjesztései alapján. *Mezey Barna*[16] rámutat arra, hogy a kiegyezést követő időkben a kormánynak az országgyűlésre gyakorolt befolyása meglehetősen nagy volt. Ennek fejében azonban a kabinet lehetővé tette a képviselőház bizottságainak részvételét a törvénytervezetek előkészítésének érdemi szakaszában. *Őriné Fodor Márta*[17] tanulmányában az 1868-as egyesülési jogról szóló törvénytervezet létrejöttében legjelentősebb tényezőket veszi sorra. Így foglalkozik az országgyűlési politikai pártok és az egyesületek viszonyával a kiegyezés első éveiben, az egyesületi igazgatás kialakulásával, a honvédegyletekkel, a demokrata körökkel és a munkásegyletekkel. *Hencz Aurél*[18] tanulmánya a tanyarendszer átalakításával kapcsolatos elképzeléseket mutatja be századunkba átnyúlóan és megállapítja, hogy a dualizmus korában a tanyai közigazgatás kiépítése terén vajmi kevés történt. Így érthető, hogy a tanyák gazdasági-társadalmi-közigazgatási gondjai a Monarchia felbomlása, illetve a világháború befejezése után is fennmaradtak.

Az első világháborút megelőző és követő évek problematikájával foglalkozik *Tóth Árpád*[19] és *Kovács Kálmán*[20] tanulmánya. Tóth Árpád az első világháború alatti mezőgazdasági közmunka és közszolgáltatások jogszabályai elemzését adja és vázolja azokat a nehézségeket, amelyek a jogszabályok végrehajtásánál ezzel az intézménnyel kapcsolatban napirenden voltak. Kovács Kálmán a pozsonyi egyetem jog- és államtudományi karának történetét írta meg. Az 1914-ben megnyílt egyetem kezdetben csak egyetlen fakultásból, a jog- és államtudományi karból állott és csak *Finkey Ferenc*[21] rektorsága idejében, 1918 tavaszán alakulhatott meg a bölcsész- és orvostudományi kar teljes létszámmal, miután Apponyi Albert kultuszminiszter támogatásával sor került tíztíz új bölcsész-, illetve orvostudományi professzor kinevezésére. Valamennyien az ország első kitűnőségei voltak, akik pár év múlva csaknem kivétel nélkül a budapesti egyetem tanárai lettek.

Horváth Pál[22] tanulmányában elöljáróban utal arra, hogy a jogtörténet művelőinek a jelenkort közvetlenül formáló történelmi összefüggéseket is számba kell vennie. Így vizsgálja a fejlett szocialista korszak jellemzőit, a fejlett szocialista állam megváltozott nemzetközi szerepét, a nemzetközi államépítés új lehetőségeit ebben a korszakban, és a fejlett szocializmus alkotmányát.

Végül Nagyné *Szegvári Katalin*[23] munkájáról kell megemlékezni, aki az amerikai alkotmány világába vezeti el az olvasót. Ismerteti a történelmi előzményeket a 19. alkotmánymódosítással kapcsolatban, a nők harcát a választójogért, az alkotmánymódosítás létrehozását, a nőemancipációval kapcsolatos törekvéseket a 19. alkotmánykiegészítés után, és a 27. alkotmánykiegészítés tervezetét.

A történettudományok, így a jogtörténet-tudományok művelőinek is az olvasó óhatatlanul elismeréssel adózik, mert tudatában van e tudomány elméleti és gyakorlati művelése nehézségeinek, annak a szívós és kitartó munkának, amely egy-egy tanulmány elkészítéséhez szükséges. E kötet tanulmányai is arról a sokoldalúságról tanúskodnak, amely a jogtörténeti kutatásokhoz elengedhetetlen. A kötet az egyetemi segédanyagok szintjét messze meghaladja és széles körben érdeklődésre tarthat számot.

A szerkesztés igényes munkáját *Csizmadia Andor* végezte.

[13] Városi közgyűlési házszabályok (1861—1867). (283—304. old.)

[14] Az interpellációs jog kialakulása és érvényesülése. (237—268. old.)

[15] Megyei elképzelések a törvényhatóságok rendezéséről (1867—1868). (305—319. old.)

[16] Törvényelőkészítés a dualista magyarországon. (169—179. old.)

[17] Vizsgálódás az egyesületi igazgatás kialakulása és az 1868-as egyesülési jogról szóló törvénytervezet létrejöttében közreható tényezők körében. (219—236. old.)

[18] Fontosabb tanyarendezési elképzelések Magyarországon a dualizmus korában. (71—82. old.)

[19] Szükségintézkedések a mezőgazdasági munkaviszonyok szabályozásában az első világháború kezdeti szakaszán. (339—351. old.)

[20] A pozsonyi Erzsébet tudományegyetem jog- és államtudományi kara (1914—1921). (143—167. old.)

[21] Finkey Ferencre visszaemlékezés. Állam- és Jogtudomány, 1980. 4. sz. 667—669. old.

[22] A fejlett szocializmus állam- és jogrendje. (83—95. old.)

[23] A nők jogi helyzetét érintő két amerikai alkotmánykiegészítésről. (201—217. old.)

*Dunay Pál—Nagy Boldizsár**

Hol a helye a nemzetközi jognak? (Bodnár László kandidátusi értekezéséről és annak védéséről)

A Magyar Tudományos Akadémián 1984. február 27-én *Bodnár László,* a szegedi egyetem nemzetközi jogi tanszékének munkatársa nyilvános vitán megvédte *„A nemzetközi szerződések államon belüli alkalmazásának főbb kérdései”* című kandidátusi értekezését.** A disszertáció a szerző többéves kutatómunkájának eredménye, a nemzetközi jog és a belső jog viszonyának beható elemzésére vállalkozott, elsősorban a nemzetközi jog felől közelítve meg ezt az évszázadosnak mondható fontos problémát. Ismertetésünkben elsősorban a vitát kiváltó kérdésekre összpontosítjuk figyelmünket, vállalva annak ódiumát, hogy az értekezés egyes fontos megállapításai így figyelmen kívül maradnak.

Az értekezés részletesen elemzi a nemzetközi jog és a belső jog viszonyára vonatkozó elméleteket. Ez annál is inkább indokoltnak mondható, mivel az utolsó másfél évszázadban szinte minden nemzetközi jogász állást foglalt e kérdésben. Történetileg elsőként a belső jog primátusát valló monista nézet jelentkezett. Ennek az álláspontnak a dominanciáját kérdőjelezte meg *Triepel,* aki a múlt század végén új szemléletet terjesztett el — a jog dualisztikus felfogását. Mint kifejtette „a nemzetközi jog és az államon belüli jog nem csupán különböző jogterületet képez, hanem különböző jogrendszereket is”. (19. old.) Ennek alapján azonban az állam által kötött

* *Dunay Pál* ösztöndíjas gyakornok (Budapest).
Nagy Boldizsár egyetemi adjunktus (Budapest).

** Az értekezés az MTA Könyvtárában és az Országgyűlési Könyvtárban olvashtó. A szövegközi oldalszámok ennek lapjaira utalnak.

szerződés csak az államra nézve kötelező, s az államon belüli jogban csak a belső jogba történt transzformálás után alkalmazható. *Triepel* nézetét fejlesztette tovább *Anzilotti,* aki az előbbi tiszta dualizmusát annyiban haladta meg, hogy már lehetségesnek tartotta bizonyos nemzetközi jogi normák érvényesülését az államon belüli jog szférájában. A nemzetközi jogi normák államon belüli érvényesüléséhez az állam befogadó aktusára van szükség, a transzformált nemzetközi szerződésnek megváltozik a címzettje, megváltozik maga a jogforrás, s a jog struktúrája is. A német *Walz* a korábbi elméleteket meghaladva másként teszi föl a kérdést. Fölveti, hogy ha két különálló jogrendszer létezik, mégis mivel magyarázható az a tényleges helyzet, mely szerint nemzetközi jogi normákat is alkalmaznak az államon belüli jog szférájában. A hagyományos dualista felfogás gyengeségei tették feltehetőleg lehetővé a „bécsi normativista iskola" tanításainak terjedését. Ők is monista alapon állnak, de *a nemzetközi jog primátusának* érvényesülését kívánják. Mint azt *Hans Kelsen* megfogalmazta: „Ha a belső jog korlátozása jogi természetű, akkor ezt egy jogrendszernek kell kimondania. Ha pedig az államon belüli jog nem korlátozza saját érvényességi szféráját, úgy ezt csakis a belső jogrendszer *fölött* álló jogrendszer teheti. Ez pedig a nemzetközi jog, amelynek éppen ez a korlátozás az egyik legjelentősebb funkciója." (12. old.) A későbbiekben különböző közvetítő irányzatok alakultak ki.

A szocialista államok jogtudománya, elsőként a szovjet jogtudomány, bizonyos mértékig hasonló utat tett meg. Először a *Visinszkij* nevével fémjelezhető, a belső jog primátusát valló felfogás jelent meg, nézeteinek érvényesülését azonban nem elsősorban megalkotója tudományos érveinek kristályos tisztasága biztosította. Azóta minden szocialista állam jogtudományában egymás mellett él a monista és a dualista felfogás, nemigen beszélhetünk egységes álláspontról. Nincs ez másként hazánkban sem, ahol dualista és a nemzetközi jog elsőbbségét valló monista nézetek egyaránt megtalálhatók. Mint az az értekezésből kitűnt, nem volt várható, hogy a két opponens — *Herczegh Géza* és *Valki László* — e kérdésben azonos álláspontot foglaljon el.

Bodnár László értekezésében kifogásolta a nemzetközi jog és a belső jog viszonyával kapcsolatban a *primátus* kifejezés használatát, mivel az félreértésekre adhat okot, hiszen az nemcsak elsőbbséget, hanem fölényt is jelent, s ez a nemzetközi jog felsőbbrendűségének elismerését is, s nem csupán elsőbbségének elfogadását eredményezné. Ő ezzel szemben a *prioritás* kifejezés alkalmazását javasolta, s egyben határozottan állást foglalt egy ilyen értelmű, a *a nemzetközi jog prioritását valló monista* felfogás mellett. Az ilyen értelemben vett elsőbbség — eltérően a hagyományos monista megközelítésektől — nem azt fejezi ki, hogy melyik normarendszer *határozza meg a másikat,* hanem azt, hogy *a kettő kollíziója esetén melyiket kell alkalmazni* (89. old.).

E finom megkülönböztetés nem bizonyult mindenkit meggyőzőnek, viszont alkalmat adott arra, hogy a népes hallgatóság a nemzetközi jogászok új „típusa" megszületésének legyen tanúja. *Herczegh Géza* a következőképpen aposztrofálta magát: „A magam részéről nemcsak mérsékelt, de makacs dualista vagyok..." Érvelésének középpontjában az a tétel állt, amely szerint a monista vagy dualista álláspont elfogadása a kutató megközelítési módjától függ. Szerinte *Bodnár László* a problémát nemzetinek vagy államinak nevezhető nézőpontból közelítette meg, egy adott ország jogrendszeréből, annak egységéből indult ki, illetve abból, hogy a jog lényegéből adódóan nem létezhet több típusú jogrendszer. Ezzel szemben ő más — szociológiai — kiindulópontot választ, amely „az államok ‚társadalmának' létezéséből indul ki és a nemzetközi jog sajátosságait az e societast alkotó államközi kapcsolatok jellemző vonásainak segítségével akarja tisztázni...". A nemzetközi jog szabályai alá tartozó államok közössége és a belső jog által regulált emberi közösségek oly mértékben különbözőek, hogy a reájuk vonatkozó normák *nem tartozhatnak egy jogrendszerbe.*

Ez nem gátolja meg, hogy az elsőbbség, a prioritás kérdése vizsgálható legyen. A megoldás eltér a disszertánsétól. *Herczegh Géza* úgy látja, hogy mind a belső, mind a nemzetközi jog külön-külön, önállóan rendezi viszonyuk kérdését, és mindkettő a maga prioritását rögzíti. *Valki László* viszont egyetért *Bodnár Lászlóval* a primátus kérdésének elvetésében, és abban, hogy *a nemzetközi és a belső jog egységes rendszerén belül az előbbit illeti meg a prioritás.* Ennek a gyakorlati érvényesülését azonban szerinte alaposabb empirikus kutatásokkal kellett volna megvilágítani. Ezt a kritikát — akárcsak a szociológiai nézőpont jogosságát — az opponensek véleményére adott válaszában az értekezés szerzője elfogadta.

Az elmélethez hasonlóan az alkotmányos szabályozás tekintetében sem beszélhetünk szocialista, illetve polgári megoldásról, az viszont kimutatható — mint azt a szerző megállapítja —, hogy a szocialista országok kevésbé tartották fontosnak, hogy alkotmányukban kifejezetten rendelkezzenek a nemzetközi jog és a belső jog viszonyának kérdéseiről.

A nemzetközi szerződéseknek az államon belüli jog szférájában való érvényesülésére alapvetően két lehetőség kínálkozik. Az egyik alternatíva az, hogy valamilyen belső jogi jogalkotói aktus szükséges a nemzetközi szerződések belső jogi normává alakításához. Ezt az ún. transzformációs gyakorlatot folytatja az államok többsége. A másik kínálkozó lehetőség, hogy a nemzetközi jog szerződéses szabályai automatikusan, mindenfajta konkrét belső jogi aktus nélkül *közvetlenül alkalmazhatók* az államon belüli jog szférájában. Ilyen adopciót, illetve inkorporációt alkalmaznak például az Egyesült Államokban, Franciaországban és Hollandiában. A transzformációs megoldás alapja a dualista elmélet, hiszen csak akkor van szükség arra, hogy az állam a nemzetközi jog valamely szabályát befogadja az államon belüli jogba, ha a nemzetközi jogi norma keletkezésekor még egy másik — úgymond a belső jogtól idegen — jogrendszerbe tartozik. Mivel azonban a klasszikus dualista elmélet megdőlni látszik, ebből az következnék, hogy a transzformációs megoldás sem igazolható. A jogrendszer egységének monista felfogása fogalmilag fölöslegessé teszi a transzformációt. *Bodnár* az adopciós megoldás mellett állást foglalva állapítja meg: „A nemzetközi jogi normák ugyanis nem a belső jog részévé válnak, azok keletkezésüktől kezdve az állam (egységes) jogrendszerének részét képezik. Ennek megfelelően nem a nemzetközi normák belső jogi jellegű szabályként való alkalmazásáról beszélhetünk, hanem azoknak mint nemzetközi jogi normáknak az államon belüli szférában való alkalmazásáról" (124—125. old.). A gyakorlatban mégis bekövetkező transzformáció szükségességét véleménye szerint jogon kívül kell keresnünk, hiszen ez az aktus lehetővé teszi a törvényhozó hatalom számára, hogy érvényesítse felsőbbségét a végrehajtó

hatalommal szemben, vagy azt, hogy kormányváltozás esetén az új kormány ne legyen kénytelen magáévá tenni az elődkormány által vállalat kötelezettségeket.

A „transzformáció vagy adopció" kérdés az opponensek közül *Herczegh Gézát* inspirálta inkább. Az államok többsége mind a mai napig transzformál — szögezte le ő is. De, ha ennél egyszerűbb befogadó nyilatkozat eredményezi is a nemzetközi jog szabályainak alkalmazását — az inkorporációnál vagy az adopciónál —, az nem jelenti azt, hogy az a norma a nemzeti jog részévé vált volna, mint ahogy a magyar polgári bíróság döntése sem magyar jogon alapul, ha nemzetközi magánjogi ügyben kollíziós szabály erejénél fogva például csehszlovák jogot alkalmaz. Ez éppúgy *nem vezet a két jogrendszer eggyéolvadására,* mint ha valamely nemzetközi bíróság az államok belső jogának általánosan elismert elveire támaszkodik.

Válaszában *Bodnár László* nem fogadta el a nemzetközi magánjogi párhuzamot, mondván, hogy a kollíziós szabály által felhívott jog kizárólagosan egy másik ország jogalkotásának terméke, míg az adoptált nemzetközi jog egyidejűleg az adoptáló ország jogalkotásának terméke.

Valki László az adopcióval járó gyakorlati problémákra hívta fel a figyelmet, arra, hogy a magyar jogba nyilvánvalóan nehezen illeszthető be egy olyan nemzetközi szerződés, amelyben a kontinentális jog, a common law és az iszlám jog országai egyaránt részt vesznek. Mint említettük, kívánatosnak tartotta gyakorlati kutatások folytatását e témakörben.

Nem elhanyagolható technikai jellegű kérdés a szerződés szövegének valamilyen módon való nyilvánosságra hozatala, hiszen ez a szerződések államon belüli alkalmazásának elengedhetetlen feltétele. Ennek két módja a szerződések kihirdetése (a promulgáció), illetve közzététele (a publikáció), melyek közül a szerző az előbbiekből következően a publikációt részesíti előnyben.

A szokásjog helyzetéről nemcsak az opponensek, hanem a bíráló bizottság elnök *Ustor Endre* is nyilatkozott. Mint mondta, az értekezés csak a nemzetközi szerződések államon belüli alkalmazásának taglalását ígéri, tartalmában azonban sokszor a szokásjog sorsára is kiterjed, belső fejezetcímeiben mindig az általában vett nemzetközi jogról beszél. A nemzetközi szokásjog kapcsán az a fő kérdés, hogy annak szabályai megjelenhetnek-e a belső jog tételes normái között, azaz elképzelhető-e adott állam általi írásba foglalásuk. *Bodnár László* és *Herczegh Géza* — egy monista és egy makacs mérsékelt dualista — egyetértettek abban, hogy a *szokásjogot nem lehet transzformálni, Ustor Endre* és *Valki László* — egy dualista és egy monista — pedig abban, hogy a *belső írott jogba foglalás* — például a diplomatákra vonatkozó nemzetközi jogi normáknak nemzeti szabályokban való kihirdetése még az 1961-es nemzetközi kodifikáció előtt — *igenis elképzelhető.*

A tudósok vitája nem bizonyult terméketlennek. *Bodnár László* ugyanis elfogadta *Valki Lászlónak* azt az érvét, amely szerint az opinio iuris meglétében való bizonytalanságkor nem a transzformáció kérdése merül fel, hanem magának a szokásjogi szabálynak a létét vonják kétségbe. *Bodnár* szerint e kételyt nemzetközi fórum eloszlathatja, s ez mégsem fog transzformálhatóságra vezetni.

Bodnár László a nemzetközi jog szabályainak jogforrási helyét a Magyar Népköztársaságban vizsgálva a hatályos jogi szabályozás és gyakorlat értékes kritikai elemzését nyújtja. Az 1982. évi 27. számú tvr. annyiban kétségkívül előrelépést jelentett a korábbiakhoz képest, hogy a nemzetközi szerződések kihirdetése mellett lehetővé teszi azok közzétételét is. Ez esetben azonban nincs alaki értelemben vett államon belüli jogforrás, s nem rendelkezik a közzétett nemzetközi szerződések jogforrási rangjáról sem. Vagyis — állapítja meg — „amikor a tvr. lehetővé teszi a nemzetközi szerződések közzétételét azok kihirdetése helyett, akkor csupán egy *jogtechnikai egyszerűsítést* hajt végre a jogi konzekvenciák teljes hiánya mellett" (174. old.). A közzététel bevezetését a tvr. 13. §-ának miniszteri indokolásából megállapíthatóan nem a nemzetközi szerződések jogforrási helyének tisztázása tette szükségessé. „A közzététel a magyar állam kihirdetést nem igénylő nemzetközi szerződései szövegének a Magyar Közlönyben való közreadása. Ez a megoldás *lényegesen egyszerűsíti az eljárást, tehermentesíti a központi államhatalmi és államigazgatási szerveket* és *hozzájárul a jogszabályok számának csökkentéséhez is.*" Így a közzétett nemzetközi szerződés jogforrási rangjáról a tvr-ből nem tudunk meg semmit, ami egyértelműen kizárja a jogrendszer „belső öntisztulásának" egyik alappillérét képező „lex superior derogat legi inferiori" szabályának alkalmazását e szerződések vonatkozásában.

Ennek a viszonylag friss magyar jogszabálynak a beható bírálatát mindkét opponens a szerző érdeméül tudta be. *Valki László* úgy vélte, hogy bizonyos hangsúlyok eltolására szükség van. Míg a szerző arra a következtetésre jut, hogy ha nem is teljesen, de lényegében a nemzetközi jogi normák prioritásának érvényesülésére vezet a magyar szabályozás, addig szerinte ezt az új tvr. továbbra sem biztosítja. Szemben az értekezés írójával, őt nem nyugtatja meg a tvr. 3. §-a, amely a nemzetközi szerződések és a belső jogszabályok összhangját vagy a nemzetközi szabály megfelelő tartalmának kialakításával, vagy a szerződésben foglaltaknak meg nem felelő belső jogszabály módosításával, vagy hatályon kívül helyezésével kívánja biztosítani. Mi történik, ha hiányzik a módosításhoz vagy hatályon kívül helyezéshez szükséges „jogalkotói kedv" — kérdezi. Ki fogja garantálni a nemzetközi jogi normák elsőbbségét a jogalkalmazás során?

A magyar közzétételi és kihirdetési gyakorlat kapcsán *Bodnár László* és *Valki László* az idegen nyelvű szöve-

ÁRA: 50,— Ft

gek nyilvánosságra hozatalát szorgalmazta. *Ustor Endre* hozzászólásában arra utalt, hogy ha ez nem valamennyi hiteles szöveg megjelentetését jelenti, akkor diszkriminációval jár. Kívánatosnak tartotta viszont a szerződésekhez fűzött fenntartások, valamint a szerződő felek körében beállott változások megjelentetését.

Mint azt az opponensek megállapították *Bodnár László* disszertációjával a magyar nemzetközi jog tudományának régi adosságát törlesztette. Gondolatokban gazdag, leírásaiban alapos, az összehasonlításokban elemző munkája hiánypótló alkotás. Ezt értékelte a bíráló bizottság, amikor maximális pontszámmal honorálta a disszertáns tudományos teljesítményét. Munkája nemcsak a nemzetközi jog iránt érdeklődőknek, hanem az alkotmányjoggal, az állam- és jogelmélettel, a jogösszehasonlítással foglalkozóknak is érdekes olvasmány. „Ezért csak remélhető, hogy — mint azt *Valki László* is szorgalmazta — nemcsak az értekezés olvasóinak marad hozzáférhető, hanem e gondolatait mielőbb könyvben láthatjuk viszont."

Иштван Кукорелли:

Государственноправовые основы возникновения и действительности депутатского мандата

На основе сопоставления законодательства социалистических стран автор изучает государственноправовые основы возникновения мандата депутата парламента. При возникновении полномочий депутата в социалистическом государственном праве общепринято оценить четыре юридических факта: факт избрания, момент выдачи мандата, принесение депутатской присяги и, наконец, утверждение мандата на учредительном заседании парламента. По мнению автора полномочия депутата возникают фактом избрания, но возникновение должно рассматриваться в его процессе, именно поэтому необходимым условием мандата является и его законное утверждение. В статье подробно изучены формы утверждения мандатов и в связи с этим автор выдвигает также вопрос об избирательном правосудии.

Йожеф Руской:

Избирательное правосудие de lege ferenda в Венгрии

Автор данной статьи является и автором монографии об истории рассмотрения жалоб, поданных в связи с выборами депутатов. В данной статье автор исходит из того, что система обязательного выдвижения нескольких кандидатур, введенная новым избирательным законом ВНР (законом № III 1983 г.), в перспективе социалистического парламентского развития может привести к таким противоречиям между кандидатами, которые в конкретном случае могут проявиться также в жалобе (петиции) неизбранного кандидата либо его сторонников. Опираясь на историко-правовые традиции автор выдвигает предложение о разработке модели социалистического избирательного правосудия, т.е. о включении в особый закон частных организационных, процессуальных и материально-правовых норм права верификации, принадлежащего Государственному Собранию согласно абз. 3 § 65 указанного закона.

Ласло Грочаньи мл.:

Некоторые теоретические и практические вопросы права интерпеляции

Статья посвящена теоретическим и практическим вопросам права запроса (интерпеляции), принадлежащего депутатам Государственного Собрания. В ней изучены понятие интерпеляции, возникновение и развитие института интерпелляции в Венгрии, роль и содержание права интерпелляции депутатов в условиях социализма и оценка ответов министров, с учетом ответственности министров.

István Kukorelli:

The constitutional law bases of the formation and validity of representatives' mandates

The study deals with the constitutional law bases of the formation of the mandate of representatives by a comparison of the laws in question of socialist countries. There are four relevant facts according to socialist constitutional law to be evaluated at the creation of the mandate: the election, the time of handing over the mandate, the oath of the representative and finally the verification of the mandate at the first session of the parliament. According to the point of view of the author the mandate of the representative is created by the fact of the election, but one has to tackle with the validity of it also in its process of formation. Therefore it is a necessary condition of the mandate the verification of it, too. The study discusses at length the legal variations concerning the verification of the mandate, also touching upon electoral jurisdiction.

József Ruszoly:

Electoral jurisdiction in Hungary de lege ferenda

The author — who has written a monography on the history of electoral jurisdiction — states that the obligatory plural nomination system created by the new Hungarian election law (Law Nr. III. of 1983) may lead in the perspectives of the socialist parliamentary development to such conflicts between candidates that may be expressed also in the petition of the loser and his supporters against the election. The study proposes also on the basis of legal history the creation of a socialist model of electoral jurisdiction. This would also mean the codification of organizational, procedural and substantive rules of the right of verification of the Parliament (sec. 65 para. 3 of the law).

László Trócsányi Jr.:

Some theoretical and practical questions of the right for interpellation

The study deals with theoretical and practical questions of the right for interpellation of representatives in the Parliament. Thus it discusses the notion of interpellation, as well, as its development in Hungary, further it tackles with the essence and the function of the right for interpellation of the representatives in the socialism and finally it analyzes the answers of ministers with special regard to the responsibility of the minister.

Péter Schmidt:

The typology of sources of law

The study gives the typology of legal rules after a survey of the Hungarian system of sources of law. It deals with the social importance of regulation on the level of parliamentary acts, also pointing out the necessity of their increase in numbers and substance, tsoching upon the overweight of decrees passed by organs of state administration as well as the reasons of this phenomenon. The author investigates the legal nature of instructions given by organs of public administration and considers the role of the so-called „quasi legal norms", too.

XXXIX. új évfolyam 9. szám Budapest, 1984. szeptember hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

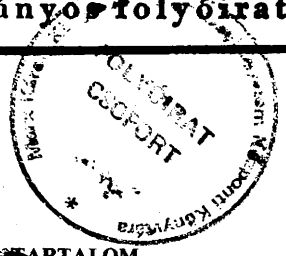

TARTALOM

VARGA CSABA
Tételezések rendszeréből áll-e a jog? 483
HÁMORI VILMOS
Jogi és jogon kívüli normatív elemek a polgári itélkezésben 486
BODNÁR ZOLTÁN
A bírói jogalkotás 497
MAVI VIKTOR
Az új nemzetközi gazdasági rend normatív szabályozása: illuziók és valóság 504
BIHARY TIBOR
Két európai egységesítési törekvés a termékfelelősség jogában 514
HAMZA GÁBOR
A jogfejlődés eltérő útjai az antikvitásban: a magánjogi rendszer a jogforrások tükrében 521
BARABASEVA, NY. SZ.
Az elosztási viszonyok jogi szabályozásának fejlesztése 525

Szemle

Az európai szocialista államok jogalkotásáról 530

Jogirodalom

TAKÁCS ALBERT
Tanulmánykötet és vita a jogon belüli ellentmondásokról 536
KISS BARNABÁS
A Szovjetunió 1977 évi alkotmánya és az új szovjet államjogi tankönyv 540
NAGY LAJOS
A bibliography on foreign and comparative law 542
NAGY BOLDIZSÁR
Semlegesen, de nem pártatlanul 543
A szerkesztőség közleménye 546

СОДЕРЖАНИЕ: Иштван Ковач: Изменение общественной роли государства. — *Петер Шмидт:* Типология источников права. — *Иштван Кукорелли:* Государственноправовые Государственноправовые основы возникновения и действительности депутатского мандата. — *Йожеф Русой:* Избирательное правосудие de lege ferenda в Венгрии. — *Ференц Шик:* Закат административного правосудия, 1945—1949 — *Ласло Трочаньи мл.:* Некоторые теоретические и практические вопросы права интерпеляции. — *Обзор: Андор чизмадиа:* Алайош Дегрэ (1909—1984). — *Барбара Заванска:* Системная позиция самоуправления в социалистическом государстве. — *Юридическая литература — Юридическая жизнь: Иштван Тот:* Господствующие идеи в Венгрии в 1939—1944 гг. — *Имрех Иштван:* Секейская деревня с законодатель нымправомочием (Лайош Хайду). — *Д. Л. Златопольский:* Верховный Совета СССР — выразитель воли советского народа (Иштван Кукорелли). — *Ласло Трочаньи:* Очерки по истории права. — *Пал Дунаи—Болдижар Надь:* Где место международного права?

CONTENTS: Csaba Varga: does the law only a system of itemization? — *Vilmos Hámori*: Normative elements of legal and non-legal nature in the civil jurisdiction. — *Zoltán Bodnár:* Legislation by the courts. — *Viktor Mavi:* Normative regulation of the new international economic order: illusions and reality. — *Tibor Bihary:* Two European efforts for the unification of products liability law. — *Gábor Hamza:* The different ways of legal development in the antiquity: the system of private law as reflected in the sources of law. — *N. S. Barabaseva:* The development of the legal regulation of distributions. *Review:* On the legislature of the European socialist countries. — *Legal literature: Albert Takács:* Volume of essays and discussion on the controversies of law. — *Barnabás Kis:* The Constitution of the Soviet Union (1977) and the new Soviet state law textbook. — *Lajos Nagy:* A bibliography on foreign and comprative law. — *Boldizsár Nagy:* Neutral but taking a stand. — A note from the Editors.

.XXIX. új évfolyam 9. szám Budapest, 1984. szeptember hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Varga Csaba

Tételezések rendszeréből áll-e a jog?*

1. A jog modelljei

*Ideologikus modell*je szerint a jog meghatározott hatáskörrel rendelkező állami szervek meghatározott szabályokat követő eljárásának a terméke. Következésképpen kizárólag azt tekinthetjük jognak, ami meghatározott szervezet(ek) által meghatározott mód(ok)on tételezést nyert — függetlenül tényleges tartalmától, formai összefüggéseitől, megvalósíthatóságától vagy tényleges megvalósulásától. E modellnek ugyanakkor számos hiányossága van. Először is, bármely testület olyan minősítése, hogy az megfelelő hatáskörrel rendelkezik, a jogi tételezés függvénye. Ugyancsak a jogi tételezés függvénye bármely szabály elfogadása megfelelő eljárási szabályként. Ez pedig azt jelenti, hogy a jogot önmaga által határozzuk meg; vagyis — más szavakkal — bármely jog létezése előfeltételeinek meghatározásaként maga a jog önminősítését fogadjuk el. Másik hiányossága, hogy a szóban forgó modell a jogra csak mint írásban rögzített szövegre van tekintettel — lehetséges vagy valóságos társadalmi léte teljességgel érdektelen számára.[1] Végülis e modell semmiféle valóságnak nem felel meg. Nem más, mint egyfajta vágytól vezérelt gondolkodás terméke: lényegében normatív követelmények kivetítése. Mindazonáltal, mivel a nyugati jogi kultúrákban és különösen ezek hivatalos jogi gyakorlatában[2] az ideologikus modellnek meghatározó szerepe van annak eldöntésében, hogy mit *kell* az elméletben „megkülönböztetetten jogi"-nak[3] tekintenünk és a gyakorlatban mint ilyet alkalmaznunk, az ideologikus modell akkor is megerősítést nyer, ha egyértelműen kiderül, hogy tisztán utópikus elemekből áll.

A jog *valóságos modell*je ezzel szemben azt sugallja, hogy bármiféle normatív követelmény kielégítése szükségképpen valami többet vagy kevesebbet eredményez a gyakorlatban, mint ahogyan az ideologikus modellből következően várható; vagyis a valóság — ilyen vagy olyan módon — szükségszerűen eltér ideologikus másától. Amint ezt megkíséreltem már bizonyítani,[4] a jognak jogként való önminősítése minden esetben a végső kritérium. Ez a végső kritérium akkor is, ha a „jogon kívüli" és „jogon belüli" tartományai között a merev szétválasztás lehetőségét tagadjuk; akkor is, ha a jogot mint szakadatlanul mozgásban lévő kontinuumot kezeljük; sőt akkor is, ha a jog önminősítését csak ez önminősítés valóságos társadalmi elfogadása függvényében — az önminősítés társadalmi gyakorlata mértékében és értelmében — tekintjük ilyen végső kritériumnak.

Ebből következően a *formális tételezés* (FT) az, ami kiindulási pontként és egyszersmind sarokkövek sorozataként szolgál, körülhatárolva, hogy mit kell joginak tekintenünk. Ugyanígy a formális tételezés az, ami kiindulási pontként és egyszersmind — a lehetséges kereszteződéseknél — irányjelzők sorozataként kínálkozik és követel úgyszólván kizárólagos alkalmazást, amikor bármilyen okfejtés — mint sajátosan jogi okfejtés — egy sajátosan jogi eljárás során törekszik a meggyőzésre. Mindazonáltal a formális tételezés — magában — távolról sem elegendő arra,

---

Varga Csaba tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

* A jogelmélet és tudományfilozófia közös kérdéseiről 1983 decemberében Lundban rendezett nemzetközi konferencián elhangzott előadás alapján.

[1] A „law in books" és „law in action" megkülönböztetésére l. Roscoe *Pound:* Law in books and law in action. American Law Review, XLIV. 1910. 1. sz.

[2] Az ún. modern formális jog néhány közös jellegzetessége elméleti elemzésére összehasonlító történeti nézőpontból tekintve vö. *Varga* Csaba: Modern államiság és modern formális jog. Állam és Igazgatás, XXXII. 1982. 5. sz. és *Varga* Csaba: A hídi tevékenység és logikája — ellentmondás az eredmények, a tárlatok s a valóság között. Állam és jogtudomány, XXV. 1982. 3. sz.

[3] A „megkülönböztetetten jogi (distinctively legal)" fogalmának első megfogalmazására ld. Philip *Selznick:* The sociology of law. In: International Encyclopaedia of the Social Sciences, 9. köt. szerk. David L. *Sills.* New York stb., Macmillan és The Free Press, 1968. 51. és köv. old.

[4] *Varga* Csaba: „Külső" és „belső" a jogban. Jogtudományi Közlöny, XXXVIII. 1983. 11. sz.

hogy a jog határait megvonja vagy a jogi okfejtési folyamatot a kívánatos csatornákba terelje. Más szavakkal: a formális tételezés egyszerűen nincs abban a helyzetben, hogy a „megkülönböztetetten jogi" körvonalait megvonja; a jog társadalmi tartalmát, célrairányultságát, értékbeli elkötelezettségét jellemezze; vagyis a jogot formális-dogmatikai minőségében (pl. fogalmi rendszere, logikai összefüggései tekintetében) vagy társadalmi lehetőségeit s valóságát illetően egyértelműen, világos módon meghatározza — anélkül, hogy egyidejűleg figyelembe ne vennénk társadalmi összefüggéseit is.

2. *A jog társadalmi összefüggései*

A társadalmi összefüggések kutatásának a jog területén két irányban lehet megkülönböztetett jelentősége.

A szemantikai értelemben vett összefüggéskeresés azt sugallja, hogy a *jogrendszer* (JR), amit normák meghatározott halmazaként fogunk fel, azokból a *formális tételezések*ből tevődik össze, amelyek társadalmilag relevánsak lehetnek, továbbá abból a *társadalmi környezetből* (TK1), amelybe a formális tételezések ágyazódnak. Ez a társadalmi környezet ad a formális tételezéseknek meghatározott jelleget azzal, hogy szövegüknek valóságos társadalmi létezést biztosít. Szemantikai értelemben vett társadalmi környezeten itt mindazon előfeltevések, előítéletek, értékválasztások, nem formális tételek és tételezések összessége értendő, amelyek az adott társadalomban számottevő befolyással rendelkeznek és ennélfogva döntő szerepet játszanak abban, hogy a formális tételezések társadalmilag konkrét jelentést nyerjenek és így gyakorlatilag értelmezhetőkké és alkalmazhatókká váljanak. Következésképp, képletszerűen kifejezve:

$$JR = FT + TK1.$$

A társadalomontológiai értelemben vett összefüggéskeresés pedig azt sugallja, hogy semmiféle csupasz tényszerűség (ilyennek a kinyilvánítása vagy verbális megerősítése) nem azonosítható bármely jelenség totalitásával, azaz belső lehetőségeinek — és ennélfogva valóságos jelentőségének — az összességével. Ismeretes például, hogy végső soron a hatalmat és a jogot kényszer támogatja, vagyis az erőszakalkalmazás lehetősége, a „csúcsos sisakú emberekhez" fordulás biztosított — amint ezt Max Weber jelképesen kifejezte.[5] Ám átlagesetekben sem a kényszer tényleges jelenléte, sem konkrét alkalmazása nem szükséges. A mindennapokban inkább a kényszerrel történő, folytonosan megújuló fenyegetés az, ami hatást gyakorol. Tehát a kényszerhez történő folyamodásnak bármikori — egy, a jog mögött álló egész normatív, intézményi és ideologikus apparátustól támogatott — benső lehetősége az, ami a jog általános érvényesülését biztosítja. Avagy, tisztán jogi példával élve: csupán a kérdéses jogrendszer, azaz a szóban forgó jog formális tételezéseinek a társadalmilag elfogadott jelentése dönti el, vajon van-e bármiféle *jogi* lehetőség valami csupán eszmeileg létezőnek a valóságossá tételére. Ám annak az eldöntése már, hogy mi és mennyi váljék ebből a lehetőségből valóságossá, mi és mennyi valósul meg és lesz a társadalmi valóság részévé (azzal együtt persze, hogy mindez milyen eredménnyel, járulékos hatással és módokon következik be) — immár a jog *társadalmi környezet*ének (TK2) a függvénye. Az a társadalmi környezet a meghatározó ebben, amelyik a jogot társadalmilag valóban működő, a társadalmi komplexusok között közvetítő komplexussá avatja. Társadalomontológiai értelemben vett társadalmi környezeten itt mindazon megfontolások, politikai erők, hatalmi viszonyok összessége értendő, amelyek az adott társadalomban számottevő befolyással rendelkeznek és ennélfogva döntő szerepet játszanak abban, hogy a formális tételezések gyakorlati megvalósításának a célszerűsége (elkerülhetetlensége) társadalmilag nyilvánvalóként (elviselendőként) jelenjék meg, és amelyek ilyen módon a kérdéses jogrendszer gyakorlati működésében hajtóerőként és egyszersmind felelős tényezőként szerepelnek. Ez a tényleges működés az, amit az elmélet *jogi rendszernek* (JIR) nevez.[6] Jogi rendszeren pedig mindazon tevékenységek összessége értendő, amelyeket a „megkülönböztetetten jogi" nevében hajtanak végre, és amelyeket a társadalom is eltűr (elfogad) mint olyanokat, amelyek a „megkülönböztetetten jogi" keretein belül foglalnak helyet. Következésképpen, hasonló képletben kifejezve:

$$JIR = JR + TK2.$$

3. *Hagyományos megközelítés és társadalomontológiai megközelítés*

Jogtudományi körökben közismert, hogy Ronald Dworkin oxfordi professzornak közel két évtizede megfogalmazott kérdésfeltevése — *Szabályok rendszeréből áll-e a jog?*[7] — milyen felszabadító hatású volt a nyugati gondolkodásra, és az azóta eltelt idők során mennyire korunk egyik jellegzetes — kihívó és ígéretes — kérdésfeltevésévé vált. Noha a tétel, amit kifejt, látszólag igencsak egyszerű: a jog több, mint csupán szabályok halmaza. Hiszen egyéb, normatív tartalmú nyelvi kifejezéseket is figyelembe kell vennünk ahhoz, hogy betölthessük azt a hézagot, ami a tételezett szabályok és a hozott bírói döntések között mutatkozik. Nos, úgy vélem, címként megfogalmazott kérdésfeltevésem nem a dworkini kérdésfeltevés felülvizsgálata, hiszen ez az azóta számtalanszor újra indult viták fényében már ismételten bebizonyította megalapozottságát és okfejtése helyességét. Úgy gondolom, kérdésfeltevésem inkább ennek folytatását jelenti — folytatást tehát, de az elméleti előfeltevések változásával. A Dworkinra jellemző megközelítés

[5] Max *Weber:* Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre. Tübingen, Mohr, 1922. 403. stb. old.

[6] A „jogrendszer (system of law)" és „jogi rendszer (legal system)" megkülönböztetésére ld. *Kulcsár* Kálmán: A jogalkalmazás funkcionális elemzésének problémái. Állam- és Jogtudomány, XII. 1969. 4. sz. 603. és köv. old.

[7] Első változatában Ronald *Dworkin:* The model of rules. University of Chicago Law Review, XXXV. (1967) Újranyomásai közül utolsó változatára l. in: The Philosophy of Law, szerk. R. M. *Dworkin.* Oxford, University Press, 1977. Elméleti problematikájára pedig Ronald *Dworkin:* Taking Rights Seriously. London, Duckworth, 1977.

ugyanis hagyományosan jogtudományinak tetszik. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy kielégíti a *modern formális jog* ideáltípusának alapvető előfeltevéseit, ahogy mindez különböző módokon, de egymással rokonítható végeredménynyel a kontinentális és az angolszász jogfejlődésben kialakult. *Hagyományos jogtudományi megközelítés* alatt azt értem, hogy kiinduló- vagy végpontként a következő feltevésekkel él: 1. a jog valamiféle önmagával azonos jelenség; következésképpen olyasmi, ami önmagában és önmaga által meghatározott (meghatározható). Ennélfogva 2. létezik egy olyan határvonal, amelyik a „jogon kívüli" és „jogon belüli" tartományait élesen, egyértelműen elkülöníti egymástól. Ilyen módon 3. egyetlen kérdés marad csupán megválaszolatlan, s ez az, hogy miképpen tágítsuk ki a jog fogalmát (vagy szövegbeni megtestesülését) kellően ahhoz, hogy egy jogászi okfejtési folyamatban azt a szakadékot, ami a hivatalosan betáplált *in-put* (a hatályos jog formális tételezései) és az eredményként gyakorlatilag nyert *out-put* (a hatósági döntés) között logikailag mutatkozik, áthidaljuk. Nos, e megközelítéshez kapcsolódik és ezzel szembesítődik — ámbár más szinten — az, amit jobb híján *társadalomontológiai megközelítés*nek neveznék. Ez a megközelítés kimutatja, hogy a modern formális jog ideáltípusára jellemző alapvető előfeltevések nem a valóság kategóriái, hanem tisztán posztulált jellegűek: a jog zárt követelményrendszeréből vetítik ezeket a valóságra. Ám ugyanakkor a társadalomontológiai megközelítés megkísérli, hogy a jogászi hivatásgyakorlás ideológiájának összetevőiként kezelje ezeket. A társadalomontológiai megközelítés számára olyan összetevők tehát, amelyeknek valóságos feladata van a jog sajátszerű működésében. A társadalomontológiai megközelítés ugyanakkor megkísérli rekonstruálni az egész társadalmi összefüggésrendszert, amelybe ezek az előfeltevések ágyazódnak, és amely lehetővé, illetve szükségessé teszi, hogy ezek a tisztán posztulált előfeltevések a jog valóságos gyakorlatának a valóságos tényezőiként hassanak. Korábbi vizsgálódások[8] alapján úgy vélem, a társadalomontológiai megközelítést az alábbi állítások jellemzik: 1. A jog történelmi kontinuum, mely önmagát határozza meg tényleges társadalmi gyakorlatán keresztül. Ennélfogva 2. „jogon kívüli" és „jogon belüli" megkülönböztetésekor semmiféle eleve adott elhatároló vonalról nem beszélhetünk. Ennek hiányában legfeljebb különféle homogén és heterogén ösztönzések (pl. „egységesülés" és „elkülönülés", „mag" és „perifériák") viszonylagos megkülönböztetéséről lehet szó; ám ezekről s ezek kölcsönhatásairól is legfeljebb csak utólagos leírás adható. Ilyen módon 3. bármiféle jogi-jogászi folyamatról legyen is szó, a logikai levezetés (bizonyítás) igényét egyfajta társadalomontológiai rekonstrukcióval kell helyettesítenünk. Olyan rekonstrukcióval, amelyik minden tényezővel számol, mely e folyamatban szerepet játszik — korántsem tagadva, csupán megszüntetve megőrizve azt a szerepet, amit a hagyományos jogtudományi megközelítés által sugallt kép szerint a logikai ellenőrzés gyakorol.

Szem előtt tartva a jog sokirányú társadalmi feltételezettségét, vagyis azt a tényt, hogy a jog tárgyiasult formájában (jogrendszer) és gyakorlati eszközként való felhasználásában (jogi rendszer) társadalmilag értelmezhető jelentésre csupán konkrét társadalmi környezetében tehet szert olyan módon, hogy az előbbi meghatározások behelyettesítésével elmondhatjuk:

$$JIR = (FT + TK1) + TK2.$$

— talán további magyarázat nélkül is állítható, hogy kizárólag a társadalomontológiai megközelítés segíthet az olyan dilemmák megoldásában, amelyek a hagyományos jogtudományi elemzés keretein belül szükségképpen megválaszolatlanok, irrelevánsak, vagy egyszerűen megfogalmazhatatlanok maradnak.

Mert miképpen is értelmezzük a joggyakorlatot jól bevált intézményi szerkezetével és megoldásaival, ha a konkrét esetben kiderül: mindez csupán a bíróságok néhány rendkívül általános klauzulára és jogelvre támaszkodó döntéshozatalának a terméke? (ad 4.a.) Vagy miképpen értelmezzük az európai jog fejlődését, ha a kezdő- és a végpont szembeállítása élesen mutatja: egymástól igencsak különböző nemzeti jogrendszerek sarjadnak ki ugyanannak a klasszikus (és posztklasszikus) római jognak az úgynevezett átvételéből? (ad 4.b.) Vagy hogyan ítéljük meg az emberi jogok jelenkori mozgalmának elméletileg és gyakorlatilag felettébb ellentmondásos igényeit és irányait? Nevezetesen: miképpen ítéljük meg az olyan eseteket, amikor látszólag tökéletes jogi szabályozással van dolgunk, ám értékelhető eredményeket mégsem mutat fel; és miképpen az olyan eseteket, amikor jogi deklarációkkal úgyszólván egyáltalán nem találkozunk, a gyakorlat mégis meggyőzően ígéretes eredményekről tanúskodik? (ad 4.c.) Vagy milyen módon vonhatjuk meg a jogváltozás elvi határait; az olyan határokat, amelyek a jogalkotó szabadságának és önkényének is korlátot szabnak, amennyiben az általa tételezett formális változás a múltban elért eredményeket már nem érintheti? (ad 4.d.)

4. A jog és jellemzői

Az elmondottakból végső soron legalább négy következtetés adódik:

a) A jog *történelmi kontinuum,* mely megszakítatlanul mozgásban van. Minthogy ama társadalmi környezet nélkül, mely értelmezhetővé teszi (TK1) és működteti (TK2), semmiféle valóságos társadalmi léttel nem rendelkezik, társadalmi környezete folytonos változásával a jog szüntelenül változik (vagy változhat) — még akkor is, ha formális tételezésében semmiféle változás nincs.

b) Ebből következően a jog *nyitott rendszer.* Működésében, valóságos életében nyitott tehát; zárt rendszerként csupán történelmi fejlődésének megértése és rekonstruálása keretében, ennek kedvéért értelmezhető. Egy ilyen rekonstruálásnak pontosan az a célja, hogy feltárja: konkrétan milyen „könyvekben" lefektetett vagy „könyveken kívül" érvényesített — jogok hathattak a múltban olyan erővel és egyértel-

[8] *Varga* Csaba: A jog helye Lukács György világképében. Bp. Magvető, 1981. II. rész és *Varga* Csaba: A jog ontológiai megalapozása felé — néhány tétel Lukács Ontológiája alapján. Magyar Filozófiai Szemle, XXVI. (1983) sajtó alatt.

műséggel, hogy a gyakorlott jog valóságát ezekből logikailag leginkább „levezethetővé" vagy ezekre „visszavezethetővé" tegyék.

c) A jog mint két forrásból egységessé szervezett jelenség természetszerűen felveti eszközjellege összetettségének is a kérdését. Nevezetesen, ha a jog mint működő rendszer formális tételezéséből és abból a társadalmi környezetből tevődik össze, amely értelmezhetővé teszi (TK1) *és* ha e két összetevő bármelyikében bekövetkező változás magának a jognak mint működő egésznek a változását eredményezi, akkor szükségképpen megfogalmazódik egy *alternatív stratégia* lehetősége is. Azt jelenti, hogy a jogért való küzdelem végigharcolható 1. a jog formális tételezése megerősítéséért, megváltoztatásáért vagy hatálytalanításáért folytatott küzdelem formájában, de 2. végigharcolható úgy is, hogy a jog szemantikai vagy társadalomontológiai értelemben vett társadalmi környezetét erősítjük, módosítjuk vagy gyengítjük — és e két alternatíva bármelyikének a választása elvileg egyformán alkalmasnak bizonyulhat ugyanannak a célnak az elérésére.

d) A jog társadalmi létezése megfordíthatatlanul előrehaladó folyamatszerűségében nyilvánul meg. A jog folyamatszerű volta azért *megfordíthatatlan,* mert bármilyen tételezést könnyedén hatályon kívül helyezhetünk ugyan, a jog formális tételezése mégis olyan mélyen ágyazódik bele társadalmi környezetébe és alakítja azt, hogy nem emelhetjük ki belőle nyomtalanul. Maradandó hatása tehát — legalábbis bizonyos mértékben — elkerülhetetlen. Másképpen fogalmazva azt jelenti, hogy különféle összetevőiben a jog nem azonos módon és mélységben manipulálható.

A fenti következtetések azt sugallják, hogy a jog valóban nem egyszerűen szabályok összessége: de nem is egyszerűen tételezések összessége. Úgy tetszik: eleve ott helyezkedik el, ahol a hagyományos jogtudományi kutatásnak és a *par excellence* társadalomtudományoknak találkozniuk kell.

Hámori Vilmos

Jogi és jogon kívüli normatív elemek a polgári ítélkezésben

I.

Történeti és elméleti alapok

1.1 A „jog"-ot a legáltalánosabb értelemben vett jogtudomány és annak ágazatai több, különböző aspektusból vizsgálják. Végső fokon — ha bizonyos fenntartásokkal is — el kell fogadnunk Szabó Imre álláspontját: a jog „alapvető társadalmi funkciójának" azt kell tekinteni, „hogy bizonyos társadalmi tartalmi viszonyoknak külső, normákba öntött formát ad." Ez a tételes jogi, érvényben levő szabályozás. Ebből következik: „A tételes jognak olyan felfogása, hogy az csak közelebb hozza az emberhez a jogot, amikor közvetlenül megmagyarázza a jogszabályok tartalmát, megismertet a joggyakorlattal, — tulajdonképpen leszállítja a tételes jog tudományát egyfajta jogi technika szintjére. Azt a kérdést, hogy miért rendez valamit a jog emígy vagy amúgy, a tételes jog tudományai ugyan teljesen mellőzik; de ennélfogva mellőznek minden kritikai elemet is a pozitív jogi tudományokból, amelyeket kizárólag a tételes jog szintjére szállítanak le, noha — és éppen itt van a tételes jogtudományok plusza magához a tételes joghoz képest — a tételes jogot rendszerbe foglalja, összefüggéseiben értékeli, feltárja logikai szerkezetét és így tovább..."[1]

A jogtudományon és jogelméleten belül a tételes jogi szabályozással kapcsolatban lényegében két ellentétes irányt találunk: a természetjogias és a pozitivista felfogást.

1.11. Az első több évezredes múlttal maga mögött, Hugo Grotius-szal indult kifejezetten fejlődésnek. Az önkényes uralmi rendszerek elbukása után, a II. világháborút követően került ismét előtérbe, valószínűleg azért is, hogy a háborús bűnösöknek a háború alatt érvényben volt jogszabályokkal való védekezését tegye lehetetlenné. Így Ernst von Hippel — bizonyos átfogalmazással — a „mechanikus és morális jogi gondolkodást" állítja egymással szembe. A jogszabály nem nyomhat el természetes jogot („natürliches Recht"), a pozitív jogot az utóbbi helyettesítheti. Megnyilvánulása „az örök isteni terv, a lex aeterna, általa az isteni, a természeti és az emberi vagy pozitív jog..."[2]

1.12. A jogpozitivizmus viszont — nem vizsgálva az egyszer megalkotott jogszabály örökké fennállásának kérdését — szilárdan és mereven a törvény szövegéhez ragaszkodik, az esetenkénti értelmezés szükségességét sem ismeri el. A montesquieu-i hatalommegosztási elmélet a bírót csak a törvény szájának tekintette.[3] Az exegetikus iskola (Bugnet, Demalombe) kifejezetten a Code Napoleon szövegéhez ragaszkodott.[4]

Az erkölcs (morál, természetjog) tételes joggal szembeni primátusa vizsgálata helyett Peschka Vilmosra utalunk: „Előre kell bocsátanunk, hogy ha akár a morál, akár az erkölcs, akár a jogalany nem engedelmeskedik a jognak, ez mindenképpen a jogi kényszer és a kilátásba helyezett jogkövetkezmények beállásával jár. Tehát a morál vagy az erkölcs alapján való engedetlenség a jogi kényszert és következménye-

Hámori Vilmos ny. fővárosi bírósági tanácselnök (Budapest).

[1] *Szabó* Imre: A jog és elmélete. 1978. 13. és 42. old.

[2] Ernst von *Hippel:* Mechanisches und moralisches Rechtsdenken. Glan, 1959. S. 28., 38., 58., 66., 94., 131., 162., 183.; vö. S. 170—171. old.

[3] Vö. Fritz *Werner:* Recht und Gerechtsigkeit in unserer Zeit. Bonn—Berlin—München, 1974. S. 168—172. old.

[4] Idézi François *Gény:* Méthode d'interprétation et sources en droit privé positif. Essai critique. Ed. 2. Paris, 1919. 149. old.; l. még Julien *Bonnecasse* La pensée juridique francaise de 1804. á l heure présente. Tome I. Bordeaux, 1935. 329. old.; vö. l. Chaim *Perellmann:* Droit, moral et philosophie. Paris. 1968. Préface: Michelle *Virally.*

ket nem szünteti meg, nem teszi jogtalanná. A jogalany pedig, amikor a morál vagy az erkölcs alapján a jog ellenére cselekszik, vállalja az ilyen magatartás jogi kockázatát, rizikóját: a jogi felelősséget."[5] Más kérdés a morális értékelés. A tényleges nehézség az alapvető társadalmi változás esetén következik be, amikor viszont a törvényhozó dönt: szankcionálandó-e a meg nem tagadás. A jogalkotót egyébként *éppen azért* terheli a súlyos felelősség, mert a természeti törvények határain belül bármit elrendelhet, az erkölcs szabályai nem szabnak abszolút korlátot.

1.2. A jog mikénti felfogása fejeződik ki annak betartásában: a *törvényesség* értelmezésében. Miként Szabó Imre írja: „A szocialista jog központi alapelve, egész létének és fejlődésének uralkodó eszméje a szocialista törvényesség elve." Ennek „van egy közvetlen és egy közvetett értelme: a közvetlen értelme a fegyelem őrzése, s tulajdonképpen erre ügyel a szocialista igazságügyi szervezet; van ezen kívül egy átvitt, a szocialista törvényesség tartalmára vonatkozó lényegi értelme, amely annyit jelent, hogy a szocialista törvényesség fogalmába bele kell érteni a szocialista jogot szolgáló minden elvet és értéket: a szocialista törvényesség fogalmában fejeződik ki a maga összességében és dinamizmusában a szocialista jog lényege és fő tartalma..."[6]

Sajó András szerint a végrehajtóhatalom és az igazságszolgáltatás szétválasztása után a XIX. században „a kontinentális Európában egységesnek mondható felfogás szerint a bíróság tevékenysége jogalkalmazásban állott, vagyis lényegében paragrafus automatának tekintették a bírákat, míg az igazgatás lényegét a diszkrécióban látták. Az újabb fejlődés azonban közelíti a kétféle tevékenységet, noha alapvető minőségi különbségük továbbra is fennmarad..." „Az igazságszolgáltatási szervezet, mely racionális alapon végzi tevékenységét, éppen mert tisztán jogász személyi állománnyal dolgozik, tulajdonképpen a *bürokratikus szabálykövetés legtisztább* esete: az igazságszolgáltatás szervezetében valósul meg ugyanis a teljesen dologi és egyben mesterséges kötöttség. A bíróság tevékenysége olyannyira formalizált, hogy ebben a hier archia nem a szervezetben résztvevő személyekre, hanem kizárólag az ügyekre vonatkozik. Az igazságszolgáltatási szervezetben, legalábbis hivatalosan alig érvényesülnek a bíróval szemben formális szervezeti elvárások, lényegében teljesen a külső szabályok irányítása alá esik." „Az igazságszolgáltatási szervezet formális jogszabályra orientáltsága folytán az egyes ügyek elbírálásában kizárólagos szempont — legalábbis hivatalosan — a jog."[7] Azonban az igazságszolgáltatást a jogszabálykövetés szélsőséges eseteként értelmezve sem magyarázható meg egészében az ítélkező tevékenység, melyet társadalmi-történelmi motiváció határoz meg, de kétségtelen, hogy „a szabálykövetés az igazságszolgáltatás legsajátosabb lényegi vonása"[8].

Ezzel ellentétben — természetjogias felfogás nélkül — írta Tamás András: „A jogalkalmazás közvetlen célszerűségét a jogi normák határozzák meg. Minden olyan tételezés hamis, hogy a jogalkalmazás nem a jogalkotó által alkotott normák következetes, jogalkalmazói minőségben való érvényre juttatása volna... Téves azonban az a felfogás is, hogy a jogalkalmazásban egyedül és kizárólag a jogi norma jutna meghatározóként érvényre. Az előbb említett elképzelés a jogi norma társadalmiságát, az utóbbi a jogalkalmazás társadalmiságát tagadja és mindkettő figyelmen kívül hagyja a társadalmi célszerűség és az okozatosság összefüggését, illetőleg a jogalkalmazás dialektikáját." Hozzáteszi. „...Formalizált művelet reális mozzanat nélkül nincs, a reális mozzanat pedig önmagában nem jogalkalmazási mozzanat. Másként: a jelenségoldal két része együttes meglétében külső és belső formája a dolog lényegének." „A bírói jogalkotás mint műveletsor formalizált és reális jogalkalmazói műveletek dialektikus egysége..."[9]

A jogszabályokat jellemző elvontság hibás jogszabályszerkesztés vagy a tényállás nem kellő tisztázása esetén valóban az általános igazság- és jogérzettel ellentétes döntésre vezethet.[10] Az alábbiakban éppen azt kíséreljük meg tisztázni, hogy a törvényesség betartása mellett is alkalmazásra kerülnek-e jogon kívüli magatartásszabályok és mi ezeknek a jogszabályokhoz való viszonya. Ezt a polgári peres ítélkezésre korlátozzuk, a fentieken kívül azért is, mert a kapcsolatos problémák a bírói ítélkezésben az indokolásnál (Pp. 221. § (1) bek.) merülnek fel.

A kérdés vizsgálatánál nemcsak a jogrendszer, hanem a jogtudomány egysége is kifejezésre jut: a jogpozitivizmus-természetjog és a jogon kívüli normák szerepe az állam- és jogelmélet körébe tartozó probléma, de az anyagi jog alkotásában és alkalmazásában nyer konkretizálást és egységbe foglalást. Az elméleti előkérdések és azoknak a magyar tételes jog szempontjából történő alkalmazásuk előtt azonban rövid visszapillantást kell tennünk a történeti fejlődésre.

2.1. A századforduló racionalista-filozófiai jellegű felfogása a jog eredetét és fejlődését is jelentős részben elméleti megfontolásokból vizsgálta. Az ún. „belátásos iskola" szerint az emberek szükségleteik jobb kielégítése és támadás elleni hatásosabb védekezés érdekében alkották meg az államot és jogot, ezzel

[5] *Peschka* Vilmos: Az etika vonzásában. Bp. 1980. 160. old.

[6] *Szabó* Imre: Jogelmélet. Bp. 1977. 44., 48—49. old.; vö. *Szabó* Imre: A szocialista jog. Bp. 1963. 120—129. old.

[7] *Sajó* András: Társadalmi szabályozottság és jogi szabályozás. Bp. 1978. 126. old. Hasonlóan: *Uő.:* Jogkövetés és társadalmi magatartás. Bp. 1980. 58. old. 28. j., valamint 22., 52. old. Eléggé szabadjogias álláspontjának veszélyeire viszont meggyőzően mutat rá: *Tárkány Szűcs* Ernő: Magyar jogi népszokások. Bp. 1981. 824. old.

Sajó András felfogása nagyon közel áll Leo Petruzsickijéhoz. Leo *Petruzsiczkij:* Jog és erkölcs. In.: *Varga* Csaba: Jog és filozófia. Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből. Bp. 1981. 124—125. old.

Ez csendül vissza Eőrsi Gyulánál is: „...Később a begyakorlás, rutin, valamint a leírt jogi szöveg befejezett változtathatatlansága és a szolgálatára rendelt intézményrendszer lépett az egyenetlenül gyengülő erejű tradíció helyére, nagy energiát merítve a jogrend többnyire nagymérvben önállósult érdekeiből..." *Eőrsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai. Bp. 1975. 22. old.

[8] *Kulcsár* Kálmán: Társadalom, politika, jog. Bp. 1974. 317., 333. old. és *Szabó* Imre. 1978. 124—127. old.; vö. *Hlavathy* Attila: A jogalkalmazás ügyközpontosságának veszélyeiről. JK. XXXVI. 1981. 5. sz.

[9] *Tamás* András: A bírósági jogalkalmazás műveleteiről. JK. XXIX. 1974. 1—2. sz. 41., 43., 48. old.

[10] Vö. *Hankiss* Elemér: Érték és társadalom. Tanulmányok az értékszociológia köréből. Bp. 1977. 282. old.

a későbbi idők racionalisztikus jogalkotási elvét visszavetítették az őskorra. A Savigny-féle jogtörténeti iskola szerint viszont azért történt ez „...mert bizonyos bennük levő „hajlam, ösztön, jogérzet, szellem, népszellem, néptudat" veszi rá őket."[11] Mindkettőből kimaradt a szokás és az erkölcs (morál) szerepe, a joghoz való viszonya, csak a „vallási képzetek" jutnak szóhoz. A mindennapi tapasztalatra utal, de nem látszik, hogy figyelembe is venné. Felmerül az a kérdés is, hogy az igazság végső cél, vagy csak eszköz?[12]

Seagle szerint viszont „a társadalmi rend megszegése" („Bruch der sozialen Ordnung") a jog ágya..."[13] De mikor beszélhetünk egyáltalán „társadalmi rend"-ről?) Mindennek az alapja azonban az istenek akarata volt, így a normarendszerek különböző kialakulására nem is kerülhetett sor.

A régészeti és etnológiai kutatások azután annak a megállapítására vezettek, hogy a jog az ősközösségben felmerülő kezdetleges társadalmi, majd gazdasági szükségletek folytán felmerült „visszahatásokból" eredő szokások folytán jött létre, amelyekre hatással voltak egy részről a természeti történések és vallási hiedelmek, másfelől a népcsoporton (törzsön) belüli esetleges hatalmi viszonyok. Ez tette lehetővé a követelmények ellentétbe kerülését.[14]

2.21. Azt követően, hogy az ősközösség „reakciószerű", szinte kizárólag büntetőjellegű visszahatásán túlmenően az árucsere kialakulásának eredményeként a magatartások előrerendezésére került sor, ez elsősorban mythikus, vallásos jellegű volt, vagy kifejezetten isteni kinyilatkoztatásnak tekintett parancsok gyűjteménye („Tízparancsolat", Korán) formájában jött létre, vagy a sámánok, papok által rendszerint esetenként közölt, inkább a szokáson, erkölcsön alapuló kívánalmak voltak,[15] még a királyok is az istenektől nyert hatalmukra hivatkozással adták ki kódex-szerű rendelkezéseiket, mint pl. Babylonban i. e. 2250 körül Hammurabbi.[16] A tételes jog tehát a vallási parancsokból eredt.

„...A Nyugattal ellentétben a Távol-Kelet [elsősorban Kína és Japán] országainak népei a társadalom rendjének és az igazságszolgáltatásnak az alapjait nem a jogra építik. Jóllehet ott is létezik jog, de annak csak kisegítő funkciója, egészen csekély szerepe van. Bírósághoz az emberek csak olyan esetekben fordulnak, még a törvényeket is csak akkor alkalmazzák, ha az ellentétek másként nem szüntethetők meg, s a megzavart rend más módon nem állítható helyre. A jog megoldásait s az ezekből folyó erőszak alkalmazását a legnagyobb mértékben helytelenítik. A társadalmi rend elsősorban a meggyőzés módszerein, a közvetítési eljáráson, valamint egyrészt az önbírálat állandó ébrentartásán, másrészt... a megbékülés szellemén nyugszik."[17]

2.22. A görög kultúra kezdetén eredetileg a jog (vagy inkább „jogi gondolkodás": Rechtsdenken) mythológiai eredetű volt. Homérosz költeményeiben és azt követően az igazságosság, igazság, törvény, tételes jogszabályok és mindezek ellentételeinek a megfelelőit az istenek között is megtaláljuk. Együvé tartozott tehát a jog és erkölcs, szabályaik kiterjedtek az emberi magatartások összességére. A nép által alkotott „nomosz" (előbb íratlan, majd írott jog) csak később jelent meg és lépett végül Szólon (i. e. 634—560) törvényeiben a „theszmosz" helyébe. Hérakleitosz pl. magát a „logosz"-t látta benne.[18] A szofisták első ténykedése a mythikus jogfelfogásnak, az isteni eredetnek a kétségessé tétele, sőt megsemmisítése volt, a jog már csak tételes törvénnyé vált.[19]

A két különböző alapból eredő, ellentétes eredményre vezető „igazságosság" összeütközésre vezet, felveti a prioritás kérdését, pl. Szophoklész Antigonéjában a közte és Kreón király közti párbeszédben.

Arisztotelész már különböztet: „...Az igazság és igazságtalanság kétféle törvény szerint osztatik fel, s tárgyaira nézve is kétféle. Törvény alatt részint a különöst, részint az általánost értem; a különöst, mint az emberek magok részére meghatározták; s ez viszont részint írva van, részint nincs írva: s a közönségest, melyet a természet diktál. Mert van, mint mindenkinek saját lelke jósolja, természeti közönséges igazság és igazságtalanság, még ott is, hol társasági egybeköttetés és szerződés nem jött, létezik..." Továbbá: „...az igazságos kifejezés jelentése kettős, közülük az egyik: a törvény szerint való. Igazságosnak nevezik ugyanis azokat a dolgokat, amelyeket a törvény előír..."[20] „...igazságos dolog az, ami törvényes és egyenlő, igazságtalan pedig az, ami törvényellenes és egyenlőtlen..." „...Ha tehát nézeteltérés támad az emberek között, akkor a bíróhoz fordulnak; viszont bíróhoz menni annyit jelent, mint az igazságossághoz menni, mert a bírót élő igazságnak kell tekintenünk; s a felek úgy fordulnak a bíróhoz, mint egy középen álló emberhez, s csakugyan a bírót sok helyen középen álló embernek hívják, mert úgy érzik, hogy ha a középhez hozzájuthatnak, akkor már az igazságossághoz is hozzájutottak. Az igazságos eljárás tehát közép, mert hiszen a bíró is az. A bíró kiegyenlít..."[21] Kiemeli: „És nem a törvényt, hanem a törvényhozót kell figyelembe venni; és a törvényhozónak nem a szavát, hanem a szándékát; nem magát a cselekede-

[11] *Pikler* Gyula: A jog keletkezéséről és fejlődéséről. 2. kiad. Bp. 1902. 140. old. et passim; *Pikler* Gyula: Az emberi egyesületek és különösen az állam keletkezése és fejlődése. Bp. 1905. 1. 88., 116. old.

[12] A. *Spirkin:* A tudat eredete. Bp. 1963. 167., 169. old.

[13] William *Seagle:* Weltgeschichte des Rechts. Eine Einführung in die Probleme und Erscheinungsformen des Rechts. 2. Aufl. München—Berlin, 1968. S. 60. old.

[14] *Mádl* Ferenc: A deliktuális felelősség. A társadalom és a jogviszony történetéhez. Bp. 1969. 38—41. old. vö. A. F. *Anyaszinov:* Az ősközösségi társadalom szellemi élete. Bp. 1981. 58—103., 105. old.

[15] Lásd Joseph *Kohler*—Leopold *Wenger:* Allgemeine Rechtsgeschichte. Erste Hälfte. Orientalisches Recht und Recht der Römer. Leipzig und Berlin, 1914. A csoportházasságra és a nemi élet korlátozásaira: A. F. *Anyaszinov:* I. m. 130—162. old.

[16] A *Kohler*—T. *Peiser:* Hammurabbi's Gesetz. Bd. I. Leipzig, 1904. vö. *Varga* Csaba (1979), *Petrik* Ferenc: Perben a joggal. Bp. 1978. 222. old.

[17] René *David:* A jelenkor nagy jogrendszerei. Összehasonlító jog. Bp. 1977. 421. old.

[18] Lásd a kezdeti fejlődésre: Erich *Wolf:* Griechisches Rechtsdenken. Bd. I. Vorsokratiker und frühe Dichter. Frankfurt am Main, 1947. S. 40. Az etnikai kutatások eredményeire ld. még *Kulcsár* Kálmán: A jogszociológia szerepe és jellemző vonásai napjainkban. In.: *Sajó* András (Vál): Jog és szociológia. Válogatott tanulmányok. Bp. 1979. 35—36. old. *Huszár* Tibor: Erkölcs és társadalom. Bp. 1983. 38—322. old.

[19] Erich *Wolf:* Op. cit. II. Bd. Rechtsphilosophie und Rechtsdicht der Sophistik. (1952.) 9—12. S.

[20] *Arisztotelész:* Nagy Etika. Bp. 1975. 182—183. old.

[21] *Arisztotelész:* Nikomachosi Erika. Bp. 1971. 126. old.

tet, hanem a cselekvő szándékát..."[22] Eredetük szerint „A jogok közül néhány a természettől való, mások pedig szokáson alapulnak... Ugyanis az, ami legtöbb esetben állandóan megmarad ugyanolyannak, nyilvánvalóan természettől fogva jogos. Mert az, amit esetről esetre fölteszünk és elfogadunk mint szokásban levő dolgot, az is *jogos* ugyan — mégpedig *szokásjog* a neve." Azonban „a természettől fogva létező dolgoknak is van részük a változásban"[23]

Természetesnek látszik, hogy szerinte az erkölcs „...úgy tűnik, nem egyébnek, mint az államtudománynak a része. Az állami ügyekben ugyanis semmit sem lehet cselekedni, ha [a cselekvőnek] nincs valamiféle minősége, azaz derekassága. Derekasnak lenni meg annyit tesz, mint birtokában lenni az erényeknek. Tehát, ha valaki állami ügyekben akar tevékenykedni, az erkölcsére nézve derekasnak kell lennie, látható tehát, hogy az erkölccsel kapcsolatos tanulmány az államtudomány része, sőt kezdete és általában, úgy vélem, az ilyen tanulmánynak akkor volna helyes az elnevezése, ha nem erkölcsinek, hanem államtudományinak [neveznék]..."[24]

A XIII. századtól a római—germán jogcsaládban „...a jogszabályokat „magatartási" szabályoknak fogták fel, amelyek szorosan kapcsolódnak az erkölcsről és az igazságosságról vallott felfogásokhoz".[25]

A középkorban a skolasztikus felfogás szerint „a természettől fogva jogos (Recht)" az Istent is kötötte. Angliában a 14—15. században megindult méltányossági jog (equity) lehetővé tette a nem kifejezett jog alkalmazását.

A magánjogtudomány újabbkori történetét a matematikai gondolkodás, empirikus természetmegfigyelés, ethika vizsgálata, a római jog recepciója és az új kódexek elkészülte után pedig a jogpozitivizmus jellemzi.

2.3. A jog és erkölcs viszonyával kapcsolatban Szabó Imre helyesen mutat ugyan rá, hogy „...az erkölcsnek nincsen önálló megjelenési alakja, az csak az emberi magatartásban[26] nyilvánul meg", de a szokásjognál sincs, — kivételes esetektől (pl. Tripartitum) eltekintve, az csak a megsértése esetén alkalmazott állami kényszerben jelenik meg. Az sem áll meg teljesen, hogy „összefüggés valójában az erkölcs egésze és a jog belső oldala között áll fenn; a jog belső oldalának lényege a meggyőződés, de az erkölcsnél ez az egész". Vitatható az is, hogy „...a társadalom a maga értékrendje szerint joggal védi a számára fontosabb értékeket, az erkölcsre hagyva a csekélyebb jelentőségűek védelmét, — a jog alapjában más társadalmi viszony, mint az erkölcs".[27]

Gény szerint „a társadalmi magatartásnak legáltalánosabb, de legszélesebb típusát, mely csírájában valamennyi többit tartalmazza, az erkölcs *(mores, die Sitten)* általános neve alatt láthatjuk. Ez szokások, létstílusok, magatartások, szokványok vagy gyakorlatok összessége," „ezután következik a morál és a jog..." „A jog nem csupán a jó eszményét közvetítő morálból táplálkozik. Megoldást jó részében kölcsönöz a hasznosnak az eszméjén nyugvó gazdaságtantól is."[28]

Hazánkban legutóbb Peschka Vilmos foglalkozott részletesebben és átfogóan a kérdéssel és ennek során *„a jog és az erkölcs e két sajátos társadalmi szabályozó rendszer* a jogfilozófiában klasszikus módon megfogalmazott kapcsolatából és különbözőségéből remél fogódzókat a további vizsgálódás meredélyén..." Kerülve a Kantnál és Fichténél tapasztalt merev elválasztást, megkülönbözteti a morált, etikumot és jogot azzal, hogy ezek „egymásba átmenő területek, szabályozási módok, s így a jognak döntően és túlsúlyosan a cselekedet túlsúlyosságára irányultsága nem jelenti azt, hogy a jogban a morális, kiváltképpen az etikai kategóriáknak nincs szerepük és jelentőségük, amint hogy a morálba is belejátszanak külsődleges mozzanatok, az etikum pedig a kettő sajátos egységét mutatja. Arról van szó, hogy míg a morálban a benső, addig a jogban a külső a túlsúlyos, az adott szférát uraló, meghatározó mozzanat; az *etikum* pedig e téren is a *különösséget,* a *közvetítő közeget* képviseli, a benső és a külső dialektikus egységével..."[29] „...morál, etika és jog viszonya nem merül ki pusztán ezek társadalmi totalitásában elfoglalt helyzetének részleges meghatározásában, nevezetesen abban, hogy morál és jog a két szélső póluson, míg az etikum közöttük foglal helyet, hanem e szabályozó rendszereken belül döntő és *túlsúlyos kategóriák* megjelölésével a közöttük meglevő mozgásokat, e mozgások jellegét, irányát és szerepét is megvilágítja. A döntő kategóriák, amelyek az egyes szabályozó rendszereket uralják, az *egyediség,* a *különösség* és az *általánosság.* Egyes, különös és általános a morál és az etikum és a jog összefüggésében konkrétan, specifikus módon jelenik meg, a három kategória kapcsolatának bizonyos vonásait, sajátosságait emelve ki és hangsúlyozva a morál egyediségének, az etikum különösségének és a jog általánosságának konkrét kapcsolatában..."[30]

Ancsel Éva ezeken felül megkülönbözteti az éthoszt és kiemeli: „Lényegében *minden,* az etikumhoz tartozó jelenség a társadalmi igazságtalanság újra elosztásának vagy az ellene való tiltakozásnak a folyamatában jelentkezik. Az erkölcsi jelenségek már csak azért sem alkotnak önálló szférát a társadalmi létben, mert lenyomatai az uralkodó társadalmi tendenciáknak anélkül, hogy ez megszüntetné a bűn mivoltát és az éthosz értelmét..." „Az erkölcsiek meghatározzák és szabályozzák az emberek életének teljes felületét, előírásaik minden részletre kiterjednek. Az éthosz csak az embert a maga egészében érintő helyzetben ír elő, nem szabályokat, hanem mindig újonnan megfejtendő, de még inkább megalkotandó törvényt." „Az éthosz: kísérlet az igazságtételre szabályszegés árán — az uralkodó szokás, erkölcsök megszegésével."[31]

Eltekintve azonban attól, hogy a morált és etikumot gyakran szinonim fogalmakként használják, amennyire vitathatatlan a három normarendszer kapcsolata, a „moralitás" benső, individuális jellege, an-

[22] *Arisztotelész:* Rhétoricája. Buda. 1845. 73. old.
[23] *Arisztotelész:* Nagy Etika. 187. old.
[24] Vö.: *Arisztotelész:* Nagy Etika. 143. old.
[25] René *David:* I. m. 33., 46. old.
[26] Vö.: V. F. *Aszmusz:* Immanuel Kant. Bp. 1982. 322—323. old.
[27] *Szabó* Imre (1977.) 126—128. old.
[28] François *Gény:* A jogfogalom Franciaországban. Jelen állapota és jövője. In.: *Varga* Csaba (1981.) 198., 105. old.
[29] *Peschka* Vilmos (1980.): 8., 122. old.
[30] *Peschka* Vilmos (1980.): 179—180. old.
[31] *Ancsel* Éva: Írás az ethoszról. Bp. 1981. 33—36. old.

nál vitathatóbbak a további következtetések. Már a moralitásnál is figyelembe kell venni, hogy az egyén nem elszigelten, hanem a társadalom tagjaként él, gondolkozik, cselekszik. A társadalom többi tagjának a kifejezésre jutó állásfoglalása tehát feltétlenül befolyásolja az egyének tudattartalmát és ebből alakul ki az össztársadalmi tudatot képező etikai normarendszer. Az előbb esetenként, majd előre, „tervszerűen" ebből hozta létre az uralkodó osztály hatalmi szervei útján, kényszerítő erejével alátámasztva a jogot. Míg tehát — bizonyos fenntartásokkal — valóban azt mondhatjuk, hogy a moralitás az „egyes" fokán áll, az etika és a jog egymás közti vonatkozásában azt kell látnunk, hogy az „általános" jelleg nem a (érvényben levő) jogot illeti meg, hanem az etikumot, amely szintén történeti fejlődés eredménye ugyan, normái azonban nem tételes rendelkezésként jöttek létre, hanem kezdettől fogva meglehetősen általánosak voltak. Ez valóban bizonyos fokú határozatlanságot jelentett, de lehetővé tette az újabb körülményeknek megfelelő továbbfejlődést. Ez lehetővé tette a munkamegosztásból eredően és annak megfelelően csoportosult „szakmai erkölcsök" kialakulását is.[32]

Külön megemlítést érdemel ezzel kapcsolatban a „szocialista piaci magatartás", mint gazdasági-erkölcsi és jogi követelményeknek a rendszere, beleértve a gazdasági versenyt is. A gazdasági élet velejárójaként a gazdálkodó alany magatartását *„a perspektivikus anyagi előnyök* elérésének lehetősége motiválja. Ha a magatartás a piaci előny, ezen belül közvetlenül vagy közvetetten, anyagi előnyök, jövedelem munka nélküli megszerzésére irányul, ez a szocialista társadalmi rend kardinális alapelvét sérti."

„A legáltalánosabban megfogalmazható, jogpolitikai követelmény tehát az, hogy *az előny-, illetve jövedelemszerzés munka nélküli útját* választó e törekvések útjába akadályt kell állítani, az nem kerülhet *előnyösebb helyzetbe,* mint az a vállalat, amelyik *ilyen eszközök alkalmazásától tartózkodik."* Az ide vonatkozó polgári jogi alapelvek realizálódásának, „különösen a jogalkalmazásban való normakénti funkcionálásnak két sajátossága van. Egyfelől az alapelvek általánosságuknál fogva olyan társadalmi viszonyokat és interakciókat is képesek megragadni, melyek tekintetében *konkrét parancs nem alkotható.* Az általánosabb fogalmazású megragadás „ára" viszont az, hogy az alapelveknek az *erkölcsi* szférával való kapcsolata igen szoros..."[33]

Egyet kell értenünk Peschka Vilmossal abban, hogy a jog „a valóságot nem *megismeri,* hanem *szabályozza"*, továbbá: „A jog ideológiai jellege azoktól az *erkölcsi* motívumoktól is független, amelyek akár a jog keletkezésében, akár a jog alkalmazásának folyamatában játszanak szerepet".[34] Előre kell azonban bocsátanunk, hogy a jog alkotása és alkalmazása terén az emberi *tudat* bír elsőrendű szereppel, amelyhez az érdekek mintegy érzelmi közrehatásával alakul ki a hatalmi viszonyoknak megfelelő társadalmi (osztály) akarat. Az ontológiai és tevékenységi funkciók valamint a megismerés végül is együttesen „termelik" az ideológiát. A társadalmi tudat függetlenít*heti* ugyan magát a jogszabályalkotónál a tudati visszatükrözéstől, de ez esetleg éppen ellenkező eredményt (pl. forradalom) érhet el.

Arisztotelésznél elsősorban az erény, mint „a lélek tulajdonsága" képezi vizsgálat tárgyát, mint „erkölcsi", valamint „észbeli". Az erkölcsi pedig a középhatár.[35] Nála tehát már jelentősen objektiváltan találjuk meg az erkölcsi jót, még ha azt bizonyos fokig az egyén boldogságában keresi is. A méltányosság a jogokat nem általában igyekszik enyhíteni, „hanem a törvénnyel szabályozott jogokat, amelyeket a törvényhozó, nem kíván pontosan szólni, elhanyagolt."

Kantnál további megosztást találunk. A kategorikus imperatívusz, a „Tiszta ész egyedül maga gyakorlati és általános törvényt ad az embernek, amit mi erkölcsi törvénynek nevezünk".[36] Ezt követi azonban a „Metaphysik der Sitten", amely a jog- és erkölcstan metafizikai alapjaira különül. Itt már a „morälisch", „ethisch" és „juridisch" elkülönül.[37] Míg a „jogtan" („Rechtslehre") a kötelező cselekvésekből, mint axiómákból indul ki, addig az etika („Tugendlehre") ellentétes irányú és formájú: „Az etikát mint a célok gyakorlati rendszerét határozhatjuk meg."[38]

Hegel a normák ugyanilyen megosztásából indult ki, azonban bár a moralitáson az akarat benső indítékát értette, az erkölcsiséget tekintette a jog és a moralitás alapjának. „...meg sem próbálta, hogy politikai eszményeit a valósággal szembeállítsa, hanem eleve arra törekedett, hogy magában a valóságban találja meg az ésszerűt és ily módon igazolja a feudális földbirtokos osztály és a burzsoázia politikai blokkjának eszméjét". Jogfilozófiájában fogalmazta meg híressé vált mondását: „Ami ésszerű, az valóságos, s ami valóságos, az ésszerű". Ez megfelelt alapfelfogásának, hogy „a jog a szellem fejlődésének meghatározott fejlődési foka", „a jogfilozófia az objektív szellem filozófiája", „alkalmazott logika."[39]

Szempontunkból szükségtelennek látszik a morál és etika elkülönítése. Ugyanis az előbbi sem függetleníthető a társadalmi behatástól, de az utóbbi is az egyéni tudaton keresztül érvényesül, ami egyben a tudattartalmak egybefonódását, egybeforrását eredményezi.

Másrészről viszont annyira meghatározó jelentőségű az erkölcs a jogra a társadalmiság, így a jogelmélet vonatkozásában, hogy a jogalkalmazás szempontjából önként merül fel a kérdés: az erkölcsi normák mennyiben veendők figyelembe a tételes jogszabályok alkalmazásánál.

---

[32] Vö.: Robert K. *Merton:* Társadalomszemlélet és társadalmi struktúra. Bp. 1980. 108., 155—157., 452—471. old.; Erving *Goffmann:* A hétköznapi élet szociálpszichológiája. Bp. 1981.

[33] *Vörös* Imre: A szocialista piaci magatartás joga. Bp. 1981. 305., 309. old.

[34] *Peschka* Vilmos: A jog mint ideológia. Népszabadság, 1981. szeptember 25. 4. old.

[35] *Arisztotelész:* Eudémoszi Etika. Bp. 1975. 31—32. old. Uő.: Mikomachoszi Etika. 32. old.

[36] I. *Kant:* A gyakorlati ész kritikája. Bp. 1922. 33—34. old.

[37] Vö.: I. *Kant:* Metaphysyik der Sitten. Erster Teil. Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre. Königsberg, 1803. S. V., VI., VIII.

[38] I. *Kant:* Metaphysische Anfangsgründe der Tugendlehre. 2. Aufl. Königsberg, 1803. S. 94., 95.

[39] Fr. G. *Hegel:* A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. 3. rész. A szellem filozófiája. Bp. 1968. 168—169. old. Uő.: A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány vázlata. Bp. 1971. 21. old.; A. A. *Piontovszki:* Hegel állam- és jogbölcselete és büntetőjogi elmélete. Bp. 1978. 68—69. 39. old. et passim.

3.1. Érték, érdek, cél.

3.11. Az értékmérő kérdése az ókorba nyúlik vissza. A szofista Protagorasz (i. e. V. sz.) teljesen relativizált: Minden dolog mértéke az ember, a létezőké, hogy léteznek, a nem létezőké, hogy nem léteznek. Ettől kezdve a filozófusok inkább az egyes „értékelő" tudományokat (etika, esztétika, logika) művelték, különböző nézőpontokból.

Arisztotelész nem határozza meg a legfőbb értéket, inkább az egyes erényeket vizsgálja. Szerinte ugyanis „...Tisztességes az, ami magáért választást érdemlő és dicséretes vagy jó, s *azért kellemes, mivel jó.* Ha a tisztességes abban áll, az erény szükségképpen tisztességes, mert jó és dicséretet érdemel. Az erény pedig mindenek vélekedése szerint jót munkáló és fenntartó tehetség..."[40]

Ezzel a látszólag szubjektivista értékfelfogásról kitűnik, hogy objektív alapokon nyugszik, mert a „boldogság", „kellemesség" csak az értékességnek az emberi tudatban való érzékeltetésévé válik. Ehhez járul a teleológiai előfeltevése: „Továbbá van egy végső cél is. Cél azonban az, ami nem lehet eszköze másnak, hanem aminek a más eszköze... Az eszes ember ugyanis mindig valamely cél kedvéért cselekszik, a cél pedig cselekvésének a határát, végét jelenti. Mert a cél nem mást jelent, mint a keresett véget."[41]

Heller Ágnes szerint Arisztotelész etikája *az etikatörténet egyetlen tisztán materiális etikája*".[42] Őt követően is inkább az etikai, esztétikai művek láttak napvilágot és csak a XIX. század végén, a XX. század elején indult meg az általánosnak tekinthető polgári értékelmélet kidolgozása.

A szocialista értékelmélet megalapítója Marx Károly: a Tőké-ben az anyagi-termelési viszonyokat, mint a társadalmi rend alapját fejtette ki és annak eredményeként az áruban tárgyiasult emberi munkát vette az érték alapjául azzal, hogy az értékmennyiség az áru újraelőállításához szükséges munkamennyiség.[43] Engels Frigyes viszont kihangsúlyozta: „Materialista történetfelfogás szerint a történelemben *végső fokon* a való élet termelése és újratermelése a meghatározó mozzanat. Többet sem Marx, sem én nem állítottunk... A gazdasági helyzet az alap, de a felépítmény különböző elemei: az osztályharc politikai formái és eredményei, — a jogi formák, hát még mindezeknek a valóságos harcoknak a visszatükröződései, a résztvevők agyában, politikai, jogi, filozófiai elméletek, vallási nézetek és ezeknek továbbfejlesztései dogmák rendszerévé, mindezek szintén hatással vannak a történelmi harcok menetére és sok esetben meghatározzák, leginkább azok formáját..." Továbbá: „A politikai, jogi, filozófiai, vallási, irodalmi, művészeti stb. fejlődés a gazdasági fejlődésen alapul. De mindezek hatnak egymásra és a gazdasági alapra is. Nem igaz, hogy a gazdasági helyzet az *ok,* az *egyedüli cselekvő* és minden más csak szenvedő okozat. Kölcsönhatás van itt a gazdasági szükségszerűség alapján, amely *végső fokon mindig* érvényesül."[44]

A szovjet filozófiai irodalomban a hatvanas években indult meg a vita a szellemi értékek problémájáról a Tbiliszben tartott filozófusösszejövetelen. O. G. Drobnyiczkij a tárgy természeti (anyagi) eredetéből indul ki és végül, mintegy összegezésként megállapítja: „...Az értékek egyrészt olyan tárgyak (jelenségek) jellemzői, amelyekhez az embernek érdeke fűződik, s amelyeket pozitív vagy negatív módon értékel, másrészt a tudatnak ezek a formái, amelyekben az ember normatív-értékelő viszonya fejeződik ki a környező világhoz...", vagyis: „az érték egyfelől a tárgyak jellemzője, másfelől a hozzájuk való szubjektív viszony..." Hozzáteszi: „Az minden természeti és ‚mesterséges' tárgy, dolog vagy esemény egyúttal *társadalmi tárgy* anélkül, hogy megszűnne a természet része lenni."[45]

Az érték absztrakt fogalmának a meghatározását általában hiába keressük az irodalomban. Peschka Vilmos szerint „a szubjektív, egyedi értékek, értékelések és az érték, mint olyan nem függetlenek egymástól s viszonyuk egyáltalán nem irracionális, amelyek megismerése lehetetlen. Az emberek társadalmi gyakorlata, konkrét teleologikus tételezése ugyanis mindig értékmegvalósítások, ami legkevésbé jelenti viszont azt, hogy az értékek és értékelések puszta összegezései eredményei. Az érték ontológiai forrása nem az egyedi, szubjektív értékpreferenciákban van, hanem a társadalmi lét gyakorlatának abban az összegezésében, amelynek az érték a fontos, objektív mozzanata..."[46]

3.111. Az előadottak meglehetősen elfogadottaknak tekinthetők, csakúgy mint az, hogy az értékek között bizonyos hierarchikus sorrendet találunk.[47] Így pl. a marxista etika *„a társadalmi kötelesség elsőbbségét* védelmezi a szűken értelmezett személyes érdekkel szemben". Viszont *„sokoldalú személyi fejlődés a kollektív érdekek megvalósításán keresztül* — íme, ez az alapvető érdeke a szocializmus társadalmi tudatában megtestesülő értékorientációnak..." Kiemelendő azonban, hogy *„a cél meghatározza az eszköz tézis, a marxista etika kiegészíti az eszköz meghatározza a célt tézissel."*[48] Ez egyben kifejezésre juttatja az érték és norma közötti szoros összefüggést: az érték jellegénél fogva a társadalom tagjaitól a megvalósítását igényli, tehát követelményként, normaként hat. Ugyanakkor a társadalmi normák teljesítése értéket eredményez. Nem egyszer találkozunk azonban olyan helyzettel, amikor egyáltalán nem lehet szó „szükségletről", de ide kell sorolni az etikai, esztétikai értékeket is, amelyek létesítését legtöbb esetben nem valamely konkrét szükséglet előzte meg, hanem a társadalom általánosnak tekinthető kívánalma.

Nem érthetünk egyet azzal sem, hogy „az értékelés mindig valamilyen viszonyítást, valamivel való összemérést jelent..."[49] Az ellentétes irányú érdekek

[40] *Aristoteles:* Rhetoricája. 55., 59. old.

[41] *Arisztotelész:* Metaphysika. Bp. 1957. 38. old.

[42] *Arisztotelész:* Eudémoszi Etika. *Heller* Ágnes: Utószó. 261. old.

[43] Karl *Marx:* A Tőke. I. köt. MÉM. 23. k. 254. old.

[44] Karl *Marx*—Friedrich *Engels:* Válogatott Művek. II. köt. Bp. 1979. 505. old.; vö. A *Septulin:* A marxizmus—leninizmus filozófiája. Bp. 1971. 271., 276., 334. old.

[45] P. M. *Jakobszon:* Az érzelmek pszichológiája. Bp. 1964. 228., 240. old.; O. G. *Drobnyickij:* A szellemi értékek világa. Bp. 1970. 23., 27., 31., 33., 40., 112., 136., 155., 214., 231. old.

[46] *Peschka* Vilmos: Max Weber jogszociológiája. Bp. 1975. 38. old.

[47] Uö.: Max *Scheler:* A formalizmus az etikában és a materiális értéketika. Bp. 1979. 51., 74., 81., 149., 172. old.

[48] V. I. *Bakstanowsky* és koll: A marxista etika. Bp. 1978. 127., 112., 113., 147. old.

[49] *Törő* Károly: Személyiségvédelem a polgári jogban. Bp. 1979. 21. old.

és ebből fakadó jogsértések szükségessé tehetik ugyan a viszonyításukat, ennek előfeltétele azonban, hogy az egyes „értékek" megállapítást nyerjenek.

3.112. A társadalmi-gazdasági alapokon nyugvó értékmegvalósítás kapcsolja össze az erkölcsi normarendszert a jogi szabályozással: „Az értékelő elem benne van minden fennálló jogviszonyban is, mindegyiknek tudati, alkotó része; nincsen jogviszony tudat nélkül." A törvényesség „közvetlen értelme a fegyelem őrzése, s tulajdonképpen erre ügyel a szocialista igazságügyi szervezet; van ezen kívül még egy átvitt, a szocialista törvényesség tartalmára vonatkozó lényegi értelme, amely annyit jelent, hogy a szocialista törvényesség fogalmába bele kell érteni a szocialista jogot mozgató minden elvet és érdeket: a szocialista törvényesség fogalma fejeződik ki a maga összességében és dinamizmusában a szocialista jog lényege és fő tartalma..."[50]

3.113. Meghaladná dolgozatunk kereteit annak a vizsgálata: milyen mélységig terjed a tulajdonképpeni jogi szabályozás és hol kezdődnek a jogszabályok által engedélyezett, de már nem jogszabályi normák, amelyeket a bíróság jogosult felülbírálni. Elég ezen a téren utalnunk a szövetkezeti törvényeken alapuló alapszabályokra és a miniszteri rendeletek felhatalmazásán nyugvó belső szabályozásokra a vállalatoknál, mint a 47/1979. (XI. 30.) Mt. sz. r. alapján megalkotásra kerülő SZOT Irányelvekre, VMSZ-ekre, vagy mint a szabványokra. Kérdéses lehet ugyanezen szempontból, hogy — bármilyen társadalmi-politikai jelentőséggel bíró — társadalmi szervezet jogszabályi felhatalmazás alapján kibocsáthat-e maga is jogszabályt, minő pl. az általában annak tekintett 3/1975. (VI. 14.) SZOT sz. szab.

Kifejezetten problémát okoz az ún. „technikai normák" jellege, különösen a jogszabályokon vagy nemzetközi jogi megállapodásokon alapuló szabványoké. Ezek „...*Normakénti* megjelenésében alapvetően szabály jellegű; a szabály kifejezése pedig formalizált vagy nem formalizált lehet. A formalizáció módja meglehetősen eltérő: a technikai norma mint *formalizált norma* lehet pl. *szabvány* és lehet jogszabály is."[51] Utóbbi szolgáltat azonban példát a jellegbeli eltérés lehetőségeire: szerződéskötés esetén a Ptk. 205. § (1) bekezdése értelmében annak alkotórésze, munkavédelmi szempontból viszont a 47/1979. (XI. 30.) Mt. sz. r. 3. § a/ pontja folytán jogszabály.

3.12. Az érték fogalmához közvetlenül kapcsolódik az *érdeké*. „Az érdek mindig a mások cselekvéseivel való összefonódás folyamatában valósul meg." Azonban mindig valamely egyénnek vagy közösségnek (végső sorban a társadalomnak) és az értéknek a viszonya, melynek végső elbírálása szükség esetén a bíróság által történik. A tipizálás alapja, hogy „egy érdeknek mely szubjektum a hordozója, másrészt pedig az, hogy egyéni, közösségi vagy össztársadalmi *szükségletek* kielégítéséről van-e szó. „Lick József végül is megállapítja: „Szerintünk a helyzet a következő: az érdek *(elsősorban az anyagi érdek)* valóban *a társadalmi mozgás és az emberi magatartások általános szabályozója, önmagában azonban nem intézmény.* Akkor intézményesül, amikor *normatív erejű szabályrendszerben fejeződik ki,* függetlenül attól, hogy az utóbbinak mi a „kikristályosodási" foka." Mint érdek-tudat fejt ki motivációs hatást."[52]

Az „érdek" a köznapi értelemben valamely előnyhöz kapcsolódik. Az előny megvalósítása az „érdekmegvalósítás". Nem feltétlenül jelent szükséglet-kielégítést. Az egyéni-, csoport- és társadalmi érdek rangsorolásánál különösen előtérbe lép az érdekhierarchia megállapítása, amelynek nemcsak jogi, hanem társadalom-erkölcsi értékelés is alapját képezheti. A csoport- és társadalmi érdekeket általában „társadalmi érdek" gyűjtőfogalom alá vonják és — merev határok megvonása nélkül — megkülönböztetnek „népgazdasági" és egyéb társadalmi érdeket. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az értékcsoportok általában nem állíthatók kifejezetten szembe, hiszen a társadalmi érdekeket is az egyéni érdekek útján valósítják meg, utóbbiak érdeke pedig — helyesen értékelve — egybeesik az össztársadalom érdekével.

3.13. Az a körülmény, hogy a szocialista társadalmi-gazdasági rend megvalósítása kapcsolja össze a szocialista jog által megvalósítandó értékeket a kommunista erkölccsel, eredményezi azt is, hogy a kommunista erkölcs milyen *célok* elérésében segíti a jogrend megvalósulását, abban, hogy az a szükséges mértékben *tartalommal tölti ki* a viszonylag *formális* jogszabályokat, és az esetleg a szabályozásban fennmaradt hézagokat.[53] Ehhez ad útmutatást a szocialista állam jogpolitikája.

3.2. Ami a jog *célját* illeti, már a római jog kifejezte: „hominum causa omne jus constitutum est". A jog által védett gyakorlati célt: az érdekek összeütközésének a megelőzését, vagy legalább kiegyenlítését már Jhering hangsúlyozta,[54] az érdekkutató jogtudomány (Interessenjurisprudenz) pedig valósággal a tételes jog elé helyezte.

Peschka Vilmos az Engels által az emberi élet első alapfeltételeként megjelölt munkából[55] vezeti le a jogi normák geneziséről és további fejlődéséről szóló fejtegetéseit;[56] a jogszabályok és azok alkalmazása tehát az állam céljainak betöltését kívánják biztosítani.[57] Varga Csaba is így összegez: „Nézőpontunkból tekintve objektivált formájában a jog nem más, mint *„célként tételezett eszköz-magatartások halmaza"*"[58]

II.

Összefüggések a tételes joggal

4.1. Kérdés ezek után, mi teszi lehetővé a jogon kívüli normák alkalmazását és a jog mely létszakában kerül erre sor?

[50] *Szabó* Imre (1977.): 307., 48. old.; vö. *Peschka* Vilmos (1980) 10—12. old.

[51] Vö.: *Tamás* András: A jogi norma egyes technikai elemeiről. JK. 1980. 8. sz.

[52] *Lick* József: Érdek és tevékenység. Adalékok a marxista érdekfelfogáshoz. Bp. 1979. 5. sz. 45., 186., 196. old.; *Benke* István: Érdek és ösztönzés. Bp. 1975.

[53] Vö.: *Szotáczky* Mihály: A jog lényege. Bp. 1970. 355. old.

[54] *Jhering:* Der Zweck im Recht. II. Bd. S. 180.

[55] *K. Marx*—Fr. *Engels:* Válogatott Művei. II. k. 74. old.

[56] *Peschka* Vilmos: Jog és jogfilozófia. Bp. 1980. 235—291. old.

[57] Vö.: *Szabó* Imre (1978.) 235. old.

[58] *Varga* Csaba (1979): 235. old.; Uő.: A jog helye Lukács György világképében. Bp. 1981. 205—217. old.; vö.: R. *Stammler:* A helyes jog. In.: *Varga* Csaba (1981): 575—579. old.; G. del *Vecchio:* A természetjogról. Uo. 226. old.

A jogszabályok ugyanúgy értéket kívánnak megvalósítani, mint a többi társadalmi norma és a végső érték az uralkodó társadalmi osztály érdekeinek megvalósítása, védelme. Míg azonban az erkölcs normái a hatalmi helyzetre tekintet nélkül és közvetlenül kívánnak megvalósulni, a jogon kívüli egyéb normák általában partikuláris feladatokat teljesítenek, a jog szabályai a társadalom (állam) rendjének fenntartását, védelmét, az állampolgárok — bizonyos fokig tágabb értelemben vett — nevelését, az eredményes együttműködés biztosítását a jogszabályok által konkrétan kijelölt, vagy általában körülírt feladatok megszabásával és teljesítésük — szükség esetén kényszerhatalom útján való — biztosításával valósítják meg. Éppen ez a különbség hozza magával, hogy az erkölcsi szabályrendszer erősen általános jellegű és éppen ezért mélyen behatol az emberek tudatába, mint Max Weber írja: „bevett szokássá" válik, mely alatt „„olyan tipikusan egyöntetű viselkedést értünk, amelyet csak a „megszokottság" és a gondolkodás nélküli utánzás tart a meglevő vágányokon, olyan „tömegcselekvést" tehát, amelynek a továbbvitelére senki semmilyen értelemben nem „készteti" az egyes embert"..."[59]

Általános figyelembevételét írja elő a Ptk. 1. §-a: Ez a törvény a megjelölt viszonyokat „...szabályozza a társadalom anyagi és kulturális szükségleteik tervszerű kielégítése, a fejlett szocialista társadalom építése érdekében". A „társadalom" megjelölés alatt itt azt nemcsak a maga totalitásában kell értenünk, hanem azon belül a természetes és a jogi személyeket is.[60]

Másik oldalról pedig ez az érdekkielégítés csak a törvények és az (esetleg) alkalmazandó egyéb norma által adott jogi kereteken belül történhet. A szocialista jogi irodalomban nem képezi vita tárgyát, hogy érdekütközés esetén hierarchikus fokozat áll fenn a társadalmi, csoport és egyéni érdek között, vagyis általában az alacsonyabb érdek engedni tartozik a magasabb előtt.[61] De lehet, hogy csak a magasabb hierarchiába eső érdekre csak személyi érdekből történik hivatkozás, vagy maga a csoportérdek is törvénybe ütközik, esetleg a 20/1973. (VII. 25.) Mt. sz. rendelet 2. §-ában írt gazdasági bírság kerül kiszabásra[62] vagy a Ptk. 209. §-a alkalmazásra.

Ez magyarázza meg, hogy miért gyakoribb — nem jogászoknál is — a jognak megfelelő magatartás ott, ahol az az erkölcsi normával is megegyezik. Viszont az erkölcsi normák követése sem állhat meg a „belső meggyőződésnél".[63] Az íratlan jogszabályok (szokásjog) alapja is az volt, hogy — legalább az állampolgárok zöménél — megegyeztek a jogtudatukkal. Fontosabb feltétel a kényszerrel való biztosítás,[64] bár erre sokszor nincs lehetőség és a „közmeggyőződés" hathatósabb garanciát nyújtott.

Az egyéb „jogon kívüli normák" hatályosulása vagy kifejezett jogszabályi rendelkezés, vagy a szerződés útján történik. A „hasznosság" és a logika szabályainak a figyelembevétele elsősorban mint „racionalitás" a jogalkotásnál történik,[65] másodlagosan az egyedi ítéletben.

Mindenekelőtt azonban általános norma-alkalmazást ír elő a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 14/1973. NET. sz. határozata „A jogalkalmazás jogpolitikai irányelveiről", különösen az I. III. és VI. fejezetében, a 24. pontot kiemelve.

4.2. A tételes jog és a szocialista társadalmierkölcs összefüggésére mutatott rá Korom Mihály a Ptk. módosítására vonatkozó törvényjavaslat előterjesztésekor: „Nincs az életviszonyoknak még egy olyan területe, ahol a jog és erkölcs kölcsönhatása olyan széles körben jelentkeznék, mint a polgári jog területén..." „A jogi és erkölcsi követelmények a vállalati magatartásokra, a gazdasági döntésekre is azonos értelemben vonatkoznak, sőt a kollektívák nagyobb szervezettsége és felelőssége miatt talán még nagyobb súllyal is bírnak..."[66]

A társadalmi erkölcs szabályai rendszerint évszázadok óta „bevett szokások" az állampolgároknál.[67] Ez a berögzött társadalomerkölcsi szokás azonban azt is eredményezi, hogy a jogalkotó szükségesnek látja a megalkotandó — különösen kodifikációs jellegű — jogszabályban, ha erre lehetőség van, állami kényszert biztosítani. Kifejezett inkorporálás nélkül sem hagyhatók figyelmen kívül az erkölcsi szabályok a jogszabályok értelmezésénél, különösen a generálklauzulák esetében, valamint a joghézagok kitöltésénél.

4.21. Az erkölcsi szabályok és a tételes jog akkor lép a legközelebbi kapcsolatba, amikor a jogalkotó — legalább részben — valósággal belevonja az erkölcs szabályait a jogi szabályozásba.

Helyesen hangsúlyozza Törő Károly: „...a személyiség is társadalmi elismerésen alapuló eszmei érték, amely sajátos társadalmi szükséglet kielégítését szolgálja. Ez a társadalmi szükséglet az egyed — a személy — önmegvalósítása, a személy részvétele a társadalomban, mint az egyéni és társadalmi lét nélkülözhetetlen feltétele..." Egyrészt azonban ez a személyiségi értékelés már nem a jogi szabályozásból, hanem azon kívüli normatívákból származik, másrészt a társadalom további tagjaival kapcsolatba lép, az már nem személyiségi-jogi, hanem az új társadalmi viszonynak megfelelő jogviszony. Ezért nem érthetünk egyet azzal, hogy „az így keletkezett kapcsolatok személyiségi viszonyt hoznak létre, amely sajátos társadalmi viszonyt jelent," vagy hogy „sajátos személyiségi jogviszony jön létre pl. a házastársak között, a szülő és a gyermek, a beteg és orvos, a nevelő és a tanítványa, dolgozó és a munkáltató között. Éppen az, hogy „a házastársak ugyanúgy kötelesek egymás személyi jogait tiszteletben tartani, mint bárki más,"[68] mutatja, hogy új, más típusú jogviszony jött létre,

[59] *Peschka* Vilmos (1975) 58. old.; Max *Weber:* Rechtssoziologie. Neuwied am Rhein und Berlin, 1967. 98. old.

[60] Vö.: *Fürst* László: A magánjog szerkezete. Bp. 1934. 36—38. old.

[61] Vö.: *Szilbereky* Jenő: Megjegyzések a Polgári Törvénykönyv módosításához. MJ. XXIV. 1977. 11. sz.

[62] Vö.: *Szijjártó* Károly: Beszámoló az ügyészi munka tapasztalatairól. Uo.; *Hajnal* János—*Visky* Károly: A gazdasági bírság jogalkalmazási tapasztalatairól. J.K. XXXI. 1976. 7. sz.

[63] Giorgio del *Vecchio:* Homo juridicus és a jog mint életszabály elégtelensége. In.: *Varga* Csaba (1981.) 213. old.

[64] Vö.: Émile *Durkheim:* A társadalmi tények magyarázatához. Bp. 1978. 139. old. 72. j.

[65] Vö.: *Varga* Csaba (1979.) 259. s. köv. old.

[66] *Korom* Mihály: A polgári Törvénykönyv módosítása. MJ. XXIV. 1977. 11. sz. 952—953. old.

[67] Vö.: A. F. *Anyaszinov:* I. m. 189. old.

[68] *Törő* Károly: Személyiségvédelem a polgári jogban. 35. old.

ami esetleg éppen módosítja a személyiségi jogviszonyt, tehát a jogon kívüli normák is mások.

Ez történt már a Házasságról, családról és gyámságról szóló 1952. évi IV. törvénynek, majd az ezt módosító és egységes szerkezetbe foglaló 1974. évi I. tv., úgy is mondhatnánk „személyjogi" részében. Miként a törvény 1. §-a a törvény céljaként megjelöli, majd a 9. sz. Irányelv I. pontja kiemeli: „Népköztársaságunk jogi és erkölcsi rendje védi és szilárdítja a család intézményét..."[69] Az erkölcsi megfontolás folytán mondja ki a 7. § (1) bekezdése: „érvénytelen a házasság, ha a házasulók valamelyikének korábbi házassága fennáll".

A 23. §-a akkor, amikor a házastársaknak a házasélet ügyeiben egyenlő jogokat és kötelességeket ír elő, a 25. § pedig a lakás helyének egyetértve történő megválasztását írja elő, önmagában és *csak* jogi úton megvalósíthatatlan, hiszen az erkölcsi együvétartozás kötelezettségének az érzete biztosítja kizárólag a keresztülvitelüket. Ez a mérlegelés teszi csak lehetővé, hogy az „egyenlő jogok és kötelességek" a házassági életközösségen belül is a különböző fiziológiai és pszichológiai adottságoknak megfelelő, eltérő munkafeléségek teljesítése mellett is kiegyenlítődjenek.

Kifejezetten erkölcsi jellegű a 24. §-ban előírt egymás iránti hűség kötelezettsége, valamint a 75. § (1) bekezdésében írt, jogi elnevezéssel „a szülői felügyelet" körébe sorolt, a gyermekekkel szembeni kötelezettség is. Az utóbbi elmulasztásának a következményeit vonja le a XIX. PED. (3) bek. c) pontja a tanulmányait folytató nagykorú gyermek tartása tekintetében.

A szocialista erkölcs érvényre juttatását látja egyebek között a Legfelsőbb Bíróság 11. sz. Irányelvével módosított 8. sz. Irányelve a szülőtartásban (Bevezető Rész), ugyanakkor a 4. pont kimondja: „A tartásra érdemtelennek csak azt a szülőt lehet tekinteni, aki a gyermekével szembeni kötelezettségeit olyan súlyosan sértette meg, hogy erre tekintettel a társadalmi felfogás szerint a tartásra nem méltó."

Az erkölcsi követelmények és a gyermek érdekeinek figyelembevételével vizsgálja és szabályozza a Csjt. 76. §-a a gyermek elhelyezését a szülők különválása esetén.[70]

A Legfelsőbb Bíróság és a bírói gyakorlat ezeket az erkölcsi követelményeket és jogilag védett érdekeket nemcsak a házassági bontóperekben (9. sz. Irányelv 2—6. pontok), hanem a házassági vagyonjogi igények rendezésénél (10. sz. Irányelv, PK. 115., PKT. 4/1971. sz. állásfoglalás), a házastársi tartásnál (V. sz. PED.), a gyermektartásdíjnál (II., XXIX. sz. PED., PK. 135. sz.), a gyermekelhelyezésnél (17. sz. Irányelv) és az utolsó közös lakás használatának a rendezésénél) is figyelembe veszi.

4.22. A nem kifejezetten inkorporált erkölcsi szabályok tekintetében két oldalról kell vizsgálódnunk: a jogi szabályozás milyensége és a társadalom-erkölcsi normák oldaláról.

4.221. A jogi szabályozás oldaláról megkülönböztethetjük a generálklauzulákat és az ún. szorosan körvonalazott rendelkezéseket. Utóbbiak általában pontos meghatározásokat, mellőzhetetlen jogi rendelkezéseket tartalmaznak, így csak kis mértékben adnak lehetőséget az eltérő erkölcsi normák alkalmazására, bár Shakespeare Velencei kalmár-a élesen rávilágít a két irányú rigorozus jogszabály ellentétes hatására.

4.222. A generálklauzulák „nem egyszer szabállyá váló kivételes elbírálást biztosítanak, lehetővé teszik bizonyos „kemény" szabályok nem alkalmazását, az eset körülményeitől függően, tehát nagymértékben bírói diszkréció szerint." „...ezek kétféleképpen érvényesülnek: vagy általános magatartásszabályokat szigorítanak, vagy közvetlenül adnak a bírónak szabad mérlegelési lehetőséget."[71] Ez már inkább ad lehetőséget az erkölcsi normák szélesebb körű alkalmazására és az érdekmérlegelésre.

4.223. Az erkölcsi követelmények oldaláról kiindulásként a Pp. 1. §-át vehetjük: „Ennek a törvénynek a célja, hogy a bíróságok előtti eljárásban a polgárok személyi és vagyoni jogaival kapcsolatban felmerült jogviták eldöntését az igazság alapján biztosítsa". Bár a tényleges megvalósulás mind ismeretelméleti (veritas), mind az igazságosság (justitia) szemszögéből nem egyszer vitatható, végcélként az utóbbi szempontból vizsgáljuk.

4.224. Mint fentebb idéztük, Arisztotelész az igazságosságot a törvényességgel azonosította.[72] Ebből vezette le a méltányosságot.[73] A méltányosság azonban éppen a törvény szerint megállapított kötelezettség enyhítése.[74]

Tételes jogunk a méltányosságot jelentősebb általánossággal csupán a teljesítési határidő ítéletbeni megállapításánál (Pp. 217. §) teszi megengedhetővé, de nemcsak enyhítés, hanem szigorítás (határidőrövidítés) irányában is, mégpedig a figyelembe veendő egyéni és társadalmi körülményekre, érdekekre tekintettel.

Anyagi jogunk csak bizonyos esetekben engedi meg a méltányosság bírósági alkalmazását, ami nem azonos pl. a kármegosztással, vagy a kárenyhítési kötelesség tekintetbevételével. Ilyen pl. a Ptk. 339. § (2) bekezdése és az 1975. évi II. sz. tv. 114. §-a (MK. 107. sz. állásfoglalás) alap a kártérítési, illetve megtérítési kötelezettség csökkentése. Jelentős szerephez jut a tulajdonközösséggel, valamint annak megszüntetésével kapcsolatos jogviszonyok rendezésénél.

4.3. Az igazságosság vagy még inkább a viszonosság követelményéből folyik a szocialista jogok általánosnak tekinthető 2 alapelve: a Ptk. 4. §-ában előírt pozitív magatartás előírása és az 5. §-ban foglalt tilalom.

4.31. A pozitív követelményt röviden összefoglalva a Ptk. 4. § (1) bekezdése határozza meg. A (3) bek. csak a „polgári jogi viszonyokban" írja ugyan elő azt, hogy „a szocialista együttélés követelményei szerint kölcsönösen együttműködve kell eljárni", de folytatólagosan a kötelezettségek teljesítésére és a jogok rendeltetésszerű gyakorlására utal. A jogviszonyok jelentős összefonódása és a társadalom érdekei-

[69] L. még a 9. sz. Irányelv további részeit is.

[70] Vö.: *Hámori* Vilmos: A gyermekelhelyezési per. MJ. XXX. 1983. 3. sz.

[71] *Eőrsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog... 221., 453. old.

[72] Vö.: *Arisztotelész:* Nikomachoszi Etika 117., 124., 128—129. old.; Uő.; Nagy Etika. 186. old.; *Szénásy* József: A dialektika alaptörvényeiről. Bp. 1981. 131. old.

[73] *Arisztotelész:* Nagy Etika. 201. old. Nikomachosi Etika, 145. old.; Rhétorikája. 91. old.

[74] *Peschka* Vilmos (1980.) 67—76. old.

vel való összhang követelménye azonban túlmutat ezen. Már az 1959. évi IV. tv. 4. §-ához fűzött miniszteri indokolás (3. pont) kiemelte:

„A jogok gyakorlásáról és a kötelezettségek teljesítéséről szóló rendelkezésekben mindenekelőtt az jut kifejezésre, hogy a polgári jogi viszonyok nem kizárólag a jogosult érdekeinek kielégítését szolgálják, noha az egyes esetekben elsősorban erre irányulnak, a polgári jogviszonyok társadalmi viszonyok és jelentőségük mélyebb és átfogóbb, mint az adott két fél érdekeire gyakorolt hatásuk... A javaslat számol azzal a körülménnyel.

Ennek során abból indul ki, hogy a népi demokrácia társadalmában antagonikus érdekellentétről a szocializmus építésével párhuzamosan egyre kevésbé lehet szó, ha az egyének adott érdekei egymással és a közösség érdekeivel esetileg összeütközésbe is kerülhetnek...

A közösségi érdekkel összhangban álló magatartás nemcsak hatalmi követelményeket rejt magában, de formai módszeri követelményeket is. A javaslat nemcsak azt kívánja meg, hogy olyan érdekek érvényesüljenek, amelyek nincsenek ellentétben a közösség érdekeivel, de azt is, hogy az állampolgárok érdekeik érvényesítése, kötelezettségeik teljesítése során egymásra tekintettel járjanak el: működjenek együtt, tartsák szem előtt a szocialista együttélés társadalmi követelményeit (4. § (2) bek.)..."[75]

Ez az együttműködési kötelezettség továbbfejlesztésre és részletesebb szabályozásra került a Ptk. 4. § (1), (3) és (4) bekezdésében. (Rövidebben, de lényegében hasonlóan rendelkezik az Mt. 2. § (1) és (2) bekezdése.) Ennek az együttműködési kötelezettségnek különböző formái a Ptk. egyes további rendelkezéseiben, különösen a kötelmi jogban konkrét megfogalmazást kapnak, de hasonló rendelkezéseket tartalmaznak más törvények is[76] és a Pp. reformja során az eljárásjogban is biztosítani kellene megvalósulásukat. Jelentőségét akkor sem veszti el, ha nem éri el a konkrét jogi kötelezettség formáját és így jogi eszközökkel nem kényszeríthető ki, mert teljesítése legalábbis megbízás nélküli ügyvitel (Ptk. 484. §) a 485—487. §-ban írt joghatásokkal.

Az együttműködési kötelezettségből vonja le a gazdálkodó szervezetek közötti viszonylatban a GK. 22., GK. 24. és GK. 15. sz. állásfoglalás a bíróságnak azt a jogát, hogy huzamosabb ideje fennálló termelési, kereskedelmi kapcsolat egyoldalú megszakítása esetén a további szerződést létrehozhatja (vö. GKT. 55/1973. — BH. 1973/8. sz. — Legfelsőbb Bíróság Gf. IV. 30 001/1973. — BH. 1974/1/27. sz.)

Már ez is kifejezi azonban, hogy „az érdekegység és együttműködés elve" közé nem tehető egyenlőségi jel, mint azt Asztalos László véli (JK. XXXI. 1976/3. sz. 118. l.). Az együttműködésből fakadó kötelezettség fennmarad akkor is — kivételes esetektől eltekintve —, ha az a saját érdekkel ellentétes.

4.32. A Ptk. 4. § (3) bekezdésében és az Mt. 2. § (4) bekezdésében írt együttműködési kötelezettségnek mintegy ellentétes irányú megfelelője a Ptk. 5. § (1) bekezdése: „A törvény tiltja a joggal való visszaélést." A (2) és (3) bekezdés ennek mintegy speciális eseteit tartalmazza. Egy bekezdésbe foglalva, inkább példaszerű felsorolást adva tiltja a joggal való visszaélést az Mt. 2. § (3) bekezdése. Míg azonban az előző pontban tárgyalt együttműködési kötelezettség szinte teljes egészében a jogszabályi rendelkezések kitöltését írja elő, az 5. § arra az esetre vonatkozik, amikor a jogszabályok valamilyen magatartásra alanyi jogot biztosítanak, annak gyakorlását azonban éppen a társadalmi-erkölcsi követelmények, mint értékmérők segítségével kell a bírónak felülbírálnia. Igen közel jutunk tehát a természet-, illetve észjogi, a tételesjogon felül álló normák alkalmazásához. Erről azonban azért nem lehet szó, mert a társadalom erkölcsi, illetve népgazdasági normák alapját ugyanazok a társadalmi-gazdasági viszonyok képezik, mint a tételes jogét. Az ilyen esetek túlnyomó részében egyébként a tételes jogszabályok valaminő ütközésével állunk szemben. A kérdés már a római jogban felvetődött, majd a franciaországi colmari bíróság 1855. május 2.-i és az angol bíróság 1955.-i ítélete említhető. A döntésnél az érdekkiegyenlítés elvéből indulnak ki. „A joggal való visszaélés tilalma tehát alapjában *általános kivételként jelentkezik az alanyi jog korlátlansága* és a károkozásnak általános megengedettsége alól."[77]

Eőrsi Gyula joggal hansúlyozza a Ptk. 5. §-ával kapcsolatban: „E „funkcionális", minden „ágazat"-ra kiterjedő paragrafus elvileg a polgári jog minden területén létrehozhat jogi mikrovilágokat, nem egyszer halmozódó konfliktusok (pl. volt házastársak közös lakásának használata) rendezésére az egyedi esetek... összevisszaságában..." Komplikálja ezt a (3) bekezdés különböztetése a „nyomós közérdek" és méltánylást érdemlő magánérdek" között. A bírói gyakorlat elemzése eredményeként levonja a tanulságot, hogy „a döntések alapja az *érdekösszevetés.*" Álláspontja szerint a diszkrecionális joggal nem lehet visszaélni, így szerződés megkötésére való kötelezésnek, a szerződés pótlásának sincs helye és „a joggal való visszaélés mindig abban a szférában fordul elő, amelyben a törvény szabályai nem tartalmaznak kifejezett tilalmat..."[78]

A joggal való visszaélés tilalmát röviden két esetre, illetve feltételre tagolhatjuk: 1. A joggyakorlás az ellenérdekű felet a jog társadalmi rendeltetésével ellentétben jogilag hátrányosabb helyzete hozza és 2. a jogosult a „jogát" anélkül gyakorolja, hogy azzal a saját, jogosnak tekintendő érdeke kielégítését eszközölné. (Vö. P. törv. III. 20 585/1961 — BH. 1963/11/3762.)

Jól fejezik ki a joggal való visszaélést az MK. 6., MK. 10. és MK. 57. sz. állásfoglalásai Vö. az M. törv. I. 10 257/1977. — BH. 1978./8./2221. sz., M. törv. I. 10 428/1977. — BH. 1979/1/39. sz. határozatot.

[75] Az együttműködési kötelesség társadalmi-lélektani alapjaira ld.: *Pataki* Ferenc: Társadalmi lélektan és társadalmi valóság. Bp. 1977. 30. old.

[76] Ld.: pl. Legfelsőbb Bíróság GK. 14. sz. állásf., Gf. IX. 30 219(1974. — BH. 1974/12/482.

[77] *Eőrsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog... 267—268., 281. old.; *Sárándi* Imre: Visszaélés a joggal. Bp. 1965. 41., 70., 69., 162., 163., 168—170.. 176., 185., 190. old.

[78] *Eőrsi* Gyula: A Ptk. 5. §-ára vonatkozó bírósági gyakorlatról. J.K. XXXII. 1977. 3. sz. 121. old. Az érdekviszonyokra, cselekvést irányító jelentőségükre és hierarchiájukra: *Kulcsár* Kálmán: Szociológia. Bp. 1981. 262. old.

Terjedelem hiányában nem térhetünk ki részletesen azokra az esetekre, amidőn a társadalmi érdek és erkölcs normáinak a figyelembevételét írja elő a tételes jog, csupán a legsúlyosabb szankciót emeljük ki: A Ptk. 200. § (2) bekezdésének 2. mondata értelmében: „Semmis a szerződés akkor is, ha nyilvánvalóan a társadalom érdekeibe vagy a szocialista együttélés követelményeibe ütközik." Ezt a rendelkezést a mindenkori társadalmi érdek- és értékítéletek alapján kell tartalommal kitölteni.

Közvetlenül ide kapcsolódik a Ptk. 237. § (4) bekezdése, amely a szerződés érvénytelenségének megállapítása esetén a bíróság részére lehetővé teszi, hogy az ügyész indítványára a szerződés előtti helyzet visszaállítása folytán visszajáró szolgáltatást részben vagy egészben az állam javára ítélje meg az ott írt esetekben. (A Legfelsőbb Bíróság 13. sz. Irányelvével módosított 7. sz. Irányelve ad részletezést.)

Legutóbb Aradi Béla végzett ezzel kapcsolatban részletes elemzést: „A három példából összegezve a közös vonásokat, mindegyik esetben jogszabály sérelme, tiltott szerződés eredményezte az érvénytelenséget. Mindegyikben *szemben állt a gazdasági kényszer és a jogi szankció befolyásolási iránya* és ereje. Végül *a jogellenesség közös ismérveként valamely társadalom-szervezési-igazgatási: államigazgatási érdeket s ezt hordozó jogszabályt sértett a szerződés, amely tartalmában megfelelt a polgári jog valamely szerződési formájának és árucsere szervező céljának.*"[79] Az okfejtésnél csak annak a további alapnak az elemzését hiányolhatjuk, ami a semmisségen felül, az állam javára való marasztalást teszi megalapozottá.

4.4. A jogi és a társadalmi-erkölcsi szankciót — legalább részben — összekapcsolja a vétkesség-felróhatóság elve. Amint a 2.1. pontban láttuk, Szpirkin és Anyaszinov az ősközösség társadalmi tudatára vezeti vissza az erkölcsi tudatot és ebből a büntetést, majd a jogi szabályozást. Az erkölcsi tudattartalom a jog fejlődésével tovább terjedt az egyéb jogi vonatkozásokra is. Így az eredetileg csak szerződésen kívüli felelősség jogába is behatolt. Ezt azonban a technikai fejlődés eredményeként jelentős részben átvette a tárgyi felelősség.[80]

A jogi szabályozás bizonyos fokig feltétlenül formális voltát a felróhatóságra vonatkozó társadalom-erkölcsi normák nemcsak a deliktuális kárfelelősségnél töltik meg tartalommal, hanem a szerződések megkötésénél, teljesítésénél is.

4.5. A jog és erkölcs gazdasági életben való érvényesülésére már a 2.3. pontban kitértünk. Az ezzel a szocialista gazdasági kapcsolatok rendeltetésével ellentétes magatartás három megjelenési formája rendszerint egymásba kapcsolódik.

Az első általában az, amidőn: „...különösen — de nem kizárólagosan — közszükségleti cikknek minősülő termékek esetében... a *méltányos hasznot meghaladó nyereség olyan minősítő tényező, amely alkalmas arra, hogy — a haszon nagyságát tekintve — elválassza a jogost a jogellenestől...*" Egyébként „a haszon *megszerzésének módja is tisztességtelenné teheti...*"[81]

Vörös Imre a versenytársi viszony belső önellentmondását jelezve a piaci partnerek „mellérendeltségi viszony"-ából indul ki. A tőkés gazdasági viszonyokkal ellentétben: „A társadalmi tulajdonra alapozott társadalmi formáció ...magának a versenynek, mint intézménynek a korlátozását vonja maga után, tehát *az elvileg korlátozott verseny megengedett,* a központi tervezés talaján és korlátai között. *A korlátozás módjának* és az intézmények adott társadalmi-gazdasági rendjében betöltött szerepének, pontosabban *primátusának kérdése a verseny minőségileg megváltozott jellegét is eldönti.* Jóllehet a tervezés és a verseny *kölcsönhatása* mindkét társadalmi-gazdasági rendnek *közös vonása,* a primátus kérdésében kimutatható *antagonisztikus ellentét a gazdasági verseny milyensége tekintetében is érvényesül.*"[82]

4.52. Önmagában a verseny hasznos lehet az egész gazdasági életre, ha ki-ki jobb teljesítménnyel igyekszik azt megvívni és megérdemelt előnyhöz jutni. Azonban „Marx és Engels következetesen konkurrenciaharc kényszertörvényéről beszél, mint olyan „kényszerparancsolatról", amelyhez — a munka tőkés viszonyok közötti megosztási módja, az árutermelők elszigeteltsége folytán — minden egyes tőkésnek a pusztulás terhe mellett alkalmazkodnia kell. Ennek a körülménynek két következménye van. Egyfelől a konkurrenciaharc — bár maga is az árutermelők elszigeteltségének egyik kifejeződése — maga is *elszigeteltséget szül,* amit csak az osztályharc következményei hidalnak át időlegesen, másfelől a harc féktelenül, *kíméletlenül* folyik." Ez utóbbi tette szükségessé a jogi korlátozást. „Kezdetben a tisztességtelen verseny jogtárgyaként az iparűző vállalkozó személyiségének a védelmét jelölték meg, később a vállalatot, az iparűzési erkölcsöt."[83]

Hazánkban a „tisztességtelen versenyről" szóló, jelenleg is érvényben levő 1923. évi V. tv. mindkét vonatkozásra kitér. Az 1. § (1) bek. általános tilalmat mond ki: „Üzleti versenyt nem szabad az üzleti tisztességbe vagy a jó erkölcsökbe ütköző módon folytatni", míg a 2—6. §-ok speciális rendelkezéseket tartalmaznak. Ezt kiterjeszti a Ptk. 4. § (2) bekezdése, míg súlyos szankciót: gazdasági bírságot rendel kiszabni a 20/1973. (XII. 25.) Mt. sz. r. 2. §-a.[84] Lényegében ide kapcsolódik a gazdasági erőfölény, vagy a monopolhelyzet kihasználása.

4.6. Annak a vizsgálata, hogy egyáltalán lehetséges-e joghézag és milyen szerepet tölt be ennek kitöltésénél a jogon kívüli norma, már külön tanulmány tárgyát képezheti, így arra nem térünk ki.

5. Végezetül és mintegy összefoglalóan arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy az igazságszolgáltatás, a bírói ítélkezés nem nélkülözheti a jog formális jellegét,[85] éspedig sem létrejövetelét/törvényességét,

[79] *Aradi* Béla: Az állam javára való marasztalás szankciója. J.K. XXXVI. 1981. 7. sz. 476. old.

[80] *Sólyom* László: A polgári jogi felelősség hanyatlása. Bp. 1977. 55., 31., 59., 71., 151. old.; *Eörsi* Gyula: A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség. Bp. 1961.; *Peschka* Vilmos (1980.): 111—113. old.

[81] *Aczél* György: Tisztességtelen haszon, gazdasági bírság — de lege ferenda. MJ. XXVII. 1981. 4. sz. 413—415. old.; Vö. *György* Ernő: A gazdasági verseny jogi kérdései. Bp. 1976. 12—13., 39., 43. old.; *Vörös* Imre: I. m. 31., 32., 127. old.

[82] *Vörös* Imre: I. m. 216., 217., 305., 221—222. old.

[83] Részletesebben *Hajnal* János—*Visky* Károly: I. m.; *Vörös* Imre: I. m. 305., 319., 317. old.

[84] G. *Havas* Katalin: Vannak-e tartalom nélküli formák a logikában? Magyar Filozófiai Szemle, XXIV. 1980. 196—197. old.

[85] *Kulcsár* Kálmán (1981.): 257—259. old.

sem követését, az arra való kényszerítés lehetőségét, ellenkező esetben a szabadjogi, illetve érdekjogi iskola tanításába, a jogi érzület (Rechtsgefühl) bizonytalanságába süllyednénk vissza. Ez azonban nem jelenthet „formalizmus"-t, vagy a pejoratív értelemben vett „bürokratizmus"-t. Amint Kulcsár Kálmán kifejti: „Ebben az összefüggésben a fogalom mint *„bürokratizmus" a szó hétköznapi értelmében vett bürokráciát jelenti,* azaz az ügyek intézése során kialakult sajátos, általában diszfunkcionális jelenséget. Max Webernek igaza van, amikor azt mondja: „A bürokratikus szervezet előtérbe nyomulásának döntő oka kezdettől fogva az volt, hogy tisztán technikai szempontból fölényben van minden más formával szemben. A teljesen kifejlett bürokratikus mechanizmus úgy viszonylik ezekhez a formákhoz, mint a gép a nem gép jellegű termeléshez." „A *„bürokrácia"* kifejezés szó szerint *a hivatal uralmát jelenti...*"[86]

Éppen azért a tételes jog alkalmazásánál messzemenően figyelembe kell venni a jogon kívüli (elsősorban társadalmi-erkölcsi, népgazdasági stb.) követelményeket, de mindig a jogszabályok által lehetővé tett kereteken belül. Ugyanez vonatkozik a tudomány fejlődésére, hiszen „...az erkölcs szerkezete és tartalma a kor változó feladataival párhuzamosan alakul, módosul. Nemcsak a tudománynak kell megfelelni a kor követelményeinek, hanem az erkölcsi képességek és értékek rendszerének is nyomon kell követni a történelmi változásokat..." „A tudományosság, azaz a valóság sokoldalú megismerése, a dialektikus szemléletmód, ma már nemcsak ismeretelméleti igény, de a szocialista értékrendszerben erkölcsi norma is."[87]

Ezek által azonban a jog nem veszti el eredeti jellegét, nem válik etikaivá, hiszen továbbra is kényszerhatalommal biztosított előrerendezés marad. A jog azonban a magatartásszabályoknak csak egyike, bár a bírói ítélkezésnél végső fokon meghatározó. Az ítélkezésnek is figyelembe kell viszont vennie, hogy „...a jogszabályon alapuló döntés lényeges momentuma annak felbecsülése, hogy *mik lehetnek azok a ténybeli következmények, amelyek a jogszabály alkalmazásával valószínűen várhatók, amelyeket tehát a kötelező elemre épült döntés az adott egyedi esetben feltehetően kivált.* A második momentum ezeknek a következményeknek ebből a szempontból való *értékelése lehet, hogy beálltuk az adott esetben kívánatos-e.*"[88]

[86] *Farkas* Endre: Tudomány-erkölcs-társadalom: In.: *Horváth* József (szerk.): I. m. 80—81. old.

[87] Vö.: *Kulcsár* Kálmán (1981.): 267—268. old.

[88] *Kulcsár* Kálmán (1981.) 250. old.

Bodnár Zoltán

A bírói jogalkotás

1. A szocialista jogtudomány régóta vitatott kérdése a jogalkalmazói jogalkotás. Elismerik ugyan a jogképződés egyik történeti típusaként, a szocialista jogrendszerek vonatkozásában azonban vélt vagy valóságosan ható elvekre hivatkozva az uralkodó irányzat sokáig tagadta a jogalkalmazói jogalkotás létezését. A jogalkalmazói, elsősorban — mert ez a tipikus — bírói jogalkotást valamiféle burzsoá jelenségnek, a jogfejlődés történelmi csökevényének tekintették. A sommás ítéletek nemcsak a fennálló rendszer apologetikájából eredtek, hanem abból is, hogy elmulasztották megtenni a nélkülözhetetlen distinctiot az *objektív valóság* és annak *kívánatos* vagy *helyesnek vélt* volta között, szintúgy a bírói jogalkotás kérdésében általában az alsó bíróságok gyakorlata és a felső bíróságok tevékenysége között. Márpedig két különböző dolog, hogy mi van a valóságban, és hogy azt megengedhetőnek, kívánatosnak tartjuk-e vagy sem; s a bírósági gyakorlatról mint olyanról sem beszélhetünk e kérdés kapcsán, hiszen nyilvánvalóan más megítélés alá esnek a felső bíróságok „elvi irányító tevékenységének" termékei és az egyedi ügyekben hozott döntések, de még ez utóbbiak jelentősége is különböző attól függően, hogy alsó bírósági döntésről vagy például hazánkban a Legfelsőbb Bíróságnak a „Bírósági Határozatok"-ban közzétett elvi tartalmú eseti döntéséről van szó.

2. A polgári jogelméleti irányzatok — Kelsen pozitivizmusától Ehrlichen át Stammler „helyes jogi" elméletéig — hangsúlyozzák a teremtő-alkotó elem jelentőségét a jogalkalmazásban.[1] A szociológiai irányzatok képviselői — Frank, Llewellyn, Holmes stb. — pedig a vizsgálódások középpontjába állítják a bíró jogalkotó tevékenységét.[2] A szociológiai irányzatok alapvető törekvése, hogy a bírói jogalkotást az individualizálással magyarázzák meg. A probléma lényege a jogi norma és a konkrét jogeset közötti viszony. A szociológiai iskola következtetése abból adódik, hogy felismerik: a konkrét tényállás és a jogi normában foglalt tényállás között a legritkább esetben áll fenn azonosság, ehelyett viszonyukat — szerintük — a hasonlóság jellemzi. Való igaz, hogy a jogi norma és a konkrét eset között formális logikai értelemben vett teljes azonosságról nem lehet szó, hiszen a jogi norma a társadalmi viszonyok sajátos visszatükröződése, s mint minden visszatükröződés szükségképpen inadekvát. A jogi norma tényállása és a konkrét tényállás közötti viszony azonban többnyire mégsem a hasonlóság viszonya, ez ugyanis azt jelentené, hogy a két tényállás közösségéből lényeges elemek hiányoznának. Itt azonban arról van szó, hogy a két tényállás közötti formállogikai azonosság helyett a dialektikus

Bodnár Zoltán egyetemi tanársegéd, ELTE Pénzügyi Jogi Tanszék (Budapest).

[1] Vö.: *Peschka* Vilmos: A polgári jogelméleti gondolkodás a XX. sz. első felében. (1975.) In.: Jog és jogfilozófia. Bp. 1980. 125. old. —, valamint a Jog és filozófia c. kötetben. Bp. 1981.; 50. old. *Ehrlich,* E.: Szabad jogtalálás és szabad jogtudomány. 76. old.; *Cardozo,* B. N.: A bírói döntési folyamat természete. 298. old.; *Stammler,* R.: A helyes jog. 56. old. In.: Jog és filozófia.

[2] Vö.: *Kulcsár* Kálmán: A jogszociológia alapjai. Bp. 1976. 85—86. old., valamint *Frank,* J.: Law and the Modern Mind. London, 1949. (1930.) 128. old. Hivatkozza: *Peschka:* Jogforrás és jogalkotás. Bp. 1965. 84. old.

logika értelmében vett azonosság áll fenn. A hegeli „azonosság és nem azonosság azonosságá"-ból az következik, hogy a „jogszabálynak a konkrét esetre történő közvetlen vonatkozása, alkalmazása ... csak a két tényállásnak, a konkrét egyedi esetnek és a jogi normában megfogalmazottnak dialektikus, lényegi azonosságát feltételezi".[3] Csak e lényegi azonosság által meghatározottan van helye az egyéniesítésnek, *csak e meghatározottság keretein belül jut szerephez a bíró szubjektuma.*

Végül is nem másról van szó, mint a jognak két különböző nézőpontból történő vizsgálatáról. A szociológiai irányzatok az egyén szempontjából közelítenek a jog világához ahelyett, hogy a jogot a társadalom totalitásából kiindulva mint különös közvetítőrendszert, résztotalitást kezelnék. A bírói gyakorlat jogalkotó szerepe nézetünk szerint éppen ez utóbbiból érthető és magyarázható meg. *A társadalmi viszonyok intenzív változása s a jogrend extenzív zártsága* az, ami létezési alapot és jelentőséget ad a bíró alkotta jognak.

3. A jogalkalmazói jogképződés elválaszthatatlanul összefügg a szokásjog kérdésével, s néhány szerző a szokásjogot kifejezetten jogalkalmazói jognak tekinti, e kettőt azonosítja.[4] Kétségtelen, hogy a szokás joggá válásának egyik — de *csak egyik* — útja a bírói gyakorlat. A szokás joggá válásának lényege, hogy az emberi magatartásokban megjelenő normatív erejű társadalmi gyakorlatot a szabály követését kikényszerítő, elkülönült állami apparátussal rendelkező jogalkotó a kikényszerítés lehetőségével fogalmazza meg, s a gyakorlati megvalósításban az intézményes apparátussal ténylegesen kikényszeríti.[5] Lényegében ezt fogalmazza meg Austin is, amikor a szokás joggá válása két útjának a bírói döntést, a precedenst, illetve azt az esetet tekinti, amikor a szuverén vagy az alárendelt *törvényhozás a szokást közvetlenül joggá teszi*,[6] vagyis a szokásnak jogi erőt egyedül *a hatalom vagy annak bírája,* a hatalom másodlagos delegáltja adhat.[7]

Egyrészről tehát a szokás nemcsak a bírói gyakorlat útján válik joggá, hanem a törvényhozás is jogként fogalmazza meg az általánosan követett társadalmi gyakorlatot. Másrészről azonban a feudális kor nagy szokásjog-gyűjteményeiben (Szásztükör, Svábtükör, Tripartitum) s méginkább a precedensekben nem pusztán a követett társadalmi gyakorlat szabályai jelennek meg, bár a bíró maga kezdetben a valóságban érvényesülő gyakorlatnak, a szokásnak megfelelően ítél, s ez a döntés az, ami más döntéseknél precedensül szolgálhat, amiből általánosítások vonhatók le. Ez utóbbiak már egy többletelemet is tartalmaznak, ami nem más, mint a jogászi technika, a jogtudomány, az ún. „jogászjog". Egészen nyilvánvaló ez az Országbírói Értekezlet által megalkotott Ideiglenes Törvénykezési Szabályok esetében. A bírói jogalkotásnak a szokás jogi megfogalmazásával egyenértékű, sőt idővel döntővé váló területe az a fajta jogalkotás, amikor a bíró nem a szokásból meríti a jogot, hanem a jogi gondolkodás, a jogalkalmazói technika segítségével oldja meg a jogvitát.

4. Miután vázoltunk néhány előzetes kérdést, tekintsük át — mert számunkra ez az érdekes — a szocialista jogtudományban e körben fellelhető nézeteket. 1965-ös könyvében Peschka példásan fogalmazza meg a szocialista jogtudomány *akkor* uralkodó álláspontját: „A közvetlenül a forradalmat követő időszak kivételével a szocialista jogrendszer fokozatos kiépülésével a Szovjetunióban a szokásjogi és a bírói jogalkotás megszűnt, s a jogképződés és jogalkotás kizárólagos módjává a kodifikáció, a törvényhozás és a különböző szintű rendeletalkotás váltak."[8] A viták azonban nem szűntek meg a szovjet jogtudományban sem. Abban általános az egyetértés, hogy a forradalmat követő időszakban rendkívül jelentős szerepük volt a bíróságoknak. A bíróságokról szóló 1917. november 22-én (december 5-én) kelt dekrétum[9] teljes egészében abrogálta a régi jogot. A dekrétum 5. pontja szerint a bíróságok tevékenységének zsinórmértéke a forradalmi lelkiismeret, a forradalmi jogtudat.[10] Sajátos módja ez a bírói jogalkotásnak. A régi jogrend abrogálásával olyan üres tér keletkezett, amelyből — a csekély számú dekrétumtól eltekintve — teljesen hiányzott a jogi szabályozás. Ezt a vákuumot kellett megszüntetnie a bírónak mint elsődleges „jogforrásnak".[11] A bírói jogalkotás jelentősége nem szűnt meg a forradalmat követően. Részben az állam és ennek folytán a jog elhalásáról szóló tanok alapján, részben pedig mert a jogot a napi politika eszközének tekintették „a jogot is már féljogként látták, s bár alapelveiben kodifikáltként, mégsem kimerítően tételezettként képzelték el. Ennek adtak kifejezést a kategorikus megállapítással, amely az új jogot előzetesen rögzített-tételezett szövegre csak részben redukált jogalkotásból és ennek keretei közt hasonlóképpen alkotó jogalkalmazásból összetett konglomerátumként definiálta."[12] Jóllehet 1922-ben megszülettek az első szovjet kódexek, a NEP-korszak uralkodó jogi ideológiája szoros értelemben véve is alkotó, jogképző tényezőnek ismerte el a bírót.[13] A Sztálin—Visinszkij korszak gátat vetett a rekodifikációnak, de a törvények rugalmas, elasztikus értelmezést kiváltó megfogalmazása itt már nem a „féljog", nem az „elhaló jog" ideológiájából eredt, hanem egy rosszemlékű korszak politikai uralmának szolgált naprakész eszközt.

A népi demokratikus országokban általában lassabban ment végbe a régi jog átalakítása. Ami a magyar jogfejlődést illeti, a bírói jogalkotásnak erős polgári hagyományai voltak, és bár 1945 után igen dinamikus jogalkotási folyamat indult el az Ideiglenes Nemzetgyűlésben s az Ideiglenes Nemzeti Kormány-

[3] *Peschka:* Típus és analógia a jogban (1977.) In.: Jog és jogfilozófia. 355—369. old. különösen 358—359. old.

[4] Vö.: *Peschka:* Jogforrás és jogalkotás. 111. old.; *Szamel* Lajos: A jogforrások. Bp 1958. 105. old.

[5] Vö.: *Kulcsár:* hiv. mű 160—161. old.

[6] Vö.: *Austin,* J.: Lectures on Jurisprudence. II. köt. London, 1911. 536—543. old. — idézi Peschka: hiv. mű 91. old.

[7] Vö.: *Somló* Bódog: A szokásjog. Farkas Lajos Emlékkönyv. Kolozsvár, 1914. 341—369. old.

[8] *Peschka:* hiv. mű 80. old.

[9] *Varga* Csaba: A kodifikáció mint társadalmi-történeti jelenség. Bp. 1979. c. munkájában november 24-re datálja a dekrétumot.

[10] Az októberi dekrétumok és az első szovjet alkotmány. Szerk. Kovács István. Bp. 1980. 144. old.

[11] E jogforrási jelleget elfogadja Szabó Imre is. Ld.: Szocialista jogelmélet — népi demokratikus jog. Bp. 1967. 111. old., valamint A szocialista jog. Bp. 1963. 220. old.

[12] *Varga:* hiv. mű 199. old. — ilyen volt Buharin és Preobrazsenszkij elmélete.

[13] Uo.: 204—206. old.

ban; ez a jogalkotás kevéssé a bírói jogalkalmazásban használt joganyagot érintette, sokkal inkább a hatalmi harcok eszköze volt.[14] A bírói jogalkotás jelentősége ennek folytán nem csökkent, éppen ellenkezőleg az új jogrend kialakításában rendkívül jelentős szerephez jutott. A 4071/1949. (VI. 4.) Korm. sz. rendelettel megalkotott *közérdekű kifogás* intézményét mintegy kiegészítette a kormány 4338/1949. (XII. 6.) Korm. sz. rendelete, amely arra kötelezte a Legfelsőbb Bíróság Elnökségi Tanácsát, hogy 1950. december 31-ig vizsgálja felül az 1949. december 6. előtti döntvényeket. A fordulat évét követően — a hatalmi harc eldöltével — a Legfelsőbb Bíróság annál is inkább alkalmasnak látszott erre a jogalkotási és egyúttal politikai feladatara, mert az 1869. évi IV. tc.-nek a bírák elmozdíthatatlanságáról és áthelyezhetetlenségéről szóló rendelkezéseit az 1948. évi XXII. tv. 1949. december 31-ig felfüggesztette, egyúttal felhatalmazta az igazságügyminisztert a bíróságok személyi összetételének átalakítására.[15]

5. A forradalmi-politikai átalakulást követő időszakra vonatkozóan alapvetően eltérő a jogtudomány értékelése a bírói jogalkotás kérdésében. A viták kereszttüzében egyrészt általában a jogalkalmazói technika — különösképpen az analógia és a jogértelmezés —, másrészt pedig a legfelsőbb bíróságok elvi irányító tevékenysége áll, bár gyakran a bíró-jog e két kérdését összekuszálva mondanak sommás ítéletet. A probléma első része abban áll, hogy az analógia a jogszabály-értelmezés körébe tartozik-e vagy már jogalkotó tevékenységnek minősül. Szabó Imre az analógiát, pontosabban a törvényanalógiát a kiterjesztő értelmezés határterületének tekinti.[16] A *törvényanalógia* — nézetünk szerint — a *ius* területén keletkezett joghézag megszüntetésére szolgál. Nyilvánvaló, hogy a jogalkotó nem részletezhet minden szabályozást igénylő lehetséges életviszonyt, még az életviszonyok egy bizonyos szintű általános pozitív jogi szabályozással lefedett területén sem. Az pedig, hogy a jogalkalmazót kötelezi minden jogvita eldöntésére — tehát az általa előre nem szabályozott életviszonyokból eredőekre is — s ennek érdekében megengedi az analógia alkalmazását, csak azt jelenti, hogy az ilyen életviszonyt szabályozni kívánja anélkül azonban, hogy a szabályozás tartalmát megjelölné. A hívó itt a *quasi végrehajtóként* „pontosítja" jogi normát. Törvényanalógia alkalmazására akkor kerül sor, ha valamely jogi norma tényállása és a konkrét tényállás között *hasonlósági viszony* áll fenn. Ez egyfelől azt jelenti, hogy a két tényállás között lényeges mozzanatokban hiányzik az azonosság, ugyanakkor más mozzanatokban a két tényállás megegyezik; másfelől a két tényállásnak e közös mozzanatai nem pusztán hasonlóak, hanem *lényegileg azonosak.*[17] Törvényanalógia esetén a bíró állapítja meg a jogvita tartalmát és azt, hogy az mely más esethez hasonló, olyanhoz, amelyről a jogalkotó jogi normában rendelkezett, s amellyel a hasonlósági viszonyban ez az azonosság fellelhető. Éppen ez az, amiben a bíró jogalkotó tevékenysége — de csak egyéb feltételek megléte esetén — megjelenik.

„Különösen nehéz tagadni — írja Lazarev — a bíróság tevékenységének jogalkotó jellegét abban az esetben, amikor joganalógiához folyamodik, azaz az ügyet a törvényhozás elvei és szelleme alapján dönti el."[18] A szocialista jogrendszerekben is több példát találhatunk arra, hogy jogszabály nemcsak megengedi, de — meghatározott esetekben — kifejezetten előírja a joganalógia alkalmazását.[19] *Joganalógia* esetében már a *non ius* terrénumára lépünk, vagyis olyan jogviták eldöntéséről van szó, amelyek valójában még nem jogviták, csak *potenciálisan* azok. Olyan életviszonyok ezek, amelyek kívül esnek a tételes jogi szabályozás keretein, ugyanakkor jogi szabályozottságot követelnek maguknak. Az ilyen tényállás nem valamely jogi norma tényállásával van hasonlósági viszonyban, csupán a *jogrend, a törvényhozás általános elveihez, szellemehez viszonyul.* Az ilyen életviszony jogivá emelése alapvetően két tényezőtől függ. Egyrészt az analógia *megengedettségétől.* A nullum crimen sine lege elvéből következően hiányzik ez a megengedettség a büntetőjogban, más területeken azonban az analógia nemcsak hallgatólagosan megtűrt, hanem kisegítő eszközként megengedett. Másrészt a *bíró mérlegelésétől* függ, elfogadja, támogatja-e az adott életviszony-szabályozottságra való törekvését vagy sem. A joghézagot azonban tartósan kizárólag *normaalkotás* útján lehet kitölteni. A joghézag nem pusztán egy konkrét esetre nézve áll fenn, hanem a normarendszerben, a jogszabályokban vagy a jogszabályok között létezik, megszüntetni is csak akkor lehet, ha e jogszabályi rendben töltjük ki az ott keletkezett űrt. Természetszerűleg — és kívánatosként — ez történhet tipikus jogalkotással, a törvényhozás útján, de lehetséges bírói jogalkotással is. Éppen itt lesz fontos a konkrét jogvita megoldásának és a felsőbíróságok tevékenységének elválasztása. Mert abból — hacsak nem helyezkedünk Frank álláspontjára —, hogy a bíró egy adott ügyet értelmezés vagy analógia segítségével eldönt még nem keletkezik jog, ha a jog minimális ismérvének tekintjük a normativitást. A törvényanalógia és a joganalógia alkalmazása valamely konkrét ügy elbírálásakor még tekinthető értelmezésnek: a konkrét tényállás és a jogi norma tényállása, illetőleg a konkrét tényállás és a jogrend általános elvei közötti viszony értelmezésének. A bíró itt még *választhat.* Ha azonban a bíró ilyen megoldását a felső bíróságok valamilyen formában megfogalmazzák, vagy ha maga a felső bíróság alkalmazza eseti döntésében, akkor e döntések kötelező jellege folytán a bíró elveszíti a mérlegelés, az értelmezés szabadságát, — *az analogikus megoldás normatív erőt nyer, s ez már nem jogértelmezés, hanem jogalkotás.*

A legfelsőbb bíróságok jogalkotó tevékenységét tagadó nézetek képviselői az ún. „elvi irányító" tevé-

[14] Vö.: *Fűrész* Klára: A jogalkalmazói jogképződés (a bíró alkotta jog) alkotmányos kérdései a szocialista jogrendszer kiépítésének időszakában. Jogtudományi Közlöny, 1981. 11. sz.

[15] Uo.: 932. old.

[16] Vö.: *Szabó:* A jogszabályok értelmezése. Bp. 1960. 329. old.

[17] Vö.: *Peschka:* Típus és analógia a jogban. 361. old.

[18] *Lazarev,* V. V.: A joghézag és kiküszöbölésének módja. Bp. 1977. 194. old.

[19] Például a szovjet Polgári Eljárásjogi Alapok 12. cikkének második fordulata. Generális értelmezési zsinórmértéket szab a Ptk. 2. § (1) bek., hasonlóképpen a lengyel Ptk. art. 4. és a csehszlovák Ptk. VIII. cikke is.

kenységet pusztán jogértelmezésnek tekintik, ami csupán arra szolgál, hogy közelebbről megvilágítsa a jogalkotó akaratát, a jogi norma tartalmát.[20] Eszerint „az elvi irányító funkció a legmagasabb rendű módszereket használó értelmezés, amely azonban jogi normát nem alkothat."[21] Niclas Luhmann azonban rámutat a jogszabály-értelmezés gyakori apokrif jellegére, amelynek segítségével a tartalmi változást a jogi norma formális azonosságával kívánják összeegyeztetni,[22] s a Legfelsőbb Bíróság gyakorlatának vizsgálata is azt mutatja, hogy irányelvekben, elvi döntésekben megfogalmazott tételei gyakorta túllépik a hatályos törvényhozás kereteit, nemegyszer kifejezetten szembefutnak azzal. Számos példa közül csupán felsorolásszerűen érdemes néhányat említeni. A XXI. sz. PED kifejezetten contra legem rendelkezett, amikor az 1952. évi IV. törvénynek a gyermek elhelyezésére vonatkozó, a 76. § (1) bek.-ben foglalt főszabályát kivétellé tette. A 16. sz. Irányelv a nem vagyoni kárért való felelősségnek a Ptk. 354. §-ban megjelölt diszjunktív törvényi feltételeit (súlyos *vagy* tartós) konjunktívvá teszi, ami par excellence törvénymódosítás.[23] A bírói jogalkotásra még az egyébként stricto iure szabályozott büntetőjog és büntetőeljárási jog területén is akadnak esetek. Ilyen volt a jogos védelem körében a menekülési kényszer, illetőleg annak megszüntetése (BJD. 148. sz. jogeset); a folytatólagosan elkövetett bűncselekmény egyes részcselekményei büntethetőségének önálló elévülését kizáró 535. sz. B. K. állásfoglalás.

A példák azonban nemcsak azt bizonyítják, hogy a Legfelsőbb Bíróság olykor túllép a tételes jog szabta kereteken, hanem azt is, hogy az általa alkotott jog *többnyire* megfelel az igazságosságnak, a társadalom változásából fakadó igényeknek, s nem csupán konkrét anomáliákra reagál, de esetenként a jövőbe mutató, perspektivikus szabályozást ad.[24] Végül hadd említsünk még egy különös jelentőségű példát szintén a büntetőjog köréből. Egyes bűncselekmények alap- és minősített eseteinek megállapításánál nagy jelentősége van a sértett érték, illetőleg az okozott kár nagyságának. Ettől függ, hogy az elkövetett konkrét cselekmény alapesetnek vagy minősített esetnek minősül, ez pedig lényegesen befolyásolja a büntetés nemét és mértékét. Nem mindegy tehát, hogy mit tekintünk kisebb, nagyobb, jelentős és különösen nagy értéknek, ill. kárnak. Ennek forintban kifejezett értékét azonban nem a törvényhozó, hanem a Legfelsőbb Bíróság állapította meg a korábbi XXXIII. sz., ma a II. sz. Büntető Elvi Döntésben. Úgy tűnik, nem szorul különösebb bizonyításra, hogy itt az adott bűncselekmények minősítését és büntetését *döntően* befolyásoló tényezők megállapításáról van szó, ami nem szorítható a jogértelmezés fogalmába.

6. A jogirodalomban gyakran találkozni azzal az érveléssel, amely szerint a legfelsőbb bíróságok irányt mutató döntéseinek azért nincs „jogforrási" jellegük, mert csupán az alárendelt bírói szerveket kötelezik, sőt bizonyos formák esetében — kollégiumi állásfoglalás, „BH"-ban közzétett eseti döntés — még ez a kötelező jelleg is hiányzik. Vengerov a Szovjetunió Legfelsőbb Bíróságának Plénuma által hozott határozatok normatív hatályát a bírói szervekre és a bírósági ügyek résztvevőire korlátozza.[25] Okkal hivatkozhatunk itt Szladits megjegyzésére,[26] hiszen ha a bíró a jogviták eldöntésénél a felső bíróság iránymutatásainak megfelelően jár el, ha az azokban foglalt szabályokat alkalmazza, akkor az már nemcsak a bírót s a konkrét jogvita alanyait köti, hanem mindenki mást, aki hasonló jogvita alanyává válhat, hatálya tehát csakúgy mint a jogszabályé — általános. Az irányelvek és az elvi döntések az Alkotmány rendelkezéseinél fogva kötelezőek a bíróságokra, a tőlük való eltérés önmagában jogellenes.[27] A kollégiumok és a tanácselnöki értekezletek állásfoglalásai a tételes jog szabályai szerint nem kötelezőek, az alsó bíróságok mégis követik azokat részben a Legfelsőbb Bíróság *tekintélye,* részben a *jogorvoslati rendszer* miatt. A Legfelsőbb Bíróság elvi irányításának — nevezzük nevén jogalkotásának — súlypontja éppen a kollégiumi állásfoglalásokon van, amelyek jogilag nem, *szociológiailag* azonban annál inkább *kötelezőek,* mivel az eljárás rendjéből következik, hogy a Legfelsőbb Bíróságnak módjában áll kikényszeríteni az általa alkotott jogtétel alkalmazását.[28] Végső soron még a megyei bíróságok kollégiumainak a „BH"-ban közzétett állásfoglalásaival is ez a helyzet, hiszen a Legfelsőbb Bíróság nyilvánvalóan azért teszi közzé ezeket az állásfoglalásokat, mert tartalmukkal egyetért, s adott esetben annak érvényt is szerezhet. Arra nézve, hogy a Legfelsőbb Bíróságnak az ügyet (potenciálisan) felülbíráló tanácsa az adott állásfoglalás szerint ítél majd, a jogvitát eldöntő bírónak további biztosítékot jelent, hogy a Legfelsőbb Bíróság ítélkező tanácsai a kollégium állásfoglalását magukra nézve irányadónak tekintik. Amennyiben valamelyik tanács az állásfoglalástól eltérni kíván, köteles annak felülvizsgálatát kezdeményezni.[29]

A Legfelsőbb Bíróság eseti döntése „a konkrét ügy elbírálásán túlmenően, kisugárzó hatásában országos mértékű, kihat az egész ítélkezési gyakorlatra".[30] Nemegyszer elvi jelentőségű kérdésekben adnak „iránymutatást" a konkrét határozatok, s számuk növekedését a Legfelsőbb Bíróság messzemenően helye-

[20] Vö.: *Bihari* Ottó: Államjog. Bp. 1974. 39. old.

[21] *Rácz* György: A Legfelsőbb Bíróság elvi irányító funkciója. Jogtudományi Közlöny, 1966. 8—9. sz. 424. old.

[22] Vö.: *Luhmann,* N.: Rechtssoziologie 2. Reinbek bei Hamburg, 1972. 237. old. — hivatkozza *Kulcsár: hiv. mű 254. old.*

[23] Egyéb polgári jogi példákat l. *Eősi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Bp. 1975. 520. old.

[24] Uo.: 518. old.

[25] *Vengerov,* A. B.: Rol szudebnoj praktiki v razvitii szovetszkogo prava. Avterof. dissz. kand. jurid. nauk. Moszkva, 1966. 11. old.

[26] „Azt mondani, hogy a döntvény nem jogszabály, mert csak a bíróságokat kötelezi, de a polgárokat nem: túlfinomkodás. Amely tétel minden bíróságot kötelez, az, amíg ereje fennáll, éppúgy kötelez mindenki mást is, hiszen végsőleg a bíró dönti el, mi a jog." *Szladits* Károly: Magyar Magánjog. I. köt. Jogszabálytan. Bp. 1941. 126. old.

[27] *Eősi:* hiv. mű 518. old.

[28] A felsőbírósági döntések érvényre juttatásának kikényszerítésével a kontinentális jogokban is találkozhatunk. „A francia Cour de Cassation (semmítőszék) például ellenőrzi, hogy az eljáró bírák ilyen (ti. tipikusnak látszó — B. Z.) esetekben hogyan alkalmazzák a jogszabályt az adott helyzetre, és kikényszeríti, hogy a jogszabálynak általa kidolgozott 'értelmezését' alkalmazzák." — *David,* R.: A jelenkor nagy jogrendszerei. Bp. 1977. 84—85. old.

[29] Vö.: *Rácz:* hiv. mű 418. old.

[30] Uo.: 417. old.

selhetőnek tartotta.[31] Rácz kifejezetten pozitívumként említi, hogy „az alsó bíróságok ítélkezésükben számos esetben immár nemcsak a Legfelsőbb Bíróság kollégiumi állásfoglalásaira hivatkoznak, hanem a ‚Bírósági Határozatok'-ban közzétett eseti döntéseire is."[32] Valóban, amilyen ritkán találkozni az ítéletek indokolásában az Alkotmányra való hivatkozással, olyan gyakran támaszkodnak a bírák a Legfelsőbb Bíróság különböző iránymutatásaira, eseti döntéseire. Ez pedig nem jelent mást, mint hogy *a magyar jogrendszerben is kialakult egy sajátos, csak a gyakorlatban érvényesülő precedens-rendszer.*

7. Azoknál a szerzőknél, akik tagadják a bírói jogalkotás létezését a szocialista jogrendszerekben, illetőleg ellenzik annak elismerését, legalizálását, általános érvként jelenik meg, hogy a Legfelsőbb Bíróság maga is bírói szerv, s mint ilyen nem hozhat jogszabályt, ettől a tételes jog el is tiltja.[33] Tételes jogi kérdésnek tekintette a bírói jogalkotás megengedését vagy tilalmazását Szamel is, s a népszuverenitás és a szocialista törvényesség elveire hivatkozva annak alkotmányi tilalmát javasolta a magyar jogban.[34] Ezek az elvek valóban nem hagyhatók figyelmen kívül. Az elvek azonban csak a társadalmi valósággal fennálló viszonyukban nyernek értelmet. A népszuverenitás elvének megfelelően a szocialista jogrendszerekben alapvető törekvés kell legyen a jogalkotás minél teljesebb körének a legfelsőbb képviseleti szervhez való telepítése. A szocialista társadalom eddigi fejlődése ugyanakkor azt mutatja, hogy egyre nagyobb teret nyer a rendeleti és alsóbb szintű jogalkotás — sőt, a szocialista jogelmélet a „jogforrási rendszer" differenciálódását, az új „jogforrások" megjelenését mint a szocialista jog fejlettségének jelét üdvözölte —; a stabilitásra túlzottan törekvő törvények pedig többnyire kiürülnek (legkiválóbb példa erre az Ifjúsági törvény), s végül a legalacsonyabb jogforrás legnagyobb erejének elve[35] érvényesül. Ez pedig nem egyszerűen egy elhibázott jogalkotáspolitika következménye, hanem — bár semmiképpen sem a mai mértékben — szükségszerű jelenség. A társadalmi viszonyok intenzív kiterjedését, változásait intenzív eszközökkel követni nem tudó, így extenzív zártságát lazítani igyekvő jogrendszer *természetes reakciója.*

Ismét csak a stabilitás és adaptáció poundi dilemmájába ütközünk.[36] A szocialista fejlődés eltelt évtizedei azt mutatják, hogy még nem alakult ki — politikai környezete által meghatározottan nem is alakulhatott ki — az államhatalmi és államigazgatási szervek működésének olyan mechanizmusa, amely alkalmas lenne arra, hogy folyamatosan hozzá igazítsa a hatályos jogot a társadalmi viszonyokban bekövetkező változásokhoz. Különösen vonatkozik ez a legfelsőbb népképviseleti szervek működésére, de még a „törvény alatti" jogszabályok ezreit kibocsátó államigazgatás sem képes — struktúrája, működésének megmerevedése, az illegitim érdekérvényesítési csatornák kiépülése stb. miatt — erre a feladatra.

Egyedül a jogalkalmazói — tipikusként a bírósági — szervezet az —, a szocialista jogrendszerben is — amely a jogalkalmazás során, éppen a vitás életviszonyok rendezésekor a leggyorsabban érzékeli a társadalmi viszonyokban bekövetkezett változásokat, a jogi szabályozással való inkongruenciát, a jogrendszer hézagait, belső ellentmondásait, és nemcsak érzékeli, hanem reagálni is képes azokra. Amennyire elve a szocialista társadalomnak a népszuverenitás, vajon nem éppoly' erős elve a társadalom jogrendszerének az, hogy a jogi szabályozásnak koherensnek és a társadalmi viszonyokkal mindenkor adekvátnak kell lennie? Nézetünk szerint: igen. Más kérdés azonban, hogy hol van a szükségesség határa, mely mérték az, amelyben a jogrendszer még elviseli a bírói jogalkotást?

8. Az eddigiekben a szocialista jogrendszerekben a bírói jogalkotás létezését tagadó álláspontokat vizsgáltuk. A szocialista jogirodalomban azonban találkozunk olyan nézetekkel is, amelyek a Legfelsőbb Bíróság tevékenységében elismerik a jogalkotó-elemet.

Iszaev a Szovjetunió Legfelsőbb Bírósága teljes ülésének a jogszabályt kiterjesztő vagy megszorító értelmezését jogalkotó tevékenységnek tekinti.[37] Kecsekjan, A. J. Pasersztnikkel vitázva úgy foglal állást, hogy a Legfelsőbb Bíróságnak a Bírói Szervezeti Törvény 75. §-a alapján hozott teljes ülési határozatai „jogforrások".[38] A lengyel Stelmachowsky is a bírósági jogalkotás elismerése és egyúttal határainak megvonása mellett száll síkra.[39] A magyar jogirodalomban Beck Salamon az ún. szuperóvás kapcsán mutatott rá a Legfelsőbb Bíróság jogalkotó tevékenységére.[40] A jogforrásokról írott munkájában Peschka megfontolandónak tartja, hogy a Legfelsőbb Bíróság jogalkotó tevékenysége a szocialista jogforrási rendszerben elismerést nyerjen, hozzátéve, hogy „...pontosan, szabatosan meg kell határozni és le kell rögzíteni a jogalkalmazói jogalkotásnak jogforrásrendszerbeli helyét, jogalkotó hatáskörének tartalmát".[41] Peschka az iránymutató döntéseknek a középfokú rendeletekkel egy szinten történő elismerését javasolja, így ezek sem törvénybe, sem magasabb szintű rendeletbe nem ütközhetnének.[42] Megjegyzi azonban, hogy az alapvető törekvés mégis a bírójognak a „jogforrási rendszerből" való kirekesztése, illetőleg minimálisra korlátozása kell hogy legyen.[43] Eőrsi szintén az irányelvek és elvi

[31] Uo.: 419. old.

[32] Uo.

[33] Vö.: *Tiskevics,* I. S.: Jogforrások-e a Szovjetunió Legfelsőbb Bírósága teljes ülésének irányelvei? Cikkgyűjtemény a külföldi jogi irodalom köréből. 1955. 12. sz.

[34] Vö.: *Szamel:* hiv. mű 113—114.

[35] *Világhy* Miklós: A Polgári Törvénykönyv felülvizsgálatának elvi kérdései. Tézisek. Magyar Jog, 1971. 6. sz. 331. old.

[36] „A jogrend tartós dilemmája a stabilitás szükségességének összeegyeztetése a változás kikerülhetetlenségével." — *Pound,* R.; Interpretations of Legal History. New York, 1922. 1. old. — idézi: *Valki* László: A nemzetközi jog sajátos társadalmi természete. Bp. 1981. 5. old.

[37] Vö.: *Iszaev,* M.: Praktika Plenuma Verhovnogo Szuda SZSZSZR, kak isztocsnik szovetszkogo ugolovnogo prava. „Naucsnüe zapisztki" V. I. Ju. vüp. 5. old. JUrizdat. Moszkva, 1947. 84—85. old.

[38] Vö.: Szovjetjogi Cikkgyűjtemény. 1954. 9—10. sz. 576—577. old.

[39] *Stelmachowsky:* Wstep de teorii prawa cywilnego. 1969. 299—311. old. — hivatkozza *Eőrsi:* hiv. mű 518. old.

[40] Vö.: *Beck* Salamon: Az úgynevezett szuperóvás. Jogtudományi Közlöny, 1957. 4—6. sz. 153—154. old.

[41] *Peschka:* Jogforrás és jogalkotás. 486. old.

[42] Vö.: *Eőrsi:* hiv. mű 518. old.

[43] Vö.: *Peschka:* hiv. mű 286. old., valamint: A modern jogfilozófia alapproblémái. Bp. 1972. 303. old.

döntések jogforrási erejének elismerését javasolja,[44] s lényegében Kulcsár is hasonló álláspontot foglal el.[45]

9. Az eddigieket összegezve megállapíthatjuk: *a bíró-jog létezése a szocialista jogrendszerekben tény;* a bírói jogalkotás a szocialista jogrendszerektől nem idegen, éppen ellenkezőleg: politikai és jogi környezete által meghatározottan *szükségképpen létező jelenség.*

Bírói jogalkotás, bírójog alatt azonban csak a *felső bíróságok jogalkotó* tevékenységét, illetve annak termékeit értjük. Az alsó bíróságok ítélkező tevékenysége során hozott eseti döntés, még ha sikerül is megragadnia a társadalmi viszonyok különösségét reprezentáló, s a jog egyik lényeges jellemzőjét jelentő „tipikust", az érvényesség, az érvényesülés általánosságát azonban mindenképpen nélkülözi.[46] Az érvényességnek ez az általánossága csak a Legfelsőbb Bíróság eseti döntéseinél biztosított.

Csak a Legfelsőbb Bíróság eseti döntéseit — főképpen a „Bírósági Határozatok"-ban közzétetteket —, a kollégiumi és tanácselnöki értekezleti állásfoglalásokat, az irányelveket és az elvi döntéseket tekinthetjük a bírói jogalkotás termékeinek, s — egyebek mellett — a jog dekonstitucionális megismerési forrásainak.

A Legfelsőbb Bíróság jogalkotó tevékenysége két okból problematikus. Egyrészt *illegitim* voltánál fogva megbontja a jogalkotási rendszer egyébként is *labilis koherenciáját,* s főképpen korlátozott publikussága miatt a jogbiztonságot veszélyezteti. Másrészt a bírói jogalkotás *nem átpolitizált,* azaz társadalmi jelentőségű problémák mint tisztán szakmai kérdések jelennek meg, s ezzel a *szakmai elem kiszorítja* a döntéshozatali mechanizmusból *a politikai elemet;* illetőleg, ha a politikum mégis utat tör magának, úgy az érdekérvényesítés a jogalkotás más módozatainál és szintjein tapasztalhatóhoz képest is kevésbé publikus, *a nyilvánosság teljes kizárásával történik.* Az elvi jellegű döntést elfogadó, a normát megállapító testület, a teljes ülés létszáma meglehetősen korlátozott, sőt, emlékeztetünk arra is, hogy hosszú időn át jogszabály alapján a teljes ülés nevében a tizenegy tagú Elnökség alkotta meg az iránymutató döntéseket, s *gyakorlatilag* napjainkban is e testületben születik meg a döntés. A számbeli korlátozottság még egyértelműbb a kollégiumi állásfoglalásoknál és különösképpen az elvi tartalmú eseti döntéseknél, amelyeket az egyes ítélkező tanácsok hoznak meg. Egyrészt e számbeli korlátozottságból folyik a bírói jogalkotás depolitizáltsága, másrészt abból, hogy a bírák jogi szakemberek, nem pedig politikai érdekek képviselői. Az irányelvek és elvi döntések azonban gyakran érintenek olyan kérdéseket, amelyek a különböző érdekcsoportok számára politikai relevanciával bírnak, s nem egyszerűen jogitechnikai problémák megoldását szolgálják (pl. az értékhatárok megállapítása, tipikusként ilyen a fővárosi gazdasági munkaközösségek egyesületalapításra vonatkozó ügyében hozott döntés). *A jogalkotás sohasem lehet depolitizált.* Minden jogi norma érint valamilyen érdeket, s a politikai és jogrendszer működőképességének biztosítása végett itt is meg kell teremteni az érdekérvényesítés legális mechanizmusát.

Adott tehát egyrészről a tény: a Legfelsőbb Bíróság szükségképpeni jogalkotó tevékenysége, amit látni és létezését elismerni kell, ha az az alkotmányjogásznak mégoly' kevéssé tetsző is.

Másrészről adottak az *elvek* és az *igények:* a *jogrendszer tisztaságának és áttekinthetőségének igénye* — ami nem csupán jogesztétikai kívánalom, hanem a jogbiztonság egyik alapvető követelménye; a bírói jogalkotással érintett terület *átpolitizálásának,* s ennek folytán a legális érdekérvényesítési mechanizmus biztosításának igénye — nemcsak a bírói jogalkotás vonatkozásában, hanem a politikai rendszer egészében. Végül, de legkevésbé sem utolsó sorban még egy tényezőt kell említenünk, nevezetesen az arra vonatkozó igényt, hogy az ügyek tömegét tárgyaló, s az állampolgárokkal közvetlenül érintkező alsó fokú bíróságok jogalkalmazó tevékenységének színvonala emelkedjék. A Legfelsőbb Bíróság „elvi irányító" tevékenységének nemcsak az egységes jogalkalmazás az eredménye, hanem a *bíró önállóságának csökkenése* is. Az alsó bírósági bíró természetszerű törekvése, hogy a jogorvoslati fórum minél kevesebb határozatát módosítsa, helyezze hatályon kívül. Ettől függ előmenetele, szakmai presztízse, fizetése stb. E cél elérésnek legpraktikusabb eszköze, ha határozatát a felső bíróság elvi iránymutatásaira alapozza, s azt irányelvvel, elvi döntéssel és többnyire kollégiumi állásfoglalásokkal indokolja. Ez azonban azt is jelenti, hogy lemond az *önálló alkotó* (nem jogalkotó) tevékenységről, s inkább megkeresi az adott ügyre ráilleszthető eseti döntést, állásfoglalást, vagy a jogesetet „szorítja be" ezek alá. Ez pedig éppen nem az igazságszolgáltatás színvonalát emeli.

Tények és igények, s az ezek közötti inkongruencia. A feladat az összhang megteremtése, a megfelelése, lehetőség szerint úgy, hogy a tényeket igazítsuk az igényekhez.

Korábban megállapítottuk, hogy hazánkban is kialakult egy sajátos precedens-rendszer. Az összhang megteremtése itt máris problematikus. Jogszabály eltilthatná ugyan a Legfelsőbb Bíróság ítélkező tanácsait attól, hogy elvi tartalmú és jelentőségű megállapításokat tegyenek határozataikban, s megszüntethető lenne a határozatok közzététele a „Bírósági Határozatok"-ban és másutt, ez azonban sem célravezető, sem hasznos nem lenne, hiszen éppen az alkotó jogalkalmazó tevékenység folytán ilyen határozatok bárminemű tilalom ellenére is születnének, s *a bírói függetlenség alkotmányos elvének sérelme nélkül nincs semmiféle eszköz,* amellyel a tilalomnak érvényt lehetne szerezni. Másrészt a Legfelsőbb Bíróság tanácsainak ilyen döntései így is ismertté válhatnának az alsó bíróságok előtt a gyakorlat során, egyszerűen informálisan, tájékoztatók stb. útján, s a döntések orientáló hatása így is érvényesülne; de nem is lenne kívánatos, hiszen az itt megfogalmazódó tételek végül is éppen a jog valósághoz igazodását szolgálják.

Marad tehát a tény, s a másik oldalon maradnak az igények; „megoldásként" pedig csak az marad, hogy a *jogrend* — mint eddig is — hallgatólagosan *tudomásul veszi e tényleges precedens-rendszer létezését,* mert a bírói jogalkotásnak éppen ez az a szegmen-

[44] Vö.: *Eőrsi:* hiv. mű 519. old.

[45] Vö.: *Kulcsár:* hiv. mű 267—269. old.

[46] Vö.: Peschka: Jogforrás és jogalkotás. 274. old.

tuma, amely valóban szükségképpeni, — a szocialista jogrendszerekben is.

De lege ferenda a jog dekonstitucionális megismerési forrásainak köre szűkíthető. A Legfelsőbb Bíróság kollégiumai általában többé-kevésbé huzamos idejű bírósági gyakorlat tapasztalatai alapján, illetve az által ösztönözve alkotják meg állásfoglalásaikat. Olyan kérdésekről rendelkeznek a jogalkotásnak ebben az eszközében, amelyekben a bírósági gyakorlat nem egységes, többnyire azért, mert a jogszabály szövegezése a norma különböző értelmezését tette lehetővé. A kollégiumi állásfoglalás a Legfelsőbb Bíróság által leghelyesebbnek vélt értelmezést tartalmazza, ami lehet valóban csupán értelmezés, általában — éppen mert vitatható a jogszabályi rendelkezés vagy mert már elavult, s a bíróságok ettől eltérően ítélkeznek stb., — praeter legem vagy contra legem jogalkotást eredményez. A huzamosabb idő — s az a körülmény, hogy a kollégiumot nem sürgeti valamely konkrét ügy elbírálásának kötelezettsége — lehetővé tenné, hogy ilyen esetekben a Legfelsőbb Bíróság kollégiumai szignalizációval éljenek. *A szignalizáció közvetlenül az érintett jogszabályt kibocsátó* — vagy kibocsátani jogosult és hivatott — *jogalkotó szerv felé irányulna;* olyan kérdésben pedig, amelyben törvényi szintű szabályozás vagy annak módosítása látszik szükségesnek a szignalizáció címzettje a Legfelsőbb Bíróság Elnökségi Tanácsa lenne, s ez az Elnöki Tanácsnál kezdeményezné a jogalkotást.

Lényegében hasonló megoldást tartunk elképzelhetőnek az *irányelvek* és *elvi döntések* esetében is ahelyett, hogy ezeket „legálissá" tennénk, alkotmányosan beépítve a jogszabályi hierarchiába. Ez utóbbi megoldással főképpen olyan formában nem értünk egyet, hogy az irányelveket és elvi döntéseket a középfokú rendeletekkel egy szintre kellene elhelyezni, hiszen a Legfelsőbb Bíróság jogalkotó tevékenysége gyakorta törvényi aktusokat érint, s a bírói jogalkotás korrekciós, adaptációs lehetősége éppen a törvényi szinten mutatkozik meg leginkább.

Itt már kifejezetten arról van szó, hogy *a Legfelsőbb Bíróság által kimunkált norma államhatalmi szerv aktusában jelenjék meg.* Éppen az irányelvek és elvi döntések azok, amelyekben — a bírói jogalkotás vonatkozásában — az általánosság legmagasabb szintjén fogalmazzák meg a normát és éppen a leglényegesebb, legfontosabb kérdésekben. Az irányelvek és elvi döntések anyaga az, amelynél a leginkább látszik szükségesnek a politikai elem beépítése a szakmai elem mellé. A legalizálás eszköze itt az Elnöki Tanács lehetne, amennyiben a végső soron jogot alkotó, kiterjesztő és jogot módosító megszorító értelmezés, vagy a joghézagot kitöltő normatív analógia NET-aktusban, törvényerejű rendeletben jelenne meg. Az értelmezés vonatkozásában elképzelhető lenne egy olyan megoldás is, ami a Szovjetunióban érvényesül — eszerint a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége más normatív aktusok mellett ún. „magyarázat"-ot (tolkovánie) is alkot —, ez azonban csak tovább bonyolítaná a jog megismerési formáinak amúgy is „kusza rendjét".

Könnyen vethetné szemünkre bárki, hogy a fenti megoldás üres formalizmus, hiszen önmagában az a tény, hogy a Legfelsőbb Bíróság által kidolgozott norma NET-aktusban jelenik meg, még a legkevésbé sem biztosítja az effajta jogalkotás politizáltságát, az érdekütköztetést és érdekérvényesítést, s így végül is csupán jogesztétikai igényünket elégítené ki. A törvényerejű rendelet mint forma azonban *azt a tartalmat* is jelenti, hogy annak tervezete az Országgyűlés érintett bizottságai elé kerülne, mely bizottságok elvileg alkalmasak a politikai érdekérvényesítésre. A törvényerejű rendeleti forma egyúttal azt is jelenti, hogy az Elnöki Tanács a soron következő ülésszakon köteles azt bemutatni az Országgyűlésnek, s ez határoz annak elfogadásáról. Mindebből természetszerűleg következik az is, hogy az irányelv és elvi döntés mint jogalkotási forma kiürül, s legfeljebb a bíróságok működésére, de nem ítélkező tevékenységükre vonatkozó rendelkezéseket tartalmaz.

Végül még egy megszorító megjegyzést kell tennünk. Nem arról van szó, hogy minden kérdést át kell „préselni" az államhatalmi szervek egyébként is lassan működő, s a szoros értelemben vett szakértelmet néhol nélkülöző mechanizmusán; nem a kizárólag jogalkalmazói-technikai kérdéseket érintené ez az elképzelés, hanem azokat a területeket, amelyek tágabb társadalmi-politikai relevanciával bírnak.

Mindennek azonban két irányban is nélkülözhetetlen feltételei vannak. A magyar jogrendszer fejlődésében a Kúriának hagyományosan rendkívül jelentős szerepe volt, s a Legfelsőbb Bíróság megőrizte ezt a jogalkotó súlyát az alapkodifikációt követően is. Ennek korlátozásához egyrészt az szükséges, hogy *a központi államhatalmi szervek érvényre juttassák a Legfelsőbb Bíróság „elvi irányító"* (s nem ítélkező) *tevékenysége feletti alkotmányos kontrollt;*[47] másrészről olyan *jogalkotási mechanizmust* kell kialakítani, amiben mind az államhatalmi szervek, mind pedig az államigazgatás központi szervei *képessé válnak a gyors reagálásra,* a társadalmi viszonyokban bekövetkezett változások jogi visszatükrözésére, a „társadalmi mérnökösködésre". Ez pedig többek között megkívánja legalábbis az Országgyűlés állandó bizottságainak folyamatos működését, a NET helyettesítő jogkörének korlátozását, a jogszabály előkészítő tevékenység fejlesztését és így tovább.

Ennek hiányában marad a bírói jogalkotás immár elvvé szilárduló ténye.

---

[47] A bírói jogalkotás visszaszorítására alkalmas alkotmányos kontroll garanciáinak elemzését lásd részletesen *Fűrész* Klára: A jogalkalmazói jogképződés (a bíró alkotta jog) alkotmányos kérdései napjaink szocialista fejlődésében. Jogtudományi Közlöny, 1983. 2. sz. 76—82. old.

Mavi Viktor

Az új nemzetközi gazdasági rend normatív szabályozása: illúziók és valóság

I.

Elméleti alapkérdések

A 70-es évek egyik jellemző vonása volt, hogy megindult és felgyorsult a hagyományos értékrendszerek átértékelésének folyamata, s nem csak az egyes nemzeti államokban, hanem nemzetközi szinten is. Ebben az átértékelési folyamatban a nemzetközi kapcsolatok normatív szabályozása kiemelkedő figyelmet kapott, és az Új Nemzetközi Gazdasági Rend zászlaja alatt reményteljes elképzelések, ígéretek és szabályozási kísérletek láttak napvilágot. Napjainkban senki sem vonja kétségbe, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszerében komoly törésvonalak keletkeztek, hogy új elvi alapokra kell helyezni a világ gazdasági fejlődését. Ennek felismerése tehát megtörtént, sőt konkrét elképzelések is születtek, de azok gyakorlati megvalósítása a jelenlegi körülmények között korántsem egyértelmű és egyszerű.

Az Új Világgazdasági Rend problémája a magyar szakirodalomban is egyre nagyobb figyelmet kap. Külön ki kell emelni a közgazdászok úttörő jellegű munkáját, mivel napjaink nemzetközi gazdasági kapcsolatainak legszínvonalasabb, átfogó, komplex elemzését az általuk készített tanulmányokban találhatjuk meg.[1] Az Új Nemzetközi Gazdasági Rendért folytatott harc igen összetett folyamat, „a gazdasági és politikai eszközök és törekvések kombinációját követeli meg".[2] Valóban így is van, de mint az alábbiakból kiderül, a jogi eszközök is nagyon fontos szerepet töltenek be, a jogi megoldások körül is rendkívüli éles viták alakultak ki. A magyar jogirodalomban az új világgazdasági rendről ez idáig átfogó tanulmány nem látott napvilágot, ami természetesen nem jelenti azt, hogy a magyar jogászok tanulmányaikban nem érintik a szóban forgó problémát. Arról van szó, hogy a jogi kutatások eltolódtak a részkérdések irányába (meg kell jegyezni, hogy az egyes részkérdésekről, mint pl. a GATT, UNCTAD tevékenysége, nemzetközi kereskedelmi jog problémái, a szellemi alkotások nemzetközi védelme, nagyon színvonalas tanulmányok láttak napvilágot), az általános elméleti kérdések valamilyen oknál fogva kiestek a vizsgálódások köréből. Jelenleg azonban amikor napirenden szerepel az Új Nemzetközi Gazdasági Rendre vonatkozó jogelvek és normák kodifikálása,[3] az általános kérdéseknek is nagyobb figyelmet kell szentelni. Milyen formában történjék a kodifikálás; milyen elvekre és normákra terjedjen ki a kodifikáció; milyen tartalommal kell megtölteni az egyes elveket (a méltányosság, a szolidaritás, a részvételi egyenlőség, a diszkrimináció mellőzésének, az emberiség közös öröksége elveit stb.) — mindezek aktuális jogi kérdések.

Az Új Nemzetközi Gazdasági Rend koncepciójának társadalmi gyökerei sokrétűek, amelyekre a *gazdasági, politikai* és *ideológiai* elemek összefonódása jellemző.

Gazdasági háttér

A 70-es éveket a rádöbbenés évtizedeként lehet elkönyvelni. A világ rádöbbent a rideg és kissé kegyetlen valóságra: a gazdasági jólét nélkülözhetetlen alapját képező természeti erőforrások nem kimeríthetetlenek, az emberiség e tekintetben korlátlannak hitt lehetőségei behatároltak, a világgazdasági rendszer törékeny alapokon nyugszik. G. Stoessinger azon megjegyzését, hogy a „70-es években a világon az Apokalipszis négy lovasa vágtat keresztül: az élelmiszerhiány, az energiaválság, az infláció és a demográfiai robbanás",[4] kissé túlzásnak tartjuk, de minden bizonnyal kifejez valamilyen részigazságot is. Tény, hogy a világot komoly gazdasági válság fenyegeti, és ha a világfejleményeket, különösképpen a gazdaságiakat, totalitásukban ragadjuk meg, akkor kitűnik, hogy nem egyszerűen *ciklikus* válságról van szó, hanem *strukturális* jellegűről.

Ez a rádöbbenés az egész világon érzékelhető, s az átértékelési folyamat kezdetét vette úgy a fejlett tőkés országokban, mint a szocialista és a fejlődő országokban. Így például, a 60-as években a fejlett kapitalista országokban megfigyelhető „dúskálás a jólétben" és a „korlátlan fogyasztás" eufórikus hangulatából a 70-es évek végére semmi sem maradt. A szocialista országokban szintén az ebben az időben uralkodó túlzottan optimista nézeteket (a jövőben mindenkit mindennel el tudunk látni, lehetőségeink korlátlanok) józanabb, mérsékletesebb és egyúttal figyelmeztető, a jövőbeni lehetséges nehézségekre utaló nézetek váltották fel. Úgyszintén a fejlődő országokban, az első független évtized euforikus felbuzdulását követő-

---

Mavi Viktor a jogi csoport munkatársa (Budapest).

[1] Ld.: *Bognár* József: A nemzetközi kapcsolatok új rendszeréért folyó küzdelem. Külgazdaság, 1976. 12. sz.; A világgazdasági korszakváltás és a magyarországi társadalomtudományok feladatai. Gazdaság- és Jogtudomány, 1977. 1—2. sz.; Gondolatok a fejlődés világméretű gondjairól. Közgazdasági Szemle, 1980. 11. sz.; Tanulmányok az Új Nemzetközi Gazdasági Rendről. Szerk.: *Bognár* József, Bp. 1981.

[2] *Bognár* József: i. m. a Külgazdaság, 1976. 12-i számában, 885. old.

[3] Ld.: G. A. Res. 36/107, 12 January 1982 on Progressive development of the principles and norms of international law relating to the New International Economic Order, valamint a UNITAR által közzétett „List of existing and evolving principles and norms of international law, relating to the New International Economic Order, concerning the economic relations among states, international organizations and other entities of public international law and the activities of transnational corporations. — In.: UNITAR(DS) 4.

[4] *Stoessinger*, J. G.: The Might of Nations/World Politics in Our Time/6. ed. New York, 1979. 424. old.

en, az elkeseredés és kiábrándulás hangulata vált uralkodóvá. Vagyis már a 70-es évek elején teljesen világossá vált, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszere valahol megroppant és benne egyre jobban mutatkoztak meg a diszfunkcionális hatások. Különösképpen két egymással összefüggő tényező együttes hatása járult hozzá nagymértékben ahhoz, hogy az Új Nemzetközi Gazdasági Rend fogalma megszülessen és elinduljon, sajnos, egyelőre nem lehet azt mondani, hogy világhódító útjára.

Az első tényező az, hogy a világközösség ráeszmélt, hogy azok a minden kétséget kizáróan nemes célok és elképzelések, melyek a jelenlegi világrend alapjaként kerültek rögzítésre korunk legátfogóbb és legmérvadóbb dokumentumában, az ENSZ Alapokmányában, korántsem valósultak meg teljes mértékben. Az Alapokmány kifejezetten utal arra, hogy „a nemzetközi szervezet segítségével előmozdítjuk valamennyi nép gazdasági és szociális előrehaladását",[5] és hogy az ENSZ elő fogja mozdítani: a) „az életszínvonal emelését, a teljes foglalkoztatást, valamint a gazdasági és szociális haladás és fejlődés feltételeit"; b) „a gazdasági, szociális, egészségügyi téren fennálló és ezzel kapcsolatos nemzetközi feladatok megoldását, valamint a kulturális és nevelésügyi téren a nemzetközi együttműködést."[6] Nem a mai feladatunk, hogy értékeljük az ENSZ által elért eredményeket, s azok létezését nem is vonjuk kétségbe. De ugyanakkor az is tény, hogy mind élesebben jelentkezik a „szegények és gazdagok" problémája a világközösségben, sőt a polarizálódás tovább fokozódik, mivel a nemzetközi kapcsolatokban új problémaként merült fel a „rendkívüli szegénység" és „újgazdag" országok megjelenése.[7] Már magában az a tény, hogy a „szegények" és „gazdagok" között levő szakadék állandóan növekszik,[8] hogy a világ országainak többségére a totális eladósodás árnyéka telepedett,[9] a jelenlegi világgazdasági rendszer diszfunkcionáltságának egyik kézzelfogható bizonyítéka.

A második tényező, amely jelentős hatást gyakorolt az Új Nemzetközi Gazdasági Rend fogalmának kialakulására, az az egész világot érintő társadalmi-gazdasági problémák felszínre kerülése. Teljesen egyértelművé vált, hogy a világfejlődés során a világközösség országai között új jellegű függőségi viszony alakult ki, melyre az a jellemző, hogy az egyes országok társadalmi-gazdasági és tudományos-technikai fejlődése nagy mértékben befolyásolhatja az egész világhelyzetet, mivel ez a fejlődés olyan veszélyforrásokat rejteget, melyek káros következményei nem csak az adott országban lesznek érzékelhetőek, hanem a közösség többi országát is ugyanúgy érintik. Így például, az egyes térségek demográfiai problémái, az egyes országok népesedési politikája közvetlen kihatással van a világfejlődésre. Ugyanez vonatkozik az élelmiszer- és energiaellátásra. A világközösség számára egyáltalán nem közömbös, hogy az élelmiszerben és energiában gazdag országok hogyan és milyen elvek alapján szándékoznak gazdálkodni ezekkel a javakkal, hogyan kapcsolódnak be a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszerébe. Egyes országok olyan magas tudományos-technikai fejlettségi szintet értek el, hogy radikálisan megváltoztathatják az országukban levő természeti környezetet, s egy hibás döntés vagy határozat komoly következményeket vonhat maga után nem csak az adott országra, hanem a szomszédos országokra, sőt az egész világra nézve is. Annak felismerése, hogy egy egységes világrendszerben, a kölcsönös függőségi viszonyok korszakában a világközösség fejlődését (különösen a gazdaságit) új alapokra kell helyezni, nagy mértékben hozzájárult az általunk vizsgált koncepció kialakulásához.

Politikai háttér

Egyáltalán nem tűnik újnak az a megállapítás, hogy a jelenlegi világrendszerben az országok egy olyan, közös múlttal és azonos jellegű problémákkal küszködő sajátos csoportja alakult ki, mely nem sorolható egyértelműen sem a tőkés, sem a szocialista országok körébe. Az irodalomban ezeket az országokat különféle megnevezésekkel jelölik: fejlődő országok, a gyarmati rendszer összeomlása következtében felszabadult országok, szegény országok, a Harmadik Világ országai, a Dél-hez tartozó országok, új államok stb. Akárhogyan is nevezzük őket, az minden bizonnyal tény, hogy a nemzetközi kapcsolatokban új politikai tényezőként lépnek fel, a világpolitikában sok vonatkozásban közös és egyeztetett célokat tűznek ki, egységes érdekszférát képviselnek. Legfontosabb jellemzőjük, hogy önálló nemzeti fejlődésük rendkívül rövid múltra tekint vissza (mindössze két évtizedre), történelmi okok miatt nagyon hátrányos helyzetből indultak el a nemzeti fejlődés útján (s ezért nem véletlen, hogy a világgazdasági rendszer legelmaradottabb országai), gazdasági függőségi viszonyuk a világ többi országától, különösen a volt gyarmatosító nagyhatalmaktól, a legnagyobb mértékű. Éppen ezért nem véletlen, hogy az Új Nemzetközi Gazdasági Rend fogalmának elindítói, legnagyobb hívei ezek az országok. Egy évtized eltelte sem kellett ahhoz, hogy ráeszméljenek függetlenségük illuzorikus voltára, hogy a világrendszerben a gazdasági tényezők meghatározó szerepet játszanak, hogy a politikai függetlenség közvetlenül összefügg a gazdasági függetlenséggel. Ez a magyarázata annak, hogy az Új Nemzetközi Gazdasági Rend bevezetése ezen országok olyan politikai követeléseként jelentkezik, amely arra irányul, hogy a világon kialakult gazdasági erőviszonyoknak igazságosabb jelleget adjon. A 60-as évtized végén és a 70-es

[5] ENSZ-Alapokmány preambuluma.

[6] ENSZ-Alapokmány, 55. cikkely „a" és „b" pont.

[7] Az egyes nyersanyagok és energiahordozók iránti konjunkturális kereslet éppen a fejlődő országok között okozott rendkívüli polarizálódást. Az 1980. évi adatok szerint a hagyományos olajexportáló fejlődő országok folyó fizetésmérleg aktívuma az utóbbi két egymást követő évben 115 milliárd dollár volt; ugyanakkor az olajimportáló fejlődő országok mérlege ez alatt az idő alatt 60 milliárd dolláros deficittel zárt. Ld.: International Trade 1980/81, General Agreement on Terrifs and Trade. Geneva, 1981. 4—5. old.

[8] Így például, az úgynevezett harmadik világ összes adóssága évi 12 milliárd dollárt tett ki 1960-ban, 1972-ben 30 milliárd dollárt, 1976-ban kb. 45 milliárd dollárt. Ld.: *Douglass*, B.: International Economic Justice and the Guaranteed Minimum. The Review of Politics, 1982. 1. sz. 17. old.

[9] 1980-ban csak a fejlődő országok összes külföldi adóssága elérte a 456 milliárd dollárt. Ld. részletesebben: *Abramovic*, D.: The Developing Countries after Cancun. Journal of World Trade Law, 1982. 1. sz. 3. old.; Az OECD adatai szerint 1982-ben az adós országok összes tartozása 700 milliárd dollár volt.

években, miután ezen országok politikai súlya jelentősen megnövekedett, követeléseik jogosságát az ENSZ-ben is el tudták fogadni. A fejlett tőkés országokat ez meglepetésként érte, az Új Nemzetközi Gazdasági Rend követelését politikai offenzívaként fogták fel, s élesen bírálták politikai tartalma miatt.[10]

A továbbiak során világossá vált, hogy politikai követeléseiket valamilyen nemzetközi jogi formában is rögzíteni kívánják, s részben sikerült is ezt elérniük. Így például, az olyan nemzetközi dokumentumok, mint az ENSZ Közgyűlés hatodik rendkívüli ülésszakán elfogadott nyilatkozat az Új Nemzetközi Gazdasági Rendről[11] és az ehhez fűződő akcióprogram[12], az államok gazdasági jogainak és kötelezettségeinek chartája[13] és még egy egész sor egyéb fontos nemzetközi dokumentum (amelyekről az alábbiakban szintén lesz szó) alapelvként rögzíti az Új Nemzetközi Gazdasági Rend létrehozását.

Ideológiai háttér

Egy nagyobb horderejű koncepció kidolgozásához általában megfelelő ideológiai megalapozást kell biztosítani, ami természetesen az Új Nemzetközi Gazdasági Rendre is vonatkozik. A nemzetközi kapcsolatok rendszerében a „szegények és gazdagok" problémája nagy mértékben járult hozzá ahhoz, hogy az általunk vizsgált koncepció ideológiai vetülete is kibontakozóban van. Nem állítható, hogy teljes az egyetértés az ideológiai részkérdésekben, de minden bizonnyal az ideológiai síkon jelentkező elképzelések a legérdekesebbek és legelgondolkodtatóbbak. Napjainkban egyre gyakrabban találkozunk olyan kifejezésekkel, mint a „nemzetközi társadalmi igazságosság", a „nemzetközi gazdasági igazságosság", melyek közvetlenül összefüggnek az Új Nemzetközi Gazdasági Rend fogalmával. Ezek egy teljes egészében új jelenséget jeleznek, mert a „nemzetközi" jelző ilyen vonatkozásban, ilyen szóhasználatban először fordul elő. A „társadalmi igazságosság" kérdései már nagyon régóta napirenden szerepelnek az egyes nemzeti államok keretein belül, emlékezzünk csak az első polgári forradalmak jelszavaira. Napjainkban azonban a nemzetközi kapcsolatok szintjére „emelték át" ezeket a fogalmakat, minek következtében egy sor olyan probléma merült fel, amelyekre nem könnyű egyértelmű választ adni.

A „nemzetközi gazdasági kapcsolatok igazságosságának" problémája tulajdonképpen ezen kapcsolatok igazságtalanságának észlelése következtében vetődött fel. Az úgynevezett Harmadik Világ országai ráeszméltek arra, hogy amíg a fejlett országok egyre fejlettebbek és gazdagabbak lettek, addig ők ezekhez az országokhoz képest egyre elmaradottabbakká váltak, vagyis a gazdasági szakadék közöttük mind tátongóbb lett. Ezt a jelenséget a Harmadik Világ országai igazságtalannak tartják, s ennek alapján követelik az egész világgazdasági rendszer új alapokra helyezését. Vagyis a jelenlegi helyzet igazságtalansága az, amiből az Új Nemzetközi Gazdasági Rend ideológiai megalapozása elindult. A kérdés ilyen felvetése természetesen komoly, ez idáig megoldatlan problémák forrása lett. Először is felmerült az a probléma, hogy a fejlett országok kötelesek-e segíteni a fejlődő országokat, s ha igen, akkor ez a kötelesség milyen jellegű — jogi avagy csupán erkölcsi. A fejlődő országok közös álláspontja szerint a gazdasági segítségnyújtás a fejlett országok részéről nemcsak erkölcsi kötelesség, hanem egyben nemzetközi jogi is, mivel a fejlett országokat erkölcsi adósság terheli a gyarmati kizsákmányolásért, azért, hogy a fejlett technológia alkalmazása (amit egyes fejlődő országok „az emberiség közös örökségének" tartanak)[14] következtében a magas termelékenység gyümölcseit egyoldalúan, igazságtalanul aratják le (elsősorban a fejlett országok részesülnek belőle).[15] Ugyanakkor a fejlett országok határozottan elutasítják azt a tételt, hogy őket nemzetközi jogi kötelesség terheli a fejlődő országok gazdasági megsegítése terén, mivel semmivel sem bizonyítható, hogy a gyarmati kizsákmányolás hozzásegítette őket a jelenlegi fejlettségi szint eléréséhez, s fejlettségük főként annak tudható be, hogy ezekben az országokban sikeresen összhangba tudták hozni „az erőfeszítéseket, a leleményességet és a jó szerencsét".[16]

Másodszor, maga az „igazságosság" fogalom tartalma a nemzetközi gazdasági kapcsolatok viszonylatában új, ez idáig nem észlelt vonásokat kezdett felölteni. Az új koncepció értelmében az „igazságosság" hagyományos szemlélete a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszerében (egyenrangú felek kölcsönösen előnyös kapcsolata) igazságtalansághoz vezet. A fejlődő országok szerint ennek két oka van. Egyrészt, a jelenlegi nemzetközi kapcsolatok rendszerében nem lehet egyenrangú felek kapcsolatáról beszélni, mivel az igazi konszenzus, mely a nemzetközi jogalkotás alapját képezi, csak az egyformán egyenlők és szabadok között lehetséges. Azonban napjaink nemzetközi jogára éppen az a jellemző, hogy az erős fél kényszeríti a gyengét a konszenzus megkötésére.[17] Ugyanakkor, nem egyenrangú felek között nem is jöhetnek létre kölcsönösen előnyös kapcsolatok, mivel a kölcsönös előny elve mindig az erősebbnek kedvez. S éppen ez a magyarázata annak, hogy a fejlődő országok az Új Nemzetközi Gazdasági Rend zászlaja alatt

[10] Ld.: *Sittenfield,* L.: Toward International Regulation of the Transfer of Technology? Law and Technology, 1981. 3. sz. 6. old.; *Douglass,* B. i. m. 5. old.

[11] Ld.: Declaration on the Establishment of a New International Economic Order. G. A. Resolution 3201 (S—VI) of 9 May 1974. In.: International Legal Materials, 1974. 3. sz. 715—719. old.

[12] Ld.: Programme of Action on the Establishment of New International Economic Order. G. A. Resolution 3202 (S—VI) of 16 May 1974. In.: International Legal Materials, 1974. 3. sz. 720—743. old.

[13] Ld.: The Charter of Economic Rights and Duties of States. G. A. Resolution 328 (XXIX) of 15 January 1975. In.: International Legal Materials, 1975. 1. sz. 251—261. old.

[14] Ld.: *Hürni,* B.: Codes of Conduct for Transnational Corporations: an Economic Analysis. Swiss Review of International Antitrust Law, 1982. 14. sz. 11. old.

[15] Ld.: részletesebben: *Schachter,* O.: Principles of International Social Justice. Jus et Societatis. Essays in Tribute to W. Friedmann. Marinus Nijhoff, 1979. 254—255. old.

[16] Ld.: *Douglass,* B.: i. m. 10. old.

[17] Ld.: *Fernandez,* P. V.: The Emergent World Federal Capitalist System and Its Implication for Constitutionalism. „Philippine Law Journal", 1979. 9. sz. 263. old.

a kölcsönös előny elve helyett a preferenciális bánásmód elvének bevezetését követelik.[18]

Vagyis az általánosan elfogadott értékrendszert napjainkban, úgy tűnik, megkérdőjelezik. Az ami igazságos volt, legalább is annak hittük, igazságtalan lett, a kölcsönös előny elve pedig előnytelen.

Harmadszor, már maga az a tény, hogy az általános erkölcsi, etikai és jogi fogalmakat közvetlenül kívánják alkalmazni a gazdasági szférában, összekapcsolni a gazdasági tényezőkkel (nemzetközi gazdasági igazságos árak, a társadalmi javak jogos és igazságos nemzetközi elosztása), komoly nehézségeket vet fel. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a gazdasági tényezők a nemzetközi szinten háttérbe fognak szorulni, de kétségtelenül utal arra, hogy a nemzetközi nem gazdasági tényezők szerepe és súlya növekedni fog, s a közeljövőben éppen az lesz a fő feladat, hogy a nem gazdasági fogalmak tartalmát illetően közös, mindenki számára elfogadható konszenzus alakuljon ki. Ez egyáltalán nem lesz könnyű feladat, mivel nemcsak az említett nehézségeket kell leküzdeni, hanem emellett a különböző országok, országcsoportok által képviselt különböző kulturális és jogi hagyományokat, különféle politikai koncepciókat kell egyeztetni.[19]

II.

Szabályozási kísérletek

Az Új Nemzetközi Gazdasági Rend legaktívabb hivei (a fejlődő országok) nagy elképzelésekkel és lelkesedéssel kezdtek el tevékenykedni a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszerének új alapokra helyezése érdekében. Igen széles körű javaslatok és elképzelések születtek, amelyek érintették a vámtarifákat, a kamatlábakat, a nemzetközi pénzintézetek irányítását, az árrendszereket, a multinacionális vállalatok tevékenységét, a nemzetközi tengerjogi kérdéseket, a technológiai transzfert, a szerzői jogot, az üzleti gyakorlatot korlátozó intézkedések megszüntetését stb. Vagyis olyan jelentőségű kérdések szerepeltek és szerepelnek jelenleg is napirenden, melyek új alapokon történő rendezése lényeges változást idézne elő a jelenlegi világgazdasági és világpolitikai erőviszonyokban. S éppen ez a magyarázata annak, hogy ez idáig egyetlen kérdés tekintetében sem született olyan kifejezetten jogi jellegű dokumentum, amelyben a felek konkrét jogokat és kötelezettségeket vállaltak volna. Ez, természetesen, nem jelenti azt, hogy egyes kérdések megoldásában nem történt előrelépés, de mint látni fogjuk, az érdekellentétek sajátos megoldás irányába terelték a dolgok menetét. A „hagyományos jogi keretek" elhagyása, a jogi kötelezettségek konkrét rögzítése elvének feladása (az ún. „soft law" fogalmának megjelenése) vált alapvető tendenciává. Az eddigi szabályozási kísérleteknek ha csak a formai oldalát vizsgáljuk is meg, egyből egy új jelenség szemtanúi lehetünk: a napvilágot látott tervezetek úgynevezett „magatartási kódexek" formájában jelentek meg.[20] Ezekkel kapcsolatban nemcsak a szabályrögzítési forma újszerűségéről beszélhetünk, de maguknak a kódexeknek a jogi jellege sem egyértelműen tisztázott.

Mindenesetre az tény, hogy sokak szerint a magatartáskódexek az Új Nemzetközi Gazdasági Rend normatív alapjának kibontakozását jelzik. Jelenleg a nemzetközi szakirodalomban komoly vita folyik arról, hogy milyen jelleggel kellene hogy birjanak ezek a kódexek, milyen helyet és szerepet kellene betölteniük a nemzetközi gazdasági kapcsolatok normatív szabályozási rendszerében. Két teljesen ellentétes álláspont alakult ki. A fejlődő országok jogilag kötelező erejűeknek akarják azokat tekinteni, mivel szerintük csak így lehet hatásos szabályozást elérni. Ugyanakkor a fejlett országok kifejezetten ellenzik, hogy kötelező erővel ruházzák fel őket. A fejlett országok azzal érvelnek, hogy a mai heterogén világközösségben szabályozási hatást csak „tág elvek" elfogadásával lehet biztosítani,[21] s ezek az elvek idővel nemzetközi szokásjoggá alakulhatnak át.[22] Az átalakulás lassú folyamatként fog végbemenni, és lesz egy bizonyos átmeneti időszak, ahol ún. „zebra kódexek" lesznek érvényben (vagyis olyan szabályozási rendszer, ahol kötelező és nem kötelező erejű szabályok párhuzamosan léteznek,[23] de a fejlődési folyamat végül is ahhoz vezethet, hogy egy teljesen új jellegű „transznacionális lex mercatoria" alakul ki.[24]

Tehát az Új Nemzetközi Gazdasági Rend normatív alapjának létrehozását illetően az „erősek" (fejlett országok) és a „gyengék" (fejlődő országok) különböző módon akarják biztosítani. A fejlődő országok az ún. „hard law" bevezetését követelik, vagyis a jogilag kötelező szabályozást tartják a legcélravezetőbb megoldásnak. Ugyanakkor a fejlett országok az ún. „soft law" bevezetésért szállnak síkra, vagyis a problémák megoldását, szerintük, elvi szinten, általános, jogilag nem kötelező elvek elfogadásával kell elkezdeni, és csak a későbbiek során lehet szó arról, hogy ezeket az elveket jogilag is kötelező nemzetközi és nemzeti törvényhozási források részévé tegyék.

A fejlett országok képviselői azzal próbálják magyarázni a jogilag nem kötelező erejű magatartáskódexek bevezetésének célszerűségét, hogy a nemzetközi szerződések formájában történő szabályozás túlságosan bonyolult eljárást jelent, az aláírás, a ratifikálás, a nemzeti törvényhozások megfelelő módosítása sok időt venne igénybe,[25] hogy a nem kötelező erejű kódex

[18] Ld.: *Horn,* N.: Normative Problems of a New International Economic Order. „Journal of World Trade Law", 1982. 4. sz. 340. old.

[19] Ld.: *Horn,* N.: i. m. 348—350. old.

[20] A magatartáskódexek a 70-es években rendkívül népszerű vé váltak. A különböző nemzetközi és nemzeti szervezetek, sőt egyes multinacionális vállalatok is hasonló kódexeket tettek közzé. Csak a kormányközi szinten elfogadott kódexek száma eléri a tízet. Ld.: *Grosse,* R.: Codes of Conduct for Multinational Enterprises. Journal of World Trade Law, 1982. 2. sz. 419. old.

[21] Ld.: *Laing,* E. A.: International Business. 1980. 3. sz. 747. old.

[22] *Baade,* H. W.: The Legal Effects of Codes of Conduct for Multinational Enterprises. In.: Legal Problems of Codes of Conduct for Multinational Enterprises (a továbbiakban: Legal Problems of Codes of Conduct), Edited by Horn, N., Kluwer/Deventer, 1980. 11. old.

[23] Uo.: 14. old.

[24] *Horn,* N.: Codes of Conduct for Multinational Enterprises and Transnational Lex Mercatoria: An International Proces of Learning and Law-making. In.: Legal Problems of Codes of Conduct, 59. old.

[25] *Thompson,* D.: The UNCTAD Code on Transfer of Technology. Journal of World Trade Law. 1982. 4. sz. 317. old.

is megfelelő hatást képes elérni,[26] legfőképpen azzal, hogy bizonyos eljárásokat a világközösség jóváhagyása alapján lehetne lefolytatni, továbbá, megfelelő alapot nyújtana a nemzeti politika kialakításához és nevelő hatást is ki tudna fejteni.[27]

Az alábbiakban szemléltetésképpen négy kérdéscsoportra vonatkozó szabályozási megoldást mutatunk be abból a célból, hogy átfogó képet adjunk az ez idáig tett erőfeszítésekről és nézeteltérésekről. A választás azért esett éppen ezekre a kérdésekre, mert viszonylatukban bizonyos mértékben egységes állásfoglalás alakult ki, s ennek megfelelően nagyjából — a megoldásra váró vitás részkérdések meghagyásával — egyeztetett tervezetek láttak napvilágot, valamint azért is, mert ezek a javasolt megoldások a legismertebbek a szakirodalomban. Természetesen az általunk vizsgált kérdéseken kívül eső szabályozási megoldások szintén érdekes jelenségeket takarnak, s egyértelműen bizonyítják, hogy a gazdaságilag elmaradott országok hátrányos helyzetének megszüntetésére történtek bizonyos pozitív lépések. Így például: a GATT keretein belül erőteljesebben folyik a fejlődő országok támogatása jogi eszközökkel.[28] A nemzetközi kereskedelemre vonatkozó jogszabályok egységesítése során a résztvevők úgyszintén kénytelenek voltak figyelembe venni a fejlődő országok érdekeit.[29] Korunk legátfogóbb nemzetközi jogi kodifikációja, az új nemzetközi tengerjogi egyezmény[30] bizonyítja, hogy a kodifikálás során a fejlődő országok érvényesíteni tudták törekvéseiket. Az egyezményben tucatszám találhatók olyan rendelkezések (hogy csak egy párat említsünk, 61, 70, 82, 140, 148, 150, 152, 160, 164, 203, 204, 244, 266, 271, 272, 274, 275 cikkelyek), melyek ezen országcsoport érdekeinek fokozott védelmét szolgálják.

Tehát a következő problémákról lesz szó: a multinacionális vállalatok tevékenységének nemzetközi szabályozása, a technológiai transzfer, az üzleti tevékenységet korlátozó gyakorlat problémája, a korrupciónak nemzetközi kereskedelemből való kiiktatásával kapcsolatos kérdések.

1. Az üzleti tevékenységet korlátozó gyakorlat megszüntetése

Az utóbbi időben a világkereskedelemre károsan kiható nem vámjellegű akadályok a figyelem középpontjába kerültek, s olyan nemzetközi szervezetek napirendjén szerepelnek mint a UNCTAD, GATT, OECD, az ENSZ transznacionális vállalatokkal foglalkozó bizottsága.[31] A probléma tulajdonképpen már a Nemzetszövetségben is felmerült, amikor az a nemzetközi kartellek tevékenységének nemzetközi felügyeletéről próbált megfelelő dokumentumot kidolgozni,[32] de ez kevés sikerrel járt. A későbbiekben az OECD is foglalkozott a problémával, s a multinacionális vállalatok tevékenységéről szóló, 1976-ban elfogadott irányelvekben[33] (8. pont) közvetlenül szó van arról, hogy a korlátozó gyakorlatoktól tartozkodni kell. A szervezetnek van egy külön bizottsága is, mely kifejezetten a korlátozó gyakorlatok problémájával foglalkozik. Komolyabb jelentősége e bizottság tevékenységének nincs, mivel a szervezethez hasonlóan csak ajánló jellegű határozatokat hozhat. Így például, főbb vonalakban felvázolta a korlátozó gyakorlatok körét, adatokat gyűjt és bocsát rendelkezésre a gyakorlatot illetően, javaslatokat tesz a versenyjog nemzetközi szinten történő szabályozására.[34]

Legbehatóbban a UNCTAD foglalkozott a problémával. Már 1972-től kezébe veszi az ügyet, s ez irányú tevékenységét három fő területen végzi: 1. az üzleti tevékenységet korlátozó gyakorlatra vonatkozó adatok gyűjtése, rendszerezése és széles körű terjesztése; 2. mintaszabályzat kidolgozása az egyes államok nemzeti törvényhozásának megalkotásához; 3. nemzetközi kódexek kidolgozása.[35]

A legnagyobb figyelmet a nemzetközi kódexek kidolgozására irányuló erőfeszítések vonták magukra, érthetően, hiszen egy ilyen kódex elfogadásának lenne a legnagyobb gyakorlati jelentősége. A tervezet végül is elkészült és 1980. április 22-én az ENSZ égisze alatt megrendezett konferencia résztvevői jóváhagyták,[36] és utána 1980. december 5-én az ENSZ Közgyűlése szintén elfogadta a tervezetet.[37] Azonban négy nagyon fontos kérdés megoldatlan maradt, éspedig: milyen esetekben engedhetők meg kivételek a tervezetben elfogadott elvek és szabályok alól; eltérő bánásmódban kell-e részesíteni a fejlődő országok vállalatait; kötelező jelleggel fognak-e bírni az elfogadásra kerülő kódex szabályai; milyen szerepe lesz a UNCTAD-nak a kódex életbe léptetése során.[38]

Az üzleti tevékenységet korlátozó gyakorlat meghatározása a „B" fejezet 1. §-ában található: „a vállalatok olyan cselekedete, illetve viselkedése, melynek következtében jogtalanul tesznek szert piaci erőfölényre és élnek vissza azzal, korlátozzák a piac hozzáférhetőségét, illetve más módon akadályozzák a piaci

[26] Ld.: *Sanders,* P.: Implementing International Codes of Conduct for Multinational Enterprises. American Journal of Comparative Law. 1982. 2. sz. 243. old.

[27] Ld.: *Fatouros,* A. A.: The Un Code of Conduct on Transnational Corporations: a Critical Discussion of the Frist Drafting Phase. In.: Legal Problems of Codes of Conduct, 108. old.; *Vaghts,* D. F.: Multinational Corporations and International Guidelines. Common Market Law Review, 1981. 4. sz. 471. old.

[28] Ld.: *Nyerges* János: Az „új világgazdasági rend" és a GATT. Külgazdaság, 1977. 5. sz. 323—330. old.; *Mádl* Ferenc: A 80-as évek nemzetközi gazdasági kapcsolatainak jogi problémái (a GATT korlátai) magyar szemmel. Jogtudományi Közlöny, 1983. 4. sz. 249—250. old.

[29] A nemzetközi adásvételi konvenció kidolgozása során felmerült Észak—Dél ellentétek ismertetését ld.: *Eörsi* Gyula: Az 1980. évi bécsi nemzetközi adásvételi konvenció margójára és ürügyén. Állam- és Jogtudomány, 1981. 1. sz. 20—23. old.

[30] Az egyezmény szövegét ld.: International Legal Materials, 1982. 6. sz. 1261. old.

[31] Ld.: *Brewer,* T. L.: International Regulation of Restrivtive Business Practice. Journal of World Trade Law, 1982. 2. sz. 108. old.

[32] Ld.: *Czako* I. M.: The Set of Multilaterally Agreed Equitable Principles and Rules for the Control of Restrictive Business Practices. Law and Policy in International Business, 1981. 1. sz. 315. old.

[33] OECD Guidelines for Multinational Enterprises. Adopted on June 21, 1976. International Legal Materials, 1976. 4. sz. 969—977. old.

[34] Ld.: *Brewer,* T. L.: i. m. 114. old.

[35] Uo.: 109. old.

[36] The Set of Multilaterlly Agreed Equitable Principles and Rules for the Control of Restrictive Business Practices. U. N. Doc. TD/RBP/Conf. (10. para. 1—2./1980/. — In.: International Legal Meterials, 1980. 3. sz. 813—835. old.

[37] G. A. Res. 3563., of December 5, 1980.

[38] Ld.: *Czako* J. M.: i. m. 320. old.

versenyt, s amelyek károsan befolyásolják vagy befolyásolhatják a nemzetközi kereskedelmet, különösen a fejlődő országok kereskedelmét és ezen országok gazdasági fejlődését, illetve amelyek a vállalatok között létrejövő formális, nem formális, írott vagy íratlan szerződések és megállapodások következtében ugyanezt az eredményt váltják ki". A tervezet külön szól a szabályozás céljáról, a nemzetközi kereskedelem általános elveiről, a vállalatok kötelességeiről, a nemzeti és nemzetközi törvényhozás fejlesztéséről, a korlátozó tevékenység elleni erőfeszítések nemzetközi összehangolásáról.

A GATT ezen a téren különösebb sikereket nem ért el. Tulajdonképpen csak a 70-es évek közepén, a nemzetközi kartelltevékenység elemzésével összefüggésben merült fel a probléma, de akkor is csak abban a vonatkozásban, hogy milyen irányban fejlődjön az egyes államok nemzeti törvényhozása és hogyan alkalmazható az a nemzetközi kereskedelemben.[39]

A jövő szemszögéből nézve az üzleti tevékenységet korlátozó gyakorlat szabályozását elsősorban nemzetközi szinten kell megoldani, mivel a nemzeti szinten történő szabályozás (OECD és GATT javaslatok) komoly nehézségekbe ütközik. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy az egyes országok kifejezetten pragmatikus szemszögből közelítik meg a problémát és amennyiben a szabályozás károsan befolyásolhatja nemzeti érdekeiket, akkor egyszerűen nem hajlandók engedményeket tenni. Ugyanakkor objektív nehézségek is felmerülnek abból eredően, hogy a monopóliumok a nemzetközi kereskedelemben olyan hatalmas gazdasági erőfölénnyel rendelkeznek, hogy egyes országok képtelenek felvenni velük a harcot. Ezért mindenképpen a UNCTAD kezdeményezése látszik a legcélravezetőbbnek. Ezzel kapcsolatban a szocialista országoknak meg kell adniuk minden támogatást e szervezetnek, mert a minket is érintő „károsító magatartási formákat fogja ellenőrizni és korlátok közé szorítani".[40]

2. *A multinacionális vállalatok tevékenysége*

Az Új Nemzetközi Gazdasági Rend kialakítására irányuló erőfeszítések során a legnagyobb figyelmet a multinacionális vállalatok kapták. Ez egyáltalán nem véletlen, hiszen éppen az új koncepció legaktívabb hívei, a fejlődő országok érdekeltek a leginkább abban, hogy ezen vállalatok tevékenységét valamilyen jogi keretek közé szorítsák. A multinacionális vállalatok problémája a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban, természetesen, nem a 70-es években merült fel, s ráadásul annyira összetett, hogy azt egy cikk keretei között képtelenség lenne átfogóan érzékeltetni. De célunk nem is ez, hanem annak bemutatása, hogy milyen megoldások találhatók a különböző szervezetek által kidolgozott magatartáskódexekben. Három magatartáskódexet szándékozunk részletesebben elemezni: az OECD által 1976-ban elfogadott „Irányelveket a multinacionális vállalatok részére",[41] az ILO által 1977-ben jóváhagyott „Háromoldalú nyilatkozatot a multinacionális vállalatokra és a szociális politikára vonatkozó elvekről",[42] valamint az ENSZ által készítendő magatartáskódexet.[43]

OECD

A szervezet által elfogadott irányelvek alkotják az első olyan magatartási szabályrendszert, amit kormányközi szinten fogadtak el a multinacionális vállalatok tevékenységének szabályozására. A probléma 1967 óta szerepelt a szervezet napirendjén, s végül is 1976-ban készült el a végleges tervezet. A dokumentum első része olyan általános kérdéseket rögzít, mint: az irányelvek jogilag nem kötelezőek; minden államnak jogában áll, hogy a nemzetközi joggal és az általa kötött nemzetközi szerződésekkel összhangban saját belátása szerint szabályozza a multinacionális vállalatok tevékenységét; az irányelvek alkalmazásához nem szükséges jogilag pontosan meghatározni a multinacionális vállalatot; az irányelveknek nem az a célja, hogy a multinacionális és a nemzeti vállalatok részére külön bánásmódi elveket vezessen be, hanem az, hogy a mindenki által elfogadható tisztességes üzleti kapcsolatot tükrözze.

A dokumentum második részében a multinacionális vállalatok magatartására tartalmaz előírásokat. Így például, rögzítésre került az az általános elv, hogy ezen vállalatok kötelesek tevékenységük során figyelembe venni azon országok általános politikai és gazdasági célkitűzéseit, ahol tevékenységüket folytatják, az ipari és regionális fejlődési tendenciákat, a környezetvédelemmel, innovációval, technológiai transzferrel összefüggő problémákat. Tiltva van a helyi közalkalmazottak megvesztegetése, a politikai pártok és szervezetek anyagi támogatása. Rendszeresen, évente legalább egyszer kötelező adatokat közzétenni a vállalat tevékenységéről (szervezeti felépítés, leányvállalatok tevékenysége, áruforgalmazás, új beruházások, az alkalmazottak száma stb.). Ezenkívül szó van a tisztességes verseny szabályainak betartásáról, pénzügyekről (adóztatás), a vállalatnál dolgozók érdekvédelméről (szakszervezetek tevékenységének megengedése, kollektív szerződések), tudományos-technikai kérdésekről. Az irányelvek gyakorlati megvalósításának biztosítása külön mechanizmus segítségével történik.[44] A tagországok kormányai kétévente jelentést tesznek közzé az OECD-ben a multinacionális vállalatok tevékenységéről, folyamatosan megvitatják az irányelvek alkalmazásának gyakorlatát az e célból létrehozott „Nemzetközi beruházási és a multinacionális vállalatok tevékenységét felügyelő" bizottságban. Ezenkívül lehetőséget biztosítottak a multinacionális vállalatoknak arra, hogy az irányelvekkel összefüggő észrevételeiket közöljék a szervezettel.

[39] Ld.: *Brewer,* T. L.: i. m. 115. old.

[40] Ld.: *Mohi* Csaba: A korlátozó üzleti gyakorlatok joga. Jogtudományi Közlöny, 1981. 3. sz. 189. old.

[41] OECD Guidelines for Multinational Enterprises. In.: International Legal Materials, 1976. 4. sz. 969—977. old.

[42] Tripartite Declaration of Principles Concerning Multinational Enterprises and Social Policy of November 16, 1977. In.: International Legal Materials, 1978. 2. sz. 422—430. old.

[43] Ld.: *Fatouros,* A. A.: i. m. 103—125. old.

[44] Ld.: *Sanders,* P.: i. m. 244—245. old.

ILO

A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet kezdeményezése alapján az egyes országok kormányainak, munkaügyi szervezeteinek és munkáltatói csoportjainak közös erőfeszítései eredményeképp 1977. november 16-án napvilágot látott az ún. Háromoldalú Nyilatkozat.[45] Ez a magatartáskódex kizárólag szociális jellegű kötelezettségeket állapít meg a multinacionális vállalatok részére.

A Nyilatkozat elismerően szól a vállalatok szerepéről a gazdasági életben és külön kiemeli, hogy azok jelentősen elősegíthetik a gazdasági fejlődést és a társadalmi jólét biztosítását. Külön szó esik arról, hogy a Nyilatkozat részeseinek tiszteletben kell tartaniuk az államok szuverenitását, nemzeti törvényhozásuk szabályait, megfelelő módon figyelembe kell venniük a helyi üzleti gyakorlatot és ugyanakkor tiszteletben kell tartaniuk a nemzetközileg elfogadott normákat. Ugyanúgy mint az OECD által elfogadott irányelvek értelmében is, a multinacionális vállalatoknak figyelembe kell venniük azon országok általános gazdasági és politikai célkitűzéseit, ahol tevékenységüket folytatják. Az általánosan elfogadott üzleti gyakorlat az irányadó és semmi esetre sem kell arra törekedni, hogy különböző bánásmódban részesüljenek a multinacionális és a nemzeti vállalatok. A multinacionális vállalatok a fejlődő országokban is kötelesek részt venni a foglalkoztatási problémák megoldásában, egyenlő feltételeket biztosítani, előmozdítani a dolgozók megfelelő szakképzettségének fejlesztését, megfelelő élet- és munkakörülményeket biztosítani a vállalat tevékenységében részt vevő helyi lakosságnak. Az alkalmazottak fizetése nem lehet kevesebb, mint azoké, akik hasonló jellegű munkakört töltenek be az adott ország nemzeti vállalatainál. Megfelelő figyelmet kell fordítaniuk a munkabiztonsági intézkedésekre, különösen az egészségvédelemre. A nyilatkozat külön kiemeli, hogy nem szabad gátolni a dolgozók érdekvédelmi szervezeteinek (szakszervezetek) kialakítását a vállalatnál, a kollektív szerződésekben a legteljesebb mértékben biztosítani kell az alkalmazottak érdekvédelmét.

Az ILO 1980-ban utólag jóváhagyta a nyilatkozat felügyeletére vonatkozó eljárást (follow-up procedure), melyben arról van szó, hogy milyen módon kell értelmezni a nyilatkozat rendelkezéseit, és hogyan és kinek kell továbbítani a nyilatkozat alkalmazásával összefüggő tapasztalatokat.[46] A rendelkezés értelmében ebből a célból a Nemzetközi Munkaügyi Szervezeten belül egy állandó bizottságot hoznak létre, s az érintett országok kormányai évente kötelesek beszámolni e bizottságnak a vállalatokkal és a munkások érdekvédelmi szervezeteivel folytatott megbeszélésekről (konzultációkról).

ENSZ

A különböző magatartáskódexek kidolgozásába aktívan bekapcsolódott az ENSZ is. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a szervezeten belül egyre nagyobb szerepet játszanak a fejlődő országok. A 70-es években, amikor a nyersanyagok iránti kereslet egyre fokozódott, a piac utáni hajsza és az olcsóbb munkaerő keresése döntő tényezővé vált a gazdasági versenyben, a multinacionális vállalatok kénytelenek voltak egyre határozottabban a fejlődő országok irányába orientálódni. Teljesen egyértelművé vált, hogy ilyen körülmények között ezen vállalatok tevékenysége egyre komolyabb veszélyforrást jelent a fejlődő országok szuverenitására nézve.[47] Éppen ezért nem véletlen, hogy a fejlődő országok el tudták érni, hogy az ENSZ is napirendre tűzze a probléma megoldását.

Az úgynevezett ENSZ-magatartáskódex (UN Code of Conduct) kidolgozásával az ENSZ multinacionális vállalatokkal foglalkozó bizottságát bízták meg, melynek keretében 1977-től folytatódnak az erőfeszítések egy átfogó kódex kidolgozására.[48] A kódextervezet teljes szövege ez idáig nem készült el, de 1979-ben a bizottság elnöke közzétette az alapszabályok első változatát, melynek elemzése és értelmezése mind a mai napig folyamatban van.[49] Ezidáig a leendő tervezet 78 cikkelye készült el, melyek közül negyven vonatkozásában született egyetértés.[50] Azonban nagyon fontos kérdések függőben maradtak. Ide sorolható elsősorban a kódex jellege (kötelező avagy csupán ajánló jelleggel bírjon?), a fejlődő országok kötelezettségeinek tisztázása a multinacionális vállalatok tevékenységével kapcsolatban, az információközlési kötelezettségekkel összefüggő kérdések (milyen terjedelemben és milyen jellegű adatokat kötelesek a multinacionális vállalatok a fejlődő országok rendelkezésére bocsátani?).[51]

3. Technológiai transzfer

A modern tudományos-technikai fejlődés eredményeinek felhasználása, illetve az erre vonatkozó szabályozási megoldások komoly problémaként jelentkeznek az egyes államok nemzeti törvényhozásában is, de még nagyobb nehézségek mutatkoznak a nemzetközi szabályozás terén. A tudományos és technológiai eredmények hozzáférhetőségének biztosítása a nemzetközi kapcsolatokban az Új Nemzetközi Gazdasági Rend egyik legfontosabb alapelveként szerepel, s a fentiekben idézett akcióprogram kifejezetten utal arra, hogy a technológiai transzfer szabályozására magatartáskódexet kell kidolgozni.

A fejlődő országok voltak a legaktívabb kezdeményezői a magatartáskódex elfogadásának. Ez érthető is, ha figyelembe vesszük sajátos helyzetüket a mai világgazdasági rendszerben. Abból az alaptézisből indulnak ki, hogy a technológia „az emberiség közös örökségét" képezi, s ezért mindenki számára egyenlően biztosítani kell az ahhoz való hozzáférhetőséget.[52] Ezenkívül azzal érvelnek még, hogy a techno-

[45] Ld.: részletesen: *Günter,* H.: The Tripartite Declaration of Principles (ILO): Standards and Follow-up In.: Legal Problems of Codes of Conduct. 155—176. old.

[46] Ld.: *Sanders,* P.: i. m. 247. old.

[47] Ld.: *Layton,* D. W.: Japan and the Introduction of Foreimn Technology: a Blueprint for Less Developed Countries? In.: Standford Journal of International Law, 1982. 1. sz. 212. old.

[48] Ld.: *Sanders,* P.: i. m. 242. old.

[49] Ld.: *Fatouros,* A. A.: i. m.

[50] Ld.: Bulletin of Legal Developments, 1982. 11. sz. 118. old.

[51] Uo.: 119. old.

[52] Ld.: Bettina *Hürni:* i. m. 11. old.

lógia megvásárlása túlságosan költséges, hogy jelenleg a transzfer feltételei túlságosan kemények, továbbá, hogy a technológia átadása igazságtalan megkötésekkel történik.[53] A nyugati szerzők is elismerik, hogy a fejlődő országok bizonyos mértékben a „technológiai gyarmatosítás" áldozataivá váltak, amiben közrejátszott az, hogy megfelelő tapasztalat hiányában sok esetben valutatartalékaikat nem a megfelelő technológia megvásárlására költötték, a külföldi technológia felhasználása megkésve történt.[54] A fejlődő országok technológiai elmaradottságában, illetve a technológiavásárlás rendkívüli költségességében az is szerepet játszik, hogy az általuk megvásárolni szándékozott technológiát a fejlett országok profit-jellegű gazdaságára „szabták", s ezért mielőtt azt alkalmazni tudnák, jelentősen „módosítani" kell a fejlődő országok helyi körülményeinek megfelelően.[55]

Ugyanakkor, a fejlett országok, akik a nemzetközi technológiai transzferben alapvetően a multinacionális vállalatok által vannak képviselve, határozottan ellenzik azt a tézist, miszerint a technológia „az emberiség közös öröksége", s magas árát a nemzetközi piacon azzal magyarázzák, hogy a technológia fejlesztése a fejlett országoknak is nagy megterhelést jelent és jelentős erőforrások bevetését igényli. A kutatás és fejlesztés területén kb. 50-szer többet ruháznak be a fejlett országok mint a fejlődők.[56]

A technológiai transzferre vonatkozó nemzetközi szabályok kidolgozásával az ENSZ szakosított szervei közül a UNCTAD foglalkozik a legátfogóbban. Habár a probléma az ENSZ Közgyűlés napirendjén is szerepelt, s több olyan határozatot találhatunk, melyekben a transzferre vonatkozó elvi döntések is szerepelnek. Így például, a fejlett országoknak elő kell segíteniük a tudományos és technológiai infrastruktúra kialakítását a fejlődő országokban, közre kell működniük regionális technológiai adatbankok létrehozásában, melyek arra hivatottak, hogy megkönnyítsék a fejlődő országok számára a hozzáférést a modern technológiához és annak adaptálását a helyi körülményekre.[57]

A UNCTAD keretében működő kormányközi szakértői csoport, mely kizárólagosan a technológiai transzfer problémáival foglalkozik, már 1975-ben arra az álláspontra jutott, hogy célszerű lenne kidolgozni egy nemzetközi magatartáskódexet.[58] Tervezetének megvitatása már 1976-ban megkezdődött a UNCTAD-ban,[59] s több ülésezés eredményeképp 1980-ban megszületett a kódextervezet általános szövege.[60]

A tervezet jelenleg 8 fejezetből áll (az alkalmazandó jogról szóló fejezet és az egyéb rendelkezések még nem kerültek kidolgozásra), melyekben olyan alapvető kérdésekről van szó, mint a technológia transzfer (1.2.), illetve a nemzetközi technológiai transzfer fogalma, a kódex céljai és elvei, a technológiai transzferre vonatkozó nemzeti szabályozás, a technológiai transzfer terén alkalmazandó általános üzleti gyakorlatok köre (4. fejezet), a garanciák rendszere és a felelősség, a fejlődő országok különös bánásmódban való részesítése, kormányközi együttműködési formák, a kódex rendelkezéseinek végrehajtási mechanizmusa. Annak ellenére, hogy a kódextervezet nagyon sok kérdésről csak általánosságban szól, elvi jellegű szabályozást javasol, az egyes fejezetekben található szabályok gyakorlati megvalósítása — gondolunk itt elsősorban a technológiai transzfer területén alkalmazásra javasolt üzleti gyakorlatokra és a fejlődő országoknak nyújtandó kedvezményekre — komoly pozitív eredményekkel járna, jelentős változásokat hozna a jelenlegi transzferrendszerben. Nem tűnik azonban valószínűnek, hogy a kódex által előírt szabályozási megoldások a közeljövőben a gyakorlatban is megvalósulnának, mivel a fejlett országok jelen esetben is csak irányelvek formájában, ajánló jellegű szabályokként szándékoznak azokat kezelni.

A kódex rendelkezéseinek gyakorlati megvalósítására lényegében a többi magatartáskódexekben elfogadott végrehajtási mechanizmust írják elő. A UNCTAD keretén belül a technológiai transzfer kérdéseivel külön bizottság foglalkozik, mely évente legalább egyszer ülésezik. A bizottság funkciói közé tartozik, hogy fórumként szolgáljon a tagállamok részére, ahol megvitathatják a kódex alkalmazásával összefüggő kérdéseket; rendszeres kutatásokat végezzen a technológiai transzfer problémáiról és azok eredményeit széles körben terjessze; vegye figyelembe az ENSZ szervezetei által készített tanulmányokat és jelentéseket, különös tekintettel az UNIDO és a WIPO tevékenységére, az információgyűjtés és -terjesztés, nemzetközi fórumok szervezése a technológiai transzfer megvitatása érdekében stb. Ezenkívül a bizottságnak jogában áll különböző kisegítő tevékenységet folytató szervezeteket létrehozni. A bizottság titkárságának teendőit a UNCTAD titkársága látja el, amely szintén rendelkezni fog információgyűjtési és tanácsadási funkciókkal.

4. Korrupciós gyakorlatok kiiktatása a nemzetközi üzleti életből

A megvesztegetések, az ún. csúszópénzek felajánlása általános jelenség a transznacionális vállalatok nemzetközi kereskedelmi kapcsolataiban. Ez a gyakorlat különösen a fejlődő országokat érinti hátrányosan. A rendkívül erős konkurrencia arra kényszeríti ezeket a vállalatokat, hogy új piacok megszerzése érdekében minden lehetőséget kihasználjanak, így a korrupció fontos szerepet tölt be gyakorlatukban. Mivel az egyes fejlődő országok egyedül, csupán nemzeti törvényhozásuk segítségével nem képesek felvenni a harcot a gazdasági erőfölényben levő transznacionális vállalatokkal, sokan úgy gondolták, hogy a korrupciós gyakorlatok problémáját nemzetközi szinten, nemzetközi szerződés megkötésével célszerű megoldani.

---

[53] Ld.: *Thompson,* D.: i. m. 312. old.

[54] Ld.: *Layton,* D. W.: i. m. 172. old.

[55] Uo.: 173. old.

[56] *Hürni,* B.: i. m. 11. old.

[57] Ld.: G. A. Res. (3362) (S—VII) of 16 September 1975 On Development and International Cooperation; G. A. Res. (3507) (XXX) of 27 January 1976 On Institutional Arrangements in the Field of the Transfer of Technology. In.: International Legal Materials 1976. 1. sz. 177—179. old.

[58] Ld.: *Thompson,* D.: i. m. 312. old.

[59] Ld.: *Sittenfield,* L.: i. m. 7. old.

[60] Ld.: Draft International Code of Conduct on the Transfer of Technology as of 6 May 1980. — TD(Code TOT)25. In.: International Legal Materials, 1980. 3. sz. 773—812. old.

A probléma megoldását 1975-től kezdve az ENSZ vette a kezébe. Első lépésként a Közgyűlés fogadott el határozatot a korrupció leküzdéséről,[61] melyben azokról a korrupciós gyakorlatot érintő elvi kérdésekről van szó, amelyekkel a későbbiekben szintén az ENSZ által kidolgozott multilaterális nemzetközi szerződéstervezet alapját képezik. A határozat többek között elítéli a korrupció minden formáját; megerősíti minden egyes állam azon jogát, hogy megfelelő korrupcióellenes törvényhozást alkosson és hogy a nemzeti törvényhozás alapján eljárást indítson a korrupciós gyakorlatokat alkalmazó multinacionális vállalatok ellen; felhívja a kormányokat, hogy folytassanak két- és sokoldalú tapasztalatcserét a korrupciós gyakorlatok terén, hogy ítéljék el és indítsanak eljárást a korrupción rajtakapott vállalatok ellen.

A multilaterális szerződéstervezet kidolgozását már 1976-ban elkezdte az ECOSOS által létrehozott ad hoc bizottság. 1978-ban készítette el az első tervezetet,[62] de a vitás kérdések megoldása érdekében az ECOSOS egy újabb kormányközi bizottságot hozott létre, amely végül is 1979-ben közzétette a végleges tervezetet.[63] A tervezet meghatározza a korrupció fogalmát, a vétkes személyek büntetőjogi felelősségre vonásának módját, a nemzeti bíróságok joghatóságát, a tagállamok kötelezettségeit, a szerződés végrehajtását elősegítő mechanizmust (információ- és tapasztalatcsere, kölcsönös segítségnyújtás), a korrupcióban vétkes személyek kiadatásának módját.[64]

Ennek a szabályozási megoldásnak az a sajátossága, hogy az érdekelt államok nem irányelvek megállapításával próbálkoznak, hanem egy kötelező erejű, sokoldalú nemzetközi szerződés megkötésével. Megfelelő konszenzus esetén ez a megoldás lenne a leghatásosabb. Jelenleg azonban nagyon valószínűtlennek tűnik, hogy a konkrét jogokat és kötelezettségeket rögzítő tervezet egyhamar életbe is lép. Egyesek kifejezetten hibás lépésnek tartják ezt a megoldást, mivel az ún. „hard law" bevezetésére irányuló erőfeszítéseket, a megfelelő konszenzus hiányában, időpazarlásnak tekintik.[65] Vagyis jelen esetben az a paradox helyzet figyelhető meg, amikor egy kötelező erejű szerződés bevezetése nem lehetséges, mivel a felek nem hajlandók vállalni a konkrét jogok és kötelezettségek következményeit, de ugyanakkor, ha az erőfeszítések más formában történnek — irányelvek meghatározása révén — akkor sem várhatók komoly eredmények, mert az irányelvek megvalósítását, kikényszerítését nem lehet biztosítani, realizálódásuk a felek önkényes akaratától függ.

Egyidejűleg az ENSZ-szel a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara is napirendre tűzte a korrupció problémájának megoldását a nemzetközi kereskedelemben — a Kamara e célból alakult bizottsága 1976-ban kezdett el tevékenykedni — s 1977-ben közzétette a korrupció elleni küzdelemre vonatkozó szabályzatát.[66] Azonban ennek a dokumentumnak sincs különösebb jelentősége, mivel ez egy nem kormányközi nemzetközi szervezet ajánló jellegű szabályzata, ami a felekre nézve jogilag nem kötelező.

Konklúziók

Az integrálódási folyamatok a jelenlegi világrendszerben rendkívüli gyorsasággal fejlődnek, s már jelenleg is olyan szintet értek el, hogy az egyes országok fejlődése, jóléte és a világgazdasági együttműködés között közvetlen függőségi viszony alakult ki. Az egyes országok nemzetgazdasága egyre jobban „beágyazódik" a világgazdaságba, amiben azonban rendkívül komoly törésvonalak keletkeztek. Annak érdekében, hogy az utóbbiban a széttöredezési folyamatot megállítsák, hogy azt igazságosabb és biztonságosabb alapokra helyezzék, a leginkább érintett országok kezdeményezésére egy új koncepció — az Új Nemzetközi Gazdasági Rend — látott napvilágot. Sőt már kialakulóban vannak azon erőfeszítések első eredményei, melyek az új világgazdasági rend normatív alapját hivatottak létrehozni. Ha normatív szemszögből vizsgáljuk az eddig elért eredményeket, akkor mindennemű elfogultság nélkül azt lehet mondani, hogy azok nagyon szerények. Ennek, természetesen, nem az az oka, hogy maguk az erőfeszítések voltak szerények (valójában óriási szellemi és anyagi befektetések történtek), vagy hogy az erőfeszítéseket nem a megfelelő irányba terelték, illetve hogy nem megfelelő hozzáértéssel láttak hozzá a probléma megoldásához. Egyszerűen arról van szó, hogy az új koncepció hívei nem egészen reális módon értékelik a jogi szabályozás lehetőségeit, bizonyos mértékben a csábító illúziók áldozataivá váltak, a jogra azt akarják ráerőszakolni, amit az a jelenlegi körülmények között nem bír el. A világközösség mai megosztottsága, a gazdasági, politikai és ideológiai érdekek ellentéte túlságosan nagy teher ahhoz, hogy a jogi szabályozás azt elbírja, s nem csak hogy elbírja, de hogy jelentős változásokat idézzen elő, új elveket vezessen be mindenki számára elfogadható nemzetközi jogi konszenzus formájában. Hisz a normatív szabályozás lehetősége, hatásossága nagy mértékben függ a szabályozás alapját képező objektív gazdasági tényezőktől, s a jelenlegi világgazdasági rend struktúrája, a világgazdaságban megfigyelhető polarizálódás nem kedvez egy hathatós szabályozási megoldás bevezetésének. Ahhoz, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszerét új normatív alapra helyezzük, magában a rendszerben kell bizonyos változásoknak bekövetkezniük, biztosítani kell a normatív szabályozás feltételeit mind nemzeti, mind nemzetközi szinten. A jog önmagában erre nem képes, mivel akármilyen tökéletes és ígéretes szabá-

[61] G. A. Res (3514) (XXX) of 15 December 1975 On Measures Against Corrupt Practices of Transnational and Other Corporations, Their Intermediaries and Others Involved. In.: International Legal Materials, 1976. 1. sz. 180—181. old.

[62] Ld.: részletesebben: *Seymour,* B.: Illicit Payments in International Business: National Legislation, International Codes of Conduct and the Proposed UN Convention. In.: Legal Problems of Codes of Conduct 231—233. old.; A bizottság hatáskörére vonatkozó szabályzatot ld. International Legal Materials, 1976. 5. sz. 1222—1223. old.

[63] Draft International Agreement on Illicit Payments. In.: International Legal Materials, 1979. 4. sz. 1025—1040. old.

[64] A tervezet szabályainak részletes elemzését ld.: *Herrera—Davila,* P.: Illicit Payments in International Trade. Selected Legal Aspects of Multinational Corporate Organization. Philippine Law Journal, 1981. 4. sz.

[65] Ld.: *Seymour,* B.: i. m. 236. old.

[66] Ld.: Rules of Conduct to Combat Extortion and Bribary. In.: International Legal Materials, 1979. 2. sz. 419—421. old.

lyozási mechanizmust is dolgozzanak ki, ha megvalósításához hiányoznak az objektív feltételek, akkor a szabályozási hatásfok elenyésző lesz. Vagyis maga a tény, hogy a világon — úgy a fejlődő országokban, mint a fejlettekben — felismerték a jelenlegi világgazdasági rend megváltoztatásának szükségességét, még nem elegendő ahhoz, hogy egy igazán hatásos normatív szabályozási mechanizmus bevezetése megtörténjék. A tét óriási, az érdekellentétek jelentősek, s a realitások egyáltalán nem arra utalnak, hogy megértek a feltételek arra, hogy a normatív szabályozási mechanizmus segítségével jelentős változásokat lehessen előidézni a világgazdasági erőviszonyokban. Ez nagyon is világosan kitűnik az általunk vizsgált szabályozási megoldásokból. A világgazdaságban domináns szerepet játszó országok kifejezetten ellenzik a jogilag kötelező normatív megoldást. Az eddig napvilágot látott javaslatoktól nem várhatunk jelentős változásokat. Lényegük tulajdonképpen a következőkben foglalható össze: nem kötelező erejű irányelvek elfogadása nemzetközi szinten, a fejlődő országok nemzeti törvényhozása fejlődésének előmozdítása, tapasztalatcsere és információgyűjtés különböző nemzetközi szervezetek bevonásával, preferenciális bánásmód biztosítása (azonban mindennemű jogi kötelezettségvállalás nélkül) egyes kérdésekben a fejlődő országok részére.

A normatív szabályozás hatásosságának előfeltétele a szabályozni kívánt társadalmi-gazdasági viszonyok konkrét körülhatárolása, s a szabályozási célok pontos felvázolása. Az Új Nemzetközi Gazdasági Rend viszonylatában jelenleg erről nem beszélhetünk. A fogalom pontos meghatározását hiába is kutatnánk a különböző határozatokban, nyilatkozatokban, akcióprogramokban stb. A szabályozási célok is egyre változatosabb arculatot öltenek. Kezdetben aránylag szűk keretek között mozogtak ezek a célok, csak néhány alapvető probléma (természeti kincsek és nyersanyagok felhasználása, nemzetközi kereskedelmi kérdések, ipari fejlődés és technológiai transzfer, mezőgazdasági reformok) megoldása szerepelt a napirenden, de a későbbiekben egyre sokasodtak a fogalom körébe bevont kérdéscsoportok (környezetvédelem, népesedési politika, élelmiszerellátás, nemzetközi tengerjogi kérdések stb.). Vagyis maga a fogalom egyelőre tisztázatlan, homályos és sok vonatkozásban ellentmondásos. Éppen ezért a jelenlegi körülmények között az Új Nemzetközi Gazdasági Rend normatív szabályozásának kibontakozásáról, jellegéről nagyon nehéz egyértelmű véleményt nyilvánítani. De ez természetesen nem jelenti azt, hogy ne vonhatnánk le bizonyos következtetéseket, hogy a szabályozási erőfeszítésekben ne tudnánk felfedezni bizonyos tendenciákat, melyek az elkövetkezendő években is általános jelleggel fognak bírni.

Az első legjellegzetesebb vonása a szabályozási erőfeszítéseknek a *multilaterális* jelleg növekvő szerepe. Egyre több állam, nemzetközi szervezet és intézmény, transznacionális vállalat fog résztvenni a normatív szabályok kidolgozásában. Ez érthető is, mivel olyan problémák megoldása szerepel napirenden, melyek közvetlenül kihatnak a világ összes országára. Az elsővel közvetlen kapcsolatban van a második sajátosság: a nemzetközi döntéshozatali mechanizmusban a normatív szabályok elfogadásakor egyre nagyobb jelentőséget fog kapni a *konszenzus elve*. Ez már jelenleg is megfigyelhető, hisz az egész világközösséget érintő határozatok, nyilatkozatok, programok elfogadása nem szavazással, hanem konszenzus alapján történik. A heterogén világközösségben az érdekek egyeztetésére, összhangba hozására jelenleg a konszenzus tűnik a legmegfelelőbb módszernek. Harmadszor, a normatív szabályok kidolgozásában egyre nagyobb jelentőséget fognak tulajdonítani az *erkölcsi* és *politikai* tényezőknek. Ez egyfelől hátráltatni fogja a szabályozás kidolgozásának folyamatát, mivel a normatív szabály kialakítása előtt tisztázni kell az erkölcsi és politikai szempontokat. Másfelől, bizonyos mértékben hatásosabbá teheti a normatív szabályozást annak következtében, hogy alátámasztja azt erkölcsileg és politikailag. Negyedszer, új jellegű nemzetközi *normaalkotási folyamat* van kibontakozóban: irányelvek és magatartáskódexek elfogadásának formájában. Hatásosságukról egyelőre még korai lenne véleményt nyilvánítani, s csak a jövőben derül ki, hogy milyen szerepet fognak játszani a nemzetközi kapcsolatok rendezésében. Nem zárjuk ki annak a lehetőségét, hogy bizonyos elveknek és magatartásszabályoknak ilyen formában történő rögzítése hozzájárulhat — gyakori megerősítésük következtében a különböző nemzetközi szervezetek és konferenciák határozataiban, az irányukban történő általános konszenzus kialakulása folytán — bizonyos nemzetközi szokásjogi normák kialakulásához. De ez még a jövő titka, jelenleg ajánló jellegű szabályok léteznek, melyek érvényesítéséhez ma még nem sok reményt fűzhetünk.

Bihary Tibor

Két európai egységesítési törekvés a termékfelelősség jogában[1]

I.

A termékfelelősség problémakörét a fogyasztóvédelem jogintézményeinek körében szokás tárgyalni, ugyanis a termékfelelősség révén nyújtott védelem az egyes fogyasztó számára talán a legfontosabb, hiszen éppen a termékhibákból eredő károk következtében érhetik a legnagyobb károsodások. A termékfelelősségi jog, a probléma első felvetődésétől napjainkig széles ívű fejlődést ért meg, de még messze nem befejezett a kártérítési jog e területének alakulása, illetve alakítása. Ebben a tanulmányban a fogyasztóvédelmi mozgalmak felszállóágában született két olyan nemzetközi szintű jogalkotási kísérletről szólok, amelyek túllépik a probléma megoldásának nemzeti korlátait s a nyugat-európai termékfelelősségi jogok egységesítésére vállalkoznak.

Nyugat-Európában a jogegységesítés gyakorlatilag két nemzetközi szervezetben történik. Ezek az Európa Tanács (ET) és az Európai Gazdasági Közösség (EGK), amelyek a maguk elé tűzött céljaik és a tagállamaik által kapott jogosítványaik keretein belül szorgalmazzák az európai tőkés államok egységének előmozdítását. A fogyasztóvédelem és ezen belül a termékfelelősség terén mindkét szervezet óriási lépéseket tett már az egységes jog mielőbbi elérése érdekében.[2] Tárgyunkat tekintve, két jogforrásnak van jelentősége, az egyik az ET konvenciója a termékfelelősség jogáról (1976), a másik az EGK 1979-es — módosított — irányelv-javaslata a tagállamok termékfelelősségi szabályainak egységesítéséről. A konvenciót, amit 1976-ban kívántak hatályba léptetni, 1981-ig mégcsak Franciaország, Belgium, Luxemburg és Ausztria írta alá, az EGK Tanácsának irányelv-javaslata pedig, amelynek első változatát már 1976-ban nyilvánosságra hozták, az 1979-es módosítás után még mindig csak tervezet. Számunkra az egyelőre még inkább dogmatikai értékű két jogforrás akkor válhat igazán elgondolkodtatóvá, ha általánosan érvényesülnek majd, s a külpiacon fellépő magyar vállalatoknak is szembe kell majd nézniük fokozott felelősségi szabályaikkal. Bár a nemzetközi fogyasztóvédelmi mozgalmakban megfigyelhető bizonyos „visszavonulás",[3] érdemes azért megismerkedni e jogforrások tartalmával.

Körülbelül másfél évvel az ET tervezetének meghirdetése után jelent meg az EGK hasonló tárgyú irányelv-javaslata. Az előkészítő és anyaggyűjtő munkák egymástól függetlenül, párhuzamosan folytak Brüsszelben, illetve Strasbourgban.[4] E párhuzamosságból adódó esetleges kollíziós problémák okoztak is fejtörést nem egy olyan országban, amelyik mindkét nemzetközi szervezetnek tagja. Tekintettel a két joganyag tartalmi és formai hasonlóságára, a következőkben a szabályozás tartalmi csomópontjai mentén egyszerre tárgyalom a két jogforrást.

II.

A szabályozás szükségességét fogyasztóvédelmi és — főleg az EGK javaslatában — gazdasági-közösségi okokkal indokolják a jogalkotók.

Egyrészt nem méltányos, hogy különböző erősségű védelemben részesüljenek a tagállamok állampolgárai attól függően, hogy az egyes nemzeti jogok milyen követelményeket támasztanak a gyártó felelősségével szemben. Nyugat-Európában ugyanis, durván fogalmazva jelenleg három különböző termékfelelősségi rendszer létezik: a tiszta vétkességi elv, a bizonyítási teher megfordításával a károsult javára erősen enyhített vétkességi elv és a szigorú felelősség. A fogyasztók „közös piaca" tehát még nem jött létre, legalábbis a termékfelelősség szempontjából.

Másrészt, ami a gazdasági-közösségi indokokat illeti, az EGK javaslatának indoklása hangsúlyozza, hogy az egyes államok jogának különbözősége meghamisítja a versenyt és különböző költségmegterhelésre is vezet a tagállamok gazdaságában s különösen az

---

Bihary Tibor jogi előadó, Komplex Ipari Nagyberendezések Külkereskedelmi Vállalat (Budapest)

[1] Az Európa Tanács 1976-os Konvenciója *Miller,* L. J.—*Lowell,* P. A.: Product Liability. London, 1977. Az EGK Irányelv-javaslata az 1979-es módosítással kiegészítve: Bundestags-Drucksache 8/3358; EG—Dok. Nr. 94247/79 vagy Amtsblatt der Europäischen Gemeinschaften Nr. C/241/9 1976.

[2] Az idevonatkozó irodalomból: *Vékás* Lajos: Fogyasztóvédelem a fejlett tőkés országokban. Akadémiai Kiadó, 1981.; *Lontai* Endre: Nemzetközi törekvések a fogyasztók érdekeinek védelmére. ÁJT, 1980. 2. sz. *Zoltán* Ödön: Termelői felelősség a hibás teljesítésért. JTK, 1980. 5. sz.; *Hippel:* Verbraucherschutz in Europa. Rabelsz, 1981.

[3] *Sweet* Justin: Napjaink fogyasztóvédelmi mozgalmai az Egyesült Államokban: fegyverszünet vagy visszavonulás? JTK. 1982. 8. sz.

[4] E jogegységesítési törekvések élénken foglalkoztatták a nyugat-európai szakirodalmat. Idevonatkozó tanulmányok: Alpa: La responsabilité du fabricant dans les projets de droit uniforme. Revue Int. de Droit Comparé 1977.; Albert *Bleckmann:* Die Rolle der Rechtsvergleichung in den Europäischen Gemeinschaften. Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft, 1976. Hans-Viggo von *Hülsen:* Ist die, von der EG-Kommission vorgeschlagene Form der strikten Produzentenhaftung eine gute Lösung? RIW/AWD 1977.; *Landfermann:* Der geänderte Richtlinienvorschlag der EG-Kommission zur Produktenhaftung. RIW/AWD. 1980.; *Lorenz:* Der Entwurf einer Europäischen Konvention über das auf die Produktenhaftpflicht anwendbare Recht. Rabelsz. 37. 1973.; *Miklitz:* Einheitliche Neuregelung der Produktenhaftpflicht in Europa. Zeitschrift für Rechtspolitik, 1978. Joachim *Schmidt—Salzer:* Produktenhaftung im französischen, belgischen, deutschen, schweizerischen, englischen, kanadischen, und US-amerikanischen Recht, sowie in rechtspolitischer Sicht. Schweitzer, 1975. Berlin; *Zawischa:* Rechtsvereinheitlichung der EG-Kommission zur Produktenhaftung. Österreichischer Juristenz, 1978. stb.

egymással versenyben álló gyártók között. Az egységesítés továbbá azért is szükséges — írja az indoklás —, mert a különböző jogi normák befolyásolhatják az áruforgalmat az EGK-ban, ezt pedig csak közgazdasági döntéseknek szabad befolyásolni, jogi megfontolásoknak itt nincs helyük.

Nézzük ezek után a konkrét elveket.

1. Mindkét tervezet vétkességtől független felelősséget vezet be a termékfelelősségre nézve (ET 3. §, EGK 1. §). Ez az igényalap szerződésileg nem zárható ki, s a továbbiakban az adott tagállamban fennálló jogi helyzetet sem érinti, tehát egy kiegészítője lenne a hatályos nemzeti jognak. A vétkességtől független felelősség kimondásával a javaslatok túllépik a nemzeti jogok legnagyobb korlátját, amennyiben függetlenítik a termékfelelősségi jogcímet az általánosan hivatkozott szerződéses vagy deliktuális felelősségi jogcímtől. Egyúttal kiterjesztik a védelemben részesülő személyi kört is, az igényjogosultság ugyanis az objektív felelősség elvéből következőleg kiterjed a szerződésben álló vevő és a szerződésen kívüli harmadik személy káraira is. A lényeg, hogy a hibás termék miatt kárt szenvedtek, függetlenül attól is, hogy a terméket használták-e, vagy csak véletlenül károsodtak. Ez óriási előrelépést jelent a nemzeti jogok szabályozási „hatásfokához" képest.

A vétkességtől független felelősség szükségességéről egyébként az európai törvényhozási körökben a legteljesebb egyetértés uralkodik. Sehol nem foglaltak állást a tárgyalt két javaslattal kapcsolatos véleménynyilvánításokban ezen alapelv ellen. Az NSZK Szövetségi Kormánya például úgy nyilatkozott a javaslatok tárgyában, hogy „a hatályos jognak a vétkesség nélküli felelősséggel való továbbfejlesztése szükséges lépés a megfelelő fogyasztóvédelem kialakításához".[5] Meg kell azonban jegyezni, hogy a jogirodalomban vannak képviselői az ellenzéknek is, így Lukes, Diederichsen, Schmidt-Salzer.

Az a gondolat, hogy a termékfelelősség jogát a hazai jog érintése nélkül, egy új igényalap bevezetésével harmonizálják, sok vitára adott okot. A jogalkotók elképzelése az, hogy mivel az általuk nyújtott védelem a fogyasztók számára előnyösebb mint a hazai jogé — hiszen egyébként csak így van értelme a jogegységesítésnek — s adott a választás lehetősége a két igényérvényesítési út között, a fogyasztók a javaslat által nyújtott védelmet választják majd, ezzel megfosztják a hazai termékfelelősségi jogot gyakorlati jelentőségétől s ezen az úton megvalósul a jogegységesítés.

2. A felelősségre kötelezett alanyok köre ugyancsak azonosan szabályozott. Felelnek *a)* a technikai értelemben vett gyártók (alapanyag, rész- és végtermék előállítók), *b)* azok a személyek, akik magukat gyártónak adják ki, azaz akik ilyen nevet, áruvédjegyet vagy más ismertető jelet alkalmaznak, *c)* kivételesen felel a kereskedő, ha a gyártó kiléte nem megállapítható és meghatározott időn belül nem tudja megnevezni a szállítóját, *d)* s végül felel az importőr, aki eladásra vagy hasonló célra a dolgot az országba, illetve az EGK területére behozta. (ET 2. §, EGK 2. §) A nemzeti jogokhoz képest a gyártó fogalmát az ET és az EGK jogalkotói tágan értelmezik. A fogyasztók számára ezzel választási lehetőséget teremtenek azok között, akiket kártérítésre perelhetnek. Hogy ez ne legyen méltánytalan olyan részszállítókkal szemben, akik nem ismerik az általuk szállított termék további sorsát, az ET javaslata elismeri a részszállító bizonyítási jogát arra, hogy a hiba a tervben vagy annak az utasításaiban volt, aki a részterméket a végtermékkel összekapcsolta. A termékfelelősségi jog irodalmának ismert tétele, hogy a kereskedő csak közvetítő láncszem, „tranzitpályaudvar" a termelő és a fogyasztó között, s ezért nem kell a tradícionális jogi megoldásokhoz ragaszkodva a fogyasztó igényeit a kereskedőn keresztül a termelőhöz közvetíteni, hanem közvetlen kereseti utat kell biztosítani a termelőhöz.[6] Ezt magukévá téve, a javaslatok csak a fenti kivételes esetekben írják elő a kereskedő felelősségét. Jelentős és teljesen új megoldás az importőr jogállásának szabályozása. Felelősség nyilvánításának alapja, hogy ő teremti meg a fogyasztó károsodásának veszélyét azzal, hogy az árut az országba behozza.

3. A potenciális alanyok közötti viszonyt tekintve, mindkét javaslat egyetemleges felelősséget ír elő, meghagyva a regresszigények elbírálását a hazai jog hatáskörében. A termékkárok iránti felelősség elbírálásának ebben a szakaszában már elengedhetetlen szerepet játszik a vétkesség. Még ha a károsult kártérítési igényét, a termékhiba káros következményei alóli minél gyorsabb és kényelmesebb tehermentesítés érdekében el is vonatkoztatjuk a gyártó vétkességétől, a regresszigények elbírálásakor a bíróság már a vétkesség tényleges fokához igazítja a kárelosztást.

4. Mindkét javaslat szabályozza a gyártó felelősségének kizárását, elveiben hasonlóan, technikájában azonban már különbözően. Két kimentő okot ismernek el: a gyártó hivatkozhat arra, hogy a terméket nem hozta forgalomba, illetve arra, hogy az a forgalomba hozatal időpontjában nem volt hibás. Míg azonban az EGK irányelve direkt bizonyítást követel a gyártótól a kimentési okok tekintetében és ennek sikertelensége esetén vélelmezi a hiba fennállását, addig az ET javaslata megelégszik a tényállás valószínűsítésével. Egyébként mindkét javaslat szerint a károsult bizonyítja a hiba és a kár közötti okozatiságot, illetve a hiba fennállását. Hogy a hiba mikor okozati, az már a nemzeti jog szabályai szerint ítélendő meg. A még el nem fogadott EGK irányelvjavaslatban sajátos „fejlődés" figyelhető meg. Az irányelvjavaslat 1979-ben kiadott második változata csökkenteni igyekszik a gyártók bizonyítási terhét e kimentés során, lévén, hogy egy ilyen bizonyítás nem sok sikerrel kecsegtet. A korábbi megoldás alapelvét az új szöveg is fönntartja, azaz itt is megdönthető vélelem áll fönn arra nézve, hogy a gyártó a hibát a forgalomba hozatal időpontjában ismerte, de az ellenbizonyítás megkönnyítésére az új javaslat tartalmazza a „minden körülmény figyelembevétele" kitételt. A kommentár fölhívja a bírák figyelmét e bizonyítás nehézségére, s arra, hogy a gyártó felelősségének megítélésekor minden körülményt vegyenek alaposan figyelembe.

5. A károsult vétkes közrehatására mindkét tervezet kitér. „Amennyiben a károsult vagy az a sze-

[5] *Hippel:* i. m. 357. old.

[6] Vö.: *Weiss* Emilia: A termék előállítóját a fogyasztó irányába terhelő felelősség. (Összehasonlító jogi tanulmány.) 1973.

mély, akiért a károsult felel, saját vétkességével hozzájárult a kár keletkezéséhez, a kártérítés csökkenthető vagy elhagyható. (ET 4. §, EGK 5. §)

6. A javaslatok leglényegesebb rendelkezései közé tartoznak a felelősség korlátozására vonatkozó szabályok. Ezek mind összegszerűleg, mind időbelileg megvonják a gyártó helytállási kötelezettségének felső határát. A két megoldás csak az összegszerű korlátozás körében tér el egymástól, az időbeli korlátok azonosak. Hároméves elévülési időt állapítanak meg a hiba, illetve a kár felismerése és a gyártó azonosságának felismerésétől számítva, valamint egy tízéves jogvesztő határidőt, ami után a gyártóval szemben igény nem érvényesíthető.

Az ET javaslata összegszerű korlátait tekintve főszabályként lehetővé teszi a tagállamoknak, hogy megvonják a felelősség felső határait. Egy esetben — ha a termékhiba halált okoz — minimális összeget is előír, 200 000 DM-t, s ha ugyanolyan termékek ugyanamiatt a hiba miatt több ember sebesülését vagy halálát okozzák (sorozatkárok), a javaslat szerinti maximális felső határ 30 millió DM. Az EGK 1979-es irányelvjavaslata, továbblépve az 1976-os tervezeten, rugalmasabbá teszi az idevonatkozó szabályozást. A korábbi javaslat kártérítési plafont állapít meg személykárokért, ha azokat ugyanolyan terméknek ugyanolyan hibája okozta 25 millió elszámolási egység erejéig, ingó dolgokban okozott kárért 15 000, ingatlanban okozott kárért 50 000 elszámolási egységet. Egyedi személykárok esetére a felelősség ily módon gyakorlatilag korlátlan. Az 1979-es módosítás változatlanul hagyva a dologi károkra vonatkozó szabályanyagot, a testi károkra nézve már csak a korlátozhatóságot mondja ki, hozzáfűzve, hogy az összeget a Tanács a Bizottság javaslatára minősített többséggel meghatározhatja, ami az első alkalommal 25 millió elszámolási egység lesz. Ebbe az összegbe beleértendő a fájdalomdíj és más erkölcsi károk értéke is, amennyiben halál vagy testi sérülés kapcsán merültek fel. A felelősség összegszerű korlátait a Bizottság javaslatára a Tanács háromévenként felülvizsgálja és adott esetben a személyi károkra vonatkozó összegeket akár teljesen meg is szünteti. A korlátlan felelősség irányába ható tendencia itt egyértelműen kitapintható.

7. Szólni kell még azokról a kártípusokról, amelyekre nézve a fenti tervezetek hatályosulnak. Itt is találunk lényegi különbségeket. Az ET konvenciója szerint a felelősség csak az ingó dolgok hibáiból eredő személyi károkra áll fenn, az immateriális károkat a javaslat kizárja, s e személykárok is csak akkor tartoznak a javaslat hatálya alá, ha a végfelhasználó nem hivatásszerű tevékenysége során károsodott. A védelem tehát egyértelműen csak a privátfogyasztókat illeti. Ugyanez az elv érvényesül az EGK javaslatában is, de a károk köre kibővül a dologi károkkal is. Eszerint tehát az EGK javaslat a felelősséget megalapozó kárnak minősíti *a)* a halált és a testi károkat, azaz a személykárokat és *b)* a hibás terméken kívül, dolgok károsodását vagy megsemmisülését, azaz a dologi károkat, feltéve, hogy ezek olyan dolgok, amelyeket szokás szerint magánszükségletre vagy magánhasználatra tartanak és a károsult nem kereskedelmi, ipari vagy szakmai céljaira szerezte be vagy használta fel őket. A Közös Piac 1979-es módosítása felveszi még a károk közé a fájdalomdíjat és a sok vitát kavart immateriális károkat is.

8. Végül szólni kell arról a mindkét javaslatban szereplő kérdésről, hogy mi minősüljön hibás terméknek, mi a hiba fogalma. A megoldások eltérőek. Az ET konvenciója szerint „hibás egy dolog, ha rendeltetésszerű használata során nem nyújtja azt a biztonságot a személyeknek és dolgoknak, amelyet minden körülmény figyelembevétele mellett jogosan el lehet várni". Az EGK 1976-os javaslata szerint „egy dolog hibás, ha személyeknek és dolgoknak nem nyújtja a jogosan elvárható biztonságot". Az 1979-es közös piaci tervezet differenciáltabb, eszerint: „egy dolog hibás, ha rendeltetésszerű használat során személyeknek és dolgoknak nem biztosítja azt a biztonságot, ami minden körülmény figyelembevétele mellett, beleértve az áru ajánlását és azt az időpontot, amikor forgalomba hozták, jogosan elvárható."

Önmagában a hiba fogalmának meghatározása jelentős előrelépés a korábbi jogi helyzethez képest, ugyanis korábban az ítélkezési gyakorlat esetcsoportokat képzett és ennek megfelelően különböző bizonyítási-teher szabályokat épített ki a vétkességre vonatkozólag.[7] A múlt idő használata tulajdonképpen nem is indokolt itt, hiszen addig, amíg ez az új joganyag nem válik élő joggá a tagállamokban, addig továbbélnek az addig kidolgozott jogi formák. A javaslatok, bár a hiba tekintetében definícióik nem teljesen egyformák, lehetővé teszik, hogy eddig még elő nem fordult termékhibákat is minden további nélkül bevonjanak a felelősségbe anélkül, hogy szükséges lenne őket valamilyen kialakított esetcsoportba besorolni. A jogos elvárhatóság követelménye objektíven értelmezhető a hibafogalom alkalmazása során — írja a kommentár, tehát nem az egyes károsult, hanem a fogyasztók közösségének elvárhatósági szintjét kell döntőnek tekinteni.

A termékfelelősség körüli vitáknak mindig kulcskérdése, hogy a gyártó felelőssége átfogja-e a fejlődési hibákat, vagy sem. Ezalatt azok a hibák értendők, amelyek a tudomány és a technika adott színvonala mellett nem láthatók előre, illetve nem küszöbölhetők ki. Az EGK javaslata egyértelműen kiterjed a fejlődési hibákra is, az ET konvenciója pedig implicit módon — lévén, hogy a hibafogalomból kimaradt az időbeli korlátozás — mondja ki ugyanezt. Ez a gyakorlatilag egybevágó szabályozás azt is jelenti, hogy a tervezetek általánossá teszik a gyártók számára azt a kötelezettséget, hogy a termék forgalomba hozatala után is figyeljék a tudomány és a technika fejlődését és ha esetleges új tudományos felismerések indokolják, akkor megtegyék a szükséges biztonsági intézkedéseket. Vonatkozik ez az új termékszériákra, ezekre mindenképpen, de adott esetben a régiekre is. Erre szolgálhatnak a termékvisszavásárlási, visszavonási akciók.

Eddig terjed a két jogforrás szigorúan vett tartalmi ismertetése. Nézzük meg ezek után, hogy milyen visszhangra találtak e kezdeményezések az érintettek körében.

[7] Vö.: pl. Joachim *Schmidt-Salzer* i. m. 42. és köv. old.

III.

A reagálás, érthető módon, igen különböző. A fogyasztói érdekszférákból érkező támogató hangok és „baloldali" kifogások mellett erőteljesen hallatják hangjukat a gyártók, termelők képviselői, akik a biztosítóiparral együtt „jobbról" támadják a két dokumentumot.

A kritika abban a tételben csúcsosodott ki, hogy a javaslatok megvalósítása érezhető áremelésekhez vezet, gátolja a technikai haladást, csökkenti a vállalkozók készségét termékeik biztonságának javítására és elősegíti a vállalkozók koncentrációjának egészségtelen tendenciáját. Általában ebben a körben mozog minden lényegesebb ellenérv. Többen többféle követelményt támasztanak a javaslatokkal szemben, így például, hogy segítse elő a lehető legjobb baleseti kárkiegyenlítést, a lehető legnagyobb ösztönzést a balesetek elkerülésére, s mindezt a lehető legkisebb népgazdasági költségráfordítással vagy más negatív kihatással. Más megközelítés szerint a termékfelelősség nemzetközi szabályozásának javítania kell a károsultak jogállását a nemzeti joghoz képest, erősíteni a jogbiztonságot e téren és — különösen az EGK országait illetően — erősíteni az integráció összetartását.[8]

Von Hülsen, a termelői érdekek egyik szószólója, már az EGK javaslat létjogosultságával is szembeszáll, nem ismerve el, hogy erre egyáltalán szükség van az európai térségben. Nem fogadja el a EGK Bizottságának indokait a javaslat kibocsátására nézve. Nem ismeretes — mondja —, hogy a belga vagy francia exportszállítmányoknál jelentősebb biztosítási díjakat kellene bekalkulálni az árakba, holott ezekben az országokban majdnem vétkességtől független a gyártó felelőssége. Ennek következtében nem tartja valósnak a versenykorlátozás fennálltát. Nem ért egyet azzal sem, hogy a termékfelelősség normái hatásosan és ennek folytán veszélyesen befolyásolnák az áruforgalmat. Szerinte sokkal inkább a technikai normák azok, amelyek kihatnak a kereskedelemre, és ennek folytán befolyásolják a termelési költségeket. A termékfelelősségi szabályok a különböző mértékű biztosítási díjakon csak egészen áttételesen, szerinte elhanyagolható módon hatnak ki e költségekre. Kétségbe vonja azt is, hogy a Római Szerződés 100. §-a amely az irányelvnek, mint az EGK egyik jogforrási típusának funkcióját határozza meg,[9] egyáltalán alapja lehetne e jogharmonizálásnak. Szerinte éppen ellenkezőleg, attól kell inkább félni, hogy a javaslat olyan új torzulásokhoz fog vezetni, amelyek eddig még nem léteztek. Különösen a pontatlanul fogalmazott hibadefiníciót tartja veszélyesnek, attól félve, hogy ez majd különböző jogalkalmazási gyakorlathoz fog vezetni, ami éppen, hogy ellenkezik a javaslat szellemével. Nem tartja problematikusnak a nemzeti fogyasztóvédelmi szabályok különböző erősségét, szerinte már ma is kártérítéshez jut a károsult fogyasztó, de ha nem, valamilyen biztosítás révén mindenképpen kielégítést kap. A javaslatok húzóhatása szerinte fölösleges, elegendő lenne valamelyik tagállam jogának szintjén egységesíteni a termékfelelősség jogát, ami így jobban idomulna a fennálló helyzethez.

Mik a szigorú termelői felelősség várható követelményei, melyek az ilyen típusú kritika legfőbb érvei?

a) Amit legtöbbször hallani e tárgyban, hogy a kárkiegyenlítési és kárügyintézési költségek robbanásszerű emelkedése érezhető áremelkedéshez vezet majd, anélkül, hogy a fogyasztóknak jobb pénzügyi kielégítést biztosítana. Von Hülsen például egy amerikai forrást idéz. Eszerint az USA-ban 1974 és 1976 között 200%-ra emelkedtek a biztosítások díjai, pedig ott fokozatosan vezették be a vétkességtől független felelősséget. Szerinte Európában is ez lesz majd a következmény, sőt még fokozottabb mértékben, mert itt e javaslatok egycsapásra akarják a vétkességtől független felelősséget bevezetni. Ez pedig néhány éven belül biztosítási válsághoz kell, hogy vezessen. Problémát lát abban is, hogy a biztosítók a káresemények felderítése nyomán számos regresszigény-pert indítanak majd a termelőkkel szemben, ami szintén rengeteg költséget emészt majd fel. Emiatt javasolja a biztosítók regresszigényének kizárását, amint arra már van is példa Svédországban és Amerikában — érintetlenül hagyva a vétkes termelő elleni regresszigények lehetőségét.

b) További káros következménye egy ilyen felelősség bevezetésének, hogy sokak szerint akadályozza majd a technikai fejlődést, ami már az egész társadalomra nézve káros lehet. Ezt az ellenvetést főleg a fejlődési hibákért való felelősség bevezetése váltotta ki. A félelem azon alapszik, hogy az esetleges kockázatok elkerülése érdekében a termelők tartózkodnak majd a termékek fejlesztésétől, hisz elképzelhető, hogy például pusztán egy újítás egy új szériát már lehetővé teszi, hogy a korábbi szériát hibásnak tekintsék. Az innovációs készség ilyen durva befolyásolása pedig súlyos közgazdasági hiba lenne — mondják.

c) A szigorú felelősség kevesebb ösztönzést jelenthet a gyártóknak termékeik minőségének javítására, a minőségi ellenőrzés fejlesztésére, s általános fatalizmushoz vezet. E vélemény szerint ha a gyártó kimentheti magát azzal, hogy a forgalomhoz szükséges gondossággal járt el az előállítás során, akkor érdekelt abban, hogy valóban fejlessze a gyártásnak azt a szféráját és mindent megtegyen a korszerű ellenőrzési metódusok megszerzése és alkalmazása érdekében. Ha azonban ezt az eredményt nem éri el, mert ilyen bizonyításra nincs módja, akkor nem fejleszti az ellenőrzési rendszereket, ami ha nem is csökkenti egycsapásra ezek minőségét, mindenesetre a legnagyobb teljesítmény elérésére bizonyára nem ösztönöz majd.

d) A szigorú felelősségért való helytállás nagyobb tőkeerőt igényel, tehát a tőkekoncentráció tendenciáját erősíti, ami egyfelől versenykorlátozást jelent Európán belül, másrészt hátrányos versenyhelyzetet teremt más országokkal szemben is.

e) A technikai fejlődés visszafogása és a versenykorlátozás annál veszélyesebb méreteket ölt majd, ha általánosan bevezetik a fejlődési hibákért is a gyártók felelősségét. Ilyen módon egy új termék bevezetése

[8] Vö.: von Hülsen és Landfermann i. m.

[9] A Római Szerződés 100. §-a szerint: „A Tanács, a Bizottság javaslatára, egyhangúlag irányelvet ad ki a tagállamok olyan jogi- és igazgatási előírásainak közelítésére, amelyek a Közös Piac létrehozására vagy működésére közvetlenül kihatnak." A módszert illetően érdemes idézni a sokat vitatott 189. § (3) bekezdését: „Az irányelv mindazon államok számára amelyeknek szánták, az elérendő célok tekintetében kötelező, ugyanakkor a belső állami szerveknek hagyja a forma és az eszköz megválasztását."

teljesen kalkulálhatatlan lesz, mondják a kritikusok. Ez a vélemény azon a korábbi általános szakirodalmi állásfoglaláson nyugszik, hogy ha bevezetnék a fejlődési hibákért való felelősséget, ez a gyártók termelési kockázatát olyannyira megnövelné, hogy azt már nem lehetne biztosítással kompenzálni, vagy legalábbis csak nagy nehézségek árán.[10]

A kérdésben alapvetően a kártérítési jog represszió, illetve reparációs funkcióinak harca rejlik, ami napjainkban — mint ez a tárgyalt javaslatokból is előtűnik — egyre inkább a reparációs funkció javára dől el. A polgári jog ez aktuális problémájának végleges és egyöntetű megoldása még várat magára. Születtek már különböző áthidaló javaslatok (speciális pénzügyi alap létesítése, általános felelősségbiztosítás a társadalombiztosítás révén stb.), ezek azonban nem bizonyultak időtállónak. A jelenlegi helyzet az, hogy a fejlett ipari országok különböző utakat választanak a cél elérése érdekében, s így országonként különböző értékű károsultvédelmi formák működnek. A termékfelelősségre visszatérve, e vélemények szerint tehát a fejlődési hibákért való felelősség bevezetése csak a technikai fejlődés megfojtása árán képzelhető el. Ráadásul — mint mondják — a javaslatokban alkalmazott hiba-fogalom értelmezési nehézségeket is okoz, ami egyrészről nem erősíti a jogegységet, másrészről lehetetlen helyzetet teremt azzal, hogy olyan áruért is felelősséget állapít meg, ami az előállításkor nem volt hibás.

f) A gyártói vélemények szerint a javaslatok a hiba fogalmának megkonstruálásakor csak fogyasztói szempontokat vettek figyelembe, ezzel egyoldalú tehertételt hoztak létre a termelők számára. Egy objektív felelősség intézményéhez precízebb fogalomra van szükség, olyanra, amely jobban figyelembe veszi a gyártói érdekeket és nem kíván lehetetlent a gazdasági szférától. Megfelelő megoldásként olyan hibafogalmat ajánlanak, amely kimondja, hogy egy termék akkor hibás, ha a tudomány és a technika adott állása szerint hibás. Ennek megállapításához pedig a vonatkozási idő, legésszerűbben az előállítás ideje kell legyen. Ezt mint láttuk az EGK 1979-es javaslata sem teszi magáévá.

A kisebb vállalkozók érdekeinek védelmében egyes hangok szerint ésszerű felső korlátot kellene megállapítani az egyes testi sérülések esetére is, és nemcsak a sorozatos káresetek kártérítési maximumát kellene szabályozni. Vannak, akik kifejezetten kimondanák a fájdalomdíj kizárását, mások szerint éppen be kellene venni a javaslatokba ezt a lehetőséget is. Van, aki a dologi károkat mindenképpen a hatályos jog szerint ítélné meg. Egyesek rövidebb elévülési időt, mások hosszabbat látnának szívesebben, de viszonylag egységes az álláspont, hogy a határidőkezdéseket egyértelműen kellene meghatározni. Ez utóbbi követelés helyet is kapott az EGK 1979-es módosított javaslatában.[11]

Ellenjavaslatában Landfermann[12] felveti a tervezetek védelmi körének kiterjesztését is, nevezetesen a nem fogyasztói szférára is. Idegen a tagállamok jogától és nem méltányos a foglalkozásszerű tevékenység körében károsodottakkal szemben, hogy a javaslatok az ő káraikra nem nyújtanak jogvédelmet. Véleménye szerint e kétféle tulajdon nem indokol különböző védelmet és főleg nem kisebbet a kommerciális tulajdon terén, hiszen a termékhibákból eredő károk ugyanúgy sújtják a nem magánember felhasználókat is. E megoldás nyomán a gyártók terhe nem is lenne olyan egyoldalú, hiszen gyártói minőségükben felelnek e szigorú felelősségi mérce alapján, de foglalkozásszerű fogyasztói minőségükben élvezhetnék is e felelősség előnyeit. Ebben az esetben ugyanis a termékfelelősség károsultjai, akik maguk is a legtöbb esetben termelők, egyfajta kárkiegyenlítést élvezhetnének. A jelenlegi helyzet tulajdonképpen a javaslat célkitűzéseivel is szemben áll. A Bizottság ugyanis többek között az európai vállalatok versenyhelyzetét is közelíteni kívánja egymáshoz e javaslat segítségével, ha azonban éppen az ipari szférában — a szoros értelemben vett fogyasztóvédelem következtében — a kárkiegyenlítés továbbra is a nemzeti termékfelelősségi szabályok szerint bonyolódik, ez a cél éppen, hogy nem valósul meg. Mitöbb, a javaslatok joga alapján tulajdonképpen a klasszikus termékfelelősségi iskolapéldaként emlegetett Hühnerpestfall farmtulajdonosa sem kapna kártérítést, mert tyúkjai üzleti célokat szolgáló dolgoknak minősülnének.[13] Ezt a hiányosságot egyébként már a Bizottság is felismerte és tett már javaslatot egy további jogegységesítés előkészítésére.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy e szerzők véleménye szerint a javaslatok nem valósítják meg maradéktalanul a tőlük elvárható jogpolitikai és gazdasági célkitűzéseket. Ami a fogyasztói érdekeket illeti, a hatásuk kétségtelenül pozitív, javítják a fogyasztók jogállását, növelik a baleseti kárkiegyenlítés mértékét, de túl nagy áron. Nem ösztönöznek a balesetek elkerülésére, nagy anyagi megterhelést jelentenek a gazdaságra, nem minden tekintetben hoznak létre jogbiztonságot, s ráadásul új veszélyhelyzeteket teremtenek. Akadályozzák a technikai fejlődést, csökkentik a hazai és a nemzetközi versenyképességet, növelik a tőkekoncentráció káros tendenciáját. Mindezek következtében nem a jogegységesítés, hanem éppen a jogkülönbözőség irányába vezetnek.

Egy olyan szabályozás, amelyik megfelelne ez érdekkör igényeinek, a következő főbb szempontokat érvényesítené: szigorú felelősség a termékhibákért, de kimentési lehetőséggel a gyártó javára; jobb hibafogalom, amely a gyártói szempontokat is figyelembe veszi; a fejlődési veszélyekért való felelősség kizárása; a forgalomba hozatal idején a termék hibájára vonatkozó vélelem eltörlése; a háttér-regresszigények kizárása a társadalmi költségek csökkentése érdekében; a vétkes közrehatás kifejezett szabályozása, regresszigénnyel a közreható ellen; a gyártók közötti felelősségi viszonyok differenciált szabályozása, a dologi károkért való felelősség eltörlése; az erkölcsi károkért való felelősség kifejezett kizárása; ésszerűbb felső határok az egyes károkra; ésszerűbb elévülési idő, rövidebb jogvesztő határidő; átmeneti rendelkezések a hatályba lépés előtt gyártott termékekre nézve.

Lássuk ezek után, hogy hogyan vélekednek a kérdésről a javaslatokat védelmezők, e súlyos vádakkal szemben mit hozhat fel a másik tábor?

Előre kell bocsátani, hogy a vita ma is tart és még

[10] *Caemmerer, Simitis, Canais,*

[11] Ld.: von *Hülsen* i. m. 373. old.

[12] Ld.: *Landfermann* i. m. 167. old.

[13] Vö.: BGB URt. v. 26.11.68 — VI. 2R 212/66; ill. Neue Juristische Wochenschrift, 1969. 7. sz. 269. old.

messze nem ért véget. Az ET javaslatát ugyan néhány állam már aláírta — nem véletlenül éppen azok, ahol eddig is a legmagasabb volt a termelők felelősségének foka —, de az EGK 1976-os javaslatát a kritikák hatására 1979-ben egy második módosított javaslat követte, ami azonban még mindig nincs hatályban.

A döntő kérdés, mint láttuk az, hogy vajon tudják-e hordozni ezek a nemzetgazdaságok egy ilyen objektív termelői felelősség költségterheit, illetve mennyiben biztosított ezeknek a terheknek a fedezése a biztosítás mechanizmusain keresztül. A vélemények erősen eltérőek. Már a termékfelelősség első felvetődésekor megfogalmazódott az az igény, hogy a méltányos kockázatvállalás elérése érdekében a magasan technicizált társadalom termékhibáinak különös veszélyességét inkább a tőkeerősebb gyártók viseljék. Mindenképpen jogosabb a kockázatmegosztás így, ugyanis a gyártói szféra könnyebben megengedheti magának, hogy biztosítsa magát e felelősséggel szemben, mint az esetlegesen, véletlenül érintett egyes károsult. Ez az alapelv napjainkban is elfogadott a fogyasztóvédelem képviselői között, de meg kell oldani az ellenzők által fölvetett problémát is: milyen következménnyel jár ez az általános biztosítási kényszer a gazdaság egészére és ezen keresztül a fogyasztókra?

Az első megközelítés szerint ezek a gyártói oldalon felmerülő többletköltségek magasabb árszínvonalat eredményeznek, ami aztán feloldódik az összes vevőnél. A javaslatok támogatói másképp látják a költségek emelkedésének kérdését, mint az ellenzők. Árrobbanástól, biztosítási válságtól nem félnek. Egy erre vonatkozó képviselői kérdésre, de With parlamenti államtitkár, biztosítási szakember a német biztosítóipar nevében a következőket nyilatkozta a Bundestagban:[14] „A nyugatnémet biztosítóipar — egy felmérés alapján — úgy értékeli, hogy az ET javaslatának aláírása vagy az EGK irányelv elfogadása esetén átlagosan 25%-kal emelkednének az üzemi felelősségbiztosítás díjai, ami azt jelentené, hogy a gazdaság jelenlegi átlagos megterhelése a biztosítási díjak tekintetében, ami most 0,7 ezreléke a forgalomnak, mindössze 0,2 ezrelékkel, tehát összesen 0,9 ezrelékre növekedne." Ez a sokszor idézett szakvélemény kiegészül mindazokkal a tapasztalatokkal is, amit az NSZK-ban a termékfelelősségi szempontból korszakos jelentőségű 1976. 08. 24-i Gyógyszertörvény bevezetése, 1978 óta szereztek a német biztosító társaságok.

A szakirodalomban — éppen a modern felelősségi alakzata miatt — gyakran tárgyalt német Gyógyszertörvény, hasonlóan a termékfelelősségre vonatkozó nemzetközi kezdeményezésekhez, egy maximális összegben korlátozott veszélyeztetési, objektív felelősséget irányoz elő a gyártóval szemben azokért a károkért, amelyeket orvosság okozott, fejlődési, előállítási vagy instrukciós hiba miatt. A törvény szerint a gyártó egyéni káresetek esetén 500 000 DM tőkeösszegig vagy 30 000 DM éves járadék erejéig felel. Sorozatkároknál már kétszáz millió ez a tőkeösszeg vagy tizenkét millió éves járadék. A felső határok tehát óriásiak, a törvény szerint ezért a gyártók felelősség fedezetbiztosításra is kötelesek, a biztosítás formáját ők választhatják meg. Mivel ezek az összegek messze meghaladják egy egyéni biztosító kapacitását — még viszontbiztosítás esetén is —, a német biztosítók egy viszontbiztosítási poolt alapítottak, ami kiválóan működik azóta is.[15] Mivel ez a szabályozás a biztosítók eddigi kalkulációi szerint nem vezetett túlságos költségmegterhelésre a gyógyszergyártóknál, nem valószínű, hogy súlyos megterhelést jelentene más ágazatoknál sem. A feltűnően nagy költségemelkedés szempontjából tehát a kritika nem áll meg, a német biztosítók szerint ettől nem kell tartani. Az ET és az EGK reformjavaslata tehát népgazdasági veszélyek nélkül követhető.

A biztosítás általánossá válása azt jelenti, hogy a termékkárok kompenzálásának terhei megoszlanak a termelők között. Ez a gazdaság egészére nézve akkor jelent többletterhet, ha a gyártó exkulpálni tudná magát a gyártási hiba alól, vagy ha a kár fejlődési hiba következtében állna fenn, amiért a biztosító szintén nem teheti felelőssé a gyártót. Ezek az esetek azonban olyan ritkák, a fejlődési veszélyek úgyszintén olyan ritkán vezetnek kártérítési perekre, hogy az aggodalom majdhogy nem alaptalan.

Mint utaltunk rá, vannak, akik nem állnak meg a javaslatok szintjén és kifogásolják, hogy ezek „csak" korlátolt felelősséget vezetnek be a termelőkkel szemben, s úgy vélik, hogy nincs akadálya egy korlátlan felelősség bevezetésének sem (kockázati elméletek).[16] Ilyen rendszer működik Svájcban és az USA-ban is — érvelnek —, ahol a felelősségkorlátozás nem ismeretes, s ez mégsem vezet olyan következményekre, amelyektől a javaslatok ellenzői már a korlátozott felelősség bevezetése esetére is tartanak. Nem kell taglalni, hogy sem Svájcban, sem az Egyesült Államokban nem jellemző, hogy a vállalkozók visszafognák teljesítményüket és ezzel akadályoznák új technológiák bevezetését és az általános technikai fejlődést. Ez az érv tehát megalapozottnak látszik. Ezzel a megoldással kétségtelen, még kedvezőbbé tennék a fogyasztók helyzetét, bár olyan végletes esetek, ahol valóban szükség is volna a termelő felelősségének ilyen mértékű felhasználására a károk kompenzálására, roppant ritkák. Gyakorlatilag ilyen korlátlan felelősség érvényesül az EGK módosított javaslat értelmében is, de csak az egyedi személykárok tekintetében.

A felelősségi korlátok elvetése másképpen vetné fel a biztosíthatóság problémáját, bár nem vezetne lényegesen eltérő eredményre. Miért? A biztosítás ellenére is, a kár meghatározott százaléka mindenképpen a gyártót terheli. Így van ez ma is és nem változtatna ezen különösebben a korlátozott, sőt a korlátlan felelősség bevezetése sem. Ez pedig azt jelenti, hogy megalapozatlan az a kritika, amely szerint a szigorú és főleg a korlátlan felelősség „generális felelőtlensége", „fatalizmusa" negatívan hatna a technika, a biztonsági szabályok, ellenőrzési metódusok stb. fejlesztésére. A biztosító által nem fedezett károk költségeinek súlya éppen, hogy ösztönzőleg hatna, nem beszélve arról, hogy egy tőkés vállalat számára még mindig jobb egy esetleges drágulással egybekötött termékfejlesztés, mint egy termékkár miatti bizalmat romboló kártérítési per.

egy esetleges drágulással egybekötött termékfejlesztés, mint egy termékkár miatti bizalmat romboló kártérítési per.

[14] *Landfermann* i. m. 165. old.

[15] Vö.: *Hippel* i. m. 349. old.

[16] Vö.: *Micklitz* i. m. 39. és *Landfermann* i. m. 169. old.

Mint látható, az alapvető kérdésekben messze nincs még megegyezés a két tábor között. A viták, javaslatok, szakmai véleménynyilvánítások hatása azonban kétségtelenül kimutatható. Többek között ennek tudható be az EGK-tervezet 1979-es módosítása is, ami túlnyomórészt az Európa Parlament javaslataira vezethető vissza. Mint említettem, ez az irányelv is még csak a tervezet szintjén van, a különböző érdekcsoportok által befolyásolt viták még folynak az EGK szervezetén belül és a szakmai közvéleményben egyaránt.[17] A döntés jelenleg a Közös Piac Tanácsánál van. Gyors megegyezésre aligha lehet számítani, mivel a termékfelelősség hatályos joga az egyes tagállamokban egymástól és a javaslatban foglaltaktól jelentősen eltér, ugyanakkor az irányelv nagy jogi és gazdaságpolitikai jelentősége is világos mindenki előtt.

IV.

Végezetül néhány szót arról, hogy milyen hatása lehet a magyar külkereskedelemre, az exportra termelő, illetve az importra szoruló magyar vállalatokra nézve az ismertetett tervezeteknek. Nem kétséges ugyanis, hogy jó előre föl kell készülni az objektív termékfelelősség bevezetésének jogi és anyagi következményeire.

Elméletileg vizsgálva a kérdést, ha egy állam, külgazdasági partnereihez képest enyhébb termékfelelősségi normákkal rendelkezik, ennek két irányban lesznek negatív hatásai. E jogi különbség érezteti hatását mind az ilyen államba irányuló exportügyletekben, mind ellenkező irányban, amikor az enyhébb felelősségi jogi normákkal rendelkező állam vállalatai kívánnak fellépni annak a külállamnak a piacán, ahol a termékfelelősségi szabályok szigorúbbak. Az első esetben fennáll annak a veszélye, hogy a külföldi gyártók olyan termékeket igyekeznek az ilyen piacon értékesíteni, amelyeket gyengébb minőségük és saját szigorúbb felelősségi joguk miatt nem mernek saját piacukon forgalomba hozni, a második esetben pedig a hazai gyártóknak olyan felelősségi szabályokkal kell szembenézniük, amelyekhez a hazai piacon nincsenek hozzászokva sem jogi, sem anyagi konzekvenciájuk tekintetében.

Számunkra a komolyabb gondot inkább a külpiacon való fellépésünk nehezebbé válása jelenti majd. Ha Nyugat-Európa országaiban rendszeresen és általánosan ilyen fokú helytállást kell vállalniuk a magyar vállalatoknak, ez új kockázati elemet és ebből folyóan nagyobb megterhelést jelent majd számukra. Számolni lehet a kisebb, kevésbé tőkeerős exportőrök kiszorulásával az egyébként is nehezen megtartható nyugati piacokról, a minőségi okokból racionálisan nem biztosítható termékek exportjának sokszorosára növekvő kockázatával, esetleg a termékek eladhatatlanságával, s mindezekkel párhuzamosan az Állami Biztosítóra nehezedő nyomás erősödésével. A megnövekedett kockázattal ugyanis egyenes arányban növekedne a termékfelelősség biztosításának igénye, ami fölveti az Állami Biztosító teherbíróképességének kérdését. Az Állami Biztosító a legutóbbi időkig nem vállalta magyar vállalatok exporttermékeinek termékhibáiból eredő felelősségbiztosítását. A legközelebbi múltban egy nagyvállalatunk amerikai üzlete vetett föl termékfelelősség-biztosítási kérdéseket — nem véletlen, hogy éppen az amerikai piacon, ugyanis jelenleg ott a legszigorúbb a termelők helytállási kötelezettsége —, aholis az Állami Biztosító első ízben viselte az esetleges termékkárok kockázatának terhét.[18]

Összefoglalásként azt lehet mondani, hogy ha az ET és az EGK tagállamai elfogadják a két jogforrásban foglalt felelősségi szabályokat és ezzel megvalósítanak egy magasfokú jogegységet a termékfelelősségi jog terén, akkor a magyar vállalatoknak olyan jogi nehézségekkel is szembe kell majd nézniük nyugateurópai exportüzleteik során, amilyenekkel eddig legfeljebb csak az amerikai piacon találkozhattak. A termékkárokból eredő perek persze viszonylag ritkák, ez azonban nem jelentheti azt, hogy nem veszünk tudomást e felelősség létezéséről. Ilyen felelősségkockázatot biztonsággal csak magas minőségi színvonalú termékekkel és megfelelő anyagi bázis birtokában lehet vállalni, s természetesen megfelelő biztosítási háttér támogatásával. Hogy közgazdaságilag egy ilyen fokú biztosítási kényszer milyen megterhelést jelentene a magyar népgazdaság számára, azt ismeretbeli korlátok miatt nem tudom megítélni, de mind az Állami Biztosító, mind a Magyar Kereskedelmi Kamara foglalkozik ezzel a kérdéssel, aminek kibontására már egy másik tanulmánynak kell vállalkoznia.

---

[17] A viták legutóbbi „fordulóiról" tájékoztat a Handelsblatt c. nyugatnémet folyóirat. 1980 júniusában Kölnben, 1981 áprilisában Berlinben rendezte meg a Kölnische-Rückversicherungs-Gesellschaft a termékfelelősség nemzetközi szakértői számára az Európai Termékfelelősség Kongresszust. A kölni kongresszust a vélemények párhuzamossága jellemezte. A felszólalók hangsúlyozták a javaslatok nem eléggé precíz hibafogalmából adódó szubjektív bírói interpretációk veszélyességét (Andrés Besson), a mindkét szervezetben tagsággal rendelkező államok kollíziós problémáit a két javaslattal szemben, lévén, hogy azok nem mindenben rendelkeznek azonosan. Ernst Stiefel new york-i professzor eltúlzottnak minősítette a fejlődési hibákért való felelősség általánossá tételét, mint mondta ez az amerikai felelősségkockázaton is túltesz. Wilhelm Zeller kölni biztosítási szakember ezzel szemben a fejlődési hibák ritka előfordulását hangsúlyozta s a potenciális károsszegek általános emelkedését jósolta. James McCleary ezzel összefüggésben amerikai tapasztalataira hivatkozva taglalta a biztosítóipar általános és alapvető átalakulásának szükségességét az európai reformjavaslatok bevezetése esetére, így például a biztosítók kockázatfelmérési és ellenőrzési szakemberhálózatának gyors kiépítését, ami Amerikában régóta működő és jól bevált intézmény. Berlinben már mintha közelebb került volna egymáshoz a két tábor addig mereven eltérő véleménye. Dr. Hans Viggo von Hülsen 18 ország 300 felelősségi jogi szakértője előtt „nagyon messzire menőnek" minősítette az EGK javaslatát, de először a viták történetében úgy nyilatkozott, hogy az ún. gyártási hibák, és csak ezek körében, az ipar elfogadhatónak lát egy vétkességtől független felelősséget. Ezek azok a valóságban leggyakrabban előforduló, gyakorlatilag elkerülhetetlen hibák, amelyeket a szakirodalom „Ausreißer"-eknek nevez. Ezzel az ipar feladata addigi kritikáját a gyártási hibákkal szemben, ami áttörést jelent a javaslatok jövőjét illetően. Von Hülsen ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a fogyasztók számára elegendő biztosítékot nyújtana a bizonyítási teher megfordítása a vétkesség kérdésében és általában ezen a szinten kellene a javaslatok felelősségi fokát is megállapítani. A fejlődési hibák kérdése továbbra is vitatott. Hans-Claudius Ficker az ipar képviselőinek megnyugtatására hangsúlyozta, hogy egy hibátlan termék nem válik hibássá azáltal, hogy egy hasonló, javított termék kerül a piacra. Egyebekben a fejlődési hibák bevétele a javaslatba politikai kérdés, amiről már a Tanácsnak kell döntenie. A Fogyasztók Szövetsége Európai Irodája részéről Benedicte Federspiel, az iroda elnöke mondta el fogyasztói szempontú észrevételeit. Az alábbi pontokban lát változtatni valót: a szigorú felelősségbe vonják be a mezőgazdasági termékek termelőit is, terjesszék ki a javaslatok hatókörét a szolgáltatási szférára, valamint a kis- és nagykereskedelemre, szüntessék meg az összegszerű felső határokat, a termelőkre és a kereskedőkre pedig mondjanak ki biztosítási kötelezettséget. A kongresszus a kereskedelmi lánc bevonását elutasította, megfontolandónak tartja viszont a biztosítási kötelezettség bevezetését. Ezzel kapcsolatban továbbra sem egyértelmű az objektív felelősség költségkihatása. Az Európai Biztosítási Bizottság képviselője Tom W. Mariott szerint mindez a kárgyakoriság és az átlagos károk függvénye. Az azonban biztos, hogy az amerikai dimenziójú, néhol 100%-os díjtételemelkedést el kívánják kerülni.

[18] *Lehoczky* Kálmán: A termékelőállító felelőssége az USA joggyakorlatában. MKK Jogi Szakbizottsága, Bp. 1979. 141. és köv. oldalak.

Hamza Gábor

A jogfejlődés eltérő útjai az antikvitásban: a magánjogi rendszer a jogforrások tükrében

I.

Az antik jogok egységének kérdése

1. Az antik Mediterráneum államainak jogai, bár bizonyos közös vonások a kölcsönhatás miatt tagadhatatlanok, nem préselhetők egy egységes „mediterrán jog" kereteibe. Az egységes antik jog feltételezését csak valamiféle aprioristikus természetjogi szemlélet sugallhatná. A Mediterráneum ókori jogai nem tekinthetők egyfajta „lex sempiterna"-nak; saját utakon formálódnak, fejlődnek azok intézményei. Bachofen „Mutterrecht"-je, vagy Henry Maine „Ancient Law"-ja legalábbis az origo szférájában arra engednek következtetni, mintha az antikvitás — itt elsősorban a görög—római antikvitásról van szó — jogai fejlődésük fő vonalait tekintve közös úton haladnának. Joggal ír Bachofen munkásságát vizsgálva Zweigert egyfajta, az egyébként magát természetjogásznak távolról sem tekintő svájci jogtudós szemléletére vonatkoztatott „naturrechtliche Endvision"-ról.[1] Az egységes antik jog feltételezésének elterjedtségére jellemző az, hogy az még — persze korántsem expressis verbis — Mommsen postumus munkájában („Zum ältesten Strafrecht der Kulturvölker. Fragen zur Rechtsvergleichung"[2] is megtalálható. A részletkutatásokat csak másodlagos jelentőségűnek tartó, általános jellegű fejlődési vonalakat kijelölő megállapítások viszonylagos értékével kapcsolatosan paradigmatikus lehet a Maine-féle, a jog fejlődését „from status to contract" irányban kereső tétel. Ennek a tézisnek tényszerűségét — eltekintve az antik jogokra vonatkozó részletkutatások indokolatlan elhanyagolásától — az teszi igen erősen vitathatóvá, hogy a modern polgári államban a szerződési szabadság mind nagyobb mértékben válik korlátozottá.[3]

II.

A magánjogi rendszer fogalma általában

2. A magánjogi rendszer terminus technicus nem feltételezi a magánjog és a közjog római értelemben vett elválasztását. A római jogon kívül egyetlen egy antik jogban sem lehet találkozni a ius privatum és a ius publicum Ulpianustól (D.1.1.2.) származó meghatározására akárcsak távolról is emlékeztető definícióval. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy például a hellén (attikai) jogban ne mutatkoznának jelei a két terület elválásának, vagy legalább is megkülönböztetésének.

Erre a megkülönböztetésre utaló jel az, hogy Demosthenes nomos-definíciójában (Kata Arist. 1.16.) a symphoron elérése is cél a dikaion mellett. Az, hogy a hasznosság is célja a törvénynek, kétségtelenül egyfajta „közjogi" elemként értelmezhető. A symphoron jelentőségére mutat az, hogy annak hiánya miatt maga a törvény megtámadható (Dem. Kata Timokr. 33.). Aristotelesnél is lehet találkozni a ius publicum és a ius privatum közötti caesura távoli jeleivel. A Rhetorika-ban (1373b 19 skk.) különbséget tesz a közösséggel és annak egyes tagjaival kapcsolatos cselekedetek között (pros to koinon — pros hena ton koinonounton). Az, hogy éppen a római jogban mutatkozik éles határ a ius publicum és a ius privatum között, a szisztematizálásban mutatkozó szupremáciára vezethető vissza.[4]

A római jognak a szisztematizálásban, rendszeralkotásban való kétségtelen prioritásából még nem következik az, hogy a hellén jogot (jogokat) pusztán a jogi gondolkodás egyik formájának kellene tekinteni, amelytől a rendszer — s így a magánjogi rendszer — fogalma is élesen elválasztandó volna.[5] A rendszernek-magánjogi rendszernek és a hellén jogi koinének egymástól történő merev elkülönítése éppen olyan hibás volna, mint a Common Law és a jogi rendszer elválasztása (Roscoe Pound).[6]

3. A Mediterráneum antik jogai magánjogi rendszere elemzésénél problémát jelent az, hogy az egyes jogok rendelkezésünkre álló forrásainak köre, jellege igen eltérő. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy Egyiptomot illetően (vonatkozik ez Egyiptom történetének valamennyi korszakára) a praxis ismert, míg Mezopotámiában — az ékírásos jogok területe — a kodifikáció ismereteink fő forrása (fontos forrást jelentenek természetesen a számukat tekintve mintegy félmillióra tehető agyagtáblák is.)[7] A héber jog körében elsősorban a szakrális szféra — így például az antik világ *nemzetközi* szerződéskötési gyakorlatában általánosan elterjedt „prostheinai kai apheilein" klauzula (amely jogi alapja a megállapodások szerződésszegés nélkül történő *automatikus* módosításának) Deuteronomion-ban (4.2.) gyökerező eredete is erre utal — képezi a jogra vonatkozó ismeretek alapját. A hellén jog esetében a filozófia és a rhetorika bázisai

Hamza Gábor egyetemi tanár, ELTE Jogi Kar (Budapest).

[1] Ld.: *Zweigert,* K.: Eine naturrechtliche Endvision bei Johann Jacob Bachofen. In.: Um Recht und Gerechtigkeit. Frankfurt am Main, 1966. 375. skk. old.

[2] Az 1905-ben, Lipcsében kiadott postumus munkához Binding írt értékelést is tartalmazó előszót.

[3] Ld.: *Coing,* H.: Grundzüge der Rechtsphilosophie. Berlin—New York, 1976. 125. old.

[4] Klami a római jognak az antik jogok körében betöltött kiemelkedő jelentőségét a szisztematizálásban mutatkozó feltétlen szupremáciára vezeti vissza. Ld.: *Klami,* H. T.: Comparative Law and Legal Concepts. The Methods and Limits of Comparative Law and its Connection witz Legal Theory. In.: Oikeustiede-Jurisprudentia XIV. k. Vammala, 1981.

[5] A rendszeralkotásra való törekvés mértéke az egyes antik jogokban igen eltérő. Így például az Ótestamentum vonatkozásában — nyilvánvalóan a konkrétumok („Case Law") hangsúlyozása miatt — a rendszerezéssel szinte még nyomaiban sem lehet találkozni. Vö.: *Jackson,* B.: Reflections on Biblical Criminal Law. London, 1973. 5. skk. old.

[6] Roscoe Pound szerint a Common Law nem annyira jogi **rendszer,** mint inkább a jogi **gondolkodás** egyik formája. Ld.: *Pound,* R.: The spirit of Common Law. Illinois, 1947. 1. skk. old.

[7] Ld.: *Klima,* J.: Intorno aù più antichi documenti giuridici della Mesopotamia. IURA 20. 1969. 191. skk. old.

információinknak. A római jognál a fő ismeretforrás kétségtelenül a jogtudomány és a tényleges joggyakorlat csak igen csekély mértékben képezi ismereteink alapját.[8] Csak jelzésszerűen említjük azt, hogy a szerződéskötési praxisra vonatkozóan alig-alig rendelkezünk ismeretekkel. Meyer-Termeer utal arra, hogy például egyetlen egy fuvarozási szerződést nem ismerünk a Reichsrecht köréből.[9]

Az antik jogok „praesumptio similitudinis"-ának nem utolsósorban ez a jogforrások körében mutatkozó eltérés is akadályát képezi, aminek — hangsúlyozzuk — nem a „leletek" véletlenszerűsége az oka. Erre tekintettel hibás az „antik jog" fogalmának használata.[10] Az „antik jog" terminus technicus azt a téves képzetet kelti, mintha nem volnának lényegbevágó eltérések az egyes ókori jogok között — eltekintve most a köztük megmutatkozó igen jelentős színvonalbeli különbségektől. Míg a helyesen értelmezett hellén jog terminus technicusnak van létjogosultsága, addig az antik jog fogalma — a hellenisztikus jog kategóriájához hasonlóan — elméletileg hibás.

A jog forrásainak területén jelentkező eltéréseken felül figyelemmel kell lenni arra is, hogy — s ez a római jogi értelemben ismert ius publicum-ius privatum kategóriák fentebb már elemzett összefonódása miatt a magánjogi rendszer vizsgálatánál is jelentőséggel bír — tartalmi szempontból különböznek egymástól az egyes kategóriák. Különösen szemléletes módon mutatkozik ez a tartalmi jellegű differencia a hellén *nomos* fogalmának a római lex kategóriával történő összevetésénél.

III.

A törvény fogalma az antik jogokban

4. A hellén világban — vonatkozik ez elsősorban az attikai jogra, amely különben a hellén jogi koine döntő láncszeme[11] — a nomos jelentőségét még azok a kutatók is elfogadják, akik különben vitatják a jogrendszer fogalmának a görög joggal való összekapcsolása lehetőségét.

A grecisztika körében eléggé elterjedt az a nézet, mely szerint az attikai jog — és általában a hellén polisok joga — nem más, mint néhány, egymással különösebb kapcsolatban nem levő törvény „halmaza". E század irodalmában Vinogradoff,[12] Paoli[13] és Jones[14] neve fémjelzi ezt a teóriát. A törvények konglomerátum jellegéből adódna továbbá az, hogy a bíróságok számára sem bírnak az azokban foglalt — és „méltánytalannak" tekintett — rendelkezések kötelező erővel. Meyer—Laurin érdeme ennek, a nomos és a méltányosság között valamiféle mesterséges ellentétet feltételező elméletnek a megcáfolása.[15] Wolff utal arra, hogy a nomosnak fogalmi jegye a feltétlen követés.[16] Ebből következik az, hogy a *dikaiotate gnome* jelentősége a jogforrások között — az attikai bírói esküttől egészen a ptolemaiosi Egyiptom diagrammajáig — csak másodlagos, pontosabban szubszidiárius jellegű. A *dikaiotate gnome* ilyen módon nem a törvény korrekciójának eszköze.

Az attikai jog nomos fogalmát el kell választani a lényegében — római terminus technicust alkalmazva — a *mos* körébe tartozó, archaikus eredetű normáktól, melyek a hagyomány szerint misztikus törvényhozók „törvényei".[17] Említést érdemel az, hogy maguk a hellén gondolkodók is — így Aristoteles (Polit. 1287b), Platon (Nomoi 680a) és Plutarchos (Lyk. 13.3.) is éles különbséget tesznek az írott törvények és az ugyancsak jogi tartalmú íratlan ethe vagy patria között. A Plutarchos által „akineta ethe"-nek nevezett szokások éppúgy kötelező erővel bírnak, mint a törvények.

A hellén polisok világában sajátos helyet foglal el Spárta. Ebben a városállamban — eltérően a hellén polisok többségétől — ismeretlen a nomos fogalma.[18] Az ephorosok ítélkezésük során nem törvényekre, vagy éppen az ethe-re hivatkoznak, hanem személyes meggyőződésük alapján hoznak döntést, mint erre Aristoteles alapján következtetni lehet (Polit. 1270b 28 skk. és 1272a 38 skk.). Említést érdemel, hogy Triantaphyllopoulos számára ez a spártai sajátosság annak bizonyítására, pontosabban alátámasztására szolgál, hogy a jogforrások között a hellén polisok világában a szokásjog általában nem szerepel.[19]

A nomos értelmezését nagy mértékben nehezíti az, hogy a forrásokban igen széles jelentéstartalommal rendelkezik ez a kifejezés. A nomos egyrészt igen szoros kapcsolatban áll a demokratikus polis-berendezkedéssel. A nomos „uralma" a demokratikus állami élet differentia specifica-ja.[20] A nomokrácia fontos követelmény azonban még olyan politikai beállítottságú gondolkodó számára is, mint Platon, aki a Nomoi-ban (715a-d és 729d 4.) a törvényeknek való engedelmességet tekinti az államférfivá válás feltételé-

[8] A Mediterráneum antik jogai ismeretforrásaira nézve összefoglalóan ld.: *Gilissen,* J.: Introduction historique au droit. Esquisse d'une histoire universelle du droit. Bruxelles, 1979. 53. sk. old.

[9] Ld.: *Meyer-Termeer,* A. J. M.: Die Haftung der Schiffer im griechischen und römischen Recht. Studia Amstelodamensia ad epigraphicam, ius antiquum et papyrologicam pertinentia. XIII. k. Zutphen, 1978. 171. old.

[10] Düll ír például „antikes Recht"-ről a kártérítés kérdését a különböző ókori jogokban vizsgálva. Ld.: *Düll,* R.: Zum vielfachen Wertersatz im antiken Recht. In: Scritti Ferrini. III. k. Milano, 1948. 211. skk. old.

[11] Ld.: *Dekkers,* R.: Epitome. RIDA 2. 1953. 185. old.

[12] Ld.: *Vinogradoff,* P.: Outlines of Historical Jurisprudence. I—II. k. London, 1920—1922. II. k. 71. old.

[13] Ld.: *Paoli,* U. E.: Studi sul processo attico. Padova, 1933. 33. skk. old.

[14] Ld.: *Jones,* J. W.: The Law and Legal Theory of the Greeks. An introduction. Oxford, 1956. 135. old.

[15] Ld.: *Meyer-Laurin,* H.: Gesetz und Billigkeit im attischen Prozess. Weimar, 1965. passim.

[16] Ld.: *Wolff,* H. J.: Gewohnheitsrecht und Gesetzesrecht in der griechischen Rechtsauffassunf. In: Deutsche Landesreferate zum VI. Internationalen Kongress für Rechtsvergleichung in Hamburg 1962. Berlin—Tübingen, 1962. 18. old.

[17] Ld.: *Wolff:* Gewohnheitsrecht und Gesetzesrecht l. skk. old.

[18] Ld.: *Triantaphyllopoulos,* J.: Archaia Hellenika Dikaia. I. k. Athenai, 1968. 55. old. és uő.: Rechtsphilosophie und positives Recht in Griechenland. In.: Festschrift Zepos. Athen—Freiburg im Breisgau—Köln, 1973. 655. old.

[19] Ld. *Triantaphyllopoulos:* Rechtsphilosophie 655. old.

[20] Ld.: *Ehrenberg,* V.: Der Staat der Griechen. I. k. Leipzig, 1957. 74. skk. old. és uő.: Von den Grundformen griechischer Staatsordnung. Heidelberg, 1961. 17. sk. és 41. skk. old.

nek.[21] A nomos fogalma másrészt elemezhető olyan relációkban, mint a *themis* és a *dike* kapcsolata (Hirzel),[22] vagy a törvénynek az egyértelműen filozófiai physishez való viszonya (Heinimann),[23] vagy kapcsolatba hozható általában a jogfogalommal.[24]

Herrmann mutat rá arra — a nomos Herodotosnál és Thukydidesnél jelentkező fogalmát elemezve —, hogy ez az egyébként dokumentálhatóan rendkívül széles jelentéstartalmú fogalom variánsait tekintve messzemenően hasonló a két történetírónál.[25] A nomos-fogalom tekintetében az egyedüli eltérést az érvényesülés jelenti. Míg Herodotos a nomos abszolút érvényét hangsúlyozza, addig Thukydides — a szofisták physis kategóriája hatására — a politikum szférájában a hasznosság kritériumát emeli ki.

A hellén nomos fogalmát elemezve írja találóan Mac Dowell, hogy az lényegesen tágabb kategória, mint az angol law fogalma.[26] Ugyancsak ő mutat rá arra, hogy az archaikus korra nézve célszerű a **nomos** és a *thesmos* fogalmak egymástól való elválasztása. A *thesmos* szűkebb a *nomos* kategóriájánál, mivel rendszerint csak az „auctoritas"-szal rendelkező személy — így például a basileus — által kreált „normát" foglalja magában. Ebből adódik az a következtetés, amellyel Mac Dowell valójában Martin Ostwald[27] feltételezését követi, hogy a nomos fogalmának Kleisthenes korában való megjelenése — amely a thesmos háttérbe szorulását jelenti — egyfajta demokratizálódási tendenciára utal.[28] Ez a plauzibilisnek tűnő hipotézis forrásalappal nem rendelkezik.

5. A nomos mellett hamarosan megjelenik a *psephisma,* amelynek eredete a *psephos*ra, azaz a népszavazás útján elfogadott normára nyúlik vissza. Az irodalomban vitatott a két fogalom egymással való kapcsolata.[29] A két kategória szemantikai vonatkozásban különbözik Quass szerint.[30] E teória szerint a nomos a *tartalomra,* a psephisma pedig a törvény keletkezésének *módjára* vonatkozik. A nomos és a psephisma közötti megkülönböztetésnek ezt az alapját tagadja Frezza, aki a nomos sokrétű jelentését elemezve jut erre a következtetésre.[31] Nagy mértékben nehezíti a két fogalom tartalmának, jelentésének pontos meghatározását az a körülmény, hogy az irodalmi és a feliratos források általában nem tesznek különbséget e két kategória között. Reprezentánsa lehet ennek a szinte szétválaszthatatlan összefonódásnak az, amilyen módon Andocides használja a nomos fogalmát.[32] A rhetor, aki különben beszédében (1. 96—99.) a nomos és a psephisma fogalmát egymástól független normáknak tekinti, a psephismát is a nomos fogalma alá vonja. A filozófiai irodalomban már sokkal egyértelműbb elhatárolással lehet találkozni a nomos és a psephisma fogalmát illetően. Aristotelesnél a nomos az általános érvényű norma fogalmával azonos, míg a psephisma az egyedi esetekre alkalmazott normát jelenti (Eth. Nic. 1134b és 1137b). Aristoteles a Politicaban (1292a) az elkorcsosult demokráciáról írva — amelyben a plethos uralkodik — állapítja meg, hogy ebben a formában nem a nomosé, hanem a psephismáké a döntő szerep („touto de ginetai hotan ta psephismata kyria e, alla me ho nomos"). Az általa ideálisnak tekintett politeia-t a nomos deminanciája jellemzi: ha a nomosok szerepet nem kapnak, úgy csak demokráciáról lehet szó, s nem pedig politeia-ról („hopou gar me nomoi archousin ouk esti politeia"). Említést érdemlő körülmény az, hogy a politeia ebben a contextusban nem az „alkotmány" fogalmát jelenti, hanem a „tökéletes" állami berendezkedésre utal. Ennek azért van jelentősége, mert így a psephisma nem rekesztődik ki az „alkotmányos" állam jogforrásai közül. Egyedül a szűkebben értelmezett politeia az, amellyel nem egyeztethető össze a psephisma.

6. Az irodalomban uralkodónak tekinthető az a nézet, mely szerint a nomos és a psephisma nem hierarchikus természetű kapcsolatban állnak egymással. Ez az újabb irodalomban főleg Triantaphyllopoulos[33] és Wolff[34] nevével fémjelezhető teória ebben a két kategóriában egymással teljesen egyenrangú jogforrásokat lát.[35] A nomos és a psephisma között lényegi különbség csak filozófiai vonatkozásban mutatkozik. A filozófiai síkon jelentkező eltérésnek oka az, hogy a nomos — mint erre már fentebb utaltunk — az általános normát jelenti, a psephisma pedig a nem feltétlenül „örök időre" való kötelezést magában foglaló „határozattal"[36] egyértelmű. Jogi vonatkozásban viszont ilyen szubsztanciális természetű különbségről már nincs szó. Az i. e. V. században — a nomothesia létrejötte előtti periódusban — a nomos és a psephis-

[21] Vö.: *Hermann,* J.: Leitlinien für den Gesetzgeber in Platons NOMOI. In.: Festschrift Schnorr von Carolsfeld. Köln—Berlin—Bonn—München, 1974. 148. sk. old.

[22] Ld.: *Hirzel,* R.: Themis, Dike und Verwandtes. Leipzig, 1907. passim.

[23] Ld.: *Heinimann,* F.: Nomos und Physis. Basel, 1955. passim.

[24] Ld.: *Ehrenberg,* V.: Die Rechtsidee im frühen Griechentum. Leipzig, 1921. passim.

[25] Ld.: *Herrmann,* J.: Nomos bei Herodot und Thukydides. In.: Gedächtnisschrift Peters. Berlin—Heidelberg—New York, 1967. 116. skk. old.

[26] Ld.: Mac *Dowell,* D. M.: The Law in Classical Athens. London, 1978. 47. skk. old.

[27] Ld.: *Ostwald,* M.: Nomos and the beginnings of the Athenian Constitution. Oxford, 1969. 2. skk. old.

[28] Ld.: Mac *Dowell:* The Law 51. skk. old.

[29] Összefoglalóan Ld.: *Lepri—Sorge,* L.: Ai confini fra nomos e psephisma. In.: Symposion 1974. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte. Hrsg. von A. Biscardi. Köln—Wien, 1979. 307. skk. old.

[30] Ld.: *Quass,* A.: Nomos und Psephisma. Untersuchungen zum griechischen Staatsrecht. In.: Zetemata LV. k. München, 1971. 23. sk. old.

[31] Ld.: *Frezza,* P.: Lex e nomos. BIDR 71. 1968. 15. old.

[32] Ld.: *Lepris—Sorge:* Ai confini fra nomos e psephisma 309. skk. old.

[33] Ld.: *Triantaphyllopoulos:* Rechtsphilosophie, 657. skk. old.

[34] Ld.: *Wolff,* H. J.: „Normenkontrolle" und Gesetzesbegriff in der attischen Demokratie. In.: Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Heidelberg, 1970. 74. skk old.

[35] Itt említjük meg, hogy Lepris—Sorge a nomos és a psephisma közötti hierarchikus természetű kapcsolatot hangsúlyozza. Ld.: *Lepris—Sorge* Ai confini fra nomos e psephisma 317. old. Lényegében ugyanezen az állásponton van Paoli is, aki a nomos „magasabb szinten való elhelyezkedéséről" (összevetve a psephismával) ír. Ld.: *Paoli,* U. E.: La sauvegarde de la légalité dans la démocratie athénienne. In.: Festschrift Lewald. Basel, 1953. 134. old. Sajátos a Rhodes-féle nézet, mely szerint a nomos nagyobb tekintéllyel — ami ilyen módon még nem jelent szorosabb értelemben vett hierarchikus kapcsolatot — rendelkezik, mint a psephisma. Ld.: *Rhodes,* P. J.: The Athenia Boule. Oxford, 1972. 280. skk. old.

[36] Triantaphyllopoulos a psephisma kapcsán „Beschluss"-ról, Paoli pedig „décret"-ről ír. Ld.: *Triantaphyllopoulos:* Rechtsphilosophie. 657. old. és *Paoli:* La sauvegarde de la légalité 134. és 137. old.

ma között még a keletkezés *módjában* sincs eltérés. Csak az i. e. IV. század során válik ketté Athénben a nomos és a psephisma elfogadásával kapcsolatos eljárás.[37]

A nomos elfogadása igen hosszadalmas, körülményes eljárás eredménye, míg a psephisma esetében az elfogadás módja jóval egyszerűbb és időbeli korlátozásnak sincs alávetve (nomos elfogadására egy évben csak egy ízben van lehetőség). Különbség mutatkozik még a garanciák körében. Míg a psephisma „megtámadására" a *graphe paranomon* intézménye szolgál, addig a nem szabályszerű módon létrejött nomos esetében az ún. *graphe nomon me epitedeion einai* az orvoslás eszköze. Ezek az eljárási szinten mutatkozó különbségek azonban természetüket tekintve lényeginek nem tekinthetők. Ebből következik az, hogy a jog síkján a nomos és a psephisma között hierarchikus természetű viszonyról nem lehet szó. A két kategória a jog két, egymással „konkurráló" forrását jelenti.[38] Természetesen nem szabad megfeledkezni arról, hogy az origo vonatkozásában igen szoros kapcsolat van a nomos és a psephisma között. A jog perszonalitásának elvén felépülő athéni jog körében ez a „törvényfogalom" területén mutatkozó, hierarchikus természetű kapcsolatot nem feltételező konkurrencia természetes jelenség. Nézetünk szerint a törvényalkotásnak ez az eltérő, eljárás útján történő megkettőződése is az attikai jog által reprezentált hellén jog (jogi koine) flexibilitásával kapcsolatban álló jelenség. A modern jogban ismert törvény fogalommal a nomos a psephismával való sajátos kapcsolatára tekintettel sem azonosítható.

7. A jogforrások között relatíve kisebb szereppel rendelkező római lex-fogalomra is egyfajta pluralitás jellemző.[39] Kérdés, hogy az archaikus római jog lex variánsait (lex publica, lex templi, lex censoria) valójában milyen közös sajátosság fogja össze. Magdelain szerint a „közös nevezőt" az egységes, imperatív szerkesztési mód jelenti, amely még a „nemzetközi" egyezményeknek is lényeges sajátossága.[40] A lex különböző típusaira egyaránt jellemző imperatív fogalmazási mód kérdését vizsgálva állapítja meg a francia szerző, hogy az jelenti a caesurát a lex és a senatusconsultum, illetve a magistrátusok edictumai között. Ez a stilisztikai természetű különbség ilyen módon nem csupán üres formaság, hanem lényeges ismérv. A praetori edictumban például soha nem lehet imperatív megfogalmazással találkozni.

A praetori edictumban egyetlen egyszer sem szerepel egy *„pacta conventa rata sunto"* típusú megfogalmazás. Az imperatív stílus hiánya ad — többek között — magyarázatot arra, hogy a senatusctonsultum és a magistrátusi edictum miért csak viszonylag későn épülnek be a ius, illetve a tágan értelmezett lex szférájába. (D.1.3.9.-Ulpianus és Gai. Inst.1.4.) A magistrátusi potestasra és a senatus auctoritására épülő normák sokáig csak a jog „határán" — formailag — helyezkednek el ilyen módon. Csak a köztársaság korának második felében válik az edictum a ius honorarium, a senatusconsultum pedig a ius civile forrásává.

Magának a lexnek az eredete még a királyság korára nyúlik vissza. Ebben a periódusban azonban ez a jogforrás még nem rendelkezik általános hatállyal: feladata csak egyes életviszonyok szabályozása. A res publica korában a lex elveszti lex dicta jellegét és egyre nagyobb mértékben, a comitiák működése eredményeként, egyfajta iussum populi-vá válik.

A lex körében egyre nagyobb szerepet kapnak a szerződésre emlékeztető jegyek. Papinianus a lex publica-t „communis reipublicae sponsio"-ként definiálja (D.1.3.1.) és ugyanígy a foedus is megegyezésen nyugszik. A lex collegii-nek is lényegében egy pactio az alapja (ld. már a XII Táblás Törvényt — 8.27.)[41] A lex iussum populi-vá válására enged következtetni a rogatio „velitis iubeatis" formulája is. A „demokratikus" lex rogata mellett — valószínűleg a hellenisztikus hatás következtében — megjelenik a lex addig nem ismert típusa, a lex censoria. Ez a lex censoria a királyság korának lex dicta-jára emlékeztet.

A lex fogalmának pluralitása nem jelenti azt, hogy a leges körében ne volna ismert — mint erre már fentebb utaltunk — valamiféle közös nevező. Nézetünk szerint sem elfogadható az a teória, mely szerint már az archaikus korban ismert volna a lex publica—lex privata dichotómia.[42] Sokkal inkább — bár ez is hipotézis — a létrehozás módja az, ami az osztályozásnak bázisát képezheti. Valószínűnek tűnik az, hogy a kategorizálás alapját a leges dictae-leges rogatae-leges datae fogalom-triász alkotja. E felosztás helyessége mellett szól nézetünk szerint az a tény, hogy a monarchia bukását követően erősen visszaszoruló, csak a lex templi és a lex censui censendo formájában továbbélő lex dicta (mint genus) a lex censoria alakjában ismét nagyobb jelentőségre tesz szert.

IV.

Következtetések

8. A hellén jog nomos fogalmát a római jog lex fogalmával összevetve — e vázlatos áttekintés alapján is — megállapítható, hogy mutatkoznak bizonyos közös jegyek. Ezek közé tartozik mindenekelőtt a két fogalom *komplexitása.* Lényeges közös vonás továbbá az, hogy a „törvény" fogalomkörébe tartozó jogforrások osztályozása egyik esetben sem — a római jogot illetően legalábbis az origot tekintve — a szabályozás *tartalma* szerint történik.

---

[37] Erre az eljárási sajátosságra nézve a gazdag irodalomból ld.: *Harrison,* A. R. W.: Law-making at Athens at the end of the fifth century B. C. JHS 75. 1969. 26. skk. old.; *Kahrstedt,* U.: Untersuchungen zu athenischen Behörden. II. Die Nomotheten und die Legislative in Athen. Klio 31. 1938. 1. skk. old., *Swoboda,* H.: Die griechischen Volksbeschlüsse. Epigraphische Untersuchungen. München, 1890. passim és *Woodhead,* A. G.: The study of Greek inscriptions. Oxford, 1959. 36. skk. old.

[38] Ld.: *Behrend,* D.: P. J. Rhodes: The Athenian Boule. Oxford, 1972. (rec.) ZSS (rom. Abt.) 91. 1974. 557. old.

[39] Ld.: *Magdelain,* A.: La loi à Rome. Histoire d'un concept. Paris, 1978. 9. skk. és 86. skk. old.

[40] Ld.: *Magdelain:* La loi à Rome 10. skk. és 23. skk. old. A nemzetközi szerződésekre nézve, még a latin háborúk előtti korszakot illetően ld.: *Bengston,* H.: Die Staatsvertrage des Altertums. II. k. Die Verträge der griechisch-römischen Welt vom 700 bis 338. v. Chr. (Hrsg.) München—Berlin, 1962. passim és *Täubler,* E.: Imperium Romanum. I. k. Jena, 1913. passim.

[41] Vö.: *Frezza:* Lex e nomos 18. skk. old. és *Magdelain:* La loi à Rome 11. old.

A magánjogi rendszer kérdését illetően ennek a körülménynek annyiban van jelentősége, hogy a jogforrások alapján — függetlenül attól, hogy a hellén jogban a törvény katexochen jogforrás, míg Rómában a lex a római jog egész területére vetítve ilyen szereppel távolról sem rendelkezik — sem választható el egymástól a római jogi értelemben vett ius privatum a ius publicum-tól. A magánjogi rendszer elemzésénél tehát nem mellőzhető esetenként a közjogi struktúrára való kitekintés, mely önmagában véve is az antik magánjogi rendszerek autonómiája feltételezését támasztja alá.

Ny. Sz. Barabaseva

Az elosztási viszonyok jogi szabályozásának fejlesztése

Az elosztási viszonyok fejlesztését az SZKP Központi Bizottságának 1983. júniusi plénuma a legaktuálisabb kérdések közé sorolta, amellyel a társadalomtudományok — beleértve a jogtudományt is — foglalkozni hivatottak. E viszonyok jogi szabályozásának feladatai közvetlenül kapcsolódnak az egész társadalomban és a gazdaságban betöltött szerepükhöz, a munka és a fogyasztás mértéke ellenőrzésének megvalósításához és a szovjet állam más belső funkcióihoz.

Történelmileg úgy alakult, hogy bár az elosztás szocialista módjának általános elvei már a szovjet állam első alaptörvényétől (az OSZFSZK 1918-as Alkotmányában „A nem dolgozó ne is egyék!" elve (18. pont)) kezdve alkotmányos szabályozás tárgyává váltak, a hatályos Alkotmány pedig azokat még teljesebben tárja fel. A jelenlegi törvényhozásban azonban e területen mindmáig nincs olyan komplex jogi aktus, amely az Alkotmány szabályait részletezné és továbbfejlesztené. Az elosztási viszonyok szabályozásában különösen nagy a főhatósági jogalkotás súlya, s emellett minél távolabb áll az elosztási viszonyokra vonatkozó norma a jogforrási hierarchiában az alkotmánytól, abban annál gyakrabban mutatkozik meg a hatósági szemlélet. Ez a jogalkotás magán viseli az előző időszakok sajátosságait, beleértve az egyenlősdi elemeit is, másrészt viszont az új irányába tett lépéseket néha túlértékelve „előreszaladásra" hajlamos.[1] Az elosztási viszonyok fejlesztésében a jog és a jogtudomány feladata az, hogy az ebben a szférában felmerülő problémákra jogi eszközökkel időben és pontosan reagáljon, a haladó gyakorlat megvalósulásának szabad teret engedjen, a szocialista elosztás elveinek szigorú betartása mellett biztosítson a konkrét jelenségek differenciált megközelítésére lehetőséget a jogalkalmazásban.

Az elosztási viszonyok jogi problémáinak igen különböző megközelítései lehetségesek és találhatók meg a jogtudományban. Mind a termeléssel, mind az elosztással kapcsolatos aktuális és bonyolult probléma a lakosság pénzbeli jövedelmeinek tényleges realizálása, ezek fedezése megfelelő mennyiségű és minőségű áruval és szolgáltatással, amire az SZKP KB 1983. júniusi plénuma is nagy figyelmet fordított, a munkabérektől független fogyasztás egyenlőtlensége lehetőségének megszüntetése, a fogyasztás és a munka mértékének ellenőrzése jogi eszközökkel. Végeredményben azonban a szocialista elosztás célja a munkások, a társadalom tagjai szükségleteinek kielégítése. „Ma ..., ha nem számítjuk a társadalmi fogyasztási alapok egy bizonyos részét, nálunk minden állampolgárnak csak olyan anyagi javakra van joga, amelyek megfelelnek társadalmilag hasznos munkája mennyiségének és minőségének. Csak ennyire." — hangsúlyozta az SZKP KB 1983. júniusi ülésén elhangzott beszédében Ju. V. Andropov.[2] Emellett a munkaerő szocialista újratermelése szükségletének és a szocialista humanizmus elveinek következtében az Alkotmánnyal összhangban használt társadalmi fogyasztási alapok létrehozása és igazságos elosztása jogi szabályozásának rendeltetése a szovjet emberek szükségleteinek mind teljesebb kielégítése. Ezért a munkabér a társadalmi termelésben, a társadalmi fogyasztási alapok felhasználása, az egyéni munkatevékenység eredményeként kapott jövedelmek szabályozása az elosztási viszonyok jogi szabályozásának és ennek megfelelően ezen a területen a jogi kutatásoknak különösen fontos tárgyát alkotják.

A munkabér a társadalmi termelésben. A társadalmi termelésben foglalkoztatott személyek munkabérében fejeződik ki legteljesebben a munka szerinti elosztás szocialista elve. A bérrendszer a szocialista tulajdon három formáját — az állami, a szövetkezeti-kolhoz és a társadalmi szervezeti tulajdont — tükrözi. Ezen alapul a népgazdasági komplexum vezető részének, az állami szektor dolgozóinak béralapja, a szövetkezetek és a társadalmi szervezetek megfelelő alapjai. A Szovjetunióban kialakult bérrendszer egyike az Októberi Forradalom legfontosabb szociális vívmányainak. Sikeresen szolgálja a népjólétet, kizárja a tőkés társadalomban oly széles körben elterjedt diszkriminációt a nők, a fiatalok és a nemzeti kisebbségekhez tartozók munkabére tekintetében. Meg kell jegyeznünk, hogy a munkabér-rendszer nem egységes jellegű. Így a kolhozokban újra alkalmazzák a pénzbeliek mellett a természetbeni juttatásokat is. Különbözőek a nyugdíjasok és a más módon ellátottak, a

Barabaseva, Ny. Sz. Lomonoszov Egyetem (Moszkva).

[1] Még 1971-ben M. I. Piszkotyin rámutatott, hogy „a társadalmi fogyasztási alapok növelésének mesterséges és indokolatlan erőltetése a szükséges fejlődési szakaszok átugrásának megnyilvánulása, s ez csak kárt okozhat". M. I. *Piszkotyin:* Szovjetszkoje bjudzsetnoje právo. Moszkva, 1971. 165. old.

[2] Ju. V. Andropov beszéde az SZKP Központi Bizottságának 1983. június 14—15-i ülésén. Nemzetközi Szemle, 1983. 9. sz. 7. old.

népgazdaság állami, illetve szövetkezeti-kolhoz szektorában dolgozók munkabérei.[3] A szövetkezeti-kolhoz szektor munkabéreinek és nyugellátási rendszerének közeledése az állami szektor fizetési és nyugdíjrendszeréhez egyik eleme az érett szocializmus viszonyai között az osztálynélküli társadalmi struktúra fokozatos kialakulásának.

A munkabér a modern viszonyok között még messze nem teljesen tölti be a termelés ösztönzőjének feladatát, sok vonatkozásban eltér a munka és a fogyasztás mértéke összhangjának követelményétől, s ezzel kapcsolatban a párt a pénzbeli munkadíjazás rendszerének tökéletesítését állítja előtérbe. Így az egyes termelési ágakban szükség van a munkabéralap elosztási rendszerének felülvizsgálatára. A gyakorlatban kialakult és nem mindig megfelelően megalapozott elsőbbséget élvező ágazatok kiemelése, a munkabér-rendszerek sokasága a fizetési rendszer egységének torzulásához vezet, aminek eredményeként azonos szakképzettségű dolgozók nagyjából azonos munkakörülmények között végzett egyenlő munkáért különböző fizetést kapnak. A munka szerinti fizetés elvétől eltérő sajátos főhatósági munkamértékek vannak jelen. A hatóságokra osztottságnak, az elosztási viszonyok területén történő megjelenésének leküzdése a munkabéralap központi tervezése és szabályozása megerősítését szolgálja. Az SZKP Központi Bizottságának és a Szovjetunió Minisztertanácsának 1979. július 12-i rendelete „A tervezés tökéletesítése és a gazdasági mechanizmus hatásának erősítése a munka minősége javításának és a termelés hatékonysága növelésének területén" előírta, hogy a Szovjetunió gazdasági és társadalmi fejlődése ötéves tervében az ipari minisztériumokra, az egyesülésekre, a vállalatokra vonatkozóan megerősítik a munkabéralap normatíváját és az egy rubelnyi termelésre jutó gazdasági ösztönzést (egyes ágazatokban pedig a teljes munkabéralapot).[4] Az áttérés az említett tervezési módszerre azonban még messze van a kiteljesedéstől.[5] Ezzel kapcsolatban a munkabéralap ágazatok közötti és ágazatokon belüli felosztására olyan tudományosan megalapozott normatívák kidolgozása és bevezetése, kötelező jogi aktusokban történő megerősítése halaszthatatlan feladatot jelent a munka szerinti elosztás szocialista elvének biztosításához szükséges intézkedések sorában.

Az elosztásra jelentős mértékben ható tényező a munkabérek szerkezete. Itt a munkabéralapok elosztásánál nagyobb arányú a központi jogi szabályozás: érvényesek a Szovjetunió és a szövetségi köztársaságok munkaügyi törvényhozásának alapjai, a köztársasági munkatörvénykönyvek, a Szovjetunió Minisztertanácsának és a Szovjetunió Szakszervezetei Központi Tanácsának egy sor rendelete, a Szovjetunió Munkaügyi Állami Bizottsága, a minisztériumok és a főhatóságok aktusai. Azonban magában az e területen jogszabályokat alkotó központok sokasága a munka szerinti elosztás elvétől való eltérés lehetőségével fenyeget. A gyakorlatban a bértarifákat és a bérbesorolásokat 10—15 évenként vizsgálják felül, ami nem teszi lehetővé, hogy idejében figyelembe vegyék a munka jellegében és feltételeiben bekövetkezett változásokat, az automatizálás fejlődését, a termelési eljárások korszerűsítését, végül pedig nem felel meg a népgazdasági tervezés ütemének sem. A munkások bértarifái, a vezetők, a műszaki-technikai személyzet és egyéb alkalmazottak fizetésének rendszere népgazdasági áganként (néha néhány ágazatra együtt) kerül meghatározásra, figyelembe véve a népgazdaságban betöltött szerepüket és jelentőségüket. Ilyen differenciált megközelítésre nyilván szükség van. Emellett azonban a bérekben megjelennek a munka jellegétől és mennyiségétől független ágazati különbségek, kifejeződik bennük a bérrendszerek sokfélesége, a bérek eltérése a befektetett munkától.

A munkabérek terén az elosztási viszonyokra jelentős befolyást gyakorol a fizetésekhez kapcsolódó prémiumok, bérpótlékok és kiegészítések bonyolult rendszere. Ezek mögött gyakran hatósági vagy személyi érdekek állnak, vagy az alapvető fizetési forma fogyatékosságainak enyhítésére szolgálnak. Ugyancsak jelentős a szerepük a munkaerőmozgás szabályozásában.

Így a fizetések bonyolult rendszerének nem minden eleme felel meg a munka szerinti bérezés elvének, s túlságosan nagy a hatósági szabályozás szerepe. A munkabérre nagy hatást gyakorolnak olyan tényezők, mint a szakképzettség, a tudományos fokozat, amelyek nem a közvetlenül ráfordított munkát jellemzik, hanem meghatározott munkával való megbízás alapjául szolgálnak. Az elosztási viszonyok és azok jogi szabályozásának fejlesztése érdekében különösen fontos a hivatali fizetések és a bértarifák egységes rendszerének kialakítása, aminek alapvetően biztosítania kell, hogy azonos mennyiségű és minőségű munkáért minden ágazatban egyenlő bér járjon, s csak a valóban szükséges esetekben, különleges munkafeltételek esetén (egészségre ártalmas termelés, nehéz éghajlati feltételek és hasonlók) alkalmazzanak növelő tényezőket. A központi jogi szabályozás eszközeivel rendezni és egységesíteni kell a prémiumok és fizetéskiegészítések rendszerét, teljesen ki kell küszöbölni a munkához való hozzájárulástól és a munkafeltételektől független elemeket,[6] és a Szovjetunió dolgozó kollektívákról szóló törvényében előírtaknak megfelelően a munkabérek szerkezetével kapcsolatban a gyakorlatot a dolgozó kollektívák jogainak realizálása irányába kell alakítani. A munka szerinti bérezés fejlesztésének jelentős tartaléka a munkabér növelésének lehetősége a munka eredményével egyenes arányban álló indokolatlan korlátozások nélküli teljesítménybér alapján, ami népgazdaságilag szükséges további munkaerő-forrásokat eredményezhetne.

A társadalmi fogyasztási alapok. Ezek képzése és felhasználása a szocialista elosztás jellemző vonása. A társadalom részéről a munkaképtelenek eltartására, iskolák és egészségügyi intézmények fenntartására alapok képzésének szükségességét a marxizmus—leninizmus klasszikusai alapozták meg. A szovjet állam

[3] Vö.: Az SZKP Központi Bizottságának és a Szovjetunió Minisztertanácsának rendeletével „A kolhoztagok anyagi érdekeltségének növeléséről a társadalmi termelésben". Szobrányije posztanovlényii SZSZSZR, 1966. 9. sz.

[4] Vö.: Szobrányije posztanovlényii SZSZSZR, 1979. 18. sz.

[5] Sok ágazatban ma is az előző évnek a Szovjetunió Állami Tervbizottsága által pontosított adatai alapján tervezik a munkabéralapot.

[6] L. erről G. V. *Malcev:* Szociálnaja szpravegylivoszty i raszpregyelényije po trudu v szocialisztyicseszkom obsesztve. Szovjetszkoje goszudarsztvo i právo, 1982. 7. sz. 57. old.

létezésének első napjaitól kezdve hozzáfogott a társadalmi fogyasztási alapok létesítéséhez. A Szovjetunió 1936-os, majd még részletesebben 1977-es Alkotmánya meghatározta ezen alapok szerkezetének lényegét és dinamikáját. A Szovjetunió hatályos Alkotmánya megállapítja, hogy a társadalmi fogyasztási alapok a szovjet emberek szükségleteinek teljesebb kielégítését szolgálják (23. cikkely). Az állam a társadalmi szervezetek és a dolgozók kollektíváinak széles körű részvétele mellett biztosítja ezeknek az alapoknak a növelését és igazságos elosztását.

A társadalmi fogyasztási alapok képzése és felhasználása jogi szabályozásának fejlesztésével kapcsolatos alapvető kérdés az, hogy az állampolgárok milyen szükségletei és milyen terjedelemben nyerjenek kielégítést a társadalom — nem pedig a dolgozók munkajövedelmeinek — terhére, s milyen kell legyen az optimális kapcsolat a társadalmi fogyasztási alapok és a munkabérekre szánt források között? A párt gazdasági stratégiájának nem a kizárólag anyagi gazdagodásra alapozott jóléti társadalom a célja, hanem az emberek harmonikus, az anyagiak mellett szellemi szükségleteket is alkotó és kielégítő fejlődése.[7] Az elosztási viszonyoknak erre a funkcióira is tartalékolniuk kell, s itt különösen nagy a társadalmi fogyasztási alapok szerkezetének és elosztásának jelentősége.

A „társadalmi fogyasztási alapok" kifejezés, mint a tervezés komplex mutatója az '50-es évek végén jelent meg a gyakorlatban. S körülbelül azóta figyelhető meg a társadalmi fogyasztási alapok gyors növekedése, szerkezetének bővülése. Míg 1950-ben 13 milliárd rubelt tett ki, addig 1980-ban 116,5 milliárdot, 1982-ben pedig elérte a 122 milliárd rubelt[8] és a Szovjetunió nemzeti jövedelmének több mint 25 százalékát alkotta. A társadalmi fogyasztási alapok tervezésének rendjét a Szovjetunió Állami Tervbizottságának 1980. március 31-i rendelete szabályozta,[9] ez rögzítette a társadalmi fogyasztási alapok kiadási tételeit, aminek a szerkezete a következő: *1.* a felnövekvő nemzedék ellátása és nevelése; *2.* a káderek képzése; *3.* a lakosság egészségének védelme és üdülése; *4.* a munkaképtelenek és idősek ellátása; *5.* a lakosság kulturális és jóléti ellátása. Ezen alapok számlájára kerül a társadalmi lakásalap kiadásainak a lakbérekből meg nem térülő része.[10]

A társadalmi fogyasztási alapok felhasználásának kritériumai a szocialista elosztási rendszerben: *a)* azon személyek létfenntartásának biztosítása, akik objektív okok következtében nem képesek legfontosabb létszükségleteiket saját munkájukból kielégíteni (például tanulók, munkaképtelenek); *b)* a társadalom közvetlen érdekeltsége a káderek „újratermelésében", az állampolgárok egészségének megőrzésében és megerősítésében, képzettségüknek és kulturális színvonaluknak a társadalmi termelés, a tudomány, a kultúra és általában a szocialista művelődés szükségleteivel kapcsolatos emelésében. A társadalmi fogyasztási alapok kiadásainak többsége megfelel ezeknek a követelményeknek — de távolról sem valamennyi. Tulajdonképpen miért is fedezzük a társadalmi fogyasztási alapokból a társadalmi lakásalap lakbérekből meg nem térülő fenntartását és miért nem biztosítunk ingyenes reggelit az iskolásoknak? Így alakult történetileg, de van-e értelme a hasonló gyakorlat megőrzésének? Hiszen így a lakás fenntartásához csak azok az állampolgárok kapnak állami támogatást, akik állami lakásban élnek, de nem jutnak hozzá azok, akiknek a lakásépítő szövetkezetekben van lakásuk, vagy személyi tulajdonú házzal rendelkeznek. Így olyan helyzet alakul ki, hogy az emberek egy része ingyen kapja a lakást, s annak használatáért is csak átlagosan a költségek egyharmadát fizeti, a másik pedig a maga pénzéből építette és a használattal járó kiadásokat is maga fedezi. A társadalmi fogyasztási alapok felhasználásában ez a jelentős arányú egyenlőtlenség sem a dolgozó munkateljesítményével, sem vagyoni helyzetével nincs kapcsolatban és ellentétes ezen alapok elosztásának elveivel is. A lakással kapcsolatos térítéseket és a kommunális szolgáltatások kiadásait nem kellene a társadalmi fogyasztási alaphoz sorolni, hanem jóval nagyobb mértékben differenciált lakbéreket kellene megállapítani úgy, hogy azok fedezzék a lakásalap kiadásait, természetesen kedvezmények rendszerének bevezetése mellett a nyugdíjasok, a rosszul fizetett dolgozók és az állampolgárok néhány más kategóriája számára. Hasonló módon értékelhetjük a szociális-kulturális intézkedési és a lakásépítési alap eszközei felhasználásának gyakorlatát, amelyekkel a dolgozó kollektívák rendelkeznek. A dolgozó kollektívákról szóló törvény rendkívül széles körben állapít meg olyan kiadásokat, amelyek ebből az alapból fedezhetők (16. cikk). Részben különböző üdülőhelyi beutalók megszerzésére használják ezt, gyakran a dolgozók jutalmazása céljából. Láthatólag ezen eszközök elosztásának összefüggésben kell állnia a fizetési rendszer és a szakszervezetek eszközei felhasználásának korszerűsítésével.

A következő sarkalatos kérdés, amely a társadalmi fogyasztási alapoknak az elosztási viszonyok rendszerében betöltött szerepével kapcsolatos, az ezekből az alapokból fedezett pénzbeli kifizetések és szolgáltatások elosztásának elvei. A Szovjetunió Alkotmányának megfelelően ilyen elv az igazságos elosztás elve. De mit is jelent ez: egyenlőséget, vagy a munkateljesítmény figyelembevételét? Ha egyenlőséget, úgy az miben különbözik az egyenlősdi?tól? A társadalmi fogyasztási alapok azon része elosztásának alapvető elve, amelyek rendeltetése a társadalom tagjainak létfenntartása, az egyenlőség, hiszen éppen ezt foglalja magában a társadalmi igazságosság. Ez következik a marxizmus—leninizmus tételeiből, ebből indul ki a szocialista társadalom fejlődésének iránya és tendenciája, szociális eszményei. Az egyenlőség azt jelenti,

[7] Az elosztási viszonyok erkölcsi tartalmára helyesen mutat rá A. B. Vengerov. Vö.: A. B. *Vengerov:* Právo i raszpregyelityelnüje otnosényija v szovjetszkom obsesztve. Szovjetszkoje goszudarsztvo i právo, 1983. 10. sz. 9. old.

[8] Vö.: Narodnoje hozjajsztvo SZSZSZR v 1980-om godu. Moszkva, 1981., 379. old., Narodnoje hozjajsztvo SZSZSZR 1922—1982. Moszkva, 1982., 419. old.

[9] Vö.: Metogyicseszkije ukazányija k razrabotke goszudarsztvennüh plánov ekonomicseszkovo i szociálnovo razvityija SZSZSZR. Moszkva, 1980., 666. old.

[10] Meg kell jegyezni, hogy a Szovjetunió állami költségvetésében a „társadalmi fogyasztási alapok" rovat hiányzik, s az ebből fedezett kiadások a szociális-kulturális intézkedésekre felhasználandó eszközök között szerepelnek. Ez azzal magyarázható, hogy a költségvetés mutatóit jóval a társadalmi fogyasztási alapok kategóriájának a népgazdasági tervben való megjelenése előtt állapították meg.

hogy a társadalmi fogyasztási alapokból biztosított javak a társadalom valamennyi tagja számára elérhetőek, s ez már magában ellentétben áll a munka szerinti elosztást sértő egyenlősdivel. Ez az egyenlőség fejeződik ki az állampolgárok tanuláshoz, egészségvédelemhez, szociális ellátáshoz és más, az elosztási viszonyokkal kapcsolatos alkotmányos jogaiban, s minden állampolgár egyenlő hozzájutásában ezekhez a jogokhoz.

Emellett azonban a társadalmi fogyasztási alapokhoz való hozzájutásban még nem küzdötték le az egyenlőtlenség bizonyos elemeit. Ezzel kapcsolatban egyenlőtlenség áll fönn a városi és a falusi lakosság között a város és falu között még megmaradt különbségek kapcsán, a munkások, alkalmazottak és parasztok, a különböző — eltérő gazdasági és társadalmi fejlettségű — területek lakói között. Még különbözőek a kolhoztagok, a munkások és alkalmazottak nyugdíjai, a falusi lakosok kisegítő gazdasága miatt egyenlőtlenség áll fönn az egyéni háztartások munkaideje között, és egyenlőtlen a kulturális értékek igénybevételének lehetősége (a színházak, múzeumok, könyvtárak általában a városokban találhatók, csak a falusi települések 34 százalékának van saját könyvtára). Ugyanez a falusi lakosok problémája az egészségügyi ellátás és a felsőfokú képzés tekintetében.

A szovjet állam ezen különbségek fokozatos megszüntetésére, a városi és falusi munka- és létfeltételek közelítésére, a különböző régiók fejlettségi szintjének kiegyenlítésére irányuló gazdaság- és szociálpolitikája lehetővé teszi a társadalmi fogyasztási alapok elosztása alkotmányos elvének mind teljesebb megvalósítását. E tekintetben az elosztási viszonyok jogi szabályozásának különleges feladata olyan tudományosan megalapozott társadalmi normatívák rögzítése, amelyek a lakás, egészségügyi ellátás, oktatás, tájékoztatás, közlekedési eszközök igénybevétele tekintetében meghatároznák azt az életszínvonalat amire minden állampolgárnak joga van, továbbá a szociális és jóléti infrastruktúra normáinak olyan meghatározása, ami a különböző vidékeken és településeken közelíti az életfeltételeket egymáshoz.

A társadalmi fogyasztási alapok elosztása egyenlőtlenségének további leküzdendő oka a hivatali és a személyi kapcsolatok rendszere. A megfelelő anyagi eszközökkel és káderekkel ellátott hivatali szolgáltató vállalatok és intézmények — gyermekintézmények, kulturális központok, kórházak és rendelőintézetek — jobb ellátási normákkal rendelkeznek, mint a hasonló, az állampolgárokat lakóhelyük szerint kiszolgáló vállalatok és intézmények, s ez egyik vagy másik ágazat, vállalat vagy egyesülés dolgozóit más állampolgárokhoz képest munkateljesítményüktől, illetve rászorultságuktól függetlenül privilegizált helyzetbe hozza. Ezzel kapcsolatban különösen fontos az SZKP és a szovjet állam azon irányvonala, hogy a szolgáltatások biztosítását fokozatosan a helyi tanácsok kezébe összpontosítsák. Azokban az esetekben, amikor a dolgozókat munkahelyük szerint ellátó hivatali vállalatok és intézmények fenntartását a termelés sajátosságai vagy más reális tényezők indokolják, az egyenlőséghez a hasonló területi szolgáltató vállalatok és intézmények ellátási normáinak magasabb szintre emelése vezethet.

A társadalmi fogyasztási alapok egy részének állampolgárok általi felhasználásával kapcsolatban a társadalmi igazságosságról szólva figyelembe kell vennünk, hogy az egyenlőség elvét a maga tisztaságában csak azokhoz a társadalmi kifizetésekhez és szolgáltatásokhoz kapcsoljuk, amelyek elsősorban a leglényegesebb létfenntartási formákkal kapcsolatosak, másodsorban pedig nem mérhetők a munkateljesítmények alapján. A társadalmi fogyasztási alapok szerkezete két részre tagolódik. Az egyik részt a valóban társadalmi, összállami, központosított alapok képezik, amelyek főleg a közoktatással, az egészségvédelemmel és a szociális ellátással, részben pedig a társadalmi lakásalappal kapcsolatosak. A másik részt a szociális-kulturális intézkedési és a lakásépítési alap alkotja, amelyeket a vállalatoknál, egyesüléseknél és más szervezeteknél képeznek. Ezeket a közös, decentralizált alapokat a megfelelő dolgozó kollektíva tagjainak szükségleteire használják fel és a dolgozók munkához való hozzájárulása és rászorultsága figyelembevételével osztják el. Jelenleg a társadalmi fogyasztási alapok 20 százaléka tartozik a dolgozó kollektívák rendelkezése alá és arányuk növekedése figyelhető meg. Ilyen alapok létrehozására nem minden szervezet jogosult, hanem csak a termelő vállalatok és egyesülések, ipari egyesülések, önelszámoló tudományos kutató, tervező, technológiai intézetek és más szervezetek. Következésképpen a szociális fejlesztés eszközeinek egy része hivatalos úton halad. Ezen alapok szoros kapcsolata a termeléssel kiemeli Lenin következő gondolatának különös jelentőségét: „...ne gondoljuk, hogy csak igazságosan kell elosztani, hanem gondoljunk arra, hogy ez az elosztás a termelés növelésének módszere, szerszáma, eszköze".[11] Érthető, hogy a dolgozó kollektívák rendelkezése alatt álló alapok elosztásakor a munkateljesítményt kell figyelembe venni, nem pedig más elemeket, mondjuk az adott személy beosztását vagy társadalmi helyzetét, ami a gyakorlatban többször előfordul amikor a magasabb beosztáshoz szinte automatikusan társítják a több vagy jobb munkát. Mint azt Ju. V. Andropov az SZKP Központi Bizottságának 1983. júniusi ülésén hangoztatta, a lakások — akárcsak más javak — elosztása akkor lesz igazságos, ha ezzel kapcsolatban többek közt figyelembe vesszük, hogy az adott személy hogyan dolgozik.

Figyelmet kell fordítanunk a társadalmi fogyasztási alapok különböző részei (vagy fajtái) kapcsán a jogi szabályozás eltérő szintjére és módjára. A központosított alapok elosztására, különösen az ezekből lebonyolított pénzbeli kifizetésekre, szigorú, elsődlegesen a legfelsőbb államhatalmi és államigazgatási szervek aktusaival megvalósuló jogi szabályozás jellemző. Így a nyugdíjak megállapítását és kifizetését törvények, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének törvényerejű rendeletei és a Szovjetunió Minisztertanácsának rendeletei részletesen szabályozzák. Ez a központosítás lehetővé teszi a nyugdíjkérdések egységes eldöntését, megbízható garanciát jelent a hivatali és személyi kapcsolatok, valamint a bürokrácia

[11] L.: *Lenin:* Beszéd a III. összoroszországi élelmezésügyi tanácskozáson. 1921. június 16.; in.: Lenin összes művei 43. köt.; Bp. Kossuth Kiadó, 1974. 334. old.

ellen. A Szovjetunió és a szövetségi köztársaságok törvényeiben határozzák meg a közoktatás, az egészségvédelem és más hasonló kérdések alapjait és elveit. A társadalmi fogyasztási alapok decentralizált részének elosztását, a szociális és kulturális célokra (így például kirándulásokra, ingyenes vagy kedvezményes gyógyintézeti beutalókra), továbbá a lakásépítésre fordítottakat a szakszervezetekkel egyeztetve az igazgatási szervek osztják el. Az elosztási eljárás, az elfogadott határozatokért viselt felelősség, a fellebbezés rendjének pontos meghatározása jelentősen növelheti a társadalmi fogyasztási alapok ezen része felhasználásának hatékonyságát.[12] Különösen fontos, hogy a dolgozó kollektívákról szóló törvényben meghatározott jogi és szervezeti eszközökkel biztosítsák a dolgozók részvételét az alapok felhasználásának meghatározásában, a kollektíva teljes tájékoztatását, s az adott kérdésben a széles körű nyilvánosságot.

A kifejtettekből következik, hogy célszerű lenne szövetségi szinten olyan komplex jogi aktus létrehozása, amely pontosan meghatározná a társadalmi fogyasztási alapok szerkezetét, képzésük rendjét és az alapok egyes részeinek sajátosságait figyelembe véve felhasználásuk elveit. Az elosztási viszonyok jogi szabályozásának társadalmi fogyasztási alapokkal kapcsolatos aktuális feladata az alapok mentesítése az olyan kifizetésekkel és szolgáltatásokkal való túlterheltségtől, amelyeket rendeltetésük szerint közvetlenül a dolgozók fedezhetnének, az állampolgárok életszínvonala meghatározott szintjének munkateljesítménytől független megőrzését szolgáló összállami alapok elosztásánál az egyenlőség megsértésének el nem tűrése, a vállalatok, intézmények és szervezetek alapjainak felhasználásánál pedig a hivatali és személyi kapcsolatok szerepének megszüntetése.

Az egyéni munkatevékenységből és a kisegítő gazdaságból származó jövedelmek szabályozása. Az elosztás rendszerében meghatározott szerepet játszanak az állampolgárok egyéni munkatevékenységéből, a mezőgazdaságból, a kisgazdaságokból, szolgáltatásokból, művészi alkotótevékenységből stb. származó jövedelmek. A Szovjetunió Alkotmánya megengedi a jövedelem forrásául szolgáló egyéni munkatevékenységet, előírja jogi szabályozását, tiltja a társadalom érdekeit sértő felhasználását, valamint a munka nélküli jövedelemszerzést. Az 1979-es népszámlálás adatai szerint a lakosság 0,1 százaléka folytat megélhetési célból egyéni munkatevékenységet. Elterjedt az állampolgárok birtokába adott földterületen a társadalmi termelésben végzett munkán fölül folytatott kisegítő gazdálkodás, kertészet és konyhakertészet. A falvakban az egyéni kisegítő gazdaságokban állítják elő a bruttó mezőgazdasági termékmennyiség több mint egynegyedét, ami igen fontos a Szovjetunió élelmiszerprogramjának szempontjából, s a kolhoztagok családi jövedelmének az ebből származó bevételek képezik mintegy 27 százalékát.

A kisegítő gazdaság elvben naturális jellegű, de a terménytöbblet a piacon vagy a fogyasztási szövetkezet keretében értékesíthető. A háziipartól eltérően a kisegítő gazdaságból, konyhakertészetből származó jövedelem nem feltétlenül kell a megélhetés fő forrásául szolgáljon. Ezekben a gazdaságokban azonban a földhasználat ingyenessége az erőfeszítésekkel arányban nem álló túlzott jövedelemnövekedést eredményez, kedvező feltételeket teremt az alaptalan gazdagodáshoz. Ezzel kapcsolatban a megfelelő jogszabályban elő kellene irányozni a termékek piaci árának megfelelő hatékonyságú ellenőrzését, és biztosítani kéne a háztáji telekkel rendelkező, illetve a kertművelő-, valamint üdülőszövetkezetek tagjai földhasználati díjának egyensúlyát.

Az állampolgárok minden olyan háziipari termeléssel és szolgáltatással foglalkozhatnak, amit a Szovjetunió, valamint — a szövetségi köztársaságok területén — az adott köztársaság Minisztertanácsa nem tilt.[13] Célszerűnek tűnik ezeknek a tilalmaknak a csökkentése és az árutömeg, valamint a lakosság által igénybe vett szolgáltatások bővítése érdekében a lehetőségek szélesebb körű biztosítása. Bár a meglevő lehetőségeket kevéssé valósítják meg, láthatóak az anyagi ellátással kapcsolatos hiányosságok, a szervezési gyakorlat hiánya és bizonyos pszichikai korlátok (a társadalmi termelésen kívül folytatott munka presztízsének hiánya, a kollektívától való elszigeteltség érzése). Az ilyen egyéni munkatevékenységek jogi szabályozásának feladata a háziipari termékek értékesítési módjának és árképzési rendszerüknek a meghatározása, az indokolatlan gazdagodás érdekében a jövedelemellenőrzés rendszerének tökéletesítése.

A háziiparból és az egyéni művészi alkotótevékenységből származó jövedelmek szabályozásának fő eszköze az adóztatás. Az ilyen jellegű egyéni munkára jelenleg vonatkozó adótételek azonban nem biztosítják az ösztönzés és a korlátozás egyensúlyát. A korlátozó megközelítés van túlsúlyban, ami sem az állampolgárok, sem a népgazdaság érdekeinek nem felel meg. Az adókulcsok néha túl alacsonyak, máskor éppen ellenkezőleg túl magasak, ami a tökéletlen pénzügyi ellenőrzési rendszer mellett ellentétes reakciót vált ki — a szabályozatlan, nem ellenőrzött, nem nyilvántartott tevékenység terjedését. A jogi szabályozásnak a jelenleginél nagyobb mértékben kell rendeznie a tevékenység anyagi-technikai feltételeit, a helyiségek bérbevételének rendjét és feltételeit és egyebeket, kiküszöbölve a fejlődés minden indokolatlan korlátját.

[12] Az ezen alapok képzéséről és felhasználásáról szóló rendelkezésekben az adott kérdéseket nem szabályozzák (vö.: Bjulletyeny normatyivnüh aktov minyisztyersztv i vedomsztv SZSZSZR, 1981. 3. sz. 5. old.)

[13] A szövetségi törvényhozásban 11 fajta foglalkozási tilalmat állapítottak meg (vö.: rendelkezés az állampolgárok háziipari tevékenységéről. Szobrányije posztanovlényii SZSZSZR, 1976. 7. sz. 39. sorszám).

SZEMLE

Az európai szocialista államok jogalkotásáról

Sipos Katalin

Szovjetunió

1983 második felében össz-szövetségi, illetve köztársasági (OSZSZSZK) szinten az alábbi jogszabályok kihirdetésére került sor:

A korábbiaktól eltérően a vizsgált időszakban az *államjog* területén csak egyetlen szabályozó aktus kiadására került sor. A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége határozatban szabályozta a népi küldöttek jogállásáról szóló törvény 33. és 34. cikkének alkalmazási rendjét (Vedomoszti Verhovnogo Szoveta SzSzSzR — a továbbiakban Sz.V.V.Sz. 1983. 45. sz. 688. t.). Az elnökségi határozat a helyi tanácsok tagjai, továbbá az autonóm és a szövetségi köztársaságok legfelsőbb tanácsainak küldöttei ellen indított szabálysértési és bűnvádi eljárás rendjét szabályozza.

A vizsgált időszak *államigazgatási* jogszabályalkotása a legkülönbözőbb igazgatási területeket érinti. A gazdaságirányítás korszerűsítésére irányuló munka fontosságát jelzi, hogy közös párt- és kormányhatározat intézkedik a termelőegységek jogainak kiszélesítéséről a tervezésben és a gazdálkodásban, valamint a munka végeredményeiért való felelősségük növeléséről. (Szobranie posztanovlenij pravitel'sztva SzSzSzR — a továbbiakban Sz.P.Sz. 1983. 20. sz. 109. t.) Ez a gazdasági kísérlet három köztársaság különböző ipari vállalataira terjed ki.A kijelölt vállalatok nagyobb szerepet kaptak a tervkészítés valamennyi szakaszában, teljes önállósággal járnak el a termelésfejlesztési és a szociális alap felhasználását illetően, bővült a műszaki fejlesztést célzó hitel- és devizafelhasználási lehetőségük. A költségvetési befizetéseket az érintett vállalatok önállóan (decentralizáltan) eszközlik. Ugyancsak párt- és kormányhatározat (Sz.P.Sz. 1983. 25. sz. 145. t.) érinti a szovjet népgazdaság másik fontos területét. A határozat előírja a kolhozok, szovhozok és egyéb mezőgazdasági üzemek kisegítő gazdaságainak és melléküzemágainak fejlesztését. Ehhez az érintett mezőgazdasági üzemeket széles körű beruházási, felvásárlási és értékesítési jogokkal ruházták fel.

A további igazgatási jellegű jogszabályok közül említést érdemel az az össz-szövetségi tvr., amely az állampolgári jogokat érintő okmányok másolatainak vállalatok, intézmények és szervezetek részéről történő kiadásának és hitelesítésének a rendjét szabályozza (Sz.V.V.Sz. 1983. 32. sz. 492. t.). Ugyancsak össz-szövetségi tvr. jelent meg a vállalatok üzemanyagkészletéből benzin és egyéb üzemanyag szabályellenes kiutalása esetén eszközölhető államigazgatási felelősségre vonás módjáról (Sz.V.V.Sz. 1983. 34. sz. 522 t.).

Az egészségügyi, kulturális, oktatási és sportigazgatást érintő hatályos jogszabályok és az Alkotmány összhangba hozatala keretében került sor annak a törvényerejű rendeletnek a kiadására, amely a felsorolt területeket érintő kisebb kiegészítéseket és módosításokat tartalmazza (Sz.V.V.Sz. 1983. 39. sz. 583 t.), másrészt pedig az orvosi eskü szövegének kiegészítését előíró tvr. kiadására, mely a nukleáris veszély elleni harc kötelezettségét írja elő (Sz.V.V.Sz. 1983. 47. sz. 722 t.).

A *pénzügyi jog* területére áttérve elsőként említendő a Szovjetunió és a szövetségi köztársaságok költségvetési jogait szabályozó tvr. kiegészítése és módosítása (Sz.V.V.Sz. 1983. 32. sz. 493 t.). A szabályozás, melyre a Szovjetunió Törvénytárának kiadásával összefüggésben került sor, a költségvetési felépítést, a helyi és a szövetségi költségvetést, továbbá az állami költségvetési terv kidolgozásának menetét érinti. Minisztertanácsi rendelet erősítette meg a népgazdaságban folyó elszámolások főbb szabályait (Sz.P.Sz. 1983. 27. sz. 155 t.), mely a vállalatok, egyesülések és intézmények egymás közötti, illetve a lakosság irányában lebonyolított elszámolásainak általános szabályait, a bankok elszámolási jogosítványait, az elszámolások főbb formáit és módozatait, valamint az elszámolási fegyelem betartása felett gyakorolt felügyelet rendjét szabályozza. Ugyancsak minisztertanácsi rendelet szabályozta az egyesülések, vállalatok és gondolkodó szervezetek pénzügyi támogatását szolgáló minisztériumi, ill. főhatósági tartalékalapok képzési normáit és felhasználásuk rendjét (Sz.P.Sz. 1983. 23. sz. 130 t.).

Az adózás kérdéskörét három új jogszabály érinti. A mezőgazdasági adókra vonatkozó törvény módosítására kiadott tvr. (Sz.V.V.Sz. 1983. 52. sz. 802 t.) a kolhoztagok és más állampolgárok gazdaságaira kiszabható adók mértékét, az adókedvezmények eseteit, valamint az adófizetők és a pénzügyi szervek felelősségének kérdéseit érinti. Egységes szövegezésben jelent meg a lakossági jövedelemadókra vonatkozó tvr. (Sz.V.V.Sz. 1983. 43. sz. 653 t.), a jövedelemadózás alá nem eső lakossági bevételekről pedig a minisztertanácsi rendelet intézkedett (Sz.P.Sz. 1983. 29. sz. 164. t.).

A *büntetőjog* és a büntető*eljárásjog* területét új jogszabályok is kiegészítő és módosító jellegűek. A katonai bűncselekményekért viselt büntetőjogi felelősségről 1958. dec. 25-én kiadott törvény kiegészítését és módosítását előíró tvr. az elöljáróval szembeni magatartás és a fegyverviselés szabályainak megsértéséért, valamint a szolgálati hatalommal való visszaélés esetén alkalmazható felelősségre vonás kérdését érinti (Sz.V.V.Sz. 1983. 51. sz. 784. t.). Az OSZSZSZK Btk. kiegészítéséről kiadott tvr. a gazdasági bűncselekmények körébe beiktatta a vállalati üzemanyagkészletből jogellenes kiutalás esetén viselt felelősségi alakzatot (Vedomoszti Verhovnogo Szoveta RSZFSZR — a továbbiakban R.V.V.Sz. 1983. 33. sz. 1203. t.). A büntetésvégrehajtási intézmény belső szabályaival való szembeszegülés büntetésének mértékéről ugyancsak új cikkel bővült az OSZSZSZK Btk. (R.V.V.Sz. 1983. 37. sz. 1334. t.). A törvényhozó munka és az Alkotmány összhangba hozatalára irányuló munka keretében egységes szövegezést célzó kiegészítésekre és módosításokra került sor az OSZSZSZK büntetőeljárási törvénykönyvében (R.V.V.Sz. 1983. 32. sz. 1153. t.). Össz-szövetségi tvr. módosította a szabadságvesztési helyről szabadultak felett gyakorolt államigazgatási felügyeletre vonakozó jogszabályokat (Sz.V.V.Sz. 1983. 39. sz. 584. t.), majd ennek megfelelő módosítás történt az OSZSZSZK büntetésvégrehajtási törvénykönyvében is (R.V.V.Sz. 1983. 40. sz. 1429. t.).

A *munkajog* területére áttérve először itt is a törvénykönyv módosításáról szólunk. A köztársasági tvr. a munkaszerződés felbontásával, a munkafegyelemmel és az anyagi felelősséggel kapcsolatos kérdések rész-szabályozását tartalmazza. (R.V.V.Sz. 1983. 51. sz. 1782. t.). Az állami vállalatok dolgozói által okozott anyagi kár megtérítésére vonatkozó szabályzatot összszövetségi tvr. módosította a kártérítés mértékét illetően (Sz.V.V.Sz. 1983.

47. sz. 723 t.). Figyelmet érdemel az állami bányatechnikai felügyeletet ellátó szervek dolgozóinak fegyelmi szabályzata (Sz.P.Sz. 1983. 32. sz. 178. t.). A munkaviszony és a nyugellátás körét több jogszabály érinti. Az idénymunkások megszakítás nélküli munkaviszonyának kiszámításáról kormányrendelet jelent meg (Sz.P.Sz. 1983. 22. sz. 118. t.). Össz-szövetségi tvr. módosította a folyamatos munkaviszony alapján járó nyugdíjpótlék emelésére vonatkozó jogszabályokat (Sz.V.V.Sz. 1983. 27. sz. 413. t.). Ezzel összhangban került sor kormányrendelet formájában a nyugdíjmegállapítás és kifizetés szabályzatának módosítására (Sz.P.Sz. 1983. 18. sz. 92. t.). A társadalombiztosítási hozzájárulás befizetésének szabályait közös szakszervezeti és kormányhatározat erősítette meg (Sz. P. Sz. 1983. 26. sz. 149. t.).

Végül a *nemzetközi jog* területén szólni kell arról a kormányrendeletről, amely a Szovjetunió és a KGST-tagországok közös gazdálkodó szervezeteinek létrehozására irányuló javaslatok előterjesztését szabályozza. (Sz.P.Sz. 1983. 16. sz. 80. t.)

Horváth Anna

Bulgária Népköztársaság

1983. II. félévében a különböző jogágakban több érdekes jogszabály került kibocsátásra.

Államigazgatási jog

Az *egységes földnyilvántartásról* szóló 1979. évi törvény végrehajtási szabályzata (MT 1983. IX. 2-i 36. sz. hat., Dörzsaven Vesztnik — a továbbiakban Dr. Veszt. 1983. IX. 23-i 74. sz.)

A szabályzat a társadalmi-gazdasági élet irányításához nélkülözhetetlen információk céljára az ország egész területét átfogó térképes, helyszínrajzos, grafikai, szöveges és mutatóval ellátott egységes földnyilvántartás kialakításához ad részletes útmutatást a nyilvántartás tartalmát, a nyilvántartott egységeket, a nyilvántartásért felelős szerveket, valamint a nyilvántartás elkészítésének, folyamatos vezetésének és felhasználásának módját illetően.

A tartalmi kérdések tekintetében a szabályzat megkülönbözteti a mezőgazdasági, a hegyvidéki és a lakott területeket, a víz-, a bányaművelésre alkalmas, a közlekedési, a tájvédelmi, a hulladéktároló, valamint tengeri területeket, továbbá az épületállományt, a csatornák és vezetékek, valamint a bolgár légtér területeit.

A nyilvántartás egységeinek osztályozója a területi egységeket településen kívüli és lakott egységekre bontja és megadja ezek fizikai, mennyiségi, minőségi mutatóit, illetőleg polgári jogi és igazgatási jogi státuszát.

Polgári jog

A hivatalos lap 1983. X. 28-i 84. sz. közli *a gazdasági kezdeményezés bankjának (Minerálbank) alapszabályát.* Eszerint a bank részvénytársaság formájában jogi személyként működik, kötelezettségeiért saját vagyonával felel. Az állammal és saját részvényeseivel kölcsönösen nem felelnek egymás kötelezettségeiért.

A bank alaptőkéje 100 millió leva, amely 10 ezer darab 10 ezer levás részvényből áll. Minden részvény egy szavazatra, valamint osztalékra és a bank vagyonának felosztásakor megfelelő részre jogosít. Az alaptőkén kívül a bank tartalékalapot és egyéb alapokat is képez a részvényesek közgyűlésének határozata szerint.

A bank tevékenysége hitelek nyújtása vagy tőkével való részvétel formájában olyan gazdasági feladatok megvalósítására terjed ki, amelyek a helyi gazdasági feladatok megvalósítására terjed ki, amelyek a helyi gazdasági szervezeteknek vagy vállalatoknak a kötelező tervfeladatok által nem érintett, továbbá bel- vagy külföldi vegyes társaságoknak gazdasági tevékenységét segíti. A bank maga is felléphet kezdeményezőként, és akár hitelezőként, akár adósként kapcsolatba léphet más, akár külföldi bankokkal, jogi és fizikai személyekkel is, továbbá külföldön ingatlan vagyont szerezhet.

A bank legfelsőbb szerve a részvényesek közgyűlése, egyéb vezető szervei a részvényesek tanácsa, az igazgató tanács és a revíziós bizottság.

Szövetkezeti jog

A hivatalos lap 1983. XII. 30-i 102. száma közli a *szövetkezetekről szóló törvényt.* A bolgár szövetkezeti mozgalom mintegy nyolc évtizedes hagyományainak kiteljesítése érdekében a törvény a szövetkezeteket szocialista munkaszervezési formának és a népgazdaság szerves részének tekinti. Megállapítja, hogy a szövetkezeti tulajdon az állami tulajdonnal kölcsönös egymásra hatásban fejlődik, erősíti az utóbbinak demokratikus szervezési és tevékenységi vonásait. A törvény feladatának tekinti a nemzetközi szövetkezeti szolidaritás támogatását.

Az önkéntesség, a szövetkezeti tulajdon, a tagok egyenlőségének és a szövetkezeti demokráciának alapján megalakuló bolgár szövetkezetek fő feladata a lakossági ellátás javítása. A gazdasági önelszámolás és önfenntartás elvein működő szövetkezetek a népgazdasági terven alapuló tervfeladatok szerint fejtik ki tevékenységüket a helyi tanácsokkal és más gazdasági és társadalmi szervezetekkel együttműködésben.

Az állam segíti és ösztönzi a szövetkezeteket, koordinálja tevékenységüket. Egyetértésükkel egyes állami feladatok ellátásával is megbízhatók.

A Központi Szövetkezeti Tanács és a megyei szövetkezeti tanácsok megbízhatnak egyes szövetkezeteket, ill. szövetkezeti vállalatokat bizonyos állami tervfeladatok ellátásával. A szövetkezetek megalakulásával, felszámolásával, az ezzel kapcsolatos vagyonátruházással összefüggő jogi aktusok mind a szövetkezetek, mind azok tagsága tekintetében adó- és illetékmentesek.

Szövetkezet alapításához legalább hét személy részvétele szükséges, akiknek legalább a fele a szövetkezet tevékenységi körébe tartozó szakképzettséggel kell, hogy rendelkezzék. A tagok elfogadják a szövetkezet alapszabályát, megválasztják az igazgatótanácsot és az ellenőrző tanácsot. Az alapító tagok között nem lehetnek házastársak, és harmadfokig egyenes- vagy oldalági rokonok.

A szövetkezet akkor tekinthető megalakítottnak, ha azt a járásbíróság nyilvántartásba vette. A törvény részletesen szabályozza a szövetkezet átszervezésével, ill. megszűnésével, a szövetkezeti tagsággal, a szövetkezeti vagyonnal, a szövetkezet vezetésével és bírósági ellenőrzésével kapcsolatos kérdéseket, továbbá a szövetkezetek szövetségeire és a szövetkezeti vállalatokra vonatkozó előírásokat.

Büntetőjog

A Legfőbb Ügyészség mellett működő *Kriminológiai Tanács szervezeti szabályzata* (Dr. Veszt. 1983. VII 1-i 51. sz.)

Az 1968. évi szabályozás az új ügyészségi törvény alapján került megújításra. A szabályzat a Kriminológiai Tanácsot tárcaközi állami-társadalmi szervként határozza meg, amelynek tevékenysége a bűnüldözés hatékonysága érdekében tudományos kutatásokra és konkrét intézkedések kidolgozására irányul. Feladata a bűnüldözés tudományos problémáinak és a konkrét kutatások módszertanának kidolgozása is. A Kriminológiai Tanács által folytatott kutatások a bűnözés helyzetére, struktúrájára és tendenciáira, valamint okaira és feltételeire vonatkoznak. Elvégzik ezek kriminológiai elemzését és prognózisokat készítenek. A Tanács a jogalkalmazó szervek, az állami és gazdasági szervek, valamint a társadalmi szervezetek bűnözés elleni tevékenységének problémái megoldásához módszertani segítséget ad. Közreműködik az ügyészek, bírák, nyomozók és egyéb szakemberek kriminológiai tudásának fokozásában.

A Kriminológiai Tanács vezető szervei a plénum és az elnök. Tagjai a Legfőbb Ügyészség ügyészei és specialistái, akik osztályokon végzik munkájukat.

A *rendőrségről szóló 1976. évi törvény módosítása* és kiegészítése. (1983. VII. 28-i 2254. sz. tvr., Dr. Veszt. 1983. VIII. 12-i 63. sz.)

A Tvr. a biztonsági intézkedésként szabályozott kötelező lakhelykijelöléssel kapcsolatos új rendelkezéseket tartalmaz, amelyeknek alkalmazását bizonyos esetekben a rendőrségi szervek, a közveszélyes munkakerülésnek bűncselekményt el nem érő eseteiben pedig a járásbíróság hatáskörébe utalja.

Trócsányi László

Csehszlovák Szocialista Köztársaság

1983 második félévében folytatódtak a törvényszerkesztési munkálatok, amennyiben egységes szerkezetben bocsátották ki a polgári törvénykönyvet (70/1983. Sbirka Zákonu ČSSR — a továbbiakban Sb.), az állami közjegyzőségről és az állami közjegyzőség előtti eljárásról szóló törvényt, a közjegyzői rendtartást (72/1983. Sb.) és a polgári perrendtartást (78/1983. Sb.).

Az új jogszabályok sorában elsősorban az *államigazgatási jogszabályalkotás* tarthat érdeklődésre számot. Megszüntették a szövetségi műszaki és beruházásfejlesztési minisztériumot és helyette állami tudományos-műszaki és beruházásfejlesztési bizottságot hoztak létre (114/1983. Sb. alkotmánytörvény). A bizottság, amely a Csehszlovák Szocialista Köztársaság központi államigazgatási szerve, elnökből, elnökhelyettesekből és további tagokból áll. A bizottság elnöke a szövetségi kormány egyik elnökhelyettese, akit a köztársaság elnöke nevez ki ebben a minőségben és ment fel tisztségéből. A bizottság elnökhelyetteseit és további tagjait a Csehszlovák Szocialista Köztársaság kormánya nevezi ki és menti fel. A bizottság tagjai a Cseh, illetve Szlovák Szocialista Köztársaság kormányainak elnökhelyettesei is, akik a Cseh, illetve Szlovák tudományos-műszaki és beruházásfejlesztési bizottság irányítását végzik. A bizottság és apparátusának munkáját a bizottság elnöke irányítja és bocsátja ki határozatait.

A korábban szövetségi minisztériumi szinten ellátott műszaki és beruházásfejlesztési feladatoknak az állami tudományos műszaki és beruházásfejlesztési bizottságra való átruházásáról a szövetségi minisztériumok hatáskörére rendelkező 133/1970. Sb. sz. törvény módosításáról és kiegészítéséről szóló 115/1983. Sb. sz. törvény intézkedik. Az egyes köztársaságok szintjén a megfelelő jogszabályok a Cseh Nemzeti Tanács 118/1983. Sb. sz. törvénye, illetve a Szlovák Nemzeti Tanács 121/1983. Sb. sz. törvénye, amelyek a Cseh, illetve Szlovák tudományos műszaki és beruházásfejlesztési bizottságokról rendelkeznek.

Államigazgatási vonatkozású a szocialista társadalmi tulajdonban levő vagyon védelméről szóló 135/1983. Sb. sz. belügyminisztériumi hirdetmény. A nemzeti biztonsági testületről szóló 40/1974. Sb. sz. törvény 50. §-ában kapott felhatalmazás alapján a szövetségi belügyminisztérium részletesen szabályozta a társadalmi tulajdon őrzésének módját. A vagyonőrzésre hivatottak az őrök, a mechanikus védőeszközök, a biztonsági technikák, illetve ezek kombinációi. A szervezetek belső irányelveket kötelesek kibocsátani a jogszabály rendelkezéseinek végrehajtására a föderáció és a köztársaságok szerveinek irányelvei szerint. A védelmi őrök: az üzemőrség tagjai, a felügyelők és a kapusok, továbbá a felügyelőszolgálat egyéb dolgozói. A jogszabály rendelkezik a védelmi őrök fő feladatairól, a készpénz, továbbá a szállítás alatt levő értékek különleges őrzéséről, a védelmi őrök jogairól, a szervezeteknek a nemzeti biztonsági testület alakulataival való együttműködéséről. A jogszabály a múzeumok őrzésére is vonatkozik.

A fegyverek és lőszerek tartását a 147/1983. Sb. sz. törvény szabályozza. Részletes rendelkezéseket találunk a jogszabályban a fegyvertartás engedélyezéséről, külön foglalkozva az egyes fegyverfajtákkal, a kulturális szervezetekben gyakorlás céljából tartott fegyverek nyilvántartásával, a fegyverkiállítások rendelkezésének szabályaival. Rendelkezéseket tartalmaz a törvény a lőszerekről, a lőterekről, a lövöldékről. Szabályozza a törvény rendelkezései megtartása ellenőrzésének módozatait is.

Pénzügyi vonatkozásúak a költségvetési törvények. Ezek sorában elsősorban a csehszlovák föderáció 1984. évi állami költségvetéséről szóló 146/1983. Sb. sz. törvényről kell megemlékezni. Az egyes bevételi és kiadási tételekről a törvény mellékletét alkotó rövid áttekintés ad tájékoztatást. Kimondja a jogszabály, hogy a föderáció kormánya vagy felhatalmazása alapján a pénzügyminiszter kötelező feladatokat és limiteket állapíthat meg, különösen az állami tervmódosításokkal, ármódosulásokkal, szervezeti változásokkal összhangban, továbbá a külkereskedelmi gazdasági eszközök szabályozására és a költségvetési tartalékok felszabadítására figyelemmel. A Cseh Szocialista Köztársaság 1984. évi költségvetéséről a 156/1983. Sb. sz. törvény és a Szlovák Szocialista Köztársaság 1984. évi költségvetéséről a 149/1983. Sb. sz. törvény rendelkezik. Ezek mellékletei ugyancsak tájékoztatást adnak az egyes bevételi és kiadási tételek megoszlásáról.

A *polgári jog* területét érinti a két köztársaság egy-egy törvénye éspedig a Cseh Nemzeti Tanács 120/1983. Sb. sz. törvénye és a Szlovák Nemzeti Tanács 123/1983. Sb. sz. törvénye a nemzeti bizottságok hatásköréről a polgári törvénykönyv és a közjegyzői rendtartás egyes rendelkezéseinek végrehajtásánál. Kimondják a jogszabályok, hogy a kiskorú gyermek gondnokának funkcióit az állami közjegyzőség előtti eljárásban a járási nemzeti bizottság látja el. A járási nemzeti bizottság állapítja meg továbbá azokat a határidőket, amelyekben a szervezet legkésőbb köteles megszüntetni a nyújtott szolgáltatások hibáit, ha az ezek megszüntetése iránti igényt a jót-

állási határidőn belül érvényesítették, továbbá határidőket állapíthat meg, amelyek alatt a szervezet legkésőbb köteles a megrendelt dolgot elkészíteni vagy a dolgot kijavítani, illetve átalakítani. A községi (városi) nemzeti bizottság hatáskörébe tartozik a kormány által megállapított esetekben a magántulajdonban levő házak átruházásáról szóló szerződésekhez, valamint mező-(erdő) gazdasági ingatlanok szerződési úton történő átruházásához vagy bérbeadásához hozzájárulni, amennyiben nem szocialista társadalmi tulajdonba történő átruházásáról van szó.

A *munkajog*, illetve *társadalombiztosítási jog* területére vonatkozik a dolgozó nyugdíjasok nyugdíjának fizetéséről szóló 142/1983. Sb. sz. kormányrendelet. A jogszabály szerint a dolgozó nyugdíjas részére korlátozás nélkül kell nyugdíját folyósítani, ha mint munkás, üzemi és kezelő beosztású dolgozó, közép-, alacsonyabb vagy kisegítő egészségügyi dolgozó határozott időre szóló munkaviszonyban dolgozik. A nemzeti bizottság engedélyével korlátozás nélkül folyósítható az ilyen munkaviszonyban álló személyek részére a nyugdíj akkor is, ha munkaszerződésük határozatlan időre szól. Más munkakörben foglalkoztatott nyugdíjasok részére a nyugdíjkorlátozás nélkül akkor lesz folyósítható, ha legfeljebb egy évi határozott időre szóló munkaszerződést kötöttek és évi keresetük a 22 000 Kčs-t nem haladja meg.

A táppénz összegének egységesítéséről 148/1983. Sb. sz. törvény rendelkezik. Eszerint a táppénz összege a munkaviszonyban álló dolgozóknál az egy napra jutó munkabér 90%-a, szövetkezeti tagoknál az átlagos napi munkadíj 90%-a.

Ijjas István
Jugoszláv
Szocialista Szövetségi Köztársaság

1983 második felében nagyszámú szövetségi törvényt és egyéb jogszabályt hoztak, melyek túlnyomó része az ország gazdasági viszonyaival kapcsolatos.

Jogterületi bontásban az *államjog* körében különösen jelentős az *Alkotmányos Rend-védelmi Szövetségi Tanácsról* szóló törvény (Službeni List SFRJ — a továbbiakban Jhl. 1983. 57. sz.). A sajátos államjogi szerv feladata, hogy vizsgálja az alkotmányos rend-védelem területére, helyzetére, a vonatkozó rendszer kiépítésére, megvalósítására, politikájának megszilárdítására és végrehajtására, az állambiztonsági teendőket ellátó szervek politikai irányítására és munkájuk összehangolására, e munka társadalmi ellenőrzésére vonatkozó kérdéseket. A vizsgált kérdésekről a Szövetségi Képviselőháznak, Elnökségnek és Végrehajtó Tanácsnak véleményét nyilvánítja, indítványokat tesz, s ezek meghatározott feladatokkal bízhatják meg. A Tanács elnökből és hét tagból áll.

Figyelmet érdemel a Képviselőház Szövetségi Tanácsának végzése az *igazságszolgáltatás alkotmányos szerepe megvalósításának időszerű kérdéseiről* (Jhl. 1983. 59. sz.), mely a törvény- és alkotmánysértéseknek elszaporodásával foglalkozik. Hangsúlyozza az igazságszolgáltatási szervek feladatai következetes megvalósításának, munkaszervezése és módszerei tökéletesítésének szükségességét. Az igazságszolgáltatási szerveket kötelezi, hogy még következetesebben kísérjék figyelemmel és tanulmányozzák a társadalmi viszonyokat, jelenségeket, s határozottan hárítsanak el minden, az önállóság és függetlenség elvének csorbítására irányuló kísérletet.

Jugoszláviában a jogalkotás szempontjából is döntő szerepük van az alkotmánybíróságoknak. Így a *Jugoszláv Alkotmánybíróság* a Jhl-ban is közzétett határozatában megállapította, hogy a Horvát SzK *távközlésről* szóló törvényének egyes rendelkezései nincsenek összhangban az Alkotmánnyal (Jhl. 1983. 56. sz.). Alkotmányellenességet állapított meg a Szerb SZK *közlekedésbiztonságáról* szóló törvénye, a Horvát SZK, a Bosznia és Hercegovina SZK és a Makedón SZK *közúti közlekedés biztonságáról* szóló törvénye bizonyos szakaszai vonatkozásában is (Jhl. 1983. 58. sz.) azzal, hogy e törvényszakaszok rendelkezéseit hat hónapon belül a jogalkotók hozzák összhangba a szövetségi Alkotmánnyal és a vonatkozó szövetségi törvénnyel.

Az *államigazgatási jog* területén figyelmet érdemel a *kábítószerekkel való visszaélésekről* szóló végzés (Jhl. 1983. 57. sz.), mely megállapítja, hogy az utóbbi években gondot okozó méreteket ölt e jelenség, állandóan nő a kábítószert élvezők száma különösen az ifjúság körében, elharapóznak a kábítószerrel-összefüggő bűncselekmények és szabálysértések, s kiterjedt a tiltott kábítószer kereskedelem is. Ezért a végzés különböző intézkedéseket tart szükségesnek, és rendel el.

A *pénzügyi jog* területén a többször módosított *vámtörvény* egységes szövege (Jhl. 1983. 50. sz.) lehetővé teszi a pontos tájékozódást a hatályos szöveg tekintetében.

Ugyancsak ezt a célt szolgálja a *forgalmi termékek és szolgáltatások adóztatásáról* szóló törvény egységes szövege is (Jhl. 1983. 43. sz.), amely a fogyasztásra szolgáló termékeket és meghatározott szolgáltatásokat vonja e közteher alá. A társadalmi jogi személyek forgalmi adó elszámolásait és fizetését a társadalmi könyvviteli szolgálat ellenőrzi, s dönt a vonatkozó ügyekben.

Az ország gazdasági helyzete tette szükségessé a *konvertibilis devizával való fizetésről* szóló törvény kiadását (Jhl. 1983. 34. sz.). Rendelkezései szerint az ilyen jellegű kötelezettségek teljesítéséhez szükséges devizát a hitelt felvevő társultmunka-szervezetek, illetve bankhitelnél a jogosult bank összes tagjai kötelesek biztosítani, ha pedig ezt nem teszik, az ország összes társadalmi-politikai személyei a devizabevételeik kötelezőleg elkülönített részével felelnek.

A szövetségi államszerkezet s a jogszabály-módosítások tették szükségessé a *köztársasági, illetve tartományi adó, járulék és illeték törvények rendelkezéseinek alkalmazásáról és összeütközések feloldásáról* szóló, többször módosított és kiegészített törvény egységes szövegének közzétételét (Jhl. 1983. 47. sz.), mely a vonatkozó köztársasági és tartományi törvények alkalmazását hivatott egybehangolni.

A *gazdasági jogalkotás* az ország gazdasági helyzetének függvénye, s mint ilyen, tekintélyes terjedelmű.

A Szövetségi Képviselőház Köztársaságok és Tartományok Tanácsának határozata elrendeli az *1986—1990. évek társadalmi tervének előkészítését és meghozatalát* (Jhl. 1983. 57. sz.) azzal, hogy ebben a tervezés hordozóinak az ország hosszútávú gazdasági stabilizációs programjából és hosszú távú tervéből kell kiindulniok.

Ugyanennek a Tanácsnak a végzése a *forgalom, árak, s az áruk és szolgáltatás minőségének ellenőrzése körébe tartozó jogszabályok alkalmazásának ellenőrzéséről* (Jhl. 1983. 57. sz.) a gazdasági visszaélések rohamos növekedését állapítja meg, s a piacifelügyelőségek tevékenységének fokozását rendeli el.

A Képviselőház e Tanácsának végzése képet ad *Jugoszlávia 1981—1985. évi társadalmi tervének eddigi megvalósításáról, s hosszú távú stabilizációs programban kötelezőleg* megszabja a további teendőket (Jhl. 1983. 41. sz.).

Az áttekintett félévben igen élénk volt az árszabályozási jogalkotás. A Szövetségi Végrehajtó Tanács határozata kijelöli a *köztársaságok, tartományok és községek hatáskörébe tartozó termékeket és szolgáltatásokat, amelyekről a társultmunka-szervezetek hitelesítés végett kötelesek árjegyzéket küldeni* (Jhl. 1983. 39. sz.) az illetékes árügyi közösséghez.

Ugyancsak kormányhatározatot hoztak *bizonyos termékek és szolgáltatások legmagasabb áráról, valamint a Föderáció hatáskörébe tartozó azoknak a termékeknek és szolgáltatásoknak a meghatározásáról, amelyekről a társultmunka-szervezetek árjegyzékeiket hitelesítés végett kötelesek megküldeni a Szövetségi Árügyi Közösségnek* (Jhl. 1983. 39. sz.). Mindkét jogszabály nagyszámú terméket és szolgáltatást ölel fel.

A *társadalombiztosítási jog* területén jelentős a *testi sérülések jegyzékét* magában foglaló önigazgatási megegyezés (Jhl. 1983. 38. sz.), mely a rokkantsági és nyugdíjbiztosítási pénzbeli térítésekre jogosultság megállapításának alapjául szolgál, s tartalmazza a sérülési százalékot is.

Ugyancsak önigazgatási megegyezés tartalmazza a *foglalkozási betegségek jegyzékét is* (Jhl. 1938. 38. sz.). Az egyes betegségeknél meghatározza azokat a tevékenységeket, amelyek az egyes betegségeket előidézhetik.

Sprém István
Lengyel Népköztársaság

A Lengyel Népköztársaság 1983. II. félévi jogalkotásában elsősorban az *államjogi* jogszabályok érdemelnek említést.

Ebben a félévben jelent meg a rendkívüli állapotról szóló törvény (Dziennik Ustaw PRL — a továbbiakban DzU. 1983. 66. sz. 297. t.), amely a rendkívüli állapottal kapcsolatos államigazgatási szabályokat, az állampolgárokra és a különböző szervezetekre kötelező ideiglenes magatartási, illetve működési előírásokat, valamint a kapcsolódó büntető rendelkezéseket tartalmazza. Említést érdemel még az általános hadkötelezettségről kiadott törvény módosításáról szóló törvény (DzU. 1983. 61. sz. 278. t.)

Az államigazgatási jog területét több fontos rendelkezés is érintette. Megjelent a Közigazgatási és Területgazdálkodási Minisztérium, valamint a Környezetvédelmi és Vízgazdálkodási Hivatal létesítéséről szóló törvény (DzU. 1983. 44. sz. 200. és 201. t.). Ugyancsak törvény szabályozta a Lengyel Sajtóügynökség (PAP) működését (DzU. 1983. 44. sz. 202. t.). Ezzel kapcsolatosan a Minisztertanács határozatot hozott az államigazgatás sajtószolgálatának működéséről (Monitor Polski, a továbbiakban MP. 1983. 26. sz. 141. t.). Ebben az időszakban került sor a belügyminiszter részletes hatáskörének szabályozására (DzU. 1983. 48. sz. 216. t.), valamint a Minisztertanács és a Minisztertanács Elnöksége működési szabályzatának kiadására, illetve a jogszabályok előkészítésének és közzétételének szabályozására. (MP. 1983. 27. sz. 152. t.)

Az államigazgatás területét érintette még az a törvény is, amely az útlevéltörvény módosítását tartalmazta (DzU. 1983. 66. sz. 298. t.), valamint az a Szejm határozat, amely az egészségvédelemről és a társadalmi gondozásról rendelkezett (MP. 1983. 32. sz. 175. t.).

A Minisztertanács határozatot hozott a Minisztertanács mellett működő Jogrendi, Közrendi és Társadalmi Fegyelmi Bizottság felállításáról (MP. 1983. 39. sz. 277. t.), az Állami Tervbizottság pedig rendeletével szabályozta a beruházások tervezésének alapelveit (MP. 1983. 41. sz. 237. t).

A *pénzügyi jog* területén két figyelemre méltó jogszabály látott napvilágot: a devizajogról szóló átfogó törvény (DzU. 1983. 63. sz. 288. t.), valamint az örökösödési és ajándékozási illetékről kiadott törvény (DzU. 1983. 45. sz. 207. t).

A *polgári eljárási jog* területét egy említésre méltó jogszabály érintette, a Döntőbizottsági eljárásról kiadott Minisztertanácsi rendelet (DzU. 1983. 57. sz. 255. t).

A *büntetőjog* vonatkozásában az egyes büntetőjogi és szabálysértési rendelkezések módosításáról szóló törvény érdemel említést (DzU. 1983. 44. sz. 203. t.).

Munkajogi rendelkezéseket tartalmaz az az államtanácsi határozat, amely az Államtanács mellett működő Munkás-önigazgatási Bizottság létesítéséről szól (DzU. 1983. 58. sz. 258. t.). Ebben a félévben jelent meg az az államtanácsi határozat is, amely az Állami Munkaügyi Felügyelet alapszabályát rögzíti (MP. 1983. 36. sz. 201. t.).

Alth Guidó
Német Demokratikus Köztársaság

Egy ország félévi jogalkotását ismertetni korlátozott lehetőségek között rendkívül nehéz, ezért az ismertetésnek csak figyelemfelhívó, lényegében felsoroló jellege lehet. Amikor tehát ezt az NDK vonatkozásában teszszük, és az *1983. év második félévében* kibocsátott jogszabályokra szeretnénk felhívni a figyelmet, első helyen azt az *államtanácsi határozatot* említjük, amely a következő év, tehát 1984. május 6-ára tanácstagi választásokat tűzött ki a járási, járási jogállású városok, városi kerületek és községi népképviseletek számára (Gesetzblatt der DDR. Teil I. — a továbbiakban GDDR I. 1983. 34. sz.).

A népgazdaságra vonatkozó jogszabályok már az államigazgatási jog területére vezetnek. *Az államigazgatásban az évi beszámolókról szóló minisztertanácsi rendelet* (GDDR I. 1983. 19. sz.) szabályozza azok előkészítését, megtartását és kiértékelését, meghatározza azok alapelveit és tartalmi súlypontjait is. Miniszteri rendelet állapította meg a *népgazdaságnak fémkohászati termékekkel történő ellátását* (GDDR I. 1983. 21. sz.), a tervszerűség biztosítását és vonatkozó gazdasági szerződéseket stb. Minisztertanácsi rendelet szabályozta a *fizetési forgalmat* (GDDR I. 1983. 30. sz.), amely a pénz- és hitelintézetek és a postahivatalok útján bonyolódik le. Rögzítette ezen intézmények jogait és kötelezettségeit a készpénz nélkül és a készpénzzel történő fizetések feltételeit. Jelentősnek tekinthető a *termékek minőségének fejlesztéséről és biztosításáról szóló* minisztertanácsi rendelet (GDDR I. 1983. 37. sz.) is. Ez rendelkezik a minisztériumok és más központi állami szervek, gazdaságirányító szervek, kombinátok, vállalatok, szövetkezetek és intézmények e téren jelentkező feladatairól, az állami minőségellenőrzés végrehajtásáról, a minőségi jelzésről, a vállalatok kitüntetéseiről és a szabvány-, mértékügyi és minőségellenőrző hivatal szerepéről, amelynek *alapszabálya* a hivatalos lap ugyanebben a számában található. E témakörben említjük meg azt a két törvényt is, amelyeket a Népi Kamara

minden év végén megalkot, az egyik az 1984. évre vonatkozó *népgazdasági tervről*, a másik az 1984. évre vonatkozó *állami költségvetésről* szól (GDDR I. 1983. 33. sz.). Mindkét jogszabály előírja az 1984. évre szóló terv-, illetve pénzügyi feladatokat.

A környezet-, ill. természetvédelem területére vezet az a minisztertanácsi rendelet, amely a *nyersfa, a fából előállított ipari anyagok és készítmények, továbbá fát tartalmazó ipari nyersanyagok védelméről szól* mindkét végrehajtási utasításával együtt (GDDR I. 1983. 38. sz.). Meghatározzák a fa felhasználási tulajdonságainak megőrzésére vonatkozó természetes ápolási, az építéstechnikai és a kémiai védelem szabályait. Külön kiemelik e jogszabályok a szakemberek és szakértők képzését, jogait és kötelezettségeit. Nem kevésbé fontos jogszabálynak tekinthető *a nem használható hulladékok károkozás nélküli eltávolításáról* szóló minisztertanácsi rendelet (GDDR I. 1983. 27. sz.), amely a tájkultúráról szóló törvény 6. végrehajtási rendeleteként jelent meg. Meghatározza ezen anyagok fogalmi körét, intézkedik a lerakó- és tárolóhelyekről, a vállalatok és a felettes szervek feladatairól és kötelességéről is. E témakör legjelentősebb jogszabálya, amit meg kell említeni, *az atomenergia-törvény* és a Minisztertanács által kiadott *végrehajtási* rendelet (GDDR I. 1983. 34. sz.). Az atomenergia alkalmazásáról és veszélyei elleni védelemről, továbbá az ilyen magfúziós telepek részére különleges védelmi területek meghatározása e két jogszabály alapvető tartalma. Részletes helyet foglal el a jogszabályban az Atombiztonsági és Sugárvédelmi Állami Hivatal feladata is, amely a Minisztertanács ellenőrző szerve az atomerő alkalmazásával kapcsolatos veszélyek elleni védelem területén.

A légi közlekedésről szóló törvény (GDDR I. 1983. 29. sz.) a polgári légi forgalomról szól, szabályozza személyek és áruk fuvarozását, a légi kikötők üzemeltetését és légügyi szolgálatot, valamint az azt ellátó személyzet különböző kérdéseit. A dolog természetéből adódik, hogy a jogszabály sok büntető és szabálysértési rendelkezést tartalmaz, amelyek a gépeltérítéstől a repülőtérre való jogtalan belépésig terjednek. Említést érdemel két polgári jogi jogszabály is. Az első a találmányok jogvédelméről szóló törvény (GDDR I. 1983. 29. sz.) és első helyen a feltalálók segítését emeli ki, amelyet az állami szerveknek és a szocialista vállalatoknak kell teljesíteni. Meghatározza azt, hogy mi nem tekinthető találmánynak és a szabadalmak három kategóriáját rögzíti, ezek a gazdasági, a kizárólagosan a feltaláló által használható és a titkos szabadalmak. Rendelkezik a szabadalmak elismeréséről, helyesbítéséről és semmissé nyilvánításáról, valamint a viták eldöntéséről is. A második az a minisztertanácsi rendelet, amely a családegyesítés és az NDK állampolgároknak külföldiekkel való házasságkötésének kérdéseit szabályozza (GDDR I. 1983. 26. sz.). Mindkét esetben engedélyezési eljárást ír elő a jogszabály és állami jóváhagyást igényel.

Végül említsünk meg két jogszabályt a kultúra területéről, ezek: 1. más államok kulturális centrumainak tevékenységéről az NDK-ban és 2. az NDK Mezőgazdasági Akadémiájának Alapszabályáról (GDDR I. 1983. 25. és 26. sz.), mindkettő minisztertanácsi rendelet, ill. határozat formájában jelent meg a Hivatalos Lapban.

Befejezésül még csak annyit, hogy ennél több jogszabály vagy bővebb ismertetésük megtalálható a „Neue Justiz" c. folyóirat 1983. évi 11. és az 1984. évi 2. számában.

Lázár Miklós
Románia Szocialista Köztársaság

Az 1983. év második félévében Romániában közzétett jogszabályok a mezőgazdasági termelés fejlesztéséről való fokozott gondoskodást tükrözik. Általában megállapítható, hogy ebben az időszakban nem került sor alapvető törvények megalkotására.

Az ebben az időszakban alkotott jogszabályok nagyrészt *az államigazgatási jog* területét érintik. Mindenekelőtt említést kell tennünk arról, hogy a Nagy Nemzetgyűlés néhány határozatot hozott bizonyos programok elfogadása tárgyában. Így az 1983. évi 4. sz. határozattal jóváhagyta a munkásönigazgatás és a gazdasági-pénzügyi mechanizmus, valamint a bérezési rendszer tökéletesítésére és az illetmények emelésére vonatkozó programot.

Az 1983. évi 5. sz. határozatban foglalt program az egyes mezőgazdasági termények termelésének tartós biztosítását célozza, a szántóterület és az öntözési rendszer kiszélesítése útján. E határozatokat a Buletinul Oficial (a továbbiakban: Bul. Of.) 1983. évi 49. számában tették közzé.

A Nagy Nemzetgyűlés az 1983. évi 8. sz. határozatával jóváhagyta „az önálló vezetésről és az önellátásról" szóló, 1983. október elsejétől 1984. szeptember 30-ig terjedő időszakra vonatkozó programot. (Ezt a Bul. Of. 1983. évi 97. számban tették közzé.)

A Románia 1984. évi nemzetgazdasági tervét az 1984. évi 16. sz. törvény tartalmazza. Ugyanakkor külön jogszabály, az 1983. évi 17. sz. törvény szól Románia 1984. évi mezőgazdasági és élelmiszeripari fejlesztési tervéről. (E két jogszabály a Bul. Of. 1983. évi 101. számában került közzétételre.)

Ebben az időszakban adták ki „a vállalási szerződésről szóló" 1983. évi 3. sz. törvényt. (Közzétették a Bul. Of. 1983. évi 51. számában.) A törvényi forma arról tanúskodik, hogy ennek a jogszabálynak különös jelentőséget tulajdonítottak. Nyilvánvaló célja a dolgozók gazdasági eredmények fokozására történő mozgósítása. A jogszabály a vállalás tényétől az egyes szervek, illetve dolgozó kollektívák felelősségtudatának a növelését várja. Vállalási szerződést kell kötni az állam, illetve a minisztériumok és helyi szervek között, amelyek alárendeltségében működnek a gazdasági egységek, továbbá a minisztériumok, a központi és a helyi szervek által képviselt állam, illetve az egységek dolgozóinak a kollektívái között. A vállalási szerződés a feladatokat rögzíti.

Az ebben az időszakban alkotott 233/1983. sz. törvényerejű rendelet, amely a földtani kutatásokkal, a fúrásokkal történő feltárásokkal foglalkozik, ugyancsak a gazdasági fejlesztés előmozdítására irányul. (Közzétették a Bul. Of. 1983. évi 47. számában.)

Romániában érvényben van egy jogszabály (a 18/1968. sz. többször módosított törvény), amely a természetes személyek jogtalan módon szerzett javainak az ellenőrzéséről rendelkezik. Ezt a jogszabályt módosították a 141/1983. sz. törvényerejű rendelettel, amely rendelkezik a törvény egységes szövegezésben való közzétételéről is. (Közzétették a Bul. Of. 1983. évi 33. számában.) Az eljárás abban az esetben indítható meg, ha tények arra utalnak, hogy nyilvánvaló aránytalanság van az érintett természetes személy javainak az értéke és annak törvényes jövedelme között. Azt, hogy a javak szerzésének a módja törvényes volt, az eljárás alá vont személynek kell bizonyítani. Az utóbbi 15 év alatt szerzett javak törvényességét kell ellenőrizni, de ha határozott bizonyítékok

a korábban szerzett javak törvénytelen megszerzésére utalnak, akkor az ellenőrzést ezekre a javakra is ki kell terjeszteni. A jogtalan úton szerzett javak tulajdona az államra száll át. Ezek hiányában a vonatkozó javak egyenértékét kell megfizetni. A jogszabály „a szocialista erkölcs és méltányosság elveivel ellentétes módon" szerzett jövedelmeket veszi célba.

A tárgyalt időszakban alkották a javak őrzéséről szóló 477/1983. sz. törvényerejű rendeletet. (Közzétették a Bul. Of. 1983. évi 103. számban.) A jogszabály I. fejezete általános rendelkezéseket tartalmaz a minisztériumok és a néptanácsok arra vonatkozó kötelességéről, hogy megfelelő intézkedéseket tegyenek a javak védelmére és az egyes vállalati vezetők felelősségének fokozására, továbbá kötelezi az állampolgárokat, hogy megfelelő esetekben közvetlenül is fellépjenek a társadalmi tulajdon védelmében. A különböző fejezetekben rendelkezések vannak a legfontosabb egységek karhatalmi védelméről, a fontosabb javak védelmének a fokozott biztosításáról, a szállítás alatt levő javak őrzéséről, és a természetes személyek javainak védelmére is kiterjedő társadalmi őrség megszervezéséről.

A munkajog területét érinti több, a bérezés tárgykörében alkotott jogszabály. Így megemlítjük az 1983. évi 2. sz. törvényt (amelyet a Bul. Of. 1983. évi 51. számában tettek közzé). Ez a törvény tartalmazza a bérezési rendszer és a bérek elosztásának az alapelveit.

A dolgozók bérének az emeléséről rendelkezik a 325/1983. sz. tvr. (Megjelent a Bul. Of. 1983. évi 66. számában.) E szerint 1984. év második felében a reálbérek 5%-kal lesznek magasabbak az 1980. évinél.

A 335/1983. sz. törvényerejű rendelet a globális akkordbérrel foglalkozik. (Megjelent a Bul. Of. 1983. évi 69. számában.)

Az ebben az időben kiadott 336/1983. sz. törvényerejű rendelet tartalmazza a béralap kiszámítására és felhasználására vonatkozó szabályokat. (Megjelent a Bul. Of. 1983. évi 70. számában.)

Külön jogszabályban gondoskodik az export bérezés eszközeivel való ösztönzésről. Ezeket a rendelkezéseket tartalmazza a 349/1983. sz. törvényerejű rendelet. (Megjelent a Bul. Of. 1983. évi 71. számában.)

JOGIRODALOM

Takács Albert

Tanulmánykötet és vita a jogon belüli ellentmondásokról*

Jogrendszerünk minősége és fejlődési irányai ma *fokozott érdeklődés* homlokterében állanak. Az 1974:24. tvr. kiadása óta több minisztertanácsi határozat is foglalkozott a jogforrások kérdésével — mutatva a jogalkotói értékelés hangsúlyosságát, de a tudományos irodalomban is problémaelemző tanulmányok sora látott napvilágot úgy folyóiratokban, mint nemzetközi összehasonlító tanulmánykötetben és (sajnos nem túl széles körben publikus) minisztériumi kiadványban, végül, nem hiányoznak a jogforrásokkal kapcsolatos előadások, vitaülések és konferenciák sem. A tudományos érdeklődésnek ebbe a felerősödött áramába tartozik Kiss László és Szamel Lajos több éves anyaggyűjtő munkát elméletileg összegező, fejlesztési elképzeléseket megalapozó műve, mely a hazai irodalomban szokatlan módon példatárban közli azokat a jogforrási problémákat, amelyek elméleti megállapításaik alátámasztására szolgálnak. Az elméleti és empirikus anyag szerencsés ötvöződése következtében a kötet egyszerre szolgál a szó legjobb értelmében vett *teoretikus és praktikus célokat.* A jogrendszerünkkel kapcsolatos elméleti és gyakorlati hasznosíthatósága azért is különösen fontos és aktuális követelmény, mert a jogrendszer alkotmányosságának, ellentmondás-mentességének biztosítására nemrégiben létrehozott Alkotmányjogi Tanács munkájának megkezdéséhez nélkülözhetetlen a jogrendszer problémaérzékeny vizsgálata, tételes joganyagot elemző leírása.

Anélkül, hogy a tudomány feladatának a napi igények kielégítését tekintenénk, elkerülhetetlen olyan kutatások elvégzése, amelyek megfelelő elméleti és „jártassági" alapot nyújtanak ezen új állami szervünk munkájának megkezdéséhez. Kiss László és Szamel Lajos jogrendszerünk ellentmondásait olyan elméleti szinten tárgyalják, amely nemcsak a tudomány elvontabb vizsgálódásainak nyújt segítséget, hanem a gyakorlat (így az Alkotmányjogi Tanács) számára is naprakész segédeszköz példaelemzéseik módszereit tekintve. A tanulmánykötet munkabizottsági vitájában Kovács István és Mónus Lajos — éppen az elméleti és gyakorlati felhasználhatóságra utalva — azt emelte ki, hogy a munka segítséget jelent a jogpolitikai elvek következetesebb megvalósításához, az Alkotmányjogi Tanács munkájának megkezdéséhez és a jogi kultúra emeléséhez.

A jogalkotás, a jogrendszer problémái nem mai keletűek, hanem e problémák a szocialista jogfejlődés korai időszakától kezdve érzékelhetőek voltak. A Szerzők végigkalauzolnak azokon a jogszabályokon, melyek 1951-től napjainkig a jogrendszer problémáival szembesültek, illetve e problémák megoldását kísérelték meg. Jogrendszerünk ellentmondásainak feloldására tehát *több kísérlet* történet, s éppen a meg-megújuló kísérletek bizonyítják, hogy a gondok ennek ellenére lényegében mind a mai napig fennmaradtak. A szándék és a következmény egybeesésének elmaradása a Szerzők szerint több tényezővel magyarázható. Elsőként arra lehet utalni, hogy „a jogalkotás rendjét érintő szabályozás a jogalkotásunkban fellelhető nehézségeket *szinte kizárólagosan a központi jogi szabályozás mechanizmusában vizsgálta*" (16. o.), lényegében figyelmen kívül hagyva azt a partikuláris joganyagot, mely mintegy 8000 helyi jogszabályban öltött testet. A jogalkotási funkciók terén lényegében csak a központi szabályozásban alakult ki munkamegosztás, a jogalkotási teendőkből a helyi szervekre csak a jelentéktelenebbek maradtak. A jogrendszert tökéletesíteni akaró normák emiatt csak *horizontális* megoldásokat javasolhattak, s a vertikális rendezésről le kellett mondaniuk. A jelzett szemléletből fakadó anomáliák különösen a jogi túlszabályozás megfékezésére tett erőfeszítések hatékonyságát rontják le. A központi szervek jogalkotó tevékenységének előtérbe kerülé-

---

Takács Albert tudományos munkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

* *Kiss* László—*Szamel* Lajos: A jogismeretet gátló jogalkotási tényezők — különös tekintettel a jogon belüli ellentmondásokra. Bp. 1983. 222 old. Kiadja: a Főirány Programirodája. A tanulmánykötet munkabizottsági vitájára 1984. április 6-án került sor az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében Fonyó Gyula (MTTH), Kilényi Géza (Programiroda), Kovács István (MTA ÁJI), László Jenő (IM), Lőrincz Lajos (Államigazgatási Főiskola), Mándy Endre (MÉM), Mónus Lajos (MT Titkárság) és a Szerzők részvételével.

se azzal a következménnyel járt, hogy a végrehajtási jogszabályok zöme miniszteriális szinten jött létre, s jön létre mind a mai napig. Ez a tendencia utat nyitott annak, hogy a tárcák a maguk érdekeit az indokoltnál erősebben, túlságosan részletező jogszabályok meghozatalával is biztosítsák. A Szerzők e megállapításával a vitaülés résztvevői egyetértettek. Mónus Lajos rámutatott, hogy a *jogalkotás túlcentralizált és túlpolitizált*. Kilényi Géza az erős tárcaszintű jogalkotás problémája kapcsán arra utalt, hogy ez nagyon *behatárolja a helyi szervek jogalkotó tevékenységét*. A jognak mint irányítási eszköznek a korlátai a szakirodalomban eléggé kimunkáltak, ennek ellenére a jogi irányítás üdvözítő voltának eszméje ma is uralkodónak mondható. Éppen emiatt — mondotta László Jenő — *szemléletváltásra* is szükség van ahhoz, hogy a jogi irányítás valóban hatékony lehessen, és ott lehessen hatékony, ahol kell. Ehhez a gondolathoz kapcsolódva Lőrincz Lajos azt emelte ki, hogy az *irányítás és a jogalkotás kapcsolata túlságosan közvetlen*. Ebből ered az a jelenség, hogy a jogalkotás csak látszólag centralizált, valójában nem megfelelően, nem a szükséges szinteken centralizált. A problémakör felvetett kérdéseivel egyetértve Fonyó Gyula kifejtette, hogy *a helyi szervek sokszor maguk is hibásak* a centralizált jogalkotás kialakulásában, mert meglevő lehetőségeiket sem merítik ki, hanem inkább várják a részletes központi jogszabály megjelenését, minthogy maguk értelmezéssel oldanák meg a problémát. Ezért is születik túl sok végrehajtási jogszabály, másrészt a normatív természetű iránymutatások, állásfoglalások tagolt rendszere jön létre, mely a jogforrási rendszer körvonalait bizonytalanná teszi.

Minthogy a miniszteriális jogszabályok zöme *ágazati viszonyokat* fog át, kialakul az a helyzet, hogy ugyanazt a társadalmi viszonyt több ágazati jogszabály is rendezi egymásra tekintet nélkül. Lőrincz Lajos — nemzetközi példákra támaszkodó — véleménye szerint az ágazati szemléletet csak egy bizonyos szintig szabad érvényesíteni. Az ágazatiság leküzdése, a jogszabályok *komplex szemlélete* segít felszámolni a jelenlegi soklépcsős szabályozást. Mándy Endre utalt arra, hogy a MÉM jogalkotó gyakorlatában erre már most is vannak törekvések és eredmények.

Kiss László és Szamel Lajos hangsúlyozták, hogy a jogszabályalkotás ágazati szemlélete nemcsak azt eredményezi, hogy egy alapjogszabálynak több végrehajtási rendelete is van, hanem a jogalkotás előkészítésének munkáját is egyoldalúvá teszi. A *szakmai előkészítés;* az ágazati-szakmai szempontok előtérbe kerülése és ennek jogi megformulázása a jogszabályok társadalompolitikai funkcióját csökevényesíti el. A jogalkotás szakmai szemléletét Fonyó Gyula is nagyon erősnek ítélte. A Szerzők szerint a szakmai szempontok (egyed)uralomra jutásával a jogalkotás ördögi körbe kerül, mert a társadalmi viszonyok mennyiségi változásaihoz maga is *mennyiséggel* akar adaptálódni, s így mind részletezőbb, mind gyorsabban módosuló jogszabályok meghozatalára kényszerül. Ezt alátámasztandó mondotta a munkabizottsági vitában Kiss László, hogy az illetékekre vonatkozó 1966-os alapjogszabályt azóta 47-szer módosították!

A jogszabályok valóságérzékenysége természetesen nem szüntetendő meg a mégoly szépen csengő társadalompolitikai funkcióra hivatkozva sem. A Szerzők szerint „a jogalkotásnak ahhoz, hogy eredményes és hatékony lehessen, azokból a társadalmi relációkból kell kiindulnia, amelyek rendezését célozza. Ha ez a kapcsolat megbomlik, a jogi szabályozás öncélúvá, rendeltetésnélkülivé válik" (32. o.). A megfelelő kapcsolatot azonban nemcsak az alulszabályozás, hanem — úgy tűnik, egyre inkább — a *túlszabályozás* is fenyegeti. A Szerzők határozott véleménye, hogy *„nem jog mindaz, ami ma jogszabályi formát ölt"* (32. o.). Ehhez a tételhez kapcsolódva Mónus Lajos kifejtette, hogy indokolt csak a Magyar Közlönyben kihirdetett normákat jogszabálynak tekinteni, épp emiatt pl. az utasítás jogszabályi mivolta is megkérdőjelezhető. E nézettel szemben Szamel Lajos és Kilényi Géza az utasítás jogszabályi jellege mellett szállt síkra, hangsúlyozva, hogy a Magyar Közlönyön kívül is vannak jogszabályok, s ami a Magyar Közlönyben kerül kihirdetésre, az sem mind jogszabály. A vitában felszólalva Kiss László arra a fogalmi problémára utalt, hogy a jogrendszerünknek csupán a felső határa tisztázott, az alsó azonban nem. Az ius és a non-ius elhatárolása nem könnyű feladat. A Szerzők ennek kapcsán vitába szálltak a pozitivista jogforrásfelfogással, mely minden általános aktus mezébe bújtatott előírást jognak tekint.

A magyar jogrendszerben a túlszabályozás gyanúja elsősorban az alacsonyabb szintű jogforrások esetében alapos: a miniszteri rendeletek és utasítások magas száma veti fel azt az aggályt, hogy *a főhatóságok normaalkotó tevékenysége túlzott*. Fonyó Gyula a Szerzők tételéhez hozzáfűzte, hogy a jognak sokszor szánnak olyan feladatot is, hogy ellássa a „tűzoltó" munkáját, azaz azonnal és gyökeresen orvosolja a problémákat. Ezt a feladatot a jogalkotó szervek közül többnyire éppen az országos főhatóságok kapják. Nem kétséges, hogy az esetek egy részében a jog nem teljesítheti a vele szemben felállított elvárásokat, a kívánt jogszabály meghozatala azonban abba az irányba hat, hogy csökkenti az azt kibocsátó szerv felelősségét az általa irányított terület állapotáért. Már csak ezért is gyakran folyamodnak a központi szervek a jogszabályalkotás eszközéhez.

Jogrendszerünket mennyiségi (de ebből közvetlenül következően minőségi) gondokkal terheli a *technikai normák*nak az „igazi" jogszabályok közé furakodása. A fejlődés során új jogforrásfajták is megjelentek jogrendszerünkben (pl. SZOT-szabályzat, OMFB elnökének rendelkezései), melyek anélkül tartalmaznak új jogtételeket, hogy szabályozási területük és tárgykörük akárcsak elviekben is tisztázott lenne. A megfelelő módon kihirdetett jogforrások mellett tetemes azoknak a normajellegű előírásoknak a száma, melyek *leirati formában* jutnak el a jogalkalmazókhoz. A Szerzők szerint közülük vitathatatlanul a normatív utasítások viszik el a pálmát. Kilényi Géza éppen ezekre a megállapításokra tekintettel látta bizonyítottnak azt a tételt, hogy több jog létezik, mint amennyi jogforrás.

„A túlszabályozás ... mind formai, mind tartalmi túlszabályozásban megnyilvánulhat" — írja Kiss László és Szamel Lajos (35. o.). Az előbbi tipikus esete a párhuzamos szabályozás, vagy az indokolatlan többlépcsősség. A nehezebben felismerhető és kiküszöbölhető eset a második, amikor az életviszonyokba való indokolatlan beavatkozásról van szó. Mindkettővel kapcsolatos alapvető — és a jogforrási rendszeren túlmutató — probléma, hogy a „jogforrási hierarchia klasszikus rangsora nem esik egybe a jogot alkotó központi állami szerveknek a politikai mechanizmusban betöltött tényleges szerepével és lehetőségével" (35. o.) A túltengő jogalkotás előbbi-

ekkel szorosan összefüggő mozgatója, hogy a szakmailag erősen tagolt főhatóságok belső szervezeti egységei széles körű szabályozási jogosultsággal rendelkeznek.

A jogalkotás minőségi (tartalmi) elemeinek vizsgálatánál az jelenti az alapvető problémát, hogy mind a mai napig elméletileg nyitott a „még jog" és a „már nem jog" elhatárolása. Az, hogy a társadalmi viszonyokba történő beavatkozás jogi vagy nem jogi eszközökkel történjen-e, olyan további dilemma, amely az előbb említett bizonytalanságot még inkább fokozza. Nem biztos ugyanis, hogy a joginak nevezett beavatkozás valóban jogszabállyal való beavatkozás. A jogalkotás minősége szempontjából az is gondot jelent, hogy a választott jogi eszközök az esetek egy nem elhanyagolható részében „a legkevésbé sem alkalmasak arra, hogy elérjék a jogalkotói célkitűzéseket" (39. o.). A jogalkotás mindenhatóságába vetett illúziókkal valóban le kell számolni — fűzte hozzá László Jenő —, ám az is tény, hogy *irányítási rendszerünkben ma lényegében nincs a jogszabállyal történő irányításnak alternatívája.* A Szerzők szerint a beavatkozás formájának és a jogi szabályozás szintjének problematikussága mutatkozik meg abban, hogy sok esetben egy társadalmi viszony jogi rendezése hat, hét, esetleg nyolc egymás alá-, fölé- és mellérendelt jogszabállyal történik meg. A jogalkotás minőségi problémája az is, hogy aránylag csökkennek az olyan magas szintű jogforrások, amelyek az állampolgárok jogviszonyait közvetlenül rendezik, ezzel párhuzamosan pedig az államigazgatási szervek jogalkotó tevékenysége a képviseleti szervekéhez képest igencsak felduzzad. Ezen anomáliával kapcsolatban vetette fel László Jenő egy olyan törvény megalkotásának szükségességét, melyben a törvényhozási tárgyak pontos és a jogalkotó szervekre kötelező tételezést kapnának. Lőrincz Lajos pedig annak kimondását javasolta, hogy az állampolgárokat érintő kérdésekben a minisztertanácsi szintnél lejjebb ne lehessen jogszabályt alkotni.

Jogrendszerünknek az a sajátossága, hogy az alapjogszabályokhoz nagyszámú végrehajtási rendelet kapcsolódik, a Szerzők szerint veszélyt rejt magában, nevezetesen azt, hogy az alap- és a végrehajtási jogszabályok *ellentmondásba* kerülhetnek egymással. Az ellentmondás feloldásának látszólagos, ám tipikus útja, hogy a jogalkalmazók az alacsonyabb szintű, részletesebb előírásokat tartalmazó jogforrás előírásait követik. A Szerzők ezt a gyakorlatot „a törvényesség és a jogforrási hierarchia oldaláról" tartják erősen kifogásolhatónak (41. o.). Ezt a mindenképpen helytelen jogalkalmazói gyakorlatot László Jenő azzal magyarázta, hogy a jogalkalmazó a jogszabályban mindennapi munkájához keres „mankót", és minthogy a jogszabály értelmezésére nincs kellően felkészítve, azt a legrészletesebb jogi előírásban találja meg. A Szerzők szerint a probléma kiküszöbölésének *jogszabály-szerkesztési útjai* is adottak, szakítani kell a túlságosan keretjellegű jogszabályszövegezéssel, s a konkrét tennivalók jogi tartalommá tételét nem szabad a végrehajtási jogszabályokra bízni. A túl keretjellegű jogszabályokból ugyanis a végrehajtási jogszabály megalkotója tulajdonképpen olyan részletelőírásokat vezethet le, amilyeneket csak akar. A Szerzők szerint nem túlzás bizonyos végrehajtási jogszabályokat „normatív formába bújtatott egyedi akaratkijelentésnek" sem tartani (42. o.).

Kiss László és Szamel Lajos az alacsonyabb szintű jogalkotás problémáit a *jogalkotási eljárás oldaláról* is elemzik. E tekintetben gondot jelent a terven felül teljesítendő, rövid határidőket megjelölő jogalkotás-igény, a nem kodifikátori munkára képzett kodifikátor gárda, a jogalkotásban is megmutatkozó túlzott kompromisszumra törekvés, a jogalkalmazói gyakorlat nem kellő ismerete, illetve figyelembevétele. Ez utóbbi jelenségeket elemezve a Szerzők rámutatnak arra, hogy a *jogalkotás és a jogalkalmazás között az indokoltnál nagyobb a távolság.* Az ebből adódó nehézségeket azonban nem lehet pusztán a jogalkotás számlájára írni. A jogalkalmazókat ugyanis nagyfokú konformizmus — mint bürokratikus sajátosság — jellemzi, s problémák mutatkoznak az apparátus információfogadási képességében is. Kilényi Géza szerint mindennek oka az apparátus nagyfokú túlterheltsége. Másfelől az is kétségtelen, hogy a jogalkotás sem merítette ki még lehetőségeit a jogalkotás és a jogalkalmazás közötti távolság felszámolásában. A jogalkotás ugyanis általában nem veszi figyelembe a tervezett szabályozás személyi és dologi kihatásait, nem mindig tisztázott a tervezett szabályozás indoka és célja, a jogszabályelőkészítés mechanizmusában sokszor nem merülnek fel valóságos döntési alternatívák és a megfelelő nyilvánosság sem biztosított többnyire. A Szerzők rámutatnak, hogy „a jogszabálytervezetek társadalmi megítélése jószerint csak a minisztertanácsiakénál magasabb szinten elhelyezkedőre korlátozódik" (48. o.) A jogszabályok társadalmi vitáinak módszereire még az elmélet sem dolgozott ki elveket, s különösen nem alakult ki a viták eredményeinek hasznosítására általánosan elfogadott elképzelés. Kilényi Géza a jogszabály-előkészítéssel kapcsolatban hangsúlyozta, hogy abban az ad hoc bizottságoknak jelentős szerepet kellene biztosítani, akár függetlenített tagok bevonásával is. Ezen az úton lehetne biztosítani a nem ágazati-szakmai szempontok érvényesítését, valamint az előkészítés folyamatának társadalmi nyitottságát is.

A jogon belüli ellentmondások — a kiküszöbölésükre tett erőfeszítések ellenére is — jelen vannak a mai magyar jogrendszerben és azokkal mint adottságokkal számolni kell. A Szerzők szerint a jogon belüli ellentmondások fokozott figyelemmel kísérése két körülményre vezethető vissza. Egyrészt a *törvényesség iránti igény* folytonosan erősödik, s ennek alapfeltétele az ellentmondásmentes, hatékony funkcionálásra képes jogrendszer léte. Másrészt az ellentmondások kiküszöbölésére tett kormányzati erőfeszítések mind ez ideig *nem hozták meg a kívánt eredményt.* A jogrendszer létező ellentmondásai egyben kritikát is jelentenek, mert — mint a Szerzők írják — „egy jogszabály csak akkor érvénytelen, ha érvénytelenségét erre jogosított szerv kimondja... az erre szolgáló intézmények nem funkcionálnak és soha nem is funkcionáltak, amiből talán nem alaptalanul következtethetünk hatástalanságukra" (68. o.). Hozzátehetjük, éppen ennek a helyzetnek az érzékelése vezette az alkotmányozót a normakontrollt hatékonyabban biztosítani hivatott Alkotmányjogi Tanács felállításában.

A jogon belüli ellentmondások utólagos kiküszöbölése mellett azonban van a megakadályozásnak egy *előzetes* módja is, nevezetesen: a megfelelő jogszabályszerkesztési technika. Az itt jelentkező problémák nem is annyira a metódusok kidolgozatlanságából adódnak, hanem a jogalkotók *szubjektív bizonytalanságából,* amely abból keletkezik, hogy egy-egy életviszony jogi szabályozásának formájáról és szükségességéről nem mindig vannak meggyőződve. A Szerzők e bizonytalanság

megnyilvánulási formáját látják a „ha a jogszabály másképpen nem rendelkezik" formulában. Kiss László és Szamel Lajos úgy véli, hogy e formula járványszerű elterjedése „a törvényalkotást szinte illuzorikussá teszi", mert e formula úgy is felfogható, mint felhatalmazás bármely jogalkotó számára, hogy törvényt alacsonyabb szintű jogszabállyal módosítson, illetve tetszőleges terjedelmű szubdelegációs jogkörrel éljen (70. o.). Kilényi Géza éppen a szubdelegáció elterjedésében látja annak okát is, hogy a jogrendszer nem hagyományos jogforrási formái egyre növekvő mértékben fogalmaznak meg előírásokat.

A jogforrási rendszer ellentmondásait a Szerzők fő típusaik szerint csoportosítva is elemzik. Az első csoportba a *hierarchikus ellentmondások* tartoznak. Hierarchikus ellentmondások több ok következtében állhatnak elő: Egyrészt nem tisztázott az ún. származékos jogalkotó hatáskörű szervek aktusainak jogforrási helye. Másrészt, ellentmondás keletkezhet a műszaki-technikai normák jogrendszerbe áramlása miatt, mert a kötelező közlemények hierarchikus pozíciója tisztázatlan. A jelzett ellentmondások előidézhetik azt a helyzetet, hogy a végrehajtási jogszabályok praeter legem, illetve contra legem állapotot eredményeznek. A *contra legem* állapotot a jogalkotó erőteljesen igyekszik elkerülni és ez jogrendszerünkben csak kivételes jelenség. Ezzel szemben a *praeter legem* szabályozás már sokkal gyakoribb, mivel az az elv érvényesül a végrehajtási jogszabályok megalkotásánál, hogy amiről az alapjogszabály nem rendelkezett, arról hallgatni kívánt, ám nem tiltotta meg azt, hogy a végrehajtási jogszabály rendelkezzék felőle (vö. 75. o.). Ezt a felfogást nevezte László Jenő úgy, hogy a jogalkotás szociológiai tényezői helytelenül idegződtek be. A Szerzők nézete szerint a fentebb leírt gyakorlat nem engedhető meg, minthogy „ha az alapjogszabály egy életviszonyt nem szabályozott, úgy azt a nem szabályozandóak kategóriájába sorolta, tehát végrehajtás címén, illetve ürügyén praeter legem szabályozásnak nem lehet helye" (75. o.).

A jogrendszeren belüli hierarchikus ütközések egy tekintélyes része abból ered, hogy jogalkotásunk — főleg az alacsonyabb szinteken — erősen ágazati szemléletű. Az előkészítő, illetve jogalkotó ágazati szervek nem rendelkeznek olyan nyilvántartásokkal, információkkal, amelyekre támaszkodva a hierarchikus ütközések elkerülhetőek volnának. A Szerzők e nézetéhez csatlakozva Lőrincz Lajos is hangsúlyozta ezen ellentmondás keletkeztető ok veszélyességét és javasolta az utólagos kontroll fokozását.

A jogon belüli ellentmondások másik nagy csoportja *a szabályozási hatáskör túllépéséből* ered. E jogszabályok valójában már keletkezésükben érvénytelenek, ám az érvénytelenség jogkövetkezményei csak az erre illetékes szerv döntése nyomán állhatnak be. Ennek hiányában a jogalkalmazó ezeket a jogszabályokat kénytelen alkalmazni, s ilyen körülmények között az eseti jelzések és vizsgálatok nem nyújtanak megfelelő eszközt az ellentmondások felszámolásához. Ma már csak történeti példaként lehet említeni azt a korábban gyakori hatáskör-túllépési esetet, amikor az államtitkári rendelkezések az állampolgárokra is kihatottak, sőt olykor egyenesen az állampolgári jogokat és kötelességeket vették célba. Ma is él azonban a *normatív utasítások* hatáskör-túllépésből származó problémája. A Szerzők szerint ezen a téren legfeljebb a legkirívóbb végletek leküzdéséről lehet számot adni, de az egész problémakör még nem nyert gyökeres megoldást. Ehhez a normakontrollt végző szervek radikális beavatkozására lenne szükség minden olyan esetben, amikor az utasítás valamilyen életviszonyt elsődleges, azaz eredeti módon rendez (vö. 78. o.). Lényegében a hatáskör-túllépés esetéhez tartozik az olyan *álrendeletek* kiadása is, melyekben a részletes — és lényeges — szabályok kihirdetésre nem, hanem csak közlésre kerülő melléklet formájában látnak napvilágot. E jelenség kapcsán hangsúlyozta Kilényi Géza, hogy a publicitás hiánya egyetlen jogszabályi formánál sem engedhető meg, s ha az mégis előfordul, a kihirdetéssel való visszaélésnek kell tekinteni. A Szerzők a jogalkotói hatáskör túllépésének tekintik azt az esetet is, amikor központi szervek *jogforrási forma nélkül* adnak ki általánosan kötelező rendelkezéseket (irányelvek, állásfoglalások formájában). Ez az „iránymutatásokba burkolt jog önmagában is jogon belüli ellentmondás. Ezen felül bőven kimutatható, hogy az ún. értelmező iránymutatások ütköznek, illetve túlmennek az értelmezendő jogszabályokon" (81. o.).

A jogon belüli ellentmondások harmadik csokra a *jogágak, illetve az egyes alágazatok közötti ellentmondás* formájában jelentkezik. A fő problémát a Szerzők itt abban látják, hogy az eltérő hierarchikus szintek ütközése esetén az alsóbb szintű jogszabály kiejtésével joghézag keletkezik, mely analógiával nem mindig és csak tökéletlenül tölthető ki. Ebben a harmadik csoportban tipikus az egyes jogágak *szabályozási céljai közötti ütközés*. Kiss László és Szamel Lajos szerint „a jogon belüli ellentmondásoknak ez a legveszélyesebb változata, mert többnyire az alkotmányos alapjogokkal és egyéb különösen fontos állampolgári jogokkal (és kötelességekkel) kapcsolatban mutatkozó konfrontációról van szó..." (82. o.). Jellegzetes megnyilvánulása a most mondott esetnek az állampolgári jogok és kötelességek — jogáganként — eltérő definiálása. Az ilyen fajta ütközések nem kis hányada a *jogelvek* tisztázatlanságából és a tételezés elmaradásából fakad. A Szerzők szerint a jogelvek nem kielégítő beépítése a jogszabályokba azzal jár, hogy a jogrend egyetemes összefüggései nem valósulhatnak meg, fogyatékos marad a jogrend egységességének megvalósulása. Erre tekintettel is alapvető követelmény a Szerzők szerint a jogelvek jogszabályi tartalommá tétele, az ilyen szemléletű jogszabály szerkesztési technika. A jogelvek megfogalmazását a vitaülés résztvevői is jogrendszerünk egyik neuralgikus pontjának tartották. Kilényi Géza a Conseil d'Etat gyakorlatát elemezve kimutatta, hogy a jogelvek tételes jogi megjelenése magas szintű jogszabályokban irányítja és egységesíti a jogalkotást és a jogalkalmazást is. László Jenő azt emelte ki, hogy a jogelveknek különösen a kódexekben kellene szerepelniük, s e jogelvek lennének alkalmasak az egész jogrendszer céljainak kijelölésére. A vitában Kiss László rámutatott, hogy a jogelvek hiánya a jogalkalmazói munkát is megnehezíti. A jogelvek ugyanis megadhatnák azt a segítséget a jogalkalmazó számára, melyet — a mondottak szerint — ma a sok végrehajtási jogszabály és értelmező állásfoglalás csak tökéletlenül tud megadni. A munkaértekezlet felszólalói azonban azt is kiemelték, hogy a jogelvekkel bánni tudásnak *szubjektív előfeltételei* is vannak, s a jogalkalmazói apparátus képzésének erre feltétlenül figyelemmel kell lennie.

Kiss László és Szamel Lajos tanulmánykötete jogforrási rendszerünk problémáit tudományos alapossággal és szellemes példaelemzéssel tárgyaló munka, mely egyesíti magában a tudós

tárgyilagosságát és a javító szándékú ember indulatait. A munkabizottsági ülés résztvevői egyöntetűen amellett foglaltak állást, hogy a tanulmánykötet elméletileg és gyakorlatilag feltétlenül hasznosítandó munka, melynek gondolatait, szemléletét a jogászi közgondolkodás részévé kellene tenni.

Kiss Barnabás

A Szovjetunió 1977. évi alkotmánya és az új szovjet államjogi tankönyv*

Új szovjet államjogi tankönyv jelent meg a közelmúltban Moszkvában. A kötetet a szerzői kollektíva a joghallgatókon kívül a szovjetek küldöttei és az államapparátus dolgozói számára ajánlja. Ez a munka a szövetségi alkotmány, a szövetséges és autonóm köztársaságok alkotmányai, a legújabb törvényhozás és a legfontosabb pártdokumentumok feldolgozását tartalmazza a jogtudomány legfrissebb eredményei alapján.

Minden államjogi tankönyv hű tükre az államjog és államjog tudománya fejlődésének, hiszen ha tekintettel is van oktatásmódszertani szempontokra, mégis mindig tárgyának átfogó bemutatására törekszik. Ezek sorában is kiemelkedő jelentőségűnek tekinthetjük ezt a művet több okból is.

Egy új alkotmány előkészítése mindig pezsdítőleg hat az államjogtudományra, mint ahogy ennek lehettünk tanúi a Szovjetunióban is a 60-as évek közepétől 1977-ig, a Szovjetunió új alkotmányának elfogadásáig. Ebben az időszakban számos olyan monográfia született, mely az államjog egy-egy intézménye vagy éppen a szovjet államjog egésze elemzésére vállalkozott, kidolgozva a továbbfejlesztés lehetőségeit is. A kutatási eredmények első gyakorlati-politikai összegzése az alkotmány elfogadásával lényegében már megtörtént.

Az államjog fejlődése is új lendületet kapott az új alkotmány elfogadását követően. Mint ismeretes a 70-es évek végén a Szovjetunióban egy tervszerű és átfogó jogalkotási program végrehajtására került sor, melynek eredményeként magasszintű jogszabályok egész sora érintette a szovjet államjog kérdéskörét.

1977-től tehát új szakasz kezdődött a szovjet államjog és államjogtudomány fejlődésében. Az azóta született államjogi munkák jelentős részben az új alkotmánnyal, annak bizonyos intézményeivel, illetve azok jelentőségével foglalkoznak. A fentiek alapján különös figyelmet érdemel a szovjet államjog új tankönyve, mely az elsők között tesz kísérletet az elmúlt időszak kutatásai tudományos szintézisére, és egyben a jogág fejlődése új eredményeinek összegzésére.

E recenzió keretében természetesen nem vállalkozhatunk a tankönyv és ezáltal a szovjet államjog teljes anyagának bemutatására, így figyelmünket elsődlegesen a szovjet államjog tárgyával és rendszerével összefüggő néhány kérdésre összpontosítjuk. Azokat az új vonásokat kíséreljük meg felvázolni, amelyek a téma kapcsán részben a tankönyv vonatkozó részeiből, részben pedig egy általánosabb összevetés folytán felszínre hozhatók.

Elsőként mindjárt néhány gondolatot a tankönyv címéről, amely a jogág megjelölésére „az államjog" (goszudarsztvennoe pravo) fogalmat használja. Az utóbbi években mint nálunk, úgy a szovjet jogirodalomban is egyre gyakrabban találkozunk az államjog (goszudarsztvennoe pravo) és az alkotmányjog (konsztitucionnoje pravo) vegyes használatával. Uralkodó a szovjet jogtudományban is az az álláspont, mely a két fogalmat szinonimaként használja, és az elnevezéshez lényeges tartalmi konzekvenciákat nem fűz. Az általánosnak mindamellett ma is az államjog terminus technicus tekinthető. A szerzők egy jelentős része azonban — különösen az alkotmányjog elnevezés hívei — véleményt nyilvánít ebben a vitában, arra keresve a választ, hogy melyik elnevezés fejezi ki jobban a jogág tartalmát és egyéb jellegzetességeit.

Nem tekintjük feladatunknak, hogy e vitában állást foglaljunk, illetve annak részleteibe bocsátkozzunk, de két megállapítás ehelyütt is talán rögzítést érdemel. Egyrészről sem egyik, sem másik terminológia használatát a szocialista államjogban nem magyarázhatjuk ma már azokkal a társadalmi-történeti tényezőkkel, amelyekből kiindulva ezek az elnevezések a jogág kialakulásakor létjogosultságukat nyerték. Másrészről e vitákból az is kiszűrhető, hogy bár egyes szerzők épp a jogág tárgyából és tartalmából kiindulva voksolnak az egyik vagy másik terminológia mellett, egyik elnevezés sem érinti a jogág tárgyát, a szabályozás alá vont társadalmi viszonyok körét, — hiszen azt azonos módon határozzák meg, — hanem ezek mögött csupán nézőpont, elhatárolás, illetőleg megközelítésbeli különbségek, valamint ténylegesen szűkebb értelemben vett terminológiai megfontolások állnak.

„Szovjet alkotmányjog" címmel 1975-ben tankönyv is jelent meg Leningrádban. (Szovetszkoe konsztitucionnoe pravo, Leningrád, 1975. 463. old. Red. Sz. I. Ruszinov i V. A. Rjanzsin.) Utóbbi megállapításunk alátámasztására ebből a munkából idézzük fel V. A. Rjanzsin megállapításait, aki I. P. Trajnin és V. F. Kotok véleményével egyetértve, az ő álláspontjukat mintegy kiegészítve érvel a „hagyományos álláspont", az „államjog" elnevezés tarthatatlansága mellett. (Lásd említett mű 4. és köv. oldalak.) A. I. Lepeskin, B. V. Scsetinin és más szovjet tudósok véleményével vitatkozik a szerző, mikor azt fejti ki, hogy az alkotmányjog elnevezés jobban kifejezi a jogág tartalmát. Meghatározása szerint a szovjet alkotmányjog tárgyát a társadalom „tényleges alkotmányát" alkotó társadalmi viszonyok szabályozása jelenti, azon társadalmi viszonyoké, amelyben a társadalom gazdasági és politikai szervezetének alapvető vonásai, és a személyiség helyzete fejeződik ki az adott társadalomban.

Az államjog terminus technicus Rjanzsin álláspontja szerint döntően két okból tarthatatlan. Egyrészről mert a jogágak tagozódását nem ismerő lakosság az államjogot az egész állam belső jogával azonosíthatja, másrészről pedig döntően azért, mert az nem egyedül szabályozza teljeskörűen és monopolisztikusan az államszervezettel kapcsolatos kérdéseket, illetve szabályoz olyan kérdéseket is, melyek nem tartoznak az előbbi körbe. Ilyen és hasonló érveléssel gyakran találkozhatunk az államjogi irodalomban.

Az új államjogi tankönyv nem foglal ugyan állást a terminológiai vitában, és nem is tér ki külön erre a kérdésre, mégis címéből, illetve abból, hogy magától értetődőnek tekinti az államjog megnevezés használatát, arra lehet következtetni, hogy még hosszabb távon a ma is általánosabbnak tekinthető terminus technicus marad az uralkodó. Ez az elnevezés tehát „túlélte" az új alkotmánnyal bekövetkezett korszakváltást is.

A szovjet és általában a szocialista államjog, államjogtudomány és ezál-

---

Kiss Barnabás: egyetemi tanársegéd, József Attila Tudományegyetem Államjogi Tanszék (Szeged).

* Szovetszkoe goszudarsztvennoe pravo. Moszkva, „Juridicseszkaja literatura" 1983. (Avt. koll. V. Sz. Osznovin, E. I. Kozlova, M. G. Kiricsenko) otv. red. E. I. Kozlova, 495 old.

tal az államjogi tankönyvek tárgyát és rendszerét is döntő mértékben, ha nem is kizárólagosan a hatályban levő alkotmány tárgya és rendszere befolyásolja. Ezt a tételt az új államjogi tankönyv is rögzíti, és a korábbi munkákkal lényegében egybehangzóan indokolja. A szoros kapcsolat abból ered, hogy az alkotmány az államjog alapvető forrása, mely maga is tükrözi az államjog rendszerét és mindkettő létrejöttében meghatározó tényező a tudomány rendszere. Anélkül, hogy részleteiben bemutatnánk az államjog mint jogág, mint tudományág és mint oktatási diszciplína tárgyában és funkcióiban jelentkező különbségeket, és mindezek kapcsolatát az alkotmánynyal — erre egyébként találunk hasznos útmutatást a műben —, ehelyütt csak az igényel kiemelést, hogy ezek korántsem fedik teljesen egymást, és a hatásmechanizmusok közöttük sohasem tekinthetők egyirányúaknak. A kiinduló összefüggés túlhangsúlyozása ugyanis azzal a veszéllyel járhat, hogy az államjogtudomány és az államjog oktatását pusztán az alkotmány kommentálására korlátozzuk.

Az államjogi tankönyvek szerzői között a viták nem annyira az államjog tárgyával, azaz az alapul szolgáló társadalmi viszonyok körével kapcsolatosan bontakoznak ki, hanem sokkal inkább abban csúcsosodnak ki, hogy az adott viszonyokat szabályozó normákat hogyan, milyen ismérvek és összefüggések alapján csoportosíthatjuk, tehát mi legyen a jogág, a jogtudomány, az alkotmány és az oktatási anyag rendszere.

A Szovjetunió 1977. évi alkotmánya elfogadását megelőző időszakban lényegileg a korábban vázolt megfontolások és érvek alapján az 1936-os alkotmány tárgya és rendszere rendkívül erősen éreztette hatását az egész szovjet államjog-tudományokban, majd a kibontakozó szocialista államjogtudományban is. Az ettől való eltérés a tudomány rendszerében nem is mindig találkozott egyértelmű helyeslással. Így pl. a második világháborút követően I. P. Trajnin és I. D. Levin vezetésével szerkesztett első nagyobb szabású szovjet államjogi tankönyv (Szovetszkoe goszudarsztvennoe pravo, Moszkva, 1948. 495 old.) éles kritikát kapott többek között azért, mert nem követi az alkotmány rendszerét. Ez az eltérés egyébként döntően abban állt, hogy a meglevő összefüggések alapján az állampolgári jogok és kötelességek jogintézményét a társadalmi berendezkedés szabályaihoz kapcsolta, a választási rendszerrel pedig az államszervezet kérdései körében foglalkozott.

Aki az új államjogi tankönyvet kezébe veszi, rögtön felfigyelhet arra, hogy az tárgyában, rendszerében és terminológiájában pontosan követi az alkotmányt. Ennek megfelelően nem is igen törekszik elméleti, illetve történeti áttekintést adni az egyes jogintézményekről, hanem döntően csak az aktuális joganyag, az alkotmány és a hozzá kapcsolódó jogalkotás bemutatására vállalkozik.

A tankönyv hat részből áll, melyben az első két részben a szovjet államjoggal mint jogággal és mint jogtudományi ággal, illetve a szovjet alkotmánnyal és annak fejlődésével foglalkozik. Az ezt követő négy részben a tételes anyag következik, az alkotmány és az államjog az alábbiakban részletezésre kerülő szerkezete és rendszere alapján. Itt szükséges megjegyezni, hogy ebben a tankönyvben sem találkozunk a jogforrási rendszer problematikájával, az csupán az államjog forrásait mutatja be röviden.

A szovjet államjog tárgyát általánosságban a szerzők a jog által szabályozott társadalmi viszonyok azon körében jelölik meg, amelyek a szovjet társadalmi és állami berendezkedés alapjait, annak szocialista jellegét, az állam szervezetének és tevékenységének alapelveit, politikájának irányait, az állam és a személyiség kölcsönös viszonyának alapjait, valamint a nép államhatalma megvalósulásának rendszerét, illetve a társadalom és az állam ügyeinek igazgatását fejezik ki.

A mű körvonalazza az államjog tudományának tárgyát és feladatait is. A szovjet államjogtudományt mint „ágazati politikai-jogi tudományt" határozza meg, mely nem más, mint a szovjet államjog tanulmányozására, az államjogi normákra, az államjogi intézményekre és viszonyokra, azok fejlődési törvényeszerűségeire vonatkozó tanok tudományos rendszere. A politikai elem erőteljes hangsúlyozása nem új a szovjet államjogban. A szerzők az államjogtudományt akként határolják el más „politikai-jogi tudománytól" (mint az állam- és jogelmélet, illetve a politikai és jogi tanok története), hogy az a társadalom és az állam szervezetének kérdéseit az ezeket szabályozó jogi normákon és intézményeken keresztül tanulmányozza, különös tekintettel az alkotmányokra.

A társadalmi viszonyok tényleges összefüggései alapján a jogi normák négy csoportja körvonalazza a szovjet államjog tárgyát, és fejezik ki egyben rendszerét: a) a Szovjetunió társadalmi berendezkedésének és politikájának alapjaira; b) az állampolgár jogi helyzetének alapjaira: c) a Szovjetunió nemzeti-állami és közigazgatási-területi berendezkedésére és d) az állami szervek rendszerének és tevékenységének alapjaira vonatkozó szabályok. A tankönyv szerkezete is az alkotmány szerkezete alapján pontosan ezt a beosztást követi, és a tudomány rendszerét is ily módon határozza meg.

A következőkben arra keressük a választ, hogy mi a jelentősége a rendszeralkotásnak, és milyen változások figyelhetők meg ezen a területen a szovjet államjogban. Mindenekelőtt arra kell felhívni a figyelmet, hogy a normák csoportosítása nem öncélú feladat, és nem is hajtható végre önkényes szempontok alapján. A rendszeralkotásnál a szabályozandó társadalmi viszonyok tényleges összefüggéseiből kell kiindulni. Az, hogy valamely jogintézményt mely nagyobb normacsoporton belül helyezzük el, következtetni enged annak megközelítésére, értékelésére, sőt fejlesztési lehetőségeit is befolyásolja. Így pl. még a szabályozás sorrendjének kérdése sem semleges probléma azon túlmenően, hogy természetszerűen bizonyos logikai láncolatot is kifejez. Az államjog rendszere gyakorlati szempontból pedig az alkotmány szerkezetére is döntő hatással van.

Az államjog rendszerét illetően többféle nézettel találkozunk a magyar és a szovjet jogirodalomban egyaránt. Véleményünkkel egyezően a többségi álláspont általában három nagy jogszabályi csoportot különít el az államjogban, röviden a társadalmi berendezkedést, az állampolgárok alapvető jogait és kötelességeit, illetve az államszervezet alapintézményeit kifejező szabályokat. Az is általánosnak tekinthető, hogy az államjognak, de főként az államjog tudományának foglalkoznia kell ezeken túlmenően az államiság objektív feltételeivel (terület, népesség, szuverenitás), illetve azokkal a kérdésekkel, amelyek ezekkel összefüggésben a hagyományos ún. államszerkezet fogalom kapcsán vetődnek fel.

Miben jelölhetők meg a legfőbb vitapontok, amelyekre egyfajta megoldást, illetve választ a szovjet államjog vázolt rendszere maga is ad. A három nagy normacsoportot illetően azt említhetnénk, hogy sokan abból csak ket-

tőnek az önállóságát ismerik el, oly módon, hogy — egyébként sok szempontból méltányolható érvek alapján — az állampolgárok alapvető jogaira és kötelességeire vonatkozó szabályokat a társadalmi berendezkedés szabályaihoz kapcsolják. A nagy normacsoportokon belül pedig tipikusan a legtöbb vitát az állampolgárság és a választási rendszer elhelyezése okoz, lényegében tehát annak eldöntése, hogy a fenti jogintézményeknek meghatározott társadalmi viszonyokkal való feltárt összefüggései közül melyek tekinthetők az adott időszakban dominánsnak. Ennek megfelelően ha az állampolgárságot a szuverenitás oldaláról közelítjük meg, és úgy vizsgáljuk mint az államjogi értelemben vett népesség megfelelőjét, akkor az államszerkezet körében helyezhetjük el ezt a problematikát. Ha az állam és személyiség kapcsolata felől közelítünk, és úgy vizsgáljuk a kérdést, mint a személyiség jogi helyzetének alapját az államban, úgy az állampolgári alapjogokkal és kötelességekkel való kapcsolata kétségtelen. A választási rendszer intézményének lényegében mindhárom nagy normacsoportban történő elhelyezésére találhatunk példákat, bár itt általánosan elfogadottnak az államszervezettel kapcsolatos szabályok körébe sorolása tekinthető, mint a képviseleti szervek létrehozásának módja.

Az államjogi tankönyv az alkotmánnyal összhangban rögtön a társadalmi berendezkedés kérdéseit követően tartalmilag és formailag is új módon és megközelítésből „Az állam és személyiség" címen foglalkozik az állampolgár jogi helyzetének alapjaival, mint jogintézménnyel a Szovjetunióban. Az 1977-es alkotmányi szabályozásnak az államjog rendszerére is kiható döntő változásai elsődlegesen ezen a területen következtek be.

Az állam és személyiség helyzetével kapcsolatos rész közvetlenül a társadalmi berendezkedés szabályai után helyezkedik el és ezzel új megvilágításba is került. Kifejezésre jut benne, hogy az állampolgári jogok tartalma, az állampolgár jogi helyzete a társadalom berendezkedésétől és annak politikájától függ, de e jogok nem az állam ajándékaként foghatók fel, hanem e jogokon keresztül az állampolgárok, mint a társadalom teljes jogú tagjai maguk hozzák létre a társadalom irányítására hivatott állami szerveket is. Kiszélesedett továbbá az állampolgári jogok, szabadságok és kötelességek alkotmányos tartalma, szabályozási köre, bővültek garanciáik, valamint normatív kifejezésük is tökéletesedett.

A szovjet államjogtudomány az utóbbi időben alakította ki az állampolgár jogi helyzetének alapjai jogintézményét, mint az állam és személyiség politikai-jogi viszonyának alapvető szféráját. Ezt a jogintézményt egységes egészként foglalja össze, ide sorolva azokat a jogokat és kötelességeket, melyek az állampolgárságból következnek, és nem kapcsolatosak semmilyen más feltétellel. A következő elemekből áll ez a rendszertani rész: a) állampolgársággal kapcsolatos viszonyok, b) az állampolgár helyzetének általános alapelvei (pl. jogegyenlőség, jogok és kötelezettségek egysége), c) az alapvető jogok és kötelességek, mint az állampolgár jogi helyzetének központi magva. Ebből is kitűnik, hogy az új rendszerben az állampolgárság elsődlegesen mint a jogalanyiság legáltalánosabb feltétele, mint a személyt megillető jogok teljessége elérésének általános feltétele kerül meghatározásra.

Új fogalomként jelent meg az alkotmányban és ennek megfelelően a tankönyvben is a „nacionalnüje usztrojsztvo" (a nemzeti-állami felépítés). A szovjet államjognak a szövetségi állam viszonyai között hagyományosan fontos része az a joganyag, mely a szövetség és a szövetséges köztársaságok viszonyát rendezi. Ezt a problematikát a korábbi irodalom általában az „államszerkezet" (goszudarsztvennoe usztrojsztvo) fogalmával jelölte. A fogalom az 1936-os alkotmányt megelőzően került kimunkálásra, majd számos vitát követően tartalma az alkotmány elfogadása után lényegében stabilizálódott. Ezt a terminológiát az új alkotmány nyilvánvalóan abból a megfontolásból használja, hogy ez pontosabban kifejezi a nemzeti tényezők szerepét az államszervezet felépítésében.

Az államszerkezet fogalmán a szocialista államjog az államforma egyik elemét, azon normák összességét értette, melyek az állam struktúrájával, területi szervezetével, illetve általában belső szuverenitásával, pontosabban szuverenitásának belső oldalaival kapcsolatosak. Olyan problémakörök kerültek itt feldolgozásra, mint az államszerkezet formái, az állam mint egész és az alkotórészei közötti viszony, a szuverenitás, az állam területe és területi szervezete, közigazgatási-területi beosztása, a nemzetek kölcsönös viszonyai, az autonómiák formái és helyzete, az állampolgárság, valamint a szuverenitás szimbólumai.

Úgy tűnik, hogy az új terminológia bevezetése alapjaiban nem érintette ugyan a szabályozás tárgyait, bár mintha bizonyos fokú szűkítést jelentene a korábbiakhoz viszonyítva. A tankönyv — követve az alkotmány idevonatkozó részét —, a nemzeti-állami berendezkedés szabályai körében lényegében csupán a föderáció és az autonómiák kérdésével és az állam közigazgatási-területi beosztásával foglalkozik.

Valószínűsíthető, hogy az új alkotmány nemcsak e tankönyv esetében, hanem hosszabb távon is döntő befolyással lesz a szovjet államjogtudomány és az államjog oktatásának tárgyára és rendszerére.

Nagy Lajos

A bibliography on foreign and comparative law*

A tudományos kutatás forrásainak és eredményeinek nyilvántartását és gyors visszakeresését igénylők előtt világszerte jól ismert Szladits-féle külföldi és összehasonlítójogi bibliográfiai sorozat legutóbbi kötete csatlakozik a korábbi kötetekhez.[1] A sorozat a common law jogterületek szempontjából „külföldi jognak", illetőleg összehasonlító jognak minősülő anyagok bibliográfiáját tartalmazza. A bibliográfiai sorozat gyűjtőkörébe tartoznak azok az angol nyelvű könyvek és tanulmányok, amelyek a földkerekségen bárhol megjelentek és amelyeknek tárgya *a nem common law* jogrendszer, valamint a *jog*nak összehasonlító módszerrel való kutatása. A gyűjtőkörbe tartoznak egyrészt az önállóan megjelent művek — ideértve a konferenciák, kongresszusok anyagának összefoglaló kiadásait is —, továbbá az önállóan megjelent és elemzőleg is feldolgozott keretművekben (gyűjte-

Nagy Lajos ny. tudományos osztályvezető, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

* Supplement 1979. Compil and annotated by Charles Szladits Dobbs Ferry N. Y., Oceana Publications, 1983. 262 old.

[1] A korábbi kötetek, továbbá az időközi kiegészítések (supplementumok) felsorolását ld. a Jogtudományi Közlöny 1982. évi kötetében (550. s köv. old. 1—2. sz. jegyzet), ahol a mostani kötetet megelőző, 1972—1978-as évek anyagát összefoglaló, 1981-ben megjelent háromkötetes kumulációt ismertettem.

ményes stb. munkákban), másrészt az időszaki kiadványokban (folyóiratokban, évkönyvekben, sorozatokban stb.) megjelent tanulmányok.

A New York-i Columbia Egyetem Összehasonlító Intézetének gondozásában megjelenő sorozat legújabb kötetének a korábbi recenziókban ismertetett és a most csak nagy vonásokban vázolt gyűjtési, illetőleg szerkesztési szempontjai nem változtak. A kötetekben alkalmazott ezek a módszerek — jelentőségüket ezért kell kiemelni — megoldási lehetőségeket mutatnak be különböző jogrendszerekhez, jogterületekhez tartozó anyagoknak egységes szerkezetben való rendezésére vonatkozóan.

Az 1979. évi anyagot tartalmazó munka összesen tíz részből álló tagozásban rendezte az anyagot.[2] Az egyes részeken és azok alosztásain belül még további formai (önállóan megjelent könyv — tanulmány) alosztásokat is alkalmaz. Az egyes részeken, fejezeteken stb. belül a felsorolás betűsoros. A kötet alkalmazza továbbra is a korábbi kötetekben is használt, a hosszas gyakorlat során kialakult célszerű bibliográfia-technikai megoldásokat.

Az ismertetett bibliográfia az 1979. évből összesen 6646 tételt tartalmaz, tehát valamivel többet mint az eddigi éves kiegészítések. Ez a gyűjtőterület anyagának további fejlődését mutatja. A bibliográfiát az Oceana Publications Inc. adta ki, valószínűleg a bibliográfiák kiadására mindig jellemző és ezért külön méltánylásra érdemes, de végeredményben az adatszolgáltatás eredményességével közvetlen kapcsolata révén megtérülő anyagi áldozattal. A mostani — nyomtatásban közreadott — bibliográfiának azonban nincsen névmutatója, s ez nagyon megnehezíti a szerzők szerinti visszakeresést, mert a rendszeres tárgymutató ezt a nehézséget csak részben tudja áthidalni.

A mintaszerű bibliográfia jelenlegi kötetéről a recenzens csak a korábbi értékelést ismételheti. A Szladits-bibliográfiák önmagukban is „intézményt" jelentő legújabb kötetének megjelenése viszont néhány hazai vonatkozásra hívja fel a figyelmet.

A szerzői mutató hiányában csak szúrópróba alapján lehet megállapítani azt, hogy a magyar jogtudomány eredményei mennyire kerültek bele a gyűjtési időszakban a nemzetközi nyilvántartásba. Az eredmény — enyhén szólva — nagyon szerény. Figyelemre méltó a szerzői jog fenntartásának biztosítása, a védett jog kereteinek körülírása, amely — ismereteink szerint — eddig nem ismert részletességgel írja körül általában a bibliográfiai mű anyagának szerzői jogi védelmét. Az anyagnak vagy — és ez az új benne — az anyag egy részének elektronikus vagy mechanikus úton: fénymásolat, képrögzítés, hangfelvétel vagy bármilyen más, információtároló és visszakereső rendszer céljaira való felhasználásához ugyanis a közreadó testület (Parker School of Foreign and Comparative Law) írásbeli engedélye szükséges.

Az ismertetés befejezéseként csak megismételhetjük a korábban sokszor megírottakat a számítástechnikai módszereknek a jogi tájékoztatásba vitt szerepével kapcsolatban. Tagadhatatlan ugyan ezeknek a módszereknek az adattárolásban, valamint a tájékoztató eszközök előállításában való hasznosítási lehetősége, de a kutató asztalán, kéznyújtással elérhető bibliográfiai munkák jelentősége mindmáig megmaradt. Ennek az ismertetett kötet egyik további bizonyítéka.

Nagy Boldizsár

[2] A bibliográfiai sorozat tárgyi rendezésének, szerkezetének részletezését a Jogtudományi Közlönyben előbb idézett recenziómban 551. old. 2. sz. jegyzet felsoroltam.

Semlegesen, de nem pártatlanul (Az új osztrák nemzetközi jogi kézikönyvről)

Az ember eltűnődik, min múlik az, hogy míg nálunk 1976 óta nemhogy tankönyv, de új jegyzet sem született nemzetközi jogból, addig a nyolcmilliós Ausztria tíz éven belül a harmadik, 2384 bekezdésből álló munkát teszi le a nemzetközi jogtudomány határokat nem ismerő asztalára.*

Ez a kézikönyv célul tűzte ki, hogy a nagyszerű, több mint 400 szerződés-, ítélet- és jogszabályrészletet, táblázatot, egyéb okmányt tartalmazó dokumentumgyűjtemény segítségével egyesítse egy hagyományos kontinentális tankönyv és egy angolszász casebook előnyeit, hogy az egyszerű információátadás helyett az olvasó problématudatát ébressze fel és mélyítse el, nem zárkózva el az elől sem, hogy a könyv szerzői egymással „feleselgessenek". Az egységet a főfejezeteket bevezető szerkesztői közbeszólások mellett az szavatolja, hogy mind a tizenhat szerző — nevük zárójelben szerepel az általuk írt fejezetek ismertetésénél — *különös figyelmet szentelt az osztrák vonatkozásoknak, a harmadik világ érdekeinek, a nemzetközi gazdasági jognak, s a környezetvédelemnek.*

Nagy Boldizsár egyetemi adjunktus, ELTE Jogi Kar (Budapest).

* Alfred *Verdross*—Bruno *Simma:* Universelles Völkerrecht, 1976 Peter *Fischer*—Heribert—Franz *Köck:* Allgemeines Völkerrecht, 1983. és a recenzió tárgya: Österreichisches Handbuch des Völkerrechts 1. Textteil (467 oldal) 2. Materialienteil (484 oldal szerk.: Hanspeter *Neuhold,* Waldemar *Hummer,* Christoph *Schreuer* MANZ Verlag, Wien, 1983 ősze

I.

A mai nemzetközi jog alapjai és keretfeltételei

Az első fejezet (H. *Neuhold*) *a nemzetközi jog strukturális jellemzőit, sajátosságait és határait vizsgálja.* A nemzetközi jog szokásos definíciójának két elemével is óvatosan kell bánni. A jogi kötelező erő fokozatossá vált („soft law"), az alanyok körének határait pedig a transznacionális vállalatok és az egyén bizonyos nemzetközi jogosítványai tették elmosódottá, egyfajta „»szürke övezet«-et" alakítva ki. A nemzetközi jog feladatai is megváltoztak. A klasszikus nemzetközi jog kompetenciaelosztó, konfliktuselhárító, a nemkívánatos magatartásokat eltiltó funkciói helyébe/mellé újak léptek: a Föld környezeti rendszerének megóvása, a nemzetközi jog társadalmi-gazdasági eszközzé válása az Észak—Dél kapcsolatban. Ezeknek a tudomásulvétele és elismerése alap lehet ahhoz, hogy az 1917-ben széttört egységes értékrend — amely teljes ideológiai pluralizmussá a harmadik világ színrelépésével vált — legalább a globális problémák közös leküzdésének kapcsán helyreálljon.

Bár az interdepedencia valamint a „szuperhatalmak" és a mikroállamok léte a szuverenitás olyan posztulátumait, mint a függetlenség, önkormányzat, egyenlőség többé-kevésbé fikcióvá teszi, az államok mégis ragaszkodnak jogi szuverenitásukhoz. Így a nemzetközi jog továbbra is az államok konszenzusán nyugszik. Megvalósulásának garanciája az, hogy a normaszegésnek ára van. *Neuhold* a jogsértésből származó vélt előnnyel tízféle külpolitikai és ötféle belpolitikai költséget állít szembe, és külön hangsúlyozza a reciprocitás szerepét a nemzetközi jog fennmaradásában.

A következő három fejezet *a nyugati* — (H. *Neuhold* és C. *Schreuer*), *a szocialista* — (H. J. *Uibopuu*) és *a*

harmadik világ (K. *Ginther*) *nemzetközi jogra vonatkozó alapvető nézeteit* veszi számba.

A modern nemzetközi jogtudománynak túl kell lépnie az „euro-atlanti gettón" mondják a szerzők, s ennek komolyan vételét tükrözi, hogy a nyugati demokráciák nemzetközi jogi felfogását elmarasztalják, mivel ezek az államok „az általuk létrehozott klasszikus nemzetközi jogot sokszor úgy védik, mint a Jót magát, gyakran anélkül, hogy felismernék és elismernék, hogy az egyoldalúan kedvez nekik" (92).[1]

A szocialista országok nemzetközi jogi felfogását *Uibopuu* a szovjet irodalomra támaszkodva mutatja be, kiemelve — és lényegében korrekten összefoglalva — a jogforrásokra, a jogalanyokra, az emberi jogokra és az önálló szocialista nemzetközi jog létére vonatkozó tanokat. Figyelmét nem kerüli el az a nehézség, ami a szokásjognak hallgatólagos szerződésként felfogásából fakad.

A harmadik világ kialakulásával járó paradigmaváltást jól kifejezi, hogy míg a Népszövetséget „Európa és perifériái"-ként lehetett értelmezni, addig az ENSZ-re már a „világ és benne Európa" kép illik rá. A harmadik világ fő törekvései: a gyarmatosítás elleni harc, a demokratizálódás és a fejlődés eszményeinek megvalósítása, melyek az anyagi jogban az erőszak tilalmát áttörő nemzeti felszabadító harc megengedettségében, az emberi jogok terén a gazdasági, szociális és kulturális jogokat előtérbe helyező „basic needs approach"-ban, valamint az új nemzetközi gazdasági, információs és kulturális rend követelésében öltenek testet.

II.

A nemzetközi jog forrásai

Az első, tiszta szerkezetű fejezet (B. *Simma*) *a nemzetközi szokásjog* hagyományos definícióját — jogiság vélelmével társult gyakorlat — fogadja el. Tagadja a hallgatólagos szerződés elméletét, a Nemzetközi Bíróság ítéletei szerint értelmezi a gyakorlat „általánosságát". A legfőbb érdeme, hogy szembenéz azzal az időszerű problémával, amikor néhány állam a hatályos jog megsértésével új szokásjog kialakításába kezd, azaz *a törvénytipró és jövőhírnök* nehéz kettős szerepét vállalja. (Gondoljunk a kontinentális talapzat vagy a kizárólagos gazdasági övezet kialakulására!)

A második fejezet a *szerződések jogáról* (K. *Zemanek*) gyakorlatra orientáltságával tűnik ki. Megtudható belőle, hogy a szövetségi államok tagállamairól, mint a nemzetközi szerződések alanyairól az 1969-es Bécsi Egyezmény azért nem rendelkezik, mert bizonyos föderatív államok (Kanada, Nigéria) féltek attól, hogy ez tagállamaik kiválási törekvéseit erősítené, valamint az is, hogy Ausztriát jelenleg közel 500 többoldalú szerződés kötelezi, melyek egynémelyikénél az aláírás és a ratifikáció között azért kellett több évnek eltelnie, mert nem volt személyi kapacitás a kormányelőterjesztés elkészítésére! Egyébként a szerződésekre vonatkozó joganyagot a Bécsi Egyezmény alapján, mindig a vonatkozó osztrák normákkal egységben mutatja be.

Az *általános jogelvekről* szóló harmadik fejezet (M. *Rotter*) a megszokott mederből — a Nemzetközi Bíróság 38. cikke az egyes országok közös jogelveire utal (elévülés, kártalanítás kötelezettsége, jogalap nélküli gazdagodás tilalma, estoppel [amit *Rotter* is csak „venire contra factum proprium tilalmának" tud fordítani]) — egy ponton lép ki, amikor azt állítja, hogy *a nemzetközi jog forrásai között van hierarchia,* mivel a szerződés és a szokásjog a lex specialis szabálya alapján megelőzi az általános jogelvet.

A negyedik fejezet (C. *Schreuer*) *a nemzetközi szervezetek* bizonyos határozatait jogforrásnak ismeri el. Az ötödik fejezet (H. *Miehsler*) ugyanezt állítja az *egyoldalú jognyilatkozatokról,* annak dacára, hogy érvényességük alapja vitatott. (De ha belegondolunk, azt sem sikerült a tudományban eldönteni még, hogy egy nemzetközi szerződés vagy szokásjogi szabály miért kötelező.) *„A nemzetközi jog egyéb forrásai"* című hatodik fejezet (W. *Karl*) a bírósági ítéletek, mint precedensek, a jogon kívül megállapodások és a gentlemen's agreementek kapcsán elismeri ezek bizonyos joghatását, legalább annyiban, amennyiben az így érintett ügyek megszűnnek csupán az államok belügyeibe tartozóak lenni.

III.

Nemzetközi jog és belső jog
(F. *Ermacora*)

Az elméleti tételek áttekintését tíz ország, köztük Magyarország gyakorlatának bemutatása követi. A nemzetközi jog szabályainak az osztrák jogba illesztése kapcsán a szerző kifejti, hogy *hazájának praxisa sem rendelhető egyetlen elméleti megoldás alá,* hiszen amíg a nemzetközi jog általánosan elismert szabályai kapcsán az osztrák alkotmány a nemzetközi jog primátusával járó monista felfogásra vall, addig a szerződésekre vonatkozóan a belső jog primátusát kifejező szabályt tartalmaz.

IV.

A nemzetközi jog alanyai

Az első fejezet *az államról* (I. *Seidl-Hohenveldern*) elüt a könyv egészétől. A tiszta tagoltság, a nyugati nemzetközi jogtudomány jól megalapozott tételeinek a harmadik világ igényeit figyelembe vevő elfogadása, az ítéletekben és a stílusban mutatkozó mértékletesség helyébe *éles, konzervatív, s nem mindig megalapozott* állítások lépnek. A Nemzetközi Bíróság ítéletét a Nottebohm ügyben „értelmetlen és a rendszerrel ellentétes"-nek nevezni (601) merész, de nem indokolatlan lépés, azt állítani azonban, hogy a volt német birodalmi területeken a szocialista államok — legalábbis az ún. „keleti szerződések" megkötéséig — nem szereztek területi szuverenitást, csupán területi főhatalmat, vagy hogy a szocialista államok szerint az állami vállalatok által folytatott kereskedelem még mindig főhatalmi — tehát immunitásra igényt tartó — tevékenység lenne, anakronisztikusnak tűnik. *Seidl-Hohenveldern* saját háza táját sem kíméli, amikor az osztrák legfelsőbb bíróságnak egy, a diplomáciai védelem nyújtásával kapcsolatos ítéletét egyszerűen „tarthatatlan"-nak minősíti. A könyv mentalitásával ellentétes az is, hogy az *államutódlás* tárgyában született, a fejlődő országok számára oly fontos két *bécsi* szerződést éppen csak megemlíti, anélkül, hogy a dokumentumgyűjteményben egyetlen bekezdésüket is szerepeltetné.

A *nemzetközi kormányközi szervezeteket* tárgyaló második fejezet (C. *Schreuer*) nem a szervezetek (pl. ENSZ, Európai Közösségek stb.), hanem témakörök (tagság a szervezetben, döntéshozatal, pénzügyi mechanizmus, ...) szerint tagolódik. Meglehet harminc oldalon nem lehet még a legfontosabb nemzetközi szervezeteket sem egyenként bemutatni (a *Verdross-Simma*-féle Universelles Völkerrecht csak az ENSZ-re és a szakosított szervezetekre százhúsz oldalt szán),

[1] A zárójelben nem az oldalszám, hanem az adott bekezdés sorszáma áll.

így azonban *az olvasónak más forráshoz kell nyúlnia,* ha arra kíváncsi, hogy egy adott szervezet *a maga totalitásában* miképp működik. A hiányérzetet nem altatják el a nemzetközi szervezeteket általában értékelő találó mondatok sem, melyek szerint a nemzetközi szervezetek önmagukban sem jók, sem rosszak, nem tekintendők öncélnak, hanem megítélésük alapja a nemzetközi problémákat megoldó képességük kell hogy legyen. Mivel funkcionálásuk az államok együttműködési készségétől függ, *hatékonyságuk alapja nem az államok feletti hatalmuk, hanem a számukra való hasznosságuk.*

A harmadik (H. F. *Köck*), a negyedik (W. *Hummer*) és az ötödik (I. *Seidl-Hohenveldern* és W. *Hummer*) fejezet a hagyományos jogalanyok körének peremén létrejött „szürke övezetet" térképezi fel ötven oldalon. Az örökzöld témák mellett (Szentszék, lovagrendek, Nemzetközi Vöröskereszt, kisebbségek) újabbak bukkannak fel (Amnesty International, állami hírügynökségek). Az *idegenjogon* belül a dokumentumgyűjtemény kiváló táblázataival is alátámasztott hangsúly a transznacionális vállalatokon van. *Seidl-Hohenveldern* szerint a tőkebefektetést előmozdító belső jogszabály megváltoztatásának joga megilleti az államot, a tőkebefektetést védő nemzetközi megállapodást azonban nem szegheti meg, kivéve ha a clausula rebus sic stantibus alkalmazására van alap. A szerző a kártalanítás ügyében is a harmadik világ számára aligha rokonszenves álláspontot foglal el, amikor csak a nemzetközi joggal (is) összhangban álló kártalanítás mellett végbemenő államosításra módot adó 1803 (XVII) sz. ENSZ közgyűlési határozatot tekinti a hatályos szokásjog kifejeződésének, s nem az ennél radikálisabb 3281 (XXIX) számút az államok gazdasági jogairól és kötelezettségeiről, 1974-ből.

Az *emberi jogokra* a könyvben akkora terjedelem jut, mint a nemzetközi felelősségre és szankcióra együtt. *Hummer* ezt nem használja kampánycélokra. Abból indul ki, hogy *az államok háromnegyedében katonai vagy egyéb diktatúra van,* s realisztikusan látja, hogy az emberi jogok egyedi megsértése nem ad jogot beavatkozásra, ha az érintett államok között nincs hatályban ilyen tárgyú egyezmény. Érezhető büszkeséggel, de a számokkal is kifejezett alacsony hatékonyságot sem tagadva mutatja be az emberi jogok nyugat-európai védelmének rendszerét, a dokumentumgyűjteményben közölt kiváló folyamatábrával téve játszi könnyűségűvé az eljárás áttekintését.

V.

A nemzetközi jogi érintkezés szervei (H. F. *Köck)*

A diplomáciai képviseletekre, ad hoc missziókra, a nemzetközi szervezetek melletti képviseletekre és a konzulátusokra vonatkozó tömör, tradicionális ismertetés mellett e nagyon rövid (15 oldalas) rész kitér a valamely országban állomásozó idegen katonai erők (NATO, Varsói Szerződés, ENSZ csapatok) helyzetére is.

VI.

Az államközi kapcsolatok alapszabályai (H. *Neuhold)*

A nemzetközi jog nyolc univerzális alapelve elmosódott és ellentmondásos anyagát olyan *tiszta szerkezetbe tömöríti Neuhold,* mint egy Mondrian festmény a magáét. Élesen fogalmazza meg az olyan alapproblémákat, mint az erőszak tilalma és a beavatkozás tilalma, illetve a népek egyenjogúsága és önrendelkezési joga alapelveinek viszonya. Gondosan ügyel arra, hogy a három világ (tőkés, szocialista, harmadik) nézeteit egyenlő súllyal szerepeltesse. Az ENSZ Közgyűlés 1950-ben elfogadott 377. A (V) sz. „Egyesülve a békéért" hírhedt határozatának tanulmánnyal felérő két bekezdésbe foglalt brilliáns elemzése, vagy a viták békés rendezése során alkalmazandó módszerre vonatkozó „nagy vita" áttekinthető, tömör bemutatása mellett nagy érdeme, hogy rendszerint, így a fegyverzetkorlátozás vagy a diplomáciai vitamegoldó módszerek értékelésénél is, a nemzetközi kapcsolatok elmélete és a szociálpszichológia szempontjait figyelembe veszi.

VII.

A nemzetközi jog területi vonatkozásai

A folyók, csatornák, tengerek, légtér és világűr *jogi státuszát és használatát* bemutató első fejezet (G. *Hafner*) egyetlen érdeme, hogy feldolgozza az 1982-ben született tengerjogi egyezményt. Ha az olvasó mégis inkább fellélegzik, amikor túljut rajta, az azért van, mert az egyezmény mögötti érdekmozgásokba alig nyer betekintést, mert ehelyett postai, fuvarozási stb. technikai egyezmények tömegével „kell" megismerkednie, ugyanakkor a világűrjog olyan aktuális kérdéseiről, mint a műholdas közvetlen műsorszórás vagy a távérzékelés összesen egy oldalt olvashat. Ha elég figyelmes — amit a szöveg karcos szárazsága nem mozdít elő —, akkor feltűnik neki, hogy az irodalomjegyzékből hiányzik S. *Gorove* alapvető monográfiája a Dunáról, vagy hogy a szovjet űrállomást *Hafner* „Szojuz"-ként emlegeti Szaljut helyett.

A *nemzetközi környezetvédelemről* szóló második fejezet (F. *Zehetner*) felüdít radikalizmusával és progresszivitásával. „A környezet felhasználásának korlátozása környezetvédelmet jelent" (1792) szögezi le, s alapelvnek tekinti, hogy a környezetvédelmi tárgyalásokat nem a (potenciálisan) szennyezett félnek, hanem a környezet felhasználójának kell kezdeményeznie.

VIII.

A nemzetközi gazdasági jog (P. *Fischer*)

A nemzetközi jog határainak kikezdése nem újkeletű. A „Thurn und Taxis" magáncég már 1505 és 1867 között is mintegy ötven állammal kötött ezer szerződés alapján látta el Nyugat- és Dél-Európa postaügyeit. A védfalak leomlása tovább tart. Az anyagi jog terén a nemzeti és nemzetközi szabályok összefonódása (kartelljog, adójog), s „soft law" gyarapodása (OECD, Európai Közösségek, ILO magatartáskódexek a transznacionális vállalatok számára, ugyanilyen tervezete az ENSZ-ben), illetve a koncessziós szerződések — bár újabban háttérbe szoruló — nemzetköziesedése mutatja ezt, amiből következik, hogy a jogalanyok hagyományos köre is bővült, mivel a transznacionális vállalatokat „egy korlátozott téren *nemzetközi jogi szintre* emelték". (1994) Ezeket a folyamatokat tükrözi a *definíció,* amely szerint „a nemzetközi gazdasági jog a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga, azaz azon normák összessége, amelyek a határokat átlépő gazdasági érintkezésben részt vevő jogalanyok magatartását szabályozzák". (1830) Bár *Fischer* a szocialista országok gazdasági együttműködésének jogát, akárcsak a Közös Piac mechanizmusait nem tárgyalja, szolid pozitivizmusa e részt kiválóan alkalmassá teszi arra, hogy a témában elmélyedni szándékozó számára kiindulópontul szolgáljon.

IX.

A nemzetközi jogi jogsértés és következményei (K. *Zemanek*)

A felelősség és a szankció alapproblémáinak hagyománykövető tárgyalása során *Zemanek* néhány figyelemre méltó megállapítással bizonyítja gondolkodásának autonómiáját. *Kritikusan fogadja* a Nemzetközi Jogi Bizottság tervezetében foglalt *deliktum-bűntett kategorizálást,* mondván, hogy a megkülönböztető ismérv, amely szerint a bűntettet jelentő cselekményt harmadik állam nem ismerheti el jogszerűnek és az általa létrehozott állapotot nem támogathatja, jogpolitikailag megfontolandó, hiszen a kívánatos az, hogy a harmadik állam ezt egyszerű jogsértés esetén se tegye (tehesse). A vétkességi vagy eredményfelelősség dilemmában ismét a Nemzetközi Jogi Bizottságtól eltérően foglal állást, amikor *mulasztásos jogsértésekre a vétkességi felelősséget tartja alkalmazandónak.* A diplomáciai védelemről való lemondást tartalmazó Calvo klauzulát hatálytalannak tartja, s a világban uralkodó mai értékpluralizmus mellett a kártérítésre vonatkozó, még az egységes tőkés világrendben született ítéletekbe foglalt jogelvek alkalmazhatóságát kétségbe vonja.

X.

A háború joga és a humanitárius jog (K. *Zemanek*)

A laikus aligha hiszi el, hogy a bombák csak a földi építményeket rombolják le, de a jog égi konstrukcióit rendítetlenül hagyják, mint ahogy józan elméje előtt a háború okozta szenvedések „szükséges"-re és „szükségtelen"-re osztása is alighanem morbidnak tűnik. Egy nemzetközi jogi tankönyv nem kerülheti el azonban a hágai és — az 1977-es jegyzőkönyvekkel bővült — genfi jog bemutatását, amit a szerző aprólékosan, s olyan, mégiscsak emberléptékű kérdések érintésével tesz, mint hogy mi a teendő, ha a háború végeztével kötelezően hazaküldendő hadifogoly nem akar hazatérni.

XI.

Ausztria nemzetközi jogi státusza 1918 óta (W. *Hummer*)

A könyv megelőző részei bemutatták, miképp kapcsolódik Ausztria a világfolyamatokhoz. Itt megfordul a képlet s láthatóvá lesz hogyan ítélte a történelem a volt európai és világhatalmat arra, hogy nyolcmilliós semleges állammá legyen. Az első világháború után függetlenné vált államok a dunai konföderációt, a St. Germain-i békeszerződés a Németországhoz valócsatlakozást gátolták meg. Ez utóbbit Hitler véghezvitte ugyan, s a népszavazás 99,7%-kal meg is erősítette, az uralkodó osztrák felfogás mégis az 1938—1945 közötti időszakot erőszak hatására létrejött helyzetnek, *okkupációnak* tekinti, amelyben Ausztria cselekvőképessége megbénult ugyan, de jogképessége megmaradt. *Az ország csorbítatlan államisága* — a megszálló hatalmak által nemzetközi jogilag különbözőképpen minősített tízéves periódus után — *az államszerződés megkötésével* 1955. május 15-én *állt helyre,* s arculatát az 1955. október 26-i, az osztrák semlegességről szóló szövetségi alkotmánytörvény formálta véglegesre.

E semlegesség jogi mintája Svájc. Politikailag azonban eltérő magatartásban fejeződik ki, amint azt *Hummer* a regionális és az ENSZ-ben megvalósuló világméretű együttműködésben való aktív osztrák közreműködés számos példájával illusztrálja, mindig gondosan bizonyítva, hogy ezek az állandó osztrák semlegességet nem sértik.

*

Egy kézikönyv a szakember számára nem részletinformációkkal vagy beható elemzésekkel teheti hasznossá magát, hiszen az a szakmonográfiák dolga, hanem azzal, hogy a megszokott anyagot *frissen, tagoltan és könnyen használhatóan* mutatja be. Ezen a téren a „Handbuch ..." példamutató, s aligha fölülmúlható. A tipológiai és tördelési lehetőségek maximális kiaknázása, a precíz tárgymutató és az egyes témák előtt megadott irodalmi utalások mellett az olvasónak nyújtott legfőbb segítség az, hogy *a bekezdéseket folyamatosan végig számozza.* Ezzel minden ismétlést kizár, s az előre-és visszautalások olyan rendszerét teszi lehetővé, ami megkíméli a használót attól, hogy oldalankat kelljen átfutnia a felhívott hely megleléséig, hiszen a kövéren szedett margószámok mentén azonnal rátalál. A precíz utalástechnika teszi élvezetté az itt helyhiány miatt bővebben nem dicsérhető dokumentumgyűjtemény forgatását is.

Mindezek alapján, ha a könyvnek nem is minden tartalmi megoldásával értek egyet — különösen a nemzetközi szervezetek elsikkadása meggondolkodtató —, jó szívvel ajánlom az Olvasó figyelmébe. Forgatása nyomán megtudhatja, mire képes — és mire nem — a nyolcvanas évek nemzetközi joga, s azt is, milyen érett gyümölcsöt teremhet tizenhat szakember magasszintű együttműködése.

A Szerkesztőség közleménye

Több alkalommal felhívtuk Szerzőink figyelmét arra, hogy a Jogtudományi Közlöny csak kivételesen közölhet 1 szerzői ívnél (20 és fél nagy oldalnál) nagyobb tanulmányokat és 7—8 nagy oldalnál terjedelmesebb könyvismertetéseket. Ez összefügg terjedelmi korlátozásokkal, pénzügyi lehetőségeinkkel, de főként azzal a törekvésünkkel, hogy *minél több Szerző számára* publikálási lehetőséget biztosítsunk és a folyóiratot változatossá tegyük. A folyóirat jellegét és havonkénti megjelenését meg akarjuk tartani, ezért évkönyvhöz vagy tanulmánykötetekhez szabott egy ívnél terjedelmesebb — és külalak szempontjából nem kellő gondossággal előkészített — írásokat nem tudunk közölni.

Szerkesztőség

Вильмош Хамори

Правовые и внеправовые элементы в гражданском правосудии

В современной положительно-правовой науке естественноправовое и позитивистское применение права противостоят друг другу, и последнее направление вызывает то, что судебное правосудие во многих случаях считается бюрократическим. Именно поэтому справедливость требует того, чтобы вместо жесткого применения правовой нормы, но в установленных ею пределах, были учтены внеправовые, главным образом социально-моральные и народнохозяйственные нормы, и с учетом этого были выяснены фактические обстоятельства. Особенно эти элементы сказываются и на создание правовой нормы, а их применение отчасти предусматривается уже и положитель-

ным правом, отчасти же применяются при пополнении пробелов в праве и толковании норм права, как это излагается и в данной статье в отношении рассматриваемых главных черт.

Тибор Бихари:

Два западно-европейских стремления к унификации права в области ответственности за качество продукции

Автор изучает два кодификационных документа Европейского Совета и ЕЭС на подобные темы, в которых сделана попытка к унификации национального законодательства западно-европейских стран, касающегося ответственности за качество продукции. Оба документа имеют своей целью ввести независимую от вины ответственность со строгими условиями освобождения, расширяя круг потенциальных должников и кредиторов, и устанавливая суммовые и временные ограничения в отношении размера ответственности. В статье проанализированы дискуссии в связи с документами, положительные и отрицательные мнения, а также возможные последствия влияния введения повышенной ответственности в Западной Европе на внешнюю торговлю ВНР.

Габор Хамза:

Различные пути развития права в античном мире: система частного права в зеркале источников права

В статье автор сперва рассматривает вопрос о единстве античного права, отрицая концепцию единого античного права. Подвергая анализу понятие частноправовой системы в общем автор приходит к выводу, что знаки отделения публичного права от частного права проявляются не только в римском праве. Однако это не затрагивает превосходства римского права над другими античными системами права в области систематизации. В дальнейшем автор изучает понятие закона и устанавливает, что в этом отношении существенные общие черты могут быть обнаружены в отдельных древних правовоых системах.

Vilmos Hámori:

Rechtliche und ausserrechtliche normative Elemente in der Zivilgerichtsbarkeit

Zur Zeit wird die Gerichtsbarkeit in vielen Fällen als bürokratisch bezeichnet. Deshalb muss man statt der rigorosen Anwendung des positiven Rechts im Interesse der Gerechtigkeit, aber im Rahmen des positiven Rechts in erster Reihe ausserrechtliche, gesellschaftliche-etische Normen in Betracht ziehen.

Tibor Bihary:

Zwei europäische Vereinheitlichungsbestrebungen im Recht der Produktenhaftung

Die Studie beschäftigt sich mit dem Kodifikationsprojekt des Europarats und der EG, die sich auf die Vereinheitlichung der Produktenhaftung beziehen. Beide Dokumente streben sich um die Einführung der objektiven Haftung mit rigorosen Befreiungsgründe, und dehnen den potentiellen Berechtigten- und Verpflichtetenkreis aus. Der Umfang der Haftung wird auch die Zeit, wie die Summe betreffend beschränkt. Die Studie untersucht die Diskussionen, die die beiden Dokumente ausgelöst haben, sowie die Einführung der erhöhten Haftung und ihre Wirkungen auf das ungarische Aussenhandel.

Gábor Hamza:

Verschiedene Wege der Rechtsentwicklung in der Antiquität: das Privatrechtssystem im Spiegel der Rechtsquellen

Der Autor untersucht erst die Frage nach der Einheit der Antiquenrechte, wobei verneint er die Konzeption des einheitlichen Antikenrecht. Es wird der Begriff des Privatrechtssystems im allgemeinen untersucht und festgestellt, dass die Zeichen einer Absonderung zwischen dem Privatrecht und dem öffentlichen Recht nicht nur im römischen Recht auftauchen. Dies berührt aber die Überlegenheit des römischen Rechts in der Systematisierung — im Vergleich mit sonstigen Antiquenrechte — nicht. Im weiteren untersucht der Autor den Begriff des Gesetzes, und Stellt fest, dass es in dieser Hinsicht wesentliche gemeinsame Züge beweisbar sind.

Vilmos Hámori:

Normative elements of legal and non-legal nature in the civil jurisdiction

In the legal science of our time there are two opposite trends in the application of law, e.g. the natural law(free law) school and the positivism. It is this latter one that causes judicial activity to be held many times bureaucratic. Equity requires the taking into consideration of non-legal norms, especially ethical and economical ones, instead of the rigid application of rules of law, but, of course, only within their framework. Economic considerations are factors in the process of legislation already, their application is partly prescribed by the law itself, partly realized by the practice of the courts in the course of filling the gaps in law as well, as the construction.

Tibor Bihary:

Two European efforts for the unification of products' liability law

The study deals with the drafts concerning products' liability prepared by the Council of Europe and the EEC in order to unify the national rules of Western European countries on this subject. Both documents aim to introduce strict liability with restricted possibilities for exemption, extending the range of potential plaintiffs and defendants, as well as the relevant types of damage, in the same time limiting the measure of damages as to their amount and to deadlines. The study analyzes the debates on these documents, their positive and negative evaluations, as well as the possible impact of the introduction of strict products' liability in Western Europe on Hungarian foreign trade.

Gábor Hamza:

The different ways of legal development in the antiquity: the system of private law as reflected in the sources of law

The author deals with the question of the unity of antique laws first, rejecting this conception. Analyzing the notion of the system of private law he states that there are signs of the differentiation between public and private law not only in Roman law, which naturally does not affect the superiority of Roman law in systematization over the other antique laws. The author deals with the notion of statute, too, stating that there are many common features in this field considering the laws of the antique world.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1250. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert, a Lapkiadó Vállalat vezérigazgatója. — Megjelenik havonta. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest, V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámlára. Előfizetési díj 1/2 évre: 300,— Ft, egy évre: 600,— Ft. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest 1056 Bajcsy-Zsilinszky út 76.

Szegedi Nyomda — 842917 Szeged, 1984 — Felelős vezető: Dobó József igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

Fy 5003 F/E1

XXXIX. új évfolyam 10. szám Budapest, 1984. október hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Könyvtára FOLYÓIRAT CSOPORT

TARTALOM

ÁDÁM GYÖRGY
Az orvosi hálapénz kifejlődésének jogi előzményei .. 547
LAUFS, ADOLF
Gyógykísérlet és orvosi kísérlet az NSZK jogában.... 556
DRGONEC, JÁN
A művi megtermékenyítéssel összefüggő problémák. 563
TÖRÖK GÁBOR
A nem vagyoni kártérítés bírói gyakorlatának néhány kérdése 570
NAGY FERENC
A büntetőjogi intézkedések igazolásáról, indokoltságáról 575
RITTNER, FRITZ
Konvergencia vagy divergencia a versenykorlátozási jogban 582

Szemle

UNGVÁRI GÁBOR—KARCZAG ISTVÁN
Igazságügyi szakértői tapasztalatok a gondnokság alá helyezés rendszerével kapcsolatban..... 586

Jogirodalom — Jogélet

Bokorné Szegő Hanna: Államazonosság — államutódlás (HERCZEGH GÉZA)..... 588
Drgonec, J.—Holländer, P.: A korszerű orvostudomány és a jog (DZURIK, VLADISLAV)..... 589
Nagy Ferenc: Intézkedések a büntetőjog szankciórendszerében című kandidátusi értekezésének vitája (KÓNYÁNÉ KUTRUCZ KATALIN)..... 590

СОДЕРЖАНИЕ: Дьерёь Адам: Юридические предпосылки развития системы «благодарственных денег врачу». — *Адольф Лауфс:* Лечебные и медицинские эксперименты в праве ФРГ. — *Ян Дргонец:* Проблемы искусственного оплодотворения. — *Габор Тёрёк:* Некоторые вопросы возмещения неимущественного вреда в свете судебной практики. — *Ференц Надь:* Обоснованность и оправдание уголовноправовых мер. — *Фриц Риттнэр:* Конвергенция или дивергенция в праве ограничения конкуренции (Западная Европа). — *Обзор: Габор Унгвари—Иштван Карцаг:* Опыт судебной экспертизы в связи с системой учреждения попечительства. — *Юридическая литература — юридическая жизнь:* Ханна Бокор-Сеге: Идентичность государств — преемство государств *(Геза Херцег)*. — Й. Дргонец—П. Холлэндер: Современная медицинская наука и право *(Владислав Дзубик)*. — Ференц Надь: Меры в системе уголовноправовых санкций. Обсуждение кандидатской диссертации *(Коньян, Каталин Кутруи)*.

INHALT: Csaba Varga: Besteht das Recht aus System von Setzungen? — *Vilmos Hámori:* Rechtliche und ausserrechtliche Elemente in der Zivilgerichtsbarkeit. — *Zoltán Bodnár:* Die richterliche Rechtsschaffung. — *Viktor Mavi:* Die normative Regelung der neuen internationalen Wirtschaftsordnung. — *Tibor Bihary:* Zwei europäische Vereinheitlichungsbestrebungen im Recht der Produktenhaftung. — *Gábor Hamza:* Verschiedene Wege der Rechtsentwicklung in der Antiquität: das Privatrechtssystem im Spiegel der Quellen. — *N. S. Barabaschewa:* Die Weiterentwicklung der rechtlichen Regelung der Verteilungsverhältnisse. — *Rundschau:* Aus der Rechtssetzung der europäischen sozialistischen Länder. — *Rechtsliteratur: Albert Takács: Studienband und Diskussion über die innenrechtlichen Widerspüche.* — *Barnabás Kiss:* Die Verfassung der Sowjetunion vom Jahra 1977 und das neue sowjetische Lehrbuch des Staatsrecht. — *Lajos Nagy:* A Bibliography on Foreign and Comparative Law. — *Boldizsár Nagy:* Neutral, aber nicht parteilos. — Mittelung der Redaktion.

CONTENTS: György Ádám: Legal antecedents of the emergence of doctors' tips ("gratitude payments") — *Adolf Laufs:* Therapeutic and medical experiments in the law of the FRG — *Jan Drgonec:* Problems in connection with artificial fertilization — *Gábor Török:* Some questions of the judicial practice of non-pecuniary damages — *Ferenc Nagy:* On the justification of measures in penal law — *Fritz Rittner:* Convergence or divergence in the law against restraints of trade (West Europe) — *Review. Gábor Ungvári—István Karczag:* Experiences of forensic experts on the system of imposing judicial interdiction — *Legal literature-legal life.* Hanna Bokor-Szegő: Identity and succession of states *(Géza Herczegh)* — J. Drgonec—P. Holländer: Modern medicine and the law *(Vladislav Dzurik)* — The official discussion of the dissertation of Ferenc Nagy on the place of measures in the system of sanctions of penal law

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1250. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert, a Lapkiadó Vállalat vezérigazgatója. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál, és a Posta KÖzponti Hírlap Irodánál (postacím: Budapest, V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámlára. Előfizetési díj 1/2 évre: 300,— Ft, egy évre: 600,— Ft. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest 1056 Bajcsy-Zsilinszky út 76.

Szegedi Nyomda — 84-3207 Szeged 1984. — Felelős vezető: Dobó József igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

XXXIX. új évfolyam 10. szám Budapest, 1984. október hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Ádám György

Az orvosi hálapénz kifejlődésének jogi előzményei*

Hazánkban az elmúlt hónapokban fellángolt a vita az orvosi hálapénz (paraszolvencia) ügyében. A jelenség jogi természetével azonban — érthető módon — a tanulmányok, cikkek szerzői nem foglalkoztak, holott ez az oldal sem elhanyagolható. Mint látni fogjuk, a jogi helyzet is mutatja, hogy nem egyszerű kérdésről van szó. E munkámban megkísérelem felvázolni a paraszolvencia jogszabályi rendezésének múltját és jelenét. Ebből talán kirajzolódik a rendezés jövője — de lege ferenda[1]

Az 1959. évi Orvosi rendtartás

A biztosítottak száma 1949 és 1959 között 31%-kal emelkedett, vagyis elérte a lakosság 72%-át. A szövetkezeti parasztság is részesedett már a társadalombiztosításban. Ez azonban az egészségügyi kapacitás növekedésével nem járt együtt. Nem feladatom itt ennek a problémának társadalmi, gazdasági, szociológiai oldalait taglalni, azokról az utóbbi időben számtalan tanulmány jelent meg.[2] Nem kísérte azonban ezt — az egyébként hatalmas társadalmi vívmányt jelentő intézkedést — megfelelő jogi rendezés sem. Mindössze annyi történt — ami szintén csak kortünet —, hogy az Orvos- Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete 1958-ban létrehozta az orvosetikai bizottságokat.

A vesztegetés és a „hálapénz" az orvosok körében oly mértékben növekedett, hogy 1959. január 13-án az MSZMP PB is foglalkozott — az egészségügy egyéb kérdései mellett — a problémával és határozatot hozott „a dolgozók társadalombiztosítási egészségügyi ellátásáról". A határozat jogi-etikai része (16. pont) a következőket mondotta ki: „Érvényt kell szerezni annak az elvnek, hogy a dolgozók társadalombiztosítás alapján díjmentesen jogosultak magas szintű betegellátásra. Meg kell szüntetni a betegellátás egyes területein mutatkozó visszaéléseket, amelyek a díjtalan ellátásra jogosult dolgozókat sújtják. Neveléssel és *adminisztratív eszközök alkalmazásával* biztosítani kell, hogy a korrupció, az ágyárusítás, a betegek zsarolása megszűnjék. *Büntetni kell* a táppénzbe helyezéssel való visszaélést. Az állami egészségügyi intézményekben magángyakorlatot folytatni nem szabad. Harcolni kell az elharapózott „borravalórendszer" ellen is. Már most el kell érni, hogy az orvosok, egészségügyi dolgozók ne tanúsítsanak olyan magatartást a betegekkel vagy hozzátartozóikkal szemben, amelyből azok arra következtethetnek, hogy előnyösebb ellátásban részesülnek, ha külön fizetnek, borravalót vagy ajándékot adnak. *A borravalórendszer elleni harc fő módszere azonban nem adminisztratív eszközök alkalmazása,* hanem szívós politikai nevelő munka folytatása. A szakszervezetek tudatosítsák a dolgozókkal a társadalombiztosítási jogaikat, az orvosetikai bizottságok az Orvos- Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete irányításával neveljék az egészségügyi dolgozókat, őrködjenek az orvosi hivatás és tevékenység tisztasága felett."[3]

Ádám György egyetemi docens, Semmelweis Orvostudományi Egyetem (Budapest).

* Részlet a szerző „Az orvosi hálapénz jogi megítélése" című monográfiájából. (Szerk.)

[1] A monográfiában egy hosszabb rész foglalkozik a magyar orvoslás kialakulásának jogi rendezésével, melyet terjedelmi okokból nem áll módunkban közölni. Az orvosi hálapénz szempontjából — összefoglalva a lényeget — annyit kell elmondani, hogy az orvos már a XIX. században is a legkülönbözőbb — egymásnak gyakran jogi szempontból ellentmondó — funkciót látott el (magánpraxis, közegészségügyi feladatok, rendelőorvosi tevékenység, kötelező ingyen rendelés, betegségbiztosítói orvosi szolgálat stb.). Némelyikben — a Csemegi kódex szerint — az orvos „közhivatalnoknak" számított. Fizetését is úgy állapították meg a különböző beosztásokban, hogy bekalkulálták a többi állását is. Ilyen formán nagy volt a veszély arra, hogy az orvost egyik funkciójában (pl. magánpraxisban) megvesztegetik közhivatalnoki feladataira nézve. Az ilyen ügyek száma azonban nagyon kicsi volt. Az orvosi hálapénz először 1954-ben jelent meg hallgatólagosan az orvosi fizetésekben ún. orvosi különpótlék képében. Ez a közvetett jogi „tudomásulvétel" nagy mértékben felerősítette a hálapénz adásának és elfogadásának „hajlandóságát" mind a páciensek, mind az orvosok részéről.

[2] Ld. pl. a Valóság c. folyóiratban 1982—84 között lezajlott vitát. A Valóság, 1983. 11. számában az 55. oldalon felsorolja mindazokat a fontosabb monográfiákat és tanulmányokat, melyek e tárgyban 1971 és 1983 között megjelentek.

[3] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1956—1962. Kossuth Kiadó, 1979. 349—350. oldal. (Kiemelés Á. Gy.)

Látható, hogy a határozat a magatartásokat két részre osztja:

1. Korrupció, ágyárulás, betegek zsarolása, állami egészségügyi intézményekben magángyakorlat folytatása, visszaélés a táppénzbe helyezéssel. *Ezek ellen adminisztratív eszközök alkalmazásával kell fellépni és büntetni kell.*

2. „Borravalórendszer" mely ugyan — mint a határozat mondja — elharapódzott, de *ellene a fő módszer nem adminisztratív, hanem szívós politikai nevelő munka folytatása.*

Ennek a kétféle tevékenységnek az ilyen éles elválasztása és az ellenük való harc felvázolt kettőssége mai napig meghatározó tendenciája az egész „hálapénz" problémájának.

Az állami szervek és különösen az egészségügyi kormányzat hozzáfogtak a határozat végrehajtásához. Első lépésként ismét rendezték az orvosi fizetéseket. A Kormány felhatalmazása alapján az egészségügyi miniszter kiadta a 10/1959. (IV. 3.) EüM számú utasítást, mely ugyan már nem ismerte az „orvosi különpótlékot", de fenntartotta azt a korábbi gyakorlatot, hogy magasabb fizetést szabott meg azokban az orvosi szakmákban, ahol nem volt hálapénz. Így pl. a körzeti orvosi fizetések alsó határát (körzeti orvos III.) 1500,— forintban szabta meg, míg a felső határt (körzeti orvos I.) 2750,— forintban, míg a közegészségügyi felügyelő I. fizetése 3000—3600 forint volt, megegyezett az osztályvezető főorvos I. fizetésével, a közegészségügyi felügyelő II. fizetése 2800—3400-ig, szintén megegyezett az osztályvezető főorvos II. fizetésével. Ez a jogi rendezés tehát — hallgatólagosan — ismét tudomásul vette a hálapénzt.

A következő — nagy horderejű — lépés az orvosi rendtartás megalkotása volt. 1960. január 1-én hatályba lépett az 1959. évi 8. tvr., mely tizenkét évre meghatározta a tárgyalt téma jogi helyzetét. Már preambulumában (mely, mint tudjuk, sokat elárul a jogszabály lényegéből) a következő olvasható: „Az orvosok zöme egyetért a szocialista egészségügynek azzal az alapvető elvével, hogy a dolgozókat magas színvonalú, díjtalan egészségügyi ellátás illeti meg. Ez is biztosítéka annak, hogy a szocialista egészségügy összes célkitűzését rövidesen teljes egészében megvalósítsuk. Átalakulóban levő gazdasági és társadalmi viszonyaink ezeknek a célkitűzéseknek maradéktalan megvalósulását azonban ma még nem teszik lehetővé."

Maga a bevezető jelezte tehát, hogy „a célkitűzések maradéktalan megvalósítását" (mármint azt, hogy a dolgozókat magas fokú *díjtalan* ellátás illeti meg) még nem szavatolja. Egész — ezzel kapcsolatos — konstrukciója is ezt az elvet tükrözi. A tvr. 13. § rendelkezik a díjtalan orvosi ellátásra jogosult betegekkel szemben követendő eljárásról. Fogalmazása olyan, hogy abból az is *„kiolvasható"*: nem tilos a betegektől utólag hálából adott juttatást elfogadni, ezt ugyanis az expressis verbis tilalmak között nem sorolja fel. Tartalmazta viszont azt a kitételt, mely szerint az orvosnak magatartásával *meg kell erősítenie* a díjtalan orvosi ellátásra jogosult betegekben azt a tudatot, hogy nincs szükség külön juttatásra ahhoz, hogy a legmagasabb színvonalú ellátásban részesüljenek. Ez úgy is értelmezhető, hogy utólagos „hálapénzt" sem szabad elfogadni, hiszen ez a magatartást nem erősíti, hanem gyengíti a kívánt tudatot. Ez azonban kétségtelenül közvetett magyarázat, melyre a kétértelmű szöveg adott szándékosan lehetőséget. Ugyanígy értelmezendő a tvr. végrehajtási rendeletének (8/1959. Eü. M. r. Vhr.) 31. §-a.

Ennyit mond a Rendtartás és végrehajtási rendelete. Egyértelművé teszi mindazt, amit önmaga tilt: 13. § (2, 3, 4) bek. és Vhr. 31. § (1) bek. 3. mondat és (2) bek. Félreérthetővé teszi azt, amit máshol szabályoz a jog.

A kormányzat feltehetően azonban a „hálapénz" (ezentúl így nevezem az utólagos juttatást, melyet az orvos nem kért) nyílt engedélyezéséig nem szándékozott elmenni, sőt, valamilyen formában tilalmazni kívánta ezt is. Ennek érdekében az itt leírt megoldást alkalmazta.

Kínálkozott a hatályos Btk. „tiltott ajándékozás" elnevezésű szakasza (BHÖ 120. pont).[4] Ezt beépítette a Tvr-be a következő módon: „39. §. A gyógyító tevékenységgel kapcsolatosan ajándék tiltott elfogadása (BHÖ 120. pontja) miatt csak akkor lehet büntetőeljárást indítani, ha az orvosetikai bizottság vagy az egészségügyi miniszter hivatalból vagy a károsult bejelentésére feljelentést tesz." Ez tehát azt jelentette, hogy a *„hálapénz" bűncselekmény jellegét a Tvr. fenntartotta, csak hivatalból üldözhetőségét szüntette meg.* A feljelentés jogát az orvosetikai bizottságokra, illetve az egészségügyi miniszterre ruházta. Hátra volt azonban még az a feladat, hogy a „hálapénz" elfogadása ügyében az orvosetikai bizottságok feljelentési jogát is korlátozzák. Ezt az 1959-es jogalkotás úgy érte el, hogy az orvosetikai bizottságoknak az egészségügyi miniszter utasítást adott arra, hogy mikor tegyenek és mikor ne tegyenek büntetőfeljelentést, illetve mikor kezdeményezzenek az orvos ellen fegyelmi eljárást. Ezt az utasítást a Vhr. 83. §-a tartalmazta: „Az orvosetikai bizottság a gyógyító tevékenységgel kapcsolatosan ajándék elfogadása miatt fegyelmi eljárást kezdeményez, ha az ajándék elfogadása a Tvr. 13. §-ában foglaltakkal ellentétes. Ha az eset körülményeinek gondos mérlegelése alapján úgy találja, hogy az ajándék elfogadása olyan időben vagy körülmények között történt, amikor attól a beteg előnyt remélhetett, vagy bár az ajándék elfogadása nem ilyen időben vagy körülmények között történt, de az ajándékot kifejezetten vagy ráutaló magatartással (31. §) az orvos kérte, az orvosetikai bizottság büntetőfeljelentést tesz."

Az imént idézett törvényhely az egyetlen a magyar jog történetében, amely utalt a juttatás idejére („olyan időben... amikor attól a beteg előnyt remélhetett"). *Ez az egyetlen jogszabály, melyből elterjedt az a laikus hiedelem, hogy az utólagos hálapénz-adást a törvény engedélyezi.* Ez a vélekedés azonban már a maga idejében is teljesen téves volt, hiszen — mint

[4] „Az a közhivatalnok, aki — a 118. pont esetén kívül — hivatali vagy szolgálati működésével kapcsolatban meg nem engedett személyes vagy vagyoni előnyt követel, vagy elfogad olyan személyes vagy vagyoni előnyt, amely hivatali vagy szolgálati működését a közérdek kárára befolyásolhatja, vagy egyetért az ilyen előny elfogadójával, bűntettet követ el és büntetése két évig terjedhető börtön." (1942. évi X. tv. 4. §) Az orvos a BHÖ 116. pontja szerint közhivatalnok volt. (1940. évi XVIII. tv. 3. § (1) bek.)

említettem — csak a büntethetőséget zárta ki feljelentés hiányában.

Úgy tűnhetett, hogy a jogalkotóknak sikerült „bezárni a kört": a hálapénz-elfogadás bűncselekmény ugyan, de nem büntethető. A „megoldás" azonban nem sikerült (az más kérdés, hogy ezt még a szakemberek sem fedezték fel). A tiltott ajándékozásnak — mint tudjuk — aktív és passzív formája volt. Az imént leírt megoldás azonban csak a passzívat, vagyis a tiltott ajándék elfogadását (BHÖ 120. pont) kötötte feljelentéshez, az aktívat — amely során a beteg ad (BHÖ 119. pont) — nem. Az a furcsa helyzet keletkezett tehát, hogy a hálapénz adása megmaradt hivatalból üldözendő bűntett, míg az elfogadás üldözhetősége blokkolva volt. Ez azt jelentette, hogy az akkor hatályos jogszabályok értelmében a bűnüldöző szerveknek kötelessége lett volna eljárni az aktív ajándékozókkal szemben akkor is, ha az orvos nem volt megbüntethető. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy az akkor hatályos Bp. (1951. évi III. tv.) 84. § (4) bek. minden hatóságot és hatósági közeget kötelezett arra, hogy a hivatali hatáskörében tudomására jutott bűncselekményeket jelentse fel. Az a méltán komikusnak nevezhető helyzet állt elő (de jure), hogy ha pl. „A" beteg hálapénzt ad „B" orvosnak, ezt később „A" megbánja és — mint károsult — bejelenti az orvost az orvosetikai bizottságnak (az orvos olyan időben és körülmények között kapta a pénzt, amikor attól a beteg előnyt már nem remélhetett), az orvost az orvosetikai bizottságnak a Vhr. 83. §-a alapján nem volt joga feljelenteni, de a Bp. szerint a beteget köteles lett volna feljelenteni,[5] sőt a bíróság köteles lett volna elítélni, ha a BHÖ 119. pont (2) bek. mentő körülménye nem áll fenn. A büntetés akkor egy évig terjedhető börtön volt tiltott ajándékozás esetén. Szó sem volt természetesen arról, hogy akár egyetlen ilyen eljárás megindult volna bizonyságául annak, hogy az ilyen zavarossá tett „jogi megoldás" csupán a „fügefalevél" szerepét töltötte be, mindenki — szakember és laikus egyaránt — ekkor már „úgy tudta", hogy „hálapénz" jogilag engedélyezett, ennek részletei a rendtartás hatálybalépését követő hónapokban homályba vesztek!

Az orvos ellen indítható fegyelmi eljárással — e vonatkozásban — különösebb „gond" nem volt. A Tvr. és a Vhr., továbbá az orvosok elleni fegyelmi eljárás szabályai (6/1960. EüM rendelet és a 30/1960. EüM utasítás) elrendelte, hogy orvos ellen fegyelmi eljárást csak abban az esetben indíthat a fegyelmi hatóság, ha a Tvr. vagy a Vhr. rendelkezéseit sértették meg, azok viszont — mint tudjuk, ha kétértelműen is, de — nem tiltották a hálapénz elfogadását.[6]

A Tvr. tehát élesen elválasztotta a kétféle anyagi juttatást, az egyik csoportba tartoztak az eljárás közben adás, az ha az orvos kéri a juttatást, megkülönböztetett eljárásért fogad el előnyt és az ún. *tiltott magángyakorlat*. Érdekes, hogy ez utóbbit a Tvr. — holott azóta is szenvedélyesen üldözik — milyen enyhén bírálta el: A 41. § (1) bek. b) pont szerint szabálysértésnek minősítette, és ilyen magatartás tanúsítása esetére az orvost 3000 forintig terjedhető pénzbírsággal fenyegette.

Az így „megalapozott jogi rendezés" ezt követően azonnal átment a gyakorlatba. Széles publicitást nyert, hogy „hálapénz" adását és elfogadását az új jogszabályok nem tiltják.

Rövidesen azonban a helyzet *jogilag* megváltozott, de a *gyakorlaton a jogalkalmazók semmit sem módosítottak*. Az Orvosi Rendtartás kihirdetését követően másfél évvel hatályba lépett az új Btk. (1961. évi V. tv.) ami új helyzetet teremtett. A Btk. hatályon kívül helyezte a régi büntető törvényeket, így a BHÖ 120. pontját is. Mivel a korábbi „rendezést" a jogalkotás fenn kívánta tartani, az új helyzetnek megfelelően kellett módosítani az érintett szabályozást. Erre azt a megoldást találták, hogy módosították a Tvr. 39. §-át, mégpedig úgy, hogy a régi BHÖ-re hivatkozás helyett szó szerint idézték a hatályba lépett Btk. vesztegetésre és „előny tiltott elfogadására" vonatkozó rendelkezéseit. (149. és 150. §-áról.) A Btk. módosította a közhivatalnoki státust is: bevezette a „hivatalos személy" fogalmát (Btk. 114. § első fordulat). Ebből már nem tűnt ki egyértelműen, hogy az orvos hivatalos személy, tehát alanya lehet az említett két bűncselekménynek. Ezért a Btk. életbelépéséről rendelkező 1962. évi 10. tvr. (Btké.) 37. § (1) bek. kimondta: „Az orvos a Btk. 149—150. §-ának alkalmazása szempontjából hivatalos személy akkor is, ha működését az állami egészségügyi szolgálat keretében fejti ki." A korábbi helyzet tehát fennállt, de ismét gondoskodni kellett arról, hogy a hálapénz elfogadása ne legyen büntethető. Ezért a Btké. 37. § (2) bekezdése így rendelkezett: „Az orvossal szemben jogtalan előny követelése vagy elfogadása (Btk. 150. §) miatt csak akkor lehet büntetőeljárást indítani, ha az egészségügyi miniszter vagy az orvosetikai bizottság feljelentést tesz". Ezt a rendelkezést is idézte az Orvosi Rendtartás módosított szövege azzal az utalással, hogy változatlanul érvényben van a Vhr. 83. §-a, mely az orvosetikai bizottságok feljelentési jogát korlátozta.[7]

A helyzet ilyen formában gyakorlatilag nem változott, holott a szakemberek (főleg büntetőjogászok) számára nyilvánvaló volt, hogy a „hálapénz" élfogadása bűncselekmény. Ezt a helyzetet — ebben az értelemben — részletesen tárgyalja a Btk. kommentár.[8] Kifejezetten utal pl. arra, hogy a Btk. 150. § b) pont „többnyire lezárt ügyet tételez fel. Az alapcselekmény (149. §) jellemzője a folyamatban levő ügy és a leendő kötelességszegés... A 150. § b) pontjába felvett tényállás viszont lezárt ügyet vesz alapul... Az előre bocsátottakból kiderül, hogy a b) ponttal a törvény tu-

[5] Az orvosetikai bizottságok tagjai az akkor hatályos jog szerint hatósági közegnek számítottak: bizonyos esetekben a fegyelmi eljárásban döntött szakvéleményük, az orvosok egyes szabálysértéseik esetén, reájuk kötelező döntést hozhattak, kizárólagos feljelentési joggal rendelkeztek, álláspontjukat az állami vezetők kötelesek voltak „messzemenően figyelembe venni stb. Ld.: „Orvosetikai bizottságok statutuma" az Orvos- Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete Elnökségének határozatát (1960. május hó) és az orvosokkal kapcsolatos fegyelmi eljárás szabályait.

[6] Az megint más kérdés, hogy a fegyelmi hatóságnak és a Bp. 87. § (4) bekezdése értelmében kötelessége lett volna feljelentést tenni a tiltott ajándékozó ellen akkor is, ha nem indít eljárást az orvos ellen, mert „csak" a BHÖ 120. pontjába ütköző bűncselekményt követte el.

[7] Ld.: Orvosi Rendtartás (az Egészségügyi Minisztérium hivatalos összeállítása. Harmadik kiadás. Bp. 1968.) 19. old. 27. lábjegyzet.

[8] A büntető törvénykönyv kommentárja (Közgazdasági és jogi Könyvkiadó, Bp. 1968.) 703—712. oldal.

lajdonképpen az ügyintézést követő, *utólagos* ajándék elfogadását tilalmazza."[9] Ez pedig esetünkben expressis verbis a „hálapénzre" vonatkozik.

Maradt a régiben az az anomális is, mely szerint az előny adója nem mentesült (jogilag) a büntethetőség alól, ugyanis a Btk. 152. § (1) bek. ezt a magatartást két évig terjedő szabadságvesztéssel fenyegette és mivel alanya nem orvos, ám a Btké. 37. § (2) bek. *csak az orvos feljelentését köti meg,* minden hivatalos személy köteles lett volna a hivatali hatáskörében tudomására jutott bűncselekményt feljelenteni. (1962. évi 8. tvr. ún. Be. 98. § (1) bek.)[10]

A „hálapénz" engedélyezésének téves értelmezése egyre szélesebb körűvé vált. Az orvosetikai bizottságok tagjai *kizárólag orvosok* voltak, akik a jog „olvasásához" egyáltalán nem értettek. Azt a kérdést, hogy voltaképpen hogyan is szólnak pontosan a jogszabályok, a maguk részéről nem feszegették, megelégedtek ismertető kiadványokkal, brosúrákkal, melyek működésüket „eligazította". Mindezeket a hiedelmeket (mármint azt, hogy a jogszabályok a „hálapénz" elfogadását engedélyezik) erősítették az újabb bérintézkedések, melyek egyre inkább arra utaltak, hogy jobban dotálják azokat az orvosi szakmákat, melyeknél nincs, vagy nagyon kevés a „hálapénz". Megjelent a 26/1960. EüM utasítás, mely a különböző pótlékokat tovább terjesztette ki a „géptüdős részlegek" orvosaira (16. §), és az 5/1966. EüM utasítás, mely kilenc féle külön orvosi pótlékot sorolt fel (zömmel a „hálapénz" pótlására). Ezt az utasítást módosította az 56/1968. EüM utasítás, mely még inkább „széthúzta a mezőnyt" a „hálapénzes" és az ilyen kiegészítésben nem részesülő orvosi szakmák között (pl. a szülőotthon vezető orvosa 2100—2900 forintot kaphatott, míg egy szakképesített iskolaorvos 2250—3100 forintot, a körzeti orvos 1900—3100 forintot, míg az üzemorvos 2600—3500 forintot).

Az Orvosi Rendtartás hatálybalépésétől eltelt kb. 8 év alatt a helyzet — nemhogy a kívánt mértékben nem javult, hanem — nagymértékben súlyosbodott. Ennek — véleményem szerint — az volt *jogilag* a fő oka (természetesen a gazdasági bajok mellett),[11] hogy a „hálapénzt" *illegálisan legálissá tették.* Nem állítom, hogy ha a hatályos jognak következetesen érvényt szereznek, elhárítható lett volna a paraszolvencia, de azt igen, hogy méretei lényegesen kisebbek lettek volna. A tiltás ugyanis — kétségtelenül — nem végleges megoldás ott, ahol gazdasági bajok vannak, de a kapukat jogilag (és ennek folytán etikailag is) szélesre kitárni azzal a következménnyel járt, hogy mind a betegek, mind az orvosok *egyenesen felhívásnak vették* az „engedélyezést". Így következett be az a kizárólagos helyzet, ami csak Magyarországon állt elő: a paraszolvencia méretei — már a 60-as években — egyenesen kétségessé tették az ingyenességet. Ez egyébként természetes, minthogy az *„engedély" a magatartás üldözésének teljes leszerelését* jelenti. Ehhez járult még hozzá az a körülmény, hogy az eredeti elképzelést a külön tartásról (büntetendő a tiltott magángyakorlat, a juttatás kérése stb., engedélyezett a „hálapénz") lehetetlen volt. A magyar egészségügyi rendszerben nem létezett „utólagos adás". A „sávrendszerben" minden utólag adott juttatás egy másik orvosi beavatkozás előtt van (különösen az alapellátásban és az egyéb helyen rendszeres kezelésre szorulóknál, de pl. a műtéti szakmákban is, ahol a betegek utókezelésre járnak). Hasonló nehézségbe ütközött az orvos gyógyító és államigazgatási tevékenységének elválasztása: az orvos pl. a gyógyítás eredményéről igazolást ad ki, mely jogokat és kötelezettségeket eredményez, tehát államigazgatási aktus, ilyen esetekben szó sem lehet hálapénzről (Btk. 150. §), hanem csak vesztegetésről (Btk. 149. §). Hasztalan volt a harc a „tiltott magángyakorlat" ellen is, minthogy a magángyakorlaton megjelent páciensek valahol legálisan is biztosítottak voltak, tehát összekeveredett a magánrendelés és a körzeti ellátás, mindkettő pénzbe került, csak míg az előbbiért honorárium járt, az utóbbiért „hálapénz". A beteg azonban már nem tudott a kettő között különbséget tenni.

Az orvosetikai bizottságok az etikai és jogi helyzet elbírálásában szinte tejhatalmat kaptak, de ezzel nem tudtak megfelelően élni. Nem is értettek a jogi problémákhoz és nem is voltak érdekelve az ügyek feltárásában. A legtöbb orvosetikai bizottság már arról sem tudott, hogy kizárólagos feljelentési joga van. Ezt jól mutatják a statisztikák is. Az orvosetikai bizottságok az összes vesztegetési, tiltott ajándékozási, tiltott magángyakorlatot képező ügyet együtt kezelték „anyagiasság" elnevezéssel. 1958—1962-ig (ekkor kezdték működésüket) még 373 ilyen ügyet tárgyaltak országosan, 1963-ban 56-ot, 1964-ben 54-et, 1965-ben 38-at, 1966-ban 34-et, 1967-ben 31-et és 1968-ban 28-at. Az állandóan csökkenő tendencia nem az „anyagiasság" csökkenését, hanem az ügyekkel nem foglalkozást (nyilván bejelentések hiányát is) jelentette. A felsorolt ügyekben is nagyon kevés volt a fegyelmi eljárásra utalás (általában az ügyek nem egész egyharmada) és végképpen elenyésző a büntető feljelentés. Az orvosetikai bizottságok szinte egyáltalán nem éltek a Btké. 37. § (2) bekezdésében kapott „kizárólagos feljelentési" jogukkal. Az ebben az időben kiadott Bírósági Határozatok is mindössze egy vesztegetési és tiltott ajándékozási ügyet ismertet, melyben egy vidéki nőgyógyász főorvos 39 esetben vett fel az osztályára abortuszra váró betegeket 100—200 forintért, kiszorítva onnan a hivatalosan odajelentkezőket. Az esetben 5 rendbeli „jogtalan előny elfogadást" is elkövetett, melyeknél az orvosetikai bizottság feljelentését is beszerezte a bíróság, tehát itt sem az orvosetikai bi-

[9] U.itt 705. oldal (kiemelés a kommentár szerzőjétől).

[10] Voltak olyan hangok abban az időben büntetőjogász körökben, hogy a „hálapénzt" adó sem büntethető, hiszen a Btké. 37. § (1) bek. szerint az orvos csak a Btk. 149—150. § alkalmazása szempontjából hivatalos személy és a 151. § szempontjából nem, tehát aktívan nem lehet ezt a bűncselekményt elkövetni passzív alany hiányában, hiszen a 151. § sui generis bűncselekmény. A Btk. kommentár szellemesen mutat rá ennek az álláspontnak képtelenségére, hiszen ha a „hálapénzt" adó nem követheti el az említett bűncselekményt, akkor a Btk. 150. §-ban leírt törvényi tényállásban részes (felbújtó vagy bűnsegéd). A kizárólagos feljelentési jog viszont osztható, mivel csak a magánindítványról mondja ki a Btk., hogy oszthatatlan (28. § (4) bek.). Ha tehát az elfogadható lenne, hogy az előnyt adó nem „sajátképpeni" bűncselekményt követ el, a Btk. 150. § részeseként kellene büntetni, mely sokkal súlyosabb (három évig terjedő szabadságvesztés). Lásd Btk. kommentár, i. m. I. köt. 710. old.

[11] Az egészségügy gazdasági nehézségeivel — mint már jeleztem — ebben a tanulmányban nem kívánok foglalkozni, az messze meghaladná munkám terjedelmét és eltérítene vizsgálatom céljától.

zottság kezdeményezte az eljárást. (Legf. Bír. Bf. V. 1274/1966. sz. 5319.)

A tárgyalt korszak (Tvr. megjelenésétől 1968-ig) orvosjogi helyzetét pontosan megismerhetjük Szabó Ferenc monográfiájából[12] mely alapos jogászi munka és abból a célból készült, hogy jogi segítséget adjon az orvosetikai bizottságoknak. A mű a kor jellegzetes terméke. Nyomatékosan hangsúlyozza: „A Rendtartás nem tiltja, hogy az orvos az általa gyógykezelt, díjtalan egészségügyi ellátásra jogosult betegtől ajándékot elfogadjon..." (64. old.), nem szól viszont arról, hogy ez a magatartás Btk-ba ütköző bűncselekmény és csupán hivatalból nem üldözhető. A következő oldalon a szerző azt is megjegyzi, hogy az orvosnak nyújtott ajándék komoly értéket is képviselhet (az ajándék értékét — mint írja — jogilag megjelölni nem lehet). Munkájában összesen hét helyen írja le, hogy a hálapénz jogilag engedélyezett.[13] Egy helyen a következőket írja: „A fegyelmi tanácsoknak, nem utolsó sorban az orvosetikai bizottságoknak abból kell kiindulniok, hogy a borravalózás, ajándékozás a múltban is volt és a jövőben is hosszú ideig lesz. Nem lehet az embereknek megtiltani, hogy ajándékot adjanak." (285. old.) Mint tudjuk ez egyáltalán nem így volt. A törvény az ajándékozást expressis verbis megtiltotta és az is vitatható, hogy a múltban a borravalózás, ajándékozás szokás volt. A XIX. század végétől ez másként alakult, mármint az, hogy az ajándékozást részben tiltották, részben nem ajándékoztak, mert vagy honoráriumot adtak a betegek vagy ingyenrendelésen vettek részt. Az viszont kétségtelen, hogy nem a tiltás miatt nem ajándékoztak a betegek (a tiltást a múltban nem vették komolyan sem az orvosok, sem a hatóságok, még kevésbé a betegek), hanem gazdasági okokból. Tévedett a szerző abban is, hogy az ajándékozó nem büntethető ezért a magatartásáért, csak abban az esetben, ha szándéka mögött a magasabb színvonalú ellátás, megkülönböztetett ellátás célzata húzódik meg. (65. old.) Ilyen célzatot a Btk. 152. § (1) bek. nem kívánt meg. Nem csodálható, ha a laikus közvéleményben az említett hiedelem alakult ki a hálapénzről, ha a szakavatott jogász kézikönyvében is ezt olvasta. A monográfiából az is kiderül, hogy az orvosetikai bizottságok nagyon sok hibát vétettek eljárásaik során: olyan intézkedéseket tettek, melyekhez nem volt joguk (orvost eltiltottak pl. az éjszakai ügyelettől), elévülést állapítottak meg, mikor ez nem állt fenn, gyakran átvették a fegyelmi tanács vagy a munkahelyi vezető jogkörét egy-egy intézkedésükkel stb. Ez érthető is, hiszen jogász szakember nem vesz részt munkájukban. Ennek helyessége is vitatható. Az egészségügy részéről indoka az, hogy olyan szakkérdéseket tárgyal a bizottság, melyhez orvosi végzettséggel nem rendelkező nem ért. Ez az indok azonban nem állja meg a helyét. Az ismertetett esetek zöme nem orvosi szakértelmet igénylő ügy (fogadott-e el „A" juttatást „B"-től, az adott összeg mire irányult, megkülönböztetett kezelésre vagy sem, „Y" megsértette-e a magángyakorlatra vonatkozó szabályokat stb.). Megítélésem szerint elkerülhetetlen, hogy az orvosetikai bizottságban jogász is közreműködjön. Külön érdekessége a számtalan, monográfiában ismertetett orvosetikai ügynek, hogy egy olyan sem szerepel benne, melynél az orvosetikai bizottság élt volna a Btké. 37. § (2) bekezdésében kapott jogával és orvost feljelentett volna, holott néhány nagyon komoly ügy is leírásra került, melynél a Vhr. 83. §-a szerint is köteles lett volna a bizottság feljelentést tenni.

Ennek ellenére a 70-es években is volt néhány vesztegetési ügy, melyben az orvost — mint hivatalos személyt — elítélték. Ezeket az Egészségügyi Közlöny is ismertette mint a SZOT Társadalombiztosítási Főigazgatóságának hivatalos közelményét. Ilyen pl. az 1973. évi 18. sz. közlöny 445. oldalán közölt. K. A. ellen lefolytatott eljárás, melyben a pénzt adó hét beteget is elítélték aktív vesztegetésért.[14] Az ügy nem az orvosetikai bizottság fejelentésére indult.

Érdekesen alakult a Rendtartás megjelenése óta a társadalombiztosításban nem részesülők helyzete is. Mint tudjuk, ekkor már csak a lakosság 6%-a nem volt biztosított. Ezen „fizető betegek" számára az egészségügyi miniszter rendeletben írta elő a körzeti orvosi díjtételeket (a Vhr. 79. § melléklete meghatározta a különféle szakmákban az orvosi díjakat). Ezek azonban már nem a minimumot jelentették, mint a kamarai díjszabásban, hanem a maximumot. A fekvőbeteg-gyógyintézetekben ápolt fizetőköteles személyek orvosi díjait az 1/1960. EüM rendelet határozta meg. Az ápolási díjat az intézmény pénztárába kellett befizetni. A 9. § (1) bek. szerint a befolyt orvosi díjak (az ápolási díj 60%-a) részben magukat az orvosokat illetik (50%). Ez tehát mintául szolgálhatott volna hálapénz ügyben is.

A hatvanas évek végétől a jogi helyzet nem változott egészen 1971-ig, amikor az orvosi fizetéseket ismét szabályozták, hatályba lépett a 18/1971. EüM—MüM együttes utasítás. Ennek — témánk szempontjából — legfontosabb rendelkezése a 10. § (1) bek. Eszerint munkahelyi pótlék illeti meg többek között a kizárólag egészségügyi szervezői tevékenységet ellátó orvos vezetőt, röntgenorvost, laboratóriumi, prosecturán dolgozó, köjálos, elmegyógyászaton dolgozó, koraszülött osztályos, anaesthesiológus és utókezelő osztályon dolgozó orvost (a felsoroltak közül az első öt foglalkozási ágba tartozók pótléka 1000—1500, az utóbbiaké 500—1000 forint).

Ez teljesen egyértelművé tette a helyzetet: azokon a munkahelyeken fizetnek pótlékot, ahol nincs vagy nagyon kevés a hálapénz.

Az egészségügy helyzete a 70-es évek elejére már megérett arra — nem csak témánkat vizsgálva —, hogy jogi rendezését új alapokra helyezzék.

Az 1972. évi Egészségügyi Törvény

Az 1972. évi II. törvény az egészségügyről 1972. július hó 1-én lépett hatályba. Átfogóan rendezte hazánk egészségügyének számos nagyjelentőségű problémáját. *Tárgyunk vizsgálata szempontjából azonban jelentős változást nem hozott.* A legfontosabb kérdésekben maradt minden a régiben egy — később tárgyalandó — kivételtől eltekintve. Az Eü tv. fenntartotta azt a korábbi Rendtartásban kialakított „megol-

[12] Szabó Ferenc: Orvosetikai kérdésekről. Etikai, fegyelmi ügyek, határozatok. (Medicina Kiadó, Bp. 1973.)

[13] i. m. 62, 63, 64, 65, 66, 87, 285. oldalak.

[14] N-i Járásbíróság B. IV. 608/1972/6. sz. üi. 6—32/1973.

dást": merev különbséget tesz a „megkülönböztetett ellátás érdekében" adott és elfogadott előny és a „hálapénz" adása és elfogadása között. A Rendtartásnál azonban sokkal lakonikusabb. Az „állampolgári jogon" ingyenes ellátásról a 25. §-ban rendelkezik. Előírja, hogy állampolgári jogon jár *a)* orvosi vizsgálat és gyógykezelés, *b)* szülészeti ellátás és *c)* mentőszolgálat. Minden más ellátásért az állampolgárok — a tv. szerint — térítést fizetnek.[15] Magáról az orvos — ingyenességgel kapcsolatos — kötelességéről a 75. § (2) bekezdésében egyetlen mondatban szól: „Az állampolgár *megkülönböztetett ellátás érdekében* az orvosnak anyagi előnyt nem nyújthat és azt az orvos nem fogadhatja el." (Kiemelés A. Gy.) Egyetlen szakasz fontos még e tárgyban, a magángyakorlatra vonatkozó rendelkezés. (81. § (1) bek.)

Az Eü tv. a részletek szabályozását „az egészségügyi dolgozók rendtartásáról" kiadott 11/1972. (VI. 30.) EüM számú rendeletre bízza. Az orvos magatartási kötelezettségét — az ingyenességgel kapcsolatban — az új rendtartás 19. §-a írja elő. Ennek (1) bekezdése hasonlít a régi Tvr. 13. § (1) bek.-re, minthogy az orvos részére azt írja elő: magatartásával meg kell győznie az állampolgárokat arról, hogy a gyógykezelés ingyenes és ezért anyagi vagy egyéb előny nem jár. A (2) bek. első mondata így hangzik: „Az állami egészségügyi szolgálatban munkaviszonyban... vagy megbízásos jogviszonyban álló orvosnak e munkakörében a gyógyítást (ellátást) ingyen kell biztosítani." A rendelkezés csak a már korábban leszögezetteket fogalmazza meg másként. Ezt követik a tilalmak: *a)* a hálapénz *rendszeres* elfogadása; *b)* az az eset, mikor az orvos juttatást *kér; c)* tilos a betegtől önkéntes juttatást elfogadni — helybiztosításért, — pályaalkalmassági, rokkantsági stb. fok megállapításáért, — államigazgatási jellegű ténykedésért (orvosi bizonyítvány, látlelet stb. kiadásáért).

Mint látjuk, a felsorolásból ismét kimaradt az előbbiekben „hálapénznek" nevezett juttatás adása és elfogadása, habár egy új elemet mégis tartalmaz a régi helyzethez képest, mégpedig: *a rendszeres hálapénz elfogadását is tiltja.* A eü. rendtartás rendelkezik még a magángyakorlatról is. A 42. § (2) bek. szerint: „Tilos gyógyintézetben magánorvosi rendelőt fenntartani." A. 46. § (1) bekezdése: „Tilos gyógyintézetben, valamint állami szerv által fenntartott orvosi rendelőben orvosi magángyakorlatot folytatni, még abban az esetben is, ha az orvos egyébként orvosi magángyakorlatra jogosult." A szakasz (2) bekezdése is fontos, habár szintén nem új rendelkezést tartalmaz: „A gyógyító-megelőző orvosi munkakörben munkaviszonyban álló orvosnak nem szabad az egészségügyi miniszter által megállapított rendelkezések szerint ellátásába tartozó beteget az orvosi magángyakorlat körében magánbetegként ellátni."

Mindössze ennyi az, amit az Eü. tv. és az eü. rendtartás „ingyenesség" ügyben tartalmaz. Összefoglalóan azt kell ezekről elmondanom, hogy egyrészt értelmezés kérdése, tiltja-e a „hálapénzt". A 19. § (1) bekezdéséről ugyanazt állíthatjuk, mint a régi Rendtartás 13. §-ban megfogalmazottakról: *nem lehet az állampolgárokat másként meggyőzni a gyógykezelés ingyenességéről, mint csak úgy, hogy „hálapénzt" sem fogadnak el.* Ez — nézetem szerint — az egyedül helyes jogszabály-értelmezés, minden más szócsavarás. Másrészt, ha az ingyenesség elvének sérelme a rendszeres „hálapénz"-elfogadás, akkor a legtöbb intézmény gyakorlata ma nyilvánvaló jogsértés. Helyes értelmezés szerint tehát a *hatályos egészségügyi jog szerint is tilos a „hálapénz" adása és elfogadása.* Harmadrészt, szólnom kell arról, hogy ismét figyelmen kívül hagyta az egészségügyi jog a hatályos büntetőtörvényeket. Az Eü. tv. még azt sem tette meg, amit a régi Rendtartás 39. §-a, mely hivatkozott a vesztegetés és az előny tiltott elfogadásának Btk-beli törvényi tényállására. Ezzel teljesen elaltatta a laikusokban azt a tudatot, mely szerint az egészségügyi rendelkezések mellett más jogszabályokat is figyelembe kell venni az orvos magatartásának elbírálásánál. A helyzet azonban változatlanul az maradt, hogy az 1961. évi V. tv. (akkor hatályos Btk.) büntetni rendelte mind az aktív és passzív vesztegetést, mind tiltott előny adását és elfogadását. Változatlanul hatályban volt a Btké. 37. § (1) bek., mely az orvost — e vonatkozásban — hivatalos személynek minősítette és a (2) bek., mely a feljelentési jogot az egészségügyi miniszter és az orvosetikai bizottságok részére adta meg tiltott előny elfogadásának elbírálása esetére. Egy fontos változás mégis bekövetkezett: a Régi Vhr. 83. § — mint emlékszünk rá — az orvosetikai bizottságok részére előírta, hogy mikor tehetnek feljelentést (ha az ajándék elfogadása olyan időben történt, amikor attól a beteg előnyt remélhetett). Ezt a törvényhelyet is hatályon kívül helyezte az egészségügyi rendtartás 53. § (1) bekezdése. *Ezzel végérvényesen megszűnt annak a hiedelemnek az utolsó halvány „jogalapja" is, mely szerint „utólag adni nem tilos" és ez a magatartás* — ha az orvos az előnyt nem kérte, vagy nem megkülönböztetett ellátásért fogadta el — *engedélyezett* (mind a juttató, mind az orvos részéről). 1972. július 1-től az orvosetikai bizottságok minden korlátozás nélkül feljelentheték a „hálapénzt" elfogadó orvost. Erről azonban az orvosetikai bizottságok — minthogy mind ez ideig a változásokról tájékoztatást nem kaptak — a mai napig sem tudnak. Mindössze tizenegy és fél évig volt hatályban az a rendelkezés, melyre a nagyközönség a mai napig véleményét e tárgyban „alapozza". Másfél évvel később azonban a helyzet újabb lényeges változáson ment keresztül.

1974. évi január 1-én hatályba lépett az 1973. évi I. tv. a büntetőeljárásról (Be.), melynek 407. § (2) bek. d) pontja hatályon kívül helyezte a Btké. 37. § (2) bekezdését, vagyis *megszüntette az egészségügyi miniszter és az orvosetikai bizottságok kizárólagos feljelentési jogát az orvosi „hálapénz" tekintetében. Ezzel e magatartás újra* (pontosan tizenhárom év után) *hivatalból üldözendő lett.* Vagyis éppen a Be. 98. § (1)

[15] Az Eü tv. 9. § (2) bek. szerint a 25. § hatálybaléptetéséről a Minisztertanács külön rendelkezik. Ez a társadalombiztosításról szóló 1975. évi II. tv. végrehajtása tárgyában kiadott 17/1975. Mt. rendelet 354. § (2) bekezdésével történt meg 1975. július 1-el. Végrehajtásáról a 7/1975. EüM rendelet gondoskodik. Ez utóbbi rendelkezésről fontos tudni, hogy a 2. § (1) bek. az ingyenességet arra az esetre rendeli biztosítani, ha az állampolgár „az állami egészségügyi szolgálat illetékes orvosának, gyógyintézetének gyógykezelését" veszi igénybe. Amennyiben más gyógyintézményt vagy orvost igényel, fizetőköteles személynek kell tekinteni. Ez azt jelenti, hogy tulajdonképpen hazánkban van szabad orvosválasztás is — térítés ellenében —, csak erről az állampolgárok nem tudnak.

bekezdése alapján most már minden orvosetikai bizottsági tagnak — mint hivatalos személynek — tiltott előny adása és elfogadása ügyében feljelentést *kell* tennie, amennyiben „hivatali hatáskörében" szerzett tudomást a magatartásról. Ez a tizenegy és fél, illetve tizenhárom év azonban olyan mélyen rögzült mind az egészségügyi jogászok, mind a laikusok tudatában, hogy ma is életben lévőnek gondolják az említett rendelkezéseket.

Ennek folytán, a mindmáig folytatott „joggyakorlat" az — természetesen a hatályos jogi helyzettel ellentétesen —, hogy egészen éles különbséget tesznek az orvosok magatartásának elbírálására jogosult szervek (munkahelyi vezetők, orvosetikai bizottságok, fegyelmi tanácsok, bűnüldöző szervek, bíróságok stb.) kétféle magatartás között:

a) az ún. tiltott magángyakorlat (egyre inkább ezzel a terminus technikus-szal jelölnek minden — szerintük — tilos orvosi magatartást anyagi juttatás elfogadása terén),

b) „hálapénzt".

Az *a)* esetben valamiféle eljárást lehet kezdeményezni — véli a joggyakorlat —, míg a *b)*-vel jelzett esetben az *orvos teljesen vétlen* (és az adakozó is). Ezt az álláspontot az orvosi jogi és etikai irodalom is széles körben terjeszti, értelmezi, magyarázza a „hivatalos álláspontot". Ezt a helyzetet értette félre Petschnig Mária egyik tanulmányában: „Ha a hálapénzekből etikai kérdést csinálunk — írja — akkor vég nélkül lehet vitatkozni azon (anélkül, hogy a helyzet bármit is változna), hogy melyik változat fogadható el és melyik nem. Szilárd János és Szabó Ferenc — feltehetően az orvosokban felkorbácsolt bűntudatot részben feloldó szándékkal — meghatározzák például azokat az eseteket, amikor a hálapénzt el lehet, sőt a beteg érdekében el is kell fogadni".[16] Szó sem volt arról, hogy akár Szabó Ferenc, akár Szilárd János (előbbi az orvosi jog, utóbbi az orvosi etika kiváló szakértője) bárkivel is vitatkozott volna! Nem tettek mást, mint azt, hogy a „hivatalos álláspontot" részletekbe menően ismertették. Az a vélekedés is a tények ismeretének hiányára vall, hogy a szerző úgy gondolta, az orvosokban bűntudat korbácsolódott fel. Ez a „bűntudat" már azért sem alakulhatott ki, mert az adott időszakban mást sem halottak, minthogy a „hálapénz" teljesen legális, abból semmi baj (sem jogi, sem erkölcsi) nem származhat. Ebből a téves joggyakorlatból egészen különleges paradoxonok kerülnek elő. Így pl. a „tiltott magángyakorlat" — melyet az egészségügy vezetői a legjobban tiltanak — maradt szabálysértés. A 17/1968. Korm. sz. rendelet 66. § (1) bekezdése kimondja: „Az a orvos, aki jogosulatlanul magángyakorlatot folytat, ötezer forintig terjedő pénzbírsággal sújtható" (egészségügyi tevékenység jogosulatlan végzése). Az ún. tiltott magángyakorlat — ezen felül — fegyelmi vétséget is képez 17/1972. Mt. számú rendelet 1. és 5. §-ai. A fegyelmi szabályzat 2. § (3) bekezdésében kimondja, hogy az érdekelt kérelmére az orvost kötelezni lehet az anyagi juttatás visszafizetésére.

[16] *Petschnig* Mária: Az orvosi hálapénzről — nem etikai alapon. Valóság, 1983. november, 47. old. *Szabó* Ferenc: A személyes vagy vagyoni előnyről (Népegészségügy, 53/1972.) 245—247. old. *Szilárd* János: Az orvosetika állandó és változó tartalma. (Népegészségügy, 53/1972.) 84—89. old.

Minden arra mutat, hogy a jogalkalmazó szervek teljesen megfeledkeztek arról, miszerint az orvos hivatalos személy és büntetőjogi felelősséggel is tartozik.

Az orvosetikai helyzet — hálapénz terén — a már elemzett és itt fel nem sorolható más okok miatt a 70-es évek közepén tovább romlott. Az egészségügyi kormányzat lépéskényszerbe került.

Az 1976-os orvosetikai akcióprogram

Az állampolgári jogon ingyenes betegellátás 1975-ös bevezetése újabb 6%-ot vont a biztosítottak körébe. Ez tovább nehezítette az ellátást. A kapacitás szűkült. Az orvosetikai problémák, a már ismertetett okok miatt, szinte tűrhetetlenekké váltak. Ezért az egészségügyi kormányzat nagyszabású „orvosetikai akcióprogramot" készített elő. Erről munkatervet dolgoztak ki és ezt az Egészségügyi Közlöny 1976. évi április 1-i számában „tájékoztató" címen leközölték. (310—312. old.) Az akcióprogram lényege az volt, hogy érvényt kívánt szerezni az — úgymond — hatályos jognak. Ezért egyetlen jogszabályt sem adtak ki, mindössze néhány minisztériumi elvi állásfoglalást és egy utasítást. Hangsúlyozták, hogy a hálapénz ellen nem lépnek fel, mert az „legális", csak a tiltott magángyakorlatot és a jogtalan ellenszolgáltatásért történő betegellátást kívánják visszaszorítani. Az egyik első lépcső volt, hogy elrendelték: minden egészségügyi intézményben táblát kell kifüggeszteni az ingyenes betegellátásról. Maga a tábla szövege is egyértelművé tette ezt a törekvést. A táblán az Egészségügyi tv. 25. § (1) bekezdése és a 75. § (2) bekezdése egymás alá került (forrás megjelölése nélkül). Mint tudjuk, az előbbi azt mondja ki, hogy az orvosi ellátás, a szülészet és a mentőszolgálat állampolgári jogon ingyenes, az utóbbi pedig azt, hogy *megkülönböztetett* ellátás érdekében az orvos előnyt nem fogadhat el. A „dodonai" szöveg nyitva hagyta a „hálapénz" adásának és elfogadásának engedélyezését, illetve tilalmát és ezzel a *hálapénz engedélyezettséget sugallta.* Ezt mind az orvosok, mind a betegek így is értelmezték és fogják fei azóta is, minthogy a tábla a mai napig kint van az intézmények falán. Tévedett tehát Császi Lajos, aki egyik tanulmányában írja: „A hálapénzzel kapcsolatos miniszteri rendelet komolytalanságát már mások is kimutatták. Az a tény, hogy megsárgult lapokon továbbra is ott lógnak a rendelők és kórházak folyosóin inkább a tehetetlenség dokumentumai."[17] A tény viszont inkább az, hogy a *kétértelmű elbírálás dokumentumai,* mely törekvés 1959 óta áthatja az egészségügyi vezetés szándékait és így az akcióprogram célkitűzéseit is.

Nyilvánvalóan szükségessé vált az akcióprogram magyarázata, mert a Népegészségügy (az egészségügyi minisztérium folyóirata) júniusi számában „Irányelvek és akcióprogram" címmel ismertetés jelent meg (összeállította az Egészségügyi Minisztérium XIII. egészségpolitikai főosztálya, a minisztérium pártbizottsága és az OEDSZ közreműködésével). A tanulmányban szó van róla, hogy a cél az MSZMP 1959. évi — egészségügyről szóló — határozatának végre-

[17] Az egészségügy szekularizációja Magyarországon. Valóság, 1982. 5. sz. 83. old.

hajtása. Arról is ír az ismertetés, hogy *„az egészségügynek megfelelő jogszabályai vannak és a cél azok végrehajtása”*. Külön súllyal szól az illegális magángyakorlatról, kiemelve az Egészségügyi Rendtartás 46. §-ában foglaltakat: tilos gyógyintézetben (kórházban, klinikán), állami rendelőintézetben magángyakorlatot folytatni. Az akcióprogrammal egyidőben ígéri az orvosok anyagi megbecsülésének fokozását (megjegyzendő, hogy erről a „tájékoztató” nem szólt és csak 1977-ben került rá sor). Magyarázza az orvosetikai kódex szükségességét és a szervezeti rend új leírásának fontosságát, minthogy a betegirányítási rend nem megfelelő és ez melegágya a visszaéléseknek. Érdekes a tanulmány következő mondata: „Az elmúlt évben végzett megyei, intézeti értékelő jelentésekből megállapítható volt, hogy az etikai kérdések megítélését túlzott megelégedettség hatja át.” Ebből kiviláglik az a szemléletbeli különbség, ahogy belülről és kívülről látták az orvosetikai helyzetet. Végül az ismertetés arról ír, hogy nem kampányról van szó, „hanem hosszabb időszakot átfogó és csak fokozatosan megvalósítható programról”.

Az „orvosetikai akcióprogram” keretében az egészségügyi kormányzat tehát egyáltalán *nem kívánt semmiféle új rendelkezést kiadni.* Ez kiviláglik a tanulmánynak abból a mondatából, mely szerint a hatályos jogszabályok megfelelőek. (Ennek kihangsúlyozása fontos, mert később a laikus közönség új „törvény” életbelépéséről beszélt, gyakran indulatosan vagy felháborodva.) Ennek a jogi megelégedettségnek a jegyében az Egészségügyi Minisztérium a problémát a hatályos jogszabályok magyarázatával, állásfoglalásokkal próbálta megoldani. Rögtön az előbb ismertetett „tájékoztató” után, ugyanabban az Egészségügyi Közlönyben kiadta az 57/1976. EüM számú elvi állásfoglalását „a keresőképességnek jogszabályba ütköző módon történő elbírálásával kapcsolatban”. Ezt szánták az egészségügy vezetői az első lépésnek az akcióprogram megvalósítása során. Az „állásfoglalás” az Egészségügyi Rendtartás már többször idézett 19. § (2) bekezdésével foglalkozik. Ismerteti, hogy a beteg által felajánlott juttatást milyen esetben tilos elfogadni. Ezt a felsorolást az a figyelmeztetés követi, mely szerint ezen rendelkezések megsértése „súlyosabb esetben büntetőeljárást von maga után!” (Nem ismerteti, hogy milyen eljárásról van szó.) Ezt követi a táppénzes állományba vétel körül kialakult anomáliák (gyakran orvosok ezért juttatást fogadnak el) ismertetése, majd a következő mondatot olvashatjuk: „Az orvos — táppénzes betegállományba vétel körében kifejtett tevékenysége során — államigazgatási feladatot lát el és *ebben a minőségében* hivatalos személynek minősül.” (Kiemelés Á. Gy.) A rendkívül meglepő az „ebben a minőségében” kitétel, hiszen jól tudjuk, hogy az orvos az adott időszakban a Btké. 37. § (1) bek. szerint vesztegetés és jogtalan előny elfogadása szempontjából minden megkötöttség nélkül — tehát *nem csak államigazgatási feladatok ellátása során* — hivatalos személy. Az elvi állásfoglalás tehát nem felelt meg a hatályos jog előírásainak. A koncepció azonban beleillett az elképzelésekbe, hiszen ha megírja a valós jogi helyzetet, arról is szólnia kell, hogy a „hálapénz” *elfogadása is minden esetben bűntett.* Miután tehát — minden jogi alap nélkül — így leszűkítve értelmezte a vesztegetés és a jogtalan előny követelése és elfogadása törvényi tényállásainak alanyát, közli, hogy aki táppénzes állományba vételért anyagi juttatást fogad el, megvalósítja a két bűncselekmény egyikét a történeti tényállástól függően. Szemmel látható volt viszont, hogy a táppénz körüli visszaélésekre nagyon határozottan „kiélezett” állásfoglalás mindent el kíván követni e jelenség visszaszorítása érdekében, ezért közli, hogy a fegyelmi jogkör gyakorlói ugyancsak hivatalos személyek és ha ilyen cselekmény a tudomásukra jut, az 1973. évi I. tv. (ez az új Büntetőeljárási törvény, Be.) 122. § (2) bekezdése alapján kötelesek azt az illetékes ügyészségnél feljelenteni. Ez utóbbi kitétel valóban teljesen helyes, csak az egésszel való összefüggéseiben hibás. Az ismertetett elvi állásfoglalás nem váltott ki semmiféle különösebb hatást. A gyakorlatban nem idézett elő változást, nem úgy, mint egy másik, mely joggal nevezhető az orvosetikai akcióprogram fordulópontjának. 1976 nyarán jelent meg az — azóta híressé vált — 1507/1976. EüM „állásfoglalás az egészségügyi intézményeken belüli tiltott magángyakorlatról, illetve a jogtalan ellenszolgáltatásért történő betegellátásról”. Tekintettel az állásfoglalás fontosságára, lábjegyzetben fontosabb részeit ismertetem.[18]

A szövegben található nyolc pont közül hat tehát valóban helyesen foglal állást. Ellenben érthetetlen, hogy a 2. és a 4-es pontban körülírt magatartás miért tartozik az itt üldözött egyik vagy másik fogalomkörbe? Ha valaki az intézetben nála jelentkező olyan beteget lát el, akinek ellátására a munkarend nem ad lehetőséget, az esetleg szabálytalanságot követ el, habár az egészségügyben elterjedt és nem kifogásolható ún. szívességi ellátásról is lehet szó. További bizonyítás tárgyát kell képeznie annak, hogy ez magángyakorlat keretében, illetve ellenszolgáltatásért történt. Minden

[18] „Az egészségügyi dolgozók rendtartásáról szóló 11/1972. (VI. 30.) EüM számú rendelet 46. §-a értelmében tilos gyógyintézetben (kórházban, klinikán, gyógyfürdő intézményben, rendelőintézetben stb.), valamint állami szerv által fenntartott orvosi rendelőben orvosi magángyakorlatot folytatni.” Az egységes értelmezés elősegítése érdekében az alábbiakat közöljük: A gyógyítómegelőző intézményen (a továbbiakban intézet) belül tiltott magángyakorlatot folytat, illetve jogtalan ellenszolgáltatásért történő betegellátást végez az az orvos, aki: Ezután egy nyolc pontos felsorolás következik, melyből hat megfelelt a jogi előírásoknak, kihangsúlyozza, hogy ellenszolgáltatásért nem szabad megkülönböztetett ellátást nyújtani és összekeverni a magánpraxist az állami gyógyító ellátással. Az állásfoglalás 2. és 4. pontja azonban hibás! Ezek szövege: „2. az intézetben nála jelentkező olyan beteget lát el, akinek ellátására az intézet vagy osztály munkarendje alapján vagy szakmailag nem illetékes;” „4. az intézetben gyógykezelt és ellátott beteget nem az intézet munkarendjének megfelelően ápolja, gyógykezeli;” Ezután a következőket olvashatjuk: „Az az orvos, aki a fentiekben megjelölt magatartást tanúsítja, elköveti az orvosok, gyógyszerészek és egyéb egészségügyi képesítésű személyek fegyelmi felelősségéről szóló 17/1972. (IV. 29.) Mt. számú rendelet 1. §-ának 10. fordulatában megjelölt fegyelmi vétséget. (Megszegi az Egészségügyi Törvény vonatkozó rendelkezéseit: az orvosoknak az orvosi ellátásra jogosult betegekkel kapcsolatos magatartásbeli kötelezettségéről.) Ezért ellene a hivatkozott jogszabály alapján a fegyelmi eljárást el kell rendelni, és őt a cselekmény súlyához mért fegyelmi büntetésben kell részesíteni! A fenti állásfoglalásban foglaltak végrehajtása nem gátolhatja a betegellátás és gondozás zavartalanságát.” Majd később: „Az intézet vezetőjének gondoskodni kell az állásfoglalásban rögzített szempontok érvényesítéséről, azok rendszeres és szigorú ellenőrzéséről, a mulasztók felelősségre vonásáról. Az ellenőrzési, felelősségre vonási kötelezettségek elmulasztása a vezetőknél a munkajogi kötelességek vétkes megszegését jelenti, ezért a magatartásukat fegyelmi eljárás keretében kell elbírálni.”

további bizonyíték nélkül oda sorolni ezt a magatartást az állásfoglalásnak nem volt joga. A 4. pontban körülírt tényállás még kevésbé sorolható — bármelyik — értelmezni kívánt — magatartásformába. Aki a beteget nem a munkarendnek megfelelően ápolja, gyógykezeli, lehet, hogy valamiféle szabálytalanságot követett el, de semmiképpen sem folytatott tiltott magángyakorlatot vagy fogadott el jogtalan ellenszolgáltatást (hiszen ez akkor szerepelne a tényállásban, mint a többi hat esetben).

Az említett két pont mindenképpen ellentétes a hatályos joggal. A magángyakorlat fogalmát az Egészségügyi tv. pontosan definiálja: „Orvosi magángyakorlat az orvosnak felkérésre *díjazás ellenében* folytatott orvosi tevékenysége." (81. § (1) bek. kiemelés Á. Gy.) Eszerint a „tiltott" magángyakorlat is csak „díjazás ellenében" számíthat annak. Az említett pontok viszont semmiféle díjazásról nem szólnak. Ez érthetően — mivel indokolatlanul radikális és sommás előítéletet tartalmaz — zavart idézett elő az orvosok körében. Az orvosok attól kezdtek félni, hogy a legkisebb szabálytalanság esetén is rájuk sütik, hogy tiltott magángyakorlatot folytatnak. Az említett állásfoglalás szélsőségesen túlzó — egyébként jogsértő — fogalmazása éppen az ellenkező hatást váltotta ki, mint amit célzott.[19]

Nagyon fontos a tárgyalt szöveg következő mondata: „A fenti állásfoglalás végrehajtása nem gátolhatja a betegellátás és gondozás zavartalanságát". Ennek jelentősége akkor válik világossá, ha ismerjük az „állásfoglalás" következményeit. Mielőtt erre rátérnék, csak annyit kell még elmondanom az akcióprogram menetéről, hogy tervbe vették egy szabályzati előírás kiadását a gyógyító-megelőző ellátás intézményeinek működéséről. Erre a 25/1976. EüM számú utasításban került sor, mely az Egészségügyi Közlöny 1976. évi 19. számában jelent meg szeptember 22-én. Az utasítás előírja, hogy minden intézmény 6 hónapon belül köteles kidolgozni működési szabályzatát a betegellátás, a belső ellenőrzés és az ügyvitel rendjéről. Erre azért volt szükség, hogy érvényt tudjanak szerezni az „állásfoglalás" előírásainak, különösen a 2. és 4. pontban foglaltaknak, hiszen mindkettőben szó van az intézet, illetve osztály munkarendjéről.

Az 1507/1976. EüM számú állásfoglalás megjelenése egyes betegellátási intézményekben szélsőséges reakciót váltott ki. Voltak olyan kórházak, főleg szülészeti intézmények, ahol a 16. számú közlöny kézhezvételének másnapján kiadták az utasítást (legtöbb helyen a portásnak), hogy minden betegtől kérjen igazolást és aki nem tudja igazolni a területi illetékességét, azt mindenre tekintet nélkül küldjék el, illetve semmi körülmények között ne engedjék be a kórház területére. Ebből heves jelenetek támadtak. A betegek — főleg a terhes asszonyok — szidták az „új törvényt" kibocsátó szervet. A hullámok olyan magasra csaptak, hogy a sajtó, rádió, televízió rendszeresen foglalkozott a témával. Az egészségügyi kormányzat offenzívából deffenzívába volt kénytelen volnulni. Az egészségügy vezetői magyarázták a telekommunikációban, az újságokban, hogy az egészségügy intencióit félreértették és az intézkedések a betegek érdekeit szolgálják. Főleg a szülészeti osztályokon volt rendkívül feszült a helyzet, a kismamák azt panaszolták, hogy nem engedik őket annál az orvosnál szülni, aki eddig kezelte, ellátta őket és akiben bizalmuk van. Természetesen a szövegből egyértelműen kiderül, hogy amit egyes intézményeknél csinálnak az valóban ellentétes az „állásfoglalás"-sal, hiszen az kimondja, hogy a végrehajtás nem gátolhatja a betegellátás zavartalanságát. Az ilyen intézkedések viszont a legnagyobb mértékben zavarták azt. Az azonnali „kapu bezárások" is teljesen indokolatlanok voltak, hiszen a szabályzatok — melyeknek alapján el kellett volna járniok — csak az állásfoglalástól számított nyolc hónapra kellett, hogy megjelenjenek (addigra meg már az akkor terhes asszonyok gyermekei rég napvilágot láttak).

Mindössze néhány újságcikkre hivatkozom mutatóul. A Népszabadság október 27-i számában terjedelmes cikk jelent meg, mely a következő drámai mondattal kezdődik: „Mostanában vibrál a levegő az egészségügy körül!" A cikk a következőkben megpróbálja megmagyarázni az orvosetikai akcióprogram célkitűzéseit és létrejöttének okait.[20] Az Új Tükör novemberben foglalkozott a problémával. Interjút közölt az egészségügyi kormányzat egyik vezetőjével. A lap munkatársának kérdései ugyanazokat tartalmazzák, amelyek akkor a közvéleményt erősen foglalkoztatták. Elsőnek mindjárt azt kérdezte meg: interjú alanya tisztában van-e azzal, hogy az „állásfoglalás" visszhangja korántsem egyértelmű! A válasz közölte az akcióprogram célját: az illegális magángyakorlat visszaszorítását. Ebből a válaszból is kitűnik az egész „rendezés" kétértelműsége. Az egészségügyi vezető felsorolja a tilalmakat (ágyárulás, pénzért előny nyújtása stb) utána viszont a következő mondat szerepel: *„Az viszont mindenkinek magánügye, hogy háláját az általa megválasztott módon kifejezze orvosának, ha annak szükségességét érzi, belső kényszere, meggyőződése úgy diktálja."*[21] Ez a közlés *még egyértelműbbé tette* azt, amit eddig is mindenki „tudott": *az orvosi „hálapénz" legális!* Hasonló értelemben nyilatkoztak abban az időben az egészségügy vezetői a televízió „Hét" műsorában és a rádió „168 óra" című adásában is (ezekről természetesen nincs dokumentumom).

Kisebb lapok is bő terjedelemben foglalkoztak az üggyel, a Semmelweis Orvostudományi Egyetem „Orvosegyetem" című folyóirata november 22-i számában szenvedélyes hangú riportot készített egy felsőbb éves medika a SOTE II. sz. nőgyógyászati klinikáján és a János kórházban az ott felháborodott „kismamákkal". Követelte, hogy az egészségügy vezetői adjanak magyarázatot az általuk előidézett anomáliára.[22] A cikk után „a szerkesztőség megjegyzése" is megtalálható, melyben a lap egész szerkesztősége is

[19] Más vonatkozásban viszont az állásfoglalás egyoldalúan utalt a tiltott magángyakorlatot folytatás tényleges jogi következményeire, minthogy csak a fegyelmi eljárásról szólt, holott — mint tudjuk — ez a tevékenység szabálysértés is, de a leírt magatartások jelentős része vesztegetés vagy jogtalan előny elfogadásának bűncselekménye volt.

[20] *Kónya* József: A betegek jobb ellátásáért. (Népszabadság, 1976. október 27. 3. oldal.

[21] Új Tükör, XIII. évfolyam 45. sz. (1976. november 9. 7. oldal.

[22] *Farkas* Judit: Forrón eszik-e a kását? Orvosegyetem, 1976. november 22.

egyetértett a szerző felháborodásával.[23] Mindezek után nyilvánvaló, hogy az „orvosetikai akcióprogram" nem volt sikeres. Sokkal hamarabb „leállt" mint tervezték és minden ellenkező törekvés dacára csak „egyszeri kampány" maradt. (A beígért orvosetikai kódex sem készült el és ma már szó sincs arról, hogy valaha is tető alá kerüljön.) Joggal állapította meg néhány évvel később az akcióprogramról Levendel László: „ennek kudarca ma már nyilvánvaló."[24]

Mi okozhatta az akció sikertelenségét? Véleményem szerint több tényező együtthatása.

a) Nem kísérte anyagi változás, a beígért „fizetésrendezés". Az orvosi fizetésekbe változatlanul „betudták" a hálapénzt és ezzel minden illegalitást hallgatólagosan legalizáltak.

b) Nem lehet felemás intézkedésekkel tiszta képletet teremteni. A „hálapénz" — mint erről már sok helyen részletesen szóltam — illegális, elfogadása bűncselekmény. Nem lehet érvényt szerezni semmiféle jogszabálynak, ha a hatályos jog egy részét — mégpedig kardinális részét — annulláljuk a gyakorlatban és „úgy teszünk", mintha nem létezne. Állandóan visszatér „atavisztikusan" a már régen hatályát vesztett régi Rendtartás 83. §-a, melynek (már akkor sem pontosan értelmezett) „szabályait" újra és újra ismételgetik, minden alap nélkül. Ez a „kiskapu" (a „hálapénz" illegálisan „legális") megnövekszik és rajta feltartózhatatlanul bevonul az egészségügyi ellátást zavaró minden törvénysértés.

c) Maga az akcióprogram „jogi szerkezete" is felemás volt, egyrészről nem szólt több fontos tiltó jogszabályról, másrészt olyan messze ment el a „gyanúsításban", hogy az joggal váltott ki felháborodást az orvosokban. Az „állásfoglalás" említett 2. és 4. pontja tulajdonképpen presumptio juris et de jur volt arról, hogy az az orvos, aki valamilyen szabálytalanságot követ el, azt illegális juttatásért vagy tiltott magángyakorlat célzatával teszi! Nem lehet a hatályos jogot egyrészt semmibe venni, másrészt jogtalanul kiterjeszteni. Vonatkozik ez nemcsak a nagy vihart kavart 1507/1976-os „állásfoglalásra", hanem — a már elemzett — 57/1976-os „elvi állásfoglalásra" is, mely szintén a jogszabályoknak meg nem felelő állítást foglal magában, továbbá a kétértelmű táblák az intézmények falán! Lehetetlen úgy törvényes jogalkalmazást kívánni (az orvosetikai akcióprogram viszont ezt tűzte célul), hogy azok akik alkalmazzák egyáltalán nem ismerik a jogszabályokat, csak azok — gyakran súlyosan fogyatékos — interpretációit és a hatályos jogot kifejezetten félreértelmezik! Minderre a történtek csattanós bizonyítékot szolgáltatnak.

[23] A lap következő számában „hivatalból" kénytelen voltam a téves információkat tartalmazó cikket és a szerkesztőség megjegyzését „Forró kása etetők" címen helyreigazítani.

[24] Az orvos látóhatára. Gondolat, 1980. 212. old.

Laufs, Adolf

Gyógykísérlet és orvosi kísérlet az NSZK jogában

I.

A fejlődés határai

Amíg a gyógyászat szakemberei a szenvedő emberek gyógyításán fáradoznak, szüntelenül törekednek szakmájuk lehetőségének kibővítésére, hogy a betegséget legyőzhessék. Ha a primitív népeknél a koponya lékelése, egy kényes és hosszadalmas művelet kultusszal és mágiával függött is össze, itt-ott már tapasztalati alapokra támaszkodó kibővített sebkezeléssel találkozunk, azzal a céllal, hogy a létfontosságúnak felismert agyat egy agysérülés után tehermentesítsék — korai bizonyíték ez a gyógyászat ismerőinek sikeres merészsége mellett. A gyógyászati módszerek kipróbálása beteg embereken legalább olyan idős, mint maga az orvostudomány. Az egészséges vizsgálati személyeken végzett orvosi kísérletnek is hosszú története van. Így például — ahogy Voltaire „Angol levelek" c. művéből olvashatjuk — 1722-ben a londoni Newgate-börtön halálra ítéltjei önként jelentkeztek himlőoltásra; a kísérletet valamennyi személy túlélte, és jutalmul visszanyerték a szabadságukat. — Az orvostudomány története azonban borzalmas melléfogásokat és visszaéléseket is ismer. Németországban az embereken végzett kísérletezést a nemzeti szocialista jogperverzió rémtettei terhelik, melyekkel a Nürnbergi Nemzetközi Bíróság az ún. orvosi perben foglalkozott.

Laufs, Adolf egyetemi tanár (Heidelberg).

A háborút követő időben a korai kutatók egyedi tette: világméretekben egy sokféle elágazó, módszeres, folyamatos támadás jellegét öltötték fel mindenfajta betegség ellen, nem utolsó sorban olyan betegségek ellen, melyek civilizációs ártalmakra vezethetők vissza, korunk járványai ellen, melyek — Rudolf Virchow szerint — „az emberi kultúrában bekövetkezett zavarokkal" függnek össze.

Az orvosi vívmányok gyorsan eljutnak a rászorulók nagy számához. Elvileg mindenki a kísérleti orvostudomány potenciális címzettje. Az egyénnek az egészségügyi szolgálatok orvosi fejlődésében való részesedése azonban megköveteli a „maga árát", kötelességeket indokol meg, melyek terjedelmét ugyancsak tisztázni kell. Mindenekelőtt a statisztikai szükségletek lépnek fel falánk követelményekkel. „Ha az egész fejlődési vállalkozás nem lenne *fakultatív*" — állapítja meg Hans Jonas, a filozófus — „a sérthetetlen magánszférával szembeni kötelező tisztelethez viszonyítva, akkor a legegyszerűbb megoldás az lenne, hogy az egész lakosságot törzskönyvbe írjuk össze és pl. sorshúzás útján döntjük el, az egyes kategóriákból esetenként kit hívunk be „szolgálatra". Nem is olyan nehéz olyan társadalmakat elképzelni, melyek alapelveivel ez összeegyeztethető lenne. „Mi egyetértünk abban, hogy a mi társadalmunk nem ilyen, és nem is válik ilyenné. Az ilyen lehetőség kísértete a fenyegető utópiákhoz tartozik saját horizontunkon, és vigyáznunk kell arra, ne-

hogy észrevétlen lépésekkel bekövetkezhessen." A filozófus elismerést érdemel, amikor a fejlődésben nem ismer el „feltétlenül kötelező célt" és amikor megjegyzi, hogy annak üteme, bármennyire erőltetett legyen is történelmi-gyakorlati szempontból nézve, semmiképpen sem Szentírás. A lassúbb előrehaladás a betegség elleni harcban nem jelent fenyegetést társadalmunk számára, ha mégoly fájdalmas is a paciensek számára, akiknek sérelmezniök kell, hogy betegségük annak idején gyógyíthatatlan maradt. A mi liberális jogállamunk azonban veszélybe kerülne „azon erkölcsi értékek eróziója révén, melyek esetleges, a tudományos előrehaladás kíméletlen sürgetése miatt bekövetkező elvesztése az előrehaladás legfényesebb eredményeit is méltatlanná tenné a birtoklásra."

II.

A módszerek sokfélesége és az eljárás minősége

A kísérleti orvostudomány oly gyakran tárgyalt és számos jogi monográfiában elvitatott joga még mindig nem tekinthető valamennyi vonatkozásában tisztázottnak, annál is inkább, mivel a gyógyszertörvény és a sugárvédelmi rendelet vele kapcsolatos különleges előírásai az anyagnak csak egy részét szabályozzák. A sokdimenziós, rendkívül összetett téma ellenáll a kodifikáló törekvésnek. Figyelembe veendő az Alkotmány 5. cikkelye 3. bekezdésében biztosított kutatási szabadság iránti aggodalom is. Erre az aggodalomra megvannak az okok, melyekre Martin Kriele hatásosan utal az „Orvosi tudomány állásáról" mint jogfogalomról írott munkájában. Az olyan fogalmak, mint „az orvosi tudomány állása" vagy egyszerűen „tudományosan elismert", növekvő mértékben honosodtak meg az újabb kórházi alapszabályokban, segélynyújtási rendelkezésekben és más jogszabályokban: ezek szerint a hatóságok döntéseiket nem csak tudományos alapon hozzák, hanem a polgárokat, elsősorban az orvosokat szankciókkal fenyegetik meg, vagy pedig előnyöket biztosítanak számukra, attól függően, hogy viselkedésük megfelel-e egy államilag definiált tudományosság mércéinek. És ebben a kérdésben döntésüket a hatóságok sajátmaguk által kiválasztott szakértők meghallgatása után hozzák meg. Ebben rejlik a tudományos vitákban való állami állásfoglalás veszélye, ami annál súlyosabban esik latba, minél hiányosabbak az ismeretek fejlődésének tényeire vonatkozó elképzelések.

Az ismeretek fejlődése különböző utakon megy végbe. Napjainkban a kísérleti orvostudományban való *tervszerű* előretörés áll túlnyomórészt előtérben: a kutatók kibővítik az orvosi szakma lehetőségeit és növelik annak biztonságát, amikor az új módszerek hatékonyságát, ugyanakkor azok hátrányait is, összehasonlító biostatisztikus eljárásokkal mérik fel. Eközben nem mindig törekednek szigorú bizonyítékokra, mint a vegyészek vagy a fizikusok kísérleteinél. A kísérleti vizsgálatok az orvostudományban, ebben az alkalmazott természettudományban, melynek esetenként más-más egyedekkel kell foglalkoznia, inkább valószínű összefüggéseket kívánnak objektív eljárás útján, a lehető legnagyobb valószínűséggel igazolni vagy megcáfolni. A tervszerűen meghatározott kísérletsorozaton kívül egy intuitíve végrehajtott egyedi lépés, például egy eddig ismeretlen vagy szokatlan sebészi beavatkozás is tárhat fel új területet vagy bizonyulhat mellékfogásnak, anélkül, hogy ehhez statisztikai vizsgálatra lenne szükség.

Minden tudomány alapja továbbra is az empíria tisztelete, a módszeresen elért és kiértékelt eredmény tisztelete marad. Az empíria teljes szélességében a tudományhoz tartozik, nem csupán az a részterület, mely kvantifikálható, kísérletileg megismételhető és állandóan kritériumok szerint meghatározható. A tudomány minden elérhető igazság számára nyitva áll, és valamennyi hozzáférhető ismereti eszközt kimerít. A tudományos dogmatizmus elzárja az igazsághoz vezető utakat. Természetesen igaz, hogy a mennyiségileg meghatározható, kísérletileg reprodukálható és állandó kritériumok alapján meghatározható tapasztalat esetében a hibaforrások csekélyebbek, a bizonyosság nagyobb, mint az empirikusan megállapítható eredményeknél, mégis a civilizációnk legfontosabb vívmányait a módszeresen edzett empíriának köszönhetjük.

A hagyományostól eltérő orvosi eljárás ellenképétől, a szabványos beavatkozástól nem a kimenetel bizonytalanságában tér el, mely végső fokon egy már bevezetett módszernél is fennállhat. Az orvostudománynak számos olyan gyógymódra van szüksége, melyeknek sikerre való kilátásai bizonytalanok. Az új segítségmódokra törekvő orvos inkább azért hagyja figyelmen kívül a szakma elismert szabályait, hogy egy jobb standard felé egyengesse az utat. Aki az orvostudomány előmenetelét szolgálja, az eddig érvényes standard módszert igyekszik járulékos, messzebbvivő *tapasztalatok* révén kiküszöbölni, hogy egy másikat, hasznosabbat állítson a helyére. Az ellentétpár tehát nem a kísérletből és az eredményből, hanem a kísérleti kezelésből és a standard (átlagos) kezelésből tevődik össze.

Eközben az orvostudomány tapasztalatának bizonyos minőségi követelményeket kell kielégítenie, melyekre *Überla* nemrégiben a Müncheni Orvosi Hetilap lapjain emlékeztetett. Az elmélet önmagában éppúgy nem elegendő, mint a véletlen szeszélyeire való hagyatkozás. Egyedi esetek éppoly kevéssé elegendők, mint átlagértékek. Más szavakkal: Az orvostudományban a tapasztalatnak alapvetően empirikusnak és ismételhetőnek, változékonynak és sokrétűségében is leírhatónak, továbbá ellenőrizhetőnek és kommunikálhatónak kell lennie. Mindezekhez a kritériumokhoz a statisztika mint empirikus tudomány is hozzájárul. A különböző statisztikus eljárások — pl. a járványügyben — formalizált ismereti eszközöket képeznek az orvosi tapasztalat szolgálatában.

Különböző körülmények az orvosi tapasztalatot többé-kevésbé jól indokolhatják. Az orvosi ismeret nem maradhat meg a klinikai intuíció földjén. A kóresetekkel és egyedi esetek vizsgálataival kapcsolatos közlés tovább vezethet és a részletek sokasága és a módszeres terápia nagy eseti biztonságot eredményezhet. Betegek meghatározott csoportjaival végzett jövőbetekintő, kísérleti beavatkozás nélkül klinikai megfigyelési vizsgálatok prognózisokat és statisztikai következtetéseket tesznek lehetővé. Az ellenőrzött, de véletlenszerű vizsgálatok nemzetközileg az empirikus ismeretszerzés legbiztosabb útjának számítanak. Azonban a betegek véletlenszerű beosztása kísérleti és összehasonlítási csoportokba — mint kimutatjuk — komoly jogi aggályokat vet fel.

III.

A kutatói erkölcs

Aki bevezetett és elismert szabályok áthágására tesz kísérletet, annak felelőssége sokszorosan megnövekszik. Az orvos-úttörőnek éber lelkiismeretre van szüksége. Az új orvosi kutatási területen való előretörés a bátor lelkiismereti döntést kívánja meg. A technikailag lehetségesnek, az emberi lehetőségekre való alkalmazása is lelkiismereti aggályokat követel meg. A tudományosan és erkölcsileg magasan képzett szakmai réteg követelménye nem csupán az új utakat kereső gyógyászat területén képez törhetetlen egységet.

Az etika az ember erkölcsös cselekvésével foglalkozó tan. „Erkölcsös cselekvés alatt a lelkiismereti igényből születő és ezen igény által meg is határozott emberi viselkedést értjük felfogásban és tettben egyaránt" (Franz Böckle). Az etika az emberi életnek és annak értelmének átfogó tervezését teszi szükségessé. Werner Heisenberg egyik könyvének a címe: „A rész és az egész". Ez az alapja a filozófiai etikának is. A morális, semmiképp sem egy nézőpont több más mellett, hanem egy meghatározott mód, egy téma különböző szempontjainak tudomásulvételére, azok rendezésére és a gyakorlat számára hatékonnyá tételére. Erkölcsösen az cselekszik, aki átfogó értelemben szakszerűen viselkedik. „Erkölcsös viselkedés tehát az a viselkedés, mely egy dolog aspektusainak összességét, azok súlyának megfelelően a cselekvésben érvényre juttatja" (Robert Spaemann).

Az orvos is csak akkor dönthet erkölcsösen, ha megtanulta, hogy az emberi létet annak alapvető szükségleteiben és alapvető jogaival átfogóan lássa. „Az erkölcsi döntések gyakorlatilag mindenkor minőségi felmérés termékei. Az ilyen mérlegelő döntés csak akkor lehetséges, ha hátterét az embert szükségszerűen megillető jogokkal való bánásmódban szerzett, hosszú, átgondolt tapasztalat képezi" (Böckle).

Hol tesz szert a modern orvos azokra a felvilágosításokra, melyekre szüksége van, hogy lelkiismeretét kialakíthassa és konfliktus esetén lelkiismeretesen, helyesen dönthessen? A több mint kétezer éve megfogalmazott, sokat hivatkozott hippokrateszi eskü most, századunk végefelé érvényben van-e még? Az antik görög gyógyító művészet szabályai mértékül szolgálhatnak-e egy apparatív orvostudomány számára, mely szíveket és veséket ültet át, lombikban nevel fel embereket, évente világszerte sokmillió terhességmegszakítást hajt végre? Vajon az orvos kötelességei az ipari társadalomban azok újszerű, a technika lehetőségeiből adódó határkérdéseivel és elosztási problémáival levezethetők-e ókori formulákból?

„Búcsú Hippokratesztól" — az Ulrich Wolff nemrégiben megjelent könyvének programszerű címe, és a könyvnek igaza van, amikor elveti a hamis pátoszt. Mégis, a búcsú helyett inkább tisztázásra és továbbképzésre lenne szükség. Mert valóban ez a helyzet: az eskü egyes kitételei, valamint az Orvosi Világszövetség 1948-ban hozott, vele rokon fogalma, bizonyos kijelentéseivel az orvosok között is vita tárgyát képezik. Bizonyos aktuális kérdésekre a hippokrateszi eskü alig nyújt válaszadási alapot. Amikor az eskü kötelezi az orvost, hogy segítsen, ne pedig ártson, akkor ez a természetes meghagyás. Azonban hol az a határ, ahol a jótett ártalommá változik? Más kívánalma az esküneк az orvosi társadalom megosztását eredményezik, nem kevesek részéről ellenállásba ütköznek: ilyen például az öngyilkosságban való segédkezés tilalma, vagy a terhességmegszakítás megtiltása. Ezenkívül további, az esküben ki nem mondott témákban is nézeteltérés áll fenn, többek közt az idegen egyedtől való művi megtermékenyítés tekintetében, melyet az Európa Tanács — orvosi javaslatra — bámulatra méltón, de támogat.

A lappangó belső ellentmondások csökkentik az orvosi szakma képességét hivatási szabályok kialakítására, és tág teret nyitnak a hivatástól idegen erők számára. Ahogy a kari szervezetek — külföldön is hatásosan — a gyógyászati-szakmai szabványok létrehozásán fáradoznak, ugyanúgy kellene fokozott mértékben az orvosetikai problémákkal is foglalkozniok. A szakmai réteg szabadsága lényegesen függ ettől. Megfontolásra érdemes javaslatokban nincs hiány. „Az erkölcs megtartására és módosulására egyaránt tekintettel kell lennünk, amikor a holnap orvosi tudományáról van szó" — jelenti ki Heinrich Schipperges „A holnap orvosa" c. könyvében. „Nem véletlen, hogy az „új orvosi etika" kialakítására irányuló törekvések ismét csak azokhoz az egészen régi alapmintákhoz és bevált irányelvekhez vezettek, melyeket a régebbi erkölcstanból „fő erényként" ismerünk": prudentia (okos előrelátás), justitia (igazságos rend), fortitudo (bátorság), temperantia (mérték és tartás). Itt persze szükségszerűen tere van az értelmezésnek és a továbbgondolkodásnak.

A jog orvosetikai alapelveket vesz fel magába, de kifejezetten teret hagy az orvos lelkiismeretének. A kari etika nem áll elszigetelten a jog mellett. Hatása szétsugárzóan és állandóan jelentkezik az orvos és a beteg közötti jogviszonyban. Azt, amit a szakma etikája az orvostól megkövetel, amit az orvosi lelkiismeret megkíván, a jog messzemenően egyidejűleg jogi kötelezettségként veszi át. Jóval inkább, mint az emberek társadalmi egymásmellettiségében, az orvosi hivatás területén az etikai összefolyik a joggal. Ez — amint a Szövetségi Alkotmányjogi Bíróság legutóbb megerősítette — napjainkban éppúgy érvényes mint korábban.

Így aztán az Orvosok Világszövetségének az emberen végzett életegészségügyi kutatással kapcsolatos irányelvei is jogi súllyal rendelkeznek. Bár az ifjúság-, család- és egészségügyminiszter által közzétett módosított Helsinki Nyilatkozat nem jogszabályjellegű, mégis lényegesen hozzájárul a gondossági kötelezettség jogi tartalmának meghatározásához.

A módosított Helsinki Nyilatkozat alapelvei a tudományos és etikai igények szoros kapcsolatát, összetartozását is kinyilvánítják. A kutatási vállalkozásnak „az általánosan elismert tudományos alapelveknek kell megfelelniök" és „kielégítő laboratóriumi és állatkísérletekre, valamint a tudományos irodalom átfogó ismeretére kell támaszkodniuk. A részletes kísérleti jegyzőkönyvek vezetése éppúgy kötelezettség, mint az eredmények publikálásában a pontos megállapítások feltüntetése. Az emberen kutatást végző orvosnak különleges tudományos minősítéssel kell rendelkeznie. Az esetek mindegyikében a kutatási cél fontosságának megfelelő arányban kell állnia a kísérleti személyre eső kockázattal". Az orvosnak gondosan mérlegelnie kell a kockázatokat a várható eredményekkel szemben. A tudomány és a társadalom érdekeihez képest mindenkor

a kísérleti személy érdekeit kell mérvadónak tekinteni. A kísérleti személy joga testi épségének megőrzésére mindenkor tiszteletet követel. Különösen szigorú mércének kell, hogy megfeleljen a kísérleti személy beleegyezése és a felvilágosítása. Az orvos köteles minden kísérletet abbahagyni, mihely kiderül, hogy a kockázat a lehetséges hasznot meghaladja. A kísérleti jegyzőkönyvnek valamennyi esetben ki kell fejtenie az etikai megfontolásokat a kísérletek végrehajtásával kapcsolatban, és rá kell mutatnia arra, hogy a Helsinki Nyilatkozat alapelveit betartja.

Az elkapkodott, kiegyensúlyozatlan kísérleti terv, a hiányos utasítások, pontatlan dokumentáció egyformán tudománytalan, erkölcstelen és jogilag megengedhetetlenek.

A klinikai kutatást végző orvos a munkája során ismételten felmerülő etikai problémáknál a véleményező bizottságok segítségét vegye igénybe. Az ilyen etikai bizottságok azonban ne vegyék, és nem is vehetik le a felelősséget az orvos és a kutató válláról. Felkérésére azonban segítsenek neki abban, hogy a helyes választ megtalálja, ösztönözhetik vagy eltanácsolhatják a folytatástól. A hatósági engedélyezési eljárást, mely például az Egyesült Államokban kötelező, hazánkban a tudomány és kutatás elvileg biztosított szabadsága elutasítja. Így tehát csak arról lehet szó, hogy egy kritikus véleménykéréses eljáráshoz folyamodunk, mely egyaránt szolgálják a gondolat- és tapasztalatcserét, a lelkiismeret megvizsgálását és az önellenőrzést.

Az etikai bizottságokban mint interdiszciplináris szakértői testületekben szakavatott jogászoknak és klinikusoknak, továbbá statisztikusoknak és olykor kapcsolódó hivatásterületek képviselőinek is függetlenül és díjtalanul kell együttműködniök egymással, hogy ajánló tanácsaik révén segítsék az eligazodást egy sokszor még ellentmondásos és bírói ítéletek által még elő nem készített területen. Az etikai bizottságok a megbízható, társadalmi, kollegális testület bevált hagyományát követik, mely testület az egyetemen működik. Ezt a szokást jóideje a Német Kutatói Közösség (Deutsche Forschungsgemeinschaft) és különleges kutatásokkal foglalkozó területek is követik. Az orvosi kutatásnak, a tudományos tervek kollegális kritika által történő előzetes megítélésével való *önellenőrzése* nem alapvető kételyt — amilyent például Samson nyilvánított ki —, hanem inkább erősítő ösztönzést érdemel.

IV.

Gyógyítási kísérlet és emberen végzett kísérletezés

Gondolatmenetem fő kérdése így hangzik: Melyek azok az előfeltételek, melyek közt a kutató orvos elmondhatja, hogy összhangban áll a joggal? Egy kiindulási pont világosan kijelölhető:

A hivatási szabadság alapjoga az Alaptörvény 12. cikkelye I. bekezdéséből és a tudomány szabadságának ezzel eszményien összetalálkozó alapjoga az Alaptörvény 5. cikkelye III. bek. szerint egyáltalán nem engedik meg a kutató orvos számára, hogy a beteg jogait valamilyen állítólagos magasabb igazság-vagy közérdekből figyelmen kívül hagyja. A tudomány szabadságát más alapjogok alkotmányrendszeri korlátai, nevezetesen — az Alaptörvény 2. cikkelye I. bek. szerint — mások jogainak tiszteletben tartása, szűkítik. Ezenkívül a tudomány szabadsága is alá van rendelve az erkölcsi törvény valamennyi alapjogban erkölcsileg immanens korlátjának, ugyancsak a 2. cikkely I. bek. szerint. Az „in dubio pro scientia" (kétséges esetben a tudomány javára) tétel nem érvényes, sem a beteg akarata ellenére, sem a beteg titoktartási jogának sérelmére.

További kiindulási pontokra egy megkülönböztetés révén tehetünk szert, melyre gondolatmenetem címe már utalt. Aki az emberen végzett orvosi kutatás megengedhetőségét és határait és annak sokféle változatait kívánja meghatározni, az egy régóta fennálló megkülönböztetés alapján jár el, és különbséget tesz az orvosi gyógykísérlet és az orvostudományi kísérletezés között.

Ezt a különbséget már a Birodalmi Belügyminisztérium 1931-ben kiadott „Irányvonalaikon" az „Újszerű gyógykezelés és emberen végzett tudományos kísérletekhez"-ben is ismerték. Az újszerű gyógykezelés, a gyógyítási kísérlet alatt a következőket értették: „Emberen végrehajtott beavatkozások és kezelésmódok... amelyek a gyógykezelést szolgálják, tehát egy bizonyos meghatározott kezelési esetben valamely betegség vagy szenvedés felismerése, gyógyítása vagy megelőzése a céljuk, jóllehet kihatásaik és következményeik az eddigi tapasztalatok alapján még nem tekinthetők át kellően". Tudományos kísérlet, klinikus kísérletezés alatt az Irányvonal „az emberen végzett beavatkozásokat és kezelésmódokat" értették, ...„melyek kutatási célokat szolgálnak, anélkül, hogy a gyógykezelést az egyedi esetben elősegítenék, és amelyek kihatásai és következményei az eddigi tapasztalatok alapján még nem mérhetők fel kellően".

Hasonló megkülönböztetéssel élt a Szövetségi Törvényszék egy olyan esetben, ahol kísérletképpen thorotrast-injekciókról volt szó, melyeket egy tábori kórházi orvos a háború folyamán egy gránátszilánk által megsérült katonánál verőértágulat miatt hajtott végre. Az operációt a láb ütőerének röntgenfelvétele készítette elő, s a lábat a radioaktív kontrasztanyaggal töltötték fel. A thorotrast-injekciók a panaszosnál májzsugorodást, ezen túlmenően a későbbiekben olyan költségeket eredményeztek, melyek fedezését az ellátási szerv nem vállalta. A bíróság a panaszos sérültnek az említett költségek megtérítését az áldozati kártalanítás jogcímén ítélte meg, mivel a sebesült mint kísérleti alany egy, a háborús sérülését meghaladó külön áldozatot hozott, mivel az orvos a kontrasztanyagot nem a panaszos gyógyulását elősegítő különleges előnyök miatt adta be. „Sokkal inkább a kutatási cél volt az, amely a panaszosnak thorotrasttal való kezelésénél az előtérben állt, és annak jellegét döntően meghatározta. Ezt a tényállást jogilag másként kell megítélni, mint az olyan eseteket, melyek során egy megbetegedett vagy sebesült katonánál egy hatásait illetően még nem teljesen kipróbált szert alkalmaznak, az ezzel együttjáró kockázatot azonban más sikert ígérő eszközök hiányában, a másképpen egyáltalán nem vagy nem oly nagymértékben elérhető gyógyulás érdekében számításba kellett venni". A kezelési módszer „nem volt döntő a beteg gyógyulása szempontjából, hanem kizárólag a vele kapcsolatos kutatási célok szempontjából".

A gyógyítási kísérlet jellegét tehát a konkrét betegségi esetben megvalósított gyógyítási szándék határozza meg. A klinikus kísérletezésnél viszont a tudományos vagy általános orvosi érdek áll a fáradozás előte-

rében. A két terület maga is különböző esetcsoportokra osztható fel.

V.

A gyógyítási kísérlet alapja: az indokoltság és az önkéntesség

Eltérően az orvostudományi kísérletezésektől az orvosi gyógyítási próbálkozás joga az iskolaszerű gyógyító beavatkozás jogi dogmatikájából vezethető le. Legkönnyebben így nyerhetünk tiszta képet a gyógyító próbálkozás vagy jogosultságát illetően.

Az orvosi gyógykísérlet akkor áll összhangban a joggal, amikor célszerűen (tehát egy orvosi jelzés alapján) következik be, és a beteg kielégítő felvilágosításon alapuló belegyezése révén *(informed consent — tájékozottságon alapuló beleegyezés)* fedezve van, és amikor kivitelezése a szakma szabályai (lege artis) szerint történik. Az orvosi jogosultság ezen lényeges elemei mutatis mutandis érvényesek a szenvedő ember érdekében megtett gyógyászati újításra is.

Igaz ugyan, hogy a gyógyítási próbálkozás nem egy bevezetett, iskolaszerű átlag értelmében indokolt. Azonban helyénvalóságot, jobban mondva védhetőséget követel meg, legalábbis oly módon, hogy az orvos bizonyos támpontokra vagy tapasztalatokra való tekintettel és a pro és kontra érvek mérlegelése után joggal reménykedve folyamodhat az új módszer által ígért segítséghez. Minél kilátástalanabbnak mutatkozik a szokványos eszközökkel kezelt páciens állapota, annál hamarabb vehet az orvos számításba egy — esetleg biztos sikerrel nem kecsegtető — gyógyítási próbálkozást. Alapvetően azonban sem az objektív jog, sem az orvosi szerződés nem kényszeríti arra, hogy eddig még be nem vezetett módszereket alkalmazzon. A normál beavatkozásnál, akárcsak a gyógyítási próbálkozásnál az alkalmazott módszereknek a sikerre való kilátásával és veszélyességével együtt kiegyensúlyozott viszonyban kell állnia a betegség súlyosságával.

Elvileg nagyobb mértékben, mint a szokvány orvosi beavatkozásnál, szükséges az orvosnak újító lépése alkalmával a beavatkozás törvényszerűségéhez a beteg beleegyezésére. A beteg elvileg biztosított önrendelkezési joga nagy tiszteletet követel meg. Mint minden kezelésnél, a beteg bármikor visszavonhatja hozzájárulását. A beleegyező fél részéről az egyetértés megköveteli a beavatkozás lényegének ismeretét, legalábbis alapvonalakban, és annak veszélyeinek tudatát is. Ha a kísérletnél a veszélyek — ahogy ez gyakorta megtörténik — még nem ismerhetők és becsülhetők fel világosan, akkor az orvos tartozik a beteget erről tájékoztatni.

Az „informed consent" (tájékozott beleegyezés) követelményével elérkeztünk a téma magjához: joggal követelünk meg azonosítást, motiválást, megértést azon alany részéről, aki rendszeresen az orvos *„szerződéses partnereként"* kíván közreműködni. A segítségre szoruló beteg azonban kevésbé önálló személy, mint az egészséges. Testi állapota, lelki rászorultsága, függése az orvosi segítségtől, a gyógymód által megkövetelt engedékenység — mindezek csökkenthetik a beteg akaraterejét. Ehhez még a fokozott éntudat és a gyógyulási érdek is hozzájárul. Azok a körülmények, melyek a beteget hozzáférhetővé és készségessé teszik a kísérletek iránt, egyben a beleegyezés minőségét akadályozzák, melyre az orvosnak a törvényességhez erkölcsileg és jogilag egyaránt szüksége van, és arra késztetik, hogy helyzetét csak érdemes és jól megfontolt célok érdekében használja fel, és eközben minimális rábeszéléshez vagy tanácsadáshoz folyamodjon.

A Celle-i Tartományi Főtörvényszék egyik korábbi ítéletében az alábbi önkritikus mondat található: „Amilyen mértékben a jogszolgáltatás köteles biztosítani a beteg számára alkotmányjogilag szavatolt önrendelkezési joga gyakorlását, ugyanolyan mértékben kell viszont óvakodnia attól, hogy a felvilágosítási kötelezettséggel szembeni követelményeket eltúlozza". A követelmény túlságosan egyszerű: a beteg döntsön. Minél fenyegetőbb a kórkép és minél összetettebb, bizonytalanabb vagy kipróbálhatatlanabb a javasolt gyógymód, annál inkább kényszerül a beteg — ha nem akarja, hogy a betegsége kórjóslatától való ijedtség és a kezelésével járó kockázatok között ingadozzon — arra, hogy a salus aegroti-nak elkötelezett orvos által intellektuálisan és pszichológiailag az orvosi szempontból tanácsos döntéshez hagyja vezetni magát. A beteg felvilágosítást és iránymutatást egyaránt elvárhat az orvostól, felvilágosításra, tanácsra és segítségre egyaránt joga van.

Az orvosi felvilágosítás igénye és a képesség annak megértésére, nyugodt elviselésére és gyakorlatilag való hasznosítására sokféle fokozatban fordul elő. A lelkiismeretes orvos sem képes mindenkor megtalálni a helyes kifejezést. Akárcsak a beavatkozás, a felvilágosítás is lehet többé-kevésbé veszélyes. A túlságosan sok gyakran jelentett éppen olyan bajt, mint a túl kevés. Nem ritkán még a jól megfontolt orvosi elhatározás is merészségnek számít, melyre azonban a szenvedő szolgálatában mégis vállalkozni kell. Túlzott bírósági szempontok és a jogi önvédelem uralkodó igényei nem lehetnek mérvadók az orvosnál.

A gyógypróbálkozásnál is jelentkezik a felvilágosítás dilemmája, nevezetesen, hogy az orvos csupán információk és részletes tájékoztatások alapján nem teljesítheti feladatát; a betegnek, különösen amikor életről és halálról van szó, tanácsra és rábeszélésre van szüksége. Mivel az orvos segíteni hivatott, gyógyítási kísérlet alanya egy ítélőképességében korlátozott beteg is lehet. Különösen súlyos esetekben a beteg felvilágosítása és beleegyezése elmaradhat, amikor egyébként a kezelés eredményessége forogna veszélyben, és a beteg részéről szembeszegülő akarat nem ismerhető fel.

Ezt az elvet követik a gyógyszertörvény szabályai is az ember védelmére a klinikus vizsgálat során. „A klinikus vizsgálat egy személynél, aki olyan betegségben szenved, melynek megszüntetésére a megvizsgálandó gyógyszert kell alkalmazni", különleges előfeltételekhez van kötve. Az orvos a vizsgálatot csak akkor hajthatja végre, ha „a vizsgálandó gyógyszer alkalmazása az orvostudomány ismeretei szerint indokolt, a beteg életének megmentéséhez, egészsége helyreállításához vagy szenvedése megkönnyítéséhez célszerű". Eltérőleg a klinikus kísérletezéstől, a gyógypróbálkozás „olyan személynél is végrehajtható, aki cselekvésképtelen vagy cselekvőképességében korlátozva van". Ellentétben a klinikus kísérletezés gyakorlatával, a beteg szükséges beleegyezése, a jogi képviselő vagy az ápoló hozzájárulása „akkor is érvényes, ha szóbeli kijelentése a kezelő orvos felé tanú jelenlétében történik". A törvény tehát itt nem követel meg írásos formát, sőt azt is

megengedi az orvosnak, hogy „különlegesen súlyos esetekben" a felvilágosítástól és a beleegyezéstől eltekintsen, „amikor a felvilágosítás a kezelés eredményességét ... veszélyeztetné, és szembeszegülő akarat a beteg részéről nem tapasztalható".

Ha a betegen végzett klinikus próbálkozással kapcsolatos gyógyszertörvény egyrészt a gyógymód indokoltság alapelvéből indul ki, mert az orvos személyétől függő és akarati szabadságában mint szenvedő, korlátozott beteg az egészségeshez képest különösen védelemre méltónak tűnik, ugyanakkor azonban az orvosi gondoskodás elutasíthatatlan parancsait is figyelembe veszi amikor könnyítéseket irányoz elő a felvilágosításnál és a beleegyezésnél. Bár a gyógyszertörvény szabályai csak a gyógyászat területére érvényesek, helyes kezdeményezésnek számítanak, és ennyiben általánosíthatók.

A sokrétű és számos formában gyakorolt ellenőrzött gyógymód-vizsgálatoknál nehéz a személyiségvédelem jogi követelményeit összhangba hozni a tudomány eljárási szabályaival. A személyiségvédelem parancsolóan írja elő az „informed consent"-et, a tájékozottságon alapuló beleegyezést. A biostatisztika meggyőző erejű vizsgálatok felépítését kívánja meg. A biostatisztika szabályainak egy, az alábbi jegyekkel bíró eljárás felelne meg leginkább: A kutató először is a betegek egy csoportját alakítja ki, akik kórképeik és más prognosztikusan jelentős jellemzők tekintetében lehetőleg hasonlítanak egymáshoz. Eközben a rétegezés csak egy korlátozott egyneműséget érhet majd el. A kutató ugyanis gyakran képtelen arra, hogy valamennyi prognosztikusan jelentős körülményt vagy tulajdonságot, azoknak a gyógymód sikere szempontjából vett fontosságában áttekintsen. Ezenkívül a kutatónak minél nagyobb számú betegre van szüksége ahhoz, hogy az ellenőrzött gyógymód a vizsgálatot meggyőző eredményekkel zárhassa le; a kiindulási közösség túlzásba vitt rétegezése azonban lecsökkentené a létszámot. Hogy az egyik — új — gyógymódszer fölényét egy másik — bevezetett — módszerrel szemben bebizonyítsa, a kutató egy soron következő lépésben találomra, kísérleti és összehasonlítási csoportra osztja fel a betegeket. Minél nagyobb a betegek száma és hasonlóságuk a prognosztikusan fontos jegyek tekintetében, annál nagyobb lesz az összehasonlító vizsgálat kijelentő ereje. Az ilyen eljárás ütközne a joggal, mivel nem venné számításba a beteg akaratát. Ezek tudtuk és hozzájárulásuk nélkül kerültek a kiválasztás révén a két részcsoport valamelyikébe, és csak a beavatkozás előtt tudták meg, mit szándékoznak tenni velük. A jog követelményeinek viszont tökéletesen eleget tenne egy olyan modell, ahol a kutató valamennyi beteget részletesen tájékoztatja mindkét terápiai módszerről, a már bevezetettről és a kipróbálandóról egyaránt, azok érveivel és ellenérveivel egyetemben, és amelynél mindegyik beteg számára megmarad a szabad választás lehetősége. Egy ilyen vizsgálat viszont a biostatisztikai követelményeknek nem felelne meg. A beteg felvilágosítása és döntése ugyanis prognosztikusan fontos körülmények kiválasztásához vezethet. Az összehasonlítás alapjául szolgáló orvosi módszerek közötti különbségek már külső feltételezéseikkel is számos beteg elhatározását befolyásolják. Ezenkívül az orvosi információ sok beteget irányítóan befolyásol, mindenekelőtt azokat, akik orvosuktól személyes tanácsot kérnek. A véletlen kiválasztás ilyen alapon nem sikerülhet.

A kérdés olyan közvetítő eljárások szükségességét veti fel, melyek egyaránt kielégíthetik a jogi és a tudományos igényeket. A kutató orvos felvilágosíthatja a beteget a különböző gyógyászati módokról és a kísérleti tervről, és felteheti a kérdést, alávetik-e magukat a kiválasztásnak. Ezt követően a készséges betegek részt vesznek az ellenőrzött vizsgálatban, a többiek választásuktól és a lehetőségtől függően részesülnek gyógyításban. Eközben azonban csak olyan orvos működhet közre, aki mindkét gyógyítási lehetőséget orvosilag helyesnek tartja. A meggyőződés egy eljárás jobb voltáról nem kell, hogy az orvost eltántorítsa a kísérlettől. Ennek a jogilag feddhetetlen elképzelésnek megvan természetesen az a hátránya, hogy sok páciens, főleg a súlyos betegek, a kiválasztáshoz való hozzájárulásukkal kapcsolatos kérdést nyomasztó követelésnek tekintik. A készség lényegesen függ majd a tájékoztatás módjától és a már megszerzett ismeretek állásától is. Ezzel a tudományos kutató számára az eredményekhez vezető út meghosszabbodik és bizonytalanabbá válik. Ha viszont a kiválasztást bármiféle felvilágosítás elé helyezi, akkor az eredményességért más hátrányokkal kell fizetnie. Amikor az orvos a kísérleti csoport ötletszerűen kijelölt tagjait tájékoztatja és megadja nekik a választás jogát, eleget tesz ezen betegek önrendelkezési jogának. A kérdés csak az, hogy az összehasonlítási csoport betegeit csak a részükre tervezett normál módszerről vagy pedig kísérleti gyógymódról, a vizsgálatról és a kiválasztásról is tájékoztatni kell-e. A bírósági ítéletek régi gyakorlata szerint az orvos tartozik a beteget a komolyan számításba jövő lehetőségekről tájékoztatni. Ez a tétel alapvetően érvényes a kísérleti orvostudományban is, jóllehet a beteg általában előre nem igényli a nem vagy még nem kellően bevezetett módszer alkalmazását, mivel az orvos csak az orvostudomány eszközeire, szakmája eredményeire támaszkodhat. Ez esetben az orvosnak nem kötelessége egy komolyan számításba jövő, még be nem vezetett lehetőségről felvilágosítást nyújtani, amikor ez a lehetőség gyakorlatilag egy mértéken túl már nem áll rendelkezésre. A két kijelölt csoport átfogó tájékoztatásának ezen modellje szerint egyértelműen kevesebb beteg veti alá majd magát a véletlennek; a vizsgálat tehát veszít majd kijelentő erejéből, és hosszabb ideig fog tartani. Minél tartalmasabban világosítja fel az orvos betegeit, nyilvánvalóan annál kevesebb teret enged a véletlennek és a biostatisztikai igazolásnak. A betegek komoly felvilágosításával mégis eleget tesz a jog követelményének. A személyiségvédelem mindenkor elsőbbséget élvez.

VI.

A kísérlet joga: az indokoltság és az önkéntesség

A vizsgálati személyen végzett kísérlet nem elsősorban, vagy túlnyomórészt egy egyedi beteg, vagy bizonyos betegek egy csoportja javát szolgálja, hanem kizárólag a tudomány előrehaladását szolgálja. A gyógypróbálkozástól eltérően a — többnyire egészséges — vizsgálati személyeken végzett kísérletnél az igénybe vett személy önrendelkezési képességével és döntési sza-

badságával, valamint beleegyezésével kapcsolatos abszolút legmagasabb követelmények érvényesek.

A kísérleti beavatkozás a vizsgálati személy testi épségben kielégíti a testi sértés tényálladékát. Ha a kutató orvos nem akar véteni a jog ellen, minden esetben meg kell szereznie — teljes felvilágosítás után — a kísérleti személy beleegyezését. Fiatalkorú személyeken vagy saját, szabad önrendelkezésre képtelen egyéneken kísérletet végezni jogilag tilos. Ezenkívül az illető hozzájárulásával sorra kerülő beavatkozás nem ütközhet a jó erkölcsökbe, tehát nem sértheti meg a Büntetőtörvénykönyv 226. a) §-át. Vétkezik a jó erkölcsök ellen az, aki a saját hivatása szabályával valamennyi helyesen és igazságosan gondolkodó ember illemérzékét figyelmen kívül hagyja. Ezzel kapcsolatban az ítélkezés alapjául a testi sértés módja és mértéke, valamint a követett cél szolgál. Tudományosan komolytalan mesterkedések, türelmetlenül meggyorsított vagy indokolatlan bánásmódok sohasem indokolhatók.

A gyógyszertörvény valamely gyógyszer klinikus vizsgálatát emberek esetében csak akkor engedélyezi, amikor és ameddig — első követelmény — „a vizsgálattal kapcsolatos kockázatok az illető személy vonatkozásában, a gyógyszer előrelátható fontosságán mérve, a gyógyászat számára orvosilag indokoltak". Az 1976-os sugárvédelmi rendelet radioaktív anyagoknak az orvosi kutatásban való felhasználásával kapcsolatban azt követeli meg, hogy kényszerítő tudományos szükségletet kielégítő kísérletek veszélyei „az eseményeknek a gyógyászati és az orvosi kutatás szempontjából vett előrelátható jelentőségéhez mérve orvosilag elfogadhatók". A gyógyszertörvény, akárcsak a sugárvédelmi törvény egész sor további követelményt és korlátot ismer. Így például olyanok, „akik bírósági vagy hatósági rendelkezés alapján biztonsági őrizetben vannak," vizsgálati személyekként semmiképp sem jöhetnek számításba. A kísérleti személy joghatályosan csak akkor adhatja beleegyezését, amikor cselekvésképes, tökéletesen tájékoztatott, és képes arra, hogy a kísérlet lényegét és a velejáró veszélyt felmérje, és akaratát aszerint határozza meg. A hozzájárulás írásos formát követel meg, és bármikor szóban is visszavonható.

A polgári szemlélet megszilárdítja a vizsgálati személy jogállását. Ahogy azt Eberbach nemrégiben megjelent kiváló monográfiájában részletesen megírja, a kísérlet egy sajátos kötelmi jogi szerződést követel meg a kutató és a vizsgálati személy között. Ebben a szerződésben a kísérleti személy aláveti magát a kutató által kitűzött céloknak, az utóbbi pedig vállalja azt a kötelezettséget, hogy megvédi a kísérleti személy részéről tanúsított bizalmat és annak jogait.

VII.

Végezetül ismételten: Salus et voluntas — humanitas

„Az emberen végzett kísérleteknél" — mondja ki az 1957-es módosított Helsinki Nyilatkozat annak legfontosabb tételében — „a tudomány és a társadalom érdekét sohasem szabad azon megfontolások elé helyezni, melyek a kísérleti személy egészségével kapcsolatosak". Ezzel a kijelentéssel, mely a gyógypróbálkozásra és az emberen végzett kísérletre egyaránt érvényes, az itt előadottak is összegezhetők.

Az orvost a beteg emberről való gondoskodás közben annak egészsége és akarata vezesse, olyankor is, amikor egy még be nem vezetett gyógyító eljárástól vár segítséget. Salus ex voluntate, voluntas pro salute, salus et voluntas! Így fogalmazta meg találóan Wiethölter. Ha a betegnél hiányzik az elhatározási képesség, akkor feltételezett akarata vagy a gondozásra köteles személy akarata a mérvadó. Ebből a szilárd alapból kiindulva jogilag eldönthetők a sokféle egyedi kérdések, mint pl. az, ami hosszú távú vagy sorozatos vizsgálatok esetén a közbenső eredményekből jogilag következik: egyértelműen jelentkező trendek, melyek a vizsgálat megszakítását még nem indokolják, arra kötelezhetik az orvost, hogy a vizsgálati eljárásban résztvevő vagy újonnan bekapcsolódó betegeket a köztes eredményekről tájékoztassa. A kritériumot egy átlag kísérleti személy elvárása képezi.

Kisebb beavatkozásokat, enyhébb intézkedéseket, melyek a beteget nem veszélyeztetik, még csak nem is terhelik, az orvos a tudomány szolgálatában „informed consent" nélkül is végezhet, ha eközben tartja magát a történelmileg kialakult társadalmi rend formáihoz. A társadalmi megfelelés szempontjából például jogszerűen jár el az az orvos, aki egészen kis mennyiségű vért kutatási célokra használ fel vagy a betegen alig érezhető méréseket végez.

Az új ismeretek érdekében végzett enyhébb beavatkozások már a tudományos (nem gyógyászati) kísérletek területére esnek, ahol az orvos mindenkor az illető személy beleegyezésére van utalva, akkor is, ha itt a beleegyezésre, egészen könnyű eseteknél, a kórházi felvétel során *űrlapszerűen* tehet szert. Általában azonban a kísérleti beavatkozás megköveteli az „informed consent"-et egy körültekintően megbeszélt beleegyezés érdekében. Eközben az orvos korlátlanul biztosítani tartozik a vizsgálati személy döntési szabadságát. A vizsgálati személy döntési szabadsága mint az önrendelkezési jog része a társadalomtudományokban és a pszichológiai kutatásokban is szilárd határokat szab a kutatásnak. Így aztán a pszichológus jogszerűen nem vezetheti félre a vizsgálati személyt, kivéve azt az esetet, amikor az ilyen megtévesztéseket tudatosan és kinyilvánítottan számításba veszi.

A legfelsőbb bírósági ítélkezési gyakorlat szerint az emberi méltóság védelmének és tiszteletben tartásának kötelezettsége az alaptörvény legfőbb értéke, és így ez tartalmilag meghatározza a jó erkölcsök és ezzel a szakmai szabályok tartalmát is. Az emberi méltóság sérelme akkor következik be, ha az állam vagy magánszemélyek részéről az egyént, annak személyi értékét figyelmen kívül hagyva, támadások érik, és tárggyá alacsonyítják le. A nem önkéntes vizsgálati személy ilyen méltatlan szerepet kényszerülne eljátszani. Másrészt beleegyezése csak az indokolt beavatkozást teszi jogosulttá. Mert az emberi méltóság egyetlen jogot sem alapoz tetszőleges önértékelésre: ez a méltóság egy valóságos, nem diszponálható érték, melynek figyelembevételéről az egyén hatékonyan nem mondhat le, és amelynek védelme továbbra is az állam kötelező feladata.

Felhasznált irodalom

Erwin *Deutsch:* Arzt- und Arzneimittelrecht. 1983.; Adolf *Laufs:* Arztrecht. 2. Aufl. 1978.; Uő.: Berufsfreiheit und Persönlichkeitsschutz im Arztrecht. 1982. Heidelberger Akademie. Rede.

Drgonec, Jan

A művi megtermékenyítéssel összefüggő jogi problémák

Az emberi ismeretek általános bővülése sok új módszerrel és eljárással gazdagította az orvosi tudományt az emberi szervezetbe való beavatkozások terén. Mivelhogy az emberi élet és egészség védelme nem maradhat a jog figyelmén kívül, szükséges, hogy a jogi elmélet és a jogalkotás figyelme azokra a kérdésekre is kiterjedjen, amelyeket az orvostudomány fejlődése hoz magával. Ez azért is indokolt, mert több korszerű orvosi beavatkozás nemcsak jogi, hanem psychológiai, etikai, szociológiai és más társadalmi problémával is gazdagodott. A legbonyolultabb ilyen beavatkozások közé tartozik a művi megtermékenyítés is.

A művi megtermékenyítés orvosi szempontból nézve kétféleképpen jöhet létre: a nő testébe művi úton juttatják be a megtermékenyítő magot (művi inszeminácio), vagy a nő testéből kiveszik a megtermékenyítendő petét, ezt művi úton (kémcsőben) megtermékenyítik, majd visszahelyezik az anya méhébe (inovuláció). Habár az inovuláció és inszeminácio közötti különbség jogi szemszögből nézve elenyészőnek tűnik, valójában nagy jelentősége van. Főképpen az a fontos, hogy kinek a szervezetéből származik a művi megtermékenyítéshez használt anyag.

Így az adományozó (donor) szerint meg kell különböztetni a házastársak közötti művi inszeminációt (homologikus inszeminácio), ahol a megtermékenyítő spermium a megtermékenyítendő nő férjétől származik, és az idegenek közötti (heterologikus) inszeminációt, amelynél a magadó férfi eltérő a megtermékenyítendő nő férjétől.

Az inovulációnál a peteadó szerint a következő lehetőségek állnak fenn:

1. a feleség petéjét kiveszik, majd a férjétől vett spermákkal megtermékenyítik és visszahelyezik a feleség méhébe,

2. a feleség petéjét kiveszik, majd idegen férfitől vett spermákkal megtermékenyítik és visszahelyezik a feleség méhébe,

3. az idegen nő testéből kivett petét a férjtől elvett spermákkal megtermékenyítik, majd a feleség méhébe helyezik,

4. az idegen nő testéből kivett petét idegen férfitől elvett spermákkal termékenyítik meg, majd a feleség méhébe helyezik.

A művi inszeminációt világszerte jelentős menynyiségben végzik, de hozzá kell tenni: a szükséges jogi szabályozás nélkül. Ezt az állapotot főképpen az egyházak ellenzése okozza. Igaz ugyan, hogy a helyzet magától az inszeminácio javára fordul — például mellőzik az inszeminációért történő büntetőjogi felelősséget[1] —, de a művi inszeminácio jogi kérdései továbbra is válasz nélkül maradnak. Ezért számos országban az így született gyermeket törvénytelennek tartják (Svájc, Olaszország, az USA több állama stb),[2] sőt gyakorta sikeresen érvényesítik az eltartási kötelezettséget a magadóval szemben, sőt az orvossal szemben is, aki a művi inszeminációt elvégezte. Másutt a családi származás megtagadásának a joga nemcsak az apát, hanem a gyermeket is megilleti (az NSZK-ban például a nagykorúság elérése után két évig),[3] de létezik sok más kérdés is, amely a művi inszeminációval kapcsolatban a jog figyelmén kívül marad. Kivételt ebből a megállapításból csak néhány szocialista ország jogi szabályozása képez.[4]

Még ennél is bonyolultabb az inovuláció jogi szabályozása. Részben azért, mert aránylag új orvosi beavatkozásról van szó,[5] másrészt pedig azért, mert ennek a módszernek a sikeressége egyelőre még csak kivételes.[6] Hiszen az egész világon idáig csak néhány tíz gyermek született a művi inovulációs fogamzásból. Nem kevésbé fontos az is, hogy az inovulációval szemben hosszabb ideig sok, gyakran komoly etikai és jogi ellenvetést hoztak fel, így például hogy megengedhetetlen kísérletről van szó az embrión. Ezért az 1975—1979-es években az USA-ban tilos volt kísérle-

Drgonec Jan tudományos főmunkatárs, Szlovák Tudományos Akadémia Állam és Jogtudományi Intézet (Pozsony).

[1] Ezt lehetővé tette például a francia büntető törvénykönyv 336—339. cikkelye.

[2] Erről ld.: *Mignon:* Les problèmes juridiques de l'insémination artificielle. Concours médical, 95, 1973. 12. sz. 2265—2270. old.; *Gigon,* U.: Medizinische, genetische und juristische Probleme der heterologen Insemination. Praxis, 69, 1980. 48. sz., 1805—1808. old.; Legal Guarantees of the Child's Rights in Cases of A. I. D. Lakartidningen, 77, 1980. 38. sz., 3234—3235. old.; *David,* G. és társai: Human Arfiticial Insemination And Semen Preservation. New York, Plenum Press, 1980; *Snowden,* R.—*Mitchel,* G. D.: A consideration of A. I. D. Lancet, 2. 1981. 8239. sz. 179—180.old.; *Palm,* M. T.—*Hirsch,* H. L.: Infertility and Sterility. Legal Implications of Artifical Conception. Medicine Law, 1. 1982. 1. sz. 43—55. old.

[3] *Huber-Stenntrup,* E.: Rechtsprobleme: Heterologe Insemination, die Pille, Schwangerschaftsabbruch und Sterilisation. Zeitschrift für Allgemeinmedizin, 55, 1979. 26. sz. 1432—1437. old.

[4] A Bolgár Népköztársaságban már 1968-ban elfogadták az új családjogi törvényt, amely a 32. cikkelyének (3) bek-ben elrendelte az apaság teljes mértékű megtagadásának a tilalmát arra az esetre, ha a feleséget a férj beleegyezésével művi úton termékenyítették meg. A művi inszeminácio jogi feltételeit szabályozza a Szlovén Szocialista Köztársaság 1977. április 20-i törvénye A gyermekszülés szabad eldöntési jogát lehetővé tevő orvosi intézkedésekről és a Horváth Szocialista Köztársaság hasonnevű 1978. április 31-i törvénye. A művi megtermékenyítésből származó gyermek iránti apaság kérdését eredetileg már az 1963. évi törvénynek kellett volna Csehszlovákiában szabályozni, illetve később az 1966. évi Népegészségről szóló törvénynek, de végül is csak az 1982. évi családjogi törvény módosítása vezette be. Erre kapcsolódtak a Cseh Szocialista Köztársaság Egészségügyi Minisztériumának, valamint a Szlovák Szocialista Köztársaság Egészségügyi Minisztériumának 1982. évi, a művi megtermékenyítés feltételeiről szóló Szabályzatai.

[5] Az első sikeres kimenetelű, szüléssel végződő inovulációt 1978-ban Angliában hajtották végre.

[6] Csehszlovákiában az első szüléssel végződő inovulációt 1982-ben végezték. A brnói orvosok kollektívája A Szlovák Orvosi Szövetség 1983. június 13-i ülésén tartott előadásában Bratiszlavában arról számolt be, hogy az 1981. év felétől az előadás tartásáig (tehát két év leforgása alatt) 143 beteg esetében próbálkozott inovulációval, de ebből csupán egyetlen végződött szüléssel és egy másik esetben tartós terhesség állt fenn.

tezni a pete megtermékenyítésével a női szervezeten kívül és azután ezt visszajuttatni a nő méhébe.[7] Vagyis itt olyan társadalmi viszonnyal találtuk magunkat szembe, amelyet a jogelmélet és a jogalkotás szinte idáig érintetlenül hagyott. De egyáltalán mi minden tartozik ehhez a viszonyhoz? Milyen jogi kérdések várnak megoldásra?

Például: „Kié a művi megtermékenyítésből született gyermek? Azoké-e akik a világra hozták vagy talán itt a családjogi viszonyokat másképpen kell megoldani?

Mivelhogy a művi megtermékenyítésből fogamzott gyermek jogi helyzete egyforma, úgy az inszeminációnál, mind pedig az inovulációnál is egyszerre fogjuk ezt tárgyalni. Meg kell azonban jegyezni, hogy ez a kérdés nem érinti a művi megtermékenyítés minden esetét. Ha az inszeminációra a feleség petéjét és a férj spermáit használták, igaz ugyan, hogy nem természetes úton történő szaporulásról van szó, de a természetes biológiai kapcsolat a szülők és gyermek között fennmarad. Sőt még a bírósági úton megkísérelt apaság megtagadásának is sikertelennek kell lennie, mert az orvosi vizsgálatok mindegyike bizonyítaná a házastársak szülői viszonyát. Vagyis a szülői viszony jogi szabályozása csak akkor indokolt, ha az anyát heterogén (idegen férfi) spermáival termékenyítik meg, illetve ha az inovulációra idegen nő vagy idegen férfi nemi sejtjeit használják fel. Nézetünk szerint meg kellene különböztetni a művi megtermékenyítésből született gyermek szülei iránti viszonyát, mégpedig aszerint, hogy a fogamzás inszemináció vagy inovuláció útján történt-e? Az inszeminációnál bizonyos az anya azonossága és csak az apát kell azonosítani. Sokkal bonyolultabb kérdést okoz az inovuláció. Ez cáfolja még az ősi mondást is, hogy „Máter semper certus est" (az anya mindig bizonyos). Kétség merül fel már akkor is, ha az inovulációra idegen nő petéjét használják fel és valóságos bonyodalom keletkezik, ha úgy a pete mint a spermák is a házastársaktól eltérő személyektől származnak.

Az anyaság megállapítására eltérőek a nézetek. Például L. Nenova szerint az anya mindig az, aki a gyermeket megszülte.[8] Viszont Finlay H. A. és Sihomling J. E. szerint a szülő asszony csak akkor lehet az anya, ha az inovulációra az ő saját petéjét használták fel.[9]

Még bonyolultabb a lehetőségek kombinációja az olyan inovulációból született gyermek iránti anyaság, amelyben két nő vett részt: a petét adó és a befogadó, illetve ahol már voltaképpen a kivett embrió átültetéséről van szó. E kérdések megválaszolása egyelőre még csak a jövő feladata. Sőt hozzá kell tenni, hogy a bizonytalan jelenségek közé tartoznak, amelyek ugyan felmerülhetnek, de ez még kérdéses. Viszont ha a jog ezeket a bonyolult kérdéseket megoldja, de az orvosi gyakorlat nem használja, sokkal kedvezőbb lesz a helyzet, mint abban az esetben, ha a jog mellőzi a megoldásukat, de az orvostudomány és orvosi gyakorlat az említett beavatkozásokat elvégzi és ezáltal aktuálissá válik a jogi problémák megoldása is. Az inovulációból fogamzott gyerekekhez fűződő anyasági kérdés megoldásakor nem mellőzhetjük a célt, amelyet az inovuláció elvégzésével kitűztek.

Az inovuláció célja: a gyermektelenség gyógyítása, továbbá az abból eredő psychikai bonyodalmak és elváltozások kiküszöbölése, hogy a nő nem szülhet saját gyermeket. Ezért nézetünk szerint azt a nőt kell anyának tekinteni, akinek érdekében az inovulációt elvégezték, mégpedig a gyermektelenség gyógyítása végett.

A másik nő, aki a művi megtermékenyítésben részt vett, adományozóként kezelendő, mégpedig tekintet nélkül arra, hogy az adományozott petével a befogadó gyermektelenségét akarta-e orvosolni, vagy pedig olyan nőről van-e szó, aki a megfogamzott gyermek kihordását és megszülését vállalja olyan nő helyett, akinél ugyan a fogamzás megtörtént, de képtelen a gyermek kihordására és megszülésére.[10]

Természetesen az inovulációból született gyermek iránti anyaság megoldása ily módon csak akkor lehetséges, ha a fogamzásra felhasznált idegen nőtől származó pete a befogadó nő testébe jut és az ebből eredő rizikót a befogadó nő vállalja.

Az embrió átvitele a befogadótól az adományozóra (az adományozó és befogadó közötti viszony) más orvosi beavatkozásokhoz viszonyítva megfordított. Míg például a szervátültetéseknél az adományozó az, aki a biológiai anyagot átadja, az a nő aki egy más nőnek átadja saját petéjét, ezt nem adományozza, hanem csak „kölcsönzi" mivelhogy a szülés már az ő érdekében történik, a másik nő a magzatot csak kihordja, mert erre a befogadó képtelen volna a természetes vetélés veszélye miatt. Ezért voltaképpen a megszületett gyermeket „adományozza" a befogadónak. Ezért az említett két nő viszonyulása kivételt követel a többi orvosi beavatkozásokból.

E probléma megoldásához kulcskérdés az egészségügyi szempont, vagyis a művi megtermékenyítéssel kitűzött cél és a következmények proporcionális elosztása mindkét nő között. Nehéz volna ugyanis egyetérteni azzal a megoldással, hogy a saját gyermek szüléséhez fűződő képtelenséget a befogadóról az adományozóra vigyük át. Ezért nézetünk szerint a befogadó csak akkor lehet a gyermek anyja, ha a szülés nem járt olyan következményekkel, hogy az adományozó nő nem szülhet saját gyermeket. Fennáll viszont az a veszély, hogy a szülési komplikációk következtében az adományozó nő már nem szülhet több gyermeket. Meglehet ugyan, hogy ennek ellenére nem óhajtja a megszületett gyermek iránt vállalni az anyaságot, de meglehet, hogy éppen az ellenkezőjét akarja. Ezért az ilyen esetben az anyaság kérdésének a megoldását az adományozó nőre kell hagyni, éppúgy,

[7] Az inovuláció jogi és erkölcsi problémáiról ld.: *Becker*, W.: Ethische und rechtliche Probleme um das Retortenkind. Therapie der Gegenwart, 118, 1979. 3. sz. 442—448. old.; *Dickens*, B. M.: Medico-legal Aspects of Family Law. Toronto, 1979. *Evans*, M. I.—*Divler*, A. O.: Human in vitro fertilization-some legal issues. Jama, 245, 1981. 22. sz. 2324—2327. old., *Géraud*, R.—*Merger*, Ch.: Fécondation in vitro. Concours médical, 103. 1981. 33. sz. 5083—5084. old., *Štěpán*, J.: Právni aspekty Výzkumu z praxe na úseku porodnosti. Československá gynekologie, 46, 1981. č. 3. s. 212—216. old., *Drori*, M.: Reflections On the Effect of Modern Techniques of Fertility On Family Law. Medicine and Law, 1, 1982. 1. sz. 15—28. old.

[8] Nenova, L. Eksperiment „deca v epruvetka" i nakoji právni problemi. Obščestvo i právo, 1979. 2. sz. 23. old.

[9] *Finlay*, H. A.—*Sihombing*, J. E.: Family Planning And the Law. Sydney, Butterworths, 1978. 109. old.

[10] *Drgonec*, J.—*Holländer*, P.: Moderná medicína a právo. Bratislava, Obzor, 1982. 178. old.

miként az ex vivó történő szervátültetéseknél is az adományozás kérdésének a megoldása az adományozótól függ. Csak ha az adományozó nő a szüléssel egybekötött elváltozások tudatában tagadná meg az anyaság vállalását, lehetne ezt a befogadóra átruházni.

Ellentétben az inovulációból származó gyermek iránti anyaság megoldásával szemben, amely ez idáig még jogi előírásban nem jelent meg, a művi megtermékenyítésből születendő gyermek iránti apaságot már a jog is szabályozza. Így például a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban ezt a kérdést a 132/1982. Zb. számú törvény szabályozza, amelynek az 58. § (2) bek. szerint: Az olyan gyermek iránti apaságot, aki a nő férjének a beleegyezésével történő művi megtermékenyítéstől számítva a 170., illetve 300. nap között született, nem lehet megtagadni, kivéve ha bizonyosulna, hogy a gyermek anyja a művi megtermékenyítéstől eltérő módon terhesült meg. Vagyis itt az apaság a nő férjét terheli, persze ha a művi megtermékenyítés az ő beleegyezésével történt.

A művi megtermékenyítés jogi szabályozásának a megoldása viszont sokkal többet jelent, mint a művi megtermékenyítésből született gyermek iránti apaság, illetve anyaság megoldása. A jognak választ kell adni például olyan kérdések megoldására is, mint a művi megtermékenyítésnek az előfeltételei stb.

A művi megtermékenyítés jogi feltételeit többféle csoportra oszthatjuk, mégpedig:

1. a társadalmi-orvosi célszerűség problémái,
2. a befogadó egészségi állapota,
3. a befogadó és férjének a beleegyezése,
4. az adományozó egészségi állapota,
5. az adományozó hozzájárulása (beleegyezése),
6. az adományozó jutalmazása,
7. a művi megtermékenyítés elvégzésének más előfeltételei.

ad 1. A művi megtermékenyítés társadalmi (szociális) orvosi indoklása és célszerűsége

Csak kevés más orvosi és gyógyítási mód ütközik olyan számos etikai, társadalmi és psychológiai akadályba, mint a művi megtermékenyítés. Ezért a művi megtermékenyítés társadalmi-orvosi megindokolása rendkívül fontos. A művi megtermékenyítést ugyanis nemcsak azon személyek esetében lehet alkalmazni, akik akarják ugyan a gyermeket, de egészségi állapotuk nem teszi lehetővé a természetes úton történő fogamzást, hanem olyan személyek esetében is, akik képesek természetes úton is világra hozni gyermeküket, de ők „minőségileg" jobb gyermek után vágyódnak, mint amilyen a természetes úton történő fogamzásból születne. Az ilyen fajta művi megtermékenyítést, melynek célja a „minőségileg jobb", egészségesebb, tehetségesebb utódok világrahozása, eutelegenézisnek nevezzük. Az emberi faj megnemesítésének gondolata a szülők kiválasztása útján történelmileg korántsem újszerű,[11] az eutelegenetika csak új lehetőségeket hoz e gondolat megvalósításához, az eredetileg javasolt szülők kiválasztása helyett a természetes úton történő szaporulatra javasolja a kiválasztott befogadó anyák művi úton történő megtermékenyítését kiválasztott adományozók spermetozódjaival.[12]

Ha a eutelegenézis gondolatát csak tisztán racionális szemszögből nézzük, lehetetlen letagadni, hogy vannak bizonyos előnyei is, így főképpen a fejlettebb és magasabb intellektuális szinten levő utódok létrehozása. Csakhogy az ember nemcsak azért ember, hogy bizonyos módon fejlődött ki az izomzata, illetve, hogy képes bizonyos gondolatmenetekre. Az emberi értékek összessége sokkal bonyolultabb és nem lehet, hogy csak a genetikai tulajdonságokra szűküljön. Az eutelegenézis nem más, mint az ember programozása. Ráadásul kevésbé bizonyos eredménnyel, mint az egymagú reprodukció (klonálás) esetében, mert az eutelegenetikus módon kiválasztott szülőktől született gyermek nem bizonyos, hogy megfelel az elvárt követelményeknek, viszont az ilyen fajta emberi reprodukció már túlzottan a biológiai robotok létrehozására emlékeztet. Sőt azt a veszélyt is magában rejti, hogy az a társadalom, amely elfogadná az eutelegenézist, később oly mértékben dehumanizálódik, hogy az eutelegenézis útján történő szaporulat jogát kötelességgé tenné, vagyis a világra csak olyan gyermekeket lehetne hozni, akiket a művi megtermékenyítés útján már előre („gondosan") kinemesítettek. A jelen időben nehéz volna értékelni egy ilyen állapot minden következményét. Sőt azt sem zárhatjuk ki teljesen, hogy az emberiség idővel olyan változásokon megy át, amelyek következtében az eutelegenézis is elfogadható lesz, sőt ez lesz az egyetlen megoldás. Ma azonban csak a jelen létező társadalmi érdekrendszeren keresztül értékelhetjük, és ezáltal leghelyesebbnek tűnik az olyan jogi szabályozás, amely az eutelegenézist megtiltja.[13, 14]

A művi megtermékenyítés orvos-szociális célsze-

[11] Például Platón írja: „Az szerint, amiben megegyeztünk a legjobb férfiaknak a legjobb nőkkel a lehető leggyakrabban kellene közösülni, míg a legrosszabb férfiaknak a legrosszabb nőkkel olyan ritkán, amilyen ritkán ez csak lehetséges. Míg az elsők gyermekeit nevelni kell, ha azt akarjuk, hogy a nyáj tökéletesebb legyen, a másokéit nem kell nevelni. (*Platón:* Ústava, Bratislava, Pravda, 1980. 210. old.) Charles Darwin szerint „...az ember figyelemmel kíséri a lovak, marhaállomány és kutyák tulajdonságait, valamint törzskönyveit, mielőtt egyáltalán pároztatná őket, de amikor önmaga köt házasságot, csak nagyon ritkán vagy egyáltalán nem fejt ki ilyen szorgalmat. ... Ugyanakkor a szelekcióval nagyon sokat tehetne nem csak utódainak a testi tulajdonságaiért, hanem szellemi és erkölcsi tulajdonságaiért is. Mindkét nemnek vissza kellene lépni a házasságkötéstől akkor, ha partnerük testileg vagy szellemileg fogyatékos". (*Darwin* Ch.: Descent of Man and Selection in Relation To Sex. London, 1871. 402—403. old.)

[12] Az eutelegenézist ebben a formájában az USA-ban a 70-es évek végén gyakorolták. Létesítettek egy sperma-bankot The Repository for Germinal Choice elnevezéssel, amelyben összegyűjtötték néhány Nobel-díjas személyiség spermatozodjait, és ezeket aztán maga IQ-val rendelkező nők megtermékenyítésére használták. 1980 márciusáig ilyen módon 3 nőt termékenyítettek meg. (Erről ld.: Breeding for IQ's — A Plan Under Fire. U. S. News and World Report. March 24 th. 1980. 49. old.)

[13] *Drgonec,* J.—*Holländer,* P.: Moderná medicína a právo. Bratislava, Obzor, 1982. 181—182. old.

[14] Az Eugenic Artifical Insemination: A Cure for Mediocrity (Harvard Law Review, 1981. 8. sz.) című cikkben az 1864—1865. oldalon a következőket írják: „...amíg a természetes kapcsolatok egyesítik és ehhez mérten befolyásolják a családot, a művi megtermékenyítés, valamint az eutelegenézis a családra nézve káros, mivelhogy a művi inseminácié kizárja a genetikai kapcsolatok felét a gyermek és szülei között. A művi megtermékenyítés azonban mindig elfogadhatóbb, mint az eutelegenézis" Befejezésül az eutelegenézissel kapcsolatban a cikk megállapítja, hogy: „Az eutelegenézis törvényi betiltása a művi inseminácié indokolt szabályozását jelentené". (1870. old.)

rűségével szorosan összefügg a leányanya művi megtermékenyítése is.

A leányanyaság ma már nem számít nagyobb különlegességnek. Ebből kifolyólag engedélyezhető lenne a leányanyák művi úton történő megtermékenyítése is. Erre többféle indoklást is találhatunk, mint például némely nők kitűnő szociális helyzete, életmódja stb., amelyek biztosítékot adnak arra, hogy a gyermeknek megadjanak minden életszükségletet, holott valamilyen okból nem hajlandók házasságot kötni.

De ne feledjük, léteznek számos ellenvetések is. Az egészséges fejlődéshez szüksége van a gyermeknek mindkét szülőjére. Azonkívül a leányanya később férjhez is mehet és a korábban született gyermek a házasságban már komoly akadálynak számíthat.

Mivelhogy jelenleg még a leányanyaságnak éppen annyi az ellenvetése, mint indokolása, úgy gondoljuk, hogy egyelőre indokolt a leányanyák művi megtermékenyítésének megtagadása.[15] Ezen állásfoglalásunk oda vezet, hogy az emberi nem reprodukciójának a területén az orvostudománynak az emberi nem természetes úton történő szaporodását kell támogatni és csak egészségi oknál fogva szabad e reprodukcióba beleszólnia: vagyis olyan személyek esetében, akiknek *a)* nem születhetnek saját gyermekeik, *b)* születhetne ugyan saját gyermekük, de nagy a valószínűsége, hogy a gyermek testi vagy szellemi fogyatékosságban szenvedne, mivel a szülők öröklődő betegségben szenvednek. Ha ezen orvosi feltételek adottak, nézetünk szerint a művi megtermékenyítés jogosultságához szükséges, hogy adva legyenek a következő társadalmi feltételek is: *a)* a művi megtermékenyítést olyan házaspár kérheti, akik életmódjukkal biztosítják, hogy a művi megtermékenyítés a gyermek és társadalom javát egyaránt szolgálja, *b)* nem áll fenn annak a veszélye, hogy a folyamodók házassága később érvénytelenné válik, *c)* a megtermékenyítő mag adományozója nem közeli vérrokona a befogadó anyának, illetve a pete adományozója nem közeli vérrokona a befogadó nő férjének (a mag adományozójának), *d)* az adományozó, illetve befogadó, valamint az akinek a sejtjeit felhasználták a művi megtermékenyítéshez, nem léptek bizonyos korhatárt át,[16] *e)* a művi megtermékenyítést olyan személyek igénylik, akiknek nincs a jogszabály által engedélyezettnél több gyermekük, amelyek már korábbi művi megtermékenyítésből származnak. Az utóbbi feltétel elfogadásához szükséges hangsúlyozni a következőket: a szocialista társadalomnak, amelyet különben az elhalálozás alacsony szintje és a magas munkatermelékenység jellemez, nem áll érdekében a sokgyermekes családok tömeges elszaporodása.[17] Nem lenne humánus dolog törvényes úton korlátozni a gyermekek számát a természetes úton szaporodó családokban, viszont ott, ahol a szaporodás csak a társadalom beavatkozásával lehetséges, teljesen jogosult a társadalmi igények és szükségek figyelembevétele.

A művi megtermékenyítés orvosi-szociális célszerűségének a kérdését Csehszlovákiában az Egészségügyi Minisztériumnak a szabályai rendezik, mégpedig a következőképpen: az 1. § (1) bek. szerint művi megtermékenyítést csak házastársak kérésére lehet végrehajtani, a 3. § (2) bek. szerint művi megtermékenyítést csak 35 éven aluli nőn lehet elvégezni, a 3. § (3) bek. szerint a művi megtermékenyítés elvégzése tilos, ha a házastársak egyike korlátozottan cselekvőképes vagy ha más olyan akadály áll fenn, amely kedvezőtlenül befolyásolhatná a gyermek harmonikus és egészséges fejlődését a családon belül — ezt a feldúlt házasságokra is lehet érteni, amelyek már a válás szélén állnak. Ez azt jelenti, hogy a Szabályok rendezik fentebb az *a)* és *b)* pontokban ismertetett feltételeket is. Végül a 4. § (4) bek. szerint adományozó nem lehet az a férfi, aki egyenes leszármazási viszonyban áll a megtermékenyítendő nővel, illetve az ilyen nőnek vértestvére.

ad 2. A befogadó egészségi képességei

Feltételezhető, hogy a művi megtermékenyítést óhajtó házastársak nem bármilyen gyermek után vágyakoznak, hanem főképpen egészséges gyermek után. A társadalom érdeke is az egészséges gyermek születése. Ezért szükséges, hogy a kérvényezők alapos, főképpen genetikai-orvosi kivizsgálásnak vessék alá magukat, hogy egyáltalán megállapítható lehessen, hogy születhet-e egészséges gyermekük.

A leendő szülők egészségi állapotának a kivizsgálását jogilag kötelezővé kell tenni, vagyis kötelezni kell őket, hogy a szükséges kivizsgálásnak alávessék magukat (a CSSZSZK-ban ezt a kötelességet a már említett Szabályok 3. §-ának (1) bek. foglalt rendelkezések szabályozzák). Ugyanúgy kötelezővé kellene tenni az orvos számára is, hogy a folyamodókat kellőképpen vizsgálja meg. Az utóbbi követelés azért indokolt, mert a későbbi felelősségre vonás alapjául szolgálhat abban az esetben, ha a leendő szülőknek nem születhet egészséges gyermekük, de a művi megtermékenyítést ennek ellenére elvégezték, mégpedig azért, mert az orvos elmulasztotta a szükséges kivizsgálások végrehajtását.

Itt szükséges figyelembe venni az orvos vétkes mulasztásának a bebizonyítását is. Ugyanis a természettudományok területén — amelyek közé az orvostudomány is tartozik — csak a valószínűségi okozatiság érvényesül. Ennél pedig még elméletileg sem feltételezhető két külön folyamat egyforma eredménye. A jogi felelősség viszont a klasszikus okozati összefüggésen alapszik, vagyis leegyszerűsítve: az egyforma folyamatok egyforma eredményhez vezetnek. Ezzel viszont nehéz azonosítani a valószínűségi okozatiság rendszerét, mert emez szerint csak valószínű, hogy az

[15] Az ilyen megoldást javasló és tagadó nézeteket nemcsak a jogelméletben találunk, hanem a jogszabályokban is. Például: a már fent említett Horvát Szocialista Köztársaság 1978. évi törvénye az inseminációra feljogosít minden olyan felnőtt asszonyt, akinek nem lehet saját gyermeke. Ellentétben ezzel Csehszlovákiában az insemináció csak házastársak kérésére hajtható végre.

[16] Számos empirikus vizsgálat bizonyítja, hogy a szülőanya, illetve a megtermékenyítő apa korának az emelkedésével nő a gyermek veszélyeztetettségi foka az öröklődési hibákkal kapcsolatban. *Dejmek, J.—Izakovič, V.*: Vek rodičov pri niektorých numerických anomáliách chromozómov. Lekársky obzor, 29, 1980. 1—2. sz. 110. old. Hasonlóképpen ld. *Stevenson, A. C.—Johnston, H. A.—Stewart, M. I.—Golding, D. R.*: Congenital Malformations. Bull Who, 34 Suppl. 1966. *Cavalli—Sforza, L. I.—Bodmer, W. F.*: The Genetics of Human Populations. San Francisco, W. H. Freeman and Co. 1971. 636—639. old.

[17] *Litvinova, G. I.*: Pravo i demografičeskije processy v SSSR. Moskva, Nauka, 1981. 29. old.

elvárt következmény beáll. A jelenlegi jogi szabályozás szerint az orvosi kezelésnél csak akkor beszélhetünk jogi felelősségről, ha a valószínűséget felváltja a bizonyosság, ami viszont az orvostudományban nagyon ritka eset. Ráadásul az orvos-beteg viszonyon kívül itt még nagyon sok más társadalmi viszony is létre jön (például az atomrészecskék felhasználásánál),[18] márpedig ezeknél a felelősség érvényesítése messze túlterjed a jog lehetőségein, ezért helyes volna átgondolni olyan jogi szabályok szerkezeti lehetőségeit, amelyek az okozati összefüggést feltételezik, főleg ott, ahol az okozati bizonyosság törvényszerűsége hiányzik.

A polgári jogi felelősség területén komoly nehézségek merülhetnének fel a kártérítés módjával és terjedelmével kapcsolatban is. Jogosult alanyként ugyanis a sérült gyermeken kívül számításba jöhetnének a gyermek szülei is.

A gyermeknek igénye támadhatna főleg társadalmi érvényesülésének a megnehezítése címén kártérítésre, valamint a gyógykezeléssel összefüggő kiadások megtérítésére is.

A szülők viszont azért követelhetnének kártérítést, mert a kóros állapotúnak született gyermek nevelése és ellátása külön kiadásokat követel, márpedig ezzel a túlkiadásokkal a gyermek születése előtt nem számolhattak. Így voltaképpen tényleges káruk keletkezett, ami abban nyilvánul meg, hogy a kóros gyermek kezelésével és gondozásával kapcsolatban kénytelenek elviselni saját életstandardjuk visszaesését. Az így okozott kár enyhítését szolgálhatná a beteg gyermek gondozására és kezelésére kiutalt pótjárulék. Persze ezeket a túlkiadásokat egybe lehet kapcsolni a gyermek kártérítési igényével és így ki lehetne kerülni az esetleges duplicitást. A társadalmi alapokból nyújtott pótlék igénylője így a gyermek lehetne, akinek az igénye már magában foglalná a szülők igényét is.

ad 3. A befogadó hozzájárulása, valamint a befogadó nő (leendő anya) férjének a hozzájárulása

Társadalmilag nem kívánt dolog, hogy a nő művi megtermékenyítését esetleg a nő akaratának a mellőzésével hajtsák végre. Ezért a befogadó nő (leendő anya) hozzájárulása feltétlen előfeltétele a művi megtermékenyítésnek, mégpedig úgy etikai, mint lélektani és jogi oldalról nézve. Hasonlóképpen mellőzhetetlen előfeltételnek kell lennie a művi megtermékenyítés végrehajtásához a leendő anya férje hozzájárulásának is. Ezeket a feltételeket szabályozzák a CSSZK, valamint a SZSZK Egészségügyi Minisztériumainak a szabályzatai is. A művi megtermékenyítésről szóló szabályzatok az 1. § (1) bek. kimondják, hogy művi megtermékenyítést csak házastársak kérésére lehet végrehajtani. Abban az esetben, ha az inszeminációra lehetetlen felhasználni a férj spermáját, szükséges egy másik beleegyezés mindkét házastárs részéről ahhoz, hogy az inszeminációt idegen férfitől elvett maggal végezzék el (4. § (1) bek.).

A házastársak beleegyezését meg kellene előznie a kérvényezők kioktatásának és felvilágosításának a művi megtermékenyítés felől, valamint egészségi állapotuk felől is. A kioktatásnak szólni kell arról is, mi az oka, hogy természetes úton nem születhetik gyermekük és hogy tekintettel a valószínűség elvére, éppen egészségi állapotukra való tekintettel nem bizonyos, hogy a művi megtermékenyítésből egészséges gyermekük születik. Az ilyen kioktatásnak eléggé érthetőnek és határozottnak kell lennie, úgy hogy a kérvényezők ezt megérthessék, és azonkívül teljesnek is kell lennie, vagyis nem szabad, hogy a kérvényezők előtt bármit is eltitkoljon, elhallgasson. Vagyis eltérően a klasszikus orvosi kioktatástól és felvilágosítástól — ami rendszerint kímélő, vagyis nem teljes, de optimisztikus — a művi megtermékenyítésről szóló kioktatásnak részletesnek kell lennie, úgy hogy minden fontos ismertetést tartalmazzon. Nézetem szerint szükséges, hogy ezt a követelményt a jogszabály is tartalmazza.

A művi megtermékenyítést óhajtók részéről a döntő kérdés az, hogy ezt a beavatkozást csak az ő beleegyezésükkel végezzék el. Nem lényeges, hogy beleegyezésüket milyen alakban adták. Ne feledjük azonban, hogy a jognak rajtuk kívül a végrehajtó orvos érdekeit is figyelembe kell vennie. Az orvos számára az a fontos, hogy a beleegyezés egyszerűen bizonyítható alakiságot öltsön. Ez pedig az írott forma, pontosabban írott kérvény, amelyben mindkét házastárs saját aláírásával bizonyítja a művi megtermékenyítés végrehajtásának az óhaját. (Csehszlovákiában ezt úgy oldották meg, hogy a házastársak kötelesek a kérvényt együtt és személyesen beadni. Ha pedig az inszeminációra idegen férfi spermáját használják, a házastársak kötelesek külön nyilatkozatot aláírni).

A kérvényezők részéről viszont kívánatos, hogy kérvényük ne legyen abszolút jellegű, vagyis visszavonhatatlan. Szükséges számukra annak a biztosítása, hogy a végrehajtás előtt a kérvényüket bármikor visszavonhassák.

Külön gondot okoz a beleegyezés megadása a korlátozottan cselekvőképes, illetve cselekvőképességétől teljesen megfosztott személyek esetében. Ki kérheti helyettük a művi megtermékenyítést? Törvényes képviselőjük? És egyáltalán jogos-e az ilyen beleegyezés megadására felhatalmazni a képviselőjüket?

A választ ott találjuk, ahol a törvények kimondják a törvényes képviselők kirendelésének az okait. Ezek között az első helyen általában az áll, hogy a képviselt személyek képtelenek önállóan és egyedül intézni saját ügyeiket. De ha ez így van, elvárható-e tőlük egyáltalán, hogy képesek lesznek saját gyermekük nevelésére és gondozására? Ezért is helyeselem azt a csehszlovák jogi szabályt, amely kimondja, hogy a művi megtermékenyítést tilos végrehajtani akkor, ha a házastársak egyike nem rendelkezik teljes cselekvőképességgel (a Szabályzatok 3. § (3) bek.).

De ha már a leendő anya és férjének a beleegyezéséről tágyalunk, lehetetlen meg nem említeni az ellenkezőjét is. Mi a teendő, ha a beleegyezés hiányzik?

A kérdés megoldása eltérő, mégpedig attól függően, hogy a művi megtermékenyítést csak a férj beleegyezése nélkül végezték-e el, vagy pedig hiányzott a nő beleegyezése is. A kérdés megoldásának a kulcsát a nő saját anyaságának az eldöntési jogában látom.

Ha a művi megtermékenyítést a férj beleegyezése nélkül végeznék el, tagadhatatlanul súlyosan sértenék

[18] Erről ld.: *Virsík*, J.: Problematika zodpovednosti za škodu spôsobenú pri javoch podliehajúcich zákonitostiam mikrokozmu. Právny obzor, 57, 1974. 5. sz., 408—419. old.

ezzel a férj házasságbeli és családalapítási jogát, főleg ha az inszeminació az ő ellenzése ellenére végződött. Tagadhatatlan viszont az is, hogy ez a jogsértés korántsem akkora méretű, mint a leendő anya akaratának a figyelmen kívül hagyása. Ezért szerintem a férj beleegyezésének az elmulasztása címén ez nem követelhet bármiféle elégtételt is a feleségétől. Sőt az orvossal szemben sem lehetnek ebből kifolyólag bármilyen igényei. Viszont túlzás lenne megtagadni a férjtől az elválás jogát, illetve az apaság megtagadásának a jogát és az ebből eredő következményeket.

Ne feledjük azonban, hogy ilyen esetben végeredményben a művi megtermékenyítésből született gyermek nevelésének és gondozásának minden gondja csak az anyára marad Ez pedig azonos azzal a következménnyel, amelyet a jog még a művi megtermékenyítés tiltásával is meg akar előzni. Ne feledjük azt sem, hogy a gyermeküket egyedül nevelni óhajtó, jó szociális háttérrel rendelkező nők csak azért kötnének házasságot, hogy aztán a művi úton történő terhesség következtében a férjük beleegyezése híján ettől könnyen elválhassanak. Tudatában vagyok annak, hogy ez már nagyon szélsőséges jelenség, de nincs kizárva. Már ezért sem lehet kívánatos a férj hozzájárulásának az elmulasztása.

A nő beleegyezése nélkül, illetve ennek akarata ellenére elvégzett művi megtermékenyítés már a társadalomra veszélyesség magas fokát hordozza. Sajnos tekintet nélkül arra, hogy kí végezte el a művi megtermékenyítést a nő akarata ellenére (orvos, avagy laikus), a hatályos jog rendelkezései szerint nem vonható büntetőjogi felelősségre. Ezért már korábban ismertetett nézetünk szerint aktuális volna egy új bűncselekmény tényállásáról gondolkodni.[19] Azonkívül felmerül a polgári jogi felelősségre vonás gondolata is.

ad 4. Az adományozó egészségi képessége

Arra, hogy erősödjön annak a valószínűsége, hogy a művi megtermékenyítésből egészséges gyermek születik, nemcsak az szükséges, hogy a megtermékenyítendő nő egészséges legyen, hanem az is, hogy a megtermékenyítő anyag adója csak olyan személy legyen, aki a gyermeknek biztosítja a megfelelő egészséges genetikai ellátását. Az adományozó egészségi képességeit éppen úgy lehet jogilag szabályozni, mint a befogadóét, vagyis a kötelező kivizsgálás elvégzése útján. Tehát az adományozó köteles az anyag elvétele előtt alávetni magát a szükséges kivizsgálásnak (a Csehszlovákiában érvényes Szabályzatok szerint köteles magát alávetni a szükséges kivizsgálásnak főképpen annak bizonyítására, hogy termékeny-e és nem hordoz-e genetikai rizikót 4. § (3) bek.). Az orvos viszont kötelezve kell hogy legyen a leendő adományozók szükséges kivizsgálására.

Ha adva volna az orvos ilyen jogi kötelezettsége is az orvos ennek nem tenne eleget, aminek következtében fogyatékos gyermek születne,[20] újra beszélhetnénk úgy a polgári jogi, mint a büntetőjogi felelősségre vonás feltételeinek a fennállásáról.

A polgári jogi felelősség érvényesítése azzal az egészségügyi intézettel szemben, amelynek alkalmazottja (orvosa) a művi megtermékenyítés céljára egészségileg nem megfelelő adományozót választott, éppen olyan nehézségekbe ütközik, mint már fenntebb említettem az okozati összefüggés magyarázatával kapcsolatban.

A leendő anya genetikailag kóros mag által való megtermékenyítése társadalmilag vitathatatlanul nem kívánt jelenség. A jognak kellene kellőképpen biztosítani, hogy a művi megtermékenyítést és az ezzel járó kivizsgálásokat csak erre külön felkészített, erre specializált intézetekben végezhessék. (Ehhez hasonló rendelkezéseket találhatunk a már említett cseh és szlovák szabályzatokban is. Kérdés azonban, hogy csak a szabályozás magában elegendő-e és nincs-e szükség a szankcióra is?

A büntetőjog területén figyelmet érdemel a már korábbi cikkünkben kollégám által felvetett kérdés, hogy nem szükséges-e bevezetni a büntetőjogi felelősséget az olyan orvossal szemben, aki durva gondatlanságból, sőt szándékosan a művi megtermékenyítés céljára tudatosan genetikailag nem megfelelő (kóros) egyént választott ki.[21]

Sajnos éppúgy mint a polgári jogi, a büntetőjogi felelősség érvényesítése is komoly bizonyítási akadályokba ütközik. Itt is valószínűségi okozati összefüggés problémájával állunk szemben. Nem mellőzhető az sem, hogy a kóros nő művi megtermékenyítése, illetve a kóros adományozó kiválasztása azonkívül, hogy magával hordozza a kóros gyermek születésének a veszélyét, magában rejti annak a lehetőségét is, hogy a születendő gyermek egészséges lesz. És éppen erre a lehetőségre támaszkodhat az orvos védekezése azt állítva, hogy nincs adva az okozati összefüggés az ő mulasztása és az eredmény, a kóros gyermek születése között. Ez pedig valóban komoly gondot okozhat a bizonyításban, holott a társadalomra veszélyesség foka itt is nagyon magas — hiszen javíthatatlan következménye is lehet a mulasztásnak —, mégpedig a gyógyíthatatlan beteg gyermek formájában.

ad 5. Az adományozó hozzájárulása

A művi megtermékenyítéshez szükséges biológiai anyag adományozásának az önkéntessége voltaképpen a művi megtermékenyítés egyik alapelve. (A Csehszlovákiában érvényes Szabályzat szerint „...az adományozótól elvett magot csak az adományozó külön kinyilvánított beleegyezésével lehet művi megtermékenyítés céljára felhasználni.) Mivelhogy itt is kizárólagos személyi jellegű beleegyezésről van szó, szükséges, hogy az adományozó erről csak személyesen határozzon. Vagyis a jogi képviselők döntését ebben a kérdésben is kizártnak kell tekinteni. Az adományozó csak teljesen cselekvőképes személy lehet. (Csehszlovákiában ezt a követelményt a Szabályzatok a következőképpen rendezik: „Az adományozó csak felnőtt, teljesen cselekvőképes, 40 éven aluli személy lehet". Voltaképpen ez a követelmény már az adományozó egészségi képességéből is kitűnik, mert nagyon valószínű, hogy az a személy akinek felnőtt korában is törvényes képviselőre van szüksége, egészségileg

[19] Erről ld.: *Drgonec, J.—Fábry A.*: A korszerű orvosi beavatkozások és a jogi felelősség. Jogtudományi Közlöny, 1984. 1. sz. 39. old.

[20] Erről ld.: *Drgonec, J.—Fábry A.*: A fent említett cikkét 34—35—36. old.

[21] *Drgonec, J.—Fábry A.*: uo.

nem rendelkezik olyan tulajdonságokkal, hogy genetikailag megfelelő biológiai anyag adományozója lehessen a művi megtermékenyítés céljára.

ad 6. Az adományozó honorálása

Az adományozó honorálása a művi megtermékenyítés célját szolgáló biológiai anyag elvételéért nem az adományozó egészségi állapotának a visszaállítását célozza (mint például a véradóknál), hanem hamarabb az adományozók anyagi érdekeltségét az anyag elvételében. Természetesen itt nem adásvételi viszony jön számításba az adományozó és befogadó, (illetve annak családja) között, hanem az adományozó honorálása a társadalmi alapból. Az ismétlődő honorálás viszont nem jön számításba, elegendő volna az egyszeri honorálás is.

Kérdéses viszont, hogy indokolt-e az ilyen honorálás a homologikus (házastársak közötti) inszeminácio esetében? Hiszen az ilyen esetekben az anyagelvétel voltaképpen az adományozó családjának és neki magának az érdekében történik, ezért nem szükséges, hogy a társadalom tegye érdekeltté az anyagelvételben. Ezért úgy gondolom, hogy a jogszabálynak csak a heterogén inszeminácio esetére kell számítania az adományozó honorálásával.

Hasonlóképpen kellene megoldani a pete adományozóját is. Itt azonban már orvosilag kellene megindokolni, hogy a magelvételért is ugyanaz a honorárium jár-e mint a peteelvételért, vagy pedig indokolt a kedvezmény a petekivétel javára.

ad 7. A művi megtermékenyítés végrehajtásának egyéb jogi feltételei

A biológiai anyag szolgáltatása révén az adományozó és befogadó között bizonyos viszony keletkezik. Eltekintve most az ún. homologikus inszeminácio eseteitől, meg kell jegyeznünk, hogy a fent említett viszonyt később a résztvevők közül valaki visszaélésre is felhasználhatja. Például a gyermektelen adományozó évek múltával követelhetné a természetes apai viszony révén a gyermekkel való érintkezés jogát. A befogadó viszont az eltartásra támaszthatna igényt az adományozóval szemben. De ezek csak példaként említhető esetek. Ezenkívül még nagyon sok visszaélési lehetőség merülhet fel a biológiai anyag adományozója és befogadója között. Az ilyen nem kívánt és kellemetlen jogi viszonyok kialakulásának az egyedüli megbízható megelőzési módja az adományozó kilétének a titokban tartása.[22]

Az adományozó anonymitásának az ideális megoldása az volna, ha ez az anonymitás abszolút lenne. Ez pedig feltételezi, hogy még a beavatkozást végző orvos sem tudná, kitől származik a művi megtermékenyítésre felhasznált biológiai anyag. Ezt úgy lehetne megoldani, hogy a különböző személyektől elvett spermákat és petéket, amelyek természetesen egészségi részről megfelelnek a követelményeknek, külön megjelölés nélkül raktároznák, anélkül, hogy megtudható lenne, kitől származnak. Csakhogy az ilyen megoldás a komplex jogi követelményeket nézve nem megfelelő. Nem lehet ugyanis kizárni, hogy a művi megtermékenyítésnek alávetett nő már korábban természetes úton lett terhes. Ennek tudatában a férjének jogában áll a törvényes apaságát megtagadni. Ettől a jogától nem lehet őt megfosztani. Márpedig ha így van, nem marad más megoldás mint elfogadni az anonymitás bizonyos korlátozását. Ezt úgy gondoljuk, hogy az illetékes egészségügyi intézetek a nyilvánosság számára hozzáférhetetlen nyilvántartást vezetnének az adományozók kilétéről. A bíróság megkeresésére aztán az egészségügyi intézet elvégezhetné a szükséges összehasonlító vizsgálatokat az apaság kiléte iránt egy konkrét gyermek esetében. Az így szerzett adatot aztán a bíróságnak eljuttatná azzal, hogy a nyilvántartásukban szereplő adományozó apasága az említett esetben kizárt. Ezzel természetesen a bírósági iratokból sem volna megállapítható a tényleges adományozó kiléte. A többi, ettől eltérő esetekben természetesen indokolatlannak tartjuk az adományozó anonymitásának fenntartását. Azonkívül szükséges volna az adományozók kilétével kapcsolatban, illetve a nyilvántartásukkal kapcsolatban elrendelni az intézet személyzetére nézve a titoktartási kötelezettséget.

Van azonban még egy más probléma is. Ha a jövőben a művi megtermékenyítés tömeges jelenséggé válna, felmerülne annak a veszélye, hogy az így fogamzott gyermekek később házasságot is köthetnének. A teljes anonymitás persze nem akadályozhatná meg voltaképpen a vértestvérek közötti házasságot sem. Ez pedig már semmiképpen sem engedélyezhető. Igaz hogy ma is fennáll hasonló veszély, mégpedig az ún. törvénytelen gyermekek közötti házasságok esetében, amikor ismeretlen számukra az apjuk kiléte. Mivelhogy a művi megtermékenyítést nemcsak a művi módszer jellemzi, hanem a szervezettség is, az a nézetem, hogy a fentebb említett veszély — mivel statisztikai valószínűsége csekély — nem okozhat bonyoldalmat. Azonkívül lehetséges egy nagyon egyszerű jogi megoldás: minden adományozó biológiai anyagát meg kellene különböztetni és egy bizonyosét csak egy bizonyos befogadónál használni. Ebben az esetben

[22] G. I. Litvinova követeli az anonymitás megsértését akkor is, ha a művi megtermékenyítésre a házastársak valamelyikének a testvére adta a biológiai anyagot. Arra az esetre, ha az adományozó kiléte ismert, követeli, hogy az adományozó beleegyezzék saját biológiai anyagának a művi megtermékenyítésre való felhasználásába, és hogy az adományozásból nem keletkezik semmiféle joga sem, akár a gyermek, akár annak törvényes szüleivel szemben. Azonkívül köteles titokban tartani a gyermek származását is. Ha ezen kötelességeket megsértik, jogi szankciók alkalmazását helyezi kilátásba. *Litvinova,* G. I.: Pravovyje aspekty iskusstvennogo oplodotvorenija. Sovetskoe Gosudarstvo i Pravo, 1981. 91. sz. 120. old. Az anonymitás ilyennemű megsértésével bajosan lehet egyetérteni. Ugyanis a jogi szankciók alkalmazásának a lehetősége még nem zárja ki, hogy az adományozó nem tárja fel a szülői azonosságát. Ez pedig súlyosan sérthetné a már kialakult gyermek és törvényes szülei közötti viszonyt, valamint a szülők viszonyát egymással szemben is. A jog feladata az orvostudomány területén, hogy mindenképpen az ember, az állampolgár védelmét kell hogy szolgálja. Ezt pedig az adott területen csak a hatékony társadalom megelőzés teszi lehetővé, melyet pedig jelen esetben a szigorú anonymitás szolgálhatja a legjobban. Éppen azért, hogy a családok nagyon bonyolult kapcsolatok és viszonyok hordozói (amit maga G. I. Litvinova is beismer, 120. oldal), a jogi felelősség alkalmazása nem lehet hatékony eszköze a titoktartásnak. Előfordulhat olyan eset is, hogy a biológiai anyag elvétele után már az adományozónak nem lehet saját gyermeke, ekkor pedig saját ösztönéből kiindulva keresheti a korábbi művi megtermékenyítés folytán sajátjának tekinthető gyermekét. Sőt nem tartom helyesnek még a rokonok közötti adományozók felfedésének a kérdését sem (például a mag adományozója a férj fitestvére). Ugyanis semmiképpen sem biztosítható, hogy az ilyen forrásból származó biológiai anyag biztosítja a „család tulajdonságainak az átvitelét" a születendő gyermekre.

már csak az a veszély áll fenn, hogy házasságot esetleg a természetes úton született gyermekek és a művi megtermékenyítésből született gyermekek kötnének. De ez a veszély már csak olyan mértékű mint a természetes reprodukcióból származó ismeretlen apának a gyermekei közötti házasságkötéséből eredő veszély. Ezt pedig ma sem lehet kizárni. Az említett megoldás azonban kizárná a művi megtermékenyítésből eredő testvérek közötti házasságkötés veszélyét.

A művi megtermékenyítésből eredő problémák tehát jogilag megoldhatók, csak ezen a téren is az a fontos, hogy a jogalkotás ne maradjon el a társadalom fejlődése mögött, illetve a hatályos jogi rendszer ne legyen a fejlődés korlátozója.

Török Gábor

A nem vagyoni kártérítés bírói gyakorlatának néhány kérdése

A Ptk. módosítása óta eltelt idő — úgy hisszük — elegendő gyakorlati anyagot szolgáltatott az elméletnek ahhoz, hogy kísérletet lehessen tenni a nem vagyoni kártérítés körében a bírói gyakorlat tendenciáinak általános igényű feltérképezésére.

A módosítást megelőző időszakban a nem vagyoni kár kérdése viták kereszttüzébe került. Tulajdonképpen pontosabb a vita megélénküléséről beszélni, mivel a jogintézmény kirekesztésével több szerző már korábban sem értett egyet.[1]

Számos tényező *együttes* hatása teremtette meg a kedvező lehetőséget a reform híveinek az elvi fenntartások áttörésére. Az alapot a 70-es évek közepének gazdasági fellendülése szolgáltatta, melynek társadalmi-politikai „visszatükröződése" ismét a *teljes anyagi kompenzáció* elvét helyezte előtérbe, nem utolsósorban a gazdasági szervezetek vonatkozásában, ami persze a magánszemélyek viszonyaira is kihatott. Ehhez járult az a tény, hogy a bírói gyakorlat egyre következetesebben alkalmazta az általános kár keretei „kitágításának" eszközét, s végül az ideológiai ellenvetésekkel szemben jó érv volt, hogy több szocialista ország ismeri a nem vagyoni kártérítést, következésképpen önmagában a jogintézmény nem ütközhet a szocialista erkölcsbe.[2]

I.

A Ptk. 354. §-a szerint a károsult akkor tarthat igényt nem vagyoni kárpótlásra, ha az elszenvedett sérelem vagy cselekmény hatására részvétele a társadalmi életben tartósan vagy súlyosan megnehezül. A másik esetben a tartós vagy súlyos megnehezülésnek a magánéletben kell jelentkeznie. Végül a törvény harmadik fordulata a jogi személyekről rendelkezik oly módon, hogy a károkozásnak a gazdasági forgalomra kell hátrányos hatást gyakorolnia.

A törvényi rendelkezést az indokolás azzal egészíti ki, hogy a nem vagyoni kárpótlás megítélésére csak súlyosabb esetekben kerülhet sor, amikor a károkozás „a károsultnak a társadalmi életben való részvételét, illetőleg — akár azzal együtt, akár külön — életét tartósan vagy *véglegesen* (kiemelés tőlem T. G.) megnehezíti".[3] Az indokolás a „súlyosan" kifejezés helyébe a „véglegest" tette. Nem kell különösebben bizonygatni, hogy mást jelent a súlyosság s mást a véglegesség. Érthető — bizonyos szempontból — az a jogalkotói szándék, hogy valóban csak az arra rászolgálók, a törvényi feltételeket kimerítők kapjanak nem vagyoni kártérítést, de — nézetünk szerint — elfogadhatatlan a jogszabály *indokolása* címén a jogszabály *megváltoztatása.*

II.

Nem állítható, hogy a jogalkotó a Ptk. 354. § megfogalmazásánál különösebb tekintettel lett volna a jogalkalmazási szempontokra. Nem adta meg az általa használt fogalmak értelmezését, ezért a bírói gyakorlat kényszerült a „társadalmi élet" és a „tartós" vagy „súlyos" megnehezítés pontos jelentését körvonalazni. A helyzetet csak megnehezítette az indokolás — előbbiekben jelzett — szövegmódosítása, amely kétséget kizáróan tükrözte azt a jogalkotói szándékot, hogy a jogintézmény alkalmazására csak a legsúlyosabb esetekben kerüljön sor. E célt jól érzékelteti az indokolás „kiterjesztve-szigorító" kitétele is:

„Nem korlátozza a javaslat a felelősséget a testi épség és egészség sérelmének eseteire, bár a körülírt következmények jellegüknél fogva elsősorban a testi épség és az egészség károsodásához tapadnak, de egyéb, személyhez fűződő jognak (pl. a jó hírnévnek) megsértése is maga után vonhatja a javaslatban írt következményeket."[4] Az idézett magyarázat egyértelmű iránymutatás az alkalmazási kört illetően, ami egyébként összevágott az ítélkezés általános kárt tágító gyakorlatával is.[5]

Összességében tehát a bíróságoknak az alábbi „támpontok" álltak rendelkezésre konkrét ítélkezési tevékenységük megkezdése előtt:

— a törvényi tényállás, a maga általános, nem megmagyarázott fogalmaival,

— a miniszteri indokolás sajátságos törvényszöveg változtatásával,

— a miniszteri indokolás egyetlen pozitív tartalmú értelmezése, amely a gyakorlatot a testi sérüléssel járó balesetek irányában befolyásolja és

— saját eddigi — általános kár címszó alatt —

Török Gábor egyetemi tanársegéd, NHE Állam- és Jogtudományi Kar (Miskolc).

[1] Pl. *Kertész* 1958, *Mádl,* 1964, *Kemenes* 1965 stb.

[2] Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország és az NDK joga ismeri a nem vagyoni kártérítés intézményét. A jogintézmény ellen és mellett szóló érveket ismerteti *Zoltán* Ödön: Felelősség a nem vagyoni kárért. Magyar Jog. 1980/5. 405—407. old.

[3] Ptk. Indokolása.

[4] Indokolás. 439—440. old.

[5] Vö.: LB Pf. II. 21 321/1955. LB Pk. 804/10. sz. állásfoglalás.

kialakított gyakorlatuk. Ilyen feltételek mellett a jogalkalmazás — érthetően — rendkívül óvatosan kezelte ezt az újra bevezetett jogintézményt.[6]

1. Fogalmi értelmezések

A társadalmi élet, illetve az élet megnehezülése fogalmának elemzésére először a Pécsi Megyei Bíróság vállalkozott. Az egyetemi hallgató foglalkozású felperesnél a baleseti térdsérülés eredményeképpen állandó jellegű mozgáskorlátozottság alakult ki. A Pécsi Városi Bíróság ítéletében[7] 20 000 Ft-ot ítélt meg, mivel álláspontja szerint felperes számára sérülései megnehezítik a társadalmi életben való részvételét. A másodfokú bíróság a keresetet elutasította és igyekezett elvi éllel megvilágítani a törvényalkotó által használt fogalmakat.[8] Ítéletének indokolásában kifejtette, hogy a Ptk. 354. § olyan különös rendelkezés, amely csak *rendkívüli* tényállás esetében alkalmazható, és csak akkor, ha megvalósult a társadalmi vagy az egyéni élet tartós vagy súlyos elnehezülése. A társadalmi élet elnehezülése olyan, a károsultnál jelentkező hátrányos következmények gyűjtőfogalma, amely valamilyen formában a károsultnak a társadalomban elfoglalt helyét, közéleti és más tevékenységének a jellegét, társadalmi hasznosságát negatív irányban tolja el. A társadalmi életben való részvétel megnehezülése tehát az embernek elsősorban nem mint individuumnak, hanem mint társadalmi lénynek a korábbinál hátrányosabb helyzetét jelenti. Ezzel szemben az élet tartós vagy súlyos elnehezülése már az egyénre, mint individuális lényre vonatkozik. Ide tartoznak mindazok a hátrányok, amelyek az egyén fizikai, lelki állapotával, kondíciójával és egyéni képességeivel kapcsolatosak. „Ameddig tehát a társadalmi élet elnehezülése a személyiség társadalmi megvalósításával és kibontakoztatásával kapcsolatos hátrányokra utal, addig az élet elnehezülése inkább az önmegvalósítás negatívumait foglalja magában." A magunk részéről a megyei bíróság fejtegetését erőltetettnek és önmagában ellentmondásosnak látjuk. Nyilvánvaló ugyanis, hogy két — egymást részben átfedő, és egymással szoros kapcsolatban álló — kategóriáról van szó, amelyek *merev* szétválasztása jelen esetben indokolatlan. Általánosságban véve az élet, mint nagyobb egység magában foglalja a társadalmi életet is, s ebből adódóan a károkozás az esetek legnagyobb részében mindkét kategóriát sérti. A károkozás következménye azonban „a kárjelenség", kétségkívül jelentkezhet külön-külön is. Például a fél szem elvesztése mindenképpen megnehezíti a sértett életét, de ettől még társadalmi funkcióinak maradéktalanul eleget tud tenni, ugyanakkor lehet, hogy egy rágalmazás következtében a sértettnek le kell mondania további közéleti tevékenységéről — de ezért magánéletében még lehet boldog ember.

Maga a törvény — nézetünk szerint — feleslegesen használja a két fogalmat, hiszen az „élet" bevezetésének csakis az lehetett egyedüli indoka, hogy az olyan határesetek is a nem vagyoni kártérítés „védelme" alá kerüljenek, ahol a társadalmi életben való részvétel megnehezülését nem lehet megállapítani. Véleményünk szerint elegendő lett volna csupán az „élet tartós vagy súlyos megnehezülését" szabni feltételként, mivel ez már magában foglalja értelemszerűen a társadalmi életet is. Az ilyen és ehhez hasonló törvényi „bőbeszédűség" elsődleges hátránya nem az értelmezési nehézségekben és ellentmondásokban rejlik,[9] hanem az ezekből levont következtetésekben. A megyei bíróság megfogalmazásából ugyanis egyértelműen következik, hogy magánszemély két *különböző* tényállás alapján követelhet nem vagyoni kártérítést: az egyik a társadalmi életben való részvétel megnehezülése, a másik a magánélet tartós vagy súlyos elnehezülése. Ezek szerint a társadalmi élet megnehezülése megállapításának *nem* előfeltétele a tartósság vagy a súlyosság. Ez az álláspont — eltekintve attól, hogy nyelvtanilag is vitatható (a két módhatározó a közös állítmány előtt közvetlenül helyezkedik el) — jól példázza, hogy milyen dogmatikai bonyodalmak forrása lehet a pontatlan fogalmazás.

Számos esetben kellett bíróságainknak a tartósság vagy súlyosság kérdésében állást foglalni. A Legfelsőbb Bíróság 16-os sz. Irányelve megjelenéséig a gyakorlat — nézetünk szerint helyesen — nem kezelte együttes feltételként a két kritériumot.[10] Érdekes, hogy az indokolás „végleges" kifejezését az ítélkezési gyakorlat csak elvétve alkalmazta,[11] s ennek felhívására is csak az Irányelv megjelenése után került sor.

2. A testi épség és az egészség sérelménél vizsgált szempontok

A nem vagyoni kár törvényi előfeltételeiből adódóan az ügyek döntő többsége (kb. 85—90%!) e kategóriában fordult elő, s ennek következtében — érthető módon — itt merült fel a legtöbb gyakorlati probléma is. Az egyik ügyben az I. fokú bíróság 7500 Ft-ot ítélt meg annak a férfinak, aki munkaképességének 30%-át elvesztette, jobb oldali teljes arcidegbénulást szenvedett és halántékánál csonthiány keletkezett.[12] Másodfokon a kereset elutasításra került.[13] A megyei bíróság kifejtette, hogy a csonthiány műtéttel megszüntethető, az arcidegbénulás pedig sem beszédben, sem étkezésben nem okoz nehézséget. Ezért nem lehet szó az általános életvitel elnehezüléséről — az elnehezülést ugyanis csak olyankor lehet megállapítani, amikor a sérült mindennapi megszokott élettevékenysége *mindenben* károsodik. Ezenfelül a felperest ért sérülések a külső szemlélőben nem keltik nyomorék, testi fogyatékos ember benyomását. A magunk részéről nehezen tudjuk elképzelni, hogy egy fél arcára béna ember egészséges benyomást keltsen, ugyanakkor —

[6] Nagyon lassan születtek meg az első ítéletek, a bíróságok ugyanis szerették volna, ha az Állami Biztosító — a kötelező gépjárműszavatos biztosítás miatt számos leendő ügy alperese, és a legnagyobb anyagi teherviselő — peren kívüli kárrendezés formájában néhány összegszerűségi támpontot nyújt, az ÁB viszont éppen ezt elkerülendő a kezdeti időben az ügyek döntő százalékát perre vitte.

[7] Pécsi Városi Bíróság., 2. P. 23 029/1979.

[8] Pécsi Megyei Bíróság., 2. Pf. 20 517/1980.

[9] A megyei bíróság pl. az önmegvalósítást elsősorban a magánélet szférájába sorolja, holott erre csak nagyritkán kerülhet sor a társadalmi életen kívül.

[10] Pl. Ózdi Járásbíróság., 4. P. 20 089/1981., Hevesi Járásbíróság., 1. P. 20 265/1979., Makó Városi Bíróság., B. 2. P. 20 591/1980., Szegedi Megyei Bíróság., 1. Pf. 21 629/1980

[11] Szekszárdi Megyei Bíróság., Pf. 20 702/1981.

[12] Miskolci Járásbíróság., P. 22 118/1979.

[13] Miskolci Megyei Bíróság., 2. Pf. 21 071/1979.

ha igaz lenne a megyei bíróság jogalapra vonatkozó felfogása — csak az „élőhalotti" állapot alapozná meg a 354. §-t, hiszen csakis ilyenkor lehet szó arról, hogy a megszokott élettevékenység *mindenben* károsodott. Úgy tűnik, itt inkább az *újtól való félelem* motiválhatta az eljáró bíróságokat, a mindenáron való elutasítás vágya, előbb az I. fok a maga nevetségesen alacsony 7500.—Ft tőkéjével, majd a II. fok a jogalapi fejtegetésével. Vagyis az eredményhez kerestek utólag indokokat. Egyébként a 7500.—Ft-os összeg alacsony voltára a megyei bíróság is rámutatott és megállapította, hogy ha a törvényi előfeltételek fenntállnának, ez az összeg járadékként kerülhetne megítélésre. Még szerencse, hogy elutasítás született, ugyanis tőkésítés esetén ez a járadék nem kevesebb, mint 2,7 millió Ft-ot tesz ki.[14] A bíróságok mentségére legyen mondva, hogy ítéleteiket 1979-ben hozták.

A kialakulatlan, tapogatózó bírói (és tegyük hozzá: ügyvédi is) gyakorlat súlyosabb esetekben is komoly hátrányt jelentett az igényérvényesítők számára. Egy 1978-ból származó ítélet 230 000 Ft-ot ítélt meg annak a 16 éves felperesnek, aki *nyaki* gerinctörést, gerincvelői harántsérülést szenvedett, mindkét lába megbénult, kezével fogni nem tud. Állapotában javulás nem várható. A bíróság teljes egészében helyt adott a kereseti kérelemnek, az ítélet — fellebbezés hiányában — jogerőssé vált, holott a bíróság maga mutatott rá indokolásában: „Az igényelt összeg, mint pénzbeli kárpótlás csak kismértékben szolgálhat a károsult nem vagyoni kára enyhítéséül, különös figyelemmel életkorára is."[15] A felperes az ügyben jogi képviselő útján járt el. Egyértelmű, hogy a gerincsérüléssel járó károsodások a legsúlyosabbak közé tartoznak — az ismertetett ügyben az összeg alacsony szintje különösen akkor szembeszökő, ha más hasonló ügyekkel vetjük össze. A Székesfehérvári Járási, ill. Megyei Bíróság pl. 1980—81-ben hasonló tényállás alapján már 650 000 Ft-ot ítélt meg.[16] Ugyanebben a szellemben foglalt állást a Legfelsőbb Bíróság, amikor a gerinctörést szenvedett felperes nem vagyoni kárát 500 000 Ft-ban állapította meg.[17]

Azonos eredményt okozó sérüléseknél 230 000 Ft áll szemben 520 000 Ft-tal, ill. 500 000 Ft-tal, s a különbség *egyetlen oka az idő,* vagyis az a két év, mely alatt a bírói gyakorlat — e vonatkozásban — kikristályosodott. Felvethető lenne persze a felelősség kérdése, de a bíróságét semmi esetre sem lehetne megállapítani, hiszen 230 ezer Ft volt a kereseti követelés és a bíróság előtt semmiféle *támpont* nem volt az összegszerűségre vonatkozóan — ugyanakkor az eljáró jogi képviselő sem gondolhatta, hogy két év múlva a jelzett gyakorlat alakul ki. Eljárása, összegmeghatározása tehát reális volt az akkori körülményekhez képest, így nem lehet szó a megbízási viszony keretében okozott kárról, jogellenesség és felróhatóság hiányában.

Tekintettel az erre az ügycsoportra jellemző speciális sajátosságokra a bíróságok általában igénybe vették az orvosszakértő kirendelésének lehetőségét. Ezt a gyakorlatot csak helyeselni lehet, hiszen alapvetően csak az orvosi szakkérdésekben való állásfoglalás után kerül a bíróság abba a helyzetbe, hogy dönteni tudjon: az egészségkárosodás eléri-e a jogalkotó által „megkívánt küszöböt". Az orvosszakértővel való szoros együttműködés fontosságát jelzi egyebek között az a tény is, hogy mind a hazai, mind pedig a külföldi kézikönyvek együttesen tárgyalják az orvosi és jogi kérdéseket.[18] A problémát nem is az orvosi szakvélemény beszerzésében látjuk, hanem abban, hogy — kevés kivételtől eltekintve — a szakvéleményekben rendre találkozunk a jogalapra vonatkozó utalásokkal. Lényegében tehát a szakértő *perdöntő* résztvevővé válik, a bíróságnak már csak az elutasítás vagy az összegszerűség meghatározása marad. Elvi szempontból ezt a helyzetet semmiképpen sem lehet helyeselni. Ugyanakkor viszont nagyon nehéz ellene érdemben fellépni, hiszen a bíróságoknak nagyon kevés objektív szempont áll a rendelkezésükre, s végsősoron valóban orvosi szakkérdés annak eldöntése, hogy a sérülés kihatásai milyen súlyosak vagy milyen tartósak lesznek. A helyes gyakorlat — nézetünk szerint — az lenne, ha a bíróságok az igazságügyi orvosszakkértői véleményt — összhangban a vonatkozó tételes rendelkezésekkel — csupán *egyik* lényeges adatként kezelnék, viszont ugyanolyan súllyal esnének latba a felperes egyéni körülményei (pl. a károsult megelőző életvitele, munkahelyi viszonyai, családi életben betöltött szerepe, társadalmi-politikai téren végzett tevékenysége, vagyoni, anyagi körülményei, a nem vagyoni kárpótlásként megítélendő összeg valószínű, lehetséges felhasználása stb.). Ily módon esetleg elérhető lenne az az egyéniesítés, amely — véleményünk szerint — e jogintézmény egyik alappillére.

3. Testi sérüléssel nem járó, egyéb személyhez fűződő jog megsértésén alapuló ügyek

A többletényállás nélküli, szorosan a személyhez tapadó jog megsértéséből keletkező nem vagyoni kártérítési ügyek száma jóval kisebb, mint azt a testi sérülések kapcsán láttuk. A kirívó számszerűségi eltérés oka nyilvánvaló: tekintettel a 354. § megállapíthatóságának szigorú feltételeire, az elkövetett jogsértésnek valóban rendkívülinek kell lennie ahhoz, hogy ezt a szintet elérhessék. Az egyes esetek még ma is kuriózum számba mennek. A keresetek jogcímeként általában a jó hírnév sérelme és a nemi szabadság megsértése szerepel.[19] Érdemes közelebbről is szemügyre venni egy-egy ítéletet.

Felperes 100 000.—Ft-os nem vagyoni kátérítést követelt jó hírnevének megsértése miatt, mivel szerinte azáltal, hogy alperes esküvőjükön nem jelent meg, lejáratta őt munkatársai és rokonai előtt, azonkívül csökkentette férjhezmenési esélyeit is. A bíróság azzal az indokkal utasította el a keresetet, hogy „miután a törvény károkozóra utal, csak a felelősség más eseteinél megkívánt feltételek (jogellenesség, felróhatóság) megléte esetén lehet megállapítani a nem vagyoni kárért való felelősséget"[20]. Elgondolkoztató, ezzel kap-

[14] A baleset időpontjában felperes 30 éves volt, a járadékot 30 évre számítva 30 × 12 × 7500 = 2 700 000 Ft.

[15] Kaposvári Járásbíróság., 6. P. 21 158/1978.

[16] Székesfehérvári Járásbíróság., 3. P. 21 526/1980. Székesfehérvári Megyei Bíróság., Pf. 20 078/1981.

[17] LB. Pf. V. 20 966/1980.—BH 1981/5. 188. sz.

[18] Ld. pl. az Állami Biztosító kiadványait az osztrák gyakorlatból.

[19] Pl.: Veszprémi Járásbíróság., 6. P. 22 308/1979., Veszprémi Megyei Bíróság., M. 6. Mf. 20 498/1980., Debreceni Járásbíróság., 32. P. 21 606/1980.

[20] Kiskunhalasi Járásbíróság., 5. P. 20 929/1980.

csolatban az a körülmény, hogy a személyiségi jogok abszolút szerkezetű és negatív tartalmú normák. (Ptk. 75. § (1) bek.) Nyilvánvaló, hogy alperes megsértette felperest *becsületében* és *emberi méltóságában* — vagyis jogellenesen járt el. (A jó hírnév sérelmének megállíthatóságához vizsgálni kellene az adott mikrokörnyezet reagálását, véleményét is.)

A felperesnek rendelkezésére állnak a Ptk. 84. § (1) bek. a)—d) pontjáig felsorolt eszközök. Végigtekintve ezeken rögtön kitűnik, hogy *ezek egyike sem alkalmas* a jelen esetben a felperest ért sérelem jóvátételére. Maradna még a kártérítés, de ezt nem igényelheti, mert alperes polgári jogi felelőssége nem állapítható meg. Valóban nem állapítható meg? Láttuk, hogy alperes eljárása jogellenes volt, de — legalábbis a bíróság szerint — nem volt felróható. Ezzel kapcsolatban nem szabad elfelejtkezni arról, hogy a gyakorlat a felróhatóság fogalmát jórészt a vétkességgel azonosítja, holott Eörsi célja éppen a *vétkességfogalom meghaladása* volt. De még ha elfogadjuk, hogy alperest tényleg semmiféle felróhatóság sem terheli (mondjuk az autóbusz, amivel esküvőjére ment balesetet szenvedett, vagy barátai „viccből" altatót kevertek az italába stb.) akkor sem biztos, hogy nem állhat fenn kártérítési felelőssége, hiszen maga Eörsi is megállapítja, hogy bizonyos esetben létezhet felelősség felróhatóság nélkül is.[21] Biztos, hogy ez nem egy másik ilyen eset?

A nemi szabadság megsértése volt a tárgya a következő ügynek, amelyben a 28 éves alperes megerőszakolta az 54 éves felperest. (A büntetőbíróság az alperest végrehajtható szabadságvesztésre ítélte.) A felperesnél az esettel okozati összefüggésben súlyos depressziós állapot alakult ki. A Nyíregyházi Megyei Bíróság alperest jogerősen 25 000.—Ft megfizetésére kötelezte, tekintettel arra, a korábban példás életet élő családanya felperes korábbi életvitelét még *szűk családi körben sem* volt képes folytatni. Állapota — korábbi életvezetéséhez képest — súlyosnak és tartósnak minősíthető.[22] Az ügyben számunkra a megítélt összeg rendkívül alacsony volta a meglepő. Vajon miért csak 25 000.—Ft-ot „ér" egy ember teljes *lelki tönkretétele?* Talán mert kevésbé mutatható ki, kevésbé „objektív", mint mondjuk a testi sérülés? Vagy a bíróság figyelembe vette a károkozó anyagi teljesítőképességének esetleges korlátait? Esetleg a jogintézmény szemlélése a „bűnös"? Az a szemlélet, mely szerint a nem vagyoni kártérítés alapesete a komoly testi sérüléssel járó jogsértés, és az összes többiekhez kell viszonyítani. Érzésünk szerint ez utóbbi jár legközelebb az igazsághoz.

4. *Néhány, a gyakorlatban nagyobb súllyal jelentkező probléma*

A nem vagyoni kár hazai bírói gyakorlata döntően a testi sérülésekkel kapcsolatos ügyekre koncentrálódott, így a felmerülő problémák is elsősorban az erre az ügycsoportra jellemző vonásokat viselik magukon. Az alábbiakban néhány ilyen kérdést tekintünk át.

a) Nem vagyoni kártérítés megítélése járadék formájában Első látásra a kérdés felvetése értelemetlennek tűnik, hiszen — ha a nem vagyoni kártérítés máig sem egészen tisztázott célját vesszük figyelembe — a járadék formájában megítélt mégoly magas összeg sem elegendő *gyökeres* életmód-változtatásra, következésképpen a károsult életvitelét legfeljebb befolyásolhatja, de meg nem változtathatja. A gyakorlatnak azonban meg kellett birkóznia ezzel a problémával, amely különösen kiskorúak esetében vált jelentőssé. A Legfelsőbb Bíróság több eseti döntését szentelte a megoldásnak.[23] Rámutatott arra, hogy alapvető jelentősége van a károsult családi körülményeinek, egészségi állapotának és életkorának. Az életkor rendkívül jelentős, mivel éppen a kiskorúság okából a társadalmi életben való majdani részvételt még csak megközelítőleg sem lehet felmérni, s ebből következően nem lehet megállapítani a károsult élete tartós vagy súlyos elnehezülésének *végleges* mértékét. Ilyen esetben célszerű inkább járadékot megítélni, mivel ekkor a későbbiek folyamán mód és lehetőség van az összegszerű változtatásokra.

Egyetértünk a Legfelsőbb Bíróság véleményével abban, hogy nem lehet általános érvényű szabályt felállítani, s mindig az adott konkrét esetben kell eldönteni, hogy a károsult érdekét a járadék vagy az egyösszegű kárpótlás szolgálja-e jobban,[24] de vitathatónak érezzük a társadalmi élet szerepének erőteljes kihangsúlyozását, különösen akkor, amikor a Ptk. szabályozásában a társadalmi élet megnehezülése csak alternatív feltételként szerepel.

b) Hozzátartozói igények. Többször előfordul, hogy a baleset (károkozás) következtében a károsult belehal elszenvedett sérüléseibe, mielőtt még igényeit érvényesíteni tudná. Joggal vetődik fel a kérdés, hogy igényelhetnek-e a hátramaradt hozzátartozók nem vagyoni kártérítést pusztán a halál ténye miatt, vagy pedig ilyenkor is szükséges valamilyen többlettényállás. Elméleti oldalról nézve először a jogalap tekintetében kell dönteni, vagyis: személyiségi jogot sért-e a halál a túlélő hozzátartozó vonatkozásában, vagy sem. Az irodalomban találkozunk olyan nézettel, amely a „legkedvesebb hozzátartozó elvesztését" a személyiségi jog megsértésének fogja fel.[25] Ezzel a felfogással nem tudunk egyetérteni. A személyiségi jogok *közvetlenül* és *kizárólag* a személyhez tapadnak, ebből következően e jogok megsértése is csak *közvetlenül* a személy ellen intézett direkt „támadással" képzelhetők el. Tekintettel arra, hogy minden személy szuverén saját személyiségi jogai vonatkozásában, akkor ez a szuverénitás azt is jelenti, hogy nem vonhat bele ebbe a körbe más ugyancsak szuverén személyt, mivel minden ilyen kísérlet már a másik személyiségi jogait sértené. Dogmatikai szempontból ezért *lehetetlennek* tartjuk, akár a „legkedvesebb hozzátartozó halála" esetén is, hogy a túlélő személyiségi jogainak megsértése címén nem vagyoni kártérítést követelhessen. Azt jelenti-e ez a véleményünk, hogy a hozzátartozó abban az esetben sem követelhet nem vagyoni kártérí-

[21] *Eörsi* Gyula: Kötelmi Jog. Általános rész. Bp. Tankönyvkiadó, 1979. 289. old.

[22] Nyíregyházi Megyei Bíróság., 2. Pf. 20 116/1980.

[23] BH 1980/10. 381. sz., BH 1981/3. 101. sz., BH 1981/11. 455. sz.

[24] LB. Pf. 1. 20 474/1980.

[25] *Törő* Károly: Személyiségvédelem a polgári jogban. Bp. 1979. 144. old.

tést, ha a haláleset miatt és azzal szoros okozati összefüggésben olyan súlyos állapotba került, amely egész további életére nézve döntő kihatással jár? Egyáltalán nem. Csupán arról van szó, hogy dogmatikailag követelésének jogalapját nem saját személyiségi jogának megsértése fogja szolgáltatni, hanem a károkozó magatartás felelősségi tényállása, mivel annak következtében állt be saját pszichikai károsodása. Vagyis a kár hatása, a „kárjelenség" reá is kiterjedt.

A gyakorlatban jórészt elutasító ítéletek születtek, de megnyugtató, következetes álláspontról még ma sem beszélhetünk. A bizonytalanságot jól példázza a statisztika is: 1978-ban az összes igény kb. 20%-át, 1980-ban 14%-át, 1981-ben 12%-át, 1982-ben 10%-át tették ki a hozzátartozók által előterjesztett keresetek.

A Legfelsőbb Bíróság 1980-ban látta elérkezettnek az időt, hogy eseti döntésben állást foglaljon.[26] Eszerint önmagában a közeli hozzátartozó halálának ténye és ennek következményeként jelentkező gyász és fájdalom nem nyújt kellő alapot nem vagyoni kár megítélésére, hanem valamilyen többlettényállásra is szükség van. E többlettényállás mibenlétét azonban a Legfelsőbb Bíróság már nem állapította meg, csupán a 354. § törvényi tényállását ismételte meg. Nézetünk szerint mindenképpen indokolt lenne viszonylagos precizitással meghatározni a többlettényállást, mert pl. hol a határ a gyász és a neurózis között?

c) Kamat. Az ügyek döntő többségében a bíróságok — automatikusan — 5%-os késedelmi kamatot is megítéltek. A kérdés kiélezésére a nem vagyoni kár speciális természete adott okot: nevezetesen mikortól kell számítani a kezdő időpontot? A károkozás időpontjától vagy pedig a nem vagyoni kár megállapíthatóságának időpontjától? Gyakran előfordul ugyanis, hogy önmagában a károkozás még nem eredményezi azonnal a nem vagyoni kár törvényi előfeltételeinek beállását, ezek csak egy későbbi szakaszban következményként jelentkeznek. A Legfelsőbb Bíróság álláspontja szerint[27] a nem vagyoni kártérítés „pénzbeli kárpótlás" és így utána az általános szabályok szerint kell kamatot fizetni. Mivel az általános szabályok szerint a kamat esedékessége a károkozás bekövetkezése, ennek az időpontja lesz a releváns. A nem vagyoni kártérítés szempontjából a károsodás a törvényi feltételek beállása. Ez a dolog természeténél fogva állapot jellegű, tehát a károsodás bekövetkeztének azt az időpontot kell tekinteni, amikor a tartós vagy súlyos elnehezülés megkezdődött. Bár ez az időpont nem esik szükségképpen egybe a károkozás időpontjával, de téves az a szemlélet, amely a feltételek fennállásának orvosszakértői megállapítását tekinti az állapot kialakulása kezdetének.

d) Az alperes vagyoni erejének jelentősége. Bár mind az elmélet, mind pedig a gyakorlat mereven elzárkózik az ún. táblázatos megoldás elől,[28] mégis aligha lehet kétséges, hogy jogpolitikailag és erkölcsileg is az a kívánatos cél, ha a nagyjából azonos sérüléseket elszenvedő károsultak *nagyjából* hasonló nagyságrendű összegeket kapnak. Önmagában — úgy hisszük — nem is lehet kárhoztatni az ilyen jellegű egységesítést célzó gyakorlatot. Annál inkább feltűnő, hogy ugyanakkor döntő különbségek mutatkoznak az összegszerűséget illetően a károkozó vagyoni viszonyaitól függően. (A gyakorlatban általában a jogi személyek és a felelősségbiztosítással rendelkező magánszemélyek számítanak tőkeerősnek.)

Álláspontunk igazolására az egy szem elvesztésével kapcsolatos ügyek közül válogattunk. A választás indokaként szolgált, hogy az egyik szem elvesztése *általában* mindenkinél ugyanolyan következményekkel jár, ezért tehát alkalmasnak mutatkozik az összehasonlításra. Amennyiben alperesi székben tőkeerősnek ítélt személy vagy képviselője foglalt helyet a megítélt összegek 100—150 000 Ft között mozogtak,[29] ellenkező esetben ez az összeg azonban 40—60 000 Ft-ra[30] zsugorodott. Ilyen nagyságrendű eltérés oka — véleményünk szerint — nem lehet az ügyek eltérő jellege, az egyéniesítés. Inkább az a bírói törekvés állhat itt a háttérben, amely szerint nincs értelme a károkozót olyan összegű kártérítés megfizetésére kötelezni, amelyet úgysem tud kifizetni. Ez a gyakorlati álláspont — szükség törvényt bont alapon — még meg is állhatná a helyét, a furcsa csak az, hogy egyik bíróság sem hivatkozott a 339. § (2) bek. szabályozott méltányosságra (mindegyik ügy jogalapja a Ptk. 339. §-a volt), hanem mindegyik kihangsúlyozta, hogy 40—60 000 Ft-os összeg áll arányban az okozott kárral, ez az az összeg, amely alkalmas a károsultak nem vagyoni kárpótlására.

Nézetünk szerint megengedhetetlen — túl azon, hogy sérti az állampolgári jogegyenlőséget —, hogy a károkozó személyétől vagy biztosítási szerződésétől függjön lényegében az elszenvedett sérülés vagy hátrány kompenzálásának nagysága. Ezt az anomáliát a felelősségbiztosítási rendszer megfelelő kiterjesztése szüntethetné csak meg.

5. A Legfelsőbb Bíróság 16. számú Irányelve[31]

Az Irányelv, mint az várható is volt, tulajdonképpen *összegezte* az eddigi gyakorlati tapasztalatokat, és elsősorban saját korábbi, eseti döntéseire támaszkodva jórészt megismételte az azokban már kifejtetteket.[32] Gyakorlati oldalról nézve tehát nem hozott újat. Ugyanez elmondható lenne elméleti vonatkozásban is, ha a Legfelsőbb Bíróság nem fejezte volna be a miniszteri indokolás által megkezdett törvénymódosítási tevékenységet. Szóltunk már arról, hogy az Indokolás a „véglegesség" fogalmát bevezetve lényegében szűkítette a jogintézmény alkalmazhatósági körét. A Legfelsőbb Bíróság továbbmenve a megkezdett úton, teljes egészében *mellőzte* a törvény szövegében szereplő „vagy" szócskát. Kimondta, hogy nem vagyoni kár megtérítésére a károkozó csak a törvény

[26] BH 1980/7. 243. sz.

[27] LB. Pf. 1. 20 961/1981.

[28] Táblázatos módszer van érvényben pl. Csehszlovákiában és az NSZK-ban.

[29] PKKB 4. P. 81 115/1980., Pécsi Városi Bír., 1. P. 22 091/1980., Szegedi Munkaügyi Bír., 2. M. 37/1981., Szentesi Járásbíróság., 5. P. 21 380/1979., Szekszárdi Járásbíróság., 2. P. 24 443/1979., Pest megyei Munkaügyi Bír., 1. M. 929/1980.

[30] Salgótarjáni J. Bír., 2. P. 21 009/1980., Hevesi Jb., 1. P. 20 154/1979., Nyíregyházi Jb., P. 22 612/1979.

[31] Megjelent a BH 1982/1. számában.

[32] Vö.: pl. Irányelv 3. pont 243. sz. BH 1980/júl., 4. pont 472. sz. BH 1980/dec., 6. pont 381. sz. BH 1980/okt., 101. sz. BH 1981/márc.

által meghatározott feltételek együttes megléte esetén kötelezhető. Vagyis a nem vagyoni hátránynak súlyosnak és egyben tartósnak is lennie kell. Hiába volt tehát olyan bírói álláspont, amely a két fogalmat — gyakorlati konkrét esetekben — sikeresen választotta szét, legfelső bírói fórumunk mégis a többségi véleményt fogadta el, még a törvény ellenében is.

III.

Összességében a jogalkotó által teljesen „magárahagyatott" gyakorlat a reá „kiszabott" feladatot megoldotta: a jogintézmény bevonult a magyar polgári jog mindennapi életébe (kivéve a jogi személyekre vonatkozó "üres" tényállási fordulatot.) Szükségképpen jelentkeztek azonban szemléletbeli torzulások, a magunk részéről a legkirívóbbnak azt érezzük, hogy a testi sérüléssel járó ügyek váltak egyértelműen a meghatározóvá, döntővé, s ezeket mintegy „zsinórmértékként" alkalmazva történt az egyéb ügyek elbírálása is.

Jelenleg az elmélet feladata, hogy meghatározza a nem vagyoni kár pontos dogmatikai helyét, a vitás kérdésekben állást foglaljon és fejlődési alternatívákat vázoljon fel. Bár az ítélkezés szempontjai mára már többé-kevésbé kikristályosodtak, de e szempontok köre még korántsem teljes. Gondolunk itt elsősorban a károkozó vagyoni helyzetének, ill. a társadalom anyagi teherbíró képességének figyelembevételére. Mindenképpen megoldandó feladat a nem vagyoni kár a jogi személyek vonatkozásában, valamint adaptálása a szerződéses viszonyok területére, természetesen a gazdasági-politikai realitások szem előtt tartásával.

Nagy Ferenc

A büntetőjogi intézkedések igazolásáról, indokoltságáról

Olyan jogintézmény esetében, mint a büntetőjogi szankció, amely az ember szabadságába, jogaiba nagyfokú beavatkozást tesz lehetővé (akár büntetés, akár intézkedés megjelölésű címszó alatt), különös élességgel jelentkezik az alkalmazásának jogalapja, indokoltsága iránti kérdés. A büntetés jogalapját illetően általánosan elismert, hogy a ius puniendi az állam szuverenitásából folyik és igazolásra valójában nem szorul.[1] Ez a megállapítás mondható irányadónak az intézkedésekre is. Mindkét szankciófaj egységes jogalapja, szükségességük a társadalom védelme számára vitán felül áll. A jogalap kérdésén túlmenően azonban ma már a büntetések mellett az intézkedések tekintetében is nem a büntetőjogi beavatkozás ténye, hanem a beavatkozás indokoltsága, megalapozottsága, feltételei, terjedelme igényel elvi megalapozást. A büntetőjogi intézkedések büntető törvénykönyvekbe való bevezetését általában a bűnözés elleni küzdelem szükségleteivel indokolták, miután a megtorló büntetés meghatározott elkövetői körben hatástalannak bizonyult, így a kriminális szankciók hagyományos rendszerét speciálpreventív intézkedésekkel kellett kiegészíteni. Ennek az új büntetőjogi szankciónak további igazolásáról lemondtak. Azt, hogy az intézkedések bevezetésével egybekapcsolódott az egyén személyes szabadságának veszélyeztetése, már Stooss is felismerte, s ezért az egyes intézkedések időbeni behatárolását vezette be, egyébként pedig az önkényes szabadságelvonás elleni védelmet a független bírói eljárásban látta.[2] Az intézkedéseknek bírói kompetenciába utalása azonban nem elégséges.[3] A büntetőjogi intézkedések nem tekinthetők értéksemleges jogintézményeknek, hiszen ezek az egyén számára olykor nagyobb és szigorúbb megterhelést jelenthetnek, mint a büntetés, hosszabb szabadságelvonásként hathatnak közvetlenül az elkövető személyére. Az intézkedés speciálpreventív célja nemcsak az elkövetett tetthez orientálódik, hanem — és elsősorban — az elkövető személyiségéhez, különösen annak veszélyességéhez. Ezért a veszélyesség attributuma legalább olyan súlyt nyom, mint a büntetéssel kapcsolatos bűnösségi szemrehányás. Ez talán nagyobb mértékben érvényes akkor, ha az elkövetőt azonkívül pszichésen abnormálisnak, vagy javíthatatlan, szokásos bűnözőnek minősítik. A szabadságelvonó intézkedések igazolásának, megalapozottságának szükségességére az érintett személlyel szemben csak relatíve későn terjeszkedtek ki és főként a német irodalomban. A lökést ehhez mindenekelőtt Welzel és H. Mayer alapvető fejtegetései szolgáltatták. A hazai szakirodalomban e problémakör ez ideig érintetlen területnek mondható.

Manapság a büntetőjogi intézkedések igazolására felhozott érvek, nézetek alapvetően két alappozícióra vezethetők vissza és ezek mellett léteznek még sajátos, egyéni állásfoglalások.

1. A szociáletikai megalapozású teóriák sorába mindenekelőtt *Welzel* elmélete tartozik.[4] Welzel szerint az intézkedés hasznosságából vagy célszerűségéből még semmi esetre sem adódik a büntetőjogi be-

Nagy Ferenc egyetemi adjunktus, József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar (Szeged).

[1] A hazai jogirodalomban a büntetés jogalapjával kapcsolatosan lásd. *György,* K.: Büntetőjog. Általános Rész. (Szerk.: Pintér, J.) Bp. 1976. II. köt. 119—120. old., *Földvári,* J.: Büntetőjog. Általános Rész. Bp. 1974. 251—252. old., *Horváth,* T.: A büntetési elméletek fejlődésének vázlata. Bp. 1981.

[2] *Stooss,* C.: Motive zu dem Vorentwurf eines Schweizerischen Strafgesetzbuch. Allgemeiner Teil. Basel und Genf, 1893. 35. old.

[3] *Stooss* szerint az arról szóló döntés, hogy az elkövetőt ártalmatlanná kell-e tenni, e személy előéletének gondos vizsgálata alapján, továbbá viszonyainak, tulajdonságainak figyelembevételével következhet be. Úgy tűnik — mivel nem biztos, hogy az egyes bírák rendelkeznek ilyen képességgel és ismerettel a döntéshez — különleges szövetségi hatóság létrehozatala ajánlott az őrizetről szóló döntéshez. Uo. 52. old.

[4] *Welzel,* H.: Das Deutsche Strafrecht. Berlin, 1954. 178—180. old., *Welzel,* H.: Das Deutsche Strafrecht. 11. Aufl. Berlin, 1969. 244—246. old.

avatkozás indokoltsága, igazoltsága az egyes egyénnel szemben. A biológiailag, szociálisan károsodott, sérült embereknek az ártalmatlanná tétele a közösség védelme számára legfeljebb célszerű és hatékony, de hogy a beavatkozás az érintettel szemben megalapozott-e, illetve jogszerű-e, és hogy mennyiben, mindez nem csupán a közösségi hasznosságnak, hanem az érintett személlyel szembeni erkölcsi megengedhetőségnek a kérdése. Mivel az emberek sohasem pusztán egy tetszés szerinti cél eszközeként „használhatók", a személy szférájába való beavatkozás megengedhetősége szempontjából sem elégséges, hogy a beavatkozás valamilyen általánosabb cél miatt hasznos vagy szükséges. Welzel szerint sohasem egyedül a társadalmi hasznosság, hanem csak az erkölcsi megengedhetőség indokolhatja és igazolhatja a büntetőjogi eszközök alkalmazását és csakis az államhatalom erkölcsi korlátozása vezet az utilitarizmuson túl, és óv meg a totalitárius államhatalmi beavatkozásoktól. Így minden büntetőjogi intézkedésnél — célszerűsége mellett (a közbiztonság szükségessége) — mindig az egyes személlyel szemben fennálló erkölcsi megengedhetőség kérdését kell vizsgálni.

Welzel arra a következtetésre jut, hogy az intézkedések általános szociáletikai gondolaton nyugodnak, hogy a közösségi életben csak azok vehetnek csorbítatlanul részt, akik a közösségi élet normái által vezettetve képesek élni. Minden külső vagy szociális szabadság belső vagy erkölcsileg kötött szabadság birtoklásával igazolt. Aki e belső, erkölcsi önmeghatározás által irányított szabadságra egyáltalán nem képes (mint az elmebeteg), vagy rossz adottság, bűnös szenvedély és szokások következtében már nem kielégítően képes, teljes szociális szabadságot nem igényelhet. Az utóbbi aspektusból igazolt és indokolt az állapotbűntettesekkel szemben a biztonsági őrizet intézménye. Ezekhez az általános szociáletikai nézőpontokhoz sokszor szűkebb, sajátos etikai momentumok lépnek, így mindenekelőtt az elmebetegekkel, korlátozott beszámíthatóakkal vagy kábítószer-élvezőkkel szemben az állam joga és kötelessége a gyógyításukra, segítő gondoskodásukra; a fiatalkorúakkal és munkakerülőkkel szemben a nevelési jogosultság, illetve kötelezettség. Az általános szociáletikai szempont csupán az erkölcsi önmeghatározás hiányának megfelelő mérték és tartam szerinti szabadságkorlátozást igazolja és indokolja, a különös etikai szempontok e szabadságkorlátozás meghatározott gyakorlásának használatát alapozzák meg és igazolják, pl. a gyógyítást vagy a nevelést. De e körben is a beavatkozás erkölcsi megengedhetőségét minden mozzanat figyelembevételével kell mérlegelni. Így pl. ha a kasztráció az embert nem kívánatos nemi ösztönétől szabadítja meg és ez az embert gyógyítani képes, azonban ez egyúttal lényeges személyiségi komponensek pusztítását is jelenti, amely önmagában a hasznossága révén sohasem, hanem csak az erkölcsi megengedhetősége által igazolható. Ezért a kasztrációt az érintett személy önkéntes beleegyezése képes igazolni. Ez indokok ellen az irodalomban kifogásokat emeltek.[5] Az egyik ilyen ellenvetés szerint a Welzel által vázolt magyarázatot csak akkor lehetne esetleg elfogadni, ha az elkövetőnek arra való képtelensége, hogy szabadságát helyesen használja, büntetőjogilag a bűnösségre való képesség kizárásaként vagy korlátozásaként lenne elismert. Ellenkező esetben a teljesen beszámítható és így felelős jogsértőkkel szembeni intézkedések „felmondják a szolgálatot", ezért a biztonsági őrizetnek a veszélyes hajlamtettesekkel szembeni alkalmazását csak az indokolja, hogy ezek az elkövetők szabadságukat nem helyesen használták, de azt nem, hogy képtelenek erre. Továbbá azt a nézetet, hogy a biztonsági őrizetet a kis bűnelkövetők ellen ne alkalmazzák, az ismertetett etikai érvelés alapjában és egészében nem támasztja alá. További kifogás, hogy bizonyos jogok minden embert megilletnek, függetlenül attól, hogy személyiségükre tekintettel nem rendelkeznek külső szabadsággal. A Welzel-i teória ily módon ellentmond az alapjogok ma általánosan elismert tartalmának. Másrészt abból a tényből, hogy aki belső szabadságából nem használja helyesen a külsőt, a társadalmi szabadságot, semmiképp nem következik, hogy ez az elkövető ténylegesen nincs is ebben a helyzetben. Ezért sem lehet elfogadni a Welzel-i tant a szokásos bűntettesekkel szembeni biztonsági őrizetet illetően, hiszen a szokásos bűntettesek rendszerint teljesen beszámíthatók, így általános érvénnyel a belső szabadságukat nem lehet elvitatni.

A Welzel-i álláspont nem csupán ellenzőkre, hanem követőkre is talált[6] (Lang-Hinrichsen, Bockelmann, Bruns, Stree).

Bruns szerint is az intézkedés puszta „célszerűsége", a társadalmi utilitarismus önmagában nem kielégítő a súlyos beavatkozást jelenthető intézkedés igazolására.[6a]

Teljes mozgási szabadsággal szerinte csak azok rendelkezzenek, akik képesek e szabadsággal értelmesen élni. Így aki az erkölcsi önmeghatározás képességével nem rendelkezik, szabadságot nem követelhet. E nézőpont alatt kell és lehet Bruns szerint az intézkedéseket is jogetikailag igazolni. Miután az intézkedések általi közösségvédelem az igazságszolgáltatás legitim feladata, a szociálpatológiai elkövetők reszocializálása a büntetőjog feladatkörén kívül esik, hiszen ezeket a tetteseket a betegség szempontjából kell megítélni.

Stree szerint minden intézkedés esetében közös a biztonsági jelleg.[7] Az intézkedés az érintettől jogot von el, amit ő képessége és akarata szerint nem olyan módon gyakorol, ahogyan az a surlódásmentes együttélés érdekében szükséges lenne. Ez a társadalomellenes magatartásban megnyilvánuló visszaélés vezet az érintett jogok méltatlanná válásához. Az alaptörvény nem ad a társadalomtól elválasztott szabadságterületet, hanem az egyes egyén számára garantálja csak a közösségileg kötött szabadságot. Stree elsősorban nem az elkövető hiányos képességére, hanem a társadalomellenes magatartás tényére figyelemmel tartja megszüntetendőnek a szabadságot.

Ebben a gondolati körben mozognak *Jescheck*

[5] *Lang—Hinrichsen,* D.: Strafgesetzbuch. Leipziger Kommentar I., Bd. 9. Aufl. Berlin—New York, 1974. Vor § 42. a.

[6] *Lang—Hinrichsen,* D.: i. m.

[6a] *Bruns,* H. J.: Die Massregeln der Besserung und Sicherung im StGB—Entwurf. 1956. ZStW 71 (1959) 211—213. old.

[7] *Stree,* W.: Deliktsfolgen und Grundgesetz (Zur Verfassungsmässigkeit der Strafen und sonstigen strafrechtlichen Massnahmen). Tübingen, 1960. 222—224. old.

fejtegetései is.[8] Jescheck gondolatmenete szerint a bűnösségorientált büntetés és a bűncselekmény-elkövetés veszélyének elhárítása különböző dolgok ugyan, de mindkettő a büntetőjog feladatai közé tartozik. Mégis az intézkedések ugyanúgy, mint a büntetések igénylik igazolásukat: nem csupán célszerűeknek kell lenniök, hanem az igazságosság követelményeinek is meg kell felelniök. Jescheck szerint itt irányadó: a szabadság, amelyet az alkotmány minden állampolgárnak biztosít, „közösségileg kötött szabadság". Aki nem rendelkezik azzal az adottsággal, képességgel, hogy a közösségen belül mások sértése, veszélyeztetése nélkül éljen, mozogjon: szabadságának szükséges elvonását, illetve korlátozásait kell elviselnie, mindenki biztonságának érdekében. Így érthető, hogy azok a jogok, amelyek önmagukban mindenkié, súlyos visszaélések esetén (a méltatlanná válással) megvonhatók. Senki sem követelheti indokoltan például, hogy meghatározott foglalkozást gyakoroljon vagy járművet vezessen, ha ezzel kapcsolatos (összefüggő) bűncselekményekkel bizonyította, hogy a szükséges szellemi, technikai vagy személyiségi (jellembeli) előfeltételek nála hiányoznak. A gyógyító jellegű intézkedéseknél (pszichiátriai kórházba vagy elvonóintézetbe utalás) az elhelyezés immanens igazoltsága, megalapozottsága az állam feladatában nyugszik: a testileg vagy szellemileg, pszichésen rendellenes személyek, akik kriminálisan veszélyesek, orvosi, pszichoterápiai vagy felügyeleti kezelést kell, hogy kapjanak állapotuk javulása, enyhülése vagy semlegesítése érdekében (a gyógykezelés gondolata).

Problematikus ellenben a biztonsági őrizet megalapozottsága. Jescheck itt a külső és a belső szabadság korrelációjának gondolatát tartja a mérvadónak. Teljes külső szabadságot ugyanis csak az vehet igénybe, aki belső szabadsággal rendelkezik ahhoz, hogy a közösségi élet normáit követni tudja. Itt közömbös, hogy a kriminális veszélyesség testi vagy pszichés rendellenességen, jellemgyengeségen avagy egyszerűen rossz akaraton alapul, hiszen a közösség védelmi, biztonsági igénye minden esetben ugyanaz. A célnak itt annak kell lennie, hogy a biztonsági őrizet (mint a kriminálpolitika utolsó szükségintézkedése) a valóban veszélyes elkövetőkre korlátozódjék, akikkel szemben a közösség biztonsági igénye elutasíthatatlan.

2. Alapvetően eltérő — egyéni — álláspontot képvisel Hellmuth *Mayer.*[9] Mayer úgy ítéli meg, hogy az uralkodó tan a javító és a biztonsági intézkedésekben s a fiatalkorúak büntetőjogában csupán célintézkedéseket lát, amelyek a bűncselekmények megelőzését szolgálják, míg a büntetések a megtorlás „célját" szolgálnák. E felfogást egyértelműen hibásnak tartja. Szerinte az intézkedés valódi jogi természetét elsősorban a tartalma és a jogalapja határozza meg, s nem a célja. Nem lehet azzal érvelni annak a személynek, akit biztonság érdekében zárnak el, hogy ez az őrizet nem büntetés jellegű. Az 1941. évi szeptember 4-i rendelkezés sem tudta a halálra ítélt szokásos bűnözőt azzal vigasztalni: „Ez nem fáj, csak a biztonságért történik." Az ilyen „Etikettenschwindel" szembetűnő. Fordítva viszont a beszámíthatatlanok (őrültek) őrizete és a fiatalkorúak nevelése tartalmilag is valóban gondozó aktus, eljárás. Az utóbbi két intézkedés célja azonban a bűncselekmény megakadályozásán túl nyúlik, gyógyítást, nevelést jelent. Egyébként is az a gondolat, hogy a fiatalkorút pusztán a megelőzés céljából kell nevelni, pedagógiailag is abszurd. Mindkét intézkedés helyes végrehajtás esetén, gyakorlatilag is jótettként érzékelhető. A biztonsági őrizet ellenben igazán jogelvonást és jogkorlátozást foglal magában és kifejezetten rosszként élik át az elítéltek.

Ilyen különbözők tehát a preventív intézkedések tartalmuk szerint és ilyen különbözők jogalapjuk szerint is. A gondozó jellegű intézkedések, mint a beszámíthatatlanok (őrültek) őrizete és a fiatalkorúak nevelése személyjogilag megalapozottak. E két esetben a betegség, illetve a fiatalkor miatt egyéni életkialakításra nem képes személyek mellé gyámot állítanak, életvitelüket segítik stb. Az olyan intézkedés számára, mint a biztonsági őrizet, viszont nem marad más jogalap Mayer szerint, mint az igazságos bűnhődés gondolata. Amennyiben a biztonsági őrizet nem ezen a jogalapon nyugodna, úgy ellentmondana az általános jogeszmének és alkotmányellenesnek bizonyulna, mert az emberi méltóságot tagadja, nem veszi figyelembe azt. Más szavakkal, Mayer az egyik oldalon célbüntetéseket lát, amelyek fokozott mértékben szolgálják a speciálpreventív célokat, mint pl. a biztonsági őrizet. (A biztonsági őrizet mellett Mayer a dologházat is büntetésnek tekinti valójában.) A másik oldalon pedig a gondozó jellegű intézkedések vannak, ún. személyjogi jogalappal. Mayer szerint tehát egy szankció jogi természete nem a céljából adódik, hanem a tartalmából és a jogalapjából. Valódi intézkedésnek csak a gondozó-gyógyító szankciókat tekinti, amelyeknek jogalapját abban találja, hogy az ilyen személyek már helyzetük, állapotuk révén nélkülözik a jogi szabadságot. Az elhelyezés e körben így nem szabadságelvonás, hanem a már meglevő szabadsághiány személyjogi kihatása. Minden más intézkedést tagad. A biztonsági intézkedés csak azáltal igazolható, ha valójában nem intézkedésként, hanem büntetésként szemléljük. Aki akarata következtében életét a jogrenden kívül vezeti és súlyos jogsértéseket követ el, az igazságos bűnhődés gondolatának megfelelően időben határozatlan büntetést érdemel. Ha csak egy célintézkedés lenne a biztonsági őrizet, úgy az embert szabadságában semmibe venné, mások biztonsága érdekében puszta eszközként visszaélne vele.

E gondolatsor — ami a biztonsági őrizetet illeti — visszautasításra talált.[10] Az ellenvetések között szerepel: ha a biztonsági őrizet büntetés lenne, amit az elkövetőnek bűncselekménye miatt kell elszenvednie, úgy az nehezen lenne magyarázható, miért kell e büntetésnek megszűnnie, ha az elkövető — kora vagy a megbetegedése következtében — a jövőre nézve nem veszélyes a társadalomra, vagy miért nem rendelendő el e szankció a szükségesség hiánya okából, ha más intézkedés kielégítő védelmet nyújt. Mindez csak egy

[8] *Jescheck,* H. H.: Lehrbuch des Strafrechts. Allgemeiner Teil. Berlin, 1969. 55—56. old., *Jescheck,* H. H.: Lehrbuch des Strafrechts. Allgemeiner Teil. Berlin, 1978. 3. Aufl. 67—68. old.

[9] *Mayer,* H.: Strafrecht. Allgemeiner Teil. Stuttgart u. Köln, 1953. 36—39. és 379. old.

[10] *Hanack,* E.: Strafgesetzbuch. Leipziger Kommentar 10. Aufl. 6. Lieferung. Berlin—New York, 1978. Vor § 61. 12—13. old.

biztonsági intézkedésnél és nem egy igazi büntetésnél jöhet szóba.

Az időben határozatlan büntetéssel szembeni általános meggondolásokra is gyakran hivatkoznak. Mayer azzal, hogy a biztonsági őrizetet az igazságos bűnhődés gondolatával indokolja, kísérletet tesz egy speciálpreventív szankciónak a bűnösségi elvvel, azaz az életvezetési bűnösséggel — amely ma már alig elismert — való összhangba hozatalára. Mayer elmélete a legális szabályozást tekintve is ellentmond mind a német, mind a svájci Btk-nak. E kifogások mellett azonban a Mayer-i teória egyetértést is érdemel: joggal emeli ki ugyanis, hogy egy büntetőjogi szankció megalapozottsága számára nem közvetlenül a törvényben említett cél csupán a döntő, hanem annak tartalma.

3. Nowakowski 1963-ban megjelent tanulmányában a büntetőjogi intézkedések igazolásának új útját fejtette ki.[11] Nézete szerint a megelőző intézkedések a célszerű kriminálpolitika eszközei, s csak célszerűségük révén igazoltak. Ez azonban nem jelenti és nem jelentheti azt, hogy az embereket a jogrendhez különben idegen módon puszta tárggyá alacsonyítanák vagy hogy értékorientált határok, korlátok nélkül lennének. Éppen akkor, ha csak célintézkedéseknek tekintjük e szankciókat, kell olyan értékrendbe illeszteni azokat, amelyen a jog alapul és amit védeni akar. Érték és emberi méltóság jelenti az intézkedéseknél ezt a határt, korlátot. Ebből az alapállásból nem csupán a jogalkalmazásra hárulnak követelmények, hanem és mindenekelőtt a törvényhozóra. De sem az anyagi, sem a formai jogállamiság, törvényesség parancsa nem kényszerít az intézkedésekről való lemondásra ott, ahol a kriminálpolitikai igény, amit szolgálni kell, megfelelő nyomatékú. Nowakowski szerint minden egyes szabadságelvonó, illetve korlátozó intézkedés a közérdek túlsúlyának elve alapján igazolt. Az egyik oldalon a társadalom biztonságszükséglete áll, a másikon a személyiségi, szabadságjogok, amelyekbe a társadalom megnyugtatása végett be kell avatkozni. Eszerint az intézkedések akkor megengedhetők és indokoltak, ha a bíróság mérlegelése során a bűncselekmény megakadályozásához fűződő közérdek és az egyes egyén feláldozandó személyiségi és szabadságjogai közül a közérdek egyértelműen túlsúlyban van. Más helyütt Nowakowski azt jegyzi meg, hogy ennél a mérlegelésnél az intézkedések értékorientált szükségességét és arányosságát kell szem előtt tartani.[12] Nowakowski nézetéhez hasonló, olykor ugyanolyan gondolatmenetet tár elénk *Stratenwerth,* aki a svájci Btk. intézkedéseinek igazolását kísérli meg.[13] Stratenwerth megállapítja, hogy a Btk. a büntetőjogi intézkedések bevezetésével az egyén szabadságába való beavatkozás lehetőségeit nyitotta meg; az intézkedések olykor a büntetés szigora és súlya mögött nem maradnak el, sőt azon részben túl is tesznek, anélkül, hogy jogállami garanciájukról gondoskodtak volna. Az intézkedések a bűnösségi elvvel is csak távolról hozhatók összefüggésbe, ezért ebben a helyzetben az intézkedéseket „jogállami korlátozásokkal" kell védelmezni.

A szokásszerű bűntettesek svájci őrizete kapcsán Stratenwerth határozottan hangsúlyozza, hogy semmiféle lehetőség nincs ezt az őrizetet az elkövető bűnösségével indokolni. Hiszen épp az őrizet esetében gondolt olyan esetekre a törvényhozó, amelyekben a bűnösségnek megfelelő büntetés a prevenció szempontjából túl rövidnek tűnik. Ezért az őrizet csak a bűncselekmény megakadályozásához kapcsolódó közérdek túlsúlyának elvével igazolható. Természetesen bizonyítani szükséges, hogy valóban, illetve mennyiben nagyobb súlyú az ilyen érdek, mint az érintett személyiségi és szabadságjogai, amelyeket az őrizet révén részben vagy egészben elvonnak. Az érdekek mérlegelése kapcsán különböző faktorokat kell figyelembe venni. Irányadónak kell lennie először is az egymással szembenálló érdekek rangviszonyának, konkrétan annak, vajon az elkövetőtől várható bűncselekmények olyan súllyal értékelhetők, hogy az elkövetőt felelősségre vonva, szükség esetén életfogytiglani időre elzárják. Ha a további bűncselekmények veszélye és a biztonság szerinti megfelelő szükséglet nincs túlsúlyban, akkor nem csupán az őrizet meghosszabbítása, hanem már annak elrendelése sem igazolt.

A problematika tovább élesedik azáltal — mint minden jogi kollíziónál —, hogy nem csupán az egymással szemben lemérendő érdekek rangjáról van szó, hanem a veszély nagyságáról is. Egyik oldalon az elkövető szabadságérdekét a biztonság érdekében az őrizet révén sértik meg. Viszont a másik oldalon a további bűncselekmények elkövetésének veszélye, tehát a megfelelően védett érdekek megsértése szerepel. Az őrizet akkor tűnik elfogadhatónak, ha csak az a komolyan veendő lehetőség áll fenn, hogy a büntetés a közösség biztonsági igényét nem elégíti ki. (Ezért esik ki vagy kellene kiesnie a kevésbé veszélyes vagy szinte veszélytelen kisebb bűnelkövetők, aszociálisok elleni őrizetnek.) Schultz azt a szabályt formulázza meg, hogy minél súlyosabb a biztonsági intézkedés által okozott beavatkozás az elítéltek szabadságába, annál nagyobbnak kell lennie a jövőbeni büntethető cselekmények valószínűségének a szociális (társadalmi) veszélyesség következtében. Ezt kétségkívül helyesnek tartja Stratenwerth, amennyiben ezen túl a várható bűncselekmények súlyát is megfontolás alá vesszük. Az, hogy vajon az őrizethez fűződő közérdek van-e túlsúlyban, természetesen nemcsak a várható deliktumok súlyától és valószínűségétől függ, hanem a beavatkozás milyenségétől is, amit az intézkedés jelent. Itt az intézkedés határozatlansága esik különösen latba. A maximális tartam által be nem határolt, a körülményektől függően életfogytiglanivá is válható, határozatlan szankciót manapság általában megengedhetetlennek tartják. A fogvatartás tartamának határozatlansága és bizonytalansága a legkeményebb lelki megterhelések közé tartozik, amely egy elítéltnek jut(hat). S hogy a szabadságelvonás a büntetés vagy az intézkedés cimkét viseli-e, nem érdemi kérdés. Tehát az intézkedések esetében ezt a pszichés tortúrát is figyelembe kell venni. Ugyancsak befolyásoló tényező

[11] *Nowakowski,* F.: Zur Rechtstaatlichkeit der vorbeugenden Massnahmen. In.: Festschrift für H. v. Weber. Bonn, 1963. 98—120. old.

[12] *Nowakowski,* F.: Vom Schuld- zum Massnahmenrecht? Kriminologische Gegenwartsfragen. Heft 10. Stuttgart, 1972. 1. old.

[13] *Stratenwerth,* G.: Zur Rechtsstaatlichkeit der freiheitsentziehenden Massnahmen im Strafrecht. Schweizerische Zeitschrift für Strafrecht (ZStrR) 82 (1966/4.) 337—384. old.

az intézkedések végrehajtásának formája, szigora, a végrehajtás konkrét kialakítása. A veszélyes beszámíthatatlanok vagy a korlátozottan beszámíthatók őrizetéhez fűződő közérdek elsősorban a biztonsági igénytől függ Stratenwerth szerint és nem attól, vajon szükséges vagy értelmes-e az ilyen személyt gyógyintézetben kezelni. A beszámíthatatlanok és a korlátozottan beszámíthatók őrizeténél a tartam határozatlansága és a végrehajtás formája szerint igen fontos kérdés lehet.

Nowakowski és Stratenwerth tehát a közérdek túlsúlyának elvét képviseli. E körben elvben az intézkedések a célgondolat alapján, a közbiztonság érdekében a veszélyes elkövetők jövőbeni bűncselekményeinek speciálpreventív behatással való megakadályozását szolgálják. A büntetőjogi intézkedések tehát csak a köz érdekében engedhetők meg és csak akkor, ha a köz és az egyén érdekei közül az előbbi van túlsúlyban. Szerintünk a bűnelkövető egyén javát szolgáló, tisztán és kizárólag gondozó aktusok nem a büntető igazságszolgáltatás feladatkörébe kell hogy tartozzanak. Mindezekből kitűnően a közérdek túlsúlyának teóriája ma — részint más-más megfogalmazásokban — általánosan elismert.

Graven szerint egy büntetőjogi szankció célszerűsége nem mond semmit annak jogszerűségéről, igazoltságáról.[14] Azok a büntetőjogi szankciók, amelyek nem a bűnösségen alapulnak és nem a bűnösség által behatároltak, csak szükségességük révén igazoltak. A szükségesség nem kezelést vagy nevelést jelent, mindez nem feladata a büntetőjognak, hanem sokkal inkább a jogi javak védelme. Hogy milyen viszonyokon nyugszik a büntetőjogi szankció szükségessége és a társadalom hogyan védekezhet a legjobban (jogelvonás, kezelés stb. révén), olyan kérdések ezek, amelyek érintik a szankciók nemét, tartamát, de nem igazolják. Az intézkedéseknél minden esetben veszélyes állapotnak kell fennforognia, de ez nem egyedül a visszaesés valószínűségén nyugszik. Inkább annak megállapításáról van szó, hogy ez a veszély más társadalomra veszélyes tevékenységekkel összehasonlítva elviselhető-e, tűrhető-e, a tolerancia határát átlépi-e vagy sem. E gondolatsor után Graven is arra a következtetésre jut, hogy csak a közérdek túlsúlyánál adott egy törvényes államban (jogállamban) a szükséges arányosság a közre, a társadalomra veszélyesség és a társadalmi reakció között. Ennek megállapítása nem csupán a „belső szabadság" fokától függ, hanem mindenekelőtt a társadalomra veszélyesség fokától, azaz a visszaesés-valószínűség nagyságától és a várható visszaesés súlyától.

Hasonló eredményre jut *Sax* is, amikor a jogos védelem gondolatára támaszkodik és a támadás s a védekezés közti proporcionalitásra mérték kritériumként az emberi méltóságot alkalmazza.[15] Sax szerint a bűncselekményre irányuló állami kényszerreakciók igazolásának minden kísérletre a nélkülözhetetlen szociális szükségesség vitathatatlan tényéből indul ki. De ez a tény összekapcsolódik egy tényleges szituációval, amely a jogos védelem sajátja: a bűncselekmény, mint támadás szükségképp a társadalomvédelem büntetőjogi kényszerreakcióját vonja maga után az érintett személy javai és értékei sérelmének szükségszerű következményével. A pozitív jogi szabályozástól eltekintve a jogos védelem egy általános („természetjogi") igazoló elv, amely minden interperszonális aktivitásra érvényes. A „szükséges védekezés", amely a jogos védelem fogalmi ismérve a támadás és a védekezés között meghatározott proporciót, s ez pedig materiális értékkritériumot feltételez. Kifejezetten a büntetőjogi intézkedésekre vonatkoztatva megállapítja Sax, hogy ezek a társadalom védelméhez elengedhetetlenül szükségesek, de jogos védelem alapján is megkívánt védekezések, amennyiben a reakciókiváltás alapja s indoka és a reakciómérték az elengedhetetlenre korlátozódik. Ehhez az tartozik hozzá, hogy az érintett személyek emberi méltósága jelenti a praktikus iránymértéket, amelyet az intézkedések csak a szükséges mértékben, praktikus vonatkozásaiban korlátozhatnak, de ezt a méltóságot nem szüntethetik meg.

4. P. Albrecht a közérdek túlsúlya elvéhez kritikai észrevételeket fűz, majd sajátos állásfoglalását fogalmazza meg.[16] A közérdek túlsúlya elvének értelmezésénél P. Albrecht számára először is a visszaesés megakadályozásához fűződő közérdek és az egyéni szabadságérdek szembeállítása tűnik fel. A közösség veszélyeztetett javait minden elkövető esetében mérlegelik. Az egyik oldalon áll az elkövető, aki a büntetőjogi normát megszegte és a cselekményét, valamint a veszélyességét „beszámítják". Az intézkedéseknek ezekre az elkövetőkre kell hatniok. A másik oldalon a társadalom, a köz található, amelyet intézkedések révén további bűncselekményektől kell védeni. Az érdekeknek ez az izolált és sematikus különválasztása az intézkedés végrehajtásában egyrészt és az egyénnek az érintett intézkedésekhez való viszonyában másrészt nyilván abból indul ki, hogy a speciálpreventív cél realizálása a közjót szolgálja és a korlátozások csupán az elkövető személyi jogainak figyelembevételével szükségesek. Azonban belátható, hogy a közérdek is meghatározott intézkedés alkalmazásának mellőzése mellett szólhat. Általános és egyéni érdek is, hogy senki sem szenvedjen el olyan szabadságelvonást, amely aránytalan. De fordítva is: az embertársak védelmére rendelt reszocializáló intézkedés éppúgy az érintett elkövetőnek is használhat és azt segítőként érzékelheti.

E meggondolások jelzik, hogy a büntetőjogi intézkedések nemcsak az individummal, hanem a közzel szemben is igazolást igényelnek. Ma mind erősebb az a felfogás, hogy a bűncselekmény következménysora egy dinamikus processzus, amelyben az elkövető és magatartása mellett mindjobban figyelembe kell venni a büntetőjogi reakció nemét és a reagálandó személyiséget is. Ilyen módon a büntetőjogi szankciók mint az elkövető és a társadalom közötti interakciópocesszus elemei szemlélendők. Így a jogállami beavatkozás szabályozásának hagyományos instrumentáriuma nem elégséges többé a szabadságelvonó intézkedé-

[14] *Graven*, Ph.: Die Zukunft des Freiheitsentzuges im schweizerischen und deutschen Strafrecht. ZStW 80 (1968) 199—228. old.

[15] *Sax*, W.: Grundsätze der Strafrechtspflege. In.: Bettermenn-Nipperdey-Scheuner: Die Grundrechte. 3. Bd. 2. Halbband. Berlin, 1959. 956—966. old.

[16] *Albrecht*, P.: Die allgemeinen Voraussetzungen zur Anordnung freiheitsentziehender Massnahmen gegenüber erwachsenen Delinquenten Basel u. Frankfurt/M. 1981. 13—26. old.

sek alátámasztásához. Ha ezt a kibővített látószöget kiindulási pontként választjuk — folytatja gondolatmenetét Albrecht —, akkor a speciálprevenció elvének ez ideig távolról sem átgondolt alkalmazása problematikusnak tűnik. A büntetőjogi intézkedések a hatályos jogban általában célkitűzésükkel — reszocializációval, biztonsággal — igazoltak e célok értékének közelebbi meghatározása nélkül. Megválaszolatlan marad, hogy a szándékolt speciálpreventív siker az érintettel szemben a szabadságelvonást mennyiben igazolja. A Btk-k az elkövető visszaesés veszélyét döntő indoknak veszik a hosszabb tartamú internáláshoz. E veszélyesség okai praktikusan figyelmen kívül maradnak. Azt, hogy milyen okokból válik valaki kriminálissá és tőle a jövőre nézve új bűncselekmények miért várhatók, csupán az alkalmas kezeléssel összefüggésben, de nem a szabadságelvonás igazolására releváns tényezőként szemlélik. A veszélyességi okok felülvizsgálatával világossá válik, hogy az intézkedések speciálpreventív célkitűzése már nem magától értetődő. Ehhez az eredményhez vezet az a szociológiai ismeret, hogy a büntetőjogi normák megszegése (és ezzel a visszaesési veszély is) nem egyedül az individuumnak tudható be, hanem éppúgy a mindenkori társadalmi rendszernek is és ennek következtében jelentős mértékben „szociálisan indikáltnak" tűnik. A speciálpreventív cél, mint a szabadságelvonás alapja tehát közelebbi indoklást igényel. A közérdek túlsúlyának elve, miként ma vitatják, Albrecht szerint alkalmas annak a ténynek az elhomályosítására, hogy az intézkedések a társadalmi kontroll rendszeréből csak egy szeletet alkotnak. Emellett a büntető igazságszolgáltatáson belül és kívül a magatartáskontrollnak további lehetőségei vannak, amelyek egymással szoros összefüggésben állanak. Ezért az egyes szankciók, így az intézkedések igazolásába a társadalmi kontroll más eszközeit is be kell vonni. Pótlólagos nehézséget okoz az intézkedések igazolása praktikus aspektusból. A közérdek túlsúlyának elve ugyanis jelentős részben prognózisdöntéstől függ, az elkövető veszélyességétől vagy a rendelkezésre álló eszköz alkalmasságáról szóló megállapítástól. Mivel az ilyen prognózishoz a tudományos ismeretek és a praktikus módszerek folytán sokszoros bizonytalanság tapad, kérdés, hogy az ember személyi szférájába való mély beavatkozás, amit a szabadságelvonó intézkedések jelentenek, ilyen törékeny talajra állítódhat-e. Vagyis miként igazolható az elkövetővel szembeni szabadságelvonás, akinek jogtalanságát „veszélyesnek" minősítik.

Ilyen meggondolások nemcsak az elítélt személyi szabadságára tekintettel keletkeznek. A hibás prognózisok ugyanis határozottan csökentik a preventív szükségleteket is, mert miattuk a közösséget bizonyos elkövetőktől nem kielégítően védik, vagy a jogtalanságon ért meghatározott elkövetők az intézkedésvégrehajtást fölöslegesen terhelik. A kétség arra hivatkozással sem tisztul, hogy a bíró mindenkor szakértői vélemény beszerzésére kötelezett. Ugyanis a bírósági szakértések az intézkedésszükségletű elkövető tárgyilagos kiválasztásának nehézségeit könnyen elfedik.

Az itt ábrázolt prognózisproblematika az intézkedési jog neuralgikus pontja. Albrecht megjegyzi, ha a bíró mindenkor az elkövető veszélyességéről teljesen meggyőződve rendelne el intézkedést, ha ezt a posztulátumot konzekvensen és átfogó módon, azaz alkalmassági prognózis bevonásával realizálták, úgy a büntetőjogi intézkedések messzemenően alkalmazhatatlanok lennének, hiszen a bíróság csak ritkán „teljesen meggyőződött" mind a vádlott veszélyességéről, mind a szankció (intézkedés) alkalmasságáról. Továbbá nagyon kérdéses, mennyiben találhat alkalmazásra a megtorló büntetés elvén kifejlődött „in dubio pro reo" principiuma a speciálpreventív szankciókra. Ha ugyanis eltekintünk az intézkedés alkalmazásától, a vádlott jövőbeni magatartásáról szóló biztos közlés hiányában ilyenkor a kétséget mindig a vádlott javára oszlatjuk el. A büntetőjogi intézkedésről való lemondás egy sürgősen szükséges kezelés elmulasztását jelentheti és szabadságvesztés-büntetés értelmetlen kitöltéséhez vezethet. Azonkívül — épp a szankció alkalmassági kérdésére tekintettel — gyakran csak utólag, azaz ha az intézkedést már végrehajtották és a prognózist így verifikálták, megállapítható, hogy az elkövető számára a kedvezőbb megoldás melyik lett volna.

E kritikai észrevételeket tartalmazó fejtegetések után Albrecht számára az az alapvető kérdés marad, hogy a szabadságelvonó intézkedések igazolása egyáltalán lehetséges-e. Épp a speciálpreventív célkitűzéssel, mint igazoló bázissal kapcsolatos kétség vezethet továbbá ahhoz a kérdéshez, vajon az elkövetői társadalomra veszélyesség, amelyre a büntetőjogi intézkedések felépülnek, a bírói internálás teherbíró fundamentumát alkothatja-e. Vagy az állam csupán a bűnösségi büntetés keretében gyakorolhat hatást a veszélyes elkövetőkre és egyébként tehetetlenül áll a krónikus visszaesők előtt? A büntetőjognak tehát búcsút kelllene vennie ilyen helyzetben a dualista szankciórendszertől? A speciálpreventív intenciók okozta aggály komolyan vétele vezette Albrechtet más igazolási út keresésére.

Albrecht generálpreventív kiindulást választ. Szerinte az elkövető visszaesési veszélye nem csupán a speciálprevenciót tekintve jelentős, hanem a generálpreventív szükségleteket is befolyásolja: minden nyilvánvaló normasértés érinti a büntetőrendelkezésekbe vetett bizalmat. Ezért az általános jogtudat stabilizálásához mindenkor büntetést rendelnek el. A megsértett büntetőszabályban való bizalmat növekvő mértékben megrendítik, ha az érintett elkövetőtől — megbüntetése ellenére — felismerhetően további deliktumok várhatók. Eszerint a társadalmi rend megtartásához olyan szankció kívánkozik, amely a bűnösségorientált büntetésnél erőteljesebb nyomatékkal képes manifesztálni, hogy az állam a megsértett büntetőjogi normát fenntartja. Így kap a szociális veszélyesség is központi jelentőséget a generálpreventív kereten belül. Eszerint Albrecht azt kísérli meg, hogy a hatályos jogok büntetőjogi intézkedéseit a bűnösségi büntetés generálpreventív kiegészítéseként értelmezze. Az elkövető veszélyessége tehát olyan szankciót követel, amely jobban, mint a bűnösségi büntetés alkalmas arra, hogy a társadalom normahűségét erősítse. A törvényhozónak továbbá korlátokat kell felállítania, amelyekben a mindenkori szankció normastabilizáló reakciót jelent a veszélyes elkövető deliktumára és

amelynek a közösség számára érthetőnek és akceptálhatónak kell lennie.

5. A szociáletikai gondolaton nyugvó Welzel-i és a sajátosan egyéni H. Mayer-i teóriával szemben a közérdek túlsúlyának elve a vitaalap kibővítését hozta és további kriminálpolitikai érvelésre kényszerített. E megállapítás részben érvényes P. Albrecht elméletére is. Albrecht többször helyes és megfontolandó kritikai megjegyzéseket tesz a közérdek túlsúlyának elve kapcsán, de a generálpreventív indíttatású felfogása — számunkra legalábbis — nem tűnik kellően megalapozottnak és ily módon nem egyértelműen meggyőző. Álláspontja csak a bűnösség által behatárolt büntetésen túlnyúló, súlyos beavatkozást jelentő intézkedéseknél jöhet szóba. Egyébként az általa problematikusnak tartott elkövetői szociális veszélyesség kap központi szerepet és jelentőséget generálpreventív kiindulású igazolásában is.

Naucke a legkevésbé megoldható problémának tekinti, hogy miként igazolhatók az intézkedések.[17] Az a válasz, hogy az intézkedések oly jól és oly rosszul igazolhatók, ahogyan a célszerűségi megfontolásokra támaszkodó büntetés alapjában véve nem meggyőző. A társadalom tagjainak védelmére, mint az intézkedés céljára utalás pedig lehet okmagyarázat, de nem jogigazolás. Naucke-val szemben *G. Grünwald* úgy látja, hogy az intézkedések igazolása nem probléma, ha további kérdéseket alkalmazunk: nevezetesen az egyes intézkedések milyen célokat követnek, milyen előfeltételeik vannak, milyen a kialakításuk, a gyakorlatban helyes-e az alkalmazásuk és a végrehajtásuk.[18] Mindezek a kérdések G. Grünwald szerint nem az igazolást szolgálják és annak nem alárendelten, hanem inkább magukban foglalják. Hibás lenne ugyanis, ha egy meghatározott intézkedést azzal igazolnánk, hogy az szükséges a javak legsúlyosabb jogi sérelme esetén, ha előfeltételei úgy lennének meghatározva, hogy kevésbé veszélyes elkövetőt érintenének. Az ilyen indokolás értéktelen lenne az igazolásra. A szabadságkorlátozó (elvonó) intézkedés Grünwald szerint csak a veszélyelhárítás céljából igazolható és ezért elsősorban a veszélyesség foka határozza meg a beavatkozás megengedhető mértékét és nem a javítás, kezelés szempontja. Ez utóbbi nem lehet végcél, a büntetőjog nem arra hivatott, hogy kényszerrel valakibe olyan céllal avatkozzék be, hogy jobb ember legyen.

Grünwald fejtegetéséhez annyit fűzhetünk hozzá, hogy önmagában a célnak, az előfeltételeknek a törvényi szabályozása, illetve a törvény szerinti alkalmazás és végrehajtás még nem igazolja egyértelműen a büntetőjogi intézkedéseket, mint pl. a náci időszak kasztrációját vagy biztonsági őrizetét sem. Továbbá a „javítás" és a kezelés lehet büntetőjogi szempont, ha ezáltal pl. jövőbeni bűncselekmény veszélye hárul el.

Összegzésként arra a megállapításra jutunk, hogy az igazolás kapcsán először is a mindenkori szankció, így az intézkedés célszerűségét kell felülvizsgálni és kapcsolódóan az alkalmasnak talált reakcióeszközt a fölérendelt jogértékekkel egyeztetni. Az általánosan elismert közérdek túlsúlyának elvét formális mércének tekinthetjük csupán, amelynek jelentősége szerepe konkrétizálásától függ. Szilárdan az állítható csak, hogy a szándékolt speciálpreventív cél a büntetőjogi intézkedések igazolására önmagában nem elégséges; emellett az érintett személyi jogait is messzemenően figyelembe kell venni. Nyitott marad továbbá az a kérdés, mikor van a köz érdeke túlsúlyban. Fontos tehát a választott kritériumnak konkrét tartalmat adni, ezt demonstrálja több országban a biztonsági őrizet eddigi gyakorlata. Jóllehet mindenütt a törvényi előfeltételek fontosságára, az arányossági aspektusra, ennek az intézkedésnek ultima-ratio jellegére utalnak, ez a bíróságokat nem akadályozta, illetve akadályozza meg abban, hogy a veszélyes elkövetők mellett olyan „kisbűntetteseket" is őrizetbe utaljanak, akiktől inkább csekély súlyú deliktumok várhatók. Ha tehát nem sikerül a választott kritérium, adott esetben a közérdek túlsúlya elvének szilárd kontúrokat kölcsönözni, az intézkedések igazolására értéktelen marad, üres formulának bizonyul, amely csupán arra alkalmas, hogy a büntető igazságszolgáltatás lelkiismeretét megnyugtassa. A választott kritériumot így minden egyes intézkedésnél a konkrét kialakítására tekintettel kell vizsgálni. Elengedhetetlen mind a törvényi rendelkezések elemzése, mind annak vizsgálata, hogy a kérdéses intézkedés a gyakorlatban miként hat vagy előreláthatóan hathat. Az intézkedések speciálpreventív célkitűzése — mint a reszocializálás — különösen akkor hatályosul, ha nem egyedül a törvény által előírt, hanem a ténylegesen realizált cél érvényesül.

Indokolt ily módon az érintett személyekkel szembeni büntetőjogi intézkedések igazolásával kapcsolatban a reszocializáció gondolatának a bevonása. Ha az állam az érintett személy szabadságát, személyiségi jogait bűnössége mértékén túl is a közösség érdekében elvonja, korlátozza, akkor ennek a személynek a társadalomba való visszavezetését szorgalmazni, segíteni kell.

---

[17] *Naucke,* W.: Strafrecht. Eine Einführung 3. Aufl. 1980. Frankfurt/M. 110. old.

[18] *Grünwald,* G.: Sicherungsverwahrung, Arbeitshaus, vorbeugende Verwahrung und Sicherungsaufsicht im Entwurf 1962. ZStW 76. 1964. 633—635. old.

Rittner, Fritz

Konvergencia vagy divergencia a versenykorlátozási jogban (Nyugat-Európa)

A nyugat-európai versenykorlátozási jogok összehasonlító jogi módszerrel történő áttekintésének célja az, hogy bemutassuk az Európai Gazdasági Közösség jogrendjének harmonizálásában milyen lehetőségek vannak a versenyjogok egységesítésére. Az összehasonlítás alapja annak vizsgálata, hogy az egyes országok versenykorlátozási jogai milyen eszközökkel, módszerekkel és hatékonysággal védik a verseny intézményét a magánautonóm jellegű korlátozásokkal szemben. (Az áttekintésnél csak a főbb jogrendszerek vizsgálatára korlátozódunk, de a következtetések levonásánál az e tanulmányban nem szereplő egyéb országokra is figyelemmel leszünk.)

A) Főbb nyugat-európai versenykorlátozási jogok

1. A Német Szövetségi Köztársaság. A versenykorlátozási jog 1957 óta tartó, törvényen nyugvó fejlődése eredményeképpen ma már minden olyan tényállást rendez, amely a versenyjogi irodalomban a versenykorlátozási jog tárgyaként szerepel, így: kartelltilalom, versenyt korlátozó kikötések árucsereszerződésekben való megjelenésének kontrollja, egyoldalú intézkedések és a piaci uralommal való visszaélés, fúziókontroll. A jogi szabályozás az anyagi jogi teljességre törekedve jelentősen szűkíti a koncentráció lehetőségét, de bizonyos mértékben értelemszerűen a vállalatok versenymagatartásainak korlátlanságát is.

A versenykorlátozások elleni törvény egészében véve hatékonynak tekinthető — bebizonyította alkalmasságát arra, hogy a vállalatok (ideértve a közművállalatokat is) versenyt támadó magatartásai ellen hasson. Emellett azonban jelentős mértékben hozzájárult ahhoz is, hogy az NSZK-ban újra olyan „versenymentalitás" vált uralkodóvá, amely — a német iparban már veszélyes méreteket öltő kartellizálódási folyamatokra tekintettel — az I. világháború óta eltűnőben volt.

A siker titka feltehetően az, hogy a versenykorlátozások elleni törvényt mind civiljogi eszközökkel (törvényes tilalmak, kártérítési és abbanhagyási kereset), mind pedig igazgatási jogi úton érvényre juttatják. A szabályozás elkerüli azt a tévutat is, hogy a kartelligazgatási-kartellhatósági eljárás — esetleges dominanciája révén — függetlenítse magát: ezt a törvény azáltal előzte meg, hogy a kartellhatósági-államigazgatási eljárásból fakadó vitákat polgári bíróságok hatáskörébe helyezte. Ezzel biztosítani lehetett azt, hogy kartellhatóságok, mint állami szervek a jogot alkalmazzák, és ne űzzenek saját ár-, struktúra- és munkaerőpolitikát.

2. Franciaország. A francia versenykorlátozási jog a kereskedelem és az iparűzés szabadságát támadó összebeszélések elleni civiljogi bírósági gyakorlatból alakult ki. Az első — nem civiljogi — kodifikáció az árjogban következett be: először az 1945. június 30-i árrendelet (módosította a verseny szabadságának biztosításáról szóló 1953. augusztus 9-i rendelet) foglalkozott első ízben versenykorlátozási tilalmakkal; ezt követte az 1958. június 24-i ár- és kartellrendelet, az 1963. július 2-i pénzügyi törvény, az 1967. szeptember 28-i rendelet, végül a diszkriminatív praktikáról rendelkező, a kereskedelem szabályozásáról szóló 1973. december 30-i törvény. Ezek a jogszabályok képezik a mai napig a francia kartelljog legfontosabb jogforrásait. Végül a legnagyobb lépést a jogalkotó akkor tette, amikor a 1977. július 19-i törvénnyel bevezette a piaci uralommal való, valamint a kartellhelyzettel való visszaélés feletti kontrollt.

Mindazonáltal alkalmi, nem következetes jogalkotásról van szó, amelynek céljai esetenként különbözőek voltak. A kartelltilalom alól mentesítési lehetőség van, ha a tagok bizonyítják, hogy a kartell gazdaságilag előnyös, különösen a fogyasztók és a népgazdaság számára. A kartellek és a piacot uraló vállalatok feletti kontroll egy kissé bonyolult eljárás keretében a gazdasági miniszter, valamint egy ún. versenybizottság kezében van.

A versenykorlátozási jog érvényre juttatása a maga részében kormányzati és igazgatási szervek kezében van; a civiljogi keresetek eléggé ritkák. A legfontosabb hatáskörrel a gazdasági miniszter bír, tehát egy politikai fórum. Neki alárendelten működik az államigazgatási hatóság: a versennyel és a fogyasztókkal foglalkozó főigazgatóság, mely időközben bizonyos függetlenségre tett szert.

Független tanácsadó szervként működik viszont a 10 tagú *commission de la concurrance,* melynek azonban számos munkatársa van. Tagjai magas beosztású hivatalnokok és bírák, valamint a gazdasági élet képviselői, és bár ezek funkciójukat csak mellékfoglalkozásként fejtik ki, a bizottság tevékenysége nagy tekintélynek örvend. Évente teszi közzé jelentését tevékenységéről, mely alapvetően szakmánként végrehajtott vizsgálatokból, egyes esetekkel kapcsolatos szakértői vélemény formáját öltő állásfoglalásból áll. Minthogy a szakvéleményeket általában nyilvánosságra hozzák, a bizottságnak sajátos „gyakorlata" alakult ki.

3. Nagy-Britannia. Az angol versenykorlátozási jog alapja a restraint of trade, a monopólium és a conspiracy tilalma. Ezeknek az alapelveknek a kontúrjai a bírói gyakorlatban már régen kialakultak, mire a jogalkotó mozgásba lendült. Ezekre a fogalmakra lehetett építeni a kodifikációt, amikor 1948 óta lépésről lépésre előrehaladva általános szabályozás után kutatott. A versenykorlátozásra vonatkozó joganyag 1976-ban bekövetkezett „konszolidálása" után ma

Rittner, Fritz egyetemi tanár(Freiburg).

hat 1973 és 1980 között hozott törvény van hatályban, melyek most már egymással összhangban vannak. Az utolsó, az 1980-as Competition Act kifejezett célja az EGK versenyjogi szabályozásához való közelítés.

Az angol versenykorlátozási jog alapja a *visszaélési* elv, amely legvilágosabban a közérdek (public interest) állandóan visszatérő használatában jut kifejezésre. A horizontális kartellmegállapodások nyilvántartásba vételre kötelesek, azonban a kereskedelmi minisztérium az össznépgazdasági érdekeket követő kartelleket ez alól mentesítheti. A kartellek terhére azt a vélelmet állították fel, hogy a közérdekbe ütköznek. Ugyanakkor a tagoknak lehetőség van a vélelem megdöntésére, ellenbizonyításra: hét tágan fogalmazott generálklauzulában fogalmazták meg, illetve írták körül a mentesítésre alapot adó körülményeket, és ezek fennálltáról vita esetén bíróság dönt. A mentesített kartellek visszaélési felügyeletnek vannak alávetve. Hasonló kontrollt intézményesítettek egy sor más, a versenyt veszélyeztető magatartás esetére.

A fúziók ellenőrzését először 1965-ben vezették be, rendkívül óvatosan, majd később körét bővítették mindig a „közérdek" kategóriájára orientáltan, vagyis: a fúzió népgazdasági hasznosságát vizsgálják. A sajtótól eltekintve a kontroll utólagos és 25%-os piaci részesedésnél kezdődik.

A jogszabályok *érvényre juttatásában* a bírósági gyakorlatnak legalább akkora — ha nem nagyobb — jelentősége van, mint az államigazgatásnak. A kereskedelmi minisztérium az egyes eseti döntéseket hozza, különösen a fúziók, valamint az alkalmazandó szankciók kérdésében, azonban e téren az ún. Monopolies and Mergers Commission ajánlásához van kötve. Ezt a Bizottságot 1948-ban hozták létre; 25 tagja és mintegy 100 állandó munkatársa van. 1973-ban hozták létre az ún. Office of Fair Tradinget, amely egy főigazgató vezetése alatt működő hatóság több, mint 300 munkatárssal. Három területen tevékenykedik: fogyasztóvédelem, versenypolitika, kifejezetten jogi szakkérdések. A főigazgató veszi nyilvántartásba a bejelentett kartelleket és információkat gyűjt a versenyt sértő magatartásokról. Tevékenységéről évente jelentést tesz a parlamentnek, melyben különös súlyt fektet a fogyasztói érdekek védelmére, de ez utóbbival egyébként a Consumer Protection Advisory Committee is foglalkozik.

Az egyes *jogviták* az erre a célra létrehozott speciális bíróság: a Restrictive Practices Court hatáskörébe tartoznak. A bíróságnak központi szerepe van, minthogy ez dönt végső soron afelől, hogy a nyilvántartásba vett (kartell- stb.) szerződések a közérdekbe ütköznek-e. Kezdetben a bíróság igen szigorú mércét szabott a kartell és a közérdek összeegyeztethetőségének elbírálásánál, azonban újabban gyakorlatilag a visszaélési elv alapjára helyezkedett.

4. Olaszország. Modern versenyjog kialakulásáról itt nem lehet beszélni, mivel a II. világháború előttről származó néhány — rész-szabályokra korlátozódó — jogszabályhoz annak idején kilátásba helyezett végrehajtási jogszabályok híján a meglevőket sem lehet alkalmazni. Újabb kartelltörvény alkotására pedig — részben az állam jelentős vállalkozói minőségben jelentkező érdekeire tekintettel — még nem került sor.

5. Svájc. Az 1962-ből származó szövetségi törvény „a kartellekről és egyéb szervezetekről" megfelel annak a kartellek iránt „barátságos" beállítottságnak, amely a svájci gazdaságpolitikát és gazdasági jogot a mai napig jellemzi. A kartelleknek és a piacot uraló vállalatoknak csak bizonyos *visszaélésszerű* magatartásokat tilt meg.

A *kartellbizottság* feladatává teszi a kartellek és más hasonló szervezetek káros hatásainak vizsgálatát. Emellett és első sorban azonban a törvény érvényre juttatása alapvetően *civiljogi* úton és eszközök igénybevételével történik, a károsult, illetve veszélyeztetett által kezdeményezett eljárásban. A kartellbizottság ugyanakkor szakvélemények, javaslatok, ajánlások és egyéb állásfoglalások kidolgozására korlátozza tevékenységét, de ezek nagy számban igen széles kört fognak át. Bár a bizottságnak az egyes esetek tekintetében nincs sem döntési, sem javaslati joga, mind a politikai döntéshozatalra, mind pedig a nyilvánosságon keresztül a vállalatokra nagy befolyást gyakorol.

Egyes esetekben csak a szövetségi gazdasági minisztérium indíthat (ún. államigazgatási) keresetet kartell létrehozatala miatt a szövetségi bíróságnál, azonban ennek alapjául a kartellbizottság külön vizsgálatának kell szolgálnia. Mindazonáltal ez a lehetőség egyelőre nem realizálódott — csak civiljogi igényérvényesítésre van példa. 1978 óta foglalkoznak a kartelljog reformjával, amely jobban előtérbe helyezné a verseny, mint a gazdasági rend intézménye védelmét, de nem tervezik általános kartelltilalom bevezetését.

B) Válaszadási kísérlet

1. A nyugat-európai vesenyjogok közötti *konvergencia* kérdésére adható válasz egy tekintetben biztosan pozitív. Minden ország — kivéve Olaszországot — 1945 óta versenykorlátozás elleni törvényt alkotott, illetve azok a kevesek, amelyek ilyennel már rendelkeztek, jogi szabályozásukat modernizálták. A kodifikációs hullámot az a felismerés motiválta, melyet ezek az országok az 1914 óta elkövetett gazdaságpolitikai hibákból vontak le. Vagyis abból a felismerésből, hogy csak a korlátozásoktól, diszkriminációtól mentes világkereskedelem és ezzel együtt a versenyképes a gazdasági fejlődést, a jólétet és a békét biztosítani. E törekvések olyan intézményekben csapódtak le, mint a Havanna-Charta, a GATT vagy akár az EGK. Ma már a kezdeti igen intenzív kodifikációs hullám természetesen alábbhagyott, de nem kevés ország törekszik arra, hogy tökéletesítse versenyjogát, illetve annak részeként versenykorlátozási jogát. Ilyenek különösen: Franciaország, Nagy-Britannia, Hollandia, Írország, Svédország és Svájc.

2. Ezzel azonban — e lényegét tekintve formális vonással — a jogfejlődés közös vonásai ki is merültek. Az egyes országok jogi szabályozása igen erősen magán viseli az ottani jogi tradíciók jegyeit. Minden lényeges kérdést — így a jogalkotás módját, a jogérvényesítés eszközeit, és a szervezeti megoldásokat — sokkal kevésbé a lényegét tekintve közösnek mondható cél, mint inkább a *nemzeti sajátosságok* határoznak meg.

Ennek oka részben az, hogy az egyes országok-

ban az általános gazdaságpolitika eltérően viszonyul a versenyjoghoz és a versenypolitikához. Néhány országban a versenykorlátozási jog csupán díszlet, fügefalevél; a gyakorlati gazdaságpolitika más utakat jár: tervezés, állami beavatkozás, mindenekelőtt pl. az árpolitika és az adópolitika, államosítások, szubvenciók stb. révén.

De a versenyjog *hatékonysága* tekintetében is igen nagyok a különbségek. Egyes országokban a versenyjogot a piac többé-kevésbé szoros állami felügyelete szolgálatába állítják (pl. a kartellhatóságok vállalati-népgazdasági struktúrát, vállalatnagyságot a fúziók ellenőrzésén keresztül meghatározni kívánó törekvései). Másutt viszont csak esetlegesen törekednek a versenyellenes piaci magatartások leküzdésére: néhol a kis- és középvállalatokat kifejezetten előnyben részesítik, a nagyobbakkal szemben pedig sajátos külön gazdaságpolitikát folytatnak. Másutt viszont csak a nagyvállalatokkal foglalkoznak.

3. A versenyjogok *koncepciója és funkciói* tekintetében a konvergencia vagy divergencia kérdését négy paraméteren mérhetjük le: *a)* a jogi szabályozás érvényre juttatása; *b)* a kartellhatóságok szervezete; *c)* a tényállások megfogalmazása; *d)* tilalmi vagy visszaélési elv.

ad a) A hagyományos *civiljogi* megközelítés (polgári jogi igények polgári eljárásban) nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy legalábbis a másokat sértő versenykorlátozó magatartásokat leküzdjék. Ennek ellenére csak kevés jogban játszik jelentős szerepet: az NSZK-ban, Svájcban és Nagy-Britanniában.

Mindazonáltal a mai körülmények között a civiljogi eljárások és szankciók már nem kielégítőek, amint azt az óvatosan előrehaladó Svájc példája is mutatja. Hozzá kapcsolódóan szükség van az *államigazgatási* eljárásra, hatósági beavatkozásra is, mégpedig ott, ahol ilyen vagy olyan okból nincs kilátás arra, hogy felperes fog jelentkezni. Ez az NSZK versenykorlátozások elleni törvényének megoldása, amely lényegében véve beváltnak tekinthető. Természetesen azzal is meg lehet elégedni, hogy az erre a célra létrehozott független szerv (kartellbizottság) — mint Svájcban — csak szakvélemények, ajánlások stb. készítésében fejti ki tevékenységét anélkül, hogy egyes esetekben — pl. bíróságnál keresetindítás formájában — fellépne. Ugyanígy hatnak a csupán a nyilvántartásba vétel alapján álló megoldások. A legtöbb jog mégis más utat jár: egészen vagy jelentős mértékben a hatósági, sőt miniszteriális beavatkozást helyezik előtérbe.

ad b) A *kartellhatóság* megszervezésével kapcsolatban a fő kérdés az — már ahol ilyent egyáltalán létrehoztak —, hogy mennyire függetlenek döntési jogköreik tekintetében. Ez a kérdés semmiképpen sem intézhető el a kartellbíróságok függetlenségére való utalással. A kartellhivatalok ugyanis — ha túlságosan a politika közelébe kerülnek — sokkal inkább válnak meghatározott gazdaságpolitikai célok érdekében történő állami beavatkozás eszközeivé, mint a tisztán szakmai szempontból vett versenykorlátozások elleni jog érvényre juttatása hatóságává. A különféle kartellbizottságok akár eseti állásfoglalásai, szakvéleményei nem helyettesíthetik a kartellhivatalok szakmai szempontból szükséges függetlenségét.

ad c) A tényállások megfogalmazása tekintetében a kontinentális jogok a versenykorlátozások elleni joganyag tartalmi helyességét és a gyakorlati jogbiztonságot azzal szolgálják, hogy a tényállásokat a lehető legrészletesebben és leggondosabban fogalmazzák meg. Ha csak a tényállások bírák és kartellhatósági hivatalnokok általi alkalmazására gondolunk, nyilvánvaló, hogy parttalan generálklauzulák és bizonytalan jogi fogalmak itt kevéssé hasznosak. A bizonytalanul megfogalmazott tényállási elemek, mint pl. a „public interest" vagy a közjó ugyanúgy aggályokat kelthetnek, mint túlságosan tágan megfogalmazott generálklauzulákba foglalt hatósági beavatkozásra szóló felhatalmazások.

A kartelltényállásokat — mivel a verseny korlátozása ellen kerülnek megfogalmazásra — *„versenyfunkcionálisan"* kell megfogalmazni. Nyilvánvalóvá kell válnia belőlük az alapul szolgáló, a jogalkotó által követett jog- és gazdaságpolitikai célnak, melynek megvalósítására a bíró vagy a kartellhatóság jogalkalmazási döntésének irányulnia kell. Természetes, hogy a verseny funkcionálisan megfogalmazott tényállás szóhangzatát tekintve generálklauzulaszerűen széles hatókörű lehet, azonban a megfogalmazás versenyre orientált módja útját állhatja a túlságosan általános hatósági felhatalmazásoknak.

ad d) A *tilalmi és a visszaélési elv,* illetve az ennek megfelelő tilalmi, illetve visszaélési tényállások közötti különbségtétel csak azokban a jogokban merül fel, ahol legalább bizonyos mértékben sor került a tényállások differenciált megfogalmazására. Ahol ilyen differenciálásra bukkanunk, túlnyomóan a visszaélési elv uralkodik. Kartelljogi tilalmakat — tehát a tilalmi elvet — csak három feltétel megléte esetén alkalmaznak: a verseny tipikus és különösen erős veszélyeztetése; világosan elhatárolható és ezért versenypolitikailag is kétségmentesen értékelhető tényállás; civiljogi és/vagy büntetőjogi szankciók alkalmazhatósága. A tilalmi elvet ezért — ha egyáltalán — három tényállás esetén alkalmazzák: kartellek, illetve funkcionálisan versenyt korlátozó megállapodások; bizonyos vertikális versenykorlátozások (pl. ármegkötés); bizonyos különös feltételek megléte esetén fúziók.

A visszaélési elven alapuló normáknál viszont a nyugat-európai versenykorlátozási jogokban többnyire nem kartelljogi előírásokról, sokkal inkább ezeken túlmenő, esetleg más irányultságú felhatalmazásokról van szó.

Összevetve a vázolt paraméterek alapján a nyugat-európai versenykorlátozási jogokat, arra a *következtetésre* lehet jutni, hogy koncepciójukat tekintve e négy paraméter által lehetővé tett szinte valamennyi variációt felmutatják, amellett annyira egyedi módon fejlődnek, hogy a csoportosítás igen nehéz.

Így kizárólag *egyedileg* lehet vizsgálni az alábbi országok joganyagát:

— *NSZK:* a joganyag úgyszólván minden elem lehetséges összes — igen bonyolult — kombinációját tartalmazza, ugyanakkor a jogszabályok érvényre juttatásában igen következetes;

— *Nagy-Brittania:* Inkább pragmatikus jogi tradíció határozza meg felépítését, koncepcióját, amelyben az egyes esetbeni döntés a minisztérium, kartellbi-

zottság és bíróság együttműködésén alapuló hatáskörökbe van utalva;

— *Franciaország:* a merkantilista gondolkodás által befolyásolt koncepció és a közigazgatás által erősen meghatározott érvényre juttatás, amely a civiljogi eszközöknek és igényeknek, szankcióknak, valamint a tulajdonképpeni versenypolitikának kevés helyet hagy;

— *Svájc:* alapvetően civiljogi megoldás.

A többi országok közül talán Belgiumot, Hollandiát, Luxemburgot, Dániát, Írországot és a skandináv államokat lehetne összefoglalni egy csoportba. Az egyes országokban mutatkozó különbségek ellenére alapvetően *közigazgatási alapú* kartellpolitikát gyakorolnak. Többükben a kartelljogot egyáltalán csak az ár- és nyereségszabályozás összefüggéseiben látják.

A „déli" országok helyzete a legfurcsább: a meglevő és szövegük alapján sokat igérő törvényeket *alig alkalmazzák.* Az egyébként jól használhatónak tűnő spanyol törvényt pl. egyáltalán nem alkalmazzák a közvéleményben meglevő azon ellenérzés miatt, hogy meghozatalára az Egyesült Államoktól is érkezett indíttatás. Hasonló a helyzet a ránézésre ugyancsak sikeresnek látszó görög törvénnyel.

4. A konvergencia kérdését láthatóan nem az igennel vagy nemmel való megválaszolás igényével lehet felvetni, hanem csak annyiban, amennyiben konvergáló, illetve divergáló *elemek* után kérdezünk. Az eddigi elemzés mindenesetre lehetőséget ad bizonyos szabályozási típusok kimutatására.

Bizonyos leegyszerűsítéssel *két* szabályozási típusból lehet kiindulni: *a)* az adminisztratív-igazgatásiból és *b)* a par excelence jogiból. Az elsőre pl. Belgium vagy Franciaország, a másodikra az NSZK szolgáltatja a talán legjellemzőbb példát. A többi jogok még kevésbé alkalmasak arra, hogy valamelyik típusra vezessük vissza őket; ehhez túl sok átmenettel, keverék-megoldásokkal dolgoznak, de azért annyit meg lehet róluk állapítani, hogy az adminisztratív vagy a jogi megoldás felé tendálnak-e.

ad a) Az *adminisztratív* szabályozási típus lényege: az egyes konkrét jogesetet egy központi államigazgatási szerv (miniszter) dönti el többé-kevésbé parttalan generálklauzulák alapján. Etekintetben eltekinthetünk a variációs eltérésektől, pl. hogy a generálklauzula-szerű norma a „közérdekre", a „közjóra", a „népgazdaság javára", vagy éppen a „viszszaélésre" hivatkozik; hogy a generálklauzula a versenyjogi-versenypolitikai cél mellett árpolitikai, struktúrapolitikai célokat is követ-e; hogy a kartellhatóság döntésében egy tanácshoz, vagy egy bizottsághoz kapcsolódik-e, és hogyan működik a bírósági kontroll.

Az adminisztratív koncepció hátráltatja, megnehezíti a nemzeti versenyjogok közelítését a következő okokból.

1. Az egyes döntést nem szükségképpen nem csak és nem kizárólag a versenykorlátozások elleni jogi norma érvényre juttatása motiválja (a versenykorlátozás elhárítása), hanem emellett — esetleg túlsúlyra jutva — más, pl. valuta-, foglalkoztatás- és árpolitikai szempontok is. Minél inkább előtérbe kerülnek ezek a szempontok, annál kevésbé képes a szabályozási koncepció a versenyjogok konvergenciájához hozzájárulni.

2. Az egyes eseti döntést alapvetően és elsődlegesen az egyes nemzetgazdaságok sajátos szempontjai alapján hozzák és nem *sub specie* a vállalat és a verseny szempontjából.

3. A döntésből — mivel politikai mérlegelési szempontok nagy (esetleg döntő) súllyal játszanak létrejövetelében szerepet — hiányzanak a *jogi* döntés számára az ezt a *minőséget adó* lényeges jegyek, így pl. az előreláthatóság; a norma tárgyára korlátozottság (más említett gazdaságpolitikai szempontok beszivárgása), tárgyszerűség; az általános érvényesség (az egyenlő elbánás értelmében). Minél inkább gazdaságpolitikai-politikai célszerűségi döntésként jelenik meg, annál kevésbé alkalmas arra, hogy hozzájáruljon a versenyjogok közeledéséhez.

ad b) A *„jogi"* szabályozási típus az egyes versenyt korlátozó magatartásokat tényállásokban ragadja meg és definiálja és konkrétan ezekhez kapcsolja a jogkövetkezményeket, legyen szó akár egy hatóság beavatkozási jogköréről, amely azonban döntésében csakis a törvényt alkalmazza. Az adminisztratív megoldástól eltérően ez a koncepció kifejezetten alkalmas arra, hogy a versenyjogok közelítésére, harmonizálására hasson. Itt ugyanis nincs lehetőség arra, hogy akár a verseny védelmétől idegen, akár specifikusan az egyes nemzetgazdaságok céljait megfogalmazó szempontok kerüljenek a versenykorlátozási jogot alkalmazó döntés középpontjába.

Ennek az sem mond ellent, hogy a kartellhatóság, a bíróság természetszerűleg *tárgyilag gazdaság-, sőt társadalompolitikai relevanciájú döntést hoz.* Ha ugyanis a jogalkotó a tényállásokat megfelelően világosan megfogalmazza, a jogalkalmazó a dolog lényegét tekintve minőségileg nem visel más természetű felelősséget az egyes eset eldöntésénél, mint az egyéb tényállásokbeli jogalkalmazás esetén.

Megítélésünk szerint a nyugat-európai versenyjogokban a közeledés irányába a *jogi szabályozási* koncepció útján lehet lépni; vagyis: a kodifikációnak az kell legyen a feladata, hogy semmi más célt ne tűzzön maga elé, mint a verseny vállalatok általi korlátozását, akadályozását, leküzdését. Ez a metódus felelne meg az EGK-t alapító Római Szerződés intenciójának is, amely olyan rendszer létrehozataláról beszél, amely „a Közös Piacon belül a versenyt a meghamisítástól megvédi".

SZEMLE

Ungvári Gábor—Karczag István

Igazságügyi szakértői tapasztalatok a gondnokság alá helyezés rendszerével kapcsolatban

A psychiatria utolsó néhány évtizedben meggyorsult fejlődése, nevezetesen a biológiai kezelésmódok sokféle változatának megjelenése (új psychofarmokonok sora és új gyógyszerelési stratégiák, a konvulzív kezelés módjainak bővülése és biztonságosabbá válása) és a korábbi gyakorlathoz képest gyökeres változást eredményező szociálpsychiatriai szemlélet szükségszerűvé teszi, hogy a folyamatosan változó és tökéletesedő gyakorlat fényében mindennapi tevékenységünk valamennyi területét időről időre analizáljuk, perspektívájukat újragondolva felmérjük. Erre annál is inkább szükség van, hiszen a fenti két tényező változó gazdasági-társadalmi körülmények között, az elmebeteg emberrel szembeni átalakulóban levő attitűddel szoros kölcsönhatásban érvényesül.

Az emlékeztetőül felsorolt általánosságok nehézség nélkül konkretizálhatók a psychiatriai betegek gondnokság alá helyezésének problémája kapcsán, amint erre jelen közlemény kísérletet tesz. (Alábbi néhány megjegyzésünk egyéni vélemény részét, nem pedig valamely intézmény hivatalos álláspontját képezik.).

Témánk aktualitását aláhúzza, hogy a jogirodalomnak kevés olyan elhanyagolt területe van, mint a cselekvőképességet érintő gondnokság alá helyezés; a kérdések ismételt felvetése tehát mind orvosi, mind jogi szempontból is indokolt.

A gondnokság alá helyezés jogintézményét és annak gyakorlati megvalósítását a Ptk. (13. § (12) bek. és 16. § (12) bek.) és a különféle kiegészítő rendelkezések megfelelő paragrafusai pontosan ismertetik.

A problémák első csoportját, az egészségügyet, elsősorban a psychiatria művelőit is érintő és érdeklő *jogi nehézségek* képezik.[1] Sebestyén 300 áttanulmányozott ügy kapcsán leszögezi, hogy a gyámhatóságok és a bíróságok a gondnokság alá helyezés iránt indított pereket sablon ügyeknek tekintik, és az eljárás menetét és az ügyintézés módját mechanikus, sematikus elemekkel szövik át. Ezt az állítását a szerző részletesen bizonyítja, kimutatva, hogy az eljárás során hol és milyen mértékben szenvednek csorbát a Ptk. előírásai és a Legfelsőbb Bíróság idevágó rendelkezései. A lebonyolítás apróbb szabálytalanságai mellett alapvetőnek tűnik az a megállapítás, miszerint a perek többségét kezdeményező gyámhatóságok és maguk a bíróságok is „az elmebetegség tényét önmagában elegendőnek tartják a gondnokság alá helyezés elrendeléséhez, és nem vizsgálják, hogy ténylegesen vannak-e az alpereseknek olyan jellegű ügyeik, amelyek feltétlenül szükségessé teszik a gondnokság formájában való jogvédelmet". Sajnálatosan egybevág a klinikai tapasztalattal szerző következtetése; a gondnokság alá helyezés ily módon sok esetben a szociális gondoskodás funkcióját hivatott betölteni, holott erre nyilvánvalóan alkalmatlan, legalábbis a betegek érdekeihez igazított és kellően differenciált módon. E nyilvánvalóan káros gyakorlatra fel kell figyelnünk, annál is inkább, mert félő, hogy az állandóan emelkedő számú gondnokság alá helyezéssel kapcsolatos perek hátterében részben ez a tendencia húzódik meg.

A gondnokság alá helyezés iránti perek túlnyomó többségét a *gyámhatóságok indítják,* és ismert módon a gondnokolt további sorsának irányításában is döntő szerepük van, de mindez többirányú tevékenységüknek csak egy részét teszi ki. A *gondnok kijelölése* is a gyámhatóság feladata, amelynek során az együtt élő hozzátartozók előnyben részesülnek (1960. évi 11. sz. tvr. 11. § (1) és (2) bek.). Amennyiben e feladatra alkalmas hozzátartozók nincsenek — elsősorban gerontopsychiatriai esetekről van szó — az elterjedt gyakorlat szerint a gyámhatóság csekély díjazás fejében *jogászokat kér fel gyámnak.* A (rendszerint fiatal) jogászok egyidőben több beteget gondnokolnak. Személyes psychiatriai gyakorlatunk tapasztalatai azt mutatják, hogy a hivatalból felkért gondnokok — minden igyekezetük és együttérző, humánus hozzáállásuk ellenére — a megfelelő psychiatriai jártasság hiányában feladatukat sok esetben *csak formálisan* tudják ellátni, ráadásul e ténytől maguk is frusztrálódnak. A gondnok ténykedését a gyámhatóság feladata rendszeresen ellenőrizni, a gyámhatóság jóváhagyása nélkül mind a cselekvőképességet kizáró, mind a cselekvőképességet korlátozó gondnokság alá helyezett beteg családi és vagyoni viszonyaiban érdemleges változás nem következhet be. Mindez a gyámhatóságokat felelősségteljes, sok megfontolást igénylő döntések egész sora elé állítja. Köztudott, hogy a gyámhatóságok erősen túlterheltek, és az utóbbi években jelentős számú szakember hagyta el a területet. Egy 1982 decemberéből származó adat szerint az akkor dolgozó 1897 gyámügyi intéző közül csak 10,8% rendelkezett jogi diplomával, összesen 25,6%-nak volt felsőfokú végzettsége, 7% pedig csupán általános iskolát végzett.[2] Mindezek után érthető, ha a közelmúltban átszervezett (jelenleg a tanácsok művelődésügyi osztálya részeként működő) gyámhatóságok tevékenységét a gyógyító orvos olykor sablonosnak értékeli, és a rendszer lehetséges *módosításain* kezd töprengeni.

Sebestyénnel egyetértésben *a gondnokság alá helyezési perek társadalmi* (elsősorban jogi) *és szakmai* (psychiatriai) *ellenőrzését hiányosnak tartjuk.* (Itt és a továbbiakban is csak a jóhiszemű tévedések hatékonyabb elhárításáról beszélünk). A mai bírósági gyakorlatban a gondnokság alá helyezés ténye és fokozata szinte kizárólag az orvosszakértő véleményén múlik, ennek fonákságát érezve javasolják a bírák psychiatriai ismereteinek kiszélesítését, és az alperes (a beteg) feltétlen személyes meghallgatását (ez utóbbi manapság gyakran elmarad), hogy a bíróság a szakértői vélemény beszerzése után elkerülhesse a mechanikus ítélethozatalt. Ez mindenképpen kívánatos törekvés, de talán önmagában elégtelen a jogintézmény tökéletesítéséhez bizonyos psychiatriai szempontok fokozottabb figyelembevétele nélkül.

Ungvári Gábor egyetemi adjunktus, Psychiatriai Klinika (Budapest).
Karczag István egyetemi adjunktus, Psychiatriai Klinika (Budapest).

[1] Vö.: *Sebestyén* K.: A gondnokság alá helyezés iránti perekről. Magyar Jog, 1982. 5. sz. 606—615. old.

[2] *Gáti* F.: A gyermekvédelmi megelőzés. Kézirat. 1982. MTA Pszichológiai Intézet Könyvtára.

Fontos lenne egy szigorúan tudományos módszertanra támaszkodó hosszú távú *követéses vizsgálat* megszervezése, amely felhasználná a modern psychiatria elvi-módszertani eredményeit. Ennek keretében sor kerülhetne a prognózisra építő psychiatriai rendszerek (pl. a Leonhard-i szisztematika), illetve különböző, prognózist jósló skálák kipróbálására, esetleg alternatív diagnosztikai rendszerek szimultán alkalmazására. Mindez elsősorban az endogén psychosisok kapcsán merül fel, bár a methodikai problémák a gyengeelméjűség és a szenvedélybetegségek tekintetében is számtalan megfontolást igényelnek. A jelen gyakorlatban éppen a prognosztikai szempontok sikkadnak el, amennyiben az orvosszakértőnek legtöbbször egy vizsgálat alapján kell végleges véleményt formálnia, nincs lehetősége *utánvizsgálatra*. Utóbbi bizonyos formában történő bevezetése a gondnokság *megszüntetésének* bonyolult problémáját is nyilván leegyszerűsítené.

A korszerű psychopathológiai dokumentálás lehetővé teszi a therápiás lehetőségek kihasználásának pontosabb felmérését a gondnokság alá helyezett beteg vonatkozásában. A *therápiával* kapcsolatos álláspont egyértelműen megfogalmazható: a cselekvőképességet érintő végleges szakértői vélemény csak valamennyi, az irodalomban elfogadott kezelési mód és stratégia kudarca után adható. Például valamely schizophren psychosis esetén a szakértőnek ragaszkodnia kellene — ha ez korábban nem történt meg — többféle nagyhatású neurolepticum kipróbálásához, szükség esetén magas dosisban vagy cikk-cakk adagolásban, vagy közepes súlyos vascularis feltételezettségű dementia esetén a nootropicumok alkalmazásához stb. Ez igen lényeges, hiszen a *betegség kimenetelének olykor csekély változása is döntő lehet a beteg számára,* pl. cselekvőképességet kizáró helyett *korlátozó* gondnokság alá helyezést tesz lehetővé. *A szakértői vizsgálat* tehát *nemcsak a diagnózis, hanem a therápia tekintetében is* — bizonyos mértékig — *szakmai felülvizsgálatot jelent.* A szakértői munka hatékonyságát növelné, ha a szakértő rendszeres időközökben visszajelzést kapna ténykedéséről.

A sarkított fogalmazást indokolja *a tét:* a gondnokság alá helyezés részleges vagy teljes „joghalált" jelent, a beteg embert *kiszolgáltatja* környezetének. A jogfosztottság a rehabilitációs törekvések ellen hat,[3] ezért a szakértőnek csak az elérhető orvosi és társadalmi (rehabilitációs) erőfeszítések kudarca után szabad csak a cselekvőképességet véleményeznie, az egyén és környezete jogvédelmét szem előtt tartva. Úgy véljük, hogy a gondnokság alá helyezés (bármilyen formájában is) általános értelemben és szűkebb psychiatriai szempontból is csak akkor tekinthető jogosultnak, ha a beteg egyént nem gátolja adott lehetőségei és képességei szerint kibontakozásában kialakított életformájának drasztikus megváltoztatásával vagy új függőségi helyzet kialakításával. Lényegesnek tartjuk, hogy a beteg életmódjának megítélésekor *ne* kizárólag a társadalmilag elfogadott átlag-, mégkevésbé valamely *ideálnorma* lebegjen szemünk előtt („ilyen körülmények között nem lehet élni"), *hanem a beteg* nosologiai diagnózisa (betegsége) és szociális környezetének kölcsönhatása által meghatározott *konkrét lehetőségei.* Valamely pontosan diagnosztizált psychiatriai betegség (azaz az egyén biológiailag meghatározott lehetőségei) bizonyos, meglehetősen tág kereteket biztosít az életforma kialakításához. Ha betegség és életforma között nyilvánvaló diszkrepancia van, a megoldás nem a jogi szabályozás, hanem az orvosi-rehabilitációs beavatkozás optimalizálása.

Az eddig elmondottakból kitűnik, hogy jelen helyzetben nem a jogszabályok megváltoztatására, hanem *pontosabb betartásukra* van szükség.[4] Ami a gondnokság alá helyezés jogintézményének gyakorlati megvalósulását illeti, talán nem üres optimizmus azt állítani, hogy a közeli jövőben megérnek a feltételek annak bizonyos *módosítására.* Mindenekelőtt, ha lassan is, de fokozatosan és érezhetően javul a társadalom toleranciája az elmebetegek irányában. Hozzájárult ehhez, hogy az utóbbi 10—15 évben megjelent több hatásos, psychiatriai témájú regény és folyóiratcikk, film szélesebb rétegekhez hozta közelebb a psychiatria sajátos problémáit. A psychiatrián belül is megerősödik és konkrét gyógyító-rehabilitációs törekvésekben öltöttek testet a szociálpsychiatriai elképzelések. Kudarcai ellenére jónéhány továbbgondolható tanulsággal szolgált a psychiatriai betegek életforma műhelyének úttörő kezdeményezése.[5] Várható, hogy előbb-utóbb megalakul a psychiatriai betegek önsegélyező-érdekvédelmi társadalmi szervezete, amelyből jelenleg pl. az Egyesült Államokban már több mint 300 működik.[6] Mindenesetre a Magyar Psychiatriai Társaság körül propaganda nélkül is meglepően sok, tettrekész, segíteni vágyó laikus tömörült.

Mindezen jelzészerűen érintett tényezők talán sejtetik azt a *szemléleti változást,* amelynek egyik gyakorlati eredményeképpen a gondnokság intézményének rendszere hajlékonyabban illeszkedhet majd mind a beteg ember, mind a társadalom igényeihez. A megvalósulás konkrét formáit meg kell majd találnunk, de a változások iránya véleményünk szerint már kirajzolódik. Célszerűnek tűnik a *túlterhelt gyámhatóságok tehermentesítése* a szorosan vett jogi ellenőrző funkciójuk meghagyásával. A gondnokoltak problémáiból a psychiatriai kezelésüket és a rehabilitációs folyamatot egyébként is kézbentartó Ideggondozó Intézeteknek kellene nagyobb részt felvállalniuk. Ahol szükséges nem családtag gondnok kijelölése, megfelelő anyagi juttatás fejében *előnyben részesítendők* lennének a psychiatriai *tapasztalattal* egyébként is *rendelkező szociális gondozók,* és — az Ideggondozó Intézet szakmai felügyelete mellett — *segítőkész laikusok,* esetleg — a súlyosan fogyatékos gyermekek gyámolításához hasonlóan — *egyházi szervezetek.* Bármely esetben az előrelépést az jelentené, hogy a beteg ember minden nehézségét értő, őt közösségbe bevonó és vele tartós partneri viszonyt kialakító *gondozó oldaná meg a beteg jogi problémáit is,* a területi Ideggondozó Intézet egységes szakmai-szociális-rehabilitációs irányító tevékenysége keretében. Természetesen mindehhez az Ideggondozó Intézeti hálózat megerősítése elengedhetetlen.

Mindez ma még utópiának tűnhet, de meggyőződésünk, hogy akár kis lépésekkel is, meg kell kezdenünk a lehetőségeket jobban kihasználó, a psychiatriai betegek igényeihez pontosabban alkalmazkodó gondnoksági rendszer kialakítását.

---

[3] *Huszár* I.: Schizophrenek gondnokság alá helyezésének néhány elmeszakértői vonatkozása. Magyar Jog, 1969. 4. sz. 322—327. old.

[4] *Sebestyén:* i. m.

[5] *Gerevich* J.: Terápiák társadalma — társadalmak terápiája. Bp. Magvető, 1983.

[6] *Torrey,* E. F.: Surviving schizophrenia. Harper and Row. New York, 1983.

JOGIRODALOM JOGÉLET

Herczegh Géza

Bokorné Szegő Hanna: Államazonosság—államutódlás*

Soha még annyi új állam nem alakult meg, az államok nemzetközi közössége sohasem bővült olyan mértékben, mint a II. világháború óta eltelt évtizedek folyamán. Ez a körülmény önmagában is elegendő lett volna arra, hogy a nemzetközi jogászok érdeklődését az ezzel összefüggő elméleti problémák felé irányítsa, de ezt az érdeklődést a nemzetközi jog idevágó szabályainak kodifikációja — a nemzetközi szerződésekben való utódlás kérdéseit rendező 1978. évi bécsi egyezmény, valamint az állami javak, a levéltárak és az állami adósságok utódlása tárgyában 1983-ban ugyancsak Bécsben kidolgozott egyezmény követett — még tovább fokozta.

A szerző már hosszabb idő óta foglalkozik a gyarmati rendszer felbomlása következtében megalakult új államok nemzetközi jogi problémáival. 1971-ben jelent meg „Az új államok és a nemzetközi jog" című könyve, amelynek egy évvel előbb, 1970-ben kiadott angol nyelvű változata külföldön nagy figyelmet keltett és különösen a fejlődő országok jogászainak körében igen kedvező visszhangra talált. Ebben a könyvében közzétett eredményeiből — a népek és nemzetek önrendelkezési joga cogens szabállyá válása következtében előállott új helyzetből — indul ki most ismertetendő munkájában, amelyben megállapítja, hogy az államok keletkezésének és megszűnésének folyamatai, az államterületben bekövetkezett változások általában kívül esnek a nemzetközi jogi szabályozás szféráján, de — fűzi hozzá — „...korunk nemzetközi joga ugyanakkor tartalmaz olyan cogens jellegű szabályokat, amelyek az államok közössége területi kiterjedésében bekövetkezett bizonyos változások megítélésére, az államok keletkezésének egyes eseteire, illetve egyes területi változásokra vonatkoznak." (10. old.) E cogens jellegű szabályok következtében az államok kötelessége, hogy elősegítsék az önrendelkezési jog érvényesüléseként létrejövő állam megalakulásának folyamatát, ugyanakkor pedig — az ENSZ Alapokmánya 2. cikke 4. pontjában foglalt rendelkezés értelmében — az államok jog szerint nem szűnhetnek meg erőszak hatására. Mindez azonban csupán csak kiindulópont, munkájának célját a szerző annak a két kérdésnek megválaszolásában határozza meg, hogy az államok területi kiterjedésében végbemenő változások mennyiben érintik az államok nemzetközi jogalanyiságát, illetve, hogy a nemzetközi jog új alanyára mennyiben szállnak át a változással érintett területen korábban hatályos nemzetközi jogok és kötelezettségek. Mindezt a könyv címe az államazonosság—államutódlás tömör formulájában fejezi ki, vizsgálódásainak súlypontja azonban nem a kettő elméleti elhatárolásán, hanem egyes hozzájuk kapcsolódó problémák megválaszolásán van, éspedig főleg a nemzetközi szerződésekben való utódlás kérdésén.

A bevezetést követő első fejezet keretében az elméletnek az államok keletkezésére és megszűnésére vonatkozó álláspontját összegezi és ennek során megállapítja, hogy az önrendelkezési jog cogens szabályának érvényesülése nyomán valamely gyarmati sorból függetlenné vált állam a nemzetközi jognak merőben új alanya, tehát vele kapcsolatban kizárólag az államutódlás problémája merül fel, viszont az egyesülés, ill. szétválás eseteiben — bár a nemzetközi jogalanyok számában változás következik be — az államazonosság, illetve az utódlás kérdése csak a releváns tények mérlegelése és elemzése alapján dönthető el. „Csak az állam materiális alkotó elemét, a területet érintő alapvető változás esetén merülhet fel az állam megszűnésének, illetve fennmaradásának problémája, azaz az államutódlás, illetve az államazonosság alternatívája" — állapítja meg és egyúttal leszögezi: a ma uralkodó nézet szerint az államon belül végbemenő bármily radikális társadalmi változások, mint amilyen pl. a szocialista forradalom, az állam azonosságát, nemzetközi jogalanyiságát nem érinti.

Mit mutat az államok mai gyakorlata?

Kétségtelen, hogy a függő területek leválása a volt gyarmati hatalom jogalanyiságát nem változtatta meg, hanem azonos marad önmagával. Az Egyiptom és Szíria egyesüléséből létrejött EAK folytatta mind Egyiptom, mind Szíria nemzetközi jogi személyiségét, az egyesüléssel egyikük sem szűnt meg, viszont a Tanganyika és Zanzibár egyesüléséből létrejövő Tanzánia nem volt azonos egyik állammal sem. Ami a Vietnami Demokratikus Köztársaságot illeti, a szerző szerint gyarmati sorból függetlenné vált új államnak tekinthető, amelynek egysége — a külföldi intervenciók miatt — csak fokozatosan valósulhatott meg. Vele kapcsolatban az államutódlás kérdése rendkívül bonyolult formában jelent meg. A szétválásnak az EAK meglehetősen sajátos, általános következtetések levonására kevéssé alkalmas példája. Ennek kapcsán ugyanis arról volt szó, hogy Egyiptom és Szíria egyesülésének folyamata megindult ugyan, de megszakadt, mielőtt ténylegesen befejeződött volna. Rámutat arra is a szerző, hogy megalakulásuk kérdésével kapcsolatban az NDK, illetve az NSZK álláspontja eltérő. Az NDK szerint a hitleri Németország megszűnt és területén két olyan állam keletkezett, amelyek a korábbi államnak utódai, viszont az NSZK közismert politikai aspirációinak alátámasztása érdekében azt vallotta, hogy nem utódja a német birodalomnak, hanem azonos vele, mégha területileg nem is öleli fel a birodalom egészét. Az elszakadás további esetei közül Szingapur és Banglades egyaránt arra az álláspontra helyezkedett, hogy új államok, míg Malaisia és Pakisztán megkisebbedett területtel a régi állammal azonosnak tekintendők. A harmadik államok, valamint a nemzetközi szervezetek gyakorlata alapján nem minden esetben lehet megnyugtató módon megállapítani, hogy a területi változás mennyiben befolyásolta az érintett állam nemzetközi jogalanyiságát, mivel a szereplők döntéseit az adott kérdésben politikai meggondolások befolyásolták, illetve meghatározták.

Munkájának harmadik részében a szerző az államutódlás fogalmával kapcsolatos viták ismertetése után az 1978-as államutódlási egyezménnyel foglalkozik, mely az utódlás négy típusát különbözteti meg: területátcsatolás, függő helyzetben levő terület elszakadása, egyesülés, két vagy több részre való szétválás. Az első változatot tekintve a főszabály a változó határok elve, míg a második esetben a függő helyzetből függetlenné vált állam abszolút érvényű szabályként „tiszta

---

Herczegh Géza egyetemi tanár, Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Állam és Jogtudományi Kar (Pécs).

* Bp. Akadémiai Kiadó, 1984. 108 old.

lappal" indul. Az egyesülés, ill. a szétválás esetére az egyezmény a „folytonosság" elvét tekinti elsősorban irányadónak — vagyis főszabálynak —, a harmadik államok érdekeinek szem előtt tartásával az államok szerződéses kapcsolatainak stabilitását kívánja szolgálni. Az államutódlás bekövetkezte esetén nem vethető fel a határok megváltoztatásának a kérdése és kimutatja, hogy az utódlási megállapodások önmagukban véve nem létesítenek semmiféle szerződéses kapcsolatot harmadik államok és az utódállamok között. Az egyezményben foglalt szabályok megfogalmazása rendkívül rugalmas és a gyarmati sorból felszabadult, újjonnan függetlenné vált államok „tiszta lapjával" szemben az utódlás egyéb eseteire irányadó „folyamatosság" elvének abszolutizálásáról gondosan tartózkodik és az érdekvédelmi clausula („hacsak a szerződésből nem következik, vagy más módon nem állapítható meg, hogy a szerződésnek erre a területre való alkalmazása nem lenne összeegyeztethető a szerződés tárgyával és céljával, vagy gyökeresen megváltoztatná a szerződés teljesítési feltételeit") érvényesülése számára tág teret biztosít.

Érdekes és elgondolkoztató, hogy a bécsi diplomáciai konferencia nem fogadta el a Nemzetközi Jogi Bizottság tervezetének azt a rendelkezését, miszerint „ha valamely államtól területének egy része elszakad és lényegében ugyanolyan körülmények között válik állammá, mint egy újonnan függetlenné vált állam... minden szempontból újonnan függetlenné vált államnak tekintendő". A Szingapur és Banglades által elszakadásukat követően hangoztatott „tiszta lap" álláspontot a diplomáciai konferencián résztvevő államok többsége tehát elvetette.

Következetlenség? A nemzetközi jogi szabályozás nyilvánvalóan alá van vetve az államok nemzetközi közösségében érvényesülő és az egyes korok jellegzetességeit meghatározó nagy politikai-társadalmi tendenciáknak, amelyek egymással dialektikus ellentétben a változás és a stabilitás biztosításának céljait szolgálják. A „tiszta lap" elvének előtérbe állítása a gyarmati rendszer felbomlásának mielőbbi befejezésével, a változás céljával hozható kapcsolatba, a folytonosság mint főszabály viszont a gyarmati sorból kiemelkedő új államok következtében átalakult világrendszer stabilitását szolgálja. Az ellentmondás tehát az államok nemzetközi közösségének összetételében, fejlődésében van, az új kodifikáció ezt legfeljebb csak tükrözi és hogy mennyiben válik be, azaz milyen mértékben lesz képes a nemzetközi szerződésekben való államutódlás kérdéseit tartósan rendezni, nyilvánvalóan az államok közösségének további fejlődésétől függ.

Bokorné Szegő Hanna viszonylag kis terjedelmű könyve, amelynek e rövid recenzió keretében természetesen csak legfontosabb megállapításait ismertethettem, az államazonosság és az államutódlás legfontosabb kérdéseire összpontosít, amelyeket rendkívül tömören, világosan vet fel és válaszol meg. Következtetései mindenben megalapozottak és meggyőzőek, fejtegetései mögött ott sorakoznak az 1978-as bécsi diplomáciai konferencián szerzett gazdag tapasztalatai. Könyvét nem nélkülözhetik azok, akik az államutódlás kérdései, illetve a nemzetközi szerződések jogának problémái iránt érdeklődnek és reméljük, a szerző módot talál arra, hogy az államutódlásnak a nemzetközi jog folyamatos kodifikációja során már rendezésre került, vagy ezután szabályozandó problematikáját hasonló módon és hasonlóan magas színvonalon feldolgozza.

Dzurik, Vladislav

Drgonec, J.—Holländer, P.: Moderná medicína a právo
A korszerű orvostudomány és a jog. Obzor. Bratislava, 1982

A gyógymódszerek alapvető megváltozása, amelyet a közelmúltban még szinte tudományos képzelődésnek tartottak, többek között magával hozta azt a jelenséget, hogy az orvostudomány túlhaladta saját tevékenységének a jogi szabályozását is. Ez főképpen abban nyilvánul meg, hogy az orvosi kezelés és ellátás jogi szabályozásában egyre gyakrabban találunk olyan hiányosságokat, amelyeket ki kell pótolni.

Az újjonnan felmerült és az orvostudomány fejlődésével egybekötött problémák jogi szabályozásának szükségessége vitathatatlan. Minden orvosi beavatkozás közvetlenül érinti a beteg egészségi állapotát, sőt sokszor az életét is, vagyis olyan értékeket, amelyek védelmezése már régóta a jog alapvető feladata. Ehhez hozzájárul az a tény is, hogy az orvos-páciens viszonyba minden ember belekerülhet és így az orvostudománnyal egybekötött jogviszonyok a leggyakoribb és legtömegesebb jogviszonyok közé is tartoznak. Ez okozta, hogy az utóbbi évtizedekben rendkívüli módon nőtt a jogtudomány érdeklődése az orvostudomány területén végbement változások iránt. Világszerte számos olyan monográfia jelent meg, amely az orvostudomány jogi problémáit tárgyalja és százakra tehető fel a tudományos folyóiratokban megjelent cikkek száma ebből a témakörből.

A legújabban megjelent könyvek közé tartozik e téren a csehszlovák jogtudomány alkotása is, amely „A korszerű orvostudomány és a jog" címen jelent meg 1982-ben Bratislavában.

A könyv írói, akik nem ismeretlenek a magyar szakközönség előtt sem (itt utalunk a Jogtudományi Közlönyben „Az emberi szövetek és szervek átültetésének jogi problémái a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban figyelemmel a Magyar Népköztársaságra" címen megjelent cikkükre — lásd J. K. 4/1980. 251—258. old.), munkájukat három fejezetre osztották.

Az első fejezetben az orvosi kísérletezésekkel foglalkoznak, a másodikban a szerv- és szövetátültetéssel, a harmadikban pedig a genetikai beavatkozásokkal és az emberi reprodukció problémáival foglalkoznak (így például a művi megtermékenyítéssel, abortusszal és a sterilizációval, valamint az emberi személyiségbe való beavatkozásokkal, mint például a transszexuális és interszexuális személyeknél végrehajtott gyógyítási beavatkozások).

A korszerű orvostudomány gyógymódszereiből fakadó jogi problémákat a következő módon igyekeznek feltárni: *1.* vizsgálják a kórház, illetve más egészségügyi intézmény oldalán beállt előfeltételeket a korszerű orvosi beavatkozás elvégzésére, *2.* vizsgálják az illetékes orvosi beavatkozás társadalmi és orvosi értelmét, *3.* a beteg egészségi állapotát és képességét az orvosi beavatkozás elbírálására, *4.* a beteg beleegyezését és a beleegyezés szükséges alakiságát, illetve a beteg jogi képviselőjének az esetleges beavatkozáshoz való hozzájárulását, *5.* az adományozó beleegyezését ott, ahol erre szükség van (a szervkivételeknél és a magelvételnél) és ennek a feltételeit, *6.* a beteg jutalmazását a kísérletezéseknél (illetve a szerv- és szövet-

---

Dzurik, Vladislav tudományos munkatárs, Szlovák Tudományos Akadémia (Pozsony).

adományozásnál), 7. más jogi problémákat is megvizsgálnak, ha ez a korszerű orvosi beavatkozásból ered.

Az imént vázolt rendszerének, elméleti megalapozottságának és az olvasó számára érdekfeszítő tulajdonságának köszönheti a könyv, hogy az említett jogi problémákat nemcsak jogelméleti szemszögből nézve, hanem szélesebb társadalmi, etikai és filozófiai szemszögből is igyekszik megoldani.

A tárgyalt problémák megoldásánál a szerzők ugyan gyakran hivatkoznak a hatályos csehszlovák jogi szabályokra — különösen az 1966. évi 20 számú, a Népegészség gondozásáról szóló törvényre, valamint a polgárjogi törvénykönyvre és az ezeket a törvényeket végrehajtó alacsonyabb jogerejű jogszabályokra is, sőt gyakran említik a Szlovák, ill. Cseh Szocialista Köztársaság egészségügyi minisztériumok által kiadott utasításokat stb., de ennek ellenére nem lehet mondani, hogy a könyvnek csak szűk, csehszlovák kiterjedésű jelentősége van. Itt említjük meg, hogy például a „de lege ferenda" utalásaikat szélesebb körben is vizsgálják és utalnak itt számos külföldi jogi rendszerre is. Sőt rámutattak arra is, hogy az illetékes problémát még a világ több országában a mai napig sem oldották meg, de nemcsak hogy a jogalkotás terén észlelhető a hiányosság, hanem még a jogelmélet sem foglalkozott az orvosi beavatkozásokból eredő jogi problémák megoldásával.

A problémák pedig nagyon időszerűek. Többek között tárgyalják azon jogi feltételek szabályozását, amelyek lehetővé tennék a holttesten történő reszuszcitációs (életrekeltés) módszerek végrehajtását annak érdekében, hogy a holttestből gyógyító szervátültetésre szervet mentsenek meg. Foglalkoznak a szervátültetéseket elősegítő nemzetközi szervezetek (Eurotranszplantant, Intertranszplantant, sőt a különböző társadalmi rendszerű államok szervezeteit is említik) jogi helyzetével és nem feledkeznek meg a művi megtermékenyítésből született gyermekek családjogi helyzetéről sem. Ezzel kapcsolatban tárgyalják a szülők kiválasztását a művi megtermékenyítésre, az örökbefogadás problémáit az esetleges nemi átváltoztatás esetében és még sok más problémát, amit itt helyszűke miatt nem lehet közelebbről ismertetni.

Befejezésül elmondhatjuk, hogy „A korszerű orvostudomány és a jog" című monográfia a maga széles körű vázolásában az első a maga fajtájában talán nemcsak a csehszlovák szakirodalomban, de még a többi szocialista ország szakirodalmában is. Ezért megérdemli, hogy felhívjuk rá mindazok figyelmét, akiket a korszerű orvostudomány jogi problémái érdekelnek.

Kónyáné Kutrucz Katalin

Nagy Ferenc: Intézkedések a büntetőjog szankciórendszerében című kandidátusi értekezésének vitája

Nagy Ferenc: *„Intézkedések a büntetőjogi szankciórendszerében"* című kandidátusi értekezésnek vitájára 1984. február 29-én került sor a Magyar Tudományos Akadémián.

Büntetési rendszerünk továbbfejlesztésének lehetőségei, és általában a büntetéssel kapcsolatos elméleti és gyakorlati problémák egyre inkább előtérbe kerültek az elmúlt 20 év büntetőjogi irodalmában. Ez a jelenség jórészt azzal a felismeréssel (újrafelismeréssel?) magyarázható, hogy a bűnözés elleni küzdelemben alapvető jelentősége van a szankciórendszernek. Az is tény, hogy a jogkövetkezményeken belül egyre szaporodnak az intézkedések és (bár változatlanul a büntetések az alapvetőek) egyre nagyobb a jelentőségük.

Mindezek ellenére az intézkedések témakörének átfogó feldolgozásával a magyar szakirodalom (ideértve a háború előttit is) mind ez idáig adós maradt.

Nagy Ferenc értekezése az első olyan munka, amely csaknem a teljesség igényével dolgozza fel az intézkedések elméleti és gyakorlati kérdéseit.

A disszertáció három részre tagolódik.

Az *első rész*ben a büntetőjogi intézkedések kialakulását és fejlődési folyamatait meghatározó, vagy legalábbis befolyásoló elméleti irányzatokat, nézeteket mutatja be a témára vonatkozó csaknem teljes európai irodalmi anyag alapján. Ez az ún. eszmetörténeti rész nem összefoglaló munkák közvetítésével, hanem túlnyomó részt az eredeti munkák feldolgozása alapján készült. Megismerhetjük belőle a büntetőjogi intézkedések előzményeit, elméleti hátterét, s mindazokat, akik az intézkedések elméleti alapjait kidolgozták. Így megismerkedhetünk többek között Liszt, Klein, Garofalo, Prins, s a nálunk ezidáig nem igen ismert Carl Stoos munkásságával.

Az elmélettörténeti részből — természetesen — nem marad ki a hazai fejlődés bemutatása sem. Sőt, a szerző sikeres kísérletet tesz a hazai jogirodalom kiválóságainak kriminálpolitikai irányzatok szerinti besorolására is.

Nem marad adós a szerző a legújabb tudományos irányzatok ismertetésével sem, melyek között jelentős helyet foglal el az új társadalomvédelem mozgalma.

A szerző a *második rész*ben három történelmi szakaszban elhelyezve hasonlítja össze a szabadságelvonással járó intézkedéseket.

A jogösszehasonlítás kiterjedt Európa valamennyi államára és — helyenként — az Amerikai Egyesült Államokra is. E fejezet nem csupán az ún. száraz joganyagot tartalmazza, hanem megismertet az adott joganyagra vonatkozó irodalmi állásfoglalásokkal is, és kiemeli és értékeli a különböző országok jogaiban létezett és létező megoldások lényegi, s a fejlődés szempontjából fontos vonásait.

Az intézkedések törvényi szabályozásában az értekezés három nagy fejlődési szakaszt különít el. Az első a XIX. sz. utolsó és a XX. sz. első két évtizedére tehető, ez a kialakulás szakasza, melyre a szabályozási kísérletek a jellemzőek. A második a két világháború közötti időszak, amelyben kiépült az intézkedések rendszere, és amelyre az jellemző, hogy a büntetések és az intézkedések általában egymás mellett léteztek anélkül azonban, hogy precízen körülhatárolt, egymástól elkülönülő alkalmazási területet kaptak volna. A harmadik szakasz a második világháború utáni időszak, melyben bővül és módosul az intézkedések köre. E periódusban, főleg az 1960-as évektől — a hazai fejlődéstől eltérően — tendenciaként figyelhető meg a szabadságvesztés-büntetés és a szabadságelvonással járó intézkedések együttes alkalmazásának és a határozatlan tartamú szankcióknak a visszaszorulása.

Az intézkedések kialakulása és fejlődése szoros összefüggésbe hozható azzal, hogy a múlt század második felének reformirányzatai nem tartották kielégítőnek a hagyományos büntetőjog eszköztárát a bűnelkövetők különböző csoportjaival szemben.

Az értekezés részletesen ismerteti és elemzi e csoportokat és az ellenük alkalmazott és alkalmazni javasolt esz-

Kónyáné Kutrucz Katalin egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

közöket. Ezek közül kettőt emelnék ki. Az egyik a visszaeső, különösen a többszörösen visszaeső, szokásszerű elkövetők. E körrel és a velük szemben alkalmazott szankciókkal kapcsolatban a nemzetközi összehasonlító bemutatás után az értekezés szerzője arra a megállapításra jut, hogy: „A határozatlan tartamú büntetés, illetve a szabadságvesztés-büntetés után letöltendő relatíve határozatlan tartamú szabadságelvonással járó intézkedés alkalmazásának egyértelmű visszaszorulása figyelhető meg a visszaesőkkel szemben és igen sok ország már a fenti szankciók megszüntetésének irányába is tett lépéseket. Ezt a tendenciát hazánk sem hagyhatja figyelmen kívül, annál is kevésbé, mert elgondolkodtató az e területen érvényesülő gyakorlatunk." Megfontolandónak tartja — de lege ferenda — a szigorított őrizet végrehajtása felfüggesztésének lehetőségét. Az elmélettörténeti és a jogösszehasonlítás alapján azt a következtetést vonja le, hogy az uralkodó nézet szerint csupán egy szabadságelvonással járó szankcióval kell a bűncselekményre reagálni.

A másik csoportot a korlátozottan beszámítható elkövetők képezik. Velük szemben a hatályos magyar jog, a tradícióknak megfelelően, a klasszikus iskola nézetét követi, vagyis nem egy minőségileg más, szankció alkalmazását, hanem a (korlátlan) enyhítést teszi lehetővé. A kezelés, a célszerűség gondolata (a nemzetközi gyakorlattal ellentétben) csak az utóbbi időben, a bv. jogszabályokban jutott jelentőséghez a gyógyító nevelő csoportok létesítése révén — állapítja meg Nagy Ferenc. Úgy gondolja azonban, hogy ez az új pozitív kezdeményezés szükségszerűen összeütközésbe fog kerülni a bv. intézmények hagyományos szemléletével és gyakorlatával. „Megítélésem szerint célszerűbb lenne — az ambuláns kezelésen kívül — egy külön, szociálterápiai jellegű intézet működtetése, bár ennek hazai megvalósításában a közeljövőben nem reménykedhetünk."

Az *értekezés harmadik része* a büntetőjogi intézkedések egyes elméleti (fogalmi) és alkalmazási kérdéseivel foglalkozik.

Először a jogkövetkezmény és a szankció viszonyát tárgyalja, majd a monista (csak egyfajta szankciót ismerő) és a dualista szankciórendszer különböző lehetséges változatait ismerteti és elemzi. A különböző szankciórendszerek alapos elemzése után arra a következtetésre jut, hogy köztük egy sincs olyan, amely „egyszerre és egyúttal az elkövető számára meggyőző, igazságos, kriminálpolitikailag hatékony és a különböző törvényességi garanciáknak, alapelveknek megfelelő, tehát tökéletes lenne". Egyetért viszont azzal a nézettel, hogy a leghatékonyabbnak tekinthető s egyben a garanciális követelményeknek is legjobban megfelelő — szabadságelvonással járó büntetések és intézkedések esetén — az alternatív dualista (vagyis a büntetést és intézkedést egyaránt ismerő, de a konkrét esetben csak egyikük alkalmazását lehetővé tevő) rendszer.

Foglalkozik az értekezés a büntetőjogi intézkedések jogalapjának kérdésével, etikai és jogi igazolhatóságával is. E körben leszögezi, hogy a szabadságelvonással járó intézkedések alkalmazásakor messzemenően figyelembe kell venni a személyiségi jogokat, valamint felhívja a figyelmet a reszocializáció fontosságára.

Nagy Ferenc kísérletet tesz az intézkedés egységes fogalmának a meghatározására és a büntetések és intézkedések azonos és megkülönböztető jegyeinek tisztázására, valamint az intézkedések osztályozására.

Az értekezés zárórészében egy — a hazánkban meglehetősen kimunkáltnak mondható büntetéskiszabási tanhoz hasonló — „intézkedés kiszabási" tan kialakítását kísérli meg. E körben lényegében az intézkedések alkalmazásának elveit határozza meg. Megállapítása szerint az intézkedések alkalmazásának egy előfeltétele és három feltétele van. Az előfeltétel: büntetéssel fenyegetett jogellenes cselekmény elkövetése. A három feltétel: 1. az elkövető speciális társadalomra veszélyessége, 2. az intézkedés speciálpreventív szükségessége és szubszidiaritása, 3. az intézkedés tettarányossága.

Végezetül a büntetőjogi intézkedések jövőbeni fejlődését illetően úgy véli, hogy a jogkövetkezmények között az elsődleges és a meghatározó továbbra is a büntetés marad. A közeljövő reálisan számításba jöhető fejlődési vonala a büntetéseknek és az intézkedéseknek egymáshoz közelítésére mindjobban tekintettel levő integrált rendszer finomítása és fejlesztése.

Az opponensek (Györgyi Kálmán és Horváth Tibor) egyaránt nagyra értékelték a szerző úttörő vállalkozását és a disszertáció egészét. „A magyar szakirodalom a büntetőjogi intézkedésekre ez idáig csekély figyelmet fordított, jelentősebb munka ebben a témakörben nem készült... Nem kétséges viszont, hogy büntetési elméletünk és tételes jogi ismereteink mindenképpen hiányosak a büntetőjogi intézkedések mélyreható elméleti vizsgálata nélkül. A szerző ezt a hiányosságot felismerve tett — megítélésem szerint sikeres — kísérletet az elméleti hézag megszüntetésére." (Horváth Tibor)

„A feldolgozás tartalmában és módszerében egyaránt megfelel a tudományosság követelményének, értékesen járul hozzá a büntetőjogi szankciókra vonatkozó eddigi ismereteinkhez". (Györgyi Kálmán)

A munka részletes elemzése során az egyes fejezetekkel kapcsolatban — többek között — kiemelték, hogy a szerző az elmélettörténeti (első) és a jogösszehasonlító (második) részben is óriási mennyiségű eredeti anyagot dolgoz fel, részben leíró jelleggel. Ennek köszönhetően: „Az olvasó azt is megtudja, hogy a tárgyalt szerző mit mond, nemcsak azt, hogy az értekezés írójának erről mi a véleménye." (Györgyi Kálmán) Nagyra értékelték a hazai elmélettörténeti fejlődés bemutatását, amelyről Horváth Tibor megállapította, hogy „hozzá járul ahhoz is, hogy előbb utóbb megtörténjék a magyar büntetőjogi gondolkodás történetének teljes körű feldolgozása". Az első két résszel kapcsolatban kritikai észrevételeik lényegében csak a szerkesztés módját illetően voltak, így pl. Horváth Tibor szerint az elmélettörténeti és a jogösszehasonlító részt lehetett volna együttesen is tárgyalni.

A harmadik részre vonatkozóan Horváth Tibor megállapította, hogy: „A disszertáció elméletileg legértékesebb része... Ilyen elméleti jellegű fejtegetéssel a magyar jogirodalomban ez ideig még nem találkozhattunk. Nem csak elméleti, hanem jogalkotási és jogalkalmazási jelentősége van annak, ahogyan a szerző a jogkövetkezmények monizmusa és dualizmusa kapcsán elemzi és osztályozza a tételes jogunkban is érvényesülő büntetőjogi intézkedéseket. ... A disszertáció kiemelkedő eredményének tartom a büntetőjogi intézkedések alkalmazási feltételeinek tisztázását, melyek körében a szerző új megvilágításba helyezi a személyi társadalomra veszélyesség problematikáját és új szempontként veti fel a szükségesség és az arányosság kérdéseit. Különösen ez utóbbinak, az intézkedések arányossága kidolgozásának tulajdonítok nagy jelentőséget, amely elv megfelelő garanciális korlátját képezheti a puszta célszerűségnek."

Az opponensi véleményük befejezéseként Horváth Tibor és Györgyi Kálmán is felsorolta az értekezés új tudományos eredményeit, majd mindketten javasolták, hogy a bíráló bizottság tegyen előterjesztést a Tudományos Minősítő Bizottságnak arra, hogy ítélje oda Nagy Ferencnek a kandidátusi fokozatot.

Az opponensi vélemények elhangzása után Nagy Ferenc válaszolt az értékelésekben elhangzottakra. Válaszában elmondta, hogy mindkét véleményt igen hasznosnak tekinti, és a legmesszebbmenően igyekszik értékesíteni a bírálatokat, majd sorra vette és megválaszolta az egyes kritikai észrevételeket.

Az opponensek a választ elfogadták.

A bíráló bizottság (Elnöke: Földvári József, Tagjai: Szabó Lászlóné, Bócz Endre, Szabó András, Vavró István, valamint Györgyi Kálmán és Horváth Tibor opponensek) *javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak: Ítélje oda Nagy Ferencnek a kandidátusi fokozatot.*

Дьёрдь Адам:

Юридические предпосылки развития системы "благодарственных денег врачу"

В конце 1950-х годов в Венгрии распространилась система дачи «денег за благодарность врачу» и их принятия. Правилами медицинской деятельности, принятыми в 1959 году, это не запрещено, но УК ВНР в 1961 году признал врача должностным лицом, которое уже может быть наказуемо «за принятие запрещенной выгоды» (при условии, что комиссия по медицинской этике делает донесение). Автор данной статьи показывает, что дача «благодарственных денег врачу» приняла такие размеры, что в целях их ликвидации была принята «программа действий в области медицинской этики», которая, однако, оказалась безуспешной, потому что она не упразднила двойственность правового регулирования (т. е. то обстоятельство, что дачу таких денег общественное мнение считало легальной, но она была запрещена).

Ференц Надь.

Обоснованность и оправдание уголовноправовых мер

Наряду с наказаниями и в отношении уголовноправовых мер не факт уголоноправового вмешательства, а обоснованность и оправдание вмешательства, его условия и размер требуют принципального обоснования. В статье представлены и оценены взгляды и аргументы, главным образом, немецких авторов, выдвинутые за оправдание уголовноправовых мер. Эти взгляды, в основном, можно свести к двум основным позициям (к теориям с социально-этическим обоснованием и принципу преобладания общественного интереса). Вместе с ними существуют и специфические личные взгляды. Однако различные принципы оправдания рассматриваются как формальные мерила, значение которых зависит от их конкретизации и при оправдании мер следует учесть также мысль о ресоциализации.

Габор Тёрёк

Возмещение неимущественного вреда в свете судебной практики

В статье представлена судебная практика по конкретным делам о возмещении неимущественного вреда, введенного в венгерское гражданское право в 1977 году. Автор устанавливает, что по сравнению с регулированием в законе, наблюдается сильная тенденция к ограничению, первые следы которого заметны уже в мотивировке министра юстиции к Закону. В этой связи главную проблему автор видит в том, то «основным случаем» стала группа дел, связанных с телесным повреждением, которая применяется на практике в качестве руководящего начала при рассмотрении других дел. Автор подробно изучает и проблемы, вытекающие из неточных или слишком общих понятий закона, и представляет различные варианты возможного решения.

György Ádám

Rechtliche Vorgänge des ärtztlichen „Dankgeldes"

Ende der 50-er Jahre hat sich in Ungarn die Hingabe und Annahme des ärtztlichen „Dankgeldes" sehr verbreitet. Obzwar dies durch die Artztesordnung nicht verboten war, hat das Strafgesetzbuch vom Jahre 1961 den Artzt als Amtsperson qualifiziert, der für „die Annahme des verbotenen Vorteils" schon strafbar wurde (wenn die Kommission für Artztesethik die entsprechende Anzeige erstattet hat). Der Autor beweist, dass die Hingabe des ärtztlichen „Dankgeldes" solche Massen gewonnen hat, dass es vom Jahre 1976 an durch ein sg. artztesethisches Programm zurückgedrängt werden sollte. Das Programm blieb aber erfolgslos, da das rechtliche Janus-Gesicht der Lage — die öffentliche Meinung betrachtete es als legal, obwohl rechtlich verboten war — nicht abgeschafft worden war.

Ferenc Nagy

Über die Bestätigung und Gerechtfertigtheit der strafrechtlichen Vorkehrungen

In der Hinsicht der strafrechtlichen Vorkehrungen nicht nur die Tatsache der Eingreifung, sondern eher die Gerechtfertigtheit, die Bestätigung, die Voraussetzungen und deren Umfang soll prinzipiell erörtert werden. Der Autor untersucht die aus der deutschen Literatur eingeholten Ansichten und Argumente. Diese Ansichten können auf zwei Grundpositionen zurückgeführt werden: auf die Theorien von sozialethischer Begründung, und auf jene, die sich auf das Übergewicht des Gesamtinteresse basieren. Bei der Gerechtfertigung der Vorkehrungen soll auch die Idee der Resozialisation einbezogen werden.

Gábor Török

Der immaterielle Schadenersatz im Spiegel der gerichtlichen Praxis

Die Studie untersucht auf Grund der Erörterung von Rechtsfällen die Gerichtspraxis des Schadenersatzes für immaterielle Schäden. Es wird festgestellt, dass es eine einengende Tendenz — gegenüber dem Gesetz — bemerkbar ist, deren erste Spüren schon in der ministeriellen Begründung der Modifizierungsgesetz des ZGB — welches den immateriellen Schadenersatz in das ungarische Zivilrecht wieder einführte-auffindbar sind. Der Autor sieht das Grundproblem darin, dass es sich die körperliche Verletzung, als „Grundfall" durchgesetzt hat, und die richterliche Praxis dies als Mass-stab für die Beurteilung anderer Rechtsfälle anwendet.

György Ádám

Legal antecedents of the emergence of doctors' tips ("gratitude payments")

In Hungary scine the end of the fifties the "gratitude payment for medical services" has been proliferating. The Medical Discipline Code of 1959 did not prohibit it, but the Criminal Code of 1961 has qualified the physicianas official person, therefore the "acceptance of prohibited benefit" became punishable (in case the Medical Ethics Council files a report) The author proves that in 1976 the acceptance of "medical gratitude payment" took such a scale, that it was intended to push it back with a so-called „medical ethics action programme". This programme remained a failure, because the legal duality was not eliminated (the public opinion believed it was legal although it was prohibited).

Ferenc Nagy

On the justification of measures in penal law

It is not the fact, bur the reasons, conditions and the extent of penal law intervention that needs justification in principle with measures in penal law. The author introduces and evaluates opinions and arguments to justify the measures in penal law on the basis of mostly the German legal literature. These views have their origins in two basic theoretical positions, i.e. theories based on social ethics and theories based on the principle of the dominance of public policy, and there are further, particular views, too. The different principles of justification are, however, formal standards, the significance of which depends on the concretization. Therefore, it seems to be reasonable to utilize the idea of resocialization in the justification of measures, as well.

Gábor Török

Some questions of the jodicial practice of non-pecuniary damages

The paper deals with the compensation for pain and suffering, wich was reintroduced in the Hungarian law at 1977 — through actual cases. He asserts that against the legal regulation a powerful limiting trend prevails. Its traces can be seen already in the ministerial comment of the law itself. In this aspect the author regards as the main problem the group of cases concerning corporal injury became the "basic case" and the practice applies this as a "guideline" determining the outcome of other cases too. The paper goes in details about the ambiguous or overly general legal terms and the difficulties, which they cause and intends to find the variants of solution too.

ÁRA: 50,— Ft

XXXIX. új évfolyam 11. szám Budapest, 1984. november hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

TARTALOM

Szerkesztőség 595
SÁRÁNDI IMRE
A népgazdaság gazdasági szervezeti rendszerének átalakítása és a vállalati belső szervezet 595
SÜTŐ MIKLÓS
Belső jogalanyiság és a nagyvállalat 598
NOVOTNI ZOLTÁN
A vállalaton belüli jogalanyiság kérdései 607
HEGEDÜS ISTVÁN
A vállalati belső viszonyok jogi szabályrendszerének önigazgatási irányú fejlesztése (egy történeti alternatíva) 616
CSILLAG ISTVÁN
A vállalaton belüli partnerkapcsolatok a kisvállalkozás területén 626
KOVÁCS PÉTER
A szerződéses üzemeltetési forma főbb jogi és működési problémái 632
ÁDÁM GYÖRGY
Az orvosi hálapénz hatályos jogunkban 642

Jogirodalom—Jogélet

GRUBER BALÁZS ATTILA
Az állam- és jogelmélet újabb kutatási eredményei a prágai Károly Egyetem Jogi Karán 650
Yolanda Eminescu—Tudor Popescu: A szocialista országok polgári törvénykönyvei (NÉMETH ÁGNES) 652
Troller: Szellemi alkotások joga (VIDA SÁNDOR) 654
PRUGBERGER TAMÁS
„A kooperációs és integrációs kapcsolatok jogi kérdései" c. doktori értekezés vitája 656

СОДЕРЖАНИЕ: От редакции — *Имре Шаранди:* Преобразование системы хозяйственной структуры народного хозяйства и внутренняя организация предприятия — *Миклош Шютё:* Внутренняя правосубъектность и крупное предприятие. — *Золтан Новотни:* Вопросы правосубъектности внутри предприятия. — *Иштван Хегедюш:* Развитие системы правил внутризаводских отношений в направлении самоуправления. — *Иштван Чиллаг:* Внутризаводские партнерские связи в области мелкопредпринимательской деятельности. — *Петер Ковач:* Основные проблемы правового регулирования и реализации эксплуатации на договорных началах отдельных участков предприятий. — *Дьердь Адам:* «Благодарственные деньги» врачу в действующем законодательстве и предложение de lege ferenda. — *Юридическая литература — юридическая жизнь: Аттила Балаж Грубер:* Новые результаты исследований по теории государства и права, проведенных на юридическом факультете Карлова Университета в Праге. — Еленда Эминеску — Гудор Попеску: Гражданские кодексы социалистических стран *(Агнеш Нэмет).* — Троллер: Право произведений умственного труда *(Шандор Вида)* — *Тамаш Пругбергер:* Обсуждение докторской диссертации «Правовые вопросы связей кооперирования и интеграции».

INHALT: Redaktions-Mitteilung. — *Imre Sárándi:* Die Umgestaltung des wirtschaftlichen Organisationssystems der Volkswirtschaft und die innere Unternehmensorganisation. — *Miklós Sütő:* Innere Rechtssubjektivität und das Grossunternehmen. — *Zoltán Novotni:* Fragen der Rechtssubjektivität innerhalb des Unternehmens. — *István Hegedüs:* Die Weiterentwicklung in die Richtung des Sebstverwaltung der rechtlichen Regelung der inneren Unternehmensverhältnisse (eine historische Alternative). — *István Csillag:* Innerbetriebliche Partnerverhältnisse am Gebiete der Kleinunternehmungen. — *Péter Kovács:* Wichtigere rechtliche und Funktionierungsprobleme der Inbetriebhaltung der Kleingeschäfte am Wege des Mietvertrages. — *György Ádám:* Das ärztliche „Dankgeld" im geltenden Recht. — *Rechtsliteratur-Rechtsleben:* Attila Balázs Gruber: Neuere Ergebnisse der Forschungen am Gebiet der Staats- und Rechtstheorie an der Karl- Universität zu Prag. — *Yolanda Eminescu—Tudor Popescu:* Zivilgesetzbücher des sozialistischen Länder *(Ágnes Németh).* Alois Troller: Immaterialgüterrecht *(Sándor Vida).* — *Tamás Prugberger:* Diskussionssitzung über die Habilitationsschrift „Rechts fragen der Kooperations- und Integrationsbeziehungen".

CONTENTS: Editorial — *Imre Sárándi:* The transformation of the organizational system of the national economy and the inner structure of the enterprise — *Miklós Sütő:* Inner legal subjectivity and big enterprise — *Zoltán Novotni:* Questions of subjectivity of law within the enterprise — *István Hegedüs:* The improvement of the regulation of the inner enterprise relations in the direction of self-administration (A historical alternative) — *István Csillag:* Partner-relations within the enterprise in the field of „small partnerships" — *Péter Kovács:* The main functional and legal problems of running trade units on a contractual basis — *György Ádám:* Doctors' tips de lege lata et ferenda — *Legal literature-legal life. Balázs Attila Gruber:* New results in the research of the theory of state and law at the Faculty of Law of the Karlov University in Prague — Yolanda Eminescu—Tudor Popescu: The civil codes of socialist countries *(Ágnes Németh)* — Troller: The law of intellectual property *(Sándor Vida)* — *Tamás Prugberger:* The discussion of the doctoral dissertation about „The legal questions of cooperation and integration relations".

XXXIX. új évfolyam 11. szám Budapest, 1984. november hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

A Népgazdasági Jogi Kutatóhálózat f. év február 20—21-én konferenciát rendezett „A vállalati belső szervezet kérdései" címmel. E lapszám első hat tanulmánya a konferencia anyagát teszi közzé.

Szerkesztőség

Sárándi Imre

A népgazdaság gazdasági szervezeti rendszerének átalakítása és a vállalati belső szervezet

1. A népgazdaság szervezeti struktúrája megmerevedésének következményei

Egyik legnagyobb gondunk volt a 30 éves merevség a vállalati struktúrában. Ennek a megmerevedett struktúrának a jellegzetessége: domináns gazdasági alakulat a nagyüzem. Ennek feladata az árutermelés (egy időben még ez sem). Mellette a századik sorban létezik a kisüzem — amely végeredményben megtűrt, „elhalásra ítélt" üzemi forma funkcióját tekintve vagy *naturális* gazdaság (háztáji), vagy *kisipar*. A nagyüzem közgazdasági (jogi) megjelenési formája (már a 60-as évek eleje óta) a *nagyvállalat,* nevezhetjük trösztnek is. Nagyvállalat alatt értjük a nagyszövetkezetet is, hiszen a szövetkezet is vállalat (lásd Tszösszevonási őrület időszakát).

A nagyvállalatra jellemző sajátosságok:

— a belső tagolatlanság;
— a vezetés centralizálása;
— az egyes részlegek önállóságának hiánya;
— a részlegek utasításokkal való irányítása;
— a haszon és a veszteség újrafelosztása a vállalaton belül;
— ami költségérzéketlenségre vezet, egyébként
— minden baj nélkül, mert a piacot a nagyvállalat monopolizálhatja.

Ez a nagyvállalat *nem vállalkozásra* szervezett egysége a gazdasági életnek, hanem szervezetét és „életmódját" tekintve egy gazdaságba telepített sajátos jelenség, középúton az államigazgatási szervek és a valódi vállalkozás között. Se vállalkozni nem tud, se nem közigazgatási szervezet. Rendszerint rászorul a gazdaságirányítás (pontosabban a budjet) jóindulatára, de védekezik annak minden befolyása ellen. Elfogadja az alamizsnát a „hála" minden jele nélkül. Ez a helyzet olyan mechanizmusokban válik kritikussá, amelyek felemások, mint amilyen — az 1968-as reform eszméi megvalósulásának hosszú ideig való sikeres akadályozása miatt — jelenleg a miénk. A nagyvállalat sokszor azért vállalat, mert a vállalati nyilvántartásban szerepel, a gazdaságirányítási szerv meg azért nem az, mert az azt ellátó szervezetek számára effajta könyvet még nem nyitottak.

A vállalat igazgatja magát, ezért *nem vállalkozik,* a gazdaságirányítás pedig gazdálkodik ezért *nem irányít.* S hogy ez így van, azt mi sem mutatja jobban — ebben a relációban — mint az, hogy a nagyvállalatok a *fél*reform egész ideje alatt jól érezték magukat, a gazdaságirányítás pedig csak a különböző jogász és közgazdász óbégatások 15. évében volt kész a változtatást elhatározni.

Most a trösztök, nagyvállalatok megbontásával létrejön a régi vállalati, vagy ha tetszik gazdasági szervezeti struktúrából teljesen hiányzó *középvállalatok* egész sora, amely bővül több olyan vállalattal, amelyeket kisvállalatoknak, kisszövetkezetnek netán leányvállalatnak nevezünk.

A régi struktúrában is szerepelt a kisüzem, de mint fentebb szó volt róla egyik fajtájának — a háztáji gazdaságnak — korábban csak naturálgazdaság szerepet szántak, a másiknak, amely az iparban, illetőleg a szolgáltatásban létezett — a kisiparosnak — se sokkal többet, ma a kisüzemek, kisvállalatok, kisvállalkozások területén sokirányú változás észlelhető. A régi struktúrából megmaradt kisüzemek, *háztáji gazdaság, ipari szolgáltatói magánvállalkozások* egy-

Sárándi Imre egyetemi tanár, ELTE Továbbképző Intézet igazgatója (Budapest).

értelműen árutermelőkké váltak. Az ipari és szolgáltató szektorban a kisiparos mellett megjelent a *kisvállalkozó,* aki alkalmazottakat tart.

A magánerőre alapozó új formaként fogható fel a *gazdasági munkaközösség.* Vannak aztán olyan kisvállalkozási formák, amelyek tágabb vagy szorosabb kapcsolat alapján tevékenységüket valamely gazdálkodó szervezet anyagi bázisán fejtik ki, több kevesebb saját vagyoni befektetéssel és kockázatvállalással.

Ilyenek: az ipari szolgáltató szövetkezeti szakcsoport, a mezőgazdasági szakcsoport, a vállalati gazdasági munkaközösség meg a szerződéses üzemeltetés és az átalányelszámolásos részleg.

2. Az egészséges népgazdaság vállalkozói struktúrája

Ilyenformán félig tudatosan, félig spontán kialakult a népgazdaság vállalkozói szervezetében egy hármas (gazdálkodó) struktúra: a nagyvállalkozók, a középvállalkozók és a kisvállalkozók különböző csoportjai. Jogilag nem könnyű leképezni ezt a struktúrát: — nagyvállalat; — középvállalat; — kisvállalat; — vállalati szövetkezeti szakcsoportok, vállalati gazdasági munkaközösségek, átalányelszámolási részlegek; — magánvállalkozások, fél magánvállalkozások (pl. szerződéses üzemeltetés).

Ez a csoportosítás természetesen egyáltalán nem jelenti azt, hogy a vállalkozók mind az öt csoportjára mindenben külön jogi szabályozás vonatkozzék, de nem kétséges, hogy pl. a belső szervezetrendszer működés szempontjából nem elhanyagolható a különbség a nagy-, a közepes- és a kisvállalat között, vagy a jövedelem szabályozásnak másnak kell lennie a vállalati, a szakcsoporti, vagy magánvállalkozások körében.

3. A társadalmi feszültségek ellenére megoldandó feladatok

Sokan rácsodálkoznak erre az új „felállásra" és kérdéseket tesznek fel. Ez a jobbik eset. Vannak akik nem kérdeznek, hanem — tudatlanul — ítélkeznek. A fő célpont persze mindig az új vagy a legújabb. Mi most ez az új vagy legújabb? A kisvállalkozás és annak különböző formái. De ne vágjunk a dolgok elébe.

A feltehető kérdések a következők.

a) Miért van ez így (miért *kell* így lennie)?

b) Ha így kellene lenni, hogyan lehet ezt létrehozni?

c) Mi legyen az arány (és mi legyen Magyarországon az arány) a háromféle vállalkozási forma között?

d) Nem jár-e társadalmi feszültség felidézésével az újra való áttérés, s ha igen, szabad-e ezt vállalni éppen most?

ad a) Minden fejlett ország gazdasági szervezeti struktúrája háromféle vállalkozó típust foglal magában. Történetileg ez így volt vagy így kellett volna lennie a rabszolgatársadalom óta máig. Ez a három vállalkozói forma pedig — a már megbeszélt módon — *a nagyvállalat, a középvállalat és a kisvállalkozás,* amely különböző jogi formákban jelenik meg. Az irodalomban — sajnos nem egyszer politika divatoknak hódolva — hol az egyik, hol a másik, hol meg a harmadik forma előnyeit hangsúlyozták. Az egyes formák előnye és hátránya mindenkinek a könyökén jön ki, ezért ezek felsorolását mellőzöm. Itt — értsd a népgazdaságban — *a harmónia a lényeges, pontosabban az, hogy a három „szektor" együttműködése optimális legyen, kölcsönösen segítsék, támogassák, előrevigyék egymást.*

Egyik se legyen a másiknak alárendelve, különösen ne kiszolgáltatva, de ne is legyen a másiknál preferáltabb. Ez persze egyáltalán nem jelenti azt, hogy az összhang mindig tökéletes, de mindenkinek biztosítani kell azt a mozgásteret, amit sajátosságai, lehetőségei alapján kihasználhat az esetleges konfliktushelyzetek feloldására való törekvések során. Ehhez még hozzáteszem, hogy az ekként felfogott harmóniának nemcsak a népgazdaság egészében, hanem az *egyes ágazatokban* is meg kell lennie.

ad b) A hármasság egysége nem egyszer bomlott meg a történelem során. Hogy ne kelljen messze időkre visszagondolni csak két példát említenénk. Az egyik a közelmúlt kapitalizmusa, a másik a szocialista gyakorlat. A XIX. század végének öldöklő versenyében valóban érvényesült az a szabály, hogy a nagy hal megeszi a kis halat. De aztán a gazdasági cápák is rájöttek, hogy nem létezhetnek a közepes és kisvállalatok nélkül. Jóllehet az akkori állami beavatkozás (a soha meg nem valósult kartelltörvényekkel) csak keveset segített, már a kapitalizmus öntörvényei szerint, másrészt az állami beavatkozás hatására, egymást kiegészítve mégis csak létezik a háromfajta vállalkozó, vállalat, mert ez a gazdaság örök törvénye, amelyen csak ideig óráig lehet erőszakot tenni. A szocializmusban állami parancccsal etették meg a nagy hallal a kisebbet, a legkisebbet pedig — mivel az mindig szülte a kapitalizmust még a fejlett szocializmus körülményei között is — egyenesen az állam törölte ki a gazdasági palettáról.

De ha igaz amit eddig kifejtettünk, akkor vissza kell térnie újra. Mindkét irányban jelentős korrekciók történtek, méghozzá állami kezdeményezésre. A középvállalatok nagy része, de egyes kisvállalatok (pl. AFIT, GELKA) is központi döntésen alapuló decentralizálás következtében jöttek létre.

Mindazonáltal számos állami jogi feladat akad még mind azokkal a kisvállalkozással kapcsolatban, amelyek saját kezdeményezésre, mind azokkal kapcsolatban, amelyek valamely hagyományos gazdálkodó szervezet bábáskodása mellett keletkeztek. Csak példaként: nincs biztosítva a rugalmas forma-változtatás, forgalmi adók nehezítik a vállalati munkaközösség és a saját vállalat közötti „áruforgalmat", el kell oszlatni — főleg vidéken — a hitelezés körüli bizonytalanságot, egyes formáknál csökkenteni kell a megalakulás körüli huzavonát.

ad c) Milyen arányokat kell kialakítani a három vállalkozási forma között, szokták kérdezni, s gyakran hozzáteszik, meddig terjeszkedik még a maszekvilág?

Alighanem semmiféle adminisztratív orientációt nem kell alkalmazni. Az egészséges arányt nehezen vagy egyáltalán nem lehetne meghatározni. Erről aztán igazán a tág értelemben vett piac mondhat ítéletet. Azt máris tudjuk — és a kormány intézkedett is —, hogy a magyar nép, Magyarország nem bírt el annyi mamutcéget, mint amennyi itt 1960 után kialakult.

Meg ez attól is függ, hogy milyen tevékenységeket lesz érdemes fejleszteni a 21. században. Az adott ipari, mezőgazdasági tevékenység jellege ugyanis nagyrészt, a piac közvetítésével, determinálja a vállalat nagyságát. (Pl. a konfekcióiparban kár fenntartani ezren felül foglalkoztató vállalatokat, mikor az USA-ban az átlaglétszám nem éri el a százat sem.)

A második fele a kérdésnek, már ravaszabb. Ki mit ért maszekoláson? Lesz mint ahogy ma is van, magánkisvállalkozó. Lehetőségei azonban egy versenyes szocializmusban nem nyúlnak a nyárfa tetejéig. De ha netán úgy értené valaki a maszekolást, hogy emberek egy csoportja törvényes keretek között önállóan vagy valamelyik szocialista szervezet keretében arra szövetkezik, hogy az átlagosnál több és jobb munkával kitűnő minőségű terméket állít elő, vagy ilyen szolgáltatást nyújt, az a válasz, hogy az ilyen tevékenység plafonja a bárányfelhők körül keresendő (nem a csillagoségig). Egyébiránt a kisüzemi szervezetek, a kisvállalkozások jelen vannak a gazdaságban, de sajnos súlyuk és jelentőségük korántsem olyan nagy, mint amilyennek lennie kellene.

ad d) Az utolsó kérdés szintén duplafedelű szokott lenni. Vajon nem okoz-e a gazdasági szervezeti struktúra átszervezése társadalmi feszültségeket, és ha igen, miért éppen most kell vállalnunk. *Okoz* és mégis *most* kell vállalnunk.

Az effajta jelentős struktúraváltások nyugodtan nevezhetők gazdasági revolúciónak. A forradalom pedig okoz feszültséget. Azokban is akik végrehajtják, de azokban is, akik csak nézik. Már eddig is volt — igaz, hogy keveseket érintett —, de volt. Feszültséget okozott a trösztök megszüntetése, néhány nagyvállalat gyökeres átszervezése. De most még nagyobb lesz a társadalmi feszültség, mert a gazdálkodó szervezeti struktúra átépítésének végére ki kell jönni egy olyan rendszernek, amelyben *vállalkozók gazdálkodnak,* a vállalkozásban pedig *mindenkinek* keményen kell dolgoznia. Ez a feszültség két hullámban zajlik le még ezután. Az első már a nyakunkon van, a második közeledését már látjuk.

Komoly gazdasági-társadalmi, társadalompolitikai vonatkozásai vannak az új vállalkozási formák meghonosításának. A kisüzemek és mindenféle kisvállalkozók beépítését ebbe a gazdaságba valaki egyszer „szervátültetésnek" nevezte. Ezek illeszkedését azonban úgy kell elősegíteni, hogy őket a szervezet semmiképpen ki ne vesse, azaz integrálni kell őket a szocializmusba, nem a megmerevedett régibe, hanem a fejlődőbe.

A vállalati gazdasági munkaközösségek — csak úgy találomra mondom — *gondot* okoznak a vállalat igazgatójának, de a vállalati tűzoltónak, takarítónőnek, a munkaügyesnek. Egyenesen *gyűlöletet kelt* iránt uk nagyobb jövedelmük azokban a munkatársakban, akik nem akarnak, nem tudnak, vagy nem képesek hozzájuk hasonlóan dolgozni. Nem *szimpatikusak* más kisvállalkozások, kisüzemek azok szélesebb körében, akik ahhoz szoktak, hogy a közös munka jelszava így hangzik: „Fogjuk meg és vigyétek". Sajnos egyelőre még szélesebb körben keletkezik feszültség, ha olyan kollektívát látnak, akiknél a miénk nem azt jelenti, hogy mindenki viheti, amihez hozzáfér. Mi több, hangzottak el — nem is akárhol — máris olyan javaslatok, hogy a vállalati munkaközösségeket meg kellene szüntetni. Még ki sem bontakoztak igazán. Pedig a jövő útja éppen az, hogy az *egész vállalatban úgy menjen a munka, mint ahogy azt a gazdasági munkaközösségekben látjuk.* Ennek az időnek is el kell hamarosan következnie.

Ha — hamarosan — eljutunk odáig, hogy a hármasság kívánatos egysége megteremtődik, akkor a soronlevő — persze közben is végzendő — feladat, hogy a hármasság minden egyes elemének kifogástalan működését megszervezzük. És itt ér el bennünket az emlegetett társadalmi feszültség második hulláma. Mielőtt azonban erre a témára rátérnénk, még arra szeretnék rámutatni, hogy miért éppen most — amikor egy gazdasági (ha ennél nem több) válság közepén vagyunk — kell ezeket a feladatokat megoldani. Válaszom igen röviden a következő. *Minden gazdasági válság — bármiben mutatkozzék is a felszínen — elsősorban a gazdálkodási módszer válsága, az adott szerkezet keretei között folytatott gazdasági tevékenység válsága. A megújítás tehát a válságból eredő feladat. A válságfeladatokat pedig a válság alatt kell megoldani, különben a válságból ki nem jutunk.*

4. A vállalati belső szervezet és egyéb kérdések

Abban, hogy a gazdasági szervezeti struktúra mindhárom eleme kielégítően funkcionálhasson, jelentős szerepe van a struktúraelemek belső szervezetének. E konferenciának éppen az a feladata, hogy felmutasson bizonyos gondolatokat a vállalati belső szervezet megújítása irányában.

Szó lesz ennek megfelelően a nagyvállalat, a közepes — vagy nevezzük egyszerűbben — a tipikus vállalat és a kisvállalatok problémáiról. Anélkül, hogy az előadók helyett beszélni szeretnék, néhány gondolatot előre bocsátanék.

a) A nagyvállalat igen bonyolult belső szervezetét úgy kell átalakítani, hogy annak vezetése ne önmaga igazgatásával foglalkozzék, hanem a gazdálkodással a legtágabb értelemben. Erre vonatkozóan utalnék *Sárközy* Tamás korábbi javaslataira és az együtt írt tanulmányunkra. Itt erről a kérdésről *Sütő* Miklós tart előadást.

b) A vállalati belső szervezetet úgy is ki lehet alakítani — és szerintem ez a jövő útja —, hogy annak bizonyos önállóság fokán tevékenykedni képes egységeit ne a hierarchikus rend kapcsolja össze, hanem alkujuk, önszervező erejük. A vállalati belső jogalanyiság ügyével kapcsolatosan *Novotny* Zoltán hozott gondolatokat, amelyekből tanulságok vonhatók le mind a nagy, mind a tipikus vállalat belső szervezetének megújítására való törekvéseink során.

c) Minden vállalat munkaszervezet. Most már egyre többen vannak azok, akik a magánjog kereteiből kiszakadt, ámde intézményrendszerére talán még a modern polgári jognál is jobban támaszkodó, az ötvenes években kialakult klasszikus munkajog eszközrendszerével, különösen pedig a munkaszerződéssel keletkező kétszemélyes munkaviszony felfogásával nem tartják megragadhatónak a vállalati és egyéb munkakollektívák valóságos viszonyait. Megítélésem szerint azoké az elgondolásoké a jövő, amelyek szerint a munkajog erősen magánjogias légköréből a kollektíva jog felé kell orientálódni, amely a dolgozói

státust helyezi előtérbe és ebből kiindulva a dolgozót a kollektívához kapcsolja pl. a felelősségi és egyéb területeken is hangsúlyozva, hogy nem a dolgozó és a vállalat közötti viszony a munkaviszony lényege, hanem a dolgozó és a kollektíva közötti viszony. E felfogás legmarkánsabb képviselője ez idő szerint *Hegedüs* István, akinek tanulmánya szintén vita tárgyát képezi a mostani megbeszéléseinken.

d) Már eddig is sok szó esett a kisüzemek és kisvállalkozások problémáiról. A szervezettel is rendelkező formák körében had említsek néhány problémát. A gyakorlatban újabb formák iránti igények jelentkeznek. Felmerült pl. az ún. mini vállalat gondolata, olyan vállalati munkaközösség létesítése, amely főmunkaidőben dolgoznék. Panaszolják, hogy a kisvállalat szervezete még mindig bonyolult, állítólag 30 különféle szabályzatot kell készíteni stb. *Csillag* István kollégánk elképzeléseivel szembesülünk most ebben a témakörben.

e) Valamikor úgy gondoltuk, hogy a szocializmus építésébe csak úgy kapcsolódhat be az állampolgár, ha valamelyik szocialista szervezet kötelékébe belép, és annak szabályai szerint, mint az akkori kollektíva tagja, dolgozóként tevékenykedik. Mostanság úgy tűnik, hogy a szocialista tulajdonban levő termelőeszközök más módon is üzemeltethetők. Új szervezetrendszere alakul ki a társadalmi tulajdon hasznosításának a szerződéses üzemeltetés és más olyan megoldások révén, amelyek azt szolgálják, hogy azok a termelőeszközök is hasznosuljanak, amelyekkel üzemi keretek között jelentősebb eredményt nem lehet elérni, illetőleg a velük való termelés — ily módon — kifejezetten gazdaságtalan. Erről a témáról szól *Kovács* Péter dolgozata.

Sütő Miklós

A belső jogalanyiság és a nagyvállalat

A vállalati belső mechanizmus egyik fontos jogi vetületeként jelentkező belső jogalanyiság kérdése különös jelentőséggel bír a nagyvállalatok szervezeti életében.

A téma időszerűségét egyébként a népgazdaságban, közelebbről a vállalati szférában párhuzamosan jelentkező, látszólag ellentmondásban, de valójában kölcsönhatásban levő két folyamat is igazolja.

Az egyik a nagyvállalatok tekintetében tapasztalható fokozatos és egyben részleges decentralizáció, mely lényegében a kis- és középvállalatok egészséges számaránya kialakulásának a jegyében zajlódik napjainkban. Ez a decentralizáció azonban — mint ahogy azt Hetényi István 1983. május 6-án megtartott előadásában is kihangsúlyozta — semmiképpen sem tekinthető irányvonalnak. A nagyvállalatok változatlanul megőrzik ugyan a népgazdaságon belüli alapvető és meghatározó szerepüket és súlyukat, de — különös tekintettel az elnehezült kül- és belgazdasági, piaci viszonyokra — teret kell, hogy engedjenek főleg a termelőeszköz-kereslet csökkenése miatt is átalakult termékszerkezet hordozására alkalmasabb, s egyben rugalmasabb alkalmazkodásra képes kisebb méretű vállalkozási formák részére.

A másik folyamat a nagyvállalatokon belüli szervezeti egységek gazdasági és szervezeti önállóságának további fokozása elsősorban a belső érdekeltségi viszonyok és az ösztönzési rendszer továbbfejlesztése révén. Ez utóbbi — a Vállalati Törvényben is kötelezően előírt — különösen aktuális feladathoz kapcsolódik szorosan a nagyvállalaton belüli jogalanyiság kérdésének mind alaposabb elemzése és az azon alapuló jogi szabályozása.

E tanulmány keretei csak arra adnak lehetőséget, hogy a belső jogalanyiság és a nagyvállalat kérdéskörén belül szinte kizárólag az önelszámoló egységek és a központ meglehetősen szűkre szabott, ám legtipikusabb alanyi körére összpontosítsuk vizsgálódásainkat.

A jogtudomány jeles művelőinek a legutóbbi időben megjelent alapvető munkái (kiemelve ezek közül is Sárközy Tamás: „A szocialista vállalatelmélet jogtudományi alapjaihoz" című 1981-ben megjelent monográfiáját, Kálmán György: „A magyar gazdaságirányítás joga" című 1982-ben megjelent művét és Sárándi Imre—Sárközy Tamás: „Távlati koncepció egy egységes vállalati törvényhez" című és a Jogtudományi Közlöny 1982. évi 9. számában megjelent cikkét) idevonatkozó meghatározó jelentőségű és egyben újszerű megállapításaira, téziseire támaszkodó korábbi tanulmányunkban részletesen kifejtettük abbeli véleményünket és meggyőződésünket, hogy a gyakorlati élet által is igazoltan — egyes szakírók határozott álláspontjaival ellentétben — a vállalaton, mint egységes jogi személyen belül egymást feltételező módon igenis léteznek

— belső jogalanyok (szervezetek, testületek és személyek formájában), az ezeket egymással összefűző

— belső jogviszonyok (akár vertikális, akár horizontális formában), s végül az ezek alapjául szolgáló

— belső jogforrások (Szervezeti és Működési Szabályzat, egyéb belső normatív utasítások).

A nagyvállalati szervezet vonatkozásában ennek az elvi kérdésnek az adja meg a gyakorlati jelentőségét, mivel hogy a nagyvállalat strukturálisan különböző, relatív gazdasági szervezeti sőt vagyoni önállósággal rendelkező szervezeti egységekre (gyárakra, gyáregységekre, üzemegységekre, telephelyekre, üzletekre, fiókokra stb.) épül fel, amelyek egymással, illetve a központtal ugyancsak különböző horizontális és vertikális jogviszony-kapcsolatban állnak. Ezeknek a jogviszonyoknak a nagyvállalati szervezetek és azok belső jogalanyisága szempontjából — mint arra a későbbiekben részletesen is rámutatunk — kiemelt jelentőségük van.

Elméleti szempontból már itt elöljáróban tisztázásra szorul, hogy ezek közül a belső jogviszonyok közül is

Sütő Miklós osztályvezető jogtanácsos, Építőgépgyártó Vállalat (Budapest).

kiemelt jelentőséggel bíró és az önelszámoló vállalati egységek között létrejött horizontális, tehát mellérendeltségen alapuló jogviszonyok a vállalaton belüli termékforgalomban fellelhető áruviszonyok jogi tükröződéseként, méghozzá tartalmukat és formájukat tekintve lényegében szerződések formájában jelennek meg.

Itt azonban máris elvi ellentmondásba ütközünk.

A szerződés — Eörsi Gyulának Marx „A tőke" című művében foglaltakra alapított megállapítása szerint — az áruviszony jogi formája. Az áruviszony értékviszony, annak pedig vagyoni, illetve vagyonjogi tükröződése van. A vagyoni jelleg mint meghatározó kritérium ezeket a viszonyokat szükségképpen a polgári jog körébe utalja. A polgári jogban, közelebbről a polgári jogi jogviszonyban (szerződésben) viszont csakis önálló jogi személyiséggel — mint a polgári jog meghatározó kritériumával — rendelkező szervezetek vehetnek részt.

Ezzel szemben viszont tény az — amit gyakorlati tapasztalataink és megfigyeléseink is egyértelműen alátámasztanak —, hogy a nagyvállalatok önelszámoló — tehát relatív vagyoni önállósággal rendelkező — szervezeti egységei az egymás közötti termékforgalom körében konkrét kapcsolatokat, ezen belül a szolgáltatás tárgyát, határidejét, ellenértékét, egymás jogait és kötelezettségeit kölcsönös akaratuk szerint regisztráló szerződéseket kötnek egymással. Kérdés tehát az, hogy ezek a szerződések — éppen az előzőekben kifejtett elvi okok miatt — tekinthetők-e polgári jogi szerződéseknek vagy sem, s ha nem úgy mint a gyakorlatban spontán kialakult és létező szerződéseket jogi szempontból miként kell minősíteni?

Ezek a polgári jogi értelemben csonka szerződések betöltik ugyan vállalaton belüli rendeltetésüket, de kilépni már nem tudnak a vállalat, mint egységes és oszthatatlan önálló jogi személyiség túl szigorúnak tűnő korlátai közül. Ez abban nyilvánul meg, hogy megfelelő jogi szabályozás hiányában az ilyen szerződések nélkülözik a kikényszeríthetőség, a biztosítékok (kötbér, kártérítés, szavatosság) jogi védelmét. Megszegésük esetén legfeljebb „alkalmi" felelősségre vonással lehet számolni, ami legjobb esetben is a kötelességszegés általános gyakorlata szerint kerül elbírálásra. A felelősségre vonás alanya legfeljebb a felelős személy, de semmi esetre sem a szerződésszegő belső jogalany.

Úgy gondoljuk — bár ez a kérdés gyakorlati vonatkozásait illetően a továbbiakban még részletesebb kifejtést igényel —, hogy a jogi szabályozásnak akár közvetlen, akár közvetett (Szervezeti és Működési Szabályzatban, felhatalmazás alapján) módon be kellene hatolnia a polgári jogi arculatú vállalaton, tehát a jogi személyen belül létrejött és funkcionáló szerződések szférájába és megfelelő szankciók és eljárási szabályok beiktatásával biztosítania kellene a vállalaton belül a szerződéses fegyelem betartását, illetve betartatását.

Sajnálatos tényként kell megállapítanunk, a már idézett szakírók idevonatkozó elmarasztaló megállapításaival teljes egyetértésben, hogy jogalkotásunk egyébként is mind ez ideig meglehetősen mostohán kezelte a vállalat belső szférájának, mechanizmusának, az abban állandóan mozgásban levő gazdasági-társadalmi viszonyoknak, illetve kapcsolatrendszerének a kérdését. Meggyőződésünk szerint a vállalati önállóság fokozása jegyében csupán a gazdasági szabályzókra bízni a már említett belső viszonyoknak az alakulását nem jelenthet mást, mint a jog meghátrálását a gazdasági alap, a termelési viszonyok adott részének, közelebbről a vállalati mikroszférának a szükséges mértékű, előremutató, konstruktív magasabb szintű szabályozása elől.

A továbbiakban áttérünk a nagyvállalaton belül a központ (vezérigazgatóság) és az önelszámoló egységek, illetve ez utóbbiak egymás közötti vertikális és horizontális kapcsolatainak elemzésére. Az elemzés során megkíséreljük konkrétan megjelölni azokat a kérdéseket, amelyek megítélésünk szerint feltétlenül jogszabályi rendezésre szorulnak.

Úgy gondoljuk mindenekelőtt, hogy mindazok az elvi és gyakorlati problémák, vitás kérdések és ellentmondások, amelyek a vállalaton belüli jogalanyiság tárgykörében egyáltalán felmerülhetnek, azok a most vizsgálat alá vont önelszámoló egységekkel kapcsolatosan szükségképpen kivétel nélkül előfordulnak, következésképpen ezeket úgy is tekinthetjük, mint iskolapéldát, amelyen mindent be tudunk mutatni, ami témánk szempontjából szükséges és hasznos.

Kezdjük tehát a bemutatást a már említett alá- és fölérendeltségi viszonnyal, ami az önelszámoló egység és a vállalat vezető szervei között folyamatosan fennáll. Ez a kapcsolat tartós jogviszonyok keretében áll fenn és realizálódik. Ezek a jogviszonyok kölcsönös jogokat és kötelezettségeket hoznak létre a vállalati vezető szervek és az önelszámoló egység javára, illetve terhére.

Ki kell hangsúlyoznunk, hogy függetlenül ezeknek a jogviszonyoknak a vertikális, tehát alá- és fölérendeltségi jellegétől, azok nem csak egyoldalú, illetve hatalmi pozíciót kell pontosabban kellene, hogy feltételezzenek és biztosítsanak adott esetben a vállalati vezető szervek, a vezérigazgatóság javára. Itt nem elég csak elvi éllel kimondani, hogy bár alá-fölérendeltségi jogviszonyról van szó, azon belül is a jogok és kötelezettségek összhangjának kell megvalósulnia. Ezen kívül — s ez az amit a hatályos jogi szabályozás ebben a körben eddig még nem tudott nyújtani — olyan jogi védelemre, jogi biztosítékokra van szükség, amelyek az önelszámoló egység önállóságának tiszteletben tartása jegyében biztosítani képesek zavartalan tevékenységét, vállalaton belüli hitelét, jóhírét és nem utolsó sorban relatív vagyoni önállóságának megőrzését minden felelősségi és kockázati körén kívül eső eseménnyel szemben.

Ez a jogviszony-kapcsolat elsődlegesen nem hatalmi viszonyokon alapszik, amihez azt is hozzá kell fűznünk, hogy nem államigazgatási jogi jellegű, mégcsak nem is ahhoz hasonló jogviszonyról van szó. Ennek a jogviszonynak alanyai kizárólag a vállalat belső szférájában léphetnek kapcsolatba egymással. Ezért sem hasonlítható az államigazgatási jogviszonyhoz, ahol a vállalat, mint egész áll jogviszonyban a gazdaságirányítás keretében az állammal. Ennek a jogviszonynak az államigazgatási jogi jellegét egyes szerzők ugyancsak vitatják, éppen a speciális gazdasági arculat, illetve a vállalatok magasfokú, államjogilag is garantált önállósága miatt. Erre csak azért kívántunk kitérni, hogy rámutathassunk arra a jelentős tényre, miszerint még az államigazgatási jellegű gazdaságirányítás körében is ismeretes a gazdaságirányító szervnek bizonyos megtérítési kötelezettsége a meghatározott tevékenységre való kötelezés következtében a vállalatnál esetleg előálló anyagi hátrány kiküszöbölése érdekében.

Különösebb indokolást nem igényel ezek után, hogy milyen megalapozott az az igény, amely a nagyvállalati önelszámoló egységek részéről a nagyvállalati veze-

tő szervekkel szemben hasonló jogi védelem, jogi biztosíték megadására irányul.

Ismeretes, hogy hatályos jogi szabályozásunkban semmiféle olyan rendelkezés nem lelhető fel, amely a szervezeti egység kártalanítása felől intézkedne. Tehát adott esetben még az a meglehetősen „diszkréten" megfogalmazott jogi biztosíték sem nyújt jogi oltalmat az önelszámoló egység részére, mint amit az előzőekben idézett törvényhely előír a vállalat javára a gazdaságirányító szervével szemben.

Nem igényel különösebb bizonyítást, hogy a viszonylagos gazdasági, s így vagyoni önállósággal rendelkező önelszámoló szervezeti egységek mennyire ki vannak téve annak a veszélynek, hogy a velük folyamatos kapcsolatban, jogviszonyban álló vállalati vezető szervek által kiadott különböző utasítások, intézkedések különböző, előre nem látható — néha bizony akár előre is látható — károkat fognak előidézni. Számtalan olyan területe van a vállalati életnek, s ezen belül is a vállalati központ és az önelszámoló egységek kapcsolatának, ahol ilyen helyzetek bármikor előadódhatnak. Ez természetesen nagymértékben és közvetlenül függ a vállalati vezetés szervei és az önelszámoló egységek (gyárak, gyáregységek) között kialakult, illetve kialakított munkamegosztástól is.

Természetesen mindez nem jelenti azt, hogy a vállalati vezető szervek egy-egy ilyen esetben nem gondoskodnak az önelszámoló egység kártalanításának valamilyen formájáról, de ez legfeljebb alkalmi megoldás. Szükséges következtetésként tehát azt kell levonnunk, hogy feltétlenül jogi védelmet, illetve megfelelő jogi garanciát kell nyújtani ilyen esetekre az önelszámoló egységek javára, csak az a kérdés, hogy milyen formában.

A magunk részéről három lehetséges megoldást tudunk megjelölni.

Az első megoldás az lenne, hogy tételes jogszabály írja elő meghatározott esetekben a vállalati vezető szervek terhére — meghatározott keretből és eljárás lefolytatása mellett — a kártérítési kötelezettséget.

Második megoldásként a jogszabály a Vállalati Szervezeti és Működési Szabályzatra bízná az ilyenfajta kártérítési ügyek vállalaton belüli rendezését, és ehhez bizonyos kereteket, feltételeket szabna meg.

Harmadik megoldás az lenne, hogy a jogszabály csak felhatalmazást adna a kártérítési ügyek rendezésére, de feltételeket, kereteket nem írna elő.

A szóban forgó belső kártérítési rendszer vállalaton belüli intézményesítése természetesen eljárási szempontból is kidolgozásra szorul. A magunk részéről ezért is a felsorolt három megoldás közül az elsőt találjuk a célra legalkalmasabbnak.

Tudjuk, hogy mint minden merőben új intézmény úgy az előzőekben vázolt vállalaton belüli és a vállalat vezető szerveit terhelő kártérítési felelősség bevezetésének is sok ellenzője lenne, akik elsősorban arra hivatkoznának, hogy lévén a kár vagyonjogi fogalom, így arról vállalaton belüli szervek közötti viszonylatban egyáltalán nem lehet beszélni. Ilyen felfogásban nem lehetne beszélni vagyoni kárról, legalábbis polgári jogi értelemben olyan szervek tekintetében, amelyek nincsenek és nem is lehetnek egymással polgári jogi jogviszonyban. A vita gyújtópontjába itt is tulajdonképpen a polgári jogi jogalanyiság, a jogi személyiség kerül.

A későbbiek során — amikor is az önelszámoló egységek egymás közötti horizontális jogviszonyaival fogunk foglalkozni — ugyanez a kérdés még élesebben fog felmerülni.

Az tény, hogy teljes értékű polgári jogi jogviszonyokról — mint ahogy azt a korábbiakban már leszögeztük — a vállalaton, mint egységes jogi személyen belül nem beszélhetünk. A vállalatnak ugyanis a piac irányában — tehát a termékforgalomban való részvétel szempontjából — releváns vagyoni önállósága egységes és oszthatatlan.

A makroszférában, a piacon nem az önelszámoló egység, hanem a vállalat mint jogi személy jelenik meg a maga teljes vagyonával és teljes vagyoni felelősségével. Így van ez még akkor is, ha a külső partnerrel nem közvetlenül a vállalat központi szerve, hanem az önelszámoló egysége köti meg a szerződést. Ez esetben ugyanis az önelszámoló egység a vállalat nevében, ennélfogva a vállalat javára és terhére köti meg a szerződést. A termékforgalomban így nem az önelszámoló egység, hanem az egész vállalat vesz részt. Kivételt képez ez alól az általános szabály alól az az eset, amikor a Ptk. alapján a vállalat valamely szervezeti egységét a jogszabály önálló jogi személyiséggel ruházza fel. Ez azonban az általános alóli kivétel esete.

A kapcsolatok kérdését azonban mi nem a vállalaton kívüli, hanem a vállalaton belüli szférában, tehát a belső jogalanyiság szempontjából vizsgáljuk. Ez esetben viszont ismételten meg kell állapítanunk, hogy a vállalatok egyes belső szerveinek, közelebbről az önelszámoló egységeinek, mint jogalanyoknak — túl azok belső jogviszonyokat létrehozó képességén — bizonyos fokú relatív vagyoni önállóságuk is van, amit maga a Vállalati Törvény is biztosít számukra az önálló gazdálkodás folytatásához szükséges belső érdekeltség és ösztönzés előírásán keresztül.

Mivel most vertikális, tehát alá- fölérendeltségi viszonylatban vizsgáljuk az önelszámoló egység és a vállalat vezető szerv kapcsolatait, felmerül a kérdés vajon vagyoni szempontból ez utóbbi rendelkezik-e hasonló önállósággal, ami értelemszerűen szükséges a most vizsgálat alatt álló „kártérítési" kapcsolat létrejöttéhez.

A vállalaton belüli elszámolás rendszere ezt lehetővé teszi, s ennélfogva akárcsak a trösztök, a nagyvállalati központok (vezérigazgatóságok), mint vállalat vezetési szervek is rendelkeznek megfelelő alapokkal, bizonyos fokú vagyoni önállósággal.

Ez a relatív vagyoni önállóság, az elkülönített vagy elkülöníthető alap elvileg lehetővé teszi, hogy a szóban forgó estleges kártérítést abból fedezzék.

Az eddig elmondottakból kitűnik, hogy mind a vagyoni, mind a belső szervezeti feltételek adva vannak, legalábbis megteremthetők a kívánatos belső kártérítési felelősség rendszerének kidolgozásához, illetve bevezetéséhez.

Itt jegyzendő meg, hogy dogmatikai szempontból egyébként a magunk részéről éppen a felesleges viták áthidalása céljából hajlunk a részleges jogi személyiség elismerése felé.

Ha polgári jogi dogmatikai okokból ebben a körben mégsem lehetne szó kártérítési felelősségről, úgy nevezhetnénk ezt az intézményt a cél érdekében megtérítési felelősségnek.

Mindenesetre ezt a felelősséget meg kell különböztetnünk tartalmát, jellegét és mértékét tekintve egyaránt a gazdaságirányító szervnek a vállalattal

szemben fennálló, s már szintén tárgyalt, a Vállalati Törvényen alapuló felelősségétől.

A vállalaton belüli felelősség sokkal inkább „polgári jogiasabb" felelősség kell hogy legyen a gazdaságirányítási felelősségnél. Ez elsősorban abból adódik, hogy a vállalat gazdálkodó szerv, amely éppen önelszámoló egységein keresztül közvetlenül részt vesz a javak előállításában, forgalmazásában, illetve a szolgáltatásokban. E produktív szféra involválja a vállalaton belüli viszonyoknak értékviszonyokként, következésképpen vagyoni viszonyokként való felfogását. Ugyanezt nem lehet elmondani a produktív szférán kívül eső gazdaságirányító szerv és a vállalatok közötti államigazgatási jogi viszonylatban, ahol is a gazdaságirányító szerv közvetlenül nem jelenik meg a termékforgalomban, a piacon, az anyagi javak és szolgáltatások mozgásterében.

A vállalaton belüli felelősség — ami egyébként ez idő szerint még sem jogszabályilag, sem vállalatokon belüli szabályzatok formájában nem nyert szabályozást — kívánatos szabályozása pedig inkább a polgári joghoz közelebb álló módon kell, hogy történjék.

Ennek a ténynek a megállapításával — vagyis, hogy ez a fajta felelősség sem államigazgatási jogi sem pedig polgári jogi felelősségként nem fogható fel —, közvetlen módon a vállalati belső viszonyokat szabályozó Sárközy Tamás által deklarált vállalati belső szervezeti jog létjogosultságát is alátámasztottuk, annak bizonyításaként is, hogy már régóta meglevő, működő és széles körben ható lényeges társadalmigazdasági viszonyok sokáig nem maradhatnak szabályozatlanul.

Az előbbiekben a vállalatvezetési szervnek az alája rendelt önelszámoló egységgel szemben fennálló kártérítési kötelezettségét kíséreltük meg elemezni, illetve egy ilyen felelősségi rendszer szükségességét alátámasztani.

A mindenképpen kívánatos sőt szükséges szabályozásnál további szempontként kell figyelembe venni, hogy az itt számításba jöhető esetek („káresetek") köre jóval szélesebb, mint a gazdaságirányító szerv megtérítési felelősségének a köre. Szélesebb és tágabb nemcsak a számszerűséget illetően, hanem a megjelenési formát és tartalmat tekintve is.

Amíg ugyanis a gazdaságirányító szerv elvileg csak valamilyen meghatározott tevékenységre történő utasítással idézhet elő hátrányt a vállalatnál, addig az önelszámoló egységen belül gyakran előfordulhat például a vállalati vezetői szerv mulasztására visszavezethető vagyoni hátrány, kár, ami éppen úgy felvetheti a kártérítési igény jogosságát, mint egy helytelen tevőleges intézkedés, döntés stb.

Értelemszerűen felmerül ezek után az a kérdés is, hogy vajon csak a vállalat vezetési szervének áll fenn a kártérítési felelőssége az önelszámoló egységgel szemben, vagy pedig fordítva is: az önelszámoló egységeket is terhelhet ilyen vertikális irányú kártérítési felelősség a vállalati központ ellenében?

A kérdés megválaszolásánál ismételten ki kell hangsúlyoznunk, hogy az adott esetben vállalaton belül két különálló szervről: a vezetői szervről és annak alárendelt önelszámoló egységről van szó, tehát semmiképpen sem a vállalatról, mint egészről a maga komplex jogalanyiságában.

Ebből a szempontból irányadó lehet az az eset, amikor valamely önelszámoló egység hibájára visszavezethetően a vállalatnak, mint jogi személynek, kötbért, kártérítést, értékcsökkenést stb. kell kifizetnie. Közismert, hogy ilyen esetben éppen az önelszámoló egység relatív vagyoni önállóságából adódóan, ezt a veszteséget annak a terhére kell elszámolni. Vajon a veszteségnek a belső elszámolási rend alapján történő ilyen rendezése tekinthető-e kártérítésnek az önelszámoló egység terhére. Ha igen csak úgy, ha ezt egy olyan belső kártérítési kötelezettségként fogjuk fel, melynek jogosultja nem maga a vállalat mint jogi személy, hanem a vállalatnak bizonyos fokú belső vagyoni önállósággal és jogalanyisággal rendelkező vezető szerve (vezérigazgatósága, központja). Ha ez a felfogás helytálló, akkor íme egy konkrét példa a vállalaton belüli kártérítés fordított esetére.

Az említett példát meggyőzőbbé tehetjük azzal, ha abban felvázolt alapesetet akként módosítjuk, hogy a vállalat által teljesített munkában a vállalatnak több önelszámoló egysége is közreműködött és mindegyik közrehatott a szerződésszegésben, s így a vállalat elmarasztalásában. Ebben az esetben a vállalat vezető szerve (vezérigazgatósága, központja) a veszteséget az önelszámoló egységek között, azok közrehatásának arányában fogja felosztani.

Ha viszont a vállalat terhére történő marasztalás esetén nem állapítható meg a munkát kivitelező gyár (gyárak) felelőssége, ellenben az igen, hogy a mulasztás éppen a vállalat vezérigazgatóságánál, központjánál történt — például szerződéskötés körüli gondatlanságra vezethető vissza —, akkor az így keletkezett veszteséget ennek a vezető szervnek a terhére kell elszámolni.

Mint az elmondott példákból is kitűnik a nagyvállalatokon belül, minden központi jogi szabályozás nélkül, spontán, automatikusan kialakult egy reflexszerű mechanizmus, amely a belső pénzügyi elszámolás rendjén belül lényegét tekintve megteremtette a vállalaton belüli kártérítési gyakorlatnak egy indirekt, de igazságos és méltányos formáját.

Úgy tűnik, hogy ebben a tekintetben is kialakulóban levő vállalati belső szervezeti jognak (Sárközy) főleg a helyes és ésszerű gyakorlatot kellene megfelelő absztrachálás eredményeként szabályokba foglalnia, több más hasonló vállalati belső viszonnyal együtt, melyek közül még a legfontosabbakra a következőkben térünk ki:

Az előzőekben a vállalatvezetési szerv és az önelszámoló egységek, illetve az utóbbiak közötti, elsősorban kártérítési, tehát vagyonjogi jellegű kapcsolatokat és azok kívánatos szabályozását tekintettük át, mint jogi szempontból egyik, mind ez ideig leginkább feltáratlannak tűnő területét a vállalat belső életének.

De van ennek a belső vertikális kapcsolatnak, tehát a vállalati központ és az önelszámoló egységek kapcsolatának egy másik igen fontos területe, amelyre — ha az előzőekben tárgyalt belső jogviszonyokat polgári jogiasnak minősítenénk — az államigazgatási jogias jelző illene. Ezek pedig azok az esetek, amikor a vállalati központ, éppen a vállalat mint egész tevékenységének a folyamatos bonyolítása keretében az adott önelszámoló egységnek különböző termelésirányító vagy a gazdálkodás körébe tartozó egyéb utasítást ad.

Az ilyen jellegű utasítások, intézkedések a jogvi-

szonyoknak egész tömegét keletkeztetik az alá- és fölérendeltségi viszonyban levő vállalati belső szervek, mint belső jogalanyok között.

Ezek az államigazgatási jellegű — de annak semmiképpen sem minősülő — jogviszonyok meglehetős egyoldalúságuk ellenére sem bizonyulnak hatalmi viszonyoknak. Bár kétségtelen, hogy ezeknek a viszonyoknak, jogviszonyoknak a vertikális jellegéből, tehát alanyainak alá- és fölérendeltségi kapcsolatából az következik, hogy az annak tárgyát képező akár hosszabb időre szóló, folyamatos tevékenységre vonatkozó, akár csak eseti utasításokat az adott önelszámoló egység köteles végrehajtani, ez a végrehajtás azonban semmiképpen nem ütközhet a népgazdaság, sem pedig a kisebb és még kisebb kollektíva, tehát a vállalat, illetve a gyár érdekeibe. Ilyen érdekütközés felismerése esetén az önelszámoló egység részére biztosítani kellene azt a jogot, hogy az utasítás végrehajtását — az illetékes felettes vállalati szerv egyidejű értesítése mellett — felfüggeszthesse, illetve megtagadhassa.

Ez a jog az önelszámoló egységet abból az egyszerű megfontolásból kell, hogy megillesse, miszerint a vállalat központi apparátusának, vezetési szervének nemcsak joga az önelszámoló egységei munkájának — mint az egész vállalati tevékenység egy részének — a megfelelő irányítása és koordinálása, de egyben ennek keretében kötelessége a többirányú és messzemenő érdekegyeztetés, a legcélszerűbb, leggazdaságosabb megoldások kiválasztása, alkalmazása és nem utolsó sorban a vonatkozó jogszabályok maradéktalan végrehajtása, végrehajtatása, tehát a szocialista törvényesség biztosítása.

A kívánatos jogi szabályozásnak részletesen meg kellene ezen a körön belül határozni az önelszámoló egységeket megillető szembenállási jogokat, azok gyakorlásának feltételeit, biztosítékait és eljárási rendjét.

Az eddigiekből az is kitűnik, hogy a vezető szervek és az önelszámoló egységek közötti kapcsolatrendszer — annak jogi szabályozatlansága ellenére — él és működik úgy is mint a nagyvállalat tevékenységének alapvetően fontos része, amelynek szervezettsége vagy szervezetlensége nemcsak a vállalat belső életét teszi biztonságossá vagy bizonytalanná, hanem a külső kapcsolatok szférájára is döntő módon kihat.

A jogi szabályozás szükségességének még egy sürgető okára kívánunk itt külön rámutatni. Az alá-fölérendeltségi viszony ez idő szerint — függetlenül attól, hogy annak „hatalmi" jellegét tagadjuk — éppen az egységes magas szintű jogi szabályozás hiányában, sok helyen meglehetősen egyoldalúan a központi vállalati szerveknek teremtett kedvező helyzetet, s így nem alakultak, nem alakulhattak ki az itt kívánatos egyensúlyi állapot biztosításához nélkülözhetetlenül szükséges és helyes gyári szembenállási magatartási formák, megnyilvánulások. Ezek nélkül pedig a gyárak (önelszámoló egységek) sok esetben a vállalati központi akarat gépies, kritika nélküli végrehajtó szerveivé degradálódtak.

Ha pedig a központi, magas szintű jogi szabályozás késlekedésével kell számolnunk, úgy átmeneti megoldásként célszerű lenne a nagyvállalatokat az itt említett úgynevezett szembenállási jognak a Vállalati Szervezeti és Működési Szabályzat keretében történő egyértelmű szabályozására felhívni.

Az önelszámoló egységek, mint jogalanyok vállalaton belül egymással horizontális jogviszonyokat létesítenek, a vállalat mint komplex jogalanyisággal rendelkező jogi személy tevékenységében történő szabályozott közreműködésük céljából.

Ezeknek a horizontális kapcsolatoknak a jogi formája vállalatunkon belül is spontán, mintegy önszabályozás eredményeként alakult ki. Miután a nagyvállalat által megkötött szerződés teljesítése során gyakran több gyáregységének is együtt kell működnie, így ennek az együttműködésnek a koordinálására megfelelő formát kellett kialakítani éspedig olyat, amelyben már kellőképpen kifejezésre jut az egyes gyárak gazdálkodási, műszaki önállósága, elkülönültsége. Ezeknek a követelményeknek a szerződési forma felel meg a legjobban vállalaton belüli viszonylatban is.

A nagyvállalat termelési, termékforgalmi és szolgáltatási tevékenysége a vállalat szervezeti felépítésének megfelelően az önelszámoló egységei (gyárai, gyáregységei) között osztódik meg attól is függően, hogy ezek a munkafolyamatok technológiai szempontból az egyes gyárak között további felbontásra kerülnek-e. Ha igen, úgy a munkamegosztás a bekapcsolt gyárak között is kiépítésre kell hogy kerüljön.

Két vagy több önelszámoló egység bekapcsolása esetén, ezek egymás között — horizontális szinten — jogviszonyokat létesítenek az egymás részére elvégzendő munkára (részfeladatokra) vonatkozóan. Nyilvánvaló az is, hogy a résztvevő belső szervezeti egységek meg kell, hogy állapodjanak egymással az elvégzendő munkák tárgyát, határidejét és — önelszámoló egységek lévén — ellenértékét illetően. Ezzel, illetve ezekkel a megállapodásokkal, illetve azokon belül az elvégzendő munkák megfelelő összehangolásával kell biztosítaniok a nagyvállalat által a külső megrendelő részére szerződésben vállalt teljes munka határidőben, jó minőségben és a kikötött árban (díjban) történő maradéktalan elvégzését, teljesítését.

Ezek a gyárak közötti megállapodások tárgyukat tekintve tökéletesen megegyeznek a termékforgalom körében létrejövő szokásos szállítási, vállalkozási, raktári beszerzési, adásvételi stb. szerződésekkel. Jogilag értékelhető és figyelembe jövő eltérés itt elsősorban az alanyi oldalon mutatható ki, ami alapvetően kihat a szerződés egyéb vonatkozásaira is. Az imént szokásosnak mondott szerződések ugyanis polgári jogi szerződések, miután azok jogi személyek között jöttek létre. Az önelszámoló egységek jogalanyok ugyan, de nem jogi személyek, s így polgári jogi szerződések közöttük nem jöhetnek létre. Ha tehát szerződéseknek is tekintjük a közöttük létrejött vállalaton belüli megállapodásokat, azok nem minősíthetők polgári jogi szerződéseknek, mivel hiányzik belőlük több — a polgári jogi szerződést meghatározó — jogi ismérv és kellék. Ilyenek a már említett önálló jogi személyiségen kívül például: a szerződést biztosító mellékkötelmek (kötbér, szavatosság, kártérítés), a bírói úton történő érvényesíthetőség stb.

Több irányadó elméleti felfogással szemben — amelyek a szerződés fogalmát és intézményét a polgári jog részére kívánják kisajátítani — a magunk részéről a vállalaton belüli szóban forgó megállapodásokat szerződéseknek tekintjük.

A bevezető részben ezeket a szerződéseket csonka polgári jogi szerződéseknek neveztük a jogi személyiség és a szankciók hiányára célozva ezzel.

Mit ér azonban az a szerződés, amelyben rögzített kötelezettségek teljesítése nem kényszeríthető ki, illetve amelyből hiányzik a jogi biztosíték, a szankció. Nyilván, hogy az ilyen szerződés, amelynek a jogszabály nem biztosítja a teljesítését, csak akkor közelíthetné meg jobban igazi rendeltetését, ha legalább maga írna elő ilyen biztosítékot, tehát a felek saját maguk állapodnának meg a kikényszerítés módjában és feltételeiben. Ez a megoldás irreálisnak tűnik, annál is inkább, mert a vállalaton belül az önelszámoló egységek közötti vitás kérdéseket egyébként is hajlamosak vagyunk „családi" ügynek tekinteni, s így azok rendezését, eldöntését egyébként sem nagyon szívesen bíznánk magunktól objektív módszerekre.

Marad tehát egyedül az a megoldás, hogy ezeknek a szerződéseknek a jogi elismerése mellett külön tételes jogszabályban kellene azok tartalmát, teljesítésük kikényszerítésének, illetve a szerződésszegés megtorlásának a módját meghatározni, beleértve a kötbér, a szavatosság és a kártérítés szabályait is.

Olyan megoldás is elképzelhető — bár mi az előző mellett teszünk hitet —, hogy a kívánatos jogi szabályozás — ami természetesen szintén a vállalati belső szervezeti jog keretében történne — csupán azt mondaná ki, hogy a nagyvállalat önelszámoló egységei: gyárai, gyáregységei stb. között létrejövő termékszállításra, vállalkozásra, szolgáltatásra vonatkozó megállapodásokra, azaz szerződésekre a polgári jognak a gazdálkodó szervezetek közötti szerződésekre vonatkozó szabályait kell alkalmazni az elkerülhetetlen kivételektől eltekintve.

Természetesen e szóban forgó szabályozás során — történjen az akár ez utóbbi leegyszerűsített formában is — nem szabad szem elől téveszteni azt az alapvető tényt, hogy az önelszámoló egységek között létrejövő önálló szerződések alapját műszaki és jogi tekintetben egyaránt a nagyvállalat által a külső megrendelővel kötött szerződés képezi. Ennélfogva az önelszámoló egységek nemcsak egymással, hanem a központtal is kapcsolatban maradnak egészen a szerződés teljesítésének a befejezéséig.

Ebben az esetben tehát van egyrészt egy közvetlen szerződéses-horizontális kapcsolat az önelszámoló egységek között, másrészt egy vertikális kapcsolat a nagyvállalati központ és az önelszámoló egységek között, mely utóbbi a munka elvégzésére irányuló intézkedés kiadásában és annak ellenőrzésében nyilvánul meg. Ennek során a központ — például termelésirányító apparátusán és egyéb szervein keresztül — operatíve is beavatkozik az önelszámoló egységek tevékenységébe, s ezen belül a köztük létrejött szerződések teljesítésébe is.

Ilyen értelemben tehát az önelszámoló egységek cselekvési szabadsága közelebbről sem érvényesül olyan mértékben, mint a normál, polgári jogi szerződések esetében. Ez is egy lényeges különbség ami az önelszámoló egységek közötti szerződéseket elválasztja a gazdálkodó szervezetek, mint jogi személyek közötti szerződésektől.

Visszatérve és ismételten hangsúlyozva célszerűnek látszik tehát a kívánatos jogi szabályozásban deklarálni ezeknek az önelszámoló egységek közötti jogviszony-kapcsolatoknak a szerződési jellegét. Ezt követően meg kell határozni a szerződéseknek a tartalmát, tárgyát és alanyait, továbbá a szerződés megkötésének, létrejöttének módosításának és megszűnésének, valamint a teljesítésnek a módját, végül is a szerződés biztosítékait. Meggondolandó lehetne bizonyos nevesített szerződési fajták felsorolása, a legcélszerűbb forma kiválasztása érdekében.

A szerződés biztosítékaival kapcsolatban célszerűnek látszik a Ptk. szerinti szavatosság egy egyszerűbb, a vállalatok belső helyzetéhez jobban igazodó, rugalmasabb változatának a kidolgozása, vagy pedig a hibás teljesítés kérdésében az önelszámoló egységek között kialakult esetleges vita eldöntésének közvetlenül, a Szervezeti és Működési Szabályzatban megjelölt központi szerv hatáskörébe történő utalása, éppen a gyors és a vállalati szerződés teljesítését nem hátráltató ügyintézés érdekében.

A kártérítés vonatkozásában a polgári jog szabályainak az alkalmazását látnánk célszerűnek előírni.

Végül, de nem utolsó sorban a kötbérek tekintetében fakultatív előírásokra szorítkoznánk, rábízva a szerződő felekre a kötbér kikötését, meghatározva azonban a kötbér fajait, mértékét, felső határát, esedékességét.

Az önelszámoló egységek relatív önállóságának elismeréseként kizárnánk annak lehetőségét, hogy a vállalati központ például azokat utasíthassa a köztük létrejött szerződésben a kötbér kikötésére, vagy szerződésszegés esetén az igény érvényesítésére. Ennek megfelelően kötelező igényérvényesítést egyébként nem írnánk elő.

Az önelszámoló egységek közötti szerződésekre vonatkozó tételes vállalati belső szervezeti jogi szabályozás mellett meggondolandónak látszik a rokoni vonásokra tekintettel mögöttes jogterületként a Ptk-t, illetve a 7(1978.) II. 1. § Mt. sz. rendeletet megjelölni.

Az anyagi jogi szabályozásban kitérnénk az előszerződések alkalmazására, sőt bizonyos esetekben a vállalati éves termelési program és az ebből lebontott éves gyári (gyáregységi), termelési programok ismeretében a kijelölt gyárak (önelszámoló egységek) részére esetleg kötelező erővel előírnánk az előszerződések megkötését, amennyiben természetesen az eseti szerződések megkötése még nem lenne lehetséges.

Meglehetősen bonyolultabbnak és egyben nehézkesnek tűnő feladat az előzőekkel kapcsolatos eljárási kérdések rendezése. Gondolunk itt most már nemcsak az önelszámoló egységek között keletkező jogviták intézésére, hanem a vállalati központ és az önelszámoló egységek és a vállalati központ között kialakuló — az előzőekben már érintett esetekből adódó — különböző, főleg kártérítéssel kapcsolatos vitás ügyek elbírálására is.

Az alapvető problémát — a megszokottság, a konzervativizmus mellett — az okozza, hogy olyan viszonyokhoz, olyan mozgásformákhoz, illetve olyan eseményekhez kell nyúlnunk, amelyek egy adott közegben egy jogilag pontosan körülhatárolt területen belül, jogilag kellően nem szabályozott, de valamilyen mértékű gazdasági és szervezeti önállósággal rendelkező szervezeti alegységek, kiskollektívák között fordulnak elő a tevékenységük folyamán.

Számolnunk kell itt is — akárcsak a javasolt anyagi jogi szabályozásnál — egy olyan felfogással,

hogy miután vállalaton belüli problémáról van szó, intézzék el „családon" belül egymás között kötetlen formában és ha nem tudnak dűlőre jutni a vitatkozó „családtagok", döntsön a „családfő", az igazgató, illetve a vezérigazgató.

Úgy gondoljuk, hogy miként az objektív viszonyok alakulása úgy a mi eddig képviselt álláspontunk is már túlhaladta ezeknek a nagyvállalaton belüli viszonyoknak ilyen patriarchális módon történő felfogását. Sőt ebben a vonatkozásban még a Vállalati Törvényre is hivatkozhatunk, amely az önelszámoló egységek gazdálkodási önállóságának a fejlesztését kötelezően írja elő.

Mindebből tehát az következik, és ezt igyekeztünk az eddigiek során is bizonyítani, hogy helye és ideje van ezeknek a vállalaton belüli szervezetközi viszonyoknak a magasszintű jogi szabályozására. A jogi szabályozás igénye érthetően nemcsak az anyagi jogi, hanem az alaki jogi, eljárásjogi viszonyokra is kiterjed.

A szabályozás szükségességének ismételt kihangsúlyozása után kíséreljük meg meghatározni azt a formát, illetve szervezeti keretet és menetet, amelyben és ahogyan ez az eljárás folyamata vállalaton belül lezajlik.

Az eljárásjogi szabályozás lényegére térve ki kell hangsúlyoznunk, hogy a vezérigazgatót, vagy annak helyettesét, még megfelelően szabályozott eljárás mellett sem lenne helyes a vitás ügy (jogvita) eldöntésének a jogával felruházni. Megítélésünk és egyben meggyőződésünk szerint ugyanis az itt felmerülő ügyek, mint vitás ügyek (jogviták) már meghaladják mind a bennük megnyilvánuló érdekellentétek, mind pedig sajátos szakmai (jogi) jellegük miatt a vezérigazgató vagy helyettesei hatáskörét. Ebből következik, hogy a döntést ezekben az ügyekben egy, a vezérigazgatótól, a vállalat legfelsőbb vezetésétől szervezetileg és jogilag viszonylagosan elkülönülő szervre kellene bízni.

Magas szintű jogi szabályozásról lévén szó számításba jöhetne a bírói út, a bírósági hatáskör megállapítása. Ez a megoldás megítélésünk szerint nem lenne célravezető részben az ügyek általában jellemző kisebb jelentősége, részben pedig az eljárási idő lerövidítése miatt.

Talán látszólagosan ellentmondásba kerülünk saját magunkkal ha ki merjük azt jelenteni, hogy ezek az ügyek azonban éppen vállalaton belüli eredetüknél és lefolyásuknál fogva nem is igénylik feltétlenül a vállalattól teljesen független szervnek, így különösen a bíróságnak az eljárását, illetve döntését.

További szervezeti megoldásként jöhetne figyelembe a választott bíróság, éspedig annak is egy speciális, a nagyvállalat belső viszonyaihoz kellő módon alkalmazkodni tudó formája. Ennek működését viszonylag rugalmas és az eseményeket rövid időn belül követő formában minden további nélkül meg lehetne szervezni. A választott bírósági forma alkalmazását viszont egy igen lényeges ok miatt kellene megfontolni, nevezetesen annak személyi összetétele miatt. A választott bíróság ugyanis vállalaton kívüli személyekből kell hogy álljon. Kérdéses tehát itt is — miként a bíróság esetében —, hogy az ügyek súlya, jellege vajon megkívánja-e feltétlenül egy ennyire „objektív" szerv eljárását.

Végül is a magunk részéről egy jóval rugalmasabb és főleg közvetlenebb fórumot látnánk legcélszerűbbnek kialakítani vállalaton belül ezeknek a belső vitáknak az eldöntésére. Olyan vállalaton belüli, a központi és a gyári önelszámoló szervekből paritásos alapon megbízott, kiválasztott, illetve összeállított „döntőbizottsági" jellegű fórumra gondolunk, amely szakmai összetételénél fogva, viszonylagos objektivitásánál, mozgékonyságánál fogva alkalmas és képes lenne ezeknek az általában kisebb jelentőségű ügyeknek a gyors és szakszerű eldöntésére.

Ennek a fórumnak a munkájában — melyet bizonyos hagyományokra figyelemmel akár „vállalati gazdasági döntőbizottságnak" is lehetne nevezni — a vállalat vezérigazgatójának és az adott gyár, illetve gyárak igazgatóinak (önelszámoló egységek vezetőinek) kijelölése alapján megfelelő műszaki, közgazdasági és jogi tájékozottsággal rendelkező egy-egy szakember venne részt, a vállalati központ egyik jogtanácsosának, mint az így eljáró döntőbizottsági tanács vezetőjének, elnökének az irányítása mellett. Miután adott esetekben nagyvállalatokról lévén szó — ahol több jogtanácsosból álló jogi apparátus működik —, így kiválasztható az a jogtanácsos, aki megfelelő objektivitással tudja betölteni ezt a tisztet függetlenül attól, hogy az önelszámoló egységek egymás közötti, avagy az önelszámoló egység és a vállalati központ közötti jogvitáról van szó.

Az így kialakítandó vállalati gazdasági döntőbizottsági eljárást természetesen a gazdasági bírósági eljáráshoz képest jóval egyszerűbb és kötetlenebb formában kellene szabályozni.

Kérdésként merül fel a felek — tehát az önelszámoló egységek (gyárak, gyáregységek), illetve a vállalati központ — képviselete. Ezen belül is az igényel különösebb figyelmet, hogy mennyire szükséges és fontos ezekben az esetekben a jogi képviselet biztosítása, s ha igen, akkor az, hogy oldható meg egy több önelszámoló egységből álló nagyvállalat esetén főleg arra tekintettel, hogy az eljáró vállalati döntőbizottság tanácsvezetője — éppen a döntés szakszerűségének és jogszerűségének biztosítása érdekében — maga is a nagyvállalat egyik jogtanácsosa. Megítélésünk szerint az adott vitás ügyek jellege és jelentősége szinte minden esetben lehetővé teszi azt, hogy azokban a döntőbizottság tanácsvezetőjeként eljáró jogtanácsos elfogulatlan legyen attól függetlenül, hogy — lévén a vállalati központ állományában — esetleg éppenséggel az önelszámoló egység javára és a központ terhére kell dönteni. Még akkor sem megoldhatatlan, illetve összeférhetetlen ez a megbizatása a vállalati jogtanácsosnak, mint döntőbírónak, ha bizonyos esetben a központ képviseletében annak egy másik jogtanácsosa jár el. Ebből következik az a véleményünk is, hogy az igény érvényesítésére irányuló kérelem előterjesztése és az eljárás lefolytatásában történő közreműködés szakszerűségének a biztosítása céljából lehetőleg mindkét felet — tehát a gyárakat is — jogi szakember képviselje.

Meggondolás tárgyát képezheti ezzel kapcsolatosan az a megoldás, hogy a javasolt vállalati gazdasági döntőbizottság vezetőjeként a jogszabály a vezető jogtanácsost, vagy akadályoztatása esetén annak helyettesét jelölné ki. Tapasztalatunk az — s ezt számos nagyvállalati példa is alátámasztja —, hogy a vezető jogtanácsosnak megvan vállalaton belül az a szüksé-

ges tekintélye, ami őt a különböző belső érdekellentétekkel szemben részrehajlásmentes és tárgyilagos eljáráshoz és döntéshez tudná minden esetben hozzásegíteni.

Az eljárási kérdések sorában hátra van még az esetleges jogorvoslat lehetővé tétele. Úgy gondoljuk, hogy a jogorvoslat lehetőségét teljes mértékben kizárni nem lenne helyes, miként — egyszerűbb ügyekről lévén általában szó — az is helytelen lenne, ha a jogorvoslatot minden korlátozás nélkül megengednénk. Megítélésünk szerint jogorvoslati lehetőséget csak kivételes és a jogszabályban tételesen felsorolt esetekben kellene biztosítani. Kölcsönvéve a példát a múltból, az úgynevezett felülvizsgálati kérelem intézményét lenne célszerű ebben a körben meghonosítani természetesen a végrehajtást felfüggesztő hatály kizárása mellett.

Nyitva maradt még ezzel kapcsolatosan az a kérdés, hogy mi legyen ez a rendkívüli jogorvoslati fórum, tehát a felülvizsgálati kérelmet elbíráló szerv? Itt két megoldás kínálkozik.

Az egyik megoldás a gazdasági bírósági szervezet másodfokon történő igénybevétele lenne — hasonlóan a munkaügyi vitákkal kapcsolatos eljáráshoz — mindazokkal az előzőekben vázolt negatív észrevételekkel együtt, amelyeket itt nem kívánunk újra megismételni. Megjegyzendő, hogy az eljárás elhúzódása ez esetben a végrehajtást már nem késleltethetné.

A másik, a korábbiakban már vázolt úgynevezett speciális választott bírósági megoldás bevezetése lehetne másodfokon. A magunk részéről ez utóbbit találnánk célravezetőbbnek. Ennek keretében juthatna leginkább érvényre az az alapvető tény, hogy adott esetekben vállalaton belüli ügyekről van szó, melyek intézése még ezen a másodfokú szinten is kötetlenebb és rugalmasabb formákat igényel.

Még egy megjegyzést az előzőekben tárgyalt eljárási kérdésekhez, s ezeken belül is a fórum kérdéséhez. Az általunk javasolt megoldás, nevezetesen a viták vállalaton belüli szférában történő eldöntése egy viszonylag független fórumon keresztül tulajdonképpen nem ismeretlen forma a vállalat életében. Az egyén és a vállalat, a munkavállaló és a munkáltató közötti vitáknak az eldöntésére nagyon jól beváltak a már hosszú múltra visszatekintő vállalati munkaügyi döntőbizottságok, bebizonyítva azt, hogy egy vállalaton belül — megfelelő jogi garanciák védelme alatt — paritásos alapon létrehozott és működő szerv is képes mind az objektivitás, mind a szakszerűség szempontjából jól működni és helytállni.

A belső jogalanyiság szempontjából sajátságos jelentőséggel bír a vállalaton belül működő társadalmi szervek jogállásának a kérdése.

Bár — mint ahogy arra a tanulmány bevezető részében utaltunk — a belső jogalanyiság kérdését a nagyvállalaton belül kizárólag a vezető szervek (központ, vezérigazgatóság) és az önelszámoló egységek körére szűkítve vizsgáltuk, szükségesnek tartjuk röviden érinteni a vállalaton belüli jogalanyoknak ezt a körét, éppen az e tekintetben mind az elmélet, mind a gyakorlat terén mutatkozó bizonytalanság és ellentmondások miatt.

Legszembetűnőbb ebben a vonatkozásban a vállalati pártszervezetek, mint belső jogalanyok helyének és szerepének a jogi szabályozatlansága.

Alkotmányunknak a párt vezető szerepét deklaráló rendelkezésén túlmenően nincs ugyanis olyan jogszabálya, amely akár elvi szinten, akár tételesen meghatározná azokat a jogokat, jogosítványokat, amelyek a pártszervezeteket a vállalat irányítása tekintetében ténylegesen megilletik.

Ezzel a ténnyel összefüggésben többféle nézettel találkozhatunk.

A jogi szabályozást ellenző nézetek képviselőinek álláspontja szerint mivel a párt vezető, irányító és ellenőrző szerepe — mint társadalmi-politikai rendszerünk alappillére — korlátlan, ennélfogva nem lenne helyes azt bármilyen területen, akár a vállalat tekintetében tételes felsorolásokkal, meghatározásokkal korlátok közé szorítani.

Olyan álláspontt al is találkoztunk idevonatkozóan, hogy nem szabad a jogot és a pártot összekeverni, egymással összetéveszteni; a jog nem hatolhat be a pártba mint a politikai rendszer alapintézményébe és főleg nem fejthet ki azon belül normatív tevékenységet.

Úgy gondoljuk, hogy az ilyenfajta szembeállítás, illetve megközelítés helytelen és egyben nem felel meg a marxista—leninista dialektika alaptételeinek.

Nyilvánvaló, hogy adott esetben nem valami egymásnak ellentmondó két intézményről van szó, sőt ellenkezőleg a jog és a párt — mint a politikai hatalom megtestesítésének eszköze — egymással szorosan összefüggő, egymást feltételező két kategória.

Ez a kölcsönösség, egymásra utaltság kellene, hogy megnyilvánuljon a vállalatok politikai értelemben történő pártirányításának a konkrét formában, tehát tételes jogi szabályozás útján történő megfogalmazásában is.

Számos kétoldali vállalati tapasztalat igazolja ennek a szabályozásnak a létjogosultságát, sőt szükségszerűségét. Ezek között a tapasztalatok, illetve példák között akadnak kifejezetten szélsőséges esetek is. Egyik oldalon előfordul, hogy a pártszervezet operatív vállalati feladatokat vállal magára (ennek tipikus „alapesete" például: az anyagbeszerzés), a másik oldalon pedig például: a pártszervezet mellőzése fontosabb politikai kihatású kérdések eldöntésénél. Ezeket az anomáliákat esetenként és helyenként bizonyos szubjektív tényezők még csak fokozzák, negatív hatásait felerősítik.

Mindez a bizonytalanság, az egyes vállalatok ilyen irányú gyakorlata közötti jelentős eltérés — megítélésünk szerint — okszerűen vezethető vissza az előzőekben kifogásolt szabályozatlanságra.

Azt is meg kell itt állapítanunk, hogy a párt vezető szervei részéről jelentős lépések történtek ezen a téren amikor az alsóbb pártszervezetek részére megfelelő direktívákat adtak ki a párt helyi irányító munkájának a gyakorlati végrehajtásához. Ide soroljuk például: az úgynevezett hatásköri listákat, amelyek a személyi kérdések eldöntéséhez adnak megfelelő és kötelező eligazítást a pártszervezetek, de a vállalatok gazdasági vezetői részére is.

Hiányzik azonban az idevonatkozó jogi szabályozás ami jellegénél fogva a vállalatok részére határozna meg normatív szabályokat a vállalati pártszervezettel (szervezetekkel) való együttműködés tartalmára és formájára kiterjedően.

A jogszabálynak tehát idevonatkozó tételes felsorolás keretében tartalmaznia kellene mindazokat a vállalat (nagyvállalat) tevékenysége szempontjából legfontosabb kérdéseket, amelyek eldöntése előtt a vállalati pártszervezet egyetértését, véleményét ki kell kérnie a vállalat vezető szerveinek.

Egyértelműen szabályozni kellene ugyanitt a véleményeltérésekkel kapcsolatosan követendő eljárások rendjét, nevezetesen azt, hogy egyetértés, illetve egyező vélemény hiányában az így kialakult vitát milyen felsőbb szervekhez és melyik félnek kell milyen formában felterjeszteni.

Szabályozni kell továbbá a vállalat vezető szerveinek — illetve egyéb szerveinek — a vállalati pártszervezetekkel szembeni tájékoztatási kötelezettségét, annak körét és formáját.

A szabályozás sajátos jellegéből adódik az a kérdés, hogy vajon ez a szóban forgó jogszabály írhat-e elő kötelezettségeket, teendőket a vállalati pártszervezetek részére? A kérdés elvi jelentősége sokkal nagyobb annál mintsem, hogy azt a magunk részéről megkísérelhetnénk teljes biztonsággal megválaszolni. Úgy véljük azonban nem lenne helyes a kérdést megkerülni, sem pedig saját véleményünk kifejtését — természetesen a tévedés jogának a fenntartása mellett — mellőzni.

Nyilvánvaló a jogszabálynak a személyi hatályát a pártszervezetekre, illetve azok tisztségviselőire kiterjeszteni nem lehet, tehát nem lenne helyes a kérdést erről az oldalról megközelíteni.

A jogi szabályozásnak tehát a vállalat különböző belső szervei, így elsősorban a vezető szervei részére kellene a helyi pártszervezetekkel való együttműködés kapcsán jelentkező kötelezettségeit és feladatait előírnia. Mivel az együttműködés során kialakuló kapcsolatok — a korábbiakban vázolt formában és módon — itt is jogalanyok közötti belső jogviszonyok formájában öltenek testet, így a már létrejött jogviszonyok keretében a vállalati szervek részére előírt kötelezettségek a másik jogalany, a pártszervezetek részére jogokat keletkeztetnek. A jogviszony belső szerkezetéből viszont a jogok és kötelezettségek kölcsönössége, vagyis dialektikus egysége adódik. Mivel azonban ezek a kötelezettségek — éppen a jogszabály személyi hatályából következően — kizárólag a vállalati szervek részére kerülhettek meghatározásra, így természetesen a kikényszerítés, a szankcionálás jogi biztosítékai is csak azokat terhelhetik.

Megítélésünk szerint ennek a jogszabálynak kellene rendelkeznie a vállalati szervek és a pártszervezetek kapcsolatának a Vállalati Szervezeti és Működési Szabályzatban történő részletesebb szabályozásáról, illetve ennek a szabályozásnak kereteiről és feltételeiről.

Nagyvállalatról lévén szó a belső szabályozásnál megfelelő gondot kellene fordítani a vállalati pártszervezetek belső felépítésére, azok területi tagozódására, különös tekintettel a földrajzilag egymástól elkülönülő szervezeti egységeknél a felsőbb pártirányítás körében érvényre jutó területi elvre. A belső kapcsolatokat tehát a külső vertikális kapcsolatokhoz igazodóan kellene szabályozni.

A szabályozásnak természetesen az általunk az előzőekben már több helyen szorgalmazott magas szintű jogforrásba kellene szintén beépülnie a vállalati belső szervezeti jogág keretében.

A szükséges jogi szabályozás hiánya ellenére is meg kell állapítanunk, hogy a vállalati pártszervezetek a vállalat egyéb szerveit, így különösen a gazdasági vezetés szerveit illetően jogalanyoknak minősülnek, hiszen folyamatos, érdemi kapcsolat fűzi azokhoz a vállalati tevékenység minden területén.

Ez a tényleges és élő jogalanyiság azonban nem türköződik éppen a jogi szabályozás hiánya miatt a vállalat belső jogforrásaiban, szabályaiban, így elsősorban a Vállalati Szervezeti és Működési Szabályzatban, holott a pártszervezeteket ténylegesen megillető vállalatvezetési részvételi jogosítványokat tételesen be kellene építeni ebbe a vállalati alapokmányba is.

Erre utaló szabályok legfeljebb a különböző vállalati vezető testületek és a munkahelyi demokrácia gyors fórumai személyi összetételének meghatározásánál lelhetők fel.

A szakszervezetek vonatkozásában a jogi szabályozottság rendezettnek tekinthető. Ebből adódóan a szakszervezetek különböző vállalati szerveinek jogalanyisága megfelelőképpen deklarált mind a magasabb szintű jogszabályokban, mind pedig a vállalat alapvető szabályzataiban.

A megfelelő jogi szabályozás eredményeként a szakszervezetek jogai és kötelezettségei, egyéb vállalati szervekhez fűződő kapcsolatai egyértelműen meghatározottak függetlenül attól az alapvető ellentmondástól, amely a szakszervezetnek a vállalatvezetésben való részvétele, valamint az érdekvédelmi funkciója között fennáll. Ez az ellentmondás lényegét tekintve a szakszervezet vállalati szerveinek kettős jogalanyiságában jut ez idő szerint kifejezésre mind a vonatkozó jogszabályokban, mind pedig az azokon alapuló vállalati belső szabályzatokban.

Összefoglalva: a belső jogalanyiság kérdésének vizsgálatát — különös tekintettel a nagyvállalatra — főleg három tényező köré csoportosítottuk, nevezetesen a jogviszony, a jogforrás és a jogalany köré. Ennek során helyenként elméleti kérdések elemzésébe, egyeztetésébe is belebocsátkoztunk bizonyos elméleti következtetések levonásától sem riadva vissza.

Legnagyobb teret a nagyvállalaton belül működő önelszámoló egységek egymás közötti és a vállalat vezető szerveihez fűződő kapcsolatai jogi elemzésének szenteltük, miután meggyőződésünk szerint ez az a terület, amely nemcsak a jogi szabályozás, de még a jogirodalom szempontjából is viszonylag a legkevésbé feldolgozott része a vállalati belső jogalanyiság kérdésének. Erre való tekintettel megkíséreltük a magunk elképzeléseit is felvázolni a szükségesnek látszó szabályozáshoz, kitérve egyes figyelembe vehető eljárási megoldásokra.

Szükségesnek tartottuk — ugyancsak gyakorlati tapasztalataink alapján — külön foglalkozni a vállalaton belül működő társadalmi szervek önálló jogalanyiságának a kérdésével is, különös figyelemmel a vállalati pártszervezetek szerepére és az itt felmerülő elvi problémákra.

A vállalatok belső viszonyai állandó forrásban vannak, azok újabb és újabb változásokon mennek keresztül. Ezeknek a változásoknak a nyomon követése természetesen nemcsak a jogtudománynak, hanem elsősorban a jogalkotásnak képezi feladatát.

Novotni Zoltán

A vállalaton belüli jogalanyiság kérdései

1. Bevezető gondolatok

A vállalaton belüli szervezeti egységek önálló mozgáskörének, illetőleg a vállalati csoportérdeken belül, a kisebb szervezeti egységek kollektívája által megtestesített csoportérdekek relatíve önálló — jogilag elismert — érdekkörének vizsgálata szorosan összefügg a gazdálkodó szervezetek jogalanyiságával, jogi személyiségének kérdésével.

Elsődleges feladat annak vizsgálata, hogy a szocialista jogtudomány elfogadja-e a jogalanyiság olyan többirányú, komplex megközelítését, mely nem tesz feltétlenül egyenlőségi jelet a *jogalany* és a *jogi személy* meghatározása, megjelölése közé.

Az alábbiakban igyekszem kimutatni azt, hogy a szocialista gazdaság viszonyai között is elképzelhető olyan megoldás, mely a gazdálkodó szervezetek és egyéb gazdálkodást folytató csoportok tekintetében a *jogalanyiság többféle fokozatát* ismeri el. Ez a jelenség nem idegen a gazdasági forgalomból, jelen van a jog egyéb területein is, de kimutatható — bár csak szórványosan — bírói gyakorlatunkban is.

Úgy tűnik, hogy gazdaságpolitikánk rugalmas, a piaci körülményekhez alkalmazkodni tudó, átalakulásra és átalakításra képes gazdasági egységek létrehozatalára törekszik. A jogalkotásnak és a jogalkalmazásnak, de elsődlegesen a jogtudománynak a feladata az, hogy megfelelő jogi eszközök, közelebbről polgári jogi intézmények és megoldások létrehozása útján segítséget nyújtson a hatékony gazdálkodásra alkalmas szervezetek, éspedig *forgalomképes* gazdasági szervezetek kialakításához.

2. A jogi személyiség jelenlegi felfogásának kialakulása

A szocialista jogtudományban, ezen belül is elsősorban a polgári jog tudományában a gazdálkodó szervezetek jogalanyiságának problematikája általában úgy jelentkezik, mint a jogi személyiséggel való felruházás kérdése, olyan folyamat, melynek eredményeként a gazdálkodó szervezet a forgalomban való részvételének erősítése és felelősségének hangsúlyozása érdekében *létrehozójától relatíve független szervezetet és jogállást kap.*

A jogi személyiség kialakulásának és fejlődésének folyamata mindig a társadalmi és gazdasági célszerűség érvényesülésére mutat — annak ellenére, hogy a jogtudományban, főleg a jogelméletben és a civilisztika terén a jogi személy fogalma a későbbiekben fetisizálódott és a tényleges szociológiai vagy közgazdasági jelenségből öntörvényű és öncélú jogi intézménnyé vált.

A jogi személyiség mibenlétének vizsgálatával foglalkozó klasszikus német jogelméletet is foglalkoztatta már az a kérdés, hogy a jogi személyként felfogott szervezeten belüli kisebb egység felfogható-e a jogi személy képviseletre jogosult szerveként és ha igen, úgy megilletheti-e azt a szervet is jogi személyiség, figyelemmel arra, hogy a kisebb egység tekintetében is az organizáció és nem egyes emberek cselekvésével, működésével vagy éppen felelősségével találkozunk.[1]

a) Jogi személyiséggel felruházott, ill. fel nem ruházott jogalanyok a kapitalista gazdaságban. A kapitalista gazdaságban különösen a közjogi jogi személyek, így elsősorban a közigazgatási intézmények, ill. önkormányzatok által alapított üzemek, vállalatok, közüzemek jogi minősítése okozott problémát, tehát egy adott jogi személy által létrehozott, gazdálkodásra hivatott, szervezet gazdasági és jogi önállóságának szükségessége merült fel. A pragmatista angolszász szemléletre jellemző az a tendencia, mely a célszerű szervezeteket olyan formában hozza létre, mely alkalmas az önálló gazdálkodásra, de mégis megfelelő igazgatási irányítás alatt áll pl.: public corporation, ugyanakkor a szervezet jogdogmatikai természetének elemzését szükségtelennek és indiferensnek tartják. A klasszikus értelemben vett jogi személyiség fogalma különben sem szükséges a gazdasági forgalomban való részvételhez. A kereskedelmi társaságok, a magánjogi társaságok a mai fejlett tőkés gazdaságban a forgalomban széles körben részt vesznek, ügyletkötési képességük és forgalmi felelősségük a magánjogi jogi személyiség nélkül is fennáll, legfeljebb a közgazdasági kapcsolatok (adózás, társadalombiztosítás, a munkáltatói pozíció szabályozása stb.) miatt alakul ki egy sajátos, közjogi értelemben vett jogi személyiség. Jellemző ez az államosított vállalatok és a hagyományos értelemben vett magángazdaság szférájára nézve egyaránt.

A vállalatokon, társaságon belüli szervezetek, belső egységek viszonylag önállóbb szervezetének, ha úgy tetszik jogalanyiságának kérdése nem kerül a fejlett tőkés gazdaságban az érdeklődés középpontjába. Ennek az oka részben az, hogy a tőkés gazdaság szerkezeti struktúrájában nem szükségszerű az adott szervezeten, adott vállalaton belüli vertikalitás létrehozatala, hiszen a konszern vagy holding típusú gazdaságszervezet laza függésében képes tartani különféle nagyságrendű, különféle felépítésű termelési vagy értékesítési feladatokkal rendelkező szervezeteket és a nagyvállalatok a tőlük bolygóvállalatok rendszerével képesek arra, hogy alapanyag, félkésztermék, illetőleg alkatrészigényüket tőlük jogi értelemben különálló kis- és középvállalatok útján biztosítsák. A nagyvállalat és a vele kapcsolatban álló kisüzem jogi kap-

Novotni Zoltán tanszékvezető egyetemi docens, NME Állam- és Jogtudományi Kar (Miskolc).

[1] A német irodalomban ld. pl. H. *Preuss:* Über Organpersönlichkeit . Leipzig, 1902. V. *Schlossmann:* Organ und Stellvertreter. Jehrigs Jahrbücher. Jéna, 1902. Nálunk felveti a kérdést *Moór* Gyula: Jogi személy elmélete Bp. 1931. c. művében.

csolatainak vizsgálata természetszerűen fontos feladat, de ebben a körben a jogi értelemben önálló, elkülönült jogalanyok közötti szerződési rendszer, mégpedig a *determináló hatású, gazdasági szervező szerződések* jogi szabályozása és tényleges tartalma ad eligazítást, nem pedig az adott jogi személyiséggel felruházott, vagy ennek hiányában is magánjogi jogalanyisággal rendelkező szervezet és ennek belső egységei közötti jogviszony, tehát egy tipikusan belső jogviszony vizsgálata. Sárközi Tamás a jelenlegi tőkés nagyvállalati jog belső problémáit elemzi.[2]

A nagy- és kisrészvényes csoportok, a vállalati szervek (felügyelőbizottság) és a dolgozó csoportok és a vállalat közötti kapcsolatokat emeli ki, de nem érinti a vállalaton belüli termelőegységek jogállását, mint létező elméleti és gyakorlati problémát. Ennek magyarázata nyilván az, hogy a vállalaton belüli szervezés, az üzemszervezés körében kidolgozott folyamatrendszerek, belső mechanizmusok a tőkés gazdaság szintjén gyakorlatilag *utasítási rendszerben* úgy szabályozzák a belső gazdaság szervezetét, működését és rendjét, hogy annak problematikája nem is foglalkoztatja a jogtudományt.

A jelenkori nyugati jogtudomány álláspontját tehát úgy összegezhetjük, hogy a hagyományos jogi személyiség fogalma a gazdaságban is létezik, de a magánjog és a gazdasági élet más jogágai szempontjából nem alapvető kategória. A jogalanyiság, éspedig a gazdálkodó szervezetek jogalanyiságának egyéb, elfogadott formái is funkcionálnak, méghozzá úgy, hogy a jogalanyiság, ill. jogképesség terjedelme többfokú, többé-kevésbé korlátozott mértékű, *funkcióhoz kötött.* Az adott szervezeten — jogi személyen — belül jelentkező szervezeti egységek jogalanyiságával az elméleti kutatás nem foglalkozik.

b) A szocialista elmélet kialakulása. A szocialista intézményfejlődés útja természetszerűen más volt. Mivel a szovjet gazdaság és a szovjet polgári jog kialakulása során a burzsoá szervezeti és jogi megoldások alkalmazását kategorikusan elvetették, érthetően az új típusú gazdasági rendtől idegen és szükségtelen jogi kategóriaként kezelték a szocialista gazdasági egységek formális jogi személyiséggel való felruházásának kérdését is. A Nagy Októberi Szocialista Forradalmat követő gazdaságszervezés — lényegében a NEP korszak átmeneti megoldásaitól eltekintve — a gazdaság centralizált, felülről igazgatott struktúrájának kialakítására törekedett. A különféle termelőegységek anyagellátását központilag szervezték meg, utasítások vonatkoztak a konkrét időszak termelési feladataira és utasítások szabályozták az értékesítés és elosztás gazdasági szféráját is. Valójában az egész szovjet gazdaság egyetlen, összefüggő vállalatrendszert kapott, amit jól jellemez a termelés és elosztás szférájában területileg és ágazatilag kialakított gazdasági főigazgatóságok és gazdasági igazgatóságok hálózata, melyek egymással fölé-alárendeltségi kapcsolatban álltak, úgy, hogy valamennyi gazdasági művelet végrehajtására csak konkrét utasítások alapján volt lehetőség. A gazdasági igazgatóságok fogták össze, mintegy a gazdasági igazgatási hálózat egységeiként az államosított üzemeket, éppúgy, mint a gazdasági igazgatásba bevont szövetkezeteket. Ebben a polgárháborús és intervenciós időszakban talán szükségszerű gazdaságirányítási mechanizmusban teljesen hiányzott a hivatalszerűen működő „üzemek" vagy „szövetkezetek" önálló gazdálkodása, önálló vagyonkezelése, önálló elszámolása éppúgy, mint az *intézményi felelősség* is — amit a vezetők személyi felelőssége pótól.

Az átmeneti — de hatásaiban a szovjet intézményrendszerre és jogi szemléletre mégis hatással bíró — NEP korszakban a kisárutermelő magángazdaság puszta léte a piaci viszonyokban olyan változást eredményezett, mely szükségszerűvé tette a korábban igazgatási-technikai szervezet szerepét betöltő állami üzemek, állami vállalatok folyamatos piaci jelenlétét és ezzel egyidejűleg azzal az igénnyel is járt, hogy *saját nevükben, saját vagyoni felelősségüket* hangsúlyozva vegyenek részt a forgalomban.

Körvonalaiban kialakult tehát a — később deklarált — önálló gazdasági elszámolás elve és egyidejűleg az átmeneti korszak átmeneti törvénykönyvének minősített, de hatásaiban sokáig jelenlevő 1922. évi szovjet-orosz polgári törvénykönyv jogi személyiséggel ruházza fel az össznépi, társadalmi tulajdon hordozóiként az állami vállalatokat.

Kétségtelen tény, hogy az első szovjet-orosz polgári törvénykönyv kidolgozása során szükségszerűen érvényesült az a francia—német eredetű ideológia és intézményrendszer, mely a törvény szerkesztőinek rendelkezésére állott. A szerkesztőbizottság a szocializmus elméleti alapjait igyekezett a szerkesztés során a hagyományos, közismert magánjogi technikával, az adott gazdasági környezetre is figyelemmel úgy ötvözni, hogy az engedélyezett — megtűrt — magánszektor piaci tevékenysége, árucsereforgalom erőteljes állami ellenőrzés alatt álljon. A vállalatok jogi személyiségének deklarálása ekkor azt jelentette, hogy a vállalat ebben a formában maga is az árukapcsolatok részesévé válhatott, *piacképessé vált* még akkor is, ha az irányítási struktúra gazdasági önállóságát, még relatív értelemben sem engedélyezte. Mivel a jogi terminológia szerint a jogi személyiség jelentette a saját név alatti piaci részvétel és perképesség kritériumát, ennélfogva a jogi személyiséggel felruházott állami gazdálkodó szerv ilyen úton vált a forgalom részesévé.

A NEP korszak gazdasági jelenségeinek, a „kétszektoros" gazdaság felszámolásának következménye volt a kétszektoros jog gondolatkörének radikális megszüntetése is, mert szükségtelenné vált a gazdálkodó szerv „Janus arcá"-nak fenntartása, az a helyzet ti., hogy míg egyik irányban — a gazdasági jog területén — a vállalat nem más, mint a gazdasági igazgatás alsó lépcsőfoka, addig a piaci forgalomban mintegy önálló jogalanyként jelentkezik. A gazdasági szervezet átalakítása a kifejezetten gazdaságirányítással foglalkozó trösztrendszerré már szükségtelenné tette azt, hogy az egyértelműen a tröszt által irányított, tröszti utasítások rendszerében működő vállalat jogi személyiséggel rendelkezzék — a jogi személyiség csak magát a trösztöt illette meg. Ugyanekkor azonban a jogilag elismert jogi személy trösztjei között kibontakozott a jogi személyiség nélküli szervezet, a vállalat „belső" jogalanyisága, hiszen a vállalat is a „hozraszcsot" rendszerében működött, vagyona elkülönült és a forgalomban is részt vett. Ennek elméleti megnyilvánulása felismerhető Flejsic

[2] *Sárközy* Tamás: A szocialista vállalatelmélet jogtudományi alapjaihoz. Bp. 1981. 171. és köv. old.

korai műveiben[3], aki a trösztöket éppúgy, mint a vállalatokat alakulófélben levő, de még ki nem fejlődött jogi személyként, lényegében korlátozottan jogképes jogalanyokként fogta fel.

A vállalatok jogi személyiségének kialakításához tulajdonképpen a szovjet népgazdaság fejlődésében is a célszerűségi szempontok vezettek el, mivel a jogviták következtében foglalkozni kellett a vállalatok bíróság, illetőleg arbitrázs előtti perképességének kérdésével azért is, mivel a döntőbizottságok de facto elismerték a vállalatok perképességét, ezzel összefüggésben jogalanyiságát is. A szovjet polgári jogban a jogi személyiségre vonatkozó elméleti kutatások tulajdonképpen a gazdasági jogi irányzat összeomlásával párhuzamosan fejlődtek ki, mivel az első szovjet gazdasági jogi irányzat hívei (Pasukanisz, Ginuburg) a gazdaságirányítás lényegét az igazgatási természetű belső jogviszonyokban látták, így a polgári jogi szférában jelentkező jogalanyiság, a jogi személyiség jelentőségével számottevően nem is foglalkoztak, Sztucska pedig, aki elismerte a jogi személyiséget a külső forgalomban, ennek bővebb kifejtését nem látta szükségesnek. A leghatásosabb és koncepciójában ma is uralkodó elméletként számontartott nézet, mely Venediktov nevéhez fűződik és az ismert kettős kollektíva struktúrában mint a jogi személyt megtestesítő szociológiai jelenségen, a *polgári jogi forgalomban való részvétel lehetőségében,* az *ügyletkötési* képességben és a *jogügylet teljesítésére való alkalmasságban* találja meg a jogi személy ismérveit.

Az újabb szovjet irodalomban ismét jelentkező gazdasági jogi szemléletekben egyesek, így pl. a Joffe által bírált A. B. Gogyesz felvetik a hagyományos jogi személyiség melletti belső jogalanyiság elismerésének gondolatát, azzal, hogy *korlátozott képességű jogalanyként el* kellene ismerni („gazdaságon belüli jogi személyként") a műhely, az üzemrészleg vagy a vállalat más szervezeti egységének jogi személyiségét is. Joffe ezt a nézetet egyrészt azzal utasítja vissza, hogy a jogi személyiséget ágazati kategóriaként, tipikusan polgári jogi jelenségként fogja fel és kifejti, hogy a vállalaton belüli egység önállóan nem vesz és nem vehet részt a forgalomban, másrészt arra hivatkozik, hogy ha a jogi személyiségen belül is létezik jogi személy, akkor ezek úgy viszonyulnak egymáshoz, mint a faj a nemhez, a logika szubordináció viszonyában.[4]

Joffe cáfolata azonban nem látszik meggyőzőnek. A szocialista jogtudományban már nem kizárólagos az a nézet, mely a jogi személyiséget „ágazat kategóriaként" fogja fel, de maga Joffe sem így fogja fel, mert a venediktíve koncepciót ért kritikai észrevételek között, ő is foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a kettős kollektíva elmélet egyik ellentmondása a kollektív munkaszerződések megkötése, vagyis egy *munkajogi* jogügylet létrehozása, mely a kollektíva és az azt megtestesítő kollektívát jelképező szakszervezet között jön létre, vagyis a kollektíva önmagával szerződik. A deklaráltan polgári jogi jogalanyiságot jelentő jogi személyiségnek tehát egy munkajogi jellegű felépítését vizsgálja. Azt a jelenséget viszont, hogy a szovjet gazdaságban az alá-fölérendeltségi kapcsolatban álló trösztök és vállalatok egyaránt jogi személyek, sőt lényegileg azok — ha tételesjogilag még nincs is kimondva — a vállalatok által létrehozott egyesülések is, a szovjet polgári jog tudósai sem tagadják.

Látjuk tehát, hogy a szovjet jogtudományban sem tisztázott egyértelműen az a kérdés, hogy feltétlenül szükséges-e a jogi személyiség állami elismerése a polgári jogi kapcsolatokban jelentkező jogalanyisághoz, de azt is látnunk kell, hogy a tudomány időnként felveti az elismert jogi személyiségen belüli belső jogalanyiság elismerésének kérdését is. Meg kell azonban azt is állapítani, hogy a szovjet népgazdaság struktúrarendszerében számottevő igény nem jelentkezik arra nézve, hogy a hagyományos jogi személyiség konstrukciójától eltérő gazdasági-társadalmi formációk jogalanyiságát intézményes formában is létrehozzák. A jelenlegi szovjet gazdaságszerkezet jelenségeit a jogtudomány az államigazgatási jog intézményeként és — más relációban — polgári jogi jogalanyként felfogva, biztosítani tudja a központi gazdaságirányítási tendenciák létjogosultságát éppúgy, mint a trösztök, kombinátok, egyesülések és a vállalatok, szövetkezetek részvételét az áruforgalomban, a szocialista piaci viszonyok között éppúgy, mint a külkereskedelemben.

Nem lehet figyelmen kívül hagyni azonban azt az érdekes jelenséget, hogy a hagyományosan polgári jogi ágazati kategóriaként felfogott jogi személyiség fogalmának félretétele, illetőleg a fogalomnak a tételes jogi kereteken túli kibővítése, vagy éppen a gazdálkodó szervezetek körében a tágabban értelmezett — esetenkint fokozatok szerint relatíve jogképes — jogalanyiság problematikája a gazdasági jogi szemlélet feltámadásával és előretörésével jár együtt. Nemcsak a szovjet tudományon belüli viták igazolják ezt a megállapítást, de erre mutat az is, hogy azokban az európai szocialista államokban, ahol a gazdasági jogi törvényeket létrehozták, ahol tehát a gazdaság irányítását és funkcionálását külön jogágként kezelik — itt elsősorban a Német Demokratikus Köztársaság, ill. Csehszlovákiára gondolok —, érezhetően veszit szerepéből mint elméleti, mint kodifikációs és jogalkalmazási szinten a vállalatok, szövetkezetek, egyéb gazdálkodó szervezetek jogi személyiségének kérdése, pl.: az NDK-ban kialakított gazdaságszervezetben, különösen az 1979. november 8-i Kombináttörvényt követően az ún. gazdasági jog területén, ideértve a gazdálkodó szervezetek szerződési kapcsolatrendszerét is, az egyes gazdálkodó szervezetek jogi személyiségétől független, differenciáltan relatív jogképessége, jogalanyisága érvényesül, kifejezetten a tevékenységi kör, a *célhozkötöttség keretein belül.*[5] Ebben, az egyébként részleteiben szabályozott rendszerben, szerepet kapnak a kombinátrendszeren belül szerződési kapcsolatok (Leistung- und kooperationsvertag), melyek szükségszerűen feltételezik a nagyobb szervezeti egységen belüli árucsereviszonyt és ehhez kapcsolódó relatíve önálló döntési jogkört és felelősséget is.

c) Rövid magyar intézmény- és tudománytörténet. A gazdálkodó szervezetek jogalanyiságának a mai magyar jogtudományban jelenlevő megközelítése

[3] *Flejsic:* Torgovo-promüslennoje predprijatyije. Leningrád, 1924. 152. old.

[4] O. Sz. *Joffe:* A szovjet civilisztikai gondolkodás fejlődése. Bp. 1979. 332. és köv. old.

[5] U. *Gerberding:* Wirtschaftsrecht. 1982. 91. old.

— bár figyelemmel van a szocialista jogtudomány tendenciáira —, mégis más alapokra vezethető vissza.

Saját jogfejlődési folyamatunkban — az állandóan jelenlevő német dogmatikai szemlélet mellett — meghatározó szerepe volt a magánjogi joganyag kodifikálatlanságának és a speciális jogterület, a kereskedelmi jog törvényi hátterének, ebből eredően az írott kereskedelmi jogi normák bizonyos fokig determinálták a civilisztikai gondolkodást. Így annak ellenére, hogy a jogi személyiség magyarázatára — kifejezetten a német irodalom hatásaként — értékes elméletek születtek (Szászy-Schwarcz Gusztáv célvagyon-elmélete, ill. Moór Gyula normatív beszámítási elmélete), a magyar kapitalizmus kialakulásától jelen volt a kereskedelmi törvény speciális jogalanyiság-szemlélete: a cégszemlélet, Szászy-Schwarcz írja: „a cég az üzlettulajdonosnak, azaz az üzleti vagyon alanyának a megjelölése ... jogalany és vagyonalany ... nem az ember, hanem a cél, melyre a jogrend az illető jogot és vagyont rendeli ... A kereskedelmi társaságok esetében pedig az üzleti cél maga vagyonképes is: az üzleti cél javára itt külön vagyon áll fenn, nem független külön vagyon (úgynevezett jogi személy) ugyan, mint sokan tanítják, hanem függő külön vagyon (alvagyon) ... Az egyes kereskedő esetében a cél nem jelöli ugyan az üzlet jogalanyát, de jelöli itt is az üzleti célt, amely ha nem is jogilag, de ténylegesen ugyanazt a szerepet játsza az egyes kereskedő, mint a kereskedelmi társaság esetében. Így támogatja a jogalanyról kifejtett elméleten a célról vallott felfogásomat és így erősíti viszont ez utóbbi jogalanyról való elméletemet is.[6]

Világosan látszik tehát az egyik leghatásosabb magyar jogi személyelmélet létrehozójának felfogásában, hogy a jogi személy mellett, bár azzal nem egy sorban, elismeri a kereskedelmi cél de jure és de facto jogalanyiságát, külön vagyon feletti rendelkezőképességét, forgalomképességét — mindezt a jogalanyiság-célvagyon szemlélet alapján.

Grosshmid sem húz éles határvonalat a vagyontömeg alanya és a jogi személy között: „Új jogi személy csak bevett szólásmód annak jelzéséül, hogy olyan valaki, aki senki sem a fizikai és már perszonifikált jogalanyok közül. Pontosabban: olyan rendeltetéshez kötés a vagyonnak, amely nem valamely fizikai személy joguralma: nem is azonos a már, más vagyonok tekintetében meglevő rendeltetésekkel. Mihelyt íme a vagyont részint aláhajtott a már meglevő jogalanyok tetszésének, részint kivonom alóla, a „jogi személy" mely a vagyon felett dominál (a siami ikrek módjára) egy is, kettő is." „Az alvagyonok változatai ... nem egyebek, mint úgyszólván jogi alszemélyek ... a társasági vagyont nem perelheti a társ, sem a közszemélyi vagyont a férj."

Vagyis az al-universitas-ok épp úgy fokozati elkülönültségek, mint az önálló universitas.[7] Minderre figyelemmel beszél Szladits is — Moór Gyula elméletére is figyelemmel — arról, hogy a szervezett képviselet és a jogi személy fogalmilag hasonló jelenségek, „mindkettő a jogi beszámítás magasabb fogalmában találkozik". Azzal folytatja, hogy a bizonytalan vagyonalany és a jogi személy között gyakran „úszó határokat" találunk és e határok „nem annyira ellentét, mint inkább fokozat kérdése".[8]

A polgári szemléletű magyar civilisztika legkiválóbb képviselői tehát korántsem misztifikálták a jogi személyiség fogalmát és nem tekintették a tárgyi jog által elismert jogi személyiséget az élő ember mellett a polgári jog kizárólagos jogalanyként.

Ilyen „úszó határokat" „al-universitas"-okat ismerő, az embertől elkülönült egyéb jogalanyokat is számontartó civilisztikai szemlélettel szemben merev szembenállást jelent a kialakuló magyar szocialista polgári jog kategorikus álláspontja, mely a szovjet jogtudomány többségi álláspontja alapján a polgári jog alanyaként az állam és az élő ember mellett csak a jogi személyt ismeri el. Világhy mondja: „Az állami szervek jogi személyisége a polgári jogi szempontból voltaképpen nem más, mint az áruviszonyok egyik mozzanatának tükröződése a szocialista jogban ... az önálló elszámolás jogi kifejezésformája".[9] Ez a fogalmazás szükségszerűen a vállalati kettős jogi természetére figyelemmel alakult ki, hogy ti. a vállalat a gazdasági igazgatás hierarchiájának legalsó szervezeti egysége — ugyanakkor a szocialista áruviszonyok szükségszerű alanya.

A „hozraszcsot"-tal azonosított jogi személyiség természetszerűen csak relatív, célhozkötött jogképességgel rendelkezhetett. A relatív jogképesség szabályait a törvény is tartalmazta, ugyanakkor a bírói gyakorlat következetesen érvénytelennek tekintette a gazdasági élet számtalan — teljesedésbe ment — szerződését, arra való hivatkozással, hogy azt a jogi személy tevékenységi körét, működési területét túllépve létesítette.

A magyar polgári jogi szemléletben hosszú időn át uralkodó elméleti nézetek szerint a relatív jogképességgel rendelkező jogi személy vállalatok, szövetkezetek, gazdálkodó szervezetek kategóriája segítségével kielégítő módon megoldható volt a polgári jog mozgásterébe tartozó gazdasági tevékenység jogalanyiságának problémája.

A magyar népgazdaság különböző fejlődési szakaszaiban váltakozva jelentkeztek a gazdasági szervezet centralizálására és decentralizálására irányuló törekvések. Ennek megfelelően léteztek kis-tröszt-kisvállalat-nagy tröszt-középvállalat — trösztszervezeten kívüli nagyvállalat és legújabban trösztszervezetbe nem tömörült középvállalat struktúrák. A különféle tendenciák hatására a teljesjogú és csökkentett jogállású vállalatok, gazdálkodó szervezeti típusok széles köre alakult ki — de hagyományosan jogalkotási és jogtudományi szinten középponti helyen szerepelt az *egységes vállalati jogi személyiség* elnyerésének gondolata.

3. A jogi személyiség problematikája a mai magyar népgazdaságban

a) Abszolút-relatív jogképesség. A magyar népgazdaság irányítási rendszerében történt — olykor ellentmondásos — szemléleti és strukturális változások

[6] *Szászy-Schwarcz* G.: Parerga. Bp. 1912. 437. és köv. old.

[7] *Zsögöd:* Fejezetek kötelmi jogunk köréből. I. Bp. 1901. 124—125., ill. 133—134. old.

[8] *Szladits* K.: Személyi jog. Magyar magánjog. I. Bp. 1941. 567. old.

[9] *Világhy* Miklós: Ideiglenes tananyag a polgári jog általános részéről. Egyetemi jegyzet. Bp. 1977. 134. old.

a centrális gazdasági irányítás gondolatának visszaszorítását jelentik és az adott gazdaságpolitika, világgazdasági helyzet és fizetési mérleg függvényében többé-kevésbé erősítik a gazdálkodó szervezetek önálló gazdálkodási felelősségére ható tendenciákat.

Hangsúlyozom az önálló felelősség gondolatát, mely magában hordja a kockázatvállalás és önálló döntési lehetőség szükségességét is, mivel a népgazdaság egésze területén szükségszerűen érvényesülő tervgazdaság bizonyos fokú központi irányítást minden helyzetben feltételez, így a direkt és indirekt gazdaságirányító eszközök mindig érvényesültek és érvényesülni is fognak a termékszerkezet megválasztása, az árképzés vagy éppen az importbeszerzési lehetőség szabályozása területén.

A magyar népgazdaság átalakításának egyik meghatározója az önálló gazdálkodási felelősség felfokozása kapcsán a vállalkozási kedv fokozása, a gyors profilváltoztatás bővítésének és szélesítésének lehetősége, a tevékenységi kör rugalmas vagy éppen szűkítésének lehetővé tétele.

A jogi személyiség relativizálása azonban ezeket a tendenciákat kifejezetten gátolja és ellentétes a dinamikus vállalati működés igényével. Ennek felismerése okozta a széles körű elméleti koncepcióváltást, mely a szocialista államok jogi dogmatikájában elsőként alakította ki a magyar polgári jog anyagában az *abszolút jogképességű* jogi személyek státusát. A jogképességi korlátozások megszűnése most már minden gazdálkodó szerv részére megadja a jogi lehetőséget arra, hogy tevékenységét a gazdaság követelményei szerint, a mindenkori piaci viszonyok jellegének és szükségleteinek megfelelően alakítsa ki.

Az abszolutizált jogképesség biztosítása a *forgalom biztonságának* határozott eszközévé válhat, mely úgy a belföldi, mint a külgazdasági kapcsolatokban megfelelő garanciát ad a szerződések érvényessége, stabilitása és érvényesülése tekintetében, ugyanakkor fokozni képes a gazdálkodó szervezet önálló gazdasági felelősségének gondolatát is. Azt is jelenti ugyanakkor, hogy az állami gazdaságirányítási tevékenység nem a formális polgári jogi érvénytelenség szankciórendszerén keresztül fog érvényesülni, hanem a célszerű gazdasági igazgatási-ellenőrzési rendszer útján, illetőleg a közvetett gazdaságirányítási módszerek (adózás, jövedelemelvonás, preferálás) segítésével.

A gazdálkodó szervezetek jogképességének kiszélesítése ugyanakkor felfokozza a versenyjogi szemlélet, a tisztességes magatartás követelményrendszerének előtérbe állítását is, mert ha igaz az a tétel, hogy megengedett minden olyan tevékenység kifejtése, melyet külön jogszabály nem tilt, akkor annak is igaznak kell lennie, hogy a megengedett tevékenységeket csak a szocialista együttélés keretei között, más jogos érdekének sérelme nélkül lehet tanúsítani.

b) A jogi személyiség mint ágazati kategória. Mivel a polgári jogi érvénytelenségi szankció már nem húz határvonalat a gazdálkodó szervezet tevékenységi lehetőségei köré, ezért sokan azt vallják, hogy a jogi személyiség „ágazati kategória"-vá vált, melynek csak a polgári jog keretei között van jelentősége, hiszen a gazdálkodó szervezetek tevékenységének megengedhetősége más úton, munkajogi, ill. igazgatási úton változatlanul ellenőrzés alá kerül — tehát a jogképesség teljessége csak és kizárólag az áruforgalom és egyéb polgári jogi viszonyok terén jelentkezhet.[10]

Mások, így Sárközy, azt hangsúlyozzák, hogy a vállalat komplex gazdasági szervezeti jogalany.[11] Mindkét felfogásban az a közös, hogy éles határvonalat húznak a gazdasági egység polgári jogi jogalanyisága és más relációban jelentkező, más természetű jogviszonyban elfoglalt pozíciói között. Felmerül mindezek után a kérdés: a jogi személyiség valóban csak a polgári jogi jogviszonyok sajátos jogalanyiságát jelenti-e?

A kérdést elsősorban a *gazdaságirányítási* kapcsolatok rendszerében kell megvizsgálnunk:

A jogi személy és az őt létrehozó szervezet közötti kapcsolat, ha az a hagyományos állami irányítás rendszerében zajlik (utasítás, rendelkezések, elszámoltatás, ellenőrzés) látszólag egyértelműen államigazgatási természetű, hiszen jellemzője az alá-fölérendeltségi kapcsolat, az utasításadási jog és a jogosítvány nélküli végrehajtási kötelezettség.

Erre a hagyományos kapcsolatrendszerre azonban az is jellemző, hogy a gazdaságirányító — vagy stratégiai — tulajdonos tulajdonjogának sajátos érvényesítése, vagy éppen a jogi személy alapító pozíciójából az alapított szervezetre háramló függőségi kapcsolat következménye. Felfogható tehát a *jogi személyiséggel együttjáró, annak lényegéből folyó* olyan kapcsolatként, mely éppen a jogi személyiség elnyerésével keletkezett és annak fennállásáig tart, *mely korlátozza az adott jogi személyiség tulajdonjogi pozícióit.* Ha ezt az irányító, ellenőrző, korlátozó magatartást alaposan megvizsgáljuk, akkor azt mondhatjuk, hogy mindez a gazdaságirányító tevékenység éppen a jogi személyiség velejárója, akkor is, ha megnyilvánulása nem a polgári jog által szabályozott jogterületekre esik.

Újszerű jelenség jogrendszerünkben a *gazdaságszervező* hatású, a gazdasági tevékenységet determináló szerződések rendszere. Érvényesül a szerződési formában jelentkező gazdasági szervezés a jogi személyiséggel felruházott *gazdasági társulások* tekintetében, ahol a társulás létrehozói szerződési formában hozzák létre az általuk alapított jogi személyt és a *társulási szerződés* határozza meg az új gazdasági formáció tevékenységi körét, a stratégiai döntés folyamatát, az elszámolás, ellenőrzés és a felszámolás rendjét is. Az *alapítók közötti szerződés polgári jogi kapcsolat,* egyben viszont a jogi személy működésének alapokmánya. Megjegyzendő, hogy az alapítók és a létrehozott jogi személy közötti *konkrét áruszerződések* is keletkezhetnek a létrehozását követően, melyeknek azonban meghatározó szerepük nincs.

Más a helyzet az adott *jogi személy által alapított új jogi személy* és a létrehozó közötti kapcsolatban. A *leányvállalatok* esetében az egész tevékenységi kör, a felek közötti elszámolási, ellenőrzési, felügyeleti kapcsolat a *gazdaságirányító szerződésben* realizálódik. Vitatható ugyan ennek a kapcsolatnak a polgári jogi jellege — különösen akkor, ha a gazdaságirányítás egészét elválasztjuk a polgári jog rendszerétől —, de az kétségtelen, hogy a jogi személyiség feltételévé vált a gazdaságirányításnak, hiszen alkalmat adott

[10] *Asztalos* L.: Polgári jog. Általános rész. Egyetemi jegyzet. Bp. 1982. 164. old.

[11] *Sárközy* i. m. 295. old.

arra, hogy a létrehozott vállalat, mint önálló jogalany szerződéses rendszerben kerüljön irányításra.

Sajátosan érvényesül a gazdaságirányítás a *közigazgatási szerződések* rendszerében. Ez a nyugati államokban, elsősorban Franciaországban alkalmazott módszer szerződési rendszerben, tehát két- vagy többoldalú jogviszony keretében vállalt — elvileg kikényszeríthető — kötelezettségeket keletkeztet az állami igazgatás szervei és gazdálkodó szervezetek, valamint önkormányzati testülete között területfejlesztési és egyéb célok megvalósítására. A szerződésekben megnyilvánuló gazdaságirányítás feltételezi a szerződés alanyainak olyan jogalanyiságát, mely képessé teszi ezeket a szerződések létrehozására és a teljesítésére egyaránt.

Már a mi jogrendszerünkben sem ismeretlenek a közigazgatási jellegű szerződések. Az új tanácstörvény által bevezetett önkormányzati gazdasági koordinációs tevékenység talaján széles körben bontakozik ki a tanácsok és más szervezetek között az „együttműködési", társberuházásra, közös üzemeltetésre, intézményfenntartásra szolgáló, az infrastrukturális hálózat kialakítását és bővítését célzó szerződések rendszere, melyekben eszközátadással, dotációkkal és más módon irányítják az állami szervek a területi gazdaságfejlődést és a lakossági szükségletek kielégítését. Ebben a rendszerben — mely perspektivikusan polgári jogi koncepciók szerint fejlődik — ugyancsak a gazdálkodó szerv jogalanyisága (jogi személyisége) az az eszköz, mely a szerződés alanyává teszi.

Megemlíthetjük még — bár a kérdéssel alább részletesebben foglalkozunk — az *alvagyon gazdálkodását determináló szerződéseket is.* Jelenlegi tételes jogunk a különféle szövetkezeti, illetőleg állami gazdasági, ill. vállalati szakcsoportok — mint az elkülönített, de önkormányzatilag igazgatott *alvagyonok quasi tulajdonosai* —, valamint a szövetkezet és az állami gazdaság (vállalat) közötti kapcsolat szabályozásának eszközeként a *belső gazdaságirányító* szerződések rendszerét alakította ki.

A gazdaságirányítási szerződési kapcsolatok jelenlegi rendszere feljogosít olyan következtetésekre, hogy a jövőben az ilyen szerződési kapcsolati rendszer szélesedni fog talán úgy is, hogy a vállalatalapító szervezetek (minisztériumok, főhatóságok, önkormányzatok) tipikusan ilyen formában fogják megvalósítani gazdaságirányító feladataikat.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a *jogi személyiség a gazdaságirányítás megvalósulásának sajátos lehetőségét adja.*

A kifejezett gazdaságirányítási feladatok mellett az államigazgatások sok intézménye és eszköze szolgálja a vállalatok, szövetkezetek és egyéb gazdálkodó szervezetek tevékenységének gazdasági tartalmú szabályozását is. Ha a gazdaság irányítása nem mindig és nem tipikusan államigazgatási feladat, kétségtelen, hogy a *gazdaságot érintő egyes területek szabályozása* feltétlenül ilyen.

A gazdaság szabályozása szükségtelenné teszi-e a jogi személyiséget?

Ha a gazdasági tevékenységet érintő igazgatási természetű jogszabályokat megvizsgáljuk, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a jogszabályok alkalmazási körének meghatározása, a kötelezettségek alanyainak megjelölése során rendszeresen találkozunk a *jogi személyiségre utaló, azzal egyenértékű meghatározásokkal.*

Néhány ötletszerűen kiragadott példa:

29/1976. (IX. 2.) MÉM. sz. rendelet a földrendezésről rendelkezve 1. §-ában meghatározza, hogy milyen szervezetek köthetnek önkéntes földcserére vonatkozó megállapodást (szerződést): vállalatok, mezőgazdasági szövetkezetek, gazdasági társulások, egyesülések, társadalmi szervezet és egyesület „együtt: szocialista szervezet".

31/1974. (XII. 30.) MüM sz. rendelet egyes gazdálkodó szervezetekre és kollektív szerződést nem kötő munkáltatókra vonatkozó munkajogi rendelkezéseknél. Ennek 1. § (1) bek. úgy rendelkezik, hogy a magyarországi székhelyű nemzetközi gazdálkodó szervezet, nemzetközi ágazati gazdasági együttműködési szervezet, valamint külföldi részvétellel működő gazdasági társulás kollektív szerződést köt. A 2. § (2) bekezdése szerint az 1. §-ban megjelölt gazdálkodó szervezetekre és azok dolgozóira megfelelően alkalmazni kell a gazdasági társulásokkal összefüggő munkaügyi kérdésekről szóló jogszabályt.

5/1971. (X. 23.) MM. sz. rendelet „Egyes jogi személyek könyvtáraiban levő muzeális értékű könyvek, zeneművek, térképek és egyéb nyomtatványok, valamint kéziratok bejelentéséről".

38/1973. (XII. 19.) P. M. sz. rendelet a forgalmi adóról és árkiegészítésről. Az 1. § szerint a rendelet hatálya kiterjed az állami vállalatokra, trösztökre, egyesülésekre, társadalmi szervek vállalataira, szövetkezeti vállalatokra és intézményekre, az ipari-kereskedelmi, szolgáltató tevékenységet folytató költségvetési folyószámlás szervekre, különféle típusú szövetkezetekre, gazdasági szövetkezeti társulásokra és a polgári jogi társaságokra, vízgazdálkodási társulatokra, ill. a „rendelet hatálya alá vont egyéb jogi személyekre".

A 17/1982. (X. 7.) ÉVM. sz. rendelet a lakások elosztása és a lakásbérletről szóló kormányrendelet végrehajtásáról, melynek 12. §-a határozza meg a közületi szerv fogalmát úgy, hogy ennek tekinti az állami szerveket (állami költségvetési szerv, vállalat, egyéb állami gazdálkodó szerv), a társadalmi szervezetet, a vízgazdálkodási társulatokat, egyesületet, szövetkezeteket, mindezek gazdasági társulását, önálló vállalatát, intézetét, intézményét és a jogszabály alapján működő munkaközösségeket. A kiragadott példák tehát arra utalnak, hogy a különféle jogterületek (munkajog, földjog, pénzügyi jog, államigazgatási jog) igényt tartanak a jogalanyiság olyan meghatározására, mely többé-kevésbé azonos a jogi személyiség tartalmával.

A most említett jogterületek szabályozási rendszere *nem szükségképpen igényli a jogi személyiség használatát, de jogtechnikailag indokolt és célszerű ebben a körben is egységes jogi fogalmi kategóriák használata.*

Találunk ugyanekkor jogszabályi és jogalkalmazási példát arra nézve is, hogy a jogi személy jogképességének terjedelmét kizárólag a polgári jogi forgalom keretei közé kívánják szorítani és a tevékenységi kör túllépése súlyos szankciókat von maga után. Ilyen a Ptk. módosítását megelőzően a gazdasági bírságról megalkotott, de módosított 20/1973. (VII. 25.) Mt. sz. rendelet, mely egyebek között kimondja azt, hogy

gazdasági bírságot kell kiszabni akkor is, ha a vállalat (illetőleg ezzel egy tekintet alá eső jogi személy) „rendszeresen vagy jelentős mennyiségű, illetve értékű termék tekintetében olyan gazdasági tevékenységet folytat, amelyre tevékenységi köre nem terjed ki". Noha a gazdálkodó szervezetek jogképességének ezzel együtt lehetséges tevékenységi körük kiterjesztése időközben megtörtént, így a gazdasági bírság kiszabásának fenti indoka jogpolitikai szinten is értelmetlenné vált, mivel a tevékenységi kör kiterjesztése már nem jogellenes, tilos magatartás, ennek ellenére a legújabb bírói gyakorlatban is érvényesül az a nézet, mely szerint a tevékenységi kör túllépése csak annyiban megengedett, hogy a megkötött szerződések érvényességét nem érinti — ugyanakkor a gazdasági bírságot kiszabó jogalkalmazó szerv, tehát ugyanaz a bíróság, mely a szerződés érvényességének megállapítására is hivatott, skrizofén módon az általa egyként jogszerűnek tekintett magatartást e vonatkozásban jogellenesnek minősíti. Jól példázza ezt a Legfelsőbb Bíróság egy 1981. évi ítélete, mely egy kiskereskedelmi tevékenységet folytató szövetkezettel szemben azért szabott ki gazdasági bírságot, mert jelentős részben közületek felé értékesített kiskereskedelmi vasboltján keresztül. Néhány idézet az ítélet indokolásából: „A bíróság a gazdasági bírság összegét 50%-kal mérsékelte, arra tekintettel, hogy a kiskereskedelemben a közületi értékesítés, illetve annak aránya nincs szabályozva". „A bolt nemcsak működési területén, hanem az ország egész területén forgalmazott vasáru-féleségeket — ezek között kiemelkedett a szövetkezet működési területén kívül álló", megnevezett vállalatok felé történő értékesítés. „A szövetkezet arra kapott működési engedélyt, hogy a kiskereskedelem keretei között vasboltot létesítsen, ennek ellenére a szövetkezet lényegében nagykereskedelmi, túlnyomórészt azonban közvetítő tevékenységet fejtett ki." „Rá kell mutatni a Fogyasztási Szövetkezetek Országos Tanácsa által a közületi forgalom tervezéséhez kiadott irányelvekre, amely szerint a rendszeres és folyamatos kereskedelmi forgalom nem haladhatja meg a lakosság ipari és tartós fogyasztási cikkekkel való ellátásának a mértékét.[12]

Félreértés elkerülése végett a fentiekkel nem azt kívánom igazolni, hogy a gazdasági bíróság intézménye nem fontos eszköze a tisztességtelen haszon elleni küzdelemnek, még azt sem kívánom állítani, hogy az adott ügyben az eljárás alá vont szövetkezet nem jutott tisztességtelen előnyökhöz. Bár a Belkereskedelmi Minisztérium véleménye utóbbit állítja, viszont a jogalanyiság polgári jogi meghatározására figyelemmel a jogrendszer egésze szempontjából is indokolatlannak ítélem azt a törekvést, mely mindenáron ki akarja mutatni a jogszerű kereskedelmi tevékenységről azt, hogy az jogellenes — ahelyett, hogy azt vizsgálná, hogy az árképzési szabályok terén milyen magatartást tanúsított a kérdéses vállalat.

A jogi személyiség tehát nem szükségszerűen ágazati, szűken vett polgári jogi kategória, hanem olyan jelenség, mely minden jogterületen eredményesen alkalmazható.

c) Jogalanyiság a jogi személyiség határain túl? A fentebb idézett egyes jogszabályok rendelkezései között nem egyet találunk, ahol igazgatási, pénzügyi jog (adózási), munkaügyi megfontolások a jogalanyok körét a hagyományos jogi személy kategóriáit meghaladóan jelölték meg (polgári jogi társaság, jogszabály alapján működő munkaközösség stb.).

Ismeretes az is, hogy a jogi személyiség nélkül működő gazdasági társaságok között nem egy olyan található, mely az alapítóktól elkülönült szervezettel, elkülönítve kezelt vagyonnal, saját neve alatt vesz részt a gazdasági forgalomban, tevékenységét a cégjegyzékbe történő bejegyzéssel az az állami elismerés is legalizálja. Erőltetettnek tűnik ma már az az igyekezet, hogy ezeket a valóságos gazdasági fogalomban alanyként szereplő társadalmi-gazdasági formációkat a gesztorként megjelölt jogi személy „Alvagyona" kategóriájába soroljuk és a közötte és alapító között létező, valamint külső gazdasági kapcsolataiban fennálló kapcsolatait a gesztor jogcselekményeként fogjuk fel.[13] Már a bírói gyakorlatban is találkozunk olyan nézetekkel, melyek a társaság perképességét, jogalanyiságát elismerik[14], noha általában a joggyakorlat elutasítja a társaságok jogképességének elismerését. A realitás azonban az, hogy a „szocialista cég" fogalma ténylegesen úgy érvényesül, hogy a formális jogi személyiségként való elismerés hiányában is e *szervezetek az áruforgalom alanyává váltak, belső jogviszonyukban elkülönült módon jogi kapcsolatot tartanak fenn alapítókkal, önálló munkajogi, igazgatási stb. jogalanyok is.*

Hasonló helyzetet találunk a gazdasági munkaközösségek jogi helyzete tekintetében. Ezek a formációk elkülönült közös vagyonnal gazdálkodnak, önkormányzati szervezetük van, képviseletük rendezett, állami elismerésük működési engedélyük kiadásával és cégjegyzékbe való bejegyzéssel megtörténik. A vállalati gazdasági munkaközösségek tekintetében külön jogszabályi rendelkezés szól arról, hogy a munkaközösség és a gazdasági tevékenységét engedélyező, de egyben determináló vállalat között szerződéses kapcsolatot kell létrehozni — valójában gazdasági szervező hatású szerződés keletkezik. Ha elismerjük a vállalati gazdasági munkaközösséget mint forgalmi egységet a vállalat szerződési partnereként, aligha vitathatjuk azt a jogát, hogy egyéb jogi személyekkel, illetve jogalanyokkal is szerződési kapcsolatba kerüljön.

Említettük a szövetkezeti (állami gazdasági) szakcsoportok sajátos jogi helyzetét. E szervezetek elkülönült vagyonnal rendelkeznek, önkormányzatuk van, képviseletükről a jogszabály kifejezetten gondoskodik — szerződésnek a szövetkezettel —, mégis jogi személyiségük hiányzik.

A felhozott példák egyértelműen azt jelzik, hogy a hagyományos jogi személyiségi kör már nem tarthat igényt arra, hogy valamennyi gazdálkodó kollektíva megjelölésére alkalmas legyen, tehát a gazdaság jogalanyainak körét a realitás — de a jogalkotás is — kitágította.

d) Jogalanyiság a jogi személyiség határain belül. A jogi személyiséggel kapcsolatos elméleti problematika felvázolása nem lenne teljes, ha a jogi szemé-

[12] Legfelsőbb Bíróság Gf. I. 30. 976/1981. 4. sz. ítélet.

[13] Ld. részletesebben: *Novotni:* Gazdasági életünk új formái — polgári jogi gondolatok. Jogtudományi Közlöny, 1983. 1. sz.

[14] A Bírósági Határozatokban 453/1977 szám alatt közzétett határozatok.

lyiségen belüli jogalanyiság problematikáját ebben nem vetnénk fel.

A magyar polgári jog — ellentétben a szocialista jogtudomány általános nézeteivel — lehetőséget ad arra, hogy a jogi személy saját szervezetén belül további jogi személyeket hozzon létre (Ptk. 20. § (1) bek.) —, mégis a gyakorlat azt mutatja, hogy ezzel a lehetőséggel a vállalatok, szövetkezetek nem éltek.

Ennek ellenére a *nagyvállalatok egyes egységei* — különösen akkor, ha a vállalati központtal nem azonos telephelyen működnek — *külső és belső kapcsolataikban általában jogviszonyok alanyaként szerepelnek.* Kisebb vállalatokban is kialakul olyan szervezeti forma, mely önelszámoló és egymással gazdasági kapcsolatban álló szervezeti egységeket hoz létre, melyek több-kevesebb önállósággal gazdálkodhatnak.

A törvény maga is a jogi személyen belüli szervezeti egységek tényleges árukapcsolat, munkajogi és egyéb jogalanyiságának legalizálására törekszik akkor, amikor az *egész jogi személy relatív jogképességű képviselőjeként tünteti fel a szervezeti egység vezetőjét.*

A különféle telephelyekkel, földrajzilag elkülönült gyárakkal, gyáregységekkel, telephelyekkel rendelkező vállalatok és szövetkezetek belső rendjük kialakítása során szükségszerűen megoldást keresnek arra, hogy a vállalati központtól különálló, távoleső szervezeti egységek relatíve önálló módon alanyai legyenek a gazdálkodást érintő igazgatási jogviszonynak, munkajogi önállósággal rendelkezzenek, alkalmasak legyenek arra, hogy sajátosságaiknak megfelelően áruforgalmi és ezzel összefüggő polgári jogi jogviszonyokat létesítsenek és rendelkezzenek megfelelő képviselettel, vagyis a *külső kapcsolatokban jogalanyként* szerepeljenek.

A külső kapcsolatok szabályozása mellett jelentkezhet és jelentkezik olyan igény is, hogy az önálló elszámolási rendszerben működő egységek egymás között jogviszonyokat létesítsenek, szolgáltatásaikat egymással szemben elszámolják, *tehát a belső áruviszonyok elkülönült alanyai legyenek.*

Végül a vállalati struktúra rendszerében az irányító testületek és szervezetek, valamint az alárendelt termelő és kiszolgáló egységek között egy *belső hierarchikus rendszerű kapcsolat* is kialakult, melyben ugyancsak relatíve elkülönült, struktúrán belüli jogalanyok állnak egymással kapcsolatban.

A háromféle kapcsolati rendszer kutatása különféle jogterületeket érint. A külső jogviszonyok és a külső jogviszonyban jelentkező képviseleti problémák megvilágítása egyértelműen a polgári jog feladata. A belső árukapcsolatok vizsgálata lehet az un. vállalati jog, tehát az adott gazdasági-társadalmi formáció belső viszonyait kutató jogterület feladata, de az áruviszonyok és az ezeket megtestesítő jogviszonyok természete azt igényli, hogy ezt a problematikát is a polgári jogra jellemző eszköztárát, vizsgálati módszereit. Végül a harmadik kapcsolatrendszer vizsgálata tipikusan a belső struktúrarendszer, a belső vállalati jog területére tartozik.

e) A jogi személy képviseletének problematikája. Az előző jogszabályi rendelkezés is felhívja a figyelmet arra, hogy a jogi személy képviseletének kérdése is allergikus pontja a mai magyar polgári jog tudományának.

Mindaz ugyanis, ami a jogi személy, mint kizárólagos jogalanyi kategória használatának létjogosultságát megkérdőjelezi, érvényesül a jogi személy képviselete körüli szabályozásban. Sokan a jogi személyiség leglényegesebb tulajdonságát abban látják, hogy meghatározott emberek (vagy embercsoportok) *saját cselekvésüket a jogi személy cselekvéseként tüntetik fel, saját felelősségük helyett a jogi személy felelősségét tüntetik fel.*

aa) Az első jelenség a már említett helyzet, az *abszolút értelemben jogképes jogi személy relatív jogképességgel felruházott képviselete.* Ez az ellentmondás képes visszaállítani azt a forgalmi bizonytalanságot, melynek kiküszöbölésére a magyar törvényhozás akkor vállalkozik, amikor merész elhatározással az emberrel azonos körben húzta meg a jogi személy jogképességének határait. Hiába bízik valaki abban, hogy a jogi személy képes arra, hogy érvényes módon hozzon létre bármilyen jogügyletet és egészében felelős annak teljesítéséért is, akkor, ha figyelemmel kell lennie arra is, hogy az adott képviselő valódi vagy álképviselői minőségben jelentkezik az ügylet megkötése avagy teljesítése során. (Ugyanez áll a vélelmezett kereskedelmi meghatalmazott helyzetére is!)

bb) Eltérő érdekkörű személyek fellépése a jogi személy „képviselőként" főleg a szakcsoportok létrehozásával és működésével együtt járó jelenség. A jogszabályok ugyanis úgy rendelkeznek, hogy az alvagyon, a quasi jogalany képviselője a külső forgalmi jogviszonyban mint a szövetkezet (állami gazdaság) képviselője jelenik meg és az utóbbiak terhére vállal kötelezettséget, illetőleg szerez jogot.

A polgári jog alapvető rendszerébe ütközik az a megoldás, mely arra kényszeríti a szakcsoport képviselőjét, hogy *saját megbízásának határait túllépve az általa ténylegesen képviselt szervezettel laza gazdasági kapcsolatban álló szövetkezet* vagy *gazdaság képviseletében járjon el* —, viszont ez a megoldás arra is lehetőséget ad, hogy elmossa a határt a valódi és álképviselő eljárása és ennek joghatásai között. Ha ugyanis a szakcsoport elnöke a szakcsoport vagyoni lehetőségeit és érdekeit meghaladó kötelezettséget vállal, a dolgok természete szerint már álképviselője a szakcsoportnak — de mivel a vállalt kötelezettségek a szövetkezet lehetőségein belül maradnak, a külső forgalomban valóságos képviselőnek látszik —, holott a szövetkezet valójában ilyen képviseletre nem hatalmazza fel, csupán a jogszabályi kogencia.

cc) A szinte intézményesített formában legalizált álképviselet jelenségeit ismerhetjük fel a szerződéses üzemeltetésnek nevezett gazdasági fogalom jogi szabályozása során. Nézetem szerint az a tevékenység, melynek során egy adott vállalat, illetőleg szövetkezet termelő egységét vagy kereskedelmi egységét a vállalat dolgozója, illetőleg a szövetkezet tagja ellenérték fejében, de saját hasznára üzemelteti, a haszonbérleti szerződés speciális formája.

A specialitás abban rejlik, hogy a „szocialista cég" a külső fogalom alanyaként szerepel a továbbiakban is, míg a haszonbérlő és bérbeadó közötti jogviszony a belső kapcsolatok szférájában belül marad, de itt is érvényesül a sajátos polgári jogi kapcsolatrendszer. A sajátos képviseleti helyzet abból adódik, hogy akkor amikor a haszonbérlő jogügyletet létesít, a bérbeadó képviselőjeként szerepel. Akkor tehát, amikor saját eszközeiből, saját tulajdonába kerülő

áruféleségeket vásárol, úgy tűnik, hogy ő a vállalat (szövetkezet) képviselője, holott ez nem igaz, mert *saját nevében és saját javára köt szerződést.*

Más a helyzet viszont akkor, amikor nem vásárol, hanem elad. Ügyleteit most a „cég" nevében és képviseletében, de változatlanul saját javára, illetőleg terhére köti, tehát *képviselőként való eljárása nem az állítólagos képviselet érdekkörében történik.* Tovább bonyolítja a képzetet az, hogy a „képviselő" magatartása mégis a bérbeadó terhére esik, mert ezt *terhelik a szavatossági kötelezettségek és a jótállás éppúgy, mint a kártérítési felelősség is, melynek határai a Ptk. 348. § korlátai között az objektív felelősség körét is elérik.*

Egyes mezőgazdasági szövetkezetek kísérleti jelleggel új típusú munkaszervezeti egységeket hoztak létre, illetőleg a versenyvállalkozási modell alkalmazására tesznek kísérletet (ismerteti Prugberger T.: A szövetkezetek üzemszervezeti egységeinek önállósodását és kapcsolatkiépítésük rendjét megvalósító jogi eszközök. Szövetkezeti Kutató Intézet Közleménye. 169. old.). A szentesi Felszabadulás Mg. Termelőszövetkezet Versenyvállalkozási Szabályzata, mely lehetőséget ad arra, hogy a szövetkezeten belül működő vállalkozók, illetőleg vállalkozói csoportok szabadon lépjenek szerződéses kapcsolatba bármely külső céggel, úgy, hogy a szövetkezet a vállalkozó üzleti tevékenységébe, szerződéskötésébe bele sem szólhat, mégis úgy rendelkezik, hogy a *vállalkozó a külső szerződési kapcsolatokat nem saját nevében, hanem a szövetkezet nevében köti meg* —, vagyis a vállalkozó saját kockázatára a termelőszövetkezet látszólagos képviselőjeként, a termelőszövetkezet nevében két jogügyletet. Ebben a megoldásban a szövetkezeten belül relatíve önállósult, egyéni tulajdoni alapokra helyezett, de mégis a szövetkezeti kereteken belül létező belső jogalany, adott esetben „cég"-ként funkcionáló természetes személy helyett a forgalomban a jogi személy jelentkezik, szükségszerűen a külső jogviszonyban a felelősséget is ő hordozza. Ilyen felelősséget teremtő jogviszony létesítésére azonban valójában a szövetkezet belső rendje, a „Versenyvállalkozási Szabályzat" nem adhat felhatalmazást, hiszen ennek feladata a vállalkozói egyéni kockázat lehetőségének megteremtése és éppen ennek a kockázati formának a kollektív gazdasági rendszerétől való elválasztás volt. Mégis a formális képviseleti megoldás megkonstruálása ellenkező előjelű jogi helyzetek megteremtésére válik alkalmassá.

A fenti példák mind azt igazolják, hogy a jogi személyiség képviselete körében kialakult szabályozás és gyakorlat már nem alkalmas a gazdaság tényleges alakzati, strukturái valóságos jogi jellegének meghatározása és az áruforgalmi követelmények kielégítésére.

Az abszolút, ill. relatív hatályú képviseleti megoldások helyett a jogalanyiság körén belül jelentkező fokozatok, vagyis a teljes jogkörű jogi személyek mellett a csökkentett (relatív) jogképességű jogalanyok elismerése felé mutatnak a gazdaságban ténylegesen jelenlevő jelenségek és tendenciák.

4. Néhány összefoglaló megállapítás

a) A jogviszonyok sokrétűsége, a jog széles körű társadalmi szabályozó szerepe azt jelenti, hogy úgy az egyes emberek, mint az emberi közösségek, az emberek által létrehozott társadalmi formációk különféle jogok és kötelezettségek az emberek által létrehozott társadalmi formációk alanyai lehetnek. Utaltam arra, hogy a makro- és mikroökonómia struktúrák különféle igazgatási jellegű, pénzügyi, munkajogi, sőt belső vállalati szervezeti jogviszonyok során szerephez juthatnak, jogosultságokat szerezhetnek. Mégis — talán a szerző beszűkült jogi szemléletből következően — jelen tanulmány a gazdasági élet azon sajátos jogalanyiságára koncentrált, amely a relatíve önálló vagyon (alvagyon) feletti rendelkezés képességét és lehetőségét jelenti, ennél fogva ehhez a vagyonhoz tapadó tulajdonosi (quasi-tulajdonosi) szemlélet és képesség birtokában, ennek határai között másokkal, esetleg hozzá hasonló szervezetekkel is áru-, illetve elszámolási kapcsolatot képes teremteni és mivel vagyona van, vállalt kötelezettségeiért anyagilag is felelőssé tehető. Ha ilyen természetű jogkövetkezményekkel járó gazdasági kapcsolatait saját nevében és — képviselő szervén keresztül — saját nyilatkozatával hozza létre, *természetében a polgári jogi jogviszony elemeit tartalmazó jogi kapcsolatot létesít, jogalanyisága tehát a polgári jogi kapcsolatrendszeren belüli jogalanyiság.*

b) Hatályos jogrendszerünkben a gazdálkodó szervezetek *jogalanyisága-jogi személyiség* formula jelenlegi gazdasági és jogrendszerünkben nincs összhangban sem a gazdasági valósággal, sem a forgalmi biztonságra irányuló jogi követelményrendszerrel. A hagyományos vállalati és szövetkezeti struktúrarendszert kiegészítő társaságok, munkaközösségek és egyéb vállalkozások csak akkor válnak a forgalom egyenjogú alanyaivá, ha saját nevükben, saját jogukon — más jogterületekhez hasonlóan — a polgári jog alanyaiként is elismerjük őket. Erre alkalmas eszköznek látszik a „szocialista cég" forgalmi alanyaként történő elismerése, annak kimondásával, hogy a cég a minőségében, saját vagyona erejéig polgári jogok és kötelezettségek hordozója, kötelezettségeiért önállóan felelős sajátos polgári jogi jogalany.

c) Eljutva annak felismeréséig, hogy a polgári jogban elfogadott és abszolút jogképességgel felruházott jogi személyiség mellett a gazdasági életben már részt vesznek ezekkel nem azonos jogállású, korlátozott jogképességű és felelősségű jogalanyok is, el kell jutni annak a követelménynek a felismeréséig, hogy a polgári jogi forgalom szempontjából a mi gazdaságunkban is *léteznek abszolút és relatív jogképességű jogalanyok. Utóbbiak a feladatuk és vagyonuk által meghatározott körben lehetnek jogviszonyok alanyai és felelősségük szükségszerűsen korlátozott.* Forgalmi és perképességüket azonban — de lege ferenda — el kell ismerni.

d) Elfogadva a polgári jog tartományában a relatív jogképességű jogalanyiság lehetőségét, következik az a felismerés, hogy a vállalaton (nagyvállalaton, szövetkezeten) belül létesült, elkülönült vagyonnal (alvagyonnal), önálló elszámolási kötelezettséggel és önálló vagyoni felelősséggel működő szervezeti egységek jogi helyzetét nem a képviseleti szabályok útján kell rendezni. A jelenlegi abszolút jogképességű vállalat, de relatív képviseleti lehetőséggel felruházott szervezeti egység (vezető) megoldás helyett kialakítható olyan koncepció is, mely a *polgári jogi forgalom szempontjából megkülönbözteti az abszolút jogké-*

pességű vállalatot és a relatív jogképességű belső jogalanyt.

e) Az önelszámoló egységekkel, termelőszövetkezetekkel rendelkező vállalatoknál végzett tanulmányok arra utalnak, hogy a gyakorlatban és a *vállalati belső szabályozások rendszerében is felismerhető az a törekvés, hogy a vállalaton belüli — egyenjogú — termelőszervezetek között szerződésszerű kapcsolati rendszer alakuljon ki.* Az a kapcsolatforma azonban éppen a belső jogalanyiság elismerése esetén akkor válik tökéletesebbé, ha *kialakul a megfelelő felelősségi és szankciórendszer* is, vagyis ha a vállalt kötelezettségekért a belső jogalany anyagi felelősséggel is tartozik. További kérdés a belső jogviták elintézésének módja is.

f) A belső jogalanyiság elismerése indokolttá teheti a *vállalaton belüli gazdaságirányítás rendszerében a szerződéses formák alkalmazhatóságát.* Megfelelő kísérletek dönthetnék el azt a kérdést, hogy a vállalati mikroökonómiai szféra kedvező talajt nyújt-e olyan megoldásra, mely nem a kifejezett utasításadási rendszert választja, hanem a központ és a szervezeti egységek között kölcsönös szolgáltatásokra, jogosultságokkal összekapcsolt kötelezettségrendszerre és szerződésszegési jellegű szankcióra építve tenné hatékonyabbá a termelőegységek gazdasági érdekeltségét.

Hegedűs István

A vállalati belső viszonyok jogi szabályrendszerének önigazgatási irányú fejlesztése (egy történeti alternatíva)

1. A vállalati belső mechanizmus jogi szabályozásának történeti szükségessége és lehetséges két koncepciója

1.1. A vállalati belső szervezet, vezetési és működési mechanizmusok jogi szabályozásának ügye új hangsúlyokkal és új szemléleti elemekkel a Vállalati Törvény (VT. előkészítésének időszakában merült fel. Az ismert történeti körülmények következtében azonban a kérdés elméleti és kodifikációs problematikája nem került a szükséges vetületekben és mélységben elemzésre, így annak csak körvonalai ismerhetők fel a VT. szabályaiban. A jelzettek okából — lényegében a VT. hatályba lépése után nyomban — megindult, illetőleg a korábbinál erőteljesebben kibontakozott — most már a gazdaságirányítás szervezeti-intézményi rendszerében megszilárdult folyamatoktól is serkentve — a szakirodalmi elemző feldolgozás a vállalat belső szervezete (szervezeti struktúrája és vezetési, továbbá működési mechanizmusai) jogi szabályozásának *szükségessége, lehetségessége, illetőleg a szabályozás általános jellege — elsősorban jogági problematikája* — körében.[1]

Kérdésünk *vállalati* problematikája szempontjából lényeges a *„nem-vállalatok"* fogalmi elkülönítése mellett azok jellegéből eredő alapvonásainak értékelése is. E kérdéskör jogi (elméleti és kodifikációs) problematikája ugyanis szorosan összefügg a vállalat itt elemzett kérdéskomplexumának megoldásával (a megoldás időszerűségével, általános jellegével, intézményi és garanciális rendszerével stb.).[2]

Ugyancsak jelezni szükséges — témakörünk meghatározása és elméleti-szemléleti megközelítése szempontjából — a *vállalatirányítás adekvát intézményrendszerének* jelentőségét is. Köztudott, hogy ez determináns szerepet játszik a belső vállalati mechanizmus jogi szabályrendszerének hatályosulásában.[3]

1.2. A vállalati belső mechanizmus jogi szabályozásának felmerülése időszakában (és részben azóta is) gyakran hangzik el, hogy nem célszerű „unifikálni" a vállalati szervezeteket, nem szabad „megkötni az egyszemélyi vezető kezét". Ez az érvelés legalábbis két *történeti tapasztalatot* hagy figyelmen kívül (az elméleti problémákat a későbbiekben vázoljuk). Az *egyik:* az 1967-es szabályozás a belső szervezetet teljes egészében az egyszemélyi vezető hatáskörébe helyezte, mégsem jöttek létre valami nagy számban sokszínű, rugalmas, célraorientált vállalati szervezetek. A *másik:* a szövetkezetek jogi szabályanyagában a történeti fejlődés minden szakaszában helyet kaptak olyan fejezetek, mint „a szövetkezet szervezete", „vagyona", „gazdálkodása", „a munka megszervezése és díjazása" stb., amelyek közismerten többirányú garanciális céllal és tartalommal bírtak, ugyanakkor nem akadályozták meg (a lényeget tekintve) a rugalmasabb szervezet kialakítását, a történetileg változó helyzetre való reagálásokat, a meghaladott formák elvetését vagy fokozatos kiüresedését, illetőleg új szervek, intézmények és mechanizmusok irányába tett kezdeményezéseket stb.

Megítélésünk szerint a jelzett ellenérv mögött alapjában véve nem is „gyakorlatias" kérdések, hanem alapvető elméleti-szemléleti, azaz koncepcionális problémák húzódnak meg. Ezek között az első termé-

Hegedűs István tanszékvezető egyetemi docens, NME Állam- és Jogtudományi Kar (Miskolc).

[1] Vö. Különösen *Sárközy* Tamás: A vállalaton belüli szervezeti és működési viszonyok jogi szabályozása. Állam- és Jogtudomány, 1980. 4. sz. *Sajó* András: Az állami vállalatok belső mechanizmusának jogi szabályozásával kapcsolatos elméleti kérdések. Vállalatirányítás. III. k. (Szerk.: *Sárközy* T.) Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp. 1978., *Bíró* Sándor: A vállalati szervezeti és működési szabályzatok néhány jogi kérdése, különös tekintettel a vállalati vezetők jogi felelősségére. I—III. Vezetéstudomány, 1979. 9. sz., 1979. 10. sz. Szerző: Az állami vállalat szervezeti és vezetési struktúrájának alapkérdései. Vállalatirányítás. III. A szocialista munkaszervezet vezetési és tagsági jogviszonyairól. (I—II.) Vezetéstudomány, 1982. 6—7. sz., továbbá Sárközy Tamás és szerző több munkájával. Úgyszintén a szociológiai irodalomban: Herédi István, Andics Jenő, Rozgonyi Tamás, ifj. Gyenes Antal, a politológiai irodalomban elsősorban Bihari Mihály munkáival stb.

[2] Vö. szerző: A szocialista munkaszervezet vezetési és tagsági jogviszonyairól.

[3] Ld. Különösen Sárközy Tamás több munkájában, továbbá *Héthy* Lajos: Vállalatirányítás és demokrácia. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp. 1983. 219. old.

szetesen maga a *vállalatfogalom,* pontosabban annak egyik alapvető eleme: *jogi értelemben mit tekintünk vállalatnak?* Erre a történeti fejlődés által kialakított helyzetben két válasz lehetséges: az egyszemélyi vezetőt („egyszemélyes vállalat") vagy a vállalatot, mint szervezetet és annak dolgozó kollektíváját. Ez utóbbi megközelítésben — amelynek teljesebb problematikáját különböző munkáinkban kifejtettünk[4] — a „vállalat" *szociológiai* értelemben a dolgozó kollektíva, *szervezeti* értelemben a konkrét feladatra strukturált és a kollektívát (mint reális szociológiai valóságot) is magában foglaló szervezetrendszer; a vállalati jogok és kötelezettségek pedig a szervezetrendszer strukturális elemeire telepítve — egységes, de differenciált rendszerben — képezik a *vállalat jogi státusát.* A „vállalati" jogok és kötelezettségek tehát nem azonosak a jelzett rendszer *egy* (bár természetesen a vállalattípustól függően és attól függetlenül is igen jelentős) *elemének,* a vállalat igazgatójának jogaival és kötelezettségeivel.

Az itt exponált koncepció a vállalat szervezeti-vezetési rendszerének önigazgatási irányú történeti fejlesztésébe illeszkedik, azt fejezi ki és — véleményünk szerint — országunk mai társadalmi-politikai-gazdasági viszonyainak, valamint a történetileg meggyökeresedett tudattartalomnak, ideológiai nézeteknek is inkább megfelel, mint a fejlesztés *másik lehetséges alternatívája:* az egyszemélyes vezetésre alapozott szervezeti, intézményi rendszer.

Mielőtt e koncepció lényegét vázolnánk, két megjegyzést szükséges előrebocsátani:

a) Az utóbbi években tett lépések részben az önigazgatási, részben az egyszemélyi vezetési rendszer vagy koncepció elemeiből merítettek. Ilyenformán ez idő szerint *egyik sem nyomja rá karaktert adó erővel a maga bélyegét az egész belső szervezeti-működési mechanizmusra,* sőt ez idő szerint a fejlesztés irányának (koncepciójának) eldöntéséről sem beszélhetünk. (Még olyan nyomatékos — bár hatályosulásuk tekintetében nem kétségek nélküli — egyszemélyi vezetői jogokat is figyelembe véve, mint pl. az igazgató helyetteseinek az igazgató munkáltatói hatáskörébe helyezése.)

b) A vállalati önállóságra építkező gazdasági mechanizmus, illetőleg annak hatékony kibontakozása, hosszabb távlatban minden valószínűség szerint „választási kényszerhelyzetet" termel ki, ugyanis — a jogi problematikára összpontosítva — mindkét alternatívának *sajátos biztosítéki rendszerre* van szüksége, azaz a rendszer *egyes* elemei kiépülésével hangsúly-, sőt egyensúlyeltolódások következhetnek be, amelyek a gazdasági működést természetesen kedvezőtlenül érinthetik.

1.3. Köztudott, hogy az egyszemélyi vezetés alapjában véve két koncepcióban építhető ki: az egyszemélyi vezető „hatósági" (állami hivatalnoki) és menedzseri pozíciójában.

a) Az egyszemélyi vezető „hatósági" (állami hivatalnoki) pozíciója — mint ismeretes — a központi direktirányítási rendszerbe illeszkedik, illetőleg abba illeszthető. E helyen azért kell szólni róla (is), mert — az előbbiből következően — *egyrészt* nem illeszthető bele a vállalati önállóságra építkező vezetési mechanizmusokba, *másrészt* nem lenne helyes figyelmen kívül hagyni az egyszemélyi vezetés ezen koncepciójába épített biztosítéki rendszer *létét, szerepét és jellegét.* Ez a vezetési rendszer az egyszemélyi *vezető hatalmát a direktirányítás sajátos intézményeivel korlátozza,* amelyek — jóllehet, mint vállalkozót, vállalatvezetőt nem engedik kibontakozni — elejét veszik a társadalmi tulajdontól idegen, valamint a szocialista *munkaviszony* lényegével ellentétes torzulások megszilárdulásának.

b) A *„menedzseri vezetés"* az egyszemélyi vezetés „vállalkozói" változata, amelyhez a *társadalmi tulajdon és a dolgozó kollektíva érdekképviselete és érdekvédelme szempontjából garanciális szerepet játszó szervezeti irányítási rendszert kell társítani.* Egyébként a menedzser

— *tulajdonosi hatalmat* kap a vállalatra telepített vagyon felett — az egyéni (tőkés) tulajdon immanens korlátai (elsősorban a tulajdonosi érdek és kockázat) *nélkül,* illetőleg

— *személyi hatalmat* a dolgozó kollektíva, s elsősorban annak egyes tagjai felett — a vállalati gazdálkodás „tulajdonosi" gondjaiban és felelősségében *nem* osztozó, a vállalattól „elkülönült" (kívül álló), vele „partneri" (szerződéses) viszonyban álló és alapvetően a kollektíva dolgozói érdekképviseletére és érdekvédelmére összpontosító (arra profilírizott) *kollektívaszervezet* és hozzá társuló, adekvát *környezeti* szervezeti intézményi rendszer *nélkül.*

Mint fentebb jeleztük, országunk szocialista fejlődésének eddigi eredményei, a reális társadalmi-politikai-gazdasági, illetőleg szervezeti viszonyaink, s nem utolsó sorban a társadalmi tudat lényeges elemeinek figyelembevételével, számunkra az önigazgatási irányú fejlesztés tűnik reálisabbnak. Azt is mondhatnánk, hogy szocialista fejlődésünk eddigi szakasza alapjában véve és egészében inkább az önigazgatási fejlődés elméleti (ideológiai, politikai) koncepciójában ment végbe.

A „menedzseri" változat a *tulajdon*viszonyok körében a vállalat dolgozó kollektívájában a vezető(k)-dolgozók (kollektíva) szervezeti és jogi elkülönítésére alapozna, amelynek adekvát *érdekképviseleti-érdekvédelmi és munkajogi rendszert* kellene a vállalaton *belül* kiépíteni, feltételezve természetesen a *környezeti* szervezeti, intézményi rendszerben is az adott koncepcióba illeszkedő változásokat.

Ami az önigazgatási irányú fejlesztés alapvető konzekvenciáit illeti, természetesen vállalaton belüli és azon kívüli (környezeti) vetületben szükséges a számbavétel, mind elméleti, mind gyakorlati vonatkozásokban. Ebben az értelemben célszerű utalni a szövetkezeti tapasztalatokra, amelyek egyrészt a társadalmi *tulajdon* eme minőségének és szocialista jellegének állandó erősítése körében, másrészt — és részben az előbbi folyamat támogatása és biztosítékaként — a *dolgozó kollektíva* vezetés részvétele és önigazgatása körében gyűltek össze. Itt természetesen nem a mechanikus átvételt (az állami vállalat „szövetkezetesítését") szorgalmazzuk, minthogy a vállalati tapasztalatok átvétele sem zárja ki szövetkezeti specifikumok rendszerének kimunkálását a szövetkezet szervezete, vezetése és gazdálkodása, valamint a tagsági viszony körében. Mindez azonban nem fogja érinteni az *általános vállalati* törvényszerűségeket, az egységes jogi

[4] Elsősorban a „Szocialista vállalat" kutatási főirány keretében készült tanulmányokban.

alapelveket és alapintézményeket, valamint a specifikus szabályanyag teljes összhangját.

Hasonló erővel szükséges hangsúlyozni a szövetkezeti tapasztalatok érdemi vizsgálatának szükségességét. A mai szövetkezeti valóság sok tekintetben meghaladta a szervezeti-vezetési struktúra egyes megoldásait, intézményeit. Az előbb jellemzett koncepcióban egyébként ezek egy része — általános vállalati jelenségként — az átfogó (egységes) vállalati szabályanyagba kívánkozik.[5] Szükség van arra is, hogy részletes elemzés, érdemi vizsgálat alapján szembesítsük a gyakorlattal a szövetkezeti önigazgatás, a tagsági vezetés szabályanyagát, intézményeit, biztosítva a valóságos társadalmi tartalom, általános vállalati és specifikus szövetkezeti törvényszerűségek érdemi megvalósulását, a történeti fejlődés irányába mutató vagy abba terelhető kezdeményezések kibontakozásának lehetőségét.

Végül rá kell itt mutatni — témánk szempontjából — annak jelentőségére is, hogy a szövetkezeti forma, az „önigazgatásos vállalat" sajátos változataként, mint a *szocialista vállalat egyik változata,* történelmileg reális és sikeres formációnak bizonyult, igazolva egyúttal a szocialista vállalat *formai variációinak* lehetőségét és célszerűségét is.

A vázoltak alapján tehát a társadalmi tulajdon fejlettségi állapotában a magunk részéről lényeges mozzanatként értékeljük társadalmi valóságunknak azokat az elemeit, amelyek a fejlődés fő vonalát és irányát e tulajdon mindkét alapvető (állami és szövetkezeti) formájánál *a tulajdonnak a közvetlen termelőhöz (dolgozóhoz) való közelítése* koncepciójában alapozzák meg. Eszerint a *társadalmi elemek* erősítésének alapvető csatornája a termelőeszközök feletti tulajdon (tulajdonosi jogosítványok) és a munkaerő *közelítése,* sőt a lehető mértékben: összeolvasztása. Ezek a törekvések hatják át azokat a régebbi és újabb kezdeményezéseket, amelyek a jogosítványok adekvát körét a munkahelyi kollektívához, sőt (erre is vannak kezdeményezések) a kollektíva egyes tagjaihoz kívánják telepíteni.[6]

Látható tehát, hogy nem csupán tudati jelenségről van szó. (Bár, minthogy a társadalmi (köz-) tudat jelentős eleméről beszélünk, *önmagában* sem elhanyagolható tényezőre összpontosítunk.) A szövetkezeti struktúra történetileg életképes vonásai között úgyszólván vitathatatlan jelentőségűnek bizonyult a jelzett sajátosság. E tapasztalatok általában is pozitív módon minősítik a „tulajdonlás" reális, torzulás- és bürokráciamentes megoldásainak keresésénél, különösen pedig az adekvát *érdek és kockázati elemek (rendszer) beépítésénél* az intézményes közelítés-egybeolvasztás tendenciáit.

Mai viszonyaink között mind a széles társadalmi (köz-) tudat, mind pedig a kompetens szakmai elmélet (közgazdaságtan, szociológia, jog) elsősorban erre a fejlesztési irányra készült fel. Mindazonáltal nem vitatjuk a másik megoldás (a menedzseri változat) *elméleti* jogosultságát sem: ez idő szerint azonban nem látjuk feltárva annak alapvető vállalati és környezeti vonzatait és feltételrendszerét.

2. A belső értékrendszer és szervezeti-vezetési struktúra

A vállalat szervezeti-vezetési struktúrájának és mechanizmusainak jogi problematikájánál a reális belső viszonyok elemzéséből — elsősorban a dolgozó kollektíva érdekviszonyaiból — kell kiindulni.

A vállalatok (és általában a munkaszervezetek) dolgozó kollektívái természetesen meghatározó jelentőségűek az állampolgár „köztulajdonosi" minősége tényleges megvalósulásában is. Az állampolgár — dolgozói minőségében — itt jut közvetlen kapcsolatba a társadalmi (állami, szövetkezeti) tulajdonban levő termelőeszközökkel, következésképpen köztulajdonosi státusát (tulajdonosi „jogosítványait") itt tudja (vagy nem tudja) realizálni.

A dolgozó helyzete (köztulajdonosi jogosítványai) — vagyis: vezetési jogai — gyakorlása szempontjából döntő jelentőségűek *a munkaszervezeti viszonyok alapvető törvényszerűségei,* azaz, hogy ezek:

— fölé- és alárendeltségi viszonyok;

— a tulajdonra vonatkozó alapvető jogosítványok a dolgozónak a munkaszervezetben betöltött helyéhez (beosztásához) igazodnak;

— a munkaszervezet működésére vonatkozó alapvető információk mennyisége és minősége a munkaszervezetben betöltött helyhez igazodik;

— a dolgozó itteni viszonyai egzisztenciális jellegűek (a társadalomban kialakult helyzetét, létbiztonságát meghatározó jelleggel érintik).

E tényezők alapvető mértékben *meghatározzák a dolgozók vezetési részvételének realitását* és az intézményrendszerrel összefüggő *követelményeket* a dolgozó kollektívában. (Ezért nem elégséges ma már pl. a termelőszövetkezetben az ún. közgyűlési demokrácia, vagy az egy tag-egy szavazat elvére összpontosítani (korlátozni) a szövetkezeti demokrácia helyzetének vizsgálatát).

A gazdasági szervezetek vezetési rendszerével szorosan összefügg az *érdekek* problematikája is. Ebben döntő elemek: a csoport- (vállalati) érdek elismerése, valamint a csoporton belüli érdekek (érdekstruktúrák) vizsgálata. A vezetési struktúrát ugyanis csak ezekre — a reális életviszonyokban érvényesülő — struktúrákra, illetőleg strukturális elemekre lehet építeni. A csoportérdek kérdésköre ma már nem igényel részletesebb magyarázatot, röviden ki kell azonban térnünk a *belső érdekek-érdekstruktúrák* szemléleti alapkérdéseire.

A mostani időszakban a *mechanikus szemlélet* tűnik a munkaszervezet (vállalat stb.) valóságos belső viszonyai megismerésénél a leglényegesebb korlátozó tényezőnek. Ez a szemlélet két fő irányban nyilvánul meg: a belső érdekek-érdekstruktúrák *létezésének tagadása,* illetőleg annak olyan *„leegyszerűsített" szemlélete,* amelynek eredményeképpen lényegében polarizált (szembenálló) „vállalati" és „dolgozói" (kollektíva-) érdekről és ennek megfelelően: „kétféltékés" vagy „kétpólusú" vállalatról beszélnek.

a) A belső érdekek, érdekstruktúrák, érdekcsomópontok tagadása alapján a vállalat (munkaszerve-

[5] Az egységes vállalati jogi koncepció idevonatkozó kérdéseit ld. *Sárándi* Imre—*Sárközy* Tamás: Távlati koncepció egy egységes vállalati törvényhez. Jogtudományi Közlöny. 1982. 9. sz.

[6] A baksai, illetőleg a szentesi mezőgazdasági termelőszövetkezet kezdeményezésére utalunk. Egyébként hasonló törvényszerűségek keresnek érvényesülési lehetőségeket az ún. kisvállalkozások kereteiben, sőt újabban az állami vállalat „kettős tulajdonú" vagy „vagyoni érdekeltségű" fejlesztési koncepciójában is.

zet) homogén közegnek tűnik, amelyben a folyamatok és döntések meghatározó elemeként valamely elvont „vállalati érdek" hat. Itt tehát — az elvont „társadalmi érdek" mintájára — a vállalati érdek is a levegőben lóg, azaz nem a belső érdekek dialektikus (ellentmondásos) egységeként (az érdekegyeztetés eredményeként) termelődik ki, jelenik meg.

A vezetési struktúra — mint végső soron tudati termék — szemszögéből nézve természetesen az a jelentős, hogy *felismerjük* a belső érdekeket és a *társadalmilag* (a szocialista társadalom érdekei szempontjából) *méltányolt érdekek számára legális képződési-érvényesülési kereteket, csatornákat, mechanizmusokat biztosítsunk.* A szociológiai elemzések alapján bizonyított, hogy az egyszerű tagadás lehetőséget teremt egyes, jó pozícióban képződő (módosuló stb.) érdekek „vállalati érdekként" történő legalizálódására, minthogy *más formában elismerésre nincs lehetőségünk.* Ez a helyzet természetesen lényeges torzulásokhoz vezet és deformálja a vezetési struktúrát is.

b) A belső érdekek mechanikus szemléletének másik vonalán („kétpólusú" vállalat) *végső elemzésben* oda jutunk, hogy *a vállalati érdeket a „vezetés" (lényegében az igazgató) képviseli a dolgozó kollektívával szemben.* Ebben a szemléletben: a termelőeszközök *tulajdonosának* (az állam) megbízottja a menedzser-igazgató (ahogyan a tőkés tulajdonosoké a menedzser), illetőleg a menedzsment (szakvezetés), a *munkaerő* tulajdonosai pedig ily módon a tulajdonjogon *kívül* rekesztődnek, azaz érdekeiket alapvetően ez a viszony strukturálja. Ezen az alapon a dolgozó kollektívának vezetési részvételi jogai nincsenek; a vállalat vezetésére *kívülről:* érdekvédelmi-érdekképviseleti pozícióból gyakorol befolyást. (Jogosítványaik — Weltner kifejezésével élve — az igazgatói jogok „kívülről ható korlátozásai".) Itt lényeges mozzanat, hogy ebben a koncepcióban a dolgozó kollektíva és szervei végső soron nemcsak a vezetési jogokból, hanem az azzal összefüggő *kötelezettségekből,* érdekeltségből, felelősségből is kirekesztődnek, amit természetesen azok sem szeretnének, akik e koncepciót vallják, csakhogy a lényegi folyamatok nem a jószándék függvényei, hanem az alapvető érdek és az azokat jól vagy kevésbé jól kifejező szervezeti-vezetési viszonyok termékei.

Ez a struktúra — mint látható — végső soron a kapitalista (elsősorban: kis- és közép-) vállalat érdek- és vezetési struktúráját „másolja le", s ha következetesen végigviszik: annak összes alapvető szervezeti konzekvenciájával. Ez utóbbiakban leglényegesebb a kollektíva érdekvédelmi szervezetének a vállalat „valódi" vezetésével olyan „partneri" pozícióba helyezése, amely kizárólag az érdekvédelemre koncentrál, azaz a tevékenység tartalmát, szervezeti formáit és mechanizmusait ezen az alapon strukturálja. Ez a koncepció a történetileg kialakult társadalmi felépítményt természetesen *nemcsak a gazdálkodó szervezetek, hanem a politikai felépítmény igen széles spektrumán érintené.* Valószínű, hogy a szocialista tulajdoni és osztályviszonyok többféleképpen strukturált formákat tesznek ebben a viszonylatban is lehetővé (köztük esetleg az említettet is), azonban ez nem lehet a szóban forgó (kapitalista vállalati) történeti struktúra egyszerű felélesztése.

Végül meg kell említeni, hogy a vezetési struktúra szempontjából fontos tényező a szervezet társadalmi-gazdasági *célja, tevékenységének jellege* is. Erről az oldalról közelítve, a munkaszervezetek szférájában differenciált szemlélet szükséges: a közös vonásokon kívül figyelembe kell venni a *két vállalati típus* (állami vállalat-termelőszövetkezet) eltéréseit, továbbá az *állami vállalaton belüli tipizálás* szükségességét (ez utóbbit — a vezetési struktúra szempontjából — a jogi és közgazdasági irodalom jelentős mértékben kimunkálta) és természetesen a már jelzett egyéb formációkat is.[7]

A magunk részéről — figyelembe véve a közgazdasági és a szociológiai, valamint természetesen az idevágó jogi irodalom elemzéseit is — *a vezetési rendszer és belső mechanizmusok szempontjából* a következő érdekeket (érdek-csomópontokat) tekintjük relevánsaknak:

— a *szakvezetés* (szakapparátus, menedzsment, egyszemélyi vezetés szervezete) érdeke;

— a kollektív *dolgozói* érdek (kollektívaérdek);

— *munkahelyi* közösségek és vállalati egységek érdekei;

— *vállalati* (összvállalati) érdek.[8]

A vezetés szervezeti és jogi rendszere szempontjából alapvető, hogy a felismert és elismert érdekek legális képződésének és képviseletének *szervezeti kereteit és hatalmi biztosítékait* a jog szabályozza.

3. A szakvezetés jogi intézményesítéséről (Az egyszemélyi vezetés szervezete)

A belső érdekstruktúrára épülő vezetési rendszer egyik alapvető eleme a szakvezetés hierarchikus szervezete (szakapparátus), amely a vezetés (vezetők) sajátos — többé-kevésbé homogén — érdekeinek hordozója. Az érdek- és hatalmi struktúrában kialakult valóságos helyzetét a *hatályos jog* (VT., Mt.) *nem ismeri el.* A vezetésben kialakult tényleges szerepére ráborul az „egyszemélyi felelős vezetés" jogi leple, amely megakadályozza, hogy a szakvezetés valóságos vállalatvezetési szerepének megfelelő jogkör- és felelősségmegosztás rendszere kialakuljon, s e vezetők adekvát vezetői státusa (feladatukhoz és felelősségükhöz igazodva) intézményesülhessen.

A szakvezetés *érdekproblematikájában* két fő elem jelentős: a vállalati érdek és a többé-kevésbé homogén „apparátus"-érdek. A dolog lényege szempontjából éppen az a fontos, hogy ne az utóbbi váljék jelleget adóvá. A kizárólag felfelé orientált, egyirányú függőségre épített hierarchia természetesen az apparátusérdeknek kedvez, illetőleg — minthogy ez is fedve van — vállalati érdek formájában történő kifejezésére ösztönöz.

A vezetési *hatalom* biztosítása a szakvezetés kollek-

[7] A „vállalattipológia" jogi problematikáját ld. *Sárközy* Tamás munkáiban, különösen: A szocialista vállalatelmélet jogtudományi alapjaihoz. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp. 1981. 228—346. old.

[8] A belső érdekstruktúra szociológiai vizsgálatát ld. *Rozgonyi* Tamás: Érdekviszonyok és gazdasági szervezet. Politikatudományi tanulmányok. Kossuth Kiadó, 1981. 88—100. old., A jugoszláv önigazgatási rendszerben (a társult munka szervezetében) bizonyos mértékben a „kétpólusos" struktúra látszik érvényesülni („operatív irányítás" — „önigazgatás") azonban két további tényezőt szükséges figyelembe venni: az alulról felfelé építkező és teljesen a dolgozó kollektíva hatáskörébe utalt szervezeti-vezetési rendszert (nincs „külső" tulajdonos, valamint a „társadalmi-politikai szervezetek" ott is érvényesülő befolyását.

tívától (szerveitől) való indirekt függőségének erősítését, s ezzel a közvetlen és teljes egyirányú függés kettős pilléren nyugvó rendszerrel történő felváltását kívánja.

Jeleztük, hogy általában a munkaszervezetek vezetésében, különösen pedig a vállalkozási jellegűeknél, intézményes kereteket kell biztosítani a belső érdekek megjelenítésére, sőt: egyes relációkban azok csak meghatározott feltételek esetén, sajátos eljárási és biztosítéki rendszerben — általában a konszenzuális elemek felhasználásával — rendelhetők alá a magasabb vállalati érdeknek. Nézzük a kérdéskör leglényegesebb jogi vetületeit.

A mezőgazdasági termelőszövetkezeti törvény végrehajtási szabálya kimondja: „A vezetőség a magasabb vezetői munkakört betöltő dolgozók, az üzemi vezetők hatáskörében csak kár megelőzése érdekében hozhat intézkedést."[9] Vagyis: egy testületi „vállalati" szintű, általános hatáskörű vezetőszerv nem sajátíthatja ki az alsóbb vezetők (a szakvezetők két kategóriája) hatáskörét. Természetesen ezzel nincs veszélyben a felsőbb szövetkezeti („vállalati", csoport-) akarat érvényesítése. (Most nem térünk ki arra, hogy a szövetkezeti demokrácia elveinek mennyire felel vagy nem felel meg a szóban forgó szakvezetők megbízatásának hatályos jogi szabályozása, különös tekintettel a munkakörök alkalmazottak által történő ellátásának lehetőségére is.)

Jogi megközelítésben a dolog lényege az, hogy a *vezetési* jogok *„telepítését"* (delegálását) *nem az egyszemélyi* vagy a testületi vezetőszerv, hanem részben a *jogszabály,* részben — annak intézményesített rendszerében és keretei között — a *belső szabályok* végzik el, amelyeknek megalkotása, elfogadása természetesen *vállalati jogi* (szervezeti és működési szabályzat) és *munkajogi* (kollektív szerződés) vonzatokkal bír, és a vezetési struktúra intézményesített elemeinek közrehatásával megy végbe.

Amennyiben a jogi normák kereteiben létrehozott belső szabályok megalkotásánál egy testületi vezetőszerv és — külön — az érdekképviseleti szerv közreműködése érvényesül, a beosztott vezetők jogi helyzetének kialakítása a vezetési rendszer érdek- és hatalmi struktúrára épített alapvető elemeinek közrehatásával történik. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a szóban forgó személyi kérdésekben dönteni is (itteni koncepciónk értelmében) csak ilyen módon lehetne, a beosztott *egyszemélyi vezetők jogállásának feladataik és felelősségük szintje szerinti kialakítása* megoldhatónak tűnik. Ilyen helyzetben reálisan elvárható, hogy a *vezető beosztottai és felettesei irányában* egyaránt nyilvánítsa és képviselje véleményét, illetőleg legjobb meggyőződése szerint lássa el vezetői feladatait. A jogi irodalom kellő hangsúllyal mutatott rá az igazgató „féloldalas" jogviszonyára (Sárközy); illő, hogy beszéljünk az igazgató alá rendelt vezetők legalább ennyire féloldalas munkajogviszonyáról is.

4. A kollektív dolgozói érdek (kollektívaérdek) a vállalat szervezeti-vezetési struktúrájában

A dolgozói („kollektíva" vagy „munkavállalói") érdek létezése és többé-kevésbé homogén jellege e helyen nem igényel részletes magyarázatot. Ennek hordozója a dolgozó kollektíva érdekképviseleti-érdekvédelmi szerve: a szakszervezet vállalati organizációja (szakszervezeti bizottság, bizalmi testület, apparátus stb.).

Ez a szervezet működési mechanizmusain keresztül a dolgozói érdekek, továbbá az *egységes csoportérdek meghatározására, illetőleg a társadalmi érdekkel* történő egyeztetett képviseletére törekszik. A szervezeti felépítés *szükségképpen* ehhez igazodik, tehát: ez a szervezet a *munkakollektíva (csoport) szintjén* törekszik kifejezni (egyeztetni stb.) az egyes *belső* (pl. munkahelyi, réteg- stb.) érdeket, illetőleg *figyelembe veszi a szélesebb* (magasabb) *társadalmi érdekeket is* (végső soron a szervezeti rendszer központi irányításán keresztül).

Itteni megközelítésünkben a szakszervezet a *vezetési* jogok részese. Ez azt jelenti, hogy nem a jogok jogosultján (alanyán) kívül áll, jogosítványai a maguk teljességében és általános jellegük szerint nem a vezetési jogok kívülről ható korlátozásai, hanem ezek a szakszervezeti szerveket *együtt* illetik meg a vezetés egyéb strukturális elemeivel. Következésképpen a szakszervezet tevékenysége (szocialista viszonyok között) nem korlátozódik az ún. érdekvédelmi-érdekképviseleti tevékenységre, bár annak a szakszervezet feladatai között meghatározó jelentősége van.

Az alapul vett kollektíva-struktúrában a szakszervezet — azokban a vezetési jogosítványokban, amelyeknél az egész kollektíva részvétele indokolt — *„a" kollektíva nevében* jár el. Így olyan szituációban is, amikor *vezetőtestület* gyakorol valamely jogot, indokolt a vállalati szakszervezeti szerv közreműködése, a dolgozó kollektívát átfogóan, egységben képviselő szerv *álláspontjának kifejezése.*

A szakszervezet vállalati szervének vezetési részvételénél alapjában véve a dolgozó kollektíva többé-kevésbé egyeztetett (strukturált) „munkavállalói" érdekéről van szó. Ilyen megközelítésben megérthetők a *részérdekek érvényesítéséről* korábban mondottak: nyilvánvaló, hogy vannak bizonyos dolgozói érdekek, amelyek érvényesítésétől semmiféle vállalati érdek alapján nem lehet eltekinteni. Ezt fejezhetik ki az olyan jogosítványok, mint az egyetértés követelménye vagy a kifogásemelési jog.

A dolgozói és vállalati (mondhatnánk: tulajdonosi) érdek teljes egybeesésének hiányán tehát nem kell kétségbe esnünk, *ha legális képzésük-képviseletük biztosított, továbbá, ha a vállalati érdekstruktúrát nem ez a differenciálódás uralja.* Az utóbbi kérdéskör *elméleti* problematikáját a korábbiakban felvázoltuk, *szervezeti* és jogi alapkérdése pedig abban foglalható össze, hogy a „kétpólusos" (a kettős érdekstruktúra által determinált) vezetési rendszer felváltásával *reális feladat és felelősség* telepíthető a vállalati kollektíva *érdekképviseleti szervére,* mert az *nem* a tulajdon és a munka *ellentéte szerinti érdekstruktúrában* viseli a munkaelemhez kapcsolódó érdekek képviseletének és védelmének terheit és felelősségét, továbbá, mert — a társadalmi tulajdon jellegéből és fejlettségi szintjéből következően — *felsőbb szervei a társadalmi hatalom részeseként,* vállalati szervei pedig a vállalatra települt *tulajdonosi jogok alanyának* egyik elemeként *is* részesülnek a vezetési hatalomban és jogosítványokban.

A vállalati szintre koncentrálva, tehát a szakszervezeti szerv *egyrészt* a vezetőtestületben jut képviselet-

[9] 7/1977. (III. 12.) Mt. sz. r. 28. § (4) bek.

hez, s ott annak integrált eleme (képviselőjének vagy képviselőinek jogai a többi tagétól nem térnek el); *másrészt* azonban a dolgozó kollektíva munkavállalói minőségére épülő érdekképviseleti működésében — meghatározott típusú ügyekben — „partneri" pozícióba kerül: különböző erejű jogosítványait *ebben* a helyzetben gyakorolja. (Pl. a testület döntésénél vétót jelent be; a döntéshez nem járul hozzá stb.) Előbbiek alapjában véve a belső *vállalati* jogi, utóbbiak *munkajogi* intézményesítést igényelnek.

5. A munkahelyi közösségek és vállalati egységek

Az alapul vett vezetési struktúrában a dolgozó kollektíva alapegységei — *a munkahelyi közösségek és vállalati egységek* — vezetési jogosítványokkal rendelkeznek, a *vezetési struktúra elemei.* Ehhez azonban az is szükséges, hogy a konkrét viszonyok figyelembevételével kerüljenek kialakításra, és a szervezeti-működési szabályzat határozza meg azokat. A gazdasági és munkaszervezési tényezőkön kívül alapvető mozzanat, hogy a vezetési jogosítványok gyakorlása szempontjából is működésképesek legyenek. A működésképesség főbb feltételei:

— az érdekviszonyok homogenitása — az egyéb szervezeti (munkaszervezeti) egységekhez való kapcsolódások alapvető vetületeiben — biztosítható legyen;

— a dolgozók a szervezet egységmunkájának egészéről átfogó és érdemi információval rendelkezhessenek;

— a vezető(k) a dolgozókról, a dolgozók a vezetőről (vezetőkről) közvetlen és érdemi (tehát a kollektív munka szempontjából a lényeges kérdésekre kiterjedő) információval rendelkezhessenek.

A munkahelyi közösségekhez meghatározott vezetési jogok telepíthetők, melyeknek alapvetően közgazdasági és jogi vetületük van.

Ez utóbbiak körében külön is szólnunk kell a *belső szabályozás magasabb szintre emeléséről.* A belső szabályozás túlburjánzása, egyes szabályok kötetnyi terjedelme azt jelzi, hogy ezen az úton — koncepcionális fordulat nélkül — tovább haladni nem szabad. A *technikai* normákat el kell különíteni a kollektívák *jogi* normáitól. A jogi normáknál is meg kell találni a koncentráció módszerét: *az alapvető kérdésekre összpontosítást, a kulcshelyzetben levő jogosítványok meghatározását.* Bátran kell tehát szabályozatlanul is hagyni másodrendű kérdéseket, ha az alapvető jogosítványok és folyamatok rendezettek. (És főképpen: ha a gazdasági, érdekeltségi-kockázatviselési mechanizmusok további teret nyernek; ha a belső viszonyokban (is!) a munkák eredményeinek összemérése — lényegileg — objektív alapokra helyeződik.)[10]

E *szemléleti* és kollektíván belüli *„kodifikáció-technikai"* fejlődés nélkül a munkaszervezetek demokratikus vezetési rendszerének fejlesztésére irányuló törekvések belefulladnak a bürokráciába.

A *munkaszervezeti egységek* vezetési jogosítványainak témaköre társadalompolitikai és politikai gazdaságtani, illetőleg közgazdaságtani oldalról ma már alapjában véve megalapozott, kidolgozott: a vezetés és a demokrácia kombinatív rendszerében nem mellőzhető a „közvetlen demokrácia" fóruma sem.[11]

Az utóbbi évek tiszteletre méltó szándékú és méretű erőfeszítései ellenére ezen a vonalon viszonylag szerényebb eredmények születtek. A létrehozott különféle szervezeti formáknál nem sikerült megtalálni az érdekeltséghez szervesen kapcsolódó jogosítványokat, illetőleg azoknál az adekvát fokozatokat. Vezetőket és dolgozókat egyaránt sok esetben olyan szervezési és egyéb feladatokkal terheli e fórumok működtetése, amelyek nincsenek arányban az eredményekkel. Több esetben a gyakorlati problémák mélyén az is kitapintható, hogy húzódoznak a valódi (tartalmas) vezetési jogok megadásától (lényegileg diszkrecionális alapon végbemenő megosztásáról van szó), illetőleg nem tudják biztosítani gyakorlásuk reális feltételeit. A működésképtelen vagy kevésbé eredményes fórumot azután újjal váltják fel stb.[12]

A munkaszervezeti egységek vezetési jogosítványainak kifejlesztése az egész vezetési rendszer szempontjából súlyponti kérdés. Megoldása attól függ, hogy — a dolgozók kollektívája iránti bizalom, mint alapfeltétel elfogadása mellett — sikerül-e kialakítani az ide telepíthető (telepítendő) vezetési jogosítványok alapvető struktúráját és annak fő elemeit. E tekintetben — az előbb felvázoltakat is összefoglalva — a következő elvek rögzíthetők:

— kevés, de lényeges vezetési jogosítvány meghatározása;

— az adott munkaszervezet (vállalat), valamint a szóban forgó szervezeti egység jellegéhez igazított (adaptált) jogosítványok;

— a dolgozó kollektíva érdekeltségi és tevékenységi köréhez közvetlenül kapcsolódó jogosítványok;

— egyszerű, vagy leegyszerűsíthető, lényegében: a szóbeliség alapján tárgyalható és szavazással eldönthető kérdésekre vonatkozó jogosítványok;

— a tisztázott jogi hatású közreműködés (döntés, vélemény, javaslat stb.), amely a szóban forgó ügy eldöntésében nem mellőzhető.

Ezek a jogosítványok nemcsak fokozatbeli eltérést mutatnak (a döntési jogtól a javaslati jogig), hanem abban az értelemben is differenciáltak, hogy a vállalat egyes kollektívái ugyanabban az ügyben eltérő jogosítványokkal rendelkezhetnek.

A munkahelyi közösségek, mint a vezetési struktúra elemei, a vállalatvezetés itt kifejtett koncepciójában a belső érdekviszonyok *helyi* csomópontjaihoz kapcsolódnak. Ezek lehetnek különféle vállalati szervezeti egységek (üzemek, műhelyek, osztályok), munkaszervezeti egységek (brigádok) stb. A szövetkezetekben az *üzemegységek* mutattak történetileg legerősebb stabilitást, nem egyszer azért is, mert régebbi kisszövetkezetek utódaiként, különféle szervezési intézkedések (egyesülések) ellenére is megtartották személyi állományukat, illetőleg a szervezés önmagában

[10] Vö. már hivatkozott (6. sz. alatti) kezdeményezésekkel, továbbá a jugoszláv önigazgatási struktúrában a „társult munka alapszervezete" viszonylatában alkalmazott kritériumokkal, illetőleg ezek alapvető döntési jogosítványaival. Az irányítás szervezete és gyakorlata az iparvállalatokban: jugoszláv esettanulmány. OT. Tervgazdasági Intézet, Bp. 1983.

[11] Vö. különösen *Szabó* Kálmán: Az üzemi demokrácia és a politikai gazdaságtan. Közgazdasági Szemle, 1974. 7—8. sz.

[12] Vö. *Héthy* Lajos: Az üzemi demokrácia és az érdekérvényesítési képesség. Gazdaság- és Jogtudomány, XVI. k. 1—4. sz. (1982), továbbá *Pethő* Róbert: Az üzemi demokrácia a szakszervezetek tevékenységének jogi szabályozásában. Gazdaság és Jogtudomány, XV. K. 1—2. sz. (1981).

egycsapásra nem járt a termelőeszközök gyors fejlődésével, valamint az üzemszervezés egyéb feltételei teljes átalakulásával. Mindezek következtében az *érdekviszonyok* is erősebb homogenitást és stabilitást mutattak.

A másik stabil szervezet az *üzemág* szerint szervezett munkacsoport (brigád) volt. (Növénytermesztő, kisállattenyésztő stb. brigádok.) Sajátos érdekegységüket pozitív és negatív hatású ösztönzők (pl. a díjazás által preferált célkitűzések) csak erősítették. A több községet átfogó szövetkezetnél nem lehetett kikapcsolni a régi kis- vagy közepes nagyságú szövetkezet telephelyét, amely ismét sajátos, bár a későbbiekben — az üzemi munkamegosztás törvényszerűségei szerint — erősen tagozódó érdekkapcsolatok alapja volt.[13]

Témánk szempontjából az a lényeges, hogy e szervezeti egységeknek az adott vállalat (szövetkezet, intézmény stb.) kereteiben bizonyos önállóságra kell szert tenniök, valamely *vállalaton belüli önelszámolási rendszer* szerint. Ha ez nem történik meg, *továbbra sem adunk objektív alapokat a továbbfejlesztett teljesítmény szerinti munkadíjazási szabályok alkalmazásához,* azaz: bővítetten termeljük újjá a jelenlegi ellentmondásokat.

A kisebb egységeken belül már természetesen realitása van az egyénekre bontott teljesítmények értékelésének, amennyiben a kollektíva szerepét itt is figyelembe vesszük. Konkrét vállalati tapasztalatok igazolják (még az eddigi szerény és az adott vállalati vezetési rendszerben inkonzisztens) kezdeményezések alapján is, hogy a munkahelyi közösségek (brigádok, osztályok stb.) reálisabb alapokon képesek ezekben a kérdésekben dönteni (vagy legalább: a döntésben résztvenni), mint az egyszemélyi vezető. (Megjegyezve természetesen, hogy nem minden egységben és minden kérdésben indokolt a döntési jogot a kollektívára telepíteni.)

A kisebb egységekre telepített jogosítványok gyakorlása tehát az ottani vezetők és a dolgozó kollektíva szoros együttműködése, a kollektíva erőteljes („erős" jogosítványokkal realizált) vezetési közreműködése alapján valósulna meg. A vállalati tevékenység, a munkaszervezet, a munkadíjazási rendszer, a vezetés személyi kérdései, a szervezettel létesülő tagsági (munka-) viszonyok alapelemei egyaránt olyan ügyek, amelyek *ide* telepíthetők, s azokban a kollektívának *érdemi* befolyást célszerű biztosítani.

6. A testületi vezetőszerv: az összvállalati érdek hordozója

6.1. Az előbb felvázolt szemléletben elsősorban az önigazgatási irányú fejlesztési perspektíva oldaláról fogjuk áttekinteni a „csoportszintű" (vállalati) vezetés kérdéseit.

A csoport- vagy átfogó kollektívaérdek („vállalati" érdek) reális tényező, illetőleg azzá tehető a vállalat egész működésében, vezetésében. Átfogó, vállalati szintű érdek ugyanis az alapvető („vállalati") célok elérése, minimálisan a vállalat működésképességének biztosítása. Ez szoros kapcsolatban van a csoporteredmény társadalmi elismerésével, elismertetésével, amely az önállóság bizonyos fokán alapvetően a piaci mechanizmusok direkt vagy indirekt közbeiktatásával történik. Az átfogó csoportérdek képzése (kialakítása, kifejezése) nem függetleníthető a *társadalmi környezettől* (a politikai, irányítási stb. mechanizmustól) sem. A legalizált megoldások kikapcsolása természetesen nem azonos a valóságos érdekmechanizmusok kiiktatásával. (Vö. pl. a szövetkezeti vezetési rendszerben érvényesülő informális csatornákkal.)[14]

A csoport „társadalmi elismertetése" mellett a *működésképesség biztosítása* az érdek másik alkotó eleme. Enélkül a belső érdekek harca felemésztené a munkakollektíva erejét, de legalábbis valamelyik belső érdek javára eltorzítaná a tevékenységi struktúráját. A vezetés szempontjából tehát — az előbb fejtegetett külső reláció mellett — alapvető jelentőségű kérdés olyan struktúra (szervezet, jogosítványok stb.) kialakítása, amely erre képes. Ilyen vezetőszerv — társadalmi viszonyaink mai fejlettségi fokán — nézetünk szerint *általában kollektív (testületi) szerv lehet.* Nemcsak az elméleti meggondolások, hanem a gyakorlati tapasztalatok is azt mutatják, hogy a munkaszervezetek, különösen a vállalatok ún. egyszemélyi vezetésének koncepciója történetileg *objektíve* meghaladottá vált. A *tudati* (elméleti, szabályozási, szervezeti stb.) szférában azonban igen nagy elmaradás tapasztalható.

Ismeretes, hogy az egyszemélyi vezető jogállása (státusa) jelentős belső ellentmondásokkal terhes. A vezetői státusban összpontosuló kettős kötöttség (felügyeleti szerv-munkaszervezet, munkaszervezeti kollektíva) *objektíve szükséges:* a társadalmi és a csoporttulajdon (érdek) összekapcsolásából következik, éppen ezért — a formai (jogi) eltérések ellenére — érvényes a szövetkezeti tulajdonra is. Ott a jogi kötöttség a kollektíva (csoport) irányában érvényesül, felfelé *társadalmi-politikai* kötöttséggel; az állami vállalatnál és egyéb állami szervezetnél fordítva: a felfelé erősen kimunkált jogi kötöttségeket a kollektíva irányában inkább *társadalmi-politikai* kötöttségek egészítik ki; a jogi kötöttségek csak igen vázlatosan kidolgozottak. Eléggé közismert, hogy ezt a helyzetet sem a szövetkezet, sem az állami vállalat vezetésében nem tartják az érdekeltek sem kielégítőnek.

Azoknak a belső ellentmondásoknak a jelentős része, amelyek az egyszemélyi vezetés, mint az állami tulajdonon tevékenykedő munkaszervezetek vezetésének kizárólagos, vagy (a testületi vezetéssel szemben) feltétlen elsőbbséget élvező „elve" koncepciójában észlelhetők, nagy mértékben enyhíthető, sőt feloldható a testületi vezetés, pontosabban a *testületi és az egyszemélyi vezetés kombinatív rendszere alapján:* a szocialista vállalkozás jellegű vállalatoknál alapjában véve a testületi vezetés elvi primátusából kiindulva.

A *testületi vezetőszerv* szerepének megnövekedése, illetőleg a szocialista vállalkozásjellegű vállalati formációnál: primátusa, új helyzetet alakítana ki. Le-

[13] A szövetkezeti szabályrendszer fejlődését, a munkahelyi közösségek működési tapasztalatainak elemzését és a fejlődési-fejlesztési kérdéseket. Ld. *Bak* József: Kiskollektívák a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Bp. 1982. 75. old. (Kézirat. Szövetkezeti Kutató Intézet).

[14] Vö. *Bak* József: A szövetkezetek kollektív (tagsági) vezetésének egyes újabb problémái. Intézeti Közl. 94. sz., 1974., továbbá: Gondolatok a szövetkezetek jogi szabályozásának értékeléséhez. Szövetkezeti Kutató Intézet. Bp. 1981.

hetővé válna a vállalati szintű vezetés helyzetének (jogi státusának) olyan megerősítése, amely mind a felügyeleti szerv, mind a csoport irányában (befelé) biztosíthatná az itt összpontosuló sajátos érdek képzését (a belső érdekek ütköztetését) és képviseletét.

A *vezetőtestület alapvető jellegét* tekintve: vezető-, azaz nem képviseleti (parlamentáris) szerv. Ehhez kell igazodnia összetételének, felelősségének is. Létrehozása és *függősége* a sajátos érdekelemeknek megfelelően, továbbá — a vállalat típusához kötötten — a csoport- (kollektíva) és társadalmi (tulajdoni, felügyeleti) elemekhez igazítottan építhető ki. Jogkörét alapvetően a munkaszervezet típusa döntheti el. (A vállalkozási típusnál a legerőteljesebb.)

Az egyszemélyi vezető ebben a koncepcióban a testület vezetője („elnöke"), de ezen felül saját jogköre is van: egyedi (egyszemélyi) vezető; a szakapparátus vezetője is.

A szóban forgó vállalati vezetőtestület témaköre nem érinti tehát közvetlenül a társadalmi tulajdon rendszeréhez igazított „tulajdonosi" irányító (pl. vállalati tanács) problematikáját, valamint az ellenőrző szerv (felügyelőbizottság) kérdését. A vállalati tanács intézménye elvileg kifejleszthető az itt tárgyalt vezetési rendszerrel összefüggésben is, figyelemmel azonban annak egyéb specifikus problémáira. A testületi vezetőszerv azonban *nemcsak* választás útján hozható létre, illetőleg nemcsak e mechanizmusok szerint irányítható és ellenőrizhető. (Pl. delegálással is.) Egyik megoldási módszernél sem kerülhető el azonban a vezetőtestület szervezeti struktúrájára és személyi összetételére valamely *kötöttségek* intézményesítése. A szövetkezeti vezetőség tapasztalatai azt mutatják, hogy bizonyos képviseleti elveket — pl. a társadalmi, politikai szervek, valamint a szakvezetés meghatározott arányú képviseletét, törvényes jogaik és felelősségük realizálása érdekében is — szinte lehetetlen kikapcsolni.

a) Az alapító vagy tulajdonos szerv(ek) képviselete (figyelembe véve természetesen a „nem államigazgatásias" megoldásokat is) a vezetőtestületben azért lehet indokolt (különösen egyes vállalati formáknál), mert e koncepcióban az igazgató nem a vállalat egyszemélyi vezetője és nem a tulajdonos (egyedüli) megbízottja.

b) A szakvezetők részvétele a vezetőtestületben bizonyos arányok megállapításával meghatározott vezetői munkakörökhöz is köthető, amelyet azonban meghatározott eljárásban, illetőleg a tulajdonosi irányítást gyakorló szerv valamely közrehatásával (a jelöltek előzetes jóváhagyása, a döntés utólagos jóváhagyása, formális jóváhagyás kikapcsolása esetén: vétójog stb.) lehetne betölteni.

c) A politikai és társadalmi szervek jelenléte a testületben biztosíthatná e szervek törvényes és politikai rendszerünkből következő vezetési részvételét. Az érdekképviseleti szervek közreműködését igénylő döntéseknél a vezetőtestületi döntés természetesen a szóban forgó jogosítványra figyelemmel történhet. (Pl. szavazás után, ha annak eredményével elégedetlen és jogilag lehetséges, vétót jelent be stb.)

d) A dolgozó kollektíva, vagy egységei által delegált (választott) tagok részvételével az adott vállalat dolgozó kollektívájának jelentősebb egységei, különösen a vállalati eredmény, vagy a kollektíva közreműködésének, légkörének alakulása szempontjából alapvető egységek, s nem elsősorban az arányos, vagy rétegképviselet elvei fontosak. (Természetesen egyes típusú vállalatoknál ilyen megoldások alkalmazása sem kizárt.) Fontos azonban, hogy a jogszabály és az általa adott felhatalmazás kereteiben az adott vállalat belső normája (szervezeti és működési szabályzat) rendezze ezeket a kérdéseket.

Az „igazgatócentrikus" vállalatvezetés helyébe lépő vezetési rendszer *nem jelentené a teljes önigazgatási koncepció megvalósítását.* Ehhez a feltételeket a jelen történeti időszakban nem látjuk biztosíthatónak. A szövetkezeti vezetési struktúra — mint a teljes önigazgatási koncepció kifejezése — elégséges történeti tapasztalati anyagot szolgáltat ahhoz, hogy az ilyen vezetési rendszer gazdasági és környezeti intézményrendszerbeni feltételeinek létrehozását csak viszonylag hosszabb történeti távlatban lássuk reálisnak. Úgy véljük: a kevesebb a valóságban többet jelent, mert gyakorlatilag megvalósítható, a jogszabály rendelkezéseit nem kell — a reális társadalmi-gazdasági viszonyok nyomása alatt — alacsonyabb szabályozási és egyéb irányítási aktusokkal kiüresíteni, az irányítás jogon kívüli csatornával a legalizált rendszer lényegi elemeit megsérteni stb.[15]

Ez a vezetési koncepció természetesen a testületi vezetés primátusát jelentené: minden vállalati szervezet, illetőleg vezető, testületi alárendeltségbe kerülne, ami kifejeződne abban is, hogy a jelentősebb vezetői munkaköröket testületi döntés alapján lehetne betölteni és az alapvető státuskérdések is a testület hatáskörébe tartoznának. Ez természetesen az egyszemélyi vezetőknek a *testülettől* való függését erősítené, de egyben a jogkörük gyakorlásához szükséges stabilitással, biztonsággal is felruházná, különösen ha figyelembe vesszük itt az érdekképviseleti szerv(ek) már jelzett *külön*közreműködését is. Az őket érintő munkajogi intézkedéseket ugyanis viszonylag széles nyilvánosság előtt, a testület meggyőzésével, tehát indokolással lehetne megtenni. Ezzel természetesen sorozatos hibák, retorziós intézkedések stb. aligha következhetnének be, s a nyíltsággal együtt elősegítené ez a kollektíva (munkahely) légkörének pozitív alakulását, végső soron a munkahelyi demokráciát is.

6.2. A testületi döntés természetéről e helyen nem szándékozunk részletes fejtegetésekbe bocsátkozni. Két dologra azonban szükséges kitérni: alkalmas-e a testület arra, hogy vállalatvezetési témakörökben döntsön, illetőleg, hogy mi lesz a felelősség (egyéni, személyes felelősség, testületi felelősség) sorsa?

a) A vázolt vezetési kérdések természete alapjában véve testületi és nem egyéni (egyszemélyi) döntést kíván. Ezt tárgyilagos megítélés alapján alig lehet vitatni. Az esetek óriási többségében szak- és egyéb apparátusok által kimunkált anyagokat, javaslatokat, esetleg alternatívákat kell a szóban forgó döntések előkészítésére előterjeszteni. Ezek az *ügyek* nem egyszemélyi döntéseket igényelnek, s amennyiben a vázolt hatalmi pozíció értelmében intézményesült a vállalat vezető testülete, joggal elvárható az érdemi döntésképesség is. Nem szabad ezt a testületet *az igazgató égisze alatt működő mai tanácsokhoz hasonlítani,*

[15] Vö. *Bak* J.: Gondolatok ...

amelyek — egyes kivételektől eltekintve — lényegében az igazgatótól függő és diskrecionális hatáskörében általa működtetett szervek. (Ha egyáltalán jogszabályilag megállapított szervezeti struktúrájuk, hatáskörük, működési rendjük stb. van.)

A döntésekhez szükséges bizonyos információstruktúra és információs szint is. Szervezetszociológiai értelemben tisztázott, hogy az egyszemélyi vezetés struktúrájához igazodó szervezetben az információ struktúráját, elemeit és jellegét *ez* a szervezet határozza meg. A döntéshez szükséges információk csak hatalmi és szervezeti csatornákon áramolhatnak, illetőleg ilyen alapokon közvetíthetők. Az egyszemélyi vezetés koncepciójában strukturált (pontosabban: az önálló hatalmi bázissal nem rendelkező szervezeti elemekre épített, tehát nem strukturált) vezetés és szervezet erre csak korlátozott lehetőséget nyújthat. Ezen az alaphelyzeten személyes adottságokkal és főleg időbelileg korlátozottan lehet ugyan módosítani, de a vezetési, szervezeti struktúra végül is a maga arculatához igazítja a dolgokat.

A mai döntési mechanizmus alapján elvileg ellentétes helyzet állott elő, amelynek jelei a vezetésidöntési szintek szaporodása, a belső szabályozási bürokrácia, a különböző véleményező és egyeztető bizottságok, lényegileg a döntésképtelenség. Az ezeket félretevő és ennek ellenére (legalábbis: viszonylag tartósan) döntésképes, intuitív vezető igen ritka és óriási személyi kockázatot vállal — nem beszélve most arról, hogy ilyesmire is csak a körülmények és feltételek rendkívül kedvező egybeesése alapján van lehetőség.

b) A testületi döntés kapcsán általában erősen exponált kérdés, hogy mi lesz a *felelősséggel.* Azt mondják egyesek, hogy testületi döntés esetén elmosódik a személyes felelősség és ez a felelőtlenség (felelőtlen döntés) lehetőségeit teremti meg.

E helyen csak utalunk a felelősség, különösen a jogi felelősség jelen állapotára. A témát ismerők előtt nem kell bizonyítani, hogy a vezetői tevékenységben a *vállalat vezetésének ezen a szintjén* a jogi felelősség kénytelen úgyszólván egész fegyvertárát gúlába rakni. A szakirodalom rámutatott, hogy a vezető lényegében az ún. „klasszikus" felelősségi jogi viszonyokban vonható általában felelősségre. Vezetői tevékenysége lényegi vetületei a jogi felelősség eszközrendszerével a mai szervezeti-jogi koncepcióban alig közelíthetők meg.[16]

A dolog lényege az, hogy a felelősség „klasszikus" alakzatai ezen a sávon (a *vezetői* tevékenység minőségi jegyeiben) *alkalmatlanok,* mert az alapul szolgáló életviszony (a döntés jellege, minősége) lényegi értelemben megváltozott. A kialakult helyzet természetesen jogbizonytalanságot szül, összekuszálja a vezetői tevékenység értékelésének kritériumait stb. Az irreális felelősségi konstrukció által is kiváltott intézkedések (leváltás, nyugdíjazás, áthelyezés stb.) felelősségi alapjainak és vonzatainak vizsgálata úgyszólván kilátástalan vállalkozás, a felelősség céljairól pedig érdemben nem lehet ilyen alapon beszélni.

A jelenségek mögött észre kell venni a lényeget:

a) a felelősség, különösen pedig a jogi felelősség szerepe, érvényesíthetőségi köre az adott (vállalatvezetési) viszonylatban és szinten rendkívül korlátozott (más jogi és nem jogi eszközök mellett csak másodlagos szerepe lehet);

b) a felelősség történetileg kialakult (hagyományos, „klasszikus") formái helyett egyéb alakzatok kerülnek előtérbe (a régi formák nem a vezetési tevékenység minőségi elemei által determinált, hanem az emberi magatartás általános vonásai által uralt viszonylatokban érvényesülnek).

A munkaszervezetek-vállalatok vezető testületeinek *felelősségi rendszerében* — az előbb jelzettek szerint — a következő főbb felelősségtípusok vagy alakzatok intézményesítése érdemel figyelmet:

a) a *hagyományos* vagy „klasszikus" formációk (különösen a büntetőjogi és polgári jogi felelősség) minősített, tehát a vezetői tevékenységgel kapcsolatos, ezáltal meghatározott viszonylatai;

b) a *testületi* felelősség új, a felelősségi jog elméletére építő, de új elméleti alapokon kimunkált rendszere, amely szoros — elméleti és rendszerbeni — egységben van a testület jogi védelmével, illetőleg a felelősség és védelem nem jogi (társadalmi, politikai) intézményrendszerével;

c) az *egyéni* vezetői (testületi-tagsági, tisztségviselői) felelősség a testületben kifejtett általános, különösen pedig előterjesztői (döntéskezdeményező) konkrét tevékenységekért, az *a)* és *b)* pontban jelzett elméleti alapokon.

A témakör részletesebb felelősségi jogi elméleti problematikáját más helyen taglaltuk.[17] A vázoltak nyilván elégséges eligazítást adnak a témában jártassággal bíró szakemberek számára ahhoz, hogy a *testületi vezetésért fennálló kollektív és egyéni felelősség rendszerének kiépíthetőségét, realitását* érzékeltessük. Nincs tehát veszélyben a felelősség társadalmi funkciója az adott koncepcióban (ez a veszély sokkal inkább a jelen intézményrendszerben merülhet fel), inkább arról van szó, hogy a *felelősségi rendszert a vezetés történetileg kialakult új viszonyaihoz igazítsuk.*

7. Jogági kérdésekről

7.1. A vállalati belső mechanizmus itt felvázolt alapjai a vállalat vezetését és egész működését azokhoz a követelményekhez kívánják igazítani, amelyek a gazdaságirányítási, illetőleg a vállalati szervezeti és intézményi rendszer történeti fejlesztési perspektíváinak alapvető elemeiként nyertek az utóbbi években illetékes szervek által megerősítést. Szemléleti megközelítésünk: a vállalat vállalkozás, ezért szervezeti-vezetési struktúrája, valamint az egyedi dolgozói (munka-) viszonyok ehhez igazodnak (meghaladva a társadalmat egyetlen, központilag irányított vállalatként, pontosabban: hivatalként, a dolgozókat pedig hivatalnokokként felfogó szemléletet). Az ilyen értelmezés szerinti szervezeti-vezetési rendszert és mechanizmusait közvetlenül érinti a vállalatok tipizálása, mindenekelőtt azok elkülönítése a nem vállalati szervezetektől. Az egységes vállalati szabályozás tagozódását a jelzett típusbeli elkülönülések alapján specifikus jogági (pl. szövetkezeti) és egyéb központi jogi normák határozzák meg.

A szabályozásnak egyik fő kérdése a *vállalati munkajogviszony „kollektíva-jogi" felfogása,* amely-

[16] Vö. *Biró S.* i. m.

[17] Vö. A kollektíva-jogi felelősség a jogágak fejlődési távlataiban. Jogtudományi Közlöny, 1982. 6. sz.

nek lényege, hogy a kollektívatagsági viszonyok jogi szabályozásának rendszerét nem a szerződés intézmény- és biztosítéki (garancia-) rendszerére kell felépíteni, hanem tagsági jogviszonyként (státusviszonyként) kell szabályozni. Ez azt jelenti, hogy a kollektíva tagja nem a munkáltatóval, mint „egyszemélyes" jogalannyal, hanem a *munkaszervezettel és annak kollektívájával* kerül „tagsági" viszonyba, azaz megszűnik a munkáltatóval (az azt képviselő munkaügyi felettessel) szembeni *teljes* alárendeltsége, s egyben a vállalat és a dolgozó érdekeinek érvényesítése — a szerződéses intézményrendszer helyett — a kollektíva szervezeti rendszerében kialakított mechanizmusok csatornáin, s ott intézményesített garanciarendszerben történik.[18] A jelzett függőségi viszonyok a *végrehajtási*-munkairányítási kapcsolatrendszer keretére összpontosulnak.

A kollektívatagság az egyedi munkaviszonyt, illetőleg a dolgozók csoportjainak „vállalati" és munkaviszonyait a vállalkozási elemek bevitelére is alkalmassá teszi, azaz az egyéni és csoportkezdeményezésekre a kollektívatagsági, tehát az *alap-munkaviszony* keretei között kíván lehetőséget adni, „versenyképessé" téve azt az egyéni „mellék"- és magánkezdeményezésekkel, azaz megőrizné annak társadalmi szerepét és reputációját.[19]

7.2. Az előbbiek és a fentebb vázoltak alapján kibontakozik a *belső vállalati jogi szabályozás tárgyköre:*

a) a vállalat szervezete, ideértve a belső vállalati egységek jogállását, a vállalati vezetéshez és egymáshoz, valamint kívülállókhoz való viszonyának szabályozását (amely a felvázolt struktúrában természetesen nem lehet egyoldalú függőségi viszony, hanem a sajátos érdek- és értékviszonyokat kifejező „vállalatijogi" jogviszony — nem államigazgatási és nem polgári jogi viszony);

b) a vállalat vezetése (a vezetőszervek, jogállásuk, létrehozásuk, működésük, ellenőrzésük és felelősségük);

c) a belső vállalati normák meghatározása és megalkotása.

A belső vállalati viszonyok szabályozásában természetesen alapvető jelentősége lesz továbbra is a *munkajognak.* Az előbb felvázolt koncepció szerinti „kollektívajog" azonban nem azonos a mai munkajoggal, mert az nem „munkavállalói" jog akar lenni, hanem „kollektívatagsági" jog, következésképpen általános elvei, intézményei és szabályai *kiterjednek minden szocialista munkaszervezet* (munkakollektíva) tagsági viszonyaira. Az egyes munkaszervezet specifikus szabályanyaga a (nem általános) „vállalati" jogban, a szövetkezeti jogban, az intézetekre és a hatóságokra vonatkozó joganyagban ölt testet, tiszteletben tartva a jelzett általános elveket és joganyagot.

Nem helyeselnénk tehát „vállalati munkajog" kialakítását, mert a *dolgozói viszonyok* általános elemei meghatározó erejűek a jogi (jogági) elrendezés szempontjából is.[20] Az emberi munkaerő társadalmi és egyéni értékesülésének, valamint fejlesztésének és védelmének körében összpontosuló érdekek, ideértve a munkaerő-áramlással összefüggő, továbbá az egyes dolgozó osztályok és rétegek kiegyensúlyozott munkaügyi helyzetével kapcsolatos érdekeket is, az *egységes jogági szabályozást indokolják.* (A szabályok megtöbbszörözése, esetleges vagy lényegtelen eltérései nem indokolhatók ma sem.)

A vállalat belső viszonyait szabályozó joganyag tehát a következő fő elemekből tevődne össze:

a) általános (egységes) vállalati jog;

b) az egyes vállalattípusok specifikus „vállalati" joga (állami formációk, szövetkezetek stb.);

c) a dolgozó kollektíva és az egyedi tagsági viszonyok joganyaga (általános munkajog, „kollektívajog").[21]

7.3. A felvázolt jogági koncepcióban az általános vállalati jog keretei között, a különféle vállalattípusokat (ideértve a szövetkezeteket is) központi és vállalati, illetőleg szövetkezeti (belső) normák szabályoznák. Természetes, hogy a központi szabályanyagnak is normatív (nem deklaratív, vagy keret-) szabályoknak kellene lenniük, vagyis csak az *alapvető és tartós* szabályokat ölelhetnék fel. Ezzel szükségképpen megnőne a kollektívák önszabályozó tevékenységének súlya, amely — egyebek mellett — az önigazgatási fejlődési (fejlesztési) koncepció egyik fontos eleme.

Mint fentebb jeleztük, a vállalati jogi szabályozásban (ideértve most a vállalati munkaviszonyokat is) erőteljes mértékben fokozni lehetne a *vállalkozási szemléletet,* azaz ezt be lehetne vinni a hivatalihatósági szervezeti jellegétől megszabadított szervezeti-vezetési, illetőleg egyedi munkaviszonyokba. A vállalkozás tehát nem e jogviszonyokon *kívül,* azokhoz szorosabban vagy lazábban *társítva,* más jogág(ak) eszközrendszerével menne végbe, hanem a vállalati jogon és munkajogon *belül,* alkalmassá téve e jogágak intézményeit ilyen igények kielégítésére.

A jelen keretek között nincs lehetőség a jelzett irányú fejlesztés részletes elemzésére. Itt is rá kell azonban mutatni a *belső vállalati egységek és munkahelyi kollektívák* szerepének érdekeltségi-kockázati, „vállalkozási" szemléletű fejlesztésének jelentőségére. A vállalkozás szerepét tehát nem kívül (mellékfoglalkozás, túlóra, egyéni kisvállalkozás stb. formájában) kell *elsősorban* keresni, hanem a szövetkezeti „vállalkozási" tapasztalatok (területvállalás, állatnevelés, hizlalás stb.), az újabb előremutató törekvések (Szentes, Baksa) tapasztalatainak alkotó adaptációja, alkalmazásuk közgazdasági, pénzügyi és jogi feltételeinek kimunkálása útján. A legalapvetőbb természetesen a vállalati egységek teljesítményének *objektív alapokon történő összemérése,* az érdekeltség és kockázat szintjének megfelelő jogi önállósága, ideértve a dolgozói kollektíva megfelelő mértékű vezetési részvételét és a vállalkozási szemléletű létszámgazdálkodást is.

A felvázolt vállalati jogi-munkajogi koncepciónak természetesen vannak bizonyos külső intézményi feltételei, ezek tárgyalásába azonban a jelen keretek között nem bocsátkozhatunk.

[18] *Szerző:* A társadalmi munkaviszonyok jogi szabályrendszerének „kollektívajogi" szemléletű fejlesztése. Vö. Szerző. Munkaügyi Szemle, 1983. I—II. sz. melléklet.

[19] Vö. Szerző: i. m. (17. sz. jegyzet).

[20] A „vállalati jogi" koncepció fejlesztését ld. *Sárándi* I.—*Sárközy* T.: Távlati koncepció egy egységes vállalati törvényhez. Jogtudományi Közlöny, 1982. 9. sz.

[21] A „munkajogi" — pontosabban: kollektíva-jogi — koncepció részletes kifejtését és jogági problematikájának áttekintését készülő nagyobb munkánkban végezzük el. („A szocialista munkaszervezet vezetési és tagsági jogviszonyai. — Egy történeti alternatíva.").

Csillag István

A vállalaton belüli partnerkapcsolatok a kisvállalkozás területén

1. Értelmezési gondok — belső jogalanyiság — autonómia

Talán sokan meglepetve kapják fel a fejüket a vállalati belső mechanizmus fejlesztéséről elmélkedve a kisvállalkozások, szorosabban a vállalati gazdasági munkaközösségek kérdéseiről olvasva. S valóban, hogy kerül a „csizma az asztalra"? Miért érdemes a vállalati belső mechanizmus kérdései apropóján a kisvállalkozásról elmélkedni? Egyáltalán lehet-e a kisvállalkozás — akárcsak elemzési — kiindulópont a belső mechanizmus fejlesztésében?

Álláspontom szerint igen, mivel a kisvállalkozás a modern nagyvállalat fontos — ma talán csak kísérleti — építőköve. Azért töltheti be ezt a szerepet, mert a mélyen hierarchizált vállalati szervezetet képes befolyásolni a mellérendeltségi, relatív autonómiára épülő szervezet felé. Úgy vélem a vállalati belső mechanizmus kulcskérdése, hogy a vállalaton belüli elkülönült szervezeti egységek belső jogalanyisága elismerést nyerjen, következésképpen a vállalaton belüli viszonyok ne a vezetés autokratizmusától (annak kiszámíthatatlanságától) függjenek, hanem e tény vigyen kiszámítható, tervezhető folyamatosságot a működésbe.

A hagyományos értelmezés a vállalati önállóság szép eszméjét túlfeszítve a vállalati igazgató akaratát, belátását korlátlannak tartja, ezzel nemcsak az irányítószervek beavatkozásaitól mentesíti, hanem a vállalaton belüli kontrolltól is. E hagyományos elképzelés a belső jogalanyiságnak nem tulajdonít különös jelentőséget, azt csak a vezetés múlékony döntésétől eredezteti és a szabályozott piac koncepcióját a vállalaton belülre helyezve a kialakított döntési, belső érdekeltségi rendszerből vezeti le. Ennek az a következménye, hogy nem gondolkodik afelől, hogy a vállalati vezetés, illetve a vállalaton belüli egységek cselekvései egymás számára kölcsönösen kiszámíthatóak, tervezhetőek-e; más szóval a jog nyelvén szólva az együttműködési kötelezettség valóban érvényesül-e.

A vállalati vezetés döntéseinek kiszámíthatóságát nem a döntés tartalma, hanem annak meghozatala szempontjából tartjuk elengedhetetlennek. Ha a vállalat bonyolult belső rendszerében nem alakulnak ki azok a sztereotípiák, mint mondjuk a közlekedésben, akkor a tevékenység a tartalékolás, teljesítményvisszatartás, kizsarolás alkuinak alacsony szintjén folytonos meddő ütközésben állandósul. A „ha... akkor" formula megemlítésével máris a problémák kellős közepénél tartunk. Pontosan ezek azok a formulák, amelyek értelmezhetővé, felfejthetővé teszik e bonyolult rendszer mozgásait és amelyek hiányoznak a mai vállalati működésből. Ahhoz, hogy a különböző hatásokra (pl. eszköz- és munkaerő-átcsoportosítás, ajánlattétel stb.) adott válaszok ne a bizonytalan véletlen művei legyenek, azaz „ha... akkor" formulába szilárduljanak, szükséges a választ megfogalmazó szervezetek állandósága. Ez pedig a belső jogalanyiság, mégpedig a maga valóságos érdektapadt értelmezésében.

A kisvállalkozások miután — a maguk módján — autonóm struktúrák, hordozzák ezt a kívánatos állandóságot. És pontosan e szerkezeti jellemzőjüknél fogva gyakorolhatnak és gyakorolnak is hatást a vállalati belső viszonyokra, parancsoló szükségszerűséggé teszik, hogy a vállalatról mint monolit tömbről alkotott felfogásunk és szervezeti modelljeinek eróziója pozitív eredményeket is hozzon: a kiüresedő képletet a valóság gazdag viszonyai válthassák fel. A kisvállalkozás jelentkezésével meghaladottá válik a vállalati elkülönült szervezeti egységek belső jogalanyiságáról folytatott vita, mert ezek eo ipso jogalanyok.

E rövid bevezető után a kisvállalkozásokról és azoknak a vállalaton belüli viszonyokra gyakorolt hatásáról fogunk szólni.

*

Amidőn 1981 őszén hétről hétre újabb részletek váltak ismertté az akkor kisüzemi termelés és kisegítő gazdálkodás néven összefoglalt új szervezeti-elszámolási formákról, egyre inkább megvilágosodott, hogy bonyolult, a szervátültetésekhez hasonló folyamat vette kezdetét. A publicisztika által irányított közvélemény azonnal érzékelte a gazdasági-társadalmi rendszer adott állapotától eltérő szerkezetű formák miatt előállt ellentmondást, jósolta azok (szándékos avagy az összemérkőzés miatti) időleges jellegét. Találó elnevezést is adott nekik. Kisvállalkozás egyszerre közismertté és általánosan használttá vált. És hiába a tudomány, avagy a kormányzati gyakorlat minden erőfeszítése, hogy e differenciálatlan, pontatlan összefoglaló fogalmat strukturálja, mind a mai napig ez a közhasznú elnevezés.

Mondhatnánk, nem a fogalomhasználat minősít jelenségeket, de — ahogy máskor, úgy — ez esetben is a fogalom találó. A kisvállalkozó ugyanis a gazdasági munkaközösségtől a kisvállalatig, a szakcsoportoktól a kisszövetkezetig piaci formát, következésképpen vállalkozást jelent. A vállalkozást az előnyök és hátrányok mérlegelésére, a személyes erények és kockázatok erőteljes érzékeltetésére, az egyéniesített megjelenési formára, azaz összefoglalóan a gazdasági önállóságra, az *autonómiára* — mint bázisra — építve. Az autonómia — minden jogdogmatikai magyarázat és jogászi észjárás megcsúfolásával — nem (csak?) formák, pontosabban jogi személyiség meglétén, avagy hiányán múlik, hanem a belső szerkezeten és környezethez való illeszkedés sajátos viszonyain.

Nyilvánvaló, hogy a forgalomban való részvétel szempontjából korántsem hagyható figyelmen kívül az ennek intenzitását behatároló működési keret,

Csillag István osztályvezető, Pénzügyminisztérium (Budapest).

megjelenési forma. Ha azonban fel akarjuk tárni azokat a jellegzetességeket, amelyek a kisvállalkozás összefoglaló elnevezésen belülre helyezett szervezeti-működési formákat a gazdaság más formáitól megkülönböztetik, akkor nem ezek a döntők. Mielőtt rátérnék e rövidke elemzés valóságos tárgyára: a vállalaton belüli partnerkapcsolatokra, azaz többnyire a vállalati gazdasági munkaközösségek által felvetett új jelenségekre, néhány általános megjegyzést bocsátanék előre.

1.1. Autonómia és szuverenitás. A figyelmes olvasó bármelyik jogszabályt veszi is kézbe — botladozásaik, jogszabályszerkesztési hibáik ellenére — átsüt rajtuk a törekvés a külső megjelenési formát illetően autonóm, önvezérlő alakulat jöjjön létre. Az autonómia szuverenitást is jelent ebben a metszetben, hisz a munkaközösséget létrehozni szándékozó felek a kisvállalatot alapító, irányító, illetve az azt működtető igazgató, a kisszövetkezetben egyesülők akaratát nem térítheti el céljától a hatósági diszkrecionalitás. Ez pedig — a többé-kevésbé — következetesen alkalmazott normatív működési feltételek rendszeréhez való ragaszkodás eredménye.

A kisvállalkozások attól lehetnek vállalkozások, hogy az akaratelhatározásokat és velük a gazdaság, a piac viszonyait manipuláló szolgáltató — közvetítő — beavatkozó igazgatás visszavonult aktív szerepétől. Joggal vethető fel, hogy e visszavonultság viszonylagos, illetőleg, hogy ebben a formában való fennmaradása ésszerűtlen, sőt káros, de ez a kérdés további vizsgálódást igényel. Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy e viszonylag szűk területen a gazdaságba való beavatkozás eddigitől eltérő formája nyit teret a vállalkozás számára, ami a gazdaságszervezés eszköztárát és jellemző folyamatait, de az állami tevékenység, államszervezet változtatásának céljait tekintve is figyelemreméltó. Hiszen elképzelhető lett volna a vállalkozások kibontakozásának — a korai angol tőkés fejlődéshez hasonlóan — az az útja, amit az esetileg adott engedmények, hatóság által kibocsátott privilégiumok összegződése, egy esetleges, de folyamatjellege miatt természetes fejlődésmenet jelez. Ehhez a gazdaság nagyvállalati szférájában érvényesülő — adott esetben normatív szabály formáját öltő — egyedi kedvezmények (pl. ár- és jövedelemszabályozási eltérő előírások) módszere hívható segítségül, hiszen — többnyire — nem arról van szó, hogy sosem volt eredeti formákat kellett intézményesíteni. A polgári jogi társaság, az ipari szövetkezet, a mezőgazdasági szakcsoport, mint alapforma nyilvánvalóan egyedi privilégiumok útján is kitágítható a jelenleg ismert típusok szintjére. Az „új" formák nem mást jelentenek, mint a tágítás intézményesítését. Hogy nem ez történt, az nem technikai, avagy szándékkérdés. Mivel a formák többsége nem emelkedhet a tekintélyzóna országos szintjére, következésképp nem gyakorolhat nyomást az országos norma alkotóira (szemben a nagyvállalatokkal), másrészt az igazgatás túltengése miatt a hatósági jogalkalmazás részben túl tág (mérlegelési jog), részben túl szűk (egyediesítés hiánya) keretek közt mozog, így az új jelenségek kibontakozása számára aligha képzelhető el másfajta út.

1.2. Régi és új. Az intézményesítésnek ez az útja azonban nyilvánvalóan ellentmondásoktól terhes. Új szerkezetű jelenségeket a felszínen mindenképpen, de többnyire tartalmilag is egységessé gyúrt jogrendszerbe kell beilleszteni, ami — bármennyire is igyekszik a jogalkotó e jelenségeknek nyíltan ellentmondó rendelkezéseket hatályon kívül helyezni, lebontani — feszültségeket, összecsapásokat produkál. A közvélemény előérzete — ebben a vonatkozásban is — jól működött. Már a vállalkozások alapítása időszakában is gátló, lassító körülmény volt az a környezet, amelyben eddig a szakigazgatási szervek, a pénzintézetek működtek. Az egyedi, öntörvényű vállalkozások (pl. szépen kimunkált társasági szerződések, konkrétan fogalmazott alapító határozatok) azonnal fennakadtak az igazgatási sematizmus szűrőjén. Az előző fordítottjaként ismerjük azonban a finom szerkezetű, szellős jog csak a jóhiszemű harmadik személyek védelmét garantáló rendelkezéseinek csapdáját is. Gondoljunk csak arra, hogy a tucatjával létező „új barázdát szánt az eke" elnevezések korszaka után „milyen lármát szüle" az eltérő elnevezéshez, a cégnévhez, az elsőbbséghez fűződő érdek védelme a cégeljárásban. És még csak nem is elemeztük azokat a tortúrákat, amelyeket a hitelt érdemlő bizonyítóeszközök (pl. nyilatkozat helyett erkölcsi bizonyítvány) rendje jelent.

Az igazi összecsapás azonban az eltérő szerkezetű (jog)viszonyok között a működés során bontakozik ki. A gazdaság létező rendszerében, ahol az 1977-es vállalati törvényben kimondott szép elvek ellenére az alacsony szintű szabályok és — sok esetben — a pozitív, parancsszerű magatartásnormák uralkodók, az autonóm és szuverén kisvállalkozások működése állandó zavarforrás. Az engedélyek és jóváhagyások világában az egyszerű adásvételi szerződés egy GMK-val nagyobb riadalmat okoz, mint a több milliárdos nagyberuházás. A „Sein" és Sollen" mesterségesen felerősített ellentétében leledző nagyvállalati gazdaság értetlenül áll az egybeesést inkább közelítő vállalkozások fellépése előtt. A szétválás a nagyoknál általában nem abban nyilvánul meg, hogy ne tudnánk választani a lehetséges alternatívák között (érdekkérdés), hanem abban, hogyan egyeztessék e döntésüket a fennálló rendelkezésekkel (értékkérdés). A vállalat ez esetben sosem azt kérdezi, lehet-e ezt avagy amazt jogszerűen csinálni, hanem azt: hová kell elszámolni. Azaz nemcsak a gyakorlat és normák világa között feszül ellentmondás, hanem a normákon belül is. Pl. a polgári jog törvényerőre emelt szintjén létező és szokásos szerződést biztosító mellékkötelezettségek közül jól ismert óvadék a pénzügyi jog szempontjából tiltott hitelezésnek minősül. Azaz a (Liska Tibor szavaival) osztogatásra és az ehhez szükséges fosztogatásra épülő gazdaság kialakította a köznapi és gyakorlatias törvényesség zárójelbe tételét jelentő normarendjét, amely nyilvánvaló összeütközésbe kerül a vállalkozások természetes közegét jelentő, a tipikusat rögzítő szerződések jogával, a polgári jog normavilágával.

Ebből a szempontból akár a kisvállalatok, gazdasági életben való részvételét behatároló, számlarendjét is említhetnénk. Ez — a pénzügyi nyilatkozók szerint — a nagyvállalatéhoz képest mintegy 75%-kal kevesebb számlát, adathelyet tartalmaz, azaz ennyivel egyszerűbb. Az egyszerűség azonban ügyesen rejti el, hogy az eddigi számlarend miatt gyakorlatilag szó sem lehetett önálló kalkulációról, kockázatról, hiszen a rovatrend kitöltésének kényszere nemcsak adatrög-

zítési, hanem jogszerűségi kérdés is. Az egyszerűség gyakorlatilag a hivatal — sokszor öncélú — packázásaitól való mentességet jelenti.

Az előzőekhez hasonlóan említhetnénk a szövetkezetek érdekképviseleti szerveinek esetét. Mint ismert a „kötelező" érdekképviselet rendszerében — hiszen a szövetkezeti érdekképviseleti szervek a szövetkezeti ágazatba tartozó valamennyi szövetkezet érdekeit kötelesek képviselni, akár tagja a szövetkezet a szövetségnek, akár nem — az új kisszövetkezeteknek nincs választási lehetősége. Vagy belépnek és hagyják magukat megkopasztani (fenntartási hozzájárulás), vagy kívül maradnak. Nem alapíthatnak saját érdekképviseletet. Talán rosszabbak az illeszkedési feltételei a GMK-nak ezen a téren. Hiszen (még) nem jogi személyek, de (már) nem is természetes személyek. Következésképpen érdekképviseleti tömörülésük előtt a „rendi" érdektagolást elrendező „kegyúri" rendelkezés híján, illetőleg az alulról kezdett, önszervező lépéseket (egyesület) félresiklató jogászi szűklátókörűség következtében még a kisszövetkezetek előtti választási lehetőség sem áll.

1.3. Ki kit győz le? A kérdés — bizonyos fokig — meghökkentő, de úgy hiszem igaz. Ha az eltelt évek jellemző folyamatait vizsgáljuk, szinte minden forma, a létezésüket demonstráló dokumentum (társasági szerződés, működési szabályzat, alapító határozat stb.), avagy működésük során keletkezett nyilatkozatok arról tanúskodnak, hogy a normák két — előbbiekben már vázlatosan jellemzett — világa igyekszik a másikat a maga képére formálni. A pozitív jog, mint konkrét totalitás, csak az ellentmondásmentesség jegyében létezhet. A jogrendszer mindig is a különböző időszakokban fogant, különböző ideológiáktól átfűtött, különböző jogszerkesztési elvek szerint alkotott normák összecsiszolódási terepe volt. A kisvállalkozás jelensége voltaképpen ennek az összecsiszolódási folyamatnak nem jellegét, hanem intenzitását, koncentráltsági fokát változtatta meg. Bármennyire is szerves folytatását jelentik is autonóm létezést, szuverén akaratnyilvánítást demonstráló vállalkozáshoz tapadó normák a gazdasági reform óta elindult jogiasulási folyamatnak, abban mégiscsak fontos határpontot jelentenek. Tulajdonképp a kisvállalkozás jogrendszerbeni jelentősége sokkal nagyobb mint valóságos gazdasági súlya.

A reform által örökölt jogszabálynak titulált és ilyen köntösben megjelenő rendelkezéshalmaz 1981-ig sokat változott. Az alapszerkezet — a pozitív jog kettős jellege — azonban fennmaradt. Törvényi szinten (általánosságokban, vagy a jogtudomány nagy eredményeként) fennen lobog a tipikus, normatív jellegű, magatartásszabályok zászlaja, míg földközelben vígan és tömött sorokban masíroznak az igazgatási parancsok. Eddig — a kormányzat jogászainak nem kis találékonyságának tanúbizonyságául — a jogrendszer e törésvonalait széttagoltságuk miatt aligha érzékelte a mindennapi ügyeivel a jogszolgáltatásért folyamodó jogalany.

A tárgyi jogok alanytalansága és az alanyi jogok tárgyi biztosítéknélkülisége nem került éles ellentmondásba. A kisvállalkozások — államszervezetbe való betagolatlanságuk folytán (ebben például jócskán különböznek a formálisan vállalkozásnak, informálisan hivatalnak tartott vállalatoktól) — a jogrendszer ellentmondásosságát nyíltan hozzák a felszínre. Elég csak a szövetkezetek gazdasági tevékenységi köre szabadságát deklaráló minisztertanácsi rendeletre gondolni, amely szerint minden tevékenység amit tv., tvr., Mt-rendeletek avagy Mt-határozat nem tart fenn állami gazdálkodó szervezetnek, végezhető más szektorba tartozó szervek által. No, de melyik törvényességnek (a formális, avagy a tartalmi) szerezzen a kormányzat érvényt, amikor egyes al-ügyosztályai nem ebben a logikában gondolkodnak, pl. tiltanak (ld. orvoslás, avagy magánnyomozás).

Az ellentmondások feltárását követheti azok feloldása a normák térnyerésével, „parancsjog" háttérbe szorításával. A kisvállalkozások legfőbb érdeme ebből a szempontból, hogy archaikusnak ítélt piaci jogintézményeket támasztottak fel. Maradjunk a már említett óvadék példájánál. Mindaddig, amíg a közvetlen tervgazdálkodás a vállalatok utolsó fillérjét is elosztotta, és egyben kapacitásaikat is, nyilvánvaló volt, hogy egyrészt nincs szabad pénzeszköz, hogy a vállalat teljesítésének elmaradása esetére előzetes biztosítékot adjon. Másrészt nem is lehet az óvadékból a kiesett teljesítést mástól pótolni. Más szóval a bizalomerősítőnek szánt óvadék hiányában (is) úgymond a feleken kívüli, jogon kívüli eszköz visz rá a teljesítésre: a felettes hatóság fegyelmező akciója, amit a feljelentés vált ki. Így torzul el a jog, mint a nyilvánosságon és a nyílt jogérvényesítésen és jogérvényesülésen alapuló magatartás-formáló normarendszer a besúgás és megtorlás durva szerkezetű, tagolatlan viszonyára. A kisvállalkozás esetében a személyesség, az a tény, hogy a bőrét viszi a vásárra a vállalkozó, felleszti e halottnak hitt formákat, mert egyfelől a nagyvállalatokat, mint megrendelőket — bármennyire is oldalukon áll a hatóság — nem védi más, mint a bizalom *előzetes* megerősítése és a teljesítés kényszere. Másfelől, a vállalkozók egymás közötti szerződései esetében, közös érdek a szédelgők kiszorítása, aminek bár vonzó útja továbbra is a feljelentgetés, az inkvizitorikus eszközök alkalmazása, de a hatósági kényszer és üldözés mozgásbahozataláig megteszik a szerződési formák is.

A ki kit győz le kérdés értelmezésében valójában nem a kisvállalkozás, illetőleg a gazdaság más szektorai küzdelméről van szó, hanem a konszenzuson, a forgalomban a felek cselekményei általi hatályosuláson, érvényesülésen alapuló jog, illetőleg a közhatalmi jogosítványra épített parancsok közötti összecsapásról. A kérdés az előzőekből következően nem is válaszolható meg a kisvállalkozások megjelenése után kibontakozott folyamatok elemzésével. Ez a bizonytalanság nem a tapasztalatok csekélységének avagy feldolgozatlanságuknak tulajdonítható. Sokkal inkább arról van szó, hogy ha nem követik a kisvállalkozás intézményesítését további — az állami páternalizmus leépítését célul kitűző — lépések, a parancsjog folyondára elfojtja lassan az amúgy se túl erős, piaci folyamatokra támaszkodó normatív rendszert. A kisvállalkozás ebből kiindulóan kísérleti terepnek tekinthető. Egyfelől arra mutat rá, hogy a jogi normák hatályosulásában a közvetlen érdekeltség milyen hordozónak bizonyul, lehetséges-e az aprólékos szabályozást csupán a társadalmi garanciákat rögzítő, szellős, a továbbiakban a felek szándékára bízott keretszabályokkal felváltani. Másfelől annak a próbája, hogy a

jogtudat passzív tudásállománya a mindennapos jogszerű cselekvések hatására hogyan vált az aktív állapotra és ezáltal, mint a jogalkotók absztrakt formáiba életet lehelő tényező, hogyan hat vissza a jogalkotásra, formálásra. A közhatalom, amely jogosítványai és ereje révén a köz akarata nélkül is közakarati rangra emel bizonyos szituációs játékszabályokat, hogyan térhet vissza eredeti (etimológiai) fogantatásához. Végül arról is megemlékezhetünk, hogy a magyar jogi normarendszer is felsorakozik (áldozatává válik?) ahhoz az áramlathoz, amely a szükségtelen, imperatív, igazgatási beavatkozásoktól mentes gyakorlatot, következésképpen a típusszerződések, usance-ok rögzítését, illetve annak a kötelező jellegtől való megszabadítását tűzte zászlajára és amit a piacgazdaság jogászai már zászlajukra írtak. A győzelem — a szűk határok között szükségintézkedések alapján eluralkodó államiságok esélyével nem számolva — kétségkívül a jog finom szerkezetét közvetlenül láthatni engedő, konszenzusos formáké lesz. De ez nemcsak a társadalmi-gazdasági valóság, hanem maguknak a fejlődésre kétségkívül hatást gyakorló jogászoknak is műve lesz. Hasonlóan az Engels által jelzett helyzethez:

„Királyok és polgárok egyaránt hatalmas támaszt találtak egy feltörő rendben, a jogászokban. A római jog újrafelfedezése munkamegosztást hozott létre a papok — a feudális kor jogtanácsosai — és a nem egyházi jogtudósok között. Ezek az új jogászok eleve lényegileg polgári rend voltak, azon kívül még az általuk tanulmányozott, előadott és gyakorlott jog is jellegénél fogva lényegileg antifeudális és bizonyos tekintetben polgári volt. A római jog olyannyira klasszikus jogi kifejezése egy olyan társadalom életviszonyainak és összeütközéseinek, amelyben tiszta magántulajdon uralkodik, hogy egyetlen későbbi törvényhozás sem tudott semmi lényegeset javítani rajta. A középkor polgári tulajdona azonban még erősen össze volt keveredve feudális korlátozásokkal, pl. nagyrészt kiváltságokból állt; a római jog tehát ennyiben sokkal előbbre is volt az akkori polgári viszonyoknál. A polgári tulajdon további történelmi fejlődése azonban csak abban állhatott, hogy — amint ez meg is történt — tiszta magántulajdonná fejlődött. Ez a fejlődés azonban hatalmas ösztönzőt talált a római jogban, amely már mindazt készen tartalmazta, ami felé a kései középkor polgársága még csak tudattalanul törekedett."

A kisvállalkozás összefoglaló elnevezéssel illetett szervezeti és működési formák alapvetően változtatták a gazdálkodó szervezeteken belüli viszonyokat. Ez igaz a kisszövetkezet, avagy a kisvállalat szervezetére, vezetési viszonyaira, belső szabályozottságára, de talán leginkább a gazdasági munkaközösségek — különösen a vállalati gazdasági munkaközösségek — gazdálkodó szervezetre gyakorolt hatása figyelemre méltó. A hatásmechanizmusok elemzését a GMK—VGMK intézményesítésénél kell kezdenünk.

2. *A vállalati gazdasági munkaközösségek*

2.1. A kezdetek. A gazdasági munkaközösség intézményesítése már önmagában komoly horderejű volt. A munkaközösséget alkotó tagok magasan meghúzott maximuma (30 fő); az alkalmazottak tartásának szabálya: a hasznosítható eszközök köre stb.; a vagyon, a tulajdon, a felelősség megosztása mind megfelelő, tág keretet szabott a társas vállalkozás rugalmas, piacorientált formájának.

A „nagy ugrást" a munkaközösség esetében a vállalati munkaközösség típusának megteremtése jelentette. A vállalati gazdasági munkaközösséget (közkeletű nevén a VGMK-t) a mezőgazdasági szakcsoport mintájára, az ipari szakcsoport testvéreként intézményesítették. Nem számoltak azzal a nehézséggel, amit a vállalat — amely alapvetően adminisztratív, hierarchikus módon megszervezett, alá-fölérendeltségi viszonyokkal — és a munkaközösség (mellérendeltségen alapuló konszenzusos forma polgári jogi alapon) együttélése jelent. Az intézményesítés folyamatában az ellentmondás az állami tulajdon és a csoporttulajdon (társas magántulajdon) összeegyeztethetetlenségében állt. Ennek ugyanis azért volt jelentősége, mert a szakcsoport (tagok) korlátozott felelősségét a szövetkezet mögöttes felelőssége alapozza meg, de a szövetkezet is, a szakcsoport is egyaránt csoporttulajdonon alapuló kollektív vállalkozás, ami a viszonyokat „egyszerűvé" teszi. A szakcsoport ugyanis fokozott önállóságú, önelszámoló egység képét öltheti. Az állami vállalatnál a vállalati egységek piac felé fordulásban megnyilvánuló önállósága nem áll, a munkavégzés jellege bérmunka és nem önálló vállalkozás (azaz a vállalat nem kollektívákból épül alulról fölfelé).

A csoporttulajdont képviselő, kollektív vállalkozásra épülő szakcsoport tagjai tulajdonostársak is, akik *saját* vagyonukat (jövedelmükből képzett vagyont) kockáztatják. Az állami vállalatoknál a köz- és csoporttulajdon kettőssége miatt a helyzet ellentmondásos. Nem volt véletlen a szabályozók egy csoportjának dilemmája, akik nem kívántak vegyes formát (a vállalat mögöttes felelőssége és az ezen az áron elkönyvelt vállalati beavatkozási feltételek kikötése formájában). A vállalat és a dolgozóiból alakuló munkaközösség közötti viszonynak nem kell a felelősséget, az autonómiát átrendeznie, a különleges kapcsolat a támogatás módjában is kifejezésre juttatható, illetőleg speciális társulásos kapcsolattal is átfogható.

Az intézményesítők másik csoportja — tulajdonképpen saját kezdeti elképzeléseihez ragaszkodva — abból indult ki, hogy — megfelelő háttér nélkül — a piacra termelés nyílt kockázata visszatartja a fusizó, kontár munkáscsoportokat és nem válnak vállalkozóvá. Ehhez kell, hogy mögöttük álljon a vállalat. Az elképzelés két ponton — mint általánosítás — nem állta meg a helyét. Az egyik, hogy a vállalaton belülre nem közvetíti semmi a piaci viszonyokat, következésképpen a piaci, vállalkozói magatartás feltételei nem adottak, nem arról van tehát szó, mint a többi vállalkozásnál, ahol a fejlődést korlátozó akadályok lebontásáról volt szó. Itt „teremtő" szabályozás történt, egy „gondolatszülemény" gyakorlatba való átköltésével. A másik tévedés abban állt, hogy a vállalati kollektívák többsége — mint *vállalati szerveződésű csoport* — nem vállalkozni akart, hanem többet dolgozni. Azaz azt várta, hogy megteremtsék *neki* a munkát, nem ő járt utána.

Az a tény, hogy a szabályozás nem a valóság, hanem egy idilli elképzelés (az ipar háztájija stb.) talaján állt, hamar bebizonyosodott. Ez azonban a következő szakasz — a megvalósulás vizsgálatának — kérdése.

2.2. A kifejlődés. A kezdeti bizonytalanság, tartózkodás után a gazdasági munkaközösség egyik alaptípusa, a vállalati gazdasági munkaközösség tört az élre. Kezdetben inkább a vállalati dolgozók voltak a kezdeményezők és a vállalat a tartózkodó. (Ez végül is akkoriban indokolt volt, hiszen a dolgozók kezdeményezésére alakult munkaközösség tevékenységét — mivel általában a vállalat nem a megrendelő — ellenőrizni alig tudja, ugyanakkor a gyári rendet fellazítja,

pl. megrendelők fogadása, anyagkiadás. Emellett a munkaközösség és a vállalat közötti elszámolás alapjai hiányoztak a vállalati belső mechanizmus fejletlensége miatt. A VGMK csak gondok forrása, egyetlen előnye a dolgozók vállalathoz kötése. Később, részben a bérszabályozási rendszer merev korlátai átlépési lehetősége, részben a túlóráztatásra vonatkozó merev rendszabályok fellazíthatósága, a megrendelések teljesíthetősége miatt a VGMK alapítást a vállalatok karolták fel. Ez az akció a szervezettség, a belső kooperáció javulásával is járt, amit nem lehetett csak a VGMK által nyújtott többletkapacitásra korlátozni. Kétségkívül kialakult viszont ezzel egy olyan ellentmondás, amivel az uralmi formákat rögzítő, hierarchikus vállalati modell aligha élhet együtt. Ebben korántsem a bérszabályozási rendszer fellazítása a legkomolyabb tényező. Belülről idéz elő feszültségeket az üzemi uralmat gyakorló réteg kirekesztettsége (emiatt korrumpálhatósága); a dolgozók megosztásának nyílt, nem a vállalati páternalizmuson alapuló formája; a munkafolyamat megszervezésének kétféle módja (önkormányzaton alapuló munkacsere és fegyelem, illetve felülről történő oktrojált rendszer) közötti ellentmondás.

A vállalati gazdasági munkaközösségek megjelenése a nálunk is tapasztalható üzemen belüli és üzemek közötti centrum-periféria viszonynak új formát adtak. Ahogyan azt Andrew L. Friedman az angol autóipart elemezve bemutatta munkásszolidaritás letörésére, a jövedelmek átszivattyúzására a tőkések kialakították a megosztás tudatos új politikáját, a centrum-periféria viszonyt. Ez természetesen korábban is érvényesült — ösztönösen —, tudatos alkalmazására az osztályharc új szakaszában kerül sor. Eszerint a vállalaton, üzemen belül a munkásoknak két csoportját és a két csoportra két féle kezelésmódot alakítanak ki. Az egyik csoport, amelybe a *magasabb fizetésű, képzettségüknél, tapasztaltságuknál fogva biztosabb pozíciójú munkások* (speciális képzettségű, sokoldalú szakmunkások; tisztviselők, „fehérgalléros" műszakiak) *tartoznak, képezi a vállalaton belül a centrumot,* akikkel szemben a „felelős autonómia" (responsible autonomy) *politikáját folytatják.* Ez alkalmat ad a munkafolyamat — nem tőkésektől, gyári vezetéstől függő — megszervezésére, a közvetlen vezetők választására, a normák, szankciók megállapítására, alkalmazására, a jövedelemelosztási elvek megállapítására.

A másik csoport, amelybe az alacsonyabb fizetésű, képzettségüknél, szociális helyzetüknél fogva (betanított segédmunkások, színesek) *nehezebben védhető pozíciójú munkások tartoznak, alkotja a perifériát,* amellyel szemben a *„közvetlen* ellenőrzés" (direct control) politikája a célszerű. Itt a szigorú uralmi formák, munkafelügyelők, a munkafolyamat felülről jövő megszervezése, a csoporttörekvés letörése, norma- és pontrendszer, büntetés alkalmazása a jellemző.

A centrumcsoport béremelési törekvéseit a perifériikus csoport kárára érvényesítheti, a jól fizető munkákat megszerezheti, részt vehet a gyári vezetésben stb.

A centrum-periféria viszony a vállalatok között is megfigyelhető, hiszen a nagyvállalatok teremtik meg a centrumot, míg a kicsik a perifériát, ami párosulhat egy új működési jellegzetességgel. A nagyvállalatok általában a monopolizált iparágakban működnek, amelyek a fogyasztókra át tudják hárítani a munkásaik bérkövetéleseit és alacsony hatékonyságuk működési költségeit, míg a többnyire versenyszférában működő kicsik nem.

A VGMK esetében az a furcsa helyzet jött létre, hogy lehetővé vált a centrum-periféria viszony létrehozása a vállalatvezetés számára úgy, hogy van akit enged VGMK-ba lépni (centrum), vagy van akit nem (periféria). A VGMK sajátos kiscsoportos, autonóm szerveződése átszivárog a főmunkaidőbe is, ők a „kiválasztottak", akikkel szemben a vállalatvezetés a felelős autonómia eszközét alkalmazza. A többi dolgozóval — aki maga nem képes a vállalkozás lehetőségét megteremteni, a gyárvezetés sem teremti meg ezt neki, hiszen a vállalathoz kötése nem elsőrendű fontosságú — szemben a közvetlen ellenőrzés érvényesül, ami az általános gyári anarchia miatt párosul a csökkenő kereset perspektívájával. (A VGMK tagok megszervezik, megszerveztetik maguknak a termelést.) A furcsaságok sorát az is szaporítja, hogy a vállalat a VGMK legfőbb vásárlója, így a vállalat át tudja hárítani — monopolpiacán — a VGMK árait (még akkor is, ha azok ált. alacsonyabbak, mint a korábbi alvállalkozóké, de ez gyáron belül képződő vásárlóerőt jelent) a fogyasztókra, így a VGMK nem dolgozik piackényszerben, legfeljebb alkupozícióban.

A kérdés megoldása több alternatívát kínál: az egyik a vállalati belső struktúra változása; a másik a vállalatról leszakadnak, de szerződéses formában szoros kapcsolat marad fenn. Azt a lehetőséget, hogy a VGMK-t felmorzsolják (pl. csak bérköltségből lehet fizetni a vállalkozói díjat) nem tartjuk reálisnak, hiszen éppen azok élvezik ennek előnyeit, akik a leginkább képesek a feszültségek eszkalálására. (A gyenge „ellengőznek" ma is ez a magyarázata.)

2.3. Következtetések. A VGMK-k hatása a vállalati belső mechanizmusra „szándékon túli" eredménynek is tekinthető. A jogszabály alapos tanulmányozásából az a szándék szűrhető le, hogy a vállalkozást, annak viszonyait, szerveződési formáit, alakzatait a törvényalkotó a fennálló szervezeteken „kívülre", azok „mellé" igyekezett intézményesíteni. A VGMK-ra is ez mondható el, hiszen a jogszerkesztés módszere szerint a VGMK a GMK — a tiszta piaci forma — egyik alfaja.

Ha csak arról az apróságról emlékezünk meg, amit a munkaközösség székhelyének cégtáblával való megjelölési kötelezettsége jelent, világos, hogy a szándék nem belterjes (a vállalatba integrált) forma bevezetése volt. Ha a több (akár százon fölüli) VGMK-val rendelkező nagyvállalataink főkapuját közelítjük, sehol sem fogjuk találni a náluk működő VGMK cégtábláit. Hogyan értesüljön akkor a jámbor megrendelő arról, hogy kemény forintokkal demonstrált fizetőképes kereslete e helyett a kínálattal találkozik. Ha pedig ez az eset a gyakori, azaz hogy tipikus, akkor a VGMK-t nem piaci vállalkozási formaként, hanem a vállalatba integrált, sajátos (félautonóm) munkaszervezetként kell elfogadnunk.

Hiszen, ha a vállalatok és a VGMK közötti ún. „együttműködési szerződéseket" vizsgáljuk — amelyek valamennyi, a vállalati működés szempontjából releváns jogág jellemző normáit, elveit, szerkesztési

módszerét együttesen tartalmazzák („mini gazdasági jog") — sajátos jelenségekre világíthatunk rá.

a) Az együttműködési szerződésekben többnyire megkövetelik a külső megrendelőkkel kötött szerződésekről történő lemondást. Az ilyen kikötés egyértelműen a VGMK-t a vállalaton belülre helyezi, amely annyiban különbözik a munkahely megszokott szervezetétől, hogy a munkáltatót megillető egyoldalú hatalomtól távolodó, a kétoldalú megállapodásokon alapuló szerveződés felé mutat. Ez két szempontból figyelemreméltó: amíg a munkaszerződés egyéni és a munkaerő rendelkezésre bocsátását jelenti, addig a VGMK-val kötött szerződés az aratócsoporthoz hasonlóan, a „részes munkavállalás" csoportos formájául szolgál. A másik, hogy amíg a szervezetalakítás, vállalatszervezés egyértelműen a szervezet fölé helyezett szervezet, személy joga; addig a VGMK-ban végzett tevékenység idejére a munkafolyamattal való optimális összehangolódás kényszere formálja a szervezetet, részint az „egyenlők" (magukat egy osztályba sorolták) összeműködésével, részint a képviselő „első az egyenlők" között osztatlan tekintélyével.

b) A munkaszervezet kialakításának új útja mellett azonban a tény, tény marad. Azaz, hogy ha a harmadik személyekkel kötött szerződések kizárásának mindössze a felelősség korlátozása, vagy — az előzőeken túl — a VGMK mozgásszabadságának korlátozása a célja, akkor a joggal való visszaélés sajátos esetét figyelhetjük meg. A jogalkotásnak ugyanis nyilvánvalóan nem lehetett szándéka, hogy az igazgatói előzetes hozzájárulás feltételhez szabhatóságába a VGMK forma lényegétől (a piaci jelenlét) való megfosztása is benne foglaltasson. A dolog más oldalról is igaz. A VGMK, a közös név alatt működő társaság egy sajátos altípusa. E formánál — a szigorú felelősségi szabályok, a cégjegyzék nyilvánossága révén stb. — a közös név azt szolgálja, hogy a harmadik személlyel kötött szerződésért a VGMK valamennyi tagja helytállni köteles, lehetőleg a harmadik személy ne legyen kénytelen keresni az alapítókat. A cég neve önmagában garancia. Mivel a vállalat a VGMK mögött álló személyeket pontosan ismeri, és ők csak ebben a relációban működhetnek, nyilvánvaló, hogy e formát lényegétől: a közös névből fakadó előnytől, szerződésképességtől fosztották, ami eléggé érdekes módon súrolja a semmiség és megtámadhatóság területét.

Kapcsolódik a felelősségkorlátozás e sajátos eszközéhez a munkajog (?) keretébe tartozó másodállás, mellékfoglalkozás szabályok alkalmazhatósága, azaz a munkáltatói főhatalom egyoldalú megerősítése. A munkáltató a VGMK tagjait ennek — pontosabban az összeférhetetlenség relatív esetével visszaélve — eszközével saját igényének megfelelően alakíthatja, kijelöli VGMK alapítóit. Ezzel az alapvetően szuverén akaratelhatározáson alapuló, alapítók közötti bizalmi viszonyt torzítja. Természetesen itt is felmerül, hogy a munkáltatók ma — a munkaszerződés megkötésének és a felmondás kézbesítésének pillanatát kivéve — aligha vannak abban a helyzetben, hogy a munkaerő optimális hasznosítását egyoldalúan megkíséreljék. Ha a VGMK-t piaci vállalkozásként és nem a munkaszervezet nyúlványaként fognánk fel, akkor a munkajog eszköztárába tartozó formák felhasználása nem volna helyénvaló.

c) Az együttműködési szerződések még inkább csiklandós feltétele a „felelősség átvállalásának" a VGMK nyereségében való részesedéshez kötése. Itt az a furcsa helyzet állt elő, hogy a szerződés bármennyire is a mellérendeltségre, a partnerkapcsolatra épül, az erőfölény megjelenítését szolgálja. Miről is van szó?

ca) A vállalati igazgató előzetes hozzájárulása nélkül a VGMK nem alakulhat meg, következésképp ez az érvényesség egyik kelléke, a hatósági jóváhagyás megszerzésének egyik szakasza. (Gyakorlati tapasztalat, hogy a VGMK társasági szerződések többsége — éppen az igazgatói hozzájárulásra hivatkozással — túljut a szakigazgatási szervek jóváhagyásán, „mindössze" a cégbíróságon akad fenn.)

cb) Ha az igazgatói hozzájárulás („mintegy") hatósági aktus, akkor meglehetősen nehéz azt visszterhesnek tartani.

cc) Végiggondolva, hogy a vállalat — a jogszabály erejénél fogva — erőfölényben van a VGMK-val szemben (egyetlen tollvonással, indoklás nélkül megszüntetheti azt), nyilvánvaló, hogy itt a partnerkapcsolat pótlólagos kizsákmányolást leplez.

Az együttműködési szerződések tanulmányozásából leszürhető tapasztalatok szerint a partnerkapcsolatok leplezett alá-fölérendeltségi viszonyok. Az a forma azonban, amelyben a VGMK beleépül a vállalat szervezetébe — az alá-fölérendeltségi viszonyok ellenére — romboló hatású és a tartalmi partnerkapcsolatok felé mutat. Gondoljunk csak arra, hogyan kényszeríthető ki jogszerű eszközökkel az együttműködési szerződés? Ha eltekintünk attól, hogy a szerződésszegés nem a VGMK (a dolgozók) oldalán következik be, amelynek szankciójaként a vállalat nagyon súlyos — munkáltatói jogaiból adódó — eszközöket alkalmazhat. (Pl. egyes tagoknál összeférhetetlenség megállapítása nyomán a foglalkoztatás megtiltása, avagy a vállalati munkák korlátozása stb.) Fordított esetben — a vállalat szerződésszegése esetén — mi más állna a VGMK rendelkezésére, mint a vita kontradiktórius eljárásra, bíróság elé utalása. Ez a lehetőség persze ma még távolinak tűnik, de eljátszva a gondolattal, és a VGMK-k megerősödésével is számolva nem kétséges a viták eredményeképpen hozott jogerős ítéletek hatása a vállalati kapcsolatokra.

A szerződéses formának kétségkívül van hatása a vállalati működésre. A kapcsolatok kalkulálhatósága, tervszerű jellege nyilvánvalóan más irányítási-vezetési rendszer felé visz, mint a vállalati vezető döntései nyomán bekövetkező ad hoc, rángásos működési rend. Ennek a folyamatnak a kilétéhez, következésképpen a jogi személyiséghez, a szervezeti elkülönültség demonstratív megnyilvánulásához.

Az érdekek és a célszerűség oldja fel azt a dilemmát, hogy hol húzódnak a vállalkozás, a kollektivitás határai. Tudomásul kell venni, hogy ehhez a perspektívához a VGMK-k, a kisvállalkozások hasznosan járulnak hozzá. Innét vezethetőek le a tendenciák is.

Az egyik fejlődési út a kollektív önszerveződés beépülése vállalati gazdálkodásba, a kooperatív, szerződéses képletek uralkodóvá válása. A vállalaton belüli munkacsoportok beilleszkednek a nemzetközi fősodorba, amelyben kényszerből értékké vált a belső konstruktivitás, a participáció stb. Ez az alternatíva a hagyományos gyári modellből (tekintélyuralom) lineáris függőségek, központba felszippantott döntési jo-

gok, atomizált üzemi világokból a modern vállalat képe rajzolódik fel.

A második alternatíva nem az első szöges ellentéte, hanem inkább annak párja, kiegészítője. Ez abba az irányba mutat, hogy a vállalat egy központi, szilárd — a nagyüzemi termelés előnyeit jelentő — magot és hozzá tapadóan szatellita kis szervezeteket jelent. Ennek az a következménye, hogy a mai VGMK-ák egy része a vállalathoz kapcsolódó, de azon kívüli, valóságos piaci autonómiával rendelkező csoportosulássá alakul. Mi több az előzőekben említett és a most tárgyalt csoportok egymást váltó módon is létezhetnek. Mindkét alternatívára jellemző, hogy a mai kiegészítő, hézagpótló jellegű vállalkozásokból, ami a vállalati mechanizmusnak csak a gyengéit hozza felszínre, egy „főállású" vállalkozókra építő új vállalati szerkezet jön létre. Ezeket nevezem valóságos partnerkapcsolaton alapuló konszenzusos viszonynak. Ennek bontakozása már ma is látszik a különböző vállalaton belüli — VGMK működéssel összefüggő — igazgatói utasításokban. Ezek (nevükkel ellentétben) egyre több olyan elemet tartalmaznak, ami arra mutat, hogy a vállalati szervezet a főmunkaidőben is decentralizálódik, a munkahelyi vezetők és a munkahelyi kollektíva — legalábbis e tekintetben — mellérendeltségi viszonyba kerül. Valójában ennek a viszonynak lényeges eleme az is, hogy míg a taylori munkaszervezetben dolgozó munkás nem lát túl munkapadja horizontján, következésképpen nem is számolhatja munkája értékét (csak munkaereje fenntartására spekulálhat), addig a VGMK-ás üzemén tudatában van munkája (és nemcsak munkaereje) piaci árfolyamának. Ezzel „akár" a közvetlen kicserélhetőség állapotába jut (ld. külső kooperáció, alvállalkozó „kiváltása"), azaz valójában a teljesítmény konvertálhatósága, elszámolhatósága a partnerkapcsolat, a kiegyensúlyozottság anyagi alapja.

3. Tendenciák, lehetőségek

A kisvállalkozások, jelesül a VGMK komoly vállalati szervezetet alakító tényező. Egyfelől a VGMK-ások jövedelem- és munkaéhsége a termelés szervezettségét követeli meg („a gyári vezetés arra 2—4 órára legalább képes legyen szervezni"). Másfelől lehetőséget kínál arra, hogy az egyenjogúságot, egyenrangúságot szimuláló elemeket, mechanizmusokat próbáljanak ki.

A folyamatos közvetlen ellenőrzés, a folyamatosan működtetett a szankcionálhatóság mellé az önkéntes jogkövetésre épülő konszenzusos formák léphetnek. A VGMK sajátos módon ugyan, de az ősrégi „pacta sunt servanda" elvet idézi fel a szerződéses fegyelem bornirt imamalma helyett. Abból indulnék ki, hogy közelítünk ahhoz a közeghez, amelyet autonóm és szuverén gazdasági szereplők formálnak. A vállalkozás, a VGMK harmadik alternatívája a jelenlegi helyzet fennmaradása. Ez csak a reformváltozások elmaradása esetén lehet általános. Reformváltozások (vállalkozó- piaci mozzanatok beépülése állami, konfliktusszabályozó páternalizmus helyett) esetén a jelenlegi VGMK szerkezet a kisegítő tevékenységek terén maradhat fenn. Itt aligha lehetnek illúzióink affelől, hogy e szűk keresztmetszetek feloldhatóak új szerkezetű vállalati, vállalkozási viszonyok teremtésével. Itt a kisvállalkozás gyakorlatilag nem gyakorol(hat) hatást a vállalati belső viszonyokra. Mindenképp figyelemreméltó azonban az a tény, hogy a forma legalább ezen a nehezen változó területen is hatást gyakorol a termelési folyamat formájára, a vállalati belső viszonyok jellegére.

Kovács Péter

A szerződéses üzemeltetési forma főbb jogi és működési problémái

Az egyes kiskereskedelmi és vendéglátóipari üzletek, továbbá — az újabb rendelkezés szerint — felvásárló telepek szerződéses üzemeltetésének lehetőségéhez, illetve az új formát létrehozó jogszabályok megalkotásához vezető okok és célok viszonylag széleskörűen ismertek. Eme megfontolásból mintegy emlékeztetőül pusztán a fő tényezőkre utalunk, amelyek önmagukban is összetettek, egymással is szorosan összefüggőek. Ezek: a lehetőségekhez képest is jövedelmezőbb, hatékonyabb gazdálkodás és színvonalasabb ellátás megvalósításának szükségessége; továbbá az ágazatban funkcionáló vállalatok belső szervezeti és működési rendszerének korszerűsítése, különösen a hagyományos üzemeltetési-elszámoltatási formákkal kapcsolatos problémák felszámolása.

Jelen tanulmányban a szerződéses üzemeltetési formát, jogi, szervezeti és működési problémáit kívánjuk felvázolni. Az elemzés terjedelmi okokból sem lehet teljes. Célunk tehát a főbb problémák és ellentmondások érzékeltetése, valamint néhány következtetés megfogalmazása.

Mindenekelőtt a szerződéses üzemeltetési rendszer lényegét, szabályozási konstrukcióját kell elemeznünk, lehetőség szerint a szabályozás mögé tekintve.

1. A szerződéses üzemeltetési forma kettős jellege, főbb szervezeti és jogi kérdései

A szerződéses üzemeltetési rendszer lényegi elemeit a *jogszabály* az alábbiakban határozza meg:

— gazdálkodó szervezet — újabb megfogalmazása szerint: belkereskedelmi tevékenységet folytató jogi személy — meghatározott körbe tartozó kiskereskedelmi és vendéglátóipari egységének, továbbá felvásárló telepének üzemeltetésére,

— a vele a polgári jog szabályai szerint szerződést kötő és vele munkaviszonyban álló magánszemély, vagy polgári jogi társaság vállalkozik,

Kovács Péter egyetemi tanársegéd, ELTE Jogi Továbbképző Intézet (Budapest).

— amelynek keretében a vállalkozó a gazdálkodó szervezet nevében, de saját felelősségére és kockázatára önállóan szervezi és irányítja az egység gazdálkodását, e körben szerződéseket saját nevében is köthet, másrészt

— mindennek fejében a vállalkozó a vállalat költségeinek és nyereségének fedezetére meghatározott összegű átalánydíj fizetésére kötelezi magát.

Persze, hogy e jogszabályi megfogalmazás mennyire tükrözi a rendszer valóságos lényegét, az más kérdés. Az viszont e megfogalmazásból első pillantásra is szembetűnő, hogy egy vállalat *belső szervezeti egységének vezetője* a vállalathoz való viszonyában alapvetően *polgári jogi, mellérendeltséget és viszonylagos autonómiát tételező pozícióban,* félként jelenik meg. Kapcsolatukban tehát meghatározó az *elválasztottság* és az autonóm feleket összekötő polgári jogi jogviszony. Mindez homlokegyenest ellentétes a vállalat és a belső szervezeti egységek, illetve ezek dolgozóinak viszonyát alá-fölérendeltségi alapon és keretben rendező munkajogi szabályozással, amely a hagyományos üzemeltetési — helyesebben elszámoltatási — formákat is jellemzi. Kézenfekvő a kérdés, hogy a vállalkozáshoz nélkülözhetetlen önállóságot és az ezzel járó felelősséget, továbbá a szerződéses üzemeltetéshez fűzött egyéb remények megvalósításához kívánatos feltételeket a *polgári jognak a vállalati keretbe való bevitelével kell-e létrehozni?* A válasz egyértelműen az, hogy még akkor sem, ha a jogalkotónak a széles körűnek szánt vállalkozás feltételeit, lehetőségét megteremteni és az üzlet belső szervezeti jellegét megőrizni — mind szándéka szerint, mind a reális társadalmi-gazdasági viszonyokra tekintettel — egyidejűleg kellett. E ponton azonban helyénvalónak tűnik emlékeztetnünk arra, hogy a szerződéses forma elsődlegesen a munkajogi keretben szabályozott *szabadkasszás (ún. gebines) rendszer* visszaszorítására vonatkozó döntéssel egyidőben, annak felváltására hivatott üzemeltetési alternatívaként született. Gebines üzemeltetés esetén a hálózati egység — csakúgy mint maga a vállalat, ennek szükségszerű folyományaként — egy hierarchikus lánc, irányítási rendszer része. E konstrukcióban a jog és a vállalat a sok, gyakran területileg is erősen szórodott egység működését, gazdálkodását kötötté teszi. A formális szabályozás tehát következetesen követi a hierarchikus rendszer logikáját. Ismételten hangsúlyozni kell, hogy mindez a munkajogi alá-fölérendeltség talaján történik, s e formalizált szabályrendszer vonzataként, e keretbe telepítik az érdekeltségi rendszert is. A bökkenő csak ott van, hogy az egységek irányában a közvetlen irányítás, irányíthatóság, folyamatos elszámoltatás és ellenőrzés feltételei hiányoznak vagy korlátozottak. A hierarchikus lánc tehát megszakad. Ami e tényállásból következett, azt ismerjük. Röviden: a szabadkasszás *elszámoltatási* rendszer — de facto — kötelmek nélküli üzemeltetési és jövedelmezési formává vált, melyből sajátos, a szabályozással ellentétes irányú, informális — gyakran jogellenes — érdekeltségi és gazdálkodási rendszer nőtte ki magát. Mindez természetesen korántsem a jogi szabályozás hibás voltából, hanem a gazdaság, a gazdasági struktúra és a szervezeti-intézményi rendszer számos problémájából, diszfunkcióiból fakadt. Az ellentmondások részleges megoldására adott egyik jogalkotói válasz, a szerződéses üzemeltetési forma létrehozatala, azonban arra is utal, hogy a jelenlegi munkajogi keretben, adott szabályrendszerben a felhalmozódott ellentmondások megszüntetése és a továbblépés nemigen megoldható. A konkrét választás — lényegében — egy sajátos polgári jogi intézménynek, az ún. bérleti rendszernek a vállalati keretbe történő bevitelére esett. (Bérleti rendszerben a bérlő magánkereskedő, alkalmazottai a magánmunkáltatóval állnak munkaviszonyban; a bérlő tehát üzlet- és eszközbérlő, haszonbérlői jellemzőkkel megfejelve.) E megoldásnak azonban súlyos szervezeti és — legfőképp — jogi következményei vannak.

Azt már említettük, hogy a szerződéses formában megjelenő polgári jogi kapcsolat ütközik az egységek, illetve ezek dolgozóinak helyzetét és a vállalathoz való viszonyát tradicionálisan alá-fölérendeltségi alapon szabályozó munkajogi megoldással. Az ütközést elkerülendő a jogszabály kimondja, hogy a *vezető munkaviszonya az üzemelés ideje alatt szünetel.* Ismét adott a kérdés: miért kell a vállalkozást a szünetelő munkaviszony létesítésének vagy fenntartásának feltételével formálisan is a vállalathoz kötni? Egy üzlet ugyanis működhet kizárólag polgári jogi kapcsolatok és egyedi szerződések rendszerében is pl. magánkereskedelem, vagy ennek speciális esete, az említett bérleti rendszer esetében. Az világos, hogy a vállalkozói munkaviszony, s ezáltal az egység belső szervezeti jellege fenntartásának és megőrzésének szükségessége nem a vállalkozó szervezeti keretbe történő bevonásának feltétlen kényszeréből fakad, noha a *jogi szabályozás kiindulópontja* és meghatározó tényezője is szükségképpen a vállalkozó üzletvezető és a vállalathoz való viszonya lesz. A belső szervezeti jelleg megőrzésének és főképpen a szerződéses forma adott konstrukciójának lényegi okai közül a következőket emeljük ki.

Mindenekelőtt azt — *s ez a konstrukció végső oka és feltétele is* —, hogy *az egységben foglalkoztatott dolgozók a szocialista gazdálkodó szervezettel állnak munkaviszonyban.* Ennek azért is így kell lenni, mert az — formalizáltan — lehetetlen, hogy a vállalattal polgári jogi viszonyban megjelenő magánszemély alkalmazottai egy gazdálkodó szervezettel álljanak munkaviszonyban. Eme lehetetlenséget természetesen a jogi legalizálás szempontjából értjük, de jure; a — de facto — ellenkezőjét épp a továbbiakban fogjuk látni. Kifejezetten *gazdasági* jellegű tényező, hogy az adott gazdasági és jövedelmi viszonyok között tiszta magánvállalkozásokat az érintett ágazatban sem lehet viszonylag gyorsan és — főképp — tömegméretekben megvalósítani. Más szóval az üzemeltető vállalatokra való támaszkodás, az együttműködés ezen egységek folyamatos működése szempontjából igen lényeges. A belső szervezeti jelleg fenntartásának, s ennek eszközeként a vállalkozó munkaviszonyának léte és egyidejű szüneteltetése mint jogi megoldás tehát szabályozási és gazdasági kényszer is. Ezen túlmenően is jelentős tényező a gazdaságpolitikai-jogalkotói *szándék és különösen az adott jogrendszer,* ennek ágazatai, szabályozási elvei.

A szerződéses üzemeltetési rendszer tehát *egyrészt belső szervezeti egység, másrészt vállalkozási forma.* E megfogalmazás azt a *látszatot* kelti, hogy e kettős jelleg, a vállalkozási és a belső szervezeti elem

egyidejű és ugyanakkor egymást *kizáró* fennállásából fakad. Szó sincs róla! Legszentebb meggyőződésünk szerint a munkaviszony, a szervezeti jelleg és a vállalkozói magatartás, továbbá az eme vonatkozásokat a kölcsönös feltételezettség homogén egységébe foglaló szabályozás lehetséges, sőt kívánatos. *A kettős jelleg abból fakad, hogy a szabályozás a belső szervezeti jelleg keretében a vállalkozót, mint magánszemélyt tételezi.* A fentiekben utalásszerűen felhozott tényezők hatására létrejött kettős jellegnek azonban *szükségszerűen meg kell jelennie és meghatározóvá kell válnia a szerződéses forma által érintett jogalanyok viszonyában és az üzemeltetési rendszer működésében.*

Eme tényállásból mindenekelőtt az következik, hogy a vállalat és a szervezeti egység viszonya az új formában radikálisan megváltozik. A szerződésen alapuló és munkaviszonyt szüneteltető kapcsolat valóban autonómiát tételező, legnagyobb fokú decentralizációt jelenti. Ennek megfelelően a vállalati belső *irányítási és döntési rendszer a szerződéses egységek irányában lényegesen módosul.* Az egység — formálisan is — megszűnik a szervezeti hierarchikus lánc része lenni. A magánszemély-vállalkozó önállóságához, kockázatvállalásához és teljes felelősségéhez szükséges önállóság és hatáskör a *korábbi döntési, információs és a tervezési rendszert* megváltoztatja, illetve több tekintetben megszünteti. A vállalat utasítási jogköre megszűnik, az egység gazdálkodására — formálisan — befolyással nem bír, az üzemeltetés időtartamára (3—5 év) az üzemeltetési szerződésben rögzített forgalmat és eredményt tervezi. Az üzlet gazdálkodásáról, *tényleges* forgalmáról és eredményéről elvileg és gyakorlatilag sem igen van tudomása. Ennek ellenére mindenképp kiemelendő, hogy a tervezés ezen egységek vonatkozásában a vállalat és az egység megállapodásán alapul. Ez viszont az információs rendszer módosulásával jár. Az információs rendszer eme változásának azért van különös jelentősége, mert a szerződés forma, *határozott időtartamú, „ciklikus" és csak lehetséges* — nem kötelező — üzemeltetési rendszer. *A belső érdekeltségi rendszer* a vezető, s gyakorlatilag — mint látni fogjuk — a beosztott dolgozók részére nem létezik. A hagyományos leltár alapján történő elszámoltatási rendszer megszűnik. *A belső ellenőrzés* jogköre és módszere szintén változik, bár itt már — a kettős jelleg miatt — a szabályozás számára is dilemmák keletkeznek.

A belső irányítási rendszernek, illetve alrendszereinek e változásai másik oldalról azt jelentik, hogy vállalat és vezető — s ezen keresztül maga az egység — viszonyát a jogszabályokon túl, az *üzemeltetési szerződésben* rögzített jogok és kötelezettségek határozzák meg, melyeknek immár különösen a vállalkozóra nézve *releváns kötelemfakasztó hatásuk* van.

Láthatjuk, hogy a vállalat és a vezető alapvetően polgári jogi jogalanyiságukból eredő horizontális viszonya lényegesen megváltoztatja a vállalati központ és az egység vertikális viszonyát, de teljesen nem szünteti meg. A vertikalitás a belső szervezeti jelleg fennmaradásából, számos egyéb jogszabályi rendelkezésből és ezek betartásának követelményeiből, továbbá az üzemeltetési szerződések egyes kikötéseiből adódik. Azt, hogy a kettős jellegnek a belső szervezeti rendszerben való megjelenéséből az üzemelés során mennyi konkrét dilemma gyakran egymást kizáró módon is megoldható probléma eredhet és ered, azt — úgy gondoljuk — minden átlagos fantáziával bíró halandó el tudja képzelni.

A kettős — tehát egyrészt magánvállalkozói, másrészt belső szervezeti — jellegnek valamennyi releváns viszonyban meg kell jelennie. Mindez — nyíltan vagy burkoltan — a többi jogalanyisággal kapcsolatos kérdés esetén is látható.

A *külső horizontális,* harmadik személyekhez való viszonyban a vállalkozó jogalanyisága kettős. A jogszabály megfogalmazása szerint „a vállalat nevében", tehát *képviseleti alapon* folytatja beszerző és értékesítő tevékenységét. Másrészt azonban jogalany, mint *magánszemély,* tehát saját nevében. A vállalat nevében történő árubeszerzés természetesen feltételezi a vállalathoz fűződő polgári jogi viszonyból fakadó kötelmek realizálását. Ugyanakkor az a jogszabályi megfogalmazás, hogy a vezető a „vállalat nevében" folytatja gazdálkodását, csak részben igaz, mert számos esetben épp a vállalat végez megbízotti, ügynöki vagy szállítói tevékenységet a vállalkozó részére. E tényállásból bekövetkezik, s ez lényeges, kiemelendő, hogy a *gazdasági környezet hatásai érzékelhető módon és folyamatosan megjelennek a vállalat és vezető belső viszonyában, másrészt több tekintetben a vállalat és szervezeti egység egymás számára is gazdasági környezetet jelent vagy jelenthet.*

Külső vertikális viszonyban a szerződéses egység megjelenik mint *adójogi jogalany,* mégpedig szintén kettős, közvetlen és közvetett formában. Az köztudott, hogy a hagyományos — elsősorban gebines — üzemeltetés esetén gyakran irreálisan — a főképp illegálisan — magas adózatlan jövedelmek keletkeztek és keletkeznek. A vállalkozói elem megteremtésével a *szerződéses üzemeltetés tehát legalizált jövedelemszerzési és — legfőképpen — jövedelemelvonási forma.* A szerződéses vezető egyrészt közvetlenül jövedelemadót fizet, másrészt az átalánydíj egy része vállalati nyereségadózás alapjául szolgálhat. A vezető adózásánál azonban már világosan látható az is, hogy a rendszer kettős jellege a következetes szabályozást lehetetlenné teszi. Ez jelen esetben azt jelenti, hogy szabályozás nem juttatja következetesen érvényre a vállalkozás magánjellegét. A vezető ugyanis nem a tényleges jövedelme, hanem a szerződésben rögzített — fiktív — forgalom után fizet adót. A magánelem következetes érvényre juttatása a tényleges jövedelem utáni adózáshoz vezetne, ennek következményeivel együtt. Így pl. a vállalkozó a tényleges jövedelme után fizetné a társadalombiztosítási járulékot, ezzel viszont megszűnne az a helyzet, hogy a fiktív — kifizetésre nem kerülő — munkabérre eső társadalombiztosítási és nyugdíjjárulékot szünetelő munkaviszonya alapján, az átalánydíj elemeként megfizesse. Ebből is érzékelhető, hogy a következetes szabályozás a formális belső szervezeti jegyek további kopására, sőt végső soron az egységnek a vállalati keretből való „kibillenésére" vezetne. Ez utóbbi azért nem következhet be, mert mint azt a szerződéses üzemeltetési forma konstrukciójának végső szabályozási okaként és feltételeként már említettünk, az egység beosztott dolgozói a vállalattal állnak — nem szünetelő — munkaviszonyban.

Így érkezünk el a legérdekesebb — és leglényegesebb — problémákhoz. *A rendszer kettős jellegének*

ugyanis szükségszerűen meg kell jelennie a gazdálkodás szubjektív tényezője, a munkaerő vonatkozásában is. Sőt maga a kettős jelleg itt válik igazán láthatóvá. A szabályozás el is érkezik e ponthoz, amidőn — elkerülhetetlenül és a jogszabály által kimondottan — bekövetkezik a *munkáltatói jogok megosztása* a vállalat és a vállalkozó között. A vállalat a munkaviszony létesítésének és megszüntetésének, valamint a fegyelmi és anyagi felelősségre vonásnak a jogát ugyan nem ruházhatja át, de a kisegítő dolgozókkal a vállalat nevében a vezető létesít munkaviszonyt, közeli hozzátartozóit pedig munkaviszony létesítése nélkül is foglalkoztathatja. Azonban pusztán azért is, mert a vezetőt vállalkozásából kifolyólag teljes anyagi felelősség és kockázat terheli, ennél is tovább kell lépni. A vezető, vállalkozása körében — az egységben — a *foglalkoztatási jog kizárólagos letéteményesévé válik.* Akinek a foglalkoztatását a vezető kívánja, azzal a vállalat köteles munkaviszonyt létesíteni. A vállalat pedig szerződéses egységben csak azt a dolgozóját foglalkoztathatja, akinek a foglalkoztatásához a vezető hozzájárul és csak addig, ameddig ezt a vezető kívánja. A vezető kérelmére ugyanis a vállalat köteles megszüntetni azon dolgozónak az egységben való foglalkoztatását, akinek ténykedésére a vezető a továbbiakban nem tart igényt. Sőt, ha ezt a dolgozót a vállalat más egységében nem tudja foglalkoztatni vagy a felajánlott munkahelyet a dolgozó nem fogadja el, mindez végső soron a dolgozó munkaviszonyának megszüntetéséhez vezethet. A vezető kizárólagos foglalkoztatási joga tehát a dolgozók munkaviszonyának létére is döntő hatással van.

Ezen körülmények között a dolgozók *munkavégzésükre és érdekeltségükre* nézve is új helyzetbe kerültek. Tevékenységük eredménye a munkáltató vállalat felé kizárólag a vezető által fizetett átalánydíjban jelentkezik. Munkájukat a vállalkozó felügyelete alatt, utasításai szerint végzik, mégpedig gyakorlatilag minden esetben a munkájuk ellenértékére, idejére stb. vonatkozóan a *vezetővel kötött megállapodás alapján.* E kérdésben a szabályozás — helyesen — az amúgy is szükségképpen bekövetkező dolgok elé ment, midőn kimondta, hogy a vezető a kötelezettségei teljesítése után fennmaradó jövedelméből az üzlet dolgozóinak a munkaszerződésben rögzített béren felül is juttathat. Természetesen ehhez a jogszabály rögtön hozzáteszi, hogy ez a juttatás nem tekinthető bérjellegű fizetésnek, noha fedezetét munkavégzés képezi. Ez annak a sajnálatos helyzetnek a deklarálását jelenti, hogy amikor a munkaerőt végzett tevékenysége és közvetlenül a gazdaság, a piac értékítélete alapján mérik, akkor ez nem munkabérként szabályozott, illetve elismert jövedelem. A kérdés persze az, hogy ezen esetben minek tekintendő a munkabér? (Ez a — szerződéses rendszer egészénél nyilván sokkal lényegesebb — kérdés nem tartozik jelen tanulmány keretébe.)

Ami itt a számunkra lényeges az, hogy a vázolt tényállásból következően *maga a belső szervezeti egység kétpólusúvá válik, a vezető és dolgozók között elválasztottság, érdek- és értékviszony létesül.* Ennek további következményeit a szabályozás már nem vonja — és nem is vonhatja — le, mivel ekkor már kizárólag *magánszemélyek viszonyáról* van szó, noha változatlanul vállalati kereten belül. Bátran megfogalmazható, hogy szerződéses üzemelés esetén a *dolgozók munkaviszonya is csak tartalmától megfosztott keretjogviszony!*

Az eddig mondottakat kellőképpen mérlegelve azonban — s valójában ez az igazán lényeges — le kell vonnunk a végső következtetést is. Nevezetesen: a szerződéses üzemeltetési forma esetén a munkajogi jogalanyiság — *mind a munkáltató, mind a munkavállaló pozíciójában — elvileg egymást kizáró módon megkettőződik.* Ha ehhez hozzávesszük, hogy a szerződéses üzlet eszközei *vagyonjogi* szempontból szintén kettős jellegűek — társadalmi és magántulajdonban, de kizárólag a vezető birtokában vannak —, akkor az is nyilvánvalóvá válik, hogy a vállalkozónak és dolgozóinak viszonya tartalmilag csak Marx Károly fő művének címével jelezhető. A vállalattal fennálló munkaviszony létének a szerződéses formát meghatározó szerepe azonban még most sem ért el legvégső pontjához. Azon gyakorlatilag is kivételes esetben amikor az üzletben dolgozó valamennyi személy polgári jogi társaságot alkotó vállalkozó — tehát mindegyikük munkaviszonya szünetel —, a vállalatnak a munkaviszony létesítése kötelezettsége, megszüntetése pedig esetleg joga vagy kötelezettsége.

Az kétségtelen, hogy munkáltatói jogból és munkaviszonyból kevesebb már nem is maradhat! (Igaz, hogy ekkor a rendszer kettős jellegének számos következménye, jelensége nem értelmezhető.) Viszont ami a munkaviszonyból megmaradt, a puszta formális lét, a szerződéses forma jogépítményének alapja és az az összetartó erő, amellyel jelen idő szerint a vállalkozói és belső szervezeti önállóság legmaximálisabb biztosítása egy gazdálkodó szervezet keretén belül megvalósul. Hogy miként? Azt láthattuk. Az biztos, hogy a bajok nem a munkaviszony létéből, e keretből származnak. Ez ugyanis sok mindent elbír, mint szintén láthattuk. Azt, hogy a *tartalmát adó munkajog jelenleg mire nem képes,* azt a szerződéses forma kapcsán fentebb ugyancsak láthattuk.

Eddig a jogi problémákat elsősorban a jogalanyisággal kapcsolatos, jogrendszerünket és hatályos jogágazatainkat alapjaiban érintő kérdések oldaláról kíséreltük meg felvázolni. Azt, hogy az elmondottakból mennyi, a szerződéses forma által érintett jogágazatok egyes intézményeinek és szabályainak alkalmazhatóságát kérdésessé tevő konkrét jogalkalmazási, jogértelmezési probléma adódik, lehetetlen felsorolni. Sőt néha megoldani is. Néhányra a továbbiakban utalás történik.

2. A szerződéses üzemeltetés főbb gazdálkodási tapasztalatai

Le kell szögeznünk, hogy a szerződéses üzletek ténykedésével kapcsolatos kép igen színes. Az egyes kérdéseket illetően a tapasztalatok gyakran jelentős szóródást mutatnak. Ezért nem könnyű általános érvénnyel és egyúttal hitelesen megfogalmazni a jellemzőket. Egy adott üzlettípushoz tartozó egységek működése között egy vállalaton belül is jelentős, gyakran kirívó különbségek mutatkoznak. Mindazonáltal vannak általánosítható vagy említésre méltó jelenségek.

Az új üzemeltetési forma számos pozitív változást eredményezett. Ennek elismerése és hangsúlyozása mellett azonban le kell szögeznünk, hogy — első-

sorban objektív, de a kelleténél több szubjektív okból — a rendszer bevezetésének céljai csak részben és az elvárhatónál kisebb mértékben valósultak meg. Sőt, egyes — lényeges — kérdésekben kifejezetten a meghirdetett célokkal ellentétes folyamatok bontakoztak ki.

A hagyományos üzemeltetési-elszámoltatási formában működőhöz képest a szerződéses üzletek *árbevétele, forgalma* lényegesen emelkedett. A növekedés nagyobb része a szerződésekben rögzítésre került, míg a fennmaradó jóval kisebb növekményi rész a szerződésben rögzítetteket meghaladó — és a vezető által legalább részlegesen bevallott —, *tényleges* forgalom bonyolításából származik. Mivel a szerződéses vezető a bevételt igazolni nem köteles, ezen üzemeltetési ág tényleges forgalmát legfeljebb csak becsülni lehet. Megjegyzendő, hogy a szerződésekben rögzített árbevétel jelentős része a hagyományos elszámoltatási formákban végzett illegális forgalom és többletkivitel megjelenítése, kalkulálása. Itt kell utalnunk egy gyakori jogi félreértésre is. Nevezetesen arra, hogy *a szerződésekben rögzített árbevétel kötelmi jogi szempontból nem képezi a szerződés lényeges tartalmi elemét.* A vezető nem a rögzített forgalom, hanem az átalánydíj és az őt terhelő egyéb fizetések teljesítésére „vállalkozik". Az üzemeltető vállalatnak gyakorlatilag teljesen mindegy, hogy a vezető öröklésből, ajándékból, kölcsönből vagy épp a valóságos üzleti eredményből fizeti az átalánydíját. A dolgok tényleges állásáról az üzemelésre vonatkozóan sincs pontos tudomása. A forgalom szerződésben történő rögzítésének jelentősége csak az, hogy a fizetendő átalánydíj a tervezett forgalom évenkénti és havonkénti bontását követi, másrészt a vezető erre tekintettel fizeti a jövedelminek nevezett adót.

A szerződéses üzletek gazdálkodásának *hatékonysága* szintén nőtt, a hagyományos üzletekhez viszonyítva nagyobb nyereséget értek el. E nyereség növekedésének kb. kétharmadát az ún. tájékoztatókban meghirdetett minimális átalánydíjba beépítették a vállalatok, az ezt meghaladó rész a versenytárgyalásokon történt licitálásokból és az üzemelés ideje alatti — többletforgalom bevallásokat követő — szerződésmódosításokból eredt. A tényleges forgalom becsülhetőségével kapcsolatos megjegyzések a nyereségre is vonatkoznak.

Az azonban biztos, hogy a feltételezett és a nagyobb tényleges forgalmat, illetve eredményt a szerződéses üzletek kisebb dolgozói *létszámmal:* a dolgozókra — és gyakran a vezetőre — eső munkaidőnek és munkaintenzitásnak a jelentős növelésével érték el. Jelentős mértékű a pótlólagos munkaerők — kisegítő dolgozók és hozzátartozók — bevonása, valamint a munkaszervezés javítása. (Az elmondottak érzékeltetése végett megemlítjük, hogy „kontroll-vállalatunknál" a vendéglátó üzletágában a szerződéses üzletek — 1982-ben — az összforgalom 24,6%-át bonyolították le, az üzletági összlétszám 14,2%-ával, s az üzletág éves össznyereségének 56,4%-át realizálták!) A szerződéses egységek többségénél mind a vezető, mind a beosztott dolgozók *jövedelme* — bevallottan is — emelkedett. (Vagy ha nem is nőtt, legalább nagyrészt legálissá vált.) Az üzletek nyitvatartási ideje szintén jelentősen megnövekedett. A jövedelem növelésének számottevő elemévé vált az eszközökkel, anyagokkal és energiával való *takarékos gazdálkodás* is. Ugyanakkor azonban nem ritkán előfordulnak eszközgazdálkodási problémák. Egyesek az üzlet állagának elkoptatása vagy egyenesen pusztulni hagyása által folytatnak „költséggazdálkodást", míg mások a forgalmat aránytalanul nagyobb készlettel bonyolítják, ami finanszírozási zavarhoz vezethet, vagy épp ellenkezőleg, a lehetséges forgalomhoz szükségesnél alacsonyabb készlettel gazdálkodnak, ami gyakran már a finanszírozási zavar megjelenése.

Talán a fentebb említetteknél is lényegesebb kérdés az *árubeszerzési rendszer* alakulása. Itt azonban már a gazdaság egészének állapotát, szerkezeti és szervezeti problémáit érintő kérdések merülnek fel. Mindenekelőtt ne feledjük, hogy a szerződéses üzemeltetési rendszer a *forgalom szférájában* létezik, amely egyrészt maga is a termelés mozzanata, másrészt — a szűkebb értelemben vett — termelés által meghatározott. E szféra tehát szükségszerűen leképezi az adott gazdasági és szervezeti problémákat, ugyanakkor saját szervezeti és működési rendszerével termelheti, illetve termeli is azokat. A szerződéses üzemeltetés az utóbb említett kérdéskört érintő részleges reform, a működését, lényegét is e *környezetbe helyezve,* illetve ebben szemlélve kell megítélnünk. Az ún. létező szocializmus gazdasága kialakulásának főbb jellemzőit ismerjük. Ezeket a következő kifejezésekkel szokták meghatározni: hiánygazdaság, direkt utasításos és direkt elosztásos rendszer; az ezt létrehozó, s a továbbiakban működtető, majd ezek által működtetett irányítási, szervezeti rendszer, valamint mindezeknek a megmerevedése és máig tetten érhető hatásai stb.

Mint tudjuk, a működő gazdaságunk kialakulása során — az ún. direkt elosztásos rendszerben — többek között a termelés és forgalmazás funkcionálisan és szervezetileg is elkülönült. Ennek máig ható következményei pl. a termelők elszakadása a piactól, a valóságos szükségletektől és kereslettől, hiányok tartós keletkezése és konzerválódása. Egyéb tényezőkkel összefonódva mindez csökkentette a termelő „piachoz" való alkalmazkodásban való érdekeltségét — ez a valóságos piac nem lévén természetesen —, de egyidejűleg ennek lehetőségét is korlátozta, vagy egyenesen kizárta. Egyáltalán a termelő ágazatok fejlesztése a kereskedelmi funkciók szempontjainak kizárásával történt. Ez és a szervezeti elkülönültség az ágazatok között érdekeltségi, fejlesztési és finanszírozási szakadékot is teremtett. A problémákat tovább fokozta e rendszer egy másik elve, az áruforgalmi folyamatok funkciók szerinti megosztása, a nagykereskedelmi és kiskereskedelmi tevékenység igen merev szervezeti elkülönítése. Ennek egyik legsúlyosabb következménye, hogy általában indokolatlanul megnő az áruk (vagy elosztandó termékek) fizikai és közgazdasági útja, az értékesítés költsége, s végül a fogyasztói ára is. Sőt e helyzet végkicsengésében épp a fogyasztó finanszírozza ezt a „vertikumot", amit egyébként egyszer már mint munkavállaló — bérére tekintettel — megtett! (Az a kérdés, hogy mindez — különösen hosszabb távon — kinek jó, szintén nem tartozik jelen tanulmány tárgykörébe.) További — máig ható — problémákat okoztak és okoznak a kereskedelmi vállalatokat érintő vállalatszervezési elvek.

Nevezetesen az ún. területi elven, valamint — a túl korai — szakmai alapon történő vállalatszervezés. Ez utóbbiak önmagukban is kizárják a verseny szá-

mottevő kialakulásának lehetőségét. Ma már tudjuk, hogy az elosztásos és nagyrészt a felvásárlásos rendszer helyett egy voltaképpeni termékkereskedelem, valamint egy, a gazdaságunkban gyakran előforduló felesleges költségeket kiküszöbölni, az árukat fogyasztóig vagy más felhasználóig a lehető legkisebb ráfordítással eljuttatni képes vállalati struktúra és ágazati viszonyrendszer kialakítása, több mint kívánatos. (Ma már az sincs nagyon, aki és ami a fenti eleven örökséget finanszírozza.) Azt is tudjuk, hogy — sajnos — a dolgok, a változások a lehetségesnél is lassabban haladnak előre.

A vázoltak fényében nem meglepő, hogy *a termelő és különösen a nagykereskedelmi vállalatok, főképp értékesítési módjaik nagyon kevéssé alkalmazkodtak a szerződéses formához,* ami pl. a közvetlen és tartós kapcsolatok kialakulatlanságán túl, a szerződéses üzletek folyamatos és jó működéséhez nélkülözhetetlen kisebb tételű árubeszerzéseket is nehezítette. (Emlékeztetőül: a szerződéses üzemeltetés lehetősége elsődlegesen a dolgozó létszámhoz kötött korlátozás miatt, elsősorban a kis, vagy viszonylag kisebb üzleteket érinti.)

Az elmondottak tükrében nem lehet meglepő, hogy a szerződéses egységek *beszerzéseinek túlnyomó többsége* az üzemeltető vállalatokon keresztül — ún. hitelbeszerzés — keretében és vállalati szerződések útján történik. Az új árualapok felkutatása, a termelőkkel való közvetlen kapcsolat létesítése, vagy éppen a saját termelésű, termeltetésű áruk értékesítése, egészében nem meghatározó, bár e tekintetben nagyon nagy a szóródás. Viszont elég jelentős az illegális, szerződéses üzemelés esetén is jogellenes beszerzés. Ez utóbbi alapvetően a még mindig sok beszerzési korlátozás, „jogi tilalomfa" létéből, de gyakran a fogyasztói érdek és árualap védelmének kényszeréből fakad. Mindez természetesen a legszorosabban kapcsolódik a *hiánygazdasághoz.* A hiánygazdaságból folyó további következmény, hogy az ún. kurrens árucikkekért, ezek újraelosztásáért a harc tovább éleződött, ami számos negatív jelenséget eredményezett.

E harc természetesen újból megszülte a „jattok" és csúszópénzek rendszerét, illegális érdekkapcsolatokat (vagy csak átalakította azokat?). Ez egyrészt veszélyeztetheti a fogyasztók kiskereskedelmi áron történő ellátását, másrészt olyan magas bekerülési-beszerzési árat eredményezhet, amely több esetben már bukáshoz vezetett. Az üzletek egy részénél nem kívánatos változások keletkeztek az áruforgalom szerkezetének alakulásában, mind a kereskedelempolitikai, mind a vállalati érdekekkel szemben. Mindazonáltal ki kell emelni, hogy a vezetők egy része számos — gyakran úgymond a „földön heverő" — ötletet, vevőkört bővítő új szolgáltatást valósított meg, általában az adott üzletkörön belül, néha ennek megváltoztatásával. Az értékesítés színvonalának, kulturáltságának általános és jelentősebb emelkedése azonban nem következett be, bár talán e körben legnagyobb a szóródás és a szubjektív tényezők szerepe. Viszont az is kiderült, hogy a gazdaság, az életszínvonal, a keresetek és szükségletek adott szintjén a fogyasztók többsége nem feltétlen igényli és főképp nemigen hajlandó — gyakran képtelen is — megfizetni a kulturált színvonalas szolgáltatást. Mindez legszorosabban kapcsolódik ahhoz, hogy a *szerződéses üzletek árai oly mértékben növekedtek, hogy az semmiképp sincs arányban a rendszer eddigi működése során keletkezett pozitív tapasztalatokkal sem.* Ebben a — fogyasztó számára legdöntőbb — kérdésben közöljük a Fővárosi Tanács által kezdeményezett széles körű vizsgálat megállapításait. Eszerint a szerződéses *vendéglátó* üzletekben — amely az új forma által elsődlegesen érintett — az ételeknél 20—30%-kal növekedett az alkalmazott haszonkulcs, míg az italoknál általában a maximális haszonkulcsot alkalmazzák. Ez annyit jelent, hogy az ételeknél átlagosan 138%-ról 154%-ra, az égetett szeszeknél pedig 140%-ról 190%-ra emelkedett az érvényesített haszonkulcs. E helyzet első eredménye, hogy a szerződéses üzletekben majdnem minden drágább, mint a hagyományos üzletekben. Újabban viszont a hagyományos üzletek eladási árai felzárkózóban vannak. (Kevés vigaszt jelenthet, hogy e tendenciák korlátját elsődlegesen a — szerződéses rendszertől teljesen függetlenül — kialakuló kereseti viszonyok fogják jelenteni.) A tények ekkénti alakulásában meghatározó, hogy a *verseny* nem alakult ki. Ez természetes, hiszen a hiánygazdaság ma is valóság és az üzletek száma sem növekedett. Bár úgy érzékeljük, hogy újabban az értékesítési árak eme emelkedésének, a változó körülményekhez képest egyre magasabbnak tűnő átalánydíjaknak és a fizetőképes kereslet egyre érzékelhetőbb korlátjának együttes hatására a *magánkereskedelem* vonzóbbá kezd válni, mivel kisebb költségekkel, árakkal és kötelezettségekkel tud működni. Ez a jelenség tehát nem a gazdaság, gazdálkodás változásából, hanem a gazdaságnak a szerződéses rendszert deformáló egyes hatásaiból, e hatások megjelenésének következményeiből fakad, „szándékon túli eredményként" értékelhető. Szintén nem a versenyt, hanem — viszonylag egyoldalúan — számos szerződéses vállalkozó bukását eredményezheti. (Egyébként látni fogjuk, hogy a szerződéses forma *szabályozása* is közrehat e helyzet létrejövetelében.)

A jelen fejezetben foglaltakból is megállapítható, hogy a szerződéses üzemeltetési rendszer eddig *épp a vállalkozási jellegét nem tudta meghatározó módon kifejleszteni és a szabályozásban rejlő ez irányú lehetőségeket optimális mértékben realizálni.* Más aspektusból fogalmazva ez azt is jelenti, hogy a szerződéses forma a *gazdaság adott működési és szervezeti rendszerébe integrálódni csak részlegesen* tudott, egyes lényegi kérdéseket illetően pedig alapvetően nem volt képes. Mindennek tehát döntően objektív okai vannak, az adott társadalmi-gazdasági környezet, amelynek hatásai gyakran a szerződéses üzletek működését is deformálják, némely tekintetben pedig nem kívánt irányba taszítják. Az elmondottakat mérlegelve meg kell állapítanunk, hogy gazdasági-gazdálkodási szempontból jelenleg a szerződéses üzemelés vállalkozási jellege — a jelentős szóródás ellenére is — csak másodlagos, sőt gyakran harmadlagos jelentőségű. Sajnos.

3. A szerződéses üzemeltetés és a belső mechanizmus problémái a tapasztalatok tükrében

A továbbiakban a szerződéses üzemeltetésnek a vállalati keretben megjelenő — a vállalati központ és az egységek, valamint az érintett alanyok viszonyával kapcsolatos — tapasztalatait vázoljuk.

a) A szerződéses forma lényegének, jellegének

elemzése során már láthattuk, hogy a vállalat és a szerződéses hálózati egységek viszonya a hagyományos üzemeltetési kapcsolatokhoz képest radikálisan megváltozott. Ennek azonban — *elvileg — meg kell jelennie, egy új típusú, a szerződéses rendszer sajátosságait messzemenően figyelembe vevő viszonyrendszer kialakításában,* amely megteremtésének elsősorban a *vállalat oldaláról kell kiindulnia.* Hangsúlyozni kell, hogy a vállalat oldaláról, mert a belső szervezeti jelleg megmaradt, ezen egységek eredményes működése — jelenleg — a vállalati összforgalom lebonyolításában való részesedésüket jóval meghaladó nyereséget termelhet, a lakosság ellátásában nélkülözhetetlen ezen üzletek működése; másrészt a szerződéses vállalkozók nagyfokú teher- és kockázatvállalással járó tevékenysége ezt indokolja is. Arról nem is beszélve, hogy kis létszámú üzlet esetén, ahol a vezető folyamatosan részese a közvetlen termelő-szolgáltató munkának, erre rá is szorul. Továbbá több, a gazdaság és a piac egészével kapcsolatos kérdésben az üzemeltető vállalatok olyan információkkal, lehetőségekkel bírnak (bírhatnak), amelyek egy üzletvezető számára közvetlenül nem adathatnak meg. A vállalat és szerződéses egység viszonyában tehát meghatározónak kellene lennie *egy folyamatos, kölcsönös érdekeltségen alapuló együttműködésnek,* segítő kontaktusnak. Ennek jelentősége azért is nagy, mert ez lenne az egyetlen lehetőség a vállalat számára, hogy az üzlet tényleges működéséből információt szerezzen, s mert a szerződéses rendszer konstrukciója tág lehetőséget biztosít arra, hogy a szerződéses üzletek működésében mind a vállalati, mind a kereskedelem- és fogyasztáspolitikai, végső soron a népgazdasági érdekekkel ellentétes tendenciák alakuljanak ki. A szerződéses rendszer egyik *fő tartó pillérének kellene lennie a szerződéses üzletekhez való — fentebb jelzett értelmű — „kötődő és ezáltal kötő" típusú vállalati magatartásnak.*

A tapasztalatok viszont — sajnos általánosíthatóan is — azt mutatják, hogy a szerződéses üzletek működésével kapcsolatos vállalati magatartás kifejezetten „elhatárolódó", a vezető „magánjellegét" túlhangsúlyozó. Ennek helytelenségét az előző fejezetben említettekből is megítélhetjük. Sőt meg kell jegyeznünk, hogy a gazdasági környezet számos negatív hatását az üzemeltető kiskereskedelmi és vendéglátó vállalatok maguk is érezték és érezhetik is. (Mellesleg, általában a kötődő vállalati magatartás egyes elemei akkor jelennek meg, amikor — általában *egyes* szerződéses vezetőket érintően — már súlyos problémák keletkeznek.) Az egyébként a rendszer bevezetése során már kiderült, hogy az új üzemeltetési forma elterjesztése a *korábban kialakult* — elsősorban informális — *érdekek* vagy egyenesen érdekösszefonódások komoly sérelmét is okozza. E kérdésben az új forma határozottan pozitív változásokat eredményezett.

Nézzük azonban a fentebb említett vállalati hozzáállás néhány megnyilvánulását és következményét.

A szerződéses vezető a külső gazdasági kapcsolatokban, ún. harmadik személyek irányában, a vállalat vagy a saját nevében megjelenő jogalany.

Már említettük, hogy a szerződéses üzletek árubeszerzéseinek túlnyomó többsége az üzemeltető vállalatok által kötött szerződések alapján ún. hitelbeszerzés keretében történik. Ekkor azonban egy ügylet kettős fizetés útján realizálódik. A vállalat megfizeti az áru ellenértékét a szállítónak, eladónak, egyidejűleg azonban a vezetőnek a vállalatával szemben keletkezik fizetési kötelezettsége. A vezetőnek az áruátvételt követő meghatározott időn belül, az áru ellenértékét az üzemeltető vállalat felé kell befizetnie, a vállalat pedig a szállítói követelés beérkezésekor fizet a külső személynek. Gyakori probléma, hogy a vezető a kikötött határidőn belül beszerzésével nem terheli be magát vállalata felé, amely a beszerzés tényéről csak akkor értesül, amikor a szállító a követelését felé érvényesíti (ún. számlacsúsztatás). További idő telik el amíg a vállalat a számlacsúsztatást észleli és felszólítja a vezetőt tartozása kiegyenlítésére. A számlacsúsztatás tehát — bár szerződésszegő magatartás — a vezető számára a legolcsóbb hitelforrás, mivel a vállalat a késedelmes fizetésre az általános polgári jogi kamatot (5%) számíthatja, míg maga (pl. forgóeszköz) hitelt háromszoros kamat mellett vesz fel.

(Az elmúlt év őszi jogszabályi módosítás szerint az üzemeltetési szerződésben a vállalat 15% késedelmi kamatot köthet ki, s ez a jövőre nézve e problémát részben megoldhatja. Az más kérdés, hogy a korábban megkötött szerződések esetén magasabb kamat csak közös megegyezéssel történő szerződésmódosítással érvényesíthető.) Ami a fentiekből lényeges az, hogy ez a „megtérítéses" fizetési rendszer elvileg teljesen felesleges, a szerződéses rendszer szabályozásából korántsem következik szükségszerűen. A helyzet ilyen alakulása nagyrészt a gazdasági környezet hatása: egyes termékek hiánya (a szerződéses üzleteket a hiánycikkekből a vállalati forgalom lebonyolításában való részesedésük arányában kell a vállalatnak ellátnia), a valós termékkereskedelem hiánya, továbbá a termelő és különösen a nagykereskedelmi vállalatoknak az egységekkel való közvetlen kapcsolat létesítésétől való igen gyakori elzárkózása. Megjegyzendő, hogy az üzemeltető vállalatok közel sem tettek meg minden tőlük elvárhatót legalább a közvetlen fizetési kapcsolatok létrehozatala iránt. Az üzemeltető vállalatok magatartásából tehát általában hiányzik egy, a gazdaságszervezés értelmét nyerő („manager" típusú) hozzáállás, amelynek keretében nem a vállalkozó üzemeltetési megbízotti, képviseleti, hanem legalább a konkrét ügyleteket illetően a vállalatok megbízotti, ügynöki stb. jellege domborodna ki. Ezt kiegészíthetjük azzal, hogy a termelő és az üzemeltető kiskereskedelmi, vendéglátóipari vállalatok érdeke egyidejűleg lehetne az egymás közti közvetlen kapcsolatok megteremtése, ha másért nem, de a nagykereskedelmi árrés megosztása végett. Mégpedig szerződéses üzemeltetés nélkül is! Szerződéses üzemeltetés esetén egyébként az üzemeltető vállalat, a termelő szervezetekkel kialakított közvetlen — nagykereskedelmet kikapcsoló — viszony keretében beszerzett árukat nem a tényleges beszerzési áron adhatja át ezen egységeknek. Utalnunk kell arra is, hogy vállalat és szerződéses egység viszonya megváltozott — különösen a vendéglátóiparban, amely az új forma által elsődlegesen érintett — az üzemeltető vállalat termelő üzemeiben készített áruk átadási árait illetően is. Itt kézzelfoghatóan is látható tehát, hogy a szerződéses egységek és az üzemeltető vállalatok egymás számára is — úgymond — gazdasági környezetet jelentenek, illetve jelenthetnek. Az elmondottakból érzékelhető, hogy az új üzemeltetési

forma kapcsán reális érdekeltségi mező is keletkezett a korábban kialakult gazdálkodási kapcsolatrendszer — legalább — részleges átalakítására. (Ennek ellenére pl. az üzemeltető vállalatok termelő üzemeiből a szerződéses egységek részére — megrendelés alapján — átadott termékek mennyisége a korábbiakhoz képest gyakran csökkent, vagy egyes üzemeltető vállalatok néha azon törik a fejüket, hogy egyes üzleteket — szerződéses üzemelésre kijelölés helyett — miként lehetne, akár üzletkör megváltoztatásával szabadkasszás rendszerben tovább működtetni. Ugyanis 1983. január 1-től — szűkebb körű kivételtől eltekintve — az állami vendéglátásban a gebines üzemeltetést meg kellett szüntetni.)

A jelenlegi helyzetből adódóan azonban — s ez nagyon lényeges — *a gazdasági környezet hatásai az üzemeltető vállalat és a vállalkozó-vezető viszonyát folyamatosan és túlzott mértékben megterhelik, ennek minden további következményével együtt.* Így tehát a legtöbb probléma szükségszerűen a vezető és az üzemeltető vállalat közti viszony keretében jelenik meg, ami azt a benyomást kelti, hogy a problémák eredendő és döntő oka a vezető gazdálkodási ténykedésének eredménye. A vállalkozó gazdálkodása valóban lényeges kérdés, de a szerződéses forma *egészének* működési lehetőségeit és tényleges működését végső soron a gazdaság adott feltételrendszere határozza meg. Az üzemeltető vállalatoknak a szerződéses rendszerhez való hozzáállását viszont, tehát — az esetleges szemléletbeni okoktól is elvonatkoztatva — *az egyes* üzletekhez való kapcsolatban megjelenő gondok, elsősorban épp a pénzügyi problémák határozzák meg. Ez természetesnek is tűnik, különösen ha a problémák keletkezésében az üzemeltető vállalat is közrehatott.

Az ismertetett helyzet végeredménye az, hogy *bár a szerződéses rendszer mint üzemeltetési-vállalkozási forma működését, sorsát lényegileg a gazdasági környezet szervezeti és működési rendszere határozza meg — ideértve magát az üzemeltető vállalatot is —, végső soron az egész rendszer sorsát is érintő szentenciát az egyes üzemeltető vállalatoknak az egyes egységeik kapcsán kell mérlegelni és kimondani.* Az egyes vállalatok tehát a következményt érzékelik, értékelik — s végül is jelenleg mást nem is igen érzékelhetnek —, a rendszer egészének sorsát meghatározó lényegi okok azonban az egyes üzemeltető vállalatok tevékenységi körén kívül esnek — nagyrészt. Önkontroll hiányában — teljesen. A szituációt másképp megfogalmazva: ugyan a *lényeg jelenik meg* az üzemeltető vállalat és a szerződéses egységek viszonyában, a vállalat hozzáállása és döntése azonban csak *a jelenségre épül,* s arra vonatkozik. Így a *dolgok egészét tekintve a jelenség is csak látszat,* amely viszont a szerződéses rendszer egészét érintően egy autóbusszal történő ütközés keménységével bírhat! A fentiek egyértelműen utalnak arra, hogy a szerződéses forma eddig nagyrészt, s a rendszerben rejlő lehetőségeket tekintve lényegileg, nem integrálódhatott a számára adott, s általa csak kis mértékben befolyásolható gazdasági és vállalati belső szervezeti rendszerbe. Az utóbbi vonatkozásban az integrálódás nyilvánvalóan és elsődlegesen az üzemeltető vállalatoknak az új üzemeltetési rendszerhez való progresszív alkalmazkodását kell hogy jelentse. Ezt egyébként számos, a forma jogi szabályozásából fakadó probléma — többek között az átalánydíjra épülő szabályozás is — indokolja.

b) A továbbiakban a vállalkozó-üzletvezető ténykedésével és helyzetével kapcsolatos kérdéseket kell vázolnunk.

A vezető — mint „munkaviszonyban álló üzemeltetési haszonbérlő" — sajátos helyzetű vállalkozó lett. Érdekeltsége és felelőssége az általa irányított üzlet gazdálkodásának eredményéhez a legközvetlenebbül kötődik. Többségük — az adott feltételek mellett is — a megengedhető „játékszabályok" keretei között végzi tevékenységét, s gyakran csak komoly áldozatok árán tudja teljesíteni kötelezettségeit és szerzi meg jövedelmét. A legnagyobb baj akkor keletkezik, ha a vezető tevékenységének kizárólagos vezérlőjévé — a feltételekre, a szakmai és gazdálkodási munka elemi szabályaira, más érdekek létére tekintet nélkül — jövedelmének minél gyorsabb és „minden áron való" növelése válik. Ekkor szabályos rablógazdálkodás alakulhat ki, amelybe az üzlet állagának és eszközeinek lepusztításától, az indokolatlan áremelésig, a vásárlók folyamatos és leleményes megkárosításáig mindenféle magatartás egyidejűleg beletartozik. Az ekként „gazdálkodni" és vállalkozni kívánók tekintélyes része már fennakadt a rostán. A vállalkozók többsége azonban nem ilyen, bár velük kapcsolatban is megdöbbentő tapasztalatokat szerezhettünk. Mindenekelőtt kiemelendő, hogy magára a szerződéses forma mibenlétére, szabályaira vonatkozó ismeretük általában — és enyhén szólva — hiányos. Eme *jogtudatbelinek* nevezett állapothoz képest kell megítélni a gyakorlatot, s ennek részeként az ún. *jogkövetést* is. Mivel az összefüggés igen szoros e két kategória között, a részletesebb kép megrajzolásától eltekinthetünk. Az viszont megemlítendő — bár eszerint nem meglepő —, hogy a vezetők akkor kezdik a szabályozást és az általuk már aláírt szerződést tanulmányozni, amikor komoly gondjaik keletkeztek. Maga a szabályozás mikéntje — különösen a vállalkozási jelleg oldaláról — számos problémát vet fel. Ennek első megnyilvánulása, hogy — a *hosszabb távú érdekeltség* megteremthetőségének kérdésessége miatt — a vállalkozók saját pénzeszközeinek befektetése, a gazdaság vérkeringésébe vonása elmarad a várttól. Ennek döntő oka, hogy az üzemeltetési szerződés időtartama korlátozott — maximum 5 év —, sőt a vállalatok általában csak 3 éves üzemeltetésre hirdetik meg üzleteiket. A jelek szerint így nem lehet megalapozni a vezetők hosszú távú érdekeltségét. A vállalkozó anyagi eszközeinek a gazdálkodás körébe történő bevonását továbbá elsősorban az üzemeltetés ideje során keletkező jövedelmekre vonatkozóan kellene lehetővé tenni, mivel a már meglevő vagyonát leköthetik a szerződést biztosító mellékkötelezettségek, s az üzlet beindításával járó terhek. *Elvi szempontból ennél is lényegesebb kérdés a vállalkozói jövedelmek* „tőkésíthetőségének" vagy épp luxus-fogyasztásba taszíthatóságának dilemmája. (Ez a — szerződéses üzemeltetés kapcsán *is* felmérhető — kérdés szintén túlnő jelen tanulmány keretein.)

A fentiekből mindenesetre az látható, hogy az érdekeltség eme — evidens — problémáját a vállalkozók is ismerik. Azonban lássuk a szerződéses rendszer további szabályozási problémáit, mindenekelőtt az *átalánydíjas kötelezettségvállalás* formáját.

Legjobb tudomásunk szerint átalánydíj keretében a belátható időn belül nem, vagy alig változó költségeket szokták meghatározni. A szerződéses forma esetén viszont a vállalkozó épp ennek megfizetésére „vállalkozik", mégpedig nem az előre kalkulálható költségekre, hanem egy lehetséges üzleti eredményre — pontosabban ennek megosztására — tekintettel. E lehetséges eredmény azonban számára predeterminálóként létezik, évekre előre és havonként is meghatározva. Ehhez képest a vállalkozás lényeges fogalmi eleme az éppen adott, előre nem látható helyzethez való rugalmas alkalmazkodás, ami gyakran jövedelemelmaradást, esetleg versenyfinanszírozást jelent. Ha mindezen túl számbavesszük azt, hogy az átalánydíj a felek közös megegyezésével — jogszabály eltérő rendelkezése hiányában, ami jelenleg nincs — nem csökkenthető, akkor megállapíthatjuk, hogy az évekre előre meghatározott *átalánydíj és a vállalkozás alapvetően egymást kizáró jelenség. Az átalánydíj — jogi szempontból — jövőre szóló, határozott időtartamú és feltétel nélküli fizetésre szóló kötelezettségvállalás.* Az átalánydíj számos összetevő eleme önmagában is problematikus, de különösen az a vállalati költségekhez és nyereséghez való hozzájárulás nevezetű tétel. Ebben a tekintetben az átalánydíjnak ténylegesen is haszonbér típusú eleme van, azzal a különbséggel, hogy a — tipikus — haszonbérbeadó nem kíván gazdálkodni, másrészt a szerződéses vállalkozó jogi helyzete kötöttebb egy haszonbérlőénél. (Nem véletlen, hogy a szerződéses forma jogi szabályozása csak azt mondja ki, hogy a felek a polgári jog szabályai szerint *kötik meg* a szerződést. Egyébként a szerződéskötéssel kapcsolatos szabályok jelentős része — különösen az érvénytelenség eseteinek többsége — fogalmilag sem alkalmazható!)

A vázoltakból is következően, az *átalánydíj — a vállalkozás lényegével szemben — merev, immobil intézmény.* Ezzel kapcsolatban viszont ismét fel kell tennünk a kérdést az érdekeltség és a szerződés határozott időtartamát illetően. A lehetséges időtartam, — mint láttuk — kevés a vezető komolyabb, hosszabb távú érdekeltségének megalapozásához. Ugyanakkor az újabbkori történelemben — 1929 és 1932 között — gazdasági világválság zajlott le. 1975 és 1978 között népgazdaságunk helyzete, 1982 és 1984 között pedig a lakosságnak fizetőképes kereslete lényegesen megváltozott — az árakkal egyetemben. Az átalánydíj — természetesen — „folyó áron" való gazdálkodásból fizetendő. E tényállás közelebbi eredménye az, hogy két végletet reálisan is feltételezhetünk: a szerződés ideje alatt, egyrészt a vállalkozó a korábban vállalt átalánydíjhoz képest a „gazdasági lehetetlenülés" helyzetébe kerül, másrészt pusztán az árváltozások hatására egy rosszabb hatékonyságú hagyományos üzlet vállalati szinten jövedelmezőbb lehet, mint az évekkel ezelőtt kalkulált díjat fizető szerződéses üzlet. E két szélső eset között sok helyzet, a paletta valamennyi színe elfér. Az előbb mondottak érzékeltethetik, hogy a szerződéses üzemeltetés az üzemeltető vállalatok számára is kockázat, sőt lényegében első kalkulációjuk elkészítése, s a tájékoztatók összeállítása pillanatától az. A kockázat- és felelősségvállalás azonban túlnyomóan és egyértelműen a vállalkozót terheli. Itt azonban a jogi helyzettel kapcsolatban meg kell említenünk, hogy a vállalkozás lehetősége az üzemeltető vállalatok egyoldalú döntésének — a szerződéses üzemeltetésre való kijelölésnek — a függvénye. Vállalkozni tehát csak e jelölést követően lehet. Számunkra elég érthetetlen módon a korábbi vezetőt vagy akár más vállalkozni kívánó személyt nem illeti meg az a jog, hogy szerződéses üzemeltetésre való kijelölést kezdeményezhessen, esetleg ajánlatot is tehessen. (A versenytárgyalás ekkor is fenntartható.) Ez annál furcsább, mivel egy másik új üzemeltetési forma az ún. jövedelemérdekeltségű rendszer esetén a kijelölést az üzlet vezetője, illetve dolgozói kezdeményezhetik.

A szerződéses vállalkozók felelőssége igen nagy. E tekintetben a szerződéses rendszer gyakran az élet kemény tandíjat követelő iskolájának bizonyult. Ez látható a szerződéses üzletek *megszűnésével* kapcsolatban is. Itt több, sajátos probléma is van. Néhány jellemző és tanulságos esetkört kiemelünk.

A szerződések megszűnésének leggyakoribb esete természetesen a vezető fizetési kötelezettségeinek nem teljesítését követő vállalati felmondás. Az elvérzett vállalkozók között kiváló szakembertől kezdve, rabolni vágyó kalandorokig mindenkit találhatunk. Megjegyzendő, hogy a vezetők igen különböző súlyú kötelezettségek terhe mellett ténykednek. A mai világban különösen kérdéses, hogy lehetséges-e évekre előre *reális* kockázatot vállalni. Az átalánydíjas szabályozási mód említett merevsége gyakran magát az üzemelést, a gazdálkodást veri bilincsbe; esetleg éppen a vezető gazdálkodó-vállalkozói jellegének megnyilvánulásait korlátozva vagy lehetetlenné téve. E helyzetet igen konkrét példán szemléltethetjük: egy szerződéses vendéglő vagy büfé közvetlen közelébe egy magán lángos- vagy pecsenyesütő települ. A vezetőnek az átalánydíj havonként esedékes részét fizetnie kell, de ily esetben gyakran már csak kellene. Általában a következő lehetőségei maradnak: az üzemeltetési szerződés közös megegyezéssel történő megszüntetésének „kisírása"; a fizetésképtelensége miatti felmondás kivárása, vagyis beláthatatlan nagyságú tartozás bekövetkezése; fizetési halasztás kérése, ami általában az előbbi eredményre vezet; vagy a számára lehetséges felmondási feltételekkel manipulál. Ez lenne hát a szerződéses vállalkozás, amelytől még versenyt is kellene remélnünk? (Mellesleg megjegyezve, észleltünk szerződéses üzletek közti, „területi elven" létrejött árkartellszerű jelenséget is.) A kérdés akkor is jogos, ha a bukások nagyobb részéhez nem a fentebb említett — amúgy valós — eset vezetett. Egyébként a szerződéses formák viszonylag „kötött" felmondási rendszere — csakúgy mint a díj közös megegyezéssel történő csökkentésének tilalma —, az átalánydíjhoz hasonlóan, egy rugalmatlan szabályozást mutat fel, ami viszont indokolt követelménye az ágazatban honos, már igen mély gyökeret eresztett érdekszövevényeknek. Ez sem változtat azonban azon, hogy a szerződéses üzemeltetési mód „immobilnak", adott esetben versenyképtelennek bizonyulhat, s néhány esetben ez már kiderült.

A megszűnésekkel kapcsolatban sajátos — és sajnálatos — problémák keletkeztek, ha a vállalat pénzügyi-számviteli apparátusa csak olyan időben volt képes a tartozásokat kibuktatni, amikor azok már igen nagy összegekre rúgtak. Ezek létrejövetelében tehát — szigorúan nézve — a vállalat is közrehatott. Így olyan tartozások keletkezhettek, amelyeket a

vállalatok, mint ún. hagyatéki hitelezők sem fognak tudni behajtani. Más oldalról ez még szomorúbb, hiszen a vezetőt — legalábbis részben vállalkozásán kívül eső okból — ez az eset szó legszorosabb értelmében is „tönkre" juttathatja. A bukásnak ugyanis — tartozások keletkezésén túl — más jogkövetkezményei is vannak. (Lásd a kereskedelmi dolgozók munkaviszonyának egyes kérdéseiről szóló jogszabályokat!) Külön kérdés, hogy az ilyen vállalati „közrehatást" miként ítéljük meg az adott felmondási rendszer mellett? Ez közvetlenül jogalkalmazói kérdés. Ami itt és most újra kiemelendő az az, hogy az *üzemeltető vállalatok a szerződéses egységek irányában gazdasági környezetként jelennek meg.* Már leszögeztük, hogy — elsősorban a szerződéses egységek túlnyomó mértékű, vállalaton keresztül történő hitelbeszerzései miatt — a gazdaság egészének hatásai megjelennek az egység és vállalata viszonyában, s megterhelik ezt. E körülmények között, pusztán csak a fizetések határidőbeli számonkérésének oldaláról is, *az üzemeltető vállalat elsődleges gazdasági kontrollt jelenthet, s kell hogy jelentsen a vállalkozó részére.* Ez eleme lenne a „kötődve kötő" típusú magatartásnak is, másrészt egybeesne a vállalat jól felfogott érdekének mindennapi realizálhatóságával is. (Mindezzel szemben, különösen a nagyösszegű tartozások hatására az egyes üzemeltető vállalatokon belül olyan javaslatok készültek, amelyek a szerződést biztosító mellékkötelezettségek lényeges emelését célozták! Korábbi hasonlatunkra visszautalva ez annyit jelent, hogy az „autóbusszal való ütközés" lehetősége realitás.)

Visszatérve a megszűnésekhez: sokszor előfordul, hogy a vállalkozó „egészségének megromlása vagy életkörülményeinek tartós és nagymértékű változása miatti" teljesítésre képtelenségre hivatkozással próbálja a szerződést felmondani. (Ennek igazolása tekintetében a vállalkozók leleményessége meghaladja a gazdálkodás során tapasztaltakat!) Mindenképp közölnünk kell, hogy a társas vállalkozási formával, a polgári jogi társaságokkal, ezek ténykedésével kapcsolatban igen rosszak a tapasztalataink, amit önmagában is jelez, hogy megszűnéseik aránya lényegesen nagyobb az átlagosnál. Az összes idő előtti megszűnések arányát egyébként — minden túlzás nélkül — 20—25%-ra becsülhetjük.

c) Végezetül a szerződéses üzletek beosztott *dolgozóinak* helyzetéről kell néhány szót ejtenünk. Az új felállás lényegét az első fejezetben viszonylag részletesen vázoltuk, míg az üzletek gazdálkodásának ismertetése során a munkavégzésre, a szerződéses üzletek létszámának alakulására vonatkozóan tettünk utalásokat. Ezen eddig elmondottak fényében meg kell említenünk néhány további konkrét problémát.

A szerződéses üzletekben általánosnak tekinthető az *egyszemélyi-vállalkozói vezetés.* A vezető és a dolgozók között munkáltatói alá-fölérendeltség, másrészt konszenzuson alapuló érdekeltségi kapcsolat létezik. A vezetőt súlyos anyagi felelősség és kockázat terheli. Ennek első eredménye, hogy a dolgozók — az esetek túlnyomó részében — igen kemény feltételek és felügyelet mellett végzik munkájukat. Ezen új helyzet egyik „túlhajtása", hogy gyakran irreálisan magas a beosztottak személycseréjének száma, másrészt sokszor a dolgozók kifejezetten kiszolgáltatott helyzetben vannak. E jelenségek ellenére, az eredményt tekintve határozottan pozitív fejlemény a vezető és a dolgozók viszonyának lényeges megváltozása, alapvető szembeállításuk, ugyanis a hagyományos üzemeltetési formákban a dolgozó és az üzletvezető gyakran egy csónakban evez a vállalati és népgazdasági érdekkel szemben.

A dolgozók munkaideje általában jóval meghaladja a törvényes munkaidőt, s egyidejűleg munkaintenzitásuk is megnőtt. Mindennek ellenértékét *teljes mértékben a vezető fizeti.* Fizeti egyrészt a dolgozó munkaszerződésben rögzített fix munkabérét — amit a vállalatok nem ok nélkül, viszonylag gyakran alacsonyan határoznak meg —; másrészt a dolgozók jövedelmét döntő mértékben kitevő, velük kötött „megállapodáson" alapuló, ebben meghatározott bérét. Ez utóbbi, „juttatásnak" nevezett bér részben legalizált, hiszen — elvileg — a vezető adóztatott jövedelméből származik, de nem minősül bérjellegű keresetnek. Sem táppénz, sem nyugdíjszámítás alapjául nem szolgál. (Ez utóbbi probléma egyébként a vezető jövedelmével kapcsolatban is fennáll.) Viszont az kétségtelen, hogy e „juttatásnak" titulált bér mértékét elsődlegesen gazdasági szempontok és munkaerőpiaci állapotok határozzák meg. (Ennek egyik túlhajtása, hogy „bérköltségek" csökkentése okán a vendéglátásban soha nem dolgozott annyi szakképzetlen személy, mint a szerződéses üzletekben manapság.) Problémák adódhatnak viszont a „juttatás" jogi minősítésével kapcsolatban. Konkrét esetben szemlélve pl. ha e megállapodás szerinti jussát a dolgozó nem kapja meg, semmiféle hatályos munkajogi rendelkezés szerint nem követelheti a vezetőtől, mivel jogilag nem az ő alkalmazottja; a vállalatnak pedig az egész ügylethez nincs köze. További eset, ha a dolgozó üzemi balesetet szenved. A hatályos jog szerint követelhet egyrészt munkaviszonyból származó elmaradt keresetet, másrészt munkaviszonyon kívül elmaradt jövedelmet. Dolgozónk azonban jövedelmét munkaviszony keretében, de nem munkaviszonyból származó keresetként szerzi. A dogmatikai problémánál lényegesebb szempont, hogy a munkajog is a teljes anyagi reparáció alapján áll ilyen kártérítési esetben. Erre is tekintettel, véleményünk szerint, *a dolgozó jövedelmének a munkaszerződésben rögzített meghaladó része* — mivel az adott jogi keretek között aligha nevesíthető — *feltétlenül követelhető általános kötelmi jogi alapon.* Tehát a vezető nem fizetése esetén az igény polgári eljárás keretében érvényesíthető, míg munkajogi kártérítési igényként elmaradt rendszeres jövedelem formájában megítélendő. (Az utóbbi esetben fennálló, korábban született jogszabályi megfogalmazásból eredő dilemmát vagy a jogalkotásnak, vagy — értelmezés útján — a jogalkalmazónak kell feloldania.) Egyébként is csak ezzel a megoldással tűnik közös nevezőre hozhatónak e jövedelem, amely a rendszer kettős jellegéből fakadóan két jogágazatot érint egyidejűleg. A baleseti kártérítési esetnek adott egyfajta jogi tükörképe is, mivel a vállalat az általa fizetett kártérítést a polgári jog szabályai szerint áthárithatja a vezetőre.

A fentiekből az is érzékelhető, hogy a dolgozók érdekvédelmének kérdése távolról sem megoldott, pedig a szerződéses üzemelésnek mint „főállás" idejére eső üzemeltetési-vállalkozási formának ilyen követelményei is adódnak. (A szakszervezetek csak a szer-

ződéses üzletek munkavédelmi problémáival foglalkoztak.)

Befejezésül megemlítjük, hogy a dolgozók tanulásának, továbbtanulásának, továbbképzésének, kulturális és gyakran szociális elláthatóságának az eddigieknél is komolyabb akadályai vannak, illetve merülnek fel. Másképp fogalmazva a vállalatok ún. társadalmi-szervezeti elemének realizálódása majdnem lehetetlen. (Viszont emiatt a vállalatok nem is panaszkodnak.) Tapasztalati tény az is, hogy a szerződéses üzletben dolgozók — kevésbé a vezetők! — tömegszervezeti és ún. mozgalmi tevékenysége jelentősen visszaesett, több esetben tagsági viszonyukat megszüntették, illetve a tagsági viszonyban nem állókat rendkívül nehézzé vált beszervezni.

4. Összegzés helyett

Tudomásunk szerint jelenleg közel 10 000 szerződéses üzlet működik. Ezek, valamint a rendszer egészének jövőbeni sorsát illetően „végső szentenciát" objektív okokból sem mondhatunk, hiszen az első, három évre kötött üzemeltetési szerződések felülvizsgálata most kezdődött el. A további két évre szóló meghosszabbításuk, az üzletek ismételt meghirdetése vagy más formában történő üzemeltetése tehát egy manapság kezdődő folyamat, vállalati döntési sorozat függvénye. E döntések számos tényező hatását fogják értékelni, nyilván az egyes üzemeltető vállalatok saját szemüvegén keresztül, s — tartunk tőle — nem kellő önkontroll mellett. Ezt a vállalati ítéletet egyébként már a többi, újabban elterjeszteni kívánt üzemeltetési forma hatásai is befolyásolhatják. A szerződéses formát továbbra is igenlő döntés azonban korántsem minden. A skálához tartozik a lehetséges vállalkozók szava, amely szintén döntő. Nélkülük nem megy, sőt adott esetben véleményük reálisabb lehet, mint a vállalatoké. Hasonlóképp lényeges tényező, hogy a jogalkotó számára adott még a szerződéses rendszer további „extenzív" kiterjeszthetőségének lehetősége is, valamint a jogszabályi változtatásokkal járó korrekció. A vállalatok oldaláról következetes és megfontoltan bátrabb magatartást kívánunk. A vállalkozók kurázsiját majd meglátjuk. A jogalkotó legyen éber, de mértéktartó.

A szerződéses rendszer egészének jogi szabályozását — pontosabban magát az adott jogrendszert — illetően már jóval határozottabb állásfoglalásra kényszerülünk.

A szerződéses formát a valós élet, a gazdasági és szervezeti keretek tényeinek kényszerítő ereje hozta létre. S bár gyakran épp ugyanezek korlátozzák vagy deformálják a szerződéses egységek működését, a lehetőségek realizálását, mégis garantálják a forma életképességét is. Ennek kell a végső meghatározó tényezőnek lennie. A valóság szele egyúttal azonban jogrendszerünk alá is csapott — és bakugrásra késztette. Tanulmányunk első részében ezt próbáltuk diagnosztizálni. Jogrendszerünk és hatályos jogágaink — elsősorban a hagyományos üzemeltetési-elszámolási módokat szabályozó munkajog, s az ehhez kapcsolódó bérszabályozás — keretében ma még gyakran megoldhatatlannak tűnő problémák vezettek ugyan az új forma mint jogintézmény megalkotására, de ennek szabályozása ugyanezen jogágak sokszor egymást kizáró elveire és rendelkezéseire tekintettel történt. A helyzet tehát paradox. Az eredmény egy öszvér, egy „jogi faun", és ez akkor is igaz marad, ha a gazdasági környezet a szerződéses rendszer számára előnyösen változik meg. (Úgy legyen!)

A szerződéses üzemeltetési forma — mint „rendszeridegen" jogintézmény is — hosszú ideig fennmaradhat, de egy más, életközelibb jogrendszer magába integrálhatja. A lényeg az, hogy az a tartalom, elv, amely a szerződéses formát létrehozta és mozgatja maradjon meg. (Úgy legyen!) Persze e megőrzés lehetőleg „egynemű" jogi kifejezés formájában történjék, különös tekintettel arra, hogy a szerződéses forma ihleti a túlszabályozást, a végnélküli jogértelmezést. Ezek eredménye pedig általában az, hogy fokozatosan elvész az eredeti cél és gondolat. A rendszer eddigi működése során tapasztaltakból is akad mit féltenünk, s a még meg nem valósult lehetőségek tekintetében több is.

A szerződéses üzemeltetési forma jelentősége azonban jóval túlnő saját benső keretein. Egyfajta szembesülésből fakad és létezése további szembesítésekre késztethet. (Úgy legyen!)

Ádám György

Az orvosi hálapénz hatályos jogunkban*

Az „orvosetikai akcióprogram" hullámai a visszavonulás után lassan elültek és „hálapénz" ügyben maradt minden a régiben. Az 1977. évi bérrendezés is ezt igazolta. (A korábbi, 1971-es rendelkezés mindeddig hatályban volt egy jelentéktelen módosítással.) A 3/1977. Eü. M—MüM. együttes rendelet az orvosok bérét átlagban körülbelül ezer forinttal emelte (ez részben az inflálódást fedezte), de a bérezés struktúrája maradt a régi, vagyis a bérezés a beteghez való közelség reciprocitásában emelkedett. A rendelet ismét felsorolta azon munkaköröket, melyekben munkahelyi pótlék jár az orvosnak (10. § és VIII. sz. melléklet). Az így kifizetésre kerülő pótlék összege a jelentősebb „hiányszakmákban" 1000—1500 forint, míg a nem annyira speciálisan ilyen munkakörökben 500—1000 forint. A most ismertetett rendeletet módosította még az 5/1978. EüM—MüM. együttes rendelet és a 30/1980. MüM. rendelet, de a bértarifák kisebb emelése mellett a bérstruktúra továbbra is változatlan maradt. Így érkeztünk el napjainkig.

Ádám György egyetemi docens, Semmelweis Orvostudományi Egyetem (Budapest).

* Részlet a szerző „Az orvosi hálapénz jogi megítélése" című monográfiájából. A JK. f. évi 10. sz.-ban a szerző tollából közölt cikk gondolatmenetét viszi tovább (Szerk.)

A jelenleg hatályos rendelkezések a „hálapénz"-ről

1979. július 1-én új büntető törvénykönyv (1978. évi IV. tv.) lépett hatályba. Ez megváltoztatta a vesztegetésnek és a jogtalan előny elfogadásának törvényi tényállását, továbbá az alanyok meghatározását. Az új Btk. a „hivatalos személy" fogalmát szűkebben húzza meg, mint az 1961. évi V. tv.

Az 1979. évi 5. tvr. 2. § (1) bekezdése hatályon kívül helyezte az 1962. évi 10. tvr-t, melynek — mint ismeretes — a 37. § (1) bekezdése minősítette „jogtalan előny követelése vagy elfogadásá"-nak alkalmazása szempontjából hivatalos személynek az orvost. Ezzel pontot tett annak a közel húsz éves anomáliának a végére, melyben ezt a jogilag releváns helyzetet sem a jogalkalmazás, illetve a joggyakorlat, sem az Egészségügyi Minisztérium állásfoglalásai nem vették figyelembe.

A hivatalos személy fogalmát a Btk. 137. § (1) bekezdése határozza meg. Bennünket annak c) pontja érdekel, mely szerint hivatalos személy „az államigazgatási feladatot ellátó más személy" (a „más" arra vonatkozik, hogy nem az előző két pontban meghatározott, vagyis bíró, ügyész, vagy pl. bíróságon szolgálatot teljesítő személy stb.). Ezen új megfogalmazás alapján már valóban csak az az orvos hivatalos személy, aki államigazgatási feladatot lát el, pl. táppénzes állományba vesz, látleletet állít ki, igazolásokat, bizonyítványokat ad ki stb.[1]

A „vesztegetés" törvényi tényállása olyképpen változott, hogy visszatért a „Csemegi kódex" megoldása, mely nem választotta el (mint az 1942. évi X. tv.) a „tiltott ajándékozástól". Eszerint: „Az a hivatalos személy, aki működésével kapcsolatban előnyt kér, avagy az előnyt vagy ennek ígéretét elfogadja, illetőleg az előny kérőjével vagy elfogadójával egyetért, bűntettet követ el, és három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő". (Btk. 250. § (1) bek.) Súlyosabban minősül a bűntett, ha vezető beosztású vagy fontosabb ügyekben intézkedésre hivatott hivatalos személy követi el (büntetése egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztés). A hivatalos személy passzív vesztegetése minden esetben bűntett.

Legsúlyosabb a minősítés, ha az elkövető előnyért a kötelességét meg is szegi, hatáskörét túllépi, vagy hivatali helyzetével egyébként visszaél. Büntetése egytől öt évig, illetőleg — ha a (2) bek. esete is fennforog — kettőtől nyolc évig terjedő szabadságvesztés ((3) bekezdés). A Btk. ezen szakasza szerint büntetendő jelenleg az az orvos, aki olyan ügyben intézkedik, amelyben az „ügyfelet érintő jogot vagy kötelezettséget állapít meg, adatot igazol, nyilvántartásba vesz vagy hatósági ellenőrzést végez".[2] Ilyen igazolás pl. a „kórházi zárójelentés" is, mely jogot állapít meg (a körzeti orvos ennek alapján pl. — miden vizsgálat nélkül — táppénzes állományba vesz). Eszerint minden olyan kórházi orvos, akinek zárójelentés aláírási joga van, hivatalos személy.

A Btk. 252. § (1) bekezdésben foglalt vétség törvényi tényállása mindenben azonos az előbbi szakasz (1) bekezdésének elemeivel, kivéve az alanyt, aki ez utóbbi esetben „állami szervnek, szövetkezetnek vagy egyesületnek az önálló intézkedésre jogosult dolgozója". A gyógyító intézmények, kórházak, rendelők stb. állami intézmények (137. § (2) bekezdés indokolása i. m. 149. oldal).

Azt a kérdést, hogy ki az az orvos, aki „állami szervnek ...önálló intézkedésre jogosult dolgozója", már nem olyan egyszerű eldönteni, különösen azért, mert a Btk. az „önálló intézkedés" fogalmát sehol nem határozza meg, sem az „értelmező rendelkezések"-ben (137. §), sem a XV. fejezet végén (ahogy ezt máshol megteszi olyan esetekben, ahol csak abban a fejezetben szereplő fogalomról van szó és ahogyan ezt az indokolás is, mint a Btk. követendő elvét említi, i. m. 148. oldal). A 252. § indokolása sem ad sok eligazítást e téren: „Azt a körülményt, hogy az elkövető önálló intézkedésre jogosult-e, nem munkakörének vagy beosztásának elnevezése szerint kell elbírálni. Az a döntő, hogy ténylegesen milyen jogok illetik meg" (i. m. 198. oldal). A Btk. — mint lex generális — tehát nem igazít el egyértelműen a konkrét kérdésben, kénytelenek vagyunk a lex speciálishoz fordulni. Az Eü. tv. III. fejezete a „gyógyító-megelőző tevékenységgel kapcsolatos rendelkezések" címet viseli. Ezen belül a 43. § (2) bekezdése: „Az orvosnak a legnagyobb gondossággal és körültekintéssel meg kell tennie mindazokat az *intézkedéseket,* amelyek a betegség megelőzéséhez, a beteg életének megmentéséhez, a gyógyuláshoz, munkaképességének helyreállításához szükséges." (Kiemelés Á. Gy.) Az Eü. tv. tehát a gyógyító-megelőző tevékenységet „intézkedés"-nek nevezi. Ugyanazt a fogalmat használja, mint a Btk. Ebből arra kell következtetnünk, hogy az orvos — a jogalkotó felfogása szerint — ezen tevékenysége során *intézkedik.*[3] Ugyanezen szakasz (3) bekezdése a következőképpen szól: „Az orvos a gyógyító-megelőző tevékenységében a tudományosan elfogadott vizsgálati eljárásokat, gyógymódokat és gyógyító eszközöket — a fennálló jogszabályok korlátai között — *maga választja meg."* (Kiemelés Á. Gy.) Ez a törvényhely fogalmazza meg a nevezetes gyógyítási szabadságot, mely 1876 óta orvosi jogosítvány, az orvoslás nagy vívmánya. Az orvosnak hatalmas jogot ad, de egyben szigorú kötelezettséget is ró reá. Ez a jogosítvány quasi „diszkrecionális jog"! A gyógyítási szabadság révén az orvos *önálló* intézkedésre jogosult (nyilvánvalóan a szabadság önállóságot jelent). Eszerint tehát a gyógyító-megelőző tevékenységet végző orvos — amennyiben a gyógyításban intézkedési joga és gyógyítási szabadsága van — alanya a Btk. 252. §-ának és ennek folytán „működésével kapcsolatban" akkor sem fogadhat el „hálapénzt", ha azt nem „kötelességének megszegéséért" kapta.

Az is természetes mindazok számára, akik valamennyire is ismerik az orvoslást, hogy *ténylegesen* nem minden orvos rendelkezik ilyen jogokkal. A kisebb beosztásban dolgozó (kezdő) orvosok nem tar-

[1] Ezt mondja ki az 1978. évi IV. tv. 137. §-ának indokolása (Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, 1978. 149. old.).

[2] Az 1981. évi I. tv-el módosított 1957. évi IV. tv. az államigazgatási eljárás szabályairól, 3. § (3) bekezdés.

[3] Más felfogások szerint az „intézkedés" a büntető törvények alkalmazása szempontjából „államigazgatási jellegű" tevékenységet jelent. Ez azonban nem lehetett a törvényhozó akarata, mert akkor a Btk. 250. § (mely csak alanyában tér el a szóban levő szakasztól) semmiben sem különböznék a 252. §-tól. Így tehát nyilvánvalóan ez utóbbi szakasz alanyának „intézkedése" éppen *nem* „államigazgatási jellegű", hanem *más* természetű, vagyis az állami szerv tevékenységi körébe tartozó, rendeltetésszerű intézkedésekről van szó.

toznak ebbe a csoportba, és ezért nem a 252. §, hanem a 251. § alanyai. E vétséget az követi el, aki: „állami szervnek... a dolgozója". Ez utóbbi szakasz tényállási elemei között a következő szerepel: „kötelességének megszegéséért előnyt... efogadja." A 251. § szövegezése lényegében megfelel annak az — egészségügyi kormányzat által 1959. óta hangoztatott — megfogalmazásnak, melyet az első tanulmányomban már többször idéztem. Ebből azonban egyáltalán nem lehet arra a következtetésre jutni, hogy végre elérkezett az a helyzet — jogilag is —, melyet az egészségügyben a gyakorlatban már ezt megelőzően húsz évvel „bevezettek." A továbbiakban az a feladatunk, hogy eldöntsük, kik azok a gyógyító-megelőző tevékenységet folytató orvosok, akiket ténylegesen megillet az önálló intézkedés joga. Ezek az orvosok pedig — nézetem szerint — a körzeti orvosok, akik önállóan intézkednek a lakosság gyógykezeléséről az alapellátásban, táppénzbe helyezéséről, szakrendelésre vagy kórházba utalásáról stb., az ambuláns szakrendelést végző orvosok, akik ténylegesen szintén ugyanezen jogokkal rendelkeznek, a fekvőbeteg intézmények osztályvezető főorvosai és azok helyettesei, akik rendkívül sok kérdésben önállóan *döntenek* és az ügyeletes orvosok, akik az osztályvezető főorvos és helyettese távollétében hasonlóan önálló intézkedésre jogosultak.[4]

A jogszabályi felhatalmazások azonban önmagukban még nem adnak teljes körű képet arról, hogy „ténylegesen" milyen intézkedési lehetőségekkel rendelkezik az orvosok jelentős része. Ehhez az orvosi szakirodalomhoz kell fordulnunk. Néhány évvel ezelőtt jelent meg egy szaklapban Petrányi Gyula professzor, akadémikus, az Országos Belgyógyászati Intézet igazgatójának, az Egészségügyi Tudományos Tanács elnökének — tehát az egyik legilletékesebbnek — szakmai körökben nagy feltűnést keltő tanulmánya „Az orvos, mint bíró és ítéletvégrehajtó" címmel, ahol kifejti, hogy az orvos intézkedései során gyakran a „nagy hamleti kérdésben" dönt![5] Egyre terjed az orvosi szakirodalomban a vita az euthanasiáról. Egyesek nézete és gyakorlata szerint az ún. passzív euthanasia megengedett.[6] Ez is rendkívüli hatáskört, önálló intézkedési lehetőséget ad „ténylegesen" az orvosnak. Tudományosan kutatja az irodalom a „sorolási rendszereket". Ebben már többféle „iskolát" különböztet meg a szakirodalom (időrendi várakozás, sürgősségi várakozás, lehetőség szerint meghatározott sorrend stb.). Tehát a páciensek sorsa nagymértékben függ attól, hogy az orvos — akinél „várakoznak" beutalásra, néha hónapokat — melyik „iskola" híve. Az egészségügyi sorolást ugyanis jogszabályok nem írják elő, holott ezek nem tisztán orvosi javallatok, hanem azokba társadalmi (státus) determináltságok is — szükségszerűen — „beleszólnak." A legjelentősebb ilyen sorolási problémák: a vesetranszplantáció — kontra művese ellátás, a protetikai eljárások (annak eldöntése, hogy kit operálnak meg és műtétkor milyen protézist kap). Mindezektől és hasonló „szakmai" döntésektől emberek, sőt egész családok sorsa függ.

A jelenlegi helyzet tehát az, hogy az orvosok két csoportra oszthatók: az egyikbe tartoznak az önálló intézkedésre nem jogosultak, akik 1979. július 1. óta „orvosi hálapénzt" a Btk. szerint elfogadhatnak, a másikba — a nagyobbikba — akik önálló intézkedésre jogosultak. Ez utóbbiak, ha „hálapénzt" fogadnak el, magatartásukkal megvalósítják a 252. § szerint minősülő vétséget és két évig terjedhető szabadságvesztéssel büntetendők.

A jogi helyzet 1979. július 1. után tehát ténylegesen — vizsgált témánkkal kapcsolatban — megváltozott, de nem gyökeresen. Az orvosok legjelentősebb (vezető) csoportja, éppen azok, akik többnyire a legtöbb „hálapénzt" kapják és fogadják el, ezzel a magatartásukkal továbbra is bűncselekményt követnek el (vétséget) még akkor is, ha nem hivatalos személyek.

A hivatalos személyt aktívan vesztegető (a beteg vagy hozzátartozója), aki a „hálapénzt" adja szintén büntetendő cselekményt követhet el, amennyiben az orvosnak — mint hivatalos személynek — ad előnyt. A Btk. 253. §-ába foglalt vétséget valósítja meg, és két évig terjedhető szabadságvesztéssel büntetendő. Hangsúlyozandó, hogy ez csak „hálapénz" adására vonatkozik, mert ha a célzat arra irányul, hogy a hivatalos személy a hivatali kötelességét megszegje, hatáskörét túllépje, vagy a hivatali helyzetével egyébként visszaéljen, már bűntettet követ el az alany és három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

Nem büntethető aki az előnyt a hivatalos személy kezdeményezésére adta vagy igérte és vonakodása esetén jogtalan hátránytól tarthatott (Btk. 253. § (3) bek.).

Ha olyan önálló intézkedésre jogosult orvosnak ad „hálapénzt" a beteg vagy hozzátartozója, aki nem minősül hivatalos személynek, az új Btk. szerint már nem büntethető. A Btk. 254. §-hoz fűzött indokolás ugyanis a következőket írja: „az aktív vesztegető (a hivatalos személy megvesztegetésén kívül Á. Gy.) mindig a 254. § szerint és nem a 251. §-ban meghatározott bűncselekmények részeseként büntetendő, ha az utóbbi bűncselekményeket az előnyért elkövetik" (i. m. 199. oldal).

Csak a teljesség kedvéért jegyzem meg, hogy „hálapénz" elfogadása — nézetem szerint — az Egészségügyi Rendtartás 19. § (2) bekezdése szerint — a mai napig is — tilos (ahogyan ezt elemeztük az Egészségügyi törvény és az Egészségügyi rendtartás tárgyalásakor). Így az orvos a 17/1972. Mt. sz. rendelet szerint fegyelmi felelősséggel is tartozik (1. § 10. fordulat). Nincs akadálya annak sem — mivel az orvos ilyen cselekményével két jogtárgyat is megsért (közélet tisztasága és orvosi munkajogviszony) —, hogy az orvos ellen egy cselekményért két eljárást folytassanak le: büntetőjogit és fegyelmit.

Más a büntetőjogi helyzet a „tiltott magángyakorlat" esetében. Hatályos jogunk ezt — mint már említettük — egészségügyi szabálysértésnek minősíti.[7]

[4] A gyógyító-megelőző ellátás intézményeinek működési szabályairól a 25/1976. Eü.M. utasítás rendelkezik. (Lásd különösen az utasítás I. sz. mellékletének A.I. a) 1.2. és e) 1. 2. 3. 4. 5. pontját). Az utasítás szerint hasonlóan fontos intézkedési feladata van az ún. fekvőbeteg gyógyintézeti „felvevő orvosnak".

[5] Alcíme is nagyon kifejező: Meditáció a medicatió és jog határain a suicidumról, resuscitatióról, műszervekről és intensiv terápiával fenntartott életről, transzplantációról, emberen végzett kísérletezésről. „Orvosképzés", 1970. 45. sz. 163—173. old. és Szöveggyűjtemény az etika tanulmányozásához. SZOTE kiadvány, 1978. 90—105. old.

[6] Lásd pl. *Blassauer* Béla: „A jó halál" (pro és kontra). Gondolat, 1984.

[7] Az egyes szabálysértésekről szóló 17/1968. (IV. 14.) korm. számú rendeletnek a 19/1979. (V. 11.) számú rendelettel, a 19/1983. (VI. 15.) Mt. számú rendelettel módosított szövege, 66. § (1) bek.

Mint tudjuk, az egészségügyi kormányzat ezt a magatartást üldözi legjobban. Szinte valamennyi anyagi szabálytalanságként értékelhető magatartást ebbe a törvényi tényállásba igyekszik beleszorítani. *A hatályos jogi szabályozás tehát pontosan ellentétes irányú, mint amit neki az egészségügyi kormányzat szán.*

Ez tehát a *jogi* helyzet az „orvosi hálapénz" tekintetében. A joggyakorlat viszont merőben más. Az egészségügyi vezetők változatlanul tartják magukat ahhoz az álláspontho, mely szerint a hálapénz jogilag — minden esetben — legális. Ez folyamatosan tükröződik a bérezések megállapításában. 1983. végén jelent meg a legújabb rendelet az orvosok bérezéséről (14/1983. ABMH. sz. rendelet), mely folytatta a több évtizedes gyakorlatot és a fizetésekben ismét „legalizálta" a „hálapénzt": munkahelyi pótlékok fizetését továbbra is fenntartotta (hatályban maradt a 3/1977. EüM—MüM. rendelet), sőt azt a 8. §-ban az anaesthesiológusokra is kiterjesztette.

A bérekről és fizetésekről rendelkező jogszabályok ugyan formailag nem függnek össze az egyéb jogokat és kötelezettségeket tartalmazó előírásokkal, de közvetve azokból *jogi* következtetés is levonható: *amit a bérekbe és fizetésekbe a jogalkotó beszámít, az a „jövedelem" jogos.* Ezt a következtetést vonja le belőle a laikus közönség is (jelen esetben mind a betegek, mind az orvosok), de a jogász szakember is, hiszen a kodifikált jogból mindig a jogalkotó szándékára is következtetni kell.

Az Egészségügyi Minisztérium — mint az orvosok legfelsőbb ágazatai igazgatási szerve — változatlanul a tényleges jogi helyzetnek meg nem felelő álláspontot képviseli. Egy szemléltető példa: a Minisztérium 1981-ben felterjesztést készített egy — „a jövedelempolitikát torzító jelenségek visszaszorításának lehetőségeiről szóló" — országos előterjesztéshez. Ebben a következőket olvashatjuk:

„A jogi szabályozásból egyértelműen megállapítható, hogy az egészségügy területén a lakosság részéről adott anyagi juttatásokat tekintve *két kategóriát* lehet megállapítani. Az egyik kategóriába tartoznak azok a juttatások, amelyeket az orvos, illetőleg az egészségügyi dolgozó *nem fogadhatna el, mivel az elfogadást a jogszabályok tiltják.* A másik kategória az olyan anyagi juttatások körét öleli fel, amelyeket *a betegek utólag, önkéntesen, az orvos, illetőleg az egészségügyi dolgozó* bármiféle ilyen irányú ráhatása nélkül adományoznak.

Az első kategóriával kapcsolatban a megítélés *egyértelmű,* hiszen ilyen esetekben az elfogadó személy jogszabálysértést valósít meg, mely alapján — feltéve, hogy az elfogadás ténye bizonyítható — felelősségre vonás következik be. Az ilyen anyagi juttatások tehát nem minősíthetők hálapénznek.

A második kategóriába sorolható anyagi juttatások köre minősül hálapénznek." (Kiemelés Á. Gy.)

A „felterjesztés" — mint látható — egészen más „tényállást" írt körül az „elfogadható juttatások" tekintetében, mint amit a hatályos jog határoz meg. Nem szól arról, hogy az utólag, önként, ráhatás nélkül adományozott juttatást sem fogadhatja el az orvos, ha önálló intézkedésre jogosult. Ezért nem fogadható el az előterjesztés végkövetkeztetése, mely az ágazat tervezett intézkedéseiről szól: *„A jogi szabályozás általánosságban megfelelő.* A jogtalan anyagi juttatásokat, amelyek nem minősülnek hálapénznek, következetesen fel kell deríteni és a vétkeseket szigorúan megbüntetni. E mellett *a jogi értelemben vett hálapénz kérdését* differenciáltan kell értékelni, és *jogi eszközök igénybevétele nélkül* az egyéb eszközök és módszerek felhasználásával kell e téren megnyugtatóbb helyzetet teremteni." (Kiemelés Á. Gy.)

Az egészségügyi ágazatnak ez a „hálapénz" ügyben elfoglalt és terjesztett koncepciója egyébként maradéktalanul érvényesül is. Az elmúlt negyed évszázadban „hálapénz" elfogadása ügyében egyetlen büntető vagy fegyelmi eljárás sem volt. Ha orvos „anyagiassága" miatt jogi eljárásra kerül a sor, ezen szinte kizárólag ún. tiltott magángyakorlat folytatását kell érteni. Az Egészségügyi Közlöny évek óta tartalmaz egy rovatot, melynek címe: „Az Egészségügyi Minisztérium közleménye fegyelmi eljárásról". Az elmúlt években szinte valamennyi közlönyben volt ilyen ismertetés, de „anyagiasság" ügyben mindössze három. Ebből kettőben fogorvos volt az elkövető. Az egyik a hivatalos rendelőben 2300 forintot kért egy fogsorért,[8] a másikban a fogszakorvos a rendelőintézetben kezdte a kezelést és magánrendelőjében fejezte be,[9] az előző „szigorú megrovás", az utóbbi „megrovás" fegyelmi büntetésben részesült. Mindkét közlés után az olvasható, hogy a Minisztérium a fegyelmi büntetést aránytalanul enyhének tartotta. Egyetlen olyan ügy szerepel a közlemények között, mely általános orvos elleni fegyelmi ügyről tájékoztat. A tényállás a következő volt: B. Zs. szakorvos üzemorvosi rendelőjében ellátott egy — oda nem tartozó — beteget sürgősségi alapon (jogszerűen). Később azonban a beteggel kapcsolatot tartott, hívásra felkereste a lakásán és 150 forintot fogadott el. Ezt követően a betegnek — további vizsgálat nélkül — hatósági orvosi igazolást állított ki, melynek alapján a beteg szociális segélyt kapott. A beteg ellen bírói eljárást indítottak, melynek során a bíróság megállapította, hogy az igazolás alkalmas volt a hatóság félrevezetésére. A közlemény után olvasható: „Értékelésünk szerint a fegyelmi vétséghez képest a fegyelmi hatóság által megállapított szigorú megrovás büntetés aránytalanul enyhe volt."[10] Az ismertetett tényállás után a Minisztérium konklúziója sem helytálló, minthogy az orvos ebben a minőségében hivatalos személy volt (a beteg számára orvosi igazolást állított ki), aki anyagi előnyért hivatali kötelességét megszegte. Cselekménye a Btk. 250. § (3) bekezdésében foglalt bűntett, melynek büntetési tétele kettőtől nyolc évig terjedő szabadságvesztés. A fegyelmi hatóságnak is kötelessége lett volna a Be. 122. § (2) bek. alapján a bűncselekményt feljelenteni (amint erre éppen az Egészségügyi Minisztérium 57/1976. EüM. elvi állásfoglalása is figyelmeztetett minden fegyelmi hatóságot).

Az orvosetikai bizottságok és a fegyelmi hatóságok a 80-as években már egyre kevesebb tiltott magángyakorlat és orvosokat érintő „anyagiassági" üggyel foglalkoztak. Néhány számadat: 1980-ban az egész ország összes orvosetikai bizottsága és fegyelmi hatósága együttesen (ez 19 megyét és egész Budapestet jelenti) egy tiltott magángyakorlatot megvalósító magatartást és három olyan ügyet tárgyalt, melyet az

[8] 1984. évi 3. sz. közlöny (II. 23.) 71. old.
[9] 1984. évi 6. sz. közlöny (IV. 1.) 112. old.
[10] 1983. évi 18. sz. közlöny (X. 12.) 574. old.

„anyagiasság" jelzővel láttak el, 1981-ben Budapesten 1 tiltott magángyakorlat tárgyában folyt eljárás, míg „anyagiassági" ügy nem volt, a 19 megyében összesen öt tiltott magángyakorlat, míg három „anyagiasság". Ez két év alatt — mindent egybevetve — tizenhárom ügy (csak emlékeztetőül: 1958 és 62 között 373 ilyen ügy volt, nem valószínű, hogy 22 év alatt az anyagiasság egy tizedére apadt). Az — az előzőekben elmondottakból — nyilvánvaló, hogy Magyarországon az elmúlt negyed évszázadban egyetlen orvos ellen sem folyt eljárás semmiféle fórumon „hálapénz" elfogadása ügyében. Ez a helyzet abból adódott — mint erről már szó volt —, hogy az egészségügyi kormányzat vezetői, az orvosetikai bizottságoknak és a fegyelmi hatóságoknak folyamatosan felülről adott instrukciók, a Minisztérium elvi állásfoglalásai és irányelvei, az egészségügyi jogászok publikációi, a sajtó, a rádió, a televízió állandóan azt hangoztatja, hogy az „orvosi hálapénz" elfogadása jogilag engedélyezett, legális, az orvos kodifikált joga! Ilyen értelemben nyilatkoznak a sajtónak az egészségügyi kormányzat vezetői, ezt hangoztatják ennek nyomán a sajtóban, rádióban az orvosetikai bizottságok stb. Erre néhány példát sorolok.

Az Orvos- Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete 1980. október 11—12-én tartotta VIII. kongresszusát, melynek határozata foglalkozik az „anyagiasság" problémájával. A 9. pontban sürgeti az erélyesebb fellépést a korrupció ellen. A 10. pont kimondja: „Az egészségügyi munkahelyek vezetőinek és a beosztott orvosoknak egyaránt be kell tartaniuk az *egészségügyi törvény* előírásait az ingyenesség kérdésében. A *törvény* egyértelműen rögzíti, hogy az orvos nem fogadhat el anyagi juttatást a kórházba utalásért és felvételért, az orvosszakértői, valamint a hatósági, államigazgatási jellegű tevékenységért. Nem tanúsíthat olyan magatartást, amely a betegben azt a látszatot kelti, hogy ellátásért ellenszolgáltatás jár".[11] A határozat — mint látható — csak az egészségügyi törvény betartását szorgalmazza. Nem szól az egészségügyi rendtartás 19. § (2) bekezdéséről, mely fegyelmi vétségnek minősíti, ha olyan szellemet alakítanak ki vagy tűrnek meg, melyben a „hálapénz" rendszeressé válik. Nem említi továbbá a büntető törvénykönyvet! A határozat szövegezése egyébként is teljesen pontatlan. Az egészségügyi törvény csak a „megkülönböztetett egészségügyi ellátás érdekében" orvosnak adott anyagi vagy egyéb előny elfogadását tiltja (75. § (2) bek.). A többi felsorolt „tényállási elem" vegyesen tartalmaz részleteket az egészségügyi rendtartásból és a Btk-ból, de hibásan. Az OEDSZ kongresszusának határozata viszont — ha nem is jogilag, de — mindenképpen irányadó tagjai számára. Az így fogalmazott szöveg viszont dezinformál: lényeges „hálapénz" elfogadását tiltó magatartások maradtak ki a felsorolásból! Ilyen összefüggésben megtévesztő a törvény *„egyértelműségére"* való hivatkozás is.

1983 nyarán ismert újságírónk interjút közölt az Egészségügyi Minisztérium egyik vezetőjével. Az újságíró kérdése: „Mostanában úgy tűnik, mind formálisabbak a rendelőkben, kórházi folyosókon kifüggesztett táblák: ingyenes egészségügyi ellátás" ... Válasz: „Tíz esztendeje mondom, egyszer tegyék le az asztalomra annak a nevét, aki hálapénzt *kért* és azét is, aki *adott*. Nem az elfogadásról, a kérésről beszélek. Ezt még soha meg nem kaptam."[12]

A SOTE hetilapja az „Orvosegyetem" 1983. végén interjút készített a Délpesti I. orvosetikai bizottság elnökével, aki a következőket nyilatkozta: „Sokat beszélnek az orvosi hálapénzről. Konkrét ügy kapcsán ez nem merült fel a bizottságban. De azt mindenki tudja, hogy létezik. Én a dolgok természetéből eredően nem fogadom el. Az is tény, hogy a *törvény nem tiltja* — csak a kérést, követelést ... Miután nem tették illegálissá a paraszolvencia elfogadását, kialakult ennek is egy sajátos etikai kódexe. El lehet fogadni, ha a beteg önként adja a kezelés után, de kérni, és érte előnyben részesíteni — etikátlan magatartás"[13] (meglepő, hogy a szövegben *még mindig* fellelhetők a régi orvosi rendtartás végrehajtási rendelet 83. § nyomai).

Részlet az Országos Orvosetikai Tanács titkára nemrég adott interjújából: Kérdés: „Hogyan állhatnak helyt a magyar orvosok etikai téren ilyen körülmények között?" A válaszból: „... elenyésző mértékben szerepelnek anyagi természetű kifogások". Kérdés: „Úgy vélem nálunk az évek alatt a *világon egyedülálló folyamat zajlott le:* a hálapénz olyan súlyt és szerepet kapott a gyógyítás rendszerében, mint talán sehol máshol...?" Válasz: „Valóban, talán az anyagiak jelentik nálunk az etikai munka legkényesebb kérdését. Pár évvel ezelőtt egy, a kérdésben abszolút illetékes szovjet szakember azt mondta nekem, hogy náluk, ha valaki elégedett, vesz néhány szál virágot. S ha még ennél is jobban ki akarja fejezni háláját — akkor ír az újságnak. Más országokban anyagilag oly mértékben elismerték az orvosi munkát, hogy bármilyen honorárium akár sértésszámba is mehet. Nálunk valamilyen hibrid helyzet alakult ki, amelynek megváltoztatásához úgy látszik oly sok mindent kellett volna mozdítani, hogy inkább *hivatalosan, kodifikálva is szalonképessé tették az orvosi „hálapénzt"*, a paraszolvenciát."[14]

Még egy jellemző példa! Nemrég legtekintélyesebb és legnagyobb példányszámban megjelenő napilapunk cikket közölt „Egy levél nyomában" címmel. Ebben olvasható: „...orvosetikai rendelkezések nem tiltják a hálapénz elfogadását, hanem elismerik annak létjogosultságát, természetesen bizonyos feltételekkel (kérni, kiprovokálni, jogtalan előnyt nyújtani érte nem szabad).[15]

Teljesen rejtélyes, hogy a nyilatkozók honnan merítik az ilyen kijelentések alapját: „a *törvény* nem tiltja", vagy *„hivatalosan kodifikálva"*, illetve *„orvosetikai rendelkezéseink"?*

Mindezek után felmerül a kérdés: *„orvosi hálapénz" elfogadásáért a jelenleg fennálló helyzetben felelősségre vonható-e jogilag az orvos?* Válaszom — azok számára, akik fárasztó tanulmányomat mind ez ideig végigolvasták — első pillanatra rendkívül meglepően (talán hihetetlenül) hangzik: *nem vonható felelősségre!*

[11] Az Orvos-Egészségügyi Dolgozók Szakszervezetének VIII. kongresszusa. (Táncsics Kiadó, 1981.) 206. old. (kiemelés Á. Gy.)

[12] Népszabadság, 1983. július 30. 5. old. (kiemelés a riportalanytól).

[13] Orvosegyetem (a SOTE hallgatóinak és dolgozóinak lapja), XXVII. évf. 15. sz. 1983. október 17-én 1. old. (kiemelés Á. Gy.)

[14] Heti világgazdaság, VI. évf. 14. sz. (1984. április 7. 46—47. old. (kiemelés Á. Gy.)

[15] Népszabadság, 1984. március 14. 4. old.

Büntetőjogunk már 1950-ben szakított azzal a — még római jogban megfogalmazott — elvvel: „eroor juris nocet" (a törvényt mindenkinek tudnia kell). A Csemegi kódex ezt az elvet (ún. „Feuerbach fikció") a következő szélsőséges formában fogalmazta meg: „A büntetőtörvény nem tudása vagy téves felfogása a beszámítást nem zárja ki." (81. §) Ezt a — lényegében csak a művelt, előnyös társadalmi helyzetű rétegek érdekeit képviselő — szabályozást az 1950. évi II. tv. (Btá.) már elvetette és azóta egyetlen magyar Btk. sem vette ismét fel rendelkezései közé. A jelenleg hatályos Btk. szerint „Nem büntethető, aki a cselekményét abban a téves feltevésben követi el, hogy ez a társadalomra nem veszélyes és erre a feltevésre alapos oka van". (Btk. 27. § (2) bek.) Nem kétséges, hogy a jelenlegi magyar orvosi karnak és a lakosságnak nincs tudomása arról, hogy a hatályos jog a „hálapénz" elfogadását tiltja, tehát teljes joggal hihetik, hogy ez a cselekmény a társadalomra nem veszélyes. Erre a feltevésre alapos okuk is van, hiszen az előzőekben leírt helyzetben (felelős vezetők nyilatkozatai, sajtó, telekommunikáció) minden rendelkezésükre álló információ ezt sugallja számukra. Nem várható el az átlagos állampolgártól, hogy minden hivatalos és tömegkommunikációs nyilatkozat ellenére — mintegy annak ellenőrzésére — elővegye a jogszabályokat, azokat részletesen elemzés tárgyává tegye, értelmezze (mint pl. jelen sorok szerzője) és a széltében-hosszában híresztelt álláspontnak szemben a jogilag helyes értelmezést kikövetkeztesse. Ezt az álláspontot foglalja el a Btk. kommentár is (igaz, hogy a korábbi Btk. elemzése során, de ez lényegtelen, mert a régi és a jelenleg hatályos büntető törvénykönyv rendelkezései — e vonatkozásban — szinte betűről betűre megegyeznek). A kommentár szerzője, Békés Imre egyetemi tanár írja: „...a társadalomra veszélyességben alapos okból nemcsak az téved, akinek egyáltalán módjában sem állott tévedését eloszlatni, hanem az is, aki az adott szituációban a tőle elvárható figyelem és körültekintés kifejtése ellenére sem tudta tévedését eloszlatni."[16] A szerző kifejti — a ma általánosnak mondható jogértelmezéssel megegyezően —, hogy az állampolgár többnyire nem a jogszabályok elemzése alapján ismeri meg mit vár tőle a társadalom, „hanem a cselekményre vonatkozóan kialakult társadalmi felfogásról szerzett tudomása" igazítja el.[17] Majd később: „A társadalom erkölcsi felfogása, a közvélemény számtalan úton közvetítődik és jut el az egyes emberhez. Az iskolai oktatás és nevelés, a sajtó, a rádió, televízió, a társadalmi szervezetek keretében történő oktatás, sőt a szakoktatás is intenzíven sugározza azokat a kultúrnormákat, amelyekre döntései során az egyénnek támaszkodnia kell és lehet."[18]

A sors iróniája, hogy a kiváló szerzőnek — mikor e sorokat papírra vetette — nyilván eszébe sem jutott, hogy megalapozott álláspontja pontosan fordított értelemben is alkalmazható, sőt alkalmazandó. Békés Imre ugyanis azt akarta itt érvelésével alátámasztani, hogy az elkövetőknek nem kell analizálniok a büntető-jogszabályokat ahhoz, hogy tudják mit vár tőlük a társadalom, illetve mi társadalomra veszélyes és mi nem. Úgy gondolta, hogy *a felsorolt orgánumok mindig és feltétlenül a helyes jogi helyzetet közvetítik az állampolgárnak és nem az ellenkezőjét.* Nyilvánvalóan eszébe sem juthatott az a paradox helyzet, melyben ez fordítva is történhetik. Az élet azonban mindig rácáfol a fantáziára: íme ebből egy jól kifejlett példány! Ám, ami igaz az idézett vonatkozásban, az fordítva is helytálló. Ezért állítom, hogy mai szituációban sem a beteg, sem az orvos nem vonható felelősségre sem hálapénz adásáért, sem elfogadásáért. Ez vonatkozik a fegyelmi eljárásra is, a büntetőjogi rendelkezések analógiájaként, habár a hazai fegyelmi jog nem olyan részletesen kidolgozott, mint a büntetőjog és így hasonló rendelkezést nem tartalmaz.

Következtetések de lege ferenda

Kérdezheti az olvasó, mi következik mármost mindebből? Véleményem szerint a feltárt paradoxonnak nem az orvosok és pácienseik büntetőjogi és fegyelmi felelősségre vonása kell, hogy a következménye legyen. A ma hatályos büntetőjogi helyzet érvényesítése már nem lehet megoldás. Ezzel az elmúlt huszonöt évi „kihagyás" miatt elkéstünk. Ma már — sajnálatos módon — *lehetetlen egyszerűen kimondani, hogy „érvényt kell szerezni a hatályos jognak", mert ennek e negyed évszázad minden jogi mozzanata ellentmond.* Megoldás csak az egészségügyi szituáció gyökeres megváltoztatásával érhető el. Ahhoz, hogy a változás „gyökeres" legyen, a gyökerekig kell visszanyúlni. Menjünk sorban!

Évek óta vitatkozunk azon, hogy mi a sajátos magyar „orvosi hálapénz" problémának a gyökere. Sok vélemény hangzott már el erről.[19]

A magam részéről — egy jogi tanulmányban — nem kívánok vitába szállni a szerzőkkel. Feltehetően sok igazság is van mindabban, amit írnak, de a magyarországi „hálapénz" okaira mégsem elfogadható válaszuk. Igaza van ugyanis Horváth Zoltánnak, a Heti Világgazdaság riporterének. *A hálapénz hazai szituációja egyedülálló a világon.* Ezt a tényt minden hazai és külföldi — e kérdéssel foglalkozó — szakember megerősíti. Ha pedig ez így van, az imént idézett minden — „hálapénz" okát kutató — álláspontnak egy közös hibája van: valamennyi olyan kauzára mutat rá, mely nagyon sok országban megtalálható, még együttesen is! Ezzel nem azt akarom mondani, hogy sehol sincs paraszolvencia. Sőt ellenkezőleg, a jelenség az egész világon terjed, sok nehézséget okoz a többi szocialista országban is, de hallottunk róla, hogy Ausztriában, Angliában és az NSZK-ban is előfordul. Mégis az a tény, hogy *ezekben az országokban össze sem lehet hasonlítani a helyzetet a miénkkel!* Ennek okát abban látom, hogy 1959-ben — amikor a folyamat erőteljesen megindult — ahelyett, hogy határozottan fellépett volna ellene az egészségügyi kormányzat, felemás helyzetet teremtett: *a „hálapénzt" megtiltva megengedte,* ami azt a következményt vonta maga után, hogy a deklaráltan tilos magatartások (ágyárulás, orvosi igazolásért juttatás, tiltott magángyakorlat stb.) ellen sem tudott határozottan fellépni, hiszen a „hálapénz" oly mértékben összefonódik az

[16] A büntető törvénykönyv kommentárja. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp. 1968. I. köt. 162. old.

[17] i. m. 160. old.

[18] i. m. 160—161. old.

[19] Lásd erről a Társadalmi Szemle 1984. 7—8. számában *Ádám* György: „Az orvosi hálapénz körüli vitához" című tanulmányát. 135—136. old.

utóbbiakkal, hogy a fonalak teljesen összekuszálódnak.[20] Az „engedélyezett" orvosi hálapénz olyan „kiskapunak" bizonyult, mely egy néhány év alatt diadalívvé szélesedett, ezen a korrupció vonult be „jogi segédlettel" az egészségügybe. Gondoljuk csak végig: az orvos és az állampolgár viszonyában újszerű helyzet következik be (ezt pontosan és helyesen elemezték az előbb már idézett és más kutatók). Ebben a szituációban szólaltak meg a hivatalos vezető szervek képviselői és jelentették ki, hogy „hálapénzt" adni és elfogadni szabad! Egy meginduló folyamatnak — ahelyett, hogy gátat szabtak volna — erőt adtak „engedélyükkel" (még ha ez az engedély illegális is volt, ám arról egy-két beavatott kivételével senki nem tudott). Ezzel azt „érték el" — ahogy ezt már nagyon sok tanulmány szerzője kifejtette —, hogy a beteg is „kötelességének" érezte, hogy adjon „hálapénzt", aki eddig nem akart. Továbbá az az orvos is elfogadta, aki egyébként — ha tudomással bír arról, hogy ez tilos — a „világ minden kincséért" sem fogadott volna el ilyen illegális juttatásokat. Ez a „szélesre tárt kapu" politikája eredményezte az ismert helyzetet. Megdöbbentő az a tömegpszichózis, mely abban nyilvánul meg, hogy valaki — még ha felelős vezető is — elkezdi mondani, hogy egy magatartás engedélyezett és ezt utána mondja mindenki (hozzáértő és laikus) anélkül, hogy bárki utána nézne, hogy valóban mit mondanak ki a jogszabályok. Magam részéről ezt a helyzetet egyszerűen megmagyarázhatatlannak tartom. Sőt azt is állítom, hogy hazai viszonylatban — a többi borravalós juttatást is beleértve — egyedülálló az „orvosi hálapénz"! A kereskedelemben, a szolgáltatásban stb. szintén van csúszópénz, hálapénz, protekció stb., de sehol sem tapasztaljuk, hogy a hivatalos szervek állandóan azt hangoztatnák, hogy az adott területen a hálapénz megengedett. Más természetesen a kifejezetten borravalós szakmák helyzete. Az orvos azonban össze sem hasonlítható az utóbb említett kategóriákkal. A benzinkutas, a pincér, az eladó stb. nem az élet és az egészség tekintetében dönt és nem lát el hatósági feladatokat. Az orvos talán — tevékenységét illetően — inkább az igazságszolgáltatásban dolgozókhoz hasonlítható. Az egészség és az igazság, ez az a két alapvető „szolgáltatás", mely az ember egész lényét, személyiségét, élete szinte valamennyi relációját érinti. Legutóbb egy szerző azon meditált, hogy vajon szolgáltatás-e az igazságszolgáltatás?[21] Én azt kérdezném, vajon — ebben a klasszikus értelemben — szolgáltatás-e az orvosi ellátás? Válaszom: abban a vonatkozásban, ahogy a többiek „felszolgálnak" (pl. pincér), semmi esetre sem. Itt *minőségileg* más viszonyról van szó.

Természetesen nem állítom, hogy ha a tényleges létező jogi tilalmaknak már 1959-ben vagy azt követően érvényt szereztek volna, a „hálapénz" egyáltalán nem terjedt volna el, de azt határozottan állítom, hogy távolról sem olyan mértékben, amilyenben ma találkozunk vele.

Nem vagyok híve az adminisztratív módszereknek! Hittel vallom, hogy *tisztán adminisztratív eszközökkel egyetlen társadalmi problémát sem lehet megoldani.* Mégis van szerepe a visszatartásban a jogi megoldásnak. Ez vonatkozik a „hálapénz" alakulására is. Ha az egészségügyi kormányzat következetesen érvényt szerzett volna az Országgyűlés, az Elnöki Tanács és a maga által kodifikált és szankcionált szabályoknak, most nem tartanánk itt, ha lennének is ezen a téren nehézségeink. Levendel László írja: „Ha figyelembe vesszük az egészségügy irányítóinak nehéz helyzetét, éppen az etikai helyzettel kapcsolatban, igazán tiszteletre méltó, hogy *nem helyezték eddig előtérbe* az adminisztratív, megtorló módszereket."[22] Ezt én is tiszteletreméltónak tartom, csupán azt nem, hogy az egészségügy irányítói nem szereztek érvényt a mindenkor hatályos jogi szabályainknak! Valószínűleg itt az „adminisztratív" intézkedés fogalmával is baj van. Adminisztratív intézkedésnek nevezi a tudomány azokat a szabályozási módszereket (törvények, rendeletek, határozatok életbeléptetése), melyeket *állami kényszer alkalmazásával* is végre lehet hajtani. Nyilvánvaló, hogy minden közösségben szükség van — ilyen értelemben — adminisztratív intézkedésekre. Ezek nélkül a társadalomban anarchia uralkodna el. Ha valamilyen jelenség az adott társadalomban nem kívánatos, azt *jogilag* is deklarálni kell, különben az állampolgárokat nem képes az állam orientálni. Egy magatartás jogi tilalmazása önmagában még nem jelenti az adminisztratív intézkedések *„előtérbe helyezését"*, ahogy ezt Levendel László állítja. A jogi tilalom azonban a jelenség elharapódzása megelőzésének „conditio sine qua non"-ja. (Természetesen itt olyan jogi tilalmazásról van szó, amelynek az állam érvényt is kíván szerezni.) A jogi tilalmazással egyenrangú „intézkedés" mindig (hiszen a jogállam jogrendje egységes) *a jogszabályok egész rendszerének ehhez való igazítása.* Itt elsősorban a jogszabályokban rögzített fizetésekre gondolok. Látszólag ezt a piaci mechanizmusok szabályozzák, ám a „hálapénz" figyelembevételével a bérezésben, egy sajátos mechanizmus része: ez a borravaló „kalandja". Az orvoslás azonban soha nem volt borravalós szakma. Az orvos mindig is — mint ahogy ezt már elemeztük — sokféle, egymástól eltérő komplex feladatot lát el. *Ha az orvos egyik kapcsolatban juttatást kap, ez elkerülhetetlenül kihat a többi viszonylatra is.* Erre az elmúlt huszonöt év szolgáltat szemléletes példát. Ha valaki abban reménykedik, hogy míg az utólagos juttatást, mint „hálapénzt" megengedi, ezt el tudja határolni — akár jogilag, akár közgazdaságilag — a tilalmazott juttatásoktól, az illúziót kerget.

Pedig Magyarországon ez a „hálapénz" vita nem először zajlik. Az előző körülbelül nyolcszáz évvel ezelőtt kezdődött. Ekkor egy — az orvosi tevékeny-

[20] Az Egészségügyi Minisztérium 1981-es — már idézett — felterjesztése maga is jelenti, hogy a „hálapénz" milyen gondokat okoz: „...a beteg egészségi állapotától függően sorozatosan azonos orvosokkal kerül kapcsolatba, így az egy ízben utólag adott hálapénz azt a veszélyt rejtheti magában, hogy a következő alkalommal a beteg megkülönböztetett ellátási igénnyel lép fel és adott esetben az orvos ezt biztosítja is. A másik probléma e területen az, hogy az orvosok egy része a gyógyító-megelőző tevékenységük mellett hatósági jellegű tevékenységet is végeznek, így pl. a körzeti orvos ugyanazzal a beteggel kapcsolatba lép a gyógyítás érdekében, másik alkalommal viszont megállapítja a keresőképtelenséget. Ebben az esetben is a gyógyításért a beteg által utólag adott hálapénz negatív irányú befolyásolási lehetőséget rejt magában a hatósági intézkedést (keresőképtelen állománybavétel) illetően". (Felterjesztés 4. old.)

[21] *Kabódi* Csaba: Igazságszolgáltatás — szolgáltatás? Jogtudományi Közlöny, 1984. 3. sz. 146—151. old.

[22] „Az orvos látóhatárán". Gondolat, 1980. 216—217. old.

séghez hasonló — másik hivatás juttatásairól volt szó — a bíróiról![23]

A magam részéről mind a hazai — másirányú — gyakorlatból, mind más országok mai orvosi anyagiakat megoldó példáiból csak arra az eredményre juthatok, hogy a magyar gyakorlat alkalmatlan az „orvosi hálapénz" ügyének megoldására. Erre már nálunk is negyed százados gyakorlat van. Lehetetlen a „hálapénzt" engedélyezni, míg más — ehhez hasonló — magatartásokat (tiltott magángyakorlat, ajándék elfogadása megkülönböztetett ellátásért stb.) tiltani. Ha akár csak jottányit is akarunk lépni előre, meg kell szüntetni azt az — egyébként nyilvánvalóan justizmord, „hivatalos" orvosokat és más állampolgárokat dezinformáló — tájékoztatást, állásfoglalást stb. Nyíltan ismertetni kell a hatályos jog által pontosan körülírt valóságos törvényi tényállást, mely szerint az „orvosi hálapénz" adása és elfogadása éppen úgy jogtalan (egy jelentéktelen — előbb már tárgyalt — kivételtől eltekintve) mint az eddig is tilosnak mondott többi magatartás. A mindenkor hatályos jognak feltétlenül érvényt kell szerezni! Nincs joga senkinek — még egy ágazati főhatóságnak sem — azt az álláspontot képviselni, hogy egy adott területen — ahol jogi rendezés van — „jogi eszközök igénybevétele nélkül... kell" eljárni (lásd a már idézett egészségügyi minisztériumi felterjesztést). Ha valahol a törvények „jogi eszközök" igénybevételét rendelik el, akkor azt mindenki köteles akceptálni.

Ez az intézkedés (nem adminisztratív, hiszen nem más, mint a tényleges helyzet feltárása) *természetesen önmagában semmi eredményt nem hozhat.* Ehhez feltétlenül hozzátartozik az a haladéktalan jogszabályi rendezés is, mely a „hálapénz" hátsó támaszát szünteti meg: az orvosi fizetések olyan rendezése, mely a „hálapénzt" nem veszi kalkulációba.

Mindez azonban együttvéve is kevés a megoldáshoz, csupán sine qua non! A legsürgősebben a hálapénz probléma gyökereihez is hozzá kell nyúlni. Ez talán a legnehezebb, de mivel elengedhetetlen, erre is javaslatot teszek.

Mint tudjuk, az „orvosi hálapénz" összege nehezen számolható ki, de figyelemre méltó kísérletek történtek az összeg becslésére. Petschnig Mária — már említett tanulmányában — megkísérli az összeget országosan felbecsülni. Mint írja, ez a pénzmennyiség 1981-ben 2,3 milliárd és 4,4 milliárd forint között lehetett, ő középarányost vesz, ami kb. 3 milliárd forint.[24] Induljunk ki abból, hogy ez a becslés többékevésbé pontos. Mi következik ebből? A szerző maga is írja, hogy ez az összeg a lakosság pénzbevételéhez képest — mely 1981-ben megközelítette a négyszáz milliárdot — nem sok. Nem éri el a bevételek 1%-át sem. A probléma mégis rendkívül nagy, ha egyéb hatását nézzük: az orvos szempontjából: *a)* nagyok a különbségek az orvosi jövedelmek között; *b)* az elosztás nem igazságos, nem munka szerint történik; *c)* megalázó az orvosra nézve; *d)* bizonytalan forrás, amely jelentősen változhat; *e)* az orvosokat a lakosság előtt negatív színben tünteti fel; *f)* minden más korrupció forrása. A beteg szempontjából: *a)* éppen akkor fizeti amikor a pénzre leginkább szüksége lenne és éppen szükségletének reciprocitásában; *b)* nem tudja pontosan az összegeket és állandóan feszültségben él, nem adott esetleg keveset vagy nem fizette-e túl;[25] *c)* a beteg is bizonytalan, ha nem fogadják el tőle a „hálapénzt", nem tudja mire vélni; *d)* az állampolgároknak nem megfelelő a helyzet, melyben egy — egyébként köztiszteletben álló — értelmiségi réteget egy bizonyos szempontból pejoratíven kell megítélnie.

Mindezek alapján a „hálapénz" felszámolása az összlakosság érdeke! Adva van két premissza: a) az összeg aránylag nem nagy, b) az összeg *ilyen módon* juttatása nem kívánatos.

Konklúzió: *az amúgy is fizetett összeget nem elvonni kell, hanem másként juttatni.* Semmiképpen nem lenne helyes azonban erről „felülről" dönteni. Úgy vélem itt az ideje, hogy a lakossággal „össznépi megbeszélést" folytassunk a „hálapénz" sorsáról! Hasonlóan a választási rendszerünkhöz, vagy pl. a társadalombiztosítási törvény módosításához, vagy a lakások elosztásához lakossági vitákon. Mind a lakosság, mind az orvosok (azok is, akik rendszeresen kapnak hálapénzt és azok is, akik nem) a betegeknek az a tábora is, amely sokat ad és az is, amely eddig valamilyen oknál fogva nem adott „hálapénzt". Nyíltan az állampolgárok elé kellene tárni a helyzetet: a hálapénznek ennyi az összege (pontosabb számítások után), ezt a pénzt az állam a mai helyzetben nem tudja előteremteni. A pénz ténylegesen létezik, ez nem fiktív összeg, hanem a legnyilvánvalóbb módon valós. Ezt az állampolgárok eddig is fizették, csak „félillegálisan" félig-meddig titokban. Itt a lehetőség, hogy legalizáljuk. Ha valóban a hálapénz összege évi 3 milliárd, akkor ez havonta minden magyar állampolgárnál 25 forintot jelent. Ezt az összeget kellene közmegegyezés folytán valahogy befizetni és teljes egészében az orvosok részére (levonás nélkül) kifizetni, hiszen eddig is ők kapták. Ez az elosztás annyival előnyösebb lenne, hogy *a)* nem illegális, mindenki tudja mennyit kap és mennyit kell fizetnie; *b)* nem az fizeti aki nagy bajban van, hanem átvállalja az összlakosság, ez benne éppen a betegségbiztosítás!; *c)* az összeg nem nagy, mivel arányosan oszlik el; *d)* megszünteti az orvosok és betegek közötti feszültséget.

Ehhez járulhatna még (az össznépi vitában ezt is fel kellene vetni) egy szabadabb orvosválasztás. Teljesen szabad orvosválasztásról nem lehet szó, ez megvalósíthatatlan még nálunk jóval gazdagabb országban is, de viszonylag szabad orvosválasztást a rendszerben meg lehetne valósítani. Elsősorban a már — más országokban — jól bevált ún. kartonrendszerre gondolok: a beteg bizonyos körben maga választja meg orvosát, hozzá adja le kartonját. Az orvos a juttatásokból (fizetés, egyéb így befolyó összegek stb.) annyit kap, ahány kartont hozzá leadtak. Így az állampolgár nem illegális „hálapénzzel" honorál, hanem legálisan kartonnal, mellyel több munka, de egyben több jövedelem is

[23] Kezdetben a bírók is „magánítélkezésből" éltek. I. István király még korlátlanul engedte a bírák megajándékozását. Már I. László király kezdte a „hálapénz" elfogadását korlátozni. Ez a „visszaszorítási" folyamat egészen a XIX. századig tartott, de végérvényesen a Csemegi kódex erélyes rendelkezéseivel — mint adminisztratív intézkedésekkel — fejeződött be. A századfordulón egy vádlottat azért ítéltek el súlyos börtönbüntetésre, mert egy bírónak 10 ft ajándékot akart adni. (1900. nov. 20. 3708. Curia, 19261.)

[24] *Petschnig* Mária: Az orvosi hálapénzről — nem etikai alapon. Valóság, 1983. 11. sz.

[25] Lásd erről részletesebben: *Takács* Tibor orvos tanulmányát „A hálapénz harmadik oldala". Egészségügyi Dolgozó, 1979. 112—115. old.

együtt jár. Mindezt kombinálni lehetne a legális magángyakorlattal és a díjazásért igénybe vehető magasabb szintű gyógyító eljárással (mely már nem jár „ingyenes" betegbiztosítási alapon). Nem kellene viszont jogilag üldözni azt a gyakorlatot, mely szerint a magánrendelőben írt röntgen, laboratóriumi beutalásokat elfogadják az intézetekben, hiszen minden magyar állampolgárnak járnak ezek a juttatások függetlenül attól, hogy hol állapították meg szükségességét, magángyakorlatban vagy állami intézménynél. Ezek után határozottan fel lehetne lépni az „orvosi hálapénz" ellen.

Azzal is tisztában vagyok, hogy ez nem lenne még így sem könnyű feladat. Vannak olyan orvosok, akiknek ez a rendezés nem tetszene és megpróbálnák megakadályozni. Az egész orvosi karnak — minthogy az ilyen rendezés érdeke — határozottan kellene fellépni a kisebbség ellen.

Az is fontos, hogy ezekben az ügyekben ne csak az orvosok egymás között ítéljék meg az orvosi magatartásokat. Ez a módszer az orvoskasztok, céhek, orvoskamarák, becsületbíróságok „egy késő sugára". Ez már azért sem jó, mert a lakosság él a gyanúperrel, hogy a határozatok „mundér becsületének" védelmében születnek.

Meggyőződésem, hogy ebben az itt vázolt új rendszerben a jogi és etikai helyzet is rendezett lesz, az orvosok tényleges munkában szerzett érdekeltsége is lényegesen javul és a népgazdaságnak nem kerül pénzbe. Ezért azt mind a lakosság, mind az állampolgárok támogatni fogják. Tisztában vagyok azzal, hogy mindezt könnyebb leírni, mint megvalósítani, de bízom abban, hogy népünk okos vitában meg tudja oldani, mint ahogy már olyan sok nehézségen túljutottunk kollektív bölcsességgel. Ha ezt meg tudjuk valósítani, megint — most az „orvosi hálapénz" képében — elégettünk egy boszorkányt és utána már elmondhatjuk: „A boszorkányokról pedig, mivelhogy nincsenek, semmi emlékezet ne legyen."[26]

[26] Kálmán Király I. könyve, 57. fejezet

JOGIRODALOM JOGÉLET

Gruber Balázs Attila

Az állam- és jogelmélet újabb kutatási eredményei a prágai Károly Egyetem Jogi Karán

A prágai Károly Egyetem folyóirata az Acta Universitas Carolinae az elmúlt években az egyetem három professzorának tanulmányát jelentette meg két külön számában. Az 1982. évi számban Eduárd Kucera és Vladimir Veverka professzorok, az 1983. évi teljes számban Jiri Capek professzor tanulmányát adták közre, mindhárman az állam- és jogelmélet témakörébe tartozó témát dolgozták fel.

I.

Eduard *Kucera* „A szocialista törvényesség tökéletesítése a fejlett szocialista társadalom építésének szakaszában" című tanulmánya indítékául a CSKP XVI. kongresszusának előkészítése és határozatai, valamint az SZKP XXVI. kongresszusának határozatai szolgáltak, amelyek megtárgyalták a szocialista törvényesség állapotát és további tökéletesítésének és szilárdításának feladatait.

A tanulmány három részre bontható. Az első részben a szocialista törvényesség értelmezésének kérdéseivel foglalkozik a szerző. A szocialista törvényesség elvi definícióját, evolúciós dinamizmusát, értelmezésének fejlődését, jellemzőit tárgyalja. A második részben található a szocialista törvényesség követelményeinek analízise a szocialista jogalkotás viszonyaiban a tartalom, a jogi-normatív és jogi-intézményi viszonyok aspektusában. Befejezésként azt vizsgálja. E. Kucera, hogy a szocialista törvényesség elvi kérdései hogyan jelentkeznek a szocialista jog alkalmazásának folyamatában, hogyan történik a jog alkalmazása, realizálása az ellenőrzés és a felügyelet megvalósítása mellett.

E tanulmány különös érdeme, hogy a további figyelem központjába tartja a szocialista törvényesség gyakorlati problémáit és jelentős lépéseket tesz a törvényesség fogalmának pontosítására. Ezzel hozzájárul a nemzetközi jogelméleti irodalomban kialakított törvényességi fogalom pontosításához, mélyítéséhez.

II.

Vladimir *Veverka* „A szocialista törvényesség elméleti és gyakorlati alapjainak kialakítása Lenin műveiben" címmel írt tanulmányt.

A cikk első részében a szerző elemzi a jog és törvényesség szerepének azon koncepcióját, amely Marx és Engels műveiben találhatók. Különös figyelmet fordít a jog olyan formális terminusainak megértésére, amelyek csak a burzsoá törvényesség tagadásának szakaszában jelentkeztek. A szocialista törvényesség koncepciója kialakulásának elemzése során vizsgálja Lenin forradalom előtti véleményét a jogról és a törvényességről a hatalom megszerzése esetében. A szerző leírja, hogy a szocialista törvényesség lenini koncepciója kialakításában fontos a kötelező normatív aktusok és az állami kényszer szükségességének fölismerése. Lenin a forradalom előtti véleményében az új jog fogalmi elemeit föltárta és összekapcsolta a jog és a proletárállam kérdését. Emellett fölismerte a „jogi" és „nem jogi" célszerű kombinációjának lehetőségét, a politikai és erkölcsi normák kapcsolódásának jelentőségét.

A cikk következő részében elemzi Leninnek a jog és törvényesség 1917 utáni nézeteit, és három szakaszt különböztet meg: a forradalom utáni közvetlen szakaszt, az 1918 közepétől 1920-ig tartó szakaszt, és az 1920—22 közötti szakaszt. Megkísérli értékelni Lenin elméleti és gyakorlati tevékenységét a forradalom előtti elméletek, föltevések és mindenekelőtt a konkrét feltételek fényében. Vizsgálja a lenini nézetek negatív viszonyát a régi joghoz, Lenin véleményét a jog korlátozó funkciójáról, a forradalmi jogtudat és a forradalmi normák hasznosításáról, mindezeket az új típusú proletár jog elemeinek kidolgozásával, a törvényhozás fejlődésével párhuzamosan elemzi.

A szerző véleménye szerint az első szakaszt mindenekelőtt a forradalmi jogtudat döntő szerepe és a szovjethatalom dekrétumaiban tükröződő jogszemlélet jellemzi. Részletesen elemzi a lenini gyakorlati indítványokat a bíróságokról szóló dekrétumokra vonat-

Gruber Balázs Attila egyetemi tanársegéd, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

kozóan és azt, hogy Lenin állást foglalt a forradalmi jogtudat régi jogot helyettesítő általános forradalmi programja mellett. Fontos határnak számítja a szerző 1918 második felét. Bemutatja, hogy az első alkotmány kibocsátásával megteremtődött az alkotmányosság elve mint a törvényesség alkotóeleme. Lenin értelmezése szerint ez új szakasz, mint a szovjethatalom stabilizációjának és a szocialista társadalom építésének objektív feladatainak eredménye, hangsúlyozza a proletárállam és az állampolgárok viszonyainak alkotmányos szabályozását. A szerző elemzi — az 1918—20-as évek törvényességének koncepciója új elemeként — Lenin szempontjait a rendkívüli rendszabályoknak a sajátosságairól, amelyeket a polgárháború és a külföldi intervenció kényszerített ki. A „rendkívüli rendszabályok törvényességét" Lenin a párt és a szovjet állam központi irányítására és ellenőrzésére vonatkoztatta.

A cikk harmadik része a NEP-hez kötődik. A szerző azt bizonyítja, hogy a szocialista törvényesség eszméje, bár függ a gazdasági viszonyok fejlettségétől, fő célja mégis az, hogy a szovjethatalom stabilitását támogassa. Békés viszonyok között kerül előtérbe a szocialista gazdaság építésének támogatása a törvényesség által. A forradalmi törvényesség lenini eszméje ily módon döntő tényezője volt a szovjet törvényhozás és a társadalom fejlődésében. A szerző hozzáfűzi, hogy a forradalmi törvényesség legfontosabb szerepe a NEP biztosításában, a visszaélések elleni védelemben foglalható össze. Aláhúzza a szocialista törvényesség hatékony garanciájaként a törvényesség központi ellenőrzésének jelentőségét a magas szintű párt- és állami szervek által.

A szerző azzal a megállapítással zárja cikkét, hogy Lenin hatalmas munkát végzett a forradalom utáni szakasz szocialista törvényességének koncepciójának kialakításában, hogy megalapozta a szocialista törvényesség elméleti és gyakorlati alapjait. Veverka professzor tanulmánya elmélettörténeti megközelítésben jelentős hozzájárulás a szocialista törvényesség előzményeinek és alapjainak tisztázásához.

III.

A Károly egyetemi Acta 1983. évi száma egyedül Jiri Capek „A szocialista jog interpretációja" című tanulmányát tartalmazza.

A munka abból a fölismerésből ered, hogy a társadalmi viszonyok jogi szabályozásának rendszere nagyon összetett társadalmi jelenséget jelent. A szerző előljáróban kifejti, hogy a jog marxista értelmezése a jogot nemcsak mint elszigetelt normatív rendszert szemléli, de tanulmányozza a lényeges, kölcsönös összefüggéseket, az adott társadalomban kialakult és működő hatások keretében. A jogi normák rendszerét értelmezi a tanulmányban mint egy rész (alrendszer) igen összetett jogi felépítményt, amelyekhez meghatározott elemek tartoznak, így a) a jogi szabályozás célja, b) általánosan kötelező normatív aktusok rendszere, c) a jogi normák rendszere. A munka foglalkozik az interpretáció fogalmának meghatározásával is, mely szerint azt többféle értelemben használják. Elsősorban a legszélesebb értelemben vett fogalmát magyarázza, s úgy fogja föl mint a kultúra és a társadalom intellektuális tevékenysége eredményének megismerését. Különféle kategóriák interpretálódnak (írásbeli szövegek, műalkotások, anyagi eszközök és emlékek stb.) oly módon, hogy a megismerés folyamatában különféle jelentést és tartalmat tulajdonítanak nekik.

A szerző nézete szerint az interpretáció legszűkebb értelmében felfogható mint a jog megismerésével kapcsolatos eljárás. A jog interpretációja azonban felfogható a nyelvi kifejezések kapcsolatában és a normatív aktusok használatában. A megismerő szubjektum akkor értelmezi az aktus szövegét, amikor ő az adott gondolatot „interpretálja". Adott helyzetben két elv merülhet fel a jogi aktus szövegének aránylag pontos gondolatával, az interpretáló, hogy elhárítsa a kételyt, meghatározott eljárást, módszert, eszközt alkalmaz. Az interpretáció eljárásai a jogi szabályozás objektíven szükségszerű alkotóelemét jelentik. Az interpretációs eljárás jellege mindenekelőtt filozófiai jelleghez kötődik az általános, a különös és egyes viszonya dialektikájában.

A tanulmány következő részéből megtudjuk, hogy az általános és absztrakt formában kifejezett normatív aktusok tartalmának konkretizálásában az a szükségszerűség vetődik föl, hogy a jogi norma tartalmának konkretizálásában egyedi sajátosság jelentkezik. A kapcsolat az általános norma és az egyedi ügy között azonban sokrétű, dialektikus jellegű, beleértve a filozófiai ellentét kategóriáját is. A nyelv és a kifejezés sokrétű szemiotikai és szemantikai problémája létezik még, amely megjelenik az interpretációs eljárásban és amellyel foglalkozni kell a jogalkotás és a jogalkalmazás szerveinek. Fontos elméleti kérdésként elemzi J. Capek, hogy az interpretációs elvek jellegének összhangban kell lenni az interpretáló szervvel. Az elvek között több van, amely gyakorlati szerepük miatt tudományos vita tárgya lehet. Ezenkívül előfordulhat, hogy az elvek közül néhány esetben a társadalmi viszonyok fejlődésével ellentétbe kerül, a tudomány és a gyakorlat között bizonyos eltolódás jelentkezik.

A szerző kifejti, hogy az interpretációs eljárások sokrétű kapcsolatban állnak a szocialista törvényesség kérdéseivel. A következőkben az interpretáció szubjektuma és objektuma problematikájával foglalkozik, objektívnek tekinti a tanulmány a normatív aktus szövegét, valamint a jog céljait, általános elveit. Elemzi a szocialista országok legfelsőbb bíróságainak interpretációs aktusait, amelyet kiegyensúlyozott rendszernek tart, ideértve nemcsak az interpretáció lehetőségét, hanem a jogalkotás kezdeményezését is. Részletesen a Szovjetunió Legfelsőbb Bíróságának aktusait vizsgálja a tanulmány. Elemzi az interpretációs eljárás, a jogi szabályozás megismerése és a jogalkotás folyamatának szoros kapcsolatát, valamint az eltérő jellegű jogi eljárásokat is.

Befejezésként néhány gyakorlati javaslatot fogalmaz meg a szerző. Az alsószintű jogalkalmazó szervek és a legfelsőbb bíróságok között nehézség nélkül kiépíthető az információs rendszer a normatív aktusok érvényesülése és a joghézag elkerülése érdekében, ez azonban feltételezi a jogalkotó és a jogalkalmazó szervek közötti kétoldalú kölcsönös kapcsolatot. Nem tartja célszerűnek azt, hogy meghatalmazást kapnak némely államszervek arra, hogy általánosan kötelező értelmező jogszabályokat kiadjanak. Úgy értékeli, hogy a kiterjesztő és a megszorító értelmezési módszerek nagyobb elterjedése úgy korlátozható, hogy a magas szintű normatív aktusok minőségét folyamatosan emelik, vagyis a jogalkotást tökéletesítik.

A szocialista jogelméleti irodalomban az utóbbi időben háttérbe szorul a jogi dogmatika elméleti összefüggéseinek tanulmányozása. Jiri Capek e munkájával fölhívja a figyelmet e jelentős dogmatikai-elméleti kérdés vizsgálatára és a joggyakorlat fejlesztése szempontjából előrevivő, megfontolandó javaslatokat tesz.

Németh Ágnes

Yolanda Eminescu—Tudor Popescu: A szocialista országok polgári törvénykönyvei*

A szerzők színvonalas, jól használható kézikönyvvel gazdagították azt a világnyelveken írt irodalmat, amely elsősorban Nyugat-Európa olyan jogtudósainak, esetleg gyakorlati szakembereinek szól, akik szeretnének áttekintést nyerni a szocialista országok jogáról. Mivel a szerzők maguk is egy szocialista ország jogtudósai — akik alapos ismeretekkel rendelkeznek a román—germán jogról —, kelloen tudják megvilágítani a szocialista jog intézményeinek a kapitalistáéitól való tartalmi és formai eltéréseit. Mindketten a bukaresti egyetem tanárai, ezen felül Yolanda Eminescu Strasbourgban a CEIPI professzora, Tudor Popescu pedig az UNIDROIT Igazgatótanácsának tagja. A könyv a román Akadémiai Kiadó és a párizsi Libraire Générale de Droit et de Jurisprudence közös gondozásában jelent meg.

A mű *tartalmát* hűen tükrözi a *cím;* a téma keretét az *európai szocialista országok* polgári törvénykönyvei alkotják. Az érintett országok a következők: Szovjetunió (példaképpen az OSZFSZK Ptk-ja), NDK, Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Bulgária, Jugoszlávia és Albánia, de csak az általános ismertetés szintjén. Ez a formális és ezért meglehetősen önkényes megközelítés azonban a könyv fő hiányossága. Ennek esett szinte teljes egészében áldozatul a polgári kódex-szel nem rendelkező Jugoszlávia és Bulgária joga, még ha Albánia jogának ilyen elsikkadása nem is jelent túl nagy veszteséget. A szerzőpáros néhány esetben ugyanis érinti a két előbbi ország kötelmi jogi törvényének szabályait, az utalások azonban eléggé rapszodikusak ahhoz, hogy arra lehessen következtetni, hogy a róluk való hallgatásnak az az oka, hogy teljesen megegyeznek a más országok ismertetett szabályaival. Másrészt dilemmába kerültek a szerzők azon országok jogával kapcsolatban, amelyek elfogadták a gazdasági jogi koncepciót, és külön polgári és külön gazdasági jogi törvénykönyvvel rendelkeznek. A könyv írói ugyanis nehezen tudták eldönteni, hogy vajon az állampolgárok közötti jogviszonyokat szabályozó polgári törvénykönyveket vegyék-e figyelembe a könyv címe alapján, avagy a szocialista termelési viszonyok esetén nagyobb szerepet játszó gazdasági kódexeket. Ezt a problémát úgy próbálták megoldani, hogy mindkét jogszabályból hoztak fel példát, de általában nem együtt, így összevetni sem lehet az adott ország eltérő jogviszonyokra alkalmazandó, eltérő szabályait. Végül a könyv a polgári jog szocialista felfogása szerint nem tekinti annak részeként a családjogot, így csak megemlíti a családjogi kódexek szinte kivétel nélküli önálló megjelenését.

A könyv nyolc *fejezetre* tagolódik, amihez a szerzők záró szakaszt is írtak. Az egyes fejezetek és egymás utáni sorrendjük egy olyan Ptk-t alkotnak, amelyet a szerzők a vizsgált országok Ptk-i alapján állítottak össze, de amellyel egyik sem egyezik. Az első, bevezető rész után sorrendben a következő fejezetek találhatók: személyek, tulajdon, kötelmek, szellemi alkotások joga, öröklés és a nemzetközi magánjog szabályai. A szellemi alkotások jogával csak az OSZFSZK Ptk-ja foglalkozik részletesen és a magyar kódex tartalmaz bizonyos kiegészítő szabályokat. A nemzetközi magánjogra vonatkozó egyes szabályokat is csak az OSZFSZK és Románia Polgári törvénykönyvében találjuk meg, míg a többi ország külön törvényben szabályozza ezt a kérdést.

Az első fejezetben, amelynek címe *„Előzetes megjegyzések"*, a szerzők a szocialista országok törvényhozásának *sajátosságait,* fejlődését taglalják többször összevetve azokat a nyugat-európai polgári jogi fejlődés eredményeivel. Beszélnek a jog társadalmi meghatározottságának marxista felfogásáról, a szocialista törvényhozás technikai oldaláról: ismertetik nagy vonalakban a polgári jog forrásait az egyes országokban, a jogszabály és a bírói gyakorlat viszonyát, a jogalkotás tervezését és a jogalkotó azon törekvését, hogy a jogi aktusok nyelvezete és stílusa az állampolgárok számára érthető és világos legyen. A szerzők az alapvető tájékoztatás igényével megemlítik a szocialista jogirodalomban lezajlott nagy *vitát a gazdasági jogról,* amelynek hívei támadást intéztek az egységes, mind a gazdálkodó szervezetekre, mind az állampolgárokra vonatkozó polgári jog ellen. Szól a könyv a polgári jog tárgyának másfajta *megváltozásáról* is a klasszikus szerkezethez képest. Kivált a polgári jogból a családjog, a munkajog és a mezőgazdasági jog, ezt a társadalmi viszonyok megváltozása indokolta. Másrészről a korábban önálló kereskedelmi jog szabályai beolvadtak a polgári jogba vagy ha a régi kereskedelmi jogi törvényeket hatályban is tartották, alkalmazási területük nagyon leszűkült.

A szocialista polgári jog *rendszerét* az egyes polgári kódexek rendszerén keresztül mutatják be a szerzők és összevetik azokat a pandektista kódexek ötös, illetve a Code Civil hármas tagolásával. Megállapítják, hogy mindkét utóbbihoz képest új tárgya a szabályoknak a szellemi alkotások joga. A nyugat-európai országok jogától való alapvető eltérések (pl. a szocialista tulajdon és védelme, a gazdasági tervezés és a jog viszonya, a vagyoni és bizonyos személyi jogokra korlátozódó polgári jog) ellenére a szocialista országok joga sem egységes és azonos sok esetben. Az eltérő formákat gyakran az adott országok jogi hagyománya diktálta, még ha ezek a formák a korábbitól teljesen különböző tartalommal is élnek tovább. Emellett az egyes jogtudományok is a maguk módján fejlesztik, javítják a már meglevő jogot.

Ezek után a szerzők az alábbiak szerint adnak részletes leírást az egyes országok polgári jogának *forrásairól,* ezek történeti előzményeiről és kialakulásukról.

Románia polgári kódexe kivételes annyiban, hogy még a múlt századból származik (1865), és a szocialista társadalmi viszonyok által indokolt módosítások kiegészítő vagy módosító jogszabályokban találhatók. A *Szovjetunióban* a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után először az OSZFSZK Ptk-ja készült el, ez szolgált később mintaként a többi köztársaságnak is. Az új törvényhozás igénye a hatvanas években merült fel újra, amikor a szövetségi Alapok létrejötte után megalkották az új köztársasági Ptk-kat is. A felszabadulás után készült el *Lengyelország* és *Magyarország* polgári törvénykönyve, mindkettő az ország első polgári jogi kodifikációjaként. *Csehszlovákia* és az *NDK* a gazdasági jog elméletére alapozva különválasztva szabályozta az állampolgárok jogviszonyait a Ptk-ban, a gazdálkodó szervekét egy gazdasági kódexben. Csehszlovákia ezt a lépést már 1964-ben megtette, míg az NDK-ban egészen 1975-ig, a két új kódex megszületéséig az 1896-os BGB (Bürgerliches Gesetzbuch) volt módosításokkal

---

Németh Ágnes tudományos továbbképzős ösztöndíjas, Tudományos Minősítő Bizottság (Budapest).

* Yolanda Eminescu—Tudor Popescu: Les codes civils des pays socialistes. Étude comparative. Bucarest—Paris, 1980. 363 old.

hatályban. E két országban külön törvény vonatkozik a külkereskedelmi viszonyokra is. *Bulgária, Jugoszlávia* és *Albánia* nem rendelkeznek Ptk-val, és külön jogszabály szabályozza a személyeket (és a családot), a tulajdont (Bulgáriában külön az állampolgári tulajdont is), a kötelmeket, a gazdasági szervezeteket és az öröklést. Albániában külön törvény szól a polgári jog általános részéről. Jugoszláviában a meglehetősen részletes szabályozást nyújtó alkotmány (406 szakasz) is közvetlen forrása a polgári jognak.

Különbség mutatkozik az egyes országok szabályozásában amiatt is, mert a Szovjetunió és Jugoszlávia *szövetségi ország,* így a polgári jog szabályozása több lépcsőben történik. A Szovjetunióban 1957 óta szövetségi szinten ún. Alapok készülnek, míg a Ptk-kat maguk a köztársaságok adják ki. Egyes polgári jogi viszonyok szabályozása azonban mégis szövetségi szinten, külön törvénnyel történt, ilyenek pl. a szocialista szervezetek közötti viszonyok, a közlekedés, a bankhitel, a biztosítások, a találmányvédelem kérdései. Jugoszláviában egyes törvények alkotása szövetségi, míg másoké köztársasági hatáskörbe tartozik (pl. a családjogi törvény, az öröklési törvény).

Eltérő az egyes kódexek *részletessége,* hosszúsága is. A hagyományosabb Ptk-kal szemben például az NDK Ptk-ja meglehetősen lakonikus (480 szakasz), de másban is különbözik e legújabb szocialista törvénykönyv a többitől, így a hagyományostól eltérő rendszerével és terminológiájával is.

A továbbiakban a szerzők elemzik az egyes Ptk-k *szerkezetét* és a következő megállapításokat teszik: A *román* polgári kódex a Code Civil hármas felosztását követi. A *szovjet* Alapok és a köztársasági törvénykönyvek lényegében pandektisták, emellett kiegészülnek a szellemi alkotások védelmének és a nemzetközi magánjognak a szabályaival. A törvény szövegét megelőző preambulum szól a törvény elveiről és céljáról. A *magyar* kódex hasonló felépítésű, csak hiányzik belőle az általános rész, az ott szabályozandók a kötelmi jog általános részében találhatók. A *lengyel* Ptk. szintén négy fejezetből áll, azonban a személyek jogát is a mintegy százszakaszos általános rész tartalmazza. A *csehszlovák* és az *NDK* Ptk. csak az állampolgárok jogviszonyait szabályozza, így személyi hatályában és szabályozási tárgyában is szűkebb, mint az előbbi kódexek. Ugyanakkor mindkét törvénykönyvre jellemző a formai újszerűség, ami a rendszerükben is megmutatkozik. Eltűnt minden olyan szabályozás belőlük, amelynek a jogalkotók nem találtak társadalmi alapot, ugyanakkor megnőtt a hétköznapi élet gyakran előforduló szerződéseinek jelentősége és szabályozottsága. Külön fejezetet szentelnek ezért például a szolgáltatásoknak vagy az ingatlanhasználatnak.

Ezek után a szerzők az egyes kódexek *általános jellemzése,* az egyes *különleges vonások* ismertetése kapcsán a *lengyel* Ptk-ban azt tartják a legszembetűnőbbnek, hogy a jogalkotó egy „teljes" Ptk-t kívánt létrehozni, olyat, amely általános elveket ad mind a törvénykönyv, mind az azon kívüli polgári jogszabályok alkalmazásához és értelmezéséhez, ezért elég hosszú és részletes az általános rész. A tulajdonjog szabályozása szerintük különös helyet foglal el a szocialista országok hasonló rendelkezései között, amelynek oka a magánszektor kiemelkedő fontossága a gazdaságban, ezen belül is a mezőgazdaságban. Ez mutatkozik meg azokban a rendelkezésekben is, amelyek a természetes személyek egyéni vagy magántulajdonát szabályozzák olyan termelőeszközök felett, amelyek nem a szocialista tulajdon kizárólagos tárgyai. Különös figyelmet fordított a jogalkotó a haszonkölcsönre, amelynek külön címet szentelt a tulajdon- és más dologi jogok szabályozása között. Nem szabályozza viszont a lengyel Ptk. a jelzálogjogot, ezt az ingatlan-nyilvántartásról szóló törvény tartalmazza. Mivel a lengyel polgári kódex az egységes polgári jogi szabályozás mellett foglalt állást, közös szabályok vonatkoznak az állampolgárok és a gazdálkodó szervezetek jogviszonyaira. Bizonyos rendelkezéseket azonban csak ez utóbbiakra lehet alkalmazni. A kártérítési jogban a fő szabály a vétkességen alapuló felelősség. Különös figyelmet érdemelnek azok a nyugat-európai jogászok számára bizonyára viszonylag új, de több szocialista ország polgári jogában is megtalálható rendelkezések, amelyek a társadalmi együttélés szabályaira utalnak.

A *magyar* Ptk-t vizsgálva a szerzők az általánosabb fogalmazást, a generálklauzulák alkalmazását említik először, amely teret enged a konkrét esetekben a bírói mérlegelésnek. A többi szocialista törvénykönyvvel egyezően a magyarban is központi szerepe van a szocialista tulajdonnak. A szerzők felelevenítik a Ptk. alkotásakori nagy vitát, amely az öröklési jog körül zajlott, hogy a változtatás alapvető legyen-e a korábbihoz képest. A döntés szerint csak bizonyos módosításokat hajtottak végre, így olyan régebbi jogintézmények is megmaradtak, mint például az ági öröklés. Ez utóbbi megoldást tekintik a szerzők egyébként az egész kódexre jellemzőnek. A magyar Ptk. nem rendelkezik általános résszel és kerüli a definíciókat is, ezek kidolgozását az elméletre hagyja. A Ptk. 1977-es módosítására kitérve a szerzők szólnak a jogi személyekről szóló rendelkezések nagyfokú módosításáról, valamint olyan új szabályok alkotásáról, amelyeket a társadalmi fejlődés indokolt, így a személyiségi jogok, bizonyos szellemi alkotások védelme (pl. know-how), a fogyasztóvédelem, egyes új szerződésfajták (pl. kutatási szerződések), a nem vagyoni kár szabályozása.

A *csehszlovák* Ptk. új vonásait a szerzők egy csehszlovák jogtudóst idézve sorolják föl. Ezek között szerepel az általános rész tartalmának új koncepciója (általános rendelkezések), amelyek a vagyoni és személyi jogok védelmére helyezik a hangsúlyt, a szellemi tulajdont a szocialista tulajdonból származtató rendelkezések, amelyek szerint ennek forrása a társadalmilag hasznos munka, a személyes lakáshasználat új koncepciója, amely nem két jogalany viszonyának tekinti ezt, hanem állampolgári jognak, amely természetében közelít a személyi tulajdonhoz. A legeredetibb a kódexben a szolgáltatások felfogása, amelyben többek között fontos szerep jut a szavatosságnak. A felelősségi jog területén fontos megemlíteni a prevenció általános kötelezettségét.

Az *NDK* polgári törvénykönyve álláspontjuk szerint ugyancsak azoknak a társadalmi viszonyoknak a védelmére helyezi a hangsúlyt, amelyek az állampolgárok anyagi és kulturális szükségleteit hivatottak kielégíteni. E kategórián belül a megvalósítási formák nagyon változatosak lehetnek az adásvételtől a hagyatékátruházásig.

Az *OSZFSZK* polgári kódexében szerintük első látásra feltűnik, hogy a polgári jog alapvető intézményeiről folyó tudományos viták mérlegét kívánták vele megvonni. A rendelkezések egymásutánisága az elméleti munkák rendszerezését követi, és szinte minden cím a szabályozott intézmény definíciójával kezdődik. Különösen jellemzőek a szocialista szervezetek viszonyát és jogi személyiségüket szabályozó rendelkezések, valamint azok,

amelyek a tulajdon különböző formáit határozzák meg a szovjet állami tulajdon irányítási elmélet alapján. Érdekes a gazdasági szerződések szabályozása és a népgazdasági tervezés konzekvenciáinak megjelenése a kötelmi jog általános részében; a szellemi alkotások joga és a nemzetközi magánjog integrálása a kódexbe.

A *jugoszláv* törvény a társult munkáról (1976) tartalmazza a szerzők szerint a jugoszláv önigazgatási rendszer lényegét, ezért ezt ismertették mint a jugoszláv polgári jog egyik alapkövét. E rendszer lényegi vonása, hogy a társult munka szervezetei polgári jogi és politikai jogok alanyai, illetve pontosabban ezek képezik a politikai rendszer alapját.

A szerzők véleménye szerint az állampolgárok tulajdonáról szóló *bolgár* törvény (1973) szintén alapvető jelentőségű az egyetlen kódexet nélkülöző bolgár polgári jogban. Ez a törvény — az újabb törvénykönyvekhez hasonlóan — nagy fontosságot tulajdonít a személyi tulajdonnak, amely forrása az állampolgári szükségletek kielégítésének, de amelyet ugyanakkor a szocialista társadalom alapelveivel összhangban szabályoztak. A személyi tulajdont annyiban korlátozták, hogy ne lehessen vele munkán kívüli jövedelmet elérni. Bulgáriában ugyanakkor — ellentétben Jugoszláviával — napirendben van egy polgári kódex megalkotása.

A *román* Ptk. elemzése a szerzők szerint érdektelen volna a kiegészítő jogszabályok nélkül, hiszen még a múlt századból származik és semmiképpen nem felelne meg a mai társadalmi viszonyoknak. A szocialista román jog alapvetően jellemző intézményei a szerzők véleménye szerint: a szocialista tulajdon, a szocialista gazdálkodó szerv, a személyi tulajdon, a gazdasági szerződés, valamint a természetes személyek személyi jogainak védelme. A szerzők szólnak az új román Ptk-nak a könyv megjelenésekor (1980) folyó előkészítési munkálatairól, amelyek eredményeként azonban azóta még nem jelent meg új törvénykönyv. E tervezet — szerkezetét tekintve — a szovjet modellt vette alapul.

A további fejezetekben a szerzők az egyes polgári jogi jogintézmények *részletes szabályait* vázolják, csoportosítva a több ország kódexében előforduló azonos szabályokat és megemlítve az eltérő rendelkezéseket is. A legtöbb utalásnál a pontos szakaszámot is megadják, így bárki utánanézhet az őt különösebben érdeklő rendelkezéseknek. A legtöbb konkrét példa vagy egy-egy, a nyugat-európaitól eltérő jogintézmény bemutatása természetesen a román jogból származik, hiszen a szerzők ezt ismerik a legjobban.

A rövid záró szakaszban a szerzők a szocialista polgári jog fejlődési *tendenciáit* vizsgálva két fontos jelenséget említenek. Az egyik a családjog kiválása a polgári jogból, tekintettel annak a vagyoni viszonyoktól eltérő sajátosságaira. A másik fejlődési utat mutató megállapításuk az, hogy a mai szocialista kódexekben található, egyre szaporodó utalások a „szocialista erkölcsre", a „szocialista együttélés szabályaira", a „társadalom érdekeire" stb., végül oda vezetnek majd, hogy egyrészt ezek a szabályok a korábbi, valamint a most alkotott jogszabályok későbbi alkalmazását a megváltozott társadalmi viszonyokhoz elősegítik (mintegy generálklauzulaként), másrészt hogy a távolabbi jövőben ezek révén a jog átalakul egy, az egész társadalom által tisztelt és betartott semleges szabállyá, „nem joggá". A szerzők valószínűleg csak egy nagyon távoli jövőbe képzelik ezen utóbbi cél megvalósulását, hiszen a jelenlegi tapasztalatok az állampolgárok jogi öntudatáról, valamint a bíróságoknak a generálklauzulákat kitöltő, az egyébkénti jogszabályokat meghaladó részletességű megmerevedett gyakorlata ennek ellentmondani látszik.

A szerzők főként a nyugat-európai olvasóknak szánták áttekintést nyújtó művüket, ezért szinte csaknem kizárólagos módon francia, német vagy angol nyelvű *irodalmat* jelöltek meg. A könyvhöz Denis Tallon, a párizsi egyetem professzora írt előszót.

Az inkább jogintézményekben, mint gazdasági, társadalmi funkciókban és ezeket megvalósító, formáktól független megoldásokban való gondoskodása ellenére a könyv hasznos segítő eszközt jelent az európai szocialista országok polgári jogában való eligazodásban.

Vida Sándor

Troller: Szellemi alkotások joga*

A szellemi alkotások elméleti kérdéseit több mint húsz esztendővel ezelőtt *Világhy Miklós*[1] dolgozta fel nálunk, kitérve a legfontosabb burzsoá elméletekre is. Az egyetemi tananyagban ma is szereplő tömör, alig két oldalas összefoglalás világos áttekintést ad a XX. század elejének uralkodó elméleteiről, nevezetesen

— a tulajdoni elméletről, amely a francia természetjogias felfogáson alapul,

— az immateriális (eszmei) vagyoni jogok elméletéről (Kohler),

— a személyiségi jogi elméletről (Gierke),

— a versenyeszköz elméletről (Elster).

Az újabb, különösen a második világháborút követő időkben kidolgozott fontosabb burzsoá elméletek azonban nálunk szinte jóformán ismeretlenek, s még ha azok alkotóinak neve némiképpen talán ismertté vált is, az elméleteknek sem Világhyhoz hasonló tömör áttekintésére, sem kritikai elemzésére mindeddig nem került sor.

Ezért rendkívül érdekes és tanulságos az iparjogvédelem „nagy örege", a svájci Troller kísérletét olvasni, aki könyve teljesen átdolgozott harmadik kiadásának „Általános dogmatikai áttekintés" c. fejezetében a legújabb és vezető francia, olasz és svájci elméleteket teszi vizsgálat tárgyává, és keresi a választ arra a kérdésre, hogy *mi a jogi természete a szellemi alkotások jogi védelmének?* Troller azok közé a jogtudósok közé tartozik, akik nagy tárgyilagossággal törekszenek a szocialista jogelmélet eredményeinek megismerésére is, ezért a burzsoá elméletek feldolgozásánál is indokoltan számíthatunk nála hasonló tárgyilagosságra. Elemzése, amelynek eredményét persze nem szükséges feltétlenül magunkévá tennünk, mindenképpen igen hasznos támpontokkal szolgál nemcsak a megismerés vonatkozásában, de talán még a szocialista elmélet továbbfejlesztéséhez is.

Mielőtt a szerző által ismertetett legfontosabb elméletekről szólunk, nevezett általános koncepciójának szemléltetésére álljon itt néhány megjegyzése a jogászi szakosodásról, valamint ezzel kapcsolatban az elmélet és a gyakorlat viszonyáról:[2] „Ma már az

---

Vida Sándor szaktanácsadó, Danubia Szabadalmi Iroda (Budapest).

* A. *Troller:* Immaterialgüterrecht. Helbing-Lichtenhahn. Basel—Frankfurt a. M., 1983. 3. kiad. I. köt. (A 2. kötet a tervek szerint 1985-ben jelenik meg.) A címfordítás tudatosan pontatlan, a nyelvtanilag pontos címfordítás: Eszmei javakra vonatkozó jogok.

[1] *Világhy* Miklós—*Eörsi* Gyula: Magyar polgári jog. Bp. 1962. II. köt. 228 old. Átdolgozva, de tartalmi változtatás nélkül: *Világhy* Miklós: A szellemi alkotások joga. Bp. 1979. 10. old.

[2] Troller nemcsak az elmélet művelője (az iparjogvédelem és a jogfilozófia pro-

eszmei javak különböző területei is oly mértékben eltávolodtak egymástól, hogy a szabadalmi jogász nem is törődik a szerzői joggal, a szerzői jog művelője pedig úgy érzi, hogy saját területének fennköltségét veszélyezteti, ha annak az iparjogvédelemmel kapcsolatos rokonságát emlegetik, végül az ismét más irányba tendáló védjegyjogász úgy érzi, hogy nyugodtan figyelmen kívül hagyhatja, hogy a védjegyjog, mint a szellemi alkotások jogának egyik alfaja, az előbbi kettő között helyezkedik el. Majd utal *Rotondi*ra, aki e vonatkozásban meglehetősen élesen azt mondja, hogy a felosztásoknak, elválasztásoknak és elhatárolásoknak a polgári jogban jelentkező ez a mániája csupán arra jó, hogy a szakjogászoknak a jog általános kérdései vonatkozásában jelentkező tudatlanságára mentségül szolgáljon; a jogászok sajátos mániájával állunk itt szemben. Ugyanakkor Troller megállapítja, hogy a szakmai specializálódás feltartóztathatatlan, s a gyakorlati jogászok mindig is arra fognak törekedni, hogy azt a területet, amelyen tevékenykednek, egyre jobban kiműveljék, s azon mind finomabb és tökéletesebb variánsokat termeljenek. De ezeket a centrifugális erőket mégiscsak meg kell rendszabályozni, s *Kohler* tulajdonképpen szabad játékteret biztosított számukra, amikor az eszmei (immateriális) javak fogalmát létrehozta és ugyanakkor fellépett ezeknek vagyoni jogokra és nem vagyoni jogokra való felosztása mellett" (102. old.).

A szerző már könyvének első kiadásában (1959) is közvetve állást foglal a második világháborút követően megjelent, s a francia irodalomban ma is komoly szerepet játszó *Roubier*-féle elmélettel szemben,[3] amely a szellemi alkotások joga helyett *az ügyfelekkel kapcsolatos jogok* (droits de clientèle) *elméletet* ajánlja. Roubier szerint e jogok minden esetben ügyfelek szerzésére irányulnak, akár magának a szellemi alkotásnak (találmány, irodalmi vagy művészeti mű) számára, akár a szellemi alkotás (védjegy, kereskedelmi név) segítségével szerzik az ügyfeleket. Roubier elmélete odáig megy, hogy a polgári jogot három területre osztja: dologi jog, kötelmi jog és ügyfelekkel kapcsolatos jogok. — A magunk részéről ezzel kapcsolatban azt jegyezzük meg, hogy Roubier elmélete a versenyeszköz elmélethez áll a legközelebb, de úgy is felfogható, mint a gazdasági jog franciás koncepciója.

Roubier nézeteit *Magnin*[4] fejlesztette tovább, aki kidolgozta *az ügyfelekre vonatkozó monopólium elméletét*. Eszerint a szabadalom, valamint a szerzői jog jogosultja a verseny alkalmával privilegizált, azaz monopolhelyzetet élvez.

E nézeteket Troller elsősorban védjegyjogi alapokról indulva bírálja. Azt hangsúlyozza, hogy a védjegy a megjelölés, nem pedig az áru vonatkozásában biztosít monopolhelyzetet: az ügyfelek az árut vásárolják, nem pedig a védjegyet. A védjegy jogosultja az ügyfelet csupán arról győzheti meg, hogy az az ő védjegyével ellátott termék (fogkrém, fejfájás elleni tabletta) alkalmasabb valamely meghatározott szükséglet kielégítésére, mint a más által előállított áru, jogi értelemben vett monopolhelyzetről azonban szó sem lehet. — De az ügyfelekre vonatkozó monopólium elmélete a találmányok vonatkozásában sem állja meg helyét. Új találmányok a legritkább esetben és akkor is csak rövid időre képesek arra, hogy a szabadalmak számára a piacon kizárólagos helyzetet biztosítsanak valamely szükséglet kielégítése vonatkozásában, amely hasonló lenne ahhoz, amint az a dohány, a só vagy a villamos-, ill. gázenergia kizárólagos szolgáltatásánál ismert. Ezért a szabadalmas a szükségletkielégítés vonatkozásában tulajdonképpen csak olyasfajta előnnyel rendelkezik a piacon, mint egy borászat, szálloda vagy sílift üzemeltetője, aki saját jobb minőségű szolgáltatását állítja szembe mások hasonló szolgáltatásával. — De nem élvez igazi monopolhelyzetet az irodalmi vagy művészeti mű szerzője, ill. azok jogutóda sem. Hiszen valamennyi szerző más szerzők által kínált művekkel találkozik a piacon, amelyek ugyanannak vagy hasonló kulturális szükségletnek kielégítését ajánlják. Thomas Mann, Arthur Honegger, Pablo Picasso művei is versenyben állnak más szerzők műveivel, s ha a közönség mégis az övéket részesíti előnyben, ez kizárólag e művek sajátos jellege miatt történik, monopolhelyzetet azonban éppenúgy nem élveznek, mint a Salzburgi Ünnepi Játékok, amelyek számára a Bécsben, Aix-en—Provence-ban, Bayreuthban rendezett ünnepi játékok jelentik a versenyt.

A szellemi alkotások mint *monopoljogok finomított elméletét* az olasz *Franceschelli*[5] dolgozta ki, aki e jogok történelmi kialakulását, nevezetesen az állami monopóliumot veszi alapul és azt fejti ki, hogy azok a jogosult számára kizárólag „facere" jogosultságot biztosítanak, nem pedig „habere" jogosultságot. A „facere" jogosultság tartalmilag abban áll, hogy ezeket az eszmei javakat senki sem reprodukálhatja, ill. nem használhatja fel árutermelésre, ill. áruk forgalomba hozatala kapcsán.

Bár Troller szerint Franceschelli elmélete számos figyelemreméltó gondolatot tartalmaz, az szerinte mégsem meggyőző. Így például a szabadalmasnak nem arra van monopóliuma, hogy a találmányt a piacon értékesítse, hanem arra, hogy a találmány felhasználásával előállított áruk vonatkozásában a találmányt mint termelőeszközt hasznosítsa, hasonlóan miként a szántóföld tulajdonosa a földet, vagy a gép tulajdonosa a gépet. A szabadalom csupán a találmány kizárólagos hasznosítására ad jogot, de nem szükségszerűen biztosít igényt arra, hogy azonos termékek előállítását a szabadalmas másnak megtilthassa. Ez nem jelent sem értékesítési, sem termelési monopóliumot, függetlenül attól, hogy a kizárólagossági jog rendszerint ezt eredményezi, ami a találmány feletti rendelkezési jog eredménye. — A szerzői jog ugyan minden esetben az irodalmi vagy művészeti mű reprodukálását, ill. a műről készült másolatok eladását biztosítja, de ez utóbbiak sem biztosítanak előállítási vagy értékesítési monopóliumot. Azt pedig, hogy a védjegyek vonatkozásában csak fenntartással lehet monopóliumról beszélni, maga Franceschelli is elismeri. A védjegy maga nem tárgya semmiféle előállítási vagy értékesítési monopóliumnak. A védjeggyel a terméket látják el, s a termékkel való rendelkezés kifejezetten „habere", nem pedig „facere".

De nem meggyőzőek Troller szerint a Franceschelli által hivatkozott újabb amerikai és angol bírósági ítéletek, valamint irodalmi állásfoglalások sem, amelyek azt juttatnák kifejezésre, hogy a szellemi alkotásokra vonatkozó jogok az állam által adományozott monopoljogok. A Franceschelli által hivatkozott amerikai és angol elméletek legnagyobb gyengéje az, hogy az Amerikai Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában (de Franciaország-

fesszora, Freibourgi Egyetem), de gyakorló ügyvéd is (Luzern).

[3] P. *Roubier:* La propriété industrielle. Párizs, 1952. I. köt. 104. old.

[4] Ch. *Magnin:* Une mise au point des notions de base de la propriété industrielle. La Propriété Industrielle. 1952. 143. old.

[5] R. *Franceschelli:* Trattato di Diritto Industriale. Milano, 1960. II. köt. 535 old.

ban is) a szabadalom engedélyezésének nincs konstitutív hatálya. Az Állam nem adományoz jogot, a jog a szellemi alkotás létrehozásával keletkezik, a szabadalom megadása a jog létrejöttét csak befejezi (vollendet).

Roubier, Magnin és Franceschelli elméleteit összegezve a szerző végül is azt mondja, hogy a szellemi alkotások joga jogi természetének versenyjogias megközelítése elvetendő. Érvelése során többek között arra is hivatkozik, hogy a szocialista országok széles körben elismerik a szellemi alkotások jogát, ami ugyancsak azt támasztja alá, hogy a kizárólag gazdasági-pénzügyi szemlélet, amely a szerzőket és feltalálókat pusztán pénzkeresőként kezeli, teljességgel elfeledkezik arról, hogy ezek bevételei csupán következményei, de nem szükségszerű hajtóerői nevezettek alkotó tevékenységének. Az alkotó emberek számára ugyanis a legnagyobb boldogság — eltekintve a hozzájuk legközelebb álló emberekhez fűződő kapcsolatoktól — az alkotó tevékenység és annak eredményessége — amint az Arisztotelesz óta köztudott.

Mindezek után felvetődik a kérdés, hogy milyen nézetet vall maga a szerző? Troller *Ripert,*[6] *Ulmer,*[7] *Greco*[8] és mások nézeteihez kapcsolódva a *szellemi tulajdon korszerűsített elmélete* mellett száll síkra. A korszerűsítés abban áll, hogy a jogtárgy (szellemi alkotás) különbözőségét, a dolgoktól való lényeges, alapvető eltérését nagy mértékben hangsúlyozza. Ezért többször is aláhúzza, hogy a tulajdoni elmélethez való visszatérés semmiképpen sem jelentheti a szellemi alkotásoknak a dolgokhoz való asszimilálását (Zuordnung). Maga is elismeri, hogy ez a veszély fennáll, s ezért nem is alaptalan azoknak az aggálya, akik azon panaszkodnak, hogy Kohlernak és Gierkenek már a múlt században sikerült legalábbis Németországban a tulajdoni elmélet helytelenségét kimutatni, s úgy tűnik, hogy ezt a munkát most újból el kell végezni. Troller szerint azonban Kohler csupán a szellemi tulajdonnak a dolgokra való tulajdonnal való teljes azonosítása ellen küzdött, az immateriális vagyoni jogokra vonatkozó elmélete azonban a szellemi tulajdon új, finomított elméletével összeegyeztethető, mivel utóbbi szem előtt tartja a jog tárgyának lényeges különbözőségét.

Nem a jelen, szűkre szabott könyvismertetés az a hely, ahol elemezni lehetne és kellene, hogy ez a nézet elfogadható-e vagy sem a mi számunkra. Elégedjünk meg e vonatkozásban Világhy két egymástól némiképp eltérő megállapításával. Világhy kissé kategorikusan azt mondja, hogy a szocialista elmélet számára a tulajdoni elmélet nem használható. Ugyanakkor azt sem hallgatja el, hogy a magyar jogtudományban újabban a tulajdoni elméletet támogató nézetet is kifejtettek.[9]

A szellemi alkotások jogi természetéről szóló két új elméletről, a monopolisztikus, valamint a finomított tulajdonelméletről való e rövid megemlékezés után be kell számolnunk arról is, hogy a könyv különös részében a *gyakorló jogász* számára is számos hasznos ismeretet nyújt. Részletes, a svájci jogon alapuló, de jogösszehasonlító módszerrel feldolgozott áttekintést ad a szabadalmi jogról (140—204. old.), a védjegyjogról (205—345. old.), a szerzői jogról (346—394. old.), az ipari mintaoltalomról, a know-how oltalmáról, továbbá az engedélyezési, ill. bejegyzési eljárásról.

A szerző nyitott megközelítési, ill. feldolgozási módját mutatja, hogy alig akad olyan fejezet, ahol egyik vagy másik *szocialista ország irodalma* említésre nem kerülne. Nyelvismereti okokból a leggyakrabban persze az NDK szerzői (Pogodda, Linden, Hierse, Püschel) szerepelnek, de hivatkozik szovjet (Boguszlavszkij, Dozorcev), lengyel (Kopff, Pozniak—Niedzielska), magyar (Benárd, Boytha, Vida), cseh (Knap) és bulgár (Eskanazi) szerzőkre is. Sőt akad olyan kérdés is, mint például a mű integritásához való jog témája, ahol valamennyi szocialista ország tételes jogi rendelkezéseit bemutatja. (90. old.) A szerzőnek a szocialista jog tárgyilagos megismertetésével kapcsolatosan kifejtett tevékenysége ezért a mi részünkről külön elismerésre tarthat számot.

A könyv nemcsak mint teljesen kiforrott mű (harmadik átdolgozott kiadás) figyelemre méltó, de olyan elméleti és gyakorlati tapasztalatokban és sikerekben gazdag életpályát is tükröz egyúttal, amely ilyen monográfia esetén — legalábbis a recenzens szemében — a legnagyobb értékek egyikét képviseli.

[6] G. *Ripert:* Forces créatrices du droit. Párizs, 1955. 201 old.

[7] E. *Ulmer:* In: Droit d'auteur. 1957. 16. old.

[8] P. *Greco:* I diritti sui beni immateriali. Torino, 1948. 34. old.

[9] *Világhy* i. m. 10., 11. old.

Prugberger Tamás

„A kooperációs és integrációs kapcsolatok jogi kérdései" c. doktori értekezés vitája

1. 1984. június 8-án védte Domé Györgyné a Magyar Tudományos Akadémián „A kooperációs és integrációs kapcsolatok jogi kérdései a mezőgazdaságban" c. doktori értekezését. Egy társadalmi-gazdaságilag és az agrárjogi tudományos kutatás szempontjából egyaránt jelentős életműszakasz eredményeinek szintézise ez az értekezés, melynek előtanulmányaival együtt első, ugyancsak szintétikus állomásköre a mezőgazdasági termelőszövetkezetek társulásairól szóló, 1970-ben megjelent monográfia volt.[1] E monográfia alapján lett a szerző az állam- és jogtudományok kandidátusa. A két disszertáció között szoros összefüggés áll fenn. Mindkettőnek a témája ugyanis a gazdasági szervezetek közötti kooperáció. Míg azonban a kandidátusi értekezés a mezőgazdasági termelőszövetkezetek egymás közötti kooperációival foglalkozik csak, addig a doktori disszertáció a mezőgazdaság terén létező valamennyi kooperációs lehetőség jogintézményi formáját feldolgozta, ide értve valamennyi mezőgazdasági vállalatnak egymással és dolgozó kollektívája tagjai egyéni gazdaságaival fennálló együttműködési formáit is. A mezőgazdasági kooperáció tehát ebben az aspektusban a szövetkezeti, az állami és az egyéni szektor egymás közötti együttműködési formáit is átfogja. Ezek egy jelentős része a szövetkezeti jogi centrikusság folytán a jogi kutatásnak meglehetősen marginális területét képezte. Miként a disszertáció téziseiben a szerző ki is mondta, a téma feldolgozásával célkitűzése az volt, hogy a szövetkezetek és az állami gazdaságok részvételével működő társulások, valamint az általuk az egyéni gazdaságok irányába is kialakított kooperációs és integrációs kapcsolatok, a népgazdasági célok szolgálatába állva előtérbe kerüljenek és továbbfejlődjenek. Ennek során a szerző kutatási célkitűzése arra is irányult, hogy feltárja a továbbfejlődést e téren gátló, jogilag releváns tényezőket, a hatályos jogi szabályozás hiányosságait és a ko-

Prugberger Tamás tudományos főmunkatárs, Szövetkezeti Kutatóintézet (Budapest).

[1] *Domé* Györgyné: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek társulásai. Akadémiai Kiadó. Bp. 1970.

difikáció számára hasznosítható javaslatokat nyújtson. Az opponensek közül Veres József, a szegedi egyetem mezőgazdasági jog professzora különösen ez utóbbit tekintette szerző egyik legnagyobb érdemének. Csizmadia Ernőné közgazdász-kandidátus a maga szakterületéről nézve mond hasonló értékítéletet, kiemelve azt, hogy „a szerző elsőként mérte fel a mezőgazdasági társulások jogi szabályozásának hatását, eredményeit és fogyatékosságait". Mindez szerinte a gazdaságpolitikai gyakorlatban is hasznosítható. Tehát tágabb mint maga a joggyakorlati és a jogalkotási hasznosítás, amelynek lehetőségét a szakjogász opponensek ugyancsak egyértelműen elismerték. A bírálók kiemelték a kutatás rendkívül alapos, széles körű és mélyreható módszerét is, amely a kooperációkban, társulásokban résztvevő agrárgazdaságoknál lefolytatott interjúvizsgálatokban, szerződések és egyéb dokumentumok vizsgálatában, jogtanácsosi összefoglaló jelentések és bírósági ítéletek vizsgálatában nyilvánul meg. A szerző ezenkívül mélyreható elemzés mellett vizsgálta meg a témát felölelő hazai és külföldi szocialista tételesjogot a vonatkozó szakirodalom feldolgozása mellett.

Az értekezés több olyan témakört ölel fel, amelyekben a szerző részben helytálló, részben vitatható álláspontot foglal el. Amit azonban az opponensek vitathatóként vetettek fel vagy amelyeket mi ilyennek érzünk, azok is egyéni hangvételt és magas színvonalon kimunkált új tudományos eredményként könyvelhetők el.

2. A kooperáció fogalmát és tartalmi ismérveit tárgyalva a szerző leszögezi, hogy a kooperáció természetes és jogi személyek között megvalósuló együttműködést jelenít meg a gazdálkodásban. Bemutatva a mezőgazdaság horizontális és vertikális kooperációs kapcsolatait, végső következtetésként a szerző oda jutott el, hogy annak tartalmát a kooperáció formájától függetlenül mindig a kooperáló szervezetek belső viszonyai, valamint a külső gazdasági viszonyok együttesen határozzák meg. A közgazdász Csizmadiáné opponensi véleményében a szerző fogalom-meghatározásával kapcsolatban utal arra, hogy a kooperáció és az integráció nem szűkíthető le csak a vállalatszervezeti formákra. Szerinte a szerző egy kicsit ebbe a hibába esik. Egy ilyen jellegű fogyatékosságot magunk látunk fennforogni. Az kétségtelen, hogy a szervezetet helyezi előtérbe, de ebbe belefoglalja a szervezeti munkakollektívát is. Abban viszont igaza van az opponensnek, hogy az egyénekkel fennálló kooperáció a kötvénykibocsátásokkal is bővült, amelynek jelentősége nem elhanyagolható. Veres József opponensi véleményében elfogadja a szerző kiszélesített kooperációs fogalmát, utalva arra, hogy maguk a termelőszövetkezetek is — mint szervezetek — a kooperációk tipikus megjelenési formái. Ő is kiemeli, hogy a kooperációt nemcsak szervezetként, hanem együttműködésként is fel kell fogni. Kálmán Imre opponensi véleményében a szerző külön erényének tartja, hogy a kooperációt nemcsak általánosan határozza meg, hanem a mezőgazdasági kooperáció egyes jogintézményeit is konkrétan és teljeskörűen meghatározza.

3. A mezőgazdasági termeléssel kapcsolatos *kooperációs formákat* a szerző az egészen egyszerűtől kezdve a jogi személyiséget igénylőkig legbonyolultabbakig bezárólag szinte teljeskörűen felsorolja és történetiségükben mutatja be azok kialakulását és az egyes időszakokban betöltött társadalmi-gazdasági szerepüket. Kiemelendőnek tartjuk, hogy a szerző komoly figyelmet szentel az egymást segítő kooperációk között a mezőgazdasági termelőszövetkezetek kölcsönös támogatási alapjának, amely a többi szövetkezeti ágazat hasonló jogintézményéhez képest most van még kialakulóban, fejlődőben. Ez a fejlődés annyira dinamikus, hogy csíráját képezheti egy leendő szövetkezeti bank kialakulásának is.

A szerző a továbbiakban a mezőgazdasági termelőszövetkezetek más szocialista szervezetekkel létesített *agrárkooperációk legelterjedtebb formáit,* a *gazdasági társulásokat,* a termelési rendszereket, továbbá a terményértékesítésre, közös vállalkozásra, terményfeldolgozásra, tárolásra és más gazdasági együttműködésre vonatkozó hosszú távú szerződéseket mutatja be.

4. A kooperációnak ezek a jogintézményei a benne résztvevő gazdaságokat különböző módon *integrálják.*

Az integráció során koncentráció következik be és az együttműködésen belül egyes gazdaságok a kooperációs érdekeknek megfelelően specializálódhatnak is. A szerzőnek arra a neoralgikus tételére azonban, miszerint „az integráció maga után vonhatja a gazdasági önállóság egészben vagy részben történő elvesztését is", két opponens is reagált. Az igaz, hogy bekövetkezhet a lehetőség, miként sor került erre több szocialista államban. Tudomásunk szerint ez azonban megfelelő eredményre nem vezetett a mezőgazdaságban, sőt éppen ellenkező hatást váltott ki. Kiemelve a szerzőnek ezt a tételét, éppen ezért helyesen hangsúlyozza opponensi véleményében Veres József az integráció magyar útját, ahol a résztvevő gazdaságok önállóságukat minden esetben megtartották. Helyesen látja meg az opponens ebből a szempontból, hogy a kooperáció emberi oldalát is szükséges kihangsúlyozni. Ellenkező esetben ugyanis az következik be — mint amit a mai joghelyzet is tükröz —, hogy a gazdasági társulásokban résztvevő szövetkezetek tagjai „jogágilag is" el vannak zárva attól, hogy az önálló jogi személyiségű gazdasági társulásban tagsági viszony alapján dolgozhassanak. A szerző a kooperáció emberi kapcsolatait érintő felvetéssel egyetért. Válaszbeszédében azonban nem fogadja el az opponens észrevételét, azzal a megokolással, hogy a gazdasági társaságoknak önálló, stabil munkakollektívára van szükségük. Szerintünk mind a szerző, mind az opponens álláspontja tartalmaz helytálló meglátásokat. Éppen ezért nem zárnánk ki kategorikusan egyik megoldást sem. Ennél fogva a kérdés diszpozitív jogi szabályozása mellett a foglalkoztatás módját a társasági szerződésben kellene konkrétan rendezni.

Visszatérve a kooperáló taggazdaságok önállóságának kérdésére, Csizmadiáné ugyancsak reflektált opponensi véleményében a szerző már ismertetett tételére. Utalt arra, „hogy a társulások nem tehetik vitássá, hogy a mezőgazdasági termelés alapvető nagyüzemi egységei az állami gazdaságok és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek, tehát az önálló vállalatok". Ezért averzióval fogadja a disszertáns ama tételét, hogy „a gazdasági társulások ugyanúgy alapintézményekké váljanak, mint az állami vállalatok vagy a szövetkezetek". A magunk részéről e vitában Domé Györgyné mellett foglalunk állást, mivel a gazdasági életben elengedhetetlenül szükséges mozgásszabadság indokolatlan korlátozását látnánk a vállalatok bármiféle hierarchizálásában. Csizmadiáné álláspontja más formában, de lényegében hasonló helyzethez vezetne el, mint a szövetkezeti tulajdonnak az állami tulajdonhoz képest fennálló alacsonyabb rendűségének a gazdaságot ugyancsak indokolatlanul gúzsba kötő, korábban vallott szemlé-

lete. Úgy érezzük, hogy Csizmadiáné szemléletében a gazdálkodás „tiszta" tulajdoni formáihoz képest a gazdálkodás vegyes tulajdonosa válna másodlagossá. Csizmadiáné szemlélete — ha kisarkosítjuk — ide vezethet el. Ugyanakkor azonban Csizmadiáné álláspontjában is van realitás. „Az alapvállalatok" és a társulások *egyenrangúsága* ugyanis nem vezethet el olyan *egyenjogúsághoz,* amely megakadályozná az alapvállalatokat abban, hogy az általuk alapított társulás felett stratégiai jellegű tulajdonosi igazgatási jogukat gyakorolhassák.

5. E témával szorosan összefüggő kérdés az *agráripari egyesülés* problémája, amelyet a szerző értekezésének későbbi pontjaiban tárgyal. Az itt tárgyalt neoralgikus kérdéshez való szoros kapcsolódása miatt azonban a társulási formát kiemelve a szerző rendszeréből, előre hozzuk. A korábbi évek jogi szakirodalmában Sárközy Tamás és Fábián Ferenc szerintünk megalapozottan kritizálták, hogy a jelenlegi jogi szabályozás alapján az agráripari egyesüléseken keresztül az ágazati minisztérium a tagvállalatok irányában az általánosnál közvetlenebb irányítást tud megvalósítani.[2] Ennek bekövetkezését az mgtsz-ek ágazati irányítása és állami felügyelete terén végzett kutatásaink igazolták.[3] Az agráripari egyesülésekben résztvevő állami gazdaságokat ugyanis eddig, ha jogilag nem is, informálisan azonban a MÉM a tulajdonosi igazgatás jogcímén közvetlenül irányította és így rajtuk keresztül az egyesülés tagszövetkezeteire is közvetett módon kihatott a MÉM irányítási akarata. Emiatt megkérdőjelezzük Domé Györgyné azon állítását, miszerint az agráripari egyesülés gazdaságirányítási funkciója nem minősíthető direkt irányítási szervezetnek, mert ezt az irányítást az egyesülés a tagszervezetek felhatalmazása alapján teszi. Jogilag ez valóban így van, szociológiailag a kérdés a fent említett okok miatt azonban már bonyolultabb. Ezért amíg az ágazati irányítás és a tulajdonosi szervezet, a most már pártprogramba is bekerült Sárközy elképzelésnek megfelelően, nem válik el egymástól a mezőgazdaságban is, addig vitatható a szerző ama tétele, hogy az agráripari egyesülésen belül, a kötelező határozatok meghozatalára való felhatalmazás az önkorlátozás megnyilvánulása és nem az állami beleszólás eredménye. Mindezt figyelembe véve Csizmadiáné opponens véleményével egyezően mi is azon az állásponton vagyunk, hogy a jelölt az agráripari egyesülések szerepét túlértékeli. Ellentétben a szerzővel szerintünk is „az agráripari egyesülések tevékenységüket és működési tartalmát tekintve ugyanolyan társulások, mint a vállalati gazdasági együttműködések". Ezért „ugyanazon irányelvek alapján célszerű szervezni őket, mint bármely más gazdasági társulást."

6. A termelési rendszerek tekintetében a szerző már nem hangsúlyozza olyan erősen a gazdasági és a jogi különállást. Igen reálisan látja meg, hogy a termelési rendszer és az azt rendező „adaptációs szerződés" tartalma valamiféle „know-how" megvalósításának, kivitelezésének eszköze pedig társasági szerződés vagy kétoldalú szerződés lehet. Veres József opponensi véleményében a kétoldalú rendszerszerződések jelentőségét hangsúlyozza. Ezzel szemben, hogy a rendszergazda ne tudja a rendszert befogadókat megosztva uralni, helyesebbnek tartjuk, ha a rendszer társasági formában működik. Ide vonatkozó néhány évvel ezelőtti kutatásaink ugyanis azt bizonyították, hogy a rendszergazdának a tagokkal történő kétoldalú szerződései esetében bekövetkezik az „osztd meg" alapon fennálló uralma. Ezzel szemben az igazgató tanácsban ülő rendszertagok korlátozni tudják a rendszergazdák „uralmi" törekvéseit.[4]

Visszakanyarodva a termelési rendszereknek a szerző által szerintünk is helyesen felvázolt dogmatikai szerkezeti rendszerére, abból egyenesen az következne, hogy szükségtelen mindenféle speciális szabályozás. A rendszerek jelenlegi szakminisztériumi szintű jogi szabályozása — miként ezt több munkánkban kimutattuk — az 1970-es években, az agráripari egyesülésekhez hasonló direkt ágazati irányítás egyik eszköze volt.[5] Ezért a termelési rendszerekre vonatkozó szaktárca szintű szabályozás megszüntetését látjuk kívánatosnak, jogdogmatikai okokból pedig a szerzővel és az ő nézetét támogató Veres József opponenssel ellentétben szükségtelennek tartjuk a termelési rendszert adaptáló szerződésnek a Ptk-ba történő „felvitelét". Lényegesnek tartjuk azonban kiemelni Csizmadiáné opponensi véleményéből azt a megjegyzést, hogy a rendszerek területi kötődése ne eredményezzen „területi és szervezeti zártságot, mert ez nem állna összhangban a társulások nyitott jellegével".

Ennek hangsúlyozása azért nagyon fontos, mert — miként Szénay és Kapronczai kutatásaiból kitűnik — a termelési rendszerek megnehezítik a rendszeren kívül álló gazdaságok, a mg-i termelés nélkülözhetetlen alapanyagokhoz és a gépekhez való hozzájutás lehetőségeit.[6]

7. Áttérve azokra a kérdésekre, amelyekkel a disszertáció rendszerében a most tárgyaltakat megelőzően foglalkozik a szerző, a *hosszú távú szerződésekből* kell kiindulnunk. A kooperációs és integrációs kapcsolatok jó része — szerző helyes megállapítása szerint — e szerződéstípus felhasználásával jön létre. Helyesen utal a szerző arra is, hogy a „hosszú távú vagy tartós szerződések között" a mezőgazdasági kooperáció és az integráció megszervezése szempontjából a társasági szerződés jelentős helyet foglal el. Innen átvezetve foglalkozik behatóan az értekezés a jogi személyiséggel rendelkező mezőgazdasági *társulások* két formájával, a *közös vállalattal* és a *betéti társulással.* E két társulási forma vizsgálata során helyesen látja meg a szerző, hogy belföldi gazdálkodók részvétele esetén a jogi szabályozásban nincs közöttük különbség. „A korlátolt felelősségi jelleget" ugyanis „erősen megkérdőjelezi az a rendelkezés", hogy veszteséges gazdálkodás esetén pótfizetésre kötelesek a tagok. Ez a rendelkezés kétségtelenül a forgalmi biztonság érdekeit tartja szem előtt. Ennyiben indokolt is. A megoldás azonban túl sematikus. Ezért egyet lehet érteni Domé Györgyné kritikai álláspontjával. A forgalmi élet és gazdaság biztonságának a vagyoni helytállás tekintetében egy olyan megoldást kellene megtalálni, amely mellett egyes tagok részéről kikötendő korlátolt felelősség korlátolt haszon-

[2] *Sárközy* T.—*Fábián* F.: Vállalati társulások joga. Akadémiai Kiadó. Bp. 1978. 87. old., *Fábián* F.: Az agráripari egyesülések néhány jogi kérdéséről. Jogtudományi Közlöny, 1980. 1. sz. 9—15. old.

[3] *Prugberger* Tamás: A szövetkezetek állami felügyelete és annak vizsgálatából leszűrhető főbb szövetkezeti és gazdaságirányítási jogi problémák. Szöv. Kut. Int. Közl. 162. sz. Bp. 1981. 70—71. old.

[4] *Prugberger* Tamás—*Meszticzki* A.: A mezőgazdasági termelési rendszerek néhány problémájáról. II. Magyar Jog, 1979. 2. sz. 152—154. old.

[5] A 3. sz. helyen hiv. munkán kívül még: Az állami felügyelet kulcskérdései a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Szöv. Kut. Int. Közlemények. 138. sz. Bp. 1980. 129. old.

[6] *Szénay* L.—*Kapronczai* I.: A kedvezőtlen adottságok és a pénzügyi hiány kapcsolata a termelőszövetkezetekben. Szöv. Kut. Int. Közlemények. 167. sz. Bp. 1981. 14. old.

hoz jutás mellett tudna érvényesülni. E tekintetben a régi KT. korlátolt felelősségi társasági konstrukciója mintaképül szolgálhat. Éppen ezért belföldi viszonylatban is lehetővé kellene tenni, hogy a társasági szerződésben egyes tagok a haszonból való nagyobb részesedés reményében a gazdálkodás teljes felelősségét viseljék, míg mások — kívánságuk szerint — mérsékelt haszon ellenében, csak meghatározott keretek között vállalhassák a vállalat működéséért fennálló kockázatot.

A szerző helyesen utal arra is, hogy jelenleg a termelésre orientált gazdasági együttműködések jogi formáinak megválasztásánál a társuló tagok kezét a *gazdasági szabályozók,* különösen az adóügyi rendelkezések is jelentősen megkötik. Igen gyakran azért „a társulni kívánó szervezetek a szabályozó rendszer hátrányait kikerülendő" olyan esetben is a jogi személyiség nélküli formát választják, amikor az együttműködés természete a jogi személyiséget követelné meg. Úgy véljük, ha a gazdasági szabályozórendszer jelenlegi diszfunkciói megszűnnének és a „társuló szervezetek forgalmi viszonyokban való részvétel megkönnyítését szolgáló elemeket is meglehetősen mérlegelnék", a szerző által a mezőgazdaságban is nagyjelentőségű olyan „koordinatív társulások" gyorsabb ütemű terjedése is bekövetkezne, mint amelyek a tsz-ek alaptevékenységét információátadással, piackutatással, innovációs kutatással, valamint termékpropagálással tudják segíteni.

8. Ezek a problémák továbbgyűrűznek a *társulások vagyoni* és *tulajdoni* viszonyai területére. A szerző disszertációjának ebben a részében kimutatja, hogy „jóllehet a Ptk. a társadalmi tulajdon formái közé a társulási tulajdont is beiktatta", mégis „a vagyoni hozzájárulások, illetőleg a közös tevékenység során létrejövő egyéb javak tulajdoni kérdéseit a hatályos jog csak a jogi személyiség nélküli társulások esetében szabályozza". A szerző kimutatja, hogy a szabályozásnak ez a hiánya számos problémát takar a társulásnak a forgalomban való részvétele terén, valamint a társulás és a tagszervezetek egymás közötti viszonyában. Ezért sürgeti, hogy a jog adjon egyértelmű meghatározást mind a társulási tulajdonra, mind annak alanyi és tárgyi körére. Domé Györgyné szükségesnek tartja a pótbefizetésre, illetve a kezesi felelősségre vonatkozó szabályok reformját is. Ezzel kapcsolatosan felveti, hogy „a jogi személyiség nélküli társulások esetében a közös tulajdon szabályait el kellene szakítani az állampolgárok közös tulajdonának szabályaitól, más szóval be kellene építeni a társulási tulajdonba úgy, hogy tartalmát mozgásában és ne statikus állapotában ragadjuk meg". Szerző e javaslatát mi is megfontolandónak tartjuk.

9. A gazdasági társulások vagyoni és tulajdoni viszonyainál felvetett problémákat a szerző a *vagyoni felelősség* oldaláról is megvizsgálja. Ennek során kimutatja, hogy hatályos jogunk nem juttatja következetesen kifejezésre a társulás elsődleges és a tagok másodlagos, mögöttes felelősségének a gazdasági társaságokra jellemző klasszikus jogdogmatikai rendszerét. A hatályos társulási jog ugyanis „a kötelezettségekért történő helytállást nem egy esetben azonosítja a felróható magatartásért való jogi felelősséggel". „Ebből az anomáliából fakad" — a szerző szerint —, „hogy a közös vállalatnál" hatályos jog „a veszteségviselésért is kezesi felelősséget ír elő, noha nem biztos, hogy a veszteség a harmadik személyekkel szembeni kötelezettségek nem teljesítéséből származik". Ezért szerző álláspontja az, hogy a társasági felelősségi szabályok újrakodifikálása során „el kell határolni a társaság és a tagszervezetek vagyoni helytállását, jogi felelősségét". Ezzel összefüggésben a jelenlegi felelősségi szabályoknak pótbefizetésre való átfordítását tartja célszerűnek.

10. A szerző a továbbiakban a gazdasági reform továbbfolytatása következtében ismét előtérbe került témát tárgyal. Ez a gazdasági *társulások szanálása és felszámolása.* A szerző e témakörrel kapcsolatosan jó érzékkel veti fel, hogy a jelenlegi jogi szabályozásnak a területen is megnyilvánuló komoly hibája, hogy nem megfelelően választja szét a tulajdonosi és az önkormányzati jogköröket. Mind a szanálás, mind a felszámolás kérdésében olyan jogosultságokat biztosít a társulás igazgatóságának, vagyis tesz le önkormányzati hatáskörbe, amelynek tulajdonképpen a társasági tagok tulajdonosi döntési jogkörébe tartoznának. Ez azt jelenti, hogy a társaság szanálásával, továbbfolytatásával vagy felszámolásával kapcsolatos alapvető kérdéseket nem a társuláson belül, a közvetett talajdonosi képviselet alapulvételével, hanem az egyes tagvállalatoknak, mint tulajdonosoknak közvetlenül kellene eldönteniük. A szerzőnek ezek a felvetései igen korszerűek és összhangban állnak a szanálás és a felszámolás intézményének olyan irányú általános megreformálásának jelenlegi elképzeléseivel, amelyekben a pénzügyileg bajba jutott vállalaton kívüli objektív gazdasági tényezők az eddigieknél jóval nagyobb mértékben határozzák meg az adott vállalat sorsát. Ez a jogintézménynek valamennyi gazdasági szervre vonatkozó egységes és átfogó szabályozása mellett szól.[7]

11. Láttuk, a szanálás és a felszámolás intézmények legneuralgikusabb problémáját a *tagszervezetek tulajdonosi* és a társulás *önkormányzati jogainak* keveredése adja. Ezért a szerző e kérdés jogdogmatikai helyretétele érdekében, a disszertáció következő nagy témakörét a *gazdasági társulások* és a *tagszervezetek önkormányzati jellegű kapcsolatainak* átfogó megvizsgálására szenteli. Ennek kapcsán Doméné kimutatja, hogy a viszonyrendszer kialakításánál helyesen a szövetkezeti önkormányzati rendszer szolgál alapvető modellül, a kereskedelmi törvény megoldásai azonban kevéssé érvényesülnek, ami ebben az esetben hiány. Ezért is nem számol a hatályos jog kellő mértékben azzal a ténnyel, hogy a társulás jogi személyek közötti szerződés alapján jön létre és olyan kérdések is igazgató tanácsi hatáskörbe kerülnek, „amelyek kifejezetten az összes résztvevő szervezet egyező nyilatkozatát igényli". Ideértve az egy tag egy szervezet elvét a vagyoni hozzájárulástól függő szervezés megfelelő összhangba hozatalával, e kérdéseknek jogszabály-módosításokra is kiterjedő kimerítő tárgyalása a disszertáció rendszerében a társulás és a tagszervezetek közötti döntés-mechanizmus viszonylatában annak a kérdésnek a vizsgálatához vezet, hogy a kooperációban és az integrációban a tagszervezetek mennyiben tartják meg önállóságukat, továbbá, hogy a kooperáció és az integráció mennyire befolyásolja a résztvevők döntési mechanizmusát. Ezeket a kérdéseket — kiemelve a disszertáció rendszeréből — már tárgyaltuk. Utalva a korábbiakra, itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a szerző problémaérzékenyen nyúl a témához. Látja a jelenlegi ellentmondásokat, noha ő is némely kérdésben ellentmondásba keveredik. Nem véletlen, hogy az értekezés ide vágó részei kerültek különösen Csizmadiáné és Veres József opponensi reflektorfénye alá.

12. A szerző értekezésének utolsó témájaként tudományos vizsgálatai-

[7] *Babus* E.: Élet és halál után. Nemzetközi csődkörkép. HVG. 1984. V. 12. 5. old.

nak mintegy átfogó szintéziseképpen és *zárókonklúziójaként a gazdasági társulások átfogó jogi szabályozására* vonatkozó tételeit összegezi. Minthogy ezek közül a legjelentősebbeket az opponensek véleményét és saját reflexiónkat is hozzáfűzve korábban már ugyancsak kiemelve bemutattuk, ehelyütt mindezek tárgyalását egy probléma kivételével mellőzzük, amellyel mégis foglalkozni kívánunk, az a társulások alapvonásainak alkotmányi szabályozásával függ össze. A szerző ugyanis felveti, hogy a társulásokat indokolt volna az alkotmányban is szabályozni. „Az alkotmány ugyanis a magántulajdonnal foglalkozik, jóllehet annak szerepe a mezőgazdaságban jóval kisebb, mint a társulásoké." Domé Györgyné e tételével Kálmán György opponensi véleményében — nézetünk szerint is — helyesen vitatkozik. Helytállóan veti ugyanis fel, hogy a stabilitásra törekvő alkotmányi szabályozás szerző javaslata esetén megkötné a társulások vonatkozásában jelentkező gazdasági fejlődést, amely károsan hatna vissza a társulások jogi szabályozására is. Ez esetben ugyanis a társulásokra vonatkozó jogi szabályozás könnyen bemerevedhetne, elszakadhatna a gazdasági társulások valódi gazdasági gyakorlatától és az életidegenség veszélyét vonhatná maga után. Egy kérdésben azonban szerintünk mégis van alapja a szerző felvetésének, ami összefüggésbe hozható Kálmán Györgynek a gazdasági alkotmányról vallott koncepciójával.[8] Kálmán György gondolatmenetét követve megítélésünk szerint a gazdasági alkotmány egyik legfőbb feladata annak biztosítása volna, hogy a gazdaságirányítás ne élhessen vissza helyzetével és ne sérthesse a vállalati önállóságot. Vonatkoztatva ezt a társulási jogra, egy olyan szabályozásnak az általunk is szükségesnek tartott[9] gazdasági alkotmányban helye lehetne, amely mellett nem volna lehetőség a társulások gazdaságirányítási eszközzé válására. Hogy elejét lehessen venni egy esetleges visszarendeződésnek, egy ilyen szabályozás még akkor sem lenne felesleges, ha az állami tulajdonosi jogosítványai és az ágazati gazdaságirányítás különválása következetesen megvalósulna.

13. Összegezve az eddigieket: Domé Györgyné értekezése a tudományos kutatás szempontjából eddig egy perfériára szorult, gazdasági szempontból azonban fontos jogintézmény monografikus feldolgozással történt előtérbe hozását jelenti. Az opponensi megítélésekből is egyértelműen kitűnik, hogy a szerző témáját alaposan kikutatta és tudományos színvonalon teljeskörűen feldolgozta. Így az értekezés a jogtudomány szempontjából hézagpótló jelentőségű. Ami a rendszerét, a felépítést illeti, imponáló az, hogy a szerző egy-egy téma kifejtése során mélyre tud látni és megragadja a probléma magját, amelyet aztán új témává téve önállóan fejt ki. Ez viszont egy újabb problémához, az pedig egy újabb önálló kifejtéshez vezet és így tovább. A szerző ily módon a társulási jog egyik problémájától a másikhoz jutva tárja fel témájának társadalomgazdasági és joggyakorlati valóságát és igyekszik ennek jogelméleti és kodifikálási konzekvenciáit levonni. Hogy ennek során vannak vitatható tételek, az mindenekelőtt a szerző egyéni gondolkodását tükrözi. A vitathatóság ugyanis minden újszerű gondolkodás velejárója.

[8] *Kálmán* György: A magyar gazdaságirányítás joga. Közgazd. és Jogi Kiadó. Bp. 1982.

[9] *Prugberger* Tamás: A szövetkezetek állami felügyelete és annak vizsgálatából több szövetkezeti és gazdaságirányítási problémák.

Имре Шаравди:

Преобразование системы хозяйственной структуры народного хозяйства и внутренняя организация предприятия

Хозяйственная организационная структура в течение тридцати лет стала жесткой. Господствующей формой было крупное предприятие, появившееся в различных юридических формах. В настоящее время начинается возникновение такой хозяйственной организационной структуры, в которой осуществляется здоровая тройка крупных, средних и мелких предприятий. Из этого изменения необходимо сделать юридические выводы в отношении внутренней организации предприятия, так как внутренняя система, разработанная для крупных предприятий, не может иметь общей обязательной силы.

Миклош Шютё:

Внутренняя правосубъектность и крупное предприятие

В связи с повышением самостоятельности предприятий, осуществлением хозяйственно-политических целей по развитию внутреннего механизма предприятия, вопрос о внутренней правосубъектности — особенно на крупных предприятиях с обособленными хозрасчетными единицами — оказался в центре внимания права. Опираясь на этот факт, автор анализирует проблему правосубъектности внутри предприятия в аспекте субъекта права — правоотношения — источника права. Подчеркивая категорическую необходимость правового регулирования автор попытался — кроме теоретических отношений вопроса — выдвинуть некоторые практические предложения по регулированию правоотношений внутри предприятия с точки зрения как материального так и процессуального права. Что касается места такого регулирования в правовой системе, автор опирается также на новые исследовательские результаты и тезисы представителей юридической науки.

Золтан Новотни:

Вопросы правосубъектности внутри предприятия

В настоящей статье автор выражает свою точку зрения по вопросу о том, что юридическая личность и правосубъектность участвующих в хозяйственной жизни организаций не совпадают в понятийном отношении. Автор доказывает, что в отношении хозяйственных организаций и их структурных единиц можно различать субъекты права, обладающие правоспособностью, пользующиеся правами

юридической личности, а также имеющие релятивную, целеустремленную правоспособность. Внутренние, хозрасчетные единицы предприятий перечислены к последним. В пределах их правоспособности внутренние структурные подразделения могут создать систему внешних связей, внутреннюю систему договоров между собой, и наконец, управление хозяйством предприятия также может выражаться в договорной форме. Предпосылкой всего этого является соответствующая система принятия решений, ответственности и санкций.

Иштван Хегедюш:

Развитие системы правил внутризаводских отношения в направлении самоуправлений

Автор исходит из того, что развитие правового регулирования внутреннего механизма предприятия является исторической необходимостью. В условиях социализма два главных направления этого кажутся реальными, а именно — развитие менеджерского и самоуправляющего направления. Первое представляет собой двуполюсную систему руководства на предприятии, в которой сторона собственности (собственность средств производства) и сторона рабочей силы выражаются в структурной обособленности организации по защите интересов руководителей и работников в структуре предприятия. С этим связана адекватная внешняя окружающая система учреждений. Концепция о развитии в направлении самоуправления стремится к институционализации основных элементов структуры интересов внутри предприятия в системе руководства. Такими элементами являются иерархия администрации, дирекции; орган по защите интересов коллектива (органы профсоюза на предприятии); трудовой коллектив. Такая система руководства выражается также в примате коллегиального руководства и с ней тесно связано и внедрение единичного трудового отношения «штатным отношением». Данная концепция развития не означает коренного разрыва с исторически сложившейся системой внешних (окружающих) учреждений (хотя предполагает ее развитие, соответствующее тенденциям последних лет), и соответствует общепринятым идеологическим и теоретическим позициям об участии трудящих в общественной собственности.

Иштван Чиллаг:

Внутризаводские партнерские связи в области мелкопредпринимательской деятельности

В статье изучается влияние форм мелкопредпринимательской деятельности, особенно же хозяйственных трудовых коллективов, создаваемых в рамках предприятия, на внутренний механизм предприятия. Автор устанавливает, что с точки зрения модели внутризаводской системы руководства и принятия решений, закрепленной также в законе о предприятиях, мелкопредпринимательские формы, особенно же хозяйственные трудовые коллективы, создаваемые в рамках предприятия, представляют собой вызов. Формы мелкопредпринимательской деятельности, основывающиеся на координации, консенсусе, вынуждены были выйти за пределы иерархического внутреннего механизма предприятия, основывающегося на указаниях, и этот факт нашел отражение также в концепции и противоречиях правового регулирования (например, к созданию хозяйственного трудового коллектива на предприятии необходимо предварительное согласие директора предприятия). Система организации труда, заинтересованности и принятия решений на предприятии обычно построилась «сверху», в соответствии с волей администрации предприятия. Внутризаводской хозяйственный трудовой коллектив создается — согласно регулированию — при предприятии и оказывает влияние на внутренние отношения предприятия. Вначале такой коллектив действует в социологическом смысле как фактор внутреннего рынка рабочей силы предприятия, потом он — как форма консенсуса — играет роль также в формализации внутризаводских отношений. Внутризаводской хозяйственный трудовой коллектив в качестве организации труда, обладающей релятивной автономией внутри предприятия, развивает отношения руководства со стороны власти и подчинения к координации; подчиненность постепенно сменяется взаимной калкуляцией, сотрудничеством между администрацией и внутренними единицами организации труда. Этим во внутреннем механизме предприятия традиционное единоличное руководство сочетается — вследствие раздельности микроструктуры — с сотрудничеством внутризаводских трудовых организаций, распологающих правосубъектностью.

Петер Ковач:

Основные проблемы правового регулирования и реализации эксплуатации на договорных началах отдельных участков предприятий

В первой части статьи автор анализирует сущность формы эксплуатации на договорных началах и конструкцию регулирования. Автор устанавливает, что данная форма имеет двойной характер и это вытекает из того, что участок предприятия, подлежащий эксплуатации на договорных началах, является внутренней структурной единицей предприятия, с другой же стороны он представляет собой такую форму эксплуатации подрядного характера, который предполагает подрядчика частным лицом. Последствия этого положения показываются автором в соотношении правосубъектности и отраслей права, затрагиваемых регулированием, но автор ссылается также на влияние новой формы на некоторые элементы системы внутреннего руководства. В остальных частях статьи автор продолжает анализ, используя накопленный опыт. Основные характеристики до сих пор реализованной эксплуатации отдельных участков предприятия на договорных началах представлены с учетом воздействий данной среды и хозяйственной жизни в целом. В связи с существенным изменением системы связей между руководителем-подрядчиком и работниками автор делает ссылки также на другие проблемы, вытекающие из правового регулирования.

Дьердь Адам:

«Благодарственные деньги» врачу в действующем законодательстве и предложение de lege ferenda

В действующем законодательстве неизменно запрещено, чтобы окончив лечение, врач без просьбы принял материальные или иные выгоды. Однако зарплата врачей и в настоящее время установлена так, что нелегальные «благодарственные деньги» молчаливо признаются. Несмотря на это, сегодня врачей нельзя обвинять в преступлении или проступке «взяточничества», так как органы печати и прессы, объявляя, что врачи могут принимать «благодарственные деньги» после лечения, вводят население в заблуждение относительно общественной опасности. В заключение автор делает преложения о регулировании данного вопроса в законе, о согласовании зарплаты врачей с нынешним экономическим положением и, после этого, о преследовании «благодарственных денег врачам» в судебной практике, о распределении по труду и свободном выборе врача.

Imre Sárándi:

The transformation of the organizational system of the national economy and the inner structure of the enterprise

The structure of the organizations of the economy has become rigid during the past thirty years. The dominating form was the big enterprise — appearing, of course, in different legal forms. There is such an economic organizational structure in its formation nowadays, which reflects a sound trinity of big, medium and small enterprises. The study states that one has to draw the conclusions of this change also on the level of legislation concerning the inner structure of enterprises. The big-enterprise-based inner system cannot be generally mandatory now.

Miklós Sütő:

Inner legal subjectivity and big enterprise

The question of the inner legal subjectivity — especially with the big enterprises having separate semi-independent structural units — is very actual in the course of the realization of economic policy aims in connection with the increase of enterprise independence and the improvement of the inner mechanism of the enterprises. The study analyzes the topic in the relations of legal subjectivity, legal relation and source of law. It also tries to make proposals to a practical regulation of the legal relations within the enterprise from the points of view of both substantive law and procedure.

Zoltán Novotni:

Questions of subjectivity of law within the enterprise

The author states that the legal subjectivity and the juristic personality of units participating in the economy do not coincide. He proves that among economic organizations and their structural units there are partly subjects of law with full legal subjectivity and juristic personality and those with relative legal subjectivity serving only the aims of them. The inner structural units with semi-independence belong to the latter group. These units may have relations — within their competence — also beyond the enterprise, they may conclude contracts between each other and with the management of the enterprise, too. There is therefore an urgent need to promote an adequate management, liability and sanction system.

István Hegedüs:

The improvement of the regulation of the inner enterprise relations in the direction of self-administration (A historical alternative)

The study states that there are two real perspectives of the necessary development of the regulation of the inner relations of the enterprise: first, the managers' one and second, the self-administration. The former direction means the management of the enterprise from two poles: the managers represent the owners' side and the organization to safeguard workers' interests represent the labor component of production. Of course, an adequate „outer" organizational-institutional enviroment is needed to the partner-relation of these two poles. The conception of self-administration is bound to institutionalize the elements of the inner interest structure of the enterprise viz. the management, the organization to safeguard the collective interests (trade union) and the communities of the workshops. This management method is expressed by the primate of corporate leadership and the conception of the individual labor relation as „status relation". This conception does not mean a complete change in the historically established outer organizational-institutional system, however, it necessarily infers the improvement of it according to the recent tendencies and it seems to coincide with the generally accepted ideas on the participation of workers in social property.

István Csillag:

Partner-relations within the enterprise in the field of „small partnerships"

The study discusses the impact of the new forms of economic activity — especially the so-called enterprise economic partnerships — on the inner structure of the enterprise. The mentioned new phenomena challenged the model of the management system within the enterprises to a great extent. The economic partnerships based on mutual assent and parity are forced to go beyond the frames of the hierarchical, instruction-based inner mechanism of the enterprise, which fact also represents itself in the ambiguities of the legal regulation (e.g. it is necessary to have the preliminary approval of the enterprise manager to found an enterprise economic partnership). The work, interest and management system of the enterprise is traditionally built up „upside" — according to the intentions of the enterprise management. The enterprise economic partnership, which is an organisation beside — but not within — the enterprise according to the regulation affects the inner structure of the enterprise in several ways. As a factor of the inner labor market of the enterprise it affects it sociologically and — as a framework based on consent — it also plays a role in the formalization of the inner relations of the enterprise. Accordingly, it may have the management relations move from hierarchies to consent, to co-operation between management and inner structural units.

Péter Kovács:

The main functional and legal problems of running trade units on a contractual basis

The first part of the study analyzes the essence and the construction of the regulation on running trade units on a contractual basis. The author states that this form has a twofold nature: the trade unit does not cease to be an inner structural unit of the enterprise but in the same time it conceptualizes the contractor as a private enterpreneur. The consequences are sketched by the study in connection with legal subjectivity and branches of law, referring to the impact of this form on the inner management system of the enterprise, as well. The following parts of the study discuss the topic on the basis of practical experiences. At last, further legal problems are referred to, originating in the substantial change in the relations of the enterprise, the manager-enterpreneur and the employees.

György Ádám:

Doctors' tips de lege lata et ferenda

The law in force prohibits doctors to receive financial or other benefits for medical treatment. In spite of this their salary is calculated even today in such a manner that illegal tips are implied. Doctors cannot be sentenced for corruption despite the prohibition of the law because the mass media — by stating that doctors may receive such tips after the treatment, but not before — keep the population in a substantial error as to the social danger of giving or receiving tips. The author makes proposals for a new regulation, as well, as for the adequate measure for the doctors' salaries reflecting the principle of distribution according to the actual work done, because corruption can be punished practically only after this. A relatively free choice as for the doctor is also proposed.

ÁRA: 50,— Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1250. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert, a Lapkiadó Vállalat vezérigazgatója. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál, és a Posta KÖzponti Hírlap Irodánál (postacím: Budapest, V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámlára. Előfizetési díj 1/2 évre: 300,— Ft, egy évre: 600,— Ft. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest 1056 Bajcsy-Zsilinszky út 76.

Szegedi Nyomda — 84-3568 Szeged 1984. — Felelős vezető: Dobó József igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

Ty 6003 TIEI

XXXIX. új évfolyam 12. szám Budapest, 1984. december hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Eötvös Károly Könyvtár FOLYÓIRAT GYŰJTEMÉNY

TARTALOM

SÓLYOM LÁSZLÓ
Polgárjog és polgári jog (A személyiségi jogok lehetőségei) ... 663
SAJÓ ANDRÁS
Állandóság és dinamizmus a jogi szabályozásban ... 670
HOLLÓ ANDRÁS
Az egyesülési jog a politika és jog határán ... 674
ILKEI CSABA
Személyiség, társadalom, tömegkommunikáció ... 679
SZAMEL KATALIN
A közigazgatás lehetőségei az állampolgári jogok alanyi joggá transzformálásában ... 685
MÜLLER GYÖRGY
A szakigazgatási szervezet meghatározásának joga a III. tanácstörvény önkormányzati koncepciójában ... 691
FEKETE, IMRICH—TAMÁS ANDRÁS
Egy állampolgári jog kapcsán a környezetvédelem jogáról ... 696

Szemle

HALÁSZ JÓZSEF
Török Lajos 1929—1984 ... 709
ZAWADZKA, BARBARA
A nemzeti tanácsok és a területi önkormányzat rendszere (új lengyel törvény) ... 709

Jogirodalom — Jogélet

PESCHKA VILMOS
Bevezetés a jogtudományba ... 717
BAKA ANDRÁS
Még egy szó a „forradalom után" ... 719
Benkő Samu: Őrszavak (HAJDU LAJOS) ... 721
KUKORELLI ISTVÁN
„Törvényességet, de elevent..." ... 724

СОДЕРЖАНИЕ: *Ласло Шойом:* Право и гражданское право (возможности личных прав) — — *Андраш Шайо:* Постоянство и динамизм в правовом регулировании — — *Андраш Холло:* Право объединения на рубеже политики и права — — *Чаба Илкеи:* Личность, общество, массовая коммуникация — — *Каталин Самел:* Возможности государственного управления в трансформации прав граждан в субъективные права — — *Дьердь Мюллер:* Право установления органа отраслевого управления по концепции самоуправления, отражающейся в Законе III о Советах — — *Имрих Фекете—Андраш Тамаш:* Об охране окружающей среды как отрасли права в связи с одним из прав граждан — — *Обзор: Йожеф Халас:* Лайош Тёрёк (1924—1984) — — *Барбара Завадска:* Национальные советы и система территориального самоуправления (новый закон в Польше) — — *Юридическая литература — юридическая жизнь: Вилмош Пешка:* Введение в юридическую науку — — *Андраш Бака:* Еще одно слово «после революций» — — Бенкё Шаму: Сторожевые слова *(Лайош Хайду)* — — *Иштван Кукорели:* «Законность, на живую...»

INHALT: László Sólyom: Zivilrecht und das Recht (Die Möglichkeiten der Persönlichkeitsrechte. — *András Sajó:* Dinamismus und Ständigkeit in der rechtlichen Regelung. — *András Holló:* Vereinsrecht an der Grenze von Recht und Politik. — *Csaba Ilkei:* Persönlichkeit, Gesellschaft, Kommunikation. — *Katalin Szamel:* Möglichkeiten der öffentlichen Verwaltung in der Umgestaltung der staatsbürgerlichen Rechte in subjektive Rechte. — *György Müller:* Das Recht der Bestimmung der Organisation der Fachverwaltung laut der Konzeption des dritten Gesetzes über die Räte. — *Imrich Fekete—András Tamás:* Über das Recht des Umweltschutzes in Zusammenhang mit einem staatsbürgerlichen Recht. — *Rundschau: József Halász:* Lajos Török 1929—1984. — *Barbara Zawadska:* Das System der Nationalräte und der örtlichen Selbstregierung (neues polnisches Gesetz). — *RECHTSLITERATUR—RECHTSLEBEN: Vilmos Peschka:* Einführung in die Rechtswissenschaft. — *András Baka:* Noch ein Wort „nach der Revolution". — Samu Benkő: Warteworte. *(Lajos Hajdu).* — *István Kukorelli:* „Es soll Gesetzlichkeit sein, aber lebendig..."

CONTENTS: László Sólyom: Civil law and civil rights (The possibilities of privacy rights) — *András Sajó:* Statics and dynamics in legal regulation — *András Holló:* The right to associate at the border of the law and politics — *Csaba Ilkei:* Privacy, society, mass communication — *Katalin Szamel:* The opportunities of public administration in the transformation of civil rights into subjective rights — *György Müller:* The right to define the structure of the specialized administrative organs in the self-government conception of the 3rd Law on Councils — *Imrich Fekete—András Tamás:* The case of the law of pollution control with branches of law with special regard to a civil right. *Review. József Halász:* Lajos Török 1929—1984 — *Barbara Zawadzka:* The national councils and the system of regional self-government (New Polish Law) — *LEGAL LITERATURE—LEGAL LIFE: Vilmos Peschka:* An introduction to the theory of law — *András Baka:* A further word „after the revolution" — Samu Benkő: Words at watch *(Lajos Hajdu)* — *István Kukorelli:* „A legality, alive..."

XXXIX. új évfolyam 12. szám Budapest, 1984. december hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Sólyom László

Polgárjog és polgári jog

(A személyiségi jogok lehetőségei)

I.

Nem egy új homouzion-homoiuzion vitáról lesz szó az alábbiakban, hanem égető gyakorlati kérdésről: a polgári jog lehetőségeiről a demokrácia megvalósításában, amelyeket tudatosítani kell, és amelyek realizálásához az olvasó közreműködésére is szükség van.

A címben szereplő fogalmakat laikusok ma gyakran összekeverik (ld. „polgárjogi társaság!") — de ez, sajnos, nem freudi elszólás, hanem felületesség vagy nyelvromlás. Polgárjog és polgári jog még a szakember tudata mélyén sem kapcsolódik össze. A polgárjog alkotmányos szabadságjogot jelent, a polgári jog pedig vagyonjogot, a gazdasági kapcsolatok jogát. Rég feledésbe merült, hogy a kétféle jog egykor közös tőről fakadt; hogy a „polgári" jelző eredetileg főleg azt jelentette, hogy „állami", „állampolgári", és csak később fordult át az államtól elvileg független gazdasági szféra megjelölésévé. S hiába járt le már egy évszázada a liberalizmus ideje — a (politikus) közjog — (semleges) magánjog megkülönböztetés a politikai gondolkodásban még mindig uralkodik (bármit is tanítson ennek eltűnéséről a jogtudomány).

Természetesen senki sem tagadja a polgári jog egyfajta közvetett, illetve „végrehajtó" politikai szerepét — pl. hogy a gazdaságban való állami beavatkozás hiánya, illetve mértéke politikai kérdés, vagy hogy a polgári jog szabályozza részletesen a tulajdonviszonyokat. De hogy a polgári jog a vagyoni szféra közvetítése nélkül is politikai szerepet játszhat, az a ma uralkodó véleménynek idegenül hangzik. Gazdasági reformunk nyilvánvalóan érinti a polgári jogot. Elfogadott nézet, hogy a gazdasági változásokat a politikai rendszerben is megfelelő átalakulásnak kell kísérnie. Jellemző azonban (még mindig) közjogias gondolkodásunkra, hogy a demokratizálás intézményeit szinte kizárólag az államjogban (ld. választási rendszer) vagy az államigazgatásban (pl. gazdaságirányítás) képzelik el. Pedig a polgári jog ugyanannyi lehetőséget kínál az autonóm (állam)polgári cselekvésre. Ezek meglátásához azonban a polgári jog alapját érintő szemléletváltozásra van szükség. Helyesebben: a már régóta folyó változás tudatosítására és támogatására.

Az alábbiakban először a polgár teljességgel korszerűtlen helyzetét mutatjuk be a polgári jogban, majd pedig az egyik olyan területet vesszük szemügyre, ahol a polgár és a polgári jog új szerepének kibontakozása már megindult: a személyiségi jogot.

II.

A polgári jog a „nagy gazdaságon" kívül

1. A címben sugallt megkülönböztetés — amely szerint más lenne a polgári jog a nagy gazdaságon kívül és belül — nem lepheti meg különösebben a polgári jogászt, aki hozzászokhatott jogágának vagy száz éve tartó folyamatos széttöredezéséhez. Sőt, az új és új jogterületek (jogágak) önállósulása egyik alapvető komponense annak a képnek, amelyet a mai polgári jog önmagáról alkot. Ez a folyamat szinte a legjellemzőbb külső jele a polgári jog átalakulásának, amelyet az állami beavatkozással, majd a szocialista jogokban a társadalmi tulajdonnal, másrészt pedig a technikai fejlődéssel szokás magyarázni. Egyes jogokban formálisan is, másutt csupán már külön, saját elveknek negedelmeskedő összefüggő joganyagként, így váltak le a polgári jog törzsökéről a gazdasági jog különböző variánsai, továbbá a munkajog, családjog, szociális jog, földjog, tsz-jog, szellemi alkotások joga, versenyjog stb. stb., és újabb önállósulási gócok könnyedén kimutathatók.

Létezik-e még egyáltalán polgári jog? Igen — és ez az „igen" polgári jogunk önfelfogásának másik

Sólyom László tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

meghatározó vonása. Bár hozzá kell tenni, hogy az egységes polgári jog „hivatalosan" (Ptk!) és ideologikusan létezik.

A közfelfogás (és egyben közhely) ugyanis az, hogy a vagyoni viszonyok joga — a polgári jog. Talán nincs is más általánosítás, amely a modern polgári jog kétszáz évét, tündöklését és hanyatlását átfogná. Ám a laikus polgári jog-kép kötődése ehhez a haszontalan általánosításhoz egyben jellemző tünet: azzal, hogy nem vesz tudomást a változásokról s a folyamatosságot emeli ki, valójában a klasszikus polgári jog mélyen meggyökeresedett ideológiájához, az autonómia ígéretéhez ragaszkodik.

Az elmélet persze bőségesen foglalkozik a polgári jog átalakulásával. De mivel mindig a klasszikus polgári jog a viszonyítási alap, egyre egységesebben és kizárólagosabban rajzolódik ki egy liberális polgári jog aranykori modellje és tartja tudatosan egykori értékeit.

Mai polgári jogunkat egyszerre jellemzi a tényleges, radikális változás és egy bizonyos formális és ideologikus állandóság: a klasszikus polgári jog jelenléte. Ez a megállapítás szintén közhely, amíg közhelyszerű illusztrációra gondolunk, pl. a hatályos klasszikus törvénykönyvek és az élő jog viszonyára, vagy akár csak a mi Ptk-nkra és ténylegesen létező gazdasági jogunkra. De észrevesszük-e a helyzet korlátait? Ez a gondolati rendszer pl. tág teret ad a változások felismerésének és elemzésének, de közben maga a kiindulópont túl statikussá és túlságosan elvonttá válik. És ha ezzel nem számolunk, az új jelenségek kapcsán sem lehet meghaladni a klasszikus polgári jog eszmei horizontját; nem jön létre új koncepció.[1]

Így van ez a tanulmányban vizsgált kérdésben is. Hiába követjük tudniillik a szervezési és államigazgatási elemek feldúsulását a polgári jogban és mutatjuk ki pl., hogyan önállósulnak nagy, összefüggő jogterületek, ha e változások viszonyítási alapjaként a klasszikus polgári jogot adottnak vesszük *az a látszat keletkezik, mintha létezne a polgári jognak egy olyan része, amelyet az időközben lejátszódott korszakváltás lényegében nem érintett.* Így érkezünk ahhoz a valójában nagyon elterjedt és alkalmazott, bár csak ritkán megfogalmazott fejlődésképhez, hogy van a polgári jogban egy rezervátum, amelyet a monopolkapitalizmus, az állami beavatkozás, másrészt a társadalmi tulajdon, a tervgazdaság és utódai lényegében érintetlenül hagytak, illetve, hogy vannak „preindusztriális szigetek", amelyeket a technikai fejlődés kikényszerítette változások is elkerültek. Ez az a szféra, amely a „nagy gazdaságon" kívül maradt: a személyi jog és a kistulajdon világa, amelyet, úgy látszik, nem ragadott magával a gazdasági és társadalmi fejlődés fő sodra. Itt még megtaláljuk azokat a klasszikus egyensúlyi és független viszonyokat, amelyre a polgári jog eredetileg létrejött. És ez a szféra nemcsak a régi szabályokat, hanem a polgári jog régi emberképét, polgárfelfogását is tovább élteti.

2. A szocialista polgári jog fejlődése élesen elválasztotta a nagy gazdaságot és a polgárok vagyoni viszonyait. Politikailag is más-más „szektorba" sorolta a társadalmi tulajdont és a személyi tulajdont s könnyűvé tette az elhatárolást, hiszen megszüntette az átmeneti szférákat. A nagy gazdaság új minősége itt egycsapásra külső rendelettel jött létre, az állami tulajdon és tervgazdaság természetszerűen az irányítást állította a középpontba. Az igazgatáshoz való viszony azóta is vízválasztója a ténylegesen (s időnként formálisan is) elkülönült két szférának.

A nem szocialista, „autonóm" szektor eleve konzervatív jelleget kapott eleinte mint az ideiglenesen megtűrt és felhasznált magántulajdon joga, később mint az igazgatáson kívül eső, „fennmaradt" vagyoni viszonyok joganyaga. A szovjet jogtudományban már a harmincas évek közepétől megszilárdult az a vélemény, hogy itt az állampolgárok személyi tulajdonáról, mindennapi ügyleteiről, *fogyasztásáról* van szó, amelynek lebonyolítását a hagyományos jogintézmények szolgálják.

A másik oldalon, a termelési szférában, a polgári jogi intézmények az elmélet szerint csupán formális szerepet játszottak — s valóban, a gazdaság tényleges működtetésében ma sem ezeké a klasszikus szabályoké a fő szerep, vagy legalábbis nem lehet őket a más jellegű „szabályozástól" elkülöníteni. *Az állampolgár szempontjából viszont ez a terület, tehát a nagy gazdaság, egyszerűen nem „polgári jog" — ő itt elvileg sem lehet jogalany.*

Összekerült-e ezzel a polgár számára a polgári jog? Látszólag nem, hiszen ő csak a polgári jog új fejleményeiből maradt ki — s ez megint csak megerősíti azt a feltevést, hogy a nagy gazdaságon kívül a klasszikus polgári jog maradt fenn. Ezt a benyomást sok tényező támogatja. Így a szocialista Ptk-k közismert klasszicizmusa, különösen ha figyelembe vesszük, hogy ezeket a törvénykönyveket a polgárok egymás közötti viszonyaira méretezték. A hagyományos elképzelést egyes intézmények — mint pl. a szubjektív felelősség — a nyilvánvalóan ellentétes technikai fejlődéssel szemben is szinte erőltetik. Ugyancsak erősíti a régi struktúrát az „autonóm, egymástól elkülönült" polgári jog jogalanyok izolált szerepének mesterséges fenntartása — ld. pl. a fogyasztóvédelmi populáris akció lényeges korlátozását. Az is közismert, mennyire nem tudja, illetve nem akarja itt átlépni a polgári jog (vagyis a polgári bíróság) az igazgatástól elválasztó demarkációs vonalat; elég ha csak az igazgatási határozatok bírói felülvizsgálatának keservesen lassú kiszélesítésére gondolunk, vagy a polgári bíróságok önkorlátozására, többek között környezetvédelmi ügyekben. (Ti. a kártérítésre szorítkoznak és nem alkalmazzák a további szennyezéstől való eltiltást.)

De nem hagyható figyelmen kívül maguknak a polgári jog alanyainak szubjektív érzése sem: a kistulajdonosi világ és értékrend folyamatossága, rendkívül lassú változása az állandó helyreállítások folyamatában. A polgári jog tényleges zsugorodásáért a polgárt (részben) új társadalmi és jogviszonyok kárpótolják, amelyekben kollektívák tagjaként vesz részt (így pl. a nagy gazdaságban is). Továbbá az ember be-

[1] A klasszikus jog alapintézményei rendkívüli súllyal nehezednek a polgári jogi gondolkodásra, s minden változás ellenére egy nagyon történetietlen polgári jogfelfogást szuggerálnak: mintha a liberális vagyonjog intézményei általában a polgári jog sine qua non-ját alkotnák. Erősíti ezt az időtlenséget néhány „marxista" szállóige is, mint pl. a „római jognak" (amely alatt Marx persze a német gemeines Rechtet értette) és az „áruviszonyok jogának" azonosítása stb. Ezért *is* nehéz magának a polgári jog törzsanyagának továbbfejlődése, és ezért szimptomatikus az újdonságok önállósulása. A nemrégiben (majdnem) kibontakozott felelősségvita is ezen a körön belül maradt.

leszokik vagy beleszületik polgári jogi mozgástere korlátaiba (is.) Az autonóm szféra viszonylag tág: a kétmillió hátrányos helyzetű napi élelmiszer-vásárlásától az elvileg mindenkinek nyitvaálló többmilliós vállalkozásig terjed. A polgár úgy érezheti, hogy mindazokon a területeken, amelyeken a mai viszonyok között, saját magára utalva, reális esélye van a szabad cselekvésre, ott azt a polgári jog biztosítja is. Nem szükségszerű tehát, hogy ez a „polgár számára létező polgári jog" valamilyen bornírt kisvilágot jelöljön ki. Mindenki úgy érezheti, hogy az adott körülmények között a polgári jog továbbra is az autonómia szférája.

3. Egy klasszikus polgári jogi rezervátum fennmaradása az elmélet számára viszont türhetetlen. Magyarországon ez a kérdés sohasem éleződött ki, mert az ötvenes és a hatvanas évek hivatalos álláspontja a gazdasági jog elutasítása, azaz a polgári jog egysége volt, és *ennek* a polgári jognak új minőségét a társadalmi tulajdon nyilvánvalóan képviselte. Mivel a nagy gazdaság problémái álltak előtérben, ha a polgár polgári jogi helyzete (mellékesen) felmerült, ennek új vonásait az *egész* polgári jog megváltozott jellege adta. Tehát nemcsak arról volt szó, hogy elvileg sem létezik az állami befolyástól mentes magánjog, hanem az állampolgár tulajdonosi pozícióit — mint a társadalmi tulajdon alanya, és mint a személyi tulajdon alanya — egybeolvasztották. A szocialista társadalomban a polgár többé nem formális jogalany, hanem „mindenki szükségképpen és ténylegesen tulajdonos". Nem magánautonómia, hanem a közjognak való alávetés ad a polgári jogban is eddig nem álmodott mértékű szabadságot — hangzottak-e mérvadó vélemények.[2]

Az elmélet ezzel kifejezte az állam és a társadalom új viszonyát (mármint egy klasszikus liberális modellhez képest), azt azonban nem, hogy az élő polgári jog nem integrációval felelt az új helyzetre. Ha a „gazdasági jogot" sikerült is távoltartani, a nagy gazdaság egyes területei önálló joganyagát és intézményeit nem. A polgári jog nem volt képes sem lépést tartani, sem pedig egységes elvi alapot nyújtani.[3] A polgár államjogi („társadalmi") tulajdonosi minőségével a polgári jog kezdettől fogva nem tudott mit kezdeni (és valójában az államéval sem vállalatai fölött, de ez csak 20 év múlva lett téma). Abból, hogy az egész rendszer milyen mértékű szabadságot és kibontakozást tesz lehetővé polgárának, a polgári jogra annyi maradt, hogy mennyire szabadon élhet *személyi tulajdonával.* Ennek új minőségét éppen a termelésből való kirekesztettsége adta.[4] Az állampolgárt tehát *eleve fogyasztóként* kezelte az új polgári jog. Számára ezt jelentette a *szükségletkielégítés alapelve.*

Ez a polgári jog céljaiként deklarált — de soha ki nem fejtett — alapelv persze egyáltalán nem alkalmas a polgári jog sajátosságának megragadására. Hiszen a modern államok hatalmas központi gondoskodó-ellátó apparátusa ugyanezt a „szükségletkielégítést" szolgálja, és azért jött létre, mert a klasszikus polgári jogi mechanizmus nem volt képes azt biztosítani. Másrészt viszont — a specifikációnak szánt? — *„anyagi és kulturális* szükségletek" lényeges korlátozást fednek: a polgári jog megtartását a vagyoni közvetítés körében. Nem fogyasztási — pl. politikai — igényeit a polgár alapvetően nem a polgári jog segítségével valósítja meg. (Az egységes polgári jog ezt a szűkítést nehezen felismerhetővé teszi: a szintén itt szabályozott nagy gazdaság is az emberek szükségletkielégítését szolgálja — mint egyébként is minden.)

Azokban az országokban viszont, ahol a gazdasági jog formálisan is különvált a polgári jogtól, ahol tehát a személyi tulajdon szférájának az *egész* polgári joghoz és ezen keresztül az *egész rendszer* változásához való kapcsolása nem volt ilyen kézenfekvő, a polgároknak megmaradt polgári jog szűkössége és konzervativizmusa különösen szembeötlött — így pl. az NDK-ban.[5] Posch kísérlete azonban — mind a külső kritika, mind belső korlátai következtében — végül is a polgári jog hagyományos felfogásán futott zátonyra. Az elképzelt új, szocialista polgári jog, „a polgárok joga", a vagyonjog mellett felölelte volna a lakáselosztást, a szociális ellátást, a munkajogot és a „fiatalok jogállását". Az uralkodó nézet azonban kitartott a tradicionális polgári jogot meghatározó „tulajdonviszonyok", illetve tulajdonosi jogállás mellett. De Posch is megmaradt az anyagi „szükségletkielégítés" körében. Mindazok a kollektív, illetve politikai elemek, amelyek így be- vagy visszakerültek volna a polgári jogba, egyrészt nem tudták volna átjárni az *egész* polgári jogot, vagyis az integráció merőben formális lett volna (pl. a munkajog esetében); vagy pedig megálltak volna a fogyasztás határánál. A kisvilágon túlmenő, és különösen az alapjogokat érintő politizálás éppúgy távol maradt volna ettől a polgári jogtól, mint Világhy „tényleges tulajdonosától".[6]

A problémát nagyon élesen exponáló elméleti elemzés sem győz meg tehát a polgárt érintő polgári jog minőségi megváltozásáról. Úgy tűnik, hogy a rezervátum fennáll.

4. A polgári jog új vonásait általában a klasszikus anyagtól távoli, gyakran kívülről bevitt, legtöbbször már önállósult, „kész" elemekben keresik, és ezt vonatkoztatják az egész polgári jogra. A módszernek tartott tükör viszont visszavetíti az újdonságokat oda, ahol valóban felléptek, és meghagy a tiszta vagyonjogi törzs, illetve a nagy gazdaságon kívüli polgári jog változatlanságának illúziójában.

Valójában a látszólag változatlan, klasszikus polgári jogi anyag vizsgálatából kellene kiindulni, ennek egykori funkcióiból és céljaiból. Nem elég arra szorítkozni, hogy az igazgatás „beavatkozik", hogy a tulajdont sokszorosan megkötik, hogy a szerződés szabadsága illuzorikussá válik, a felelősség pedig csupasz ideológiává, hanem az a kérdés, hogy az a bizonyos

[2] Vö. *Eörsi:* Magánjog és polgári jog. Bp. 1950. (kül. 40—55. old.), *uő.:* A polgári törvénykönyv kodifikációjának néhány kérdése. Jogtudományi Közlöny, 1964. 338. old., illetve *Világhy:* A tulajdonjog formái és a szocialista jogrendszer tagozódása. Jogtudományi Közlöny, 1959. 221. old.

[3] Panaszolta Eörsi a rohamosan fejlődő és önállóságát bizonygató tsz-jogra, munkajogra, családjogra pillantva.

[4] *Eörsi* (1950), 80. old.

[5] *Posch:* Für ein neues Zivilrecht — gegen ein neues „Privat"-recht. Staat und Recht, 1958. 1266. old.

[6] Egy jellemző definíció és egy példa: „Egy új, szocialista Ptk. koncepciójának a személyi tulajdon helyett az új társadalom polgárainak szocialista személyiségi jogaiból kell kiindulnia, *amennyiben ezeket másutt (pl. az államjogban) még nem szabályozták*". (Kiemelés tőlem, S. L.) — A példa: A polgári törvénykönyvnek kellene szabályoznia a lakáselosztást és az ebben való társadalmi részvételt. Ez szüntetné meg a bérleti jog egyoldalú vagyonjogi jellegét. Ugyanakkor a lakásügyből mégis csak annyi tartozik az új polgári jogba, amennyi a bérlethez kapcsolható. A lakáspolitika befolyásolása pl. Posch szerint már államjog.

„szabadság", amely itt elveszni látszik, *valóban elveszhet-e. Az autonómiát nem pótolhatja a szükséglet-kielégítés,* mert nem egyenrangú minőség azzal. Az sem lehetséges, hogy a szabadság csak egyes jogágak ügye legyen (a közjogé) — másoké nem: ez sosem volt így és tévhit, hogy a klasszikus magánjog ezt jelentette volna. A polgári jog új vonásait akkor ismerhetjük fel a maguk teljességében, ha ennek az alapvető értéknek a mai viszonyok között jellemző hordozó intézményeit keressük.

Ehhez pedig először azt kell tisztán látni, hogyan kapcsolódott „az autonómia" és „szabadság" a klasszikus polgári jog intézményeihez.[7] A klasszikus polgári jog azért lehetett a liberális rendszer reprezentánsa, mert az *absztrakt tulajdonjogban* megtalálta azt az „átírási kulcsot", amelynek segítségével az egész magánjog hibátlanul illeszkedett a liberális társadalom-modellbe. A „polgári társadalom" szférájában *ez* a tulajdon volt a szabadság és autonómia anyagi biztosítéka és belső garanciája. (A külső garanciát a tulajdon biztosítására rendelt állam és a klasszikus alkotmányok jelentették.) Az absztrakt tulajdon, illetve az általános jogképességre redukált „személy" magába olvasztotta a cselekvési szabadság, az önkifejezés biztosítását szolgáló korábbi külön jogokat. A polgári jog perspektívája az volt, hogy mindenkit autonóm személlyé, a polgári társadalom tagjává emel. A klasszikus polgári jog sajátos helyzetét az adta, hogy végletesen elvont megfogalmazásával egyszerre őrizte meg azt az egységet, ahogy a polgári ideológia már egy évszázaddal korábban a szabadságot, autonóm személyiséget, tulajdont és munkát összekapcsolta, és ugyanakkor feltétele volt a kapitalizmus bármely más útjának is.

Mert, másrészt, látnunk kell, hogy a liberális polgári jog a polgári társadalom *egyik* elvi modelljének jogi átírása volt csupán, nevezetesen a valóban kistulajdonosi társadalmat (demokráciát) feltételező, még a felvilágosodásból táplálkozó — elsősorban német — koraliberális elképzelésé. Léteztek azonban — a jogban is — más fejlődési koncepciók, amelyek nem a tulajdon semlegességére épültek, hanem éppen az ez által elfedett tőke—munka (nagyipar-proletáriátus) polarizálódást bontották ki, és a piaci önszabályozás negatív hatásai elleni védekezésként az állami szabályozást helyezték a középpontba.[8] Ez pedig szinte a klasszikus polgári jog kiépülésével egyidőben megindította a (szabályozott) nagy gazdaság és az azon kívül eső (autonóm) területek elkülönülését.

A klasszikus polgári jog, mondhatnánk, permanens válságban volt már koncepciójánál fogva is, azaz nemcsak a 19—20. század fordulójától —, s csak ma üli meg a permanens megelégedettség, miután kikerült a társadalmi fejlődés, a termelés és a politika hullámveréséből.

A tulajdon tehát addig lehet (lehetett) alapkategória, amíg valóban egyet jelent az autonómiával, a szabad kibontakozással. Ez a megfelelés azonban csak meghatározott történeti helyzetben állt fenn. A kistulajdon az eredeti modellben a polgár *teljes* társadalmi és politikai létének kiindulópontja volt. Ma a fogyasztásé. A polgári jogi rezervátum eszerint csak látszólagos: hiszen *közben a polgári jog lényege változott meg.* Ha ragaszkodunk a tulajdonhoz, mint a polgári jog *egyetlen* alapvető autonómia-hordozó intézményéhez (márpedig a rezervátumelképzelés ezt sugallja), akkor a „polgárnak megmaradt polgári jog" elcsökevényesedett, elvesztette perspektíváját, s csak nagyon korlátozott autonómiát ígér. De ha abból indulunk ki, hogy a tulajdon csupán egy adott rendszerben érvényes általános átírási kulcs az újkori „autonómia" számára (a szintén történeti „polgári társadalom" területén), akkor kézenfekvő, hogy nem kell ragaszkodnunk azokhoz a kategóriákhoz, amelyeket a tulajdoni közvetítés feltételezett: tehát sem a vagyoni autonómia fogalmához, sem a tiszta vagyonjogként felfogott polgári joghoz; és az ezekhez kapcsolódó formális struktúrák kizárólagossága is megszűnik.

A következőkben megkíséreljük megkeresni azt a nem klasszikus polgári jogi intézményt, amelyről feltehető, hogy az autonómiát mai társadalmi körülményeink között a nem-igazgatási szférában biztosítani képes. A gyakorlati tapasztalatok alapján úgy tűnik, hogy a személyiségi jogok alkalmasak erre a szerepre.

Egyoldalú lenne ugyanis az a kép, hogy a polgári jog csak széttöredezik és igénytelenebbé válik. Már a klasszikus jog kiépülésével párhuzamosan elkezdődtek a kísérletek a magánjog más alapokon való rekonstruálására. Nyilván nem a személyiségi jogok jelentették az egyetlen lehetőséget. Másutt megkíséreltem részletesen bemutatni, milyen feltételek könnyítették meg az autonómia garantálásának részbeni átváltását a tulajdonjogról a személyiségi jogra.[9] Ezek a rendkívül heterogén és „véletlen" feltételek[10] azonban tagadhatatlanul oda vezettek, hogy a személyiségi jogok szerepe minden jogrendszerben rohamosan növekedik.

III.

A személyiségi jogok lehetőségei

A személyiségi jog terjeszkedését a polgári jogban két irányból is megközelíthetjük. Egyrészt a hagyományos polgári jogi személyiségi jogvédelem gyökeres változása felől, másrészt pedig a polgári jogban új és szokatlan elemekből kiindulva, amelyeket a személyiségi jog vállalt fel.

1. A tradicionális személyiségi jogvédelem, a becsület és jó hírnév védelme, éppúgy, mint a többi magándeliktum, a polgári jog és a büntetőjog határán állt, és voltaképpen a kártérítési szankció kapcsolata a polgári joghoz. A liberalizmus, mint idegen elemet, szinte teljesen ki is szorította a polgári jogból. Volt

[7] Sokkal bonyolultabb téma, mintsem itt részletezni lehetne, ezért kénytelen vagyok más vizsgálódásokra utalni. Ld. *Sólyom:* A személyiségi jogok elmélete. Bp. 1983. II. és IV. fejezet.

[8] Pl. már a klasszikus polgári jog kialakulásának kortársaként a germanisták „szerves", illetve „szociális" polgári joga.

[9] A tulajdonosi autonómiának továbbra is nagyon fontos szerepe van az önrendelkezés anyagi alapjának biztosításában. Nem arról van tehát szó, hogy a személyiségi jog fölváltaná a tulajdonjogot, hanem két, egymást csak részben átfedő védelmi kört alkotnak. A tulajdon szabadságot garantáló szerepének változása és működése a mai társadalmi körülmények között természetesen külön tanulmányozást igényel.

[10] Pl. a svájci társadalomfejlődés sajátosságai; a személyiségi jogok kapcsolódása Németországban az antiliberális irányzatokhoz a múlt században; a „privacy" karrierje Amerikában; vagy akár a második világháború utáni politikai és ideológiai légkör.

azonban a személyiségi jognak, már a klasszikus természetjogban is, egy másik értelme: a személy „elidegeníthetetlen szabadságát", önrendelkezését jelentette. *Ez* a személyiségi jog a polgári jogrend kiépülésekor egyrészt a klasszikus alkotmányos szabadságjogokként intézményesült, másrészt pedig az általános, mindenkit megillető polgári jogi jogalanyiság lett belőle. Ez az elvont tulajdonosi minőség a liberális modellben az autonómia anyagi bázisának garanciája volt — a „személyiség megvalósulását" kinek-kinek saját erejére és az önvédelmére bízva.

A modern polgári jogi személyiségvédelem kezdetei a múlt század végén a liberális elképzelés csődjével függtek össze. Az autonómia garantálásának szerepét — a gyakorlatban egyszerűen: a fennmaradás biztosítását az áru- és munkaerőpiacon — az erre képtelen elvont tulajdontól a személyiségi jog kezdte átvenni. A régi injúriák mellett megjelenő általános személyiségi jog ekkor még megmaradt a vagyoni autonómia klasszikus fogalomkörén belül. De eközben, az egész magánjog változásával összhangban, az önvédelmet az állami beavatkozással váltotta fel. A személyiségi jogok ebben a fázisban a versenyjog és a munkajog fontos szabályainak bölcsői — s a közjog felé ebben az értelemben voltak nyitottak.

Legújabb fejlődési korszakukban, amely a második világháború befejezése óta tart, a személyiségi jogok általában az „autonómiát", az „önmegvalósítást", a „szabad kibontakozást" ígérik. Kockázatos vállalkozás, mert az ilyen értékek biztosítása messze túlmegy a jog lehetőségein: tudniillik a mai személyiségi jog nem hagyatkozik semmiféle olyan közvetítőre, amelynek szabályozása hatalmában áll, és amely egy adott társadalomban valóban az autonómia feltétele (amilyen pl. a liberális társadalomban a tulajdon volt). Mivel a tulajdon (vagy legalább a személyiségi jog kötelező vagyoni vonatkozásának) kiesésével éppen a hagyományos polgári jog legsajátabb jegye hiányzik a mai személyiségi jogból, sokak számára kérdéses, hogy egyáltalán polgári jogi intézménnyel van-e dolgunk. A kérdés jogos. A személyiségi jog által ígért autonómia nem áll szükségképpen kapcsolatban a (mégiscsak zárt rendszert alkotó) vagyonjogi szférával, annak mechanizmusával és értékeivel, hanem az autonómiát egykori anyagi garanciája nélkül, puszta értékként tételezi. Így viszont az azt garantáló legáltalánosabb intézményrendszerhez, az alkotmányos szabadságokhoz tud csak kapcsolódni. Valóban, ma a polgári jogi személyiségi jogok elválaszthatatlanok az alkotmányos személyiségi jogoktól, amint ez minden jogrendszerben valahogyan kifejezésre is jut.[11] Mivel a személyiségi jog mögött nincs hagyományos polgári jogi vonatkozási rendszer, technikailag sincs érdemi különbség aközött, hogy alkotmányjogi vagy polgári jogi esetet dönt-e el a bíróság. Mindkettőben olyan eseti mérlegeléssel vonja meg a jogvédelem határát, amelyben politikai szempontok elkerülhetetlenek. Még a legegyszerűbb (polgári jogi) sajtóperben is a szólás- és sajtószabadság alkotmányos joga ütközik össze a becsülethez való polgári jogi (de egyes országokban alkotmányos) alanyi joggal.

Ennek az összefonódásnak különös jelentősége van olyan jogokban, pl. a magyar jogban is, ahol nincs a polgárok jogvitái számára hozzáférhető alkotmánybíróság. Az általános személyiségi jog keretében lehetőség nyílik arra, hogy az állampolgár alkotmányos szabadságjogát bíróság előtt érvényesítse.

A vagyonjogi alapról való letérés tehát együttjár a polgári jog hagyományos formalizmusának és elvontságának elhagyásával is. Még ha a fenti politikai vonatkozást figyelmen kívül is hagynánk, a deliktuális jog szilárd pontjai (amelyek történetileg a deliktumok polgári jogiasítását jelentették: a vagyoni kár, a formalizált vétkesség) itt használhatatlanok. Az általános személyiségi jog alkalmazása pedig valójában bírói jogalkotást követel meg.

2. Ezeknek a nem hagyományos vonásoknak a szükségszerűsége még nyilvánvalóbb lesz, ha az absztrakt levezetés után azokat az esetcsoportokat vesszük szemügyre, amelyek a személyiségi jog kiterjesztését igényelték, és ma is a változások legfontosabb színterei.

a) A *„magánszféra védelme"* a személyiségi jogok ma leginkább előtérben álló feladata, ám egyben a legkevésbé elhatárolható területe is. A magánszféra sérthetetlenségéhez való jog gyakran az általános személyiségi jog szinonímája. De a magánszféra védelmeként értelmezhetők a századforduló klasszikus személyiségi jogai is, tehát pl. a képmáshoz, hangfelvételhez, naplóhoz és levéltitokhoz való jog — valamint ezek utódjaként az egész mai adatvédelem. Ebben a komplexumban az alábbi tényezők fonódnak össze:

— a magánszférákba való behatolást megkönnyítő technika szinte beláthatatlan fejlődése, és egyre általánosabb hozzáférhetősége,

— az adatok egyrészt üzleti, másrészt „hivatalos" felhasználása, amely óriási gazdasági és politikai nyomást gyakorol a személyiségi jogokra,

— elmosódik a különbség az állami és a „magán"-hatalommal szembeni védelem között: az egyénnel szembeállított technikai, szervezeti, kommunikációs stb. túlerő közös nevezőre hozza őket,

— a köz- és magánszféra elválasztása állandó újrameghatározásra szorul — igen nehéz körülmények között: nincs világos társadalmi megegyezés a határokat illetően. (Lásd pl. a nyilvánosság szerkezetváltozását. Továbbá a „közérdek", „nemzetvédelmi érdek" olyan érvek, amelyeknek ma még konkretizálás nélkül is hitele van — velük szemben az emberi méltóság és függetlenség állandó megerősítésre szorul.)

Mivel szinte minden személyiségi jogsérelem értelmezhető magánszféra megsértéseként, illusztrációként csak néhány nálunk is aktuális esetcsoportot említek.

Ide tartozik az adatvédelem kiépítése, úgy azonban, hogy az igazgatási jellegű szabályozás ne korlátozza a polgári jogi védelmet. A Ptk. új alapszabálya e tekintetben nagyon bizonytalan. (Lásd az igazgatási út kimerítését, illetve a nyitott kérdést, hogy ki dönt arról, fennáll-e az az „állami érdek", amely alapján az információt meg lehet tagadni.) További probléma a magánszféra megsértésével szerzett bizonyítékok felhasználása bírói vagy rendőri eljárásban. Bár elvi

[11] Általában megkettőzés formájában: a ptk-k kifejezetten felvesznek alkotmányos jogokat a személyiségi jogok közé (ld. a magyar Ptk.-ban lelkiismereti szabadság jogát vagy a diszkrimináció tilalmát), de fordítva is bekerült már a kifejezetten polgári jogi fogantatású magánszférához való jog pl. a svájci alkotmányba. Az USA-ban a magánjogban indult privacynek a második világháború után kiépült, és fontosabb lett az alkotmányjogi ága. Az NSZK-ban a személyiségi jogi ítélkezés elválaszthatatlan a Grundgesetz-től.

döntés még nincs, a gyakorlatban már alkalmazták (és közhírré is tették ezt a gyakorlatot). Szükségünk van arra, hogy népszokássá tegyük a lehallgatást — és ezzel egyszersmind erkölcsileg is közömbösítsük? (A technikai feltételek éppen most értek be.) De elvileg is: komolyan vesszük-e az alapjogokat? Az ilyen bizonyítékok megengedhetősége mellett szokásos technikai érvek az eljárás ésszerű megkönnyítéséről a spanyolcsizma bevezetése mellett is felhozhatók.

b) A személyiségi jog egyre inkább eszköze lesz az *életet és halált érintő döntések* differenciáltabb jogi kezelésének: részben egyes tényállások bevonásának a jogba, részben pedig a korábbi merev tilalmak felváltásának rugalmas, személyes döntést elismerő megoldásokkal. Igaz, hogy az „öngyilkossághoz való jog" a természetjogászok kedvenc témája volt, de voltaképpen csak elméleti példa. Ezzel szemben ma pl. az alábbi gyakorlati kérdések megoldásába vonják be a személyiségi jogot: az egyéni élet keletkezésének teljes problémaköre (a terhesség megelőzésén és megszakításán kívül tehát pl. a mesterséges, illetve méhen kívüli megtermékenyítés, a magzat más általi kihordása, génmanipulációk), másrészt az eutanázia — s a kettő között az emberen végzett orvosi kísérletek, illetve a szervátültetés.

Ezekben az esetekben sem lehet elkülöníteni az alkotmányos, illetve a polgári jogi személyiségi jogot. Ha úgy tekintjük, hogy az állam az adott személyiségi jog elismerésével egyes területekről kivonul s a döntést az egyénnek engedi át, itt is érvényes mindaz (a nehézség), amit fent a magán- és közszféra elhatárolásáról mondtunk. Továbbá itt sincs nyoma a hagyományos polgári jogi vagyoni közvetítésnek, a bíró vagy jogalkotó közvetlenül erkölcsi, illetve (pl. népesedés)politikai szempontok alapján dönt. Ennek a problémakörnek igazi sajátosságát a jogba való bevonás adja, méghozzá olyan körülmények között, amikor a tudomány és technika olyan új módszereket hoz létre és kezd a gyakorlatban azonnal terjeszteni is, amelyek igen nehéz erkölcsi problémákat vetnek fel, de amelyekkel kapcsolatban nincs általában elfogadott vagy aggálytalanul megalapozott erkölcsi állásfoglalás. Nem csoda, hogy a személyiségi jogoknak ebben a csoportjában a legnagyobb az eltérés a nemzeti jogok között.

Ezek a — minden tekintetben — határkérdések természetesen a magyar jogban is nagyrészt megoldatlanok. A meglehetősen hézagos igazgatási szabályozás legtöbbször elvileg nehezen indokolható megoldást ad.

Ezen a területen sokféle társadalmi és szakmai nézet keresztezi egymást. Jellemző, hogy a jogi megoldást viszont szinte egységesen igazgatási szabályozásként képzelik el, és ennek informális befolyásolására igyekeznek módot találni. De, hogy a szabad/nem szabad határának tisztázása *eleve a jogi szférában és nyilvános eljárásban,* vagyis a személyiségi jogok felhasználásával történjék, a legutóbbi időkig föl sem merült. Egy, ebben a tárgyban indult jelentős próbaper még nem jutott el a jogerős ítéletig.[12]

c) Az *„egyéni életstílushoz való jogok"* alkotják az „új" személyiségi jogok harmadik, jellemző csoportját. Meglepő lehet, hogy az utóbbi 20—30 évben kifejezetten informálissá váló társadalmakban jogok konstituálásával kell biztosítani a nem konvencionális öltözködés, viselkedés, életvezetés szabadságát. E jogok egy része emlékeztet a 18. század aprólékos természetes jogaira „a tagok tetszés szerinti mozgatásához", öltözködéshez, hajviselethez stb., amelyekkel szemben akkor részletes állami vagy szervezeti (pl. céhek, városok) kötöttségek álltak. Ma sem feledkezhetünk meg arról, hogy egyes területek informalizálódását és a hagyomány elvesztését, másfelől az alacsony szintű (a jog alsó határán levő, sőt pszudo-jogi: ld. a belső szabályokat stb.) túlszabályozás egyenlíti ki. Az esetek egy részében a személyiségi jog az ilyen szabályozás ellenőrzését és keretek között tartását szolgálja. Ilyen pl. a rendőr bajuszviselésének — azaz a szolgálati szabályzat tilalma indokoltságának — tankönyvi példává vált esete Amerikában. A hazai esetek ugyanazzal a tanulsággal szolgálnak, mint az előbbi tényálláscsoportok: nem igazán megalapozott tilalmak, s az ezek befolyásolására törekvés. Személyiségi jogának láthatólag senki nincs tudatában. Miért jobb — végső esetben — egy parlamenti képviselő nyílt levele, mint a polgári per? Nem hiszem, hogy az előbbi megoldás a társadalmi fejlettség jele.[13]

Az a mérce, amelynek alapján a bíró megállapítja a személyiségi jog sérelmét, vagyis a szabályozás indokolatlanságát, ésszerűtlenségét, nyilván nem a klasszikus vagyonjog gazdasági racionalitása, amely pl. a károkozás elkerüléséhez szükséges gondosságot

[12] Ennek ellenére megengedhetőnek tartom, hogy néhány szempontra felhívjam a figyelmet. A felperes annak megállapítása iránt indított pert, hogy joga van az ondóvezeték átvágásával sterilizáltatnia magát, vagyis a műtét megtagadása általános személyiségi jogát sérti. A felperes 40 éves, házas, 3 gyermeke van, felesége egészségügyi okokból nem szedhet fogamzásgátló tablettát, és más módon sem védekezhet. Az említett műtéttel feleségétől át akarja vállalni a fogamzásgátlás terhét. Az ügyben előzőleg két minisztérium ugy foglalt állást, hogy a műtéthez külön jogszabályi felhatalmazásra lenne szükség, ilyet azonban még csak nem is terveznek. Tudomásom szerint ugyancsak „engedélyező" jogszabály kibocsátását szorgalmazta — eredménytelenül — több jogi és orvosi szakértő néhány évvel ezelőtt. Az a kiindulás, hogy a szabadság a szabály és a tilalom a kivétel, vagyis hogy speciális tilalom hiányában az önrendelkezés személyiségi joga érvényesül, bírónak és igazgatási szakembernek is idegenül hangzott: a keresetet első fokon elutasították. Itt is a korlátozást kellett volna konkrétan megindokolni (éppúgy, mint amikor a személyiségi joggal szemben a „közérdeket", „állami érdeket" és hasonlókat vonultatnak fel). Az ítéletben megítélésem szerint nem sikerült a vasectomia elvégzésével előidézett „társadalmi érdeksérelmet" még valószínűsíteni sem, sem pedig valóban a tényállásra vonatkozó jogszabályi tilalmat kimutatni. Fontos tanulság, hogy a bíróság nem is foglalkozott az általános személyiségi joggal, hanem a kereset elbírálását az „élet, egészség, testi épség" különös személyiségi jogára vitte át. Ezzel leszűkítette és formálissá tette az érvelést, csakis „a saját testi épség megkárosítására" koncentrált. Pedig az általános személyiségi jog lehetőséget adott volna arra, hogy a bíróság a házasfelek együttműködési (sőt, támogatási, Csjt. 23. §) kötelezettségével, egyenjogúságukkal, a házasság céljának és továbbvitelének autonóm meghatározásával foglalkozzon és végül is e döntés határairól hozzon ítéletet. Ebbe az érvelésbe belefért volna a nagyobb rossz elhárítása végett megengedett kisebb rossz mérlegelése — beleértve az adott házasságot fenyegető pszichés károsodást, vagy a férfi és női fogamzásgátlás veszélyességének összemérését stb. Ugyancsak tanulságos a bíróság (kifejezett) félelme a „jogalkotástól" — noha az általános személyiségi jog alkalmazása ettől elválaszthatatlan. — Az esetre a jogerős ítélet után még visszatérek.

[13] Sokan emlékezhetnek a stílusváltást kísérő adminisztratív reakciókra: a hosszú haj és szakáll hatósági „rosszallására", az Ifjú Gárda bevezetésére a farmernadrág ellen. Az iskolai rendtartásokon kívül vajon milyen szabályok (jogszabályok?) álltak a személyiség jogával szemben? Zsurnalisztikai hadviselés, a farmernadrág szabadsága mint képviselői program — mennyivel tisztább, biztosabb az effajta politikumnál a polgári jog politikus használata!

meghatározza. Túlzás lenne azonban csupán ezért minden ilyen esetet egyértelműen alkotmányjogi kérdésnek tekinteni. Szokásrendnek, erkölcsnek régebben is volt közvetlen szerepe a polgári jogban is, pl. az injúriák esetében. Ami a mai életstílus-ügyeket ezektől megkülönbözteti, az éppen a személyiségi jogvédelem ellenkező előjelű szerepe. Míg régen az injúriajog a szokásrend erősítésére, stabilizálására szolgált, ma a szokásostól eltérő viselkedés létjogosultságát erősíti meg „államilag" is. (Ebben az értelemben viszont nagyonis politikai minden idevágó döntés: vajon az állam az uniformizáltságot vagy pedig az eltérővel szembeni türelmességet pártolja-e; vajon a hivatali vagy hivataloskodó hatalmaskodás, vagy a tiltakozó polgár oldalára áll-e?)

Ez a tényálláscsoport jól megvilágítja a személyiségi jogok avantgarde szerepét (illetve annak lehetőségét). Az egyéni autonómia területét a jog általában (elvontan) viszonylag nagy állandósággal határozza meg. A tényleges határok azonban a mindennapi gyakorlatban alakulnak ki s állandó (szűkítő) nyomás alatt állnak. Új életviszonyokra pedig inkább az autonómiát kell kifejezetten elismertetni, mintsem a szabályozottságot. A tipikus bürokratikus reakció úgyis az elutasítás, a generális tilalmak kiterjesztése, illetve külön felhatalmazás számonkérése minden új probléma esetén. A személyiségi jogok igénybevétele tehát egyrészt a szabad mozgástérnek erre a „kiterjesztésére" (valójában: elismertetésére) irányul, a megszokott, a normális kereteit tágítja, illetve adaptálja az új viszonyokhoz. Másrészt pedig olyan veszélyekre hívja fel a figyelmet, amelyek a társadalom átlagos tagja előtt rejtve vannak, vagy amelyeket a többség mint „természetes" korlátot, „a haladás árát" stb. könnyen elfogad. Nem véletlen, hogy a személyiségi jogok e csoportjának felperesei gyakran kisebbségek képviselői, s mindig nonkonformisták. A perek többségében az engedelmesség rutinja ellen lépnek fel.

IV.

Az elmondottak nehezen illenek a polgári jogról és a polgári bíróságok szerepéről alkotott ma uralkodó képbe. Hogyan is értene egyet a polgári jog(i személyiségvédelem) kiterjesztésével az alkotmányos szabadságjogok felé az a felfogás, amely az általános személyiségi jog használatától is idegenkedik? Továbbá közismert a bíróságok tartózkodása attól, hogy az igazgatásnak rezervált területekre lépjen, ahogy erről fent már szó volt.

A szerző mégis meggondolásra ajálja a fent vázolt *tényeket*. Ugyanis a megoldásra váró esetek szaporodása tagadhatatlan, és az is, hogy ennek egyik fő eszköze mindenütt a személyiségi jog. (Ez persze nem zárja ki, inkább feltételezi, hogy az igazgatás a maga garanciáival segítsen.)

A személyiségi jogok parttalanságára sem lehet hivatkozni, ha egyszer a Ptk. elismerte az általános személyiségi jogot. Igaz viszont, hogy kikerülés helyett inkább szembe kellene nézni az általános személyiségi jog problémáival. Ezek a problémák pedig nemcsak a felszínen látható (és elriasztó) technikai nehézségek. Megoldásukhoz elengedhetetlen az általános személyiségi jog keletkezése és mai funkcióinak kialakulása mögött álló teljes folyamat áttekintése.

Talán ez világossá teheti, hogy a személyiségi jogok használata nem divat, hanem az egyik lehetséges, és sokhelyütt bevált válasz olyan társadalmi változásokra és igényekre, amelyek kezelésére a hagyományos polgári jog alkalmatlan, és amelyek mindenképpen választás elé állítják a polgári jogot és polgári jogászt. Lehet ragaszkodni a régi polgári jog formális fenntartásához, s belenyugodni az autonómia összeszűkülésébe. Lehet merőben új megoldásokat keresni. Ha azonban a személyiségi jogok lehetőségeit akarjuk kihasználni, elsősorban használni kell őket: perelni kell. Kívánatos tehát az olyan ügyek számának további növelése, főleg a bagatell esetekből kiemelkedő, úttörő pereké, amelyek valóban az autonómia határaiért folynak. Ehhez persze civilkurázsi kell, felperes és bíró részéről egyaránt. Az elmélet feladata pedig — az alapkérdések bemutatásán kívül —, hogy közreműködjön az érdekmérlegelés differenciált kezelésében és intézményesítésében.[14]

[14] Technikailag és érdemben is ez a személyiségi jogok lelke. Mivel még sokáig nincs kilátásban a tulajdonhoz hasonló általános közvetítő, arra kell vigyázni, hogy az értékek nyers összeütközése során (köz- és magánszféra, autonómia és közérdek, különböző alkotmányos jogok állnak közvetlenül egymással szemben) ne alakuljanak ki indokolatlan preferenciák. (Például a „közérdek" kritikátlan alkalmazásával.) Az elméletnek az érdekmérlegelés társadalmi körülményeiről és technikai megoldásairól történeti és összehasonlító jogi példákkal kell szolgálnia, s az értékek használatát a hazai gyakorlatban állandó kritikai figyelemmel kell kísérnie.

Sajó András

Állandóság és dinamizmus a jogi szabályozásban

A jogéletben és a közvélemény részéről gyakran hallani két, egymással ellentétes megállapítást. Az egyik szerint rendkívüli mértékben felgyorsult a jogszabályok változása, olyannyira, hogy szinte nincs is idő az előírásokat számba venni, azokhoz alkalmazkodni. Túl sok szabályt és módosítást bocsátanak ki, ami a jogrendszer áttekintését megnehezíti. A másik nézet viszont azt nehezményezi, hogy a felgyorsult társadalmi és gazdasági változásokhoz, melyek a tudományos technikai forradalom korának szükségszerű velejárói, a jog megkésve alkalmazkodik, és amíg az alkalmazkodásra sor kerül, a jog a maga statikusságával akadályozza a fejlődést, az alkalmazkodást a változó körülményekhez. Kétségtelen, hogy bizonyos számítások szerint például a Magyar Népköztársaság joganyaga átlagosan kilenc-tizenkét év alatt statisztikai értelemben kicserélődik. Az 1979 végén hatályban levő magyar szabályok mintegy hatvan százaléka tíz évnél fiatalabb volt. Számos példa hozható a szocialista országok jogalkotási gyakorlatából arra, hogy akár egy éven belül is módosítanak kiadott jogszabályt, és a magyar hatályos joganyag kétharmad részében módosított szövegből áll.[1]

A fenti tények jelentőségét nem tagadva, és elismerve azt is, hogy a hivatkozott észrevételek a maguk szintjén relevánsak, úgy véljük, ezen empirikus megállapítások alapján torz képet és magyarázatot kaphatnánk a szocialista jogalkotás dinamizmusáról. A fentiek izoláltan szemlélik a szocialista jogalkotást, mint társadalmi mozgásformát, metafizikusak, ahelyett, hogy e mozgásformából mint dialektikus összefüggésből indulnának ki.

Ha a szocialista jogalkotást társadalmi mozgásként és a társadalmi mozgások dialektikus visszatükröződéseként fogjuk föl, akkor föltárul a *stabilitás és dinamizmus egymást kölcsönösen feltételező* viszonya, az, hogy a jog állandósága és változása kölcsönhatásban van és bármelyik kizárólagossága a jog „bukásával", társadalmi megsemmisülésével járna. Az a jogelmélet pedig, amely csak egyik vagy másik oldalt emeli ki, metafizikus és helytelen.

A stabilitás és dinamizmus viszonya a jogban többszintű kapcsolatban valósul meg. Ugyanakkor a jog társadalmi meghatározottságának, történelmi jellegének megfelelően stabilitás és dinamizmus viszonya is változik, sajátos dialektikát követ. Csak e többértelmű többszintűség megragadása esetén kerülhetjük el azt a leegyszerűsítést, mely a dinamizmus, és stabilitás kérdését egyfelől tisztán jogon belüli, jogszabályok közti viszonyként tételezi (pl. törvényrendelet kapcsolat), másrészt azt kizárólag a dinamikusan változó társadalmi valóság és a stabil,sőt statikus jog viszonyaként értelmezi. Ez hibás nézet, mivel megfeledkezik arról, hogy a szocialista jog a tudatos társadalomirányítás eszközeként a társadalmi fejlődés aktív mozzanata lehet. Másrészt egy axiológiai előfeltevést is rejt magában, amikor a társadalomban végbemenő folyamatot teszi meg a fejlődés hordozójának és megfeledkezik arról, hogy a stabilitás a társadalmi folyamatok terméke és társadalmi értékhordozó, melynek nélkülözhetetlen része van a társadalmi fejlődésben. Hiszen a „a jog egyik alapvető értéke: *biztonsága.*"[2]

A jogbiztonság — mely a jog megismerhetőségéből, áttekinthetőségéből, bizonyosságából, kalkulálhatóságából és általános megvalósulásából adódik —, Peschka Vilmos szerint azért lehetséges, mert a jognak uralkodó kategóriája az általánosság. Ezzel viszont el is jutottunk ahhoz a lényegi közös vonáshoz, amely a jogi szabályozásban a dinamizmust és a stabilitást a kölcsönös megfelelőség és feltételezettség viszonyába helyezi: a jogalkotásnak — mind dinamikus, mind stabil összefüggéseiben — lényege szerint az *általánosra* kell vonatkoznia, a társadalmi általánost, a visszatükrözött jelenség lényegét mint általánost kell kifejeznie.

Míg a polgári jogelméletben erőteljes tendenciaként van jelen az a felfogás, mely az állandóan változó társadalmi viszonyok és a jogalkotás közötti összhang megteremtését a bírói, jogalkalmazói jogalkotástól várja, a marxista jogelmélet számára a változás és jogi rögzítése, a jogi alkalmazkodás paradoxonát a lenini visszatükrözés dialektikus elmélete haladja meg. Eszerint a dinamizmus és stabilitás összefüggése a stabil és dinamikus elemeket kölcsönhatásban tartalmazó társadalmi mozgás és a stabil és dinamikus elemeket tartalmazó jogi visszatükrözés dialektikus kapcsolataként létezik és ilyenként fogható csak föl.

Ez az álláspont mindenekelőtt a társadalmi viszonyok fejlődésének dialektikus materialista fejlődéselméleti koncepcióján alapul. Ez „a szakadatlan változást nem azonosítja a minőségi változással, hanem ismer az adott minőségen belül fokozatosan végbemenő változásokat is. Az átmenet az egyik minőségből a másikba a marxizmus szerint nemcsak folyamatosan, illetve fokozatosan, hanem ugrásszerűen is végbemehet. Végül a marxizmus a szakadatlan változás fogalmát dialektikusan összekapcsolja az állandóság fogalmával, s ezeket egymástól elválaszthatatlan ellentéteknek tekinti".[3] Ennek megfelelően másképp vetődik fel a jogalkotás és a társadalmi viszonyok változásának kapcsolata minőségi változáson keresztül menő társadalmi viszonyok, illetve ugyanazon minőségen belül végbemenő mennyiségi változásuk esetén. Peschka Vilmos szerint[4] a szakadatlan mennyiségi változás esetén a jogalkotási folyamatban a lényeges az állandóság és szilárdság. A jogi visszatükrözés, ha ezeket a mennyiségi változásokat is figyelembe veszi, túlságosan egyedi és eseti lesz. A társadalmi viszo-

Sajó András tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

[1] *Rácz* Attila: A jog forrásai a szocialista országokban. Állam- és Jogtudomány, 1984. 1. sz.

[2] *Peschka* Vilmos: Értékek és kategóriák a jogalkotásban. Jogtudományi Közlöny, 1981. 4. sz. 242. old.

[3] *Molnár* Erik: Dialektikus materializmus és társadalomtudomány. Bp. 1962. 341. old.

[4] *Peschka* Vilmos: Jogforrás és jogalkotás. Bp. 1965. 275. old.

nyok jogi szabályozásakor a jogalkotó a társadalmi viszonyokban érvényesülő objektív törvényszerűségekre koncentrál, a maradandó megragadására törekszik, vagyis a minőség megragadására.[5]

A jogalkotásban és különösen a törvényben felismert és visszatükrözött társadalmi törvényszerűségre, mint dinamizmus és stabilitás forrására, még visszatérünk. Itt most azt kell kiemelnünk, hogy a fentiekből nem következik, hogy a jogalkotásnak és különösen a jogalkalmazásnak ne lenne feladata a mennyiségi változások nyomonkísérése, hogy ezek a mennyiségi változások egyáltalán nem jelennének meg a szabályozásban. Az azonban, hogy jogi-technikai értelemben új döntés vagy új jogszabály keletkezik, és ennyiben formailag a joganyag és a jogászi értelemben vett jogrendszer változik, nem jelenti azt, hogy a jog mint (kibernetikai értelemben vett) rendszer, mint társadalmi alrendszer mássá lett volna, hogy abban instabilitás lépett volna föl. Bizonyos fokig tehát a jog is tükrözi a mennyiségi társadalmi változást, maga is mennyiségi változáson megy át. Ez előkészíti azon társadalmi minőségi változás, ugrás jogi visszatükrözését, amely társadalmi változást a részenként visszatükrözött társadalmi mennyiségi változások, mozgások alapoztak meg. A társadalmi létszférák egyenlőtlen fejlődésének és a társadalmi tudatnak a társadalmi léttől való elmaradásának megfelelően azonban e mennyiségi alkalmazkodás a jogalkotás részéről lehet inadekvát. A jogalkotás ugyan bekapcsolódhat magába a társadalomátalakulási folyamatba, rendszerint azonban a társadalmi viszonyokban bekövetkező ugrás a jog olyan átalakulására vezet, amelyben a diszkontinuitás dominál.

Az eddigiek alapján is nyilvánvaló lehet, hogy a dinamizmus és stabilitás a jogi szabályozási rendszerben akkor értelmezhető, *ha mind a szabályozott, mind pedig a szabályozó rendszert a maguk mozgásában fogjuk föl.* Így kettős vagy akár *többszörös dinamizmusról, illetve stabilitásról* is beszélhetünk, mivel a dinamizmus, illetve stabilitás részben a jogi szabályozási rendszerben, annak különböző szintjein alapozódik meg, részben azon kívüli társadalmi-gazdasági jelenségek, folyamatok a forrásai. Mielőtt azonban e kölcsönhatások dialektikáját a szocialista jogi szabályozás konkrétságában vizsgálnánk, utalnunk kell arra, hogy a jogi szabályozás lényege szerint — ám történelmileg változó mértékben — a társadalmi jelenségek nagy többségéhez, a társadalmi-gazdasági viszonyokhoz mint végső fokon meghatározókhoz képest a stabilitás, a *rögzítés* oldalát képviseli. Ez ismét legalább két szinten érvényes tétel: egyfelől belátható igazsága, ha a konkrét életbeli viszony és az elvont (akár írásban rögzített, akár csak szokásban élő) jog, jogtétel viszonyára gondolunk. A konkrét szabály a maga rögzítettségében az alkalmazáskor a stabilitás, olykor a megmerevítés mozzanatát képviseli a konkrét életbeli tényálláshoz képest. Másrészt — és ismét történelmileg változó mértékben — a jogszabály és a jogi rendszer jellemzője a formai értelemben vett rögzítettség. A szabályozás feltevése szerint a szabály a társadalmi cselekvésre úgy hat, hogy a társadalmi cselekvés a jog normatív előírásai szerint ismétlődik. Ehhez képest a szabályozott társadalmi valóság nem követi teljesen ezt a normatív keretet, saját törvényei szerint alakul. Olyan érdekek, életviszonyok keletkeznek, amelyek nem, vagy „saját" szempontjukból nem kellően szabályozottak, amelyek a jogban rögzített állapothoz, társadalmi viszonyokhoz képest újat jelentenek és jogváltoztatást követelnek, aminek a jogi szabályozás esetenként egy ideig ellenáll vagy legalábbis amiről nem vesz tudomást.

A fentiek szerint — már csak a társadalmi lehetőségek közül egyiknek a jog általi, normatív monopolizálásával is — a jog a stabilitást képviseli. Ráadásul minden szabályozó rendszer lényegi mozzanata a szabályozottal szemben a stabilitás. Mégis, itt sem maradhat észrevétlenül, hogy az említett szinteken is jelen van a jogi szabályozásban — mint lehetőség vagy többé-kevésbé megvalósult realitás — a dinamizmus. A konkrét életbeli tényálláshoz képest a jogtételek alkalmazása lehet igen dinamikus. Egyes jogrendszerek, kiépületlen formájukban a korai szocialista jogrendek is jelentős feladatokat hárítanak a jogalkalmazóra a társadalmi változásokhoz való dinamikus alkalmazkodásban. Másrészt a jogtételben, a jogszabályban a maga rögzítettségében is társadalmi-axiológiai értelemben több dinamizmus lehet, mint akár a szabályban előre látott életbeli tényállástól eltérő, dinamikusnak tűnő életbeli tényállásban, magatartásban. A — látszólag merev — szabály szerinti megoldás ugyanis a társadalmi összmozgás szempontjából előremutató, dinamikus megoldás lehet, mely a konkrét életviszony rendezésével a dinamikus társadalmi változás részévé válik.

Jelen van a dinamizmus a szocialista jog esetében a másik vizsgált szinten, a *szabályozásában* is. A modern jog, és különösen a szocialista jog ugyanis a társadalmi változás, a dinamikus társadalmi mozgás része és eszköze. A társadalmi fejlődés szempontjából efemer, esetleges változással szemben a törvényekben egy tényleges társadalmi dinamizmus rögzülhet, illetve a társadalomban nem, vagy csak csíraként létező viszonyokat épp a jog ír elő, s így éppen a formailag stabilitással jellemezhető jog lesz a társadalmi dinamizmus, a dinamikus tartalom hordozója. A jogelmélet számára — sőt a marxista filozófia számára is — új, korszerű probléma az, hogy a stabil forma miként képes dinamikus tartalmat kifejezni. A szocialista jog számára ebből a sajátságból messzemenő következmények adódnak, amelyek a jogforrások sajátos használatában, a joganyag említett gyors változásában, javulásában is tükröződnek (jelenségszinten).

Térjünk most vissza a dinamizmus és stabilitás említett kettősségéhez, ahhoz a tételünkhöz, mely a jog stabilitásának a társadalmi változáshoz képest túlsúlyos mozzanatát elismerve, egymást feltételező, dinamikus és stabil mozzanatokat talál mind a szabályozó, mind a szabályozott rendszerben. Kétségtelen, a társadalmi változás olyan *külső kihívást* jelent, mely a jogi szabályozást ehhez való alkalmazkodásra, önmaga változtatására készteti; ennyiben tehát a jogi szabályozás dinamizmusának forrása külső. A jog azonban nem passzívan fogadja a társadalmi tények diktátumát. A jog maga is önmozgásra képes rendszer, és a jogot megvalósító társadalmi cselekvők, különösen az állam és a jogilag autorizált társadalmi és egyéb szervezetek tevékenysége sajátos dinamizmust képvisel. Ez a mozgás részben a társadalom más al-

[5] V. I. *Lenin:* Filozófiai füzetek. Bp. 1954. 127. old.

rendszereiből származó dinamikus kihívásra válaszol, vagyis ez a cselekvésegyüttes dinamizálja — illetve stabilizálja — a jogot a társadalmi dinamizmusok hatására. Van azonban önálló, saját mozgása, saját törvényeit követő, jogot (önmagát) dinamizáló szerepe is.

Ismeretes, hogy a szocialista jogi szakirodalomban a jogot sokan a fentieknél szűkebben fogják fel, nem értik bele a jogrendet, vagyis a jognak megfelelő autoratív normatív cselekvésegyüttest. De még e szűkebb (normatív) jogfelfogás mellett is megtalálhatjuk a dinamikus elemet magában a jogrendszerben, a fogalmakban és szabályokban. A fogalmak értelmezést kívánnak, vagy eleve olyan tágak, olyan nyitottak, ami lehetővé és szükségessé teszi a társadalmi változások befogadását, éspedig korántsem passzívan, hanem adaptív szelekcióval, tudatos, aktív választásokkal. Másrészt a szabályok egy része a jogrendszer *működtetésére vonatkozó* operatív szabály, amelyek egyebek között előírják a jogváltoztatás lehetőségét, sőt kötelezettségét. A jogrendet megvalósító dinamikus jogfejlesztő társadalmi cselekvések éppen ezen szabályok felhatalmazásából nyerik autoritásukat. A normarendszer — és felhatalmazásai önmaga dinamizálására — épp ezért dinamizmus és stabilitás sajátos ellentétét hordozza, amivel a jogforrási rendszer és a jogváltoztatási mechanizmus kapcsán a maga konkrétságában kell foglalkoznia a jogelméleti fejtegetésnek is.

Előbb azonban igazolnunk kell, hogy a stabilitás is kettős: nemcsak a jogrendszerben mint szabályozóban, hanem magában a társadalom egészében, illetve a konkrét szabályozott társadalmi viszonyokban is megtalálható; s amikor a jog stabilizál és rögzít, ezzel nem feltétlenül a társadalmi viszonyoktól idegen elemet visz azokba, ad azokhoz, hanem a viszonyok egy meglevő mozzanatát ragadja meg és erősíti föl. A valós viszonyok viszonylagos stabilitását, mint láttuk, bizonyos fokig hajlamos a szabályozás abszolutizálni. Ha meggondoljuk, hogy a társadalmi rendszer működésében éppen a jog az a társadalmi alrendszer, mely — más, pl. a politikai — alrendszerek hasonló, de többnyire nem ennyire hangsúlyos törekvésével együtt a társadalmi rendszer létezéséhez, működéséhez szükséges *állandóságot, egyensúlyt hivatott biztosítani,* úgy ez az önmagában vett abszolutizáló törekvés nem feltétlenül diszfunkcionális. Arról sem feledkezhetünk meg azonban, hogy a társadalom olyan komplex makrorendszer, amelyben a társadalmi egyensúly is dinamikus folyamatokban, disequilibriumok folyamatában valósulhat meg. Ezért lesz hibás az a jogi szabályozás, mely a stabilitás hangsúlyozása mellett nem képes visszatükrözni a stabilitáshoz szükséges dinamizmust, mely tehát nem tartalmaz beépített mechanizmusokat saját rugalmas alkalmazkodására, változására. Egy ilyen irányú abszolutizálás épp olyan visszatükrözési hiba, mint az ellenkező, amely épp a jog sajátos társadalmi stabilizáló-integráló feladatáról és arról feledkezik meg, hogy a jog szerkezetileg éppen ezt a stabilitást tükrözi. Ne feledjük, a jog intézményei a jogbiztonságot, a szocialista törvényességet szolgálják, hogy ezzel megteremtsék a társadalmi működéshez szükséges társadalmi biztonságot, a szociális elvárás-állandóságot. Éppen alapvető társadalmi funkciójával ellentétes, és ezért „a jogalkotási folyamatnak a társadalmi viszonyok szakadatlan mozgásával való kapcsolatában tehát nem is szükséges és nem is helyes a jogalkotó tevékenységet a társadalmi viszonyok állandó mennyiségi változásaihoz közelíteni, arra törekedvén, hogy ezeket a társadalmi viszony minőségét nem érintő alakulásokat a jogalkotás egyediségükben és egyszeri voltukban ragadja meg".[6]

Minden élő rendszer létezési-működési feltétele és minden társadalom érdeke a konfliktusok (a rendszeren belüli súrlódás, illetve centrifugális mozgás) bizonyos határok között tartása, a minimális stabilizálás (amit pl. az élet általános védelme, a viszályok monopolizált állami kezelése, vagy — a rendszer kívülállókkal szembeni védelmére — a hadkötelezettség; a közös rendszerfenntartáséra az adózás valósít meg). Ezen túl, a modern társadalmi rendszerek bonyolódásának megfelelően, egyre komplexebb szabályozással jár a stabilitás fenntartása, a rendszerbe integrálás megvalósítása. Elegendő itt az olyan új szabályozási területre utalni, mint a környezetvédelem.

A társadalmi stabilitás és a jogi szabályozás kapcsolatára vonatkozó fenti fejtegetésekből következik, hogy e különböző korokban, eltérő történelmi feltételek mellett is visszatérően jelentkező, lényege szerint hasonló funkció mellett a jogi szabályozásban magában kialakulnak viszonylag *stabil formai megoldások.* Maga a jog mint társadalmi objektiváció olyan fogalmi és szerkezeti elemekkel, formai megoldásokkal rendelkezik, amelyektől — ha a szabályozás meg akar maradni joginak — tartósan és társadalmilag hatékonyan nem térhet el. A jog ezen objektiváció jellegéből, öntörvényűségéből adódik, hogy kialakult formái, fogalmai maguk is nagyfokú stabilitást nyújtanak. A történelmileg hagyományozódó kategória-, értelmezési és eljárási rendszert nem lehet a társadalmi stabilitás veszélyeztetése és a jogi szabályozás hatékonyságának (mely éppen a jogi fogalmak általánosságán is alapul) rontása nélkül félretenni. A jogi objektiváció sajátos, stabil mozzanatainak figyelmen kívül hagyása a szocialista törvényességet veszélyeztetheti és emiatt a társadalmi nyugalom megzavarására, a társadalmi rendszer diszfunkcionális túldinamizálására vezethet.

Éppen ezért lehet és kell elfogadni a formai értelemben *hagyományos meghatározásokat,* amilyen a lopásé, vagy olyan kategoriális dogmatikai összefüggéseket, mint a tulajdon és az azt feltételező szerződések kapcsolata. (E kategoriális összefüggések figyelmen kívül hagyása például zavart okozhat a népgazdaság irányításában, ahol pl. a pénzügyi szabályozás nem egyszer irrelevánsnak hiszi a tulajdonjogi jogosultságokat és kötelezettségeket és azoktól eltérő szempontokat, megkötéseket ad.)

A jogi objektiváció öntörvényűségéből — egyes konkrét társadalmi igényekkel szemben is — adódó stabilitás fontosságára, ellentmondásos társadalmi hatására már Engels utalt, amikor hangsúlyozta, hogy a jog, mivel önmagában összefüggő kell legyen, elkerülhetetlenül mind kevésbé hűen tükrözi a gazdasági viszonyokat.[7]

A jognak önmagával való azonosságára törekvésének problémáját a szocialista jogelmélet elsősorban az ún. *konstans szabályok* problémájaként tárgyalta.

[6] *Peschka:* Jogforrás. I. m. 276. old.

[7] Engels levele K. Schmidtnek. 1890. okt. 27.

Szabó Imre rámutatott arra, hogy „a jogszabály külsőleges formája nyilvánvalóan a legkülönbözőbb társadalmi rendszerek jogának magatartási szabályállományánál felhasználható. Emlékeztetve a lopás tilalmának formájára, az arra vonatkozó magatartási szabály, amikor különböző társadalmi rendszerekben érvényes, ebben az érvényességében hasonló magatartásokra vonatkozik a különböző társadalmakban... Ám mindez csak a magatartási szabály *viszonylagos* hasonlósága vagy azonossága — a jogág, a jogrendszer, illetve végül is a társadalmi rendszer egész szövedékéből kiszakított, *feltételes realitású* azonosság."[8]

A jogi szabályozásban érvényesülő dinamizmus és stabilitás az elmondottak szerint a szabályozott és szabályozó rendszer belső mozgásának és kölcsönhatásának eredménye, megnyilvánulása és visszatükröződése. Éppen ebben a dialektikus kapcsolatban kell elhelyeznünk a szocialista jogrendszer konkrét működésében jelentkező dinamikus és stabil elemeket. Így vizsgálhatjuk azt a problémát, hogy a jogrendszer milyen belső mozgása — a jogi szabályozásban a jogforrások milyen viszonya, a jogi mechanizmus milyen munkamegosztása — vezet ahhoz a dinamikus társadalmi szabályozási egyensúlyhoz, mely képes a társadalmi dinamizmussal lépést tartani, azt aktívan irányítani, anélkül, hogy a szükséges stabilitást veszélyeztetné.

Ezt a problémát az empirikus leegyszerűsítés egy nagyon aktuális problémára, a stabil törvény és a változó rendelet ellentétére korlátozza. Az elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy *helytelen a törvényt a stabilitás, a (végrehajtási) rendeleteket a dinamikus alkalmazkodás hordozójának megtenni.* Ez a felfogás, mely különösen a gazdaság szabályozásában — de részben az államigazgatási fölhatalmazásokban is — kísért, diszfunkcióra vezet. A törvények már nem képesek korlátot szabni, sem megfelelő irányt mutatni a túlságosan közvetlenül a jelenségekhez alkalmazkodni kívánó rendeleti szintű szabályozásnak. Metafizikus az a felfogás, mely a törvényt kizárólag az állandó mozzanatok rögzítőjének minősíti, míg a kormányzat és az igazgatás tevékenysége — a maga rendeleteivel — a dinamikus változás hordozója lesz. Helyesen mutat rá Tyihomirov, hogy „jogi értelemben a törvény nem egyszerűen a valóság tükröződése, hanem lényeges jellemzőinek reprodukálása is. Magában foglalja az objektív törvényszerűségek politikai-jogi közvetítésének és normatív-kötelező tükrözöttségének azt a mértékét, amely lehetővé teszi a kutatandó összefüggés szükségszerű jellegének feltárását."[9] Mivel a törvény „a szocialista társadalomban a társadalom fejlődési törvényszerűségeinek jellegzetes vonásait" fejezi ki jogi formában, ebből következik, hogy éppen a törvénynek kell megragadnia a társadalmi dinamizmus lényegét. Így tehát a dinamizmusnak a törvények szintjén is tükröződnie kell, és a társadalmi alkalmazkodáshoz szükséges jogi változás nem hagyható a kormányzati-rendeleti szintre, még ha e szintet a jogi szabályozásban a törvényhez képest fokozott dinamizmusnak kell is jellemezni. (Hogy létezik a jogi szabályozásban ilyen tendencia, azt mutatja, hogy a törvények „avulása", hatályon kívül helyezése fele olyan gyors, mint a rendeleteké.)

A törvény azonban nem azzal valósítja meg adekvátan a jogi szabályozáshoz nélkülözhetetlen stabilitást, hogy megelégszik a hosszabb ideig változatlan, stabil társadalmi összefüggések, értékek alapelvszerű rögzítésével, noha ez a törvényi szabályozás nélkülözhetetlen része. Meg kell határoznia a dinamikus *alkalmazkodás stabil elemeit, szervezeti feltételeit, amelyek a társadalmi cselekvők számára hosszú távon tájékozódást nyújtanak az esetleges változások terjedelméről, jellegéről.* A törvény akkor képes stabil formában szolgálni a dinamikus változást, ha helyet ad a társadalmi önszabályozásnak, kijelöli a társadalmi önszabályozás, az állampolgári aktivitás szilárd, jogilag garantált határait és megjelöli az állami szervek aktivitásának körét (beleértve nemcsak az alsóbb szintű szabályok kibocsátásával és változtatásával kapcsolatos előírásokat, de azt a felelősséget is, amelyet a jogalkalmazás keretében a társadalmi dinamizmushoz való alkalmazkodásért a törvényhozó e szervekre hárít). A törvénynek ellenőriznie és irányítania kell azt a tudatossá tett és nélkülözhetetlen munkát, mely a jogalkalmazó állami szervekre, különösen a bíróságokra a dinamikus változáshoz való jogi adaptációban hárul. A jogalkalmazói jogfejlesztés a szocialista jogi szabályozás dinamizmusának fontos, nélkülözhetetlen részese.

A dinamizmus és a stabilitás a szocialista jogi szabályozási folyamat egészében, dialektikus ellentéteken keresztül valósul meg, ahol tehát a dinamizmus mozzanatát a gyorsan és könnyen változtatható rendeletekre, sőt utasításokra hagyni a jogi visszatükrözés torzításával jár. A fenti *egységet a szükséges munkamegosztás mellett a jogrendszer minden szintjén meg kell teremteni;* ennek a jogforrási hierarchia keretei közt, azon keresztül, tehát az alkotmány és a törvény felsőbbsége mellett kell megvalósulnia. „Amikor a szocialista jogéletben és társadalmi életben a törvénynek mint a legfőbb, képviseleti szerv jogi aktusának kiemelkedő szerepét igyekeznek *visszaállítani,* ezzel nemcsak a jogszabályi hierarchia realitásának megvalósítására törekszenek, hanem valójában a szocialista állam lényegéből folyó egyik alapvető *demokratikus elv* érvényesítéséért: az általános képviseleti szerv jogalkotó súlyának visszaállításáért is.[10]

[8] *Szabó* Imre: A jogelmélet alapjai. Bp. 1971. 88. old.

[9] Ju. A. *Tihomirov:* A törvény elméletének problémái a szocialista társadalomban. Jogtudományi Közlöny, 1981. 4. sz. 257. old.

[10] *Szabó:* i. m. 183. old.

Holló András

Az egyesülési jog a politika és jog határán

A magyar államjogi irodalomban — eltekintve az államjogi tankönyvek, jegyzetek összegző, leíró megfogalmazásaitól — az *egyesülési* jogról mindeddig egyetlen átfogó tanulmány született 1965-ben;[1] az *egyesületi* jogról annál több.[2] Már ez a tényszerű megállapítás is jelez — számomra — egyfajta, az alapjog megközelítését érintő elvi problémát; mintha feloldódott volna az egyesülési jog az egyesületi jogban!

Az is tényszerű megállapítás (s egyben szerzői védekezés), hogy ebben a rövid tanulmányban nem vállalkozhatom az egyesülési jog komplex, részletekbe menő elemzésére. A tanulmány célja kizárólag a jogintézmény politikai rendszerbe ágyazott megközelítése, a politika tudományi és államjogtudományi nézőpont összhangjának keresése s ennek tükrében a magyar jogi szabályozás vázlatos bemutatása, értékelése.

Az egyesülési jognál „nem ismerek fontosabb, nem ismerek kényesebb ügyet" — írja Szalay László, a reformkor jeles jogtudósa 1847-ben.[3] Amennyiben az 50-es évek elején írtam volna e tanulmányt s mertem volna idézni Szalay Lászlót, az idézet a maga teljességében helytálló lett volna. Jelen politikai viszonyaink között az idézett megállapítás felerészt továbbra is igaz: *az egyesülési jog, ha ma már nem „kényes", de nagyon „fontos ügy", a szocialista politikai rendszer demokratizálását biztosító feltételrendszer szerves része.*

I.

Az egyesülési jog elméleti megközelítése

1. Az egyesülési jognak elvi alapjai nyilvánvalóan a szélesebb alkotmányos intézmény, az *állampolgári alapjogok* elméleti megközelítésében gyökereznek. Ez persze nem zárja ki, hogy mint konkrét alapjog sajátszerű elméleti ismérvvel (ismérvekkel) rendelkezik, de erre később térek ki.

Az állampolgári alapjogok szocialista megítélését, jogpozitivista (államcentrikus) megközelítését, az „adományozó állam" felfogását az 50-es évek végén, 60-as évek elején felváltotta a „kötelezően szolgáltató állam" koncepciója: „...az állampolgári jogokat nem egyszerűen az állam által garantált jogokként fogták fel, hanem az állampolgári jogokban és a jogok megítélésében tért hódít az, hogy a szocialista államnak bizonyos állampolgári jogokat feltétlenül garantálni kell. Ebben a megítélésben az állampolgári jogok nem egyszerűen az állam által garantált jogok, hanem objektív követelmények a szocialista állammal szemben."[4]

Az idézett megközelítés véleményem szerint helyes politikus koncepcióként, az alapjogok ideologikus megközelítéseként elfogadható. Az a politikai tézis, hogy a szocialista állam köteles az állampolgári jogokat biztosítani politikailag, ma éppen olyan pozitív értékelést kell, hogy kapjon, mint a polgári forradalmak idején az emberi jogok természetjogi felfogása.

Álláspontom szerint, önmagában az állami kötelezettség kimondása csupán politikai követelmény, politikai céltételezés. *Az állampolgári jogok elméleti alapját a marxista demokráciaelméletben kell keresni.* Így az állampolgári alapjogok elméleti megközelítése kettős, vagy ha úgy tetszik, két *egymásra épülő vonatkozás: politikatudományi és jogtudományi.*

2. Politikatudományi megközelítésben a demokrácia, mint a modern politikai hatalomgyakorlás módja lényegéből e rendszer logikájából következik az állampolgári alapjogok biztosításának szükséglete.

E megállapítás bizonyítása a marxi demokracia koncepcióból vezethető le. A marxizmus alapvető tétele a demokrácia osztálymeghatározottsága, ami egyben a demokrácia tartalmi oldalát jelenti. A demokrácia tartalma, a politikai uralmi viszonyok jellege azonban önmagában még nem azonos a demokráciával, azaz nem minősíthető sem polgári, sem szocialista demokráciának. A demokrácia mint a hatalomgyakorlás politikai szisztémája a tartalom és forma egységében jelent minőséget. *A demokrácia lényege tehát a két komponens (ki és hogyan gyakorolja a hatalmat?) egységében jelenik meg.*

Ezt a gondolatot fejezi ki Marx azzal az ismert tételével, hogy a „demokráciában a formális elv egyszersmind anyagi elv".[5] Eszerint a demokratikus hatalomgyakorlás formarendszerének, szervezeti-jogi eszközrendszerének funkcionálása tartalmi tényező is egyben: *a demokrácia, mint minőség előfeltétele.* A demokrácia osztálytartalma, hatalmi bázisa és formarendszere *reflexív,* egymásra vonatkoztatott létezések. A demokratikus berendezkedésben tehát meg kell lenni a „garanciák (eszközrendszerek) minimumának" — pontosabban: a *működő* garanciák minimumának — ahhoz, hogy az adott osztálytartalmú — polgári vagy szocialista — hatalmi berendezkedés demokratikusnak minősüljön. A demokratikus hatalomgyakor-

---

Holló András csoportvezető, Államigazgatási Szervezési Intézet (Budapest).

[1] *Ficzere Lajos—Schmidt* Péter: Az állampolgárok egyesülési joga. Az állampolgárok alapjogai és kötelességei c. kötetben. Akadémiai Kiadó, Bp. 1965.

[2] *Nagy* Lajos: Az egyesületi jog szabályozása (Állam- és Igazgatás, 1955. 12. sz.; *Ádám* Antal: Az egyesületek feletti felügyelet gyakorlásának problémái. Állam és Igazgatás, 1962. 10. sz.; Az egyesületek a magyar társadalmi szervezetek rendszerében. Studia Juridica... 32. Tankönyvkiadó, Bp. 1964.; *Béley* Sándor—*Mészáros* József: A helyi egyesületek felügyelete. Állam és Igazgatás, 1972. 8. sz.; *Kolláth* György: Az egyesületek jogi szabályozásának néhány kérdése. Állam és Igazgatás, 1976. 9. sz.; *Csőre* Pál: Megjegyzések az egyesületi jogról. Állam és Igazgatás, 1977. 3. sz.

[3] *Szalay* László: Tájékozódás az egyesületi jog mezején. I—IV. Publicisztikai dolgozatok. 2. köt. Pest, 1847. Idézi: *Antalffy* György: Szalay László, a reformkor politikai-jogi gondolkozója c. könyvében. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1983. 135. old.

[4] Alkotmányjog 2. javított kiadás. BM Tanulmány és Propaganda Csoportfőnökség. Bp. 1976. 87. old. Szerk. Schmidt Péter, aki egyben Az állampolgárok alapvető jogai és kötelességei c. fejezet szerzője is.

[5] *Marx:* A hegeli államjog kritikája. Marx—Engels Művei I. köt. Kossuth Kiadó, Bp. 1957. 232. old.

lás eszközrendszerének pedig szerves része az állam-állampolgár viszony alkotmányos rendezése, azaz e politikai és jogi viszony kifejezése: az állampolgár szabadságának, politikai cselekvés lehetőségének, egyéni és szervezeti formájú megnyilvánulásainak jogi biztosítékrendszere.

Következésképpen — elméletileg — nem arról van szó, hogy a szocialista állam köteles az alapjogok biztosítására, hanem arról, hogy a modern demokratikus hatalmi berendezkedések — akár a polgári, akár szocialista — akkor minősíthetők demokratikus rendszereknek, ha a hatalomgyakorlás demokratikus formái, eszközrendszerei között jelen vannak *és* funkcionálnak az állampolgári alapjogok alkotmányos tételei is. Hangsúlyozandó, hogy az alapjogok léte s ilyen értelemben a demokratikus hatalomgyakorlás egy minősítő jegyeként való megközelítése mindig *adott* politikai tartalom, osztálybázis és formarendszer *együtteséhez* tapad. Ezalatt azt értem, hogy a polgári rendszer demokratizmusát a hatalmi rendszer osztályjellegéből kiindulva kell minősíteni, illetőleg a szocialista politikai rendszer demokráciafoka sem értékelhető kizárólag a polgári demokrácia formarendszerének összefüggésében.[6] Az alkotmányos állam és intézményrendszere, az államhatalmi ágak elválasztása, illetve hatalmi munkamegosztás a népképviselet, a képviseleti rendszer, mint az államhatalom gyakorlásának jogi alapformája s témánk szempontjából az állampolgári jogok alkotmányos rendszere a demokratikus hatalomgyakorlás *őrzött értékei,* amelyeket a szocialista hatalmi rendszerek *a maguk politikai viszonyrendszerében* tettek, illetve tesznek sajátszerűvé s határozzák meg azok továbbfejlesztését. Az őrzött és átvett értékek mint „objektív technikák" (Bibó István)[7] ilyen értelemben új (más) életre kelnek...

Az eddig kifejtettekből tehát nyilvánvaló, hogy a szocialista demokrácia intézményrendszerének szerves része s ezáltal a demokrácia minőségét is meghatározó tényező az állampolgári jogok tételezett és működő rendszere. A szocialista társadalom politikai rendszerének permanens demokratizálási programjában az alapjogok mint katalizátorok, s egyben mint *fejlesztendő intézmény* van jelen.

Az alapjogoknak a politikai rendszer demokratizálásában betöltendő szerepe, funkciója a szocialista demokrácia lényegi tartalmi megközelítéséből vezethető le. A szocialista politikai rendszerben meg kell jeleníteni, kifejezésre kell juttatni a szocialista társadalom viszonyai között objektíve létező, politikailag releváns érdekviszonyokat, érdektörekvéseket, véleménykülönbségeket, amelyek — társadalmi, politikai súlyoknak megfelelően — befolyásolják, alakítják a társadalomirányítást szolgáló politikai és állami döntéseket.

A szocialista demokrácia ilyen tartalmú működésének egyik alapvető *politikai feltétele* a rendszeren belüli politikai cselekvés — egyéni és közösségi, szervezeti cselekvés — szabadsága, biztonsága az érdekérvényesítés lehetősége. *A politikai cselekvés szabadsága ebben a relációban azonos politikai pozíciót feltételez.* E politikai feltételek kettős szerepet játszanak: egyrészt a politikai rendszer *működésének* demokratizmusát fémjelzik, másrészt *megalapozzák azt a jogi mechanizmust* — az alapjogok rendszerét —, amely a politikai szabadságot, egyének és közösségek politikai cselekvésének szabadságát biztosítja. Továbbfűzve a gondolatsort: a politikai tartalmú érdekek (érdekkülönbségek) *szervezett úton való kifejezése az érdekközvetítő mechanizmusok hatékonyabb funkcionálásának politikai igényéből* következik, hogy a politika szabadságjogokon belül az *egyesülési jog* kiemelt jelentőségre tesz szert (illetve kell szert tennie).

Az alapjogok a politikaelmélet nézőpontjában az állampolgárt, mint a politikai rendszer „egyénét" („állampolgáriság")[8] védik, illetve biztosítják számára, hogy a jogilag körülhatárolt keretek között államon „kívülre" kerülve, a politikai rendszer szervezeti viszonyaiban egyéni vagy közösségi (érdekérvényesítő) akcióiban mellérendeltségi pozíciót foglalhasson el. A jogi keretek közötti politikai cselekvés-lehetőségek súlya, határa viszont az adott politikai uralmi viszonyok függvénye. Hangsúlyozni kell, hogy az uralmi politika az alapjogok funkcionálását csak politikai eszközökkel korlátozhatja a fennálló (hatályos) jogi szabályozás figyelembevételével. Az alapjogok rendszere ilyen értelemben a politika korlátaiként is felfogható. Csak utalásképpen: „...minden pártszervezet az alkotmánynak megfelelően végzi tevékenységét" (Szovjet Alkotmány 6. szakasz).

3. Jogtudományi (állam- és jogelméleti, de itt elsősorban államjogtudományi) megközelítésben az alapjogok, az állam-állampolgár politikai viszonyait jogi formában (alkotmány) fejezik ki. Az állampolgári alapjogok az állam tevékenységéhez képest fejezik ki (szabályozzák) az állampolgár szabadságát. Ehhez képest az állampolgár számára biztosított jogok egyben az állami tevékenység korlátozása.

Az alapjogok tehát az *államhatalom jogilag kifejezett korlátai,* amely korlátok az állampolgár oldalán állami beavatkozásmentes politikai cselekvéslehetőséget, mozgásteret fejeznek ki (politikai szabadságjogok), illetőleg a polgár személyi autonómiája, mozgásszabadsága csak pontosan meghatározott jogi feltételek esetén korlátozható az állam kényszerítő eszközei útján (személyi szabadságjogok).[9]

Az alapjogok államjogtudományi megközelítése *egyértelműen jogi megközelítés* kell hogy legyen. Ennek kihangsúlyozása azért fontos, mert az államhatalom jogi korlátozása, az állampolgári jogok alkotmányos deklarálása mellett konkrét jogvédelmi formákkal, az alapjog-érvényesítés alkotmányos ellenőrző mechanizmusával (bírói jogvédelem, alkotmánybíróság) együtt jelenti az alapjogok alkotmányos rendszerét. Az alapjogok alkotmányos intézménye csak ilyen — államjogi értelemben — kidolgozott és működő formájában jeleníti meg a demokratikus hatalomgya-

[6] *Bihari* Mihály: A társadalom érdekviszonyai és a szocialista demokrácia, Politika és Politikatudomány c. kötetben. Szerk.: Bihari Mihály. Gondolat Kiadó, Bp. 1982. 553. old.

[7] *Szűcs* Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. (Gyorsuló idő) Magvető Kiadó, Bp. 1983. 7. old.

[8] *Gombár* Csaba a politikai rendszer három lényegi mozzanatát különíti el: „...a politikai közösség, az egyes ember politikai közösséghez fűződő mivolta „állampolgárisága", azaz *citoyenség,* valmint a *hatalom.* A három struktúraelem egymáshoz való viszonya nem hierarchikus és logikai terjedelmük nem különböző. Mindig csak együtt léteznek és csak együtt van értelmük." *Gombár* Csaba: A politikai hatalom kérdéseiről. Politika és politikatudomány c. kötetben. Gondolat Kiadó, Bp. 1982. 454. old.

[9] *Schmidt* Péter: Az állampolgári jogok társadalmunk politikai rendszerében. Társadalmi Szemle, 1974. 5. sz. 37. old.

korlás egyik feltételrendszerét s lesz a szocialista demokrácia lényegi eleme, „anyagi elve".

Így kapcsolódik tehát össze az alapjogok politikatudományi és jogtudományi megközelítése: Az állampolgár alapvető jogainak biztosítása a demokratikus hatalomgyakorlás szerves része, de csak abban az esetben válik a forma a politikai rendszer minősítő jegyévé, amennyiben jogi viszony, jogi korlát, illetve jogilag biztosított szabadság a jog saját minősége szerint is kidolgozott intézményes formát kap. Az állampolgár alapvető joga csak akkor válik — jogi értelemben — ténylegesen azzá, ami, ha az állampolgári mozgástér *tényleges* jogi keretet kap s az állami beavatkozás lehetőségei, illetőleg korlátozása *pontos, jogilag körülírt formát* ölt.

Az alapjogok határának, illetve az államhatalom korlátozásának *politikai tételei, ha jogi formát is öltenek* — deklaratív jogi formát —, *gyengítik az állampolgári alapjogok hatályosulási esélyeit, ugyanis az állami szervek kezébe adott politikai mérlegelés e jogalkalmazás köntösében* az alapjogok gyakorlatát, érvényesülését, a napi politikai mozgások által befolyásoltan is, ötletszerűvé teheti...

4. Az alapjogok politikatudományi és jogtudományi megközelítése nyilvánvalóan az egyesülési jog elvi alapjait is jelentik. Amikor tehát az egyesülési jog alkotmányozásának megoldási módozatait tárgyalom, illetőleg a magyar jogi szabályozásról adok helyzetképet, mindezeket a fenti elméleti alapok, elvi megállapítások (pl. politikai és jogi norma elhatárolásának szükségessége) fényében teszem.

Az egyesülési jog — elméletileg — az állampolgár *egyéni és* önálló *szervezeti* megnyilvánulásainak, politikai tartalmú cselekvéslehetőségeinek jogi normatív kerete, melyben az állampolgár az állami szervek tevékenységétől jogilag biztosított mértékben függetlenül szabad elhatározásával szervezeti formát öltő társadalmi-politikai tevékenységet fejthet ki. A szocialista társadalom politikai rendszerében az egyesülési jog intézményének lényege tehát az állam és a nem állami (társadalmi-politikai-érdekvédelmi) szervek politikai és jogi viszonyában ragadható meg. A modern társadalmi (politikai) mozgásokban a politikai tevékenység létformája dominánsan *szervezeti;* az egyén politikai tevékenysége szervezeti tevékenységben intézményesül: „...a modern társadalomban a politikai tevékenység egyre határozottabban szervezetekbe kanalizálódik, elkerülhetetlennek tűnik, hogy az állampolgár hatékony politikai tevékenysége elsősorban politikai szervezetek útján vagy éppen ezek tevékenységében való részvétel során bontakozzon ki".[10]

Itt kapcsolódik tehát az egyesülési jog problematikája a szocialista társadalom politikai rendszerének vizsgálatához. A szocialista politikai rendszer demokratizálási folyamatában ugyanis az egyén politikai aktivitásának fokozása, a politikai alapjogok, s ezen belül különösen az egyesülési jog „sajáttartalmú" jogi garanciarendszerének tökéletesítésével szoros összefüggést mutat.

[10] *Kulcsár* Kálmán: A politikai aktivitás társadalmi tényezői. A szerző Társadalom, politika, jog c. tanulmánykötetében. Gondolat Kiadó, Bp. 1974. 68. old.

II.

Az egyesülési jog a jog határán (belül)

1. Az egyesülési jog szocialista alkotmányozása. Az egyesülési jog alkotmányos tételezése a szocialista alkotmányokban változatos képet mutat.[11] A szabályozás *pozitív oldalának* az egyesülési jog deklarálásának alkotmányozási jellemzőiből négy vonást emelek ki:

a) Az alkotmányok nem egyéni (állampolgári) jogként konstituálják az egyesülési jogot, hanem mint *kollektív* jogot, a szervezetek jogát az egyesülésre: „A kommunista építés céljának megfelelően az SZSZKSZ állampolgárainak *joguk van társadalmi szervezetekben egyesülni,* melyek elősegítik a politikai aktivitás és az össztevékenység fejlődését, sokrétű érdeklődésük kielégítését. A társadalmi szervezetek számára biztosítják a feltételeket a szervezeti szabályzataikból eredő feladatok sikeres teljesítéséhez." (Szovjet Alkotmány 51. cikkely — kiemelés tőlem: H. A.) „Könnyű belátni ugyanis — állapítja meg Kovács István, aki már húsz évvel ezelőtt megfogalmazta[12] mint „fejlődési igényt" az alapjogok egyéniesítését, „az egyén öntevékenységének, szabad kezdeményezésének... jelentőségét" —, hogy az egyén szabadon dönt ugyan abban a kérdésben, hogy részt vesz egy adott szervezet munkájában vagy sem, de a szervezeten kívül maradva egyben lemond meghatározott jogok gyakorlásának lehetőségéről."[13]

b) Az előbb kifejtettekkel összefüggésben az egyesülési jog *szervezeti formákhoz kötött,* tehát nem általános állampolgári jogként történő megfogalmazás.[14]

c) Az egyesülési jog politikai célzatának deklarálásában, amely az alapjog lényegét jelenti, nem egységes a szocialista alkotmányozás.

d) Az állampolgári alapjogok, elsősorban az egyesülési jog alkotmányozásának új tendenciájaként értékelendő az a politikai felfogás, miszerint a nagy társadalmi szervezetek, politikai tömegmozgalmak korábbi politikai rendszeren belüli státuszát, az állami döntéseket végrehajtó szerepkörüket — s ilyen értelemben hierarchikus jellegű viszonyukat — átértékelve, a politikai rendszerben mellérendeltségi viszonyban, a hatalom részeseiként nyertek elismerést. Ezt a tendenciát az alkotmányok úgy fejezik ki, hogy az egyesülési jog szervezeti aspektusát, a társadalmi szervek politikai hatású tevékenységét, a hatalom gyakorlásában való részvételüket a társadalmi renddel (vagy politikai rendszerrel) foglalkozó első fejezetben deklarálják. (Szovjet, csehszlovák, lengyel, magyar alkotmányok.)

A pozitív tendencia éppen az egyesülési jog egyéni és/vagy kollektív jogként való felfogása összefüg-

[11] Itt a magyar alkotmányos tételekkel nem foglalkozom, arra külön részletesen kitérek.

[12] *Kovács* István: A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. Akadémiai Kiadó, Bp. 1962. 244. old.

[13] *Kovács* István: Az állam társadalmi szerepének változása. Jogtudományi Közlöny, 1984. 8. sz. 439. old.

[14] *A román alkotmány szövege:* „Románia Szocialista Köztársaság, állampolgárainak joguk van szakszervezetekben, szövetkezeti, ifjúsági és nőszervezetekben, társadalmi-kulturális szervezetekben, alkotói szövetségekben, tudományos, technikai és sportegyesületekben, valamint más társadalmi szervezetekben szervezkedni..." (27. szakasz).

gésében veti fel azt a problémát, hogy az egyesülési jog ilyen formában csak meghatározott társadalmi nagyszervezetek jogi (politikai) pozícióját erősíti, következésképpen egyéb társadalmi szervezetek, egyletek, egyesülések, állampolgári közösségek egy szinttel lejjebb foglalnak helyet. Márpedig a demokratikus hatalomgyakorlás feltételrendszere, a politikai rendszer demokráciája általános értékű mellérendeltségi viszonyt kíván meg: a struktúraelemek „egymáshoz való viszonya nem hierarchikus" (Gombár Csaba), illetve a szocialista demokrácia érvényesülésének előfeltétele „az egyének és közösségek egyenlőségének biztosítása" (Bihari Mihály).

A szabályozási modell *negatív oldala* — elméletileg — az egyesülési jog gyakorlásának, *jogilag rögzített* határainak tételezését jelenti. A szocialista alkotmányozás gyakorlatában az egyesülési jog negatív oldala elsősorban politikai és nem jogi negáció. Jellemzően a következő *elvont politikai korlátok* deklarálásával fejezik ki az egyesülési jog negatív oldalát: „fasiszta vagy antidemokratikus társulásnak", illetve „ilyen célra történő szerveződésnek" — (román, bulgár alkotmány); „alkotmány alapelveit és céljait" támadó egyesülésnek — (NDK alkotmány); a „szocialista rendszert", a „politikai és társadalmi rendet", a „jogrendet" és „más állampolgár jogait sértő" egyesülésnek (bolgár, lengyel, új szovjet alkotmány); a „társadalmi és állami érdeket" sértő egyesülésnek, szerveződésnek — (szovjet alkotmány) a tilalma.

Az alapjogok gyakorlása a politikai uralmi viszonyok által szükségszerűen meghatározott, következésképpen ez az alkotmányos szintű politikai korlátozás önmagában nyilvánvalóan nem kifogásolható. *Az alkotmánynak azonban nem az a feladata elsősorban, hogy az állampolgári jogok gyakorlásának politikai korlátait fejezze ki, hanem az, hogy az állami tevékenység alkotmányjogi korlátait, azaz az állampolgári szabadságot normatív — jogi! — tartalommal konstituálja.* Az egyesülési jog gyakorlását érintő politikai korlátozások ugyanis olyan — az alkotmányozó által nem szándékolt — értelmezésre is alapot adhatnak, hogy az alkotmány a közhatalmat realizáló állami szervezetekre bízza a politikai mérlegelés lehetőségét atekintetben, hogy az állampolgár élt (vagy visszaélt) jogaival. Ilyen gyakorlat kialakulása egyértelműen veszélyeztetné az alapjog valóban *jogként* érvényesülését.

2. (Helyzetkép és értékelés a magyar pozitív jogi megoldásokról.) Az 1972-ben módosított alkotmány az NDK és bolgár alkotmányhoz hasonló módon, az egyesülési jog kettős szabályozását deklarálta. Egyrészt a kiemelt társadalmi, tömegszervezeti formák, politikai tömegmozgalmak, mint a politikai hatalomgyakorlás részesei, az egyesülési jog történelmileg intézményesült formái, a társadalmi rendszerről szóló I. fejezetben kaptak helyet, másrészt az állampolgárok alapvető jogairól és kötelességeiről szóló VII. fejezetben, a többi alapjog mellett. E kettős szabályozás problémáiról az 1. pontban már szóltam, ezért itt csak az egyesülési jog „klasszikus" vagy hagyományos megfogalmazásával (alkotmányozásával) foglalkozom. Az alkotmány 65. § (1) és (2) bekezdése deklarálja az egyesülési jogot. A két bekezdés azonban nincs összhangban egymással. Az (1) bekezdés ugyanis *általános* jogként tételezi az egyesülési jogot, a (2) bekezdés pedig az állampolgári egyesülések szervezeti formájú cselekvéslehetőségeit *tömegszervezetek és tömegmozgalmak* létrehozásának lehetőségeire szűkíti le: „A Magyar Népköztársaság biztosítja az egyesülési jogot. Az egyesülési jogot törvény szabályozza ((1) bek.)... A szocializmus rendjének és viszonyainak védelmére, a szocialista építőmunkában, a közéletben való fokozott részvételre a kulturális nevelőmunka kiszélesítésére, a nép jogainak és kötelességeinek megvalósítására, a nemzetközi szolidaritás ápolására a dolgozók tömegszervezeteket és tömegmozgalmakat hozhatnak létre." ((2) bek.)

Az idézett alkotmányszöveg lényegében politikai deklaráció. Nem tartalmazza egyértelműen, jogi formában az egyesülési jog pozitív és negatív oldalait.[15] Az eleve leszűkített formákban érvényesülhető egyesülési jognak is inkább a kollektív vonzata kap kiemelést s alapvetően a politikai feladatok oldaláról, jogi biztosítékok kiemelése nélkül. Az egyesülési jog alkotmány szintű szabályozása ezzel ki is merült; az alkotmányos tételek végrehajtása *csak* az egyesületi formában intézményesülő egyesülési jog vonatkozásában történt meg s ezzel, hozzávéve a Ptk. egyesületi normáit — nem minőségi értelemben — teljesnek mondható az egyesülési jog.

Az alkotmány idézett tétele szerint az egyesülési jogot törvény szabályozza (Alk. 65. § (1) bek.). Emellett garanciális szabályként épült be az alkotmányba az a jogtétel, hogy a „Magyar Népköztársaságban törvény állapítja meg az állampolgárok alapvető jogaira és kötelességeire vonatkozó szabályokat". (Alk. 54. § (3) bek.) Ehhez képest — hagyományosan! — az 1983. évi 27. számú tvr.-rel módosított 1981. évi 29. számú tvr. rendelkezik az egyesületekről. E jogi rendezéssel szembeni dogmatikai kifogás nyilvánvaló: az egyesületi jog az egyesülési jog része s mint ilyen alkotmányos alapjog, következésképpen *törvényi szintű* szabályozást kívánt volna. Nem részletezem, csak jelzem azt a jelenlegi teljesen hibás alkotmányozási politikát, amely a NET általános helyettesítő jogköre mellett tartja minőségi előrelépésnek a törvényhozási (nem kizárólagos törvényhozási) tárgyak alkotmányos szintű deklarálását. Nemcsak az egyesülési jog szabályozása a példa (lásd: kisajátítás, Tt. módosítás): amíg nem lesz korlátozva *kizárólagos* országgyűlési hatásköri szabályokkal (kizárólagos törvényhozási tárgyakkal) a NET jelenlegi alkotmányos pozíciója, addig az alkotmányban megfogalmazott tárgyak csupán jogpolitikai igényt jelenítenek meg. Az Alkotmányjogi Tanács ezen a területen munka nélkül marad, hiába csúsznak át a törvényi szintet igénylő szabályozási tárgyak a NET jogalkotó (helyettesítő) hatáskörébe.

A dogmatikai kifogás mellett az egyesületi tvr.-rel kapcsolatos *tartalmi kifogás* lényegében harminc éves: nem az egyesülési jog, mint állampolgári alapjog kapott részletes jogi szabályozást, hanem annak egyik szervezeti formája, megjelenése, vagyis kifogásolható az alapjog leszűkített végrehajtása. A korábbi szabályozáshoz képest az egyesületalkotás joga vi-

[15] Igaz, hogy az alkotmány 54. § (2) bekezdése értelmezhető úgy, hogy az általában az állampolgári alapjogok negatív oldalát, a jogok gyakorlásának korlátait fogalmazza meg, de ez csupán *politikai korlát,* jogilag nem értékelhető: „...az állampolgári jogokat a szocialista társadalom érdekeivel összhangban kell gyakorolni..."

szont szélesebb megközelítést kapott, igaz, elvont jogi formában: „A Magyar Népköztársaság az állampolgárok társadalmi, kulturális és egyéb tevékenységének fejlesztése érdekében alkotmányosan biztosítja az egyesülési jogot." (ZTvr. 1. § (1) bek.). Az új szabályozás az *„egyéb tevékenység"* kategóriájával egészült ki. Az egyéb tevékenységre való egyesülési joga — ami itt, egyesületi tvr.-ről lévén szó, nem az egyesülési jog teljességét, csupán az *egyesületi formát* eredményező egyesülési jogot jelenti — nyilvánvalóan a *politikai* természetű egyesülés lehetőségét sem zárja ki.

Maradva az egyesületi tvr.-szabályozásnál, érdemes számba venni, hogy milyen *erőteljes hatósági beavatkozással* realizálódik ez az állampolgári jogosítvány:

— az egyesület létrehozására irányuló szervező munka bejelentésének kötelezettsége (Tvr. 2. § (1) bek.);

— a felügyelő szerv a szervezést megtiltja, illetve a szervezés megszüntetésére hívja fel a szervezőt, ha az egyesület célja ellentétes a Magyar Népköztársaság állami, társadalmi és gazdasági rendjével (Tvr. 2. § (2) bek.);

— a felügyelő szerv — mérlegelési jogon alapuló — felhívása a szervezés megszüntetésére, ha „az egyesület előreláthatólag nem felelne meg a nyilvántartásba vétel feltételeinek" (Tvr. 2. § (3) bek.);

— az egyesület nyilvántartásba vételének alapszabályszerű működésének és vagyonkezelésének ellenőrzése (Tvr. 7. § (1) bek.);

— az egyesületek nyilvántartásba vételének megtagadása (Tvr. 7. § (2) bek.).

Álláspontom szerint ez a szoros hatósági beavatkozás az egyesülési jog, mint alkotmányos alapjog értékét kérdőjelezi meg. A hatósági beavatkozás jogi eszközeinek és a jogilag engedett állampolgári szabad tevékenységnek egyfajta *alkotmányos egyensúlyt* kell képeznie; a túlsúlyos állami beavatkozás, korlát magát az alapjog gyakorlását lehetetleníti. A jogi korlátok és jogi garancia egyensúlya nélkül az alapjog mint alkotmányos intézményfunkció képtelenné válhat. A demokratikus hatalomgyakorlás (a politikai demokrácia fejlesztésének) feltételrendszerébe helyezve a problémát, a fent nevezett egyensúlyhiány, beavatkozási túlsúly elméletileg nem indokolható. Természetesen nem a jogilag korlátlan egyesülési szabadság igényéből indulok ki! Szalay Lászlót itt érdemes idézni: „...nem azon egyesületek tiltatnak el, melyeket a kormány veszedelmeseknek tart, hanem azok, amelyek valósággal veszedelmesek; amazt önök mondják, emezt a törvény: s e két variáns lectio között jókora különbséget fog látni az olvasó, a második involválja a kormány felelősségét, az első nem".[16] Tehát jogilag egyértelműen meghatározott, az egyesülési jog jogi korlátait pontosan rögzítő szabályozásra gondolok, *nem előzetes, kemény hatósági jelenlétre, hanem folyamatos, de csak törvényességi felügyeletre és az állami beavatkozás minden akciója ellen a bírói út megnyitására.* Az egyesület szervezésének a jelenlegi szabályokon alapuló megtiltása, illetve felhívás a szervezés megszüntetésére nem jogi, hanem politikai mérlegelés eredménye. Felmerül elméletileg a kérdés, hogy egy alkotmányos alapjog ténylegesen gyakorolható-e, ha nem alkotmányos jogi keretek garantálják terjedelmét, határait, hanem politikai természetű normák, határozatlan jogi fogalmak?

A bírói út feltétlen megnyitása az egyesülési jog érvényesülésének garanciális kérdése. Kétségtelen tény, hogy ez irányban történt fejlődés, mert a bíróság előtt megtámadható határozatok körét felsoroló Minisztertanácsi rendelet az „egyesület nyilvántartásba vételét megtagadó" határozatot és az egyesület „feloszlatását kimondó" határozatot is feltünteti.[17] Ez az első megközelítésre egyértelműen pozitív garancia értékű rendelkezés, második megközelítésre már úgy vélem jogosan szomorítja el az alkotmányos reformokért mindig lelkesedni kész államjogászokat. A már idézett (és kritizált) norma, amely megalapozza az egyesületszervezés megtilthatóságát, *jelenleg nem tartozik bírói kontroll alá.* Ebből következően, ha a felügyelő szerv úgy ítéli meg, hogy az egyesület „célja ellentétes a Magyar Népköztársaság állami, társadalmi és gazdasági rendjével" és ezért szervezését megtiltja, *az egyesület már eleve nem juthat abba a helyzetbe, hogy a nyilvántartásba vétel megtagadása miatt bírói utat vegyen igénybe...*

Terjedelmi korlátok miatt nem befejezve, csupán abbahagyva az egyesületi joggal kapcsolatos alkotmányossági problémák részletezését, befejezésül néhány gondolatot az egyesülési jog perspektívájával kapcsolatosan is szeretnék megfogalmazni, jóllehet az eddig kifejtett általános elméleti megközelítések és a konkrét jogintézményi megközelítések, kritikák áttételesen a „hogyan tovább?" kérdésére is utaltak.

Az egyesülési jog — ez ideig — jellemzően (már) létező társadalmi szervezeti formák utólagos legalizálását jelentette; többszínűséget, „szervezeti elevenséget", változatosságot az egyesületi formák jelentették, ahol a jogszabály alapján tényleges társadalmi mozgás volt tapasztalható.

A továbbfejlődés útja a már említett szervezetkötött egyesülési jog felszámolása, a kollektív természetűnek megközelített jogosítványnak az egyénhez, állampolgárhoz kötött meghatározása (az alapjog egyéniesítése), valamint részletezőbb — garanciális szabályokat is felmutató — alkotmányos szabályozás. AZ MSZMP XII. Kongresszusán elfogadott határozat a politikai demokrácia továbbfejlesztéséről, egyértelműen meghatározza a képviseleti rendszer továbbfejlesztését s ezzel szerves összefüggésben — éppen a képviseleti rendszer hatékonyságát növelendő célzattal — az érdekképviseleti tevékenység, érdekközvetítő fórumok szerepének növelését. Az egyesülési jog ilyen megközelítésben két irányban is hatékonyan — részben új módon — strukturáló tényezője lehet(ne) a politikai rendszernek:

a) A meglevő társadalmi szervezeti formák hatékonyabb, „mozgékonyabb" bekapcsolódása az állami és politikai döntéselőkészítésekbe, az érdekközvetítő funkciójuk erőteljesebb kibontakoztatása a párt és az államhatalmi-képviseleti szervek irányában. (A választójogi reform kifejezetten kiemeli, hogy a társadalmi, politikai, érdekvédelmi szervek nagyobb feladatot vállaljanak a jelölések előkészítésében, jelöltállításban s általában a választások politikai előkészí-

[16] *Szalay* László: Tájékozódás az egyesületi jog mezején. Idézi: Antalffy György id. művében 135—136. oldalakon.

[17] 63/1981. (XII. 5.): Mt. sz. rendelet 1. § 14. pont.

tésében. Az egyesülési jog talaján többféle szervezeti mozgás, tevékenység lehetősége adott.)

b) A társadalmi, politikai, érdekképviseleti, szervezeti formák (egyéni társulások) gazdagodása. A politikai rendszer demokratikus fejlesztése a mindig valóságos (újszerű) érdekmozgások felszínre hozatalát, szintetizálását és megfelelő szelektálását jelenti. Ebből pedig az következik, hogy a meglevő érdekközvetítő mechanizmusok, szervezetek mellé újak nőhetnek fel, a mindenkori társadalmi-politikai szükségletek szerint. Az érdekképviselet szükségszerűen a szerveződés, a szervezeti forma irányába mozog. Ennek alkotmányos keretét az egyesülési jognak, mint állampolgári alapjognak fel kell vállalnia.

Az egyesülési jog ilyen értelemben felfogott társadalmi, politikai funkciója a politika demokrácia gazdagodása, minőségi fejlődése irányába hat. A demokrácia pedig — Marx jellemzése szerint — az igazság mércéje: „...minden állam igazságául a demokrácia szolgál és éppen ezért amennyiben nem demokráciák, annyiban nem igazak".[18]

[18] *Marx:* A hegeli államjog kritikája. *Marx—Engels* Művei I. köt. Kossuth Kiadó, Bp. 1957. 232. old.

Ilkei Csaba

Személyiség, társadalom, tömegkommunikáció

I.

A bírói gyakorlat bizonytalan és következetlen

Nem egy jogtudós szerint: a civilizált ember legfontosabb joga a *személyiségi jog.* A *személyiség:* a társadalom által elismert és a jog által védett sajátos érték. A személyiség fejlődésének legfontosabb mozzanata: öntevékenysége, önmegvalósítása, képességeinek szabad kibontakoztatása, új értékek alkotó kimunkálása, melyek a társadalom megbecsülésére és a jog védelmére érdemesek. Az állampolgár személyi jogosítványai éppen ezért *nem tekinthetők lezárt körűeknek,* hanem folytonosan bővülnek, s megkívánják érvényesítésük garanciáit is.

Korunkban az előbbi folyamattal párhuzamosan vagyunk tanúi a személyiség felbomlásának. A személyiség öntevékeny és relatív cselekvési autonómiájának korlátja — mindenekelőtt — a tőle elidegenedő és fölébe kerekedő államhatalom, a demokratikus folyamatok beszűkülése, az emberi kapcsolatok dehumanizálódása.

Az *állam* és az *egyén* politikai viszonyát nálunk a felszabadulás után meglehetősen egyoldalúan ítélték meg: sokáig lebecsülték a személyiség társadalmi szerepét, elhanyagolták, sőt megcsúfolták jogai védelmét. A személyi kultusz időszakában mindennapos volt az emberi méltóság, tisztesség, jóhírnév büntetlen megsértése, s ez vonatkozott a sajtó és a rádió gyakorlatára is. Sok érték veszett el amiatt, hogy az eredeti tehetségeket, karaktereket szembeállították az álközösségekkel, s ha az egyén jogi oltalomért a bírósághoz fordult, könnyen rásütötték, hogy közösségellenes, különc.

Kissé későn jöttünk rá: az igazi közösséghez az egyéniségen keresztül vezet az út, mint ahogy az igazi egyéniség is mindig eljut a közösséghez. Túl vagyunk már azon is, hogy az egyén csak individualista vagy csak konformista módon viszonyulhat az államilag szervezett társadalomhoz. Az utóbbi negyedszázadban mind több egyéni érték, alkotó energia szabadult fel a társadalmi és gazdasági építés, a szellemi szféra számára.

Jogtisztelőbb, etikusabb lett a *tömegkommunikáció* is, amely feladatai ellátása során — az esetek többségében — akkor ütközik a személyiség jogaival, amikor a *tájékoztatáshoz* (a gondolatközléshez) és a *bírálathoz* (a véleménynyilvánításhoz) való közérdekű jogosítványait gyakorolja.

A *jogalkotás* igyekezett csökkenteni lemaradását az élettől, törvényes biztosítékokkal garantálta az állampolgári jogok érvényesítésének lehetőségeit; az 1972-es alkotmánymódosításkor például törvénybe iktatta: „a Magyar Népköztársaság tiszteletben tartja az *emberi jogokat*". A jogrendszer minden ágának (polgári jog, büntetőjog, munkajog, családi jog, államigazgatási jog stb.) feladata lett a személyiség jogainak garantálása és tényleges védelme, amit *erkölcsi, etikai* normák is támogatnak.

A *polgári jogi* védelem szerepe elsődleges: törvényhelyei — helyesen — csak példálózó felsorolást jelentenek, nem pedig véges jogosítványokat; bővülésük együtt jár az ember új személyi viszonylatainak elismerésével, a szocialista demokrácia fejlődésével. Ezért került például megfogalmazásra az emberi *méltóság* védelme, vagy a számítógépes adatok oltalma. De hatékonyabbak lettek a szankciók is: az *erkölcsi* (nem vagyoni) károkozásért lehetőség nyílt a vagyoni kártérítésre is bármely személyhez fűződő jog sérelme esetén.

Mégis: az *állampolgár* számára hiányoznak a joggyakorlat megnyugtató és kellő elégtételt adó példái. A *bírói gyakorlat* helyenként bizonytalan és következetlen, a sajtóval kapcsolatban ellentmondásos. Egy-egy ítélet (és annak indokolása!) mintha kétségbevonná a *tömegkommunikációnak* azt az elkötelezett feladatát, hogy előmozdítsa a jogok társadalmi rendeltetés szerinti gyakorlását, s ha kell — felelősséggel — időben akadályozza meg az e jogokkal való visszaélést. Elmarasztalták már a televíziót is — vitat-

Ilkei Csaba szerkesztő, Magyar Televízió (Budapest).

hatóan — például azért, mert a közérdek védelmében valós tényekkel nevelő célzatú kritikai riportot sugárzott egy, a Legfelsőbb Bíróság által is károsnak minősített társadalmi jelenséggel szemben. Az ilyen ítélet bátorítja a deviáns, antiszociális életvitelű embereket arra, hogy eszközként használjanak fel egy nagy hatású fórumot jogtalan egyéni sérelmeik megtorlása érdekében. Igen káros lenne, ha a sajtó, a rádió és a televízió nem érvényesíthetné közérdekű jogosítványait, s tétlenül kellene tűrnie a demokratikus fogantatású jogokkal való packázást.

Úgy gondolom: a személyiségi jogok formális és sablonos szemléletén segítene, ha a *Legfelsőbb Bíróság* több iránymutatással, állásfoglalással adna eligazítást az egységes bírói jogértelmezés érdekében.

II.

Szemléletbeli véleménykülönbségek

Mindezt azért tartottam szükségesnek előrebocsátani, mert lényeges szemléletbeli kérdésekben, mindenekelőtt a személyiségi jogok *társadalmi* megítélésében és a tömegkommunikációs eszközök *szerepéről* kifejtett nézetek tekintetében nem tudok egyetérteni *Felkay Andrásné—Kiss Daisy: „A személyiség védelme és a bírói gyakorlat"* című cikkével. (Jogtudományi Közlöny, 1984/1.) Még akkor sem, ha véleményük alátámasztására több helyütt idéznek (de az évszám és a forrás megjelölése nélkül!) is egy kétrészes tanulmányomból, amelyet 1976-ban írtam, s folytatólagosan megjelent a *Rádió és Televízió Szemle* 1977. évi 2. és 3. számában, tükrözve természetesen az *akkori* és még inkább az annál *korábbi* állapotokat.

A szerzők ezen módszere — néhány félmondat egyoldalú, önigazoló kiragadása összefüggéseikből — azért is furcsa számomra, mert jól tudják (a tárgyalóteremből), hogy az idézetteknél sokkal fontosabb kérdésekben — a személyhez fűződő jogok komplex társadalmi és esetenként konkrét megítélésében — jelentős véleménykülönbség van köztünk. Ez utóbbiakat kívánom megvilágítani a következőkben *elvi* oldalról és egy peres ügy kapcsán.

(Előtte azonban még annyit: ha idézünk, idézzünk pontosan, ez méltó ahhoz a hivatáshoz, amelynél minden szónak jelentősége van. Én — egyebek között — a következőket írtam:[1] „A *nézők túlnyomó többsége* ... visszaretten igazának bonyolult, időt és energiát rabló bizonyításától, úgy érzi: egyenlőtlen esélyekkel indul harcba a monopolhelyzetben levő államhatalmi *eszközzel* szemben." Ugyanez Felkay Andrásné és Kiss Daisy cikkében[2] így olvasható: „az *állampolgár* visszaretten igazának bonyolult, időt és energiát rabló bizonyításától, úgy érzi egyenlőtlen esélyekkel indul harcba a monopolhelyzetben levő államhatalmi *erővel (a televízióval)* szemben".)

1. Csak a társadalom érdekeivel összhangban

Hogy társadalmi berendezkedésünk kereteit — és bennük jogviszonyaink jellegét — véletlenül se tévesszük össze a polgári demokrácia kereteivel és játékszabályaival, szeretném leszögezni a köztudott tényt: a szocialista állam és az egyén kapcsolata politikai viszony, amelyben a társadalom politikai vezetése a meghatározó.

A polgári jog alapelvei között dialektikus egységben találjuk az egyéni és a közérdek ellentmondásainak feloldását célzó elveket; egyfelől: a személy védelmének elvét; másfelől: a személyi és társadalmi érdek *összhangjának,* valamint a szocialista *együttműködés* elvét.

A személyhez fűződő jogokat is *társadalmi rendeltetésüknek* megfelelően kell gyakorolni. (Ptk. 2. § (2) bek.)

A Ptk. 4. § (1) bekezdés teljesen nyilvánvalóvá teszi, hogy e jogok gyakorlása is elválaszthatatlan a *kötelezettségek* teljesítésétől, s az érdekek érvényesítése *csak a társadalom érdekeivel* összhangban történhet.

Újabb közérdekű követelményt fogalmaz meg a Ptk. 4. § (3) bek.: „A polgári jogi viszonyokban a *szocialista együttélés* követelményei szerint, kölcsönösen együttműködve kell eljárni. Az együttműködést elsősorban a kötelezettségek pontos teljesítésével és a jogok rendeltetésszerű gyakorlásával kell megvalósítani."

A személyiségi joggal való *visszaélést* is tiltja a törvény (Ptk. 5. § (1) bek., mindenekelőtt akkor, ha e jogok gyakorlása *„a jog társadalmi rendeltetésével össze nem férő célra irányul"* (Ptk. 5. § (2)).

Következésképp: a személyhez fűződő jogok a személynek *nem adnak korlátlan cselekvési lehetőséget.* E jogok gyakorlását korlátozzák a jog társadalmi rendeltetésének és a társadalmi érdeknek a *prioritását* előíró jogszabályok és a jogpolitikai irányelvek. A személy alanyi jogosultságának érvényesítését csak a másokkal szemben meghatározott alanyi kötelezettségeinek a teljesítése teheti lehetővé. A személyiségi jogok gyakorlása nem felel meg társadalmi rendeltetésének — tehát e jogokkal való visszaélés — ha sérti mások jogait, a közösség érdekeit, ha összeegyeztethetetlen a szocialista erkölcsi felfogással, az általánosan elfogadott magatartásnormákkal.

2. Egyenlő jogvédelmi eszközök, különböző védett értékek

A jogi védelem *tárgya* csak a társadalom által elismert érték lehet.

A jogi megítélés is csak a személyiség konkrét *társadalmi értékelésén* alapulhat.

Ki vitatkozna olyan aranyigazságokkal, mint amilyenekre a szerzők hivatkoznak, ti.: hogy az állampolgárok a törvény előtt *egyenlők* és egyenlő jogokat élveznek, egyenlő módon és *egyenlő* eszközökkel érvényesíthetik személyi jogaik védelmét.

Ez az alanyi jogosultság *absztrakt (formai)* oldala. S ezt az említett peres ügyben sem vitatta a televízió.

Tartalmi oldala viszont az — s ezt hangsúlyozta — amikor a közösség a személyiség *társadalmi minősége* szerint differenciálva alkot értékítéletet, s azzal *arányos* megbecsülést és hírnevet biztosít számára.

Az *azonos* védelmi eszközök perenként és személyenként *különböző* értékeket oltalmaznak. Tehát

[1] *Ilkei* Csaba: A személyiség jogainak védelme a tévében (II.). Rádió és Televízió Szemle, 1977. 3. sz. 141. old.

[2] *Felkay* Andrásné—*Kiss* Daisy: A személyiség védelme és a bírói gyakorlat. Jogtudományi Közlöny, 1984. 1. sz. 13. old.

mindenki *egyforma* esélyekkel indul, de *nem kap egyforma* értékelést, mert nem vagyunk egyformák.

Mindenkit megillet a teljes jogvédelem, de *senki sem kívánhatja, hogy érdemein felül jobb színben tűnjön fel, mint amilyent reálisan, mindennapi munkájával, életmódjával, alkotó tevékenységével a társadalom előtt kivívott magának.* S a perek kimenetelét tekintve a bíróság sem hagyhatja figyelmen kívül az életbeni realitásokat.

A társadalmi értékelés — véleményem szerint — akkor helyes, ha nem az egyén elvont, örök tulajdonságait értékeli, hanem az *életbeni konkrétakat,* amelyek közül nem oltalmazza a hibásakat, a társadalom negatív megítélésébe ütközőket.

A jogi oltalom — a törvényhozói szándék szerint — nem az emberi gyarlóságokra, hanem az *erényekre* vonatkozik. Egyenlőek a jogaink arra, hogy *megkülönböztessük* magunkat mindabban, amiben nem vagyunk egyenlők.

3. A személyiség egységes és oszthatatlan egész

A személyhez fűződő jogok területén a per tárgyától elválaszthatatlan az alanyi jogosult személyisége. Értékelése nem szűkíthető le egyik vagy másik tulajdonságára. Mindig a személyiség *egészét* kell értékelni. Mert a személyiség tárgyiasult vonásai, meghatározott helyen és időben konkretizálódó tulajdonságai mindenkor társadalmi magatartásként jelennek meg, mely nem különíthető el sem a személyiség egységes és oszthatatlan egészétől, annak általános irányultságától, sem különböző jogviszonyai közérdekű megítélésétől. A munkavállaló például nem olyan személy, akinek a munkavégzésétől elválaszthatatlan lenne munkamorálja, munkafegyelme, munkahelyi magatartása. Csakis ezek összessége adhat teljes képet a társadalmi értékeléshez, s ezen alapulhat a tömegkommunikáció nevelő célzatú kritikája is.

Érdemes itt emlékeztetni a PKKB egy korábbi ítéletére[3], melynek indoklása elvi éllel mutatott rá: „A személyhez fűződő jogok védelmének *célja,* hogy a társadalom az egyént helyesen, *érdemei* szerint értékelje. Az egyéniséghez *hozzátartoznak* mindazok a momentumok, amelyek befolyásolják az egyénnel szemben kialakított, kialakítható értékítéletet. Ilyen az ember *múltja, jelleme, helytállása, becsülete, szavahihetősége.*"

A sajtó, rádió, televízió nem lehet sem eszköz, sem fórum azok számára, akik *érdemen, értéken felül* akarnak feltűnni a közvélemény előtt; különösképp nem azok számára, akik a saját hibáikat, tetteik kedvezőtlen társadalmi megítélését szeretnék *korrigáltatni* a tömegkommunikációs eszközökkel, manipulálva, visszaélve jogaikkal, nem egyszer megtévesztve, félrevezetve újságírót, riportert, szerkesztőt, a panaszok kivizsgálásával foglalkozó munkatársakat.

III.

Egy jogeset tanulságai — a televízió szemszögéből

Ahogy Felkay Andrásné és Kiss Daisy a tömegtájékoztatási eszközök útján elkövetett jogsértésekről szól, az — az előbbiek miatt — a személyhez fűződő jogok életidegen és valóságellenes szemléletére emlékeztet. (Lovas nemzet vagyunk, gyakran úgy tűnik: a jogban is átesünk a ló túlsó oldalára; 1957 előtt nehezen lehetett megvédeni a személyiséget, ma néha az az érzésem: *a társadalom nem tudja megvédeni önmagát.* Holott éppen az igazi személyiségi értékek védelmében kellene megkülönböztetni a búzát az ocsútól.)

Első példájuk leírása meglehetősen önkényes; szimplifikálja és megmásítja az alperesi álláspont — fentebb kifejtett — elvi lényegét. Ami pedig az ügy konkrét történéseit illeti, megpróbálom azokat felvázolni a televízió szemszögéből.

1. A jogokkal való visszaélés ismétlődő mechanizmusa

A felperes két levéllel, több telefonnal és személyes beszélgetéssel egy üzemi kollektíva nevében kérte (nem a „Magyar Televízió Szerkesztőségétől", mert ilyen nincs, lévén több tucat, különböző rendeltetésű szerkesztőség a Magyar Televízióban, hanem a HÉT-től) a munkahelyén uralkodó *„embertelen körülmények"* nyilvános, közérdekű bírálatát. Kérte ugyanakkor, hogy a vállalati vezetők mentegetőzésének ne adjunk helyt. A szerkesztőség tájékozódott a vállalatnál, majd lehetővé tette, hogy a felperes a kamera előtt szemtől szembe mondja el kifogásait munkahelyi vezetőjének, s az szintén nyilvánosan válaszolhasson, a műsor pedig a *véleménycsere közvetítésével* mutasson rá az eset *közérdekű* tanulságaira.

A tények ilyen szembesítésekor kiderült, hogy a panasz *alaptalan,* mert a vállalatnál nincsenek „embertelen körülmények", a felperes nem képvisel senkit: a dolgozók túlnyomó többségének véleménye ellenére járt el és csupán két-három fegyelmezetlen társa támogatja. (A szerkesztőséghez küldött levél aláírásainak fele egy kéztől: a felperesétől származott.)

A felvétel során a felperes *saját magát hozta olyan helyzetbe,* amely konfliktusának forrása lett. A *panasz* tárgyán kívül elkerülhetetlenül feltárultak a *panaszos* munkamorálját, munkafegyelmét és társadalmi magatartását megvilágító személyiségjegyek.

Lelepleződött — a Népszava és az Esti Hírlap tapasztalatai alapján is —, hogy *huzamosabb ideje él vissza* a panaszjoggal és személyiségi jogaival. A bűncselekményekhez is vezető súlyos munkahelyi fegyelmezetlenségek és antiszociális életvitele miatt kénytelen volt sűrűn váltogatni munkaadóit (27 éves korára 27 munkahelye volt!). Módszerei ismétlődően nyilvánvalókká váltak: vezetői ellen állami és sajtószerveket próbált felhasználni közérdekűnek feltüntetett jogtalan egyéni sérelmei megtorlása érdekében. Panaszának mindig egyoldalú közlését kérte a másik oldal véleményének kirekesztésével.

A riport parttalan felvételi nyersanyagából a szerkesztőség — a szakmai és etikai szabályokat megtartva — tudatosan tömörítette a közérdekűen lényeges társadalmi mondanivalót. A riporter a panasz *objektív* feldolgozására, tisztázására kapott megbízást és nem tehetett ígéretet sem arra, hogy mindenképpen a — lényeges tényeket elhallgató és a szerkesztőséget megtévesztő — bejelentőnek lesz igaza, sem arra, hogy az ügy közérdekű tanulságai nem kapnak nyilvánosságot.

[3] PKKB. 9. P. 85 649/1963—25 (II.)

Amikor a felperes érezte, hogy felelőtlen vádaskodása *lelepleződött,* s bírálatát az illetékesek bírálattal fogadták, értékelhetetlen táviratot adott fel (kérte a felvétel diszkrét kezelését) a riport készítőjének, a televízió külső munkatársának.

Ezt a szerkesztőség a személyiségi jogokkal való *visszaélés* szándékának minősítette, ezért összhangban a fentebb kifejtett alapelvekkel, élt a televízió azon politikai jogosítványával, mely prioritást biztosít a közérdek védelmének és kötelességévé teszi a nevelő, társadalomformáló kritikát. (A társadalmi érdek sérelmét ebben az ügyben éppen a hozzájárulás alapos ok nélküli visszavonásának elfogadása jelentette volna, azaz: a közérdekű riport elmaradása.)

2. *„Aki sérelmeire a nyilvánosság előtt keres orvoslást..."*

Mindezek ellenére Felkai Andrásné[4] elmarasztalja a televíziót, mert *valótlan tények* közlésével megsértette a felperes személyiségi jogait; a riportot önkényesen *vágta* és szerkesztette, s azt a felperes *tiltakozása ellenére* mutatta be. A PKKB ezért *helyreigazítást* rendelt el.

A televízió fellebbezésében — a már hangsúlyozott elvi kérdéseken túl — egyebek között rámutatott: az ítélet nem bizonyított tényeken alapul; a panasz nem volt sem közérdekű, sem jogos egyéni érdeket tükröző; a felperes megélhetési viszonyait olyan körülmények befolyásolták, melyek nem a riportbeli vállalattal, hanem *korábbi életútjával, fegyelmezetlen munkavégzésével, családi konfliktusaival* voltak összefüggésben; összeférhetetlen, vádaskodó, bosszúálló magatartása mögött *személyiségtorzulás* húzodott. Ezekkel kapcsolatban azonban a bíróság nem folytatott le bizonyítási eljárást; az alperes televízió *egyetlen* bejelentett tanúját sem idézte meg; figyelmen kívül hagyta több száz *vállalati dolgozó,* valamint *társadalmi és érdekképviseleti szerveik* írásos véleményét, tiltakozását. Jellemző viszont, hogy a meghallgatott — összesen — *három* felperesi tanú közül az egyik a tárgyalást követő napon kilépett a vállalattól; a másik, tucatnál több fegyelmi büntetésével, a vállalat egyik legfegyelmezetlenebb dolgozója. Érthetetlen volt — a mai napig is az — miért az ő véleményüket fogadták el egy kollektíva ellenében; miért értékel antiszociális magatartásnormákat a bíróság a dolgozók túlnyomó többségének erkölcsi felfogásával szemben?

A televízió fellebbezésében aláhúzta azt az elvi ellenérvét is, hogy aki a nyilvánosság porondjára lépett, annak el kell viselnie a kritikát, számolnia kell azzal is, hogy nyilatkozatait, sőt személyét is megbírálják; hogy a vélemények ütközése előre nem látható fordulatot is vehet, aminek következményeit vállalni kell. *„Aki sérelmeire a nyilvánosság előtt keres orvoslást, nem panaszolhatja alappal személyhez fűződő jogainak sérelmét, ha a panasz kivizsgálása reá kedvezőtlen eredménnyel jár, s ez őt előnytelen fénybe állítja"* — mutatott rá a Fővárosi Bíróság egy másik ügyben.[5]

[4] 1. P. 50 363(1982) 25. sz.
[5] 56. Pf. 23 731(1978). sz.

3. *Csak alapos okkal vonható vissza a hozzájárulás — kártérítés mellett*

Lényeges kérdés, hogy a riport- vagy interjúalany mikor vonhatja vissza a sugárzáshoz adott hozzájárulását?

A Ptk. 75. § (3) bekezdése szerint: „A személyhez fűződő jogokat nem sérti az a magatartás, amelyhez a jogosult hozzájárult, feltéve, hogy a hozzájárulás megadása társadalmi érdeket nem sért vagy veszélyeztet."

A Ptk. nem rendelkezik arról, hogy a hozzájáruló nyilatkozat (vagy ráutaló magatartás) visszavonható-e, vagy nem; ha igen, akkor milyen okkal.

Ezért — értelemszerűen — a *szerződésekre* vonatkozó szabályokat kell segítségül hívni. (Ptk. 199. §)

A riport- vagy interjúalany csak *alapos okkal* vonhatja vissza hozzájárulását. Ilyen alapos ok lehet mindaz, amely a szerződések körében semmisséghez és megtámadhatósághoz vezet. (Ptk. 200. § (2) és 210. §) Így például *tévedés* vagy *megtévesztés* a felvétel, illetve a felhasználás céljáról; *fenyegetés* (kényszerítés) a hozzájárulás megszerzéséért vagy visszavonásáért.

Úgy vélem, alapos ok lehet továbbá az a felvétel után bekövetkező *objektív* esemény, körülmény, amely a szóban forgó ügy, dolog lényegét tekintve új tényeket tár fel, s ezek új értékítélet, következtetés levonására alkalmasak, — *ha* ez az általános társadalmi felfogás szerint is elfogadható. Bekövetkezhet persze döntő *szubjektív* körülmény is, amit méltányolni kell, ilyen pl. az alkotó egész eszmei, művészi meggyőződésének megváltozása a bemutatás előtt álló műről; vagy valakinek az egészségi, családi állapotában beálló hirtelen változás.

Nem lehet viszont alapos ok az, ha pl. a riport- vagy interjúalany meggondolja magát a felvétel után, mert előtte nem úgy járt el, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható és minden elfogadható indok nélkül („csak") igyekszik *megakadályozni* a sugárzást. *Nem* tekinthető alapos oknak az sem, ha valaki a felvétel sugárzás előtti megtekintésekor tartalmi, formai, stílus és ízlésbeli *vitába* keveredik a szerkesztővel, a rendezővel, az operatőrrel stb. *A véleményeltérés* még nem alapos ok; a riport- vagy interjúalany nem rendelkezhet azon televíziós műsorkészítési jogosítványokról, amelyek nem az ő döntési és felelősségi körébe tartoznak.

Ha elfogadnánk azt az elvet, hogy bárki alapos ok, s a felmerült kár megtérítése *nélkül* visszavonhatja hozzájárulását a nyilvánosságra hozataltól, akkor a visszaélés tipikus mechanizmusa a következő lehet: valaki egyéni sérelmei megtorlása érdekében panasza nyilvános kivizsgálását kéri a televíziótól. Veszíteni nem veszíthet, mert ha szándéka le is lepleződik, küld egy táviratot visszakozásáról, s személyiségi jogaira hivatkozva megakadályozza a közlést. Politikailag is igen káros lenne, ha a televízió felelős vezetői passzivitásra ítélve csak regisztrálhatnák, hogy a képernyőt *eszközként* használják fel a jogokkal való kihívó visszaélésre és semmilyen megelőző intézkedést — vállalva a jogi következményeket — nem tehetnének.

A *szerzői* jog (1969. III. Tv.) 11. §-a is azt a megoldást alkalmazza, amely a társadalom igazságérzetét

is kielégíti: „A szerző alapos okból visszavonhatja a mű nyilvánosságra hozatalához adott engedélyét, a már nyilvánosságra hozott művének további felhasználását pedig megtilthatja, köteles azonban a nyilatkozat időpontjáig *felmerült kárt megtéríteni.*" Tehát már nem csupán a jogosult tetszőleges választásán múlik, hogy így vagy úgy rendelkezik személyiségi jogaival, hanem a társadalmilag is elvárható magatartást kell tanúsítani.

A jogokkal való visszaéléssel szemben kellő visszatartó erő — különösen a televízió esetében — a hozzájárulás visszavonásának időpontjáig felmerült kár megtérítése (alapos ok esetén!), ami egy tizenöt perces riportfilm leforgatásánál akár több százezer forint is lehet.

4. Egy káros társadalmi jelenség ellentmondásos megítélése

A Magyar Televízió fellebbezése folytán a Fővárosi Bíróság a PKKB ítéletét részben megváltoztatta[6] (sajnálatos módon a cikk szerzői erről nem szólnak, s így az eset bírói megítélése differenciálatlan az olvasó számára).

A *Fővárosi Bíróság* megállapította, hogy a sugárzott riport *minden tényállítása megfelelt a valóságnak.* A szerkesztőség helyesen járt el, amikor *nem* vette figyelembe a felperes — hozzájárulása visszavonását célzó — táviratát, mert mindenki *csak a saját* képés hangmásával rendelkezhet, nem pedig mások rá nézve sérelmes nyilatkozataival.

Az ítélet azonban *kellő indok nélkül való közlésnek* minősítette a panaszos magatartására vonatkozó valós tények nyilvánosságra hoztatalát, amiért — személyhez fűződő jogok megsértése miatt — elmarasztalta a televíziót, s a panaszos *munkáltatóját is,* aki a tájékoztatással közreműködött a tények nyilvánosságra hozatalában. Helyreigazítást a bíróság nem rendelt el, mert a való tények közlése nem orvosolná a felperes sérelmét.

Nem kívánom megismételni érveimet a személyiségnek — mint egységes és oszthatatlan egésznek — az értékeléséről; nem részletezem, miként provokálta a felperes a riport olyan fordulatát, amely *elkerülhetetlenné tette* magatartásának megvilágítását, amely ellen egyébként a felvétel közben nem tiltakozott, sőt szóban és ráutaló magatartással is hozzájárult.

Véleményem szerint a munkáltató képviselőjének nemcsak tájékoztatási *kötelezettsége* volt nyilatkozni a televíziónak a vezetése alatt álló munkaterületről, hanem hivatott a munkavállaló felperes munkafegyelmének, munkamoráljának értékelésére *is* — adott összefüggésben. Attól még tehet valaki panaszt, hogy nem éppen makulátlan múltú. De a megalapozatlan vádaskodás ellen mindenütt fel kell lépni.

Az ítélet — sokak szerint — érdemében és indoklásában is *ellentétes* a *Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégiumának* 114. sz. határozatával[7], amely a felperes párhuzamos perében keletkezett. (A televíziós riport sugárzása után ugyanis a Népszava — amely korábban is foglalkozott a panaszos viselt dolgaival — cikkben mutatott rá az ilyenfajta magatartás társadalmi veszélyességére, arra, hogy miként próbál valaki visszaélni „a szót emelés nagyon fontos emberi jogával". A Fővárosi Bíróság helyreigazításra kötelezte a Népszavát, majd az ügy fellebbezés folytán a Legfelsőbb Bíróság elé került.)[8]

A Legfelsőbb Bíróság megváltoztatta a Fővárosi Bíróság ítéletét és a felperes keresetét elutasította, azzal az elvi indoklással, hogy: *„Ha a sajtóközlemény egy káros társadalmi jelenséget kíván megvilágítani és bírálat tárgyává tenni, nem minősül a valóság hamis színben való feltüntetésének azoknak a tényeknek a megemlítése, amelyek a sajtó-helyreigazítást kérő fél jellemének, illetőleg jellemfejlődéséhez — ebben az összefüggésben — hozzátartoztak."* A 114. Polgári Kollégiumi határozat továbbá rámutatott: „A közlés a magatartás súlyát is híven tartalmazza, amikor arról tudósít, hogy a felperes cselekményeinek fegyelmi következményei voltak ... egy olyan eseménysorozattal kapcsolatban, amelynek széles körű nyilvánosságra jutását éppen a felperes, mint az események szereplője *kezdeményezte.*"

Nézzük Felkay Andrásné és Kiss Daisy másik példáját, mely szintén a televíziós gyakorlattal kapcsolatos.

5. A Ptk. 80. § (3) bekezdésének sajátos értelmezése

Már utaltam rá, hogy a szerzők kissé torzítva idéztek cikkemből, majd éppen erre a kiragadott idézetre alapítva mondtak el egy *jogesetet.* A következőt: „A felperes több társával együtt vagyon elleni bűncselekményeket követett el. Hosszabb ideig tartó előzetes letartóztatás alatt hozzájárult ahhoz, hogy vele a Magyar Televízió riportot készítsen. A riportanyag rögzítése után azonban — fontos családi okokra hivatkozva — kérte, hogy a bíróság tiltsa el az alperest a riport sugárzásától. Az alperes itt is vitatta, hogy a riport elkészítéséhez és sugárzásához adott hozzájárulás visszavonható. Hivatkozott arra is, hogy aki bűncselekményeket követ el, személyiségi jogainak védelmét nem kérheti, családi életét nem a televízió műsora, hanem saját életvitele dúlta szét. A bíróság az eljárás befejezéséig ideiglenes intézkedésként eltiltotta az alperest a riport sugárzásától, a másodfokú bíróság azonban a határozatot megváltoztatta, végül a riport sugárzására a Ptk. 80. § (3) bekezdésében megjelölt lehetőség alapján került sor. A riportműsor sugárzása után a felperes a keresetétől elállt."

A szerzők sajátos jogértelmezést adnak a Ptk. 80. § (3)-ról. Ezt írják: „Véleményünk azonban az, hogy a már kézrekerült elkövető — mint riportalany — ugyanolyan megítélés alá esik, mint más. Ha az elkészített riport sugárzásához adott hozzájárulását visszavonja, nyilatkozata a fenti rendelkezésre hivatkozással nem pótolható."

Azért sajátos értelmezés ez, mert a törvény — véleményem szerint — egyértelműen kimondja, hogy nemcsak eltűnt személy esetében, hanem *súlyos bűncselekmény miatt büntetőeljárás alatt álló személyről* készült képmást, hangfelvételt is fel szabad használni nyomós közérdekből, vagy méltánylást érdemlő magánérdekből *a hatóság engedélyével.*

Tehát nemcsak arról van szó, hogy kizárólag az

[6] 56. Pf. 25 034(1982) 4.

[7] BH 1983/3. sz. 185. old.

[8] Pf. IV. 20 611/1982.

eset felderítését, az eltűnt kézre kerítését segítse a televízió, hanem arról is, hogy sajátos eszközrendszerével, a jogszabályi rendelkezéseket betartva, segítséget nyújtson *a bűnözés megelőzéséhez, a bűnösök leleplezéséhez, a társadalom tagjainak neveléséhez és a közvélemény gyors, valósághű tájékoztatásához.*

A bűneset, amelyet a cikkben felidéznek, valójában egy kiterjedt, nemzetközi szálakkal rendelkező bűncselekmény-sorozattal volt kapcsolatos, s többszörösen büntetettekből álló bűnbanda hosszú időn át elkövetett cselekményeit takarta. Ezeket dolgozta fel a *Kék Fény* a maga sajátos módszereivel. Így szólaltatták meg a kamera előtt az említett ügy felperesét is, aki már *hatszor volt büntetve vagyon elleni bűncselekményekért.* (Ez utóbbi körülményt vajon miért hallgatták el a cikkírók?) A tévészereplést a felperes írásban vállalta, majd később — feltehetően védője tanácsára — visszavonta nyilatkozatát.

Aligha lehet vitatni azt a fontos társadalmi érdeket, amely ahhoz fűződik, hogy a lakosság megismerje egy-egy veszélyes bűncselekmény mozgató rugóit, köztük az elkövetők gondolatvilágát. Enélkül jóval nehezebb lenne a megelőzés, a társadalmi védekezés. Erre a fontos társadalmi érdekre épített — minden bizonnyal — a jogalkotó, amikor a Ptk. 80. § (3) bekezdésben *fontos közérdekből* lehetővé tette, hogy a hatóság *pótolja* a személyes hozzájárulást.

Ha elfogadnánk a szerzők álláspontját és tudomásul vennénk, hogy a törvényhely csak az eltűnt és körözött személyekre vonatkozhat, s azokra nem akik már *megkerültek,* a legképtelenebb helyzetek állhatnának elő. Például: az ötszörös gyilkos (egyebek mellett: rendőrgyilkos) Sós Lajos, a tárgyaláson tiltakozott az ellen, hogy a televízió felvételeket készítsen róla és hangját, képmását bemutassák. Tessék elképzelni, ha a bíróság köteles lett volna a szerzők értelmezése szerint eljárni és a felülbírálat joga nélkül elfogadni a védői indítványt: aznap este a Televízió Híradó nézői *ki lettek volna zárva* a tárgyalóteremből, ennek az egész országot megrázó bűnügynek a hiteles tudósításából.

A törvény és a hozzáfűzött miniszteri indoklás — úgy véljük többen is — nem hagy kétséget. A személyiség jogainak olyan *abszolút túlhajtása,* amit Felkayné—Kiss Daisy követel cikkében, a legalapvetőbb társadalmi érdeket, egész jogpolitikánkat sértené. Természetesen a személyiségi jogok érvényesítésének lehetőségét egy hétpróbás bűnözőnél is biztosítani kell. De azért komolytalan lenne egy hatszor büntetett és hasonló bűncselekményekért hetedszer is büntetőeljárás alatt álló embernél olyan *családi okokat* elfogadni, mint amilyeneket Felkayné tanácsa az általa idézett eset szerint elfogadott. (Legalább is az eset ilyetén való tálalása erre utal.) A családi ok ugyanis nem volt más, mint az, hogy ha bemutatják a felperes arcképét a televízióban, s ismertetik a bűnesetet, akkor a felesége elválik tőle, az anyósát pedig örökre megbélyegzik. Vajon a felperes gondolt-e erre s a családi békességre, amikor hetedszer is szembefordult a törvénnyel? A felperes azt írta bírósági beadványában: „A riport közzététele esetén a társadalomba történő majdani visszailleszkedésem is fokozott nehézségekkel járna ... nem akarom elrontani életem majdani, szabadulásomat követő éveit, évtizedeit..." Ügye, valamennyien tudjuk, mi a *valóságos* értéke ennek az érvelésnek, amelyet az eljáró tanács magáévá tett, s alkalmasnak tartott arra, hogy a törvényhely egyértelműségét megkérdőjelezze.

IV.

Maradtak még kérdőjelek...

Más tapasztalataim is arra engednek következtetni: az igazságszolgáltatásban dolgozók tekintélyes része *nem ismeri* a televízió belső munkáját, sajátos lehetőségeit és feladatait. A televízióét, amely a legösszetettebb, legbonyolultabb tömegkommunikációs intézmény; kollektív műfaj, megosztott felelősség és korszerű technikai rendszer. Amikor valaki kellő jártasság és szakértelem híján rácsodálkozik egy számára ismeretlen szakmai világra, annak mindennapos műveleteire, eljárásaira, hajlamos azt hinni, hogy megmásítják a nyilatkozó véleményét.

Ennél már csak az a meglepőbb, hogy akkor, amikor készül a sajtótörvény, s a közvélemény megnövekedett tájékoztatási igényének kielégítésére intézkedések születnek azért, hogy az emberek valóban minden fontos eseményről időben és pontosan értesüljenek, akkor a szerzők „az emberek *kíváncsiságának* kielégítésé"-ről beszélnek, s attól, meg az *„alkotói szabadság érvényrejuttatásá"*-tól féltik a *személyiségi jogokat.*

Én ma sokkal inkább a személyiségi jogokkal való *visszaélés* fel nem ismerésétől féltem azokat, akikre az igazi értékek védelme van bízva. Különösképp azért, mert a társadalmi beilleszkedés zavarainak növekedésével egyre több az antiszociális magatartás, s az értékeket tagadó *álszemélyiség.*

Néhány évtizede a személyiség fokozott megbecsülését sürgettük. Mára az is kikristályosodott, hogy az igazi személyiség *nem* önmagában való érték. *Egy társadalomé, egy közösségé!*

Szamel Katalin

A közigazgatás lehetőségei az állampolgári jogok alanyi joggá transzformálásában

Alanyi jogokként működnek-e az állampolgári jogok a közigazgatási gyakorlatban?

Az alábbiakban fő feladatunknak azt tekintjük, hogy az állampolgár jogi státusát vizsgáljuk meg részletesebben, különös figyelmet fordítva természetesen a problémakör közigazgatási vonzataira, vagyis azokra az elemekre, amelyek meghatározzák az állampolgár közigazgatáshoz való viszonyát, illetve azokra a területekre, amelyeken az állampolgárok jogainak érvényesítése feladatokat ró a közigazgatási szervekre.

Ehhez természetesen nem lenne elegendő, ha csakis az alkotmányos alapjogokat vizsgálnánk, annak ellenére sem, hogy ezek az állampolgárok helyzetére vonatkozó jogi szabályok közül a legjelentősebbeket, a feltétlenül érvényesítendőket foglalják magukban, már az elnevezésük is erre utal. Azokat a jogokat tehát, amelyek egy állam, illetőleg állami keretekbe szervezett társadalom működésének alapjait adják. Ezért az alkotmányos alapjogok nem kezelhetők izoláltan alkotmányos környezetüktől (vagyis az alkotmány egyéb intézményeitől, melyek a jogok érvényesülésének színterét adják), s természetesen nem lehet leválasztani őket arról a társadalmi közegről sem, mely egyfelől kitermelte, másfelől mozgásban tartja őket. Konkrétabban fogalmazva: az alkotmányokban rögzített állampolgári jogok statikus állapotot sugallnak, valójában azonban mégsem ilyen helyzetet tükröznek. Ha egy statikusnak tűnő állapotot társadalmi környezetével együtt szemlélünk (vagyis azzal együtt, hogy az alkotmányban rögzített elvek milyen tényezők hatására kerültek be az alkotmányba, s ténylegesen hogyan funkcionálnak), úgy ezek az absztrakciók élő valósággá válnak, s nyomban észrevehető lesz, hogy a kép nem ragyogó fényfoltok együttese (mint első pillantásra tűnik), hanem árnyak sötétítik, sőt olykor a fények erőszakoltan, mesterkélten kerülnek a képre. Ilyen „manipulációk" nagyon vonzóvá tehetnek egy művészeti alkotást, ám miként ott, itt sem rejthetik el a valóságot az értő szemek elől.

Az állampolgári jogok érvényesülésén témánk szempontjából azt értjük, hogy egyfelől az állam (s főképp annak igazgatási szervei) hogyan biztosítja az alapvető állampolgári jogok megvalósulását, másfelől milyen speciális jogok illetik meg az állampolgárokat az államigazgatás egyes részterületein. Ezen belül pedig: az egyes parciális jogok, illetve kötelezettségek nem állnak-e ellentétben az alapvető jogokkal, tehát összhangban állnak-e azzal az elképzeléssel, amit az állampolgári jogok katalógusa sugall.

Az elmondottakból nyilvánvaló az is, hogy az állampolgári jogok fogalmát nem szűken értelmezzük, hanem még szigorúan jogi szempontból is több szinten tartjuk vizsgálandónak. Így: meg kell különböztetni az alkotmányos alapjogoktól az alkotmányba nem került számos más állampolgári jogot, a jog által kifejezetten védelemben részesített jogokat, a jogos érdekeket; azokat a jogokat, amelyek azáltal nyernek jogosultság jelleget, hogy a jog egyes magatartásokat nem tilalmaz (tehát eltűr); s végül az állampolgárok olyan kötelezettségeit, amelyek tartalmilag jogosultság jellegűek. Tényleges kép tehát csak a jogrendszer egészéből nyerhető. Állampolgári jogok alatt sem csupán a jogi szabályozás által rendszeresített jogintézményeket értjük, hanem azokat mindenkor együtt szemléljük társadalomban való funkcionálásukkal.

Az állampolgári jogok érvényesülése nem azonos tehát a jogi szabályok tartalmának alkotmányosságával, illetve a törvényesség általános helyzetével. Ez kielégítő lehet a közigazgatási praktikum számára abból a szempontból, hogy saját eredményességét egy adott időpillanatban egy-egy területen lemérje. Ám semmiképp se lehet elegendő az elmélet számára, amelynek célja még igen praktikus oldalról közelítve sem kevesebb, mint az, hogy a jog (ez esetben az állampolgári jogok) érvényesülésének társadalmi hatását lemérje, s szembesítse a társadalom által már felismert, vagy esetleg ezután feltárandó objektív követelményekkel. Közhely számba menő tétel már, hogy a jog társadalomformáló erejétől csak korlátozott hatások várhatók, s olyanok semmiképp sem, amelyek társadalmi törvényszerűségekkel állnak ellentétben. A jog maga is társadalmi okok hatására esik át változáson,[1] mindenképpen a társadalmi viszonyokból meríti tehát mind tartalmát, mind funkcionálásának lehetőségeit. Azokból a társadalmi viszonyokból, amelyek felvagy félreismerhetők. Az elmélet — ebből adódóan — célul nem tűzhet ki kevesebbet, mint annak vizsgálatát, vajon helyesek-e (nem morális, hanem tudományos értelemben) a célkitűzések, s összhangban áll-e velük a jogi szabályozás. Ha nem, úgy mennyiben korrigálandó s korrigálható adott társadalmi feltételek között, ha igen, úgy mennyire alkalmas arra, hogy a tőle várt társadalmi hatásokat elérje, illetve mennyiben mutat ezzel ellentétes irányba. Vagyis a diszfunkcionális hatások miként semlegesíthetők vagy hajthatók a végső célok szolgálatába. Erről az igényről a kutató még akkor sem mondhat le, ha számos módszertani és egyéb nehézséggel találja szemben magát, s noha eleve tisztában kell lennie azzal, hogy eredményei csak viszonylagosak lehetnek. Imént vázolt célkitűzéseink elérése érdekében itt most egy témát, az állampolgári jogok alanyi joggá formálásának lehetőségeit vizsgáljuk meg részletesebben.

Az alanyi közjogoknak sem hagyományos,[2] sem számos elemmel bővített új elméletei[3] nem tudtak

Szamel Katalin tudományos munkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

[1] M. R. *Weyl:* Revolution et perspectives du droit. Paris, 1974. 23. old.

[2] G. *Jellinek:* System der subjektiven öffentlichen Rechte. Freiburg, 1892. 82. old. G. *Jellinek:* i. m. 51., 79. és 127. old. *Ereky* István: A tárgyi és alanyi jogok dualizmusa. Az alanyi közjogok rendszere. Pécs, 1928. 62—63. old.

[3] G. *Kohlmann:* Das subjektiv öffentliche Recht auf Fehlerfreien Ermessensgebauch. 1964. 107. old. Az alanyi jogokra vonatkozó hagyományos és modernebb elméletek egy részét tárgyalja hazai irodalmunkban *Szamel* Lajos: Alanyi jog és jogos érdek a hatósági államigazgatásban. Állam és Igazgatás, 1982. 6. sz. 527—539. old. W. *Henke:* Das subjective öffentliche Recht. 1968. 51—54. old.

minden állampolgári helyzetet beleigazítani az alanyi közjogok kategóriájába. Önmagában azonban azzal, hogy következetesen az állampolgár szempontjait igyekeztek alanyi jogi jellegű jogosítványokká erősíteni, jelentős szolgálatot tettek. Érzékelve a közösségi érdek eluralkodását a közigazgatásban, az egyén pozícióit igyekeztek erősíteni. Megoldásaik — egyebek között — azért nem lehettek tökéletesek, mert sem az egyéni, sem a közösségi érdek nem értelmezhető teoretikusan, csakis konkrét esetben, működés közben. Elméletileg, illetve jogilag kimondható ugyan egyik vagy másik primátusa, illetve megfogalmazható a közöttük való összhang megtalálására való törekvés igénye (s ebből a szempontból a társadalmi és jogrendszerek is értékelhetők), mindig konkrét helyzet dönti el azonban azt, hogy mi az egyéni s mi a közösségi érdek, illetve hogy a konkrét ügyben a kettő hogyan hozható összhangba, s evégett milyen kompromisszum lehet célravezető, esetleg mely érdekekkel semlegesítendő a másik. Az állampolgár helyzeteinek alanyi joggá formálása végső soron tehát ezt a még így is szükségszerű jogalkalmazói mérlegelést igyekszik a jogalkotás útján mind szűkebb keretek közé vonni, s egyúttal a jogalkotás útján biztosítani nagyobb garanciát az állampolgároknak. Sajátosan XX. századi jelenség ezért (s ezenkívül még számos egyéb okból is), hogy az állampolgár egyre több életviszonya kerül a jogi szabályozás körébe. E helyzet azonban következményeiben igen ellentmondásos.

Az állampolgár szempontjából egyfelől a jogi szabályozás jogbiztonságot jelent, másfelől azonban áttekinthetetlen jogszabálytengert eredményez számukra, s ennek megfelelően dezorientálja is őket, elfojtja teremtő kezdeményezéseiket, *tehát mintegy az igazgatás tárgyait kezeli őket.*

Az eljogiasítás egyrészt azt jelenti, hogy a jog hagyományosan jogmentes területekre is bevonul, s ezzel korlátozást jelent a közigazgatás számára. Olykor — s természetesen leginkább ezek az esetek kifogásolhatók — fölöslegesen megkötve a közigazgatás kezét vagy korlátozva az általa irányítottak cselekvési lehetőségeit. A helyzetet súlyosbítja, hogy a jogi szabály nem mindig törvényben, hanem más jogi formákban, egyebek között közigazgatás által kibocsátott jogszabályokban ölt testet. Első pillanatra természetesen úgy tűnhet, hogy az állampolgár szempontjából lényegében közömbös, hogy számára a parlament vagy a bürokrácia állapít-e meg szabályokat. Valójában a helyzet nem ilyen egyszerű, hiszen a parlamenti szabályozási formának részben jelentőséget ad az a kontroll, amelyet a népképviselet jelenléte teremt, másrészt az a rendkívüli előkészítés, amelyet ez a szabályozási forma — nem véletlenül — biztosít, s végül az a nyilvánosság, amelyhez e jogszabályok mind megszületésük előtt, mind az után jutnak. Jóval kevésbé érvényesülhet azonban mindez az államigazgatási jogalkotás esetében, illetőleg még inkább az államigazgatási tevékenység tartalmára is kiható, azt jelentős részben reguláló különféle normatívák esetében. Vajon mit tekinthetünk a jogi túlszabályozás körébe tartozó kategóriának, s mit kell ebből a körből kivonnunk? Semmiképp sem tekinthető túlszabályozásnak, ha akár a közigazgatás, akár valamely más jogalkotó szerv társadalmilag jelentős, vagy feszültségérzékeny területet von a jogi rendezés körébe, s a feszültséget épp azzal törekszik oldani, hogy jogi definíció útján dönt el vitás, vagy vitássá tehető kérdéseket, mentesítve ezáltal a közigazgatást olyan helyzetektől, amelyekben tevékenységétől jellegében eltérő funkciót, társadalmi makrokonfliktusokat feloldó szerepet kell betöltenie egyedi döntéseinek meghozatala során. Az ilyen társadalmilag érzékeny területeken a jogbiztonság önmagában is megköveteli egyértelmű helyzet teremtését, nem is beszélve arról a csakis jogi szabályozás által megoldható feladatról, hogy az állampolgár számára elfogadhatóbb egy jogszabály alapján hozott, esetlegesen kedvezőtlen döntését, mintha azt az államigazgatás mérlegelés alapján hozza meg. Ilyen értelemben tehát a jogi szabályozáshoz tapadó közérdek-fikció konkrét gyakorlati, pszichikai jelentőséghez jut, s mint ilyen sokat javíthat vagy ronthat az állampolgár közérzetén. A jogi szabályozás akkor indokolt, és elfogadható, ha úgy részletező, hogy közben nem köti meg túlzottan az államigazgatási szervek kezét, s az állampolgárok viszonyait sem igyekszik gyámkodási jelleggel rendezni. Ha a jogi szabályozás e két vonatkozásban túlzásokba esik, jogi túlszabályozásba csap át. Hibája ilyenkor nemcsak abban rejlik, hogy túlzottá teszi az állam, államigazgatás szerepét valamely területen, hanem abban is, hogy az állampolgár számára valamely kérdés kimerítő jogi rendezettsége egyáltalán nem szükségképpen jelenti a jogi helyzet megoldottságát. Ez utóbbi ugyanis csak akkor áll elő, ha a jogi szabályozás egyszersmind alanyi jogok teremtését, vagy jogos érdekek elismerését jelenti.[4]

A túlszabályozás bizonyos területeken nemhogy élénkítően hatna bizonyos, államilag is kívánatosnak tartott tevékenységi fajták gyakorlására, hanem épp ellenkezőleg, gátlója lehet ezeknek. A túl sok behatároló rendelkezés eredményeként pl. az egyesületi jog az egyesületi tagság jogait (és kötelességeit) alig érinti, valódi kérdések maradnak tehát tisztázatlanul, ami szélsőséges esetben egy-egy egyesület diszfunkciójához is vezethet. Ráadásul a jogi túlszabályozás következtében az az igen ellentmondásos helyzet állhat elő, hogy miközben mind az állampolgárokat, mind a közületeket önállóságra, kockázatvállalásra ösztönzik, a legaprólékosabban központilag írják elő, hogy mit tegyenek, illetve mit nem tehetnek. Ezért végső soron a *jogi túlszabályozás* a demokratizmus akadályává válhat,[5] s egyben *egy leegyszerűsített, indokolatlanul centralizáló hatalomgyakorlás szimptomatikus jelensége lehet.*

A jogi túlszabályozás olykor még a hatóságok számára is szinte kilátástalanná teszi a jogszabályokban való eligazodást, másfelől gyengítheti az állampolgárok hatóságba vetett bizalmát, ha olyan területeken is mechanikussá teszi a jogalkalmazást, amelyek igen érzékeny, például személyiségi szférát érintenek (pl. gyermekláthatás).

A közigazgatás válláról még jogi szabályozással sem vehető le az ügyek egyedi mérlegelésének, személyesítésének terhe, sőt, olykor épp ennek hiánya tüntetheti fel inadekvátként magát az állami beavatkozást. Vagyis *az államigazgatási szervek túlzott megkötöttsége helyett olykor alkalmas lehet épp mérlegelési lehetőségeik kiterjesztése is,* hogy az állampolgári jogok érvényesülhessenek, vagy legalábbis ne manifesz-

[4] *Mónus* Lajos: A démon sugallata. Gondolatok a túlszabályozásról. Állam és Igazgatás, 1982. 8. sz. 709—720. old.

[5] *Mónus* Lajos: i. m. 710. old.

táltan korlátozódjanak. A mérlegelési lehetőségnek természetesen tartalmi korlátot kell szabni, biztosítva, hogy egyfelől ne terjedjen a „szabad belátás" határáig (vagyis e mérlegelés még jogi keretek között folyjon) és ne testáljon társadalmi feszültségfeloldó funkciót a közigazgatásra, mert ez elfogadhatatlanná (és diszfunkcionálissá) teszi működését. *Vagyis a társadalom alapvető* (vagy egy adott politikai helyzetben jelentőssé vált) *konfliktusainak feloldása a politikai rendszer és az államhatalom feladata, s normális, kiegyensúlyozott társadalmi helyzetben a végrehajtó hatalomra csak a már lényegében eldöntött, s jogi szabályozáson keresztül konkréttá tett feladatok megvalósítása hárul, nem pedig a balansz-funkció.*

A közigazgatás azonban az utóbbi tevékenységi fajtától sem mentesülhet teljesen. Egyfelől ugyanis a végrehajtás folyamatában is akadnak bőségesen még más fórumokon el nem döntött kérdések (sőt a végrehajtás jelentős részben épp ezek megoldására hivatott). Másfelől egy politikai rendszer még a legnagyobb jószándék mellett sem működhet tökéletesen. Akadnak tehát olyan társadalmi gondok is, amelyek újonnan vetődnek fel, s amelyekre az állami szervezetnek addig is reagálnia kell, ameddig az államhatalmi-politikai szféra jogi szabályozással meg nem hozza a megoldást. Ez esetben *a közigazgatásnak el nem hanyagolható a jelentősége mint a feszültséggócok jelzőjének és továbbítójának, s nem kevésbé mint átmeneti megoldáskeresőnek.* Tevékenységének ilyen esetekben is irányt szabnak az állami mechanizmus egésze által követett bizonyos alapelvek, amelyek sorában talán épp az első helyre kívánkoznak az állampolgári jogok, azok körébe sorolva itt most nem pusztán az alkotmányos jogokat, hanem azokat is, amelyeket a jogalkotás egyéb szintjei nevesítettek. (Hazánkban kiemelt helyen említhetnénk különösen a közigazgatás számára irányt mutató „A Jogalkalmazás Jogpolitikai Irányelvei"-t és „Az Államigazgatási Eljárás Általános Szabályairól szóló Törvény"-t, amelyek jelenleg hatályos szövegükben az államigazgatás állampolgárokra ható működésének alapelveit is tartalmazzák.)

Illuzórikus lenne azt állítani, hogy a közigazgatás képes arra, hogy az említett alapelvek közül valamennyit egyidejűleg érvényesítse (noha természetesen optimális esetben ez kellene legyen vele szemben az elvárás). A valóságban inkább az a helyzet, hogy részben az államhatalmi politikai szervek által kitermelt, részben pedig a saját gyakorlatából előállott prioritásokat érvényesíti többé-kevésbé következetesen. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy noha jogi értelemben nem lehet szó arról, hogy az állampolgári jogok között valamiféle hierarchia létezzen, hanem elméletileg egyidejűleg érvényesítendő valamennyi, gyakorlatilag mégis léteznek olyanok, amelyek politikai prioritást élveznek (egy adott időszakban főfeladattá válnak), s olyanok, amelyeknek jelentősége bizonyos időszakokban csökken. (Noha érvényességük ez idő alatt is fennáll.) A politikai prioritások érvényesítése azonban semmiképp sem történhet úgy (s hosszú távon nem is lehet eredményes), hogy együtt járjon egyes állampolgárok számára biztosított jogok sérelmével.

Voltaképpen — a kérdésnek különösen a közigazgatási, s nem általában társadalmi vonzataira koncentrálva — miről van itt szó? Az államigazgatás az állami feladat végrehajtása során gyakorta a költségvetés kemény korlátjába ütközik, vagyis nem áll módjában, hogy az ellátást, juttatásokat az igényeknek megfelelő mértékben növelje, ezért kénytelen olyan pótmegoldásokhoz folyamodni, amelyekkel végső soron törvényben biztosított állampolgári jogot ront le.

A szabadságjogok területén ha lehet méginkább megengedhetetlen, hogy az állampolgári jogok garantálása diszkrecionális szabályok révén történjen, mert ez következményében magában hordozhatja az állampolgári jogok érvényesítésének feltételhez kötését, jogilag pontosan körül nem határolt tartalommal. Ez még akkor sem tűrhető el, ha a gyakorlat a kínált lehetőséggel egyáltalában nem kíván élni, s még kevésbé visszaélni. A jogszabály funkciója itt épp az, hogy e lehetőségeknek az alkotmányos jogok védelme érdekében a lehető legnagyobb mértékben igyekezzen elejét venni. Ehhez a diszkrecionális jellegű szabályozás nem kínál kellő alapot, inkább lazítja, mint szilárdítja a jogrendet.

A társadalomban előállott szükséghelyzetekben a közigazgatás saját cselekvési lehetőségeinek korlátaiba is beleütközik, s kénytelen hatósági (kérvényezés-engedélyezés) eszközökhöz és szükségmegoldásokhoz folyamodni éppen azért, mert a probléma gyökereihez nem áll módjában nyúlni (az más szervezetek hatáskörébe tartozik).

Az imént mondottak nemcsak az előbb említett szférában érvényesek (tehát akkor, amikor végső soron a közigazgatás kénytelen bizonyos állami politikai döntések fehér foltjait saját cselekvéseivel pótolni), hanem akkor is, amikor a közigazgatás tevékenysége egyértelműen a végrehajtás, a feladatok konkretizálásának szférájában marad. A közigazgatás működése itt sincs híján ellentmondásoknak, annál is inkább nem, minthogy a végrehajtás semmiképp sem valamiféle mechanikusan érvényesülő folyamat. Az a társadalom, amely (például jogi túlszabályozással) e folyamatot (akár a racionalitás jegyében is) mechanikussá, gépszerűvé kívánja formálni, magát fosztja meg attól, hogy az emberi gondolkodás egy szintjének lehetőségeit értelmesen felhasználja, ami által végső soron nemhogy csökkentené, épp ellenkezőleg, növeli a hibalehetőségeket.

A közigazgatás működésének sajátosságai, e működés logikájának figyelembevétele alapján fontos következtetéseket kell levonnunk a közigazgatási jogalkotás tekintetében. E téren — mint azt az iméntiekben bizonyítani megkíséreltünk — nem pusztán arra kell ügyelni, hogy a kibocsátott jogszabályok mennyisége és minősége alapján ne álljon elő a jogi túlszabályozottság állapota, hanem a jogalkotás tartalmát is kontroll alá kell helyezni. Ezt követeli elsősorban az állampolgárok közvetlen érdeke, nem kevésbé azonban a közigazgatás eredményes működéséhez fűződő állami politikai érdekeltség is. *Gondosan kell ügyelni arra, hogy ne a közigazgatás szabályozási szférájába csússzanak állampolgárok alapvető jogait érintő kérdések* (s főként azokat ne a helyi jogalkotás sajátosságai uralják el), kiváltképpen pedig arra, *nehogy az állampolgári jogokat konkretizálni, garantálni hivatott jogalkotás ellenkező fordulatot vegyen, s egyes jogok garantálása közben másokat lerontson vagy háttérbe szorítson.*

A szakirodalomban ez a jelenség szintén elég éle-

sen vetődik fel, s ezzel kapcsolatosan elsősorban az az igény fogalmazódik meg, hogy az állampolgárok alapvető jogainak konkretizálása során elsőbbséget kell biztosítani a törvényi szintű szabályozásnak, méghozzá nemcsak annak jelenleg általánosnak tekinthető keretszabályozási formájában, hanem a kódexjelleggel való szabályozási módon is. Ezek feladata, hogy további alanyi jogokká formálják az alapvető állampolgári jogokat, nem hagyva lehetőséget arra, hogy a közigazgatás diszkrecionális fellépése (akárcsak eshetőleges jelleggel) lerontsa azokat. *Az állampolgári jogok konkretizálásának* — mint mondottuk — *főként alanyi jellegű jogosultságokat kell adnia, és az államigazgatási szerv szerepének eljárási jellegűvé kell zsugorodnia, amikoris csak azt szabad vizsgálnia, hogy az alanyi jogi jogosultság érvényesíthetőségének feltételei az adott ügyben fennállnak-e, nem pedig azt, hogy maga az alanyi jogi jogosultság létezik-e.*

A végrehajtási jellegű szabályozás jelentőségének csökkentésére kínálkozó eszköz, hogy a kódexszerű szabályozással egyidejűleg bocsássák ki annak összes végrehajtási szabályait is. Ez a megoldás igen racionális magvat hordoz: azt ti., hogy az egyidejű szabályozás által nagyobb figyelem fordítódhat a végrehajtási szabályokra is tartalmi tekintetben éppúgy, mint formailag. Ez az eljárás a jogalkalmazási technika szempontjából is előnyökkel kecsegtet, áttekinthetőbbé teszi egy adott területre vonatkozó jogi szabályozás rendszerét, az állampolgárok szempontjából pedig azért jelentős, mert megkönnyíti a jogi szabályokban való eligazodásukat, amire távolról sem lehetnek úgy felkészülve, mint a jogalkalmazó szervek.

Az állampolgári jogok konkretizálásával kapcsolatos további követelmény — amire ugyancsak a törvényi szintű szabályozás kínálkozik alkalmasabbnak — a viszonylagos stabilitás biztosítása. A jogosultságok tartalmának túl gyakori szabályozása, módosítása ugyanis bizonytalanná teszi a jogalkalmazást, s ennek következtében veszélyezteti az állampolgárok jogbiztonságához fűződő érdekeit.

Az állampolgári jogok tehát nem eo ipso alanyi jogosultságok, hiszen tartalmukat (illetve korlátjukat) más jogszabályok adják, illetve olykor csak a gyakorlatban (konkrét esetekben) telítődnek tartalommal. Az állampolgári jogok garantáltságának tehát fontos értékmérője, hogy a gyakorlat hogyan tölti ki őket tartalommal, s mekkora biztonságot nyújt ezáltal az állam polgárainak.

A konkretizáló garantálás adekvát jogi lehetőségei

Az állampolgári alapjogok konkretizálásának egyik lehetősége, amikor a jogi szabályozás konkrét tartalommal tölti meg az alkotmányos kereteket és ezáltal adja meg az állampolgári jogok legfőbb jogi garanciáit. Mint láttuk, ennek során a kívánatos az lenne, ha minél több alkotmányos állampolgári jogot alanyi jogi jellegű jogosítvánnyá formálva konkretizálna a jogi szabályozás.

Létezik olyan álláspont, amely az alanyi jogosultságok körének kiterjesztését az állam szolgáltató szerepe szükségszerű következményének tekinti,[6] ami nyilván logikus velejárója az állam szerepköre megnövekedésének. Ebből egyáltalán nem következik az, hogy a jogi szabályozás valóban alanyi jogosultságokká formálja e jogokat. A jogi szabályozásnak ugyanis más lehetőségei is vannak arra, hogy állampolgári érdekeket védelemben részesítsen (s itt hangsúlyoznunk kell: nemcsak abban a körben, ahol állampolgári jogok konkretizálásáról van szó, hanem ott is, ahol a jogi szabályozás további jogosultságokat állapít meg).

Az első vizsgálandó kör az, ahol a jogszabály valóban *alanyi jogi* jogosultságot biztosít. Ezzel kapcsolatosan a jog határozza meg az alanyi jogosultság tartalmát, jogszabály jelöli meg, hogy mely szervek jogosultak (és kötelesek) az alanyi jogi jogosultság megállapítására (és érvényesítésére). A jogszabály jelöli ki tehát az állami szervek hatáskörét. Valamely alanyi jogi jogosultságnak tehát ellentétele van az állami oldalon is, ahol az állami szervek kötelességeként jelenik meg a jogosultság feltételei fennforgásának vizsgálata.

Ettől különbözik az az eset, amikor a jog védelemben kíván ugyan részesíteni bizonyos érdekeket *(jogos érdek)*, tehát jogilag szabályozza az adott viszonyokat, a védelem azonban nem feltétlen, vagyis az érdekeltnek nincs feltétlen igénye az érdekeivel egyező hatósági döntésre, s a döntéshozatalra köteles szervet sem köti a döntés tartalmára vonatkozó szigorú szabály, hanem nagyobb mérlegelési lehetősége van, főként az alábbi területeken: *a)* két vagy több jogilag honorálható érdek közül melyiket választja a hatóság; *b)* a közérdek és az egyéni (vagy csoport) érdekek összhangba hozatalát hogyan valósítja meg ezek konfliktusba kerülése esetén; *c)* milyen tartalommal tölti ki a jogszabályban használt határozatlan jogfogalmakat.[7]

Az alapvető különbség tehát abban mutatkozik alanyi jog és jogos érdek között, hogy az állampolgár az állami szervtől mit igényelhet. Az első esetben nem pusztán azt, hogy az állami szerv az ő ügyével foglalkozzék (hiszen a hatásköri szabályok folytán az amúgy is kötelessége), hanem azt is, hogy az érdekének megfelelő döntést hozza a jogszabályban meghatározott tartalommal. A második esetben az igényjogosultság csak a döntéshozatal tényére terjed ki, annak tartalmát azonban a hatóság határozza meg. A jogszabály ehhez csak bizonyos támpontokat, kereteket ad, ezeket figyelembe véve azonban a hatóság dönt.

Léteznek azonban olyan érdekek is, amelyekkel kapcsolatosan a jog ezt a védelmet nem biztosítja. Önállóan tehát nem érvényesíthetők, ami azonban nem jelenti azt, hogy egyáltalán ne lennének érvényre juttathatók. (Más ügy kapcsán, illetve jogorvoslati eljárásban például hivatkozni lehet rájuk.)

Az alanyi jog és a jogos érdek közötti legfőbb különbséget tehát a jogalkalmazó számára biztosított mérlegelési jogkör terjedelmében határoztuk meg, abban a mérlegelési jogkör az alanyi jogosultság esetén csak annak eldöntése során jelentkezik, hogy a jogszabályban meghatározott feltételek az adott esetben fennforognak-e? Ehhez képest a döntés lényegében csak megállapítható vagy elutasítható lehet, míg a jo-

[6] E. *Forsthoff:* Lehrbuch des Verwaltungsrechts. München, Berlin, 1966. 177—183. old.

[7] *Szamel* Lajos: Alanyi jog és jogos érdek, i. m.: 536. old.

gos érdek esetében a mérlegelés, a döntés a jogosultság tartalmára is kihat. Ha viszont a mérlegelési lehetőséget, mint a jogos érdek jellegzetességét említettük, magától értetődik az a további felvetés, *vajon minden esetben kizárt-e az alanyi jogi jogosultság, ha a jogi szabályozás a jogalkalmazó számára mérlegelési lehetőséget biztosított?* Válaszunk nemleges. Mindenekelőtt van alanyi jogi jogosultság a szakirodalom által alternatív döntésnek nevezett esetben, amikor azonos tényállás esetén az államigazgatási szerv döntésétől függ, hogy melyik megoldási módozatot választja a jogszabályban felsorolt lehetségesek közül. A döntés meghozatalakor alaposan mérlegelnie kell, ez azonban az alanyi jogi jogosultság jellegén nem, csak jogkövetkezményén változtat.

Hasonló a helyzet méltányosság gyakorlása esetén is ott, ahol a jogszabály pontosan (taxatíve) felsorolja a méltányossági okokat, s a jogszabályban rögzített tény megléte kötelezően méltányos döntést eredményez.[8] A méltányosság ez esetben végső soron kötelező döntés lehetőségét teremti meg, s így szintén az alanyi jogi jogosultsághoz közelít.

A végrehajtás fázisában természetesen nem marad különbség alanyi jogi jogosultság és jogos érdek között. Sőt az eljárás korábbi szakaszában sem érzékelhető ez a finom disztinkció az állampolgár számára, aki értelemszerűen minden esetben valamilyen érdekének érvényesítése miatt fordul a hatósághoz, amelytől természetesen az érdekeinek megfelelő döntést várja, méghozzá lényegében a jogi helyzettől függetlenül (tehát akár még jogtalan érdekének érvényesítését is), s mindenképpen sérelmesnek érzi, ha érdekeivel a jogi lehetőségek nem esnek egybe. A jogrendszer természetszerűleg nem vállalkozhat arra, hogy minden egyes érdeknek megfeleljen. Maximális célja csak az lehet, hogy a különféle szintű érdekek között — konfliktusba kerülésük esetén — viszonylag kiegyensúlyozott helyzetet legyen képes kialakítani. Az állampolgári érdek érvényesítésének legerősebb eszköze az alanyi jogi jogosultság biztosítása, ami nyomban érzékelhetővé válik az állampolgár számára is, ha konkrét ügyében alanyi joga helyett csak jogos érdekére hivatkozhat.

Alanyi jogi jogosultsággá egy jogrendszer a társadalmi prioritást élvező érdekeket formálja. Az alanyi jogosultságok köre bizonyos tekintetben vall tehát egy társadalom minőségéről is azáltal, hogy mely érdekeket ruházza fel azzal az erős jogi garanciával, amit az alanyi jogosultság jelent, s éppen így az is, hogy mely területeken tartja fenn magának az egyedi mérlegelés jogát. Épp ezért természetes az állampolgárok jogait és érdekeit szem előtt tartó szemlélet számára, hogy az alanyi jogosultságok körét kell bővíteni, s alanyi joggá kell tenni lehetőleg minél szélesebb körben a jog által elismert érdekeket is. Az ilyen szemlélet nem lehet azonban annyira elfogult, hogy ne látná tisztán: jogpolitikai, sőt mi több, megalapozott politikai-gazdaságpolitikai indokai is lehetnek annak, hogy a jogi szabályozásnak bizonyos esetekben nem áll módjában alanyi jogi jogosultságot biztosítani. Nem pusztán a jogalkotás önkényétől függ tehát, hogy egy adott kérdést milyen jelleggel szabályoz. Korántsem állíthatjuk tehát, hogy minden jogos érdekként figyelembe vett kategória esetében át kellene, vagy akár át lehetne térni az alanyi jogi jellegű szabályozási módra. Ez már csak azért sem lehetséges, mert olykor több, a jog által egyaránt honorálandó érdek konfrontálódhat egymással, s ilyen esetekben általános jelleggel nem is dönthető el, hogy azok közül melyik részesítendő védelemben, hiszen ezáltal már lényeges érdekek, igények maradnának kielégítetlenül. Ilyenkor tehát az eset egyedi körülményei alapján, azok figyelembevételével dönthető el csupán, hogy a konkrét esetben melyiknek kell mégis prioritást biztosítani. Ilyen jellegű döntésekre szükség van egyfelől ott, ahol a társadalom hiányjelenségei, az anyagi erőforrások korlátozottsága miatt több, egyaránt értékelendő érdek között valamilyen sorrendet kell felállítani. A közigazgatásnak kell tehát kényszerprioritásokat felállítania, s valamilyen szempont szerint az egyaránt rászorulók közül válogatnia.[9] A jog az állampolgárok segítségére legfeljebb azzal siethet, ha viszonylag pontosan körülhatárolja azokat a szempontokat, amelyeket az államigazgatási szerveknek mérlegelési tevékenységük során szem előtt kell tartaniuk.

Hiányjelenségek nélkül is bármely esetben jogos érdekek között kell mérlegelnie a hatóságoknak ott, ahol valamely ügyben ellenérdekű felek léteznek. Ilyen helyzetekben az államigazgatási szerv mérlegelési joga nem helyettesíthető jogi szabályozással, mert azáltal is lényeges állampolgári érdekek szenvednének csorbát. *Ha tehát általában az alanyi jogi jogosultságok mellett kardoskodunk, úgy természetesen minden esetben azt értjük alatta, hogy azokon a területeken, ahol az állampolgárok számára nagyobb biztonságot jelent az alanyi jogi jellegű szabályozás, ott feltétlenül ezt a szabályozási módot kell választani.* Természetesen nem érvényes ez az elv azokon a területeken, ahol a társadalmi feltételek ehhez nem adottak, vagy ahol az állampolgárok érdekei épp azáltal szenvednének csorbát, ha a jogi szabályozás méltánylandó, tehát jogi védelemre érdemes érdekeiket kiszorítaná. Ott azonban, ahol ilyen ok nem forog fenn, inkább a másik szabályozási módot kell választani, s ezzel eleve elvágni annak lehetőségét, hogy a közigazgatás állítson fel (viszonylag szabadon) prioritásokat, s válogasson érdekek között hatáskörében cselekedve, ám társadalmilag végső soron indokolatlanul. Ha az állampolgárközpontúságot valóban az egyik leginkább követésre érdemes államigazgatási alapelvnek tekintjük, úgy azt feltétlenül minél szélesebb körben kell alátámasztanunk az állampolgárok számára biztosított alanyi-jogi jogosultságokkal.

Mindez igaz azokon a területeken is, ahol *a közigazgatás döntésében köz- és magánérdekek kerülnek terítékre.*

A közérdek, a közérdekre való hivatkozás az államigazgatási cselekvésben olyan központi kategória, amelynek jelentőségét nem szűkíthetjük le az államigazgatási szervek mérlegelésének területére, mert ezzel lényeges összefüggések feltárásáról mondanánk le.

A XIX. század vége óta a közigazgatás cselekvését mindenképpen a közösségi érdek növekvő mértéke jellemzi. A közigazgatás egyre több, korábban privát szférába tartozott ügyet ruház fel a közösségi érdek erejével, vagyis végső soron a *közösségi érdek képvi-*

[8] *Ivancsics* Imre: Méltányosság az államigazgatásban. Állam és Igazgatás, 1961. 8. sz. 615. old.

[9] *Dániel* Zsuzsa: Jövedelemelosztás, lakáselosztás, társadalmi egyenlőtlenség. Valóság, 1981. 2. sz. 75—89. old.

selete a közigazgatás cselekvésének kvázi alaptételévé vált.[10] Ez egyrészt összefügg a közigazgatás feladatkörének kiterjesztésével (mint objektív társadalmi jelenséggel), s másrészt annak indokával: azzal, hogy az állam cselekvési szférájának kiterjesztésére a közösség érdekében van szükség.

A közösségi érdek kategóriája különös jelentőségre tett szert a szocialista államok esetében, amelyek a társadalom érdekében való cselekvést következetesen alapelvüknek tekintik politikai és jogi tekintetben egyaránt. Olyan alapelvnek, amely cselekvésüknek talán leglényegesebb motorizátora. S tegyük hozzá: a közérdek megvalósítására nem az állampolgárok ellenében, hanem épp érdekükben törekszenek.

A közérdekek (társadalmi prioritások) megfogalmazása a politikai szféra feladata. Miként nyernek ezek jogi megfogalmazást, hogyan tételeződnek át a közigazgatás munkájába? Természetesen elsődlegesen a jogi szabályozáson keresztül (ami alatt az alkotmányos és egyéb jogi szabályokat egyaránt érteni kell). A jogi szabályozás ebben az értelemben épp arra hivatott, hogy a jogalkalmazók számára egyértelművé tegye, mit kell közösségi érdeknek tekinteni. Az, hogy a jogi szabály valóban a közösség (az egész társadalom) érdekeit fejezi-e ki, ismét csak a politikai szférájában kérdőjelezhető meg, az államigazgatás mindennapos gyakorlatában nem vizsgálandó, s nem is vizsgálható.

A közösségi érdek természetesen korlátozhat egyéni szabadságot, ellentétes lehet nagyobb közösségek partikuláris érdekeivel, még akkor is, ha a társadalom egészének érdekeit tűnik szolgálni. Ez a társadalom érdekkonfliktus-terheltségéből szükségszerűen folyik. A problémát főleg az okozza, hogy a jogszabályba foglaláshoz a közösségi érdek hiposztazálásának képzete társul, s nincs olyan objektív módszer, amellyel egyértelműen kimutatható lenne, hogy a közösségi érdekként feltüntetett államakarat valóban a „társadalom egésze" értelmében felfogott közösség érdekeivel esik-e egybe. S minthogy nincs ilyen objektív előrejelző módszer, a kontroll az esetek többségében csak utólagos (esetleg történelmi) lehet.

Ezzel azonban a közigazgatásnak — egyértelmű szabályozás esetén — nincs mit kezdenie. Az ő feladata a jogszabályok alapján a közösségi érdek értelmezésének elvégzése egyfelől, érvényesítése másfelől. A jogalkotással szemben pedig elvárás, hogy ehhez a közigazgatás számára támpontot nyújtson. A jog által elérendő cél mindenképpen az, hogy a közösségi érdek mértékadó szempontjai a jogszabályokban kellő egzaktsággal legyenek megfogalmazva. A társadalmilag elérhető maximális követelés pedig az lehet, hogy a közösségi érdek megfogalmazása és megvalósításának végeredménye a közösség szabadságához vezessen.[11]

A joggal szemben tehát ebben az értelemben kettős követelmény fogalmazható meg. Egyfelől a társadalom valós érdekeinek közösségi érdekként való feltüntetése (tartalmi követelmény), s ezen belül az állampolgárok egyéb érdekeinek tiszteletben tartása és garantálása. Másfelől az alapvető tartalmi követelmények megfelelő jogi formában való kifejezése (tartalomra kiható formai követelmény). E három kérdés szoros összefüggésben áll egymással, amit az alábbiak magyaráznak.

Ahol a jogalkotó kinyilvánítja azt az akaratát, hogy mely közérdeket kíván védelemben részesíteni, ezt vagy konkrétan teszi meg (meghatározva tehát a közérdek tartalmát is, esetleg lényegében csak azt), vagy határozatlan jogfogalomként utal a közérdekre (népgazdasági, társadalmi stb. érdekek). Ez utóbbi esetben lényegében a közérdek-fogalom tartalommal való kitöltését állami szerveknek engedi át, vagyis végső soron mérlegelési lehetőséget biztosít számukra. Ennek tipikus esete, amikor valamely főszabály érvényesülése alól épp a közérdekre való hivatkozással kell a jogalkalmazó szerveknek kivételt engedniük. Ez esetben tehát egyértelműen tetten érhető a közérdekre hivatkozás egyéb jogot (ez lehet állampolgári alanyi jog is) korlátozó jellege. Ezekben az esetekben nyilvánvaló jogalkalmazói kötelesség a közérdek előnyben részesítése. Nyitott marad azonban a közérdek értelmezésének tartalmi mikéntje (amin a jogi alapelvek, a jogszabályi jogértelmezés, s az egyéb jogértelmezési törekvések igyekeznek enyhíteni).

A közérdek azonban nemcsak ilyen esetekben merül fel, hanem lényegében mindig, amikor a jogalkotó mérlegelési lehetőséget enged a jogalkalmazónak, hiszen a közérdek ilyenkor — mintegy mögöttes szabályként — belép a jogalkalmazási gyakorlatba. Noha a mérlegelés lehetővé tétele elvileg azt lenne hivatott biztosítani, hogy a közérdek — csoportérdek — egyéni érdek konfliktusában a jogalkalmazó szervek a konkrét ügy kapcsán dönthessenek, mégsem tekinthető ritka kivételnek, hogy valódi mérlegelés helyett automatikusan „belép" a közérdek előtérbe helyezése, illetve az arra való hivatkozás. Ez — legalábbis az államigazgatási szervek gondolatmenetében — minden további érvelést szükségtelenné tesz, jóllehet az esetek nagy részében valódi megoldás épp úgy születhetne, ha a vélt vagy valódi közösségi érdekkel szemben az állampolgároknak vagy csoportjaiknak erősebb (anyagi vagy alaki) jogosítványai lennének, vagyis végső soron nagyobb lehetőségük arra, hogy az államigazgatási szervet valódi, érdemi mérlegelésbe kényszerítsék. Az államigazgatási szerv ugyan méltán érvel azzal, hogy neki számos olyan tényezővel kell számolnia, ami az állampolgár mint egyed szempontjából nem méltánylandó (például ellátási szempontokra, kötelezettségekre, felelősségre, amivel szemben adott esetben „csak" az állampolgárok lakóhelyének nyugalma, a környezet esztétikuma stb. hozható fel érvként). Ez az érvelés azonban csak akkor elfogadható, ha a konfliktus olyan jellegű, hogy valamely érdeket valóban háttérbe kell szorítani egy másikkal szemben. A modern közigazgatással szemben egyre inkább az az elvárás, hogy ilyen helyzetekben is optimális (tehát ne kényszermegoldásokkal beérő) döntéseket hozzon: olyanokat, amelyek perspektivikusan is véglegesnek tekinthetők, s nem áldozza fel az egyéni érdekeket sem, hanem a köz- és magánérdekeket egyaránt szolgáló megoldásokat találja meg. Ehhez nyilvánvalóan szemléletmódbeli változásra van szükség, amely kívánatra nem módosítható, csakis a feltételek változásával összefüggésben lehet megalapozott. Mégis ez esetben a jog sem esélytelen az emlí-

[10] H. *Hammerlin:* Öffentlichkeit und Verwaltung. 1966. és uő. Öffentlichkeitsarbeit der Verwaltung DÖV. 1969. 193. old.

[11] P. *Häberle:* Öffentliches Interesse als juristisches Problem, Bad Homburg, 1970. 162. old.

tett változás előidézésében, ha az állampolgárok egyéni érdekeit nagyobb mértékben veszi figyelembe, számukra a jelenleginél erősebb jogosítványokat biztosít, és lehetőség szerint az alanyi jogok körét igyekszik szélesíteni, ha nem is az államigazgatási szervek mérlegelési lehetőségeinek rovására, de mindenesetre úgy, hogy e mérlegelés során az esetleges egyéni érdekek nagyobb súllyal essenek latba.

Általánosságban tehát mindig az a követelmény állítható fel a közigazgatással szemben, hogy törekednie kell a köz-, a csoport- és a magánérdekek összhangjának megteremtésére. Általában csak konkrét eset kapcsán dől el, hogy ez az eset felmerülésekor és körülményeitől függően miként oldható meg. Valójában ez az egyszerűnek tűnő követelmény igen sok megoldandó problémát jelent, s egy egész államigazgatás milyenségéről vall, hogy e konfliktusokat hogyan, kinek az érdekében vagy rovására oldja fel.

A teljesség kedvéért az állampolgári jogoknak még egy kategóriájával kell foglalkoznunk. Valamely jogosultság számos formában nyerhet jogi rendezést. Létezhet olyan engedély, amely nem korlátozni, hanem épp a cselekvési lehetőséget bővíteni hivatott; létezhet olyan tilalom, amely visszatartó ereje folytán végső soron szabadságunkat növeli; éppígy létezhet olyan kötelezés is, amely cselekvéseink lehetőségeinek körét nem hogy szűkítené, épp ellenkezőleg, növeli. Az e körbe tartozó jelenségeket összefoglalóan úgy jelölhetnénk: *jogosultság jellegű kötelezettségek.*

Alapjaiban ezt a kört is jellemzi a közérdekű közbeavatkozás. A kötelezés viszont azért jogosultság jellegű, mert a közérdek érvényesítése esetén a privát szférát sem éri érdeksérelem, sőt végső soron a kötelezés magának a kötelezettnek is érdekében áll.

A modern közigazgatás egyik jellemzőjeként fogalmaztuk meg, hogy a közösség, az egész társadalom érdekeinek érvényesítése érdekében egyre szélesebb körben érinti a korábban privát szférába tartozó területeket. Ahol ez a beavatkozás a privát szféra jogait vagy érdekeit veszélyeztető módon történik, ott egyértelműen keresnünk kell — ahogyan ezt az eddigiekben tettük — azokat a megoldási módozatokat, amelyek a közösségi érdeknek biztosított prioritás mellett az egyéni érdekekről sem feledkeznek meg, épp ellenkezőleg, azok háttérbe szorítása helyett garanciákkal kívánják elősegíteni érvényesítésüket.

Nincs azonban okunk ilyen garanciákat keresni azokban az esetekben, ha közösségi és magánérdek végső soron egybeesnek. Ilyenkor az államnak nem akad más tennivalója, mint hogy kötelezze polgárait a saját érdekeiknek megfelelő cselekvésre.

Milyen szabályozási területekre kell itt gondolnunk? Feltétlenül idetartozónak véljük az egészségvédelem szabályainak többségét, szinte valamennyi KÖJÁL-előírást, a környezetvédelmi szabályok döntő többségét, vagy akár a kötelezővé tett általános iskolai oktatást. Ezekben az esetekben az állampolgári érdekeltség átmenetileg (addig, amíg vele szemben érvényesül a kötelező vagy tiltó jelleg) rejtve maradhat. Nyomban nyilvánvalóvá válik azonban, amikor a jogi előírásokat mások nem tartják meg. Az érdekeltség természetesen a felismeréstől függetlenül fennáll, épp ez adja s teszi elfogadhatóvá a kötelezésszankcionálás jogosságát.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ez csakis azokban az esetekben megengedhető, amikor ténylegesen megvan (s nem erőszakolt) a társadalmi és egyéni érdek összhangja. Megengedhetetlen azonban, hogy a védelmet olyan esetekben tagadja meg a jogi szabályozás, ahol ez indokolatlanul hagyna figyelmen kívül valós, reális érdekeket. Ezek köre természetesen nem természetjogi alapon határozható meg — noha objektív kritériumait elég nehéz megtalálni. A társadalmi praxis, a főként annak feszültséggócai elég pontos eligazítást adnak a tekintetben, hogy egy adott területen a jogi szabályozás méltánylandó magánérdekeket figyelmen kívül hagyott. Vagyis: bár igaz, hogy adott esetben — az imént tárgyalt feltételekkel — az állampolgárok kötelezésének hátterében rejtetten valójában jogosultság húzódik meg (bővítvén az állampolgári jogok körét), egyáltalán nem igaz azonban, hogy minden kötelezés mögött ilyen háttér lenne. Ezért a jogrendszernek minden kötelezés esetében biztosítania kell az állampolgár jogvédelmi lehetőségét. A közérdek feltétlen érvényesítésére ilyenkor elegendő eszköz az azonnali végrehajthatóság kimondása. Az ezáltal okozott érdeksérelem reparációjára pedig jogorvoslati eljárásban kerülhet sor.

Müller György

A szakigazgatási szervezet meghatározásának joga a III. tanácstörvény önkormányzati koncepciójában*

1. Közhelyszerű lesz az a megállapítás, hogy a tanácsokra vonatkozó jogalkotás fejlődéstörténete, az eltérő történelmi viszonyok között született tanácstörvények a politika változásaihoz igazodtak, s többékevésbé megfeleltek a szocialista államépítés különböző modelljeinek. Elsődlegesen a politika, illetve a politikai viszonyok determinálták a tanácsi szakigazgatási szervek irányítási, alá-fölérendeltségi kapcsolatainak jogi szabályozását, az irányítás különféle változatainak alkalmazását. Közös azonban a tanácsi szakigazgatási szerveknek a 3 tanácstörvény által rögzített irányítási rendjében a demokratikus centralizmus politikai elvének kifejeződése, azoknak a jogi konstrukcióknak a megteremtése, amelyek a politikai elvnek megfelelően a tanácsi szakigazgatás kétirányú befolyásolásának a szolgálatára állnak.[1]

E változások tükröződnek a tanácsoknak a szak-

Müller György egyetemi adjunktus (ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

* A cikk „A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata" c. kutatási főirány Programirodája megbízásából írt tanulmány felhasználásával készült.

[1] A tanácsi szakigazgatás kétirányú befolyásolásának jogi változatairól: *Verebélyi* Imre: A tanácsi szakigazgatás minisztériumi irányításának államigazgatási alapkérdései. Kandidátusi értekezés. Bp. 1979. 114—115. old.

igazgatási szervezetük alakítására vonatkozó jogosítványaik eltérő szabályozásában, abban, ahogy a jogi szabályozás a szervezetalakítási hatásköröket, azaz a szakigazgatási szervek szervi ügyeiben való döntési jogosultságokat az irányítás horizontális és vertikális ága között szétosztotta. A tanácsi szervezetalakítási jog kiterjedése szempontjából az alapkérdés, hogy a szakigazgatás szervezeti kereteinek megállapításakor az irányítás mely ága élvez elsőbbséget, ezen a téren a központi és általában a felsőbb igazgatás vagy a szakigazgatási szervezetet „üzemeltető" tanács jut-e meghatározó szerephez. Végül is e kérdés arra irányul, hogy szervezeti értelemben ki rendelkezik a tanácsi szakigazgatás felett, kizárólagosan a tanács vagy a szakigazgatási szervek kettős minőségben egyúttal a központi szakigazgatás helyi közegei is. Ahhoz persze kétség nem fér, hogy a tanácsi szakigazgatási szervek — a szervezetalakítási jogok telepítésétől függetlenül — funkcionális értelemben, amikor a központi normákban előírt feladataikat teljesítik, a tárcaigazgatás szervei is. Ez azonban, amint a hatályos tanácstörvény példája is bizonyítja, nem zárja azt ki, hogy a szervezetalakítási jogok leváljanak a működési oldalról, és a tanács szervezeti önállóságának birtokában szervi értelemben rendelkezzék a zömében központi feladatokat megvalósító szakigazgatási szervezete felett.[2]

A tanácsok helyzetét rendező magyar jogalkotás fejlődési iránya a szervezetalakítási jogosítványok szabályozását illetően egyértelműen a tanácsok szerepének erősítése, e téren a felsőbb igazgatás beavatkozási lehetőségeinek visszaszorítása. Ha a szervezetalakítási jog szabályozásáról differenciáltabb kép szerzésére törekszünk, mégis különbség teendő az e körbe tartozó hatáskörök 2 nagyobb csoportja között és el kell választani egymástól magának a szakigazgatási szervezetnek a meghatározására, illetve az egyes szakigazgatási szervek konkrét létesítésére, összevonására, továbbá a feladatok átcsoportosítására irányuló hatásköröket az egyéb, főként a szakigazgatási apparátussal összefüggő személyzeti és munkáltatói jogköröktől.

A szakigazgatási szervezet meghatározása terén a magyar jogi szabályozás eddig — egymáshoz viszonyítva — két szélsőséges modellt alkalmazott. A korábbi tanácstörvények a szakigazgatási szervezet felépítésének meghatározását és ezáltal az első csoportba tartozó konkrét szervezetalakítási döntéseket is a felsőbb, végső soron a központi szinthez összpontosították. Szinte az addigi túlzott mértékű centralizáció ellentételeként a III. tanácstörvény e hatáskörök telepítésének irányát visszafordította, a szakigazgatási szervezet kialakításában a felsőbb igazgatás közvetlen jogi eszközök gyakorlásával alig vehet részt és a tanácsok csaknem korlátlanul rendelkeznek szervezetükkel. Más módon rendezte az említett személyzeti és munkaügyi jogosítványokat az I. és a II. tanácstörvény is, amelyeket — noha a vezetők tekintetében egyeseket felsőbb megerősítéstől függően vagy más befolyásolási joggal terhelten — a helyi szint jogkörébe helyezett. A III. tanácstörvény e döntések megosztott jellegét számolta fel, amelynek köszönhetően a központi szervek a tanácsi szakigazgatási személyzeti és munkaügyi döntéseit csak normatív úton befolyásolhatják.

2. 1969-ben döntően megváltozott a tanácsi szakigazgatás addigi irányítási rendszere, s a 67-es szabályozás lényegi elemeit a III. tanácstörvény is átvette. Az új irányítási rendben korlátozódtak a felsőbb szakigazgatás közvetlen befolyásolási lehetőségei, e modellben a szakmai működés irányításakor kivételesen alkalmazhatók az egyedi beavatkozás eszközei. Az irányítás új modelljében az ágazati akarat — főszabályként — normatív eszközök bevetésével érvényesülhet, s a felsőbb irányítás tárgyaként a jogszabály a szakigazgatási szervek helyett a szakigazgatási tevékenységet jelöli meg. E változásokkal összefüggésben módosult a végrehajtó bizottság szerepe is, amely most már nem pusztán a szakigazgatási szervek horizontális irányítására hivatott, hanem közvetlen felelősséggel tartozik az ágazati, azaz a szakigazgatási feladatok érvényesítéséért és a normatív rend szerint közvetíti a felsőbb szakigazgatás irányítói akaratát.

A III. tanácstörvény és már a 67-es átmeneti és kísérleti jellegű szabályozás a szakigazgatási szervekkel szemben alkalmazható szervezetalakítási jogokat is a horizontális ághoz juttatta. Az új rendben a tanácsok határozzák meg szakigazgatási szervezetüket, a jog szerint alig korlátozható és teljes körű szervezetalakítási szabadsággal rendelkeznek. Teljes körű, mert a szervezetalakítási jogok önállósultak, elváltak a működési oldaltól, azaz a horizontális ág elvileg nemcsak saját helyi ügyeiben ura a szervezetének, hanem feladattól, illetve annak jellegétől függetlenül dönthet a szakigazgatás szervezeti kereteiről.

A tanácsok szervezetalakítási joga azáltal teljesedett ki és vált a normatív modell szerint szinte korlátlanná, hogy a felsőbb szakigazgatást nem egyszerűen megfosztották a jogszerű egyedi beavatkozások lehetőségétől, hanem e területről még a jogi szabályozás is visszavonult. A szervezetalakítási jogok telepítése szervezeti értelemben felszámolta a szakigazgatási szervek korábbi kettős minőségét, a normatív modell szerint a felsőbb igazgatás elveszítette a tanácsrendszerre is kiterjedő szervezethálózatát.

3. Az első megközelítésben a szervezetalakítási jog szabályozásának változásai az irányítási rend reformjához, a kettős irányítás újabb változatához kötődnek. Ez azonban csupán az egyik tényező és az okozati összefüggés nem szükségszerű. Könnyen belátható, hogy a kettős irányítás oldottabb változatának, a tanácsi ág erősítésének nem feltétele vagy automatikus következménye a szervezetalakítási jogkörnek a korábbi centralizált megoldáshoz viszonyított végletes szabályozása, a tanácsok korlátlan és teljes körű szervezetalakítási szabadságának elismerése. Mindaddig, amíg a vertikális ág, mégha visszafogottabb irányítási lehetőségekkel rendelkezhet, formailag

[2] E kérdés — főként az önkormányzatokra háruló feladatok kettős, önkormányzati és állami jellege miatt — élesen vetődik fel a modern polgári önkormányzatokkal foglalkozó szakirodalomban is. Ha a szervezetalakítási jogkör az egyes szakmai feladatok tartozékaként, a végzésükhöz szükséges segédfunkcióként fogható fel és nem képez önálló értéket, nem függetlenedik a feladatok önkormányzati vagy állami jellegétől, akkor nem jelent az üres jogi lehetőségnél sokkal többet. (Vö.: Edzard *Schmidt—Jortzig:* Kommunale Organisationshoheit. Göttinger rechtswissenschaftliche Studien. Bd. 102. Göttingen, 1979. 166., 187—200. old., Albert von *Mutius:* Sind weitere rechtliche Massnahmen zu empfehlen, um den notwendigen Handlungs- und Entfaltungs-spielraum der kommunalen Selbstverwaltung zu gewährleisten? Gutachten E für den 53. Deutschen Juristentag, München, 1980. 137—141. old.

nem zárható ki, hogy az irányított szervezet alakításában valamilyen jogszerű módon — normatív eszközzel vagy a döntési jogkör egyedi befolyásolásával — beavatkozzék. Másrészről pedig olyan kiegyensúlyozó szabályozás is kialakítható lett volna, amely egyik félnek sem enged a szakigazgatási szervezet kialakításában meghatározó szerepet, hanem a központi és a helyi érdekek ellentéteit a kötelezően létrehozandó és a tanácsi elhatározásból létesíthető szakigazgatási szervek intézményesítésével egyenlíti ki.[3]

Az előbbieket bizonyítja, hogy a III. tanácstörvény előkészítése során a szakigazgatási szervezetre irányadó szabályozás kialakításának egyik fontos kérdése az volt, hogy a változtatás célja a szakigazgatási szervezet tagozódásának csökkentése, a szervezet egyszerűsítése vagy pedig a tanács szervezeti önállóságának elismerése, amely lehetőséget teremt a szakigazgatási szervezet uniformizált felépítésének megszüntetéséhez is.[4] A választás szükségessége annál is inkább fennállt, mert megvoltak már az elméleti alapok is a szakigazgatás kialakult szervezeti kereteinek lebontásához, illetve újraépítéséhez.[5] A koncepció szakított az addig mereven érvényesülő ágazati elvvel, és a szervezetet a feladatok jellege, döntően a hatósági és a tulajdonosi tevékenység elhatárolása alapján építette volna fel. Mindez az addigi szervezeti osztódás jelentős csökkentését célozta. Lényegi eleme volt azonban e javaslatnak, hogy nem kívánta a szakigazgatási szervezet egészének meghatározását tanácsi hatáskörbe utalni. A központi előírások alapján szervezett szakigazgatási egységek mellett a helyi sajátosságok kifejezését a fakultatívan létrehozható szakigazgatási szervek tették volna lehetővé. A tételesjog, előbb az 1018/1969. (IV. 29.) Korm. sz. határozat, majd a III. tanácstörvény, azonban a tanácsok szervezeti önállósága mellett döntött.

Mindez ahhoz a következtetéshez vezet, hogy a szervezetalakítási jogok jelenlegi szabályozásának hátterében elsősorban nem a tanácsi szakigazgatás irányításának reformja, hanem inkább a tanácsok jellegének — helyesebben meghatározásának — koncepcionális változásai húzódnak meg. A III. tanácstörvény a közismerten új módon határozta meg a tanácsok fogalmát, a törvény szerint a tanácsok jellegét. Az új definíció szerint a tanácsok a nép hatalmát megvalósító szocialista államnak a demokratikus centralizmus alapján működő népképviseleti-önkormányzati és államigazgatási szervei. A döntő változás a tanácsok fogalmában az önkormányzati elem megjelenése. Témánk szempontjából is alapvető fontosságú az a kérdés, hogy a III. tanácstörvény fogalomrendszerében az önkormányzatnak milyen jelentés tulajdonítható. Ennek értelmezése körül a tanácstörvény előkészítése során viták folytak és máig időtállóan rámutattak arra, hogy különbséget kell tenni az önkormányzat politikai jelentése és igazgatási, szervezetijogi értelme között.[6]

Első értelmében a tanácsok fogalmában az önkormányzati elem, önkormányzati mivoltuk elismerése politikai állásfoglalás volt, amely deklarálta a tanácsok kívánatos — és a korábbinál hangsúlyozottan — nagyobb önállóságát, öntevékenységét, önrendelkezését.[7] Ebben az értelmében az önkormányzat a tanácsok helyzetének és szerepének viszonylagos értékű, de a korábbihoz mérten mégis minőségi megváltoztatását jelenti. Viszonylagos értékére utal az is, hogy a III. tanácstörvény hatálybalépése után — nyilván a felfokozott várakozásokkal szemben — nyomatékosan megfogalmazódott az önkormányzati elv érvényesülésének tendenciaszerű, fokozatos jellege, és főként gazdasági vonatkozásban alkalmazkodása a központi célokhoz és népgazdasági érdekekhez.[8] A politikai cél, a tanácsok önállóságának fokozása változtatta ki azt az elméleti álláspontot, amely szerint az a népképviseleti jelleg erősítésével is kifejezhető, nem biztos, hogy a nagyobb helyi önállóságnak a jog nyelvében az önkormányzat az egyedüli fogalmi megfelelője.[9] Ezt a jogalkotás azzal el is fogadta, hogy — noha az önkormányzati elv megfogalmazásáról feltehetően annak a minőségi változtatását kifejező ereje miatt nem mondott le — a tanácsok meghatározásában a népképviseleti-önkormányzati elemet összekötötte.[10]

Lényegét illetően az önkormányzat jogi nézőpontból is egyenlő az önállósággal, azaz a tanács a központi jogszabályok felhatalmazása alapján rendelkezik olyan saját jogosítványokkal, amelyek gyakorlásával önállóan dönt a hatáskörébe utalt helyi ügyekben.[11] Hangsúlyt kapott az elméleti irodalomban, hogy ez az önállóság a helyi önkormányzat szocialista típusát eredményezi, annak nem csupán állami eredete kétségtelen, de az is, hogy a tanácsok állami szervek s nem lehetnek függetlenek a központi államhatalomtól.[12] Ismét értelmet nyernek a decentralizáció-dekoncentráció ellentétes tartalmú fogalmai, mert a tanácsi önkormányzat a decentralizációt, a tanácstörvényben garantált tanácsi saját jogosítványokat jelenti, de dekoncentrált — a központi igazgatás által „kézben tartott" — hatásköröket gyakorol a tanácsszervezet, amikor a jogszabályok végrehajtásáról vagy a köz-

[3] Vö.: *Varga* József: A tanácsi szakigazgatási szervezet néhány alapkérdése. Állam és Igazgatás, 1968. 8. sz. 7131. old., *Madarász* Tibor: Városigazgatás és urbanizáció. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1971. 462—465. old.

[4] Vö.: *Lakos* Sándor: Zárszó a tanácsokról folytatott eszmecseréhez. In.: *Lakos* Sándor: Politikai rendszerünk kérdései. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1983. 281. old.

[5] *Varga* József hiv. m. 713—715. old.

[6] Vö.: *Halász* Józsefnek a Magyar Jogász Szövetség VII. kongresszusán tartott korreferátumával, amely *Kovács* Tibor: Új vonások a tanácsok tevékenységében c. előadását követte. Állam és Igazgatás, 1969. 6. sz. 524—525. old., vagy *Varga* József: A tanácstörvényben megfogalmazott elvekről. Állam és Igazgatás, 1971. 9—10—11. sz. 871—872. old.

[7] Ld. pl. *Lakos* Sándor: A tanácsok helye és szerepe a szocialista építés jelenlegi szakaszában. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1969. 39. old., *Papp* Lajos: A tanácstörvények és a tanácsszervek fejlődése. Állam és Igazgatás, 1970. 10. sz. 881. old.

[8] *Varga* József uo. A III. tanácstörvényt előkészítő politikai dokumentum szerint is hosszabb folyamat eredményeként válnak a tanácsok önkormányzatokká.'(Az MSZMP Központi Bizottsága és a Minisztertanács együttes ülésén elfogadott irányelvek a tanácsok és szerveik munkájának továbbfejlesztésére. 1970. április 16.) A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967—1970. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1974. 609. old.

[9] *Halász* József uo.

[10] Vö.: *Takács* Imre: A harmadik tanácstörvény. Állam és Igazgatás, 1975. 10. sz. 975—976. old., *Raft* Miklós: A tanácsok jellege. Állam és Igazgatás, 1979. 3. sz. 268. old.

[11] Hiv. irányelvek 609. old., *Takács* Imre—*Lakos* Sándor: A tanácsok helye és szerepe a szocialista építés jelenlegi szakaszában. Állam és Igazgatás, 1970. 1. sz. 24—25. old., *Raft* Miklós uo. 274. old. A tanácstörvény magyarázata. (Szerk. Fonyó Gyula.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1976. 64. old.

[12] Különösen *Takács* Imre uo. és *Kovács* Tibor: A tanácsok fontosabb intézményei helyzetének alakulása a három tanácstörvényben. In.: A tanácsrendszer negyedszázada. Bp. 1976. 219—220. old.

ponti állami célkitűzések megvalósításáról gondoskodik.[13] (Megjegyezzük, hogy az önkormányzatok államtól való függetlenségét a felszabadulás előtti magyar közjogi gondolkodás — nyilvánvalóan nem függetlenül a korabeli politikai viszonyoktól és úgyszintén a jogalkotástól — sem fogadta el.[14] Ugyanígy a helyi önkormányzat a mai polgári felfogás szerint sem állítható feltétlenül szembe az állammal. Általánosan elismert — legalábbis a Német Szövetségi Köztársaságban — az önkormányzatok állami eredete, decentralizált jellege, a vita akörül folyik, hogy az önkormányzati igazgatás önálló igazgatási formaként[15] vagy az államigazgatás részeként fogható e fel.[16])

Már a többször hivatkozott politikai dokumentum is kijelölte azt a 3 nagy területet — gazdálkodást, szervezetet és működést —, amelyen az önkormányzati elv érvényesítendő s a tanácsok önállóságot élvezhetnek. Ezeknek eszközei, biztosítékai a jogalkotás által a III. tanácstörvényben rögzített önkormányzati jogok.[17] A szakirodalom ezek kigyűjtésén túl felállította — főként a gazdasági önállóság vitathatatlanul indokolt előtérbe állításával — az önkormányzati jogok rangsorát, megállapította egymáshoz viszonyított értéküket.[18] (Az előbb hivatkozott szerzők szerint a gazdálkodási hatáskör és a jogalkotási hatáskör a legfontosabb, míg a másik szerzőpár a jogalkotási hatáskörben és a szervezeti autonómiában is csak a gazdasági önállóság garanciáit látja.) Értékelésünk szerint azonban az önkormányzati jogoknak a tartalmi meghatározására és általában a szocialista típusú önkormányzatnak a forgalmi tisztázására az elmélet nem vállalkozott. Ez több tényezőre vezethető vissza, de minden bizonnyal szerepet játszott az is, hogy Magyarországon a korszerű önkormányzati eszmének — ahogy általában is a demokratikus intézményeknek — mély hagyományai nem voltak. Ilyen körülménynek tekinthető az is, hogy éppen a III. tanácstörvény megalkotásának időszakában az önkormányzat és az önkormányzati jogok tartalmának felülvizsgálata a polgári államokban is időszerű kérdésnek bizonyult.[19] Nehezíthette a tisztánlátást az önkormányzat politikai értelmének viszonylagossága is, a céloknak a III. tanácstörvény hatálybalépése után már óvatosabb megfogalmazása is. Az elméleti bizonytalanság következtében megkezdődött a tanácsi önkormányzat fogalmának devalvációja is, mintha a tanácsok nem önkormányzatok, hanem önkormányzati jellegű (-szerű) szervek lennének. Ezt az értelmezési lehetőséget sugallta persze a III. tanácstörvény is, amely 2. §-a feletti címében valóban a tanácsok jellegének meghatározását ígéri. Maga a törvény azonban a tanácsokat nem ilyen vagy olyan jellegű, hanem népképviseleti-önkormányzati és államigazgatási szervként definiálja, s ezzel már nem ad alapot az önkormányzat és az önkormányzati jellegű szervek megkülönböztetésére. (Kétségtelen, hogy az indokolás és a tanácstörvényt értelmező szakirodalom is szívesen használja — talán óvatosságból is — az önkormányzati jelleg kifejezést.) A félreértések azonban elsősorban abból származtak, hogy az önkormányzat — ismét hangsúlyozzuk elméletileg nem kellően tisztázott — fogalmához az önkormányzati jogok meghatározott, és úgy tűnik abszolút érvényűnek tekintett, köre párosult. Így vált aztán az önkormányzat fogalmi kritériumává az adóztatás joga, illetve az önfinanszírozás elve, s alakult ki az a képlet, amely szerint a tanácsok, ha nem rendelkeznek az adóztatás jogával, nem önkormányzatok, hanem csupán önkormányzati jellegű szervek.[20]

Amint arra már utaltunk, a tanácsokat önkormányzatként elismerő III. tanácstörvény, illetve az alapját képező politikai koncepció szerint szervezetének meghatározása vagy szervezeti önállósága a tanácsi önkormányzat egyik lényeges alkotó eleme. E szervezeti önállóságot olyképpen definiálták, hogy „...a tanács dönt mindazokban az alapvető szervezeti és személyi kérdésekben, amelyek a tanácsi feladatokat ellátó testületekre, a tisztségviselőkre és a szakigazgatási szervekre irányulnak", de ide sorolhatók a tanácsi intézmények és vállalatok létesítésével és fenntartásával kapcsolatos hatáskörök is.[21] Elvontabban a tanácsok szervezeti önállósága azt jelenti, hogy maga határozza meg szervezeti és működési formáit, valamint munkamódszereit, azaz kifejezi az önkormányzatnak azt a lehetőségét, hogy megállapítsa és létrehozza szerveit, gondoskodjék azok személyi és tárgyi feltételeiről, a szervezeten belül elossza a feladatokat és hatásköröket.[22] Mégha azt el is fogadjuk, hogy a demokratikus centralizmus alapján működő tanácsi önkormányzatok valóban ennyire magától értetődően rendelkeznek az alapjaiban más körülmények között született önkormányzati jogok katalógusából a szervezeti önállóságukat biztosító egyes hatáskörökkel, az nem lehet kétséges, hogy ez az önállóság nem abszolutizálható, a szervezetalakítási szabadság a jog által kijelölt határokon belül érvényesíthető. De korlátozott a pol-

[13] *Bihari* Ottó: Belső ellentétek és kiegyenlítések a szocialista államszervezetben. Gazdaság és Jogtudomány, 1974. 1—2. sz. 37. old., valamint: Dekoncentráció és decentralizáció, különös tekintettel a területi és helyi önkormányzatokra c. tanulmányában is. In.: *Bihari* Ottó: Korszerű tendenciák az államhatalom gyakorlásában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1983. 133—155. old.

[14] Vö.: *Erkey* István: Közigazgatás és önkormányzat. Bp. 1939. 345—352., 369—372. old., *Egyed* István: A mi alkotmányunk. Bp. 1943. 340. old., *Egyed* István: Vármegyei önkormányzat. Bp. 1929. 141—142. old., *Tomcsányi* Móric: Önkormányzat és decentralizáció. Bp. 1911. 10., 35—53., 67—68. old. vagy Magyarország közjoga. Bp. 1942. 512—514. old.

[15] Hans *Pagenkopf:* Kommunalrecht Band 1 Vergassungsrecht. Carl Heymanns Verlag KG. Köln—Berlin—Bonn—München, 1975. 45—46. old., Allgemeine Verwaltungsrecht. Hrs. Hans—Uwe Erichsen—Wolfgang Martens, Walter de Gruyter, Berlin—New York, 1977. 11. old., Klaus *Stern:* Staatsorganisation. In.: Handwörterbuch der Organisation. Hrs.: Erwin Grochla, Stuttgart, 1980. 2095. old.

[16] Ernst *Forsthoff:* Lehrbuch des Verwaltungsrechts. Bd. I., Allgemeiner Teil, Verlag C. H. Beck, München, 1973. 523—525. old., Werner *Thieme:* Verwaltungslehre. Carl Heymanns Verlag KG, Köln—Berlin—Bonn—München, 1977. 158. old., Franz *Mayer:* Allgemeines Verwaltungsrecht. Eine Einführung. Stuttgart, 1970. 43. old.

[17] Id. a hiv. irányelvek 610—611. old., valamint a hiv. tanulmánykötetben Bihari Ottó munkáit (A területi decentralizáció. A területi autonómia és a politikai regionalizálás. 125—128. old., illetve Helyi és területi tanácsok Magyarországon. 167—169. old.).

[18] *Ivancsics* Imre—*Kiss* László: A tanácsrendelet-alkotás elvi és gyakorlati kérdései. Államigazgatási Szervezési Intézet. Bp. 1979. 52. old., *Wiener* György—*Szoboszlai* György: Települési önkormányzat és gazdaságirányítás. Államigazgatási Szervezési Intézet. Bp. 1980. 23. old.

[19] Vö.: *Bihari* Ottó: Az önkormányzatok egyes kérdései tanácsainknál. Állam és Igazgatás, 1973. 2. sz. 103—104. old.

[20] Vö.: *Dányi* Pál: A tanácsok gazdasági önállóságának néhány elvi kérdése. Pénzügyi Szemle, 1972. 9. sz. 777. és 785. old., *Wiener* György—*Szoboszlai* György hiv. m. 24—26. old.

[21] A tanácstörvény magyarázata. 195. old.

[22] Vö.: *Kovács* Tibor hiv. m. 220. old.

gári önkormányzatok szervezetalakítási joga is, az legalábbis biztos, hogy az önkormányzati szervezet felépítésének alapelemeit, az egyes szervtípusok kapcsolatát a jogi szabályozás állapítja meg.[23] Ami pedig a mi viszonyainkat illeti, a tanácstörvény szerint is a tanácsok önkormányzati mivoltának elismerése, a szervezeti önállóság elviseli nemcsak a szervezeti struktúra törvényi meghatározását, hanem a végrehajtó bizottsággal és a tisztségviselőkkel kapcsolatos döntések felsőbb befolyásolását vagy azoknak a vertikális ághoz telepítését. A részletes bizonyítás mellőzésével is nyilvánvaló, hogy ugyancsak nem mondott le az állam a tanácsi intézményrendszer alakításának kézbentartásáról, annak a jogi normák előírásaival és a felsőbb igazgatás egyedi beavatkozásával meghatározott irányba tereléséről. E tények arra engednek következtetni, hogy a tanács korlátlan szervezetalakítási jogának a szakigazgatási szervezet (és a nem kötelező bizottságok rendszere) a tárgya, míg az azt irányító végrehajtó bizottsággal és az általa irányított intézményekkel szemben a lehetőségei döntően szűkebbek.

E paradoxon mellett azonban az egyes szervtípusokra vonatkozó szervezetalakítási jogok eltérései mást is bizonyítanak. Amennyire a kettős irányítás tanácstörvényi változata és a szakigazgatási szervezet tanácsi hatáskörbe utalása között nem áll fenn feltétlen összefüggés, hasonlóképpen a tanácsok önkormányzatiságának elismerése nem vonja maga után a tanácsszervezet egészét átfogó szervezetalakítási szabadságot. A tételesjog alapján mindenképpen bizonyos, hogy az önkormányzati szervezetalakítási jog a tanácsrendszerben sem képez abszolút értéket, a tanácsok szervezeti önállósága — elvileg korlátmentesen — a szakigazgatási szervezetre és a bizottságok egy részére szorítkozik. Ha feltételezzük azt, hogy a korlátozásmentes szervezeti önállóság legalább a tanácsszervezet egyik vagy másik szelvényét illetően a tanácsi önkormányzat nélkülözhetetlen követelménye, korántsem biztos, hogy annak a szakigazgatási szervezet a szükségképpeni tárgya. Elvileg nem lehet kizárni, hogy a már ebben a szűkített értelemben felfogott szervezeti önállóság érvényesülési területei is váltakozhatnak, ebből a szempontból a szervtípusok felcserélhetők. Logikailag legalábbis megengedhető az a feltételezés, hogy az irányítási rendszer nem a szakigazgatás vonalán változik meg, nem a szakigazgatási szervek vertikális irányítása lazul meg, hanem a végrehajtó bizottság funkcióinak átértékelésével e testület függőleges alárendeltsége szűnik meg vagy módosul. S ez persze maga után vonhatja a szakigazgatási szervezetnek a korábbinál is erőteljesebb vertikális irányítását. (A mai megoldás, a végrehajtó bizottság és a tisztségviselők erősebb kézbentartása persze egyúttal a szakigazgatási szervezet működésének befolyásolásához is csatornát nyit.)

A jogalkotás tehát a tanácsok önkormányzati mivolta és a szervezeti önállóság, szervezetalakítási szabadság között ok-okozati összefüggést talált, s az a legkiteljesedettebb formájában a szakigazgatási szervezet meghatározásának tanácsi hatáskörbe utalásában realizálódik. Ha e hatáskörnek a helyét keressük a jogalkotás által elismert önkormányzati jogok között, abból kell kiindulni, hogy a tanácstörvényi koncepció szerint az önkormányzat helyi ügyekre vonatkozik, azaz a tanácsok — a törvényt előkészítő politikai állásfoglalás szerint — önállóan döntenek a hatáskörükbe tartozó helyi ügyekben.[24] Így a tanácstörvény önkormányzati felfogásának lényegi eleme a helyi és a központi ügyek közti különbségtétel, amellyel látszólag elismerést nyert a tanácsok működésében az önkormányzati és az állami ügyek kettőssége is. Valójában azonban erről mégsem lehet szó, aligha kell bizonyítani, hogy politikai gondolkodásunk és annak megfelelően a jogi szabályozás az állami és önkormányzati közigazgatás megkettőzését még formai értelemben is elutasítja. Ennek megfelelően a törvényi meghatározás szerint a tanácsok az államszervezet részei, az önkormányzati hatásköröket a központi jogalkotás utalja a tanácsokhoz, azok végül is állami ügyek. (S mert állami szervnek minősülnek, állami ügyek a tanácsok által statuált hatáskörök is.) Viszonyaink között az állami és önkormányzati ügyek közti különbségtétel legfeljebb csak súlypontokat, az ügyek intézéséhez fűződő érdekeltségek eltérő mértékét jelölheti. Ehhez hozzá kell azt is tenni, hogy az önkormányzati létet az államtól eredeztető polgári felfogásban sem általánosan elfogadott az önkormányzati és állami ügyek megkülönböztetése. Értelmetlen lesz a különbségtétel mert az önkormányzati és az állami igazgatás közti határvonal elmosódik, és ezáltal nem állapítható meg minőségi eltérés az állami és önkormányzati funkciók között.[25] A választóvonalat inkább a felsőbb befolyás jellege húzhatja meg, az, hogy a feladatot a jogszabály a felsőbb igazgatás utasítási jogával „terhelten" vagy anélkül utalja az önkormányzat hatáskörébe.[26]

Hasonlóképpen nehezen tehető különbség a helyi és a központi ügyek között. E megkülönböztetés alapja sem az ügy eredete, mert a hatáskörök döntő többségét a központi jogalkotás statuálja, hanem csak az lehet, hogy a feladat teljesítése helyi vagy központi érdekkörbe tartozik. Más megfogalmazásban a kritérium az lehet, hogy a feladat teljesítéséhez fűződő érdek a tanács működési területéhez köthető vagy azt átlépi.[27] Támaszkodva a hivatkozott NSZK-beli szerző érveire, felfogásunk szerint is inkább kivételesek azok az ügyek, amelyek a hozzájuk tapadó érdekek vagy a teljesítés hatásai szempontjából lokalizálhatók. (Nem véletlen, mégha a jelenlegi megoldások esetleg kifogásolhatók is, hogy a felsőbb igazgatás, illetve a központi normák oly erőteljesen befolyásolják a tanácsok intézményalapítási jogát. Alapvető szolgáltatásokról van szó, amelyek teljesítése nem tartozik kizárólagosan helyi érdekkörbe, annál is inkább

[23] Hans Pagenkopf szerint a szervezetalakítási jogkör tényleges érvényesülési területe a belső, hivatali szervezet (hiv. m. 69. old.).

[24] Vö.: pl. *Lakos* Sándor 7. sz jegyzetben hiv. m. 39. old.

[25] Vö.: Ernst *Forsthoff* hiv. m. 158. old. Határozottan elutasította az önkormányzati hatáskörök kettősségét, az eredeti (természetes) és az átruházott hatáskörök megkülönböztetését Tomcsányi Móric is. (Magyarország közjoga. 513—514. old vagy önkormányzat és decentralizáció. 67—68. old.

[26] Vö.: Edzard *Schmidt—Jortzig* hiv. m. 187—188. old.

[27] Vö.: *Verebélyi* Imre: A helyi-területi közigazgatás változásai és fejlesztésének tudományos irányai. Bp. 1983. 9. sz., valamint 64—70. old. Verebélyi a helyi felelősségi körbe és a végrehajtási felelősségbe tartozó ügyek között tesz különbséget, amelynek alapja azonban az érdekeltség. A helyi és területközi ügyek megkülönböztetésének nehézségeit bizonyítja Joachim Burmeister: Verfassungtheoretische Neukonzeption der kommunalen Selbstverwaltungsgarantie. Verlag Vahlen. München, 1977. 6—8. sz. 25. old.

nem, mert a jog, nemritkán az Alkotmány mindenki számára garantálja, egyes esetekben kötelezővé teszi az igénybevételt.) Helyi döntésekről lehet csak szó, azaz helyi ügynek az minősül, amelyben a döntési jogkört a központi jogalkotás tanácsi hatáskörbe utalja. Ilyen értelemben a helyi ügyek csaknem azonosíthatók azokkal a hatáskörökkel és feladatokkal, amelyeket a tanácstörvény a tanácsok önkormányzati jogaiként ismer el vagy teljesítésüket a tanácsokra bízza. Ez elvezet odáig — akár akarjuk, akár nem —, hogy az önkormányzati jogok és a saját maguk által statuált hatáskörök kivételével a tanácsok csaknem mindig a jogszabályok és a központi állami célok végrehajtásáról, illetve megvalósításáról gondoskodnak. Mindezzel csak a helyi ügyek fogalmi körülírásának nehézségeire kívántunk utalni, ami persze még nem gátolhatja a jogalkotást abban, hogy az ügyekben a döntési hatáskörök gyakorlásával a tanácsokat bízzák meg.

Fejtegetéseinktől függetlenül a tanácstörvény, illetve a tanácsi önkormányzatnak az alapját képező felfogása különbséget tesz helyi és központi ügyek között. Éppen ebből adódik, hogy a tanácsok szervezetalakítási joga — a szakigazgatási szervezet vonatkozásában — önálló értéket nyer, mert függetlenedik a tanácsszervezetre háruló feladatok jellegétől. Más szóval a tanács a szakigazgatási szervezet meghatározásakor azért élvez nemcsak korlátlan, hanem teljes körű szervezetalakítási szabadságot, mert az a tanácstörvény szerint kiterjed nemcsak a helyi, de a központi, már nem a tanácsi érdekkörbe eső ügyek végzéséhez szükséges szervezeti keretek megállapítására is. A tanács az ügyektől függetlenül a szakigazgatási szervezet egésze felett rendelkezik. Ilyen módon a szervezetalakítási jog nem a feladatok „tulajdonosához" kötődő eszköz, hanem a szakigazgatási szervezet meghatározása önállósult önkormányzati jog, voltaképpen maga is helyi ügy. (A tanácstörvényt megalapozó politikai dokumentum szerint a tanácsok önkormányzati mivoltához hozzátartozik az is, ebben már benne rejlik a szervezetmeghatározási jog teljeskörűségének elvi alapjai is, hogy a jogszabályok végrehajtása során a helyi körülmények között a leghatékonyabb módszereket alkalmazzák.) A tanácstörvényi szándékot meggyőzően bizonyítja, hogy a szervezetalakítási jog szabályozásakor nem differenciál a helyi és a megyei tanácsok között. Ha a helyi és központi vagy önkormányzati és állami ügyek kettősségében gondolkodunk, a megyei tanácsokat rendeltetésük a helyi tanácsokhoz képest sokkal inkább a központi, állami érdekszférához köti, saját feladataik között a legfontosabb a központi irányítás érvényesítése, közvetítése.[28] (Másik rendeltetése azonban a helyi tanácsok érdekeinek képviselete, ami a megyei tanácsokat mégis egy alulról felfelé létrejövő, önkormányzati integrációs formává teszi.) E modellben a központi szervek számára a megyei szakigazgatás kulcsfontosságú elem, amely nélkül a vertikális irányítás nehezen lesz érvényesíthető, az ágazat vonala megszakadna. Mindezt tükrözik a megyének a tanácstörvényben megfogalmazott feladatai között és a törvény előkészítésekor is hangsúlyt kapott, hogy az elsődleges cél a helyi tanácsi önkormányzat kibontakoztatása.

4. A szakigazgatási szervezet meghatározására vonatkozó tanácsi jogkör szabályozásának hátterét az irányítási rendszer változásai, de főként a III. tanácstörvényben rögzített önkormányzati elv alkotja. Sejthető azonban, hogy a tanácsok szervezeti önállóságának elismerése nem csupán a szervezetalakítási szabadság kibontakozását célozta. Emellett rendeltetése lehetett az is, hogy a korábban hivatkozott és a politika által elfogadott szervezetépítési koncepció érvényesítéséhez megfelelő feltételeket nyújtson. Megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a szervezetmeghatározási jogkör tanácsi hatáskörbe utalása eredetileg olyan taktikai eszköznek is minősült, amelynek alkalmazása áttörheti az ágazati elvet, lehetővé teszi a lemerevedett szervezeti keretek megváltoztatását és jó esélyeket teremt a központi szakigazgatás ellenállásának leküzdéséhez. E feltevést az igazolja, hogy a tanácstörvényt megalapozó politikai döntés állást foglalt abban is, hogy a tanácsi szervezetmeghatározási jogkör központi elvek alapján gyakorolandó. Sőt a hivatkozott irányelvek meg is határozták azokat az elveket, amelyek segítségével a túlzott mértékű szervezeti tagozódás, a „nagyszámú osztály", vagyis az ágazati elv felszámolható.[29]

[28] Vö.: hiv. irányelvek 609. old., valamint *Lakos* Sándor hiv. m. 23. old.

[29] Hiv. irányelvek 618—619. old.

Fekete, Imrich—Tamás András

Egy állampolgári jog kapcsán a környezetvédelem jogáról

A megfelelő környezethez való jogot több szocialista ország alkotmánya alapvető állampolgári jogként, vagy annak részjogosítványaként szabályozza. Ez az állampolgári jog elsődleges megjelenési formájában *államjogi* norma, amelynek azonban a konkrét megvalósulását *más* jogszabályok realizálják; nélkülük a megfelelő környezethez való jog puszta deklaráció lenne.

Szokásos értelmezés szerint itt úgynevezett áttétes államjogi normáról van tehát szó, amelynek érvényesülése más jogágazatban vagy jogágazatokban valósul meg. Egy állampolgári jog természetesen nem szükségszerű, hogy kizárólag egyetlen jogágazat keretében nyerje el részletes tartalmát, s a jogág sem csak egy bizonyos állampolgári jog tartalmának bővebb kimunkálásából áll. Feltehetően azonban nem mindegy, hogy az állampolgári jogot realizáló joganyag milyen konzisztenciát mutat. Elméleti rendszerezési kérdés elsősorban az — ám befolyásolhatja valamiképp az állampolgári jog érvényesülését —, hogy a megfelelő környezethez való állampolgári jogot egyetlen vagy

Fekete, Imrich tudományos munkatárs, Právnicky Ústav Ministerstva Spravodlivosti SSR (Pozsony).—*Tamás András* osztályvezető, Minisztertanács Titkársága (Budapest).

több jogágazat realizálja. Ehhez viszont azt szükséges tisztázni, hogy a környezetvédelmi jog önálló jogágazat-e vagy sem.

*

Ügyintézői gyakorlatot folytató jogászok is felvetik időnként a kérdést — többnyire egy konkrét téma kapcsán mellesleg —, hogy mi a környezetvédelmi joganyagnak a jogrendszeri helye, önálló jogág-e vagy sem; *quasi* „mondd mit hiszesz, a homousiont vagy homoiusiont?" (Lucifer szerint: „ne valld be, ez most itt a fő dolog".)

Egy gyakorlott tárgyaló partner ezt a kérdést rendszerint elengedi a füle mellett — esetleg Lucifer, esetleg a *ne sutor ultra crepidam* elve alapján — azzal a fölkiáltással, hogy most egészen más feladatot kell megoldani, e kérdésre meg válaszoljon a tudomány. Praktikusan így veszi elejét a disputának, amelyben ha azt mondaná, hogy új jogágról van szó, számíthat a kioktató kérdésre: „és mi az, hogy környezetvédelem?" Ha pedig válasza nemleges, hasonló kétkedő kérdést kaphat: „mi az, hogy jogág?"

*

Pragmatikusan a jogalkotás és a jogalkalmazás gyakorlatában ez nem közvetlenül, hanem *mellesleg* kérdés. Zárójelbe tett probléma, amelyen a gyakorlat egyszerűen áthalad, anélkül, hogy diszkreditálná azt. Egy környezetvédelmi célokat szolgáló jogszabály tervezete vagy egy hatósági határozat ugyanis anélkül is kifogástalanul elkészíthető, hogy előzetesen meghatároznák annak a jog elvi rendszerében való elhelyezhetőségét. A jogág mint jogtudományi ág végül is *nem normatív fogalom;* a praxis megteheti, hogy figyelmen kívül hagyja azt. Találóan állapítja meg *Eörsi* Gyula: „az ilyen nézetek a jogban eszköztárat látnak: az eszközök a legkülönbözőbb módon helyezhetők el különféle szerszámládákban, amelyeket úgy állítanak össze, ahogy azt az adott munkafolyamat megkívánja.[1]"

Úgy tűnik, hogy a gyakorlati munkafolyamatokban sokszor inkább e különféle szerszámládáknak van szerepük (amelyekbe persze azért a tudomány is belepillant), s nem annyira eszmei modelleknek vagy — *horribile dictu* — múzeumi tárlóknak. A tudomány azonban tudomány: a maga módján dolgozik, s nem nagyon szívlelheti, hogyha a gyakorlat tudománnyá kívánja magát „előléptetni". Természetesen a gyakorlat is a maga mércéjével mér; többnyire nem elvi, hanem *közvetlenül* gyakorlati megoldásokat látna szívesen a tudománytól, s a maga önérzetessége sem hiányzik.

Tegyük fel, hogy egy kutató valamilyen döntés előkészítése végett sokoldalúan elemzi a jogágak problematikáját, kezdve a közjog-magánjog fölosztástól, s folytatva a további klasszikus tantételekkel. Az a gyakorlati szakember, aki ezt az anyagot megkapja, hogy hasznosításával készítsen elő vagy hozzon meg egy döntést, elképzelhető, hogy hozzávetőlegesen olyan figyelemmel kíséri ezt a fejtegetést, mint pl. egy mai katonai parancsnok az arról szóló felvilágosítást, hogy milyen elmés fortélyt alkalmaztak az asszír íjászok, ami különben érdekes is lehet, s kiváltképp egy történész számára, de nem tartozik a mostani világra.

Ezzel a tudományos *elmélet* és a tényleges *gyakorlat* általános kérdéséhez jutottunk el, aminek *látszólag* alig van köze ahhoz, hogy a környezet védelmét szolgáló joganyagot, meg az ahhoz társítható elveket minek tekintsük.

Mielőtt azonban az így magunk támasztotta kételyt megkísérelnénk eloszlatni, a tudomány és a gyakorlat kapcsolatára nézve ismét *Eörsi* Gyulát idézzük: „Képzeljük el, hogy A. tudós javaslatait B. minisztériumi főosztályvezető megvalósításra javasolja a miniszterének. A. miniszter a javaslatokat szamárságnak minősíti. Milyen lesz B. és milyen A. helyzete? A főosztályvezetőt megszidják, „rossz pont"-ot szerzett, a tudós pedig megsértődik, amiért a javaslatát mellőzték: neki áll feljebb. Tapintatosan nyitva hagyom a kérdést, hogy a miniszternek igaza volt-e, és csupán azt jegyzem meg, hogy e példa ellenére jogtudomány és jogi gyakorlat a munkamegosztásban eltérő helyek, hol a gyakorlat rossz receptorai, hol a tudomány rossz adói ellenére kölcsönhatásban van. Ha azonban nincsenek megfelelően összekapcsolva, a tudomány légüres térbe kerülhet vagy lekéshet a befolyás gyakorlásáról, a gyakorlat pedig képtelenné válhat a tudomány eredményeinek átvételére, a gyakorlatba való átültetésére."[2] A tudománynak és a gyakorlatnak tehát más és más az érdekeltsége és az érdeklődése a jogban, ám ezek nem függetlenek egymástól.

*

A környezet védelmével kapcsolatban az utóbbi tíz évben mind a jogászi gyakorlat, mind a jogtudomány érzékelhető aktivitást mutatott; a sors iróniájaként az előbbi szorgalmasan gyártotta a környezetvédelmi jogszabályokat és hatósági döntéseket, az utóbbi pedig általában azt bizonyította be, hogy környezetvédelmi jogágazat nincs. E kétféle munkában és annak eredményeiben mutatkozó különbségek — tanulékony tapintatból is nyitva hagyható egyelőre az a kérdés, hogy melyiknek volt igaza — természetesnek tekinthetők; más és más a közvetlen rendeltetésük.

A találkozási pontok közül alapvető jelentőségűek a *tények*. Így nézve érdekes kérdés, hogy a környezettel kapcsolatos tényhalmazzal *hogyan jár el* a jogi *gyakorlat* és az *elmélet*.

Mindezeknek a tényeknek az elvi rendszerezése azonban — sajátos módon — nem föltétlenül azonosítható e joganyag jogrendszerbeli helyének a meghatározásával. Az az elméleti rendszerezés, amely a jog *egészének* a sajátos objektiváció belső tulajdonságait jellemzőnek tekintő, *egységes* elvi alapokon *jogágazatokra* való fölosztásából áll, nem csupán egy adott összefüggésben koherens jogi matéria, egy viszonylagosan önálló egység vagy alrendszer, a jog egészéhez képest egy rész összetartozásának az elméleti bizonyítását, majd ezen az alapon a jog minden más egységéhez való illesztését követeli meg. Ez utóbbi — a jogágazati rendszerezéshez nem elegendő — rendszerképzés ugyanis akár a belső tulajdonságoktól eltekintő, s azokhoz képest tisztán külső szemlélettel is elérhető. Önmagukból a tényekből tehát nem következik a jogágak szerinti elméleti rendszerezés (bár épp eléggé kényelmetlen, ha a tények az elméleti rendszerezést kevéssé igazolják). Ha pedig így áll a dolog, a tények

[1] *Eörsi* Gyula: Jog—gazdaság—jogrendszer—tagozódás. Bp. 1977. 111. old.

[2] *Eörsi* Gyula: Jogelméleti torzó. Állam- és Jogtudomány, 1980. 3. sz. 371. old.

mellett komoly szerepe lehet az elméleti véleménynek, vélekedésnek meg a képzelőerőnek, vagyis: a tények magyarázatának. Élesebb fogalmazásban olyan dolgoknak is, amelyeket az egzakt tudományok lehetőség szerint minél nagyobb ívben törekednek elkerülni.

Esélye van tehát a véletlennek is, amely mögött különben szükségszerűségek sora állhat. Épp a környezetvédelemmel összefüggésben jegyzi meg *Szabó* Imre: „Voltak és vannak kísérletek más új jogágak létrehozására és ez olykor sikerül is."[3] S ez a kijelentés nem szubjektív reflexió, hanem a tényeket nagyon is kifejező, tömény élettapasztalat. Egyes jogágak (időleges) elismerésében vagy el nem ismerésében nyilvánvalóan nem kis szerep juthatott a véletlennek is. A jogrendszer tagozódásában teoretikusan kijelölt hely, autonómia vagy ennek a tagadása néha a tények rendkívül nagy súlyával szemben is képes makacsul megállni.[4] Ugyanis a jogtudomány viszonylagos önállóságánál fogva szembeszegülhet valamely társadalmi szükséglettel és megakadályozhatja az új jogág és ennek megfelelően új jogtudományi ág kialakulását is — mutat rá *Samu* Mihály.[5]

Nem feszegetve most azt a kérdést, hogy miért és milyen alapon teszi ezt a jogtudomány, módszerbeli előfeltevésként fogadjuk el, hogy a rendszerezéshez a jogalkotás és a jogalkalmazás tényei mellett a jognak mint általában vett sajátos objektivációnak a sajátos önállóságát, eszközeinek sajátosságait és ezeknek specifikus összeműködését, mindezek önmagukban is összefüggő kifejezésrendszerét is figyelembe kell venni. A jogtudomány, ha helyesen akar visszatükrözni és gyakorlatra segíteni, nem tud mást tenni, mint a jog relatív önállóságát és belső törvényszerűségét is figyelembe venni.[6]

Induljunk ki tehát abból, hogy *„a jogág olyan egynemű, jellemerősségét megőrző kohéziós normaösszesség, amely elemeiben sem denaturálódik; ha részt is vesz valamely nagyobb, többnemű normakomplexumban, magánvalóságának értékeit ebben is megőrzi, sőt ennek céljait épp ezekkel segíti."*[7] *Pragmatikus* mértékváltással: a jogág jogi ideológiai fogalom. A jogág olyan normaösszesség, amelyet adott időpontban egy-egy ország jogtudománya általánosan karakterisztikus normacsoportnak, jogágnak ismer el. Olyan mint pl. a büntetőjog, a polgári jog, az alkotmányjog, a munkajog, a termelőszövetkezeti jog, a pénzügyi jog, a földjog, a gazdasági jog, a törvénykezési szervezeti jog stb. (Az adott időponthoz és helyhez képest a nem aktuális jogágak természetesen törlendők.)

Az itt vizsgált kérdés nem az elsősorban, hogy a környezetvédelem önálló jogág-e vagy sem, hanem ebben a témakörben a tények és az azok rendszerezésére irányuló jogi elvi reflexiók alakulása, vagyis: *a környezetvédelem esete a jogágakkal.*

*

A *szovjet* jogi irodalomban a természetvédelmi jogra vonatkozó első elképzelések 1961-ben jelentek meg. *N. D. Kazancev* szerint: „A természetvédelemre vonatkozó szovjet törvényalkotás egyes esetekben a földjogi szabályozás részét képezi (amely magában foglalja a föld használatáról, a föld mélyének hasznosításáról, az erdőkről és a vizekről szóló törvényeket is), más esetekben pedig folytatása a földjogi törvényalkotásnak.

A kommunizmus építésének kibontakozó időszakában a Szovjetunióban a természetvédelmi jogalkotás a szovjet jogalkotás önálló ágaként különül el, s önálló ágként fog fejlődni a továbbiakban is. Természetvédelmi kérdéseket bizonyos mértékben más jogalkotási ágak is tükrözni fognak."[8]

Saját nézetei továbbfejlesztése során *Kazancev* arra következtet, hogy létezik egy természetvédelmi jog, amely egyenrangú az olyan jogágakkal, mint pl. a földjog, a bányajog, a vízjog és az erdőjog; továbbá, hogy kialakult a természeti erőforrások joga, amely szuperjogágként a fentebb említett jogágakat integrálja.[9]

N. T. Oszipov pozitívan értékeli Kazancev azon próbálkozását, hogy megtalálja az olyan viszonyok jogi szabályozásának hatékonyabbá tételére irányuló problémák újszerű megközelítését, amelyek tárgya a föld, a föld mélye, az erdők és más természeti objektumok. Ugyanakkor úgy véli, hogy Kazancev konstrukciója ellentmondásban van a jogágakról, a jogintézményekről, a jogágak rendszereiről és az egész jogrendszerről szóló állam- és jogelméleti tételekkel. Kazancev egyfelől elismeri azt a tényt, hogy a földjog, a vízjog, a bányajog és az erdőjog a szovjet jogrendszeren belül önálló jogágak, másfelől teljesen megfosztja ezeket önálló létezésüktől, összevonva őket egy új ágba — a „természeti erőforrások jogá"-ba.[10] *Oszipov* egyetért azzal, hogy a jogban differenciálódási és integrációs jelenségek mutatkoznak, vitatja azonban Kazancev konstrukcióját; ő maga nem fejt ki semmiféle pozitív véleményt és azokra a kérdésekre sem ad választ, amelyeket maga vet föl a természetvédelmi jogot és a természeti erőforrások jogát illetően.[1]

G. N. Poljanszkaja azért vitatja Kazancev elképzelését, mert úgy véli, hogy ennek az álláspontnak a következetes alkalmazása minden valószínűség szerint az ágazati jogalkotás likvidálásához vezet, s azt eredményezi, hogy ezeket a természetvédelmi törvények keretein belül összegezzék, ami pedig nyilvánvalóan célszerűtlen lenne.[12]

N. Sz. Makarevics szerint az ökológiai jognak

[3] *Szabó* Imre: A környezetvédelem a népi demokratikus országokban. Jogtudományi Közlöny, 1974. 10. sz. 539. old. Máshol a tagozódás objektív okait hangsúlyozza, egyidejűleg jelzi azt, hogy bizonyos szubjektív elem is belekerül e problémakörbe. Vö.: *Szabó* Imre: Jogelmélet. Bp. 1977. 64. old.

[4] Sárközy a bolgár termelőszövetkezeti jogot említi példaként: „a tsz-ek agráripari komplexumokba bevonása folytán már rég nem volt a 70-es évek közepén termelőszövetkezet, de a termelőszövetkezeti jogi tanszék még több évig tartani tudta magát, míg meg kellett hajolni a cáfolhatatlan tények előtt." *Sárközy* Tamás: A vállalati jog, mint jogágazat problémájához. Jogtudományi Közlöny, 1979. 12. sz. 795. old.

[5] *Antalffy* Gy.—*Samu* M.—*Szabó* I.—*Szotáczky* M.: Állam- és jogelmélet. Egyetemi tankönyv. Bp. 1970. 448. old.

[6] *Mádl* Ferenc: Összehasonlító nemzetközi magánjog. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga. Bp. 1978. 236—237. old.

[7] *Mádl* Ferenc: i. m. 247. old.

[8] N. D. *Kazancev:* K voproszu o naucsnüh osznovah kodifikacii zakonodatelsztva ob ohrane prirodü. Vesztnik MGU, 1962. 1. sz. 18. old. idézi: O. Sz. *Kolbaszov:* Ekologija: politika-pravo. Moszkva, 1976. 149. old.

[9] O. Sz. *Kolbaszov:* i. m. 149. old.

[10] N. T. *Oszipov:* Teoreticseszkie problemü szovetszkogo zemelnogo prava. Leningrád, 1972. 21. old. idézi: O. Sz. *Kolbaszov:* i. m. 149. old.

[11] O. Sz. Kolbaszov: i. m. 149—150. old.

[12] G. N. *Poljanszkaja:* Zakon ob ohrane prirodü v SZSZSZR „Ucsenüe zapiszki VNIISZZ". 1972. idézi: O. Sz. *Kolbaszov:* i. m. 151. old.

(így nevezi a természetvédelmi jogot) a szovjet jogrendszer önálló ágaként való elméleti elismerése már most (az 1970-es évek elején) pozitív módon dönthető el. Érvelése szerint *1.* a jogi szabályozás specifikus módszerei és tárgyai, úgyszintén a természetvédelmi viszonyok jogi szabályozásának objektív fejlődési tendenciái megvannak; *2.* a szerteágazó természetvédelmi jogalkotás létezik; *3.* célszerű növelni a tudomány aktív szerepét az új jogág kialakításának elősegítésében; *4.* szélesebbé kell tenni a jogrendszer általános elméleti jellemzését. Az ökológiai jog és a természeti erőforrások joga (mint integrált ágazat) nem zárják ki egymást.[13] Azt javasolja, hogy különítsük el az emberek közötti olyan társadalmi viszonyokat, amelyeknek tárgya a természet, azaz amelyek a természettel kapcsolatban alakulnak ki és ennek következtében különböznek a többi társadalmi viszonyoktól. A természetvédelmi viszonyok e vonatkozásban az ilyen viszonyok egyedi fajtáját képezik.[14]

Sz. Sz. Alekszejev nézete szerint a szovjet jogrendszerben fő jogágak és komplex jogágak vannak. Fő jogágnak tekinti pl. a földjogot, komplex jogágnak a vízjogot, a bányajogot, az erdőjogot. A természetvédelmi jog jogágak fölötti komplex jelenség. Nem fő jogág tehát, hanem azok fölött helyezkedik el.[15]

Ebben az időszakban más szerzők is érvelnek a természetvédelmi jog önálló jogágként való felfogása mellett.[16]

1975-ben *A. F. Kozlov* kifejti, hogy az adott időszakban a szovjet jogrendszerben a földjog, a vízjog, a bányajog és az erdőjog valójában nem önálló jogágak, mert tartalmukat áthatja a természetvédelem gondolata. Ezek az eszmék pedig reális alapot képezhetnek ahhoz, hogy az említett joganyagok normáit egy új jelenség keretein belül egyesíthessük, s azt természetvédelmi jogágnak nevezhessük. E jogágba sorolhatók az említett jogterületek, de nem mint egymáshoz kapcsolódó jogágak vagy aljogágak, hanem mint a természetvédelmi jognak a szerves alrendszerei, éppen úgy, mint ahogyan pl. a polgári jogba tartoznak a dologi, a kötelmi, az öröklési és a szerzői jogok.[17]

Ju. A. Vovk a szabályozás összefüggőségét nem vitatja. Elveti azonban a természetvédelmi jog önálló jogágkénti létezésének koncepcióját; szerinte önálló jogág a természeti erőforrások joga.[18] A polemia tehát abban az irányban halad, hogy az érintett, összefüggő joganyagban mi karakterizál: a szennyeződésektől való védelem, a természet megóvása vagy a természeti erőforrások ésszerű hasznosítása. A joganyag két fő vonulata ugyanis így egyfelől természetvédelmi jogként, másfelől a természeti erőforrások jogaként értelmezhető.

V. L. Muntjan amellett érvel, hogy természeti erőforrások jogáról indokolt beszélni, amely szuperjogágként más önálló jogágakat foglal magában.[19] *G. N. Poljanszkaja* véleménye az, hogy nem szabad kettéválasztani a természeti erőforrások jogát és a természetvédelmi jogot, mert a természeti tárgyak hasznosítása magában foglalja a természetvédelmet is. A jogági önállóság kérdésében úgy foglal állást, hogy erre még korai a válasz, mert a jogalkotás még kifejlődő szakaszánál tart.[20] Következtetései végeredményükben *G. A. Akszenenok* nézetével találkoznak, amely szerint lehetséges, hogy a földjog, a vízjog, a bányajog és az erdőjog integrálódni fog a természeti erőforrások jogában, ám erről az integrálódásról még korai beszélni.[21]

Ju. Sz. Semsucsenko indokolatlannak tartja a joganyag kettészakítását természetvédelmi jogra és természeti erőforrások jogára. Integrális szovjet jogról van szó, amelynek eddig nincs kellőképpen kidolgozva a maga specifikus szabályozási módszere. Nézete szerint — Alekszejevvel ellentétben — a környezetvédelem nem a fő jogágak feletti jelenség; csakis olyan jogok „felett" létezik, amelyek a környezetvédelemmel kapcsolatosak. A környezetvédelmi jog önálló jogi jellegét nem indokolt tagadni.[22]

Semsucsenkóval egy időben *Guszev* és *Petrov* kifejti, hogy a természet jogi védelme magában foglalja a természeti erőforrások ésszerű kihasználásának a jogi kérdéseit is, s itt ténylegesen meglevő önálló profilról van szó.[23]

Ugyanekkor *O. Sz. Kolbaszov* így ír: „Napjainkban a specialisták többsége számára teljesen világos, hogy a természet jogi védelmének feladatai nem a természetvédelmi jogág kialakítása útján oldhatók meg. A természet jogi védelmét a szovjet jog valamennyi (ilyen célú) jogága biztosítja. A gyakorlat az összes jogág bizonyos célra irányuló átállításának, átszervezésének, kiegészítésének, tartalmi fejlesztésének az útján halad. Ezért a természetvédelem jogi szabályai manapság államjogi, államigazgatási jogi, polgári jogi, gazdasági jogi, büntetőjogi, munkajogi, szövetkezeti jogi, földjogi, vízjogi, bánya-, erdő-, fauna-, levegőjogi előírások formájában léteznek. Nagyon mesterkélt dolog is lenne elszakítani a föld védelmére vonatkozó előírásokat a földjog jogágától, a vizek védelmének szabályait a vízjogtól stb. Gyakorlatilag nem léteznek a föld, a víz és a más természeti tárgyak védelmére vonatkozó jogi előírásokon kívül más természetvédelmi jogi előírások, minthogy nem léteznek olyan társadalmi viszo-

[13] N. Sz. *Makarevics:* Pravovoe regulirovanie obscsesztvennüh otnosenij po ohrane prirodü v SZSZSZR kand. dissz., Szaratov, 1973. idézi: O. Sz. *Kolbaszov:* i. m. 151—152. old., N. SZ. *Makarevics:* Otnosenija po ohrane prirodü kak predmet pravovogo regulirovanija. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo, 1972. 9. sz. 96—97. old.

[14] O. Sz. *Kolbaszov:* i. m. 154. old.

[15] Sz. Sz. *Alekszejev:* Ob otraszljah prava. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo, 1972. 3. sz. 14. old.

[16] Pl. V. M. *Cshikvadze:* Goszudarsztvo, demokratija, zakonnoszt. Moszkva, 1969. 359. old., Sz. Sz. *Konsztantinidi:* Pravovaja ohrana prirodü v Kazahszkoj SZSZR Alma-Ata, 1971. 44. old., F. H. *Adihanov:* Pravovaja ohrana prirodü v SZSZSZR Tomszk, 1974. 13. old., K. A. *Sajbekov:* O prepodavanii kursza „Prirodoohranitelnoe pravo" v vuzah. „Problemü vzaimodejsztvia obscsesztva i prirodü" Izd. MGU. Moszkva, 1974. 115. old., I. I. *Moiszenko:* Ohrana prirodü v Beloruszkoj SZSZR Minszk, 1973. 8. old.

[17] A. F. *Kozlov:* K voproszu o szuszcsnoszti prirodoohranitelnogo prava „Problemü zemelnogo i kolhoznogo prava". Szverdlovszk, 1975. 11—14. old.

[18] Ju. A. *Vovk:* O predmete i szisztemе prirodoreszurszovogo prava. „Voproszü goszudarsztva i prava rozvitogo szocialiszticseszkogo obscsesztva". Harkov, 1975. 187. old.

[19] V. L. *Muntjan:* Pravovüe problemü racionalnogo prirodopolzovania. Harkov, 1975. 24., 27. old.

[20] G. N. *Poljanszkaja:* Ponjatie ohranü prirodü i prirodoohranitelnoe zakonodatelsztvo. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo, 1975. 9. sz. 73. old.

[21] G. A. *Akszenenok:* Ponjatie szovetszkogo zemelnogo prava i jego szisztemü. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo, 1969. 3. sz.

[22] Ju. Sz. *Semsucsenko:* Organizacionno-pravovüe voproszü ohranü okruzsajuscsej szredü v SZSZSZR Kiev, 1976. 196. old.

[23] R. K. *Guszev*—V. V. *Petrov:* Pravovaja ohrana prirodü v SZSZSZR Moszkva, 1976. 16. old.

nyok, amelyek kívül esnének a kialakult jogágak szféráján."[24] Inkább a jogágak különböző fejlettségéről lehet szó. Így gyengén fejlett az élővilág joga, ha ugyan egyáltalán jogágnak nevezhető, hiszen ténylegesen vadászati és halászati jog létezik, mint bizonyos értelemben önálló jogág. Még rosszabb a helyzet a levegő védelmével kapcsolatban, amelynek logikus gondolkodás szerint ugyancsak önálló jogágnak kellene lennie.[25] „Így a mostani körülmények között a lehető legnagyobb mértékben problematikus feladat lenne azt bizonyítani, hogy a természetvédelmi (ökológiai, environmental) jog a szovjet jog önálló ága lenne. Nyilvánvalóan abból kell kiindulni, hogy a környezetvédelem, mint komplex, általános probléma, csakis a szovjet jog összes jogágai segítségével oldható meg. Ugyanakkor a „természetvédelmi" (ökológiai, environmental) jog mint terminológia jól használható lenne elméleti kutatások vagy oktatási diszciplínák megjelölésére, nem hozva azonban kapcsolatba a megjelölés tartalmát a szovjet jog rendszerével."[26]

V. V. Petrov ugyanekkor nem találja megnyugtató megoldásnak, ha a természetvédelem más jogágak keretében maradva fejlődik; a földjog és a természetvédelmi jog különböző dolgok.[27]

V. P. Balezin 1977-ben úgy érvel, hogy törvényalkotási, tudományos és pedagógiai okokból egyaránt szükséges az, hogy a természeti erőforrások joga szuperjogágba legyen integrálva. A „természetvédelmi jog" megjelölést nem tartja megfelelőnek e joganyag egészére nézve. A számításba vehető jogágak sok olyan intézményt is magukban foglalnak — pl. a földdel való rendelkezés földjogi intézményét —, amelyek nem érintik a természetvédelem szempontjait. Az újabb szovjet törvényhozásban integrációs folyamat mutatkozik a környezet védelmét illetően, amely megmutatkozik a földjog, a vízjog, a bányajog területén is. Ha a jogágak egyesítésére kerülne sor — a természeti erőforrások szuperjogága kialakításával — ez megszüntetné azokat a hosszan tartó vitákat, amelyek e jogágak önállósága kérdésében folynak; azután már csak a szuperjogág önállósága lenne kérdés.[28]

Balezin egyetért Kazancev elméletével, azzal, hogy a természeti erőforrások joga mint szuperjogág általános és különös részre tagozódik s különös részében az ott integrált jogágak ágazati önállóságukat megtartják.[29] Ebben a rendszerben helyezkedik el a természetvédelmi joganyag is egyfajta alrendszerként, amelyet nem lehet elválasztani a földjogtól, a vízjogtól, a bányajogtól és az erdőjogtól.

Mind V. V. Petrov, mind V. P. Balezin álláspontját többen megkérdőjelezték. 1979-ben *Ikonickaja* és *Krasznov* arról ír, hogy a földjognak döntő szerepe van a környezet védelmében; nem helyes tehát elválasztani egymástól a földjogot és a természetvédelmi jogot. A feladat épp a földjog és a természetvédelem pontosabb összehangolása lehet. A természetvédelmi jogalkotást — mint jogalkotási ágat — komplex, összefüggő jelenségnek tekintik.[30]

Krasznov arra hívja föl a figyelmet, hogy a természetvédelmi szabályozásnak nemcsak a társadalmi, hanem a természeti viszonyokra is figyelemmel kell lennie; épp ez különbözteti meg a törvényhozás más szféráitól, amelyekben a természeti törvényeknek nincs ilyen fontos szerepük. A természet védelmével és ésszerű kihasználásával kapcsolatos szabályozás kiszélesedik, de megmarad ágazati jellegűnek. A védelem és a racionális használat kölcsönös összefüggésében az utóbbit tartja fontosnak, mert a társadalom alapvetően a természet hasznosításával foglalkozik. A természethasznosítás és védelem ágazati és komplex tartalommal rendelkezik; mint jogalkotási szféra nemcsak ágazati, de komplex jellegű is.[31]

O. Sz. Kolbaszov rámutat arra, hogy jelenleg nem lehet a természeti erőforrások jogának önállóságáról beszélni. A mostani szabályozás különböző jogágak keretei között folyik. Szemtanúi lehetünk a természeti erőforrásokkal kapcsolatos szabályozás differenciált fejlődésének; a szabályanyagot azonban még igen korai lenne elválasztani a földjogtól, a vízjogtól, a bányajogtól s az erdőjogtól. Várhatóan leghamarabb 2000 után éri el e normák fejlettsége azt a fokot, amikor a szovjet társadalomban reálissá válhat ezeknek a jogágaknak egy önálló jogágba való szintetizálása.[32]

Sz. Sz. Alekszejev a lényeget illetően korábbi álláspontját ismétli meg (bár azt többen vitatták, pl. Semsucsenko, Kolbaszov): vannak fő jogágak, illetőleg jogágak és vannak komplex jogi jelenségek. A természeti erőforrások joga komplex jogi jelenség. Kérdés, hogy a komplex jogi jelenségek önálló jogágat alkotnak-e. Nézete szerint erre a kérdésre akkor lehet pozitív választ adni, ha a jogi normák objektív egységet alkotnak, és nem rombolják szét a jog alapstruktúráját.[33]

N. T. Oszipov szerint a jogi normák három csoportba oszthatók; vannak regulatív, védő és sajátos normák. A környezetvédelmi védő jogi normák a szovjet jogban a sajátos jogi normák irányában haladnak és egy különálló jogi normák rendszerében egyesülnek, amelyeknek szükséges elemük a szankció.[34] A természetvédelmi viszonyok különálló társadalmi viszonyokat alkotnak a más társadalmi viszonyok rendszerében, s azoknak a sajátos vonásaik folytán tartalmában objektíve szükséges a jogi szabályozás. Önállóságuk körvonalazódásában az jelentős, hogy különös tulajdonságokkal rendelkeznek, sajátos védett tárgyaik vannak, amelyeknek a jelentősége és szerepe, összetett ökológiai funkciója a társadalmi életben is megmutatkozik.[35]

---

[24] O. Sz. *Kolbaszov:* i. m. 152—153. old.

[25] Vö.: O. Sz. *Kolbaszov:* i. m. 153. old.

[26] O. Sz. *Kolbaszov:* i. m. 153. old.

[27] V. V. *Petrov:* Objekt i predmet pravovoj ohranü prirodü v SZSZSZR Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo, 1976. 4. sz.

[28] V. P. *Balezin:* Pravo prirodopolzovanija v SZSZSZR „Naucsno-teknicseszkij progressz i pravovaja ohrana prirodü" Izd. MGU, Moszkva, 1978. 43. old.

[29] V. P. *Balezin:* i. m. 18—19. old.

[30] I. A. *Ikonickaja*—N. I. *Krasznov:* Zemelnoe pravo i ohrana prirodü. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo, 1979. 12. sz. 51—52., 57. old.

[31] N. I. *Krasznov:* Novoe szovetszkoe lesznoe zakonodatelsztvo. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo, 1978. 7. sz. 44—46. old.

[32] *Pravovaja ohrana okruzsajuscsej szredü.* Kerekasztal konferencia. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo, 1979. 9. sz. 109. old.

[33] Sz. Sz. *Alekszejev:* Otraszli szovetszkogo prava: problemü, polozsenija. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo, 1979. 9. sz. 22. old.

[34] N. T. *Oszipov:* Metodü pravovoj normü okruzsajuscsej szredü v SZSZSZR Leningradszkogo Univ. Leningrad, 1979. 28. old.

[35] N. T. *Oszipov:* i. m. 48. old.

Sz. N. Bratusz is vizsgálja azt a kérdést, hogy azok a társadalmi viszonyok, amelyek a víz, a föld, az erdők használata során keletkeznek, alkotnak-e önálló jogágat, vagy, hogy a természeti erőforrások joga önálló jogág lenne-e. A választ analogikusnak tartja a földjog mint önálló jogág elismerésével.[36]

I. A. Ikonickaja nézete szerint tény, hogy vannak olyan irodalmi elképzelések, amelyek a természet védelmét és a természeti erőforrások ésszerű kihasználását önálló jogi profilnak értelmezik. Kétségesnek tartja, hogy a kérdésnek ez a megközelítése módszertanilag helyes-e, hogy megfelelően képes-e ez tükrözni a természet és a társadalom egymáshoz való viszonyát. Azok a társadalmi viszonyok ugyanis, amelyek a föld ésszerű használatával kapcsolatosak, de azok is, amelyek a föld védelmét érintik, a földjog tárgykörébe tartoznak. A természet védelmét és a természeti erőforrások racionális kiaknázását tehát a különböző jogágak keretén belül kell rendezni és fejleszteni. Ha az ágazati törvényhozásban megfelelően kifejezésre jutnak azok a gazdasági követelmények, amelyek meghatározzák a természeti tárgyak kihasználását, nincs szükség egy komplex természetvédelmi jogalkotási terület kialakítására és egy önálló jogági konstrukcióra sem.[37]

1980-ban *V. V. Petrov* jelzi, hogy a társadalmi érdekek, a természeti környezet védelmében tett intézkedések, a természetvédelmi normák homogenitása, hasonlósága és sokasága szükségessé teszik a szovjet jogrendszeren belül egy önálló jogág — a természetvédelmi jog — megalkotását.[38] Egy évvel később — a levegő védelméről és az élővilág védelméről szóló szovjet törvények elemzése során — arra a következtetésre jut, hogy ezek komplex jellegű törvények, mert a természeti tárgyak sokaságát védik, s nem csupán a természeti környezet egyes elemeit. Ezeket a normákat nem lehet belehelyezni semmilyen létező jogágba, ha a klasszifikáció alapjául nem a szabályozás módszerét, hanem annak tárgyát vesszük figyelembe. Azok a nézetek, amelyek szerint a természeti erőforrások jogába tartozna önálló aljogágként a levegő és a fauna joga, az említett törvényekkel nincsenek alátámasztva. Ez épp azt bizonyítja, hogy létezik az a jogi általánosság, amely a természeti viszonyokat regulálja. Ezt az általánosságot természetvédelmi jognak nevezhetjük.[39]

1982-ben *V. V. Petrov* kifejti, hogy a természetvédelmi jog az önálló jogág, a természeti erőforrások joga pedig nem önálló jogág, mert az csak más jogágaknak (földjog, vízjog, erdőjog, bányajog) az elemeit integrálja. A természetvédelmi jog önállóságának objektív szükségszerűsége abban áll, hogy szükséges a természeti környezet jogának egységes elvei megalapozása és egységes szabályozása. A természetvédelmi jog önálló jogággá alakulása objektív folyamat, amely a társadalmi viszonyok új szférája alapján különül el. Ha ugyanis léteznek környezetvédelmi jogszabályok, akkor kell, hogy ennek jogi formája is létezzen. A szabályozás széttagoltsága nem szolgálja a természetvédelem érdekeit. Olyan jogág szükséges, amely ezeket a szabályokat egyetlen rendszerbe koncentrálja, a természetvédelem elvei alapján, érvényesítve a párt és az állam ökológiai elveit. Másfelől a természetvédelmi törvényhozás keretein belül olyan jogi normák is vannak, amelyek nem illeszthetők be más ismert jogágak kereteibe. Ha abból indulunk ki, hogy a törvényhozás a jog külső kifejeződése, akkor arra a megállapításra jutunk, hogy objektíve létezik egy önálló jogág funkcióit betöltő természetvédelmi jog.[40]

*

A *szocialista országok* jogirodalmában a kérdés később körvonalazódik. *W. Brzeziński* — a lengyel környezetvédelmi jogászok doyenje — 1971-ben megállapítja, hogy a környezet jogi védelme több jogágba tartozik. Nem formálisan kiemelt jog része, hanem olyan jelenség, amely az egész jogrendszert áthatja.[41] Ez a joganyag kétfajta: egyrészt olyan normákból áll, amelyek a termelés és a tervezés rendszeréhez tartoznak, másfelől olyan normák, amelyek az emberi környezetet védik. Amit környezetvédelmi jognak nevezünk, több jogágban létezik, s ezért nehezen lehet valamilyen egységről beszélni. Ezért a környezet jogi védelmének szabályai nem foglalhatók egyetlen kódexbe.[42] W. Brzeziński koncepcióját később sem változtatta meg; a környezetvédelmi jog nem önálló jogág, írja 1975-ben,[43] majd 1979-ben oroszul kiadott könyvében, megjegyezve, hogy a kérdés komplex fölmérése az államigazgatási jogon belül végezhető el.[44]

A lengyel szerzők a kérdés lényegét illetően osztják Brzeziński nézetét. *L. Lustacz* nem zárja ki az elvi lehetőségét egy olyan környezetvédelmi kódex megalkotásának, amely a vonatkozó teljes joganyagot felölelné (s ennek megalkotása egy önálló jogág kialakításához vezetne), számításba veszi azonban azt is, hogy a szabályozás másik módja egy átfogó környezetvédelmi kerettörvény megalkotása, amelyhez más — részletező szabályozást tartalmazó — törvények kapcsolódnak. Mindeddig azonban a környezetvédelmi jog más jogágakba tartozó normákból áll; szabályai elsősorban az államigazgatási jogban szétszórtak. Ez a tény tehát nem nyújt alapot ahhoz, hogy ezeket a normákat egyetlen jogág keretein belül vizsgáljuk. Ez csak akkor jöhet számításba, ha e normaanyag egységesítése megtörténik, s szabályai saját jogi intézményeket alkotnak. A környezetvédelmi jog ezt a fejlettséget még nem érte el, így korai lenne önálló jogágnak tekinteni. Ennek ellenére, a környezetvédelmi jog *in statu nascendi* jogágnak is fölfogható, bár mai jogi rendezettségében nem jogág.[45]

---

[36] N. Sz. *Bratusz:* Otraszl szovetszkogo prava; ponjatie, predmet, metod. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo, 1979. 1. sz.

[37] I. A. *Ikonickaja:* XXVI szezd KPSZSZ i pravovoe obeszpecsenie racionalnogo iszpolzovanija i ohranü zemel. Pravovedenie, 1982. 4. sz. 31—32. old.

[38] V. V. *Petrov:* Pravovaja ohrana prirodü. Izd. MGU. Moszkva, 1980. 27—30. old.

[39] V. V. *Petrov:* Teoreticseszkie voproszü novüh prirodoohranitelnüh zakonov SZSZSZR Vesztnik Moszkovszkogo universziteta, szeria pravo. Moszkva, 1981. 17. old.

[40] V. V. *Petrov:* Ekologicseszkaja funkcija prava. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo, 1982. 5. sz. 88—89. old.

[41] W. *Brzeziński:* Podstatowe zagadnienia prawne i organizacyjne ochrony środowiska człowieka. Państwo i Prawo, 1971. 3—4. sz. 518. old.

[42] W. *Brzeziński:* Ochrona prawna naturalnego środowiska człowieka na tle uchwal VI Zjazdu PZPR. Państwo i Prawo, 1972. 4. sz. 49. old.

[43] W. *Brzeziński:* Podstatowe zagadnienia prawne i organizacyjne ochrony środowiska człowieka. „Prawo a ochrona środowiska" Ossolineum. Warszawa, 1975. 127. old.

[44] V. *Bzsezinszki:* Pravovaja ohrana okruzsajuscsej szredü. Progressz. Moszkva, 1979. 10. old.

[45] L. *Lustacz:* A környezetjog társadalomszervező funkciója. „Jog a környezet védelmében". Veszprém, 1977. 59—60. old.,

L. Jastrzębski jelzi, hogy a lengyel irodalom igyekszik kikerülni azt a kérdést, hogy a környezetvédelem joga önálló jogág-e.[46] Megállapítja, hogy a környezetvédelmi jog szélesebb kategória, mint a természetvédelmi jog, amely az előbbinek része.[47] Új jogágak konfliktusok nélkül is létrejöhetnek, ha bizonyos közös vonásokra lehet hivatkozni, ha a jogi normák egy bizonyos jogággá illeszthetők össze. Ezt támogatja, ha a joganyag tipikus jogi intézményekkel rendelkezik.[48] A környezetvédelemnek vannak ugyan tipikus jogintézményei, jelenleg azonban mégsem indokolt arról mint önálló jogágról beszélni. Normái több jogágba tartoznak; ám nem zárható ki annak a lehetősége, hogy a jövőben létrejön a környezetvédelmi jog, mint önálló jogág. Ez függ a törvényhozástól, s a nemzetközi jog is lehet bizonyos befolyással egy új jogág megalkotására.[49]

Ugyanebben az irányban halad következtetése legújabb munkájában is. Eszerint a lengyel környezetvédelmi törvény megalkotásával növekszenek azok a vonások, amelyek egy önálló jogág kialakulása irányában mutatnak. A környezetvédelmi jognak saját szabályozási tárgya van, kialakult társadalomelmélete, vannak általános elvei, amelyek a jogrendszer egészére hatnak, a környezetvédelmi törvény pedig közel áll a kódexhez. Nem hiányoznak sajátos jogintézményei sem, amelyeknek egy része ugyan más jogágak kompilációi, vannak azonban olyanok is, amelyek tisztán sajátos jogintézményei, azaz olyanok, amelyek csakis ebbe a joganyagba illeszkednek.[50]

J. Filipek szerint a környezetvédelmi jog elsősorban az államigazgatási jog különös részeként fejlődött ki, de más jogágakkal is kapcsolatban áll. A környezetvédelem tárgya különös hatást gyakorol az azt szabályozó jog tartalmára, s ezzel elkezdődik a környezetvédelmi jog önállóvá válásának folyamata. Olyan jogintézmények keletkeznek, amelyek csakis a környezetvédelmi jogban tipikusak. Ennek ellenére jelenleg a környezetvédelmi jog nem önálló jogág; továbbra is aktuális az a nézet, amely szerint a környezetvédelmi jog több jogág — az államigazgatási jog, a polgári jog, a büntetőjog stb. — szabályozási tárgya.[51]

A román szakírók közül *S. Brădeanu úgy találja, hogy a környezetvédelmi jog interdiszciplináris jellegű; szabályai több jogágba tartoznak. Vannak sajátos vonásai, szabályanyaga azonban különböző jogágakba integrálódik.*[52] *Y. Eminescu* a környezetvédelmi joganyag komplex jellegét hangsúlyozza,[53] *L. Stăngul* interdiszciplináris jogi természetét. A környezet jogi aspektusai komplex egységet alkotnak, a környezettel kapcsolatos társadalmi viszonyok pedig több jogágba tartoznak.[54]

Az NDK-ban *E. Oehler* álláspontja szerint a környezetvédelmi jog („Landeskulturrecht") komplex jogterület, amely egyfelől a Landeskulturgesetz-be foglalt normákból, másfelől különféle jogágakba tartozó jogi normákból tevődik össze.[55] A jogrendszeren belül folyamatban van a környezetvédelmi jog integrálódása, s a jövőre nézve elvileg nem kizárt, hogy a földdel, a vizekkel, a bányászattal és az erdőkkel kapcsolatos jogalkotás egy törvényben egyesíthető, s ennek alapján önálló jogág jön létre, az említett ágazatokat érintő elkülönült jogalkotás egyidejű megszűntével. Jelenleg azonban a környezetvédelem nem önálló jogág.[56] Ugyanezt tartalmazza egy 1979-es tankönyv is; a környezetvédelemről mint komplex jogterületről beszél, amely magában foglalja azokat a társadalmi viszonyokat, amelyeket az államigazgatási jog, a gazdasági jog, a polgári jog, a büntetőjog és a földjog megfelelő részei szabályoznak.[57]

A csehszlovákiai szerzők közül *B. Pospíšil* kezdetben a környezetvédelmi jogot a földjog jogágában látta elhelyezhetőnek.[58] Később véleményét megváltoztatja: a környezetvédelemmel kapcsolatos jog több irányba szétágazódó jelenség, amely nemcsak a földjog keretei között helyezkedik el. A környezetvédelem irányításával kapcsolatos társadalmi viszonyok tartalmukkal, terjedelmükkel, sajátos minőségükkel azonban nem szolgáltatnak alapot ahhoz, hogy önálló jogágként lehetne e jelenségeket értékelni. A környezetvédelemmel keletkező társadalmi viszonyok csak más — szélesebb — viszonyoknak kitorkolódásai, s ezek a társadalmi viszonyoknak csak néhány oldalát világítják meg.[59]

Ezzel ellentétben áll *A. Sum* álláspontja. 1972-ben először veti föl a csehszlovákiai szerzők közül a környezetvédelem jogági önállóságát azzal, hogy a társadalmi érdek épp a környezetvédelem komplexitásához fűződik. Javasolja tehát a környezetvédelmi jog megalkotását úgy, hogy szabályait ki kell emelni a

L. *Lustacz:* Kompleksowa ochrona środowiska. Państwo i Prawo, 1980. 3. sz. 37. old.

[46] L. *Jastrzębski:* Ochrona prawna przyrody i środowiska w PLR. Wyd. Univ. Warszawskiego. Warszawa, 1979. 40. old.

[47] L. *Jastrzębski:* Prawne zagadnienia ochrony przyrody. Wyd. Prawnicze. Warszawa, 1980. 22. old.

[48] A tipikus jogi intézmények megléte mint a jogágiság kritériuma más lengyel szakíróknál is kiemelt szempont, jogelméleti megállapítások alkalmazásaképp. Jastrzebski és mások is Lopatkára hivatkoznak (A. *Lopatka:* Wstep do nauki prawoznawstwa. Warszawa, 1975. 257—266. old.)

[49] L. *Jastrzębski:* Normy prawne regułujace ochrone środowiska naturalnego w systemie prawa. Państwo i Prawo, 1976. 11. sz. 69., 72., 76—77. old.

[50] L. *Jastrzębski:* Prawo ochrony środowiska jako obrebna galaz prawa. „Krakowskie Studia Prawnicze". Tom. XVI. 1983. 27—28. old.

[51] J. *Filipek:* Miejsce prawa ochrony naturalnego środowiska człowieka w systemie prawnym PRL. „Krakowskie Studia Prawnicze" Tom. XVI. 1983. 13. old.

[52] S. *Brădeanu:* Aspects juridiques de la législation corcenant de la protection de l'environnement dans le droit de la Republique Socialiste Roumanie. Revue roumain des Sciences sociales. Sciences Juridique, 1973. 2. sz. 221—222. old.

[53] Y. *Eminescu:* Limite actiunii posibile a dreptului în domeniul protectiei mediului înconjurător. Studii si cercetări juridice, 1976. 4. sz. 350. old.

[54] L. *Stăngul:* Consideratii supra ocrotirii mediului înconjurâtor si a reglementârirol din acest domeniu. Studii și cercetări juridice, 1977. 3. sz. 214. old.

[55] E. *Oehler:* Zu einigen Grundfragen der Rechtsgestaltung auf dem Gebiet der sozalistischen Landeskultur einschliesslich des Umweltschutzes. Staat und Recht, 1975. 8. sz. 1148. old.

[56] E. *Oehler:* Das allgemeine Gesetz über den Umweltschutz. „Rechtsschutz der Natur in den sozialistischen Ländern" Akademie für Staats- und Rechtswissenschaft der DDR. Potsdam—Babelsberg, 1977. 43—44. old., E. *Oehler:* Sommers hule zu Rechtsfragen des Umweltschutzes. Staat und Recht, 1978. 11. sz. 1040. old.

[57] *Verwaltungsrecht.* Lehrbuch. Staatsverlag der DDR. Berlin, 1979. 567. old.

[58] B. *Pospíšil:* Právní aspekty peče o životní prostředí v ČSSR Acta Universitatis Brunensis. Iuridica, 1975. 18. sz. 80. old.

[59] B. *Pospíšil:* Životní prostředí očima právníka. Acta Universitatis Brunensis. Iuridica, 1981. 38. sz. 52. old.

más jogágakból.[60] Ezzel rokon vonást mutat *J. Eliáš* nézete. Eszerint a környezetvédelmi tevékenység tipikus és specifikus. Lényeges szempont az uralkodó osztály érdeke is, amely objektíven determinált. Ez az érdek újabban a környezetvédelem komplex irányítására is összpontosul. E viszonyokban az emberi magatartás annyira tipikus és specifikus, hogy egy önálló új jogág keletkezik.[61]

Š. Luby a környezetvédelmi jogi szabályozás interdiszciplináris jellegét hangsúlyozza;[62] az önálló jogágiság számításba sem jön. *Z. Madar* szerint a környezetvédelem joga alapvetően az igazgatási jog területén belül létezik; a környezet védelmét szolgáló jogszabályok túlnyomó része az államigazgatás körébe tartozik. E tény mellett utal arra, hogy más szocialista országokban is ismertek hasonló nézetek; a bolgár *T. Ljalev,* a lengyel *B. Brzeziński,* a román *S. Brădeanu* és *E. Oehler* az NDK-ban egyaránt az államigazgatási jogon belül vizsgálják a kérdést.[63] *Z. Madar* később ismét kiemeli, hogy a környezetvédelem komplex jelenség, jogi szabályozása több jogág területébe ágazódik, s ezek között az államigazgatási jog dominál.[64] Legújabb művében hangsúlyozza a szabályanyag interdiszciplináris jellegét, jelzi azonban azt is, hogy ma már ez a joganyag egy relatíve zárt rendszerré fejlődött. A környezetvédelmi jogszabályok kettős jellegűek: egyfelől összességükben bizonyos rendszert képeznek, másfelől szerves részei az olyan anyajogágaknak, mint a polgári jog, a gazdasági jog, a büntetőjog. A fejlődés során ezek a jogintézmények várhatóan egyre inkább idegenné válnak az anyajogág hagyományos intézményei között, vagyis: a jövőben jogágként önállósodnak.[65]

L. Bianchi 1979-ben komplex és egységes környezetvédelmi szabályozást tart szükségesnek. Megállapítja, hogy pillanatnyilag nem lehet a környezetvédelmi jogról mint önálló jogágról beszélni, mert e tevékenységben csak néhány társadalmi viszony specifikus, s ezek nem nyújtanak kellő alapot az önállóság megállapításához.[66] *J. Klapáč* ugyanekkor jelzi, hogy a környezetvédelmi jog komplex elemzése a szocialista országokban csak most megy végbe, s ezért a jogelmélet még nem ismerhette fel annak önálló jogágiságát. Feltételezhető, hogy e kutatások nyomán mindegyik szocialista országban a környezetvédelmi jog az önálló jogágiság irányába fog fejlődni.[67]

Más a véleménye *V. Kislinger*-nek. Szerinte, ha még szükséges is lenne itt új jogág konstruálása, az kevéssé lehetséges. Azok a társadalmi viszonyok, amelyekben az ember a természettel szembefordul a társadalom és a természet anyagcsere-folyamatában, a más társadalmi viszonyoktól nem határolhatók el egységes kritériumok alapján. Ezek a viszonyok közvetett módon keletkeznek és keletkezésük nem egységes. Önálló jogágról tehát nem lehet szó. Ettől függetlenül azonban e jogi kategóriának megvannak a maga specifikumai. Ha a környezetvédelem szabályozása több jogágban jelenik meg, akkor is szükséges lehet e kérdést egy centrumból vizsgálni az egyes jogágak felett. Az össztársadalmi érdek azt kívánja, hogy ez a centrum vagy szempont ne egyetlen jogág (államigazgatási jog) legyen. A komplex szemlélet érdekében tehát jogterületet kell alkotni. Ebből alakítja ki a szerző terminus technikusát: „környezetvédelmi jogterület".[68] Ez természetesen nem jogág; nincs újfajta jogi felelősség sem, amely kiragadható lenne a jogágak felelősségi rendszeréből, mert a számításba vehető felelősségi formák csak a jogágak keretei között vizsgálhatók.[69]

M. Kindl szerint a környezetvédelem középpontjában az államigazgatási jog áll. Csak az államigazgatási jog védi a környezetet a maga egészében és egyes részeiben egyaránt. A természeti környezet romlása majdnem mindig valamilyen államigazgatási norma megsértésével párosul.[70]

J. Klapáč 1981-ben fejti ki azt a nézetét, hogy a környezetvédelmi jog önálló jogág. Ennek tárgya mindazon társadalmi viszonyok összessége, amelyek olyan emberi magatartásokat foglalnak magukban, amelyek a környezet védelmével és alakításával kapcsolatosak. E jogágban a jogok és kötelességek konzekvens egybekapcsolása a jellegzetes; a személyek jogai egyben kötelességeik is. Két társadalmi érdek érvényesül: a termelés növeléséhez és egyben a környezet védelméhez fűződő társadalmi érdek. Az önálló jogág kialakításához szükséges elkülönült jogi normacsoport már létezik, s megvan az az önálló társadalmi érdek is, amely ezt alátámasztja. Ha a gazdasági jog önálló jogág, önállónak ismerhető el a környezetvédelmi jog is. A gazdasági jogban a termelés áll előtérben, a környezetvédelmi jogban — egységben az említett jelenséggel — a környezet megóvásához és alakításához kötődő érdekek.[71]

L. Bianchi egyetért J. Klapáč elképzeléseivel. Kifejti, hogy a környezetvédelmi jog önálló jogág, amely egyebek között saját jogi alapelvekkel rendelkezik. Ezeket az alapelveket — Kilényi Géza megállapításainak hasznosításával is — részletesen elemzi.[72]

V. Kislinger — korábbi nézeteinek megfelelően — vitatja Klapáč következtetéseinek helyességét. A környezetvédelem esetében legfeljebb jogterületről le-

[60] A. *Sum:* Tvorba a ochrana životního prostředí. Správní právo, 1972. 1. sz. 77. old.

[61] J. *Eliáš:* Občanskoprávní prevence a odpovědnost v oblasti péče o životní prostředí. Federální ministerstvo pro technický a investiční rozvoj. Praha, 1972. 22. old., J. *Eliáš:* Atomové právo jako součást péče o životní prostředí — předmět a systém. Acta Universitatis Brunensis. Iuridica, 1973. 10. sz. 80. old.

[62] Š. *Luby:* Problémy a úlohy právnej úpravy a tvorby životné prostredie v socialistickej spoločnosti". Bratislava, 1977. 34. old.

[63] Z. *Madar:* Obsah pojmu životní prostředí v čs. právu. Právník, 1975. 3. sz. 129. old.

[64] Z. *Madar:* Základní problémy právní úpravy péče o životní prostředi v socialistických státech. Stát a právo, 1979. 19. sz. 70. old.

[65] Z. *Madar:* Právo socialistických států a péče o životní prostředí. Academia. Praha, 1983. 44—48. old.

[66] L. *Bianchi:* Vedeckotechnická revolúcia a úloha práva životného prostredia. Právnické štúdie, 1979. XXV. sz. 111. old.

[67] J. Klapáč: Kodifikačé ciele práva životného prostredia. Právnické štúdie, 1979. XXV. sz. 165. old., J. *Klapáč:* Právo na životné prostredie a právo životného prostredia. „Právná ochrana prírody a životného prostredia". Acta Iuridica Cossoviensis, 1979. 156. old.

[68] V. *Kislinger:* K problematice živtního prostředí v systému čs. práva. Právník, 1980. 4. sz. 332—336. old.

[69] V. *Kislinger:* Odpovědnost za životní prostředí v československém právu. Právník, 1981. 12. sz. 1066., 1069. old.

[70] M. *Kindl:* Několik úvah o odpovědnosti v životním prostředí. Právník, 1981. 4. sz. 328. old.

[71] J. *Klapáč:* Právo životného prostredia v systéme práva. Právník, 1981. 3. sz. 286—287. old.

[72] L. *Bianchi:* Charakter práva životného prostredia za súčasného stavu vedecko-technickej revolúcie. Právnické štúdie, 1981. XXVII. 2. sz.

het beszélni, s nem önálló jogágról.[73] A környezetvédelemmel kapcsolatos társadalmi viszonyok ugyanis nem önállóak, s nem annyira specifikusak, hogy el lehetne azokat választani a más társadalmi viszonyoktól. Az alapul szolgáló társadalmi viszonyok több jogághoz tartoznak. A környezetvédelemnek specifikus elvei sincsenek: pl. a tervszerűség, a központi irányítás nemcsak a környezetvédelemre jellemző. Nem jöttek létre speciális jogintézményei sem: pl. az itt számításba vehető jogi felelősség a különböző jogágak szerinti felelősség. Végül a környezetvédelmi jognak nincs tipikus vagy sajátos szabályozási módszere, olyan pl., mint amilyen a polgári jogban karakterisztikusan megmutatkozik.[74] A környezetvédelmi jog tehát nem önálló jogág, s az egyetlen jogágba nem is zsúfolható bele.[75]

A magyar jogi irodalom e kérdésben meglehetősen egységes. Tény azonban, hogy a környezetvédelem jogágiságának megítélése mindeddig csekélyebb fajsúlyú kérdésnek bizonyult, s az arról kialakított vélemény vitát alig indukált. A környezetvédelmi jogi szakírókat más kérdések foglalkoztatták, mint a jogágiság elismertetése, a más szakterületek művelői számára pedig ez perifériikus kérdés. Sorrendben haladva, a kép így alakul:

Nagy László 1971-ben a jogi irodalom számára „fölfedezi" a környezet védelmét, mint komplex problémarendszert. E problémarendszer természetéhez képest tartja szükségesnek a környezetvédelmi jogszabályok komplex rendszerének kidolgozását. A védelem problematikáját és nem a jogág problematikáját tárgyalja.[76] 1975-ös jegyzetében megállapítja, hogy a szabályozás interdiszciplináris jellegű, a környezetvédelemben részt vesznek az államigazgatási, a földjogi, a polgári jogi és a büntetőjogi szabályok egyaránt.[77] 1979-ben azt jelzi, hogy a modern társadalomban a társadalmi-gazdasági viszonyok egyre komplexebbé válásával növekszik a feszültség a szabályozandó viszonyok struktúrája és a jogrendszer struktúrája között. Ez befolyásolja a jogrendszer struktúráját: egyre-másra alakulnak ki az interdiszciplináris intézmények, más szavakkal a kvázi jogágazatok. Ilyen a környezetvédelmi jog is: nem új jogága a magyar jogrendszernek és nem része valamely meglevő jogágnak, hanem olyan komplex interdiszciplináris jogterület, amelyben egyaránt érdekelt az államjog, az államigazgatási jog, a földjog, a polgári jog, a nemzetközi jog és a büntetőjog.[78]

Kilényi Géza 1974-ben — a környezetvédelmi törvény előkészítése idején — hangsúlyozza, hogy az átfogó törvényi szabályozástól függetlenül a környezetvédelem interdiszciplináris, több jogágat érintő téma volt és az is marad.[79] *Molnár Imre* a környezetvédelmet jogilag is komplex fogalomnak tartja. A földjog tárgyát alkotó jogviszonyok szabályozásánál és a földjogi jogalkalmazás során a környezetvédelmi igényekre is figyelemmel kell lenni. A környezetvédelem átfogó koncepció, amely az egyes jogágakban érvényesül; ennek a koncepciónak a földjogi szabályok korszerűsítéséhez kell vezetnie.[80] *Seres Imre* szerint a környezetvédelem nem új jogágazat, hanem komplex jogterület, amelynek a magvát eddig az a jogterület alkotta, amely a földjog keretében helyezkedett el. A környezetvédelem keretében kell foglalkozni minden olyan jogi kérdéssel, jogterülettel, amely közvetlenül környezetvédelmet érint, függetlenül attól, hogy egyébként ezek a szabályok hagyományosan milyen jogágazathoz tartoznak. Így a környezetvédelmi jog keretébe kerülnek olyan jogterületek, amelyek eddig a földjogban, a polgári jogban, az államigazgatási jogban stb. helyezkedtek el, illetőleg az elismert jogágazatokon kívül, mintegy „jogágközi" állapotban voltak.[81] *Tamás András* 1974-ben azt vizsgálva, hogy milyen jellegű jogi szabályok tekinthetők környezetvédelmi szabálynak, csak utal arra, hogy ezek a normák jelenleg nem tekinthetők önálló jogág alapjainak.[82]

Ugyanebben az időben *Szabó Imre* kifejti, hogy a környezetvédelem nem önálló jogág; szabályozási anyagát az államigazgatási jog keretébe kell beilleszteni.[83] *Trócsányi László* 1975-ben azt írja, hogy nem önálló, új jogágról van szó; más kérdés az, hogy ez komplex jelenség, amely diszciplínaként kezelhető.[84] Környezetvédelmi jog természetesen van, diszciplínaként is, ez azonban nálunk az általános felfogás szerint nem jogág.[85]

A jelzett irodalmi előzményekkel 1976-ban egy meglehetősen halovány vita alakult ki arról, hogy itt mégis önálló jogágiságról lenne szó, ez a koncepció azonban mondhatni, hogy nyomban, in statu nascendi katasztrofális vereséget szenvedett.[86] *Eörsi Gyula* 1977-ben általános nézetként jelzi, hogy a környezetvédelem joga nem önálló jogág, hanem olyan képződmény, amely diszciplínának fogható fel, illetőleg helyesebb kifejezéssel kvázi jogágazatnak.[87] Hasonlóan fogalmaz *Kilényi* 1979-ben[88] és azt követően is. Eszerint a jogrendszer elsődleges — jogágakra való — tagolása mellett létezik egy másodlagos tagolása is. Ez utóbbi szerint a környezetvédelem komplex jogterület, amely több jogágazat határterületén helyezkedik el s egyik ágazatba sem helyezhető el; komplex jogterület, s nem jogág.[89]

Sajó András más oldalról vizsgálva a kérdést, arra következtet, hogy a környezetvédelem lényegében

[73] V. *Kislinger:* Regulace vztahůk životnímu prostředí v systému československého práva. Právník, 1982. 4. sz. 319. old.

[74] V. *Kislinger:* uo. 322. old.

[75] V. *Kislinger:* uo. 326. old.

[76] *Nagy* László: A környezetvédelem jogi aspektusai. Magyar Tudomány, 1971. 10. sz.

[77] *Nagy* László—*Bogyay* Mária: Környezetvédelmi jog. Gödöllő, 1975. 18. old.

[78] *Nagy* László—*Bándi* Gyula: Környezetvédelmi jog. Gödöllő, 1979. 9. old.

[79] *Kilényi* Géza: A környezetvédelmi szervezetről és jogról de lege ferenda. Jogtudományi Közlöny, 1974. 8. sz. 437. old.

[80] *Molnár* Imre: A környezetvédelem földjogi vonatkozásai. Jogtudományi Közlöny, 1974. 7. sz.

[81] *Seres* Imre: A földjog és a termelőszövetkezeti jog továbbfejlődésének elvi kérdései. Magyar Jog, 1976. 7. sz. 591. old.

[82] *Tamás* András: A környezetvédelem jogi szabályozásának egyes kérdései. Magyar Jog, 1974. 8. sz. 473. old.

[83] *Szabó* Imre: A környezetvédelem a népi demokratikus országokban. Jogtudományi Közlöny, 1974. 10. sz.

[84] *Trócsányi* László: O systematizácii práva upravujúceho starostlivost o životné prostredie. „Právo a životné prostredie v socialistickej spoločnosti". Bratislava, 1977. 186—187. old.

[85] Vö.: *Trócsányi* László: Új környezetvédelmi jogi kiadványok Magyarországon. Jogtudományi Közlöny, 1982. 8. sz. 651. old.

[86] Vö.: *Kilényi* Géza: A környezetvédelmi jog elméleti alapjai. Bp. 1979. 115. old.

[87] *Eörsi* Gyula: Jog—gazdaság—jogrendszer—tagozódás. Bp. 1977. 110—112. old.

[88] *Kilényi* Géza: A környezetvédelmi jog elméleti alapjai. 116. old.

[89] Vö.: *A környezetvédelem jogi kézikönyve.* Szerk.: *Tamás* András. Bp. 1981. 89—93. old., *VNR. Zakonodatelsztvo i upravle-*

koncepció, komplex szemlélet; a környezetvédelmi jog meg mindenekelőtt különféle környezetvédelmi jogi alapelveket közvetít a jogrendszer számára. Ez a jog nem szűkíthető le szorosan „ilyen tárgyú" szabályokra. A környezetvédelmi szemlélet általánossá tételét tartja fontosnak, s nem azt, hogy egy — egyébként is igazolhatatlan létű — jogágba vonjunk be különféle jogszabályokat. Ez ugyanis a környezetvédelem komplexitásának a feláldozásával járna.[90] Koncepcióját 1981-ben bővebben is kifejti.[91]

*

Mármost — mindezek alapján, illetőleg ellenére — jogág vagy nem az? Étlapszerkesztőktől kölcsönzött bravúrral itt akár le is tehetnénk a tollat; a sokféle vélemény közül válassza ki mindenki a neki tetszőt. Könyvelői megoldással azután összeszámlálhatók a *pro* és *contra* vélemények, s amelyből több van, nyilvánvalóan az a többségi vélemény. Végül a francia *chef* gasztrológiájának módjára — véve egy kicsit ebből a felfogásból meg abból is — talán még *egy* arany középút is kialakítható.

Vagy *egynéhány* arany középút. Az összeillesztgetés esélye korántsem idillikus.

A különböző szerzőknél nem teljesen ugyanarról van szó; az alapkategóriákat nem egyformán értik. Nyilvánvalóan nem ugyanaz, ha *jogalkotási ágról* és ha *jogtudományi ágról* beszélünk. Éppígy az sem mindegy, hogy a környezetvédelem *fogalmát* — különösen jogi aspektusból — hogyan értelmezzük.[92] Az emberi környezetet és a környezet védelmét nem pont ugyanúgy lehetett figyelembe venni 1961-ben, mint pl. 1972-ben vagy 1984-ben. Egy fogalom valamiképp mindig változik, s a változás sokszor jelentéktelen. A környezet és a környezetvédelem fogalma a jog szemszögéből azonban a jelzett időszakban nem jelentéktelen, hanem épp néhány minőségi változáson ment keresztül. Ez a változás a *jogtudományi* fogalom és a jogi *normatív* fogalom tekintetében jól érzékelhető. Irodalma is sokkal nagyobb, mint pl. a jogágiság kérdéséé. Hogy jogi szempontból mi a környezet és mi a környezetvédelem: a jogágiság problematikájának előkérdése, hiszen a szabályozás tárgyához fontos ismérv. Terjedelmi okból azonban ezt most részleteiben nem vizsgálhatjuk: néhány mozzanatot mégis célszerű kiemelni.

A Szovjetunió szövetséges köztársaságai 1957—1963 között sorra természetvédelmi törvényeket alkottak. Ezek a törvények meglehetősen eltérnek egymástól. Közülük több átfogó jellegű, s nemcsak a természet konzerválásával foglalkozik; igényükben és tartalmukban a jelenlegi felfogásunk szerinti általános környezetvédelmi szabályozásnak az előképei. Az ezekkel egy időben hatályos természetvédelmi szabályozás pl. Lengyelországban, Csehszlovákiában, Magyarországon vagy az NDK-ban csakis a szoros értelemben vett természetvédelmet rendezte, s nem tágította ki a természetvédelem problematikáját környezetvédelmi problematikává.

A szovjet jogalkotás ilyen irányú fejlődése nyilvánvalóan azzal járt, hogy a jogtudományt elvi állásfoglalásra késztette az újonnan alakuló joganyag mibenlétét illetően. Ezért a szovjet jogtudományban egyfelől előbb merült föl a természetvédelemmel (környezetvédelemmel) kapcsolatos szabályozás jogágiságának (jogalkotási ági és jogtudományi ági) elvi problematikája, mint a többi szocialista országokban. Másfelől azonban akkor még a kimondottan környezetvédelmi szabályozásnak főképp a perspektívái voltak meg a jogi normákban; a joganyag a létezés mozgalmasságában még nélkülözte egy szisztematikus és részletesen kimunkált hatályos jog minőségét és mennyiségi tömegét.

Mindez egy sarkított és élesebb vitához adott alapot, amelyben jelen van az az értelmezési metszet is, hogy a kialakuló új jogterület mit tesz fölöslegessé más jogterületekben — esetleg azok teljes újraszerkesztését, korábbi jogterületek fölszámolását, bekebelezését alapozza meg —, illetőleg ennek tagadása azzal, hogy nem új jogterület kialakulásáról van szó, hanem csakis a meglevő jogágak új tartalommal való bővüléséről, neogeneziséről. A vita kezdeti időszakában aki tehát egy új jogág kialakulására következtet, rendszerint bizonyos meglevő jogág vagy jogágak megszűnését is számításba veszi. Aki pedig a meglevő jogágak új tartalommal bővüléséről beszél, többnyire azt törekszik kizárni, hogy ez az új tartalom önmagában is megállhatna új jogágként, illetőleg összefüggő rendszerként; így az új tartalom a már meglevőnek csakis valamilyen komplementer anyaga lehet, amely mit sem változtat a meglevő jogágak belső koherens rendszerén és kohéziós erején. Kiterjedt normatív anyag hiányában tehát elvileg szupponált az, hogy ami kifejlődőben van, a jogrendszer tagozódását illetően rendszerképző lesz, vagy nem lesz rendszerképző tulajdonságú.

Az 1970-es évek elejére — amikor a probléma a szocialista országok jogirodalmában is érzékelhető — a környezetvédemi tevékenység, s az azzal összefüggő hatályos jogi szabályozás jelentékenyen változik. Már nemcsak az kérdés, hogy a természetvédelmi intézkedések milyen irányokban szélesíthetők ki, hanem az is, hogy bizonyos védelmi szakterületeken a szabályozás megnövekedett, s ezeknek a szorosabb integrációja és összehangolása hogyan oldható meg. A Szovjetunióban és a szocialista országokban egyre több a környezet védelmét szolgáló jogszabály. A környezet védelmével kapcsolatos tevékenységet több országban kifejezetten erre a célra létrehozott minisztérium vagy országos hatáskörű szerv irányítja. Ezek feladatkörükben rendszeresen jogszabályokat is alkotnak. Néhány szocialista ország átfogó általános törvényt hoz a környezet védelméről. A környezetvédelmi joganyag így egyre kevésbé mondható kezdeménynek; mindinkább jogszabálytömegről van szó. A környezetvédelmi (természetvédelmi) szabályozás elrendezettsége, belső koordináltsága egyre több gyakorlati és elméleti problémát hoz felszínre.

A jogalkotás számára a kérdés az elsősorban,

nie v oblaszti ohranü okruzsajuscsej szredü. Moszkva, 1983. 53—55. old.

[90] *Sajó* András: A környezetvédelemre vonatkozó jogi szabályozás természetéről. Jogtudományi Közlöny, 1979. 1. sz. 29—30. old.

[91] *Sajó* András: A környezetvédelem jogi szabályozásának lehetőségei jogelméleti nézőpontból. „Környezetvédelem és a jog". Bp. 1981. 9—57. old.

[92] Itt nem arról az elnevezésbeli különbségről van szó, hogy pl. a szovjet szerzők korábban általánosan, s jelenleg is gyakran a „természetvédelem" kifejezéssel jelölik a környezetvédelmet. A megnevezésre nézve ld.: A I. *Kazannik:* K razrabotke obscseszojuznogo pravovogo akta ob ohrane prirodü v SZSZSZR Pravovedenie, 1983. 4. sz., J. *Klapáč:* Kodifikačné ciele práva životného prostredia. Právnické študie, 1979. XXV. sz.

hogy a környezetvédelem problematikáját hogyan célszerű szabályozni. A jogtudomány számára kérdés az is, hogy e jogszabályanyagot hogyan célszerű rendszerezni a jogrendszer egységén belül. A jogalkotás a környezetvédelemmel kapcsolatos jogalkotói feladatkörök és hatáskörök normatív meghatározásával az 1970-es években bizonyos megoldáshoz jut el. A jogtudomány — a környezetvédelmi feladatkörök és hatáskörök kialakítása után, a környezetvédelmi szabályanyag mennyiségi növekedése és minőségi változása közepette — új helyzetbe kerül. Megjelennek olyan álláspontok is, amelyek a hagyományos vagy elismert jogágak körében már nem ragaszkodnának az új tartalomhoz, mert az túl nagy feszítő erőt képvisel. Az oda besorolt környezetvédelmi szabályanyag ugyanis — valamilyen makropláziás burjánzásban — az egész jogág koherenciáját veszélyeztetheti. Jobb tehát, ha a hagyományos jogág nem kebelezi be az újabb elemeket — amelyek egyöntetűségét és koherenciáját csak gyengítik —, hanem épp hogy kiveti magából. Ez az inert anyag azután piedesztálra emelhető, vagy a szőnyeg alá söpörhető.

Az elismert vagy hagyományos jogtudományi ágak művelői olykor nem egyformán objektívek; a maguk fájától nem látják mások erdőjét. Aki eltúlzottan komolyan veszi saját tudományát, hajlamos a másét komolytalannak vélni. Mindenesetre nem a már elismert jogágak szakjogászai törekednek arra, hogy e joganyagot piedesztálra emeljék; tulajdonképp ez nem is dolguk. A jogelméletet sem mondhatnánk, hogy tűzbe hozza a probléma, amelyet többnyire az általánosításnak olyan magasságából szemléli, ahonnan a részleteket nemigen lehet látni. Marad tehát az általánosításhoz az, ami eléggé szembeötlő.

Az 1970-es évek elejére általánosan ismertté válik az, hogy a környezetvédelem sokszorosan összetett problematika. A környezeti problémák kapcsán újra fölfedezzük, hogy a természet világa meg a társadalom is bonyolult összefüggésrendszer, s még bonyolultabb e két szféra egymással való összefüggése. Ennek a problematikának a természettudományi, műszaki tudományi, társadalomtudományi stb. szaktudományok módszereivel való megragadása és rendszerezése során feltűnő a más tudományterületekről kölcsönzött fogalmak és módszerek rendkívül magas aránya; tisztán egynemű módszerrel föltárt elemzés e témakörben talán nincs is. Általánosan tehát a gyakran emlegetett — horizontális és vertikális — egymáshozkapcsolódás T-modellje jellemző; a sűrűn emlegetett komplexitás, interdiszciplinaritás, multidiszciplinaritás végeredményben nemcsak frazeológia kérdése.

A téma jogászi elemzése is általában szintetizáló és szelektív jellegű. A már első rátekintésre is kaleidoszkopikus kép a logicizmus teljes csődjét sugallja; a szabályozás tárgyának kontúrjai rendkívüli kiterjedtségre utalnak, a szabályozás módszerét illetően pedig egyetlen jogi módszer sem tűnik általánossá tehetőnek, s ténylegesen a különféle módszerek együttes és egymást váltogató alkalmazása figyelhető meg. Ennek is van ugyan logikája, azt azonban nem egyetlen módszer egyneműsége, hanem sokkal inkább gyakorlati célszerűségek sokszínűsége diktálja. Ezen a vonalon haladva a környezetvédelmi jog értelmezhető mint a pragma praktikus szerszámládája, vagy — épp ellenkezőleg — mint általános elv, integráló koncepció. Lehet tehát mélyenszántó vagy magasröptű valami, de jogág az nem. A pragmatikusan egymás mellé helyezett dolgoknál ugyanis azt feltételezzük, hogy az ide tartozó dolgoknak főképp aktualitásuk van, s nem elméletileg igazolható összetartozásuk, az általános integráló elvekről pedig azt, hogy azok jogi ideológiai, esetleg jogpolitikai eszmék.

Ez utóbbi alapon azután el lehet jutni ahhoz a következtetéshez is, hogy a környezetvédelem: koncepció, cselekvési program a társadalom számára, olyan egyetemes ésszerűség, amely egyebek között az egész jogrendszert áthatja. Így pedig csakis a jogágak fölött lebeg, vagy behatol mindegyikbe, vagy a jogágakba nem sorolható alapelvrendszer stb.

A jelzett — több variációban ismeretes — értelmezéssel kapcsolatosan azonban gondot okozhat az, hogy a környezetvédelem mint egyetemes ésszerűség: ténylegesen integráló elv, ám ebben a minőségében nem közvetlenül jogi fogalom. Mint jogilag szabályozott tevékenység, külső formáját a jogi szabályozásban nyeri el; ebben a minőségben viszont nem közvetlenül integráló elv. Integráló elv pl. a termelés számára a produktivitás, a rentabilitás stb. is; a polgári jogot, a vállalati jogot, a munkajogot stb. mégsem tekintjük ezekkel az elvekkel egyneműnek. Az ehhez hasonló tudatos megkülönböztetés a környezetvédelemmel kapcsolatban gyakran elmarad. Emiatt a fogalom terjedelme sokszor határozatlan is: a környezetvédelem fogalmának normatív, illetőleg integráló elv tartalma egymásba csúszik.

Ám tegyük fel, hogy a környezetvédelmi jogszabályok csakis integráló elvet fejeznek ki; jogi alapelveket az egész jogrendszer számára. (Természetesen ilyen normák is vannak, azonban ma már a környezet védelmével kapcsolatos jogszabályanyagnak talán épp ez a legvékonyabb rétege.) Mint normák ezek is a jogrendszernek az elemei, elvárható tehát, hogy az elmélet számára is megnyugtatóan valamelyik jogágba sorolhatók legyenek. Azt ugyanis nem mondhatjuk, hogy vannak olyan normák, amelyek nem tartoznak egyetlen ágazatba sem, hogy a jogrendszer jogági tagolása nem terjed ki a jogrendszer egészére, hogy van olyan „maradék" joganyag, amely egyik jogágban sem szükséges, mert ezzel azt mondanánk ki, hogy a hatályos jog szabályai részben jogágakba sorolható normák, részben egyéb normák, amelyek jogrendszeri elhelyezésével nem tudunk mit kezdeni. Az elvi rendszerezés e kellemetlen presztízs-vereségét elkerülendő — mundus vult decipi, ergo decipiatur — kézenfekvő, hogy a szóban levő normák egyetlen jogágba (pl. az államigazgatási jogba) préselhetők be, vagy különböző jogágakba szórhatók szét.

Végeredményben ugyanez megtehető a környezet védelmével kapcsolatos bármely jogszabállyal is, ha csakis a szabályozás módját, módszerét vesszük alapul. A szabályozás módszere itt ugyanis tudatosan nem egynemű, hanem a különböző jogágakból ismert, szelektíve átvett és váltogatva alkalmazott államigazgatási jogi, polgári jogi, büntetőjogi stb. módszer, s magukban véve külön-külön ilyen jellegűnek minősíthetők az egyes környezetvédelmi jogi intézmények is. Tisztán jogdogmatikai alapon tehát a környezetvédelmi jogi szabályok egyenként besorolhatók a meglevő különböző jogágakba.

Gondot okozhat azonban az, hogy ilyen módon

rendkívül szétszórtan, nem saját rendszerben jelennek meg előttünk, hanem közvetlenül a jogrendszer egészének a rendszerében. Így ennek a sajátos szabályozásnak a funkcionális egysége alig érzékelhető, s maga a szabályozás is szinte értékelhetetlenné válik. Ha csakis a különböző jogágak szemszögéből értékeljük a környezetvédelmi joganyagot, egy laza összefüggésű analitikus kép tárul föl; mozzanatok totalitás nélkül. Ám ahogyan pl. a gazdasági élettel kapcsolatos jogi szabályozás sem értékelhető tisztán jogdogmatikai vagy alkotmányi alapokon, úgy a környezetvédelmi szabályozás sem értékelhető ilyen módon.

Ezért azok a szakemberek, akik kimondottan a környezetvédelmi joganyaggal foglalkoznak, többnyire leírják e joganyag belső rendszerét is. Ez határozott körvonalú rendszerösszefüggés, e joganyag belső tagozódása, amely az esetek többségében a szabályozás tárgya szerinti elrendezettséget mutat. A környezetvédelmi joganyag így a föld, a vizek, a levegő, az élővilág, a települési környezet stb. védelmére irányuló jogszabályokból tevődik össze. E tárgyak azonban önmagukban nem jellegzetesek; pl. a földdel vagy a vizekkel kapcsolatban a környezetvédelmi szempontokon kívül még nagyon sokféle szempont érvényesül a jogi szabályozásban. Itt ezek tehát csak mint környezeti összetevők jönnek számításba és csakis a környezet védelmének a szempontjából. Tárgy és tevékenység egymásra vonatkoztatott; referenciálisan a környezeti tárgyak környezetvédelmi szakterületek is egyúttal, így a szabályozás tárgya meghatározott tevékenységi irányokkal azonosítható.

A jogágiság szempontjából ezzel a szűkítéssel legfeljebb az egyik dimenzió tehető elfogadhatóvá: a szabályozás tárgya. A szabályozás módszere, jogi intézményei emiatt még nem nem válnak egyöntetűvé. Lényegében a módszerbeli pluralitás miatt zárják ki többen azt, hogy e joganyag jogtudományi ágnak volna elfogadható. A szabályanyag funkcionális összetartozását lényegében senki sem vitatja. Épp ennek alapján tételezhető az, hogy a jogrendszer elsődleges — jogágakra való — tagolása mellett létezik egy más fajta, másodlagos tagolása is, a környezetvédelmi joganyag pedig épp egy ilyen, másodlagos tagolásban képezne sajátos rendszert. Mint sajátos rendszer többféle elnevezéssel jelölt (másodlagos jogág, szuperjogág, kvázi jogág, komplex jogterület, diszciplína stb.); a terminológia sokszínűsége utal a tartalom mozgalmasságára. Az ilyen másodlagos tagolás azután valamiképp azt is sugallja, hogy valami nincs rendben az elsődleges tagolással; ez különben — függetlenül a környezetvédelmi joganyag megítélésétől is — nem újdonságszámba menő megállapítás.[93]

*

Ha a környezetvédelmi joganyag *elemeinek összetartozását* elemezzük, a jogágiság kimutatása (vagy tagadása) nem a legszerencsésebb megoldásnak bizonyul. Ha abból indulunk ki, hogy ez a joganyag a különböző jogágakból összeválogatott elemek halmaza, akkor meg is maradunk e kiindulásnál; nem tudományági, hanem pragmatikus rendszerről beszélhetünk,[94] a különböző jogágaknak megvan a maguk környezetvédelmi dimenziója, s ezzel a kérdés le is zárható. Csakis ezen az alapon természetesen egyetlen új jogág sem konstruálható.

Ha abból indulunk ki, hogy a környezetvédelem mint tevékenység integrálja az állami feladatokat, megvalósítása pedig nem annyira a természetnek, mint a társadalomnak a megváltoztatását követeli, akkor arra következtethetünk, hogy mindennek a jogi szabályozása, de még e szabályozás természetének megítélése sem tisztán a jogtudomány „belügye". A jog „belső" és „külső" szemlélete valóságos, ám szükségszerűsége *relativitásában* van. Egy általánosan elismert osztályozási módszer a szabályozás mennyiségén és minőségén nem változtat. A környezetvédelmi joganyagban az egyes elismert jogágak területéről átvett módszerek, intézmények és formák *közvetlenül egymással* kerülnek összefüggésbe; ennek során elveszíthetik eredeti körvonalaikat, identitásukat, s megtörténhet, hogy az így kialakuló kohéziós erő jóval nagyobbá válik, mint ezeknek az elemeknek a különböző jogágakhoz való kötődése. Így is rendszer képződik, elemei legalább olyan erővel kötődhetnek egymáshoz mint egy jogág elemei. A jogág pedig végeredményben nem abszolút kategória. Akik tehát arról írnak, hogy a környezetvédelmi joganyag ugyan még nem mondható önálló jogágnak, de ennek a jövőbeli lehetősége nincs kizárva, valamiképp a jog külső és belső szemléletének relativitását emelik ki. Még inkább ezt teszik azok, akik a környezetvédelmi jog önálló jogágiságát állapítják meg, s ezzel átrajzolják a jogág fogalmának kontúrjait is. Ha hihetünk Kantnak, hogy a jogászok még mindig keresik a jogról szóló fogalmuknak a meghatározását, akkor ugyanez vonatkozhat a jogág fogalmára is.

*

A környezetvédelemmel kapcsolatos jogszabályok egymással való összefüggésükben egyfajta általános módszerességet és annak megfelelő szerkezetes formát is mutatnak. Ezek a jogszabályok a tartalom kifejeződését nézve nemcsak jogági aspektusból ragadhatók meg, hanem úgy is, hogy vagy *primer,* vagy *szekunder* környezetvédelmi szabályok.[95] A kétfajta szabályanyag önmagában is jelzi a szabályozás tárgyának rendkívül széles kiterjeszthetőségét, ugyanakkor ezen belül koncentrált problémahalmazok kialakításának az esélyeit. A szekunder szabályozás — direkt vagy indirekt környezetvédelmi célszerűségeket is érvényre juttatva — szinte bármely szabályozási tárgyhoz kötődhet, s hogy ténylegesen hova kötődik, a primer szabályozás határozza meg. E kétfajta szabályanyag aránya bizonyos fokig jelzi azt is, hogy a környezetvédelmi jogi szabályozás mennyire fejlett. A szabályanyagot összetartó szerkezetes elemeket főképp a primer szabályozás tartalmazza, amely különben előfeltételezi a szekunder szabályozást is.

[93] Vö.: O. Sz. *Kolbaszov:* Ekologija: politika-pravo. 143—145. old., *Mádl* Ferenc: i. m. 220—223. old.

[94] A pragmatikus rendszerekről találóan állapítja meg Mádl Ferenc, hogy ezek a maguk tudományági rendszertelenségükben, a pragmatizmus elvi elvtelenségében létrejött hibridek mégiscsak életképesek, sőt nagyon is életképesek, mert a jogászjog jogászi társadalma azokat hasznosan és rendkívül variábilisan működteti. Megvan bennük a szerszámok mire való használhatóságának pallérozott céhmesteri tudása, de nagyobb ügyekben az a karmesteri tudás is, amely sokféle eszköz koncentrált bevetéséhez kell. Vö.: *Mádl* Ferenc: i. m. 188. old.

[95] Vö.: *Tamás* András: Jog és környezetvédelem. Gazdaság- és Jogtudomány, 1978. 1—2. sz. 178. old., *A környezetvédelem jogi kézikönyve.* Bp. 1981. 41—43. old.

Mármost, ha a jogágakat is számításba vesszük, érdekes kérdés lehet az, hogy pl. a szekunder környezetvédelmi szabályokat illetően egy-egy jogágnak, vagy a primer környezetvédelmi szabályoknak erősebb-e a kohéziójuk; a kettő közül melyik denaturálódik inkább? Ez esetenként különböző; így az általánosítás meglehetősen nehéz. Előfordul az is, hogy az, amit a *jogág kohéziós erejének vélünk, az valójában a primer környezetvédelmi szabályozásnak az expanziója,* amely egyszerűen keresztülhatol a jogági összetartó erőn, de így annak magánvalósága értékeit nagyon viszonylagossá is teszi. Vagyis a jogágazatok homogenitása ebben az interakcióban épp a heterogenitás irányában lazul. A szabályozott viszonyok struktúrája és a jogrendszer struktúrája jónéhány mezőben *inadekváttá* lesz; a jogági kategorizálás stabilitását — sajátos oldó- és ragasztószerként — olyan kisegítő elvi megoldások oltalmazzák, mint a komplexitás, az interdiszciplinaritás, sőt multidiszciplinaritás.

Ebben a mozgásban *változnak* tehát a homogenitáson alapuló valódi jogágak is. Ezen a nyomon haladva azután el lehet jutni addig, hogy az elismert jogágakat összevethetjük azokkal a rendszerekkel, amelyek nem kifejezetten a homogenitás követelményei szerinti fölépítettségűek (mint pl. a környezetvédelmi jog, a gazdasági jog, a világűrjog stb.) és több vonatkozásban érdekes tények figyelhetők meg. Szigorú következetességgel viszonylag kevés valódi jogágazat léte igazolható; még annál is jóval kevesebb, mint ahányat általánosan elismert, önálló jogágként kezelünk. A joganyag mennyiségét illetően a jogágak arányosságot nem mutatnak. Az államigazgatási jog például mammut jogág — nem nevezzük szuper-jogágnak, mert ez a fogalom másra fönntartott kategória, bár jól illene ide is — és általában lerakóhelye minden olyan joganyagnak, amely más jogágakba nem illeszthető be. A polgári jog anyajogág. A belőle kisarjadó joganyag egy része szintén jogágakat képez. Az államjog vagy alkotmányjog joganyaga rendkívül kis mennyiségű lenne, ha nem számítanánk ide az ún. áttételes szabályanyagot is. Megjegyezhető, hogy ennek a jogágnak a „közvetlen" és az „áttételes" joganyagra tagoltsága meglehetősen hasonlít a környezetvédelmi jog primer és szekunder joganyagának struktúrájához.

Nem elsősorban a környezetvédelmet illetően, hanem inkább annak ürügyén vetjük föl az elvi rendszerezés problémáját; nyilvánvaló, hogy ez többféle lehet. A jogi ideológiában az a rendszerezés, amely jogágak szerint tagol *hegemonikus* szerepet játszik; az ahhoz képest eltérő rendszerezési módok így azután vagy csak extern, vagy csak komplementer megoldásokként kezeltek. Vagyis csekélyebb súlyú megoldások.

Ez a rangsorbeli hely abban az esetben állhatna vitán felül, ha a jogágak szerinti tagolás — amely lényegében a homogenitásra alapozott — törésmentes összefüggésekre és részösszefüggésekre épülne. Ám a jelenlegi jogágak s azok összessége bizonyos *metastabilis állapotra* enged következtetni. A struktúrák egyensúlya még megvan, ám a jogrendszer elméleti struktúrája nem felel meg az adott körülmények között szabályozandó viszonyok és az azokat rendező hatályos jogi normák struktúrájának.

Ezt illusztrálhatja a környezetvédelem esete is a jogágakkal. A jogágiság megítélésében elementáris elvi kritérium a szabályozás tárgya és módszere.[96] A környezetvédelmi joganyag épp e szempontok bevezetésével válik jellegtelenné, mert valójában sem a szabályozás tárgya,sem a szabályozás jogi módszere nem jellegzetes; homogenitás helyett kimondottan heterogenitás mutatható ki. Ebben az értelmezési módban — következetesen alkalmazva azt — nemhogy kvázi jogágazatot nem lehet kimutatni, de semmit sem. Imaginárius jelenségről van szó: jogágazati receptoraink semmi mást nem mutatnak, mint meglevő jogágakat.

Ha pedig eltekintünk ettől a módszertől, s nem belülről szemléljük a dolgot, kétségtelen, hogy a környezetvédelmi jogszabályok, jogintézmények, szakterületek, szakigazgatási szervek bőségesen gyarapodnak. Az egymással összefüggést mutató joganyag létét képtelenség nem észre venni. Az elvi rendszerezés során úgy módosul az alapvető szempont, hogy nem a szabályozás tárgyát, hanem célját emeljük ki, s ehhez képest és ezzel határozzuk meg a szabályozás tárgyát. Ezekhez rendelődik egy másik ismérv: a szabályozás jelentése és jelentősége. Nem homogén módszer, hanem pont választás a módszerek közül, amely elsősorban nem eszközrendszeri, hanem célrendszeri célokat szolgál, bár maga ez a választás már nem föltétlenül a jog külső szemléletének az érvényesülése. A jog nemcsak valami másnak a reflexiója, de önmagáé is; így pedig nemcsak célok megvalósításához szolgáló eszköz, hanem ebben a mivoltában cél is.

A környezetvédelmi jog mint összefüggés-rendszerré egybekapcsolódó joganyag tehát nem a jelenleg általánosan elfogadott tudományági rendszerezés szerinti rendszer; vagyis nem egy jogágazat-rendszer, vagy egy jogágazatszerű rendszer. Rendszer-összefüggéseit más paraméterek mutatják (amelyek nem feltétlenül rosszabbak mint azok, amelyek a jogágakra mérvadók) s ezen az alapon önálló doktrinális rendszerként kezelhető. Ez a joganyag ma már korán sem mondható egy laza, pragmatikus halmaznak, a szerszámládák módjára összeállított eszköztárnak. Rendszerszerű összefüggéseire nézve azt is megkockáztatjuk, hogy mai ismereteink mellett némi túlzással — valamiképp a Mengyelejev táblázat módjára — következtetni lehet a még hiányzó szerkezeti elemekre is, azokra a pontokra, amelyeken a szabályozatlanságot a normatív rendezés válthatja föl. A környezetvédelmi jog szerkezeti felépítését jól mutatja néhány átfogó munka,[97] amelyek többé-kevésbé megegyező struktúrában írják le annak tartalmát és belső rendszerét, s amelynek teleologikus tételezései kongruens alapokon állnak, és az ide tartozó szabályok összetartó ereje sem csekély. Ez a konzisztencia kellő alapul szolgálhat a megfelelő környezethez való állampolgári jog érvényesüléséhez is.

[96] Vö.: *Varga* Csaba: Jogrendszer. Állam- és Jogtudományi Enciklopédia. Bp. 1980. I. köt. 933. old., *Szabó* Imre: Jogelmélet. Bp. 1977. 62. old. A két fő kritérium közül a szabályozás tárgya a fontosabb, a módszer ahhoz képest másodlagos.

[97] *Szocializm i ohrana okruzsajuscsej szredü.* (Írták: *Ljalev,* T., *Tamás* A., *Oehler,* E., *Becher,* K., *Lustacz,* L. *Kolbaszov* O., *Leonteva,* O., *Miscsenko,* V., *Madar,* Z., *Mencer* G.) Moszkva, 1979., Z. *Madar:* Československé právo, státní správa a životní prostředí. Praha, 1977., Z. *Madar:* Právo socialistických států a péče o životní prostředí. Praha, 1983., O. Sz. *Kolbaszov:* Ekologija: politika-pravo. Moszkva, 1976., J. Sz. *Semsucsenko*—V. L. *Muntjan*—B. G. *Rozovszkij:* Juridicseszkaja otvetsztvennoszt v oblaszti ohranü okruzsajuscsej szredü. Kiev, 1978., L. *Jastrzebski:* Ochrona prawna przyrody i środowiska w PRL. Warszawa, 1979., K. *Podgórski:* Ochrona środowiska w PRL i sasiednich krajach socjalistycznych. Katowice, 1977., *A környezetvédelem jogi kézikönyve.* szerk.: Tamás András. Budapest, 1981.

SZEMLE

Halász József

Török Lajos

1929—1984

Nagy részvéttel kísérték utolsó útjára 1984. szeptember 17-én az 55 éves korában elhunyt Török Lajost, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársát.

Az Intézetünk egyik legrégibb dolgozója volt. Egyetemi tanulmányai befejeztével, 1954-ben kezdte meg kutató munkára való felkészülését. Alkotó élete három évtizedéből 15 éven át mint a pártalapszervezet titkára hordozta és képviselte az intézeti kollektíva sokfajta gondját — mindig az őszinte jobbítás, az önzetlen segíteni akarás szándékával. Bár egy évtizede érzékeltük betegsége első figyelmeztető jeleit, láttuk a testet-szellemet emésztő kór lopakodó előnyomulását, mégis — a legutolsó napokig — reménykedtünk.

Török Lajos 1929-ben született Tiszadorogmán, szegényparaszti földműves család negyedik fiúgyermekeként. A két hold földhöz 1945-ben, a felszabadulás után öt holdat kaptak. A földhöz juttatott kis család örömöhöz, az új és jobb élet reményéhez — mint annyi sok tízezer magyar családnál — keserű várakozás társult: egyik testvérük csak hosszú évek múltán került haza a messzi hadifogságból. Nehezek, sok gyötrődést hozóak voltak — a Tisza-menti tájon is — azok az ötvenes esztendők, de embert próbálók és megrázók a hatvanas évek is: a falusi társadalmat és az egyéni sorsokat mélyen és közelről érintők — a hagyományos mezőgazdasági viszonyok radikális, szocialista átalakítása.

Milyen súlyos belső ellentmondások ütközhettek meg az újat, a szocialista viszonyokat tudatosan segíteni-építeni akaró fiatal Török Lajosban, amikor látta apja, testvérei, faluja megpróbáltatásait, s nem ritkán falusi „kiskirályok" kártokozó tevékenységét. Közvetlen munkatársai tudják, hogy — Török Lajos azokban az években — kutató munkáját félretéve — mennyit kilincselt járási és megyei szerveknél, központi kormányzati intézményeknél, hogy orvoslást nyerjen az embereket falujában ért sérelmekre. Török Lajos — nagy költőnkkel szólva — *igazán tudta,* hogy „...nincs szabadjegy jól haladni a korral: mert van amikor — hány példa! — a néma szólal, s az iszkol, aki űz". Azok közé tartozott, kik „...elválasztva percenként a rosszat a jótól, valamit folyvást rendbe hoznak..." (Illyés).

De miért kell erre emlékeznünk és emlékeztetnünk? Azért, mert Török Lajosnak ez a mélyen emberi vonása, a közös és az igaz ügyért fáradhatatlan tevékenysége egész életútját jellemezte. Mint a népmesékben a legkisebb fiú indult el 1942-ben a falusi tehetségmentő alappal előbb a miskolci, majd a szolnoki gimnáziumba, a kis falusi sarokpados asztal mellől a tehetséges szegény vidéki kosztos diákokat gondozó, otthont adó szolnoki Kelemen nénihez, s 1946-ban a megalakuló Mészáros Lőrinc népi kollégiumba. Jeles tanuló. Szegedi egyetemi éveiben népköztársasági ösztöndíjas, másodéves korától demonstrátor. Vörös diplomával fejezte be egyetemi tanulmányait; ezt követően 1954-ben veszik fel az Állam- és Jogtudományi Intézetbe. A szocialista állami ellenőrzés kérdéseivel foglalkozik. Szívós munkával készült kandidátusi értekezését magyar és angol nyelven is kiadják. A hatvanas évektől tevékenyen közreműködött az állami ellenőrzés fejlesztésére irányuló munkálatokban, tagja a KNEB panaszokat és bejelentéseket elemző csoportjának, bekapcsolódott az egyetemi oktatómunkába. *Tragikus fordulat:* amikor felkészültsége és tapasztalatai igazán beértek és gyümölcsöztethetők, arra már az egészségét kikezdő és szellemi erejét mind jobban emésztő betegsége mindinkább élezi belső felszültségét és egyre fokozódóan gátolja munkáját.

Török Lajos egész élete elválaszthatatlanul összeforrott sorstársai küzdelmes évtizedeivel. Ezért is maradt élete végéig érzékeny a kis intézeti kollektívát és a nagy közösséget szolgáló értelmes cselekvésre. Ezért maradt mindvégig elvhű és állt távol Tőle mindenfajta cinizmus, politikai „kétarcúság". Akik ismerték: tisztelték nyíltságáért, őszinte békétlenségéért a közömbösséggel és csak a maguk önös érdekét keresőkkel szemben. Szerették becsületességéért, az emberi, munkatársi gondokat-bajokat enyhíteni mindig kész figyelméért.

Így őrizzük meg emlékezetünkben.

Halász József igazgatóhelyettes, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

Zawadzka, Barbara

A nemzeti tanácsok és a területi önkormányzat rendszere (új lengyel törvény)

Bevezető információk

A Lengyelországban 1980 őszén folyt társadalmi viták többek között a helyi demokrácia kiépítésének szükségességére mutattak. Kimutatták, hogy a nemzeti tanácsokról szóló 1958-as hatályos törvény (amit az 1972—1975-ös években többször novellizáltak) nem képez megfelelő jogi alapot ez ügyben; nem tartalmaz ugyanis — miként azt a 70-es évek gyakorlata megmutatta — elegendő jogi garanciákat a nemzeti tanácsok mint a helyi lakosság képviseletei és saját területük gazdasági szerepére nézve, ugyanakkor a törvényt a többszöri novellizálás következtében áttekinthetetlenség és következetlenség jellemezte. Ezért is kezdeményezték új törvény előkészítését.

Azonnal hozzákezdtek az új törvény előkészítésének társadalmasított menetéhez, éspedig már 1980 decemberében. Az Államtanács munkacsoportot hozott létre a nemzeti tanácsok, az államigazgatás kiváló szakemberei, valamint a tudomány képviselői köréből, akiknek a feladata volt a nemzeti tanácsokról szóló új törvény tervezetének a kidolgozása. A munkacsoport kidolgozta a törvény alaptételeit, amelyeket 1981 júliusában nyilvános vitára bocsátottak. A két hónapig tartó vita közel 300 olyan feldolgozást és levelet eredményezett, amelyek véleményeket és javaslatokat tartalmaztak mind az alaptételek egészére, mind az egyes tételekre vonatkozóan. A vitában nyilatkoztak többek között a politikai pártok, a Nemzeti Egységfront bizottságai, a társadalmi szervek, az összes vajdasági nemzeti tanács, valamint számos alapfokú nemzeti tanács, a tudományos intézetek, ezen belül az egyetemek jogtudományi karai, valamint az egyes állampolgárok. És a vitaanyaghoz kell számítani — ami a további munkálatok alapjává vált — a sajtóban megjelent nagyon sok cikket is.

1982 júniusában a már kész, cikkelyekre bontott törvénytervezetet — amely figyelembe vette a vitában felvetett javaslatok jelentős részét — ismét nyilvános vitára bocsátották. A vitában a címzettek hasonló, de még szélesebb köre vett részt, mint a korábbiban. 1982 szeptemberében az Államtanács a törvénytervezetet megküldte a Szejmnek,

Zawadzka, Barbara egyetemi tanár (Varsó).

amely rendkívüli bizottságot hozott létre a tervezet végleges változatának kidolgozására. A Szejm-bizottság számos szakértő részvételével zajló munkái néhány hónapig tartottak. Végül is 1983. június 20-án a Szejm elfogadta a nemzeti tanácsok és a területi önkormányzat rendszeréről szóló törvényt (Dziennik Ustaw, 41. sz., 185. tétel).

A törvény fölötti munkálatok nem csak azért tartottak sokáig, mert igyekeztek azt összhangba hozni a társadalmi elvárásokkal. Oka volt az is, hogy a törvény matériája átfogó, többágazatú és összetett. Arra törekedtek ugyanis, hogy a törvényben a nemzeti tanácsok rendszerével kapcsolatos kérdések egészét szabályozzák, amelyek szabályozása eddig külön törvényekben történt, pl. a gazdasági és a pénzügyi igazgatás vagy a helyi jogalkotás problematikája. A törvény jövőbeni alkalmazói — a tanácsok és a helyi közigazgatás munkatársai — érdekében olyan komplex rendezésre törekedtek, hogy a lehető legkisebb mértékben legyen szükség más jogi aktusok szabályozási körébe utalásra. Ennek eredményeként a törvény hatalmas problematikát ölel fel. 16 fejezetbe foglalt 187 cikket tartalmaz; ebben — a helyi tanácsokról szóló törvényekben szokásosan szabályozott olyan kérdések mellett mint a tanácsok helye a társadalmi-politikai rendszerben, a helyi hatalmi szervezet, a tanácsok hatásköre és felügyelete — olyan fejezeteket is találunk, amelyek a következő tervezés és a pénzügyi gazdálkodás, a nemzeti tanácsok és a szocialista gazdálkodó egységek, a helyi jog, a városok és falvak lakóinak önkormányzata. Sok kérdésben a törvény új megoldásokat tartalmaz, eltérőeket a korábbiaktól vagy pedig olyan ügyek szabályozására terjed ki, amelyeket eddig a lengyel törvényhozásban nem rendeztek.

A törvény 1984. július 1-ével lép életbe. A vacatio legis ilyen hosszú, egyéves időszakát arra kell felhasználni, hogy a törvény alkalmazásának a feltételeit megteremtsék: megismertessék vele a tanácstagokat és a területi közigazgatás dolgozóit, kidolgozzák a végrehajtási rendeleteket, hozzáigazítsák a törvény előírásaihoz az egyes törvényeket. Ezek a munkálatok megkezdődtek.

A nemzeti tanácsok mint az államhatalom és az önkormányzat szervei

A törvény új módon határozza meg a tanácsok jogi jellegét és helyüket az ország társadalmi-politikai rendszerében. A törvénytervezetek fölötti társadalmi vitákban felvetett számos követelménynek megfelelően erőteljes hangsúlyozást nyer a tanácsok önkormányzati jellege. A törvény megállapítja:

„A nemzeti tanácsok mint az államhatalom képviseleti szervei és a társadalmi önkormányzat alapegységei egyúttal a területi önkormányzat szervei is a nagyközségekben, a városokban, a városi kerületekben és a vajdaságokban".

A tanácsokat az alkotmánnyal összhangban, úgy kell kezelni mint az államhatalom területi képviseleti szerveit. E minőségükben feladatuk az, hogy reprezentálják az adott területi egység lakosságát, kötelesek kifejezni annak akaratát és érdekeit és annak kifejezést is adni a területükön működő szervek, személyek és intézmények számára kötelező határozataikban. A nemzeti tanácsok az államhatalom területi szerveinek szerepét feladataik és jogosultságaik folytán töltik be, amelyek különösen az alábbiak:

1. irányítják területük társadalmi-gazdasági fejlődésének egészét (amelynek nem csupán helyi, hanem összállami jelentősége is van),

2. fel vannak ruházva a feladataik teljesítéséhez szükséges hatósági jogosítványokkal,

3. fölérendelt helyzetben vannak az adott területi egység szintjén működő más állami szervekkel, különösen az államigazgatás területi szerveivel szemben; e szervek kötelesek teljesíteni a tanácsok határozatait és irányelveit és a tanácsok ellenőrzése alá tartoznak,

4. részt vesznek az állami politika alakításában és realizálásában.

A tanácsok nem csupán önállóan folytatják a helyi politikát és szerepük nem merül ki az állam politikájának a központilag eldöntött ügyekben való realizálásában, hanem e politika társszerzői is. Ezt a lehetőséget az új törvény hozta létre először. A vajdasági nemzeti tanácsok, rajtuk keresztül pedig az alapszintű tanácsok is a Szejm Elnökségéhez, az Államtanácshoz vagy az államigazgatás központi szerveihez fordulhatnak az összállami szabályozást igénylő problémák megoldására vonatkozó javaslataikkal, ezek a szervek pedig kötelesek a tanácsokat állásfoglalásukról értesíteni.

A tanácsoknak mint az államhatalom területi szerveinek az alapvető feladata azonban a társadalmi-gazdasági és a kulturális fejlődés egészének irányítása területükön, befolyás gyakorlása az összes helyi igazatási és gazdálkodó szerv tevékenységére, valamint ellenőrzésük.

A tanácsok tevékenységének ezen alapvető irányát biztosító rendelkezések az egész törvényben megfogalmazódnak. A tanács e szerepét konkrétizálják azok a rendelkezések, amelyek meghatározzák hatáskörét a terület társadalmi-gazdasági fejlődése irányításával, a területi és a társadalmi-gazdasági tervezéssel, a tanács pénzügyi eszközeivel, a szocialista gazdálkodó szervekkel szembeni jogosítványokkal, az államigazgatás területi szerveit érintő jogkörükkel kapcsolatban. Mindezekben a kérdésekben (amelyek a későbbiekben részletes tárgyalásra kerülnek) az új törvény alapvetően körülbástyázza a tanácsok kompetenciáját.

Az államhatalom területi szerveinek szerepe mellett a törvény a tanácsokat két önkormányzati szerepkörrel is felruházza — a társadalmi önkormányzat alapegységeiként és a területi önkormányzat szerveiként. Ezek közül az első alkotmányi meghatározás. A második nem szerepel ugyan az alkotmányban, ez azonban nem jelenti azt, hogy a tanácsok területi önkormányzati szervekként való meghatározása ellentétes lenne az alkotmánnyal: ez rész-szerep a társadalmi önkormányzat alapegységének szélesebb szerepköréhez képest.

A területi önkormányzat bevezetését széles körben követelték a törvénytervezet vitájának időszakában. Különböző volt azonban a hangoztatott jelszavak politikai és alkotmányjogi tartalma, mint ahogy mögöttük is különböző politikai erők álltak. Túl gyakori volt a burzsoá államban, így a háború előtti Lengyelországban is honos területi önkormányzat apológiája. Ezt az önkormányzatot úgy állították be, mint amely a mai napra érvényesen is a helyi demokrácia mintája. A burzsoá államra jellemző önkormányzati intézmények visszaállításának a követelésével összefonódott azon lehetőség tagadása, hogy a nemzeti tanácsok egyúttal az államhatalom és a területi önkormányzat szerveinek a szerepét is betöltik; ez logikus következménye volt a burzsoá tudományban elterjedt azon tételnek, amely az állam és az önkormányzat szembenállásáról szól. A törvény azonban, elébe menve a tanácsok önkormányzati szerepének kiépítésével kapcsolatos követelményeknek, nem lépett rá a területi önkormányzat jogintézménye olyan alakban történő visszaállításának útjára, amilyenben az a burzsoá államban létezik (az állammal szembenálló önkor-

mányzat) és amelynek nincs létjogosultsága a szocialista államban.

Az önkormányzatnak a törvény által bevezetett koncepciója a munkásmozgalom hagyományaiból ered, amely a Párizsi Kommün idejétől kezdve „a termelők önkormányzatának" jelszavát hangoztatta, vagyis a munka embereinek önkormányzatát, értve ezen azt, hogy maga a dolgozó nép igazgatja saját ügyeit. E cél elérése természetesen nem volt lehetséges az államhatalomnak a dolgozó nép általi megszerzése nélkül. Ezért az önkormányzat szocialista fogalma már a munkásmozgalom kezdetétől fogva összekapcsolódott a hatalomnak a munkások által történő megszerzésével, a népi állam létrehozásával. Az önkormányzat tehát a szocialista felfogásban nem csak, hogy nem áll szemben a népi állammal, hanem ez az állam egyenesen megvalósulásának a feltételét képezi. Ezért is teljes mértékben lehetséges, hogy ugyanazok a szervek — a tanácsok — egyesítsék az államhatalom és az önkormányzat funkcióit, miként arról a törvény rendelkezik. Hasonló megfogalmazások találhatók a bolgár, a magyar és a csehszlovák tanácstörvényben; a tanácsokat mint „helyi önigazgatást" a Szovjet Kommunista Párt programja is meghatározza.

A helyi tanácsok az összes szocialista országban önállóan oldják meg az alapvető jelentőségű helyi ügyeket. A tanácstörvények valamennyi szocialista országban (függetlenül attól, hogy a tanácsokat önkormányzati szervekként meghatározzák-e) hangsúlyozzák a tanácsok kompetenciáját saját területük komplex társadalmi és gazdasági fejlődésének irányításában, a helyi népesség szükségleteinek kielégítésében, úgyszintén az összállami politika befolyásolásában, abban az értelemben, hogy azt összehangolják a helyi szükségletekkel (pl. a központi beruházások ügyeiben). A tanácsok e faladatait a nemzeti tanácsok és a területi önkormányzat rendszeréről szóló törvény is erőteljesen hangsúlyozza.

E feladatok és az ezeknek megfelelő hatáskörök döntenek a tanácsok mint az államhatalom területi szervei szerepéről. Ugyanakkor azonban ezek a tanácsoknak mint a területi önkormányzat szerveinek is a feladatai és hatáskörei, minthogy a helyi népesség szükségleteinek a kielégítését szolgálják nézeteinek a képviselete és figyelembevétele körében.

Nehéz a tanácsok két külön — hatósági és önkormányzati — funkciójáról beszélni. Itt ugyanazon tevékenység két aspektusáról van szó. Amikor (a törvény keretei között) a nemzeti tanács a város, a nagyközség vagy a vajdaság társadalmi-gazdasági fejlődését önállóan irányítja (ami egyetlen burzsoá államban sem tartozik a területi önkormányzat hatáskörébe) az államhatalom helyi szerveként jár el, de ugyanakkor a helyi népesség önkormányzati szerveként is ha valóban teljesíti a jogi szabályozásból eredő azon kötelezettségét, hogy vitassa meg a helyi szükségleteket (azokat természetesen harmonizálva a szélesebb körű szükségletekkel), döntéseit a helyi népességgel szoros kapcsolatban hozza, figyelembe véve annak nézőpontját. A tanácstagoknak választóikkal való gyakoribb találkozásai és együttműködésük a területen működő társadalmi és önkormányzati szervekkel hivatottak ezt a kapcsolatot biztosítani.

A túltengő centralizmus időszakaiban, amikor megsértették a tanácsok önállóságát és működésük demokratikus elveit, a tanácsok nem töltötték be a helyi népesség önkormányzati szerveinek szerepét, még ha a jogi aktusokban hasonló megfogalmazások is voltak. Ugyanakkor azonban az államhatalom területi szervei sem voltak ténylegesen. Nem döntöttek ugyanis önállóan a fontos helyi ügyekről, csupán végrehajtották a felettes igazgatási szervek utasításait. Az önkormányzat lényege pedig az, hogy adott közösség vagy annak képviseleti szerve maga döntsön lényeges ügyeiről.

A tanácsok két szerepkörének — az állam hatalmi szervei, illetőleg a helyi népesség önkormányzati szervei — a szoros összefonódása eredményezi, hogy e szerepkörök betöltése elválaszthatatlan. Nem lehet teljesíteni az egyik szerepet a másik betöltése nélkül.

A tanácsok mint önkormányzati szervek nem csupán a helyi népesség szükségletei, valamint a területi egységek fejlődése javára működő területi önkormányzati szervek. A törvény úgy is meghatározza a tanácsokat mint a társadalmi önkormányzat alapegységei.

Az önkormányzatnak számos fajtája van — területi, dolgozói, szakmai, iskolai, szövetkezeti, egyéb — és önmagában az „önkormányzat" meghatározás még nem világítja meg az önkormányzat milyen fajtájáról van szó. A „társadalmi önkormányzat" meghatározás a legáltalánosabb jellegű. Használata azt jelenti, hogy nincs szó az önkormányzat egyetlen konkrét formájáról sem, hanem azok általánosságáról, mindenfajta önkormányzatról mint annak formájáról, hogy a társadalom maga dönt saját ügyeiről.

A nemzeti tanácsok mint a társadalmi önkormányzat alapegységei — a törvény szerint — a fontos helyi ügyek megoldásában együttműködésnek a dolgozói és szakmai önkormányzatokkal, a szövetkezeti és a társadalmi szervekkel, törvényi és alapszabályi jogosítványaik tiszteletben tartásával. E célból a tanácsok megvizsgálják e szervek kezdeményezéseit, véleményeit és javaslatait, amelyek számukra inspirációk forrásai lehetnek.

A tanácsok megismertetik a társadalmi és önkormányzati szerveket a területi társadalmi-gazdasági tervekkel és a helyi szükségletekkel, bekapcsolva őket az e szükségletek kielégítéséért végzendő tevékenységbe, valamint összehangolva ezt a tevékenységüket a nekik alárendelt szervek és egységek ténykedésével. Ezen felül a tanácsok ténykedhetnek és eszközöket fordíthatnak eme szervezetek és önkormányzatok társadalmilag kívánatos tevékenységének előmozdítására; úgyszintén segítséget nyújtanak nekik alapszabályban foglalt feladataik teljesítésében. Mindezek a ténykedések a tanácsokat olyan szervekké teszik, amelyek táplálják, támogatják, inspirálják a társadalmi és az önkormányzati tevékenységet saját területükön; maguk a tanácsok pedig felhasználják a társadalmi és az önkormányzati szervek inspirációit és együttműködését saját feladataik végrehajtása érdekében.

A tanácsok az önkormányzatokkal való kapcsolatok céljára speciális szervet hoznak létre: az önkormányzati ügyek bizottságát, amelynek a feladata, hogy segítse a tanácsot a fentemlített feladatok végrehajtásában, különösen pedig, hogy előkészítő jelleggel dolgozza fel azokat a javaslatokat és kezdeményezéseket, amelyek az említett szervektől és önkormányzatoktól a tanácsokhoz, illetve ezekhez a szervekhez és önkormányzatokhoz a tanácsoktól irányulnak.

A tanácsoknak a területükön működő önkormányzatokkal és társadalmi szervekkel szembeni kötelezettségei közé tartozik, hogy biztosítsák jogvédelmüket jogosítványaik megsértései ellenében, úgyszintén előzzék meg, hogy e szervek kövessenek el jogsértést. Ez tehát egyrészt a tanács azon kötelezettsége, hogy gyakoroljon jogi felügyeletet a területén működő önkormányzatok és a társadalmi szervezetek tevékenysége fölött, másrészt pedig a jogaikat garantáló szerep, ami

analóg ahhoz, amelyet a Szejm és az Államtanács tölt be a tanácsokkal szemben, önállóságok és önkormányzatiságuk fölött őrködve. Ez fontos és felelősségteljes szerep. A törvényben azonban nem kerültek meghatározásra e szerep teljesítésének formái és a tanácsok ezzel kapcsolatos jogosítványai a jogsértő önkormányzati és társadalmi szervekkel szemben.

Különösen szoros a tanács és elnöksége kapcsolata a lakók önkormányzatával, amely a tanács mellett a területi önkormányzat pillére. A tanácsnak a területén működő különböző önkormányzati formákkal szembeni funkciói lényegesen túlterjednek a területi önkormányzat feladatain — lévén az az önkormányzat különböző formáinak csupán egyike. Ezt a szerepet egyetlen konkrét önkormányzat sem tudná teljesíteni, a tanács viszont erre predesztinált, már csak annak okából is, hogy alanyi hatálya adott területen általános (minden lakost képvisel és tőlük nyeri megválasztását). A nemzeti tanács azon feladata révén, hogy összehangolja a különböző önkormányzati formák és társadalmi szervek tevékenységét a helyi érdek jegyében, hogy támogatja tevékenységüket, őrködik jogosultságaikon és felügyeletet gyakorol tevékenységük fölött, a társadalmi önkormányzat alapvető szervévé válik.

Természetesen a tanács mint a társadalmi önkormányzat szerve e minőségben betöltött szerepe nem választható el attól a szerepétől, amit a területi önkormányzat szerveként tölt be. Ez a szerep akkor tölthető be, ha a tanács olyan autoratív szerv lesz, amely képes segítséget nyújtani más önkormányzatoknak és szervezeteknek, fellépni a védelmükben, olyan szerv, amellyel nemcsak a helyi állami szervek és intézmények számolnak. A tanács ilyen pozíciója pedig feladatai és kompetenciái egészének a teljesítésétől függ. Nincs tehát garancia a tanács akkénti szerepére, mint a társadalmi önkormányzat alapvető szerve, függetlenül azon szerepe garantálásától, amelyet a területi önkormányzat szerveként kell betöltenie. Ezek a tanács széles értelemben vett önkormányzati szerepének a garanciái. De ezek egyúttal azon szerepének a garanciái is, amelyet az államhatalom önállóan működő helyi szervének nevezünk.

A lakosok önkormányzata mint a területi önkormányzat pillére

A helyi közösségek különböző szinteken integrálódnak: a nagyközség, a város vagy a régió szintjén és ekkor képviseleteik a nagyközségi, a városi és a vajdasági nemzeti tanácsok; a falvakban és a városi lakókörzetekben utcánként és házakként — és az ilyen, szomszédsági alapon szervezett helyi közösség szervezeti formája a lakók vagy lakosok önkormányzata, amely így a területi önkormányzat alkotó része. A törvény leszögezi, hogy a nemzeti tanácsok a lakók önkormányzatával együtt alkotják a területi önkormányzat rendszerét.

Ez a törvényi meghatározás a lakók önkormányzatát új szerepbe helyezi. Korábban az a gyakorlatban, főként falun mindenekelőtt a területi közigazgatás segédszerve volt. A törvény szakít ezzel a rossz hagyománnyal és ezt az önkormányzatot úgy szituálja, mint a falu vagy a városi lakókörzet önálló reprezentációját, megfelelő hatáskörökkel és eszközökkel felruházva. Megilletik az önkormányzat alapvető attributumai: *1.* a falusi vagy a városi lakókörzeti közösség joga arra, hogy saját nevében eljárjon — vagy közvetlenül (lakógyűlés), vagy demokratikusan választott képviselet közvetítésével (küldöttértekezlet, az önkormányzat végrehajtó szervei — bizottságok és tanácsok), *2.* e közösségek joga a számukra lényeges ügyek önálló eldöntésére (vagy közvetlenül, vagy képviseletükön keresztül).

Azon ügyek körét, amelyekben a lakók önkormányzata dönthet vagy a döntésben társ lehet, a törvény határozza meg. Az önkormányzat önállóan dönt mindenekelőtt a társadalmi munka menetében megoldásra kerülő ügyekről, mint amilyen a szocialista társadalmi együttélés körülményeinek az alakítása, a lakók társadalmi önsegélyének a megszervezése, a lakóhely javára végzendő közös munkálatok megszervezése, a lakókörzet vagy a falu ügyeiben érdekelt társadalmi szervezetekkel való együttműködés, illetőleg együttműködés az adott területen működő más önkormányzati formákkal. Az önkormányzat tevékenységének nem túl nagy skálája nem teszi lehetővé, hogy kizárólagos döntési hatáskörrel ruháztassék fel olyan ügyekben, amelyek más egységek tevékenységét is érintik. Az olyan ügyekben, amelyek a nemzeti tanács vagy más szerv általi finanszírozást igényelnek (a lakókörzet szociális, kulturális, üdülési intézményekkel, kereskedelmi egységekkel való ellátása stb.), az önkormányzatnak ún. együttdöntési joga van: határozatait és véleményét a nemzeti tanácsnak, a területi államigazgatásnak vagy más szervnek figyelembe kell vennie. Más ügyeket a nemzeti tanács megoldás végett átadhat az önkormányzatnak. A fennmaradó, a falu vagy a lakókörzet életkörülményei szempontjából fontos ügyekben (pl. a kereskedelmi hálózat, a közlekedés, az oktatási intézmények) a lakók önkormányzata véleményt nyilvánít. Joga van úgyszintén társadalmi ellenőrzést folytatnia, valamint az abból eredő javaslatait az illetékes szerv elé terjesztenie.

A lakók önkormányzata véleményének és javaslatának hatékonyságával kapcsolatban garanciát jelent az, hogy a törvény kötelezi az államigazgatás területi szerveit és az alájuk rendelt egységeket e vélemények és javaslatok realizálására, eltérő álláspontjuk esetén pedig arra, hogy meghatározott időn belül indokolással ellátott választ adjanak. Ha a lakók véleményei és javaslatai nem kerülnek realizálásra és ez lényeges érdekeiket sérti, az önkormányzat kifogással élhet a nemzeti tanács elnökségéhez, amely az ügyet eldönti vagy azt végső döntésre a tanácsülés elé utalja. A kifogás (sprzeciw) intézményes komoly garancia arra, hogy a területi államigazgatás, valamint a területi közigazgatási és gazdasági egységek a lakók önkormányzatának álláspontját respektálják.

A lakók önkormányzata szoros kapcsolatban áll a nemzeti tanáccsal és annak elnökségével. A tanács a saját területét körzetekre (osiedla vagy obwody) és alkörzetekre (solectwa) osztja — olyan egységekre, amelyekben lakók önkormányzata működik. A tanács a lakók önkormányzatának azon eszközökből biztosít alapokat, amelyekkel rendelkezik. A tanácsnak és elnökségének a lakók önkormányzata jogosítványai fölötti őrködéssel kapcsolatos kötelezettségei a törvényben a kifogással szembeni kötelezettségeik formájában nyernek pontosítást, — vagyis azon jogintézmény körében, amellyel az önkormányzat élhet a szerveknek és egységeknek a határozatait és véleményeit sértő tevékenysége ellen. Pontosításra és kiépítésre kerültek a tanácsnak és elnökségének a lakók önkormányzata tevékenysége fölötti felügyelettel kapcsolatos kötelezettségei is. Ez sokkal szélesebb, mint a más önkormányzatok és társadalmi szervezetek tevékenysége fölötti felügyelet, amely arra korlátozódik, hogy őrködjenek (a törvény által meg nem határozott formában) tevékenységük jogszerűsége fölött. A lakók önkormányzata

fölötti felügyelet magában foglalja segítésüket is (értékelések végzése, a legjobb tapasztalatok elterjesztése).

A törvény ezáltal minden jogi feltételt megteremt ahhoz, hogy a lakók önkormányzata megszűnjék lekezelt intézmény lenni, hogy valódi partnerévé váljék a helyi hatalmi, igazgatási és gazdasági szerveknek a falvak és a városi lakókörzetek lakóihoz legközelebb fekvő ügyek megoldásában. A lakók önkormányzatának a tanáccsal és annak elnökségével való kapcsolatai a felügyeleten és a segítségen alapulnak, ugyanakkor nem sértik működésének önállóságát. A falvak és a városi lakókörzetek lakosai így kigondolt, önálló, kompetenciákkal felruházott önkormányzata a területi önkormányzat nélkülözhetetlen alkotórésze.

A nemzeti tanácsok tevékenységében való állampolgári részvétel formái

Az állampolgárok közvetlen részvétele a hatalom gyakorlásában a néphatalom nélkülözhetetlen formája, amely kiegészíti a képviseleti rendszert. A nemzeti tanácsokban erre a közvetlen részvételre különösen sok tér van. Az állampolgároknak a tanácsi döntéshozatalban való közvetlen részvétele sok formája minden szocialista országban jelentkezik: az állampolgárok direktívákat adnak a képviseleteknek, a választók követelményeket fogalmaznak meg, a tanácsi bizottságokban nem tanácstag személyek is részt vesznek. Az új lengyel törvény ezen felül széles körben bevezeti a tanácsok által szervezendő társadalmi konzultációt. A tanács társadalmi konzultációra bocsáthat minden különösen fontos ügyet, és ekkor köteles közhírré tenni a konzultáció eredményeit, valamint hasznosításuk módját. Külön is megemlíti a törvény a társadalmi-gazdasági fejlődési terv tervezetvariánsai társadalmi konzultációra bocsátásának lehetőségét, ami — szemben azzal a lehetőséggel, hogy minden ügyben konzultáció szervezhető — ajánlási jelleggel is bír.

A törvény olyan helyzeteket is kilátásba helyez, amikor a társadalmi konzultáció lefolytatása kötelező. Ez az államigazgatási beosztás, valamint a helység elnevezése megváltoztatásának eseteit jelenti. Fontos dolog, hogy szóhoz engedjék jutni az állampolgárokat a számukra ilyen létfontosságú ügyekben, amelyekben eddig gyakran felülről döntöttek.

A tanács és a tanácstagok kapcsolata a választókkal

A tanácsnak és a tanácstagoknak a választókkal való kapcsolata az egyik döntő és nélkülözhetetlen feltétele annak, hogy a tanácsok betölthessék a helyi lakosság szükségletét és érdekeit képviselő önkormányzati szervi szerepüket. A törvény egy sor olyan megoldást tartalmaz, amelyek komolyan erősítik ezt a kapcsolatot.

Mindenekelőtt a törvény kifejezetten leszögezi, hogy „a tanácstag a nemzeti tanácsban saját választóit képviseli", jóllehet az is kötelezettsége, hogy törődjék az egész területi egység érdekeivel, továbbá összhangba hozza a helyi érdekeket az össztársadalmi érdekkel. Eddig azonban még egyetlen lengyel tanácstörvényben sem került olyan kifejezetten meghatározásra, mint most, hogy a tanácstag köteles saját választóit képviselni.

Ez a kötelezettség irányt szab a tanácstag egész tevékenységének. A választók érdekeit a tanácstagnak figyelembe kell vennie akkor, amikor felszólal és szavaz a tanácsülésen eldöntendő ügyben, alakítva a bizottság álláspontját; a választók érdekei nevében terjeszti elő a tanácstag interpellációit és indítványait vagy pedig interveniál. A tanácstag e funkcióval kapcsolatos különösen fontos feladata azonban az, hogy tartson állandó kapcsolatot az adott területi egység lakosaival, valamint társadalmi és önkormányzati szerveivel, különösen pedig a lakók önkormányzatával. Ezekből a kapcsolatokból, a törvény szavaival élve, a tanácstagnak inspirációt kell merítenie a tanácsban végzendő munkájához, e kapcsolatok révén meg kell ismernie az állampolgárok véleményét azokban az ügyekben, amelyeket a tanácsnak kell elbírálnia.

A tanácstagok együttműködnek területük társadalmi és önkormányzati szerveivel, különösen a lakók önkormányzatával. Találkozókat tartanak a választókkal — pl. a nagyobb üzemek kollektíváival, a falu vagy a lakókörzet meghatározott rétegeivel — abból a célból, hogy tájékoztassák őket a tanács munkájáról és ebben az ő részvételükről, valamint megismerjék az állampolgárok véleményét a fontosabb helyi ügyekről, különösen azokról, amelyek a tanácsülés témáját hivatottak képezni. De más formákban is tartják a kapcsolatot a lakossággal. Átveszik az állampolgárok javaslatait és követeléseit, amelyeket a találkozók során fogalmaznak meg és továbbítják azokat a tanács illetékes szerveinek. Fogadják az állampolgárokat saját választási körzetükben és segítik őket az általuk előadott társadalmi és egyéni problémák megoldásában, interveniálnak az érdekükben. A gyakorlat azt mutatja, hogy az állampolgárok által a tanácstagoknak felvetett ügyek gyakran válnak interpellációik tárgyává.

Az ún. választói posztulátumok fontos formáját jelentik a lakosság igényei kifejezésének és egyúttal fontos területét képezik a tanácstag választóival szembeni kötelezettségeinek. Ez az intézmény régóta létezik a tanácsok gyakorlatában, de csak most került be a törvénybe is, ami hatalmasan megnöveli a rangját. Ugyanakkor megfelelően pontosításra is került. Eddig posztulátumnak tekintettek általában minden, a tanácstaggal való találkozón előterjesztett választói indítványt és kívánságot. A törvény értelmében választói posztulátum az az indítvány vagy követelés, amelyet a tanácstag választóival tartott találkozóján a résztvevők többsége támogatott és amely társadalmilag megalapozott. Ez utóbbi körülményt a tanács vagy szervei állapítják meg; ők állapítják meg a posztulátum realizálásának lehetőségét is. A tanácstag kötelessége az, hogy a tanács vagy szerve elé terjessze a neki felvetett posztulátumot.

A törvény leszögezi, hogy a tanácstagok tevékenységükért felelősséget viselnek választóik előtt, akik őt vissza is hívhatják. A visszahívás okait és menetét a választási törvény szabályozására bízták. A tanácstag szintén felelős a tanács előtt a munkájában való részvételért és azon kötelezettségei teljesítéséért, amelyeket tanácstagi esküjében fogadott.

Ha a tanácstag a választók bizalmát élvezi, ismeri érdekeiket, szükségleteiket és lépéseket tud tenni kielégítésükért, ha felelős a választói előtt ezért a tevékenységéért, akkor a nemzeti tanács képes kifejezni területe lakóinak valóságos igényeit és szükségleteit, törekedhet azok kielégítésére, így önkormányzatuk valódi szervévé, egyúttal a néphatalom szervévé is válhat.

A területi képviselet és a területi igazgatás

A területi képviselet és igazgatás kölcsönviszonya az alapvető kérdések közé tartozik a néphatalom megvalósulásának és a dolgozó nép önkormányzatának elve szempontjából. Az új törvény az eddigieknél jobb feltéte-

leket teremt azon alkotmányos alapelv megvalósításához, amely a képviseletnek az igazgatással szembeni fölérendeltségéről szól.

A törvény alapvetően fenntartja a területi hatalmi szervek eddigi rendszerét. E rendszer fő elemei az összes szocialista országban jelentkeznek: az ülésező tanács felettes pozíciója a többi területi szervvel szemben, a tanács munkájának ülésjellege, a tanácsi állandó bizottságok segítő és ellenőrző funkciója. Eltérő Lengyelországban a többi szocialista országhoz képest — az 1972—1975-ös évek törvényi változásai óta — a tanács végrehajtó-rendelkező szervének struktúrája. A tanács munkáját az általa választott elnökség (prezydium) irányítja. Nem tölti azonban be a végrehajtó szerv (a területi igazgatás szerve) funkcióit. Ezt a funkciót egyszemélyes szerv tölti be: a vajda, a városelnök vagy városvezető és a nagyközségvezető. Az 1972—1975-ös években elfogadott törvényi változások alapján az e szerv funkcióját betöltő személyeket a felettes igazgatási szerv nevezte ki, a tanács pedig csak — nem kötelező erővel — véleményezhette a jelöltet vagy indítványozhatta visszahívását. Az új törvény, fenntartva a tanács munkája megszervezésének funkciója és a végrehajtó-igazgatási funkció közötti különbségtételt, valamint az általános hatáskörű végrehajtó szerv egyszemélyi jellegét, e posztok betöltésében a tanácsi befolyást érdemivé tette. A nagyközség- és városvezetőket, illetve a városelnököket saját tanácsaik választják; a tanács által megejtett választás után a vajda köteles a kérdéses személyt kinevezni. A vajdát a miniszterelnök nevezi ki, de a kinevezés szükségszerű előfeltétele a tanács pozitív véleménye a jelöltről, tehát itt is a tanács határozott befolyásáról beszélhetünk ezen állás betöltésére. Úgyszintén mindkét szintű tanács az igazgatásra kötelező módon nyilatkozhat a nagyközség- és városvezetők, ill. a vajdák visszahívásáról: ha megtagadják az abszolútórium megadását a terv és a költségvetés végrehajtásáról szóló éves jelentéseik meghallgatása után, a felettes igazgatási szervek visszahívják őket. A vezető és a vajda egyéb esetekben is visszahívható a tanács elnökségének kezdeményezésére. Ezek a megoldások erősítik a területi igazgatási szervek alárendeltségét saját tanácsuknak, bizonyos garanciát jelentenek arra, hogy a vajda, az elnök és a vezető nemcsak a felülről jövő direktívák irányában fognak tájékozódni, hanem — a törvény rendelkezéseinek megfelelően — a tanács határozatainak realizálása irányában is, hogy a tanács végrehajtó szerve valóban az ő politikáját fogja végrehajtani, amely a választókkal fenntartott kapcsolatokban alakult ki, nem pedig a felettes igazgatási szervek utasításait. Az ilyen garancia minimuma nélkül nehéz lenne a tanácsok önkormányzati jellegéről beszélni.

A törvény erősíti a képviseleti szervek befolyását a területi igazgatás működésének az irányára, felhatalmazva a tanács elnökségét arra, hogy az igazgatási szerveknek direktívákat adjon a halaszthatatlan ügyekben; ez erősíti a területi képviselet pozícióját az igazgatással szemben, bekapcsolva azt a sürgős esetekben való cselekvésekbe, amelyekben a tanács in pleno, csak az üléseken tanácskozva, nem tudna eljárni. Nagy jelentősége van a bizottságok azon jogosultságának is, hogy véleményezhetik a területi igazgatási szerveknek a tanácsi megbízásból kapott ügyekben készített döntéstervezeteit. Az a fő forma azonban, amellyel a képviseleti szerv az igazgatási szervek tevékenységének irányát megszabja, a tanács határozata. E határozatoknak a területi igazgatás részéről történő megvalósítása a két szerv kölcsönviszonyának a determinánsa.

A fentiek fényében döntő jelentőségre tesz szert a tanács ellenőrzése afölött, hogy a területi igazgatás határozatait végrehajtja-e, továbbá hogy végrehajtásra kerülnek-e a képviseleti szervektől és a lakosságtól származó egyéb direktívák és impulzusok: a tanácstagok interpellációi és indítványai, az elnökség határozatai, a bizottságok indítványai és véleményei, az állampolgárok javaslatai és panaszai. A törvény számos utat és mechanizmust biztosít arra, hogy a tanács és képviseleti szervei ellenőrzést gyakorolhassanak a területi igazgatás tevékenységének egésze fölött (az üléseken, a tanács elnöksége és a bizottságok által.) A tanácsnak és szerveinek a területi igazgatási szervekkel szembeni ellenőrzési jogosultságai kiterjedtek és biztosíthatják, hogy az igazgatás realizálja a tanács direktíváit és határozatait, úgyszintén a bizottságok és a lakók önkormányzata határozatait, indítványait, javaslatait és véleményeit.

A nemzeti tanácsok és a helyi önkormányzat rendszeréről szóló törvény összességében kellően erősíti, összehasonlítva az eddigi állapottal, a területi képviseleti szerv pozícióját a területi igazgatással szemben, lényegesen jobb feltételeket teremt ahhoz, hogy e pozíció a gyakorlatban is úgy alakuljon, ami közelít az alkotmányos modellhez.

Azt is érdemes megjegyezni, hogy a törvény bizonyos törést jelent a területi államigazgatási szerv egyszemélyi jellegében: eddig a vajda, a városelnök és a vezető igazgatási kompetenciák egészének diszponensei voltak területükön; az alárendelt hivatalok kijelölt dolgozói csak az ő megbízásukból hozhattak bizonyos határozatokat. Ma ezeket a tisztségviselőket (az osztályvezetőket) úgy határozzák meg mint a területi igazgatás általános hatáskörű szerveit; a különös hatáskörű igazgatási szervek rangját nyerték el a területi igazgatás hivatalaiban működő osztályvezetők. Ez feltételezi az együttműködés valamilyen formáinak létezését a vajda (városelnök, város- és nagyközségvezető) és az osztályvezetők között, mely utóbbiak önállóan döntenek saját hatáskörükben. A vajda (városelnök, város, nagyközségvezető) az egész helyi igazgatás főnökének funkcióját tölti be. Ugyanakkor azonban a tanácsnak a — határozataiban foglalt — általános irányelvei alapján és hatékony, szankcióval is felruházott ellenőrzése alatt működik.

A területi pénzügyek

Annak, hogy a tanács mint az államhatalom helyi szerve és a helyi lakosság önkormányzati képviselete önálló szerepét betölthesse, a pénzügyi önállóság is feltétele.

A pénzügyek körében a tanács önállóságának alapja: *a)* a fontos helyi szükségletek kielégítésének lehetőségét biztosító bevételek nagysága, *b)* a pénzügyi eszközök fölötti önálló rendelkezés joga. Ezen belül annak alapja, hogy a tanács önállóan diszponálhasson saját eszközeivel, a tanácsok költségvetésének lehetőleg nagymértékben a saját bevételekre való alapítása. Természetesen nem minden, azonos szintű tanács képes ugyanolyan mértékű saját bevételt elérni; ez mindenekelőtt a terület társadalmi-gazdasági fejlettségi szintjétől függ. Inkább csak kivételes az a helyzet, amikor a tanács minden kiadását saját bevételeiből tudja fedezni. Ebből adódik a dotáció fenntartásának szükségszerűsége, annak azonban stabilnak kell lennie, vagyis nagyságának az 5 éves tervidőszakra meghatározottnak kell lennie, ami nagy jelentőségű mint a tanácsok gazdaságosságának ösztönzője.

Ezek a követelmények a törvényben teljesülnek. A törvény az eddigieknél

lényegesen szélesebben határozza meg a tanácsok saját bevételi forrásait, az adók és illetékek 11 fajtáját említve meg. A tanácsok, az 1986—1990-es évekre szóló tervtől kezdődően, 5 éves feladatfinanszírozási tervet fognak elfogadni. Ezeket az elveket kell majd figyelembe vennie a jövőbeni szabályozásnak, amelyet a jelenleg még csak tervezeti stádiumban levő költségvetési jogszabály tartalmaz. A költségvetési jogszabályba utalja a tanácstörvény a decentralizáció szempontjából olyan fontos ügy megoldását: annak meghatározását, hogy a jövedelemforrások közül melyek képezik majd az alapszintű tanács bevételeit és melyek a vajdaságiét. Az afölötti őrködés, hogy a megalkotandó költségvetési jogszabályban foglalt megoldások összhangban legyenek a tanácsokról mint decentralizált és önkormányzati rendszerről szóló törvénnyel, a Szejm egyik fontos feladatát fogja jelenteni.

A nemzeti tanácsok és a vállalatok

A tanácsoknak ahhoz, hogy saját területük ügyeit irányíthassák, befolyással kell rendelkezniük a területükön működő vállalatok tevékenységére. Az állami vállalatokról szóló 1981. évi törvény (Dz. U. 24. szám, 122. tétel) leszögezi a vállalatok önállóságának általános elvét: egyetlen állami szerv sem utasíthatja igazgatási úton a vállalatokat meghatározott gazdasági tevékenység folytatására, csupán felügyeleti rendben és közgazdasági eszközökkel gyakorolhat hatást tevékenységükre. Az államigazgatási szervek befolyását a vállalatot alapító szerv jogi konstrukciója biztosítja. Az alapító szerv központi vagy területi államigazgatási szerv lehet, és e szervnek van kompetenciája arra, hogy felügyeletet gyakoroljon a vállalat fölött, valamint közgazdasági eszközökkel hatást fejtsen ki termelő tevékenységére. A tanácstörvény kötelezi a Minisztertanácsot arra, hogy határozza meg a törvény hatálybalépése napján működő azon vállalatfajtákat, amelyek területi vállalattá válnak, vagyis amelyekkel szemben az államigazgatás meghatározott szintű területi szerve fog rendelkezni az alapító szerv pozíciójából eredő jogokkal és kötelezettségekkel. Ily módon a nemzeti tanácsok, végrehajtó szerveiken keresztül, a törvény hatálybalépése napján felruházódnak a helyi jelentőségű vállalatok tevékenységére gyakorolt befolyásolás lehetőségével.

Az állami vállalatokról szóló törvény a vállalatok két fajtáját különbözteti meg: az általános elveken működő vállalatokat, valamint a közüzemeket (przedsiebiorstwa uzytecznosci publicznej — közhasznú vállalatok). Az alapító szerv köteles a közüzemet dotálni ha tevékenysége nem rentábilis, de a lakosság szükségleteinek kielégítése céljából nélkülözhetetlen; nagyobb lehetőségei vannak ugyanakkor tevékenységük befolyásolására, többek között működési körük meghatározása révén. A közüzemek mindenekelőtt a kommunális ellátást végző vállalatok (közegészségügy, helyi közlekedés, áram-, víz-, gáz- és tüzelőellátás, az állami helyiségtartalékokkal való gazdálkodás). A nemzeti tanácsok számára ezáltal biztosítva van a befolyásolás, végrehajtó szerveiken keresztül, a helyi népesség szükségleteinek kielégítését szolgáló legfontosabb vállalatok tevékenységére. Az államigazgatás területi szerve ezeket a vállalatokat a tanács határozata alapján hozza létre, kinevezi igazgatóikat, felügyeletet gyakorol fölöttük, meghatározza az általuk nyújtandó szolgáltatások körét és feltételeit. A tanácsoknak azonban vannak eszközeik az olyan, általános elveken működő vállalatok befolyásolására is, amelyekkel szemben végrehajtó szervei az alapító szervek (ún. területi vállalatok): a tanácsok az éves és többéves területi társadalmi-gazdasági tervekről szóló határozataikban meghatározzák e vállalatok fejlődési irányait. A vállalati tervnek a területi társadalmi-gazdsági tervvel való összhangja a vállalat igazgatója és az államigazgatás helyi szerve közötti megállapodás útján kerül kialakításra; közüzemek esetén az ilyen megállapodást a tanács illetékes bizottsága előzetesen véleményezheti. A bizottság nyilatkozik a közüzem szervezeti és működési szabályzata (statut) tárgyában is, amelyet az állami vállalatokról szóló törvény értelmében az államigazgatás területi szerve erősít meg. A tanácsok kezdeményezhetik, hogy a területi vállalatok a piac jobb ellátását szolgáló termelést folytassanak; e körben azonban nem operálhatnak az utasítás módszerével, csupán megállapodásokkal és szerződésekkel.

Ugyanakkor azonban az országos szinten működő nagyvállalatok is erősen kötődnek az adott területi egység életviszonyaihoz, hiszen befolyást gyakorolnak a természeti környezetre, a munkaerő-mérlegre, a víz- és energiagazdálkodási mérlegre, a szociális, kulturális, kereskedelmi stb. berendezések iránti szükségletre. A tanácsoknak ezért, mint területük gazdáinak, befolyási lehetőséggel kell rendelkezniük ezen vállalatok tevékenységére is. A nemzeti tanácsok rendszeréről szóló törvény a vállalatok összes fajtájára gyakorolható tanácsi befolyás eszközeit határozza meg, amely eszközök összhangban vannak az állami vállalatokról szóló törvényből következő vállalati önállóság elvével.

A tanácsok a vállalatok összességével együttműködnek a foglalkoztatással, a szociális és kulturális ellátással, a lakásépítéssel, az energiagazdálkodással, a környezetvédelemmel és hasonló kérdésekkel kapcsolatos ügyekben, vagyis azokon a területeken, amelyek közvetlen befolyást gyakorolnak a lakosság szükségleteinek kielégítésére. A tanácsok nyilatkoznak az összes új vállalat elhelyezése (a már meglevő vállalatok esetén pedig tevékenységi profiljuk megváltoztatása) kérdésében, ahol is azon vállalatok esetén, amelyek tevékenysége a lakosság életkörülményeinek a romlását eredményezheti, megszabhatják az ilyen vállalatok részvállalását a közgazdasági-műszaki vagy társadalmi infrastruktúra kiépítésében; ez megelőzi a vállalatok ellenőrizetlen káros befolyását a környezetre és az életkörülményekre. Ezek a jogosítványok a szövetkezeti vállalatokkal szemben is fennállnak.

A tanácsoknak tehát nagy lehetőségeik vannak arra, hogy a területükön található vállalatok tevékenységére befolyást gyakoroljanak a helyi lakosság életkörülményeivel és szükségleteinek kielégítésével összefüggő ügyekben. Ez a befolyás, a vállalatok önállóságának és önkormányzati szerveik jogosítványainak megőrzése mellett, arra is elegendő, hogy a tanács betölthesse a helyi lakosság önkormányzataként ráháruló szerepét. Ezek a tanácsok és a területi közigazgatás számára nehezebb utak, mint utasítások intézése a vállalatokhoz. A nemzeti tanácsok önkormányzatisága azonban nem kapcsolódhat össze a vállalatok önkormányzatiságának megsértésével.

A tanácsi hatáskörök

A törvény nem határozza meg pontosan az összes tanácsi hatáskört — ez lehetetlen is volna egyetlen jogi aktusban. A tanácsok és végrehajtó szerveik hatáskörei számos külön törvényben foglalnak (az államigazgatási anyagi jogi aktusokban). A tanácstörvény néhány legfontosabb területen — társadalmi-gazdasági tervezés, pénzügyi gazdálkodás, helyi jogszabályal-

kotás, a közigazgatási beosztás megváltoztatása — határozza meg a tanácsi hatásköröket, ezen felül meghatározza azokat az általános kereteket, amelyek között társadalmi-gazdasági tevékenységük zajlik.

Az említett területeken a tanácsi hatáskörök határozottan növekedtek a korábbi állapothoz képest, ami jelzi az igazgatás decentralizálásának és társadalmasításának folyamatát. A tervezésnek az a rendje, amely a mindkét szintű tanácsok önállóságát biztosítja (a hosszú távú terv határain belül), valamint az e folyamatban való társadalmi részvétel tükröződik a társadalmi-gazdasági tervezésről szóló 1982. évi törvényben (Dz. U. 7. szám, 51. tétel); a tanácstörvény a tervvariánsokról folytatandó társadalmi konzultációra vonatkozó rendelkezéseit a területi szintekhez igazítja. A variánsok közötti választást a tanácsok ejtik meg üléseiken, határozatot hozva a társadalmi-gazdasági tervről. A tanácsok önállóságáról pénzügyi gazdálkodásuk meghatározásában korábban volt már szó.

A helyi jogalkotási hatáskör főként a tanácsokat illeti meg üléseiken; a területi államigazgatási szervek csak végrehajtási jellegű ügyekben, valamint halaszthatatlan esetekben adhatnak ki rendelkezéseket (utóbbiakat a következő tanácsülésen meg kell erősíteni). Az eddigi helyzettel összehasonlítva a tanács szerepe komolyan nőtt mint helyi jogalkotóé, míg a végrehajtó szervek ilyen kompetenciája az elkerülhetetlen területre korlátozódott (míg az eddigi gyakorlatban az igazgatási szervek jogalkotó tevékenysége gyakran dominál a tanácsok jogalkotásával szemben).

Az államigazgatási területbeosztás megváltoztatásával kapcsolatos ügyekben a tanácsok véleményező hatáskört kaptak és — kisebb körben — döntési hatáskört. Vállalat létesítése, valamint elhelyezése kérdésében a tanács véleményének beszerzése nélkülözhetetlen, a vállalatokat érintő sok más kérdésben pedig lehetséges.

A többi kérdésben a törvény a tanácsok ténykedésének általános kereteit teremti meg a hatáskör vélelmének elve formájában: leszögezi, hogy a nemzeti tanácsok és szerveik hatáskörébe tartoznak a területet és a lakosság szükségleteinek kielégítését érintő mindazon ügyek, amelyeket a törvények nem tartanak fenn más szervek részére. Ezek az ügyek a decentralizált tanácsi hatáskörök saját szféráját alkotják, amely hatásköröket a tanácsok önállóan gyakorolják, nem tartozva e téren a központi szervek irányítása alá, felügyeletük csupán arra terjed ki, hogy működésük a joggal összhangban van-e. A tanácsi hatáskörbe tartozó összes ügyben az alapszintű tanácsokat illeti meg a hatáskör, hacsak meghatározott ügyeket a törvények nem tartanak fenn a vajdasági tanácsok számára. Ez a fontos rendelkezés védi a nagyközségi és a városi tanácsok önállóságát a „vajdasági centralizálással" szemben. A vajdasági tanácsok néhány, saját hatáskörükbe tartozó ügyet az alapszintű tanácsok hatáskörébe utalhatnak.

Ezen felül a törvény átfogóan felsorolja azokat az ügycsoportokat, amelyek a tanácsok egyes szintjeinek és fajtáinak hatáskörébe tartoznak. Ez a felsorolás aláhúzza a felsorolt területek különös jelentőségét mint amelyek a tanácsi tevékenység tárgyai, valamint jogi biztosítékot nyújt az ellen, hogy az e területekre (pl. mezőgazdaság, kereskedelem, lakásépítés, művelődés) tartozó helyi jellegű ügyeket más törvényekkel más szervek hatáskörébe utaljanak; mert azt nem lehetne megtenni a tanácstörvény megsértése nélkül. Ilyen esetekben a leendő Alkotmánybíróság fog belépni (az Alkotmányba már beiktatták; az Alkotmánybíróságról szóló törvény az előkészítés stádiumában van).

A tanácsok és a központi szervek

A tanácsok önállóságának elve megköveteli, hogy a hatáskörükbe tartozó helyi ügyek mentesek legyenek a központi szervek irányító befolyásától; a tanácsoknak hatáskörüket önállóan, a törvények és más jogszabályok alapján kell gyakorolniuk. A központi szervek részéről gyakorolt felügyelet tárgyát csak működésük joggal való összhangjának kell képeznie. Az irányítás pedig e szervek részéről csak a területi igazgatási szerveknek az összállami jelentőségű ügyeket érintő hatáskörével kapcsolatban engedhető meg. A felügyelet ilyen modellje a nemzeti tanácsok önállóságának és önkormányzatiságának elengedhetetlen feltételei közé tartozik.

A felügyeletnek a tanácstörvényben alkalmazott konstrukciója megfelel ezeknek a követelményeknek. Azt olvashatjuk a törvényben, hogy a tanácsok és szerveik fölötti felügyelet célja annak biztosítása, hogy az alkotmányt és a törvényeket megtartsák, valamint az állam politikáját megvalósítsák.

A nemzeti tanácsok fölötti felügyeletet az Államtanács gyakorolja. Elvileg ez a felügyelet annak biztosításán alapul, hogy a tanácsok a jogszabályokat megtartsák, illetőleg a közöttük felmerülő viták eldöntésén és a legjobb tapasztalatok elterjesztése révén történő megsegítésükön. Igaz, hogy az Államtanács a törvény értelmében arra is jogosult, hogy a tanácsoknak általános iránymutatásokat adjon feladataik teljesítésének módjára nézve, nem világos viszont, mire terjedhetnek ki ezek az iránymutatások és mennyiben kötelezőek a tanácsokra. Az azonban bizonyos, hogy a törvényben sehol sincs szó a tanácsok irányításáról, sem pedig a felsőbb szintű szervekkel szembeni hierarchikus alárendeltségükről.

Az államigazgatás területi szervei fölötti felügyeletet a Minisztertanács gyakorolja. A felügyeleti eszközök itt erősebbek, hiszen itt szolgálati alárendeltségi viszonyról van szó az államigazgatás helyi szerve részéről a magasabb szintű igazgatási szervekkel szemben — a saját tanácsnak való alárendeltség mellett, amely kinevezi és visszahívja az e szerv funkcióját betöltő személyt és amelynek iránymutatásait az igazgatási szerv köteles realizálni.

Az államigazgatás területi szervei fölötti felügyelet azon feladatok szerint differenciált, amelyekre vonatkozik. A Minisztertanács decentralizált feladatai szférájában — vagyis amelyek a tanács végrehajtó szerve funkciójából erednek — megvizsgálja a vajdák beszámolóit és értékeli tevékenységüket, meghatározza a feladatok teljesítésének alapelveit, őrködik afölött, hogy a vajdák tevékenysége összhangban legyen a törvényekkel. A városelnökökkel és városvezetőkkel szemben ezeket a feladatokat a vajdák látják el. Ezzel szemben az államigazgatás helyi szervei irányításának a felsőbb szintű szervek részéről csak azon jogosítványaik körében van helye, amelyeket a törvény kirekesztett a nemzeti tanácsok hatásköréből. Itt olyan ügyekről van szó, amelyeket egységesen kell szabályozni és intézni az egész ország területén, mint pl. a honvédelmi ügyek, a bűnözés elleni küzdelem. A felügyeletnek a törvényben felrajzolt konstrukciója ezáltal biztosítja a tanácsok mint a területi önkormányzat szervei önállóságát.

Általános következtetések

A törvény megteremti a jogi feltételeket ahhoz, hogy a tanácsok betölthessék rendszerbeli szerepüket — mint az államhatalom területi szervei, a te-

rületi önkormányzat szervei és a társadalmi önkormányzat alapegységei. Ezt az önkormányzati szerepet kiegészíti az önálló hatáskörökkel felruházott lakók önkormányzatának rendszere.

A lengyel szakirodalomban hangsúlyozzák, hogy a jogi feltételek nélkülözhetetlenek a törvényben meghatározott modell megvalósításához, nem elegendőek azonban ahhoz, hogy a társadalmi valóságot megváltoztassák. Rámutatnak arra, hogy a döntő szerepet itt a politikai feltételek játsszák, mint minden, a társadalmi-politikai berendezkedéssel kapcsolatos törvény esetén. A tárgyalt törvény érvényesülése nagy mértékben függ majd a társadalmi aktivitástól is, amelyet szintén az általános politikai helyzet határoz meg.

JOGIRODALOM JOGÉLET

Peschka Vilmos

Bevezetés a jogtudományba*

Régi igazságot erősít meg és tesz ismételten nyilvánvalóvá Szabó Imre új műve, amelynek célja és címe: „Bevezetés a jogtudományba". Azt a közismert tényt, hogy alapos tudományos ismereteket közvetlenül, egyszerű és mindenki számára hozzáférhető módon valójában csak a tudomány alkotó művelői tudnak a szélesebb közönség számára közvetíteni. A szerző — mint ismeretes — a marxista jogelmélet kiemelkedő reprezentánsa, ám ez a munkája — olvashatjuk a könyv előszavában — a legkevésbé sem kíván *jogelméleti* propedeutika lenni, hanem címéhez híven feladata a joggal és a jogtudománnyal megismerkedni akarókat a *jogtudományba* bevezetni. Nem rövidített állam- és jogelméletet vesz tehát kezébe az olvasó, hanem olyan „vegyes" jellegű munkát, amely utat vág az állam- és jogtudományokhoz, foglalkozik a pozitív jog bizonyos intézményeivel, a jog és a pozitív jog egyes alapfogalmaival, és emellett — elkerülhetetlenül — felvázolja az állam- és jogelmélet alapvető kategóriáinak rendjét is: „jogelméleti szemszögből próbáljuk meg felrajzolni a jog alapjait olyan érvénnyel, amely kiterjed a jogrendszer egészére, annak minden ágazatára, de még sokkal inkább az ágazatokkal foglalkozó tudományokra, az egyes tudományokra is."[1] Ez a mű tehát bemutatja a jognak mindazokat a ketegóriáit és folyamatait, amelyek ismerete nélkül a jog és a jogtudomány világában a tájékozódás elképzelhetetlen. Szabó Imre ezt a kényes és nem könnyű feladatot azért tudja avatott kézzel és értő módon elvégezni, mert mögötte áll tudományos oeuvre-jének aranyfedezete: a „Bevezetés"-ben érintett problémák csaknem mindegyikével monografikus szinten foglalkozott. Ezekben a monográfiákban és hosszú lélegzetű tanulmányokban érlelődött meg a szerző koncepciója és álláspontja azokat a jogelméleti buktatókat magában rejtő, sokat vitatott problémákat illetően, amelyeket jelen könyvében a megértést nehezítő jogelméleti mélységek kerülésével, a bőséges tudományos irodalom terhe és a kérdések részleteinek említése nélkül közvetlen és világos stílusban tesz hozzáférhetővé a kezdő jogászoknak éppúgy, mint azoknak a joggyakorlóknak és nem szakember olvasóknak, akik a jogtudomány iránt érdeklődnek. Ilyetén-képpen ez a munka nemcsak a jogtudományba és a jogelméletbe vezet be, hanem szerzője jogelméleti koncepciójának és gondolatainak csillogóan gazdag világába is.

Jól kitűnik ez a könyvnek abból a fejezetéből, amely a *jogot általában, a jog általános kérdéseit* tárgyalja, s amelynek megértése a laikustól minden bizonnyal a legnagyobb erőfeszítést igényli. Annál is inkább, mert itt a szerzőnek „A jogelmélet alapjai"[2] című művében a jogról, a jog lényegéről és fogalmáról kimunkált általános teóriájának rövidített, egyszerűsített, tömör összefoglalását találjuk. Nem kimondva, de a vázlat szolid közvetlenségében elbújtatva a szóban forgó fejtegetések olyan nagy horderejű jogelméleti problémákat tartalmaznak, mint a jog társadalmisága, a jog normatív felfogása, a jogi tükrözés stb., amelyek — mint tudjuk — a jogelméleti és a jogfilozófiai poémiák állandó tárgyai. A szerző röviden kifejtett álláspontjának lényege, hogy „a jog maga is társadalmi viszony".[3] Olyan társadalmi viszony, amely mögött más társadalmi viszonyok húzódnak meg, hiszen a jog nem más, mint ezeknek a társadalmi viszonyoknak egyfajta kifejezése, mégpedig magatartási szabályok rendszerében való kifejezése. A különféle társadalmi viszonyok ugyanis jogviszonyok alakjában jelennek meg: így a termelési viszonyok a tulajdonjogi viszonyokban, a munkaviszonyok a munkajogi viszonyokban, a családi viszonyok családjogi viszonyokként, a politikai viszonyok az államjogiak formájában, a közigazgatási viszonyok mint közigazgatási jogi viszonyok, a kulturális viszonyok pedig a kulturális jogi viszonyokban. A jog tehát nem önálló jelenség — legalábbis tartalmilag nem —, hanem más társadalmi viszonynak jogviszony formában megjelenése. A jog azonban nem pusztán forma, hanem egyfajta társadalmi viszony, vagy — mondhatni — a társadalmi viszonyok meghatározott módon tükröződése. A jognak kettős társadalmi arculata van: „kifejez egyrészt egy bizonyos nem jogi társadalmi viszonyt, de ezt a nem jogi társadalmi viszonyt a jogi társadalmi viszony alakjában fejezi ki. Ez a jog megértésének az alfája."[4]

Van már képünk magáról a jogról, magától értetődő a következő lépés: miből fakad a jog, honnan ered, melyek a *forrásai?* Természetesen nem a jog társadalmi-történeti eredetéről, nem is társadalmi kondicionáltságáról, hanem a jogforrásoknak arról a fogalmáról, azokról a fajtáiról van szó, ahogyan azt a jog mindennapi életében általában használják, illetve amelyeket a joggyakorlatban általánosan elfogadottan megkülönböztetnek: „A jogszabály és ennélfogva a jogforrás nem más, mint a jog lelőhelye, mint a jog megjelenésének formája, és ennél többet vagy nagyobb jelentőséget már csak azért sem lehet neki adni, mert különben a jog forrásának feltételezett fogalma menthetetlenül azonossá válik magának a jognak a fogalmával."[5] A jogforrás-elméleti fejtegetések gerincét a jogszabályi hierarchia tárgyalása alkotja, annak megvilágítása, hogy a jog forrásai egymásnak alá- és fölé vannak rendelve. A szerző a jogforrásoknak két nagy csoportját határozza meg: egyfelől a törvényeket mint magasabb rangú jogforrásokat, másfelől a törvények alatt elhelyezkedő jogforrásokat, amelyeknek meg kell felelniök a magasabb rangú jogszabályoknak, a törvényeknek. A tör-

---

Peschka Vilmos akadémikus, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

* *Szabó* Imre: Bevezetés a jogtudományba. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1984. 137 old.

[1] Szabó: I. m. 15—16. old.

[2] Ld.: *Szabó* Imre: A jogelmélet alapjai. Bp. 1971. 15—27. old.

[3] *Szabó:* Bevezetés a jogtudományba. 18. old.

[4] Uo. 23. old.

[5] Uo. 38. old.

vényeken mint jogforrásokon belül háromfajta jogforrást különböztet meg: az alkotmányt mint az állam legfontosabb okmányát, a törvénykönyvet (kódexet), amely egy-egy társadalmi viszony jogi szabályozásának túlnyomó részére kiterjed, s végül a törvényt mint a jogszabályi rendszer uralkodó formáját, lényegében ide sorolva a törvényerejű rendeletet is, amelynek azonban a szerző jogforrás-elméletileg kritikus pontjaira is felhívja a figyelmet. Az alacsonyabb rangú jogforrások általános sajátosságát a „Bevezetés" abban határozza meg, hogy azokat nem az államhatalom, hanem az államigazgatás szervei alkotják: ilyenek a kormány rendeletei és határozatai, a miniszteri rendeletek s a miniszteri utasítások, mely utóbbiak problematikussága főként abban jelentkezik, hogy „E tekintetben sérelmet szenved a publicitás elve a jogban, vagyis az az elv, hogy a jogalkalmazó szervek csak nyilvánosságra hozott jogszabályt alkalmazhatnak".[6] Ezeket követik a helyi jogforrások, amelyeknek érvényessége nem terjed túl a kibocsátó szerv államigazgatási hatáskörének területén. A jogforrás-elméleti fejtegetéseket mindvégig áthatja a jogforrási hierarchia megtartásának a szocialista törvényességből fakadó követelménye. Éppen ebben az összefüggésben merül fel az a probléma, ami a jogforrásokról szólva egyszerűen elkerülhetetlen: a *szokásjog*. Szabó Imre a szokásjogot mint jogforrást illetően rendkívül finoman differenciált álláspontot vázol fel. Mindenekelőtt az időtényezőnek nagy jelentőséget tulajdonítva, koncedálja, hogy a jogszabály megalkotásától távolodva, az idő múlásával kialakul „egy bizonyos szokásjogi anyag, amely kiegészíti vagy módosítja az eredeti jogszabályt, amely tehát egyfajta szokásjoggal bővíti az eredeti jogforrást."[7] Bármennyire ódzkodik is ettől a jogelmélet, a tények — mint tudjuk — makacs dolgok, amelyek mégiscsak valamiféle szokásjogról tanúskodnak. Nem enynyire konciliáns azonban a szerző, amikor a bíróságok, szocialista viszonyok mellett különösen a legfelsőbb bíróság jogszolgáltató tevékenységéből, főként az irányelvekből és az elvi döntésekből fakadó ún. szokásjogról van szó. Az ilyen jellegű szokásjogot — korábbi nézetéhez hűen[8] — a szerző mereven és határozottan tagadja: a bíróság ugyanis, a legfelsőbb bíróság is — az alkotmányos rendelkezések szerint — csupán jogértelmező funkciót gyakorol, s jóllehet ennek is lehetnek olyan mozzanatai, amelyek a szokásjogra emlékeztetnek, ez mégsem szokásjog, mert „Valójában a legfelsőbb bíróság soha nem hoz létre egy teljes jogszabályt, még kevésbé egy teljesen új jogszabályt... Ez ... minden, csak nem szokásjog."[9] Elismeri viszont, kiváltképpen a szovjet jog történeti fejlődését illetően, az állam által szankcionált magatartási szabályok szokásjogi jellegét, amit kifejezetten történeti jelenségként kell felfogni. „Végső következtetésünk a szokásjogot illetően a szocialista jogra nézve az — írja a szerző[10] —, hogy vannak esetek, amikor a szokásjog elméletileg téves, de gyakorlatilag mégis előfordul, vannak továbbá esetek, amikor a szokásjognak történeti értelme van, végül vannak esetek, amelyek hasonlítanak a szokásjogra, de azokat mégis el kell különíteni tőle."

A jogforrások és a szokásjog problémájától szinte elválaszthatatlan azoknak a társadalmi-jogi folyamatoknak az elemzése, amelyek *a jog keletkezésének és működésének fő fázisait* jelentik. E folyamatokat vizsgálva, a szerző mindenekelőtt a törvényhozással (jogalkotással) és a jogalkalmazással foglalkozik, majd kritikailag értékeli a döntéselméletnek a jogalkalmazással kapcsolatos szerepét, valamint megkülönböztetett figyelmet fordít a bizonyítás olykor kényes kérdéseire. A szóban forgó folyamatokat bemutató fejtegetésekből kiváltképpen azokat a finom distinkciókat és elemzéseket kell kiemelni, amelyek az államigazgatási jogalkalmazásra vonatkoznak. Az államigazgatás területén végbemenő jogalkalmazásnak a szerző három vonatkozását különbözteti meg: a vitás kérdések eldöntését, a szankció kiszabását és az ún. engedélyező államigazgatást. Az államigazgatási jogalkalmazást elemző fejtegetések hangsúlyozott része és megállapítása, hogy az államigazgatásban vegyes szervek vannak, amelyek részben jogalkotók és részben jogalkalmazók, „Mégis a döntő elv végső soron, amely itt is uralkodni látszik, a jogalkotási vagy törvényalkotási hatáskörnek, tehát az általános szabály megalkotásának és kibocsátásának több-kevesebb élességgel való elválasztása a jogalkalmazástól[11]." Mind a jogalkotásban, illetve annak eredményében, a jogi normában, mind a jogalkalmazásban döntő szerepe van a szankciónak. A szerző elutasítva azokat a koncepciókat, amelyek a jogszabály harmadik elemének nem a szankciót, hanem a jogkövetkezményt tekintik, leszögezi, hogy a szankció, „amely mindig valami malumban áll, valami hátrányosat jelent az illető személyre nézve[12]," „minden egyes jogszabálynak olyan eleme, amely benne megtalálható és benne kifejezést nyer[13]." Különösen fontos annak állandó szem előtt tartása, hogy *jogi* szankcióról van szó, ami kényszerítéshez is vezethet, s aminek elengedhetetlen sajátossága a kényszerítő erő külsődleges jellege.

Akivel szemben a szankció alkalmazásra kerül, a jogilag felelős személy. Ezért a szerző különös figyelmet szentel *a jogi felelősségnek,* mint az egyik alapvető jogi kategóriának. Alapvető tétele, hogy amennyiben „a jogi felelősség kérdésére a válasz negatív, akkor negatív a jogot illető egész válasz is..."[14] A jogi felelősség kategóriáját bemutató fejtegetések központi problémája: a determinizmus, illetve az indeterminizmus, az ún. szabad akarat kérdése. A könyv a *jogi* felelősséggel, s nem általában a felelősséggel kívánja olvasóit megismertetni. Ennek megfelelően hangsúlyozza, hogy míg az általános felelősség körében a determinizmus dominál, „Vagyis az emberek cselekedeteit bizonyos fokig, bizonyos mértékig társadalmi helyzetük, anyagi életfeltételeik határozzák meg,"[15] addig azoknak a magatartásoknak a körében, ahol az emberek maguk döntenek, ún. szabad akarattal rendelkeznek, ami bizonyos mértékig szintén determinált. Ez utóbbi körben érvényesül a jogi felelősség, ami azt jelenti, hogy a jog szempontjából végül is abból kell kiindulni, hogy a személynek választási joga, azaz szabad akarata van és éppen ezért felelős. A jognak tehát el kell ismernie, hogy létezik szabad akarat, máskülönben ugyanis kihullana a jogi felelősség alapja. „Mindent összevetve tehát az az álláspontunk ebben a kérdésben — írja Szabó Imre[16] —, hogy a determinizmus és az indeterminizmus vitája a jogelmélet szemszögéből csak úgy oldható meg, ha az emberi élet bizonyos

[6] Uo. 46. old.
[7] Uo. 52. old.
[8] *Szabó:* A jogszabályok értelmezése. Bp. 1960. 505—519. old.
[9] *Szabó:* Bevezetés a jogtudományba. 54—55. old.
[10] Uo. 57. old.
[11] Uo. 74. old.
[12] Uo. 81. old.
[13] Uo. 84. old.
[14] Uo. 104. old.
[15] Uo. 102. old.
[16] Uo. 103. old.

területén elismerjük a determinizmust, de ez a terület a jogot megelőző, a jogon kívül álló terület, és ezt követi a jogi terület, amelynél fennáll a jogi felelősség, meghatározható az egyén felelőssége vagy felelőtlensége bizonyos magatartásért és ezért felelősségre vonása nem valami automatikus, nem egy akarattal nem bíró lény ellen irányul, hanem egy akarattal bíró lény állásfoglalásával szemben emel a törvényhozó szervezet kifogást."

Az alapvető jogi fogalmak és folyamatok bemutatásának végére hagytuk annak a kategóriának a vizsgálatát, amely nemcsak a „Bevezetés"-nek egyik fejezetét öleli fel, hanem amelynek gondolata a könyv minden fejezetét uralja s az összes fejtegetésnek vezérlő iránytűje: a *törvényességnek* az elemzését. Minthogy pedig a törvényességnek a szerző kétféle fogalmát különbözteti meg: a burzsoá törvényességet egyfelől, a szocialista törvényességet másfelől, mondani sem kell, hogy a mű tartalmának elméleti vezércsillaga: a szocialista törvényesség. A szerző bármelyik jogi kategóriát, fogalmat vagy folyamatot vizsgálja, mindenkor arra törekszik, hogy a jogi jelenségeknek és viszonyoknak azokat a mozzanatait emelje ki vagy mutassa fel kritikailag, amelyek a szocialista törvényességet jelentik, erősítik, illetve azt sértik, gyengítik. „A szocialista törvényesség bizonyos értelemben gyűjtőfogalom, azaz benne a jogi jelenségek több eleme fonódik egybe. A szocialista törvényesség fogalma tartalmazza például a szocialista igazságosságot, az érték elvének érvényesülését a jogban, a szocialista humanizmust és így tovább, azaz jó néhány olyan részvonást, amely a szocialista jogot jellemzi, s amelyet szocialista törvényesség közös elnevezéssel illetünk és foglalunk egybe."[17] A szocialista törvényességet a szerző univerzális érvényűnek tekinti, amely a szocialista állam és társadalom egészére nézve érvényes.

A jog alapfogalmainak és lényegi folyamatainak tisztázása jó alapot nyújt a szerzőnek arra, hogy könyvének befejezéseként a jog osztályozását, az egyes jogtípusok és jogrendszerek megkülönböztetését elvégezze. Elméleti kiinduló pontja, hogy a rendszerezés végső kritériumát nem a jogi jelenségekben, hanem a jogon kívül álló társadalmi jelenségben kell keresni, hiszen a jog mint tartalmas forma mindenkor más társadalmi jelenségek formája. A társadalmi viszonyok, mindenekelőtt a termelési viszonyok alapján először a jogtípusokat kell megállapítani és megkülönböztetni: „Azt a kategóriát ugyanis, amely az egyes termelési viszonyoknak megfelelő jogrendszereket foglalja magában, jogtípusnak nevezzük."[18] A jogtípus társadalmi alapja tehát azonos egy bizonyos társadalmi rendszerrel, mégpedig azzal, amelynek érvényesítője. A jogtípusokon belül másodlagos lényegi eltérések szolgáltatnak alapot a jogrendszerek elkülönítéséhez, a jogrendszer formáinak csoportosításához. Ez a második kategória a jogrendszer formája. A jogrendszer nem más, mint a jog magatartási szabályainak rendszere, azaz a jog ágazatai rendszerének összessége. A jogrendszer formái alapján például „a kizsákmányoló rendszerek jogtípusain belül meg lehet különböztetni az eseti jog forrásain alapuló jogrendszereket az írott jogforrásokon alapuló jogrendszerektől és így mindjárt két csoportot tudunk alkotni belőlük. Ehhez járul a harmadik fajta, amely egyedi jogrendszerekből áll."[19] Így a jogrendszereket három csoportba tagolhatjuk. Itt a megkülönböztetés kritériumai elsősorban és főként jogiak. Mindez azonban nem nyithat teret az ún. konvergencia elméletnek, amely elmossa a tőkés és a szocialista jogrendszerek, illetve jogtípusok közötti lényeges különbséget. Végül a joganyagnak a jogrendszeren belül is további csoportosítása figyelhető meg: a jogrendszereknek jogágazatokra tagozódása. A jogágazatok döntően aszerint különülnek el, hogy milyen társadalmi viszonyokat rendeznek, másodlagos kritériumként pedig az a sajátos módszer jelentkezik, amely az adott joganyagra mint jogágazatra jellemző. „Ezért mondjuk azt, hogy a jog ágazatait a tartalom szerint különböztetjük meg, de kisegítő ismérvként hozzávesszük a módszert."[20]

A „Bevezetés a jogtudományba" című mű tehát a szocialista jog és a marxista jogelmélet iránti elkötelezettséggel röviden összefoglalja a jog, a jogtudomány, a jogelmélet és az összehasonlító jog elméleti, fogalmi, kategoriális alappilléreit, megvilágítja azt az utat, amely a jogtudományba vezet. Ez a könyv Vergiliusa mindazoknak, akik be kívánják utazni a jog és a jogtudomány egész életünket átfogó birodalmát.

[17] Uo. 90—91. old.

[18] Uo. 130. old.

[19] Uo. 132. old.

[20] Uo. 26. old.

Baka András

Még egy szó a „forradalom után"

A fenti címben Kemény Zsigmond felidézése egyben annak is kifejezése kíván lenni, hogy Szekfű Gyula: „A forradalom után" c. munkáját annak a centralistákra vonatkozó egyes gondolatai nyomán járjuk körül, némi elégedettséggel afelett is, hogy könyvkiadásunk a Szekfű évfordulóra — divatos közgazdasági szemlélettel nézve — a két Szekfű könyv megjelentetésével ismét törlesztett valamit annak az adósságnak legalább is a kamataiból, ami korábbi történetíróink (de hozzátehetnénk politikai gondolkodásunk) termékeinek kiadása kapcsán terhelte.

A vita a szekfűi életmű körül ma sem lezárt, mint ahogy nem tisztázott az sem, hogy mi a szerepe „a forradalom utánnak" ebben az életműben, s egyáltalán ez a mű Szekfű antifasizmusával, a „mindenkori hatalom elfogadására való hajlamából", demokratizmusának elmélyüléséből vagy egyéb tényezőből következik-e, s ha e kérdéseket mind megválaszolnánk is, még mindig kérdéses lehet a mű szerkezete, az, hogy mi a viszony a mű egésze és annak 1943—44-ben egy cikksorozatban megjelent „Valahol utat vesztettünk" c. első fejezete között. Másképpen megfogalmazva: a centralisták elképzeléseinek felidézésében vajon mi volt Szekfű célja, a mindenki által elfeledett, „száz év előtti ócskaságok" leporolásának milyen jelentőséget szánhatott Szekfű az evolúció ellentétének értelmében vett forradalom után.

Szekfű művében maga is több helyen ad kapaszkodókat a kérdés megválaszolásához. Különös, hogy ő, aki a Három nemzedékben a liberalizmus eszméi és azok gyakorlati megvalósulását, a liberalizmus elveit, és a kereszténységet egymással ellentétben állónak állítja — sőt a liberalizmus elveit a gazdaság és a szabadság mindenáron való fenntartani akarása révén a maga ellentétébe átcsapónak látja — s végső soron az egyéni szabadság nagyobb korlátozásával terheli meg[1] (ez utóbbi példa nem egyéb mint a liberalizmus elvének és gyakorlatának egy kiemelt esete), tehát a liberalizmussal szemben legalábbis fentartásokkal viseltető Szekfű most, egy új történelmi helyzetben, visszakanyarodik a magyar liberális nemzedék

Baka András tudományos munkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

[1] Vö.: *Szekfű* Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Bp. 1934. 83. és köv. old.

nagy alakjaihoz, a centralistákhoz. Ahhoz az Eötvös, Szalay, Csengery, Trefort, Kemény, Lukács Móricz alkotta szellemi-baráti körhöz, amelyhez tevékenységében a liberalizmus magyarországi létezése során a liberális eszmék a legtisztábban és legemberibben jelentkeztek. Szekfű maga is így fogja fel szerepüket: „A demokratikus intézmények mögött ott látták a szegényeket, elesetteket, az élet javából és műveltségéből kizártakat, s az intézményeket szerintük éppen azon cél szerint kell időnként átalakítani, hogy minél gyorsabban és minél nagyobb tömegét lássák el a kizártaknak az emberi méltóság szükségleteivel."[2]

A tiszta emberség mögött 1947-ben nem véletlenül terelődik Szekfű figyelme az intézményekre, azokra a demokratikus intézményekre, amelyek elméletileg és általában minden korban a tiszta eszmék megvalósítására hivatottak ugyan, azok érvényesülését és garanciáit jelentené, a gyakorlat eltorzító hatására azonban, „léleknélkülivé válva", mégsem voltak képesek az etatizmus kifejlődését megállítani. Ezeket az intézményeket keresi 1947-ben pártállásától függetlenül, vagy azáltal meghatározottan mindenki, aki az új Magyarország felelősségét viseli, gondolkodva nemzeti bizottságokban, város-megye koncepciót kifejtve, mint Erdei. Ez a törekvés fejeződik ki Bibó István 1946-ban „a magyar közigazgatás örökletes betegségeiről" gondolatai mögött is, amikor a jó közigazgatás kritériumait kutatja; „Egy igazgatás jósága mindenekelőtt azon múlik, hogy az igazgatásban résztvevő személyek és az igazgatás által érintett lakosság közigazgatási szempontból azonos nyelven beszélnek-e, vagyis: ugyanazt értik-e a különféle kifejezéseken, mint a másik, s tisztán és világosan bele tudják-e élni magukat a másik helyzetébe".[3]

Az intézmények keresése adja meg a közös kapcsot a 45-utáni időszak és a centralisták kora között, azoknak a demokratikus intézmények felkutatása, amelyek segítségével *alulról felfelé építkezve* biztosíhatók az emberi szabadságjogok, szellemi és erkölcsi értékek, amelyeken keresztül a társadalmi változások megfordíthatatlanná stabilizálhatók és az új alapok lerakhatók. Szekfű világosan látja, hogy a száz év előtti intézmények, vagy intézményekre vonatkozó gondolatok, más történelmi helyzetben és körülmények között nem alkalmazhatók, mégis a demokratikus intézménykeresés közösségén túl ezek a nézetek egyben olyan *szellemi értékek hordozói,* amelyek felelevenítése az őket követő korszakok szörnyűségekhez vezető történelmi útvesztését követően a jelen számára is mondanivalóval bírnak. „Nekünk csak arra kell vigyáznunk, hogy ezeket az értékeit (a liberalizmusnak B. A.) melyek közösek minden tisztultabb szellemi iránnyal, tehát az emberi szabadságjogokat s az emberszeretetet kiragadjuk ebből a veszni induló világból és megkíséreljük az ő segítségükkel az új alapok lerakását...", „hogy az ő szellemi világosságuknál ismerjük fel mai feladatainkat."[4]

Ebben a vonatkozásban, a centralisták szellemi értékeinek kérdésénél Szekfű általánosabb érvényű gondolatai a mához is szólnak. A történetíró szemével adott helyen, időben szemléli a magyar liberalizmus első nagy nemzedékének nagyhatású alakjait, szellemi értéküket a múlt század közepének magyarországi viszonyai által meghatározottan értékeli. Nem pusztán *polgári történetíró* voltánál, de *történetíró voltánál fogva sem* kéri és kérheti tőlük számon, hogy az egyenlőség eszméivel szemben a liberális szabadságeszmét állították előtérbe, akkor amikor az elmaradott hazai viszonyok és az általuk békés fejlődéssel megteremtendőnek kívánt polgári állam korszakos követelményei között ekkor valós demokratikus tartalmat pusztán az utóbbiban látták, s tegyük hozzá: pusztán ez utóbbinak volt ekkor nálunk még létjogosultsága. Joggal írhatta 1850-ben a centralista kör legkonzervatívabbjának tartott Kemény Zsigmond, hogy Európában is „...csak a februári napok által lett a szocializmus komoly kérdéssé, csak a júniusi torlaszok és Cavaignac ágyúi, s a véres győzedelem mutatták meg, hogy a társadalom határozottan kétfelé kezd oszlani...", s helyesen látja, hogy „Magyarországon a szocialisztikus irányoknak... legalább közeljövőjük nincs".[5] Sőt mindezen túlmenve — mint Szekfű a dualizmus korától kezdve az etatizmus fokozatos kifejlődésén keresztül bizonyítja — még a centralisták liberális szabadságeszméi sem hullhattak nálunk termékeny talajba. Az azonban biztos, hogy ha a liberalizmus és a demokratizmus nálunk egymással érintkezett, ez az érintkezés széles felületen éppen a centralisták gondolatkörében jött létre, annak ellenére is, hogy nézeteikben forradalomellenesség és az egyenlőségi eszmével való szembenállás tükröződött. A liberalizmus nyugaton már kiüresedésnek induló eszméi Magyarországon még pozitív és előrevivő szerepet játszanak, különösen akkor, ha az ezeket közvetítő centralista kör ezekhez az eszmékhez is kritikusan viszonyul (pl. éppen a túlméretezett francia állami centralizáció, vagy mint Eötvös, a hatalommegosztás elvének kritikájában) és a honi viszonyokhoz igyekszik alkalmazni őket. Szocializmus képükben és bírálatukban ne pusztán a negációt lássuk, hanem azt is, hogy Magyarországon ez az első — a társadalom legműveltjeiből álló — olyan nagyobb szellemi kör, amely a nyugaton megjelenő munkanélküliséget, kizsákmányolást, pauperizmust is érzékeli, amely világosan látja a meglevő intézmények viszonylagos értékét és következetesen, felelősséggel keres jobb megoldásokat. Mint Eötvös írja: „lehetetlen a kommunizmust *elvben* megtámadni, anélkül, hogy egyszersmind az államintézmények alapelveit meg ne ingassuk, melyeket fönn akarunk tartani, s az államnak elvégre nem marad a veszélyes tanok ellen egyéb óvszere, mint az anyagi erő."[6] A liberalizmus eszmekörében létező intézmények, a szövetkezés — egyesülési jog — szabad községi önkormányzaton alapuló államszervezési elv ily módon fejez ki nálunk demokratikus tartalmat, ha *ott és akkor* nem is voltak mentesek az időtlenség okozta doktrínerségtől, vagy ha úgy tetszik, az utópizmus jegyeitől sem. A tőlük való elkanyarodás — a Szekfű által jellemzett útvesztés — objektív társadalmi gazdasági folyamatok hatására *jórészt az ő szellemi-politikai törekvéseik ellenére ment végbe* — a nyugat-európai viszonyokhoz hasonlóan, de súlyosabb ellentmondások (feudális maradványok, korlátozott nemzeti önállóság, nemzetiségi terhek) által nehezbítve — még akkor is, ha ehhez az elkanyarodáshoz a centralista gondolatkör egyes elemei felhasználhatók voltak.

Szekfű arra is utal, hogy a centralisták voltaképpen nem is tekinthetők voltaképpen igazán centralistáknak, az elnevezés kortárs ellenfeleiktől — a municipalistáktól — származik. Maga Csengery az elnevezésről, a centralista körről így ír: „...úgy tetszett nekik...,

[2] *Szekfü* Gyula: A forradalom után. Gondolat, 1983. 37. old.

[3] Ld.: A magyar közigazgatás örökletes betegségeiről. Kézirattöredék. 1946 elején.

[4] A forradalom után. I. m. 40., 43. old.

[5] *Kemény* Zsigmond: Változatok a történelemre. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1982. 203. és 219. old.

[6] *Eötvös* József: A XIX. század uralkodó eszméinek hatása az államra. Magyar Helikon. Bp. 1981. 1. köt. 390. old.

hogy municipális viszonyaink a *foederalismus* határszéléig terjesztettek ki, s természetes volt, hogy midőn vezérelvet kerestek, melyet eljárásuk alapjául tegyenek, az ellenzék másik töredéke ellenében nem lehetett ez alapelv egyéb a központosításnál." „...a magyar centralisták szájából a központosításnak negatív értelme volt inkább, mellyel elkülönözték állásukat. A municipalizmus ellen csak mint államrendszer ellen tiltakoztak."[7] Vagyis az abszolút monarchiákban erőteljesen érvényesülő, majd a polgári Franciaországból kiindulva — ha különböző mértékben is — terjedő centralizációs irány a polgári állam megteremtésének folyamatában a centralista kör tevékenységében Magyarországon is megjelenik s a feudalizmussal szemben modern nyugati államszervezési követelményeket állít. A küzdelemben a 40-es években a hangsúly szükségképpen az egységen, a parlamenti és kormányzati centralizáción van, mégis államelméletük nemcsak nem mása az általuk leginkább ismert franciának, hanem ellenkezőleg, az *egyéni szabadság természetjogi felfogása nevében* számos ponton szemben áll azzal. „Franciaországban — írja Csengery a közigazgatásról szóló cikksorozatában — nem az egyéni szabadság intézetein, hanem annak romjain emelkedett az új állam." A bürokrácia a polgárokat legközvetelenebbül érintő ügyekben korlátozza, a nyilvánosság, a közvélemény ellenőrzése hiányzik, nem csoda, „hogy e rendszer mellett a testületi szellem által is védett hivatalnokok ellenében nincs biztosítéka a polgárnak".[8] Az egyéni szabadság érdekében kell tehát szakítani a bürokratikus formákkal, és a centralizáció ellensúlyozására kell kiépíteni a szabad községi rendszert, élővé tenni a Lukács Móricz kifejtette egyesülési jogot, a szabad szövetkezést. Ezeknek az intézményeknek a meghonosítása nálunk az egyébként szükséges *centralizáció ellensúlyát* jelenthetné, a hatalom kinövéseivel szemben az egyéni szabadság intézményes garanciáiként funkcionálhatnának. Mindezekkel államelméletünkben sajátos egyensúlyrendszert alakítanak ki — a központosítás és az önkormányzat kényes és azóta is gyakorlati megoldásra való egyensúlyát —, mely mindkét szervezési mód előnyeinek érvényesítése mellett azok hátrányait a lehető legkisebbre kívánja szorítani.

Mert a centralisták rendszerében az önkormányzatnak a már említett szabadságbiztosítékokon túlmenően is vannak határozott előnyei. Itt azonban, úgy tűnik, a szekfűi kép bizonyos pontosításra is szorul, hiszen mint a vármegye alkotmányvédő szerepéről írja, ebben „... a centralisták egyáltalán nem hittek, sőt ártalmas illúziónak tartották". Ezzel szemben azonban Csengerynél, Lukács Móricznál, sőt Eötvösnél is több olyan, a 40-es évekből származó részlet igazolja, hogy a centralisták — *a múltra vonatkozóan* — a vármegye alkotmányvédő szerepének nagy fontosságot tulajdonítottak: „mint közjogi intézet, több esetben védpajzsa volt az alkotmányos szabadságnak" — írja Csengery —, míg a megye mellett a centralisták között talán (kinövései szükségszerűnek tartott lenyesegetése után) leginkább kiálló Lukács még határozottabban fogalmaz: „... a megyéknek szintén sokszor kárhoztatott autonómiája nélkül Magyarország ma aligha volna alkotmányos ország..." „a municipális önkormányzat néha zavarokat idéz elő az államgépezetnek szabályos járása, de egyszersmind megakadályozza a népélet holttá merevedését".[9]

A 67-et követő korszakban — nem kis részben nemzetiségi okok hatására is — az állami etatizmus fokozatos kiépítése, amint már Szekfű a Három nemzedékben is érzékletesen megvilágít, méginkább rádöbbenti az olvasót arra, hogy mennyire elkanyarodott már a dualizmus kor államfejlődése is a centralisták által kijelölt iránytól. Itt azonban az élesebb kontraszt érdekében Szekfű nyomán járva kell hangsúlyozni, hogy a polgári állam — de általában az állam — mikénti szervezése és az arra vonatkozó elképzelések meghatározzák az állampolgári szabadságok érvényesülésének lehetőségeit, vagy ellenkezőleg, azok elé gördítenek akadályokat. A centralista kör tagjai világosan látták ezt, s így főként Eötvös, de Lukács, Kemény és a magyar liberalizmus más alakjainak a szabad községi és megyei önkormányzatra helyezett (de nem területi nemzetiségű autonómiát jelentő) önkormányzati elven felépülő, egymástól több vonatkozásban el is térő államszervezési közigazgatási elképzelései az abszolutizmus éveiben, az egyéni szabadság talaján maradva, még további pozitív tartalommal gazdagodtak. Nevezetesen az önkormányzati elv mögött a sürgető igények hatására, ezekben az években rajzolódik ki egy olyan polgári államszervezet képe, amelyet alkalmasnak tartottak a nem magyar népek nemzetiségi igényeinek kielégítésére is, sőt e koncepciók nem kis mértékben éppen a nemzetiségi kérdés felelősen felfogott hatására fejlődtek tovább. Mindez igazolása annak is, hogy a centralista körnek a forradalom előtt megfogalmazott elképzelései a forradalom után megoldandó kérdésekre is válaszokat jelenthettek, hogy a továbbgondolkodásra és gondolkoztatásra alkalmasak voltak. Ily módon (száz évvel később is) részét jelentették annak a demokratikus magyar szellemiségnek, amelynek Szekfű szerint élnie kell a megváltozott történelmi feltételek között is.

Hajdu Lajos

Benkő Samu: Őrszavak*

Benkő Samut a magyar olvasóközönségnek nem kell bemutatni, mert harmadszázados kutatói és szerkesztői munkásságának eredményeit jól ismeri és nagyrabecsüli a hazai olvasó is. A szakma művelői és az olvasók között egyaránt nagy visszhangot váltottak például ki művelődéstörténeti tanulmánykötetei („Sorsformáló értelem", „A helyzettudat változásai"); az a könyve, amelyet a mostanában otrombán megrágalmazott Kós Károllyal folytatott beszélgetéseiről tett közzé; Kemény Zsigmond 1846-os naplója; „Bolyai János vallomásai" és szerkesztői munkásságának számos egyéb eredménye is, közülük talán Bölöni Farkas Sándor „Utazás Észak-Amerikában" c. műve a legfigyelemre méltóbb. E munkák egyaránt tanúsítják szerzőjük széles körű erudicióját és morális szilárdságát, emellett jelzőkövei is annak a hosszú útnak, amelyet az elmúlt évtizedekben nemcsak *Benkő* tett meg, hanem az egész erdélyi társadalomtudomány is, bizonyítva, hogy a nemzet vagy egy nemzetiség múltjának tudományos étosszal történő feltárása nemcsak az önismeretet erősíti, hanem az évszázadok óta együttélő népek sorsközösség-tudatát és a közéjük emelt gátak lerombolását is.

E tiszteletreméltóan gazdag életmű legújabb kötetében *Benkő* a közelmúlt években elkészült, különféle kérdéseket megválaszoló történelmi és műve-

[7] *Csengery* Antal: Összegyűjtött munkái. 1—5. köt. Bp. 1884. 5. köt. 304—305. old.

[8] Uo. 53—57. old.

[9] Vö.: uo.: 62. old., valamint *Lukács* Móricznak az ausburgi Allgemeine Zeitungban 1843. júl. 18-án megjelent cikke. (In.: *Lukács* Móricz munkái. II. köt. Bp. 1894. 94—95. old.)

Hajdu Lajos egyetemi tanár, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

* Kriterion, Bukarest, 1984. 399 old.

lődéstörténeti esszéinek jelentős részét fogta egyetlen csokorba. Könyvében értekezik Bethlen Gáborról, I. Rákóczi Györgyről, Marcus Aureliusról és a sztoikus filozófia — Erdélyben szinte máig ható — állomásairól; a verésről és verekedésről, mint történelmi-jogi jelenségről (ez az esszé foglalja el a terjedelem mintegy hetedét); egy korabeli „különös házasság" még különösebb érvénytelenítéséről; a kolozsvári színigazgató 1804-ben történt megveretésének hiteles történetéről — és ennek jogi következményeiről; a hajviselet változásairól (és arról, hogy ez miképpen állította szembe az apákat fiaikkal, a tanárokat növendékeikkel). Több esszéjében is foglalkozik Széchenyi István tevékenységének tanulságaival, Bolyai János etikájával, Nyilas Misi ürügyén a régi és népi (új) kollégiumok emberformáló hatásával, de egyéb kérdésekkel is — ezek az esszék töltik ki *Benkő* Samu könyve lapjainak 3/4 részét. A kötet utolsó negyedében viszont egyes (Romániában, illetve Magyarországon kiadott) jogi, történelmi, szépirodalmi munkákról mondja el gondolatait a szerző. Az esszék jelentős része valamelyik folyóiratban, hetilapban vagy valamilyen kötet elő-, illetve utószavaként már megjelent, akad azonban közöttük több olyan is, amely első közlés, mert eredeti (rendszerint szűkebb) formájában előadásként hangzott el valamilyen fórumon, illetve előadásnak készült, de a körülmények alakulása miatt szerzőjének nem adatott meg a lehetőség nézetei nyilvános kifejtésére.

A külön-külön megírt és megjelent esszéken azonban (a tudományos kérdés meggyőző megválaszolásán kívül) vörös fonálként húzódik át egy alapgondolat: a megvizsgált kérdés milyen tanulságokat nyújt számunkra; egy-egy történelmi személyiség életművének van-e mondanivalója a XX. sz. embere számára, milyen „üzenete" van, amely segíti az eligazodást és az emberhez méltó magatartást a *jelen* körülményei közepette is. Bethlen Gáborról megrajzolt portréja („Sűrű élet szép emlékezete") például nemcsak a torzításokat cáfolja, amelyeket a vallási vagy egyéb elfogultság aggatott rá a nagy fejedelemre az elmúlt évszázadok során (de olykor ráaggat még ma is), hanem cselekedeteiből hámozza ki kormányzati munkásságának sarkalatos elveit. Melyek ezek? Mindenekelőtt a feladatok végrehajtására való tudatos felkészülés, a tapasztalatok gondos összegyűjtése és állandó szem előtt tartása. Szinte gyerekfővel kezdi meg a tanulságok gyűjtögetését Báthori Zsigmond udvarában; Prágában és a Portán belepillanthat a nagypolitika boszorkánykonyhájának üstjeibe; a módszerek elsajátítása mellett megtanulja az erőviszonyok gondos (és ha lehetséges — prognosztikus) mérlegelését. Ezek alapján idejében felismeri, hogy az adott történelmi körülmények közepette — sutba dobva a vágyálmokat — Erdélynek milyen úton kell haladnia. Hatalomra kerülése után kemény kézzel teremt rendet a fejedelemségben, bár mindig azt vallotta, hogy nem az elrettentésen, hanem *„az alárendeltek jóakaratán, hűségén és szeretetén nyugszik az uralkodó biztonsága"*. Nem szédült meg a hatalom birtokában és undorodott a kétszínűektől, a kaméleon-emberektől, akik — ahogy kancellárja, Péchi Simon is megtette — elárulják az ország ügyét, ha ezért némi jutalmat, júdáspénzt kaphatnak. Testamentumában ezért köti utódja lelkére: *„Semmi hízelkedő személynek előtte becsülete, hitele ne legyen"* — az embereket tetteik, ne pedig sima szavuk alapján ítélje meg. A simanyelvűeket udvarából el tudta ugyan kergetni, a rágalmazókkal szemben azonban már ő is tehetetlen volt. Ezek kígyót-békát mondottak és sarat szórtak rá, hogy hitelét rontsák: kétségbevonták keresztyénségét, tagadták magyarságát, fehérnép után kujtorgó latornak, hazugnak és kegyetlennek bélyegezték, szadista hírét költötték, aki gyönyörrel sanyargat mind nőket, mind férfiakat. Mit tehetett Bethlen e sározók ellen? Lamentálás helyett *„termőre fogta megsértett önérzetét"*. A kormányzati munkából kiküszöbölte a rögtönzést, Erdély tragikus példája alapján felismerte, hogy a fantázia — ha nem fogják kantárszárra — éppúgy, mint a sértett önérzet által felcsiholt bosszúvágy csak végromláshoz vezet. Felismerte, hogy Erdély megmaradásának — önfeladás nélkül — egyedüli útja az, ha a kormányzat a két rossz közül a kisebbet választja — mert választani *kell*, mindkét baj egyidejű elutasítására nincs lehetőség. A „sűrű életű", öregnek tűnő középkorú férfi ilyen elvekre építve, jó gazdaként felvirágoztatta országát, európai politikai tényezővé, a művelődés virágoskertjévé tudta formálni a sárba taposott Erdélyt, mert megtanulta jól mérlegelni a körülményeket, felismerte ezek állandó változásait és így hozta meg a közösség javát szolgáló döntéseit, amelyet vaskövetkezetességgel hajtatott végre. A nagy fejedelem egyik legszebb és a ma számára is sokat nyújtó, legigazabb jellemzése az a portré, amelyet *Benkő* Samu (nem egészen kétíves esszéjében) Bethlen Gáborról megrajzolt. Lakonikusan, ízes-feszes mondatokkal, minden prekoncepciótól mentesen, a kérdés valamennyi lényeges elemét szikráztatóan megmutatva fogalmazza meg kutatói ítéletét — *Benkő* Samunak ez az alkotói magatartása áthatja a könyv valamennyi sorát.

A Bethlen Gábor életművéből kihámozott tanulságok azonban a többi esszében is felbukkannak: a „nagy örökség hű sáfára"-ként jellemzett I. Rákóczi György egyéniségének eltérő voltát *Benkő* is világosan látja, mégis úgy ítéli meg, hogy „kevesebb leleménnyel, szűkre szabottabb képzelőerővel, aggodalmasan óvatos diplomáciával, a gazdálkodás konzervatívabb eszközeivel *lényegében* elődje országgyarapító munkáját folytatta". Ő is irtózott a kalandoktól, nagyrabecsülte a szorgalmat, a pontosságot és gyorsaságot, az értelmes munkavégzést — ezért (fiától eltérően) valóban hű sáfára volt a gazdag örökségnek.

De a Széchenyiről írott esszékben is tükröződik a bethleni alapelvek igazsága. Széchenyi politikai hitvallása: csak a nemzeti önismeretre (a közösségi erények és hibák pontos, kérlelhetetlen őszinteségű felmérésére) alapozott politikai terv és tiszta fogalmakba öltöztetett program, valamint az erre épített „mindennapi hangyamunka" cselekvés hozhat eredményeket. *Benkő* szintén elhibázottnak tartja Széchenyi álláspontját a Kossuth-tal folytatott vitában, de nem tagadja, hogy bizonyos kérdésekben (így a verbalizmus kárhoztatásában és a nemzetiségi kérdés megítélésében) Széchenyi volt a realista. Volt bátorsága az ár ellen úszni, balgaságnak és politikai vakságnak nevezni a magyarosítási politikát, gyermeteg ábrándnak minősíteni azt a képzelgést, hogy a nem magyar anyanyelvűek majd örömmel kivetkőznek nemzetiségükből, mert „külön boldogság ... új magyarnak felkenetni". A *Benkő* Samu által megrajzolt szép elemzés alapján érthető az a Széchenyi-kultusz, amely a két világháború közötti erdélyi progressziót (Bitay Árpádot, Balogh Artúrt, Venczel Józsefet és másokat) jellemzi. De nemcsak a magyar értelmiség tartotta Széchenyit nagyra, hanem a román is. Úgy vélem, ma is értékálló az a megállapítás, amelyet — az ő munkásságának méltatása során — századunk elején Ion Lupaş megfogalmazott: *„mindaz az energia, amelyet egy hata-*

lom egy nép nyelvének elnyomására és nemzeti karakterének gyengítésére fordít, előbb-utóbb saját népe ellen fordul".

Az esszék másik csoportjában bizonyos divatok-szokások vagy emberi magatartások történetének tanulságait elemzi *Benkő*. E csokorból páratlanul érdekes — és a magyar irodalomban is egyedülálló — a verés valamint verekedés történeti változásait és megítélésének módosulásait elemző, mintegy 50 oldalas nagy esszé. Ebben a szerző áttekinti, hogy a verekedés állati örökségből miképpen vált — még a népnél is — a viták eldöntésének eszközévé (legszembetűnőbben a párbajnál), bár többnyire az érzelmi túlfűtöttség emelte ütésre a férfiak, illetve hajcibálásra a nők kezét. A verés viszont kezdettől fogva a hatalom eszköze volt arra, hogy felhasználásával engedelmességre szorítsa az alárendelteket. Az ütleg a történelem során tehát elsősorban büntetés, amelyet (hogy az egyén a „jogtalan" cselekmények elkövetésétől a jövőben tartózkodjék) a visszatartás és elrettentés érdekében alkalmazott a hatalom birtokosa: az állam szolgája, a férj, az apa, az iskolamester, a hadsereg káplára vagy a földesúr tisztje. Fejlett századunkban azonban a verés — az eddigieken túl — már a politikai küzdelmeknek is „harci fegyvere" lett (legvisszataszítóbb módon a fasiszta különítmények gyakorlatában), a nemzeti gyűlölködésnek is gyakran alkalmazott eszközévé vált, amikor csupán azért vertek meg embereket, mert azok románok, magyarok vagy zsidók. Igazat kell adnunk *Benkő* Samunak: egyetlen állam, egyetlen társadalom vezetőrétege sem kaphat mentséget arra, ha az utca (a szórakozóhely, közlekedési eszköz stb.) egyik pillanatról a másikra átváltozhat tumultuózus jelenetek színterévé, ahol az ökölcsapások vagy botütések válogatott gyalázkodások kíséretében hullanak olyanokra, akikről az ütlegelők többnyire csak annyit tudnak, hogy más nyelven beszélnek. Az ilyen magatartás megítélése csak az elítélés lehet, nemcsak embertelensége miatt, hanem azért is, mert alkalmazóját-megtűrőjét is lealacsonyítja, sőt, ha mentségképpen magasztos elvekre hivatkozik ezeket is kompromittálja, bemocskolja. Egyet kell értenünk az esszéíróval: senkinek nem lehet joga fizikai fájdalmat okozni másnak csupán azért, mert az anyanyelvén beszél, ragaszkodik nemzeti múltjához és igényli jogát különállása fenntartásához. *Benkő* azonban arra is okkal figyelmeztet, hogy a múlt örökségét sokáig kell cipelni, mert Erasmus-szal szólva: *„Akik sokáig bűnökben éltek, nyomaikat akkor is megőrzik, ha már elhagyták azokat!"*

Hasonló magatartás egyéb tanulságait mutatja be a kolozsvári színigazgató, Kótsi Patkó János 1804-es megveretését tárgyaló esszé is. A direktor (aki a muzsikusaival vagy színészeivel folytatott „vitákban" maga is gyakran az öklével érvelt) egyik előadáson kifigurázta br. Kemény Farkast — a sértett válaszként embereivel a saját lakásán verette meg Kótsi Patkót. A megveretésnek nagy füstje lett, ezért a gubernium elrendelte Kemény ellen a büntetőeljárás megindítását. Az ügyben 40 tanút hallgattak ki és vallomásaik alapján nemcsak a cselekmény elkövetése és a megbízó bűnössége bizonyosodott be a déli napfény világosságával, hanem fény derült a báró egyéb gaztetteire is. Kemény Farkas (aki kezdetben nagy hangon kérkedett megbízói szerepével, sőt további „leckeadásokkal" fenyegetőzött) ekkor az események hatására megrettent, a főkormányzó (gr. Bánffy György) közbelépését kérte, aki el is érte, hogy a báró hatalmaskodására a feledés fátyla boruljon (hisz ekkoriban a jogi normák nem mindig kötötték a társadalom vezető körének tagjait, az arisztokratákat).

A hatalmasok azonban a jogot máskor is lábbal tiporták, ezt tanúsítja Nagy Györgynek, a kolozsvári református kollégium teológiaprofesszorának kálváriája is. Nagy volt az ő bűne: titkon feleségül vette br. Bánffy László egyik lányát (egy Toldalagi gróf özvegyét!) és ezért a mésalliance-al megsértett apa — a kollégium kurátora, aki nem sokkal korábban maga is meleg szavakkal javasolta Nagy György professzori kinevezését — elcsapatását kérte. A kérést teljesítették, Nagyot — anélkül, hogy egyszer is meghallgatták volna — tanári tisztségéből elmozdították, házasságát pedig a zsinat (jogsértően!) semmisnek nyilvánította. Eredetileg a lelkipásztori hivatás ellátására is alkalmatlannak akarták nyilvánítani, Bánffyék azonban ezt már nem tudták keresztülvinni, elsősorban azért nem, mert az erdélyi „politika" régi szabályainak megfelelően a Bánffyak ellenlábasai (itt elsősorban Kemény Miklós aranyosszéki főkirálybíró) Nagy György mellé állottak és teljes eltaposását megakadályozták. Nagytermészetű felesége azonban (a professzor az ő szívós ostroma eredményeképpen állott rá a házasságra) cserbenhagyta, pályája derékbatört és viszonylag fiatalon, 47 éves korában meghalt. Az ügynek azonban számos más tanulsága is akad, közülük csak egyet emelek ki: azok a személyek, akik (tehetsége, erkölcsi és érdemei alapján) korábban melegen javasolták tanári alkalmazását, a procedúra során — hogy elnyerjék a hajtóvadászat nagyhatalmú szervezőjének kegyeit — minden sarat rászórtak Nagy Györgyre, még azt is megakadályozták, hogy tálentumának megfelelő tisztségbe kerüljön, holott a zsinat döntése erre lehetőséget adott.

Ugyancsak érdekes *Benkőnek* egy másik eszmefuttatása is a hajviselet történelmi divatváltozásairól és ennek megítéléséről. Azt eddig is tudtuk, hogy a hosszú, illetve rövid haj divatja a múltban is gyakran változott; azt is, hogy — praktikus okok miatt — a katonaságnál „előnyben részesítették" a rövid hajviseletet; az is ismert, hogy egyes történelmi korszakokban a fej ékessége tükrözte gazdája rendi helyzetét. Arra azonban *Benkő* figyelmeztet, hogy már a múltban is gyakran az ifjú generáció lázadásának, az apák nemzedékével való szembehelyezkedésnek jelképévé vált a hajviselet megváltoztatása, 1802-ben is ezért nyiratta tarfejűre magát a kolozsvári unitárius kollégium 17 diákja. Itt a 4 kezdeményezőt kicsapták a kollégiumból, s többit is különféle kedvezmények elvonásával büntették — de már Enyeden (ahol 12 diák ugyanígy cselekedett, de a kezdeményezőket senki nem volt hajlandó megnevezni, sőt a példát — szolidaritásból — további 180 gyerek követte) a vezetőség meghátrálásra kényszerült. Aprónak tűnő e dolog, de olyan korszakban, amikor az elítéltek nagy részét — a lakosság figyelmeztetése, az óvakodás fokozása érdekében — mellékbüntetésként szabadulás előtti lekopasztásra (decapillatio) ítélték a bíróságok, az ilyenfajta ifjúi magatartás nemcsak az apák erkölcsével való szembehelyezkedés jele volt, hanem a közösségformálás eszköze is.

Kötete utolsó negyedében könyvről-könyvre címmel néhány, közelmúltban megjelent munkáról mondja el gondolatait *Benkő* Samu — a rá mindig jellemző tisztelet és szeretet hangján, a tanulságok világos felmutatásával, szükség esetén (mint a Székely Oklevéltár új sorozatának I. köteténél) a jövőt szolgáló kritikával. Ezek az írások azonban nem a nálunk megszokott értelemben vett recenziók, hanem valamennyi számos tanulságot és gondolatot közvetít az olvasóhoz.

Csak két példát említek bizonyítékképpen. Az első: *Benkő* szép szavakkal méltatja (4. tanulmánykötete ürügyén) azt a gigászi munkát, amelyet Szabó T. Attila végzett — szinte egyszemélyes kutatóintézetként — az erdélyi magyar nyelvtudomány felvirágoztatása érdekében. Pedig nem is volt „tanult" nyelvész, az első lépéseket a tudomány művelésében „műkedvelő módon tette meg". *„Az az igazság, hogy a tudományban nyugodtan el lehet indulni dilettánsként, csak éppen megérkezni nem szabad így. Útközben éppen azt kell elsajátítani, ami a vérbeli szakembert messziről megkülönbözteti a műkedvelőtől: a módszert"* — hangzik Benkő (gondolom mindenütt megszívlelésre méltó) judiciuma. A másik példa: az 1964-ben elhunyt kiváló román tudós, Tudor Vianu professzor tanulmánykötetéről szólva *Benkő* Samu megjegyzi, hogy az élet egészét átfogó, a tennivalókat okos rendbe foglaló művelődési program valóra váltásának egyik legfőbb akadályát Vianu a félműveltségben (semidoctism) látta. Néhány szép mondattal azt is bemutatja, hogy miért: *„A tudatlanság kevésbé ártalmas, mert lehet rajta segíteni. A félműveltség gyógyíthatatlan. Ártalmassá főleg az teszi, hogy a műveltség látszatának bronzporával vonja be és próbálja fényesre suvikszolni a belső ürességet elfedő vékony és rossz minőségű információkérget. Ráadásul a félművelt tájékozatlansága vakmerőségével és ehhez mért pimasz erőszakosságával rendszerint az első sorokban követel magának helyet, olyan mezőnyben, ahol még hátul sem lenne helye".* Azt hiszem: e kitűnő jellemzés alapján minden olvasó megérti, hogy *Benkő* miért adta a „Tudor Vianu egyetemessége" címet ezen írásának.

Végül szót kell ejteni az őrszavakról, amelyek címet adtak *Benkő* Samu új kötetének. Mik ezek? A századokkal korábban élt és alkotó értelmiségiek általában nem számozták meg kéziratuk oldalait, hanem mindegyik aljára felírták a következő oldal kezdőszavát. Ez nemcsak az anyag összerakását tette lehetővé, hanem az olvasót is figyelmeztette: *nincs még vége, folytasd!* Úgy vélem azonban, hogy a cím itt tágabb jelentésű, arra figyelmeztet, hogy az új nemzedékeknek tovább kell menniök az elődök által vágott csapáson, fel kell tárniok — a mindenkori jelenben való jobb eligazodás érdekében is — a múlt *összes* tanulságát a Széchenyi István által vallott könyörtelen őszinteséggel. Ebben — a régiek mellett — követendő példát mutat a népszolgálat 1944 után, nehéz körülmények között is nagy eredményekkel alkotó generációja, a *Balogh* Edgárok, *Benkő* Samuk, *Imreh* Istvánok, *Sütő* Andrások nemzedéke. Kívánjuk, hogy legyenek minél többen, akik e szolgálatot továbbra is ellátják!

Kukorelli István

„Törvényességet, de elevent..."

„Törvényességet, de elevent tehát és csapódjunk össze szükség szerint." Illyés Gyula egyik szép versének néhány sorát fogalmazta át „államjogi üzenetté" *Holló András* kandidátusi disszertációjának 1984. június 14-én lebonyolított vitájában. A disszertáció címe: *„A közigazgatás ügyészi felügyeletének államjogi alapkérdései."* A disszertáció opponensei voltak: *Ádám Antal* egyetemi tanár, kandidátus, és *Rácz Attila* kandidátus.

Mit takar az idézet, mit akar vele mondani Holló András? Talán azt, hogy a szilárd törvényesség a politikai rendszer legitimitásának egyik nagyon fontos feltétele. És a szilárd törvényességhez hozzátartozik, hogy az alkotmányossági, törvényességi konfliktusokat vállalni kell, megteremtve számukra a politikai nyilvánosságot. Véleményét pontosan tolmácsolva: „a törvényességi konfliktus nyitottsága a politikai demokrácia része." Az alkotmánysértések, törvénysértések miatti konfliktusokat többek között az ügyészségeknek is fel kell vállalniuk a törvényességi viták „túltengően kijárásos, egyeztetéses mechanizmusa" helyett. Az opponensi vélemények további támogatást adtak a címbeli idézett igazságtartalmához; Ádám Antal megfogalmazta pl. azt, hogy a törvényességi felügyelet működésének garanciális alapja a demokratikus keretek között működő politikai rendszer.

A törvényesség politikai meghatározottsága közismert, már-már közhelyszerű tétel. De mindenkor jó tisztázni, mit értünk ezalatt a meghatározottság alatt, hogyan kapcsolódjon a politikához a törvényesség! Holló András rövid válaszai ezekre: a törvényesség nem lehet napi politikai, taktikai kérdés, a törvényesség a „politika erkölcsi hitele" kell hogy legyen. Még szemléltetőbben fejezi ki álláspontját egy általa választott idézet: „A törvényesség ma ismét a szabadság alapfeltétele a hatalommal való visszaéléssel szemben".

Mindezeket a gondolatokat és magát a címként választott idézetet a védés utolsó perceiben hallhattuk. Holló András tehát mielőtt letenné a ceruzát, mielőtt befejezné érvelését, eljut jogon és államon kívüli összefüggésekhez, a törvényesség kérdését a politikai rendszer komplexitásában szemléli, mégha ezek a vívódó kérdések Ádám Antal által is észrevetten elenyésző részét képezik disszertációjának. Vívódásai felerősítik az alkotmányjognak azt a felfogását, miszerint az alkotmányjog — ha nem is oldódik fel a napjainkban izmosodó politológiában — politológiai nézőpontú vizsgálódásokat igényel, a politikai intézmények joga is.

Miről szól a disszertáció „szakmaibb" része, miről vitatkoztak opponensek és a szerző?

A disszertáció kiindulási alapja az a történetileg igazolható tétel, hogy *a közigazgatás törvényességének biztosítása nem lehet csak az államigazgatási szervezet saját privilégiuma.* Ennek az alkotmányos tételnek a kimondása nagy jelentőségű, még akkor is, ha az államigazgatási szervezet mindig tiltakozott a külső ellenőrzési megoldásoktól, „munkája iránti bizalmatlanságot látva abban". A szerzővel fogalmazva „hangsúlyozottan alkotmányossági megközelítésről van szó, nem az államigazgatási munka leértékeléséről". A gondolatmenet további alaptétele: *az államigazgatás törvényessége csak a külső és belső garanciák egyensúlyával elégíthető ki.* Holló András állandóan visszatérő problémája a belső és külső garanciák közötti racionális egyensúly megteremtése. Az ügyészi törvényességi felügyelet helyét ezek között az államigazgatás törvényességét biztosító főképpen külső garanciák között próbálja megtalálni.

Különösen sokat foglalkozik a *bírói kontroll és az ügyészi törvényességi felügyelet közötti szereposztással.* Az intézménytörténeti résztől kezdve a munka zárókövetkeztetéséig végigvonul ez az államszervezeti munkamegosztási problematika. A szocialista államépítésben elfogadott a közigazgatás kettős: bírói, ügyészi kontrolljának elve. A kezdeti szocialista modellben egy szűk, jogszabályokban meghatározott államigazgatási aktusokra kiterjedő bírósági kontroll és egy széles főtevékenységként ellátott ügyészi felügyelet funkcionált. A szocialista államfejlődés napjainkban eljut az államigazgatási aktusok feletti általános

Kukorelli István egyetemi adjunktus, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

bírói kontrollig. Vajon a két külső kontroll szükségszerűen kioltja egymást? A bírósági kontroll szélesedése az ügyészi felügyelet visszaszorítását eredményezi? Történetileg csak a közigazgatási bíráskodást pótló intézmény az ügyészi felügyelet? Vajon szükséges-e az ügyészi törvényességi felügyelet modelljének átalakítása? A tudományos kutató kérdései *a jogalkalmazás ügyészi felügyeleténél* tornyosulnak fel. A felvetett kérdésekben — és a külső törvényességi garanciarendszer kiépítésének tendenciáiban — jelen van az ügyészi felügyelet visszafejlesztésének gondolata. Holló András határozott koncepciója ez ellen lép fel, amikor a „csak totális bírói kontroll" helyett megalkotja *kombinációs ügyészi-bírói törvényességi felügyeleti modelljének* érvrendszerét. Érvei előtt a korábban határozottabban bíróságpárti Rácz Attila is fejet hajt, elismervén, hogy „Holló András semmiképpen sem elfogult ügyészségpárti". A kombinációs modell lényege az aktusfelügyelet és a működésfelügyelet fogalmainak különválasztása, a megosztott kontroll a közigazgatási bíróság és a rendszeres működésfelügyeletet ellátó ügyészség között. Az általános bírói utat Holló András kifejezetten igényli, ám az ügyészi felügyeletet nem teszi feleslegessé a közigazgatási bíróság felállítása, sőt az ügyészi törvényességi felügyelet által szélesíthető a bírósági felügyelet bázisa. Rácz Attila a vitában elismerte, hogy ügyészi felügyelet híján a közigazgatási jogalkalmazás jelentős része kívül rekedne a törvényességi kontroll keretein. Példát is hozott erre: az ügyfelek nyilván nem fordulnak a bírósághoz, ha törvénysértő határozatban számukra jogot állapítanak meg az államigazgatási szervek.

Holló András kombincáiós modellje összhangban van a szocialista államépítés lenini elveivel, hiszen Lenin az ügyészséget megalapozó írásaiban éppen arról írt, hogy az ügyészség a bíróság elé vigyen minden általa észlelt törvénysértést.

A külső garanciák közötti egyensúly keresése jellemzi az *államigazgatási jogalkotás törvényességi felügyeletéről* elmondottakat, leírtakat egyaránt. Holló András a jogalkotás feletti törvényességi felügyelet problémáinak ismeretében az ügyészség megnövekedett pozíciója mellett érvel. Elismeri ugyanakkor, hogy az ügyészségnek a jogalkotásban játszott törvényességi szerepe, az utólagos normakontroll, csak a jogforrásrendszer törvényességi biztosítékrendszere egészének átalakításával együtt szemlélhető. Az Alkotmányjogi Tanács létrehozása egy olyan újszerű külső garancia, amely mindenképpen hatással lesz az ügyészi felügyeletre. Üdvözölvén az alkotmányvédő szervezet létrehozását megjegyzi — és ebben egyetértenek vele opponensei —, hogy az Alkotmányjogi Tanács felállítása nem teszi feleslegessé az ügyészségnek az államigazgatási jogalkotás feletti felügyeletét, mivel csak az ügyészség képes a jogszabályok és jogi iránymutatások törvényességének rendszeres ellenőrzésére. Ismét a sokat emlegetett egyensúlyra törekedvén, a külső garanciák között meg kell találni a csatlakozási pontokat az ügyészi törvényességi felügyelet és az Alkotmányjogi Tanács között. Egyik ilyen javaslata, hogy az ügyész törvénysértés esetén mindig óvást nyújtson be az Alkotmányjogi Tanácshoz, míg a másik ötlet — s ezzel Rácz Attila nem értett egyet —, hogy a törvényességi vita anyagát, ha azt más szerv kezdeményezte, a Legfőbb Ügyészség apparátusa készítse elő.

A külső és belső törvényességi garanciák vizsgálatakor — ezt Ádám Antal hangsúlyozta — figyelemmel kell lennünk a közigazgatáson belüli törvényességi felügyeleti, ellenőrzési eszközök (pl. vb-titkári törvényességi felügyelet) párhuzamos fejlesztésére. Ádám Antal figyelmeztetett arra is, hogy meg kell találni az ügyészi törvényességi felügyelet helyét és kapcsolódási pontjait „az állami és társadalmi felügyeleti-ellenőrzési rendszer sok összetevőből álló szövevényes hálózatában". Az opponensi kritika jogosnak tűnik, bizonyításul csak egy szempont; az állami képviseleti szervek szerepének esetleges növekedése a jogalkotásban, illetve a nekik jogilag alárendelt államigazgatási szervek normaalkotásának ellenőrzésében nyilván hatással lesz az ügyészi törvényességi felügyeletre is.

Az államigazgatási jogalkotás és jogalkalmazás ügyészi törvényességi felügyeletének elvi és gyakorlati kérdéseit megelőzően a dolgozat nagy alapossággal vázolja fel *az ügyészi törvényességi felügyelet intézményének történeti kialakulását,* általánosabb vonatkozásait.

A történeti fejezeteket az opponensek alig-alig érintették, többnyire egyetértőleg, elismerőleg nyilatkoztak azokról. Rácz Attila a disszertáció egyik fontos eredményének tartja az ügyészi felügyelet 30 éves fejlődésének és elméleti problémáinak átfogó feldolgozását. Ádám Antal a történeti megállapításokból különösen azt tekintette figyelemreméltó megállapításnak, hogy az Alkotmány 1972. évi módosítását követően *a legcsekélyebb pozícióvesztés sem érte az ügyészi törvényességi felügyeletet.* Az Alkotmány 77. § (3) bekezdése értelmében: „Az állam minden szervének és minden állampolgárának kötelessége, hogy az alkotmányt, az alkotmányos jogszabályokat megtartsa, és feladatkörében eljárva megtartassa". Ezzel a tétellel szélesre tágult az alkotmányosságért, törvényességért felelős szervek, személyek köre. Az alkotmány fenti szakasza azonban elsősorban a nem ügyészi szervek oldaláról rendezte a törvényességért viselt felelősséget — állítja Holló András. Az ügyészi törvényességi felügyelet feladatai, eszközei változatlanul megmaradtak. A disszertáns Ádám Antal szerint nagyon találóan *„késleltetett főfelügyeletnek"* nevezi el ezt a funkciókört és eszközrendszert, vagyis az ügyészség feltétlenül köteles fellépni a törvényesség védelmében, ha a törvényességért közvetlenül felelősök azt elmulasztották.

Az ügyészi törvényességi felügyelet általános kérdései közül vita bontakozott ki a törvényességi felügyelet *szervi és tárgyi* hatályáról, továbbá magáról a *törvényesség definíciójáról* is.

Az ügyészi törvényességi felügyelet *szervi hatálya* a jelenlegi jogszabályi megoldás szerint a Minisztertanácsnál alacsonyabb szintű államigazgatási szervekre és a tanácsokra terjed ki. Holló András szerint indokolt lenne a törvényességi felügyelet intézményesítése a minisztertanácsra is. Rácz Attila a javaslatot megfontolandónak tartja lévén az ügyészség és a Minisztertanács államjogi pozíciója azonos.

A disszertáció egyik legvitatottabb problematikája volt az *ügyészi törvényességi felügyelet tárgyi hatálya, terjedelme.* Milyen közigazgatási tevékenységre terjedhet ki az ügyészi törvényességi felügyelet? Szűkítették-e az ügyészi törvényességi felügyelet terjedelmét a jogszabályok, avagy az ügyészi felügyelet a közigazgatás egészét átfogó felügyeletet jelent? Rácz Attila szerint a hatályos jogszabályok a közigazgatás feletti ügyészi felügyelet terjedelmét a korábbi szabályokhoz képest korlátozzák, az ügyészi felügyelet ily módon csak az államigazgatási szervek normaalkotó és jogalkalmazó tevékenységére irányul közvetlenül, „nem tartozik tehát intézményes felügyelete alá a közigazgatás jogilag sza-

bályozott egész tevékenysége, így pl. a közigazgatás fejlesztő, fenntartó, pénzügyi-gazdálkodó tevékenysége, a közigazgatás szervezetirányító tevékenysége, vagy akár a közigazgatási szervek és a tanácsok belső szervezetével és működésével kapcsolatos kérdések is kívül rekednek a közvetlen ügyészi felügyelet keretein". Az oppozíció szerint Holló András álláspontja a jelenlegi törvényi megoldást igazolja. A védekezésre „kényszerített" disszertáns kifejtette, hogy abból az alapkérdésből célszerű kiindulni, vajon az ügyészi felügyelet jelenlegi jogi megoldása alkalmas-e az államigazgatás törvényességének adekvát értékelésére? Az ügyészi gyakorlatban sohasem az államigazgatás tevékenységének egésze jelenik meg, hanem „jellemzően azok a tevékenységi formák, amelyek az államigazgatás törvényességének általános megítélését kellően megalapozzák". És „az államigazgatás törvényességének minősítésére", bemérésére „e tényezők elegendők" — ezért nem kifogásolja elméletileg sem az ügyészi felügyelet terjedelmének hatályos jogi megoldását. A tárgyi hatály totalitásáról szóló opponensi vélemény a korábban már említett késleltetett főfelügyelet fogalmánál találkozik a disszertációban leírtakkal. Az ügyészi törvényességi felügyelet közvetve Hollónál is kiterjed a közigazgatás egészére, de konkrét tartalma ezzel az elméleti pontosítással (a késleltetett főfelügyelet fogalmával) jobban megragadható.

Ádám Antal szerint a szervi és tárgyi hatály vizsgálatakor nem elhanyagolható kérdés, hogy a politikai rendszer jelen körülményei között *milyen „súlyponti törvényességi érdekköröket kell az ügyészi felügyelet centrumában tartani?"* Holló András a következő tárgyköröket priorizálja: — súlypont-áthelyezés a kormányzati szintű jogalkotásra, — az állampolgári alapjogok gyakorlásával összefüggő tárgyi-szervi viszonylatok (pl. az útlevél ügyintézés törvényességi felügyeletére egyszer sem került sor), — az állami beavatkozás legújabb hatósági vonatkozásai (pl. környezetvédelem) feletti ügyészi törvényességi felügyelet felhangosítása. Ádám Antal értékesnek ítélve a priorizálás gondolatát további vizsgálódásokra serkent e téren, példaként hozva a szaporodó magánvállalkozások törvényességi helyzetét.

Az értekezés az általános kérdések között határozza meg az ügyészi felügyelet szempontjából releváns (aktív, passzív, potenciális) *törvénysértés fogalmát.* Ádám Antal elfogadta a törvénysértés „jogi" fogalmát, míg Rácz Attila szerint az ügyészi felügyeletnek túl kell terjednie a jogi kérdések világán, választ kell adni a törvénysértésnek a megalapozatlansághoz, a mérlegeléshez, valamint a határozatlan jogfogalomhoz fűződő viszonyára is. Holló András elfogadván a kiegészítések helyességét a maga kategóriáiba illesztette a hiányolt viszonylatokat, különösen értékes választ adva a határozatlan jogfogalom és a törvénysértés kapcsolatára. Nézőpontja az, hogy a szűken vett törvénysértés fogalmát az általános törvényességi érdek tágabb dimenziója egészíti ki. Léteznek ugyanis jogalakító vagy jogfejlesztő törvénysértések, amelyek „kezdeményező típusú ügyészi intézkedések alkalmazását motíválhatják".

Holló András az értekezés témakörében több mint egy évtizede rendszeres kutatómunkát végzett, publikációi ismertek a szakmai követelmény előtt. E kutatómunka rendszerezetten átgondolt, kellően kilúgozott, koncepcionálisan átszerkesztett záróproduktuma a dolgozat, amely szakmai színvonala mellett is stílusos, szellemes, olvasmányélményt nyújtó. Az állam- és jogtudományok közül Magyarországon eddig elsősorban a perjogok, perjogászok (pl. Névai László) foglalkoztak az ügyészségi szervezettel, annak hagyományosabb funkcióival. Ebből következően mélyebb tudományos elemzést nyert pl. az ügyész részvétele a bírósági eljárásban. Az ügyészi szervezet 25 éves jubileumára megszületett egy monográfia az ügyészség történetéről Lévai Tibor szerkesztésében. Mindenképpen hiányzott azonban a magyar jogirodalomból az ügyészi szervezet államjogi pozíciójának és egyik — Lenin által külön hangsúlyozott — tevékenységi területének, a közigazgatás ügyészi törvényességi felügyeletének elméleti kidolgozása. Erre az úttörő munkára vállalkozott Holló András. Holló a kutatás valamennyi ismert és hasznothajtó módszerét alkalmazza, erről pozitívan szóltak opponensei is.

A hozott eredményhez hozzátartozik, hogy a kutatói pályaív rendkívül szerencsésnek mondható: elkezdődött Beér János államjogi műhelyének vonzásában, folytatódott az ügyészségi gyakorlati munkában a Legfőbb Ügyészségen és összegezhető volt az Államigazgatási Szervezési Intézetben. Éppen az ÁSZI-ban rendezett korábbi munkahelyi vitán mondta mélyenszántó hozzászólásában a téma egyik „mitfahrere", Kilényi Géza, hogy Holló András még nincs túl messze az ügyészségtől, de mégis elegendő távolságra ahhoz, hogy rálátása legyen. Holló András rálátással, a jobbítás, a „megsegítés" igényével írta meg monográfiáját, ügyészségpártian mégis elfogulatlanul. Ezt a kutatói hozzáállást kívánhatjuk mindenkinek, és talán az ilyen kutatói hozzáállás hozhat eredményeket a szocialista demokrácia fejlesztésében is.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bíráló bizottság egyhangú javaslata alapján odaítélte Holló Andrásnak a kandidátusi fokozatot.

Андраш Шайо:

Постоянство и динамизм в правовом регулировании

Правовое регулирование обыкновенно подвергается критике то в связи с его преувеличенным динамизмом, то — его статическим состоянием. С юридической точки зрения правовое регулирование, рассматриваемая в диахроническом плане правовая система характеризуются единством динамизма и стабильности, их взаимоубусловенностью. Иными словаи: при закреплении общественных отношений право улавливает стабильные элементы, таящиеся в отношениях; с другой же стороны само прав отакже имеет саморазвиваюшийся динамизм. В настоящей статье автор иузчает взаимообусловленные динамизмы и стабильные элементы, вытекающие из взаимосвязи между регулирующими и регулированными системами, и указывает на практические дилеммы правотворчества, вытекающие из поставленной проблемы.

Чаба Илкеи:

Личность, общество, массовая коммуникация

Линые права могут быть осуществлены только в соответствии с интересами общества, злоупотребление этими правами в основном ущемляет общественные интересы. Личные права часто сталкиваются с правом органов массой коммуникации на сообщениеинформации и на критику. Лицо только по основательной причине жожет отказаться от своего согласия с распространением его интервью по телевидению. В интересах общества или в справедливых личных интересах органы власти вправе выдавать разрешение на использование изображений и звукозаписей не только лиц безвестно отсутствующих, но и лиц, привлеченных к уголовной ответственности за совершение тяжких преступлений.

Имреих Фекете—Андраш Тамаш:

Об охране окружающей среды как отрасли права в связи с одним из прав граждан

Право на надлежающую коружающую среду представляет собой право гражден. Вопрос о месте этого правового материала в системе юридических наук является спорным. В этом споре имеется две противоположных точки зрения: одни считают, что право охраны окружающей среды является самостоятельной отраслью правовой системы, другие же на такой позиции, что оно не является самостоятельной отраслью праав и никогда не сможет стать таковой. Авторы данной статьи придерживаются такого мнения, что право охраны окружающей среды представляет собой не прагматическую совокупность правовых норм, имеющих слабую взаимосвязь между собой, а такое единство, которое свидетельствует о конкретных системных отношениях. Однако эти последние получают свое выражение не в критериях, не обходимых для установления отрасли права, в других параметрах.

András Sajó:

Statics and dynamics in legal regulation

Legal regulation is many times criticized for its being static, on the one hand, and for its overwhelming dynamism, on the other. From the point of view of the theory of law legal regulation — the legal system meant diacronically — is characterized by the unity of dynamism and stableness, their mutual postulatoriness. When the law fixes social relations it points to the stable element inherent in these relations; on the other hand, the law has its own dynamism of self-improvement, too. The study deals with the mutually postulated stable elements and dynamisms being the result of the interaction of regulated and regulating systems, pointing in the same time to the practical dilemmas of law-making.

Csaba Ilkei:

Privacy, society, mass communication

Privacy rights may only be used in conformity to the interests of society — the abuse of such rights infringes basic public interests. Privacy rights frequently interfere with the rights of the press and other mass media directed to information and criticism. The individual may withdraw his previous assent to the broadcast of his statement on TV only on wellfounded grounds. The picture and the voice record of people who disappeared or who are under prosecution because of severe crimes may also be used with the permission of the competent organs in public or important private interests.

Imrich Fekete—András Tamás:

The case of the law of pollution control with branches of law with special regard to a civil right

The right to a sufficient environment is one of the civil rights. It is a disputed question, however, where to place the law of pollution control in the legal system. The two basic views opposing each other, are: the law of pollution control is a self-standing branch of the legal system, on the one hand, and that it is and should not ever be a self-standing branch of the legal system, on the other. The authors state that the law of pollution control is not only a loose heap of legal rules, but a unity explicitly showing systematical connections. These connections are, however, manifested by other parameters than criteria needed to the establishment of a branch of law.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1250. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223, 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert, a Lapkiadó Vállalat vezérigazgatója. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivatalóknál, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest, V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámlára. Előfizetési díj 1/2 évre: 300,— Ft, egy évre: 600,— Ft. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest 1056 Bajcsy-Zsilinszky út 76.

Szegedi Nyomda — 84-4050 Szeged 1984. — Felelős vezető: Dobó József igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

ÁRA: 50,— Ft